

ENCYCLOPÆDIE
VAN
NEDERLANDSCH-INDIË

ENCYCLOPÆDIE
VAN
NEDERLANDSCH-INDIË

TWEEDE DRUK

ONDER REDACTIE VAN

D. G. STIBBE

en

Mr. Dr. F. J. W. H. SANDBERGEN

BUITENGEWOON HOOGLEERAAR AAN
DE NED. ECONOMISCHE HOOGESCHOOL
OUD-REGEERINGS-COMMISSARIS VOOR DE
BESTUURSHERVORMING IN NED.-INDIË

REFERENDARIS BIJ HET DEPARTEMENT
VAN VERKEER EN WATERSTAAT
IN NED.-INDIË

MET MEDEWERKING VAN

P. A. TELLINGS

OUD-RESIDENT VAN BENKOELÉN

ACHTSTE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1939

Copyright 1939 by Martinus Nijhoff, The Hague, Netherlands
All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this book
or parts thereof in any form

PRINTED IN THE NETHERLANDS

22.12.99 VOORBERICHT

Ook nu is weder, ter vereenvoudiging van het opzoeken van artikelen, de inhoud van alle vier thans verschenen supplement-deelen tezamen in één alfabetisch gerangschikte inhoudsopgave vermeld, zoodat om zich te vergewissen of een artikel in de Encyclopaedie voorkomt, volstaan kan worden met raadpleging van een der vier (alfabetisch gerangschikte) hoofddeelen, de gezamenlijke inhoudsopgave van Deel V, VI, VII en VIII en — in het vervolg — de inhoudsopgave van de laatst verschenen supplement-aflevering.

Bij een woord van dank aan allen, die hun medewerking verleenden voor het totstandkomen van dit deel, spreekt de redactie tevens de hoop uit, dat deskundigen op allerlei gebied, vooral in Indië zelf, zich door de moeilijke tijdsomstandigheden niet zullen laten weerhouden door hun bijdragen ook verder uitgever en redactie in staat te stellen het werk op den tot dusver gevolgden voet te blijven voortzetten.

September 1939.

DE REDACTIE

Medewerkers aan het achtste deel (4e Supplement deel) der Encyclopædie van Nederlandsch-Indië

A.

ADMIRAAL, J. W. — Gediplomeerd Gezaghebber B. B.
AKKERSDIJK, Ir. M. E. — m. i.
ALDERWERELT VAN ROSENBURGH, P. R. — Controleur B. B.
ANCONA, Mr. H. J. G. d' — Controleur B. B.

B.

BAKKER, J. — Controleur B. B.
BERG, Prof. Dr. C. — Hoogleraar.
BEUKERS, Mr. G. Th. J. M. — Controleur B. B.

B. B.

BEZEMER, Prof. T. J. — Hoogleraar.
BETHE, Ir. J. T. — Dir. Gemeentewerken Soerabaja.

BOCK, H. — Secretaris van den Normalisatieraad in Ned.-Indië.

BOTTEMANNE, C. J. — Visscherij consulent
BROUWER, Dr. K. J. — Dir. der samenwerkende zendingsecorporaties Oostgeest.

BRÜCKEL, Dr. A. J. W. — Controleur B. B.

BRUG, S. L. — Arts.

BUSCHKIËL, Dr. A. L. — Visscherij consulent.

C.

CARRIÈRE, Ir. J. D.
COLENBRANDER, Prof. Dr. H. Th. — Hoogleraar.

COMMIJS, N. — Adj. Referendaris bij het Dept. B. B.

COWAN, H. K. J. — Controleur B. B.

D.

DAVIS, Ir. F. J. H. — Nijverheidsconsulent.
DETIGER, J. G. — Gezaghebber B. B.

DINGER, Prof. Dr. J. E. — Hoogleraar in Ned. Indië.

DRANEN, J. H. van — Directeur der Alg. Volkscredietbank.

DREJER, B. C. D. — Kapitein der Infanterie.

DUUREN, J. F. van — Assistent-Resident B. B.

E.

EERLAND, Dr. L. D. — Arts.
EXEL, J. G. van — Gezaghebber B. B.

F.

FELDBRUGGEE, P. Th. J. — Controleur B. B.

FOKKER, G. A. — Controleur B. B.
FORTGENS, J. — Taalgeleerde.

G.

GERRITSEN, Mr. Drs. W. J. — Controleur B. B.

GODÉE MOLSBERGEN, Prof. Dr. E. C. — Oud-Landsarchivaris in Ned.-Indië.

GOOR, Dr. W. Th. van — Arts.

GRAAFF, L. A. de — Ass.-Res. B. B.

GROTJOHANN, B. C. A. — Directeur van de Postspaarbank in Ned.-Indië.

GÜNTHER, Th. O. B. — Ass.-Res. B. B.

H.

HAAN, A. P. de — Adj.-referendaris bij de Alg. Secretarie te Buitenzorg.

HAAR, Prof. Mr. B. ter — Hoogleraar in Ned. Indië.

HAMER, Mr. E. N. C. den — Hoofd van het Kantoor van Arbeid in N.-I.

HARTHOORN, Ir. A. M. — Hoofd van de Afd. Wegverkeer van het Dept. v. V. en W.

HASSELT, Mr. C. J. van — Adj. Referendaris bij het Decentralisatiekantoor N. I.

HILLEN, Ir. C. — Hoofd van den P. T. T. dienst in N. I.

HOEDT, G. H. A. — Hoofd van het centraal kantoor voor Dactyloscopie in Ned.-Indië.

HOEVE, Mr. P. van — Controleur B. B.

HOOFD, v. d. P. T. T. dienst in Ned.-Indië.

HUIGEN, C. — Gezaghebber B. B.

J.

JÄGER, K. H. — Controleur B. B.

JONG, B. de — Assistent-Resident B. B.

JONGBLOED, H. — Controleur B. B.

K.

KARTODIREDDJO, R. A. A. — Regent van Loemadjang.

KLEIN, Dr. J. W. de — Controleur B. B.

KLÉRKS, J. K. — fungerend Controleur B. B.

KLEYN TJENS, J.

KNOTTENBELT, Mr. Dr. A.

KOUWENAAR, D. — Journalist.

KRAMPS, J. H. G. — Gezaghebber B. B.

KROM, J. S. — Controleur B. B.

KUIK, B. J. — Controleur B. B.

L.

LAAN, Mr. E. J. v. d. — Controleur B. B.

LES, L. — Asp. Controleur B. B.

M.

MAN, Mr. de., ambtenaar bij het departement van V. en W.
 MANSCHOT, Drs. H. J. Stafemployé bij de Jav. Bank.
 MAURENBRECHER, L. L. A. — Controleur B. B.
 MENKE, H. — Asp. Controleur B. B.
 MEULEN, J. F. W. v. d. —
 MEYER, Mr. J. A. J. — Inspecteur v. h. Tucht-Opvoedings- Reclasseerings- en Armwezen in Ned.-Indië.
 MOHAMAD JACOB, T. — Klerk op het Controleurskantoor te Langsa.
 MOREE, A. C. S. — Controleur B. B.
 MOURER, P. — Majoor der Mil. Administratie.
 MULLER, Dr. H. C. A. — Docent Wageningen.

N.

NAGTEGAAL, C. — Controleur B. B.
 NEYTZELL DE WILDE, Prof. Mr. A. — Oud-Voorzitter van den Volksraad in Ned.-Indië.
 NIEBOER, Mr. F. J. — Ass.-Res. B. B.
 NOOY, Dr. J. A. de. — Inspecteur, Hoofd v. d. Provinciaalen Dienst der Volksgezondheid van O. Java.

O.

O'BRIEN, J. L. — Oud-Assistent-Resident B. B.

P.

PERKS, W. A. G. — Controleur B. B.
 PETRUS BLUMBERGER, J. Th. — Oud Oost-Indisch Ambtenaar, Oud-Hoofd v. h. Kabinet van den Minister van Koloniën.
 PEVERELLI, Dr. P. — Arts.
 POGGEMEIER, A. V. — Assistent-Resident B. B.
 POUTSMA, S. Th. — Controleur B. B.
 PRINS, Dr. R. J. — Arts.

R.

RAMALI, AHMAD — Ind. arts.
 RASSERS, Dr. W. H. — Conservator te Leiden.
 REYNHART, J. L. — Ged. Gezaghebber B. B.
 ROO DE LA FAILLE, P. de — Oud lid v. d. Raad in N. I.
 ROOKMAKER, Mr. J. — Gez. B. B.
 ROSIER, H. J. — Arts.
 RIJK, Mr. B. Th. M. de — Controleur B. B.

S.

SALOMONSON, H. — Gew. Directeur van Aneta.
 SANDBERGEN, Mr. Dr. F. J. W. H. — Referendaris bij het Dept. van V. en W.
 SANTEN, W. H. G. v. — Vertegenwoordiger der Directie van de Indische Pensioenfondsen in N. I.
 SCHOLS, Mr. W. — Controleur B. B.
 SCHRIEDER, L. H. A. — Controleur B. B.
 SCHWEIG, H. N. — Gezaghebber B. B.

SIEGENBEEK, Prof. Dr. A. — Hoogleraar in Ned.-Indië.

SLOTEMAKER DE BRUÏNE, Dr. N. A. C. — Directeur van Aneta.
 SMITH, K. F. C. — Lid v. h. H. M. Gerechtshof Ned.-Indië.
 SNEEUWJAGT, R. J. C. — Gezaghebber B. B.
 SNELLEN VAN VOLLENHOVEN, J. — Oud-Adviseur voor Chin. Zaken.
 SONDAG, J. M. A. — Ged. Gez. B. B.
 SOEPRIO KARTOKOESOEMO, R. — Ambtenaar bij den Inl. bestuursdienst in N. I.
 SPITS, A. J. — Gouverneur van Sumatra.
 STAAL, G. J. — Oud-Gouverneur van Suriname.
 STAPEL, Dr. F. W. — Privaat docent.
 STOLK, W. C. — Assistent-Resident B. B.
 SWART, Mr. J. M. — Ass.-Res tit. B. B.
 STUTTERHEIM, Dr. W. F. — Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst. in N. I.

T.

THEMANS, B. I. — Controleur B. B.
 TIDDENS, Mr. J. P. Adj. Referendaris bij het Dept. van Eeon. Zaken.
 TIDEMAN, J. — Oud-Gouverneur der Molukken.
 TREFFERS, O. — Ass.-Res. B. B.
 TUIN, P. J. — Kapitein der Infanterie.

V.

VEEN, Dr. A. G. van — Arts.
 VELDE, A. te — Ass.-Res. B. B.
 VELTHUIZEN WEIL, F. — Ass.-Res. B. B.
 VERHOEF, Mr. A. — Controleur B. B.
 VERPALEN, J. W. Q. — Gezaghebber B. B.
 VERBUNT, Prof. J. A. M. — Hoogleraar.
 VETH, B.
 VOGELSANG, L. N. W., Kapitein der Maréchaussee.
 VOORHAMME, J. — Gezaghebber B. B.
 VOORS, M. D. — Controleur B. B.
 VOS, J. P. de — Hoofd van den Dienst v. h. IJkwezen in Ned.-Indië.
 VREEDE, Dr. A. G. — Oud-Hoofd v. h. Kantoor van Arbeid in N. I.
 VRIES, Dr. L. de — Adj. Adviseur voor Inl. Zaken.

W.

WAITZ, E. W. F. J. — fungerend Controleur B. B.
 WARMENHOVEN, A. A. J. — Controleur B. B.
 WENSINCK, Prof. Dr. A. J. — Hoogleraar.
 WIDT, J. de — Gezaghebber B. B.
 WILLEBRAND, Ir. D. — Hoofd v. h. Spoorwegtoezicht in Ned.-Indië.
 WINKEL, P. W. — Ged. Gezaghebber B. B.
 WITZENBURG, Ir. J. H. van — c. i.
 WOUDE, Dr. F. A. E. van — Taalamttenaar N. I.
 WREDE, L. — fd., Controleur B. B.
 WULFFTEN PALTHE, Prof. Dr. P. M. van — Hoogleraar.

Y.

IJSSELSTEIN, G. J. — Controleur B. B.

Deel V = Blz.	1— 480	der Aanvullingen en Wijzigingen afl.	1—15.
Deel VI = Blz.	481— 960	„ „ „ „	afl. 16—30.
Deel VII = Blz.	961—1440	„ „ „ „	afl. 31—45.
Deel VIII = Blz.	1441—1920	„ „ „ „	afl. 46—60.

INHOUD VAN DEEL V, VI, VII EN VIII

Aardbevingen I 2, A 694, 1557	Alal A 126	Amorphophallus campanulatus I 48, A 768
Aarde (eetbare) I 3, A 1634	Alalak Moening Kanaal I 26, A 1860	Amorphophallus variabilis I 48, A 768
Aardgas A 1558	Alang-Alang I 27, A 790	Ampat Angkat I 48, A 1655
Aardhars I 3, A 1558	Alangium A 790	Ampenan I 48, A 229, 1193
Aardolie I 4, A 1121, 1559	Alang Lawas I 27, A 228, 1654	Ampenan-Oost I 48, A 1193
Aardolie Maatschappij (Ned.-Ind.) A 160	Alaslanden I 27, A 1608	Ampenan-West I 48, A 1193
Aardrijkskundige Onderzoekingen A 206, 227	Albizzia chinensis A 790	Amsterdamsche Mij. voor Jonge Mannen A 1053
Abak A 126	Albizzia Falcata A 790	Ampibabo I 49, A 230
Abelmoschus esculentus A 789	Albizzia Lebbeckioides I 28, A 790	Analyse Laboratorium A 685
Abelmoschus moschatus A 790	Albizzia Sumatrana A 864	Anas I 49, A 230
Abendanon (Mr. J. H.) A 525	Alcurites I 28, A 790	Anastrophus compressus A 768
Abokasan Atmodirono (Mas) A 22	Algemeene Maatregelen van Bestuur A 179	Andeû en Lala I 50, A 170
Abroma angusta I 5, A 789	Allah I 31, A 1266	Andoeng I 50, A 230
Abroma fastuosa A 789	Allamanda Cathartica A 791	Andropogon Aciculatus A 768
Acacia decurrens A 790, 1093	Aloet A 126	Andropogon Martini A 768
Acacia Farnesiana I 5, A 798	Alor I 31, A 228, 1373	Andropogon Nardus A 768
Accountantsdienst (Belasting) A 821	Alsophila I 32, A 791	Andropogon Sorghum A 768
Accountantsdienst (Gouvernements) I 5, A 822	Alstonia I 32, A 791	Andropogon Zizauoides A 768
Accountantswezen in Ned.-Indië A 821	Alstonia acuminata A 791	Aneta 1413, A 1857
Actinodaphne A 790	Alstonia pneumatophora A 791	Angelia splendens A 768
Actinophora A 790	Alternanthera Amoena A 791	Angiopteris A 768
Adatsrecht I 6, A 127, 1857	Amabi I 33, A 229	Animisme I 53, A 35
Adenantha Microsperma A 790, 1093	Amahai (onderafd.) I 33, A 329, 1487	Anisoptera A 768
Adenantha Pavonina I 8, A 790	Amahai (hfdpl.) I 33, A 329, 1451	Anjer I 53, A 1505
Adiredja I 9, A 257	Amanatoen I 33, A 229	Ansoes A 230
Adjataparang I 9, A 1371	Amandit I 33, A 1880	Ansoes-Vogel A 230
Administratieve ambtenaren I 10, A 1688	Amanoeban I 33, A 229	Anthocephalus macrophyllus A 769
Adonara of Andonara I 11, A 1371	Amaroe of Maroe-meer I 33, A 1448	Anthropologische Onderzoekingen A 135, 979
Adoptie I 11, A 43	Amberbakèn A 229	Antidesma A 769
Adriani (Dr. N.) A 610	Ambèrpon I 34, A 229	Apama tomentosa A 769
Aetherische oliën A 878	Amboelombo I 34, A 229, 1375	Aparbaai A 1879
Agam I 14, A 1655	Amboincezen I 37, A 607	Api I 55, A 1004
Agam (Oud) III 187, A 1655	Ambon I 40, A 1203	Apium graveolens A 769
Agar Agar I 17, A 738	Ambtenaren I 42, A 362, 825	Aporosa A 769
Ahmadyah A 913	Ambtssieraden A 179	Aquilaria Malaccensis I 55, 769
Aimère A 1375	Amfoan I 47, A 229	Arad A 126
Ai Poeloe Ai of Wai I 24, A 1486	Amoentai (onderafd.) I 47, A 267, 1885	Arbeidsbemiddeling A 686, 996
Ajerbangis I 25, A 1664	Amoentai (distr.) I 47, A 267, 1886	Arbeidsbeurzen A 686
Ajer Tabit I 24, A 1656	Amoentai (hfdpl.) I 47, A 267, 1886	Arbeidscontract A 994, A 1907
Ajoe-eilanden I 25, A 1448	Amoerang (onderafd.) I 47, A 229	Archief A 1556
Akar Bahar I 25, A 228, 738	Amoerang (hfdpl.) I 47, A 229	Ardjawanangoen A 1398
Akte van Verband A 35	Amok I 48, A 1716	Ardjawanangoen I 59, A 230, 1458
Alabioe of Alabio I 26, A 1885	Amorphophallus A 768	Arca pumila A 769
Alahan Pandjang I 26, A 1070		Arèë I 59, A 170
		Arfakkers I 60, A 230
		Arfoo I 60, A 230.
		Armwezen en Armonzorg A 1899

Noot: Het Romeinsche cijfer verwijst naar een der 4 hoofddeelen van den 2° druk; dat achter A naar de bladzijden der Aanvullingen en Wijzigingen.

- Aroe-Eilanden I 61, A 287
 Aroet A 126
 Aron I 62, A 170
 Arosbaai A 1531
 Arsecnerfs A 959
 Artemisia vulgaris I 62, A 769
 Artesische Putten I 62, A 1561 en 1707
 Artocarpus altissima A 769
 Artocarpus anisophylla A 769
 Artocarpus Champedon A 769
 Artocarpus Dadah A 769
 Artocarpus Kemano A 769
 Artocarpus lancifolia A 770
 Artocarpus Teysmannii A 770
 Asahan I 65, A 230
 Asam- Asam I 66, A 1875
 Asam Sèlong I 66, A 770
 Asfalt, Asfaltgesteente A 978, 1561
 Aspergillus Wentii A 770
 Assistentenregeling A 230, 766, 995
 Asta I 67, A 1531
 Astridiet A 1632
 Atamboea I 67, A 1405
 Atapoepoe I 68, A 232, 1405
 Atjèh I 68, A 1831
 Atjèh (Westkust) A 1535
 Atoeran I 95, A 179
 Atollen en Barrièreriffen I 95, A 1712
 Auricularia A 770
 Autonomie A 99
 Avena Junghuhnii A 770
 Awaya I 97, A 1488
 Azadirachta indica I 98, A 770
 Baä of Namocdale I 98, A 232, 1366
 Babah Awé, Djinampröng en Nò I 99, A 203
 Babar of Babber A 1445
 Babar-Eilanden I 99, A 288, 1440
 Baccurea A 770
 Baccurea dulcis A 770
 Backeisprouw A 126
 Bada I 100, A 233, 1427
 Badjava I 100, A 1375
 Badoejs I 101, A 641
 Baé I 103, A 1230
 Baeckia frutescens I 103, A 770
 Bagan Si Api Api I 103, A 233, 1362
 Bagoes Koening I 103, A 233
 Bahtera I 104, A 126
 Baileo I 104, A 1488
 Bajan I 104, A 1193
 Bajang I 104, A 233
 Bakara I 104, A 1485
 Bakengeld I 67, A 298
 Bakir I 104, A 1442
 Balai Selasa I 105, A 1667
 Balam I 105, A 641
 Balambangan I 105, A 219
 Balangan I 106, A 267, 1886
 Balangnipa I 106, A 341, 1160
 Balanophora A 770
 Balapoelang I 106, A 233
 Baléga (Bléga) I 106, A 1531
 Baligé I 128, A 1485
 Balikpapan (Baai van) I 128, A 1860
 Balikpapan (hfdpl.) I 128, A 1862
 Balock A 126
 Balocer A 126
 Balohanbaai I 129, A 169
 Bambi en Oenòc I 130, A 170
 Banawa en Tawaéli I 132, IV 288, A 1408
 Banda eilanden I 132, A 1486
 Bandar I 134, A 233
 Bandawasa I 346, A 321
 Bandjar (Midden-Priangan) I 134, A 355, 1651
 Bandjar (Bali) I 134, A 233
 Bandjar (Banjoemas) I 134, A 233
 Bandjaran I 134, A 1758
 Bandjarnegara I 135, A 233
 Bandjarsari 1652
 Bandjermasin (afd.) I 137, A 267, 1876
 Bandjermasin (afd.) I 137, A 267
 Bandjermasin (onderafd.) I 137, A 267
 Bandjermasin (hfdpl.) I 137, A 267
 Bandjermasin (distr.) I, A 267, 1876
 Bandoeng I 138, A 355, 1753
 Bandoeng (hoogvlakte) I 138, A 1755
 Bandoeng (reg.) I 138, A 1755
 Bandoeng (distr.) I 138, A 1756
 Bangelan I 139, A 1442
 Banggai I 139, A 1280
 Bangil (afd.) I 140, A 234
 Bangil (distr.) I 140, A 234
 Bangil (hfdpl.) I 140, A 234
 Bangka I 140, A 233
 Bangka (Noord) III 38, A 1507
 Bangka (Zuid) IV 867, A 1508
 Bangkala'an I 140, A 268
 Bangkalan (afd.) I 140, A 233
 Bangkalan (reg.) I 140, A 1530
 Bangkalan (distr.) I 140, A 233, 1531
 Bangkalan (hfdpl.) I 140, A 1531
 Bangkinang I 140, A 233, 1669
 Bangko A 126
 Bangli I 141, A 1308
 Bangsri A 1234
 Banjaccilanden I, A 1625
 Banjoecasin en Koeboestrecken I 142, A 234
 Banjoebiroe I 143, A 234, 1511
 Banjoe Irang I 143, A 1882
 Banjoemoedal I 144, A 234
 Banjoewangi I 144, A 322
 Bank (Javasehe) I 145, A 1172
 Bank voor Indië A 1097
 Banka I 159, A 235
 Barabai (onderafd.) I 168, A 268, 1884
 Barabai (hfdpl.) I 168, A 1884
 Barabai (onderdistr.) A 1884
 Baratdaja I 168, A 1531
 Baratlaeot I 168, A 1531
 Barisan I 171, A 609
 Barringtonia Asiatica A 771
 Barroe I 173, A 1180
 Bartong A 1297
 Basaps I 174, A 1879
 Baserah I 174, A 235
 Batang (reg.) I 183, A 235
 Batang (hfdpl.) I 183, A 235, 1392
 Batang Alai I 183, A 1884
 Batang Harau I 184, A 235, 1662
 Batang Hari I 184, A 1599
 Batang Kapas I 185, A 1667
 Batang-Loepar I 185, A 235, 1392
 Batang Natal I 185, A 236
 Batang-Toroë-Districten I 186, A 236
 Batanta, I 185, A 1448
 Batavia (resid.) I 186, A 236
 Batavia (stad) I 187, A 236
 Batavia (Baai van) I 192, A 237
 Bataviasche Mei-Beweging van 1848 A 1295
 Bati-Bati I 192, A 1875
 Batipoeh I 203, A 1667
 Batipoeh en Pariaman I 204, A 1667
 Batipoeh en X Kotò I, A 1668
 Batjan (Sult.) I 204, A 287
 Batjan I 204, A 1496
 Batjan of Seki I 205, A 288
 Batjansch I 206, A 288
 Batoe I 206, A 237
 Batoe (hoogdal) I 206, A 1442
 Batoe (afd.) I 206, A 1442
 Batoe Bapahat I 206, A 237
 Batoebara I 207, A 1358
 Batoe Basoerat I 206, A 1670
 Batoe Batoe I 206, A 205
 Batoe Boelat I 208, A 1667
 Batocedaka I 208, A 237
 Batoe Kapedoe A 237
 Batoekliang I 208, A 1197
 Batoelapa I 208, A 1274
 Batoelitjin I 208, A 268
 Batoe Oerah A 1865
 Batoer I 209, A 1308
 Batoeradja I 209, A 237
 Bauhinia A 771
 Bauhinia monandria A 771
 Bauxiet A 979, 1632
 Bawal I 211, A 237
 Bawangio I 211, A 237
 Bèbakening I 212, A 299, 627
 Beber I 213, A 1397
 Bedrijvenwet (De Indische) A 821
 Begrooting I 216, A 1058
 Behe A 1396
 Bekasi I 222, A 237

- Bokoempai I 222, A 268, 1876
 Bèlangbèlang I 222, A 288
 Bèlarang A 126
 Belastingaccountantsdienst A 824
 Belastingen I 222, A 1, 426, 932, 1313
 Belawan I 264, A 1359
 Belawan-Deli I 264, A 1360
 Belegen I 265, A 206
 Belentian A 1396
 Belinjoe (distr.) I 315, A 1506
 Belinjoe (hfdpl.), A 1506
 Béloe I 265, A 237, 1403
 Belotto of Blotto A 126
 Bena I 265, A 1359
 Benadon A 126
 Benasoe A 238
 Beneden Dajak I 266, A 1877
 Beneden-Tapanoeeli I 266, A 238
 Bengalen-Passage I 266, A 170
 Bengkajang I 267, A 238
 Bengkalis I 268, A 1361
 Bengkoedoe I 268, A 238
 Bengkoelen (resid.) I 268, A 262, 1299
 Bengkoelen (afd.) I 273, A 265
 Bengkoelen (onderafd.) A 265, 1301
 Bengkoelen (Hfdp.) I 273, 1301
 Benoea IV I 273, A 1881
 Bentawan A 1396
 Bèntjalang A 126
 Beraoe of Berouw (onderafd.) I 274, A 1875
 Beraoe (rivier) I 274, A 1875
 Berbek (afd.) I 274, A 238
 Berbek (distr.) I 275, A 238
 Berberis fortunei A 771
 Berckel (A. E. van) A 134
 Berg (Mr. L. W. C. v. d.) A 620
 Berg (Mr. N. P. van den) A 367
 Bèri-Bèri I 276, A 730, 1834
 Berretty (D. W.) A 1530
 Besikama I 277, A 238, 1405
 Besoa I 278, A 238, 1427
 Besoeki (afd.) I 278, A 322
 Besoeki (hfdpl.) I 279, A 322
 Bestuur (Algemeen — over Ned.-Indië) A 521
 Bestuur (Regionaal —) A 524
 Bestuursdienst A 524
 Bestuurs hervorming A 521
 Bestuurskorpsen A 524
 Bestuurschool A 524
 Bestuurswezen I 279, A 455
 Beta vulgaris A 771
 Betalingsbalans van Ned.-Indië A 697
 Beubasan A 1758
 Beungga I 288, A 170
 Beurenmoèn I 288, A 170, 1722
 Bevolcningen I 289, A 985
 Bevolking I 298, A 160, 923
 Bevolkingsrubbercultuur A 274, 735
 Bezittingen I 302, A 129
 Bezoldigingsstelsel A 832
 Bian of Bijan I 302, A 1440
 Bibliographie A 61
 Bibliotheken A 61
 Bidens chinensis A 771
 Bilah A 1772
 Biliton (of Blitoeng) I 303, A 1505
 Bima (landsch.) I 303, A 238
 Bima (hfdpl.) I 308, A 238
 Binanga I 309, A 206
 Binangoen I 309, A 1235
 Bindjai (Bindjei) I 309, A 238
 Binocang I 310, A 239, 1162, 1662
 Binta Oena A 1476
 Bioscopen A 1645
 Bireuën I 311, A 1722
 Birnie (David) A 976
 Bischofia Javanica I 311, A 771
 Bixa Orellana I 312, A 771
 Bladluizen A 671
 Blandongan A 126
 Blatik A 126
 Bleekarden A 1633
 Blidah I 315, A 239
 Blitar (afd.) I 315, A 239
 Blitar (hfdpl.) I 315, A 239
 Bloeboer I 316, A 239
 Bloemboengan I 411, A 240
 Blora I 317, A 240, 1238
 Blumeodendron A 771
 Boachi (Aquasi) A 131
 Boano I 317, A 1488
 Bocarro (A.) A 771
 Bodem I 318, A 1057
 Bodja I 319, A 1198
 Boedi Oetomo I 321, A 940
 Boeding I 322, A 1505
 Boedock I 322, A 256
 Boegineezen I 324, A 341
 Boehmeria nivea I 336, A 771
 Boeköt A 1758
 Boekit Batoe I 331, A 240
 Boekit Silèh I 332, A 1657
 Boelèlèng I 332, A 240
 Boeli (Maboeli) (Baai van) I 333, A 288, 1447
 Boeh I 1447
 Boeloelawang A 1441
 Boelenggan I 333, A 268, 1076
 Boeloe Samah I 333, A 206
 Boender I 334, A 1531
 Boeng A 126
 Boengkoë en Mori 1335 en II 786, A 1185
 Boeol I 336, A 1418
 Boengoes I 335, A 240, 1662
 Boentok I 336, A 1878
 Boeö I 336, A 240, 1669
 Boeroë I 339, A 170, 1487
 Boetar A 1483
 Boeton I 341, A 1243
 Boeton, Mijnbouw- en Cultuur Mij. A 979
 Bojans A 131
 Boka A 126
 Bolaëng-Mongondou, Binta-
 oena, Kaidipanbesar en Bolaëng-Oeki I 343, II 248, A 1471
 Bolaëng Oeki A 1476
 Boletus bovinas A 771
 Bonang I 346, A 1235
 Bondjol I 346, A 1664
 Bondowoso (Reg.) I 346, A 1178
 Bondowoso (Distr.) I 346, A 1179
 Bondowoso (Hfdp.) I 364, A 1179
 Bonè (Boni) I 347, A 342, 1141
 Bonggo A 240
 Bontobatoe A 1265
 Borel (H. J. F.) A 1367
 Borneo, Zuid-Oostkust van, IV 870, A 1889
 Borreria Hispida A 815
 Bort A 791
 Boschwezen I 385, A 629
 Bosnik A 240
 Bosscha (K. A. R.) A 641
 Bosse (M. J. van) A 178
 Böt A 126
 Botanische Literatuur van Ned.-Indië I 392, A 800
 Boven Dajak I 405, A 1882
 Boven-Langkat A 240
 Boven-Mahakam I 405, A 1864
 Branta I 405, A 1531
 Brantas-Delta-werken I 497, A 988
 Brassica Rapa A 815
 Brassica rugosa A 815
 Brata-Jocda I 408, A 609
 Breuëh (Poelo) I 409, A 170
 Broekoetan A 126
 Bromus insignis A 815
 Bromus unioloides A 815
 Bronbeck I 411, A 601
 Brooshooff (Mr. P.) A 32
 Brucea Burmanica A 815
 Bucklandia tricuspis A 815
 Buitenbezittingen I 419, A 129
 Buitengewesten A 128
 Buitenzorg (afd.) I 419, A 240
 Buitenzorg (hfdpl.) I 419, A 241
 Burgemeester en Wethouders (College van —) A 514
 Burgerlijke Luchtvaart II 624, A 575, 1818
 Burgerlijken Stand (Registers van den) I 421, A 45
 Burgers I 422, A 1399
 Bijenteelt I 425, A 844
 Cajanus Cajan A 815
 Calamus axillaris A 815
 Callicarpa longifolia A 815
 Calopogonium mucunoides A 815
 Campnosperma auriculatum A 815
 Campnosperma macrophyllum A 815
 Campnosperma oxyrhachis A 815
 Canarium commune I 435, A 815

- Canarium decumanum A 816
 Canarium Legitimum A 816
 Canarium littorale A 816
 Canarium Mehenbethene A 816
 Canarium oleosum A 816
 Canarium pseudodecumanum A 816
 Canarium sylvestre A 817
 Canavalia ensiformis I 435, A 816
 Canavalia Rosea A 816
 Canna Coccinea A 816
 Canna glauca A 816
 Canna hybrida A 816
 Cannabis sativa I 436, A 817
 Cantala A 1094
 Caoutchouc I 436, A 874
 Capparis acuminata A 817
 Cardiopteryx lobata A 817
 Cardiopteryx Molluccana A 817
 Carex baccans A 817
 Carica Papaya I 441, A 817
 Carpentier Alting (Prof. Mr. J. H.) A 672
 Carpentier Alting Stichting A 713
 Carum Roxburchianum A 817
 Caryoto mitis A 817
 Caryoto Rumphiana A 817
 Cassave I 441, A 703
 Cassia divaricata A 817
 Cassia Fistula I 441, A 241, 1093
 Cassia laevigata A 817
 Cassia Leschenaultiana A 817
 Cassia occidentalis A 818
 Cassia pumila A 818
 Cassia tora A 818
 Castanea acuminatissima A 818
 Castanea Sumatrana A 818
 Casuarina equisetifolia I 443, A 818
 Casuarina Junghuhniana A 818
 Casuarina Rumphiana A 818
 Casuarina Sumatrana A 819
 Caulerpa A 819
 Ceiba pentandra I 443, A 819
 Celastrus paniculata A 810
 Celebes Instituut A 922
 Cenchrus inflexus A 819
 Centella Asiatica A 819
 Centraal-Waterschapskantoor A 286
 Ceram Oost III 138, A 1487
 Ceram West IV 764, A 1489
 Cerbera Manghas A 819
 Cereus Peruvianus A 819
 Chamaeraphis aspera A 819
 Chenopodium Ambrosioides A 819
 Cheribon (Afd.) I 477, A 1397
 Cheribon (Reg.) I 477, A 1397
 Cheribon (Distr.) I 477, A 1397
 Cheribon (Hfdp.) I 477, A 1135
 Chetti A 261
 Chineesche Geneesmiddelen A 1633
 Chineesche Zaken (Dienst der) A 717
 Chineezen I, A 1553
 Chisocheton macrophyllus A 819
 Chlamydomucor Oryzae A 819
 Chlerodendron Calamitosum A 832
 Chloranthus Brachystachys A 819
 Chloranthus inconspicuus A 819
 Chloris A 820
 Chloroxylon Swietenia A 820
 Chonemorpha macrophylla A 820
 Christelijk Staatkundige Partij (C.S.P.) A 1494
 Chroom, Chroomerts A 958
 Chrysanthemum leucanthemum A 820
 Chrysophyllum Cainito A 820
 Chrysophyllum Roxburghii A 820
 Cibotium Baranetz A 820
 Cichorium Endyvia A 820
 Cichorium Intybus A 820
 Cinchona I 491, A 820
 Cinnamomum Javanicum A 820
 Citronella-Olie A 712
 Citrus A 820
 Citrus aurantifolia A 821
 Citrus Aurantium A 832
 Citrus Hystrix A 832
 Citrus Japonica A 832
 Citrus maxima A 832
 Citrus medica A 832
 Citrus nobilis A 832
 Civiel Gezaghebber I, A 1689
 Claessens (Mgr. M. J. D.) A 1464
 Clitocybe hypocalamus A 833
 Coccinia cordifolia I 495, A 833
 Coelodepas Bantamense A 833
 Coelorrhopalon obovatum A 833
 Coelostegia Griffithii A 833
 Coen (Jan Pietersz.) 1496, A 1507
 Coix Lacryma-Jobi I 497, A 833
 Cola nitida A 833
 Coleus Amboinicus I 497, A 833
 Colocasia esculenta A 833
 Colubrina Asiatica A 833
 Columbia Javanica A 833
 Combretocarpus rotundatus A 833
 Combretum Sundaicum A 834
 Combretum tetralophum A 834
 Comité voor de Autonomie van Indië A 524
 Commelina nudiflora A 834
 Commereciele Boekhouding bij Landsbedrijven I 497, A 824
 Commersonia Bartramia A 834
 Commissariaat voor Ind. Zaken A 839
 Commissie voor Inlandsche rechtspersonen A 975
 Commissie voor Regeeringspublicaties A 832
 Communisme. Communistische Partij in Indië A 526, 951
 Conchomyces verrucisporus A 834
 Constructiewinkel (Artillerie-) I 524, A 024
 Coöperatie in Ned.-Indië A 868
 Coprinus macrorrhizus A 834
 Coprinus microsporus A 834
 Corallopsis salicornia A 834
 Correa de Correia (G.) I 532, A 772
 Corypha Utan I 532, A 834
 Cosmos Gaudatus A 834
 Cotylelobium flavum A 834
 Cotylelobium Malayanum A 834
 Cotylelobium melanoxylon A 834
 Couto (Diogo Do) I 533, A 772
 Crataeva nurvula A 834
 Cratoxylon Celebicum A 834
 Cratoxylon Cuneatum A 834
 Cratoxylon Formosum A 834
 Cratoxylon polyanthum A 835
 Credietbank voor Ned.-Ind. Gemeenten en Ressorren (N.V.) A 881
 Crediethulpbank voor Ned.-Indië A 1231
 Cremer (J. Th.) A 290
 Crepidopus Djamor A 835
 Crepidopus fissilis A 835
 Creutzberg (Mr. K. F.) A 1445
 Crisismaatregelen, A 1678, 1869
 Crotalaria alata A 835
 Crotalaria anagyroides A 835
 Crotalaria ferruginea A 835
 Crotalaria Ursaramoensis A 835
 Crotalaria Valetonii A 835
 Crypteronia paniculata A 835
 Cryptocarya crassinervia A 835
 Cryptocarya Griffithiana A 835
 Cryptocarya tomentosa A 835
 Cubilia Blancoi A 835
 Cultuurraad A 35
 Curanga Fel-Terrae I 552, A 835
 Cuscuta Australis I 552, A 835
 Cuscuta reflexa A 836
 Cyathula prostrata A 836
 Cycas revoluta A 836
 Cyclea barbata I 491, A 836
 Cyclophorus nummularifolius A 836
 Cynara Scolymus A 836
 Cynodon dactylon A 836
 Cynometra ramiflora A 836
 Cytibus Palmensis A 836
 Daalen (G. C. E. van) A 824
 Daalen (Van) gebergte, A 1728
 Dab A 126
 Daerydium Elatum A 836
 Daerydium Junghuhnii A 836
 Dactyloctenium Aegyptium A 836
 Dactyloctenium verticillatum A 837
 Dactyloscopie A 1866
 Daemonorops I 554, A 837
 Daemonorops fissus A 837
 Daemonorops Forbesii A 837

- Dacmonorops melanochaetes* A 837
Dahlian (Kiahî Hadji Achmad) A 695
Dai I 555, A 288, 1447
Dairi-landen I 556, A 241
Dairiweg A 1299
Daja I 556, A 204
Dajaks I 556, A 268
Dalbergia parviflora A 837
Dam (Mr. Pieter van) A 1552
Damar I 570, A 241, 1439
Danau I 570, A 1664
Dansen I 571, A 1105
Dao I 572, A 1366
Darandang I 573, A 241
Darmaradja A 1525
Dasoen I 573, A 1234
Daucus Carota A 837
Daweloor of Dawelor I 573, A 1439
Dawera I 573, A 1439
Decentralisatie I 574, A 524
Deelbouw I 577, A 1004
Dehaasia Caesia A 837
Dehaasia microcarpa A 837
Delaki-Iljasi Awieng I 577, A 241
Deli Maatschappij I 580, A 1097
Déirivier of Soenglei Laboean I 580, A 1360
Demang, A 1877
Demak I 581, A 241
Dempo I 583, A 241
Dendang I 583, A 1506
Dendrobium Crumenatum I 583, A 837
Dendrobium Salaccense A 838
Dendrocalamus asper A 838
Dengkông I 585, A 329
Dera A 1456
Dermaïoe A 126
Derris elliptica I 589, A 838, 868
Derris microphylla A 838
Dertien Kota's (XIII kotô) I 589, A 1657
Desaraden A 524
Desmodium capitatum A 838
Desmodium Gangeticum A 838
Dialium I 596, A 838
Diamant I 596, A 958, 1633
Diamantpunt I 598, A 170
Dichron Febrifuga A 838
Dictyophora A 838
Dictyopteris irregularis A 838
Diengplateau I 599, A 1633
Dienstplicht A 601
Dierenbescherming A 743, 1397
Dierenverecring A 183
Digitaria A 838
Dilenia excelsa A 839
Diospyros discolor A 839
Diplazium A 839
Diplospora singularis A 839
Dipterocarpus I 603, A 864
Dirma (Diroemah) I 603, A 241
Disopalum longipes A 864
Djailolo I 604, A 288, 1505
Djakenan I 607, A 1237
Djalo A 126
Djambi (resid.) I 608, A 330
Djambi (hfdpl.) I 614, A 330
Djarak A 984
Djasinga I 616, A 241
Djati I 616, A 242
Djatibarang A 1398
Djatirototo A 1504
Djatiwangi I 617, A 1398
Djebeng I 617, A 242, 1458
Djeboes I 617, A 242, 1506
Djeboes (onderdistr.) I 618, A 1506
Djegong A 126
Djekoele A 1230
Djember I 618, A 322
Djember (reg.) I, A 1442
Djember (distr.) I, A 1444
Djember (hfdpl.) I, A 1444
Djembrana (Djambrana) I 619, A 242
Djembrana (distr.) I 619, A 242
Djeniloe I 619, A 257
Djepon I 619, A 257, 1239
Djinengdalem I 620, A 257
Djoewana (Distr.) I 621, A 1237
Djoewana (Joana, Djoeana) 621 I, A 1237
Djohoran A 126
Djoka of Laag Eiland I 622, A 1438
Djombang (reg.) I, A 1451
Djombang (distr.) I, A 1452
Djonggat I 625, A 1196
Djoronga A 1428
Djongkong I 625, A 257, 1392
Djroepik A 126
Dob A 126
Dobo I 625, A 289
Dodinga I 625, A 289
Dodinga-Baai I 626, A 289
Doega A 126
Doemai I 629, A 257
Dolok I 629, A 257
Dolok Sanggoel A 1483
Donax Arundastrum A 864
Donax caniformis A 864
Doofstommenonderwijs in Ned.-Indië A 789
Doom of Domi I 635, A 257, 1448
Doré I 635, A 257
Doré (Baai van) I 635, A 257
Dorowati—Loksongo I, A 1442
Dowora (Besar en Ketjil) I 639, A 1428
Dramaga I 639, A 257
Drankbestrijding I, A 1135
Drinkwater I 640, A 700
Drukpers I 641, A 342, 1053
Drynaria cordata A 864
Drynaria rigidula A 864
Dryobalanops I 643, A 864
Dryobalanops Otocarpa A 865
Duabanga Mollucana A 865
Dualisme A 80
Durio carinatus A 865
Duif I 643, A 242
Duizend-Eilanden I 647, A 257
Dynamisme A 80
Eclipta alba A 865
Economische Toestand A 179
Eed I 651, A 46
Eerde (Prof. Johan Christiaan van) A 1745
Ehretia microphylla A 865
Elaeis Guineensis I 665, A 865
Elaeocarpus Ganitris I 665, A 865
Elaeocarpus grandiflora A 865
Electriciteitswezen A 303, 1914
Elephantiasis I 665, A 730, 1715
Eleusine Indica I 666, A 865
Eleutherandra Pes-Cervi A 865
Eleutherine Americana A 865
Elpapoetih (plaats) A 329
Elpapoetih A 1488
Embau A 1393
Endé (Onderafd.) 669 I, A 1406
Endé (Hfdp.) I 669, A 1407
Endospermum A 865
Engano (Enggano) I 670, A 1304
Engelbrecht (Mr. W. A.) A 43
Engelmann (Dr. W. H.) A 60
Engelenberg (A. N. J.) A 1288
Enhydra fluctuans A 866
Enrékang I 683, A 1269
Epidemieën I 683, A 739
Enthoven (J. J. K.) A 388
Eragrostis A 866
Erdtan A 126
Ermeling (J. Ph.) A 88
Eryngium foetidum A 866
Escompto-Maatschappij (N.-I.) I 686, A 810
Ethnologische Onderzoekingen A 148
Eucalyptus Deglupta A 866
Eucheuma I 693, A 866
Eugenische Vereniging in Nederlandsch-Indië A 844
Euonymus Javanicus A 866
Eupatorium Pallescens A 866
Eupatorium Riparium A 866
Europeanen I 695, A 708
Eurycles Amboinensis A 866
Evodia latifolia A 866
Exocarpus latifolia A 866
Exorbitante Rechten A 131
Expansiepolitiek A 132
Externeering A 132
Eijkman (Prof. Dr. Chr.) A 798
Fachrodin (Hadji) A 679
Facopyrum esculentum A 866
Fagara Rhetsa A 866
Fagraea auriculata A 867
Fagraea elliptica A 867
Fakatora A 126
Fam-eilanden I, A 1448
Fatoo Arocin I 698, A 258
Festuga leptopogon A 867
Fialarang I 704, A 258
Fibraurea chlorolouca A 867
Ficus superba A 867
Filmbedrijf A 1641

A 1-480 = Deel V (Afl. 1-15). A 481-960 = Deel VI (Afl. 16-30). A 961-1440 = Deel VII (Afl. 31-45).
 A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

- Fimbristylis globulosa A 867
 Fistulina hepatica A 867
 Flores I 706, A 1366
 Foenai I 720, A 258
 Fort van der Capellen I 721, A 258, 1669
 Fort de Kock I 720, A 1522
 Forum Privilegiatum A 46
 Fosforiet A 957, 1634
 Fragraria vesca A 867
 Framboesia Tropica I 772, A 720, A 1859
 Frederik Hendrik-eiland (Dolak) I 725, A 1449
 Freycinetia I 725, A 867
 Gaâne (Gané) I 727, A 1448
 Gading I 727, A 258, 1442
 Gadjamati (Gadjah-Mati) I 727, A 783
 Gajam I 728, A 1531
 Gajöland I 728, A 258, A 1723
 Gajo Loeſus I 729, A 258, 1610
 Gajo'sch I 733, A 1727
 Gajo'sch Centraal gebergte I 733, A 1728
 Galéla I 733, A 289
 Galinsoga parviflora A 867
 Galoegoer I 735, A 258, 1664
 Galoeng I 735, A 1655
 Gam of Gaman I 735, A 1448
 Gambir I 736, A 1093
 Gamkonora I 737, A 289
 Gané I 727, A 289
 Gaplèk A 707
 Gaplèkmeel A 708
 Garahan A 1444
 Gardenia angusta I 738, A 867
 Garuga Abilo A 867
 Gastrochilis Panduratum A 867
 Gatoek A 624
 Gaultheria Fragrantiſſima A 867
 Gèbé I 744, A 289, 1448
 Gecommitteerden (Colleges van —) A 524
 Gedelegeerden (College van —) A 524
 Gedelegeerden-Kiesverordening 1917 A 524
 Gedeputeerden (Colleges van —) A 524
 Gegeſiklor I 747, A 1398
 Geldmiddelen I 751, A 1043
 Gele koorts, A 1703
 Gemeenten (Inlandsche) I 760, A 524
 Gempol I 761, A 259
 Gending I 761, A 1442
 Gendingen I 761, A 1456
 Geneeskunde I 761, A 734
 Geneeskundige Dienst I 762, A 743
 Geneeskundigen (Inlandsche) I 768, A 1896
 Geneesmiddelen (Chineesche) A 1633
 Generale Thesaurie A 262
 Geologie I 776, A 1671
 Geologische Dienst A 616
 Geologisch Laboratorium A 617
 Geroeng A 1193
 Gèser of Gissèr I 783, A 289
 Getah Pertja (Gutta-Percha), I 783, A 759
 Geumpang I 785, A 170
 Gevangeniswezen A 671
 Gezaghebber I 785, A 1689
 Gezondheidsetablissemènten (Sanatoria) I 786, A 732
 Gezondheidsleer (Hygiëne) I 787, A 745, 1780
 Gianjar (Gyanjar) I 792, A 1308
 Giesting A 1467
 Gigièng I 794, 170
 Giligèng, Gili-Jang, A 1531
 Gili Radja I 794, A 1531
 Giri I 794, A 783
 Glatik A 126
 Gloempang Pajong I 795, A 170
 Gloriosa superba I 795, A 867
 Gmelina Moluccana A 868
 Goegoek I 798, A 1658
 Goemai-Gebergte I 798, A 259
 Goenoeng Djati I 799, A 783
 Goenoeng Geureudong, A 1728
 Goenoeng Koepang I 799, A 1883
 Goenoeng Loeser, A 1728
 Goenoeng Sahilan I 799, A 1362
 Goenoeng Segara A 681
 Goenoeng-Taboer I 799, A 1080
 Goerapin I 801, A 289
 Gocroeah I 801, A 289
 Goeroeapin (Goeroeah-Pin) I 801, A 289, 1490
 Goeroe-Ordonnantie A 361
 Goewa of Gowa I 801, A 1018
 Golongan Merdika A 1111
 Gombara (Kembara-Kemara) I 802, A 259
 Gondanglegi I 803, A 259, 1441
 Gononé I 803, A 1428
 Goraitji (Gorah Itji) I 803, A 289, 1489
 Goram-Eilanden I 803, A 289
 Goranggarèng I 804, A 1457
 Gordonia excelsa A 868
 Gorontalo (afd.) I 805, A 259
 Gorontalo (onderafd.) I 806, A 259
 Gorontaleesche talen I 804, A 1746
 Goud I 806, A 1704
 Gouvernementsmarine I 811, A 299, 627
 Gouvernements Marine en Gewestelijke Vaartuigen I 811, A 299
 Gouvernementspupillen I 811, A 601
 Gouverneur-Generaal I 812, A 930
 Gowa I 814, A 1827
 Graafland (Jhr. f. P. C.) A 47
 Grant A 584
 Grashuis (Mr. G. J.) A 181
 Grati I 817, A 259, 1511
 Grovillca Robusta A 868
 Grinwis Plaats (P. Th. L.) A 177
 Grondpeilwezen A 1706
 Grondwetsherziening A 524
 Groot (Dr. C. J. de) A 593
 Groot (Prof. Dr. J. J. M. de) A 12
 Groot en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan I 829, A 260
 Gunning (Dr. J. G. H.) A 31
 Gutta-Percha I 783, A 762
 Gymnopus albuminosus A 868
 Gyrocarpus Americanus A 868
 Haan (Dr. Frederik de) A 1868
 Habinsaran II 3, A 1485
 Hajoepp II 7, A 1886
 Haliloelik A 1405
 Halopegia Blumei A 991
 Handel (Inlandsche) A 243
 Handelsmantschappij (De Nederlandsche) II 47, A 993
 Handelsbank (Ned.-Ind.) II 55, A 894
 Handelsvereniging „Amsterdam” I 159, A 643
 Haplophragma macrolobum A 991
 Harok Kajan A 126
 Hasiboean II 64, A 1485
 Haven- en Ankeragegelden II 67, 300
 Havenmeester A 300, 627
 Havenwerken (Soerabaja) II 67, A 772, 1463
 Hazeu (G. A. J.) A 1018
 Heckeria umbellata A 991
 Hedychium longicornutum A 991
 Heeres (Prof. Mr. J. E.) A 1062
 Heleocharis afflata A 991
 Heleocharis dulcis A 991
 Helminthostachys zeylanica A 991
 Hemiandrina villosa A 991
 Hendriks (H.) A 45
 Hephata A 1484
 Herzieningscommissie A 22
 Heveazaad-olie A 974
 Heutsz (J. B. van) A 265
 Heijning (J. C.) A 159
 Hibiscus celebicus A 991
 Hibiscus macrophyllus A 991
 Hibiscus Sabdariffa A 992
 Hibiscus surattensis A 992
 Hierochloe Horsfieldii A 992
 Hinayana A 437
 Hiri II 96, A 1490
 Hocamoel of Hoamoal II 96, A 1488
 Hocloe Soengai A 1881
 Hoerlang II 98, A 1299
 Hoetagindjang A 1483
 Hooatamatiti II 98, A 1484
 Hooct Salem A 1484
 Hollandia II 102, A 1428
 Homalium grandiflorum A 992
 Homo Soloënsis A 1707
 Honitétoc A 1488
 Hoog (Frederik Hermanus de) A 1907

A 1-480 = Deel V (Afl. 1-15). A 481-960 = Deel VI (Afl. 16-30). A 961-1440 = Deel VII (Afl. 31-45)
 A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

- Hoplismanus Burmani A 992
 Houten (G. van) A 132
 Houtskool A 731
 Houtsoorten II 108, A 644
 Huiden en Vellen A 1093
 Huidziekten II 112, A 1773
 Huizen der Inlandsche Bevolking A 369
 Huwelijksordonnanties A 1056
 Hydnum fragile A 992
 Hydrilla verticillata A 992
 Hydrocharis dubia A 992
 Hydrographie II 125, A 618
 Hymenachne amplexicaulis A 992
 Hymenaea Courbaril A 1013
 Hypotheekbanken II 128, A 745
 Iboe II 129, A 290
 Idawang A 126
 Idenburg (A. W. F.) A 1619
 Idi (onderafd.) II 129, A 1627
 Idi (hoofdpl.) II 129, A 1627
 Idjon-Idjon A 126
 Iguanura Wallichiana A 992
 Ilwaki of Ilwakki II 134, A 1438
 Immigratie II 135, A 292, 676
 Imoen II 135, A 1483
 Inang A 126
 Indaroeng II 136, A 1873
 Indigofera II 143, A 992
 Indische Bond II 143, A 1295
 Indische Centrale Aanschaffingsdienst A 682
 Indische Katholieke Partij (I. K.P.) A 1494
 Indische Maatschappij voor Militairen (I.M.V.M.) A 1231
 Indische Ondernemersbond A 249
 Indische Partij A 1295
 Indische Sociaal Democratische Partij (I.S.D.P.) A 1496
 Indo-Eur. Beweging A 1288
 Indo-Eur. Verbond A 1295
 Indonesia moeda A 974
 Indonesië II 143, A 132
 Indonesiër A 132
 Indragiri II 147, A 1791
 Indramajoe (Reg.) II 150, A 1397
 Indramajoe (Distr.) II 151, A 1397
 Indramajoe (Hfdp.) II 151, A 1397
 Indrapoera II 151, A 1660
 Infusoriën-Aarde I 491, A 959, 1713
 Inlandsche Beweging A 203
 Instituten II 157, A 957
 Instituut voor Volksvoeding, A 1780.
 Insulinde II 158, A 1295
 Intergentiel Recht A 50
 Intern. Crediet- en Handelsvereniging „Rotterdam” (N.V.) II 158, A 711
 Interneering A 133
 Interregionaal Recht A 50
 Interreligieus Recht A 50
 Intsia Amboinensis A 868
 Intsia Bakeri A 868
 Intsia Plurijuga A 868
 Isachne Albens A 992
 Ischaemum aristatum A 992
 Ischaenum muticum A 1013
 Ischaenum timorense A 1013
 Isja A 126
 Jaarbeurzen te Bandoeng A 217, 295, 732
 Jaarmarkten A 721
 Jabe-Javoe-n A 126
 Jacht II 173, A 1099
 Jackia ornata A 1013
 Jacob (Mr. H. 's) A 1052
 Jang of Hiangebergte II, A 1445
 Jan Pieterszoon Coen Stichting A 789
 Japanners in den Maleischen Archipel A 170
 Japara (Djapara) (Reg.) II 179, A 1234
 Japara (Djapara) (Distr.) II 179, A 1234
 Japara (Djapara) (Hfdp.) II 179, A 1234
 Japara-Rembang II 179, III 592, A 1236
 Japèn II 181, A 1451
 Java-Instituut V 226 (A 182), A 718
 „Java Motorclub” (Koninklijke Vereeniging) A 977
 Javaansch II 210, A 1692
 Javaansche eik A 1093
 Javoe-n A 126
 Jeugdbeweging (Inlandsche) A 966
 Jeugdzorg A 839
 Jò A 126
 Joden in Ned.-Indië (De) A 614
 Jodium II 221, A 958, 1713
 Jò-mbe A 126
 Jong-Islamieten Bond A 974
 Jong-Java A 974
 Jong-Sumatranen Bond A 974
 Jonker (Prof. Mr. Dr. J. Ch. G.) A 13
 Josowilangoen, A 1504
 Juridisch dispuut (Bandoengsch) A 1561
 Kadal A 126
 Kadaster II 244, A 1017
 Kadraier A 126
 Kadura cauliflora A 1013
 Kaempferia angustifolia A 1013
 Kafiau II 248, A 1448
 Kaiboos A 1641
 Kaidipanbesar A 1476
 Kairatoe II 249, A 1489
 Kais II 249, A 1640
 Kajòn II 250, A 1237
 Kajj A 126
 Kajoa II 250, A 1490
 Kajoe Tanam II 251, A 1665
 Kalabahi II 254, A 1375
 Kalamba A 126
 Kalff (Samuel) A 983
 Kaliangot II 258, A 1632
 Kalipoetjang II 258, A 1652
 Kalisat A 1444
 Kaliwoengoe II 259, A 1198
 Kalksteengrotten A 959
 Kamal II 260, A 1532
 Kamang II 260, A 1655
 Kamoendan II 262, A 1641
 Kampar-Kiri A 1363
 Kampementen (Militaire) II 263, A 625
 Kanaikan A 126
 Kandangan II 264, A 1511
 Kandangan (onderafd.) II 264, A 1881
 Kandangan (hfdpl.) II 264, A 1881
 Kandanghaer II 264, A 1398
 Kangéan eilanden (-Archipel) II 267, A 1532
 Kanigoro II 268, A 1454
 Kantoordienst bij het Binnenlandsch Bestuur A 524
 Kantoor van Arbeid A 390
 Kantoorprauw A 126
 Kaolien A 1018
 Kaeom Betawi A 918
 Kapoe nan Sambilan II 271, A 1654
 Karang A 1608
 Karangampèl II 272, A 1398
 Karangasem II 272, A 1307
 Karangdjati II 273, A 1239
 Karang Intan II 271, A 1883
 Karangoenngal II 273, A 1651
 Karèkè A 126
 Karimoendjawa-Eilanden II 277, A 1234
 Karroessi A 126
 Kasa II 280, 1275 A
 Kauer (Kaoer) II 288, A 1301
 Kawali II 289, A 1231
 Kebontjandi II 291, A 1512
 Kedawoeng A 1513
 Kedoengdoeng II 294, A 1533
 Kei- (t. r. Kai-) of Ewab-eilanden II 295, A 1537
 Kelang II 298, A 1489
 Kemp (P. H. van der) A 37
 Kenabat Bogoloe A 126
 Kendahe-Taboena A 1483
 Kendal (Reg.) II 299, A 1197
 Kendal (Hfdp.) II 300, A 1198
 Kendal (Distr.) II 300, A 1198
 Kendalpajak II 300, A 1442
 Keo-Vulkan II 300, A 229
 Kepandjèn II 301, A 1441
 Kepas II 301, A 1297
 Kerapatan Timor Evolutio A 923
 Ketapang II 304, A 1534
 Kieckxia arborea A 1013
 Kidal II 314, A 1442
 Kielstra (Dr. E. B.) A 29
 Kiesordonnantie (Provinciale —) A 524
 Kiesordonnantie (Regentschaps —) A 524

- Kiesordonnantie (Stadsgemeenten —) A 525
 Kiewiet de Jonge (Mr. Ir. H. J.) A 1427
 Kirap A 126
 Kisar II 325, A 1430
 Kisanan II 326, A 260
 Klabatbaai II 326, A 1506
 Klakah II 326, A 1511
 Kleintjes (Prof. Dr. Ph.) A 1920
 Klèwè A 126
 Klimaat II 332, A 686
 Klitjiran A 126
 Kliwon II 315, A 170
 Kloea II 351, A 1886
 Kloëet en Troemon II 352, IV 440, A 1761
 Kloempang II 352, A 1889
 Kloengkoeng II 352, A 1308
 Knokkelkoorts (Dengue) II 353, A 747, 1703
 Koba II 354, A 1508
 Koe A 126
 Koeala Kapoeas (afd.) II 355, A 1877
 Koeala Kapoeas (hfdpl.) II 355, A 1877
 Koealoe A 1772
 Koeantanweg A 1599
 Koebang nan Doeö II 356, A 1670
 Koeboe II 356, A 1113
 Koedoes (Reg.) II 357, A 1230
 Koedoes (Distr.) II 358, A 1230
 Koedoes (Hfdp.) II 358, A 1230
 Koelawi II 360, A 1418
 Koemanis II 367, A 1601
 Koempoelan II 367, A 1664
 Koening (Reg.) II 367, A 1397
 Koeningan (Distr.) II 367, A 1397
 Koenting II 368, A 126
 Koeria II 369, A 1295
 Koeroedoe II 373, A 1451
 Koerintji II 369, A 1659
 Koetsi II 374, A 1084
 Koetaradja II 373, A 1833
 Koetatané II 374, A 1609
 Koffie II 378, A 812
 Kol (H. H. van) A 408
 Kòlèk (Kòlik) II 400, A 126
 Kòlèkan II 400, A 127
 Kòlè-Kòlè A 127
 Kolen II, A 1707
 Komodo of Ratteneiland II 424, A 1379
 Koloniale Reserve II 420, A 662
 Kolonie A 133
 Kongsii II 425, A 45
 Kon. Ned.-Ind. Luchtvaartmaatschappij A 575, 924
 Kontèng A 127
 Koompassia malaccensis II 423, A 1020
 Koordersiochloa javanica A 1020
 Koordersiodendron pinnatum A 1020
 Kopang II 426, A 1197
- Koper, Koperertsen II 427, A 959, 1712
 Korra-Korra II 436, A 127
 Kota Agoeng II 437, A 1465
 Kota Baroe II 438, A 1889
 Kotapinang, A 1772
 Kotawaringin II 440, A 1082, 1890
 Kotö Anau II 441, A 1670.
 Kotö Baroe II 441, A 1601, 1656
 Kotö Baroe Sialang, A 1654
 Kotö Besar II 441, A 1601
 Kotö Gadang II 441, A 1655
 Kotö Lawas II 441, A 1663
 Kotö nan Ampat II 442, A 1654
 Kotö Nopan, II 440, A 1665
 Kotö Radjò of Kota Radja II 442, A 1665
 Kotö Tengah II 442, A 1662
 Kragan II 443, A 1232
 Kraksaän (Reg.) II 444, A 1398, 1442
 Kraksaän (Distr.) II 444, A 1399
 Kraksaän (Hfdp.) II 444, A 1399
 Krampon II 445, A 1534
 Krankzinnigenverpleging II 446, A 729, 1772
 Kraton II 448, A 1512
 Krètèk VI 1230, A 722
 Kroë II 451, A 1401
 Kroja II 452, A 260
 Kroman II 454, A 127
 Kroonordonnantie A 133
 Krop (Struma), Kropgezwellen II 455, I 701, A 1776
 Kruisprauw (Kruisboot) II 463, A 127
 Kunstkringen (Bond van Ned.-Indische) A 672
 Kustverlichting II 494, A 300, 619
 Kwanjar II 497, A 1534
 Laboean Amas II 500, A 1885
 Laboean Badjo II 500, A 1379
 Laboean Deli II 501, A 1360
 Laboean Hadji II 501, A 1197
 Laboean Maringgai II 501, A 1465
 Laboeanbatoe A 1765
 Laboratorium voor het onderzoek der zee A 474
 Lachnostoma densiflora A 1020
 Lactuca indica A 1020
 Lactuca sativa A 1020
 Ladang Lawas II 503, A 1655
 Lae Renoen A 1298
 Lagoehoti II 503, A 1485
 Laham, A 1864
 Lahar II 504, A 957
 Lahoeroes II 504, A 1405
 Lais II 504, A 1401
 Laiwoei II 505, A 1467
 Lakor (Leikor) II 506, A 1437
 Lamboet A 127
 Lammeulo (hoofdpl.), A 1719
 Lammeulo (onderafd.), A 1719
 Lamminga (A. G.) A 195
 Landaard A 35
- Landak (Zelfb. landsch.) II 522, A 1119
 Landak (Onderafd.) II 522, A 1393
 Landak (rivier) A 1394
 Landbouw II 523, A 1026
 Landbouwconcessiën en Erfpachten in de Zelfbesturen der Buitengewesten II 525, A 796
 Landmeters II 527, A 35, 763, 1017
 Landsarchief I 57, A 1556
 Landsdienaren (Burgerlijke) A 832
 Landsdrukkerij II 528, A 735
 Landstorm A 601
 Langsa (onderafd.) II 533, A 1628
 Langsa en Soengöe Raja II 533 en IV 28, A 1636
 Lannaca grandis A 1023
 Lanong A 127
 Laoet (straat) II 535, A 1887
 Laoet Tawar, A 1728
 Laoet Tador A 260
 Larat II 536, A 1004, A 1487
 Lasra A 127
 Lasianthus II 424, A 1028
 Lassem (Lasem) II 536, A 1233
 Latah II 536, A 748, 1716
 Lawak A 127
 Lawakan A 127
 Leboersteen, A 1713
 Leborg II 539, A 1304
 Leeftijdsklassen A 322
 Leeningen II 544, A 343, 1063
 Leerlooien A 1091
 Leersia hexandra A 1020
 Leger II 545, A 546
 Leger des Heils II 562, A 734
 Legioen van Mangkoe Negära II 563, A 617
 Lelawak A 127
 Lèmbang (distr.) II 566, A 1758
 Lèmbang (distr. hfdp.) II 566, A 1758
 Lengang II 566, A 1506
 Lepareilanden II 566, A 1508
 Lepironia articulata A 1021
 Lepira II 566, A 728
 Lèti (Letti of Litti) II 571, A 1432
 Lètigroep (Lèti eilanden) II 570, A 1433
 Leucaena glauca II 574, A 990
 Leucas lavandulifolia A 1021
 Lho^e Seumawè II 577, A 1720
 Lho^e Soekon II 577, A 1720
 Lieftrinck (P. A.) A 573
 Liki II 582, A 1671
 Limboekan II 582, A 1654
 Limnophila aromatica A 1021
 Limnophila rugosa A 1021
 Limö Kaoem II 583, A 1668
 Limö Loerah II 583, A 1661
 Limö Poeloeh Kotö II 583, A 1654
 Linder A 1021
 Linggeu A 1758
 Lintau II 586, A 1668

- Lintong ni Hoeta A 1484
 Lis Alis A 127
 Litchi chinensis A 1021
 Literatuur (Javaansche) II 587, A 1695
 Litsea Cubeba A 1021
 Loeng II 605, A 1435
 Loeboek Bangkoe(-Bangkoeng) II 605, A 1654
 Loeboek Basoeng II 605, A 1664
 Loeboek Batingkap II 606, A 1654
 Loeboek Salasih II 606, A 1657
 Loeboek Sikaping II 606, A 1665
 Loemadjang (reg) II 609, 1511
 Loemadjang (distr.) II 609, A 1511
 Loemboeng A 127
 Loeng Djoeloeng A 127
 Loerah II 609, A 1663
 Loerahgoeng II 609, A 1397
 Lokki A 1489
 Lolo II 615, A 1671
 Loloda II 615, A 1504
 Lombløn, Lomblèm II 615, A 1372
 Lombok II 615, A 1194
 Longetia malayana A 1021
 Long Iram II 619, A 1864
 Long Pahungei, A 1864
 Long Paka, A 1865
 Loodertsen II 620, A 957
 Loodswezen II 620, A 301, 619
 Loomiddelen II 621, A 1092
 Loree A 1427
 Lorok II 622, A 1459
 Losarang II 622, A 1398
 Losari II 622, A 1398
 Louter (Mr. J. de) A 1158
 Louw (P. J. P.) A 322
 Luchtvaart, Civiele II 624, A 575
 Luchtvaart, Marine II 624, A 581
 Luchtvaart, Militaire II 624, A 571
 Lunasia amara A 1021
 Luijpen (E. S.) A 319
 Lycium chinense A 1021
 Lycopodium cernuum A 1021
 Lygodium circinatum A 1021
 Maba II 630, A 1448
 -Mac Leod (N.) A. 1396
 Madioen (resid.) II 632, A 1453
 Madioen (reg.) II 633, A 1453
 Madioen (distr.) II 633, A 1454
 Madjalengka (Reg.) II 634, A 1397
 Madjalengka (Distr.) II 634, A 1397
 Madjalengka (Hfdp.) II 634, A 1397
 Madjéné II 634, A 1165
 Madoera II 634, A 1534
 Madoerezenbond of Perserikutan Madoera A 919
 Magetan (reg.) II 642, A 1456
 Magetan (distr.) II 642, A 1457
 Magie A 80
 Magnolia javanica A 1021
 Mahâyâna A 436
 Maitara II 643, A 1490
 Maiwa II 643, A 1267
 Majang II 644, A 1444
 Makara A 178
 Makian II 647, A 1490
 Malabar II 648, A 1757
 Malang (reg.) II 649, A 1441
 Malang (distr.) II 649, A 1441
 Maloea II 659, A 1263
 Maloea II 659, A 1875
 Maloesétasi II 659, A 1276
 Mamehak A 1864
 Mamoejdjo II 661, A 1170
 Mampawa (Onderafd.) II 661, A 1390
 Mampawah (Mampawa) (Zelfb. landsch.) II 661, A 1117
 Manado II 662, A 1125
 Mandailing II 662, A 1190
 Mandar II 664, A 1159
 Manding II 666, A 1533
 Manganertsen II 666, A 959
 Manganitoe A 1483
 Manggar II 667, A 1506
 Manggarai II 667, A 1376
 Manggopoh II 667, A 1664
 Mangifera Rumphii A 1021
 Mangocnan II 668, A 1534
 Mangoenredja II 668, A 1651
 Manikara Kauki A 1021
 Manilla-Hennep II 669, A 1090
 Manindjau II 669, A 1664
 Manipa II 670, A 1489
 Manna II 670, A 1302
 Manondjaja II 671, A 1651
 Mansosoe A 127
 Mantoeng A 1507
 Maoemère II 673, A 1375
 Maospati II 673, A 1457
 Mapania Heyneana A 1022
 Mapat Toenggoel II 673, A 1664
 Mappi-rivier II 674, A 1449
 Marabahan (Moeara-Bahan) II 674, A 1876
 Marco Polo A 1717
 Mare II 675, A 1490
 Margasari II 676, A 1881
 Maritieme Kringen A 89
 Marsela of Musela A 1446
 Martapoera (hfdp.) II 678, A 1883
 Martapoera (distr.) II 677, A 1883
 Martapoera (onderafd.) II 677, A 1883
 Masarete II 679, A 1487
 Masõnrempecloo II 679, A 1269
 Mataram (hfdpl.) II 683, A 1193
 Mataram (distr.) II 683, A 1193
 Matan II 682, A 1130
 Matelieff de Jonge (C.) A 759
 Maten en Gewichten II 684, A 219, 797, 1648
 Materiaalonderzoek (Laboratorium voor) A 996
 Matoer II 686, A 1664
 Medan II 691, A 1126
 Medebestuur A 525
 Mededeelingen van de afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten II 692, A 1690
 Mekkangangers II 695, A 129
 Melaniawerk (Het St.) A 1465
 Melia dubia A 1022
 Memecylon costatum A 1022
 Menggala II 705, A 1465
 Menjoekai A 1395
 Menoenggoel (Manoenggoel) II 705, A 1889
 Mentawei eilanden II 706, A 1656
 Merak II 712, A 1667
 Merauke (hfdpl.) II 712, A 1449
 Merauke-rivier II 713, A 1449
 Merremia nymphaefolia A 1022
 Metamani II 719, A 1640
 Meteorieten, A 1713
 Meulaboh II 720, A 1609
 Meureudoe II 721, A 1721
 Microlaena stipoides A 1022
 Midden-Lombok II 724, A 1194
 Middenstand (Europeesche) A 680
 Middenstandscommissie (Inlandsche) A 797
 Mikania scandens A 1022
 Militie II 728, A 594
 Mimosa invisã A 1022
 Minahassa-Celebes A 922
 Ministerie van Koloniën I 753, A 840
 Miscanthus chinensis A 1022
 Mischophloeus vestiaria A 1022
 Misoöf of Batan Me II 757, A 1448
 Missie (Rooms-Katholieke) A 412, 339, 1285
 Mitragyne speciosa A 1022
 Moa II 758, A 1436
 Moedjoeng II 759, A 1452
 Moeara Aman II 761, A 1304
 Moeara Boengo, A 1858
 Moeara Lemboe II 762, A 1362
 Moeara Moentai, A 1860
 Moeara Tebo, A 1859
 Moeara Téwéh, A 1878
 Moearö, A 1599
 Moearö Laboeh II 763, A 1671
 Moearö Soengui Lolo VI Kotö II 764, A 1664
 Moearö Takoes II 764, A 1670
 Moehammadyah A 914
 Moeriah II 766, A 1237
 Moessonboeken (Portugeesche) A 722
 Mokdalo II 771, A 1365
 Molangan A 127
 Mollugo pentaphylla A 1022
 Mololan A 127
 Molukken (Gouvernement der —) A 525
 Moluksch Politiek Verbond A 920
 Mondöt A 127
 Monumentenordonnantie A 974
 Moëtong II 785, A 1206

A 1-480 = Deel V (Afl. 1-15). A 481-960 = Deel VI (Afl. 16-30). A 961-1440 = Deel VII (Afl. 31-45). A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

- Morobella conica* A 1023
 Mori II 786, A 1189
 Morotai of Moro II 786, A 1448
 Moti II 791, A 1490
Mussaendopsis Beccariana A 1023
 Mijwormziekte A 359, 733
Myriophyllum brasiliense A 1023
Myrmecophilie II 855, A 1025
 Naga A 298
 Nahang A 127
 Nahdatoel Oelama A 916
 Namlea III 6, A 1487
 Napoe III 7, A 1427
 Narcoemonda III 8, A 1484
Nasturtium heterophyllum A 1023
Nasturtium officinale A 1023
 Natal en Batangnatal III 9, A 51, 236, 1201.
 National Ind. Partij A 1295
 Nationalisme (Indonesisch) A 913
 Nationalistische Beweging (Indonesisch-) A 898
 Natuurmonumenten III 10, A 320
 Natuurmonumenten en wildreservaten A 320, 1097
 Natuurwetenschappelijke Raad van Nederlandsch-Indië A 695
Nauclea Philippensis A 1023
 Nautisch Instituut der Kon. Paketvaartmaatschappij A 975
 N.V. Algemeen Nieuws en Telegraaf Agentschap „Aneta” A 654
 Ned.-Ind. Aardolie Maatschappij A 146
 Ned.-Ind. Bond voor Technische Arbitrage A 758
 Nederlandsch Indische Vrijzinnige Bond (N.I.V.B.) A 1494
 Ned.-Ind. Wegenvereniging A 758
 Ned. Koloniale Petroleum Mij. (N.V.) A 1180
 Neeb (Prof. H. M.) A 1407
Neesia malayana A 1023
 Negara III 13, A 1881
Nephrolepis biserrata A 1023
 Nienhujsfonds 19 A 1098
 Ngabang III 19, A 1395
 Ngada III 19, A 1376
 Ngantang III 20, A 1442
 Ngawèn (Distr.) III 20, A 1238
 Ngawèn (Hfdp.) A 1238
 Ngawi (reg.) III 20, A 1455
 Ngawi (distr.) III 21, A 1455
 Ngebel (Telagá) III 21, A 1452
 Ngorék A 127
 Ngoro III 22, A 1452
 Ngrambé III 22, A 1456
 Nieuw-Guinee (West- en Noord) A 1576
 Nijon A 127
 Nikkelerts A 957
 Nila (ook wel Lina) III 36, A 1486
 Nitih A 127
 Noenoeckan A 1882
 Noesa Baroeng I 172, A 321
 Nommensen (L.I.) A 1485
 Nongkodjadjar A 1513
 Noort (O. v.) A 758
 Nopan (Kotanopan) III 40, A 1200
 Normalisatie in Ned.-Indië A 698, 1648
 Nijland (Dr. A. H.) A 762
 Nijverheid III 47, A 1908
 Oba III 50, A 1504
 Obad III 50, A 1449
 Observatorium (Koninklijk Magnetisch-Meteorologisch) te Batavia III 51, A 748
Ochroma Lagopus A 1023
 Oedjoengbroeng III 63, 1.1758
 Oelakan II 63, A 1665
 Oeloean III 66, A 1484
 Oena Oena A 1427
Oenanthë javanica A 1023
 Oendaan III 67, A 1230
 Oeroenggoep A 281
 Oeteran III 69, A 1455
 Officieren (Chineesche) III 73, A 1690
 Olax scandens A 1023
 Oliepalm I 665, A 783
 Ombèn III 87, A 1534
 Ompo A 127
Oncosperma horridum A 1023
 Ondernemersbond (Indische) A 259
 Ondernemersraad voor Ned.-Indië A 123
 Onderwijs III 90, A 323
 Onderwijs. Landbouwonderwijs A 753
 Onderwijs (Militair) III 128, A 602
 Onderzoekingen (Aardrijksk.) A 213
 Onderzoekingen (Antrop.) A 159
 Onderzoekingen (Ethnol.) A 146
 Onderzoekingen (Zoölog.) A 161
 Ontvoogding A 34
 Oorlog en Beleg (Staat van) A 690
 Oost Doesoen A 1887
 Oostkust van Sumatra III 140, A 1348
 Oost Flores en Solor III 138, A 1372
Ophioglossum reticulatum A 1023
 Ophir III 154, A 1660
 Opium III 155, A 1249
 Opleiding van Administratieve Ambtenaren (Indische Bestuurs-) II 167, A 89
 Opperbestuur III 173, A 525
 Orang Pèndèk A 612
 Orang Sakai, Sakei, Sicca III 183, A 1360
Ormosia A 1023
Oroxylum indicum A 1024
 Ouderrecht A 135
 Oudheden (Hindoetijd) III 189, Tampaksiring A 42
 Oudheden (Hollandsche en andere Europeesche) III 205, A 1146
 Oudheidkundige Dienst III 215, A 1891
Ouratea sumatrana A 1024
 Overtocht A 410
 Paard III 227, A 55, 894
 Pabéan III 234, A 1533
Pachyrrhizus erosus A 1024
 Padalarang, A 1758
 Padang (onderafd.) III 234, A 1662
 Padang (v.m. afd.) III 234, A 1663
 Padang Galoegoer A 1664
 Padang Lawas III 237, A 1601
 Padang Loear III 239, A 1656
 Padang Pandjang III 239, A 1668
 Padang Siboesoek III 240, A 1658
 Padangsidimpoean III 240, A 1295
 Padang Tarab III 240, A 1601
 Padvinderij A 740
 Pagae A 127
 Pagai of Pagéh-eil. III 247, A 1656
 Pagak A 1441
 Pagarangan A 127
 Pagar Roejoeng III 219, A 1668
 Pahae III 250, A 1298
 Pahantan (Pakantan) III 250, A 1201
 Painan III 251, A 1666
 Paiton III 251, A 1442
Pajanelia longifolia A 1024
 Pajó Basoeng III 251, A 1654
 Pajokoemboeh III 252, A 1654
 Pakanbaroe III 253, A 1263
 Pakempalan Kawoelo Ngajog-jakarta A 1111
 Paketvaart Maatschappij (Koninklijke) III 254, A 654, 975
 Pakis III 257, A 1442
 Pakpak III 258, A 1295
 Palampoko A 127
 Palembang III 259, A 1664
 Palembang III 259, A 1189
 Palinanban III 272, A 1398
Palaquium Burckii A 1024
Palaquium rostratum A 1024
 Pallawa-Schrift A 178
 Paloe, Sigi-Dolo en Koelawi 1629, II 360, III 274, A 1413
 Palowe of Roesa Radja III 274, A 1375
 Pamanoekan III 275, A 1364
 Pamanoekan en Tjiasemlanden III 275, A 1364

A 1-480=Deel V (Afl. 1-15).

A 481-960=Deel VI (Afl. 16-30).

A 961-1440=Deel VII (Afl. 31-45).

A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

- Pambaoeang III 275, A 1166
 Pamekasan (reg.) III 275, A 1533
 Pamekasan (distr.) III 276, A 1533
 Pamekasan (hfdpl.) III 276, A 1533
 Pamenang III 276, A 1194
 Pamidjahan A 1652
 Pamotan III 277, A 1233
 Panai A 1772
 Panandjoeng III 278, A 1652
 Pandai Sikat III 279, A 1667
 Pandhuisdienst III 284, A 267, 735
 Pandjaloe III 285, A 1199
 Pangandaran III 286, A 1652
 Pangkalan Kotô Baroe III 289, A 1655
 Pangkalpinang (onderafd.) III 289, A 1506
 Pangkalpinang (hfdpl.) III 289, A 1506
 Panicum III 290, A 1026
 Panjaboengan III 293, A 1201
 Panolan III 293, A 1239
 Pantar of Pandai III 294, A 1375
 Panti A 1445
 Pantjasan A 127
 Paoch III 295, A 1661
 Papaine A 711
 Papaja III 295, A 711
 Papi's A 127
 Papoea's III 299, A 276
 Parameria Barbata I 339, A 770
 Parang III 339, A 1457
 Paratocarpus triandra A 1026
 Parhipoor III 342, A 1484
 Paringsaan Telatap A 127
 Parimanan III 343, A 1665
 Pariongan III 343, A 1668
 Parigi en Moedjong III 344, A 1203
 Partai Indonesia A 913
 Partai Nasional Indonesia A 913
 Partai Rakjat Indonesia A 913
 Parangan III 350, A 1669
 Parang III 352, A 1533
 Parir III 354, A 1878
 Pasirika III 354, A 1510
 Pasoendan (Pagoejoelan) A 917
 Paseroean (distr.) III 358, A 1505
 Paseroean (reg.) III 358, A 1508
 Paseroean (reg.) III 354, A 1510
 Paseroean (hfdpl.) III 358, A 1510
 Patani III 361, A 1429
 Patengen (Telaga) III 362, A 1757
 Pati (reg.) III 362, A 1236
 Pati (distr.) III 363, A 1237
 Pati (hfdpl.) III 363, A 1237
 Patjelwerken A 988
 Patjitan (reg.) III 364, A 1458
 Patjitan (distr.) III 365, A 1459
 Patoentoeng A 179
 Peardja III 369, A 1299
 Pegadon, A 1312
 Pegagan III 370, A 1298
 Pegantenan III 370, A 1533
 Pegatan en Koesan III 370, A 1888
 Pelalawan III 376, A 1729
 Pelgrims A 129
 Pelgrimsschip A 129
 Pemangkih, A 1885
 Pemantja A 127
 Pematang Siantar III 379, A 1522
 Pemoeda Moeslimin Indonesia A 974
 Pendidikan Nasional Indonesia A 1109
 Pengail A 127
 Pengalengan III 381, A 1785
 Pengaron III 381, A 1883
 Penide (Noesa) III 382, A 1305
 Peniwen III 382, A 1442
 Pensiofondsen (de Indische) A 1836
 Pentace polyantha A 1024
 Pëntor A 127
 Peperomia pellucida A 1026
 Perhimpoean Indonesia A 913
 Perhimpoean Pegawei Bestuur Boemipoetra A 1109
 Perhimpoean Peladjar-Peladjar Indonesia A 974
 Perkoempoelan Politiek Katholiek di Djawa A 1109
 Permoefakatan Perhimpoean^e Politiek Kelangkaan Indonesia A 913
 Peronema canescens A 1026
 Permoetan Bangsa Indonesia A 913
 Peratoean Minabassa A 922
 Persatoean Moeslimin Indonesia A 1109
 Persatoean Perkoempoelan Celebes A 922
 Perserikatan Kaoem Christen A 1108
 Perserikatan Timor A 923
 Persinggahan A 561
 Pest III 389, A 720, 1784
 Pestbestrijding III 391, A 718, 1788
 Petjangaan A 1234
 Petrooesan A 127
 Petroleum III 394, A 1121, A 1561
 Peursula^e III 401, A 1645
 Pharmacie III 403, A 1308
 Pholidocarpus A 1026
 Phosphoriet A 957
 Pijafottia elata A 1026
 Pieters (Mr. M. C.) A 51
 Pilang A 1093
 Pimpinella alpina A 1026
 Piobang, A 1654
 Piroe III 411, A 1489
 Plantentuin III 422, A 880
 Plantersregeling, Aanvullende A 1907
 Pleihari (distr.) III 428, A 1875
 Pleihari (onderafd.) III 428, A 1876
 Plejtte (Mr. Th. B.) A 654
 Ploembon III 429, A 1398
 Ploso III 429, A 1452
 Poedjon III 430, A 1441
 Poeger III 430, A 1444
 Poegoeng III 430, A 1466
 Poelau Air III 430, A 1661
 Poelau Tjingkoek III 431, A 1666
 Poeloe Laoet III 431, A 1888
 Poeloe Laoet, Noord- A 1889
 Poeloe Laoet, Zuid- A 1889
 Poeloe Poedjoeng III 431, A 1601
 Poeloeng III 434, A 1458
 Poenale Sanctie A 399, 1000
 Poenoeng III 435, A 1459
 Poenten III 435, A 1442
 Poeroek Tjahoe III 437, A 1876
 Poespâ III 439, A 1513
 Poeteran (Poelau) III 440, A 1534
 Politie III 441, A 47, 809
 Politieke Concentratie A 22
 Politiek Economische Bond (P. E. B.) A 1495
 Ponorogo (reg.) III 449, A 1457
 Ponorogo (distr.) III 450, A 1458
 Pontang III 450, A 1505
 Pontianak (Zelfb. landschap) III 451, A 1112
 Pontianak (hfdpl.) III 452, A 1393
 Pontjokoesome III 452, A 1442
 Porsca III 453, A 1484
 Porsoboeran III 453, A 1484
 Poso, Loree, Todjo en Oena Oena III 67, IV 462, A 1421
 Post-, Telegraaf- en Telefoon- dienst III 465, A 437, 845, 1538
 Postspaarbank in Ned.-Indië III 484, A 82, 798, 1714
 Pradjekan III 498, A 1179
 Praja (Distr.) III 500, A 1196
 Praja (Hfdpl.) III 500, A 1196
 Preanger Regentenschappen III 503, A 1751
 Preanger stelsel III 506, A 1652
 Prentah A 135
 Priangan A 1751
 Primbon A 270
 Probolinggo (reg.) III 510, A 1523
 Probolinggo (distr.) III 511, A 1523
 Proeve van een Staatsregeling voor Ned.-Indië A 525
 Prostitutie III 511, A 1850
 Provincie A 525
 Provincie-Ordonnantie A 525
 Pupillen (Militaire) III 517, A 601

- Quarantaino III 521, A 734
 Quasi-Internationaal Recht III 522, A 48
 Quercus III 522, A 1093
 Raad van Tucht III 526, A 301, 628
 Raad voor de Scheepvaart A 628
 Rad Agama (Rat Agama) III 529, A 956
 Raden (Adviseerende Gewestelijke —) A 525
 Raden (Provinciale —) A 525
 Raden (Regentschaps —) A 525
 Raden (Stadsgemeente —) A 525
 Radicale Concentratie A 22, 201
 Radjalaloe III 532, A 1398
 Rambahan A 1600
 Rambipoedji III 536, A 1444
 Randjoewa III 540, A 1365
 Randoelatoeng III 540, A 1239
 Ranoelamongan III 542, A 1510
 Rantau III 542, A 1882
 Rantabinoeng III 542, A 1530
 Rantjah III 542, A 1199
 Rapang III 543, A 1277
 Rau III 556, A 1665
 Rawah-Byoek A 1652
 Rawah Lakbok A 1652
 Rees (D. F. W. van) A 1701
 Rechtstoestand der Ambtenaren A 832
 Rechtswezen III 558, A 52
 Reclasseering A 671
 Reedegrenzen A 412
 Regenten-Geslachten in Priangan A 532
 Regentschapsordonnantie A 525
 Regentschapsraden A 101
 Registratie A 135
 Reisgelegenheden III 581, A 431
 Rekenkamer (Algemeene —) III 591, A 709
 Rembang (Reg.) III 594, A 1231
 Rembang (Hfdp.) III 594, A 1233
 Rembang (Gew.) III 592, A 1233
 Remonte III 594, A 621
 Réo III 596, A 1379
 Riam Kanan III 602, A 1883
 Riam Kiwa III 602, A 1883
 Riebeeck (J. v.) A 759
 Rindja III 603, A 1380
 Roekoen-Minahassa of Perserikatan Minahassa A 921
 Roen III 631, A 1486
 Roesa Radja A 1375
 Roetong III 631, A 1379
 Roma of Romang III 633, A 1438
 Roode Kruis A 1019
 Rooseboom (W.) A 31
 Roggeveen (Mr. J.) A 792
 Rosengain III 637, A 1487
 Roti, Roté of Rotti III 638, A 1365
 Rouffaer (Dr. G. P.) A 723
 Ryn van Alkemade (I. A van) A 1063
 Saatama-Sopè A 127
 Sabang IV, A 1746
 Saint Martin (I. de) A 792
 Sakoeng A 127
 Sakona A 127
 Sakota A 127
 Salawati III 676, A 1448
 Salida III 679, A 1666
 Salimbau A 1393
 Salimpaoeng III 679, A 1669
 Sambalioeng III 681, A 1079
 Sambas III 681, A 1114
 Sambe A 1395
 Sambó A 127
 Samosir III 684, 1296
 Sampanahan III 686, A 1879
 Sampang (reg.) III 686, A 1533
 Sampang (distr.) III 686, A 1533
 Sampang (hfdpl.) III 686, A 1533
 Sampit III 686, A 1890
 Sampit (onderafd. hfdpl.) A 1890
 Sanana III 687, A 1450
 Sanatoria III 687, A 733, 1779
 Sanggaran Agoeng III 688, A 1659
 Sanggau III 688, A 1119
 Sanggau (Onderafd.) III 689, A 1395
 Sanggau (Hfdp.) A 1395
 Sangihé-(Sangir of Sangi)eilandden III 689, A 1477
 Sangir- of Sangi)eilanden A 1483
 Sangkoe A 1395
 Saparoea III 691, A 1487
 Sapit Kadiaman A 127
 Sapoe A 127
 Sapoedi archipel III 692, A 1533
 Sapoeloe III 692, A 1534
 Sapoeloch Boeah Bandar III 693, A 1666
 Sarampoe A 127
 Sarangan A 1452
 Sarèkat Abang A 15
 Sarèkat Ambon A 270, 920
 Sarèkat Islam III 694, A 15, 196, 945
 Sarèkat Madoera A 919
 Sarèkat Timor A 923
 Sasak III 705, A 1665
 Sasaks III 705, A 1195
 Satoei III 709, A 1876
 Saumlakki III 709, A 1004
 Sawah Leontó III 710, A 1658
 Sawang Toengkoe III 711, A 1656
 Sawito III 711, A 1272
 Sawoe of Savoe III 711, A 1365
 Schakelofficieren, A 1690
 Schakelscholen A 133
 Scheepsmeting III 715, A 628
 Scheepvaart (Dienst van) III 716, A 301
 Scheepvaartinspectie A 302, 628
 Schelphenhandel A 862
 Scheltema (Mr. M. W.) A 55
 Schuld (Indische) A 352, 1066
 Schutterijen III 727, A 602
 Seba III 731, A 1365
 Sebir A 127
 Sebjar III 731, A 1641
 Seboekoe III 732, A 1889
 Sedjiram A 1393
 Segalaherang III 735, A 1312
 Segawé A 1093
 Sekkdau (zelfb. landsch.) III 735, A 1131
 Sekadau (Onderafd.) III 735, A 1397
 Sekadau (Hfdp.) A 1397
 Sekah A 127
 Sekoenjer A 127
 Selobés en Onderh. (Gouvernement) I 467, A 342
 Soloema III 739, A 1304
 Sélokaton III 739, A 1198
 Semarang III 740, A 1101
 Semitau (Onderafd.) III 748, A 1390
 Semitau (Hfdp.) A 1391
 Semitau (rivier) A 1391
 Senat A 127
 Sengah A 1395
 Senti A 127
 Sepatah A 1395
 Sepeh (Sopeh) A 127
 Sepkten (Sapeken) III 750, A 1533
 Sera (Seira) III 751, A 1487
 Sérang III 752, A 1505
 Sérang III 753, A 1505
 Sérang-Laoet I 472, IV 753, A 288
 Serantih IV 790, A 1667
 Serbödjadi III 753, A 1634
 Sermata III 754, A 1434
 Seroea A 127, 1487
 Seulinneum III 756, A 1629
 Siah-Oetama A 1758
 Siak III 763, A 1361
 Siak Sri Indrapoera en Onderhoorigheden III 763, A 1361
 Sianok III 759, A 1655
 Siaoe, A 1483
 Sibajang III 765, A 1530
 Siberoet III 766, A 1656
 Siburong borong A 1483
 Sidénröng III 769, A 1278
 Sidjoendjoeng III 769, A 1597
 Sidikalang III 769, A 1298
 Sidoardjo-werken A 988
 Sigaroit of Bira, A 1640
 Sigibiromaroe A 260
 Sigi-Dolo I 629, III 771, A 1418
 Sigli (hoofdpl.) III 771, A 1722
 Sigli (onderafd.) III 771, A 1722
 Signatuurmiddelen III 771, A 1024
 Sigoentoe III 761, A 1601
 Silajang III 772, A 1660
 Silalahi A 1298
 Silangdjana (Goenoeng) A 260
 Silaoet III, A 1660

A 1-480 = Deel V (Afl. 1-15).

A 481-960 = Deel VI (Afl. 16-30).
 A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

A 961-1440 = Deel VII (Afl. 31-45).

- Silat A 1393
 Siléman A 127
 Silindoeng III 773, A 1298
 Siloengkang III 774, A 1658
 Simalanggang III 774, A 1654
 Simaloer III 774, A 1536
 Si Mangocmban III 762, A 1299
 Simavi A 1014
 Simawang III 776, A 1669
 Simpang III 778, A 1129
 Sindang III 781, A 1398
 Sindanglaot III 781, A 1398
 Singaparna III 782, A 1651
 Singkarah III 784, A 1657
 Singkel III 784, A 1626
 Singosari III 786, A 1441
 Sintang (zelfb. landsch.) III 786, A 1129
 Sintang (onderafd.) III 787, A 1391
 Sipoholon III 762, A 1299
 Siroekam III 791, A 1670
 Sitoeng, A 1600
 Sléman III 808, A 1398
 Slibarheid A 302, 629
 Snelleman, Johan François, A 1868
 Snouck Hurgronje (Prof. Dr. Christiaan), A 1747
 Soebang III 814, A 1311
 Soeahid (nederz.) A 1393
 Soeahid (landsch.) A 1393
 Soeahid (rivier) A 1393
 Soekaboemi III 815, A 1105
 Soekadana III 815, A 1131
 Soekadana (onderafd.) III 815, A 1466
 Soekadana (hfdpl.) III 815, A 1466
 Soekápoera III 820, A 1524
 Soekoredjo III 821, A 1199
 Soela eilanden III, A 1450
 Soelang III 822, A 1234
 Soeliki III 822, A 1663
 Soeloek I 822, A 270
 Soembawa IV 7, A 1405
 Soemanik III 823, A 1669
 Soembawabesar A 1405
 Soemedang (reg.) IV 11, A 1524
 Soemedang (distr.) IV 12, A 1525
 Soemedang (hfdpl.) IV 12, A 1525
 Soemenep (reg.) IV 12, A 1532
 Soemenep (distr.) IV 14, A 1533
 Soempoer Koedoes IV 14, A 1600
 Soengai Baringin IV 26, A 1655
 Soengai Batoeng IV 26, A 1601
 Soengai Darèh IV 26, A 1600
 Soengai Djarnih IV 26, A 1655
 Soengai Ijoe A 1608
 Soengai Koenit IV 26, A 1671
 Soengai Lansat IV 26, A 1600
 Soengai Limau A 1600
 Soengai Limau IV 27, A 1666
 Soengai Pagoe IV 27, A 1671
 Soengai Penoech IV 28, A 1659
 Soengai Peoar IV 27, A 1655
 Soengai Tarap IV 27, A 1668
 Soengeislan IV 28, A 1506
 Soengòs Raja IV 28, A 1640
 Soepa IV 29, A 1275
 Soepajang IV 29, A 1670
 Soerabaja IV 31, A 1459
 Soerja Atmadja (Pangéran Aria A 260
 Soerocasó IV 39, A 1668
 Solok IV 41, A 1657
 Solok (hfdpl.) A 1657
 Solo-Vallei-werken IV 40, A 989
 Solor IV 42, A 1373
 S5-mbè Javoc-n A 127
 Somboc A 127
 Somoroto IV 42, A 1458
 Sonneveld (Mr. W.) A 538
 Sopèt A 127
 Soppéng IV 43, A 1140
 Soppéngriadja A 1182
 Soréang IV 43, A 1758
 Spaarbanken-Spaarkassen IV 45, A 1865
 Spat (C.) A 984
 Spoor- en Tramwegen IV 68, A 1808
 Spruw IV 86, A 720, 1835
 Staatkundige partijen in Nederlandsch-Indië IV 88, A 1491
 Staatsinrichting (Wet op de — van Ned.-Indië) A 525
 Staatsregeling (Indische —) A 525
 Stadsgemeenten A 525
 Stagén IV 93, A 1889
 Statistiek IV 103, A 750
 Stein Callenfels (Dr. Pieter Vincent van) A 1879
 Sterrenkunde (De beoefening der) in Nederlandsch-Indië A 674
 Stikvallei A 979
 Stoombronnen A 958
 Strafrecht. Gevangeniswezen IV 119, A 50, 663
 Strandvonders A 79
 Studieclubs A 913
 Studievoorzichtingsdienst A 1098
 Suiker IV 173, A 882
 Suiker (Inlandsche Riet-) IV 184, A 885
 Sumatranenbond of Serikat Soematera A 919
 Sumatra's Westkust IV 223, A 1652
 Swaroc IV 227, A 1442
 Tababéri A 127
 Tabalang IV 246, A 1886
 Tabanan IV 247, A 1308
 Tabat Patah IV 247, A 1668
 Taboekan A 1483
 Tagoelandang A 1483
 Tajan IV 248, A 1128
 Tajoe IV 249, A 1237
 Takar IV 250, A 1428
 Takéngun IV 250, A 1723
 Tala (Talalo, Talo) A 127, A 1489
 Talaga A 1398
 Talangpadang A 1467
 Talaoe IV 251, 1670
 Talaudeilanden IV 252, A 1476
 Taliwang IV 252, A 1428
 Taloe IV 253, A 1656
 Taloetibaai of bocht van Haja IV 253, A 1488
 Tamanan IV 253, A 1180
 Taman Siawo-scholen A 334, 1463
 Tambangan A 127
 Tamiang IV 295, A 1601
 Tampaksiring IV 254, A 1308
 Tanah Boemboe IV 255, A 1889
 Tanah Datar IV 255, A 1667
 Tanah Grogot A 1878
 Tanah Intan A 1833
 Tanah Tinggi IV 257, A 1661
 Tandjoeng IV 259, A 1194, A 1886
 Tandjoengbalai IV 259, A 260, 1202
 Tandjoengberingin A 260
 Tandjoeng Medan IV 260, A 1665
 Tandjoengpandan IV 263, A 1506
 Tandjoeng Redeb IV 262, A 1875
 Tandjoengsari IV 263, A 1525
 Tandjoeng Seilor IV 263, A 1880
 Tandjoeng Soengajang IV 263, A 1668
 Tanette IV 264, A 1144
 Tanggoel IV 266, A 1444
 Tangkoeban Prahoe IV 266, A 1756
 Tanimbar- of Zuid-Oostereiland- den IV 267, A 1004
 Tantrisme A 437
 Tapalang IV 273, A 1168
 Tapan IV 273, A 1660
 Tapioca-Producten IV 278, A 754
 Taradjoë IV 280, A 1651
 Tarakan IV 280, A 1882
 Taratak Boeloeh IV 281, A 1362
 Taroetoeng IV 283, A 1209
 Taroesan IV 283, A 1666
 Tasikmalaja (reg.) IV 284, A 1650
 Tasikmalaja (distr.) IV 285, A 1651
 Tasikmalaja (hfdpl.) IV 285, A 1651
 Tawa Elia IV 288, A 1427
 Tegal IV 291, A 1087
 Tegalombo IV 292, A 1459
 Tehoree A 1488
 Tehuis voor Indische Studenten A 361
 Tekletèk A 127
 Teladjanang A 127
 Telok Waigeo (Majalibitbaai) IV 293, A 1448
 Tembon A 127
 Tempeh IV 297, A 1505
 Tonggaroeng IV 298, A 1860

- Tenggèls IV 298, A 1230
Tengger (contr. afd.) IV 298, A 1512
Tengger (distr.) IV 298, A 1512
Tentoonstellingen IV 308, A 1055
Téon (Tean of Tian) IV 312, A 1487
Tering A 1864
Ternataansch IV 322, A 1691
Ternate IV 314, A 1499
Ternate en Onderhoorigheden IV 314, A 1427
Thee IV 325, A 841
Thee-Expert-Bureau (Vereeniging) A 880
Theosofische Vereeniging (De Ned.-Ind.) A 763
Tidore IV 333, A 1562
Tikoe IV 336, A 1664
Tiloe (Goenoeng) A 1757
Timordaja (Timoer Daja) IV 351, A 1533
Timorini A 281
Timorlaet IV 351, A 1533
Timorsch Verbond A 922
Tjakraboewana IV 366, A 1757
Tjakranegara IV 366, A 1194
Tjakranegara-Noord A 1194
Tjakranegara-Zuid A 1194
Tjak-Lantjak A 127
Tjalang IV 367, A 1630
Tjamat A 159
Tjantoeng IV 367, A 1889
Tjapaloeloestraat IV 368, A 290
Tjaralingkin A 127
Tjaroeban IV 368, A 1455
Tjemplon A 127
Tjendono IV 370, A 1230
Tjengal IV 370, A 1889
Tjenrana A 127, 1167
Tjepoe A 1239
Tjeti A 262
Tjiamis (Reg.) A 1199
Tjiamis (Hfdp.) A 1199
Tjiamis (Distr.) IV 371, A 1199
Tjiawi IV 372, A 1651
Tjiawigebang IV 372, A 1398
Tjidjoelang IV 372, A 1652
Tjikalong-Wétan IV 372, A 1758
Tjikandi IV 372, A 1505
Tjikatomas IV 373, A 1651
Tjilandjongan (Péladjongan) A 127
Tjiledoeg A 1398
Tjilegon IV 373, A 1505
Tjililin IV 373, A 1758
Tjillimoës A 1397
Tjimabi IV 373, A 1758
Tjina Minderling en Arab Minderling A 262
Tjiparaj IV 375, A 1758
Tjiroëas IV 375, A 1505
Tjitaroem-Bevloeiingswerken A 200, 357
Tjitjalangka IV 375, A 1758
Tjolo IV 377, A 1230
- Tjomprèng A 127
Tjongdong A 127
Tjonggeang, IV 377, A 1525
Tlogoredjo IV 377, A 1237
Tlogowoengsoe IV 377, A 1237
Toba IV 378, A 1488
Tobaki A 1405
Tobameer IV 382, A 1295, 1484
Tobaweg IV 382, A 1484
Toboali IV 384, A 1508
Toda Beloe A 1376
Todjo A 1427
Toeakau A 127
Toeba IV 384, A 873
Toekaholboeng, A 1484
Toelang Bawang (Beneden) IV 386, A 1466
Toelating A 160
Toembiloeng A 127
Toemboek A 622
Toempang IV 388, A 1441
Toendraha (Toedraha) A 127
Toengkal (distr.), A 1859
Toerèn IV 380, A 1442
Toeridjéné A 160
Toerisme in Ned.-Indië A 799
Toetoer A 270
Togian IV 389, A 1427
Tolitolì IV 390, A 1239
Tongas IV 394, A 1524
Tooneel IV 395, A 976, 1630
Tongkang A 127
Top (Toep) A 127
Topographische Dienst IV 406, A 451
Tordjoen IV 420, A 1534
Tor-rivier IV 414, A 1428
Tosari IV 423, A 1512
Totemisme A 188
Triangulatie IV 432, A 453
Troemon II 440, IV, A 1765
Tropen opleiding voor verplegenden in Indië (T.O.V.I.) A 1016
Tuinbouw IV 542, A 655
Tusschenhoofden A 160
Tijdrekening IV 459, A 65
Tijdschriften en Periodieken IV 459, A 38
Uhlenbeck (G. H.) A 133
Uitzetting A 160
Uniebank voor Nederland en Koloniën IV 496, A 1088
Vaartuigen IV 497, A 102
Vaccine IV 497, A 717
Vaderlandsche Club (V.C.), A 1493
Vakbeweging (Inlandsche) A 961
Van Boxtel (Plan-) A 990
Vakcentrale A 22
Vecartsenijkundige Dienst IV 514, A 63, 896
Veeteelt IV 515, A 90, 886
Veevoeder IV 519, A 129, 894
Veeziekten IV 522, A 96
Veiligheidstoezicht (Dienst van het) A 1123
- Vellen A 1093
Verbanning A 160
Verbeek (Dr. R. D. M.) A 544
„Verblijf voor den Oud-Indisch Militair” Stichting (V.O.I.M.) A 989
Verdedigingsstelsel van Ned.-Indië IV 529, A 585
Vereenigingen IV 540, A 360, 873
Vereeniging „Indisch Bronbeek” A 840
Vereeniging Nederlandsch-Indische Onderwijs- en Studiekas A 990
Vereeniging tot oprichting van Jonge Vrouwen scholen in Ned.-Indië A 1016
Verkoopkantoor van 's Lands Mijnbouwproducten II 400, IV 360, A 702
Verkoopingen (Openbare), Verhuringen, Venduties, Verkantoren IV 577, A 1344
Verordeningen A 160
Versterkingen IV 563, A 624
Vesting A 160
Visscherij IV 573, A 1731
Vitamines A 699
Vlerkprauw A 127
Vlottende Schuld A 351, 1076
Voedingsmiddelen IV 597, A 934
Voedingsmiddelencommissie A 795, 1783
Volkscredietwezen IV 605, A 713, 1513
Volkshuisvesting A 625
Volksraad IV 612, A 491, 1615
Volksraadkiesverordening 1926 A 525
Volksraadpositieregeling 1926 A 525
Volksraadregelen 1926 (Aanvullende —) A 525
Volkstelling IV 623, A 926
Vollenhoven (Prof. Mr. C. van) A 1380
Voorwaardelijke Invrijheidstelling A 671
Voorwaardelijke Veroordeeling A 671
Vries (M. Gzn.) A 791
Vrije Katholieke Kerk in Nederlandsch-Indië (De) A 1890
Vrijmetsclarij IV 640, A 757
Vrijwilligerskorpzen IV 641, A 612
Vrouwenbeweging (Inlandsche) A 969
Vulkanen IV 641, A 620
Vuurvaste klei A 958
Vuurwerk A 1089
Vijftig Kotò, IV 658, A 1655
Wabata A 127
Wadjo IV 660, A 1136
Wadoekstelsel A 213
Waho Tetear A 127

A 1-480 = Deel V (Afl. 1-15). A 481-960 = Deel VI (Afl. 16-30). A 961-1440 = Deel VII (Afl. 31-45).
A 1441-1920 = Deel VIII (Afl. 46-60).

Waidon A 127	den rang van officier bij deKo-	Wooloehan A 1444
Waigéoe of Batang Wagé IV	loniale troepen IV 734, A 765	Wolowaroe A 1407
661, A 1490	Wegenraad A 758	Wonosari IV 793, A 1180
Wailoro A 290	Wegverkeer A 1795, 1892	Willems-orde (Militaire) IV 733,
Wajang-Windoe IV 662, A 1757	Weléri IV 750, A 1198	A 601
Wangkal IV 668, A 1513	Wellenstein (E. P.) A 1507	Wijbrands (Karel) A 682
Wapens der zelfstandige ge-	Weriagar A 1641	IJzererts IV 801, A 959
meenschappen IV 668, A 1525	Werkloosheid A 997	IJzerman (Dr. Ir. J. W.) A 1052
Wardenaar (J. W. B.) A 320	Werven en Dokken IV 759, A	Zeemacht IV 816, A 249
Waroe IV 697, A 1235, 1534	286	Zelfbesturen (Inlandsche —) IV
Waromé IV 697, A 1641	Werving van Inlandsche Ar-	826, A 525
Waropèn IV 698, A 1450	beiders A 403	Zelfbestuur A 525
Waterkracht en Electriciteit A	West-Java (Provincie —) A 525	Zending (Protestantsche) IV
303, 1920	West-Koetei IV 764, A 1860	831, A 1206
Waterschappen IV 700, A 281	West-Lombok IV 765, A 1194	Zoölogische Onderzoekingen A
Waterstaat IV 700, A 1648	West- en Noord Nieuw-Guinee	161
Wangkang A 127	A 1576	Zuid-Benedenlanden, A 1661
Wapai A 127	Wétan of Wétang IV 765, A 1447	Zuid-Nieuw-Guiné IV 869, A
Weduwen- en Weezenfonds der	Wetar (Wetter of P. Oceter)	1449
Europeesche Officiëren van	IV 766, A 1428	Zuidwester-eilanden IV 870, A
het Ned.-Ind. Leger IV 733,	Wetgeving IV 767, A 1062	1436
A 180, 764	Wildreservaten A 1097	Zwavel IV 871, A 959
Idem van militairen beneden	Wirologi A 1445	Zijde IV 872, A 1014

REGISTER OP DENAMEN IN DEEL VIII SUPPL. AFL. 46—60

- AALST, Dr. C. J. K. VAN, 1818a.
- ABAS GELAR SOETAN BIDAR ALAM, I., 1771b.
- ABDOELHAMID, T. (Ook wel T. BESAR en tevoren T. Mahkota geheeten), 1769a.
- ABDOELLAH, RADJA (ook genoemd ONGKOE LONG), 1794b.
- ABDOERRAOEF SINGKEL 1665b.
- ABDULLAH GELAR SOETAN GEGAR ALAM, T., 1770b.
- ACHMAD, SULTAN, 1498b.
- ACHMAD, T., 1769b.
- ACHMAD SJAFIOEDIN SJAH KAITJIL ARNOLD ALTING, SULTAN, 1565a.
- ACHMAD SJAH, SULTAN, 1769 b.
- ADAM, SULTAN, 1880b.
- ADIWATIWARMAN 1859a.
- ADIL GELAR SOETAN BIDAR ALAM SJAH, T., 1772a.
- AGERBEEK, 1503b.
- AGOENG, SULTAN, 1523b.
- AGREMONTE, 1703a-1704b.
- AICHELE, WALTHER, 1632b.
- AIBLANGGA, 1510a.
- AISJA, RADJA, 1794 a.
- AJANHAR, SULTAN, 1503a.
- AJOE BERI, 1512 b.
- ALA'OEDDIN INAJAT SJAH, SOETAN, 1792b.
- ALBERTIS, d', 1566b.
- ALI BASJAH, T., 1638b.
- AMAN DJELEKAH SIAH OETA-MA 1760a.
- AMA'N NJAG ARA, 1636a.
- AMAN KAMPONG, 1635b.
- AMANRATOES, 1614a.
- AMAN SAPI'I, 1614a.
- AMA'N SRI KOEALA, 1760b.
- AMA'N TJAHHAMANI, 1760b.
- AMBON, DATOE^s, 1762b.
- AMIN AL MADANI, 1748a.
- AMSTERDAM, SULTAN, (ook genoemd SULTAN KAITJILI SIBORI), 1502b.
- ANDI MAPPANJOEKI, 1830b.
- ANDI SALLO, 1888a.
- ANDI SALLO, (ook bekend als AROENG ABDOERAHIM), 1888a.
- ANDI TANGKOENG, 1888a.
- ANDJOENG, T. (ook genoemd LEUBÉ TAPA of T. SINGKEL), 1764a.
- ANGASAH, T., 1763a.
- ANTONISZ., ADRIAAN, 1595b-1596ab.
- ARIA SOERIA ATMAJJA, PANGÉRAN, 1525a.
- ASCH VAN WIJCK, Mr. T. A. J. VAN, 1619b.
- ASSEN, VAN, 1630b.
- AWAN, MAHARADJA, 1770b.
- BAARS, J. K., 1835a.
- BABER, E. C., 1719a.
- BADELLI BONI, 1719a.
- BAHOERAKSA, 1594a.
- BANDAHARA, RADJA, 1602b.
- BANDAHARA, T., 1771b.
- BANDAR, DATOEK, 1730b.-1731 a.
- BANTA ALI AMA'N LAGÉ, 1636a.
- BANTA PEUREUDAN, T. (tevoren T. OEBIT geheeten). 1638b.
- BANTA TJOET, 1760b.
- BARETTA, J. M., 1504a.
- BAST, P., 1529a.
- BASTIAANS, A., 1482b.
- BATARA PINAJOENGAN, 1770a.
- BATARA SINOMBA, (na zijn overlijden genoemd MARHOEM MANGKAT DI DJAMBOE), 1770a.
- BATELES, VAN, 1912b.
- BAUER, 1703a.
- BEAUMONT, JOHN, 1591a.
- BECCARI, 1566b.
- BÉDÉN, 1613a.
- BEDOEL ALIAS RENDJEU OETJAH AMAN DAOED, 1760a.
- BEG, MUSA, 1593b.
- BEKKING, KAPTEIN, 1504a.
- BEMMELEN, DR. R. W. VAN 1755b, 1757a, 1761b.
- BÉN BLANG PIDIE, T., 1613b.-1763a.
- BENEDETTO, LUIGI, FOSCOLO, 1719a.
- BENJAMINS, DR. H. D., 1869a.
- BENNINCK, SOPHIA, 1591b.
- BÉRENGER, SENATOR, 1851a.
- BERG, 1694b. 1695b-1700b-1701b.
- BERG, MR. L. W. C. VAN DEN 1748a.
- BERGH, J. VAN DEN, 1538a.
- BERRÉTTY, D. W., 1530a-1857a.
- BESANT, DR. A., 1891b.
- BESAR SAID HASSIM BIN ABOE-BAKAR BIN SJAHABOEDDIN, T., 1731a.
- BESAR SOELOENG MOESTAFa, T. (met den titel van JANG DIPERTOEAN MAAMOER PERKASA ALAM), 1771a.
- BEZEMER, T. J., 1632b.
- BIERDRAGER, J., 1576b.
- BIDJEE GELAR T. MOEDA, Nasjoedin, T., 1765a.
- BIOENG, T., 1769b.
- BIOENG, T. (met den titel van JANG DIPERTOEAN HADJI MOHAMAD SJAH), 1769b.
- BITAL ALIAS PASÉ, REUDJEU, 1760a.
- BLOCK MAERTSZ, ADRIAAN, 1595b.
- BOEDJANG, RADJA, 1625b.
- BOEDJANG ALIAS GENAP, R. 1760a.
- BOEKÉT, RADJA, 1635b.
- BOERHANOEDDIN, RADJA, 1771a.
- BOOGAARDT, 1464b.
- BOMMEL, L. B. VAN, 1778b.
- BONERAKKER, A, 1790b.
- BONGSOE, SOETAN, 1790b.
- BONTEKOE, WILLEM, IJSBRANTSZ., 1582a.
- BONTINO, DR., 1596a.
- BOREEL, WILLEM, 1589a.
- BORÉL, H., 1556a.
- BOSCH, DR. F. D. K., 1891b.
- BOSCH, z. VAN DEN, 1625b.
- BOTH, PIETER, 1502a-1576b.
- BRAAM, F. VAN, 1557a.
- BRANDENBURG VAN OILSENDE, F., 1857b.
- BRANDES, DR. L. L., 1441b. 1891b.
- BRANDTS BUYS, J. S., 1632b.
- BRICHER, 1778b.
- BRILL, E. J., 1576b.
- BROCKEDON, THOMAS, 1582b.
- BROECK, PIETER VAN DEN, 1580b.
- BROUWER, DR. H. A., 1483a-1678b.
- BROUWER, 1597a.
- BRUNS SLOT, W. J., 1778b.
- BRUIJSTENS, HENDRICK, 1587 a.
- BURCHT, JAN v. d., 1596a.
- BÜRCK, A., 1719a.
- BUTLER, JOSEPHINE, 1851a.
- BUTINGHA WICHERS, MR. DR. C. G. VAN, 1857b.
- BILMER, DR. H. J. F., 1575b.

- CAERDEN, VAN, 1502*b*.
 CAMPHUIJS, JOHANNES, 1566*b*.
 CANDIDUS, 1595*a*.
 CAPPELLEN, VAN DER, 1502*b*.
 CAPPERS, ED., 1538*a*.
 CARLETON, SIR DUDLEY, 1591*b*.
 CARPENTIER, PIETER DE, 1580*b*.
 CARRISON, MC., 1778*b*.
 CARROL, 1703*a* en 1704*b*.
 CERRUTI, EMILIO, 1566*b*.
 CHASSÉ, P. T., 1557*a*.
 CHATIN, 1778*a*.
 CILENTO, 1780*b*.
 CHJNS, MR. J. A. V. D., 1556*a*-
 1557*b*, 1753*b*-1755*a*, 1868*b*.
 CLAESSENS, MGR. A. C., 1464*b*.
 CLAESSENS, MGR. M. J. D.,
 1464*b*.
 CLANT, JAN., 1582*b*.
 CLIFFORD, 1669*b*.
 COEN, JAN, PIETERSZ., 1460*a*,
 1556*a*, 1576*b*.
 COHEN STUART, 1696*a*.
 COLNBRANDER, H. F., 1597*a*.
 COLLINS, EDWARD, 1591*a*.
 COLUMBUS, 1703*a*.
 COLIJN, DR. H., 1537*a*, 1567*a*,
 1613*b*, 1760*a*, 1763, 1619*a*.
 COORANGEL, 1566*b*.
 COOTE, ALEXANDER, 1851*a*.
 COOTEELS, Mates, 1576*b*.
 CORDIER, H., 1719*a*.
 CORNELISSEN, C. H., 1869*a*.
 CORTENHOEFF, PIETER JA-
 COBSZ., 1595*b*.
 CORTENHOEFF, SARA, 1595*b*.
 COULSON, SAMUEL, 1591*b*.
 COURTHOPE, 1584*b*.
 COUVREUR, (A. J.), 1830*a*.
 COZIJN, M., 1807*b*.
 CRANSSEN, 1592*b*.
 CREMER, 1619*b*.
 CREUTZBERG, MR. K. F., 1445*a*.
- DAALEN, G. C. E. VAN, 1613*a*,
 1729*a*, 1760*a*, 1833*b*.
 DAENDELS, GOUV.-GENERAAL,
 1523*b*.
 DAENG MAHMOED (ook ge-
 noemd MANTRI PANGÉRAN.
 MANGKOEROEMI), 1888*a*.
 DAENG PARAMI, PANGÉRAN,
 1830*b*.
 DAKE, DR. W. J. L., 1899*b*.
 DALE, SIR THOMAS, 1580*a*.
 DAM, MR. WILLEM VAN, 1552*a*.
 DAM, MR. PIETER VAN, 1552*a*.
 DAMSTÉ, H. T., 1536*b*, 1749*a*.
 DANCKAERT, 1579*b*.
 DANOE BASAN, 1503*a*.
 DAOF, T., 1764*b*.
 DAOF, DAJANG, 1638*a*.
 DAWOH BALÉ-AGOENA, 1698*a*.
 DECKER, HANS DE, 1579*a*.*b*.
 DÉDÉ MOEHSIN, 1499*a*.
 DEDEL, CORNELIS, 1578*b*.
 DEEDEN, VAN, 1566*a*.
 DELI, PANGLIMA, 1602*b*.
 DELPRAT, MR. D. A., 1820*a*.
 DETIGER, J. G., 1576*b*.
- DEVENTER, MR. C. TH. VAN,
 1619*b*, 1702*b*, 1750*a*.
 DÉWA PERKASAN, 1602*b*.
 DIECKMAN, DR. IR. W., 1471*a*.
 DIEMEN, ANTHONY VAN, 1595*b*.
 DINGER, J. E., 1704*b*, 1782*b*.
 DJAFAR, T. (ook wel genoemd
 HADJI RAJEU^c), 1765*a*.
 DJAJABHAJA, 1697*b*.
 DJAMALOEDIN, PRINS, 1566*a*.
 DJEMELAH, ALIAS REUDJEU
 ILAN, 1760*b*.
 DJOELO^c RAJEN, 1647*a*.
 DJOJALONO ALIAS KANDJENG
 DJEMAT, 1523*b*.
 DOCTERS VAN LEEUWEN, DR.
 W. M., 1757*a*.
 DOELAH VAN PASÉ, DATOE^c,
 1647*a*.
 DOFMOLANG, MARKUS MOHO-
 MIS, 1482*a*.
 DOEMOLANG, SALMON, 1482*a*.
 DOMS, H. J., 1510*a*, 1511*b*.
 DONATH, PROF. DR. W. F.,
 1778*b*, 1780*a*, 1835*a*.
 DONNER, LUITENANT, 1763*a*.
 DOUGLAS, 1757*a*.
 DOUWES DEKKER, 1463*b*, 1623*a*.
 DOYER, PROF., 1748*a*.
 DOZIJ, 1747*b*.
 DRUIJVERS, MR. J., 1619*a*.
 DUBISCH, 1738*a*.
 DUMAS, J. H., 1567*b*.
 DUNNEBIER, W., 1476*a*.
 DUSSEN, CORNELIS VAN DER,
 1592*a*.
 DUYPENDAK, PROF. DR. W. J.
 L., 1556*a*, 1899*b*.
- EDUARD, 1476*a*.
 ERDE, PROF. J. CH. VAN,
 1575*b*, 1745*a*.
 EERLAND, DR. L. D., 1779*a*.
 EGGENBERGEN, H., 1778*b*.
 ELDERS, C., 1836*a*.
 ELSHOUT, J. M., 1835*a*, 1899*b*.
 ENGELAND, KAREL VAN, 1593*a*.
 ENGELENBERG, A. J. N., 1495*b*.
 ENTHOVEN, E., 1818*a*.
 ENTHOVEN, MR. K. L. J., 1908*a*.
 ERDBRINK, G. R., 1683*b*.
 ER. LANGGA, 1697*b*, 1699*a*,
 1701*a*.
 ERP, TH. VAN., 1891*b*, 1892*b*.
 ES, DR. IR. L. J. C. VAN, 1634*b*.
 ESSER, 1694*b*.
 EIJKMAN, 1834*a*.
- FABER, VON, 1460*a*.
 FAISAL, 1750*a*.
 FAULDS, HENRY, 1866*b*.
 FEBER, IR. L. J. M., 1494*b*.
 FEELLENBERG, VAN, 1778*b*.
 FENNEMA, 1512*a*, 1755*b*, 1757*a*.
 FEUILLETON DE BRUJN, DR. W.
 K. H., 1576*b*.
 FINLAY, 1704*b*.
 FITZHERBERT, HUMPHREY,
 1585*a*.
 FLEISCHER, D., 1835*a*.
 FLU, P. C., 1782*b*.
- FOCK, MR. D., 1620*a*.
 FORBES, 1566*a*.
 FORTGENS, J., 1692*a*.
 FOURNIER, IR. F. L. P. G.,
 1891*a*.
 FOUW, MR. DE, 1858*a*.
 FRANSSEN HERDERSCHEE, A.,
 1567*b*.
 FREUNDLICH, E. W. W., 1711*b*.
 FROMBERG, MR. P. H., 1556*a*.
 FROSSINK, A. T., 1711*b*.
 FRUIN, MR. TH. A., 1513*b*.
 FRUIN-MEES, 1600*a*.
- GADING, RADJA, 1770*b*.
 GALTON, SIR FRANCIS, 1866*b*.
 GARNIER, 1718*a*.
 GEISLER, 1566*a*, 1573*b*.
 GELDERMAN, H. P., 1818*b*.
 GEURTJENS, H., 1533*a*.
 GISOLEF, W. F., 1471*b*.
 GOBEL, HASAN VAN, 1475*b*,
 1476*a*.
 GOBEL, WILLEM VAN, 1475*b*.
 GODEE MOLSBERGEN, DR. E. C.
 1556*a*, 1557*b*.
 GOËS, BENEDICT, 1717*b*.
 GOEJE, . . . DE, 1747*b*, 1748*a*.
 GOLZDIHER, 1747*b*, 1750*a*.
 GONDA, 1701*a*.
 GONTING, RADJA, 1770*b*.
 GORCUM, JAN JANSZ. VAN,
 1580*b*.
 GORIS, 1701*a*.
 GOSLINGS, B. M., 1632*b*.
 GOUW, J. TER, 1866*b*.
 GRAAFF, S. DE, 1702*b*.
 GRAEFF, JHR. DE, 1615*b*.
 GRACHT, J. V. D., 1556*a*.
 GREGORIUS X, PAUS, 1717*b*.
 GROEDO, RADEN, 1512*b*.
 GROENEVELD MEYER, DR. N.
 L., 1820*b*.
 GRONEMAN, J., 1757*b*.
 GROOT, CLAUDE DE, 1592*a*.
 GROOT, DR. J. J. M. DE, 1556*a*.
 GRIJNS, 1834*a*.
 GRIJZEN, 1598*a*, 1599*a*.
 GULIK, VAN, 1779*a*.
 GUTBROD, KAROLINE, 1486*a*.
 GISELS, AERT, 1585*b*.
- HAAN, DR. F. DE, 1556*a*,
 1557*b*.
 HAAR, BZN, MR. B. TER, 1857*b*.
 HAAS, J. H. DE, 1779*a*.
 HABIB ALI ALIAS HABIB RA-
 JEU^c, 1638*b*.
 HABIB, SJECH, 1640*a*.
 HADJAR DEWANTORO, KJIAI,
 1463*b*.
 HADJAR DEWANTORO, NJI,
 1464*b*.
 HADJI JOESOEF, T., 1763*a*.
 HAEN, DR. DE, 1587*a*.
 HAGEN, DR. B., 1727*a*.
 HAGHEN, STEVEN V. D., 1578*a*.
 HAIR, SULTAN, 1502*a*.
 HAISMA-RAHDER, MR. W. J.
 1907*b*.
 HAJAM WOEROEK, 1459*b*, 1460*a*.

- HAL, J. J. H. VAN, 1739b.
 HALIE, N., 1575b.
 HAMERSTER, M., 1772a.
 HAN TIK KO (alias BABAH TEMENGOENG), 1523b.
 HARENCAEPEL, KAPITEIN, VAN 1614a.
 HARTMAN, B., 1807b.
 HASAN, T., 1647b.
 HASE, HANS DE, 1579a.
 HASNAN, T., 1769a.
 HASSELAAR, ANNA, 1552b.
 HASSELAAR, PIETER DIRKSZ., 1592a.
 HASSELT, A. L. VAN, 1573b, 1727a, 1869a.
 HATTIVA, LAURENS MARCUSZ. 1587a.
 HAYES, JOHN, 1566a.
 HAZEU, DR. G. A. J., 1445a, 1630a, 1727a, 1879a.
 HEDIN, SVEN, 1719a.
 HEINDL, DR. ROBERT, 1868a.
 HELD, G. J., 1632b.
 HENKE, 1778b.
 HELSDINGEN JR., MR. C. C. VAN 1495a, 1761b.
 HELSDINGEN, MR. W. H. VAN, 1619a.
 HENRY, SIR E. R., 1867a, 1868a.
 HERMITE, JACQUES L', 1576b.
 HERSCHELL, 1866b.
 HERTZLER, 1778b.
 HESKETCH BELL, SIR, 1642a.
 HESTERT, C., 1566b.
 HEVEN, JHR. DR. IR. F. C. VAN, 1727a.
 HEURNIUS, JUSTUS, 1596a.
 HEUTZ, J. B. VAN, 1620b, 1702b, 1749a.
 HEYNE, K., 1727a.
 HIDDING, K. A. H., 1632b.
 HIEN, H. A. VAN, 1899b.
 HINDLE, 1704b.
 HINLOOPEN LABBERTON, D. VAN, 1858a.
 HIRSCH, H., 1727a.
 HOEDT, G. H. A., 1868a.
 HOESSIN, T., 1764b.
 HOESSIN, SOETAN, 1794a.
 HOLLE, K. F., 1739b.
 HOLLEMAN, 1710a.
 HOOG, F. H. DE, 1907b.
 HOOGLAND, W. H., 1756b.
 HOOLBOOM, L. E., 1776a.
 HOOYKAAS, 1701a.
 HOUTEN STEFFAN, VAN, 1912b.
 HUDSON, 1703a, 1704b.
 HULAGU, 1717a.
 IBRAHIM, T., 1603b.
 IDENBURG, A. W. F., 1619a, 1750b.
 ILHAM, SULTAN, 1503b.
 IMHOFF, VAN, 1526a.
 INDERA KOESOEMO, SOETANMOEDA, 1602b.
 INDERA DI RADJA AMIR, PANGÉBAN, 1602b.
 IQUAN (ICQUAN), 1594a.
- ISKANDAR ALAM, SULTAN, 1498b.
 ISKANDAR MOHAMAD DJABIR, SULTAN, 1514a.
 ISKANDAR SAHADJOEAN NOER AMAL KETJIL DJAOEHAR MOLEKI, 1565a.
 ISKANDAR SJAH, 1602b.
 ISMAIL VAN LANGSA, T., 1638b.
 ISMAIL, T., 1604a.
 ITAM OESMAN, T., 1647b.
 JACOB, GEORG, 1632b.
 JACOBS, HENDRIK, PHILIPS, 1480a.
 JACOBUS VAN ENGELAND, 1582b.
 JANIS, A., 1481a.
 JANSEN, 1778a.
 JANSZ, HENDRIK, 1582a.
 JANSZ., WILLEM, 1580b.
 JANSZ., PIETER, 1576a.
 JANSZ. SIMON, 1576b.
 JARDIN, JOHN, 1578a.
 JASPERS, J. H. B., 1471b.
 JOHNSON, SAMUEL, 1556a.
 JONGE, CORNELIS MATELIEF DE 1502a.
 JONGE, MEJ. J. A. DE, 1899b.
 JONGEJANS, J., 1504a.
 JORGE, 1790b.
 JORGENSEN, 1867a.
 JOSSELIN DE JONG, R. DE, 1778b.
 JOUSTRA, M., 1615a.
 JULIANA, PRINSES, 1745b.
 JULIUS, IR. M. W., 1471a.
 JUNGH, 1832a.
 JUNGHUHN, 1757b.
 JUNIUS, ROBERTUS, 1595a.
 JUYNBOLL, DR. H. H., 1694b, 1700b.
 KADIR, PANGÉBAN, 1888b.
 KADIRI, 1699a.
 KAISER, J. D., 1776a.
 KAITJILI SIBORI, SULTAN (ook wel genoemd Sultan Amsterdam), 1502b.
 KALANA POETERA, T., 1771b.
 KALFF, S., 1504a.
 KAMPAR, DATOEK, 1730b, 1731a
 KANIESS, 1614a.
 KANSIL BOGAR, A. J., 1478b.
 KANSIL, L. N., 1481a.
 KANSIL, M. D., 1480b.
 KATABRUNO, 1502a.
 KAT ANGELINO, P. DE, 1899b.
 KATHAROV, PALLADIUS, 1719a.
 KATS, J., 1632b.
 KEMALADERMA, R., 1612a.
 KEMALARADJA, R., 1612a.
 KEMMERLING, G. L. L., 1731b, 1795b.
 KEMPRES. J. C. J., 1615a, 1727a.
 KEMPEN, THOMAS VAN, 1666b.
 KEMPEN-HAYE, MEVROU VAN 1666b.
 KERCHEM, MELCHIOR, 1584a.
 KETEL, A. P., 1782b.
- KEUDJROEËN AMANSAH, DATOE^c, 1762b.
 KHAN, DSCHINGIS, 1717a.
 KHAN, KUBLAI, 1717a.
 KHOUW KE HIEN, 1825a.
 KIELSTRA, DR. E. B., 1620a
 KIËS, C. H. M. H., 1495b.
 KILIAAN, H. N., 1694b.
 KIMALAHA DAJA, 1585b.
 KIMPTON, H., 1778b.
 KIRSCHNER, DR. L., 1790b.
 KITCHEN, J., 1704b.
 KLEIN, J. W. DE, 1652a.
 KLEIN, DR. W. C., 1576a.
 KLEINTJES, PROF. DR. PH., 1619a, 1920b.
 KLEIWEG DE ZWAAN, PROF. DR. J. P., 1746b, 1899b.
 KLERK, REINIER DE, 1556a.
 KLUJSENAAR, GERARDUS, 1556b.
 KNIBEL, J., 1891b.
 KOCH, J. W., 1817b.
 KODIECK, 1868a.
 KOHLBRUGGE, J. H. F., 1899b.
 KÖHLER, H. J., 1485b.
 KOL, H. H. VAN, 1619b, 1727a.
 KOLOK, T. (alias T. KAMAROEDIN), 1604a.
 KONINGSBERGEN, DR. J. C., 1818a.
 KOOLHAAS, D. R., 1835a.
 KOPEIN, DR. F., 1790b.
 KRAANEN, J., 1538a.
 KRAEMER, H., 1632b.
 KREEMER, J., 1727a.
 KREISLER, DR. A. R. M., 1543a.
 KROM, DR. N. J., 1630a, 1879a.
 KROM, geb. VEERMAN, 1575b, 1891b.
 KRANAGARA, 1600a
 KRUYT, J. H., 1748a.
 KUCZIJNSKI, 1704b.
 KUENEB, PH. H., 1504a, 1747b, 1780b.
 KUYPER, DR. A., 1619b.
 LAĀHAD, 1480a.
 LA AMANA ALIAS HADJI TATA, 1470b.
 LAIGRET, 1704b.
 LAKSAMANA, DATOEK, 1730b, 1731a.
 LALAM, 1760a.
 LAM, JAN DIRCKSZ., 1578a.
 LAMANGO, 1470b.
 LAMBERTS, ABRAHAM, 1586a.
 LAMBÉIS, H. J., 1778b.
 LAMMEKS, G. J., 1625a.
 LAMSTER, J. C., 1575b.
 LANCET, 1704b.
 LANDBERG, CARLO, 1748a.
 LANGEN, PROF. C. D. DE, 1716a, 1780a, 1835a.
 LANGVELDT VAN HEMERT, A. J., 1566b.
 LANSBERGE, MR. J. W. VAN, 1557b.
 LARSON, 1867b.
 LASSCHNIT, H., 1504a.

- LAU, CARL, 1873*b*.
 LAWICK, VAN, 1702*a*.
 LAZEAR, 1703*a*.
 LEADBEATER, C. W., 1891*a*.
 LECK, DANIEL VAN DER, 1593*a*.
 LEFEBVRE, JACQUES, 1583*a*, 1594*b*.
 LEGENDRE, DR., 1643*a*.
 LEGGE, PROF. JAMES, 1556*a*.
 LÉH, T., 1765*b*.
 LÉLA POETERA, RADJA, 1730*b*, 1731*b*.
 LENTJES, L. J., 1835*a*.
 LEO XIII, PAUS, 1573*b*.
 LEROUX, C. C. M. F., 1571*a*, 1575*b*.
 LEUBÉ TAPA, 1764*b*.
 LEVELT, DR. H. J., 1807*b*.
 LEVI, SYLVAIN, 1701*a*.
 LEY, PROF. IR. J. N. VAN DER, 1891*a*.
 LICHTENSTEIN, A., 1716*a*, 1717*a*, 1835*a*, 1836*a*.
 LIEFRINCK, 1695*a*.
 LIMBURG STIRUM, GRAAF VAN, 1624*a*.
 LIMBURG STIRUM-VAN SMINIA, MEVROUW VAN, 1779*a*.
 LINGGO, RADJA, 1635*b*.
 LITH, PROF. VAN DER, 1869*a*.
 LLOYD, 1704*b*.
 LOEBER, J. A., 1632*b*.
 LOENA (LENA), 1764*b*.
 LOGHEM, J. J. VAN, 1780*b*.
 LORENTZ, MR. H. A., 1567*b*.
 LOTH, J. E., 1795*b*.
 LUBARSCHE, 1778*b*.
 LUYMES, J., 1576*b*.

 MAAN, KEDJOEROEAN, 1603*a*.
 MACCLUER, 1566*a*.
 MACPAL, L. J. P., 1481*b*.
 MADOEKALLA, 1469*b*.
 MADOERA RADJA, 1595*a*.
 MAETSZ, ARENT, 1580*b*.
 MAETSUIJKER, JOAN, 1556*b*.
 MAHKOTA ALAM ALADIN SJAII DJOHAN, SULTAN, 1770*a*.
 MAIRE, ISAAC LE, 1578*b*, 1592*a*.
 MAKOLE SANGÉA GINBOROE, 1470*a*.
 MAKOLÉ SANGÉA INATO, 1469*b*.
 MAKOLÉ TAWÉ NIROEKOE, 1469*b*.
 MALLINCKRODT, H., 1878*a*.
 MANDARSJAH, SULTAN, 1502*a*.
 MANDJALING, KRAENG, 1830*a*.
 MANGI-MANGI, KRAENG, 1828*a*.
 MANGKOEBOEMI NJA^c MOET, T. 1603*a*.
 MANGKOENEGARĀ IV, 1698*a*.
 MANGKOE NEGORO PANGÉRAN 1711*b*.
 MANGKOE RADJA HOESIN, 1604*a*.
 MANOPPO, DATOE CORNELIS 1474*ab*.
 MANOPPO, RIEDEL MANUEL, 1474*a*.
 MANSOER SJAII, T., 1779*a*.

 MANSOER SHAH, SULTAN, 1859*a*.
 MAOEN, REUDJEU, 1760*b*.
 MARAH ADAM, T., 1763*a*.
 MARDJĀNĀ, 1695*a*.
 MARSDEN, 1536*a*.
 MARSHALL, 1567*b*.
 MAS, KIJAHĪ, 1523*b*.
 MASCARENHAS, 1477*b*.
 MASELJCK, CORNELIS VAN, 1596*a*.
 MATTAHIR, T., 1764*b*.
 MATHIJSEN, KAPITEIN, 1613*b*, 1614*a*.
 MAURITS, PRINS, 1589*b*.
 MAYER, L. TH., 1899*b*.
 MAZEL, JHR. J. A., 1891*a*.
 MECKLENBURG, HERTOEG ADOLF VAN, 1567*b*.
 MELLEMA, 1695*a*.
 MENGOETA, RADJA (alias KEDJOEROEAN PANDEKAR), 1602*b*.
 MENT, CLAES, 1591*b*.
 MENT, EVA, 1591*b*.
 MENT, LIJSBETH, 1593*b*.
 MERAH ABOQ (ook genoemd KEDJOEROEAN ABOQ I), 1635*b*.
 MERLANG, RADJA (ook genoemd SOETAN, ALA 'OEDIN INAJAT SJAII), 1792*b*.
 MERTENS, 1702*a*.
 MEURAH, T., 1763*a*.
 MICHAEL, P., 1778*b*.
 MICHELS, 1625*b*.
 MICHELS, 1765*a*.
 MIDDELBERG-IDENBURG, C. J., 1625*a*.
 MIDDELGEEEST, SIMON VAN, 1592*a*.
 MOCODOMPIS, J. M. P., 1482*b*.
 MOCODOMPIS, W., 1482*b*.
 MOEDA INDERA KOESOEMA, SOETAN, 1604*b*.
 MOEDA LAMKOETA, T., 1638*a*.
 MOEDA NANGGROE, T., 1765*b*.
 MOEDA, PANGÉRAN, 1888*a*.
 MOEDA PEUSANGAN, T., 1647*a*.
 MOEDA RADJA, 1765*a*.
 MOEDA RADJA, T., 1647*a*.
 MOEDEU KOETEU-SÉRÉ, T., 1613*b*.
 MOEDEU PÉNDÉNG, T., 1613*b*.
 MOENS-ZORAB, MEVROUW, 1632*b*.
 MOERAI, RADJA, 1770*b*.
 MOERMAN, J., 1556*a*.
 MOERMAN, P., 1710*a*.
 MOESA GELAR SOETAN BIDAR ALAM, T., 1771*b*.
 MOESTAPA, SOETAN, 1771*ab*.
 MOHAMAD (MAHMOED) RADJA 1794*b*, 1795*a*.
 MOHAMAD ALI, 1603*b*.
 MOHAMAD ALIBASA, T., 1647*b*.
 MOHAMAD ARIF, T., 1764*a*.
 MOHAMAD ARIFIN, T., 1604*a*.
 MOHAMAD ARSAN, SULTAN, 1503*a*.
 MOHAMAD BASIR GELAR DATOE KAMPAR, HADJI, 1731*a*.

 MOHAMAD DATOENG SOLANG, 1475*a*.
 MOHAMAD JOESOEF, RADJA, 1794*b*.
 MOHAMAD ISHAK, RADJA MOEDA VAN ASAHAN, 1769*b*.
 MOHAMAD NOER, T., 1762*b*.
 MOHAMAD OESMAN SJAII, SULTAN, 1499*a*.
 MOHAMAD BIN OESIN, POETRA, 1503*b*.
 MOHAMAD SADEK SJAII, SULTAN, 1498*b*.
 MOHAMAD THAJEB, T., 1647*ab*.
 MOHAMAD ZAINOEDDIN, 1760*b*.
 MOLENGRAAF, 1713*a*.
 MOLL, J. TH., 1556*a*.
 MOM, C. P., 1623*a*, 1782*b*.
 MONAHAN, J. H., 1648*b*.
 MONOD DE FROIDEVILLE, J. A., 1494*b*.
 MORGAN, DELMAAR, 1719*a*.
 MOSZKOWSKI, DR. MAX, 1567*b*.
 MPU SINDOK, 1510*a*.
 MUHÉDÉ, A. G., 1480*b*.
 MULLENMEISTER, J., 1702*a*.
 MULLER, DR. H. P. N., 1869*a*.
 MULLOCK HOUWER, 1782*b*.
 MUSCHAMPS, GEORGE, 1582*b*.
 MUSPER, K. A. F. R., 1731*b*, 1795*b*.
 MUURLING, KAPITEIN, 1614*a*.
 MIJER, MR. P.,

 NAUTA, 1695*a*.
 NELISSEN, IR. TH., 1706*b*.
 NEIJENS, DR. M., 1538*a*.
 NEIJTZELL DE WILDE, MR. A. 1619*a*.
 NOOLAGA, SURĀ, 1595*a*.
 NIJERMEIJER, PROF. J. F., 1869*a*.
 NIEUWENHUIS, H., 1818*b*, 1820*b*.
 NIMPOENĀ, 1695*a*.
 NITADININGRAT, RADEN, 1572*b*.
 NITINEGORO, 1512*b*.
 NJA^c ARIF, T., 1833*a*.
 NJA^c DOELLAH, T. (ook wel genoemd T. Hadji Tji^c), 1764*b*.
 NJA^c MAKAM, 1603*a*.
 NJA^c MOET GELAR MANGKOE BOEMI, 1604*a*.
 NJAI DAJANG SOEMBI, 1755*a*.
 NJAG SARA, 1613*a*.
 NJERANG, RADJA MOEDO, 1636*a*.
 NOBEL, 1778*b*.
 NOEKOE, PRINS, 1566*a*.
 NOELOENG, RADJA, 1770*b*.
 NOENGOENG, SI (ook wel NEK ONGKOE geheeten), 1794*b*.
 NÖLDEKE, THEODOR, 1747*b*.
 NOMMENSEN, L. I., 1485*b*.
 NOOY, J. A. DE, 1782*b*.
 NOUHUUS, J. W. VAN, 1567*b*.
 NUGNES, 1501*b*.
 NUS, MR. J. VAN, 1818*a*.
 NUYTS, DAVID, 1592*a*.

 OBDEYN, V., 1795*b*.
 OBBIT, T. (later geheeten: T. BANTA PEUREUDAN), 1638*b*.

- OEJAM, REUDJEU, 1760a.
 OESMAN, SULTAN, 1503b, 1504a.
 OETJAH, REUDJEU (alias BE-DOEL), 1760a.
 OLÓRIZ, 1867b.
 ONGKOE LONG (ook genoemd RADJA ABDOELLAH), 1794b.
 ONGKOE NONG (ook geheeten RADJA IBRAHIM), 1794b.
 OOSTWOUW WIJDENES, M., 1761b.
 OPHUIJSEN, MR. A. H., 1908a.
 OPPENOORTH, W. E. F., 1707a, 1727a.
 ORATOR, V., 1778b.
 ORTIZ DE RETES, INIGO, 1565b, 1575a.
 OSSENBRUGGEN, MR. VAN, 1858a.
 OTTEN, DR. L., 1790ab.
 OTTOW, 1566a, 1573b.
 OVERSCHIE, NICOLAAS, 1556b.
- PADANG NOENANG, JANG DI PERTOEAN DI, 1665a.
 PADTBRUGGEE, 1477b.
 PALEBI, LA, 1888a.
 PALIWANG, LA (met den titel van ABOENG ABDOELKARIM), 1888a.
 PAMEKAS, SRI, 1755a.
 PALMER VAN DEN BROEK, 1598a.
 PANDAN ARAN, KIJAH, 1528b.
 PANG ARIIP VAN BADAQ, 1614a.
 PANGLIMA GARANG, DATOE^c, 1646b.
 PANG MANAP, 1614b.
 PABIS, KAPITEIN, 1763a, 1833a.
 PARKER, 1556a.
 PARMENTIER, 1824b.
 PASSARA, 1510a.
 PATA ALAM, SULTAN, 1560a.
 PATTIST, M. P., 1546a.
 PAUTHIER, G., 1717b.
 PEL, A. H. VAN, 1603a.
 PENDEK, KEDJOEROEAN, 1602b.
 PENDEKAR, KEDJOEROEAN (alias R. MENGKOETA), 1602b.
 PÉRAK, PANGLIMA, 1603a.
 PETERMANN, 1566b.
 PETTIT, 1704b.
 PFISTER, 1779a.
 PHILLIPS, G., 1719a.
 PICK, DR. R., 1615a.
 PIGEAUD, TH., 1632a, 1695a, 1701b.
 PIGOTT, F. W., 1891ab.
 FISCHER, R., 1630a.
 PLEMP, KORNELIS GINSBERTSZ, 1866b.
 PLESMA, A., 1820a.
 POERBÁTJARAKÁ, 1701a.
 POERWÁDARMINTÁ, 1695a.
 POEIJT VAN OVERIJNE, ELISABETH, 1552a.
 PO KALAM, DATOE^c, 1647a.
 POLAK DANIELS, L., 1778b.
 POLO, MAFFEO, 1717a.
 POLO, MARCO, 1717a.
 POLO, NICOLO, 1717a.
- PONTO, CHRISTIAAN, 1482a.
 PONTO, SALMON, 1478b, 1482a.
 PONTOH, RAM SOEIT, 1475a.
 POSTHUMUS MEIJES, 1567a.
 PRAPANTJA, 1697b.
 PRAWIRĀATMĀDJĀ, 1701b.
 PRICE, W., 1556a.
 PRING, MARTIN, 1582b.
 PRJEVALSKY, N. M., 1717b, 1719a.
 PROOM OF PROOMSJAH, 1602b.
 PRUIJS, MR. DIRK, 1552a.
 PRUIJS VAN DER HOEVEN, E., 1701b.
 PRIJOHOETOMO, 1701a.
 PURKINJE, 1866b.
 PUTMANS, HANS, 1595a.
 PIJNACKER HORDIJK, 1749a.
 PIJPER, DR. G. F., 1651b.
- QUERVAIN, F. DE, 1778b.
- RADJA ADIL, 1604a.
 RADJA AMEH, 1763a.
 RADJA BOEDJANG, 1764b.
 RADJA DJOEMAHAT, 1771b.
 RADJA HABÉSĀH (HEBĀH), 1604a.
 RADJA IMAM, T., 1763a.
 RADJA ISKANDAR MOEDA, 1765a.
 RADJA LAOET, T., 1771b.
 RADJA LÉLA, DATOE, 1731a.
 RADJA LÉLA POETRA, DATOE, 1731b.
 RADJA MASJHOER, 1771b.
 RADJA MOEDA, T., 1764b.
 RADJA MOERAI, T., 1770b.
 RADJA MOMIN, KEUDJROEËN, 1763a.
 RADJA NAGOR, T., 1765b.
 RADJA NASJROEDDIN, T., 1765b.
 RADJA SILANG, T., 1603b.
 RADJA SOELOENG, T., 1604a.
 RADJA TOHIR GELAR RADJA, INDRĀ ALAM, T., 1770b.
 RADSMA, PROF. DR. W., 1782b.
 RAEMBURCH, CRIJN VAN, 1596a.
 RAEDT VAN OLDENBARNEVELDT H. J. A., 1600b.
 RAEX, PIETER VAN, 1581a.
 RAFFLES, 1695a.
 RAOEB, 1603b.
 RAJEU^c, T., 1833a.
 RANALI, ACHMAD, 1782b.
 RANAMANGGALA, 1582a.
 RANGGĀWARSITA, 1696b, 1698a.
 RASSERS, DR. W. H., 1630b, 1632b.
 RAWLING, 1567b.
 REAEL, LAURENS, 1502a, 1577b.
 REED, 1703a.
 REES, D. F. W. VAN, 1701b, 1900a.
 REES, O. VAN, 1701b.
 REITSMA, S. A., 1756b.
 REUDJEU PASÉR, 1613b.
 REUDJEU TIÈQ PASÉR, 1614a.
 REUTER, H. C., 1606a.
 REYERSZ, CORNELIS, 1586b.
 REIJNST, GERARD, 1502a, 1576b.
 REIJNTJES, 1736b.
- RICHTHOFEN, VAN, 1718a.
 RICKMERS, W. R., 1719a.
 RIEBECK, VAN, 1583a.
 RIEDEL, 1692a.
 RIKÉ AMAN OEJOM, 1636a.
 ROCHEMONT, DE, 1567a.
 ROEJOENG, SI, 1764b.
 RÖMER, VAN, 1781a.
 ROOS VAN DEN BERG, 1790b.
 ROOSEBOOM, 1702b.
 ROOZENDAAL, VAN, 1735b.
 ROUFFAER, G. P., 1891b.
 RUFFIJN, 1587b.
 RUSTICIANO OF RUSTICHELLO VAN PISA, 1718a.
 RUTTEN, L. M. R., 1678b, 1713a.
 RIJKLOF VAN GOENS, 1597a.
- SA, HENRIQUE DE, 1477b.
 SAGERS, P. ARTHUR, 1556a.
 SAID, SOETAN, 1794a.
 SAID ABDULAZIS, T., 1640a.
 SAID ACHMAD FATJOEDIN, SJAH KAITJIL DJOEHAR ALAM, SULTAN, 1565a.
 SAID AGIL BIN ALOEWI SJAHABOEDIN, 1639b.
 SAID HAROEN GELAR TOENGKOE SOELOENG, T., 1731a.
 SAID HASJIM BIN ABOEBAKAR BIN SJAHABOEDDIN, TENGKOE BESAR, 1731a.
 SAID HOESIN BIN DJAAFAAR, BIN AGIL SJAHABOEDIN, 1640a.
 SAID OESMAN BIN TENGKOE OEBABDILLAH, PANGÉKAN, 1731a.
 SAJÉT AGIL, 1639b.
 SAJÉT DJAPA, T., 1639b, 1640a.
 SAJÉT MALIM, 1639b.
 SALOMONSON, H., 1857b.
 SAMITRA, PANGÉKAN, 1888b.
 SANDBERGEN, MR. DR. F. J. W. H., 1897b, 1896a.
 SANDICK, VAN, 1745b.
 SANGKOPRIANG, 1755a.
 SAOED, IBN, 1750a.
 SAO-SAO, 1470b.
 SAPI, AMANRAMPA, 1614a.
 SARAPIL, D., 1478b, 1481b.
 SARAPIL, W., 1481b.
 SARKAR, H. B., 1695b, 1700b.
 SASA AMAN TALIB, 1760b.
 SASTRĀWIDJĀNĀ, 1695a.
 SATI, JANG DIPERTOEAN, 1771a.
 SAVEEDRA, ALVARO DE, 1565b.
 SAWIEER, 1704b.
 SCHAPENHAM, G. H., 1593b.
 SCHERMER, PROF. JR. W., 1825b.
 SCHITTENHELM, 1778b.
 SCHLEGEL, PROF. G., 1556a.
 SCHLEUNITZ, FRIEHRER VON, 1566b.
 SCHLEUSING, H., 1778b.
 SCHMUTZER, IR. J. I. J. M., 1494b.
 SCHNEICKERT, DR. HANS, 1868a.
 SCHNITZER, F. M., 1600b.
 SCHRIEKE, B., 1632b.

- SCHÜFFNER, 1703*a*, 1704*ab*.
SCHUITENVOERDER, J. K., 1757*b*.
SCHÜRMAN, 1707*b*.
SCHWARZENBERG, 1778*b*.
SEDENOE, RADJA MOEDA, 1602*a*.
SEDIA, RADJA MOEDA, 1602*a*.
SEGARALAM, SOETAN, 1770*a*.
SEGWAERT, LYDIA VAN, 1552*b*.
SENGING, I., 1888*a*.
SERI MOEDA PADOEKA ALAM SULTAN MANSOER TOEAN-KOE RADJA MOEDA, 1765*a*.
SI ATAS GELAR MOEDA TJIH^c, 1604*a*.
SIDÉ, PENGHOELOE, 1536*b*.
SIDIK GELAR DATOE BANDAR, I., 1731*a*.
SIEMBOOK GELAR TENGKOR RADJA LÉLA POETERA, I., 1731*a*.
SILVA, DON JUAN DA, 1578*a*.
SIMON, 1773*a*.
SIMONS, L. H., 1778*b*.
SINGKEL, T., 1625*b*, 1764*a*.
SINTA VAN PIDIÉ, DATOE^c, 1647*a*.
SITI OENGOE, 1770*b*.
SJARIF ABOE BAKAR BIN SAID SJARIF ALMARHOEM ABDUL RACHMAN SJAHAOEDIN, 1731*a*.
SJECH ABDOELMOERHI, 1651*b*.
SJECH BOERHANOEDIN, 1669*a*.
SLOT, G. A., 1782*b*.
SLOTMAKER DE BRUÏNE, DR. N. A. C., 1857*b*.
SMIRNOFF, IWAN, 1824*a*.
SMITH, J. H., 1807*b*, 1868*a*.
SMITH, ROBERTSON, 1748*b*.
SNAPPER, I., 1778*b*.
SNELLEMAN, J. H., 1868*b*.
SNELLIUS, H. M. W., 1567*a*.
SNOUCK HURGRONJE, PROF. DR. CH., 1613*a*, 1747*a*.
SNOUQ HURGRONJE-OORT, MEVROUW, 1750*a*.
SNOUQ, DIREK, 1556*b*.
SNIJDERS, 1613*b*, 1704*b*.
SOELOENG LAOET, T., 1602*b*.
SOELOENG RIOUW, T., 1770*b*.
SOELOENG SJAHMARA, T., 1771*b*.
SOEN (SUN) YAT SEN, 1554*b*, 1556*a*.
SORPONO, RADEN MR., 1858*a*.
SOER, PIET, 1824*a*.
SOETAN MENGEDAR ALAM, T., 1770*b*.
SOETAN OESMAN, 1603*b*.
SOEROPATI, 1510*a*, 1523*a*.
SOEWARDI SOERJASINGRAT, R. M. 1463*b*, 1623*a*.
SONCK, MARTINUS, 1583*a*, 1588*b*.
SOURY, ANDRIES, 1580*b*.
SPALDING, AUGUSTINA, 1582*b*.
SPECX, JAQUES, 1576*a*.
SPECX, SARA, 1595*b*.
SPEELMAN, 1597*a*.
SPEULT, HERMAN VAN, 1580*a*, 1585*b*.
SPILBERGEN, JORIS VAN, 1578*a*.
SPRINGER, J., 1778*b*.
STAARGAARD, IR. W. F., 1818*a*.
STAPEL, DR. F. W., 1552*b*.
STEENIS, P. B. VAN, 1836*a*.
STEHN, CH. E., 1755*b*, 1756*a*, 1757*a*.
STEIN CALLENFELS, DR. P. V. VAN, 1879*a*.
STOKES, 1703*a*, 1704*b*.
STOKING, H. J., 1477*a*.
STOKVIS, J. E., 1496*a*.
STOLTE, KAAATJE, 1764*b*.
STRANDT, JOHANNA, 1765*b*.
STRIJCKER, ABRAHAM, 1580*b*.
STUTTERHEIM, W. F., 1631*a*, 1632*b*.
STIJNS, JAN, 1583*b*.
SWAAN, J., 1566*b*.
SURAGULAGUL, 1595*a*.
SWELLENGREBEL, 1701*a*, 1704*b*.
SWIETEN, H. J. VAN, 1739*b*.
SZEMIAN, J., 1757*a*.
TACK, FRANÇOIS, 1868*b*.
TAMARA, LAURENS, MANUEL, 1478*b*, 1480*a*.
TAMARELOH, C., 1480*a*.
TAMAWIWI, J. S., 1476*a*.
TANDU, DATOEK, 1604*a*.
TANDIL, KEDJOEROEAN, 1603*b*.
TAVERNE, 1757*a*.
TEHUPÉIORY, J. E., 1875*b*.
TEKAKA, 1471*a*.
TENGAH MOHAMAD TAHIR GELAR SOETAN MENGÉDAR ALAM SJAH, T., 1771*b*.
TENGOK, T., 1602*b*.
TERLUIJN, 1825*a*.
THEBER, 1704*b*.
THOMASZ, ADOLF, 1583*a*.
THOMASSEN, A THUËSSINK, VAN DER HOOP, DR. A. N. J., 1576*b*.
TIHANG, T., 1639*b*.
TIELEMAN TREUNISZ, 1579*b*.
TIRTOKOESOEMO, R. A., 1512*b*.
TISSOT VAN PATOT, A., 1575*b*.
TJIH^c BENTARA BLANG, T., 1638*a*.
TJIH^c BLANG, T., 1647*a*.
TJIH^c KROEËNG BARO, T. (alias T. TJIH^c PERLAK), 1647*a*.
TJIH^c LANGSA, T., 1638*b*.
TJIH^c MOEDA PEUSANGAN, T., 1647*a*.
TJIH^c MOHAMAD THAJÉB PEUREULA^c, T., 1647*b*.
TJIH^c PEUREULA^c, T., 1639*b*, 1640*a*.
TJIHIG, T., 1601*a*.
TJIPTO MANGOEN KOESOEMA, 1623*a*.
TJOET ACHMAD, T., 1647*b*.
TJOET AMAT, 1602*b*.
TJOET GAT, 1602*b*.
TJOET GELAR DATOE LAXA-MANA, I., 1731*a*.
TJOET MA^c FATIMA, 1702*b*.
TJOET SOERAT, 1647*a*.
TOEHA, T., 1762*b*.
TOE^c PATHI, 1792*a*.
TOHAMBÁ, 1470*a*.
TOPOSANTA, 1595*a*.
TORRES, 1703*b*, 1704*b*.
TOWERSON, GABRIEL, 1591*b*.
TREFTERS, F., 1471*a*.
TREUB, MR. 1750*b*.
TUUK, DR. VAN DER, 1485*b*, 1695*a*, 1701*b*.
TWISS, 1599*a*.
UMBOROVE, DR. J. H. F., 1636*a*, 1755*b*, 1757*a*, 1790*b*.
URBAN, 1778*b*.
VALBERT, FRANÇOIS DE, 1556*b*.
VALENTIJN, 1529*a*.
VAPOUR, 1595*b*.
VASSEUR DES ROCQUES, C. A. LE, 1556*b*.
VEEN, DR. A. G. VAN, 1780*a*, 1825*a*.
VEER, K. VAN DER, 1504*a*.
VELDE, VAN DER, 1708*b*.
VENT, DR. IR. L. J. DE, 1807*a*.
VERBEEK, 1512*a*, 1755*b*, 1757*ab*.
VERHOEFF, PIETER WILLEMSZ. 1576*a*.
VERSTEEG, G. W., 1567*b*.
VERSTERGH, W. C. J., 1822*b*.
VETH, D., 1868*b*.
VETH, PROF. P. J., 1869*a*.
VLACK, DR. PIETER, 1590*a*.
VLAMING VAN OUDSHOORN, DE, 1489*a*.
VLEMING, J. L., 1556*a*.
VOGEL, 1584*b*.
VOGEL, IR. L. DE, 1891*a*.
VOGEL, PROF., 1879*a*.
VOLLENHOVEN, PROF. MR. C. VAN, 1746*a*, 1750*a*, 1858*a*, 1920*b*.
VOS, J. J. TH., 1779*a*, 1790*b*.
VOLZ, PROF. DR. W., 1615*a*, 1727*a*.
VREEDE, A. C., 1700*b*.
VREEDE, DR. A. G., 1891*a*.
VRIES, DE, 1510*a*, 1823*a*.
VRIJBURG, DR. B., 1576*b*.
VUUREN, L. VAN, 1504*a*.
WAERT, NICOLAAS VAN, 1585*a*.
WAERWIJCK, VAN, 1477*b*.
WAGNER VAN JAUREGG, 1778*b*.
WALLACE, 1566*b*.
WAN TAJONG, 1771*b*.
WATSON, SALAWATI, 1556*a*.
WEDDING, P., 1557*a*.
WEDGWOOD, J. I., 1890*b*, 1891*b*.
WEERT, P. V. D., 1556*b*.
WEGELIN, C., 1778*b*.
WEICHARDT, 1778*b*.
WELLAN, 1859*b*.
WELLENSTEIN, E. P., 1507*b*.
WELLS WILLIAMS, S., 1556*a*.
WESTENENK, L. C., 1597*a*, 1600*a*, 1601*b*, 1670*a*.
WESTRA, MR. DR. H., 1619*a*.

WEIJERMAN, A. W. E., 1817 <i>b</i> , 1818 <i>b</i> .	WIRZ, PAUL, 1575 <i>b</i> .	WIJCK, VAN DER, 1702 <i>a</i> , 1749 <i>a</i> .
WEIJLAND, JACOB, 1565 <i>b</i> .	WITT, JAN DE, 1552 <i>b</i> .	XAVERIUS, 1501 <i>b</i> .
WICHMAN, PROF. DR. C. E. A., 1566 <i>a</i> , 1727 <i>a</i> .	WITT, GERARD FREDERIKSZ. DE 1594 <i>a</i> .	YSBRANTSZ. WILLEM, 1582 <i>a</i> .
WILDE, DE, 1756 <i>b</i> .	WITERT, FRANÇOIS, 1502 <i>a</i> .	YULE, H., 1719 <i>a</i> .
WILEN, G. A., 1779 <i>a</i> .	WOLLASTON, DR., 1567 <i>b</i> .	ZAINAL ABIDIN, T., 1604 <i>b</i> .
WINDT, 1868.	WOOD, 1717 <i>b</i> .	ZIESENISS, 1701 <i>a</i> .
WING EASTON, N., 1731 <i>b</i> , 1795 <i>b</i> .	WOUTERS, B., 1891 <i>b</i> .	ZISCHKA, ANTOINE, 1643 <i>b</i> .
WINKLER, DR. J., 1899 <i>b</i> .	WU, 1790 <i>b</i> .	ZOETMULDER, 1701 <i>b</i> .
WINTER, A. T. H., 1493 <i>b</i> .	WULFFTEN PALTHE, PROF. DR. P. M. VAN, 1716 <i>b</i> , 1717 <i>a</i> , 1780 <i>b</i> .	ZWAAN, W. J. A., 1483 <i>a</i> .
		ZWIERZIJKI, DR. J., 1727 <i>a</i> .

MALANG. (Aanv. Dl. II). Regentschap van de residentie Malang, provincie Oost-Java, met een oppervlakte van 3731.77 km². Het regentschap omvat 8 districten, verdeeld in 32 onderdistricten, n.l.: Malang (onderdistricten: Malang, Gadang, Wagir en Daoc), Pagak (onderdistricten: Pagak, Kaliparè, Donomoeljo, Bantoe), Poedjon (onderdistricten: Poedjon, Batoc, Ngantang, Kasòmbon), Kepandjèn (onderdistricten: Kepandjèn, Pakisadjì, Soemberpoe-tjoeng, Ngandjoem), Toerèn (onderdistricten: Toerèn, Dampit, Ampelgading, Soembermandjing), Boeloelawang (onderdistricten: Boeloelawang, Gondanglegi, Wadjak), Toempang (onderdistricten: Toempang, Pakis, Pontjokoesoemo, Djaboeng) en Singosari (onderdistricten: Singosari, Lawang, Karangploso en Blimbing). Bij de volkstelling in 1930 telde het regentschap 1.135.965 inwoners, waarvan 10.410 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 1.110.293 Inheemschen, 14.225 Chineezen en 1.037 andere Vreemde Oosterlingen. Deze cijfers toonen een aanmerkelijken vooruitgang sinds de volkstelling van 1920. Vooral het aantal Europeanen en Vreemde Oosterlingen steeg aanzienlijk. In het regentschap Malang vindt men naast den Inheemschen landbouw de Westersche tuinbouwcultuur, cassavecultuur, tapioca-cultuur en z.g. bergcultuur (koffie, rubber, kina, thee en vezel). Er zijn 4 suikerondernemingen, n.l. Kriebet, Kebonagoeng, Panggoeng-redjo en Sempalwadak, 1 tapiocaonderneming (Toerèn) en 1 cassaveonderneming (Kriebet), en tientallen bergcultuurondernemingen (erfpachts-perceelen), voornamelijk in het Zuidoosten (district Toerèn). In het regentschap is de Gouvernements koffiëproeftuin Bangelan (zie aldaar) gelegen. Van de Westersche tuinbouwproducten zijn vooral bekend de djerooks (een sinaasappel-soort) van Poenten (zie aldaar).

Evenals voor de andere regentschappen van Oost-Java werd op den voet van art. 121 der Indische Staatsregeling bij de ordonnantie van 9 Augustus 1928 (Ind. Stb. no. 316) voor Malang een regentschapsraad ingesteld. Deze ordonnantie trad in werking op 1 Januari 1929, gelijktijdig met de instellingsordonnantie van de provincie Oost-Java. Evenals de andere regentschapsraden van Java houdt de Malangseho raad zich hoofdzakelijk bezig met aanleg en onderhoud van wegen en met het exploiteeren van pasars.

MALANG. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, met 4 onderdistricten (Malang, Gadang, Wagir en Daoc), omvattende 56 désa's. Bij de volkstelling van 1930 telde het 159.274 inwoners, waarvan 7.700 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 142.862 Inheemschen, 7.997 Chineezen en 715 andere Vreemde Oosterlingen.

POEDJON. (Aanv. Dl. III). Voormalig onderdistrict van de vroegere residentie Pasoeroean, thans district met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende de onderdistricten Poedjon, Batoc, Ngantang en Kasòmbon. Bij de volkstelling van 1930 telde het 103.552 inwoners, waarvan 585 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 102.193 Inheemschen, 745 Chineezen en 29 andere Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats Poedjon ligt aan den aan

natuurschoon rijken provincialen weg van Malang naar Kediri. De hoofdplaats en de binnen het district liggende plaatsen Batoc en Poenten (zie aldaar) zijn bekende vacantieoorden voor de Europeesche kustbewoners van Oost-Java. Het district wordt in het W. en Z. begrensd door de residentie Kediri en in het N. door de residentie Soerabaja. Het bestaat uit het prachtige bergland, dat doorstroomd wordt door den bovenloop van de kali Konto en haar zijtakken; de fraaie dalen en hooglanden worden omgeven door vulkaanruïnen, o.a. den Andjasmàrà in het N., den Kawi en den Kloet in het Z.

SINGOSARI. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende de onderdistricten Singosari, Lawang, Karangploso en Blimbing. Bij de volkstelling van 1930 telde het district 107.671 inwoners, waarvan 516 Europeanen, 106.337 Inheemschen, 761 Chineezen en 57 andere Vreemde Oosterlingen. Van de talrijke oudheden, die vroeger in de hoofdplaats (zie Dl. III) gelegen hebben en waaronder talrijke beelden en beschreven steenen waren, zijn thans een torentempel en eenige beelden, o.a. reusachtige tempelwachters, over. De oudheden van Singosari zijn uitvoerig beschreven door Dr. Brandes in het tweede deel van het Archaeologisch onderzoek op Java en Madoera (1909), waar men ook een volledige literaturopgave vindt (zie ook OUDHEDEN).

TOEMPANG. (Aanv. Dl. IV). Voormalige contròle-afdeeling, thans district met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende de onderdistricten Toempang, Pakis, Pontjokoesoemo en Djaboeng. Bij de volkstelling van 1930 telde het district 136.682 inwoners, waarvan 125 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 135.752 Inheemschen, 777 Chineezen en 28 andere Vreemde Oosterlingen.

PAGAK. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende de onderdistricten Pagak, Kaliparè, Donomoeljo en Bantoe. Bij de volkstelling van 1930 telde het district 164.937 inwoners, waarvan 192 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 164.161 Inheemschen, 577 Chineezen en 8 andere Vreemde Oosterlingen.

BOELOELAWANG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende de onderdistricten Boeloelawang, Gondanglegi en Wadjak. Bij de volkstelling van 1930 telde het district 148.061 inwoners, waarvan 350 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 146.765 Inheemschen, 905 Chineezen en 41 andere Vreemde Oosterlingen.

GONDANGLEGI. (Aanv. Dl. I). Voormalig district in de vroegere residentie Pasoeroean, thans onderdistrict, met gelijknamige hoofdplaats, van het district Boeloelawang, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omvattende 23 désa's. Het telt vele koffië-, rubber- en vezelondernemingen.

KEPANDJÈN. (Aanv. Dl. II). Voormalige contròle-afdeeling in de vroegere residentie Pasoeroean, thans district met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java. Het omvat

de onderdistricten Kepandjèn, Pakisadji, Soemberpoetjoeng en Ngandjoem. Bij de volkstelling van 1930 telde het district Kepandjèn 149.143 inwoners, waarvan 347 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 147.378 Inheemschen, 1.320 Chineezen en 98 andere Vreemde Oosterlingen.

PAITON. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Probolinggo, residentie Malang, provincie Oost-Java, verdeeld in 3 onderdistricten met 45 dèsa's; eind 1933 telde het 54.578 inwoners, w.o. 25 Europeanen, 97 Chineezen en 2 Arabieren. In dit district is de suikerfabriek Paiton gelegen.

GENDING. (Aanv. Dl. I). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Probolinggo, residentie Malang, provincie Oost-Java. Het heeft 4 onderdistricten en 62 dèsa's en had op het einde van 1933 een bevolking van 92.066 zielen, w.o. 107 Europeanen, 385 Chineezen en 101 Arabieren. In dit district komen 3 suikerfabrieken voor, n.l.: Gending, Maron en Pedjarakan.

GADING. (Aanv. Dl. I). District van het regentschap Probolinggo, residentie Malang, provincie Oost-Java. Het heeft 3 onderdistricten met 48 dèsa's en had op het einde van 1933 63.844 inwoners, w.o. 28 Europeanen, 43 Chineezen en 4 Arabieren. De standplaats van het districtshoofd is Gading. In dit ressort worden aangetroffen de koffieonderneming Lawang-Kedaton en de koffie- tevens kinaonderneming Ayer-Dingin.

BAKIR. (Aanv. Dl. I). Dit hoogland ligt in het district Poedjon, regentschap en residentie Malang der provincie Oost-Java.

BANGELAN. (Aanv. Dl. I). Gouvernementsproeftuin voor de koffiecultuur in het district Kepandjèn van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java; behoorend onder het Departement van Economische Zaken.

BATOE. (Aanv. Dl. I). Hoogdal der Brantas in het regentschap Malang van de residentie Malang, provincie Oost-Java. Door dit dal, gedeeltelijk uitgehouwen in den bergmuur Radjégwesi, loopt de aan natuurschoon rijke provinciale weg van Malang naar Kediri.

BATOE. (Aanv. Dl. I). Voormalige controleafdeeling in de vroegere residentie Pasoeroean, thans onderdistrict, met gelijknamige hoofdplaats, van het district Poedjon, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, gelegen op het hoogland van dien naam, omfattende 20 dèsa's. Batoe is een bekend Europeesch vacantieoord. Het telt vele hotels en pensions, o.a. het badhotel Songgoriti met warme geneeskragtige bron (zie KAWI). Sinds Augustus 1931 worden de belangen van het hotel- en pensionbedrijf alsmede van den land- en tuinbouw en van de veeteelt van Batoe en omgeving behartigd door de actieve vereniging „Batoe en Omstreken Belangen”. Zie ook POENTEN.

KRAKSAAN. (Aanv. Dl. II en suppl. afl. blz. 1398). Bij Ind. Stb. 1934 no 714 opgeheven regentschap der residentie Malang, provincie Oost-Java. Het gebied is gevoegd bij het regentschap Probolinggo der residentie.

DOROWATI-LOKSONGO. (Aanv. Dl. I). Een vulkaanruïne in het district Poedjon, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

KENDALPAJAK. (Aanv. Dl. II). Destijds een bekende Christengemeente ongeveer 8 km. ten Zuiden van de hoofdplaats van de residentie

Malang, provincie Oost-Java. De Christengemeente heeft zich verplaatst naar het Zuiden van het regentschap Malang, te Swaroe (zie aldaar). Te Kendalpajak is de „Nederlandsch-Indische Metaalwaren en Emballage Fabriek” gevestigd.

KIDAL. (Aanv. Dl. II). Dèsa in het onderdistrict Toempang, district Toempang, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

NGANTANG. (Aanv. Dl. III). Voormalig district in de vroegere residentie Pasoeroean, thans onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Poedjon, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omfattende 13 dèsa's. De hoofdplaats Ngantang ligt aan den aan natuurschoon rijken provincialen weg van Malang naar Kediri.

PAKIS. (Aanv. Dl. III). Voormalig district van de vroegere residentie Pasoeroean, thans onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Toempang, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omfattende 15 dèsa's.

PENIWÈN. (Aanv. Dl. III). Christengemeente, gelegen in het district Kepandjèn, van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

POENTEN. (Aanv. Dl. III). Dèsa en Europeesche nederzetting in het onderdistrict Batoe, district Poedjon, van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java. Poenten is bekend om zijn djeroeekultuur (een sinaasappelsoort) en als vacantieoord. Hier ligt het in 1933 geopende groote zwembad „Selecta”. De vereniging „Batoe en Omstreken Belangen” (zie BATOE) behartigt ook de belangen van het hotel- en pensionbedrijf en van den land- en tuinbouw te Poenten.

PONTJOKOESOEMO. (Aanv. Dl. III). Onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Toempang, regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

SWAROE. (Aanv. Dl. IV). Christengemeente in het onderdistrict Gondanglegi, district Boeloelawang, van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

TOERÈN. (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Malang, residentie Malang, provincie Oost-Java, omfattende de onderdistricten Toerèn, Dampit, Ampelgading en Soembermandjing. Bij de volkstelling van 1930 had het district 166.645 inwoners, waarvan 595 Europeanen en met hen gelijkgestelden, 164.845 Inheemschen, 1.144 Chineezen en 61 andere Vreemde Oosterlingen. Het district is bekend door zijn bergcultuur (koffie, rubber) op erfpachtsperceelen (zie MALANG, regentschap).

DJEMBER. (Aanv. Dl. I). Regentschap van de residentie Besoeki; dit regentschap werd gecreëerd ingevolge Ind. Stb. 1928 no. 145 door afsplitsing van het regentschap Bondowoso. De toen opgetreden regent was de eerste regent van Djember, in functie sedert September 1928. Voordien stond een zelfstandig patih aan het hoofd. Het regentschap telt volgens de in 1930 gehouden volkstelling 1.403.700 zielen, waaronder 1.381.908 Inlanders, 3.881 Europeanen, 15.764 Chineezen en 2.147 andere Vreemde Oosterlingen. Het oostelijk en noordelijk deel van het regentschap, de districten Djember, Majang,

Kalisat en Rambipoedji benevens de noordelijke helft van het district Tanggoel hebben een overwegende, van ouds daar gevestigd Madoereesche bevolking. De bevolking van Zuid-Tanggoel, Poeger en Woelochan, vormende het jongere, zuidwestelijke deel van het regentschap, is overwegend Javaansch. Men vindt in enkele districten désa's, waar de bevolking voor een belangrijk deel bestaat uit „Oesingers”, afstammelingen van de oorspronkelijke Javaansche bevolking, de Balambangers. „Wong Oesing” is een aanduiding van de bevolkingsgroep naar het woord van ontkenning. „Oesing” of „sing” beteekent „neen”.

Over het algemeen vermengen Oesingers zich niet met Madoereezen of Javanen.

Het regentschap bestaat uit de volgende districten en onderdistricten:

District.	Onderdistricten.
Djember (39).	Djember (11), Wirelegi (10) en Ardjasa (18).
Majang (19).	Majang (6), Moemboel (7) en Silo (6).
Kalisat (45).	Kalisat (14), Ledokombo (10), Soemberdjambé (9) en Soekowono (12).
Rambipoedji (29).	Rambipoedji (8), Panti (7), Mangli (7) en Djenggawah (7).
Tanggoel (31).	Tanggoel (10), Djatiroti (9) en Bangsalsari (12).
Poeger (28).	Poeger (10), Gemoekmas (9) en Kentjong (9).
Woelochan (23).	Woelochan (7), Amboeloe (8) en Baloeng (8).

De tusschen () geplaatste cijfers geven aan het aantal désa's in elk district, resp. onderdistrict. Dus in totaal 7 districten en 24 onderdistricten met 214 désa's. Tot het regentschap behoort nog het eiland Noesa Baroeng, dat onbewoond is en in 1920 tot natuurmonument is aangewezen. De oppervlakte van het regentschap Djember is 3.358,16 km.², waarvan ongeveer 77.000 ha. tegal en 70.000 ha. sawah.

Het regentschap bestaat uit de berglanden van den Hjang, Raoeng en Mrawan en de door deze gevormde laagvlakte. Langs den zuidrand dezer vlakte vindt men plaatselijk nog andere dan vulkanische gesteenten en gronden. In Poeger treft men een strook kalkgesteente aan; een rand van grauw-zwarte mergelgrond (rantjaminsjak) strekt zich langs de zuidkust uit. De gronden van de vlakte van Djember zijn afzettingen van het Hjang en Raoeng-massief. De Raoenggronden zijn nog weinig verweerd (laatste groote eruptie ongeveer 1586) en vruchtbaarder dan de Hjanggronden, waar de verweering reeds meer gevorderd is. Op de gronden rust uitsluitend erfelijk individueel bezitsrecht. Communaal bezeten gronden komen nergens voor.

Het regentschap Djember werd aangewezen als autonoom ressort bij Ind. Stb. 1928 no. 322. De regentschapsraad telt 33 leden, waarvan 24 Inlanders, 7 Europeanen en 2 Chineezen. Het college van gecommiteerden bestaat uit drie leden, inclusief den regent. Er bestaan verscheidene commissie's van advies, zooals voor wet-

geving, voor financiën, voor technische aangelegenheden, pasarwezen enz.

Cultures. In Djember zijn 3 concessie's aan de Handelsvereniging „Amsterdam” verleend voor aanplant van suikerriet, n.l. de Bondojoedo West- en Kentjong-Westconcessie (± 2300 ha.), de Tanggoel Oost-, Bondojoedo Oost- en Kentjong-Oostconcessie (± 3300 ha.), benevens de Bedadoengconcessie (± 2100 ha.). De aanplant van de drie concessiegebieden wordt vermalen op de suikerfabrieken Goenoengsari, Semboro, Bedadoeng en Djatiroti II. In 1932 werden de fabrieken gesloten, behalve Semboro, welke fabriek den oogst van de drie andere fabrieken vermaalde. Met de bevolking bestaande grondhuurovereenkomsten werden op groote schaal verbroken.

Er zijn in het regentschap verder 12 tabaks-ondernemingen. Tabak wordt hoofdzakelijk als tweede gewas geplant op sawahs en op tegalans. Enkele ondernemingen planten tabak op erfpachtsperceelen. Men onderscheidt in de tabakcultuur in het Besoekische twee soorten, de „voorooftabak” en de „naoogst-tabak” of wel onberegende en beregende tabak, respectievelijk geplant op tegal- en sawahgronden. De z.g. voorooftabak wordt geplant in de eerste helft van het kalenderjaar, hoofdzakelijk op niet gehuurde tegalgronden buiten bemoeienis van de ondernemingen. Een deel van den oogst wordt door den inlandschen planter den ondernemers te koop aangeboden, gedroogd als krossok, zelden in den vorm van groene bladeren. Een ander deel wordt op inlandsche wijze gekerfd (radjangantabak). De voorooftabak heeft zeer goede kwaliteiten als sigaretten-, pijp- en pruimtabak. In 1933 bracht deze tabak tot f 20 per pikoel op. De naoogsttabak, geplant in de maanden Augustus en September, is meerendeels afkomstig van de door de ondernemers bij bekrachtigde grondhuurovereenkomsten van de bevolking ingehuurde gronden. De soorten in dit regentschap verbouwd zijn: Deli Palembang, Hybride Deli Kedoe, Kedoe en Deli. Het bedrag, dat de ondernemingen jaarlijks onder de bevolking brengen aan grondhuren, zaadbedden, aanbouw en onderhoud van schuren, levering van materialen, plantloon, bewerking, sortering, salarissen Inlandsch personeel enz. wordt sinds de werelddepressie getaxeerd op ongeveer f 6 miljoen (tevooren 8 miljoen).

In Djember zijn voorts een vijftigtal bergcultuurondernemingen (koffie, rubber en thee), voor het overgrote deel gelegen tegen de hellingen van den Hjang. De koffie- en rubbercultures worden bijna geheel gedreven op erfpachtsperceelen. Er is één onderneming, die deze cultuur ook drijft op van de bevolking ingehuurde gronden. Er wordt bijna uitsluitend Robusta geplant. De productie van Java-koffie is uitermate gering. Thee wordt slechts op één onderneming aangeplant, n.l. Goenoeng-Gambir. Verder bezit Djember één vezelonderneming, welke agave-sisalana cultiveert. De totale agaveaanplant van deze onderneming bedraagt ongeveer 1500 ha.

Dat in het Djemberse een levendige handel in padi wordt gedreven, is niet te verwonderen bij een aanwezigheid van niet minder dan 15 groote rijstpellerijen, alle in handen van Chineezen, behalve één zeer kleine, welke door een

Japanner wordt gedreven. Als polowidjo worden verbouwd: djagoeng, kadelé, vooroogetabak, in Kalisat ook kool en in Woelohan lombok.

Belangrijk werk wordt gedaan door den landbouwvoorlichtingsdienst, welke zich intensief bezighoudt met verbetering der diverse gewassen en de oprichting van verkoop-coöperaties. Er wordt veel aandacht besteed aan de kadelé, terwijl in den coprahandel meer teekening komt door oprichting van een klapperoliefabriek in Rambipoedji. Uitvoer heeft plaats van kool naar Soerabaja en in den laatsten tijd ook naar Singapore, van kadelé naar Solo en van kerftabak naar Bandjermasin. Centra van inlandschen productenhandel zijn: Baloeng en Amboeloe.

Verreweg het grootste deel der rijstpellerijen is aangesloten bij den „Rijstpellerijen Bond van Oost-Java”, zetel te Djember. Evenzoo hebben een 4-tal pellerijen een in- en verkooporganisatie gevormd (Drieva).

Overblijfselen van tjandi's vindt men bij den Goenoeng Argopoero (Hjang), Menampoe en Tjoerah Manis (désa Garahan), terwijl in de désa Krandjangan een tempelcomplexje is. Resten van muren kan men vinden in de désa's Gambirone en bij Kota Blater en den Goenoeng Pontang, ten Zuiden van de samenvloeiing van Kali Majang en Kali Sanen.

DJEMBER. (Aanv. Dl. I). District van het gelijknamige regentschap, residentie Besoeki. Zielental (volgens volkstelling 1930) 143.444, waaronder 904 Europeanen, 2360 Chineez en 233 andere Vreemde Oosterlingen. Verdeeld in de onderdistricten Djember, Wirolegi en Ardjasa.

DJEMBER. (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, residentie Besoeki. Telt volgens de in 1930 gehouden volkstelling 22.959 inwoners, waaronder 1.865 Chineez en 764 Europeanen en 200 Arabieren, 20.130 Inheemschen. De grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 101.

MAJANG. (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Djember, residentie Besoeki. Districtshoofdplaats: Majang. Oppervlakte 602.5 km². Zielental 95.688, waaronder 212 Europeanen. Het district bestaat uit de onderdistricten Majang, Moemboel en Silo en telt 19 désa's. De bevolking is zuiver Madoereesch. Verbouwd worden voornamelijk djagoeng, padi en tabak. Het district is vooral van belang door de uitgebreide rubber- en koffiecultuurondernemingen, waarvan de oudste het bekende Silosani is (opgericht 1887). Het district heeft ongeveer 200 erfpachtsperceelen.

KALISAT. District van het regentschap Djember, residentie Besoeki. Heette tot 1918 Soekokerto (zie Ind. Stb. 1917 no. 692). Het district telt 45 désa's met 133.110 inwoners, w.o. 212 Europeanen en 937 Chineez (1930). Verdeeld in de onderdistricten Kalisat, Ledokombo, Soemberdjambé en Soekowono. De districtshoofdplaats Kalisat is een welvarende plaats, heeft een regentschapspasar, die vrij druk is. In de désa Goemoeksari, gehucht Kottok, is de zetel van de hoofdadministratie der Besoeki Tabak Maatschappij gevestigd. Te Soekokerto-Adjoeng en Soekosari zijn de zetels der gelijknamige tabaksondernemingen, terwijl in Soe-

kowono de N.V. Landbouw Mij „Soekowono” haar hoofdkwartier heeft. Als polowidjo wordt in Kalisat veel kool verbouwd.

RAMBIPOEDJI. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Djember, residentie Besoeki. Zielental 133.094, waaronder 157 Europeanen en 928 Chineez. Het aantal désa's bedraagt 29. Verdeeld in de onderdistricten Rambipoedji, Panti, Mangli en Djengawah. De gelijknamige districtshoofdplaats is begin van de spoorlijn Rambipoedji—Baloeng—Kasijan—Loemadjang. Cultures: rubber, koffie en tabak.

TANGGOEL. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Djember, residentie Besoeki, verdeeld in de onderdistricten Tanggoel, Djatiroto en Bangsalsari. Zielental 152.486, waaronder 453 Europeanen en 1340 Chineez. De districtshoofdplaats is Tanggoelwétan. De padihandel is hier zeer belangrijk. Door de irrigatiewerken, welke aangelegd zijn in het begin van de opkomst der suikerindustrie in het Djemberse is de zuidvlakte tot groote ontwikkeling gebracht. In het district Tanggoel ligt de suikerfabriek Semboro en de aanplant van deze met de s.o. Djatiroto II. In de hoogere deelen worden verschillende erfpachtsondernemingen aangetroffen, waarop voornamelijk koffie en rubber worden verbouwd.

POEGER. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Djember, residentie Besoeki. Oppervlakte 1072 km². Zielental ongeveer 145.000. Aantal désa's 28. Verdeeld in de onderdistricten Poeger, Gemoekmas en Kentjong. De bevolking bestaat voor tweederden uit Javanen en voor een derde uit Madoereez en Voorts 334 Europeanen en 1328 Chineez (1930). De hoofdplaats is Poegerkoelon. Deze plaats, tezamen met Poegerwétan in de wandeling „Poeger” genoemd, gaat zeer achteruit. De belangrijkste cultuur in dit district was de suiker. Door de verbreking van de grondhuurcontracten op groote schaal in het Poegersche in de jaren 1931 en 1932 en door de sluiting van de suikerfabriek Goenoengsari is de bevolking plotseling van een belangrijk deel van haar inkomsten beroofd en moet weer als gewoon tani met den verbouw van padi en polowidjo aan den kost zien te komen. Er zijn ook eenige kalkbranderijen in dit district. Irrigatie en B.B. werken samen om het zeer moerassige zuidwestelijke gedeelte van dit district geschikt te maken voor landbouw.

WOELOEHAN. District van het regentschap Djember, residentie Besoeki, verdeeld in de onderdistricten Woelohan, Amboeloe en Baloeng. Zielental 129.837, waaronder 283 Europeanen en 2038 Chineez en 142 andere Vreemde Oosterlingen.

GARAHAN. Désa in het regentschap Djember, district Majang, onderdistrict Silo. Liggt dicht bij de grens tusschen de regentschappen Djember en Banjoewangi. Bekend om de aldaar gelegen kolonie van kleinlandbouwers (klein-erfpacht op den voet van Ind. Stb. 1904 no. 326). Ongeveer 315 ha. is daar door de Regeering ter beschikking gesteld van den kleinen land- en tuinbouw. Er is een aanplant van ongeveer 700 ha. koffie. Verder worden padi, maïs en tabak verbouwd. Uitgifte van den grond door den houder van het erfpachtsrecht in deelbouw aan de inlandsche bevolking komt nog veel voor. De

gronden zijn niet superieur, doch alleszins voldoende en geschikt voor den aanplant van koffie. Het klimaat is een gezond bergklimaat (hoogte boven den zeespiegel ± 500 m.). Het complex is gelegen niet ver van den grooten weg Djember —Banjoewangi op een paar kilometer van de S.S.-halte Garahan.

WIROLEGI. In de in dit onderdistrict van het district Djember van het gelijknamige regentschap, residentie Besoeki, gelegen dèsa's Krandjingan en Soembarsari zijn oudheden aangetroffen. In Krandjingan een tjandi-complex en in Soembarsari eenige lingga's en Ciwabeeldjes.

PANTI. In dit onderdistrict van het district Rambipoe'dji, regentschap Djember, residentie Besoeki wordt in de dèsa Kemiri een, vermoedelijk Hindoe-Javaansche, begraafplaats aangetroffen. Volgens de overlevering ligt daar een smid begraven (sembah basmi). Op dit graf worden veel offers gebracht door Javanen uit Banjoewangi, die hiertoe van groote afstanden komen. In de dèsa Soetji is een steen gevonden in den vorm van een krokodil. Volgens de overlevering is dit een „versteende" krokodil.

JANG OF HIANGGEBERGTE. (Aanv. Dl. II). Het plateau is een wonder van schoonheid. Het landschap is een mengeling van groote vlakten en parken met „pollengras". De dierenwereld bestaat voor wat betreft groote dieren uit kuddes herten tot 150 stuks, in totaal ± 12.000 stuks, welke zeer mak zijn. Pauwen komen voor in troepen tot 25 stuks. Verder wilde zwijnen en panters (toetools). Het klimaat is als van de Oostenrijksche Alpen. Het landschap komt hiermee ook eenigszins overeen. Ongeveer de helft van dit plateau is ingenomen door de erfpachtsonderneming Aloon-aloon-besar. Er is een vliegveld van 80×800 m. op het plateau, in de nabijheid van de administrateurswoning. Gelegenheid tot verblijf bestaat in de pasanggrahan van het boschwezen.

CREUTZBERG (Mr. KÅREL FREDERIK) geb. te Woudenberg 18 December 1879, overleden te Genève 22 October 1933. Hij doorliep na de lagere school het gymnasium te Kampen, studeerde vervolgens te Utrecht, waar hij in 1910 promoveerde tot doctor juris op een proefschrift, getiteld: „Misdrif en Overtreding." In Maart 1904 werd hij ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal, die hem werkzaam stelde ter Algemeene Secretarie. Nadat hij daar reeds in 1909 den rang van referendaris had bereikt, werd hij nog in hetzelfde jaar bij de opening van de Opleidingschool voor Inlandsche rechtskundigen te Batavia tot leeraar, adjunct-directeur, dier instelling benoemd. In het begin van 1912 werd hij ter beschikking gesteld van den toen juist opgetreden Directeur van Onderwijs en Eeredienst Dr. G. A. J. Hazeu (zie HAZEU), aan wiens Departement hij in 1914 tot secretaris werd benoemd. In dien rang bleef hij — met onderbreking voor een jaar wegens buitenlandsch verlof — werkzaam tot einde 1916, toen hem de leiding van het Departement werd opgedragen. Nadat hij medio 1923 in deze directeursfunctie was teruggekeerd na ommekeer van een tweede buitenlandsch verlof, werd hij enkele maanden later benoemd tot lid van den Raad van Nederlandsch-Indië en ruim een jaar daarna tot Vice-President van dat

College. Deze hooge post vervulde hij gedurende vijf jaren tot hem in 1929 op zijn verzoek eervol ontslag uit den Indischen dienst werd verleend. Van de vele functiën, die hij naast zijn ambt bekleedde, worden hier alleen genoemd die van Voorzitter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en President-Curator der Rechtshoogeschool. De Regeering erkende zijn verdiensten door hem het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw en het Groot-officierskruis der Oranje-Nassau-orde te verleenen.

Creutzberg's uitzonderlijk snelle promotie (na 12 dienstjaren Departementschef en op 45-jarigen leeftijd Vice-President van den Raad van Indië) doet wel uitkomen, hoe zijn groote bekwaamheden door de Indische Regeering zijn gewaardeerd. Zijn hoofdwerkzaamheid lag op organisatorisch-wetgevend gebied en zijn veelzijdigheid op dit terrein blijkt wel uit het feit, dat hem als jong ambtenaar in 1911 een opdracht naar Nederland werd verleend ter mondelinge toelichting van het door hem bewerkte nieuw „Reglement omtrent de Particuliere Landrijen bewesten de Tjimanoek op Java" (zie PARTICULIERE LANDERIJEN). Zijn werkzaamstelling bij het rechtskundig onderwijs bracht hem slechts voor korten tijd op het terrein, dat zijn persoonlijke voorliefde had. Zijn levenswerk ligt in de organisatie van het Indisch onderwijs, waaraan hij reeds onder Hazeu een belangrijk aandeel had. Een helder overzicht van de problemen, waarvoor de Indische Regeering zich destijds gesteld zag, is te vinden in de ook afzonderlijk bij de Landsdrukkerij te Batavia in druk verschenen rede, welke hij daarover in de eerste zitting van den Volksraad hield (1918). Een overzicht van het onder zijn leiding gegroeide stelsel is o.m. te vinden in een door hem geschreven artikel, dat eerst na zijn dood het licht zag in het Januarinumnummer 1934 van de „Asiatic Review."

BABAR OF BABBER. Grootste eiland van de Balar-groep, gelegen in de Timorzee, onderdeel van de z.g. Zuid-Wester-eilanden, met een oppervlakte van ± 12 □ mijlen. Het is het belangrijkste en meest vruchtbaar eiland dier groep en wordt in het binnenland ingenomen door een massief bergland, waarvan de hoogste toppen de 700 m. overschrijden (Bocarbelai 826 m.). Dit bergland, grootendeels nog zwaar beboscht, eindigt naar het Westen in een flauwe helling, waar men, uitgestrekte alang-alangvelden en pluimgasweiden aantreft, hier en daar begroeid met ij kajoepoetihbosch. Hier zwerven groote kuddes verwilderde karbouwen, waarop door de bevolking jacht gemaakt wordt voor de vleeschbehoefte. Naar de kust toe gaat dit bergland over in een koraalkalkachtig terras, hetwelk over het algemeen nog een breede, lage kuststrook overlaat, bedekt met een dikke humuslaag, doch die hier en daar abrupt met groote stoulen in zee eindigt. In de kuststrook heeft de bevolking haar vestigingen en uitgestrekte klapperaanplantingen, terwijl zij op het karangterras en in het gebergte haar ladangs aanlegt, hoofdzakelijk in de onmiddellijke nabijheid der kampoengs. Men plant hoofdzakelijk eenmaal per jaar (westmoesson); verbouwd worden maïs (hoofdvoedsel), rijst (westkust), cassave, laboes, bataten, oobi en katjangsoorten (peulvruchten).

De bevolking telde bij de in 1930 gehouden volkstelling 6050 zielen; zij woont in 20 vestigingen aan de kust, waarvan de grootste zijn Tela aan de westkust en Letwoeroeng aan de oostkust (blakang-tanah). Tapa, vroeger de onderafdeelingshoofdplaats en de standplaats van den bestuursassistent t/b, wordt telkens om de 3 en 5 weken aangedaan door de K.P.M. booten na Kisar en Saumlakki. In den westmoesson echter staat er een flinke branding zoodat laden en lossen er niet mogelijk is; de boot ankert dan bij Kamtoeti op het tegenovergelegen eiland Wétang of Wétan. In dien tijd wordt dan ook het plaatsje Kroing op de oostkust aangedaan voor den afvoer van copra; de oostkust met de vele vestigingen, is het belangrijkste deel van het eiland. Sedert 1917 is de bevolking geheel gekerstend; zij gaat gekleed op Ambonsche wijze. Vroeger woonde zij in lange lage familie-woningen, opgericht op hooge palen, zeer bedompt en ongezond. Door bestuursbemoeienis is zij in de laatste jaren overgegaan tot den bouw van geriefelijke gezinswoningen, dadelijk op den grond, opgetrokken in hout of bamboe en ingedekt met atap van den sagopalm (te Letwoeroeng heeft men zelfs in de gunstiger jaren huizen gebouwd geheel opgetrokken in ijzerhout en met zink ingedekt). De oude heidensche godsdienst, die veel overeenkomt heeft met het animisme der overige Zuid-Wester-eilanden en waarvan de hoofdduiting was de aanbidding van de zon (oplera=oe-poe-lera=grootvader zon) als intermediair aangesteld door het opperwezen en den schepper van alles op aarde, hier It Matronni geheeten (Onze Heer), is nog niet geheel verdwenen; bij ziekten denkt men b.v. dadelijk aan booze geesten; het geloof aan soe-anggi's is nog algemeen verbreid (zie voor godsdienst der Z.W.Eilanden KISAR en LETI-EILANDEN). Op Babar worden verschillende talen gesproken, alle met min of meer dialectisch verband. De invloed van het westelijker gelegen eilandje Loeang is overal nog waar te nemen in taal en adat; met het Loeangsch kan men terecht op het nabijgelegen Wétan en op de west- en noordkust van Babar van de negorij Emplawas af tot Iltoeboeng. Ook het standstelsel, dat thans niet meer bestaat, werd hier vroeger gehuldigd. Op Babar bestaat het matriarchaal exogamisch, monogamisch, leviratisch huwelijksstelsel. De man volgt de vrouw, die in haar matoeroemah blijft, de kinderen volgen de matoeroemah der moeder. De man, hoewel hij dus bij de vrouw komt inwonen, blijft behooren tot zijn eigen matoeroemah, in zaken de familie der vrouw betreffende heeft hij niets te zeggen. Over het algemeen wordt geen bruidschat betaald; alleen in de streek bij Letwoeroeng is dat anders, ofschoon de vrouw den man niet volgt. Bij overspel of bij ontoelaatbare gedragingen jegens jonge meisjes wordt door de beleedigde partijen, dikwijls met de wapens in de hand, boete geëischt van den bedrijver en zijn familie. Deze boeten bestaan uit lijnwaden (oude kains als hirhira, kain basta, kain kapal, kain pitola), gouden sieraden als masboelansen, maspirings en lor-lors (grootte platte schijven, borden en oorversierselen vervaardigd uit een alliage van goud, zilver en koper) en varkens, die geslacht worden bij de verzoening der partijen.

Het bestuur in de negorijen, vroeger aange-

legd op zeer ontoegankelijke plaatsen zooals op rotsen en heuveltoppen en versterkt door een hoogen en zwaren ringmuur vanwege de onderlinge twisten en veeten, wordt gevoerd door een volkshoofd met den titel van orang-kaja, bijgestaan door de wijk- en familiehoofden (kepala-soa's en toea-toca matoeroemah). Vroeger had men in elke negorij nog een „capitan”, den voorvechter en aanvoerder in tijden van oorlog, wiens gezag zelfs boven dat der hoofden ging. Daar het gros der hoofden nog zeer onontwikkeld is — over het algemeen is het beschavingspeil van den Babarees lager dan dat der overige Zuid-Wester-eilanders — heeft hun gezag niet veel te beteekenen; de meesten hunner zijn zelfs analphabeten. De Babarees zwierf van oudsher gaarne uit; vroeger trok men naar Nieuw Guiné als vogeljager, thans richt de trek zich hoofdzakelijk naar Banda en Ceram, waar men werk tracht te vinden op ondernemingen (velen huurden zelf te Tehoroec-Ceram klapperdoesoens van de bevolking om deze te exploiteeren), naar Tanimber en Kai om er werk te zoeken als koeli bij de Chineesche handelaren en naar Dobo, waar men schelpenbanken van de bevolking huurt om naar parelschelpen te duiken; zelfs naar Australië (Port Darwin en Broom) trok men om te werken op de parelvloot. De Babarees, die buiten het ressort „orang-timor” wordt genoemd, staat te Toeal en Dobo in kwaden reuk, het zijn echte rakkers, die teruggekeerd in hun samenleving op Babar dikwijls trachten de daar aangeleerde practijken in toepassing te brengen en niet zelden in de negorijen aanleiding geven tot moeilijkheden.

Eigenaardig is het dat de Babarees in zijn eigen land weigert om koeli-arbeid te verrichten; men schaamt er zich blijkbaar voor en gaat liever eerst naar buiten. De lieden bij de handelaren werkzaam zijn meest afkomstig van Sernata, onderafdeeling Kisar. Het voornaamste uitvoerproduct van Babar is de copra; door de malaise echter is deze ook reeds zeer belangrijk achteruit gegaan. Toch hoopt men nog op betere tijden; de klapperaanplantingen worden steeds uitgebreid; jammer is het dat men weinig aan selectie en bemesting doet; ook het plantverband is veel te gering. Andere uitvoerproducten zijn wat lola- en batoelagashelpen en voorts nog wat geel hout, een inferieure soort echter. Als genotmiddel gebruikt men den gegisten palmwijn van den klapper; clandestien wordt daaruit wel eens sopi-timoer gedistilleerd. Visch wordt met valkorven (boeboe's) en lijnen gevangen, echter nog niet voldoende om in de eigen behoefte te voorzien; van het nabije Loeang wordt veel droge visch ingevoerd. Aan veeteelt wordt niet veel gedaan, men houdt alleen varkens om te slachten bij feestelijkheden, zooals bij den bouw van woningen, huwelijken, begrafenissen, enz. Vermeldingswaardige takken van industrie of van huisnijverheid zijn er niet; de weefkunst is geheel vervallen. Men bouwt de éénvlerkige roeiprauwtes (bero's) om in de eigen behoefte te voorzien; goed hout treft men veel aan in het dichtbeboschte binnenland.

MARSELA of MASELA. Eilandje behorende tot de Babar-eilanden, onderdeel van de z.g. Zuid-Wester-Eilanden; het behoort administratief tot de onderafdeeling van dien naam, afdeling Toeal der residentie

Molukken. Het eiland, geheel omgeven door riffen, is een opheffingsgebied; het bestaat geheel uit opgeheven karang, met in het midden een lagen steenachtigen heuvelrug, waarvan de hoogste top 199 m. meet. Op het eiland, dat een langgerokten vorm heeft, is maar één put te vinden, n.l. in de gelijknamige negorij Marsela. Het water, dat zich in den regentijd verzamelt in de kuilen en spleten in den heuvelrug, wordt als drinkwater bezigt; deze „liangs” beschouwt de bevolking als poesaka van haar voorvaderen; het nemen van water uit de „liang” van een ander is verboden en werd vroeger streng gestraft. Hoewel schier één steenmassa, is het eiland in het midden tamelijk goed begroeid, althans veel beter dan de overige kleine eilanden van de groep, waardoor het in dat opzicht meer op het hoofdeiland gelijkt. De omliggende riffen zijn zeer vischrijk; aan de oostkust bij Telalora zijn rijke tripang-, lola- en batoelagashelpenbanken. De bevolking, die 2151 zielen telt, woont aan de kusten in 11 negorijen. Zij is geheel overgegaan tot het Christendom, het oude animisme is echter nog niet geheel uitgeroeid (voor den godsdienst der Z.W. Eilanden zie bij de LÉTI-EILANDEN en KISAR). Eigenaardig is het, dat op dat eiland, in tegenstelling met de omliggende eilanden, het patriërchaal stelsel wordt gehuldigd; de vrouw wordt met een vrij hoogen bruidschat bestaande uit oude kains (hirhira, kain basta, kain pitola, kain kapal, enz.), lolors (oerversierselen van goud en zilver) enz. gekocht; zij treedt uit haar mataroemah en wordt geheel opgenomen in die van haar echtgenoot. Is de bruidschat echter nog niet afbetaald, dan blijft zij evenals haar kinderen tot de mataroemah van haar ouders behooren; de man komt dan bij haar inwonen. De bevolking verbouwt maïs, laboes, bataten en peulvruchten in ladangbouw; verder leeft zij van de vischvangst, terwijl zij veel geiten houdt, die op het eiland goed voorttellen en in het binnenland vrij rondloopen. Diefstal van deze dieren komt zeer veel voor. Evenals de overige bevolking der Babar-eilanden trekt de jeugd gaarne uit, zij gaat van dit eiland speciaal naar Dobo, waar naar parelschelpen wordt gedoken.

DAI. (Aanv. Dl. I). Eilandje behoorende tot de Babar-groep, onderafdeeling Zuidwester-eilanden, afdeeling Toelal, residentie Molukken. Het eilandje is niets anders dan een steil uit zee oprijzende rotsmassa met 2 toppen van boven de 600 m. Dit eilandje is geologisch merkwaardig door de zeer jonge en fraaie kalkterrassen, die aan den oostkant 15 omgangen vertoonen. De kalk moet volgens Verbeek (Molukkenverslag, Jaarb. Mijnw. 1908, 477) afgezet zijn op veel oudere (mesozoïsche) gesteenten, die op enkele plaatsen worden aangetroffen. Het eiland heeft een bevolking van 312 zielen, verdeeld over 3 vestigingen. Zij vond er een zeer pover bestaan, is echter te zeer gehecht aan den grond om naar het veel vruchtbaarder Babar te verhuizen, dat haar betere bestaanskansen kan bieden. Overal, waar de grond naar eenigszins bouwbaar is, verbouwt de bevolking haar voedingsgewassen zooals maïs, bataten, oebi en kaladi. Bovendien houdt zij geiten, die hier goed voorttellen. Evenals op de overige eilanden dezer groep wordt te Dai de bekende „Larat”-orchidee (*Dendrobium phalaenopsis* Fitzg) aangetroffen, dikwijls

ook de fraaie en vrij zeldzame witbloemige variëteit. Aan de noordkust bij Lewah is een klein moerasje, dat door een duinwal gescheiden is van de zee, maar er ondergronds mee in verbinding staat. Dit moeras is het broeicest van de malaria-muskiet, die vooral in den regentijd het eiland teistert; dempen is niet mogelijk, daar de bodem bestaat uit drijfzand; een bestrijding met residu gaf ook niet veel resultaten, daar het moeraswater op een drabbige laag na bij ob geheel verdwijnt.

WÉTAN of **WÉTANG.** (Aanv. Dl. IV). Eilandje behoorende tot de Babar-eilanden, (Zuid-Wester-eilanden). Het behoort administratief tot de onderafdeeling Zuid-Wester-eilanden der afdeeling Toelal, residentie Molukken. Het eilandje, dat ten Westen van de onderafdeelingshoofdplaats ligt, vertoont iets opmerkelijks door zijn driedeligen vorm. Het bestaat uit twee zelfstandige uit koraalkalk opgebouwde hooge gedeelten, welke door een strook laag land zijn verbonden. De hooge gedeelten, waarvan de zuidelijkste tamelijk goed is begroeid, vertoonen dezelfde formatie als de eilandjes Dawera en Dawelur van dezelfde groep; de karang-terrassen geven hun het aanzien van twee tafelbergen; de grootste hoogte op het zuidelijk gedeelte meet 349 m. Aan de smalle kuststrook rondom het eiland vindt men de 10 vestigingen der bevolking te midden der klapperaanplantingen. De bevolking, geheel gechristianiseerd, telt 1977 zielen. Zij leeft van vischvangst en ladangbouw; de ladang bevinden zich op de terrassen; aangeplant worden maïs, laboes, bataten en peulvruchten. Een gedeelte van de bevolking (negorij Oepoehoepon) heeft haar tuinen op het tegenover gelegen vruchtbare hoofdeiland; daar verbouwt zij ook padi. Zij spreekt een taal veel overeenkomende met het Loeangsch; de Loeangsche invloed is speciaal op dit eiland, voor wat betreft taal, zeden en adat zeer sterk. Daar zij zich thans nog in den bekenden overgangstoestand bevindt, is de oude animistische heidensehe godsdienst nog niet geheel verdwenen; vooral het geloof aan en de vrees voor soeanggi's wortelt nog diep (het bijgeloof dat bepaalde personen door zwarte kunst dood, ziekte en ongeluk in de samenleving kunnen brengen). Daar de uitvoer slechts uit wat copra en schelpen bestaat, trekt de jeugd gaarne naar buiten de onderafdeeling voor het zoeken van werkgelegenheid, thans speciaal naar Ceram om te werken als koelie op de ondernemingen, en naar Toelal en Dobo óf om dienst te nemen bij de daar gevestigde Chineesche handelaren en houtzagerijen óf om een bestaan te vinden met het duiken naar parelschelpen.

BOELI. Hoofdplaats van het district Mabba, onderafdeeling Wéda, op het eiland Halmahéra in de Molukken. Wordt geregeld eenmaal 's maands door de K.P.M. aangedaan. De voornaamste afscheepproducten zijn: copra, damar en hertenhoorns. Aantal zielen 789, t.w. Europeanen 7, Inlanders 768, Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen 14.

BOELI (MABOELI) (BAAI VAN). (Aanv. Dl. I). Baai gelegen voor het plaatsje Boeli op het eiland Halmahéra, ingesloten door het noord-oostelijk en oostelijk schiereiland. Op geringe afstand en ongeveer evenwijdig aan de kust liggen vele riffen en eilandjes, waartusschen

diepe vaarwaters. De eilandjes liggen hoofdzakelijk voor de noordkust van het oostelijk schiereiland.

5.534 **GAANE (GANÉ).** (Aanv. Dl. I). District behorende tot de onderafdeeling Wéda, op het eiland Halmahéra in de Molukken, het zuidelijk schiereiland omvattend. De standplaats van het districtshoofd is Sákéta, gelegen op de westkust; aantal zielen: Inlanders 455, Chineezzen 3 en andere Vreemde Oosterlingen 2. De bevolking is in hoofdzaak Mohammedaansch; in het binnenland werkt nog een kleine Toegoetilstam (heidenen) rond, die oorspronkelijk tot die in het Mabbasche behoorden. Slechts zelden komen zij aan de kust; de geregistreerde bevolking ondervindt weinig last van hen. Tot dit district behoreen eenige eilandengroepen, welke zeer vischrijk zijn; op het meest verwijderde eiland P. Pisang, gelegen ten O. van het zuidelijkste punt, groeien veel notemuskaatboomen. De voornaamste uitvoerproducten zijn copra, gedroogde zeevisch en hertenhoorns. De n.-grens van dit district is tevens de grens voor het Ternstaansch (zuid) en Tidoreesch (noord) gebied.

3953 **GÉBÉ.** (Aanv. Dl. I). Eilandengroep gelegen in het verlengde en ongeveer Z.O. van het oostelijk schiereiland van Halmahéra, in de Molukken; de eilanden zijn heuvelachtig. De eilanden zijn schaars bevolkt; er bevinden zich vier kampoengs, waarvan Oemijal en Oeméra wel de voornaamste zijn. Zielen-aantal van Oemijal: Inlanders 235 en Chineezzen 5, en van Oeméra: Inlanders 261 en Chineezzen 2. De bevolking is Mohammedaansch. Met Sorong (Nieuw Guiné) wordt levendige handel gedreven. De voornaamste uitvoerproducten zijn: copra en schelpen. De eilandengroep behoort tot het district Wéda van de gelijknamige onderafdeeling.

1916 **MABA.** (Aanv. Dl. II). Tidoreesch district van de onderafdeeling Wéda op het eiland Halmahéra, in de Molukken; omvat respectievelijk de z.- en n.-helft van het noord-oostelijk en oostelijk schiereiland. De standplaats van het districtshoofd is Boeli. De bevolking is in hoofdzaak Mohammedaansch, doch door den arbeid der Utrechtsche Zendings Vereeniging zijn reeds verscheidene Christen-gemeenten ontstaan. De voornaamste uitvoerproducten zijn copra, damar en gedroogde zeevisch. In het binnenland zwerfen nog ongeregisteerde stammen (Toegoetils) rond; enkele hebben zich aan de kust gevestigd. Zij zijn heidenen en leven uitsluitend van boschproducten.

1917 **MORATAI of MORO.** (Aanv. Dl. II). Thans vormt Morotai een afzonderlijk district, ressorteerend onder de onderafdeeling Tobélo en bestuurd door een districtshoofd met standplaats Wajaboela.

2800 **AJOE-EILANDEN.** (Aanv. Dl. 3). De bevolking der Ajoe- of Ajau-eilanden bestaat uit ruim 700 volwassenen en bijna 600 kinderen beneden 16 jaar. De bevolking is zwerfachtig van aard, en groot en stevig van gestalte. Tusschen haar en de bevolking van Waigéo bestaat handelsverkeer. Lolaschelpen, tripang en schildpad worden geëruild tegen sagoe. De eilanden zijn beplant met klapperboomen. Hier is een evangelist van de U.Z.V. gevestigd. De bevolking is nu nog grotendeels heidensch.

AMAROE- of MAROE-MEER. (Aanv. Dl. I). Rondom het eigenlijke meer treft men witge-

kleurde modderachtige vlakten aan, soms verscheidene kilometers breed. Rondom het meer woont een vrij talrijke bevolking, die op het meer de vischvangst uitoefent met uitgeholde boomstammen. Wilde eenden komen veel voor. Het meer is eivormig met de punt Oostwaarts. De breedte is $\pm 2\frac{1}{2}$ uur, de lengte ± 7 uur loopen.

BATANTA. (Aanv. Dl. I). De eigenlijke bewoners van Batanta zijn in 5 kampoengs verzameld. Het bevolkingsgetal bedraagt 140 volwassenen en 168 kinderen beneden 16 jaar. Zij oefenen hoofdzakelijk de visch- en lolaschelpen-vangst uit.

DOOM of DOMI. (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 257. Uitgevoerd werden in 1933 aan copra, damar, lolaschepen en tripang onderscheidelijk 9859, 1577, 154 en 41 pikoel. De bevolking telt: 6 Europeanen, ruim 300 Inlanders en 75 Chineezzen. Een zendeling-leeraar heeft hier zijn standplaats. Er is een radiozend- en ontvangstation. Het eiland is buiten de plaats begroeid met klapperboomen. De totale oppervlakte van het eiland bedraagt ± 50 ha.

17 **FAM-EILANDEN.** (Aanv. Dl. I). De kleinere eilanden zijn begroeid met klapperboomen. De bevolking bestaat volgens de telling 1930 uit ± 150 volwassenen en 78 kinderen beneden 16 jaar. Zij houdt zich bezig met visch-, lolaschelpen- en tripangvangst.

GAM of GAMAN. (Aanv. Dl. I). Op het eiland wordt een drietal kampoengs aangetroffen, totaal tellende ongeveer 200 volwassenen en 130 kinderen beneden 16 jaar. De bevolking leeft van visch-, lolaschelpen- en tripangvangst.

KAFIAU (Aanv. Dl. II). Eilandengroep behorende tot de onderafdeeling Sorong. De voornaamste eilanden zijn Dibabal, Djailolo, Tolobi, en Dir. Het aantal kampoengs bedraagt 4 met een totaal-bevolking van 443. Deze oefent de visch- en lolaschelpenvangst uit en bezit klapperboomen. De eilanden worden geregeld aangedaan door Chineesche handelaren van Sorong en Wahai (Ceram). De eilanden hebben een koraalbodem en zijn onvruchtbaar.

MISOÖL of BATAN ME (Aanv. Dl. II). De op Misoöl aanwezige inheemsche hoofden zijn de Radja van Waigama, die van Lilinta en de Kapitanlaet van Fafanlap, die een bezoldiging uit de landschapskas van Tidore ontvangen. Hun invloed is gering. Het feitelijke bestuur wordt uitgeoefend door een bestuursassistent, ondergeschikt aan den gezaghebber van Sorong met standplaats Waigama. De bevolking van Misoöl (met inbegrip van die der Kafiau-eilanden, gebied van den Radja van Waigama) telt 2360 zielen. Het eiland wordt geregeld bezocht door Chineesche handelaren van Ceram en Sorong, die copra en zeeproducten opkopen.

15 **SALAWATI.** (Aanv. Dl. III). In het midden van het eiland is een moerasvlakte. Salawati wordt bestuurd door een bestuursassistent, ondergeschikt aan den gezaghebber van Sorong. Zijn standplaats is Sailolof. Men treft een groot aantal kampoengs op Salawati aan met een totale bevolking van 1949 zielen. De bevolking houdt zich bezig met de klappercultuur en het vissen van lolaschelpen.

TELOK WAIGEOE (MAJALIBITBAAI). (Aanv. Dl. IV). De baai is 23 mijl lang en op zijn breedst $3\frac{1}{4}$ mijl. Aan de oevers treft men een zestal kampoengs aan met een totale bevolking van

671 zielen. In de baai worden garnalen gevangen waarvan trassi wordt bereid, die uitgevoerd wordt naar Ternate. Doordat vroeger de oevers van de Majalibitbaai de plaats van vestiging van de Radja's vormden, die van vreemde herkomst waren, hebben de bewoners in verscheidene kampeongs een ander type gekregen en verschillen zij in ontwikkeling eenigszins van de andere bewoners van Waigéo.

MERAUKE. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de tot de afdeeling Toedal, residentie Molukken, behorende onderafdeeling Zuid-Nieuw-Guiné. Zij ligt op den linkeroever van de rivier, die hier plm. 600 m. breed is. De oever is versterkt met een dijk, omdat bij hoogsten vloed de kota anders overstromd zou worden. Te Merauke is thans een f.d.controlleur B.B. geplaatst, terwijl te Okaba en Moeting aan hem toegevoegde bestuursassistenten bescheiden zijn. Vroeger waren te Merauke tal van Europeanen gevestigd, welk aantal door de sluiting van de jacht op paradijs- en anders vogels en de steeds toenemende crisis langzamerhand is geslonken. Thans wonen er nog zes Europeesche landsdienaren en verder eenige Katholieke geestelijken (missionarissen). Op 10 km. afstand van Merauke ligt de kampeong Mopa, een Javaansche landbouwkolonie, welker bevolking rijst, oebi en djaogeng verbouwt. Ook wordt daar vrijveel aan inheemsche veeftelt gedaan. Inlandsche paardjes, vroeger van Java en elders ingevoerd, gedijen goed. Het te Merauke gelegerde detachement gewapende politie is sedert 1 Januari 1934 vervangen door veldpolitie. Een groot euvel voor de plaats is het watergebrek, dat zich echter alléén doet gelden in den drogen tijd (ongeveer Mei t/m Augustus). Wel werden eenige putten voor artesisch water geboord, maar dit is sterk zwavelhoudend en bevat vele zouten, is dus te eenen male ongeschikt voor drinkwater. In den westnoesson heeft men goed drinkwater uit putten op de ietwat hooger gelegen terreinverheffingen, die echter in den oostmoesson spoedig uitdrogen; daarom wordt het water in groote reservoirs opgevangen. Te Merauke is gevestigd de Katholieke Missie van de congregatie van het Heilige Hart van onze Lieve Vrouw, die aan de kust en in het binnenland, n.l. te Wendoe, Okaba, Wamal en Moeting reeds staties heeft, aan het hoofd waarvan pastoors staan. De geestelijken, die zich vooral toeleggen op de studie van het volk, hebben reeds vele waardevolle gegevens daaromtrent verschaft. Eens in de maand wordt Merauke door een stoomer van de Kon. Paketvaart Mij. aangedaan.

MERAUKE-RIVIER of Marau. (Aanv. Dl. II). Aan den benedenloop liggen enkele kampeongs, t.w. Koepirik, en voorts de op twee dagen varens per motorboot van Merauke gelegen kampeongs, Toerai, Bramboe, Dedjroek, Kweel en Boepoel. Laatstgenoemde kampeong is door een 44 km. langen weg in westelijke richting verbonden met de bestuursvestiging Moeting, welke plaats door de 7 km. lange Oenoem-rivier weder in verbinding staat met de Bian-rivier. Oorspronkelijk zijn aan den benedenloop verscheidene kampeongs geweest, welker bevolking door de vroeger hier heerschende volksziekte, het venereum granuloma, maar vooral ook door de influenza (1918) is gedecimeerd, terwijl de overblijvenden naar elders zijn vertrokken. Eén der nog bestaande

verlaten oude kampeongs is Senajoe, op één dag afstand varen van Merauke verwijderd. Deze plaats is nu nog in gebruik als „oebon" (tuin) bij de bewoners van Jakaoc, een kleine kampeong aan de Koembrivier.

MAPPY-RIVIER. (Aanv. Dl. II). Een der voornaamste (rechter) zijrivieren van de Mappi is de Obaa t.r. Obamrha. De bevolking hier, vooral die van het noordelijkste gedeelte, bestaat uit zeer beruchte koppensnellers, die bovendien menscheneters zijn. Zij maken voor dit doel groote reizen in hun prauwen. De huizen staan op hooge heuvels temidden van uitgestrekte moerassen, en zijn van uitkijkposten voorzien. Eenige goed bevolkte kampeongs hier zijn Defoer, Enneamoer, Beagaimoe en Wang-gaiemoe.

OBAD (Aanv. Dl. III). Voor deze rivier ligt een groote zandbank, die het slechts voor kleine motorbooten en zeilprauwen bij hoogen waterstand mogelijk maakt binnen te varen. De kampeong Koembe, sedert 1933 een modelkampeong, was in vroeger jaren de standplaats van een Inlandschen bestuursambtenaar, wiens vroegere woning thans nog dienst doet als pasanggrahan. Te Koembe is thans een R.K. Missievolkschool gevestigd, geleid door een Keieeschen goeroe. Langs de rivier en in de buurt daarvan liggen nog tal van andere kampeongs, zooals o.a. Sarrore, Senam, Bade, Wajaoe, Kowa, Babor, Kari en Kafaraoc. De bevolking van de Koembe-rivier is stevig gebouwd, in vergelijking met die uit andere streken.

FREDERIK HENDRIK EILAND (DOLAK) (Aanv. Dl. I). Het binnenland bestaat uit uitgestrekte moerassen, terwijl de randgebieden weinig bewoond zijn. De kampeongs langs de oostkust, langs de Moeli, o.a. Momboen, zijn tamelijk welvarend en beschikken over voldoende voedsel; anders is dit gesteld met de dorpen aan de zuidkust, n.l. Solemit, Wan en Kladder, welke nu en dan geen voedsel genoeg hebben. De kampeongs ten Westen hiervan: Tor, Kaladdar, Saboen zijn in dit opzicht beter voorzien. Van de west- en noord-westkust is nog weinig bekend; hier stroomt de Kontewa in zee uit. Aan deze rivier en aan haar vertakkingen liggen de kampeongs Morbar, Kalilam en Sibendar, welker bevolking nog niet te vertrouwen is. De westkust en zuid-westkust van het eiland zijn berucht door de zware zeedeining.

BIAN of **BIJAN.** (Aanv. Dl. I). Rivier, die 63 km. westelijk van Merauke in zee uitmondt. De monding is zeer breed en berucht om haar onstuimigheid. In tegenstelling met de Merauke-rivier, heeft men voor deze rivier (boven-, midden- en benedenloop) maar één naam, n.l. Bian. Aan de oevers der Bian vindt men talrijke kampeongs, o.a. Kaptel, Manggis, Boha, Wan, Tepas, Mezak, Kapifako, waarvan enkele meer binnenwaarts gelegen op hooge heuvels (soort van terpen) temidden van uitgestrekte moerassen. In vele dier nederzettingen treft men reeds volkscholen aan, uitgaande van missie of zending (Indische Kerk); aan de verbetering van de woningen der inboorlingen is de laatste jaren veel zorg besteed.

ZUID-NIEUW-GUINÉ. (Aanv. Dl. IV). Bij de opheffing van de residentie Nieuw-Guiné als zelfstandig gewest met ingang van 1 April 1924 (Ind. Stb. 1923 no. 413, jo. Ind. Stb. 1924 no. 29),

werd de afdeling Zuid-Nieuw-Guiné gevoegd bij de toenmalige residentie Amboina. Het gebied van Zuid-Nieuw-Guiné ressorteerde van 1 Januari 1926 (Ind.Stb. 1925 no. 579, jo. no. 640) tot 1 Januari 1935 onder de residentie (afdeeling) Amboina van het gouvernement der Molukken en maakt thans deel uit van de residentie Molukken (Ind. Stb. 1934 no 620) als onderafdeeling der afdeling Toeal. Naast de hoofdplaats Merauke zijn er nog twee andere bestuursvestigingen, nl. Okaba en Moeting, de hoofdplaatsen van de gelijknamige ressorten, welke hun bestuursinvloedsfeer uitstrekken tot aan de Digoel. Dank zij de krachtige bestrijding van het venereum granuloma, tengevolge waarvan de bevolking dreigde uit te sterven, is deze ziekte thans tot kleinere proporties teruggebracht. Hierdoor was het mogelijk het aantal van twee doktoren, weder met een te verminderen. In de vele kampeongs, zoowel aan de kust, als tot ver in het binnenland zijn zending- en missiescholen gevestigd, waar de Kaja-kaja-kinderen zeer eenvoudig onderwijs, w.o. onderricht in de Maleische taalgenieten. Hoewel de opvoeding naar Westersche begrippen heel langzaam gaat, kan het bestuur ná dertig jaren arbeid, daarbij krachtig gesteund door den D.V.G., zending en missie, toch tevreden zijn, al ware het slechts omdat het eertijds zoo diep ingewortelde kwaad van het „koppensnellen” nu in het direct-bestuurd gebied tot de hooge uitzonderingen behoort.

SOELA-EILANDEN. (Aanv. Dl. III). Groep van drie groote en verschillende kleine eilanden gelegen tusschen 124° 15 en 126° 30 OL en 1° 34 en 2° 30 ZB., behoorende tot het gebied van het Sultanaat van Ternate, vormend de onderafdeeling Soela-eilanden van de afdeling Ternate der residentie Molukken. Zij is onderverdeeld in twee districten: Sanana en Taliaboe.

De groote eilanden zijn Taliaboe, Soela Mangoli en Soela Sanana; de eerstgenoemde twee strekken zich uit in een richting van Oost naar West en zijn onderling gescheiden door de zeer smalle en moeilijk bevaarbare Straat van Tjapaloeloe, het laatstgenoemde strekt zich uit van Noord naar Zuid en is van S. Mangoli gescheiden door de Straat van Mangoli; het ten Oosten van S. Mangoli liggende Lifoematola is het voornaamste der kleinere eilanden. De hoogste punten van het Lokoegerbte en van het Boejagebergte op Soela Mangoli liggen respectievelijk 1147 m. en 1051 m. boven den zeespiegel.

De W. helft van het eiland heeft een laagvlakte aan de N. kust, de O. helft aan de Z. kust. De hoogste top van Taliaboe is 1380 m. hoog.

De totale sterkte der bevolking bedraagt volgens de volkstelling van 1930 20.000 zielen, waarvan 12.000 op Sanana, 4000 op Taliaboe en 4000 op Mangoli. Het aantal niet-Inlanders: Europeanen, Chinezen en Arabieren bedraagt ongeveer 2000. De bevolking bestaat uit :

1e. Soelancezen (oudere Mohammedanen), die verreweg het talrijkst zijn (15.000); zij bevolken de kusten van S. Sanana en S. Mangoli; 2e. verschillende heidensche stammen, die verspreid wonen op Taliaboe en Mangoli, samen ongeveer 2000 zielen; de voornaamste stammen zijn de Kadai's, de Mange's en de Sibojoi's; een gering aantal Mange's in het binnenland van Taliaboe hebben nog geen contact met het bestuur; 3e. de jongere Mohammedanen van het meest w.-lijk gedeelte van Taliaboe, bijna 2000 zielen.

De bevolking verbouwt hoofdzakelijk mais, katèla, rijst en tabak (ladangbouw). Uitvoer van deze producten heeft niet plaats. Op S. Sanana en S. Mangoli vormen bovengenoemde producten met sagoe het hoofdvoedsel der bevolking; op Taliaboe is sagoe het hoofdvoedsel. Het voornaamste uitvoerproduct is copra; maandelijks worden twee tot duizend pikoel verscheept naar Makassar. Van minder belang is de uitvoer van boschproducten, rotan en damar, daar deze beide producten van minder goede hoedanigheid zijn. Verder worden nog lola en trocascelpen uitgevoerd. Opkoop van copra en van bosch- en zee-producten heeft plaats door Chineezzen en Arabieren, die zich hoofdzakelijk gevestigd hebben te Sanana, Pas Ipa en Sofan. De nijverheid beperkt zich tot het vervaardigen van ligmatjes.

Zie verder SANANA (hoofdplaats).

SANANA. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling Soela-eilanden, afdeling Ternate, residentie Molukken. Standplaats van den gezaghebber, een officier der Infanterie belast met de tijdelijke waarneming van het bestuur, tevens van het districtshoofd van het district Sanana. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 2000, waaronder ongeveer 200 Europeanen, Chineezzen, Arabieren, Amboineezen, Menadoneezen, en Padangers. Ter plaatse ligt een detachement infanterie sterk 2 brigades van het garnizoensbataljon der Molukken. Sanana wordt tweemaal per maand aangedaan door de K.P.M.; de voornaamste uitvoerartikelen zijn: copra, rotan, tikars en schelpen; ingevoerd worden de gewone verbruiksartikelen. Ter plaatse is gelegen het fort „De Verwachting”, hetwelk gebouwd is door de V.O.C. in de tweede helft der 18de eeuw en dat eertijds de woonplaats was van den Salahakan, den vertegenwoordiger van den Sultan van Ternate. Zie verder SOELA-EILANDEN.

WAROPÈN. (Aanv. Dl. IV). Waropen, Waropen of Waroppenkai, het vasteland aan de Geelvinkbaai op Noord-Nieuw-Guiné tusschen de Mamberamo en de Waipoga gelegen. De kustbevolking van Waroppen, geheel onder bestuursinvloed gebracht, is voornamelijk gevestigd in en ten W. van de voornaamste kampeong Wonti (een half uur achter deze plaats ligt Demba, de standplaats van den Inlandschen bestuurs-assistent; de bestuursvestiging dateert van einde 1926), in de groote boven het water gebouwde dorpen Risci-Sajati, Noeboeai, Paradoien Waren. Ten O. van Wonti liggen geen groote dorpen langs de kust. Van de meer landwaarts in aan de gelijknamige rivieren gelegen nederzettingen met een vrij permanent karakter kunnen genoemd worden: Barapasi, Sosora, Sorabi, Kerema en Gèsu. Alleen voor zoover de smalle kuststrook met een bevolking van ± 7500 zielen betreft, kan sprake zijn van veiligheid van persoon en goed. In het binnenland treft men behalve de Taroggare van het W. naar het O. de volgende stammen aan: Nadofoeai, Saeri (beide achter Demba), Siromi (achter Barapassi), Benefa (achter Sosora), Waramoeri (ongeveer één dag gaans achter Sorabi), Nisa (deze stam is gevestigd aan het door lage bergen ingesloten Nisameer — lengte 4 km., gemiddelde diepte 10 m. — dat drie dagen gaans ten Z. van Sorabi bij den Goenoeng Baudji (505 m.) ligt. De huizen zijn grootendeels op den vasten wal in de nabijheid van

het Nisameer gebouwd; enkele woningen staan nog op palen in het meer op een afstand van ongeveer 20 m. van den oever. Sagoe, waarvan de palmen aan den met hoog riet begroeiden rand van het meer staan, is het hoofdvoedsel), Baudji (aan de Gësarivier stroomopwaarts van de kampoeng Gësa; deze stam bestaat uit 14 kerets of stamgedeelten, t.w. Kedate, Baudjiwate, Gesna, Djimadeboe, Naidate, Siwodate, Wokidate, Diroeki, Demita, Wohidate, Sihadate, Iteadate, Ketaoera en Ariki), Baita (aan de Gësarivier stroomopwaarts van Gësa), Aigori (tusschen Kerema en de Mamberamo), Dadate (ongeveer drie dagen gaans ten O. van Kerema), Boromeso (aan de Mamberamo stroomopwaarts van het z.g. Pioniersbivak, endo-anthropophagen?).

Groote rivieren in de Waropën zijn: 1. de Mamberamo, voor kleine stoomers tot het Pioniersbivak bevaarbaar; 2. de Kerema-rivier, alleen per prauw bevaarbaar; 3. de Gësa-rivier, alleen per prauw op te varen. Op nagenoeg de hoogte van het Nisameer is deze rivier 90 m. breed en 3 m. diep. Volgens de bevolking kan men deze rivier nog minstens 14 dagen lang per prauw opvaren. 4. de Waipoga, die door een voor de monding gelegen zandplaat niet voor stoomvaartuigen bevaarbaar is. Naast de sagoe tiert de nipahpalm welig in de moerassige kuststrook; de laatste levert de sagoeer (palmwijn). Voedselgebrek valt in de naaste toekomst niet te duchten; iedere bewoner bezit sagoeboomen in overvloed. Sagoe wordt in vrij belangrijke hoeveelheden naar het eiland Japën uitgevoerd. Naar het Z. wordt het terrein achter de moerasstrook geleidelijk meer geaccidenteerd. Damarcomplexen treft men achter de lijn Wonti-Barapassi aan.

KOEROEDOE. (Aanv. Dl. II). Eilandje op de noordkust van Nieuw Guiné. Aan de noordkust ligt de gelijknamige kampoeng, aan de zuidkust het dorp Kaipoori. De bevolking vervaardigt van roode kleiartige potten en pannen. De sagoeboom, waarvan rijke complexen op dit eilandje voorkomen, levert het hoofdvoedsel der bevolking.

JAPËN. (Aanv. Dl. II). De huizen der noordkustbewoners zijn als regel niet in zee, doch op palen op het vasteland gebouwd in verband met den zwaren golfslag, die vooral gedurende het tijdvak van September tot April op deze onbeschermde kust staat. De zuidkust, door vele kleine eilandjes beschut, is dichter bevolkt. Van het W. naar het O. liggen de volgende groote kampoengs Wooi, Meran, Ansoes, Seroei (standplaats van den Europeeschen bestuursambtenaar), Ambai (op het gelijknamige eilandje gelegen), Rundawaja en Soemberbaba. Het eiland Japën heeft ± 20.000 bewoners; de bevolking van de noordkust is zeer verschillend van die der zuidkust; aan de eerste hebben zich hier en daar — o.m. in kampoeng Jobi — Biakkers gevestigd, aan de zuidkust daarentegen komt slechts één kleine kolonie van Biakkers voor; de bevolking daar vertoont veel overeenkomst met de kustbevolking der Waropën. In het binnenland houdt zich tusschen kg. Rosbori aan de noordkust en Tatoei aan de zuidkust nog één kleine, uit vier stamgedeelten bestaande (Ato-wan, Arakanoa, Abandoeroe en Manggoeci) verzameling menschen op; stammen waarmede het bestuur niet in contact is geweest, komen op het

eiland niet meer voor. Het hoofdvoedsel der bevolking van Japën is de sagoe. Men vindt zijn bestaan in de vischvangst en verzamelt verder boschproducten voor den verkoop. Copal is het voornaamste uitvoerproduct; de boomen daarvan treft men over het geheele eiland — rijke complexen meer aan de noordkust — aan. In de omgeving van kampoeng Soemberbaba wint men de z.g. „damar papéda” of stroopdamar, waarvan de boomen reeds op geringe hoogte groeien. Te Seroei vervaardigt men van roode kleiartige potten en pannen, die men, uit het vuur gehaald, aan den binnen- en buitenkant met damar bestrijkt. Het ten W. van Japën gelegen eilandje Meosnoem, waar op geringe hoogte de z.g. „damar hiroe” (dit product kan niet door kunstmatige verwonding der boomen verkregen worden, doch treedt als regel na windvlagen, waardoor de boomen heen en weer worden geschud, vanzelf door kleine barsten in de schors naar buiten) voorkomt, wordt het meest bezocht door bewoners van het westelijk deel van Japën, die zich tijdelijk langs de kust nederzetten om er tuinen aan te leggen en zeeproducten, o.a. schelpen, te verzamelen.

DJOMBANG. (Aanv. Dl. I). Regentschap, het westelijke deel vormend der residentie Soerabaja, met gelijknamige hoofdplaats. Bij de invoering der bestuurshervorming op 1 Juli 1928 ressorteerde het onder den resident-afdeelingshoofd van Modjokerto en bij de opheffing dier residentie in 1931 werd het bij Soerabaja gevoegd. Na de bestuurshervorming tot 1930 was er een assistent-resident voor bestuurszaken met standplaats Djombang terwijl de assistent-resident voor de politie tot standplaats had Modjokerto. Thans zijn aan den assistent-resident toegevoegd een controleur en een aspirant-controleur. Het regentschap, heeft een oppervlakte van ruim 920 km², waarvan ± 50.000 ha. sawah en 24.000 ha. tegalan. Het is verdeeld in 4 districten (Djombang, Modjoangoeng, Ngoro en Ploso) en 17 onderdistricten, en heeft blijkens de volkstelling van 1930 511.137 inwoners, waarvan 1347 Europeanen, 5863 Chineezzen, 478 andere Vreemde Oosterlingen en 503.449 Inlanders.

Het regentschap grenst ten Noorden aan het regentschap Lamongan (residentie Bodjonegoro), ten Westen aan de regentschappen Kediri en Ngandjoek (residentie Kediri), ten Zuiden aan de regentschappen Kediri en Malang en ten Oosten aan het regentschap Modjokerto.

Het regentschap behoort geheel tot het stroomgebied van den Brantas en wordt grootendeels ingenomen door de Brantasvlakte, welke naar het Zuiden overgaat in de hellingen van den Andjasmoro. Onderzoekingen hebben uitgewezen dat in de vlakte vier anticlinalen voorkomen in West-Oostelijke richting, welke echter vrijwel aan het oog onttrokken worden door jong tertiaire en jong quartaire afzettingen. Noordelijk en Zuidelijk van de Brantasbedding zijn jodium-, zout- en petroleumhoudende lagen.

De vlakte wordt doorstroomd door de kali Brantas en diens rechterzijrivier, de Konto, welke rivieren door den aanvoer van enorme hoeveelheden zand, afkomstig van de laatste Kloet-eruptie van 1919, een steeds winogere bedding krijgen. In den loop van weinige jaren moesten langs de oevers dijken worden opgericht van 5 tot 7 m. hoogte, welke bij iedere bandjir

gevaar opleveren voor doorbraak. In den Oostmoesson wordt het water van den Konto geheel benut voor bevoeding van de bouwvelden. Djombang ressorteert onder de provinciale irrigatie, afdeling Brantas.

Landbouw vormt het hoofdmiddel van bestaan. Met uitzondering van de hooger gelegen, niet- of zeer moeilijk bevoelbare gronden, worden de velden vrijwel het geheele jaar door beplant en wel in den Westmoesson met rijst en in den Oostmoesson met rijst (gadoe, of walik-dami) en tweede gewassen (polowidjo), zooals mais, kadelé katjang-idjo, katjang toeggag en andere peulgewassen en vrij veel tabak.

De Watoedakonpolder, welke behoort tot het Brantasbevoeiingsgebied, is het vruchtbaarste deel van het regentschap.

In de vlakke liggen elf suikerfabrieken, t.w. „Djombang”, „Ponen”, „Ngelom”, „Peterongan”, „Modjoagoeng”, „Soemobito”, „Seloredjo”, „Tjeweng”, „Tjoekir”, „Blimbing” en „Goedo”, met een gezamenlijk areaal van ± 9000 ha.

Op de hellingen van den Andjasmoro zijn 8 erfpachtondernemingen voor Europeesche cultures, t.w. „Soember Djac”, „Oebalan”, „Pengadjaran”, „Segoenoenng”, „Wonokerso”, „Pangloengan”, (rubber en koffie), „Toekoem” en „Djoerangdjero” (aetherische oliën), zoomede een aantal erfpachtlandjes voor den kleinen landbouw, welke inheemsche producten o.a. kapok leveren.

Eenige honderden hectaren zullen binnen kort worden beplant met den houtolieboom (aleurites montana en fordii). De handel is hoofdzakelijk in handen van Chineezen. Er zijn 4 rijstpellerijen, een oliëfabriek en verscheidene batikkerijen en strootjesfabrieken, evencens in handen van Chineezen.

Volgens de in 1932 gehouden veetelling bestaat de veestapel uit 17.845 runderen, 1766 paarden en 15.838 buffels, 36.927 geiten en 7659 schapen.

De jodiumonderneming „Watoedakon” verrichte mijnbouwkundige opsporingen in het gebied om en nabij den Brantas. Als ruw product wordt joodkoper in den handel gebracht. In dit gebied komen verscheidene bronnen voor met zout- en jodiumhoudend water.

De zuidelijke wildhoutbosschen ressorteeren onder de opperhoutvesterij Pasocroean. Met reboisatie van gedevasteerde terreinen, hoofdzakelijk behoorende tot de oude Gouvernemens koffiecultures, werd omstreeks 1928 een aanvang gemaakt. De djatibosschen behooren tot de opperhoutvesterijen Modjokerto en Djombang.

DJOMBANG. (Aanv. Dl. I). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Djombang, residentie Soerabaja. Het heeft 5 onderdistricten met 110 désa's. Op het einde van 1930 telde het volgens de bij de volkstelling verkregen gegevens 193.179 zielen, w.o. 799 Europeanen, 3348 Chineezen, 386 andere Vreemde Oosterlingen en 188.646 Inlanders. In dit district liggen 6 suikerfabrieken, t.w. „Djombang”, „Ponen”, „Tjeweng”, „Tjoekir”, „Blimbing” en Goedo. Er zijn een rijstpellerij, een oliëfabriek en verscheidene batikkerijen en strootjesfabrieken.

MODJOAGOENG. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regent-

schap Djombang, residentie Soerabaja. Het heeft 4 onderdistricten met 79 désa's. Blijkens de in 1930 gehouden volkstelling zijn er 135.819 inwoners, waarvan 230 Europeanen, 1196 Chineezen, 47 andere Vreemde Oosterlingen en 134.346 Inlanders. In dit district liggen 3 suikerfabrieken, t.w. „Modjoagoeng”, „Peterongan” en „Soemobito”, alsmede de jodiumonderneming „Watoedakon” en een rijstpellerij.

PLOSO. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Djombang, residentie Soerabaja. Het heeft 4 onderdistricten met 64 désa's. In dit district liggen 1 suikerfabriek, t.w. Ngelom en een rijstpellerij. Blijkens de in 1930 gehouden volkstelling zijn er 83.716 inwoners, w.o. 106 Europeanen, 762 Chineezen, 24 andere Vreemde Oosterlingen en 82.824 Inlanders.

NGORO. (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Djombang, residentie Soerabaja. Het heeft 4 onderdistricten met 54 désa's. Er liggen 1 suikerfabriek, t.w. „Seloredjo”, en 8 bergcultuurondernemingen, met name „Pengadjaran”, „Soember Djac”, „Toekoem”, „Segoenoenng”, „Oebalan”, „Wonokerso”, „Pangloengan”, „Djoerangdjero”. Blijkens de in 1930 gehouden volkstelling zijn er 98.423 inwoners w.o. 212 Europeanen, 557 Chineezen, 21 andere Vreemde Oosterlingen en 97.633 Inlanders. In het onderdistrict Modjowarno ligt het goed geoutilleerde zendingsziekenhuis van gelijken naam, terwijl in het bergonderdistrict Wonosalam een mooi gelegen en geregeld bezochte regentschapspasanggrahan staat.

NGEBEL (TELAGA). Aanv. dl. III). Dit kratmeer, op ± 750 m. boven zee op den Wilis gelegen, is van Ponorogo 20 km. verwijderd en langs een goed berijdbaren weg te bereiken. Het meer doet dienst als wadoek, d.w.z. reservoir voor de sawahbevoeding. De aftapbare waterschijf bedraagt 15,5 m., hetgeen beteekent ± 22.000.000 m³. Deze hoeveelheid wordt in hoofdzaak gebruikt voor suppletie van 3 leidingen van de oostmoessonbevoeding van 7.000 ha. sawah. De vulling geschiedt, behalve door bronnetjes en neerslag in het eigen stroomgebied, door een 6½ km. lange toevoerleiding, welke bij Taloen, waar een stuw is in de Kali Taloen, haar water ontvangt en die halverwege de Kali Gloegoh snijdt, welke afgedamd is. Plannen zijn in bewerking den aftapbaren inhoud te vergroeten door afheveling, zooals bij het Kloetmeer plaats heeft. Hierdoor zal nogmaals 20 m. afgetapt kunnen worden, d.w.z. nogmaals 14.000.000 m³. Om het meer is een weg aangelegd, welke 5 km. lang is en voor auto's berijdbaar. Voorts is er een hotel en een regentschapspasanggrahan.

SARANGAN. Dit meer, ook wel Telagá Pasir genaamd, met een maximum diepte van 25 m. is gelegen op ± 1300 m. boven den zeespiegel, op de helling van den Lawoe in het regentschap Magetan, residentie Madioen. De aftapbare waterschijf is 11,5 m., d.w.z. ± 2.200.000 m³ en dient voor de oostmoessonbevoeding van 11.200 ha. De vulling geschiedt hoofdzakelijk door middel van een 2 km. lange leiding, welke bij den dam Ngloeweng water ontvangt uit de Kali Gandong. Daar de ligging van het meer aan den ouden verkeersweg Madioen-Solo gunstig was, ontstond hier omstreeks 1918 een verblijf, waar gelegenheid bestond eenigen tijd in het

koele klimaat door te brengen. Deze onderneming is uitgegroeid tot een groot hotelecomplex. Zeer vele particulieren bouwden langs enkele deelen van den oever villa's en zoo ontstond het om zijn prachtige wandelgelegenheid bekende Sarangan, langts een zeer goed berijdbaren weg bereikbaar met auto's; de plaats is gelegen op 38 km. afstand van Madioen.

MADIOEN. (Aanv. Dl. II). Residentie in het uiterste westen van de provincie Oost Java. Het vroegere gewest Madioen werd bij de instelling van de provincie Oost Java op 1 Juli 1928 (Ind. Stb. 1928 no. 145) verdeeld in twee afdelingen; Madioen en Ponorogo, de eerste omvattonde de regentschappen Madioen, Ngawi en Magetan, de tweede Ponorogo en Patjitan. Ingevolge Ind. Stb. no. 427 zijn deze beide afdelingen sedert 1 November 1931 weer samengevoegd tot de afdeling Madioen. Met ingang van 1 Januari 1929 werden de regentschapsraden ingesteld. Er zijn 20 districten, 70 onderdistricten en 116 désa's. De oppervlakte is 6082 km.². In ieder regentschap is een assistent-resident geplaatst. In het district, waar een patih zijn standplaats heeft, voert deze tevens daarover het bestuur, behalve in Madioen; hetzelfde geldt voor de onderdistricten, waar een wedono zijn standplaats heeft, met dezelfde uitzondering. Er zijn een 7-tal wijkmeesters der Chineezzen. De bevolking bestond eind 1932 uit 1.905.225 Inlanders, 3200 Europeanen, 9204 Chineezzen en 148 andere Vreemde Oosterlingen. De bevolkingsdichtheid is dus 315,3 per km.². Van de oppervlakte is 461 km.² bedekt met wildhout, 826 km.² met djatibosch, 4099 km.² in gebruik bij de bevolking voor landbouwdoeleinden, waarvan 1567 km.² sawah en 2532 km.² droge gronden en verder 61,5 km.² uitgegeven in erfpacht. De oppervlakten bij de bevolking in 1931 in gebruik, d. w. z. in erfelijk individueel of in communaal bezit, zijn in handen van 319.192 personen, zoodat het gemiddelde is 1,28 ha. per persoon. De verschillende bezitsvormen kwamen in 1927 als volgt voor: 68 désa's hebben uitsluitend erfelijk individueel bezit, 129 désa's uitsluitend communaal bezit en in 932 désa's komen beide vormen gemengd voor, terwijl 6 désa's zonder bouwgronden zijn en 16 désa's in een bijzonderen rechtstoestand verkeerden (perdikandésa's). Van de 1061 désa's, waar communaal bezit voorkomt, hebben er 221 uitsluitend een jaarlijksche wisseling, 314 twee- of meerjaarlijksche wisseling, 391 uitsluitend vaste aandelen en 135 hebben de verschillende vormen gemengd. Er zijn 6 suikorfabrieken, welke volgens haar concessie's te zamen 97,37 km.² grond mogen inhuren.

Het klimaat kenmerkt zich door een scherpe tegenstelling tusschen oost- en westmoesson. De eerste westmoessonregens vallen als regel het eerst op de N. en O. hellingen van den Lawoe en op de mergelruggen in het N. van de residentie gelegen, daarna in het Zuidergebergte, de z-lijke hellingen van den Wilis en den Lawoe en het laatste pas in de eigenlijke vlakte van Madioen en Ponorogo. De westmoesson begint eind November en eindigt eind April. De onregelmatige regens in het begin zijn vaak oorzaak van mentek of wortelrot (een padiziekte) op de van regen afhankelijke sawahs en die met z.g. wilde bevoeiing, speciaal in het N. van Ngawi en Madioen.

Eind 1932 bezat de bevolking aan voo: 274.517

rundoren, 131.240 buffels, 9050 paarden, 244.044 geiten en 23.328 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 5 volkscredietbanken, 298 désabanken en 834 désaloemboengs. De volkscredietbanken werken gedeeltelijk met eigen vermogen, gedeeltelijk met belegde gelden.

In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 mulo, 4 Europeesche lagere scholen, 6 Holl.-Inlandsche scholen, 1 Hollandsch-Chineesche school, 122 Inlandsche scholen 2e klasse, 744 désascholen, 1 ambachtschool en 1 kweekschool voor Inlandsche onderwijzers (opgeheven in 1933). Te Madioen is verder een Kartinischool met een bijna geheel Europeesch bestuur; naast het gewone Gouvernements-onderwijs wordt ook les gegeven in handwerken, batikken enz. Aan verschillende scholen zijn Inlandsche volksbibliotheken verbonden; in 1931 bedroeg dit aantal 104. Elk regentschap heeft een schoolfonds, gevormd door bijdragen van de désa's en subsidie's van het Gouvernement; het fonds wordt geadmistriseerd door de volkscredietbanken en beheerd door de patih's. In iedere regentschapshoofdplaats is een ziekeninrichting; te Magetan is deze particulier, in de anderen zijn deze van het Gouvernement.

Aangetroffen worden 62 regentschaps- en 180 désapasars. Er zijn 15 pandhuizen. Verder zijn er 15 zoutverkoopplaatsen, en 49 opiumverkoopplaatsen.

Behalve in Patjitan, waar de bevoeiing der sawahs onder toezicht staat van het Binnenlandsch Bestuur, wordt het waterverbruik ten behoeve van landbouwdoeleinden geregeld door de provinciale irrigatie, sectie Madioen. Ruim 42.000 ha. zijn geheel technisch, ruim 32.000 ha. zijn gedeeltelijk technisch bevoeid; ruim 50.000 ha. worden z.g. wild bevoeid; verder zijn er nog 12.407 ha. van regen afhankelijke sawahs.

Ter bevordering van een regelmatige waterverdeling zijn er wadoeks (reservoirs) aangelegd, in totaal 62.

Het belangrijkste bevoeiingscomplex is het Madioenkanaalgebied, omvatende 13.810 ha. sawah; de aanleg kostte ruim f 2.000.000. De hoofdwatervang is de prise d'eau „Djati" in de kali Madioen. Het stroomgebied ter plaatse van den watervang heeft een oppervlakte van ± 1600 km.². De maximum waargenomen bandrij bedroeg 1600 m³/sec., het minimumdebit was 1,6 m³/sec. Het kanaal is 25 km. lang.

De vischvangst heeft niet veel te beteekenen, noch in zee noch in de rivieren. Plannen bestaan in eenige der boven genoemde wadoeks vischbroed uit te zetten, dat na 6 maanden geogst kan worden. Er zijn waterleidingen te Madioen, Ngawi, Magetan, Sarangan en Plaosan.

De voornaamste transportmogelijkheden zijn: de spoorverbinding Soerabaja-Solo, de tramverbinding Madioen-Ponorogo, de autobusdienst van Madioen op Ngawi, Ponorogo en Magetan en verder door naar Plaosan. Er zijn verschillende groote doorgaande wegen met drukverkeer. In 1931 waren geregistreerd 132 motorfietsen, 73 vrachtauto's, 711 auto's en 175 auto-bussen.

Voor verdere bijzonderheden zie onder de betrokken regentschappen.

MADIOEN. (Aanv. dl. II). Een van de vijf regentschappen van de afdeling Madioen, provincie Oost-Java. De regentschapsraad werd

met ingang van 1 Januari 1929 ingesteld (Ind. Stb. 1928 no. 304); zij bestaat uit 17 leden, waarvan 8 benoemd nl. 2 Europeanen, 4 Inlanders en 2 Chineezen, terwijl 9 Inlanders worden verkozen. Het regentschap telt 3 districten, elk bestuurd door een wedono, t.w. Madioen, Tjaroeban, en Oeteran, en 12 onderdistricten. In de onderdistricten waar de wedono zijn standplaats heeft, wordt het bestuur door hem gevoerd. Het Europeesche Bestuur wordt vertegenwoordigd door een ass. resident, waaraan toegevoegd een (adsp.) controleur. Te Madioen en Tjaroeban zijn wijkmeesters der Chineezen. De oppervlakte is 1147 km.²; er zijn 233 dèsa's, waarvan 6 perdikandèsa's. Eind 1932 bestond de bevolking uit 384.278 Inlanders, 2251 Europeanen, 4735 Chineezen en 50 andere Vreemde Oosterlingen. Hiervan wonen ± 42.000 zielen in de gemeente Madioen, waarvan ± 37.000 Inlanders. De landbouw wordt uitgeoefend op 35.053 ha. sawah, waarvan 33.848 ha. onder toezicht van den irrigatiedienst staat, en 24.345 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op dezen grond is 303 per km.²; terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het regentschap 341 bedraagt. De sawahgronden zijn meest in communaal bezit van de dèsa's; de verhouding tot het erfelijk individueel bezit is 5: 2; de droge gronden zijn vrijwel geheel in erfelijk individueel bezit. In het regentschap zijn 3 suikerfabrieken gelegen, nl. Pagottan, Redjoagoeng en Kanigoro met een concessie voor respectievelijk 1379, 2226 en 1260 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 33.644 runderen, 26.643 buffels, 1831 paarden, 33.052 geiten en 3205 schapen; met inbegrip van het vee binnen de gemeente Madioen worden deze cijfers respectievelijk 34.375, 26.853, 2191, 33.852 en 3252. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 80 dèsabanken, 211 dèsaloeomboengs, voorts is er een afdeelingbank.

In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 mulo school, 1 Hollandsch-Chin. school, 2 Hollandsch-Inlandsche scholen, 2 Europeesche lagere scholen, 1 ambachtsschool, 1 normaalschool voor Inlandsche kweekelingen (in 1933 opgeheven), 121 dèsa-scholen, 11 vervolgscholen en 23 Inlandsche scholen 2e klasse. Voorts zijn er 13 particuliere onderwijsinrichtingen, o.a. een, waar handels-onderwijs wordt gegeven. Te Madioen is een Gouvernements burgerlijke ziekeninrichting. Aangetroffen worden 10 regentschapspasars, welke een zeer voorname bron van inkomsten voor den regentschapsraad vormen. Verder zijn er nog 38 dèsapasars. In het regentschap zijn 3 pandhuizen, 2 zoutpakhuizen en 10 opiumverkoopplaatsen. De bevoeiing van de sawahs wordt voornamelijk bewerkstelligd uit het meer van Ngebel (zie aldaar). De vischvangst heeft niet veel te beteekenen; alleen bij het droogleggen van irrigatiewerken ten behoeve van het onderhoud komt een hoeveelheid visch van eenig belang in handen der bevolking. In het district Oeteran is men begonnen met den aanleg van een kwekerij van Hollandschen karper. De oppervlakte van de wildhoutbosschen, gelegen op de hellingen van den Wilis, bedraagt 3200 ha.; groote complexen djatibosch liggen in het regentschap verspreid tot een oppervlakte van 40.464 ha. Voorts zijn er zeer vele wegen per auto berijdbaar; de hoofdwegen zijn alle geasfalteerd.

MADIOEN. (Aanv. dl. II). District in het oostelijk deel van het gelijknamige regentschap en de gelijknamige afdeeling, provincie Oost-Java. Oppervlakte 194 km.². Het heeft 5 onderdistricten Madioen, Balèredja, Djiwan, Woengoe en Karé; er zijn 2 perdikandèsa's, nl. Taman en Koentjèn. Standplaats van het districtshoofd is Madioen. Eind 1932 bestond de bevolking uit 126.718 Inlanders, 2030 Europeanen, 3675 Chineezen en 50 andere Vreemde Oosterlingen. De onderdistricten Woengoe en Karé behoorden er toen nog niet bij. Deze maakten deel uit van het bij Ind. Stb. 1934 no 714 opgeheven district Kanigoro. De volgende gegevens dateren van vóór de in werking treding van dit Stb. De landbouw wordt op 11.739 ha. sawah en 3655 ha. drogen grond uitgeoefend; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is 575 per km.²; terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 683 bedraagt (dit wordt veroorzaakt door de bevolking in de gemeente). In dit district wordt door 2 suikerfabrieken grond ingehuurd; in normale jaren, vóór 1931 dus, bedroeg dit voor Redjoagoeng 1349 ha. en voor Kanigoro 566 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 5670 runderen, 9655 buffels, 894 paarden (dit groote aantal staat in verband met de aanwezigheid van een groot aantal dogcars in de gemeente), 7655 geiten en 717 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 36 dèsabanken en 63 dèsaloeomboengs; voorts door een volkscredietbank, welke in het geheele regentschap werkt. In het onderwijs wordt voorzien door 1 mulo, 2 Hollandsch-Inlandsche scholen, 1 Hollandsch-Chineesche school, 2 Europeesche lagere scholen, 12 Inlandsche scholen 2e klasse, 38 dèsascholen en 10 particuliere inrichtingen. Voorts was er een normaalschool voor Inlandsche kweekelingen gevestigd (in 1933 opgeheven). Aangetroffen worden 2 regentschapspasars en 5 dèsapasars. Er is een Gouvernements ziekeninrichting, zonder Europeesche afdeeling, met polikliniek.

KANIGORO. (Aanv. Dl. II). Voormalig district in het z.o.-lijk deel van het regentschap Madioen, afdeeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte bijna 338 km.². Het telde 3 onderdistricten: Woengoe, Karé en Gemarang met 33 dèsa's. Eind 1932 bestond de bevolking uit 60.744 Inlanders, 88 Europeanen en 80 Chineezen. De landbouw werd toen op 4268 ha. sawahgrond en 8770 ha. drogen grond uitgeoefend. In dit district werd door 2 suikerfabrieken grond ingehuurd; in normale jaren, vóór 1931 dus, bedroeg dit voor Redjoagoeng 84 ha. en voor Kanigoro 413 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 7650 runderen, 3598 karbouwen, 323 paarden, 8127 geiten en 105 schapen. In de credietbehoefte werd o.a. voorzien door 12 dèsabanken en 27 dèsaloeomboengs; in het onderwijs door 2 inlandsche scholen 2de klasse, 20 dèsascholen en 1 particuliere school. Aangetroffen werden 1 regentschapspasar en 11 dèsapasars. Ongeveer de helft van het voor bosreserve aangewezen gedeelte op den Wilis is begroeid met wildhout. Het oppervlak van met djatihout begroeide gronden is ongeveer 18.000 ha. Bij Ind Stb. 1934 no 714 werd dit district opgeheven, de onderdistricten Woengoe en Karé ingedeeld bij het district Madioen en het onderdistrict Gemarang opgeheven en het gebied gevoegd bij het onderdistrict Saradan en het district Tjaroeban.

TJAROEBAN. (Aanv. Dl. IV). District in het n.-lijk deel van het regentschap Madioen, afdeling Madioen, provincie Oost-Java. Oppervlakte ruim 387 km². Het telt 3 onderdistricten Medjajan, Saradan en Pilangkentjeng met te zamen 57 désa's waarvan 1 perdikandèsà n.l. Koentjèn. Standplaats van het districtshoofd is Tjaroeban. Eind 1932, toen het gebied van het voormalige onderdistrict Gemaraug van het voormalige district Kanigoro (zie aldaar) nog niet bij Saradan gevoegd was, bestond de bevolking uit 86.319 Inlanders, 65 Europeanen en 790 Chineezzen. De landbouw wordt op 10.000 ha. sawah en 4351 ha. drogen grond uitgeoefend; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 599 per km², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 255 bedraagt. In dit district wordt door de suikerfabriek Redjoangoeng grond ingehuurd. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 6706 runderen, 8081 buffels, 185 paarden, 6840 geiten en 1502 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 24 désabanken en 70 désaloemboengs. In het onderwijs wordt voorzien door 5 Inlandsche scholen 2e klasse, 28 désascholen en 1 particuliere lagere school. Aangetroffen worden 4 regentschapspasars en 11 désapasars. Er is een door een plaatselijke vereeniging opgerichte polikliniek. De oppervlakte van het djatibosch is ongeveer 23.000 ha.

OETERAN. (Aanv. Dl. III). District in het z.o.-lijk deel van het regentschap Madioen, afdeling Madioen, provincie Oost-Java. Oppervlakte 228 km². Het telt 4 onderdistricten Geger, Kebonsari, Dolopo en Dagangan met te zamen 62 désa's, waarvan 3 perdikandèsà's, n.l. Sewoelan, Bandjarsari-wétan en Bandjarsari-koelon. Standplaats van het districtshoofd is Oeteran. Eind 1932 bestond de bevolking uit 110.500 Inlanders, 68 Europeanen en 190 Chineezzen. De landbouw wordt op 9045 ha. sawahgrond en 7633 ha. drogen grond uitgeoefend; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 660 per km², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 485 bedraagt. In dit district wordt door 2 suikerfabrieken grond ingehuurd; in normale jaren, voor 1931 dus, bedroeg dit voor Pagottan 989 ha. en voor Kanigoro 225 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 13.618 runderen, 5309 buffels, 429 paarden, 10.430 geiten en 879 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 8 désabanken en 51 désaloemboengs. In het onderwijs wordt voorzien door 4 Inlandsche scholen 2e klasse, 32 désascholen en 1 particuliere lagere school. Aangetroffen worden 3 regentschapspasars en 11 désapasars. Het djatibosch is niet zeer groot. Het district met het aangrenzende deel van Ponorogo is van eenig belang voor den aanplant van Inlandsch suikerriet.

NGAWI. (Aanv. Dl. III). Een van de vijf regentschappen, welke de residentie Madioen, provincie Oost-Java, vormen. De regentschapsraad werd met ingang van 1 Januari 1929 ingesteld (Ind. Stb. 1928 no. 305); zij bestaat uit 17 leden, waarvan 9 benoemd n.l. 3 Europeanen, 3 Inlanders en 3 Chineezzen, terwijl 8 Inlandsche leden worden verkozen. Het regentschap telt 4 districten, n.l. Ngawi, Ngrambé, Dera en Gendingan, waarvan 3 bestuurd door een wedono, terwijl over het district Ngawi het bestuur gevoerd wordt door den patih. Er zijn 13 onderdistricten. In de onderdistricten, waar een wedo-

no zijn standplaats heeft, wordt door dezen het bestuur gevoerd. Het Europeesche bestuur wordt vertegenwoordigd door een assistent-resident. Te Ngawi is een wijkmeester der Chineezzen bescheiden. De oppervlakte is 1395 km²; er zijn 218 désa's met (eind 1932) een bevolking van 380.122 Inlanders, 501 Europeanen, 1422 Chineezzen en 50 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 49.984 ha. sawah, waarvan 47.590 ha. onder toezicht van den irrigatiedienst staan, en 32.762 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze grond is ruim 459 per km², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het regentschap ruim 275 bedraagt. Dat dit laatste cijfer zooveel lager is, vindt zijn oorzaak in de groote complexen djatibosch. De sawahgronden zijn voor iets minder dan de helft in communaal bezit der désa's, en dan meestal met vaste aandeelen; de droge gronden zijn vrijwel geheel in erfelijk individueel bezit. In het regentschap is 1 suikerfabriek gelegen n.l. Soedhono met een concessie voor 1680 ha. Voorts is er de onderneming Ngadiredjo, welke het riet van ± 177 ha. opkoopt en tot muscovados verwerkt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 38.345 runderen, 50.205 buffels, 1244 paarden, 35.321 geiten en 1666 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 72 désabanken en 187 désaloemboengs. In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 Europeesche lagere school, 1 Hollandsch-Inlandsche school, 18 Inlandsche scholen 2e klasse, 128 désa-scholen en 11 vervolgscholen; voorts zijn er nog 10 particuliere onderwijsinrichtingen. Te Ngawi is een Gouvernements burgerlyke ziekeninrichting. Aangetroffen worden 18 regentschapspasars, welke een zeer voorname bron van inkomsten van den regentschapsraad vormen; verder zijn er nog 26 désapasars. In het regentschap zijn 3 pandhuizen, 3 zoutpakhuisen en 12 opiumverkoopplaatsen. De sawahbevoeling heeft plaats uit de riviertjes, welke op den Lawoe ontspringen. De vischvangst heeft niet veel te beteekenen. De oppervlakte van de wildhoutbosschen, gelegen op de hellingen van den Lawoe, is 5305 ha., terwijl de oppervlakte van de djatiboschen 38.279 ha. bedraagt, d.w.z. bijna 1/3 van de totale oppervlakte van het regentschap. Op de hoofdplaats is een drinkwaterleiding, terwijl in de electricische verlichting voorzien wordt door de gemeente Madioen.

NGAWI. (Aanv. Dl. III). District in het midden van het gelijknamige regentschap, afdeling Madioen, provincie Oost-Java. Oppervlakte 244.8 km². Het telt 3 onderdistricten: Ngawi, Paron en Geneng met te zamen 48 désa's. Het bestuur over het district wordt gevoerd door den patih. Eind 1932 bestond de bevolking uit 108.678 Inlanders, 276 Europeanen, 900 Chineezzen en 47 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 14.280 ha. sawah en 7053 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 512 per km² terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 449 bedraagt. Door de suikerfabrieken Soedhono, Redjoangoeng en Poerwodadi werden in normale jaren, dus vóór 1931, respectievelijk 1298, 15 en 266 ha. grond ingehuurd. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 6857 runderen, 15.255 buffels, 586 paarden, 9366 geiten en 494 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 17

désabanken en 36 désaloemboengs. Voorts is er te Ngawi een volkscredietbank. Er is te Ngawi een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 1 Europeesche lagere school, 1 Hollandsch-Inlandsche school, 7 Inlandsche scholen 2e klasse, 33 désascholen en 7 particuliere onderwijsinrichtingen. Er is een Gouvernements burgerlijke ziekeninrichting. Aange troffen worden 5 regentschapspasars en 4 désapasars. Tot eind 1932 was in het oude fort een landsopvoedingsgesticht gevestigd, doch dit is thans opgeheven.

DERA. District in het o.-lijk deel van het regentschap Ngawi, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 335 km.². Het telt 3 onderdistricten, n.l. Padas, Kwadoengan en Karangdjati met te zamen 79 désa's. Standplaats van het districtshoofd is Padas. Eind 1932 bestond de bevolking uit 104.547 Inlanders, 24 Europeanen en 66 Chineezzen. De landbouw wordt uitgeoefend op 14.919 ha. sawah en 8981 ha. drogen grond; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 437 km.²; terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 312 bedraagt. Er wordt door de suikerfabriek Redjoangoeng en Soedhono grond ingehuurd n.l. 266 en 171 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 10.807 runderen, 15.274 buffels, 181 paarden, 9776 geiten en 311 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 13 désabanken en 72 désaloemboengs. In het onderwijs wordt voorzien door 5 Inlandsche scholen 2e klasse en 35 désascholen. Aange troffen worden 5 regentschapspasars en 9 désapasars.

GENDINGAN. (Aanv. Dl. I). District in het n.w.-lijk deel van het regentschap Ngawi, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 5103 km.². Het telt 3 onderdistricten: Widodarèn, Mantingan en Kedoenggalar met te zamen 39 désa's. Standplaats van het districtshoofd is Walikoekoen. Eind 1932 bestond de bevolking uit 79.974 Inlanders, 140 Europeanen en 294 Chineezzen. De landbouw wordt uitgeoefend op 11.381 ha. sawah en 8.568 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 399 per km.², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 158 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 4964 runderen, 15.503 buffels, 139 paarden, 6221 geiten en 239 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 16 désabanken en 27 désaloemboengs. In het onderwijs wordt voorzien door 1 Inlandsche school 2e klasse, 29 désascholen en 2 particuliere lagere scholen. Aange troffen worden 3 regentschapspasars en 9 désapasars.

NGRAMBÉ. (Aanv. Dl. III). District in het z.w.-lijk deel van het regentschap Ngawi, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 305.3 km.². Het telt 4 onderdistricten: Ngrambé, Djogorogo, Kendal en Siné, met te zamen 52 désa's. Standplaats van het districtshoofd is Ngrambé. Eind 1932 bestond de bevolking uit 86.923 Inlanders, 60 Europeanen, 162 Chineezzen en 3 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 9404 ha. sawah en 8160 ha. drogen grond; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 494 per km.², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 285 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 15.717 runderen, 4173 buffels, 338 paarden, 9958 geiten en 622 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 26 désabanken en 52

désaloemboengs. In het onderwijs wordt voorzien door 5 Inlandsche scholen 2e klasse, 31 désascholen en 1 particuliere school. Er is een polikliniek. Aange troffen worden 5 regentschapspasars en 4 désapasars.

MAGETAN. (Aanv. Dl. II). Een van de vijf regentschappen, welke de afdeling Madioen van de provincie Oost Java vormen. De regentschapsraad werd met ingang van 1 Januari 1929 ingesteld (Ind. Stb. 1928 no. 306); zij bestaat uit 15 leden, waarvan 7 benoemd, n.l. 2 Europeanen, 3 Inlanders en 2 Chineezzen, terwijl 8 Inlandsche leden worden verkozen. Het regentschap telt 3 districten, n.l. Magetan, Maospati en Goranggaròng. Het onderdistrict Parang is verdwonen door voeging van onderdistricten bij de districten Magetan en Goranggaròng (zie aldaar). Er zijn 12 onderdistricten. In de onderdistricten, waar een wedono zijn standplaats heeft, is deze met het bestuur daarover belast; over Magetan voert de patih het bestuur over het district, terwijl er voor het onderdistrict een ass. wedono bescheiden is. Het Europeesche bestuur wordt vertegenwoordigd door een assistent-resident. Te Magetan en Maospati zijn wijkmeesters der Chineezzen. De oppervlakte is 702 km.²; er zijn 237 désa's met (eind 1932) een bevolking van 358.122 Inlanders, 252 Europeanen, 1486 Chineezzen en 24 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 29.179 ha. sawah, waarvan 26.880 ha. onder toezicht van den irrigatiedienst staan, en 27.671 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op dezen grond is dus 640 km.², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het regentschap 512 bedraagt. De sawahgronden zijn voor $\frac{3}{4}$ in communaal bezit der désa's voor $\frac{1}{4}$ in erfelijk individueel bezit; voor de droge gronden is de verhouding 1 op 5. In het regentschap zijn 2 suikerfabrieken gelegen, Poerwodadi en Redjosari, respectievelijk met een concessie voor 1540 en 1652 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 60.656 runderen, 14.944 buffels, 1656 paarden, 51.283 geiten en 1661 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 34 désabanken en 218 désaloemboengs.

In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 Holl. Inl. school, 21 Inlandsche scholen 2e klasse en 186 désascholen; verder is er nog een particuliere onderwijsinrichting.

Te Magetan staat een particuliere gesubsidieerde ziekeninrichting van de vereeniging Mardidojo. Er zijn 9 regentschapspasars, welke een voornamelijk bron van inkomsten van den regentschapsraad vormen, en 25 désapasars. In het regentschap zijn 4 pandhuizen.

De sawahbevloeiing heeft in hoofdzaak plaats uit de meren van Sarangan (zie aldaar) en van Woeroeng, en voorts uit het Madioenkanaal. De vischvangst heeft niet veel te beteekenen. De oppervlakte van de wildhoutbosschen, welke uitsluitend op de hellingen van den Lawoe gelegen zijn, is 5675 ha., terwijl de oppervlakte van de djatibosschen 2223 ha. bedraagt. Spoor en autobusdiensten zorgen voor het vervoer. Er zijn twee plaatsen waar gelegenheid bestaat van het koele klimaat te genieten, n.l. Ngerong en Sarangan (zie aldaar), beide voor auto's te bereiken en van hotels voorzien. Er zijn drinkwaterleidingen te Magetan, Plaosan en Sarangan, terwijl de electriche verlichting wordt verzorgd door de gemeente Madioen.

MAGETAN. (Aanv. Dl. II). District van het gelijknamige regentschap, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 194 km.². Het telt 4 onderdistricten: Magetan, Panekan, Plaosan en Parang. Het bestuur wordt gevoerd door den patih. Eind 1932 bestond de bevolking uit 95.927 Inlanders, 64 Europeanen, 528 Chineez en 10 andere Vreemde Oosterlingen. Er zijn 2 perdikandesa's, n.l. Patjalarlor en Patjalarwètan. De landbouw wordt uitgeoefend op 6892 ha. sawah en 6616 ha. drogen grond; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 710 per km.², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het district 497 bedraagt. In dit district wordt door 2 suikerfabrieken grond ingehuurd; in normale jaren vóór 1931 dus, bedroeg dit voor Poerwodadi 125 ha. en Redjosari ± 18 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 14.677 runderen, 2594 buffels, 473 paarden, 17.900 geiten en 191 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 6 désabanken en 55 désaloemboengs. Er is te Magetan een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 8 Inlandsche scholen 2de klasse, 51 désascholen en 1 Hollandsch Inlandsche school. Voorts zijn er 3 particuliere onderwijsinrichtingen. Aange troffen worden 3 regentschapspasars en 10 désapasars.

MAOSPATI. (Aanv. Dl. II). District in het n.-lijk deel van het regentschap Magetan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 169 km.². Het telt 4 onderdistricten, n.l. Maospati, Karangrejo, Karangmodjo en Soekomoro met te zamen 80 desa's. Standplaats van den wedono is Maospati. Eind 1932 bestond de bevolking uit 103.841 Inlanders, 38 Europeanen, 772 Chineez en 12 andere Vreemde Oosterlingen. Er is een perdikandesa, n.l. Bajemtaman. De landbouw wordt uitgeoefend op 10.581 ha. sawah en 4913 ha. drogen grond; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 674 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 619 bedraagt. In dit district wordt door 5 suikerfabrieken grond ingehuurd, in normale jaren, vóór 1931 dus, bedroeg dit voor Poerwodadi 393 ha., Soedhono 9 ha., Redjasari 26 ha., Redjoagoeng 108 ha. en Kanigoro ± 2 ha.. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 14.871 runderen, 6822 buffels, 531 paarden, 10.492 geiten en 378 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 16 désabanken en 75 désaloemboengs. Er zijn te Maospati en te Tebon pandhuizen. In het onderwijs wordt voorzien door 7 Inlandsche scholen 2de klasse en 56 désascholen; voorts zijn er 3 particuliere onderwijsinrichtingen. Er zijn 4 regentschapspasars en 5 désapasars.

GORANGGARENG. (Aanv. Dl. I). District in het o.-lijk deel van het regentschap Magetan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 143 km.². Het telt 4 onderdistricten: Kawedanan, Bendu, Takeran en Lembean. Er is een perdikandesa, n.l. Giripoerno. Standplaats van den wedono is Kawedanan. Eind 1932 bestond de bevolking uit 93.433 Inlanders, 144 Europeanen, 173 Chineez en 2 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 6404 ha. sawah en 6472 ha. drogen grond; de bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 717 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 655 bedraagt. In dit district wordt door 3 suikerfabrieken grond ingehuurd; in normale jaren, vóór 1931 dus, bedroeg dit voor Redja-

sari 1395 ha., Kanigoro 84 ha. en Poerwodadi 60 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 17.359 runderen, 3246 buffels, 338 paarden, 13.351 geiten en 319 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 5 désabanken en 60 désaloemboengs. Er is te Kawedanan een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 7 Inlandsche scholen 2e klasse, 48 désascholen, en 2 particuliere scholen, waarvan een Hollandsch-Inlandsche school. Aange troffen worden 1 regentschapspasar en 5 désapasars.

PARANG. (Aanv. Dl. III). Voormalig district in het z.-lijk deel van het regentschap Magetan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 195 km.². Het telde 3 onderdistricten: Parang, Pontjol en Lembean, onder een wedono met standplaats Parang. Thans zijn de onderdistricten Parang en Pontjol samengevoegd onder het districtshoofd van Magetan en het onderdistrict Lembean is gevoegd bij het district Gorang-Gareng.

PONOROGO. (Aanv. Dl. III). Een van de vijf regentschappen, welke de afdeling Madioen van de provincie Oost Java vormen. De regentschapsraad werd met ingang van 1 Januari 1929 ingesteld (Ind. Stb. 1928 no. 307); hij bestaat uit 19 leden, waarvan 9 benoemd, n.l. 2 Europeanen, 5 Inlanders, 2 Chineez, terwijl 10 Inlandsche leden worden verkozen. Het regentschap telt 4 districten, n.l. Ponorogo, Soemoroto, Djebeng en Ardjowinangoen. Er zijn 17 onderdistricten. In de onderdistricten, waar een wedono zijn standplaats heeft, is deze met het bestuur daarover belast; het district Ponorogo wordt bestuurd door den patih, terwijl het onderdistrict onder een assistent-wedono staat. Het Europeesche bestuur wordt vertegenwoordigd door een assistent-resident. Te Ponorogo is een wijkmeester der Chineez bescheiden. De oppervlakte is 1418 km.²; er zijn 307 desa's met (eind 1932) een bevolking van 476.380 Inlanders, 217 Europeanen, 1328 Chineez en 18 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op 33.292 ha. sawah, waarvan 26.663 ha. onder toezicht van den irrigatiedienst staan, en 50.472 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze grond is dus 569 per km.², terwijl deze voor de geheele oppervlakte van het regentschap 337 bedraagt. De sawahgronden zijn voor de helft in erfelijk individueel, voor de andere helft in communaal bezit en dan grootendeels met vaste aandeelen; de droge gronden zijn vrijwel geheel in erfelijk individueel bezit. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 86.199 runderen, 21.015 buffels 2500 paarden, 71.090 geiten en 7093 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 80 désabanken en 218 désaloemboengs. In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 Europeesche lagere school, 1 Hollandsch-Inlandsche school, 8 Inlandsche scholen 2e kl., 15 vervolgscholen, 167 désascholen; voorts zijn er 12 particuliere onderwijsinrichtingen.

Te Ponorogo is een Gouvernements burgerlijke ziekeninrichting. Aange troffen worden 14 regentschapspasars, welke een voornamelijk bron van inkomsten van den regentschapsraad vormen en 42 désapasars. In het regentschap zijn 4 pandhuizen; 3 zoutverkoopplaatsen en 14 opiumverkoopplaatsen. De sawahbevloeiing heeft in hoofdzaak plaats uit riviertjes, welke op den Willis ontspringen. De oppervlakte van de wildhout-

bosschen is 31.442 ha., van de djatibosschen 15.386 ha. Tram- en autobus-dienst zorgen voor het vervoer. Op den Wilis is het prachtige kratermeer van Ngebel gelegen (zie NGEBEL); ter plaatse is een hotel.

PONOROGO. (Aanv. Dl. III). District in het midden-noorden van het gelijknamige regentschap, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 176 km.². Het telt 5 onderdistricten: Kota Ponorogo, Djenangan, Babadan, Poeloeng en Soko. Er zijn 3 perdikandèsas, n.l. Tamanoem, Setono en Tadjoe. Het bestuur wordt gevoerd door den patih. Eind 1932, voor de wijziging der administratieve indeeling van Ind. Stb. 1934 no 714, bestond de bevolking uit 110.621 Inlanders, 127 Europeanen, 1011 Chineezzen en 4 andere Vreemde Oosterlingen. De volgende gegevens dateeren eveneens van voor evenbedoelde wijziging. De landbouw wordt uitgeoefend op \pm 8107 ha. sawah en \pm 5888 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 790 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 635 bedraagt. In dit district wordt door de suikerfabriek Pagottan grond ingehuurd; in normale jaren, dus vóór 1931 bedroeg deze 400 ha. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 14.386 runderen, 3519 buffels, 676 paarden, 13.728 geiten en 1051 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 37 désabanken en 29 désaloemboengs. Er is te Ponorogo een pandhuis, in het onderwijs wordt voorzien door 1 Europeesche lagere school, 1 Hollandsch-Inlandsche school, 8 Inlandsche scholen 2e kl., 36 désascholen en 11 particuliere onderwijsinrichtingen, waarvan 1 gesubsidieerd wordt. Aangetroffen worden 2 regentschapsasars en 7 désapasars. In dit district wordt zeer veel Inlandsch riet verbouwd en tot goela tangkepan verwerkt; de opbrengst vóór 1930 kon op een waarde van f 25 per bouw worden geschat. Voorts is de batik-industrie van belang, welke tot voor kort (eind 1932) een winstgevend bedrijf was.

SOMOROTO. (Aanv. Dl. IV). District in het n.w.-lijk deel van het regentschap Ponorogo, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 287 km.². Standplaats van den wedono is Somoroto. Het telt 4 onderdistricten: Kaoeman, Soekoredjo, Padegan en Sampoeng met tezamen 67 désas. Er zijn 3 perdikandèsas, n.l. Menang, Nglarangan en Srandil. Eind 1932 bestond de bevolking uit 123.380 Inlanders, 25 Europeanen en 126 Chineezzen. De landbouw wordt uitgeoefend op 9649 ha. sawah en 8915 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 663 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district ruim 430 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 21.516 runderen, 5707 buffels, 441 paarden, 13.308 geiten en 2273 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 8 désabanken en 56 désaloemboengs. Er is te Somoroto een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 5 Inlandsche scholen 2e kl., 45 désascholen en 1 particuliere onderwijsinrichting, welke gesubsidieerd wordt. Aangetroffen worden 3 regentschapsasars en 12 désapasars. Een belangrijk middel van bestaan wordt gevonden in de matenvlechterij.

POELOENG. (Aanv. Dl. III). Voormalig district in het n.o.-lijk deel van het regentschap Ponorogo,

afdeeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte 311 km.². Het telde 3 onderdistricten: Poeloeng, Soko en Ngebel met tezamen 38 désas. Bij Ind. Stb. 1934 no 714 is dit district opgeheven, zijn de onderdistricten Poeloeng en Soko ingedeeld bij het district Ponorogo en het onderdistrict Ngebel opgeheven en zijn gebied verdeeld over de onderdistricten Djenangan en Poeloeng (district Ponorogo).

DJEBENG. (Aanv. Dl. I). District in het z.-lijk deel van het regentschap Ponorogo, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte ruim 391 km.². Standplaats van den wedono is Baloeng. Het telt 4 onderdistricten: Balong, Slahoeng, Ngrajoen en Boengkal met tezamen 71 désas. Eind 1932 bestond de bevolking uit 113.680 Inlanders, 4 Europeanen en 62 Chineezzen. De landbouw wordt uitgeoefend op \pm 6957 ha. sawah en \pm 15.466 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 466 per km.², terwijl die voor het geheele district 291 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 23.603 runderen, 6098 buffels, 611 paarden, 16.429 geiten en 476 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 21 désabanken en 58 désaloemboengs. Er is te Balong een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 4 Inlandsche scholen 2de klasse en 42 désascholen. Te Balong is een polikliniek. Aangetroffen worden 4 regentschapsasars en 6 désapasars.

ARDJOWINGOEN. (Aanv. Dl. I). District in het midden-o.-lijk deel van het regentschap Ponorogo, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte ruim 251 km.². Standplaats van den wedono is Tamansari. Het telt 4 onderdistricten; Sambit, Sawo, Marak en Djetic met tezamen 59 désas. Eind 1932 bestond de bevolking uit 89.349 Inlanders, 4 Europeanen en 95 Chineezzen. Er zijn 2 perdikandèsas, n.l. Tegalsari en Karangebang. De landbouw wordt uitgeoefend op \pm 5257 ha. sawah en \pm 11.270 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 541 per km.², terwijl die voor het geheele oppervlakte van het district 398 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 18.012 runderen, 3271 buffels, 412 paarden, 21.798 geiten en 2858 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 10 désabanken en 53 désaloemboengs. Er is te Tamansari een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 4 Inlandsche scholen 2de klasse en 37 désascholen. Te Tamansari is een polikliniek. Aangetroffen worden 3 regentschapsasars en 8 désapasars.

PATJITAN. (Aanv. Dl. III). Een van de vijf regentschappen, welke de afdeling Madioen van de provincie Oost Java vormen. De regentschapsraad werd met ingang van 1 Januari 1929 ingesteld (Ind. Stb. 1928 no. 308); hij bestaat uit 13 leden, waarvan 6 benoemd, n.l. 2 Europeanen, 2 Inlanders en 2 Chineezzen, terwijl 7 Inlandsche leden verkozen worden. Het regentschap is verdeeld in vijf districten, t.w. Patjitan, Lorok, Tegalombo, Poenoeng en Panggoel. De laatstbedoelde districten worden bestuurd door een wedono, terwijl over het district Patjitan het bestuur door den patih wordt gevoerd. Er zijn 13 onderdistricten. In de onderdistricten, waar een wedono zijn standplaats heeft, wordt door dezen het bestuur gevoerd. Het Europeesch bestuur wordt vertegenwoordigd door een assistent-resident. Te Patjitan is een wijkmeester

der Chineezen bescheiden. Eind 1932 bestond de bevolking uit 306.323 Inlanders, 39 Europeanen, 233 Chineezen en 6 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op ± 14.056 ha. sawah, waarvan de bevoeling geheel onder toezicht van het Binnenlandsch Bestuur staat, en ± 109.130 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus bijna 271 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het regentschap 216 bedraagt. Dat deze cijfers zoo laag zijn vindt zijn oorzaak in de geringe oppervlakte bevoelbare grond. De sawahgronden zijn op ± 2502 ha. na in erfelijk, individueel bezit, evenals de droge gronden op ± 770 ha. na. In het regentschap worden geen gronden door suikerfabrieken ingehuurd. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 54.942 runderen, 18.231 buffels, 1458 paarden, 52.498 geiten en 9656 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 22 dësabanken, er zijn geen dësaloemboengs, doch is er een volkscredietbank.

In het onderwijs wordt vanwege het Gouvernement voorzien door 1 Hollandsch-Inlandsche school, 12 Inlandsche scholen 2e klasse en 142 dësascholen; voorts is er één particuliere onderwijsinrichting.

Te Patjitan is een Gouvernements burgerlijke ziekeninrichting. Aange troffen worden 11 regentschapspasars, welke een zeer voornamelijk bron van inkomsten voor den regentschapsraad vormen. Verder zijn er 49 dësapasars. In het regentschap is 1 pandhuis, 5 zoutverkoopplaatsen en 3 opiumverkoopplaatsen. De oppervlakte van de wildhoutbossen is slechts 450 ha., verdeeld over een 8-tal terreinen; djatibosch komt in het geheel niet voor. De handel oriënteert zich geheel op Solo, waarheen ook het meeste verkeer is. De verbinding met Madioen gaat langs een moeilijken weg, waar op bepaalde uren het verkeer in één richting afwisselend wordt toegelaten. Verder zijn er nog eenige secundaire wegen.

PATJITAN. (Aanv. Dl. III). District in het midden-zuiden van het gelijknamige regentschap, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte bijna 308 km.² Het telt 3 onderdistricten n.l. Patjitan, Kebonagoeng en Ardjosari, met 61 dës'a's. Het bestuur wordt gevoerd door den patih. Eind 1932 bestond de bevolking uit 95.308 Inlanders, 32 Europeanen, 198 Chineezen en 6 andere Vreemde Oosterlingen. De landbouw wordt uitgeoefend op ± 4116 ha. sawah en ± 25.123 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 326 per km.², terwijl die voor het geheele district 319 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 15.928 runderen, 3737 buffels, 442 paarden, 17.227 geiten en 1336 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 13 dësabanken. Voorts is er een volkscredietbank. Er is te Patjitan een pandhuis. In het onderwijs wordt voorzien door 1 Hollandsch-Inlandsche school, 6 Inlandsche scholen 2e kl., 51 dësascholen en 1 particuliere onderwijsinrichting. Er is een Gouvernements burgerlijke ziekeninrichting. Aange troffen worden 4 regentschapspasars en 7 dësapasars.

LOROK. (Aanv. Dl. II). District in het z.o.-lijk deel van het regentschap Patjitan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte ruim 337 km.², Standplaats van het districtshoofd is Ngadirodjo. Het telt 3 onderdistricten

n.l. Ngadirodjo, Toelakan en Soedimoro met tezamen 38 dës'a's. Eind 1932 bestond de bevolking uit 81.229 Inlanders en 19 Chineezen. De landbouw wordt uitgeoefend op ± 3258 ha. sawah en ± 25.065 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 287 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 241 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 11.904 runderen, 4507 buffels, 262 paarden, 11.323 geiten en 777 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 5 dësabanken. In het onderwijs wordt voorzien door 2 Inlandsche scholen 2e klasse en 29 dësascholen. Er is een polikliniek. Aange troffen worden 2 regentschaps- en 13 dësapasars.

TÉGALOMBO. (Aanv. Dl. IV). District in het n.-lijk deel van het regentschap Patjitan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte bijna 416 km.² Standplaats van het districtshoofd is Tegalombo. Het telt 2 onderdistricten n.l. Tegalombo en Mawangan met tezamen 27 dës'a's. Eind 1932 bestond de bevolking uit 61.727 Inlanders, 5 Europeanen en 4 Chineezen. De landbouw wordt uitgeoefend op ± 4952 ha. sawah en ± 26.474 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 196 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 148 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee 11.665 runderen, 5846 buffels, 330 paarden, 8930 geiten en 7474 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 2 dësabanken. In het onderwijs wordt voorzien door 1 Inlandsche school 2e klasse en 29 dësascholen. Aange troffen worden 3 regentschaps- en 11 dësapasars.

POENOENG. (Aanv. Dl. III). District in het z.w.-lijk deel van het regentschap Patjitan, afdeling Madioen, provincie Oost Java. Oppervlakte bijna 358 km.². Standplaats van het districtshoofd is Poenoeng. Het telt 2 onderdistricten n.l. Poenoeng en Donoredjo met 38 dës'a's. Eind 1932 bestond de bevolking uit 68.959 Inlanders, 2 Europeanen en 13 Chineezen. De landbouw wordt uitgeoefend op ± 1729 ha. sawah en 31.067 ha. drogen grond. De bevolkingsdichtheid op deze gronden is dus 208 per km.², terwijl die voor de geheele oppervlakte van het district 190 bedraagt. De bevolking bezat eind 1932 aan vee: 15.445 runderen, 4141 buffels, 524 paarden, 14.918 geiten en 69 schapen. In de credietbehoefte wordt o.a. voorzien door 2 dësabanken. In het onderwijs wordt voorzien door 2 Inlandsche scholen 2e klasse en 33 dësascholen. Aange troffen worden 2 regentschapspasars en 8 dësapasars.

SOERABAJA. (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats van de provincie Oost-Java, residentie, regentschap en district Soerabaja.

Ligt op 7° 14' 10" Z.B. en 112° 44' 22" O.L. van Greenwich. Na Batavia de meest bevolkte stad van geheel Nederlandsch-Indië. Op 31 December 1931 had zij 343.470 inwoners, waarvan 27.628 Europeanen, 265.872 Inlanders, 43.288 Chineezen, 5298 Arabieren en 1384 andere Vreemde Oosterlingen. De stad beslaat eene oppervlakte van 73,03 km.².

Van het ontstaan en de geschiedenis van Soerabaja is betrekkelijk weinig bekend. Men vindt den naam voor het eerst vermeld in een oud-Javaansch gedicht, dat een omstreeks het midden der veertiende eeuw door den vorst Hajam

Woeroek door Oost-Java gemaakte reis beschrijft (Zie Von Faber, Oud-Soerabaja). Gedurende de eerste eeuwen van haar bestaan was Soerabaja geen plaats van beteekenis; het nabijgelegen Grisee was als handelsplaats van veel meer belang. Onder de achtereenvolgende regenten van Soerabaja, leenvorsten van het rijk van Demak en later ondergeschikt aan Mataram, kwam de stad echter hoe langer hoe meer tot aanzien. In 1617 stichtte Jan Pieterszoon Coen hier een nederzetting. Uit dien tijd wordt vermeld, dat Soerabaja reeds een belangrijke stad was met 50 à 60.000 inwoners. In het begin der 19e eeuw nam de stad snel in grootte en bloei toe, doch eerst in het midden dier eeuw kon Soerabaja een belangrijke handelsstad genoemd worden, dank zij de ontwikkeling der cultures, en wel voornamelijk van de suikercultuur, waarvan Soerabaja het centrum en de voorname uitvoerhaven werd.

De gemiddelde temperatuur te Soerabaja bedraagt 26.7 °C, de hoogste 35.8 °C, de laagste 17.0 °C. De luchtdruk schommelt met verschillen van slechts enkele mm. om de 760 mm. Het juiste gemiddelde bedraagt 759.2 mm. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt 1732 mm. De regens vallen vrijwel geheel gedurende de maanden November t/m Mei. Het klimaat, hoewel warm, is gezond. Stond vooral de benedenstad vroeger ongunstig bekend door de daar hevig optredende malaria, door de uitvoering van belangrijke assineeringswerken door Gouvernment en gemeente in de jaren na 1915 is daarin een groote verbetering gekomen. Ook aan de eertijds zoo gevreesde, periodiek terugkeerende cholera-epidemieën is, voornamelijk door den aanleg der drinkwatervoorziening, een eind gekomen. Een groot gedeelte der meer welgestelde bevolking brengt den warmsten tijd van het jaar (ongeveer medio October-medio November) door in de nabijgelegen koele bergplaatsen.

Soerabaja is als havenplaats gunstig gelegen aan het eind en het nauwste gedeelte van Straat Madoera, die zoowel aan de oost- als westzijde een veiligen toegang heeft en door het eiland Madoera tegen stormen en deining beschut wordt. Overlading van zeeschepen in lichters en omgekeerd is daardoor het geheele jaar door mogelijk. Was Soerabaja oorspronkelijk alleen uitvoerhaven voor de Inlandsche en Europeesche cultuurproducten, later, toen zich ten gevolge van den aanleg van groote bevoeiingswerken bloeiende landbouwindustrieën en bergcultures ontwikkelden, werd de plaats een belangrijke uitvoerhaven in het internationale handelsverkeer. Van de 180 suikerfabrieken, die Java telt, voeren er 62 hun producten via Soerabaja af, terwijl 38 daartoe gebruik maken van de kleinere havens van Oost Java. De hoofdkantoren van al deze ondernemingen zijn te Soerabaja gevestigd, terwijl zich ten behoeve van de suikerindustrie hier tevens eenige groote machinefabrieken en constructiewerkplaatsen ontwikkelden. Ook de invoer van alle voor die verschillende industrieën in Oost Java benodigde grondstoffen en machinerieën uit het buitenland heeft via Soerabaja plaats. Behalve suiker zijn als uitvoerproducten van belang tapioca (cassave), koffie, rubber, vezel, tabak en copra.

Soerabaja telt een aantal grootere en kleinere

machinefabrieken en constructiewerkplaatsen, ijzergieterijen, een staalgieterij, verbonden aan de machinefabriek Braat, lasscherijen, koolzuurfabrieken, ijsfabrieken, de Ned. Ind. Bierbrouwerij (Javabor), zeep-, carton-, spiritus-, rubber- en kapokfabrieken. Belangrijk is de petroleumindustrie der Bataafsche Petroleum Maatschappij met boorterreinen in en nabij de gemeente, waarvan de ruwe olie verwerkt wordt tot zuivere petroleum, benzine, paraffine, asfalt en nog enkele minder belangrijke producten.

De oostelijke oever der Kali Mas is geheel bebouwd. De stoomtram langs dezen oever loopt door tot aan den Oedjoeng ter hoogte van het Marine-etablisement. Deze inrichting, een der belangrijkste, die Soerabaja bezit, is in de eerste plaats bestemd voor de onderhouds- en herstellingswerkzaamheden aan de oorlogsvloot en het bevoorraden hiervan. Verder voor herstellingen aan de schepen van de Gouvernements-marine, aan de gewestelijke vaartuigen en aan de vaartuigen, ressorteerende onder andere Landsdiensten, voor het aanbouwen van vaartuigen voor genoemde diensten, het aanmaken van benodigdheden voor de bekanning en kustverlichting enz. Het Marine-etablisement beschikt daartoe over werkplaatsen van allerlei aard en over magazijnen en bergplaatsen. Door de z.g. buitendiensten voor scheepsbouw, werktuigbouw en voor het electrotechnisch bedrijf en de dokken worden herstellingen aan boord der schepen uitgevoerd. In 1846 begonnen met een uit Nederland uitgezonden houten drijvend dok, dat hier in elkaar gezet werd en in 1849 in gebruik genomen, is het Marine-etablisement in den loop der jaren uitgegroeid tot een geheel modern reparatiebedrijf voor de moderne oorlogsschepen der Kon. Marine. Een in 1855 aangelegde langshelling doet nog thans dienst voor den aanbouw van schepen tot een inhoud van 1300 ton. In de jaren 1884 tot 1891 werd de tevoren afzonderlijk gedreven fabriek voor Marine- en Stoomwezen naar het Marine-etablisement overgebracht en geheel daarin opgenomen. De voor het bedrijf beschikbare havenruimte werd in 1912 door het graven van de Oosterhaven meer dan verdubbeld. In de jaren 1912 en 1913 werd het geheele bedrijf geëlectriceerd. De benodigde elektrische energie wordt betrokken van de A.N.I.E.M. Het stroomverbruik bedraagt ongeveer 300.000 kWh per maand. De werkplaatsen en bergplaatsen voor verspermijnen en munitie en voor de pyrotechnische werkzaamheden zijn met het oog op het daaraan verbonden gevaar sedert kort overgebracht naar Madoera. Het Marine-etablisement heeft voor zijne werkzaamheden de beschikking over: een 3000-tons drijvend dok, ± 100 m. lang; een 1500-tons drijvend pontondok; een betondok van ca 80 m. lengte; twee overdekte betondokken van 80 m. lang voor onderzeeboten (de grotere marineschepen, als kruisers en pantserschepen, worden gedokt in het 14.000-tons Gouvernementsdok, ressorteerend onder het departement van Verkeer en Waterstaat, in exploitatie afgestaan aan de Droogdok Mij. Soerabaja); een drietal drijvende kranen van resp. 25.000, 15.000 en 5000 kg. hefvermogen; een zestal sleepboten; een baggermolen en eenige klepschouwen; twee waterpauwen en een olieprauw voor het leveren van water en brandstof aan de schepen. Ten slotte heeft het

etablissement een eigen brandweer, welke beschikt over een rijdende motorspuit, een drijvende stoomspuit en een stationnaire, electrisch gedreven motorpomp met daaraan verbonden buizenstelsel.

De uitbreiding van de stad werd tientallen jaren lang ernstig belemmerd door de vestingwerken, zoodat eerst na 1871, het jaar waarin met de slechting daarvan begonnen werd, een normale stadsuitbreiding kon plaats hebben. Waren tot nog toe de bewoners in dicht aan elkaar gebouwde, aan smalle straten liggende, woningengehuisvest, van toen af ging men een ruimere en zich beter aan de eischen van het klimaat aanpassende bouwwijze volgen. Eerst sedert het begin dezer eeuw kan men echter van een stelselmatige uitbreiding spreken, waarbij achtereenvolgens de in het zuidelijk stadsgedeelte gelegen woonwijken ontstonden. De bebouwing der stad strekt zich thans uit over een lengte van 13 km. van de nieuwe haven en den Oedjoeng tot het zuidelijkste punt der stad. Het noordelijk deel tot nabij de bekende Roode Brug over de Kali Mas (waar volgens de legende een strijd tusschen krokodil en haai, de emblemen van het stadswapen, plaats vond) wordt voor een groot deel ingenomen door de pakhuizen van de groote handelslichamen en een aantal fabrieken en werkplaatsen, terwijl zich hier tevens de woningen bevinden van de in die bedrijven werkzame personen. Aan deze bebouwing sluiten zich de Arabische en Chinese wijk aan. De Roode Brug vormt den toegang tot de Handelsstraat, het centrum der Chinese handels- en winkelbuurt. Aan de westzijde dier brug ligt het Willemsplein, middelpunt van de Europeesche handelswijk, waar in de laatste decennia verscheidene fraaie en moderne bankgebouwen en handelskantoren verzeen. Naar het Zuiden sluit zich hierbij de Europeesche winkelbuurt aan, onderbroken door de Aloon-Aloonstraat-het overblijfsel van de vroegere aloen aloen. Aan dezen breeden weg vindt men, behalve eenige kantoren en winkelgebouwen den Stadstuin, thans in gebruik bij een particuliere vereniging en voorzien van een biosecoopgebouw, tennisbanen enz., het in 1932 voltooid gouverneurskantoor, zetel van het bestuur der provincie Oost Java, waartegenover het oudere gebouw van den Raad van Justitie. De winkelbuurt strekt zich vele kilometers langs den hoofdweg van Soerabaja, Pasar besar, Gembongan, Toendjoengan uit en breidt zich de laatste jaren hoe langer hoe meer uit naar het Zuiden, noodzakelijk gevolg van de verplaatsing der woonwijken naar de zuidelijkste stadsgedeelten.

Aan historische gebouwen en merkwaardigheden is Soerabaja niet rijk. Tegenover de fraaie en ruime gouverneurswoning, het voormalig verblijf van den gezaghebber van Java's Oosthoek, aan den Simpangweg, bevindt zich in het Kroesens-park het uit de ruïnen van Modjopait afkomstige steenen beeld. Op korten afstand van de gouverneurswoning bevindt zich aan den Simpangweg de Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting (C.B.Z.), gecombineerd met het Militaire Hospitaal, beschikkende over 600 bedden en bediend door een staf van medici, waarvan velen tevens als leeraar verbonden zijn aan de N.I.A.S., de Nederlandsch-Indische artsen-school, aan de overzijde der rivier in een ruim en

modern gebouwencomplex ondergebracht. Ook het in 1926 voltooid raadhuys op Kctabang, met een fraai plantsoen ervoor, kan gerekend worden tot de mooiste gebouwen, welke Soerabaja bezit. In het Chinese kamp treft men enkele bezienswaardige Chinese tempels aan, terwijl eenige moskeeën, waarvan de grootste in de kampong Ampèl staat, met haar hooge minarets ook de bezichtiging waard zijn. Verder bezit de stad een tweetal Katholieke kerken, een Protestantsche, een Gereformeerde, een Engelsche en een Nieuw-Katholieke Kerk. Ook het gebouw der Vrijmetselaarsloge aan den weg Toendjoengan, de z.g. „roemah sètan", is zeer bekend.

Aan onderwijsinrichtingen van velerlei aard is Soerabaja zeer rijk. Naast de reeds genoemde N.I.A.S. bezit het een openbare 5-jarige, een bijzondere 5-jarige en een bijzondere 3-jarige H.B.S. en verder 45 openbare en 30 bijzondere scholen voor Europeesch, Hollandsch-Chineesch, Hollandsch-Inlandsch en Inlandsch Mulo, Lageren Fröbelonderwijs. Bovendien richtte de gemeente ten behoeve der kampongbevolking een zestal volksscholen op. In de opleiding van middelbare en lagere technici voorzien de Koningin Emmaschool (K.E.S.) en de gemeentelijke burgerambachtschool (B.A.S.). Verder bezit Soerabaja een huishoud- en industrijschool voor meisjes.

Door de lijnen der Staatsspoorwegen en van de Ned. Ind. Spoorweg Mij staat Soerabaja in verbinding met alle deelen van Java. Het stadsverkeer door de 13 km. lange stad wordt door verschillende moderne verkeersmiddelen bediend. De electrische lijnen der Oost-Java Stoomtram Maatschappij vormen een goede verbinding van de voornaamste woonwijken met de handels- en industriewijken, de winkelstraten en de haven. De eenige overgebleven stoomtramlijn verbindt het Zuiden der stad met den Oedjoeng. Niet minder druk is het verkeer met de niet dure taxi-automobielen, sedert de laatste 2 jaren uitgebreid met driewielige motorvoertuigen. Vooral in de uren van het openen en sluiten der handelskantoren en in de vooravonduren, waarin de dames haar inkoop doen, beweegt zich langs den hoofdweg van Soerabaja een onafgebroken rij van automobielen. Bovendien zijn er voor de minder gegoeden nog tal van motorbussen en tweewielige, door een paard getrokken voertuigen, z.g. dogears.

Het wegennet van Soerabaja, dat geheel uit geasfalteerde wegen bestaat, heeft een lengte van 185 km. bij een oppervlak van 1.500.000 m². Van de talrijke, meendeels vrij smalle, schroefpaalbruggen zijn de voornaamste door breede en architectonisch goed verzorgde bruggen van gewapend beton vervangen.

Ook in het moderne luchtverkeer is Soerabaja opgenomen. Sedert 1 November 1929 heeft het door de vliegtuigen der K.N.I.L.M. dagelijkse verbindingen met Semarang, Batavia en Bandoeng, en wekelijksche met Medan en Palembang, waarvan vooral door den handel een druk gebruik gemaakt wordt. Van het vliegveld Darmo der K.N.I.L.M. wordt tevens gebruik gemaakt door de afdeeling Soerabaja der Ned. Ind. Vliegclub.

De hoofdverkeerswegen der stad zijn van electrische straatverlichting voorzien; de overige

straten hebben nog gasverlichting. Het gas hiervoor, alsmede voor huishoudelijke en industriële doeleinden, wordt geleverd door de fabriek der Ned.-Ind. Gas Maatschappij. De distributie van elektrische energie voor licht- en kracht-doeleinden wordt verzorgd door de Algemeene Ned. Ind. Electriciteit Maatschappij (A.N.I.E.M.), welke haar stroom betreft van de waterkrachtwerken der kali Konto in de residentie Pasoeroean, die geëxploiteerd worden door de Ned. Ind. Waterkracht exploitatie maatschappij (N.I.W.E.M.). Deze stroom wordt onder een spanning van 70.000 volt van de waterkrachtcentrales Mendalan en Siman over een afstand van 90 km. door een bovenleiding naar Soerabaja gevoerd en hier getransformeerd in stroom van 6000 volt en daarna in die van de normale bedrijfsspanning (190—110 volt). Ook het elektrisch tramnet betreft zijn energie van de Aniëm.

Sedert 1 April 1906 is Soerabaja een zelfstandige gemeente (sedert 1928 stadsgemeente), onder het bestuur van een burgermeester en een gemeenteraad, bestaande uit 31 leden, waarvan 16 behorende tot de groep onderdanen-Nederlanders, 10 tot de inheemsche onderdanen-niet-Nederlanders en 5 tot de uitheemsche onderdanen-niet-Nederlanders. Het dagelijks bestuur wordt gevormd door den burgemeester en 4 door en uit den raad gekozen wethouders.

De waterleiding met rond 30.000 huisaansluitingen heeft een dagverbruik van ongeveer 25.000 m³. Zij betreft haar water uit de brongebieden bij Kasri en Pasoeroean (Oemboelanbron) op afstanden van 50 en 75 km. van Soerabaja gelegen. In de Oemboelanleiding bevinden zich twee elektrisch gedreven pompstations. De hoogreservoirs hebben een gezamenlijken inhoud van 21.000 m³. Verder beschikt de waterleiding over een inrichting tot zuivering van rivierwater met een capaciteit van rond 7500 m³ per etmaal, welke inrichting thans alleen als reserve dienst doet. Het marktwezen is bijna geheel in handen der gemeente. Het pasarbedrijf exploiteert 25 groote en kleine pasars. Ten behoeve van het grondbedrijf werd in den loop der jaren 10.500.000 m² grond aangekocht, voornamelijk bestaande uit particuliere landerijen, waarvan ruim 2.500.000 m² werd verkocht of in erfpacht uitgegeven voor woningbouw en als industrie-terrein. In dit bedrijf is een kapitaal van bijna f 9.000.000 vastgelegd. Het woningbedrijf verzorgt den bouw en de exploitatie van, meendeels kleine, woningen en is tevens belast met het bouwen en de exploitatie der woningen van de N.V. Volkshuisvesting te Soerabaja, waarvan de aandelen voor 3/4 in handen van het Gouvernement en voor 1/4 in die der gemeente zijn. Het gemeenschappelijk huizenbezit omvat 1666 woningen, terwijl nog eenige plannen op uitvoering wachten. In deze woningbedrijven ligt een kapitaal van rond f 5.000.000 vast. In het modern ingerichte gemeentelijke slachthuis worden dagelijks ongeveer 140 runderen, 110 geiten en schapen en 50 varkens geslacht. Er is een gemeentelijk arbeidsbureau en een bureau voor armenzorg. De gemeentelijke reinigingsdienst verwerkt per jaar ruim 300.000 m³ vuilnis, dat op een drielat, aan den omtrek der gemeente gelegen belten, wordt gestort. In de daartoe bestemde inrichting worden jaarlijks ± 1300 dieren verwerkt. De omzetproducten

(beender- en vleeschmeel, vet en lijn) worden grootendeels van de hand gedaan. Aan de verbetering der kampoengs, die in 1931 onder gemeentelijk beheer kwamen, worden jaarlijks belangrijke bedragen ten koste gelegd, voornamelijk ten behoeve van de afwatering en de wegen. De brandweer is een beroepsbrandweer en beschikt over 4 motorbrandspuiten, waarvan 3 met een capaciteit van 3000 liter en één van 2000 liter per minuut, alsmede over een elektrisch gedreven ladderwagen. Verder beschikt de gemeente nog over een schoolartsdienst, een melkkeuken, ten behoeve der verzorging van zuigelingen en eenige kleine poliklinieken voor de kampoengbevolking. Behalve een tweetal Europeesche begraafplaatsen bezit de gemeente een achttal Inlandsche begraafplaatsen, terwijl bovendien nog wel op 80 oude desabegraafplaatsen clandestien begraven wordt. Verder telt de gemeente nog een Arabische begraafplaats en talrijke Chineesche begraafplaatsen, zoowel algemeene, die in handen zijn van verschillende vereenigingen, als familiebegraafplaatsen, waar men de kostbare graven der welgestelde Chineezen aantreft. Voor belijders van het Hindoeïsme (Britsch-Indiërs, Japaneezen) bestaat een eenvoudige inrichting voor lijkverbranding.

De gemeenschappelijke belangen van handel en industrie worden gediend door de Soerabajasche Handelsvereeniging. Op het gebied van kunst is de belangrijkste vereeniging de Soerabajasche Kunstkring, die zoowel door het doen optreden van buitenlandsche kunstenaars als door haar eigen onderafdeelingen voor toneel en muziek Soerabaja van goede kunst voorziet. Aan de Openbare Leeszaal is een welvoorzien bibliothek verbonden. De Vereeniging Soerabajasche Planten- en Dierentuin bezit een mooie dierenverzameling en een belangwekkend aquarium met zoet- en zoutwaterafdeeling. De in 1933 opgerichte Vereeniging „Het Stedelijk-historisch museum” stelt zich het verbreiden van kennis omtrent Soerabaja en het aankweeken van belangstelling voor de stad bij haar inwoners ten doel. Van de liefdadige instellingen kunnen genoemd worden Pro Juventute, Caritas, Roemer Visschervereeniging, Wijkverpleging, Don Bosco-stichting, Protestantse, Katholieke en Chineesche Weeshuizen en de verschillende tehuizen van het Leger des Heils. Ten behoeve van de ziekenzorg beschikt Soerabaja over het particuliere ziekenhuis Darmo, het R.K. ziekenhuis St. Vincentius a Paulo en de William Boothkliniek van het Leger des Heils, de ooglijderskliniek, de kliniek van de vereeniging Mohamadiah, benevens een aantal poliklinieken. De Soerabajasche Jaarmarktvereeniging houdt jaarlijks (eind September-begin October) een drukbezochte jaarmarkt.

HAVENWERKEN (SOERABAJA). (Aanv. Dl. II, blz. 71/72 en suppl. afl. blz. 772 of Dl. VI, blz. 153/154). De ligplaatsen in de haven van Soerabaja langs de kaden der Noordpier worden ingenomen door de groote scheepvaartmaatschappijen. Op het 200 m. breede terrein tusschen de beide kaaimuren vindt men aan weerszijden in volgorde havensporen met kranen, opslagloodsen van scheepvaartmaatschappijen en veemen, een tweede reeks sporen en een rijweg, terwijl het terrein tusschen beide rijwegen wordt

ingenomen door tankinstallaties voor petroleum, residu en vloeibare melasse, pakhuizen der importthuizen, kantoren voor douane- en immigratiediensten en een politiebureau. De 920 m. lange Genuakade, waarvoor een waterdiepte van 10 m. aanwezig is, is voor meer dan een derde bestemd voor aanvoer en opslag van steenkolen, terwijl de rest benut wordt door een scheepvaartmaatschappij en een melasseshandel mij. Aan het Oosterboord vindt men de terreinen en inrichtingen der Droogdokmaatschappij en verschillende pakhuizen. Een prauwenkanaal ten Westen der Genuakade werd niet voltooid, daar de belanghebbenden zich in 1920 ten gevolge der ingetreden malaise in handel en scheepvaart terugtrokken. Aan voor prauwen toegankelijk ondiep water is een oppervlakte van ruim 400.000 m² beschikbaar voor loodsen en opslag van goederen. Het spoorwegemplacement, dat 670.000 m² beslaat, is ruim opgezet en in staat, het goederenvervoer vlot te bedienen. Een woonwijk ter grootte van meer dan 1.5 miljoen m², waarvan een derde bestemd is voor den bouw van Europeesche woningen en het overige aan de Inheemsche bevolking en de Vreemde Oosterlingen is toegewezen, biedt ruimschoots plaats voor allen, die bij het havenbedrijf werkzaam zijn. Het wegennet der havenwijk heeft een lengte van 28 km. en is grotendeels geasfalteerd. De breede hoofdwegen hebben zelfs een moderne verharding van asfaltbeton. De aan hooge eischen voldoende outillage der haven beschikt over 32 elektrische portaalkranen met 3 tot 10 ton hefvermogen, 7 elektrische walkranen voor 2,5 ton, 2 drijvende bokken, waarvan een 50-tons van het havenbedrijf en een 75-tons van de Droogdokmaatschappij Soerabaja. De haven betreft haar elektrische energie voor licht en kracht van de Alg. Ned. Ind. Electriciteit Mij. (A.N.I.E.M.) met een primaire spanning van 5850 Volt, die getransformeerd wordt in 380/220 Volt. Het distributiekabelnet heeft een lengte van 60 km., waarvan 25 km. hoogspannings- en 35 km. laagspanningskabel. De watervoorziening van het havengebied wordt verzorgd door het gemeentelijke waterleidingnet. De haven zelf verstrekt water aan de schepen en wel door middel van speciale leidingen aan schepen, die aan de kade liggen, en door middel van waterprauwen aan de in het havenbassin of op de reede geankerde schepen. Voor opvoering van den druk in de gemeentelijke aanvoerleiding beschikt de haven over een aanjaagstation. Het kolenopslagterrein aan de Genuakade met een oppervlakte van bijna 40.000 m² wordt bediend door een tweetal moderne kolentransporteurs met boven het water uitrijdbare laadbruggen, die twee schepen naast elkaar gelijktijdig kunnen bedienen. De exploitatie van het kolenterrein geschiedt door de Ned. Ind. Steenkolenhandel Mij. (N.I.S.H.M.). De levering van vloeibare brandstoffen aan de schepen heeft plaats door de Bataafsche Petroleum Mij. (B.P.M.) met behulp eener tankinstallatie en van een tweetal 10" leidingen, n.l. één voor residu én een voor dieselolie. In den N.O.hoek van het havenbassin exploiteert de Droogdok Mij. Soerabaja een drietal dokken van 1400, 3500 en 14.000 ton, waarvan het laatste door het Gouvernement aan de Droogdok Mij. is verhuurd. De reede en haven van Soerabaja zijn bereikbaar langs het Ooster- en Westervaarwater, waarvan het eerste

het diepst en best bevaarbaar is. Ter verbetering van het Westgat, waarin in 1896 op 6.20 m. diepte-S.H.V.P. (Soerabajasch Havenvloedpeil) een drempel aanwezig was, werd een 13 km. lange leidam aangelegd van Oedjoeng Piring naar het Damoeanrif. Door dezen maatregel werd in 1904 een drempeldiepte van 6.55 m.-S.H.V.P. bereikt, die door uitbaggering met behulp van slibraderen in 1919 tot \pm 8.80 m. werd vergroot, d.i. 64 dm. beneden den laagstvoor-komenden waterstand. Verder werd door de werking der slibraderen geen verdieping meer bereikt, wel verbreding der vaargeul. Thans kunnen schepen met een diepgang van 74 dm. tenminste eenmaal per dag het Westgat bevaren. Door den aanleg der haven had eene sterke vermindering van het prauwenvervoer plaats. In 1921, 1925 en 1931 werd respectievelijk 19%, 45% en 69% der goederenbeweging zonder prauwen behandeld. Het aantal prauwen, dat in 1923 nog 448 bedroeg met een totalen inhoud van 53.836 m³, was in 1931 teruggelopen tot 262 met een inhoud van 32.908 m³. De volgende staatjes geven een overzicht van den groei der havenbeweging van 1910 tot 1931.

Jaren	Aantal aangekomen schepen	Netto inhoud in m ³ (0.353357 Reg. ton)
1910	1189	6.021.197
1920	1512	8.157.688
1925	1915	13.119.562
1928	2311	17.084.728
1929	2580	19.342.206
1930	2510	18.547.425
1931	2124	16.175.545

Zie ook tabellen op blz. 1464.

Voor den invoer kan wegens gebrek aan gegevens een dergelijk overzicht niet worden gegeven, daar eerst in 1926 met een juiste gewichtstatistiek een aanvang werd gemaakt. Ten einde zich een denkbeeld te kunnen vormen van den belangrijken vooruitgang ook van de ingevoerde goederen volgt hieronder een overzicht van de waarde millioenen guldens van den in- en uitvoer van de haven van Soerabaja in vergelijking met die van Java en Madoera en van geheel Nederlandsch-Indië.

TAMAN SISWO-SCHOLEN. (Zie ONDERWIJS, Dl. V, blz. 330 of suppl. afl. blz. 334). Dit zijn de scholen volgens het systeem van Kjai Hadjar Dewantoro, zoals zich tegenwoordig noemt Radèn Mas Soewardi Soerjaningrat. Deze aanzienlijke Javaan, geboortig uit het Pakoe-Alamsche vorstengeslacht, bezocht eerst de Ned. Ind. Artsenschool te Batavia, waar hij met revolutionnaire jongeren kennis maakte, terwijl hij later onder den invloed kwam van Douwes Dekker, den prediker van Indië's onafhankelijkheid. Wegens revolutionnair optreden werd Soewardi geïnterneerd, maar kreeg vergunning naar Nederland te gaan, waar hij van 1913 tot 1917 verbleef, en de onderwijzersakte behaalde. Gedurende zijn verblijf in Nederland vormde hij het plan de jeugd van zijn land op te voeden en te ontwikkelen, maar in Indië vond hij aanvankelijk zeer weinig steun, veel meer wantrouwen. Eerst in October 1923 kon hij het oprichtingscongres der Taman-Siswo (Tuin der kinderen)-beweging hou-

Uitgevoerde producten (gewicht in 1000 kg. netto).

	1910	1920	1925	1928	1929	1930	1931
Suiker	521.366	601.754	762.578	875.808	852.532	798.825	582.890
Rubber	31	—	17.100	22.236	22.957	25.535	25.634
Koffie	1.799	33.251	25.729	36.247	20.088	13.192	12.478
Krossoktabak	8.429	27.294	34.099	10.894	13.227	12.370	17.876
Kapok	2.642	3.462	6.403	6.392	6.470	7.369	7.789
Tapiocameel	22.321	28.297	37.325	50.989	52.177	32.841	43.734
Tapiocapaarl	—	3.728	7.099	10.081	12.409	8.302	8.917
Gaplèkmeel	—	—	—	100.764	30.324	6.544	9.143
Mais	1.901	9	30.929	56.215	48.627	32.191	56.883
Melasse	—	71.714	128.191	298.117	326.052	317.968	124.396

Jaren	Totale waarde v/d invoer			Totale waarde v/d uitvoer		
	Soerabaja	Java en Ma doera	Ned.-Indië	Soerabaja	Java en Ma- doera	Ned.-Indië
1910		219.30	315.—		258.70	412.70
1920	335.64	812.31	1116.25	505.23	1501.78	2225.—
1925	214.65	530.97	818.37	257.93	837.17	1784.70
1928	236.75	609.47	969.99	255.45	839.70	1580.04
1929	261.68	668.37	1072.14	214.36	708.19	1446.18
1930	192.73	527.84	833.38	174.41	578.12	1203.05
1931	132.92	374.54		100.53	373.79	

den, waar hij zijn beginselen uiteenzette, n.l.: zelfbeschikkingsrecht voor het individu, rekening houdende met den saamhoorigheidseisch eener harmonische samenleving; orde en vrede als hoogste doel. Het onderwijs moet er op gericht zijn, den leerling op te voeden tot zelfstandig voelend, denkend en handelend wezen. „Ten aanzien van de toekomst” aldus Déwantoro, „verkeeren wij als volk in een toestand van verwarring. Misleid door ingebeelde behoeften, welke als uitstoeelingen van vreemde beschavingen moeilijk met eigen middelen zijn te bevredigen, werkten wij vaak daadwerkelijk mede aan de versterking van den vrede. Steeds was onbevredigdheid ons deel. Mede als gevolg van die misleiding zochten wij naar een eenzijdige ontwikkeling van het intellect, welke ons tot economisch afhankelijken maakte en ons vervreemden deed van het volk, waartoe wij behooren. In deze verwarring zij onze cultuur het uitgangspunt. Op deze basis van eigen beschaving kan slechts de opbouw in vrede worden voltrokken. In deze nationale vorm, zonder imitatie, verschijne ons volk op het toneel van internationaal verkeer”.

„Waar wij op eigen kunnen zijn aangewezen, zij soberheid steeds onze leus. Geen zaak ter wereld, zelfstandig werkend, is van langen duur, indien zij zich niet zelf bedruipen kan. Bij alles wat wij ondernemen geldt daarom steeds het „zelfbedruipingssysteem” als onze werkmethode. Vrij van banden, rein van gemoed, naderen wij het Kind, wij vragen geen rechten, maar geven ons en dienen het Kind”.

Hiermede zijn duidelijk de beide hoofdbeginselen der Taman-Siswo-schoolbeweging aangeduid: zelfstandigheid en nationaal-Javaansche grondslag van het onderwijs. De denkbeelden van den stichter (die in alles trouw werd bijgestaan door zijn vrouw, Nji Hadjar Déwantoro) vonden langzamerhand veel aanhang, zoodat in 1930 op Java en Sumatra reeds 30 scholen bestonden. Er

werd in dat jaar een Tamansiswo-organisatie gevormd, die in 1934 haar tweede congres te Jogjakarta hield. Op Java, Sumatra, Borneo, Celebes, Madoera en Bali zijn thans (1935) 175 afdelingen met tezamen ongeveer 200 scholen, 700 leerkrachten en 17.000 leerlingen. Het schoolstelsel omvat: Pröbelschool, lagere school met 3 klassen, lagere school met 7 klassen, schakelschool, Muloschool, algemeene middelbare school, kweekschool, landbouwschool, arbeidsschool, sociale school, volksschool. Een groote plaats neemt de inheemsche kunst, muziek en dans, in.

De Taman-Siswo-beweging bezit voorts een eigen drukkerij en te Kali-Oerang, op de helling van den Merapi, een klein complex gebouwen, als jeugdherberg dienstdoende.

CLAESSENS (Mgr. M. J. D.), geb. te Sittard 17 Febr. 1852, overleden aldaar 27 Jan. 1934. 15 April 1876 priester gewijd, vergezeld daarna zijn oom Mgr. A. C. Claessens, Apost. Vicaris van Batavia, naar Indië als diens secretaris. Daarna werd hem als hulp priester en in 1878 als onderpastoor te Batavia de geestelijke verzorging van Buitenzorg, van het milit. hospitaal te Weltevreden en van de reconvallescengestichten te Kampong Macasser, Batoe Toelis, Gadok en Sindanglaja opgedragen. In 1885 tot eersten pastoor van Buitenzorg benoemd, bouwde hij aldaar en te Soekaboemi een kerk. Hij werd de stichter van het Vincentiügesticht te Buitenzorg, een weldaad voor de katholieke wezen in Indië. In 1898 werd Claessens benoemd tot officier in de Orde van O.N. en 1901 tot Geheim Kamerheer van den Paus. In 1908 moest hij om gezondheidsredenen repatriëeren. In patria verflauwde zijn missieijver geenszins; met Bogaardt richtte hij de Indische Missie-Vereeniging (om belangstelling te wekken voor de Missie in N.I.) op, waarvan hij sinds de oprichting tot 1929 secretaris was en het tijdschrift „Onze Missiën in Oost en West”, waarvan hij de volijverige redacteur was. In

bijna alle steden van ons land hield Mgr. Claes- sens tot op hoogen leeftijd redevoeringen over de Indische Missie. Op zijn 70sten verjaardag werd hij tot protonotarius apostolicus a.i.p. (met wapenspreuk: ut apis colligens) benoemd en in 1926 tot Ridder van den Ned.-Leeuw.

MELANIA-WERK (HET ST.) Het Sint Melania- werk heeft ten doel de katholieke vorming van de Inlandsche vrouw voor huisgezin en maat- schappij in onze overzeesche gebieden te bevor- deren en zoo door voorbereidend en aanvullend werk den missie-arbeid van den missionaris te steunen. Ter bereiking van dit doel bevordert het in Ned.-Indië: Inlandsch meisjesonderwijs, medische hulp en ander sociaal werk.

Het St. Melania-werk is een afdeling van de Indische Missievereeniging. Het werd opgericht in 1921 en is kerkelijk en koninklijk goedge- keurd. In 1924 werden de werkzaamheden op Java begonnen. In 1925 werd de Zuster-vereeni- ging: „Het Sint Melaniawerk voor Java” opge- richt, in 1926 „Het Sint Melaniawerk voor Zuid- Sumatra” en in 1930: „Het St. Melaniawerk voor Zuid-Celebes.”

Het Sint Melaniawerk voor Nederland richt zijn actie naar de voorstellen van de Indische organisaties, welke voor de uitvoering zorg dra- gen.

Met den financieelen steun van de Nederland- sche afdelingen zijn op Java 13 scholen opge- richt, waar aan 1500 meisjes onderwijs wordt gegeven. Dit onderwijs bevat, behalve de vakken van de gewone lagere school, ook Nederlandsch en huishoudelijke vakken, zooals handwerken, naaien, batikken, koken, wasschen en strijken.

Op Zuid-Sumatra werkt het St. Melaniawerk uitsluitend onder Javaansche emigranten en daar zijn 4 primitieve Melaniascholen. Op Zuid- Celebes tracht men door handwerkeursussen het eerste contact met het Inlandsche meisje te ver- krijgen.

Ook op verschillende plaatsen op Java bestaan handwerkeursussen, waar aan ruim 1000 vrou- wen en meisjes onderwijs wordt gegeven in hand- werken, naaien en knippen. Paree en Proboling- go hebben bovendien een weefcursus. Waar in de laatste jaren het weven als huisviht weer op- leeft, wil het Melaniawerk bij de oprichting van weefscholen en weefcursussen steun verleen.

Ook bestaat er nog een cursus tot opleiding van volksonderwijzeressen. Ter aanmoediging van het schoolbezoek worden aan de meisjes bandjes verstrekt, hetgeen het zgn. „Melania bandjes-werk” in het leven riep. Voor de medi- sche hulpverschaffing heeft het St. Melaniawerk vijf poliklinische wijk-kraamverplegingen opge- richt n.l. te Jogja, Mr. Cornelis, Madioen, Probo- linggo en Soerabaja, waaraan gediplomeerde Melania-verpleegsters en vroedvrouwen verbon- den zijn, die ook de patiënten in de kampeongs bezoeken. Te Makassar op Zuid-Celebes werd in 1932 een Melania-polikliniek geopend.

Ook tracht het Sint Melaniawerk het contact en de wederzijdsche waardeering tussehen de Europeesche en de Inheemsche vrouw te bevor- deren, terwijl het door een periodiek „Sint Mel- aniablad” het bewustzijn van saamhoorigheid onder de leden bevordert.

⁹⁶**LABOEAN-MARINGGAI.** (Aanv. Dl. II). Voornaamste kampeong van de onderafdeeling Soekadana, residentie Lampoengsche Districten.

Zij is door een goed berijdbaren autoweg ver- bonden met Soekadana en door een nog niet goed berijdbaren met Djaboeng. Is in den z.g. peper- tijd een drukke plaats, waarlangs genoemd product met groote prauwen naar Batavia wordt vervoerd. Uit Java worden petroleum, rijst, snuisterijen, kains e.a. artikelen ingevoerd.

De plaats, die in belangrijkheid is achteruit- gegaan door aanleg en verbetering van den weg naar Soekadana, ligt anderhalve km. stroomop- waarts aan de Maringgai-rivier en niet direct aan zee.

De peperaanplant in de omgeving is aanzien- lijk. Klapper plant men veel minder aan. Er wordt ook veel visch gevangen, die per autobus naar Soekadana vervoerd wordt.

⁹⁷**KOTA AGOENG.** (Aanv. Dl. II). Onderaf- deeling van de afdeling Teloekebetoeng der resi- dentie Lampoengsche Districten. De bevolking- sterkte bedroeg in 1920 30 à 31.000 inwoners, waaronder enkele Europeanen, 700 Chineezzen, 900 Bantammers, eenige Minangkabauers en Soendaneezen en ruim 3000 Javanen. De volks- telling van 1930 geeft het volgende resultaat: 159 Europeanen, 39.500 Inlanders en 1150 Chi- neezzen. In de onderafdeeling treft men een tweetal kolonisatie's aan, n.l. de Giestingkolonie van het Indo-Europeesch Verbond en de Ja- vanenkolonie Wonosobo. De Giestingkolonisatie werd in 1927 gesticht. Thans telt de kolonie 164 zielen. Hoofdmiddel van bestaan is de koffie- cultuur, terwijl daarnaast kippen gefokt worden. De jaarproductie van de Giesting bedraagt thans = 3000 pikoel koffie, welk product in eigen fabriek verwerkt wordt. De Javanekolo- nisatie Wonosobo telt 3699 zielen, verdeeld over een beplant oppervlak van ruim 700 ha. Het hoofdmiddel van bestaan is hier de rijstcultuur, waarvan de jaarproductie te stellen is op 30.000 pikoel. Het terrein, waarin deze kolonisatie ligt, is ongezond en verder zeer ongunstig door een tweetal beruchte bandjirrivieren n.l. de Way Ngarip en de Way Semangka, welke rivieren in elken Westmoesson schade toe brengen aan ge- was en terrein. De hoofdplaats Kota-Agoeng is door een grooten weg, eerst in o.-lijke, daarna in n.o.-lijke richting over de Giesting loopende, verbonden met de onderafdeeling Teloekebetoeng terwijl westelijk van Kota Agoeng langs tal van kapoengs een verharde weg voert naar het op 22 km. gelegen Banding. Eens in de week komt te Kota Agoeng een K.P.M.boot. Het hoofd- middel van bestaan is de peper- en koffiecul- tuur. Er bevindt zich een viertal koffieter- nemingen. Op het eiland Tabocan wordt door de bevolking een niet onaanzienlijke klappercultuur gedreven. De besturende ambtenaar wordt bij- gestaan door een districtshoofd, twee onderdis- trictshoofden en 11 margahoofden.

MENGKALA. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de onderafdeeling Beneden Toelang Bawang der residentie Lampoengsche Districten en stand- plaats van een controlour. De plaats, welke door 7 groote kampeongs gevormd wordt, is aan den zuidelijken oever van de Way Toelang Bawang gelegen, een 20-tal km. beneden het vereenigings- punt van Way Kiri en Way Kanan, en ongeveer 100 km. van de riviermonding in de Java Zee. Do kota is bijna 4 km., terwijl het wegnoot ruim 14 km. lang is. Het zielental bedraagt rond 13.000, hoofdzakelijk bestaande uit Lampoengers

(Menggaleezen) met eenige Palembangers, Boegineezen en enkele Chineezen. Mengkala ligt aan den grooten weg naar Teloekbetoeng, terwijl naar het Westen een verbindingsweg leidt via Panaragan naar Pakoean Ratoe (onderafdeeling Kota-boemi) en Martapoera (Palembang). De kota, welke certijds een stapelplaats van producten en centrum van handel en verkeer was, is sedert den aanleg van de Zuid-Sumatra spoorlijn via Kota-boemi sterk achteruitgegaan en overvleugeld door laatstgenoemde plaats en de hoofdplaats Teloekbetoeng. De K.P.M. lijn langs de Toelangbawang-rivier is in 1932 opgeheven; behalve door enkele particuliere motorbooten uit stad en omstreken, wordt de rivier nog slechts bevaren door groote Inlandsche zeilprauwen uit Mesoedji (zie aldaar) en Palembang.

POEGOENG. (Aanv. Dl. III). Naam van een marga, gelegen in de onderafdeeling Kota Agoeng residentie Lampoengsche Districten. Vóór 1928, het jaar, waarin de marga's hersteld werden, stond onder dezen naam een landstreek bekend, gelegen in het Zuiden van de residentie, in de onmiddellijke nabijheid van Kota Agoeng en in het Westen afgesloten door den Goenoeng Tanggamoës, waartoe behoorden de tegenwoordige marga's Goenoeng Alip, Rebang Poegoeng, Poegoeng en een gedeelte van de kolonisatie Gedong Tataan. In deze marga zijn de hoofdmiddelen van bestaan de pepercultuur en eenige koffiecultuur. Het aantal inwoners bedraagt 2435. De voornaamste kampoengs zijn Tandjoeng Kemala, Rantau Tidjang, Tandjoeng Heran.

SOEKADANA. Onderafdeeling van de residentie Lampoengsche Districten. De vroegere afdeeling Sepoetih — Toelang Bawang (zie aldaar) is opgeheven; de controleur staat rechtstreeks onder den resident. De hoofdplaats van de onderafdeeling is Soekadana. De pepercultuur is in deze onderafdeeling zeer belangrijk. De streek ten Oosten van de onderafdeelingshoofdplaats is uitermate geschikt voor deze cultuur; men vindt er de mooiste tuinen van de Lampoengsche Districten. Ook de klapperteelt is van eenig belang. De streek ten Westen van de onderafdeelingshoofdplaats tot Goenoengsoegih is niet zoo vruchtbaar. Na Goenoengsoegih tot de grens van Benkoelen wordt de grond weer beter. De belangrijkste weg door de onderafdeeling is de weg van Teloekbetoeng naar Kotaboemi, met een zijweg naar Mengkala bij Terbanggi-Besar, een zijweg naar Soekadana Laboehan-Maringgai en een zijweg naar Hadji Pemanggilan Tandjoengkemala-Kotaboemi; beide bij Goenoengsoegih. De hoofdlijn van het Zuid-Sumatra spoorwegnet loopt door de onderafdeeling van de stopplaats Bekri tot aan de stopplaats Balangan, even voor Belambangan Pager. De vroegere afdeelingshoofdplaats Goenoengsoegih beteekent nu niets meer. Zij is thans de standplaats van een assistent demang.

In 1932 is men in het boschreservegebied Way Poenggoer begonnen met een kolonisatie van Javanen (kolonisatie Gedong Dalem). De bedoeling is om de streek tusschen Tegineneng en Boemidjawa, op den weg Goenoengsoegih-Soekadana te bevolken met water uit de Way Sekampong, zoodat vele duizenden hectares sawahs aangelegd kunnen worden die honderdduizenden Javanen zouden kunnen bewerken.

De uitvoering van dit millioenenplan is echter uitgesteld als gevolg van de heerschende malaise. Een kolonisatie op kleine schaal is men echter reeds begonnen. De Javanen, die er wonen (± 1025), leven van rijst en mafs, die zij op dezelfde manier verbouwen als de Lampoengers.

SOEKADANA. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de onderafdeeling Soekadana, residentie Lampoengsche Districten, gelegen op 104 km. afstand van de gewestelijke hoofdplaats Teloekbetoeng, standplaats van een controlcur. Zij telt 2210 inwoners. De plaats ligt vrij gunstig als handelscentrum van de oostelijke streek der onderafdeeling, die het vruchtbaarste gedeelte vormt van het ressort. Vooral in den z.g. pepertijd (Juli, Augustus, September) heerschen er groote drukte en bedrijvigheid. Buiten deze maanden gaat er niet veel om. Voor in- en uitvoer over zee is de plaats verbonden met de kustplaats Laboehan-Maringgai door een goed onderhouden 50 km. langen autoweg. Van laatstgenoemde plaats loopt een nog niet goed berijdbare autoweg naar Djaboeng aan de Way Sekampong. Met Goenoengsoegih is Soekadana verbonden door een grooten rijweg, die 45 km. lang is. De handel, voornamelijk in peper en daarnaast boschproducten, zooals rotan, damar, houtsoorten, nipahbladeren, wordt gedreven door een aantal Chineezen en eenige Palembangers, die er toko's hebben en tevens de landsproducten opkopen. De opgekochte producten worden per autobus naar Tandjoengkatang of Teloekbetoeng vervoerd. De bevolking is zeer gemengd. Men treft er Palembangsche, Boegineesche en vele Javaansche gezinshoofden aan. De zuivere Lampoengers zijn echter in de meerderheid.

TOELANGBAWANG (BENEDEN). (Aanv. Dl. IV). De onderafdeeling Beneden Toelang Bawang, met hoofdplaats Mengkala (zie aldaar) is het noordelijkste bestuursressort van de residentie Lampoengsche Districten, grenzende ten N. aan de residentie Palembang, ten W. aan de onderafdeeling Kotaboemi, ten Z. aan de onderafdeelingen Soekadana en Kotaboemi, en ten O. aan de Java-Zee. Zij omvat het stroomgebied van de Toelangbawangrivier en zijrivieren benevens de zuidelijke helft van het stroomgebied der Mesoedji-rivier. De Toelangbawangrivier, waaraan op 94 km. van de monding de onderafdeelingshoofdplaats Mengkala (zie aldaar) is gelegen, vormde tot voor kort de hoofdader van het verkeer doordat producten uit het rijke achterland (bovenloop der Toelangbawangrivier) langs de rivier afgevoerd werden. Mengkala, certijds stapelplaats van producten en centrum van handel en verkeer, door kleine zeestoombooten in geregeld communicatie staande met Palembang en Batavia, is thans als zoodanig verdrongen door Kotaboemi en Teloekbetoeng. Van Mengkala loopen goede wegen naar Teloekbetoeng en in westelijke richting naar Panaragan; van deze kampoeng leidt een weg langs de Way-Kiri (richting Kotaboemi) en een langs de Way-Kanan (richting Pakoean Ratoe-Martapoera). Voorts is er een weg naar het Noorden (Mesoedjistreek), welke echter slechts gedeeltelijk bruikbaar is.

Door de bevolking, welke in hoofdzaak langs de rivieren gevestigd is, wordt rijst geplant op droge en op natte velden; bij dit laatste wordt gebruik gemaakt van de bij hoog water onder-

loopende rivieroevers aan de Toelangbawang- en Mesoedji- benevens zijrivieren; de pepercultuur wordt door vele Menggaleezen buiten de onderafdeeling beoefend, daar de gronden in de onderafdeeling daarvoor niet geschikt zijn. Vooral het noordelijke gedeelte der onderafdeeling is rijk aan dichte bosschen, welke goede houtsoorten opleveren en gelegenheid geven tot de inzameling van boschproducten, als damar en rotan, welke uitgevoerd worden.

TALANGPADANG. Hoofdplaats van de marga Goenoeng Alip in de Lampoengsche Districten. Standplaats van den pasirah en den assistent demang. Deze plaats heeft in verband met het belangrijke achterland een groote toekomst. Het aantal inwoners bedraagt 3856.

GJESTING. Uitlooper van den Goenoeng Tangganmoes in de Lampoengsche Districten, waarover zich de weg kronkelt van Kota Agoeng naar Telokbetoeng. Op dezen uitlooper bevindt zich de bekende I. E. V. kolonisatie „Gjesting”. Het aantal kolonisten bedraagt 164, verdeeld over \pm 30 gezinnen. Het hoofdmiddel van bestaan is de koffiecultuur, terwijl velen zich ook toeleggen op de kippenfokkerij.

LAIWOEI. (Aanv. Dl. II). Zelfbesturend landschap, dat geheel de onderafdeeling Kendari vormt van de afdeeling Boeton en Laiwoei, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. De kampoeng Kendari is de onderafdeelingshoofdplaats en tevens standplaats van den zelfbestuurder. Het landschap grenst ten N. aan het landschap Boengkoe der onderafdeeling Kolonodale (residentie Manado) en aan het landschap Loewoe (onderafdeeling Malili, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden); ten W. aan de landschappen Loewoe (onderafdeelingen Malili en Kolaka, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden) en Boeton (landstreken Poléang en Roembra). Voor de grens met Boengkoe zie het aanvullend artikel Boengkoe, suppl. afl. blz. 1185, 2de kolom. In het Z. wordt het landschap begrensd door Straat Tiworo, (die het van het eiland Moena scheidt), en in het O. door de Moluksche Zee. Tot het landschap behoren 16 eilanden: Bahoeboeloe, Masaloni, Bokori, Poeloe Pandang, Boengkoetoko, Bondoeloe, (Sapondamadilaoe of N.-Saponda), Saponda-Mandara (midden-Saponda), Poeloe Hari of Onahawatoe (Z.-Saponda), Belate, Anandoko Hara, Anandoko Wawamoramo, Anandoko Tatabaro (de 3 laatstgenoemde in de Staringbaai); Ambe Oewa Tomba, Ambe Oewa Tonga en Ambe Oewa Iwawo (deze 3 vormen tezamen de Tjampeda-eil. in Str. Wawonii); Wawonii. De grootte van het geheele landschap is ongeveer 15.000 km². Het beslaat het grootste gedeelte van het z.o.-lijk schiereiland van Celebes. In het n.-lijk deel van dit schiereiland heeft men overheerschend N.W. gerichte bergketens, n.l. het Mengkoka-gebergte tusschen de Golf van Bonô en de Konawéha-depressie (met hoogten van 2000 tot 3000m.), het Tangkelembokogeberte (waterscheiding Konawéha en La Solo-stroomgebieden) met hoogten van 1000 en 200 m., het Matarombeo-gebergte (waterscheiding La Solo- en La Lindoe-stroomgebieden) met hoogten van ruim 1000 m. In het z.-lijk deel van het schiereiland is het bergstelsel verward, daar laag heuvelland afwisselt met hoogere bergen. De richting der ketens is hier meest

O.-W. Vulkanen zijn er niet; nabij de kust bij Torea Toloki stroomen heete zwavelhoudende bronnen in zee uit; ook in het kustgebergte bij de Staringbaai worden warme bronnen aangetroffen. Het landschap is te verdeelen in 4 deelen: a het stroomgebied van de Lasolo-rivier; b het stroomgebied van de Konawéha-rivier (in den benedenloop „Sampara” genoemd); c het bergland om de Staring- en Kolonobaai en d de zuidkust.

Het n.-lijk deel van Laiwoei wordt geheel omsloten door aan elkaar verbonden, vrij hooge bergreeksen, alleen onderbroken waar de Lasolo in zee uitmondt. De randgebergten bereiken het hoogste punt in de Tangké Limboko (1782 m.), terwijl op tal van plaatsen de bergen zich boven 1000 m. verheffen. De Lasolo — in den bovenloop Laâ genoemd — en haar groote zijtak, de La Lindoe, vormen lange smalle dalen, terwijl de vele, in allerlei richtingen loopende bergketens slechts kleine vlakten insluiten. In dit gebied komt veel kalksteen voor, waar de rivieren dikwijls een gedeeltelijk onderaardschen loop hebben. De Konawéha of Konawé-rivier en haar groote zijrivier Lahoemboetoe stroomt door een groote vlakte, die, geheel omringd door randgebergten, op \pm 100 m. hoogte (bij Tonga-Oena) boven zee ligt. In die vlakte vindt men in het Z. het groote Atopa-moeras, dat in den drogen tijd als een 10 m. breed riviertje, maar in den regentijd als een breede stroom uitmondt in de Konawéha. Na het water van bedoeld meer en van de Lahoemboetoe te hebben opgenomen, breekt de Konawéha bij Poehara door den bergrug, die de vlakte aan de oostzijde afsluit, daarbij 7 stroomversnellingen vormende. De drempels zijn voor een deel opgeruimd, zoodat thans rotanvloten kunnen passeeren. Aan bederf onderhevige goederen worden evenwel per vrachtauto van het binnenland naar Kendari vervoerd. Na de stroomversnellingen krijgt de rivier den naam „Sampara” en valt met 3 armen, een groote delta vormende, in zee. Het bergland van de Staring- en Kolonobaai is nergens hooger dan 1000 m. en nog vrijwel geheel met bosch bedekt. Slechts de kuststrook en de inzinking op het smalste gedeelte tusschen de baaien zijn bewoond. Naar het Z. gaan uitloopers van het gebergte geleidelijk over naar de \pm 10 tot 20 km. breede vlakten der z.-kust, die in het o.-deel door een lichte heuvelreeks van de zee zijn gescheiden. De rivieren hebben er een korten loop; de voornaamste zijn de Roroja in het W. en La Eja in het O. Het groote eiland Wawonii (Wawoni) is een massief bergland (hoogste punt 874 m.). Diep in het land dringende baaien zijn van N. naar Z.: die van Moromboe en van Kendari, en de Staring- en Kolonobaai. Behalve de Kendaribaai hebben zij weinig economische betekenis, door afwezigheid van een achterland. Langs de Moromboebaai is de kust rotsachtig en onbewoond. Ten Z. daarvan ligt de delta van de Lasolo-rivier, afgesloten van de zee door een breede strook rizophorenbosch, waarin nipahpalmen voorkomen. In de moerassen daarachter groeit de rotan-tanah, een belangrijk uitvoerproduct. Tusschen de Lasolo-delta en die van de Sampara is de kust meestal zandig, met hier en daar een strook rizophoren. Achter de zandige strook liggen moerassen, waarin sagoe-palmen groeien, die de bevolking haar hoofd-

voedsel levert. Bij de monding der Sampara is de kust ook zandig met uitgestrekte moerassen erachter, waarin evenwel geen sagoe-, maar wel nipahpalmen groeien. Zuidelijk van de Samparadelta tot de Kendari-baai is de kust hoog. De n.-zijde van de Kendari-baai is heuvelachtig, echter tot vlak bij de hoofdplaats Kendari plaats latend voor een rizophorenbosch. De z.-zijde der baai is vlak en heeft een breede strook rizophoren- en nipahbosschen. De kust van de Staring-baai is in de w.-helft zandig en in de o.-helft rotsachtig. Verder naar het Z. langs Straat Wawonii rijst het gebergte steil uit zee op. De geheele z.-kust, ook in de Kolonobaai, is modderig en met rizophoren begroeid, hoewel het gebergte hier en daar de kust nadert. Langs vrijwel de geheele kust van het landschap liggen vele riffen, die het landen bemoeilijken. De rivieren zijn meestal bevaarbaar voor kleine prauwen. Voor groote (zeeprouwen) zijn bevaarbaar de La Eja, de Sampara tot de stroomversnellingen en de La Solo tot de samenvloeiing met de La Lindoe (Gouvernementsstoomers kunnen langs den n.-arm tot kampoeng Angomaté komen).

De bevolking van Laiwoei bestaat uit: 24 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 89.183 Inlanders, 450 Chinezen, 98 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 89.755 zielen (zie tabel 19, 2de dl. Ind. Versl. 1932). De Tolaki of Tolaki vormen de oorspronkelijke bevolking van het grootste deel van het landschap. Zij bevereren af te stammen uit een streek, genaamd Andolaki, gelegen in het brongebied der Konawé-rivier. Wijlen Dr. Adriani rekent het Tolakisch tot de Boengkoesch-Morische taalgroep. Ook in zeden en gewoonten komen de Tolaki's overeen met de Toboengkoen en Tomori. Andere stammen in het landschap, verwant aan de Tolaki's zijn: a de Towiirano, wonende in het noordelijkste district Wiwirano, dat zich uitstrekt tot dichtbij het Towoti-meer; b de Towiaoe, ten W. van de Towiirano; vanwege de afgelegen ligging van hun woonplaats is hun taal, het Tolakisch, daar zuiverder bewaard gebleven dan in Konawé; c de Toaséra, wonende in het district Aséra, ten Z. van de Towiirano. Tot de niet-autochtone bevolking moeten gerekend worden de Towotoe en Towoera; dezen wonen in het district Wiwirano en moeten afkomstig zijn van Matano (Centraal-Celebes). In tegenstelling met de Towiirano beoefenen zij den sawahbouw. De Torété zijn afkomstig van het eiland Wawonii, van waar zij gevlucht zijn voor de zeeroovers. Behalve in Zuid-Boengkoen, hebben zij zich gevestigd aan de Kendaribaai, langs de kust en in het heuveland, n.-lijk van die baai tot de monding der Sampara-rivier. Zij hebben zich sterk vermengd met Boegineezen, Toboengkoen, Boetonneezen en Moenaneezen, zoomede met de ten N. en W. van de Kendaribaai wonende Tolaki's. De Tokapontori wonen aan de Kendaribaai en zijn afkomstig van het gelijknamige landschap in Midden-Boeton. De Totiworo zijn afkomstig van Noord-Moena en wonen in de kampoengs Wawolémo, Saboehkoea, Paraoena en Laloeng-galoeke van het district Konawé. Van Moena zijn ook afkomstig de bewoners der oevers van den benedenloop der Sampara-rivier. Zij hebben zich daar met de Tolaki's vermengd. De Badjo's wonen verspreid langs de kusten van

het vasteland en van de eilanden. Zij leven van vischvangst en inzameling van andere zeeproducten. Zij vermengen zich zoo goed als niet met de overige bevolking en staan onder hun eigen hoofden, die ondergeschikt zijn aan de inheemsche hoofden. De Boegineezen en Makassaren bewonen voornamelijk de kustplaatsen en de kleine handelscentra aan de rivieren, waar zij leven van handel en visscherij. De Chinezen zijn in de onderafdeeling Kendari in grooter aantal aanwezig dan in andere deelen dezer afdeeling. Zij concentreeren zich niet in enkele handelsplaatsen, maar wonen over vele districten verspreid.

De Inlandsche bevolking van het landschap is nu zoo goed als geheel Mohammedaansch. Slechts van enkele kampoengs is de bevolking nog niet geheel tot den Islam overgegaan (Lamboesa, Wolassi, Aoma in het district Konda, Pinole in het district Latoma, Wiaoe in het district Wiwirano). Oorspronkelijk kent de bevolking het samenwonen in kampoengs niet. Men leefde van ladangbouw en verplaatste zich dikwijls. Alleen meer gegoeden en de adellijken met veel slaven hadden een vaste woonplaats. De huizen waren en zijn nog paalwoningen (2 à 3 m. boven den grond). Thans is allerwege de bevolking samengetrokken in kampoengs, liggende aan wegen of verbeterde paden. De meeste kampoengs zijn klein; de grootere bestaan uit 2 of 3 rijen huizen. Zijwegen in kampoengs komen bijna niet voor.

Malaria komt veel voor in de moerassige streken van Konawé; framboesia, schurft, oog- en buikziekten zijn allerwege voorkomende ziekten. Lepra ziet men weinig. Door eenzijdige voeding met sagoe ontstaat veel béri-béri. Te Kendari en Wawotobi zijn landschapsziekenhuizen. Een gouvernementsarts te Kendari, die ook Kolaka tot ressort heeft, houdt op vele plaatsen polikliniek. Gouvernements Inlandsche scholen heeft men te Kendari en Wawotobi, terwijl landschapsvolkscholen en zendingsscholen zijn gevestigd op resp. 14 en 7 plaatsen.

De inheemsche industrie is van weinig belang. Foeja wordt nog geklopt. Vlechtwerk; matten, hoeden, zakken enz., wordt nog vervaardigd voor eigen gebruik. De weefindustrie is verdrongen door ingevoerde weefsels. Katoen wordt nog een weinig aangeplant op de erven. De Tolaki's zijn goede smeden van wapens. Thans worden alleen nog parangs en lanspunten gemaakt. Het ijzer werd vroeger van Matano in Malili verkregen; thans wordt het door Chinese handelaars ingevoerd. Aan pottenbakken wordt nog veel gedaan; het product is voor binnenlandsch gebruik. Het hoofdmiddel van bestaan is nog landbouw. Rijst wordt voornamelijk geteeld op ladangs, waar ook maïs, groenten en tweede gewassen worden geplant. Hier en daar ziet men ook tabak, die voor eigen gebruik wordt verbouwd. In enkele streken, zooals Konawé, komen sawahs voor, maar de oppervlakte is nog gering. Rijst wordt bij een goeden oogst uitgevoerd. Bij een slechten oogst wordt zij niet ingevoerd en leeft de bevolking van andere in het land aanwezige voedingsmiddelen. Oebi en ketela worden op de erven of kleine tuintjes en niet op de ladangs geplant. In vele streken leeft de bevolking nog hoofdzakelijk van sagoe, die in zoetwatermoerassen en moerassige dalen

wordt aangeplant. De klappercultuur is aan de kust uitgebreid. Uitvoer van copra heeft nog plaats. Koffie wordt thans in de bergstreken meer en meer aangeplant. De productie is nog niet noemenswaard. Wat aangaat de veeteelt, is de karbouwenstapel vrij groot. Een deel leeft in verwilderden staat. De karbouwen worden gebruikt als draag- en trekdiër en voor de slacht. In 1929 woedde miltvuur in Z.O. Celebes, waardoor van den karbouwenstapel $\pm 70\%$ stierf. In 1932 is de epidemie tot staan gekomen door de bemoeiingen van een adjunct-veearts, die in 1931 te Kolaka werd geplaatst. Daar de levensvoorwaarden in Laiwoei zeer gunstig zijn (uitgestrekte weidegronden en afwezigheid van tijgers) zal de veestapel zich spoedig herstellen, vooral ook, omdat uitvoer voorloopig is verboden. Het aantal runderen is nog gering. Een tweetal Chineesche handelaren heeft in Konawé een 100-tal Balineesche runderen, terwijl de op Soembawa-contract aan eenige hoofden geleverde koppels Balineesch vee goed gedijen en zich voorttellen. Het aantal paarden is evenmin groot; zij worden alleen gebruikt als rij- of lastdiër. Geiten komen in groot aantal voor. Zij worden nog niet veel geslacht. Schapen zijn eerst in 1927 ingevoerd door een tweetal Chineesche handelaren; zij zijn nog niet in het bezit van de Inlanders. Honden worden voor de jacht gebruikt. In Noord-Latoma worden zij ook gegeten. Castratie van vee is bij de bevolking bekend. Het wordt nibandoe genoemd en vindt toepassing bij karbouwen, honden en geiten. De vee-prijzen zijn sterk gedaald en bedroegen in 1933 bijna 50% van die in 1927. De jacht wordt door de bevolking van Laiwoei beoefend ter voorziening in eigen behoefte aan vleesch, voor vermaak en ter bescherming van landbouwgewassen. Gejaagd wordt op herten, wilde varkens en anoeangs. De vischvangst wordt beoefend op zee, langs de kusten, in de rivieren en moerassen. De Tolaki vischt ter voorziening in eigen behoeften, de Boegineezen, Badjo's en Boetonneezen ook voor den verkoop op de pasars. Gedroogde visch wordt weinig uitgevoerd, meer lola (paarlmooreschelpen), tripang en agar-agar. Behalve deze, worden nog uitgevoerd: buffelhuiden, copra, rijst en boschproducten (rotan en damar). De inzameling van boschproducten is nog een belangrijk middel van bestaan der inheemsche bevolking. Uitvoer van hout heeft nu niet plaats. Het landschap exploiteert de bosschen, gelegen aan de Staring- en Kolonobaai. Nabij Péopi, aan de laatstgenoemde baai, bevindt zich een klein djatiboschje en nabij Wawosobagoe aan de Staringbaai een jonge djati-aanplant. In de bosschen van Noord- en Zuid-Kendari komt geelhout voor, dat ook wordt geëxploiteerd en nu en dan uitgevoerd. De handel is hoofdzakelijk in handen van Chineezen en Boegineezen. Het voornaamste transportmiddel is de koelie. Karbouwen worden gebruikt voor het slepen van rotan en het dragen van lasten. Paarden worden weinig als lastdiër gebruikt. Verder heeft men als transportmiddelen te land grobaks en auto's. Voor afvoer van boschproducten langs de rivieren gebruikt men bamboevloten. Opvoer langs de rivieren heeft plaats met prauwen en sampans. De kustvaart geschiedt ook met prauwen, al of niet van zeilen en vlerken voorzien. De K.P.M. onderhoudt een

geregelden dienst op Kendari; zij doet ook, als er vracht is, kleinere uitvoerplaatsen langs de kust aan, o.a. Poelo Baroe in Straat Tiworo.

Wegens de geringe bevolkingsdichtheid (± 6 zielen per km.²) kan het wegennet slechts geleidelijk aan verbeterd worden. De bestaande autowegen hebben een totale lengte van 422 km.; zij loopen van Kendari over Wowotobi en Lamboeja naar Kolaka (tot aan de grens 98 km.); van Wowotobi naar Ambekairi over Aboeki en Latoma (69 km.); van Lamboeja over Motaha naar Andolo en Palangga (68 km.); van Andolo over Tinanggea naar Langkapa in Poléang-Roembia (tot aan de grens 35 km.); van Tinanggea over Lakara naar Palangga (34 km.); zijweg naar Toroboeloe (17 km.); van Toroboeloe over Ambeséa, Wolagi en Lamboesa naar Lépolépo (37 km.); van Lambo (bij Kolono) over Lépolépo naar den grooten weg Kendari-Kolaka (62 km.). De voornaamste paden zijn: van Motaha naar Lépolépo (vroeger autoweg); van Kendari langs de kust naar Wanggoedoe (Lasolo) en van daar naar Wiwirano tot de noordgrens, dichtbij het Toewoeti-meer; van Lasolo via Aséra naar Wiwirano en het pad van Ambekairi (Latoma) naar Aséra. Deze paden hebben een gezamenlijke lengte van ± 350 km.

Er zijn in het landschap 2 landbouwconcessies, door het Land verleend, bestemd voor klappercultuur, één aan een Europeaan en één aan een Chinees; verder 3 erfpachtsperceelen, door het zelfbestuur verleend, waarvan 2 aan Chineezen en één aan een Japanner, ook alle voor klappercultuur bestemd.

Volgens de overlevering waren de eerste vorsten van Laiwoei nedergedaald uit den hemel te Rahoemboe in Loewoe, van waar zij naar het brongebied van de Konawéha-rivier waren getrokken. Later zakten zij die af en vestigden zich in de streek tusschen de rivieren Konawéha en Lahoemboetoe, Konawé genoemd. Hier is steeds het centrum van het bestuur over Laiwoei geweest. Na zijn vestiging in Konawé droeg de vorst van Laiwoei den titel van Makolé van Konawé. In later tijd, toen door toename der bevolking het rijk zich had uitgebreid, werd door den Makolé in het O. in RanomaÉto, de kuststreek vanaf de monding der Konawéha, in den benedenloop Sampara gehecten, tot aan Straat Tiworo, een ponggawa aangesteld, en in het W. in Latoma, dat zich uitstreckte tot de Boné-golf, een sabandara. Zij hadden tot taak den eersten stoot van een invaller op te vangen en den vorst te waarschuwen, opdat deze het land in staat van tegenweer kon brengen. De Makolé's waren evenwel toch niet in staat overal in hun uitgestrekt gebied hun gezag te handhaven, zoodat eenige streken van het rijk afvielen, zooals Mekongga, Poléang en Roembia. Door Makolé Sangéa Inato werd het rijk verdeeld onder zijn afstammelingen. Deze vorst, bij zijn leven Magoe of Te Bawo genaamd, is wel de meest bekende Makolé van Laiwoei. Alle hoofden brengen hun stamboom tot op dezen Sangéa Inato terug. Hij was de zoon van een dochter van Makolé Tawé Niroekoe en een Bonéschen vorstentelg, Madoekalla genaamd. Na den dood van Makolé Tawé Niroekoe volgde Magoe of Te Bawo, later bekend als Sangéa Inato, hem op. Sedert de komst van Madoekalla begon de periode van vermaagschapping en onderhoorig-

heid aan Boné, hetwelk voortduurde tot onze komst. Nog steeds heet de tijd vóór de komst van de Kompeni de „tempo Boné”. Sangéa Inato gaf een aantal van zijn kinderen titels en verschillende landstreken te besturen. Die regeling kwam hierop neer, dat in Laiwoei 2 landschapjes ontstonden: 1°. Konawé, staande onder het rechtstreeksch bestuur van den Makolé, verdeeld in 7 districten: Wawotobi onder een soeléwata; Tonggaena onder een ponggawa; Oewépai onder een kapitan malépo; Latoma onder een sabandara; Pondidaha onder een pabitjara of soelémandara; Aboeki onder een sapati (later inéa assénoemo en nog later bokéo genoemd); en Poeriala (Lamboeja) onder een inowa; 2°. RanomaEto, onder een sapati, die min of meer zelfstandig was, maar het oppergezag van den Makolé van Konawé erkende. Onder dien sapati stonden de kapitan bontoalo van Sampara en de ponggawa van Poassia. Voorts waren aan Konawé onderhoorig: a. Andolo onder een anakia (afstammeling van den makolé); b. Tongaena-Laiwoei zonder anakia en staande onder het bestuur van zijn eigen oorspronkelijke hoofden, die schatplichtig waren aan den Makolé; thans behoort deze landstreek tot de onderafdeeling Kolaka. Het district Lasolo was toenmaals nog onbewoond, terwijl Wawoniï nog tot het sultanaat Wolio (Boeton) behoorde. De Makolé van Konawé was vorst van het geheele landschap en werd bijgestaan door een hadat (osara), waarvan de leden als zoodanig poetoboe werden genoemd. De hadat van Konawé deed alle belangrijke zaken van het geheele landschap af en wees in overleg met die van RanamaEto den opvolger van den Makolé aan. Makolé Sangéa Ginoboroé had den sapati van Aboeki aangewezen als zijn opvolger, zoo hij kinderloos mocht sterven. Door die aanwijzing werd de sapati inéa assénoemo of woetanbinotisso genoemd, om aan te geven dat uit diens geslacht de makolé moest worden gekozen. Toen dan ook genoemde makolé zonder nakomelingen stierf, begaf Tohamba, de toenmalige sapati zich naar het paleis (laikaha) in Konawé. De overige hadatleden wilden hem evenwel niet als vorst erkennen en zoo ging de verheffing van Tohamba niet door. Sedert is in Konawé geen Makolé meer geweest. De titel inéa assénoemo verviel, omdat de drager geen makolé werd, en werd vervangen door den titel bokéo, een Tolakisch woord, dat krokodil beteekent, om aan te geven, dat de drager de voornaamste anakia is. Vorengenoemde Sangéa Ginoboroé was de tweede Makolé na Sangéa Inato; onder hem vestigde zich een anakia van Oewépai in Wiwirano, dat grootere zelfstandigheid kreeg en rechtstreeks onder den Makolé kwam te staan. Ook in Wongoedoe Tinoboe en Lembo (landstreek Lasolo) vestigden zich anakia's, die rechtstreeks in verbinding stonden met den vorst. Na den dood van Sangéa Ginoboroé, toen er geen Makolé meer in Konawé werd aangesteld, viel het rijk uiteen in van elkaar onafhankelijke deelen; het landschapje (zie hiervoren) Konawé in 7 deelen; het landschapje RanomaEto werd zelfstandig en bleef één geheel vormen, daar de sapati zijn gezag wist te handhaven over den ponggawa en kapitan. In later tijd wist de sapati Te Bawo zich te doen verheffen tot Makolé van RanomaEto, wat mogelijk werd ge-

acht, omdat er in Konawé toch geen Makolé was. Er werd evenwel wegens gebrek aan geld geen laikaha (paleis) gebouwd. Deze toestand bleef zoo tot onze komst en het was het zelfbestuur van RanomaEto, dat door ons werd beschouwd als het zelfbestuur van geheel Laiwoei. Andolo en Wiwirano werden ook onafhankelijk en de anakia's aldaar matigden zich den titel Makolé van hun gebiedje aan. Lasolo, waar meerdere anakia's afzonderlijke staatjes vormden en geen eenheid bestond, werd door Ternate en Boengkoe schatplichtig gemaakt. Deze toestand duurde tot ± 1870, toen La Amana alias Hadji Tata, een afstammeling van den anakia van Wanggodoe, het bestuur over geheel Lasolo op zich nam. Hij verbood eenvoudig het opbrengen van een schatting, zonder dat Boengkoe of Ternate er iets tegen deden. Vóór hij het bestuur over Lasolo op zich nam, was hij lakina van Wawoniï, dat eerst onder Boeton hoorde, maar onder hem van dat sultanaat vrijkwam. Zooals reeds hiervoren is vermeld, werden de vorst en hadat van RanomaEto door het Gouvernement als de radja en hadat van het landschap Laiwoei erkend. Eenige jaren geleden werd het inheemsche bestuur gereorganiseerd. De indeeling van het landschap is thans officieel als volgt: 1. de gemeente RanomaEto, bestaande uit de ondergemeenten: Kendari, Konda, Abeli (Poasia), Sampara en Kolono; 2. de gemeente Konawé, bestaande uit de ondergemeenten: Wawotobi, Oewépai, Lamboeja, Poendidaha, Tongaena, Aboeki en Latoma; 3. Andolo; 4. Palangga; 5. Lasolo; 6. Wiwirano, met de ondergemeente Aséra; 7. Wawoniï. In de praktijk noemt men sub 1 en 2 hoofddistricten, sub 3 t/m 7 en de ondergemeenten van sub 1 en 2 districten; de ondergemeente Aséra wordt dan onderdistrict genoemd. Het zelfbestuur bestaat uit den radja (bestuurder) en de hadat, samengesteld uit een sapati en een kapitan. Na den dood van den ponggawa in 1928 werd geen hadatlid met dien titel aangesteld. De hadatleden worden aangesteld door den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, gehoord den bestuurder en de volgens de adat daartoe aangewezen landsgrooten. De gemeente- en ondergemeentehoofden worden door het zelfbestuur benoemd na gehouden verkiezing in hun ressort en na goedkeuring door den Gouverneur. Do kampoengs e.g. kampoengcomplexen staan onder kampoenghoofden, die, na gehouden verkiezing in de betrokken kampoengs, door het zelfbestuur worden benoemd, welke benoeming goedgekeurd moet worden door den Assistent-Resident van Boeton en Laiwoei.

Van de overeenkomsten, door het Ned.-Ind. Gouvernement met Laiwoei gesloten, mogen hier vermelding vinden: het lange contract van 27 artikelen op 13 April 1858, gesloten met Lamango, radja van Kandarie en zijn hadat, bestaande uit een sapati, een adjunct-kapitan en een ponggawa; het werd goedgekeurd bij G.B. van 31 Juli 1858. Zijn zoon Sao-Sao, radja van Laiwoei en zijn landsgrooten teekenden op 15 Mei 1880 een akte van verband, die werd goedgekeurd bij G.B. van 14 November 1880. De vader van dezen radja was de zoon van den hiervoren reeds genoemden sapati Te Bawo, die zich den titel Makolé van RanomaEto had aangematigd. Op 21 December 1885 werd met radja Sao-Sao en zijn

hadat een nieuw lang contract gesloten, dat werd goedgekeurd bij G.B. van 5 Juli 1887. Bij supplettoire overeenkomsten werd dat contract aangevuld: op 17 Mei 1889 (G.B. 31 Mei 1890) met bepalingen tot bescherming van telegraaflijnen; op 13 Maart 1889 (G.B. 31 Mei 1890) met bepalingen tot toegang van in- en uitvoer van oorlogsbehoefden; op 23 October 1897 (G.B. 4 April 1900) met bepalingen omtrent mijnbouw. Genoemd contract van 1885 met zijn aanvullingen werd vervangen door een nieuw lang contract, op 16 April 1906 gesloten met denzelfden radja Sao-Sao en zijn hadat, en goedgekeurd bij G.B. van 3 September 1906. Op denzelfden datum werd een supplettoire overeenkomst gesloten tot overname van het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten en accijnzen en havengelden tegen een schadeloosstelling van f 900 's jaars (G.B. van 19 Juli 1906 n°. 4). Het opiummonopolie werd bij G.B. van 2 Februari 1907 n°. 14 overgenomen tegen een schadeloosstelling van f 600 's jaars. Bij supplettoire overeenkomst van 15 Februari 1912 (G.B. 5 April 1914) werd het vendureglement in het landschap van toepassing verklaard. Van al de zelfbesturende landschappen in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden had Laiwoei het langst zijn lang contract behouden, echter blijkbaar niet ten genoegen van radja en landsgrootten, die het lastig vonden al de artikelen te onthouden en na te komen, waarom zij ten laatste zelf verzoekten om maar onder de korte verklaring te komen. Op 30 Augustus 1917 legden de radja en zijn landsgrootten de korte verklaring volgens uniform model af, die werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Augustus 1918 n°. 15. Radja Sao-Sao, die van 1885 af bestuurde, stierf in November 1928, en werd tijdelijk vervangen door zijn oudsten zoon Tekaka. Bij G.B. van 27 Juli 1933 n°. 32 werd machtiging verleend hem een akte van verband te doen teekenen, hetgeen is geschied op 9 November 1933.

De radja woont in Kendari en heeft een bezoldiging van f 250 's maands, benevens een auto-toelage uit de landschapskas. De leden van de hadat genieten ook salaris en toelagen voor reiskosten uit die kas. Andere bezoldigde hoofden zijn de gemeente- en ondergemeentehoofden, benevens het kampoenghoofd van Kendari. Andere kampoenghoofden zijn onbezoldigd en genieten slechts collecteloon. De gemeentehoofden krijgen ook een kleine toelage voor reiskosten. De voornaamste inkomsten van het landschap worden getrokken uit belastingen: Sima assaparang atoewong, slachtbelasting, heffing van ingezamelde boschproducten, afkoop heerdiensten, drinkwaterleiding, verhuur van zitplaatsen op pasars, opbrengst van wildhout-exploitatie, en Gouvernementschadeloosstellingen. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost (f 32134), bezoldigingen van het zelfbestuur, van hoofden en ambtenaren, reiskosten zelfbestuur en hoofden, volksonderwijs, voor bruggen en wegen en kosten boschexploitatie. Het rechtswezen is geregeld volgens artikel 17 der zelfbestuursregeling 1927.

Literatuur: F. Treffers; Het landschap Laiwoei in Z.O. Celebes en zijne bevolking, met kaart en afbeeldingen, Tijdschr. Aard. Gen. 2de serie, dl. XXXI, blz. 188 en v.; Dr. Ir. W. Dieckman en Ir. M. W. Julius, Algemene geologie en

ertsafzettingen van Z.O. Celebes met kaart en illustraties, Jaarb. Mijnw. N.I. dl. 53 (1924), blz. 11 en v.; W. F. Gisolf, Mikroskopisch onderzoek van gesteenten uit Z.O. Celebes, Jaarb. Mijnw. N.I. dl. 53 (1924), blz. 16 en v.; J. H. B. Jaspers, Van de Kendaribaai naar de Lasolorivier, Oostk. v. Celebes, met kaart, Tijdschr. Aard. Gen., dl. XLIII (1926), blz. 55—64.

BOLAANG-MONGONDOU, BINTAOENA, KAI DIPAN BESAR en BOLAANG-OEKI. (Aanv. 1 1836 Dln. I en II). Zelfbesturende landschappen, die de onderafdeeling Bolaang-Mongondou der afdeeling Manado (residentie Manado) vormen, onder een controleur, bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Kotamabago (Ind. Stb. 1932 no. 571). Zij hebben een gemeenschappelijk vermogen met gemeenschappelijke lasten en baten, welke verhandeld worden door de onderafdeelingskas van Bolaang-Mongondou. Het gebied van dit complex van zelfbesturen wordt begrensd: ten N. door de Celebes-zee, ten Z. door de Golf van Tomini, ten O. door de onderafdeeling Minahasa der afdeeling Manado en ten W. door de afdeeling Gorontalo der residentie Manado.

De vier landschappen bestaan voornamelijk uit bergland. Behalve de uitloopers van de Woeloeer-mahatoes (= honderdgerbte) in het n.o.-lijk deel van het landschap Bolaang-Mongondou, zijn er twee bergketens welke door de onderafdeeling loopen van O. naar W.; de noordelijke, bestaande uit het Boeloedoea- en het Kabila-gerbte, begint ten W. van de Lombaginrivier; de zuidelijke, het Mongondou-gerbte, begint bij het Woeloeer-mahatoes-gerbte en vindt, na de Molibagoe-inzinking, zijn voortzetting in het Bonégerbte, dat zich tot ver in het Gorontalo'sche uitstrekt. Daar verscheidene uitloopers van beide bergketens tot aan zee reiken, zijn de kusten veelal bergachtig, aan de Golf van Tomini in meerdere mate dan aan de Celebes-zee. De kustvlakten zijn dan ook veelal niet breed; de voornaamste zijn aan de n.kust: die tusschen de Poigar-rivier en den Maririheuvel, die tusschen laatstgenoemden heuvel en het Liwoenggerbte; voorts die van Lolak, Ajoeng, Sangkoep, Bintaena, Bohabal, Bolaang-Itang, Boroko en Boeko; aan de z.-kust worden aangetroffen de kustvlakten van Boejat, Kotaboenan, Togid, Motongkad, Noengan, Doemagin, Matandai, Pinolosian, Linawan en Molibagoe. Tusschen genoemde bergcomplexen vindt men twee groote hoogvlakten: van Mongondou en van Doemoga, van elkaar gescheiden door een 100 m. hoogen heuvelrug. De eerste hoogvlakte loopt naar het O. en N.O. op tot 500 à 600 m. en heeft een ruimen uitgang naar de n.-kust, tusschen het Boeloedoea-gerbte en de uitloopers van de Woeloeer-mahatoes; de uitgang naar het Z. is nauwer en kan worden beschouwd als de inzinking tusschen de uitloopers van de Woeloeer-mahatoes en het Mongondou-gerbte. Aan den n.o.-lijken rand van die hoogvlakte staat de vulkaan Ambang (2070 m.). De Doemoga-vlakte heeft naar het N. een nauwen uitgang langs de Lombaginrivier en naar het Z. door de inzinking tusschen het Mongondou- en het ten W. daarvan gelegen Bonégerbte. Terwijl de eerstgenoemde hoogvlakte veel eruptief gesteente, zwavel- en warmwaterbronnen heeft, is de Doemoga-vlakte vlak met een kleibodem

met op vele plaatsen een veenformatie. In het N.O. in de Woeloe-mahatoesbergen ligt nog de ± 1050 m. hooge Poigar-hoogvlakte, waarvan de bodemgesteldheid van vulkanischen aard is. Wat de mate van vruchtbaarheid betreft staan de hoogvlakten van Mongondou en Poigar bovenaan, dan volgen de kustvlakten en vervolgens de hoogvlakte van Doemoga.

Aan den rand der Poigarhoogvlakte ligt het bergmeer Danau Moöat, dat hoofdzakelijk gevondt wordt door de in het Z.O. daarin stroomende Montagai-rivier. In het N.W. wordt het meerwater door de Poigarrivier afgevoerd, die na door het kleine Iloloi-meer gegaan te zijn, in de Celebes-zee uitmondt. Zoowel de noord- als de zuidkust bestaat afwisselend uit strand en rotsen. Aan de n.-kust ligt een viertal eilanden, n.l. P. Molosing, tusschen Inobonto en de baai van Oeki, en P. Tiga tusschen Maëlang en Domisil. Aan de z.-kust vindt men een twétaal eilanden: P. Koemaké en P. Bomboajan, die de reede van Kotaboenan beschermen. Voorbij kaap Flesko vindt men P. Lampoe of P. Kelapa met een vuurtoren. Voor de kust bij Tobajagan liggen P. Pondang en P. Babi.

De meeste landingsplaatsen zijn gelegen aan een open kust, zooals; Bolaäng, Bolaäng-Itang en Boeko aan de Celebes-zee, en Nocangan en Molibagoe aan de Golf van Tomini. Gedurende een deel van het jaar zijn zij aan de n.-kust door de w.- en n.winden en aan de zuidkust door de zuidwinden van een geregelde communicatie over zee zoo goed als afgesloten. Baaien, te allen tijde voor de kleine scheepvaart geschikt, zijn in het N. die van Laboean-Oeki en Domisil in Bolaäng-Mongondou, benevens die van Boroko in Kaidipanbesar; in het Z. die van Djiko in Bolaäng-Mongondou en van Panango in Bolaäng-Oeki. De Laboean-Oeki-baai met een goede ligplaats voor zeeschepen is van het binnenland voor handelsverkeer nog niet toegankelijk. De aanleg van een behoorlijken verkeersweg daarheen zou van de noodlijdende onderafdeelingsskas te zware offers eischen. De reede van Inobonto is nog steeds de plaats, waar de K.P.M. booten, ook in den w. moesson, lossen en laden. Zij is door een autoweg verbonden met de onderafdeelingshoofdplaats Kotamobagoe op de volkrijke hoogvlakte van Mongondou; 8 km. oostelijk van Inobonto ligt de open reede van Bolaäng, de vroegere havenplaats. De rivieren in de onderafdeeling zijn te ondiep en te snelstroomend om van belang te kunnen zijn voor de scheepvaart; de voornaamste zijn, uitmondende in de Celebes-zee (van het O. af gerekend): de Kali Poigar, (op de grens met de Minahasa), de Kali Nonapan, de Bantik- of Bolaäng-rivier, de Lombagin-rivier (bij Inobonto), ontstaande uit de samenvloeiing, boven Lengagon, van de Ongkak-Mongondou en Ongkak-Doemoga; de kali Lolak, de kali Ajong, de kali Sangkoep (op de grens van Bolaäng-Mongondou met Bintaena); de kali Bohabak, de kali Bolaäng-Itang en kali Atinggola of Andagilé (op de grens van Kaidipanbesar met Gorontalo). In het Z., uitmondende in de Golf van Tomini, zijn vermeldenswaard de K. Boejat (op de grens met de Minahasa), de K. Togid, de K. Motongkad, de Molobog-rivier, de K. Nocangan (alle in Bolaäng-Mongondou) en de rivier van Molibagoe in Bolaäng-Oeki. Van al deze rivieren wordt door

de bevolking het meest gebruik gemaakt van de Lombagin met haar hoofdtakken en wel voor den afvoer van boschproducten (rotan, damar, hout).

De voornaamste wegen in het landschap Bolaäng-Mongondou zijn voor autoverkeer geschikt; de bruggen en duikers zijn zooveel mogelijk permanent gemaakt. De belangrijkste wegen zijn: 1. die van Kotamobagoe over Bolaäng (48 km.) en Poigar (75 km.) langs de kust naar de Minahasa; 2. die van Kotamobagoe over Doemoga, Doelodoeö naar Bolaäng-Oeki; 3. die van Kotamobagoe over Poöpo naar de grens met de Minahasa; 4. die van Pontodon over Bilalang naar Pasi en van Pasi naar Pinoba; 5. die van Kotamobagoe naar Mondajag en verder over Kotaboenan naar Togid. Van den weg Kotamobagoe naar Bolaäng gaat een verbeterd pad naar Laboean-Oeki (25 km.) en vandaar langs de kust naar Bintaena (60 km.). In dit landschap heeft men dat verbeterd pad loopen tot aan de grens met Kaidipanbesar. In dit landschap is de kustweg van Boroko (zetel van den bestuurder) over Bolaäng-Itang naar de grens met Bintaena voor het grootste gedeelte geschikt gemaakt voor autoverkeer; van Boroko naar het W. loopt een verbeterd paardenpad tot de grens met Gorontalo. In het landschap Bolaäng-Oeki heeft men alleen paardenpaden. Verkeersmiddelen zijn te water; prauwen, K.P.M. booten en op de rivieren ook vloten; te land: paarden, rijwielen, bendies, ossenkarren, personen- en vrachtauto's.

Alle kampoengs zijn waar mogelijk langs bestaande wegen aangelegd. In vele kampoengs zijn pleinen en om de bebouwde kom zijn tuinen aangelegd. Erven en kampoengwegen zijn goed onderhouden. De huizen staan op palen en zijn over het algemeen in Bolaäng-Mongondou behoorlijk gebouwd; zij bevatten elk één gezin. In de overige landschappen is aan de huisvesting der bevolking nog veel te verbeteren. De door afstammelingen van eertijds uitgeweken Minahassers bewoonde dorpen zijn op heuvels gebouwd. Ofschoon reeds meer dan een eeuw in Mongondou gevestigd, hebben zij zich niet in de inheemsche bevolking opgelost en zijn tot het Christendom overgegaan toen een zendeling-leeraar hier in 1905 zich kwam vestigen.

Omtrent de afkomst en stamafdeeling der inheemsche bevolking is met weinig zekerheid iets mede te deelen. Volgens een oude overlevering moet de vlakte van Doemoga de bakermat zijn van den Bolaäng-Mongondouer. Van daar zouden de nakomelingen van vier stamouders zich hebben verspreid naar de hoogvlakte van Mongondou; een deel vestigde zich bij den heuvel Mobondoe en vormde de bevolking van het tegenwoordige onderdistrict Pasi, terwijl een ander gedeelte zich nederzette bij den Toedoei (= top) Lolojan (de voorouders der bevolking van het tegenwoordige onderdistrict Lolojan). Later zouden op last van een zekerer radja Poenoek de in de vlakte van Doemoga achtergeblevenen zich naar de vruchtbare hoogvlakte van Mongondou hebben verplaatst. Van hier uit heeft verdere verspreiding naar de kuststreken plaats gehad. Alleen het eigenlijke Bolaängsche moet een oorspronkelijke bevolking, afkomstig van Boentalo (bij de baai van Oeki), hebben gehad. Elke kampoeng der hoog-

vlakke had aan de kust een bepaalde streek, waar uitsluitend haar bevolking heen trok om zout te maken en te visschen, met het gevolg, dat langzamerhand aldaar een nederzetting ontstond, die totaboean werd genoemd. Zoo hebben nu nog de kampoengs Mongkonai, Kopandakan en Mojok op de hoogvlakte respectievelijk als totaboean: Toetajan, Boejat en Motongkad aan de z.-kust, terwijl Pasi als totaboean Poigar aan de n.-kust heeft.

De inheemsche bevolking van Bolaäng-Oeki is van Gorontaloesche origine, terwijl die van Kaidipanbesar en Bintaena uit het Bwoolsche stammen.

De klasse-indeeling der bevolking was vroeger in hoofdzaak een vierdeelige: de adel (mododatoe), de tweede adel (bangsa kohongian), de vrije derde stand (bangsa toean in lipoe) en de slavenstand (bangsa ata). Na afschaffing van de slavernij en het pandelingschap zijn de laatstgenoemde twee standen vrijwel samengesmolten (zie de elfde en vijftiende jaargangen van de „Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelingennootschap”).

Het grootste gedeelte der inheemsche bevolking van de vier landschappen belijdt den Islam. Evenals in Tolitoli heeft de S.I. in deze streken vroeger een slechten invloed gehad op den politieken toestand, thans is dat niet meer het geval. Het Christendom wordt beleden door de meeste afstammelingen der geïmmigreerde Minahassers en door \pm 5000 inheemschen, v.n.l. Mongondouers. De kampoeng Boentak in het landschap Bintaena is bijna geheel tot het Christendom overgegaan. Heidenen worden nog in gering aantal aangetroffen in de kampoengs der geïmmigreerde Minahassers, in het onderdistrict Pasi, op de hoogvlakte van Doemoga en in Bintaena.

De inheemsche bevolking van elk landschap spreekt haar eigen taal. Het Maleisch wordt veel gesproken en verstaan.

Hoofdmiddel van bestaan der inheemsche bevolking is landbouw; bijkomende bronnen van inkomsten van eenig belang zijn: visscherij, kleinhandel, het inzamelen van boschproducten en het werken op ondernemingen of bij de landschapswerken. Rijst en maïs worden voornamelijk op ladangs verbouwd. De cultuur van rijst op sawahs neemt evenwel toe; sawahcomplexen vindt men o.a. in het landschap Kaidipanbesar, bij de kampoeng Pontak en bij Bolaäng-Itang en in het landschap Bolaäng-Mongondou, bij Toengoi en Kopandakan (op de hoogvlakte) en bij de kampoengs Kinolontagan, Boejat, Kajoemojondo en Motongkad. De verkregen oogst dient vrijwel geheel voor eigen consumptie. Rijst-tekorten worden aangevuld met maïs, oebisoorten en sagoo. Vreemdeelingen en ondernemingen zijn aangewezen op geïmporteerde rijst. De klappercultuur is zeer uitgebreid; de copra wordt uitgevoerd naar Manado, Gorontalo en Makassar. Ook de koffiecultuur breidt zich uit. Op de bestaande landbouwconcessies (25) en erfpachtperceelen wordt voornamelijk klappercultuur gedreven. Slechts de onderneming Modajak plant alleen koffie. Tabak wordt door de bevolking voor binnenlandsche consumptie verbouwd. De veestapel is voldoende voor de behoeften der bevolking; uitvoer van vee heeft niet plaats. De industrie is

van weinig belang. Te Boroko (landschap Kaidipanbesar) is een weefschool opgericht. Goudwasscherij komt niet voor. Er zijn nog 2 mijnbouw-exploitatie en exploratie-maatschappijen; de ontvangsten uit eijns en vastrecht daarvan zijn evenwel voor 1934 pro memorie geraamd. De visscherij levert nauwelijks voldoende op voor de binnenlandsche consumptie. Gedroogde en gezouten visch wordt ingevoerd van Makassar. Jacht wordt beoefend — maar niet als middel van bestaan — op wilde varkens, herten, anoa's, babi-roesa en vogels. Ter bescherming van den landbouw wordt ook gebruik gemaakt van varkensgif, verstrekt door het bestuur. Als gevolg van de lage prijzen der boschproducten (rotan, damar, hout) is de inzameling en uitvoer daarvan zeer achteruitgegaan, ofschoon de meeste bergen nog met zwaar bosch bedekt zijn, waarin veel goede houtsoorten (ebben- en ijzerhout) evenals rotan, damar en pakoe-dara voorkomen. Voor het kappen van hout worden tegen betaling, ten behoeve der onderafdeelingkas, licenties verstrekt. De handel op de pasars, vooral te Kota-mobagoe (onderafdeelingshoofdplaats) is druk. Opkoop van inheemsche producten geschiedt door uitheemsche handelaren, voornamelijk agenten van te Manado gevestigde firma's.

De gezondheidstoestand der bevolking is over het algemeen vrij gunstig.

Het onderwijs wordt verzorgd door de zending (in het landschap Bolaäng-Mongondou en Boroko) en de zelfbesturen.

De financiële toestand der onderafdeelingkas is ongunstig. De inkomsten zijn sterk gedaald. De belastingen zijn: inkomstenbelasting, opcenten, crisisheffing, personeele belasting, motorvoertuigenbelasting, recht op de inzameling van boschproducten en slachtbelasting. De opbrengst van den afkoop van heerendiensten wordt geheel verbruikt voor de uitvoering van heerendienstwerken. Andere inkomsten zijn: Gouvernementschadeloosstellingen voor de overname van de heffing van uitvoerrechten en het havenbeheer en verder inkomsten uit landbouwconcessies en erfpachtperceelen, verhuur van gronden, verhuur van landschapsgebouwen en van zitplaatsen op pasars, uit kapvergunningen enz. Een groot deel der inkomsten moet besteed worden aan de betaling van de restitutiepost, de bezoldigingen en toelagen voor reis- en verblijfkosten der zelfbestuurders, inlandsche hoofden en ambtenaren en ambtstoelagen der zelfbestuurders. Een crisiskorting van 17% wordt toegepast op de bovengenoemde bezoldigingen.

De rechtspraak geschiedt volgens art. 19 der Zelfbestuursregelen 1927 en daarop berustende zelfbestuursverordeningen en residentsbesluiten.

Hieronder volgen eenige bijzonderheden omtrent elk der landschappen afzonderlijk:

Bolaäng-Mongondou (zie Dl. I) is het grootste der vier bovengenoemde landschappen. Het wordt begrensd: ten N. door de Celebes-zee; ten O. door de Minahasa, waarvan het gescheiden is door de Poigar-rivier van haar monding in de Celebes-zee tot aan het meer Holoï; door den o.- en z.-oever van dit meer tot daar, waar de Poigar-rivier erin stroomt; door deze rivier tot aan haar oorsprong uit het meer Danau (Moöat), daarna door den n.- en o.-oever van dit meer tot de uitmonding daarin van de Mon-

tagai-rivier; verder door deze rivier tot haar oorsprong op den B. Kolodaän, gelegen in de waterscheiding tusschen de Celebes-zee en de Golf van Tomini; voorts door genoemde waterscheiding tot den oorsprong van de Boejat-kiri-rivier op het Liandoekgebergte, door deze rivier tot haar uitmonding in de Boejat en ten slotte door laatstgenoemde rivier tot haar uitmonding in de Tomini-bocht. Ten Z. wordt het landschap begrensd door de Golf van Tomini en ten W. door de landschappen Bintaena en Bolaäng-Oeki, van welke het gescheiden is door de Sangkoeb-rivier van haar uitmonding in de Celebes-zee tot haar samenvloeiing met de Biaoe-rivier; vervolgens door deze rivier tot haar bronnen op de primaire waterscheiding tusschen n.- en z.-kust; verder door die waterscheiding z.o.-waarts gaande tot den B. Sogoeë en ten laatste door den van hier gaanden uitlooper in z.-lijke richting over de toppen Tapa, Tolendang en Panang tot Tandjoeng Labotta aan de Golf van Tomini.

De bevolking van Bolaäng-Mongondou bestaat uit 113 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 54.039 Inlanders, 760 Chinezen, 179 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 55.091 zielen (zie tabel 19, Dl. II, Indisch Verslag 1933). De inheemschen zijn voor het grootste gedeelte Mohammedaan, voor een kleiner gedeelte Christen. Het Christendom wordt hier gepropageerd door het Nederlandsche zendelinggenootschap. Heidenen heeft men nog alleen onder de afstammelingen der vroeger naar hier uitgeweken Minahassers.

De oude contracten met Bolaäng-Mongondou en de drie andere landschappen zijn ongeveer gelijklopend aan die met het landschap Boeol (zie aanv. artikel BOEOL). Het laatste lange contract werd gesloten op 22 October 1895 met Riedel Manual Manoppo en zijn mantri's, goedgekeurd bij G.B. van 8 Juli 1896 no. 4. Het bevatte 34 artikelen (model contract 1894) en deed de gouvernementele bemoeienis met het landschap toenemen. Suppletoire overeenkomsten werden daarna gesloten: 1. op 2 April 1898 betreffende den mijnbouw (G.B. 4 Juni 1898 no. 2); 2. op 2 April 1898 betreffende de uitvoerrechten (overname daarvan tegen een schadeloosstelling van f 4500, goedgekeurd bij G.B. van 14 Mei 1898 no. 28); 3. op 25 Mei 1901 betreffende de verdeling der schadeloosstellingen (G.B. van 4 Augustus 1901) en 4. op 29 Maart 1901 omtrent overname van het havenbeheer tegen een schadeloosstelling van f 300 (G.B. 15 Januari 1902 no. 43). In 1900 werd de politieke toestand in het landschap ongunstig wegens oppositie van eenige hoofden en een deel der bevolking tegen den radja. Meer directe bemoeienis van het Gouvernement werd noodig geacht en een controleur met de noodige bestuursmiddelen werd te Kotabaroe op de hoogvlakte van Mongondou geplaatst. De ontevredenheid der bevolking uitte zich in Augustus 1902 door een aanval op de gevangenis te Poëpo, waardoor het zenden van een militaire macht werd noodig geacht. De radja Riedel Manual Manoppo werd bij G.B. van 12 December 1902 no. 10 van zijn waardigheid ontheven en vervangen door Datoe Cornelis Manoppo, die een akte van verband teekende op 3 October 1905, goedgekeurd bij G.B. van 24 Januari 1906 no. 7. Onder het be-

stuur van dezen radja keerden rust en orde terug en konden de militairen in 1906 worden teruggezonden. Met hem werd op 12 Maart 1907 een suppletoire overeenkomst gesloten ter nadere regeling van de grenzen van het landschap, die in vorige contracten minder juist waren omschreven. Die regeling werd goedgekeurd bij G.B. van 12 September 1907 no. 30. Het lange contract van 1895 werd in 1912 vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, afgelegd door bovengenoemden radja Datoe Cornelis op 8 October van dat jaar en goedgekeurd bij G.B. van 12 Februari 1913 no. 49. Deze radja stierf in Februari 1927. Zijn zoon werd door den Resident van Manado tijdelijk tot waarnemend bestuurder aangesteld en in Juli 1927 door de regering als zelfbestuurder aangewezen. Den 28sten Juni 1928 teekende hij een akte van verband, die bij G.B. van 11 Januari 1929 no. 4x werd goedgekeurd. Het ambt van djogogoe is gesupprimeerd. Bolaäng-Mongondou heeft dus geen landsgrootten meer. Districtshoofden en onderdistrictshoofden werden vroeger weleens aangemerkt als landsgrootten. Zij zijn nu evenwel gewone zelfbestuursambtenaren, wier aanstelling geschiedt door den zelfbestuurder onder goedkeuring van den Resident van Manado. Er zijn thans twee districtshoofden (pengocloe's) van Mongondou en Bolaäng, benevens 5 onderdistrictshoofden (major cadato) van Kotaboenan (eigenlijk een district), Doemoga (zelfstandig onderdistrict), Lolajan, Pasi en Bolaäng. De radja (zelfbestuurder) geniet een maandelijksche bezoldiging van f 500 benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten en een ambtstoelage. Ook de districts- en onderdistrictshoofden worden uit de onderafdeelingkas bezoldigd en genieten een toelage voor reis- en verblijfkosten. Op de bezoldigingen van den bestuurder en bovengenoemde hoofden wordt een crisiskorting van 17% toegepast. De kampoenghoofden (sengadi's) zijn onbezoldigd, doch genieten collecteloonen. De bestuurder heeft nog eenige inkomsten uit z.g. domeinen (gering) en uit het uitsluitend recht op de vischvangst uit het moeras Boenong bij Togid aan de kust van Kotaboenan en uit het meer Danau.

Bintaena (zie Dl. I) is het kleinste der vier verbonden landschappen en vormde oudtijds een regentschap van Bolaäng-Mongondou. Zijn grenzen zijn: ten N. de Celebes-zee; ten O. de Biaoe-rivier van haar bronnen op de hoofdwaterscheiding tusschen de n.- en z.-kust stroomafwaarts tot haar samenvloeiing met de Sangkoeb-rivier en verder deze stroom tot zijn monding in de Celebes-zee (grens met Bolaäng-Mongondou); ten Z. de primaire waterscheiding tusschen de n.- en z.-kust (grens met Bolaäng-Oeki) en ten W. de meridiaan over de oude monding der Biontong-rivier aan de Celebes-zee, de zoogenaamde Boenong-diti (grens met Kaidipanbesar).

De bevolking van Bintaena bestaat uit 4 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 2172 Inlanders, 18 Chinezen en 84 andere Vreemde Oosterlingen, of tezamen 2278 zielen. De godsdienst van het overgrootste deel der inheemsche bevolking is de Islam; de bewoners der kampoeng Hoentoeck, die eenige jaren geleden nog heidenen waren, zijn nu bijna allen tot het Christendom overgegaan.

Het laatste lange contract van Bintaena werd 22 Juli 1895 gesloten met den radja Mohamad Datoengsolang en mede onderteekend door zijn mantri's. Het werd goedgekeurd bij G.B. van 8 Juli 1896 no. 4 en bevatte vrijwel dezelfde bepalingen als het laatste lange contract met Bolaäng-Mongondou. Het werd aangevuld door de volgende supplettoire overeenkomsten: van 25 Juli 1897 (G.B. 24 September 1897 no. 17) betreffende den mijnbouw; van 9 September 1897 (G.B. 14 Mei 1898 no. 28) betreffende de overname door het Gouvernement van het recht tot heffing van uitvoerrechten tegen een jaarlijksche schadeloosstelling groot f 100; van 26 Maart 1901 (G.B. 15 Januari 1902 no. 43) betreffende de overname van het havenbeheer door het Gouvernement tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van f 25; van 21 Februari 1907 (G.B. 12 September 1907 no. 30) betreffende de vaststelling der grenzen van het landschap. Bovengenoemde radja Mohamad Datoengsolang is in 1895 aan het bestuur gekomen na het teekenen van een akte van verband, goedgekeurd bij G.B. van 13 October 1895. Hij is nog in functie en onderscheiden met de kleine gouden ster, woont te Bintaena, heeft geen landsgrooten of mantri's meer en als hulp slechts een bezoldigden schrijver. Uit de onderafdeelingkas geniet hij een bezoldiging van f 150 's maands (met een korting van 17%), een toelage voor reis- en verblijfkosten en een ambts-toelage. De kamponghoofden, sengadi's, zijn onbezoldigd en ontvangen slechts collecteloo- nen.

Kaidipanbesar (zie Dl. II) is ontstaan door de samenvoeging van de landschappen Kaidipan en Bolaäng-Itang onder den bestuurder van het laatstgenoemde landschap Ram Soeit Pontoh, die daarvoor op 26 April 1913 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 31 Juli 1913 no. 30 (zie over de samenvoeging de G.B. van 16 September 1912 no. 9 en van 1 Februari 1913 no. 39). Bij verklaring van den bestuurder van 16 November 1914, goedgekeurd bij G.B. van 21 Februari 1916, werden de grenzen van het nieuwe landschap vastgesteld. Die grenzen zijn thans: ten N. de Celebes-zee; ten O. de meridiaan over de oude monding der Biontong-rivier aan de Celebes-zee, de zoogenaamde Boenongditi, (met Bintaena), ten Z. de primaire waterscheiding tusschen n.- en z.-kust (met Gorontalo) en ten W. de Andagilrivier van haar monding in de Celebes-zee tot de primaire waterscheiding voo- rnoemd (met Gorontalo). De enclave, gelegen in de onderafdeeling Kwandang der afdeling Gorontalo, omvattende het gebied der kam- poengs Centoema en Imana, werd ingevolgt verklaring van het zelfbestuur van Kaidipan- besar ddo. 16 November 1914 aan het Gouver- nement afgestaan en daarna toegevoegd aan het rechtstreeks bestuur gebied (onderafdeeling Kwandang).

De bevolking van Kaidipanbesar bestaat uit: 6 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 10.004 Inlanders, 65 Chineezen en 160 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 10.235 zielen (vide tabel 19, 2e dl. Ind. Verslag 1933). De inheemsche bevolking is zoo goed als geheel Mohammedaan; slechts enkelen zijn Christen geworden; heidenen vindt men niet in het land-

schap. De oude contracten met Kaidipan en Bolaäng-Itang zijn ongeveer gelijkloidend aan die van Bolaäng-Mongondou. Ook daar werden bij supplettoire overeenkomsten in 1897 rege- lingen getroffen betreffende den mijnbouw en werd het recht tot heffen van uitvoerrechten overgenomen tegen een jaarlijksche schade- loosstelling in elk landschap van f 150, terwijl in 1901 werd overgenomen het havenbeheer tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van f 40 in elk landschap. De bestuurder Ram Soeit Pontoh is nog in functie en woont in Boroko. Hij is gedecoreerd met de kleine gouden ster en geniet uit de onderafdeelingkas een bezoldiging van f 200 's maands (minus 17% korting) benevens een ambts-toelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De twee voormalige landschappen Bolaäng-Itang en Kaidipan vormen thans twee districten, het eerste onder een djogoegoë en het tweede onder een marsaoleh. Het laatste ambt wordt thans waargenomen door den eerstgenoemde titularis, wiens bezoldiging uit de onderafdeelingkas f 150 (— 17% korting) bedraagt; hij krijgt ook een toelage voor reis- en verblijfkosten. De kamponghoofden, se- ngadi's, zijn onbezoldigd en genieten slechts col- lectelooenen.

Bolaäng-Oeki (zie Dl. II). De grenzen van dit landschap zijn: ten N. de waterscheiding tus- sehen n.- en z.-kust; ten O. de secundaire wa- terscheiding, welke, aansluitende aan de Goe- noeng Sogoë van de primaire waterscheiding op de n.-grens, zich over de bergen Goenoeng Tapa, Tolondad en Panang in ongeveer z.-lijke richting uitstrekt tot Tandjoeng Labotta; ten Z. de Tomini-bocht; ten W. de rug van het Ho- najokiki-gebergte van de tandjoeng Hoena- jokiki tot de bronnen van de Talodoë-rivier in het primair waterscheidingsgebergte (zie G.B. 1 Maart 1913 no. 9).

De bevolking van Bolaäng-Oeki bestaat uit 5 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 4449 Inlanders, 13 Chineezen en 7 andere Vreemde Oosterlingen of tezamen 4474 zielen (tabel 19, deel II, Indisch Verslag 1933). De Bolaäng-Oekiërs, oorspronkelijk afkomstig uit het Go- rontaloesche, beweren eertijds het eiland Lembeh (bij Kéma in de Minahasa) te hebben bewoond, vandaar weer naar Gorontalo en later naar Bo- laäng-Oeki te zijn getrokken. Zij belijden den Islam; slechts enkele Christenen vindt men onder hen. Heidenen komen niet voor in het landschap. De oude contracten met het zelfbestuur van Bolaäng-Oeki zijn vrijwel gelijkloidend aan die van Bolaäng-Mongondou. Het laatste lange con- tract was van 11 September 1895, gesloten met Willem van Gobel en zijn mantri's en goedge- keurd bij G.B. van 8 Juli 1896 no. 4. Het werd aangevuld bij supplettoire overeenkomsten: van 26 Juli 1897 (G.B. 24 September 1897 no. 17) betreffende den mijnbouw; van 19 September 1897 (G.B. 14 Mei 1898 no. 28) betreffende de overname van het recht tot heffen van uitvoer- rechten tegen een schadeloosstelling van f 100 's jaars; van 25 Mei 1901 (G.B. 15 Januari 1902 no. 43) betreffende de overname van het haven- beheer tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van f 40. Willem van Gobel werd opgevolgd door Hasan van Gobel, die op 23 Juni 1903 een akte van verband teekende, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 27 October 1903. Onder hem werd

een suppletoire overeenkomst gesloten betreffende de vaststelling der grenzen van het landschap en wel op 17 Maart 1907, goedgekeurd bij G.B. van 12 September 1907 no. 30. Het lange contract van 1895 werd in 1912 vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, die op 3 October 1912 door Hasan van Gobel werd afgelegd en bij G.B. van 12 Februari 1913 no. 49 werd goedgekeurd. Deze radja is nog in functie, woont in de kampong Molibagoe en geniet uit de onderafdeelingkas een maandelijksche bezoldiging van f 150 (— 17% korting) benevens een ambtstoelage en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De radja wordt in het bestuur bijgestaan door zijn zoon Eduard, die in 1927 tot radja-moeda werd aangesteld. De kampong-hoofden, sengadi's, genieten geen bezoldiging maar ontvangen alleen collecteloon.

Literatuur (Aanv.): W. Dunnebie, *Verloven en trouwen in Bolaäng-Mongondou*, T.B.G. 1931, 530; *Bolaäng-Mongondou A future paradise for European Cultivators*, by Spectator, m.k. en ill. *Sluyters Monthly* 2 (1921), 17; W. Dunnebie, *Zelfbestuur in Bolaäng-Mongondou* (1916); *Adatr. bund. XXXIII*, blz. 368.

BINTAOENA. Zie BOLAÄNG-MONGONDou, BINTAOENA, KAIDIPANBESAR, BOLAÄNG-OEKI.

KAIDIPANBESAR. Zie BOLAÄNG-MONGONDou, BINTAOENA, KAIDIPANBESAR, BOLAÄNG-OEKI.

BOLAÄNG-OEKI. Zie BOLAÄNG-MONGONDou, BINTAOENA, KAIDIPANBESAR, BOLAÄNG-OEKI.

TALAUD-EILANDEN (DE) (Zie deel IV) vormen sedert 1912 een zelfstandig zelfbesturend landschap met eigen landschapskas. De radja's der Sangihe-eilanden hebben van al hun aanspraken op de tot het gebied van hun landschappen behorende djogoegoeschappen op de Talaud- en Nanoesa- (zie Dl. III) eilanden ten behoeve van de Nederlandsch-Indische regering afstand gedaan bij akten (verklaringen), onderscheidenlijk gedagteekend Siaoë 6 Mei 1912, Taboëkan 11 Mei 1912, Kandhar- Tarocna 13 Mei 1912, Manganitoe 13 Mei 1912 en Tagoelandang 15 Mei 1912. Bij G.B. van 18 Februari 1915 no. 18 werden bovenbedoelde verklaringen goedgekeurd en de daarbij afgestane djogoegoeschappen vereenigd tot één zelfbesturend landschap, onder den naam *Talaud-eilanden*. Voorts werd bij art. 4 van datzelfde besluit bepaald, dat het zelfbestuur van het nieuwe landschap voorloopig zou worden uitgeoefend door een raad van djogoegoë's (landsgrooten), samengesteld uit de hoofden van de op deze eilanden aanwezige djogoegoeschappen en voorgezeten door den Controleur der Talaud-eilanden. Genoemde raad heeft op 27 Maart 1916 de korte verklaring volgens uniform model afgelegd, die bij G.B. van 29 September 1916 no. 3 werd goedgekeurd. Met instemming der landsgrooten werd evenwel bij G.B. van 15 Juli 1921 no. 24 bovenbedoeld art. 4 van het besluit van 18 Februari 1915 no. 18 ingetrokken en tevens machtiging verleend om J. S. Tamawiwi de korte verklaring (volgens uniform model) te doen afleggen. Dit is geschied op 8 September 1921 en de betreffende akte is goedgekeurd bij G.B. van 28 Juli 1922 no. 31. Het aantal djogoegoë's, in 1915 nog 5 bedragende, werd successievelijk verminderd tot 2 (van Liroeng en Nanoesa). Zij zijn

geen landsgrooten meer, maar districtshoofden, dus zelfbestuursambtenaren.

Het landschap Talaud-eilanden vormt met de vijf landschappen der Sangihe-(Sangi-) eilanden tezamen de afdeeling Sangihe- en Talaud-eilanden, omvattende de eilandengroep van dien naam, waaronder begrepen de Nanoesa-eilanden en het eiland Palmas (Miangas), onder het rechtstreeksch bestuur van den Resident van Manado en bestaande uit één gelijknamige onderafdeeling, onder een controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur met standplaats Tahoëna, bijgestaan door een gezaghebber bij het B.B. met een door het hoofd van gewestelijk bestuur aan te wijzen standplaats (zie Ind. Stb. 1932 no. 571, gewijzigd bij Ind. Stb. 1933 no. 120).

De eigenlijke Talaud-eilanden bestaan uit drie groote eilanden t.w. Karakélong, Salibaboe en Kaboeroean (Kabaroean), benevens eenige kleinere. Zij zijn heuvelachtig en hebben vlakke kuststrooken met eenige kleine riviertjes. De voornaamste plaats is op Karakélong (het grootste eiland): Béo, Essang, Lobo, Banada, Rainis, Niampak en Kiama; op Salibaboe: Liroeng, Morongé en Salibaboe; op Kaboeroean: Mangarang en Kaboeroean.

Ten N.O. van de Talaud-groep liggen de Nanoesa-eilanden, 7 in getal, waarvan de voornaamste zijn Karatoeng (Karatou), Nanoesa of Mehampi (Mengampit) en Kakaroetan (Kakelotan). Op eerstgenoemd eiland vindt men een kampong van denzelfden naam, terwijl op Mehampi worden aangetroffen de kampongs Mehampi, Laloehé en Dampoësi. De eilanden zijn vrij klein en vlak, behalve Mehampi en Kakaroetan, waarop heuvels zijn. Noordelijk van deze eilandengroep ligt Miangas (zie Dl. I, blz. 826 en Dl. II) een klein eilandje, waarover jarenlang een geschil heeft bestaan met de Vereenigde Staten van Amerika, die het gerekend wilden zien tot het grondgebied der Philippijnen. In 1928 werd eindelijk bij scheidsrechterlijke uitspraak beslist, dat het eiland Miangas in zijn geheel een deel vormt van het Nederlandsche grondgebied. In Mei 1929 werd op plechtige wijze de Nederlandsche vlag daar geheschen.

De verbinding tusschen de eilanden en met de buitenwereld geschiedt per zeilprauw en booten van de K.P.M. Het landschap bezit groote sloepen met aanhangmotor en een radiostation te Béo. Bijna alle negorijen zijn overland door goede wegen met elkaar verbonden. Vele dier wegen zijn geschikt voor rijkverkeer. De voornaamste rijweg verbindt Béo met Rainis, aldus West- met Oost-Karakélong.

De bevolking der Talaud-eilanden bestaat uit 31 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 23.566 Inlanders, 225 Chinezen, 16 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 23.838 zielen. De inheemsche bevolking is van Alfoerschen stam en geheel tot het Christendom overgegaan (protestantsch). Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. De klapperteelt is een ware volkscultuur. Het hoofdvoedsel is rijst, die in groote hoeveelheden moet worden ingevoerd. Wel heeft men hier en daar sawahs, maar de productie is nog niet voldoende. Andere voedingsmiddelen zijn sagoe, aardvruchten, pisang. De vischvangst levert niet voldoende op, zoodat veel gedroogde visch wordt ingevoerd. De notemuskaatecultuur is zeer achteruitgegaan. Nijverheid en veeteelt zijn

van weinig belang. Varkens worden veel gehouden. Runderen zijn in het bezit van Chineezen en zendelingen. In het vervaardigen van prauwen is de bevolking zeer bedreven. Het vervaardigen van koffwoefscels geschiedt nog in geringe mate. Ebbenhout en rotan komen voor. Van de rotan worden matten gevlochten en weleens uitgevoerd. Voor het kappen van hout zijn kapvergunningen noodig, welke tegen betaling ten behoeve van de landschapskas worden verleend. Deze kas is noodlijdend. De voornaamste inkomsten komen uit belastingen: inkomstenbelasting, opeenten daarop, crisisheffing, personeele belasting en slachtbelasting, motorvoertuigenbelasting en inkomsten uit kapvergunningen. Andere inkomsten worden verkregen uit grondhuur en verhuur van zitplaatsen of pasars. Op de uit de landschapskas betaalde inkomsten van den bestuurder, de inlandsche hoofden en ambtenaren wordt een korting van 17% toegepast. De in den aanvang van dit artikel vermelde bestuurder J. S. Tamawivi is in Augustus 1930 overleden, waarop met de waarneming van de waardigheid van bestuurder is belast zijn broeder Metoesala. Hij is nog in functie en geniet een bezoldiging van f 250 's maands benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten. In het bestuur wordt hij bijgestaan door twee djogoego's (te Liroeng en Nanocsa), die uit de landschapskas mede bezoldiging en een toelage voor reis- en verblijfkosten genieten. De kampoenghoofden (kapitein-laet) genieten geen bezoldiging, maar alleen collecteloon.

De rechtspraak is geregeld bij art. 17 der Zelfbestuursregelen 1927. Zie verder het artikel over de zelfbesturende landschappen op de Sangihe-eilanden.

Literatuur: H. J. Stokking, Gebruiken bij zwangerschap en geboorte op Talaot, Med. Ned. Zend. Gen. 1919, 219; Id., Gebruiken der Talaocerezen bij de scheepvaart, Med. Tijdsch. v. Zendingwetensch. 1922, 149; Id., Gebruiken bij den rijstbouw op Talaot in hetzelfde tijdschr., zelfde jaarg. blz. 242; Id., Geesten en vroegere geestenverering op Talaot, in hetzelfde tijdschr., 1923, blz. 108.

De SANGIHE- (SANGIR of SANGI) EILANDEN (zie Dl. III) liggen ten N. van de Minahasa en bestaan uit drie groote eilanden: Groot-Sangihe, Siaoe en Tagoelandang, benevens tal van kleine eilandjes. Zij zijn verdeeld in 5 zelfbesturende landschappen: *Kandaha-Tahoena* (Kandhar-Taroena), *Mangunitoe*, *Taboekan*, *Siaoe* en *Tagoelandang*: de eerste drie zijn gelegen op Groot-Sangihe en de twee andere op de gelijknamige eilanden. Genoemde landschappen hebben gemeenschappelijk één vermogen met gemeenschappelijke lasten en baten, welke verhandeld worden door de onderafdeelingkas Sangihe-eilanden. Zij vormen met het zelfbesturende landschap Talaud-eilanden de onderafdeeling Sangihe en Talaud-eilanden der gelijknamige afdeling, die onder het rechtstreeksch bestuur van den Resident van Manado staat (zie Ind. Stb. 1932 no. 571, gewijzigd bij Ind. Stb. 1933 no. 120). De controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur, hoofd der onderafdeeling, is gevestigd in de kampoeng Tahoena.

Geschiedenis. De eerste maal werden de Sangir-eilanden genoemd in het verhaal van den tocht van Portugeezen van Matan (Borrico) naar

Tidore in 1521. Daarna hadden nog vluchtige aanrakingen met die eilanden plaats. Eerst toen de paters Jezuïeten optraden kon van een duurzamer aanraking en invloed worden gesproken. Deze dagteekenden van 1563, toen pater Magalhaes van den Portugeeschen bevelhebber van Ternate, Henrique de Sa, vergunning kreeg om een kruistocht naar de n.-kust van Celebes mede te maken. Siaoe werd aangedaan; de vorst van dit rijkje ging over tot het Christendom, hetgeen tot een opstand van het meerendeel zijner onderdanen aanleiding gaf. Met behulp der Portugeezen van Ternate werd hij in zijn gezag hersteld. De Jezuïetische pater Mascarenhas was de eerste Europeaan, die zich vrijwillig eenigen tijd onder de Siaoeërs ophield. Hij bezocht ook Kalongan op Sangihe en doopte daar den radja en vele anderen. Hij verbleef er tot 1569, in welk jaar op Siaoe met Portugeesche hulp het gezag van den radja wederom definitief werd hersteld. In 1599 kwamen de eerste Nederlanders onder Van Waerwijck te Ternate. Het rijk van den Sultan van Ternate moest zich toen hebben uitgetrekt van Soembawa tot en met een deel van Mangindanaoe (Philippijnen). Het eerste contract der Nederlanders met Ternate was gedagteekend 26 Mei 1607. Daarin worden Pangasaré (Tagoelandang) en Sangihe voor het eerst genoemd als behorende tot Ternate; de koning van Ternate gaf zijn „magt in die der Hollanders over en erkent (die) als een schutsel en beschermheer”. Daarmede begonnen de politieke betrekkingen tusschen de Nederlanders en de bewoners der Sangihe- en Talaud-eilanden. Bij het bekendmaken in Indië van den Munsterschen vrede van 1648 hadden de Spanjaarden (in 1580 was Portugal door Spanje veroverd) een kasteel op Ternate, eenige posten op Tidore en een post op Siaoe. Langzamerhand verlieten de Spanjaarden die posten, zoodat in 1663 nog alleen Siaoe bezet was. Gouverneur Padtbrugge wist in 1677 koning Amsterdam van Ternate over te halen, op grond van zijn oude rechten op Siaoe, de Spanjaarden aldaar aan te vallen; zij werden toen vandaar verdreven (Ternate was tot het Bongaaisch tractaat van 1667 toegetreden en had beloofd geen gezanten van vreemde natieën te zullen ontvangen en geen vreemde Europeanen in zijn rijk toe te laten). Dat de band tusschen de Sangihe- en Talaud-eilanden met Ternate destijds al heel los was, blijkt wel uit het feit, dat, ofschoon zij in 1664 nog onder Ternate ressorteerden, Tagoelandang in dat jaar een contract sloot met de O.I.C., het eerste waarvan de geschiedenis gewaagt. Siaoe werd na de verdrijving der Spanjaarden in 1677 tegelijk met Groot-Sangihe, Tagoelandang en de Talaud-eilanden aan de Compagnie „opgedragen”. Te Oeloe, de hoofdplaats van Siaoe, werd een militaire bezetting gelegd in het fort „Doornenburg”, welke post evenwel in 1696 werd opgeheven. Na de verovering van Siaoe werd door Padtbrugge op 3 November 1677 een contract gesloten met de vorsten en rijks-grooten van Taboekan, Taroena, Kandhar en Tagoelandang, o.m. inhoudende dat genoemde landschappen in eigendom aan de Compagnie werden afgestaan en door haar weder aan de bestuurders in leen werden gegeven, en dat geen andere dan de gereformeerde Christelijke godsdienst zou worden toegelaten. Na dien is het rustig gebleven op alle eilanden. Het bekeerings-

werk werd door predikanten en later door zendingen voortgezet. Het duurde tot April 1862 voordat gewapend optreden noodig was en wel tegen Socioesche zeerovers, die nabij Karakélong (Talaud-eil.) door de „Reteh” werden overvallen en vernietigd. In 1894 werd door een eigenmachtig opgetreden djogogoe onrust verwekt op Noord-Karakélong. Met behulp der bevolking en hoofden van Zuid-Karakélong werd toen de kampoeng Arangkaa getuchtigd door de „Zee-duif”; de hoofdaanlegger sneuvelde en de andere hoofdpersonen werden gevangen genomen, waarna de rust terugkeerde.

Na de teruggave der koloniën aan de Nederlanden in het begin van deze eeuw zijn de eerste contracten gesloten in 1818 en 1828. Bij het laatste werd de verplichting tot levering van klapperolie opgeheven; overigens kwamen daarin voornl. bepalingen voor omtrent de erkenning van het oppergezag van Nederland, de belofte dat Nederland de landschappen zou beschermen; de verplichting om Nederland te helpen met manschappen en vaartuigen, het verbod om met andere Europeesche en Inlandsche mogendheden verbonden te sluiten en het recht van het Gouvernement tot aanstelling en ontslag van de radja's. In latere contracten werden eenige beperkende bepalingen weggelaten (o.a. het verbod van toelating van vreemde schepen), doch kwamen daarvoor in de plaats klemmender bepalingen ten aanzien van het rechtswezen, den handel, de toelating van vreemdelingen, de plaatsing van ambtenaren enz. De laatste lange contracten met de 5 zelfbesturen der Sangihe-eilanden werden in November 1899 gesloten en alle gelijktijdig goedgekeurd bij G.B. van 1 April 1902 no. 24. Daarin zijn bovenstaande bepalingen opgenomen en nader omschreven, ook de bij verschillende supplettoire overeenkomsten bedongen rechten. De radja's en mantri's verklaren dat hun landschappen tot het grondgebied van Nederlandsch-Indië behooren en beloven mitsdien trouw, gehoorzaamheid en onderwerping aan het Gouvernement van N.I. en aan zijn vertegenwoordigers; zooals dit een leenman betaamt. Alle den handel belemmerende gebreken zijn afgeschaft en voor de toekomst verboden; de door de radja's uit te reiken zeebrieven en jaarpassen moeten medeondertekend worden door den Resident van Manado. Verder zijn bepalingen opgenomen omtrent de toelating van vreemdelingen; de vestiging van Chineezen en andere oostersche vreemdelingen, het recht tot het verleen van mijnbouwconcessies en ondernemingen van landbouw door het Gouvernement; nopens de door de zelfbesturen te heffen belastingen; het recht van het Gouvernement tot het heffen van belastingen, afgescheiden van de hiervóór genoemde, alsmede tot het heffen van in- en uitvoerrechten, en haven- en ankeragegelden. Omtrent deze laatste punten werden in 1901 supplettoire overeenkomsten gesloten, alle gelijktijdig goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1902 no. 43, waarbij het Gouvernement het recht verkreeg tot heffing van die gelden van de onderhoorigen van de zelfbesturen, terwijl daarbij tevens geregeld werd de aanstelling van havenmeesters. Bij supplettoire contracten van 1905, goedgekeurd bij G.B. van 2 April 1906 no. 7, werd het bedrag van bovengenoemde belasting gewijzigd en bepaald op / 4 per belastingplichtige

der Inlandsche bevolking. Verder vindt men in de contracten van 1899 bepalingen omtrent het muntwezen, wie onderhoorigen zijn van het Gouvernement en omtrent de rechtspraak, politie, verbod van slavernij en pandelingschap, toegang van zee- en rivierroof, verbod van hanengevechten en van invoer van vuurwapenen en buskruit. Volksonderwijs, vaccine en teelt van nuttige gewassen moeten worden bevorderd.

Deze lange contracten van 1899 en aanvullingen zijn vervangen door korte verklaringen volgens uniform model, die werden afgelegd: *a* door Salmon Ponto, bestuurder van het landschap Kandhartaroena (Kendahé-tahoena) op 9 Maart 1910; *b* op denzelfden datum door Willem Manuel Pandengsalang Mocodompis, bestuurder van het landschap Manganitoe; *a* en *b* goedgekeurd bij G.B. van 6 Juni 1911 no. 9; *c* door David Sarapil, radja van Taboekan op 30 November 1910 en *d* door Laurentius Manuel Tamara, radja van Tagoelandang op 16 November 1910; *c* en *d* goedgekeurd bij G.B. van 20 Juni 1911 no. 12; en ten laatste op 1 Januari 1913 door Antonie Jafet Kansil Bogar, waarnemend bestuurder van Siaoe, goedgekeurd bij G.B. van 3 Mei 1913 no. 22.

Vóór de komst der Nederlanders in Indië waren op het eiland Groot-Sangihe slechts twee landschappen, n.l. Kolongan in het W. en Taboekan in het O.; in het Z. was Tamako een onderhoorigheid van Siaoe. Later maakten in het W. verschillende deelen des lands zich onafhankelijk, zoodat circa 1670 op dat eiland negen rijkjes waren: Candahar, Taroena, Calongan, Manganitoe, Cajoehis, Limau, Taboekan, Sawang en Tamako (onderhoorigheid van Siaoe). Later kwamen Limau en Sawang onder Taroena en Calongan, terwijl Cajoehis gevoegd werd bij Manganitoe; daarna verviel Calongan aan Taroena, terwijl in 1898 Kandhar en Taroena met instemming van de hoofden werden vereenigd tot één landschap, zoodat op Groot-Sangihe overbleven de thans nog bestaande zelfbesturende landschappen Kendahé-tahoena, Manganitoe en Taboekan. Do op het Z. punt van het eiland gelegen landstreek Tamako met de daaronder ressorteerende eilanden, behorende tot het landschap Siaoe, werd bij verklaring van het zelfbestuur van Siaoe van 9 Januari 1913 afgestaan aan het N.I. Govt. (goedgekeurd bij G.B. 21 Juni 1913 no. 70), dat de streek voegde bij het landschap Manganitoe. (Zie betreffende de onderhoorigheden op de Talaud-eilanden het aanvullend artikel TALAUD-EILANDEN).

Het vroegere rijk Kandhar moest zich ook uitgestrekt hebben over Saranggani en Boewisang (een deel van Mangindanao), gelegen aan de bocht van Boetocan. In 1689 regeerde in Kandhar een vorst van Mangindanaoesche afkomst, wiens gemachtigden geregeld Mangindanao en Saranggani bezochten. In 1683 had koning Amsterdam ook Saranggani afgestaan. Bolaang-Itang op de n.kust van Celebes was vroeger onderhoorig aan Siaoe, maar had zich later vrijgemaakt (zie aanv. artikel KALIDIPAN-BESAR).

De bevolking der Sangihe-eilanden is van Alfoerschen oorsprong. Haar taal, het Sangireesch, vormt de noord-Alfoersche taalgroep. Naast de gewone is nog een geheime taal in gebruik, het z.g.n. „sasalili” of „sasaharu”. Deze taal wordt

op zee gesproken, opdat de geesten de plannen der opvarenden niet kunnen afluisteren en verijdelen. In een gesprek met voorname personen worden nog sasaharatermen gebruikt, omdat dit voor beleefd geldt. In helden- en treurzangen komen nog veel dergelijke termen voor. De woningen van radja's, hoofden en meer gegoeden zijn meerendeels op Europeesche wijze gebouwd. Het gewone volk bewoont over het algemeen huizen van bamboe. De bevolking is verdeeld in twee standen: de adellijken en de vrijen of het gewone volk, waarin opgenomen zijn de afstammelingen der vroegere slaven. Het grootste deel der inheemschen belijdt den Protestantischen godsdienst. Er zijn eenige kampoengs overwegend of voor een belangrijk deel door Mohammedanen bewoond. Overal komen nog heidenen voor, wier aantal evenwel geleidelijk afneemt door overgang tot het Christendom. De leiding van de Christengemeenten gaat uit van het „Sangihe- en Talaud-Comité”.

Voor de jeugd uit alle kampoengs bestaat gelegenheid tot onderwijs op scholen onder beheer der zending. Ter verlichting van de uitgaven der onderafdeelingkas voor dat onderwijs wordt een „onderwijsbelasting” geheven, ten bedrage van 5% der inkomstenbelasting.

Op de Sangihe-eilanden kan van overbevolking gesproken worden. Gebrek aan gronden heeft velen naar elders doen trekken. Het bestuur tracht hieraan leiding te geven. Op de begroting der onderafdeelingkas 1934 is voor het eerst een bedrag van f 1000 uitgetrokken voor bevordering van de emigratie naar de onderafdeeling Bolaing-Mongondou (afdeeling Manado).

Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw en de voornaamste cultuur is de klapperteelt. Ook wordt notemuskaat voor export geplant. Van de voedingsmiddelen wordt voornamelijk sagoe in twee soorten aangeplant. Rijst wordt op ladangs gecultiveerd, doch in niet voldoende hoeveelheid; de rijst invoer is dan ook zeer groot. Voorts worden pisangsoorten, bataten en wat maïs aangeplant. Landbouwconcessies (geen erfpacht-perceelen) zijn slechts in het landschap Taboekan uitgegeven en wel een viertal aan het Sangihe- en Talaud-comité. Deze ondernemingen zijn beplant met klappers en notemuskaat.

De veeteelt is van weinig belang; slechts varkens worden in belangrijke mate gehouden. Runderen zijn ingevoerd en voornamelijk in handen der zendelingen en Chineesche handelaren (om te worden gebruikt als trekdiër). Geiten en kippen heeft men in alle kampoengs. De visscherij wordt beoefend ter voorziening in eigen behoeften. Gedroogde en gezouten visch wordt veel ingevoerd. Op eenige eilandjes komen eetbare vogelnestjes voor; de exploitatie daarvan is ten behoeve der onderafdeelingkas verpacht. Bij ontstentenis van wild wordt geen jacht beoefend. De nijverheid is van weinig belang. Voor de zeevaart worden goede prauwen en zelfs kotters, benevens kleine schoeners vervaardigd.

Grofsmederij wordt een weinig beoefend. Het weven van z.g. kain koffo verdwijnt langzamerhand. Thans worden koffkleedjes nog slechts vervaardigd op bestelling van kunstieffhebbers en voor inzendingen op tentoonstellingen. De handel is nagenoeg geheel in handen van Chinezen. De binnenlandsche handel op pasars is zeer druk. De inkomsten der onderafdeelingkas

uit verhuur van zitplaatsen op de pasars van Tahoena, Pêta, Koema, Manaloë, Manganitoe, Tamako, Kaloewatoo, Hoeloe, Ondong en Tagoelandang zijn voor 1934 begroot op f 4900. Transportmiddelen ter zee zijn voornamelijk groote en kleine prauwen. De landschappen bezitten ook voor bestuursdoeleinden landschapsloepen. De zending en eenige handelaren hebben motorbooten. De verbinding naar buiten geschiedt per K.P.M. booten. De rivieren zijn onbevaarbaar. Overland maakt men gebruik van rijwielen, auto's en ossenkarren. Veel landtransport geschiedt ook voor eigen behoeften door vrouwen. De onderafdeelingkas onderhoudt ook telefoonlijnen op Groot-Sangihe. De voornaamste inkomsten der kas vloeien voort uit: belastingen (inkomstenbelasting, opcenten daarop, crisisheffing, personeele belasting, motorvoertuigenbelasting, slachtbelasting), afkoop heerendiensten (zeer gering), cijns van ondernemingen van landbouw, vastrecht van gronden voor huizenbouw, verhuur van landschapsgebouwen en zitplaatsen op pasars enz. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost, bezoldiging zelfbestuurders, hoofden en inl. ambtenaren (17% korting), toelagen voor reis- en verblijfkosten van genoemde personen. Het rechtswezen is geregeld bij residentsbesluiten en zelfbestuursverordening overeenkomstig art. 17 der zelfbestuursregelen 1927 (Ind. Stb. 1927 no. 190). Hieronder volgen eenige bijzonderheden betreffende elk der 5 landschappen afzonderlijk. De bevolkingsterkte is opgegeven volgens tabel 19 in Dl. 2 van het Ind. Verslag 1933.

Tagoelandang (zie Dl. IV). Dit zelfbesturend landschap omvat de eilanden: Tagoelandang, Oasigé, Roelang en Biaro, benevens de kleine eilandjes Selangka-Séha, Batoetombonang, Kaoehagien Tandockoeang. Het wordt begrensd: ten N. door de Straat van Siaoë, ten O. door de Moluksche zee, ten Z. door de Straat van Bangka en Talisé en ten W. door de Celebes-zee. Het eiland Tagoelandang heeft een algemeen ovalen vorm en is zeer bergachtig. De kust is in het z.-lijk deel tusschen de kampoengs Tagoelandang en Kasihang laag en zandig, terwijl in het n.-lijk deel het gebergte bijna overal steil uit zee oprijst (T. Tokangkemba, T. Bira). Moerassen en een groot voor de kust liggend rif maken de z.-kuststrook ongezond. De voornaamste bergtoppen zijn van het W. naar het O. de Raloko (bij de kampoeng Tagoelandang) en de Malinga (de hoogste, ± 800 m.). De berghellingen zijn behalve met bosch ook met talrijke klapperaanplantingen bedekt. De hier en daar voorkomende kleine vlakten zijn beplant voornamelijk met sagoe- en klapperboomen. Er komen op het eiland slechts eenige waterlopen voor, die in den drogen tijd geen water bevatten, maar in den regentijd flink bandjiren. De grootste mondt bij kampoeng Minangan in zee uit. De voornaamste plaatsen zijn Tagoelandang (zetel van het zelfbestuur), Minangan en Haäs. Eerstgenoemde kampoeng is de eenige landingsplaats voor handelschepen. Zuidelijk van Tagoelandang ligt het onbewoonde vulkaaneiland Roelang. De laatste uitbarsting van den vulkaan had plaats in 1914. Groter dan Roelang is het z.-lijk daarvan gelegen eiland Biaro, dat zeer bergachtig is. De bevolking heeft op de vlakke gedeelten der kust hare kampoengs (Biaro, Karoengo en Boelang); de berg-

toppen heeten Kakata, Kaloko en Boekiri-Linsaha. Ten W. van Tagoelandang ligt op een afstand van 6.5 km het lage, vlakke eiland Pasigé; het is onbewoond en wordt door visschers bezocht voor de vangst v.n.l. van tripang.

De bevolking van het landschap Tagoelandang bestaat uit: 10.967 Inlanders, 433 Chinezen, 1 anderen Vreemden Oosterling, totaal 11.401 zielen. Wegen zijn slechts op het hoofdeiland aangelegd en wel één om het eiland heen langs de kust en één dwars over het eiland van Minangan over Bowéléoc naar Tagoelandang. Een deel van den kustweg (tusschen Tagoelandang en Haäs) is goed berijdbaar voor rij- en voertuigen.

De eerste korte verklaring volgens uniform model werd op 16 November 1910 afgelegd door Laurentius Manuel Tamara, radja van Tagoelandang met zijn mantris (goedgekeurd bij G.B. van 20 Juni 1911 no. 12). Bij verklaring van 15 Mei 1912 deden genoemde bestuurder en zijn landsgrooten ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand van alle aanspraken op de tot het gebied van genoemd landschap behorende djogoegoeschappen op de Talaud-eilanden (zie het aanvullend artikel TALAUD-EILANDEN). Deze verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 18 Februari 1915 no. 18. L. M. Tamara werd opgevolgd door Cornelius Tamaréloh, die met zijn landsgrooten op 1 Nov. 1912 opnieuw de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 1 April 1913 no. 23. Na vijf jaren bestuur werd hij op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid en tijdelijk vervangen door den bestuurder van Siaoë, die evenwel reeds in Nov. 1918 overleed en tijdelijk werd vervangen door zijn broeder Laähad. Eerst in 1922 kreeg Tagoelandang weer een eigen bestuurder in Hendrik Philips Jacobs, die op 8 December van dat jaar de korte verklaring volgens uniform model (alleen) aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 17 Juni 1923 no. 12. Deze bestuurder is nog in functie en geniet uit de onderafdeelingkas een maandelijksche bezoldiging van f 350 (— 17% korting) en een toelage voor reis- en verblijfkosten.

Hij heeft onder zich één djogoëgoe (geen lands-groote of mantri) te Minangan, die eveneens bezoldigd is en een toelage voor reis- en verblijfkosten geniet. De kampoenghoofden (kapitein-laoet) krijgen slechts collecteloon.

Siaoë (zie Dl. III) is een zelfbesturend landschap, n.lijk van Tagoelandang gelegen en omvattende de eilanden: Siaoë, Pahépa, Boehias, Kapoeliha, Masaré, Mahoro, Lowéang en Makaléhi. Het wordt ten N. en ten O. begrensd door de Moluksche zee, ten Z. door Straat Tagoelandang en ten W. door de Celebes-zee. Het hoofdeiland Siaoë bestaat bijna geheel uit bergland en heeft den vorm van een palet, waarvan de holle zijde naar het O. is gekeerd. De kust van Ondong in het W. om de noord tot Hoeloe in het O. is steil en rotsachtig; voor het overige is zij laag en omzoomd met koraalriffen en zandbanken. In het N. ligt de rotskaap T. Mameng en in het Z: T. Pihisé. Van de baaien verdienen alleen vermelding die van Hoeloe en Péhé. Vlakten zijn er niet. Het bergland bestaat uit een hoofdketen (met uitloopers), die bij T. Mameng in het N. begint, eerst z.-waarts gaat en met een boog naar het O. buigt om bij T. Pihisé te eindigen. De hoogste top is in het N. do Goenoeng Awoë (of

Api), hoog 1786 m. De andere toppen in den keten zijn niet hooger dan 700 m.: de Tamata, Begang-bolo, Bowonpéhé, Totonboelo, Masio, Tanaähé en Manasé. Bij G. Masio vindt men een zoetwatermeertje, Danau Kapéta genaamd. De riviertjes, die men voornamelijk in het z.-lijk deel van het eiland aantreft, zijn kort van loop en onbevaarbaar. De bodem is vruchtbaar. De voornaamste kampoengs zijn: Hoeloe-Siaoë, Ondong, Lia, Sawang Biaoë, Talawid en Kiawang. De eerstgenoemde twee kampoengs worden door K.P.M. booten aangedaan. Langs de kust om het eiland (behalve in het zuidelijkste deel) loopt een weg geschikt voor karren. Een deel is reeds voor auto's geschikt gemaakt (van Ondong en van Hoeloe naar het Z.). Voorts is er een autoweg dwars over het eiland, 7 km. lang, die o.- en w.-kust verbindt (Hoeloe-Ondong). Verder heeft men nog eenige verbeterde voetpaden. Van de ten O. van het eiland Siaoë gelegen eilanden, die daarvan zijn gescheiden door Straat Pondong, zijn de twee grootste, Pahépa en Boehias, bewoond. Klappers, mais en pisang worden er geteeld. Het eilandje Mahoro is rotsachtig, onbewoond en levert eetbare vogelnestjes op. Het eiland Makaléhi, ongeveer 3 mijlen ten W. van Siaoë, neemt van het W. naar het O. in hoogte af. Het is bewoond; de bevolking (kampoeng Makaléhi) houdt zich met vischvangst en landbouw bezig. In het midden van het eiland bevindt zich een klein zoetwatermeer.

De bevolking van het landschap Siaoë bestaat uit 14 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 32.515 Inlanders, 715 Chinezen en 3 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 33.247 zielen. De inheemsche bevolking heeft gebrek aan bouwgronden. Geregelde emigratie naar de onderafdeeling Bolaäng Mongondou, ofschoon niet op groote schaal, heeft in den laatsten tijd plaats onder leiding van het bestuur.

Het laatste lange contract is van 25 November 1899, gesloten door Manalang Dulag Kansil, radja van Siaoë en zijn mantri's (goedgekeurd bij G.B. van 1 April 1902 no. 24). Suppletoire overeenkomsten werden gesloten: op 22 Mei 1901 omtrent de overname van havenbeheer (goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1902 no. 13); en op 24 Nov. 1905 betreffende belastingen (goedgekeurd bij G.B. van 2 April 1906 no. 7). Radja M. D. Kansil werd in 1908 op verzoek van zijn waardigheid ontheven en tijdelijk vervangen door A. J. Muhédé, die bij verklaring van 6 Mei 1912 (goedgekeurd bij G.B. van 18 Februari 1915 no. 18) ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand deed van zijn aanspraken op de djogoegoeschappen Mangarang, Kaberoean en Todoealé op de Talaud-eilanden (zie het aanv. art. TALAUD-EILANDEN). In 1913 werd A. J. Muhédé vervangen door Anthonie Jafet Kansil, als waarnemend bestuurder, die op 1 Januari van dat jaar de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 3 Mei 1913 no. 22. De wnd. bestuurder A. J. Kansil Bogar en zijn landsgrooten deden bij verklaring van 9 Januari 1913 (goedgekeurd bij G.B. van 21 Juni 1913 no. 70) ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand van hun rechten op het djogoegoeschap Tamako, op het eiland Groot-Sangihe, met de daaronder ressorteerende eilanden. Dit ressort werd toen toegevoegd aan het zelfbesturende landschap Munganitoe. Na dien

afstand legde A. J. Kansil Bogar op 10 October 1913, als bestuurder van Siaoe, met zijn lands-grooten opnieuw de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Mei 1914 no. 29. A. J. Kansil Bogar stierf in November 1918 en werd opgevolgd door Lodewijk Nicolaas Kansil, die met zijn lands-grooten op 7 Februari 1921 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 28 April 1922 no. 58. Deze bestuurder werd bij G.B. van 14 Mei 1930 no. 1 van zijn waardigheid ontheven, na door de inheemsche rechtbank der Sangihe-eilanden wegens malversaties tot 2 jaar verbanning te zijn veroordeeld. Zijn vervanger A. Janis teekende op 16 September 1930 een akte van verband, die werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Februari 1931 no. 7. Hij is nog in functie, woont in de kampong Hoeloe-Siaoe en geniet uit de onderafdeelingkas een maandelijksche bezoldiging van /400 (— 17% korting) benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten. Rijks-grooten of mantri's zijn er niet in het landschap, dat nu verdeeld is in 2 djogoe-goeschappen: Ondong en Hoeloe. De djogoe-goe's genieten eveneens bezoldiging en een toelage voor reis- en verblijfkosten. De kapitein-laot (kampong-hoofden) zijn onbezoldigd en ontvangen slechts collecteloon.

Taboekan (zie Dl. IV) is een der drie zelfbesturende landschappen, waarin het ten N. van Siaoe gelegen eiland Groot-Sangihe is verdeeld. Het neemt het o.-lijk deel van genoemd eiland in en grenst ten W. aan de landschappen Kendahe-tahoena en Manganitoe, waarvan het gescheiden is door het gebergte, dat van het N. naar het Z. loopt. Tot dit landschap behooren de eilandjes: in het N. Maroré en in het O. Noesa, Boekide, Téhang, Boecang, Enggor, Liang, Poa, Nipa, Batoebingkong, Bènglaoede, Bèngdoeloenga, Boeleng, Domai, Lenggis, Moenaanoe, Matoe-toeang. Bewoond zijn de eerstgenoemde vier. De kust van Taboekan is in het n.-lijk gedeelte grootendeels laag; in het Z. van Peta tot Ngali-péng is zij geaccidentieerd en heeft zeer gevaarlijke kappen: T. Léhé, T. Pako, T. Béhang en T. Batoelama. Voor de lage kusten liggen koraalriffen en zandbanken, zoodat er weinig goede havens zijn. De eenige veilige aanlegplaats voor groote schepen is Peta in de gelijknamige baai. Van de onbelangrijke rivieren in het landschap is slechts die van Saloerang voor kleine prauwen bevaarbaar en wel van de kampong Saloerang tot de kampong Pintareng. De bergketen, die van het N.W. naar het Z.O. loopt over de geheele lengte van het eiland Groot-Sangihe en de westgrens vormt van Taboekan, is tevens de waterscheiding tusschen de o.- en w.-kust van het eiland. In het N. ligt de ruim 1300 m. hooge, in schijnbare rust verkeerende vulkaan Goe-noeng Awoe met een kratermeer. Andere belangrijke toppen zijn de G. Bocas, G. Sahendaroemang, G. Kakiraëng, G. Bapoe en G. Toekademahoe; in het Z. heeft men ten W. van Béhang de toppen G. Arengkambang, G. Doeméga en G. Panamba.

De plantengroei is over het algemeen welig. Aan den voet van den Awoe en in het Z. vindt men op verschillende plaatsen nog oerbosch. De voornaamste cultuurgewassen zijn klappers en notemuskaat. Het hoofdvoedingsmiddel is sagoe. Sagoeboomen in twee soorten zijn in groote

hoeveelheid aangeplant. Rijst, bataten, mais en pisang worden op ladangs geplant, maar niet in voldoende hoeveelheid, zoodat een belangrijke import van rijst plaats vindt. Er zijn 4 landbouwconcessies in het landschap uitgegeven en wel aan het Sangihe- en Talaudcomité; klappers en notemuskaat worden daar gecultiveerd. Er loopen twee voor auto's geschikte wegen van de o.- naar de w.-kust en wel: 1. van Enémawira (Peta), zetel van het zelfbestuur van Taboekan, naar Tahoena, hoofdplaats der onderafdeeling, en 2. van de kampong Koema naar de kampong Manganitoe. Alle kampongs in het landschap zijn onderling verbonden door verbeterde voetpaden.

De bevolking bestaat uit: 15 Europeanen en daarmede gelijkgesteld, 37.910 Inlanders, 471 Chincezen en 19 andere Vreemde Oosterlingen, of totaal 38.415 zielen.

Het laatste lange contract werd gesloten met David Sarapil, radja van Taboekan en zijn mantri's (G.B. 1 April 1902 no. 24). Na aanvulling door 2 supplettoire overeenkomsten: a van 24 Juni 1901 betreffende de overname van het havenbeheer, b van 16 November 1905 betreffende de belastingen, goedgekeurd a bij G.B. van 15 Januari 1902 no. 43 en b bij G.B. van 2 April 1906 no. 7, werd bedoeld contract vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, afgelegd door bovengenoemden radja en zijn mantri's op 20 November 1910, en goedgekeurd bij G.B. van 20 Juni 1911 no. 12. Daarna werd bij verklaring van 11 Mei 1912 door het zelfbestuur van Taboekan ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand gedaan van zijn aanspraken op Liroeng, Morongé, Salibaboe, Kiama, Béo, Loba, Esang, Bonada Amata en Rainis op de Talaud-eilanden (zie aanvullend artikel TALAUD-EILANDEN). Radja David Sarapil werd opgevolgd door Willem Sarapil, die op 4 September 1922 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij Gov.-besl. van 15 Januari 1923 no. 28. Laatstgenoemde radja werd na een veroordeelend vonnis van de inheemsche rechtbank der Sangihe-eilanden van zijn waardigheid ontheven bij Gov.-besl. van 14 Mei 1930 no. 1. Hij werd opgevolgd door L. J. P. Maepal, die den 15den September 1930 een akte van verband teekende, goedgekeurd bij G.B. van 2 Februari 1931 no. 7. Genoemde radja Maepal is nog in functie en geniet een maandelijksche bezoldiging van /400 (— 17% korting) benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten uit de onderafdeelingkas. Lands-grooten zijn er niet in Taboekan, dat nu verdeeld is in twee djogoe-goeschappen: Noord- en Zuid-Taboekan. De djogoe-goe's ontvangen ook bezoldiging en toelage voor reis- en verblijfkosten uit de onderafdeelingkas. De kampong-hoofden (kapitein-laot) zijn onbezoldigd en ontvangen alleen collecteloon.

Kendahe-tahoena (zie *Khandar-Taroena* in Dl. II) is het kleinste van de drie zelfbesturende landschappen op het eiland Groot-Sangihe en omvat het noordwestelijk gedeelte van genoemd eiland. Tot het landschap behooren eenige zeer kleine eilandjes in n.-liko richting liggende, waarvan Lipong, Kawaloeso en Kawio bewoond zijn. Het landschap wordt ten W. en N. begrond door de Celebes-zee, ten Z. door het landschap Manganitoe en ten O. door het landschap Ta-

boek, waarvan het gescheiden is door de waterscheiding tusschen de o.- en w.-kust van Groot Sangihé (zie bij *Taboekan*). Het landschap wordt voor het grootste gedeelte ingenomen door het w.-lijk deel van den vulkaan G. Awoe met zijn uitloopers. De bodem loopt over het algemeen van de kust al spoedig op tot een gemiddelde hoogte van 600 m. Vlakten van eenige uitgestrektheid komen niet voor; de kusten zijn grootendeels vlak en omzoomd met koraalriffen en zandbanken, zoodat men weinig goede havens heeft (baaien van Tahoena en van Kolongan). De rivieren zijn van geen belang voor de communicatie. Tahoena, standplaats van den bestuurder en onderafdeelingshoofdplaats, wordt geregeld door K.P.M. booten aangedaan. Er loopt een ongeveer 17 km. lange weg van Tahoena door het gebergte naar Enémawira, standplaats van den bestuurder van Taboekan aan de o.-kust. Deze is geschikt voor autoverkeer. De kampoengs aan de kust gelegen zijn onderling verbonden door verbeterde paden, terwijl ook een goede weg Tahoena verbindt met Manganitoe in het gelijknamige landschap. Het transport van goederen geschiedt voornamelijk over zee in prauwen en K.P.M. booten. De handelaren en de zending hebben motorbooten. De hoofdplaats Tahoena heeft een drinkwaterleiding.

De bevolking van het landschap bestaat uit 34 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 15.248 Inlanders, 529 Chinezen en 74 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 15.885 zielen. Er heeft op kleine schaal emigratie van inheemschen naar elders plaats. Ondernemingen zijn er niet. De Vreemde Oosterlingen leven voornamelijk van handel. De voornaamste kampoengs zijn Tahoena, Kolongan, Kendahe en Sawang.

Het laatste lange contract is op 22 November 1899 gesloten met Salmon Doemalang, radja van Kandhar-Taroena en zijn mantri's (goedgekeurd bij G.B. van 1 April 1902 no. 24). Het werd bij suppletioire overeenkomsten aangevuld: *a* van 17 Juni 1901 betreffende havenbeheer en -politie, *b* betreffende de belastingen van 16 November 1905, respectievelijk goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1902 no. 13 en G.B. van 2 April 1906 no. 7. Radja S. Doemalang werd opgevolgd door radja Markus Mohomis Doemalang, die op 8 April 1903 een akte van verband teekende, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 22 Juni 1903. Bij het optreden van zijn opvolger Salmon Ponto werd het lange contract vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, welke door laatstgenoemde bestuurder werd afgelegd op 9 Maart 1910 en goedgekeurd bij G.B. van 6 Juni 1911 no. 9. Den 13den Mei 1912 deden Salmon Ponto, bestuurder van het landschap Kandhar-Taroena, en zijn landsgrootten ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand van hun aanspraken op de Nanoesa-eilanden, Miangas daaronder begrepen (zie aanvullend artikel TALAUD-EILANDEN). Die verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 18 Februari 1915 no. 18. De opvolger van Salmon Ponto was Christiaan Ponto, die op 21 December 1916 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. 24 Maart 1917 no. 91. Laatstgenoemde radja vergreep zich evenwel aan landschapsgelden en werd bij G.B. van 14 Mei 1930 no. 1 van zijn waardigheid ontheven, na ver-

oordeeld te zijn door de inheemsche rechtbank der Sangihe-eilanden tot 3 jaren verbanning. Tot zijn opvolger werd gekozen A. Bastiaans, die als bestuurder van het landschap Kendahe-Tahoena op 13 September 1930 een akte van verband teekende, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Februari 1931 no. 7. A. Bastiaans is nog in functie en geniet een maandelijksche bezoldiging van f 400 (— 17% korting) benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten. Het landschap heeft geen landsgrootten. De radja heeft onder zich één djogoegoe te Kendahe, terwijl het djogoegoeschap (district) Tahoena rechtstreeks door hem wordt bestuurd. De djogoegoe van Kendahe wordt bezoldigd en ontvangt een toelage voor reis- en verblijfkosten uit de onderafdeelingskas. De kampoenghoofden (kapitein-laet) ontvangen slechts collecteloon.

Manganitoe (zie Dl. II) is het derde zelfbesturende landschap op het eiland Groot-Sangihe. Het ligt aan de w.- en z.-kust van het eiland en grenst ten N. aan het landschap Kendahe-tahoena en ten O. aan het landschap Taboekan. De grens met dit laatste landschap wordt gevormd door de waterscheiding tusschen o.- en w.-kust. Tot Manganitoe behooren de eilanden Mahoemoe, Batoendéang en eenige kleinere. De rivieren (de Tamako of Pehan, Kalocratoe enz.) zijn voor de communicatie van geen belang. Goede ankerplaatsen vindt men in de baai van Manganitoe en de diep landwaarts indringende baai van Dako. De kuststrook is over het algemeen laag en hier en daar vindt men langs de kust koraalriffen. De voornaamste plaatsen zijn: Manganitoe, Tamako (thans standplaats van den bestuurder), Tawaäli, Lapango en Dogo. De economische toestand, landbouw, handel en nijverheid verschillen niet van die der twee andere landschappen op Groot-Sangihe. De kampoengs zijn onderling verbonden door goede wegen. Voorts heeft men goede wegen van Manganitoe naar Tahoena en naar Koema (in Taboekan). Tamako heeft een drinkwaterleiding.

De bevolking van Manganitoe bestaat uit: 2 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 36.520 Inlanders, 450 Chinezen of totaal 36.972 zielen. Ook hier emigreert de inheemsche bevolking op kleine schaal naar elders.

Het laatste lange contract werd op 22 November 1900 gesloten met Johannis Mocodompis, radja van Manganitoe en zijn mantri's (goedgekeurd bij G.B. van 1 April 1902 no. 24). Daarop volgden 2 suppletioire overeenkomsten: *a* betreffende het havenbeheer en de havenpolitie van 22 Juni 1901 (goedgekeurd bij G.B. van 15 Januari 1902 no. 43 en *b* betreffende de belastingen van 16 Nov. 1905 (goedgekeurd bij G.B. van 2 April 1906 no. 7). Dat lange contract werd in 1910 vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, afgelegd door den nieuwen bestuurder Willem Manuel Pandengsolang Mocodompis en goedgekeurd bij G.B. van 6 Juni 1911 no. 9. Deze bestuurder legde op 13 Mei 1912 een verklaring af, dat hij ten behoeve van het N.I. Gouvernement afstand deed van alle aanspraken op Tasoeng en Njampak op de Talaud-eilanden (zie nieuw artikel TALAUD-EILANDEN), welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 18 Februari 1915 no. 18. Toen in 1913 het landschap werd vergroot met de enclave Tamako en daarbij behorende sijnadjes (zie SIAOE) moest ge-

noemde bestuurder met zijn landsgrooten, opnieuw de korte verklaring volgens uniform model afleggen. Dit geschiedde op 18 Augustus 1913; de akte werd goedgekeurd bij G.B. van 2 Mei 1914 no. 29. W. M. P. Mocodompis is nog in functie, woont in kampoeng Tamako en is gedecoreerd met de kleine gouden ster. Hij geniet uit de onderafdeelingkas een maandelijksche bezoldiging van f 400 (— 17% korting) benevens een toelage voor reis- en verblijfkosten. In het landschap zijn geen landsgrooten, wel twee bezoldigde djogoegoe's (te Manganitoe en Tamako), die mede een toelage voor reis- en verblijfkosten ontvangen. De kampoenghoofden (kapitein-laoet) ontvangen geen bezoldiging, maar alleen collectieloon.

Literatuur: Dr. H. A. Brouwer. Het Vulkan-eiland Roeang, na de eruptie van 1914, m. ill. T. A. G. 1916, G. blz. 89; De bevolking der Sangir-eilanden door N., m. ill. Indië, geill. Weekbl. II (1918—1919) blz. 771, 787, 803; W. J. A. Zwaan, Een rondreis op Siau (Sangir-eilanden), Maandblad samenwerking Zend. Corps. 1919, blz. 179; Ethnografische gegevens over de Sangihé- en Talaud-eilanden (1925), Adatrechtb. XXXIII, blz. 408.

SANGIR of SANGI-EILANDEN. Zie SANGIHE-EILANDEN.

TAGOELANDANG. Zie SANGIHE-EILANDEN.

SIAOE. Zie SANGIHE-EILANDEN.

TABOEKAN. Zie SANGIHE-EILANDEN.

KENDAHE-TAHOENA. Zie SANGIHE-EILANDEN.

MANGANITOE. Zie SANGIHE-EILANDEN.

SIBORONGBORONG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba, afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoei. Deze onderafdeeling vormt tevens het district van gelijken naam en is in vier onderdistricten verdeeld, t.w. Siborongborong, Doloksanggoel, Parmonangan en Boven Baroes.

De plaats Siborongborong ten Z. van het Tobameer, ongeveer halverwege tusschen Tarotoeng en Baligé gelegen aan den grooten asweg Padang — Sibolga — Médan, is een belangrijk kruispunt van wegen; zuidwaarts naar Tarotoeng, zuidwestwaarts naar Boetar en Parmonangan, westwaarts naar Doloksanggoel, Pakkat en Baroes, noordwaarts naar Baligé aan het Tobameer en oostwaarts naar Sipahoetar en Pangariboan. De plaats breidt zich in den laatsten tijd sterk uit. Van de vroeger aldaar gevestigde filialen van twee Europeesche firma's is er thans weliswaar nog slechts een over, doch het aantal Inlandsche en Chineesche winkels is daarentegen zeer toegenomen. Siborongborong is voorts een druk bezochte marktplaats geworden met een grooten vee- en groentenpasar; de voornaamste aldaar verhandelde producten, varkens en koolsoorten, zijn voor export bestemd. Vóór de ontdekking van het veelvuldig voorkomen van trichinen bij het Batakvarken, thans (1934) ongeveer twee jaren geleden, had de grootste export naar de Oostkust van Sumatra plaats, nu heeft de export van varkens zich meer op de aangrenzende onderafdeelingen Silindoeng en Toba georiënteerd. De uitvoer van groenten, v.n.l. kool, naar de Oostkust van Sumatra en de omliggende onderafdeelingen, alsmede Sibolga is in opkomst. In Siborongbo-

rong, standplaats van een controleur, is ook een demang bescheiden, die naast zijn functie van districtshoofd van de Hoogvlakte van Toba tevens belast is met de werkzaamheden van onderdistrictshoofd voor het onderdistrict Siborongborong. Dit onderdistrict bestaat uit 16 negeri's (adatgemeenschappen, aan het hoofd waarvan een negerihouder, het hoogste volkshoofd, staat).

HOETAGINDJANG. Deze plaats, op 1653 m. hoogte gelegen, is bekend om het mooie uitzicht, dat men vandaar op het Tobameer, het schoone dal van Toba en een gedeelte van het eiland Samosir heeft; men kan het uitzichtspunt per auto bereiken door van den afweg Siborongborong — Baligé ter hoogte van Sipintoeintoe 11 km naar het Westen te rijden; het wordt door touristen druk bezocht. Ongeveer 3 km. voor Hoetagindjang begint een nieuwe verbinding met de aan het Tobameer tegenover het eilandje Poelo Pardopoer gelegen plaats Mocara. Langs dezen nieuwen weg, welke eveneens voor auto's berijdbaar is, geniet men van een steeds wisselend fraai uitzicht op het Tobameer met het eiland Samosir en het dal van Mocara. De negeri Hoetagindjang met een zielental van 3930 behoort tot het onderdistrict Siborongborong van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba, afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoei.

BOETAR. Plaatsje, gelegen op een afstand van 6 km. van Siborongborong in z.-w.-lijke richting, met een belangrijke post van de Rijnseche Zending, waartoe circa 25.000 Christenen behooren. Hier zijn een meisjestaandschool met bijbehoorend internaat, een vervolgschool en een hulpziekenhuis aanwezig, welke inrichtingen onder beheer van den zendingleeraar ter plaatse staan en door het Gouvernement worden gesubsidieerd. Het is een vrij druk bezochte marktplaats.

IMOEN. (Aanv. Dl. II). De beekjes, welke vroeger op de hellingen van dezen berg ontsprongen, zijn verdwenen sedert de berg vrijwel geheel door de bevolking ontboscht is. Zoowel aan den voet als op de hellingen zijn tuinen aangelegd, welke voornamelijk met Arabica-koffie zijn beplant. Aan den voet van den berg liggen, van het Z. door het O. gaande, de negeri's Hoetaradja (behoorende tot de onderafdeeling Silindoeng der afdeeling Bataklanden), Boetar Toroean, Roera Djoeloe en Hoetatinggi (van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba van genoemde afdeeling). De groote asweg Padang — Médan leidt langs den oostvoet van den Dolok (berg) Imoen.

DOLOKSANGGOEL. Hoofdplaats van het onderdistrict van gelijken naam, onderafdeeling Hoogvlakte van Toba, afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoei. Er is een Gouvernements Hollandsch-Inlandsche school gevestigd, waaraan een door de Rijnseche Zending beheerd internaat is verbonden. Het is een belangrijke post van de Rijnseche Zending, die eveneens het aldaar gevestigde, door het Gouvernement gesubsidieerde hulpziekenhuis beheert. In dit zendingsressort wonen circa 18.000 Christenen. Gelegen aan een kruispunt van wegen, in westwaartsche richting naar Baroes via Pakkat, in oostwaartsche richting naar Siborongborong, in zuidwaartsche richting naar Parmonangan en in noordwaartsche richting naar Sidikalang

(onderafdeeling Dairilanden), is Doloksanggoel een belangrijk verkeerscentrum geworden met een zeer druk bezochte marktplaats.

9.9 30 HOETA MATITI. (Aanv. Dl. II). Een op 5 km afstand van Doloksanggoel aan den weg naar Baroes gelegen plaatsje; vroeger een belangrijke marktplaats, doch achteruitgegaan door den bloei van het beter gelegen Doloksanggoel. Paarden werden voorheen in Matiti veel gefokt, maar door achteruitgang van het ras en daling der prijzen als gevolg van de verdringing van het transport met draagpaarden door vrachtauto's is dit middel van bestaan van weinig beteekenis meer. Hoeta Matiti is de standplaats van het negerihouf van Simanoelang Toba. In deze negeri is een Inlandsche gemeenteraad ingesteld.

LINTONG NI HOETA. Ongeveer halverwege aan den grooten weg tusschen Siborongborong naar Doloksanggoel ligt Lintong ni Hoeta, waar een post van de Rijnsche Zending gevestigd is met een onder haar beheer staande, door het Gouvernement gesubsidieerde, vervolgschool. Tot dit zendingsressort behooren ruim 17.000 Christenen. Lintong ni Hoeta is de groote koffiemarkt, waarheen het voornaamste deel van de Arabica-koffie van Parboelocan (een belangrijke koffiestreek in de Dairilanden) en de Hoogvlakte van Toba wordt afgevoerd en verhandeld voor export via Sibolga naar Amerika en Europa. De plaats is standplaats van het negerihouf van Lintong ni Hoeta. In deze negeri is een Inlandsche gemeenteraad ingesteld. Zij behoort tot het onderdistrict Doloksanggoel, onderafdeeling Hoogvlakte van Toba, afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoei. De naast koffie als middel van bestaan zeer belangrijke varkensfokkerij is sedert de ontdekking van het veelvuldig voorkomen van trichinen bij het Batakvarken achteruitgaande.

118-2 TOEKAHOLBOENG. De belangrijkste negeri van het onderdistrict Boven Baroes, onderafdeeling Hoogvlakte van Toba der afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoei, een zeer uitgestrekt gebied beslaand, dat nog grootendeels bedekt is met oerbosch, ten N.W. van Baroes grenzend aan den Indischen Oceaan. De 2860 inwoners van deze negeri, waarvoor een Inlandsche gemeenteraad is ingesteld, leven in hoofdzaak van de winning van boschproducten, hout, damar, kamfer en rotan; daarnaast van sawah- en ladangbouw en de teelt van tweede gewassen. Sihorbo is de standplaats van het negerihouf van Toekaholboeng en ligt aan den weg van Baroes naar Siborongborong op 5 km. van Baroes verwijderd. Er is een kleine markt voor de verhandeling van de producten uit de omgeving. Te Sihorbo is voorts een post van de Rijnsche Zending gevestigd; onder haar beheer staat een door het Gouvernement gesubsidieerd hulpziekenhuis. Tot dit zendingsressort behooren 6524 Christenen.

20. 16. 16 NAROEMONDA. (Aanv. Dl. III). Negeri aan de Asahanrivier in de onderafdeeling Toba. Hier is gevestigd een bijzondere Hollandsch-Inlandsche school met internaat. Vroeger waren in de gebouwen een kweekschool voor Inlandsch onderwijs, ambachtsschool en meubelmakerij gevestigd. Tevoren eindigde hier de groote verkeersweg van Taroetcong. Nu gaat deze via de brug over de Asahanrivier bij het nabij gelegen Porséa door naar Siantar en Médan.

HOETA SALEM. Leprozerie van de Rijnsche Zending aan den weg van Lagoeboti naar Habinsaran. Deze in de onderafdeeling Toba, residentie Tapanoei, gelegen zeer goed beheerde inrichting werd veel besproken in verband met het daar bestaande „huwelijksverbod”. Van een eigenlijk huwelijksverbod is echter geen sprake; van de zijde der zending wordt slechts verboden samenleving van vrouwelijke en mannelijke verpleegden buiten een regelmatig huwelijk. Tegen zulk een huwelijk echter verzet zich de zeer strenge Toba-Bataksche adat.

HEPHATA. Blindeninstituut van de Rijnsche Zending nabij de leprozerie Hoeta Salem in de onderafdeeling Toba, residentie Tapanoei.

OELOEAN. (Aanv. Dl. III). Het gedeelte van de residentie Tapanoei aan de noordzijde van de Asahanrivier, behoorende tot het district Porséa (onderdistrict Loemban-djoeloe en onderdistrict Porséa gedeeltelijk). Het wordt ten Westen begrensd door het Tobameer, ten Oosten door het Simanoek-manoek bergte. In de heele lengte wordt het doorsneden door den Médan—Padang-weg. Vooral het zuidelijke gedeelte, het breede dal van de Aèk Mandosi, is een prachtig sawahgebied. In deze landstreek ligt de druk bezochte pasar Porséa aan de Asahanrivier. Oeloean is eerst in 1905 onder ons bestuur gebracht en heeft in velerlei opzicht nog slechts oppervlakkig onzen bestuursinvloed ondergaan. Alle „oudsten” en vele hoofden zijn opgegroeid in de pidari (het verzamelwoord voor de onregelmatige toestanden vóór de komst van het Gouvernement). Oeloean heeft 38.780 inwoners. De bevolking behoort voornamelijk tot de hoofdmarga Nai Rasaan.

PORSOBOERAN. (Aanv. Dl. III). Dit kleine marktplaatsje werd na de opheffing van de onderafdeeling Habinsaran in 1915 hoofdplaats van het onderdistrict Habinsaran, onderafdeeling Toba.

PORSÉA. (Aanv. Dl. III). Drukke pasar aan de Asahanrivier, hoofdplaats van het district en onderdistrict Porséa, van de onderafdeeling Toba, residentie Tapanoei. Er ligt een flinke brug over de rivier in den weg Médan—Padang. Van hieruit is in 1927 een poging gedaan om een grooten weg naar Asahan aan te leggen, waarmee wegens geldgebrek is opgehouden. Het onderdistrict Porséa telt volgens de in 1930 gehouden volkstelling 24.995 inwoners.

PARDAPOER. (Aanv. Dl. III). Dit eiland in het zuidelijk gedeelte van het Tobameer wordt gewoonlijk kortweg Poelo genoemd. De negeri Poelo bevat ongeveer het heele eiland en behoort sedert 3 Augustus 1933 tot de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba. Voordien behoorde het tot de onderafdeeling Toba. Het verheft zich 270 m. boven het meer.

TOBAWEG. (Aanv. Dl. IV). Deze naam is niet meer in gebruik sedert de weg onderdeel is geworden van den grooten Padang—Médan-weg.

TOBAMEER. (Aanv. Dl. IV). Er zijn thans verscheidene motorboten, die in allerlei richting de verbindingen onderhouden. Het verkeer, ook het handelsverkeer op het Tobameer, dat in de laatste jaren zeer toegenomen was, is eenigszins verminderd sedert de groote weg Baligé—Prapat, deel van den Padang—Médan-weg, werd geopend, waardoor het postvervoer e.d. over

het meer van Prapat—Baligé vice versa werd gestaakt. Verder is het verkeer te water via Silalahi aan het Tobameer naar boven over Lao Pondom, dat thans aan den nieuwen autoweg ligt, afgenomen, toen de weg naar de Dairilanden van de Karolanden uit in gebruik werd genomen.

TOBA. (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden (zie aldaar), bestaande uit de onderdistricten: Baligé, Lagoeboti, Porséa, Habinsaran (Porsoboeran) en Loembandjoeloe. Vroeger ook nog het onderdistrict Mocara, dat sedert 1933 verdeeld is tusschen de onderafdeelingen Toba, Hoogvlakte van Toba en Samosir. De onderafdeeling Toba telt thans 120.000 inwoners.

BAKARA. (Aanv. Dl. I). Negeri, sedert 1933 behorende tot het onderdistrict Doloksangoel van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba, residentie Tapanoeli, vroeger behorende tot de onderafdeeling Toba. De negeri ligt aan den zuid-westelijken inham van het Tobameer, — welke inham naar deze negeri wel Tao Bakara wordt genoemd, — in het dal van de Aek Silang. Dit wondermooie dal, 5 km. lang en 1 km. breed, is een rijk sawahgebied en geheel omgeven door de steile 300 à 400 m. hooge breukranden van de omringende hoogvlakte. De negeri telt 3758 zielen (volkstelling 1930).

HABINSARAN. (Aanv. Dl. II). Naam van een in 1915 opgeheven onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden, die thans verdeeld is over de onderafdeelingen Toba en Silindoeng. Zij ligt van 300—1400 m. hoog en bestaat geografisch uit drie gedeelten, waarvan de twee noordelijke het onderdistrict Habinsaran van de onderafdeeling Toba uitmaken. Het middengedeelte, waarin de onderdistrictshoofdplaats Porsoboeran is gelegen, bestaat uit het bovenstroomgebied van de Koealoe-rivier. Deze rivier en haar zijrivieren loopen door diep uitgeglepen rotskokers, welke soms een diepte hebben van 60 m., terwijl het vlakke land tusschen de rivieren den indruk maakt van een kale heuvelachtige hoogvlakte, waarin de smalle rivierdalen zich afteekenen door de toppen der boomen. Dit deel is omringd door bergranden, waarop zich een drietal hoogere bergen verheft, in het Z. op de grens van Zuid-Habinsaran, de Haboe-Haboe (3200 m. hoog) met in zijn uitloopers de merkwaardig gevormde rotstorens Batoe Manoempak en de Piggol ni Bodil, in het N. op de grens van Noord-Habinsaran de Tamborbona (2110 m.) en de Soeroengan (2113 m.). Noord-Habinsaran wordt gevormd door de canyonachtige dalen van de rechterzijrivieren der Asahanrivier met tusschenliggende vlakten. Het is in het N. afgesloten door de moeilijk te passeren kloof van de Asahan met zijn twee prachtige watervallen, de Wilhelmina waterval en de Sampoeran Harimau bij Tangga. Zuid-Habinsaran is een gedeelte van het onderdistrict Pangariboean, onderafdeeling Silindoeng en heeft dezelfde formatie als Midden-Habinsaran.

De geheele bevolking bedraagt ± 19.000 zielen, en bestaat uit Toba-Bataks, in het N. hoofdzakelijk van de hoofdmarga Pohan, in het midden Pohan en Borbor, in het Z. Borbor en Lontoeng. Een groot gedeelte der bevolking is nog heidensch. Enkele kampoengs bestaan bijna uitsluitend uit permalims (zie aldaar). De zending werd vroeger geleid uit de post Loemban Pinasa, later uit

Porsoboeran, thans uit Sitotang. Er zijn nu talrijke volksscholen, alle gesticht en geleid door de zending.

Het hoofdmiddel van bestaan is de rijstbouw, die reeds veel op sawah's, doch vooral in de lagere gedeelte en tegen de bergellingen nog op ladangs wordt gedreven. Dit laatste is door boschreserveering reeds veel tegengegaan. Verder bestaat er koffiecultuur, die veel van boeboek en van luizen heeft te lijden, en ligt in Midden-Habinsaran een kleine theeonderneming, die echter niet in bijzonder gunstige toestand verkeert. Een onverharde autoweg voert van de vlakte van Toba naar de onderdistrictshoofdplaats Porsoboeran. Een minder goed te berijden autoweg van Pangariboean tot dicht bij Garoga is reeds gereed. Verder is er een keurig net van goed getraceerde paardepadén aangelegd door den gezaghebber H. J. Köhler, schrijver van „Habinsaran, het land van de zonnestraal”

Habinsaran is eerst sedert 1908 ingelijfd. De oude menschen, die in de dorpen de leiding hebben, zijn dus allen opgegroeid in de „pidari”, het samenvattende woord voor den tijd der ongeregelde toestanden vóór de komst van het Gouvernement. Deze werken nog door in het leven der bevolking, o.a. is er op de hygiënische toestanden nog heel wat aan te merken. Niettemin vindt men er vooral in de bergstreken physiek sterk ontwikkelde personen met een buitengewoon uithoudingsvermogen in loopen en klimmen.

Literatuur: H. J. Köhler, Habinsaran, uitgave Thieme en Co, Zutphen 1926.

HASIBOEAN. (Aanv. Dl. II). Hoofdmarga der Bataks, voornamelijk in de vallei van Silindoeng, in Sibolga en Padang Lawas wonende. Verder naam van landschapje in de negeri Sigaoal aan het Tobameer.

LAGOEBOTI. (Aanv. Dl. II). Plaats gelegen twintig minuten gaans ten Z. van het Tobameer op 8 km. van Baligé, in het onderdistrict Lagoeboti, waarvan het de hoofdplaats is. Het onderdistrict telt 29 891 inwoners volgens de volkstelling van 1930. Het ligt aan den grooten weg van Padang naar Medan.

BALIGÉ. (Aanv. Dl. I). Deze hoofdplaats van de onderafdeeling Toba, afdeeling Bataklanden, residentie Tapanoeli, is tevens hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, dat naar de in 1930 gehouden volkstelling 22.570 inwoners telt. Baligé ligt aan den grooten weg Medan—Padang.

NOMMENSEN (LUDWIG INGWER). Geboren 6 Mei 1834, uit het eenvoudig gezin van een sluiswachter op een der Oostfriesche waddeneilanden.

Door de Rheinische Missions Gesellschaft te Barmen werd hij in 1861 afgevaardigd naar Sumatra. Na eerst in Holland bij Dr. van der Tuuk Maleisch en Bataksch te hebben geleerd, kwam hij 14 Mei 1862 te Padang aan. Hij vestigde zich te Baros, de noordelijkste plaats, waar toen het Hollandsch gezag effectief was. Toelating onder do Bataks werd hem door den Resident geweigerd, daar men voor zijn veiligheid niet kon instaan. Na het volgende jaar een bezoek in Silindoeng te hebben kunnen brengen, waar hij nog allerminst vriendelijk werd ontvangen, kon hij er zich in Mei 1864 vestigen, nadat langdurige onderhandelingen met de hoofden geleid hadden tot verlof daartoe. En

slechts met eenige list kon hij op een vochtige, ongeschikte plaats in Sopo grond voor een huis verkrijgen. Daar het Hollandsche gezag nog niet zoo ver reikte, leefde hij temidden van de meest wilde toestanden en was getuige van woeste tooneelen der nog in kannibalisme levende bevolking. Meer dan eens was zijn leven in gevaar. Maar ondanks dat alles verzamelde hij een aantal kinderen op een primitieve school en kreeg hij ook de eerste doopcandidaten, zoodat op 27 Augustus 1865 de eerstelingen konden worden gedoopt, 4 mannen met hun vrouwen en 5 kinderen. Niettegenstaande heftigen tegenstand van de zijde der volksgenooten steeg het aantal gedoopten geregeld, na eenige jaren tot enkele honderden, na 20 jaar tot ruim 7000.

Nommensen was intusschen in 1866 gehuwd met Karoline Gutbrod, die trouw de ontberingen van dien eersten tijd met hem heeft gedeeld. Bij zijn eerste verlof in 1881 is zij met de kinderen in Duitschland gebleven en daar in 1887 gestorven.

Nadat Nommensens woonplaats in 1873 verlegd was naar het hooger gelegen Pearadja en het Ned. Ind. Gouvernement sinds 1875 daadwerkelijk gezag over Silindoeng uitoefende, groeide het aantal Christenen snel en ging Nommensen zich wijden aan den opbouw der gemeenten en van het kerkelijk leven als geheel. Hij gaf daarbij blijken van vervooruitzienden blik. Van den aanvang af werden zooveel mogelijk leden der gemeenten betrokken in dien opbouw. Rondom elke zendingspost werd een groote krans van filialen aangelegd, dikwijls op zeer korten afstand van de hoofdstad. Het instellen van het ambt van oudsten gaf gelegenheid de geestelijke krachten van velen te benutten. Bataksche onderwijzers, tevens gemeentevorgangers, werden opgeleid en zelfs de gedachte aan Bataksche predikanten was Nommensen toen reeds niet vreemd, daar hij in dezen tijd nog rekende met de mogelijkheid het land te zullen moeten verlaten, waarbij de leiding van de gemeenten aan hun eigen predikanten zou moeten worden toevertrouwd. Zooveel mogelijk liet hij de adat van het volk onaangetaast en trachtte hij deze in het kerkelijke leven in te bouwen. Een verbinding van staat en kerk streefde hij na door de hoofden zoo mogelijk tot oudsten te maken en hun in elk geval een eervolle plaats in het kerkelijk leven te verzekeren. Opvoeding tot zelfonderhoud stond van den aanvang af op het program. Voor de gemeenten moest er zoo weinig mogelijk geld uit Duitschland komen. Kerkelijke belasting werd al vroeg ingevoerd, waarbij de gemeente zelf in het beheer betrokken werd. En nadat sinds 1877 er een opleiding voor goeroes was geweest, werd in 1882 een school voor Bataksche predikanten gesticht, waarvan de leerlingen vooral betrokken werden uit hen, die reeds eenige jaren als goeroes hun kwaliteiten bewezen hadden.

Van een verziend inzicht legt de kerkorde getuigenis af, die Nommensen in 1881 tijdens zijn verlof samen met twee der leiders te Barmen opstelde en die een organisatie aan de Bataksche kerk gaf, waardoor zij alle andere kerken op het zendingsveld ver vooruit was, maar die voortreffelijk is gebleken wat haar beginsel betref, zoodat de institueering van een zelfstandige Batakkerk in 1930 eigenlijk slechts het doortrek-

ken was van de reeds in 1881 door Nommensen getrokken lijnen. De trapsgewijze verkozen Synode had hij toen reeds in zijn kerkorde opgenomen.

Intusschen kreeg het zendingsveld een groote uitbreiding. In 1876 had een expeditie, waarbij ook Nommensen als tolk en bemiddelaar goede diensten bewees, het Nederlandsch gezag over Toba gevestigd en nadat in 1881 een zendingspost gesticht was in de steppe tusschen Silindoeng en Toba, vestigde Nommensen zich in 1885 in laatstgenoemd gebied. Met een uitstekende strategie leidde hij, als ephorus van het gansche terrein, waartoe hij in 1881 tijdens zijn verlof benoemd was, de bezetting van Toba. Na 1890 mocht ook het oostelijk deel van Toba bezet worden en toen vestigde Nommensen zich voor de rest van zijn leven in Sigoempar. Na 20 jaar had het Christendom ook in Toba gezegevierd.

In 1904, bij zijn 70sten verjaardag, verleende de universiteit van Bonn aan Nommensen het doctoraat honoris causa in de theologie en in 1911 bij zijn 50-jarig zendelingschap benoemde de Regeering hem tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Als praeses bleef hij aan het nu in vijf districten verdeelde terrein zijn nooit falende zorgen geven, tot hij op 23 Mei 1918 in Sigoempar is overleden.

BANDA-EILANDEN. (Aanv. Dl. I). De totale oppervlakte van de eilanden bedraagt ongeveer een vierkante geographische mijl. Deze groep van 10 eilanden vormt met de eilanden Manoek, Seroea, Nila en Teoen de onderafdeeling Banda, afdeling Amboina, onder een gezaghebber bij het binnenlandsch bestuur. Stroomend water wordt alleen op een enkele plaats op Lontor aangetroffen. De beste notenperken vindt men op Roen en Rozengain, waar zij in lateren tijd met een der productie ten goede komend regelmatig plantverband werden aangelegd. In 1926 en 1927 werden door het oploopen van de prijzen van de muskaatnoten wederom goede zaken gemaakt, doch sindsdien lijdt Banda weer onder de algemeene economische depressie. De perken worden thans grootendeels geëxploiteerd door twee ondernemingen, de Credit- en Handelsvereniging Banda en de firma N. P. Kok. De eigenlijke inlandsche bevolking van Banda-Neira, Lontor, Ai, Roen en Rozengain bestond in 1932 uit ± 10.000 zielen.

AI, POELOE AI of WAI. (Aanv. Dl. I). De „Kota Parampoean” is volgens de kaart van vaarwaters en ankerplaatsen in den Molukken-archipel blad VI (uitgave Juni 1919) 136 m. hoog. De bevolking van Kampoeng Ai telde in 1932 650 zielen. Er zijn op het eiland zes notemuskaatperken.

NILA (ook wel **LINA**). (Aanv. Dl. III). Een eruptie had plaats in 1932. De bevolking, ter sterkte van ongeveer 850 zielen (1932), bewoont twee kampongcomplexen aan de oostzijde van het eiland. Zij is geheel gekerstend (Indische Kerk). Het hoofdvoedsel op dit eiland is pisang. Middelen van bestaan zijn visscherij en teelt van djerooks en mangga's.

ROEN. (Aanv. Dl. III). Het hoogste punt van dit eiland is 186 m. De bevolking bestaat uit 380 zielen (1932). Vlak bij het eiland en daarmee verbonden door een bij eb drooglopend rif ligt Poelau Nailaka, waarop zich overblijfselen van een Europeesche versterking bevinden.

ROSENGAIN. (Aanv. Dl. III). De bevolking van dit eiland bestond in 1932 uit 280 zielen.

SEROEĀ (Aanv. Dl. III). De Christenbevolking (Indische Kerk) bewoont twee ongeveer 200 m. boven den zeespiegel gelegen kampeongs; zij is ongeveer 400 zielen sterk. Het eiland is totaal waterloos, zoodat de bevolking is aangevoerd op verzameld regenwater en water verkregen door condensering van uit den kraterwand ontsnappenden stoom. Het hoofdvoedsel is pisang. Middelen van bestaan zijn vischvangst, prauwenbouw en teelt van djerocks en mangga's.

TEON (TEAN of TIAN). (Aanv. Dl. IV). De bevolking bestaat uit ongeveer 900 zielen (1932); zij belijdt den Protestantischen godsdienst. Het eiland is beplant met klapper-, djerok- en manggaboonen.

SAPAROEĀ. (Aanv. Dl. III). Deze onderafdeeling van de afdeeling Amboina der residentie Molukken telde volgens de volkstelling 1930 rond 40.000 zielen, waaronder 30.000 Inlandsche christenen en 10.000 mohammedanen.

MASARÉTĒ. (Aanv. Dl. II). Negorij aan de Kajéli-baai op \pm 200 m. ten Oosten van Kajéli; standplaats van den regent van het regentschap MasarétĒ, met den titel van orang-kaja.

BOEROE. (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling der afdeeling Amboina, residentie Molukken. Het zielental bedroeg volgens de volkstelling 1930: 18.884 Inlanders, 51 Europeanen en gelijkgestelden, 448 Chinezen, 248 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 19.631.

Twee zendelingen van de Utrechtsche-zendingsvereniging, een voor Noord Boeroe met standplaats Amboina en een voor Zuid Boeroe, standplaats Leksoela, hebben de leiding van het zendingswerk. De Mohammedanen (slammen) wonen in de kustkampeongs, en op het eiland Ambelau uitgezonderd de Christenkampeongs aan de Zuidkust.

Boeroe is verdeeld in de regentschappen Kajéli, MasarétĒ, Lihaly, Licela, Fogi, Bobo, Wa Toeren, Tifoe, Namrole, Oki, en Wa Enoe. De regenten voeren verschillende titels, die van Kajéli en Tifoe: radja, die van Licela, Fogo, Bobo: patih, de anderen den titel van orang-kaja.

NAMLEA. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling Boeroe, afdeeling Amboina der residentie Molukken, gelegen aan een inham aan de noordzijde van de Kajéli-baai. Belangrijke uitvoerplaats van kajoepoetih-olie, damar en copra, wordt geregeld door de K.P.M. schepen aangedaan. Zie BOEROE.

OOST CERAM. CERAMLAOET EN GORAM. Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Amboina, bestaande uit het oostelijk gedeelte van het eiland Ceram, benevens de Ceram Laeot, Watoebela en Goram eilanden. Hoofdplaats Góabr.

SĒRA (SEIRA). (Aanv. Dl. III). Eiland behoorende tot de Tanimbareilanden (zie aldaar); op de N.kust ligt een complex van vijf negorijen t.w. Kamatoeboen, Roemahsaloe, Weloeoe, Temin en Weratan. Voor beide laatstgenoemde kampeongs is een goede ankerplaats. De bevolking houdt zich vnl. bezig met de vangst van lolaschelpen en tripang.

LARAT. (Aanv. Dl. II en suppl. blz. afl. 1004).

Bewesten Larat, daarvan gescheiden door een smal, doch diep vaarwater, dat voor K.P.M. schepen toegankelijk is, en dat de reede van Ridool en Ritabel (tezamen gewoonlijk Larat genoemd) vormt, ligt het eilandje Loetoer, waarop tegenover Ritabel, de kampeong Lelingloean, de vroegere standplaats van den posthouder. Thans is Larat (Ridool-Ritabel) de standplaats van den bestuurs-assistent. De op het eiland gelegen kampeongs zijn, behalve de genoemde, Lamdessar Timor, Lamdessar Barat, Keliobar en Kelaan; de bevolking telt \pm 3.800 zielen.

AMAHAI. (Aanv. Dl. I). Voormalige onderafdeeling der afdeeling Amboina, welke zich westelijk uitstrekte aan Cerams zuidkust van de Wai Tala tot de Wai Kaba, met een kustlijn-lengte van \pm 200 km. De kust maakt twee diepe bochten, de Elpapoetihbaai en de Taloe-tihbaai of bocht van Haja. Aan de eerste golf liggen uitsluitend Christennegorijen. Meer naar het Oosten aan de tweede baai vindt men beurtelings Islamitische en Christenkampeongs. Heidensche Inlanders vindt men over het algemeen meer in de Christennegorijen. Zulks is te verklaren uit het feit, dat de Islamitische negorijen al lang aan het strand gelegen zijn, de bewoners der Christennegorijen daarentegen grootendeels eerst kort geleden uit de bergen naar de kust zijn afgedaald. Het Amahaische bergland is practisch onbewoond. De bevolking woont aan het strand. Vermeldenswaard is voorts nog, dat de hoogste bergtoppen van Ceram zich in deze onderafdeeling bevinden. Drie toppen hebben een hoogte van 3.000 m. of iets meer (de z.g. Pinaja-groep). Middelen van bestaan vindt de bevolking in het kloppen van het merg van den sagoepalm, het kweeken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij.

De belangrijkste baai is de Taloe-tihbaai, door haar groote aanplantingen van klapperboomen en haar gomeopal-uitvoer. Bijna elke negorij voert sagoe uit naar de Oelissers en Ambon. Er zijn drie ondernemingen, n.l. de onderneming Awaya met klapper-, rubber-, en koffie-aanplantingen; de onderneming Elpapoetih met dezelfde aanplantingen en voorts nog de onderneming Makariki-Mantula met uitsluitend klapper-teelt, terwijl een gedeelte van de onderneming Wai Tala zich nog juist binnen de westgrens der vroegere onderafdeeling bevindt. De onderneming Wai Tala is een gecombineerd klapper- en gomeopal-bedrijf.

Er zijn twee zeer goede havens, die gedurende elk jaargetij zijn te gebruiken, t.w. de plaatsen Amahai en Tohoroe. Na de jongste bestuursreorganisatie (Ind. Stb. 1934 no. 620) is de onderafdeeling Amahai opgeheven. Do nieuwe onderafdeeling West-Ceram, waartoe het gebied thans behoort, heeft Piroe tot hoofdplaats.

AMAHAI. (Aanv. Dl. I). Voormalige hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling, afdeeling Amboina, en als zoodanig toenmaals de standplaats van (meestal) een gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur. Sedert de jongste bestuurs-reorganisatie (zie Ind. Stb. 1934 no. 620) is niet Amahai, doch Piroe de hoofdplaats der vergrootte onderafdeeling. Amahai bestaat ook thans nog uit twee negorijen, t.w. Amahai

en Soahuku; zij hebben elk een kerkgebouw en gezamenlijk een Gouvernements Inlandsche school dor tweede klasse. De vroegere negorij Amahai-Islam heeft zich sinds 1899 verplaatst in oostelijke richting over een afstand van 7 km. en is thans bekend onder den naam Roetah; op de landtong Tandoeng Kocakoe bij Amahai is niets meer over van de houten vesting genaamd Harderwijk, die in 1628 aldaar door de V.O.C. onder het bestuur van Ambons zesden landvoogd Filips Lucasz (1628—1631) gebouwd werd.

AWAYA. (Aanv. Dl. I). Onderneming, gelegen op de plaats waar zich vroeger de negorij Awaya bevond, welke kampoeng thans gevoegd is bij het nabijgelegen Apisano. De onderneming bereidt copra en koffie. De rubbertap is in verband met de lage prijzen geheel stopgezet. Men begint thans met den aanplant van cacao, kruidnagel, kapok, enz.

ELPAOETIH. Onderneming van de Crediet- en Handelsvereniging Banda op Ceram. Op groote schaal wordt hier de klapper- en koffiecultuur gedreven. Door de lage prijzen is de rubbertap geheel stopgezet, terwijl in verband met de lage copraprijzen de copravervaardiging ook tijdelijk is gestaakt.

TALOETIBAÄI of BOCHT VAN HAJA. (Aanv. Dl. IV). Bij Haja bevinden zich groote kuststranden, die bij eb geregeld droogvallen en der bevolking gelegenheid geven zich meester te maken van de schelpen, welke aldaar verhandeld worden bij de Chineesche opkoozers. Schelpen met grooten diepgang behooren de bocht om Haja zeer ruim te nemen. Langs den oost-oever wordt een vlakke kuststrook aangetroffen, beginnende bij de negorij Tehua tot aan de Wai Bobot. In het midden der Taloeibaai wisselen Islamitische met Christenkampoengs af. Meer naar het Oosten echter, in het tegenwoordige Oost-Ceram, treft men bijna uitsluitend Mohammedanen en enkele heidenen aan.

TEHOROE. De uitvoerhaven der Taloeibaai, tevens de belangrijkste plaats aldaar. Tehoroe bezit een veilige en rustige ankerplaats en heeft een grooten uitvoer van copra, gomeopal, schelpen, kruidnagelen en houtsoorten. De bevolking is Mohammedaansch. Achter de negorij bevinden zich eenige heete bronnen (temperatuur $\pm 90^\circ \text{C}$). Het water schijnt zwavelhoudend te zijn.

BAILEO. (Aanv. Dl. I). Gebouw op Ambon, Saparoea en Ceram bestemd voor openbare vergaderingen. Althans op Ceram, oorspronkelijk de plaats, waar de adatgoederen van het dorp (borden, vazen, gongs en ook wel gesnelde koppen) bewaard werden. Als zoodanig dus de plaats alwaar de geesten der voorouderen aanwezig waren en vereerd werden. Daarom blijft, ook al is geen gebouw meer aanwezig, toch de plek waar vroeger de baileo gestaan heeft, steeds onbebouwd en wordt deze door de z.g. pemali steenen aangeduid. Bij belangrijke gebeurtenissen en plechtigheden wordt deze plek voor de viering gebruikt en ook in de Christennegorijen blijft de herinnering aan de baileo bestaan; soms bouwt men op die plek thans een vergaderlokaal voor het gemeentebestuur. Naast de hier bedoelde baileo negeri of baileo hena waren er nog andere, b.v. baileo kakihan, alleen gemaakt als er een kakihanfeest zou plaats hebben. Voor

het oprichten van deze baileo was beslist een versche kop noodig, vandaar dat het oprichten door ons bestuur verboden werd. Verder nog de baileo Anakotta of baileo Maocwin, de z.g. priester baileo. B. J. K.

BOANO. (Aanv. Dl. I). Eiland ten Westen van Ceram, behoorende tot de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken.

Het grootste deel van het eiland is steil bergland tot 425 m. hoog; het noord-oostelijk deel is vrij vlak en geheel met alang-alang en kajoe-poetihbosschen begroeid. Slechts door de smalle, doch diepe Straat Valentijn en het schitterende Martinmeer ervan gescheiden ligt het bergachtige eiland Poea, met nog een aantal rots-eilandjes er om heen. Het Martinmeer is een buitengewoon goede haven, waarvan de ingangen door bakens zijn aangegeven.

De op het eiland gelegen kampoengs, n.l. Boano-Serani en Boano-Islam tellen resp. 406 en 1128 zielen.

De plaats, waar de negorijen gelegen zijn, is zeer ongezonder ten gevolge van malaria, terwijl goed drinkwater niet te krijgen is. De zee voor de kampoengs is zoo diep, dat er niet geankerd kan worden. Aan de Oostindische Compagnie herinneren een tweetal pilaren, resp. uit 1667 en 1692.

Het eiland is verder nog bekend door de vele en groote herten, die er voorkomen. B. J. K.

HOEAMOEL of HOAMOAL. (Aanv. Dl. II). Schiereiland vormende het westelijke aangesel van Ceram, behoorende tot de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken, uitgezonderd een klein stukje aan de zuidpunt, hetwelk in het midden van de vorige eeuw aan eenige Ambonsche negorijen gegeven werd als belooning voor hulp tegen zee-roovers. Het schiereiland was vroeger dicht bevolkt en dreef een levendigen handel met verschillende vreemdelingen. Toen na de vestiging van de V.O.C. te Amboina ook kruidnagelen aan anderen dan de Compagnie geleverd werden, leidde dit tot een bloedigen en hardnekkigen oorlog, welke er mede eindigde dat het door den toenmaligen gouverneur De Vlaming van Oudshoorn „tot een eeuwige woestijn gestedineerd" (Rumphius Dl. II blz. 103) werd. De bevolking werd naar elders gevoerd of vluchtte, terwijl de vruchtboomen en in het bijzonder de kruidnagelboomen vernield werden.

Eerst later vestigde zich een deel der verdrevenen weer in hun oude gebied, terwijl in de laatste twintig jaren een belangrijke immigratie van vreemdelingen, voornamelijk Bionngko's en Boetonneezen, heeft plaats gehad.

B. J. K.

HONITÉTOE. Belangrijke negorij in het binnenland van de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. In 1916 is hier een militaire bezetting geleegd, welke echter in 1932 niet meer noodig geoordeeld werd en daarom opgeheven is. Thans is te Honitétoe een bestuursassistent geplaatst, die het bestuur voert over het zuidelijk deel van het bergland van West-Ceram en de zuidkust. Door onderwijs krijgt de Indische Kerk langzamerhand meer invloed en gaat de bevolking tot het Christendom over, zoodat er thans van verzet tegen het bestuur geen sprake meer is.

De bewoners van Honitétoe vormen een afzonderlijken stam afgescheiden van de bewoners van de rest van het bergland van West-Ceram. Zij heeten Wemale, zijnde tijdako- (= schaamgordel) dragers, in tegenstelling tot de andere Alhoeren, die Aloene of kaindragers heeten.

De mannen zijn groot en fersich gebouwd en zoo lang zij nog heiden zijn van een weelderigen haardos voorzien, welke hun een wild en woest voorkomen geeft. Te Honitétoe, dat \pm 500 m. hoog ligt, is een goede passangrahan, die meer en meer als vacantieoord wordt bezocht. Het klimaat is goed en vooral de nachten zijn koel.

B. J. K.

KAIRATOE. (Aanv. Dl. II). Deze negorij aan de zuidkust van de Piroebaai, onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. Was in de vorige eeuw de standplaats van den posthouder, die het bestuur over West-Ceram voerde. Is thans nog een belangrijke uitvoerplaats van in het Honitétoegebied verzamelde copal. Groote prauwen kunnen bij vloed de monding van de Rioepa binnenvaren. De reede is echter slecht, vooral in den westmoesson. Kairatoc is door een 21 km. langen weg, waarop twee vrachtauto's rijden, verbonden met Honitétoe in het binnenland.

B. J. K.

KELANG. (Aanv. Dl. II). Eiland ten westen van Ceram, behoorende tot de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. Langs de kust en de riviertjes vindt men een aantal kleine, doch vruchtbare vlakten, waar een groot aantal klapperboomen geplant werd. Door De Vlaming van Oudshoorn werden in 1651 de bewoners van dit eiland verdreven en overgebracht naar Manipa (zie aldaar); het eiland bleef verder onbewoond. Eerst in deze eeuw is het eiland weer bevolkt en wel voornamelijk door Boetonnezen en Binongko's, die door het bestuur in een aantal kampeongs werden verzameld en onder twee regenten gesteld. Het totale aantal inwoners bedraagt thans 858 zielen.

B. J. K.

LOKKI. Dit plaatsje ligt op het schiereiland Hooamoeal in de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. Van belang is dit plaatsje doordat daar de hoofdzetel gevestigd is van het z.g. Lokkibedrijf. Dit aan het Boschwezen behoorende bedrijf exploiteert de damar- (ten rechte copal) bosschen en een groot deel van de sagoebosshen van Hooamoeal, terwijl in de laatste jaren ook klappers werden aangeplant.

B. J. K.

MANIPA. (Aanv. Dl. II). Eiland ten Westen van Ceram, behoorende tot de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. Tusschen de uitloopers van het bergland liggen overal kleine vlakten met moerasen, veelal geheel door sagoebosshen gevuld. Overal langs de stranden op daarvoor geschikte plaatsen werden klappers geplant. In het bergland staat een tamelijk groot aantal copalboomen, welke een vroeger vrij veel waard zijnd product leverden, dat onder den naam damar aan de markt gebracht werd. De uitvoer van sagoe, copra en damar leverde vroeger veel op; thans is deze door de waardedaling van weinig beteekenis meer. De kampeongnaam Toeban herinnert nog aan de vestiging van Javaansche handelaars. De gouverneur De Vlaming van Oudshoorn verordonneerde in het mid-

den der 17de eeuw, dat alle bewoners, alsook die van de eilanden Boano en Kelang en van een deel van Hoamoal, zich op Manipa moesten vestigen bij het daar te bouwen fort. Van dit fort Wantrouw zijn de ruïnes nog aanwezig. De kampeongs liggen dan ook alle aan de zuidzijde dicht bij de ruïnes. De bevolking is zoo achteruitgegaan, dat reeds herhaaldelijk kampeongs werden samengevoegd; een dubbele naam houdt de herinnering daaraan nog levendig. Een overblijfsel uit dien tijd bestaat nog hierin, dat de overgebrachte bewoners geen gronden te hunner beschikking hebben. Nog steeds zijn zij vreemdelingen. Deze omstandigheid geeft steeds aanleiding tot grond- en grensgeschillen, daar in den loop der tijden wel enkele sagoedoesoens geschonken werden. Reeds voor onzekomst waren de bewoners meerendeels Mohammedanen, en had de Christelijke leer, door de Compagnie gebracht, weinig invloed. In 1667 werden de eerste christenen gedoopt en thans is één negorij geheel gekerstend, terwijl de bewoners van de overige zes negorijen Mohammedanen zijn. Het aantal bewoners bedraagt thans 1858, waarvan 205 christenen.

B. J. K.

PIROE. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken. Zij lag vroeger geheel aan de kust, werd in 1899 door een aardbeving en vloedgolf zwaar geteisterd, daarna meer landwaarts in herbouwd; door uitbreiding liggen thans weer vele huizen aan zee. Het Europeesche gedeelte ligt \pm 1 km. van het strand en 10 m. boven den zeespiegel. Door de nabijgelegen sagoebosshen is het klimaat ongunstig en komt er veel malaria voor. Het aantal inwoners bedraagt 37 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 1210 Inlanders en 96 Chineezen.

B. J. K.

TALA. De grootste en waterrijkste rivier van de onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Amboina, residentie Molukken, mondt uit in de Elpapoetihbaai aan de zuidkust van Ceram. Bekend is het vervoer van copal per vlot op deze rivier, waarvoor veel behendigheid en ervaring noodig is; slechts op één plaats, bij de z.g. Batoc Pemali, is de passage door een stroomversnelling moeilijk en gevaarlijk.

B. J. K.

WEST-CERAM. (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling der afdeeling Amboina, residentie Molukken. Het aantal inwoners van West-Ceram bedroeg in 1930: 100 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 29.830 Inlanders, 195 Chineezen en 237 andere Vreemde Oosterlingen. De voornaamste plaatsen zijn Honitétoe, Riring, Kairatoc, Lokki en Talamond.

B. J. K.

GORAITJI (GORAH ITJI). (Aanv. Dl. I). Deze eilandengroep behoort thans tot de residentie Molukken, afdeeling Ternate. De voornaamste eilandjes zijn Siko, Gafi, Laigoma, Tamakomafatoc, Goenange, Lailai, Talimaoc, Tameti (wel bevolkt), voorts Kelo, Temo, Safan, Leloi-Itji, Topaja, Solo, Temomadofa, Djoronga, Toedoc, Bakoetjoeki, Radjawali, Adoe, Teuo-Temo, Seba, Gochoba en Kotaboa (niet bevolkt). Bijna alle grond op deze eilandjes is rijk aan vruchtdragende klapperboomen. De tot copra verwerkte klappers worden door de te Goenange, Siko, Gafi en Tameti gevestigde Chineezen, die daar toko's hebben, opgekocht. Sagoepalmen vindt men alleen op Tameti en Gafi, en vogel-

nestjes op de klippen van Gafi, Adoe en Seba. Goenange, Talimaoe en Lailai worden nu en dan bezocht door een schip van de K.P.M. voor de verschepping van copra.

Siko telt 487 inwoners (Makianners en Tidoreezen), Gafi 124 (Makianners), Laigoma 128 (Makianners), Goenange 245 (Makianners, Ternatanen en Galélareezen), Lailai 361 (Makianners en Tidoreezen), Talimaoe 402 (Ternatanen, Makianners en Galélareezen) en Tameti 361 (Makianners en Tidoreezen).

De bevolking leeft van den tuin- en landbouw en van de vischvangst. De overige niet genoemde eilandjes zijn onbewoond. Scholen zijn er niet. De kinderen gaan op Goeroeapin, Laloein en op Makean op school.

GOEROEAH-PING. (Aanv. Dl. I). Kampong op de Kajoe-eilanden (afdeeling Ternate), gelegen aan de zuidwestkust van het eiland Kajoa. De tot deze groep behorende eilanden Orima-koeroenga, Wajasipang en Lemo-Lemo hebben met inbegrip van de op het water woonachtige Badjo's onderscheidelijk 925, 245 en 248 inwoners. De inheemsche bevolking verbouwt rijst op droge gronden en mais; zij plant tegenwoordig ook klappers aan. De Badjo's vinden hun bestaan in vischvangst (tripang) en het zamelen van schelpen en schildpad. De tot copra verwerkte klappers worden door den te Goeroeapin gevestigden Chinees opgekocht. Bovendien wonen op die eilandjes eenige Arabieren, die zich op tuinbouw toeleggen.

HIRI. (Aanv. Dl. II). Vulkanisch eiland ten N. van Ternate, behoorende tot het sultanaat Ternate. De bevolking woont in de kampongs Dorari-Isa, Togelobe, Ngofaoedoe, Tomadjiko en Mado met onderscheidenlijk 412, 180, 217, 208 en 166 inwoners. Zij legt zich toe op vischvangst, tuinbouw en klappercultuur. De tot copra verwerkte klappers worden verkocht aan een in kampong Dorari-Isa gevestigden Chinees, die daar een toko heeft. Op Togelobe is een volksschool gevestigd, waar de kinderen van de andere vier kampongs ook het onderwijs volgen. Aan den Zuidwestkant liggen twee onbevolkte eilandjes, waarvan het eene is genaamd P. Maka en het andere geen naam heeft. De oelar patola (python) komt hier veel voor.

KAJOA. (Aanv. Dl. II). Groep van eilandjes in de Moluksche zee, bestaande uit het eiland Kajoa en de eilandjes Miskin, Laloein, Lemo-Lemo (wel bevolkt) en Waidoba, Goeroeah, Towada en Tawabi (niet bevolkt). Bijna alle gronden zijn beplant met klapperboomen. De tot copra verwerkte klappers worden door den te Goeroeapin gevestigden Chinees opgekocht. De Kampong staat onder een districtshoofd.

MAITARA. (Aanv. Dl. II). Vulkanisch eiland half door rif omgeven; de koraalkalk wordt verwerkt tot kalk, die in Ternate zeer veel wordt gebruikt. Het is gelegen tusschen de eilanden Ternate en Tidore, behoort tot het sultanaat Ternate en administratief tot de onderafdeeling Ternate der gelijknamige afdeeling. De bevolking is van Tidore afkomstig en woont in kampong Maitara; zij leeft van landbouw. De tot copra verwerkte klappers worden op Ternate en op Roem aan een aldaar gevestigden Chinees verkocht. De oelar patola (python) komt hier veel voor.

MAKIAN. (Aanv. Dl. II). De beste anker-

plaatsen zijn bij Pawaté op de oostkust, en Ba-roemadéhe op de noordkust. Makian wordt in den laatsten tijd vaak door een schip van de K.P.M. bezocht voor de verschepping van copra.

De 12 978 zielen sterke bevolking, bestaande uit Makianners, Ternatanen, Tidoreezen en Galélareezen, is Mohammedaansch en gevestigd in 14 kampongs, genaamd: Ngofakiaha (2524 inw.), Tiowor (2139), Ngofagita (1460), Sabaleh (809), Talapao (477), Tafasoho (429), Tagono (405), Bobawa (600), Malapa (183), Mailoa (424), Soma (615), Tahane (1577), Peleri (538) en Samsocema (713).

De kampongs Soahtia en Tahanésoahtai werden bij Tahane gevoegd. Op Ngofakiaha, Ngofagita, Tahane, Tafasoho en Peleri is een volksschool gevestigd, waar ook de kinderen van de andere kampongs het onderwijs volgen.

Te Ngofakiaha is een districtshoofd, vertegenwoordiger van den Sultan van Ternate, bescheiden. Klapperboomen komen op het eiland zeer veel voor. De tot copra verwerkte klappers worden verkocht aan de in kampongs Ngofakiaha, Ngofagita, Sabaleh, Talapao, Tagono, Malapa, Mailoa en Soma gevestigde Chineezen, die daar toko's hebben. Bovendien wonen in Ngofakiaha, Tiowor en Samsocema nog eenige Arabieren, die zich op tuinbouw toeleggen.

De meeste Makianners leggen te Kajoa, Tameti en Halmahéra hun tuinen aan, omdat op Makian zelf geen voldoende grond beschikbaar is.

MARÉ. (Aanv. Dl. II). Eilandje in de Moluksche Zee. Het heeft één gelijknamige kampong aan de oostkust (448 inwoners) en nog een kampong genaamd Kofo (243 inwoners) aan den zuidwestkant gelegen. De mannen leggen zich hoofdzakelijk op vischvangst, tuinbouw en klappercultuur toe. In kampong Maré is een Chinees gevestigd, die een toko houdt en copra opkoopt van de bevolking.

MOTI. (Aanv. Dl. II). Eilandje benoorden Makian. De straat tusschen Moti en Makian is voor schepen — ook van groteren diepgang, o.a. K.P.M. booten van 2000 ton grootte — bevaarbaar. Het eiland heeft thans vaste bewoners en wordt geregeld bezocht door Makianners en Tidoreezen. De volgende kampongs worden aangetroffen: Togafo (273 Makianners), Kota (545 Tidoreezen), Tafanoctoe (304 Tidoreezen) en Takofi (575 Makianners en Tidoreezen). De bevolking leeft van tuin- en landbouw en vischerij. Het eiland staat onder het districtshoofd van Ngofakiaha. Elke kampong heeft een kamponghoofd. In Kota en Takofi wonen enkele Chineezen, die een toko hebben en copra opkopen. Bovendien wonen in Kota en Takofi nog eenige Arabieren, die zich op tuinbouw toeleggen. Op Kota en Takofi is een volksschool gevestigd, waar ook de kinderen van de 2 andere kampongs het onderwijs volgen. Moti wordt zoo nu en dan door een schip van de K.P.M. bezocht voor de verschepping van copra.

Het heilige graf op den top van den Moti wordt thans niet meer bezocht.

WAIGÉOE OF BATAN WAGÉ. (Aanv. Dl. IV). Het aantal kampongs bedraagt 29 met een totaal bevolking van 2661 zielen. Het eiland wordt bestuurd door een bestuursassistent, rechtstreeks ondergeschikt aan den gezaghebber van Sorong. Overal treft men aan de kust klapper-

boomen aan. De bevolking is grootendeels heidensch, het Christendom dringt door. De menschen, wonende aan de oevers van de Majalibitbaai, zijn grootendeels Mohammedanen.

Tot de autochthone bevolking behooren de stammen Waigéo, Langganjan, Amber, Kawei en Tiping. De eerste vier bewonen het eiland Waigéoe, de Tipingstam de landstreek Tiping in het N.W. van het eiland Salawati.

De eigenlijke Alifoeren van Waigéoe behooren tot den stam Amber, eveneens de Tipingstam van Salawati. De Amberstam is onderworpen geweest aan den Waigéoeostam. De Waigéoeostam bewoont de westkust van de Majalibitbaai, de z.w.- en de westkust van het eiland Waigéoe. Men vindt vertegenwoordigers te Samate, (Salawati) en langs de westkust van dit eiland. De Amberstam bewoont het deel van Waigéoe ten O. van de Majalibitbaai en de streek in het N.W. van Waigéoe, genaamd Kawei. De Langganjanstam bewoont de streek in het Zuiden van de binnenzee. De Kawoistam de streek in het N.W. van Waigéoe, genaamd Kawei. Op de strandgebieden vestigen zich nog de Wakrestam, oorspronkelijk gevestigd te Mamiaif, een streek gelegen ten Oosten van de Majalibitbaai en langs de zuidkust van Waigéoe; de Oesbastam, op Ajau en op de n.o.-kust van Waigéoe; de Wardostam, woonde aanvankelijk op de eilandjes Ren en Bombedar voor de n.o.-kust van Waigéoe, verhuisde later naar den vasten wal van Waigéoe; de Omkastam, woonde aanvankelijk te Moemoes, een eilandje ten O. van de monding van de Majalibitbaai, woont nu op den vasten wal van Waigéoe tegenover Saonek en op Biantji; de Besterstam woont ook op de eilanden Gemien, Meosmansar, Batanta en op de eilandjes tusschen Gemien, Meosmansar, Batanta en op de eilandjes tusschen Waigéoe, Kofiau en Misool. Vermoedelijk hebben bovengenoemde stammen een eigen stamhoofd gekend, dat werd aangesteld door den Sultan van Tidore. Die stamhoofden kregen den titel van sengadjien zouden benoemd zijn uit de gelethoofden. De stammen Wakré, Oesba, Wardo en Omka zouden zelfstandig zijn geweest (niet hebben bestaan onder een of anderen radja) en rechtstreeks schatplichtig zijn geweest aan den Sultan van Tidore. Ook de Besterstam zou één hoofd gekend hebben met den titel van sengadji, maar ondergeschikt aan den Radja van Salawati; immers hij vestigde zich in streken waar de Radja van Salawati veel invloed had. Al deze sengadjis zijn verdwenen en hun nakomelingen zijn wederom familiehoofden geworden. Vreemde elementen drongen ook hier binnen. Vooral rondom de Majalibitbaai valt de bevolking op door haar niet-Papoesch uiterlijk. De vroegere Radja van Waigéoe en de kapitan-laet van Kawei waren vreemden. Van hun invloed is nu niets meer merkbaar. Hun familie's zijn uitgestorven.

STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NEDERLANDSCH-INDIË (Aanv. Dl. IV). De ontwikkeling van de politieke organisaties in de Indische samenleving heeft zich in de latere jaren gekenmerkt door een toenemende verscherping van bestaande tegenstellingen. Deze ontwikkeling heeft uiteraard eenigermate den invloed ondergaan, eendeels van de wettelijke veranderingen in het Indisch staatsrecht (Grondwetswijziging

1922; Indische Staatsregeling 1925, wijziging van 1929; zie VOLKSRAAD) anderdeels van de revolutionnaire stroomingen in de Inlandsche beweging (zie COMMUNISME en NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESIAISCH-).

Inzonderheid is de onderscheiding naar ras (ter aanduiding in het algemeen van de als tegenstrijdig voorgestelde groepsbelangen van „overheerschers” en „overheerschten”) in veel sterker mate op den voorgrond getreden dan die naar godsdienst. De accentueering in politicis van het *rasverschil*, voornamelijk tusschen Inlanders en Nederlanders, is aan te merken als een onvermijdelijk gevolg van de sterke opleving van het nationaal bewustzijn in de bovenste lagen der inheemsche samenleving. De opvattingen nopens de „koloniale verhouding” ondergingen eerst ingrijpende wijziging, toen het rassenconflict vasten bodem vond in het patriottisch nationalisme. Op dezen modernen grondslag zou voortaan eenzijdig de begeerde politieke scheiding mogelijk kunnen zijn, anderzijds tevens de evenzeer gewenschte concentratie der sociaal-politieke krachten van lokaal en regionaal nationalisme.

Met het oog op dezen ontwikkelingsgang trachtten de leiders der meeste staatkundige partijen de koloniale tegenstellingen aanvankelijk zooveel mogelijk te overbruggen door politieke samenwerking binnen eenzelfde partijverband. „Associatie” (zie aldaar) zou het leidend beginsel zijn voor den politieken arbeid in internen partijkring; naar buiten zouden de organisaties als gesloten eenheden optreden. De hier bedoelde partijen zijn inzonderheid die, waarvan zoowel Europeanen als Inheemschen en Vreemde Oosterlingen deel kunnen uitmaken. Zij zijn de Nederlandsch-Indische Vrijzinnige Bond (N.I.V.B.), de Christelijk Staatkundige Partij (C.S.P.), te voren Christelijk Ethische Partij geheeten), de Indische Katholieke Partij (I.K.P.), de Politiek Economische Bond (P.E.B.) en de Indische Sociaal Democratische Partij (I.S.D.P.), alle onder leiding van Europeanen.

De sterke ontwikkeling van het *Indonesisch nationalisme* noopte de inheemsche volksleiders over te gaan tot vorming van zelfstandige Inlandsche partijgroeperingen, welke homogeen zouden kunnen zijn ten aanzien van grondslag, doel en streven. Met het bezielend patriottisch nationalisme als samenbindende factor werd aldus een nieuwe phase ingeluid in de ontwikkeling der staatkundige groepsvorming; thans op den grondslag van het nationaal lands- en volkseigen, van het massa-suggereerend beginsel van „zelfbeschikkingsrecht der nationaliteiten”.

Deze nationale concentratie bracht verandering in de groepering teweeg in het partijwezen. De nationalistische rassen tegenstellingen deden zich dermate gevoelen in de op associatiieven grondslag gevormde staatkundige partijen, dat de aanvankelijke innerlijke eensgezindheid niet kon worden bewaard. Dit verschijnsel weerspiegelt zich in den sterken teruggang van het aantal zetels, hetwelk de eertijds groote staatkundige partijen, de Politiek Economische Bond en de Ned.-Indische Vrijzinnige Bond, bij de verkiezingen voor de verschillende zittingsperioden van den Volksraad verwierven, welk aantal terugliep, resp. van 18 tot 4 en van 9 tot 0.

Het nationalisme drong ook meermalen den godsdienst in het staatkundig loven op den ach-

tergrond. In de organisaties op godsdienstigen, Christelijken en Islamietischen, grondslag vormde het groeiend nationalisme allengs een ontbindende factor, waarmede in de partij-politiek terdege rekening moest worden gehouden. De hier bedoelde staatkundige partijen op godsdienstigen grondslag zijn de vorengenoemde Christelijk Staatkundige Partij en de Indische Katholieke Partij; voorts de Partij Sarèkat Islam Indonesia (P.S.I.I.) en de Persatoean Moslim Indonesia (P.M.I. of Permi).

Op den grondslag van het Inlandsch (eensdeels beperkt regionaal, anderdeels algemeen Indonesisch) nationalisme zijn georganiseerd Boedi Oetomo (B.O.), Padoeoeban Pasoendan, het Moluksch Politiek Verbond, de Perserikatan Minahasa, Sarèkat Ambon, het Timorsch Verbond, de Persatoean Bangsa Indonesia (P.B.I.), Partai Indonesia (P.I. of Partindo) en Pendidikan Nasional Indonesia (P.N.I.). Als politieke organisatie van het Nederlandsche nationalisme kan de Vaderlandsche Club (V.C.) worden aangemerkt.

Eenigermate tusschen deze hoofdgroeperingen der organisaties van Inheemsch en Nederlandsch nationalisme staat het Indo-Europeesch Verbond (I.E.V.), dat gegrondvest is op een Indo-Nederlandsch nationalisme van de z.g. blijversgroepen in de genuanceerde Europeesche maatschappij in Ned.-Indië (zie INDO-EUROPEESCHE BEWEGING).

De groeiende tegenstelling tusschen *godsdienst* en *nationalisme* in de politiek kwam almede tot uiting in de onderlinge partijverhoudingen. Zoo was tusschen de C.S.P. en de I.K.P. eenerzijds, en de V.C. anderzijds geen nauwe samenwerking mogelijk. Die tegenstelling gaf evenzeer aanleiding tot voortdurende wrijving tusschen de Sarèkat Islam Partij en de op religieus-neutralen grondslag gevormde Inlandsche nationalistische verenigingen. Conflicten bij de bepaling van de staatkundige richting der religieuze inheemsche organisaties veroorzaakten telkenmale een zoodanige spanning, dat pogingen om tot een compromis te geraken tot mislukking gedoemd waren. Aansluiting dier organisaties bij een nationale federatie bleek op den duur niet mogelijk; oplossing in een fusie van Indonesisch-nationalistische politieke partijen werd allerminst algemeen begeerd.

Bleef binnen de sfeer der idieele raseenheid de onderscheiding tusschen godsdienstig en nationaal sentiment zich duidelijk afteekenen — die tegenstelling breidde zich snel uit over de Inlandsche vrouwenbeweging en jeugdbeweging (zie aldaar) —, een ander geschilpunt veroorzaakte een verdere differentiatie in het staatkundig verenigingsleven der inheemschen. Van principieele beteekenis is n.l. de tegenstelling tusschen *coöperatie* — in dien zin, dat het zitting nemen in openbare colleges wordt aangemerkt als samenwerking (coöperatie) met de vreemde Overheid — en *non-coöperatie* (*self-help*). De meeste Inlandsche partijen zijn het beginsel der politieke coöperatie toegedaan. Onder de godsdienstige is de Sarèkat Islam non-coöperatief geworden. Van de nationalistische organisaties zijn de Partai Indonesia en de Pendidikan Nasional Indonesia van hare oprichting af non-coöperatief, terwijl de Partai Bangsa Indonesia dit punt niet tot een beginselvraag maakt en hare leden in het algemeen vrij laat al dan niet zitting te nemen in openbare colleges.

Tegen deze in veelzijdige richting zich ontwikkelende neiging tot dissociatie in deed zich de drang gevoelen naar incidenteele samenwerking, naar gescheiden samengaan op staatkundig gebied. De z.g. Radicale Concentratie (zie aldaar), de federatie van inheemsche nationalistische verenigingen, de Persatoean Perhimpoean-perhimpoean Politiek Kebangsaan Indonesia (P.P.P. K.I., zie NATIONALISTISCHE BEWEGING, INDONESISCH-), de nationale fractie in den Volksraad en de politieke relaties bij verkiezingen tusschen verschillende partijen onder de Europeesche ingezetenen (P.E.B. + I.E.V., I.E.V. + V.C.) kunnen als voorbeelden worden aangemerkt.

Niet alle staatkundige partijen, ook al zijn zij niet principieel non-coöperatief gezind, hebben vertegenwoordiging, hetzij door verkiezing hetzij door benoeming, in den Volksraad kunnen vinden. Nochtans hebben eenige leden der niet in den Volksraad vertegenwoordigde partijen (z.a. de P.B.I. en de I.S.D.P.) zitting in provinciale, regentschaps- en gemeenteraden. Een belangrijk element in deze colleges wordt echter gevormd door de semi-politieke vereniging het Indo-Europeesch Verbond (I.E.V.), dat in de provinciale raden 23, in de regentschapsraden 73 en in de gemeenteraden 142 leden telt (in 1935).

Behalve het I.E.V. (met 8 zetels in 1935) hebben eenige andere semi- en pseudo-politieke organisaties, door verkiezing of door benoeming, deel kunnen nemen aan den Volksraadsarbeid. Zoo de vereniging van Inlandsche Bestuursambtenaren Perserikatan Pegawai Bestuur Boemipoetra (P.P.B.B.) (6 zetels) en de Vereniging van Europeesche Bestuursambtenaren (1 zetel), zoodmede de Regentenbond Sedio Moeljo (1 zetel). Als politieke partijgroeperingen kunnen uiteraard geenszins worden aangemerkt de z.g. „Economische Groep” (met 4 zetels) in den Volksraad, noch de groep der „Partijloozen” (10 zetels) of die der „Nationalisten” (7 zetels) in 1935, al oefenen deze ongeorganiseerden mede invloed uit op het staatkundig leven.

Als hoofdelement in het streven der staatkundige partijgroeperingen onder de Europeesche en Inlandsche bevolking (op politieken grondslag georganiseerd zijn ongeveer 50000 Inlanders en 25000 Europeanen, inclusief de I.E.V.-ers) kan worden aangemerkt de bevordering van de politieke zelfstandigheid van Ned.-Indië. Een deel der partijen wenscht het behoud en de versterking van den band met het Moederland (zelfstandigheid binnen het Staatsverband, de Rijks-eenheid); een ander deel, w.o. vele inheemsch-nationalistische organisaties, streeft naar losmaking, zoo mogelijk verbreking, van dien band (los van Holland; onafhankelijkheid in elk opzicht). Op bijzondere wijze komt het streven naar behoud van dien staatkundigen band tot uitdrukking in de bij Gouv. besluit van 26 October 1934 (Extra-Bijvoegsel no. 102 der Jav. Courant van 2 Nov. 1934 no. 88) goedgekeurde statuten der te Batavia, op min of meer fascistischen grondslag, opgerichte vereniging „Nieuwe Indische Beweging”. De N.I.B. gaat n.l. uit van „de ondeelbaarheid van het Koninkrijk der Nederlanden onder het Huis van Oranje-Nassau”. Voor het lidmaatschap wordt geëischt volledige aanvaarding in woord en daad van het aldus luidend leidend beginsel der organisatie: „Het Volk heeft voor zijn

„zedelijk en materieel welzijn noodig een krachtig centraal gezag, orde, tucht en rechtszekerheid en een bestuursvorm gebaseerd op het ten allen tijde voorgaan van het algemeen belang „boven dat van groepen of personen”.

Wat de Chineseesche bevolking betreft, de behoefte aan een eigen op Ned.-Indië gericht staatkundig partijwezen deed zich in sommige kringen der Nederlandsche onderdanen van Chineseesche herkomst eerst gevoelen, toen de raciale tegenstellingen in de Indische samenleving zich verscherpten en het nationalisme onder de inheemsen zich op exclusief Indonesische basis ging organiseren. Onder de in Indië geboren Chinezen drong toen de overtuiging door, dat zij — immers evenzeer Indische landskinderen en burgers — hunne bijzondere volksbelangen het doelmatigst zouden kunnen behartigen in de bij de Landswet ingestelde vertegenwoordigende colleges.

Het was in 1927, toen de propaganda voor het Indonesisch nationalisme scherpe vormen aannam, dat in Chineseesche kringen het plan rijpte tot oprichting van een eigen staatkundige partij, een Chineezen Bond in Ned.-Indië. Deze kwam in April 1928 onder den naam Chung Hwa Hui te Semarang tot stand, met het doel: in het algemeen, langs ordelijken weg den economischen, maatschappelijken en politieken vooruitgang van alle bevolkingsgroepen in Ned.-Indië voor te staan en te bevorderen; in het bijzonder, met alle wettige en geoorloofde middelen de belangen der in Ned.-Indië gevestigde Chineezen, in de eerste plaats de geestelijke en stoffelijke ontwikkeling der leden, te behartigen en daarbij te streven naar behoud en versterking van ideeële en reële betrekkingen met het stamland China (statuten, goedgekeurd bij Gouv. besluit 6 Juni 1928, in Extra-Bijvoegsel no. 72 der Jav. Courant 3 Juli 1928 no. 53). Het Nederlandsch onderdaanschap wordt door evengenoemde vereeniging aanvaard. In tegenstelling hiermede wenscht een ultra-nationalistische groep, onder leiding van het Chineesch-Maleisch dagblad Sin Po, voor de in Indië geboren Chineezen het Chineesch onderdaanschap, alsmede hunne gelijkstelling met Europeanen. Een derde politieke richting wordt voorgestaan door de in September 1932 opgerichte vereeniging Persatoean Tionghwa Indonesia (P.T.I.) die zich ten doel stelt de ontwikkeling van Ned.-Indië te bevorderen tot een onafhankelijken staat, waarin aan alle groepen der bevolking gelijke rechten zouden worden verleend. Als deel van het „Indonesisch Volk” zouden de in Indië geboren Chineezen deelnemen aan den politieken strijd, in samenwerking met andere organisaties die hetzelfde doel nastreven. Eerstgenoemde en laatstgenoemde partij hebben langs den weg van verkiezing in den Volksraad vertegenwoordiging kunnen vinden.

Onder de Arabische bevolking van Ned.-Indië is het op de Indische politiek georiënteerd staatkundig leven niet van beteekenis te achten. Het vereenigingsleven in deze volksgemeenschap heeft zich in hoofdzaak bepaald tot maatschappelijk, godsdienstig en commercieel gebied. Of het in 1934 te Semarang onder Hadramieten opgericht Verbond van Indonesische Arabieren, de Persatoean Arab Indonesia, zich als staatkundige partij zal ontwikkelen is thans nog niet duidelijk (zie Overzicht van de Inlandsche en Maleisch-

Chineseesche Pers van het Kantoor voor de Volkslectuur van 17 November 1934 en 19 Januari 1935).

Nadere gegevens nopens het ontstaan en de ontwikkeling van de belangrijkste der genoemde staatkundige partijen zijn te vinden onder de namen der organisaties, zoomede in de samenvattende artikelen COMMUNISME, INDO-EUROPEESCHE BEWEGING en NATIONALISTISCHE BEWEGING (INDONESISCH-).

Zie voorts Indisch Verslag van 1931 (over 1930) en volgende jaren, hoofdstuk IB, De inwendige politieke toestand).

J. Th. P. B.

VADERLANDSCHE CLUB (V.C.). Volgens hare bij Gouv. besluit van 24 Januari 1930 (Extra-bijvoegsel no. 20 der Jav. Courant van 14 Februari 1930 no. 13) goedgekeurde statuten is deze, onder voorzitterschap van den heer A. T. H. Winter te Soerabaja opgerichte en te Batavia gevestigde, vereeniging aangegaan voor den tijd van 29 jaren, ingaande 20 October 1929.

De Vaderlandsche Club, zich stellende op den grondslag der onverbreekbaarheid van den band, welke de deelen van het Koninkrijk der Nederlanden volgens art. 1 der huidige Grondwet verbindt, heeft volgens die statuten ten doel dien band zooveel mogelijk te verinnigen en te versterken onder behartiging van de Landsbelangen in de eerste plaats en voorts van de belangen van alle in Ned.-Indië gevestigde bevolkingsgroepen, met bijzondere inachtneming evenwel van die der Nederlandsche bevolkingsgroep.

De V.C. streeft dit doel na met alle wettige en moreel geoorloofde middelen en wel in het bijzonder door: a. de bevordering van den goedvaderlandschen geest in den kring harer leden en daarbuiten; b. het medewerken aan de instandhouding van het Nederlandsche gezag in de overzeesche deelen van het Koninkrijk; c. het voeren van actie ter verkrijging van medezeggenschap in de vertegenwoordigende lichamen in Ned.-Indië, zoowel als in Nederland; d. zoo ruim mogelijke verspreiding harer denkbeelden in alle deelen van het Koninkrijk der Nederlanden. Gewone leden kunnen zijn alle meerderjarige Nederlanders van beiderlei kunne, onverschillig of zij in Nederland, in Ned.-Indië dan wel elders geboren zijn. (Voor de Beginselverklaring zie men het Volksraad-Overzicht betreffende het zittingsjaar 1929—1930, afgesloten 31 Mei 1930).

De V.C. (orgaan „Nederlandsch-Indië”) heeft de Nederlandsche nationale gedachte tot grondslag (zie STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NEDERLANDSCH-INDIË). Haar streven is gericht op handhaving van de Rijkseenheid en het Staatsgezag tegenover destructieve stroomingen van communistischen en anderen aard. Het oorspronkelijk karakter der door eenige Soerabajasche ingezetenen in het leven geroepen beweging was dat van een besloten kring van Nederlanders, die voor de belangen, welke zij bedreigd achtten, in onderling overleg en nauwe samenwerking zouden opkomen en hun zienswijze nopens de in Ned.-Indië te voeren politiek in ruimeren kring ingang zouden doen vinden. Het besloten karakter der vereeniging ging echter al rasch verloren door den grooten bijval, welken zij onder de Nederlandsche bevolkingsgroep oogstte en door de uitbreiding der beweging over een groot deel van Ned.-Indië. Het

aantal leden bedroeg weldra 9000, doch nam later geleidelijk in sterke mate af.

De in het begin van 1935 gehouden verkiezingen brachten 4 V.C.-candidaten in den Volksraad.

(Zie voorts dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”).

J. Th. P. B.

NEDERLANDSCH-INDISCHE VRIJZINNI-GE(N-) BOND (N.I.V.B.). Aanleiding tot de oprichting, einde 1916, van deze vereeniging van vrijzinnigen onder de ingezetenen van Batavia was het vooruitzicht op deelneming aan de verkiezingen voor den in te stellen Volksraad (zie STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NEDERLANDSCH-INDIË).

Het politiek ideaal van den Bond — mede gevormd om den invloed te keeren van de zich ontwikkelende stroomingen van reactionnair en van revolutionnair aard — is te streven naar Indië's zelfstandigheid in economisch en in politiek opzicht.

De vereeniging heeft geen rechtspersoonlijkheid. Van 1917—1920 was haar orgaan „Het Vrijzinnig Weekblad”. Haar beginselverklaring luidt als volgt:

1. De Ned.-Ind. Vrijzinnige Bond stelt zich op het standpunt, dat gestreefd moet worden naar toekenning aan de bevolking van Ned.-Indië van zelfbestuur (autonomie) op democratischen grondslag binnen het Nederlandse staatsverband. Te dien einde zal de bond streven naar: a. uitbreiding en verbetering van het onderwijs; b. voortgezette organisatie van de autonomie der daarvoor vatbare gebiedsdeelen en medewerking van die autonome gebiedsdeelen aan de uitoefening der algemeene bestuurstaak (voortgezette bestuursdecentralisatie); c. toekenning van kiesrecht voor alle vertegenwoordigende lichamen aan Europeanen en Inlanders of daarmede gelijkgestelden, voorloopig op de basis der individueele ontwikkeling; d. geleidelijke uitbreiding van de bevoegdheden van den Volksraad.

2. De Ned.-Ind. Vrijzinnige Bond verklaart de maatschappelijke ontwikkeling zoowel van de economisch zwakke Europeanen als van de Inlanders krachtig te willen bevorderen en bestrijdt de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden der verschillende bevolkingsgroepen en klassen ongelijkheid scheppen of verscherpen ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden. Klassen- en rassenstrijd worden verworpen.

3. De Ned.-Ind. Vrijzinnige Bond streeft naar gelijke rechtszekerheid voor de verschillende bevolkingsgroepen.

4. De Ned.-Ind. Vrijzinnige Bond verklaart zich voorstander van weerbaarmaking van Nederlandsch-Indië in die mate, dat de economische ontwikkeling der Indische bevolking hierdoor niet wordt belemmerd.

De N.I.V.B. is niet meer in den Volksraad vertegenwoordigd.

(Zie voor Beginselverklaring en Werkprogramma De Indische Gids 1916, blz. 1668 e.v. „Aansluiting van vrijzinnigen” en Volksraad-Overzicht 1929—1930, afgesloten 31 Mei 1930, blz. 167 e.v.; voorts Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, April 1924, blz. 74 en dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”).

J. Th. P. B.

3. INDISCHE KATHOLIEKE PARTIJ (I.K.P.).

De in November 1918 te Batavia onder voorzitterschap van Ir. L. J. M. Feber opgerichte vereeniging „Indische Katholieke Partij” stelt zich volgens hare bij Gouv. besluit van 21 Juni 1920 goedgekeurde statuten (Jav. Courant 21 September 1920 no. 76) ten doel de Katholieke politieke vereenigingen inlichtingen te verstrekken aangaande alle voor Nederlandsch-Indië van belang zijnde politieke aangelegenheden, haar te steunen en hare onderlinge samenwerking te bevorderen, alsmede deel te nemen aan de verkiezingen voor den Volksraad en voor die locale raden, in welker gebied geen Katholieke politieke vereeniging bestaat. De Indische Katholieke Partij vertegenwoordigt de bij haar aangesloten vereenigingen in zake de algemeene Indische politiek (zie STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NEDERLANDSCH-INDIË).

Blijkens haar Volksraadprogram voor de zittingsperiode 1931—1935 (zie Volksraad-Overzicht betreffende het zittingsjaar 1929—1930, afgesloten 31 Mei 1930) wenscht de I.K.P. zoo krachtig mogelijk mede te werken aan de geestelijke, maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling van Ned.-Indië. Zij gaat daarbij uit van de zedelijke beginselen, welke de Katholieke staats- en maatschappij-leer beheerschen. Zij houdt rekening met het feit, dat de bevolking van Ned.-Indië voor verreweg het grootste deel niet den Katholieken godsdienst belijdt. Zij wenscht, dat alle zelfwerkzaamheid der ingezetenen, welke een opbouwden inhoud heeft, wordt aangemoedigd en gesteund. Zij wil aan elke bevolkingsgroep het haar toekomende doen geven, maar zij verlangt in het bijzonder steun voor de economisch zwakkeren. Zij stelt zich op het standpunt, dat samenwerking van alle bevolkingsgroepen de beslissende voorwaarde is voor een harmonische en rustige ontwikkeling van Ned.-Indië. Zij erkent het recht van de onderscheidene volksgemeenschappen in Ned.-Indië tot zelfstandige ontwikkeling. Zij kent daarbij aan het Staatsgezag een taak van ordening toe, welke vooral in een zoo heterogene maatschappij als de Indische nog minder dan elders mag worden verwaarloosd. Ten aanzien van de staatkundige ontwikkeling van Ned.-Indië wenscht de I.K.P. o.m. voortgezette voorbereiding van staatkundige zelfbeschikking van Indië binnen het Rijksverband onder handhaving van de Nederlandsche leiding.

Deze algemeene beginselen van koloniale politiek voor de vereeniging zijn door de opvolgende partijleiders Ir. J. I. J. M. Schmutzer en J. A. Monod de Froideville in den Volksraad op 17 Juli 1929 en 11 Juli 1930 (Handelingen resp. blz. 107 e.v. en 78 e.v.) omstandig uiteengezet.

De I. K. P. omvat een 3000-tal leden en telt 2 vertegenwoordigers (w.o. een door benoeming) in den Volksraad. Hare neven-organisatie van Katholieke inheemschen is door een benoemd lid in dat college vertegenwoordigd.

(Zie Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, April 1924; voorts dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”). J. Th. P. B.

CHRISTELIJK STAATKUNDIGE PARTIJ (C.S.P.). Deze vereeniging werd, aanvankelijk onder den naam „De Christelijk-Ethische Partij” (C.E.P.), onder voorzitterschap van Mr. C. C. van

Helsdingen Jr. in September 1917 voor onbepaalde duur te Batavia opgericht (zie STAATKUNDIGE PARTIÏEN IN NEDERLANDSCH-INDIË).

Volgens hare bij Gouv. besluit van 15 Mei 1920 (Jav. Courant 11 Juni 1920 no. 47, Ind. Stb. no. 376) goedgekeurde statuten stelde de C.E.P. zich ten doel invloed uit te oefenen op de beginselen, volgens welke Ned.-Indië wordt geregeerd en bestuurd; n.l. door propagering van hare inzichten door middel van de pers en van vergaderingen, zoodeme door te streven naar het doen zitting nemen van geestverwanten in de vertegenwoordigende lichamen van gemeenten en gewesten in den Lande.

Voor de beginselen, welke de partij aan de Regeering van Ned.-Indië ten grondslag gesteld wenschte te zien, verwijzen de statuten naar de beginselverklaring en het algemeen program van beginselen, welke zijn vastgesteld op de vergadering van 25 September 1917, of zooals zij nader bij referendum of op den partijdag zouden worden gewijzigd (zie voor deze beginselen het Volksraad-Jaarboekje, zittingsjaar 1927—'28).

De statuten werden in October 1930 gewijzigd, waarbij de naam der vereeniging werd veranderd in „De Christelijke Staatkundige Partij”. De gewijzigde statuten werden goedgekeurd bij Gouv. besluit van 2 Januari 1931 (Extra-bijvoegsel no. 10 der Jav. Courant van 16 Januari 1931 no. 5).

Met behoud van de omschrijving van het vereenigingsdoel streeft de C.S.P. o.m. naar het doen zitting nemen van geestverwanten in de vertegenwoordigende en besturende raden van publiekrechtelijke gemeenschappen in den Lande.

Volgens hare beginselverklaring acht de C.S.P. het Christendom van centrale beteekenis, beheerschende alle terreinen van het menschelijk leven. Mitsdien streeft zij er naar de inzettingen Gods, zooals die in de Heilige Schrift, de natuur en de geschiedenis geopenbaard zijn, aan het staatkundig leven in Ned.-Indië ten grondslag te doen leggen. In de bestaande verhouding van Nederland tot Ned.-Indië ziet zij een door God door Zijn leiding in de historie aan Nederland opgelegde roeping, welke de verplichting medebrengt door opvoeding van de Inheemsche volkeren te streven naar meerdere zelfstandigheid van Ned.-Indië, gepaard met krachtige aankweeking van het saamhoorigheidsbesef tusschen Nederland en Indië. Voorts verlangt de C.S.P. handhaving van de gewetensvrijheid en eerbiediging van de godsdienstige overtuigingen, voor zoover zij niet indruischen tegen de openbare eerbearheid, de openbare orde of de persoonlijke vrijheid. Zij streeft naar samenwerking in federatief verband met de Inlandsche Christelijke organisaties, die op denzelfden politieke grondslag stoelen.

Volgens haar Algemeen Staatkundig Program wenschte de C.S.P. dat de Overheid, haar gezag van God ontvangen hebbende, dat gezag handhaaft, het ten goede uitoefent en zich met kracht stolt tegen elke revolutionnaire uiting. Zij verzekerde rust, orde en veiligheid als eerste voorwaarden voor de geestelijke, stoffelijke, maatschappelijke en politieke ontwikkeling van Ned.-Indië. Zich stellende tegenover de assimilatie-gedachte, streve zij naar associatie der onderscheiden volken en volkgroepen in Ned.-Indië (zie voor het volledig Partijprogramma het Volksraad-Over-

zicht betreffende het zittingsjaar 1930—1931 afgesloten 31 Mei 1931).

De C.S.P. (organen: weekblad „De Banier” en maandblad „Mededeelingen”) telt een 800-tal leden en is door 3 afgevaardigden, o.w. twee door benoeming (een aangesloten bij de Christelijk-Inlandsche nevenorganisatie), in den Volksraad vertegenwoordigd.

(Zie voorts dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”).

J. Th. P. B.

POLITIEK-ECONOMISCHE BOND (P.E.B.).

Onder den naam „Nederlandsch-Indische Politiek-Economische Bond” werd in Januari 1919 onder voorzitterschap van den oud-Resident A. J. N. Engelenberg te Bandoeng een vereeniging opgericht, welke volgens hare bij Gouv. besluit van 22 Januari 1921 (Jav. Courant 1 Maart 1921 no. 17) goedgekeurde statuten zich ten doel stelde: 1e. het verzekeren van snellen groei langs ordelijken weg van den economischen en maatschappelijken vooruitgang aller bevolkingsgroepen in Ned.-Indië; 2e. het aankweeken en versterken van het wederzijdsch vertrouwen en het gevoel van verantwoordelijkheid en saamhoorigheid onder alle bevolkingsgroepen, om te komen tot zelfbestuur op breeden democratischen grondslag met behoud van den band tot het moederland. Leden van den Bond konden zijn Nederlandsche onderdanen zonder onderscheid van geslacht, ras, stand of godsdienst, die instemden met doel en program van den Bond (zie STAATKUNDIGE PARTIÏEN IN NEDERLANDSCH-INDIË).

In 1924 werd de zetel der vereeniging naar Batavia verplaatst en werden enkele wijzigingen in de statuten aangebracht, welke goedgekeurd zijn geworden bij Gouv. besluit van 26 April 1924 (Jav. Courant 5 Mei 1924 no. 37). De wijzigingen openden tevens de mogelijkheid tot vertegenwoordiging van den Bond door een Comité in Nederland.

Het P.E.B.-program bevat een 10-tal desiderata van maatschappelijken, economischen en politieke aard, z.a. bevordering van het volksonderwijs, den spaarzin, de openbare veiligheid, de rechtszekerheid, de volksgezondheid, de bestuursdecentralisatie (zie Volksraad-Overzicht betreffende het zittingsjaar 1929—1930, afgesloten 31 Mei 1930).

Ter accentueering van den grondslag der vereeniging werd haar door het hoofdbestuur in 1927 de naam gegeven van „Nederlandsch-Indische Associatie Partij Politiek-Economische Bond”, als hoedanig zij sedert bekend staat.

Hetgeen de P.E.B. onder „associatie” verstaat werd door een der leiders, den heer C. H. M. H. Kiës, op 11 Juli 1930 in den Volksraad (Handelingen blz. 95 e.v.) als volgt verklaard: Nederlandsch-Indië, zooals het thans staatsrechtelijk, maatschappelijk en cultureel is geworden na een 300-jarige samen- en wisselwerking van Nederlandsche en Indische factoren, kan beschouwd worden als een vennootschap, bestaande uit drie personen, een Nederlander, een Inlander en een Chinee. Die samenwerking is sterk en brongt mooi werk te voorschijn. Zij is als drieëenheid zoodanig ineen gegroeid, dat het uitreden van een der drie deelnemers, gesteld zulks ware mogelijk, vrijwel tot ineenstorting van het geheel zou leiden. De vennootschap wordt geleid door

een Nederlander als president, de beide andere vennoten zijn thans nog commissarissen; in de toekomst zullen de drie deelnemers allen directeur worden, waarvan de Nederlander voorschijns nog president-directeur blijft.

Reeds kort na hare totstandkoming was de P.E.B. uitgegroeid tot een krachtige en invloedrijke organisatie. Bij de in 1921 gehouden verkiezingen voor den Volksraad zag de Bond van de te vervullen 2 x 12 plaatsen voor Europeesche en Inlandsche candidaten er respectievelijk 10 en 9 door hare kandidaten bezet. Langzamerhand trad een sterke wijziging in van hare positie; enerzijds door de verder gaande differentieering in de partijpolitiek onder de Europeesche bevolking, anderzijds door de ontwikkeling der nationalistische organisaties in de inheemsche volksbeweging.

De P.E.B. telt een 2000-tal leden en 4 afgevaardigden in den Volksraad, o.w. een door benoeming.

(Zie Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, April 1924, blz. 75 e.v.; voorts dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”). J. Th. P. B.

INDISCHE SOCIAAL-DEMOCRATISCHE PARTIJ (I.S.D.P.). Deze politieke vereniging vormde zich in September 1917, toen een groep gematigde socialistische afscheidde van de in 1914 te Semarang opgerichte Indische Sociaal Democratische Vereniging (zie STAATKUNDIGE PARTIEN IN NEDERLANDSCH-INDIË en COMMUNISME). Oorspronkelijk een afdeling der Nederlandsche Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (S.D.A.P.), besloten de leden in Juni 1919 tot vorming van een zelfstandige Indische partij op den grondslag van het koloniaal program der S.D.A.P.

In Mei 1922 werd de heer J. E. Stokvis door de S.D.A.P. met steun van de I.S.D.P. naar Indië uitgezonden als propagandist, met de bedoeling tevens een zoodanigen inlichtingendienst voor de partij in Nederland te organiseren, dat enkele harer leden in de Staten-Generaal in staat zouden zijn op gedocumenteerde wijze op te treden (zie voor de belangstelling der socialistische partij in Nederland voor Indische vraagstukken: Daan van der Zee, „de S.D.A.P. en Indonesië”, 1929). Ook werd hij met de leiding van het partij-orgaan „Het Indische Volk” belast.

De I.S.D.P. heeft steeds getracht invloed uit te oefenen op de ontwikkeling der politieke Inlandsche vereenigingen; zoo door vorming, in November 1918, van een z.g. Radicale Concentratie (zie aldaar).

De beginselen der I.S.D.P. zijn sedert vervat in het Koloniaal Program der S.D.A.P., vastgesteld op 11 en 12 Januari 1930 op het Koloniaal Congres te Utrecht (zie jaarboekje Parlement en Kiezer, 1934—1935; vergelijk voorts het Volksraad-Jaarboekje 1922—'23 en Volksraad-Overzicht betreffende het zittingsjaar 1929—1930, afgesloten 31 Mei 1930). Het program is in de op 21 en 22 October 1930 te Batavia gehouden jaarvergadering der I.S.D.P. integraal overgenomen geworden.

Het I.S.D.P.-program bevat een 12-tal stellingen, waaruit het volgende is overgenomen.

De sociaal-democratie, eenmaal tot de macht gekomen, waarborgt een snel afsterven van de

koloniale verhouding, voor zoover deze dan nog niet is opgeheven. Zij erkent onvoorwaardelijk het recht op nationale onafhankelijkheid. Haar koloniale arbeid zal zich dus in de eerste plaats richten op de verwezenlijking van dit recht door het overbodig maken van het vreemde gezag. Alle hervormingen behooren de koloniale verhouding te verzwakken en, waar mogelijk, aan te sluiten bij de eigen inzettingen der inheemschen. Die koloniale arbeid moet dus de mogelijkheid scheppen tot vestiging van een inheemsch bestuur, dat in staat zal zijn het land zelfstandig aan het internationale ruilverkeer te doen deelnemen. De strijd van de overheerschten om nationale onafhankelijkheid, die bovenal met de eigen krachten moet worden gevoerd, geldt niet alleen bevrijding van nationaal en economisch onderdrukte volken, dus de vervulling van een ideaal der sociaal-democratie, maar hij is tevens ten nauwste verwant aan den strijd der sociaal-democratie tegen kapitalisme en imperialisme. De sociaal-democratie moet dien nationalen strijd met alle kracht en met naar hare inzichten bruikbare middelen steunen en met behoud van haar recht tot zelfstandige beoordeeling van de toegepaste strijdwijze. Bij de toepassing van hare leerstellingen en strijdmiddelen heeft de sociaal-democratie rekening te houden met de economische, maatschappelijke en godsdienstige gaardheid der inheemschen en met de omstandigheid dat dezen de koloniale verhouding in de eerste plaats als een nationaal en rassenoconflict ondergaan.

Volgens de door den toenmaligen leider der I.S.D.P. op 15 Juli 1930 in den Volksraad (Handelingen, blz. 200 e.v.) gegeven toelichting erkent zijn partij niet „het onvoorwaardelijk recht der Indonesiërs” op nationale onafhankelijkheid, maar wel wordt het recht op nationale onafhankelijkheid door haar „onvoorwaardelijk erkend”. Wat betreft de mogelijkheden voor de bereiking van onafhankelijkheid, werd door hem de nadruk gelegd op den eisch, dat het inheemsch bestuur in staat zal zijn het land zelfstandig aan het internationaal ruilverkeer te doen deelnemen en zich in dat verkeer zal kunnen handhaven.

In den Volksraad is de I.S.D.P., die ongeveer 250 leden omvat, niet meer vertegenwoordigd.

(Zie Mededeelingen der Regeering omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang, April 1924; voorts dl. I Indisch Verslag 1931 e.v. onder „De inwendige politieke toestand”). J. Th. P. B.

BATJAN (Aanv. Dl. I en Dl. V) is het kleinste der drie Moluksche zelfbesturende landschappen, in de afdeling Ternate, residentie Molukken.

Het gebied van het sultanaat Batjan bestaat uit de volgende eilanden en landen: Batjan of Seki, Kasiroeta of Tawalibesar, Mandioli, Obi of Batanglobang, Boengamas of Batoc-patjilaka, Pambelik, Batoe-ampat, Wiring, Noesa-paoe, Latalata, Tawaliketjil, Noesa-raloid en Gilalang of Batoesoembo, benevens alle andere eilanden en droogvallende banken en klippen gelegen in een veelhoek, waarvan de hoekpunten zijn gelegen op 126°58' O.L. Greenwich en 0°5' Z.B.; 127°5' O.L. van Greenwich en 0°15' Z.B.; 127°29' O.L. van Greenwich en 0°12' Z.B.; 127°55' O.L. van Greenwich en 0°35' Z.B.; 128°5' O.L. van Greenwich en 1° Z.B.; 126°58' O.L. van Greenwich en 1° Z.B. De voornaamste zijn de eerstgenoemde drie eilanden. Het eiland

Batjan bestaat uit 3 gedeelten, van elkaar gescheiden door de smalle laagvlakten van Laboeha-Balang en Wajaoewa-Songa. Het midden-gedeelte, Seki genaamd, wordt ingenomen door het 2020 m. hooge Sibéla-gebergte, waarvan de bodem voor cultures niets oplevert; slechts de w.-helling is over een smalle strook beplant met klappers en voedingsgewassen. Het zuidelijk gedeelte van Batjan (ten Z. van de landengte Wajaoewa-Songa) heeft lage bergen en vrij groote vlakten, geschikt voor klapperteelt; in het bergland vindt men veel damar-tenang en hiroe. Het n.-lijk deel van Batjan, Om-batjan genaamd (ten N. van de landengte Laboeha-Babang), is te verdeelen in een bergachtig w.-lijk deel, dat veel gom-copal en damar levert; een midden, vlakker stuk, dat ten Z. van het kustgebergte bij Jaba aan de baai van Loid \pm 150 m. hoog begint en naar het Z. lager en breeder wordt en waardoor de voor vloten in den regentijd bevaarbare Sajoanrivier stroomt; het zuidelijkste deel dier vlakte is een moeras, waarin veel sagoepalmen voorkomen. Het oostelijk deel van Om-batjan is een bergland met de hoogste toppen Sabatang en Goro-goro, dat veel damar oplevert. Kustvlakten vindt men verder: a. langs straat Sambaki, bestaande uit een breed mangrove-moeras met een smalle, voor landbouw geschikte vlakte daarachter; b. een met klappers beplante vlakte om de baai van Loid; c. de eveneens met klappers beplante vlakte van Goro-goro. Het eiland Kasiroeta, waarvan het n.o.-lijk schier-eiland Groot-Tawali wordt genoemd, bestaat uit een groot, bergachtig, damarleverend n.-lijk deel, een smaller moerassig met sagoepalmen begroeid middenstuk en een klein, zeer bergachtig, damar leverend z.-lijk deel. Op de o.-kust van het middengedeelte vindt men de overblijfselen van de oudste sultansnederzettingen. Slechts bij Palaméa wordt een kustvlakte aange- troffen, die evenals het bergland aan de n.w.-kust voor de klapperteelt wordt gebruikt. Het gering bevolkte eiland Mandioli bestaat ook grotendeels uit bergland, dat damar tenang oplevert. Het z.o.-lijk deel loopt vrij langzaam uit zee op en wordt voor de klapperteelt benut, evenals de vlakte van Darong-Garong in het W. Het eiland Obit bestaat uit koraal; de bergen zijn er niet hoog en grotendeels kaal; men vindt er vele klapperaanplantingen. Van de kleinere eilanden zijn voor de klapperteelt van belang: Parapatan, Ambatoe, Nanas, Wiring, Noesara- loid, Tawali-ketjil en in mindere mate ook de Lata²-eilanden en Moeari, welke meer met Inlandsche voedingsgewassen zijn beplant.

De rivieren zijn van weinig belang voor het verkeer. Voor kleine prauwen zijn bevaarbaar op Batjan: de Inggoi-rivier, die de uitwatering vormt der moerassen in de vlakte Laboeha-Babang; in den regentijd de Sajoang, Poan, Airbesar en Kasiroeta. Zij worden gebruikt voor den afvoer van boschproducten. De Mandé-wong- en Amasing-rivieren zijn van nut voor de drinkwatervoorziening van Laboeha. De monding van de Amasing, vroeger uitlopend in de Inggoi, is verlegd, waardoor de kampoeng Amasing thans bij bandjir niet meer onderloopt.

Het verkeer geschiedt voornamelijk te water en wel per prauw, per K.P.M. booten en booten van de Batjan-Archipel-Mij. Wegen zijn er weinig, n.l. enkel ter hoofdplaats Laboeha en via de

kampoengs Tomori en Makian naar de onderneming Brangkadolong der Batjan-Archipel-Maatschappij. Verder heeft men min of meer goed onderhouden paden van Amasing naar een rubberonderneming dier maatschappij met zij-paden naar Panemboang over Koepal; Ganda-soeli en Batôépo, en naar Babang; een goed pad loopt nog van Wajaoewa naar Songa. Transport te land geschiedt per koeli en sapikarren.

In het midden der vorige eeuw was de bevolking van Batjan zoo geslonken, dat er maar één kampoeng was overgebleven, n.l. Laboeha-Amasing. Toen de damar in waarde steeg, trok- ken de uitgebreide damarbosschen van het sultanaat vele boschproductenzoekers van andere streken, die zich verspreid vestigden, liefst niet ver van de damarposten, waar zij tevens een tuin konden aanleggen. Later kwamen nog meer immigranten, zoodat in het begin dezer eeuw overal verspreid zeer kleine nederzettingen werden aangetroffen. Het bestuur is langzamerhand erin geslaagd om door overreding en het verleenen van hulp het grootste deel der verspreide bevolking in kampoengs te concentreren. Waar timmerhout overvloedig voorkomt en het zoeken van voedingsmiddelen (visch, sagoe) weinig tijd en moeite kost, heeft men gelegenheid zich een behoorlijk huis te bouwen. In vele kampoengs heeft men stevige houten woningen, voorzien van goede, soms zelfs van gecementeerde vloeren. Door bamboeleidingen uit rivieren en bronnen of door het maken van gecementeerde putten wordt in drink- en waschwater voorzien. Over het algemeen zijn in de Alfoeren-kampoengs de huizen het primitiefst, maar de erven het schoonst. Badjo's en vele Makianers hebben hun huizen boven water gebouwd.

Alle eilanden zijn goed begroeid. De bosschen zijn rijk aan damarboomen (Agathis alba, behoorende tot de familie der coniferen) en goede timmerhoutsoorten, terwijl de talrijke moerassen vol sagoepalmen staan. Op Batjan komen ook, n.l. op de Sibéla, notemuskaat- en kruidnagelboomen in het wild voor.

De regens zijn over het geheele jaar verdeeld; alleen October schijnt een droge maand te zijn. De regenval is het grootst op het eiland Kasiroeta.

De bevolking van het landschap Batjan bestaat uit: 47 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 14.136 Inlanders, 273 Chineezzen, 111 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 14.567 zielen. De Inlandsche bevolking bestaat uit verschillende elementen, n.l. de Laboehareesche Christenen (met eenige Ambonneezen en Menadoneezen), de Mohamedaansche Batjanners, de Ternatanen en Tidoreezen, de Alfoeren van Halmahéra, verder de Moriërs, Badjo's, Boetonneezen, Gorontaloërs, de Sangireezen en Talau-reezen enz. De Laboehareezen schijnen de oorspronkelijke bevolking te hebben uitgemaakt. De Batjanners schijnen Alfoeren van Moro of Morotai te zijn, die over Makian naar Kasiroeta en later ook naar Batjan verhuisden en daar de kampoeng Moro stichtten, grenzende aan Laboeha. Zij waren verdeeld in verschillende stammen (soanang's) elk met eigen gebied en eigen hoofden (bebato's). Door verschillende omstandigheden, o.a. door zware pokkenepidemieën, was het aantal Batjanners in het midden der vorige eeuw tot \pm 400 gedaald. Thans is dat

aantal weer flink gestegen. Men onderscheidt drie standen: a. de kinderen van den sultan (Djoo of Kaosa Ompoe) dédéd's genoemd; de mannelijke dédéd's voeren als praedicaat poetra of patra en de vrouwelijke poetri of boki. De kinderen en verdere afstammelingen der mannelijke dédéd's (abusievelijk ook wel prins genoemd) heeten dano's, een titel zoowel voor mannen als vrouwen gebruikt, evenals dit het geval is met „Ompoe”, een lagere stand dan de dano's. b. Personen behoorende tot de Soa-sio, het eigenlijke volk, nakomelingen der vroegere soananggenooten. c. de z.g. Soangongaré, afstammelingen van vroegere slaven en vreemdelingen, die nog voor hofdiensten worden gebruikt. Vele dano's, vroeger even werkschuw als de andere leden van groep a, oefenen thans een beroep uit (timmerman, handelaar enz.). Alle drie groepen zijn Mohammedaansch. Een ander deel der inhoemsche bevolking wordt gevormd door de Laboehareezen, afstammelingen der oude bewoners van Seki; zij zijn christenen en staan niet onder den sultan. Hun aantal is zeer gedaald en zij zijn sterk vermengd met Christen-Ambonneezen en Manadoneezen. Tusschen en naast deze overblijfselen van de oorspronkelijke bevolking vindt men vreemdelingen en hun afstammelingen, afkomstig uit alle deelen van den archipel. Kwamen oudtijds velen hier terwille van de begeerde specerijen, in latere jaren was het voornamelijk voor de inzameling van boschproducten en om als koeli te arbeiden. Het talrijkst zijn de Alfoeren van Noord-Halmahéra nl. de Galélareezen, Tobéloreezen, Waioli's en Tobaró's. Zij leven voornl. van damarhalen en van tuinbouw. Vele Galélareezen zijn tot den Islam overgegaan en hebben zich vermengd met de andere Mohammedanen. De Waioli's zijn ook bekwame prauwenbouwers. Op bovengenoemde Alfoeren volgen in talrijkheid de Makianners; zij leven van ladangbouw (tabak), visscherij en damarhalen. Minder talrijk zijn de Ternatanen en Tidoreezen vertegenwoordigd. Zij oefenen het beroep uit van handelaar, grofamid, visscher, kalkbrander en bouwer van groote prauwen. De Moriërs in kampoeng Tomori zijn afstammelingen van in 1856, na een strijd tusschen Ternate en Boengkoe (in Oost-Celebes) naar Batjan verbannen personen uit het landschap Mori. Aanvankelijk waren zij vlijtige landbouwers. Na hun overgang tot het Christendom voelen zij niet veel meer voor handenarbeid; door steeds onder elkaar te trouwen degenereren zij meer en meer. De Badjo's hebben een vestiging in de kalme straat tusschen de eilanden Orbit en Batjan, waar zij voornamelijk van vischvangst en wat tuinbouw leven. De gemmigreerde bevolking uit Gorontalo, Boeton en de Sangir- en Talaut-eilanden kwam hier grootendeels als contract-koeli's der Batjan-Archipel-Maatschappij, zij heeft zich blijvend gevestigd om als vrije koeli's te werken of landbouw te beoefenen. De in Batjan gevestigde Chineezen en Arabieren leven voornamelijk van handel en landbouw. Het aantal Christenen (Laboehareezen, Moriërs en eenige Alfoeren) is niet groot. De Islam breidt zich uit onder den invloed van de sultansfamilie en de Arabieren. Elk volkje heeft zijn eigen taal. Het Ternataansch doet dienst als algemeene omgangstaal, terwijl daarnaast het gewone Maleisch meer en meer gesproken wordt.

Rijst wordt op ladangs verbouwd, waar ook mais, cassave, bataten en andere bijvoedingsmiddelen en nu en dan tabak worden geplant. De voornaamste cultuur is evenwel de klappercultuur, waarvan op alle eilanden uitgebreide aanplantingen voorkomen. Sagoe, het voornaamste voedingsmiddel, wordt verkregen uit de in de moerassen voorkomende sagoepalmboschen. Waar deze laatste minder worden aange troffen, voedt men zich met cassave, bataten en rijst. Het gebruik van rijst neemt toe. Behalve klapper worden op Batjan ook koffie en rubber geteeld en wel door de Batjan-Archipel-Maatschappij.

De veeteelt is van weinig belang. De handel is grootendeels in handen van Chineezen. Op Batjan zijn wel sporen van edele metalen, maar mijnbouw komt er niet voor.

De jacht wordt beoefend op herten en wilde zwijnen. Als bijzonderheid zij hier vermeld, dat de kuifbaviaan alleen op Batjan voorkomt. De Inlandsche nijverheid is niet van belang. Het damarbedrijf levert nog goede inkomsten op aan de landschapskas van Ternate, Tidore en Batjan (zie aanvullend artikel TERNATE).

Geschiedenis. In 1652, 1653, 1655 en 1657 werden door de O.I.C. overeenkomsten gesloten met de Sultans van Ternate, Batjan en Tidore en de hoofden van Makian betreffende de uitroeiing van alle kruidnagelboomen in hun gebieden tegen betaling van een bepaalde schade-loosstelling. In 1660 werden de verhouding en de grenzen tusschen de drie sultanaten bij overeenkomst geregeld. In 1778 deed Sultan Iskandar Alam van Batjan mee aan den opstand van Tidore tegen de O.I.C., waarop hij met den Sultan van laatstgenoemd rijk werd verbannen naar de Kaap de Goede Hoop. Zijn opvolger, Sultan Achmad moest, in verband met door hem gepleegde malversaties, worden afgezet. Gedurende het Engelsche tusschenbestuur kwam het tegenwoordige sultansgeslacht „Kamaroellah” aan het bewind. Daarmede werden de lange contracten gesloten van 11 December 1826 en 22 October 1828, welke vervangen werden door het lange contract van 13 October 1864, gesloten met Sultan Mohamad Sadek Sjah en zijn rijks grooten, goedgekeurd bij G.B. van 26 Maart 1865 no. 8. Daarin zijn bijna gelijkkluidende bepalingen opgenomen als later in het contract van 30 October 1880 met Ternate (zie aanv. artikel TERNATE). Het daarin bepaalde bedrag der subsidien voor Batjan ad / 1920 wordt nu nog aan de landschapskas van Ternate, Tidore en Batjan door het Land uitgekeerd. Ook is daarin reeds het onbetwistbaar recht van het N.I. Gouvernement erkend om, zoodra het zulks goedvindt, zelf het bestuur over het geheele sultanaat of over een gedeelte daarvan in handen te nemen. Op 17 Augustus 1873 en 14 Augustus 1878 zijn supplettoire overeenkomsten gesloten betreffende de rechtspraak en de afschaffing van de slavernij, welke respectievelijk zijn goedgekeurd bij G.B. van 31 Mei 1874 no. 27 en G.B. van 14 October 1878 no. 3. Sultan Mohamad Sadek Sjah overleed den 27sten Februari 1889. Het bestuur over het sultanaat Batjan werd toen voorloopig opgedragen aan den controleur van Batjan, bijgestaan door een commissie uit de landgrooten, met de bepaling dat zulks zes maanden zou duren. Maar toen bleek dat de keuze van een opvolger zeer moei-

lijk was, werd in 1890 bepaald, dat vorenbedoelde tijdelijke voorziening in het bestuur zou worden bestendig tot tijd en wijle in dat bestuur definitief zou zijn voorzien. Daar de twee zoons van den overleden sultan uit een adellijke vrouw ongeschikt voor de opvolging werden bevonden, kwam zijn oudste zoon, prins Mohamad Oesman, ofschoon uit een niet-adellijke moeder geboren, voor die opvolging in aanmerking. Hij werd voor opleiding in de bestuurscommissie opgenomen en in 1899 werd machtiging verleend hem tot sultan te verheffen. Op 28 Augustus 1899 teekende hij een acte van verband (goedgekeurd bij G.B. van 3 Februari 1900 no. 24). Op 9 November 1899 sloot Sultan Mohamad Oesman Sjah en zijn landsgrooten een lang contract, dat bij G.B. van 21 Mei 1901 no. 11 werd goedgekeurd. Daarbij zijn gevoegd: 1 een opgave betreffende de samenstelling van het gebied van het sultanaat en 2 een opgave omtrent het Gouvernementsgebied op het eiland Batjan. Aan het door de regering voor dit contract vooropgesteld beginsel, dat aan het Europeesch bestuur meer invloed op het bestuur van het sultanaat moest verzekerd worden, is uitdrukking gegeven door de instelling van een raad van bestuur voor de behandeling van bestuursaangelegenheden, bestaande uit den Sultan en de zes aldaar genoemde landsgrooten of mantri's. Aan den Resident en den Controleur van Batjan is het recht voorbehouden te allen tijde de vergaderingen van dien raad bij te wonen of een vergadering te beleggen, waarin zij een adviseerende stem hebben; er werd tevens een sultanaatskas ingesteld, die metterdaad onder berusting van den controleur blijft. Bij suppletore overeenkomsten van 25 Mei 1900 (goedgekeurd bij G.B. van 12 Juni 1902 no. 40) en van 21 Juli 1905 (G.B. van 9 November 1905 no. 24) werden overgenomen *a* het recht tot heffen van in- en uitvoerrechten en het havenbeheer tegen een schadeloosstelling van f 1200 's jaars, en *b* het recht tot invoer, bereiding en verkoop van opium tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van f 600. Hierna heeft de invoering van de opiumregie plaats gehad (Ind. Stb. 1905 no. 187).

Het lange contract werd vervangen door de korte verklaring in vier artikelen volgens Ternatemodel, afgelegd door den sultan en landsgrooten op 8 Juni 1910, goedgekeurd bij G.B. van 6 December 1910 no. 15. Sultan Mohamad Oesman Sjah is nog in functie en onderscheiden met het officierskruis der O.N.O. op het ridderkruis van den Ned. Leeuw. De regering heeft in 1935 verklaard geen bezwaar te hebben dat zijn zoon Dédé Moehsin hem later zal opvolgen. De sultan woont te Laboeha en geniet uit de landschapskas een maandelijksche bezoldiging van f 1000, waarop een korting van 20% wordt toegepast. Als persoonlijke toelage wordt hem uitgekeerd de helft van de winst van 5 B.A.M. damarposten en boschwezendamarposten; voorts krijgt hij 15% van de opbrengst van de boschwezendamarposten Loid, Koesoe en Indari, waarvoor hij in de kas een deel der beheerkosten moet terugstorten. Als landsgrooten, leden van het zelfbestuur, fungeeren een djogoogoe en een secretaris, die tevens districtshoofden zijn. Zij genieten evenals de districtshoofden, niet-leden van het zelfbestuur, en de schrijvers een maandelijksche bezoldiging uit de landschapskas, ver-

minderd met 20% korting. Als ontvangsten op de begroting van de landschapskas van Ternate, Tidore en Batjan komen nog voor de aan Batjan toekomende landssubsidie ad f 1920 (zie hiervoren) en de landsschadeloosstellingen wegens overdracht van het recht van heffing van I.U. en A. ad f 1200, en wegens afstand van rechten omtrent opium ad f 600. Verder wordt betreffende de landschapskas verwezen naar het aanvullingsartikel TERNATE. In het sultanaat Batjan zijn Inlandsche gemeenten ingesteld met gemeentehoofden (kepala-kampoengs) en ondergeschikte machiño's (familiehoofden), die allen uit de gemeentekassen worden bezoldigd. De gemeentehoofden worden door het zelfbestuur benoemd en de machiño's door de verschillende bevolkingsdeelen verkozen.

TERNATE (Aanw. van TERNATE EN ONDERHOORIGHEDEN in Dl. IV) vormt met Tidore en Batjan de drie besturende landschappen van de residentie Molukken. Zij hebben één gemeenschappelijk vermogen, dat verhandeld wordt door de landschapskas van Ternate, Tidore en Batjan en vormen met eenig rechtstreeks bestuurd gebied de afdeling Ternate van bovengenoemde residentie, welke werd ingesteld bij Ind. Stb. 1934 no. 198.

Het landschap bestaat uit: 1. het hoofdeiland Ternate (met uitzondering van een stuk rechtstreeks bestuurd gebied) en de daarbij liggende eilandjes, w.o. Hiri; 2. het noorderschiereiland van Halmahéra en de in de nabijheid liggende eilanden, w.o. Morotai en Rau, de Zuid- en Noord-Loloda-eilanden en de Tobélo-eilanden; 3. het zuiderschiereiland van Halmahéra met de daarbij liggende eilandjes; 4. het eiland Makian, de Kajoa-eilanden en het eiland Moeari; 5. de Soela-eilanden.

De eilanden Ternate en Hiri zijn kegelvormig. Het eerste wordt gevormd door de nog werkende vulkaan (1715 m.), die o.-waarts glooiend en w.-waarts steil in zee afdaalt; aan den n.- en z.-kant liggen de meertjes Takomi en Lagoena. De kust is nergens ingesneden; vlakten en rivieren komen op het eiland niet voor. Het n.-lijk schiereiland van Halmahéra heeft een ingewikkeld bergstelsel: langs de w.-kust loopt een vulkanenreeks met de toppen G. Djailolo, G. Sahoe, G. Todokoe, G. Gamkonora (nog werkend), G. Iboe of Tobaroe en G. Loloda; langs de n.o.-kust loopt een andere vulkanenreeks met de uitgedoofde toppen Tarakan, Itji, Momoja en Doekono; in het midden van de n.-lijke landtong van het schiereiland vindt men een bergrug, die steil naar de w.-kust en glooiend naar de o.-kust afdaalt; van den G. Iboe gaat een bergrug tot aan de landengte bij Dodinga met uitloopers in de richting van de baai van Kau. De groote vlakte van Kau, die over het algemeen moerassig is, strekt zich uit ten O. van dezen rug; in het N. loopt zij op naar een laag heuvelland tusschen de kampoengs Iboe in het W. en Tobélo in het O. Kleinere vlakten vindt men ten N.-O. van de kampoeng Djailolo (het benedenstroomgebied van de Aké-lamo), ten N.-O. van de kampoeng Sidangoli en om het meer van Galéla. De kust is zeer ontwikkeld, de voornaamste baaien zijn die van Dodinga, Djailolo en Zuid-Loloda, Galéla en Kau. Veilige ankerplaatsen vindt men vrijwel te allen tijde bij Djailolo, Zuid-Loloda, Tobélo en Kau. Voor de kust treft men veel rif aan. Hal-

mahéra is zeer waterrijk; vele meren komen daar voor. De rivieren hebben een korten loop en zijn slecht bevaarbaar. Men maakt veel gebruik van vloten voor den afvoer van damar. Vermeldenswaard zijn: de Akélamo, uitmondende bij Sahoe, de rivieren van Iboe, Tiabo en Kau. Het eiland Morotai is eveneens geëccidenteerd. In het midden liggen de bergen Pangéo (1090 m.) en Sabatai (1200 m.), waarvan de hellingen geleidelijk aflopen naar de kusten, waarlangs overal riffen voorkomen.

Het z.-lijk schiereiland van Halmahéra wordt gevormd door een hoogen heuvelrug, die naar het W. steil en naar het O. meer glooiend in zee afloopt. Slechts hier en daar komen smalle strooken vlak land voor. De kustlijn is weinig ontwikkeld en vormt slechts de baai van Gamé met een goede ankerplaats. Vlakten en rivieren van eenige beteekenis zijn er niet.

Van de Makian en Kajoa-eilanden zijn Makian en Motir van vulkanischen oorsprong en kegelvormig; de top van Makian is in drieën gescheurd. De overige eilanden bestaan uit laag heuvelland of zijn uit koraal opgebouwd. De kusten zijn weinig ingesneden; hier en daar komen smalle strooken vlak land voor, terwijl er geen rivieren van eenige beteekenis zijn.

De Soela-eilanden, hoofdzakelijk bestaande uit: Soela-besi, Mangoli en Taliaboe, hebben overlansche heuvelrijen met uitloopers naar de kust, die veelal steil is, met hier en daar smalle strooken vlak land. De kustlijn is weinig ontwikkeld; vermeldenswaardige rivieren zijn er niet. Daar, waar de bodem vulkanisch is, vindt men groote steenblokken in den uit losse, zwarte aarde bestaanden grond, terwijl op vele plaatsen, vooral op Halmahéra, kalksteen aan den dag komt. Klei komt voornamelijk voor in de Kau-vlakte en op de Soela-eilanden. Over het algemeen is de grond vruchtbaar en zeer geschikt voor klappercultuur.

Over het geheel is het landschap dun bevolkt; slechts de kuststreken van de eilanden Ternate en Makian, de districten Sahoe en Iboe, en de omstreken van het meer van Galéla hebben een dichtere bevolking. De grootte van het landschap is 289 □ mijlen. De bevolking bestaat uit: 754 Europeanen, 130.572 Inlanders, 1906 Chinezen, 900 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 134.132 zielen (zie tabel 19 in dl. II, Indisch Verslag 1933). Verschillende Inlandsche stammen en rassen bewonen het landschap. Op het eiland Ternate vindt men de Ternatanen, verdeeld in velerlei standen en rangen, die zich ook verspreid hebben langs de kusten van het n.-lijk schiereiland van Halmahéra, voornamelijk langs de w.- en z.-kust (Kau). Zij waren oorspronkelijk in vier hoofdstammen (gams) verdeeld, n.l. de Sengadji, Soasioe Hekoe en Tjeem, welke men als federaties van genealogische eenheden, de Soa, dient te beschouwen. Buiten het stamverband staat het sultansgeslacht. De inheemsche bevolking van het n.-lijk schiereiland van Halmahéra bestaat uit Alfoerenstammen, die meerendeels in het binnenland wonen. Zij zijn: de To Baroe, voornamelijk in het district Iboe; de Waioli, een kleine stam ten Z. van de eersten; de Tobélóreezen in het district Tobélo, die zich vandaar verspreid hebben over het eiland Morotai, vroeger beruchte zeeroovers; de Tobélo-boeng rondom de baai van Kau; de Galélareezen, voor het grootste deel

gevestigd in de vlakte en om het meer van Galéla en voor een ander deel op het eiland Morotai, terwijl velen bovendien zijn verhuisd naar Batjan en de Obi-eilanden; de Loloda, verdeeld in vier onderstammen: Baroe, Batéocloe, Kedi en Laba, en wonende in het district Loloda; de Madolé, Tololikoe, Pagoe en Togoetil, zijnde kleine stammen in het binnenland van Kau. Verder heeft men op het n.-lijk schiereiland van Halmahéra nog nederzettingen van Soelanezen aan de z.-kust van het district Djailolo, van Wadjo's bij Sidangoli en in Kajoa, en van Goraps (waarschijnlijk afstammelingen van gewezen slaven) in het Lolodasche. Het stamverband bij de Alfoeren is gedeeltelijk bewaard gebleven, terwijl men van een onderscheiding in standen (aanzienlijken = dapolo en minderen = bata) niet veel meer merkt. Op het z.-lijk schiereiland van Halmahéra komen alleen voor immigranten en afstammelingen van immigranten van Tobélo en van de eilanden Maré, Motir en Makian, die zich veelal hebben vermengd met Papoea's. Op de Makian en Kajoa-eilanden wonen de Makian-didalam en de Makian-diloear stammen (op het eiland Makian wonen de eersten aan de oostkust en de laatsten aan de westkust). Soelabesi wordt bewoond door de Mohammedaansche Soelanezen, die zich ook verspreid hebben over O. Mongoli en W. Taliaboe. Overigens vindt men op Mongoli en Taliaboe de volgende Alfoerenstammen: de Ma'ngé langs en in het binnenland van de n.- en z.-kust van Taliaboe; de Embono, een kleinen stam langs de n.-kust van Taliaboe; de Kadai, kroesharigen op W. Mongoli en O. Taliaboe. Voorts komen op Mangoli nog eenige Badjo's voor. De Alfoeren van de Soela-eilanden zijn niet verwant aan die van Halmahéra, hun taal en gewoonten verschillen te veel. Het Ternataansch is in het landschap in den loop der tijden de omgangstaal geworden, daar het als taal der overheerschers en door uitzwerming der Ternatanen meer verbreid werd.

De Alfoersche stammen zijn voor een groot deel heidensch gebleven. Eenige zijn tot het Christendom overgegaan, andere tot den Islam, vooral in de kuststreken. De Ternatanen op het eiland Ternate, langs de w.- en z.-kust van het noorderschiereiland van Halmahéra, op de districtshoofdplaatsen Tobélo en Galéla zijn Mohammedanen, evenals de Soelanezen, de inheemsche bevolking van Makian, de Kajoa-eilanden en het grootste deel van het zuiderschiereiland van Halmahéra. Het Christendom heeft voornamelijk ingewerkt op de heidensche Alfoeren. Sinds 1866 werkt de Utrechtsche zendingsvereniging in het landschap Ternate. Het Christendom heeft zich verbreid over een deel der Tobélóreezen, Galélareezen, op Morotai en over de stammen aan de z.o.- en z.-kust van het n.-lijk schiereiland van Halmahéra en in het binnenland van Kau; voorts over eenige dorpen in de districten Loloda en Djailolo, benevens over eenige Alfoersche dorpen op het eiland Taliaboe (Soela-eilanden).

De kampoengs aan de kust zijn evenwijdig aan het strand gebouwd, de grootere aan weerszijden van een kampoengweg. In Kau staan de huizen om een pleintje, waarop de saboea staat, een gebouw zonder wanden, bestemd voor samenkomsten en feestviering; in Galéla heeft men op het plein den seri of dorpstempel en in Sahoe de saloe

en de kaséba, respectievelijk bestemd voor vergaderzaal en dorpstempel. Waar de bevolking veelal verspreid op de ladangs woont, wordt van bestuurswege met succes gestreefd naar concentratie in behoorlijk gebouwde kampeongs.

De nijverheid is in het landschap van weinig belang. Huisvlijt wordt overal beoefend. De Alfoeren in het binnenland maken nog kleeren van boomschors, voorzoover geïmporteerde lijnwaden en katoentjes hen nog niet hebben bereikt. De huizen worden dikwijls versierd met snijwerk. Het spinnen van garens en het weven van kains komt hier en daar nog voor. Op Ternate worden van een daar voorkomende gevlekte bamboesoort stoelen en banken vervaardigd voor eigen gebruik en den verkoop. Op Halmahéra worden mandjes, hoeden en matten gemaakt van orchideestengels en pandanbladeren, welke dikwijls gekleurd en versierd worden met figuren en stukjes mica. Op de Soela-eilanden worden ligmatjes vervaardigd en uitgevoerd. Een ambachtsschool te Tobélo, door de zending opgericht ter vorming van smeden, metselaars en timmerlieden, had weinig belangstelling van de bevolking en moest gesloten worden.

De voornaamste cultuur in het landschap is de klapperteelt. Zij wordt gedreven zoowel door de bevolking als op ondernemingen van landbouw en op gronden uitgegeven in erfpacht of huur. Voorts wordt van bestuurswege en door den landbouwvoorlichtingsdienst bevorderd de cultuur van tabak (in Sahoe en Galéla), koffie (onderafdeeling Tobélo) en kapok (onderafdeeling Soela-eilanden). Rijst wordt voornamelijk op ladangs geteeld, waar ook maïs, tabak, knolgewassen, ananassen (Ternate) en Inlandsche groenten worden geplant. Slechts in het district Sahoe wordt zooveel rijst geplant, dat een deel van den oogst kan worden uitgevoerd. Overal elders moet rijst worden ingevoerd, maar meer voor de niet-inheemsche bevolking, daar behalve maïs, voornamelijk de in groote hoeveelheden voorkomende sagoe het hoofdvoedsel der bevolking vormt. De tabakcultuur in Sahoe en Galéla is belangrijk en levert een goed beschoot op. Rijstcultuur op sawah wordt op de Soela-eilanden bevorderd. Na de instelling van Inlandsche gemeenten in het landschap hebben deze voorzooveel mogelijk klappertuinen aangelegd om uit de opbrengst de kosten van de gemeentehuishouding geheel of gedeeltelijk te bestrijden. Het belangrijkste boschproduct is de damar, die hoofdzakelijk wordt aangetroffen op Halmahéra en Morotai en welker inzameling daar voor vele Alfoeren het hoofdmiddel van bestaan vormt. Naast de „vrije damar”, gewonnen van boomen waarop individuele beschikingsrechten worden uitgeoefend, komt ook damar aan de markt, verkregen in vroeger door het zelfbestuur en thans door het Land verleende concessiegronden (8 boschconcessies), waarbinnen de vorengenoemde beschikingsrechten hetzij niet bestonden, hetzij door den concessionaris zijn afgekocht. Rotan wordt alleen op de Soela-eilanden ingezameld voor export. Ebbenhout en andere goede houtsoorten komen weinig meer voor en mogen alleen nog voor eigen gebruik worden gekapt.

De veeteelt is van weinig belang uit gebrek aan goede weidegronden. Geiten vindt men overal; runderen komen alleen voor in de onderafdeelingen Tobélo en Djailolo. Jacht wordt gehouden op

herten en wilde varkens (op Halmahéra en de Soela-eilanden). Hertevellen en geweien worden uitgevoerd. Voorts worden vele papgegaaien gevangen en uitgevoerd. Jacht wordt overal gemaakt op de witte kakatoe, die veel schade aanricht in de klapperaanplantingen. Visch wordt gevangen voor binnenlandsch verbruik.

De import is in handen van enkele handelslichamen (o.a. de Moluksche Handelsvennootschap), Chineezzen, Japanners en eenige Arabieren. Ingevoerd worden: rijst, lijnwaden, rookgeri, lucifers, vaatwerk, gereedschappen, cement, geconserveerde levensmiddelen enz. Uitgevoerd worden voornamelijk copra, damar en notemuskaat. Als exporteurs treden ook vele Chineezzen op. De tusschenhandel is hoofdzakelijk in handen van Chineezzen en Arabieren, de kleinhandel ook van Inlanders. Vervoermiddelen ter zee zijn: K.P.M.-booten, Gouvernementsstoomers, sloepen, schoeners, zeilprauwen met of zonder ahangmotor en motorbooten. Het gebruik van ahangmotoren heeft tengevolge dat vele producenten uit nabijgelegen gebieden hun producten zelf naar Ternate vervoeren en daar verkopen, waarbij scherper concurrentie hun hoogere prijzen verzekert. Het verkeer te land in dit hoofdzakelijk uit vele kleine eilanden bestaand landschap is niet zeer groot. De belangrijkste nederzettingen zijn reeds vrij lang door goede voetpaden verbonden, welke verbreed en verbeterd werden, hier en daar zelfs geschikt gemaakt voor asvervoer. Zulk een weg heeft men van kampeong Ternate naar Soelamadaha (12 km.), in de onderafdeeling Djailolo van Djailolo naar Sesoepoe (15 km.), in de onderafdeeling Tobélo om het Galéla-meer en van Galéla over Tobélo naar Koepa-Koepa (49 km.) en in de onderafdeeling Soela-eilanden van Sanana in n.-lijke richting 6 km. en in z.-lijke richting 37 km. Daar het omvaren van het sterkgelede eiland Halmahéra zeer veel tijd kost, is den laatsten tijd bijzondere aandacht geschonken aan het maken van doorsteeken van O. naar W. De voornaamste doorsteek is die van Dodinga naar Bohané (± 4 km.). Een andere doorsteek is die van Kedi naar Galéla. Wat de landtransportmiddelen betreft heeft men op het eiland Ternate en in Tobélo en Djailolo eenige personen- en vrachtauto's. In verband met het weinige aanwezige vee zijn er weinig transportkarren, terwijl bondies alleen op Ternate worden gebruikt. Het aantal rijwielen neemt sterk toe.

Geschiedenis. Ter aanvulling van het in dl. IV medegedeelde diene het volgende. Oudtijds had men 4 Maloeka-Sultanaten: Djailolo, Ternate, Tidore en Batjan. De Sultan van Djailolo was de hoogste in rang, als hoedanig hij nog in 1322 erkend werd bij het verbond van die rijken op het eiland Motir gesloten. In 1380 echter dwong de Sultan van Ternate den vorst van Djailolo hem zijn rang als eerste af te staan. Ternate nam door zijn nagelhandel en druk verkeer met vreemden meer en meer in aanzien toe, vooral nadat de Sultan op zijn onderdanen tot don Islam waren overgegaan en met ijer den nieuwen godsdienst propageerden. Toen de Portugeezen in de zestiende eeuw in de Molukken kwamen, sloten zij met Ternate een overeenkomst en legden op het eiland een versterking aan. Met het verbreiden van hun politieke invloed propageerden zij den Katholieken godsdienst in de Molukken. De bekende Jesuïet Xaverius en zijn helper Nugnos

verrichtten op Halmahéra hun bekeeringswerk met succes. In 1535 evenwel werd dat werk vrijwel teniet gedaan door een zekeren Katabruno, die, na den vorst van Djailolo te hebben vergeven, het geheele eiland Halmahéra veroverde en de Christenen doodde of tot afval van hun geloof dwong. Onder Sultan Hair (1538—1565) veroverde Ternate het sultanaat Djailolo, dat voorgee onder Ternate kwam. Zijn opvolger beoorloogde met goed gevolg de Portugeezen en onderwierp verscheidene eilanden aan zich. Na bijeenvoeging van Portugal en Spanje in 1580 kwamen de Spanjaarden in de Molukken en sloten vriendschap met Tidore, dat steeds in onmin leefde met Ternate. Zij kregen verlof een kasteel op het eiland Tidore te bouwen, bedreigden van daaruit Ternate en brachten andere eilanden onder hun invloed. In het begin der zeventiende eeuw kwamen de Hollanders in de Molukken; een voortdurende strijd begon tegen de Spanjaarden en Portugeezen. In 1607 kwam Cornelis Matelief de Jonge op Ternate en legde een sterke aan nabij Malajo, waaromheen hij vorst en grooten verenigde, met wie hij een overeenkomst sloot, waarbij wederzijdsche hulp tegen de Spanjaarden werd beloofd en verder werd bepaald dat de kruidnagelen alleen aan de Hollanders zouden worden geleverd. In 1608 veroverde Van Caerden het Spaansche kasteel op Makian en een sterke op Djailolo, maar werd later door de Spanjaarden weer aangevallen en gevangen genomen. In 1609 kwam François Wittert te Ternate, vernieuwde het contract van Matelief met Ternate en bezette het eiland Motir. In hetzelfde jaar kwam Hoen met een vloot, versterkte Takomé op Ternate, veroverde het Spaansche kasteel op Batjan en sloot met den sultan aldaar een contract ter monopoliseering van den kruidnagelhandel. Zijn blokkade van Tidore bleef door zijn dood zonder gevolg. Het twaalfjarig bestand van 1609 had voor de Molukken geen gevolgen; de strijd tusschen Hollanders en Spanjaarden had gewoon voortgang. In datzelfde jaar besloot de O.I.C. tot aanstelling van een gouverneur-generaal en de instelling van een raad van Indië. De eerste drie gouverneurs-generaal, Both, Reynst en Reael hadden hun zetel te Ternate. Tegen de vijanden van de O.I.C. hebben zij weinig uitgericht; door strenge handhaving van het monopolie hebben zij vrijwel de geheele bevolking der Molukken tegen de Hollanders ingenomen. In 1641 ontrokken de Portugeezen zich aan de Spaansche heerschappij en sloten met de Hollanders een wapenstilstand voor 10 jaar, zoodat zij in de Molukken voor dien tijd als tegenstanders werden uitgeschakeld. In 1647 was De Vlaming Gouverneur der Molukken. Hij hield door hongitochten streng de hand aan uitroeiing van de overtollige kruidnagelboomen. In 1650, terwijl De Vlaming naar Batavia was, braken in de Molukken ernstige onlusten uit. De opstandelingen verjoegen sultan Mandarsjah van Ternate (die toen naar Batavia ging) en stelden een zekeren Manila als sultan aan. De onlusten breidden zich uit naar Ambon, waar de stadhouder van Ternate, Madjirah, zich aansloot bij de partij van Manila. Toen De Vlaming van Batavia terugkwam, trad hij zeer hardhandig op en dempte in 1656 den opstand volledig. Te Batavia was in 1652 een overeenkomst gesloten tusschen den wettigen sultan Mandarsjah van Ternate en de O.I.C., waarbij

deze het recht verkreeg alle kruidnagelboomen in het gebied van het sultanaat uit te roeien, tegen betaling van een bepaalde schadeloosstelling; voorts werd overeengekomen dat voortaan op Ambon een Ternataansche stadhouder niet meer zou worden aangesteld. In 1653, 1655 en 1657 werden dergelijke overeenkomsten betreffende uitroeiing van nagelboomen ook gesloten met den Sultan van Batjan, de hoofden van Makian en den Sultan van Tidore. Alleen op Ambon en de Oelassers bleef de kruidnagelcultuur bestaan; overal elders was zij uitgeroeid en voor het vervolg verboden. Toen in 1651 de Munstersche vrede werd afgekondigd bezaten de Spanjaarden nog het kasteel Gamlama op Ternate en eenige posten op Tidore, in de Minahasa en op Siaoc. De laatste werd in 1677 door Sultan Kaitjili Sibori (ook wel Sultan Amsterdam genoemd) met Gouverneur Padtbrugge veroverd en met de landschappen Tagoelandang, Groot-Sangihé en de Talaud-eilanden aan de O.I.C. afgestaan. De andere posten waren eerder ingetrokken. In 1660 waren inmiddels de verhouding en de grenzen tusschen de sultanaten Ternate, Tidore en Batjan bij overeenkomst geregeld en in 1667 werd met ieder afzonderlijk een contract gesloten, waarbij de vroegere werden bevestigd. In 1667 werd door Ternate afstand gedaan van alle aanspraken op de eilanden van de landvoogdij Amboina. Intusschen was Sultan Amsterdam, die Gouverneur Padtbrugge had willen vergiften en daarna tot openlijk verzet jegens de O.I.C. overging, naar Batavia verbannen, waar hij in 1683 een nieuw contract sloot, dat zijn algeheele onderwerping bevestigde en de schadeloosstelling, in 1652 toegekend wegens uitroeiing der kruidnagelboomen, aanzienlijk verminderde. In 1778 kwamen Tidore en Batjan in opstand, die eindigde met de verbanning der beide sultans naar Kaap de Goede Hoop. In 1799 gingen de bezittingen der O.I.C. over aan den Staat der Nederlanden. In 1801 kwamen de Engelschen, voor Ternate, namen den Gouverneur Cranssen gevangen en bezetten het gebied. Bij de vrede van Amiens kreeg Nederland zijn bezittingen (behalve Ceylon) terug en dus ook de Molukken. Onder Daendels werd het oude bestuursstelsel daar gehandhaafd. Toen Nederland in 1810 bij Frankrijk werd ingelijfd, werden de Molukken (dus ook Ternate) door de Engelschen bezet. Nadat Nederland zijn onafhankelijkheid herkreeg, kwamen de Molukken in 1816 onder zijn gezag; met Ternate werd een nieuw contract gesloten. In 1824 bezoekt Gouverneur-Generaal Van der Capellen de Molukken; bij publicatie van 27 Mei van dat jaar werd de verdere uitroeiing van de notemuskaat- en kruidnagelboomen voor Ternate verboden; met de Sultans van Ternate en Tidore werden nu contracten gesloten; de verplichte levering van vrijgeteelde specerijen werd, zoolang het monopoliestelsel bestond, vastgesteld. In 1828 werden die contracten gewijzigd; de Ternatanen en Tidoreezen mochten over hun specerijen beschikken, onder voorwaarde dat die waren naar Ternate werden vervoerd en daar verkocht. Met ingang van 1 Januari 1864 werd de verplichte levering van specerijen afgeschaft. Van de kruidnagel- en notemuskaatcultuur in het landschap Ternate is niets overgebleven; alleen van eigendomsperceelen in het rechtstreeks bestuurd gebied van Ternate worden nog notemuskaat en foelie geoogst en uitgevoerd. Intusschen had het

Gouvernement sinds 1837 een politiek van absolute onthouding ten aanzien van de inwendige aangelegenheden van Ternate gevoerd. De sultan had vrij spel en er ontwikkelde zich een op knevelarijen berustend bestuursstelsel, dat in 1876 leidde tot den opstand van Danoe Hasan op het eiland Halmahéra, die wel door het Gouvernement werd gedempt, maar toch geen aanleiding gaf tot verdere bestuursinmenging. In laatstgenoemd jaar stierf ook Sultan Mohamad Arsad, die in 1861 was opgetreden en in Juni 1862 met zijn rijks grooten een lang contract had geteekend (goedgekeurd bij G.B. van 24 November 1862 no. 9), gevolgd dooreen supplettoire overeenkomst betreffende de rechtspraak op 9 Juni 1873 (goedgekeurd bij G.B. van 13 Maart 1874 no. 17). Hij werd opgevolgd door prins kapitein-laet Ajanhar (zie G.B. van 12 September 1879 no. 5), die als Sultan Ajanhar met zijn lands grooten op 30 October 1880 een lang contract teekende, goedgekeurd bij G.B. van 15 Februari 1881 no. 4. Behalve de erkenning van de opperheerschappij van Nederland, bevat dat contract o.a. nog de volgende bepalingen: „Een nauwkeurige lijst van sieraden van het Sultanaat, door den Sultan vervaardigd en door hem en de lands grooten onderteekend, blijft bij het Ned. Ind. Gouvernement in bewaring ten waarborg, dat die sieraden nimmer in vreemde of ongerechtigde handen geraken” (art. 6); „De Sultan en lands grooten erkennen het recht van het Ned. Ind. Gouvernement om alle lands grooten, ambtenaren en officieren in het Sultanaat te benoemen en te ontslaan” (art. 8); „De Sultan en lands grooten erkennen het onbetwistbaar recht van het N. I. Gouvernement om, zoodra het zulks goedvindt, zelf het bestuur over het geheele Sultanaat of over een gedeelte daarvan in handen te nemen” (art. 9); „De oorsprong van de jaarlijksche subsidiën die door het N. I. Gouvernement worden uitgekeerd aan den Sultan, de lands grooten en hoofden van Ternate is gelegen in eene schadevergoeding voor het omkappen der nagel- en notemuskaantboomen binnen het gansche Sultanaat van Ternate en daar het N. I. Gouvernement reeds vóór vele jaren die omkapping heeft laten varen, zoo is de aanleiding van die subsidiën vervallen. Het N. I. Gouvernement verbindt zich echter om, zoolang de Sultan, de lands grooten en hoofden geen inbreuk maken op dit contract, op den voet van vorige contracten en dus: aan den Sultan / 11.200 's jaars, aan de lands grooten en hoofden van Ternate en Motir / 3200, aan de hoofden van Makian / 3000, te betalen bij termijnen van drie maanden” (art. 11). Het totaal bedrag van deze subsidiën, / 17.400, wordt nog telken jare op de Landsbegrooting uitgetrokken en aan de landschapskas uitbetaald. De bepaling van art. 9 van het contract van 1880 vindt men terug in art. 4 van de thans geldende korte verklaring volgens Ternate-model, hetwelk luidt: „Te erkennen het recht van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement om het Sultanaat . . . ten allen tijde bij het rechtstreeks bestuurd gebied in te lijen”.

Met Sultan Ajanhar en zijn lands grooten werden supplettoire overeenkomsten gesloten: *a.* betreffende de bescherming van telegraaflijnen op 21 Maart 1889 (G.B. 5 September 1889 no. 3); *b.* betreffende den in- en uitvoer van vuurwapens op 5 Juli 1889 (G.B. van 19 November 1889 no.

5); *c.* betreffende den mijnbouw op 20 Juli 1893 (G.B. van 14 October 1893 no. 21); *d.* betreffende de rechtspraak op 10 December 1894 (G.B. 14 Maart 1896 no. 6); *e.* opnieuw betreffende den mijnbouw op 29 September 1897 (G.B. van 23 December 1897 no. 66); *f.* betreffende den afstand aan het Gouvernement van het recht tot heffen van in- en uitvoerrechten en accijnzen in de afdeeling Banggai op 10 Maart 1899 (G.B. van 31 Mei 1899 no. 3); *g.* betreffende den afstand aan het Gouvernement van het recht tot tolrechten-heffing (uitgez. Banggai) en uitoefening van havenbeheer en havenpolitie op 13 Juni 1900 (G.B. van 13 Juni 1902 no. 40); ingevolgd G.B. van 11 April 1904 no. 7 jo. G.B. van 16 Juli 1904 no. 35 is deze regeling in werking getreden op 1 Juni 1904 tegelijk met de inlijving van het sultanaat bij het tolgebied (Ind. Stb. 1903 no. 422 en 1904 no. 181). In Juli 1900 stierf Sultan Ajanhar, waarna Ternate gedurende 1½ jaar werd bestuurd door een bestuurscommissie, benoemd bij besluit van den Resident van Ternate en Onderhoorigheden. Met deze bestuurscommissie werd op 4 Februari 1901 een supplettoire overeenkomst gesloten tot overdracht aan het Gouvernement van het recht tot invoering van de drankpacht in het sultansgebied (G.B. 8 Maart 1901 no. 5, Ind. Stb. 1901 no. 117). De oudste zoon van Sultan Ajanhar werd in Januari 1902 als Sultan Ilham geïnstalleerd, maar stierf reeds één maand later, waarop Sultan Oesman aan het bestuur kwam, wiens acte van verband van 30 April 1902 werd goedgekeurd bij G.B. van 11 Juli 1902 no. 13. Met hem en zijn lands grooten werden twee supplettoire overeenkomsten gesloten: *a.* betreffende den invoer, bereiding en verkoop van opium op 4 Juli 1905 (G.B. 9 November 1905 no. 24), waarna de invoering van de opiumregie plaats vond (Ind. Stb. 1905 no. 18); *b.* betreffende den afstand aan het Gouvernement van de rechten op de op Celebes gelegen landschappen Banggai, Tomboekoe (Boengkoe) en Tomoti (Mori) op 23 Maart 1907 (G.B. van 16 Januari 1908 no. 21). Bij de aanvaarding van zijn waardigheid heeft de sultan zich bereid verklaard toe te treden tot een herziening, aanvulling en vernieuwing der toen vigeerende contractueele bepalingen, meer in overeenstemming met de eischen des tijds. Met het oog op de vele supplementen wenschte de regeering een heel nieuw contract (in de plaats van dat van 1880). Dat contract werd op 28 Juni 1909 gesloten en bij G.B. van 22 Februari 1910 no. 4 goedgekeurd, maar vóór de inwerkingtreding vervangen door de korte verklaring (Ternate model) van 22 Juni 1910, goedgekeurd bij G.B. van 6 December 1910 no. 14. Het meerdere bestuurstoezicht op de handelingen van het zelfbestuur en de maatregelen om de Mohammedanen, die weinig of geen belasting betaalden, gelijk te stellen met de overige bevolking, waren bedoelden Mohammedanen een doorn in het oog en zij lieten niet na de onnadenkende Alfoeren van Halmahéra tot daden van verzet op te ruien. In September 1914 werd controleur Agerbeek te Djailolo vermoord, terwijl zich bij de bevolking aldaar een hevige verzet openbaarde. Na de onderdrukking hiervan werd in Halmahéra civiel en militair bestuur in één hand vereenigd. Sultan Oesman en de kapitein-laet Prins Poetra Mohamad bin Oesman werden in 1915 te Bandoeng geïnterneerd. Het sulta-

naat werd onder het bestuur gesteld van een raad van landsgrooten, die op 13 December 1915 de korte verklaring (Ternate-model) aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 10 Mei 1916 no. 7 (zie ook het G.B. van 23 September 1915 no. 47). Eerst in 1929 werd een zoon van Sultan Oesman, na verschillende onderwijsinrichtingen doorlopen en te Bima een praktische opleiding genoten te hebben, verheven tot zelfbestuurder. Hij teekende op 2 September 1929 een acte van verband (goedgekeurd bij G.B. van 21 Februari 1930 no. 59) en trad als Sultan van Ternate op onder den naam Sultan Iskandar Mohamad Djabir. Hij is nog in functie en geniet uit de landschapskas een bezoldiging van f 1500 's maands. Als landsgrooten, leden van het zelfbestuur, fungeeren: één djogoegoe, de secretaris van het sultanaat en een hoekoem, die ook bezoldigd worden en evenals de Sultan indemniteit genieten voor reiskosten uit de landschapskas. Het landschap is verdeeld in districten en kampoengs. De hoofden der districten zijn bezoldigd en krijgen ook een vergoeding voor reiskosten. Op de bezoldigingen der leden van het zelfbestuur (ook van den Sultan) en van de districtshoofden wordt een korting van 20% toegepast. De kampoenghoofden (sengadji, hoekoem of kimalaha), veelal bijgestaan door een mahimo of ngofamanjira, krijgen uit de landschapskas slechts collecteloonen. Sinds de vorming van Inlandsche gemeenten met gemeentekassen (zie art. 5a der Zelfbestuursregelen 1927) ontvangen zij hieruit ook een bezoldiging.

De voornaamste landschapsinkomsten zijn: Gouvernementschadeloosstellingen; inkomsten en crisisbelasting; die uit concessies (1 landbouw en 2 bosconcessies); uit erfpachtsperceelen (Ternate 40, Tidore 20), uit verhuur van gronden, uit damarposten in Batjan; uit verhuur van landschapsgebouwen en uit pasarbedrijf. De ontvangsten uit verpachte middelen (vogelnestjes) en uit afkoop van heerendiensten zijn zeer gering. De kas exploiteert ook drie Gouvernementsradiostations: te Tobélo, Sanana en Laboehan, benevens 2 landschapsradiostations te Wéda en Djailolo. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost; bezoldiging der zelfbestuurders en rijksgrouten, districtshoofden en schrijvers; voor justitie; financiën (collecteloonen, kasbeheer, rente en aflossing van geleende gelden); voor onderwijs en geneskundigen dienst; voor openbare werken. De kas onderhoudt en exploiteert ook landschapsvaartuigen.

Literatuur (Aanvulling): H. Lasschüt, De troebelen op Halmahéra in 1914, Med. Ned. Zend. Gen. 1918, 191; Legende en geschiedenis van Ternate, Tijdschr. B.B. 51 (1916), 310; Halmahera en Morotai, bewerkt naar de memorie van kapt. J. M. Baretta, m.k. en ill. Med. Enc. bureau afl. XIII, 1917; Bespreking door K. v. d. Veer, Teysmannia 1918, 456; S. Kalff, Ternataansche histories, Kol. Weekbl. 2, 30 Nov. 28 Dec. 1922; J. Jongejans, Uit Insulinde's Oosthoek (Ternate) m. ill. Indië, geill. Weekbl. 6 (1922—'23) 150, 157; Kapt. Bekking, Een bezoek van den Resident van Ternate aan den Sultan in vroeger tijd, m. ill. Indië, geill. Weekbl. 9 (1925—'26), 117; L. v. Vuuren, Ternate, m. ill. Lloyd mail. 1932 April; Ph. H. Kuenen, Een geol. verkenningstocht op Morotai, m. ill. Trop. Ned. 1932—1933, 275.

OBA (Aanv. Dl. III). Aan het hoofd van dit Tidoreesche district aan de westkust van Halmahéra staat een districtshoofd met standplaats Akelamo. De bevolking, die over het algemeen uit Islamieten en Tobaroesen bestaat, woont nagenoeg geheel aan de kust. De hoofdmiddelen van bestaan zijn dan ook vischvangst, sagoekloppen en het bereiden van copra. In het district Oba vindt men ook uitgestrekte damarbosschen, die voor de Tobaroesche bevolking, die meer het binnenland inwoont, een middel van bestaan vormen.

Volgens de zielentelling van 1934 bestaat de bevolking van het district Oba uit 4886 personen. In de kampoeng Oba aan de Obarivier bevindt zich een Sangireesche kolonie bestaande uit ± 150 zielen, die zich toeleggen op sawahbouw. Voornaamste uitvoerproducten zijn damar, schelpen, en copra.

LOLODA (Aanv. Dl. II). Ternataansch district gelegen aan de noordkust van Halmahéra.

De bevolking bestaat aan de kusten over het algemeen uit Christenen, Islamieten (de z.g. Tobaros Serani en Islam), terwijl in het binnenland de z.g. Tobaros (Heidenen) wonen.

In de kampoengs, waar overwegend Christenen wonen, heeft de U.Z.V. haar scholen onder beheer van den zendeling-leeraar van Tobélo.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn rijstbouw op droge ladangs, visscherij, sagoekloppen en bereiding van copra. Over het algemeen is de bevolking, ruim 8300 personen groot, in dit district zeer achterlijk. Meer naar het Noorden toe vindt men tamelijk groote klappertuinen; hier is de bevolking dan ook welvarender dan die in het zuidelijk gedeelte van het district.

Voornaamste uitvoerproducten zijn copra, een weinig damar, tjege schelpen en eetbare vogelnestjes.

Met uitzondering van de kampoengs Kedi, Soepoc, Posi-Posi en Badja kunnen de schepen van de K.P.M. de plaatsen in het district Loloda niet aandoen voor afhalen van copra. Hoofdzakelijk is dit toe te schrijven aan de hooge zeeën en ongunstige landingsplaatsen.

Wegen geschikt voor asverkeer treft men in dit district niet aan.

DJATIROTO. Hoofdplaats van een gelijknamig onderdistrict van het district Josowilangoen, regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java, waar de suikerfabriek Djatiroto van de H.V.A. (de grootste suikerfabriek van Java) gevestigd is op het erfpachtsperceel, gelegen aan de S.S. lijn en den provinciaalen weg Klakah—Djember.

JOSOWILANGOEN. Naam van een bij Ind. Stb. 1934 no. 58 ingesteld district in het regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java. Dit district omvat drie onderdistricten, met name Josowilangoen, Djatiroto en Koonir. De districtshoofdplaats Josowilangoen ligt aan den weg Loemadjang—Kentjong en aan de tramlijn Loemadjang—Rambipoedji via Baloeng. De H.V.A. heeft in dit district uitgestrekte rietvelden. De suikerfabriek bevindt zich te Djatiroto, dat daardoor een plaats van beteekenis is geworden. De tabaksaanplant is in het zuidwestelijke gedeelte van dit district van even-groote beteekenis als in het district Pasirian. Voorts heeft Josowilangoen een groote rijstpel-lerij. In de laatste tien jaren zijn deze plaats en

de omstreken in die mate in welvaart toegenomen, dat het noodig werd geoordeeld om een nieuw district met Josowilangoen als hoofdplaats te vormen. Van Josowilangoen gaat een weg naar het zuiderstrand. Op \pm 4 km. afstand van de districtshoofdplaats ligt de Inlandsche Christengemeente Toendjoengredjo. Het district Josowilangoen heeft een bevolking van 85.877 zielen, waaronder 420 Europeanen, 643 Chineezers en 38 andere Vreemde Oosterlingen.

TÉMPEH (Aanv. Dl. IV). Vroeger naam van het thans Pasirian geheeten district van het regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java. Thans naam van een onderdistrict.

DJAILOLO (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Ternate, residentie Molukken, met gelijknamige onderafdeelingshoofdplaats, bestaat uit vijf districten: Djailolo, Sahoe, Iboe, Loloda en Oba. Djailolo, Sahoe, Iboe en Loloda staan onder het zelfbestuur van Ternate en Oba onder dat van Tidore. Een kapitein der infanterie is belast met het civiele bestuur over deze onderafdeeling. Aan het hoofd van elk district staat een districtshoofd, waarvan die van Sahoe en Djailolo den titel voeren van sangadji.

SÉRANG. (Aanv. Dl. III). Regentschap der residentie Bantam met iets meer dan 500.000 inwoners. Grenst ten Zuiden aan de regentschappen Lebak en Pandeglang en ten Oosten aan de residentie Batavia. Omvat 7 districten, t.w. Sérang, Pontang, Pamarajan, Tjiroenas, Tjionas, Tjilegon en Anjer. In het regentschap wordt slechts één vrij groot erfperceel, Goenoeng Koepak, en een aanzienlijk aantal kleinere erfperceelceeltes aangetroffen. De voormalige particuliere landen Tjikandi-Iilir en Tjikandi-Oedik zijn door het Gouvernement teruggekocht. Goeddeels zijn deze gronden daarna aan de Inlandsche bevolking afgestaan (milik recht), terwijl een groot stuk in huur werd afgestaan aan de N.V. Cultuur Mij. „Parigi”, bij welke maatschappij de voormalige eigenaren van de genoemde particuliere landen financieel geïnteresseerd zijn.

SÉRANG. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de residentie Bantam met ongeveer 10.000 inwoners, waarvan 150 Europeanen, 1600 Chineezers en 100 andere Vreemde Oosterlingen. Er is een drukke regentschapspar. Men vindt er eenige rijstpellerijen. Het centrum der stad is daar, waar de wegen van Tjilegon, van Oud-Banten en van Batavia samenkomen. De Europeanen wonen gedeeltelijk om de aloen-aloen, gedeeltelijk aan den Postweg en de daarop uitkomende zijstraten. Het garnizoen, bestaande uit een compagnie marchaussee (in 1924 opgeheven, maar na de ongeregelde in 1926 weer teruggeplaatst), is gekazerneerd in één van bovenvermelde zijstraten, terwijl de veldpolitie is ondergebracht in de voormalige kazerno voor militairen aan den aloen-aloen. Aan laatstgenoemd plein liggen ook de residents- en regentswoningen, verder de Protestantische kerk en de sociëteit. Er is een vrij levendige handel in rijst en copra, welke door de Chineezers per vrachtauto naar Batavia worden vervoerd. Komende van laatstgenoemde plaats valt bij het binnenkomen van Sérang, links van den weg, een reeks modern gebouwde huizen op. In dit complex was oorspronkelijk de Osvia, later de Normaalschool voor Inlandsche hulponderwijzers gehuisvest.

PONTANG. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Sérang, dat bekend is om zijn groote vischvijvercomplexen en berucht om zijn hoog sterftecijfer ten gevolge van malaria. Voor de arme bevolking van één der onderdistricten, n.l. Tjaròang, heeft de regering in verband met voedseltekorten in de laatste jaren (1932 e.v.) reliefworke (irrigatiewerke) moeten entameeren. Het aantal inwoners van dit district bedraagt ongeveer 70.000.

TJIKANDI. (Aanv. Dl. IV). Voormalig district in de residentie Bantam.

ANJER. (Aanv. Dl. I). District van het regentschap Sérang, residentie Bantam, met een aantal inwoners van 5000, waaronder ongeveer 200 Chineezers.

TJILEGON. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Sérang, vroeger standplaats van een controleur B.B. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 80.000, waarvan 20 Europeanen en 300 Chineezers. Er ligt een detachment veldpolitie. De verbanningen, welke voortvloeiden uit de Tjilegonsche ongeregelde in 1887, zijn later nog eens gememoreerd in een artikel van Prof. C. Snouck Hurgronje in „De Gids”, getiteld „Vergeten jubileés”.

TJIROEAS. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Sérang. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 70.000.

BILLITON of BLITOENG. (Aanv. Dl. I). Bevolking. De bevolking van Billiton bedroeg volgens de in 1930 gehouden volkstelling 73.409 zielen, waarvan 640 Europeanen, 28.609 Chineezers, 66 andere Vreemde Oosterlingen en 44.094 Inlanders. Tengevolge der inkrimping van het tinbedrijf met het daarmee gepaard gaande ontslag van Europeesche beambten en Chineesche mijnwerkers en het vertrek van vele Chineesche particulieren bedroeg in 1933 het aantal Europeanen \pm 220 en het aantal Chineezers 7000.

De Gemeenschappelijke MijnbouwMaatschappij Billiton was genoodzaakt tengevolge van de economische depressie de tinproductie in te krimpen en vele Chineesche mijnwerkers te ontslaan. Hierdoor is het aantal arbeiders van \pm 23.000 op ultimo 1929 tot 3549 (1933) teruggelopen; de productie aan tin bedroeg in 1932/1933 72.000 pikool.

Bestuur. Billiton is verdeeld in één district onder een districtshoofd en twee onderdistricten, West- en Oost-Billiton, onder een onderdistrictshoofd. Met ingang van 1 Maart 1933 is Billiton als zelfstandige afdeeling opgeheven en gevoegd bij de residentie Bangka en Onderhoorigheden. Voor de rechtspraak sorteert het eiland onder het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Batavia.

Voor het onderwijs zorgt de regering door een Hollandsch-Inlandsche school, 7 Inlandsche scholen 2de klasse en 6 volksscholen. De Europeesche lagere scholen te Tandjoengpandan en Manggar werden op 1 Juli 1933 opgeheven en worden thans voortgezet op kosten der Gemeenschappelijke Mijnbouw Maatschappij Billiton. Naast vele Mohammedaansche godsdienstschole, zijn er op het eiland 8 particuliere Chineesche scholen.

BOEDING. (Aanv. Dl. I). Plaats in het onderdistrict Oost-Billiton, residentie Bangka en

Ond. Het vroegere district van dien naam is opgeheven.

1815 **DENDANG.** (Aanv. Dl. I). Plaats in het onderdistrict Oost-Billiton, residentie Bangka en Ond. Het vroegere district van dien naam is opgeheven.

12 30 **LENGGAR.** (Aanv. Dl. II). Plaats in het onderdistrict Oost-Billiton, residentie Bangka en Ond. Het vroegere district van dien naam is opgeheven.

25 18
20 **MANGGAR.** (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het onderdistrict Oost-Billiton, residentie Bangka en Ond. Het vroegere district van dien naam is opgeheven.

9-7 **TANDJOENGPANDAN.** (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats van het eiland Billiton. Zij is de zetel van den controleur, van den vertegenwoordiger der Gemeenschappelijke Mijnbouw Maatschappij Billiton, een kapitein der Chinezen, een districtshoofd en een onderdistrictshoofd. De plaats telde op ultimo 1932 ± 4500 inwoners, waarvan ± 90 Europeanen, ± 1000 Chinezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen. Er bevindt zich een kazerne der veldpolitie, een Europeesch en Chineesch hospitaal, een Europeesche lagere school, een Hollandsch-Inlandsche school en een Inlandsche school 2de klasse. De plaats wordt aangedaan door de schepen der Koninklijke Paketvaart Maatschappij op hun reizen tusschen Batavia, Singapore en Pontianak.

197 **PANGKALPINANG.** (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de residentie Bangka met de gelijknamige hoofdplaats, sedert 1913 zetel van den resident. Zij beslaat ongeveer 1250 km.² (ongeveer zoo groot als de provincie Utrecht) en vormt een district; Pangkalpinang met de onderdistricten Pangkalpinang, Mundebarat (juister Mendoek-barat) en Soengeislan. De bevolking bestaat uit Europeanen, Maleiers, Chinezen niet-mijnwerkers, Chinezen mijnwerkers, enkele Japanners en andere Vreemde Oosterlingen. Ult. 1930 telde zij 48.732 zielen, waaronder 272 Europeanen, 17.988 Chinezen en 83 Arabieren. Het hoofd der Maleiers is de demang (districtshoofd); aan het hoofd van het onderdistrict staat een batin (onderdistrictshoofd). Het hoofd der Chinezen is sedert Mei 1933 de wijkmeester te Pangkalpinang. Uit de rubbercultuur heeft de bevolking gedurende de jaren 1923 t/m 1927 belangrijke inkomsten genoten. Thans worden de aanplantingen niet meer getapt. In de sectie Pangkalpinang werken nu 5 tinmijnen, 3 in Pangkalpinang en 2 in Soengeislan.

PANGKALPINANG. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der residentie Bangka en Onderhoorigheden en sedert 1913 ook van de residentie zelve. Ultimo 1930 telde zij een bevolking van ruim 17.139 zielen, waaronder 258 Europeanen, 9323 Chinezen en een 65-tal Arabieren.

12 63 **SOENGEISLAN.** (Aanv. Dl. IV). Onderdistrict van het district Pangkalpinang van de gelijknamige onderafdeeling der residentie Bangka en Onderhoorigheden. In Soengeislan treft men thans 2 werkende mijnen van de Bangkatinwinning aan.

9-7 **BELINJOE.** (Aanv. Dl. I). District der onderafdeeling Noord-Bangka van de residentie Bangka en Onderhoorigheden.

BELINJOE. (Zie BLINJOE.) Hoofdplaats van

de onderafdeeling Noord-Bangka, van het gelijknamige district, tevens hoofdplaats van het gelijknamige mijn-district. De plaats bezit een Gouvernements Hollandsch-Chineesche school, sinds 1929 uitgebreid met een Europeesche afdeeling, een Gouvernements Inlandsche school 2e klasse, een particuliere Hollandsch-Chineesche school der R.K. missie en een particuliere Chineesche school. Het postkantoor is sedert 1 Januari 1934 gedegeerd tot hulppostkantoor. De plaats bezit een vrij groot bedrijfshospitaal der Bangkatinwinning, waaraan een Gouvernements Indisch arts verbonden is, en is voorzien van electriche verlichting. Europeesche hotels zijn hier niet, men is aangewezen op de passanggrahans van het Binnenlandsch-Bestuur en van de Bangkatinwinning, die uitstekend zijn. Te Belinjoe zijn verder geconcentreerd het sectie bureau van de Bangkatinwinning onder een mijningenieur, het laboratorium van de Bangkatinwinning voor erts- en smeltproductenonderzoek onder een scheikundig ingenieur en het bureau van het stroomleveringsbedrijf der Bangkatinwinning onder een electrotechnisch ingenieur. Het tintransport geschiedt thans per vrachtauto, de trambaan wordt sinds ultimo 1932 niet meer gebruikt. Te Belinjoe is gekazerneerd een detachement veldpolitie (51 man) onder een inspecteur van politie 1e klasse. De meeste wegen in de kota zijn geasphalteerd; evenzoo de weg naar Mantoeng.

Het aantal Europeesche ingezetenen, volgens de volkstelling 1930 217 bedragende, is teruggegaan tot 124, voornamelijk wegens de inkrimping bij het Bangkatinbedrijf. Thans zijn nog slechts 3 groote mijnen in exploitatie met een totaal aantal werklieden van ± 815 (vroeger waren in werking 11 groote mijnen en 42 kleine mijnen en 1 baggermolen).

Belinjoe is door haar prachtige ankerplaats in de Klabatbaai zeer gunstig gelegen voor de scheepvaart. De handel is hoofdzakelijk georiënteerd op Singapore.

Belinjoe wordt aangedaan door de Koninklijke Paketvaart maatschappij en een Chineesche boot, varende onder Britsche vlag, die de verbinding met Java en Singapore onderhouden. De reede ligt aan de monding der Belinjoerivier. Het Semarangsche Prauwenveer en particuliere motorbootjes onderhouden de verbinding met den wal. De houten landingssteiger ligt stroomopwaarts vlak bij Belinjoe en is de „Berok" genoemd. Bij laag water wordt geëm- en débarkeerd te Tandjoeng Goedang (Mantoeng, zie aldaar).

DJEBOES. (Aanv. Dl. I). Standplaats van het onderdistrictshoofd van het gelijknamige onderdistrict. Wordt door de K.P.M. en een Chineesche boot, varende onder Britsche vlag, aangedaan.

DJEBOES. (Aanv. Dl. I). Dit vroegere district is nu een onderdistrict van de onderafdeeling Noord-Bangka. Vroeger ook mijn-district (sedert 1 Januari 1934 tijdelijk gesloten).

KLABATBAAI. (Aanv. Dl. II). Een schitterende baai, gelegen aan de noordkust van het eiland Bangka op 105° 40' O.L. Zij dringt ± 30 km. ver landwaarts in. In de baai liggen een 21-tal eilandjes, de meeste van geringe oppervlakte en van weinig beteekenis. Door de tandjoengs Roe en Mantoeng wordt de baai verdeeld in een binnen- en buitenbaai. De buitenbaai is open,

heeft zandige oevers en is gevaarlijk van wege de vele granietrotsen en de geringe helling van den zeebodem. Slechts aan de oostzijde is een diep, nauw vaarwater. De schepen riskeerden het binnenloopen der baai na zonsondergang dan ook niet en blijven tot het aanbreeken van den dag buitengaats liggen bij het eilandje Penjoesoe. De binnenbaai heeft meerendeels moerassige, met manggrove begroeide oevers. Hierin mondt o.a. uit de Soengai Lajang, één der grootste rivieren op Bangka. De verbinding van Mantoeng met Tandjoeng Roe wordt onderhouden door particuliere motorbootjes. Van Mantoeng loopt een onderzoekse kabel naar Tandjoeng Roe. In de baai kan het nog wel eens flink stormen. De Klabatbaai is zeer geschikt voor watervliegtuigen; minstens eens per jaar komen de militaire watervliegtuigen er oefeningen houden. De baai is zeer vischrijk. Als bijzonderheid moge worden vermeld, dat in deze baai nog wordt aangetroffen (hoewel sporadisch) de zeldzaam geworden zeeke of „doejoeng“.

MANTOENG. Plaatsje aan de Klabatbaai, gelegen daar waar de hoeken Tandjoeng Roe en Tandjoeng Mantoeng de Klabatbaai in een binnen- en buitenbaai verdeelen, op 5 km. afstand van Belinjoe. Te Mantoeng staat het emplacement van het stroomleveringsbedrijf der Bangkatinwinning, gebouwd in 1916. De krachtcentrale bestaat uit 6 stoomturbines van 2500 P.K. elk. De bedoeling was om heel Bangka uit Mantoeng van electrischen stroom te voorzien. Daartoe zou een nieuwe centrale bijgebouwd worden. Thans zijn 2 stoomturbines buiten bedrijf gesteld. Momenteel wordt stroom geleverd aan Belinjoe-Soengeiliat en Pangkalpinang. De overbrenging geschiedt op 30.000 volt met een rayon van circa 90 km. Voor het ketelvoedingwater heeft men er een zoetwaterbassin gegraven. Aangezien Mantoeng bekend staat om de malaria die er heerscht, wordt in dit bassin de z.g. „ikan kepala timah“ een muskietenlarven etende vischsoort geteeld, die men speciaal van Java heeft overgebracht. Vlak naast de krachtcentrale ligt de smelterij der Bangkatinwinning, waar het erts gesmolten en gegoten wordt in de bekende vormen (tinnenschepjes). Niet ver van de centrale ligt de badplaats Mantoeng (zeebad). Op een granietheuvel te Mantoeng staan nog 2 oude kanonnen uit den tijd van het Engelsche tusschenbestuur, die thans door de Inlandsche bevolking als heilig worden beschouwd. Geregeld wordt daar geofferd en smeekt men er gunsten en zegen af.

NOORD-BANGKA. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der residentie Bangka en Onderhoorigheden. De onderafdeeling bestaat uit het district Belinjoe en het onderdistrict Djeboes (verg. Ind. Stb. 1922 No. 66). Het bestuur over de onderafdeeling wordt gevoerd door een controleur of gezaghebber met standplaats Belinjoe, bijgestaan door een districtshoofd (demang) voor het district Belinjoe en een onderdistrictshoofd (batin) voor het onderdistrict Djeboes, als hoofden der Inlanders en twee wijkmeesters als hoofden der Chineezen, één te Belinjoe en één te Djeboes. Het lagere Inlandsche bestuur bestaat uit Inlandsche gemeente hoofden (kepala kampoeng) met den titel van depati of gegading. Het lagere Chinesche bestuur bestaat uit kepala's kampoeng. De bevolking van Noord-Bangka

bestond volgens de volkstelling 1930 uit: 217 Europeanen, 11 031 Inlanders, 24.972 Chineezen en 76 andere Vreemde Oosterlingen.

WELLENSTEIN (EDMUND PETER). Geboren 15 December 1880 te Batavia, overleden 4 Augustus 1934 te s'-Gravenhage. Studeerde te Delft en trad na het behalen van het ingenieursdiploma op 18 Januari 1904 als ingenieur bij de S.S. in dienst van het N.I. Gouvernement. Hij werd, na eerst tot tijdelijk adjunct-ingenieur 2de klasse benoemd te zijn, in 1906 waarnemend adjunct-ingenieur 1ste klasse. In 1908 was Wellenstein geplaatst bij de afdeling S.S. en Stoomwezen van het departement B.O.W., waar hij kort daarop eerst tijdelijk waarnemend ingenieur, daarna in hetzelfde jaar tijdelijk adjunct-afdeelingchef, eind 1910 adjunct-chef van de eerste afdeling werd. In Januari 1914 vertrok hij met verlof naar Europa; dit verlof werd wegens ziekte verlengd tot Juli 1918. Na terugkeer in Ned.-Indië werd hij benoemd tot hoofdambtenaar bij de S.S. en in 1919 als hoofdambtenaar ter beschikking gesteld van den directeur van Financiën, dien hij bij diens ontstentenis sinds 2 Mei 1921 verving. In 1922 werd hij benoemd tot lid, tevens onderzitter en secretaris van de commissie tot herziening van het belastingstelsel. In October 1927 vertrok hij voor de tweede maal met buitenslandsch verlof, welk verlof duurde tot October 1928. Na terugkeer werd hij benoemd tot voorzitter van de commissie tot het nagaan en verzamelen van gegevens betrekking hebbende op de welvaart der inlandsche bevolking, welke commissie was ingesteld bij Gouvernementsbesluit van 16 October 1926. Kort na de ontbinding van deze commissie werd hij in 1932 benoemd tot voorzitter van de Algemeene Rekenkamer.

Wellenstein heeft deel uitgemaakt van verschillende commissies. Behalve van de reeds vermelde, was hij lid van de commissie, welke tot taak had een onderzoek in te stellen naar den toestand van den inlandschen middenstand en eventueel maatregelen in het belang van die volksgroep te beramen; lid tevens voorzitter van de Bedrijvenwetcommissie; lid der Economische commissie en der Beboscingscommissie; lid tevens plaatsvervangend voorzitter van de Nederlandsche delegatie van de in 1934 te Batavia gehouden Nederlandsch-Japansche handelsconferentie.

Hij was sinds 20 Juli 1920 Gouvernements-commissaris van de Javasche Bank en bekleedde voorts commissariaten van de Tjidamar Cultuur Maatschappij en van Ament's Suikerfabrieken.

Hij was een werkzaam lid van de afdeling Staathuishoudkunde van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en secretaris-penningmeester van de Vereeniging voor Studie van Koloniaal maatschappelijke vraagstukken te Batavia. Talrijk zijn de zeer belangrijke publicaties, welke, hij voornamelijk in Koloniale Studien het, licht deed zien.

Zijn belangstelling ging voornamelijk uit naar de sociaal-economische en daarmee samenhangende financiële vraagstukken van Nederlandsch-Indië, het land waarmede hij zich door anderhalve eeuw lange familietradities verknocht voelde.

Als zijn voornaamste publicaties kunnen worden aangemerkt: Aanteekeningen naar aan-

leiding van het Billitoncontract en de Djambi-concessies, Ind. Gids 1915; Hervorming van de Indische Staatsbegroting, Ind. Gids 1915; Het Indische mijnbouwvraagstuk, Den Haag 1918; Het spoor- en tramwezen in Ned.-Indië (The status of railroad and tramways in the Netherland East-Indies), Baarn 1915, „Onze Koloniën” serie II no. 3; Ned.-Indië in de Wereldcrisis, Weltevreden 1931; Nogmaals: Ombilinkolen en Lematangkolen, Ind. Mercur 1919; De begroting van het Dept. v. G. B. voor 1917, Kol. Tijdschrift 1917; Nogmaals: Hervorming der Ind. Staatsbegroting, I.G. 1918; Het vraagstuk der Djambische aardoliën, Vr. des Tijds 1918; Het onderzoek naar de belastingdruk op de inheemsche bevolking van N.I., Econ. Stat. Ber. 1925, Kol. Studiën 1925; Indisch muntstelsel en circulatiebank, Gedenkboek van Ned. Indië 1888—1923 blz. 310; Indië's financiële positie en de economische structuur, Nieuwjaarsnummer 1932 van de Locomotief; De gouden standaard voor Ned.-Indië en Nederland, Kol. Studiën 1931.

Wellenstein was iemand van bijzondere intellectuele begaafdheid, doch genoot door de scherpe en persoonlijke wijze, waarop hij zijn meening kon uiten niet de gunst in regeeringskringen. De erkenning van zijn gaven kwam echter toch in 1933 tot uiting door zijn benoeming tot directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel.

Wellenstein was officier in de orde van Oranje-Nassau.

ZUID BANGKA. (Aanv. Dl. IV). Zuidelijkste onderafdeeling der afdeeling Bangka, bestaande uit de onderdistricten Koba, Toboali en Lepar-eilanden. De bevolking houdt zich hoofdzakelijk bezig met rijstbouw, peper- en klappercultuur, en vischvangst. Er is een weinig rubbercultuur. Verder worden, meestal op de rijstvelden, eenjarige gewassen geplant als katjangsoorten, knolgewassen, pisang etc. In normale tijden leveren landbouw en visscherij een goed bestaan op voor de bevolking. Er zijn 2 houtskoolbrandrijen der Bangkatinwinning, een op \pm 20 km. afstand van Toboali, de andere op Loeboek Besar, 40 km. van Koba. De tinmijnen in de geheele onderafdeeling werden met ingang van 1 Januari 1934 gesloten. Er werkt nog een tinbaggermolen bij Toboali.

LEPAR EILANDEN. (zie LEPAR Dl. II). Een eilandengroep gelegen ten Oosten van Bangka's zuidpunt. Zij bestaat uit 2 groote en een aantal kleinere eilanden. Alleen de twee groote eilanden Poelau Lepar en Poelau Pongok zijn bevolkt. Op Lepar zijn 4 kampoengs, t.w. Tandjoeng Laboe, Penotok, Tandjoeng Sangkar en Koemboeng. De eerste drie zijn Maleische kampoengs. De Maleische bevolking houdt zich bezig met vischvangst, klappercultuur en drogen rijstbouw. Er zijn enkele pepertuinen. Koemboeng is een Sekah-kampoeng. De Sekah's leefden vroeger uitsluitend op zee in hun prauwen, doch hebben zich door bestuursbemoediging thans aan den wal gevestigd. Zij leven van vischvangst en het verzamelen van schelpen, tripang en andere zeevoortbrengselen. Zij maken zeer goede visschersvaartuigen. Op het eiland Pongok wonen \pm 1200 Maleiers en enkele Chineezen. Het wordt veel bezocht door Sekah's van Billiton. De bestaansmiddelen zijn klapper- en pepercultuur, droge rijstbouw en vischvangst. Peper, copra en visch worden

naar Tandjoengpandan (Billiton) uitgevoerd met zeilprauwen. Vele bewoners der Lepar eilanden zoeken hun ladanggrond in Bangka's zuidpunt wegens uitputting der geschikte gronden op de eilanden. Er heerscht, vooral op Lepar, veel malaria. Deze wordt bestreden door draineering van moerassen en met kinine. Het klimaat is zeer warm en ongezond. Lepar eilanden is ook de naam van het onderdistrict der onderafdeeling Zuid-Bangka.

TOBOALI. (Aanv. Dl. IV). Thans hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict. Vroeger was Toboali onderafdeelingshoofdplaats van Zuid-Bangka, doch deze werd in 1933 verlegd naar Koba. Toboali heeft een bevolking van 4411 zielen, waarvan 2276 Maleiers en 2135 Chineezen. Er is een ingenieur der Bangkatinwinning gevestigd als bedrijfsleider van den baggermolen. De mijnen werden met ingang van 1 Januari 1934 gesloten. Er is een oud fort, dat thans als kampement der veldpolitie in gebruik is. Een Gouvernements Indisch arts is chef van het Gouvernements ziekenhuis. Er zijn de volgende onderwijsinrichtingen: een standdaarschool, een vervolgschool, een volksschool en een particuliere Chinesee school.

De plaats wordt eens per week door een schip der K.P.M. aangedaan.

Toboali is ook de naam van een onderdistrict der onderafdeeling Zuid-Bangka.

KOBA. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats der onderafdeeling Zuid-Bangka. De bevolking bestaat uit 1047 Maleiers en 1939 Chineezen. Eens per week wordt Koba door de K.P.M. bezocht. De tinmijnen zijn alle gesloten.

Tweemaal per week is er een postverbinding per auto met Pangkalpinang en Toboali. Het is de standplaats van den controleur of gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur. Er is een veldpolitiedetachement, aan het hoofd waarvan een inspecteur van politie staat. Ook het districtshoofd van Zuid-Bangka (demang) woont te Koba. Koba is ook de naam van een onderdistrict der onderafdeeling Zuid-Bangka.

PASOEROEAN. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Paseroean, residentie Malang. De grenzen van dit district zijn tweemaal, in 1901 en in 1934 gewijzigd; beide malen werd het district belangrijk vergroot. In 1901 werden de districten Paseroean en de ten Oosten en ten Westen daaraan grenzende districten Rodjoso en Kraton samengevoegd tot één district, Kota Paseroean, en in 1934 werd het, in het Zuiden aan Paseroean grenzende, district Wangkal opgeheven en het gebied daarvan gevoegd bij Paseroean. Het district omvat nu vier (vergroote) onderdistricten, met 107 dësa's en volgens de volkstelling 1930 een bevolking van ruim 140.000 zielen, waaronder \pm 880 Europeanen, 3300 Chineezen en 660 andere Vreemde Oosterlingen. In dit district ligt één suikerfabriek, op 5 km ten zuiden van de hoofdplaats en één kapokonderneming, aan den voet van het Tenggergebergte.

PASOEROEAN. (Aanv. Dl. III). Een der noordelijke, aan de Straat Madoera grenzende, regentschappen van de residentie Malang, met een oppervlakte van ruim 880 km.², begrensd ten N. door de zee, ten W. door het regentschap Bangil, ten O. door het regentschap Probolinggo en ten Z. door het regentschap Malang.

In het Z.-O. van het regentschap, aan den voet van den Tengger, vindt men een bron van zeer helder water. Deze bron, Oemboelan, is de krachtigste bron van geheel Java. Het debiet is vrij constant, bedraagt ongeveer 37.000 tot 40.000 l per seconde. In 1924 werd een gedeelte van dit bronnencomplex gecapteerd (330 l/sec.) voor een drinkwaterleiding voor Pasoeroean en omstreken, in 1927 in gebruik genomen. Sedert 1932 voorziet deze bron ook Soerabaja door een \pm 80 km lange leiding van drinkwater. Het water, dat uit deze bron te voorschijn treedt, is hoofdzakelijk het in de Zandzee en tegen de noordelijke Tenggerhellingen gevallen regenwater. Het debiet der bron is het grootst omstreeks zes maanden na de zware westmoesonregens. Een gedeelte van het water uit deze bron wordt voor de bevoeiing van sawah's gebruikt; ook werd er indertijd een kleine badplaats aangelegd. Ten Oosten van deze bron is de badplaats Banjoebiroe (Blauw water, zie aldaar) aangelegd.

Het aantal in het regentschap Pasoeroean woneude personen bedroeg blijkens de volkstelling van 1930: 346.418; het bevolkingsaantal van 1920 (bijna 300.000) op 100 stellende, beteekent dit een toename van 15,5%, hetgeen iets geringer is dan de gemiddelde toename op Java. De bevolkingsdichtheid (393 per km.²) is aanmerkelijk hooger dan de gemiddelde van Java en Madoera (314). De inheemsche bevolking bedraagt volgens diezelfde volkstelling 340 375 (1920: 295 372) zielen. Het aantal Europeanen is 1170 (1920: 932), Chineezzen 4112 (1920: 3187), andere Vreemde Oosterlingen 761 (1920: 412). Evenals bijna overal elders op Java zijn er in het regentschap meer vrouwen dan mannen, bijna nergens echter (Madoera, waar steeds veel mannen tijdelijk emigreeren, buiten beschouwing latende) is het vrouwenoverschot zoo belangrijk: 1095 vrouwen per 1000 mannen. De inheemsche bevolking bestaat uit Javanen en Madoereezzen; afzonderlijk zijn nog te noemen de Tenggereezzen, die zich van andere Javanen onderscheiden door hun godsdienst (Hindoeïsme), sommige gebruiken, huizenbouw en, wat de taal betreft, in de uitspraak der eind -a. De grenzen tusschen de door Madoereezzen en Javanen bewoonde gebieden zijn niet scherp te trekken. In het algemeen zijn de Madoereezzen in het Oosten en Noorden, de Javanen in het Zuiden en Westen in de meerderheid. In vele désa's treft men beide bevolkingsgroepen aan. Binnen de grenzen der stadsgemeente wonen blijkens de laatste volkstelling 36.971 (1920: 34 138) zielen, waarvan 32 876 tot de inheemsche bevolking behooren. Op het platteland wonen derhalve 307.499 inheemschen, dat is ruim 90% van het totaal inheemschen. De voor het grootste deel van den landbouw levende bevolking beschikt over een totaal in cultuur gebracht grondoppervlak van omstreeks 60.000 ha., verdeeld als volgt: 18.000 ha. sawah, 23.000 ha. tegalan, 8000 ha. erven en 1350 ha. vischvijvers. Het aantal grondbezitters bedraagt \pm 85.000. Deze bezitten gemiddeld dus 0,7 ha. Vooral in de kuststreek is de gezondheidstoestand ongunstig. De sterftecijfers in de stad en in het onderdistrict Redjoso zijn zeer hoog (varieerende tusschen 30‰ en 50 ‰), hetgeen hoofdzakelijk omet worden toegeschreven aan malaria. Be-

halve een groot aantal Gouvernements lagere scholen vindt men in dit regentschap eenige particuliere scholen (een Kartini-school en een R. K. Holl.-Chineesche school, welke laatste in 1934 een nieuw, ruim gebouw kreeg) en een gemeentelijke ambachtsschool. Over het algemeen zijn de gronden in dit regentschap van goede kwaliteit. Behalve de gewone inheemsche gewassen, padi, djagoeng, kadelé e.d., is in het district Tengger van beteekenis de daar reeds eeuwenoude teelt van groenten en koffie, beide oorspronkelijk dwangcultuur. In het regentschap liggen 5 suikerondernemingen, waarvan één op het particuliere landgoed Kedawoeng. Het door deze vijf fabrieken in de laatste jaren voor de eind 1929 ingetreden crisis, beplante oppervlak bedroeg ongeveer 4500 ha. Sedert is een sterke restrictie toegepast. In dit regentschap zijn de suikerondernemingen de eenige Europeesche groote landbouwondernemingen van beteekenis. Er is één kapokonderneming, die onder Europeesche leiding gedreven wordt. Koffie wordt alleen door z.g. kleinlandbouwers en door inheemschen geteeld.

Koffiotuinen van inheemschen komen voor zowel op erfelijk individueel bezeten en dus landrenteplichtige gronden als op Gouvernementsgronden waarop het z.g. plukrecht rust. Van deze gronden betalen de plukgerechtigden geen landrente. Deze plukrechten zijn ontstaan bij het opheffen der Gouvernements koffiecultuur. De totale oppervlakte van gronden met dit plukrecht is de laatste jaren sterk verminderd, enerzijds door uitgifte in erfelijk individueel bezit aan plukgerechtigden, anderzijds door inlijving dezer gronden bij het boschareaal. Volgens de in October 1933 gehouden veetelling bedroeg het aantal runderen in het regentschap op dat tijdstip \pm 52 500, hoofdzakelijk als trek- en ploegvee gebezigd. Alleen in het district Grati en, in mindere mate, in de onderdistricten Poespo en Pasropan (Tengger) kan van eigenlijko veeteelt gesproken worden. Vooral als gevolg van de sterke vermindering van suikerriettransport is het aantal runderen de laatste jaren gedaald. Het totaal aantal paarden was in 1933 bijna 5000, in de Tengger hoofdzakelijk voor groenten- en arénttransport, (in de toeristencentra Tosari en Nongkodjadar worden ook veel rijpaarden verhuurd) en in de laagvlakte als dogcarpaard gebruikt. In vele désa's langs de kust is de visscherij van beteekenis, zowel de zeevisscherij als het tambak (vischvijver) bedrijf. De belangrijkste vischcentra buiten de stad zijn Lekok en Mlatón.

Tot 1901 was het regentschap Pasoeroean verdeeld in tien districten. In dat jaar kwam een ingrijpende wijziging in de administratieve indeeling tot stand. In de plaats van de tien districten werden vijf nieuwe gevormd: Kota Pasoeroean, Wangkal, Kebontjandi, Grati en Tengger, tezamen omvattende achttien onderdistricten. Deze indeeling bleef gehandhaafd tot 1934; bij Ind. Stb. 1934 no. 58 werd met ingang van 1 Maart het district Wangkal opgeheven en het gebied gevoegd bij het district Kota, het district Tengger eveneens opgeheven en het hiertoe behoorende gebied verdeeld over de districten Kebontjandi en Grati. Thans zijn er dus drie districten: Kota Pasoeroean, Kebontjandi en Grati, met dertien onderdistricten en

tezamen 239 Gouvernements en 8 (landgoed Kedawoeng) particuliere désa's. Bij Ind. Stb. 1928 no. 314 werd in het regentschap Pasoeroean een regentschapsraad ingesteld, waarvan de regent voorzitter is. De raad telt 15 leden, 2 onderdanen-Nederlanders, 2 uitheemsche-onderdanen-niet-Nederlanders en 11 inheemsche-onderdanen-niet-Nederlanders.

PASOEROEAN. (Aanv. Dl. III). Voormalige residentie in Oost-Java. Op 1 Juli 1928 werd bij de bestuurs hervorming het gebied in drie residenties verdeeld, één omvattende de regentschappen Pasoeroean en Bangil, de tweede met hetzelfde gebied als het regentschap Malang en de derde bestaande uit de regentschappen Probolinggo, Kraksaan en Loemadjang. De eerstgenoemde twee residenties werden 1 November 1931 samengevoegd tot één residentie Malang, met Malang als standplaats van den resident; 1 Juni 1933 tenslotte, werd de residentie Probolinggo weer opgeheven en dit gebied bij Malang gevoegd. De naam der residentie en de standplaats van den resident bleef Malang.

PASOEROEAN. (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het regentschap en het district van dien naam. Omtrent de stichting van de stad is niets met zekerheid bekend. Volgens een oude legende zouden omstreeks het jaar 800 Siameesche zeehelden door storm gedwongen zijn hier te landen. De vruchtbaarheid van het land deed de zoon van den Koning van Siam, Passara, besluiten er zich te vestigen. Naar hem zou de nederzetting Passarvan of Passaroan zijn genoemd (De Vries, Landbouw en welvaart in het regentschap Pasoeroean, blz. 12). De veronderstelling dat de naam zou zijn afgeleid van het Javaansche woord soeroeh (hoog Javaansch sedan); sirih, betel, lijkt — gezien de krāmavorm Pasédahan — aannemelijker. Betrouwbare gegevens over de vroegste geschiedenis ontbreken geheel. Slechts staat vast, dat het Pasoeroeansche gebied ten tijde van Mpu Sindok (10e eeuw) en Airlangga (11e eeuw) bewoond was. De stad bestond in ieder geval reeds in het begin van de 16e eeuw. Nog in de 17e eeuw werden Pasoeroean en Gembong als twee afzonderlijke steden genoemd. Tegen het einde der 17e eeuw vestigde zich Soerapati (zie JAVA, Dl II, blz. 200 e.v.) te Pasoeroean.

Zijn twintigjarige bestuursperiode (hij gedroeg zich als een onafhankelijk vorst) bracht Pasoeroean tot grooten bloei en was de eigenlijke aanleiding tot de vestiging van het Nederlandsche gezag in deze strek. Zijn zonen en kleinzonen zetten nog jarenlang den strijd tegen de Compagnie voort. Een uitvoerige geschiedenis van Soerapati is te vinden in het boek van H. J. Domis: De residentie Pasoeroean op het eiland Java, 1836.

In de 19e eeuw ontwikkelde Pasoeroean zich tot een belangrijke handels- en havenstad, de vierde in rang onder de handelssteden van Java. Een der eerste spoorlijnen op Java was dan ook die van Soerabaja naar Pasoeroean. Door verschillende oorzaken is de stad sedert het einde der vorige eeuw achteruitgaande. De snelle opkomst van Soerabaja met zijn veel beter geoutilleerde haven is hiervan wel de voornaamste. Pasoeroean is nog steeds een belangrijke afscheepplaats voor suiker, hoewel door de aanwezigheid van een groote zandbank voor den

mond van de kali Gembong de scheepvaart zeer bemoeilijkt wordt; bij laag water is zelfs het in- en uitvaren van leegelaadde schepen onmogelijk.

Tot voor eenige jaren had een levendige handel met kleine inheemsche vaartuigen op Madoera plaats (vooral invoer van Madoeresch vee). Deze handel is echter de laatste jaren sterk verminderd; ook de visscherij is achteruitgegaan. Vroeger deden de schepen van de maatschappijen Nederland en Rotterdamsche Lloyd Pasoeroean geregeld aan.

De inheemsche bevolking bestaat uit Javanen en Madoerezen; in de stranddésa's, de haven- en visschersbuurten hoofdzakelijk Madoerezen. Op het einde van 1882 bedroeg de bevolking 38.800 zielen, eind 1905 28.500, in 1920 ruim 34.000 en in 1930 bijna 37.000; in het laatstgenoemde jaar waren er 763 Europeanen, 2739 Chinezen en 593 andere Vreemde Oosterlingen.

Bij Ind. Stb. 1918 no. 320 werd voor Pasoeroean een gemeenteraad van 13 leden ingesteld (8 onderdanen-Nederlanders, 4 inheemsche-onderdanen-niet-Nederlanders en 1 Chineesch lid); Voorzitter van dezen raad was, ambtshalve, de Assistent-resident van Pasoeroean. In 1928 werd een burgermeester benoemd. De gemeente heeft gezorgd voor asfalteering der straten, elektrische straatverlichting, rioleering en demping van eenige binnen de grenzen gelegen (malaria-gevaarlijke) vischvijvers. Een gemeentelijke ambachtsschool, een modern ziekenhuis en drie poliklinieken werden opgericht. Groote aandacht werd besteed aan behoorlijke abattoirs en aan het pasarbédrijf (een belangrijke bron van inkomsten). De drinkwaterleiding staat (nog) onder Gouvernements-beheer. Behalve de constructiewinkel „De Bromo" en vele Chineesche en inheemsche meubelmakerijen, is er geen industrie van beteekenis. Van groot belang voor de plaats is het beroemde Proefstation voor de Java-Suikerindustrie met een uitgebreiden staf van wetenschappelijke medewerkers. Tot 1930 was Pasoeroean de standplaats van den resident; sedert is Malang de hoofdplaats van de residentie. Pasoeroean heeft een Protestantische en een Roomsche-Katholieke kerk, een moskee en een fraai, van de vroegere welvaart der plaats getuigend, socieitsgebouw.

PASIRIAN. Naam van de hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict en district van het regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java.

Het district Pasirian, dat vroeger Tèmpel heette en bij Ind. Stb. 1934 no. 58 zijn tegenwoordigen naam heeft gekregen, is ingedeeld in 3 onderdistricten, met name Pasirian, Tèmpel en Tjundipoero en bestaat uit 29 désa's; het telde in 1933 97318 inwoners, w.o. 248 Europeanen, 885 Chinezen en 57 andere Vreemde Oosterlingen. Het is bekend om zijn belangrijke tabakskultuur, terwijl ook veel bergcultuurondernemingen (koffie, rubber, thee en kina) in het district zijn gelegen. Het is doorsneden door den z.g. Zuid-Sméroeweg, die de verbinding vormt tusschen Loemadjang en Malang langs Java's zuidkust.

RANOELEMONGAN. (Aanv. Dl. III). Voormalig district van het regentschap Loemadjang, residentie Malang, waarvan de naam bij Ind. Stb. 1934 no. 58 is veranderd in Klakah. Zie verder bij KLAKAH.

LOEMADJANG (Aanv. Dl. II). Regentschap met gelijknamige hoofdplaats van de residentie Malang, provincie Oost-Java. Het regentschap heeft vier districten, met name Loemadjang, Klakah, Pasirian en Josowilangoen en grenst ten Noorden aan de regentschappen Probolinggo en Kraksaan, ten Oosten aan het regentschap Djember, ten Zuiden aan den Indischen Oceaan en ten Westen aan het regentschap Malang.

Op de berghellingen in het westelijk en noordelijk gedeelte van dit regentschap komen veel bergcultuurondernemingen voor. Naast deze bergcultures (koffie-, thee- en rubberondernemingen) kwam omstreeks 1885 de bevolkingstabakscultuur op, terwijl tegelijkertijd de periode van ontginningen aanbrak.

Voor zoover is na te gaan, zijn het immigranten uit Midden-Java, die het eerst met de tabakscultuur zijn begonnen en deze loonend gemaakt hebben. Tot heden ten dage is Loemadjang bekend om zijn krosok, welke voornamelijk afzet vindt op de Europeesche markt. De bovenbedoelde ontginningen nemen door de verbetering van de irrigatiewerken gestadig in betekenis toe.

De tabakscultuur is in handen van de bevolking, die in den oogsttijd het product te koop aanbiedt bij de firma's, die in dit regentschap een zeer groot aantal schuren exploiteeren. Centra van de tabakscultuur zijn het district Pasirian en het zuidwestelijk gedeelte van het district Josowilangoen.

De suikerondernemingen hebben haar rietvelden in het midden en in het Oostelijk gedeelte van het regentschap. In den laatsten tijd neemt ook de ananascultuur op de onderneming Goenoeng Kendeng, gelegen op een uitlooper van het Lamongan-gebergte (in het district Klakah), in betekenis toe.

Het regentschap Loemadjang had in 1934 een bevolking van 399296 zielen, waarvan 1337 Europeanen, 394017 inheemschen, 3613 Chineezen en 329 andere Vreemde Oosterlingen.

De regentschapshoofdplaats vormt het knooppunt van verschillende belangrijke wegen. Zij heeft een drietal rijstpellerijen en een regentschapambachtsleergang. Op $\frac{1}{4}$ km afstand van de stad ligt de schoone regentschapshoofdplaats Sêlokambang. Voorts vindt men op ongeveer gelijken afstand van de hoofdplaats, doch noordwaarts, de ruïnes van Arenon in de desa Koctorenon. Gezien de belangrijkheid van dit regentschap is het zeer te betreuren, dat een groot gedeelte, waarin o m de regentschapshoofdplaats is gelegen, ondanks de verbeteringen van de waterwerken nog niet geheel bevrijd is van het lahagevaar van den Sméroc.

KLAKAH (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het gelijknamige district en onderdistrict van het regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java, 220 m boven den zeespiegel gelegen. Ten Oosten van de plaats liggen de meren Ranoe Klakah, Ranoe Pakis en Ranoe Clading, ten Noorden bij Ranoejoso het meer Ranoebedali. Deze meren zijn om hun natuurschoon vermaard. Zij liggen aan den voet van den Lamongan (zie aldaar). Nabij de pasanggrahan Ranoe Klakah aan het meer van dien naam begint de weg naar den top van de Lamongan. In de buurt van Klakah ligt een landbouwkolonie, een opvoedingsgesticht van de vereeniging Pro Juventute. Het district Klakah heeft drie onderdistricten nl.

Klakah, Randoeagoeng en Ranoejoso. Klakah had ultimo 1933 een bevolking van 87072 zielen, waaronder 169 Europeanen, 328 Chineezen en 35 Arabieren.

KANDANGAN (Aanv. Dl. II). Naam van een voormalig district in het regentschap Loemadjang, residentie Malang, dat bij Ind. Stb. 1934 no. 58 is opgeheven; de beide onderdistricten van het voormalig district Kandangan, t.w. Sendoero en Goetjalit, zijn bij het district Loemadjang ingelijfd.

LOEMADJANG (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Loemadjang, residentie Malang, provincie Oost-Java, verdeeld in 4 onderdistricten, met name Loemadjang, Soekodono, Sendoero en Goetjalit, heeft een bevolking van 114382 zielen, w.o. 231 Europeanen, 1133 Chineezen en 184 andere Vreemde Oosterlingen.

In de onderdistricten Sendoero en Goetjalit zijn eenige dèsa's, nl. Argosari, Tjepoko-wonoajo en Pakel, met een Tenggereische bevolking.

Sendoero is bekend om zijn pisang (o.a. pisang-agoeng, een zeer groote pisangsoort), die uitgevoerd worden, evenals de aardappelen, kool-soorten en andere Europeesche groenten, deze echter in geringer mate.

BANJOEBIROE (Blauw-water). (Aanv. Dl. I). In 1921 werd het ter plaatse bestaande zwembad door den gewestelijken raad van Pasoeroean in beheer genomen en in 1922 grondig gerepareerd. Bij de opheffing van den gewestelijken raad en de instelling van den regentschapsraad werd de exploitatie door laatstgenoemden raad overgenomen (1 Januari 1929). De badplaats wordt als heilig beschouwd en wordt op den 1^{en} en 8^{en} Sawal (lebaran en ketopat) door vele inheemschen bezocht, waarvan verscheiden offers brengen aan de Boeddhistische beelden ter plaatse en aan een heilig graf. Ook is aan het ontstaan van de bron een legende verbonden; zie H. J. Domis, De Residentie Pasoeroean, den Haag 1836.

GRATI. (Aanv. Dl. I). District van het regentschap Pasoeroean, residentie Malang, met vijf onderdistricten, Graticoenon, Winongan, Loembang, Ngoeling en Lelok, 69 Gouvernements- en 8 particuliere dèsa's. Deze indeeling kwam in 1934 tot stand. De volkstelling van 1930 geeft aan een bevolking van het toenmalige district Grati van 77.000 zielen; voegt men daarbij de cijfers der sedert bij Grati gevoogde onderdistricten Winongan, ± 18.500, en Loembang, 12.500, dan kan men aannemen dat het tegenwoordige district Grati een bevolking heeft van omstreeks 110.000, waarvan het grootste deel Madoereezen. Het aantal Europeanen bedraagt ± 30. In dit district komen twee suikerondernemingen voor: Winongan (zie PASOEROEAN) en Kedawoeng (zie aldaar). De bevolking leeft voor het overgrote deel van den landbouw. De bouwgronden zijn in dit district hoofdzakelijk in erfelijk individueel bezit. Als bijzonderheid van dit district kan worden vermeld de teelt van melkvee van Friesch-Hollandsch ras. Een betrekkelijk belangrijke uitvoer van dit vee voor melkerijen te Malang, Lawang, Probolinggo, Djember, Sidohardjo en Modjokerto levert de bevolking niet geringe voordeelen op. Door aankoop, met Gouvernementssteun, van rasstieren wordt het goede peil van dit vee

behouden. Het meer van Grati, Ranoe Klin-doengan geheeten, is voor de visscherij van beteekenis. Een eigenaardig verschijnsel doet zich hier van tijd tot tijd voor. Het zuurstofgehalte van het water in het zeer diepe meer is op verschillende diepten verschillend. Door onbekende oorzaken nu schijnt soms een beweging in het meer te ontstaan, waardoor het zuurstofgehalte in de verschillende lagen plotseling verandert, hetgeen tengevolge heeft dat vele vischen in een soort bedwelmig geraken, boven komen drijven en zonder eenige moeite kunnen worden gevangen. Bij zulke gelegenheden (sapon genaamd) worden door de bevolking in weinige uren vele honderden vischen gevangen. Volgens Verbeek en Fennema, dl. I. blz. 136 en 137, is dit meer een echt kratermeer, ontstaan door instorting van een vulkaantop en verzakking van den vulkaanbodem. De zuidrand ligt tegen den Tengger-voet, de noordzijde grenst aan den Goenoeng Sémongkrong. De omringende heuvels bestaan uit lagen losse uitwerpselen, die door verweering een bruine klei geven, met bazaltblokken. Het hoogste punt aan de zuidzijde ligt 63 m. boven zee of 45 m. boven het meer, welks oppervlak dus \pm 18 m. boven zee ligt. De rand is ongeveer cirkelvormig en heeft een straal van 0.83 km. Het meeroppervlak is ongeveer 1.834 km². De verschillende lagen, waaruit de vulkaan is opgebouwd, zijn vaak van elkaar gescheiden door kalk, terwijl ook de spleten met kalk opgevuld zijn. Een en ander wijst er op, dat vorming van den vulkaan Grati gedeeltelijk onder zee geschiedde. De grens aan de noordzijde is kunstmatig en wordt gevormd door een stevigen dijk. In den dijk is een sluis aangebracht, waardoor men het water op een bepaald niveau kan handhaven. Het daaruit afvloeiende water werd vroeger gebruikt om het waterrad van de suikerfabriek Grati, die omstreeks 1885 gesloten werd, in beweging te brengen. Aan het oosteinde van den dijk is nog een afvloeier. Aan het ontstaan van het meer is een legende verbonden; zie Domis: De Residentie Paseroeang, den Haag 1836. Langs de noordkust van het district vindt men een aantal typische visschersdorpen. Behalve de zeevischvangst wordt hier ook het tambakbedrijf beoefend.

KEBONTJANDI. (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Paseroeang, residentie Malang. In 1901 werd uit de bestaande districten Kebontjandi en Winongan één district Kebontjandi gevormd. In 1934 werd Winongan bij het district Grati gevoegd en kwamen de onderdistricten Pasrepan, Poespo en Toetoor van het tezelfder tijd opgeheven district Tengger bij Kebontjandi; tevens werd het onderdistrict Bajeman opgeheven en bij Gondangwétan gevoegd. Het district Kebontjandi omvat dus nu vier onderdistricten nl. Gondangwétan (standplaats van den wedono), Pasrepan, Poespo en Toetoor; het heeft een bevolking van ruim 96.000 zielen. De inheemsche bevolking is gemengd, Javanen en Madoerezen, terwijl sedert het district Tengger werd opgeheven ook de Tenggerezen (zie aldaar) bij Kebontjandi behooren. In het district liggen twee suikerfabrieken, die in 1934 het bedrijf hebben stopgezet. Het aantal désa's bedraagt 63.

KRATON. (Aanv. Dl. II). Tot 1901 een dis-

trict van het regentschap Paseroeang, van de toenmalige residentie van dien naam. Sedert een onderdistrict van het district kota Paseroeang, residentie Malang.

Volgens een overlevering, in 1885 door R. A. Tirtokoesoemo, destijds patih van Paseroeang, opgeteekend, zou Kraton zijn naam te danken hebben aan het feit dat hier (destijds désa Groedo) gedurende eenigen tijd een Mataramsche prinses verblijf hield. Deze prinses, Ajoe Beri, trad in het huwelijk met Nitinegoro, regent van Paseroeang. Haar zoon, eerst Radèn Groedo, later Nitiadiningrat geheeten, werd tijdens haar verblijf te Groedo (Kraton) geboren. Hij volgde Nitinegoro als regent op. Het graf van Nitinegoro en Ajoe Beri, te Paseroeang, is bij de bevolking bekend als „Djaratan (Iboe) Poetri” en wordt min of meer als heilig beschouwd. Reeds in 1820 was te Kraton een suikermolen aanwezig (de onderneming Djacatra-Oost), die tot het einde der vorige eeuw bleef bestaan. In 1934 werd het onderdistrict Ngempit bij Kraton gevoegd.

POESPA. (POESPO) (Aanv. Dl. III). Vroeger standplaats van den controleur en den wedono van Tengger (zie aldaar), regentschap Paseroeang. Tegenwoordig standplaats van een onderdistrictshoofd. De voormalige controleurswoning is thans als pasanggrahan ingericht.

TENGGER. (Aanv. Dl. IV). Vroeger een controle-afdeeling (bestaande uit één district van denzelfden naam) van het regentschap Paseroeang der toenmalige residentie Paseroeang. De standplaats van den Controleur was Poespo (zie aldaar). In 1920 werd de controle-afdeeling opgeheven.

TENGGER. (Aanv. Dl. IV). Vroeger een district van het regentschap Paseroeang. De standplaats van het districtshoofd was Poespo (zie aldaar). Bij Ind. Stb. 1934 no. 58 werd het district opgeheven; de onderdistricten Pasrepan, Poespo en Toetoor werden bij het district Kebontjandi gevoegd, het onderdistrict Loembang bij Grati. In dit district werd reeds op het einde der 18e eeuw koffie verbouwd. Gedurende de geheele 19e en het begin der 20e eeuw was dit gebied van bijzonder belang voor deze cultuur. Na de opheffing der Gouvernementscultuur (1920) werd een groot aantal der koffietuinen onder bepaalde voorwaarden aan de bevolking in bruikleen gegeven. Sedert is een gedeelte hiervan in erfelijk individueel bezit aan de bevolking afgestaan, een ander gedeelte bij de boschreserve ingelijfd. De teelt van groenten is nog ouder. Reeds in het midden der 18e eeuw werd hier voor de Compagnies garnizoenen te Soerabaja en Paseroeang groente gekweekt (gedwongen levering). Op het einde der vorige eeuw breidde de aardappelteelt zich sterk uit. Tosari, dat door een goeden verkeersweg met de vlakte is verbonden, is het belangrijkste centrum van deze groenten- en aardappelteelt. De bevolking heeft zich hier sterk uitgebreid. In 1905 telde het district \pm 46.000 inwoners, waaronder 100 Europeanen; in 1930 was het aantal gestegen tot ongeveer 65.000 met 173 Europeanen.

TOSARI. (Aanv. Dl. IV). Bekend bergplaatsje en vacatieoord in het Tenggergebte (regentschap Paseroeang). Het heeft drie goede hotels. Vroeger werd tusschen Paseroeang en

Tosari een geregelde autobusdienst onderhouden. Begin 1934 werd deze dienst echter stopgezet.

8.10 **WANGKAL.** (Aanv. Dl. IV). Vroeger een district van het regentschap Pasoeroean. De standplaats van het districtshoofd was Kedjajan. Bij Ind. Stb. 1934 no. 58 werd het district opgeheven en het grondgebied bij het district Kota Pasoeroean gevoegd.

NONGKODJADJAR. Gehucht van de désa Wonosari, op de westelijke helling van den Tengger (regentschap Pasoeroean), ongeveer 1200 m. boven de zee. Het mooie bergplaatsje heeft een groot hotel en een door den regentschapsraad van Pasoeroean geëxploiteerde pasanggrahan; het geheele plaatsje, ook het niet tot het gehucht behorende gedeelte der désa, wordt veelal Nongkodjadar genoemd. Het plaatsje heeft zich langzamerhand tot een geliefd vacantieoord ontwikkeld. Door het gunstige klimaat en de vruchtbare gronden vestigen er zich verschillende Europeesche kleinlandbouwers, die zich op de teelt van koffie, bloemen, vruchten en inheemsche gewassen toeleggen. Eind 1930 werden er reeds 82 Europeanen geteld.

KEDAWOENG. Particulier landgoed met een suikerfabriek van denzelfden naam in het regentschap Pasoeroean. Op het einde der 18e eeuw apanage van de commandanten van Pasoeroean. Daarna is het in verschillende handen overgegaan. In 1904 werd het landgoed in een naamlooze vennootschap ingebracht. De oppervlakte van het landgoed is \pm 600 ha., waarvan \pm 470 ha. sawah. Een gedeelte van dit oppervlak wordt door de opgezetenen van het landgoed met padi beplant, het andere gedeelte door de fabriek met suikerriet. Ook worden buiten het landgoed gronden van de bevolking der omliggende désa's ingehuurd. In 1830 sloot het Gouvernement een contract met Kedawoeng voor de levering van suikerriet (720 pikoel). Langzamerhand werd de productie, hier evenals op andere fabrieken op Java opgevoerd, tot in de jaren 1927 en 1928 ongeveer 1500 bouw werden beplant met een gemiddelde opbrengst van \pm 150 pikoel per bouw. Er zijn op het landgoed 8 désa's met hoofdzakelijk Javaansche bevolking. De opgezetenen kiezen zelf hun désa-hoofden, die onder een door den landheer benoemden demang staan. Bij de in 1930 gehouden volkstelling bedroeg het aantal binnen de grenzen van het landgoed wonenden: 3250, waaronder 26 Europeanen en 14 Chinezen. De opgezetenen betalen bij wijze van landrente een gedeelte van de opbrengst van de hun in bewerking gegeven sawahs. Van droge gronden wordt geen belasting geheven. De opgezetenen zijn verplicht de over het landgoed loopende wegen te onderhouden.

269 **VOLKSCREDIETWEZEN.** (Aanv. Dl. IV en Dl. VI of suppl. afl. blz. 713).

1. *De Algemeene Volkscredietbank.* De organisatie van het volkscredietwezen heeft in 1934 door de oprichting van een „Algemeene Volkscredietbank voor geheel Nederlandsch-Indië” (Ind. Stb. 1934 no. 82) een belangrijke wijziging ondergaan. De beteekenis hiervan is in het kort, dat de tot dusverre als zelfstandige, rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen geconstrueerde volkscredietbanken (afdeelsbanken)

en de Centrale Kas zijn opgeheven en opgenomen in één algemeene bank, aan welke alle bezittingen en schulden van eerstgenoemde instellingen zijn overgedragen en de verzorging van het volkscredietwezen in zijn geheel is opgedragen.

De plannen voor deze reorganisatie werden voor het eerst gepubliceerd in een artikel van Mr. Th. A. Fruin, toenmaals directeur van de Centrale Kas, in het maandschrift „Volkscredietwezen” van October 1931, waarin na een overzicht van de geschiedenis der volkscredietbanken een uitvoerige analyse werd gegeven van de gebreken der organisatie en uitgewerkte voorstellen werden gedaan tot bovenbedoelde omzetting van de bestaande banken en de Centrale Kas. Aanleiding tot dit artikel waren o.m. de bij de behandeling van het ontwerp der begroting voor 1932 in den Volksraad geuite bezwaren tegen de bestaande organisatie, waarbij de wenschelijkheid van herziening werd bepleit. De Regeering erkende de juistheid van vele der geopperde bezwaren. Nadat de directeur der Centrale Kas op verschillende plaatsen van Java vergaderingen met de bankbesturen en administrateurs der banken belegd had, teneinde het ontwerp aldus van alle zijden te bezien, besloot de Regeering het aan de voorstellen ten grondslag liggende denkbeeld van concentratie van de bestaande banken en de Centrale Kas in één algemeene volkscredietbank als de eenig mogelijke en juiste oplossing te aannemen.

In de bij het ontwerp behorende memorie van toelichting deelde de Regeering o.m. het volgende mede: „Als onderdeel der overheidszorg is het „Volkscredietwezen op initiatief en met geldelijken steun der Regeering in het leven geroepen. „Voor de organisatie van deze instelling is des„tijds, op grond van praktische overwegingen, „verband houdende met de toenmaals zeer beperkte beschikbare middelen en de zich reeds „in vele richtingen uitbreidende overheidszorg, „de vorm gekozen van particuliere rechtsper„soonlijkheid bezittende vereenigingen, waaraan „een groote mate van zelfstandigheid werd toe„gekend. De oprichting van en de bestuursvoe„ring in de bedoelde vereenigingen werd in hoofd„zaak de taak van de ambtenaren van het Bin„nenlandsch Bestuur, die het ten deze in hen „gestelde vertrouwen ten volle hebben gerecht„vaardigd. Uit den bescheiden opzet heeft het „Volkscredietwezen zich ontwikkeld tot een „wijdvertakte en belangrijke maatschappelijke „instelling, welke momenteel ongeveer 90 cre„dientbanken omvat. De voorspoedige ontwikke„ling van het Volkscredietwezen is echter tevens „oorzaak geweest, dat deze instelling is ontgroeid „aan de voor haar oorspronkelijk beperkten om„vang berekende organisatie. De ontwikkeling „van de kleine, onder rechtstreeksche leiding van „de bankbesturen staande creditvereenigingen „tot omvangrijke bedrijven bracht met zich een „belangrijke uitbreiding van de administratie en „personeel, terwijl de bedrijfsvoering uit een „technisch oogpunt aan steeds hoogere eischen „moest beantwoorden. Zoowel op het gebied van „de technische bedrijfsvoering als in andere op„zichten zijn echter de volkscredietbanken niet „in staat gebleken om zelfstandig aan de eischen „van de voortschrijdende ontwikkeling te vol„doen”.

Omtrent de personeelsvoorziening zegt de me-

morie van toelichting: „Voor vele credietvereeni-
 „gingen bleek het niet mogelijk zelfstandig te voor-
 „zien in de toenemende behoefte aan vakkundig,
 „geschoold personeel, in het bijzonder voor de
 „bezetting van de plaatsen van de administra-
 „teurs. Een deugdelijke opleiding ontbrak, ter-
 „wijl door de leden der bankbesturen, die als
 „regel allen een volle dagtaak hebben, aan hun
 „administrateurs over het algemeen slechts in
 „beperkte mate leiding kon worden gegeven.
 „Verbetering werd in dit opzicht gebracht, door-
 „dat bij de reorganisatie in 1928 ¹⁾ de bevoegd-
 „heid tot benoeming en ontslag van de admini-
 „strateurs der banken werd gelegd in handen van
 „de Centrale Kas, die voor deskundige opleiding
 „zorg draagt. Afdoende is deze maatregel echter
 „niet, aangezien het voor een bevredigend sys-
 „teem van personeelsvoorziening noodig is, dat
 „de opleiding binnen de formatie kan geschieden,
 „hetgeen kosten bespaart en aan het betrokken
 „personeel de noodige ervaring schenkt. De door-
 „voering van dit systeem stuit echter voorshands
 „op de moeilijkheid, dat de benoeming van het
 „stafpersoneel der banken nog tot de bevoegd-
 „heid van de bankbesturen is blijven behooren.
 „Een ander nadeel van de bestaande regeling is,
 „dat de Centrale Kas niet tot overplaatsing van
 „administrateurs bevoegd is. Daardoor is het niet
 „mogelijk om de beste krachten naar de meest
 „bedreigde punten te dirigeren, zoodat het kan
 „voorkomen, dat juist banken, wier administra-
 „teur ontslagen is, omdat hij door verkeerd be-
 „heer zijn bank in moeilijkheden heeft gebracht,
 „zich moeten behelpen met nog onervaren, jonge
 „krachten. Een bevredigende toestand kan dan
 „ook eerst ontstaan, indien opleiding, aanstel-
 „ling, schorsing, ontslag en overplaatsing van het
 „stafpersoneel der gezamenlijke banken centraal
 „worden geregeld.”

Na er nog op te hebben gewezen, dat met het
 gebrek aan deskundig personeel samenhangt het
 verschijnsel, dat ook op het gebied van admini-
 stratie en controle de plaatselijke credietvereeni-
 gingen niet zelfstandig aan de stijgende, tech-
 nische eischen kunnen voldoen en dat de
 tegenwoordige administratie en interne controle-
 maatregelen der banken het resultaat zijn van
 samenwerking van administratief en contro-
 leerend personeel op initiatief en onder leiding
 van de Centrale Kas, wordt in de memorie van
 toelichting omtrent de financiële positie van het
 Volkscredietwezen het volgende opgemerkt:

„Ook de ontwikkeling van de financiële posi-
 „tie van de volkscredietbanken heeft aangetoond,
 „dat de in zelfstandige eenheden gesplitste or-
 „ganisatie op den duur niet kan worden gehand-
 „haafd. In den oorspronkelijken opzet werd de
 „zelfstandigheid der banken zoover doorgetrok-
 „ken, dat zij alleen de volle financiële verant-
 „woordelijkheid droegen. De Regeering meende
 „het nog onbekende, wellicht groote risico van de
 „op te richten credietbanken niet te kunnen
 „aanvaarden en stelde zich voor hare eventuele
 „tekorten niet garant. Ook de oprichting van de
 „Centrale Kas in 1912 bracht aanvankelijk in de
 „voldedige financiële zelfstandigheid der cre-
 „diedbanken in beginsel geen verandering. Van
 „aansprakelijkheid tegenover derden van de
 „Centrale Kas, welke tot de afzonderlijke banken

¹⁾ Zie DL VI blz. 714.

„in een particuliere, commercieele verhouding
 „werd gesteld, voor de tekorten dier banken
 „was geen sprake. De zelfstandige financiële
 „verantwoordelijkheid der plaatselijke crediet-
 „verenigingen bleek echter in de praktijk niet
 „houdbaar. De Centrale Kas zag zich ondanks het
 „officieele systeem toch genoodzaakt om wan-
 „neer bij een bank insolventie dreigde voor haar
 „in te springen, aangezien een andere houding
 „het publiek van belegging bij de volkscrediet-
 „banken zou hebben afgeschrikt. Ten slotte
 „werd in 1928 het stelsel in overeenstemming
 „gebracht met den feitelijken gang van zaken
 „en in de statuten der Centrale Kas de bepaling
 „opgenomen, dat zij tot het bedrag van haar
 „grondkapitaal en reserves aansprakelijk is voor
 „de tekorten van de onder haar onmiddellijk toe-
 „zicht staande volkscredietbanken ¹⁾.

De Regeering wijst er dan op, dat de vlucht,
 welke het credietwezen heeft genomen tot ge-
 volg heeft gehad, dat de aansprakelijkheid van
 de Centrale Kas zich over belangrijke bedragen
 uitstrekte en haar kapitaal van ongeveer vier
 miljoen gulden, dat tot dusverre wel voldoende
 was geweest om die aansprakelijkheid te dekken,
 in dezen tijd van zware economische depressie,
 die deed verwachten, dat vele banken ernstige
 verliezen zouden lijden, dat niet meer zou zijn.
 De wenselijkheid om het risico door de ge-
 zamenlijke banken te doen dragen, hetgeen door
 de beoogde concentratie zou worden bereikt, was
 daarmede op overtuigende wijze aangetoond.

De memorie van toelichting vestigt voorts nog
 de aandacht op een ander punt van groot ge-
 wicht voor de vorming van een goed geoutilleerd
 credietbedrijf, waarop de bestaande organisatie
 onbevredigend werkte, n.l. de credietverleening
 zelve, het voornaamste deel van het bedrijf der
 banken en haar eigenlijke bestaansgrond.

„Een deugdelijk credietstelsel is slechts moge-
 „lijk op basis van grondige theoretische en prac-
 „tische kennis van de structuur en de economie
 „der inheemsche samenleving, van haar land-
 „bouw en middenstand, van de credietbehoefte
 „harer diverse groepen voor verschillende doel-
 „einden, van de verdeling der geldinkomsten
 „en uitgaven over het jaar, van het officieele en
 „particuliere crediet in zijn vele vormen. Alleen
 „studie en diepgaand, stelselmatig en ononder-
 „broken onderzoek, gepaard aan goed opgezette
 „proeven ter toetsing van de gewonnen inzichten,
 „kunnen de hier bedoelde kennis geleidelijk doen
 „verwerven. De ontplooiing van het Volkscree-
 „diewezen heeft hier alleen een uitbreiding in
 „omvang gebracht, doch de credietverleening
 „is zich volgens enkele algemeene richtlijnen in
 „hoofdzaak in vaste banen blijven bewegen.
 „Noch door het toetsen van de aldus uitgezette
 „credieten op hun nuttig effect, noch door het zoe-
 „ken naar nieuwe mogelijkheden tot welvaartsbe-
 „vordering door credietverleening is gestreefd
 „naar opvoering van de werkzaamheid der banken
 „tot het uit sociaal-economisch oogpunt hoogst
 „mogelijk rendement. In verschillende opzichten
 „werkt ook hier de bestaande organisatie belem-
 „merend. De in de bankbesturen zitting hebbende
 „bestuursambtenaren en ambtenaren voor spe-
 „ciale diensten, die bij uitstek geschikt zouden
 „zijn om op het gebied der credietverleening nut-

¹⁾ Zie DL VI blz. 716.

„tig werk te verrichten, worden juist door hun „functie van bestuurder te veel aan dezen arbeid onttrokken. Bovendien ontbreekt centrale, „deskundige leiding, welke noodig is om aan te „geven in welke richting onderzoekingen en „proeven dienen te worden genomen, en om de „plaatselijke verzamelde gegevens in onderling „verband te verwerken tot hanteerbaar materiaal, waarop nieuwe richtlijnen voor de credietverleening kunnen worden gebaseerd. Voorts „legt de bestaande organisatie aan het in locale, „zelfstandige eenheden gesplitste credietwezen „een beperking op in het risico, dat elk der individueele banken kan aanvaarden, waardoor het „verleenen van op zich zelf wel productieve, „doch buiten het beperkte, aanvaardbare risico „vallende credieten wordt belet. Op de hierbedoelde tekortkomingen in de bestaande organisatie is gewezen door de Inlandsche Middenstandscommissie, welke in haar advies aan de „Regeering inzake de oprichting eener Volkshypotheekbank en later ook in haar algemeen rapport tot de conclusie is gekomen, dat één „van de factoren, welke de ontwikkeling van „dezen middenstand remt, de onvoldoende credietvoorziening is. Als een middel om daarin „zonder geldelijke offers voor het Land verbetering te brengen heeft zij concentratie van „de volkscredietbanken met de Centrale Kas tot „een financieel-krachtige bankinstelling aanbevolen, die in staat zou zijn een deel van haar „eigen kapitaal voor productief, maar meer dan „normaal riskant middenstandscrediet te bestemmen en plaatselijke inheemsche banken „voor speciale soorten van crediet zou kunnen „financiereren.”

Uit bovenstaande toelichtingen blijkt, dat de ontwikkeling van het Volkscredietwezen in steeds grootere mate heeft geleid tot versterking van de centrale leiding en controle. Ofschoon dit wel verschillende verbeteringen tot gevolg heeft gehad, ontstonden door dezen toenemenden invloed van de centrale leiding ongewenschte toestanden. Een en ander deed in de leiding van de afzonderlijke plaatselijke banken een dualisme ontstaan, doordat weliswaar de beheersbevoegdheid in theorie aan de bankbesturen toekwam, maar in de praktijk voor een goed deel door de Centrale Kas werd uitgeoefend. Dit dualisme kwam vooral tot uiting in de positie van de administrateurs der banken, die, hoewel officieel ondergeschikt aan de bankbesturen, toch in belangrijke mate hadden rekening te houden met de inzichten van de Centrale Kas, die hen benoemde en ontsloeg. Hierdoor moesten vanzelfsprekend wrijvingen ontstaan, die van nadeeligen invloed waren op den goeden gang van zaken.

Er stonden de Regeering bij dien stand van zaken twee mogelijkheden ter keuze, n.l. om óf aan de volkscredietbanken haar volledige zelfstandigheid te hergeven en de centrale leiding en controle terug te trekken, óf, zooals geschied is, de afzonderlijke banken met de Centrale Kas tot één organisch geheel samen te voegen. De eerste aangegeven oplossing meende de Regeering te moeten verwerpen, niet alleen op grond van de overweging, dat zij strijdig was met de richting, welke door de ontwikkeling van het volkscredietwezen was aangegeven, maar ook en vooral omdat in het verleden afdoende was gebleken, dat de volkscredietbanken niet in staat waren

zelfstandig aan de stijgende eischen van een efficiënte bedrijfsvoering te voldoen. De Regeering beval daarom de tweede oplossing als de eenig mogelijke aan.

Het ontwerp ontmoette in den Volksraad, niettegenstaande een langdurige en grondige behandeling, slechts weinig tegenstand en werd met slechts één stem tegen aangenomen.

De voornaamste bepalingen van de ordonnantie zijn de volgende.

Het doel der Algemeene Volkscredietbank is het credietbedrijf uit te oefenen ter voorziening in die credietbehoefte van groepen van ingezetenen van en instellingen in Nederlandsch-Indië — ongeacht landaard —, waarin niet of niet bevredigend door andere credietinstellingen wordt voorzien. Deze laatste restrictie dient om te voorkomen, dat de bank zich zal gaan bewegen op het reeds door de groote banken bestreken terrein, dan wel op dat van door de bevolking zelve opgerichte particuliere credietorganisaties, welke laatste zij zelfs zooveel mogelijk moet steunen. Zij zal zich, waar deze laatste blijken geven in staat te zijn om haar taak over te nemen, moeten terugtrekken. Haar taak draagt dus, evenals bij de voormalige volkscredietbanken het geval was, in hoofdzaak een aanvullend karakter, vrij van iedere concurrentie-bedoeling. Dit komt ook tot uiting in de bepaling, dat zij, *in samenwerking met de Postspaarbank*, het sparen moet bevorderen.

De Algemeene Volkscredietbank neemt voorts gelden van Inlandsche gemeenten, regentschappen en zelfbesturende landschappen met haar instellingen, van coöperaties en volkscredietinstellingen in belegging en geeft raad en bijstand aan en oefent toezicht en controle uit op volkscredietinstellingen, coöperaties en Inlandsche gemeentecredietinstellingen. In de ordonnantie is tevens bepaald, dat overal waar in de ordonnantie van 14 September 1929 (Ind. Stb. no. 357), houdende regelen voor het beheer van Inlandsche gemeentecredietinstellingen in provinciën op Java en Madoera, (met uitzondering van de ressorten der stadgemeenten) en voor het beheer der geldmiddelen dier instellingen (zie Dl. VI blz. 714), de woorden „Centrale Kas” voorkomen, deze worden vervangen door „Algemeene Volkscredietbank”.

De bank kan tevens worden belast met de administratie van gelden, die van Landswege zijn of worden bestemd om aan de bevolking in leen te worden verstrekt tot verhooging van haar stoffelijke welvaart of tot steun ingeval van rampen van hoogerhand. Ook kan zij door den Gouverneur-Generaal tegen vergoeding en buiten haar verantwoordelijkheid dienstbaar worden gemaakt aan het houden van toezicht en het geven van advies bij het beheer van fondsen, als hier bedoeld.

De Algemeene Volkscredietbank is bevoegd om, voorzover zij daaraan ten behoeve van de uitoefening van haar taak behoefte heeft, ook gelden van derden — anders dan op spaarrekening — in belegging te nemen (b.v. in den vorm van deposito's) en geldleeningen te sluiten, met inbegrip van het uitgeven van obligaties. Zij mag haar overtollige geldmiddelen slechts beleggen in Nederlandsch-Indische valuta, en zulks alleen bij bankinstellingen, dan wel in effecten, waarin de Javasche Bank haar reservefonds mag be-

leggen. De bank kan ook anders dan de reeds vermelde bankzaken verrichten, doch uitsluitend wanneer dat in het belang van een juiste voorziening van het volkscrediet is, en wanneer in de daaraan bestaande behoefte niet of niet bevredigend door andere instellingen wordt voorzien.

Bij dit alles geldt het beginsel, dat de Algemeene Volkscredietbank geen hogere rente en kosten in rekening mag brengen dan noodig is tot dekking van haar kosten van de door haar opgenomen gelden verschuldigde interesten en het vormen en op peil brengen van een zuiver vermogen, dat tot tenminste 25% van de opgenomen gelden behoort te worden opgevoerd en tot ten hoogste 50% daarvan mag worden uitgebreid.

Het kapitaal der Algemeene Volkscredietbank bestaat uit het aan haar overgedragen grondkapitaal (door het Land verstrekt) van de Centrale Kas ten bedrage van f 2.875.250 alsmede de door die instelling gevormde reserves, ultimo 1933 in totaal bedragende f 1.066.113, waarvan f 556.759 reserve voor koersrisico op effecten. De „rentevrije uitgestelde schuld” van de Centrale Kas (zie Dl. IV blz. 608), die op het tijdstip van de inwerkingtreding der Algemeene Volkscredietbank f 732.163.44 bedroeg, is door deze laatste aan het Land terugbetaald.

Verder zijn aan de Algemeene Volkscredietbank overgedragen de batige saldi van de in haar opgeloste volkscredietbanken, waarvan het totaal, na aftrek van het saldo-verlies van enkele dier instellingen, ultimo 1933 f 17.538.300 bedroeg. (f 15.873.500 zuiver vermogen en f 1.664.800 andere reserves). In het geheel kreeg de bank dus bij haar inwerkingtreding de beschikking over een eigen kapitaal van rond f 21.480.000.

Van het door het Land verstrekte grondkapitaal moet jaarlijks een deel worden terugbetaald gelijk aan de helft van het bedrijfsoverschot in het afgelopen jaar verkregen na dekking daaruit van de nog openstaande verliezen in eenig boekjaar geleden.

Het algemeene beheer berust bij een directie, bestaande uit een president-directeur en tenminste 2 directeuren, die worden benoemd en ontslagen door den Gouverneur-Generaal. De directieleden en hun plaatsvervaarders worden voor ten hoogste 5 jaren benoemd, welke periode telkens voor ten hoogste 5 jaren kan worden verlengd. Op het beheer der Algemeene Volkscredietbank wordt toezicht uitgeoefend door een Gouvernementscommissaris, een uit een sociaal-economische en een financieel-technische afdeling bestaande Centrale Commissie van Toezicht en Bijstand, benevens door plaatselijke commissies, één bij elk plaatselijk kantoor. Deze laatste zijn dus in de plaats gekomen van de vroegere bankbesturen.

De leden van de Centrale Commissie van Toezicht en Bijstand worden door den Gouverneur-Generaal benoemd, die van de plaatselijke commissies gedeeltelijk door de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur, n.l. voorzover betreft de leden-bestuursambtenaren (ten minste twee in iedere commissie), gedeeltelijk door de diensthoofden van den Landbouwvoorlichtingsdienst (een bij iedere commissie), terwijl de financieel-technische en de sociaal-economische afdeling van de Centrale Commissie respectievelijk een

financieelen deskundige en twee particuliere, althans niet aan een der ambtelijke leden ondergeschikte, kenners van de economische sfeer, waarin het betreffende plaatselijk kantoor werkt, aanwijzen.

Aangezien de Algemeene Volkscredietbank, niettegenstaande haar sociale doelstelling, in zooverre een commercieel karakter draagt, dat zij niet alleen self-supporting behoort te zijn, maar bovendien, gelijk boven reeds vermeld, heeft zorg te dragen voor de vorming van een in verhouding tot de door haar opgenomen gelden voldoende zuiver vermogen, dient de zakelijke basis niet uit het oog te worden verloren. Daarom is haar een zooveel mogelijk particulier karakter gegeven. Ter verzekering van de soliditeit en zakelijkheid van het beheer is de evengemelde financieel-technische afdeling van de Centrale Commissie van Toezicht en Bijstand ingesteld, aan wie de directie rekenplichtig is. Daarnaast ziet de sociaal-economische afdeling dier Commissie, daarbij gesteund door de plaatselijke commissies, toe dat aan het sociale streven van de bank voldoende aandacht wordt gegeven. Beide afdelingen hebben er voor te waken, dat de aan de eene afdeling toevertrouwde belangen niet aan die van de andere afdeling ondergeschikt worden gemaakt.

De plaatselijke commissie heeft tot taak de sociaal-economische werking van het betreffende plaatselijk kantoor (de vroeger zelfstandige volkscrediet- of afdelingsbank) te beoordeelen. Zij ziet dus toe of het beheersbeleid zich aanpast aan de plaatselijke omstandigheden van socialen en economischen aard. Haar werkzaamheid blijft niet beperkt tot het geven van leiding aan het plaatselijk bedrijf, maar zal mede van invloed zijn op het algemeene beleid van de Algemeene Volkscredietbank door samenwerking in organisch verband met de sociaal-economische afdeling der Centrale Commissie van Toezicht en Bijstand.

Teneinde een geregeld, ook persoonlijk, contact tusschen de centrale leiding en de onderscheidene plaatselijke instanties te verzekeren, is bepaald, dat de voorzitter der Centrale Commissie zooveel mogelijk elk jaar vergaderingen belegt van vertegenwoordigers van die commissie, de directie en inspecteurs met vertegenwoordigers van de plaatselijke commissies en de beheerders (administrateurs) der plaatselijke kantoren op Java en Madoera, z.m. ook met die in de Buitengewesten. Tot die vergaderingen worden ook de gewestelijke bestuurshoofden en diensthoofden van den Landbouwvoorlichtingsdienst uitgenoodigd.

Bij regeringsverordening van 3 Augustus 1934 (Ind Stb. no. 490) is een instructie voor de Centrale en plaatselijke Commissie van Toezicht en Bijstand en voor den Gouvernementscommissaris vastgesteld.

De Gouvernementscommissaris wordt benoemd en ontslagen door den Gouverneur-Generaal. De aan hem toe te kennen vergoeding komt ten laste van het Land. Het personeel der Algemeene Volkscredietbank bestaat uit ambtenaren en beambten in vasten of tijdelijken dienst van den Lande, zoomede uit niet in ambtelijk verband opgenomen personen. De kosten van het ambtelijk personeel, uitgezonderd de kosten van dienstreizen, komen ten laste van de begroting van uitgaven van Nederlandsch-Indië,

maar worden door de bank aan het Land geresitueerd.

Nadat de ordonnantie tot oprichting der Algemeene Volkscredietbank door de regering was vastgesteld, deed zij aan de hoofden van gewestelijk bestuur, in wier gebied volkscredietbanken waren gevestigd, een rondschrijven uitgaan, waarin hun medewerking werd ingeroepen om de banken zoo spoedig mogelijk algemeene vergaderingen te doen beleggen, teneinde te besluiten tot ontbinding van haar vereeniging, tot overdracht van het geheele bij de ontbinding aanwezige batige saldo aan de Algemeene Volkscredietbank en tot aanwijzing van deze laatste tot haar liquidatrice. In het reorganisatieplan werden niet opgenomen de volksbanken in het gewest Manado, aangezien deze instellingen geheel onder inheemsch bestuur en met grond- of aandelenkapitalen van de inheemsche bevolking werken. (Begin 1935 besloot echter de volkscredietbank te Gorontalo toch tot de Algemeene Volkscredietbank toe te treden).

De Algemeene Volkscredietbank trad in werking op 16 April 1934 (G.B. van 14 April 1934 no. 4). Bij G.B. van 17 Maart 1934 no. 23 is bepaald, dat het ambtelijk personeel der Algemeene Volkscredietbank wordt benoemd, werkzaamgesteld, geschorst en uit zijn betrekking ontslagen door de directie dier instelling. Bij G.B. van 23 Maart 1934 no. 13 werd de Algemeene Volkscredietbank aangewezen als credietinstelling met philanthropisch karakter in den zin van artikel 38 letter b van de „Zegelverordening 1921“, terwijl door den Hoofdingspecteur van Financiën in 1934 is vastgesteld, dat zij niet aan de vennootschapsbelasting onderworpen zal zijn.

Bij haar inwerkingtreding werden plaatselijke kantoren ingesteld op alle plaatsen in Nederlandsch-Indië (met uitzondering van het gewest Manado), waar op dat tijdstip als rechtspersoon erkende volkscredietbanken waren gevestigd.

De Algemeene Volkscredietbank begon haar werkzaamheden onder zeer moeilijke omstandigheden. De reeds eenige jaren durende malaise had de volksbankbedrijven in hevige mate aangetast, waarvan de directe gevolgen waren een onrustbarende stijging van den achterstand in de afbetaling van de door die instellingen uitgegeven leeningen en een snelle daling van haar nieuwe uitzettingen. Leenden de gezamenlijke volkscredietbanken in Nederlandsch-Indië in 1929 ruim 82 miljoen gulden uit, in 1933 was dit bedrag teruggelopen tot rond 22 miljoen of slechts iets meer dan een vierde gedeelte van 1929. Het aan leeningen uitstaande bedrag daalde in die periode van 63 miljoen tot 31 miljoen; de achterstand daarop steeg daarentegen van 1.8 miljoen (3%) tot 15.2 miljoen (50%). De val van het volkscredietwezen in de crisisjaren wordt door deze cijfers duidelijk gedemonstreerd. De Algemeene Volkscredietbank, die begin 1934 de bedrijven der voormalige volkscredietbanken overnam, kwam door dezen gang van zaken voor drie nauwsamenhangende moeilijk oplosbare vraagstukken te staan, n.l. bestrijding van den bestaanden en tegengang van vorderen achterstand, handhaving van het leenbedrijf en diep ingrijpende bezuiniging. Dat dezo laatste niet minder urgent was dan de twee andere problemen is duidelijk, gezien de zeer verminderde rente-inkomsten als gevolg van den

sterken terugloop der uitzettingen. Hoewel door de Centrale Kas steeds werd aangedrongen op bezuiniging op de bedrijfskosten, werd daaraan door de bankbesturen in onvoldoende mate gevolg gegeven, hetgeen blijkt uit het feit, dat in 1933 de personeelskosten ad ruim 3 miljoen slechts 17% lager waren dan die van 1931 en de overige kosten ad 1.1 miljoen 25%. In 1933 werden dan ook door de meeste banken aanzienlijke exploitatieverliezen geleden. Slechts 13 banken op Java en Madoera en 2 in de Buitengewesten maakten nog eenige winst; alle overige (77 banken) leden verlies. Het bedrijf gaf in 1933 in totaal een verlies te zien van 1.7 miljoen, met welk bedrag het zuiver vermogen verminderde.

Bij genoemd verlies was echter nog geen rekening gehouden met de noodzakelijke afschrijvingen op leeningen u/g. Dat het verlies hierop, gezien de zeer sterk geslonken geldinkomsten der bevolking, aanzienlijk zou zijn, was te voorzien.

De Algemeene Volkscredietbank vatte het onvermijdelijke saneeringsproces als volgt aan. Om een einde te maken aan den drukkenden last van den ouden (in 1932 of daarvoor ontstane) achterstand, werd eenigen tijd voor den grooten jaarlijkschen padioogst van 1934 bepaald, dat bij kantoren met hoogon, ouden seizoenachterstand (d.i. vnl. achterstand op z.g. landbouwleeningen) aan iederen leener, die in den westmoesson 1931/1932 of vroeger een in een of meer termijnen terug te betalen seizoenleening had aangegaan, als belooning op algeheele afbetaling van zijn schuld in het jaar 1934 30% van zijn restant schuld per 1 Mei 1934 zou worden kwijtgescholden, terwijl de door hem verschuldigde rente zou worden begrensd en boete niet zou worden berekend. Slechts bij enkele kantoren, waar zulks overbodig scheen, werden deze maatregelen niet toegepast. In totaal werd aldus op Java en Madoera in de periode Mei-December 1934 voor een bedrag van f 1.143.000 zg. crisiskorting verleend (in de Buitengewesten slechts f 27.000). Mede tengevolge van deze kortingen en de daarvan uitgaande stimulans tot afbetalen, daalde de oude achterstand op Java en Madoera in 1934 met ruim 4.5 miljoen gulden, d.i. 38% van dien per ultimo 1933. In de Buitengewesten, waar in verband met de zoozeer van Java afwijkende toestanden, niet eenzelfde politiek kon worden gevolgd, liep de crisisachterstand met slechts 1½ ton terug.

Naast evengemelde „crisiskortingen“ moest in 1934 in het geheel als oninbaar worden afgeschreven f 399.000, terwijl een bedrag van f 4.236.800 werd geresorveerd voor nog verder te verwachten afschrijvingen.

Daar vele volkscredietbanken, angstig gemaakt door den steeds stijgenden achterstand, zich de laatste jaren in hoofdzaak beperkten tot het innen van uitstaande vorderingen, zonder in belangrijke mate nog nieuwe leeningen uit te geven en dus feitelijk een liquidatiepolitiek voerden, was het zeer noodzakelijk aandacht te geven aan den wederopbouw van het leenbedrijf. Een groote moeilijkheid daarbij was, dat de danig verstoorde ósahuishouding de uitgifte van nieuwe voorschotten in de ósba zeer risikant maakte, zoodat naar andere wegen moest worden gezocht om het bedrijf der Algemeene Volkscredietbank rondabel te maken. Een der eerste objecten was het middenstandscrediet, waarin in Nederlandsch-Indië nog in zeer onvoldoende

mate werd voorzien, op welken toestand dan ook van verschillende zijden meer dan eens is geweest.

De in 1929 ingestelde Inlandsche Middenstandscommissie deelt hieromtrent in haar rapport aan de Reggering o.a. het volgende mede: „De middenstandhandel is vrijwel geheel op „crediet gebaseerd. In het algemeen kan gezegd „worden, dat betrekkelijk weinig handeldrijvende „middenstanders over een eigen kapitaal beschikken, dat voldoende voorziet in de bedrijfs- „behoefte. Grooter is het aantal middenstanders „dat over een eigen kapitaalje beschikt, doch „dit aanvult met geleende gelden, verkregen van „familieleden, kennissen, geldschichters, den Chi- „neeschen en Arabischen tusschenhandel, van den „Europeeschen groothandel en de volkscrediet- „banken. Nog grooter is waarschijnlijk het aan- „tal, dat in het geheel geen of een zeer klein ka- „pitaal bezit en dat voor de bedrijfsuitoefening „zoo goed als geheel afhankelijk is van crediet.”

Als een der factoren, waarin meer speciaal door overheidszorg verbetering zou kunnen worden gebracht, noemt evengemelde commissie de moeilijkheid om voor den middenstand ge- „eigend en goedkoop crediet te verkrijgen. Over het door de volkscredietbanken verleende crediet merkt de commissie op: „Het door de volks- „banken verleende crediet, uitsluitend geldlee- „ningen, wordt verstrekt op de door die banken „vastgestelde voorwaarden, onder zakelijke of „persoonlijke borgstelling. Door middenstanders „worden meest z.g. maandleningen gesloten, „dat zijn leningen, die voor 10 à 20 maanden, „soms voor een langere periode worden verstrekt, „welke in maandelijksche vooraf bepaalde ter- „mijnen worden afgelost. Deze maandelijksche „vaste aflossingen vormen een overwegend be- „zwaar tegen de financiering van handelstrans- „acties. Een tweede bezwaar is de te korte ter- „mijn, waarvoor de leening verstrekt wordt, ter- „wijl een derde bezwaar is de vrij hooge rente en „een vierde, de moeilijkheid om een nieuwe lee- „ning te sluiten alvorens de loopende geheel af- „betaald is. De credietverleening door volkscre- „dientinstellingen is dan ook meer gericht op de „credietbehoefte der landbouwers, dan op die „der handeldrijvende en industrieele middenstan- „ders. Deze hebben behoefte aan rouleerend cre- „dient, dat niet binnen een bepaalde periode moet „worden afgelost in vooraf vastgestelde termij- „nen, doch dat een, met de handels- of nijver- „heidstransactie, waarvoor het benodigd wordt, „aflopend karakter draagt.”

Over dit laatste, waarmede het rekening-cou- rant-crediet wordt bedoeld, deelt de commissie mede: „Deze credietvorm wordt reeds sedert „eenige jaren door verscheidene volkscrediet- „banken toegepast voor credieten aan désa's, „désa-instellingen (overwegend désabanken en „loemboengs), personen en verenigingen, w.o. „inheemsche. Verscheidene dezer banken hebben „hun proefnemingen geheel of ten deele gestaakt, „andere zijn daarmede nog bezig met meer of „minder succes. Het grootste deel der banken be- „moeide zich echter nimmer in enigszins be- „langrijke mate met het verstrekken van reke- „ning-courant-crediet. In het algemeen heeft men „met dit soort credieten geen gunstige resultaten „verkregen. De heer Fruin, lid dezer commissie, „merkt dienaangaande in zijn artikel „Rekening-

„courant-crediet aan Inheemschen” in het „Blaadje voor het Volkscredietwezen” van De- „cember 1930 no. 12, op: „dat de credietverstre- „king der volkscredietbanken in rekening-cou- „rant een doorlopende mislukking is geweest en „nog is.”

Na op de oorzaken daarvan te hebben gewezen, die in de eerste plaats bij de banken zelve moet worden gezocht, omdat deze in vele gevallen rekening-courant-credieten toestonden, waarin deze vorm niet op zijn plaats was, terwijl men verder het bij dezen credietvorm noodige contact met de debiteuren in onvoldoende mate hield, spreekt de commissie als haar oordeel uit, dat het mede een taak der volksbanken is den inheemschen middenstand van het door dezen stand benoedigde rouleerende crediet op korten termijn te voorzien. Zij wijst er echter tevens op, dat naast de behoefte aan aflopende credieten op korten termijn ook die bestaat aan credieten op langen termijn en komt, na ook die behoefte te hebben aangetoond, tot de volgende conclusie.

„Onze commissie is zich bewust, dat onder de „tegenwoordige tijdsomstandigheden een derge- „lijk financieel offer aan het Land (waarmede ge- „doeld wordt op den krachtigen geldelijken steun, „die de Nederlandsche Reggering aan de Neder- „landsche Middenstandsbank heeft verleend) „niet kan worden gevraagd. Zij heeft daarom ge- „zocht naar een middel, waardoor het doel, zon- „der geldelijke offers voor het Land zou kunnen „worden bereikt en meent dat middel gevonden „te hebben in een zoodanige technische en finan- „cieele versterking van het Volkscredietwezen, „dat die organisatie een deel van haar eigen ka- „pitaal voor riskante, onvoldoende gedekte pro- „ductieve leningen zou kunnen gebruiken. De „hier bedoelde versterking zou wellicht kunnen „worden bereikt door concentratie van alle, thans „een zelfstandig bestaan leidende, volkscrediet- „banken met de Centrale Kas tot één Algemeeno „Volkscredietbank...” (zie boven).

Aangezien de Algemeene Volkscredietbank, gelijk hierboven reeds werd medegedeeld, o.m. ten doel heeft te voorzien in de credietbehoefte van groepen van ingezetenen ongeacht den land- „aard en de moeilijkheden inzake de versterking van daartoe getuigd crediet aan den Inheem- „schen middenstand, m.m. eveneens gelden voor den Europeeschen en Chineschen middenstand, werden door de directie der bank reeds kort na haar in werkingtreding stappen gedaan tot ver- „wezenlijking van de boven vermelde desiderata. In een uitvoerig artikel van de hand van Mr. Th. A. Fruin in het maandschrift „Volkscredietwe- „zen” van September 1934, getiteld „De verstre- „king van middenstandscrediet door de Algemeene Volkscredietbank”¹⁾ zijn de richtlijnen daarvoor aangegeven. Het resultaat daarvan is geweest, dat reeds aan vele middenstanders van alle land- „aarden credieten in den voor hun bedrijven meest geëigenden vorm zijn verstrekt. Over de werking daarvan kan uiteraard thans nog geen oordeel worden uitgesproken.

Tot bestrijding van den woeker werkt de Algo-

¹⁾ Dit artikel is in zijn geheel opgenomen in de in April 1935 verschenen „Voorloopige handleiding voor het credietbedrijf der Algemeene Volkscredietbank”, samengesteld door denzelfden schrijver.

meene Volkscredietbank nauw samen met de in vele plaatsen bestaande antiwoekervereenigingen. Een soortgelijke samenwerking bestaat met de Indische Maatschappij voor Individuele Werkverschaffing (I.M.I.W.), welke laatste zich gedeeltelijk garant stelt voor door haar tussenkomst door de Algemeene Volkscredietbank verstrekte credieten ten behoeve van door werklozen in het leven geroepen bedrijfjes. Voorts worden, onder garantie van het Gouvernement, kolonisatie-credieten verstrekt aan speciaal naar het gewest Benkoelen geëmigreerde Javanen, en, in enkele andere rersorten in de Buitengewesten, credieten in het belang eener betere rubberbereiding door de Inlandsche bevolking.

Het voor het uitleenbedrijf beschikbare kapitaal der Algemeene Volkscredietbank, dat, behalve uit haar eigen vermogen, voor verveeg het grootste deel uit bij haar belegde vermogens van Inlandsche gemeenten en haar instellingen (totaal ulto 1933 rond 37 millioen), en dientengevolge een constant karakter heeft, stelt haar verder in staat om te voorzien in de behoefte van langjarig crediet, niet alleen aan den middenstand, maar ook aan anderen, landbouwers, ambtenaren, gepensioneerden, etc., speciaal voor de vorming van vast kapitaal of bezit (woningen). (De eenige jaren geleden ten behoeve daarvan aan de Regeering door de Centrale Kas gedane voorstellen tot het in het leven roepen van een „Volks hypotheekbank”, werden in verband met de oprichting der Algemeene Volkscredietbank, voorloopig gedeponereerd). Vooral ten behoeve van woningbouw werden reeds verschillende credieten voor evengemeld doel door de Algemeene Volkscredietbank verstrekt.

Intusschen blijft de volle aandacht gevestigd op de verstreking van kleine, kort loopende désacredieten. Behalve het reeds genoemde bezwaar van extra-risico in deze tijden, vormen echter de geringheid der bedragen en de aan de uitgifte van dergelijke kleine leeningen dientengevolge verbonden relatief hooge kosten een niet te onderschatten belemmering voor de uitgifte van deze soort credieten.

De oplossing van dit vraagstuk zal vermoedelijk voor een goed deel moeten worden gezocht in het overlaten van de verzorging van dit kleine, veelal consumptieve crediet aan de désacredietinstellingen. Deze oplossing schijnt temeer voor verwezenlijking vatbaar, nu de Algemeene Volkscredietbank, die tevens belast is met de contrôle en het toezicht op de désacredietinstellingen, de beheerders harer plaatselijke kantoren heeft aangewezen als contrôlevoorders dier instellingen (tevens fungeerden als zoodanig de adjunct-inspecteurs en controleurs der Centrale Kas), waardoor een nauwe samenwerking tusschen beide soorten credietinstellingen wordt gewaarborgd.

Het resultaat van de boven vermelde maatregelen is geweest, dat de vanaf 1930 onafgebroken geduurd hebbende daling der nieuwe uitzettingen in het laatste kwartaal van 1934 tot staan kwam en in een, zij het nog geringe, toename verkeerde.

Het niet minder brandende vraagstuk der verlagening van de bedrijfsuitgaven werd door de Algemeene Volkscredietbank op korten termijn tot een bevredigende oplossing gebracht. Behalve een algemeene verlagening van de salarissen, aanvankelijk door daarop kortingen toe te passen, later door het in het leven roepen van een voor

het geheele niet-ambtelijk personeel geldende nieuwe salarisregeling op aanzienlijk lager peil dan bij de voormalige volkscredietbanken gold, werd op de personeelsformatie, die in vele gevallen nog ruim was, sterk besnoeid. Een zeer aanzienlijke bezuiniging kon voorts verkregen worden door de combinatie van de interne en externe contrôle, die het mogelijk maakte het corps controleerende ambtenaren, dat in 1931 nog uit 51 personen bestond, terug te brengen tot 9, terwijl nog verdere bezuiniging hierop bereikt kan worden. Ten slotte bleek belangrijk te kunnen worden bezuinigd op de reiskosten en de materiele uitgaven. Dit alles had tot gevolg, dat de totale maandelijksche bedrijfsuitgaven in November 1934 nog slechts 55% bedroegen van die van de Centrale Kas en de volkscredietbanken tezamen in 1933.

Door de Algemeene Volkscredietbank werd in haar eerste boekjaar (waar nog gedeeltelijk de cijfers der voormalige volkscredietbanken in zijn begrepen) inclusief disposities op credieten in rekening-courant in totaal uitgeleend /17.839.000, waarvan /4.986.000 door de kantoren in de Buitengewesten. Het aantal uitgegeven leeningen bedroeg in dat jaar /338.300.

De achterstand bedroeg ultimo 1934 /10.975.000 op een totaal aan leeningen uitstaand bedrag van /23.725.700 of 46% daarvan. Het aantal debiteuren was ultimo 1934 644.250.

De regeling betreffende het credietverband (zie Dl. VI blz. 715) werd bij artikel IV van Ind. Stb. 1934 no. 82, behalve op de Algemeene Volkscredietbank, van toepassing verklaard op de Volksbank Tonsea te Airmadidi, de Volkscredietbank Gorontalo, de N.V. Bank Nasional Indonesia te Soerabaja, de Manadosche Gemeentelijke Crediet- en Voorschotbank te Manado en de Crediethulpbank voor Nederlandsch-Indië te Batavia. Bij Ind. Stb. 1935 no. 143 werd aan deze lijst nog toegevoegd het „Jubileumfonds” te Batavia.

De Manadosche Gemeentelijke Crediet- en Voorschotbank is een in het jaar 1931 door de gemeente Manado in het leven geroepen stichting, welker werking in hoofdzaken overeenkomt met die van de volkscredietbanken. De gemeente Manado is garant voor eventuele tekorten. De bank staat onder regelde contrôle van de Algemeene Volkscredietbank.

De Crediethulpbank is een op instigatie van het Gouvernement in 1932 opgerichte stichting. Zie CREDIETHULPBANK VOOR NED.-INDIË (Dl. VII of suppl. afl. blz. 1231).

Bij Gouvernementsbesluit van 11 Mei 1931 no. 27 werd ingesteld een „Commissie voor de Inlandsche Hypotheek”, welke is „voortgekomen uit het verlangen om een rechtsvorm te vinden, waarbij beter dan thans het geval is, de Inlandsche grond als zekerheid zou kunnen worden gesteld bij het sluiten van crediettransacties tusschen Inheemsche grondbezitters en inheemsche, zoowel als uitheemsche credietgevers”, zooals deze commissie in de inleiding van haar aan de Regeering uitgebracht rapport mededeelt. De commissie kwam tot de conclusie, dat deze verbetering vnl. moet worden gezocht in een verruiming van de regeling betreffende het credietverband, in het kort hierop neerkomende, dat de beperking van de verbandnemers tot „credietinstellingen” behoort te vervallen en dat de gele-

genheid om credietverband te vestigen behoort te worden geopend voor een ieder, die handelsbetrakingen, in den ruimsten zin van het woord, met personen uit de inheemsche bevolking wensch aan te knoopen. Daarbij zal echter op de verbandnemers van overheidswege toezicht moeten worden uitgeoefend, hierin bestaande, dat de bevoegdheid om als credietverbandnemers op te treden, slechts kan worden verleend bij Gouvernementsbesluit. Uitzondering hierop dient mogelijk te worden gemaakt ten aanzien van personen, woonachtig in bij regeeringsverordening aangewezen streken of gewesten, die aan zekere welstandscriteria voldoen, aan wie het vrij zal moeten staan om zijn bezittingen met credietverband te bezwaren ten behoeve van wien hij wil. Ten slotte dient de regeering hem, die zijn bevoegdheid tot het nemen van credietverband misbruikt, die bevoegdheid te kunnen ontnemen.

De commissie heeft in haar in Juni 1932 uitgebracht advies, behalve de bovengenoemde aanvullingen, een aantal technische verbeteringen in de credietverbandregeling voorgesteld. De betreffende voorstellen, waarmede de Regeering principieel kon instemmen, zijn den Volksraad ter beoordeeling voorgelegd.

II. *Loemboengs*. Het aantal dezer padi uitleende instellingen, dat sinds 1917 een voortdurende daling vertoende, aan welke daling echter in 1934 een einde kwam om plaats te maken voor een geringe toename, bedroeg ultimo September 1934: 5551 (1917: 10.858, 1919: 9974, 1925: 6453, 1928: 5959). De economische depressie, waarvan een der gevolgen was een zeer groote geldschaarschte in de désa, die de productenhuishouding weer meer op den voorgrond deed treden, had op het loemboengbedrijf in zooverre een gunstigen invloed, dat, naast het streven in verschillende streken van Java tot heropening van vroeger opgeheven loemboengs (zie omtrent de oorzaken van den belangrijken teruggang van het aantal dezer instellingen Dl. VI blz. 713), de uitzettingen, in tegenstelling met alle andere credietinstellingen, niet alleen niet verminderden, maar zelfs de laatste jaren eenige vermeerdering vertoonden. In de jaren 1931, 1932, 1933 en 1934 werd achtereenvolgens uitgeleend: 1.052.000, 1.062.000, 1.061.000 en 1.069.000 quintalen padi.

Van ongunstigen invloed daarentegen waren de lage padiprijzen. Immers de loemboengs zijn voor het in stand houden van haar reserves en ter voldoening van haar bedrijfskosten, zooals belooningen van het schrijverspersoneel, controlekosten, onderhoud en vernieuwing van gebouwen en inventaris (alleen de belooningen van de met het beheer belaste commissies worden in natura voldaan) voor een deel aangewezen op den jaarlijkschen verkoop van de aan rente op padileeningen ontvangen padi, na aftrek van het commissieloon en spillage. De gemiddelde verkoopprijzen nu bedroegen in de jaren 1930 t/m 1934 achtereenvolgens f 6.79, f 3.94, f 2.92, f 2.18 en f 1.96 en zijn dus aanzienlijk gedaald. De vermindering van inkomsten, die hiervan het gevolg was, kon echter voor een deel gecompenseerd worden door bezuiniging op de personeelsformatie en verlaging van salaris en reiskosten van het personeel. De totale bedrijfskosten per uitgeleend quintaal padi, in 1931 f 0.59 bedragend, liepen daardoor terug tot f 0.47 in 1934.

Bij Ind. Stb. 1931 no. 182 werd een regeling

getroffen inzake het overschrijven van voor het bedrijf der loemboengs niet noodige middelen op de désakassen, als gevolg waarvan ten laste van het zuiver vermogen van eerstgenoemde instellingen werd overgeschreven: in 1932 f 1.039.575, in 1933 f 122.728 en in 1934 f 46.798, in totaal dus in drie jaren rond f 1.200.000 nog ongeacht het op de désakassen overgeschreven vermogen van in die jaren opgeheven instellingen, dat op rond f 300.000 kan worden gesteld. Desondanks liep het vermogen in geld, in 1931 f 10.226.000 bedragende, slechts terug tot f 9.416.000 op ultimo September 1934. De lage padiprijzen (de gemiddelde padiprijs speelt bij het bepalen van het over te schrijven bedrag een voorname rol) zullen echter tot gevolg hebben, dat in de eerstkomende jaren nog aanzienlijke bedragen aan de désakassen moeten worden overgedragen.

Het zuiver vermogen in padi bleef de laatste 5 jaren vrijwel constant, nl. 1.312.000 quintalen op ultimo 1934 tegen 1.309.000 in 1929. Het gemiddelde padikapitaal per loemboeng steeg echter in dat tijdvak, door vermindering van het aantal instellingen, van 223 op 236 quintalen.

De heerschende crisis veroorzaakte een hooger achterstand in de betaling der padischulden. In 1931 slechts 12.600 quintalen bedragende, liep de achterstand in de daarop volgende jaren steeds op en bedroeg ultimo September 1934 74.600 quintalen. Van invloed waren, vooral in laatstgenoemd jaar, de minder goede padioogsten. De grootere kwetsbaarheid van de loemboengs in deze tijden blijkt daaruit intusschen duidelijk; in betere tijden kon bij minder goeden oogst gemakkelijker dan thans in geld of door aankoop van padi of uit oogstloen worden afgelost. Thans blijkt dit in het algemeen niet meer mogelijk te zijn.

Van de 5551 loemboengs berekenden in 1934 3213 of 58% van het totaal aantal een rente van 25% of minder voor padileeningen; 1953 instellingen of 35% een rente van 30/35%, 307 instellingen 40/45% (5%) en 78 instellingen 50% (2%).

III. *Dorpsbanken*. Deze instellingen werden in haar ontwikkelingsgang ernstig getroffen door de wereldcrisis. Hoewel haar aantal op Java en Madoera nog toenam, nl. van 5666 in 1929 tot 6284 ultimo 1934, daalden haar uitzettingen in die jaren snel. In 1929 werd door de gezamenlijke désabanken op Java en Madoera uitgeleend f 44.964.000, in 1934 nog slechts f 15.418.000. Sinds 1933 is echter een, hoewel nog niet volkomen, stabilisatie ingetreden. Verwacht mag worden, dat het dieptepunt langzamerhand is bereikt. De achteruitgang van de uitzettingen is voornamelijk het gevolg van sterke verlaging van de individueele leensommen, die van f 41 per leener in 1929 werden teruggebracht tot f 17 in 1934, terwijl het aantal leeners in die periode verminderde van 1.087.000 tot 919.000. Het gemiddelde bedrag per uitgegeven leening bedroeg in de genoemde jaren respectievelijk f 14 en f 6 en is dus in dezelfde verhouding gedaald. Er is dus een zeer voorzichtige uitleenpolitiek gevolgd, die zich zoo spoedig mogelijk aan de gewijzigde conjunctuur heeft aangepast. Het gevolg daarvan is dan ook geweest, dat de achterstand in de afbetaling van de uitgegeven leeningen lang niet in die mate is gestegen als bij de Volkseredietbanken het geval was, hoewel die stijging op zich zelf, vooral in enkele streken, ernstig genoeg was.

22.9.47

Ultimo 1929 bedroeg de totale achterstand bij de désa banken op Java en Madoera f 39.000; ultimo 1932 bereikte de achterstand zijn maximum, nl. f 257.000 om sinds dien geleidelijk te dalen tot f 226.000 ultimo 1934 of 8% van het op dat tijdstip aan leeningen uitstaande bedrag van f 2.805.000.

Hoewel op de bedrijfskosten, evenals bij de loemboengs, zooveel mogelijk werd bezuinigd, bedroegen deze in 1934 op Java en Madoera 6.2% van het in dat jaar uitgeleende bedrag, tegen slechts 3.6% in 1929. Het bleek nog niet mogelijk beheer en administratie, respectievelijk in handen van bezoldigde bestuurders en beroeps-personeel, op goedkooperen leest te schoeien. Ook de relatief dure, scherpe controle bleef noodig ter verzekering van den goeden gang van zaken. Desniettemin kon de rente voor door de dorpsbanken uitgegeven leeningen belangrijk worden verlaagd. Op Java en Madoera berekenen thans 1817 désabanken voor leeningen met 10 à 11 wekelijksche terugbetalingen slechts 5% of minder en 3423 banken 6/8%. Slechts 397 désabanken heffen voor deze leeningen nog 9/10% rente. Ook voor leeningen met andere aflossingstermijnen, nl. 20/22 weken, 10/12 maanden en leeningen met aflossing in ééns (die echter nog slechts in geringe mate voorkomen) kon de rente op lager peil, als regel niet meer dan 6/8%, worden teruggebracht.

Het zuiver vermogen van alle désabanken op Java en Madoera tezamen bedroeg ultimo 1934 f 11.974.000 of gemiddeld per bank f 1.905. Ultimo 1930 waren deze cijfers respectievelijk f 14.276.000 en f 2.385. Deze sterke vermindering is uitsluitend veroorzaakt door de bepalingen in het reeds genoemde Ind. Stb. 1931 no. 182, dat ook op de désabanken in de provincien op Java en Madoera van toepassing is. In de jaren 1931 t/m 1934 werden nl. krachtens dit Staatsblad achtereenvolgens de volgende bedragen aan de désakassen overgedragen: 1931 f 616.946, 1932 f 800.613, 1933 f 152.665, 1934 f 1.621.368 in totaal dus in 4 jaren tijd rond f 3.192.000, terwijl de vermindering van het gezamenlijke zuiver vermogen in dat tijdvak f 2.302.000 bedroeg, zoodat de désabanken als geheel in de crisisjaren nog behoorlijke bedrijfswinsten boekten.

Bij vele désabanken op Java en Madoera, vooral in Oost-Java en in de residentie Pekalongan, bestaat een stelsel van verplicht sparen, dat hierop neerkomt, dat bij de afbetaling van iedere leening, behalve rente, ook een bepaald bedrag als spaargeld moet worden gestort, dat eens per jaar in de poeasa wordt uitbetaald. Dit stelsel is bij de banken, waar het bestaat, zeer populair. Door de verlaging van de individueele leensommen zijn uiteraard de bedragen dezer spaargelden eveneens aanmerkelijk gedaald. In 1934 werd aan spaargelden in totaal terugbetaald f 701.534 aan 349.165 personen of gemiddeld per persoon f 2.01.

In de Buitengewesten komen dorpsbanken onder toezicht van de Algemeene Volkscredietbank alleen voor in de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Manado en Bali en Lombok. Do in 1925 en volgende jaren in het gewest Palembang opgerichte dorpsbanken werden in 1931 alle opgeheven, in verband met de minder goede werking dier instellingen. Ook in Benkoelen geschiedde dit met het grootste gedeelte van de „marga"-banken, waarvan er ultimo 1934 nog

slechts 15 over waren, welke in dat jaar in totaal f 56.000 uitleenden aan 2300 leeners of gemiddeld f 24 per leener. De achterstand was hier gering nl. slechts f 281 of 1.2% van het aan leeningen uitstaande bedrag af f 24.200.

De dorpsbanken ter Sumatra's Westkust, welker aantal ultimo 1934 359 bedroeg, hebben de crisis over het algemeen goed doorstaan. Weliswaar namen de uitzettingen, die in 1930 nog f 2.558.000 bedroegen, ook hier sterk af, maar reeds in 1933 trad stabilisatie in, die zich in 1934 vrijwel handhaafde. In laatstgenoemd jaar werd door de gezamenlijke bankjes in dat gewest uitgeleend f 901.000 aan 67.000 leeners of gemiddeld per leener f 13 (in 1930 f 33) en per uitgegeven leening f 8 (1930 f 19). De achterstand bedroeg ultimo 1934 f 28.200 of 10% van het aan leeningen uitstaande bedrag van f 281.000. Het zuiver vermogen nam ook in de crisisjaren nog toe en wel van f 788.000 ultimo 1930 tot f 877.000. Ten aanzien van de overdracht van overtollige gelden der dorpsbanken aan de negerikassen werden in het door het hoofd van gewestelijk bestuur vastgestelde reglement op de inlandsche gemeentecredietinstellingen overeenkomstige bepalingen opgenomen als in het boven reeds meer genoemde Ind. Stb. 1931 no. 182. Te verwachten valt, dat krachtens deze bepalingen een aanzienlijk deel van het zuiver vermogen aan de negerikassen zal moeten worden afgestaan.

In de Minahasa, waar de dorpsbanken als coöperatieve vereenigingen zijn georganiseerd, voeren de meeste dezer instellingen een kwijvend bestaan. De met het toezicht belaste ambtenaar (administrateur van de Volksbank Tonsea) kan, tengevolge van de constructie der banken als coöperaties, slechts betrekkelijk weinig invloed op den gang van zaken uitoefenen. Het gevolg daarvan was, dat men hier, in afwijking van elders, in de crisisjaren de individueele leensommen niet of niet noemenswaard verlaagde, waardoor aanzienlijke achterstanden ontstonden. Eerst in het laatste jaar viel daarin eenige verbetering waar te nemen. Het aantal dorpsbanken bedraagt nog slechts 20, die in totaal in 1934 f 37.000 uitleenden (in 1930 f 106.000).

Ook op Bali heeft de controleerende ambtenaar weinig vat op de dorpsbanken, die hier zuiver adatrechtelijke instellingen zijn. Een wettelijke regeling ontbreekt geheel. De werking van deze bankjes wijkt dan ook in vele opzichten af van die van de dorpsbanken elders. Financiëel staan zij er echter goed voor: ultimo 1934 bedroeg het totale zuiver vermogen der 63 dorpsbanken op Bali f 147.000 waarvan slechts f 40.500 aan leeningen uitstond. De achterstand op deze laatste bedroeg rond f 17.000 of 41.8%.

Ten slotte zijn in het gewest Oostkust van Sumatra een aantal dorpsbanken gevestigd, die niet onder geregelde controle van de Algemeene Volkscredietbank staan. In de Karolanden bestaan 36 banken, die alle vrijwel geheel met eigen kapitaal, nl. aandelen (f 98.000), deposito's (f 112.000) en zuiver vermogen (f 122.000) werken. Te Kaban Djahé bestaat voor deze instellingen een Centraal Bank, die echter als financiële centrale nog weinig te beteekenen heeft. De administrateur dier Centrale is belast met de controle op de dorpsbanken. Ook elders in dit gewest, nl. in de afdeling Deli en Serdang, komen soortgelijke bankjes voor, welker aantal ultimo

1934 5 bedroeg en die geheel onder contrôle van het binnenlandsch bestuur staan.

Literatuur: Tijdschrift „Volkscredietwezen”, Verslagen van het Volkscredietwezen, Handelingen van den Volksraad, Rapport van de Inlandsche Middenstandscommissie.

FORT DE KOEK. (Aanv. Dl. I). Het bijrijdbaar worden van den weg Fort de Koek—Médan (735 km.) heeft veel bijgedragen tot verlevendiging van het verkeer en van den handel dezer plaats. Aanvankelijk werd op dit traject een geregelde autodienst, tevens voor postvervoer, van het Gouvernement onderhouden, welke echter in 1931 werd opgeheven; sedert dien berust het geregelde transport in handen van verschillende particuliere autobusondernemingen. Ook de totstandkoming van de verbinding met Pakanbaroe (Oostkust van Sumatra 222 km.), gelegen aan de Siakrivier, waarlangs door de K.P.M. en eenige Chinese booten een regelmatige verbinding met Singapore wordt onderhouden, is Fort de Koek als handelsknooppunt zeer ten goede gekomen. Het reeds belangrijke pasarbedrijf ondervond daardoor nog meer uitbreiding, zoodat het in 1930 noodzakelijk werd de pasar met een nieuw terrein uit te breiden, waarop een 5-tal forsche ijzeren loodsen verzezen. Het inwonertal nam belangrijk toe; volgens de resultaten van de in 1930 gehouden volkstelling bedroeg het aantal ingezetenen toen 620 Europeanen, 1072 Vreemde Oosterlingen en 13.012 Inlanders, totaal 14.704 inwoners, (in 1915: 2515). In het jaar 1918 werd ingesteld de gemeente Fort de Koek (Ind. Stb. 1918 no. 310) met een raad bestaande uit 9 benoemde leden, 5 Europeanen, 3 Inlanders en één Vreemden Oosterling en onder voorzitterschap van het hoofd van plaatselijk bestuur (den Assistent-Resident van Agam). Sedert de instelling van een gemeenteraad is het wegenet nagenoeg geheel geasphalteerd, de waterleiding belangrijk uitgebreid, in verband waarmee een stijlvol hoogreservoir, tevens uitzichtstoren, op de Sterreschans gebouwd is. Op het Raaffplein verrees een klokkentoren, bekend als „Djam Gadang”. Een zwembad, voorzien van waterleiding, door de gemeente aan een particuliere zwemvereniging in beheer gegeven, kwam mede tot stand. In het voormalige Stormpark werd een dierenpark ingericht, met voornamelijk Sumatraansche dieren, hetwelk zich in een groote belangstelling, vooral van inheemsche zijde, mag verheugen. Sedert 1929 wordt de gemeente en omgeving ook van electrisch licht voorzien, waartoe een concessie aan de Electriciteitsmaatschappij Sumatra is verleend. In 1930 is het gebied der gemeente uitgebreid (Ind. Stb. 1930 no. 374).

Naast handelscentrum is Fort de Koek ook een belangrijk verzamelpunt van Gouvernementsdiensten. Zetel van het binnenlandsch bestuur van de afdeling Agam en de onderafdeeling Oud Agam, herbergt de gemeente ook een bezetting van 2 compagnieën infanterie, deel uitmakende van het 2e garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust en Tapanoeli en een detachement veldpolitie van 56 man. Tevens zijn er gevestigd inspecties van den Burgerlijken Veeartsenijkundigen Dienst, het westerach lager- en het Inlandsch onderwijs. Ook de Dienst van het Boschwezen voor Sumatra's

Westkust heeft er zijn hoofdbureau, terwijl de rechtsbedeeling er wordt bezorgd door een landraad, residentiegerecht, magistrats- en districtsgerecht. Op het gebied van onderwijs vormt Fort de Koek een centrum van geheel Sumatra's Westkust. Tengevolge van bezuiniging werden eenige centrale onderwijsinrichtingen tijdelijk gecombineerd met gelijksoortige inrichtingen elders, waartoe behooren een M.O.S.V.I.B.A., een hoogere kweekschool en een normaalschool. Thans bestaan er nog een M.U.L.O. school een Europeesche lagere school, twee Hollandsch-Inlandsche scholen, vier Inlandsche tweede klasse scholen, een meisjesschool en eenige volksscholen. Met betrekking tot de inheemsche bevolking kan Fort de Koek beschouwd worden als het intellectuele centrum van Minangkabau.

PEMATANG SIANTAR. (Aanv. Dl. III). In 1923 heeft het zelfbestuur van Siantar bij schenkingsakte het door de gemeente omvatte territorium, dat tot het gebied van het zelfbestuur behoorde, aan de gemeente in vollen eigendom afgestaan, met uitzondering van een klein gedeelte — de eigenlijke Pematang (woonplaats van den vorst). Daardoor kreeg de gemeente de beschikking over een groot terrein, waarvan de inkomsten (grondhuur, erfpacht, grondverkoop enz.) haar ten goede kwamen. Het volgende jaar (1924) vond de officieele inlijving van dezen gemeentegrond bij het rechtstreeks bestuurd gebied van Nederlandsch-Indië plaats. Onder de schenkingsvoorwaarden werd tevens opgenomen, dat de voor de schenking door derden verkregen rechten op of met betrekking tot den geschonken grond niet zouden worden verkocht. Dit gaf moeilijkheden t.a.v. de door den radja geschonken, inheemsche gebruiksrechten, waarvan hetzij schriftelijk bewijs (de z.g. radja grant), hetzij slechts koopbrieven dan wel in het geheel geen geschriften bestonden. T.a.v. de radja grant werd bovendien vastgehouden aan den letter dezer grant, welke vervreemding niet toestond dan met toestemming van den radja en slechts aan zelfbestuursonderdanen, zoodat practisch door inheemsche gemeentelaren slechts kon worden verkocht aan personen buiten Pematang Siantar wonend. In 1933 werd ter zake een ander standpunt door den gemeenteraad aanvaard en alle overdracht aan inheemschen (hetzij Gouvernementsdan wel zelfbestuursonderdanen) goedgekeurd, waarbij uitgegaan werd van de gedachte in de schenkingsvoorwaarde neergelegd, dat verkorting van rechten niet zou mogen geschieden. Ook t.a.v. terreinen, waarvoor geen schriftelijk eigendomsbewijs kon worden overgelegd, werd een tegemoetkomende houding aangenomen.

Dank zij de centrale ligging van Pematang Siantar en de gunstige voorwaarden, waaronder gewerkt kon worden, kon de gemeente zich financieel op gezonde basis stellen en door economisch beheer deze positie ook in tijden van malaise behouden. Haar hoofdkomsten worden gevormd door die verkregen uit haar grond, pasar, waterleiding- en electrisch bedrijf, zoodat het onnoodig is gebleken, tot nu toe, ter versterking harer middelen tot het heffen van opcenten over te gaan. De tarieven van water en electriciteit konden zelfs worden verlaagd in depressie tijd. Voor de levering van

electriciteit is een contract aangegaan met een ter plaatse bestaande industriële onderneming; de distributie is in handen van de gemeente. In 1933 werd door den gemeente-raad het besluit genomen tot den bouw van een eigen elektrische centrale, om ook deze belangrijke tak van overzichtsorg aan zich te trekken.

Het zielental der gemeente bedraagt volgens de gegevens der laatste volkstelling (1930) 17.429, waarvan 11.382 Inheemschen; 322 Europeanen; 5194 Chineezen en 531 andere Vreemde Oosterlingen. Op het geënclevereerde zelfbestuursgebied, de z.g. Pematang, enkele ha. groot, wonen naast den Radja van Siantar, slechts enkele gezinnen van zelfbestuursonderdanen. Daarom werd deze grond benut voor de oprichting van scholen en internaten. Onder de scholen dienen genoemd te worden een bijzondere Europeesche school, een Gouvernements Hollandsch-Inlandsche school, een neutrale H.I.S. uitgaande van een inheemsche vereeniging, Sjarikat Sekolah Boemi Poetera, een overeenkomstige onderwijsinstelling uitgaande van de Rijnsche Zending en een van de Roomsche Katholieke Missie. Een Normalschool voor Inlandsche hulp-onderwijzers staat om bezuinigingsredenen op het punt om opgeheven te worden. Van de internaten moeten genoemd worden: 1e. dat van Europeesche kinderen, opgericht door de Handelsvereeniging „Amsterdam”, ten behoeve van haar ondernemingen in de omgeving; in dit internaat kunnen ook kinderen van ouders, niet bij de H.V.A. werkzaam, worden opgenomen; 2e. dat voor jongens en een voor meisjes, de scholen der Rijnsche Zending bezoekende; 3e. een internaat voor zonen van hoofden uit Simeloengoen, welke instelling door de gezamenlijke landschappen van Simeloengoen wordt gefinancierd.

De Rijnsche Zending vestigde te Pematang Siantar een zendingspost, waarvan de daarvoor aangestelde zendingsleeraar het beheer voert over het grootste deel der in de afdeling Simeloengoen liggende zendingsvolkscholen. Sinds eenige jaren vestigde ook de R.K. Missie zich aldaar. De medische voorziening van Pematang Siantar en de omliggende ondernemingen is geconcentreerd in een drietal hospitalen en wel het Siantar Dokterfonds, het Simeloengoen Hospitaal (tijdel. gesloten) en het Landschapshospitaal, waarvan de twee eerste worden gefinancierd door de betrokken cultuurmaatschappijen, terwijl het laatste in beheer is bij de gezamenlijke zelfbesturende landschappen van Simeloengoen en meer georiënteerd is op de inheemsche niet-koeliebevolking.

PROBOLINGGO. (Aanv. Dl. III). Een der vier noordelijke regentschappen van de afdeling Malang, provincie Oost-Java, met de gelijknamige hoofdplaats als zetel van den regent. Het heeft een oppervlak van 834 km². De grenzen zijn: ten N. de zee, ten O. het regentschap Kraksaan, ten Z. het regentschap Loemadjang, ten W. het regentschap Pasoeroean. Ingevolge Ind. Stb. 1934 no. 58 telt het regentschap 3 districten namelijk: Probolinggo met 5 onderdistricten (Probolinggo, Kanigaran, Wonoasih, Bantaran en Letjea); Tongas met 3 onderdistricten (Tongas, Patalan en Soemberkareng); Soekapoera met 4 onderdistricten (Soekapoera, Koeripan, Soember en Loembang). Het aantal dōsa's be-

draagt 146. Blijkens de volkstelling van 1930 heeft dit regentschap een bevolking van 267.621 zielen. Hieronder zijn 261.896 Inlanders, 1109 Europeanen, 4098 Chineezen, andere Vreemde Oosterlingen 518. Er zijn in het regentschap 14 Inlandsche scholen en 24 dōsascholen, buiten de scholen in de gemeente Probolinggo.

Behalve drie suikerondernemingen, is er nog een kapokonderneming in het Soemberkarengsche. In het regentschap zijn 16 pasars.

Voor de geschiedenis van het regentschap wordt verwezen naar de publicaties van het Nederlandsche Javainstituut. In het kort komt die hierop neer. Het tegenwoordige regentschap Probolinggo behoorde oudtijds tot het rijk Soepitoerang (kreeftenschaar), dat de tegenwoordige regentschappen Probolinggo, Malang en Pasoeroean zou hebben omvat en als een voortzetting van het oude rijk Toemapel (Singosari) te beschouwen zou zijn. Bij een veroveringstocht van Sultan Agoeng naar Balambangan werd het rijk Soepitoerang vernietigd en de bevolking in ballingschap weggevoerd naar Mataram. Later behoorde Probolinggo tot het rijk van Soerapati (1686), dat zich zelfs uitstrekte over Panaroekan, Loemadjang en Malang. Door de stad Probolinggo stroomt een rivier, de kali Pantjoeran, vroeger ook Banger geheeten. De kota werd in den Compagnie's tijd naar die rivier Banger genoemd, een naam, die zelfs nu nog wel gebruikt wordt (meestal door Madoezeen). De naam Probolinggo is betrekkelijk nieuw. Het beteekent: het stralende licht (probo = licht en linggo-stralen). De eerste regent, die namens de V.O.C. het bestuur over Probolinggo voerde, was Kijahi Djojolalono, die zeer geliefd was bij het volk, getuige de bijnaam Kandjeng Djimat, de naam, dien het volk hem gaf (djimat = amulet of ook heilbrengend). Zijn graf ligt achter de moskee van Probolinggo. Tijdens de regeering van G. G. Daendels werd Probolinggo verkocht aan Han Tik Ko, kapitein der Chineezen te Pasoeroean, voor den prijs van 600.000 Spaansche matten. In 1811 nam Han Tik Ko bezit van Probolinggo en betrok plechtig de ruime kaboepaten. Hij werd door het volk „Babah Toemenggoeng” genoemd. Dit was voor Probolinggo een tijd van uitbuiting en afpersing, totdat op een dag een opstand uitbrak onder leiding van Kijahi Mas, demang van Wonosari (vermoedelijk wordt met Wonosari bedoeld Ngadisari, een dorp in het Tenggersche, dat als pleisterplaats dient voor de toeristen en bergbeklimmers). Dit gebeurde in het jaar 1813, waarbij Babah Toemenggoeng en enkele Engelsche officieren het leven lieten. Do opstand leeft in de herinnering der bevolking nog voort als „keproek Tjino”, dat zooveel beteekent als overval der Chineezen. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur werd Probolinggo weer teruggekocht van de erfgenamen van Han Tik Ko en sedert ontwikkelde Probolinggo zich verder zonder storrende en schokkende gebeurtenissen.

PROBOLINGGO. (Aanv. Dl. III). Een van de drie districten van het regentschap Probolinggo, afdeling Malang, provincie Oost-Java, met de gelijknamige hoofdplaats als zetel van den wedono.

Het district is ingevolge Ind. Stb. 1934 no. 58 verdeeld in 5 onderdistricten met een totaal aantal dōsa's van 48. Evenals elders in het ro-

gentschap Probolinggo is de bevolking een vermenging van Javanen en Madoerezen, doch het Madoereesche element is overheerschend. De meest gebruikte taal is dan ook het Madoereesch. Blijkens de volkstelling van 1930 heeft dit district een zielental van 90.441, waaronder 85.257 Inlanders, Chineezzen 3719, Europeanen 952, andere Vreemde Oosterlingen 483. In dit district werken de suikerondernemingen Wonoasih en Oemboel. De bevolking vindt haar bestaan in den landbouw of werkt, wanneer de gronden verhuurd worden aan de fabriek, in dagloon. Op den grond heeft men uitsluitend erfelijk individueel bezitsrecht. Ketela vormt een belangrijk product. De padi wordt verkocht, als hij nog op het veld staat (z.g. ngidjostelsel) aan Chineezzen en Arabieren. Om den kleinhandel te bevorderen heeft men een 24-tal désabanken, die geld uitleenen aan de Inlandsche kleinhandelaren, opgericht. Er zijn in het district 4 gemeentepasars en 3 regentschapspasars, die druk bezocht worden. Het district beschikt over goede verbindingswegen. Het heeft een 6-tal Inlandschescholen en 4 désascholen.

TONGAS. (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Probolinggo met Tongaswétan als zetel van den wedono. Het district heeft 3 onderdistricten met een aantal désa's van 39. De bevolking bestaat uit een vermenging van Javanen en Madoerezen, doch het Madoereesche element is evenals elders in dit regentschap overheerschend. De taal die dagelijks bezigt wordt, is het Madoereesch. Blijkens de volkstelling van 1930 heeft dit district een bevolking van 75.864 zielen, n.l. Europeanen 82, Chineezzen 119, andere Vreemde Oosterlingen 23. In dit district werkt de suikerfabriek Soemberkareng. Verder werkt hier een suikeronderneming, die gevestigd is in Pasoeroean, doch die ook hier een aanplant heeft tot een maximum van 1400 bouws. Het district Tongas heeft 3 Inlandschescholen en 8 désascholen. In het district zijn 6 regentschapspasars en 16 désabanken.

SOEKAPOERA. (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Probolinggo, afdeling Malang, provincie Oost-Java, gelegen in het zuidelijke gedeelte van het regentschap, met als hoofdplaats Soekapoera, waar een wedono gevestigd is, die ook belast is met het bestuur van een onderdistrict. Het district telt 4 onderdistricten met een totaal aantal désa's van 38. Het district is een en al bergland en omvat genoeg het geheele Tenggergebergte, dat tot het regentschap behoort. Blijkens de volkstelling van 1930 bedraagt het aantal inwoners 49.228 zielen. Hieronder zijn begrepen 19 Europeanen, 70 Chineezzen, andere Vreemde Oosterlingen 2. De bevolking is een vermenging van Madoerezen en Javanen, doch evenals elders in dit regentschap is het Madoereesche element overheerschend.

De Tenggerreezen zijn landbouwers; zij verbouwen veel aardappelen voor den handel en maïs voor eigen gebruik. Het hoofdvoedsel is maïs. Voor den handel voelen zij niet veel. Erfpacht van gronden voor het klein landbouwbedrijf werd in het Tenggersche gegeven aan 1 Europeaan; verscheidene Europeanen trachten eigendomsperceelen aldaar te verwerven in verband met het koele klimaat.

SOEMEDANG (Aanv. Dl. IV). Regentschap

van de residentie Priangan, provincie West-Java, groot 1583.75 km², beslaande het n.o.-lijk gedeelte der residentie en begrens'd door de residenties Batavia en Cheribon alsmede de regentschappen Bandoeng en Garoet der residentie Priangan. Het regentschap is sedert de inwerkingtreding van Ind. Stb. 1931 no. 529 met ingang van 1 Januari 1932 verdeeld in vier districten, t.w. Soemedang, Tandjoengsari, Tjonggeang en Darmaradja, onderverdeeld in 14 onderdistricten met 136 désa's. De volkstelling van October 1930 registreerde een totaal van 330.500 zielen (Inlanders 329.296, Europeanen 205, Chineezzen en andere Vreemde Oosterlingen 946), d.i. 113.8% van het geregistreerde totaal in 1920 (Java en Madoera 119,3%) De bevolkingsdichtheid per km² bedraagt 208.7 (Java en Madoera 314.5).

Het oostelijk gedeelte van het regentschap bestaat uit jong tertiair gesteente, het zuidelijk gedeelte is vulkanisch. In het Noorden domineert de oude vulkaan G. Tampomas (1684 m) met aan de westgrens de z.g. Boekit Toenggoel (toppen o.a. G. Tijdjamboe 1868 m, meer zuidelijk G. Manglajang 1812 m). In het Zuiden vindt men het Kareumbigebergte (toppen o.a. G. Kareumbi 1687 m, G. Tjalantjang 1667 m, oude vulkanen) en meer oostelijk de G. Tjakraboewana (1721 m).

Op den Boekit Toenggoel ontspringt de Tjipoenagara, die voor een gedeelte de grens met de afdeling (residentie) Batavia vormt; naar het Zuiden vloeien af de Tjikeroeh, een zijrivier van de Tjitaroem, en de Tjipèlès, welke bij de districts-hoofdplaats Tandjoengsari op de waterscheiding naar het N.O. ombuigt, door bijna het geheele regentschap en langs Soemedang stroomt, en zich vervolgens niet ver van de grens met de afdeling (residentie) Cheribon in de Tjinanoek stort. Laatstgenoemde rivier scheidt in het % het Kareumbigebergte van den G. Tjakraboewana en neemt, na de Tjipèlès, bij de oude districts- nu onderdistrictshoofdplaats Tomo nog de Tjiloetoeng op, voor een gedeelte grensrivier tusschen het regentschap en de afdeling (residentie) Cheribon.

Aan den voet van den G. Tampomas, op den top waarvan zich nog enkele Hindoe-overblijfselen bevinden, ontspringt de Tjipanas; haar warmwaterbronnen in de nabijheid van de districts-hoofdplaats Tjonggeang worden door het regentschap als badplaats geëxploiteerd. Bij deze gemeenschap zijn voorts in exploitatie een zwembassin (bron) ter hoofdplaats en een pasang-grahan op de hellingen van den G. Tijdjamboe, gelegen op ± 1100 m hoogte.

De hoofdverkeersader is de weg Bandoeng (715 m) via Tandjoengsari (854 m), Soemedang (457 m) en Tomo (50 m) naar Cheribon. Andere voor autoverkeer geschikte wegen zijn de verbinding Soemedang—Poerwakarta (via Soebang) alsmede die met Garoet en Taikmalaja via de districts-hoofdplaats Darmaradja. Vrijwel alle wegen in het regentschap kronkelen zich in talloze bochten, dikwijls voor een aanzienlijk gedeelte door grillig bergterrein met steile wanden en diepe dalen, zoodat vele en prachtige vergezichten naar alle zijden te genieten zijn. De eenige spoorverbinding is een zijlijntje Rantjaokök—Tandjoengsari, aansluitende op de lijn Batavia—Bandoeng—Soerabaja. Van de Cheribonzijde kan men per spoor tot Kadipatèn komen, d.i. juist tot de grens van het regentschap.

Het regentschap behoort voorzover betreft de boschbelangen tot het boschdistrict Noord-Bandoeng (wildhoutbosschen) en de houtvesterijen Indramajoe en Kadipatèn (djatibedrijf). Voor de bevoeiing is het ingedeeld bij de sectie Cheribon van den provincialen waterstaatsdienst met uitzondering van een klein gedeelte Tjitaroemgebied, dat onder de sectie Bandoeng ressorteert. De regenval is vrij aanzienlijk, met duidelijke maxima gewoonlijk in de maanden December tot Maart en minima in de periode Juli—September. In het jaar 1933 noteerde men ter hoofdplaats 190 regendagen (Bandoeng 152) met een totalen regenval van 3020 mm (Bandoeng 2050 mm), maximum-aantal regendagen in Januari (28), minimum-aantal in Augustus (5). Het klimaat wordt als gezond geroemd, het is aangenaam en vrij koel; de gemiddelde temperatuur ter hoofdplaats wordt gesteld op 23,5° C. (Bandoeng 22,1° C). De bevolking staat bekend als rustig; zware misdrijven komen zoo goed als niet voor.

Op het vulkanisch terrein liggen een tiental theeondernemingen, waarvan enkele met bijplant (rubber, koffie, kina), terwijl tegen de noordgrens van het regentschap twee ondernemingen liggen met kapokaanplant. Daarnaast vindt men eenige kleinbedrijven met aanplant van thee, seré, rubber en dergelijke, alsmede eenige cassave- en seréfabrickjes, meest in Inlandsche en Chinese handen. Van de in de laatste helft van de vorige eeuw bloeiende tabakscultuur voor de Europeesche markt is niets overgebleven. De Inlandsche landbouw omvat in hoofdzaak de teelt van rijst en tweede gewassen (o.a. mais en katjang).

Eenige oude fortjes wijzen nog op een oorspronkelijk militair belang van deze streck, terwijl ter hoofdplaats een kampement bestond met militaire bezetting, dat thans verlaten is.

SOEMEDANG (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats van het regentschap Soemedang der afdeling (residentie) Priangan, provincie West-Java. Het district telt vier onderdistricten, t.w. Soemedang-Noord, Soemedang-Zuid, Tjimalaka en Tandjoengkerta, met 37 désa's. Men vindt er de theeondernemingen Margawindoe en Carumby, voorts eenige cassave- en seréfabrickjes. Het Soemedangsche koperwerk (désa Kotakoelon, kota Soemedang) is bekend; ook de weefnijverheid heeft eenige beteekenis.

SOEMEDANG (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats van het regentschap Soemedang der afdeling (residentie) Priangan, provincie West-Java, gelegen aan den grooten weg Bandoeng—Cheribon. In de laatste helft der vorige eeuw, toen de tabakscultuur bloeide, waren hier verscheidene Europeanen, daarna was het de sedert weer verdwenen militaire bezetting, die wat leven bracht. Thans is Soemedang een stil plaatsje, nogal gezocht door gepensionneerden met een klein inkomen. In het midden van de aloen-aloen is een gedenksteen opgericht, gewijd aan den in 1922 overleden oud-regent Pangéran Aria Soeria Atmadja, wiens persoonlijkheid, invloed en bestuursgevaven tot ver over de grenzen bekendheid en waardeering genoten.

Het regentschap exploiteert ter hoofdplaats een zwembassin (bron) en sedert kort een tennisbaan. Voor klimatologische gegevens zie de bo-

schrijving van het regentschap onder het gelijknamig hoofd.

TANDJOENGSAARI (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Soemedang der afdeling (residentie) Priangan, provincie West-Java. Het district telt drie onderdistricten, t.w. Tandjoengsari, Rantjakalong en Tjikeroeh en 29 désa's. Men vindt er de theeondernemingen Djatinangor, Tjidjeroek en Tjinangerang; voorts eenige cassave- en seréfabrickjes. Er wordt thee bereid voor de binnlandsche markt. Verder is nog van belang de aanmaak van dakpannen en de wapensmederij (te Tjikeroeh), terwijl eenige Europeanen zich bezig houden met de hoenderteelt. Het regentschap exploiteert een pasanggrahan op de hellingen van den Tjidjamboe (\pm 1100 m); de districts-hoofdplaats ligt op een hoogte van 854 m.

TJONGGEANG (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Soemedang der afdeling (residentie) Priangan, provincie West-Java. Het district telt drie onderdistricten, t.w. Tjonggeang, Tomo en Boeahdoea, en 32 désa's. Men vindt er eenige kapokondernemingen, waarnaast soms nog rubber aanwezig is. Bevolkingsproducten (mangga, pisang, kapok e.d.) worden naar Bandoeng, Kadipatèn en Cheribon uitgevoerd. Van het onderdistrict Tomo gaat via de Tjimanok bamboe naar Indramajoe en het Madjalengka'sche.

DARMARADJA. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Soemedang der afdeling (residentie) Priangan, provincie West-Java. Het district telt vier onderdistricten, t.w. Darmaradja, Sitoeradja, Wado en Tjadasngampar, en 38 désa's. Men vindt er de theeondernemingen Pasirpadang, Tjiboegel, Gandjartemoe, Nandjoengdja en Tjimedang, welke laatste onderneming ook rubber verwerkt. Naast rijstcultuur en tweede gewassen als mais en cassave is de bevolkingsaanplant van thee, tabak en seré van enig belang. Voorts is er een seréfabrickje. Bevolkingsbedrijffjes als pannbakkerijen — die overigens ook elders in het regentschap verspreid worden aangetroffen — en de plaatselijk nogal bekende smederij in de kampong Tjisoerat leiden een kwijnend bestaan.

WAPENS DER ZELFSTANDIGE GEMEENSCHAPPEN. (Aanv. Dl. IV, WAPENS (STEDELIJKE). Sinds de ordonnantie van 7 September 1928 (Ind. Stb. no. 394) mogen de zelfstandige gemeenschappen, ingesteld op den voet van het zesde of twaalfde hoofdstuk der Indische Staatsregeling — dat zijn dus te (stads)gemeenten, de provincies, de regentschappen en de andere locale ressorten, alsmedo de waterschappen — geen wapen voeren zonder toestemming van den Gouverneur-Generaal. Aan de gemeenschappen, die reeds een wapen voerden, werd daarbij de verplichting opgelegd om binnen drie maanden na de inwerkingtreding van de ordonnantie een verzoek te doen, om in het gebruik van dat wapen te worden bevestigd. Wordt de toestemming tot het voeren van een wapen verleend, dan wordt van alle betrekkelijke bescheiden een exemplaar toegezonden aan den Landsarchivaris, die van al deze gegevens een register bijhoudt, terwijl aan de betrokken gemeenschap een wapendiploma wordt uitgereikt. Op het verzoek om een wapen te voeren wordt het advies ingewonnen van den Hoogen Raad van Adel in Nederland.

De volgende zelfstandige gemeenschappen voeren thans een wapen.

A. (STADS)OEMEENTEN.

Amboina. Aan de gemeente Amboina werd toestemming verleend tot het voeren van het volgende wapen:

Doorsneden: I. in zilver een 17de eeuwsch compagnieschip van natuurlijke kleur, zeilende op een zee van azuur; II. in goud een kasteel van keel, voorstellende het „Casteel Victoria”. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Het wapenlint zal dragen de spreuk: „Door de eeuwen trouw” in latijnsche karakters.

In het wapen is de herinnering bewaard aan het fort Victoria, dat na de verovering door de Nederlanders op de Portugeezen in 1605 een belangrijk steunpunt is geweest voor het Nederlandsche gezag in dit gedeelte van den archipel. Ter herdenking van het feit, dat de verovering van Amboina geschied is met behulp van de vloot, is voorts een Compagnieschip in het wapen opgenomen.

Bandoeng. De officieele beschrijving van het wapen luidt:

Geschild: I. van goud; II. golvend gedwarsbalkt van tien stukken van azuur en zilver. Over alles heen een gekanteelde schuinbalk (negen kanteelen) van sabel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Ex undis Sol” in gouden latijnsche letters op een lint van azuur.

Aan het ontstaan van de stad Bandoeng zijn verschillende legenden verbonden, welke beschreven zijn in het boekwerkje van Dirk Rühl: Het wapen van Bandoeng. De legende, die aan het wapen ten grondslag ligt, houdt in, dat de naam Bandoeng zou zijn afgeleid van bandoengen (dam), welke dam gelegd zou zijn in een vroeger daar bestaan hebbend kratermeer, dat later zou zijn drooggelegd. De golflijnen rechts in het wapen stellen het water voor; de zwarte balk vertegenwoordigt den dam, terwijl het gouden veld een zinnebeeld is van de toekomst. De wapenspreuk: „uit de golven de zon”, duidt eveneens op het ontstaan van Bandoeng, dat als een stralende zon uit de wateren zou zijn verzeen. (Vgl. voor deze legende ook het orgaan van den P.E.B., 9de jaargang no. 10, blz. 150 e.v.)

Batavia. De beschrijving van dit wapen werd opnieuw vastgesteld als volgt:

In oranje een zwaard van staal, omkransd door twee lauvertakken van natuurlijke kleur, gekruist boven het gevest en tezamen gebonden met ter weerszijden wapperende linten van zilver. Het schild gedekt met een stedenkroon van goud. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Disperceert niet”, in gouden latijnsche letters op een lint van azuur. Het oorspronkelijk oranjeleuwig schild, dat in den loop der tijden rood geworden was, is thans dus weer in zijn ouden staat hersteld.

Blitar. De officieele omschrijving van het Blitarsche wapen luidt:

Gedeeld: rechts: in goud een berg van azuur, oprijzende uit den schildvoet; links: in keel het jaartaltempeltje van het Panatarantempelcomplex. Het schild gedekt met een gouden kroon

van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Labor Improbus Omnia Vincit”, in gouden latijnsche letters op een lint van azuur.

De verschillende uitbarstingen van de Kloet hebben Blitar meermalen geteisterd, doch daarnaast dankt Blitar's omgeving aan dien vulkaan haar groote vruchtbaarheid en als gevolg hiervan de gemeente haar welvaart. Het is dan ook deze berg, die in het wapen is gesymboliseerd. Voorts is aan de geschiedenis van Blitar het Panatarantempelcomplex nauw verbonden en het sedert uitgegraven en geheel gerestaureerde jaartaltempeltje is daarom in het wapen opgenomen als symbool van den wederopbouw van Blitar, dat meermalen onder het Kloetzand bedolven is geweest.

Buitenzorg. De beschrijving van dit wapen luidt:

Doorsneden: I. Gedeeld: rechts het Rijkswapen, zijnde: in azuur, bezaaid met staande blokken van goud, een leeuw van goud, gekroond met een kroon van drie bladen en twee parelpunten van hetzelfde, getongd en genageld van keel, in den rechter voorclauw opgeheven houdende in schuinlinkschen stand een ontbloot Romeinsch zwaard van zilver met gevest van goud, en in den linker een bundel van zeven pijlen van zilver, met punten van goud, de punten omhoog en de pijlen tezamen gebonden met een lint van goud; links: in keel een zeeleeuw van goud; II. in zilver: een drietoppige berg van azuur, oprijzende uit den schildvoet. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.

Aan dit wapen ligt de gedachte ten grondslag, dat het een symbool moet zijn van de historie van Buitenzorg en van het heden. De gouden zeeleeuw op een rood veld is het wapen van den stichter van Buitenzorg, den Gouverneur-Generaal Van Imhoff. Het Nederlandsche Rijkswapen is het symbool van het heden, nu Buitenzorg de residentie is van den vertegenwoordiger van de Kroon. Tenslotte is de Salak in het wapen opgenomen, omdat deze berg Buitenzorg geheel domineert.

Cheribon. De beteekenis van den naam Cheribon wordt op verschillende manieren uitgelegd en één daarvan is, dat de stad ontstaan zou zijn aan een rivier (tji), waarin vele scholen kleine garnalen werden gevonden (rebon). Het is hierom, dat in het gemeentelijk wapen drie garnalen zijn opgenomen, terwijl voorts door een zilveren ster de vooruitgang der stad is gesymboliseerd.

De beschrijving van het wapen luidt:

Doorsneden: 1. in azuur een vijfpuntige ster van zilver; 2. in zilver drie zwemmende garnalen van azuur, twee toegewend en een omgewend. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Per aspera ad astra” in gouden letters op een lint van azuur.

Madroen. De officieele beschrijving van dit wapen luidt:

Doorsneden: 1. in goud twee bergen met afgesneden top van azuur, de eene schuin achter den anderen geplaatst; 2. van sinopel. Over 1 en 2 een golvende dwarsbalk van zilver. Het schild

gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Montes prosperitatem vident”, in gouden latijnsche letters op een lint van azuur.

In dit wapen is de stadsgemeente Madioen gesymboliseerd, welke stad geheel beheerscht wordt door den Lawoe en den Wilis. De groene schildvoet duidt op de rijstvelden en riettuinen, welke Madioen omringen.

Magelang. Het wapen van deze stadsgemeente is als volgt:

In azuur een omgekeerde gaffel van zilver; hieroverheen een ring van goud, waarbinnen een paalsgewijs geplaatste spijker van sabel, de punt vallende in de gaffelopening. Het schild gedekt door een gouden kroon in stoepa-vorm. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. De zilveren gaffel is een symbool voor de drie groote wegen, die in Magelang samenkomen, nl. die naar Semarang, die naar Jogja en die naar Poerwodjoe. De gouden ring stelt de kota voor (Mahagelang = groote ring). Het middelpunt van den ring valt samen met de gaffelsplitsing en vormt tevens het midden van het schild. De zwarte spijker, waarvan de punt, in de gaffelopening is gelegen en welke geheel binnen den ring valt, symboliseert den Tidar, den platgekopten berg bij Magelang, die volgens de legende het middelpunt van Java vormt, en waardoor de spijker geslagen zou zijn, waarmee het eiland is vastgelegd. Waar tenslotte Magelang in het middelpunt is gelegen van de overblijfselen uit den ouden Hindoetijd (Boroboedoe, Mendoe e.d.), is een gouden kroon in stoepa-vorm, versierd met drie dagobs en met lingga's van zwart edelgesteente boven het schild geplaatst.

Makassar. De gemeente Makassar werd bevestigd in het gebruik van het wapen, zooals dit beschreven is in Deel IV, met dien verstande, dat de oorspronkelijke stedenkroon vervangen is, terwijl ook de officiële beschrijving eenigszins werd gewijzigd. Deze luidt thans:

In goud: een geplante, vruchtdragende cocospalm van sinopel. De stam op ongeveer een derde van de hoogte doorstoken met een degen van zilver, schuinrechts geplaatst, de punt omhoog. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen. Schildhouders: twee herten in natuurlijke kleur, staande op een tak van een tangkalakboom van sinopel.

Malang. De officiële beschrijving van het wapen der stadsgemeente Malang luidt:

In azuur een gaande leeuw van goud, getongd en genageld van keel, benevens een vrij kwartier van zilver en een lotosbloem en stengel van sinopel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen. Schildhouders twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Malang nominor sursum moveor”, in gouden latijnsche letters op een lint van azuur.

De stad Malang is gelegen in de nabijheid van de plaats Singosari en het is voornamelijk deze naam, die in het wapen is afgebeeld (Singo = leeuw, sari = lotosbloem). Waar voorts Malang „dwars” beteekent, is als wapenspreuk gekozen: dwars word ik geheeten, opwaarts streef ik.

Manado. De gemeente Manado voert het volgende wapen:

In keel een kokospalm van zilver, rustende op een schildvoet van goud. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen.

De havenplaats Manado dankt haar groei en bloei aan de klappercultuur, in verband waarmee de kokospalm als wapenfiguur werd gekozen.

Medan. De stad Medan is het centrum van de Delitabak en dankt daaraan haar opkomst en haar bloei. Het is dan ook de tabakscultuur, die gesymboliseerd is in het wapen, dat als volgt luidt:

In goud een geplante bloeiende tabaksboom van natuurlijke kleur, de bloesems van zilver. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen. Schildhouders: twee leeuwen van natuurlijke kleur. Wapenspreuk: „Efflorescens e planitie” in latijnsche letters van sabel op een lint van zilver.

Modjokerto. Aangezien Modjokerto gelegen is ongeveer op de plaats, waar volgens de overlevering zich vroeger de hoofdstad van het rijk van Modjopait zou hebben bevonden, dat zijn naam zou ontleenen aan den modjoboom, is als stadsembleem deze boom gekozen. Het wapen luidt als volgt:

In zilver een vruchtdragende modjoboom in natuurlijke kleur, geplant in een grond van sinopel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen.

Padang. De gemeente Padang voert sinds 1926 een wapen, waarvan de beschrijving luidt:

Een in vier kwartieren gedeeld wapenschild, bevattende in het linker-bovenkwartier van azuur den Nederlandschen leeuw van goud met tong van keel; in het rechter-bovenkwartier van zilver een koopvaardijsschip; in het linker-onderkwartier op zilveren grond eenige palmen van sinopel tegen berg en rijstveld in natuurlijke kleur; in het rechter-onderkwartier van azuur een karbouwenkop van goud. Het schild wordt gedekt door een Minangkabausch huis met dak van zilver en wand van keel. Als schildhouders fungeeren twee klimmende tijgers van goud met tong van keel en nagel van zilver. Op het lint onder het wapenschild komen voor de woorden „Salus populi suprema lex” van goud op ondergrond van keel.

In het wapen is getracht de betrekkingen tusschen het Moederland en Padang te symboliseeren. Het Moederland is weergegeven door den Nederlandschen leeuw, de betrekkingen tusschen het Moederland en Sumatra's Westkust door het koopvaardijsschip, de cultures ter Sumatra's Westkust door de groep klapperboomen (drie) bij een sawah, terwijl tenslotte de karbouwenkop duidt op den naam van de streek: Minangkabau. Met het oog op dit laatste werd ook, in stede van met een kroon, het schild gedekt met een Minangkabausch huis.

De gemeente Padang is echter nog niet bevestigd in het gebruik van dit wapen, zoodat het nog niet als officieel kan worden aangemerkt. Zelfs komt het niet waarschijnlijk voor, dat dit wapen ongewijzigd zal worden goedgekeurd, aangezien daaraan verschillende heraldieke fouten kleven. Zoo is bijv., blijkens de van het wapen bestaande teekening, steeds de fout gemaakt, dat de begrippen rechts en links zijn verwisseld. In de heraldiek wordt rechte genoemd dat deel van

het wapenschild, dat links is voor den aanschouwer, en omgekeerd.

Palembang. De officieele beschrijving van dit wapen luidt:

Gedeeld: 1. in keel een Mercuriusstaf van zilver; 2. golvend doorsneden van zilver en azuur, waarop een zeilend Indisch riviervaartuig in natuurlijke kleur. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.

In dit wapen zijn de handel en scheepvaart, welke te Palembang de voornaamste middelen van bestaan vormen, gesymboliseerd.

Pasoeroean. De beschrijving van het wapen der stadsgemeente Pasoeroean luidt:

In azuur een burcht van zilver met deur van hetzelfde, verlicht met drie zwarte boogvensters naast elkander, rustende op een golvend gedwarsbalkten schildvoet en vier stukken van sinopel en goud, en een gouden schildhoofd met drie schuinslinks geplaatste siri-bladeren van sinopel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders; rechts een gouden leeuw, getongd en genageld van keel; links een koningstijger in natuurlijke kleur, getongd van keel.

In dit wapen zijn de oorsprong en het verleden van de stad weergegeven. De naam Pasoeroean toech zou zijn afgeleid van „siri” en beteekent dan „de plaats, waar de siri groeit”. Hierop zinspelen de drie siri-bladeren, terwijl het gouden schildhoofd wijst op het rijke verleden van deze oude handelsstad. In 1707 vestigde de Oost-Indische Compagnie zich op de plaats, waar thans Pasoeroean staat. In dat jaar bouwde De Wilde drie schansen op het strand ter bescherming van de koopvaarders. Hierom is een schans als wapenfiguur gekozen, welke schans rust op een golvend gedwarsbalkten schildvoet, welke een voorstelling is van het strand, waarop de schansen werden gebouwd. De blauwe kleur van het schild is een toespeling op de blauwe luchten. Pasoeroean is een van de minst regenrijke, tevens meest zonrijke plaatsen op Java. De schildhouders werden tenslotte gekozen als een aanduiding van het Nederlandsche gezag (den leeuw) en het inheemsche element (den tijger), dat dit gezag helpt schragen.

Pekalongan. De officieele beschrijving van het wapen der stadsgemeente Pekalongan luidt als volgt:

In azuur een netwerk van goud, waaroverheen drie zilveren visschen, 2 en 1 rechtopgeplaatst; het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen; schildhouders: twee rood getongde en genagelde gouden leeuwen onder het wapen een lint met de spreuk: „Pek-along-an”.

De naam Pekalongan schijnt afgeleid te zijn van het Javaansche woord „along”, hetgeen beteekent: veel, groot, voorspoedig of geluk, doch uitsluitend ten aanzien van de vischvangst met sleepnetten. Pekalongan beteekent dus „Pek-(Pa)-along-an”, dat is: de plaats (aan de zeekust), waar men voorspoedige vangst heeft bij het vischen met sleepnetten. Een en ander is in het wapen gesymboliseerd.

Pematangsiantar. De gemeente Pematangsiantar voert een wapen, waarvan de officieele beschrijving luidt:

In azuur een palisadeering van goud van zes aaneengesloten, van boven toegespitste palen, reikende vanuit den schildvoet tot de helft van de schildhoogte; over alles heen drie lanssen van zilver met stelen van sabel naast elkander, komende uit den schildvoet. Het schild gedekt door een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.

Met het woord „Pematang” wordt aangeduid een „ommuurd en versterkt verblijf van den vorst”. Dit symbool van vesting is weergegeven door een omheining van palen. „Marantar” beteekent in het Simeloengoen Bataksch „ten strijde gaan”. Vandaar het symbool van de weerbaarheid, in het wapen uitgedrukt door de drie lanssen.

Salatiga. Aan het wapen van Salatiga ligt de volgende legende ten grondslag. Er leefde eens te Semarang een invloedrijk man Kjahi Pandan-Aran geheeten, die op zekeren dag, tezamen met zijn echtgenoot te voet op reis ging naar Solo. Zijn vrouw droeg bij zich een koker van bamboe, gevuld met goud en edelgesteente, ondanks het gebod van haar man om, met het oog op de onveiligheid van den weg, geen kostbaarheden mede te nemen. Gaandeweg bleef de vrouw wat achter en toen zij zoo een flinken afstand hadden afegelegd, traden plotseling drie roovers op Kjahi Pandan-Aran toe. Deze sprak echter: „Doet mij geen kwaad, want ik heb niets bij mij. Begeert gij buit, gaat dan naar die vrouw, die daar in de verte achter mij loopt. Zij heeft een bamboe koker, gevuld met goud en edelgesteente bij zich. Die moogt gij hebben, doch doodt mijn vrouw niet!” Hierop begaven de drie roovers zich naar de vrouw en eischen den koker op. Zij openden dien en zagen al het goud en edelgesteente. Door begeerte bevangen wierpen zij zich op elkaar teneinde ieder voor zich den buit alleen te verkrijgen en in hun woede doodden zij elkaar. Kjahi Pandan-Aran, die uit de verte het einde van den strijd gezien had, begaf zich naar zijn vrouw en sprak: „Voorwaar, het was voorbestemd, dat hier de desa „Salah-tiga” zal zijn, want door de slechtheid van deze drie roovers is alles verkeerd afgegaan”. En hij stapelde drie steenen, den eenen op den anderen, op elkaar, welke stapel „Watoe-toempok” geheeten, thans nog op een afstand van 1,5 km van Salatiga, op den weg naar Bringin, is gelegen.

De beschrijving van het naar aanleiding van deze legende vastgestelde wapen luidt:

Een gedeeld schild van azuur en sinopel, beladen met een paal van zilver en een schildhoofd van goud, waarop in het midden drie zeshoeken van sabel 1 : 2. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen.

In dit wapen zijn dus drie legendarische steenen opgenomen; het blauwe veld stelt voorts de reede van Semarang voor, terwijl het groene veld het achterland, de bergen, uitbeelden.

Semarang. (Vgl. voor den oorsprong van het Semarangsche wapen Dl. IV). De officieele beschrijving luidt:

In azuur een staande maagd van zilver, het hoofd omkransd met eiken lauwerbladeren van sinopel, de rechterarm eenigszins achterwaarts uitgestrekt en de hand rustende op den kop van een achter haar liggenden leeuw van goud, die met zijn rechtervoorklauw een bundel van negen.

tien pijlen van zilver vasthoudt; de linkerarm eveneens eenigszins uitgestrekt en de hand steunende op een anker van zilver met een tros van hetzelfde. Het schild gedekt met een stedenkroon.

Soekaboemi. De plaats Soekaboemi — deze naam werd in 1815 aan het land Tjicolle gegeven — ligt temidden van de thee- en rijstcultures en het zijn dan ook deze beide cultures, die gesymboliseerd zijn in het gemeentelijk wapen, waarvan de beschrijving luidt als volgt:

Gedeeld: I. in azuur een padi-aar van goud; II. in zilver een tak van een theeplant in natuurlijke kleur. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.

Soerabaja. Aan het wapen van Soerabaja ligt de legende ten grondslag van den geweldigen strijd, die tusschen den haai (soerá) en den krokodil (bájá) werd gevoerd om de heerschappij over de zoute en de zoete wateren. Deze strijd vond zijn hoogtepunt in een gevecht, dat aan den mond van de kali Brantas werd geleverd in de nabijheid van een brug. Water en brug werden rood gekleurd door het bloed van de strijdende dieren en de brug heet sindsdien nog steeds de „Rooie brug”. Ter herinnering aan dezen strijd werd aan de aldaar gelegen stad de naam gegeven van „Soerábájá”. De haai en de krokodil zijn beide in het gemeentelijk wapen gesymboliseerd, terwijl ook in de wapenspreuk deze symbolen worden teruggevonden. Deze spreuk kan worden vertaald als: „Dapper in den strijd”. De officiële beschrijving luidt:

In azuur een zwemmende haai van zilver, de kop omlaag en de staart opgebogen, waaronder een zwemmende omgewende krokodil, de kop naar boven gericht en de staart opgebogen. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Soerá-íng-bájá”, in gouden latijnsche letters op een lint van azuur.

Tegal. De stad Tegal was reeds ten tijde van de Oost-Indische Compagnie een bloeiende plaats, die in het werk van Valentijn genoemd wordt: „een van de groote strandsteden, in welke acht-duizend huisgezinnen zijn”. Ter herinnering aan dezen V.O.C.-tijd werd voor het gemeentelijk wapen een Oost-Indië-vaarder gekozen, waarvan de tekening ontleend is aan een oude prent van P. Bast uit het jaar 1599.

Het wapen wordt als volgt beschreven:

In azuur een zeilende Oost-Indië-vaarder van goud met twee Nederlandsche vlaggen in top, rustende op een zee van zilver, met blauwe golf-schaduw, waaruit rechts een strand van goud oprijst, uitgaande van den schildrand, waarop een palmboom van sinopel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Hou-zee”, in zwarte latijnsche letters op een blauw lint.

B. PROVINCIËS.

West-Java. Van de provincies voert alleen de provincie West-Java een wapen, waarvan de beschrijving luidt als volgt:

Gedeeld: in azuur een Mercuriusstaf van goud; in goud drie padi-aren van sinopel naast elkan-

der, waarvan de uiterste afgewend. Het schild gedekt met een gouden vijfbladerigen kroon. Schildhouders: rechts een gouden leeuw, getongd en genageld van keel; links een zilveren bantèng met hoorns en hoeven van goud.

De gouden Mercuriusstaf duidt op de welvaart in de provincie als gevolg van den handel, terwijl de groene padi-aren op de vruchtbaarheid, in hoofdzaak door den rijstbouw, wijzen.

C. REGENTSCHAPPEN.

Garoet. De beschrijving van het regentschaps-wapen luidt als volgt:

In azuur een gouden kris in de scheede, het gevest naar boven, omgeven door een krans van de garoet in goud. Het schild gedekt door een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen. Schildhouders: twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Opes regum corda subditorum” in latijnsche letters op een lint van azuur.

De gouden kris is het symbool van de eenheid van dienaar en heer, terwijl voorts de garoet-takken duiden op den naam van het regentschap. Ook de wapenspreuk duidt op de eenheid, welke er tusschen het regentengezag en de onderdanen behoort te bestaan.

Pandéglang. Aan het wapen van Pandéglang ligt de legende ten grondslag van de drie kanonnen, welke als losprijs werden betaald voor de prinses Tandoeran-gagang, één aan den boepati van Djakatra, één aan den sultan van Bantam en één aan den soesoehoenan van Mataram. Het volksgeloof wil, dat het kanon, dat aan den Sultan van Bantam is aangeboden, van het mannelijk geslacht is, terwijl dat, hetwelk aan den soesoehoenan van Mataram werd geschonken, van de vrouwelijke kunne is. Het mannelijke kanon voelde zich steeds aangetrokken tot het vrouwelijke, met het gevolg, dat het zich steeds begaf naar Mataram. Dit begon echter den Sultan van Bantam te vervelen en om te beletten, dat zijn kanon steeds op reis ging, liet hij door een smid een sterken ring vervaardigen, waaraan het kanon werd vastgeklonken. Deze smid woonde aan den voet van den Goenoeng-Karang en sindsdien werd de plaats, waar zijn woonplaats was, genoemd „Pandaj-gelang”, (pandaj = blaasbalg en gelang = ring), welke naam later verbasterd is tot Pandéglang. Blaasbalg en ring zijn beide gesymboliseerd in het wapen, waarvan de beschrijving luidt als volgt:

Doorsneden in sinopel; beneden: een inlandsche blaasbalg van goud, tusschen de pijpen waarvan aan den voet een vlam van natuurlijke kleur; boven: een ring, eveneens van goud, waardoor een rijpe padiplant van zilver is gestoken. Het schild gedekt met een vijfbladerige kroon van goud. Schildhouders: twee leeuwen van goud getongd en genageld van keel. Wapenspreuk: „Repeh rapih gemah hardja” in latijnsche letters van sabel op een lint van goud.

De rijpe padiplant duidt op de welvaart van het regentschap, waarvan de bevolking grootendeels op de rijstcultuur is aangewezen. Ook de wapenspreuk, welke kan worden vertaald als: „Een samenleving, waar rust, orde en eensgezindheid heerscht, stemt tot innerlijken vrede en leidt tot stoffelijke welvaart”, houdt verband met den toestand in het regentschap.

Tjandjoer. De beschrijving van het Tjandjoersche wapen luidt als volgt:

Links geschuind: 1. in azuur een zilveren blauw-geschaduwde zee, waarboven uitsteekt de kop van een zwemmenden neushoorn van zilver, het oog van keel; 2. in goud een berg van sinopel, in den vorm van een afgeknotten kegel. Het schild gedekt met een gouden kroon van vijf bladeren. Schildhouders: twee aanziende koningstijgers in natuurlijke kleur. Wapenspreuk: „Loh Djinawi” in latijnsche letters van sabel op een zilveren lint.

De badende witte rhinoceros duidt het symbool aan van de hoofdplaats Tjiandjoer. Volgens de overlevering toch is op raad van den eersten boepati (Dalem Tjikoendoel) Tjiandjoer gesticht op de plek, waar een witte neushoorn placht te baden. Voorts is de Gedé, als voornaamste berg van het regentschap, in het wapen opgenomen, terwijl de wapenspreuk kan worden vertaald als: „Langs ordelijke weg tot bloei gerakend”.

D. LOCALE RESSORTEN.

Ressort Minahasa. Aan het ressort Minahasa werd toestemming verleend tot het voeren van het volgende wapen:

In zilver een aanziende uil met ontplooid vluicht, in zijn klauwen houdende twee takjes van de tawaangplant, ieder met acht bladeren, zoomede zes speren, waaivormig geplaatst met de punten benedenwaarts gericht, alles in natuurlijke kleur. Een lint van goud met de wapenspreuk: „Fides pacta”.

De uil (kembaloean) is volgens Minahasasche overlevering de vogel, die „Empoeng Wangkoe” (de Groote Geest) aan den mensch („dotoc Mamarimbing”) heeft geschonken om gedurende den nacht over de menschen te waken en hen door zijn roep te waarschuwen voor slechte zaken en mededeeling te doen van de goede dingen, die komen zullen. De tawaangplant werd vroeger door de heidensche priesters bij al hun ceremoniën gebruikt en wordt nog beschouwd als wettig grensteeken bij de afpaling van gronden. Elk takje heeft acht bladeren, die tezamen de zestien kiesdistricten vormen, waarin de Minahasa is verdeeld, terwijl tenslotte de zes speren voorstellen de zes bestuursdistricten van de Minahasa.

BERRETTY (DOMINIQUE WILLEM), geboren te Jogjakarta op 20 November 1890, overleden bij de ramp met het vliegtuig „Uiver” op reis naar Indië op 21 December 1934. Zijn vader hield daar een school voor kinderen uit de families der Zelfbestuurders in de Vorstenlanden.

Trad na zijn schoolopleiding in dienst van de Gouvernements P.T.T. Begaf zich vervolgens in de journalistiek en was o.m. redacteur bij de „Java-Bode”. Ondernam als jong journalist reizen, o.a. naar Japan. Onderscheidde zich reeds op jeugdigen leeftijd door zijn snelle en vakkundige berichtgeving. Hij was de oprichter van de N.V. Algemeen Nieuws- en Telegraafgenootschap „Aneta” (Zie aldaar). Begin 1931 werd het agentschap te 's-Gravenhage omgezet in eene naamlooze vennootschap (de N.V. Aneta-Holland), waarvan de aandeelhouders aanvankelijk waren Berretty zelf alsmede de firmanten van de Persbureaux Vaz Dias en Ned. Correspondentie-bureau voor Dagbladen. Sindsdien zijn de belangen van Berretty in deze Hollandse vennootschap in andere handen overgegaan. Door het energieke werk van Berretty is het mogelijk gebleken een seindienst op te bouwen, die sinds 17 jaren een breede stroom van voorlichting en gedachten heeft gedragen tusschen

Nederland en de overzeesche gewesten. Hij heeft steeds getracht in het belang van den opbouw en uitbreiding van deze zeer uitvoerige seindiensten het coöperatief verband tusschen de dagbladen in Nederlandsch-Indië te bevorderen en te doen handhaven. Hij vereenigde in zijn persoonlijkheid alle capaciteiten om deze dikwijls moeilijk te bewerkstelligen eenheid te bewaren en heeft voor dit nationale werk steeds de medewerking en steun van de Nederlandsch-Indische Regeering genoten. Ook bij de buitenlandsche persagentschappen, met welke Aneta samenwerkt, genoot Berretty als expert en grondig kenner van de pers en de persbelangen in het geheele Verre Oosten een zeer hoog aanzien.

De waardeering, die Berretty in binnen- en buitenland genoot, vond uitdrukking in de vele onderscheidingen, die hem werden verleend.

RANTAUINOENG. (Aanv. Dl. II). Een deel van het landschap Kepenoehan, onderafdeeling Rokan, grenzende aan de onderafdeeling Bagan-Siapiapi. De hoofdplaats van deze landstreek, ook Rantaubinoeng genaamd, ligt vlak bij de grens met de onderafdeeling Bagan-Siapiapi; daar zetelt een der voornaamste socke-hoofden van het landschap Kepenoehan. Rantaubinoeng is overigens van weinig belang en behoort tot de kleinere langs de Rokan-kanan gelegen kampongeng. In het regenaarne jaargetijde is de Rokan-kanan slechts tot hier voor motorbootjes bevaarbaar; bij langdurige droogte komen deze bootjes zelfs niet zoover, doch slechts tot Si Arang-Arang, stroomafwaarts gelegen.

SIBAJANG. (Aanv. Dl. III). De voornaamste middelen van bestaan in het stroomgebied van deze rivier in het gouvernement Oostkust van Sumatra zijn naast ladangbouw, het zoeken van boschproducten, i.e. damar, voornamelijk in Batoe Sanggan en Loedai, en gambirteelt in Loedai. Allereen worden uitgestrekte inlandsche rubbertuinen aangetroffen, met de opbrengst waarvan de bevolking zich tegen het oogsttekort van haar ladangs tracht te dekken. De voornaamste plaats aan de Sibjang is Koentoe, dat door een 15 km. langen landschapsweg met den aawg PakanBaroe-Taloek ter hoogte van Lipat Kain (zie PAKAN BAROE en KAMPARKIRI) verbonden is.

BANGKALAN (Aanv. Dl. I). Een der vier regentschappen van de residentie Madocra, provincie Oost Java, sinds 1928 een autonoom gebiedsdeel (Ind. Stb. 1928 no. 324). Administratief is het regentschap onderverdeeld in vijf districten, Bangkalan, Kwanjar, Bléga, Arosbaja en Sapoeloe, waaronder in totaal ressorteeren 18 onderdistricten met 282 désa's (de Madocresche désa bestaat als regel uit een complex van nederzettingen). Het aantal inwoners bedroeg in 1930 311 Europeanen, 502854 inheemschen en 2036 Vreemde Oosterlingen. Ter illustratie van den snellen bevolkingsaanwas zij vermeld, dat volgens de volkstelling van 1920 de inlandsche bevolking 422982 zielen telde. De oppervlakte van dit regentschap bedraagt 1.306,82 km², de gemiddelde bevolkingsdichtheid in 1930 dus 386,6 per km². De veestapel telde in 1932 193.341 stuks zoodat in verhouding tot de uitgestrektheid van het grondgebied de veedichtheid hier betrekkelijk groot is, groter dan in de regentschappen Soemenep en Sampang van dezelfde residentie.

De uitvoer van vee, huiden en vruchten, voor

namelijk naar Soerabaja, is belangrijk. Het regentschap wordt doorkruist door den grooten verkeersweg van Soerabaja—Kamal—Bangkalan—Bléga en verder naar Sampang—Pamekasan en Soemenep. De verbinding Soerabaja—Kamal wordt onderhouden door een regelmatige stoompontdienst van de N.V. Madoera Stoomtram Mij. Laatstgenoemde maatschappij onderhoudt ook een autobusverbinding en een stoomtramverbinding over het geheele eiland naar Soemenep. Te Kamal bevinden zich de voornaamste werkplaatsen van deze maatschappij. In de buurt van Kamal, nabij Sockolilo, bevindt zich een uitgebreid, doch thans verlaten quarantainestation, daar gebouwd in den tijd, toen cholera-epidemieën nog op Java en Madoera heersten. Te Batoeporong (niet ver van Kamal en Kwanjar) bevinden zich de pyrotechnische werkplaatsen van de Koninklijke Marine.

BANGKALAN (Aanv. Dl. I). District van het gelijknamige regentschap, residentie Madoera, provincie Oost-Java. Verdeeld in vier onderdistricten, namelijk Bangkalan, Sotjah, Boerneh en Kamal, met 48 dèsa's. Het aantal inwoners bedroeg in 1930 286 Europeanen, 99390 inheemschen en 1.411 Vreemde Oosterlingen. Te Sotjah is een Gouvernements proeftuin aangelegd voor de vruchtenteelt.

BANGKALAN (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, is gelegen aan de gelijknamige rivier, welke betrokken is in een stelsel van irrigatiewerken rondom deze stad. Ter plaats zijn gevestigd de regent en de assistent-resident van Bangkalan, de wedono en voorts een Gouvernements Indisch arts, belast met de leiding van het Gouvernements ziekenhuis. Er bevinden zich een landraad en een landgerecht. Bangkalan is de zetel van den regentschapsraad van dit autonome gebiedsdeel.

De gezondheidstoestand ter plaats is niet bijzonder goed te noemen. Er heerscht veel malaria, doch men hoopt daarin verbetering te brengen door de gedeeltelijk reeds uitgevoerde irrigatiewerken in de naaste omgeving.

AROSBAJA (Aanv. Dl. I). Een der vijf districten van het regentschap Bangkalan, residentie Madoera. Er zijn drie onderdistricten, Arosbaja, Geger en Boeloekagoeng, met 53 dèsa's. Het aantal inwoners van dit district bedroeg in 1930 6 Europeanen, 90663 inheemschen en 138 Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats van dit district draagt eveneens den naam Arosbaja en is gelegen aan den verkeersweg langs de noordkust op ± 15 km afstand ten N. van Bangkalan.

ASTA (Aanv. Dl. I). Vorstelijke begraafplaats nabij Soemenep, residentie Madoera. Djaga asta zijn de met het onderhoud van de graven belaste lieden, die als belooning voor hun moeite de beschikking krijgen over een perceel landrentevrije grond, waarvan de opbrengst hun ten goede komt. Het bezitsrecht op deze, men zou kunnen zeggen, perdikangronden berust echter niet bij de occupanten. Als regel gaat de grond wel over van vader op zoon, doch ingeval een djaga asta zijn verplichtingen niet nakomt, kan de beschikking over den grond hem ontnomen worden. Het bezitsrecht berust dus feitelijk bij de asta als afzonderlijke stichting, waarvan de regent van Soemenep thans als het hoofd is te beschouwen. De djaga asta-gronden liggen over verscheidene

dèsa's verspreid, welke dèsa's overigens géén per-dikan-dèsa's zijn.

BALÉGA (BLÉGA) (Aanv. Dl. I). Eén van de vijf districten van het regentschap Bangkalan, residentie Madoera, provincie Oost-Java onderverdeeld in vier onderdistricten, Baléga, Modoeng, Konang en Galis, met 70 dèsa's. Het aantal inwoners van dit district bedroeg in 1930 14 Europeanen 122.571 inheemschen en 114 Vreemde Oosterlingen. In 1932 is de N.V. Ned. Kol. Petr. Mij. met boringen naar olielagen in den bodem begonnen, welke in 1933 werden voortgezet, doch zonder resultaat. Einde 1933 is dit bedrijf weder gestopt.

De eveneens Baléga geheeten districtshoofdplaats is gelegen aan een rivier, die denzelfden naam draagt, en aan den doorgaanden weg van Bangkalan via Sampang en Pamekasan naar Soemenep en is met genoemde plaatsen verbonden door autobusverkeer en de Madoera Stoomtram.

BARATDAJA (Aanv. Dl. I). Een van de zeven districten van het regentschap Soemenep, residentie Madoera, provincie Oost-Java, verdeeld in vier onderdistricten, Baratdaja, Amboenten, Roebaroo en Pasongsongan, met 51 dèsa's. De standplaats van het districtshoofd is Amboenten (zie aldaar). In 1930 bedroeg het aantal inwoners 103.382 inheemschen, 49 Chineezen en 74 Arabieren.

BARATLAOET (Aanv. Dl. I). Eén van de zeven districten van het regentschap Soemenep, residentie Madoera, provincie Oost-Java, verdeeld in drie onderdistricten, namelijk Goelock-Goelock, Pragaan en Ganding, met 40 dèsa's; zieltal 87.281. De standplaats van het districtshoofd is Goelock-Goelock. De bevolking van dit district houdt zich veel bezig met de tabakscultuur, zij het ook dat maïs het voornaamste landbouwproduct is voor de eigen voeding.

BOENDER (Aanv. Dl. I). Eén van de acht districten, waaruit het regentschap Pamekasan, residentie Madoera, provincie Oost-Java, bestaat. Er zijn drie onderdistricten, namelijk Galis, Larangan en Pademawoe met 50 dèsa's; zieltal in 1930 78.682 inheemschen, 29 Europeanen, 97 Chineezen en 9 Arabieren. De standplaats van het districtshoofd is Galis. In dit district, ten Z.O. en O. van de plaats Pamekasan aan de zee-kust, zijn de bevolkingszoutlanden Mangoenan en Tjapak gelegen.

BRANTA (Aanv. Dl. I). Visschers- en haven-dèsa (voor prauwen), gelegen aan den grooten weg en de stoomtramlijn aan de zuidkust van Madoera en op een afstand van ongeveer 7 km ten Z.W. van de afdeelingshoofdplaats Pamekasan, residentie Madoera, provincie Oost-Java. Het is de havenplaats van een groot deel van het regentschap Pamekasan. Ook de hoofdplaats Pamekasan betreft een gedeelte van haar ingevoerde goederen over zee via deze kustdèsa.

GAJAM (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het district Sapoedi, een der beide eilanddistricten van het regentschap Soemenep, residentie Madoera, provincie Oost Java. De dèsa Gajam ligt aan den zuidkant van het eiland Sapoedi (ten O. van Madoera) en heeft een bruikbare reede. Er heeft veeuitvoer plaats. De bevolking houdt zich bezig met vischbereiding, waarvan het product grootendeels naar Bali wordt uitgevoerd.

GILI GENTENG, GILI JANG en GILI RADJA

(Aanv. Dl. I). Drie kleine eilandjes behorende tot het regentschap Soemenep, residentie Madoera, provincie Oost Java. Gili Genteng en Gili Radja, ressorteerende onder het district Timoerlaet, vormden tot voor kort een afzonderlijk onderdistrict, Tandjoeng genaamd, dat nu bij het onderdistrict Bloeto is gevoegd.

KALIANGET (Aanv. Dl. II). Havenplaats van Soemenep, oostelijk eindpunt van de Madoera Stoomtram en van de doorgaande autobusverbinding derzelfde maatschappij van Kamal via Bangkalan—Sampang—Pamekasan en Soemenep. Dezelfde maatschappij onderhoudt ook een geregelde scheepvaartverbinding van Kalianget naar Panarookan (residentie Besoeki) en terug. De plaats is gelegen in het onderdistrict Kalianget, district en regentschap Soemenep, residentie Madoera, tevens standplaats van den ass. wedono, verbonden met de hoofdplaats Soemenep door een \pm 12 km langen weg. Deze haven dient niet alleen voor den afvoer van bevolkingsproducten, doch is tevens het voornaamste centrum van den zoutaanmaak en den dienst van fabriekmatige bewerking en verpakking der Zoutregie, terwijl zij als zoodanig tevens het centrum vormt van het O.J.Z. (Oost-Java-Zeevervoer), de eigen scheepvaartorganisatie van de Zoutregie. In de naaste omgeving zijn drie groote zoutlanden gelegen, namelijk het bevolkingszoutland Soemenep en de Gouvernements zoutlanden Nembakor-West en Gresik poetih, van welke het product tot zoutbriketten wordt verwerkt in de brikettenfabriek van Kalianget. Te Krampon, regentschap Sampang, is een tweede, doch veel kleiner centrum van den zoutaanmaak gelegen, waar eveneens een brikettenfabriek bestaat. Te Kalianget is het gewestelijk vaartuigestationneerd, dat een regelmatig dienst onderhoudt met den Kangean- en Sapoediarchipel en met Banjoewangi. Voorts wordt de plaats regelmatig door de K.P.M. aangedaan. Er is een goede reede en er is voorts havengelegenheid voor kleinere schepen. Het onderdistrict Kalianget telt 20 dèsa's en een bevolking van 48648 zielen.

KAMAL (Aanv. Dl. II). Havenplaats, gelegen aan de zuidwestpunt van het eiland Madoera, hoofdplaats van het onderdistrict Kamal, district en regentschap Bangkalan, residentie Madoera, provincie Oost Java. Het is het beginpunt van de autobusverbinding van de Madoera Stoomtram Maatschappij via Bangkalan—Sampang—Pamekasan—Soemenep—Kalianget met een zijlijn van Kamal naar Kwanjar aan de zuidkust, en voorts van de doorgaande stoomtramlijn van dezelfde maatschappij via Kwanjar, Bléga naar Sampang—Pamekasan—Soemenep en Kalianget. Bangkalan is op deze stoomtramverbinding aangesloten door een zijlijn van Kamal via Bangkalan—Tanah mérah naar Kwanjar. Met de stoombootverbinding van de Madoera Stoomtram Mij. tusschen Kamal en Soerabaja worden ook auto's overgezet. Behalve de stoombootsteiger der M.S. Mij. bevindt zich te Kamal een Gouvernements landingspier, annex een veenlaadbrug ter vergemakkelijking van het vee-transport naar Soerabaja. Kamal is de belangrijkste uitvoerplaats van vee en huiden op Madoera. Ter plaatse bevinden zich het hoofdkantoor en de voornaamste werkplaatsen der M.S. Mij; voorts is de Pyrotechnische werkplaats der Marine daar in de buurt gelegen, in verband

waarmede er verscheidene Europeanen in de naaste omgeving wonen.

KANGÉAN-ARCHIPEL (Aanv. Dl. II). Vormt administratief het district Kangean, regentschap Soemenep, residentie Madoera der provincie Oost-Java en is verdeeld in twee onderdistricten, het westelijk deel van den archipel, waarover de wedono tevens rechtstreeks bestuur voert en het oostelijk deel onder den assistent-wedono van Sapeken. Het district telt 37 dèsa's. Het aantal inheemsche inwoners bedroeg bij de volkstelling in 1930 40545 zielen, dat der Europeanen 8 en dat der Vreemde Oosterlingen 206. Te Pabéan, een handels- en visschersdèsa aan de noordkust, bevindt zich een vischinzoutingsloods. De export van visch richt zich hoofdzakelijk naar Bali, doch ondervindt den invloed van de crisis zeer sterk. De bouwvelden op Kangean liggen veelal ver van de dèsa's verwijderd. Men bouwt daarom tijdelijke tweede woningen, die tweemaal 's jaars door het geheele gezin worden betrokken voor zoolang dit noodig is, namelijk tijdens het planten en gedurende het oogsten van het rijstgewas. Op deze wijze ontstaat als het ware een tijdelijke tweede kampoeng, waar de bevolking zich periodiek ophoudt. Anders dan op het eiland Madoera, is hier de padi het voornaamste landbouwgewas. Op Madoera zijn mais en cassave de belangrijkste gewassen. Naast den landbouw moeten als voornaamste bronnen van inkomsten genoemd worden de klappercultuur (copra uitvoer), visch vangsten vee- teelt. Op het hoofdeiland Kangean zijn uitgestrekte Gouvernementsdjabosschen, op het beheer waarvan toezicht wordt uitgeoefend door een te Ardjasa gevestigden hoofdopziener van het Boschwezen. Deze bosschen vallen in het ressort van den houtvester te Modjokerto. De Kangeanarchipel bezit een belangrijke pluimveeteelt, echter vrijwel uitsluitend voor eigen gebruik. Een van de voornaamste redenen van den gunstigen stand der pluimveeteelt is gelegen in het feit, dat de vogelpest, welke regelmatig in Oost-Java rondwaart, deze eilanden nog niet heeft aangeast. Op het op één na grootste eiland Sepandjang, dat geheel met bosch is begroeid, treft men een groot aantal herten aan.

SOEMENEP (Aanv. Dl. IV). Het meest oostelijke regentschap van de residentie Madoera, omvat zeven districten, namelijk Baratdaja, Timoerdaja, Baratlaet, Timoerlaet, Soemenep, Sapoedi en Kangean. De laatste beide gebiedsdeelen behooren tot de eilanden gelegen ten Oosten van het hoofdeiland Madoera. Het regentschap heeft een oppervlakte van 2.134,61 km² en een bevolking van 630.704 zielen. De bevolkingsdichtheid is er dus kleiner dan in de beide andere regentschappen van Madoera. De bodem is er echter ook schraler en het klimaat droger.

In het regentschap Soemenep bevinden zich twee Gouvernements zoutlanden, genaamd Nembakor West en Gresik Poetih en een bevolkingszoutland genaamd Soemenep. Het verschil moet gezocht worden in de eigendomsrechten op den grond. Op een bevolkingszoutland is de inheemsche zoutmaker eigenaar van den grond, al richt hij zijn bedrijf in naar de aanwijzingen van den technischen dienst. Op een Gouvernementszoutland wordt het geheele bedrijf in handen genomen door den Dienst van de zoutwinning. In verband met de belangrijk grotere productie dan de consumptie in geheel Ned. Indië bedraagt,

groeiden de voorraden zoo sterk aan, dat noodzakelijkerwijs tot een beperking in de productie moest worden overgegaan en ten slotte zelfs tot een areaalsinkrimping van de bevolkingszoutlanden, terwijl de Gouvernementszoutlanden bijna geheel stil werden gelegd.

Ter hoofdplaats Soemenep zijn gevestigd de regent, de assistent-resident en het districtshoofd van Soemenep.

SOEMENEP (Aanv. Dl. IV). District van het gelijknamige regentschap, residentie Madoera. Omvat thans drie onderdistricten met 50 dèsa's en een bevolking van rond 100.000 zielen. Ter gelijknamige hoofdplaats zijn verscheidene Europeanen gevestigd.

TIMORDAJA (TIMOER DAJA) (Aanv. Dl. IV). Een der zeven districten van het regentschap Soemenep, residentie Madoera, gelegen aan de uiterste oostpunt van het eiland Madoera. Het bestaat uit vier onderdistricten met 62 dèsa's en een bevolking van rond 128.000 zielen.

De standplaats van den wedono heet Batangbatang. De bodem in dit district is vrij schraal; de hoofdmiddelen van bestaan zijn veeveelt, vischvangst en handelsvaart naast den landbouw, welke weinig gunstige resultaten afwerpt. (Timoor-daja beteekent noord-oost).

TIMORLAOET (TIMOERLAOET) (Aanv. Dl. IV). Een der zeven districten van het regentschap Soemenep, residentie Madoera, gelegen vlak ten Westen van de hoofdplaats. Het bestaat uit 3 onderdistricten met 62 dèsa's en een bevolking van 105.468 zielen. De standplaats van het districtshoofd is Bloeto, eigenlijk de dèsa Boeng-boengun.

SEPEKEN (SAPEKEN) (Aanv. Dl. III). Onderdistrict deel uitmakende van het district en de eilandengroep Kangéan, regentschap Soemenep, residentie Madoera. Het eigenlijke eilandje Sapeken is slechts zeer klein en geheel bebouwd. Het is nog een vrij druk handelsplaatje, vanwaar de prauwen vertrekken tot aan Singapore in het Westen en de zuidelijke Molukken in het Oosten. Er wonen verscheidene groothandelaren en eigenaren van klappertuinen op de omringende eilanden. Het eilandje ligt vlak bij de oostpunt van het grootere eiland Paliat.

SAPOEDI ARCHIPEL (Aanv. Dl. III). De Sapoediarchipel vormt in zijn geheel het district Sapoedi, regentschap Soemenep, residentie Madoera. Het district, dat twee onderdistricten telt, heeft een zielental van rond 61.500.

MANDING (Aanv. Dl. II). Voormalig district van het regentschap Soemenep, residentie Madoera. In 1934 werd dit district opgeheven; thans bestaat er nog slechts een onderdistrict Manding. De standplaats van het onderdistrictshoofd heet Mandinglaok (laet = zuiden), en ligt op \pm 10 km ten noorden van Soemenep.

PABÉAN (Aanv. Dl. III). Visschersdèsa aan de noordkust van het eiland Kangéan, district Kangéan, regentschap Soemenep, residentie Madoera. De plaats ligt dicht bij de districtshoofdplaats Ardjasa. Er is een vischinzoutingsloods van den provincialen zoutverkoopdienst.

SAMPANG (Aanv. Dl. III). Voormalig regentschap van de residentie Madoera, provincie Oost-Java, waarvan het gebied met ingang van 1 Januari 1934 werd gevoegd bij het regentschap Pamekasan. Ter hoofdplaats is thans nog slechts

een districtshoofd gevestigd. Voor het overige zie PAMEKASAN (regentschap).

SAMPANG (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera, verdeeld in drie onderdistricten met 51 dèsa's en een zielental van rond 123.000.

SAMPANG (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het gelijknamige district, regentschap Pamekasan, residentie Madoera. Een der vier belangrijkste plaatsen op het eiland Madoera. Er zijn enkele Europeanen en vele Chineesche en Arabische handelaren gevestigd; tevens is het een pasarcentrum. Er bevindt zich een detachement veldpolitie. Sampang is gelegen aan de Madoera stoomtramlijn en aan den doorgaanden weg langs de zuidkust van Madoera.

PAMEKASAN (Aanv. Dl. III). Regentschap van de residentie Madoera, provincie Oost-Java, sedert 1 Januari 1934 bestaande uit 8 districten en 375 dèsa's, met een totaal oppervlakte van 2.029,97 km² en een bevolking van totaal 826.706 zielen. De namen der districten zijn Pamekasan, Boender, Pegantenan, Waroe, Sampang, Tor-djoen, Kedoengdoeng en Ketapang.

De middenmoot van het regentschap, bestaande uit de districten Pegantenan en Kedoengdoeng, vormt de waterscheiding tusschen de beide kustvlakten aan de noord- en aan de zuidkust, waarvan de laatste verreweg het grootst is. Langs beide kusten loopt een doorgaande verkeersweg van West naar Oost. Voorts zijn er twee goede noord-zuidverbindingen van Pamekasan via Pakong naar Waroe en van Sampang via Kedoengdoeng en Robatal naar Ketapang. Nog een derde berijdbare noord-zuidweg voert van Ombèn via Karangpenang naar Tamberoe.

In de zuidelijke kustvlakte bevinden zich de beide bevolkingszoutlanden Pamekasan en Sampang, terwijl in de buurt van het laatste te Krampon zich een briketteeringsfabriek bevindt van den Dienst van de Zoutwinning.

PAMEKASAN (Aanv. Dl. III). District van het gelijknamige regentschap, residentie Madoera, provincie Oost-Java, telt 3 onderdistricten met 62 dèsa's; het aantal inwoners bedraagt rond 75.000.

PAMEKASAN (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van de residentie Madoera en dus standplaats van den resident, regent, assistent-resident en den wedono. Er bevindt zich een provinciaal ziekenhuis, onder leiding van een Gouvernementsarts.

PASÉAN (Aanv. Dl. III). Handels- en visschersdèsa op de noordkust van het eiland Madoera, regentschap Pamekasan, district Waroe, gelegen aan den doorgaanden weg langs de noordkust van het eiland. Te Paséan bevinden zich vischinzoutingsloodsen en een polikliniek.

PEGANTENAN (Aanv. Dl. III). Een der acht districten van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera, bestaande uit 3 onderdistricten met 44 dèsa's. Het telde in 1930 in totaal 104.190 zielen. De gelijknamige hoofdplaats is de standplaats van het districtshoofd. Aldaar bevindt zich een regentschapspasanggrahan.

KEDOENGOENG (Aanv. Dl. II). Een der acht districten van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera. Het heeft drie onderdistricten, Tambelangen, Kedoengdoeng en Robatal, met 44 dèsa's. De bevolking telt 123.131 inheemschen; verder wonen er 2 Europeanen en 27

Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats van het district draagt eveneens den naam Kedoengdoeng en is gelegen aan de doorgaande wegverbinding (provinciale weg) van Sampang met de noordkust met Ketapang. Het district Kedoengdoeng vormt de middenmoot van het regentschap Sampang en bestaat grootendeels uit geaccidenteerde terrein. De Algemeene Exploratie Mij heeft in deze streken naar olie geboord, doch zonder succes. De afstand Kedoengdoeng—Sampang bedraagt ongeveer 15 km.

KETAPANG (Aanv. Dl. II). Eén der acht districten van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera, gelegen aan de noordkust. Er zijn drie onderdistricten, Ketapang, Banjoeates en Sokobana, met 46 désa's. De bevolking telt 143.308 inheemschen en 194 Vreemde oosterlingen.

KRAMPON (Aanv. Dl. II). Centrum van het bevolkingszoutland Sampang, gelegen in het district Tordjoen, van het regentschap Pamekasan. Krampon heeft een brikettenfabriek van de zoutregie, doch deze is kleiner dan die te Kalianget. Nochtans is Sampang een der grootste zoutlanden; de productiebeperking in verband met de verminderde afzetmogelijkheid van het regiezout is hier minder sterk doorgevoerd dan op de Gouvernementszoutlanden het geval is. De zoutproductie van Sampang bedroeg in 1930 122.396 ton, in 1931 81.281 ton en in 1932 86.346 ton, terwijl het in grootte daarop volgend bevolkingszoutland Soemenep een productie had in 1930 van 65.844 ton, in 1931 van 48.211 ton en in 1932 van 47.020 ton. Te Krampon is een geheele nederzetting ontstaan van personeel, verbonden aan den dienst van den Zoutaanmaak.

TORDJOEN (Aanv. Dl. IV). Het meest zuidwestelijk gelegen district van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera. Het bestaat uit drie onderdistricten met 44 désa's en een bevolking van rond 80.500 zielen. In dit district is het groote bevolkingszoutland Sampang gelegen. De standplaats van den wedono heet eveneens Tordjoen en is gelegen aan den grooten weg Bangkalan—Sampang.

WAROE (Aanv. Dl. IV). Een der acht districten van het regentschap Pamekasan, residentie Madoera. Het is gelegen aan de noordkust van het eiland Madoera, en bestaat uit 2 onderdistricten met 34 désa's met een bevolking van 84.041 zielen. De standplaats van den wedono heet eveneens Waroe en is gelegen aan den weg, welke de noordkust van Madoera via Pakong en Pamekasan met de zuidkust verbindt.

POETERAN (POELAU) (Aanv. Dl. III). Laag, vlak eiland, gelegen tegenover en ten Zuiden van de plaats Kalianget, regentschap Soemenep, residentie Madoera. Het eiland maakt deel uit van het onderdistrict Kalianget. De bevolking leeft voornamelijk van de veeleel en van de landbouwproducten, welke de schrale bodem oplevert.

MANGOENAN (Aanv. Dl. II). Eén der twee gedeelten waaruit het bevolkingszoutland Pamekasan bestaat, gelegen in de buurt van de hoofdplaats Pamekasan, residentie Madoera. Het op de pannen gewonnen ruwzout wordt voor de verwerking tot briketten vervoerd naar de briketteeringsfabriek van den Dienst van de Zoutwinning te Kalianget. De naam van het tweede complex van dit zoutland is Tjapak.

OMBEN (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het onderdistrict Omben, district Sampang van het

regentschap Pamekasan, residentie Madoera. De bronnen in de naaste omgeving voorzien de waterleidingen van Pamekasan en Sampang van drinkwater.

KWANJAR (Aanv. Dl. II). Een der vijf districten van het regentschap Bangkalan, residentie Madoera, provincie Oost-Java, gelegen aan de zuidkust van Madoera, ten N.O. van Soerabaja. Er zijn vier onderdistricten, Kwanjar, Labang, Tanahmérárah en Tragah, met 69 désa's. De bevolking telt 99.764 inheemschen; verder wonen er 5 Europeanen en 135 Vreemde Oosterlingen. De districtshoofdplaats heet eveneens Kwanjar en is gelegen aan de stoomtramverbinding van Kamal via Kwanjar naar Bléga—Sampang enz. Voorts bestaat er een tramlijn van Kwanjar via Tanahmérárah naar Bangkalan. Er is een wegverbinding van Kamal langs de zuidkust via Kwanjar naar Madoeng. Verder is Kwanjar door een binnenweg verbonden met Tanahmérárah, zoodat de plaats op velerlei wijze aansluiting op den grooten weg van Bangkalan naar Sampang heeft. Te Kwanjar is een belangrijke veepasar; het vee wordt uitgevoerd naar Soerabaja.

SAPOELOE (Aanv. Dl. III). District van het regentschap Bangkalan, residentie Madoera, gelegen aan de noordkust van het eiland. Het bestaat uit drie onderdistricten met 42 désa's en heeft een bevolking van rond 90.500 zielen. De middelen van bestaan zijn landbouw, veeleel, vischvangst en prauwvaart (uit de havendésa Tadjongboemi). Van Sapoeloe uit begeven zich Madoereesche seizoenemigranten o.m. naar Borneo. De hoofdplaats is gelegen aan den doorgaanden weg langs de noordkust. Er is een vischinzoutingsloods.

MADOERA (Aanv. Dl. II). Deze residentie omvat het eiland Madoera en de eilandengroepen van de Sapoelei- en Kangeanarchipel ten Oosten daarvan. De schrale bodem met een totale oppervlakte van 5.471.40 km² moet een bevolking voeden van 1.962.611 zielen en een veestapel van rond 750.000 beesten. De jaarlijks terugkeerende, als regel sterk geproneerde droge tijd (oost-moesson) dreigt dan ook van tijd tot tijd met een te kort aan voedsel voor mensch en dier. In normale jaren verloopt dit gunstig met uitsluitend plaatselijke voedseltekorten. Europeesche landbouwbedrijven zijn er op Madoera niet. Wel bevindt zich hier het bedrijf der zoutbereiding van de Gouvernementszoutregie, althans zijn de vijf voornaamste zoutlanden (één ligt te Grisee) op Madoera gelegen, alle aan de zuidkust op de meest droge en warme plaatsen. Voorts bevinden zich te Kalianget (zie aldaar) en Krampon (zie aldaar) de beide zoutbriketteeringsfabrieken. Het enige particuliere bedrijf van beteekenis is de N.V. Madoera Stoomtram Mij, die haar werkplaatsen en kantoren heeft te Kamal en een stoomtramlijn exploiteert over de geheele lengte van het eiland, van Kamal tot Kalianget.

Het voornaamste bestaansmiddel naast den landbouw (in de eerste plaats maïs, doch ook cassava en padi) is de veeleel, welke een van oudsher op Madoera bestaand bedrijf is. Het Madoereesche rund gaat in de laatste decennien echter achteruit in waarde; de uitvoer verminderde gestadig. De veeartsenijkundige dienst is reeds jaren bezig met hierin zooveel mogelijk verbetering te brengen. De maïs (djagoeng) is het

voornaamste voedingsmiddel, daarna komt de gapèk (bereide cassave) en ten slotte ook de rijst, welke meest op van regen afhankelijk sawah's wordt geteeld. Er zijn enkele irrigatieterrinen, doch van bescheiden afmetingen. De vischvangst levert eveneens een deel van de volksvoeding. Vele Madoereezen zwermen uit naar den overval, waar zij in de Europeesche landbouwbedrijven goede verdiensten vinden, waarmede zij na afloop van het seizoen, spaarzaam als zij zijn, weder naar hun geboorteland terugkeeren. De crisisjaren hebben in deze werkgelegenheid echter een ernstige gedwongen vermindering gebracht. Als vrachtaarders hebben de Madoereezen steeds een gunstige reputatie gehad.

De residentie is sedert 1 Jan. 1934 administratief verdeeld in drie regentschappen, namelijk Bangkalan, Pamekasan en Soemenep.

WESTKUST VAN ATJÈH Afdeeling van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, bestuurd door een assistent-resident met standplaats Meulaboh. Deze afdeeling omvat de volgende zes onderafdeelingen in volgorde van Noord naar Zuid: Tjalang, Meulaboh, Tapa-Toean, Zuidelijke Atjèhsche Landschappen (Bakongan), Singkel en het eiland Simaloer (Simeuloeë) (Sinabang), voor welker beschrijving naar de desbetreffende artikelen wordt verwezen. De Westkust is het laatst gepacificeerde deel van Atjèh; nog in 1925 en 1926 viel verzet te bestrijden in Bakongan. De factoren, die in belangrijke mate bijdroegen tot rust en orde, waren de aanleg van een weg, die de gewestelijke hoofdplaats Koetaradja verbindt met de geheele Westkust en de vestiging van Europeesche cultuurondernemingen. De z.g. Westkustweg is thans vrijwel gereed (Koetaradja-Bakongan 509 km). Slechts de verbinding Bakongan-Singkel is nog niet tot stand gekomen, doch men is met den aanleg reeds gevorderd tot bij Troemon. Troemon is verbonden met Roendèng (district Simpang Kiri van de onderafdeeling Singkel).

Na de voltooiing van den Troemonweg is Koetaradja verbonden met boven-Singkel langs een autoweg ter lengte van 593 km. Van Roendèng kan men per motorboot de onderafdeelingshoofdplaats Singkel bereiken. Talrijke autobussen onderhouden het verkeer tusschen de onderafdeelingshoofdplaatsen onderling en met Koetaradja. De vele overvaarten vormen, vooral bij zeer hoogen of lagen waterstand, een vrij ernstige verkeersbelemmering; het plan bestaat echter enkele overvaarten door vaste bruggen te vervangen. De verbinding met de Westkust wordt verder onderhouden door de schepen van de K.P.M. (veertiendaagschen dienst), en op ongeregelde tijden door den Gouvernementsstoomer van Koetaradja. Het postvervoer geschiedt, behalve met de genoemde scheepsverbindingen, ook door een autodienst, waarmede daartoe een contract gesloten is. Een andere voor de Westkust van Atjèh en in het bijzonder voor de hoofdplaats Meulaboh belangrijke weg is de z.g. Transversaalweg, die in aanleg is en Meulaboh met Sigli en de Oostkust van Atjèh zal verbinden. Een deel van centraal Atjèh zal door dezen weg uit zijn isoloment worden verlost. De aanleg is in 1934 om bezuinigingsredenen stopgezet; het nog niet gereedgekomen gedeelte is ongeveer 60 km lang en voert door zwaar bergterrein.

De Société Financière des Caoutchoucs de

Bruxelles, die in verschillende onderafdeelingen ter westkust ondernemingen voor oliepalm-, koffie- en rubbercultuur opende, heeft mede bijgedragen tot herstel van rust en orde. Van die ondernemingen liggen in de onderafdeeling Meulaboh: Meureubo (3234 ha), Meureubo-Noord (41.99 ha), Seumantoh (1169.89 ha), Seunagan (3128 ha), Djeuram (2825 ha), Aloer-Bata (2560.44 ha), Tripa (3262.39 ha), Lamië (3433. 1851 ? ha), Seumanjam (3534.687 ha), Babah-rot (1147.45 ha); in de onderafdeeling Tapa-Toean: Babah-rot (525.55 ha); in de onderafdeeling Singkel: Lae Boetar (4410 ha). De gronden zijn door de betrokken zelfbesturen uitgegeven met het recht van erfpacht voor den tijd van 75 jaar. Aan het hoofd van deze ondernemingen staat een inspecteur, die op Meureubo Estate woont. Nabij de onderneming Seunagan heeft de maatschappij een centraal hospitaal opgericht, dat onder leiding staat van een geneesheer-directeur, zoodat de medische verzorging van genoeg al haar personeel en koelies geheel in hare handen is. Een uitzondering maakt de onderneming in de onderafdeeling Singkel, waar de officier van gezondheid, belast met den dienst der volksgezondheid, tevens ondernemingsgeneesheer is. De bouw van een oliefabriek bij de onderneming Seunagan is in voorbereiding en de gronden daarvoor zijn reeds aangevraagd.

Als uitvoerhavens voor de producten, d.z. palmolie, koffie en rubber, komen in aanmerking Meulaboh, Soesoh, en Singkel. De verbinding van deze havens met het achterland laat nu nog wel wat te wenschen over, doch alle pogingen worden aangewend om, voorzoover 's Lands financiën dit toelaten, de eenmaal aangevangen openlegging van de Westkust voort te zetten. Met den bouw van enkele bruggen in den westkustweg zal binnenkort een aanvang worden gemaakt. Behalve de Société Financière koestert ook de R.C.M.A. (Rubber Cultuur Maatschappij Amsterdam) het voornemen om zich in deze afdeeling te vestigen; zij verkreeg reeds optie op enkele perceelen. Talrijke kleine erfpachtsperceelen in handen van Chineezen en Britsch-Indiërs, hoofdzakelijk beplant met rubber, dragen of droegen althans bij tot de werkverruiming in en pacificatie van deze landen. De tewerkstelling van een groot aantal koelies bracht een toenemenden bloei van den voornamelijk in Chinese handen zijnden tusschenhandel met zich mede. Op de onderafdeelingshoofdplaatsen en ook bij enkele militaire bivaks heeft men een z.g. kedéh, d.i. de winkelwijk, waar Chineesche, Atjèhsche, Britsch-Indische en enkele Japansche handelaren zich gevestigd hebben en die voor een belangrijk deel haar ontstaan en moederen of minderen bloei te danken heeft aan de groote troepenmacht, die nog steeds ter Westkust gelegerd is. Een gunstige omstandigheid is het nu, dat wanneer in de toekomst deze factor, door terugtrekking van troepen, zijn invloed in mindere mate zal doen gelden, een vervanger in den vorm van de ondernemingen reeds aanwezig is. Het bevolkingsoffer voor de afdeeling bedraagt naar de telling van 1930 bijna 224000 zielen, w.o. 270 Europeanen.

Een bestuurstelefoonlijn verbindt alle onderafdeelingshoofdplaatsen, militaire bivaks en ondernemingen ter Westkust, terwijl bovendien te Tapa-Toean een telegraafkantoor en op Simaloer een radiostation gevestigd is.

16.27 **SIMALOER** (Aanv. Dl. 111). Het eiland bestaat uit een vrij hoog heuvelland, bedekt met een aan uitstekende houtsoorten rijk oerwoud (rasak, keroeing, lagan), hetwelk in den aan de oostkust gelegen Goenoeng Si Baoc (± 600 m) zijn hoogste verheffing vindt. Het heuvelland gaat naar de kusten over in meestal drassige vlakten; aan de westkust gaan deze in een zeestrand over. Langs de kusten treft men veel koraalbanken aan. Het eiland telt een groot aantal rivieren en riviertjes, die zich diep hebben ingesneden, maar als communicatie-middel van weinig of geen beteekenis zijn, daar de voornaamste waterscheiding in de lengte-as van het eiland ligt en de nederzettingen der bevolking zich vnl langs de kust en aan den benedenloop der rivieren bevinden. Het eiland is arm aan wegen en paden. De eenige weg, die geschikt is voor licht autoverkeer, is de verbinding van Sinabang naar de aan de westkust gelegen kampong Lasikin en vandaar, in noordelijke richting de kustlijn volgend, naar Saloer (± 22 km). De landverbindingen worden verder gevormd door het zeestrand en eenige voetpaden, o.a. van Lakoebang naar Salang. Dwars door het eiland loopen karbouwenpaden van Jaboerfoeloe naar Telok Dalam en van Salang naar Sigoelei. Het eiland schijnt uit zeer jong tertiaire formaties te bestaan, grootendeels koraalkalk en haar verweringsproducten. Aardbevingen worden vrij veelvuldig waargenomen; haar ontstaan hebben zij blijkbaar aan tectonische verschuivingen te danken, daar nergens een spoor van vulcanisme te bekennen valt. Groote verwoestingen richtte een vloedgolf aan, die op 4 Januari 1907 de geheele westkust van het eiland teisterde. De vochtigheid der lucht is uiteraad zeer groot, de temperatuur wordt gematigd door den regenval, welke jaarlijks gemiddeld 3200 m.m. bedraagt en zich kenmerkt door het groote aantal regendagen. Er komt veel malaria, ook tropica, op het eiland voor. Simaloer is bijzonder arm aan zoogdiersoorten, de avifauna is echter zeer rijk.

De bevolking telt 19876 zielen, als volgt over de landschappen verdeeld: Tapah (anders gezegd Teupah, Oelao of Defajan) 10880, Simaloer (Simoloel) 3877, Sigoelei 2878, Leukon 1352, Salang 889. De oorspronkelijke bewoners, de Poelaunezen, hebben zich sterk vermengd met Atjehers, Maleiers en Niassers. Voorzover de tot nu toe beschikbare gegevens een gevolgtrekking veroorlooven, schijnt het eiland oorspronkelijk bevolkt geweest te zijn door een ras, waartoe ook de bewoners der Banjak-eilanden behoorden en dat verwant was aan de bewoners van Nias. De bevolking van Salang en Sigoelei meent zelf van Niassche origine te zijn. Op het eiland worden twee sterk van elkaar afwijkende talen gesproken, n.l. de „Jeng bano“ (d.i. landstaal) in de landschappen Teupah, Simaloer en Leukon, en de „wali banoeah“ (beteekent ook landstaal) in Salang en Sigoelei. Deze talen schijnen tot denzelfden stam behoord te hebben als het Niasch, daarmede vertoonen zij althans de meeste overeenkomst. Een overwegend groot aantal woorden is overgenomen uit het Minangkabausch en Atjehsch. De kennis van deze talen is onder de mannen algemeen verbreid. De bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. De invoering van den Islam dateert niet onwaarschijnlijk van de 18e eeuw. Toen Marsden in 1811 zijn

„History of Sumatra“ schreef, waren de inwoners van Simaloer reeds Moslims.

De bevolking zoowel van Teupah, Simaloer en Leukon als van Sigoelei en Salang, is verdeeld in verschillende genealogische groepen, soekoe's geheeten. Deze soekoe's zijn patriarchaal. De exogamie, het verbod om in de eigen soekoe te huwen, is aan het verdwijnen. Aan het hoofd van iedere soekoe stond een „datoek“, wiens ambt erfelijk was in de patriarchale lijn. De soekoe-hoofden oefenden alleen in de eigen soekoe familiegezag uit; in rade vereenigd waren zij het hoogste gezag in het landschap. Een van hen had echter den voorrang boven de anderen, in zoverre, dat hij als voorzitter van de moefakat (vergadering der soekoe-hoofden) optrad. Dit soekoe-hoofd droeg den erfelijken titel van pamoentjak. Het staatsgezag berustte dus op familiegezag met den pamoentjak als primus inter pares. Naarmate de gemeenschap zich uitbreidde en zich ging verspreiden in verschillende nederzettingen, benoemden de soekoe-hoofden voor hun soekoe, die in zulk een nieuwe nederzetting was vertegenwoordigd, gevolmachtigden, wakils, die denzelfden titel droegen als hun lastgevers. De wakils in rade vereenigd vormden het bestuur in de kampoeng.

De vreemdelingen, Minangkabauers en Atjehers, werden als groep de soekoe dagang genoemd. In Tapah en Simaloer stonden zij onder een eigen hoofd, den datoek dagang. Zij hebben op het eiland steeds een belangrijke rol gespeeld. In den tijd toen de inwoners nog heidenen waren, verkochten zij hen als slaven naar den overwal, terwijl het eiland ook door hen werd gebruikt als een transitio-station voor de van elders, meest van Nias, geroofde slaven. Atjehsche en Maleische teungkoe's brachten er later den Islam. De slavenhandel hield toen op, doch de vreemdelingen bleven hun superioriteitsgevoel tegenover de eenvoudige eilanders behouden. Door hun grootere kennis en slimheid nam de invloed der vreemdelingenhoofden gaandeweg toe; zij wisten den zekere erkenning van de zijde der inheemsche bevolking te verkrijgen, ten koste van de pamoentjaks en datoeks, die niet tegen hen waren opgewassen. Damsté vermeldt in het Kol. Tijdschrift 1917 Juli, blz. 917, dat zij de „sieurcu“, een rijstschatting, opgebracht door de gehuwde eilanders, ontvingen. Nog in 1874 liet men hen de uit 6 artikelen bestaande verklaring teekenen. Ook na 1880, toen Simaloer administratief onder Atjeh werd gebracht, waren het de vreemdelingenhoofden, die door ons bestuur op den voorgrond werden gedrongen en aan wie de hacil (in- en uitvoerrechten) werd uitgeteerd. De landschapshoofden van Tapah en Simaloer zijn vermoedelijk nazaten van Minangkabausche zeeroovers, die daar vroeger huishielden; de hoofden van Sigoelei, Leukon en Salang hebben een gemeenschappelijken voorvader, een Atjehër, afkomstig van Meulaboh. Die hoofden-instelling in de drie laatstgenoemde landschappen zou volgens Bijdr. T. L. en Vlk. v. N. I. Dl. 55, blz. 248 een schepping zijn van den panghoeloe Side te Meulaboh ingevolge opdracht van Atjeh's Sultan. Inderdaad moet te Meulaboh een panghoeloe Side, die zich uitgaf voor hoofd van Poelo Oe, hebben verbleven. Het landschap Sigoelei was oorspronkelijk een volkplanting van Salang.

Van 1881—1899 bemoeide ons bestuur zich niet

daadwerkelijk met Simaloer. Toen in 1899 Tapa Toean een militaire bezetting kreeg onder luitenant H. Colijn, die tevens optrad als wd. civielgezaghebber van Tapa Toean, werd Simaloer bij deze onderafdeeling ingedeeld. De hoofden der vreemdelingen teekenden de korte verklaring en werden erkend en bevestigd als zelfbestuurders. De pamoentjaks behielden hun — zij het aan de landschapshoofden ondergeschikte — waardigheid en titel; zij ontvingen hun aanstelling van het hoofd van gewestelijk bestuur. De zoekhoofden en hun wakils zijn echter verdwenen en vervangen door vanwege de zelfbestuurders aangestelde kampoenghoofden, die alleen territoriale bevoegdheid hebben. Zij worden bijgestaan door wakils.

Het ten koste van millioenen opgezette en op Amerikaansche leest geschoeide moderne hout-exploitatie bedrijf, ontstaan door de in 1917 tot stand gekomen fusie der beide op het eiland werkende bosch-exploitatie maatschappijen (zie Dl. III, blz. 775), is een mislukking geworden. In 1923 werd het bedrijf gestaakt en alle concessies werden teruggegeven.

Een radiostation werd in October 1933 te Sinabang opgericht, daar de zoekabel ouderdomsgebreken begon te vertoonen.

De voornaamste middelen van bestaan der bevolking zijn landbouw en veeteelt, daarnaast vischerij voor eigen consumptie en het inzamelen van boschproducten, vooral rotan. Wat den landbouw betreft, was de klappercultuur tot voor enkele jaren een tijdlang het voornaamste middel van bestaan. De klapper gedijt goed langs de kusten en op de talrijke omliggende eilandjes, vanwaar de copra reeds in de zeventiger jaren naar Penang en Marseille werd uitgevoerd. De uitvoer bedroeg in 1931 2349, in 1932 2576 en in 1933 2214 ton (1000 kg) copra. Eenige der omliggende eilanden (Poelau Pandjang en Si Laoet) zijn in concessie uitgegeven aan Chineezon. De eilanden Lassa en Babi, welke vroeger aan een Europeaan in concessie waren uitgegeven, zijn in 1928 wegens hoogen achterstand in de canonbetaling in beslag genomen en worden thans (1935) van landschapswege verpacht.

De klappercultuur gaf der bevolking een gemakkelijke wijze van guldverdiene, zoodat zij sawahbouw en voedselgewassen-aanplant, waaraan zij van ouds weinig aandacht heeft besteed, ten deele bleef veronachtzamen. Hierin is verandering gekomen na de enorme daling van de copraprijzen. De rijstbouw wordt gedreven op moerassawahs, welke afhankelijk zijn van den regenval. De opbrengst van de sawahs voorziet slechts gedeeltelijk in de jaarlijksche consumptie, daar de Poelaunees onvoldoende zorg aan de rijstvelden besteedt. In 1932 en 1933 werd nog resp. 513 en 346 ton rijst uit Penang en 94 en 202 ton Aljohsche rijst ingevoerd. Hoewel in mindere mate dan de rijst is het sagoemeel, gewonnen uit de roembia, die overal in het wild voorkomt, daarbij nog steeds volksvoedsel.

De veestapel, welke vrijwel uitsluitend uit karbouwen bestaat, is mede in normale tijden een belangrijke bron van inkomsten. Het aantal karbouwen bedraagt ongeveer 9000 stuks; zij worden als slaachtvoe naar Padang uitgevoerd.

De nijverheid is van zeer geringe betekenis; de voortbrengselen staan op lagen trap en dragen geen oorspronkelijk karakter. Daar het verkeer

v.n.l. over zee geschiedt, heeft de bevolking ervaring in het maken van groote, solide zeilprauwen, waarmede de copra wordt vervoerd naar de afscheepaven Sinabang, welke twee maal per maand door K.P.M.-booten zoowel uit de richting Penang als uit Padang wordt aangedaan. De handel in copra en boschproducten is op Penang gericht; hij is v.n.l. in handen van te Sinabang gevestigde Chineezon en Maleiers. De onderafdeelingskas is noodlijdend. De landschapshoofden van Tapa, Simaloer, Sigolei, Leukon en Salang genieten ten laste van die afdeelingskas een salaris. De heerendiensten worden slechts voor een klein gedeelte afgekocht. In September 1933 werd het 30 man sterke veldpolitie-detachment om bezuinigingsredenen vervangen door een brigade infanterie uit Tapa Toean. Te Sinabang is een gewestelijk stoomvaartuig gestationneerd ter beschikking van den onderafdeelingschef.

Een nadere beschrijving van land en volk verschaft Aflevering XX van de „Mededeelingen van het Bureau voor de bestuurszaken der Buitengewesten bewerkt door het Encyclopaedisch Bureau" (Visser & Co. Weltevreden 1920), waarin een uitgebreide literatuurlijst van over Simaloer verschenen publicatie's is opgenomen.

KEI- (t. r. **KAI-**) of **EWAB-EILANDEN.** (Aanv. Dl. II). Landbeschrijving. Groot-Kai (Noehoe-Joet of Ewaf) wordt op de nieuwe zoekkaarten ook aangeduid als Hoog-Kei, Klein-Kai (Noehoe Roa) als Laag-Kei.

Op Kei-Doellah liggen beoosten Ngadi en bewesten Ohoitahait twee meertjes.

De omringende oevers zijn in den drogen tijd drassig, in den regentijd stijgt de waterspiegel. De meerbodem is veengrond, geen van beide meren bevatten visch. Op Noehoe-Roa ligt ten Noorden van Ngilgof een meertje met goed helder water, ook dit bevat geen leven. Een goede ankerplaats is op Groot-Kai de baai van Banda-Elat, welke onder alle weersomstandigheden kan worden binnengeloopt.

Bevolking. De bevolking der Kai-eilanden, in 1930 50.022 Inlanders, 23 Europeanen, 281 Chineezon, 293 Vreemde Oosterlingen, totaal 50.665 zielen tellend, bestaat uit Mohammedanen (± 20.000), Heidenen (± 6000) en Christenen (Katholieken ± 13.000 , Protestanten ± 11.000). Het Keiesche volk is samengesteld uit zeer heterogene elementen. De middenstand alleen bestaat uit de autochthonen van het land. Zeer vele adellijken en slaven zijn van elders gekomen. Onder de volkeren, welke de Keies van de eerste plaats onder zijne voorouders noemt, staan, hoe vreemd dit ook moge klinken, de Balineezon vooraan. (Geurtjens Spraakleer, blz. 75 en 76).

Woningen. Onder invloed van missie en zending wordt steeds meer overgegaan tot den bouw van ééngezinswoningen.

Kleeding. Zondagsmorgens gaat ieder Christen ter kerke. De Roomsche-Katholiek in witte kleeding (mannen), saroeng en kabaai (vrouwen), terwijl onder invloed van de Amboneesche Christen-leeraars de Protestantsche bevolking zooveel mogelijk in het zwart ter kerke gaat.

Huwelijk. De bruidsschat wordt voornamelijk betaald in voorwerpen: lilla's, gongs, ivoor.

Het schaakhuwelijk, alhoewel zeldzaam, komt voor.

Godsdienst. Onder invloed der geopenbaarde godsdiensten heeft thans algemeen begraafing der lijken plaats binnen het etmaal, volgend op het oogenblik van verscheiden.

Geschiedenis. De bekeering der heidensche bewoners tot het Christendom is vrijwel voltooid. Het aantal godsdienstscholen bedroeg in 1933 totaal 69, waarvan 33 gesubsidieerd (R.K. Missie 19, Ind. Kerk 14); de Ind. Kerk onderhoudt 21, de Missie 15 ongesubsidieerde scholen. Daarnaast bestaan een gesubsidieerde ambachtsschool, een Inl. hulpziekenhuis en een standaardschool tot opleiding van volks-onderwijzers. Langgoer is de zetel van den Apostolisch Vicaris (bisschop) van Nederlandsch Nieuw Guiné; vanuit deze hoofdstatie wordt het gehele missiewerk bestuurd. Het dagelijksch missiewerk op de Kei-eilanden wordt verricht door 10 missionarissen. Totaal is de standplaats van den hulpprediker der Ind. Kerk, die, bijgestaan door vier Inlandsche leeraren te klas, de dagelijksche leiding geeft aan leeraren, cand. leeraren en onderwijzers.

Onderwijs. De hierboven genoemde godsdienstscholen staan, voorzover gesubsidieerd, onder controle van de inspectie van het Inl. onderwijs. Bovendien zijn te Tocal 2 scholen met Westersch lager onderwijs, ongesubsidieerd; een Gouv. school 2e klasse, benevens op de Tajando eil. een, Banda-Eily een en Langgiarfehr een, totaal drie openbare volksscholen.

Literatuur: I. Annalen en Almanak van O. L. Vrouw v. het H. hart van het Missiehuis te Tilburg, 1904 en volg.; H. Geurtjens, 1) Schetsen uit de Kei-eilanden, 2) De Keiees op reis (1912), 3) Mijn en dijn op Kei (1913); Ed. Cappers, Missie op de Kei-eilanden, 1918; J. v. d. Bergh, Eerste begin v. d. Katholieken godsdienst op Kei 1925.

II. Onze Missie in Oost- en West-Indië: H. Geurtjens, Over animisme op de Kei-eilanden, 1917; J. Kraanen, De Vrouw in de Keieesche maatschappij 1921; Dr. M. Neyens, R. K. Missie in Kei, Tanimbar en Guinea.

III. Het Missiewerk: Hoe de heidensche Keiees zijn God laat oordeelen, J. v. d. Kolk 1923.

IV. Anthropos: H. Geurtjens, Le ceremonial des voyages aux iles Key 1910; H. Geurtjens, De godsdienst der Keieezen, De Beiaard 1921; Ed Cappers: Een veelbelovende Missie 1919; Uit een vreemde wereld 1921; Woordenlijst der Keieesche Taal 1921. Spraakleer der Keieesche Taal 1921. Keieesche Legenden, 1924;

POST-, TELEGRAAF- EN TELEFOONDIENST. (Aanv. Dln. III, V en VI). Het in Dln. III onder den titel „Post- en Telegraafdienst” geplaatste artikel, zooals het onder den titel „Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst” is aangevuld in Dln. V (suppl. afl. blz. 437 e.v.), is, voor zover betreft het beheer, de organisatie en het bedrijf der posterijen opnieuw aangevuld in Dln. VI (suppl. afl. blz. 845 e.v.), terwijl daarin een geheel nieuwe beschrijving van het bedrijf der telegrafie en telefonie is opgenomen. Het bedoelde artikel in Dln. VI is bijgewerkt tot November 1930. Aangezien sedert wederom, zoowel in de organisatie van den dienst als op postaal- en op telegraaf- en telefoongebied vele veranderingen hebben plaats gevonden, zijn

andermmaal wijziging en aanvulling noodig geworden. Deze wijzigingen en aanvullingen zijn verwerkt in de volgende paragrafen.

§ I. ALGEMEEN.

Beheer en organisatie. Met ingang van 1 Januari 1932 werd de Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst aangewezen als Landsbedrijf in den zin van artikel 2 van de Indische Bedrijvenwet (Ind. Stb. 1931 no. 524). Als gevolg hiervan werd de benaming „Gouvernements Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst” gewijzigd in „het Landsbedrijf: de Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst”. Het bedrijf, tot 1 Januari 1934 deel uitmakende van het departement van Gouvernementsbedrijven, ressorteert sinds dien datum onder het departement van Verkeer en Waterstaat.

Bij G.B. van 9 Juni 1933 no. 37 (Ind. Stb. 1933 no. 270) werd een commissie van bijstand voor den Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst ingesteld, welke 18 Sept. d.a.v. werd geïnstalleerd. Deze commissie, bestaande uit een voorzitter en zes leden, aan welke door het hoofd van den dienst een secretaris is toegevoegd, heeft tot taak zoo veel mogelijk medewerking te verleenen bij het samenstellen van ontwerp-begrotingen, werkplannen en jaarverslagen, laatstgenoemde in het bijzonder betreffende de financiële bedrijfsresultaten. Voorts houdt zij zich bezig met aangelegenheden van algemeen aard, welke de goede economische werking van den P.T.T.-dienst kunnen bevorderen en brengt daaromtrent desgevraagd advies uit aan de regeering.

Sedert 1 Juli 1934 is zowel het aantal inspectieafdeelingen als het aantal telegraaf- en telefoon districten, waarin het post-, telegraaf- en telefoon gebied is verdeeld, teruggebracht van 7 op 6. In verband hiermede kwam Semarang als standplaats van een afdelings- en van een districtschef te vervallen.

Onder het Bedrijf der Radiostations op Java (tevoren genaamd Bedrijf der Radiostations op de Bandoesche hoogvlakte) ressorteert thans ook het bureau „Internationale- en interinsulaire telefonie”.

De exploitatie van den Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst omvatte op ultimo December 1934:

587 post- en telegraafkantoren (inclusief bij- en hulpkantoren);
1370 postinrichtingen van eenvoudigen aard (bestelhuizen enz.);
667 telegraafstations;
342 telefoonkantoren (inclusief bijkantoren);
50 radiostations;
35323 km draadlengte telegraafverbindingen (inclusief 2696 km zeekabels);
49664 km draadlengte interlocale telefoonverbindingen en
337159 km draadlengte locale- en districts- telefoonverbindingen.

Personeel. Het aantal ambtenaren, zoowel in vasten als in tijdelijken dienst (met inbegrip van die, vallende onder het Maandlooners- en het Werkliedenreglement 1934), bedroeg op ultimo December 1934 ongeveer 11.000. Het personeel wordt bezoldigd volgens de „Herziene Bezoldigingsregeling Burgerlijke Landsdienaren 1934”, of verkort „H. B. B. L. 1934” (Ind. Stb. 1934 no. 135) en volgens de maandloon- en werkliedenloonegelingen P.T.T., welke gebaseerd zijn op respectievelijk het „Maandloonersreglement 1934” en het

„Werkliedenreglement 1934” (Ind. Stb. 1934 no. 111).

Onderwijs. In verband met de tijdsomstandigheden werd het onderwijs gaandeweg meer en meer beperkt en in 1932 geheel gestaakt. Sedert werd het onderwijs op bescheiden schaal hervat door het in opleiding nemen van personeel voor den rang van monteur en voor dien van commies.

Geldelijke uitkomsten. Zooals hiervoren is gememoreerd werd met ingang van 1 Januari 1932 de Indische Bedrijvenwet op den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst van toepassing verklaard. Hierdoor werd de in 1914 opgezette commerciële boekhouding op een wettelijke basis gesteld. De uitkomsten van het bedrijf ondervonden uiteraard sterk den invloed van de in 1930 ingetreden en sindsdien steeds verder doorwerkende economische crisis. De verkeerscijfers van vrijwel alle dienstonderdeelen bewogen zich sinds 1930 in dalende lijn, hetgeen bij voortdurende gopaard ging met een daling van de ontvangsten. Door ver doorgevoerde bezuiniging op alle uitgaven en door intensieve versobering van het bedrijf werd echter een vermindering van lasten verkregen, welke uiteindelijk de daling van de baten heeft overtroffen en zoo kon, na een viertal jaren van tekorten, het jaar 1934 met een batig saldo worden afgesloten. Over laatstgenoemd jaar bedroeg het overschot van den postdienst rond / 3.703.300, het tekort van den telegraafdienst rond / 1.664.400 en het tekort van den telefoondienst / 1.174.800, tezamen vormende het bovenbedoelde batig saldo ad / 864.100. Op de balans over 1934 komen de vaste activa voor tot een bedrag van rond / 69.527.800, waarvan reeds werd afgeschreven rond / 34.492.400; de magazijnvoorraden komen erop voor tot een bedrag van rond / 5.209.300.

Voor verdere gegevens wordt verwezen naar de jaarverslagen van den P.T.T.-dienst.

§ II. HET BEDRIJF DER POSTERIJEN.

A. Wettelijke bepalingen.

De periodieke vijfjaarlijkse herziening van de bepalingen betreffende den internationalen postdienst had plaats op het te Caïro van 1 Februari 1934 tot en met 20 Maart d.a.v. gehouden Xc congres van de Wereldpostvereniging. De door dit congres vastgestelde nieuwe Internationale Akten (Algemeen Postverdrag en bijbehorende overeenkomsten en reglementen) traden in de plaats van die van Londen 1929 (zie Dl. VI blz. 846). Evenals bij het voorafgaande congres van Londen, was Nederlandsch-Indië ook te Caïro zelfstandig vertegenwoordigd door twee Nederlandsch-Indische postambtenaren en een ambtenaar van het departement van Koloniën.

Onder de belangrijkste onderwerpen, waarover het Congres van Caïro zich had uit te spreken, worden genoemd:

- a. het stemrecht in de Wereldpostvereniging;
- b. toetreding van koloniën tot de Wereldpostvereniging;
- c. de congresstaat;
- d. de transitrechten;
- e. de betaling der saldi;
- f. de luchtpost.

De nieuwe Akten traden op 1 Januari 1935 in werking; zij omvatten:

1e. het Algemeen Postverdrag met slotprotocol en de daarbij behorende bepalingen betref-

fonde het vervoer van de brievenpost langs den luchtweg (Ind. Stb. 1934 no. 652);

2e. de overeenkomst betreffende de brieven en doosjes met aangegeven waarde met slotprotocol (Ind. Stb. 1934 no. 652);

3e. de overeenkomst betreffende de postpakketten met slotprotocol en de daarbij behorende bepalingen betreffende het vervoer van pakketpost langs den luchtweg (Ind. Stb. 1934 no. 652);

4e. de overeenkomst betreffende den postwisseldienst (Ind. Stb. 1934 no. 652);

5e. de overeenkomst betreffende de invoering van gelden op quantantiën en handelspapier (Ind. Stb. 1934 no. 652);

6e. de overeenkomst betreffende het giroverkeer (Ind. Stb. 1934 no. 652).

Aangezien de mogelijkheid niet geheel is uitgesloten, dat in Nederlandsch-Indië een postchèque- en girodienst wordt ingevoerd, voor dat het volgende postcongres wordt gehouden, heeft de Indische delegatie de giroovereenkomst eveneens onderteekend. Deze onderteekening legt evenwel niet de verplichting op om de overeenkomst dadelijk uit te voeren.

Teneinde overeenstemming te behouden tusschen de binnenlandsche en de buitenlandsche bepalingen en voorts een stelselmatiger indeeling en een vereenvoudiging van de voorschriften te verkrijgen, zijn met ingang van 1 Januari 1935 ook de binnenlandsche wettelijke bepalingen betreffende de posterijen geheel herzien. Meer belangrijke uitvoeringsvoorschriften, welke voordien bij Gouvernementsbesluit werden vastgesteld, zullen daarbij — overeenkomstig de bedoeling van de Indische Staatsregeling — bij regeringsverordening worden geregeld. Met ingang van genoemden datum werden afgekondigd:

1e. het Reglement voor de brieven- en pakketpost (Postordonnantie 1935), Ind. Stb. 1934 no. 720, hetwelk in de plaats treedt van het Postreglement 1925 en van het Pakketpostreglement 1925;

2e. Algemeene bepalingen ter uitvoering van de Postordonnantie 1935 (Postverordening 1935) Ind. Stb. 1934 no. 721, welke in de plaats treden van de Uitvoeringsbepalingen van het Postreglement 1925 (met uitzondering van de bepalingen, betreffende den vrijdom van port) en van de Uitvoeringsbepalingen van het Pakketpostreglement 1925;

3e. Bepalingen betreffende de verzending per brievenpost van dienststukken (Postbesluit Dienststukken 1935), Ind. Stb. 1934 no. 722;

4e. Algemeene bepalingen betreffende het buitenlandisch postverkeer van Nederlandsch-Indië (Internationaal Postbesluit 1934), Ind. Stb. 1934 no. 754, ter vervanging van het Internationaal Postbesluit 1930;

5e. Algemeene bepalingen ter uitvoering van het Internationaal Postbesluit 1934 (Internationale Postverordening 1934), Ind. Stb. 1934 no. 755.

De luchtpostbepalingen, welke tevoren waren opgenomen in een afzonderlijke verordening (Ind. Stb. 1930 no. 280), zijn thans opgenomen in de Postverordening 1935 en in de Internationale Postverordening 1934.

Zooals uit het voorgaande blijkt (vgl. ook blz. 847 Dl. VI), werden de voorschriften betreffende de brievenpost en die betreffende de pakketpost samengevat, terwijl de uitvoeringsbepalingen

werden vastgelegd in een gezamenlijke verordening.

De bepalingen betreffende den portvrijdom, welke voorkwamen in hoofdstuk III van de Uitvoeringsbepalingen van het Postreglement 1925 (artt. 28 t/m 42), werden opgenomen in een afzonderlijk Gouvernementsbesluit. Het lag nl. voor de hand om de voorschriften inzake den portvrijdom, die in hoofdzaak den internen Gouvernementsdienst betreffen, bij Gouvernementsbesluit te blijven vaststellen.

De voornaamste per 1 Januari 1935 in het internationaal en in het binnenlandsch postverkeer aangebrachte wijzigingen komen in het kort neer op het volgende:

1e. in de porten en rechten werden enkele wijzigingen van ondergeschikt belang aangebracht (zie hierna onder tarieven);

2e. de toegelaten maxima voor afmetingen en inhoudsmaat werden z.v.m. voor alle categorieën van stukken gelijkgemaakt;

3e. in het verkeer met de hulppostkantoren gelden dezelfde maxima voor de bedragen van aangegeven waarde, verrekening en postwissels, als voor de post- en bijpostkantoren;

4e. de voorschriften omtrent het posterediet werden afgeschaft; nieuwe credieten zullen niet meer worden verleend;

5e. de internationale transitrechten werden verlaagd;

6e. de prijs der internationale antwoordcoupons werd verlaagd van 20 tot 17½ cent;

7e. ingevoerd werd de mogelijkheid van verzending van ongefrankeerde postpakketten.

Door het congres te Caïro werden geen voorstellen aangenomen, welke aan het publiek of

aan de postadministraties nieuwe lasten zouden opleggen of voor de administraties gepaard zouden gaan met een aanzienlijke derving van inkomsten, zoodat de belangrijkste tarieven en rechten zoowel in het internationaal als in het binnenlandsch verkeer ongewijzigd bleven.

B. Brievenpost.

Portvrijdom. In verband met de aanwijzing van den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst tot Landsbedrijf was het noodzakelijk regelingen te treffen ten einde uit de begrooting een zoo nauwkeurig mogelijk overzicht te verkrijgen van de te verwachten resultaten van den dienst en van de inwerking dier resultaten op het algemeen financieel bestel. Daartoe werd bij Ind. Stb. 1932 no. 132 bepaald, dat voor den krachtens artikel 25 van het Postreglement 1925 (sedert 1 Januari 1935, artikel 5 van de Postordonnantie 1935) verleenden portvrijdom aan den P.T.T.-dienst een vergoeding zal worden toegekend ten laste van de VIIIe begrotingsafdeeling (sedert 1 Januari 1934 de VIIe begrotingsafdeeling, departement van Verkeer en Waterstaat). Die vergoeding wordt jaarlijks, in overleg met het departementshoofd, door den Postdienst berekend op basis van de voor particulieren geldende tarieven en van statistische opnamen van de verzonden portvrije stukken.

Omvang van het verkeer. De invloed van de economische inzinking, welke zich sedert 1930 in de verkeercijfers afteekende en zich geleidelijk in sterker mate deed gevoelen, blijkt uit onderstaand overzicht van de aantallen stukken, welke in de jaren 1930/1934 door de postdiensten werden vervoerd, resp. verhandeld.

Dienstonderdeel	1930	1931	1932	1933	1934
	In duizendtallen				
Gewone brieven	38.718	35.446	34.060	29.798	29.201
Briefkaarten	11.923	10.922	11.954	12.097	12.259
Drukwerken	48.472	50.274	49.912	43.175	43.348
Nieuwsbladen					
Documenten	406	383	389	388	346
Monsters	525	516	638	623	720
Pakjes	—	19	57	36	47
Braille geschriften	—	1	—	1	—
Expresse stukken	85	81	72	59	52
Aangeteekende stukken	3.392	3.053	2.694	2.355	2.051
Gewone portvrije stukken	11.979	12.451	12.943	11.303	11.258
Geadviseerde portvrije stukken	2.059	2.029	1.936	1.857	1.762
Totaal brievenpost	117.559	115.175	114.646	101.692	101.044
Postwissels					
a. aantal	4.019	4.020	3.981	3.891	3.810
b. bedrag	167.110	142.105	120.473	104.458	97.849
Postquittantiën *)	614	598	546	509	515
Postpakketten	1.079	958	821	683	568

*) Aantal ter invordering ontvangen.

Voor nadere beschouwingen over deze cijfers en over de maatregelen, welke werden genomen om de, uit den teruggang van het verkeer voortvloeiende daling van de baten op te vangen, wordt verwezen naar de jaarverslagen van den P.T.T.-dienst over genoemde jaren.

Tarieven. Aan den van meerdere zijden go-

uiten wensch om tot verlaging van de posttarieven over te gaan, kon gedurende de jaren 1931/1935 slechts in zeer beperkte mate worden tegemoetgekomen. Met ingang van 1 October 1931 is het luchtrecht voor de rechtstreeksche verzending per vliegtuig van Nederlandsch-Indië naar Nederland t.a.v. zendingen zwaarder dan

20 gram belangrijk verlaagd (Ind. Stb. 1931 no. 404). Voorts werd het luchtrecht voor de verzending per K.L.M. van briefkaarten voor en via Britsch-Indië, Perzië (Iran), Irak, Egypte en Europa van 30 cent tot 20 cent teruggebracht (Ind. Stb. 1931 no. 404).

Het minimumport voor pakjes werd met ingang van 1 Januari 1932 in het binnenlandsch verkeer en naar Nederland per zeepost van 25 cent tot 12½ cent verlaagd (Ind. Stb. 1931 no. 528), terwijl krachtens Ind. Stb. 1934 no. 143 per 1 April 1934 in hetzelfde verkeer het port voor deze categorie van stukken van 7½ cent per 50 gram werd verlaagd tot 5 cent per 50 gram voor stukken tot 500 gram en daarboven 5 cent per 100 gram. Voor het overige buitenlandsche verkeer volgde op 1 Januari 1935 bij Ind. Stb. 1934 no. 755 nog een verlaging van 10 cent per 50 gram tot 6 cent per 50 gram.

Ter popularisering van het buitenlandsch luchtpostverkeer werd op 25 Juni 1932 tusschen de beide laagste luchtrechten van de brievenpost, nl. dat van 30 cent voor stukken tot en met 5 gram en dat van 75 cent voor stukken van meer dan 5 t/m 20 gram, een tussenrecht van 50 cent ingevoerd voor stukken van meer dan 5 tot en met 10 gram (Ind. Stb. 1932 no. 357).

Voorts werd, uitsluitend in het verkeer met Nederland, met ingang van 1 October 1932 voor drukwerken, documenten, monsters en braillegeschriften, voor welke stukken tevoren hetzelfde luchtrecht als voor brieven verschuldigd was, een verlaagd luchtrecht, nl. 50 cent per 50 gram, ingevoerd (Ind. Stb. 1932 no. 536). De „Internationale Postverordening 1934” verklaarde dit tarief mede van toepassing op de pakjes.

Op 1 April 1934 werd overgegaan tot invoering van een verminderd port voor plaatselijke brieven (5 cent per 20 gram) en tot verlaging van het recht voor expresse-bestelling van 40 tot 25 cent (Ind. Stb. 1934 no. 143).

Ten slotte bracht de nieuwe Postverordening 1935 nog enkele andere verlagingen van ondergeschikt belang, t.w.:

1o. vermindering van het minimum port voor ongefrankeerde en ontoereikend gefrankeerde stukken van 5 cent tot 2½ cent;

2o. verlaging van het recht voor duplicaten en voor verlenging van den geldigheidsduur van postwissels van 30 cent tot 25 cent;

3o. vaststelling van het recht voor ambtshalve aantekening van gewone stukken, inhoudende geldswaarden of kostbaarheden, op tweemaal in plaats van driemaal het aanteekenrecht;

4o. vermindering in enkele gevallen van de pakketpost-tarieven in de Buitengewesten;

5o. vermindering van het port voor braillegeschriften in het buitenlandsch mailverkeer;

6o. verlaging van het strafport voor onvoldoend gefrankeerde aangetoekende stukken uit het buitenland;

7o. verlaging van de rechten voor berichten van ontvangst en van betaling in het buitenlandsch verkeer.

Ken in 1934 ingesteld onderzoek wees uit, dat de resultaten van de verlaging van het stadspost niet bemoedigend waren. Nadat een statistiek in het midden van dat jaar een toeneming van 16% van het aantal in stadsverkeer verzonden brieven had aan getoond, bleek bij een hernieuwd onderzoek in het laatst van November en begin De-

cember deze toeneming nog slechts 13% te belooopen.

Hoewel naast bovenomschreven tariefsverlagingen gedurende de jaren 1931/1935 geen noemenswaardige verhoogingen van porten en rechten hebben plaats gehad (slechts de rechten voor expressebestelling in het buitenlandsch verkeer ondergingen op 1 Januari 1935 een geringe verhoging), dient niettemin nog te worden gewezen op de invoering op 1 Januari 1935 van enkele nieuwe rechten, t.w.:

1e. een bewaarloon van maximaal f 2.50 voor postpakketten;

2e. een recht van maximaal f 0.25 voor de afgifte van identiteitsbewijzen;

3e. een recht van 5 cent voor ongefrankeerd verzenden van postpakketten.

Nieuwe diensten en opvoering van de ontvangsten. Teneinde het verkeer waar mogelijk te stimuleeren, zijn te Batavia, Semarang en Soerabaja speciale postambtenaren aangewezen voor het voeren van propaganda ten behoeve van den dienst en het geven van meer bekendheid aan de mogelijkheden en faciliteiten, welke het bedrijf biedt.

Op 1 Juli 1932 trad een regeling in werking, waarbij het bij vooruitbetaling verschuldigde port van antwoordstukken, onder bepaalde voorwaarden en tegen betaling van een recht van 2 cent per stuk, in het binnenlandsch verkeer voor rekening van de oorspronkelijke afzenders kon worden gelaten (Ind. Stb. 1932 no's. 319 en 320). Op 1 September 1933 is deze dienst ook opengesteld in het verkeer met Nederland.

Met ingang van 15 Maart 1933 werd de mogelijkheid geopend om in het binnenlandsch verkeer ongeadresseerde drukwerken en monsters door den postdienst te doen verspreiden bij die adressen, die met dezelfde bestelling als waarin die ongeadresseerde stukken worden opgenomen, ook nog andere poststukken ontvangen (Ind. Stb. 1933 no. 102), welke regeling spoedig daarna ook met huis-aan-huis bestelling werd uitgebreid. Deze wijze van verzending bleek in een behoefte te voorzien; er werd een ruim gebruik van gemaakt, zonder dat de verzending van binnenlandsche geadresseerde drukwerken daardoor ongunstig werd beïnvloed. In de cijfers betreffende de aantallen in 1933 en 1934 verzonden drukwerken (zie vorenstaande tabel) komt dit duidelijk tot uiting. De sterke daling gedurende de voorafgaande jaren blijkt hier niet alleen tot staan te zijn gebracht, doch zelfs is daarvoor een duidelijke stijging in de plaats getreden. Aan de wenschen van den handel om ook verspreiding onder bepaalde bevolkingsgroepen (Europeanen, Chinezen of Inheemsche en overige bevolkingsgroepen afzonderlijk) mogelijk te maken, is eveneens tegemoet gekomen.

Voor de gevallen, dat de afzenders van drukwerken of monsters ten opzichte van de voor die stukken te verrichten handelingen zoodanige schikkingen, volgens door het Hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst te geven voorschriften, kunnen treffen, dat de werkzaamheden, welke die stukken bij den postdienst moeten ondergaan, worden verminderd, is het Hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst, ingevolge Ind. Stb. 1933, no. 102, bevoegd te bepalen, dat het port dier stukken zoo veel lager wordt gesteld als met de vermindering

van de werkzaamheden is overeen te brengen, met dien verstande, dat de verlaging nooit meer dan 50% van het normale port kan bedragen. Gebruik makende van deze bevoegdheid, wordt door den postdienst op de porten voor ongeadresseerd te verspreiden drukwerken en monsters een korting toegestaan, varierende van 20 tot 50%, afhankelijk van het aantal terpostbezorgde exemplaren.

Naast vorenbedoelde diensten, welke in hoofdzaak een stimulatie van het verkeer beoogen, werden de postloketten nog voor tal van andere handelingen opengesteld, zooals voor het debiet van tabaksaccijnzegels (banderolles) en toeslagzegels, waarvoor de daarvoor in aanmerking komende kantoren in November 1932 werden opengesteld (Ind. Stb. 1932 no's. 517 en 560), voorts voor het debiet van loonlijsten en loonzegels, waartoe bij de invoering van de loonbelasting op 1 Januari 1935 alle post-, bij- en hulp-postkantoren, alsmede de meeste fungerende hulp-postkantoren en bestelhuizen werden aangewezen (Ind. Stb. 1934 no. 641) en voor de inning van de aan de Nederlandsch-Indische Radio Omroep Maatschappij (N.I.R.O.M.) verschuldigde omroepbijdragen en — desgewenscht — van de abonnementsgelden op de Nirom-bode.

In 1934 werd op enkele post- en telegraafkantoren een proef genomen met de invordering van belastinggelden, de uitbetaling van pensioenen, het debiet van slachtbriefjes en alle verdere werkzaamheden, welke tevoren door hulpperceptiekassen werden verricht. Deze proeven hadden een zoo gunstig verloop, dat het aantal postinrichtingen, welke de werkzaamheden der hulpperceptiekassen overnemen, geleidelijk wordt uitgebreid. Ook een proef met de inning van schoolquantantiën voor verschillende onderwijsinrichtingen had al dadelijk een goed resultaat. Verder werden alle post- en bijpostkantoren aangewezen voor de discontoeering van vendu-accepten voor rekening van de Postspaarbank.

Behalve door deze nieuwe diensten en werkzaamheden, welke het postbedrijf op zich nam, werden ook andere middelen aangegrepen om de sterke daling in de ontvangsten, welke door de aanhoudende verslechtering van den economischen toestand werd veroorzaakt, op te vangen. Hiervoor kwam wel in de eerste plaats in aanmerking het bedingen van een redelijke vergoeding voor de diensten, welke ten behoeve van andere administraties of departementen worden gepresteerd. Daarbij viel het oog o.m. op de zeer uiteenlopende aantallen drukwerken, welke uit Nederland ontvangen, en naar Nederland verzonden worden. Tusschen de landen van afzending en van bestemming n.l. heeft normaliter geen verrekening plaats van de voor de brievenpost geheven porten. Bij gelijk of ongeveer gelijk verkeer geeft deze regeling geen aanleiding tot onbillijkheden. Het aantal drukwerken, dat uit Nederland ontvangen wordt, is echter voortdurend zeer veel grooter dan in omgekeerde richting, zoodat in Ned.-Indië voor de behandeling en bestelling van die stukken veel onbetaald werk ten behoeve van de Nederlandsche postadministratie werd verricht. Dit heeft in 1934 aanleiding gegeven tot overleg met den Nederlandschen dienst, ten einde te geraken tot uitkeering aan den Indischen dienst van een deel van de voor die meerdere drukwerken in Ne-

derland betaalde porten. Bedoeld overleg heeft een gunstig resultaat gehad en te beginnen met 1935 heeft terzake een uitkeering plaats.

Ten slotte is bij Gouv. Bt. bepaald, dat de vaststelling van de door de Postspaarbank te betalen bijdrage in de personeelskosten van den Postdienst, welke bijdrage tien cent per inlage en per terugbetaling bedroeg, met ingang van 1 Januari 1933 zal geschieden op basis van de kostprijzen der door dien dienst voor de Postspaarbank verrichte werkzaamheden. E.e.a. had ten gevolge, dat de bijdragen van de Postspaarbank sedert twee- à driemaal zooveel bedragen als voordien.

Bij Ind. Stb. 1932 no. 620 is de mogelijkheid geopend om de vergoeding, welke den postdienst toekomt voor den aan de Postspaarbank verleenden portvrijdom, welke vergoeding was vastgesteld op tien cent per inlegger en per jaar (artikel 18 van Ind. Stb. 1917 no. 672), vanaf 1 Januari 1933 in juiste verhouding te brengen tot den omvang van de terzake bewezen diensten. In verband hiermede worden door de Postspaarbank sedert 1933 de uitgaande stukken gefrankeerd, terwijl voor de daarvoor in aanmerking komende ontvangen portvrije stukken — voornamelijk brieven van de inleggers — een vergoeding, gebaseerd op de gewone tarieven wordt betaald.

Postwaarden. Met ingang van 1 Mei 1932 werden de hierna vermelde postwaarden buiten omloop gesteld:

- a. frankeerzegels van 2½ cent (groen cijfer geplaatst in een ongekleurde ellips);
- b. frankeerzegels van 4 cent (blauw, idem);
- c. frankeerzegels van 5 cent (rood, idem);
- d. frankeerzegels van 5 cent (groen, idem);
- e. frankeerzegels van 10 cent (rood, beeltenis der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaan met stoomschip);
- f. frankeerzegels van 12½ cent (blauw, beeltenis der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaan met stoomschip);
- g. frankeerzegels van 20 cent (groen, beeltenis der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaan met stoomschip);
- h. frankeerzegels van 32½ cent, opdruk in blauw op 50 cent (groen, beeltenis der Koningin naar links met palmlandschap);
- i. frankeerzegels van 60 cent, opdruk in blauw op 1 gulden (bruin, beeltenis der Koningin naar links met palmlandschap);
- j. briefomslagen van 12½ cent (blauw, beeltenis der Koningin naar rechts in medaillon met kroon, gevat in twee vierkanten);
- k. enkele briefkaarten van 7½ cent (bruin, cijfer geplaatst in een ongekleurde ellips);
- l. dubbele briefkaarten van 7½ cent, idem;
- m. enkele briefkaarten van 5 cent met opdruk in groen „7½ cent“;
- n. dubbele briefkaarten van 5 cent, idem;
- o. verhuiskaarten van 2 cent met opdruk in zwart op 1 cent.

Nieuwe waarden. Ter gelegenheid van de proefpostvlucht met het vliegtuig „Abel Tasman“ naar Australië werd — ter voldoening van het luchtrecht voor met dit toestel vervoerde poststukken — een speciale luchtpostzegel uitgegeven, ontworpen door den leider van de vlucht, kapiteinvlieger M. P. Pattist. De zegels, ter waarde van f 1.—, zijn slechts in omloop geweest van 1 April tot 16 Mei 1931.

Na de uitgifte in 1931 van een serie van drie nieuwe luchtpostzegels ter waarde van 30 cent, 4½ gld. en 7½ gld., respectievelijk uitgevoerd in karmijnrood, licht Pruisisch blauw en mosgroen, naar een ontwerp van den Javaanschen schilder-teekenaar Mas Pirngadie, kwamen in 1932 in de bestaande emissies nog de volgende nieuwe waarden in omloop:

1. frankeerzegels van 20 cent, oranje;
2. briefkaarten van 5 cent met de aanduiding „naam en adres van den afzender“;
3. luchtpostzegels van 30 cent, overdruk in groen op de luchtpostzegels van 40 cent.

Als gevolg van de invoering van een luchtrecht van 50 cent voor stukken van een gewicht van meer dan 5 tot en met 10 gram bij rechtstreeksche luchtpostverzending naar Nederland (zie hiervoor onder tarieven) werd voorts een aantal luchtpostzegels van / 1.50 voorzien van een overdruk in blauw „50 cent“.

In 1933 volgden de overdrukken van de luchtpostzegels van 10, 20 en 30 cent met de waarde-aanduiding „2 cent“ en van de luchtpostzegels van 75 cent en van / 1.50 met „42½ cent“. Deze maatregel hield verband met de omstandigheid, dat sedert 1933 voor de kwijting van het luchtrecht van de per luchtpost te verzenden stukken geen afzonderlijke luchtpostzegels meer worden aangemaakt. De nog aanwezige voorraden luchtpostzegels werden daarom overgedrukt met courante waarden, teneinde deze zegels zoo spoedig mogelijk in het normale verkeer op te ruimen.

Ten behoeve van de frankeering en kwijting van luchtrecht voor luchtpostbrieven van niet meer dan 5 gram per K.L.M. naar Nederland werd in 1933 het aantal bestaande soorten frankeerzegels uitgebreid met een nieuw frankeerzegel, van 42½ cent. Behalve in den vorm van de in het vorige lid bedoelde overdrukken, werd dit zegel slechts vervaardigd in het nieuwe (Kreisler) type (zie hierna).

Uitsluitend met het doel om reclame te maken voor de verzending per luchtpost werden op briefkaarten en op gezegelde briefomslagen speciale stempelafdrukken geplaatst.

Ten gebruike bij bijzondere postvluchten verschenen in 1933 driehoekige frankeerzegels van 30 cent. Deze zegels zijn niet geldig voor de kwijting van port of luchtrecht op stukken, welke met de regelmatige lijnen van de K.L.M. of van de K.N.I.L.M. worden vervoerd. De afstempeling geschiedt telkenmale met een speciaal stempel. Deze zegels werden voor de eerste maal gebruikt voor de vlucht van den „Postjager“ in November 1933 (zie hierna onder luchtpost).

Tor gelegenheid van het 4e eeuwfeest van de geboorte van Prins Willem van Oranje werden van April t/m December 1933 herdenkingspostzegels van 12½ cent uitgegeven, welke de beeltenis van den Zwijger droegen (Ind. Stb. 1933 no. 122).

In 1932 zijn de door den ingenieur bij den Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst A. R. M. Kreisler vervaardigde ontwerpen voor een geheel nieuw type frankeerzegel gereed gekomen. Deze nieuwe serie frankeerzegels is door de firma Joh. Enschede en Zonen te Haarlem aangemaakt in loslatende rotogravure druk van getemperde gevoeligheid. In tegenstelling met de oudere emissies, welke met een witten ondergrond zijn ge-

drukt, vertoonen de nieuwe zegels een gekleurden ondergrond, welke in die mate domineert, dat witte plekken, ontstaan door radeeringen, met het bloote oog kunnen worden onderkend. De waarden en de kleuren, waarin de Kreislerzegels (emissie 1933) werden uitgegeven, zijn in de hiernavolgende tabel van in 1935 gangbare postwaarden opgenomen.

Sedert 1930 zijn regelmatig elk jaar weldadigheidszegels uitgegeven en wel:

in 1930 (Ind. Stb. no. 185) ten bate van de Vereeniging „Jeugdzorg“ te Buitenzorg. Vier waarden, nl. 2, 5, 12½, en 15 cent, met een verkoopprijs van respectievelijk 3, 7½, 15 en 20 cent. De zegels waren verkrijgbaar van 1 December 1930 tot en met 31 Januari 1931; datum van buitenomloopstelling 30 September 1931;

in 1931 (Ind. Stb. no. 313), ten bate van de „Witte Kruiskolonie“ te Salatiga; soorten en waarden als boven; termijn van verkrijgbaarstelling 1 December 1931 tot 1 Januari 1932; datum van buitenomloopstelling 30 September 1932;

in 1932 (Ind. Stb. no. 238), ten bate van het Leger des Heils; soorten en waarden als boven; termijn van verkrijgbaarstelling 1 December 1932 tot 10 Januari 1933; datum van buitenomloopstelling 30 September 1933;

in 1933 (Ind. Stb. no. 298), ten bate van het Crisiswerk der Amsterdamsche Maatschappij voor Jonge Mannen (A. M. v. J.); soorten en waarden als boven; termijn van verkrijgbaarstelling 1 December 1933 tot 10 Januari 1934; datum van buitenomloopstelling 30 September 1934;

in 1934 (Ind. Stb. no. 383), ten bate van de Stichting Centrale Vereeniging tot Bestrijding der Tuberculose in Nederlandsch-Indië. In afwijking van de voorafgaande jaren werden deze zegels slechts in één waarde uitgegeven, nl. 12½ cent, met een verkoopwaarde van 15 cent; zij droegen de beeltenis van wijlen H. M. Koningin Emma, als herinnering aan hetgeen door Haar in het belang van de tuberculosebestrijding is verricht; termijn van verkrijgbaarstelling 15 September t/m 24 October 1934; datum van buitenomloopstelling 31 Maart 1935;

in 1935 (Ind. Stb. 1934 no. 383), ten bate van het „Indisch Comité van den Christelijk Militairen Bond voor Oost- en West-Indië; vier waarden, nl. 2, 5, 12½ en 15 cent, met een verkoopprijs van respectievelijk 3, 7½, 15 en 20 cent; termijn van verkrijgbaarstelling 1 April tot 10 Mei 1935; datum van buitenomloopstelling 31 October 1935.

In 1935 waren de ondervolgende Nederlandsch-Indische postwaarden in gebruik:

1c. Frankeerzegels.

a. Emissie 1912. Cijfertype, waardecijfer geplaatst in ongekleurde ellips.

1 cent (olijfgroen), 2 cent (bruin), 2 cent (grijs), 2½ cent (rood), 3 cent (bruin goel), 3 cent (groen), 4 cent (groen), 4 cent (geel), 5 cent (blauw), 7½ cent (bruin), 10 cent (paars).

b. Emissie 1913. Buste der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaan met stoomschip.

12½ cent (rood), 15 cent (blauw), 20 cent (blauw), 20 cent (oranje), 25 cent (paars), 30 cent (zwart grijs), 32½ cent (paars met oranje cijfer-teeken), 35 cent (bruin), 40 cent (groen).

c. Emissie 1913. Buste der Koningin naar links met palmlandschap.

50 cent (groen), 60 cent (blauw), 80 cent (oranje rood), 100 cent (bruin), 175 cent (violet), 250 cent (karmijn rood).

d. Emissie 1928. Luchtpostzegels (thans als gewone frankeerzegels in gebruik).

10 cent (lila), 20 cent (olijfbruin), 40 cent (karmijnrood), 75 cent (groen), 150 cent (oranje).

e. Emissie 1931. Luchtpostzegels (thans als gewone frankeerzegels in gebruik).

30 cent (donkerlila), 450 cent (blauw), 750 cent (groen).

f. Emissie 1933. Indisch landschap met ploegende karbouwen.

1 cent (grijs), 2 cent (donker magenta), 2½ cent (geel sepia), 3 cent (lichtgroen), 4 cent (donker sepia), 5 cent (blauw), 7½ cent (paars), 10 cent (rood).

g. Emissie 1933. Beeltenis der Koningin naar links met rechts berglandschap met spoorbrug en links boeg van een schip.

12½ cent (helder oranje), 15 cent (blauw), 20 cent (donker magenta), 25 cent (blauw groen), 30 cent (grijs), 32½ cent (geel sepia), 35 cent (paars), 40 cent (licht groen), 42½ cent (geel), 50 cent (grijs), 60 cent (blauw), 80 cent (rood), 100 cent (paars), 175 cent (licht groen), 250 cent (donker magenta).

h. Overdrukken.

2 cent in zwart op vroegere luchtpostzegels van 10 (lila), 20 (olijfbruin) en 30 (donkerlila) cent; 12½ cent in rood op 20 cent (blauw), 30 cent in zwart en in groen op 40 cent (karmijnrood, vroeger luchtpostzegel), 42½ in zwart op vroegere luchtpostzegels van 75 (groen) en 150 (oranje) cent; 50 cent in blauw op 150 cent (oranje, vroeger luchtpostzegel).

i. Bijzondere zegels.

12½ cent herdenkingszegel (oranje), emissie 1933, beeltenis van Prins Willem van Oranje; 30 cent driehoekig zegel (blauw), emissie 1933, uitsluitend voor daarvoor bepaaldelijk aangewezen bijzondere postvluchten.

2e. Briefomslagen.

12½ cent (rood), emissie 1916, beeltenis der Koningin naar rechts in medaillon met Kroon, gevat in vierkanten; 12½ cent overdruk in zwart op briefomslagen van 20 cent (groen en blauw) emissie 1916, beeltenis der Koningin naar rechts in medaillon met Kroon, gevat in vierkanten; 12½ cent (helderoranje) emissie 1933, beeltenis der Koningin naar links, met rechts berglandschap met spoorbrug en links boeg van een schip.

3e. Briefkaarten.

5 cent (blauw) enkele, emissie 1913, cijfertype, waardecijfer geplaatst in een ongekleurde ellips;

5 cent (rood) enkele en dubbele, overdruk in zwart op 12½ cent, emissie 1922, buste der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaanaan met stoomschip; 5 cent (bruin) enkele en dubbele, overdruk in oranje rood op 7½ cent, emissie 1913, cijfertype;

5 cent (blauw) enkele en dubbele, emissie 1933, Indisch landschap met ploegende karbouwen;

10 cent (rood) enkele en dubbele, emissie 1913, cijfertype, waardecijfer geplaatst in een ongekleurde ellips; 10 cent (rood), dubbele, emissie 1933, Indisch landschap met ploegende karbouwen.

4e. Verhuiskaarten.

2 cent (grijs) emissie 1913, cijfertype, waardecijfer geplaatst in een ongekleurde ellips; 2 cent (donker magenta) emissie 1933, Indisch landschap met ploegende karbouwen.

5e. Postbladen.

12½ cent (rood) emissie 1922, buste der Koningin naar rechts met als achtergrond een oceaanaan met stoomschip.

6e. Portzegels.

Emissie 1913 alle waarden in rood alsmede rood waardecijfer met het woord „cent” van 2½, 5, 7½, 10, 12½, 15, 20, 25, 30, 37½, 40, 50 en 75 cent.

De bij Gouv.Bt. van 24 Juni 1929 no. 27 (Bijblad 12007) ingestelde „Postwaardencommissie” (zie Dl. VI blz. 327 of suppl. afl. blz. 851) bracht in 1931 haar eindverslag uit. Geadviseerd werd de aanmaak van postwaarden, welke in Nederland geschiedt, naar het Reproductiebedrijf van den Topografischen Dienst te Batavia over te brengen. Met het oog op de aan dezen maatregel verbonden directe kosten besliste de regering echter dat de bestaande toestand voorschands ongewijzigd zou worden gelaten.

Vervoer. De op het traject Bandoeng-Soerabaja v.v. rijdende spoorwegpostkantoren werden op 1 Mei 1932 opgeheven. Sedert de instelling van de eendaagsche treinverbinding tussehen Batavia en Soerabaja had het instituut van de spoorwegpostkantoren veel van zijn beteekenis verloren, zoodat handhaving niet gewettigd was.

In Augustus 1934 werd een boottrein van Tandjoengpriok naar Bandoeng ingesteld, in aansluiting op de aankomende passagiersmailschepen van de Stoomvaart Maatschappij „Nederland” en van den „Rotterdamschen Lloyd”. Deze trein werd mede benut voor het vervoer van de Hollandse mail.

Luchtpost. A. Binnenland. Begin 1935 had de K.N.I.L.M. de volgende lijnen in exploitatie;

1e. Batavia—Bandoeng v.v. (alle werkdagen);

2e. Batavia—Semarang—Soerabaja v.v. (alle werkdagen);

3e. Batavia—Palembang—Singapore v.v. (wekelijks);

4e. Batavia—Palembang—Pakanbaroe—Medan v.v. (wekelijks).

Een wekelijksche verbinding Medan—Alor Star, welke op 4 Mei 1933 was geopend in verband met het verleggen van de K.L.M.-route naar Singapore, werd in November 1934 opgeheven, omdat de K.L.M. er toe overging Medan wederom in de Nederland-Indië lijn op te nemen.

Het traject Batavia—Bandoeng v.v. werd van 1 Mei t/m 31 October 1934 in stede van tweemaal, driemaal per dag gevolgen. Wel had in 1935 weder uitbreiding van dezen dienst tot een driemaaldaagsche plaats, doch de verzending van luchtpost bleef daarbij op tweemaal per dag in beide richtingen gehandhaafd.

Op 4 Mei 1935 vertrok van Batavia het eerste vliegtuig van een bij wijze van proef door de K.N.I.L.M. geopende nieuwe wekelijksche verbinding Soerabaja—Bali—Makassar v.v.

Een overzicht van den omvang van den binnenlandschen luchtpostdienst per K.N.I.L.M. en per K.L.M. over de jaren 1932 t/m 1934 volgt hieronder.

	1932	1933	1934
Stukken (behalve briefkaarten)	501.120	510.219	523.435
Briefkaarten	23.430	27.999	27.692
Totaal	524.550	538.218	551.127
Postwissels	7.620	11.583	14.602
Postpakketten	371	646	621

In kilogrammen bedroeg de vervoerde hoeveelheid post over de binnenlandse K.N.I.L.M.-lijnen.:

1932	17.975 kg
1933	19.786 „
1934	22.534 „

De groote regelmaat van den dienst op alle lijnen droeg er niet weinig toe bij de luchttroute bij handel en publiek ingang te doen vinden voor het verzenden van correspondentie. De blijvende en zelfs nog toenemende druk der tijdsomstandigheden heeft dan ook een verder uitgroeien van luchtvaart en luchtpost niet gestuit.

Slechts de resultaten van de wekelijksche lijn Singapore—Medan v.v. bleven beneden de verwachting, waardoor deze verbinding, die in Augustus 1931 begonnen was, op 1 Februari 1932 moest worden opgeheven.

Enkele plaatsen werden in den loop van het jaar 1933 facultatief in het luchtpostverkeer opgenomen, nl. Tjepoe in Augustus en Djambi in November.

Het in 1929 met de K.N.I.L.M. door de Nederlandsch-Indische Posterijen gesloten postvervoerscontract, hetwelk was gebaseerd op de in 1933 aflopende overeenkomst tusschen de Nederlandsch-Indische regering en genoemde maatschappij betreffende het tot stand brengen en onderhouden van luchtverkeersdiensten in Nederland-Indië, werd in 1933 vernieuwd en aangepast aan de nieuwe subsidieovereenkomst, welke door de regering met de K.N.I.L.M. voor de jaren 1934 tot en met 1936 werd gesloten. De grondslagen voor het vervoer van brieven- en pakketpost per K.N.I.L.M. zijn in deze nieuwe postvervoersovereenkomst dezelfde als in de oude overeenkomst.

In den loop van 1932 werd aan het binnenlandsch luchtpostvervoer in Ned.-Indië een uitbreiding gegeven, door het openstellen van de mogelijkheid tot verzending van luchtpostpakketten. De gelegenheid tot verzending van gewone postpakketten, alsmede van verrekenpakketten en pakketten met aangegeven waarde per vliegtuig in het binnenlandsch verkeer zoomede van en naar Singapore werd opengesteld op 1 Juli 1932. Hierdoor werd het tevens mogelijk postpakketten per vliegtuig te verzenden in aansluiting op de van Tandjoengpriok en van Medan vertrekkende thuisvarende mailboten, terwijl in omgekeerde richting postpakketten, aangebracht met de uitvarende Nederlandsche mailstoomers, van Medan uit per vliegtuig konden worden doorgezonden (Ind. Stb. 1932 no. 232).

Nog in hetzelfde jaar (October) werd de luchtpostpakketdienst uitgebreid tot de luchttroute Nederland-Indië v.v. (zie onder buitenland).

De ten aanzien van de kwijting van het voor luchtpostzendingen verschuldigde port en recht bestaande bepalingen werden mede in 1932 herzien. De aanvankelijk bestaande verplichting,

dat het luchtrecht alleen door middel van luchtpostzegels mocht worden gekweten, was in 1931 reeds vervallen, doordat met ingang van 1 April van dat jaar de regeling van kracht werd, dat het luchtrecht ook door middel van gewone frankerzegels kon worden voldaan. Voor de voldoening van het gewone port bleef het gebruik van gewone frankerzegels verplicht. In Augustus 1932 werd bepaald, dat de per luchtpost te verzenden stukken, waarop het totaal verschuldigde port en recht, hetzij geheel in luchtpostzegels of in gewone frankerzegels, hetzij gedeeltelijk in luchtpostzegels en gedeeltelijk in gewone frankerzegels is gekweten, als voldoende gefrankeerd moesten worden beschouwd. In 1933 volgde de beslissing dat luchtpostzegels, behalve voor de kwijting van luchtrecht, ook mogen worden gebruikt voor de voldoening van alle andere bij vooruitbetaling verschuldigde porten en rechten, waardoor de splitsing van de frankerzegels in gewone- en luchtpostzegels werd opgeheven (Ind. Stb. 1933 no. 346).

B. Buitenland. De grondslag voor den luchtdienst Nederland-Indië v.v. bleef het postvervoer. Ingevolge het contract tusschen de Posterijen en de K.L.M. neemt laatstgenoemde aan elke week maximum 500 kg mail in beide richtingen te vervoeren, waarbij de Posterijen zich verplichten voor het transport van 500 kg te betalen, ongeacht of dit quantum wordt aangevoerd of niet. Het gemiddeld gewicht aan luchtpost per vlucht blijft echter nog tamelijk ver hier beneden. De dienst wordt grotendeels gefinancierd door de Posterijen in Nederland. De Indische Posterijen staan het geheele luchtrecht aan Nederland af en verleenlen bovendien een vaste bijdrage, thans nog /200.000 per jaar bedragende.

In October 1931 werd de veertiendaagsche dienst Nederland-Indië v.v. omgezet in een weekdienst, hetgeen op het postvervoer een sterk stimulerende werking heeft gehad.

Een overzicht van den omvang van het buitenlandsch luchtpostverkeer van Nederlandsch-Indië per K.L.M. en per K.N.I.L.M. over de jaren 1932 t/m 1934 volgt op de volgende bladzijde.

Terwijl de hoeveelheid post op de route Amsterdam—Batavia v.v. tusschen de eindpunten een voortdurende stijging te zien gaf, nam ook de mail op de tusschengelegen trajecten voortdurend toe. Reeds in 1932 verzonden Duitschland en Malaka geregeld belangrijke hoeveelheden briefpost met de K.L.M.-vliegtuigen, terwijl ook Italië, Griekenland, Turkijë, Hongarije, Egypte, Syrië, Iran, Siam en Britsch-Indië deze verzendingsgelegenheid benutten.

Vanuit Indië werden verzonden:

in 1932 11.838 kg of gemiddeld bruto 223½ kg per vlucht;

in 1933 13.452 kg of gemiddeld bruto 260 kg per vlucht;

in 1934 15.359 kg of gemiddeld bruto 295 kg per vlucht;

De luchtpakketpostdienst Nederland-Indië kwam in October 1932 tot stand (Ind. Stb. no. 505). Met de Nederlandsche postadministratie werd overeengekomen, om in het wederzijdsche verkeer met den K.L.M.-dienst Amsterdam—Batavia v.v. luchtpostpakketten toe te laten, waarvoor een tarief werd vastgesteld van /1.50 per 100 gram, met een minimum van /15, verhoogd met de eindtaksen voor landmailpakketten

	Straits-Settlements			Europa en Amerika		
Voor het buitenland bestemd.						
	1932	1933	1934	1932	1933	1934
Stukken (behalve briefkaarten)	20.692	24.346	32.169	914.771	1.063.825	1.085.116
Briefkaarten.	82	292	319	27.306	50.958	32.778
Totaal	21.044	24.638	32.488	942.077	1.114.783	1.117.894
Postwissels.	43	—	39	22.587	30.082	31.140
Postpakketten.	4	8	15	21	92	146
Uit het buitenland ontvangen.						
Stukken (behalve briefkaarten).	24.000	26.028	33.856	868.894	891.018	938.953
Briefkaarten	120	324	1.007	16.198	19.863	16.939
Totaal	24.120	26.352	34.863	885.092	910.881	955.892
Postwissels.	—	54	22	4.327	5 087	5.671
Postpakketten.	11	29	10	32	114	202

en eventueel de vergoeding voor het vervoer over de Nederlandsch-Indische luchtlijnen. Den 1sten September 1933 werd dit tarief belangrijk verlaagd, als gevolg van de verlaging van de vrachttarieven, welke de K.L.M. op de Amsterdam—Batavia-lijn invoerde. Tegelijkertijd werd de mogelijkheid opengesteld om behalve naar Nederland, ook luchtpostpakketten per K.L.M. naar verschillende andere landen te verzenden.

Met ingang van 15 Augustus 1933 moest, op verzoek van de Administratie van de Straits-Settlements, in het luchtpostverkeer van en naar Singapore, zowel per K.N.I.L.M. als per K.L.M., worden overgegaan tot opheffing van de tot dien datum bestaande gelegenheid tot verzending van brieven en postpakketten met aangegeven waarde. De mogelijkheid tot verzending van dergelijke waardestukken en postpakketten met aangegeven waarde naar en van Medan, via Singapore—Alor Star per K.L.M. en verder met de aansluitende K.N.I.L.M.-lijn Medan—Alor Star v.v. bleef tot November 1934 bestaan.

Ter stimuleering van het verkeer wordt door de K.L.M. gestadig gestreefd naar verkorting van den reisduur op het traject Amsterdam—Batavia v.v. In 1931 was de duur van elke heen-vlucht gemiddeld 11.7 dag en van elke terugvlucht 10.6 dag. In 1932 waren deze tijden resp. 10.6 en 9.9, in 1933/1934 9.9 en 9.2.

Met ingang van 12 Juni 1935 werd de dienst wederom verdubbeld, derhalve tot een tweemaal 's weekschen dienst, met snelle vliegtuigen, die de geheele route afleggen in 5½ dag.

C. *Bijzondere postvluchten.* In Mei 1931 werd een proefpostvlucht gemaakt naar Australië en terug onder leiding van den kapitein-vlieger M. P. Pattist met het K.N.I.L.M.-vliegtuig P.K. A.F.C., omgedoopt in „Abel Tasman”. Dit vliegtuig vertrok op 12 Mei 1931 van Batavia via Semarang, Soerabaja en Koepang en kwam op 18 Mei te Sydney en 19 Mei te Melbourne aan. De terugreis ving den 24sten Mei te Sydney aan, den 27sten Mei werd Batavia bereikt.

Teneinde de belangstelling van het publiek, in het bijzonder van philatelisten, voor deze eerste postvlucht Java—Australië aan te wakkeren, werd voor de kwijting van het luchtrecht een

speciale luchtpostzegel uitgegeven (zie hiervoor onder Postwaarden). Het luchtrecht voor deze vlucht bedroeg /1 per 20 gram. Op de heen-vlucht werd ruim 128 kg post vervoerd, w.o. bijna 15 kg afkomstig van Nederland. Op de retourvlucht werd door Australië ruim 35½ kg luchtpost voor Nederlandsch-Indië, ruim 2 kg voor Britsch-Indië en 26½ kg voor Europa medegegeven.

In de tweede helft van December 1933 werd door het K.L.M.-vliegtuig „Pelikaan” een snelle vlucht naar Nederlandsch-Indië en terug ondernomen, waarvoor zowel in Nederland als in Indië een buitengewoon enthousiasme oplaaidde. Op de heenreis werd de Nederlandse Kerstmail (450 kg) in 100 uren en 40 minuten overgebracht, terwijl op de thuisreis, welke 100 uren en 31 minuten vorderde, ruim 500 kg mail werd vervoerd.

In dezelfde maand, nl. op 9 December 1933, vertrok het Pander-vliegtuig „Postjager” in opdracht van het Comité „Snelpost Nederland-Indië” voor een studievlucht van Holland naar Indië. Door motorstoring ondervond het toestel vertraging, waardoor het eerst op 30 December te Batavia aankwam. Dit vliegtuig vertrok vandaar op 6 Januari 1934 en kwam den 11den d.a.v. te Amsterdam aan. Uit Indië werd 245 kg post medegegeven.

Met het K.L.M.-vliegtuig „Uiver”, dat aan de Mac Robertson luchtrace Londen—Melbourne deelnam en dat 20 October 1934 van Mildenhall vertrok en 22 October d.a.v. te Batavia aankwam, werd door de Nederlandse Posterijen luchtpost voor Nederlandsch-Indië en Australië medegegeven. De „Uiver” bracht voor Nederlandsch-Indië ruim 54 kg luchtpost mede. Naar Australië heeft de „Uiver” ruim 137 kg Nederlandsche luchtpost overgebracht. De Nederlandsch-Indische Posterijen, welke eveneens de gelegenheid hadden opengesteld om met de „Uiver” luchtpost naar Australië te verzenden, gaven op 22 October 1934 één zak luchtpost voor Melbourne mede, netto 17½ kg inhoudende. Op de thuisvlucht van Melbourne naar Amsterdam (vertrek van Bandoeng 11 November 1934, aankomst te Amsterdam 21 November) vervoerde het toestel ruim 162 kg luchtpost.

Op 19 December 1934 vertrok de „Uiver” weder van Amsterdam voor een Kerstvlucht naar Indië, doch verongelukte op 21 December bij Rutbah Wells in Syrië. Van de luchtpost (totaal 348 kg) ging 140 kg verloren.

D. Engelsche luchtdiensten. Met ingang van 1 April 1934 werd de gelegenheid opengesteld in Nederlandsch-Indië terpostbezorgde luchtpoststukken per Imperial Airways van Singapore of Alor Star af te doen doorzenden.

Medio December 1934 werd de Qantas-luchtlijn Singapore—Australië v.v. geopend, welke voor de verzending van binnenlandsche- (uitgezonderd in het rechtstreeksche verkeer tusschen Batavia en Soerabaja) en buitenlandsche luchtpoststukken werd opengesteld.

Postwisseldienst.

Binnenland. Met ingang van 16 Januari 1933 werd de mogelijkheid geopend om, in het binnenlandsch verkeer, gewone postwissels ongefrankeerd te verzenden aan firma's of personen, die zich hebben verbonden om de verschuldigde postwisselrechten voor hun rekening te nemen. Het recht voor het opmaken van duplicaatpostwissels en dat voor verlenging van den geldigheidstermijn is op 1 Januari 1935 zoowel in het binnenlandsch- als in het buitenlandsch verkeer van 30 cent tot 25 cent verlaagd.

Buitenland. Het buitenlandsch postwisselverkeer verkreeg in 1931 eenige uitbreiding, doordat de mogelijkheid werd geopend om door tusschenkomst van de Nederlandsch-Indische Posten postwissels van Suriname naar Japan en van Nederland naar de Philippijnen te verzenden, terwijl tusschen Nederlandsch-Indië en Joego-Slavië v.v. een postwisseldienst via Engeland werd geopend. Daarentegen werden de postwisseldiensten met Portugeesch Timor en met Spanje wegens het geringe verkeer resp. in 1931 en in 1933 opgeheven. Van 1 Januari 1934 af verleent de Nederlandsche postadministratie voor het postwisselverkeer Nederlandsch-Indië—Spanje haar bemiddeling. Met de op 1 Januari 1934 ingestelde postunie „Malaya”, omvattende de Straits-Settlements en den Maleischen Statenbond (Negri Sembilan, Pahang, Perak en Selangor), werd een postwisselovereenkomst gesloten, welke op 1 November 1934 in werking trad. Hierdoor kwamen met ingang van genoemden datum de voordien bestaande afzonderlijke postwisselovereenkomsten met de Straits-Settlements en den Maleischen Statenbond te vervallen.

Pakketpost.

Binnenland. Sedert 1 Januari 1935 kunnen binnenlandsche gewone postpakketten met en zonder verrekening, op verzoek van de afzenders ongefrankeerd worden verzonden. Voor deze faciliteit is een recht van 5 cent per pakket verschuldigd. Op de na 1 Januari 1935 in het buitenland terpostbezorgde pakketten bestemd voor Nederlandsch-Indië, waarvan de uitreiking niet kan geschieden binnen den voorgeschreven aanhoudingstermijn, kan een bewaarloon worden geheven (zie onder tarieven), hetwelk werd bepaald op f 0.25 per pakket per week, met een maximum van f 2.50 per pakket.

Buitenland. Met de administratie van Groot-Brittannië en Noord-Ierland werd in 1932 een pakketpostovereenkomst gesloten, zoowel betreffende de rechtstreeksche uitwisseling van gewone, als van verreken- en waardepakketten. De

ze overeenkomst trad op 1 September van dit jaar in werking. Voorts werd in de jaren 1931—1934 aan enkele bestaande pakketpostovereenkomsten uitbreiding gegeven.

§ III HET BEDRIJF DER TELEFONIE EN TELEGRAFIE.

A. Telegraafdienst. Algemeen. Voor het telegraafverkeer gelden thans in hoofdzaak de volgende regelen:

1e. de bepalingen omtrent den aanleg en het gebruik van telegrafen in Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1876 no. 257), welke behoudens daarin aangebrachte wijzigingen nog van kracht zijn;

2e. het Telegraafreglement 1934 vastgesteld bij Ind. Stb. 1933 no. 514;

3e. de in Ind. Stb. 1893 no. 227 j° Ind. Stb. 1907 no. 487 opgenomen bepalingen omtrent het gebruik van de telegraaf van den dienst der Staatsspoorwegen voor het overbrengen van particuliere telegrammen;

4e. het te Madrid in 1932 gesloten „Internationaal Verdrag betreffende de Verreberichtiging” met daarbij behoorend „Telegraafreglement” alsmede „Algemeen Reglement, Slotprotocol en Additioneel Reglement betreffende de Radioberichtiging”, alle opgenomen in Ind. Stb. 1934 no. 123. Verdrag en bijbehorende reglementen traden in werking op 1 Januari 1934.

De aan de „Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company Ltd” verleende concessies zijn in 1934 aan de „Cable and Wireless Ltd” overgedragen.

De destijds aan de „Bataafsche Petroleum Maatschappij” tot wederopzeggens verleende vergunning voor de exploitatie van haar radiotelegrafiestations te Balikpapan en te Tarakan, welke stations bijna 25 jaar in bedrijf zijn geweest, werd in verband met de vestiging van radiostations van den PTT-dienst op genoemde plaatsen ultimo 1934 door de maatschappij prijsgegeven.

De aan de „Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij” verleende concessie voor haar radiostation te Soengeigerong (res. Palembang) werd uitgebreid tot het verkeer met tank-schepen van deze maatschappij op zee, terwijl haar station te Tandjoengoeban thans tevens voor het algemeen scheepsverkeer is opengesteld.

Na de in 1927 te Washington en in 1928 te Brussel plaats gehad hebbende internationale radio- en telegraafconferenties werd door de Internationale Telegraafvereniging in 1932 te Madrid een gecombineerde telegraaf- en radioconferentie gehouden, waaraan ook door Nederlandsch-Indië werd deelgenomen. Bij dit congres werd de naam „Internationale Telegraafvereniging” gewijzigd in „Internationale Vereeniging betreffende de Verreberichtiging”.

Het aantal plaatsen, waar telegrammen kunnen worden aangeboden/afgeleverd, onderging een belangrijke uitbreiding door het in 1931 ingevoerde instituut der z.g. „Telegraafstations”. Dit instituut houdt n.l. in, dat op vele kleine plaatsen en désa's op Java en Madoera, welke niet aan het telegraafnet zijn aangesloten, telegrammen kunnen worden aangeboden/afgeleverd, waarbij het personeel van het binnenlandsch bestuur zijn medewerking verleent bij het overbrengen/ontvangen per telefoon naar/van de dichtstbij gelegen telegraafinrichting.

Landlijnen. Van de door Z.-O.-Borneo in 1902 aangelegde landlijn van Bandjermasin over

Amoentai naar Balikpapan en Samarinda is thans nog slechts het traject Bandjermasin-Tandjongkandangan in gebruik. Ook diverse andere lange landlijnen in de buitengewesten, waaraan hooge onderhoudskosten waren verbonden, werden geleidelijk geheel of gedeeltelijk verlaten en vervangen door radioverbindingen, terwijl mede in verband met de ontwikkeling van de radiotelegrafie zoo goed als geen nieuwe lijnen werden bijgespannen.

Zee-kabels. a. Binnenlandsche verbindingen. Aangezien de bestaande zee-kabels, meestal in verband met hun hoogen ouderdom, steeds meer vergden aan onderhoudskosten, werd besloten, evenals t.a.v. de eerder genoemde landlijnen, het zee-kabelnet geleidelijk te verlaten en te vervangen door radioverbindingen, welke bovendien minder onderhevig zijn aan langdurige storingen. In verband hiermede worden gestoord geraakte zee-kabels niet meer hersteld en kon als gevolg daarvan het kabelschip „Zuiderkruis” worden gemist, zoodat dit medio 1934 werd teruggegeven aan den Dienst van Scheepvaart, die het inrichtte tot opnemingsvaartuig.

Thans zijn nog slechts de volgende zee-kabels in gebruik:

1. Java (Banjoewangi)—Bali (Negara). Dit is de in 1888 tusschen Java (Sitoebondo)—Bali (Singaradja) gelegde kabel, waarvan de eindpunten werden verlegd;
2. Sumatra Oelêlheuë-P. Wèh (Sabang);
3. Bali (Dénpasar)—Lombok (Ampanan); dit is de in 1897 tusschen Bali (Singaradja)—Lombok (Ampanan) gelegde kabel, waarvan een der eindpunten werd verlegd;
4. Borneo (Pegatan)—Poeloe Laoet (Stagèn), (overgenomen door het binnenlandsch bestuur);
5. Java (Anjer)—Sumatra (Kalianda) (2 stuks);
6. Java (Anjer)—Sumatra (Tandjoengkarang); dit is de in 1921 tusschen Java (Anjer)—Sumatra (Teloeckbetoeng) gelegde kabel;
7. Java (Soerabaja)—Celebes (Makasser).

De overige vroeger vermelde kabels zijn sedert verlaten, terwijl de respectievelijk in 1899 en 1919 gelegde telegraafkabels Java (Grisee)—Madoera (Bangkalan) thans bij den telefoondienst in gebruik zijn, de laatste met verlegde eindpunten Java (Soerabaja)—Madoera (Kamal).

b. Buitenlandsche verbindingen. Van de door de „Eastern Extension Australasia and China Telegraph Coy Ltd” geëxploiteerde kabels werd in den loop van het jaar 1932 een der kabels Java (Banjoewangi)—Australië (Port Darwin) geabandonneerd. De aan deze maatschappij verleende concessies werden in 1934 door haar, met goedvinden van de regeering, overgedragen aan de „Cable and Wireless Ltd”, welke laatste maatschappij dus de thans overgebleven kabels exploiteert.

De kabel Manado—Yap, eertijds toebehoorende aan de sedert opgeheven „Deutsch-Niederländische Telegraphen Gesellschaft” en deel uitmakend van de verbinding Manado—Yap—Shanghai en Manado—Yap—Guam—San Francisco, welke kabel na den wereldoorlog aan Nederland zou worden toegewezen, hetgeen echter niet geschied is, is inmiddels prijsgegeven.

Radiotelegrafie.

I. Binnenland. De snelle ontwikkeling van de radiotelegrafie zette zich met kracht voort, als gevolg waarvan zich speciaal in het binnen-

landsche verkeer zeer vele wijzigingen in de verbindingen voordeden. Het aantal radiostations werd tengevolge van de reeds eerder genoemde geleidelijke verlaten van het zee-kabelnet en van lange landlijnen in het buitengewesten, welke door radioverbindingen werden vervangen, sterk uitgebreid.

Daar in verband met deze vele wijzigingen en aanvullingen hetgeen vroeger betreffende de binnenlandsche radioverbindingen werd vermeld, — behoudens de voorgeschiedenis —, in vele opzichten niet meer juist is, volgt hieronder een volledige opsomming van de thans in Ned.-Indië in bedrijf zijnde radiostations.

Kuststations, werkende met schepen op zee:

Amboinaradio, Bandoengradio (beperkt verkeer), Dobaradio, Makasserradio, Malabarradio (bijzondere diensten), Manokwariradio, Medanradio (met pijlinrichting), Sabangradio, de marinestations Bataviaradio en Soerabajaradio, alsmede het station van de „Ned. Kol. Petr. Mij” Tandjongoebanradio.

Bovendien werkt het station Soengeigerongradio van laatstgenoemde Mij alleen met eigen schepen.

Vaste stations, werkende met andere vaste binnenlandsche stations van den P.T.T.-dienst:

a. van den P.T.T.-dienst:

Amboina, Baä¹⁾, Bagansiapiapi, Balikpapan, Bandjermasin, Baoebaoe¹⁾, Batavia-centrum, Bengkalis, Bima, Djambi, Dobo, Donggala, Endéh, Fakkak¹⁾, Gorontalo, Kalabahi¹⁾, Koepang, Kotabaroe-Poeloeaet, Laboehan¹⁾, Makassar, Manokwari, Medan, Manado, Merauke, Moeratoebo, Neira, Padang, Palembang, Pangkalpinang, Pontianak, Rengat, Sabang, Samarinda, Sanana¹⁾, Saumlaki¹⁾, Seroei¹⁾, Sinabang¹⁾, Singkel, Sorong¹⁾, Tanahgrogot, Tandjoengpinang, Tandjoengpandan, Tandjoengselor¹⁾, Tapatoean, Tarakan, Taroena, Tembilahan, Tarempa¹⁾, Ternate, Tobélo¹⁾, Toéal¹⁾, Waingapoe, Wonréli¹⁾;

b. van het Binnenlandsch Bestuur: Kolonodale, Loewoek, Poso, Tolitoli;

c. van het departement van Oorlog: Digoel;

d. van de Steenkolen Mij Parapattan: Beraoe;

e. van de Bataafsche Petroleum Mij: Boela.

Voorts bevinden zich op de volgende plaatsen ontvangstations van het B.B., welke door de daarvoor aangewezen P.T.T.-stations uitgesende telegrammen opnemen (z.g. eenzijdig verkeer):

Amahai, Beo, Djailolo, Gèsèr, Hollandia, Ketapang, Larat, Longiram, Namlea, Okaba, Pasir-pengarajan, Piroe, Siakriindrapoera, Saparoea, Tapa, Wahai, Wéda en Selatpandjang.

De uitvoering van het in 1928 door de interdepartementale radiocommissie aan de regeering ingediende plan, volgens hetwelk een groot aantal daarin genoemde plaatsen geleidelijk van radiostations zouden moeten worden voorzien, hoofdzakelijk ter opheffing uit hun isolement, werd in 1932 om bezuinigingsredenen gestaakt.

II. Buitenland. Het buitenlandsche telegraafverkeer via radio wordt thans geheel verwerkt door de Radiobedrijfscentrale te Bataviacentrum (alleen het buitenlandsche station op Timordilly, werkende met Koepang, maakt hierop een uitzondering), welke deel uitmaakt van het tele-

¹⁾ Voor deze stations betaalt het dept. B.B. dan wel het betrokken landschap een jaarabonnement aan den P.T.T.-dienst.

graafkantoor aldaar. Alle voor het buitenland bestemde, per radio te verzonden telegrammen worden daartoe uit geheel Ned.-Indië over de binnenlandsche radio-, lijn- en kabelverbindingen naar Batavia centrum overgezonden, vanwaar zij via rechtstreeksche lijnen op de diverse grootere en kleinere zenders, die zich bevinden op de Bandoengsche hoogvlakte (Malabar, Tjililin, Tjimindi, Dajehkolot), worden uitgezonden. Omgekeerd worden de door de buitenlandsche zenders uitgezonden teekens door de ontvangposten te Rantjaëkkék en/of Kebajoran opgevangen en eveneens via rechtstreeksche lijnen doorgegeven naar Batavia centrum en aldaar verwerkt.

Thans worden rechtstreeksche radiotelegrafische verbindingen onderhouden met de volgende plaatsen in het buitenland: Amsterdam, Berlijn, Parijs, San Francisco, Manila, Shanghai, Hongkong, Tokio, Saigon, Bangkok en Timordilly.

Technische ontwikkeling. Op grond van den uitslag van genomen proeven werd besloten om een centraal kortegolf-radiostation te bouwen, waarvoor het oog viel op een terrein te Dajehkolot (10 km ten Zuidoosten van Bandoeng), alwaar een groot stationsgebouw werd opgericht. In 1934 werd met den bouw een aanvang gemaakt. Dit station was ultimo 1935 nog niet voltooid, doch kon toch voor een gedeelte reeds in exploitatie genomen worden. Rondom het station zijn op een 11-tal torens van 90 meter hoogte de verschillende straalantennes opgericht, welke de radiosignalen zullen uitzenden naar alle deelen van de wereld. De op te stellen zenders zijn van het allernieuwste type en wel met onderdrukking van een zijband en de draaggolf en met een modulatie, waarbij tegelijkertijd twee telefoon- en één telegraafverbinding onderhouden kunnen worden. Niettegenstaande dit meervoudig gebruik is de bandbreedte, welke dit type zender in den ether in beslag neemt, slechts 1/4 van die van de vroegere zenders met een enkelvoudig telephonie- of telegrafiekanaal. Deze zenders verbruiken 300 kW primaire energie, waarvan circa 80 kW in de antenne wordt uitgestraald.

Ook de ontwikkeling van de ontvangmiddelen schreed steeds voort. Voor de ontvangst moesten straalantennes worden toegepast, hetgeen tengevolge had, dat al spoedig een tweede ontvangpost naast die te Rantja-Èkkék (30 km ten Oosten van Bandoeng) moest worden opgericht. De keuze van een terrein voor dezen nieuwen ontvangpost, waarop het interinsulaire- en het internationale korteaafstands telegraafverkeer wordt afgewikkeld, viel op Kebajoran (24 km ten Zuidwesten van Batavia), alwaar in 1932 een gebouw werd opgericht en de door 12 ontvangers opgevangen signalen door middel van een kabel naar de bedrijfscentrale te Batavia worden doorgegeven.

Het gebruik van de beeldtelegrafie neemt toe; het aantal verzonden en ontvangen beeldtelegrammen is echter nog steeds betrekkelijk gering.

Radio-Omroep. Aan de N.V. Nederlandsch-Indische Radio Omroep Maatschappij (N.I.R.O.M.) werd bij Gouvernementsbesluit van 30 December 1932 no. 38 concessie verleend voor het uitoefenen van een omroepbedrijf.

De voornaamste bepalingen van de concessie, welke door de maatschappij op 28 Maart 1933 werd aanvaard, zijn de volgende: Aan de N.I.R.O.M., die een Nederlandsche maatschappij

moet zijn, wordt voor den tijd van 10 jaren een zendvergunning verleend en naast haar zal binnen dien tijd geen andere omroep als commercieel bedrijf worden toegelaten. De omroep moet er op gericht zijn te voldoen aan de behoefte en de wenschen van de luisteraars en zal zich daarbij gedragen naar de aanwijzingen van den Directeur van Verkeer en Waterstaat, die met betrekking tot den inhoud der uitzendingen alsmede t.a.v. de wijze van voortbrenging en uitzending van den omroep voorgelicht zal worden door een Raad van Advies, welke in meerderheid uit de luisteraars wordt gekozen.

Binnen een jaar na het aanvaarden van de concessie zal de N.I.R.O.M. den omroep over Java en binnen drie jaren over geheel Nederlandsch-Indië behoorlijk verzorgen en zal daartegenover recht hebben op een luisterbijdrage van alle luisteraars binnen het gebied, waar haar uitzendingen goed hoorbaar zijn. Deze bijdrage is maximum 10 gld per kwartaal en neemt bij het stijgen van het aantal luisteraars tot 25000 geleidelijk af tot f 5 per kwartaal. Daarna zal de bijdrage door den Directeur van Verkeer en Waterstaat nog kunnen worden verminderd, indien de bedrijfsuitkomsten van de maatschappij daartoe aanleiding geven.

Het gebied, waar de omroep goed hoorbaar is, omvatte op 1 April 1935 geheel Java (met uitzondering van de residentie Cheribon en van een deel der residenties Priangan, Batavia en Buitenzorg, alwaar de hoorbaarheid onvoldoende wordt geacht) en op Sumatra de residenties Benkoelen, Palembang en Djambi.

Het aantal betalende luisteraars binnen het N.I.R.O.M.-gebied bedroeg op 1 April 1934 5.390 en is tot ultimo Mei 1935 gestegen tot ruim 19.000.

De omroepbijdrage voor ontvanginrichtingen, uitsluitend voor huiselijk gebruik in particuliere woningen, was voor 1934 vastgesteld op f 3 per maand, die voor ontvanginrichtingen in vergaderlocalen, sociëteiten, hotels, e.d. op f 9 per maand. Voor hefdadige instellingen gold een tarief van f 3 per maand, terwijl voor sociale inrichtingen, ziekenhuizen, kerken, technische scholen en radiohandelaren de omroepbijdrage op f 4.50 per maand was bepaald. De omroepbijdragen werden voor 1935 verlaagd tot resp. f 2.50, f 7.50, f 2.50 en f 3.75.

In verband met de zeer uiteenlopende wenschen van de westersch en de oostersch georiënteerde luisteraars en de sterkte van de atmosferische storingen moet de N.I.R.O.M. haar uitzendingen op drie wijzen verzorgen, n.l. door een keten van kleine, plaatselijk hoorbare zenders, onderling door telefoonlijnen verbonden, die het algemeene programma, dat overwegend westersch georiënteerd is, uitzenden; door een reeks van gelijksoortige kleine zenders, die voornamelijk oosterschen omroep uitzenden en door een grooten Archipelzender voor het algemeene programma, bedoeld voor de luisteraars op het plateland, die de plaatselijke uitzendingen moeilijk kunnen beluisteren.

Thans moduleert de N.I.R.O.M. de op de volgende bladzijde vermelde zenders.

De programma's, die ten gehore worden gebracht, worden een maand van te voren in concept aan den Raad van Advies ter beoordeeling aangeboden. Voorzitter (tevens lid) van dezen

Roepleetters	Stations.	Frequentie in kc.	Golflengte in m.	Energie.
YDA	Tandjoengprioeck	6040	49.69	
		3040	98.68	10 KW
YDA2	Bataviacentrum	2385	125.87	150 W
YDA3	Buitenzorg	1640	182.92	25 W
YDA4	Soekaboemi	1550	193.55	25 W
YDA5	Bandoeng	6120	49.02	1.5 KW
YDA6	Cheribon	2870	104.53	15 W
YDA7	Pekalongan	3270	91.74	15 W
YDA8	Tandjoengprioeck	1510	198.68	500 W
YDB	Soerabaja I	4470	67.11	1 KW
YDB2	Semarang	2450	122.45	150 W
YDB3	Djogja	1660	180.72	100 W
YDB4	Tjepoe	1615	185.76	25 W
YDB5	Solo	1595	188.09	25 W
YDB6	Malang	1570	191.08	100 W
YDB7	Soerabaja II	1530	196.08	75 W
YDD2	Bandoeng (Inh.)	1630	184.05	25 W
YDD3	Batavia-C (Inh.)	1585	189.27	50 W
YDE2	Solo (Inh.)	4810	62.37	100 W
YDE3	Semarang (Inh.)	2910	103.09	15 W
YDA4	Soerabaja (Inh.)	2415	124.22	75 W
YDE5	Djogja (Inh.)	2750	109.09	25 W

Raad is de Vertegenwoordiger van het Land bij de N.I.R.O.M. De overige (acht) leden worden op voordracht van den Directeur van Verkeer en Waterstaat door den Gouverneur-Generaal benoemd. De door genoemden departementschef goedgekeurde programma's worden in de N.I.R.O.M.-Bode bekend gemaakt. Volgens de concessie wordt uit de programma's alles geveerd, wat in strijd zou kunnen zijn met de belangen van den staat, de wetten des Lands, de openbare orde of de goede zeden. Alles wat anderen zou kunnen kwetsen wordt vermeden en politiek is in den omroep niet toegelaten.

Particuliere plaatselijke radiovereenigingen, welke van vrijwillige bijdragen der leden bestaan, handelaren en kerkenootschappen zenden geregeld omroepstof uit. Hun zenders zoowel als hun uitzendingen dienen te voldoen aan bepaalde eischen, die in het algemeen belang zijn gesteld.

Telegraafstarieven. Het huidige telegraafstarief, hetwelk in 1926 werd ingevoerd, bestaat uit:

1. een vast recht van / 0.25 per telegram.
2. een taks per woord.

De taks per woord bedraagt / 0.02 voor locale telegrammen, / 0.15 voor telegrammen binnen hier na te noemen rayons en / 0.25 voor alle andere telegrammen.

Vorenbedoelde rayons zijn:

- a. Java en Madoera met Bali en Lombok (Java groep);
- b. Sumatra met de daartoe behoorende eilanden met inbegrip van de eilanden der residentie Rjouw en Onderhoorigheden, alsmede de Westerafdeeling van Borneo, en de eilanden Banka en Billiton (westelijke groep);
- c. het overige gedeelte van Nederlandsch-Indië (oostelijke groep);

Voor telegrammen in overeengekomen taal (vijflettercode) wordt sinds 1932, boven het vaste recht van / 0.25 per telegram, het 6/10 van het totaal der normale woordtaksen geheven met een verplichten minimumprijs van 5 woorden. Voor perstelegrammen wordt boven het vaste recht van / 0.25 per telegram het 1/5 van de normale woordtaksen geheven.

Het tarief voor telegrammen, gewisseld met mobiele stations, bestaat naar omstandigheden uit:

a. de landstationstaks (kusttaks) ad / 0.30 per woord;

b. de boordtaks volgens de officieele naamlijsten der mobiele stations, welke in de meeste gevallen / 0.20 per woord bedraagt;

c. de kosten voor verzending langs het binnenslandsche net van verkeerswegen ad / 0.10 per woord;

d. voor telegrammen bestemd voor schepen, welke slechts zijn te bereiken via een buitenslandsch kuststation, de taksen $a + b$, vermeerderd met de kosten voor verzending langs het net der verkeerswegen voor de verberichtgeving tot het kuststation van bestemming. Zijn dergelijke telegrammen in overeengekomen taal (vijflettercode) gesteld, dan wordt slechts het 6/10 van de normale woordtaksen geheven, terwijl voor wat de landstations- en boordtaks betreft de verplichte minimumprijs van 5 woorden niet wordt toegepast.

De eerste kusttaks werd in 1911 vastgesteld op / 0.20 per woord met een minimum recht van / 2 per telegram. In 1920 werden deze bedragen verhoogd tot respectievelijk / 0.30 en / 3 en in 1921 tot onderscheidenlijk / 0.40 en / 4. Sedert 1922 bedraagt de kusttaks / 0.30 per woord, terwijl het minimum recht niet meer wordt geheven.

Het tarief voor radiografische zendingen (door de kuststations langs radiografischen weg verkregen meldingen en ontvangen noodseinen) omvat:

a. een vast recht van / 2.50 per tijdig;

b. de seinkosten van het samen te stellen bericht berekend naar de regelen van het hoogeromschreven huidige telegraafstarief.

B. Telefoon dienst. Lijntelefonie. Met uitzondering van het telefoonnet van de Deli Spoorweg Maatschappij zijn geen telefoonnetten meer in handen van particulieren. Wel werd voor de exploitatie van een enkel telefoonnet van den P.T.T.-dienst een contract met derden afgesloten, nl. voor die van het net te Samarinda, welke is overgedragen aan de aldaar gevestigde N.V. Samaranga Tenggarongsche Electriciteit Maatschappij op de voorwaarden opgenomen in de bijlage van het Gouv. Bt. van 27 November 1929 no. 17.

Als gevolg van het gereedkomen van een telefoonleiding tusschen Lahat en Tjoeroep word op 19 Juni 1933 een interlocale telefoonverbinding Palembang-Benkoelen in bedrijf gesteld.

Op 1 October 1934 is tusschen Java en Bali een interlocale verbinding voor het publiek verkeer opengesteld, waarbij gebruik wordt gemaakt van een telegraafkabel van Banjoewangi naar Tjandikoesoema (Bali). Het verkeer met Denpasar blijft voorloopig beperkt tot de ten Oosten van de lijn Semarang-Jogja gelegen hoofdtelefoonkantoren op Java en Madoera, met inbegrip van de in genoemde plaatsen gevestigde telefoonkan-

toren en dat met Singardja tot alle oostelijk van de lijn Soerabaja—Malang gelegen hoofdtelefoonkantoren op Java en Madoera, met inbegrip van de in laatstgenoemde plaatsen gevestigde telefoonkantoren.

In 1933 werden in het verkeer tusschen de telefoonnetten der Deli Spoorweg Maatschappij en die van het Gouvernement ter Oostkust van Sumatra en in Atjeh en Onderhoorigheden nieuwe tarieven ingevoerd, goedgekeurd bij beschikking van den Directeur van Gouvernementsbedrijven.

Voor de uitoefening van den lokalen-, districts- en interlocaalen telefoondienst gelden thans de bepalingen, voorwaarden en tarieven, vastgesteld bij het Gouv. Bt. van 19 Mei 1933 no. 39 (Bijblad no. 13014).

De grondslag voor het telefoonabonnement is het aantal aangevraagde gesprekken, met dien verstande, dat men betaalt volgens een trapsge wijze opklimmend tarief naar gelang van het gemiddeld aantal aangevraagde gesprekken per dag. Onderscheid wordt alleen gemaakt tusschen de kantoren Bandoeng, Batavia, Semarang, Soerabaja en de overige kantoren op Java en in de Buitengewesten. Voor deze overige kantoren is het abonnement lager gesteld dan voor de genoemde vier hoofdplaatsen. Geabonneerden, wier aansluiting buiten den plaatselijken kring ligt, zijn voor het lijngedeelte buiten dien kring een toeslag verschuldigd, het z.g. lijnabonnement, hetwelk thans wordt berekend per 100 meter of gedeelte daarvan. Niettegenstaande de met ingang van 1 Mei 1920 ingevoerde verhooging van de abonnements tarieven, nam het aantal telefoonposten jaarlijks toe tot 1930. Vanaf dat jaar viel een sterke achteruitgang waar te nemen. De op 1 Juli 1933 ingevoerde tariefsverlaging deed in die maand het aantal telefoonposten stijgen, doch daarna trad weer een vermindering in, zij het in langzamer tempo.

Ten gerieve van het publiek werd op verschillende plaatsen uitbreiding gegeven aan het aantal openbare spreekgelegenheden. Daartoe werden op verschillende punten telefoon-muntautomaten geplaatst, van waaruit stadsgesprekken kunnen worden gevoerd tegen het tarief van / 0.10 per gesprek.

Een interlocaal bliksemgesprek kost thans 10 maal en een dringend interlocaal gesprek 2 maal het tarief van een gewoon gesprek van gelijken duur. De minimum kosten van een interlocaal gesprek zijn die van een gesprek van drie minuten; eventuele verlengingen boven de 3 minuten worden thans per minuut in rekening gebracht.

Radiotelefonie. Allo landen van Europa, behalve de Balkan en Rusland, zijn thans voor het telefoonverkeer van Indië uit opengesteld. Voorts heeft het telefoonverkeer met andere werelddeelen eveneens de aandacht gehad; in 1935 is rechtstreeksch verkeer mogelijk met geheel Noord-Amerika (Canada en de Vereenigde Staten); Mexico en Cuba in Midden-Amerika; Argentinië, Uruguay, Chili en Brazilië in Zuid-Amerika; met Australië, met Siam, de Philippijnen, Malaka en Japan in Azië en met Belgisch-Congo in Afrika. Onderhandelingen zijn gaande voor de opening van een telefoonverbinding met China via Hongkong en Shanghai.

Ook het binnenlandsch (interinsulair) verkeer

is geleidelijk tot stand gekomen, zoodat thans Makasser en geheel Noord-Sumatra (Atjeh en Sumatra's Oostkust) aan het wereldtelefoonnet verbonden zijn. Het ligt in de bedoeling om in de toekomst ook het overige gedeelte van Sumatra (Padang en Zuid-Sumatra), Manado en Balikpapan met omgeving daarin op te nemen.

De gesprekken worden gevoerd over bepaalde inrichtingen, waardoor een zoodanige wijziging in het geluid gebracht wordt, dat het af luisteren door onbevoegden practisch onmogelijk wordt. In dit systeem worden voortdurend verbeteringen aangebracht, waardoor de mate van geheimhouding steeds hooger wordt opgevoerd.

Tarieven. In verband met de vele veranderingen, welke sedert de verschijning van Dl. VI hebben plaats gehad, volgt hieronder een nieuw overzicht van de tarieven.

De toeslag van / 2 per minuut voor het voeren van radiotelefoongesprekken uit de huis- dan wel kantooransluitingen kwam te vervallen. In het radiotelefoonverkeer met Nederland worden gewone en dringende gesprekken toegelaten. Het tarief voor een gewoon gesprek van 3 minuten bedroeg oorspronkelijk: voor West-Java / 30; voor Midden-Java / 33 en voor Oost-Java / 34.50. Op 1 Juli 1930 werd echter voor geheel Java een uniform tarief van / 33 ingevoerd. Voor dringende gesprekken wordt het dubbele van de kosten voor een gewoon gesprek in rekening gebracht. De minimum gespreksduur bedraagt 3 minuten. Na de derde minuut kan het gesprek onbepaald per minuut verlengd worden tenzij er nog gesprekken wachtende zijn, in welk geval de gespreksduur wordt beperkt tot een maximum van 12 minuten. Indien een gesprek langer duurt dan 9 minuten, wordt het minuuftarief met circa 25% verminderd, terwijl op gesprekken van langer dan 15 minuten zelfs circa 50% reductie wordt verleend.

In den beginne moesten de aanvragen voor gewone gesprekken ten minste twee werkdagen vóór den spreekdag worden ingediend. Naderhand konden deze aanvragen ook op den spreekdag zelf nog worden aangenomen. Teneinde den opgeroepene in te lichten omtrent den aard van het te voeren gesprek, kan de aanvrager tegelijk met zijn aanvraag een z.g. gespreksonderwerp indienen. De kosten van het overnemen van dit onderwerp bedragen / 1 per woord.

Begin 1935 zijn in het verkeer met Nederland z.g. familiegesprekken ingevoerd, t.w. gesprekken, welke geen zakelijk karakter dragen en uitsluitend op Zaterdag, na sluiting van het normale verkeer, tegen verlaagd tarief gevoerd kunnen worden. De duur dezer gesprekken is bepaald op 6 minuten. De eerste 3 minuten kosten / 21, terwijl voor elke volgende minuut het tarief / 7 bedraagt. Na de 6e minuut wordt het normale tarief, te weten / 11 per minuut, toegepast. In de laatste weken van December en begin Januari wordt gelegenheid gegeven tot het voeren van z.g. Kerst- en Nieuwjaarsgesprekken met een duur van 3 minuten. De voor dit soort gesprekken opgestelde verbindingen en tarieven zijn: Nederland met een uniform tarief van / 15 van gesprekken uit Java, Madoera en Bali en / 18 van gesprekken uit Noord-Sumatra en Makasser; Duitschland en Danzig met een tarief van / 30 voor gesprekken vanuit Java, Madoera en Bali en / 34 voor gesprekken vanuit Noord Su-

matra en Makasser. Deze gesprekken kunnen niet verlengd worden.

In het verkeer met de andere landen dan Nederland zijn uitsluitend gewone gesprekken toegelaten. De aanvragen kunnen worden ingediend tot op den spreekdag zelve. De minimum gespreksduur is 3 minuten, daarna zijn verlengingen per minuut toegestaan.

In 1935 is de mogelijkheid opgesteld om telefonische verbinding met Indië en — via Bandoeng — met de geheele wereld te verkrijgen vanuit daartoe ingerichte schepen, die zich in volle zee bevinden. Het tarief daarvan bedraagt

f 9 voor de eerste 3 minuten en f 3 voor elke volgende minuut, eventueel verhoogd met de sloopstaks. Voor gesprekken met Nederland en overig buitenland wordt het tarief vermeerderd met de bedragen der voor het verkeer met die landen geldende tarieven. Voorts is in 1935 het publiek de gelegenheid geboden om zich op telefoongesprekken te abonneren, waardoor een vrij belangrijke reductie op de maandelijksche kosten (10—25%) kan worden verleend.

Hieronder is opgenomen een vergelijkend overzicht van het radiotelefoonverkeer over de jaren 1930 tot en met 1934.

Gesprekken.	1930	1931	1932	1933	1934
<i>Binnenland.</i>	—	137	331	371	516
<i>Nederland</i>					
uitgaande	2.908	2.483	2.165	1.981	1.888
inkomende	1.765	1.508	1.304	1.275	1.355
Totaal	4.673	3.991	3.469	3.256	3.243
<i>Overig buitenland</i>					
uitgaande	121	143	149	103	152
inkomende	19	28	32	35	74
Totaal	140	171	181	138	226
 Spreekminuten					
<i>Binnenland.</i>	—	570	1.291	1.431	2.120
<i>Nederland</i>					
uitgaande	10.515	9.381	10.740	10.227	11.268
inkomende	7.065	6.299	7.328	7.347	8.639
Totaal	17.580	15.680	18.068	17.574	19.907
<i>Overig buitenland</i>					
uitgaande	449	557	542	408	619
inkomende	74	150	173	145	386
Totaal	523	707	715	553	1.005
 Aandeel N.I. in guldens . . .	105.448.75	102.875.16	117.660.06	109.645.72	123.358.39

15 1. 38^D DAM (MR. PIETER VAN), bij het nageslacht vooral bekend als de auteur van het voortreffelijke werk „Beschryvinghe der Oostindische Compagnie”, werd den 8sten October 1621 te Amersfoort geboren als zoon van Mr Willem van Dam, burgemeester, en Elisabeth Poeyt van Overijne. Hij studeerde te Utrecht en te Leiden in de rechten, promoveerde 19 Mei 1644 in laatstgenoemde plaats, en werd kort daarop ingeschreven als advocaat en procureur bij het Hof van Holland. Als zoodanig vestigde hij zich eerst in Den Haag, maar vertrok vier jaar later naar Amsterdam, waar hij in 1649 voor het eerst optrad als juridisch adviseur van de Oostindische Compagnie. Op den 17den Juli 1652 benoemden de Staten van Utrecht hem tot Bewindhebber namens hun provincie in de Kamer-Amsterdam, maar reeds twee maanden daarna, 18 September 1654, boden Heeren-XVII, de directeuren der Compagnie, hem het ambt van 's Compagnies advocaat aan, als opvolger van den overleden Mr Dirk Pruys. Van Dam aanvaardde deze functie, die niet van juridischen aard was, maar thans zou worden aangeduid als „secretaris der Directie.” Dit gewichtige ambt heeft hij vervuld tot zijn dood, 17 Mei 1706, dus gedurende bijna 54 jaren. Zijn invloed als zoodanig was enorm, daar de leden der Directie jaarlijks wisselden, maar de advocaat bleef. Zoo werd hij in den loop der jaren de vraagbaak van iedereen, die iets met de Compagnie te maken had. Ontevreden ambtenaren in Indië dreigden hun chef met het schrijven „aan den advocaat Van Dam”; de hoogste ambtenaren aldaar dongen naar zijn gunst. Ook de regering van stad en land vroegen hem menigmaal om advies. Hij vertegenwoordigde de Compagnie bij het sluiten der beide vredes van Westminster, respectievelijk in 1654 en 1674.

Van Dam is tweemaal gehuwd geweest: don eersten keer in 1648 met Lydia van Segwaert, die verwant was aan Jan de Witt; de tweede maal in 1666 met Anna Hasselaar, lid van de bekende Amsterdamsche regentenfamilie.

Bij resolutie van 9 Juli 1693 droegen Heeren-XVII aan Mr Pieter van Dam de samenstelling op van een „pertinente en naukeurige beschryvinghe” der Oostindische Compagnie, van de oprichting af. Bijna acht jaar later, 10 Maart 1701, bood Van Dam zijn voltooide manuscript aan de Bewindhebbers aan en ontving daarvoor een ruime belooning. Dit werk, dat thans door Dr F. W. Stapel in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën wordt uitgegeven, bestond uit acht

deelen, waarvan evenwel het laatste verloren is gegaan. Het geeft een uiterst nauwgezette beschrijving van de samenstelling en werkwijze der Compagnie, zoo in Nederland als Indië, historisch toegelicht. In zijn talrijke bijlagen bevat het een schat van gegevens, die vooral voor onze handelsgeschiedenis van het grootste belang zijn. (Zie verder de Inleiding tot het eerste deel der genoemde uitgave in de Rijks Geschiedk. Publicatiën)

CHINEEZEN. (Aanv. Dl. I). Blijkens de resultaten van de volkstelling van 1930 wonen er in Nederlandsch-Indië ruim 1.230.000 Chineezzen, waarvan 580.000 op Java en Madoera en 650.000 op de overige eilanden. In deze getallen zijn begrepen zoowel de z.g. peranakans, de in Indië geboren, vaak uit jarenlang aldaar gevestigde families stammende Indo-Chineezzen, als de nieuwe immigranten, vaak met den Chineeschen term sinkkeh genoemd. De verhouding van beide groepen is op Java en Madoera ongeveer als 5 : 1, op de overige eilanden gezamenlijk als 29 : 31. Hoewel dus op Java de peranakans sterk in de meerderheid zijn, is het sinkkeh element daar stijgende. Ook ziet men er veel meer Chineesche vrouwen, dan vroeger het geval was. Vóór de revolutie was het uitzondering als Chineesche vrouwen het vaderland verlieten; de emigranten moesten derhalve in het land hunner vestiging een levensgezellin zoeken uit de inheemsche bevolking of uit de oudere, reeds daar gevestigde Chineesche families. In de buitengewesten zijn, zooals reeds uit het naar verhouding grootere aantal sinkhehs blijkt, de banden met China over het algemeen sterker gebleven dan op Java; het aantal immigranten, dat na korteren of langeren tijd repatriëert is er, vooral onder de koeliebevolking, betrèkkelijk groot. Tusschen beide groepen van Chineezzen maakt men in Nederlandsch-Indië doorgaans weinig onderscheid, behalve op het gebied van het onderdaanschap, waarvoor naar het oorspronkelijk artikel in Dl. I verwezen wordt.

De stroom van Chineesche immigranten groeide in de jaren vóór 1930 gestadig aan. Dit wakte de bezorgdheid der Regeering, die zich afvroeg of een jaarlijksche toelating in Nederlandsch-Indië van zulk een groot aantal vreemdelingen wel in het belang van het land was. De verhooging van het immigratiegeld, eerst ingesteld voor Java en Madoera en West-Borneo, later voor geheel Indië, dat aanvankelijk op / 25 was bepaald, tot / 50, later tot / 100 en zelfs tot / 150, had geen invloed van beteekenis. Dit moet voornamelijk worden toegeschreven aan het feit, dat de meeste werkgevers, die koelies noodig hadden, dezen behalve de reiskosten ook het immigratiegeld voorschoten en dit langzamerhand op het koelieloon inhielden. Toen vatte, ook om andere politieke redenen, het voornemen post om over te gaan tot invoering van een quotastelsel, welke in 1934 tot stand kwam (Ind. Stb. 690). Evenals het immigratiegeld treft dit stelsel alle vreemdelingen, die in Nederlandsch-Indië wenschen binnen te komen.

Intusschen was de werelderisis ingetreden, die de arbeidsmarkt in Indië zeer ongunstig beïnvloedde. De immigratiecijfers liepen met groote sprongen achteruit. Bedroeg het aantal Chineesche immigranten in 1930 nog 32.181 personen, in 1931 was het gedaald tot 12.702, in 1932 tot 5921 en

in 1933 tot 1954. Echter blijft de quota regeling een nuttig instrument, dat aangewend kan worden, zoodra een conjunctuurwisseling dit noodig maakt.

Het overgrootste deel der Hua Tsjiào's, zooals de overzeesche emigranten in het Chineesch heeten, bestaat uit zeer arme boerenjongens, die in hun vaderland geen bestaan kunnen vinden. Over het algemeen zijn zij fysiek krachtig, daarom worden zij gezocht als koelies op de tabaksvelden op Sumatra en in de mijnen van Banka en Billiton. Ook treft men hen aan in de Chineesche gambirtuinen in West-Borneo en Riouw, alsmede in de houtaankapondernemingen (panglongs) langs de Oostkust van Sumatra. De vaak gehoorde bewering, dat deze emigranten het uitvaagsel der Chineesche maatschappij zouden vormen, is in haar algemeenheid onjuist. Het stadsproletariaat is onder de koelies slechts schaars vertegenwoordigd. Het is de groote armoede, die de Chineezzen hun land uitdrijft, om in Zuid-Oost Azië, den Indischen Archipel, Australië en waar zij elders maar even een kans hebben, een beter bestaan te zoeken, dan het eigen vaderland hun biedt. Veranderingen in de economische of politieke toestanden in Zuid-China beïnvloeden den emigratiestroom evenzeer als wijzigingen in de arbeidsvoorwaarden in de landen, waarop die stroom gericht is.

Een klein, maar daarom niet minder belangrijk deel der Chineesche immigranten in Indië wordt gevormd door onderwijzers, journalisten en andere intellectuelen. Onder hen bevinden zich vaak politiek minder gewenschte elementen, die de speciale aandacht van den Immigratiedienst vereischen.

De groote massa der immigranten is afkomstig uit de Zuid-Chineesche provincies Foekiën (Hokkian) en Kwangtoeng (Canton). Reeds van de 8e en 9e eeuw af dateeren de sporen, die geschiedvorschers vonden van immigranten uit China op Java. De eersten hunner waren afkomstig uit het district Tsiang Tsjoë der provincie Foekiën, wat nog te bemerken is aan de taal der peranakans, welke vele kenteekenen van het dialect uit die streek vertoont. Langzamerhand breidde het emigratiegebied in China zich uit en tegenwoordig treft men zelfs personen uit Midden en Noord China aan. Zoo komen vele rondtrekkende handelaren uit Shanghai (snuisterijen) en Shantsoeng (zijde), terwijl men onderwijzers en journalisten uit alle deelen van China ontmoet.

De meeste peranakans op Java stammen uit Zuid-Foekiën evenals die in den Riouw Lingga archipel en de meeste handelsplaatsen in de Buitengewesten. Ter Oostkust van Sumatra, op Banka en Billiton en de Westerafdeeling van Borneo overheerschen echter de Hakka's. Deze zijn afkomstig uit het noordoostelijke deel der provincie Kwangtoeng (behalve de omgeving van Swatow). Hun voornaamste plaats is Meih-sien, vóór de revolutie Kayintsjoë genoemd. In de omgeving van Swatow wonen de Hoko's of Tiotsjoë's (aldus genoemd naar de stad Tiotsjoë of Chauchow), die men vooral in Pontianak vindt. De Cantonneezzen komen uit de groote Cantondelta. Vóór de stichting van Hongkong scheepten zij zich meestal in te Macao, waaraan zij den onjuisten naam van Macaoërs ontlenen.

Het aantal Hakka's en Cantonneezzen is op Java in de laatste decennien veel sterker toege-

nomen dan dat der Hokkians. Dit heeft wel eens moeilijkheden opgeleverd voor het bestuur, aangezien de meeste Chineesche hoofden, behoorende tot de gezeten Hokkian peranakanfamilies, hun taal niet verstonden. En juist onder hen treft men meer onrustige elementen aan dan onder de andere immigranten. Langzamerhand is in dezen toestand verbetering gekomen o.a. doordat het bestuur tolken in dienst nam, die verschillende dialecten beheerschen.

Het voornaamste middel van bestaan der Chineezen in Nederlandsch-Indië is steeds de handel, vooral de tusschenhandel geweest. Zij, en ook de Arabieren, koopen de goederen van de Europeesche importeurs en slijten ze aan de inheemsche bevolking. Vooral sedert de afschaffing van het passen- en wikenstelsel komen de Chineesche kleinhandelaren tot in het diepste binnenland. Echter ondervinden zij in de laatste jaren ernstige concurrentie van Japanners, die met hun nationale goederen den geheelen archipel overstroomden en er naar streven, zoowel import als tusschenhandel in eigen handen te krijgen. De vroeger veelal onaantastbaar geachte positie van den Chineeschen tusschenhandel wordt hierdoor ernstig bedreigd. Naast kruidenierswaren en kramerijen vormen lijnwaden wel het voornaamste handelsartikel. Gedeeltelijk worden deze verkocht door rondtrekkende marskramers (klontongs), die tot in de meest afgelegen dorpen de bevolking weten te bereiken. Vaak oefenen zij tegelijkertijd het voordeelige beroep van geldschietter uit, (tjna mindering, zoo genoemd omdat zij hun schulden in paymenten innen).

Rechtstreeksche handel wordt op verschillende plaatsen door Chineezen gedreven met China, Singapore en Achter-Indië. Ook bestaan er Indo-Chineesche scheepvaartmaatschappijen, die onder Nederlandsche of Engelsche vlag eigen booten laten varen tusschen Semarang, Palembang of Pontianak en Singapore.

In West-Java treft men groote Chineesche rijstpellerijen aan, in Midden en Oost Java ook suikerfabrieken. Op kleiner schaal landbouw door Chineezen uitgeoefend in West Borneo en Riouw (gambir en rubber) terwijl o.a. in het Palembangse veel Chineesche groentenkweekers zijn. Chineesche ambachtslieden, vooral meubelmakers treft men overal aan, evenals Chineesche aannemers.

Zooals reeds in Dl. I werd opgemerkt, heeft de Chineesche peranakanbevolking in Indië, ondanks het feit, dat zij vooral op Java, voor het grootste deel is voortgekomen uit families, die van geslacht op geslacht inheemsch bloed in zich opnamen, toch haar Chineesch karakter in hoofdzaak behouden. Het instituut der adoptie bleef zoo van zelf sprekend gehandhaafd. Ook in Nederlandsch-Indië heeft de wetgever, toen in 1919 het Europeesch burgerlijk recht op de Chineezen van toepassing werd verklaard, een, zij het beperkt, adoptierecht voor Chineezen vastgelegd (Ind. Stb. 1919 no. 129).

De revolutie van 1911, die feitelijk nog niet geheel voorbij is, heeft niet alleen den ouden staatsvorm weggevaagd, maar ook de oude godsdienstige opvattingen en zelfs de familiebegrippen sterk aan het wankelen gebracht. De Zoon des Hemels, de Keizer, is verdwenen; China is nu de Chineesche Republiek ('Tsjoeng Hua Min Kuo). Men vereert niet langer Confucius of de

Bodhisattwa Kwan Yin, de Godin der Genade, maar Soen Yat Sen, wiens beeltenis men in ieder openbaar lokaal in China aantreft en wiens grafombe in Nanking een nationaal heiligdom is geworden, zoodanig dat van Lenin in Moskou. Toch zijn de oude denkbeelden niet dood en telkens bemerkt men een streven om Confucius in eere te herstellen.

De Chineesche Republiek is gesticht door Soen Yat Sen en zijn partijgenooten, de revolutionairen, die zich voor 1911 meestal in het buitenland, voornamelijk in Japan ophielden en daar hun plannen tegen het Keizerrijk der Mandsoe's smeedden. Na enkele mislukte pogingen te Canton slaagden zij er op 10 October 1911 in zich van Woetsjang (bij Hankow) meester te maken en een voorloopige republikeinsche regering te vestigen, waarvoor Soen president werd. Hun partij werd gereorganiseerd en heet sindsdien Kuomintang, wat Volkspartij beduidt. De partij regeert den Staat op een wijze, die eenige overeenkomst vertoont met de organisatie van fascistisch Italië, nationaal-socialistisch Duitschland of Sovjet Rusland. De beginselen der Kuomintang zijn neergelegd in de geschriften van Soen Yat Sen. Zij zijn de z.g. Drie Volksbeginselen: Nationalisme, Democratie en Socialisme. De staat is gebouwd op de Vijf Machten: de Wetgevende, Rechterlijke, Uitvoerende, Censureele en Examineerende Macht. Elk dezer Machten is belichaamd in een Raad (Yuan). De Kuomintang heeft uit opportunisme eenige jaren samengewerkt met de communisten (1925-27), maar op den duur bleken de verschillen te groot. De communisten werden uit de partij gestooten en de Russische adviseurs vertrokken. Hoewel sindsdien beide partijen scherp tegenover elkaar staan, is de naderking van den communistischen invloed in de Kuomintang nog duidelijk merkbaar. Er bestaat in deze partij een krachtige extreme richting.

Uiteraard heeft de Chineesche revolutie, waartoe in ruimen zin ook de aan 1911 voorafgaande periode van meer dan tien jaren moet worden gerekend, in Nederlandsch-Indië grooten invloed gehad. De eerste teekenen van een nieuwe richting onder de Chineezen op Java vertoonden zich omstreeks 1900, toen in China de eerste hervormers optraden, die echter hun pogingen zagen mislukken in de reactie, die de Boxeropstand met zich bracht. De z.g. Chineesche Beweging ontstond, het nationalisme onder de Chineezen in Indië begon te ontwaken. Vroeger voelde de Chinees enkel een band met het dorp of de stad, hoogstens met het district, waaruit hij of zijn voorouders afkomstig waren. Thans echter begon men zich één te voelen met het groote stamland. De Russisch-Japansche oorlog, dat réveil van het Oosten, versterkte dit besef in hooge mate. China van zijn kant liet het oude standpunt varen, volgens hetwelk alle emigranten door het bloote feit dat zij hun vaderland hadden verlaten, een zeer onbehoorlijke daad, om niet te zeggen een misdrijf hadden begaan en aan hun lot moesten worden overgelaten. De Chineesche staatslieden begonnen het belang voor China te beseffen van de groote Chineesche nederzettingen over zee en deden wat zij konden om de bijna geheel verbroken banden met de Hua Tsjiao's weer aan te knopen. Afgezanten der Chineesche Regering bezochten de streken, waar Chineezen in het bui-

tenland woonden, en wakkerden het stambewustzijn onder dezen aan. Dit droeg er toe bij hen ontevreden te maken met de positie, waarin zij zich bevonden. In Nederlandsch-Indië formuleerden de Chineezzen een aantal grieven, die zij vroeger niet of althans in veel geringer mate als zoodanig hadden gevoeld. In den loop der jaren is aan die grieven grootendeels tegemoet gekomen en nu behooren zij vrijwel geheel tot het verleden. Het passen- en wijkensstelsel, dat in hooge mate de Chineezzen in hun bewegingsvrijheid had belemmerd en hen in elke stad speciale woonwijken aanwees, is reeds lang afgeschaft. Evenzoo is een eind gemaakt aan de ongelijkheid op belastinggebied.

In de onderwijsbehoeften der Chineseche bevolkingsgroep voorziet de Regeering sedert 1908 door de Hollandsch-Chineesche scholen, welke het Nederlandsch als voertaal gebruiken en waar facultatief Engelsch wordt onderwezen. Te Meester Cornelis is een kweekschool voor Chineseche onderwijzers gevestigd, welke een belangrijk deel der leerkrachten voor de H. C.-scholen levert. Daarnaast bestaat een groot aantal particuliere Chineseche scholen, meestal uitgaande van de speciaal voor onderwijsdoeleinden opgerichte Tiong Hoa Hwee Koan's (Chineseche vereenigingen), tot welker oprichting bovenbedoelde Chineseche regeeringsafgezanten vaak krachtig hebben bijgedragen. De oudste dezer scholen, die te Batavia, dateert van 1900 en telde in 1934 ongeveer 800 leerlingen. De kosten van deze soort scholen worden door de Chineezzen zelf gedragen. In economisch slechte tijden vloeien uiteraard de bijdragen minder goed en kost het vele scholen soms groote moeite om te blijven bestaan. Het leerprogramma is vrijwel ongewijzigd hetzelfde, dat in China wordt gevolgd; de voertaal is het Peking Chineesch, dat in China tot Rijkstaal is verheven ten koste der plaatselijke dialecten. De Chineseche Regeering heeft herhaaldelijk getracht controle op deze scholen uit te oefenen door het zenden van inspecteurs of door haar consulaire ambtenaren met de inspectie te belasten. Uiteraard nam de Indische Regeering tegenover dit streven steeds een afwijzende houding aan.

Meergenoemde afgezanten der Chineseche Regeering hebben ook den stoot gegeven tot de oprichting van de Siang Hwee's (handelsvereenigingen), die een band legden tusschen de plaatselijke Chineseche handelaren en tevens tusschen hen en officieel China. Die te Batavia dateert van 1901. Voordat er in Nederlandsch-Indië Chineseche Consuls waren toegelaten (1911), vervulden de Siang Hwee's vaak ondershands de rol van consulaten. Hun aanzien is in den loop der jaren verminderd, wat o.a. moet worden toegeschreven aan den najver van de na de revolutie ten tooneel verschenen organen der Kuomintang. Immers zoowel de Tiong Hoa Hwee Koan als de Siang Hwee dateeren uit den tijd van het Chineseche Keizerrijk en staan derhalve bij de revolutionairen niet als geheel zuiver te boek. Zoodra de Kuomintang zich hiertoe sterk genoeg gevoelde, richtte zij overal eigen afdelingen op, aanvankelijk gecamoufleerd als Soeposia's of leesclubs. Tot deze Soeposia's behoorden als regel de meer revolutionair gezinde Hakka's en Cantonneezzen, terwijl de Hokkian peranakans zich gewoonlijk meer in de Tiong Hoa Hwee Koan of de Siang

Hwee op hun plaats gevoelden. In verschillende steden heeft de Kuomintang eigen scholen opgericht.

Behalve de bovengenoemde vereenigingen bestaan in de meeste plaatsen nog begrafenisvereenigingen, die een belangrijke rol vervullen in het Chineseche maatschappelijk leven. Vaak zijn zij min of meer gemoderniseerde voortzettingen van de eertijds zoo beruchte geheime genootschappen (Sam Tiam Foei), die vooral onder de onontwikkelde koelies grooten invloed uitoefenden. Door strenger politietoezicht is aan hun macht practisch een eind gemaakt, al zijn in recenten tijd nog enkele excessen voorgekomen.

Een instituut, dat niet bestand is gebleken tegen de eischen van den modernen tijd, is dat van Chinesech Officier. In den tijd der pachten waren het veelal de groote pachters, die de functie van Majoor, Kapitein of Luitenant der Chineezzen vervulden en als zoodanig belast waren met het dagelijksch bestuur over hunne in afzonderlijke wijken wonende landslieden. De kosten der bestuursvoering droegen zij gaarne zelf, eensdeels om de eer en het aanzien, dat zij als Hoofd hunner natie genoten, anderdeels omdat in de practijk de pachten bijna steeds in hunne handen waren en zij langs dien weg zooveel voordeel van het Gouvernement trokken, dat de kosten van het officierschap er best afkonden. Toen echter de groote pachten werden afgeschaft, verdwenen de baten, maar de lasten bleven en werden er niet geringer op. Wel trachtte de Regeering hieraan tegemoet te komen door het instellen van toelagen, maar op enkele uitzonderingen na zijn die nauwelijks toereikend om de bureaunkosten goed te maken. Van zelf verminderde hierdoor de animo voor het ambt. Daarbij komt, dat de nationalistische geest onder de jongere Chineezzen hen meer doet opzien tegen de instellingen van China: Siang Hwee, Consulaat Kuomintang afdeling, dan tegen de Chineseche dienaren der Nederlandsch-Indische Regeering. En ten slotte maakt de wensch naar gelijkstelling met Europeanen het voor de Chineezzen steeds minder aanvaardbaar om onder een afzonderlijk bestuur te staan, terwijl bovendien de Europeesche bestuurs- en politieambtenaren steeds meer in staat blijken om de hulp der Chineseche officieren te ontberen. Deze factoren brachten de Regeering ertoe, het instituut geleidelijk te laten uitsterven. Komt een plaats vacant, dan wordt ze veelal niet meer vervuld of met een andere gecombineerd.

Een groote grief der Indo-Chineezzen is steeds geweest het feit dat zij niet met Europeanen waren gelijkgesteld, maar in een afzonderlijke categorie waren geplaatst, n.l. die der Vreemde Oosterlingen. Vooral sedert de Japanners uit die groep waren losgemaakt en wel met Europeanen waren gelijkgesteld, gevoelden de Chineezzen hun rechtspositie sterk als een minderwaardige. Practisch is van hun achterstelling bij de Europeanen niet veel meer overgebleven, vooral sinds in 1919 het Burgerlijk Wetboek voor Europeanen in hoofdzaak op de Chineezzen is toepasselijk verklaard, terwijl ter tegemoetkoming aan hunne godsdienstige behoeften een beperkt adoptierecht voor hen is ingesteld (Ind. Stb. 1919 no. 129). Tegelijkertijd werd voor hen een Burgerlijke Stand ingevoerd (Ind. Stb. 1919 no. 130). De eenige werkelijk ongelijkheid, die nog van belang is, is de

rechtsbedeeling. Zij staan niet terecht voor dezelfde rechtbanken als de Europeanen; in strafzaken verschijnen zij in eerste instantie niet voor de Raden van Justitie, maar voor de Landraden. De opheffing van dit verschil vereischt echter een groote uitbreiding of reorganisatie van de Raden van Justitie. Wordt hiertoe eenmaal overgegaan, dan is er geen belemmering meer voor de officieele algeheele gelijkstelling der Chineezen met de Europeanen.

Literatuur a. Nederl. Indië: Mr. P. H. Fromberg: de Chinesche Beweging op Java; id.: Verspreide Geschriften; J. Th. Moll: De Chineezen in Nederl. Indië, rede, Utrecht 1928; J. Moerman: In en om de Chinesche Kamp; id.: De Chineezen in Nederlandsch Indië; J. L. Vleming: Het Chinesche Zakenleven in Nederl. Indië (door den belastingsaccountantsdienst onder leiding van Vleming). *b. China:* S. Wells Williams: The Middle Kingdom; Prof. Dr. J. J. M. de Groot: The Religious System of China; Parker: Chinese Religion; Prof. James Legge: The Chinese Classics; Samuel Johnson: Oriental Religions in China; H. Borel: De Chinesche Filosofie toegelicht voor niet Sinologen; id.: De Geest van China; Prof. G. Schlegel: The Hung League; J. van der Graacht: Een korte analyse van China's moeilijkheden (overdruk Koloniale Studiën Juni 1928); Dr. Sun Yat Sen: The Three Principles of the People, translated by Frank W. Price; The China Year Book; Prof. Dr. J. J. L. Duyvendak: China tegen de Westerkim; id.: Wegen en Gestalten der Chinesche Geschiedenis; P. Arthur Sagers: China, het volk, dagelijksch leven, ceremoniën.

ARCHIEF. Zie ook LANDSARCHIEF.

LANDSARCHIEF (Aanv. van ARCHIEF, Dl. I) te Batavia. In dit archief worden bewaard de officieele bescheiden van historische waarde daterend van de jaren 1614 tot 1816. Dit is het archief, dat voor het publiek toegankelijk is, zonder dat vooraf bij den Algemeenen Secretaris, die hoofd van alle archieven in Nederlandsch-Indië is, toestemming tot inzage behoeft gevraagd te worden. Deze is wel noodig voor de archivalia van na 1816, ongeacht of deze in het Landsarchief dan wel elders berusten.

Het Landsarchief staat onder de leiding van den Landsarchivaris, een in 1892 hersteld ambt. De functie van Landsarchivaris werd achtereenvolgens bekleed door Mr. J. A. van der Chijs (1892-1905), Dr. F. de Haan (1905-1922) en Dr. E. C. Godée Molsbergen (1922-heden¹⁾).

Het landhuis, gebouwd voor rekening van den lateren Gouverneur-Generaal Reynier de Klerk op Molenvliet, herbergt de archivalia.

In 1935 was het tweehonderd jaren geleden dat de eerste „Archivaris” benoemd werd. Daarvóór waren de stukken van de Hooge Regeering onder de hoede van den Eersten Gezworen Klerk gesteld. Op 11 Januari 1936 hebben gedurende twee eeuwen Landsarchivarissen gewerkt. Coen had ondervonden, toen hij uit de Molukken te Jakarta terugkwam, hoe er met zijn „voorneemste schriften ende pampieren” was huisgehouden. Zij waren „verbrandt gelijk mede de driefvoudige commissien van de hoogmogende heeren Staten Generael, zijn Excellentie ende U. E. ons verleent” schreef hij 5 Aug. 1619

¹⁾ Dit artikel is geschreven in 1935.

aan Heeren Zeventien. In 1641 besloot de Hooge Regeering bij resolutie van 29 Juli drie leden van den Raad van Justitie aan te wijzen, den Pensionaris Joan Maetsuycker en de Opperkooplieden Nicolaas Overschie en Direk Shoucq, om naast hun „besoignes” in den Raad „haer dagelijksch werck” te maken om „alle d'oude pampieren en schriften die bij het comptoir van den Gouverneur-Generaal” berustten „te visiteren”. Johannes Camphuys, de groote waarde der archivalia kennend, zal er zeker goed voor hebben doen zorg dragen. Maar enkele tientallen jaren later gevoelde men sterk „de defecten en gebrekelijkheden... omtrent de papieren ter generale Secretarije berustende”, en men achtte de aanstelling van een à twee personen noodig „uit insigte het aan den eerste gesw. Clerq alsoo onmogelijk valt om dat werk selfs op een effen voet te houden”. De „bnyten actueel employj zynde Coopman Gerardus Kluijsenaar, die bevorens een goed getal van jaren ter voorschreven generale secretarije heeft dienst gedaan en uijt dien hoofde daarin ter saake van sijne verkreget handigheijt met vrucht sal kunnen gebuykt werden”, was de allereerste. Hem werd toegevoegd de assistent Carel Anthony le Vasseur des Rocques, die tot Onderkoopman bevorderd werd. Reeds in 1739 was de bergruimte onvoldoende. „Het geweene provisie maguazijn staande binnen desen Casteel” brak men af, ook de vertrekjes „agter de woning van... Zijn Edelheid”.

In Holland hadden Heeren Zeventien ook vele lacunes in hun archivalia. Zij verzochten afschriften van het ontbrekende; het kwam hun voor „dat de incompleetheit daarvan alhier kan veroorzaakt wesen door het blijven van schepen als andersints”. In Juli 1761 kregen „twee archivarij en den bibliothecarus” (sic) opdrachten om de positieve orders bij te houden en het Recueil der Plakaten. Ook besloot men „voor de Realia voortaan een apart perzoon op de generale secretarij te employeeren onder den titul van Collecteur der patriasse positieve ordres en van de voorschreven Realia met de qualiteijt van koopman”. Francois de Valbert was de eerste officieele Collecteur.

In Mei 1768 ging men na wat er „te ontheren” was; dit werd „op de zo genaemde houtkap” verbrand, ook al omdat veel „bijna vergaan en door de witte mieren geïnfecteerd” was. In 1781 legt de Gouverneur-Generaal een lijst over van archiefstukken die „door de witte mieren geïnfecteerd en voor het grootste gedeelte beschadigd waren bevonden”. Men gaf last om „alle die boeken voor zoo verre dezelve niet meer gebruikt of gelessen konden worden”, door het vuur te laten vernietigen.

Tien jaren later, 11 Januari 1791 wordt besloten, wegens de massa schrijfwerk, waarvan een deel in het Archief blijft, het aantal klerken uit te breiden.

24 April 1792 kwam een nieuw „Reglement voor de Archivarissen en verdere Onderkooplieden ter Generale Secretarij bescheiden”, een herziening van dat van 20 November 1747 en van 30 Maart 1784.

19 April 1794 kreeg de Eerste Secretaris, Pieter van de Weert, opdracht „om de onbruikbare Papieren te laten vernietigen”.

Dat ter Generale Secretarij in de zes jaren vóór 1800 veel versloft was, blijkt uit Resolutie 14-11-

1800, waar bevolen wordt geen resolutiën ter teekening aan te bieden, die „niet behoorlijk in order zijn”, daar men de insertiën had weggelaten.

Ter aanmoediging had 8 Mei 1801 een „promotie onder de suppoosten van het Generale Secretarij” plaats. Eind 1801 had men een begin van een voorlopige „opneem” gedaan en gelastte de Hooge Regeering door juiste middelen „vleedermuisen en andere ongedierte” te weren.

In Januari 1802 nam de Regering een Resolutie dat men het overschrijven van resolutiën zou uitbesteden aan particulieren à Rxds. 30 per maand per persoon. In September bleek dat er geen liefhebbers waren komen opdagen. In 1803 zouden gecommiteerden verslag van opname en transport van de papieren doen. Zij waren benoemd 8 Mei 1801. Dat het zoo lang geduurd had eer hun rapport gereed was, kwam door drukke werkzaamheden. Zij kregen er een betuiging van ongenoegen over en werden aangespoord met meer spoed de opdracht uit te voeren. Er bleek dat veel stukken waren uitgeleend aan Raden van Indië. Men ziet uit F. van Braam's rapport, dat het personeel van de Secretarie, het Archief dus inclus, een volstrekt gemis aan ijver en hart voor het werk bezit. Een jaar later wordt nagegaan wat er in de laatste vijf en twintig jaren verwenen is.

Het werd nog erger toen Daendels kwam. De Maarschalk schafte het bijhouden van veel schrijfwerk af: het Dagregister, de Personalia of „stamljst”, het copieeren van de verzonden wordende brieven. De minuten vond hij voldoende. Er werden „maar twee onderkooplieden buiten de Adjunct Eerst gezworen klerk” gelaten. Vier gezworen klerken, waarvan een „de wacht hebbende”, moest „den dienst van Archivaris gelijklijk . . . waarnemen”. Het geheele aantal personen werd van 51 tot 40 teruggebracht. Aan den Resident van Samarang gelastte Daendels in 1808 papieren „welke door ouderdom en het lange tijdverloop nutteloos zijn geworden „voor patronen” te gebruiken.

Dan, onder het Engelsche tusschenbestuur, reeds 14 September 1811, krijgt de oud-Directeur Generaal P. T. Chassé van het Britsche Gouvernement het verzoek zich te willen beschikbaar stellen tot het sorteeren en registreeren van de „boeken en papieren”. Zes heeren zouden hem hierbij behulpzaam zijn. In November 1812 was dit werk gereed; de makers kregen een tevredenheidsbetuiging.

Toen het Kasteel afgebroken was, bracht men datgene van het Archief wat men nog wel eens noodig meende te zullen hebben over naar een gebouw op Molenvliet (hoek Prinsenlaan), waar nu de Thalibioscoop staat. Dit „Gouvernementshuis” op Molenvliet heette Kantor Baroe (het „nieuwe kantoor”) bij de inheemschen. Later ging een gedeelte hiervan naar het „Gouvernementshuis” op Rijswijk en zelfs heeft de „kolfbaan” van de Sociëteit „de Harmonie” een tijdlang als bergplaats van archivalia gediend.

Toen het Nederlandsch gezag hersteld werd, wezen Commissarissen-Generaal den R.K. pastoor P. Wedding aan als „Bewaarder der Archieven”. Maar hij werd op zijn verzoek reeds 15 Juli 1817 ontslagen. Bij gebrek aan een geschikt vervanger bleef hij nog aan, tot hij 19 Febr. 1819 definitief ontslagen werd.

Met de archivalia solde men verschrikkelijk;

die op Kantor Baroe Molenvliet op de bovenkamers lagen, verhuisden naar een pakhuis in de stad Batavia. Toen het groote Gouvernementsgebouw op Weltevreden gereed was, plaatste men er een gedeelte van het Oud-Archief van de V.O.C., benevens het archief uit Daendels' tijd, dat van het Britsche Bestuur, en het nieuwe archief.

In 1835 veranderde men den titel van „Archivarius” in „Referendaris”. Benoemd werd Mr. P. Mijer, die later Gouverneur-Generaal werd. Twee jaren later ontstond het „Statistiek Bureau”. Daar moest men handschriften verzamelen en bouwstoffen ten dienste van een voortzetting van de geschiedenis van Nederlandsch-Indië. In 1838 kwam er een „Topographische afdeling” naast, die in 1839 weer „Geographische Afdeling” heet. Iets later veranderde de naam „Statistiek Bureau” in dien van „Historisch Bureau”.

Voorstellen tot het benoemen van een „Algemeenen Archivaris” vonden in Holland geen gunstig onthaal.

Tusschen 1862 en 1867 zijn zeer vele bescheiden naar het Rijksarchief te 's-Gravenhage gezonden, en in 1872 dacht men er over, het geheele oud-archief naar Nederland te doen verhuizen. Hier was Gouverneur-Generaal Mr. J. W. van Lansberge tegen.

Sedert 29 Mei 1880 assisteerde Mr. J. A. van der Chijs, hoofdambtenaar op nonactiviteit, den chef van de afdeling Statistiek. Het duurde tot 1892 eer Mr. van der Chijs tot Landsarchivaris werd benoemd. Hij verzamelde de op verschillende plaatsen zwervende archivalia en werd daardoor, zooals op een gedenksteen staat, de „organisator” van het Landsarchief. Dr. de Haan volgde hem op in 1905. Hij kreeg van Gouvernementswege toestemming om in de kantooruren te werken aan zijn voortreffelijk standaardwerk (Priangan), en later aan het gedenkboek „Oud Batavia”. Op 20 Augustus 1922 legde hij zijn betrekking neer.

Literatuur: Inventaris van 's Lands Archief te Batavia (1602-1816), Batavia 1882; Inleiding, door Mr. J. A. van der Chijs; Geschiedkundige nota over de Algemeene Secretarie, Batavia 1894; E. C. Godée Molsbergen, Geschiedenis van het Landsarchief tot 1816, Tijdschrift Bat. Gen. 1 Jan. 1936.

AARDBEVINGEN. (Aanv. Dl. I en Dl. VI of suppl. afl. blz. 694). *Verschijselen.* De, bij de beweging van deelen van de aardkorst, in den aardbevingshaard (hypo centrum) ontstane trillingen worden aan de oppervlakte waarneembaar doordat de bodem in een slingerende beweging geraakt. Haar vernielende werking is afhankelijk van amplitude en periode, dus van de maximaal optredende versnelling; is dus het heftigst in het loodrecht boven den haard gelegen punt der oppervlakte (epicentrum) en neemt met toenemenden afstand af. De amplitude varieert van enkele cm tot eenige tientallen cm, de periode wisselt van 1 tot 26 sec. Lijnen, die plaatsen met eenzelfde intensiteit aangeven, worden isoseisten genoemd.

Vershillende graden van voelbaarheid en vernieling zijn vereenigd in sterkteschalen, die aanvankelijk gebaseerd waren op de uiterlijke gevolgen van bevingen op behuizingen en bouwwerken. In de nieuwere schalen (b.v. de absolute

schaal van Cancani) zijn ook de overeenkomstige waarden van de maximaal optredende versnelling opgenomen. Het is gebruikelijk deze versnelling, die proefondervindelijk bepaald kan worden, uit te drukken in de versnelling der zwaartekracht, welk getal de bevingsgraad wordt genoemd. In Nederlandsch-Indië is het slechts eenmaal mogelijk geweest een globale berekening van den bevingsgraad uit te voeren, nl. voor de beving van Padangpandjang in 1926. Uit knikverschijnselen in het ijzeren vakwerk van een watertoren kon de bevingsgraad op ongeveer $\frac{1}{4}$ worden bepaald.

Voor de berichtgeving is door het Observatorium te Weltevreden een 7-deelige sterkteschaal opgesteld met de volgende indeeling:

Graad 1, zwak; lichte trilling door velen gevoeld; graad 2, matig; door iedereen gevoeld, rinkelen van glaswerk, rammelen van deuren en ramen; graad 3, vrij sterk; slapenden worden wakker, hangklokken blijven stilstaan, deuren en ramen slaan open of dicht; graad 4, sterk; schilderijen vallen van de wanden, lichte meubels vallen om, licht scheuren van pleisterwerk; graad 5, zeer sterk; muren scheuren, stukken pleister en pannen vallen, kasten slaan om; graad 6, steenen huizen storten in, houten huizen vallen van de neuten; graad 7, algemeene verwoesting.

De bevingsgraad is niet alleen afhankelijk van den afstand tot het hypocentrum, doch staat onder invloed van de bodemgesteldheid. In slapen veengrond is de uitwerking ongeveer 12 maal zoo groot als in vaste kristallijne gesteenten (vastgesteld bij de beving van Californië in 1906). De uitwerking op bouwwerken is voorts in sterke mate afhankelijk van den aard der constructie en van de kwaliteit der toegepaste materialen. Houten gebouwen zijn beter bestand tegen aardbevingen dan steenen, echter zullen eerstgenoemde met het oog op brandgevaar in de meeste gevallen niet toelaatbaar zijn. Ook de semipermanente of vakwerkbouw verdient de voorkeur boven steen. In Nederlandsch-Indië bestaan echter nog geen bouwvoorschriften voor aardbevingsgebieden. In het algemeen is bij een bepaalde sterkte der constructie licht materiaal te verkiezen boven zwaarder, terwijl de onderdeelen dezelfde elastische eigenschappen dienen te bezitten; opvullingen van metselwerk b.v. in een vak- of raamwerk zijn uit den boeze. Dit werd o.a. gedemonstreerd bij de beving van Padangpandjang, waar aan gebouwen, die door aanbrengring van een „aardbevingsring” z.g. aardbevingsvrij waren gemaakt, nog ernstige schade werd toegebracht. De aardbevingsring bestond uit een wandgeraamte van gewapend beton, dat ongedeed bleef. De tusschenmuren van baksteen en de vakvullingen der buitenwanden vielen echter voor een groot deel uit.

Aardbevingsstatistiek. Eenige belangrijke aardbevingen in Nederlandsch-Indië sinds 1926: Boemiajoe (1931), Minahasa (1932), Ambon (1932), Zuid-Sumatra (1933). Behalve in het Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch-Indië zijn verslagen van eenige bevingen verschenen in de uitgaven van den Dienst van den Mijnbouw, nl. van de bevingen in de Minahasa (1913) in Jrb. Mijnw. 1913 Verh., van de beving van Benkoelen (1914) in Jrb. Mijnw. 1914 Verh., van de beving van Maos (1916) in Jrb. Mijnw. 1916 Verh. II, van de beving van Bali (1917) in Jrb.

Mijnw. 1917 Verh. I, van de bevingen van Maos (1923) en Wonosobo (1924) in Vulkanol. Meded. no. 8, van de beving van Boemiajoe in Jrb. Mijnw. 1931 Alg. Ged.

AARDHARS. (Aanv. Dl. I). Het aardhars, dat vooral in de tertiäre bruinkolen van Z.O. Borneo in tamelijk groote hoeveelheden (plaatselijk tot ruim 30%) voorkomt, bevindt zich daarin in lensvormige platte lagen tot enkele cm dikte, soms in knollen van vuistgrootte en meer, doch ook fijnverdeeld in innige vergroeiing met de kool. Uit onderzoekingen is gebleken dat dit hars van coniferen afkomstig is en tegelijk met de kool een fossilisatie-proces heeft ondergaan. De technische bruikbaarheid staat iets ten achter bij die van de recente harssoorten. Waar de scheiding van de kool een extra bewerking beteekent en de kool zijn technische bruikbaarheid daarbij zou verliezen, bezitten deze harsvoorkomens vooralsnog geen groote economische waarde. In Z. Madia wordt fossiel hars door de bevolking verzameld voor het gebruik in de batik-industrie.

AARDGAS. Hieronder wordt verstaan het natuurlijke gas, dat met de aardolie (petroleum) in bepaalde aardlagen voorkomt, hetzij opgelost in de olie, hetzij verzameld boven de olie in het hoogste gedeelte der olievoerende lagen. Voor de wijze van ontstaan kan dan ook naar dat onderwerp worden verwezen.

Onder de bestanddeelen van het aardgas nemen leden van de paraffine-reeks der koolwaterstoffen een overwegende plaats in. Allereerst het methaan of moerasgas, daarna het ethaan en eventueel ook hogere homologen van deze reeks. Verder treden regelmatig op koolzuur, zwavelwaterstof, stikstof en in uiterst kleine hoeveelheden ook helium. De aanwezigheid van het koolzuur en de zwavelwaterstof kunnen verklaard worden als gevolg resp. van oxydatie van koolwaterstoffen en door het uiteenvallen van complexe zwavelverbindingen. Het is nog niet duidelijk waaraan de aanwezigheid van stikstof en helium toe te schrijven is. Er bestaat eenig verband tusschen de samenstelling van het gas en de daarbij voorkomende olie. Gas, dat geen hogere leden van de paraffinereeks dan ethaan bevat, wordt „droog” genoemd, in het tegenovergestelde geval „nat”. Een typische „droge” samenstelling is de volgende: methaan 84%, ethaan 14%, koolzuur enz. 2%; een „natte” samenstelling b.v. methaan 32%, ethaan 28%, propaan 19%, butaan en pentaan 5%, hexaan e.v. 3%, koolzuur enz. 13%.

De bij gewone temperatuur vloeibare bestanddeelen worden in compressie-installaties of door absorptie in zwaardere oliën afgescheiden. De gewonnen „compressie benzine” is zeer licht en wordt vermengd met de zwaardere benzine, die uit de olie wordt verkregen. Het overblijvende „droge” gas wordt als brandstof gebruikt of, onder druk gebracht, ook toegepast voor den opvoer van olie uit de boorgaten of voor het olie-transport door pijpleidingen. Het overtollige gas wordt, teneinde het brandgevaar voor de omgeving te verminderen, veelal verbrand. De fabricage van roetzwart, dat zeer geschikt is voor verwerking in b.v. de inkt-, verf- en rubber-industrieën, wordt in Ned. Indië niet toegepast.

De productie aan aardgas in Ned.-Indië bedroeg in afgeronde hoeveelheden: in 1915 81.000 ton, in 1920 189.000 ton, in 1925 412.000 ton,

in 1930 540.000 ton, over de jaren 1931—1932 gemiddeld 865.000 ton en over de jaren 1933—1934 gemiddeld 1.000.000 ton.

AARDOLIE. (Aanv. van PETROLEUM, Dl. III en Dl. VII of suppl. afl. blz. 1121). Bij de opsporing van, onder alluviale bedekkingen verborgen structuren (anticlinalen), die mogelijkheid bieden voor olie-accumulaties, wordt in de laatste jaren een veelvuldig gebruik gemaakt van methoden, welke gebaseerd zijn op fysieke eigenschappen van aardlagen. Bij het gravimetrisch onderzoek worden door middel van een zeer gevoelig instrument, de z.g. torsiebalans, de kleine afwijkingen in de gravitatie der aarde gemeten, die een gevolg zijn van het op relatief geringe diepte voorkomen van oudere en tevens zwaardere gesteenten t.o.v. de jonge, minder compacte en mogelijk olichoudende afzettingen. Uit deze metingen kunnen plaats en omvang van het opgeheven gedeelte der aardkorst worden bepaald. Een andere methode, welke eveneens in Ned. Indië toegepast wordt, is de seismische, waarbij door het tot ontploffing brengen van springstoffen miniatur-aardbevingen worden opgewekt. De aardbevingsgolven planten zich in harde gesteenten sneller voort dan in zachtere. Uit de waarnemingen, die met op eenigen afstand geplaatste, wederom zeer gevoelige, instrumenten worden gedaan, kan de onderlinge ligging van de oudere en jongere lagen worden afgeleid. Of de gevonden structuur gunstig is voor olieaccumulatie en of een eventuele anticlinaal olie bevat, moet door het booronderzoek nader worden uitgezocht. De in vroeger jaren veelal gebruikte kabelboringen worden meer en meer verdrongen door de z.g. „rotary-“boringen. Met deze, in den regel zwaar uitgevoerde, installaties worden belangrijk grotere boorsnelheden bereikt, terwijl het systeem de toepassing van dikspoeling (water met klei) toelaat. De kans op het ontstaan van spuiters wordt daarmede verhinderd. Bovendien is het mogelijk het boorgat geruimen tijd onbekleed te laten en behoeft meestal, door den druk, dien de spoelwaterkolom op de boorgatwanden uitoefent, niet gevreesd te worden voor instorting dezer wanden. In geologisch sterk gestoorde gebieden kunnen de boorwerkzaamheden door het optreden van naval of ook door het voorkomen van oppersend gesteente ernstige moeilijkheden ondervinden. Dit is o.a. het geval geweest op eenige terreinen in N. Sumatra waar, ondanks het gebruik van een spoeling met bariet (zwaarspaath) van een s.g. van 2 tot 2,2, nog menig boorgat ontijdig beëindigd moest worden.

In de tegenwoordige boortechniek bestaat, voornamelijk voor exploratie-doelinden, de neiging om de aanvangsdiameter der galen groot te nemen. Men gaat daarbij tot ruim 40 cm waardoor, ondanks het verlies aan diameter door het inbouwen van steeds kleiner wordende bekledingsbuizen, toch een belangrijke diepte met voldoende boorgatwijdte kan worden bereikt. Het diepste boorgat in Ned. Indië (vermoedelijk tevens het diepste van het zuidelijk halfrond) bevindt zich op Madoera, waarbij een diepte van 2440 m werd verkregen. Op het Betoengterrein der N.I.A.M. in Djambi werd geboord tot 2330 m, in Palembang tot bijna 2250 m, terwijl boringen tusschen 1500 en 2000 m geen zeldzaamheid meer zijn.

Het losgewerkte en door het spoelwater opge-

voerde gesteentemateriaal, doch vooral de gewonnen boorkernen (zuiltes van het doorboorde gesteente, die bij het boren in het midden uitgespaard worden) laten het trekken van belangrijke conclusies betreffende de geologische gesteldheid van het terrein toe. De aangeboorde olielagen worden naar debiet en eigenschappen onderzocht. Voor de latere exploitatie is het van zeer veel belang de optredende waterlagen af te sluiten. Dit gebeurt door het inbrengen van cement. Geschiedt het cementeren onvoldoende, dan vindt vermenging van de olie met water plaats, die zich kan uitstreken over het geheele veld en een ernstig verlies aan olieopbrengst kan beteekenen. Het laagwater is meestal zout; in een enkel geval (Tarakan) werd zoet water aangetroffen.

Wat de diepte, waarop olie nog aangetroffen wordt, betreft is in den loop der jaren gebleken dat diepten van eenige honderden meters zeer wel als normaal zijn te beschouwen. Op enkele terreinen van Sumatra werd olie aangeboord op meer dan 1000 m (max. op 1600 m). Het aantal olielagen kan soms zeer belangrijk zijn, doch blijft meestal beneden 10. Ook de dikte is zeer wisselend van 1 tot tientallen m. Betrekkelijk weinig olie-zanden zijn over grotere uitgestrektheden te vervolgen, meestal „wiggen” zij betrekkelijk snel uit. Het totale produceerende oppervlak van de bekende terreinen in Ned. Indië is niet groot en zal niet meer bedragen dan 12.000 ha. Een opvallend verschijnsel in terreinen waar oliën van verschillend s.g. voorkomen is, dat de zwaardere olie in den regel op hooger niveau voorkomt dan de lichtere olie.

Bij de oliewinning moet het onder druk verkeerende aardgas als de stuwende kracht worden beschouwd („gasdrive”), althans in de meeste gevallen. Daar de gasdruk bij het voortschrijden van de exploitatie vermindert en bij afnemend gasgehalte de viscositeit der olie toeneemt, is het zaak den druk en tevens de productie onder controle te houden. Het daartoe dienende stelsel van afsluiters, dat aan de boorgatmond wordt opgesteld, wordt niet onaardig „christmas tree” genoemd. Het is voorts begrijpelijk dat spuitende bronnen, die een overmatig verlies aan energie beteekenen, niet als het summum van wenselijkheid beschouwd worden. Houdt de uitvloeiing van olie op, dan kan met mechanische hulpmiddelen de productie nog eenigen tijd voortgezet worden. Dit kan geschieden door het inpersen van gas in het boorgat, waarbij dit gas voor een deel de taak van het „natuurlijke” gas overneemt. Na deze „gaslift”-periode, kan door pompen nog eenige productie worden verkregen. Een uitgeproduceerd terrein kan tenslotte in gunstige gevallen nieuw leven worden ingeblazen door het op groote schaal inpersen van gas in de olielaag („repressuring”), of door het inpompen van water („waterflooding”). Ook is het mogelijk reeds van den aanvang der productie af door het inpersen van gas in de olielaag te trachten den natuurlijke gasdruk zooveel mogelijk op peil te houden. Dit systeem wordt in Ned. Indië reeds toegepast.

Onder geheel andere productie-omstandigheden verkeert een terrein, waarin niet het gas, doch het opringende water de stuwende kracht verleent. Zoolang dit water de boorgaten nog niet heeft bereikt is de achteruitgang van de olie-

productie gering; daarna kan zij echter snel afnemen, terwijl na volledige verwatoring ook geen hulpmiddelen meer baten. Zoowel op Sumatra als Java zijn enkele voorbeelden van deze „water-drive fields” aanwezig.

Beweegt zich in de meeste gevallen de benedengrens van de olie tijdens de productie-periode omhoog, in een enkel geval is geconstateerd dat de olie zich naar beneden, dus naar de grens water-olie, verplaatst; overigens heeft deze „gravity-drainage” weinig invloed op het verloop van de opbrengst.

De totale olieopbrengst van Ned. Indië heeft tot en met 1934 rond 85.860.000 ton bedragen, waarvan de B.P.M. ruim 78 miljoen ton produceerde, de N.K.P.M. bijna 6 miljoen, de N.I.A.M. 2 miljoen, terwijl eenige kleine maatschappijen nog een productie van 26.000 ton maakten. Daarvan waren afkomstig van N. Sumatra rond 12 miljoen ton, van Z.-Sumatra ruim 20 miljoen, van Java en Madoera bijna 10 miljoen, van Z.O. Borneo ruim 26 miljoen, van Tarakan en Boenjoec ongeveer 16,5 miljoen en van Ceram bijna 650.000 ton. De terreinen, die tot deze productie het meest hebben bijgedragen zijn, in volgorde van belangrijkheid

Louise - Moeara	(Z.O. Borneo)	20.380.000 ton
Pamoesian	(Tarakan)	16.193.000 "
Sambodja	(Z.O. Borneo)	5.900.000 "
Perlak	(N. Sumatra)	4.967.000 "
Soeban Djerigi	(Z. Sumatra)	3.535.000 "
Pendopo	" "	2.956.000 "
Ledok	(Java)	2.253.000 "
Talang Akar	(Z. Sumatra)	1.984.000 "
Minjak Hitam	" "	1.900.000 "
Darat	(N. Sumatra)	1.860.000 "
Rantau	" "	1.839.000 "
Lidah	(Java)	1.828.000 "
Dandangilo	" "	1.590.000 "
Nd. Kloegang	(Z. Sumatra)	1.488.000 "
P. Pandjang-Pangkalan		
Soesoeh	(N. Sumatra)	1.193.000 "
Nglobo	(Java)	1.087.000 "
Kawangan	" "	1.037.000 "
Telaga Said	(N. Sumatra)	1.013.000 "

De grotere producenten behooren niet altijd tot de rijkste, gerekend naar de productie per eenheid van het productieve oppervlak. Zoo bezit Java eenige zeer rijke terreinen, die echter door de geringe afmetingen voor een bescheiden deel aan de totale opbrengst hebben bijgedragen. De bovengenoemde terreinen hebben bijna alle een productie van meer dan 10.000 ton per ha productief areaal.

De jaarlijksche producties in tonnen aan ruwe olie vanaf 1918 waren:

1918....	1.764.000	1927....	3.694.000
1919....	2.160.000	1928....	4.308.000
1920....	2.365.000	1929....	5.239.000
1921....	2.359.000	1930....	5.531.000
1922....	2.382.000	1931....	4.698.000
1923....	2.833.000	1932....	5.093.000
1924....	2.926.000	1933....	5.527.000
1925....	3.066.000	1934....	6.055.000
1926....	3.018.000		

Voor de berekening van de oliereserve van een terrein wordt gebruik gemaakt van één der volgende methoden. Uitgaande van een bepaalde stamproductie kan de maandelijksche achteruitgang („decline”) in debiet over een zekere periode

in een grafiek worden gebracht. Het verdere verloop van de aldus verkregen „decline”-kromme kan in analogie met vroeger verkregen ervaring tennaastebij worden aangegeven en daaruit de nog te verwachten productie worden afgeleid. De „decline” kan soms, vooral bij aanwezigheid van veel gas, zeer wisselend zijn, doch neemt overigens gedurende de productie-periode geleidelijk af. Bij de volumetrische methode wordt gebruik gemaakt van de gegevens, die het geologisch onderzoek heeft opgeleverd. Uit den berekend inhoud van het olieazand, het poriënvolume en de saturatie wordt de hoeveelheid aanwezige olie bepaald, waarvan de winbare olie een zeker percentage uitmaakt. Dit percentage bedraagt ongeveer 30%, doch kan soms in gunstige gevallen door „repressuring” of dergelijke maatregelen opgevoerd worden tot 40%.

Winning van de overige 60 tot 70% is, althans voor een deel, wellicht mogelijk door diepbouw, waarbij dus de olielaag door middel van schachten en tunnels ontsloten wordt. Hoewel met deze ontginningswijze nog geen ervaring is verkregen, kunnen toch reeds eenige voorwaarden worden aangegeven, waaraan een olievoerende gesteenteformatie zal moeten voldoen. Genoemd kunnen worden: geen gas onder hoogen druk; weinig water; olielagen van voldoende dikte en uitgestrektheid en voldoende poreus, terwijl voorts het nevengesteente een zekere mate van vastheid en ondoorlaatbaarheid zal moeten bezitten. Ook zal deze wijze van ontginnen gebonden zijn aan een bepaalde diepte, waarbij de menschelijke arbeid bij de daar heerschende temperatuur nog mogelijk is. Het is zeer de vraag of een eenigzins belangrijk gedeelte van de Indische terreinen aan deze voorwaarden zal kunnen voldoen.

Afgezien van de reeds bekende reserve voor een normale oliewinning en de eventuele toepassing van diepbouw, liggen voor de olie-industrie in verschillende deelen van Ned. Indië nog toekomstmogelijkheden. Voor de exploratie van één dezer gebieden -- welke alle voor een belangrijk deel door neogene sedimenten zijn bedekt -- nl. Nieuw Guinea, heeft zich een maatschappij gevormd, waarin de B.P.M. en de N.K.P.M. elk voor 40% en de Ned. Pacific Petr. Mij. voor 20% deelnemen. Het maatschappelijk kapitaal bedraagt f 1.000.000, waarvan bij de oprichting f 100.000 gestort, terwijl de directie in handen is van de B.P.M. Bij deze exploratie, welke een groot gedeelte van den z.g. Vogelkop omvat, zal voor kaarteeringsdoeleinden op groote schaal van vliegtuigen gebruik worden gemaakt.

De verwerking van de ruwe olie vindt plaats in de raffinaderijen te Soengai Gerong, Balikpapan, Pladjoe, Pangkalan Brandan, Tjepoe, Wonokromo en Kapoecan. De eerste en de laatste zijn van de N.K.P.M. en de twee laatste hebben slechts een geringe capaciteit. Alvorens de olie van de terreinen naar de raffinaderijen wordt gepompt, wordt zij zooveel mogelijk ontdaan van het water. Voor zoover dit niet door bezinken bereikt kan worden, geschiedt het ontwateren van de emulsie langs chemischen weg. Ook heeft electrische stroom van hooge spanning in de z.g. emulsiescheiders toepassing gevonden. In de laatste decennia hebben de eischen aan de raffinage te stellen een belangrijke wijziging ondergaan. Lag nl. in vroeger jaren het zwaartepunt der olie-industrie in de kerosinebereiding, thans is het

streven gericht op een zoo groot mogelijke benzine-productie, terwijl voorts de eischen door de markt gesteld in menig opzicht zijn verzwaaard.

De voornaamste behandeling is de distillatie, waarbij de ruwe olie in bepaalde hoofdgroepen van koolwaterstoffen wordt gesplitst. Enkele van de ketels, waarin de distillatie vroeger periodisch werd uitgevoerd, zijn nog aanwezig. Thans vindt de distillatie van de lichtere oliën meest in continubatterijen plaats, waarbij elke ketel een bepaalde fractie levert, terwijl de zwaardere oliën in Trumble-installaties worden verwerkt, waarbij de verschillende fracties in een fractionneertoren worden gescheiden. Zooals reeds gezegd, is het streven een zoo groot mogelijk percentage aan benzine te verkrijgen. Ruwe olie, die arm is aan benzine, geeft groote hoeveelheden van de zware fracties, waarvoor onvoldoende afzetgebied is. Een deel dezer zware fractie wordt dan omgezet in benzine door middel van het kraakproceedé, waarbij onder hooge druk en temperatuur de hoogere koolwaterstoffen gedeeltelijk uiteenvallen in lagere homologen.

De verschillende producten moeten gezuiverd worden, hetgeen ten deele langs chemischen weg, gedeeltelijk mechanisch geschiedt. Van de reagentia, die voor de chemische zuivering gebruikt worden, moge hier zwavelzuur genoemd worden, dat aangewend wordt zoowel voor de behandeling van benzine als voor kerosine en de zwaardere oliën. Bleekkaarden vinden toepassing in de mechanische zuivering, terwijl in de laatste jaren extractie met vloeibaar zwaveldioxyde een belangrijke plaats inneemt (Edeleanu-proces).

De natuurlijke oliën zijn zeer verschillend van samenstelling. De s.g. varieren tusschen 0,75 en ruim 0,94; bovendien kan onderscheid gemaakt worden tusschen oliën met paraffine-basis en die met asfalt-basis; laatstgenoemde bezitten een hoog gehalte aan cyclische koolwaterstoffen. Het aantal eindproducten, dat een raffinaderij oplevert, kan dan ook zeer groot zijn. Samengenomen in bepaalde groepen werden door de gezamenlijke raffinaderijen verwerkt en gereproduceerd in:

	1934	1933	1932	1931
benzine	1.521.290	1.448.950	1.320.620	1.410.950
white spirit	27.550			
kerosine	806.400	727.250	710.340	649.710
solar- en dieselolie	712.020	574.240	1.690.960	425.260
residu	1.271.580	1.380.190		1.020.140
smeerolie	25.630	22.500	19.610	26.810
impregneer-olie	6.770	10.580	11.290	12.220
paraffine, was ceresine	71.050	55.160	48.740	53.670
asfalt	7.110	7.640	7.240	8.930
overige producten	6.740	78.240	136.410	5.680
verliezen	139.880			117.240
Totaal verwerkt	4.596.020	4.304.750	3.945.210	3.730.610
direct als stookolie werd verkocht	818.070	773.120	831.890	731.190

ARTESISCHER PUTTEN. (Aanv. Dl. I) zie GRONDPEILWEEZEN.

ASFALTGESTEENTE. (Aanv. Dl. VII of suppl. afl. blz. 978). Het kapitaal der Boeton Maatschappij bedroeg aanvankelijk f 10.000.000 aan gewone en f 50.000 aan preferente aandelen, waarop in 1929 waren volgestort resp. f 3.750.000 en f 50.000. In 1933 werd voor f 375.000 aan gewone aandelen uitgegeven, terwijl het maatschappelijk kapitaal teruggebracht werd tot f 2.000.000 gewone en f 25.000 preferente aandelen, waarop volgestort resp. f 775.000 en f 25.000. De maatschappij beschikt over 4 contractterreinen, n.l. het Waisioeterrein in het Z., de Kaboengku- en Wariti-terreinen in Midden-Boeton en het Lawele-terrein in het N.

In verband met den ongunstigen economischen toestand is van een regelmatig bedrijf eigenlijk nog geen sprake geweest. De winning geschiedt nog in dagbouw, doch een gedeelte der productie werd gemaakt uit de, voor latere diepbouw noodige, voorbereiding. Geproduceerd werden in de jaren

1924	650	1928	1050
1925	670	1929	15030
1926	160	1930	8780
1927	1340	1931	2390

1932 850 1934 6320
1933 6770

tonnen asfaltkalksteen, welke hoofdzakelijk uit het Kaboengku-terrein afkomstig zijn. De reserve van dit terrein werd in 1932 geraamd op 450.000 ton asfaltkalksteen en 300.000 ton asfaltkalkmergel.

Voor het gebruik dient het Boeton-asfalt meestentijds gemengd te worden met ongeveer 20% petroleum-producten (o.a. residu), in welken vorm het ook onder den naam „Boetonic” in den handel wordt gebracht.

PETROLEUM. Zie ook AARDOLIE.

JURIDISCH DISPUUT (BANDOENGSCHE). Opggericht op 17 October 1931 op initiatief van eenige te Bandoeng woonachtige juristen. Het gezelschap stelt zich ten doel de beoefening van de rechtswetenschap in den ruimsten zin des woords, alsmede het bevorderen van contact tusschen de te Bandoeng en omstreken woonachtige juristen. Het gezelschap organiseert geregeld bijeenkomsten, waarop door een der leden, dan wel door daartoe uitgenoodigde vooraanstaande juristen van elders, een inleiding wordt gehouden over een rechtswetenschappelijk onderwerp, waarna debat kan volgen. Reeds terstond na de oprichting bleek het gezelschap in een behoefte

te voorzien, hetgeen zich uitte in een steeds stijgend ledental, waaronder juristen, die op zeer uiteenlopend maatschappelijk gebied werkzaam zijn. Van de onderwerpen, die in de eerste jaren van het bestaan van het gezelschap in bijeenkomsten zijn behandeld, kunnen worden genoemd: „Verbindende kracht van vreemde vonnissen”; „Een tolunie tusschen Nederland en Indië”; „Het recht van den beklagde om te zwijgen”; „De goudclausule”; „Recht van werkstaking”; „Is het opleggen eener te hooge aanslag in de belasting een onrechtmatige daad?”; „Is een wettelijke regeling van de adatrechtelijke zekerheidstelling noodig en mogelijk?”; en: „Welke eischen stelt toepassing van ongeschreven materieel privaatrecht aan organisatie en procesrecht der inlandische rechtbanken?”. Hoewel het gezelschap geheel zelfstandig is, onderhoudt het nauw contact met de Nederlandsch-Indische Juristen Vereeniging, alsmede met de Faculteit der Rechtsgeleerdheid te Batavia.

TIDORE (zie Dl. IV) is het grootste der drie Molukken-sultaanaten. Het gebied van dit zelfbesturende landschap bestaat uit: 1e de eilanden Tidore, Filonga, Maitara of Noorwegen en Maré; 2e het centraal gedeelte en de twee oostelijke schiereilanden van Halmahéra, grenzende ten N. aan een denkbeeldige lijn, loopende van het snijpunt van den linkerover der rivier Kajasa met het zeestrand aan de w. kust naar Tofongo aan de o.-kust en ten Z. aan een lijn, die van T. Déhépedo op de w.-kust in de richting van T. Foja op de o.-kust loopt; 3e de aan den w.-kant van het centraal gedeelte van Halmahéra liggende eilanden en koraalriffen, als: Sibaé, Woda, Radjoi, Goratoc, Tamin en Djodji; 4e Nederlandsch Nieuw-Guinee, met uitzondering van het gedeelte tusschen de monding der Bensbachrivier en Kaap Steenboom, met daartoe behoorende eilanden; 5e alle eilanden gelegen tusschen de kusten van Halmahéra en Nieuw-Guinee en tusschen de volgende alignementen: ten N. de lijn getrokken uit Tofongo in de astronomische richting N. 40° O. tot waar de parallel 1°40' N.B. wordt gesneden, de parallel 1°40' N.B. van dit snijpunt af tot 134° O.L.; de lijn getrokken van het punt gelegen op 1°40' N.B. en 134° O.L. in de richting van het punt op de n. kust van Nieuw-Guinee, gelegen op 141° O.L.; ten Z. de lijn getrokken uit T. Foja in de richting van het punt gelegen op 1° Z.B. en 128° 37' O.L.; de lijn getrokken uit laastbedoeld punt in de richting van het punt, gelegen op 5° Z.B. en 133° O. L. en van daar naar Kaap Steenboom. Behalve het gebied op Nieuw-Guinee met de sub 5 genoemde eilanden, dat een eigen landschapskas heeft, deelen de andere deelen van het sultanaat in de „landschapskas van Ternate, Tidore en Batjan” (zie de aanv. artt. TERNATE en BATJAN). Administratief behooren de sub 1 t/m 3 en sub 5 (gedeeltelijk) genoemde deelen van het landschap tot de afdeling Ternate, die sub 4 en 5 (gedeeltelijk) tot de afdeling West- en Noord-Nieuw-Guinee, onder een assistent-resident, bijgestaan door een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Manokwari en verdeeld in 5 onderafdeelingen: 1 Manokwari, bestaande uit het n.-lijk deel van Nieuw-Guinee tusschen Kaap de Goede Hoop en de Wapanga-rivier, onder den ass.-resident, hoofd der afdeling; 2 Sorong, bestaande uit het

w.-lijk gedeelte van Nieuw-Guinee, tusschen Kaap de Goede Hoop en Tandjoeng Sélé, met omliggende eilanden, waaronder de groep Radja-Ampat, bestaande uit de eilanden Waigéo, Selawati, Balanta en Misool met bijbehorende eilandjes, onder een gezaghebber of fungerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Sorong; 3 Seroei, bestaande uit de Schouteneilanden, de Japèngroep, benevens de Waropenkust-streek, tusschen de Wapanga en Mamberamorivieren, onder een gezaghebber of fungerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Seroei; 4. Hollandia, bestaande uit het n.-lijk deel van Nederl. Nieuw-Guinee ten O. van de Mamberamo-rivier onder een gezaghebber of fungerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Fak-Fak bestaande uit het gedeelte van Nederl. Nieuw-Guinee van Tandjoeng Sélé tot Kaap Steenboom (Poelau Naurio) en omliggende eilanden onder een gezaghebber of fungerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Fak-Fak. Het tot de afdeling Ternate behoorende deel van het landschap Tidore is ondergebracht bij de onderafdeeling Ternate, Batjan en Tidore, voorzover de eilanden betreft en bij de onderafdeelingen Tobélo en Wéda, voorzover aangaat het op Halmahéra gelegen gebied. (zie Ind. Stb. 1934 no. 620, houdende de nieuwe administratieve indeeling der residentie Molukken).

A. HET TOT DE AFDEELING TERNATE BEHOOREND GEBIED. Het eiland Tidore heeft een steenachtigen bodem. De Piek van Tidore (1734 m.) is een vrij zuivere, tamelijk steile kegel, gelegen in den z. o. hoek van het eiland, ten N. begrensd door afgebrokkelde wanden. Bij kampoeng Dojodo bevindt zich een warme bron. Ten N. O. van Tidore ligt de begroeide rots Filonga en tusschen Soa-Sioe (Tidore) en Akelamo (Oba) bevinden zich twee riffen. Het ten N. van Tidore gelegen eiland Maitara bestaat uit steenachtig heuvelland, voor een groot deel begroeid met alang-alang. De bodem van het ten Z. van Tidore gelegen eiland Maré bestaat uit klei, waarvan potten gebakken worden, waarom dit eiland ook wel Pottenbakkerseiland wordt genoemd. Het schijnt uit een geheel ingestorten piek te bestaan; bij Pélétóehoe komen warme bronnen voor. De eilandjes aan de w.-kust van Halmahéra zijn van koraal opgebouwd en vlak, met hier en daar een klein heuveltje (Woda twee, Tanim één enz.). Waar het gebergte tot vlak bij de kust komt vindt men veelal een diepe zee, vaak zonder of met een zeer smal strand (bij Tjobo en Roem op het eiland Tidore, en de westkust van Maré); waar het land vlak is, vindt men een breeder strand en ondiepe zee (bij Dojodo en Roem op Tidore). Soms komen langs vrij steile kusten breede kustriffen voor, zooals bij Maf-toetoe en Noord-Tidore en om drie kwart van het eiland Maitara. Het strand om Tidore wordt telkens gebroken door rotsachtige tandjoengs. Waar riffen voor de kust liggen, heeft men daarin bij de kampoengs een of meer vaargeulen gemaakt. Baaien vindt men op Tidore bij Roem, Tjobo en Dajado; op Maré bij Koffo. Bevaarbare rivieren zijn er op de eilanden niet. Op Tidore en Maré is geen enkele rivier, die voortdurend water heeft. Alleen het riviertje bij Dajado op Tidore blijft na den regentijd nog eenige

dagen water bevatten, vermoedelijk gevoerd door het zakkende water uit het achtergelegen bergmeertje. Het Tidoreesch gedeelte van Halmahéra is bijna geheel bergland. In het algemeen heeft een bergachtig achterland den naam van „banga” en spreekt men b.v. van Mabababanga (het Mababergland). Op de westkust vloeien slechts enkele stroompjes, die voortdurend water bevatten en daarom door de bevolking aké-lamo (grootte rivier) worden genoemd, hoewel zij niet bevaarbaar zijn. In het Mabasche en Wédasche zijn iets grotere rivieren, zoals de Ingas, die in de Kaubaai bij kampoeng Ekor uitmondt en de Mabarivier bij de gelijknamige kampoeng. Beide worden gebruikt voor den afvoer van damar uit het bovenland, per kleine prauw of vlot. Het Tidoreesch gebied op Halmahéra wordt in het W. bespoeld door de Moluksche zee en in het O. door de zee van Halmahéra. Aan de w.-kust liggen in dat gebied de baaien van Pajahi en Dodinga (gedeeltelijk) en aan de o.-kust die van Kau (gedeeltelijk) met de Waisilébaai, die van Boeli met de baai van Maba en die van Wéda. De Gébé-eilanden, nog behoorende tot dat gebied (district Patani), worden van Halmahéra gescheiden door de Djailolo-Passage en van de eilanden van Nieuw-Guinee door de Straat Bougainville. In het O. bestaat het Tidoreesch gebied op Halmahéra vooreerst uit het noordoostelijk schiereiland tusschen de Kau-baai en de Boeli-baai. Het midden wordt ingenomen door oud gebergte met zacht afgeronde vormen, niet hooger dan ± 800 m., dat aan de randen nog bedekt is met rifkalken, die vaak een duidelijk terrasvorm vertoonen. Grootte vlakten en rivieren komen er niet voor. Bezuiden Ekor komt kalksteen voor, die zich voortzet tot Oba en Waisilé. De baai van Waisilé is een diepe inham van de Kau-baai. Aan de steile kust van T. Lolobata tot T. Lélé ligt de koraalkalk in terrassen. De oostkust tot T. Waganbi vertoont eenzelfde beeld en heeft groote voorliggende riffen. De Boeli-baai is rijk aan eilandjes en riffen. Aan de kust vindt men bijna overal jonge rifkalk, in het binnenland hoogere, oude rifkalk en daarachter het centraal gebergte. Alleen tusschen Boeli en Maba komt peridotiet aan de kust voor, terwijl de eilanden bij Maba ook uit dat gesteente bestaan. Bij T. Wies ligt de groote kampoeng Waganbi en in het N. W. der Boelibaai de kampoeng Boeli met een goede ankerplaats; deze is de stapelplaats der producten uit den omtrek. Achter de kust ligt de B. Wasélo, ± 1180 m. hoog. Van Boeli loopt een boshpad naar Dodaga door de stroongebieden der A. Gaoe en A. Dodaga en langs de toppen B. Bokat en B. Moesak. Het oostelijk schiereiland is het kleinste der vier schiereilanden van Halmahéra. Het bestaat uit een breed gedeelte, het schiereiland Maba, en een zeer smalle en lange landtong, het schiereiland Patani, eindigende in T. Ngolopopo. Het wordt bespoeld door de Boeli-baai, de zee van Halmahéra (straat Djailolo) en de Wéda-baai. Het z.w.-gedeelte der Boeli-baai heet Maba-baai naar de groote kampoeng Maba aan de A. Sengadji, van waar damar en sagoe worden uitgevoerd. Een pad leidt van Maba naar Sopo aan de Wédabaa. De kampoeng Bitjoli heeft een goede ankerplaats, veilig in beide moessons. Tusschen de A. Watji, die westelijk van Bitjoli en de A. Biem, die oostelijk van

die kampoeng uitmondt, heeft men een strook alluviale grond. Aan den bovenloop van de A. Biem komen bladerige bruinkolen voor. Voor de kust liggen breede zoomriffen. Het eiland Woor en andere kleinere eilanden bij Bitjoli zijn lage, begroeide koraalzandbanken, evenals P. Oto bij T. Enggelang. De tandjoeng is geen deel van het vasteland; verschillende eilanden liggen daar en het buitenste heet Enggelang. Rechthoekig buigt hier de kust zuidwaarts om tot Mendalaffi en buigt daar even plotseling om naar het O. tot T. Ngolopopo. Langs dit kustgedeelte ligt hoofdzakelijk terrasvormig koraalkalk. De kampoeng Gimia is door een voetpad verbonden met Patani. Ten N. van Gimia en ten O. van T. Enggelang liggen de Sajafi-eilanden, opgebouwd uit koraalkalk en door riffen omgeven. T. Ngolopopo of Hoek Tobo is hoog en steil met daarachter de tafelberg B. Gohéba (± 250 m.). Het zuidelijk van de tandjoeng gelegen eiland Moear is uit kalkriffen opgebouwd, ± 180 m. hoog en omgeven door groote riffen, waarop aan de o.-kust het eilandje Weilon of Ngolopopo ligt. De n.-kust der Wédabaa bestaat zoo goed als geheel uit opgeheven kalkriffen, afwisselend met breccien en conglomeraten. De daar gelegen welvarende kampoeng Gamsoengi of Patani is evenwijdig aan de kust gebouwd. De bewoners zijn Mohammedaan en zoeken gedeeltelijk hun bestaan op Nieuw-Guinee. Evenals elders bemoeilijken riffen den toegang. Dwars over het schiereiland gaan paden van Patani naar Gimia, van Sif naar Mandalaffi, van Spo naar Watji en van Sépo naar Maba. Dit laatste vormt den besten doorsteek en wordt veel beloopt. Men passeert hierbij bergruggen, waarvan de toppen B. Gisigisi 437 m. en B. Oespépa 292 m. bereiken. Ten W. van dezen doorsteek ligt de kampoeng Sagéa, door een pad tusschen rizophoren met Sépo verbonden. Voor de monding der Sagéarivier liggen koraalriffen en een zandbank. De Sagéarivier komt uit compacten kalksteen te voorschijn, vormt een waterval en stroomt door een nauwe kloof met kalkwanden naar de vlakte. Ten W. van Sagéa ligt de heuvel G. Kawiné. De kust vormt hier een vrij diepen inham en is vlak en zandig. Vóór den G. Kawiné, die steil uit zee oprijst, ligt de afvloeiing van het zoutwatermeer van Sagéa, dat steile oevers heeft en, evenals het eilandje daarin, begroeid is met rizophoren. Van de uitmonding van het kleine meer voert een weg naar de Christenkampoeng Gémaf. Van hier tot Lelilef is de kust vlak; daarachter liggen hooge toppen, o. a. de B. Legalo ± 622 m., en ten N. van het meertje de B. Goaradja ± 700 m. De weg van Lelilef naar Ekor, aan de Kaubaai gaat langs den B. Fogli, 782 m. B. Oeni², 511 m. en den Oegisoro, 182 m. Een deel van het zuidelijk schiereiland, benoorden de lijn T. Déhépedo-T. Foja behoort met Centraal-Halmahéra tot het Tidoreesch gebied. Ten W. van Lelilef is het strand vlak en zandig, hier en daar met rizophoren begroeid. Het verbreedt zich tot de moerassige Kobévlakte, waardoor de A. Kobó stroomt. Deze rivier heeft als voornaamste zijtakken links de A. Djira en rechts de A. Gemas. Zuidelijk daarvan ligt de groote kampoeng Wéda met twee wegen evenwijdig aan het strand. Zij is de standplaats van het onderafdeelingshoofd en van een districtshoofd. Hier is ook de stapel-

plaats van de producten uit den omtrek (copra, damar, visch); de plaats wordt door K. P. M. booten aangedaan en heeft een landschapsradiation. De kampong ligt aan de monding van de A. Fidi, die in den benedenloop door moerassig land stroomt met rizophoren en sagoe bosschen. De heuvels achter Wéda bestaan uit zachten zandsteen, waarop eerst de kalksteen volgt en dan het centrale gebergte. Van Wéda gaat een pad naar Pajahi aan de w.-kust, waardoor Ternate in 24 uur kan worden bereikt. Het pad gaat langs B. Igo (360 m.) en langs B. Koléfa (397 m.). De Wéda-eilanden liggen op het groote rif der kust en zijn van weinig belang. Bij de kampong Noesliko is een kleine binnenzee, gevormd door een n.-waarts vooruitstekende landtong. Tusschen Wéda en Foja liggen veel riffen tot ver in zee. Van Foja gaat een pad naar Lifofa aan de w.-kust. Zuidwaarts van Foja komt men op Ternataansch gebied. Het Tidoreesch gebied begint weer op de w.-kust bij T. Déhépedo of Hoek Doli. Noordelijk daarvan is de kust over het algemeen hoog en steil. Op vele plaatsen groeien rizophoren en verderop klappers en sagoe palmen. Dit gedeelte is weinig bewoond. Men vindt er de kleine kampong Maidi met pinangbosschen. De baai van Pajahi levert goeden ankergrond; zij is in het W. afgesloten door den 80 m. hoogen T. Tesco, welke zich z.w.-waarts voortzet in een lang rif. Ten W. ervan ligt P. Djodji, het grootste der 5 Woda-eilanden. Op de n. kust der Pajahi-baai ligt de kampong Gita. Van T. Tesco tot T. Akélamo liggen veel riffen voor de kust, die ten N. daarvan tot de Dodinga-baai hoog en steil is. Sagona is een kampong aan een kleinen inham met goeden ankergrond. In het binnenland achter deze kust heeft men bergtoppen van 650 tot 782 m. hoogte (o.a. de B. Kalaodi). De Dodinga-baai eindigt bij T. Oba, ten Z. waarvan kampong Oba ligt. Achter Oba heeft men moerassig, alluviaal terrein, dat zich uitstrekt tot het heuvel-land, dat landwaarts in overgaat in het oude gebergte met toppen tot 900 m. hoogte. Kampong Kajasa aan de Kajasarivier is nog Tidoreesch gebied; ten N. daarvan begint het Ternataansch territorium. Het pad, dat van Kajasa naar Pintatoe aan de Kaubaai leidt, is lang en wordt weinig gebruikt. Het binnenland van Centraal-Halmahéra is zoo goed als niet bewoond. Tidoreesch Halmahéra is verdeeld in de districten: 1. Wasilé (ressorteerend onder de onderafdeeling Tobélo); 2. Maba; 3. Géhé en 4. Wéda met Patani. De onderafdeeling Wéda omvat de laatstgenoemde drie districten, benevens het Ternataansch district Gané op het Zuidelijk schiereiland.

De Tidoreesche eilanden en Tidoreesch Halmahéra zijn nog rijk aan oerbosschen, waarin vele waardevolle houtsoorten (ijzerhout, ebbenhout, damarboomen enz.) voorkomen. Sagoe palmen vindt men in de talrijke moerassige streken; zij worden ook veel aangeplant. De voorkomende rotansoorten zijn van weinig belang. Wilde varkens en herten komen nog veel voor, vooral op Halmahéra en het eiland Maré. Tamme varkens worden weinig gehouden. De buidelrat (koesoe), welke ook gevangen en gegeten wordt, komt nog overal voor. Apen evenwel worden nergens aangetroffen. Kakatoe's en noeri's, die schadelijk zijn voor de tuinen, worden veel gevangen en uitgevoerd. De goud-

duif, waarvan de huid handelswaarde heeft, komt alleen voor op P. Ijoe in de Wéda-baai.

Op het eiland Tidore loopt een ringweg, alle kampongs aan de kust verbindende, waarvan een groot gedeelte goed berijdbaar is. Een goed voetpad voert van de hoofdplaats Soasioe naar de bergkampong Topo en van Marékoo worden de verschillende kampongs ook door goede paden verbonden. De wegen op Halmahéra zijn boven reeds vermeld. Te Soasioe vindt men eenige fietsen en paarden; overigens geschiedt het transport te land per koeli. Het verkeer te water heeft plaats met prauwen, al dan niet met aanhangmotor, en schoeners. De K. P. M. booten doen Tidore en bijbehorende eilanden niet aan. Wel onderhouden zij de communicatie tusschen Ternate en Boeli, Patani, Wéda en Akéselaka (aan de Kaubaai). De handel is in hoofdzaak in handen van Chinezen, gewoonlijk zetbazen van firma's op Ternate. Damar wordt voornl. bewerkt en verhandeld door Europeesche firma's. De pasars te Roon, Soasioe en Topaloeo op Tidore worden druk bezocht. Artikelen, direct door de bevolking op Ternate ter markt gebracht, zijn uit Tidore: visch (versch of gedroogd), uien van de kampong Topo, atap, gaba-gaba, kalk en bamboe; voorts van het eiland Maré aardewerk. Laatstgenoemd artikel wordt ook door de mannelijke bevolking van Maré langs de kusten van Halmahéra en overige eilanden verhandeld of geuild tegen mais of andere voedingsmiddelen, welke niet voor geld te krijgen zijn.

De bevolking van het landschap Tidore (de afdeeling Noord- en West-Nieuw-Guinee ingegrepen) bestaat uit 216 Europeanen, 186.703 Inlanders, 1404 Chinezen en 177 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 188.500 zielen (zie tabel 19 in deel II, Ind. Verslag 1933). In het gebied buiten Nieuw-Guinee bestaat de inheemsche bevolking uit Tidoreezen en Alfoeren en eenige Papoea's; verder uit afstammelingen van immigranten uit andere deelen der Molukken en Celebes. De godsdienst is voornl. de Islam. De Utrechtsche Zendingsvereniging werkt met succes op de oostkust van Halmahéra onder de Alfoeren, die voor een deel nog heidenen zijn of op de westkust tot den Islam zijn overgegaan. De Tidoreesche taal, die overheerschend was, heeft meer en meer plaats gemaakt voor het Maleisch, dat bij het onderwijs als voertaal wordt gebruikt. Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw; klappercultuur; teelt van rijst, mais, tabak en kleine aardappelen (op Tidore), en van tweede gewassen op ladangs; teelt van uien bij Topo op Tidore; sagoeteelt en bereiding op de westkust van Halmahéra en het Mabasche. Visscherij wordt langs de kusten overal beoefend; de bewoners van kampong Marikoe (Tidore) leven bijna geheel van zeevischvangst; zij gaan daarvoor zelfs tot naar Manado, waar zij een deel van hun visch verkoopen; de rest vervoeren zij, voor een deel gedroogd en gezouten, naar Ternate. Jaecht wordt voornamelijk op Halmahéra beoefend op herten en wilde varkens. Als takken van nijverheid zijn vermeldenswaard het weven van kledjes op Tidore, het pottenbakkersbedrijf op Maré, de kalkbranderijen te Maitara, de grofsmederij van Toloa, het bouwen van prauwen en schoeners te Toloa en Maba.

Betreffende de contracten met het landschap

Tidore zij het volgende vermeld. Het lange contract van 25 September 1860 (oudere contracten waren van 27 Mei 1824 en van 19 Februari 1828) werd gesloten met Sultan Achmad Sjafoedin Sjah Kaitjil Arnold Alting en zijn landsgroten; het werd goedgekeurd bij G. B. van 18 April 1861 no. 47 en in 1861 aangevuld ten aanzien van de rechtspraak. Na het optreden van Sultan Said Achmad Fathoeidin Sjah Kaitjil Djaohar Alam, die op 26 Augustus 1867 een akte van verband teekende (goedgekeurd bij G. B. van 13 November 1867 no. 12), werd met hem en zijn landsgroten een nieuw lang contract gesloten op 26 Maart 1872 (goedgekeurd bij G. B. van 31 Mei 1874 no. 26), dat ongeveer gelijklopende bepalingen inhield als het contract van 30 October 1880 met Ternate (Zie aanv. art. TERNATE). Het bedrag der subsidiën werd vastgesteld op totaal f 12.800, welk bedrag tot heden onveranderd is gebleven. Het contract werd aangevuld bij supplettoire overeenkomsten van 1 Juli 1879 betreffende de slavernij (G. B. 7/9-1879 no. 7); van 18 Februari 1889 betreffende de telegraaflijnen (G. B. 5/9-1889 no. 3); van 5 Juli 1889 betreffende vuurwapens (G. B. 19/11-1889 no. 3). Bovengenoemde sultan werd opgevolgd door Iskandar Sahadjoean Noer Amal Ketjil Djaohar Moelki, die, na op 30 Juni 1894 een akte van verband te hebben geteekend (goedgekeurd bij G. B. van 17 November 1894 no. 14), met zijn landsgroten op 22 October 1894 een lang contract sloot, dat werd goedgekeurd bij G. B. van 14 Maart 1896 no. 6. Bij art. 2 is een opgave gevoegd van de landen en eilanden, behorende tot het gebied van het sultanaat Tidore; deze opgave werd op 18 September 1899 vervangen door een betere. De opgave van havens, bij art. 13 bedoeld, werd vastgesteld op 13 Juni 1900, waarvan werd aantekening gehouden bij G. B. van 7 Juli 1901 no. 2. In art. 10 werd het onbetwistbare recht van het N. I. Gouvernement erkend, om, zoodra het zulks goedvindt, zelf het bestuur over het geheele sultanaat of over een deel daarvan in handen te nemen. Bij art. 17 werd een rijksraad ingesteld, zijnde een rechtbank, rechtsprekende in naam der Koningin. Dat contract werd aangevuld door supplettoire overeenkomsten: a van 30 September 1897 betreffende den mijnbouw (G. B. 23 December 1897 no. 66); b van 7 Juni 1900 (G. B. van 12 Juni 1902 no. 40) betreffende de overname van het recht tot heffen van in- en uitvoerrechten en accijnzen en haven- en ankeragegelden, havenbeheer en havenpolitie tegen een jaarlijksche schadeloosstelling van f 1800 aan den sultan (nu aan de landschapkas van Ternate, Batjan en Tidore), van f 300 aan den radja van Sekar en van f 300 aan den radja van Ati-ati-Onim (beide laatste bedragen nu aan de landschapkas van Nieuw-Guinee); c. van 7 October 1901 (G. B. van 23 November 1901 no. 26), waarbij door het Gouvernement zelf ter hand werd genomen het bestuur over het gedeelte van Nederlandsch Nieuw-Guinee, gelegen tusschen de monding van de Bensbachrivier en Kaap Steenboom met daartoe behoorende eilanden (thans de onderafdeeling Zuid-Nieuw-Guinee en Boven Digoel der afdeeling Tocal van de residentie Molukken). Sultan Iskandar Sahadjoean Noer Amal Ketjil Djaohar Moelki was door zijn vexatoire handelingen zoo gohaat, dat in 1904 een deel der bevolking van de kam-

poeng Hamtofkangé (nabij Soa-Sioe) een aanval deed op de kodaton (het sultansverblijf), welke aanval werd afgeslagen. Na zijn overlijden in 1905 werd bij gebreke van geschikte kandidaten het bestuur voorloopig opgedragen aan een bestuurscommissie, bestaande uit den controleur van Tidore en 6 landsgroten. Daarna werd bij G. B. van 14 Maart 1909 no. 1, met intrekking der voorloopige bestuurscommissie, het bestuur opgedragen aan een raad van 4 landsgroten (djogogoe, kapitein laeet, hoekoem en secretaris), waarin evenwel de controleur geen zitting meer had. Deze raad legde op 3 Juni 1909 de korte verklaring volgens Ternatemodel af, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 6 September 1909 no. 20. Thans (1935) bestaat die raad nog uit 2 leden: den ambtenaar ter beschikking (lid van het sultansgeslacht) en den secretaris. Beiden genieten bezoldiging uit de landschapkas. Het landschap, buiten Nieuw-Guinee, is verdeeld in districten, waarvan de hoofden ook bezoldiging ontvangen. De districten zijn verder verdeeld in Inlandsche gemeenten met eigen budget, waaruit de gemeentehoofden bezoldigd worden. Voor de landschapkas zie het aanvullend artikel TERNATE.

B. TIDOREESCH NIEUW-GUINEE (zie NIEUW-GUINEA in DI III) vormt de afdeeling West- en Noord-Nieuw-Guinee der residentie Molukken, onder een assistent-resident, bijgestaan door een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Manokwari en verdeeld in 5 onderafdeelingen: Manokwari, Sorong, Seroei, Hollandia en Fakfak (Ind. Stb. 1934 no. 620).

Geschiedenis. Als ontdekker van het eiland Nieuw-Guinee moet worden aangemerkt de Spanjaard Alvaro de Sacedra (1528), terwijl de naam Nueva-Guinea aan het eiland is gegeven door den Spanjaard Inigo Ortiz de Retes, die in 1545 op de N.-kust, waarschijnlijk bij de monding van de Mamberamorivier, is geland. In 1657 sloot de O. I. C. met Tidore een extirpatiecontract, waarbij ook de rechten van Tidore over „de Papoeën of alle eilanden van dien” werden erkend. In 1667 verkreeg Tidore het uitsluitend recht om handel te drijven op de Papoesche eilanden, maar daartegenover moest het den zeeroof der Papoeas beteugelen, terwijl deze laatste zonder licentie van den Gouverneur van Ternate niet in de Moluucco's mochten komen. De souvereiniteit van Tidore over de Papoesche eilanden beduidde, dat de sultan verplicht was de Papoesche zeeroovers in toom te houden en de specerijboomen aldaar uit te roeien. In de 17de eeuw had de O. I. C. van geen enkele Europeesche mogendheid concurrentie te vreezen; maar in de 18de eeuw merkte men dat Engelschen schepen uitzonden om op de Papoesche eilanden specerijen op te kooplen. In 1705 werd Jacob Weyland met de „Geelvink”, „de Kraanvogel” en de „Nova Guinea” naar Nieuw-Guinee uitgezonden om de n.-kust van dat eiland te exploreren. Op die reis werd de „Groote inbegt” verkend en door hem de Geelvinkbaai genoemd; op dien tocht werd uitge-maakt, dat er geen goede specerijsoorten op Nieuw-Guinea voorkwamen, terwijl tevens bleek dat de Sultan van Tidore op de n.-kust invloed had. Bij het contract van 1733 werd bepaald, dat de sultan van Tidore in den vervolge voor Pa-

poesche moord- en roofpartijen een boete in slaven zou opbrengen. Bovendien werd bedongen dat in streken, waar specerijboomen werden geëxtirpeerd, gijzelaars moesten worden gesteld om de veiligheid van hen, die de extirpatie ten uitvoer brachten, te waarborgen.

Het tijdvak 1733-1763 kenmerkte zich door een reeks van tochten op Nieuw-Guinee tot het tegengaan van den sluikhandel, waarbij de O. I. C. door ziekte vele manschappen en officieren verloor. Engelsche schepen trof men op die tochten niet aan. Eerst in 1764 bezocht de Engelschman Watson Salawati en sedert kwamen vele Engelschen en ook Franschen op de n.-kust van Nieuw-Guinee. Tegen het eind der 18de eeuw stichtten de Engelschen Maccluer en John Hayes aan de Restauration-baai (vermoedelijk Doréh) het fort Coronation, waarin een bezetting werd achtergelaten. De gezondheidstoestand was er zoo slecht, dat in 1795 het fort weer werd verlaten. Toen in 1780 de opstand van prins Noekoe uitbrak, die met prins Djamaledin ontevreden was, omdat men hen bij de benoeming van sultan Pata Alam in Tidore had gepasseerd, sloten de Papoea's zich bij hem aan. Met de Engelschen, aan wie hij het geheele Papoealand had afgestaan, bevocht prins Noekoe de Hollanders, toen in 1796 in Indië bekend werd, dat de Bataafsche Republiek in oorlog was met Engeland. De Molukken, door de Engelschen met prins Noekoe veroverd, werden in 1802 bij den vrede van Amiens teruggegeven aan de Bataafsche republiek (De O.I.C. was in 1800 opgeheven). In 1804 brak opnieuw de oorlog uit met Engeland en in 1810 vielen de Molukken weer in handen der Engelschen. De Engelsche gouverneur Forbes sloot in dat jaar een „treaty of amity and alliance” met Ternate en bracht een contract tot stand tusschen Tidore en Ternate, waarin beider grondgebied nauwkeurig werd omschreven. Onder Tidore werden gebracht de districten Mansary (Roemsarai), Karandifer (Gradi-foer), Amburpoera (Amberpoer) en Amberpon van Nieuw-Guinee. Door de conventie van 13 Augustus 1814 met Engeland, waarbij het goed recht van Tidore op de Papoesche eilanden werd erkend, verkreeg het contract van 1810 een internationale betekenis, voorzoover de rechten betreft die Nederland op deze landstreken kan doen gelden. Bij het Londensch tractaat van 17 Maart 1824 erkende Engeland het handelsmonopolie van Nederland in de Molukken en werden tot het gebied van Tidore ook eenige Papoesche eilanden gerekend. Zoowel aan Nederland als aan Engeland werd vergund zich op Nieuw-Guinee te vestigen. Toen in 1826 werd vernomen, dat Engelschen zich op Z.-Nieuw-Guinee wilden vestigen, werd in 1828 een oorlogsschip gezonden en besloten tot stichting van Fort du Bus in de Tritonbaai op W.-Nieuw-Guinee. Bij proclamatie werd door den regeeringscommissaris Van Delden bezit genomen van dat deel van Nieuw-Guinee, dat gelegen is ten W. van de lijn, die aanvangende bij een punt op 141° O. L. van Greenwich op de z.-kust, naar het N. W. en n.-waarts loopt naar de Kaap de Goede Hoop, behoudens de rechten, die de Sultan van Tidore hierop kan doen gelden. In 1835 werd Fort du Bus wegens ongezondheid van het klimaat ont-ruimd en afgebroken. Sedert 1848 neemt op

Nieuw-Guinee de wapenbordenpolitiek een zeer voorname plaats in. Vertoonden zich Engelschen, Franschen of Italianen op Nieuw-Guinee, dan werd een oorlogsschip of Gouvernementsstoomer uitgezonden met opdracht wapenborden te plaatsen, hoofden aan te stellen en inmenging te zoeken in roof- en moordzaken der Papoea's, ten einde althans een schijn van gezag over de bevolking te kunnen uitoefenen. Op de acte van aanstelling stond steeds vermeld dat het hoofd verplicht was om de Nederlandsche vlag uit te steken bij nadering van vreemde schepen of van bestuursambtenaren. In 1824 waren hongtochten door het vervallen der extirpatie officieel afgeschaft; zij bleven echter nog jarenlang bestaan. Sedert 1854 werden zij beperkt en valt er een neiging waar te nemen om Nieuw-Guinee onder geregeld bestuur te brengen. Toen de zendelingen Ottow en Geisler zich te Manokwari wilden vestigen, werden zij gesteund. In 1858 werd de „Etna” gezonden om de n.-kust van Nieuw-Guinee te exploreeren en een geschikte plaats van vestiging te zoeken. Een zoodanige plaats werd evenwel niet gevonden. De onderzoekingsreiziger Wallace had bovendien een ongunstig rapport over Nieuw-Guinee uitgebracht, zoodat te verwachten was, dat vreemde natie's voorloopig wel weg zouden blijven. In 1864 werd te Doréh een Tidoreesche luitenant met Tidoreesche soldaten gelegerd. Deze bezetting deed meer kwaad dan goed en werd spoedig weer opgeheven. Te Manokwari werd een kolenloods opgericht ten behoeve van bezoekende Gouvernementsvaartuigen. In 1870 bezocht de Italiaan Emilio Cerruti de Telok Berau en ontwierp plannen om op Noord-Nieuw-Guinee een Italiaansche strafkolonie te stichten. Hiervan kwam evenwel niets. 1872 was een belangrijk jaar voor Nieuw-Guinee door het bezoek van d'Albertis en Beccari aan Doréh, door den tocht van het Italiaansche oorlogsschip „Vettor Pisani” en door de oprichting van de „New-Guinea Prospecting Association” en van de „London Missionary Society”. In dat jaar maakte de regeeringscommissaris Coorengel een tocht naar Nieuw-Guinee met de „Dassoon” om voor de Gouvernementsbelangen te waken. Ofschoon Beccari, d'Albertis en Petermann zich bijzonder ongunstig uitlieten over Nieuw-Guinee, bleven toch Engelschen, Italianen en Duitschers groote belangstelling toonen voor dat gebied. De „Vettor Pisani” kwam ten tweede male te Doréh, de „Challenger” bezocht de Humboltsbaai en de „Gazelle” onder commandant Freiherr von Schleunitz de Telok-Berau. Naar aanleiding daarvan werd de „Soerabaja” met J. Swaan en A. J. Langeveldt van Hemert uitgezonden, terwijl Beccari den tocht meemaakte. Te Manokwari werd opnieuw een kolenloods opgericht. Bij proclamatie van 4 April 1883 nam C. Hestert namens de regeering van Queensland (Australië) bezit van dat deel van Nieuw-Guinee, dat zich tusschen den 141sten en 155sten graad O. L. bevond. Niettegenstaande vertoogen der Engelschen vestigden zich de Duitschers op de n.-kust van Nieuw-Guinee (beoosten 141 O. L.). De diplomatieke onderhandelingen naar aanleiding daarvan verliepen ten gunste van Duitschland, dat zich het deel van Oost-Nieuw-Guinee toegewezen kreeg benoorden de gebroken lijn, aanvangende op 5° Z. B. tot aan de Hercules-baai.

In 1889 werd aan een Engelschman een concessie op een terrein van één millioen acres door de Indische Regeering geweigerd, omdat men hem geen bescherming kon waarborgen. In December 1892 werd aan deze kust een posthouder met 10 gewapende politiedienaren geplaatst, doch deze post werd in Januari 1893 reeds weder verlaten. Eindelijk werd in 1895 bij overeenkomst tusschen Engeland en Nederland de grens van beider gebied op Nieuw-Guinee geregeld (Ind. Stb. 1895 No.'s 220 en 221). Volgens die regeling loopt de o-grens van het Nederlandsch gebied van af het midden der monding van de Bensbachrivier, gelegen ongeveer $141^{\circ}1'47,9''$ O.L. noordwaarts langs den meridiaan, die door het midden van die riviermonding gaat tot aan zijn snijpunt met de Fly-rivier, van daar langs den „thalweg" der Flyrivier tot aan den meridiaan op 141° O. L. en verder langs dien meridiaan tot aan de n.-kust. In 1898, nadat Engeland op ons gebied een strafexpeditie had gehouden tegen de koppensnellers, werden twee bestuurs-vestigingen opgericht: een te Manokwari (n.-kust) en een te Fakfak (w.-kust). In 1900 beklagden de Engelschen zich weder over invallen door de Tugéri's van Ned. Nieuw-Guinee op Britsch gebied. Dit leidde tot snel ingrijpen ter z. kust en begin 1902 werd Merauke gesticht. N. en W. Nieuw-Guinee maken nu nog deel uit van het landschap Tidore, terwijl Z. Nieuw-Guinee (Merauke) bij suppletioire overeenkomst van 7 October 1901 (G. B. van 23 November 1901 no. 26) tegen een afkoopsum van f 6000 door Tidore aan het Gouvernement is afgestaan en gevoegd bij het rechtstreeks bestuurd gebied (thans onderafdeeling Zuid-Nieuw-Guinee en Boven-Digoel van de afdeling Totaal der residentie Molukken).

De grens van Nederlandsch-N. Nieuw-Guinee met het Duitse gebied werd nimmer officieel vastgesteld; aangenomen werd de meridiaan op 141° O. L., zooals bepaald werd in de overeenkomst van 1895 met Engeland. Toen na den wereldoorlog het Duitse gebied mandaatgebied werd van Engeland (Australië), bleef dat zoo. In 1934 werd door H. M. W. Snellius in overeenstemming met het Britsch bestuur ter plaatse de grens aangegeven door een grensteecken aan de noordkust op 167,7 m beoosten den 141en meridiaan (op droog, veilig terrein) en van daaruit over een afstand van 9 km in zuiver zuidelijke richting een rij pilaren gebouwd.

De toenmalige kapitein in commissie H. Colijn gaf na zijn bezoek aan Nieuw-Guinee in zijn „nota betreffende de ten aanzien van dat gebied te volgen gedragslijn" van 5 Februari 1907 als zijn meening te kennen dat, wilde men van Nieuw-Guinee een bezitting van beteekenis maken, men beginnen moest met een stelselmatige exploratie van het eiland. Particulier initiatief was reeds voorgegaan door de expedities naar Noord- en Z. Nieuw-Guinee, ondernomen door de Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig Onderzoek in de Nederlandsche Koloniën (Treb-Serrurier-maatschappij), onder leiding van prof. dr. C. E. A. Wichman, die de Humboldtbaai en omgeving onderzocht, en van 1904 (ondernomen door het Kon. Ned. Aardrijkskundig genootschap onder leiding van De Rochomont en Posthumus Meyes) in Zuid-West-Nieuw-Guinee. De raad van den heer Colijn werd opgevolgd en sedert hadden militaire

exploraties plaats: in Z. Nieuw-Guinee van 1907-1913; in West-Nieuw-Guinee van 1907-1914 en in N. Nieuw-Guinee van 1909-1915. De Treb-Serrurier My. zond in Mei 1907 een wetenschappelijke expeditie uit onder Mr. H. A. Lorentz, J. W. van Nouhuys, G. W. Versteeg en J. H. Dumas, tot het bereiken van het Sneeuwgebergte en het onderzoek van de in de Oostbaai (Flamingo-baai) uitmondende rivieren. In 1909 vertrok Lorentz weer naar dit terrein voor de Treb-Serrurier-maatschappij in samenwerking met het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap en het Indisch Comité voor wetenschappelijke onderzoekingen. Hij bereikte op 7 November 1909 op 4450 m. hoogte, op den Wilhelminatop, de eeuwige sneeuw. De derde expeditie, uitgezonden door bovengenoemde drie instellingen, onder leiding van kapitein A. Franssen Herderschee, bereikte op 21 Februari 1913 den Wilhelminatop en constateerde, dat het gebergte ten N. daarvan en van de Rumphiusketen niet zoo sterk geaccideenteerd was als het doorloopen terrein; achter een drietal evenwijdige ketens strekte zich een breede hoogvlakte uit. Een expeditie onder leiding van kapitein A. Franssen Herderschee in 1909 ondernomen met het doel langs de Mamberamorivier zoo spoedig mogelijk door te dringen tot den kam van het centrale gebergte mislukte door vele tegenslagen. Slechts werd geconstateerd dat ten N. van de centrale bergketen een uitgestrekte vlakte gelegen was, waarin veel moerassen voorkwamen. Deze op ± 50 m boven den zeespiegel gelegen vlakte werd „meervlakte" genoemd. Een Engelsche wetenschappelijke expeditie onder Dr. Wollaston, Rawling en Marshall, die 10 Januari 1910 langs de Mimikarivier noordwaarts trachtte door te dringen, mislukte; op 5 April 1911 moest men wegens gebrek aan levensmiddelen en vele ziekten naar Parimau terugkeeren, zonder het centrale gebergte bereikt te hebben. Een andere Engelsche expeditie onder denzelfden Dr. Wollaston werd per Gouvernementsstoomer „Valk" naar de Otakwa-rivier gebracht om van daar uit over land de Carstentoppen te bereiken. Na den 30sten Januari 1913 de sneeuwgreng te hebben bereikt, keerde de expeditie terug. Vermelding verdienen nog: de exploratietocht van Dr. Max Moszkowski in 1910 en 1911 in het terrein aan den benedenloop van de Mamberamo; de expedities naar centraal Nieuw-Guinee van de N. kust: van 1920-1922, die den Wilhelminatop bereikten en in 1926 de zogenaamde Nederlandsch-Amerikaansche expeditie naar het Nasaugebergte.

De Regeering meende goede resultaten te mogen verwachten van de vereeniging van geheel het Nederlandsche gebied op Nieuw-Guinee tot één gewest. In 1920 werd de eerste resident van Nieuw-Guinee te Manokwari geplaatst met bijna onbeperkte volmacht. Na het overlijden van dit bestuurshoofd in 1922 bleken de verwachtingen ten aanzien van de jonge residentie te hoog gespannen te zijn geweest en werd zij weer opgeheven. Zij werd gevoegd bij het in 1925 ingestelde gouvernement der Molukken, dat met 1 Januari 1935 geworden is de residentie Molukken (zie boven). Na een reis van Hertog Adolf van Mecklenburg naar Nieuw-Guinee verzocht in 1924 het Duitsch-Hollandsch Koloniaal Syndicaat het oordeel der Regeering aangaande een

poging tot ontsluiting van Tidoreesch Nieuw-Guinee door een kapitaalcrachtige maatschappij, op te richten door genoemd syndicaat. De Regeering had tegen dit plan bezwaar, o.a. omdat controle op in het binnenland werkende ondernemers nog te moeilijk was en zij hun nog steeds geen voldoende bescherming kon verleenen.

L a n d b e s c h r i j v i n g. Het geheele eiland Nieuw-Guinee is eigenlijk een groot vastland in een ondiepe zee gelegen. Het is ± 24 maal zoo groot als Nederland, met een lengte-as van ± 2400 km en een grootste breedte van ± 600 km, welke laatste zowat samenvalt met de grens tusschen het Ned.-Indisch gedeelte en de onder Australisch beheer staande „Territories of Papua and New-Guinea”. Ongeveer de helft van het eiland behoort tot het gebied van N.I. Hiervan staat het z.-lijk deel onder rechtstreeksch bestuur, terwijl het grotere w.- en n.-deel nog behoort tot het zelfbesturend landschap Tidore (afdeeling N. en W. Nieuw-Guinee). Tot Tidoreesch Nieuw-Guinee behooren de omliggende eilanden (gerekend van het N. O. af): 1. de zeer kleine Podena-eilanden; 2. de Wakké-eilanden (zeer klein); 3. de Koewamba eilanden (zeer klein); 4. de Japèn groep (het eiland is groot, zie Dl. II); 5. de Schouteneilanden (eil. Biak-Soepiori is groot, zie Dl. III); 6. Noemfoor (vrij groot); 7. de kleine eilanden in de Geelvinkbaai (zie Dl. I) w. o. het eiland Roon; 8. de kleine Mapia-eilanden (zie Dl. II); 9. de Asia en Ajoc-eilanden (zeer klein); 10. de Waigéo-groep (eil. Waigéo groot); 11. Batanta (vrij groot); 12. Salawati (groot); 13. Misoöl (groot). De laatste vier worden samengevat onder den naam: „Radja-Ampat-groep” en behooren tot de onderafdeeling Sorong (zie Dl. IV). De Mapia- met de Schouteneilanden vormden vroeger de onderafdeeling Schouteneilanden met de hoofdplaats Bosnek; thans zijn zij met de Japèn-groep ondergebracht bij de onderafdeeling Seroei. Het zeegebied van Noord-Nieuw-Guinee wordt gevormd door den Stillen Oceaan. Langs de kust van O. naar W. gaande vindt men de volgende baaien, kappen en zeestraten: 1. Humboldtsbaai met de onderafdeelingshoofdplaats Hollandia (zie Dl. II.); 2. Tandjong Tanah-Mérah; 3. Demta- en Tanah-Mérahbaaien met de belangrijke kampoengs Depaprè en Demta; 4. T. Kamdara met P. Manggai ervoor; 5. Walckenaarbaai; Kaap d'Urville, bij de monding der groote Mamberamo-rivier; 6. de zeer groote Geelvinkbaai, genoemd naar het fregat „Geelvink”, dat in 1705 deze baai bezocht, met in den zuidelijksten hoek de kampoengs Wangar en Hamoekoe; aan den w.-kant vindt men den Ifoogen Zuidhoek, de Jauer- of Oemar-baai, Straat Noemamoeran tusschen P. Roon en den vasten wal, de mooie Wandammenbaai, T. Oransbari; de Doréh-baai met de afdeelingshoofdplaats Manokwari (zie Dl. I en II) en oostelijk daarvan Straat Japèn tusschen de Schouteneilanden en Japèn; 7. T. Sawéba; 8. de Kleine Geelvinkbaai; 9. T. Saoekoris; 10. de Valsche Kaap; 11. Kaap de Goede Hoop; 12. de Dorchoembaai tusschen de kappen Sansapor en Sawasar, een der weinige plaatsen aan de w.-kust van den Vogelkop, die eenigszins beschut zijn; 12. T. Sorong met de onderafdeelingshoofdplaats Sorong; 13. de zeestraten, die de w. doorgangen vormen van de Seransee naar den Stillen Oceaan, nl. Str. Dampir tusschen Waigéo en Batanta, Str. Sagewin tusschen

Batanta en Salawati en Straat Sélé tusschen Salawati en den vasten wal van Nieuw-Guinee; 14. Str. Bougainville tusschen de eilanden Waigéo en Kawé (in de zee van Halmahéra); 15. T. Sélé op de grens der onderafdeelingen Sorong en Fakfak; 16. de Kaiboos- en Warongé-baaien; 17. T. Sabra aan den n.-lijken oever der Maccluer-golf, die meer naar binnen toe Bintoeni-baai heet en waaraan gelegen is de belangrijke kampoeng Kokas; 17. T. Fatagar aan den z.-lijken oever der monding van bovengenoemde golf; 18. de reede van de onderafdeelingshoofdplaats Fakfak met P. Pandjang en zuidelijk daarvan P. Semai; 19. T. Sebakor of Rijklof-vanGoens-baai met P. Karas en eindigende bij 19. T. Tongerai; 20. Kaap Van den Bosch; 21. T. Papisol en T. Oesan met Str. Nautilus tusschen P. Adi en den vasten wal; 22. de diep n.-w.-waarts het land indringende Kamrau en Argoeni-baai; oostelijk daarvan ligt 23. de Kaimanabaai met de belangrijke plaats Kaimana en Bitsjaroc-baai; 24. de Tritonbaai met n.-lijk daarvan P. Mamatoté en zuidelijk daarvan P. Aidocma; 25. Kajoemérah-baai en bocht van Lakahia, welke laatste naar binnentoe overgaat in de Etma-baai; 26. den Vlakken Hoek en ten laatste: 27. Kaap Steenboom.

De volgende bevaarbare rivieren van Noord- en West-Nieuw-Guinee kunnen worden vermeld (van het O. naar het W. en langs de w.- en z.-kust tot Kaap Steenboom): 1. de Tamirivier, op eenige kms van de o.-grens uitmondend in den Stillen Oceaan. Zij wordt gevoerd door de Arse, de Sekante en het Sentanmeer (zie Dl. IV), zoomede door eenige kleine stroomen van het Waris- en Bougainvillegebergte. Zij kan per prauw ongeveer 8 dagen worden opgevaren; verder verhinderen stroomversnellingen en watervallen den doortocht. Het water van het Cycloopgebergte, waarvan de hoogste top, de Sinakob, 1959 m. hoog is, valt in het Sentanmeer en wordt door de Djafoeri naar de Sekante, een zijtak van de Tami, gevoerd. Het niveauverschil tusschen de zee en het meer bedraagt ± 74 m. De benedenloop van de Tami is omringd door moerassen; de bestuursinvald gaat niet verder dan tot de Njao-dorpen, gelogen op 3 dag-marschen van de monding. Ten Z. van het Sentanmeer ontspringen: 2. de Korime en 3. de Sermowai; genoemdde rivier stroomt bijna van haar oorsprong tot de monding door een vlakte, die als Nimboranvlakte wordt aangeduid. De Korime valt in de Modif, die ± 25 km. ten W. van Demta de zee bereikt en bij gemiddelden waterstand voor prauwvaart geschikt is. De Sermowai (zie Dl. IV) stroomt ten Z. van het Nimboerangebergte, breekt w.-lijk daarvan door een bergketen, die zich op 60 km afstand evenwijdig aan de kust door het geheele district Bonggo uitstrekt, doorsnijdt dan het laagland tusschen Demta en Bonggo en valt ten W. van de Moaif in zee. Van de monding tot ongeveer 40 km bovenstrooms is zij geschikt voor prauwvaart. Tusschen de Sermowai en de Mamberamo (de w.-grens der onderafdeeling Hollandia) stroomen vele rivieren nagenoeg in de richting Z.-N., waarvan sommige ontspringen z.-lijk van bovengenoemden bergketen en andere haar bronnen hebben op de n.-hellingen van dat gebergte, dat een afscheiding vormt tusschen de groote meer-vlakte en het kustland. De voornaamste dezer rivieren zijn 4. de Wirowai (bovaarbaar voor

sloepen); 5. de Tor en 6. de Matabari (bevaarbaar voor groote vaartuigen). Geen dezer rivieren kent een geregde prauwvaart, daar de stammen in het binnenland geen contact zoeken met de kust evenmin als het omgekeerde het geval is. De moerassen der laagvlakten in het Bonggodistrikte bemoeilijken ten zeerste het doordringen te voet. De Tor-rivier, ook wel Kinamowi genaamd (ongeveer tegenover het eiland Wakdê), vormt den toegang tot een vrij dichtbevolkte streek nabij het Gantieren Foja-gebergte, waar nog veel gemoord wordt. In de kuststrook tusschen Kaap d'Urville tot Demta komt veel lagunen-vorming voor. Vóór de lagunen is een zandige strook, geschikt voor klapperteelt. Achter de lagunen vindt men uitgestrekte moerassen met sagoepalmen. Alleen bij de Tor-rivier en bij Tarfia (bewesten Demta) komt een uitlooper van het gebergte aan de kust. In het geheele ressort Hollandia komen kalk- en zandsteenformaties voor. Ook laterietgronden komen veelvuldig voor, doch worden in uitgestrektheid overtroffen door terreinen met marinesedimenten. Deze laatste terreinen zijn over het algemeen vruchtbaar en bestaan uit klei dan wel uit een mengsel van klei met heftere gronden. De Tami-, Kerime-, Serinowai-, Biri-, Tor-, Apauwar- en vele andere vlakten zijn vruchtbaar en verkeer in gunstige omstandigheden wat afvoermogelijkheid betreft. De Dojovlakte bij het Sentanmeer is gebleken minder vruchtbaar te zijn. De n.-westelijk en noordelijk van het Sentanmeer gelegen vlakten van Dojo en Ifar en de berg-hellingen Z.-O. van het Cycloopgebergte zijn voor een groot deel ontwood en met alang-alang, varens en struikgewas begroeid. Een deel van deze terreinen is door de bevolking en een deel door Europeanen voor klappercultuur en tuinbouw-gewassen geocupeerd. De groote Nimboeran-vlakte met de daaraan aansluitende Grissivlakte langs de Korime-rivier, ten Z. en Z.W. van de havenplaats Demta, is zeer vruchtbaar. Het meer binnenwaarts gelegen gedeelte van deze terreinen wordt door de bevolking geocupeerd (nabij de districtshoofdplaats Genjem). Het kalksteengebergte tusschen Demta en Nimboeran is steil en onvruchtbaar. De hellingen van het Cycloopgebergte zijn door hun steilte ongeschikt voor cultuur. 7. De Mamberamorivier is bevaarbaar voor groote vaartuigen tot het zgn. Pioniersbivak. Bij kampoeng Bonoi splitst de Weir zich van de Mambaramo af en stroomt in westelijke richting naar zee; aan de monding vertoont zij een belangrijke deltavorming. Nabij de uitvloeiing van de Weir, op den rechteroever der Mambaramo en hiermede in verbinding staande, bevindt zich het 16 km. lange en 6 km. breede Rombebai-meer. Tusschen de Mamberamo en de Wapongga-rivier (in het W.) ligt de Waropèn-streek, behoorende tot de onderafdeeling Seroei. Voor de kust, behalve voor de monding der Mambaramo, bevindt zich een zandbank, die voor schepen een belemmering vormt om de kust te naderen. Slechts vaartuigen met één vadem diepgang kunnen bij vloed binnenvaren van kampoeng Wonté en Noebocai. De kuststrook is moerassig en begroeid met rizophoren over een afstand van eenige km. landwaarts in. Daarachter vindt men droog terrein, geschikt voor landbouw. De rivieren van Waropèn zijn slechts met prauwen eenigszins te be-

varen. 8. De Wapongga, die in de richting Oost-West stroomt, ten N. van de centrale bergketen, mondt ten Z. van den Olifantsberg, aan de o.-kust van de Geelvinkbaai uit. Zij is in den benedenloop voor kleine prauwen bevaarbaar. Het Weylandgebergte vormt de waterscheiding tusschen de rivieren, die ten Z. van den Olifantsberg aan de o.-kust der Geelvinkbaai uitmonden (Warenai, Siriwo enz.), en den linkerzijtak van de Rouffaerrivier (een tak van de Mambaramo), die op de Carstensztoppen ontspringt. In het ressort van de onderafdeeling Manokwari (tusschen de Wapongga-rivier en Kaap de Goede Hoop) zijn geen goed bevaarbare rivieren. De grootste is de Wahsimi, die in de Wandammenbaai uitmondt. De kustvlakte en het aangrenzende heuvelland in het Zuiden en Z. O. van de Geelvinkbaai bevatten goede cultuurgronden, terwijl meer naar binnen (boven de Boemirivier) hoogvlakten voorkomen met vruchtbaren grond. De w.-kust van de Geelvinkbaai is meerendeels rotsig, met de Wasikiri- en Arfak-gebergten er vlak langs. In het laatstgenoemd bergland liggen de Anggimeren. Het oostelijkste, het Anggimeer genaamd, ligt 1900 m. boven den zeespiegel en is 9 bij 4 km. groot; aan den n. o.-kant, bij de afwatering, is het terrein min of meer moerassig. Door een \pm 2250 m. hoogen bergrug daarvan gescheiden, ligt westelijk het Warmasin-meer, dat in n. o.-lijke richting zijn water door de Wajoririvier naar de Kleine Geelvinkbaai afvoert. \pm 90 km z.-waarts van de goede haven en afdeelingshoofdplaats Manokwari, aan de n. w.-kust van de Geelvinkbaai, liggen voor landbouw geschikte kleine kustvlakten en daaraan grenzende Mamigebergte-uitloopers bij de kampoeng Momi en de streek bij de kampoeng Waroem, die gedeeltelijk nog beboscht zijn. Bij Waroem is een landbouwconcessie, gedeeltelijk met klappers beplant. Ten W. van de Geelvinkbaai tot voorbij de Kaap de Goede Hoop liggen langs de kust de Amberbaken- en Kamraugebergten. In het N. W. van den Vogelkop en in het achterland van Amberbaken heeft men goede cultuurgronden in het dal van Wai-Samson en in de hooglanden van Amberbaken.

Van Kaap de Goede Hoop tot Tandjoeng Sélé behoort de Vogelkop tot de onderafdeeling Sorong. Behalve Wajori en de Wai-Samson vindt men hier geen vermeldingswaardige rivieren. Van T. Sélé af begint de z.-kust van den Vogelkop en het ressort van de onderafdeeling Fakfak. In den Vogelkop is de z.-kust vlak, laag en op verscheidene plaatsen moerassig. De rivieren stroomden, met een enkele uitzondering (de Wajori en Waisamson), naar het Z. en vormen aan de monding delta's of breede zecarmen, doch zijn over het algemeen onbevaarbaar. De 9. Karabra, 10. Kaiboec, 11. Sekah en Warongé, 12. Kais en Metamani en 13. Sigaroi zijn bevaarbaar, de nos. 9 t/m 11 voor kleine vaartuigen en nos. 12 en 13 voor stoomsloepen. Oostelijk van Tandjoeng Sabra, uitmondende in de Macclurgolf en Bintoenbaai, stroomden de Kamoondan, aan den bovenloop Aifat geheeten, de Waian (bij den Steenkoolberg), de Anakasi, Tirasahi en Mootoeri, alleen bevaarbaar voor prauwen. Aan de oostkust van de Telock-Bintoeni monden de rivieren van Jakati en Idore uit, welke ten W. van het Wasikirigebergte stroomden en voor prauwen gedeeltelijk bevaarbaar zijn. De z.-kust

van Teloek Bintoeni en Maccluer-Golf is tot de kampong Goras laag en daar dringt de zee op verschillende punten diep landwaarts in. Nabij Goras naderen de uitloopers van het westelijk gelegen heuvelland de kust; van de groote kampong Kokas af vertoont de westkust van Nieuw-Guinee een sterk gebrokkelde lijn (het schiereiland Kapaur met in het Z. de onderafdeelingshoofdplaats Fakfak), welke tot en met de Rijklof van Goensbaai doorloopt, dan afgewisseld wordt door een minder gebroken kust, om van de Argoenibaai af weder verbrokken te zijn. In dit laatste gedeelte dringen verschillende baaien diep landwaarts in. Van het hooge bergland tusschen het Jamoermeer en Straat Namamoeran (in de Geelvink-baai) af loopen in w.-lijke richting verschillende ruggen. Groote rivieren worden in dit bergland niet aangetroffen. Onder de voornaamste dienen gerekend te worden: de Wohsimi, die in de Wandammenbaai uitmond; de Naremas, die hare monding heeft in Teloek Bintoeni; de Bomberai en de Bedidi, die in de Maccluegolf uitstroomen en ten laatste 14. de Karoefa (bevaarbaar voor groote vaartuigen); 15. Ombwallar- en Irimawa-rivieren (bevaarbaar voor kleine vaartuigen), die in de Kamraubaai in zee vallen. Ten O. van de Etnabaai tot aan de grens (Kaap Steenboom) vindt men verscheidene rivieren: de snelstroomende Omba, die door de moerassen stroomt; de Bohamau, onbevaarbaar door stroomversnellingen; aan 16, de Mimika, bevaarbaar voor kleine vaartuigen, liggen twee groote kampongs: Wakatimi en Atapo.

De kust van Tandjoeng Sélé naar en langs de Maccluegolf, de Teloek-Bintoeni omvattende, tot kampong Goras is overal laag en moerassig met hier en daar een zandig strand; alleen bij Tanah-mérah (z.-lijke ingang van Teloek Bintoeni) ligt een steile heuvel, einde van een rug. De kust van Goras tot aan de baai van Lakahia is overal bergachtig, met uitzondering van het stuk tusschen T. Oesau tot in de Kamrau-baai, dat moerassig en begroeid is met rizophoren. Beoosten de baai van Lakahia heeft men afwisselend een moerassige en zandige kust; alleen oostwaarts van T. Nariki, een uitlooper van den berg Boeroe, is de kust hoog en rotsig; voor de kust beoosten T. Sélé liggen eenige koraal-eilanden en riffen; waar zij naar het Z. O. omhoog beginnen groote droogvallingen. De zee is hier over grooten afstand ondiep en ver uit de kust liggen nog banken. Zandige kuststrooken, waarop hooge tjemara's groeien, vindt men o.a. bij T. Oewaim, T. Mesjaterirvaim, bij den ingang der Metamani-rivier, nabij de monding der Sigaroi of rivier van Inawatan (Bira), bij T. Sabra en bij Tarof (beoosten Sabra). Een breede, door afgevoerd slib ontstane modderbank loopt verder langs deze kust tot aan de breede en diepe binnenwateren van den n.w.-hoek der Bintoenibaai. Bij de bestuursvestiging Babo (z.-kust Bintoeni-baai) is een goede ankerplaats voor schepen even buiten de monding der Kasira-rivier. In het O. en Z. dier baai zijn weer droogvallende modderbanken, eveneens van Tanah-mérah tot Goras. Voor verbinding met het binnenland van het schiereiland Bomberai zijn slechts van belang de Kaitero en Aroba-rivieren, welke geschikt zijn voor prauwvaart. Bewesten Goras wordt de zee snel dieper. De overgang tusschen

rizophorenkust naar het steil uit zee oprijzende bergland is scherp. Tandjoeng Goras is een bergje, door een landstrook met den vasten wal verbonden, waarbij een paar rotsige eilandjes aansluiten. Oostelijk van die kaap is een modderstrook, westelijk daarvan staat een hooge rots-punt in zee, de Batoe Lajar genoemd. Waar de kust weer westelijk omhoog vindt men een aantal eilandjes, waarvan het grootste Poegar heet. In de baai van Sekar liggen de schepen veilig. Hier ligt de bestuursvestiging Kokas, het centrum van den geheelen handel in de Maccluegolf en de Teloek Bintoeni. Achter in de baai mondt de Kajoeni uit, die den Wertocar opneemt. Per prauw is zij bevaarbaar tot kampong Kajoeni en bij kampong Obedari wordt zij gesneden door den weg Fakfak-Kokas. Voorbij Kokas gaat de kust nog naar het W.; buiten de monding der Maccluegolf vormt zij de kleine baai van Patipi met de kampong Degen aan het uiteinde en de nieuwe kampong Patipi op een zandige kust op den z.-oever. Hier is men reeds op de w.-kust van Kapaur en Onin, met kampong Roembati, T. Patagar en een paar kleine baaien. Aan de z.-kust van het schiereiland vindt men de diepe Werbabaai, waarin groote schepen kunnen liggen; achterin komt een snelstroomend riviertje uit met helder water. De baai van Fakfak, iets oostelijker, ligt beschut achter P. Pandjang en het eilandje Toebi-Serang met daarbij liggende riffen. Op den o.-lijken uitlooper van P. Pandjang staat een vuurtoren. Z.-O. van Fakfak ligt in de Weribaai de kampong Weri, van waaruit een pad loopt dwars door de landstreek Baham naar Goras. De Sebakor of Rijklof van Goensbaai, waarin het eiland Karas en een paar kleinere eilandjes liggen, is in het o.-lijke deel bezaaid met riffen, waartusschen wel geulen zijn. Ongeveer in het midden van den oever der baai ligt kampong Sopinoesa; van hieruit bereikt men gemakkelijk in het binnenland den bovenloop der riviertjes Batoefarra en Madoefa, die de Beroedi vormen, welke bezuiden de Kamraubaai uitmond. Van de Sebakorbaai gaat men het binnenland van Sebakor in voor de vogeljacht en het inzamelen van boschproducten. Het schiereiland Mommon, ongeveer N.-W. uitstekend, vormt twee kleine baaien: de Senggala- en Wapbaai. Het eiland P. Adi, bezuiden Koemawa is lang, smal en heuvelachtig. De Karoefa-, de Barowai- en de Ombevallar- en Irimawa rivieren, uitmondende in de Kamraubaai, zijn afwateringen van moerasland. In de Argoenibaai zijn voor prauwen van eenig belang de Tonggarau- en Beraririvieren, als toegangswegen naar het damarrijke achterland. De ingang van de Argoenibaai, de „Pintoe Sétan“, wordt bemoeilijkt door vier steenriffen. Het eiland Sjirmoesir is heuvelachtig, evenals de kust daarachter. Het eiland Fraternoes in de baai is bergachtig. Aan de n. w.-kust der baaien ligt de kampong Madoefa. De Kaimanabaai wordt gevormd door het Bitsjaragebergte en den lagen hoek Simora. De plaats Kaimana, een bestuursvestiging en handelseentrum van een uitgestrekt gebied tot kaap Steenboom, ligt aan den oostelijken oever der baai. Het terrein tusschen het strand en het achterliggende bergland is schoongemaakt en gedraïneerd. De kust in den n.-hoek van de Tritonbaai is laag; in den n. w.-hoek ligt Lobo, waar Fort du Bus heeft gestaan. De zee tot dicht

onder den wal is vrij diep; tusschen de kust en het Lamansiere-gebergte vindt men zacht glooiend terrein. Hier zijn uitgebreide klapper-tuinen aangelegd. Ten N. O. van de baai bevindt zich het meer Enah of Kamakawaller (10 bij 3 km), 75 m. boven den zeespiegel. Tusschen de Kajoemérahbaai en den ingang van de Etnabaai ligt op 200 m hoogte het 'm Boetameer, met veel riet begroeid. De bocht van Lakahia verschaft toegang tot de Etnabaai, welke o.-waarts 10 zeemijl het land indringt; achter dien nauwen, tusschen twee bergen besloten toegang stort een zeer hooge waterval van den steilen n.-lijken rotswand trapsgewijs omlaag. De heele noordkust is hoog, met hier en daar een paar stukken met rizophoren begroeid. Het achterstuk der baai is ondiep, maar een geul dringt daarin ver door. Aan de z.-kust zijn eveneens hooge, maar niet aanéengesloten bergen; de beide alleenstaande berggroepen staan in verband met het oostelijk bergland; tusschen haar stroomt de Orema, met moerassige oevers, waarop enkele stukken vaste grond. De kust beoosten Lakahia is open, zonder landtongen of inhammen van beteekenis. Bij hoog water kan een motorboot de Oeta, de Atapomonding der Mimikarivier, de Keka en de Atoeka binnenvaren, terwijl de monding van de Aika een behoorlijk beschutte ankerplaats biedt voor kleine Gouvernementsvaartuigen.

Bergen. Een hooge, centrale bergketen vormt de ruggesgraat van Nieuw-Guinee. Waar de Nederlandsche, Britsche en vroegere Deutsche gebieden samenkomen, is die centrale keten meer dan 4000 m. hoog; meer naar het W. verheft zij zich vrij spoedig boven de grens der eeuwige sneeuw (Julianatop 4700 m.) De eveneens met sneeuw bedekte Wilhelminatop (4750 m.), de Carstensztop (sneeuwtop volgens Doorman 5000 m., volgens Leroux 5000 m.) benevens de Idenburgtop liggen mede in dezen bergkam, die den algemeenen naam Nassaugebergte draagt. Ten Z. van de Geelvinkbaai in het Charlouis-gebergte is de hoogte veel minder (1200 m.). De hoofdrug buigt zich af in n. w.-lijke richting en gaat tusschen de Geelvinkbaai en de Teloek Bintoeni (Mazikiri-geb.) door naar het hoogere gebergte, dat zich vrij dicht langs de n.-kust van den Vogelkop in algemeen w.-lijke richting tot T. Sansapor voortzet. Ten N. van het deel van dezen bergkam, tusschen de o.-grens en het Jamoer-meer (dat in de Ombarivier uitwatert), verheffen zich verscheidene ketens, die met den hoofdrug evenwijdig loopen; in de gevormde dalen banen zich verschillende zijrivieren van de Mamberamo een weg in algemeen noordelijke richting. Het bergland neemt langzamerhand naar het N. in hoogte af en gaat ten slotte plotseling over in de groote „meervlakte“, waardoor de midden- en benedenloop der Idenburg-, Van der Willigen-, Van Daalen- en Kouffaerivieren stroomen. Ten W. van de meervlakte verheft zich het Weylandgebergte met toppen tot ± 3500 m hoogte. Dit laatste gebergte, dat in het W. samenhangt met het Charlouis-gebergte is in het N. verbonden met het Van Rees-gebergte, waardoor de Mamberamo zich een weg baant om door een lage vlakte de kust bij Kaap d'Urville te bereiken. Het Van Rees-gebergte hangt naar het O. weer samen met het veel hoogere Gautier-gebergte, dat zich in o.-lijke richting

onder verschillende namen vrij dicht langs de kust voortzet en in het Mokofiangcomplex de grens van ons gebied overschrijdt. Een lage rug begrenst het gebied der bronrivieren van de Idenburgrivier (Nawa, Poeweh-, Keerom- en Sobgèrivieren) in het O., welke rug weder de verbinding met het centrale gebergte vormt. In het Z. rijst het bergland van den centralen keten bijna zonder overgang uit de groote vlakte aan de z.-kust op. Deze vlakte, die zich over groote afstanden langzaam glooiend onder den zeespiegel voortzet en waardoor vele onderling ongeveer evenwijdige rivieren van N. naar Z. stroomen, is in het O. het breedst, doch versmalt zich naar het W. om bij Vlakke Hoek te eindigen. Groote moerassen worden in deze vlakte nabij de kust aangetroffen. De rivieren in dit gebied zijn met elkaar verbonden door z.g. antasans, zoodat binnendoor gemeenschap bestaat tusschen de verschillende stroomgebieden.

Afzonderlijke gebergten zijn in W.-Nieuw-Guinee dat, hetwelk het groote schiereiland Kapaur vormt, en dat van Koemawa, eindigende bij Kaap Van den Bosch; zij zijn gescheiden door het lage land van Sebakor. Het Kapaurgebergte zet zich in lage ruggen voort tot aan de Argoenibaai; het bestaat uit kalksteen. De riviertjes in dat bergland stroomen door diepe kloven, verdwijnen soms onder de steenen om een heel eind verder weer te voorschijn te komen; het bergland is waterarm en dor. Een afzonderlijke bergklomp van kleiner omvang strekt zich van den w.-lijken oever van de Bitsjaroebaai af langs den o.-lijken oever der Kamraubaai uit. Het is van het oostelijker gelegen gebergte, dat den ingang der Argoenibaai bereikt, gescheiden door een groote vallei.

Het gebergte in het n. w.-lijk deel van den Vogelkop gaat naar het Z. over in zacht glooiend heuvelterrein, dat spoedig eindigt in een grootendeels moerassige vlakte. In de lagere deelen liggen, als eilandjes verspreid, stukken hooger terrein, aangewezen plaatsen voor kampoengs. In het moerassige deel vindt men aan de kust rizophoren en meer binnenwaarts sagoeboschen. Een vooruitgeschoven bergklomp is de Steenkoolberg, waarlangs de Wasiaurivier stroomt en waarachter, ongeveer O. N. O. daarvan, de Sigemeraiberg ligt met twee toppen (± 22 m en 537 m). Trekt men een lijn van Konda, nabij de monding der Kaiboers-rivier over den Steenkoolberg naar de kampoeng Simir in den n. o.-hoek van de Teloek Bintoeni, dan geeft die lijn ongeveer de scheiding aan tusschen de hooge en lage gronden.

Wegen en paden. De verbindingen te land worden gevormd door paden, zooveel nodig en mogelijk verbreed en verbeterd. Wegen vindt men voornamelijk in en om de bestuursvestigingen en eenige groote kampoengs; voorts in de onderafdeeling Hollandia: 1. paardenpad van Hollandia naar Pim (± 15 km); 2. weg van Pim naar Kobajo; 3. paardenpad van Kobajo naar Iffar langs den n.-oever van het Sentanimeer; 4. weg van Iffar naar Depapré, die van veel belang is voor de kolonisten (K. N. G.), die in Depapré hun nanvoerhaven hebben; 5. paardenpad van Dojo naar Jakonde; takt zich af van den grooten weg Iffar-Depapré ongeveer 8 km voorbij Iffar; 6. weg van Jakonde naar Genjem om

Demta is een hoofdweg; de Korimé-rivier snijdt den weg op twee plaatsen, vóór en na Genjem. Voor directe verbinding met Demta is tusschen Berap en Kocangsoe over Warombain (dus met vermijding van Genjem) een nieuwe weg aangelegd, 10 km korter; 7. kustweg Demta-Bonggo-Sarmi; vele grootere rivieren (o.a. de Tor) moeten worden overgestoken, thans door middel van prauwenveeren, welke ook paarden kunnen overbrengen en door heerendienstplichtigen worden bediend. Het ligt in de bedoeling, den weg van Hollandia naar Sarmi over Demta voor autoverkeer geschikt te maken. Die weg loopt door een voor Nieuw-Guinee goed bevolkte kuststreek, waar prauwenvaart voor het grootste deel van het jaar niet mogelijk is. In de onderafdeeling Seroei heeft men in de Waropénstreek slechts een weg van 3 km. lengte te Demba, en overigens voetpaden. In de onderafdeeling Manokwari bestaan wegen in Manokwari (de hoofdplaats) en van daar naar Andai, naar Pami en naar Rasei. De weg van Windesi naar Idore vormt de verbinding tusschen de Geelvinkbaai en Teloek Bintoeni, waardoor een vlugge postverbinding tusschen Manokwari en Fakfak plaats vindt (Manokwari-Windesi per gewestelijk vaartuij, Windesi-Idore over land en Idore-Fakfak per gewestelijk vaartuij); verder is een weg aangelegd van Nabirei, aan de z.-kust van de Geelvinkbaai, naar het vruchtbare Boenigebied. In de onderafdeeling Sorong bestaan alleen paden; het voornaamste is dat van Sorong naar Doréhoem. In de onderafdeeling Fakfak komen slechts paden voor; de voornaamste zijn: a. een paardenpad van Fakfak naar Kokas (\pm 50 km); b. een pad van kampoeng Sawatawera (in het noordelijk deel van de Argoenibaai) naar Tamarome, gelegen aan een zijtakje van de Kaite-rorivier, die in de Teloek Bintoeni uitmondt; het doortrekken van het pad naar de kust is niet mogelijk door de aanwezigheid van een uitgestrekt moeras langs genoemde rivier. Kampoeng-baroe, aan de Kaisrivier, als meest toegankelijk centrum van handel met een achterland, rijk aan boschproducten, is een knooppunt van paden (van Kampoeng-baroe over Saga naar Odeari en van hier per prauw in 2 uur naar Inawatan; van Kampoeng-baroe naar Seranggo en voorts loopen van hier paden naar het binnenland (Atinjostreek, Kaiserkoestreek), naar Horé-horé en Simai met achterland en naar Mogetemin — Bagaraga — Teminaboean. In de Mimikastreek vormen de bij eb droogvallende stranden verbindingen over land met de kampoengs aan de kust. Van Kekwa naar Mimika loopt een pad meer binnenwaarts langs het strand achter het tjemarabosch.

Verkeersmiddelen zijn: te land: koeli's, fietsen en paarden (waar de wegen daarvoor geschikt zijn); te water: prauwen, schoeners (sarmi), gewestelijke vaartuigen, Gouvernementsstoomers en K. P. M. booten. Deze laatste doen aan: van en naar Ternate: Saonek (op het eiland Waigioe), Sorong, Manokwari (Doré), Wasior (in de Geelvinkbaai), de Woiibaai en Seroei op Japèn, Bosnik op het eiland Biak (Schouteneilanden), Sarmi, Demta, Hollandia en de Mapiacilanden; van en naar Ambon: Kaimana, Fakfak en Kokas. Hollandia heeft een radio-ontvangststation van de landschapskas. Te Fakfak, Sorong, Manokwari en Seroei zijn P.T.T. stations (ontvang- en zend-).

Geologie en mineralogie. Kristallijne schisten komen op Nieuw-Guinee weinig voor; wel oude zandsteenen, trias, jura en krijtformaties, o. a. aan de westkust der Geelvinkbaai en op het eiland Misool en omliggende eilandjes. Tertiaire sedimenten van kalk en zandsteen, mergels en leien zijn overal gevonden, zelfs op hooge toppen van het centraalgebirge. De Wilhelminatop bestaat uit alveolienkalk. Eruptiva vindt men in de stroomgebieden van enkele rivieren der zuidkust, aan den noordvoet van het centraalgebirge, in het aan de n. o.-kust gelegen Cycloopegebirge (serpentijn), in de Van Rees- en Gantiergebirgen, in het Weijlandgebirge, in het Arfakgebirge (bazalt), in het bergland van Amberbaken. De vlakten zijn voor een deel door jonge gesteenten bedekt. De groote vlakte ten Z. van het centraalgebirge wordt door een roodwitte kleisoort bedekt van vermoedelijk diluvialen ouderdom. De vulkanische natuur van het Arfakgebirge kan als bewezen worden aangenomen en de Oemsinitop moet tot de actieve vulkanen gerekend worden. Vermoedelijk is het Kamraugebirge ook vulkanisch (zie Jaarboek Mijnwezen in N. I. jaar 1930, deel Verhandelingen). Steenkool komt voor achter Betaf in het district Sarmi en bij kampoeng Iboep (Grissistreek) in Noord-Nieuw-Guinee, verder van uitstekende kwaliteit bij Horna op den Vogelkop. Bij Lakalua, bij den ingang van de Etnabaai, vindt men bruinkolen. Sporen van goud zijn gevonden in het gebirge van Amberbaken (n.-kust Vogelkop) en in het Cycloopegebirge. Sporen van loodglans, zinkblende en mangaanerts werden aangetroffen in Amberbaken en aan de w.-kust der Geelvinkbaai. IJzererts komt veel voor, o. a. in het Cycloopegebirge. Fosfaat wordt gevonden op eenige kleine eilandjes ten N. W. van de Schouteneilanden (o. a. op Meos, Bepondi en Ajawé). De aanwezigheid van petroleum is geconstateerd op vijf plaatsen: ten Z. v. Betaf (district Sarmi, N. Nieuw-Guinee) in het stroomgebied van de Mootoeri (op 2 plaatsen); in de streek tusschen den bovenloop van de Kaiteiro en de Argoenibaai (schiereiland Bomberai) en in het w.-lyk deel van den Vogelkop in het stroomgebied van de Beraor. Het olieveld ten Z. van Betaf valt in de concessie der N. V. Phoenix in liquidatie, die overgenomen is door de Japansche maatschappij „Nanyo Kohatsu Kaisha”. Deze maatschappij exploiteert damarconcessies bij Wangar ten O. van de z.-punt der Geelvinkbaai, voert van de bevolking opgekocht ijzerhout uit en exploiteert drie erfpachtsperceelen bij Andai, Manokwari en aan de Noenrivier, waar zij goede katoen plant en klappers; zij heeft motorschoeners en voert paarden in van Bima. Volgens Ind. Stb. 1935 no. 68 (wet van 14 December 1934) is de Minister van Koloniën gemachtigd een 5a contract betreffende de opsporing en ontginning van aardoliën enz. met een door de Bataafsche Petroleum-Maatschappij, de Nederlandsche Koloniale Petroleum Mij en de Nederlandsche Pacific Petroleum Mij op te richten naaml. vennootschap te sluiten, in een terrein of in terreinen van hoogstens 10 miljoen hectaren in het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinee en omliggende eilanden (dit is dan in de afdeeling Noord- en West-Nieuw-Guinee). Genoemde maatschappij is opgericht en het contract is gesloten.

De voorbereiding tot de luchtkaartteering van het terrein of de terreinen der concessie, welke wordt uitgevoerd door de K. N. I. L. M., is aangevangen in September 1935. De werkzaamheden zullen naar schatting ongeveer drie jaren duren.

Flora en fauna. Nieuw-Guinee heeft in hoofdzaak nog de arme flora en fauna van het Australische werelddeel, waarbij echter, vooral bij de flora, allengs veel vreemdeplanten ingeburgerd zijn. Langs de lage en modderige kusten komen mangrovebosschen (rizophoren) in groote uitgestrektheden voor, vooral langs de z.-kust, rond de Maceluergolf met Telock Bintoeni en aan de n. o.-kust van de Geelvinkbaai (de Waropèn-streek) tot en met de Mamberamo-delta. Langs de zandige kusten vindt men dikwijls zuivere hoog-opgaande tjemarabosschen. Achter de rizophoren-strook komen in de moerassen en langs waterloopen sagoebosschen, die het hoofdvoedingsmiddel der inheemsche bevolking opleveren, en de nipalpalm voor. Hooger in de bergen beginnen de coniferen op te treden, die, zoals de damarboom, in Nieuw-Guinee o. a. aan den bovenloop der Tor-, Biri- en Werkanrivieren en in W. Nieuw-Guinee en den Vogelkop, benevens de araucaria's in het Cycloopebergte karakteristiek voor het beschied zijn. Op een duizend meter hoogte beginnen de nevelwouden met lage, kromme en knoestige boomen, zwaar met mos begroeid en steeds in nevel gehuld. Slechts het Sneeuwgebergte steekt boven de boomgrens uit; boven de 3000 m vindt men slechts kale rotsen. Goed ijzerhout (kajoe swan) komt in den regel op kalkhoudenden bodem voor, zooals aan den weg van Hollandia naar Pim, in de Waropènstreek en in W. Nieuw-Guinee. Andere waardevolle boomsoorten zijn kajoe koening, masoi, ebbenhout, wilde notemuskaat. De voorkomende rotansoorten hebben weinig handelswaarde. Nieuw-Guinee is arm aan zoogdieren. Aangetroffen worden ratten, muizen, vleermuizen en zwijnen; verder buideldieren (grootte springkangoeroes, kleine boomkangoeroes) en koekoeks. Tot de vogelbekdieren behoort de eierleggende mierener. Van de vogels zijn de paradysvogels en kroonduiven overbekend. De jacht hierop is gesloten. Verder komen er casuarissen, kakatoe's, lorries, parkieten, ijsvogels, neushoornvogels en mooie zeearenden voor. Overal vindt men krokodillen, schildpadden en pythonslangen.

Bevolking. De sterkte is niet juist op te geven; in het binnenland zijn nog zwerfstammen, waarmede het bestuur weinig of geen aanraking heeft. In tabel II der „Voorloopige uitkomsten van de Volkstelling 1930" wordt voor elk der 6 toenmalige onderafdeelingen van Tidoreesch Nieuw-Guinee de sterkte der verschillende bevolkingsgroepen opgegeven, maar de cijfers voor de Inl. bevolking zijn veelal verkregen door eenvoudige opname, ruwe schatting en met overslaan der bevolking van de zoogenaamde onbekende gebieden. Bij samentelling der opgegeven getallen krijgt men voor het geheele gebied (afdeeling N.- en W.-Nieuw-Guinee) de volgende getallen: Europeanen en daarmede gelijkgestelden 211; Inlanders 312912; Chinezen 1280; andere Vreemde Oosterlingen 136, of totaal 314539 zielen. De inheemsche bevolking bestaat uit Papoea's (zie Dl. III en Dl. V of suppl. afl. blz.

276). Zij zijn in talrijke stammen verdeeld, verschillend in taal en gewoonten. Het aantal talen is groot. Waar onderling verkeer plaats had, vindt men een gemeenschappelijke voertaal, zooals in de onderafdeeling Seroci en in de Geelvinkbaai, waar het zoogenaamd Noe(m)foorsch (zie Dl. IV) gesproken wordt. Maleisch wordt meer en meer verstaan in de kuststreken en waar scholen zijn. In deze inrichtingen leeren de Papoeakinderen goed. De inheemsche bevolking verkeert nog in een hoogst primitief ontwikkelingsstadium. Cultuurinvloeden werken alleen in de kuststreken. De stammen, genealogische gemeenschappen, toonen zich voor het overgrote deel solidair naar buiten. Slechts de familiehoofden oefenen zekere leiding uit. Gezag hebben alleen de voorouders, waardoor het zeer conservatieve karakter dier groepen verklaard wordt. Hier en daar beginnen die genealogische gemeenschappen eenig territoriaal karakter aan te nemen, vooral waar door onzen bestuursinvloed kampoengconcentratie plaats heeft en getracht wordt landbouw ingang te doen vinden. In vele streken wordt nog ruilhandel gedreven en worden belastingen in natura opgebracht. Als symptoom van achterlijkheid kan men beschouwen de nog voorkomende „raaktochten" in het binnenland van den Vogelkop, in het achterland van Hollandia, in het stroomgebied der Mimika en in het bergachtige binnenland. Niettegenstaande de achterlijkheid blijkt toch dat de Papoea zeer leerzaam is en graag nieuwigheden aanneemt. In Hollandia mocht het gelukken om in gezamenlijken arbeid van verschillende kampoengs koffietuinen en klapperaanplantingen aan te leggen.

De godsdienst der Papoea's is heidensch (animisme). In 1855 werden vanwege de Commissie voor den Zending-werkman de heeren Ottow en Geissler gezonden, die zich op Mansinau in de Doroh-baai vestigden. De zending had op Nieuw-Guinee slechts met het animisme te maken. De Islam had nog geen vasten voet. In 1862 zond de Utrechtsche zendingvereiniging daarheen haar eersten zending Van Hasselt. Het aantal zendingen nam spoedig toe en na 1906 begon de zending zich uit te breiden langs de N.- en W.-kust. De school tot opleiding van Papoeasche goeroe's is gevestigd te Mlei aan de Wandammenbaai. In 1930 heeft de U.Z.V. een deel van haar taak overgedragen aan de Indische Kerk. Op enkele plaatsen aan de Geelvinkbaai wordt van Mohammedaansche zijde propaganda gemaakt, die echter van niet veel betekenis is. Meer succes heeft die propaganda op de eilanden en in de kuststreken van West-Nieuw-Guinee (Argoëmbaai). In 1912 werd door Paus Leo XIII ingesteld de Apostolische Prefectuur van Nederlandsch Nieuw-Guinee, omvattende de Kei-, Aroe- en Tanimbareilanden, de Ambon- en Halmahéragroepen en Ned. Nieuw-Guinee. Zij is onder het bestuur gesteld der paters missionarissen van het H. Hart. Van Toel uit werd het werk uitgebreid. In begin 1935 werd Manokwari als zetel der missie aangezezen.

Verschillende verderfelijke gewoonten en gebruiken waren bij de Papoea's in zwang, in verband met hun animistische levensopvatting. Dit was voornamelijk het geval bij het Karawariwezen, dat vooral in de districten Sarmi en Bonggo (onderafdeeling Hollandia) voorkwam. In de districten Kimbocran, Demta, Sentani en Hol-

landia heeft het nooit een grooten invloed gehad, omdat het daar niet inheemsch was, maar ingevoerd werd. Aan de Geelvinkbaai bestond het Roem-Seramwezen, identiek aan het Karawariwezen. Het bestuur ging over tot uitroeiing dier misbruiken, tot vernietiging der Karawarihuizen, tot verbod om feesten te vieren, welke met het Karawariwezen verband hielden en tot dansverboden. Jammer dat met zooveel verkeers ook veel goeds is verdwenen. Door de zending, met name haar goeroe's, werd op dien weg voortgegaan. De Resident van Ternate nam in 1931 als richtlijn aan dat het dansen der Papoea's niet kan worden verboden, tenzij het aanleiding geeft tot nachtelijke orgieën of andere misstanden. Een nadeel van het optreden tegen animistische gebruiken is het verdwijnen van de kunstnijverheid als houtsnijwerk en versierkunst, die in nauw verband staat met die gebruiken. De Karawarihuizen en -fluiten waren dikwijls versierd met wonderen van houtsnijwerk, kunstig bewerkte beelden van menschen en dieren. Bij het maken van die voorwerpen moest de Papoea de hulp inroepen van allerlei geesten, zonder wier medewerking het werk niet kon worden bezield. Hetzelfde was het geval bij den aanmaak van steenen bijlen, waarvan de kampeong Omroe in het Cycloopgebergte het monopolie had. Men weigert thans die voorwerpen aan te maken, zelfs tegen goede betaling. Van de reeds onder bestuursinvloed staande stammen kan worden gezegd, dat zij met het oorlogvoeren en het houden van sneltochten geheel hebben gebroken. Het zijn de kampeongs buiten onze invloedssfeer, die in onbepaalde mate zich daaraan schuldig maken. In den regel richten zich de aanvallen tegen de grensstammen, welke zich reeds onder onze protectie hebben gesteld, maar een enkele maal strekken deze sneltochten zich ook tot kustkampeongs uit, zooals in 1931 plaats vond in de kampeong Bimeraf in het Sarmische (n.-kust). De beruchtste binnenlandsche stammen in de onderafdeeling Hollandia zijn de Jafsi in de Nimboeranstreek, de Sigi, Foja, en Wares in het binnenland achter Bonggo en Sarmi. De laatste drie treden dikwijls op in vereeniging met de stammen Etik en Mander (wonende aan de Boe, een zijrivier van de Tor). Hun slachtoffers zijn meestal de Béo, Kwestan, Saberi en Mafinstammen, meer benedenstrooms de Tor wone. De laatsten zoeken nu dan ook meer aanraking met het bestuur en laten zich bewegen zich in vaste kampeongs aan de beneden Tor te vestigen (zie Dl. VII of suppl. afl. blz. 1428 onder TAKAR en TOR-RIVIER). In de Waropénstreek heeft de zending slechts toegang tot de kampeong Waren, overigens is zij om politieke redenen voor haar gesloten.

Middelen van bestaan. Landbouw wordt voornamelijk als tuinbouw uitgeoefend; allerlei groenten, oebisoorten en maïs worden geplant. Sagoe, het volksvoedsel, verkrijgt men uit de sagoeboschen dan wel van aangeplante sagoeboschen in streken, waar de in het wild groeiende schaarsch zijn geworden. De op N. Nieuw-Guinee groeiende broodvruchtboomen leveren ook een waardevol voedsel op. In de kuststreken worden op droge strooken klappers geteeld, waarvan de copra aan Chinezen wordt verkocht voor den uitvoer. Rijst wordt nog weinig aangeplant, voorn. in Amberbaken en in de omstreken van Ifar. Ingevoerde cultures zijn nog: die van koffie

in kampeongtuinen in de Dojovlakte (Sentani) en Nimboeran, van kapok in Demta, Nimboeran en Sentani; van aardappelen in het Arfak-gebergte; van katoen, vooral op Japèn en van vruchten, waarvoor het plantmateriaal meestal van Buitenzorg is verkregen. Een voornaam middel van bestaan is nog het inzamelen van boschproducten: in N.- en W.-Nieuw-Guinee damar, ijzerhout, koelit lawang, geelhout en masoibast; verder wilde notemuskaat en foelie in West-Nieuw-Guinee. Aan de Geelvinkbaai wordt nog maroahout voor prauwenbouw verhandeld en ook aangeplant. Rotan wordt zoo goed als niet meer ingezameld. Te Kodas (westkust) en te Manokwari zijn landschapshoutzagerijen in bedrijf. Op het eiland Misool bestaat een landschaps damarbedrijf.

De veeteelt is nog van weinig beteekenis. Tammes varkens worden door de Papoea's gehouden, geiten voornamelijk door „Amberies" (geïmmigreerde inlanders). Te Babo (westkust) is een geitenfokkerij van het landschap. Er zijn landschapsveestapels te Sorong, Manokwari, Hollandia en Fakfak. Alleen de eerste twee leveren reeds inkomsten op. Bij Sorong bestaat ook een veeteeltonderneming. Eenige runderen en paarden vindt men nog op de Japanse en Europeesche ondernemingen. Het Europeesche bestuur bezit enkele dienstpauzen.

Vischvangst heeft plaats op zee en in de meren, voornamelijk voor binnenlandsch verbruik. Haaienvinnen, tripang, schelpen en schildpadden worden verkocht aan Chinezen voor den uitvoer. Voor het plaats van sêro's kunnen licentie's worden verstrekt tegen betaling. De jacht wordt door de Papoea's beoefend op casuarissen, wilde varkens, buidelratten, boomkangoeroe's en veldratten voor eigen voedselvoorziening. Herten zijn in Fakfak en Manokwari ingevoerd van Ceram, ter vergrooting van den wildstand. De jacht daarop is nog niet geopend en de jacht op paradijsvogels is gesloten. De nijverheid bestaat voorn. uit het vervaardigen van vlechtwerk door vrouwen, het bouwen van prauwen in de Geelvinkbaai; op de westkust en op de eilanden, wat grofmederij (vischliaken, lanspunten en parangs) van ingevoerd ijzer, vooral op het eiland Biak en wat houtsnijwerk in de Mimikastreek. Sagoebereiding voor den verkoop geschiedt vooral op de westkust. Een ander middel van bestaan vindt de bevolking in het werken als vrije koeli op de ondernemingen en bij particulieren. In de afdeeling N.- en W.-Nieuw-Guinee zijn 62 erfpachtsperceelen en 11 damarconcessies.

De handel is in handen van Chinezen, Japanners en enkele Arabieren. De inlandsche handel is veelal ruilhandel. Enkele Chinezen en Japanners hebben ook erfpachtsperceelen.

Tot de inlandsche bevolking behooren ook immigranten uit Celebes (Manado, Boeton) en de eilanden der Molukken. Zij houden zich bezig met handel, inzamelen van boschproducten en werken als koeli. Ambonnezen en Manadonezen werken gewoonlijk bij de zending (goeroe's), bij het zelfbestuur en het Europeesch bestuur. Een deel der kustbevolking van Kapauer (westkust) is van gemengd bloed door huwelijken met Ceramsche en Goramsche vrouwen. De Europeanen in N.- en W.-Nieuw-Guinee zijn landsdienaren, zendingen, missionarissen, erfpachters of kolonisten. Het aantal van de laatsten neemt toe. Zij

worden uitgezonden door de stichting „Immigratie en Kolonisatie Nieuw-Guinee” (terrein bij Manokwari) en door de Vereeniging „Kolonisatie Nieuw-Guinee” (terrein bij Hollandia — zie HOLLANDIA, suppl. afl. blz. 1429). Er bestaat ook een „Nieuw-Guinea-Comité”, dat zijn hoofdzetel in Nederland heeft en de exploratie, exploitatie en kolonisatie van Nieuw-Guinee stelselmatig op goede grondslagen wil ten uitvoer brengen.

B e s t u u r. Het zelfbestuur van Tidore stelt de begroting van de landschapkas van Nieuw-Guinee vast en regelt de bestuursindeeling, de belastingen, heerendiensten en rechtspraak van zijn onderhoorigen, welke regelingen moeten worden goedgekeurd, vroeger door den Resident van Ternate (vóór 1935) en thans door den Resident der Molukken.

De bestuursressorten in de onderafdeelingen staan onder inlandsche bestuurs-assistenten en inlandsche hulp-bestuurs-assistenten, die bezoldiging en vergoeding van reiskosten genieten uit de landschapkas, evenals sommige volkshoofden.

De landschapkas van Nieuw-Guinee is noodlijdend.

De inkomsten vloeien voort uit: schadeloosstelling wegens overdracht aan het Gouvernement van het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten en accijnzen (suppletair contract met Tidore van 7 Juni 1930); inkomstenbelasting en crisisheffing; recht van verzamelde bosch- en zee-producten bij uitvoer (ngasé), licenties voor stellen van séro's, cijns van ondernemingen van landbouw, canon van erfpachtsperceelen; verhuur van gronden; afkoop van heerendiensten; onderwijs en geneeskundigen dienst; den veestapel te Manokwari; de landschapsonderneming te Sorong; verhuur van landschapsgebouwen en goederenloodsen (in havenplaatsen); de radiostations; de waterleiding te Manokwari; de landschapshoutzagerijen te Manokwari en Kokas. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost; collecteloonen; kasbeheer; rente en aflossing van geleende gelden (van de landschapkas van Koetaj); bezoldiging van hoofden en onderhoofden; salarissen van bestuurs-assistenten, hulpbestuurs-assistenten en schrijvers; reis- en verblijfkosten van de laatsten; landschapspolitie; onderwijs en geneeskundigen dienst en maatregelen in het belang van den landbouw; openbare landschapswerken, w.o. voor wegen en bruggen; de waterleiding te Manokwari, de overvaarten, assaineringwerken en landschapsbedrijven.

De zelfbestuursambtenaren worden door het zelfbestuur benoemd onder bekrachtiging van den Resident. De kampoenghoofden worden gekozen door de bevolking en daarna benoemd door het hoofd van plaatselijk bestuur namens het zelfbestuur; zij genieten geen bezoldiging uit de landschapkas. In de districten heeft men nog dikwijls kassen, waarvan de voornaamste inkomst is 10 oepenten op de inkomstenbelasting; uit die kas worden kleine uitgaven in het belang der kampoengs bestreden.

R e c h t s w e z e n. Op iedere onderafdeelingshoofdplaats is gevestigd een landschapsrechtbank, voorgezeten door den Europeeschen bestuursambtenaar ter plaatse; die rechtbank is de dagelijksche rechter der zelfbestuursonderhoorigen. In de districten heeft men districtsrechtbanken, voorgezeten door den bestuursassistent; zij berechten kleine overtredingszaken en civiel-

rechtelijke geschillen van geringe waarde. De samenstelling, competentie en procedure zijn vastgesteld bij zelfbestuursverordening.

De machtsmiddelen zijn: zelfbestuurspolitie, algemeene politie en gewapende politie; de gewapende politie wordt vervangen door veldpolitie. Militairen zijn er niet.

Eilanden. Tot de onderafdeeling Seroei, met gelijknamige hoofdplaats op de z.o.-kust van het eiland Japèn gelegen, behooren de Japèn-groep (zie Dl. II), de Schouten-eilanden (zie Dl. III en voor Soepiori en Wiak of Biak Dl. IV) met de Padaido-eilanden en de Mapia-eilanden (zie Dl. II). Op Japèn is een nieuw voetpad aangelegd van kampoeng Ansoes naar Moenggoei, waardoor de bergkampoengs Mataboei I en II met een moeilijke bevolking veelvuldiger kunnen worden bezocht. Op genoemd eiland wordt de rijstteel gepropageerd met nog weinig resultaat. Chineezen planten er ook cacao en koffie. De assainering van de hoofdplaats Seroei (drooglegging van moerassen) geschiedt volgens aanwijzingen van den Gouvernementsarts en den eerstaanwezend waterstaatsambtenaar.

Tot de onderafdeeling Sorong behooren de Radja-Ampat-eilanden: Misool, Salawati, Bantanta en Waigéo (zie NIEUW-GUINEA en PAPOEA'S in Dl. III). Misool (zie Dl. II) behoorde vroeger onder Fakfak. De voornaamste kampoeng is Waigawa. Er zijn op het eiland slechts voetpaden. Het eiland Salawati (zie Dl. III) is van den vasten wal gescheiden door Str. Sélé, welke met kleine eilandjes bezaaid is. De voornaamste kampoengs zijn Sailof en Samate. De Wadjan-rivier, ten Z. van Samate, is de aangewezen verbindingsweg met de kampoengs Mutkoë en Fiawat. Voetpaden zijn van kampoeng tot kampoeng aangelegd; het voornaamste is van Saidof naar Samaté en naar Salwatloe. Het eiland Waigéo (zie Dl. IV) is het grootste der Radja Ampat-eilanden en heeft als havenplaats Saonek, welke door de K.P.M. wordt aangedaan. Belangrijke voetpaden op het eiland loopen van Waimowin naar Fakak, van Djakari naar de n.kust en van Wailockoem naar Wajai. De godsdienst is op de eilanden over het algemeen de Islam, en de omgangstaal het Biaksch.

Litteratuur; Deze is zeer uitgebreid; vooral in de laatste jaren is zeer veel over Nieuw-Guinee in druk verschenen. Als aanvulling van het in vorige deelen der Enc. reeds vermelde, diene het volgende: J. C. Lamster, Een merkwaardige groep afgodsbeelden, T.A.G. dl. XLVII (1930), 452; A. Tissot van Patot, Geogr. namen in Nieuw Guinea, T.A.G. XLVIII (1931), 1035; N. Halie, Overleveringen en gebruiken van de bevolking aan de Tanah-merahbaal (N. Nieuw-Guinee), T.A.G. 1931, blz. 1050; Paul Wirz, Die totemistischen und sozialen Systeme in Holländisch Neu-Guinea, T. Ind. T. L. V. dl. LXXI (1931), 30 v.v.; Mevr. M. Krom-Veerman, Manokwari, m. ill.; Tropisch Nederland 1931—1932, blz. 153—163; J. C. van Eerde, Nieuw-Guinea in zicht, m. ill. T.A.G. 1932, blz. 509; C. C. M. F. Leroux, Is Inigo Ortiz de Retes in 1545 op Nieuw-Guinea aan de monding der Mamberamo geland?, T. T. L. en V., deel LXXIII (1933), 257; Uit het rapport der Studiecommissie Nieuw-Guinea, terreinen in den Vogelkop, m. ill. Nieuw-Guineër 1932 No. 5, 1; Dr. H. J. F. Bijlmer, Aan de grens der beschaving, Reisherinneringen aan de Papoea's

van Z. W. Nieuw-Guinea. T. A. G. 1933, 229; Dr. W. C. Klein, m.i., Het ontwikkelingstempo v. Ned. Nieuw-Guinea in vergelijking met dat van het Austral. gebied, in het bijzonder wat den mijnbouw betreft, m.k. T. A. G. 1933, 714; Dr. W. C. Klein en Dr. A. N. J. Thomassen à Thuessink v. d. Hoop, Mogelijkheden voor gebruik van vliegtuigen bij economische exploratie op Nieuw-Guinea, Kol. Tijdschr. 1933, blz. 561; Dr. W. K. H. Feuilletau de Bruyn, Economische ontwikkelingsmogelijkheden in het bijzonder door kolonisatie van Europeanen en Indo-Europeanen, Kol. Studiën 1933, 2e dl., 514; J. Luymes, De plaats gehad hebbende grensbepaling tusschen het mandaatgebied en Ned. N. Nieuw-Guinea, T.A.G. dl. L. I (1934), 709; J. Bierdrager, Verslag van een tournee naar het binnenland van Waropon van 14 September tot 1 October 1933, T.A.G. dl. LI (1934), 532; J. L., Herlevende belangstelling in Nieuw-Guinea, als boven, blz. 422; H. J. F. Bijlmer, De dwerg-Papoea's van Nieuw-Guinea, als boven, blz. 403; Dr. B. Vrijburg, Nieuw-Guinea roept, brochure, E. J. Brill, Leiden; J. G. Detiger, Een tournee in het binnenland van Waroppön, Ind. Gids. 1935, afl. 1.

WEST- EN NOORD-NIEUW-GUINEE. Zie TIDORE.

NIEUW-GUINEE (WEST- EN NOORD). Zie TIDORE.

9113
COEN (JAN PIETERSZ.), (Aanv. Dl. I). 8 Jan. 1587 te Hoorn in de gereformeerde kerk ten doop gehouden, zoon van Pieter Jansz., geboortig van het Westfriesche dorp Twisk. Op 13-jarigen leeftijd vertrok hij naar Rome om zich bij het handelshuis Pescatore (de Visscher) te bekwamen; na een leertijd van zes of zeven jaren keerde hij terug. 22 Dec. 1607 voer hij voor onderkoopman uit op de vloot van den admiraal Pieter Willemsz. Verhoeff, 13 schepen sterk.

Verhoeff had in last, Moçambique en Goa te nemen, maar beide expeditiën mislukten. Naar Patani opgezeild, vaardigde hij twee zijner schepen naar Hirado af, om daar eene factorij te vestigen, die Jacques Speex tot opperhoofd kreeg (1609). Intusschen hadden bewindhebbers 29 Maart 1608 Verhoeff eene aanschrijving nagezonden: „de eylanden van Banda en de Molukken is het principaële wit, waernaer wy schieten“; zij moesten, bij verdrag of door geweld, vóór 1 Sept. 1609 in Nederlandsch bezit zijn gebracht, elk met eene fertores voorzien. Op Banda was nog geene fertores; alleen maar eene factorij, en naar Banda zette nu Verhoeff van Patani koers. De Bandaneezen wilden de oprichting eener sterkte niet dulden, en toen hij er tegen hun wil eene trachtte op te werpen, werd Verhoeff, met 50 volgelingen, overvallen en vermoord. De vice-admiraal Simon Jansz. Hoen echter tastte door, verklaarde Banda Neira „aen de Staten-Generael, syne Princelijke Excellentie en de Generale Compagnie“ voor eeuwig vervallen, en stichtte er een fort Nassau. Coen moet daarbij hebben medegewerkt en van deze aangelegenheid aan bewindhebbers een „breed discoers“ gegeven, dat echter niet bewaard is. Zij moeten den indruk hebben gehad (toen hij in het najaar van 1610 was thuisgevaaren) met een buitengewoon man te doen te hebben gehad; namen hem althans onmiddellijk in aanmerking tot hooger ambt: 12 Mei 1612 vertrekt hij opnieuw naar Indië, thans als opperkoopman, commandeur over twee door

de kamer Amsterdam tusschentijds daarheen gezonden schepen. Aan een thuiszeidend Guineesvaarder geeft hij het bericht mede, dat onder de krijgslieden „veel ongeoeffende“ zijn, maar dat men die op het schip wel oefenen zal.

Te Bantam, waar hij 9 Febr. 1613 ter reede kwam, trof hij een verdrietelijken toestand aan: de loge verbrand, eenige Nederlanders vermoord, de administratie in verwarring. Den president Mateo Coteels achtte Coen geheel onbekwaam en nam zich voor, bij den G.-G. Both op diens vervanging aan te dringen. 22 Febr. 1613 zeilde Coen naar Jacatra en vond daar „een schoon groot huis“ opgetrokken, „maer noch onder geen steenen daek“; aan den bouw van een bijbehorend pakhuis was de hand gelegd. Jacques l'Hermite namelijk, president der loge te Bantam (vóór Coteels), was de onveiligheid dier plaats een dagelijksche ergernis, en het gelukte hem in November 1610 een contract met Jacatra te sluiten, waarbij „vrije handelinge en suffisante woonplaats“ werden toegestaan. Een lid van het Bantamsche vorstenhuis placht te Jacatra als stadhouder te vertoeven.

De eerste G.-G., Pieter Both, was 19 Dec. 1610 voor Bantam geweest, om er een „rendez-vous“ te stichten (blijkbaar stond het denkbeeld van Goa voor den geest). Een Europeesche kolonisatie moest daar worden ingericht; handwerklieden en predikanten werden Both medegegeven, ook 36 vrouwen; de keus der plaats werd hem overgelaten: Djohore, Bantam, Jacatra. Vél was voor Djohore te zeggen: station tusschen de Molukken en Koromandel, tevens knooppunt voor den handel op Patani en China. Maar Djohore was nooit betrouwbaar gebleken, en 16 Oct. 1610 sloot het zijn vrede met Portugal. Wat Bantam betreft, de rijksbestierder wilde er geen versterking der loge toestaan. Both koos Jacatra, en verzocht daar, in plaats van een loge, een fort te mogen bouwen. De „koning“ evenwel weigerde (Januari 1611), en Both ontschepte nu zijn kolonisten, ten einde raad, op Ambon. Ook Coen kwam daar (19 Maart 1613), en ergerde zich over het „beestelijk leven“ der kolonisten, die „eroech ende euff houden“; de voorlezers zijn „plompe onbesneden idioten“, terwijl toch „de religie den sterksten bandt“ behoort te zijn. Het is zijn eer te na, dat de vijand schijnen zal zijn Christendom ijveriger dan de Compagnie het hare voor te staan.

13 Mei was, uit Banda, Both gekomen; 22 Mei vertrok Coen in diens gezelschap naar Ternate, waar men nu 13 schepen bijeenhad, en een aanslag op Tidore beraamde. Het oude Portugeesche fort op Tidore werd 9 Juli stormenderhand genomen; het Spaansche fort evenwel kon men niet in handen krijgen. Van een scheepstocht van Manila werd afgezien. Den 3den Augustus scheepste Coen zich in bij den G.-G. naar Bantam, waar men 6 Oct. vernam dat de president Mateo Coteels „in den Heere gerust“ was. Coen krijgt van Both de bijzondere opdracht, te Bantam „t generael comptoir als hoofd te beleeiden“. Zijn aankondigden opvolger, Gerard Reynst, bleef Both te Bantam inwachten.

Tegelijk met den brief van 1 Jan. 1614 waarin Coen van zijn bevindingen gedurende het jaar 1613 aan bewindhebbers verslag geeft, zendt hij hun een wijdloopig opstel toe „toucherende den Nederlantsche Indischen staet“, dat als een dis-

cours ministre is op te vatten. Het belang der Compagnie behoeft nauwelijks betoog. Niet alleen dat men den vijand den aanvoer naar Europa onttrekt, maar men sluit hem van Indië zelf uit: in den inlandschen handel wordt nog veel meer dan in Europa gewonnen. De Republiek moet een „magnifique” resolutie nemen: reeds is, door wat zij bezit, „de doore geopent”. De Compagnie onderhoudt nu in de wateren der Molukken geregeld 12 groote schepen en een jacht, tezamen bemand met 900 koppen; de forten daar zijn met ruim 500 man bezet. Voorts bezit zij op Ambon een kasteel, houdt van de Banda-groep het eiland Neira in bedwang, en heeft zoo juist het fort op Solor veroverd. Op de kust van Koromandel, op Sumatra, de kust van Java, Borneo, Celebes, Patani, Japan, zal zij het door kloekheid van de mededingers moeten winnen.

Tot dusver wordt de dagelijksche strijd tegen den vijand in de Molukken bekostigd uit de winst, op de retouren naar patria behaald. Dien oorlog op te geven is onmogelijk; er moeten dus andere profijten worden gezocht. De inlandsche scheepvaart zal van de specerij-eilanden moeten worden geweerd. „De religie dient in de Moïuques voor dees tijd in geenderley manieren getoucheert”; men heeft de Ternataten noodig niet alleen om het land tegen den vijand te bewaren, maar ook om er de nagelen te teelen. Op den duur echter zal men moeten traechten „de plaetse te peupleren ende selven volck ende ondersaeten te crygen”, opdat men van kwaadwilligen onafhankelijk zij. „Datter eens in onse vaderlandt geresolveerdt worde eenighe jaeren after den anderen een machtige vloote herrewaerts te seinden ende colonie te planten, alsoo dit de eenigen middel is om Indien te verseecken ende een seer magnifique daet te doen. . . .” Reiken de middelen der Compagnie tot zoo groote expeditie niet toe, dat zij van landswege ondersteund worde. Behalve zeevolck en soldaten moeten ter kolonieplanting gezinnen worden aangevoerd, onder genot van „borgerlijke politie” en „gemeyner volckeren recht”. Dat men dan Manila, Macao, Malaka, Meliapoer bespringe, zich van den Chineschen handel meester make, den kleedjeshandel in handen der Compagnie levere, met hulp van den „coninck” van Ceylon de Portugeezen ook van dit eiland verdrijve!

Doch zullen particulieren den handel der Compagnie niet onderkruipen? Eenig kwaad zal niet te vermijden zijn, doch het voordeel overweegt. „Wat deese vrylynden conquesteeren, haer slaeven ende middelen, sullen mede in tyde van noot ten dienste der Compagnie sijn. . . . Sien wy niet t'onser schanden de Chinesen, die mede vromdelingen als wy sijn? . . . Doch de personen, die harrewarts werden ghesonden, dienen pacificq ende ervaren te sijn. . . .” Welke echter hun economische rol zal zijn on hoc zich die niet het monopolie der Compagnie verdraagt, staat hem nog geenszins helder voor den geest. „De peuplatie van enige plaetsen in U.E. discours gestelt”, antwoorden hem heeren meesters uit Amsterdam, 21 Nov. 1614, „wert by ons oock wel ten hoochsten noodigh gevonden; dan soolange wy in de Molucques de handen soo vol werex, ende omtrent Bantam geen verseeckerde plaetse hebben, soo kan daerin weynich gedaen worden”. Hun G.-G. Reynst (4 Nov. 1614 te

Bantam aangekomen) hebben zij de vestiging van een rendez-vous in Straat Soenda aanbevoelen, „om aldaer mettertijt colonie te planten”; Coen mag hem bij de keus behulpzaam zijn, en mag Bewindhebbers daarover ook particulier schrijven. Lid van den Raad van Indië is Coen eerst geworden bij benoeming door Reynst op 13 Nov.; tenzelven dage wordt hij benoemd tot president der kantoren te Bantam en te Jacatra; directeur-generaal van alle kantoren in Indië. Daarmede vangt eene nieuwe registratie zijner resolutiën en uitgaande brieven naar alle Indische kwartieren aan.

Intusschen was hij, bij brief van 10 Nov. 1614 aan Bewindhebbers, op zijn discoers van 1 Jan. 1614 teruggekomen. Wat uit verscheiden kwartieren vernomen was, bevestigde hem in zijne meening. „Daer moet een groot capitael wesen, soo men jaerlijcx alle de comptoiren behoerlijcken met cleden sal versien. . . . Alsoo verstaen, dat in Araccan, Pegou ende Bengala, maar voornemelijke over de stadt Tanasseri in Siam, een treffelijke negotie can werden gedreven, hebben last gegeven dat daervan een ondersoek werde gedaen”. Den „koning” van Jacatra blijft het om geld te doen; „daer is tusschen Bantam en Jacatra onsenthalen seer grooten jalousie”. — Coen keurt af dat de gouverneur der Molukken, Laurens Reael, zoo groote scheepsmacht in die wateren vasthoudt; de schepen kunnen elders meer nut doen. Tot het drijven van den inlandschen handel acht Coen een kapitaal van 700.000 realen vereischt; daarmede eenmaal Indië voorzien hebbende, dienen de heeren meesters tot retour naar patria nog bovendien 1.200.000 realen beschikbaar te hebben.

Nog oer hij antwoord heeft op zijn vorig discoers, gedraagt zich Coen of hij het denkend hoofd van Compagnie's bestier in Indië is. Doch laconiek antwoorden de XVII, 30 April 1615, „dat U.E. vermanen van alle jaren 1.200.000 realen te seynden, daerop sal dienen voor ons advijs, dat de meyninge van de Vereenichde Compagnie zulx niet en is”.

Een brief van 27 Dec. 1614 herhaalt de diepe teleurstelling over wat Coen de zorgeloosheid der heeren meesters acht. Men had gehoopt, met Reynst volkomen van alles voorzien te zullen worden; „men heeft daarna gehaeckt als een visch na 't water. . . . Men soude bycans seggen dat, naer alsuleken doone, na de generale Nederlantsche ruyne getracht wort. . . .” Reynst was naar Banda om zich gewapenderhand meester te maken van het eiland Poeloc Ai, waarna men hoopte de Banda-groep geheel te kunnen beheerschen; daarna zou hij Ambon en de Molukken voorzien, om vervolgens de blokkade 't zij van Manila, 't zij van Malaka te ondernemen.

Coen's volgende brief naar patria, van 3 Maart 1615, bericht de aankomst van nieuwe Engelsche schepen; er waren er al op Banda en op Ambon geweest; zij expedieeren nu op de westkust van Sumatra, op Japan, en nogmaals op Ambon; zij willen maaien waar de Nederlandsche Compagnie gezaaid heeft, alsof dit hun, „wegen d'authoriteyt van haeren coninck over de Nederlantsche natie”, vrij zou staan te doen!

Ook de volgende brief (22 Oct. 1615) begint in mineur: „Mogen wel versekert wesen, dat nyet alleen den Chinesen handel, maer oock de

geheele Indische negotie voor de Compagnie te nyet gaen sal". — Reynst's aanslag op Poeloe Ai, met een macht van 550 ondernomen, was jammerlijk mislukt. Iets beter was Reynst geslaagd op Ambon, waar hij twee Engelsche jachten had verjaagd. Over het bewind van Reael blijft Coen ontevreden. In Jacatra hebben de Engelschen nu mede residentie genomen, en zijn ons naar Djambi, Patani, Siam en Japan gevolgd. Reynst, na de Molukken voorzien te hebben, is thans met zijne scheepsmacht naar Bantam teruggekeerd, om de vloot uit patria te blijven inwachten; de tocht tegen Malaka wordt overgelaten aan Steven van der Haghen. — Een brief van Coen, van 27 Oct. 1615, bericht diens vertrek, met 6 schepen.

De schepen uit patria kwamen 2 Dec. 1615 te Bantam aan; 7 Dec. 1615 overleed Reynst te Jacatra; Coen geeft daarvan 25 Dec. bericht. — „Het different tusschen Bantam en Jacatra is weder toenemende" (brief van 5 Jan. 1616). — Dienzelfden 5 Jan. 1616 kwam een schip uit patria aan waarin de XVII ampel verslag doen van onderhandelingen met de Engelsche O.I.C. gevoerd. Was deze Compagnie bereid, in de kosten van den oorlog tegen Spanje gelijk op met de Nederlandsche te deelen? De Engelschen verklaarden zich ongelast, waarop de onderhandeling werd afgebroken. Zij machtigen hun dienaars in Indië zich daartegen, doch niet dan naar behoorlijke „insinuatie", te verzetten. In antwoord meldt Coen (14 Jan. 1616), dat de insinuatie aan John Jardin, overste der Engelsche negotie te Bantam, beteekend is. — Steven van der Haghen heeft voor Malaka „twee geweldige gallioenen ende een craecke van oorloge" vernield. Zijne vloot (schrijft Coen, 31 Maart 1616) was nu terug, en werd voor de Molukken bestemd, waar, blijkens onderschepte brieven, een aanval der Spanjaarden te wachten was. Doch die groote toelog (brief van 10 Oct. 1616) is verijdeld: Don Juan da Silva, die meende de Nederlandsche vloot nog voor Malaka te zullen vinden, was, met 25 zeilen in al, van Manila uitgezeild om haar te vernielen, maar had ze gemist, was ziek gevallen en in Mei te Malaka overleden. De Spaansche vloot heeft niets uitgericht dan het garnizoen van Malaka te versterken, en is vervolgens naar hare basis teruggekeerd.

Poeloe Ai was nu (door Jan Dircksz. Lam) met 9 Nederlandsche schepen veroverd; de bevolking was naar het naburig Poeloe Roen gevluht. Poeloe Ai was nu opnieuw bevolkt met 446 inboorlingen door Reael van het eiland Siau gelicht, 100 vrije inboorlingen van Solor, 30 Mardijkers en 64 gevangene Spanjaarden en Goeseratten, te zamen 794 zielen. De vrede heeft na Lam's vertrek niet lang geduurd: 246 Siauers zijn door de Bandaneezen ontvoerd, en tot weerwraak zijn door de bezetting van het fort Nassau 90 Lontoreezen aangehouden. Intusschen was Reael, toen alle schepen in de Molukken bij elkander waren, bij meerderheid van stemmen tot G.-G. verkozen. Er waren toen 16 schepen bijeen geweest: die van Lam en Van der Haghen, en ook de vijf waarmede Joris van Spilbergen, door de XVII via Straat Magellaan geëxpeditieerd, zoo juist uit de Stille Zuidzee was komen opdagen.

De Engelschen hebben nu 7 schepen in Indië en er zijn er 6 onderweg, zoodat zij zeker, om

lading te vinden, Ambon, Banda en de Molukken opnieuw zullen aandoen.

Bij brief van 4 Febr. 1616 hadden bewindhebbers gelast, de expeditie, door Isaac le Maire uitgerust om bezuiden Vuurland een nieuwe doorvaart te zoeken, bij aankomst in Indië den handel te beletten en de schepen aan te slaan. Coen bericht (10 Dec. 1616) dat hieraan voldaan is; het volk is gedeeltelijk in dienst der V.O.C. genomen, gedeeltelijk op haar vaarttuig naar patria ingescheept. — Verschillende uitgediende personen hebben verlof bekomen, zich als vrijburgers neder te zetten in de Molukken, Ambon en Banda. Op eigen vaarttuig mogen zij daar dan rijst of snuisterijen invoeren, maar geen kleedjes of zijde. Hun gage is op zes maanden na betaald, zoodat men ze eenigermate in de hand heeft.

Brieven door Coen op 22 en 30 Maart 1617 aan bewindhebbers gezonden, zijn niet bewaard, doch de inhoud is uit Coen's resolutieboek te reconstrueeren. Uit Dieppe waren in Mei de *Montmorency* en *Marquerite* vertrokken, „waerop diverse Nederlanders zijn", die vroeger onder de V.O.C. hadden gevaren. Zij kwamen in Februari voor Bantam, waarop 17 Nederlanders in dienst der V.O.C. werden genomen; naar Ambon en Banda werd order gegeven, de Fransche schepen, zoo die daar mochten aankomen, desnoods met geweld te doen vertrekken. — De Fransche schepen (vervolgt nu Coen's brief van 22 Aug. 1617 uit Jacatra) liggen nog te Bantam, en moeten, bij gebrek aan geld, geschut verkoopen, om aan provisie te geraken. In Januari zijn twee Engelsche schepen voor Poeloe Roen gekomen, en door Cornelis Dedel, van Ambon tegen hen afgezonden, buitgemaakt; het andere is naar het fort Nassau opgebracht. Reael, naar Banda gekomen, biedt de Engelschen hun beide schepen aan, zoo zij Poeloe Roen verlaten willen, doch zij antwoorden het met de wapenen te willen verdedigen, en Reael acht zijne macht te gering, om tot den aanval over te gaan. — Tusschen Reael en Coen is verschil gerezen ter zake van het weren der „inlantsche vreemdelingen" uit de Molukken en Ambon: Reael acht dien maatregel „dangereus". Hun toelating zal volgens Coen altijd aanleiding geven op inbreuk op de contracten. — De Franschen (brief van 1 Sept. 1617) hebben al 22 stukken geschut verkocht, en zijn nu ook van plan de *Marquerite* te verkoopen of verlaten (het werd eindelijk aan Goeseratten te Bantam verkocht) en met de *Montmorency* alleen naar huis te keeren (dit geschiedde blijkens brief van 18 Dec. 1617). — Reael heeft Coen advies gevraagd, waar het rendez-vous zal worden aangelegd; „hebbe sijn E. geraden metten eersten herworts te comen". Reael verkliest altijd „soete middelen", en Coen „herde".

In October komen 6 schepen te Bantam uit patria aan, die brieven van de bewindhebbers medebrachten, gedagteekend 26 Nov. 1616. Zij bieden Coen / 300 per maand aan, mits de Compagnie nog 3 jaren dienende; wil hij nog 5 jaar blijven, dan zal hij buitendien na thuiskomst een gepaste verering genieten. Kolonie in Ambon en Banda te planten komt de bewindhebbers wenschelijk voor; de bijzonderheden, vrije handel, uitdeeling van land en vruchtboomen, moeten zij hun dienaren in Indië overlaten. Van kapitalen

van 700.000 realen tot den inlandschen en 1.200.000 realen tot den buitenhandel kan echter geen sprake zijn.

Reael (hervat Coen zijne berichtgeving, 10 Nov. 1617) is te Bantam wel aangekomen. „Interim connen van Jacatra ons genoetsaem van een provisionele rendezvous dienen, gelijk tot noch toe geschiet is. . . . Iek hebbe moet metten coninck van Jacatra alsoo te verdragen”. Tot de continuatie zijner diensten doen bewindhebbers een te gering bod. Het is volkomen duidelijk dat Coen, die zich een bezoldiging van meer dan /300 's maands voorstelt, geen ander ambt kan hebben begeerd dan dat van G.-G. Had hij zich gevleid tot opvolger van Reynst te zullen worden verkozen?

Waarschijnlijk wel; over Reael is hij van den aanvang af slecht te spreken. Reael stelde Coen hooger dan deze hem. Het ambt van G.-G. was door hem zonder ingenomenheid aanvaard. 22 Sept. 1616 had hij aan bewindhebbers geschreven, dat hij na ommekomst van zijn verband (dat nog twee- en een-half jaar zou duren) liefst thuis zou varen, en hun verzoekt, uit de in Indië aanwezige dienaren een opvolger te willen benoemen. Hij laat hun de keus uit Coen, Hans de Hase of Dedel; Coen wordt daarbij genoemd „een persoon van grooten oordeel, neerstich ende cloeckmoedich, die ter plaetse leyt daer den stant van geheel Indien hem thuis compt”. Het zou 1617 worden, eer de XVII op dezen brief een besluit konden nemen, en 1618, eer dit besluit naar Indië kwam.

Een brief van Coen uit 10 Jan. 1618 geeft verslag van zijn overleg met Reael omtrent het begripen van het rendez-vous: „Schijnt, dat die in de jurisdictie van Jacatra wel soud mogen vallen”. Reael is 27 Dec. van Bantam weder naar de Molukken vertrokken. — Nogmaals over zijn bevordering: „de Heere geve ons Synen segen ende U.E. liberaler gemoet”. — Twee Fransche schepen van St. Malo zijn door Straat Malaka naar Bantam gezeild, maar beneden Bantam om de oost vervallen en van elkander geraakt. Reael heeft 28 Dec. hun vice-admiraal *St. Louis* ontmoet en op dreigement uit dit schip 10 Nederlanders gelicht. Het andere schip, *St. Michel*, wordt door Compagnie's schepen opgewacht, om visite te doen. Kort vóór het aanhouden van de *St. Louis* kreeg Reael (gelijk Coen's eerstvolgende brief van 11 Maart 1618 verhaalt) ook de *St. Michel* in het zicht en lichtte er de Nederlanders uit. De Fransche admiraal bleek overleden en door een Nederlander, Hans de Decker, vervangen, dien Reael naar Bantam zond; de Decker wist evenwel aan boord van een Engelsch schip te ontvluchten dat hem aan den rijksbestierder uitloerde. Coen nam daarop de *St. Michel*, die toen van Jacatra naar Bantam aanzeilde, in arrest, doch de rijksbestierder geliet hem of hij de teruggave van de *St. Michel* af zou dwingen; hij verbod den afscheep van peper en de sabandar zeide: „Wilt gy oorlogh, sult ons wel vinden”. Coen gaf hierop last, de loge af te breken, en liet dit ten hove nanzeggen, waarop de rijksbestierder bijdraaide. Het staat nu bij Jacatra het rendez-vous te verkriegen; „om gelt is het hem en synnen adel te doen. De saecke staet nu tusschen 't loven en bieden. 't Succes staet U.E. met de naeste te vernemen”.

„Het verveelt my bykans, de stomme verflout

ende de penne wort tracch” te moeten herhalen, „dat U.E. haer altoos in 't een off ander mescin laten vinden. . . . Ontsiet noch en vrees U vyanden niet. . . . In groote interprinsen moet de corrage groot, 't gemoet nobel ende liberael sijn, off het is beter dat men 't niet begint. . . . In veele daer ghylieden thien bespaert, wort de Compagnie wel hondert schade gedaen. Neemt de vryheyt ten goede, want sy wort tot U.E. ende 't gemeene beste gebruyckt”.

Men moest dezen man ontslaan, of (zij het met vreezen en beven) hem vertrouwen. Bewindhebbers hadden reeds, sedert eenige maanden, het laatste verkozen.

Had Coen dikwijls over traagheid van Compagnie's schepen moeten klagen, het schip *Tholen*, dat hem in kennis stelde van het besluit, door de XVII op Reael's aanbod van ontslag genomen, had een zeer voorspoedige reis gehad: eind October 1617 uit het vaderland vertrokken, was het 30 April te Bantam. De brief der XVII (van 25 Oct. 1617) valt met de deur in huis: ter jongste vergadering, te Middelburg gehouden, is, bij eenparige stemmen, Coen tot G.-G. benoemd, op /600 's maands, ingaande zoodra hij, bij aankomst in de Molukken, zijne commissie aan Reael zal hebben vertoond. Coen wordt gemachtigd, bij geheim biljet, in zijne commissie te leggen, een opvolger voor het geval van zijne aflijvigheid te benoemen.

Coen antwoordt bij brief van 24 Juni, uit Jacatra, dat hij van plan is zoo spoedig mogelijk naar de Molukken te vertrekken. Over het rendez-vous geen woord; blijkbaar neemt hij zich voor, geheel zijn gang te gaan. — Het bleek dat Hans de Decker niet meer bij den rijksbestierder werd schuil gehouden: hij was door eenige Javanen heimelijk in Straat Soenda aan boord van een naar Europa vertrekkend Engelsch schip gebracht. Coen gaf echter de *St. Michel* niet vrij, daar hij vernomen had dat de *St. Louis* omtrent de Roode Zee, onder de vlag der Nederlandsche Compagnie, Goeseratsche schepen had geplunderd. Hij gaf bevel het naar Jacatra te doen verzeilen, doch, op drie man na, bleken de Franschen, met achterlating van lading en alle bagage, hun schip te hebben verlaten; Coen liet het verdubbelen en ten dienste der Compagnie gebruiken. — De *St. Louis* (brief van 29 Sept. 1618) is van Bantam naar St. Malo teruggekeerd.

Een Engelsch schip (vervolgt Coen's berichtgeving, 26 Juli 1618), de *Solomon*, is met zijn bijhebbend jacht de *Attendant* 4 April door 4 Nederlandsche schepen genomen. De Engelsche opvarenden zijn over de schepen en forten verdeeld; 22 Bandaneezen, die zich niet gevangen wilden geven, hebben zich doodgevochten. — Door goeden ijver der predikanten Danckaert en Tieleman Theunisz begint de exercitie van religie en school op Ambon toe te nemen.

Die het met Bantam aanlei (brief van 29 Sept. 1618), kon niet met Jacatra te vriend blijven. Over een nieuw contract, dat Coen met den rijksbestierder hoopte te kunnen sluiten, werd hij aan de praat gehouden. Maar ook de onrust nam te Jacatra met den dag toe. Den 24sten Aug. kwam een inlander Coen verzekeren, dat een aantal grooten de loge hadden willen afloopen, maar koning en sabandar hadden het belet. Hij deed nu geschut plantan en de rieten bijgebouwen der

loge, uit vrees voor brandstichting, afbreken. Het is nu het oogenblik, meent hij, het rendez-vous eens voor al met geweld te begrijpen. Men heeft op dit oogenblik 8 schepen te Jacatra aan de hand, waarvan eerlang twee naar het vaderland, en andere naar verschillende kwartieren zullen moeten vertrekken. Van de Oost verwacht men één schip om verdubbeld, en één om gesleten te worden. Zes zijn in de Molukken, bestemd om naar Manila te varen. „Datte heeren metten eersten herwaerts aen gelieven te senden groote menichte van volck, menichte van schepen ende groote somma gelt, met alderley nootlijkheden. . . . Disperceert niet, ontsiet uwe vyanden niet, daer en is ter werelt niet dat ons can hinderen noch deeren, want Godt met ons is; en trect de voorgaende misslagen in geen consequentie, want daer can in Indien wat groots verricht ende daer connen tegelijck jaerlicx groote rijke retoeren gesonden worden. . . .”

Een na-brief (5 Oct. 1618) deelt mede dat hij den 4den October zijn raad had ingelicht van de benoeming tot G.-G., en dat de heeren van den raad „geensints goet connen vinden dat ick met d'eerste schepen innewaerts varen soude, maar is gearresteert, dat vooreerst noch blyven sal”.

Nader beraad (brief van 12 Nov. 1618) deed aannemen, dat het huis te Jacatra zoodanig kon worden versterkt, dat daarmede alle geweld gekeerd kon worden. Die van Bantam en Jacatra zonden hunne spieën, maar hadden geen moed, het werk te verhinderen. „Als nu is dese coninck besich, om sijn stadt te verstercken en rontsomme in steenen muren te leggen”.

De koning van Jacatra (brief van 14 Jan. 1619) beoosten Japara in, 't schip d'Oude Sonne is met de versterking van zijn stad voortgevaren. Hout en steen, door Coen op levering gekocht, sloeg hij aan. Te Bantam hadden de Engelschen 10 schepen bijeen; 8 Dec. kregen zij er 5 uit patria bij, onder een nieuw admiraal, Sir Thomas Dale. Het schip *Swarte Leeuw*, van Patani naar Jacatra, verviel 14 Dec. tegen den avond onder Poeloe Pandjang en ging daar voor anker, omdat het te laat was de reede van Jacatra te halen; vier Engelsche schepen hebben het buitgemaakt en hielden de bemanning gevangen. Te Jacatra werd het nu een wedloop tusschen Coen en den koning in het optrekken van versterkingen; de koning kwam met de zijne eerder gereed. De rivier tusschen het fort en de reede vond men met palen afgesloten.

Den 23sten bespeurde men dat op het terrein der Engelsche loge, aan de overzijde van de Nederlandsche, door de Javanen een wal werd opgeworpen die reeds een vadem uit den grond was: een „baterye recht op onse neuse”. De Engelsche loge werd vechterwijze ingenomen en verbrand; het kostte 11 dooden en 12 gewonden. Den 25sten werd vruchteloos een bolwerk aangevallen, dat die van Jacatra op den westhoek van de uitmonding der rivier hadden opgericht; een luitenant en 3 man kwamen daarbij om. Daar het kruit niet lang meer zou strekken, bleek de meerderheid van den raad van gevoelen, dat het beter ware, geld, volk en goederen in te schepen en het fort te verlaten. Daartoe moest eerst de rivier door het uittrekken der palen worden vrijgemaakt; het geschiedde. Nu was nog het bolwerk in den weg dat men den 25sten

vruchteloos had aangevallen. Den 30sten kreeg men de Engelsche schepen in 't zicht. De raad besloot dat Coen zich onmiddellijk aan boord zou begeven en de Engelschen tegemoet loopen. In het fort bleven achter Pieter van den Broeck als commandeur, Jan Jansz. van Goreum als kapitein, en Abraham Strijcker als luitenant, met 250 geweervoerenden. Aan leeftocht was er genoeg, maar slechts 30 vaten kruit, waar Coen van de schepen nog 10 bijvoegde. Aan geld bleef er voor 100.000 realen achter, en aan koopmanschappen evenveel.

31 Dec. zette, met den landwind, Coen met 7 schepen zoo na aan de Engelsche vloot als hij komen kon. Na noene, met den zeevind, kwamen de Engelschen op hem af, en eischten de vloot vruchteloos op. Om te voorkomen dat de *Bergerboot*, van Djambi naar Jacatra, de Engelschen in den mond liep, lichtte Coen het anker en trachtte boven den wind te geraken. Den 2den Januari ontwaarde hij de *Bergerboot*; dien dag bleven de Engelschen drie uren met hem slaags, maar hadden geen lust te enteren; Coen verloor in het gevecht zeven man, maar won de *Bergerboot*. 's Avonds zetten beide vloeten het onder den wal. Er gingen stemmen op den strijd te hervatten; anderen achtten dit niet raadzaam, bij gebrek aan kruit. Toen echter den 3den de Engelschen versterking van 3 schepen uit Bantam kregen, leek de strijd al te ongelijk, en liet men het, met leedwezen, om de Oost loopen; aan die van het fort werd gelast de plaats te houden zoolang het mogelijk was; „soo 't gevele dat die niet houden cost, soo maeckt dan accoort met d'Engelsen”. Met vier schepen (drie zijn om ververaching gezonden, en een naar patria) zet hij de reis naar Ambon voort, „om met den eersten vandaer weder met alle macht naar Bantam te keeren, 't fort Jacatra te assisteren ende revengie van d'Engelschen te halen”.

Als hij, 5 Augustus 1619, zijn volgenden brief schrijft, is het rendez-vous al begrepen.

Men was 4 Februari te Ambon ter reede, waar men 3 schepen vond; den 6den kwam daarbij een uit Banda; 20 Febr. vertrekt Coen naar de Molukken. 15 Maart, voor Batjan, komt Reael met een schip bij Coen, en vaart in diens gezelschap naar Ambon terug, waar men wederom 3 andere schepen vereenigd vindt, spoedig door nog 3 andere gevolgd. Inmiddels ontplooit hij (23 Maart) het karakter van G.-G. en benoemt tot Raden van Indië Pieter de Carpentier, Arent Maertsz., Willem Jansz., Andries Soury en Herman van Speult. Men besluit alle Engelsche schepen, waar men ze ook vinden zal, aan te vallen. 1 April kwam nog van Djambi de *Tiger* aan. Dit jacht had Jacatra aangeloopt en bracht bericht hoe de zaken daar stonden; het luidde niet gunstig. 5 April vertrok Coen van Ambon met 12 schepen; voor noodzakelijke diensten in de Molukkenzee bleef eenig klein vaartuig achter. Den 9den liep de snelzeilende *Ceylon* naar Jacatra vooruit, met Pieter de Carpentier en Andries Soury aan boord, om het ontzet aan te kondigen. Den 21sten overleed een der nieuwe raden, Arent Maertsz., in wien Coen een ijverig dienaar betreurde. Tusschen 2 en 14 Mei kreeg men bewesten Madoera (behalve de *Ceylon*) nog 6 nieuwe schepen bijeen (waarvan twee uit patria gekomen), zoodat men besloot niet langer naar den

Arent en Groenen Leeuw (die nog van Timor moesten komen) te wachten. 23 Mei was de geheele vloot voor Japara (waar men een wraak-oefening hield, daar de Mataram de logo had afgeloopen); hier kwam de *Ceylon* bij de vloot terug met het bericht dat de Engelschen, 11 schepen sterk, in Straat Soenda waren gaan liggen, „preparatie makende omme door te gaen, soo haest onse compste vernemen souden”. De vloot blijkt 1220 koppen sterk. De laatste vergadering wordt gehouden ter reede van Jacatra, 28 Mei, waar met eenparige stemmen tot de landing wordt besloten.

Het bleek Coen dat bij zijn terugkeer maar weinig minder kruit in het fort was verschoten dan bij zijn vertrek, zoodat de oorlog „meest met praetjens” moest zijn gevoerd.

De situatie was er beheerscht door de verlangens eerst, de fouten later, van den rijksbestierder van Bantam. Zijn gezichtspunten waren: dat de handel te Bantam gevestigd moest blijven en niet verlegd naar Jacatra, en dat hij te Bantam zelf de Nederlanders tegen de Engelschen moest kunnen uitspelen en omgekeerd. Voor het oogenblik waren de Engelschen aan de bovenhand. De gevolgtrekking was voor Bantam niet ver te zoeken.

Sir Thomas Dale wilde het Nederlandsche fort wel aan den regent van Jacatra overlaten om het te vernielen, mits deze vooraf verlof gaf tot den wederopbouw van hun eigen verwoeste loge. Vóór men het hier over eens was wilde hij hem tegen het Nederlandsche fort geen hulp verleen. Tegen betaling van 2200 realen gaf eindelijk de regent het gevraagde verlof (17 Jan.); hij had de geschutbediening der Engelschen noodig om het fort te nemen. De Engelschen begonnen nu hun geschut te lunden en in batterij te stellen.

Maar terwijl hij aldus met de Engelschen onderhandelde, had de regent al dezen tijd ook met de Nederlanders in betrekking gestaan.

Aanvankelijk richtte van den Broeck's geschut in de kota zware schade aan; er was den regent alles aan gelegen, het onmiddellijk tot zwijgen te brengen; 14 Jan. bood hij daarom herstel van den vrede aan. Van den Broeck benoemde onderhandelaars, die 19 Jan. met den regent overeenkwamen dat tot Coen's terugkeer aan het fort (aan welks voltooiing de laatste weken met kracht gearbeid was) niet verder zou worden getimmerd. De bezetting betaalde dit met 5000 realen in geld, en met kleedjes ter waarde van 1000 realen; den 20sten Jan. werd een en ander geheel voldaan. Den 22sten noodigde de regent van den Broeck tot een vriendschapsbezoek in zijn dalam. Hij gaf met een gevolg van zes personen aan de uitnoodiging gehoor; alle zeven werden zij in de gevangenis geworpen. Tot losprijs eischte de regent van den nieuwen bevelhebber, Pieter van Raey, 10.000 realen, kruit, lood en 2 stukken geschut. Hij noodzaakte van den Broeck, wien thans alle bravade vreemd was, dezen eisch bij briefjes te ondersteunen, maar van Raey hield zich doof.

Nog altijd was het fort niet aangevallen. Den 24sten hadden de Engelschen, op verzoek van den regent, de hoeveelheid geschut die zij hem ter beschikking stelden verdubbeld, en in den nacht van 28 op 29 Januari werd een brug over de rivier geslagen. Den 29sten eischte Dale het fort op,

met aanbieding van lijfsbehoud. Van den Broeck werd door den regent onder den wal van het fort geleid, en riep van Raey toe het bij verdrag over te geven. Deze begon met de Engelschen te onderhandelen, en 1 Februari kwam de capitulatie tot stand. Het fort (met bezetting, geschut en krijgsvoorraad) zou aan Dale, de koopmansgoederen en juweelen aan den regent worden overgegeven. De bezetting zou zich op een vaartuig, door de Engelschen tegen betaling te leveren, naar de kust van Koromandel mogen inschepen; van den Broeck zou door den regent worden uitgeleverd, en met de bezetting vertrekken. Den volgende dag zou de overgave van fort en koopmansgoederen plaats hebben. Nauwelijks werd dit in het fort bekend, of alle tucht ging te loor; ieder eigende zich toe wat hij meester worden kon.

Op dit oogenblik greep Bantam in, dat zich de heele maand door van alles op de hoogte had gehouden.

In den vroegen morgen van 2 Februari zag men op den linkeroever van de Tjiliwoeng eenige duizende Bantamsche krijgslieden opgesteld, onder den Sjabandar van Bantam, die de overgave van het fort verbood en van den Broeck opeischte. Dale vluchtte naar zijn schepen. De regent moest van den Broeck en de zes anderen uitleveren; de Sjabandar slaakte hun boeien en zond hen naar Bantam op. Den Engelschen werd verlof geweigerd hun geschut weder in te schepen. Bevreesd voor hun geld en goed verzeilden zij naar Bantam. De regent van Jacatra werd door Bantam afgezet en de wildernis ingedreven.

Maar nu hij tegen Bantam alleen stond, kreeg van Raey zijn bezinning terug. Bantam's eisch was overgave van het fort, dat met den grond zou worden gelijk gemaakt. De bezetting zou, ter reede van Bantam, Coen's terugkeer mogen verbieden. Bantam eischte de helft der koopmansgoederen, en al het geschut. Doch de bezetting weigerde, en van Raey doopte, onder het luiden der klokken het fort met den naam Batavia (12 Maart). Het Bantamsche leger waagde geen storm; de batterijen, door Jacatranen en Engelschen indertijd opgeworpen, werden (9 April) vernield en verbrand; tegenstand ontmoette men daarbij niet. 10 Mei waren de Carpentier en Soury aan land.

's Avonds van den 28sten Mei, en den 29sten, werd het volk uit de schepen binnen het fort gebracht. „Den 30 ditto met den dach sijn met 13 compagnien en vliegende vaendelen, sterck wesende ontrent 1000 mannen, daeruit getrocken, hebben de stad Jacatra met geweld angetast, die van Bantam daeruit gedroven, ende door Godts genade vermeertert”. 3000 mannen sterk zijn die van Bantam daarbinnen geweest, behalve die van Jacatra. „Die van Bantam deden eenige resistentie, maar soo haestig ons volk in de stad was, begaven haer de hoop”. De geheele affaire kostte maar één doode en eenige gewonden; van den vijand vond men 9 lijen, maar eenige dooden waren weggeslept. „De stad is geheel verbrant en de voornaemste mueren sijn gerasceert”. Uit militair oogpunt een volstrekt onbelangrijke affaire. Coen vond in de kota 29 stukken geschut; niet meer dan 3 waren gepland, en daaruit is geen schot gelost.

Op 1 Juni werd met 600 man een landtocht gedaan, waarbij een tamboer werd gedood.

„d'Eere ende reputatie van de Nederlantse natie sal hierdoor seer vermeerderen. Nu sal elckeen soecken onse vrient te wesen. Een goet deel van 't vruchtbaerste lantschap ende de visrijcste zee van Indien is uwe. . . . Dat men de Javanen niet leere oorlogen”.

Er ontbreekt iets aan den zegekrete. Maar de overwonnenen hadden ook niets verhevens. De jammerlijke Dale zinkt bij Coen in het niet. En aan haar schraper van een regent heeft Java niets verloren.

Bantam bekreop nu de vrees, dat het eerlang om het eigen leven zou gaan. Het eerste bericht kreeg de rijksbestierder door Coen zelf, die den 30sten Mei per prauw de verwoesting van Jacatra berichtte en eerlang „die van Bantam” zou komen spreken. De stad werd in staat van tegenweer gebracht en daartoe het geheele Chineezenkwartier afgebroken.

7 Juni was Coen voor den wal, en eischte de onmiddellijke uitlevering der Nederlandsche gevangenen. Er werd aan voldaan, maar Ranamangala (de rijksbestierder) liet vervolgens niet toe, dat de loge haar oude bedrijf van peperinkoop hervatte. Coen liet nu het geld en de goederen der loge aan zijn boord brengen en organiseerde de blokkade van Bantam; Batavia kon niet anders dan op den ondergang van Bantam worden gebouwd.

Dale zond, langs Sumatra's Westkust, zijn schepen op verschillende expeditiën uit. Ook Coen brak zijn vloot op: 3 schepen bleven voor Bantam liggen, 3 werden voor Straat Soenda op wacht gelegd, 3 onder Hendrick Jansz. naar Patani gezonden, 6 onder Willem Jansz. naar de peperhavens op Sumatra's Westkust.

Coen heeft op Ambon „ongeschiedte, ongeregelde vrouwen” aangetroffen, die hij naar Nederland terugzendt. — Hij hoopte dit jaar een einde aan den oorlog in Banda te maken. — Het fort Jacatra, in haast ter verdediging opgeworpen, is te klein tot behoorlijke huisvesting, en moet door een geheel nieuw kasteel worden vervangen. Maar wie zal het bouwen? „Ons en gebreekt niet dan alle dinck”.

De XVII, minder gevoelloos dan Coen ze uitmaakt, deden waarlijk hun best: niet minder dan 12 schepen tegelijk hadden zij uitgerust, die in Augustus en September 1619 te Jacatra kwamen. Daarmede schrijft Coen zijn eerstvolgenden brief (7 Oct. 1619). De wachtschepen in Straat Soenda hebben een Engelschman vermeersterd. — De Mataram heeft zijn onderdanen de vaart op Jacatra verboden. — Chineezen zijn er nu 3 à 400 te Jacatra.

Uitvoeriger is een brief van 22 Jan. 1620: aan het verbod van vaart op Jacatra kan blijkbaar de Mataram de hand niet houden. — Hendrick Jansz., voor Patani komende, heeft twee Engelsche schepen vermeersterd, en Willem Jansz. vier. — Tot versterking van het garnizoen zijn Japansche soldaten ontboden. — De schipper Willem Ijsbrantsz. Bontekoe heeft schipbreuk geleden. — Met Bantam is men nog „in éénen graet”; Coen wil Bantam doodrukken, door Jacatra zijne functie te doen overnemen. — Hij heeft een staat van de scheepsmacht in Indië doen opmaken, die 38 schepen en jachten, met nog 7 sloepen en fregatten vermeldt. Worden

bewindhebbers te zeer om uitdeeling gekweld, dat men dan de zaak aan de Staten-Generaal verzoene, opdat men uit de gemeene middelen de Compagnie soulageere; beter den oorlog hier te voeren dan den vijand op de grenzen te verwachten. Grootte middelen zijn noodig om Jacatra te peupleeren. Bovenal noodig zijn vrouwen.

Om Bantam de visscherij te benemen (brief van 11 Mei 1620) bedient men zich nu van prauwen „op de Javaensche maniere gemandt”. De hoeveelheid volk laat nu wel toe 1000 koppen te velde te brengen om een einde aan den oorlog in Banda te maken, maar men kan niet tegelijk de Engelschen opzoeken, die nog 10 schepen sterk zijn en er nog 6 te verwachten hebben. Na herhaalde overweging is op 18 Febr. besloten, den tocht tegen Banda voor ditmaal uit te stellen. — „De spraecke gaet nu, dat de Mattaram 100.000 mannen doet prepareren om ons tot Jacatra aen te tasten”.

Reeds sedert 1611 had de Engelsche Compagnie koning Jacobus met klachten over hare Nederlandsche zuster overstelpt. De Staten-Generaal hadden geantwoord, dat uitsluitend de Nederlandsche Compagnie den last der verdediging tegen Spanjaarden en Portugeezen droeg. Nu naderde evenwel het Twaalfjarig Bestand zijn einde, en de Staten-Generaal waren huiverig zonder overeenkomst met Engeland (dat in de verleiding komen kon, een Spaanschgezinde houding aan te nemen) de toekomst in te gaan. Te Londen werd nu 19 Febr. 1619 besloten, elkander alle genomen schepen en goederen terug te geven. Nader werd overeengekomen (17 Juli 1619), dat in de Molukken, Ambon en Banda de Engelschen één derde van den handel zullen genieten. Een Raad van Defensie van acht leden, vier van iedere partij, wordt ingesteld. Een vloot van defensie van 20 schepen, 10 van iedere partij, zal dezen Raad ter beschikking staan. De forten die men inmiddels gezamenlijk veroverd, zullen gezamenlijk worden bezet. 30 Juli 1619 zenden gecommitteerden der XVII te Londen Coen af schrift van het tractaat toe met het Engelsche schip den *Bull*. Oplettenheid wordt hem aanbevolen „opdat d'Engelse U.E. in geen point en verloecken”.

27 Maart 1620 kwam de *Bull* te Jacatra aan; een door de gecommitteerden der XVII medege-scheept onderkoopman Jan Clant overhandigde een gezegelde doos, waarin de voor hem verpletterende schrifturen besloten waren. Hij noemde zich „met harden toom gebreydel” (brief van 11 Mei 1620). „Grooten danck syn [de Engelschen] U.E. schuldich, want hadden haerselven met recht uut Indien geholpen, ende de heeren hebben hun daer weder middenin geseth”.

Intusschen, de bevelen moesten worden uitgevoerd. 13 April vertrok de *Bull* gezamenlijk met het jaecht *'t Hert* naar Tikoe, Pariaman, Aljeh en de kust van Koromandel om de Engelsche schepen op te zoeken. 18 April trof men in Straat Soenda 11 Engelsche schepen aan (8 van de kust van Koromandel, 3 van Tikoe), die men naar Jacatra geleidde; de Engelsche kapiteins kwamen aan boord, „malcanderen alle eer ende vrient-schap bewysende”. 24 April constitueeren zich Martin Pring, admiraal, Thomas Brockedon, Augustine Spalding en George Muschamps als

Engelsche leden van den Raad van Defensie, waarin van Nederlandsche zijde plaats nemen Coen, Willem Jansz., Martinus Sonck, advocaat-fiscaal, en Jacques Lefebvre. Den 28sten doet Coen den Raad van Defensie goedkeuren niet meer met Bantam te onderhandelen, dat met twee Engelsche en drie Nederlandsche schepen bezet zal blijven, en met 10 schepen gezamenlijk naar Manila te varen.

Met scherpen blik onderkent Coen de moeilijkheid, die weldra met de Engelschen zal rijzen. „D'Engelschen zijn genootsaect tot Jacatra neder te slaen. 't Is een superbe natie, ende wy sijn geensints van meninge andre autoriteyt dan de hooge mogende heeren Staten-Generael in 't landt van Jacatra te gedogen”.

Coen verzoekt, „soo U.E. geen eerlycke getroude lieden becomen connen”, jonge meisjes te zenden. De brief is nog steeds gedateerd uit Jacatra. „De plaetse hebbe tot noch toe geen andre naem gegeven, maer sulcx tot U.E. dispositie uitgesteld”. — Coen verzoekt thans, niet later dan 1621 thuis te mogen varen.

3 Juni 1620 kwam te Jacatra het schip de *Vrede* aan, met ratificatie der in Juli 1619 met de Engelschen gesloten conventie. De XVII bevelen opnieuw (brief van 10 Sept. 1619) zich niet door de Engelschen te laten „verloecken”, en met name de forten te willen verkeren en bewaren, „doch verstaen evenwel geen hostile proceduren voor te nemen. . . . Wy sijn in deliberatie met advijs van die van de Engelsche Compagnie, dat wy, met haer gemeyn oft clek apart, aen de Capo Bona Esperanza een reduyt ofte fort sullen doen leggen, ofte voorts sien eene colonie van ons volck te doen planten”, het plan dat eerst vele jaren later door van Riebeeck zou worden uitgevoerd. — Na kennisneming der ratificatiën (schrijft Coen 31 Juli 1620) werd het verdrag 9 Juni te Jacatra plechtig afgekondigd. Door Coen met een zwaar genoed; „om gesamentlijk conquesten te doen is ongeraden”. — Met Bantam duurt de oorlog voort. — De vloot van defensie naar Manila is vertrokken. — Adolf Thomasz., gouverneur van het fort te Paliakate, heeft zijn vrijheid verzoekt om slaven te koopen en naar Jacatra te vertrekken. — Daar zijn nu 800 Chineezen. — Het verdriet den Engelschen, onder Nederlandsch „gerecht en heerschappie” te leven. De raad veroordeelt een Engelschman, publiek gegeeseld te worden gelijk hij het een Chinees heeft gedaan; Coen wijst de protesten der Engelsche opperhoofden af. — Aan de blokkade van Bantam nemen geen Engelschen meer deel, maar laten die aan de Nederlanders over. „Besluyten datter ter werelt niet en is dat d'Engelschen in devoir sal doen blijven dan macht en gewelt”.

26 Oct. 1620 schrijft Coen (na, gelijk hij bij iedere gelegenheid doet, in alle variatiën op het kolonienplanten terug te zijn gekomen) dat Banda met ander volk moet worden gepeupleerd. De garnizoenen dienen noodig versterkt: op alle forten in de Molukken liggen maar 440 blanke koppen, op Ambon 196, op Banda 245. De sultan van Atjeh ontzegt beiden Nederlanders en Engelschen den handel op Tikoe en Pariaman. „Den Atchijnder mach wat wupstaerten, stoffen en blasen, te sijnder tijt moet hyder al mode aen”. De Mataram wenscht dat de Compagnie weder

een kantoor te Japara opent, maar het is niet geraden. — 350 vrijburgers heeft Jacatra onlangs aangewonnen.

Bij brief van 8 Jan. 1621 schrijft hij over het schip *L'Espérance* van Dieppe, dat 15 Nov. bewesten Sumatra door het schip *Leyden* „gantsch machteloos” is aangetroffen, vol zieken; de *Leyden* heeft hulp verleend (het schip heeft later in Bantam peper gekocht, maar weigerde, waarop was aanspraak gemaakt, $\frac{3}{4}$ aan de Engelschen en Nederlanders te betalen; toen het werd gearresteerd geraakte het schip in brand en de geheele lading ging verloren). „Van armoede sijn dageliex veel Chinesen van Bantam by ons overcomende; . . . alles tot Jacatra, Godtloff, is abundant. . . . Daer is goede apperentie dat de stapel van den handel tot Jacatra becomen. . . . U.E. gelieve metten eersten ordre te geven wat tollén d'Engelschen, Fransén, Denen ende andre tot Jacatra betalen sullen.”

Het besluit is thans gevallen, dat Coen met 12 schepen, ophebbende 1500 koppen, naar Banda zal vertrekken; de Engelschen hebben zich verontschuldigd; het ontbreekt hen aan volk en schepen. — Groote behoefte is er aan „A.B.-boecken”. — Na het exploit van Banda wil hij naar huis, „om nieuwe cracht te mogen scheppen”.

Nog altijd heet (bij Coen) zijn stad Nieuw-Jacatra; 25 Aug. 1621 gaat hij in zijn uitgaand briefboek en resolutieboek van Batavia spreken. Den brief der XVII van 4 Maart 1621 waarbij zij hem opdragen „andermael” de stad Batavia te noemen, had hij nog niet ontvangen; het schip *Westvrieslandt*, dat die aanschrijving overbracht, kwam eerst 13 Oct. 1621 te Batavia aan.

Hoe moeten wij ons de Europeesche bevolking voorstellen die er vereenigd was? De verzameling van Coen's *Bescheiden* (de generale land- en zee-monsterrollen vindt men in dezen tijd nog niet) neemt 1100 personen op die met name in het boek, met geboorteplaats, vermeld zijn; 109 zijn gekleurde dienaren of slaven. De overblijvende 991 zijn dus van Europeesche herkomst (694 binnen de Republiek, 294 uit Europeesche landen buiten de Republiek, 3 Europeanen buiten Europa geboren). 198 zijn uit Amsterdam en naaste omgeving, 173 uit de Maassteden, 147 uit het Noorderkwartier, 56 uit Zeeland; uit de overige gewesten kleinere getallen. Van de vreemdelingen zijn 173 Duitschers (waaronder 134 van den zee-kant en aangrenzende deelen van Nederduitschland geboortig), 53 geboren in de Zuidelijke Nederlanden, 18 Skandinaviërs, 15 Engelschen en Schotten, 11 Portugeezen, 10 Franschen. Uit den aard der zaak zijn dit cijfers die op het geheele Compagnie's volk betrekking hebben, dat evenwel Batavia steeds in- en uitloopt.

„Alsoo dese plaetse ende 't geheele lant van Jacatra het verleden jaer by ons met de wapenen geconquesteert is”, en men voorheeft, „'t lant niet een goede gemeente te peupleren”, wordt 29 Maart 1620 Jan Stijns tot baljuw aangesteld. 24 Juni 1620 volgt een schepenbank voor de civiele zaken (blijvende de criminele bij den raad): 2 van 't fort en 3 (genomineerde) burgers die één jaar zitting hebben. In zaken tusschen burgers en Chineezen zal bovendien als schepen stem hebben Bencon, „opperste der Chinesen”.

Eene resolutie van 15 Aug. 1620 regelt de competentie van „de gerechtsluyden van 't fort”,

kiem van den Raad van Justitie. — Bij resolutie tenzelve dage wordt „de stat (olim) Jacatra” voor wapen gegeven „een sweert van azur in een orange schilt, steekende met de poinete deur een laurier en crans, van couleur bruyn groen”.

18 Aug. 1620 wordt een eerste politiestatuut ingesteld, en 27 Aug. tot notarius publicus aangesteld Melchior Korchem. Een plakaat heft inkomende en uitgaande rechten (1 Oct.); een tapvergunning wordt ingesteld (9 Oct.); een hoofdgeld voor Chineezen (9 Oct.); aan speelschulden der Chineezen rechtsgeldigheid ontzegd (14 Nov.); verboden in zijn huis een bijzit of bijzitten te houden (11 Dec.).

Onder Coen's voorzitterschap of gezag zijn van 4 Dec. 1613 tot 19 Maart 1622 uitgesproken 401 crimineele sententiën, en wel wegens plichtsverzuim (53), hoogverraad (52; de Bandanceezen), ontrouw (33), insubordinatie (31), conspiratie (27), ontduiking (26), desertie (9), breken van 's heeren boeien (6), overschrijding van bevoegdheid (1); — totaal der vergripen tegen de Compagnie: 238;

verwonding (29), diefstal (25), laster (18), moord en poging tot moord (10), zedenmisdrif (4), poging tot brandstichting (1), afpersing (1), verbreking van trouwbelofte (1); — totaal der gemeene delicten: 89;

vechterij (40), straatschenderij (22), dronkenschap (8), besmet zijn met morbus gallicus (2), tappen aan jongens (2); — totaal der wanordelijkheden en overtredingen: 74.

Door deze sententiën werden getroffen 299 Europeanen, 54 Bandanceezen, 28 Chineezen, 11 „swarten”, 7 Javanen, 2 Japanners; — en wel tot boete (119 maal), doodstraf (89 maal), „laarzen” (82 maal), dwangarbeid (33 maal), andere straffen (78 maal).

Tantae molis erat eorum condere gentem. Natuurlijk heeft niet het gansche leven uit misdrijven en overtredingen bestaan, maar men kan er zeker van zijn dat het een wrang leven voor harde menschen geweest is.

Wij zijn het detail genaderd dat ook Coen in volle hardheid heeft doen kennen; de onderwerping van Banda.

Banda wilde zich onder een vreemden heerscher niet schikken, en was in haar hooggelegen schuilplaatsen moeilijk te bedwingen. De speerijen waren niet alleen voor de Europeesche markt, maar ook voor de handelsbeweging in het Oosten zelf van de grootste beteekenis.

13 Jan. 1621 — wij volgen den brief aan de XVII van 6 Mei, waarin hij van zijn tocht „innewaerts” verslag doet — vertrok Coen naar Ambon waar hij 14 Febr. aankwam; 23 Febr. van daar vertrokken, was hij den 27sten voor Banda en had eenige dagen later 13 schepen en 3 adviesjachten bijeen, ophebbende 1655 koppen en 286 gevangen Javanen (roeiërs). Tusschen Jacatra en Banda zijn in de vloot gestorven 150 man. Men brengt 14 compagnieën te velde van ieder 70 koppen, twee compagnieën Japanners ieder van 40 koppen, en één compagnie „swarten” van 50 koppen.

Van de Banda-groep waren Neira en Poeloe Ai bezet, Poeloe Roen door de Engelschen. Groot-Banda, hoewel bij contract tot uitsluitende levering aan de Compagnie verplicht, bleef nooit volgzzaam tenzij er een sterke macht voor de

Banda-groep lag om volgzzaamheid af te dwingen. Zij stonden in verkeer met opkooopers uit Makassar die op hun beurt Malaka met noten voorzagen. Met Poeloe Roen stonden zij op goeden voet. Toen men in 1620 van het te Londen gesloten verdrag nog niets wist, was het opperhoofd van Poeloe Roen, Courthope, bij een bezoek van Lontor terugkeerende, door de Nederlanders overvallen, en, daar hij zich te weer stelde, gedood. Zijn opvolger had daarop de Lontoreezen van geschut voorzien, op voorwaarde dat zij den Koning van Engeland als hun heer erkenden. Wat de Engelschen aan macht nog over hadden zonden zij ook „innewaerts” maar onafhankelijk van Coen: drie schepen naar Makassar; één van de drie, de *Star*, kwam 19 Febr. te Ambon om Coen in het oog te houden.

Eerst was Coen voornemens te Lakoei, aan de zuidzijde van Groot-Banda te landen, maar het jacht 't *Hert* werd door een stuk zoodanig getroffen dat het dreigde te zinken. De onzen zagen er een Engelsch konstabel op aan, maar volgens de Engelschen zou het een Portugees zijn geweest. Na dezen misslag werd besloten tusschen Kombir en Ortattan te landen (8 Maart); „marcheerden langs de strand binnen schoots van drie stukken geschut, die haer van d'Engelschen gedaen, ende corteling daer geplamt waren. . . . Hierover vonden goet, 't geheele leger weder 't scheep te doen gaen”. Een „generael assault” op beide zijden van het eiland werd den 11den Maart ondernomen.

Een troep van 50 uitgelezen soldaten, onder den Ambonschen vrijburger Vogel, beklom stoutmoedig den berg, „maer alsoo van d'andre wel gevolgt wierden, mosten de vyanden wijken. . . . Soo haest Lontor overwonnen hadden, hebben die van Slammas, Comber, Ouwendenner, Wayer, Rossangin en Puloron pardon en vrede versocht. Haer is aengeseyt, soo gratie begeerden, dat haere stereten ende myren eerst souden slechten, en haer geschut, bassen, roers ende musquetten overgeven; . . . item is haer belast dat alle hunne huysen van 't geberchte afbrecken en beneden aen de strand souden gaen wonen. . . . In alle de voorsz. rencontres hebben 5 mannen verlooren ende omtrent 20 gequeste geeregen”.

Ook in het gebergte gevluichte Lontoreezen willen in onderwerping komen. „Soo gratie begeerden, dat mede alle haere musquetten ende roers overgeven”, en elk een zoon van een orangkaja tot onderpand. „Nadat veel tijt verloopen was, hebben eyntlijk 10 zoonen ende 27 musquetten ende roers (meest onbequaem geweer) gebracht”. Daarom wordt besloten den onwil van Lontor te straffen. „D'orangkays vergadert wesende, is die van Lontor aengeseyt (nadat te voren haar 10 kinderen, musquetten ende roers wedergegeven waren) hoe wy niet goet en vonden haer in 't lant te gedogen; derhalven belasten haer binnen dien daech met vrouwen, kinderen aen strand te komen om scheep te gaen daer 't ons gelieffde” (naar Jacatra). Met hulp van die van Slammas krijgt men 340 Lontoreezen (mannen, vrouwen en kinderen) aan boord, maar zij beklagen zich nu, dat ook die van Selamma onder hen waren geweest op het oogenblik van den aanval. „Hierop hebben cont gemaect, dat niet alleen de naturale Lontoresen begeerden, maer oock alle die daer woonden, doen wy de stadt innamen”. Die van Selamma protesteerden nu, en de

nog niet aan boord gebrachte Lontoreezen vluchten opnieuw den berg in. 50 soldaten worden hun nagezonden, die onmiddellijk 5 gekwetsten hebben, en weder aftrekken. „Hierop sijn die van Slamma met 5 compagnien soldaten omsingelt ende aen boort gebracht. D'andre, van Ouwendenner, Wayer, Rossangin ende Comber hebben haer mede in 't geberchte by den hoop begeven". Alle strandplaatsen zijn daarop „verdestruweert", uitgezonderd Poeloe Roen, „dat in esse laten, vermits hun stille houden". 789 Bandaneezen (287 mannen, 356 vrouwen, 246 kinderen) worden met het schip den *Dragon* naar Jacatra overgebracht; men schat dat er in het gebergte nu nog 2000 over zijn, waaronder 600 mannen. „Nadat Lontor overwonnen hadden, is onder de gevluchte inwoonderen de bloetganck alsoo geraect, dat tot noch toe ontrent 1500 personen, soo mannen, vrouwen als kinderen, daarvan gestorven sijn. Wy souden niet geerne vertrecken voordat het spel geeyndicht sy; dan alsoo de schepen niet lanck genoch mogen leggen om de vyanden uyt te hongeren ende veel difficulteyten gemoevort worden om haer met der haeste uyt het geberchte te crygen, blyven in bedenckinge wat voordier in Banda doen sullen".

Intusschen was de commandeur Humphrey Fitzherbert met de Engelsche schepen *Royal Exchange* en *Rubin* voor Banda aangekomen, en verweet Coen, „dat Lontor de coninck van Engellant ontomen hadden". Die van Poeloe Roen hadden nu gelijk de anderen hun land aan de Staten-Generaal opgedragen. „Tot assistentie van Puloron hebben 'd Engelsen op een cleyn eylandeken [Nailuka], aen Puloron leggende, 9 stuicken geschut geplamt, daer hun achter een borstwering in cleene hutkens seer sober behelpen".

Om in Banda meester van het veld te blijven, laat Coen daar een garnizoen en alle gevangen Javanen achter, om de noten en foelie te plukken, die anders verloren zouden gaan. Een troep van 80 musketiers en 2 compagnien werd (2 Mei) het gebergte ingezonden om 's vijands versterking te verkennen; men verloor 9 dooden en 35 gewonden, „waerover door honger vandaer verdreven sullen moeten worden... De gevluchte Bandanesen willen gaerne vrede maecken maer alsoo haer geweer niet eerst willen overgeven, vinden niet geraden met haer te accorderen". — 45 reeds ingescheept orangkaja's heeft Coen weer uit het schip gelicht; „met onse naeste sal U. E. naerder bescheet van de guyterye der Bandanesen vernemen".

„De naeste" is pas van 16 Nov. 1621, wanneer het „spel" van Banda lang tot zijn droevig einde is gebracht. De „guyterye" had bestaan in het voornemen een maand of twee „credit te becomen, de forten aff te loopen ende 't volck te vermoorden", den generaal Coen te vermoorden, 't volk van den *Dragon* af te loopen, en andere wilde plannen. „By den raet hierop gelet wesende, sijn alle de gevangen orangkays ter doot verwesen ende 44 met den swaerde gerecht. Twee hebben haer selven in torture verstiet".

De ooggetuige Nicolacs van Waert, luitenant van de tingans, zegt dat die twee „by haer ontkenen blyvende, doot gepynicht sijn; wy en hebben noyt kunnen verstaen dat sylieden iets tot haerer laste gelecht bekend hebben, ter contrario hebben geprotesteert van innocentie;

... een wasser die in onse Duytsche tale vraechde: mijn heeren en isser dan geen genade? maer 't mocht niet helpen... Godt weet wie recht heeft... Sijn met verbaestheyt yder vertrocken, geen behagen scheppende in sulcken coophandel". — De gerepatriceerde opperkoopman Aert Gysels, als hij in patria van de executie verneemt, keurt goed dat men lieden verwijderd heeft, „die rechtuyt seggen, dat haer Mahomet toestaet den Christenen geen gelooff te houden; doch met waerheyt moet oock gesecht worden, dat door d'onse te rigoreus geprocedeert is in 't ombrengen van de principale hoofden van 't landt. *Wy moeten weten dat sy voor de vryheyd van haer landt gevochten hebben, daer wy soo menighe jaeren lijff ende goet voor opgesteld hebben*". — De Bewindhebbers zelf schrijven 14 April 1622: „Laet het eens ende genoeg wesen. Wy hadden wel gewenst, dattet met gematichder middelen hadde mogen beslist worden. . . 't Sal wel ontsagh, maer geen gunst baren. Die 'r veel doet vresen, moet veel vresen. De geslagen wonden moet men met alle sachlicheyt zoeken te verbinden".

Toen, den 8sten Mei, het gruwelstuk plaats had, was men met de vluchtelingen in onderhandeling, maar vond niet goed hun een vrede toe te staan, voor zij hun geweer hadden ingeleverd. „Soo haest de Bandanesen gerecht waren, hebben d'onderhandeling naergelaten ende haer ellende met groot gecarm ende geweent beclaecht".

Coen verlangde naar Ambon, beval dat Lontor, Sammer, Rosengin en Poeloe Roen bezet moesten blijven om de vluchtelingen den toevoer af te snijden, liet Martinus Sonck als gouverneur achter, en zeilde 16 Mei naar Ambon. 6 Juli, „alsoo meest alle de Bandanesen gestorven waren", kreeg men den berg „met cleene rescontre" in; „sijn genootsaect geworden eenige die haer geensints gevangen wilden geven, doot te slaen. Andere hebben haer selven van de clippen geworpen en 't lijff gemorselt... Daerenboven syn in Banda ontrent 1800 zielen vryelieden en slaven. De meeste part woont op Puloa, doch sullen haer nu op 't groot eyland Banda mede verspreyen". Maar „meest alle degene die haere vryheyd versoecken sijn gants onbekwaem tot plantinge van colonie"; men behoort „eerlijke huysgesinnen" te zonden.

Op Ambon hernieuwde men den eed van trouw aan de Staten-Generaal, den Prins van Oranje en de Compagnie. Kimclaha Daja, stadhouder van den sultan van Ternate (op Ceram) weigerde te komen. Coen nam maatregelen om ten allen tijde van de „boosheyt" der Mooren op de kust van Ceram gediend te zijn door de hulp der Alfoeren. Zij verzoeken dat ter kust van Ceram een fort zal worden opgericht; Coen verzoekt van Speult ter eerste gelegenheid hiertoo over te gaan.

Te Ambon richt Coen reeds het oog op het „procuroron" van den Chineschen handel. Trekken de Engelschen zich terug, zooveel te beter. „Hebben geordonneert, dat op de custe van China alle Chinesse joncken acantasten sullen, uytgesondert alleeno die welke met onsen pas na Batavia souden mogen varon".

Van Ambon koerde Coen 14 Juni naar Batavia terug, waar hij 12 Juli aankwam. Makassar en de Mataram „trachten seer hart na vrede". Niet

minder dan 20 schepen waren sedert Coen's vertrek naar Banda aangekomen en 2 van de kust van Koromandel. Uit de medegedeelde brieven bleek, dat ook bewindhebbers van het nut eener vestiging op de kust van China overtuigd waren. Zij dragen Coen op, ontdekking van het Zuidland te doen. Een particulier Nederlandsch scheepje is aan de Kaap geweest onder voorgeven van robben te vangen; het is echter ook verder geweest, tot in het gezicht van Madagascar; „omme gerechticheyt van 't oetroy te bewaren" hebben de heeren het scheepje doen aanhouden. Bewindhebbers verzoeken aandacht voor den Perzischen handel. Het schip de *Witte Beer* is 22 Dec. 1620 te Plymouth aangehouden, hetgeen onbegrijpelijk voorkomt. Het ware te beproeven met 10 of 12 schepen naar de haven van Chincheu te loopen, „daer men secht uitgevoert wert al 't gene uut China comt"; Macao zou tevens zijn te bezetten, waardoor men „de Philipinas best soude kunnen ruineren. . . . Rechten ende weiten sal U.E. aldaer doen observeren die hier in Hollandt geobserveert werden" (de politieke ordonnantie van 1 April 1580, de ordonnantie op de successie van 19 Maart 1594, en het plakaat op de successie ab intestato van 18 Dec. 1599). Bewindhebbers zullen Batavia aan goede eerbare vrouwen en jonge meisjes helpen. Zij zullen onderzoeken of ook eenige getrouwde paren met kinderen daaraan kunnen worden gezonden. — „U.E. eere is geïnteresseert, indien de vruchten van uwen arbeyt aen een ander over soud laten", weshalve hij verzoekt worlt zich opnieuw voor 3 à 4 jaren te verbinden; zijne jaren als directeur-generaal zullen hem à f 400's maands worden aangerekend en die als gouverneur-generaal à f 800. „Op rekening van 't gene U.E. sal comen" is aan Abram Lamberts te Amsterdam uitgekeerd f 14.000, „sooveel als hy verclaerde van noode te hebben tot betalinge van 1000 ponden capitael ende actie in de Vereenichde Compagnie, voor U.E. ingecoht". — Tot de W.I.C. zal de O.I.C. 10 à 12 ton bijdragen.

In antwoord schrijft Coen (16 Nov.) dat een vloot van defensie, 18 Oct., van de kust van Goa is vertrokken, met 7 Nederlandsche en 4 Engelsche schepen. „Begeeren de heeren wat groots gedaen te hebben, soo ontlast ons van d'Engelsen". Het Zuidland te ontdekken komt nu niet wel te pas; „d'occasie ende tijt sullen daertoe waernemen". De expeditie naar China zal in April 1622 vertrekken. Nu Batavia de stapel worden moet, kunnen de kantoren te Atjeh, Patani, Sangora, Ligor, Bordelong, Siam en Kambodja worden gelicht. Naar Atjeh en Patani is daartoe reeds bevel gezonden. Van de vrije luiden, die consent hebben gekregen met klein vaartuig in het vaarwater van Malaka te kruisen, beleeft men verdriet. „Daer zijn eenige met der doot gestraft". Voor het eervol aanbod hem gedaan bedankende, meldt Coen dat hij genegen was geweest met dit schip de *Hollandia* naar 't vaderland te keeren, doch men heeft de gouverneurs der Molukken, Ambon en Banda omtrent de keus van een opvolger moeten raadplegen, „'t welck verhoopen Juny naestcomende wesen sal".

De vloot van defensie (voor Manila) heeft van Januari tot Juni de wateren bekruiest (brief van 20 Dec. 1621) en 5 Chinese jonken genomen.

Van het effect der blokkade van Manila krijgt men geen hoogen dunk bij het bericht dat twee dagen na het vertrek der vloot drie fregatten van Macao naar Manila zijn aangekomen, het zilverschip van Acapulco Manila heeft bereikt, en twee jachten vandaar naar Nieuw-Spanje zijn uitgevaren; van Macao zijn dit jaar in Japan geweest 6 fregatten. Te Hirado heeft de raad der vloot besloten, primo December de bekrui-sing van Manila te hervatten, maar Coen verwacht dat de Engelsche schepen zich onttrekken zullen en naar Batavia keeren.

De vloot van defensie tegen Goa (brief van 21 Jan. 1622) richt niets uit; de een geeft den ander de schuld.

De Bandaneezen (brief van 26 Maart 1622) zijn 27 Jan. in hechtenis genomen op verdenking van moordaanslag tegen Coen, en voornemen Batavia af te loopen. De (acht) orangkaja's zijn allen ter dood veroordeeld en de gemeene lieden veroordeeld, de Compagnie als slaven te dienen. Naar Banda zijn gezonden 530 slaven, die daar noodig zijn om de noten te plukken; er moeten echter ook getrouwde lieden komen, die slaven kunnen regeeren. — Opnieuw klachten over de vrije lieden, die met pas op vrije plaats varen, 't volk hebben vermoord en de jonken verbrand, „gelijk Godt betert aen haere confessie blijkt; wy hebben hierover eenige met der doot gestraft. . . . Soo 't uutterste recht moesten doen, meer dan 100 souden wy moeten dooden". — Met eenparige stemmen heeft de Raad van Indië tot de Chineseche expeditie besloten; 12 schepen zijn er toe bestemd, gemand met 1000 Nederlanders en 150 slaven. Naar een bevelhebber ziet Coen nog om. „Wy seggen andermael, dat voor zeecker houden dat de Chinessen handel op d'een maniere off d'ander becomen sullen".

Voor de eerste maal vernemen wij weder van de Chineseche expeditie bij een schrijven van 6 Sept. 1622, waarin Coen een brief der XVII beantwoordt van 6 Dec. 1621. Er zijn nu 3 à 4 families voor Batavia aangenomen en eenige meisjes, die onder haar opzicht mede zullen varen; deze dochters moeten in Indië aangekomen in een huis der Compagnie worden gesteld en onderwezen, om, tot jaren gekomen, ten huwelijk te worden uitgegeven.

Niet minder dan 16 schepen heeft Cornelis Reyersz. (want deze is de uitverkorene) naar China medegekegen, gemand met 1300 koppen; hij is 10 April van Batavia vertrokken. „Is ons leet dat soo royalen tocht persoonlijk niet hebben mogen doen. . . . 't Sy dat Maccan becomen off niet, in allen gevalle hebben belast dat d'onsse in de Piscadores een fort ende rendezouz maecken". Hoe nu aan den handel te komen? Met geweld, want er is geen ander middel. „Hebben geordonneert, dat niet toestaen zullen dat eenige Chinese jonken elders dan na Batavia met haeren pas varen. . . . Alle de Chinessen die op de euste van China, Manilha ende elders becomen, sijn wy van meninge tot de peuplatie van Batavia, Amboyna ende Banda te gebruycken".

Jan Compagnie, die met een onnoozel eiland als Banda de grootste moeite heeft, en een paar strandkampongs op Ceram niet naar de hand vermag te zetten, en met een miljoenenrijk korte metten maakt! Aan Reyersz. is ook opgedragen „eenige schepen om de Noortwest na d'uutterste pa-

len van Nanguin [Nanking], daer de beste zyde vandaen compt, Correa ende Tartaria te zenden. . . . Soo imant onse ordre presumtueus ende hardt dunet, gelijk alsoff wy ons onderleyden 't geene certijts in de Spangiaerden ende Portugiesen laeckten, willen desulcke gebeden hebben geen oordeel duerover te geven sonder ons eerst te hooren. . . . D'Engelsen sijn onder protestatie van 't eylandeken Nielacke, aen Puloron gelegen, vertrocken." — Naar de kust van Koromandel is een schip gezonden „principael om een groote menichte van slaven te haelen, daeromme uytdermaten verlegen sijn". — Herman van Spult is een gouverneur naar Coen's hart. Te Kowak (op Ceram) is, „volgens onse ordre ende versoek van de boeren" (Alfoeren) een fort opgeworpen en met 40 koppen bezet. „Met d'aenwas van de Christelijcke religie gaet het, Godtloff, redelijck toe; de kinderen van alle de principaelen gaen ter schoolen. . . . Laurens Marcusz. Hattiva, een van de jonge studenten, heeft de helft van zijn dorp Christen gemaect. . . . Een treffelijcke kercke sal daer, sonder last van de Compagnie, door de burgerye begost ende volmaect worden". — Naar den Mataram is 24 Juni Doctor de Haen gezonden „met een goede vereeringe". — Hendrick Bruystens en consorten, vrijburgers, hebben verlof bekomen met 3 jachten tot afbreuk van den vijand naar de kust van Indië en tot Mozambique te varen. — Aan navale macht beschikt men thans in Indië over 52 schepen, 18 jachten, 13 fregatten.

Dit is de laatste brief dien Coen uit Indië schreef. 20 Jan. 1623 kwam te Batavia het schip *Cleen Erasmus* aan, met een brief van gecommiteerden uit de XVII, gedagteekend 's-Gravenhage 14 April 1622, die hem bewoog zijn vertrek naar patria geen oogenblik langer uit te stellen.

Het was een antwoord op Coen's brief van 6 Mei 1621 uit Banda geschreven, doch Bewindhebbers hadden bovendien bericht gehad van de Carpentier (te Batavia) van 9 Juli 1621, die de executie der orangkaja's vermeld had. „Bevinden", zeggen de XVII, „dat ghylyuden aldaer uwe concepten seer hooch, breed ende wijt hebt uytgestreckt, wyder, hooger ende breder als wy u souden connen volgen. . . . Wy en willen niet seggen, dat uwe hooge conincklijcke concepten geen goede gronden en sijn hebbende, maer hier by ons in dese onse tegenwoordige werelt leyt de swaricheyt. . . . Macht moet naar vermogen gericht sijn. . . . Denekt dat wy cooplyuden sijn, ende meynende d'Indische werelt te conquerteren, ons cleen gedeelte in de Nederlandtse verliesen. Wy sijn met ontrent 80 tonnen gouts a deposito lopende beswaert. Ons credit can niet meer lyden. . . . Slaet geen hant aen Fransche, Deensche, veelmin Engelsche schepen, goederen ofte volck. . . . Wijst alle crakolen van de hant, 't point van de reputatie, dat monichmael scharp genomen wert, niet te hooch mickende". Volgt de (reeds vermeldde) afkeuring van het hard beleid in Banda. De Compagnie zal voortaan jaarlijks niet meer kunnen uitrusten dan 4 groote en 2 kleine schepen. De Engelschen sijn een hoovaardige natie; „gedenckt dat wy haer vrinden moeten wesen om reden van staet. . . . Daer wert vermaent by U.E. omme Maccau op 't lijff te vallen. Dit meynen wy gantsch ende al

te stryden met ons voornemen. Ons ontbreken in Indië geen oorlogen, die alles verteeren. . . . Gy soudt daer licht meer roekenen, als wy hier connen affspinnen. Gy sijn in Indien wy in Europa; men moet altoos naer sijn meester omsien".

Staatbouwer tegen koopman! Geen letter in den brief, dien Coen niet reeds door onherroepelijke handeligen had verzaakt. Naar deze instructiën verkoos hij niet te dienen. Hij instruceerde in den breede zijn opvolger Pieter de Carpentier (31 Jan.), gaf de Bataviasche gemeente verlof tot uitoefening van den particulieren handel (31 Jan.), en vertrok 2 Febr. naar patria. Den 11den Mei was hij aan Tafelbaai waar hij brieven van de XVII vond. 8 Sept. 1622 verwijten zij hem „alle maet, regel ende discretie" te buiten te gaan, „niet off wy u, maer gyliden ons te bevelen haddet. . . . in allen schijn off wij geen patriotten en waren. . . . Wy willen u vermaent hebben, uwe te vrymoedige penne wat in te binden". — 10 Dec. 1622 berichten zij den goeden voortgang van de W.I.C. die den vijand zóóveel handen vol werks zal geven, dat zij hem in het Oosten minder zullen hebben te duchten.

18 Mei verzeilde hij van Tafelbaai naar St. Helena, waar hij 12 Juni aankwam. Van de omstandigheid dat hier verscherpt werd, maakte hij gebruik om door een laatste rapport zijn berichtgeving uit Indië af te sluiten (20 Juni 1623).

Reyersz. was 22 Juni 1622 voor Macao aangekomen, vond daar nog 4 schepen van de vloot van defensie, en besloot de landing te wagen. Reyersz. voer (24 Juni) zelf mede, maar werd onmiddellijk gewond en weder aan boord gebracht. Kapitein Ruffijn viel een verschansing aan en verjoeg daaruit den vijand, maar kon de stad zelf niet nemen; 136 van de onzen werden gedood en 126 gekwetst. Na deze nederlaag trachtte Reyersz. nog bij den mandarijn eener kustplaats in de buurt van Canton zijne boodschap aan den „coninck van China" uit te brengen, maar werd „met veel schoone woorden" afgewezen, waarop hij naar de Pescadores vertrok, en aan 't grootste der eilanden, door de Chineezen Pehoe genaamd, een schoone baai, maar geen geboorte aantrof. Hij legde er een fort aan, „van soden opgeleyt". Onderwijl zond hij naar Chincheu, met zijn boodschap voor den koning; „een overste van seecker crijchsvolk" zou den brief opzenden. 1 October kwam een weigerend antwoord. Hierop verklaarde Reyersz. den oorlog en zieldo 18 October met 8 schepen tegen Chincheu; men vernielde 80 jonken, maar kreeg niet meer dan 60 Chineezen aan boord. 26 Nov. besloot men tot een landing op een eiland in de baai van Chincheu; dorpen en veel jonken werden verbrand, maar Coen heeft bevel gezonden het vooreerst bij Pehoe te laten. „Aldus was tot dien tijd d'eerste tocht met soo treffelijcken vlote op China gants vruchteloos affgelopen".

De Haen is bij den Mataram te Karta geweest; „wiste wel dat cooplyuden een plaetse of casteel moesten hobben om haer goederen te bewaren. . . . Naer Surrahaye sond nu een groot leger. Als die plaetse overwonnen hadde, soude dan Bantam aentasten. . . . Seyde dat het goet soud wesen dat een man in Charta by hem hielt om de spraeck te leeren ende mondelingh van 't overvallonde te spreekken". — Bantam geeft zijn aanspraak, Jacatra terug te bokomen, nog

niet op. De naaste omgeving zelfs van Batavia blijft onveilig. Hendrick Bruystens, met 3 jachten tegen den vijand gevaren, heeft in straat Malaka een Portugeesch schip veroverd met 200 slaven; van Koromandel zijn aangekomen de *Witte Beer* met 150, en *Nieuw Zeelandt* met 930 slaven; „dit is 't eerste begin dat eenige slaven crygen”. — Menigte van vrije Nederlanders, zegt Sonek, zijn op Banda noodig, maar naar Coen's opinie moeten er minstens 3000 slaven bij. „By provisie wert aen ieder burger voor ieder siel die sterck is 50 muscaetbomen uytgedeelt”. De overgebleven Bandaneezen van Poeloe Roen hebben het met de Cerammers aangelegd; 160 mannelijke Bandaneezen zijn met den dood gestraft. — 20 Jan. 1623 hebben de Engelschen in Rade van Defensie verklaard, „dat genegen waren haer volck al te samen van de Molucques, Amboyna ende Banda te lichten” en op Nederlandsche schepen te laten overkomen, hetgeen hun is toegezegd, mits vracht betalende.

In plaats der oude trias geld-schepen-volk (alle drie uit Europa), treedt eene trias bezuiniging (in Indië) — baten (uit Indië) — volk (grootendeels uit Indië en aangrenzende landen). In de jaren 1613-1622 is uitgegeven aan mondkosten /2.258.000, soldij /3.237.000, schepen /2.490.000, fortificatiën /1.032.000, schenkagiën /379.000, tezamen /9.396.000 (waarvan op de jaren 1613-'19 vallen /4.575.000, en op de jaren 1620-'22 /4.821.000). Deze posten zullen aldus verdwijnen: fortificatiën en schenkagiën (tezamen /1.411.000): „wy hebben expresse belast dat men in Indien naerlate eenige onkosten meer aen forten of huysen te doen, gelijk mede aen schenkage”; — mondkosten en soldij (tezamen /5.495.000): „de meeste comptoiren sijn alrede gelicht; . . . de garnisonen sullen sooveel verminderd mogen werden, dat men de resterende seer gevoechelijck sal connen betalen met 't gene voor gerechticheyt van den heer van de burgerye en slaven trecken sullen, gelijk alrede in Batavia geschiet; . . . met haer slaven hebben de Portugesen d'onse van Maccau affgekeert”; — schepen (/2.490.000): oorlogsschepen moeten haar onderhoud aan prijzen op den vijand vinden, de rest zal „licht te vinden” zijn. „In deser voegen connen de voorsz. /9.396.000 eensdeels seer licht verspaert ende ten anderen van de rente van de landen gevonden werden. . . Met winst van 't capitael dat nu in Indien is, met tollende ende incompstende, off met beyde te samen, connen de retouren voor Europa sonder gelt gevonden werden. Wy hebben ordre gegeven dat geen gelt meer na de Molucques, Amboyna ende Banda gesonden worde, maer dat men alleen met cleden ende andere coopmanschappen cope 't gene van dese specceryen notelijck gecoecht dient”. — Er moet zooveel volck te Batavia, in de Molukken, Amboen en Banda komen, „dat voorsz. voorstel volcomen effect sortere. Dit volck moet consdeels van Nederlandt comen maer meest in Indien gevonden werden, van China, de kust van Coromandel, Bengala, Ceylon, Madagascar, Morenlandt (Oost-Afrika) en andere quartieren meer. Van vrienden moeten haer copen ende van vyanden met de wapenen halen. . . . Daer is geen volck die ons beter dan Chinesen dienen”. — De slaven moeten gebruikt worden „tot de landbouwerye, tot aenplantinge van allerley vruchten, aenteling van alderley vee, tot de vis-

scherye, tot alderley handtwercken, tot de fortificatie”. Daarnaast zijn noodig goede Nederlandsche officieren, „om tot pilaren ende voorgangers te dienen”, en goede Nederlandsche huisgezinnen, „om de slaven wel te regeeren”. Men bestemme er „expresse slechte schepen” toe, „die men slyten mach soo haest in Indien arriveren”. Er is nog een andere mogelijkheid: „dat vele met de vrye inlantsche handel gelocht werden hun op haer eygen costen naer Indien te transporteren; de redenen sullen mondelingh naerder verclaren. Soo U.E. goetvinden dit te aprobeeren, ick mene dat U.E. sonder hare last ende costen sooveel volck met goet capitael in Indien becomen sullen, dat de Compagnie daeraen seer grote treffelijke dienst geschieden sal. . . . Ick ben beschaempt dat sulcke ongeschichte woorden gebruyet hebbe dat U.E. haer sulcx comen te belgen. . . . Nader verclaringhe van sulcx als hier gebreect, hopen U.E. mondelinghe te doen. Hiermede sullen d'Almogende Godt bidden dat U.E. affairen met sijn heylige, miltrijke genade zegene, tot welstandt der Vereenichde Nederlanden, ende bekeringhe van d'ongelovighe”.

Toen Coen 9 Sept. 1623 in het vaderland aankwam, „betoonden ons”, gelijk hij 21 Oct. aan de Carpentier schrijft, „de heeren regenten van de steden ende landen, daer geweest ben, veel eere”. Van één bezoek is schriftelijk bewijs: hij verscheen, met twee gedeputeerden van de XVII, ter Staten-Generaal (21 Sept.), deed van zijn reis mondeling verslag, en werd verzocht, zijn rapport over te geven bij geschrifte, waaraan hij 24 Nov. voldeed, in een onpersoonlijk overzicht, waarin zijn eigen naam slechts bij de reductie van Banda, in 1621, verschijnt. Dan vervolgt hij:

„Alle swaricheden connen met d'aenplantinge van collonien wechnemen. . . . De natuerlijke aenwas is zoo crachtich (hoe onzichtbaer, sacht ende soet die oock geschiet), dat se geen macht noch wijsheyt wederhouden can. De wasdom berst tegen alle ordinantie uyt: d'een loopt in Vranckrijk, d'ander na Engelant, Duytslant, Oostlant, Denemareken ende Sweden, ja zelfs by openbare vyanden. . . . Met goede benefitie dienen veel goede lieden beweecht, om haer op haer kost ende avontuur, 't sy met haer eygen ofte met des Compagnies ende lantschepen, na Indien te transporteren. 't Benefitie welck haer sonder naedeel kan gedaen worden, is d'uytdeelinghe van landen, vruchtboomen ende slaven. Item dat d'inlantschen handel van Batavia op alle quartieren, Cape de Bone Esperance ende Japan incluyt, liber ende vry onder behoerlijck reglement toegelaten worde. . . . Onghelijck beter zal d'inlantschen handel door particulieren dan door de comysen van de Compagnie waergenomen werden. . . . Nu moet de Compagnie t'avontuur staen ende 't quaetste deel genieten; dan sullen de particulieren de risico loopen ende de Compagnie haer inkomsten seker wesen. . . . Door den Raet van Indien can seer wel met ordre bepaelt worden, op wat plaetsen, in wat goederen en met wat quantiteyt d'een en d'ander handelen sal. . . . Van Nederlant behoeven oock niemant naer Indien te laten varen dan met speciaal consent van de Compagnie, ende dese licentie kan onder sulcke borge ende reserve gegeven worden, dat men daarmede vooreome, dat niemant eenige

goederen met zijn schepen, off van andere natie, na Europa scnde".

Een vrije burgermaatschappij, met handelsbetrekkingen van de Kaap tot Japan, hoe zou zij er zich toe bepalen, voor participanten te varen eener Amsterdamsche compagnie waarin zij geen zeggenschap kreeg? „Alle natie" en permissiehandel van enkelen; „liber ende vry" en door de Compagnie „met ordre bepaelt" — het zijn onverzoonlijke tegenstellingen. Zij zouden bij de Nederlanders van 1623 niet onopgemerkt blijven.

Maandag 9 Oct. en beide volgende dagen las hij, voor de inmiddels bijeengekomen XVII, zijn groot rapport van 20 Juni 1623 en lichtte het toe; Donderdag 12 Oct. viel „na veel discoursen over en weder", het besluit, dat de advocaat der Compagnie (Willem Boreel) Coen's (reeds bekende) voorstel, alsmede „een deductie van de difficulteyten by de XVII gemoveert", in geschrifte zou brengen; welk alles aan de kamers zou worden toegezonden om ter naaste vergadering van de XVII daarop volkomen te zijn gelast; waarop, „des goetvindende nae communicatie aen haere Ho.Mo. en aen syne Princelijcke Excellentie" de XVII zullen besluiten.

21 Oct. schrijft hij aan de Carpentier: „Wat recompense becomen sullen, sal den tijd leeren. Tot noch toe hebben hiervan met de heeren niet kunnen handelen. De Seventhione hebben al te veel te doen". Coen schreef dit op een Zaterdag; Maandag 23 Oct. werd bij de XVII zijn belooning in geld bepaald. „Om alle pretentien aff te snyden" die Coen in rekening had gebracht (het stuk is niet bewaard) en „die dienvolgens als ongefondeert werden affgeslagen", wordt, „als na costume", het commandeursambt vereerd met 100 realen van achten; het directeursambt met 3000 Carolus guldens; de conqueste van Jacatra met 7000 Carolus guldens; de conqueste van Banda met 3000 Carolus guldens; en „alle goede diensten die gedaen heeft, waerinne mede alles is geconsidereert 't gene sijn E. soude moveren tot eenige verder pretentien", met 10.000 Carolus guldens; en met een gouden ketting ter waarde van 2000, met een medaille daaraan hangende met een loffelijke inscriptie, en een eerdegen, tezamen ter waarde van 400 Carolus guldens.

Op het punt der geldelijcke waardeering zijner diensten was Coen niet kiesch van opvatting. „Hiermede", schrijft hij 12 Dec. 1623 aan de Carpentier, „souden de heeren mijne praententie geerne annuleren; maer eer afrekenen, dencke haer eens aen te spreken. . . . Sullen mede verwachten wat de Ho.Mo. Heeren Staten-Generael sullen doen".

Boreel kwam met de redactie van Coen's voorstel in November gereed; de deductie van bezwaren der XVII volgde in December. Coen's voorstel heeft dan ook eerder bij de kamers gecirculeerd, dan de deductie. Reael (op goeden voet met de bewindhebbers ter kamer Amsterdam, die hem in 1625 in hun college zouden opnemen) kreeg aanstonds van het voorstel kennis, waarbij hij eene „wederleggingo" schreef. „'t En is geen wonder", zegt hij, „dat men van het capitaal heeft moeten affsteeken, als men op eenen sprong de lasten brengt van 6½ tot 18 tonnen gouts 's jaers. . . . Amboina is gepeupleert ende niet van noode aldaer volck te brengen. Men moet de lantsaten aldaer houden ende niet soe-

cken te verdryven. . . . In Banda sijn te bestellen inwoonders met sooveel slaven als men noodich acht tot het plucken van de speceryen. . . . Uut de Molucos, Amboina ende Banda heeft men alle frequentatie gewoert ende de Indische natien den handel aldaer belet. . . . Batavia is vooralsnoch de eenige plaets daer goede appaentie is om eene colonie met voordeel van de Compagnie te planten, doch niet met soodanige middelen als begonnen is. . . . Om beulen ende guardiaens te wesen van een cudde slaven, om voorgangers te wesen van de vrye luyden, sijnde meest het schuym onser natie, ende met het veroveren, mishandelen ende moorden der Indianen de Nederlanders door geheel Indien bekent maecken voor de allerwreetste natie van de geheele werelt, is niet te verwachten dat eenige ervaerene luyden van hier zullen opbreecken om hun tot sulcx te laten employeren. . . . Souden de Nederlanders gebonden sijn aen sooveel beswaerlijcke conditiën, articulen, limitatien, soo van hier gaende als in Indien sijnde, ende geen waren voor retour overbrengen, soo souden diegeene moeten veel grooter winninge doen, die vry, sonder soodanige conditiën souden gaen. . . . 't Is impertinent dat jemant, capitaal hebbende, 't selve besteden soud in slaven en sichselven begeven in slavernie, als sy met coophandel souden weten proffijt te doen. . . . Dese vrye luyden connen de Indianen wel geweld aendoen, maer met redelijcke middelen niet uut het vaerwater helpen, want de Indiaenen equiperen met veel minder cost dan d'onse. . . . Als de Indische coningen sien, dat wy het alleen willen hebben, sullen se haer daer tegen setten. . . . Wil men alle de trafique ende navigatie ende daertoe alle de lantbouwinge van Indien hebben, waerby souden de Indianen dan leven? Wil men se dootsmyten ofte van honger laten sterven, daarmede en waer men oock niet geholpen, want in een ledige zee, op ledige landen ende oock met doode menschen is gantsch geen proffijt te doen. . . . De Compagnie is seer veel gelegen aen de vrientschap, goede genegentheyte ende het welvaren van de cleyne handelaers. . . . De rijcken souden haer mogen generen met gelt op interest en bodemerie soo een Chinesen als andere natien te geven, ende waeren uutter see vallende te coopen om voor een tijt op te leggen, 't welck seecker ende vaste middelen zouden sijn. . . . De mindere souden hun generen connen, d'een met winkelneringhe, d'ander met een slaeff 3 ofte 4 te houden tot aentelinge van vee, oock om te tuynnen ende visschen. . . . Daer en is noch geen lant om grooter lantbouwinge te doen, vermits men de lantsaten aldaer te vyant heeft, welcke altemets de beesten buyten de stadt weyde comen rooven, soodat deselve met swaere wachten werden beswaert".

Aanvankelijk heeft de geschiedenis Reael gelijk gegeven, wiens gedroomd Batavia nader bij dat van 1650 of zelfs 1750 staat, dan dat van Coen. Reael denkt aan de Compagnie, Coen minder aan de Compagnie dan aan het openen van een ruimen werkkring voor het Nederlandsche volk.

Tot dusver had Coen zijne opwachting nog niet bij Maurits kunnen maken, die met het leger te veldo lag, doch 12 Dec. schreef hij aan de Carpentier, dat hij den Prins heeft ontmoet en hem voor zijne menagerie een luipaard had ver-

eerd; een kleine olifant of kakatoc zou den Prins ook welkom wezen. „Soo haest de praegnante affairen sulex toelaten, sullen de Ho.Mo. Heeren Staten Generael, met sijn Excellentie, naerder op ons verhael letten. . . . Interim worden nu naer Indien gesonden de schepen *Hollandia*, *Gouda*, *Dordrecht* ende de *Leeuwinne* met ontrent 100 vrouwspersonen”. Aanwas van kolonie in Batavia, Ambon en Banda zal in goede aarde vallen. Met advies van Coen zijn twee rechtsgeleerden voor Indië aangenomen, waaronder een bewindhebberszoon, Dr. Pieter Vlack.

Het voorloopig verslag (de „deductie”) was nu ook gereed gekomen. De voorstanders van den nieuwen voet zijn bewijs schuldig, „dat de Compagnie een notabel soulagement sal become”. Niemand zal, op eigen schip, naar Indië varen dan op licentie, en niemand dan uit Nederland. Op speciaal artikelbrief. De goederen mogen niet van Batavia worden vervoerd dan op verlof. Ieder die met eigen schip en goederen naar Indië vaart moet gehuwd zijn, vrouw en kinderen medenemen en zich verbinden er minstens tien jaar met zijn gezin te blijven. — Volgen artikelen die in het algemeen betrekking hebben op de vrijelieden (die er dus reeds zijn of op Compagnie's of eigen schepen zullen komen): zij mogen slechts handeldrijven in koopmanschappen door G.-G. en R. vergund; de handel op de Molukken, Ambon en Banda „in 't eerste voor de Compagnie te houden”; de Compagnie mag goederen door vrijelieden aangebracht, tot zich nemen „tot prijs courant”; peper, nagelen, noten, foelie slechts aan de Compagnie, tot vastgestelden prijs te verkoopen; geen goederen of geld naar Nederland dan met licentie; alleen gehuwde vrijelieden mogen den particulieren handel uitoefenen, „ten waer hy borge wist te stellen, dat hy ter plaetse van sijn afvaren wederomme sal comen”.

Een Zeeuwsch bewindhebber, die Reael's „wederlegginge” in handen had gekregen, vraagt waarom de Compagnie den particulieren handel niet aan Indianen toestaat? Reael antwoordt: „Daer de Compagnie contracten heeft van alleen te mogen handelen, is de negotie den Indianen niet alleen simpeljk ontseyt, maer oock met hardicheyt verhindert. Op alle plaetsen daer de Compagnie geen contracten en heeft, gedoocht de Compagnie de Indianen oock niet, maer de Indianen gedoogen de Compagnie. Godt ende de nature geeft den Indianen het vrye gebruyck van de wilde zee ende locht. De navigatie ende coophandel hebbense van hare voorouders van over veel hondert jaren, van handt tot handt, geerfd. . . . 't En is de Compagnie geensins schaden, dat de cleyne handelaers oock wat versien sijn met gelt. . . .”

Na deze wisseling van schriften kwam men 5 Mei 1624 ter vergadering van XVII tot het besluit, dat Coen en Boreel in artikelen zouden stellen de vrijheid, die aan particuliere handelaers zou kunnen worden verleend. Zoedra het concept gereed was, zou de advocaat het aan de kamers zenden, en in de najaarsvergadering zouden de XVII er op besluiten.

Het moet de veelvermogende invloed van Prins Maurits zijn geweest, die niettegenstaande het „afnyden” van Coen's „verdere pretentie” (23 Oct. 1623) de financieele onderhandeling

heeft doen heropenen. 13 Mei 1624 worden drie bewindhebbers en een hoofdparticipant gecommiteerd met Coen te spreken. 16 Mei rapporteeren de heeren, dat Coen „eyndelingh” nog f50.000 zou hebben begeerd, „hoewel meende dat syne meriten meerder waren”; dat zij echter op hem hebben vermocht, zijn geheele pretensie te submitteeren aan de XVII, welke er geen besluit op nemen, maar de zaak bij de kamers brengen, om ter najaarsvergadering „gelast te comen”. Coen boudeerde. Tegen de najaarsvergadering is zijn concept over de vrijeluiden nog niet bij de kamers ingekomen, en moet de kamer Amsterdam worden verzocht, hem de XVII te doen bijwonen en het concept mede te brengen. Hij voldoet hieraan, en „informeert” mondeling van alles de vergadering, die hierop 25 Sept. 1624 het concept voorloopig arresteert, en (tenzelven dage) hem „alsnoch” / 20.000 toelegt, benevens 5 ten honderd van de som hem in Oct. 1623 gecomporteed hebbend (die dus nog niet was afgerekend). In de morgenvergadering van 3 Oct. werd besloten, dat Coen zal worden „gesondeert” zich nog te willen laten gebruiken als G.-G. naar Indië te varen „met d' eerste vloote, ende presentatie van in de conditien wel te sullen accorderen in redelijckheyt”. Later op den dag doen gecommiteerden, „by d'heer Generael Coen geweest hebbende”, rapport: „seyde niet qualijk genegen soude sijn omme den dienst aen te nemen, indien sijn E. alvorens soude connen geraecken tot een bequaem ende goet partur tot eene huysvrouw om met hem na Indien te gaen, ende indien syne E. met de Compagnie over eerlijke conditien sal connen accorderen, maer absolutelycke conde 't selve niet verclaren nochte toeseggen”. Gecommiteerden gingen ten volgenden dage wederom naar Coen, en brachten „voor eenig rapport” een cartelleetje van hem mede, waarvan de inhoud in de resolutie niet is opgenomen, en waarin het besluit valt, gecommiteerden ten derden male naar Coen te zenden „aengaende 't part in de prinsen, de tafel van den G.-G. ende 't tractement”. 5 Oct. rapporteeren zij thans, dat zij op alle punten met Coen tot overeenstemming zijn geraakt, waarop de XVII een „secrete notulle” stellen (die uit het archief is verdwenen).

Hij is dus opnieuw als G.-G. aangenomen. — 15 Oct. wordt het voorloopig gearresteerde concept aangaande den vryen handel, „na verandering, verbetering en deliberatie”, definitief aangenomen, „om alsoo gepraectiseert te worden, ten waeren iet anders hiernaer bij de XVII verandert ofte goetgevonden soude worden”. De oppositie wist dus een achterdeurtje op de kier te zetten.

Het reglement van 17 Oct. 1624 (toen Boreel het atteekonde) bevat 19 artikelen: 1. te Batavia, Ambon, Banda blijft bevestigd de tegenwoordige „liberteyt”; — 2. de V.O.C. reserveert zich alle rechten uit haar octrooi; — 3. G.-G. en R. worden gemachtigd, aan vrijelieden in de landen van Jacatra, Ambon, Banda „seeckere parthyen van landen, bosschen en tuynen” uit te deelen; — 4. idem, de vrijelieden te vergunnen „den vryen handel ende traffique van d'Oost-Indien, by speciale gratie ende concessie te obtineren”; — 5. geen vaart dan op „expres consent” van den G.-G.; — 6. niet dan aan vrijburgers van Batavia, Ambon, Banda en de Molukken; — 7. ter

plaats van bestemming mag vrijelijk worden gehandeld; — 8. is daar een Compagnie's schip, dan in overleg met de commiezen daarvan een gestelden prijs te beramen; — 9. de commissie wordt slechts tegen recognitie verleend; — 10. zij wordt slechts verleend onder borgstelling; — 11. „eerlijke luyden die met hare familien ende capitelen naar Indien varen willen" kunnen passage op Compagnie's schepen bekomen zoover de gelegenheid strekt; — 12. zij zullen ook op eigen schepen mogen varen; — 13. onder borgstelling dat zij zekeren tijd in Indië zullen vertoeven; — 14. vóór zij te Batavia zullen zijn aangekomen, mogen zij van de medegenomen cargasoenen niets verkoopen; — 15. op licentie mogen zij den vijand afbreuk doen „in 't passant"; — 16. zij moeten zich te Batavia, Ambon, Banda nederzetten; — 17. schepen van vrijelieden, 't zij uit Europa naar Indië gevaren of daar gebouwd of gekocht, moeten op straffe van verbeurte in Indië blijven; — 18. geen goederen van vrijelieden mogen naar Europa worden overgebracht, op straffe van verbeurte en arbitrale correctie; — 19. vrijelieden die middelen naar Europa willen overmaken mogen dit doen 't zij in contant, 't zij bij wissel door den directeur-generaal in Indië te verkoopen op de Compagnie in Nederland.

„Daer en is geen dinck", schrijven, onder aankondiging van dit reglement, de XVII 17 Oct. 1624 aan G.-G. en Raden, „daer de Compagnie vooreerst meer dienst aen geschieden can dan aen de versameligh ende aenplanting van menichte van alderley volck; doet hiertoe u ytterste debvoir". Coen's formule overgenomen door het Compagniesbestuur in Nederland! Liedens als Reael, met arminiaansche verbindingen, waren nog niet weder in de meerderheid. Voor de tweede maal Gouverneur-Generaal zoo hij wil, op voorwaarden, die hij zelf heeft mogen dicteeren. Maar hij wordt reeds door het lot beloed. Coen's gunstige vooruitzichten achterhaalden hem door de staatkunde, die hij in Indië had gevoerd.

Toen 5 Juni 1624 een Nederlandsch gezantschap, na lange onderhandelingen, er in slaagde met Jacobus I van Engeland een verdedigend verbond te sluiten, voor de koning heftig uit over een moord, te Ambon op dienaren der Engelsche Compagnie bedreven. De zaak was, uit berichten van de Carpentier, in Nederland reeds bekend.

23 Febr. 1623 ontving van Speult bericht, dat Japansche soldaten verspietersdiensten voor de Engelschen zouden hebben ondernomen. De Engelschen werden gevat en bekenden onder tortuur, en één buiten tortuur. 8 Maart bracht van Speult in overweging, de beschuldigten aan G.-G. en Raden op te zenden; zelf ontried hij het op grond der noodzakelijkheid een exempel te stellen, „alsoo men niet en wiste wat vyanden van buyten en van binnen men meer soude kunnen hebben"; de raad besloot volgens zijn advies; tien Engelschen werden terechtgesteld, twee van het vonnis uitgesloten om met de goederen der Engelsche Compagnie naar Batavia te kunnen worden verwijderd. Zij kwamen er 16 Juli 1623 aan; Edward Collins (de man die op Ambon buiten pijniging bekend had) ontliet naar de Engelsche loge; John Beaumont legde, buiten pijn en banden, een volledige bekentenis af. Hem on Coljins werd, „soo ten respecte van mindere schuld

als om andere consideratien", pardon verleend. Beaumont werd aan den president der Engelsche loge overgeleverd, die opmerkte dat van Speult beter zou hebben gedaan, alle beschuldigten op te zenden.

17 Aug. 1624 richtte zich de Engelsche ambassadeur, Sir Dudley Carleton, met eene klacht tot de Staten-Generaal. Op door pijniging afgedwongen beschuldiging van Japanners wier getuigenis tegen Christenen niet mocht gelden, had men Engelschen ter torture gebracht, met overtreding van den rechtsregel: *inculpatio sola a torto facta non facit indicium sufficiens ad torturam*. Twee der geëxecuteerden, Gabriel Towerson en Samuel Coulson, hadden vóór de terechtstelling hun bekentenis herroepen: Towerson door op te schrijven dat hij zich onschuldig wist aan eenige zaak, die hem met recht te last kon worden gelegd (*guiltose of annie thing that can be justly laied to me charge*), Coulson door een aantekening in zijn psalmboek, dat hij door pijn alleen ter confessie was gebracht van daden die hij nimmer verricht had. Wat gelden zij tegen de bekentenis van Beaumont? De Staten-Generaal verklaarden het eene klacht „van partye tegens partye", en hoorden er het Compagniesbestuur op (17 Sept. 1624). Met verontwaardiging wees het Carleton's beschuldiging af. Van Speult en de zijnen konden uit de rechtspleging geen eor of voordeel behalen, „maer, behalve de beswaernisse in hunne consciencie, sich blootstellen, als sy naer Europa overquamen, aen nadeel, boete, ja selfs straffe aen den lyve" (12 Oct. 1624).

2 Nov. werden door Engeland brieven van represaille tegen de Compagnie verleend, en 23 Nov. gelastten, tegen advies der XVII, de Staten-Generaal van Speult, in Nederland, van de gehouden procedure rekenschap af te leggen. De represailles, werden, tegen de verwachting, niet ingetrokken. Zij zijn in Sept. 1625, na Jacobus' dood ¹⁾, in afwachting van satisfactie, voor 18 maanden geschorst, doch werden, in strijd met deze toezegging, in Maart 1626 weder van kracht verklaard. Nadat (met uitzondering van van Speult, die overleden bleek) de Ambonsche rechters in Nederland waren aangekomen, verwezen de Staten-Generaal de zaak aan een gedelegeerde rechtbank (26 Juli 1627), die 2 Jan. 1632 een ontwerp van algeheele vrijspraak indiende, dat niet is afgedaan, omdat de Staten-Generaal geldelijke vergoeding aanboden; een daartoe strekkende acte werd (Nov. 1633) door Engeland niet aanvaard, waarmede de zaak bleef hangen, om, wanneer Engeland scherpe taal tegenover Nederland dienstig achtte, te worden voor den dag gehaald. Eerst bij het vredesverdrag van Westminster werd de zaak geregeld en door de Republiek aan de erfgenamen van eenige geëxecuteerden 3615 pond sterling uitbetaald. Hetgeen Karel II niet verhinderen zou, in 1665 den „Ambonschen moord" onder de redenen eener oorlogsverklaring aan Nederland op te nemen.

Kort na (of voor) Oct. 1624 bleek Coen tot huisvrouw te wenschen de 19-jarige Eva, dochter van Claes Ment en Sophia Benninek. Van moederszijde was de bruid verwant aan een aanzienlijk vóór 1578 bekend Amsterdamsch regeerings-geslacht; de vader was een opgekomen man, bij

¹⁾ 6 April 1625.

huwelijk zwager geworden van Pieter Dirksz. Hasselaer, oprichter der Compagnie van Verre. Doch beider huwelijk en vertrek (Coen had met de Decembervloot willen varen) moesten worden uitgesteld, daar de bruidegom, aan het Nederlandsche klimaat niet meer gewoon, zwaar ziek viel. De aantekening had eerst plaats 15 Febr. 1625, en het huwelijk 8 April.

In den tusschentijd pakte zich de vriendschap tegen hem samen.

Bij een groep aandeelhouders, sedert 1622 als de „dolerende participanten” bekend (David Nuyts, Claude de Groot, Simon van Middelgeest; de oude strijder zelf, Isaac le Maire, was afgeleefd en overleed 20 Sept. 1624), rees verzet tegen Coen's vrijen handel. Bewindhebber, heette het, zonder er de aandeelhouders in te kennen, schonken het geld aan particulieren weg. Het morsen van Compagnie's dienaren, reeds al te veel voorkomende, zou na het toelaten van kolonisten niet meer te keeren zijn.

Is het toeval, dat op één dag, 17 Dec. 1624, de doleant en de Engelsche ambassadeur zich tot de Staten-Generaal wendde, de een tegen de verwezenlijking van Coen's denkbeelden, de ander openlijk tegen zijn persoon gericht? Eenige dolerenden staan binnen en verzoeken in gewichtige Compagnie's zaken voor de aandeelhouders „resolutive stemme”; Carleton dient eene memorie in tot verzet tegen Coen's vertrek, „waardoor een tweede kwaad, erger dan het eerste, staat geboren te worden”. Toen in het begin van 1625 bekend werd dat Coen aan de beterhand was en hij met een voorjaarsschip wilde vertrekken, diende Carleton 28 Febr. het verzoek in hem te straffen als „perturbateur der gemeene ruste”, die het tractaat van 1619 niet gepubliceerd had toen het hem toegekomen was per Engelschen *Bull*, maar eerst toen het bovendien ontvangen was per Nederlandschen *Vrede*; die Lontor had ingenomen en Poeloe Roen gestolen; die te Batavia een geldboete tegen de Engelschen bij geweld had geind. De Staten-Generaal renvoyeerden het stuk aan de Compagnie, „om Coen daerop te doen seggen”. — 13 Maart slaat Carleton, ter zake van Amboina, tot een middel van accommodatie voor, „dat men Coen's vertrek soude retarderen”. — 17 Maart beklagen zich David Nuyts en Claude de Groot, dat zich aan boord van de *Delfshaven* bevindt Cornelis van der Dussen, zoon van wijlen een Delftsch bewindhebber, met licentie om in Indië den vrijen handel te gaan uitoefenen, hoewel Coen's reglement nog niet 't zij door de Staten-Generaal, 't zij door aandeelhouders is goedgekeurd. — 4 April herhaalt Carleton de waarschuwing tegen Coen's vertrek. — 5 April worden dan de bewindhebbers in den Haag aanwezig, ter vergadering geroepen en hun voorgehouden „het geproponceerde by den heer Carleton”; zij achten Coen's vertrek „dienstich ende noodich, ende oock van de grootste deser lunden aengeraden te wesen hem wederom derwaerts te seynden”¹⁾, waartegen de Staten opmerken, „dat het tot een trots ende teycken gedaen wert, ende oversulx met de gedecreteerde represalien sal voortgaan; behalven dat oock, naer genomen advis van de luyden, hun des verstaende²⁾, sal

moeten gedelibereert worden opte openstelling van den vryen handel; gelijk mede aen Coen sal worden geschreven, dat hy niet en vertreke sonder haer Ho. Mo. naerder ordre ende last”. — 15 April vorderen de Staten afschrift van het reglement op den vryen handel. — 17 April wordt, daar Coen niet teruggeschreven heeft en eenige bewindhebbers van meening zouden zijn „dat men hem nu naer Indien wel soude mogen senden, vermits door het overlyden des coninx van Engelant¹⁾ de saecken in Engelant souden mogen wesen verandert”, besloten „dat hy hem niet en onderstaet, te vertrecken, ende haer Ho. Mo. daerop rescribere”.

Nu antwoordt Coen (Amsterdam, 22 April 1625): „In plaets van eere ende recompence, welck voor mijn vertreck naer Indien van uwe Ho. Mo. noch was verwachtende, hebbe wel ontvangen d'expresse bevelen van den 5en en 17en deser... Met wat recht dit by eene vreemde natie versocht is, en can niet bedencken, want byaldien by dese resolutie persisteren, soo is te beduchten dat de Staet deser Vereenichde Nederlanden daerdoor eene irreparable schade sal commen te lyden... 't Sal my oock in myne dispositie crencken, alsoo de hardicheyt van dese climaet gansch ontwent ben. Ende onder-tusschen sal aen de jalouse van den welstant deser landen geen tijt nochte macht in Oost-Indien gebreken, om 't beste deel van de Compagnie aldaer te renverseren. Hierover sal uwe Ho. Mo. gebeden hebben, mijn vertreck nae Indien immer soo nodich ende important voor dese landen te willen houden, als in Eugelant werck gemaect wert om my van daer te weiren... Wy sullen uwe Ho. Mo. ordre volgen ende naer Indien niet vertrecken voor dese tijt, tensy uwe Ho. Mo. sulcx al noch goetvinden ende anders ordonneeren”.

De XVII schrijven aan G. G. en Raden, 24 April 1625, dat, blijkens de bij hen ontvangen brieven „hunne maximen ende beleyt” met Coen overeenstemmen; dat dus zij zelven, Prins Maurits en „notable heeren regenten van desen Staet” hebben gewenscht, Coen wederom uit te zenden, „daerinne eyndeling heeft geconsenteert, met voornemen om met de voorleden schepen, die in wintertijt anno 1624 uytgeloopen sijn, ofte met dese schepen, na Indien te varen; ende opdat syne E. een goet exempel soude geven aen vele andere eerlijke luyden hier te lande, alsmede aen de voornaemste officieren van Indien, soo heeft hy hem begeven tot den houwelijken staet, om met syne huysvrouwe derwaerts sich te transporteren. Doch syne E. dispositie dese gansche wintertijt is seer slecht ende weeck geweest, ende dit huwelijk is eerst geconsumeert geworden nu omtrent veerthien dagen, ende syne E. is alnoch niet becomen; by welck inconvenient alsoo noch gecomen is, dat, eensdeels ter contemplatie van Engolant, als andersints, haere Ho. Mo. hebben goetgevonden dat de heer Generael Coen hier te lande noch eenige tijt behoorde te blijven, soo sullen U. E. gemelde heer Generael niet eer hebben te wachten als met de schepen die in den herfst anno 1625 van hier sullen scheyden”.

Dit is het schrijven van een college dat Coen wil handhaven, en den nieuwen voet; maar het

¹⁾ Prins Maurits. — Hij overleed 23 April 1625.

²⁾ De doleant en.

¹⁾ 6 April 1625.

zal er niet bij blijven. — 27 April 1625 besluiten de Staten-Generaal, Carleton *bij monde* te kennen te geven, „dat Coen gelast is niet te vertrecken sonder naerder ordre”. — 31 Mei, herhaling van het bevel van 15 April tot inzending van het reglement op den vrijen handel. — 6 Juni staan de voltallige XVII binnen (zij vergaderden in den Haag); zij hebben het reglement niet bij zich, daar zij er ditmaal niet op beschreven zijn, doch zullen het inzenden; 19 Juni heeft de inzending plaats, met verzoek, het niet te „divulgeren”. — 20 Juli laten de XVII het reglement en Coen's vertrek „in state”. — 6 Nov. gelasten zij „den Generael Coen hier te blyven”. — 30 Nov. laten zij de beide punten nogmaals „in state”. — 3 Dec. nemen zij den Rotterdamschen bewindhebber Daniel van der Leek tot eersten raad van Indië aan, waarvan deze (9 Dec.) Coen verslag geeft:

„Van U.E. goede resolutie bene ten hoogste verblijdt, ende insonderheyt dat met syn huysvrouwe ende kinderen naer Indien gaet. . . Als voor desen altemet was denckende op vele saecken die my met mijn huysvrouwe op d'aenstaende reyse van Indien souden mogen voorkomen, vyel my niet swaerder dat dat niet en wiste noch bedencken cost met wat geselschap ons souden mogen troosten; doch alsnu ben daerinne gerust, ende sullen de reyse (soo die voortgaet) met veel beter genoegen aannemen. Wat bescheet U.E. van sijn Vorstelijke Genade de Prince van Orangien desen aengaende becomt, sullen seer gaerne hooren” (Dec. 1625).

Coen stelt zich dus nog voor dat de mogelijkheid van zijn vertrek bestaat (van der Leek liep uit 17 Jan. 1626). Mooi Heintje, de voorzichtigheid zelf, zal wel bevonden hebben dat de liga tegen Coen op dit oogenblik zeer sterk was. Zoodra het vertrek van een compagnie's schip aenstaende is, loopt zij te hoop. 9 Maart 1626 schrijft Karel van Engeland in persoon aan de Staten-Generaal, met verzoek dat Coen niet weder naar Indië gaat. Weliswaar besluiten de XVII (29 Maart) „alle debvoiren aen te leggen” dat het vertrek nu in den herfst voortgang hebben zal, maar het wordt twijfelachtig of hij zijn groote plan ooit ten uitvoer zal leggen: „is goetgevonden het poinet van den vryen handel voortaan tot beter gelegentheyt uyt de beschryving te laten, alsoo de tegenswoordige staet der Compagnie sulcx vooralsnu niet en can lyden”. — De Staten-Generaal antwoorden Karel I, „dat haer Ho.Mo. hun verwonderen over het quaet bericht, syne Majesteyt gedaen, dewyle in de resolutien voor desen op 't vertreck van den generael Coen genomen, geen veranderinge is gevallen” (4 April 1626). — Aan Daniel van der Leek schrijft hij (17 April 1626, uit Amsterdam), dat de Staten van Holland niet langer dan tot den herfst willen „treyneren”¹⁾. Naarmate de resolutien der XVII omtrent de insepheping te botter zwijgen, staat hun besluit, er de hand toe te leenen, des te onwrikbaarder vast. Niets hoegenaemd is opgeteekend, dan dat de schepen die naar Indië vertrekken, „met den eersten bequaemen wint haer reyse sullen vervorderen, ende haer cours achter Engellant om nemen” (13

Maart 1627). De eerste bekwame wind voer 19 Maart 1627, en dien dag, vroeg in den morgen zeilde de *Gallias*, met Coen, Eva Ment en haar zuster Lijsbeth aan boord, het zeegeat uit.

Intusschen berustte het reglement op den vrijen handel bij de Staten-Generaal, die de zaak vergeten wilden. De XVII schreven (10 Sept. 1627) Coen een aanschrijving na, geen opening van den vrijen handel te doen, „op den voeth van voorgemelde concepten of diergelijcke”. Reael had over Coen gezegevierd, want hij mocht zelf de aanschrijving onderteekenen, afgevaardigd als hij was tot de XVII. Coen had zich geveild op een andere manier naar Indië te kunnen gaan. Een gekortwielde gouverneur-generaal!

In tweeërlei opzicht had zich het handelsverkeer onder de Carpentier nog uitgebreid: in 1623 werd een loge gevestigd te Gamron (dat nu Bender Abbas heet; Perzië zond in 1625 een gezant naar Nederland, Musa Beg. die een voorkomende ontvangst genoot), — en in 1624 werd de vestiging te Pehoe naar het naburig Formosa (Tayouan) verlegd, in de hoop dat de Chineezen, geautoriseerd of niet, wel zouden komen handelen (waarin men zich niet vergiste). — In Maart 1625 verscheen de Nassausche vloot: gecombineerde onderneming der Staten-Generaal en van de V. O.C. om met één expeditie den vijand afbreuk te doen op de Westkust van Amerika en in Oost-Indië (12 zeilen, 1200 koppen, onder Gheen Huygen Schapenham). De zaak leverde niets op dan de vernieling van de nagelboomen der „baetsoeckende valsche Mooren” van Ceram. Toen in 1624, een gezantschap aan het hof van Karta verscheen om op geregelder rijstlevering in de kustplaatsen aan te dringen, verzocht de Mataram den bijstand van Nederlandsche schepen tot het insluiten van Soerabaja. In 1625 viel Soerabaja zonder Nederlandsche hulp, en nam de panambaham den weidscher titel van soe-soehoenan aan. Een gezantschap dat de Carpentier aan het hof van Karta zond, werd niet ontvangen.

Op de reis van de Kaap verviel Coen 5 Sept. 1627 op Eendrachtsland, hetgeen hij tijdig door de branding bemerkte. 27 Sept. was hij voor Batavia. „Het casteel en de stadt vonden in redelijcken goeden staet ende seer veele verbeteret”. — Het droombeeld dat Indië het zonder geld zal kunnen stellen, blijkt nog niet verwezenlijkt. — „Groot gebreck isser aen woningen ende packhuysen in 't Casteel Batavia; een goet huys isser korteling gemacعت, daer ons met onse familie behelpen. . . . Lange jaren isser aen de stadt ende casteel noch werck. . . D'Mattaram heeft Batavia van den beginne met sijn macht gedreycht, maer tot noch toe niets geattenteert” (30 Oct. 1627). — Onlangs hebben de Engelschen naar Bantam willen vertrekken; zij vroegen of onzo schepen voor Bantam liggende, het verhinderen zouden? „Wy en vonden niet goet haer prompte antwoorde hierop te geven, maer namen, alsoo 't een saecke van grooten gewichte was, tijdt van beraedt. Ondertusschen sijn sy tot noch toe om antwoorde niet wederom gecomen” (9 Nov. 1627). — Jacques Speex, die vijf jaren het ambt van Raad van Indië bediend heeft, vertrekt naar het vaderland (10 Nov. 1627).

¹⁾ Daniel van der Leek is op de uitreis overleden. — In de Staten van Holland is geen besluit opgeteekend.

Coen heeft order gegeven, de Cerammers te bevredigen, „soolange niet gedisponeert sijn 't selve anders te beletten. . . „In Nangesacque werden de Roomsche Christenen yttermaten hert vervolcht; t'schijnt dat voorhebben de christelijke religie 't eenemaal in Japan uyt te roeyen”. — Iquan, „sijnde Compagnies tolek op Teyouhan geweest ende stilswygens van daer vertrocken”, heeft zich tot zeeroof begeven zoodat de mandarijns geen raad wisten hem van de kust te krijgen en onze hulp daartoe verzochten. De commandeur Gerrit Fredericksz. de Witt zoidat zij hun verzoek schriftelijk moesten herhalen, en daarbij verzekeren, dat de Chineezen „liber ende vry” in Tayouan en Batavia mochten gaan handelen. Brieven van den kombon en toetok („dat is, de gouverneur van de provincie van Hocheo en de admiraal van der zee”) hielden in wat verlangd was. Na Iquan op 6 Nov. van zijn voornemen te hebben geïnspueerd, is de Witt den 13den met de schepen *Vrede*, *Erasmus*, *Haen*, *Sloten* en *Cleen Heusden* naar Amoy vertrokken om hem op te zoeken, maar had geen succes. „Alsoo de *Vrede* en *Erasmus* costelyk geladen waren, ende oock tijt was dat naar Batavia vertrocken, vonden niet goet de roovers met de geheele vlote te volgen”; de Witt ging met *Vrede* en *Erasmus* naar Batavia door, en zond de andere schepen aan den toetok, die evenwel tegen wind en stroom zijn „verdreven”. De Witt gaat bij dezen op de *Vianen* naar patria. — 29 Nov. zijn de Engelschen inderdaad naar Bantam vertrokken (6 Jan. 1628).

Wanneer Coen zijn volgenden brief schrijft (3 Nov. 1628), heeft hij, 22 Juni 1628, het nekbekend schrijven van 10 Augustus 1627 ontvangen. Geen tegenbetoog: „op 't stuk van den vryen handel sal volgens U.E. ordre geen ouverture gedaen worden”. Hij verheelt niet, wat er van een vrijburgerdom, niet uit „eerlijke Nederlantsche huysgesinnen” opgebouwd, terecht was gekomen. Het gaat „gants slecht; daer sijn eenige weynige die wat middelen hebben, maer seer weynich die yets by der hand nemen omme haer eerlijck te generen; 't sijn meest tappers en dronckaerts; onder haer is geen ander vaertuych dan de *Peerle*, *Brotchia*, den *Harinck*, *Gorcom* ende 't *fregat Nera*, die al t'samen wel haest slyten moeten”.

Atjeh tracht weder de peperhandel op Sumatra's Westkust te verbieden. — Daar de rijstaanvoer uit de havens van den Mataram stilstaat, heeft men zich met rijst uit Balambangan, Kotaringa op Borneo, en van Sumatra's Westkust behelpen. — De Engelschen zijn met twee, de Denen met één schip in Makassar geweest; een ander schip hebben de Denen te Japara liggen. In Perzië valt goede negotie. — 28 Januari is de Engelsche loge te Batavia voorgoed opgebroken en alles naar Bantam gebracht.

Omtrent tien maanden geleden had Bahoeraksa, „admiraal wegen de Mattaram van de Javaensche zeestrant”, gelast „dat niemant sonder syne licentie na Batavia soud' varen; . . . alle vremdelingen int 't landt van den Mattaram gemen hebben daer opgehouden ende 't gansche landt aldus gesloten, dat noyt yet seekers van haer voornemen condon verstaen”. Het gerucht dat de Mataram met 100.000 man, anderen zeided 48.000 te lande en 3000 prauwen, in aantocht was,

doek weder op. 13 April verzocht de Mataram, Bantam te willen helpen aantasten en een gezant te zenden, 't welk geweigerd werd. 22 Aug. kwamen te Batavia aan 59 goraps en prauwen, gemand met uitgelezen volk; zij kwamen hoornbeesten en rijst brengen doch deden den 24sten een nachtelijken overval, die werd afgeslagen. Den 26sten kwam een groote menigte volks naar de stad aanrukken; den 27sten begonnen zij de redoute Hollandia af te snijden, doch 120 soldaten en eenige burgers verdreven hen naar „de thuyen van Speex”; zij beschutten zich achter „cocusboomen, pinang en geeloven riet aen makanderen gebonden. . .” De Chineezen hadden de vlucht genomen, doch toen zij zagen hoe goede courage was getoond, keerden velen terug.

's Nachts tusschen 10 en 11 Sept. naderde onbegroef zich de vijand; „hadden in één nacht sooveel hout ende geeloven riet byeen gebracht, dat achter 't selve van grof geschut scheutvry waren”. Den 12den deed men een uitval „onder faueur van 150 musquetiers, op de wal staende; d'onse trocken tusschen 't leger van de vyant van achteren in de approche, dreven 2 à 300 oft meer daeruit, ende sloegen 30 a 40 op de plaetse doot”. — 's Avonds volgde nog (21 Sept.) een aanval op de redoute Hollandia; „brachten ladders ende rammen by de wercken om de reduyt te beclimmen oft de mueren door te rammen, maer door d'onse, die 24 sterck op de reduyt waren, wierd soo goede tegenweer gedaen, dat de gantsche nacht de geheele macht afkeerden, ende de vyandt niet anders vorderde dan dat hun op vijf plaetsen begroeven ende met houtwerck tegens ons geschut verseeckerden. 's Morgens den 22en resolveerden de reduyt t'ontsetten; vielen uut met 300 soldaten, 100 burgers ende groot gevolch van Martickers ende Chineesen, dreven de vyandt uut alle haer aproches tot in heur leger; . . . alle de naerderingh die meer dan op thien plaetse begost was wierd geraseert ende verbrant”. De vijand zou 12 à 1300 dooden hebben (de gevangenen zeggen 2 à 3000); slechts 12 Nederlanders zijn gevallen.

Hiermede scheen 's vijands kracht gebroken. Onder beleid van Jacques Lefebvre deed men 21 Oct. met 3000 man een uitval (waaronder 640 Nederlanders waren) en joeg den vijand geheel op de vlucht. Bahoeraksa en zijn oudste zoon vielen. Slechts 3 Nederlanders en 2 Japanners sneuvelden, maar men had 26 Nederlandsche gekwetsten. Den 23sten keerde de vijand bij en in den tuin van Speex terug en verdreef de onzen die niets vermoedend in het veld verschenen waren; hij moest versterking hebben ontvangen. „Onse ruyters droegen haer seer quaelijck, liepen 't voetvolck onder de voet. In dese riscontre sijn van d'onse dootgesmeten ende in de revier verdroncken 56 soldaten ende 4 burgers; 140 soldaten ende burgers keerden weder sonder geweer. . . 't Afhaeken van de boomen ende 't werck dat voortgenomen hadden te slechten is door dese disorde naergebleven”. — Bij het afsluiten van den brief is dus Batavia nog altijd belegerd. „Van 't garnisoen sijn ons in do maanden September ende October afgestorven 157 personen (soldaten ende bootsgesellen), ende daerenboven 72 in den oorloch gebleven. . . U.E. dienen Indien met den eersten wel te secunderen van cloeck volck”.

Het nieuwe leger (zegt een brief van 17 Nov. 1628) staat onder drie hoofden, Sura Ngolaga, Madoera Radja en Toposanta. Het heeft zich in tweeën verdeeld; „t eene deel is gelegen aen d'Oostsyde van de stadt, omtrent de thuyen van Speex, ende 't andere in 't Zuydtwesten”.

Den afloop leert men eerst uit een brief van 10 Febr. 1629 kennen. „Siende geen apparentie omme met geweld voordeel te doen”, besloot Sura Ngolaga „off de revier van de stadt soud connen verleyden, omme ons de plaetse door gebreck van water te doen verlaten. Tot desen eynde heeft omtrent een myle te landewaert boven de stadt 30 dagen lang 1000 mannen daechs doen graven, maer siende hoe weynich vorderden ende dat ondertusschen sijn eygen volck van honger ende gebreck vergingh, werd genootsaecht dit werck nae te laten ende van Batavia te vertrecken”. — De gebroeders Madoera Radja en Toposanta beslopen in den nacht van 28 Nov. de redoute Hollandia, „maer alsoo ontdeekt, ende eenige geschooten wierden, liepen door, haer voornemen nalatende”. Hierop heeft Sura Ngolaga de gebroeders en hun gevolg terechtgesteld en is 3 Dec. van Batavia vertrokken; „744 doode lichamen sijn daer byeen van d'onse getelt”.

Van 30.000 man die in het geheel voor Batavia geweest moeten zijn, zouden er niet meer dan 10.000 zijn teruggekeerd; „seer veele sijnder van honger ende ongemack vergaen. . . . Naderhant hebben verstaen, dat de Mataram voorsz. tomegon Suragulagul met veel edelen mede heeft doen dooden. . . . De spraecke gaet, dat de Mataram metten eersten selfs in persoon met meerdere macht wedercomen sal”.

Gedeeltelijk uit Batavia (gaat het schrijven van 10 Febr. 1629 voort), gedeeltelijk uit Japan, heeft men 11 schepen bijeengehad, eene vloot, machtig genoeg de zeeoovers te verstrooien, „maer alsoo den roover Iquan voor de kompste onder schepen groot mandorijn van Amoy ende admiraal van de seeuste geworden was, vonden d'onse niet geraden macht te gebruyken, nochte vorder vryheyt van handel met macht te soeken”. Men is met Iquan in onderhandeling getreden; „hierop gaff by openbare plaaccaet alle cooplieden licentie met de Nederlanders te mogen handelen”. Maar zelf handelt hij ook, en (meent Coen) niet tot ons voordeel. — „Wy sijn genegen” (brief van 18 Maart 1629) „Nuyts¹⁾ met d'eerste gelegenheyt herwaerts t'ontbieden”. — Uit Mataram's land geen tijding. De versterking van Batavia maakt goeden voortgang.

Nu Coen's brieven naar patria ons begeven, zal, voor de overblijvende maanden van zijn leven, uit zijn resolutiën en Indische brieven, benevens uit de eerste generale missive van zijn opvolger worden geput.

Coen's voornemen, Nuyts te vervangen, werd 24 April 1629 ten uitvoer gelegd; de nieuwe gouverneur heet Hans Putmans; in diens instructie kiest Coen met stelligheid tegen de roovers partij. De predikant in het „fort Zeelandia” (Tayouan), Candidius, krijgt een bemoedigend woordje tot vervolg van „de voortplantinghe van de Christelijke religio onder dese rouwe ende onbesneden menschen”; Robertus Junius gaat met deze

schepen „tot een medehulper in de dienst Godts”. — 18 Juni een kapitale sententie die bevestiging noodig heeft: Pieter Jacobsz. Cortenhoeff van Arakan zal bij eenparig advies „metten swaerde” worden gerecht, en Sara Speex, „Staetdochterken van sijn E. gemaele, in 't stadthuys met open deuren wel strengelijc gegeeselt. Actum Jan Pietersz. Coen, Pieter Vlack¹⁾”. — „Batavia”, wordt Hans Putmans ingelicht, „wordt opnieus van de Mataram gedreycht; wat ons aengaet, sijn sijn aencomste getroot” (22 Juni 1629). — Brief van den opperkoopman Vapour, te Agra: „adviseert ons in 't breede wat in 't hoff ende rijk van den coninck van Hindostan voorvalt” (18 Aug. 1629).

Van nu aan houden de brieven op en zijn er nog slechts resolutiën; voorloopers van des Mataram's leger zijn in 't veld verschenen; Adriaen Block Maertsz. is het toezicht in de stad bevolen (22 Aug.). — „Den vyant uyt sijn werck te slaen ende 't selve te slechten” (8 Sept.). — Eenstemmig advies der krijgsofficieren, „de saccke wat aen te sien” (11 Sept.). — „Is by den Raedt geadviseert, dat men op morgen een prouve op den vyant sal doen om t' onderleggen off men sijn wercken sal connen verbranden” (17 Sept.). — En dan de laatste resolutie door Coen geteekend (vroeg in den morgen): „wert gearresteert, dat men tegen een of twee uyren naemiddach, als den zeevint doorwaeyt, d'apoches tegen de reduyten Bommel ende Weesp tegelijck sal aentasten” (18 Sept.).

Over de uitvoering vermeldt het Bataviaasch dagregister: „Over de eene parthye was als opperhoofd d'heer Antony van Diemen, d'ander den capiteyn majoor Adriaen Antonisz. Door het gedurich schieten ende stout entré is den vyant op de vlucht geraeckt, zijnde na ons geadviseert is omtrent 8000 sterck. . . . Doch alsoo den brant niet voortginc alsmen 't gemeynt hadde, sijn van dien avond¹⁾ heel sterck weder in 't voorschreven werck gemarcheert, daerin d'heer Generael euvel tevreden was. . . . Des nachts heeft den vyant alles weder gerepareert. . . . Op dato

¹⁾ Cortenhoeff en Sara waren door hun vaders erkende kinderen: Cortenhoeff Sr. had lang als koopman in Arakan gelegen; het meisje, 12 jaar oud, was door Jacques Speex bij een Japansche werckte, en bij zijn vertrek naar patria Coen aanbevolen, die haar als „staatsjuffer” bij zijn vrouw had geplaatst. Het feit der inbraak en copulatie in zijn huis had Coen in zulk een woede ontstoken dat hij den onmiddellijken dood der beide schuldigen eischte, zonder vorm van proces; de fiscaal had moeite de zaak in eigen hand te brengen. Pieter Vlack was Coen's zwager (bij Lijsbeth) en approbeert hier (als Raad van Indië) zijn eigen onder presie van Coen uitgesproken vonnis (als president van den raad van justitie gewezen). De geheele Raad van Indië bestond toen slechts (met Coen) uit van Diemen en Vlack; van Diemen had hardnekkig geweigerd zijn naam te zetten. Dat het vonnis bij eenparigheid was gewezen is later ontkend: de stemmen zouden gelijk verdeeld zijn geweest, doch die van den president den doorslag hebben gegeven. Geen voorspraak bij Coen mocht baten.

¹⁾ Den nieuwen gouverneur van Tayouan.

¹⁾ 18 September.

cregen tydinge dat Jacques Speex, raet van Indien, met 't schip *Hollandia* ende 3 jachten in de straet Sonda was, ophebbende 600 coppen die alhier wonder wel te passe quamen. . . . 20 Sept. is den capiteyn majoor door sijn knie geschoten, daer de heer Generael heel om verstoort was. Ditto des nachts is in den Heere gerust den manhaften wysen ende gestrongen Heer Jan Pietersz. Coen, gouverneur generael, naedat hy een tijt lanck aen de loop gegaen hadde, een weynich sieckelick gegaen, seer subijt stervende aen een hartvanck, sommige souden seggen aen 't spasmus. . . . Op dato was sijn huysvrouwe in 't kinderbet van eene jonge dochter out 4 dagen. . . . Omtrent den avont ¹⁾ is de heer Speex aen lant gecomen ende door de raden van Indien gewillecomt. Op dato approcheerden den vyant soo dicht dat men een steentgen in haer werck can werpen. 22 ditto 's morgens is de begraeffenis van den heer Generael geschiet. . . . Het lichaam wiert begraven in 't stadthuys. . . . Wie datter in plaetse van 'd'E. heer Generael Coen sal succederen is noch onbewust. 24 ditto is by provisie tot Generael gecoren d'heer Jacques Speex²⁾.

15 Dec. 1629 schreef Speex zijn eerste generale missive. „Tusschen den 20 en 21 September des nachts ontrent één uyre is de Heer Generael Jan Pietersz. Coen seer subijt overleden; . . . hadde noch 's middachs hertelick aen taeffel gegeten, ende des naermiddachs boven op de galerye van 't huys geweest. Tegen den avont overviel hem de sieckte, in voegen dat hy sich ten 7 uyren aen 't leggen begaff, sonder in 't avontgebet te verschynen. 't Gebet gedaen sijnde gingen d'heeren van Diemen ende Raemburch ²⁾ binnen, vindende sijn E. vry swacker als gemeent hadden. Doctor Bontius wiert ontboden, die soo haest hy sijn E. hadde gevisiteert, oordeelde de sieckte van sijn E. soodanich dat den morgenstont niet halen soude”. Pieter Vlack werd geroepen, en de predikant Justus Heurnius. Toen men vroeg of hij nog zakelijke beschikkingen te treffen had, antwoorde hij slechts „terstond”. Om elf uur werd Mevrouw Coen geroepen. Thans ontboden hij Heurnius en noemde hem „wie in generael gouvernement succederen soude”; Heurnius moest na zijn overlijden den naam bij besloten missive aen de Raden toonen. „De Raden verstonden gesamentlijk wel, sijn E. alleen tot soo absolute dispositie niet en was gequalificeert, maer insiende sijn swaekheit vonden niet goet daertegen te contesteeren. Seer cort daarnaer heeft sijn E. den geest gegeven”. 's Anderen daags wordt orde geraamd tot een zoo eerlijke begrafenis als de gelegenheid toelaet, „alsoo de kercke in den vorigen oorloge was verbrant”. 23 Sept. assumeert men tot Raden van Indië Jan van der Burcht, opperkoopman van 't kasteel, Cornelis van Maseyck, ontvanger-generaal, en Ariaen Antheunisz., kapitein-majoor van 't garnizoen. 24 Sept. levert Heurnius de besloten missive over, doch daar de bijzondere commissie, 10 Aug. 1617 door de XVII Coen verleend, de heeren niet bekend was, werd zij „in geen voirder consequentie getrocken”, dan dat Coen's stem maar één valeeren zou, „ende is by de stemmen

van d'E. heeren Pieter Vlack, Antonio van Diemen, Crijn van Raemburch, Jan van der Burcht ende Ariaen Antheunisz. bevonden dat den heer Jacques Speex tot successeur op U.E. approbatie geeligeert is” (Coen heeft dus niet Speex aangewezen, of zijne stem zou hier zijn medegegeld; vermoedelijk heeft hij van Diemen aangewezen. Op wien Speex en van Maseyck hebben gestemd, is niet aangeteekend).

27 Sept. werd besloten niet tot een algemeen aanval over te gaan daar de overloopers van toenemenden hongersnood bij den vijand gewaagden. Den 29sten 's nachts viel de vijand zonder gevolg de redoute Weesp aan; bij een uitval uit de redoute de Sterre (1 Oct.) toonde hij weinig courage; 2 Oct. trok hij af. „Een miserabele thuyseyse”, zegt Speex (15 Dec. 1926), „sal dit volek erlangen”. Veel doode menschen en doode buffels, verlaten karren werden bij den weg gevonden. In alles waren 10 à 12 Nederlanders gesneuveld, en nog minder Japanners, Chineezen of Mardijkers. „'t Is gedenckwaerdich dat desen jongsten oorloch soo weynich alteratie in de stadt gecauseert heeft. Alles heeft sijn voege ende ganck gehadt ofter geen vyandt waere geweest”.

Coen is een werkzaam, onvermoeid, onverschrokken, getrouw, in openhartigheid eigenbaatzuchtig, en een hardvochtig man geweest. Een sterk exemplaar van den Nederlandschen calvinist, die in voorspoed 's Heeren zegen ziet. Zijn bedrijf ligt open; van huichelarij is daarin geen spoor te bekennen. Wij vragen niet hem te beminnen, maar hem te begrijpen.

Plantagebouw met slaven heeft, in zijn tijd, gemeenschappen opgebouwd die bloeien en zich handhaven konden. In Amerika wel te verstaan, waar geen inheemsche maatschappij van betekenis te verdringen viel. Tegenover den inlander staat Coen met een volledige gevoelloosheid niet alleen, maar ook met een volledig wanbegrip.

Het rijk waarvan Coen gedroomd had: waarin vrije Nederlanders te midden van inlanders een dagtaak konden vinden, is eerst in de 19de eeuw ontstaan. Het is een ongemeene verbeeldingskracht die er, vanaf 1613 zoo niet eerder, van droomen kon. De V.O.C. kon het denkbeeld niet verwezenlijken. „Meent gyliden”, schrijven de XVII 23 Nov. 1631 aan G.-G. en R., „dat de burgery sonder de negotie sich niet can staende houden, dan ware het beter, dat soodanige burgery niet op Batavia ware, want als één van beyde moet lyden, dan is het verre beter dat de burgery lyde”. Zij slaan dus Coen's gedachtenis in het gezicht.

Op de krachtsinspanning tijdens Coen volgde verslapping. Ter bevestiging van Compagnie's positie had hij de verovering van Malaka onvermijdelijk geacht: Bewindhebbers hielden die tegen. Zij onderschatten hun kans, die inderdaad niet slecht is. Portugal en Spanje zijn niet machtiger geworden; Engeland minder gelukkig dan te voren. Coen en de Carpentier hadden een tegeeringstraditie gevormd: het Bataviaasche personeel van 1628 en '29 hield zich beter dan dat van 1619. De kans was er en de mannen waren er, slechts de leiding was onvast geworden. In 1631 was van Diemen commandeur der retourvloot

¹⁾ 21 September.

²⁾ Crijn van Raemburch, raad van Indië sedert 18 Juli 1629.

naar Nederland. Daar werd hij, bij zijn terugkeer naar Indië, bij acte van 12 Febr. 1633 tot opvolger van Brouwer bestemd, en op nieuwjaarsdag 1636 zal hij optreden; — de man die Malaka doet vermeesteren, en op wien Rijklof van Goens zal volgen, die Colombo forceert, en Speelman, die Makassar bedwingt en de verovering van Java inzet. Coen in 1587, van Diemen in 1593, van Goens in 1619, Speelman in 1628, zulke Nederlanders werden toen geboren.

Men mote Coen niet aan de maatstaven die men zichzelf wil zien aangelegd. De schaduwzijden van zijn aard heb ik vertoond. Macht vestigt zich nooit zonder onmacht te breken, en daarbij wonden te slaan. Wij die slechts te heelen hebben, weten, dat zonder Coen, Nederlandsch-Indië niet zou bestaan.

H.T.C.

Literatuur: De latere is vervangen door H. T. Colenbrander, Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn Bedrijf in Indië, 5 deelen, 1919-1923, en dezelfde, Jan Pietersz. Coen, Levensbeschrijving, 1934.

SIDJOENDJOENG. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeling Solok, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats; standplaats van een controleur-onderafdeelingchef, 43 km ten Oosten van Sawah Loentö gelegen. Het noordelijke gedeelte van deze langerekte onderafdeeling, welke ongeveer 6100 km. beslaat en volgens de volkstelling 1930 68.000 zielen telt, behoort tot het stroomgebied van de Batang Koeantan, het zuidelijke en oostelijke tot dat van de Djambirivier of Batang Hari. De waterscheiding tusschen deze hoofdstroomen wordt gevormd door het gebergte, gelegen tusschen de kampeongs Boekit Sebalah en Tandjoeng Gadang. De hoofdplaats Sidjoendjoeng, gelegen aan de Batang Soekam, een zijrivier van de Koeantan, waarin hij bij Moearö uitmondt, is door zeer goede, verharde wegen verbonden, eenzijdig met Sawah Loentö en met Fort van der Capellen (66 km), anderzijds, via Soengai Darèh, met de residentie Djambi (de zogenaamde Midden-Sumatraweg). De eerstgenoemde weg gaat via Moearö (5 km) naar Tandjoeng Ampaloe (15 km verder), waar hij zich splitst: naar het Westen, via Padang Siboesoek en Moearö Kelaban (op 5 km afstand van Sawah Loentö gelegen en waar de weg zich ook naar Solok afbuigt) naar Sawah Loentö, en in noordelijke richting, via Koemanis, naar Sitangkai (resp. 17 en 21 km verder), vanwaar men links afslaande Fort van der Capellen en recht door rijdende Boeö (46 km van Sidjoendjoeng) bereikt. De Midden-Sumatraweg volgt, van Sidjoendjoeng af, eerst den linker-oever van de Soekam, kruist deze bij Moearö Batoek (km 9), stijgt daarna bij Loerah Djirak — Teratak Baroe (km 18; prachtig uitzicht op de bergen van Alahan Pandjang!) en daalt dan af in de vlakte van Tandjoeng Gadang (km 27). Vervolgens gaat men de bovengenoemde waterscheiding tusschen de Koeantan en de Batang Hari over en daalt weer af naar Tandjoeng Lolö (km 40) om via een veel lageren bergrug Soengai Lansat (km 57), op den linkeroever van de Batang Takoeng, te bereiken. Bij Kiliran Djaö (km 65) — volgens Westenenk een verbastering van Kiliran Djawa, de slijpsteen waarop de Javanen hun wapens gewet hebben alvorens de Minang-

kabausche Bovenlanden binnen te trekken — buigt de zgn. Koeantanweg zich af, welke tot Kamang (13 km) gereed is en bedoeld is tot den weg Rengat-Taloeek-Pakan Baroe-Sumatra's Westkust te worden doorgetrokken. Bij km 70 kruist de hoofdweg de Batang Pangéan, even benedenstrooms de samenvloeiing van deze rivier met de Batang Takoeng. Bij km 88 bereikt men Poeloe Poendjoeng en, via een pont, het aan de overzijde liggende Soengai Darèh; 16 km verder (bij Satioeng) houdt de verharding op, maar kan men in normale omstandigheden zonder bezwaar doorrijden naar de grens van de residentie Djambi (zie verder BATANG HARI). Behalve die van Sidjoendjoeng naar Loeboek Tarab; van Tandjoeng Ampaloe naar Palaloe en via Tandjoeng naar Padang Lawas; en van Kotö Baroe naar Kotö Besar, is er verder nog slechts één voor auto's berijdbare binnenweg, t.w. die van Sidjoendjoeng via Pematang Pandjang (6 km) naar Palangki (9 km verder), gelegen aan de Batang Palangki en behoorend tot de onderafdeeling Sawah Loentö, aan welks overkant Moearö Bodi ligt. (Een brug ontbreekt tot nu toe, en voor een pont is de rivier te ondiep gebleken). Even voor Padang Siboesoek sluit deze weg weer aan op de bovenbeschreven verbinding Tandjoeng Ampaloe-Sawah Loentö.

Onze eerste aanraking met de bevolking van deze streken dagteekent van vóór 1842. Van dat jaar af namelijk is de onafgebroken opeenvolging van de bestuurders bekend, die allen militair-tevens civiel-gezaghebbers zijn geweest; daarvóór echter had er reeds een militaire bezetting gelegen. De destijds Kotö VII geheeten onderafdeeling bestond toen uit de larassen Moearö, Poelasan, Sidjoendjoeng, Loeboek Tarab, Kotö VII, Padang Siboesoek, Kotö Baroe en Siloengkang. Met ingang van 1859 traden, inplaats van civiel-gezaghebbers, controleurs op, en bij de reorganisatie van het Civiel Bestuur ter Sumatra's Westkust (Ind. Stbl. 1863 no. 45) werden de larassen Moearö en Poelasan ingedeeld bij resp. de larassen Sidjoendjoeng en Loeboek Tarab. Bij Ind. Stb. 1894 no. 119 werd de onderafdeeling vergroot met de laras Talawi, die tevoren onder Fort van der Capellen had geresorteerd, en tevens Sawah Loentö in plaats van Sidjoendjoeng als standplaats van den Controleur van Kotö VII aangewezen, een minder gelukkige keuze, omdat de onderafdeelingchef het te Sawah Loentö met de mijnen, de dwangarbeiders en de contractanten zoo volhandig kreeg, dat hij daarnaast bezwaarlijk voldoende aandacht kon wijden aan de rest van de toen nog zeer moeilijk bereisbare onderafdeeling, al kreeg hij dan ook een aspirant-controleur toegevoegd, die te Sidjoendjoeng zetelde.

Bij Ind. Stb. 1904 no. 29 werd de onderafdeeling Kotö VII gesplitst in de onderafdeelingen Sidjoendjoeng (larassen Sidjoendjoeng, Loeboek Tarab, Kotö VII en Kotö Baroe) en Sawah Loentö (larassen Padang Siboesoek, Siloengkang en Talawi), en in 1906 verdween de aspirant-controleur te Sidjoendjoeng.

Toon in 1905 de zelfbesturende landschappen Padang Tarab en IX Kotö ¹⁾ onderworpen waren

¹⁾ Aanvankelijk de XIV Kotö nl.: V Kotö di Moedik (of V Kotö Soengai Batoeng) t.w. III Kotö Air Amö (Air Amö, Tandjoeng Ka-

en de „Korte Verklaring” hadden geteekend, werd de controleur van Sidjoendjoeng in dat jaar belast met de leiding van de bestuursvoering aldaar, daarin tot 1907 bijgestaan door den commandant der te Soengai Batoeng gelegerde militairen en, toen dit detachement in dat jaar was opgeheven, door een aldaar geplaatsten „contrôle-mantri”. In 1913 (Ind. Stbl. no. 285) werden zij bij de onderafdeeling ingelijfd en kwamen zij dus onder het rechtstreeksch bestuur, i.e. van den Controleur van Sidjoendjoeng.

Ingevolge Ind. Stbl. 1913 nos. 321 en 326 (jo. het G.B. 1914 no. 17 en de daarbij aansluitende besluiten van den Gouverneur van S. W. K. van dat jaar) werden ter Sumatra's Westkust de larassen verkaveld tot districten en onderdistricten, de larashoofden vervangen door demangs en assistent-demangs, en werd de administratieve in-deeling van het gewest ook overigens geheel gewijzigd. Zoo werd o.a. de onderafdeeling Boeö en Lintau (gevormd door de voormalige larassen Boeö, Lintau, Koemanis en Soempoer) opgeheven en werden de larassen Koemanis en Soempoer bij de onderafdeeling Sidjoendjoeng gevoegd ¹⁾.

ling en Melorö), Soengai Batoeng en Paroe; *IV Kotö di Tengah* (of *IV Kotö Kamang*) t.w. Kamang, Koenangan, Parit Rantang en Galagah; *V Kotö di Ilir* (of *V Kotö Timpèh*) t.w. Timpèh, Tabèk, Tamasoe, Bakar Dalam en Kotö Tinggi. Nadat de bevolking van Tamasoe, Bakar Dalam en Kotö Tinggi door ziekte en misoogsten zoo sterk was achteruitgegaan dat deze kampoengs tenslotte geheel werden verlaten, scheidten Timpèh en Tabèk zich omstreeks 1800 van de *XIV Kotö* af en lijfde het landschap Sigoentoer (zie aldaar) hen op hun verzoek in. (Omtrent de kampoengs, welke tezamen de *V Kotö di Ilir* vormden, loopen de mededeelingen van Grijsen en Palmer van den Broek in het T. B. G. 1907 uiteen).

De *V Kotö di Moedik* en de *IV di Tengah* sloten zich toen aanen tot de *IX Kotö*. In 1837 werd Paroe bij het Gouvernementsgebied ingelijfd, nl. bij de laras Soempoer. Bij de organisatie van het negeriwezen (1915) werden de resteerende acht negerien van de *IX Kotö*, zoomede Padang Tarab, als volgt ondergebracht en vereenigd: Soengai Batoeng en Padang Tarab tot de negeri *Soengai Batoeng*; Air Amö, Melörö, Tandjoeng Kaling en (het eerst later gestichte) Pinang Pantai tot de negeri *Air Amö*; Kamang, Galagah, Koenangan en Parit Rantang tot de negeri *Kamang*.

¹⁾ Aldus omvatte deze toen:

A. *Het district Sidjoendjoeng*, bestaande uit de onderdistricten Sidjoendjoeng (rechtstreeks onder den demang van het gelijknamige district) en Soengai-Batoeng (standplaats Soengai Batoeng); en

B. *Het district Kotö VII* (standplaats Tandjoeng Ampaloe).

Het onderdistrict Sidjoendjoeng werd gevormd door de voormalige larassen Sidjoendjoeng (de negerien Sidjoendjoeng, Moearö, Aiër Hangat, Timboeloen, Tandjoeng-Gadang, Tandjoeng Lolö en Soengai Lansat, Loeboek Tarab, Boeloe-Kasab, Teratak Baroe, Poelaan, Sibakoer, Lanki, Loeboek Karak

Ingevolge Ind. Stbl. 1914 no. 303 werd de onderafdeeling uitgebreid met de onderdistricten Boeö en Lintau, en haar in-deeling opnieuw gewijzigd ¹⁾. Ingevolge Ind. Stbl. 1915 no. 356 werd de onderlinge omvang der onderdistricten alweer veranderd, Soengai Lansat de hoofdplaats van het met Paroe, Soengai Lansat en Tandjoeng Lolö vergrootte onderdistrict Soengai Batoeng, en een nieuw onderdistrict, genaamd Loeboek Tarab, gecreëerd, met de gelijknamige plaats als zetel van den assistent-demang, en de oude laras Loeboek Tarab zoomede de negerien Tandjoeng Gadang en Lalan omvattend. In 1921 werd Tandjoeng Gadang de hoofdplaats van laatstgenoemd onderdistrict en in 1923 werden de onderdistricten Koemanis en Kötö VII tot één onderdistrict: Kotö VII vereenigd.

Bij Ind. Stbl. 1925 nog 226 werden de onderdistricten Boeö en Lintau uit verkeer-economische, bestuurlijke en adatrechtelijke overwegingen weer bij de onderafdeeling Fort van der Capellen gevoegd.

Bij Ind. Stbl. 1929 no. 162 werd de onderafdeeling Batang Haridistricten ingelijfd bij de onderafdeeling Sidjoendjoeng; werden de onderdistricten Sidjoendjoeng, Loeboek Tarab en Soengai Batoeng herverkaveld tot twee onderdistricten: Sidjoendjoeng en Soengai Lansat; en werd de demang van Sidjoendjoeng eindelijk ontheven van het rechtstreeksche bestuur over het gelijknamige onderdistrict door plaatsing van een assistent-demang op de hoofdplaats.

Overwegingen van bezuiniging leidden in 1932 tot een nieuw besluit van den Resident van S.W.K., waarbij o.a. de onderdistricten Soengai Lansat en Sidjoendjoeng nogmaals verkaveld werden, nl. tot de onderdistricten Tandjoeng Gadang (standplaats van den assistent-demang) en Sidjoendjoeng, en de demang van Sidjoendjoeng opnieuw met het rechtstreeksche bestuur over het gelijknamige onderdistrict belast werd.

De thans (ult° 1935) bestaande administratieve in-deeling is als volgt:

en Silagö) en Kotö Baroe (Kotö Baroe, Kaboen, Moearö Bodi, Palangki, Pematang Pandjang en Lalan). Het onderdistrict Soengai Batoeng bestond uit de *IX Kotö*. Het district Kotö VII werd gevormd door de larassen Kotö VII (*V Kotö*, Padang Lawas, Goegoek, Tandjoeng en Palaloeur), Koemanis (Koemanis, Tandjoeng Bonai Aoer en Sisawah) en Soempoer (Soempoer, Silantai, Oenggan, Tamparoengö, Doerian Gadang en Paroe), zoomede Padang Tarab.

¹⁾ Nl.: A. het *district Boeö* met de onderdistricten Boeö (de vroegere laras Boeö), Lintau (de voormalige laras Lintau) en Koemanis (standplaats Koemanis; de larassen Koemanis en Soempoer).

B. het *district Sidjoendjoeng* met de onderdistricten Sidjoendjoeng (de larassen Sidjoendjoeng en Loeboek Tarab; de laras Kotö Baroe werd toen nl. bij de onderafdeeling Sawah Loentö getrokken), Kotö VII (standplaats Tandjoeng Ampaloe; de laras Kotö VII) en Soengai Batoeng (Padang Tarab en *IX Kotö*). Naar aanleiding van hun daartoe strekkend verzoek werden in 1915 de negerien Pematang Pandjang en Lalan weer bij het onderdistrict Sidjoendjoeng ondergebracht.

A. het district Sidjoendjoeng met de onder-districten:

1. Sidjoendjoeng, omvattende de negeriën Sidjoendjoeng, Moearö, Aier Hangat, Pematang Pandjang, Lalan, Loeboek Tarab en Boeloch Kasab;

2. Tandjoeng Gadang, bestaande uit de negeriën Tandjoeng Gadang, Timboeloen, Tandjoeng Lolö, Soengai Lansat, Kamang, Teratak Baroe, Poelasan, Air Amö, Soengai Batoeng, Paroe, Sibakoer, Lanki, Loeboek Karak en Silagö; en

3. Kotö Toedjoeh, gevormd door de negeriën Limö Kotö (Tandj. Ampaloe), Palaloe, Tandjoeng, Padang Lawas, Goegoek, Tandjoeng Bonai Aoe, Tamparoengö, Sisawah, Soempoe Koedoes, Silantai, Oenggan en Doerian Gadang;

B. het district Batang Hari, onderverdeeld in de negeriën Soengai Darèh, Tebing Tinggi Sigoentoer, Sioeng, Timpèh, Kotö Baroe, Kotö Salak, Tioemang, Sialang Gaoeng, Kotö Besar en Soengai Limau.

Ter hoofdplaats is een belangrijke markt (des Donderdags), die het centrum is van de geheele omgeving. Verder is er een keurige, nieuw gebouwde kazerne voor de veldpolitie, een nieuwe Gouvernements-pasanggrahan en een vervolgschool.

Literatuur: Grijzen (T. B.G. 50 (1907), afl. 1); Twiss (ibidem 44 (1901), blz. 255, en 45 (1902), blz. 93); Damsté (Tijdschr. v. h. B.B. 1905).

BATANG HARI. (Aanv. Dl. I). District, genoemd naar de rivier van dien naam, in de onderafdeling Sidjoendjoeng (zie aldaar), residentie Sumatra's Westkust. Oppervlakte ± 2550 km², aantal zielen 16,500 (volkstelling 1930). De Mid-den-Sumatraweg loopt er doorheen tot aan de grens van de residentie Djambi, waar verder aansluiting bestaat naar Moearö Tebo en naar de residentie Palembang. Verhard is deze weg reeds van zijn beginpunt, Sidjoendjoeng, via Poeloe Poendjoeng en Soengai Darèh tot Sioeng (104 km), terwijl het nu (ult^o 1935) reeds in het droge seizoen mogelijk is van Sawah Loentö uit in 2½ dag Moeara Enin (residentie Palembang) te bereiken (900 km).

De bevolking is van Minangkabausche afkomst, al wijzen de resten van tempels en beelden erop, dat Hindoes deze landen van Java uit (in de 13e eeuw n. Chr.) hebben bezocht (zie RAMBAHAN, SOENGAI LANSAT, SIGOENTOER en PADANG LAWAS). Het dorpsbestuur is dan ook ingericht als in de Minangkabausche landen.

De middelen van bestaan zijn: teelt van rijst en tal van andere gewassen, als djagoeng, gierst, arèn, suikerriet, keladi, klappers, koffie (alleen op de erven), pimang sirit, gambir en rubber; Hier en daar wordt veeteelt gedreven; vooral het aantal (in het wild weidende) karbouwen is aanzienlijk (ult^o. 1934 circa 2700 stuks); runderen worden veel minder gehouden (660). Andere middelen van bestaan zijn: vischvangst — de rivieren zijn zeer vischrijk —, het maken van vlechtwerk, waarin men zeer bedroven is, en in de Siastreek van vaartuigen; op enkele plaatsen het wassen van goud; bij Inamar komen bruinkool en aardolie voor, die echter niet gewonnen worden. Met den rijstbouw voorziet de bevolking in haar behoefte. Hij geschiedt op sawahs en op ladangs; het eerste vrijwel uitsluitend in de negeri Soengai Darèh. Onder leiding en op kosten van het Gouvernement is tus-schen de jaren 1911 en 1922, voor de bevoeiing

van een areaal van 1500 bouws, door de bevoeiing van het Soengai Darèhsche de belangrijke Mimpileiding aangelegd (bevoeiingscapaciteit 400 bouws). Legio is het aantal rubbertuinen, aangelegd in den tijd der rubberhausse, toen de bevolking hier dan ook een groote mate van welvaart heeft gekend. Het totaal aantal tapbare rubberboomen bedroeg ult^o 1934 ± 3,5 millioen. De belangrijkste rubberpasars zijn Kotö Baroe en Poeloe Poendjoeng.

Het district Batang Hari in zijn tegenwoordigen omvang bestaat sedert 10 November 1914 (besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust van dien datum no. 768). In aansluiting van hetgeen daaromtrent in het oorspronkelijke artikel in Dl. I reeds is medegedeeld diene het volgende: Bij Ind. Staatsblad 1913 no. 285 werd uitvoering gegeven aan het K.B. ddo. 12 October 1912 no. 82, waarbij machtiging was verleend om zekere landschappen onder rechtstreeksch bestuur te brengen. Te dien einde werden nu de IX Kotö (zie SIDJOENDJOENG) en Padang Tarab (zie aldaar) gevoegd bij de onderafdeling Sidjoendjoeng; Soengai Koenit en Talao bij de onderafdeling Moearö Laboeh (zie aldaar), en de overige vereenigd tot een nieuwe onderafdeling: Batang Haridistricten; dat waren: de vijf staates der vroegere onafhankelijke Batang Haridistricten, Poetjoek Rantau Indragiri¹⁾ en het voormalige landschap Kotö Besar (inclusief Batoe Kangkoeng, Soengai Limau, Inamar en Tandjoeng Alam, maar exclusief Poeloe Batoe, dat bij Djambi gevoegd werd). De nieuwe onderafdeling werd verdeeld in twee districten: Batang Hari en Kotö Besar, elk onder een demang met resp. Soengai Darèh en Kotö Baroe als standplaats, en kwam aanvankelijk te staan onder een civiel gezaghebber met standplaats Sioeng (even later Kotö Baroe en ten slotte, in 1915, Soengai Darèh) ter vervanging van het in 1905 ingevoerde militaire bestuur. Ingevolge het bovengenoemde besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust werden in 1914 de beide districten tot onderdistricten gedegradeerd en werd een nieuw district: *Batang Hari* gecreëerd, dat beide omvatte en aan welks hoofd een demang kwam te staan, die tevens het directe bestuur over het gelijknamige onderdistrict te voeren kreeg. Nadat reeds van 21 November 1921 af de Controleurs van Sidjoendjoeng steeds belast waren geweest met de waarneming van het bestuur over de onderafdeling Batang Haridistricten, werden bij de wijziging van de administratieve indeeling van Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1929 no. 162 jo. het besluit van den Resident van Sumatra's Westkust van 28 Februari 1930 no. 229) deze beide onderafdelingen vereenigd tot één nieuwe onderafdeling Sidjoendjoeng. Ten slotte werden bij besluit van den Resident vd. van 26 Juli 1932 de onderdistricten Batang Hari en Kotö Besar opgeheven, zoodat het district Batang Hari thans rechtstreeks bestuurd wordt door nog slechts een demang, met Soengai Darèh als standplaats. Zie verder ook BONDJOL, KOTÖ BAROE, KOTÖ BESAR, POELOE POENDJOENG SIOENG SOENGAI DARÈH en SOENGAI LIMAU.

KOEANTANWEG. Zie SIDJOENDJOENG.

¹⁾ Thans deel uitmakende van de residentie Riouw en Onderhoorigheden.

MOEARÖ. Negeri, met gelijknamige hoofdplaats, in het onderdistrict Sidjoendjoeng (zie aldaar) op 5 K.M. ten Westen van de onderafdeelingshoofdplaats, aan den grooten weg naar Sawah Loentö en aan de samenvloeiing van de Ombilinrivier met de Batang Palangki en de Batang Soekam tot de Koeantarrivier, zooals de stroom dan verder heet. Hier eindigt de zijlijn van den spoorweg Sawah Loentö-Padang, die, vanaf Moearö Kelaban (bij Sawah Loentö), speciaal is aangelegd voor het vervoer van het mijnhout, dat het Ombilinbedrijf te Sawah Loentö noodig heeft en dat in deze streken wordt gekapt, waarvoor de Resident van Sumatra's Westkust in 1932 een uitgestrekt areaal van de boschreserves als bedrijfsbosschen heeft aangewezen (\pm 62000 H.A.). De boscharchitect van genoemd bedrijf, dat voor de bevolking van groote beteekenis is, heeft dan ook Moearö tot standplaats.

RAMBAHAN. Kampong van de negeri Soengai Darèh, district Batang Hari; vormde tezamen met de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen kleine vestiging Loeboek Boelang het staattie Loeboek Boelang, en ligt op een smalle vlakte tusschen den linkeroever van de Batang Hari en den rechteroever van zijn linkerzijrivier, de Pangéan, een der toegangswegen van de Oostkust naar de Padangsche Bovenlanden, die dan ook waarschijnlijk door dit rijkje beheersht is geweest, aangezien de Pangéan tot daar voor kleine vaartuigen bevaarbaar is. Daar deze vlakte steil naar de beide rivieren afdaalt en aan de landzijde door zware aarden wallen, die thans nog duidelijk zichtbaar zijn, was omringd, viel ze niet moeilijk te verdedigen. Hier heeft, even voordat de Pangéan in de Batang Hari vloeit, op den rechteroever van eerstgenoemde rivier, op een laag heuveltje een Amoghapāca voorstellend beeld gestaan, waarop de te Soengai Lansat (zie verder aldaar) gevonden wij-inscriptie betrekking heeft en dat dan ook het daarin bedoelde, in 1286 n. Chr. op bevel van Koning Kṛtanāgara van Java, naar deze streken vervoerde Hindoebeeld is. In zijn in het archief van den Controleur van Sidjoendjoeng berustend „Verslag van eene reis naar de Batang Haridistricten en IX Koto van 16 Juli-11 Augustus 1909” maakt de toenmalige Assistent-Resident van Tanah Datar L. C. Westenenk melding van dit beeld. (Zie verder T.B.G. dl. 49 (1907), blz. 206 e.v., en Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, Deel I, 2e druk (1922), blz. 63, met de daarbij afgedrukte foto. Het beeld en het voetstuk (waarin nl. de bovenbedoelde wij-inscriptie van 1286 n. Chr. is uitgehouwen) staan sedert November 1935, hereneigd, in den tuin van het museum te Fort de Kock.

SITIOENG. Een der vijf vroeger onafhankelijke landschappen van de toenmalige onafhankelijke Batang Haridistricten. Thans een negeri van het district Batang Hari (zie aldaar).

SOEMPOER KOEDOES. (Zie SOEMPOER sub C deel IV). Negeri van het onderdistrict Kotö VII (zie aldaar), district en onderafdeeling Sidjoendjoeng, afd. Solok, residentie Sum. Westkust, gelegen aan de Batang Soempoer (een linkerzijtak van de Ombilin), ten oosten van Boeö en op \pm 27 K.M. afstand van Koemanis, waarmede het door een paardepad is verbonden; een belangrijk gambircentrum. Zie behalve de reeds in het oorspr. artikel opgegeven literatuur: Westenenk, De Minangka-

bausche Nagari (Mededeelingen Encyclopaedisch Bureau afl. 17, blz. 33 en 47/8).

SOENGAI LIMAU. Negeri van het district Batang Hari, onderafdeeling Sidjoendjoeng, afd. Solok, residentie Sum. Westkust, vroeger deel uitmakend van het toenmalige zelfbesturende landschap Batoe Kangkoeng (zie aldaar).

SOENGAI LANSAT. (Aanv. Dl. IV). A. Negeri van het onderdistrict Tandjoeng Gadang, district en onderafd. Sidjoendjoeng, afd. Solok, res. Sum. Westkust, aan de Takoengrivier en den Midden-Sumatraweg, op 57 K.M. afstand van Sidjoendjoeng. Is een niet onbelangrijk rubbercentrum.

B. Kampong van de negeri Sigoentoer (zie aldaar), in welks onmiddellijke nabijheid (op den linkeroever van de Batang Hari) op de vlakte, genaamd Padang Rotjö, tot voor kort (medio 1935) een reusachtig dharmāpalabeeld heeft gelegen, bijna 4 meter hoog (wegende \pm 4000 K.G.), voorstellend Awalokitēwara, dat waarschijnlijk derwaarts op bevel van Koning Kṛtanāgara (2e helft van de 13e eeuw) van Java werd overgebracht. Vlak er naast heeft zich het bijbehorende, met doodskoppen versierde, omstreks 0,75 m hoogte en eveneens omgevallen voetstuk (circa 3500 K.G.) bevonden, zomede een aan drie der opstaande zijden met kawi-karakters beschreven 50 cm hooge rechthoekige steen, met een inscriptie, welke betrekking heeft op het Amoghapāca-beeld bij Rambahan (zie aldaar). (Oudh. Verslag 2e kw. 1912, blz. 49, no. 50/52; Krom, Inleiding I blz. 73, II blz. 131-133 en 426-427, en in Versl. Kon. Acad. v. W. afd. Letterk. 5: II (1916) blz. 306-339). Met die, welke te Rambahan en te Padang Lawas (zie aldaar) gevonden zijn, vormen deze beelden de allerbelangrijkste groep oudheden van de Sumatraansche Hindoe-periode. In 1935 zijn zij naar het museum te Fort de Kock getransporteerd.

Te Soengai Lansat bevindt zich ook nog een heuveltje (omtrek 60, middellijn 18, hoogte 2½ meter), waaromtrent de toenmalige Assistent-Resident van Tanah Datar, H. J. A. Raedt van Oldenbarneveldt, in zijn „Reisbeschrijving van een tocht naar de Batang Hari-districten en de IX Koto, van 26 Mei tot en met 6 Juni 1907” (aanwezig in het archief van den Controleur van Sidjoendjoeng) schrijft, ddo. 30 Mei: „Noordwestelijk van dit beeld op een afstand van \pm 400 meters hiervan gelegen bezichtigden wij de gedeeltelijk blootgelegde fundamenten van rooden baksteen van een tjandi nabij een rond niet groot heuveltje, in den vorm van een zuiver bewerkte architraaf. Dit stuk vertoont een rechten hoek, die ten opzichte van het midden van den heuvel uitspringend is. Volgens de ons vergezellende inlanders loopt dit bouwwerk geheel om de heuvel heen. Het zou wellicht de moeite loonen om deze fundamenten geheel open te leggen en den grond binnen de tjandi uit te graven met het oog op het vinden van Hindoesche voorwerpen, beeldjes als anderszins”. In October 1935 heeft voor 't eerst de archaeoloog F. M. Schnitger dit heuveltje ontgraven en toen een vierkant terras blootgelegd, waarvan iedere zijde ongeveer 20 meter lang is en een trap heeft, en bovendien het allermerkwaardigste is, dat het een „dubbele bekleding” heeft, evenals de voet van den Boroboedoer.

SOENGAI DARÈH. (Aanv. Dl. IV). Negeri in het district Batang Hari, onderafdeeling Sidjoen-

djoeng, afd. Solok, residentie Sum. Westkust. Standplaats van het districtshoofd en van den opzichter bij het Departement van Verkeer en Waterstaat. Gelegen op den rechteroever van de Batang Hari, tegenover Poeloe Poendjoeng. Heeft een goede Gouvernementspasanggrahan. Een gierpont (in onderhoud en beheer bij het Gouvernement) zorgt voor de verbinding tusschen de oevers en de instandhouding van het verkeer langs den Midden-Sumatraweg (zie SIDJOENDJOENG en BATANG HARI).

SOENGAI BATOENG. (Aanv. Dl. IV). Negeri in het onderdistrict Tandjoeng Gadang, district en onderafdeeling Sidjoendjoeng, res. Sum. Westkust; door een paardenpad van 3½ km verbonden met Sidjoendjoeng. Is een belangrijk rubbercentrum, welk product, de Koeantan af, o.a. te Taloeek ter markt wordt gebracht. Maakte vroeger deel uit van de onafhankelijke IX Kotō (zie SIDJOENDJOENG).

KOEMANIS. (Aanv. Dl. II). Negeri in het onderdistrict Kotō VII. Door zijn pasar het middelpunt van de omliggende negerieën, die er hun gambir ter markt brengen, een bij de Chineesche handelaren (van Pajokoemboeh) zeer gewild product. Het is met dit achterland verbonden door een paardenpad, dat thans geleidelijk veranderd wordt in een rijweg (± 30 km).

KOTŌ BAROE. (Aanv. Dl. II). In stede van het in het oorspronkelijke artikel sub II en III vermelde, te lezen:

II. Negeri in de onderafdeeling Sawah Loentō. (Zie ook SIDJOENDJOENG.)

III. Negeri in het district Batang Hari (zie aldaar). Heeft een drukke rubberpasar. Liggt aan den Midden-Sumatraweg tusschen de grens van de residentie Djambi (op 18 km afstand) en Soengai Darèh (37 km verwijderd). Er is een Gouvernementspasanggrahan.

POELOE POENDJOENG. (Aanv. Dl. III). Een der vroeger zelfstandige 5 staatjes van de toenmalige onafhankelijke Batang Haridistricten. Thans verroeweg de belangrijkste pasar van deze streken (rubber). Liggt op den linkeroever van de Batang Hari tegenover Soengai Darèh (zie verder aldaar en BATANG HARI).

PADANG TARAB. (Aanv. Dl. III). Nederzetting, gelegen op den linkeroever van de Koeantanrivier, tegenover Pintoe Batoc, en behoorende tot de negeri Soengai Batoeng, onderdistrict Tandjoeng Gadang, district en onderafdeeling Sidjoendjoeng. Dit in vroeger tijden zelfstandige landschapje, dat bij K. B. 1912 no. 82 jo. Ind. Stb. 1913 no. 285 werd ingelijfd (zie SIDJOENDJOENG en BATANG HARI), is van zeer weinig beteekenis. (Zie T. B. G. 50 - 1907, afl. I).

PADANG LAWAS. (Aanv. Dl. III). A. Negeri in het onderdistrict Kotō VII, district en onderafdeeling Sidjoendjoeng, residentie Sumatra's Westkust, gelegen op den rechteroever van de Ombilinrivier en met Tandjoeng Ampaloe verbonden door een voor auto's berijdbaren weg van ± 11 km. Het Ombilinsteenkolonbedrijf te Sawah Loentō, dat voor het met zand dichtspoelen van de leeggehakte kolonlagen gebruik maakt van uit pandanbladeren gevlochten matten, betreft deze hoofdzakelijk uit deze negeri.

B. Kampong van de negeri Tioemang, district Batang Hari (zie aldaar), gelegen op den hoogen, steilen linkeroever van de Batang Hari. Was het uitgangspunt van een vroeger vrij belangrijken

handelsweg over Iboel naar Pangkalan (± 12 uur gaans), vanwaar men, met vaartuigen de Batang Pranap afzakkende, Pranap aan de Indragiririvier bereikte. Het Hindoebeeld, dat op den rechteroever der Batang Tempoh lag (zie Dl. III, blz. 239) is in den loop van het jaar 1935 naar het museum te Fort de Kock overgebracht.

KOTŌ BESAR. (Aanv. Dl. II). Negeri in het district Batang Hari (zie aldaar). In de latere jaren van belang geworden door de vele rubbertuinen. Is van Kotō Baroe uit te bereiken langs een tot Abei Siat voor auto's berijdbaren, onverharderen weg (11 km) en een daarop (aan de overzijde van de Batang Siat) aansluitend voetpad.

SIGOENTOER. (Aanv. Dl. III). Negeri in het district Batang Hari (zie aldaar). Tegenover deze plaats, dus op den linkeroever van de Batang Hari, ligt (op Poeloe Sawah) een vijftal tot nu toe nooit ontgraven heuveltjes, waaronder resten van baksteen bedolven zijn. De toenmalige Assistent Resident van Tanah Datar L. C. Westenenk, die ze ontdekt heeft, schrijft hierover in zijn reisverslag (zie RAMBAHAN) ddo. 3 Augustus 1909: „Aan den overkant der rivier, op de Poeloe Sawah, vond ik inderdaad een heuveltje van baksteenen. Verder doorlopende vonden wij nog vier van dergelijke heuveltjes en nog meer stroomop een heuveluitlooper, waarop onmiskenbare teekenen zijn van zeer regelmatigen menschelijken arbeid; in het midden ligt in een cirkelvormigen wal van ± 8 meter middellijn een inzinking van 1½ meter diep, om dien wal weder een cirkelvormige gracht en daaromheen voor een gedeelte weer een ronde wal, met een middellijn van ± 25 meter. Ten Westen van dezen heuvel loopt aan zijn voet een beek door een ravijntje, de Soengai Gobah, en aan den anderen oever ligt een begrooide heuvel: de Boekit Gobah, „de grafheuvel” dus; en de Toeancoe vertelde mij dat daar graven moeten zijn uit den ouden tijd, dat enkele bevoorrechten ze weleens hadden ontdekt, doch ze later niet terug konden vinden”.

Voor de andere in de buurt van Sigoentoer, en wel op de vlakte Padang Rotjō bij Soengai Lansat, gevonden overblijfselen uit den Hindoeitijd zie SOENGAI LANSAT sub B.

TAMIANG (Aanv. Dl. IV, zie TAMIANG). De onderafdeeling Tamiang (uitgesproken Tēmijōng) is de meest zuid-oostelijk gelegen onderafdeeling van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden. Zij behoort tot de afdeeling Oostkust van Atjeh en is gelegen tusschen 98°17' O.L. en 3° en 4°25' N.B. aan de Straat van Malaka. Deze onderafdeeling omvat een gebied ter grootte van 3000 km²; haar uiterste grenzen, n.l. van de Gajogrens tot aan de Straat van Malaka, liggen in rechte lijn gemeten 64 km van elkaar verwijderd. Ten N. en ten W. wordt zij begrensd door de onderafdeeling Langsa, ten N.O. door de Straat van Malaka, ten O. door de afdeeling Langkat van het gouvernement Oostkust van Sumatra, ten Z.W. door de onderafdeeling Gajo-Loeës.

Bij Gouv. Besluit van 4 Februari 1908 no. 20 (Ind. Stb. no. 112) werd de onderafdeeling Tamiang met ingang van 1 April 1908 van de afdeeling Langkat der toenmalige residentie Oostkust van Sumatra afgescheiden en als nieuwe onderafdeeling van de destijds bestaande afdeeling Onderhoorigheden van Atjeh toegevoegd aan het gouvernement Atjeh (Onderhoorigheden).

De onderafdeeling bestaat (Ind. Stb. 1934 no. 539), uit een viertal landschappen n.l.:

1. Noordelijk Tamiang of het landschap Karang;
2. Zuidelijk Boven Tamiang of het landschap Kedjoeroean Moeda;
3. Zuidelijk Beneden Tamiang of het landschap Soetan Moeda;
4. het landschap Soengai Ijoe.

Zij hebben gezamenlijk één kas, de onderafdeelingskas Tamiang, en vormden vroeger één rijk onder één vorst, welk rijk in den loop der tijden uiteengevallen is in de vier bovengenoemde landschappen.

Behalve dit landschapsterritoir treft men nog in deze onderafdeeling den z.g. vierkanten paal Gouvernementsgebied van de onderafdeelingshoofdplaats Koelasilimpang aan, waarvan de vaststelling plaats had bij Gouv. Besluit ddo. 5 Juli 1911 no. 11.

Aan het hoofd der landschappen staan de zelfbestuurders of radja's (aanspreektitel „Teng-koe"). Een verdere verdeling van hun gebied in onderdistricten bestaat niet officieel, doch wel is er een neiging tot geleidelijke vorming van onderdistricten onder lagere hoofden (datoek IV-soekoe). De datoeks IV-soekoe schijnen oorspronkelijk uitsluitend raadgevers van den radja (zelfbestuurder) geweest te zijn, door wien zij ook werden benoemd. In lateren tijd, toen de taak van den radja toenam in omvang, droeg hij bepaalde werkzaamheden op aan de datoeks IV-soekoe, wier aantal, hetgeen ook uit den titel blijkt, oorspronkelijk vier was. De *Datoek Imeum Balai* werd belast met het opzicht over het kantoor van den radja; hij ontving de bezoekers en hij was het ook, die den radja bij afwezigheid doorgaans verving; verder verrichtte hij het vooronderzoek in rechtszaken. De *Datoek Hakim* was belast met de rechtspraak voorzover deze niet werd uitgeoefend door een landschapsrechtbank, bestaande uit den zelfbestuurder en de *Datoek IV-soekoe*, die in grotere zaken bevoegd was. De *Datoek Penghoeloe* ging over de financiën, en de verschillende rechten enz. Verder had hij allerlei kleinere werkzaamheden als het oproepen voor den krijg, het rangschikken van de aanwezigen bij vergaderingen en bijeenkomsten. De *Datoek Tandil* had de zorg over den landbouw, over de wegen, bad de leiding bij uitvoering van werken en daarnaast was hij overbrenger van de vorstelijke bevelen en verrichtte hij oproepingen. Een uitzonderlijke positie namen de *Datoek Laksamana* en de *Datoek Panglima Besar* in, blijkens hun naam hoofd van vloot en leger. Hoewel de *Datoek Laksamana* thans ook *datoek IV-soekoe* is, werd hij vroeger niet als zoodanig beschouwd, evenmin als de *Datoek Panglima Besar*. De *datoeks IV-soekoe* werden benoemd door den radja, waarbij de andere *datoeks IV-soekoe* gehoord werden. Hun ambt was erfelijk; bij overlijden ging het normaliter over op den oudsten zoon. Ontzetting uit het ambt was mogelijk en geschiedde door den radja, eveneens na evenbedoeld overleg.

G e s c h i e d e n i s. In oude tijden stond heel Tamiang, zooals hierboven reeds is medegedeeld, onder één vorst, Radjamoeda Sedia, die in kampong Benoea Radja-toenoch zetelde. Zijn rijksbestuurder was zijn broeder Radja Moeda Sedenoe te Kota-blang aan de Aloer-Masih,

een rechterzijrivier van de Tamiang. Na een inval van Javanen, die het rijk verwoestten en den vorstenzetel Benoea in de asch legden, werd niets meer van dit vorstengeslacht vernomen. Gebruik makend van de verwarring in het land, wist een Batak, Kedjoeroean Pendekar, ook wel genoemd Radja Mengkoeta, wonende te Tandjoengkarang en gehuwd met een dochter van bovengenoemden rijksbestuurder, van den Sultan van Atjöh, Iskandar Sjah, een aanstellingsbrief als onafhankelijk hoofd met het negenvoudig zegel en een „gok berhoeloe soeasa, saroenja soeasa" als rijksraad te verkrijgen. Hij wordt als stamvader der Karangsche zelfbestuurdersfamilie aangemerkt. Toen zijn dochter met een Atjöhër huwde, schonk hij haar een gebied, dat de tegenwoordige landschappen Soetan Moeda en Kedjoeroean Moeda omvatte. Een aangenomen zoon Proom of Proomsjah volgde hem op in het overige deel van het rijk, dat het tegenwoordige Karang en Soengai Ijoe omvatte. Twee Atjöhers, afkomstig van Meureudoe, vestigden zich, na een aanstellingsbrief met het negenvoudig zegel van den sultan van Atjöh te hebben verkregen, te Oepah als Kedjoeroean Pendek en Dewa Perkasen en hieven rechten op de Tamiangrivier. Door de twee bestaande Tamiangsche vorsten beoorloofd, wisten zij zich lang te handhaven totdat onder leiding van Tjoet Gat, een zoon van Panglima Deli uit Seroewai, de Meureudoeërs werden verslagen en uit Tamiang verdreven. Tjoet Gat evenwel sneuvelde in den laatsten strijd en uit erkentelijkheid voor zijn diensten schonken de beide Tamiangsche vorsten aan zijn zoon Tengkoek Tengoh in leen een gebied, dat de latere landschappen Bandahara, Soengai Ijoe en Kedjoeroean Moeda omvatte. Tengkoek Tengoh werd opgevolgd door zijn zoon Tjoet Amat, die tegen betaling van 120 dollars van den Sultan van Atjöh een aanstellingsbrief kreeg met het negenvoudig zegel, als Radja Bandahara. Het feit, dat Panglima Deli en Tengkoek Tengoh oorspronkelijk inheemschen waren van Besitang, een kampong in Langkat, gaf den Pangéran van Langkat aanleiding om zich als opperheer van Bandahara en als zoodanig zich gerechtigd te beschouwen om aan zijn stiefzoon T. Soeloeng Laoet een deel van dat landschap toe te wijzen. Onder den titel van Soetan Moeda Indera Koesoema trad T. Soeloeng als bestuurder op van het landschap Soetan Moeda, met standplaats Soengai Koeroek. Dit had een strijd tengevolge tusschen Langkat en Bandahara, dat gesteund werd door de twee andere Tamiangsche radja's. Eerst na een Nederlandsche expeditie in 1865 naar Sumatra's Oostkust, waarvan een deel doordrong tot Seroewai en Soengai Koeroek, werd het Tamiangsche verzet gebroken. De vorsten van Karang, Kedjoeroean Moeda en Bandahara werden naar Poelau Kampai opgeroepen, waar zij Tengkoek Soeloeng Laoet moesten erkennen als zelfstandigen radja van het landschap Soetan Moeda, met den titel Soetan Moeda Indrakoesoema, onder suprematie staande van Langkat. Bij akte van 21 October 1865 erkende de Resident van Riouw den nieuwen bestuurder van Langkat, Pangéran Indra di Radja Amir, in zijn rang als radja van het landschap Langkat, Poeloe Kampai en Tamiang, welke akte werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G. B. van 26 October 1869. Aan de vier Tamiangsche hoofden werden een aanstellingsbesluit en een Neder-

landsche vlag uitgereikt. De invallen der Atjehers in de Tamiangsche landschappen waren aanleiding om te Tandjoeng Poera (Langkat) een militaire bezetting te leggen. Bij akte van 13 Januari 1878 droeg de Pangéran van Langkat aan het N.I. Gouvernement over alle rechten door hem uitgeoefend op de landschappen aan den rechteroever der Tamiangrivier. Deze akte is goedgekeurd bij G.B. van 2 September 1878. De grens van Langkat met de inmiddels aan het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden toegevoegde Tamiangsche landschappen werd vastgesteld bij G. B. van 13 Nov. 1881 no. 16 en gewijzigd bij G.B. van 10 October 1908 no. 3 (Ind. Stb. no. 604). Reeds in Januari 1878 werd bepaald, dat de 4 Tamiangsche landschappen zouden worden gesteld onder het bestuur van een controleur B.B. met standplaats Seroewai. Daar de Europeesche ondernemingen zich in Langkat verder uitbreidden in de richting van Tamiang, werd de militaire beveiliging tegen Atjehsche benden in 1879 verplaatst naar Kocalasimpang. Invallen door Atjehsche benden leidden ertoe, dat het garnizoen van Kocalasimpang werd overgebracht naar Seroewai; met het gevolg, dat tot 1885 geen Atjehsche invallen meer plaats hadden. In 1885, 1886 en 1893 werd Seroewai wederom aangevallen door sterke Atjehsche benden onder Nja Makam uit Groot-Atjeh. Kocalasimpang, van militairen ontbloot, werd bezet door Nja Makam, die de hoofden van Karang en Kedjoeroean Moeda dwong zijn zijde te kiezen. Den 13 Februari 1893 kwam een nieuwe troepenversterking aan de monding der Tamiangrivier; van Rantau Pakam af tot Seroewai werd de streek van Atjehers schoongeveegd en verder stroomopwaarts werd een bënteng van Nja Makam bij Loebok Batil in elkaar geschoten. Hierna evenwel vertrok de expeditie weer naar Belawan, hetgeen tengevolge had dat Nja Makam weer even dierst als tevoren optrad. Men moest weer een militaire macht uitzenden, maar nu bestaande uit 8 officieren met 400 man en 4 bergkanonnen, onder bevel van kolonel A. H. van Pel (29 Maart 1893). Tot en met Loebok Batil werden niet minder dan 10 Atjehsche bëntongs ingenomen. Nja Makam, teruggetrokken tot Oepah, werd ook vandaar verdreven. De uitgeweken bevolking keerde naar haar woonsteden terug. Maar de bestuurder van Karang, Radja Silang, bleef in verzet. In Juli 1893 werden ter bestraffing van dien radja de kampeongs Oepah en Tandjoeng Seumantok getuchtigd, maar hij kwam toch niet in onderwerping, blijvende hij als eisch stellen, dat het landschap Bandahara weer bij zijn gebied zou worden ingelijfd. In Augustus 1893 werd Kedjoeroean Maën van het landschap Kedjoeroean Moeda door Karangers vermoord en dit landschap als veroverd land beschouwd. Radja Silang stelde daarover aan als Radja Moeda den jongen Tengkoë Mangkoeboemi Nja Moet. Deze, aan het bestuur gekomen, trachtte van het Gouvernement hulp en vuurwapens te krijgen om vrij te komen van Radja Silang. Zijn versterking te Tandjoeng Mantjang werd door Atjehers onder Panglima Pérak, die in verbinding stond met Radja Silang, aangevallen. Panglima Pérak sneuvelde en zijn lijk werd door Mangkoe Boemi naar Seroewai gezonden, als bewijs van zijn goede trouw. Bij besluit van den Resident der Oostkust van Sumatra werden Radja Silang en zijn fami-

lieden, die nog in verzet waren, van het radjashap over Karang vervallen verklaard (October 1893). Kocalasimpang werd bezet en de vestiging van Radja Silang te Tandjoengkarang verwoest. In December 1894 werd Radja Silang eindelijk door de radja's van Soengai Ijoe en Langsa overgehaald zich bij het bestuur te Seroewai te melden. Wegens samenspanning tegen ons gezag werd hij met zijn broeders bij G.B. van 12 October 1895 no. 2 naar Bengkalis verbannen. Met het bestuur over Karang werd tijdelijk belast Kedjoeroean Tandil. De laatste inval der Atjehers in Tamiang geschiedde in 1898 onder Tengkoë Tapa. Zij vielen kampeong Menirang aan, maar werden door de militairen verdreven en vervolgd tot Loeboksideop. Sedert dien werd de rust niet meer verstoord en kon Tamiang voor Europeesche cultures worden opengesteld. In Karang kon Kedjoeroean Tandil, niet behoorende tot de oude vorstenfamilie, niet goed met de bevolking overweg. Deze wenschte den verbannen Radja Silang als bestuurder terug. In Januari 1899 werd den banneling toegestaan voor eenige dagen in Karang te komen. Met groot eerbetoen werd hij door de bevolking ontvangen en ten slotte erkende de Regeering hem weer als Kedjoeroean Karang, nadat hij te Medan op 16 April 1901 de korte verklaring volgens Atjeh-model had afgelegd (goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 7 December 1902 no. 12). Al dadelijk moest Radja Silang optreden tegen Gajosche rooverbenden, die de Simpang Kanan afzakten en te Sekrak het pompstation der B.P.M. aanvielen. Na verdrijving van de Gajo's richtte Radja Silang een sterkte op aan de grens bij Batoebedoelang en liet haar bezetten door Serawaksche rotanzokers onder hun hoofd, Rageb genaamd. Deze Serawakkers brachten onder de Gajo's een zoodanigen schrik teweeg, dat er geen invallen meer plaats hadden. Rageb werd kampeonghoofd van de nederzetting Batoebedoelang.

Zooals boven reeds vermeld is, heeft Tjoet Amal van Bandahara van den Sultan van Atjeh een schriftelijke erkenning verkregen van zelfstandig hoofd met het recht zich Radja Bandahara negeri Tamiang te noemen. Toen hij stierf, volgde zijn minderjarige zoon Mohamad Ali hem op onder voogdij van zijn oom Soetan Oesman. Nadat deze laatste was vermoord, nam Mohamad Ali zelf het bestuur in handen. Hij werd in 1904 opgevolgd door Tengkoë Ibrahim, die te Medan op 27 Februari 1904 de korte verklaring volgens Atjeh-model aflegde, goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 16 April 1904 no. 20. Deze bestuurder werd bij G.B. van 3 December 1906 no. 28 „met het oog op zijn ziekelijke toestand” voor den tijd van één jaar in het bestuur van het landschap Bandahara vervangen door Tengkoë Radja Silang, zelfbestuurder van Karang. Na afloop van dat jaar werd bij G.B. van 10 Januari 1908 no. 31 bepaald, dat het bestuur over Bandahara voorloopig bleef opgedragen aan Tengkoë Radja Silang voornoemd, welke waarneming bestendig bleef tot het overlijden van genoemden bestuurder op 13 Februari 1925. Bij G.B. van 20 Augustus 1926 no. 30 werden toen de landschappen Karang (Noordelijk Boven-Tamiang) en Bandahara (Noordelijk Beneden-Tamiang) samengevoegd tot één landschap „Karang” (Ind. Stb. 1926 no. 355). Als bestuurder hiervan

trad op Tengkoeh Mohamad Arifin, zoon van wijlen Tengkoeh Radja Silang, die op 15 Augustus 1927 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 21 December 1927 no. 44. Deze bestuurder is nog in functie en woont in Kampoeng-djawa, Karang. Toen Radja Bandahara nog in leven was, zag hij zich in 1898 genoodzaakt zekeren Si Atas gelar Moeda Tjih⁶ als zelfstandig hoofd over een deel van zijn gebied te erkennen, n.l. over het tegenwoordige landschap Soengai Ijoe. Tongkoe Tjihiq, zooals hij officieel heette, legde op 11 Juni 1903 te Medan de korte verklaring volgens Atjèh-model af, die werd goedgekeurd en bekrachtigd bij G.B. van 5 November 1903 no. 13. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Tongkoe Ismail, met den titel van Kadjoeroean Soengai Ijoe, die op 25 Juni 1909 de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 3 October 1910 no. 26. Hij is nog in functie en woont te Soengai Ijoe. In het landschap Kedjoeroean Moeda (Zuidelijk Boven-Tamiang) liet de in Augustus 1893 vermoorde Kedjoeroean Maan twee minderjarige zoons na. Het voorloopig bestuur werd daar gevoerd door Mangkoe Radja Hoesin. Toen in Februari 1895 de oudste recht-hebbende zoon Radja Adil stierf, werd de tweede zoon Radja Habesa (Habsjah) wettige opvolger, onder voorgedij van Tongkoe Nja ⁶Moet gelar Mangkoe Boemi en Mangkoe Radja Hoesin. Deze laatste legde als regent, in overeenstemming met den eersten, den 11den April 1903 te Medan de korte verklaring volgens Atjèh-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 5 November 1903 no. 13. Na de inlijving bij Atjèh legde bedoelde regent als Mangkoe Radja den 25 Juni 1909 de korte verklaring volgens uniform model af, goedgekeurd bij G.B. van 3 October 1910 no. 26. In 1911 nam Tongkoe Radja Habsjah het bestuur zelf in handen, na op 6 Juli van dat jaar de korte verklaring volgens uniform-model te hebben afgelegd, die goedgekeurd werd bij G.B. van 23 Januari 1912 no. 11. De twee voogden werden gepensionneerd. Tevoren hadden zij bij verklaring van 19 December 1910, goedgekeurd bij G.B. van 5 Juli 1911 no. 11, terrain (den z.g. vierkanten paal, zie boven) afgestaan aan het Gouvernement van N.I. ten behoeve van de vestiging van de onderafdeelingshoofdplaats Koealasing-pang. Tongkoe Radja Habsjah stierf in 1917 en opnieuw werd Mangkoe Radja Hoesin regent en voogd over den minderjarigen oudsten zoon van den overledene, Tongkoe Radja Soeloeng. Toen de Mangkoe Radja Hoesin stierf, werd een regentschapsraad ingesteld, waarvan in 1933 nog twee leden overbleven: Tongkoe Mangkoe Boemi en Datoek Tandil. In April van dat jaar werd Tongkoe Radja Soeloeng zelfstandig met het bestuur belast, onder het genot van de inkomsten van zelfbestuurder. De oude Mangkoe Boemi kreeg in 1929 de zilveren ster voor trouw en verdienste en is thans gepensionneerd. De stand-plaats van den zelfbestuurder is Benoearadja.

In het landschap Soetan Moeda (Zuidelijk Beneden-Tamiang) stierf de eerste bestuurder Toengkoe Soeloeng Laet, gelar Soetan moeda Indra Koesoema op 21 Februari 1902. Hij werd opgevolgd door Tongkoe Soetan Abdoelmadjid, ook wel Tengkoe Hitam genaamd. Deze legde op 11 April 1903 als Tongkoe Soetan Moeda Indera Koesoema, hoofd van Zuidelijk Beneden-Ta-

miang, de korte verklaring volgens Atjèh-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 5 November 1903 no. 13. Bedoelde akte werd vervangen door de korte verklaring volgens uniform model, door hem afgelegd op 25 Juni 1909, en goedgekeurd bij G.B. van 3 October 1910 no. 26. Tijdens zijn bestuur werd in 1905 de standplaats van den Europeeschen bestuursambtenaar overgebracht van Seroewai naar Koealasingpang (Ind. Stb. 1905 no. 192). In 1908 (Ind. Stb. 1908 no. 112) volgde de afscheiding van de onderafdeeling Tamiang, met inbegrip van het landschap Zuidelijk beneden-Tamiang (Soetan Moeda), van het gewest Oostkust van Sumatra en inlijving bij het gebied van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden. In 1917 stierf Tongkoe Soetan Abdoelmadjid en bij G.B. van 3 December 1917 no. 17 werd, gedurende de minderjarigheid van den rechthebbende op de waardigheid, Tongkoe Zainal Abidin, als waarnemend bestuurder aangewezen Tongkoe Kolok, ook genaamd Tongkoe Kamaroedin. Ofschoon toegelaten tot het afleggen van de korte verklaring, is hij daartoe niet overgegaan. In 1928 werd hij bij G.B. van 28 Februari 1928 no. 13 eervol van zijn waardigheid ontheven; op 29 Maart 1928 teekende Tongkoe Zainal Abidin een akte van verband, als Soetan Moeda Indera Koesoema, bestuurder van Zuidelijk Beneden-Tamiang. Die akte werd goedgekeurd bij G.B. van 12 September 1928 no. 32. Hij is nog in functie en woont in Seroewai. De bezoldiging der zelfbestuurders, welke ten laste van de onderafdeelingsskas komt, bedraagt: van Karang / 500, van Soetan Moeda / 300, van Soengai Ijoe / 230 en van Kedjoeroean Moeda / 250.

B o d e m g e s t e l d e i d. Van het binnenland naar de kust kan men achtereenvolgens onderscheiden:

a. Een heuvelland uit hoofdzakelijk jong tertiaire en neogene afzettingen gevormd. Warme bronnen in West-Tamiang, o.a. bovenstroms van de kampong Kaloeë, wijzen nog op vulkanische activiteit. In het grensgebied tusschen Langkat en Tamiang buigen deze tertiaire heuvelruggen zich zeewaarts om en gaan over in een steiler heuvelland, dat zich ten W. van de Aroe-baai tot ver in het kustmangrovegebied voortzet. De vlakke gedeelten tusschen de heuvels zijn de kern geworden, waar de Europeesche cultures zich vestigden, waardoor Tamiang een ten opzichte van Langkat op zichzelf staand cultuur-gebied is geworden. De heuvels hebben over het algemeen een sterk gelaagde structuur, als gevolg van de wijze, waarop zij werden gevormd, n.l. als zeeafzetting in het tertiaire tijdperk. Toen deze zeebodden in het pleoceen tijdperk werd samengedrukt, waardoor de oppervlakte barstte en gedeeltelijk omhoog werd geheven, ontstonden uit die verhoogde gedeelten de heuvels. De kleilaag van dien zeebodden is nu daarin terug te vinden in dikwijls grillig gevormde lagen, die op sommige plaatsen een hoog kalkgehalte (soms 2.6%) hebben, veroorzaakt door de aanwezigheid van resten van foraminiferen en andere zeorganismen. Vooral bij heuveldoorgravingen vindt men dikwijls tusschen de klei- en kleisteenlagen door ijzeroxyd-afzettingen, daarvan gescheiden door een blauwachtig fijn zand, glaukoniet geheeten (o.a. op den z.g. Loeboek Sidoepweg), dat algemeen voorkomt in zeeafzettingen. Daar,

waar het aan de oppervlakte komt, vormt het een onvruchtbaren bodem.

b. De gronden, welke zich ongeveer ten N.O. van de lijn, loopende van Kroëng Merbau over Koealasimpang naar Goenoeng Dasi uitstrekken, zijn voor het meerendeel alluviaal en grootendeels door aanslibbing der rivieren ontstaan. Deze rivieren voeren mergel en klei met zand vermengd uit het centrale gebergte en de heuvels mee, welke in den benedenloop dier stroomen bezinken.

c. De kustgronden, waar door slikvorming en den invloed der getijden op alle plaatsen, waar de branding niet te sterk is, de mangrove- of vloedbosschen van rizophoren ontstaan. De stammen dier boomen reiken niet tot op den bodem, maar worden geschraagd door een dicht luchtwortelstelsel, dat bijna verticaal uit den bodem oprijst.

Rivieren. De voornaamste rivier is de Tamiangrivier, die bij Koealasimpang ontstaat 45 km van de monding verwijderd, uit de samen-vloeiing van de Simpang Kanan en Simpang Kiri, welke beide stroomen in het gebergte op de grens der Gajolanden ontspringen. De monding dier Tamiangrivier, \pm 110 meter breed, wordt door aanslibbing steeds ondieper, zoodat zij nog slechts voor prauwen toegankelijk is, terwijl een vrij sterke branding in de monding het uit- en invaren voor die kleine vaartuigen zeer bemoeilijkt. Vandaar dat de grootere vaartuigen, zooals steam-launches en Chineesche jonken gebruik maken van de noordelijker gelegen Soengai Ijoe rivier (Koeala Genteng, vaargeul bij laag water nog 5 voet diep) om via de Aloer Boegin, een verbinding (teroesan) tusschen Tamiangrivier en Soengai Ijoe rivier, Seroewai, aan eerstgenoemde rivier gelegen, te bereiken. Steamlaunches met 5 voet diepgang kunnen nog tot Oepah opvaren; hooger op is de vaart, althans bij laag water, onmogelijk door het groote aantal banken. De Simpang Kanan is door het groote aantal banken, stroomversnellingen en het vele daarin aanwezige hout zeer moeilijk te bevaren. De Simpang Kiri, die een diepere vaargeul heeft, is tot Semadan beter bevaarbaar. De overige groote rivieren zijn van Noord naar Zuid: 1e. Pantei Keureuma, grensrivier tusschen de onderafdeelingen Langsa en Tamiang; 2e. Telaga Moekoe rivier; 3e. Soengai Ijoe rivier, die talrijke verbindingen heeft met de Tamiang- en Telaga Moekoe rivier (z.g. teroesan) en tot kampong Soengai Ijoe voorsteamlaunches bevaarbaar is; 4e. de Air Masin, grensrivier tusschen Tamiang en Langkat, voor steamlaunches bevaarbaar tot bij de onderneming Gedongbiaro.

Wegen. Behalve door de baan van de Atjêhtram (van Langsagrens tot Langkatgrens 36 km) wordt de onderafdeling Tamiang doorsneden door den grooten asweg van de Langsagrens (Kampoeng Toelang-Tjoet) tot aan de Langkatgrens (halte Atjêh-tram Halaban). Deze weg is in onderhoud bij het departement van Verkeer en Waterstaat. Hij is over een lengte van \pm 5 km, hoofdzakelijk in de onderafdelingshoofdplaats, geasphalteerd op kosten der onderafdeeling. De asphaltering van andere wegen op de hoofdplaats wordt door het stadsfonds uitgevoerd, terwijl die van de landschapswegen daar buiten ten laste van de onderafdeeling geschiedt.

De z.g. ondernemingswegen worden door de

cultuurondernemingen onderhouden; voor enkele, die voor de bevolking van belang zijn, wordt een bijdrage voor onderhoudskosten uit de onderafdeelingkas verleend. De kampongwegen en voetpaden worden door de bevolking zelf onderhouden. De Atjêh-tramlijn van Langsa naar Koealasimpang kwam in 1912 in exploitatie en in 1916 was die tot Besitang gereed, waar zij na December 1919 aansloot op de normaalspoorlijn der Delispoor naar Medan via Pangkalanbrandan (Langkat). De afstand Langsa—Koealasimpang is 33 km (langs de spoorbaan). Door het sterk ontwikkelde vrachtauto- en autobusverkeer wordt de Atjêh-tram concurrentie aangedaan. Van Medan via Pangkalanbrandan en Koealasimpang naar Lhō⁵ Seumawé bestaat een dagelijksche autobusdienst. Op verschillende ondernemingen heeft men railbanen voor het transport van de producten; ten deele worden daarop de wagons getrokken door een locomotiefje, ten deele door karbouwen; soms geschiedt de voortbeweging door koeli's. Veel rubber- en oliepalmprodukten der ondernemingen gaan naar Air-poethi aan de Salahadjirivier (in Langkat), waar een aanlegsteiger is voor kleine K.P.M. booten. De afstand Koealasimpang—Airpoethi is 15 km, waarvan 10 km reeds is verhard en 5 km nog grasweg is. De landschapsweg van Koealasimpang naar Salahadji is 4 km (tot de grens met Langkat). De gezamenlijke lengte der landschapswegen bedraagt nu ruim 213 km; in aanleg is voorts een grasweg van Talaga-moekoe naar Malimpang. De voornaamste landschapswegen zijn die van Koealasimpang naar Boekit Slamet, naar Seroewai, naar Rantau; van Seroewai naar Oepah, naar B. Slamet, naar Lalang, naar Rantaupakam, naar Aroenggadjah, naar Gedongbiaro; van Simpang Tiga naar Telagamoekoe (grens Langsa) via Soengai Ijoe; van Karang over Pantai tindjau naar Loeboeksidoe; van Simpang Kiri naar Kaloeë, enz. Transportmiddelen zijn te land: Atjêh-tram, vracht- en personenauto's, fietsen, ossenkarren, paarden; te water: prauwen, steamlaunches, motorbootjes, tongkangs en langs de kust Chineesche schepen voor afvoer van pinang, boombast en houtskool naar de Straits (douanepost Koeala Genteng). De bestuursambtenaar heeft de beschikking over een suelvarend bootje met aanhangmotor en een groote prauw, waarop die motor ook kan worden gemonteerd. Beide vaartuigen zijn eigendom van de onderafdeeling. De pasanggrahan ter onderafdelingshoofdplaats is van het Gouvernement, die bij Batoebedoelag (landschap Karang) aan de Simpang Kanan, op het koloniatie-terrein Tjintaradja (landschap Soengai Ijoe) en aan de monding der Tamiangrivier (landschap Sootan Moeda) zijn van de onderafdeeling.

Boschwezen. Voor de inzameling van boschproducten (rotan, nipahbladeren, boombast, hout) door de inheemsche bevolking wordt pantjongalas betaald aan de onderafdeeling. Die kas ontvangt ook cijns van kapvergunningen aan Chineezen (merbau-, damarlaeoc- en meranti-hout). Er zijn thans nog drie houtaankepercassies, verleend door den Gouverneur van Atjêh en Onderhoorigheden; ten het vastrecht op de cijns daarvan komt 4/16 ten bate van het Land en 4/10 van de onderafdeeling, welke van het laatstbedoelde gedeelte weer 15% uitkeert aan de betrokken zelfbestuurders.

Klimaat. Het klimaat is gematigd warm. Scherp gescheiden moessons zijn er in Tamiang niet. De meeste regens vallen van November tot Januari, terwijl Juni, Juli en Augustus de droogste maanden zijn. Met vrij groote bestendigheid waait in Januari en Februari een oostenwind en van April tot October een z.w. wind. Ook in Tamiang zijn de „Sumatraantjes”, plotselinge rukwinden, gepaard met regen en onweer, merkbaar. Voor de kleine scheepvaart zijn zij aan de kust vrij gevaarlijk.

Landbouw. Door de vestiging van Europeesche landbouwondernemingen in deze streken werd Tamiang in den loop der jaren tot een centrum van cultures. Aanvankelijk werd tabak geteeld, na 1905 door rubber vervangen.

De heer H. C. Reuter, de eerste Nederlander, die in dien tijd met ontginningen begon, opende eerst de concessie „Koeala Simpang”, later „Tandjoeng Genteng”, „Tandjoeng Seumantoh”, „Aloer Djamboe” en tenslotte „Rimba Sawang”. In October 1924 stierf deze Nederlandsche pionier.

Door het op ruime schaal uitgeven van landbouwconcessies (in totaal ruim 47000 ha — er zijn thans 39 landbouwondernemingen) in deze aanvankelijk dun bevolkte streken ontstond v.n.l. in de onmiddellijke nabijheid dier concessies een snelle aanwas van bevolking. Daar was werkgelegenheid en kon geld worden verdiend. Zoo doende is het te verklaren, dat na verloop van jaren conflicten moesten ontstaan tusschen de bevolking, die steeds meer gronden voor ladangen en tuinbouw noodig had, en de cultuurondernemingen, die steeds verder hun aanplantingen uitbreidden. Voornamelijk rezen er moeilijkheden in het aaneengesloten concessiegebied tusschen de onderafdeelingshoofdplaats en de Langkatgrens. Voor zooveel nodig werden woeste gronden, buiten de concessies gelegen, voor de bevolking gereserveerd en zoodoende ontrokken aan eventuele uitgifte in erfpacht voor het groot landbouwbedrijf.

Ten einde de rechten der zelfbestuursonderhoorigen op gronden door hen duurzaam geoccupeerd, waarop zij Inlandsch bezitsrecht konden doen gelden, te verstevigen, werd in 1930 overgegaan tot de instelling in deze onderafdeeling van het z.g. Atjehsch kadaster. Facultatief werd de gelegenheid opgesteld dergelijke gronden door den Landschapsopnemer te doen opmeten, in kaart te brengen en een en ander bij den betrokken zelfbestuurder te doen registreren. De bedoeling was om, wanneer van deze registratie op ruime schaal zou zijn gebruikt gemaakt, later op gemakkelijker wijze een Inlandsch kadaster te kunnen instellen, doch bij de bevolking schijnt geen bijster groote behoefte te bestaan aan deze registratie. Ruim 1/6 deel van Tamiang wordt thans door de groote cultures ingenomen. De directe financieële voordeelen dezer Europeesche cultures voor de kas van Tamiang bestaan in het vastrecht, dat voor concessiegronden betaald moet worden en dat 1/3 per ha per jaar bedraagt. Alleen in geval de onderneming geen winst maakt, hetgeen door een accountantsonderzoek moet worden aange-toond, kan ingevolge een clause in de concessie acten op een desbetreffend verzoek, gericht aan het hoofd van het gewest, dit bedrag tot 1.50 per ha per jaar verminderd worden. Voor 1932 werd aan vastrecht van concessies en aan canon van erf-

pachtsperceelen in totaal een bedrag ontvangen van bijna 120.000 (na aftrek van restitutiebedragen op grond van bovengenoemde verlies-clausule). Van dit bedrag wordt 15% uitbetaald als aandeel aan de zelfbestuurders.

Voor de inheemsche bevolking is rijst het voornaamste cultuurgewas, dat wordt geteeld voornamelijk op ladangs en in mindere mate op van regenval afhankelijke sawahs. Alleen bij de kampoeng Batoebedoelang en op een door de onderneming Simpang Kiri teruggegeven terreingedeelte is irrigatie mogelijk. In dezen crisistijd is het met rijst beplant areaal sterk uitgebreid. Het tekort aan dit artikel wordt thans voornamelijk aangevuld met Atjêhrijst. Buitenlandsche rijst mag alleen worden ingevoerd via Koeala Langsa op licenties. De klappercultuur, die vooral in het landschap Soetan Moeda zeer uitgebreid is, levert weinig voordeel meer op wegens de lage copraprijzen. Evenzoo is het met de pinangcultuur gesteld. Koffie is als bevolkingscultuur van geen betekenis. De Inlandsche rubbercultuur is vrij belangrijk. Groententeelt wordt bijna uitsluitend door Chinezen gedreven. Van de vruchten worden het meest ananas en doerian geteeld. Op het koloniatierrein legt men zich toe op het planten van andere smakelijke vruchten (zie over kolonisatie ook de aanvullende artikelen PEUREULA^e en LANGSA). In de nabijheid van de ondernemingen Poelautiga en Mopali werd bij Aloer Sileboe landschapsgrond in heuvelachtig, door talrijke beekjes doorsneden terrein, aan arbeiderskolonisten (Javanen) uitgegeven, aanvankelijk met verstreking van eenige werktuigen en 1/5 voorschot. Later bleek dat ook zonder die hulp verscheidene personen zich daar wenschten te vestigen. Thans verkeert die kolonie in gunstigen toestand. Door dit succes aangemoedigd werd aan de westgrens der concessie Poelautiga ± 1200 ha door het zelfbestuur van Kedjoeroean Moeda gereserveerd voor kolonisatie met de bepaling evenwel, dat behalve Javanen ook inheemschen zich daar kunnen vestigen. Buiten de ondernemingen, op landschapsgrond, heeft arbeiderskolonisatie plaats door gewezen contractarbeiders zonder hulp van landschapswege (spontane kolonisatie). Volgens de volkstelling van 1930 blijken op landschapsgrond gevestigd te zijn 5380 zielen, afkomstig van elders (4046 Javanen, 440 Mandailingers, 202 Minangkabauers, 202 Bandjareezen enz.). Zij gaan langzamerhand geheel in de inheemsche bevolking op, betalen belasting en verrichten heerdienst evenals deze. Landbouwkolonisatie met hulp van landschapswege heeft plaats in het landschap Soengai Ijoe. Het hoofd-doel van deze soort kolonisatie is het tot ontwikkeling brengen van achterlijke streken. Zoo is ontstaan de kolonisatie Tjintaradja (van Javanen) met een Javaansch kampoenghoofd. Een vijf meter breede en 2 1/2 km lange weg verbindt het koloniatierrein met kampoeng Soengai Ijoe, den zetel van den zelfbestuurder, die op het terrein zelf een woning heeft, benevens twee stukken grond, die geregeld bewerkt worden. In December 1933 waren daar reeds 125 gezinnen gevestigd. In de kolonisatie staan thans een pasanggrahan en een volksschool, terwijl er ook polykliniek wordt gehouden. Ook zijn er een désaloemboeng en désabank. De hulp aan den kolonist in den beginne verstrekt (ten laste der

onderafdeelingkas) bestond uit: toekening van Inlandsch bezitsrecht (met uitreiking van een schriftelijk bewijs) op een stuk woesten grond van 1½ ha; vrijdom van belasting en heeren-dienst gedurende 2 jaren; gratis verstrekking van 10 kg rijst voor hem en zijn gezin, te verdeelen over drie maanden; gratis verstrekking van atap voor de dakbedekking; indien noodig, gratis verstrekking van werktuigen (patjoels, parang enz.) tot een waarde van hoogstens f 5. Door het verrichten van betaalden arbeid aan de wegen kon de kolonist geld bijverdienen. Eenige gewezen Javaasche contractarbeiders vestigden zich bij kampoeng Tengkoë-Tinggi op landschapsgrond, dien zij, nog contractant zijnde, hadden verkregen en in hun vrijen tijd hadden bewerkt. Deze koloniatie ontstaat zondereenigehulp van overheidswege. Op het koloniatierrein Tjintaradja zijn ook vruchtboomen en kapokaangeplant, waarvoor superieur plantmateriaal, van Java betrokken, gratis aan belanghebbenden werd verstrekt. Een terrein, groot ± 2 ha, werd met djati beplant; langs de wegen gebruikt men als schaduwboom mahonie. Deze kolonisatie in Soengai Ijoe kan als zeer geslaagd worden aangemerkt. Onmiddellijk grenzend aan Tjintaradja ligt een kolonie van Maleiers, de z.g. Kampoeng Melajoe, en op 60 km van Koelalasing, in kampoeng Batoebedoelang, een kolonie van Serawakkers.

De jacht is in Tamiang van geen belang. Vischerij wordt op zee beoefend door de kustbewoners van de landschappen Soetan-Moeda en Soengai Ijoe, voor voorziening in plaatselijke behoefte, voornl. van de onderafdeelingshoofdplaats. Ook riviervisch wordt hier ter markt gebracht. Van buiten Tamiang wordt visch aangevoerd via Langsa en Pangkalansoesoe. De inheemsche industrie is van geen belang. Het verzamelen van rotan, damar, boombast, het verwaarden van atap uit nipahbladeren en het kappen van hout leveren aan een klein deel der bevolking een bestaansmiddel op. De veestapel is klein; hij bestaat uit eenige paarden, runderen, karbouwen, geiten en schapen. Er is gebrek aan goede weidegronden. Slachtvee wordt grootendeels uit Atjeh betrokken. Melkvee wordt te Koelalasing gehouden door Bengaleezen. De varkensfokkerij is geheel in handen van Chineezen.

Onderwijs. Er zijn 15 landschapvolkscholen en een paar particuliere Chineesche scholen. Te Koelalasing is een centraal plantershospital, waarvan de genesheer ook polykliniek houdt voor landschapsonderhoorigen ter hoofdplaats en te Simpang Ampat.

Financiën. De belastingen der landschapsonderhoorigen zijn geregeld bij zelfbestuursbesluit, goedgekeurd door het hoofd van het gewest. Zij zijn: inkomstenbelasting met crisisheffing; motorvoertuigenbelasting; slachtbelasting en rijwielbelasting. De vuurwapenbelasting wordt door het Land geïnd en later aan de onderafdeelingkas gerestitueerd. Voor de heerendiensten is een afkoopgeld vastgesteld van f 3 per heerendienstplichtige per jaar. De heerendienstwerken worden dan in betaalden arbeid uitgevoerd. De kampoenghoofden genieten geen bezoldiging, maar ontvangens voor de door hen geïnde belastingen 8% collecteloon. Als belastingen zijn nog te beschouwen de hacil oleëbalang van pinang en de pantjoeng-alas van

boschproducten, welke mede in de onderafdeelingkas vloeiën.

Rechtspraak. De inheemsche rechtspraak is geregeld als in andere Atjòhsche landschappen (zie aanv. art. „PEUREULA“). In elk landschap is een moesapat (voorzeten door den onderafdeelingchef) en een landschapsgerecht met den zelfbestuurder als alleensprekend rechter onder toezicht van het hoofd der onderafdeeling (zie Ind. Stb. 1916 no. 432). Alleen de zelfbestuurder van Karang is gerechtigd verklaard zelfstandig landschapsgerecht te houden.

De voornaamste inkomsten van de onderafdeelingkas van Tamiang bestaan uit: Gouvernements-schadeloosstellingen wegens overname van het recht tot verkoop van opium, vast recht van 39 ondernemingen van landbouw; houtbeschikkingrecht van 2 ondernemingen van landbouw; vastrecht van 3 ondernemingen van boschexploitatie; cijns van die ondernemingen; vastrecht en cijns van 2 mijnbouwondernemingen; cijns van opgegraven grind en zand; grondhuur van bebouwde erven en aanplantingen; recht van pijpleidingen en pompstations (petroleum); vergoeding voor vergunningen voor telefoonverbindingen, verhuur van landschapsgebouwen en van zitplaatsen op de vier landschapsparas te Oepah, Serowai, Soengai Ijoe en Rantau. Andere dan hiervoren reeds vermelde uitgaven zijn voornl. voor justitie; voor financiën (dienst der belastingen, collecteloon, pensioenen, onderstanden, kasbeheer); terugbetaling van geleendegelden aan de Javasche Bank; bezoldiging, reis- en verblijfkosten en persoonlijke toelagen van zelfbestuurders en ondergeschikte hoofden. Op de bezoldiging van laatstgenoemden wordt een crisiskorting toegepast van 15%. Verder bekostigt de kas een landschapsboot met aanhangmotor en drie overvaarten: te Serowai, Loeboksideop en Simpang Kiri. (De onderneming Rimba Sawang heeft een eigen veerpont).

Bevolking. De bevolking van Soengai Ijoe bestaat uit: 5 Europeanen, 2301 Inlanders, 93 Chineezen, 12 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 2411 zielen; van Zuid Boven-Tamiang: 133 Europeanen, 15207 Inlanders, 1054 Chineezen, 151 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 16545 zielen; van Zuid Beneden-Tamiang: 12 Europeanen, 5036 Inlanders, 129 Chineezen, 42 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 5219 zielen (zie tabel 8E van het 2e deel van het Indisch Verslag 1934). Om onbekende redenen wordt het landschap Karang daarin niet vermeld. Volgens opgave van het B.B. bedraagt het aantal zielen der onderafdeeling Tamiang bij de volkstelling van 1930 in totaal 44565; trekt men hiervan af 24175, zijnde de som der aantallen zielen van bovengemelde drie landschappen, dan moet de sterkte der bevolking van Karang 20390 zielen zijn.

De inheemsche bevolking bestaat voor het grootste deel uit Tamiangers, verder uit een klein aantal Atjòhers, Gajo's enz. De Tamiangers zijn wat taal en zeden betreft verwant aan de Maleiers van Langkat, die weor uit Siak afkomstig zouden zijn, terwijl Minangkabau als oorsprongland wordt genoemd. Echter schijnt vermenging met Bataks vrij veelvuldig voor te komen. Atjòhers treft men in gering aantal en verspreid in het landschap Soengai Ijoe aan. Meestal komen zij alleen als werkzoekenden hier, houden

zich bijv. enkele maanden met vischvangst bezig en vertrekken dan na langer of korter tijd weer naar andere streken. De Gajo's wonen voornamelijk in het bovenstroomgebied van de Simpang Kanan- en Simpang Kiririvier.

De niet-inheemsche Inlanders, die de inheemsche bevolking in getalsterkte overtreffen, zijn voornamelijk Javanen, verder Soendanezen en Maleiers van Sumatra's Westkust. De van Java geëmigreerde bevolking kwam oorspronkelijk als contractkoelie hier.

Van de niet-Inheemsche bevolking verdienen voorts nog afzonderlijke vermelding de Serawakkers in kampoeng Batoebedoelang, ± 60 km van Koealasimpang stroomopwaarts, aan de grens der Gajo-landen. Deze Serawakkers, aanvankelijk hier gekomen als handelslieden, voor de inzameling van boschproducten, schijnen een reputatie van onverschrokkenheid te hebben meegebracht. Bij hun komst werden zij n.l. door den radja van Karang aangezocht te willen optreden tegen de Gajoërs, die door hun herhaalde invallen in Tamiang in dien tijd de inwoners veel overlast aandedden. Blijkbaar konden of durfden de Tamiangers hen niet aan. In elk geval was dit een kolfje naar de hand der Serawakkers, die naar de n.w.-grens trokken en daar zoo krachtig optraden, dat de overvallen der Gajoërs voorgoed waren afgehoopen. Als dank voor de door hun bewezen diensten mochten zij zich in kampoeng Batoebedoelang vestigen, waarvan hun leider, Penghoeloe Rageh, het hoofd werd, wat hij tot op den huidigen dag is gebleven.

De Chineezzen, die in de tien jaren, die tusschen de beide volkstellingen verliepen, op de Inheemsche bevolking na procentgewijze het sterkst in aantal zijn toegenomen, werken voor een deel op de ondernemingen. Een ander zeker niet minder belangrijk deel heeft zich als handelaar ter onderafdeelingshoofdplaats of te Seroewai gevestigd. Voorts hebben zich, overal waar nieuwe wegen werden aangelegd, onmiddellijk langs die wegen Chineezzen als tokohouder gevestigd. Een andere groep is gaan wonen aan de uitmonding der Tamiangrivier in zee, in kampoeng Koeala Genteng, waar zij zich een bestaan heeft gezocht in de vischvangst. De Chineezzen staan onder een eigen hoofd, den kapitein der Chineezzen. In verband met het feit, dat vele Chineezzen het Maleisch slechts ten deele machtig zijn, is een officieel tusschenorgaan tusschen het Gouvernement en de Chineesche onderdanen niet overbodig. Zoo fungeert deze „Kapitein" meestal als tolk bij zittingen van het Magistraatsgerecht, waar Chineezzen als beklagden of getuigen moeten worden gehoord. De voornaamste werkzaamheden van dezen kapitein der Chineezzen bestaan voorts, naast het geven van adviezen over en aan zijn landgenooten, voor het grootste deel uit het innen van de belastingen van zijn landgenooten in deze onderafdeeling. De andere Vreemde Oosterlingen zijn naast enkele Arabieren in hoofdzaak Bengaleezen en Klengen, die handel drijven.

De taal der inheemsche bevolking, die weliswaar het meest verwant is aan de in het nabije Langkat gesprokene, vormt toch een dialect op zich zelf, waaraan een Atjênsche inslag niet vreemd is. Het Maleisch, dat de door alle bevolkingsgroepen gebezigde voertaal is, en dat door vrijwel iedereen wordt verstaan en gesproken, is niet vrij gebleven van den invloed van het Javaansch,

als gevolg van de komst van duizenden Javanen, werkzaam als koelie op de ondernemingen, van wie, zooals boven uiteengezet, velen zich na ommekeer nederzetten in inheemsche centra. De geheele Inlandsche bevolking is Mohammedaansch.

Ten slotte kan nog met betrekking tot Tamiang het volgende medegedeeld worden.

Met de Bataafsche Petroleum Maatschappij werd door het Gouvernement van Ned.-Indië een z.g. 5a contract gesloten voor de ontginning van een terrein van 1500 ha, dat voor 6/7 deel in Tamiang, voor 1/7 deel in de onderafdeeling Langsa is gelegen (Ind. Stb. 1928 no. 456, bekrachtigd bij de wet van 21 Juli 1928, Ned. Stb. no. 268). De petroleum komt meestal slechts voor in jonge tertiaire grondformatie's, zooals die in Tamiang worden aangetroffen. Reeds werd petroleum gevonden bij Sendi Batoe, Aloer Gringgan en Aloer Minjak Tanah. Te Sendi Batoe werd tusschen 1898—1900 verder geboord, doch zonder gewenscht resultaat. Ook bij Kp. Batoebedoelang zijn er vindplaatsen, maar blijkbaar van te weinig belang. Hoewel in den loop der jaren reeds vele vergunningen tot exploitatie werden verleend, is het alleen te Rantau tot exploitatie gekomen. Te Rantau maakte de B.P.M. eind 1892 een begin met de eigenlijke exploitatie. Begin 1929 kwam de eerste put in productie en sedert dien breidde het bedrijf zich daar zoodanig uit, dat het aantal Europeesche employe's tot 36 steeg en 1100 koelies op de terreinen werkzaam waren. De bodem is er buitengewoon rijk aan olie, terwijl de winning wordt vergemakkelijkt doordat de boringen gemiddeld niet dieper dan 350 meter behoeven te gaan (op andere terreinen in Noord-Sumatra gemiddeld een 5 à 600 meter). Het verkregen product wordt via een pompstation der B.P.M. te Soengei Lipoet naar Pangkalan Brandan verpompt.

KARANG (landschap). Zie TAMIANG.

SOENGAI JOE. Zie TAMIANG.

ALASLANDEN (Aanv. dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Oostkust van Atjeh met de Alaslanden, Gajo Locëus en Serbôdjadi, gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden. Hoofdplaats is Koetatanjê. Wordt in het Noorden begrensd door de onderafdeeling Gajo Locëus, in het Oosten door het gouvernement Oostkust van Sumatra, in het Zuiden door het gouvernement Oostkust van Sumatra, de residentie Tapanoei, de onderafdeeling Singkel en de onderafdeeling Zuidelijke Atjênsche Landschappen en in het Westen door de onderafdeeling Tapa⁵ Toean.

De Alaslanden behooren tot het stroomgebied van de Lawé Alas, een breede, snelstroomende rivier, die ontspringt op den Goenoeng Leuser en bij Nw. Singkel uitmondt in den Ind. Oceaan. Deze rivier vormt de groote, zich N.O.-Z.O. uitstreckende ± 35 km lange en gemiddeld 6 km breede Alasvallei, die aan de o.- en w.-zijde door hoog gebergte wordt begrensd (Wilhelmina-gebergte en Barisan-gebergte). Het overige niet tot de vallei behorende deel der Alaslanden is met oerbosch bedekt.

Vermeldenswaard is voorts, dat de geheele onderafdeeling Alaslanden (met uitzondering van een strook grond, oostelijk en westelijk van de Lawé Alas gelegen, voorzover die door de bevolking en de grootcultures wordt geoccupeerd) deel uitmaakt van het reusachtige wildreservaat G. Leuser, dat in 1934 als zoodanig is aangewezen.

De oppervlakte van de geheele onderafdeeling is ± 3500 km², waarvan ± 200 km² bebouwd is. De hoofdplaats Koetjatjané is met de Karolanden en Medan verbonden door een verharded autoweg, waarlangs een vrij geregeld en druk verkeer met autobussen plaats vindt. Deze weg kwam in 1914 gereed. In de richting Blangkedjerèn (hoofdplaats van de onderafdeeling Gajo Loceus) is deze autoweg doorgetrokken tot het militaire marschbivak Goenoeng Setan (afstand Koetjatjané—Goenoeng Setan ± 29 km). Van hier loopt een transportpad naar de n.grens van de onderafdeeling (afstand Goenoeng Setan—n.grens ± 11 km) en verder naar Blangkedjerèn. Vervoer met autobussen is langs dit transport niet mogelijk; op- en afvoer geschieden hier door Gajosche draagkoelies.

Behalve de asweg zijn in de vallei eenige vrij goede landschapswegen aangelegd, waardoor vele kampeongs thans per auto bereikbaar zijn.

De bevolking van de Alaslanden belooft ± 20.000 zielen. Zij bestaat uit Alassers (ruim 16000), Bataks (ruim 3000), Gajo's, een gering aantal Atjehers, Chineezers, eenige Europeanen en Japanners.

De inheemsche bevolking leeft van landbouw, rijst- en tabakscultuur, een weinig veeleelt en inzameling van boschproducten. Voorts is de vruchtentceit van eenige beteekenis (doerian, manggis, ramboetan, dockoe enz.). Uitgevoerd worden rijst, vee, boschproducten, vruchten (vooral doerian en manggis). Ingevoerd worden zout, lucifers, stukgoederen. In de onderafdeeling zijn voorts eenige koffiëondernemingen gevestigd, die onder Europeesch en Japansch beheer staan.

Het bestuur over de onderafdeeling wordt gevoerd door een gezaghebber of fungeerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur (dan wel door een officier der landmacht met den titel van gezaghebber) met standplaats Koetjatjané.

Er zijn twee landschappen nl. de landschappen Bambél (zuidelijk deel) en Poelo Nas (noordelijk deel). Aan het hoofd van ieder landschap staat de zelfbestuurder, die den titel draagt van kedjoe-roecèn. Het landschap is verdeeld in 4 zg. marga's, aan het hoofd waarvan het margahoofd of penghoeloe siémpat. Zoo bestaat het landschap Bambél uit de volgende marga's: 1. marga Ngkeran, 2. marga Beroeh, 3. marga Sekedang en 4. marga Selian; en het landschap Poelo Nas uit: 1. marga Pelis, 2. marga Kepala désa, 3. marga Keling en 4. marga Tjiberau. De gewone kampeonghoofden worden penghoeloe soekoe of kortweg penghoeloe genoemd.

KOETATJANÉ (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de onderafdeeling Alaslanden, standplaats van den gezaghebber of fungeerend controleur bij het Binnenlandsch Bestuur. De plaats is door een autoweg met Medan verbonden, afstand ± 218 km. Verbinding met de Gajo Loceus (Blangkedjerèn) wordt gevormd door een ± 29 km langen autoweg, die daarna overgaat in een paardenpad. Afstand tot Blangkedjerèn ± 107 km. Er ligt een militaire bezetting van 4 brigades infanterie. De bij het militaire detachement ingedeelde officier van gezondheid is tevens belast met den Dienst van Volksgezondheid.

Te Koetjatjané zijn een volksschool, een Gouvts vervolgschool, een Chineseche school, een hulp-postkantoor en telefoonkantoor, een huis van bewaring, een opiumverkoopplaats, een landschapshospitaal en twee pasanggrahans. De

pasar wordt iederen dag vrij druk bezocht.

MEULABOH. (Aanv. Dl. II). I. Onderafdeeling van de afdeeling Westkust van Atjèh, gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, staande onder een kapitein-divisiecommandant der marcheaussee, bijgestaan door een aspirant-controleur. De onderafdeeling beslaat een oppervlakte van ± 5500 km² en een bevolking van ongeveer 54000 zielen. De detachementscommandanten te Djeuram, Lam Ië en Koala Bèè zijn tevens schakelofficieren van het hoofd van plaatselijk bestuur.

Het land bestaat uit een lage kuststrook, die na ± 20 km overgaat in heuvelterrein, dat aansluit aan de in n.o.lijke richting doorloopende bergketen van de Boekit-Barisan, welke op sommige plaatsen een hoogte bereikt van meer dan 2000 m. De bevolkingscentra met de bebouwde vlakten liggen in hoofdzaak langs de rivieren, waarvan de belangrijkste: de Woila, de Meureubò, de Seunagan en de Tripa, alle in het Gajosche laaggebergte haar oorsprong vinden, terwijl de Boebon, de Trang en de Tadoerivier en de Seumanjam, welke laatste geheel in een moeras overgaat, laagland-rivieren zijn.

Wat de bevolking betreft, wordt aangenomen, dat er in deze streken oorspronkelijk Bataksh-Gajosche nederzettingen zijn geweest, die later door Maleische kolonisten werden verdrongen. Toen de Pedreezen uit N.-Atjèh hierheen trokken, ontstonden er tusschen dezen en de Maleiers langdurige oorlogen, de prang-rawah genaamd — naar het Minangkabause land, waar de Maleiers van afkomstig heeten te zijn. De tegenwoordige bevolking is voor het grootste gedeelte Atjèhsch; alleen in de kota Meulaboh vindt men een sterk Minangkabausch-Maleischen inslag, terwijl hier en daar kleine nederzettingen van Javanen zijn. De bevolking behijdt den Islam. De taal is overal Atjèhsch, behalve aan de grotere kustplaatsen, waar algemeen Maleisch wordt gesproken.

Het voornaamste middel van bestaan is de rijstcultuur, waarnaast als bijproducten verbouwd worden suikerriet, ketela, klappers, pisang, kapok, mais, pmang, sirih en verschillende groenten. De pepercultuur is bijna geheel verloren gegaan. Er is echter in de onderafdeeling een groot aantal bevolkingsrubbertuinen, met een totaal van bijna 750.000 boomen, waarvan rubber van goede kwaliteit wordt uitgevoerd. Handel wordt gedreven in karbouwen en in de bergstreken in boschproducten, witte damar, rotan en hout, welk product ook over zee wordt uitgevoerd. Sommigen houden zich bezig met het winnen van goud in de rivier. Van beteekenis is voorts de visscherij, vooral in zee, doch ook in de riviermonden. De jacht is economisch niet van belang, hoewel het hier zeer talrijke wild, als herten, wilde zwijnen en hier en daar olifanten, groote stukken ladang en sawah vernielt.

Door de zelfbestuurders is een aantal perceelen in erfpacht uitgegeven voor rubbercultuur, hoofdzakelijk aan de Société Financière des Caoutchoucs, welke ook enkele oliepalmodernemingen heeft.

Er zijn goede wegen. Langs den grooten weg naar Koetaradja, langs de kust, en voorts naar Tapa^s Toean, Djeuram, Koala Toetoet, onderneming Meureubo Estate, en Koala Bèè vindt hoofdzakelijk het transport van personen en goederen plaats.

II. Standplaats van den assistent-resident van

de afdeeling Westkust van Atjèh. Zij ligt, als eenig stuk rechtstreeks bestuurd gebied, de zgn. vierkante paal, binnen het landschap Kawaj XVI aan zee aan den rechteroever der Koala Tjangkoekj, (gegraven) monding der Meureubòrivier, aan de oostzijde der landtong, welke de baai van Meulaboh begrenst.

Het o.lijk gedeelte met zijn ruime pasarloodsen wordt voornamelijk ingenomen door de keudè of handelswijk met een gemengde bevolking van Atjèhers, Maleiers en anderen, maar vooral Chineezon. In het Westen ligt het militaire kampement, waar 5 brigades infanterie in garnizoen liggen. Om het kampement heen zijn de woningen van burgerlijke en militaire ambtenaren gebouwd. Behalve het bestuurskantoor en de gevangenis zijn er verder nog een ijs- en limonade-fabriek, een postkantoor, telegraafkantoor, pandhuis, een overdekt binnenbad, een flinke pasanggrahan en een societeit, en sinds korten tijd nog een buitensocieteitje en een zweminrichting aan de zee. Aan de baai ligt het douanekantoor, waarlangs een vrij levendige in- en uitvoer plaats vindt. Ten N. van Meulaboh staat aan zee een eenvoudig gedenkteekeken, de plaats aanduidend, waar T. Oemar doodelijk verwond werd. De plaats ligt aan den westkustweg van Koetaradja naar Singkel, terwijl er behalve het postautoverkeer met Bakongan en Koetaradja regelmatige autodiensten zijn naar Koelala-Bèè aan de Midden-Woila en met Djeuram. Een stadsfonds draagt zorg voor de straatverlichting, den reinigingsdienst en andere plaatselijke behoeften.

GAJO LOEËUS (zie GAJOLANDEN, GAJO LOEËUS en GAJOSCH in Dln. I en V of suppl. blz. 258) is een zelfbestuurd landschap in midden N.-Sumatra, dat met uitzondering van de Tampoerkampoengs, de onderafdeeling Gajo Loeëus vormt der afdeeling Oostkust van Atjèh van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden (Ind. Stb. 1934 no. 539). De onderafdeelingshoofdplaats is Blang Kedjerèn en de standplaats van den zelfbestuurder is de kampoeng Penampaän, op korten afstand daarvan gelegen. Het landschap wordt ook wel genoemd het gebied van Kedjoeron Petiambang naar den officieelen titel van den bestuurder. Het Europeesch bestuur wordt uitgeoefend door een officier van de landmacht, met den titel van fungerend controleur. De landshapskas van Gajo Loeëus is de onderafdeelingskas van het gelijknamige bestuursressort.

Een deel van het landschap, bestaande uit het samenstel van kampoengs aan de samenvloeiing van de Poenti- en Tampoerrivier, is met het landschap Serbòdjadi gevoegd bij de onderafdeeling Langsa (zie de aanv. artt. LANGSA en SERBÒDJADI) Het overige deel, vormende de onderafdeeling Gajo Loeëus, bestaat uit een hoogvlakte, ± 1000 m hoog gelegen, en is naar schatting ± 5000 km² groot. In hoofdzaak zijn slechts de valleien bewoond. De grenzen met Serbòdjadi zijn vastgelegd in een door een grenscommissie onderteekende verklaring van 22 Mei 1930. De grens met de Alaslanden gaat in zuiver o.—w.lijke richting door het vaste punt Pelipin-liang, gelegen aan de monding der Bentjirim-rivier, een linker zijtak van Lawé Alas. In het Oosten is de grens de kam van de Serbeulangit. De grens met zuidelijk Boven-Tamiang wordt gevormd door de bergketen Goenoeng Oeloe Besitang (G. Misigit)—Goenoeng Gajo—Goenoeng Bada—Goenoeng Segama tot aan

het bergmassief, waarop de Simpang Kiri ontspringt en hetwelk door Gajo's G. Pengkalap, door de Boven-Tamiangers G. Batoc-arang en door de Karangers Poetjoek Bampoe wordt genoemd. De grens met de Deureutstreek wordt gevormd door de Intem-Intemketen. Met de Westkustlandschappen is de grens niet vastgesteld.

Bodemgesteldheid. De Gajo Loeëus is van de kustlanden gescheiden door een gordel met oerbosch begroeide gebergten. Het bewoonde gedeelte bestaat uit heuvelland, bedekt met dennen (*Pinus Merkussii*), uit grasvlakten (blangs) en uit sawahs. Het gebied wordt door berggruggen verdeeld in vijf streken: 1. de eigenlijke Gajo Loeëus, een hoogvlakte; en 2. de Orèng-, Pèndòng- en Lestèn-valleien in het O.; 3. de Agoesan- en Geumpang-valleien in het Z.; 4. de Akol-, Pasir- en Padangvalleien in het W.; 5. de Rikit-Goipvallei in het N. De sub 1, 4 en 5 genoemde streken behoren tot het stroomgebied van de boven-Tripa en haar voornaamste zijrivieren; de Orèng-, Pèndòng- en Lestèn-valleien (sub 2) tot het stroomgebied van den bovenloop der Simpang Kanan en de Agoesan- en Geumpangvalleien (sub 3) tot het stroomgebied van de Lawé Alas. De streken sub 1 en 2 zijn van elkaar gescheiden door den Boer-nigadjah, terwijl tusschen sub 1 en 3 het Senoebangebergte staat. De gronden in het Gajo-Lestèn-gebied, aan de boven-Lestènrivier en ten N. van de Rikit-Goipvallei, nabij Atangpoetar en bovenstrooms van de Kenjaranrivier, zijn vruchtbaar en geschikt voor groote cultures. Volgens Ir. Taverne in zijn „Bijdrage tot de geologie van de Gajo-, Lestèn- en aangrenzende gebieden” wordt marmer aangetroffen langs den weg tusschen Blang Kedjerèn en Koetajané, nabij Agoesan, Koengké, Meloeak en Pelipin-liang. Voorts worden graniet, mica, zandsteen, leien en kalksteen aangetroffen, terwijl de bodem aan de boven-Lestènrivier volgens de lijn Djamboer Empen-zuidelijk naar Woih liang tot Ngoerah en noordelijk langs de zwavelbergen tot het pad Oeloe Besitang-Goenoeng Besitang, Kapi-Djamboer-Empen uit jong-vulkanische gesteenten, andesieten en bazalten bestaat.

Rivieren. Geen der rivieren in Gajo Loeëus is bevaarbaar. De voornaamste is de Tripa, die in het Koningin Wilhelmina-gebergte ontspringt. Zij stroomt eerst in ongeveer n.lijke richting door de Bockit- en Penampaänvlakte, waar zij verscheidene zijriviertjes opneemt, o.a. de Woih- ni Poeng en de Sangér. Bij de kampoeng Badak gaat de weg van Blang Kedjerèn naar Orèng met een houten brug over de Tripa. Bij Lembé, na de opname der Woih ni Paparèq en de Penampaänrivier, breekt de Tripa door het ringgebergte om eigenlijk Gajo Loeëus te verlaten en gaat eerst n.w.lijk en dan w.lijk door de valleien van Kendawi, Rikit-Goip en Remokot, waar de Kenjaran in haar valt. Na Keteoka, waar zij zich met de Akol vereenigt, buigt zij zich naar het N. en stroomt door de valleien van Pasir-Rereuben en Kla, waar de Klarivier wordt opgenomen. In dit gedeelte is de rivier niet meer doorwaadbaar; rotanbruggen verbinden de beide oevers. Van kampoeng Kla af stroomt de Tripa naar het Z.W., buigt bij Kala-lawang, waar de Padangrivier (Woih ni Rampang) in haar valt, naar het W., breekt door het Barisangebergte en komt in de afdeeling Atjèhs Westkust, waar zij langs de kampoeng Lam lèstroomt naar den Indischen Oceaan

en uitmondt bij kampoeng Koeta Niboeng. Minder belangrijk is de Orèng-Pòndòng-rivier (bovenloop van de Simpangkanan), die op den Boerni-Gadjah ontspringt, eerst in o.lijke richting door de Orèng-vallei stroomt, om bij Pertiq zich naar N.W. te buigen en de Pòndòng-vallei te doorloopen tot aan Djamboer Poelo-besar.

Van hier gaat zij in algemeen o.lijke richting, neemt de Woih ni Serdang op en vereenigt zich bij Koenla Pòndòng met de Lestòn-rivier. Zij is bij de kampoengs Orèng en Pòndòng overbrugd en slechts gedurende den drogen tijd doorwaadbaar. Van Lestòn af is zij voor kleine prauwen bevaarbaar. De Lawé Alas, in haar bovenloop Woih ni Agoesan genoemd, ontspringt op den Goenoeng Losèr (Padang Scriboelan), stroomt eerst in o.lijke richting, buigt zich bij Blang Agoesan naar het Z. en verlaat, na de Goempangvallei doorloopen te hebben, bij Pelipin-liang de Gajo Loeëus. Zij is in dit gebied niet bevaarbaar en slechts bij Koengké Serikolen en Liang in den drogen tijd doorwaadbaar.

Wegen. Er zijn drie autowegen van buiten in de richting van de Gajo Loeëus aangelegd; 1. van Takéngon door de Isaq-vallei; reeds 28 km is daarvan voor auto's berijdbaar, maar het werk is stopgezet, zoodat verder in gebruik blijft het paardenpad naar Blang Kedjeròn; 2. in het O. via Lokop is de autoweg slechts tot Djamboer Batang gereed. De verdere aanleg van beide wegen is wegens financiële en technische moeilijkheden stopgezet; 3. van Koetatjané naar Blang Kedjeròn (afstand 105 km) is de weg reeds tot Lawé Aoenan (30 km) voor auto's berijdbaar; van Blang Kedjeròn uit is zulks reeds over een afstand van 15 km het geval; daar tusschenin heeft men een paardenpad, dat voortdurend zooveel mogelijk wordt verbreed en verbeterd. Voor den opvoer van goederen naar Blang Kedjeròn wordt van dezen weg druk gebruik gemaakt. Belangrijke verbindingen zijn nog van Blang Kedjeròn uit: a. een karrenweg (13 km) door de Rema-Peparòq vlakte langs Koetapandjan en andere kampoengs naar den voet van den Boer ni Peparòq, welke weg hier overgaat in een paardenpad door de Akolvallei over den Boer ni Kekemoe naar Trangon; b. een paardenpad (55 km) langs de Triparivier over Lembé, Kendawi, Rikit-Goip, Sondoron, Kladi, Onèng, Remokot, Ketoeka en Pasir naar Rereubeu; het eerste gedeelte is reeds geschikt voor karrentransport; c. een paardenpad langs Badak over den Boer ni Gadjah naar Orèng en Pòndòng; van hier gaat een steil bergpad over den Bèntèng-Gajo naar Lestèn en verder over den Singgah-mata naar Kaloë (in Tamiang); ook gaat van Pòndòng uit een paardenpad over Kalawah naar Lokop; d. een paardenpad over Rikit-Goip, Koeta Kenjaran, Atangpoetar, Simpang-Tiga, het Intem-Intem gebergte, Poetjoek Lomot, Pajong Tenggoelen naar de Isaq-vallei. Als verbinding met de Westkust van Atjòh heeft men een bergpad van Trangon naar Soesoeh en van Rereubeu naar Lam Ië.

Plantengroei. Het onbewoonde gedeelte van het landschap is met dicht oerbosch bedekt, dat vele goede houtsoorten oplevert. De blangterreinen zijn met dennen (*Pinus Merkussii*), door de Gajos oejomoejom genoemd, begroeid. Het branden van ulang-alang en gras op de blangs wordt streng tegengegaan, hegeen de dennen zeer ten goede komt. Deze boomen hebben een voldoende terpentijngehalte van zeer goede kwaliteit.

Klimaat. Het klimaat is koel en gezond. Blang Kedjeròn ligt op 812 m hoogte boven de zee. De gemiddelde temperatuur overdag is 25°C en 's nachts 15°C. De meeste regens vallen tusschen November en Mei; de droogste maanden zijn Juni Juli en Augustus. In laatstgenoemde maanden waaien droge rukwinden, komende uit het N.W. Het zijn de z.g. depeqwinden, die veel schade aarichten aan den plantengroei.

Bevolking. Volgens tabel 8E van het 2e deel van het Indisch verslag 1934 bestaat de bevolking van de Gajo Loeëus uit: 14 Europeanen, 22858 Inlanders, 83 Chineezzen, 9 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 22964 zielen. De inheemsche bevolking behoort tot het Gajovolk. De Gajo's vormen één ethnografisch geheel; zij hebben één taal met betrekkelijk kleine verschillen in tongval en spraakgebied. In zeden en gewoonten heerscht dezelfde éénheid met geringe locale verschillen. De inrichting van de familie en den stam, de vormen van bestuur en rechtspraak zijn dezelfde in het geheele Gajoland. Men kan evenwel niet zeggen, dat het Gajovolk van één herkomst is. Vreemd bloed stroomt in ruime mate toe, door adoptie en door angkaphuwelijk. Het zijn in den regel vreemden, die zoo in de familie komen, meestal Atjehers, soms Malieers en Korintjiërs, zeldzamer Klingaleezen en bastaard-Arabieren, een enkelen keer een tot den Islam bekeerde Chinees. Een ander belangrijk element van aanwas der Gajobevolking vormen de Bataks, die tot den Islam zijn bekeerd. Over den oorsprong van het Gajovolk is niets positiefs bekend. De meeste en voornaamste kampoengs der Gajo Loeëus liggen dicht bijeen in de ± 120 km² groote en ± 900 m boven de zee gelegen hoogvlakte, de eigenlijke Gajo Loeëus genoemd, die beschouwd wordt als het stamland der Gajo's. Die hoogvlakte wordt door laag heuvelland (blangterrein), waarop Blang Kedjeròn is gelegen, in twee deelen verdeeld: de Geuleu- en Boekitvlakte, gelegen langs den bovenloop der Tripa en de Rema-Peparòq-vlakte, gelegen langs de voornaamste zijrivier, de Woih-ni-Peparòq. Over dit heuvelterrein loopt de eenige grenslijn, waarvan wordt gewag gemaakt in de mondelinge overlevering der Gajo's, nl. een grens tusschen het gebied van het tjòq-schap Geulen en het tjòq-schap Rema. Zij waren de eerste rechtsgemeenschappen, die in de Gajo Loeëus ontstonden. Alle andere gemeenschappen zijn, evenals het kedjoeronschap, van lateren datum. De Geuleu-Boekitvlakte bevat de kampoengs en sawahs der Reudjeu's Berampat, nl. de Reudjeu-tjòq van Geuleu, Porang, Boekit en Koeteu Lintang, die de steunpilaren van het kedjoeronschap behooren te zijn. Penampaan, de kampoeng van den kedjoeron, ligt in het midden van dit complex. Boekèt, Koeteu Lintang, Penampaan en Blang-Kedjeròn vormen thans feitelijk één geheel; de vroegere versterkte kampoengranden zijn opgeruimd; slechts op zichzelf staande bamboestoelen dienen nog als afscheiding. Breede wegen, geschikt voor lichte voertuigen, doorkruisen het geheel. De kampoengs Porang, woonplaats van den Reudjeu-tjòq Porang, en Koeteu-Boekit, waar zijn moeder woont, liggen ten Z.W. van Penampaan, door een weg daarmee verbonden. Op den weg naar Koetatjané, 2 km van Penampaan, ligt kampoeng Geuleu, woonplaats van den Reudjeu-tjòq; verder z.waarts liggen de onder Geuleu staande kampoengs Koe-

teu-seré, Lempoech en Penggalangan. Op den weg naar Orèng-Pèndòng ligt op ± 4 km afstand van de onderafdeelingshoofdplaats de kampoeng Badak, staande onder den Reudjeu-tjèq van Koeteu Lintang. De kampoengs Lembé, Orèng, Pèndòng, Pertiq en Lestèn erkennen Bockit niet meer als tjèq, maar staan in rechtstreeksche verhouding tot Penampaän. — In de Rema-Peparèq vlakke liggen de kampoengs van de Reudjeu-tjèq van Rema en Tampèng; verder w.lijk die van de Reudjeu-tjèq der Toeloe-Sagi, nl. Peparèq, Penosan en Gegarang. Tot Rema behooren nog de kampoengs Rikit-Dekat, Oeleun-tanoh, Beundeur-klipah, Tjiké, Kong-paloech en Kong-boer. Verder heeft men er de kampoeng Brandang, die Tampèng als tjèq erkent. Noordelijk van Gegarang, woonplaats van den Reudjeu-tjèq, ligt Koeteu-oedjoeng, waar de Reudjeu-Moedeu verblijf houdt. Er zijn 2 kampoengs Peparèq, nl. Peparèq-dekat, woonplaats van den Reudjeu-tjèq en Peparèq-goip, waar de Reudjeu-Moedeu woont. De grootste kampoeng in deze vlakke is Penosan. Alle genoemde kampoengs liggen aan den karrenweg van Blang-kedjerèn naar Peparèq (12 km) of zijn door zijwegen met dien weg verbonden. Te Koeteu-pandjang, vroeger een onbewoond klein plateau, zijn een volksschool, een polykliniek en een pasar gebouwd, als centraal punt voor de Rema- en Peparèq-vlakte. Ten N. van de eigenlijke Gajo Loeëus en daarvan gescheiden door de Boer-ni-api, ligt de Rikit-goip, een goed bevolkt en uitgestrekt kampoeng- en sawahcomplex langs de Triparivier. In deze streek zijn gelegen de kampoengs van 2 Reudjeu-tjèqs, nl. van Kemaladerma en Kemalaradja, wier hoofdkampoengs naast elkaar liggen, nl. Lemplam en Tjané-oekeun. Tusschen beide kampoengs zijn gebouwd een school, een pasanggrahan, een polykliniek en een pasar. Bovenstrooms liggen de kampoengs van Kemaladerma, nl. Lemplam en Toenggäl met de pedoesoeneus Dah Tedaloe en Penombon, verder Pinang-reugeup en Kendawi. Benedenstrooms van genoemde kleine nieuwe vestiging heeft men de kampoengs van Reudjeu Kemalaradja nl. Tjané-oekeun, Ampa-koloq, Tjané Teua, Konèng, Kopor, Manggang, Kroeëng-ringkaul en Seundeureun; dit gebied strekt zich benedenstrooms uit tot Kladi-onèng (Kala-Kenjeureun). Westelijk hiervan en van het heuvelterrein van Keretandjalang ligt de z.g. westelijke Gajo Loeëus, bestaande uit de Akol-Ketoeha, Pasér-Rereubeu en Padangvalleien langs de Triparivier. Eerst heeft men de kampoengs van den Reudjeu-tjèq Remokot en Koeteu-tinggi; vervolgens, nadat de Tripa de Akol-Ketoekarivier, waaraan de pedoesoeneus Akol en Ketoeha, beide behorende tot Penosan, heeft opgenomen, komt men aan de kampoengs Pasér en Rereubeu van den Reudjeu-tjèq Pasér. Aan de Woih-ni-Padang, een zijtak van de Tripa, liggen, gescheiden van de Pasérvallei door den Boer-ni-Kekemoe, de kampoengs van den Reudjeu-tjèq Padang, nl. Padang, Lemplampinang, Oemah-toenggeul, Roempi, Doerèn, Koeteu-sanggé en Peteri-pintoe. Tusschen die kampoengs in hebben zich gevestigd de Reudjeu-poeoeng in de kampoeng Trangon en de Pengoele Padang (Reudjeu-djabo) in de kampoeng Lemplam-djabo. Beiden hebben tegenwoordig den rang van Reudjeu-tjèq. In Trangon heeft zich een kleine kota gevormd met een marschbivak, een pasanggrahan, een school en een pasar. Ten O.

van eigenlijk Gajo Loeëus, daarvan gescheiden door den Boer-ni-Gadjah, liggen aan den bovenloop der Simpang Kanan de kampoengs Orèng, Pertiq en Pèndòng en de pedoesoeneu Lestèn. Pèndòng heeft een school, een polykliniek en een pasar (kedé). De meeste Gajo's huizen nog in familiewoningen. Hier en daar zijn deze door gezinswoningen vervangen. Dit gaat evenwel langzaam, daar de bouw voor één gezin duur is en veel werk vereischt.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan is de rijstbouw en wel op sawahs. Ladangbouw komt niet veel meer voor. Sedert de invoering van ons bestuur is het sawahareaal belangrijk uitgebreid, zijn waterleidingen aangelegd en verbeterd. In den regel is de rijstproductie zoo groot, dat een deel van den oogst uitgevoerd wordt, voornl. naar Atjèh's Westkust (Pameuë). De cultuur van aardappelen, groenten en koffie is van weinig belang, wegens gemis aan een afvoergelegenheid. Van meer belang is de teelt van tabak, die veel naar de Westkust van Atjèh wordt uitgevoerd. Landbouwondernemingen komen in Gajo Loeëus niet voor. De veestapel is zeer vooruitgegaan. Te Blang Kedjerèn is een Gouvernements Indisch veearts gevestigd, benevens een veemantri. Ten gevolge van de heerschende malaise zijn de prijzen zeer gedaald en is de uitvoer merkbaar verminderd. Karbouwen worden voor de sawahs gebruikt en paarden voor goederentransport van en naar Koetatjané. Het aantal schapen en geiten is bijzonder groot. Zij worden evenals karbouwen voornamelijk naar de Oostkust uitgevoerd. De handel is levendig en in handen van Maleiers, Atjehers en Chineezers; in de laatste jaren hebben ook Gajo's zich daarop toegelegd. Er zijn vijf pasars (kedés): te Blang Kedjerèn, Koeteu-pandjang, Ribit-goip, Trangon en Pèndòng. De invoer van goederen heeft plaats van Medan via Koetatjané en thans in mindere mate nog van Koelalimpang; de westelijke valleien ontvangen goederen van Soesoeh en Blang Pidië (Atjèh's Westkust). Visserij wordt uitgeoefend in de westelijke valleien in de Triparivier en haar groote zijtakken om in eigen behoeften te voorzien. In de Lestèn rivier wordt ook gevischt en het surplus wordt gedroogd verkocht. Jacht beoefent de Gajo op herten en soms op olifanten en neushoorns. De nijverheid is van geen belang. Aan weven wordt nog wat gedaan. Van de boschprodukten worden rotan, timmerhout en getah ingezameld. De gezondheidstoestand is over het algemeen goed. Er zijn 5 polyklinieken bij de pasars. De officier van gezondheid van het garnizoen is belast met den dienst der volksgeneeskunde en behandelt de zieken in het landschapshospitaal te Blang Kedjerèn. Te Agoesan is een landschapsgeneeskunde. Er zijn 5 volksscholen (Blang Kedjerèn, Koeteu-pandjang, Rikit-goip, Trangon en Pèndòng). Ter onderafdeelingshoofdplaats bestaat ook een vervolgschool. Godsdienstonderwijs wordt in de kampoengs gegeven door goeroe's, die voorzien zijn van een bewijs van bevoegdheid, afgegeven door den zelfbestuurder. De economische toestand is niet gunstig. Wel heeft men overvloed van rijst, maar de prijs ervan is, evenals die van vee laag, terwijl de importartikelen, door de hooge transportkosten, nog duur zijn. De transportmiddelen zijn voornl. koelie's en pikoelpaarden. Ook zijn er eenige grobaks en rijwielen. Soms worden de Gajopaardjes als rijdier gebezigd.

De *Belastingen* worden geheven volgens zelfbestuurverordeningen, goedgekeurd door den Gouverneur. Zij zijn: inkomsten- en crisisbelasting, slacht-, rijwielen- en motorvoertuigenbelasting, pantjongalas en vuurwapenbelasting. De afkopsom van heeren diensten bedraagt f 6 's jaars per heeren dienstplichtige.

De *Inheemsche rechtspraak* is geregeld bij Ind. Stb. 1916 no. 432, gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1917 no. 497, 1918 no. 481 en 1925 no. 81. Het landschapsgerecht wordt gehouden door het landschapshoofd als alleensprekend rechter, in tegenwoordigheid van en in overleg met het hoofd der onderafdeeling. De moesapat (inh. rechtbank) wordt voorgezeten door den onderafdeelingschef en bestaat uit minstens drie leden.

Geschiedenis en Bestuur. Zoals door Dr. Snouck Hurgronje in zijn boek „Het Gajoland en zijn bewoners” is uiteengezet, was het van oudsher weinig beteekenende centrale gezag van den kedjoeron Petiambang in het begin der twintigste eeuw geheel in discredit geraakt, zoodat de kedjoeron eigenlijk niets meer was dan de radja van de niet zeer belangrijke kampong Penampaan. In 1902 werd een minderjarige, Bédén, als zoodanig gekozen. Zijn vader Njaq Sara stond in verbinding met concessie-jagers en trok naar Tamiang, spoedig gevolgd door Bédén, dien men niet wilde laten gaan, zoodat hij des nachts uit zijn land moest vluchten. In 1903 trokken vader en zoon naar Koetaradja, alwaar Bédén in November de korte verklaring volgens Atjöh-model aflegde, goedgekeurd bij G. B. van 1 September 1905 no. 3. Toen de colonne Van Daalen in 1904 in de Gajo Loeëus kwam, had het in naam wettige landschapshoofd dus het land reeds onder de heerschappij van Nederland gesteld, echter zonder de andere hoofden daarin te kennen, zoodat de Gajo's dadelijk bekeerden, dat Njaq Sara en Bédén het land aan de „Compeni” hadden verkocht. De geschiedenis van het landschap, na de komst van de eerste militaire colonne, is de geschiedenis van een volhardend streven onzerzijds om den kedjoeron als centraal gezag te doen erkennen en van een uit den anarchischen en vrijheidlievendenden aard van het volk gesproten verzet daartegen; geestelijken hebben aan dat verzet een godsdienstig tintje gegeven, dat meer dient tot verfraaiing dan dat het den waren aard ervan zou hebben gewijzigd. Bij de op de toegebrachte slagen volgende onderwerpingen en politieke maatregelen deed overste Van Daalen, die behalve colonnecommandant tevens bestuurder was van de Gajo- en Alaslanden, ingevolge zijn instructie, niets zonder de kedjoeronfamilie (Njaq Sara en Bédén waren intusschen teruggekomen). Den Gajo moest duidelijk gemaakt worden, dat de kedjoeron de landvorst zou zijn. De kedjoeronfamilie maakte van deze gedragslijn van den bestuurder een ruim gebruik om zich te bevoordeelen; zij wist de bevolking van Pëndông, Orèng en Lembé over te halen aan den bestuurder te verzoeken haar van Boekit af te scheiden en bij Penampain te voegen, welke verzoeken werden ingewilligd. De Reudjeufamilie van Boekét werd daardoor haar doodsvijand. Ook op andere wijze wist de kedjoeronfamilie zich te bevoordeelen ten koste van anderen, waardoor zij vrij algemeen werd gehaat. Bij het vertrek van de colonne Van Daalen naar de Alaslanden werd Kedjoeron Bédén meegenomen en geen bezetting in Gajo Loeëus achtergelaten. Het land verviel

weer in anarchie; alle bestuursmaatregelen konden als ongedaan worden beschouwd. Toen ongeveer 10 maanden later de nieuwe bestuurder, kapitein Colijn, met een colonne uit de Alaslanden kwam, bleek alras, dat bestuursvestiging in het land, geschraagd door een militaire macht, dringend noodig was. Voorloopig werd een officier met 60 man infanterie achtergelaten. De benoemde civiel gezaghebber, kapitein Snijders, kwam eerst drie maanden later. De toestand was toen als volgt: de minderjarige kedjoeron was op school te Koetaradja; een familielid (uit een anderen tak van het geslacht) Aman Sapi'i was waarnemend landschapshoofd. De militaire bezetting was gelegerd in Boekét, daardoor de bevolking van deze, bij onze komst machtigste en meest krijgshaftige kampong, nog meer van ons vreemdend. De vijandige reudjeu-tjêq was wel even te voren met 22 volgelingen neergelegd, maar de overige leden van het reudjeu-tjêq-geslacht vormde met de uit haar haardsteden verdreven bevolking van Boekét onze ernstigste vijanden, die belangrijk in kracht toenamen, toen de voornaamste oelama van Gajo Loeëus, tengkoe Moedeu Pëndông, zich aan hun zijde stelde. Van de andere kampongs weken vele voornamen uit, vooral toen met de registratie begonnen werd, o. a. de oelama tengkoe Moedeu Koeteu-Seré. In de westelijke valleien, die met Penosan aan Tengkoe Bén Blang Pidié, voornaam bendehoofd van Atjôhs westkust, herhaaldelijk gastvrijheid verleenden, was de stemming der bevolking zeer vijandig. In Augustus 1905 kreeg de civiel gezaghebber met zijn dekking een klewang aanval in de menasuh van Ampa Kolaq, onmiddellijk gevolgd door een klewanganval bewesten Rereubeu; deze waren de eersten in de geschiedenis van Gajo Loeëus en bij beiden was het succes aan 's vijands zijde. Begin 1906 werd kapitein Snijders vervangen door kapitein Mathijsen, onder wiens bestuur de pacificatie van het landschap grooten voortgang maakte, behalve in de wijkse valleien, vooral onder invloed van T. Bén Blang Pidié. De uitgeweken tjêqfamilie van Boekét vormde een roofzieke bende in de Pëndôngvallei, die vroeger onder haar ressorteerde. De overlast, der bevolking aangedaan, had tengevolge, dat van Pëndông zelf velen uitweken om aldus een bende ter bescherming van hun kampong tegen vreemde benden te vormen. Onder invloed van Tengkoe Moedeu Pëndông werd deze bende zeer fanatiek. In 1906 werd hij de verzetspartij een nieuwe tactiek gevolgd op instigatie van bedoelden geestelijken en den ouden Reudjeu Pasér, nl. het overwicht der uitgewekenen op de kampongbevolking te verzekeren door allen, en in de eerste plaats de hoofden, die verdacht werden met het Europ. bestuur op meer dan uiterlijk goeden voet staan, te vermoorden. Hiermede werd een inbreuk op de adat gemaakt, die den reudjeu-tjêq veiligheid van persoon en goed waarborgde, en deze inbreuk heeft een blijvende wond geslagen, die zeker niet zou helen voor de laatste uitgewekene was teruggekeerd. Die tactiek had tengevolge, dat vele reudjeu's een vertrouwd familielid in het geberge als bendehoofd hielden om hun leven te dekken, waardoor de pacificatie weer niet kon vorderen. Zoo was de toestand onder het bestuur van kapitein Mathijsen. Inmiddels was besloten een eigen bivak op te richten op kampong Boekét te ont-ruimen. Dit zou een gunstigen invloed op de stem-

ming der uitgewekenen van die kampoeng gehad hebben, ware het niet, dat het verzamelen van de materialen tegen lagen prijs voor het uitgebreid bivak voor de betrekkelijk kleine bevolking een groote last was, die onmiddellijk volgde op de talrijke heerendiensten voor den aanleg van wegen gevorderd. Bovendien had men te lijden van een misoogst en werd de militaire actie meer en meer op de westelijke valleien gericht. Het was dus niet te verwonderen, dat aan de verzetspartij in de eigenlijke Gajo Loeëus nieuwe krachten toevoelden. De vorming van de twee sterke Penosanbenden dateerde uit dien tijd. In Augustus 1907 werd kapitein Mathijns vervangen door kapitein Van Harencarspel. De nieuwe bestuurder vond ook een nieuwen waarnemenden kedjoeron, daar Bédén nog steeds te Koetaradja vertoefde. Aman Sapi'i was nl. in Juli 1906 wegens knoeierijen van zijn waardigheid ontheven en vervangen door Amanratoes. In December 1907 werd Boekét ontruimd en het bivak Blang Kedjerén door de marcheaussee betrokken. De uitgewekenen kregen twee nieuwe aanvoerders in Reudjeu tjèq Pasér en Pang Arip van Badaq, een ontsnapt en veroordeelde, die zijn loopbaan als bendevoerd begon met de pasar bij het bivak in brand te steken. De onderwerping van Teukoe Bén Blang Pidié te Tapatoean, deed de onverzoenlijken onder zijn aanhang overgaan naar de Gajobenden van Gajo Loeëus. In 1908 kregen onze troepen niet minder dan 4 klewanganvallen. In October van dat jaar kwam kedjoeron Bédén eindelijk van Koetaradja en aanvaardde het bestuur over het landschap. Amanratoes behield evenwel nog veel invloed op den gang van zaken, hetgeen Bédén zoo mishagde, dat hij — zooals later is bewezen — hem door Pang Arip liet vermoorden. In Juni en Juli hadden 3 succesvolle klewanganvallen op infanterie-patrouilles plaats, die ons 7 karabijnen en vele dooden en gewonden kostten. Meer en meer weken geregistreerden uit, ook omdat de oogst van verschillende kampoengs mislukte. Tot de uitgewekenen behoorde Sapi'i, de zoon van den vermoorden Aman-Sapi'i. Een en ander gaf aanleiding tot vervanging van de infanteriebezetting door 8 brigades marcheaussee, terwijl het bestuur overging van kapitein Van Harencarspel op kapitein Muurling (15 September 1909). In de westelijke valleien, werd onderluitenant, later luitenant, Kanjess met een marcheaussee-colonne geplaatst. Het gelukte langzamerhand door krachtige actie en goed bestuurbeleid den achteruitgang in den politieken toestand te stuiten en dien te verbeteren. In de periode September 1909 tot April 1911 werd het verzet in de w.lijke valleien geheel gebroken en verminderde dat in het O. sterk in kracht. Deze vooruitgang ging niet zonder schokken; vele goedgezinden waren daarbij eerst onder moordenaarshanden gevallen. In November 1910 werd kedjoeron Bédén vermoord, vermoedelijk op instigatie van de familie van Amanratoes en met instemming van vrijwel het geheele landschap. Hij kon met zijn schoolsche opleiding met het onbeschaafde bergvolk niet omgaan. Hij werd opgevolgd door Sapi'i Amanrampa, die op 8 April 1911 de korte verklaring volgens uniform-model aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 10 Januari 1912 no. 7. Deze zelfbestuurder is nog in functie en werd in 1920 begiftigd met de kleine gouden ster. In 1912 werd kapitein Muurling vervangen door

den luitenant, later kapitein, Kaniess. De consolidatie van het gezag en bestuur werd door dezen officier volbracht. In 1913 werd nog een kleine bende, die een klewanganval op een in Pëndòng bivakkeerende patrouille had gedaan, met behulp der bevolking onschadelijk gemaakt, ook het laatste bendevoerd Pang Manap werd toen neergelegd. Nadat nog in begin 1914 een tiental onruststokers door de hoofden was gearresteerd en door de moesapat veroordeeld, kwamen geen belangrijke rustverstoringen meer voor.

Onder den kedjoeron staan 17 stamhoofden, de zg. reudjeu-tjèqs, waarvan de voornaamste zijn die van Geuleu, Porang, Boekét en Koeteu Lintang. Deze heeten radja-berempat en zijn de hechte steunpilaren van het kedjoeronschap. Oorspronkelijk hoofden eener genealogische eenheid, zijn zij langzamerhand tevens territoriale (districts-)hoofden geworden.

De reudjeu-tjèq wordt in zijn ressort bijgestaan door den petoeha dalam voor godsdienzaken en hoofden van blahs (familie of geslachten), penghoeloes geheeten. Ieder tjèqschap heeft ten hoogste vijf blahs: blah reudjeu-tjèq met den reudjeu-tjèq als hoofd, bijgestaan door een of meer petoeha's; blah moedeu met den reudjeu-moedeu als hoofd, bijgestaan door een of meer petoeha's; blah imeum, met den imeum als hoofd, bijgestaan door een of meer petoeha's; blah katib, met den katib als hoofd, bijgestaan door een of meer petoeha's en blah wakil onder den wakil van den reudjeu-tjèq, zonder petoeha's. Het kedjoeronschap is erfelijk in de familie Petiambang, die uit drie takken bestaat, waarvan de oudste, als zijnde de vrouwelijke linie, volgens de adat feitelijk niet voor het ambt in aanmerking komt. Uit dien tak wordt echter de petoeha dalam van Penampaän gekozen. De middelste tak is de blah lah, thans onder den kedjoeron moedeu, en de jongste tak de blah bongsoe (hiertoe behoort de tegenwoordige kedjoeron). Een vaste lijn is in de erfopvolging niet gevolgd. Kedjoeron Bédén was van de blah lah. Bij ontstane vacature draagt het Europeesche bestuur, door tusschenkomst van den petoeha dalam van Penampaän, aan de Petiambangfamilie op om een geschikt kandidaat uit de blah lah en blah bongsoe te kiezen. Wordt de keuze door het bestuur goedgekeurd, dan wordt eerst het advies ingewonnen van de reudjeu berempat en daarna van de overige reudjeu-tjèqs. Hierna wordt een voordracht opgemaakt en aan den Gouverneur aangeboden. De reudjeu-tjèqs worden door den kedjoeron benoemd, nadat de reudjeufamilie en de kampoenghoofden zijn gehoord. Het aanstellingsbesluit moet door den Gouverneur worden goedgekeurd. De blahhoofden worden gekozen door de hoedeureus en voorzien van een aanstellingsbesluit van den kedjoeron, dat door den Gouverneur moet worden goedgekeurd. De kedjoeron ontvangt uit de onderafdeelingkas een maandelijksche bezoldiging van / 125 en een toelage voor reis- en verblijfkosten van / 25 's maands. Bezoldigd worden nog: de ondergeschikte hoofden kedjoeron moeda, kedjoeron dagang, 15 reudjeu-tjèqs en 5 andere mindere hoofden. Het Land betaalt aan de landschapkas een schadeloosstelling wegens derving van vroegere adatinkomsten der hoofden. Verdere inkomsten der onderafdeelingkas vloeien voort uit belastingen, recht van ingezamelde boschproducten, afkoop van heerendiensten, grondhuur van bebouw-

de erven en aanplantingen, verhuur van land-schapspaarden en gebouwen, schoolgelden. De voornaamste uitgaven betreffen o.m. justitie, financiën, onderwijs volksscholen, geneeskundige dienst, leprozerieën, wegen en bruggen enz.

Literatuur: M. Joustra, Een nieuw werk over de Gajolanden; Bespreking van Prof. W. Volz, Noord Sumatra II, Die Gajoländer, I. G. 1912 I, 540; Bespreking door N. W. E. en S. van Prof. Dr. W. Volz, Noord-Sumatra I en II, T. A. G. 1912, 690; De Gajolanden en hun economische beteekenis (gegrond op het werk van Prof. W. Volz), T. Ec. Geogr. 1914, 145; J. C. J. Kempees, De tocht van overste Van Daalen; Dr. R. Pick, Das Gajoland und seine Bewohner, Mitt. Geogr. Geselsch. in Wien L, 379; Prof. W. Volz, Reise-ergebnisse in Nord-Sumatra, m. k., Deutsche Rundschau XXXI, 403.

VOLKSRAAD (Aanv. Dl. IV en Dl. VI of suppl. afl. blz. 491 e.v.). In het belang der overzichtelijkheid worden in de hieronder volgende aanvulling, die een beknopt, doch min of meer volledig algemeen overzicht in hoofdtekken tracht te geven van den tegenwoordigen stand van zaken met betrekking tot den Volksraad, eerst eenige gegevens, welke in de voorgaande uitgebreide artikelen omtrent deze materie (Dl. IV en VI) reeds in meer uitgewerkten vorm voorkomen, in het kort herhaald.

De Volksraad, waarvan de eerste zitting op 18 Mei 1918 geopend werd, is ingesteld bij de wet van 1916, Ned. Stb. No. 535 (Ind. Stb. 1917 No. 114), welke daartoe aan het Regeeringsreglement van 1854 een nieuw hoofdstuk, het tiende, toevoegde. Aan den Volksraad werd aanvankelijk slechts raadgevende bevoegdheid toegekend, waarin echter, vooral uithoofde van de bemoeienis met de begroting, reeds een belangrijke macht bleek opgesloten te liggen.

De Grondwetsherziening van 1922 bracht eene radicale omwerking der koloniale artikelen en legde daarmede den grondslag voor een gewichtige hervorming ook van den Volksraad. De inwendige aangelegenheden zouden ter behartiging aan in Indië zelf zetelende lichamen en overheden overgelaten worden. Aan de aldaar gevestigde bevolking zou een zoo groot mogelijken invloed op een aandeel in de samenstelling dier lichamen verzekerd worden. Naar deze richtlijnen werd de in 1925 tot stand gekomen herziening van het Regeeringsreglement van 1854 opgebouwd, de thans geldende Wet op de Indische Staatsinrichting, kortweg genaamd de Indische Staatsregeling.

Deze kenmerkte zich vooral door beperking van de macht des Konings op regelgevend gebied (art. 61), het terugdringen van den Raad van Indië tot een louter adviseerend College en het daarentegen geven van medewetgevende bevoegdheid aan den Volksraad, die voortaan ook een hoofdrol zou spelen bij de vaststelling van de begroting.

Bij het overleg tusschen Regeering en Staten-Generaal over het ontwerp van deze wet werd echter door een amendement van de Tweede Kamer de bevoegdheid van de Kroon om richting te geven aan het algemeen bestuur van den Landvoogd buiten allen twijfel gesteld, doordat de Gouverneur-Generaal uitdrukkelijk gebonden werd aan de „aanwijzingen” van de Kroon, terwijl de Kamer voorts wijziging bracht in de voorgestelde verhouding der in den Volksraad vertegenwoor-

digde groepen, waarop hieronder uitvoerig zal worden teruggekomen. Tenslotte kwam het bij compromis tusschen Staten-Generaal en Regeering tot de schepping van het „College van Gedelegeerden” uit den Volksraad, dat op het terrein der wetgeving den Volksraad in pleno zou kunnen vervangen. Hierop komen wij eveneens nader terug.

Vóór de inwerkingtreding der nieuwe Indische Staatsregeling 1925 bestond, met inbegrip van den door den Koning benoemden Voorzitter, tevens lid van den Volksraad, dit College uit een door het Regeeringsreglement op een minimum van 39, doch bij algemeenen maatregel van bestuur van 1920 (Stb. 776) op 49 gebracht aantal leden, deels door den Gouverneur-Generaal benoemd, deels door de locale raden verkozen. Een rechtstreeksche verkiezing had derhalve niet plaats. Gewaarborgd was een minimum aantal Inlandsche leden. De benoeming door den Gouverneur-Generaal had plaats ná afloop der verkiezing en diende als correcties daarop.

Na de inwerkingtreding der Staatsregeling van 1925 zou de Volksraad bestaan uit 60 leden en den Voorzitter, tevens lid. De voornaamste verandering bestond hierin, dat het aantal leden in de Staatsregeling zelf precies werd aangegeven en dat het rassencriterium (onderscheiding in Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen) voor actief en passief kiesrecht van den Volksraad vervangen werd door een nationaliteit- en landaardcriterium, waardoor een indeeling der leden in drie groepen (onderdanen-Nederlanders, inheemsche onderdanen niet-Nederlanders en uitheemsche onderdanen niet-Nederlanders) tot stand kwam, en dienovereenkomstig ook het kiezerscorps in drie groepen verdeeld werd, die elk slechts vertegenwoordigers van de eigen groep mochten kiezen, een belangrijke afwijking van de oude regeling.

Het Regeerings-ontwerp voor de nieuwe Indische Staatsregeling stelde eene indeeling voor van 30 Inheemsche leden, 25 Nederlandsche en ten hoogste 5 uitheemschen. Het bovenbedoelde amendement der Tweede Kamer, gegrond op de overweging dat de leidende positie van Nederland een Nederlandsche meerderheid eischte, had ten gevolge dat het aantal Inheemsche leden van 30 op 25 werd gebracht en dat het aantal der Nederlandsche leden verhoogd werd tot een minimum van 30 en een maximum van 32. Het aantal leden der uitheemsche onderdanen niet-Nederlanders werd bepaald op ten hoogste 5 en tenminste 3. Deze wijziging had, naar de Indische Regeering in 1927 vermeende, bij de Inheemschen groote ontstemming gewekt en Gouverneur-Generaal De Graeff achtte tegemoetkoming aan de tot uiting gekomen bezwaren in 's Lands belang noodzakelijk. Het gevolg was, dat, onder groote tegenactie van bepaalde Europeesche zijde, in 1929 de Staatsregeling (Stbl. 1929 No. 285) aldus gewijzigd werd, dat het aantal Inheemsche leden weder op 30 werd gebracht, dat der Nederlanders op ten hoogste 27 en tenminste 25, en dat der uitheemsche niet-Nederlanders op ten hoogste 5 en tenminste 3 (samenstelling sinds Mei 1931).

Er zijn dus thans in den Volksraad buiten den Voorzitter 30 Inheemsche leden en 30 anderen (bestaande uit twee groepen). Een „inheemsche meerderheid” zou ontstaan zoodra tot Voorzitter een Inlander benoemd zou worden.

Het aantal voor elke groep te kiezen leden onderging geen wijziging, zoodat de mogelijkheid tot corrigerende der verkiezing van de Inheemsche leden ruimer is geworden (van 5 op 10 gekomen). Gekozen worden 38 leden, d.i. 20 Inheemsche, 15 Nederlanders en 3 uitheemschen. Benoemd worden 23 leden, n.l. het lid-Voorzitter door den Koning en de andere door den Gouverneur-Generaal, n.l. 10 Inheemschen, tenminste 10 Nederlanders en ten hoogste 2 uitheemschen.

De te kiezen 20 Inheemschen worden door 12 kieskringen afgevaardigd, waarvan 4 op Java en Madoera en 8 in de Buitengewesten. Buiten de Vorsterlanden zijn kiezer de Inheemsche leden van locale raden, regentschappen en stadsgemeenteraden. In de Vorsterlanden (kieskring IV) zijn het oudste Hoofd van Gewestelijk Bestuur en de Zelfbestuurders kiezer.

In 1929 (Ind. Stb. 1929 No. 285) werd artikel 55 der Indische Staatsregeling zoodanig aangevuld, dat voortaan mede als kiezer van Inheemsche leden kunnen optreden zij, die bij ordonnantie voor den betrokken kieskring aan te geven waardigheden bekleeden, welke in betrekking tot het volksleven bij het lidmaatschap van bovengenoemde zelfstandige gemeenschappen niet achterstaan. Men dacht aan volkshoofden en andere functionarissen, als vertrouwensmannen der bevolking te beschouwen, die men tot kiezers zou kunnen maken. De betrokken ordonnantie kwam echter nog niet tot stand.

De te kiezen 15 Nederlanders en 3 uitheemschen worden gekozen door de tot hun eigen groep behorende leden van locale raden of andere in art. 120 der Indische Staatsregeling bedoelde zelfstandige gemeenschappen, behalve de provinciale raden, in heel Indië, die daartoe elk één kiezerskorps vormen. Een gesplitst kiezerskorps derhalve, hetgeen men vóór 1925 niet kende. Dit is de groote verandering, welke 1925 ten aanzien van het kiesrecht in de Staatsregeling bracht. Bestreden door hen, die de associatie-idee voorstonden, werd het aanvaard door de Regeering, die meende dat de samenwerking tusschen de volksgroepen eerst in den Volksraad zelf moest beginnen. In welke richting dit verlopen is, zullen wij later aangeven.

De benoeming van leden door den Gouverneur-Generaal geschiedt ook thans bij de periodieke vernieuwing van den Volksraad na de verkiezing, zoodat daarbij corrigerend kan worden opgetreden. (Aanvullende Volksraadregelen, Ind. Stb. 1926 No. 277 art. 1—7 j° Ind. Stbl. 1931 No. 62 en 1933 No. 473).

De leden van den Volksraad moeten zijn ingezetenen, Nederlandsch onderdaan, en 25 jaar oud. Ook vrouwen zijn sedert 1925 verkiesbaar en benoembaar. Actief kiesrecht is aan de vrouwen nog niet toegekend. Sedert heeft het eerste vrouwelijk lid haar intrede in den Volksraad gedaan.

De verkiezing of benoeming geldt voor 4 jaar (vroeger 3 jaar). De leden treden gelijktijdig af en zijn dadelijk herkiesbaar of herbenoembaar.

Een recht tot ontbinding van den Volksraad werd niet in de wettelijke regeling neergelegd. Men oordeelde dat dit recht enkel paste bij het parlementaire stelsel en zag op tegen de moeilijkheden, die de ontbinding zou opleveren bij een college, dat ten deele benoemd wordt.

Het onderzoek naar de geloofsbriefjes moest vroeger in de eerste vergadering van den Volks-

raad geschieden; thans staat eene regeling van Ind. Stb. 1931 No. 62 toe, dat dit na een periodieke verkiezing „zoo spoedig mogelijk” geschiedt. (Aanvullende Volksraadregelen 1926, art. 8—14).

De Volksraad vergadert te Batavia. De vergaderingen zijn openbaar als waarborg voor een behoorlijke behartiging van het algemeen belang. In bijzondere gevallen kan echter met gesloten deuren vergaderd worden, behalve bij bepaalde financiële aangelegenheden.

Zonder voorafgaande oproeping worden jaarlijks twee gewone zittingen gehouden, aanvankelijk eene voorjaars- en eene najaarszitting. Doch in 1929 (Ind. Stb. 66/67) werd de voorjaarszitting één maand later gesteld en de najaarszitting verschoven naar Januari en Februari van het volgend jaar. Dit geschiedde om de departementen meer tijd te geven voor het verrichten van de voorbereidende werkzaamheden der hoofdbegroting voor het volgend jaar. De eerste zitting vangt thans aan op 15 (respectievelijk 16 indien de 15e een Zondag is) Juni en eindigt uiterlijk 15 September d.a.v.; de tweede op 10 (respectievelijk 11 indien de 10e een Zondag is) Januari en eindigt uiterlijk 20 Februari d.a.v. Ook voor de begrotingen zijn termijnen gesteld. Omtrent de hoofdbegroting moet de Volksraad uiterlijk 29 Augustus zijn gevoelen aan den Gouverneur-Generaal mededeelen. Bij aanvullingsbegrotingen wordt telkenmale de termijn van terugzending bepaald.

Buitengewone zittingen, waarin alleen behandeld kunnen worden de in de oproeping vermelde onderwerpen, kunnen gehouden worden als de Gouverneur-Generaal het noodig oordeelt of tenminste 1/3 der leden daartoe hun wensch te kennen geven. Sedert 1925 mist de Voorzitter zelf de bevoegdheid om het College in buitengewone zitting bijeen te roepen.

In spoedeisende gevallen, ter beoordeling van den Gouverneur-Generaal, kunnen ter behandeling van onderwerpen van aanvullingsbegrotingen, buitengewone zittingen worden gehouden waartoe alleen de op Java en Madoera gevestigde leden worden opgeroepen (Juvaraad). Een dergelijke zitting vond nog niet plaats.

De Gouverneur-Generaal kan desgewenscht in persoon de beraadslagingen van den Volksraad bijwonen. Hij heeft dan een raadgevende stem. Hiervan maakten de Landvoogden nimmer gebruik, doch zij doen ingevolge de bevoegdheid, hun bij art. 63 tweede lid der Indische Staatsregeling verleend, de beraadslagingen door gemachtigden bijwonen teneinde het College namens hen voorlichting te verschaffen. Als zoodanig treden als regel op de Departementshoofden; bovendien is er een Regeeringsgemachtigde voor Algemeene Zaken voor de toelichting van het algemeen regeringsbeleid of voor zaken, die niet een bepaald departement betreffen.

Werd het reglement van orde voor de vergaderingen tevoren bij algemeen maatregel van bestuur gegeven, sedert de nieuwe staatsregeling stelt de Volksraad zelf dit reglement vast.

Beraadslagen noch besluiten mag de Volksraad, zoo niet tenminste de helft der leden (de Voorzitter niet medegerekend) tegenwoordig is. De leden stemmen zonder last van ruggespraak met hen, door wie zij zijn verkozen of benoemd.

Onder de werking van het Regeeringsreglement

was de Volksraad een raadgevend lichaam, welks adviseerende bevoegdheid ten deele parallel liep met die van den Raad van Indië.

In verschillende aangelegenheden was de Gouverneur-Generaal toen verplicht het College (den Volksraad) te raadplegen, speciaal ten aanzien van de begrooting. Dit heeft den Volksraad van den beginne af de gelegenheid gegeven telken jare het gansche gebied van Regeeringszorg in het openbaar te bespreken.

De Gouverneur-Generaal moest de begrooting voorloopig overeenkomstig het gevoelen van den Volksraad vaststellen, maar hij kon zijn eventuele bezwaren daartegen aan den Minister van Koloniën kenbaar maken. Vastgesteld werd daarop de begrooting door den wetgever in Nederland.

Gaf de beoordeeling van de begrooting aan den werkring van den Volksraad reeds van den beginne af relief en beteekenis, dit is door de wijzigingen, in de Indische Staatsregeling ten opzichte van den werkring van het College gebracht, zeker niet verminderd.

Sedert 1922 schreef de Grondwet immers voor, dat de regeling der inwendige aangelegenheden van Indië overgelaten moest worden aan „aldaar gevestigde organen”. De Indische Staatsregeling maakte daarop den Volksraad tot mederegelend lichaam.

De groote afstanden in Nederlandsch-Indië en de eigenaardige samenstelling der Indische maatschappij zouden het echter bezwaarlijk maken personen te vinden, ten allen tijde bereid en geschikt om aan het wetgevend werk deel te nemen. Daarom is men er toe overgegaan daarvoor een speciaal college te creëren, bestaande uit den Voorzitter en een aantal leden, op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging door en uit den Volksraad te benoemen (het College van Gedelegeerden). De Volksraad behield echter de bevoegdheid om de behandeling van bepaalde ontwerppordonnanties aan zich te houden. Waar aan den Volksraad slechts twee betrekkelijk korte zittingen per jaar zijn toegestaan en buitengewone zittingen uitzondering zijn gebleven, moet practisch wel het grootste deel van den wetgevenden arbeid aan het College van Gedelegeerden overgelaten worden, al heeft in de practijk de Volksraad wel in zeer ruime mate gebruik gemaakt van zijn bovenbedoelde voorbehoudingsbevoegdheid.

Ook wat de begrotingsarbeid aangaat, kwam door de nieuwe Indische Staatsregeling in den werkring van den Volksraad groote verandering. Voorzoover toch de Gouverneur-Generaal zich thans met het gevoelen van het College verenigt, stelt hij de algemeene begrooting en de aanvullingsbegrootingen vast bij besluiten, elk niet meer dan één afdeling betreffende. Deze besluiten behoeven daarna dan nog de goedkeuring der wet, om te kunnen werken.

Wordt die goedkeuring niet verleend, of wordt ten aanzien van een afdeling geen overeenstemming tusschen Gouverneur-Generaal en Volksraad verkregen (e.g. van onderdeelen van afdelingen, indien daaraan behoefte bestaat), dan geschiedt de vaststelling bij de wet.

Voor den Volksraad in pleno is deze begrotingsarbeid thans de voornaamste taak.

Sedert de nieuwe Indische Staatsregeling heeft de Volksraad, in verband met de van dien tijd

stammende mederegelende bevoegdheid, het recht van initiatief gekregen en ook het recht van amendement. Voorts heeft de Volksraad het petitierecht en kan het College den Gouverneur-Generaal uitnoodigen nopens zaken Indië betreffende inlichtingen aan den Raad te geven. Daarnaast bestaat dan nog het individueele vragenrecht (art. 70 Reglement van Orde). Een recht van enquête bezit de Volksraad daarentegen niet.

Adviesrecht heeft de Raad ten aanzien van wetten en algemeene maatregelen van bestuur, uitsluitend of in belangrijke mate Nederlandsch-Indië betreffende.

De afwijkingen voor den Volksraad gemaakt ten aanzien van het stelsel, geldend voor de Staten-Generaal in Nederland, laten zich in hoofdzaak verklaren door het feit dat de Volksraad geen parlement is. Wij komen hierop nader terug.

Het hiervoren reeds genoemde *College van Gedelegeerden* bestaat uit den Voorzitter van den Volksraad, lid tevens ambtshalve Voorzitter van dit College, benevens uit tot voor korten tijd 20 leden. Om bezuinigingsredenen is dit aantal bij Ind. Stb. 1935, No. 242, j° 257 tot 15 teruggebracht. Binnen de eerste 14 dagen van elk vierjarig tijdperk benoemt de Volksraad dit College uit zijn midden voor den duur van deze periode. Aanvankelijk moest de benoeming reeds in de eerste vergadering van den Volksraad in het 4-jarig tijdperk plaats hebben, hetgeen practisch te bezwaarlijk bleek omdat de leden van den Volksraad zich hierop moeilijk konden voorbereiden. Dientengevolge werd bij de wet van 1929, Stb. No. 285 hiervoor een termijn van 2 weken gesteld.

De verkiezing der leden van het College van Gedelegeerden geschiedt op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging en wel zoo, dat de overeenstemmende wil, vroeger van elk drietal, thans, in verband met de zoo juist genoemde inkringing van het aantal leden van het College van Gedelegeerden, van elk viertal Volksraad-leden leidt tot dienovereenkomstige vervulling van een plaats in het College van Gedelegeerden. (Gedelegeerden Kiesverordening 1927, gelijk gewijzigd bij Ned. Stb. 1935 No. 258).

De leden van het College van Gedelegeerden houden op lid te zijn door het eindigen van hun lidmaatschap van den Volksraad en zij kunnen overigens uiteraard ten allen tijde als lid van het College van Gedelegeerden ontslag nemen. (Volksraadpositieregeling 1926).

Het College van Gedelegeerden is een permanent College. Het vergadert te Batavia, in den regel in het openbaar, hetgeen voor de totstandkoming van ordonnanties van veel belang is. De vroegere wettelijke regelingen immers kwamen tot stand zonder openbare behandeling en zonder publicatie van wat op de wording der ordonnantie betrekking had.

Het College van Gedelegeerden werkt mede aan de vaststelling van ordonnanties onder gewone en dringende omstandigheden; met recht van initiatief en amendement en behoudens ten aanzien van ontwerpen, welke behandeling de Volksraad zich voorbehoudt. Kan in dit geval echter, naar het oordeel van den Gouverneur-Generaal, die daarop het College van Gedelegeerden hoort, niet op het bijeenkomen van den Volksraad gewacht worden, dan geschiedt de behandeling door eerstgenoemd College.

Voorberoidende werkzaamheden ten aanzien

van de ontworpen, welke behandeling de Volksraad zich voorbehield, geschieden door het College van Gedelegeerden, tenzij de Volksraad anders besliste.

Is de Volksraad niet bijeen, dan heeft het College van Gedelegeerden het petitieright en het recht om inlichtingen te verzoeken.

De behandeling der algemeene begrooting en rekening is evenals andere onderwerpen de financiële Landsaangelegenheden betreffende, daarentegen uitdrukkelijk aan den Volksraad in pleno voorbehouden.

Wat den wetgevenden arbeid van den Volksraad (College van Gedelegeerden) betreft, voorziet de wet in gevallen dat geen overeenstemming wordt verkregen tusschen Gouverneur-Generaal en het College.

De artikelen 89 en 90 der Indische Staatsregeling regelen dit. De zoogenaamde lange conflictenregeling (artikel 89) schrijft voor, dat op uitnodiging van den Gouverneur-Generaal de ontwerp-ordonnantie door het College opnieuw in behandeling genomen wordt binnen 6 maanden nadat de niet-overeenstemming is gebleken. Wordt alsdan nog geen overeenstemming verkregen, dan kan de regeling geschieden door de Kroon bij algemeenen maatregel van bestuur.

De korte conflictenregeling, in artikel 90 der Indische Staatsregeling, laat den Gouverneur-Generaal toe een door hem aan den Volksraad toegezonden ontwerp-ordonnantie op eigen gezag en verantwoordelijkheid vast te stellen, als de Volksraad (College van Gedelegeerden) in gebreke blijft binnen den gestelden termijn mede te deelen of hij zich al dan niet met het ontwerp vereenigt, dan wel indien overeenstemming met den Volksraad (College van Gedelegeerden) niet is verkregen, doch dringende omstandigheden een onverwijldde voorziening vorderen. In het laatste geval kan de Volksraad binnen 2 maanden na vaststelling en inwerkingtreden der ordonnantie het verzoek doen, dat de regeling nader bij algemeenen maatregel van bestuur zal geschieden.

Tenslotte verleent artikel 99 der Indische Staatsregeling aan de Kroon en de wetgevende macht in Nederland een repressieve bevoegdheid ten aanzien van ordonnanties. Deze kunnen namelijk op grond van strijd met de Grondwet, de wet of het algemeen belang geheel of gedeeltelijk door de Kroon worden geschorst en bij de wet worden vernietigd.

Zoo blijkt uit hetgeen hiervoren werd opgemerkt omtrent de bevoegdheid van de wetgevende macht in Nederland ten aanzien van de Indische begrooting en omtrent die van den Landvoogd, de Kroon en de Nederlandsche wetgever ten aanzien van den wetgevenden arbeid in Indië wel, dat sterke waarborgen zijn gezocht en gevonden om het algemeen belang van het Koninkrijk te beschermen tegen ongewenscht eenzijdig drijven in den Volksraad zelf.

Het laatste woord hierbij wordt niet in Indië, maar in Nederland gesproken.

Tot een parlement in den gangbaren zin van het woord groeide de Volksraad dan ook, zelfs door de wijzigingen in 1925 en daarna in de Indische Staatsregeling gebracht, nog geenszins uit.

De Gouverneur-Generaal is aan den Volksraad niet verantwoordelijk en zijne Regeeringsgemachtigden evenmin. De Indische Regeering be-

hoeft zich in haar beleid niet te richten naar de in de meerderheid der volksvertegenwoordiging in Nederlandsch-Indië tot uiting komende staatkundige beginselen. Ook zal zij niet aan anderen het Regeeringsbestel hebben over te dragen, indien een nieuwe staatkundige meerderheid aldaar haar beleid zou afkeuren.

Dat neemt niet weg, dat de Volksraad als centraal vertegenwoordigend lichaam getoond heeft een voor Indië waardevol instituut te kunnen zijn, waarin uiting kan worden gegeven aan de behoeften, wenschen en grieven der bevolking; dat samen kan werken met de Regeering om wettelijke regelen tot stand te brengen en dat kan toezien op het beleid der administratie en de besteding der gelden.

De loop der tijden heeft ook in dit College het opkomen en verdwijnen van partijen, de verschijning van nieuwe groepen en de verschuiving van machtsverhoudingen met zich gebracht.

In den eersten Volksraad had de vrijzinnig democratische associatie partij, waarbij leden van verschillende bevolkingsgroepen waren aangesloten, de leiding.

Maar reeds in den tweeden Volksraad werd zij geheel overvleugeld door den Politiek-Economischen Bond, welke eveneens uit verschillende bevolkingsgroepen was samengesteld en evenzeer associatie beoogde, doch die veel meer rechts liberaal georiënteerd was.

Sedert enkele jaren is ook de Politiek-Economische Bond weder geweken voor de Vaderlandsche Club, welke het zuiver Nederlandsch belang sterk naar voren schoof en van associatie binnen partijverband met andere bevolkingsgroepen niet wilde weten.

De bij het begin van den Volksraad opgerichte links staande N.-I.-Partij, welke onder leiding van Douwes Dekker de associatie der in Indië geboren en van welk ras ook tegenover de import-Europeanen voorstond, had slechts een kortstondig bestaan.

Daarvoor in de plaats ontwikkelde zich krachtig het Indo-Europeesch Verbond, hetwelk opkomt voor de vooral ook van inheemische zijde economisch steeds meer bedreigde maatschappelijke positie der in Indië geboren en daar blijvend gevestigde Europeanen.

De kleinere Christelijke en Katholieke associatie partijen splitsen zich zelf vrijwillig in een Europeesch en Inlandsch deel tot een voortaan gescheiden samengaan.

De Inlandsche leden van het College maakten zich ook hunnerzijds meer en meer los van Europeesche leiding om ten deele over te gaan in zuiver nationalistische oriëntering.

Zoo ontstond van lieverlede een scherpe scheiding tusschen de rassen in de partijgroepering, enerzijds uitgaande tot een streven naar strakke rijkseenheid en bescherming vooral van zuiver Nederlandsche belangen in Indië, anderzijds de Inlandsche nationalen en daartusschen dan de Chinese leden. De tijd der „gemengde” partijen is dus voorbij.

Interraciale samenwerking, vroeger binnen partijverband gezocht, moet thans daarbuiten gevonden worden. Overigens is het politieke beeld bij elke bevolkingsgroep nog weinig scherp en, als regel, is het de Regeering nog mogelijk gebleven om met den Volksraad samen te werken aan Indië's belang.

De Volksraad heeft altijd enorm veel arbeid verzet.

Als tribune der Indische samenleving, maar niet minder als hot lichaam, in welks midden de Indische Regeering hare bedoelingen in het openbaar uiteen kan zetten en misverstanden uit den weg kan ruimen, heeft dit staatkundig College zijn groote beteekenis in de Indische samenleving verkregen.

Voor al echter de moeilijkheden, welke de huidige wereldcrisis ook voor Indië brachten, hebben ongetwijfeld medegewerkt om het aantal conflicten tusschen Regeering en Volksraad te vermengvuldigen.

Literatuur: Tien begrootingen met den Volksraad, 1919/28, samengesteld bij de Generale Theaurie van het Departement van Financiën in Nederlandsch-Indië ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van den Volksraad (Landsdrukkerij, Weltevreden 1928); Tien jaren Volksraad-arbeid 1918—1928; Overzicht betreffende de zittingsjaren 1928/29, 1929/30, 1930/31, Landsdrukkerij, Weltevreden; Mr. Ph. Kleintjes, Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië, 1932; Mr. Dr. H. Westra, De Indische Staatsregeling, 1934; Mr. W. H. van Helsingden, De Volksraad en de Indische Staatsregeling, 1926; Dr. H. Colijn, Koloniale vraagstukken van heden en morgen, 1928; Mr. W. H. van Helsingden, Colijn contra den Volksraad; Mr. J. Drijvers, De praktijk der conflictenregeling tusschen Volksraad en Regeering, 1934; Mr. A. Neijtzell de Wilde, De Inwendige aangelegenheden van Nederlandsch-Indië, Kol. Tijdschr., 18e jrg. No. 6 (1929); Mr. A. Neijtzell de Wilde, Vijftien jaren Volksraad (Koloniaal Bijblad van de Haagsche Courant, 18 Mei 1933).

IDENBURG (ALEXANDER WILLEM FREDERIK) werd 23 Juli 1861 te Rotterdam geboren, doorliep de 5-jarige H.B.S. te Utrecht en daarna de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Bij K.B. van 5 Juli 1881, dus nog vóór hij den 20-jarigen leeftijd had bereikt, werd hij benoemd tot 2den Luitenant bij de Genie van het leger in Ned.-Indië. Daarop woonde hij de lessen bij aan de Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage en 14 October 1882 vertrok hij, vergezeld van zijne echtgenoot, naar Indië. 5 December 1882 werd hij geplaatst bij de Genietroepen te Willem I, waar hij 8 Juli 1883 zijne bevordering tot 1sten Luitenant ontving. Zijne plaatsing bij den Staf van het wapen op 2 Januari 1885 bracht hem naar den Gewestelijken Dienst te Soerabaja; 10 Juni 1886 volgde zijne benoeming tot Adjudant van het korps Genietroepen en 24 December 1888 zijne weder-indeeling bij den Staf, waarbij een overplaatsing naar den Gewestelijken Dienst in Atjeh aansloot. Tot 1892 bleef hij daar werkzaam; dat jaar bracht zijne plaatsing aan het Hoofdbureau der Genie te Batavia en — den 23sten April — zijne bevordering tot Kapitein. Na een afwezigheid met buitenlandsch verlof wogens langdurigen dienst, van 8 Augustus 1894 tot 20 Februari 1896, werd hij als overcompleet op non-activiteit gesteld totdat de gelegenheid ontstond hem op 11 Mei 1896 weder in actieven dienst op te nemen en hem te benoemen tot Adjudant, Chef van het Kabinet van den Legerecommandant. Inmiddels was hij in commissie gesteld voor de omwerking van de technische voorschriften der Genie. Reeds spoedig na zijne aanstelling als Kabinets-

chef viel hem een plaatsing ten deel bij den Generaal Staf van het leger (13 Juli 1896), en wel à la suite van den Staf, aangezien hij in zijne bijzondere functie gehandhaafd bleef. Hoe hij zich daarin onderscheidde kan blijken uit zijne benoeming, bij K.B. van 29 Augustus 1899, tot Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

In den aanvang van 1901 (10 April) werd het verblijf in Indië afgebroken door ziekteverlof naar Europa, welk verlof eind September werd ingetrokken en vervangen door non-activiteit wegens zijne verkiezing tot lid der Tweede Kamer. De band met Indië werd tenslotte geheel verbroken bij K.B. van 24 September 1902, waarbij hem op zijn verzoek een eervol ontslag uit der militairen dienst werd verleend, in verband met zijne benoeming tot Minister van Koloniën.

Lid der Tweede Kamer. De maidenspeech van het Kamerlid Idenburg, afgevaardigde van de Antirevolutionaire partij voor het district Gouda, op 21 November 1901 in de Kamer uitgesproken (Handelingen 1901-1902, bl. 105 vlg.), trok al dadelijk bijzondere aandacht. Daar was een beginselvast man van buitengewone gaven aan het woord, die, zich aansluitend aan het Program van Dr. Kuypers, in den breede aandrong op het aangaan van een politiek van zedelijke roeping tegenover Nederlandsch-Indië, diametraal gericht tegen elk stelsel van exploitatie en tot eenig doel hebbend de opvoeding van de volkeren van den Indischen archipel, opdat zij geestelijk, economisch en politiek tot meerdere zelfstandigheid zouden worden geleid.

Nog geen jaar later, op 25 September 1902, volgde de benoeming van Idenburg tot

Minister van Koloniën. Hij nam de plaats in van den, op 9 September overleden Minister Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck, onder zeer moeilijke omstandigheden. Het was de tijd der „inzinking": Indië verkeerde in nood. Er deden zich verschijnselen voor, die wezen op een economischen toestand, welke door sommigen als onrustbarend werd gekenschetst en die weerspiegelde in de begrotingscijfers op zorgwekkende wijze (zie WELVAARTSONDERZOEK). Wat zal Nederland doen? was de vraag, die in de Tweede Kamer bij de behandeling der Indische begrooting voor 1903 gesteld werd. In een rede van 20 November 1902 (Handelingen 1902-1903, bl. 146 vlg.) — de begrotingsrede, waarvan het Kamerlid Van Kol verklaarde, dat zij de belangrijkste woorden bevatte, die ooit van de Regeeringstafel uit den mond van een Minister van Koloniën waren gehoord — erkende Minister Idenburg de verplichting van Nederland om steun aan Indië te verleen. Inderdaad werd bij de Indische begrooting voor 1904 een eerste credit aangevraagd voor de bekostiging van eenige economische maatregelen en van defensie-uitgaven, voorschots bedoeld als een voorschot van Nederland (Bijlagen 1903-1904, 4, 25). De definitieve regeling van de hulpvoorschaffing had eerst later plaats, nadat de financiële verhouding tusschen Nederland en Indië meer principiëel gezien was. Gelegenheid daartoe gaf een nog aanhangig wetsvoorstel van Minister Cremer om uit de Indische Comptabiliteitswet te verwijderen de artikelen (4 en 28), die betrekking hadden op Indische bijdragen aan de Rijksmiddelen. In Maart 1903 kwam dit voorstel in openbare behandeling, tegelijkertijd met een motie om, in de lijn van Mr. van De-

Deventer's Gids-artikel over de Eereschuld van Nederland aan Indië, nu ook een definitieve afrekening tusschen Indië en het Rijk in Europa over het verleden te doen plaats hebben. De Minister wilde daar niet aan. Geheel in overeenstemming met den inhoud eener Nota van 21 Februari 1903, welke hij aan de stukken had toegevoegd (Bijlagen 1902-1903, 6), betoogde hij het bestaan van scheiding tusschen de geldmiddelen van Nederland en Indië, zoodat de gedachte aan een Indische bijdrage inderdaad moest worden losgelaten, doch hij weigerde terug te treden in het verleden en te tornen aan hetgeen destijds op volkomen legale basis was geschied. Het wetsontwerp werd aangenomen, ook in de Eerste Kamer (Ned. Stb. 1903 no. 172, Ind. Stb. no. 315; zie BIJDRAGE), de motie verworpen. Het eereschuldvraagstuk was van de baan.

In zijne nota van 21 Februari 1903 had Minister Idenburg ook de hulpverschaffing besproken en de wijze, waarop men door een rubricering der uitgaven tot een gezond beheer van de Indische financiën zou kunnen komen. Een uitgewerkt plan van hulpverleening kon toen nog niet gegeven worden. Eerst moest overleg gepleegd worden met de Indische Regering en bovendien had de Minister het voornemen voorlichting te vragen van eenige kenners van Indië. Die werd hem verschaft in de drie deelen „Koloniaal Economische Bijdragen” van de heeren Mr. C. Th. van Deventer (Overzicht van den economischen toestand), Dr. E. B. Kielstra (De financiën van Nederlandsch-Indië) en Mr. D. Fock (Beschouwingen en voorstellen).

Was het vorenvermelde crediet op de Indische begrooting voor 1904 slechts toegestaan als een bewijs, dat het Nederland ernst was met zijne steunverleening, een voorstel tot verhooging van de begrooting voor 1905 ten behoeve van maatregelen in het belang van de economische ontwikkeling van Nederlandsch-Indië (Bijlagen 1901-1905, 76) bracht het eindresultaat der overwegingen. De financiële grondslag was, aangezien tegen het aanvankelijk gedachte renteloos voorschot ernstige bezwaren waren ingebracht, dat Nederland een Indische schuld van ten hoogste f 40 millioen voor zijne rekening zou nemen en Indië naar gelang van de behoefte een nieuw kapitaal van gelijk bedrag zou kunnen opnemen tot bekostiging van hetgeen het in het belang zijner economische ontwikkeling noodig zou hebben. Beide Kamers namen het voorstel aan; de Hulpverschaffing had haar beslag gekregen (zie KOLONIALE POLITIEK (NED.), bl. 418).

Een derde belangrijke maatregel uit die dagen is de Decentralisatie, die enerzijds ten doel had de overdracht van bevoegdheden van het centraal gezag op lagere bestuursorganen, anderzijds het inroepen van de medewerking der ingezetenen bij de behartiging van de plaatselijke publieke zaak. Formeel werd de decentralisatie belichaamd in eene aanvulling van het Regeeringsreglement met de artikelen 68a, 68b en 68c (Ned. Stb. 1903 no. 219, Ind. Stb. no. 329. Zie DECENTRALISATIE).

Bij de mondelinge verdediging van de Decentralisatiewet in de Tweede Kamer wees Minister Idenburg er op, dat de drie besproken maatregelen: de wijziging der Comptabiliteitswet, de hulpverschaffing en de decentralisatie, de inleiding vormden tot eene wijziging in het politiek beleid

ten aanzien van Nederlandsch-Indië, naar de eischen van den nieuwen tijd. In dezelfde lijn ligt zijn besluit om voortaan het ontwerp der Indische begrooting in eerste instantie in Indië zelf te laten samenstellen. Het was het begin der volstreckte scheiding tusschen Nederlands en Indië's financiën, die later wettelijk zou worden vastgelegd door de uitspraak van Indië's rechtspersoonlijkheid en bezit van een eigen vermogen, met de daarmee samenhangende bevoegdheid om leningen te sluiten ten name en ten laste van Indië zelve (Ned. Stb. 1912 no. 207; Ind. Stb. no. 459. Zie BEGROOTING VAN N. I.). Het was de eerste inbreuk op het gesloten, sterk gecentraliseerde bestuur in Indië, de eerste schrede naar de medewerking van particulieren aan de behartiging van de Landsbelangen, die ten slotte aanliep op de instelling van den Volksraad in 1916 (Ned. Stb. no. 535, Ind. Stb. 1917 no. 114. Zie VOLKSRAAD). Het was ook de eerste poging tot verplaatsing van het zwaartepunt van het beheer over Indië naar Indië, waarover de beslissing viel bij de Grondwetsherziening van 1922 en waarvoor de toepassing neergelegd werd in de Indische Staatsregeling van 1925 (zie BESTUURSWEZEN).

Al droegen niet al die maatregelen zijn naam, toch kan gezegd en aangetoond worden, dat in Idenburg's eersten Ministerstijd de grondslagen gelegd zijn voor een algeheel hervorming van de verhouding tusschen Indië en het moederland en Indië's inwendig bestuur.

Het Departement van Landbouw kwam gedurende zijn Ministerschap tot stand (Bijlagen 1903-1904, 138. Zie DEPARTEMENTEN VAN ALG. BESTUUR); de belangrijke herziening van de artikelen 75 en 109 van het Regeeringsreglement werd door hem aanhangig gemaakt (Bijlagen 1904-1905, 121. Zie RECHTSWEZEN), bij welke gelegenheid hij de unificatie der wetgeving bepleitte. Tijdens zijn derde Ministerschap werd de definitieve tekst vastgesteld (Ind. Stb. 1919, nos. 621 en 622).

In de Tweede Kamer, waarmede hij als regel in goede harmonie samenwerkte, had de Minister eenige malen harde noten te kraken. Hierin werd zij aan het Atjeh-debat naar aanleiding van de krijgsvieringingen in de Gajo- en Alaslanden (Handelingen 1904-1905, bl. 254 vlg.) en dat over misstanden ter Oostkust van Sumatra (Bijlagen 1904-1905, 4, 46 en Handelingen bl. 316 vlg. Zie KOELIE), welk laatste, na 's Ministers verklaringen en toezeggingen, uitliep op een motie van vertrouwen in zijn beleid.

Een daad van bijzondere beteekenis was in 1904 de voor sommigen verrassende voordracht van Generaal van Heutsz tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië. Minister Idenburg zag in hem den man — en terecht — die in de zelfbesturende landen der Buitengewesten de orde en de rust zou vestigen, welke noodig waren om ook daar het werk der opvoeding van de Indische volkeren te kunnen volbrengen. Immers een eerste vereischte daarvoor was, dat het Nederlandsche gezag in die streken werkelijkheid zou worden, en daaraan ontbrak nog heel wat.

De verkiezingen van 1905 brachten het Kabinet-Kuyper ten val; dientengevolge trad ook Minister Idenburg af, op 17 Augustus. Den 14den September volgde zijne benoeming tot

Gouverneur van Suriname. Op 18 November

1905 aanvaardde hij dit ambt in een plechtige vergadering van de Koloniale Staten, overeenkomstig het voorschrift van het Regeeringsreglement. In de rede, die hij bij die gelegenheid uitsprak, stelde hij voorop, dat hij, in overeenstemming met zijne beginselen, aan de geestelijke, zedelijke en godsdienstige belangen der ingezetenen zijne volle aandacht zou schenken en zegde op stoffelijk gebied de voortzetting en uitbreiding toe van al die in de laatste jaren aangevatte en beraamde plannen tot opheffing van het economisch verval van Suriname, waaraan hij reeds als Minister van Koloniën zijn steun gegeven had. Het land verkeerde in zeer ongunstige omstandigheden en er heerschte een geest van ontmoediging. Schier op elk gebied was er behoefte aan opbouw en Gouverneur Idenburg zette er zijne sterke schouders onder. In zijne bestuursperiode, die in Februari 1908 reeds werd afgebroken, kwam de doortrekking van den spoorweg tot Dam, boven de vallen van de Sarakreek, tot stand, waardoor, naar men destijds meende, het ontoegankelijk binnenland althans ten deele voor ontginning zou worden geopend, en in elk geval het bestaande goud- en balatabedrijf — in welk eerste hij een kleinbedrijf in het leven riep — dadelijk zou worden bevorderd. In rechtstreeksch verband daarmee werd het onderzoek naar den mineralen-voorraad in het Lawagebied voortgezet; de boschstand werd verder onderzocht en een proefaanplant aangelegd, beide als voorloopers van een oordeelkundig en deskundig boschbeheer. Ter aanvulling van het winbedrijf van balata, de wilde boschrubber, werd een Gouvernementsplantage aangelegd voor het kweken van hevea. De klein-landbouw werd bevorderd door voortzetting van den polderaanleg en de inrichting van oude plantages tot vestigingsplaatsen van kolonisten. De voorgenomen aanplant, met steun uit de Landskas, van bacoen (pisang) over een areaal van 3000 ha werd verwezenlijkt, dank zij een contract met een groote N.-Amerikaansche vruchtenmaatschappij, die zich verbond de vruchten af te nemen, te vervoeren en te verhandelen. Deze maatregel was van bijzondere betekenis voor het groot-landbouwbedrijf, dat door een ziekte in de cacao aan den rand van den afgrond geraakt was en nu tot den aanplant van bacoen zou kunnen overgaan. De koffiecultuur werd aangemoedigd, die van nieuwe gewassen bevorderd. Nieuw leven werd in het bedrijf gewekt. Bedacht op uitbreiding van het plantareaal, stelde Gouverneur Idenburg bij verordening de gelegenheid open om uitgestrekte terreinen voor onderzoek naar hunne geschiktheid voor den aanplant van verschillende gewassen in concessie te verkrijgen.

Ook de financiën van Suriname hadden zijne bijzondere aandacht. Het chronisch tekort op de begrooting, dat niet alleen de buitengewone uitgaven, maar zelfs de zuiver huishoudelijke kosten van het Landsbeheer in zich bevatte, en de volgestrekte financiële afhankelijkheid van Nederland veroorzaakte, gaf hem aanleiding een saneeringsplan te ontwerpen. Bij zijn ontwerp der Surinaamsche begrooting voor 1908 zette hij in een betoog, waarin men de denkbeelden van den schrijver der ministeriële nota van de Tweede Kamer van 21 Februari 1903 (zie hiervoren) terugvindt, zijne gedachten uiteen over den weg, langs welken Suriname in de toekomst zou kun-

nen bereiken, dat het gewest zijn eigen huishouding zelf zou betalen en alleen voor buitengewone uitgaven een beroep op de Nederlandsche schatkist zou behoeven te doen (Plan-Idenburg).

Het innerlijk welzijn van de bevolking van Suriname diende Gouverneur Idenburg door de invoering van de Kinderwetten, zijne voorschriften met betrekking tot den verkoop van sterken drank, met het doel het drankmisbruik te breiden, zijn Opiumverordening, die een absoluut verbod van aanplant en invoer van opium en ganja inhield, met inachtneming van zekeren overgangstijd, en zijne verordening op den wekelijkschen rustdag (Zondagsverordening).

Den 28sten Februari 1908 trad Gouverneur Idenburg af. Ontijdig kwam een einde aan het bekleeden van een ambt, dat hij op zoo verdienstelijke wijze vervuld had, dat hem, naast de algemeene genegenheid en erkentelijkheid van de Surinaamsche bevolking, de onderscheiding van het Commandeurschap van den Nederlandschen Leeuw te beurt viel. Doch een andere functie riep hem terug naar Nederland. Andermaal werd hij geroepen tot het vervullen van het ambt van

Minister van Koloniën (2de periode). Op 20 Mei 1908 trad hij als zoodanig op in het rechtsche Kabinet-Heemskerk, dat het linksche Kabinet-De Meester was opgevolgd. In de behartiging van de koloniale zaak bracht die politieke verwisseling geen wezenlijke verandering; op het stuk van het koloniaal beleid waren de politieke partijen elkander tot zeer nabij genaderd, en voor voorganger en opvolger in het beheer van het Departement van Koloniën beteekende het eenvoudig een verwisseling van plaats. Suriname werd aan oud-Minister Fock toevertrouwd. Deze was als Minister voortgegaan in de richting van zijn ambtsvoorganger Idenburg; de laatste kon het werk van den afgetredene vervolgen. In letterlijken zin: de verdediging van het Atjeh-beleid, dat Minister Fock, op wiens verzoek de Gouverneur-Generaal Van Heutz een persoonlijk, plaatselijk onderzoek naar de toestanden in Atjeh en het beleid van Gouverneur Van Daalen had ingesteld, niet meer had kunnen beëindigen, kreeg Minister Idenburg, na ontvangst van het rapport van den Landvoogd (Bijlagen 1907-1908, 4) te voltooien (Handelingen 1908-1909, bl. 260 vlg.). En bij het debat, in hetzelfde jaar, over de onlusten ter Sumatra's Westkust, ging het over de invoering in dat gewest van de, door Minister Fock gesanectioneerde bedrijfsbelasting voor de Buitenbezittingen (Handelingen 1908-1909, bl. 263 vlg.).

Deze ministeriële periode duurde slechts kort; zij eindigde reeds op 16 Augustus 1909 en maar één enkele begrooting, die voor 1909, viel daarbinnen te verdedigen. Vraagstukken van die groote betekenis, als die in het eerste tijdperk aan de orde waren, deden zich niet voor. Toch gaf de behandeling van die begrooting hem gelegenheid zich uit te spreken over tal van belangrijke onderwerpen, zooals de gelcidelijke opheffing van onnoodige rasverschillen in de wetgeving (het unificatie-stroven), de ontwikkeling van het onderwijs en de subsidiëering van het bijzonder onderwijs, de voortgaande bestuursbemoeying met het niet-rechtstreeks bestuurd gebied (landschapskassen, aanstelling van een Adviseur voor de Buitenbezittingen), de rationeële bestrijding van het opiumgebruik (het dienstbaar maken van de regio aan die bestrijding) enz. (Zie stukken over Ind.

begroting 1909; voor opium in het bijzonder de nota-wisseling met de Eerste Kamer).

De reden van het aftreden van Minister Idenburg was zijne benoeming, bij K.B. van 20 Augustus 1909, tot

Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië. Den 18den December 1909 nam hij het bestuur over Indië over van den Gouverneur-Generaal Van Heutsz. Het zou een onbegonnen werk zijn een volledige beschrijving te geven van alles, wat hij in die, gedurende 6½ jaar bekleede functie verrichtte. Zijn levendige, werkzame geest begaf zich op alle terreinen van het Staatsbestuur en gaf er zijne eigenschap aan. Bovendien was er destijds nog geen Volksraad, zoodat hij veel, dat bij Koninklijk besluit of wet geregeld werd, niet uit de gepubliceerde stukken is na te speuren welk aandeel de Gouverneur-Generaal aan de regeling had gehad. Doch uit wat vroeger in andere werkkringen bekend is geworden, door zijne openbare geschriften en woorden, valt wel af te leiden, dat zijn aandeel groot was en zijn initiatief overwegend. Zijne gezindheid, die hij in de rede bij zijn optreden nogmaals openlijk uitsprak, was voor niemand een geheim; nochtans gaf zijne praktijk aanleiding tot veel misverstand en vaak ongerechtvaardigde beschuldigingen. Zijne houding ten opzichte van het werk van Zending en Missie — de openstelling van Soerakarta, de ondersteuning aan Christelijke scholen en ziekeninrichtingen, de bekende Pasar-circulaire ¹⁾ — deed ten onrechte het vermoeden rijzen, dat hij een gedwongen kerstening van Indië beoogde, waartegen in Nederland, in den verkiezingstijd van 1913 vooral, heftig te velde getrokken werd.

Een enkel woord tot nadere verklaring. De heer Idenburg was persoonlijk ongetwijfeld een belijdend Calvinist en, politiek gesproken, Anti-revolutionair. Maar hij trok een scherpe lijn tusschen zijn persoonlijk gevoelen, denken en wenschen en de taak, die hem als orgaan der Overheid was toevertrouwd. De vrijheid, die hij opeischte voor zijn persoonlijk leven, gunde en waarborgde hij aan ieder, van welke gezindheid ook. Dwang was hem hierin absoluut vreemd; dwang van den kant der Overheid stond hem beslist tegen. Hij zag de grens van roeping, taak en plicht daár, waar de individueele conscientie vrijgelaten móest worden. Hoe hoog de belijdenis van het Christendom bij hem ook in eere stond; hoe noodzakelijk hij, zooals hij meermalen betoogde, de inwerking achtte van het Christendom op de Mohammedaansche en heidensche volkeren van den Indischen Archipel bij voortschrijdende ontwikkeling naar den Westerschen kant, welke ontwikkeling hen immers losmaakte van hun eigen religie, zonder daarvoor iets vergelijkbaars in de plaats te geven; hoe hartelijk hij daarom het werk der zending en allen Christelijken arbeid genegen was, toch vroeg hij zich steeds zorgvuldig af hoever hij als Gouverneur-Generaal mocht gaan in de bevordering der vervulling zijner liefste persoonlijke wenschen. Zending was naar zijne overtuiging geen Overheidstaak, maar evenmin was het der Overheid veroorloofd haar belemmeringen in den weg te leggen, indien niet de maatschappelijke

orde en rust andere eischen stelde. Steun aan haar sociaal werk daarentegen lag wél op den weg der Overheid, mits zij dan niet alleen den Christelijken arbeid op dat gebied bijstond, doch gelijke ondersteuning verleende aan hetgeen tegen een anderen religieusen achtergrond verricht werd. De eisch van gelijke behandeling leek hem voor het openbaar gezag een axioma. Schonk hij derhalve aanspraken aan Christelijke instituten, hij erkende tegelijkertijd het recht van Mohammedaansche instellingen op tegemoetkoming op denzelfden voet. En ook voor alles wat niet rustte op een uitgesproken religieusen grondslag.

Dit is van hem niet altijd begrepen, ten minste niet in den aanvang van zijn bestuur.

Voor Gouverneur-Generaal Idenburg was de taak weggelegd om het door zijn voorganger gevestigd gezag in de Zelfbesturen te bevestigen door feitelyke orde te scheppen in die gemeenschappen en de bevolkingen te doen deelen in de Overheidszorgen, die gericht waren op hun welzijn. Hij deinsde, waar hij niet de noodige medewerking van de machtsdragers vond, niet terug voor krasse maatregelen. In 1911 zette hij den Sultan van Riouw-Lingga af en maakte een einde aan het Sultanaat; in 1915 onthief hij den Sultan van Ternate van zijne waardigheden.

Overigens deden zich in de Buitengewesten geene moeilijkheden van beteekenis voor, daargelaten enkele plaatselijke incidenten, als bijvoorbeeld op Timor, bij gelegenheid van de grensafbakening tusschen het Nederlandsche en het Portugeesche gebied ter uitvoering van het grenstaactaat van 1904.

Ernstiger lieten zich aanzien de ongeregeldeheden op Chineesch nieuwjaar 1912 op Java verwekt door Chineezzen, die, aangevuurd door de jongste gebeurtenissen in China, waar de Republiek was uitgeroepen, op ontoelaatbare wijze hunne grieven begonnen te uiten tegen de voor hen, als Vreemde Gosterlingen geldende en van de bepalingen voor Europeanen afwijkende voorschriften, welke laatste sedert de desbetreffende wijziging van het Regeeringsreglement wél voor Japanners golden. De schermutselingen, aanvankelijk alleen tegen het Gezag gericht, doch ontarend in groepsbotsingen tusschen Chineezzen en Inheemschen, werden tijdig onderdrukt. Gouverneur-Generaal Idenburg was te voren al tegemoetgekomen aan grieven der Chineezzen. Hij had de bepalingen omtrent het verplicht wonen in afzonderlijke wijken — een der steenen des aanstoots — reeds in 1910 (Ind. Stb. no. 537) in milden geest herzien; later, 1914, ging hij een stap verder (Ind. Stb. no. 760) en ruimde tevens voor Java en Madoera de bewegingsbelemmeringen, die de regeling van het passenstelsel veroorzaakte, grootendeels op. De instelling van het Landgerecht als gemeene rechter voor alle bevolkingsgroepen in datzelfde jaar mag tevens als zulk eene tegemoetkoming beschouwd worden.

Belangrijker was de opkomst van de stroomingen, die men kan samenvatten onder den term Inlandsche beweging. Zij liet niet na onrust, gemengd met vrees, te verwekken, speciaal onder het Europeesche deel der samenleving. Men weet de Regeering, dat zij te lankmoedig en toegevend ertegenover stond en legde hare beheerscheit nit als onmacht. Totdat het fiere woord van den Gouverneur-Generaal op Koninginnedag 1913 getuigde, dat de Overheid volko-

¹⁾ Zie voor de hier genoemde en de later te noemen onderwerpen de Encyclopaedie onder de desbetreffende hoofden.

men op de hoogte was van wat er broeide en parant alle excessen te keeren.

Twee vormen van deze beweging, de Indische Partij en de Sarèkat Islam, mogen hier vermeld worden. Met de eerste, die met hare leuze „Indië voor de Indiërs” en haar doel, de voorbereiding van Indië's onafhankelijkheid, een beslist revolutionair streven toonde, was de Gouverneur-Generaal spoedig gereed; tot tweemaal toe weigerde hij de rechtspersoonlijkheid en toen niettemin de actie werd voortgezet, sprak hij de interneering uit over de leiders (Douwes Dekker, Tjipto Mangoen Koesoema en Soewardi Soerjaningrat). Ook aan de Sarèkat Islam, die statutair slechts de economische verheffing der bevolking en de bevordering van het Islamisme ten doel had, werd geen rechtspersoonlijkheid toegekend, doch niet als gevolg van deze doelstelling, maar omdat de Gouverneur-Generaal de onmisbare waarborg miste, dat de centrale leiding van deze vereeniging, waartoe vele duizenden in den lande waren toegetreden, voldoende krachtig zou zijn om alle uitingen in alle onderdeelen binnen de grenzen van het geoorloofde te houden. In het algemeen belang dus kon de erkenning van de vereeniging als geheel niet plaats hebben; dit bezwaar zou echter niet gelden, wanneer men zich beperkte tot plaatselijke vereenigingen. Tegen de algemeene opinie in nam Gouverneur-Generaal Idenburg dit besluit, dat geleken is een daad van Staatsmanswijshheid geweest te zijn.

Op het gebied van algemeene politiek verdient hier een plaats de vermelding der wijziging van artikel 111 van het Regeeringsreglement (Ind. Stb. 1915 no. 542), waardoor de erkenning van het recht van vereeniging en vergadering in de plaats trad van het verbod.

Zonder de belangen van andere groepen der bevolking te veronachtzamen, stond bij Gouverneur-Generaal Idenburg de behartiging van het welzijn der Inheemschen beslist op den voorgrond. Onder zijn bestuur valt het wegruimen van de laatste resten der gedwongen cultures en der heereendiensten op Java en Madoera: artikel 56 van het Regeeringsreglement werd ingetrokken (Ind. Stb. 1915 no. 491) en de ordonnantie in Ind. Stb. 1916 no. 66 maakte aan alle regelmatig gevorderde diensten een einde.

Zijne bijzondere aandacht had het onderwijs voor Inheemschen. De noodzakelijkheid inziende van de bestrijding van het analphabietisme en het recht erkennende van den toenemenden aandrang tot intellectueele vorming, ook in Westerschen geest, begreep hij, dat er reeds om financieele redenen niet aan te denken viel het geheele onderwijs te organiseren op Europeesche leest. De „geniale greep” van Gouverneur-Generaal van Heutsz — zooals hij diens stichting van desa-scholen ten behoeve van de gewone volksklasse typeerde — had een bruikbaar fundament gelegd, dat hij wilde behouden en vergrooten. Doch dit volksonderwijs kon natuurlijk niet voldoen aan alle behoeften, ook niet te zamen met de andere bestaande Inlandsche scholen van hooger orde in hare toenmalige samenstelling. De eischen, waaraan voldaan moest worden, waren ruime verspreiding, bereikbaarheid dus, vestiging van een betaalbaar onderwijs, aanpassende aan de werkelijke behoeften van de bevolking in het algemeen, in hoofdzaak dus op inheemschen grondslag, maar met

gelegenheid om een meer Westersch georiënteerd onderwijs te ontvangen, zonder van meet af aan Europeesche scholen te bezoeken. De oplossing werd gezocht in een organisatie, die den overgang van het Inlandsch naar het Europeesch onderwijs toeliet, met handhaving van de onderscheiding tusschen die beide soorten van onderwijs, in dien zin dat in beide takken eindonderwijs genoten zou kunnen worden naar landaard en behoefte, maar dan zoodanig, dat voor de inheemschen in zeker stadium het Inlandsch onderwijs naar het Europeesche toeboog, het aanraakte. Dit was de hoofdgedachte, die den Gouverneur-Generaal Idenburg bij zijn opzet leidde en waaruit de tegenwoordige organisatie van het Inlandsch onderwijs, met hare volksscholen, standaard scholen, schakel scholen en Hollandsch-Inlandsche scholen (de Hollandsch-Chineesche scholen waren reeds ingesteld) is ontstaan. Zij heeft er toe bijgedragen, dat de unificatie in den burgerlijken dienst — het bekleeden van betrekkingen door Inheemschen, die vroeger door Europeanen pleegden te worden vervuld — met behulp van het ingevoerd meer technisch onderwijs, kon worden voltrokken.

In dit verband moge mede vermeld worden, dat Gouverneur-Generaal Idenburg ook ingreep in het Europeesch onderwijs, door de bevordering van het Mulo-onderwijs, waardoor de stichting van meer Hoogere Burgerscholen eenigermate zou kunnen worden beperkt. Eén werd in zijne bestuursperiode opgericht, die te Bandoeng. De aantrekkelijkheid van het Mulo-onderwijs bevorderde hij door aan het Mulodiploma de benoembaarheid tot zekere ambten te verbinden.

Behalve opleidingsinstituten voor Inlandsche onderwijzers, mantris bij den veearstijkundigen dienst en ambtenaren — zelfs een Hoogere Kweekschool voor de eerste stenoemden vond daaronder een plaats —, en scholen en cursussen voor landbouw, ambacht en nijverheid, stichtte hij onderscheidene instellingen van onderwijs, die opengesteld werden voor Europeanen en Inheemschen beiden: de Artsenschool te Soerabaja (de Nias), de Middelebare Landbouwschool en de N.-I. Veearstenscholen te Buitenzorg, de Cultuurschool te Soekaboemi, de Koningin Wilhelminaschool te Batavia, voor de opleiding van machinisten, bouwkundigen en mijnbouwkundigen, de Koningin-Emma-school te Soerabaja, voor die van bouwkundigen en machinisten, den Handelseursus aldaar.

In het belang van de intellectueele vorming der Inheemschen legde hij den grondslag, waaruit later het Bureau voor de Volkslectuur zou groeien.

Van harte maakte hij bij dezen arbeid voor de volksontwikkeling gebruik van de medewerking van het particulier initiatief, dat vooral uitging van Zending en Missie. Ten einde alle gedachte aan dwang op anders-gezinden te weerleggen, verbond hij aan de subsidies voor hare instellingen het beding, dat op de bijzondere scholen, niet gevestigd op plaatsen, waar voldoende gelegenheid gegeven werd andersoortig lager onderwijs te ontvangen, de leerlingen, wier ouders op grond van gemoedsbezwaren dat mochten verlangen, vrijgesteld moesten worden van het volgen van het godsdienst-onderwijs en van het bijwonen van godsdienstige verrichtingen (de facultatiefstelling).

Wen ander onderwerp, dat in hooge mate de aandacht van Gouverneur-Generaal Idenburg had, was de volksgezondheid. De reorganisatie van

den Geneeskundigen Dienst — scheiding van de militaire en burgerlijke diensten — stelde hem in staat aan deze zaak bijzondere zorg te wijden en in vele beoefeningen te voorzien. Ook hierin nam hij de medewerking, die de Zending met hare zieken-inrichtingen hem verleende, gaarne aan. Er is op dit stuk gedurende zijne bestuursperiode groot werk verricht, niet alleen wat betreft de individuele ziekenzorg en kraamverzorging, maar ook in algemeen hygiënisch opzicht. Genoemd mogen worden de uitgevoerde assaineeringswerken en de aanleg van waterleidingen, welke laatste krachtig hielpen aan de bestrijding van epidemische ziekten als bv. de cholera. Een bezoeking trof Indië in het uitbreken van de pest in 1911. In de krachtige maatregelen, die daartegen genomen werden, vaak onder persoonlijke opperleiding van den Landvoogd, hebben de systematische woningverbetering, als grondmiddel tegen de rattenplaag, en woning-uitzweveling een belangrijke plaats ingenomen.

Volkskwaad bestreed hij door intensieve voortzetting van den kamp tegen opiumgebruik. Ultimo 1913 kon verklaard worden, dat de regio over geheel Indië was ingevoerd. Een enquête omtrent het drankgebruik liet hij instellen. De uitslag was niet onbevredigend; de behartiging van dit belang kon aan lokale besturen worden overgelaten. De centrale Overheid steunde door afschaffing van de drankenpacht in verschillende gebiedsdeelen van den Archipel (1915).

Op economisch gebied werd de bevolking gebaat door tal van maatregelen in oude, nieuwere en geheel nieuwe vormen: aanleg van irrigatiewerken, uitbreiding en vestiging van volkscrediet, menigvuldigen bijstand van de instituten van het Landbouwdepartement.

Het grootverkeerswezen, waarbij alle groepen der bevolking betrokken waren, vertoont in den tijd van Gouverneur-Generaal Idenburg een opmerkelijke ontwikkeling. Aanleg van gewone wegen en van spoorwegen, verbetering van vaarwaters, waren aan de orde van den dag; aan de bestaande spoorwegen, die een steeds grooter areaal gingen bestrijken, werd een geheel nieuwe verbinding, de Zuid-Sumatraspoor, toegevoegd. Havens werden aangelegd (Socrabaja, waar de Landvoogd zelf de eerste schop in de aarde stak in 1911), uitgebreid (Tandjoengpriok en Makasser) en verbeterd (Semarang en Bèlawan). De draadloze telegrafie deed haar intrede.

Veel bleef hiervoren onvermeld — de wijzigingen op het stuk van de rechtsbedeeling, waarvan naast de reeds genoemde instelling van het Landgerecht, ook de unificatie van het materiele strafrecht voor alle bevolkingsgroepen zij aange-stipt; de hervormingen in de Vorstenlanden van Java; de organisatie van de politie; de voorbereiding van de exploitatiecontracten voor het winnen van petroleum; de regeling der terugbrenging van particuliere landerijen tot het Landsdomein; de herziening der koeliewetgeving; de nieuwe regelen aangaande de toelating en vestiging enz., alle maatregelen van zeer groot belang, die 's Landsvoogds gespannen aandacht vroegen. En daarbij de zorg voor de financiën, de verplichting om te zorgen voor sluitende begrotingen — wat hem mocht gelukken — en dat alles doorbroken, maar niet gebroken, door de diepe zorgen en de haast ondragelijke verantwoordelijkheid, die de wereldoorlog den Gouverneur-Generaal oplegde!

Tot 21 Maart 1916, zes en een half jaar, torste hij zijn zóó wichtig en gewichtig ambt. Gesierd met het Grootkruis van den Nederlandschen Leeuw keerde hij terug. Zijne laatste woorden bij de overgave van het Bestuur aan den nieuwen Landvoogd, Graaf van Limburg Stirum, waren: „dat Nederland en Indië, waarlijk één en daardoor krachtig, door Gods zegen voortgaand bloeien onder den scepter van Oranje.”

Hij had het zijne er toe bijgedragen.

Den 9den September 1918 werd Idenburg andermaal benoemd tot

Minister van Koloniën. Deze derde periode was van korten duur. Reeds 13 November 1919 trad hij, wegens ziekte, weder af. Slechts één enkele Indische begrooting had hij in dien tijd te verdedigen, die voor het dienstjaar 1919, de eerste die onder het nieuwe bestel al voorloopig in Indië was vastgesteld met medewerking van den Volksraad. Zakelijk bevatte zij geen verrassend-nieuwe maatregelen; toch leverde hare behandeling in de Staten-Generaal stof tot een belangrijke gedachtenwisseling, waarbij Minister Idenburg gelegenheid kreeg, zoowel schriftelijk in de gewisselde stukken (Bijlagen 1918-1919, 4, no. 15), als mondeling in zijne toegejuichte rede in de Tweede Kamer (Handelingen a. v., bl. 2082/2087) zijne inzichten te ontvouwen over loslating van Indië en zijn standpunt ten aanzien van de geruchtmaakte verklaring, die in verband met de gebeurtenissen in Nederland van November 1918 namens den Gouverneur-Generaal in den Volksraad over „verschuivingen van bevoegdheden” was afgelegd. De slotwoorden van die rede waren: „Indien de hand van Nederland aldus door Indië wordt aangevast, dan kan met blijheid en goeden moed de taak worden voortgezet, die ons op de schouder is gelegd. Dan moge de koloniale figuur niet de laatste figuur zijn; dan moge met zekerheid zijn te zeggen, dat in de toekomst ook de staatkundige verhoudingen zich zullen wijzigen; dan staat . . . één ding vast: dat tot in lengte van dagen de Nederlander in Indië zal blijven, omdat hij onuitwisbaar het stempel van zijn cultuur, van zijn denken, van zijn methode, van zijn taal, moge 't ook zijn van zijn religie, dien band van hoogere eenheid, heeft gezet op Indië, dat juist daardoor zijn eigen plaats te midden van de volkeren inneemt!”

Reeds het volgend jaar na zijn aftreden als Minister van Koloniën werd hij afgevaardigd als

Lid der Eerste Kamer (1920-1924). Als zoodanig hield hij, bij gelegenheid van de behandeling der Grondwetsherziening van 1922 (die o.a. een ingrijpende verandering van de koloniale Grondwetsartikelen ten doel had) en van Indische begrotingen opmerkelijke redevoeringen van breede allure, waarvoor verwezen moge worden naar de Handelingen der Kamer (Zitting 1920-1921, bl. 628 vlg.; 1921-1922, bl. 553 vlg. en 642 vlg.; 1922-1923, bl. 316 vlg.).

In 1923 benoemde de Koningin hem tot *Minister van Staat* (22 Augustus) en een jaar later, op 17 December 1924, tot

Lid van den Raad van State. Van dat oogenblik af blijft zijne werkzaamheid onttrokken aan de publieke waarneming. Het eenige, dat daarvan naar buiten kwam, was begrepen in het warme woord, door den Vice-President van den Raad to zijner nagedachtenis in een vergadering gesproken, waarin hij hulde bracht aan Staatsraad Iden-

burg's adviezen, die „in keurigen vorm gegoten, blijk gaven van zijn breeden blik, van zijn grondige kennis, van zijn algeheele toewijding aan de hem opgedragen taak". Gedurende zijn lidmaatschap van den Raad van State aanvaardde en volbracht hij nog éénmaal een openbare opdracht, het Voorzitterschap van de Commissie, welke de mogelijkheid te onderzoeken had van een reorganisatie der weermacht, die zou kunnen leiden tot een aanzienlijke besparing op de defensie-uitgaven.

Idenburg overleed op 28 Februari 1935 en werd 4 Maart begraven op de Algemeene Begraafplaats te 's-Gravenhage.

Behalve zijn ambtelijk werk, is slechts weinig van hem in het licht gegeven. Hij verzorgde eenige boekwerken van een voorrede en schreef enkele verspreide artikelen, waarvan hier zijn „Ons beginsel voor koloniale politiek" in „Schrift en Historie", het Gedenkboek der Antirevolutionaire Partij (1928), genoemd mogen worden. Na zijn overlijden verschenen over hem: Ter nagedachtenis aan Zijne Excellentie A. W. F. Idenburg, extra-nummer van Antirevolutionaire Staatskunde; G. J. Lammers: A. W. F. Idenburg in zijn leven en werken geschetst; C. J. Middelberg-Idenburg: A. W. F. Idenburg.

30 11 1937 **BANJAKEILANDEN.** (Aany. Dl. I), ten getale van ongeveer 60, zijn gelegen ten N. van Nias en ongeveer 50 km ten W. van Singkel. Administratief maken zij een district uit van de onderafdeling Singkel, afdeling Westkust van Atjeh. Bij Gouvernementsbesluit van 26 Mei 1920, No. 57 werden twee onderdistrictshoofden in dienst gesteld. Zij dragen den titel van datoek en staan onder een districtshoofd met den titel van toean-koe. De zetel van den toean-koe is Baloban, een kampoeng op het hoofdeiland Poelau Toean-koe, waar ook een der beide onderdistrictshoofden verblijft. Het andere onderdistrictshoofd woont op Poelau Balei, een eiland van de Delapan groep. De Banjakeilanden bestaan uit: 1. het eiland Bangkaroe, het meest zuidelijke, dat nog vrijwel onbewoond is, geheel met bosch en enkele klapper-tuinen bedekt is, en verschillende heuvels niet hooger dan 300 m heeft; 2. ten Noord-Oosten van dit eiland het eiland Toean-koe, dat nog iets groter is, ook bergen heeft, waarvan de hoogste 313 m. bereikt en eveneens grootendeels met bosch bedekt is; 3. de Delapan groep, welke vele kleine eilanden telt, zooals Poelau Balei, Paulau Pandjang, Poelau Bagoe, Poelau Tepoes-Tepoes en Poelau Telok Niboeng. De gehele groep eilanden ligt in ondiep vaarwater, dat door koraalriffen onveilig gemaakt wordt; het douanekantoor is op het best bereikbare eiland Bagoe gevestigd. Het wordt door de K.P.M.-stoomers eens in de drie weken aangedaan. De Delapangroep is grootendeels met klapperboomen volgeplant; alleen op Poelau Telok Niboeng komt nog vrij veel bosch voor.

De handel betreft dan ook in hoofdzaak de export van copra, tripang, visch en schelpen en de import van rijst en kains. De copra werd vroeger veel naar Penang verscheept, doch gaat tegenwoordig meer en meer naar Siboga en Padang, waar oliefabrieken zijn opgericht. De prijsdaling van de copra heeft aan den handel een zwaren slag toegebracht. Mosselen (lokan) worden voor eigen gebruik gevischt; tripang en schelpen (lola) worden meest naar Penang uitgevoerd, hoewel

men zich in den laatsten tijd ook meer naar Siboga richt. Vanzelf werden dan ook de benoedigde rijst en kains van Penang besteld. Door de intusschen afgekomen invoerverboden wendt men zich thans meer naar de binnenlandse markt en bovendien neemt de eigen rijstaanplant, speciaal op het eiland Toean-koe, snel toe. De veestapel bestaat uit een 100-tal karbouwen op het eiland Toean-koe en verder uit geiten en pluimvee.

De bevolking op de Banjakeilanden is gemengd Simaloersch, Niasch, Atjehsch en Minangkabausch; de taal doet het meest denken aan die van Simaloor. Het zielental was volgens de volkstelling 1930 op Poelau Toean-koe 1014 en de Poelau Delapan (of Selapan) 710, vertoonende een toename sinds 1905 van 470%. Er is een volksschool op Poelau Toean-koe.

Geschiedenis. De vroeger door onderlinge twisten verzwakte eilandbewoners werden onderworpen door de Pedireezen, die zich reeds in het landschap Troemon hadden gevestigd. De Atjehers werden daarbij niet alleen aangelokt door den rijkdom aan klappers, maar ook werden de menschen gehaald om als slaven in de peper-tuinen te werken. Michiels, destijds adjutant van den Gouverneur Van den Bosch en door dezen met een bijzondere zending om den Noord belast, „had al de eilanden bewesten Sumatra (omvattende onder andere de eilanden Poelau Balei, „Poelau Pandjang, Poelau Rangit en Poelau „Pelambak) ontvolkt bevonden, tengevolge van „de rooverijen der Atchineezen, en de flotillen „waarmede hij den togt maakte had zelve twee „Troemomsche schepen moeten opbrengen, die „kennelijk op zeeroof uit waren." Teneinde den gemeenschappelijken vijand met succes te kunnen bestrijden werd de behoefte gevoeld aan een eenhoofdige leiding. Dus stelden de aanwezige adathoofden, de datoek nan balimo, zich met de machthebbers in het stamland Minangkabau in verbinding, teneinde met hun hulp een gegadigde van voornamelijk afkomst te zoeken, die bereid zou worden gevonden het bestuur over de Poelau Banjak te voeren. Deze persoon, die volgens de eene lezing geparenteerd zoude zijn aan het vorstengeslacht van Pagar Roejoeng, en volgens een andere aan het toeankoegeslacht, (lateren regent van Padang, werd tenslotte gevonden; en vergezeld van een staf van helpers aanvaardde deze toean-koe het bestuur over genoemd eilandrijk, aan wien de datoek nan balimo zich ondergeschikt verklaarden. Zich nog niet sterk genoeg voelende om de Pedireezen uit zijn gebied te verdrijven, wendde zich daarop de toenmalige toean-koe om hulp tot den vorst van Troemon, Radja Boedjang, wiens vader, de vermaarde Tenkoe Singkel, er bereids in geslaagd was het Pedireesche element uit Troemon te verdrijven. De gevraagde hulp werd verleend met het resultaat, dat de Atjehsche indringers uit de Poelau Banjak werden verjaagd. Uit erkentelijkheid voor Troemons daadwerkelijke hulp moet de toean-koe daarop de groep der Poelau Delapan aan den bestuurder van Troemon hebben geschonken. Liederen uit gemeld landschap legden toen op de Poelau Delapan klapperaanplantingen aan en uit dien tijd zal waarschijnlijk de aanstelling van den datoek Atjeh, staande onder de bevelen van den toean-koe, dateeren. Door het vorenstaande wordt eenigszins ver-

klaard, hoe tot voor eenige decennia terug door den radja van Troemon bezitsrechten op bovenbedoelde eilandengroep werden gepretendeerd, welke aanspraken evenwel door de elkaar opvolgende toankoe's niet werden erkend. Volledigheidshalve zij nog vermeld, dat het huidige landschapshoofd van Troemon geen aanspraken op de Poelau Delapan meer doet gelden. Door de immigratie van Niassers en van andere vreemdelingen (Bataks, Mandailingers e.a.) werd de behoefte geschapen de betrokkenen onder de leiding van eigen hoofden te plaatsen, die zich respectievelijk met den titel van datoek Bandaharo en penghoeloe dagang (dagang = vreemdeling) tooiden. Ofschoon de „datoek nan balimo” aanvankelijk hun positie van genealogisch hoofd vrij zuiver bewaard zullen hebben, verloren zij hun oorspronkelijk karakter als zoodanig volkomen, toen omstreeks 1907 de concentratie van wijd en zijd verspreide oorden van samenwoning (gehuchten) op deze eilanden met kracht ter hand werd genomen. De op het Toankoe eiland woonachtige bevolking werd bijv. geheel samenge trokken in gampong Haloban; de „datoek nan balimo” werden tot wijkhoofden gemaakt. In 1908 werd het gebied van den toankoe tot district verklaard. Wijd dit veelhoofdige bestuur over het gering aantal eilanders te topzwaar bleek te zijn, werden de titularissen datoek Atjéh en panghoeloe dagang uit de bestuursmachine geschakeld. Omstreeks 1910 werd in de bestuursvoering nogmaals wijziging gebracht, doordat de toenmalige datoek besar — met terzijdestelling van de wijkhoofden datoek pamoentjak en datoek moedo — tot territoriaal hoofd der kampong Haloban werd aangesteld, terwijl het bestuur over de door een smalle vaargeul van elkaar gescheiden kampongs Poelau Balai en Telok Niboeng (op de Poelau Delapan gelegen) in handen van datoek maharadja werd gelegd. Afstammelingen van vorengenoemde datoek pamoentjak en datoek moedo worden op het eiland Toankoe nog wel aangetroffen, doch aangezien geen hunner thans nog eenige waardigheid bekleedt, zijn die lieden tot den status van den orang kebanjakan — den gemeenen dorpeling — teruggevallen. Afstammelingen van datoek baroe worden momenteel niet meer aangetroffen; genoemd geslacht is reeds jaren geleden uitgestorven.

SINGKEL (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeeling Westkust van Atjéh, onder een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur met standplaats Nieuw Singkel, en bestaande uit 4 districten: 1. Beneden Singkel; 2. Simpang Kiri; 3. Simpang Kanan; 4. Banjak Eilanden (zie aldaar). Het landschap Troemon, dat vroeger bij de onderafdeeling Singkel behoorde, is bij Gouverneursbesluit in 1926 met het landschap Kloeët samengevoegd tot de tijdelijke onderafdeeling Zuidelijke Atjéhsche Landschappen.

Aan het hoofd der districten staan districts-hoofden, die tevens een of meer onderdistricten hebben te besturen, n.l. in Beneden Singkel: de onderdistricten Nieuw Singkel en Rantau Gedang; in Simpang Kiri: de onderdistricten Binanga en Belegen; in Simpang Kanan: de onderdistricten Tandjoeng Mas, Soerau en Kota Batoe. De onderdistricten Rantau Gedang, Belegen, Soerau en Kota Batoe werden na het defungeren van het betrokken hoofd bij verschillende Gouverneursbesluiten onder het onmiddellijke toe-

zicht van het betrokken districtshoofd gesteld. De overige 11 onderdistricten, n.l. in Beneden Singkel: Telok Ambon, Paja Boemboeng en Gosong Telaga; in Simpang Kiri: Koeta Baharoe Longkib, Toelang, Pasir Blo Batoe-Batoe en Kombih; in Simpang Kanan: Selatong en Poenaga, staan onder onderdistrictshoofden. Zie Ind. Stb. 1908 no. 41; 1913 no. 541; 1914 no's 87 en 622; 1915 no. 156; 1922 no's 451 en 772.

De onderafdeeling Singkel is rechtstreeks bestuurd gebied, waarvan de bevolking is gelaten in het genot harer eigen rechtspleging. De rechtspraak werd er opnieuw geregeld bij Ind Stb. 1933 no. 333.

Voor de onderafdeeling is een onderafdeelingskas ingesteld onder den naam „Kas der Inlandsche rechtsgemeenschappen van Singkel”, welke haar inkomsten trekt uit een retributie van boschen en zeeproducten van 10% van de waarde, met uitzondering van de houtretributie, welke door het Gouvernement wordt ontvangen, waarna 35% wordt uitgekeerd. Voorts trekt zij nog inkomsten uit de pasar en uit bijdragen voor de straatverlichting en ontvangst zij de schoolgelden. Daartegenover betaalt zij de leermiddelen van de volksscholen, onderhoudt zij de gebouwen en de onderwijzerswoningen, betaalt zij de salarissen van 8 districtsoppersers en 4 districtschrijvers. In een ziekeninrichting worden zoowel kamponglieden als contractanten verpleegd; de kosten worden door de belanghebbenden betaald.

De Singkelrivier is met Nieuw Singkel verbonden door een kanaal, dat door de eb- en vloedbeweging opgehouden wordt, en een 2 km langen weg. Doordat zich een drempel in den riviermond gevormd heeft kunnen de zeeschepen niet meer binnenkomen, doch komen zij voor anker in een baai ten Oosten van een door het rivierzand gevormde kaap, waar de goederen overgeladen worden op prauwen, die door de branding den riviermond binnenvaren. Passagiers gaan niet door de branding heen, maar débarkeeren door middel van prauwen aan den houten hulpsteiger, waarna Singkel langs een weg van 1½ km lengte bereikt kan worden. Tot dusver verbreedt zich nog ieder jaar de kust ten Oosten van den riviermond met een ongeveer 10 m breede strook zand, zoodat de bewoonbare oppervlakte steeds grooter wordt en de hulpsteiger steeds moet worden verlengd. Achter de kota Singkel strekte zich tot voor kort een groot moerasbosch uit, waarin de bevolking geen ladangs kon maken. Sinds eenige jaren is echter een verscheidene honderden meters diepe strook bosch gekapt en is het moeras door het maken van vele slooten droog geloopt, zoodat sawahaanleg mogelijk is geworden. Dit drooggelegde terrein bleek op verschillende plaatsen zeer vruchtbaar te zijn. Er wordt gewerkt aan wegaanleg naar Gosong Telaga, een in oostelijke richting 14 km verder aan de kust gelegen plaats; in aanleg is een weg in noordelijke richting naar Telok Ambon (3 km). Te Nieuw Singkel staan controleurswoning, post- en telegraafkantoor, dokters- en luitenantwoningen en een militair kampement voor 3 brigades infanterie. De 2de klasse school, welke ongeveer 200 leerlingen telde, werd in 1934 wegens de bezuiniging omgezet in een volksschool en vervolgschool.

De inheemsche bevolking ter hoofdplaats is gemengd Singkelsch (van Pak-Paksche origine),

Melaisch, Atjehsch, Niasch, Minangkabausch en Mandailingsch. De Chineesche bevolking is weinig talrijk.

De handel heeft veel van zijn vroegeren omvang ingeboet sinds de Batoeilanden, de Bankajeilanden en Simaloer zelf door de booten van de K.P.M. worden aangedaan en de benzoë, de tabak en de andere producten uit de Pak-paklanden meer en meer hun weg vinden naar Siboga en naar Medan, terwijl de invoer van visch, zout en katoentjes ook meer en meer langs deze nieuwe wegen gaat. Zout voor eigen gebruik wordt in Atjeh zelf gewonnen. Visch (versche en gedroogde) en trasi evenals rotan, damar, benzoë en het bekende kamferhout vinden in den jongsten malaisetijd alleen aftrek tegen ongekend lage prijzen. Door de geldschaarschte wordt de handel in katoentjes e.a. importartikelen minder. Ook het opiumverbruik, dat in vroeger jaren zeer groot was, loopt snel terug. De N.V. Hout Handel Singkel heeft sedert 1906 verschillende houtaanpakconcessies in exploitatie gehad, doch is in 1933 gefailleerd. Eens in de veertien dagen wordt Singkel door een K.P.M.-boot aangedaan op weg naar Koetaradja en een keer op weg naar Siboga, terwijl ook de Gouvernementsstoomer nog eenmaal 's maands Singkel aandoet. De prauwenvaart op Siboga en Padang is door de malaise toegenomen, omdat deze goedkoop is dan de K.P.M.

Het districtshoofd van Simpang Kanan heeft thans Lipat Kadjang tot standplaats.

In Simpang Kiri is een voor auto's berijdbare grasweg gereed gekomen van Roendöng naar het 20 km noordelijker gelegen Kala Képéng (onderdistrict Toelang) en van daar westwaarts 6 km tot de grens van het landschap Troemon. Aldus is ook de hoofdplaats Troemon te bereiken; er wordt hard gewerkt om de verbinding met Bakongan, dat reeds op het Atjehsche wegennet is aangesloten, tot stand te brengen. De weg langs de Simpang Kiri kan verder verbeterd worden, maar is niet bandjirvrij, doordat enkele keeren per jaar bij zeer zware regens het rivierwater er bovenuit stijgt. Aan de voortzetting van dezen weg in zuidelijke richting wordt voortgewerkt door de beschikbare heerendienstplichtigen. In Simpang Kanan is een bandjirvrije autoweg gereed gekomen van de districtshoofdplaats Lipat Kadjang naar Rimau (17 km), welke over de cultuuronderneming „Lae Boetar" loopt. Gebrek aan menschen belet de spoedige totstandkoming van de verbinding met Singkel, hetgeen een groot nadeel is, want langs den veel korteren autoweg zou de afstand van Singkel naar Lipat Kadjang slechts 40 km bedragen en dus binnen het uur kunnen worden afgelegd, terwijl de motorboot er thans 8 uur over doet. Zoo zou de weg naar Roendöng, ongeveer 90 km lang zijnde, in 2 uur afgelegd kunnen worden tegen nu 11 uur.

De drie districten op het vasteland van Singkel telden volgens de volkstelling van 1930 totaal 20300 zielen, n.l. Beneden Singkel 5900, Simpang Kiri 9650 en Simpang Kanan 4750, en vertoonden sinds 1905 een toename van respectievelijk 371%, 82% en 74%, waaruit volgt dat er een voortdurende immigratie van elders, speciaal van de bovenlanden, heeft plaats gehad.

In hoofdzaak is de bevolking Mohammedaansch. Alleen in de boven Simpang Kanan komen nog enkele heidensche kampoengs voor.

De drie vastelandsdistricten tellen 11 kampoengscholen, t.w. te Koeta Semboling (Telok Ambon), Pemoeka (Paja Boemboeng), Boetar (onderdistrict Kota Baharoe), Roendöng, Dah (onderdistrict Binanga), Kala Képéng (Toelang), Si-groen (Pasir Blo), Lipat Kadjang (onderdistrict Selatong), Kota Batoe, Gosong Telaga en Kocala Baroe (onderdistrict Beneden Singkel). Vroeger zijn er veel meer scholen geweest, doch deze bleken geen levensvatbaarheid te bezitten en werden weer opgeheven. De moeilijkheid voor het onderwijs en in het algemeen voor de verdere ontwikkeling van de nog achterlijke bevolking der binnenlanden is, dat de gezinnen zoo verspreid langs de rivier wonen, dat het schoolbezoek moeilijkheden ondervindt en dat samenwerking van de gezinnen onderling, zich uitende in een gezamenlijk bewerken van de sawah's, waardoor grootere complexen kunnen worden bewerkt met minder kans op ziekten en plagen, niet wordt gestimuleerd. Ook wordt de arbeidsverdeling, welke deskundigheid op bepaalde gebieden kweekt, niet in de hand gewerkt. Men ziet dan ook weinig goede huizen, hoewel er hout in overvloed is. Veeteelt is zeer weinig ontwikkeld, zoodat niet eens in de eigen behoefte aan slachtvee kan worden voorzien. Dit houdt onmiddellijk verband met den grooten boschrijkdom van dit gebied en met de geringe rijstaanplant tengevolge van de vroeger zoo ruime verdiensten, welke de handel, het houtkappen, de inzameling van boschproducten en de vischvangst mogelijk maakten, want de landbouw noopt tot het kappen van bosch, waarna vanzelf meer of minder uitgestrekte grasvelden ontstaan.

Een groote hulp voor de opening van het land was de vestiging van de cultuuronderneming Lae Boetar (Société Financière) in 1927. Deze onderneming heeft een totaal areaal van 4410 ha, doch is nog slechts gedeeltelijk in cultuur gebracht, n.l. 213 ha koffie, 540 ha rubber en 290 ha oliepalm.

IDI. (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling der afdeeling Oostkust van Atjeh met Alaslanden, Gajo Loeëus en Sorbeudjadi, gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, omvattende de landschappen Simpang Oelim, Tandjông Seumantö en Meureubö, Djoelö^cTjoet, Djoelö^cRajeu^c, Bagö^c en Boegéng, Idi Tjoet, Idi Rajeu^c en Poudawa Rajeu^c, met volgens de telling van 1930 een totaal zielental van 49907. Hoewel peper en pinang nog steeds de voornaamste uitvoerproducten vormen, verdient de in 1906 begonnen en geleidelijk toenemende export van copra thans eveneens vermelding. De onderafdeeling van Idi boekte over 1934 een totaal van f 181.113 aan ontvangsten, waartegenover een gelijk bedrag aan uitgaven stond. In 1932 werd dicht bij de hoofdplaats Simpang Oelim, in de Kocala Simpang Oelim (ongeveer een uur stoomen van de uitmonding in zee) een aanlegsteiger gebouwd, welke geregeld door schepen van de K.P.M. wordt aangedaan. De zeer gunstig gelegen afscheepplaats gaat een goede toekomst tegemoet. Door het oprichten van een tweetal rijstpellerijen in Simpang Oelim kon deze streek in 1934 — zij het ook in geringe hoeveelheden — een aanvang maken met uitvoer van Atjeh-rijst naar Sumatra's Oostkust.

IDI. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Oost-

kust van Atjèh met Alaslanden, Gajo Loeëus en Serbeudjadi. De militaire bezetting is tegen het einde van 1912 opgeheven en vervangen door veldpolitie, die op haar beurt werd vervangen door marechaussee (legerpolitie).

Door verzanding van de riviermonding wordt de toegang tot de haven zeer bemoeilijkt en zijn zelfs de kleinere K.P.M. schepen genoodzaakt op de reede te blijven liggen. Over 1934 beliep de invoer /5824,58, de uitvoer /922,25, terwijl de andere ontvangsten, w.o. uitvoerrecht van rubber, /12507,05 of totaal /19253,88 bedroegen.

9 10 96 LANGSA. (Aanv. Dl. II). De onderafdeeling Langsa maakt deel uit van de afdeeling Oostkust van Atjèh met Gajo-Loeëus, Alaslanden en Serbeudjadi, gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden. De gelijknamige hoofdplaats van het gelijknamige landschap, is de standplaats van de Europeesche bestuursambtenaren. Behalve het landschap Langsa omvat de onderafdeeling de landschappen Peureula^c, Soengai Raja en Serbeudjadi, alsmede het tot het landschap Gajo Loeëus (Keudjroeën Petiambang) behorende samenstel van gampoengs, gelegen aan de samenvloeiing van de Poenti met de Tampoerri-
vier (het zg. district Tampoer). De onderafdeeling telt volgens de in 1930 gehouden volkstelling 44335 zielen, waarvan 39973 Inlanders, 3743 Chineezzen, 214 Vreemde Oosterlingen en 405 Europeanen en daarmede gelijkgestelden.

De hoofdplaats Langsa is in 1917 tot rechtstreeks bestuurd gebied verklaard. Zij is de standplaats van den afdeeling- en van den onderafdeeling-schef en telt 4785 zielen, w.o. 221 Europeanen. Er zijn ter plaatse een Europeesche school, een Hollandsch-Indische school, een vervolgschool en twee volksscholen. Er is een stadsfonds, waaruit eenige locale voorzieningen bekostigd worden. De plaats bezit een Gouvernements waterleidingbedrijf en een particulier hospitaal van de Centraal Planters Hospitaal Vereeniging Langsa. Met steun van de landschapskas-
sen Langsa-Soengai Raja en Peureula^c werden de voornaamste wegen op de plaats door het stadsfonds geasfalteerd. Voor de verlichting zorgt de Nederlandsch-Indische Gas Maatschappij. Eenige handelsmaatschappijen hebben er ter plaats hun agentschappen. Aan den westrand ligt tegen de Langsarivier aangebouwd het militaire kampement. De hier gestationeerde troepen worden opgeleid tot marechaussee.

Verbonden door een zijlijn van de Atjèh tram, ligt 7 km. van Langsa de havenplaats Koeala Langsa, welke door schepen van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij wordt aangedaan. De voornaamste producten, welke via Koeala Langsa worden uitgevoerd, zijn peper, rubber, pinang, copra en boombast. In 1933 heeft de palmolie onderneming Karang Inouë hier een tank met pompinstallatie opgericht voor de verscheping van palmolie.

De bestuurders der landschappen hebben de Korte Verklaring afgelegd. Zij worden bijgestaan door oelëebalangs-tjoet (districtshoofden) en peutoea's (dorpshoofden). Zoowel ten aanzien van de functie van peutoea, oelëebalang tjoet, als van oelëebalang (bestuurder) geldt hier het erfelijkheidsbeginsel.

De rijstcultuur is thans voor de bevolking verreweg de voornaamste. De pepercultuur nam tengevolge van de ernstige peperziekte in 1918

zeer sterk af. Aangelokt door den hoogen rubberprijs in de jaren 1922 tot 1928 legden zoowel Chineezzen, Javanen als Atjèhers zich toe op de rubbercultuur. Tengevolge van de sterke daling van den rubberprijs in het begin van de huidige crisis werden de rubbertuinen zeer verwaarloosd, terwijl de algemeene daling van de productenprijzen en de afname van de arbeidsgelegenheid op de ondernemingen van land- en mijnbouw tot gevolg heeft gehad, dat de rijstbouw zeer sterk toegenomen is. De intensieve bemoeienis van den landbouwvoorlichtingsdienst deed de bevolking zich meer en meer toeleegen op den aanplant van voor den handel geschikte witte rijstsoorten. De sawahs zijn grotendeels regensawahs. In het landschap Peureula^c werden op kosten van het landschap wadoeks aangelegd, terwijl in het landschap Langsa het eerste irrigatiewerk de „Krocöeng Merbau" in 1933 tot stand kwam. Na den rijstbouw zijn pinang- en klappercultuur voor de bevolking van beteekenis. Verder treft men een weinig kruidnagelcultuur in het oelëebalang-tjoetschap Manja^c Pajed van het landschap Langsa aan. Zoowel door het Europeesche bestuur als door de zelfbesturen wordt de stichting van Javanenkoloniaties aangemoedigd. Men treft hier aan zoowel spontane koloniaties als koloniaties, welke met behulp van het bestuur werden opgericht. Verreweg de meeste zijn gemengde koloniaties. Arbeiderskoloniaties treft men aan in de nabijheid van de ondernemingen Boekit Pandjang van de N.V. Cultuur Maatschappij Ngredjo, Timbang Langsa van de Bataafsche Petroleum Maatschappij te Rantau Pandjang Peureula^c. De meeste koloniaties bestaan uit Javanen. Alleen in het landschap Soengai Raja bestond een vestiging van Bandjareezen, die thans echter weer is verlopen, aangezien Bandjareezen en Atjèhers slecht met elkaar harmonieeren. In 1916 werd door het zelfbestuur van Langsa ter beschikking van het Gouvernement van N.I. een stuk grond gesteld, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaats Langsa, groot 5604½ ha. voor rubbercultuur (Gouvernements caoutchouc onderneming Langsa). Het doel was tweeledig, nl. om een nieuwe bron van inkomsten voor het Gouvernement te scheppen en om den particulieren landbouw tot voorbeeld te strekken. Deze concessie werd in 1925 uitgebreid met een afdeeling Soengai Loeëng, groot ± 1185 ha. Men treft thans in de onderafdeeling een 20-tal landbouwondernemingen aan, waarvan elf Nederlandsche, zes Japansche en drie Engelsche, met een totale oppervlakte van rond 32460 ha. De meeste hiervan zijn rubberondernemingen; alleen de Japansche onderneming Karang Inouë in het landschap Peureula^c is een palmolieonderneming. In de onderafdeeling zijn voorts houtaankeconcessies verleend, welke vnl. zijn vloedbosconcessies. De eersten leveren aan de Atjèh-tram en de Deli Spoorweg Maatschappij dwarsliggers en verder timmerhout, terwijl de laatstgenoemden zich uitsluitend bezig houden met de inzameling van looistofhoudende bakaubast; het gekapte hout wordt gebruikt als stookhout door de Atjèh-tram en als brandhout. In 1931 werden gronden voor bevolkingslandbouwdoeleinden gereserveerd, terwijl 25000 ha als boschreserve aangewezen werd. Verder treft men in de onder-

afdeeling boorterreinen van de B. P. M. aan. De voornaamste zijn gelegen in het landschap Peureula^c, namelijk Rantau Pandjang, een plaatsje gelegen ± 19 km van de spoorhalte Peureula^c en per auto bereikbaar.

Vrijwel evenwijdig aan de A. S. S. spoorbaan loopt de asweg van Medan naar Koetaradja. Deze weg wordt onderhouden door het Gouvernement, echter sedert 1934 met eenigen steun van landschapswege. De overige wegen zijn uitsluitend landschapswegen. In 1930 werd het door het landschap Peureula^c aangelegde gedeelte van den weg naar Lokop (hoofdplaats landschap Serbeudjadi) voor het publiek verkeer geopend. De verdere aanleg van het door het Gouvernement te bekostigen gedeelte van dezen weg in het landschap Serbeudjadi, van de grens Peureula^c af, werd om bezuinigingsredenen in 1932 stopgezet; thans wordt uit de onderhoudsfondsen, afkoop heerdienstgelden en met heerdienstplichtigen langzaam aan dit gestaakte werk verder afgeemaakt.

De belangrijkste rivieren zijn de Kroeëng Peureula^c, Kroeëng Simpang Aneueh, Kroeëng Bajueh en de Kroeëng Langsa. De eerstgenoemde twee rivieren zijn zeer goed bevaarbaar voor kleine schepen met geringen diepgang. Het vervoer van de B. P. M. materialen naar het boorterrein in Rantau Pandjang Peureula^c, en van de producten der palmonderneming Karang Inoue heeft dan ook grotendeels langs de Kroeëng Peureula^c plaats.

De bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. In de landschappen Langsa, Soengai Raja en Peureula^c bestaat de oorspronkelijke inheemsche bevolking uit Atjehers; door de vele Javanekolonisaties van de laatste jaren en de immigratie van Maleische en andere elementen vindt men hier zeer veel niet-Atjehsche elementen onder de bevolking. Het landschap Serbeudjadi en het district Tampoer van het landschap Gajo Locœus hebben een uitsluitend Gajosche bevolking.

De handel wordt voornamelijk gedreven door Chinezen, Britsch-Indiërs en enkele Atjehers. Overal in de landschappen vindt men kleine neringdoende Chinezen. De nijverheid is van geen beteekenis. Langs de kust leeft do bevolking van de vischvangst. De voornaamste visschersplaatsen zijn Telaga Toedjoeh, Koeala Leugo en Koeala Boega. De laatste ligt ± 7 km van Peureula^c (Perlak) en is daarmee verbonden door een voor autoverkeer berijdbaren landschapsweg. Koeala Boega heeft een mooi strand, waardoor deze plaats als badplaats voor de Europeanen in de afdeeling fungeert.

De voornaamste bron van inkomsten voor do landschappen zijn naast de belasting, de eijns van de ondernemingen van land- en mijnbouw. De landschapsgelden worden gestort in de landschapskassen, waarvan de Controleur van Langsa ambtshalve kashouder is, terwijl deze onder direct toezicht van den administrateur van do landschapskassen (assistent-resident ter beschikking van den Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden) te Koeta Radja staat. Do onderafdeling telt 3 kassen, nl. de landschapkas van Peureula^c, de onderafdelingskas van Langsa met Soengai Raja en de landschapkas van Sorbeudjadi.

301
67
LOKOP. (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van het onder de onderafdeeling Langsa, afdeeling Oost-

kust van Atjeh met Gajo Locœus, Alaslanden en Serbeudjadi, gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, ressorteerende landschap Serbeudjadi en hoofdzetel van den kedjoeroean aboq, den bestuurder van genoemd landschap. Zij is ook de standplaats van den detachementscommandant, die tevens als schakelofficier tusschen het genoemde zelfbestuur en het binnenlandsch bestuur optreedt. Goederentransporten vinden sedert 1934 plaats per vrachtauto tot Kroeëng Penaron en verder te voet of te paard tot Lokop. Men is bezig met den aanleg van een autoweg van Lokop naar Kroeëng Penaron, in aansluiting op den reeds tot stand gekomen 46 km langen autoweg Kroeëng Penaron—Peureula^c, zoodat binnen niet al te langen tijd verwacht kan worden, dat Lokop in een dag van Langsa uit per auto te bereiken zal zijn.

Van het in aanleg zijnde weggedeelte Lokop—Kroeëng is thans (1936) van het 15 km lange gedeelte Kroeëng Penaron—Djamboer Batang het aarden weglichaam reeds gereed; van Djamboer Batang af tot Bonèn (afstand 25 km) bestaat nog slechts een voetpad; van Bonèn tot Lopkop (15 km) heeft men evenwel reeds een behoorlijk bruikbaren autoweg.

SEULIMEUM (Aanv. Dl. III). Standplaats van den controleur der gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjeh. De onderafdeeling telde naar de gegevens der volkstelling 1930 een bevolking van 44.663 zielen. Hiervan waren 44 Europeanen, 352 Chinezen, 13 andere Vreemde Oosterlingen en 4254 Inlanders, waaronder 21713 mannen.

De z.g. VII Moekims Pidië (centrum Padangtidji) behooren tot de Sagi der XXII Moekims; reeds vóór onze komst was het getal der moekims (ook van die buiten het gebied der VII Moekims Pidië) ver boven de 22 uitgegroeid, en immer heeft het Padangtidjische tot de invloedssfeer van het Sagihoofd behoord; zelfs was zijn invloed er grooter dan in menig ander deel van de Sagi. Het sagihoofd heeft een Gouvernements bezoldiging groot / 4800 's jaars, waarbij komt een personeele toelage tot eenzelfde bedrag, beide verminderd met 17% crississalariskorting. De tractementen der oelëebalangs van Ba'ët en Montasië^c bedragen resp. / 1800 en / 2400 's jaars, eveneens verminderd met 17% salariskorting; de hoofden der zelfstandige moekims zijn eveneens bezoldigd. De veestapel telt ruim 18700 runderen en 10450 buffels. Mohammedaansche onderwijscentra zijn Lam Birah (moekim Loethoe), Indrapoeri, Lam Djampo, Montasië^c (beide in het oelëebalangschap van dezen naam), Lam Si (moekim Glé Jouëng) en Lam Pisang (moekim Tanòh Abeë). Een Gouv. vervolgschool vindt men te Seulimeum en te Padangtidji; een volksschool met 4-jarigen cursus te Kroeëng Raja, en elders tal van gewone volksscholen met drie klassen. De voormalige onderafdeeling VII Moekims Pidië, welke in 1912 bij Seulimeum werd gevoegd, doch in 1922 weer werd afgescheiden, maakt sedert 1930 weer deel uit van deze onderafdeeling. De asweg voert van Koetaradja over Lambaro, Sibrëë, Samahani, Indrapoeri, Glé Jouëng, Lam Tamòt, Seulimeum en Padangtidji naar Sigli, welke weg tot Seulimeum den linker-oever der Kroeëng Atjeh volgt. Aan den rechter-rivierover bestaat een weg van Sibrëë over Mata-lë, Indrapoeri, Lamsi naar Seulimeum.

TJALANG (Aanv. Dl. IV). Standplaats van den controleur, hoofd der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Westkust van Atjeh. De plaats ligt aan de Tjalang-baai in het landschap Teunom. De onderafdeeling Tjalang omvat een tiental landschappen: Kloelang, Koelala Daja, III moekims Lambeusoë, Koelala Oenga, Lho^c Kroeët, Pato^c, Lageuën, Rigaih, Kroeëng Sabé en Teunom. Het ressort telt totaal slechts 5031 geregistreerde mannen (1933).

TOONEEL (Aanv. Dl. IV). Sinds in het artikel „TOONEEL” de feitelijke gegevens werden medeeld en voorts in hoofdzaak de uitkomsten van Hazen's studiën werden weergegeven, hebben zich geleidelijk de opvattingen over de herkomst en de geestelijke grondslagen van het Javaansche theater voldoende gewijzigd om een korte aanvulling wenschelijk te doen zijn. Men zou trouwens kunnen opmerken dat bedoeld artikel, op het oogmerk blijk dat het werd gepubliceerd, op een enkel punt den stand der problemen reeds niet geheel juist meer weergaf. De stelling dat de wajang op Java zelf door Javanen zou zijn uitgedacht, en waarvoor, toen Hazen die voor het eerst formuleerde, zeker veel te zeggen was, werd reeds toen niet algemeen meer aanvaard. In 1906 toch had Pischel (in Sitzungsberichte der Kön. Preussischen Akademie der Wissenschaften) uit een plaats bij den commentator Nilakantha (laatste 3de deel der XVIIe eeuw) vastgesteld dat — anders dan men tot hertoe had gemeend — de Indiërs wel degelijk, behalve een soort poppenvertooning, ook een schimmenspel hebben bezeten; en het opmerkelijke is dat dit Indische schimmenspel een treffende gelijkenis moet hebben vertoond met het Javaansche, zooals wij dit nu kennen: ook in Voor-Indië werden de poppen uit leer vervaardigd en achter een scherm ten tooneele gevoerd. En dezelfde geleerde wist bovendien aannemelijk te maken dat dit spel, in Nilakantha's tijd, in Indië geen nieuwigheid was; want er wordt naar alle waarschijnlijkheid reeds op gedoeld in Varāhamihira's *Brhatsamhitā*, en misschien zelfs reeds in het XIde boek van het *Mahābhārata*. Ananda Coomaraswamy vestigde in 1930 (in *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*) nog de aandacht op een andere plaats, waaruit kan blijken dat, in de XIde eeuw, een vertooring met ledereen poppen in Zuid-Indië en Ceylon bekend moet zijn geweest. Het is duidelijk dat door deze feiten het vraagstuk van de originaliteit van het Javaansche schimmenspel in een geheel ander licht is komen te staan; en wanneer men bovendien in aanmerking neemt — Krom heeft hierop met nadruk gewezen in zijn *Hindoe-Javaansche Geschiedenis* (2de druk 1931: blz. 49) — dat de wajang niet thuishoort in Indonesië-als-geheel, maar alleen op Java en Bali, juist dus op die eilanden waar de Hindoe-immigratie een diepgaanden en blijvenden invloed heeft uitgeoefend, dan ligt het voor de hand te besluiten, dat het schimmenspel door de Hindoes in den Archipel moet zijn ingevoerd. Hiermee zijn echter andere feiten weer niet zoo gemakkelijk in overeenstemming te brengen: vooreerst kan men zich moeilijk losmaken van den indruk dat de wajang een organisch deel uitmaakt van de echt-Javaansche, d.w.z. *Indonesische*, beschaving, en verder moet het, bij het aannemen van vreemde herkomst, ook zonderling aandoen dat, men mag wel zeggen zonder uitzondering, alle tech-

nische wajang-termen zeer oud *Javaansch* zijn.

Andere onderzoekingen, die den weg openden tot nieuwe inzichten, betreffen de beteekenis der lakons en de verhouding van de Javaansche tooneellitteratuur tot de Sanskrit heldendichten. Tot hertoe had zich de bestudeering van de lakons in hoofdzaak bepaald tot een vergelijking van den inhoud van eenige, daarvoor geschikte, tooneelstukken met wat men wel moest houden voor de Indische bronnen daarvan. Tot een helder inzicht in de verhoudingen hadden deze pogingen niet geleid. Men vond in de lakons de hoofdfiguren der Sanskrit verhalen terug, en ook het algemeene beloop der gebeurtenissen was veelal wel herkenbaar, maar daarnaast bleef men staan voor talrijke, voor een deel zeer zonderlinge afwijkingen, die den gang van het oorspronkelijke geheel verstoorden en waarvan het ontstaan niet nader kon worden verklaard. De conclusie scheen wel te moeten luiden dat deze pogingen om een uitheemsche stof voor het Javaansche tooneel te bewerken vrijwel mislukt zijn, en dat daarin weinig zin of systeem is te ontdekken. Dat intusschen een dergelijk ongunstig oordeel over bijna de geheele Javaansche dramatische litteratuur juist zou zijn, moest a priori onwaarschijnlijk genoemd worden, en wel om verschillende redenen. Immers, men moest zich wel afvragen, hoe het dan mogelijk was, dat de Javanen bij voortduring, ja tot den huidige dag toe, geboeid en ontroerd bleven door de opvoering hunner lakons; en voorts wist men ook reeds sedert lang, dat er, althans in den bouw dezer stukken, wel degelijk systeem is en er een vaste traditie in tot uiting komt. De lakons behooften alle tot één type; hoe zij ook naar den inhoud van elkaar afwijken, zij vertoonden toch altijd gelijke trekken, vaak tot in de details toe. Een vaste, zeer in het oog vallende eigenaardigheid is dat er altijd een strijd is tusschen een goede en een booze macht, waarin ten slotte de vertegenwoordiger van de goede macht overwint.

Een poging om aan te wijzen wat deze eenvoudigheid beteekent en waarop zij berust, is gedaan door Rassers in zijn proefschrift over den *Pandjiroman* (1922). Bij de bestudeering van dezen cyclus bleek hem dat, hoe ingewikkeld en verward deze romans met hun voortdurende naamsveranderingen van vrijwel alle daarin optredende personen ook zijn, de kern daarvan toch gevormd wordt door een betrekkelijk eenvoudige mythe, waarvan ook elders in den Archipel parallellen vallen aan te wijzen, en die hier in eindeloze variatie en gecombineerd met allerlei historische en quasi-historische episodien telkens opnieuw wordt verhaald. Reeds vroeger waren pogingen gedaan om tot een aannemelijke interpretatie te komen van een tot dit type behoorend mythisch verhaal, maar de uitkomsten waren niet bevredigend; een bezwaar bleef, dat de hoofdtrekken en de algemeene gang die van een *maan*-mythe schenen te zijn, terwijl dan daarnaast vooral de hoofdpersoon Pandji bovendien duidelijke *solnare* trekken vertoonde. Een bevredigende verklaring bleek eerst mogelijk, toen het inzicht rijpte dat wij hier te doen hebben met een primitieve, totemistische classificatie, waarin o.a. ook de zon en de maanphusen zijn opgenomen, en die in laatste instantie teruggaat op een stamdeeling in twee exogame phratries. Pandji en Sekar Tadjji (Tjandra Kirana) bleken de voorouders der beide stambelien,

en de romans verhalen, hoe zij, als goddelijke tweelingen geboren, op aarde de vreeselijke smarten der initiatie hebben te doorstaan en eindelijk, als alle leed voorbij is, met elkaar in het huwelijk treden en de groote gemeenschap stichten, die de stam is. Dat dit inzicht van belang moest zijn voor een waardeering van den inhoud der lakons, springt in het oog; immers de Pandji-verhalen behooren tot de wajang-litteratuur en staan in een vrijwel exclusief verband met enkele vormen van het Javaansche tooneel: de wajang gedog en de topang behandelen uitsluitend de avonturen van Raden Pandji, en ook in de wajang kerotjil worden wel Pandji-lakons vertoond. Maar hoe gewichtig de plaats is, die deze mythe inneemt in het geestelijk leven en de litteratuur der Javanen, werd toch pas duidelijk, toen bij een summier onderzoek van het Indonesische Rāmāyana en van eenige, niet tot den Pandji-cyclus behorende, lakons, hetzelfde thema weer teruggevonden werd; onder andere namen en in andere verhoudingen bleken de hoofdpersonen in den grond dezelfde avonturen te beleven, en tegelijkertijd vonden thans allerlei, in deze geschriften voorkomende, afwijkingen van de Voor-Indische heldendichten vanzelf een gereede verklaring. Het bestaan van een vast, doorgaand verband tusschen het Javaansche drama en deze speciale mythe was thans wel zeer waarschijnlijk geworden, en deze waarschijnlijkheid steeg weer aanzienlijk, toen aannemelijk kon worden gemaakt, dat het sociale dualisme, dat het raam vormt waarin de vertoende mythe zich beweegt, eveneens naar voren komt in een van de meest markante eigenaardigheden van het apparaat van het schimntooneel, n.l. in de vaste, als het ware religieus gesanctioneerde verdeling der poppen en daarmee van den geheelen tooneeltoestel in twee afdelingen, *wajang tengen* en *wajang kiwa*. De conclusie was nu geoorloofd dat in de vertoening van deze stam-mythe met dit tooneelapparaat geen toevallig samentreffen te zien is; zij behooren genetisch bijeen. Rassers formuleerde dit op deze wijze: het verlichte scherm verbeeldt steeds hetzelfde, n.l. de totaliteit van den stam; de rechter- en linkerafdeelingen van het scherm verbeelden de beide phratries. Het overgrootste deel der lakons van de wajang poerwa ontleent weliswaar de stof aan de Indische heldendichten, maar toch staan de drama's daar onafhankelijk tegenover; zij hebben een eigen, zelfstandig beloop; naar hun beslissende trekken zijn zij bewerkingen van de *Javaansche* stam-mythe.

Tegen deze laatste uitspraak zijn bezwaren gezezen. Bij een door W. F. Stutterheim ondernomen onderzoek (in zijn acad. proefschrift *Rāmāyana-legenden und Rāmā-Reliefs in Indonesien*, 1925) naar de verhoudingen van de verschillende Indonesische Rāmāyana-redacties tot elkaar en tot het klassieke Voor-Indische epos kwamen nieuwe gegevens voor den dag, die voor deze kwestie van belang zijn. Het bleek n.l. dat er in Indië nog thans populaire versies van het Rāmāyana in omloop zijn, waarin o.a. juist zoodanige, van het litteraire heldendicht afwijkende, passages voorkomen als die door Rassers in direct verband waren gebracht met de kenmerkende trekken van de wajang-techniek d.w.z. (naar zijn opvatting) met de hoofdlijnen der *Javaansche* sociale structuur. Hiormee werd een deel van het tot hiertoe bereikte weer min of meer onzeker; en, daargelaten de

vraag of, in het algemeen, de methode om voor deze afwijkingen een verklaring te zoeken juist was of niet, in ieder geval scheen het specifiek-Indonesische karakter van deze trekken niet te kunnen worden gehandhaafd.

In een nieuwe studie, die Rassers aan deze problemen wijdde (Over den oorsprong van het Javaansche tooneel, in *Bijdragen Kon. Instituut*, dl. 88, 1931), zocht hij niet meer zijn eerste aanknopingspunten in de dramatische litteratuur, maar in de eigenaardige inrichting van den tooneeltoestel, zooals die bij het schimmenspel gebruikt wordt. Hij trachtte allereerst vast te stellen wat eigenlijk de oorspronkelijke functie is van het wajang-scherm, en hij moest daarbij terstond de oude kwestie behandelen van de wonderlijke opstelling van het publiek, die daarbij wordt in acht genomen: de vrouwen bevinden zich uitsluitend aan de zijde waar de schimmen te zien zijn, terwijl de mannen bij den vertoener zitten, waar zij dus de poppen zien. Was men in den laatsten tijd, vooral door wat Rouffaer erover had opgemerkt in *Bijdragen Kon. Instituut* dl 54 (1902), gewoon geraakt in deze scheiding van mannen en vrouwen iets ongerijmds te zien en dus iets nieuws, Rassers toonde aan -- en opnieuw was het weer in hoofdzaak de bovenvermelde verdeling van het scherm in een linker- en een rechterhelft, die hier den weg wees -- dat de Javanen dit gebruik volkomen terecht als een *oude adat* beschouwen. De scheiding van het publiek houdt direct verband met den wezenlijken aard van het spel. De zichtbaarheid der *schimmen* is een secundair verschijnsel; eigenlijk gaat het om een vertoening van *poppen*. Alleen de bij den dalang zittende mannen zien het drama in zijn juiste verhoudingen, de vrouwen daarentegen zien niet alleen slechts schaduwen van de acteerende figuren, maar bovendien zien zij de geheele handeling averechts. Het scherm is dan ook niet het eigenlijke tooneel, maar een wand die de vrouwen van de mannen scheidt; de eigenlijke scène wordt gevormd door een ruimte aan de mannezijde van het scherm, die oorspronkelijk -- het blijkt nog uit den naam: *pagedongan* -- rondom afgesloten moet zijn geweest en door de vrouwen niet mag worden betreden. Met andere woorden: het tooneel, waarop zich de Javaansche vertoening afspeelt, hebben wij ons te denken als iets in den trant van een sacraal mannenhuis.

Het zoo gewonnen resultaat gaf onmiddellijk volkomen bevestiging aan de hoofdzaak van wat aangaande den zin van het Javaansche drama gevonden was door analyse der lakons. Immers, het is bekend, dat het tot de vaste trekken van het sacrale mannenhuis behoort, dat het is verdeeld in een rechter- en een linkerhelft, die in dezelfde ambivalente verhouding tot elkaar staan als de partijen in het Javaansche drama. En wij weten ook wat deze verdeling beteekent. Het mannenhuis staat in direct genetisch verband met wat, in meer primitieve verhoudingen, het terrein is voor de totale totemistische plechtigheden. Onder deze ceremoniën neemt de initiatie der jonge stamleden de voornaamste plaats in, en steeds is de geheele stam hierbij tegenwoordig in een opstelling van phratrie tegenover phratrie. Tevens werd het thans mogelijk tot een boter be-grip te komen van een van de meest karakteristieke rekvisieten van het wajangspel, n.l. van het hartvormig schermpje (*kajon, goenoengan*), dat

door den vertoener midden voor de kelir wordt geplaatst, zoodra de handeling, tijdelijk of voor goed, afgebroken wordt. Tot hier toe had men hierin veelal een afbeelding willen zien van den „hemelboom” of den „hemelberg”. Deze verklaring behoefde niet te worden losgelaten, maar kon worden verhelderd en verdiept door de thans voor de hand liggende opvatting dat dit schermpje de verkleinde afbeelding is van den voorwand van een sacraal mannenhuis. In dit licht bezien, werden de vorm, de versiering en de functie van het stuk terstond volkomen begrijpelijk. Hetzelfde sociale en religieuse dualisme, dat aan het geheele wajangspel ten grondslag ligt, bleek ook hier duidelijk uit te komen.

De opvattingen omtrent de onderlinge verhouding der verschillende Javaansche tooneelsoorten werden door dit alles niet in belangrijke mate gewijzigd, maar wel zijn de relaties helderder geworden tusschen schimmenspel en topèng, tusschen schimmenspel en poppenvertooning, en vooral ook tusschen *wajang koelit* en *wajang bèbèr*. De nog altijd niet geheel opgegeven meening, dat in de platenvertooning de oudste vorm van het Javaansche tooneel zou zijn te zien, is onhoudbaar gebleken.

Eindelijk — doordat een wezenlijk verband was aangetoond van het Javaansche tooneel, in al zijn vormen, met een bepaalde structuur der samenleving — is thans ook het vraagstuk van de verhouding van de wajang tot de primitieve theaters van het vasteland van Azië doorzichtiger geworden. Dit vraagstuk, dat door de vondst van Pischel en door de afwijkingen, die Stutterheim in populaire Indische Rāmāyana-redacties had aangetroffen, weer meer acuut was geworden, kreeg thans een ander aspect. Het was reeds vroeger opgemerkt, dat de door de Hindoe's meegebrachte geestelijke cultuur, voor zoover de groote massa van het volk daar deel aan had, in sterke mate congeniaal moet zijn geweest aan Javaansche voorstellingen en begrippen, en gaandeweg heeft men ingezien, dat het hierbij in den grond gaat om gelijkheid, in Indië en op Java, van de essentiële trekken der maatschappij-ordening. Het staat vast dat het oude Indië een sociaal dualisme en ook het instituut van het mannenhuis gekend heeft, en na het uitvoerig onderzoek van G. J. Held (*The Mahābhārata, an ethnological study*, 1935) kan er zelfs moeilijk aan getwijfeld worden, dat het Mahābhārata oorspronkelijk thuishoort in de sfeer van een mannenhuis-ritueel. Aan de omstandigheid, dat de wajang innig verweven is met het heele Javaansche leven en tot heden toe zelfs een zekere rituele waarde heeft weten te behouden, behoeft niet de betekenis te worden toegekend, dat het spel, *in dezen vorm*, ook een *vinding* der Javanen is. Er kan alleen uit besloten worden — en ook dit mag men voor uitgemaakt houden — dat het Javaansche volk te eeniger tijd geleefd heeft in een samenlevingsvorm, waarin het mannengenootschap als een, weliswaar niet noodzakelijk, maar toch normaal verschijnsel tot ontwikkeling komt. Zoo doet zich de wajang thans aan ons voor als iets, dat door de Hindoe-immigratie op Java is gebracht; maar daár, op Java, lag alles bereid om dit, tot een schimmensvertooning geworden, mannenhuis-ritueel geheel in zijn eigen, bijzonderen aard te ontvangen en in het inheemsche beschavingsbezit in te lijven. Dit blijkt dan ook volkomen gelukt,

en men mag aannemen dat het hierbij een in sterke mate eigen, *Javaansch* karakter heeft gekregen. In zooverre kan men blijven spreken van een Hindoe-Javaansche schepping.

Litteratuur: R. Pischel, *Das altindische Schattenspiel*, in Sitzungsber. der Kön. Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1906; J. Kats, *Een vershoven tijdperk in de wajang poerwa*, in Djawa dl. I (1921); Boedbihardja, *Grepn uit de wajang*, in Djawa dl. II (1922); W. H. Rassers, *De Pandji-roman* (1922); J. Kats, *Het Javaansche tooneel*, dl I *Wajang poerwa* (1923); J. Kats, *Wie is Sēmar?* in Djawa dl. III (1923); J. S. Brandts Buys, *De lakons Djaja Sēnadi en Sri Soewela*, ibidem; H. Kraemer, *Een wajang topèng (Jogjakarta)*, ibidem; J. Kats, *Wajang madya*, in Djawa dl. IV (1924); Mevr. Moens-Zorab, *Wajang koelit en animisme*, ibidem; W. F. Stutterheim, *Rāma-Legenden und Rāma-Reliefs in Indonesien* (1925); Georg Jacob, *Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland* (2e druk, 1925); W. H. Rassers, *Over den zin van het Javaansche drama*, in Bijdragen Kon. Inst. dl. 81 (1925); B. M. Goslings, *Het ontstaan van de Javaansche wajang*, in *De Indische Gids* (1926); W. F. Stutterheim, *Oost-Java en de hemelberg*, in Djawa dl. VI (1926); J. A. Loebèr, *Groteske personen en dieren uit de Javaansche wajang*, in *Nederl.-Indië, Oud en Nieuw*, dl. XI (1926); H. O., *De ouderdom van de wajang wong*, in Djawa dl. VII (1927); Walther Aichele, *Altjavanische Beiträge zur Geschichte des Wunschbaumes*, in *Festschrift Meinhof* (1927) en Djawa dl. VIII (1928); T. J. Bezemer, *Over oorsprong en betekenis van de wajang*, in *Koloniaal Tijdschrift* (1928); B. Schricke, *Wajang-wong*, in Djawa dl. IX (1929); Th. Pigeaud, *Wajang-wong*, ibidem; W. H. Rassers, *Over den oorsprong van het Javaansche tooneel*, in *Bijdragen Kon. Inst.* dl. 88 (1931); K. A. H. Hidding, *De betekenis van de Kekajon*, in *Tijdschr. Bat. Gen.* dl. 71 (1931); H. Overbeek, *Eenige opmerkingen naar aanleiding van „Over den oorsprong van het Javaansche tooneel” door Dr. W. H. Rassers*, in Djawa dl. XII (1932); Mangkoenagoro, *Over de wajang-koelit (poerwa) in het algemeen en over de daarin voorkomende symbolische en mystieke elementen*, in Djawa dl. XIII (1933); G. J. Held, *The Mahābhārata, an ethnological study* (1935).

R.

ASTRIDDIET is een fraai donkergroen gesteente met lichtgroene tot witte aders, dat hoofdzakelijk bestaat uit een chroomrijk, op jade (het lichtgroene materiaal, waaruit sieraden worden gesneden) gelijkend mineraal. Het is afkomstig van Nieuw Guinee, doch de primaire vindplaats is onbekend. Gepolijst verkrijgt het een fraaien glans en zou als siersteen toepassing kunnen vinden. Het gesteente werd, met hare instemming, genoemd naar wijlen H.M. Koningin Astrid van België, die gedurende haar bezoek aan Ned. Indië in 1932 een bijzondere belangstelling voor dit gesteente aan den dag legde. Monsters zijn aanwezig in het Museum van den Dienst van den Mijnbouw te Bandoeng.

BAUXIET (Aanv. van dl. VI of suppl. afl. blz. 979). Het in 1926 gevormde Bauxiet Syndicaat, waarin de Billiton Mij. voor de helft en de Oost Borneo Mij. en de Mijnbouw Mij. „Aequator” elk voor een kwart deelnamen, ging in 1929 met de Ned. Indische Tin Exploitatie Mij. (Nitem)

een overeenkomst aan betreffende het onderzoek naar bauxiet, waarbij de preferentierechten van het syndicaat op de Nitem overgingen. In 1932 werd de Ned. Indische Bauxiet Exploitatie Mij. opgericht (Nibem, waaraan de Nitem haar rechten overdroeg) met een maatschappelijk kapitaal van f 650.000, waarvan volgestort door de Nitem f 65.000, de Billiton Mij f 29.000, de Oost-Borneo Mij. f 22.000 en de „Aequator” f 14.000, in totaal f 130.000. Voor nader onderzoek en het uitvoeren van een proefexploitatie werd het geplaatste en volgestorte kapitaal in begin 1934 uitgebreid met f 130.000 (Nitem f 90.000 en de Bill. Mij. f 40.000), terwijl op ultimo 1934 het geplaatste kapitaal, in verband met de toekomstige ontginning, nogmaals verhoogd werd met f 260.000. Van het volgestorte kapitaal bezit de Nitem thans f 164.000, de Billiton Mij f 73.000 en de Oost Borneo Mij. f 23.000.

Met het Japan Aluminium Syndicaat te Tokyo werd in 1934 een overeenkomst aangegaan voor een jaarlijksche afname van minstens 24.000 ton voor haar te stichten aluminiumfabriek op Formosa. De eerste verschepping heeft in dit jaar (1936) plaats gehad.

De Nibem bezit thans 7 winningsvergunningen met een totaal oppervlak van 120 ha in het Kalang Toeah terrein op Bintan. Deze voorkomens liggen op \pm 2 km afstand van de diepe Straat Kidjang en bevatten een reserve van 2 tot 5 miljoen ton bauxiet, afhankelijk van de kwaliteit. Tot 5 m diepte en over een oppervlak van 110 ha bedraagt de reserve 5 miljoen ton erts, dat gedeeltelijk echter een hoog ijzergehalte bevat. De reserve aan erts met een ijzergehalte van minder dan 20% bedraagt 2 miljoen ton, verspreid over een oppervlak van 75 ha.

BLEEKKAARDEN of vollersaarden worden hoofdzakelijk gebruikt als kleurabsorbens en als zoodanig in Ned. Indië in de olie-industrie toegepast. Naar het uiterlijk zijn het lichtgekleurde of witte, fijnkorrelige verweeringskleien; de chemische samenstelling der handelsvarieteiten is echter zeer wisselend, terwijl deze toch, volgens de onderzoeken door Mom uitgevoerd, aan bepaalde eischen dient te voldoen (vide C. P. Mom, „Vollersaarde”, Med. 3 v. h. Lab. v. Agrogeol. en Grondonderz., Dept. L.N.H. 1917). Voor het ontkleuren van minerale oliën wordt het gebruik van zure aarden aanbevolen, waardoor basische organische kleurstoffen en anorganische ijzerverbindingen verwijderd worden.

Op Java was het voorkomen van bleekkaarden reeds bekend van Buitenzorg en ten W. van Nanggöelan (Jogja). In de latere jaren zijn nog proeven genomen met een witte tufaarde uit de omgeving van Boemiajoe en een witte glastuf met radiolariën en sponsnaalden van een terrein ten Z. van Nanggöelan. Bij deze proeven, die op diverse olieproducten en ruwe aardolie werden uitgevoerd, bleek dat deze bleekkaarden praktisch in ontkleurende eigenschappen gelijk te stellen waren met de door den handel ingevoerde producten. Deze uitkomsten hebben intusschen nog niet geleid tot een ontginning.

CHINEESCHE GENEESMIDDELEN. Het gebruik van mineralen en fossielen als genesmiddel is in China zeer oud. Ook in Ned. Indië worden in de Chineseche apotheken dergelijke genesmiddelen aangetroffen, o.a. de mineralen gips, vloeispaat, eenige glimmersoorten, einna-

ber, auripigment, kwarts, kalksteen in diverse vormen, ijzeroxyden, pyriet, opaal in stukjes, kubusjes van bruinijzersteen; bovendien verschillende gesteenten, terwijl een donker zand in hoofdzaak magneetijzersteen bleek te bevatten; voorts aan fossielen: verschillende palaeozoische brachiopoden (schelpdieren), tertiaire en diluviale krabben en tertiaire zoogdierbeenderen en -tanden, vooral van neushoorns, doch ook van een oerpaard e.a. zoogdieren.

In de geologische literatuur zijn eenige malen vondsten van voor Ned.-Indië bijzondere fossielen en ook mineralen (o.a. een radioactief uraanmineraal van Z.O. Borneo) vermeld, welke mogelijk wel uit Chineseche apotheken afkomstig zijn.

GENEESMIDDELEN (CHINEESCHE). Zie CHINEESCHE GENEESMIDDELEN.

DIAMANT (Aanv. van Dl. I en Dl. VI of suppl. afl. blz. 958). De gewonnen diamanten zijn vrijwel geheel afkomstig uit de onderafd. Martapoera van Z.O. Borneo, terwijl in vroegere jaren ook de onderafd. Pleihari eenig product opleverde. Tot voor kort vond de winning uitsluitend in inlandseche ontginningen plaats. Van 1914 t/m 1923 bedroeg de jaarlijksche productie van Z.O. Borneo gemiddeld 1286 karaat met een waarde van f 95.050, van 1924 t/m 1933 gemiddeld 403 karaat met een waarde van f 24.620 en in 1934 590 karaat vertegenwoordigende een waarde van f 11.320. In 1933 werden door de Mij. tot Myn-, Bosch. en Landbouw Exploitatie Langkat voorbereidingen getroffen voor een proefontginning op haar concessie terrein Rantjah Sirang I nabij Martapoera. In het 2e halfjaar van 1934 produceerde zij 435 karaat met een waarde van f 7165. In de onderafd. Landak in W. Borneo werd onregelmatig gewerkt; de productie was ook steeds zeer gering en bedroeg in 1934 slechts 17 karaat, echter met een waarde van f 1500. Al deze producties zijn afkomstig uit alluviale afzettingen.

Bij het onderzoek naar de oorspronkelijke ligplaats der diamanten, dat gedurende de jaren 1931 tot 1933 door den Dienst van den Mijnbouw werd ingesteld, is het primair diamanthoudende gesteente gevonden. Bij de S. Pamali, behoorende tot het stroomgebied der B. Riamkanan, werd een peridotietische breccie (Pamali-breccie genoemd) aangetroffen, welker verweeringsgrond diamantjes bleek te bevatten. Ook het gesteente zelf, dat in een pijpvormige masa met een ovale doorsnede van 150 bij 300 m voorkomt, bevatte diamantjes, welke allo echter zeer klein (minder dan 1/5 karaat) waren. De Pamalibreccie is verwant aan de kimberliet, het diamantvoerende gesteente van Zuid Afrika, zonder daar evenwel identiek mede te zijn. Voorts is gebleken, dat de bekende diamantbegeleiders van de secundaire ligplaatsen, goud, platina, korundgesteenten (batoe tatimahan e.a.) onz. niet van de Pamalibreccie afkomstig zijn.

DIËNGPLATEAU (Aanv. van Dl. I). Uit onderzoeken, in 1927 en 1928 door personeel van den Dienst van den Mijnbouw ingesteld, is gebleken dat de oude opvatting betreffende den geologischen aard van het Diëngplateau herzien moet worden. Volgens die opvatting zou het plateau met de in wijden kring daaromheen gegroepeerde bergen een caldeira vormen. Gebleken is dat die bergen zelfstandige vulkanen zijn,

welke ten deele oude erosievormen bezitten. Het Diëngplateau zelf is in wezen een dal, dat volledig ingesloten werd tusschen de G. Prahoe, G. Sipandoe, G. Pangonan en G. Kendil, waardoor de normale afwatering en afvoer van materiaal tijdelijk onderbroken werden. Er vormde zich een groot meer, dat door de K. Toelis overvloedige en dat geleidelijk met erosie- en vulkanische producten opgevuld werd. Een soortgelijk proces is zich thans aan het voltrekken in het dal van het meer Tjebong, zuidelijk van het Diëngplateau. Uit verschillende waarnemingen valt voorts af te leiden, dat er geen essentieel verschil is tusschen den tegenwoordigen toestand en den toestand zooals die in den Hindoeitijd moet zijn geweest. Het verlaten van het Diëngplateau door de oude bevolking (\pm 900 n. Chr.) zal dan ook niet een gevolg zijn geweest van gewijzigde, door vulkanische gebeurtenissen van eenigen omvang veroorzaakte, topografische en hydrologische omstandigheden.

Het aantal eruptiepunten van het Diënghoogland is zeer groot. Naast stratovulkanen (zie onder VULKANEN) zooals de G. Prahoe, G. Bismá e.a., komen vele „maaren“ (explosietrechters) voor. Die ten deele met water zijn gevuld (T. Merdada, T. Warna-Pengilon, T. Mendjer e.a.). De G. Koenir is een lavadom met uitvloeiing naar het O.; ook van de G. Kendil zijn in een wijden sector van N.O. naar Z.W. machtige lavastroom uitgevloeid.

Voor een uitvoerige beschrijving van dit interessante gebied wordt verwezen naar „Het ontstaan van het Diëngplateau“ door Dr. J. H. F. Umbgrove, verschenen in de Leidsche Geol. Meded. 1929, dl. III, afl. 3.

AARDE (Eetbare). (Aanv. Dl. I). Het gebruik van aarde als geneesmiddel en als toetslag bij het siri-kauwen was op Sumatra reeds lang bekend. Het voorkomen van den Boekit Pandjang, ruim 10 km ten N.O. van Pajokoemboeh, bleek hoofdzakelijk te bestaan uit witte kaolien, verder uit scherfjes van andere mineralen en is te beschouwen als een gekaoliniseerde andesiettuif. De eetbare aarde of „napan“ wordt voor het gebruik geoost, waarbij bladeren van de „sikadoedock“ (*Melastoma malabathricum* L) of van de „karamoenting“ (*Rhodomyrtus tomentosa* Wight) worden toegevoegd, om aan de napa geur en een glanzend uiterlijk te geven.

FOSFORIET (Aanv. van Dl. VI of suppl. afl. blz. 957). De toepassing van natuurfosfaat voor landbouwdoeleinden nam in de laatste jaren niet onaanzienlijk toe. Uit het Kromonggebergte werden van 1929-1932 ruim 7000 ton en in 1933-1934 13000 ton fosfaat geproduceerd met een gehalte van \pm 28% P_2O_5 . Uit een recent onderzoek is gebleken, dat op Java nog een belangrijke reserve aanwezig is, welke echter in verband met de ontstaanswijze zeer verspreid voorkomt. Alle bekende afzettingen moeten nl. als hollenvormingen aangezien worden en zijn ontstaan door de inwerking van dierlijke excrementen (vleermuizen) op den grotbodem. Onderscheiden moeten worden aluminiumfosfaten, ontstaan uit hollenleem, en tricalciumfosfaten, ontstaan uit den kalksteen, waarin de grotten voorkomen.

Kalkfosfaten zijn bruikbaar gebleken voor zure bodems, terwijl de aluminiumfosfaten, waaraan vroeger geen waarde werd toegekend, bij proefnemingen een goede bemesting bleken te

zijn voor basische gronden zooals mergels. Vindplaatsen van natuurfosfaat komen o.a. voor in de omgeving van Buitenzorg, ten Z. van Tjibadak, tusschen Tasikmalaja en Tjilatjap, in Z. Madioen, tusschen Bodjonegoro en Toeban, terwijl in alle kalkgesteenten nog dergelijke afzettingen mogen worden verwacht. De reeds onderzochte vindplaatsen kunnen naar schatting 1.000.000 ton opleveren.

Literatuur: de beteekenis en het voorkomen van fosfaat op Java, door Dr. Ir. L. J. C. v. Es, Ing. Ned. Indië 1935 no. 5.

SERBÖDJADI. (Aanv. Dl. III). Een zelfbesturend landschap met eigen landschapskas, dat bij de nieuwe administratieve indeeling van het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden (Ind. Stb. 1934 no. 539) opgehouden heeft een onderafdeeling te vormen en gevoegd is bij de onderafdeeling Langsa van de afdeeling Oostkust van Atjeh.

De grens tusschen Langsa en Peureula^e enerzijds en Serbödjadi anderzijds is vastgesteld bij G.B. 8 Juli 1918 no. 6.

Serbödjadi is een berglandschap op 600-800 m. boven den zeespiegel gelegen; enkele toppen als de Kemenian, Bandahara en Sangkah verheffen zich boven 1000 m. Het landschap wordt doorsneden door drie voornaame rivieren, welke de natuurlijke verbinding vormen met de aan zee gelegen streken Peureula^e, Langsa en Tamiang. 1. De Kroeng Peureula^e ontstaat uit de samenvloeiing der Kr. Semboeng en Kr. Bonèn bij de kampong Bonèn. De laatstgenoemde twee rivieren ontspringen op den Gocnoeng Semboeng en aangrenzend gebergte. De Kr. Peureula^e stroomt met vele bochten in algemeen n.o.-lijk richting. Zij is voor kleine prauwen bevaarbaar tot haar samenvloeiing met de Aloë Mames en verder tot Djamboer Batang met prauwen van 25 pikoel inhoud. De voornaamste zijrivieren zijn de Panggo, Aloë Mames, Kr. Djamboerbatang en Kr. Penaron. 2. De Serbödjadi-rivier, ook wel Kr. Bemban genoemd, verdwijnt halverwege Oedjoengklarang en Djamboerbatoc viermalen in de kalkrotsen om bij laatstgenoemde plaats weder te voorschijn te komen. Zij ontspringt op den Boer Moegudjah en het Van Daalen-gebergte, loopt in algemeen n.-lijk richting tot de samenvloeiing met de Aloë Moente buigt daar om naar het O. tot nabij Rantaupandjang en stroomt verder in algemeen z.o.-lijk richting naar Koealasingpang. Het stuk van Rantaupandjang af tot de kampong Simpangdjernih, waar de Serbödjadi zich vereenigt met de Tampoerrivier of Kr. Mariam, wordt Kr. Djernih genoemd. Na de samenvloeiing met de Tampoerrivier krijgt de Serbödjadi den naam Simpang-Kunan. Na haar samenvloeiing met de Aloë Moente tot even voorbij de Lokopvallei is zij bevaarbaar voor kleine prauwen tot 5 pikoel inhoud, daarna is zij onbevaarbaar tot voorbij Djamboerbatoc en van Rantaupandjang af is zij weer bevaarbaar met prauwen van \pm 25 pikoel inhoud. De voornaamste zijrivieren zijn de A. Moente, de Simpang-Kiri en daarna de Tampoeer. 3. Deze Tampoeer is van voldoende belang, om nader te worden besproken. Zij wordt gevormd door de Woih ni Lesten en de Woih ni Pëndéng, die bij Djamboer Koeala Pëndéng samenvloeien. Van Tampoeer-paloeh af, de eerste kampong in de Tampoeervallei, is zij bevaarbaar

met prauwen van ± 25 pikoel inhoud. Zij vormt, waar zij door het gebergte heenbreekt, twee gevaarlijke stroomversnellingen, het laatst tusschen G. Bandahara en G. Bangkapaneh. Haar voornaamste zijrivieren zijn: de Serdang, die reeds in de Woih ni Pëndéng uitmondt, en de Poenti. Vrijwel alle rivieren zijn vischrijk.

Aan de n.- en o.-zijde bestaat het landschap uit heuvelland, dat in algemeen z.w.-lijke richting oploopt tot ± 2600 m. (Goh-lemboe). Grote vlakten komen niet voor; kleine vlakke stukken vindt men in de dalen der groote rivieren, namelijk de Lokopvallei, de Bonèn-Semboeangvallei en de Tampoervallei en verder langs de Peureula^f en de Kroeëng Djernih. Deze stukken zijn in cultuur gebracht; het overige land is met bosschen bedekt.

De ondergrond bestaat overal uit blauwzwarte kleisteen, waarop een laag met zand vermengde roode klei ligt, die naar de kust gaande in dikte toeneemt. Op hooger terrein vindt men harde losse steenen en ten laatste karang. Het bergland is sterk verbrokkeld en vertoont steile hellingen. De voornaamste bergcomplexen zijn de Sangkapaneh (750 m.), de Bandahara (1100 m.) en Semboeang (1600 m), de Simpangkalang met de Singgamata (1300 m en 1000 m), voorts het Van Daalengebergte met den Boer Moegadjah en de uitloopers hiervan, culmineerend in den Goh-lemboe (2600 m). In de dalen vindt men de kampeongs en op de berghellingen eenige ladangs. Nabij Batoe Medoelang en kampeong Semboeang benevens langs de Kr. Djamboerbatang wordt steenkool gevonden. Petroleum komt op verschillende plaatsen voor (o.a. bij de Aloe-minjeu^f). De geheele streek, grenzende aan Langsa, Peureula^f en Idi is in de laatste jaren op de aanwezigheid van petroleum onderzocht. Er loopen in het landschap 5 vergunningen voor mijnbouwkundige opsporingen en één mijnbouwconcessie (*D* overeenkomst) van de Bataafsche Rajeu^f genaamd (Ind. Stb. 1931 no. 328). Een half uur van Lokop komen warme bronnen voor.

Wegen. De voornaamste weg in Serbödjadi is de weg van Lokop—Bonèn—Djamboerbatang—Kroeëng Penaron, in beheer bij het departement van Verkeer en Waterstaat. Hij is reeds voor een deel voor autoverkeer geschikt. Bereikte men vroeger Lokop, hetzij via Kocalasimpang per prauw tot Rantaupandjang en verder te voet, in vier dagen, hetzij via Birim Rajeu^f te voet in 5 dagen, thans duurt de reis in den regentijd 2 dagen en in den drogen tijd één dag (zie ook aanv. art. LANGSA). Er zijn paardenpaden van Lokop naar Rantaupandjang en Birim Rajeu^f. Er is verder een moeijlijk te onderhouden pad naar Pëndéng (Gajoë Locös), dat meer van belang is voor de Pëndéngers, voor afvoer van hun rijst. Een boschpad verbindt Lokop over Djamat met Takéngön en een tweede boschpad met Samarkilang. Het voetpad naar Tampoer wordt verbeterd tot een paardenpad.

De kampeongs liggen in de Lokopvallei, de Bonèn-Semboeangvallei, bij Djamboerbatang en in de Djernihstreek. De Tampoerkampeongs behoren bij Gajo Locös. Alle kampeongs worden bewoond door één of meer blahs en bestaan uit 3 tot 10 huizen, waarin verscheidene families zijn gehuisvest. De kampeongwegen zijn goed onderhouden. Behalve bij de bewoonde streken vindt men in het landschap overal oerbosch. In

de bewoonde oorden planten de Gajoërs voedingsgewassen en wel voornamelijk rijst, zoowel op sawahs als op ladangs. Mais en oecisoorten plant men ter aanvulling van het tekort aan rijst. De meeste sawahs zijn van regen afhankelijk. Eenvoudige irrigatieleidingen voeren water aan in de Lokopvallei uit de A. Danga en in de Bonèn-Semboeangvallei uit de Bonènrivier. De ladangs worden niet ver van de kampeongs aangelegd. Van eenig belang is de gambirecultuur. Het product wordt uitgevoerd naar de kuststreken en Gajo Locös. Door de lage prijzen der boschproducten doet men aan de inzameling hiervan niet veel meer. De belangrijkste houtsoorten zijn meranti en damarluoet. Doerianboomen komen veel voor in de kampeongs en nabijgelegen bosschen. Andere vruchtboomen (o.a. klappers) vindt men weinig. Voor eigen gebruik haalt de bevolking uit het bosch: bamboe, daoensalak (voor dakbedekking) en brandhout. Visch wordt gevangen voor binnenlandsch verbruik. De veestapel bestaat uit karbouwen en eenige geiten en schapen. Het aantal paarden is gering. De landschapskas verhuurt paarden voor transport. Een weinig jacht wordt uitgeoefend op herten en rhinocerosen.

Van een bepaalden regentijd kan in Lokop niet gesproken worden; het regent het geheele jaar door. De natste maanden zijn September tot en met December, terwijl in Februari en Juli de geringste hoeveelheid regen valt.

De bevolking van Serbödjadi bestaat uit 13 Europeanen, 3411 Inlanders, 71 Chinezen, en 6 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 3501 zielen (zie tabel 87, deel II, Ind. verslag 1934). De inheemse bevolking is van Gajoschen oorsprong en belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. De taal is het Gajosch, maar de meeste mannen verstaan en spreken ook Maleisch en Atjèsch. Chinezen en Maleiers hebben den handel (voornamelijk kleinhandel) in handen.

Geschiedenis en bestuur. Het landschap Serbödjadi moet ruim een eeuw geleden bevolkt zijn geworden door Gajo's uit het Linggo-en Dörötgebied, waarbij zich later andere personen uit de overige delen van het Gajoland hebben gevoegd. Uit Gajo Locös kwamen lieden zich vestigen in de Tampoervallei; zij hebben zich zoo goed als niet met de overige Serbödjadiërs vermengd. De bewoners der eerste nederzettingen vormden drie groote families: de Mojang Toealang en de Mojang Terdjoen in de eigenlijke Serbödjadi-vallei en de Mojang Bonèn uit het Dörötgebied in de vlakten van Bonèn en Semboeang. Van lautstgenoemde streek uit trok men de Kroeëng Peureula^f af en vestigde een Gajo-nederzetting in Leubo Sigounap. De bewoners van eigenlijk Serbödjadi trokken naar de Djernih-rivier en verder naar de Soengai Baong en Kr. Bajeuën. Daar het grootste deel der bevolking afkomstig was uit Linggo, oefende Radjo Linggo invloed uit op den gang van zaken in Serbödjadi en stelde hij er een hoofd aan onder den naam van Merah Abq, welke naam door de bevolking werd veranderd in dien van Kedjoeren Abq. De landschapshoofden van Serbödjadi begonnen zich meer en meer onafhankelijk te voelen van Linggo, maar men verleende nog onder Aman Kampong voor het laatst hulp aan Radjo Linggo in zijn strijd tegen Radja Bockét. Zekere Njerang van Lokop bewees daarbij belangrijke diensten

en verkreeg van Radjo Linggo den titel van Radjo Moedo. Na den dood van Amán Kampong trachtte Njerang in Serbödjadi kedjoeron te worden, hetgeen een tweejarigen binnenland-schen oorlog tengevolge had, die eindigde met de nederlaag en den dood van Radjo Moedo Njerang. Amán Njaq Ara, door aanhuwelijking verwant aan de kedjoeronsfamilie, wist de verheffing van Rike Amán Oejom, den wettigen pretendent-kedjoeron, te verhinderen en zich in diens plaats als hoofd van Serbödjadi te stellen. Van den Sultan van Atjèh, die, door onze troepen opgejaagd, te Samalanga vertoefde, verkreeg hij een z.g. aanstellingsbrief. Toen ons bestuur in de jaren 1901 en 1902 in meer directe aanraking kwam met Serbödjadi, vluchtte Amán Njaq Ara bij de nadering van onze troepen. Rike Aman Oejom werd toen kedjoeron aboq en legde de korte verklaring volgens Atjèh-model af op 24 October 1903, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 1 September 1905. Hij had geen mannelijke nakomelingen en toen hij op verzoek van zijn waardigheid werd ontheven, kwam Banta Ali Amán Lage, de zoon van zijn broer, die in een hoofdenvergadering als opvolger was aangewezen, aan het bestuur. Als Amán Lage, kedjoeron aboq, legde hij op 10 October 1912 de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 31 Juli 1913 no. 31. Hij werd aldus bestuurder van Serbödjadi met Bonèn, Semboeang en Djernih en is nu nog in functie.

De zelfbestuurder wordt uit de landschapskas bezoldigd met f 60 's maands (minus 17% korting) en ontvangt daaruit ook een idemniteit voor reis- en verblijfkosten van f 40 's maands. Hij woont te Lokop, waar een militair detachement is, waarvan de commandant als zg. schakelofficier fungeert. Voor het bezoek aan Tampoer krijgt de kedjoeron van Patiambang uit de landschapskas van Serbödjadi een toelage van f 40 's jaars. De ondergeschikte hoofden, n.l. 5 districtshoofden (van Lokop, Bonèn, Semboeang, Djernih en Djamboerbatang), 4 ama'n opat en 8 siwaloech in het district Lokop krijgen mede een kleine bezoldiging en toelage voor reis- en verblijfkosten. De zelfbestuurder wordt in de uitoefening van zijn bestuur bijgestaan door den radja banta (tevens districtshoofd van Djamboerbatang), de districts-, kampoeng- en blahhoofden, waarbij voor het district Lokop nog komen de twee raden ama'n opat en siwaloech. Laatstgenoemde raden hebben weinig te beteekenen en worden slechts gehandhaafd als oude adatinstellingen. De landschapskas van dit weinig bevolkte landschap is noodlijdend. De inkomsten uit belastingen en ook die uit de 5 vergunningen voor mijnbouwkundige opsporingen en de eenige onderneming van mijnbouw zijn gering. De Gouvernementschadeloosstelling voor derving van vroegere adatinkomsten bedraagt f 2700. De regeling van de belastingen, heerendiensten en de rechtspraak is als in de andere landschappen der onderafdeeling Langsa. De landschapskas onderhoudt maar één volksschool en wel te Lokop.

LANGSA EN SOENGÔE RAJA (SOENGAI RAJA). (Aanv. Dln. II en IV) vormen met Peureula^c en Serbödjadi, benevens de tot het landschap Gajoe Loeo's behorende kampoengs aan de samenvloeiing van de Poenti met de Tampoerrivier, de onderafdeeling Langsa der afdeeling Oost-

kust van Atjèh van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden. Terwijl de landschappen Peureula^c (zie aanv. art. PEUREULA^c) en Serbödjadi (zie aldaar) elk een eigen landschapskas hebben, beheert de onderafdeelingskas van Langsa en Soengai Raja het vermogen van de eerstgenoemde twee zelfbesturende landschappen. De begroting van laatstbedoelde kas wordt door de zelfbesturen van beide landschappen vastgesteld.

Hieronder volgen bijzonderheden van elk der twee landschappen afzonderlijk. v z. v. niet reeds vermeld onder LANGSA (blz. 1628).

Langsa (zie Dl. II) grenst ten N. aan het landschap Peureula^c, waarvan het gescheiden is door de Bajeuërrivier; ten O. aan Straat Malaka; ten Z. aan het landschap Karang (onderafdeeling Tamiang); ten W. aan Serbödjadi. Langs de kust loopt een 7 tot 9 km breede strook vloedbosschen (bakau²). Een smal strand scheidt die bosschen van de zee. De kust is ingesneden door talrijke krekten en zeeboezems, waardoor de smokkelhandel in de hand wordt gewerkt. De voornaamste rivieren, zooals Kroeëng Bajeuën, Kroeëng Langsa en Kroeëng Radja Toeka, zijn onbevaarbaar voor diepgaande schepen; de eerstgenoemde twee rivieren zijn evenwel tot aan de heuvels met prauwen te bevaren. Alle rivieren bandjiren in den regentijd hevig. Aan den landkant van de bakau² ligt een ± 10 km breed laagland, waar de bevolking haar van regen afhankelijke sawahs, benevens haar klapper-, pinang- en rubbertuinen heeft. Cultuurondernemingen op Europeesche wijze gedreven komen ook in dit laagland en het lage heuvelterrein voor. Dit heuvelterrein wordt hooger en geaccideenteerder naar de westgrens toe en is daar ongeschikt voor grooten landbouw. Wel treft men daar nederzettingen aan van Gajoërs, die van ladang-rijst leven. Voor den mond der Langsarivier liggen eenige kleine eilanden, waarvan het grootste Poelau Telaga Toedjoh heet en bewoond is door visschers (zie LANGSAR-BAAI in Dl II).

Evenals Peureula^c (zie aldaar) wordt Langsa van N. naar Z. doorsneden door den grooten asweg Koetaradja-Medan en de baan van de Atjèhtram. Het onderhoud der wegen in Langsa geschiedt op dezelfde wijze als in Peureula^c. Birim Rajeu^c is door een autoweg verbonden met het oude boorterrein Pajabilik. Bij Paja Ramboeng begint het ± 100 km lange oude pad naar Lokop, waarlangs de telefoonverbinding loopt. Van Langsa naar Keumboeng bestaat eveneens een weg. Rondom Langsa loopt de landschapsweg Birimpoentoeëng-Matangseulimeng-Soengai Pa-oeh. Toelaangtjoet is verbonden met Manjapaët en sinds 1933 met Soengai Ijoe in Tamiang. Het oude colonnepad Soenguloeëng-Manjapaët wordt onderhouden, daar het van belang is voor het kolonisatiegebied te Matang-ara. Er is een zijweg aangelegd van den asweg af door de Blang-Meurandòh naar Baharanbatoe in de Gouvernements caoutchou-onderneming, alsmede van Aloer-Gading II naar Panton-meuriah; wordt deze weg doorgetrokken dan komt men in de groote vlakte van Plawi, die geschikt is voor vestiging van kampoengs.

De bevolking van Langsa bestaat uit 53 Europeanen, 15564 Inlanders, 1196 Chincezen en 52 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 16.865 zielen (zie tabel 19, Ind. Verslag 1933, 2e deel).

Het voornaamste bevolkingscentrum is Langsa, afdeulings- en onderafdeulingshoofdplaats en zetel van den zelfbestuurder. De kampeongs liggen aan of in de nabijheid van de wegen; de belangrijke zijn Geudobang, Teungoh, Aloeë Merbau, Manjapant, Toعالangtjoet, Soengaipaoeh, Matang Seulimeng, Koeala-Langsa, Telagatoedjoe, Birimpoeoeng, Pajaboedjoe, Birim Rajeu^c, de spontaan ontstane Javanen-landbouwkolonies Boekittinggi en Birim Rajeu^c, benevens de door het bestuur ingestelde arbeiderskoloniatiekampeong Baroh en de landbouwkolonisatie Soengailoeëng.

Het landschap is ± 78400 ha groot. Bij G. B. van 11 Mei 1917 no. 15 werd goedgekeurd de afstand ten behoeve van het Land van een stuk landschapsgrond, ingenomen door de afdeulings- tevens onderafdeulingshoofdplaats Langsa (de z.g. vierkante paal — voor de grenzen zie Bijbl. no. 8736). Dit terrein is rechtstreeks bestuurd gebied geworden, maar de aan de monding der Langsarivier in Bijbl. no. 6809 tot haven terrein verklaarde strook grond is zelfbestuursgebied gebleven, ter beschikking gesteld van het Land. De haven is met Langsa verbonden door de Atjêhtram; van den voorgenomen aanleg van een voor motorrijtuigen berijdbaren weg is wegens de kosten niets gekomen.

De inheemsche bevolking van het landschap bestaat hoofdzakelijk uit Atjêhers, afkomstig uit Groot-Atjêh, de Pascistreken en Pidië; immigratie van daaruit heeft nog plaats. Door de vestiging van landbouw- en mijnbouwondernemingen kwam een aanzienlijk aantal Javanen als contractarbeiders naar deze streken. Velen hunner vestigden zich na ommekomst van hun dienstverband in het landschap. De laatste jaren heeft de kolonisatieproef met Javanen de vestiging van deze bevolkingsgroep zeer in de hand gewerkt. De bevolking is Mohammedaansh; de taal is het Atjêhsch, maar Maleisch wordt nu zeer veel als omgangstaal gebruikt. Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking is landbouw. Rijst wordt zoowel op van regen afhankelijk sawahs als op droge gronden (ladangs) verbouwd. Het beplante sawah- en ladangoppervlak is ten gevolge van aanwas der bevolking en van de lage prijzen voor handelsgewassen (pinang, rubber, copra) sterk uitgebreid. Tweede gewassen, (mais, katjangsoorten, cassave) worden hoofdzakelijk voor eigen gebruik aangeplant. In de nabijheid der hoofdplaats telen Chineezzen varkens en planten zij groenten. Het aantal Chineezzen op de houtskoolbranderijen is zeer achteruitgegaan, omdat de ondernemers goedkooper werken met Atjêhers. Verder werken Chineezzen als houtkappers en zagers op houtaankapondernemingen in de omgeving van Langsa, terwijl anderen hun levensonderhoud vinden in handeldrijven. Enkele Japanners wonen te Langsa als hotelhouder of winkelier, terwijl andere werkzaam zijn op de ondernemingen Paja Ramboeng en Paja Tampa. Eenige Vóór-Indiërs in de omgeving van Langsa houden zich bezig met veeteelt, handel en uitleenen van geld.

De pepercultuur begint sinds 1932 weer op te leven. De landbouwvoorlichtingsdienst heeft te Geudobang een demonstratieveld. Hieruit worden ter verbetering van de vruchtenteelt oeculaties van vruchtboomen aan de ingezetenen van Langsa gratis verstrekt op kosten van het stadsfonds. De overige cultures (pinang, klapper,

rubber) maken slechte tijden door. De rubberrestrictie heeft cultuur van dit gewas weer doen opleven. De veeteelt is van weinig belang. De groothandel is in handen van drie Europeesche en eenige Chineesche handelshuizen te Langsa. De Chineezzen handelen in rijst, peper, boschproducten en kramerrijen. Atjêhsche en Padangsche handelaren drijven winkelsaken. Pasars treft men aan te Langsa, Koeala Langsa en Telagatoedjoe. Op laatstgenoemde plaats is een visschapsaar van het landschap. De visscherij wordt beoefend door de kustbevolking te Koeala Langsa en Telagatoedjoe. Te laatstgenoemde plaats zijn visschdrogerijen en trasimakerijen van Chineezzen. De nijverheid is van weinig belang. Te Langsa bestaan drie rijstpellerijen, waarin voornlpadi van Lho^c Soekoan en Lho^c Seumawé wordt verwerkt. Verder zijn er te Langsa een ijsfabriek en een klapperoliefabriek, welke laatste de geheele afdeling van olie voorziet. De houtskoolbranderijen langs de rivieroovers in de vloedbosschen maakten slechte zaken en werden voor het grootste gedeelte gesloten; in werking bleef een negental. De houtskool wordt voor een groot deel uitgevoerd. De steenbakkerijen bij Langsa staan zoo goed als stil. Te Soengai-paoeh is nog een leerlooierij van een Chineesche kongsi.

Wat betreft den mijnbouw hebben de concessies Soengai Raja, Pajabilih en Kroeëng-meureubo nimmer iets opgeleverd. De Bataafsche Petroleum-maatschappij heeft nog de concessies Oost-Atjêhblok en Tamiangblok (Ind. Stb. 1928 no. 456). Daar beide blokken zich ook uitstreken over de landschappen Peureula^c en Langsa ontvangen de kassen van genoemde landschappen een aandeel in den eijns. De onderafdeulingskas van Langsa-Soengai Raja krijgt $\frac{2}{22}$ der opbrengst van het Oost-Atjêhblok en $\frac{1}{7}$ van de opbrengst van het Tamiangblok. Van den in 's Landskas gestorten olieeijns wordt $\frac{1}{10}$ aan de betrokken landschapskas uitgekeerd. De vloedbosschen worden hoofdzakelijk geëxploiteerd door de N. V. Deli-Atjêh en Giintzel en Schumacher. Het hout wordt in hoofdzaak gebruikt als brandhout voor de Atjêhtram. De koelit-bakau en tengar worden als looistof uitgevoerd. Het boschwezen stelt zich voor de vloedbosschen in kaart te brengen en te verdeelen in percelen, waarin aannemers op vergunning mogen kappen en boombast winnen en verder de bevolking voor eigen gebruik op vergunning hout mag halen. Een deel der landschapsbosschen is gereserveerd, een deel in houtaankapconcessie uitgegeven en in nog een ander deel worden kapvergunningen verstrekt (panglons). Het gekapte hout is zooals vroeger reeds vermeld — zie LANGSA — bestemd voor dwarsliggers van de Deli-spoorweg-maatschappij en voor timmerhout. In het landschap zijn nog 14 landbouwconcessies en 4 erfpachtspercelen. De Gouvernementsaouthouconcerning Langsa en de concessie Paja Ramboeng werken nog met koelies onder poenale sanctie. Het overige werkvolk op de ondernemingen bestaat uit contractanten, werkende onder de bepalingen van Ind. Stbl. 1911 no. 540 of uit vrije lieden, zoewel Atjêhers als Javanen. Chineezzen zijn er nagenoeg niet. Tengevolge van de malaise hebben vele ondernemingen onontgonnen gronden teruggegeven, welke voornamelijk voor de bevolking worden gereserveerd.

De gezondheidstoestand is over het algemeen

gunstig. De officier van gezondheid bij het garnizoen te Langsa houdt polykliniek op die plaats en te Toعالangtoet. De volksscholen buiten de hoofdplaats zijn van het landschap.

De arbeiderskoloniaties zijn van geringen omvang. Zij staan op grond der ondernemingen en zijn van de welvaart hiervan afhankelijk. De kolonisten hebben gewoonlijk te weinig grond; sawahs ontbreken bijna altijd. Een deel dier kolonisten kon geholpen worden met landschapsgrond, zooals te Bakaran-batoe en Soengai Locëng; anderen trokken weg, huis en erf prijs gevende en schulden bij de volksredietbank achterlatende. Slechts op de onderneming Boekitpandjang doet de beoerder veel moeite om de arbeiderskolonie uit te breiden en te behouden. De kolonisten krijgen voldoende tuin- en sawahgrond om van de opbrengst te leven. Koloniaties zonder hulp van overheidswege (zonder voorschotten) of van ondernemingszijde ontstaan, zijn de beste en houden nagenoeg alle stand. Zij ontstonden, waar wat te verdienen viel, hetzij in de nabijheid van ondernemingen van land- of mijnbouw, hetzij in de nabijheid der hoofdplaats. Van dien aard zijn de Javanen-landbouwkolonien in de omgeving der ondernemingen Paja Ramboeng, Aloer-gading I en II, Timbanglangsa, Langsa-estate, Soengai Locëng, Boekit-pandjang, Aloer-itam en Tandjoeng-Seumanto, Toعالangtoet-estate. Waar eenmaal flinke vestigingen zijn worden wegen, afvoerleidingen, waterkeeringen en bevoeiingsleidingen aangelegd. In 1932 werd een kanaal gegraven van kampoeng Matang-ara naar kampoeng Aloë-bocaja, waardoor een groote vlakte werd gedraineerd. De kolonisten van Matang-ara hebben er zich gevestigd. Eenig ploegvee werd tegen betaling verstrekt; de oogsten waren zeer goed.

Volgens alinea 13 van art. 17 der „Zelfbestuursregelen 1927” blijft het bepaalde in dit art. 17 betreffende de rechtspraak buiten toepassing voor de landschappen in het gouvernement Atjòh en Onderhoorigheden; voor deze gebieden is van kracht Ind. Stb. 1916 no. 432. De rechtbanken voor de inheemschen van een landschap zijn nu het landschapsgerecht en de moesapat.

Geschiedenis en bestuur. Langsa is een der oudste staatsjes ter O.kust van Atjòh. Het werd in de laatste helft der achttiende eeuw gesticht door een Minangkabauer, Datoe^c Dajang, van wien thans nog afstammelingen aanwezig zijn, zonder echter eenig gezag uit te oefenen. De stamvader van het tegenwoordig oelëbalanggeslacht was, volgens de overlevering, een aangenomen zoon van Datoe^c Dajang en werd door dezen tot zijn opvolger aangewezen, daar zijn eigen zoon beperkte geestvermogens had. Bij onze komst in Atjòh weigerde de toenmalige oelëbalang van Langsa onze soevereiniteit te erkennen. In 1877 werd besloten ook deze streek te onderwerpen. De expeditie had succes en de Oelëbalang T. Tjih^c Bentara Blang legde den 18den Mei 1877 den eed van trouw aan het Indische Gouvernement af. Daarna legde hij in 1891 af en beëdigde de verklaring van 18 artikelen (G.B. 23 Aug. '91), een additionele verklaring op 7 Mei 1897 en ten laatste de korte verklaring volgens Atjòh-model op 23 Januari 1900 (G.B. 15 Juni 1900). Hij bleef ons echter minder goedgezind en liet het bestuur meer over aan zijn broeder T. Moeda Lamkoeta en de mindere hoofden. In 1901 werd

hij verbannen naar Kediri, alwaar hij in 1906 overleed. Hij was kinderloos en werd opgevolgd door zijn bovengenoemden broeder T. Moeda Lamkoeta, die op 2 December 1901 de korte verklaring volgens Atjòh-model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 6 Maart 1902. Na zijn dood in 1904 werd zijn tweede zoon, T. Oebit, als zijn opvolger aangewezen. Na eerst onder voogdij van zijn aangehuwden neef Habib Ali of Habib Rajeu^c van Manjapaët te hebben gestaan, legde hij op 17 Juni 1908 de korte verklaring volgens uniform model af (goedgekeurd bij G.B. van 17 Augustus 1908 no. 6) en wel onder den naam Tenkoe Banta Peureudan. Op 30 November 1910 legde hij een verklaring af betreffende den afstand van terrein voor de hoofdplaats Langsa (G.B. 5 Juli 1911 no. 11), welke op 25 Mei 1916 nader werd gewijzigd (G.B. 11 Mei 1917 no. 15). Ingevolge G.B. van 12 Januari 1911 no. 15 was hij gerechtigd tot het voeren van den titel Tenkoe Tjih^c Langsa. Bij zijn dood in November 1918 was zijn oudste zoon T. Ali Basjah nog minderjarig, weshalve een bestuurscommissie, bestaande uit drie leden, ingesteld werd. In 1931 werd T. Ali Basjah toegelaten tot het teekenen van een acte van verband, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 22 Juli 1931 no. 14. Deze jeugdige oelëbalang werd bij Gouverneursbesluit van 5 Februari 1932 no. 26/P.Z. geschorst wegens zijn onjuiste houding tegenover het Europeesch bestuur en zijn vertrek naar Singapore zonder eenige kennisgeving of verlof. Met het bestuur van het landschap werd tijdelijk belast T. Radja Mohamad Ali, vee-mantri te Langsa en een neef van den overleden oelëbalang. Bij G.B. van 31 Maart 1934 no. 15 werd T. Ali Basjah van zijn waardigheid ontheven en daar zijn jongere broer T. Ismail pas 14 jaar was, werd T. Radja Mohamad Ali toegelaten tot het teekenen van een acte van verband als wnd. oelëbalang. Den 30sten Mei 1934 teekende hij die acte, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 8 Augustus 1934 no. 26. Hij is nog in functie. Ingevolge Zelfbestuursbesluit van 26 Januari 1931, goedgekeurd door den Gouverneur van Atjòh en Onderhoorigheden bij besluit van 30 Maart 1931 no. 53/P.Z., bestaat het landschap Langsa uit de Oelëbalangtoetschappen: Manjapaët, Langsa, Birim Rajeu^c en Bajeuën (rechteroever). De tocha peuet vormden vroeger met den oelëbalang een raad, die in belangrijke zaken, ook in familiekwesjes, in gemeenschappelijk overleg beslissingen had te nemen. Ondergeschikt aan den oelëbalang en staande in rang en aanzien beneden de tocha peuet, was de panglima perang, de rechterhand van den bestuurder; deze functie bestaat niet meer. Verder had men banta's, familieleden van den oelëbalang, dienstdoende als vertegenwoordiger van dezen bij zendingen, onderzoekingen enz. De sjahbandar hield toezicht op den handel en was belast met de heffing van in- en uitvoerrechten. Het toezicht ter zee, op riviermondingen en de prauwenvloot berustte bij den teukoe panglima-laet. Peper werd geplant door Atjòhsche immigranten van elders. Elke peperplanterskolonie had een peutocha (hoofd), die langzamerhand territoriaal gezag kreeg en kampoenghoofd werd. Meer en meer deed de behoefte zich gevoelen om tusschen den zelfbestuurder en de kampoenghoofden een schakel te creëren ter vergemakkelijking van de bestuursvoering, vooral toen Europeesche onder-

nemingen in het landschap ontstonden, waaraan veel werkzaamheden waren verbonden, die de zelfbestuurder niet alleen af kon. Zoo ontstond het moekimbestuur te Langsa. De moekimhoofden (onderdistrictshoofden) zijn de oelëbalangtoets. De toeha peut en de verschillende panglima's en banta's verdwenen langzamerhand, totdat ten slotte nu nog overblijven 4 oelëbalangtoets (zie boven) met onder zich de peutoeha's (kamponghoofden). De oelëbalangtoet van Manjapaet nam in vooroorlogse jaren een zelfstandige positie in, een gevolg van de wijze waarop die streek door den van Groot-Atjeh afkomstigen T. Habib Ali alias Habib Rajeu^f met zijn peperplanters werd in cultuur gebracht, onafhankelijk van den oelëbalang van Langsa. Deze toestand gaf eertijds bij herhaling aanleiding tot twisten en roofpartijen, waaraan een einde werd gemaakt door een overeenkomst, gesloten op 14 Mei 1886, waarbij de rechten en verplichtingen van Habib Ali behoorlijk werden omschreven. Eerst na onze vestiging in Bajouën (1899) en de vaststelling der grenzen tusschen Langsa en Manjapaet is aan alle kwesties tusschen den oelëbalang en het hoofd van Manjapaet een einde gemaakt. De oelëbalangtoets, ook van Manjapaet, worden door den oelëbalang van Langsa benoemd en ontslagen. Zij genieten bezoldiging, personeele toelage en indemniteit voor reis- en verblijfkosten. De kamponghoofden zijn onbezoldigd en genieten collecteloon.

Soengôe Raja (Aanv. Dl. IV) is een klein zelfbesturend landschap, dat vroeger deel uitmaakte van het landschap Peureula^f. Zelfstandig geworden, is het nog geheel geëncelaveerd in laatstgenoemd landschap. Met weinig bevolking en weinig eigen middelen deelt het in de onderafdeelingsskas van Langsa en Soengôe Raja. Het grenst ten O. aan Straat Malaka, tusschen Koala Beukah en Koala Nipah. Het landschap wordt doorstroomd door de gelijknamige rivier en haar zijtakken, welke tot den middenloop voor kleine prauwen bevaarbaar is. Het bewoonde gedeelte bestaat uit een vruchtbaar heuvelland. In de bovenstreken zijn petroleumvindplaatsen.

De bevolking van Soengôe Raja bestaat uit 18 Europeanen, 2162 Inlanders, 99 Chineezers, 14 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 2293 zielen (zie tabel 19, deel 2, Indisch Verslag 1933). De inheemsche bevolking bestaat voornamelijk uit Atjehers, afstammelingen van immigranten uit Samalanga, Peusangan en de Pasei-streek; in verband met de afkomst der oelëbalangfamilie vindt men er ook veel personen van Maleischen oorsprong. In kampong Ramboeng Kangkang vindt men een geslaagde kolonisatie van Bandjareezen. In het landschap bevinden zich één landbouwconcessie en één erfpachtsperceel. Het voornaamste middel van bestaan is landbouw. De rijstvelden zijn, op een klein complex na, afhankelijk van regen. De aanplant van witte rijst neemt toe, het sawahareal wordt uitgebreid. De vier zelfbestuurders der onderafdeeling werken samen om te komen tot een genoegzame en aaneengesloten bebouwing van de rijstvelden, het schoonmaken en verbeteren van de aan- en afvoerleidingen en het bestrijden van ziekten. Naast den rijstbouw neemt de pepercultuur een voorname plaats in. Klappers en piang worden ook in voldoende mate aangeplant. De veeteelt is nog niet van belang. Men vindt er meer runde-

ren dan karbouwen. Ook geiten en schapen worden gehouden. De kustbevolking, en wel te Koala Parit, houdt zich bezig met vischvangst voor binnenlandsch verbruik. De nijverheid bepaalt zich tot atap-makerij. Het landschap heeft geen pasar. De voornaamste nederzetting is Keudéh Soengôe Raja, in de nabijheid van de koeta van het landschapshoofd; verder woont de Atjehsche bevolking voornamelijk in de seuneubohs.

De twee landbouwondernemingen (Gadjah Meuntah en Aloë Simpang) in Soengôe Raja planten vooral rubber. Na invoering van de restrictie wordt weer een behoorlijke rubberprijs gemaakt. De toestand der bosschen is als in Langsa. De mijnconcessie „Soengairaja” heeft nimmer iets opgeleverd. De asweg Kotaradja-Medan en de baan van de Atjehtram doorsnijden het landschap Soengôe Raja van N. naar Z.

Geschiedenis en bestuur. Op last van den Sultan van Atjeh werd in 1853 door den oelëbalang van Peureula^f aan Said Agil bin Aloewi Sjahabodin een terrein aan weerskanten van Soengôe Raja afgestaan als belooning voor zijn aan den Sultan bewezen diensten in een oorlog met den Sultan van Deli. De verhouding tusschen den oelëbalang en Said Agil werd ongeveer als die van leenheer tot leenman. Op 25 Maart 1874 teekende Said Agil een verklaring van onderwerping aan het Gouvernement, welke verklaring bij G.B. van 24 Juli 1873 no. 26 werd goedgekeurd. Toen hij in 1876 stierf, werd hij als Oelëbalang van Soengôe Raja opgevolgd door zijn tweeden zoon Teungkoë Sajèt Djapa, aangezien zijn oudste zoon Sajèt Malim vrijwillig afstand deed van zijn recht als eerstgeborene op de waardigheid. T. Sajèt Djapa legde in 1877 een beëdigde schriftelijke belofte af om zich geheel te zullen houden aan de door zijn vader afgelegde verklaring van onderwerping, waarop hem een acte van erkenning, geteekend door den militairen tevens eiviel bevelhebber van Atjeh, werd uitgereikt. In 1880 werd een politiek contract in 13 artikelen door hem en den Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden ondertekend. Geen van beide acten is door de Regeering bekrachtigd; zelfs van de bestuursverandering in Soengôe Raja werd haar geen mededeeling gedaan. Toen door den arbeid van Sajèt Agil en zijn zoon Soengôe Raja een rijk peperland met belangrijken uitvoer was geworden, herinnerde de oelëbalang van Peureula^f zich zijn oelëbalangrechten en ontstonden twisten en moeilijkheden tusschen den voormaligen leenheer en den door het contract met den gouverneur zich onafhankelijk voelenden T. Sajèt Djapa. In 1888 wist de wnd. assistent-resident Van Assen de beide partijen te bewegen tot het sluiten van een contract, dat werd goedgekeurd door den toenmaligen Gouverneur van Atjeh, waarbij T. Sajèt Djapa erkende een ondorgeschikt hoofd van T. Tjihif Peureula^f te zijn en dezen behalve een eijns, ook een aandeel in de rechtspraak in zijn gebied toekende. Hierdoor verbeterden de toestanden in die streken en toen in 1890 een voornaam peutoeha van Peureula^f, T. Tibang, zijn wettigen oelëbalang beoorloogde, kwam het hoofd van Soengôe Raja zijn verplichting, om zijn leenheer gewapend te steunen, trouw na. In 1897 moesten de verschillende politieke contracten in Atjeh in dien geest worden gewijzigd, dat de oelëbalangs hun rechten om mijnconcessies uit te geven aan

het Gouvernement afstonden. Toen kwam de eigenaardige toestand van Soengôe Raja aan het licht en bleek de noodzakelijkheid om het met de vroeger door de Regeering gesanctioneerde onafhankelijkheid van Soengôe Raja strijdige contract-Van Assen te niet te doen. Vermoedelijk onder den indruk van ons militair succes ter Oostkust van Atjêh, verklaarde T. Tjih^e Peureula^e in 1898 zich dadelijk bereid, de 10 jaar vroeger gesloten overeenkomst met Soengôe Raja te verbreken. Ondershands werd evenwel bepaald, dat hem 10 dollar per kojan peper van het landschap Soengôe Raja zou worden uitbetaald. Op 28 Juli 1899 legde Teungkoe Sajêt Djapa, hoofd van het landschap Soengôe Raja, de korte verklaring volgens Atjêh-model (in 3 artikelen) af, welke door hem beëdigde verklaring bij G. B. van 3 Februari 1900 no. 25 werd goedgekeurd. Een grenskwestie tusschen beide landschappen ontstond, toen in de nabijheid van Djamboer-Tjampili een oliebron werd gevonden. Eerst in 1906 werd de kwestie opgelost toen de grenzen van Soengôe Raja definitief werden vastgesteld. De binnenlandsche politieke toestand van Soengôe Raja was onder T. Sajêt Djapa niet gunstig tengevolge van knevelarijen van de oelëbalangfamilie. De toehapeuët en mindere hoofden kwamen in 1893 in opstand en deden een aanval op de Keudêh Soengôe-raja. Na dat oproer hield Sajêt Djapa de mindere hoofden zooveel mogelijk buiten alle bestuurszaken. Het gevolg daarvan was groote ontevredenheid, die nog erger werd door de oplichterijen en knevelarijen van zijn oudsten zoon Habib Sjech. Deze werd in 1900 te Buitenzorg geïnterneerd. In 1904 werd hem vergund terug te keeren; spoedig bleek evenwel, dat hij niet tot inkeer was gekomen en opnieuw wandaden pleegde. Bij vonnis van de moesapat te Bajeuën, bekrachtigd door den civielen en militairen Gouverneur van Atjêh en Onderhoorigheden, werd Habib Sjech in 1905 veroordeeld tot wegzending naar een oord van ballingschap voor den tijd van 10 jaar, ter vervanging van de straf van dwangarbeid in den ketting van gelijken duur. Hij werd bij G. B. eerst te Bandoeng, daarna te Garoet en vervolgens te Buitenzorg geïnterneerd. De oude oelëbalang werd bij G. B. van 14 April 1911 no. 8 op verzoek van zijn waardigheid ontheven en opgevolgd door zijn tweeden zoon, die als Said Hoesin bin Djaafar bin Agil Sjahaboedin als bestuurder van Soengôe Raja optrad, na op 10 Augustus 1911 de korte verklaring volgens uniformmodel te hebben afgelegd, die werd goedgekeurd bij G. B. van 22 Juli 1912 no. 30. Said Hoesin werd in 1929 onderscheiden met de kleine gouden ster voor trouw en verdienste; hij is nog in functie. In 1933 verzocht hij het bestuur te mogen overdragen aan zijn zoon T. Said Abdulazis. Dit verzoek werd door den Gouverneur afgewezen; wel werd goedgevonden, dat die zoon voor zijn vader ondershands alle oelëbalang-werkzaamheden verrichtte. Onder den oelëbalang staan 2 bezoldigde oelëbalang-tjoet, nl. van Kiri-moedik Soengôe Raja en van Kanan-moedik Soengôe Raja; beiden zijn broers van T. Said Hoesin. Het verdere bestuur en de rechtspraak is als in Langsa geregeld.

SOENGÔE-RAJA (SOENGAI RAJA). Zie LANGSA en SOENGÔE RAJA.

SIGAROIT of **BIRA.** Rivier met korten loop

aan de zuidkust van den z.g. Vogelkop (West-Nieuw-Guinee), welke ontstaat uit het samenvloeiën van talrijke riviertjes en kreken, afwateringen van het uitgestrekte moerasland. Voor de scheepvaart is de rivier dus van weinig belang. Zij stroomt met eenige groote bochten in zuidelijke richting; haar oevers zijn laag en moerassig, begroeid met rhizophoren. Vijf kwartier roeien van de monding ligt op den rechteroever de zeer volkrijke, bijna geheel gekerstende kampoeng Inanwatan, welke het grootste bevolkingscentrum in de onderafdeeling Fakkak vormt (2000 zielen); standplaats van een bestuursassistent en sinds Augustus 1933 ook van een Europeeschen bestuursambtenaar t/b van den onderafdeelingschef te Fakkak, alsmede van een zending der Utrechtsche Zending Vereeniging, welke vereeniging hier ook twee bijzondere volkscholen gesticht heeft. Voor de Biramonding bevindt zich een bank, waarop bij hoog water ongeveer zeven voet water staat, zoodat slechts een klein stoomschip (gewestelijk vaartuig type Anna) nog juist kan binnenvaren. Een primitieve bebakening is van bestuurswege aangebracht.

KAIS. (Aanv. Dl. II). Even voorbij de samenvloeiing van Kais en Dafoer ligt op den rechteroever op een hooger stukje grond de kampoeng Jahadian (300 zielen, bevolking nagenoeg geheel gekerstend, volksschool van de U. Z. V.), terwijl hooger op, eveneens op den rechteroever, Kampoengbaroe is gelegen (500 zielen, bevolking nagenoeg geheel gekerstend, volksschool van de U. Z. V.), een concentratie van eenige vroegere nederzettingen. Even boven Jahadian is het water reeds zoet. Een gewestelijk vaartuig (type Anna) kan op de Kais nog eenige uren boven Kampoengbaroe opstoomen, alwaar de oevers geleidelijk hooger worden. De bovenloop is onbevaarbaar door sterken stroom en talrijke versnellingen. Een nur stroom benedenstrooms Kampoengbaroe mondt aan den rechteroever de Sekakweri of Sêpa uit, aldaar vrij smal, doch spoedig breeder wordend, welke verbinding brengt met Sekak- en Warongrivier (zie aldaar). De Kais is gemakkelijk toegankelijk voor kleine zeeschepen en voldoende bevaarbaar tot daar, waar hoogere gronden zijn gelegen; van daar kan het achterland zonder veel moeite (althans voor Nieuw-Guinee) worden bereikt (Kampoengbaroe). Aan de monding is van bestuurswege een eenvoudige bebakening aangebracht.

METAMANI. (Aanv. Dl. II). Ongeveer zeven zeemijlen van de monding ligt op wat hooger terrein aan den rechteroever de kampoeng Moegim, het grootste bevolkingscentrum van dit stroomgebied (500 zielen), alwaar een zevental vroegere nederzettingen zijn bijeengebracht. De bevolking is nagenoeg geheel gekerstend; ter plaatse zijn een kerkje en een volksschool van de U. Z. V. Even beneden Moegim brengt een zijstroompje — alleen per sloep of prauw bevaarbaar — verbinding met Dafser en Kais. Hoogerop ligt aan den linkeroever, op een door zeer sterke ombuiging van de rivier gevormde landtong, de kampoeng Saga (240 zielen, bevolking nagenoeg geheel gekerstend, volksschool van de U. Z. V.). Voorbij Saga is de rivier nog zeer diep (4 à 5 vadem) en voor een gewestelijk vaartuig (type Anna) bevaarbaar tot de op den rechteroever gelegen kampoeng Poeragi, een concentratie van de vroegere vestigingen Awiak, Armanjak

en Baomadak (400 zielen, bevolking nagenoeg geheel gekerstend, volksschool van de U. Z. V.). Het water van de Metamani is donker gekleurd en blijft in tegenstelling met dat der Kais nog ver van de monding zout.

SEBJAR. (Aanv. Dl. III). Voor kleine zeeschepen (type gewestelijk vaartuis Anna) is de Sebjar slechts toegankelijk bij hoogwater en kan met dergelijke schepen worden opgevaren tot in de nabijheid van Barma. Het bandjir karakter der rivier en het vele doode hout, dat afdrijft met den stroom, leveren vaak moeilijkheden op. Aan een rechter zijriviervtje, vier uur roeien van de Sebjarmonding en een uur roeien het riviervtje op, liggen de kampoengs Tomoe, Weriagar, en Baroemasamboit, gebouwd op palen aan weerszijden van het stroompje en door middel van steigers verbonden. (Tomoe 129 zielen, Wariagar 135 zielen, Baroemasamboit 139 zielen). Hoogerop ligt aan den linkeroever Arandai (163 zielen), standplaats van een bestuursassistent en aan den rechteroever Ketjap (205 zielen). Verder stroomopwaarts nog de kampoengs Iriza (57 zielen), Jakora (39 zielen) en Barma (41 zielen). Al deze kampoengs bestaan uit paalwoningen met steigerverbindingen, zulks in verband met het onderloopen van de oevers in bandjirtijd. De breedte der rivier is hier 75 m., de diepte \pm 4 vadem. Argoeniërs van den overwal komen geregeld hun goederen, kains, parangs, messen, tabak enz. inruilen tegen sagoe van de kustbevolking aan de benedenloop van de Sebjar; ook wel tegen damar van de bergbewoners in de stroomgebieden van Timavorre en Rawarre. Een dergelijke ruilhandel wordt ook gedreven tusschen kust- en bergbevolking. Alle kustkampoengs in het Sebjarsche zijn Mohammedaansch.

WERIAGAR. Rivier in West-Nieuw-Guinee. Zij mondt uit aan de noordkust der Maccluergolff ten Oosten van de Kamoendan. De Weriagar loopt recht Noord—Zuid; haar bronnen bevinden zich in het centrale gebergte van den Vogelkop, op den G. Faumai (1500 m). De bovenloop heet Aiman. Door de banken voor de monding is de Weriagar zelfs voor kleine zeeschepen ontoegankelijk; slechts in haar benedenloop wordt een diepte aangetroffen van 4 tot 5 vadem bij een grootste breedte van 75 m. Langs den rechteroever bovenstrooms vindt men terrassen van met mos en zeer schrale stammetjes begroeiden grond, met een ondergrond van losse steenen; hier groeien veel orchideeën. In bandjirtijd is het water zelfs ver in zee nog zoet. De enige groote zijrivier (linker) is de Wanocmi, die water uit het Makiri- en het Tanemotmeer afvoert.

KAMOENDAN. (Aanv. Dl. II). Door de banken voor de monding is deze rivier zelfs voor kleine zeeschepen ontoegankelijk en is dus slechts van beteekenis voor de prauwvaart. In bandjirtijd is het water zelfs ver in zee nog zoet.

WAROMGÉ. (Aanv. Dl. IV). Na ongeveer een uur stoomen tusschen de lago rhizophorenoevers van deze rivier bereikt men het eerste hooge punt, nl. kampoeng Waromgé (120 zielen), gelegen op den rechteroever, ongeveer 30 zeemijlen van de monding, terwijl tien minuten verder op den linkeroever, eveneens op een steil heuvelterrein, de kampoeng Bagaraga ligt (120 zielen). De heidense bewoners van beide kampoengs behoren tot de berglieden, welke gewoonlijk worden samengevat onder den naam „Nasva”, het-

geen „Halifoeren” of „Wilden” beteekent. Ten aanzien van de bergbewoners ten Noorden van de Kaiboës rivier spreekt men in dezelfde beteekenis van „Moraid”. Kannibalisme, koppensnellen en slavenhandel komen in genoemde kampoengs en omstreken, waar reeds hoofden zijn aangesteld en belasting wordt geheven, niet meer voor.

KAIBOES. Rivier in West-Nieuw-Guinee. Zij mondt uit in zee aan de zuidwestkust van den z.g. Vogelkop in een breede baai — de Kaiboësbaai — tusschen de kapen Bahoi en Seleboi. Zij is gemakkelijk toegankelijk voor kleine zeeschepen (type gewestelijk vaartuis Anna). In vroeger jaren is zij reeds eenmaal opgevaren door den gouvernementsstoomer „Albatros” tot even beneden de kampoeng Wersar, doch het binnenkomen van de baai is voor een schip van dien diepgang wegens de kustbank, waarop ten hoogste 2 vadem water staat, niet gemakkelijk. De Kaiboës voert spoedig tot het hooge terrein. Reeds op ongeveer zes zeemijlen van de monding ligt op den aldaar zandigen linkeroever de kampoeng Konda, een concentratie van een vijftal vroegere nederzettingen met 950 zielen; de bevolking der vroegere kampoengs Konda, Simora en Genapi is vrijwel geheel gekerstend; er is een volksschool van de U. Z. V. Ongeveer zes zeemijlen hoogerop ligt aan een linkerzijriviervtje, een vijf minuten roeien naar binnen, de kampoeng Wersar, op een hoogen, smallen heuvelrug (570 zielen, bevolking nagenoeg geheel gekerstend, volksschool van de U. Z. V.). Van kampoeng Wersar af een half uur roeien de hoofdriever op bereikt men Teminaboëan, gelegen op een hoogen, vrij steilen heuvel, nabij de samenvloeiing van twee riviervtjes, welke hier de Kaiboës vormen. Het ene riviervtje omsluit de kampoeng, welke op den linkeroever ligt, aan drie zijden en vormt twee watervallen. Teminaboëan is de standplaats van een bestuursassistent, telt 305 zielen; de bevolking is nagenoeg geheel gekerstend; er is een volksschool van de U. Z. V. Ten Oosten van de Kaiboës vormt een lage heuvelreeks van granietgesteente de waterscheiding met het Waromgestroomgebied; de hoogte daarvan neemt noordwaarts geleidelijk toe. Ten Noorden van de Kaiboës strekt zich tot het Amaroomeer een heuvelland van kalksteen uit, met steile toppen.

FILMBEDRIJF. *Filmproductie.* Van een eigen filmindustrie kan in Ned. Indië nog nauwelijks gesproken worden. Omstreeks 1929 en 1930 zijn te Bandoeng twee Europeesche en een Chineesche onderneming gevestigd geweest, welke zich ten doel stelden films te vervaardigen, doch financiële moeilijkheden deden deze bedrijven in de jaren 1933 en 1934 achtereenvolgens verdwijnen. In laatstgenoemd jaar werd een nieuwe poging gedaan om tot een eigen filmindustrie te geraken. De daartoe onder den naam „Java Pacific Film”, opgerichte onderneming, welke te Bandoeng is gevestigd, leverde nog in 1934 de eerste geluidfilms af. De producten blijken op een aanzienlijk hooger peil te staan dan die van de inmiddels verdwenen bedrijven; niettemin zal de „Java Pacific Film” haar levensvatbaarheid nog dienen te bewijzen. Dit geldt ook voor het sedert 1933 te Batavia gevestigde Chineesche filmbedrijf, „Java Industrial”. Nu en dan worden voorts in Indië door buitenlandse ondernemers films opgenomen, doch de verkregen

negatieven worden verder in het buitenland verwerkt. Als voorbeeld moge worden genoemd de in 1932 op Bali opgenomen, bekende film „Insel der Dämonen”, welke nog jaren later met succes is vertoond en wel bewijst, dat, onder deskundige leiding, op filmgebied in Indië nog veel kan worden bereikt. Behalve op particulier initiatief, worden ook nog door enkele overheidsdiensten films vervaardigd, als b.v. door de afdeling Medisch-Hygiënische Propaganda van den Dienst der Volksgezondheid. De productie bestaat uit stille films, welke dienen tot het verbreiden van eenvoudige hygiënische begrippen onder de groote massa in Indië.

De productie bedroeg onderscheidenlijk in de jaren: 1931: 69915 m, 1932: 30120 m, 1933: 26841 m, 1934: 25399 m.

Filmimport. Bij gebreke aan een eigen film-industrie vertoonen de bioscopen in Indië dan ook vrijwel uitsluitend geïmporteerde films. In het jaar 1931 werd totaal ongeveer 2½ miljoen meter bioscoopfilm ¹⁾ ingevoerd, welk cijfer, tengevolge van de ongunstige tijdsomstandigheden, in 1934 tot ongeveer 1½ miljoen is teruggelopen. De importeur betaalt sedert 1 Januari 1934 per meter f 0,15 — vóórdien f 0,09 — invoerrecht en f 0,03 keuringskosten, zoodat, ongerekend nog de door de bioscopen op te brengen locale gemakkelijksbelasting, de filmimport uit een fiscaal oogpunt niet van belang is ontbloot.

Onder de importeerende landen staat Amerika bovenaan. Het Amerikaansche contingent bedroeg in 1931 ongeveer 70%, in 1934 ongeveer 63%. Daarna volgt Duitschland met voor genoemde jaren een percentage van ongeveer 14 en resp. ongeveer 20 van den totalen invoer. Als bijzonderheid zij vermeld dat de Amerikaansche film gewoonlijk door den producent zelf wordt geïmporteerd, door de, van ieder groot Amerikaansch filmconcern deel uitmakende, eigen wereldistributie-organisatie, welke als regel door een manager te Batavia is vertegenwoordigd. Deze is tevens met de verdere exploitatie van de films in Nederlandsch-Indië belast. De Amerikaansche producent draagt derhalve het censuur- en exploitatie-risico zelf en blijft ook eigenaar van de door hem ingevoerde film. De films van andere nationaliteit daarentegen zijn als regel copieën, welke bij de betrokken fabriek worden gekocht door een in Indië gevestigd filmverhuurkantoor, hetwelk die copieën achterenvolgens aan verschillende bioscoopexploitanten tijdelijk in huur afstaat.

De import van bioscoopfilms — inclusief de onbeteekenende Nederlandsch-Indische productie — bedroeg, blijkens de jaarverslagen der Filmcommissie, onderscheidenlijk in de jaren:

	aan geluidfilm	aan stille film	totaal
1931	1.397.064 m	885.650 m	2.282.714 m
1932	1.172.909 m	237.332 m	1.410.241 m
1933	1.366.121 m	132.404 m	1.498.525 m
1934	1.298.934 m	55.386 m	1.354.320 m

¹⁾ De z.g. bioscoop- of normaalfilm heeft een lintbreedte van 35 mm; daarnaast bestaat de z.g. amateur- of smallfilm, waarvan de breedte op het in 1935 te Berlijn gehouden internationale filmcongres is genormaliseerd op 16 mm.

Neemt men voor het topjaar 1931 een indexcijfer aan van 100, dan levert de verdeling in geluidfilm en stille film het volgende beeld op, waaruit blijkt dat de stille film practisch heeft afgedaan:

	geluidfilm	stille film	totaal
1931	61.2	38.8	100.—
1932	51.4	10.4	61.8
1933	59.8	5.8	65.6
1934	56.9	2.4	59.3

De differentieering van de films naar de landen van herkomst teekent zich in de betrokken jaren als volgt af:

	1931	1932	1933	1934
Amerika	69.1	35.4	38.1	37.3
Britsch-Indië	—	0.7	0.3	0.5
China	9.1	6.5	4.9	1.8
Duitschland	13.9	12.4	14.7	11.7
Egypte	—	—	0.2	—
Engeland	—	1.—	3.1	2.9
Frankrijk	0.5	2.1	1.2	1.7
Nederland	2.2	1.3	1.2	2.4
Ned.-Indië	5.2	2.4	1.7	1.0
Tsjecho Slowakije	—	—	0.2	—
Index	100.—	61.8	65.6	59.3

De bioscoop in de koloniale samenleving. Evenals in de omringende kolonien vindt men in Nederlandsch-Indië slechts in de hoofdsteden bij wijze van uitzondering een enkel bioscooptheater, dat vrijwel uitsluitend door Europeesch publiek wordt bezocht. Tegenover deze z.g. Europeesche theaters — in Nederlandsch-Indië totaal ruim een tiental — staan honderden bioscopen waar uitsluitend inheemsch publiek komt of waar althans het inheemsche element overheerscht. De film wordt derhalve in hoofdzaak gezien door inheemsche bezoekers, meerendeels analphabeten, die vrijwel vreemd staan tegenover de op het doek vertoonde, veelal aan de westersche samenleving ontleende tooneelen en scènes. Met deze omstandigheid dient terdege rekening te worden gehouden bij de beantwoording van de vraag of een film geëigend is voor vertooning in Indië.

Uit winstbejag wordt in de film vaak gestreefd naar ongezone sensatie en zinnenprikkeling, waartoe de inhoud rijkelijk wordt gekruid met naaktvertoon, hartstocht, misdaad, dronkenschap enz. Op den indruk, welke films van dit gehalte op de weinig critische inheemsche massa moeten maken, is reeds van verschillende zijden de aandacht gevestigd.

Zoo schrijft Sir Hesketh Bell in „Foreign Colonial Administration in the Far East” (1928, pag. 121-123), het volgende: „Op zijne Aziatische reizen heeft steller nimmer iemand ontmoet, die niet met hem van oordeel was, dat de film een betreurenswaardig effect heeft gehad voor het prestige van den Europeaan in het Verre oosten. Voordat de bioscoop den zelfkant van de blanke

samenleving bloot legde, was het meerendeel der inheemschen onkundig van het diepe zedelijk verval van bepaalde kringen der Westersche maatschappij. De massa der gekleurde rassen was onbekend met de psyche van den blanke en in het bijzonder met de mentaliteit, welke heerscht in de Westersche centra van misdaad en verwording, totdat de Amerikaansche (!) film een irreëel beeld er van op het doek bracht". Het is, volgens dezen schrijver, opvallend hoe de bioscoop zich in de laatste jaren ook in afgelegen tropische gebieden heeft verbreid. Vrijwel elk plaatsje met een paar duizend inwoners kan op een „film-paleis" bogen. De in die gelegenheden vertoonde films dragen veelal een uiterst sensationeel karakter en, ondanks een zekere politieoneele censuur, is de inhoud maar al te rijk aan scènes van misdaad en geweld van allerlei soort. De tooneelen van misdaad en verwording worden door den eenvoudigen Maleier, Javanen en zelfs door den Indier en den Chinees aangezien voor een getrouwe weergave van het dagelijksche bestaan van den blanke in diens eigen land. De liefdescènes, waarvan er vele naar zijn opvattingen indecent zijn, geven hem een betreurenswaardigen indruk van de zedelijkheid van den blanke en, wat erger is, van die der blanke vrouw. De politieautoriteiten in het Oosten schrijven — aldus genoemde auteur — eenstemmig vele ernstige en gecompliceerde misdaden toe aan de suggesties, welke van de film uitgaan. „Het publiek kan zelfs kosteloos van de meest pakkende, gewelddadige filmtooneelen genieten, want de aanplakblijftjes buiten de bioscoop exposeeren met de grootste overdrijving scènes van gevechten, moord en doodslag. De kleine „katjong" kan zijn verbaasden blik vergasten aan den aanblik van den „toean", die bezig is een halfnaakte blauwoogige, blonde vrouw te worpen. Voor zijn primitieve geest moeten dergelijke afbeeldingen wel een verbluffende openbaring zijn. Zelfs al betreft het thema's en situaties, welke hij niet kan bevatten, de levendige gebaren der acteurs spreken een voor zijn geest voldoende duidelijke taal en stellen hem volkomen in staat de opwindende details te volgen van een inbraak of de gruwelijke phasen van een moord".

Dr. Legendre in zijn boek „L'Asie contre L'Europe" (blz. 288-289), constateert, sprekende over wat de bioscoop aan den Inlander vertoont:

„Voor zijn wijd opengesperde oogen ziet hij voortbijtrekken: scènes van verdachte huizen, nachtkroegen, inbraak, moord, treinovervallen. Hij ziet schoone vrouwen, gedecolleteerd tot den navel, de revolver hanteeren of zich aanbieden aan den eerste den beste met eene gelaatsuitdrukking, welke aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Hij ziet zooveel hij maar wil bekoorlijke jongedames met een schijnbaar zedig voorkomen en inborst op een jongeman toesnellen, hem omhelzen en oneindig lang op de lippen kussen. De kus, die hij den Chinees, Hindoe en Maleier niet in zwang is, doet hem ontstellen en gillen van verrassing en afkeer. Hij zal dan ook een diepe verachting koesteren voor de blanke vrouw, die hij vóór dien ver boven zich achtte en die hij in alle opzichten deugdzaam en zedig waande. Voor hem zijn zij voortaan schaamteloze deernen, erger dan hij zich had kunnen voorstellen. Dit is hetgeen hem is geopenbaard door de export-film, de film, welke de Ameri-

kaan¹⁾ qualificeert als sensationeel en als een uitstekend product". Voorts: „Ik sprak zoo juist van de blanke vrouw. Een dergelijke indruk vestigt zich natuurlijk ook bij den Oosterling met betrekking tot die deftige heeren, die hij diefstal ziet plegen onder bedreiging met een revolver, die brandkasten openbreken, den chauffeur in de auto neerschieten, postkantoren overvallen, die in één woord, door hun „heldendaden" hem duivels in menschengedaante toeschijnen". Ten slotte: „In zijn eenvoud zal hij stellig gelooven, dat deze donkere zijde van onze maatschappij regel is en geen uitzondering, dat hetgeen hij ziet ons normaal bestaan is; dat dit in alle lagen van onze samenleving aangehangt van laagheid en misdaad, als in de film. In zijn gedachten-gang zijn Europa en Amerika dan ook landen van misdadigers en prostitutie's. Het is treurig maar waar; de hem vertoonde al te suggestieve filmscènes kan hij bezwaarlijk anders opvatten. Dit is het niet te ontkennen, betreurenswaardige effect geweest van de bioscoop, zooals deze geëxploiteerd is geworden in Azië en in zekere gedeelten van Afrika. Terwijl zij den Oosterling geprikkeld heeft, heeft zij tevens den weg bereid voor het communisme en voor de Moskousche propagandisten".

In vorenstaanden zin uit zich ook Antoine Zischka in zijn werk: „Le Japon dans le Monde" (1935).

Uitspraken als de vorenaangehaalde leiden, ook al acht men deze niet geheel vrij van overdrijving, toch tot de gevolgtrekking, dat in koloniale gebieden meer dan elders een streng toezicht op hetgeen in de bioscopen wordt vertoond onontbeerlijk is, waarbij rekening zal zijn te houden met den indruk, dien de — als regel niet voor de koloniale markt vervaardigde — films in staat zijn op de inheemsche massa te maken. In dit opzicht staat men vaak voor verrassingen. Toen b.v. in Augustus 1934 de bekende film „King Kong" in Deli werd vertoond, deed onder de bevolking het verhaal de ronde, dat King Kong, de voorwereldlijke monsteraap, 's nachts aan de baléh baléh der vrouwen verscheen. Er werden amuletten tegen dit gevaar gekocht. Wel een bewijs, dat de moderne film de kinderlijke volkpsyche licht op minder gewenschte wijze kan beïnvloeden.

De filmkeuring. De eerste regeling van het toezicht op de openbare bioscoopvoorstellingen in Nederlandsch-Indië is vervat in Ind Stb. 1916 no. 276, bekend als de „Bioscoop-Ordonnantie", welke sedert werd vervangen, gewijzigd dan wel aangevuld bij de in Ind. Stb. 1919 no. 377, 1919 no. 742 en 1922 no. 668 opgenomen regelingen. Bij Ind. Stb. 1925 no. 477 werd een nieuwe regeling afgekondigd, bekend als de „Filmordonnantie 1925", welke in hoofdzaak nog geldt, doch wijziging en aanvulling onderging achtereenvolgens bij Ind Stb. 1925 no. 478, 1926 no. 7, en laatstelijk bij die van 1930 no. 447 en 448.

De „Bioscoop-Ordonnantie" droeg de keuring van de films op aan een of meer door den Gouverneur-Generaal aan te wijzen regionale commissies; bij de op 1 Januari 1926 in werking getreden „Filmordonnantie 1925" is de keuring echter gecentraliseerd en opgedragen aan de te

¹⁾ Films van andere nationaliteit volgden eerst later.

Batavia gevestigde „Commissie voor de keuring van films” (gewoonlijk Filmcommissie genoemd), welke ressorteert onder het departement van Binnenlandsch Bestuur. De centraliseering biedt het voordeel, dat elke film slechts éénmaal aan keuring behoeft te worden onderworpen. De uitslag is geldig voor geheel Nederlandsch-Indië en de importeur is, bij de circulatie van zijn film, niet langer afhankelijk van de vaak uiteenlopende opvattingen der onderscheiden plaatselijke commissies.

Sinds 1 Januari 1926 mogen voorts de bioscoopfilms niet anders worden ingevoerd dan langs het tolkantoor te Tandjoengprik, alwaar zij door het personeel van de Filmcommissie worden in ontvangst genomen. De tot vertooning toegelaten films komen, ingevolge deze regeling, eerst na de keuring en nadat eventueel ongewenschte gedeelten daaruit zijn verwijderd, in handen van den importeur. Niet tot openbare vertooning toegelaten films worden door de zorg van de Filmcommissie weder aan het voornoemde tolkantoor ingeleverd, om desgewenscht door den eigenaar weder naar het buitenland te worden verscheept. Door deze regeling wordt de mogelijkheid tot ontduiking van de bepalingen tot een minimum gereduceerd.

Aanvankelijk geschiedde de keuring aan huis bij enkele, speciaal aangewezen, commissieleden, waartoe deze de beschikking kregen over een klein projectie-apparaat. Betrokkenen waren ook belast met het aanbrengen van de noodig geoordeelde coupures. Het nadeel van deze individueele werkwijze was dat de zoozeer vereischte eenheid van opvatting inzake de beoordeeling van films uiteraard illusoir bleef, terwijl voorts het knippen van de films niet door geschoold personeel geschiedde.

Inmiddels is de toestand belangrijk verbeterd. Dit is te danken aan de, in het laatstaangehaalde staatsblad afgekondigde wijzigingen in de regeling, als gevolg waarvan in Februari 1931 werd overgegaan tot de huidige werkwijze, waarbij alle keuringen geschieden in het eigen gebouw der Filmcommissie, gelegen aan de Theresiakerkweg no. 4 te Batavia-Centrum. De commissie kreeg de beschikking over een volledige bioscoop-installatie, zowel voor stille als voor geluidfilms, terwijl zij voorts het noodige technische bedieningspersoneel in dienst kon nemen. De vereischte coupures worden sedert angebracht door een bepaaldelijk daarmede belaste employé, die inmiddels een ruime ervaring op dit gebied heeft vergaard. Ultimo 1934 werd daarenboven een moderne outillage voor het knippen, speciaal van geluidfilms, aangeschaft. Het is thans een uitzondering, indien een aangebrachte coupure in het oog valt.

Betekent de nieuwe werkwijze derhalve een technische vooruitgang, de belangrijkste verbetering, die zij heeft gebracht, is de vervanging van de individueele keuring door een commissoriale. Deze bevordert de eenheid in de wijze van beoordeelen en beperkt eenzijdigheid en gebrek aan objectiviteit tot een minimum. De commissie bestaat uit een voorzitter en minstens 15 leden, waaronder 3 Europeesche en 1 inheemsche dame en 4 heeren van niet-Europeeschen landaard. In de formatie is begrepen 1 sinoloog en 1 japanoloog voor het beoordeelen van Chineseche, resp. Japansche films. De be-

doeling is dat bij de samenstelling van het college zooveel mogelijk rekening wordt gehouden met de voornaamste stroomingen en geestesrichtingen der Indische samenleving, met buitensluiting van de politiek. Het benoemingsrecht berust bij den directeur van Binnenlandsch Bestuur. De keuringen in eersten aanleg geschieden door sub-commissies van 3 leden, van telkens wisselende samenstelling. Haar besluiten mogen slechts met eenstemmigheid worden genomen. Kunnen de leden eener sub-commissie het onderling niet eens worden, dan wordt de film opnieuw gekeurd door de commissie in pleno, die bij meerderheid van stemmen beslist. Aan den voorzitter is een veto-recht toegekend ten aanzien van de beslissingen der sub-commissies, hetgeen derhalve een tweedeborg oplevert tegen abnormale beslissingen. Maakt hij van dit recht gebruik, dan wordt de film herkeurd op dezelfde wijze als hiervoren aangegeven. Wenscht de aanvrager eener keuring zich niet neer te leggen bij de beslissing eener sub-commissie, dan heeft eveneens herkeuring van de film plaats; aan deze „herkeuring in hooger beroep” wordt niet deelgenomen door de leden, die de keuring in eersten aanleg hebben verricht.

De keuring betreft alleen de normaalfilms. De smalfilms, welke derhalve niet worden gekeurd, mogen niet in het openbaar worden vertoond.

Hoewel herhaaldelijk wordt aangedrongen op eene afzonderlijke — minder strenge — keuring voor geselecteerd publiek, heeft de Regeering steeds afwijzend tegenover dit denkbeeld gestaan op grond van de overweging, dat een dergelijk afzonderlijke keuring een soort klasseneensuur zou worden, waartegen overeenkomstige bezwaren zouden worden geopperd als tegen klassenjustitie. Evenals in de omliggende koloniale gebieden is de keuring in Indië dus geunificeerd, d.w.z. alle films worden naar eenzelfde maatstaf beoordeeld, ongeacht of de film is bestemd voor Europeesche, inheemsche of gemengde bioscopen.

Het leidende beginsel voor de commissie is neergelegd in artikel 6 der „Filmordonnantie 1925”, luidende: „Films, waarvan de commissie de vertooning strijdig acht met de openbare orde of de zedelijkheid, of welke zij om andere redenen voor personen boven de zeventien jaren aanstootelijk of van verderfelijken invloed oordeelt, worden door haar afgekeurd”. De hanteering van deze uiterst rekbare criteria is geheel aan het beleid der commissie overgelaten en levert in de practijk heel wat moeilijkheden op. Behalve met de eischen van openbare orde en zedelijkheid, dient rekening te worden gehouden met gevoeligheden, welke uit politiek, godsdienst of rassentiment kunnen voortspuiten.

Zoals uit de redactie van het aangehaalde artikel blijkt, is de keuring geheel op negatieve leest geschoeid; artistieke of cultureele eischen mogen niet aan den inhoud der films worden gesteld. Van een keuring in den normalen zin van het woord is dan ook eigenlijk geen sprake. Naar de Regeering in 1928 in den Volksraad heeft verklaard, is zij slechts bedoeld als een politie-maatregel, strekkende tot wering van films of filmgedeelten, waarvan de vertooning voor de groote massa schadelijk moet worden geacht. Ook de keuring van films voor kinderen draagt

een negatief karakter. Ten aanzien van elke goedgekeurde film wordt beslist of de vertooning „onschadelijk” moet worden geacht voor kinderen beneden de zeventien jaar. Opzettelijk heeft de ordonnantie uitgesloten een beoordeeling op „geschiktheid” voor kinderen, welk criterium een positief karakter draagt. Zoodanige beoordeeling ligt minder op den weg der overheid en behoort ook niet thuis in het negatieve stelsel, dat als politimaatregel is bedoeld.

De uitslag van de keuring wordt vermeld op een bij ordonnantie vastgesteld formulier van groene kleur voor films toegankelijk voor alle leeftijden, dan wel wit, voor films uitsluitend toegankelijk voor personen boven de zeventien jaar. Dit keuringsbewijs moet bij openbare vertooning van de betrokken film op eerste aanvraag kunnen worden overgelegd, opdat kan worden gecontroleerd of de voorstelling niet wordt bijgevoerd door personen, die niet hadden mogen worden toegelaten, welke controle in hoofdzaak tot de taak der politie behoort.

De uitslag van de keuringen over de laatste jaren moge blijken uit de volgende percentages per land van herkomst:

gevestigd. Zoals uit den naam valt af te leiden, behartigt de bond in de eerste plaats de belangen der bioscoop-exploitanten. Hij streeft voorts naar samenwerking met de importeurs.

Het aantal bioscopen in Nederlandsch Indië bedraagt ongeveer 250, waarvan meer dan de helft met een installatie voor geluidfilms is uitgerust.

BIOSCOPEN. Zie FILMBEDRIJF.

PEUREULA^c (PERLAK) (Aanv. DI.III) vormt met de landschappen Langsa, Soengai Raja en Serbödjadi, benevens het tot het landschap Gajo Locös behorende samenstel van kampoengs, gelegen aan de samenvloeiing der Poenti- met de Tampoerrivier, de onderafdeeling Langsa der afdeeling Oostkust van Atjöh van het gouvernement Atjöh en Onderhoorigheden (zie Ind. Stb. 1934 no. 539). Het zelfbesturend landschap Peureula^c heeft een eigen landschapskas, in 1909 opgericht. Het landschap Soengai Raja, daarin geëncleveerd, is sedert 1899 geen onderhoorigheid meer daarvan en deelt thans in de landschapskas van het zelfbesturend landschap Langsa.

De kroecng Peurcula^c is aan de monding zeer moeilijk bevaarbaar door de aanwezigheid van

	1931			1932			1933			1934		
	A.	B.	C. ¹⁾	A.	B.	C. ¹⁾	A.	B.	C. ¹⁾	A.	B.	C. ¹⁾
Amerika	36%	60%	4%	46%	48%	6%	44%	44%	12%	41%	49%	10%
China	68%	31%	1%	87%	5%	8%	77%	21%	2%	78%	21%	1%
Duitschland	28%	69%	3%	51%	46%	3%	54%	41%	5%	70%	28%	2%
Engeland	—	—	—	55%	45%	—	39%	48%	13% ²⁾	36%	51%	13% ²⁾
Frankrijk	23%	76%	1%	39%	56%	5%	43%	38%	19%	41%	50%	9%
Nederland	99%	1%	—	100%	—	—	90%	9%	1%	86%	14%	—
Ned. Indië	62%	36%	2%	74%	25%	1%	84%	14%	2%	100%	—	—
Jaargemiddelden	40%	56%	4%	54%	41%	5%	50%	41%	9%	51%	41%	8%

¹⁾ De cijfers onder A hebben betrekking op de goedgekeurde films toegankelijk voor alle leeftijden, die onder B op de films uitsluitend toegankelijk voor personen boven de 17 jaar, die onder C op de totale lengte van hetgeen werd afgekeurd dan wel geknipt, en derhalve ongeschikt voor vertooning werd geacht.

²⁾ Dit hooge percentage is te wijten aan de omstandigheid, dat de importeurs één of meer groote films weigerden te doen knippen, daar zij geen financieel succes van deze producten verwachtten. Zoodanige films worden beschouwd als te zijn afgekeurd („Filmordonnantie 1925” art. 7, lid 4). Op den weinig omvangrijken Engelschen import deed zulks het afkeuringspercentage sterk stijgen.

De stijging van het gemiddelde afkeuringscijfer in 1933 en 1934 is hoofdzakelijk te wijten aan den achteruitgang van den inhoud der Amerikaanse films, welke, zooals vermeld, ca. 60% van den import uitmaken.

Voornamelijk met het oog op de noodzakelijkheid om ook de smalfilm in de keuring te betrekken, in verband met de vlucht, welke de smalfilmtechniek heeft genomen, is een ontwerp voor een nieuwe film-ordonnantie aanhangig gemaakt.

Het film- en bioscoopbedrijf. Behalve hetgeen reeds hiervoor omtrent de filmproductie en -import is vermeld, zij wat betreft het filmbedrijf nog aangeteekend, dat te Batavia is gevestigd een „Bond van Filmimporteurs”, waarin echter sedert enige jaren nagenoeg uitsluitend de Amerikaanse filmbelangen zijn vertegenwoordigd. Daarnaast bestaat een Nederlandsch-Indische Bioscoopbond, welke een officieel orgaan uit geeft onder den titel „Vakblad voor de Cinematografie in Indië”. Ook deze bond is te Batavia

een zandbank; kleine motorschepen kunnen slechts in bijzonder gunstige gevallen tot aan de groote spoorbrug komen. Met prauwen is de rivier in den drogen tijd bevaarbaar tot het begin der palmolie-onderneming „Karang-Inouë”, zoodat de olie gedeeltelijk per prauw, gedeeltelijk per vrachtauto gebracht wordt naar den grooten spoorbrug om verder per Atjöhtram vervoerd te worden naar de monding der Langsa-rivier ter verdere verscheping. In den regentijd handjiren de rivieren zwaar en treden vaak buiten hun oevers, wanneer de vloed het rivierwater opstuwt. Van N. naar Z. wordt het landschap doorsneden door den grooten asweg Koctaradja—Medan, die ongeveer evenwijdig aan de kust loopt. Deze weg wordt op verscheidene plaatsen gekruist door de baan van de Atjöhtram. Sinds begin 1934 is er samenwerking tusschen bestuur en waterstaat tot onderhoud van en aanbrengen van verbeteringen aan bedoelden asweg. In 1930 is de 38 km lange weg Kroecng Peunaron-Peurcula^c geopend, die aansluit op den weg Lokop—Kroecng Peunaron,

hetgeen van groot belang is voor den opvoer van alle benodigdheden van de militairen te Lokop. Op dezen weg komt een zijweg uit, die leidt naar het boorterrein der B.P.M. (Pasir Poetih-Post Sebelas). Een 5 km lange weg verbindt den asweg nabij Kota Peureula^c met Koala Boega (aan zee). Verder is Kota Peureula^c met een 5 km langen autoweg verbonden met Aloermas, waar de Petr. Mij. Zuid-Perlak haar boorterreinen heeft. Bajeuën is verbonden met de onderneming Damar-Sipoet (7 km), terwijl een 6 km lange onverharde weg loopt door de kolonisatie Bajeuën.

De bevolking van het landschap bestaat uit: 114 Europeanen, 19414 Inlanders, 867 Chineezzen, 54 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 20449 zielen (tabel 19, Ind. Verslag 1933, deel II). De inheemsche bevolking bestaat uit Atjehers, veelal afkomstig uit Pidië en Pasé, die hier voorheen peperaanplantingen hadden of als koeli's op ondernemingen kwamen werken. De kampoengs zijn voornamelijk aan of in de nabijheid van wegen gelegen. In de omgeving van de landbouw- en mijnbouwondernemingen hebben zich meer en meer Javanen gevestigd. De taal is hoofdzakelijk Atjehsch, maar overal vindt men wel inheemschen, die ook Maleisch spreken en verstaan. Chineezzen wonen te Kota Peureula^c en Koala Boega. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met kleinhandel en handel in boschproducten, met planten van groenten, houtzagen en houtskoolbranden. Te Bajeuën en Aloë Seuleuma^c wonen Japansche landbouwers en verder zijn er Japanners werkzaam op de onderneming Karang-Inouë.

Het voornaamste middel van bestaan is rijstbouw. De sawahs worden deels bevoeid uit waterlopen, maar voor een grooter deel zijn zij afhankelijk van den regenval. In den loop der jaren zijn eenige wadoeks aangelegd: bij de kampoengs Oeteuën Dama, Aloë Niboeng, Aloë Bo en Aloë Goerip. Door samenwerking met den landbouwvoorlichtingsdienst neemt de verbouwing van witte rijst sterk toe. Door voortzetting van het droogleggen van Paja Gadjah wordt een belangrijke uitbreiding van het sawah-areaal verkregen. Een aansporing om meer rijst te planten is ontstaan door de opening van de mogelijkheid om Atjeh-rijst naar Sum. Oostkust uit te voeren. De pepercultuur is sinds 1932 weer begonnen op te leven. Te Aloë Lho^c heeft het landschap een proeftuin, waaruit de bevolking plantmateriaal kan betrekken. De overige cultures, als pinang, klapper en rubber, maken slechte tijden door. In langen tijd was er geen rubber getapt tot de rubberrestrictie weer wat opleving bracht. De individuele rubberrestrictie is in April 1935 ingevoerd. Veeteelt is nog niet van veel belang. Ter bevordering van de runderteelt werden te Aloë Lho^c 2 koppels Hissarrunderen van de landschapskas gestald. Pasars zijn er te Peureula^c en Rantaupandjang. De door Chineezzen opgekochte producten worden over Koala Langsa verscheept. Zeevisscherij wordt beoefend door de kustbevolking te Koala Lengo en Koala Boogo; de visch wordt op de pasar van Peureula^c verkocht. Te Koala Boego wordt ook visch gedroogd en trasi bereid. De nijverheid is eveneens van weinig belang. De houtskoolbranden langs de rivieren in de vloedbosschen zijn wegens slechte prijzen voor een deel gesloten. De Bataafsche heeft te Rantaupandjang nog slechts één olieveld in exploitatie. De exploitatie van de mijnconcessie

„Zuid-Perlak” is stopgezet. De mijnconcessie Oost-Atjehblok van de Bataafsche strekt zich ook over Peureula^c uit, zoodat de landschapskas van Peureula^c mede een aandeel in den oijns krijgt. Een groot deel der vloedbosschen is in Peureula^c omgezet in pepertuinen en sawahs. De landbosschen zijn gedeeltelijk gereserveerd; gedeeltelijk zijn er houtaankapconcessies of kapvergunningen voor verleend. Er zijn nu in het landschap 6 landbouwondernemingen (waarvan drie van Japanners) en één erfpachtperceel.

Het in 1932 te Peureula^c met veel kosten gebouwde landschapshospitaal is omgezet in een ziekenzaal. De officier van gezondheid te Langsa houdt op eenige plaatsen van het landschap polikliniek. De Bataafsche heeft te Rantaupandjang een hospitaal. Te Damar-Toetoeeng is een leprozerie. Over het algemeen is de gezondheidstoestand in het landschap goed. Malaria komt veel voor bij Bajeuën.

De volksscholen zijn van het landschap. Te Kota Peureula^c is een vervolgschool en zal een meisjesvolksschool worden geopend. Te hier plaatse bestaat ook een particuliere H.I.S. Chinese schoolen vindt men te Peureula^c en Rantaupandjang.

Kolonisatie. Als gevolg van te weinig grond voor bebouwing kunnen de arbeiderskolonien (gewoonlijk van Javanen) op ondernemingsgrond niet opbloeien. De door de B.P.M. te Peureula^c gestichte kolonie kan als mislukt worden beschouwd. Een deel der kolonisten, dat een zeer armoedig bestaan leidde, kon geholpen worden door het verstrekken van meer grond in het landschap bij Soengai Loëeng en Bakarambatoe; een ander deel trok weg met achterlating van huis en een schuld bij de volkerredietbank. De koloniatiekampoengs buiten het boorterrein der B.P.M., waar arbeidslustige menschen met verstand van landbouw zich zonder voorschot vestigden, onder leiding van den tegenwoordigen wnd. zelfbestuurder, gewezen Oelëebalang-tjoet van Rantaupandjang, staan er goed voor. Het zijn de kolonien Aloë Doea, Aloë Batëe, Koekit Pala, Mata Te, Paja Palas, Poelo Blang, Poenti Pajoeng, Seuneubo Baro en Seuneubo Dalam, benevens de kolonisatie om de onderneming Damar-Sipoet in Bajeuën, geleid door T. Sabih, Oelëebalangtjoet van Aloë Niri in Bajeuën. Deze laatste kolonie heeft een désaloemboeng, waaruit de kampoenglieden padi kunnen leenen. Zij heeft een weg van 6 km aangelegd van Aloë Poenti naar Simpang Ampat. Waar eenmaal flinke vestigingen zijn, verleent het bestuur hulp voor aanleg van wegen, afvoerleidingen en waterkeeringen. De in 1934 door de gesloten klapperonderneming Paja Gadjah, voorheen Aloë Boe, teruggegeven gronden zijn verkaveld en worden uitgegeven aan Atjehers, die zich van elders in het landschap komen vestigen. Zij krijgen bovendien een stuk sawahgrond in de Paja Gadjah, waarvan de drooglegging in 1934 begonnen is. Tengevolge van den algemeenen teruggang in handel en cultures is de economische toestand ook achteruitgegaan. Er komt minder geld onder de bevolking, maar zij kon, door zich meer op eigen landbouw toe te leggen, nog steeds in eigen levensonderhoud voorzien.

Geschiedenis. Volgens de overlevering is de eerste stichter van het landschap de Minangkabauer Datoe Panglima Garang, die uit Serbödjadi de Peureula^c rivier was komen afzakken en

zich bij de Koala vestigde. Daar huwde hij met een vrouw van Djoelo^c Rajeu^c, waarbij hij een dochter kreeg. Als medestichter wordt genoemd Datoe^c Sinta van Pidie, die gehuwd was met een Gajo-vrouw. Zijn afstammelingen wonen nog te Kaboc (linkeroever der Peureula^c) en het hoofd der familie is een dor peutoeha-ampat van het landschap. De dochter van Datoe^c Panglima Garang huwde met Datoe^c Doelah van Pasé, die na den dood van zijn schoonvader het gezag in Peureula^c in handen kreeg. De dochter van Datoe^c Doelah huwde met een zekeren Datoe^c Po Kalam, een Atjèher uit Indrapoeri. Deze Datoe^c Po Kalam wordt als de eerste werkelijke oelëbalang van Peureula^c genoemd (± 1775). De familie woonde eerst te Kaboc, maar verhuisde onder zijn zoon en opvolger Teukoe Moeda Radja naar Toelang, het verblijf der latere oelëbalangs. Het landschap nam in bloei en bevolking toe, voornamelijk door emigratie uit de noordkust. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Teukoe Tjhi^c Blang en deze weer door zijn zoon T. Tjhi^c Kroeëng Baro, die zich in 1874 aan het Nederlandse gezag onderwierp en op 28 Juli van dat jaar de verklaring van 6 artikelen teekende (goedgekeurd bij G.B. van 24 Juli 1875) onder den naam van Tongkoe Tjhi^c Perlak. Na zijn dood werd hij opgevolgd door zijn zoon T. Moeda Peusangan, geboren uit Tjoet Soerat, een vrouw uit het oelëbalanggeslacht van Peusangan. Deze legde op 29 September 1883 te Koetaradja den eed van trouw af en teekende de verklaring van 18 artikelen, goedgekeurd bij G.B. van 30 November 1883. Op 28 Juli 1897 legde hij een additionele verklaring af betreffende de toelating van en den afstand van grond aan vreemdelingen en de overdracht van de mijnrechten aan het Gouvernement (goedgekeurd bij G.B. van 28 Maart 1898), terwijl hij 16 September 1899 de korte verklaring volgens Atjeh-model teekende en beëdigde (goedgekeurd bij G.B. van 15 Juni 1900) onder den naam Teungkoe Tji^c Moeda Peusangan, hoofd van het landschap Peureula^c. Onder dezen zelfbestuurder was de politieke toestand in het landschap niet gunstig. Bij elke rustverstoring ter oostkust van Atjèh leverde Peureula^c het grootste aantal strijders. Het werd de stapelplaats van uit Malaka ingevoerd oorlogsmateriaal. Beruchte zeerovers vonden steeds een veilige schuilplaats in Djeunki en Simpang Anas. De oelëbalang was evenwel door zijn gierigheid en hebzucht bij zijn bevolking weinig gezien. In 1899 brak een opstand uit te Kroeët Lintang (Djeunki), die met moete door T. Tjhi^c werd gedempt. In 1898, na de Teukoe Tapa-beweging (zie Kol. verslag van 1899, hfdst. C 83 en hfdst. D. 84, sub e), werd Peureula^c voor het eerst door onze troepen bezocht. Door onze vestiging te Bajeuën en de petroleumindustrie te Rantaupandjang verbeterde de politieke toestand; Simpang Anas, een broeinest van ongerechtigheden, werd een rustige streek, vooral door het contractueel vaststellen van de inkomsten der hoofden, waardoor alle redenen tot ontevredenheid werd weggenomen. Personen, die zich in de nieuwe toestanden niet konden schikken, weken uit, of werden gearresteerd en verbannen. Den 20sten April 1909 diende T. Tjhi^c een verzoek in om ontheffing van zijn waardigheid, wogens ouderdom en ziekte, en om hem te doen vervangen door zijn oudsten zoon T. Mohamad Thajéb, die 19 jaar oud was en te Bandoeng de school voor Inl. ambtenaren be-

zoekt. Bij G.B. van 21 Juli 1909 no. 47 werd aan dat verzoek voldaan, maar tevens bepaald dat T. Mohamad Thajéb eerst met het oelëbalangschap zou worden belast na voltooiing van zijn opleiding te Bandoeng en dat intusschen door den Gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden tijdelijk in die waardigheid zou worden voorzien. Dientengevolge werd T. Mohamad Alibasa tijdelijk met het bestuur over Peureula^c belast. Na beëindiging van zijn studie te Bandoeng werd T. Mohamad Thajéb ter beschikking gesteld van den Assistent-Resident der Westkust van Atjèh om de bestuurspraktijk te leeren. Einde 1912 te Peureula^c teruggekeerd, legde hij op 21 Januari 1913 de korte verklaring volgens uniformmodel af, goedgekeurd bij G.B. van 7 Augustus 1913 no. 5. Daar de oelëbalangs van Peureula^c steeds den adattitel Tjhi^c voeren, werd bij G.B. van 16 Januari 1915 no. 32 aan T. Mohamad Thajéb vergund zich voortaan te noemen Teukoe Tjhi^c Mohamad Thajéb Peureula^c. Bij G.B. van 22 Augustus 1934 no. 14 werd hij op verzoek wegens ziekte, met ingang van 1 October 1934, eervol ontheven van het bestuur over Peureula^c. Als waarnemend bestuurder van Peureula^c treedt thans op de door den Gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden daartoe aangewezen banta van Peureula^c, Teukoe Tjoet Achmad genaamd, een oom van den afgetreden bestuurder.

De wnd. bestuurder, aan wien als banta in 1929 reeds de groote zilveren ster is toegekend, is ziekelyk, waardoor hem als „bantoe" is toegevoegd T. Itam Oesman, oelëbalang tjoet van Peureula^c, die in de laatste waardigheid is vervangen door T. Hasan, zwager van den afgetreden bestuurder en landbouwkundige van Peureula^c. Ofschoon het landschap officieel nog in 10 oelëbalangtjoeschappen is verdeeld, kent men thans nog maar 5 oelëbalangtjoes n. l. van Blang-Simpang Rantaupandjang; 2. van Peureula^c; 3. Rambong-pajoeng; 4. Aloë Nirih en Bajeuën; 5. Aloë Lho^c. Door samenvoeging en het laten waarnemen van het ambt wordt getracht het te groote aantal te verminderen. De wnd. zelfbestuurder wordt bezoldigd met f 300.— 's maands en krijgt bovendien een personeele toelage van f 130.— 's maands, een toelage voor representatie van f 100.— 's maands, een idem voor reis- en verblyfkosten van f 200.— 's maands, en voorts een aandeel in het vastrecht van ondernemingen van landbouw, boschexploitatie en mijnbouw. De bantoe en oelëbalangtjoes krijgen ook bezoldiging en de verschillende toelagen tot geringere bedragen. De inkomsten van de landschapskas vloeien voornamelijk voort uit: Landsschadeloosstelling voor overname van het recht van verkoop van opium (G.B. 2-1-900 no. 6); Landsschadeloosstelling wegens overname van tolrechten (G.B. 14-4-1910 no. 5); inkomstenbelasting en crisisheffing; motorvoertuigen- en rijwielbelasting; slachtbelasting, pantjong-alias, vuurwapenbelasting, vast recht van ondernemingen van landbouw, boschexploitatie en mijnbouw; eijns van die ondernemingen (behalve van landbouw); grondhuur van erven en aanplantingen; verhuur van landschapsgebouwen enz. De uitgaven zijn in hoofdzaak: restitutiepost, verder voor justitie, voor personeel voor aanslag en inning van belastingen, collecteloonen, kasbeheer, pensioenen en onderstanden, rente opgenomen geld bij de Javasche Bank, bezoldiging en toelagen zelfbestuurder en

ondergeschikte hoofden, bezoldiging schrijvers en landschapspolitic, aandeel zelfbestuurder in vastrecht en cijns ondernemingen, voor kantoor- en telefoonuitgaven, onderwijs en geneskundige dienst, landbouw, handel en nijverheid, aandeel in de kosten van den technischen dienst, voor bevoeiings- en afwateringswerken, onderhoud van wegen en bruggen enz.

MATEN EN GEWICHTEN. (Aanv. Dl. II, V (of suppl. afl. blz. 219) en VI (of suppl. afl. blz. 797). De verplichte ijk en herijk van maten, gewichten, meet- en weegwerktuigen is thans in geheel Nederlandsch-Indië ingevoerd, met uitzondering van de residentie Riouw en Onderhoorigheden en de residentie Westerafdeling van Borneo. Het metrieke stelsel zal met ingang van 1 Januari 1938 in geheel Nederlandsch-Indië als eenig stelsel verplicht zijn.

Bij Gouv. Besl. van 9 Juli 1934 no. 28 is ingesteld een „standaard-commissie voor den meter en het kilogram”, aan welke commissie door den directeur van Economische Zaken opgedragen is „het beheer en de verzorging van de Nederlandsch-Indische standaarden van den meter en het kilogram”. Bij dit besluit zijn tevens als primaire standaarden aangewezen: a. een platina-iridium streepmaat van X-vormige doorsnede, zijnde no. 27 van de prototypen van het „alliage van 1874” en b. een verguld koperen tonvormig kilogram, waarvan de waarden zijn vastgesteld door het „Bureau international des Poids et Mesures” te Sèvres. Deze standaard-commissie (kortweg S.C. genoemd) kan voor wetenschappelijke instellingen, eventueel particulieren, metingen en wegingen en met standaardnauwkeurigheid uitvoeren (adres Hoofdkantoor IJkwezen Bandoeng).

NORMALISATIE IN NED.-INDIË. (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. blz. 698). Het hoofddoel der normalisatie is bezuiniging. Zij beoogt deze te verkrijgen door het tegengaan van noodelooze verscheidenheid ter bevordering van een meer economische goederenvoorziening. Zij is op natuurlijke wijze gegroeid, niet alleen als noodzakelijk correctiemiddel tegen de onnoodige variatie in afmetingen en kwaliteiten van producten, voortgebracht door ondernemingen, welke onafhankelijk van elkaar werken, maar ook als gevolg van de geheel uiteenlopende eischen, welke vaak door afnemers, eveneens onafhankelijk van elkander, worden gesteld. Zij treedt dus naar voren in die gevallen, waarin de onderlinge belangen der producenten en hun verhouding tot de consumenten in het geding komen.

De normalisatie is, behalve in de in het vorige artikel reeds genoemde landen, thans ook ter hand genomen in Roemenië, Spanje en Griekenland.

De Raad voor de normalisatie in Ned.-Indië wordt vertegenwoordigd door een dagelijksch bestuur, dat toezicht houdt op de werkzaamheden, opgedragen aan een te Bandoeng, onder leiding van een bezoldigd hoofd, gevestigd centraal secretariaat. Zoowel de Hoofdcmissie voor de Normalisatie in Nederland als de Normalisatieraad kunnen voor de verschillende in behandeling genomen onderwerpen commissies van deskundigen instellen. De door deze commissies ingezonden voorstellen worden eerst gevolgd nadat zekerheid is verkregen, dat alle belangen zooveel mogelijk worden gediend. Hierbij wordt voorts van de gedachte uitgegaan,

dat de vastgestelde normalen slechts ter aanneeming kunnen worden *aanbevolen*; de toepassing van de standaardvormen en -voorschriften moet immers door haar innerlijke waarde verzekerd zijn.

De Normalisatieraad treedt bovendien op als vertegenwoordiger in Ned.-Indië van de Nederlandsche Hoofdcmissie, in het bijzonder ten aanzien van den verkoop en de verspreiding van de uitgegeven normalen. In de „Korte Mededeelingen van het Secretariaat”, welke maandelijks in 1600 exemplaren gratis worden verspreid, wordt een kort overzicht gegeven van den normalisatiearbeid naast de meer uitvoerige mededeelingen, opgenomen in het door de H.C.N.N. uitgegeven periodiek „Normalisatie”.

Voorts draagt de Raad zorg, dat de Nederlandsche ontwerp-voorschriften tijdig ter critiek worden gepubliceerd en dat het Centraal Normalisatie Bureau te 's Gravenhage in kennis wordt gesteld met eventueele voorstellen tot wijziging dan wel aanvulling, welke de toepassing van de voorschriften in Ned.-Indië zouden kunnen bevorderen.

In elke — sedert 1929 ingestelde — Nederlandsche normalisatiecommissie, wordt, in overleg met den Normalisatieraad een z.g. „Indisch Lid” benoemd, waardoor reeds van meet af aan rekening kan worden gehouden met de eischen, waaraan de normaalvoorschriften voor toepassing in Ned.-Indië zullen hebben te voldoen.

Specifiek Indische normaalbladen zullen slechts bij uitzondering worden vastgesteld en slechts dan, wanneer bijzondere eischen zich verzetten tegen het gebruik van de Nederlandsche voorschriften, dan wel uit de Indische maatschappij het verzoek komt tot normalisatie van bepaalde objecten en de Raad de overtuiging heeft, dat het algemeen belang daarmee zal worden gediend.

Sedert 1932 is het secretariaat van den Raad tevens belast met het correspondentieschap van het Nederlandsch Electrotechnisch Comité, dat in Nederland de International Electrotechnical Commission vertegenwoordigt. Bovendien hebben in het Nederlandsche Comité „Indisch-deskundigen” zitting, zoodat op deze wijze voeling wordt gehouden met de internationale normalisatie op electrotechnisch gebied.

WATERSTAAT. (Aanv. Dl. IV). In het laatste decennium (1925-1935) kwamen verschiedene wijzigingen tot stand in de taakverdeling van de verschillende diensten, aan welke een deel van de overheidszorg voor de publieke werken, die in ruimeren zin kunnen worden samengevat onder het begrip „waterstaat”, was toevertrouwd.

Zoo werd de in 1915 aan het departement der Burgerlijke Openbare Werken (B.O.W.) ingestelde afdeling Assaineringwerken in 1925 overgebracht naar den Dienst der Volksgezondheid (D.V.G.), ressorteerende onder het departement van Onderwijs en Eeredienst, alwaar een technische afdeling Gezondmakingswerken en Volkshuisvesting werd opgericht (Ind. Stb. 1924 no. 576). De regeering was van meening, dat hierdoor een betere samenwerking zou worden verkregen tusschen de hygiënisch deskundigen en de technisch deskundigen, welke samenwerking een eerste voorwaarde is voor de totstandkoming van de werken in het belang van de volksgezondheid. Echter verkreeg de evenbe-

doelde afdeling Gezondmakingswerken niet de beschikking over het noodige technische personeel voor de uitvoering van nieuwe werken, noch voor de exploitatie van drinkwaterleidingen, daar zulks tot een te kostbare personeelsbezetting van die afdeling zou leiden. Het departement B.O.W. bleef derhalve belast met de zorg voor de uitvoering en de exploitatie van werken in het belang der volksgezondheid, voor zoover deze zorg niet aan anderen (zelfstandige gebiedsdeelen) is opgedragen of overgelaten. De daaraan verbonden werkzaamheden, w.o. het verifiëren van de ontwerpen der door den D.V.G. voor uitvoering voorgestelde werken, werden opgedragen aan de afdeling Irrigatie van het departement B.O.W. Geleidelijk breidde de afd. Gezondmakingswerken van den D.V.G. zich uit. Zoo werd in 1929 als onderafdeling voor het oostelijk deel van den archipel een assaineeringskantoor te Soerabaja opgericht. Verder werden, indien de uitvoering van nieuwe gezondmakingswerken tot een uitbreiding van de B.O.W.-personeelsorganisatie zou leiden, die werken door de afd. Gezondmakingswerken van den D.V.G. zelfstandig aangelegd, derhalve buiten bemoeienis van het departement B.O.W. (b.v. de drinkwaterleidingen van Djambi, Tabanan en Dënpasar, de gezondmakingswerken rondom de hoofdplaats Batavia, enz.).

Het evengenoemde assaineeringskantoor te Soerabaja werd echter in 1932 wederom opgeheven in verband met de zeer ongunstige financiële omstandigheden van het Land als gevolg van de heerschende economische depressie.

Met de instelling van de provincie West-Java op 1 Januari 1926, Oost-Java op 1 Januari 1929 en Midden-Java op 1 Januari 1930 werd het beheer van het grootste gedeelte der binnen het gebied van die provincies gelegen aan den Lande toebehoorende wateren aan die provincies overgedragen (art. 12 van de provinciale instellingsordonnanties resp. in Ind. Stb. 1925 no. 378, 1928 no. 295 en 1929 no. 227). Uitgezonderd zijn slechts de spoelleidingen, die in beheer werden overgedragen aan de gelijktijdig ingestelde autonome regentschappen, terwijl de slechts van plaatselijk belang zijnde kleine waterlopen als van ouds in beheer bleven bij de desa's. Hiermede ging een belangrijk deel van de waterstaatstank van het Land over op de provinciale besturen. Slechts in enkele z.g. uitgezonderde gebieden, waar nog zeer groote irrigatiewerken in uitvoering waren (de Bantam-, Tangerang- en Krawangwerken in West-Java en de Solovalleiwerken in Oost-Java) bleven de aan den Lande toebehoorende wateren voorschands in beheer bij het Land. De overdracht van deze wateren aan de provincies West- en Oost-Java had plaats op 1 Januari 1935 (Ind. Stb. 1934 no. 550).

Ook de wegen, die voorheen deels bij het Land en deels bij de gewestelijke raden in beheer waren, kwamen bij de instelling van de provincies en de gelijktijdige opheffing van de gewestelijke raden in beheer bij de provincies en de autonome regentschappen. Naast deze wegen onderscheidt men verder nog de wegen, in beheer bij de gemeenten en de desa's.

Met de instelling van de drie provincies werden voorts de drie vroeger bestaande waterstaatsafdelingen op Java en Madoera, aan welke o.m.

de zorg voor de landsgebouwen was opgedragen, opgeheven. Hiervoor in de plaats werden eenige ressorten voor de diensten van Landsgebouwen ingesteld. Ten aanzien van de Landsgebouwen, gelegen buiten die ressorten, namen de provincies de uitvoerende taak van het departement B.O.W. over, met uitzondering van de gebouwen van den dienst van het zout en van de provinciale irrigatiediensten, welke gebouwen met die diensten aan de provincies in beheer werden overgedragen. Met ingang van 1 Januari 1935 werden echter ook de evenbedoelde ressorten voor de diensten van Landsgebouwen opgeheven, en werden de in die ressorten gelegen Landsgebouwen aan de provincies ter verzorging gegeven.

Als landsdiensten bleven voorts bestaan de diensten der z.g. bedrijfshavens, te weten de groote havens Tandjoengpriok, Semarang en Soerabaja en de onder deze havens ressorteerende kleine bedrijfshavens, alsmede de rechtstreeks onder het departement B.O.W. ressorteerende kleine haven Tjilatjap.

Wat de organisatie van den waterstaatsdienst in de provincies betreft, verdient vermelding, dat de vroegere Landsirrigatieafdelingen als provinciale irrigatieafdelingen gehandhaafd bleven. Daarnaast werden z.g. districtsdiensten ingesteld, aan welke in het bijzonder de zorg voor bruggen en wegen, de niet in bedrijf genomen kleinere havens en de gebouwen was opgedragen. Als overkapping van de irrigatie- en districtsdiensten werd in elke provincie een hoofdkantoor van den provincialen waterstaat ingesteld.

Geleidelijk werden in de provincies West- en Midden-Java als bezuinigingsmaatregel de districtsdiensten en de diensten der provinciale irrigatieafdelingen samengevoegd tot de diensten der provinciale waterstaatsafdelingen. Slechts in de provincie Oost-Java werd tot heden (1936) deze reorganisatie niet ingevoerd, daar het betrokken provinciaal bestuur van oordeel is, dat een goede verzorging van de beide diensten niet gewaarborgd kan worden, indien zij onder één leider worden geplaatst. Slechts in de aan die provincie overgedragen dienst der Solovalleiwerken bleven als vóór de overdracht de irrigatiedienst en de districtsdienst samengevoegd.

Werden aanvankelijk de groote waterstaatswerken binnen de provincies, waarvan de uitvoering de financiële draagkracht van die zelfstandige gebiedsdeelen te boven ging, als Landswerk tot stand gebracht door het personeel van de provincie, met ingang van 1 Januari 1935 worden die werken als provinciaal werk tot stand gebracht met subsidie van het Land (Ind. Stb. 1934 no. 548). Ook de laatstgenoemde regeling houdt in, dat de ontwerpen voor die werken als voorheen door de Regeering moeten worden bekrachtigd na ingewonnen advies van den directeur van Verkeer en Waterstaat, op wiens departement die ontwerpen aan een nadere beoordeeling worden onderworpen.

Bij Ind. Stb. 1934 no. 547 werden voorts regelen gesteld betreffende het door den Gouverneur-Generaal uit te oefenen toezicht op de uitoefening van de waterstaatstank in het algemeen door de provincies.

Een moeilijk vraagstuk bij de instelling van de provincies vormde de personeelsvoorziening ter behartiging van de aan die gebiedsdeelen opgedragen waterstaatstank. Die gebiedsdeelen kre-

gen n.l. bij haar instelling de bevoegdheid tot het aanstellen van eigen personeel. Het van de opgeheven locale ressorten vrijgekomen waterstaatspersoneel werd al dadelijk bij de instelling van de provincies in provinciale dienst overgenomen. Voorts werden door de eerst ingestelde provincie West-Java nog eenige Landswaterstaatsingenieurs in dienst genomen. Het overige benodigde personeel werd door het Land ter beschikking van de provincie gesteld. O.m. uit financiële overwegingen (inkoop in het lokaal pensioenfonds) kon het vorenbedoeld systeem van overgang van Landsingenieurs in provinciale dienst niet algemeen toegepast worden. Doch ook de directeur B.O.W. maakte tenslotte bezwaar tegen verderen overgang, daar gevreesd werd voor een ontwrichting van den Landswaterstaatsdienst. De Regeering vaardigde diengevolge een verbod uit tot overgang van het hooger en middelbaar Landswaterstaatspersoneel in dienst der provincies. De provincie West-Java ging toen over tot de aanstelling van eigen waterstaatspersoneel, dat aangeworven werd op de vrije arbeidsmarkt. Daar een consequente toepassing van dit systeem uiteindelijk zou leiden tot een zeer schadelijk overcomples van Landspersoneel, werd door de Regeering ook de aanwerving van eigen personeel door de provincies aan beperkende bepalingen gebonden. Deze oplossing voldoet over het algemeen de provincies niet, daar deze zelfstandige gebiedsdeelen zich nog op het standpunt stellen, dat zij voor de vervulling van de haar opgedragen verantwoordelijke waterstaatstaak de beschikking dienen te hebben over het noodige personeel, waarover zij de volle zeggenschap hebben. Een oplossing van dit moeilijke personeelsvraagstuk is thans (begin 1936) nog niet gevonden.

Als gevolg van den algemeenen drang naar bezuiniging in verband met den sinds 1930 steeds ongunstiger wordenden toestand van 's Lands financiën werd met ingang van 1 Januari 1934, met gelijktijdige opheffing van de departementen der Burgerlijke Openbare Werken en van Gouvernements Bedrijven, ingesteld het departement van Verkeer en Waterstaat (Ind. Stb. 1933 no. 509°, 1934 nos. 603 en 704). Hiermede waren wederom onder één departement alle takken van dienst en staatszorg tezamen gebracht, die betrekking hebben op het verkeerswezen. De afdeling Irrigatie en Assainering van het departement werd in den loop van 1934 uitgebreid met de afdeling Waterkracht van de voorheen onder het departement van Gouvernements Bedrijven ressorteerende dienst voor Waterkracht en Electriciteit (Ind. Stb. 1934 nos. 565 en 578).

Mede als gevolg van de inkrimping van de werkzaamheden aan de departementsafdelingen Gebouwen en Bruggen en Wegen, werden deze beide afdelingen samengevoegd.

Met ingang van 1 Januari 1936 werd voorts het Centraal Waterschapskantoor voor de Vorstenlanden opgeheven en werden de Vorstenlandsche waterschappen onder één leider gebracht (Ind. Stb. 1935 no. 451).

In de Buitengewesten zijn geleidelijk eveneens als bezuinigingsmaatregel de drie inspecties voor waterstaatsaangelegenheden opgeheven.

De sterke inkrimping van personeel leidde er voorts toe, dat steeds meer werd overgegaan tot het uitvoeren van werken in aanneming. Als ge-

volg hiervan werd de noodzaak gevoeld tot het vaststellen van nieuwe reglementen op het houden van openbare aanbestedingen en van aanbestedingen met beperkte mededinging (Ind. Stb. 1933 no. 146).

TASIKMALAJA. (Aanv. Dl. IV). Regentschap van de residentie Priangan, provincie West-Java.

Bij de instelling van de provincie West-Java werd o.a. gevormd de residentie (afdeeling) Oost-Priangan, omvattende de regentschappen Garoet, Tasikmalaja en Tjiamis, met hoofdplaats Tasikmalaja. Bij de reorganisatie, welke op 1 November 1931 werd ingevoerd (Ind. Stb. 1931 no. 425), werd de residentie Oost-Priangan opgeheven en met Midden-Priangan vereenigd tot de residentie Priangan.

Het regentschap Tasikmalaja heeft een uitgestrektheid van 4608 km² en is het oostelijkste regentschap der residentie Priangan. Tot dit regentschap behoort het eilandje Noesa Wéré, groot $\pm \frac{1}{2}$ km². Het regentschap telde tijdens de volkstelling van 1930 een bevolking van 886.973 zielen, waaronder 658 Europeanen en 4617 Chineezen.

Het regentschap wordt begrensd: ten Westen door het regentschap Garoet; ten Zuiden door den Indischen Oceaan; ten Oosten door de Tjitandoej, die het scheidt van de provincie Midden-Java; ten Noorden eveneens door de Tjitandoej, die het scheidt van de regentschappen Tjiamis en Madjalengka, terwijl de Goenoeng Tjakrabocana de grens vormt met het regentschap Soemelang.

Het regentschap bestaat uit 10 districten: Tjiawi, Tasikmalaja, Manondjaja, Bandjar, Pangandaran, Tjidjoelang, Tjikatomas, Karangnoenggal, Taradjoe en Singaparna.

De spoorlijn Bandoeng—Jogjakarta loopt langs de noordgrens van het regentschap. Tramwegen zijn aangelegd van Tasikmalaja naar Singaparna en van Bandjar via Kalipoetjang naar Tjidjoelang. Plannen hebben bestaan om de laatste lijn langs de zuidkust te verlengen tot Pameungpeuk, waar aansluiting zou worden verkregen op de lijn Tjibatoe—Tjikadjang, die eveneens tot Pameungpeuk zou worden doorgetrokken. Het regentschap bezit ongeveer 450 km per auto berijdbare wegen, waaronder in de districten Tasikmalaja, Singaparna en Tjiawi zeer vele désawegen.

Er zijn \pm 160 erfpachtsperceelen, samengevat in \pm 50 ondernemingen.

In het district Karangnoenggal vindt exploitatie van mangaanerts plaats door een Europeesche maatschappij, terwijl eveneens mangaan- en koperertsen worden gevonden in het aangrenzende district Tjikatomas.

In de noordelijke districten leeft de bevolking grotendeels van den verbouw van sawah-padi en van de klapperteelt; in de zuidelijke districten wordt naast de klapperteelt zeer veel aan vruchtenteelt gedaan (doerian, manggistan, doekoeh, ramboetan), terwijl de hoemabouw (verbouw van padi op droge gronden, die eens in de 3 tot 5 jaar worden beplant) er nog op groote schaal wordt beoefend. In het district Tjiawi en het daarbij aansluitende gedeelte van het onderdistrict Indihiang (district Tasikmalaja) vindt men, in den vorm van huisindustrie, de hoedenvlechterij. Voor het grootste deel gaan deze hoeden in ongebleekten toestand naar Tangerang, waar zij verder worden bewerkt (maandelijksche uitvoer per S.S. in het 1ste kwartaal 1935 \pm 10.000 kg). In

het district Singaparna bestond voor het intreden van de huidige malaise een bloeiende vlechtwerkindustrie, welke industrie thans echter zeer is ingekrompen. In de kosta Tasikmalaja en omgeving zijn nog vele batikkerijen, terwijl de pajoengindustrie de laatste jaren een zeer groote vlucht heeft genomen. De uitvoer van pajoeng naar andere gedeelten van Java, naar Sumatra, Borneo en Celebes wordt geschat op 50.000 stuks per maand. Voorts wordt uit de districten Manondjaja en Tjikatomas maandelijks \pm 15.000 kg citronella-olie uitgevoerd, in meerendeels zeer primitieve Chineseche en inheemsche fabriekjes bereid uit sérégras.

Vermelding verdient ten slotte de ontginning, grootendeels door Javanen, van de Rawah Lakbok en de Rawah Bijoek, een moerassen-complex op den westelijken oever der Tjitandoej tusschen Bandjar en Kalipoetjang. In de afgelopen 10 jaar is onder leiding van den regent \pm 14.000 ha moerasgrond geschikt gemaakt voor beplanting en wel bijna geheel met inlandsche hulpmiddelen.

TASIKMALAJA. (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het gelijknamig regentschap, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van 177 km². Het district telt 3 onderdistricten en 30 désa's. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 83090 zielen, waaronder 539 Europeanen en \pm 2300 Chinezen.

Men vindt er een uitgebreide pajoengindustrie, uitgeoefend als huishijverheid, terwijl de vroeger bloeiende batikindustrie, tengevolge der malaise, zeer is teruggelopen.

TASIKMALAJA. (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, residentie Priangan, provincie West-Java. Het ligt aan de spoorlijn van Bandoeng naar Jogjakarta en aan den zuidelijken autoweg van Bandoeng naar Midden-Java.

Het had ten tijde van de volkstelling van 1930 ruim 25.000 inwoners, waaronder \pm 2000 Chinezen en \pm 500 Europeanen. Men vindt er een groote moskee en een uitgestrekte pasar, welke door den regentschapsraad wordt beheerd. Er is een waterleiding, waardoor een zeer fraai gelegen zwembad kon worden aangelegd. In 1929 kwam de stad in het bezit van electrisch licht. Er bestaat een belangrijke pajoeng- en batikindustrie, welke laatste zeer door de malaise heeft geleden.

TJIAWI. (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van 252 km². Het district telt 4 onderdistricten en 46 désa's. Op groote schaal worden hier pandan- en panamahooden gemaakt. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 139.266 zielen, w.o. 259 Chinezen en 3 Europeanen.

MANONDJAJA. (Aanv. Dl. II). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van 262 km². Het district omvat 2 onderdistricten en 23 désa's. De désa Manondjaja is thans een stille binnenplaats, slechts opvallend door de groote aloen-aloen, waaraan de vroegere assistent-residents- (thans wedana-)woning benevens de zeer groote moskee liggen. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 86.812 zielen, w.o. 157 Chinezen en 21 Europeanen.

MANGOENREDJA. (Aanv. Dl. II). Tot 1901 hoofdplaats der afdeeling Soekapoerakolot, daarna der contrôle-afdeeling van dien naam van de afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger-Regentschappen. Bij de instelling van de autonome regentschappen op 1 Januari 1926 werden de contrôle-afdeelingen alle opgeheven, zoodat Mangoenredja thans een gewone désa is, reeds geheel overvleugeld door de op \pm 5 km afstand gelegen districtshoofdplaats Singaparna.

SINGAPARNA. (Aanv. Dl. III). District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java. Het district telt 4 onderdistricten en 39 désa's en beslaat een oppervlakte van 476 km². De vanouds bekende vlechtwerkindustrie in dit district heeft zeer door de crisis geleden. Ook de bezitters der uitgestrekte bevolkingstheetuin zijn door de malaise zwaar getroffen. De hoofdplaats bezit een druk bezochte pasar, beheerd door den regentschapsraad. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 130.187 zielen, waaronder 234 Chinezen en 12 Europeanen.

TARADJOE. (Aanv. Dl. IV). District, met hoofdplaats Deudeul, van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van 340 km². Het district telt 3 onderdistricten met 21 désa's. Taradjoe is bekend om de groote uitgestrektheid der bevolkingstheetuin van uitstekende kwaliteit, die het bezit. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 74.379 zielen, w.o. 96 Chinezen en 21 Europeanen.

KARANGNOENGGAL. (Aanv. Dl. II). District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, groot 560 km², omvattende 3 onderdistricten met 20 désa's. De N.V. Maatschappij tot Exploitatie der Pamanoeakan- en Tjiasemlanden bezit in dit district uitgestrekte erfpachtsperceelen, beplant met thee en rubber en tezamen bekend onder de benaming: Landen aan de Zuid. Er worden hier mangaanertsen gevonden, die sinds eenige jaren door een Europeesche maatschappij worden ontgonnen. Uit het zuidelijk deel van het district vindt nog veel uitvoer van boschproducten plaats. In de kampong Pamidjahan der désa Bongas ligt begraven het stoffelijk overschot van Sjech Abdoelmoehji, die beschouwd wordt als de grondvester van den Islam in deze streken. Vooral omstreeks de herdenking van Mohammad's geboorte- en sterfdag komen van heel Java bedevaartgangers naar deze plaats (zie over dit heiligdom voorts Dr. G. F. Piper: Fragmenta Islamica, blz. 41, v.). De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 68.304 zielen, w.o. 91 Chinezen en 48 Europeanen.

TJIKATOMAS. (Aanv. Dl. IV). District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van 522 km², omvattende 3 onderdistricten met 21 désa's. Dit district telt meer dan 40 citronella-oliefabriekjes, gedreven zoowel door inheemschen als door Chinezen. Een uitgestrekt areaal is dan ook met séré-gras beplant. Uitvoer van vruchten en boschproducten vindt op groote schaal plaats. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 64.035 zielen, w.o. 38 Chinezen en 2 Europeanen.

BANDJAR. (Aanv. Dl. I). District, met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Tasik-

malaja, residentie Priangan, provincie West-Java, met een oppervlakte van \pm 830 km², omvattende 4 onderdistricten met 28 dèsa's. De ontginning van de Rawah Lakbok (zie onder Tasikmalaja) heeft de hoofdplaats Bandjar een nieuwen stoot vooruit gegeven. Bandjar ligt aan de spoorlijn en den zuidelijken verbindingsweg **Bandoeng-Jogjakarta** en is het beginpunt der tramlijn via Bandjarsari, Kalipoetjang en Pangandaran naar Tjidjoelang. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 \pm 20.000 zielen, w.o. 998 Chineezen en 68 Europeanen.

BANDJARSARI. Hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict van het district Bandjar, regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java. Het is het centrum van het groote complex drooggelegde gronden der Rawah Lakbok en Rawah Bijok (zie onder Tasikmalaja) waardoor de plaats een periode van grooten bloei tegemoet gaat. Het is gelegen aan de tramlijn Bandjar-Tjidjoelang en bezit een druk bezochte pasar, in beheer bij de dèsa.

PANGANDARAN. (Aanv. Dl. III). District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, groot 492 km², en omvattende 4 onderdistricten met 26 dèsa's. Op aanstichting van den Regent van Tasikmalaja heeft zich de laatste jaren een vrij aanzienlijke vischvangst met sleepnetten ontwikkeld in de Dirk de Vriesbaai, dicht bij de pasangrahan. De klapperteelt heeft in het zuidelijk deel van het district een hooge vlucht genomen. De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 70.307 zielen, w.o. 261 Chineezen en 18 Europeanen.

PANANDJOENG. (Aanv. Dl. III). Het schier-eiland Panandjoeng is bij Ind. Stb. 1934 no. 665 tot natuurmonument verklaard.

TIDJOELANG. (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Tasikmalaja, residentie Priangan, provincie West-Java, groot 435 km², omvattende 3 onderdistricten met 23 dèsa's. Langs de zuidkust vindt men veel aanplant van nipah-palmen en van klappers. In de dèsa Tjigoegoer, hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, woont een bevolking, die tot voor kort haar huizen op den grond bouwde in plaats van op neuten; zij houdt runderen in plaats van karbouwen en de Soendasche taal, die zij spreekt, bevat verschillende Javaansche woorden. Volgens de overlevering zijn zij de afstammelingen van een groep Javanen, daarheen gevlucht na afloop van den Java-oorlog (1825-1830). De bevolking bedroeg op 1 Januari 1935 51.716 zielen, w.o. 48 Chineezen en 10 Europeanen.

PAMIDJAHAN. Zie **KARANGŃOENGGAL**.

PREANGER-STELSEL. (Aanv. Dl. III). Het literatuuroverzicht (blz. 508) aan te vullen met: J. W. de Klein, Het Preangerstelsel (1677-1871) en zijn naverking, Delft, 1931.

KALIPOETJANG. (Aanv. Dl. II). De motorbootverbinding tusschen Kalipoetjang en Tjilatjap heeft veel van haar betekenis verloren sinds er een voor auto's berijdbare weg van Bandjar via Sidaredja en Madjenang naar Banjoemas loopt. Slechts vindt nog veel afvoer van klappers naar coprafabrieken in Tjilatjap plaats.

RAWAH-LAKBOK. Zie **TASIKMALAJA**.

RAWAH-BIJOEK. Zie **TASIKMALAJA**.

SUMATRA'S WESTKUST. (Aanv. Dl. IV). Bestuur. Bij Ind. Stb. 1929 no. 100 werd aan de

Inlandsche gemeenten het recht toegekend om onder toezicht van het hoofd van gewestelijk bestuur belastingen te heffen; ingevolge Ind. Stb. 1929 no. 101 zijn zij eveneens bevoegd om binnen bepaalde grenzen op overtreding van haar ordeningen straffen te stellen.

In 1915 (Ind. Stb. 1915 no. 493) werd de gouverneur vervangen door een resident. Bij Ind. Stb. 1921 no. 798 werd de afdeling Koerintji der residentie Djambi van dat gewest afgescheiden en met ingang van 1 Januari 1922 aan de residentie Sumatra's Westkust toegevoegd (Ind. Stb. 1921 no. 799). Bij Ind. Stb. 1925 no. 354 is het grondgebied der onderafdeeling Batoc-eilanden der afdeling Padang van de residentie Sumatra's Westkust afgescheiden en met ingang van 1 Januari 1926 bij de residentie Tapanoeli gevoegd (Ind. Stb. 1925 no. 355).

Bestond de residentie Sumatra's Westkust volgens de reorganisatie van 1913 uit 8 afdelingen, welke onderverdeeld waren in 23 onderafdelingen, bij de reorganisatie in 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 162 jo. 1930 no. 13) werd het aantal afdelingen — elk staande onder een assistent-resident — met twee verminderd, terwijl het aantal onderafdelingen tot 19 werd teruggebracht.

Bij Ind. Stb. 1935 no. 450 werd het aantal afdelingen met ingang van 1 Januari 1936 opnieuw met 1 verminderd. Sindsdien is de administratieve indeeling en het ziental (volgens volkstelling 1930, achter den naam van elk ressort tusschen haakjes vermeld) van de residentie Sumatra's Westkust als volgt (besluit resident Sumatra's Westkust ddo. 8 October 1935 no. 457):

I. de afdeling Padang (408.356), bestaande uit de onderafdelingen Padang (148.315), Painan (140.560), Koerintji-Indrapoera (101.381) en Mentawai eilanden (18.000);

II. de afdeling Tanah Datar (453.301), bestaande uit de onderafdelingen Batipoech en X Kotö (66.926), Fort van der Capellen (156.277) en Pariaman (230.101);

III. de afdeling Agam (430.877), bestaande uit de onderafdelingen Oud-Agam (192.249), Manindjau (103.718), Loeboek Sikaping (51.555) en Ophir (83.355);

IV. de afdeling L Kotö (259.575), bestaande uit de onderafdelingen Pajokoemboeh (127.303), Soeliki (69.483) en Bangkinang (62.789);

V. de afdeling Solok (335.420), bestaande uit de onderafdelingen Sawah Loentö (44.227), Solok (123.442), Alahan Pandjang (58.181), Mocarö Laboeh (42.446) en Sidjoendjoeng (67.124).

Middelen van bestaan. In 1934 bedroeg het aantal erfpachtspercelen 66 met een oppervlakte van rond 70.000 ha, beplant met koffie, thee, rubber, kina en een klein gedeelte met klappers. De beplante oppervlakte bedroeg ongeveer een vijfde van de totale grootte der percelen. Kleine gedeelten daarvan bevinden zich in de Beneden-landen, voornamelijk met klappers beplant, maar hoofdzaak is de koffiecultuur in het Mocarö Laboehsche en de Ophirdistricten, terwijl daarnaast de thee-cultuur van betekenis begint te worden voornamelijk in Koerintji en Mocarö Laboeh.

De rijstcultuur der bevolking levert een surplus op, dat aan de ondernemingen verkocht wordt voor de voeding der koelies. De belang-

rijkste cultuur, die het meest bijdraagt tot den handelsomzet, is die van de koffie, welke in 1908 als dwangcultuur is opgeheven. Van de voor-naamste haven Padang werden uitgevoerd:

van 1905 t/m 1909:	15.808.000	kg	koffie
„ 1910 „ 1914:	13.400.000	„	„
„ 1915 „ 1919:	21.232.000	„	„
„ 1920 „ 1924:	31.254.000	„	„
„ 1925 „ 1929:	81.287.000	„	„
„ 1930 „ 1934:	71.701.000	„	„

Sumatra's Westkust is een der belangrijkste productiegebieden van copra in Nederlandsch Indië. In 1905 werden uitgevoerd 6660 ton; in 1914: 18833 ton; in 1919: 39671 ton; in 1924: 23129 ton; in 1929: 32540 ton en in 1934: 18114 ton.

De tabaksverbouw is vrij omvangrijk, vooral nabij Pajokoemboeh. De tabak wordt uitgevoerd als kerftabak en is van goede kwaliteit. Export heeft uitsluitend plaats naar de Straits Settlements, Java en verschillende deelen van Sumatra. In 1914 bedroeg de totale uitvoer 1.492.000 kg, waarvan ongeveer de helft naar de Straits ging; in 1919 bedroeg deze uitvoer: 1.477.000 kg; in 1924 597.000 kg; in 1929: 1.100.000 kg; in 1934: 258.000 kg.

In 1931 bedroeg de thee-uitvoer 624.000 kg en in 1934: 1.588.000 kg.

De damar, die te Padang bij de diverse handelaars en tusschenhandelaars komt, kan uit verschillende streken afkomstig zijn. In het gewest zelf zijn plaatsen van herkomst: de omstreken van Air Hadji, Sidjoendjoeng, Poelapoendjoeng Boengoes, Painan, Loebok Aloeng Kajoetanam, Air Bangis, Raö, Balai Selasa, Fort de Kock en Pajokoemboeh. Buiten het gewest kan dit boschproduct afkomstig zijn van Kroë, Bintoehan, Benkoelen, Moko, Poelan Tello, Sibolga, Natal, Singkel, Simabang, Langsa. In den handel te Padang kent men evenals op Palembang, Benkoelen en Telockbetoen twee damar-soorten nl.: de witte damar (damar poetih of damar mata koetjing), die de grootste handelswaarde vertegenwoordigt en de zwarte damar (damar itam), die de minste waarde heeft. Onder verschillende namen, afhankelijk van de vermoedelijke plaats van herkomst, of eenvoudig onder den naam van damar poetih of damar itam, wordt dit product door de verzamelaars en tusschenhandelaars aan de groothandelaren te Padang verkocht. Van de overige boschproducten heeft alleen rotan nog eenige betekenis; het hoofdproductiegebied hiervan zijn de Mentawai-eilanden, waar de bekende rotan sagö voorkomt.

Wat de veeteelt betreft is het gewest Sumatra's Westkust verdeeld in twee veerartsenijkundige ambtskringen, t.w. Padang en Fort de Kock. De veestapel in het gewest bestond op ultimo 1933 uit 12457 paarden, 92506 runderen, 76490 buffels, 2531 varkens, 1515 schapen en 32239 geiten.

Speciaal in de Bovenlanden is de paardenfokkerij nog van vrij groote betekenis. De animo voor de paardenteelt is dan ook nog aanzienlijk. Sinds 40 jaren wordt de verbetering van het paard gezocht in kruising van het inheemsche paard met volbloed sandels en in de laatste jaren ook met de door het Gouvernementsfokstation Padang Mangatas (bij Pajokoemboeh) afgeleverde sandel-arabische hengsten. Genoemd fokstation tracht verder het gewest van goede hengsten te voorzien. De bemoeienissen met de paardenfok-

kerij hebben inderdaad geleid tot succes. Er is thans een goed type gebruikspaar met voldoende schofthoogte, goed temperament en behoorlijke uithouding. Van belang voor de paardenfokkerij zijn de jaarlijksche races, die waarlijk echte volksfeesten zijn geworden. Ultimo 1933 waren er in het gewest geopend 13 hengstenstations met een sterkte van 36 hengsten, waarvan er 9 in reserve aan het fokstation Padang Mangatas.

De belangrijkheid van den runderstapel neemt hoe langer hoe meer toe. Het Sumatraansche rund is echter te klein van stuk dan dat er behoorlijke trekdiesten mede kunnen worden verricht. Ook de waarde als slachtvee van het inheemsche rund is door zijn geringe grootte niet hoog. Het Gouvernement tracht hierin verbetering te brengen door kruising met Bengaalsche stieren van het fokstation Padang Mangatas. De door deze kruising ontstane runderen zijn inderdaad Forscher, groter en sterker dan het oorspronkelijke Sumatraansche rund.

In de moerassige gebieden en in streken met zware sawahgronden zal de buffelstapel steeds van betekenis blijven. Behalve de keuringen van vrouwelijk vee voor de voortteling wordt aan dit onderdeel van den veestapel van overheidswege weinig gedaan. De teeltkeus wordt geheel aan de bevolking overgelaten. Van den kleinveestapel is de geitenfokkerij van belang. Overal tracht men de inheemsche geit meer massa te geven door haar te kruisen met etawah-bokken.

In- en uitvoer van vee zijn niet belangrijk. De in- en uitvoerhaven is Emmahaven. Invoer van grootvee (buffels) heeft plaats uit P. Simeuloë en van varkens uit Nias. In een geringe hoeveelheid wordt slachtvee van Emmahaven naar de Mentawai-eilanden uitgevoerd. Overal op de plaatsen van eenige betekenis zijn veepaars aanwezig, alwaar vee voor de fok, de slacht en als trekvee ten verkoop wordt verhandeld. Deze pasars, die in den regel eens per week worden gehouden, beheerschen den geheelen veehandel. Koop en verkoop van vee in de kampoengs hebben ook plaats, doch deze zijn van geringe betekenis. Behalve in de gemeente Padang, die over een eigen veterinaire-hygiënischen dienst beschikt, zijn in het geheele gewest met het toezicht op de veterinaire-hygiëne belast de ambtenaren van den Burgerlijken Veerartsenijkundigen Dienst. Op de grootere plaatsen zijn slachthuizen, slachtplaatsen en vleeschverkoopplaatsen. Met de vleeschkeuring zijn daartoe speciaal aangestelde keurmeesters belast.

Verkeer. De residentie Sumatra's Westkust heeft een uitgebreid net van goede, verharde verkeerswegen. De groote verkeerswegen hebben een totale lengte van rond 1600 km, waarvan rond 100 km geasfalteerd zijn. Van deze voor-naamste verkeerswegen verdienen vooral vermelding de weg van Padang naar Fort de Kock en verder noordwaarts over Loebok Sikaping en Raö naar de residentie Tapanoeli, die van Fort de Kock oostwaarts naar Pajokoemboeh en over Bangkinang naar Pagan Baroe (S.O.K.), en die van Padang zuidwaarts naar Soengai Penoeh (Koorintji). Verder vormt de z.g. Midden-Sumatraweg van Sidjoendjoeng naar het Oosten de verbinding van Sumatra's Westkust met Djambi. Deze weg is tot Sitioeng gereed en voor het verdere gedeelte in aanleg, doch reeds thans berijdbaar voor personenauto's, behalve bij zware regens

De in 1915 geopende Gouvernements-autodiensten zijn in 1931 opgeheven. Verscheidene door particulieren geëxploiteerde autobussen onderhouden thans het verkeer tusschen de verschillende plaatsen.

PAJÖKOEMBOEH. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling L Kotö (zie VIJFTIG KOTÖ), residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den assistent-resident, en verdeeld in de vier onderdistricten Pajökoemboeh, Loehak, Tandjoeng Pati en Kotö Baroe-Sialang.

De onderafdeeling is zeer dicht bevolkt (zij telde in 1930: 127.303 zielen). Bij de gewestelijke reorganisatie in 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 162) is de afdeeling L Kotö verdeeld in de 3 onderafdelingen Pajökoemboeh, Soeliki en Bangkinang. Van het even buiten de hoofdplaats Pajökoemboeh gelegen Sarilamak voert een weg, loopende door de Pintoe Angin (windpoort) naar de Mahat en vervolgens via Bangkinang naar de haven Pakan Baroe in de afd. Bengkalis in Sum. Oostkust (163 km), zoomede een weg naar de zeer bezienswaardige Harau-kloof (watervallen, badgelegenheid en echo). Pajökoemboeh is verder door een goeden weg verbonden met Fort de Kock (33 ½ km), waarvan over Piladang een zijweg voert naar Fort van der Capellen (38 km), welke weg dus geheel met een westelijke bocht om den Sagö heenloopt. Tenslotte voert een groote weg ten Oosten van den Sagö, zuidwaarts naar Boeö. Een zijlijntje van den West-Sumatra spoorweg van Pajökoemboeh naar Limbanang is met ingang van 1 October 1933 opgeheven. Ter hoofdplaats zijn een Hollandsch-Inlandsche school, een Roomsche-Katholieke Holl.-Chineesche school, drie Gouvernements Inlandsche scholen der 2de klasse, een meisjeskopschool en een Tiong Hoa Hwee school gevestigd. Er is voorts een nagari-hospitaal. Ook is hier een Gouvernements-veefok- en acclimatisatie-station, genaamd Padang Mangatas.

Behalve de hoofdplaats, liggen in deze onderafdeeling nog verscheidene belangrijke plaatsen en markten (zie het oorspr. artikel in Dl. IV). In de negari Tiakar is een race-terrein, waar druk bezochte jaarlijksche races worden gehouden. Te Piobang (zie aldaar), ± 13 km van Pajökoemboeh gelegen, is een noodlandingsterrein aanwezig, hetwelk als landingsplaats kan dienen voor eventueel uit de richting Pakan Baroe komende vliegtuigen. Vermelding verdient nog de zeer geslaagde kina-cultuur, die nu in verband met de monopolistische tactiek van het Kinabureau vervangen wordt door thee-cultuur (complex van de drie ondernemingen tegen de noordhelling van den Sagö en bekend als de onderneming „Halaban“).

PAJÖ BASOENG. (Aanv. Dl. III). Negari in de onderafdeeling Pajökoemboeh, afd. L Kotö, residentie Sum. Westkust, 3 km ten O. van Pajökoemboeh. Zij heeft een zielental van 2211 (volkstelling 1930).

LOEBOEK BATINGKAP. (Aanv. Dl. II). Een onbelangrijke negari in de onderafdeeling Pajökoemboeh, afdeeling L Kotö, residentie Sumatra's Westkust. Zij heeft een zielental van 1295 (volkstelling 1930).

LOEBOEK BANGKOE (LOEBOEK BANGKOE). (Aanv. Dl. II). Ligt aan den hoofdverkeersweg Pajökoemboeh-Bangkinang-Pakan Ba-

roe; hier is het begin van de Air Poetih-kloof (bij km 144). De weg stijgt van hier over een afstand van 9 km ongeveer 400 m (de „Patah Sembilan“).

LIMO POELOEH KOTÖ. (L Kotö) (Aanv. Dl. II), afdeeling van het gewest Sumatra's Westkust met hoofdplaats Pajökoemboeh (zie aldaar en VIJFTIG KOTÖ).

LIMBOEKAN. (Aanv. Dl. II). Negari in de onderafdeeling Pajökoemboeh, afdeeling L Kotö der residentie Sumatra's Westkust. Zij heeft een zielental van 2736 (volkstelling 1930).

KOTÖ NAN AMPAT. (Kotö nan IV) (Aanv. Dl. II), een zeer welvarende negari (zielental volgens de volkstelling 1930: 9685), die gedeeltelijk met de negari Kotö nan Gadang (zielental volgens de volkstelling 1930: 9332) de hoofdplaats Pajökoemboeh der gelijknamige onderafdeeling vormt (afdeeling L Kotö, residentie Sumatra's Westkust).

KAPOER NAN SAMBILAN. (Aanv. Dl. II). Landstreek in het onderdistrict Kotö Baroe-Sialang, onderafdeeling Pajökoemboeh, afd. L Kotö, residentie Sumatra's Westkust.

ALANG LAWAS. (Aanv. Dl. I). Kampong met pasar, deel uitmakend van de negari Halaban (onderafd. Pajökoemboeh afd. L Kotö der residentie Sumatra's Westkust). De vroegere pasanggrahan bestaat niet meer. De negari Halaban heeft een zielental van 2897 (volkstelling 1930). Alang Lawas is ook de belangrijkste der drie afdeelingen van de ondernemingen van de N.V. Cultuur Mij. Halaban. Hier staat een theefabriek, waar de productie van de afdeelingen Alang Lawas en Paeh Tinggi wordt verwerkt. De Halaban-thee wordt verkocht ter Sumatra's Westkust, doch grootendeels geëxporteerd naar Londen. De derde afdeeling van deze onderneming is de afdeeling Sagö, waar nitsluitend kina wordt verbouwd.

SIMALANGGANG. (Aanv. Dl. III). Negari met belangrijke markt, 5 km van Pajökoemboeh. Zij is gelegen in de onderafdeeling Pajökoemboeh, afd. L Kotö der residentie Sumatra's Westkust en heeft een zielental van 1741 (volkstelling 1930).

PIOBANG. Negari in de onderafdeeling Pajökoemboeh, afdeeling L Kotö der residentie Sumatra's Westkust; zij heeft een zielental van 1315 (volkstelling 1930). In deze negari, bekend om haar tabak, ligt een van Pajökoemboeh per auto bereikbaar noodlandingsterrein, waarop het voor vliegtuigen te allen tijde mogelijk is te landen. De afstand tot Pajökoemboeh bedraagt ± 13 km.

KOTÖ BAROE SIALANG. Onderdistrict van de onderafdeeling Pajökoemboeh, afdeeling L Kotö, residentie Sumatra's Westkust, met de hoofdplaats Pangkalan Kotö Baroe, standplaats van een onderdistrictshoofd. Vroeger vormde dit onderdistrict een onderdeel van de onderafdeeling Pangkalan Kotö Baroe, doch bij de gewestelijke reorganisatie in 1929 (Ind. Stb. no. 162) werd deze opgeheven. Een gedeelte dezer onderafdeeling (t.w. Kotö Baroe Sialang) werd als onderdistrict gevoegd bij de onderafdeeling Pajökoemboeh, terwijl het andere gedeelte (XIII Kotö Kampar) bij de onderafdeeling Bangkinang werd gevoegd. Het onderdistrict telt thans dertien, meerendeels kleine negariën en heeft een zielental van 17539 (volkstelling 1930).

Het ressort is zeer bergachtig en slecht bevolkt; in de ongerepte bosschen houdt zich allerlei groot wild op, o.a. een groot aantal tijgers. Pangkalan Kotō Baroe, gelegen aan den hoofdverkeersweg Pajōkoemboeh-Bangkinang-Pakan Baroe, in de eerste helft van 1930 voor doorgaand autoverkeer opengesteld, op een afstand van 54 km van eerstgenoemde plaats, is een centrum van gambir- en rubberhandel. De gambir wordt verhandeld naar Pajōkoemboeh (waar deze handel geheel in Chinese handen is) en de rubber naar Pakan Baroe.

6.10
47
VIJFTIG KOTŌ (Aanv. Dl. IV). Afdeling van de residentie Sumatra's Westkust met hoofdplaats Pajōkoemboeh, standplaats van den assistent-resident. Sedert de gewestelijke reorganisatie in 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 162) is zij verdeeld in de 3 onderafdeelingen: Pajōkoemboeh, Soeliki en Bangkinang. Het aantal zielen bedroeg eind 1917 ruim 185.000. Volgens de volkstelling 1930 bedroeg het zielental 259.575.

126
SOENGAI BARINGIN (Aanv. Dl. IV). Negari in de onderafdeling Pajōkoemboeh, afdeling L Kotō, residentie Sumatra's Westkust; zielental volgens de volkstelling 1930: 1151. Een voor de bevolking belangrijke stuw in de Batang Lampasi is aldaar aangelegd in het belang van de bevoeiing van sawahs tot bij Pajōkoemboeh.

15
PANGKALAN KOTŌ BAROE (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het onderdistrict Kotō Baroe Sialang, district en onderafdeling Pajōkoemboeh, afdeling L Kotō der residentie Sumatra's Westkust. Gelegen aan den hoofdverkeersweg Pajōkoemboeh-Bangkinang-Pakan Baroe. De eigenlijke naam van deze plaats is Kotō Baroe (negari met een zielental van 4544 volgens de volkstelling 1930); aangezien de negari ligt langs de rivier, die indertijd als aanlegplaats (pangkalan) voor prauwen diende, staat deze negari ook onder den naam Pangkalan Kotō Baroe bekend; in den volksmond kortweg genaamd Pangkalan. Zie Kotō Baroe Sialang.

SOENGAI POEAR (Aanv. Dl. IV). I. Naam van een vroegere laras (gelegen in de onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam), welke bestond uit vijf negariën. In engeren zin bestaat Soengai Poear uit de beide negariën Kapala Kotō en Tengah Kotō met een zielental volgens de volkstelling 1930 van resp. 4034 en 5312; in eerstgenoemde negari zijn kopergieterijen en in laatstgenoemde de in heel Oud-Agam bekende grosmederijen (zie OUD AGAM).

II. Negari in de VIII Kotō bij het eveneens in de afd. Agam gelegen Palembang (zielental volgens de volkstelling 1930: 1454).

SOENGAI DJARNIH (Aanv. Dl. IV). I. Kampong bij Basō, onderafdeling Oud-Agam, Sumatra's Westkust, met bekende (primitieve) pottenbakkerijen. Er is een vijver met z.g. heilige visschen.

II. Negari in de onderafdeling en afdeling Solok, met een zielental van 914 volgens de volkstelling 1930.

129
LADANG LAWAS (Aanv. Dl. II). Negari in de onmiddellijke nabijheid van Fort de Kock, onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam der residentie Sumatra's Westkust, met een zielental volgens de volkstelling 1930 van 3751.

129
KOTŌ GADANG (Aanv. Dl. II). I. Negari in de onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam der residentie Sumatra's Westkust met een zielental

volgens de volkstelling 1930 van 2436. De vervaardiging van de bekende kain Kotō Gadang heeft nog slechts plaats door eenige vrouwen, die deze doeken zoo nu en dan op bestelling leveren. Voor de markt worden geen kains Kotō Gadang meer gemaakt. Veel Kotō-Gadangsche vrouwen vinden een geringe bijverdienste in de vervaardiging van kanten kleedjes. Sinds 1915 bestaat een kantschool.

II. Kotō nan Gadang. Negari in de onderafdeling Pajōkoemboeh der afdeling L Kotō met een zielental volgens de volkstelling 1930 van 9332.

KAMANG (Aanv. Dl. II). Vroeger de naam van een negari in het district Tilatang, onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam, residentie Sumatra's Westkust, 16 km ten N. van Fort de Kock. Thans is de naam van de negari Aoer Paroemahan; zielental volgens de volkstelling 1930: 4177.

GALOENG (Aanv. Dl. I). Vroeger vormde Galoeng met de adat-negeri Betagak een penghoeloe-kepalaschap onder den naam van Betagak. Na de invoering van het Inlandsch gemeentewezen ter Sumatra's Westkust in 1915 werd Galoeng op verzoek der ingezetenen toegevoegd aan de tegenwoordige negari Tengah Kotō, waarmede het kampong-complex Galoeng in nauw adatverband staat. Galoeng is gelegen in de landstreek Soengai Poear bij Fort de Kock (zie OUD AGAM). In Galoeng waren vroeger zeer bekende blauwververijen. De bedrijven liggen reeds ongeveer tien jaar stil.

AMPAT ANGKAT (IV Angkat) (Aanv. Dl. I). Voor de reorganisatie van 1924 district in Oud-Agam (zie aldaar). Thans een deel van het onderdistrict IV Angkat-Tjandoeng, district Tilatang-IV Angkat, onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam der residentie Sumatra's Westkust.

AGAM (Aanv. Dl. I). Afdeling van de residentie Sumatra's Westkust met hoofdplaats Fort de Kock (Boekit Tinggi), standplaats van den assistent en van den aan hem toegevoegden controleur. De afdeling Agam is onderverdeeld in vier onderafdeelingen tw. Oud-Agam, Manindjau, Loeboek Sikaping en Ophir (Ind. Stb. 1929 no. 162). Aantal zielen in 1913: 242.000. Volgens de volkstelling 1930: 430.877.

SI ANOK (Aanv. Dl. III). Negari naast Kotō Gadang gelegen (zie aldaar), onderafdeling Oud-Agam, afdeling Agam, der residentie Sumatra's Westkust. Zij heeft een zielental volgens de volkstelling 1930 van 4110. De negari heeft een tekort aan rijstvelden, waardoor het mannelijk deel der bevolking tot uitzwerming gedwongen wordt. Velen vinden dan ook buiten de negari als handelaar hun broodwinning.

UD-AGAM (Aanv. Dl. III). Onderafdeling der afdeling Agam (Sumatra's Westkust), hoofdplaats Fort de Kock, standplaats van den assistent-resident, die, bijgestaan door een controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, deze onderafdeling rechtstreeks bestuurt. Volgens de volkstelling 1930 bedraagt het zielental: 192.249, waaronder begrepen de gemeente Fort de Kock met 14.704 inwoners.

Sinds 1932 bestaat de onderafdeling uit twee districten: Boekit Tinggi met de onderdistricten Sarik-Boekit Tinggi en IV Kotō, en Tilatang-IV Angkat met de onderdistricten Tilatang, IV Angkat-Tjandoeng en Kamang-Basō.

PADANG LOEAR (Aanv. Dl. III). I. Een goed bevolkte negari, gelegen in de onderafdeeling Oud-Agam, afdeling Agam der residentie Sumatra's Westkust, 3 km ten Z. van Fort de Kock. Zij heeft een zielental volgens de volkstelling 1930 van 5406.

II. Kampong 15 km ten Z.W. van Fort van der Capellen. Deze kampong vormt een onderdeel van de negari Salimpaeng (zielental volgens de volkstelling 1930: 2980).

AJER TABIT (Aanv. Dl. I). I. badplaats 5 km ten Z. van Pajökoemboeh, onderafdeeling Pajökoemboeh, afdeling L Kotö van voornoemde residentie. Een al lang bestaan hebbend, nog niet uitgevoerd plan is om een van de vele krachtige bronnen te capteeren voor een drinkwaterleiding voor Pajökoemboeh.

II. een kampong, behorende tot de negari Kotö Tengah, gelegen in het district Tilatang IV-Angkat, onderafdeeling Oud-Agam, afdeling Agam, bij Fort de Kock. De negari heeft volgens de volkstelling 1930 een zielental van 11397.

TALOEK (Aanv. Dl. IV). I. Negari bij Fort de Kock, onderafdeeling Oud-Agam, afdeling Agam der residentie Sumatra's Westkust, met een zielental volgens de volkstelling 1930 van 1775.

II. Negari, 6 km ten Z. van Boeö (zie aldaar), onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeling Tanah Datar (zie aldaar) van voornoemde residentie. Volgens de volkstelling 1930 heeft zij een zielental van 2503.

KOTÖ BAROE (Aanv. Dl. II). Ter Sumatra's Westkust zijn vele plaatsen van dien naam. De belangrijkste zijn:

I. Negari ruim 10 km ten Z. van Fort de Kock, gelegen in de onderafdeeling Batipoeh X Kotö, der afdeling Tanah Datar. Zij heeft een zielental van 1370 (volkstelling 1930).

II. Negari nabij Sidjoendjoeng, ressorteerende onder de onderafdeeling Sawah Loentö der afdeling Solok. Zij heeft volgens de volkstelling 1930 een zielental van 1003.

III. Negari in het district Batang Hari der onderafdeeling Sidjoendjoeng, afdeling Solok. Vóór 1913 hoofdplaats van de in dat jaar opgeheven onderafdeeling Batang Haridistricten. Deze onderafdeeling werd bij de onderafdeeling Sidjoendjoeng gevoegd. De negari heeft een zielental van 2619 (volkstelling 1930).

IV. Negari in het onderdistrict Kotö Baroe Sialang, district en onderafdeeling Pajökoemboeh der afdeling L Kotö. Zij heeft een zielental van 4544 (volkstelling 1930). Vroeger behoorde de negari tot de sedert opgeheven onderafdeeling Pangkalan Kotö Baroe. Een gedeelte dezer onderafdeeling (t.w. XIII Kotö Kampar) werd bij de onderafdeeling Bangkinang, het andere gedeelte (Kotö Baroe Sialang) bij de onderafdeeling Pajökoemboeh gevoegd.

V. Negari 8 km van Pajökoemboeh, op den weg naar Soeliki. Zij ligt in de onderafdeeling Pajökoemboeh der afdeling L Kotö en heeft een zielental van 2453 (volkstelling 1930).

SAWANG TOENGKOE (Aanv. Dl. III). Plaatsje aan de zuidkust van N. Pagei, gelegen aan de Straat van Sikadap; er is een bivak, waar een brigade infanterie gelegerd is, die er uit Moeara Siberoet — standplaats van een detachement militairen — gedetacheerd wordt.

PAGAI OF PAGÈH-EILANDEN (Aanv. Dl.

III). Met ingang van 1 Juli 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 162 jo. 1930 no. 13) kwamen de Mentaweeilanden te behoreen tot de afdeling Padang, terwijl zij door de gewestelijke reorganisatie in 1935 (Ind. Stb. 1935 no. 450) met ingang van 1 Januari 1936 als onderafdeeling van dien naam ingedeeld zijn bij de afd. Zuid-Benedenlanden der residentie Sumatra's Westkust. Het civiel bestuur wordt uitgeoefend door een luitenant (standplaats Moeara Siberoet) met den titel van gezaghebber bij het Binnenlandsch-Bestuur (zie MENTAWEE-EILANDEN).

Tabak wordt hier niet meer verbouwd. Rijst werd tot voor kort slechts door eenige Malciers geteeld. Sinds 1934 wordt onder leiding van Bataksche zendingsonderwijzers ook door Mentaweiërs op Sipoera en in Noord- en Zuid-Pagai de rijstcultuur beoefend.

MENTAWEE-EILANDEN (Aanv. Dl. II). Bij de laatste gewestelijke reorganisatie in 1935 (Ind. Stb. 1935 no. 450) kwam de onderafdeeling Mentaweeilanden met ingang van 1 Januari 1936 te behoreen tot de afd. Zuid-Benedenlanden der residentie Sum. Westkust. Het civiel bestuur wordt uitgeoefend door een luitenant met den titel van gezaghebber bij het Binnenlandsch-Bestuur, met standplaats Moeara Siberoet. Aldaar is een detachement militairen gevestigd. Van Moeara Siberoet uit vinden detachementen van brigades plaats naar Sawang Toengkoe (zie aldaar) en Siobang op de Pagai-eilanden, alwaar bivakken aanwezig zijn. Volgens de volkstelling 1930 telt de onderafdeeling Mentawee-eil. 18000 inwoners. Na de opheffing van het corps gewapende politie werden weer militairen in deze onderafdeeling gelegerd.

Bestuur. Een hoofd, dat macht heeft over anderen, bestaat in een Mentaweeische kampong niet. De rimata heeft alleen als ceremonieeester bij feesten wat te zeggen, doordat hij als hoofd van de oemah beter op de hoogte is van de adat-gebruiken. In zijn functie van Kaotek Loelak verdeelt hij de verkrege visch uit de loelak (= schaal). Als zoodanig wordt hij ook zoebci liba (= vischverdeeler) genoemd.

SIBEROET (Aanv. Dl. III). Bij de gewestelijke reorganisatie in 1935 (Ind. Stb. 1935 no. 450) kwam de onderafdeeling Mentaweeilanden met ingang van 1 Januari 1936 te behoreen tot de afdeling Zuid-Benedenlanden der residentie Sum. Westkust.

Het civiel bestuur wordt uitgeoefend door een luitenant te Moeara Siberoet met den titel van gezaghebber B. B.

SOLOK (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling der afdeling Solok van de residentie Sumatra's Westkust; bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd de oorspronkelijke onderafdeeling Solok verdeeld in drie districten: Solok, IX Kotö en Goegoek. Tegelijkertijd werd de voormalige onderafdeeling Singkarak opgeheven en als district aan de onderafdeeling Solok toegevoegd; de naam der onderafdeeling werd toen: Solok en Singkarak. In 1915 (Ind. Stb. no. 356) werd de naam Solok en Singkarak gewijzigd in Solok alleen en de onderafdeeling verdeeld in de districten Solok en Singkarak. Bij Ind. Stb. 1929 no. 162 vond een nieuwe reorganisatie plaats. Sedert bestaat deze onderafdeeling uit het district Solok, verdeeld in 4 onderdistricten t.w. Solok, Talang, Singkarak (zie aldaar) en

Soelit Air. Zielental dezer onderafdeeling volgens de volkstelling 1930: 123.442.

De vruchtbare en goed bevolkte vlakke van Solok heeft een gem. jaarlijkschen regenval van 2074 mm. Goede wegen doorsnijden de onderafdeeling. De voornaamste zijn de vier wegen, die van Solok als middelpunt uitgaan. Naar het Z. loopt een weg over Tjoepak (onderdistr. hoofdplaats van het onderdistrict Talang) (12 km), naar Goegoek (22 km) en vervolgens naar Loeboek Selasih (27 km), waar hij zich westelijk wendt over de befaamde Soebangpas, om daarna de Barisan af te dalen naar Padang (64 km). De tweede weg, naar het Z.O., verbindt Solok met Alahan Pandjang (47 km) en Moearö Laboeh (113 km), de hoofdplaatsen der gelijknamige onderafdeelingen. De derde weg loopt in n.o.-lijke richting via Soengai Lasi (ruim 13 km) en Siloeng-kang (21 km) naar Moearö Kalaban (laatste spoorhalte voor de tunnel naar Sawah Loentö); hier vertakt de weg zich in een weg naar Sawah Loentö en een naar Sidjoendjoeng, die grootendeels evenwijdig loopt aan de spoorlijn tot Moearö. De vierde weg loopt in n.w.-lijke richting van Soemanik en Singkarak (ruim 15 km) naar Padang Pandjang (onderafdeeling Batipoech en X Kotö, afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust). Singkarak en Soemanik hebben markten van beteekenis (vlechtwerk). De onderdistricten Solok en Talang hebben een nogal belangrijk rijstoverschot van naar schatting 100.000 pikoels per jaar.

SOLOK (Aanv. Dl. IV). Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd de afdeeling verdeeld in drie onderafdeelingen: Solok, Alahan Pandjang en Moearö Laboeh (zie aldaar). Bij Ind. Stb. 1929 no. 162 vond een nieuwe gewestelijke reorganisatie plaats; de afdeeling, met hoofdplaats Sawah Loentö werd verdeeld in vier onderafdeelingen, n.l. Sawah Loentö, Solok, Alahan Pandjang en Moearö Laboeh. Bij Ind. Stb. 1935 no. 450 vond opnieuw een gewestelijke reorganisatie plaats. Sinds 1 Januari 1936 bestaat de afdeeling uit vijf onderafdeelingen t.w.: Sawah Loentö, Solok, Alahan Pandjang, Moearö Laboeh en Sidjoendjoeng. Eind 1930 bedroeg het aantal inwoners (volgens de volkstelling): Sawah Loentö 44.227, Solok 123.442, Alahan Pandjang 58.181, Moearö Laboeh 42.446, Sidjoendjoeng 67.124, totaal 335.420.

SOLOK. Tot de reorganisatie van 1929 hoofdplaats der afdeeling, thans der onderafdeeling Solok. De plaats heeft een drukke pasar en een Gouvernements-pasanggrahan. Zij is gelegen aan de spoorlijn Padang Pandjang-Sawah Loentö (bekend door de Oembilin-steenkolenmijnen). Sedert medio 1931 is er een telefoonhuisje, dat gelegenheid biedt voor het voeren van interlocale gesprekken binnen het gewest Sumatra's Westkust. Van de Gouvernementsinrichtingen verdienen vermelding het post- en telegraafkantoor (ondergebracht in het oude koffiepakhuis) en de kazerne voor de veldpolitie, die in een gedeelte der door het vroeger aldaar gelegerde garnizoen bezette bonting ondergebracht is. Tevens zijn er aanwezig een Hollandsch-Inlandsche school, 2 Gouvernements volledige Inlandsche scholen, waaronder een standardschool, twee vervolgscholen en een meisjesvervolgschool. De plaats heeft een Gouvernements waterleiding.

Solok heeft een vrij goed klimaat, hoewel het niet veel meer boven zee-niveau is gelegen dan het Singkarak meer (388 m).

LOEBOEK SELASIH (Aanv. LOEBOEK SALSASIH in Dl. II). Kampoeng in de Padangsche bovenlanden, gelegen in de onderafdeeling Solok, 39 km van Padang, 27 km van Solok, 977 m boven den zeespiegel, aan de splitsing van de wegen naar Solok en Alahan Pandjang. De vroegere Gouvernements pasanggrahan is sedert als zoodanig opgeheven en verhuurd aan particulieren. Loeboek Selasih, bekend door zijn bergklimaat, is gelegen aan den grooten weg van Solok naar Padang, die berijdbaar is voor auto's. Men heeft hier thans een klein hotel, genaamd „Hotel Soebangpas". In verband met het nogal drukke verkeer (o.a. naar het achterland Moearö Laboeh, alwaar vele ondernemingen gelegen zijn) is aldaar doorlopend een veldpolitiepost geplaatst.

DERTIEN KOTA'S (XIII KOTÖ) (Aanv. Dl. I). Vruchtbare landstreek bij Solok (Padangsche Bovenlanden), bestaande uit 13 negariën t.w.: Solok, Selajö, Gantoeng Tjiri, Kotö Baroe, Tjoepak, Talang, Gaeng, Goegoek, Kotö Anau, Kinari, Moeara Panas, Panjakalan, Kotö Hilalang. Kotö Anau werd bij G. B. 16 Juni 1929 no. 12 ingedeeld bij de onderafdeeling Alahan Pandjang, de overige negariën behooren tot de onderafdeeling Solok (afdeeling Solok der residentie Sumatra's Westkust).

BOEKIT SILÈH (Aanv. Dl. I). Oorspronkelijk naam van de pasarbuurt der negari Selajö Tanang, onderdistrict en onderafdeeling Alahan Pandjang, afdeeling Solok der residentie Sumatra's Westkust. Thans ook aangewend tot aanduiding der geheele negari Selajö Tanang (zielental volgens de volkstelling 1930: 1496); 950 m boven zee, 21 km ten Z. van Solok, 3 km ten N. van het meer Danau di baroeh en aan de Lembang, de afwatering van dat meer, gelegen op de n.-lijke helling van den vulkaan Talang (2597 m). Er is een pasanggrahan. Een der schoonste panorama's ter wereld, vooral van den top van de Talang, die van deze negari uit niet moeilijk te beklimmen is. Koel en gezond klimaat.

SINGKARAK (Aanv. Dl. III). Vroeger een onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar (residentie Sumatra's Westkust) met de gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den z.-lijken oever van het meer van Singkarak, standplaats van een controleur. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd deze onderafdeeling opgeheven en gevoegd bij de onderafdeeling Solok onder den onderafdeelingsnaam Solok en Singkarak. In 1915 (bij Ind. Stb. no. 356) werd de naam Solok en Singkarak weer gewijzigd in Solok alleen; de onderafdeeling werd verdeeld in de districten Solok en Singkarak. Bij Ind. Stb. blad 1929 no. 162 is het district Singkarak, bestaande uit de onderdistricten Singkarak en Soelit Air als district opgeheven en bleef het onderdistrict Singkarak (met het onderdistrict Soelit Air ressorteerende onder de onderafdeeling Solok, zie aldaar) onder dien naam voortbestaan. Het onderdistrict Singkarak bestaat uit 10 negariën, n.l. Singkarak, Katjang, Tikalak, Soemanik, Tandjoeng Alai, Aripan, Kasik, Saningbakar, Moearö Pingei en Paningahan. De negari Katjang is bekend door zijn „djerook mans"-uitvoer. Van den voor auto's

berijdbaren bergweg van Singkarak naar Aripan (4 km van Singkarak) heeft men mooie panorama's op het meer van Singkarak.

GOEGOEK (ter Sumatra's Westkust) (Aanv. Dl. I). I. Naam van verschillende negariën; o.a. belangrijke negari aan den weg van Pajōkoamboeh naar Soeliki, 12 km van eerstgenoemde plaats. Zielental volgens volkstelling 1930: 6453. Sedert 1914/1915 behorende tot de onderafdeeling Soeliki (zie aldaar), afdeeling L Kotō.

II. Standplaats van het negarihoofd van Kotō Gadang, een vrij belangrijke negari (zielental volgens volkstelling 1930: 3430), 22 km ten Z. van Solok (onderafdeeling en afdeeling Solok) met een drukke pasar aan den grooten weg Padang-Solok. Dicht bij deze plaats liggen de kina-ondernemingen Boekit Gompong en Taloeok Goenoeng. Vroeger was Goegoek de standplaats van het hoofd der laras Goegoek, bestaande uit de tegenwoordige zelfstandige Inlandsche gemeenten: Kotō Gadang, Kotō Gaek en Djawi Djawi (alle behorende tot de onderafdeeling Solok).

III. Negari in de onderafdeeling Pariaman, afdeeling Tanah Datar, bij het begin van den bekenden weg door de Anekloof. Zielental volgens de volkstelling 1930: 2454.

IV. Negari in het onderdistrict IV Kotō, onderafdeeling Oud-Agam, afdeeling Agam. Zielental volgens de volkstelling 1930: 2464.

SILOENGGANG (Aanv. Dl. III). Negari nabij Sawah Loentō in de residentie Sumatra's Westkust, aan den grooten weg naar Solok. Zij behoort tot de onderafdeeling Sawah Loentō, afdeeling Solok van voormelde residentie en heeft volgens de volkstelling 1930 een zielental van 6067.

Siloenggang is bekend om zijn weefsels. Tal van vrouwen vonden in het weven daar een middel van bestaan. Om deze weefkunst te bevorderen is o.a. een coöperatieve organisatie gevormd, welke echter nimmer aan de hooggestemde verwachtingen voldaan heeft en thans een kwijnend bestaan leidt. De groote achteruitgang van deze eens zoo bloeiende weefindustrie moet vnl. gezocht worden in het feit, dat de productiekosten te hoog zijn, zoodat men niet kan concurreren met de van elders in Indië geïmporteerde weefsels. Siloenggang en haar directe omgeving was in de maanden, welke aan de onregeligheden van 1 Januari 1927 zijn voorafgegaan, het centrum, waar de voormannen van deze beweging samenkwamen om de plannen te bespreken. Bij een treffen tusschen de politie en troepen met de opstandelingen zijn verscheidene personen gedood, terwijl ingezetenen van de negari, w.o. de kepala negari, door de opstandelingen op wreede wijze vermoord zijn.

PADANG SIBOESOEK (Aanv. Dl. III). Een negari in de Padangsche Bovenlanden, gelegen aan de Padang Lawas aan den weg van Sawah Loentō naar Sidjoendjoeng. Zij behoort tot de onderafdeeling Sawah Loentō, afdeeling Solok der residentie Sumatra's Westkust en heeft volgens de volkstelling 1930 een zielental van 3519. Oorspronkelijk heette deze negari Padang Boelochkasok (boelochkasok is een soort bamboe). Aan de onregeligheden op 1 Januari 1927 hebben ook personen van Padang Siboesoek deelgenomen, terwijl o.m. het hoofd door eigen negari-genoeten is vermoord.

SAWAH LOENTÖ (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Solok, residentie Sumatra's

Westkust, met de hoofdplaats Sawah Loentō, tevens hoofdplaats der afdeeling (Ind. Stb. 1929 no. 162). Volgens de volkstelling 1930 bedraagt het zielental der onderafdeeling: 44227 en dat der hoofdplaats 15147. Het district Sawah Loentō is van gelijken omvang als de onderafdeeling en is niet meer in onderdistricten verdeeld; de voornaamste negariën zijn: Talawi in het stroomgebied van de Oembilinrivier, Siloenggang en Padang Siboesoek (zie onder dien naam) in het stroomgebied van de Padang Lawas, die overgaat in de Palangki rivier.

Op ultimo 1932 bedroeg het aantal Europeesche ambtenaren bij het mijnbedrijf te Sawah Loentō 100, waaronder 8 ingenieurs en 2 geneeskundigen; voorts werken er \pm 1000 dwangarbeiders en \pm 2500 andere arbeiders, zoowel onder als zonder contract. Door mechanisatie, alsmede door inkrimping van de productie, is dit arbeiders-aantal sterk teruggelopen; omstreeks 1920 bedroeg dit \pm 9000. Zie ook KOLEN.

Als gevolg van de uitbreiding van het aantal inwoners ter hoofdplaats is overgegaan tot instelling der gemeente Sawah Loentō (Ind. Stb. 1918 no. 312). Van eenig gemeentelijk leven is echter nooit sprake geweest; de negen raadsleden waren altijd aan overplaatsing onderhevige ambtenaren. De gemeentelijke zorg bepaalde zich vrijwel uitsluitend tot onderhoud van wegen en bruggen en exploitatie van markt- en nevenbedrijven. Een budget van 30 à 40 duizend gulden stempelt deze gemeente tot de kleinste in Nederlandsch-Indië.

Langs den in 1929 gereedgekomen autoweg van Solok via Moearō Kalaban — waar vroeger met een cokes-fabriek een proef genomen is, en waar de zijlijn der S.S.S. naar Moearō, die vrijwel uitsluitend dient voor aanvoer van het noodige mijnhout, zich afsplitst — Sawah Loentō binnenrijdend, komt men in een smalle kom, temidden waarvan de Loentō, een zijrivier van de Oembilin stroomt. Hier ligt de volrijkste woonwijk meer bepaaldelijk aangeduid met den naam Sawah Loentō, waarin ook het hoofdkantoor der Oembilinjinen, de Europeesche lagere school, de Hollandsch-Inlandsche school, de R. Katholieke kerk met Zusterschool, het postkantoor, de sociëteit, het hotel en de bioscoop gelegen zijn, alsmede het op een hoogen spoorlijk gelegen station, dat door een 828 m langen tunnel van het station Moearō Kelaban uit wordt bereikt. Voorts bevinden zich ook in dit gedeelte de bestuurskantoren en woningen, het gebouw van den landraad alsmede het ruime, fraaie en goed geoutilleerde en tegen den heuvelrand aangebouwde hospitaal. De pasarwijk herbergt naast een overgroote meerderheid van Mitaangkabausche handclaren en arbeiders een 168-tal Chineezzen, aan wier hoofd een luitenant, bijgestaan door een wijkmeester, is gesteld. In deze kom bevinden zich ten slotte nog de centrale keuken van het bedrijf en vele loodsen van de arbeiders. Van de woningen der Europeanen zijn slechts weinige op den bodem der kom gelegen; zij zijn meer op de onderste gedeelten der randhellingen gebouwd. De kom uitrijdende stijgt de autoweg \pm 125 m, waarna het volgende bedrijfsemplacement, Doerian genaamd, wordt bereikt, waar ook een aantal bedrijfs-woningen, alsmede de markt en de kazerne voor de veldpolitie worden aangetroffen. Verder voortrijdende komt men aan het derde complex,

Sapan of ook wel Soengai Doerian genaamd, eveneens met eigen markt en arbeidersloodsen. Deze 3 complexen, in langgerekte lijn 7 km beslaand, vormen tezamen de gemeente Sawah Loentö. Het gevangeniswezen is ook sterk vertevwoordigd met een huis van bewaring te Sawah Loentö, plaats biedend voor 300 personen, alsmede gevangnissen te Doerian en Soengai Doerian, tezamen met een capaciteit van 1525. De voorlaatste is thans in dienst der reclasseering gesteld. Meergenoemde hoofdweg geeft via Taje en Talawi verbinding met de onderafdeeling hoofdplaats Fort van der Capellen in de afdeeling Tanah Datar.

SANGGARAN AGOENG. (Aanv. Dl. III, **SANDARAN AGOENG**). Tevoren districtshoofdplaats in het landschap Kerintji (zie aldaar) van de residentie Sum. Westkust. Thans standplaats van het onderdistrictshoofd van Kerintji Ilir, district Kerintji, onderafdeeling Kerintji-Indrapoera, afdeeling Zuid-Benedenlanden der residentie Sanggaran Agoeng heeft een zielental van 9471 (volkstelling 1930).

SOENGAI PENOEH. (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats der onderafdeeling Kerintji-Indrapoera, afd. Zuid-Benedenlanden der residentie Sumatra's Westkust, standplaats van den controleur en van het districtshoofd van Kerintji (zie aldaar). De hoofdplaats heeft een zielental van 11898 (volkstelling 1930). Er ligt een detachement militairen (30 man) en een detachement veldpolitie (47 man). De plaats is voorzien van breede, goed onderhouden geasfalteerde wegen en elektrische straatverlichting.

KOERINTJI. Zie KERINTJI.

KOERINTJI. (Aanv. Dl. II, **KOERINTJI**). Landbeschrijving. Tot 1921 de meest westelijke afdeeling van de residentie Djambi. In 1921 (Ind. Stb. no.'s 799 en 800) werd de afdeeling Kerintji van de residentie Djambi afgescheiden en toegevoegd aan de afdeeling Painan der res. Sumatra's Westkust, die daardoor als volgt ingedeeld werd:

- a. de onderafdeeling Painan, bestaande uit de districten Painan en Batang Kapas;
- b. de onderafdeeling Balai Selasa, bestaande uit de districten Balai Selasa en Indrapoera;
- c. de onderafdeeling Kerintji, samenvallende met het district Kerintji.

(De standplaats van den assistent-resident was Painan).

In 1929 werd de afdeeling Painan opgeheven (Ind. Stb. 1929 no. 162, jo. 1930 no. 13); de in-deeling werd toen als volgt:

afdeeling Kerintji-Painan (zielental 1930: 249893), verdeeld in twee onderafdeelingen:

a. Kerintji-Indrapoera (zielental 1930: 109333) bestaande uit de districten Kerintji (zielental 1930: 92949) en Indrapoera (zielental 1930: 16384).

b. Painan (zielental 1930: 140560) (d.i. de voormalige afdeeling Painan, behalve de districten Kerintji en Indrapoera) en bestaande uit één district van denzelfden naam.

De standplaats van den assistent-resident werd Soengai Penoeh (zielental 1930: 11898), gelegen in het district Kerintji.

Bij Ind. Stb. 1935 no. 450 vond opnieuw een administratieve herindeeling van de residentie Sumatra's Westkust plaats. De afdeeling Kerintji-Painan werd uit bezuinigingsoverwegingen opgeheven en met de onderafdeeling Padang en

Mentawai-eilanden van de gelijktijdig opgeheven afdeeling Padang samengevoegd tot de nieuwe afdeeling Zuid-Benedenlanden (zielental 1930: 354.466). Deze nieuwe afdeeling bestaat uit de onderafdeelingen: Padang, Panain, Kerintji-Indrapoera en Mentawai-eilanden. De standplaats van den assistent-resident werd Padang.

Kerintji is nu het Oostelijke district van de meest Zuidelijke onderafdeeling Kerintji-Indrapoera der afdeeling Zuid-Benedenlanden van de residentie Sumatra's Westkust. De onderafdeeling telde in 1915 ongeveer 57.000 inwoners, waaronder slechts enkele Europeanen en 80 Chineez. Volgens de volkstelling van 1930 telde het district Kerintji 91.759 inheemsche inwoners, benevens 161 Europeanen, 974 Chineez en 55 andere Vreemde Oosterlingen, dus in totaal 92.949 zielen.

Economische toestand. Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, en wel de verbouwing van rijst op sawahs, waarvoor de moerassawahs zeer geschikt zijn. De producten, die het district Kerintji uitvoert, zijn koffie en rijst; het laatstgenoemde product echter belangrijk minder dan het eerste, daar de steeds toenemende bevolking — 92.949 zielen volgens de volkstelling van 1930 — meer en meer dit hoofdvoedselgewas voor zich zelve noodig heeft. Sedert de voeging bij Sumatra's Westkust (Zie Ind. Stb. 1921 no. 799 juncto no. 800) en door den in medio 1921 opengestelden Kerintjiweg, waarlangs nagevoegde in- en uitvoerplaats vindt, is Kerintji zich geheel gaan oriënteren op Padang. De weg Padang-Painan-Balai Selasa-Tapan-Soengai Penoeh is 281 km lang en uitstekend onderhouden. Door het goede wegnnet kan de tocht Soengai Penoeh-Padang zonder moeite in 7 à 8 uur worden volbracht.

De voor het district zeer belangrijke koffieuitvoer heeft plaats zoowel over land in vrachtauto's naar Padang als over Moeara Sakai, waar een agentschap der K.P.M. en een opslagplaats der B.P.M. gevestigd is, per K.P.M. stoomer naar Padang en verder. Van Moeara Sakai af geschiedt de verdere verscheeping van producten per prauwenveer naar de ter reede van Pasir Ganting liggende zeeschepen.

De uitvoercijfers voor rijst en bevolkingskoffie zijn van 1913 af voor Kerintji de volgende:

Jaar	rijst	koffie
1913	4000 pikoel	3000 pikoel
1914	5400 „	3500 „
1915	5400 „	6400 „
1916	9000 „	7000 „
1917	9100 „	5500 „
1918	12500 „	2500 „
1919	25000 „	9200 „
1920		
1921		
1922		
1923	52000 „	4800 „
1924	53000 „	10000 „
1925	53500 „	20000 „
1926	13000 „	49000 „
1927	8500 „	81000 „
1928		90000 „
1929		95000 „
1930		85000 „
1931	9694 „	54500 „
1932	4407 „	72000 „

In Kerintji werken de volgende Europeesche cultuurondernemingen:

De N.V. Handelsvereniging „Amsterdam”, die op de hellingen van de Piek van Kerintji reeds theeontginnigen geopend heeft, terwijl te Kajoe Aro reeds een theefabriek werd opgericht. Grenzende aan de H.V.A.-perceelen ligt de theeonderneming Sako Doea. Deze ondernemingen liggen in Noord-Kerintji. In Zuid-Kerintji zijn eenige koffieondernemingen geopend n.l.: de onderneming Sandaran Agoeng, toebehoorende aan de firma Crone, de perceelen Batang Merangin, een koffieonderneming, die nog niet lang in productie is en waar bereids een koffie-fabriek werd opgericht, en de onderneming Danau Gadang, waar thee verbouwd wordt, doch die tot nog toe geen fabriek bezit.

De tabaksteelt is in Kerintji tot nog toe vrijwel nihil en uitsluitend voor eigen behoefte bestemd.

Fokkerij van paarden, waarvan er in Kerintji slechts 192 stuks zijn, vindt niet plaats, wel daarentegen die van runderen en karbouwen, waarbij de runderen (4888) het aantal karbouwen (3820) heeft overtroffen. Uitvoer van vee vindt niet plaats, wel daarentegen invoer van Indrapoera, doch dan vrijwel uitsluitend voor de slacht en vetweiderij.

B e v o l k i n g. De Kerintjiërs zijn gedeeltelijk van Minangkabausche afkomst. Hiervoor pleiten de matriarchale instellingen, zeden en gewoonten, welke thans nog bij hen worden aangetroffen; hierbij dient weer onderscheid te worden gemaakt tusschen het noordwestelijk gedeelte, de zgn. Selapan Helai Kain, en het zuidoostelijk gedeelte van Kerintji, de zgn. Tiga Helai Kain. De matriarchale inslag op de patriarchale instellingen is in het noordwestelijk gedeelte grooter dan in het zuidoostelijke (Meded. Encycl. Bureau afl. VIII blz. 40 rubriek geschiedenis). De bevolking in Kerintji is verdeeld in mendapo's, d.z. federaties van doesoens. De doesoen vormt voor Kerintji de genealogische en tevens territoriale eenheid.

De genealogische indeeling van de doesoen is als volgt: de doesoen — aan het hoofd staat een kepala doesoen (met den titel van depati) — bestaat uit een of meer loerahs (te vergelijken met de soekoes in Minangkabau), aan het hoofd waarvan staat een kepala- of toef loerah, voerende den titel van depati. De kepala doesoens worden steeds bij toerbeurt verkozen uit deze toef loerahs. Soms komt het voor dat een kepala kampoeng of ninik mamak gekozen wordt tot kepala doesoen, doch daar gaat dan steeds aan vooraf zijn verheffing tot toef loerah, desnoods pro forma. De loerahs zijn onderverdeeld in: keleboc's (soekodeelen) aan het hoofd waarvan staat een toef keleboc, eveneens den titel voerende van depati. Een keleboc bestaat weer uit een of meer peroets (familiegroepen) met aan het hoofd een ninik mamak, ook wel genoemd kepala kampoeng. De kelebocs worden weer onderverdeeld in roemahs of pintoes, die de familie vormen in de engste betekenis en omvang, met aan het hoofd een toengganaï of mamak roemak.

In 1933 waren er 29 volksscholen in Kerintji met een totaal van 5262 leerlingen. Soengai Penoech heeft naast een volksschool nog een Gouvernements Inlandsche school der 2e klasse met 204 leerlingen en een meisjesschool met 207 leerlingen. Daarnaast heeft Semeroep een vervolgschool met

110 en Sandaran Agoeng een Gouvernements Inlandsche school der 2de klasse met 169 leerlingen.

Te Soengai Penoech is een Gouvernements Indisch Arts gevestigd, wien tevens het toezicht is opgedragen over het mendapoziekenhuis aldaar. Dank zij bestuursbemoeienis worden de groote moerassen in de vlakte meer en meer omgezet in vruchtbare sawahs, terwijl door aanplant van tweede gewassen natte sawahcomplexen rondom de doesoens zoo veel mogelijk worden drooggelegd ter bestrijding van de alom heerschende malaria.

B e s t u u r. Het district Kerintji der onderafdeeling Kerintji-Indrapoera van de afdeeling Zuid-Benedenlanden, werd sedert 1929 verdeeld in 3 onderdistricten n.l. Kerintji Oeloe, Kerintji Tengah en Kerintji Ilir (Ind. Stb. 1929 no. 162). Kerintji Oeloe staat onder een onderdistrictshoofd met standplaats Semeroep. Te Sandaran Agoeng is een ambtenaar van denzelfden rang geplaatst voor het onderdistrict Kerintji Ilir, terwijl Kerintji-Tengah rechtstreeks wordt bestuurd door het districtshoofd met standplaats Soengai Penoech. Bij Ind. Stb. 1929 no. 162 werd Soengai Penoech wegens de groote opleving van Kerintji met zijn Europeesche cultuurondernemingen afdeelingshoofdplaats en standplaats van een assistent-resident, aan wien werd toegevoegd een controleur ter beschikking, benevens een adspirant controleur. M.i.v. 1 Januari 1936 is Padang de afdeelingshoofdplaats geworden (zie aanhef van dit artikel).

Ingevolge art. 2 van Ind. Stb. 1929 no. 161 blijft de inheemsche bevolking van het district Kerintji van de onderafdeeling Kerintji-Indrapoera in het bezit harer eigen rechtspleging en is te Soengai Penoech een inheemsche rechtbank (rapat) gevestigd.

SILAOET. (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 547, gelegen in de onderafdeeling Kerintji-Indrapoera, afdeeling Zuid-Benedenlanden van de residentie Sumatra's Westkust. De weg Tapan via Loenang en Silaoet naar Moko-moko en verder door naar Benkoelen, die slechts gedeeltelijk voor asverkeer geschikt is, gaat langs deze plaats.

INDRAPOERA. (Aanv. Dl. II). Tot 1929 district van de onderafdeeling Balai Selasa (zie aldaar), afdeeling Painan, residentie Sum. Westkust. Thans district van de onderafdeeling Kerintji-Indrapoera, afdeeling Zuid-Benedenlanden der residentie. Voor de verandering van de indeeling wordt verwezen naar KERINTJI.

TAPAN. (Aanv. Dl. IV). Een der nagari's van het landschap Indrapoera (zie aldaar), Sum. Westkust, zielental 1930: 7251. In 1923 werd de transportweg Padang-Tapan doorgetrokken tot de onderafdeelingshoofdplaats Soengai Penoech, (66 km), waardoor Kerintji werd opengelegd en de handel in de Kerintjische producten zich zoo goed als geheel via Soengai Penoech op Padang concentreerde. Laadprauwen kunnen de Indrapoeravivier binnenvaren tot Moeara Sakai, waar een agentschap der K.P.M. en een opslagplaats der B.P.M. is gevestigd.

SILAJANG. (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 979 (volkstelling 1930) in de landstreek Mapat Toenggoel (zie aldaar), onderdistrict Rao-Mapat Toenggoel, district en onderafdeeling Loeboek Sikaping, afdeeling Agam der residentie Sumatra's Westkust.

OPHIR. (Aanv. Dl. III). Ingevolge Ind. Stb.

1929 no. 162) onderafdeeling van de afdeeling Agam, residentie Sumatra's Westkust, met de hoofdplaats Taloe (zielental 1930: 4836), standplaats van een controleur bij het B.B. De onderafdeeling grenst in het N. aan de residentie Tapanoeli, ten W. aan laatstgenoemde residentie en aan den Indischen Oceaan, ten Z. aan de onderafdeeling Manindjau en ten O. aan de onderafdeeling Loebok Sikaping. Het ressort wordt voor het grootste gedeelte beheerscht door eenvoudigen, waarnaar het genoemd is. De voornaamste rivieren zijn de Pasaman, welke van haar bron tot haar monding door het genoemde ressort loopt, de Batang Masang, uitmondende bij Mandiangin en de Batang Batahan, uitmondende bij Natal (residentie Tapanoeli). De bevolking van deze onderafdeeling bestaat voor het grootste deel uit Minangkabauers, uitgezonderd in de nagariën Tjoebadak, Simpang Tonang, Soengai Aoer, Oedjoeng Gading, Rabi Djonggor, Batahan en Parit, alwaar de bevolking Mandailingsch is. Zij telt volgens de in 1930 gehouden volkstelling 87246 zielen, waarvan 62 Europeanen, 278 Chinezen en 18 andere Vreemde Oosterlingen.

De onderafdeeling Ophir bestaat uit twee districten, t.w. Talamau (zielental 1930: 52813) en Air Bangis (zielental 1930: 34433), het eerste verdeeld in de onderdistricten Talamau (zielental 1930: 29311) en Pasaman (zielental 1930: 23502) en het tweede in de onderdistricten Oedjoeng Gading (zielental 1930: 20507) en Air Bangis (zielental 1930: 13926). Het onderdistrict Talamau is onderverdeeld in de nagariën Tjoebadak, Simpang Tonang, Sinoeroet, Taloe en Kadjai; het onderdistrict Pasaman in de nagariën Aoer Koening, Lingkoeng Aoer, Air Gadang, Kapar, Sasak, Katigan; het onderdistrict Air Bangis in de nagariën: Air Bangis, Parit, Batahan, Oedjoeng Gading, Soengai Aoer, Moearo Kiawai en Rabi Djonggor.

PASAMAN. (Aanv. Dl. III). Vroeger landstreek, thans onderdistrict met een zielental van 23502 (volkstelling 1930) in de onderafdeeling Ophir der afdeeling Agam, residentie Sum. Westkust.

ZUID-BENEDENLANDEN. Met ingang van 1 Januari 1936, ingevolge het bepaalde in Ind. Stb. 1935 no. 450, nieuw gecreëerde afdeeling in de residentie Sumatra's Westkust. Deze nieuwe afdeeling bestaat uit de gelijktijdig opgeheven afdeeling Kerintji-Painan (zie KERINTJI) en de onderafdeelingen Padang en Mentawai-eilanden der eveneens opgeheven afdeeling Padang (zie aldaar). De afd. Zuid-Benedenlanden bestaat uit de onderafdeelingen Padang, Paiman, Kerintji-Indrapoera en Mentawai-eilanden; zij heeft blijken der volkstelling 1930 een zielental van 354.466.

TANAH TINGGI. (Aanv. Dl. IV). Tevoren district der vroegere onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321, jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 met de voormalige districten Batang Harau en Binoeang (zie aldaar) als zelfstandige districten opgeheven en als de onderdistricten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeang tot het district Padang, onderafdeeling en afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust, samen gevoegd.

Bij besluit van den Resident van Sum. Westkust van 30 Maart 1916 no. 334 werden de onder-

districten Tanah Tingi, Batang Harau en Binoeang opgeheven, zoodat het toenmalige district Padang niet meer in onderdistricten verdeeld was (vide ook Ind. Stb. 1929 no. 162 en 1930 no. 13). Bij besluit van den Resident van Sum. Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19 vond een nieuwe districtsindeling plaats; sedert dien vormt het gebied van gelijken naam een onderdeel van het bij evenbedoeld besluit in het leven geroepen vergrootte district Padang (zie onderafdeeling Padang). Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

POELAU AIR. (Aanv. Dl. III). Thans (1936) wordt het verkeer tusschen de Emmahaven en de handelswijk van Padang onderhouden per spoor, vrachtauto en pedati. De landingsplaats wordt nog wel aangedaan door Inlandsche handelsprauwen afkomstig van de noordelijke en zuidelijke kustplaatsen en ook nog gebruikt door een paar kleine motor-handelsvaartuigjes, die de verbinding met eenige dichtbij gelegen kustplaatsen en eilandjes onderhouden.

PAOEH. (Aanv. Dl. III). Vroeger district van de onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang, residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321, jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 als zelfstandig district opgeheven en als onderdistrict bij het district Loebok Bargaloeng der onderafdeeling Padang gevoegd. Bij de nieuwe districtsindeling in 1933 (besluit van den Resident van Sumatra's Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19) werd het district Loebok Bargaloeng als zoodanig opgeheven en als onderdistrict toegevoegd aan het district Padang, onderafdeeling en afdeeling Padang. Tevens werd het tot het district Loebok Bargaloeng behoord hebbende onderdistrict Paoh opgeheven en het gebied daarvan verdeeld over de districten Kota Tangah (daarna genaamd Paoh-Kota Tangah, district, onderafdeeling en afdeeling Padang) en het zooeven vermelde nieuwe onderdistrict Loebok Bargaloeng. Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

LIMÖ LOERAH. (Aanv. Dl. II). Tevoren district van de vroegere onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang, residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321 jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 als zelfstandig district opgeheven en gedeeltelijk gevoegd bij het district Loebok Bargaloeng, onderafdeeling en afdeeling Padang en gedeeltelijk bij het onderdistrict Taroesan, district en onderafdeeling Paiman, afdeeling Kerintji-Painan, residentie Sumatra's Westkust. Bij do nieuwe districtsindeling in 1933 (besluit van den Resident van Sumatra's Westkust ddo. 12 Janu-

ari 1933 no. 19) werd het district Loebok Bargaloeng als zoodanig opgeheven en als onderdistrict toegevoegd aan het district Padang der onderafdeeling en afdeeling Padang. Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

De hierboven vermelde afdeeling Kerintji-Painan is eveneens op grond van laatstbedoeld staatsblad komen te vervallen en in haar geheel ingedeeld bij de afdeeling Zuid-Benedenlanden.

KOTŌ TANGAH. (Aanv. Dl. II). Tevoren district der voormalige onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang, residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321, jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 als zelfstandig district opgeheven en als onderdistrict Kotō Tangah bij het district Loebok Bargaloeng, onderafdeeling en afdeeling Padang, gevoegd. Bij de nieuwe districtsindeling in 1933 (besluit van den Resident van Sumatra's Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19) werd Loebok Bargaloeng als zelfstandig district opgeheven en als onderdistrict aan het district Padang toegevoegd. Het onderdistrict Kotō Tangah werd met een gedeelte van het onderdistrict Paoeh (zie aldaar) tot een grooter onderdistrict samengevoegd onder den naam Paoeh-Kotō Tangah, district, onderafdeeling en afdeeling Padang. Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

BOENGOES. (Aanv. Dl. I). Nāgari met een ziental van 3799 (volkstelling 1930) aan de gelijknamige baai, even ten Z. van de Emmahaven, Sum. Westkust. Behoort sedert de nieuwe districtsindeling in 1933 tot het onderdistrict Loebok Bargaloeng, district en onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden van de res. Sum. Westkust.

BINOENG. (Aanv. Dl. I). Tevoren district der vroegere onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321 jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 met de voormalige districten Tanah Tinggi en Batang Harau (zie aldaar) als zelfstandige districten opgeheven en als de onderdistricten Binoeng, Batang Harau en Tanah Tinggi tot het district Padang, onderafdeeling en afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust, samengevoegd. Bij besluit van den Resident van Sumatra's Westkust van 30 Maart 1916 no. 334 werden de onderdistricten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeng opgeheven, zoodat het toenmalige district Padang niet meer in onderdistricten verdeeld was (zie ook Ind. Stb. 1929 no. 162 en 1930 no. 13). Bij besluit van den Resident van Sumatra's Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19 vond een nieuwe districtsindeling plaats; sedert dien vormt het gebied van dit voormalige district

Padang als onderdistrict van gelijken naam een onderdeel van het bij evenbedoeld besluit in het leven geroepen vergroote district Padang (zie onderafdeeling Padang). Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

BATANG HARAU. (Aanv. Dl. I). Tevoren district der vroegere onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321, jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 met de voormalige districten Tanah Tinggi en Binoeng (zie aldaar) als zelfstandige districten opgeheven en als de onderdistricten Batang Harau, Tanah Tinggi en Binoeng tot het district Padang, onderafdeeling en afdeeling Padang der residentie Sumatra's Westkust samengevoegd. Bij besluit van den Resident van Sum. Westkust van 30 Maart 1916 no. 334 werden de onderdistricten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeng opgeheven, zoodat het toenmalige district Padang niet meer in onderdistricten verdeeld was. Zie ook Ind. Stb. 1929 no. 162 en 1930 no. 13. Bij besluit van den Resident van Sum. Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19 vond een nieuwe districtsindeling plaats; sedert dien vormt het gebied van dit voormalige district Padang als onderdistrict van gelijken naam een onderdeel van het bij evenbedoeld besluit in het leven geroepen vergroote district Padang (zie onderafdeeling Padang). Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

PADANG. (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der voormalige afdeeling Padang, res. Sum. Westkust (vroeger Padang en Ommelanden geheeten) met hoofdplaats Padang (ziental dezer gemeente in 1930: 51976), onder het direct bestuur van den ass. resident aldaar (Ind. Stb. 1929 no. 162 jo. 1930 no. 13). Ingevolge Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw gecreëerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. De onderafdeeling Padang is daardoor komen te behooren tot de afdeeling Zuid-Benedenlanden.

De onderafdeeling bestond volgens de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321 jo. 1914 no. 303) uit 7 districten: Tanah Tinggi, Batang Harau, Binoeng, Koto Tangah, Paoeh, Soengki en V Loerah; de eerste 3 omvatten de hoofdplaats Padang. Bij besluit van den Gouverneur van Sum. Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 werden de districten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeng opgeheven en als de onderdistricten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeng tot het district Padang samengevoegd. Het district Soengki en een gedeelte van het district Limō Loerah (zie aldaar) werden opgeheven en samengevoegd tot het onderdistrict

Loeboek Bargaloeng. Ook de districten Kotō Tangah en Paoeh werden opgeheven en vormden als onderdistricten van denzelfden naam met het zoeven vermelde onderdistrict Loeboek Bargaloeng het nieuwe district Loeboek Bargaloeng. Bij besluit van den Resident van Sumatra's Westkust van 30 Maart 1916 no. 334 werden de onderdistricten Tanah Tinggi, Batang Harau en Binoeng opgeheven, zoodat het toenmalige district Padang niet meer in onderdistricten verdeeld was. Zie ook Stb. 1929 no. 162 en 1930 no. 13. Bij de nieuwe districtsindeling in 1933 (besluit van den Resident van Sum. Westkust ddo. 12 Januari 1933 no. 19) werd het district Loeboek Bargaloeng als zelfstandig district opgeheven en het gebied daarvan bij het district Padang gevoegd, zoodat thans de onderafdeeling Padang uit één district bestaat. Een nieuwe onderverdeling in 3 onderdistricten vond bij laatstvermeld besluit plaats, t.w. in de onderdistricten Padang, Paoeh - Kotō Tangah en Loeboek Bargaloeng. Volgens de volkstelling 1930 bedraagt het aantal inwoners der onderafdeeling Padang: 148.325, t.w. 2955 Europeanen, 135.950 Inlanders, 7941 Chineezzen en 1479 andere Vreemde Oosterlingen. (Hierbij inbegrepen de inwoners van de stad Padang bedragende 51.976, t.w. 2622 Europeanen, 40694 Inlanders, 7204 Chineezzen en 1456 andere Vreemde Oosterlingen).

PADANG. (Aanv. Dl. III). Tot 1 Januari 1936 afdeeling van het gewest Sumatra's Westkust, met hoofdplaats Padang (zielental dezer gemeente in 1930: 51976), onder een ass. resident. Aantal inwoners in 1913: 109.161. De afdeeling grenst in het W. aan de zee. Bij de gewestelijke reorganisatie in 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd deze afdeeling verdeeld in 3 onderafdelingen: Padang (bij Ind. Stb. 1914 no. 303 gewijzigd in Padang en Ommelanden), Mentawai-eilanden en Batoc-eilanden (zie bij die namen). Bij Ind. Stb. 1925 no.'s 354 en 355 is met ingang van 1 Januari 1925 het gebied van de onderafdeeling Batoc-eilanden der afdeeling Padang van het gewest Sumatra's Westkust afgescheiden en gevoegd bij de residentie Tapanoeli. Bij de nieuwe gewestelijke reorganisatie in 1929 (ind. Stb. no. 162) werd de onderafdeeling Priaman (zie aldaar) aan de afdeeling Padang toegevoegd, zoodat deze afdeeling sedert bestaat uit de onderafdelingen: Padang, Priaman en Mentawai-eilanden. Aantal inwoners volgens de volkstelling 1930: 405808, t.w. 3020 Europeanen, 392640 Inlanders, 8516 Chineezzen en 1632 andere Vreemde Oosterlingen (het groote verschil met het aantal inwoners in 1913 is te verklaren door de vergrooing der afdeeling). Ingevolge Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven. De onderafdelingen Padang en Mentawai-eilanden werden met de gelijktijdig opgeheven afdeeling Kerintji-Painan samengevoegd tot de nieuw geëcreerde afdeeling Zuid-Benedenlanden (zielental volgens de volkstelling 1930: 354.466). De onderafdeeling Priaman werd aan de bestaande afdeeling Tanah Datar toegevoegd.

LOERAH. (Aanv. Dl. II). (Minangkabausch = diep dal, ravijn) I. Tigō Loerah een nagari in Oud Agam. II. Limō Loerah tevoren district van de vroegere onderafdeeling Padang en Ommelanden, afdeeling Padang, residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1913 no. 321 jo. 1914 no. 303). Bij besluit van den Gouverneur van Suma-

tra's Westkust ddo. 10 November 1914 no. 768 als zelfstandig district opgeheven en gedeeltelijk gevoegd bij het district Loeboek Bargaloeng, onderafdeeling en afdeeling Padang en gedeeltelijk bij het onderdistrict Taroesan, district en onderafdeeling Painan, afdeeling Kerintji-Painan residentie Sumatra's Westkust. Bij de nieuwe districtsindeling in 1933 werd het district Loeboek Bargaloeng als zoodanig opgeheven en als onderdistrict toegevoegd aan het district Padang, der onderafdeeling en afdeeling Padang. Bij Ind. Stb. 1935 no. 450 werd de afdeeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de nieuw geëcreerde afdeeling Zuid-Benedenlanden en de bestaande afdeeling Tanah Datar. Het district Padang is daardoor komen te behooren tot de onderafdeeling Padang der afdeeling Zuid-Benedenlanden. De hiervoren eveneens vermelde afdeeling Kerintji-Painan is op grond van laatstbedoeld staatsblad komen te vervallen en in haar geheel ingedeeld bij de afdeeling Zuid-Benedenlanden. III. VII Loerah (Toedjoeh Loerah). Tot 1914 een laras. Bij besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust van 10 November 1914 no. 768 als onderdistrict gevoegd bij het district Tilatang, onderafdeeling Oud-Agam, afdeeling Agam, residentie Sumatra's Westkust. Sedert als onderdistrict opgeheven.

KOTŌ LAWAS. (Aanv. Dl. II). Landstreek in de onderafdeeling Soeliki, Sum. Westkust; vóór de gewestelijke reorganisatie van 1913 een laras, thans onderdistrict van evengenoemde onderafdeeling, afdeeling Limō Poeloh Kotō, residentie Sumatra's Westkust. Volgens de volkstelling 1930 bedroeg het zielental 18920.

SOELIKI (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling L Kotō, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een controleur. De spoorverbinding van Pajōkoemboeh, die tevoren tot aan de belangrijke markt Limbanang (5 km ten Z. van Soeliki) werd doorgetrokken, is tengevolge van de ongunstige financiële tijdsomstandigheden tegen het einde van het jaar 1933 opgeheven. Wegens het uitgeput raken van de ertsvoorraden op de onder den naam Mangani bekend staande terreinen werd omstreeks 1 Januari 1932 de exploitatie stopgezet. In 1914 werd bij de onderafdeeling Soeliki gevoegd de vroegere laras Goegoek, bestaande uit de groote nagarieën Goegoek, Talagō, Koebang en Soengai Talang. In 1925 werd de onderafdeeling uitgebreid met de vroegere laras Moongkar, bestaande uit de nagarieën Moongkar, Djopang, Tolang en Simpang, (voorheen evenals de laras Goegoek deel uitmakende van de onderafdeeling Pajōkoemboeh). De larassen Goegoek en Moongkar vormen tezamen het dichtbevolkte onderdistrict Goegoek. De onderafdeeling bestaat thans uit twintig nagarieën (Inlandsche gemeenten), welke het district Soeliki vormen. Dit district is nader verdeeld in twee onderdistricten, t.w. Soeliki (mede bestaande uit het met ingang van 1 Januari 1932 opgeheven onderdistrict Kotō Lawas) en Goegoek. In het noordelijk deel van de onderafdeeling (Baroeh Goenoeng en Kotō Tinggi) wordt goede koffie gekweekt; in het gebied van de nagari Mahat en de nagarieën van de vroegere laras Moongkar is de gambirecultuur van belang; in de nagarieën van de vroegere laras Goegoek is de klappercultuur met de daarmee

in verband staande bereiding van een goed soort klapperolie een belangrijk bestaansmiddel. Voorts wordt in de geheele onderafdeeling, naast rijst, veel tabak verbouwd. In de nagari Koebang bestaat vanouds een aanzienlijke huisweef-industrie, terwijl te Goegok de pottenbakkerij van eenig belang is. Met uitzondering van de nagari Mahat wordt in de geheele onderafdeeling Soeliki een belangrijke veeteelt gedreven. Door het gebruik van door de B.V.D. verstrekte Bengaalsche dekstieren is de kwaliteit van het rundvee zeer verbeterd. Belangrijke markten zijn te Dangoeng Dangoeng (standplaats van het onderdistrictshoofd van Goegok), Limbanang, Soeliki, Kotō Tinggi, Moengkar en Baroeh Goenoeng. Gouvernements Inlandsche scholen (vervolgsholen) zijn te Soeliki, Dangoeng Dangoeng (één voor jongens en één voor meisjes, en te Moengkar. In de nagariën Talagō (Padang Djopang en Tapék Gadang) en Soengai Talang (Beloeboes) zijn hoogere Mohammedaan-sche godsdienstschoolen van verschillende rich-ting, met gevestigden naam, waardoor het onderdistrict Goegok een centrum van Islamitisch godsdienstig leven werd.

Het aantal zielen van de onderafdeeling Soeliki bedroeg bij de volkstelling 1930 71288.

MANGGOPOH. (Aanv. Dl. II). Belangrijke nagari (zielental 1930: 5645), gelegen in de onderafdeeling Manindjau, afdeeling Agam der residentie Sum. Westkust.

MANINDJAU. (Aanv. Dl. II). I. Onderafdeeling (zielental 1930: 103727) der afdeeling Agam van de residentie Sum. Westkust met gelijknamige hoofdplaats (zielental 1930: 6315), standplaats van een controleur, aan den O.-lijken oever van het meer van Manindjau; zij grenst in het W. aan de zee. Behalve het Manindjaumeer en zijn omgeving, behooren tot deze onderafdeeling het ten O. en N. van den meerrand gelegen onderdistrict Palembang-Matoer (zielental 1930: 32243) en het onderdistrict Loeboek Basoeng (zielental 1930: 36727, zie aldaar), tusschen het meer en de zee gelegen. Van Manindjau loopt de bij den vulkaan beschreven weg naar de bovenlanden, welke zich te Matoer (16 km van Manindjau) splitst in een weg naar Fort de Kock (20 km) via Padang Loear en een weg via Lawang naar Palembang (21 km) en verder naar Sipisang (12 km) aan den transportweg van Fort de Kock naar Loeboek Sikaping.

II. Onderdistrict met een zielental van 34757 (1930) van voormelde onderafdeeling.

MATOER. (Aanv. Dl. II). Landschap in de onderafdeeling Manindjau, afdeeling Agam, res. Sumatra's Westkust. Tevoren zelfstandig onderdistrict; thans vormt dit met Palembang het onderdistrict Palembang-Matoer (zielental 1930: 32243) van voormelde onderafdeeling. De in evenbedoeld onderdistrict liggende nagariën Matoer Ilir (zielental 1930: 4131) en Matoer Moedik (zielental 1930: 3570) liggen op ongeveer 1000 m hoogte.

DANAU. (Aanv. Dl. I). Tevoren district der onderafdeeling Manindjau (zie aldaar), Sum. Westkust. Thans vormt dit gebied het onderdistrict Manindjau, district en onderafdeeling Manindjau, afd. Agam der res. Sum. Westkust.

LOEBOEK BASOENG. (Aanv. Dl. II). I. Nagari met een zielental van 11329 (1930), gelegen

in de onderafdeeling Manindjau, afdeeling Agam der residentie Sumatra's Westkust.

II. Onderdistrict met een zielental van 36727 (1930), gelegen in de onderafdeeling Manindjau, sinds de gewestelijke reorganisatie van 1913.

PALEMBAJAN. (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 3500 (1930), gelegen in het onderdistrict Palembang-Matoer, district en onderafdeeling Manindjau, afdeeling Agam van de residentie Sumatra's Westkust. Vroeger standplaats van een controleur.

TIKOE. (Aanv. Dl. IV). Nagari met een zielental van 9614 (1930), gelegen in de onderafdeeling Manindjau, afdeeling Agam, res. Sumatra's Westkust.

MAPAT TOENGGOEL. (Aanv. Dl. II). Landstreek in de noordoostelijke punt van de onderafdeeling Loeboek Sikaping, afdeeling Agam, Sum. Westkust; sedert de gewestelijke reorganisatie van 1929 (Ind. Stb. no. 162) vormt het een deel van het onderdistrict Rau-Mapat Toenggoel der onderafdeeling Loeboek Sikaping.

MOEARŌ SOENGAI LOLO VI KOTŌ. (Aanv. Dl. II). (Zie MAPAT TOENGGOEL). Dit landschap maakt sinds 1929 (Ind. Stb. no. 162) deel uit van het onderdistrict Rau-Mapat Toenggoel der onderafdeeling Loeboek Sikaping (Sumatra's Westkust).

AJERBANGIS. (Aanv. Dl. I). District (zielental volgens volkstelling 1930: 34433) liggende in de onderafdeeling Ophir (zielental 1930: 87246, waaronder 62 Europeanen en 278 Chinezen) der afdeeling Agam (zie aldaar), residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een assistent-demang.

De hoofdplaats Ajerbangis telde in 1930 4734 inwoners, waaronder 72 Chinezen.

BONDJOL. (Aanv. Dl. I). Het zuidelijkst gelegen onderdistrict (zielental 1930: 18340) van het district Loeboek Sikaping der gelijknamige onderafdeeling, afdeeling Agam, residentie Sumatra's Westkust. Bondjol, t.w. pasar Bondjol, is gelegen in de nagari Ganggō Hilir; zielental 1930: 3376.

PADANG GALOEGOER. Zie GALOEGOER. **GALOEGOER.** (Aanv. Dl. I). Landschap in het onderdistrict Rau-Mapat Toenggoel, onderafdeeling Loeboek Sikaping, residentie Sumatra's Westkust. De bevolking van dit landschap, dat meer bekend is onder den nagari-naam Padang-Galoegoer, is Minangkabausch, gemengd met Mandailingsch bloed. Tegenwoordig is het eigenlijk een dubbel nagari Padang Galoegoer — Tandjoeng Batoeng; het heeft een aardige pasar (Alai); de aanwezige sawahcomplexen zijn uitgebreid en goed verzorgd. Panti en Padang Galoegoer zijn de rijtschuur voor Loeboek Sikaping; ook voornamelijk omdat de nagariën door haar dunne bevolking zelve niet veel noodig hebben. Volgens de volkstelling in 1920 bedroeg het aantal inwoners 1118, in 1930 bedroeg dit 1827; deze schijnbare vooruitgang is te danken aan de samenvoeging van Padang Galoegoer met Tandjoeng Batoeng.

KOEMPOELAN. (Aanv. Dl. II). Pasar in het Z. der onderafdeeling Loeboek Sikaping der afdeeling Agam, residentie Sumatra's Westkust, 30 km ten N.W. van Fort de Kock, vroeger zeer bekend als woonplaats van den vromen Sjech Koempoelan, wiens opvolgers echter niet die mate van bekendheid genieten (zie LOEBOEK SIKAPING).

KOTŌ RADJŌ of **KOTA RADJA** (Aanv. Dl. II). Nagari ten N. van Loeboek Sikaping, res. Sum. Westkust. Zielental 1930: 1890.

LOEBOEK SIKAPING (Aanv. Dl. II). De noordelijkste onderafdeeling (in de afdeeling Agam) van de residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats (gelegen in de nagariën Doerian Tinggi en Paoeh met een zielental in 1930 respectievelijk van :1317 en 1146), de standplaats van een controleur of gezaghebber. De onderafdeeling heeft een zielental van: 51555 (1930) en bestaat uit het district Loeboek Sikaping, verdeeld in de onderdistricten Rau-Mapat Toenggoel (zielental 1930: 20347), Loeboek Sikaping (zielental 1930: 12868) en Bondjol (zielental 1930: 18340) (Ind. Stb. 1929 no. 162). De bekende Sjech van Koempoelan, die tal van geloovigen trok, die zich in godsdienstige afzondering (soeloe) zuiverden, is overleden, waardoor het bezoek aldaar heel wat minder is geworden.

De onderafdeeling grenst in het N. aan de residentie Tapanoei, in het O. aan het gouvernement Oostkust van Sumatra en de afdeeling LKota, in het Z. aan de onderafdeeling Oud Agam, in het W. aan de onderafdeelingen Manindjau en Ophir.

Sedert 1911 is de hoogste regenval in Loeboek Sikaping 3850 mm.

Het woud van Panti, waarin enkele heete bronnen liggen, is berucht door zijn ongezondheid (malaria) en tiggers; het moeras riekt sterk naar de zwavelbronnen. Sedert 1932 is dit bosch van Panti natuurmonument geworden; iedere voorbijganger geniet van het natuurschoon in dit vlaktesbosch. Ook het dorp Panti, aan de N. zijde van het woud, is ongezond evenals het geheele noordelijke gedeelte van het onderdistrict Rau. Zoolang de malaria in het onderdistrict Loeboek Sikaping onbepaald blijft heerschen, valt economische vooruitgang niet te verwachten.

De afvoer van producten, bv. van de bekende rijst van Rau, vroeger op terreinmoeilijkheden stuitende, is thans zeer goed mogelijk; het verkeer Fort de Kock-Loeboek Sikaping-Kota Nopan is thans zeer intens.

Dicht bij Bondjol wordt tegenwoordig (1936) door een mijnbouwmaatschappij een goudmijn geëxploiteerd; de resultaten zijn niet gunstig.

RAU (Aanv. Dl. III). Landschap in het N. der onderafdeeling Loeboek Sikaping, afdeeling Agam, residentie Sumatra's Westkust, grenzende aan de residentie Tapanoei. Het landschap bestaat uit de volgende nagari's, welke zielental volgens de volkstelling 1930 achter elk daarvan tusschen haakjes vermeld wordt: Panti (2099), Padang Galoeger-Tandjoeng Batoeng (1827), Langsat Kadap (1163), Taroeng Taroeng (1313), Loeboek Lajang (1101), Padang Mantinggi (689), Langoeng (828), Kota Radja (1890), Kota Nopan (2566), te zamen de Mapat Tjantjang vormende (Oudh. Versl. 2de kw. 1912 no. 36), en Moeara Tais (2131), Loeboek Gadang (374), Silajang (979), Moearó Soengai Lolo VI Kotó (3387), te zamen de Mapat Toenggoel vormende.

De vroegere soeltan (Jang Dipertoean di Padang Noenang) van Mapat Tjantjang en Mapat Toenggoel (Rau) was gezeteld te Padang Noenang. Uit diens geslacht stamt nu nog het hoogste adathoofd in die streek af. Het tegenwoordige

districtshoofd (1933) is thans bekleeder van deze adatwaardigheid.

Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 werd het landschap een district van de onderafdeeling Loeboek Sikaping der gelijknamige afdeeling; sedert, ingevolge Stb. 1929 no. 162, is het onderdistrict Rau-Mapat Toenggoel geworden met een zielental (in 1930) van 20347.

De indigocultuur is geheel verdwenen.

KOTA NOPAN (Aanv. Dl. II). is een welvarende nagari, een Mandalingsche nederzetting in het oelajat-gebied van de nagari Kota Radja. Door de krachtige en gezonde bevolking wordt de arabica-koffiecultuur gedreven.

SASAK (Aanv. Dl. III). Kleine nederzetting in de onderafdeeling Ophir, afdeeling Agam van de residentie Sumatra's Westkust. Zielental volgens de volkstelling 1930: 3773.

TANDJOENG MEDAN. (Aanv. Dl. IV). Een kampoeng van de nagari Panti in de onderafdeeling Loeboek Sikaping, afdeeling Agam, res. Sum. Westkust, waar in de 14de eeuw een nederzetting van Hindoe-Javanen was (zie LOEBOEK SIKAPING).

OELAKAN (Aanv. Dl. III). Klein kustplaatsje, 12 km bezuiden de onderafdeelingshoofdplaats Pariaman (residentie Sumatra's Westkust) (zielental 1930: 6981). Eris wat kustvisserij, doch het hoofdmiddel van bestaan is de klappercultuur. Het vroegere district Oelakan is opgeheven; thans vormt de nagari Oelakan een deel van het district Loeboek Aloeng (onderafdeeling Pariaman, zie Ind. Stb. 1935 no. 450). Oelakan dankt zijn bekendheid aan het daar voorkomende heilige graf van Sjech Boerhanoeddin, waarheen jaarlijks in de maand Sjafar van het Mohammedaansche jaar duizenden pelgrims trekken. De volksmond zegt dat het doen van zeven bedevaarten (die te voet behooren te worden gedaan) naar Oelakan gelijkwaardig is met één bedevaart naar Mekka. Genoemde Sjech Boerhanoeddin was een leerling van Abdoerraof Singkel en de bringer van de tarikat Sjatarajah ter Westkust van Sumatra.

KAJOE TANAM (Aanv. Dl. II). Het vroegere herstellingsoord is thans in gebruik als Gouvernementshospitaal onder een Gouvernements Indisch arts. Thans behoort Kajoe Tanam (zielental 1930: 2285) tot het onderdistrict Kajoe Tanam VII Kotó (zielental 1930: 52771), district Loeboek Aloeng, onderafdeeling Pariaman, afdeeling Zuid-Benedenlanden (Ind. Stb. 1935 no. 450.)

PARIAMAN (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeeling Zuid-Benedenlanden, residentie Sumatra's Westkust, grenzende ten Westen aan den Indischen Oceaan. Het ressort bestaat in het W. uit de lage kuststrook tusschen Padang en Tikoe, ter lengte van ongeveer 60 km en oostelijk uit het daaraan grenzende heuvel- en bergland tot aan den top van den Tandik en het randgebergte om het Manindjameer. Het omvat 50 nagariën, heeft 230102 zielen (volkstelling 1930) en is verdeeld in de districten Pariaman en Loeboek Aloeng, elk onderverdeeld in 2 onderdistricten. Het wordt doorsneden door de spoorlijn van Padang naar Padang Pandjang, met zijlijn van Loeboek Aloeng via Pariaman naar Naras; verder zijn in alle richtingen goede autowegen aanwezig.

Het hoofdmiddel van bestaan is de klapper-

cultuur, met daaraan verwante nijverheid (olie- en zeepfabriekjes). Vroeger werd de copra met prauwen naar Padang vervoerd of naar de stoomers, die toen de weinig beschermde reede van Pariaman nog bezochten. Thans heeft het vervoer van copra naar de afscheepaven Padang geheel over land plaats (trein, auto en pedati). Verder is ook de rijstbouw van veel belang, alhoewel het ressort niet geheel voldoende verbouwt voor eigen behoefte.

Het ressort heeft herhaalde administratieve wijzigingen ondergaan. Tot 1913 was het een zelfstandige afdeling der residentie Padangsche Benedenlanden. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd deze afdeling voor het grootste gedeelte gevoegd bij de afdeling Batipoeh en X Kotô, welke combinatie genoemd werd Batipoeh en Pariaman. De onderafdeling Pariaman was toen verdeeld in drie districten: XII Kotô, Pariaman en Oelakan. In 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 162) vond opnieuw een gewestelijke reorganisatie plaats en werd Pariaman een onderafdeling der afdeling Padang. In 1935 (Ind. Stb. 1935 no. 450) werd de afdeling Padang met ingang van 1 Januari 1936 opgeheven en verdeeld over de afdelingen Zuid-Benedenlanden en Tanah Datar. De onderafdeling Priaman werd bij laatstvermelde afdeling ingedeeld. De sedert opgeheven onderafdeling Kajoe Tanam (1913) behoort thans geheel, en de ook opgeheven onderafdeling Loeboek Basoeng gedeeltelijk, tot de huidige onderafdeling Pariaman.

Belangrijke plaatsen zijn Pariaman (zielental 1930: 3949), Loeboek Aloeng (zielental 1930: 15363), Sitjintjin (zielental 1930: 3972), Soengai Limau (zie aldaar), Kajoe Tanam (zie aldaar) en Oelakan (zie aldaar). Laatstgenoemde plaats ten Z. van Pariaman aan het strand gelegen, befaamd door het heilige graf van Sjech Boerhannoeddin, den bringer van den Islam in deze streken, is de bedevaartplaats, waar eens in het jaar duizenden van heinde en verre samenstromen (zie OELAKAN). De hoofdplaats Pariaman, standplaats van den controleur, ligt aan zee en is een belangrijk bevolkingscentrum. Er wonen slechts enkele Europeanen, echter een 500-tal Chineez en een 150-tal andere Vreemde Oosterlingen.

De reede is slechts weinig beschermd door enkele eilandjes o.w. Poelau Ansô (Ganzeneiland), waar een heilig graf is. In 1911 werden te Pariaman voorhistorische voorwerpen en aarden martavanen in den grond gevonden (Not. Bat. Gen. 1911, blz. 124-127; 1912 bl. 4).

Vermeldenswaard zijn de jaarlijkse „Taboet-feesten”, die eenigermate overeenkomen met de Hasan-Hoessein-feesten in Sjittische landen.

SOENGAI LIMAU (Aanv. Dl. IV). (onderafdeling Pariaman; res. Sumatra's Westkust). Voornaamste plaats van de XII Kotô, tevens standplaats van het onderdistrictshoofd van Soengai Limau, gelegen aan de kust, 14 km Noord-West van Pariaman, aan den grooten autoweg van Pariaman via Tikoe naar Manindjau. Vroeger eindpunt van de spoorlijn van Loeboek Aloeng via Pariaman, waarvan echter het laatste deel lang 8 km (van Naras tot Soengai Limau) in 1915 dusdanig van bandjir-schade heeft geleden, dat het sedert niet meer wordt geëxploiteerd. Met den plaatsnaam Soengai Limau wordt meer het eigenlijke pasarterrein met omgeving aan-

geduid, gelegen in de nagari Koerandji Hilir (zielental 1930: 12698), onderdistrict Soengai Limau (zielental 1930: 49987), district Pariaman van voornelde onderafdeling. De plaats heeft een belangrijke pasar en is een centrum voor den coprahandel.

TAROESAN (Aanv. Dl. IV). Riviertje op de Westkust van Sumatra; ontspringt op de zuidelijke hellingen van den Goenoeng Talang en mondt na een vrij korten loop een weinig beneden de nederzetting Taroesan in de Oceaan uit.

Onderdistrict van de onderafdeling Painan (zie aldaar). Zielental 1930: 24427.

SAPOELOEH BOEAH BANDAR (Aanv. Dl. III), de vermaarde „Tien Havens” van Sumatra's Westkust, ten Z. van Painan en alle in de onderafdeling Painan, afdeling Zuid-Benedenlanden der res. Sumatra's Westkust gelegen.

SALIDA (Aanv. Dl. III). Voorheen een onderhoorigheid van het rijk Indrapoera, nu een nagari in het district Painan der gelijknamige onderafdeling, afdeling Zuid-Benedenlanden der residentie Sum. Westkust.

POELAUTJINGKOEK (Aanv. Dl. III). Eilandje in de baai van Painan, onderafdeling Zuid-Benedenlanden der res. Sumatra's Westkust. Overblijfselen van een oud fort — een \pm 50cm dikke en \pm 40 m lange steenen muur en een oud poortje — zijn thans nog aanwezig, evenals de oude aanlegsteiger voor de Compagnieschepen. Voorts is op het eiland in 1911 door de achterkleindochter van de echtgenoot van den in ongeveer 1765 op Poelau Tjingkoek gewoond hebbenden resident van Poelau Tjingkoek, Thomas van Kempen, een grafmonument opgericht voor de nagedachtenis van haar overgrootmoeder „Mevrouw van Kempen, geboren Heye.”

PAINAN (Aanv. Dl. III). Ingevolge Ind. Stb. 1913 no. 321 vond een reorganisatie van de res. Sum. Westkust (zie aldaar) plaats. Toenmaals vormde Painan een afdeling van deze residentie, onder een assistent-resident, met standplaats Painan. De afdeling bestond uit twee onderafdelingen, t.w.: a. Painan, bestaande uit de districten Painan en Batang Kapas, onder den assistent-resident, chef der afdeling; b. Balai Salasa, bestaande uit de districten Balai Salasa en Indrapoera, onder een controleur B.B., met standplaats Balai Salasa. Bij Ind. Stb. 1921 no. 798 jo. 800 werd de afdeling Kerintji van de residentie Djambi afgescheiden en als de onderafdeling Kerintji onder een controleur B.B. met standplaats Soengai Penoch aan de afdeling Painan toegevoegd. Bij de nieuwe administratieve inoeding van de residentie Sumatra's Westkust (zie aldaar), Ind. Stb. 1929 no. 162 juncto Stb. 1930 no. 13, werd in de plaats van de voormalige afdeling Painan, bestaande uit de onderafdelingen Painan, Balai Salasa en Kerintji, gecreëerd de afdeling Kerintji-Painan, onderverdeeld in de onderafdelingen Kerintji-Indrapoera en Painan. De onderafdeling Painan (thans bestaande uit de voormalige onderafdelingen Painan en Balai Salasa) met een zielental van 140.560 (volkstelling 1930) werd teruggebracht tot één district t.w. Painan, onderverdeeld in de onderdistricten Balai Salasa, Painan, Bajang, Taroesan en Batang Kapas. De standplaats van den assistent-resident werd ingevolge het bepaalde bij genoemd staatsblad verlegd van Painan naar Soengai-Penoch. Painan (zielental 1930:

2247), de gelijknamige hoofdplaats der onderafdeeling Painan, werd tot standplaats van den controleur aangewezen. Als gevolg van de door de tijdsomstandigheden geboden bezuiniging in de bestuursvoering werden bij besluit van den Resident van Sumatra's Westkust in 1932 de onderdistricten Painan en Bajang samengevoegd tot één onderdistrict Bajang onder een onderdistrictshoofd met standplaats Pasar Baroe.

De onderafdeeling Painan bestaat thans uit één district Painan, standplaats van het districts-hoofd van Painan, onderverdeeld in 4 onderdistricten t. w. Balai Selasa (zielental 1930: 46169), Batang Kapas (zielental 1930: 29043), Bajang (zielental 1930: 40921) en Taroesan (zielental 1930: 24427) met als standplaatsen van de onderdistrictshoofden respectievelijk Balai Selasa, Pasar Koeok, Pasar Baroe en Taroesan (t. w. pasar Taroesan, gelegen in de nagari Nanggalö).

Bij Ind. Stb. 1935 no. 450 vond opnieuw een administratieve indeeling van de residentie Sumatra's Westkust plaats. De afdeeling Kerintji-Painan werd uit bezuinigingsoverwegingen opgeheven en met de onderafdeelingen Padang en Mentawai-eilanden van de gelijktijdig opgeheven afdeeling Padang, samengevoegd tot de nieuwe afdeeling „Zuid-Benedenlanden“.

De standplaats van den assistent-resident werd Padang. De nieuwe afdeeling bestaat dus uit de onderafdeelingen: Padang, Painan, Kerintji-Indrapoera, Mentawai-eilanden.

SERANTIH (Aanv. Dl. IV). Een der „Tien Havens“ van Sumatra's Westkust (zie SAPOELOEH BOEAH BANDAR), een nagari in het voormalige district, thans onderdistrict, Batang Kapas der onderafdeeling Painan, afdeeling Zuid-Benedenlanden der res. Sumatra's Westkust, aan zee gelegen, aan den mond van de gelijknamige rivier. Zielental volgens de volkstelling 1930: 8931.

MERAK (Aanv. Dl. II). Eilandje voor de Westkust van Sumatra gelegen, ten Zuiden van Padang en behoorende tot de onderafdeeling Painan der afdeeling Zuid-Benedenlanden.

BATANG KAPAS (Aanv. Dl. I). Voormalig district, thans onderdistrict (bestaande uit 6 nagariën met een zielental in 1930 van 29043), van de onderafdeeling Painan (Sum. Westkust) met gelijknamige aan de kust bezuiden Painan gelegen hoofdplaats aan de rivier van denzelfden naam. Batang Kapas is een der in oude tijden vermaarde „Tien Havens“ (zie SAPOELOEH BOEAH BANDAR). Het vroeger als zoodanig aangeduide Batang Kapas was een adatsfederatie van acht gemeenschappen, welke gemeenschappen thans de twee nagariën IV Kotö Ilir (zielental 1930: 7355) en IV Kotö Moedik (zielental 1930: 6074) vormen. Met de hoofdplaats Batang Kapas wordt bedoeld het pasarterrein en omgeving, hetwelk in den volksmond nog steeds Batang Kapas genaamd is.

BALAI SELASA (Aanv. Dl. I). Tevoren (Ind. Stb. 1913 no. 321, zooals gewijzigd en aangevuld) onderafdeeling van de vroegere afdeeling Painan (zie aldaar) der residentie Sumatra's Westkust. De hoofdplaats Balai Selasa was de standplaats van een controleur. De onderafdeeling omvatte, ingevolge de gewestelijke reorganisatie (Ind. Stb. 1913 no. 321), het district Balai Selasa, onderverdeeld in de onderdistricten Balai Selasa, Kambang en Indrapoera. Bij de nieuwe indeeling van

de residentie Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1929 no. 102 juncto Stb. 1930 no. 13) is de onderafdeeling Balai Selasa als zoodanig opgeheven, het onderdistrict Balai Selasa en het onderdistrict Kambang werden samengevoegd tot het onderdistrict Balai Selasa (zielental 1930: 46169) en gevoegd bij de onderafdeeling Painan (zie aldaar); het onderdistrict Indrapoera werd gevoegd bij de onderafdeeling Kerintji, welke onderafdeeling in verband daarmee nadien genaamd is Kerintji-Indrapoera.

Daar dit gebied aan de oostelijke zijde geheel wordt afgesloten door den vrijwel ontoegankelijk Barisan, liggen de bevolkingscentra aan zee, en loopt ook de groote weg, die Padang via Painan met de zuidpunt, Indrapoera, verbindt, langs de kust. De afstand Painan—Balai Selasa bedraagt 75 km; de weg van B.S. naar Indrapoera heeft een lengte van 39 km, terwijl de weg van Indrapoera naar Tapan bijna 27 km is. De hoofdplaats Balai Selasa (= Dinsdagmarkt) ligt in de nagari Palangai, een dicht bevolkte nagari (zielental 1930: 11557); verder moeten genoemd worden Ajer Hadji en Tapan (zie aldaar). In 1932 werd de transportweg Padang—Painan—Balai Selasa—Tapan doorgetrokken naar Soengai Penoech (66 km).

TANAH DATAR (Aanv. Dl. IV). Afdeeling van het gewest Sumatra's Westkust met hoofdplaats Padang Pandjang (vroeger Sawah Loentö; daarvoor Fort van der Capellen), standplaats van den assistent-resident. Het aantal inwoners bedraagt 453.304 (volkstelling 1930). De afdeeling is sedert de gewestelijke reorganisatie in 1935 (Ind. Stb. no. 450) met ingang van 1 Januari 1936 verdeeld in de 3 onderafdeelingen: Batipoech en X Kotö, Fort van der Capellen en Pariaman.

PANDAI SIKAT (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 4493 (volkstelling 1930), gelegen in de onderafdeeling Batipoech X Kotö van de afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust. Deze nagari vormt een onderdeel van de adatsfederatie VI Kotö (zie KOTÖ), 9 km ten N. van Padang Pandjang.

BATIPOEH (Aanv. Dl. I). Voormalig landschap bestaande uit Batipoech di Atas en Batipoech di Baroeh, benoorden het meer van Singkarak (Sum. Westkust). Vroeger een regentschap. Na den opstand in Batipoech in het jaar 1841 werd het regentschap Batipoech opgeheven en vervangen door twee larasschappen, de laras Batipoech di Atas en de laras Batipoech di Baroeh; na opheffing van het larasstelsel vormt elke laras thans een nagari, t. w. de nagari Batipoech Atas (zielental 1930: 2750) en Batipoech Baroeh (zielental 1930: 5562). Batipoech is de kern van het bij de reorganisatie van 1929 gevormde onderdistrict van dien naam, dat met het onderdistrict X Kotö, het district tevens de onderafdeeling Batipoech en X Kotö vormt.

BATIPOEH EN PARIAMAN (Aanv. Dl. I). Voormalige afdeeling van het gewest Sumatra's Westkust; bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) gevormd uit de twee vóór dien bestaande afdeelingen Pariaman (benedenlanden) en Batipoech X Kotö (bovenlanden). Thans is de vroegere afdeeling Pariaman een onderafdeeling van de afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust; ook de voormalige afdeeling Batipoech is onder den naam

Batipoeh X Kotö als onderafdeeling bij evenvermelde afdeeling gevoegd (zie aldaar).

PADANG PANDJANG (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats der afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust, tevens hoofdplaats van de onderafdeeling en het district Batipoeh en X Kotö.

BATIPOEH EN X KOTÖ (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust met hoofdplaats Padang Pandjang, standplaats van den assistent-resident. Zientental volgens de volkstelling 1930: 66926. Zij wordt voor een deel gevormd door vlak land (Padang Pandjang = lange vlakke) op den westelijken rand van de Bovenlanden gelegen. Padang Pandjang ligt 773 m boven zee; naar het N. stijgt het terrein tot 1154 m bij Kotö Baroe, dat 8½ km verder in het zadel tusschen de Merapi en Singgalang gelegen is. Naar het Z. daalt de bodem naar het meer van Singkarak, welks noordelijkst gedeelte in deze onderafdeeling valt. Sedert de gewestelijke reorganisatie van 1929 (Ind. Stb. no. 162) bestaat de onderafdeeling uit het district van dien naam en de onderdistricten X Kotö en Batipoeh. Het eerste onderdistrict bestaat uit de voor 1913 bestaan hebbende larassen VI Kotö en IV Kotö. Het tweede onderdistrict bestaat uit de vroeger larassen Batipoeh di Atas, Batipoeh di Baroeh, Boengö Tandjoeng (Pitalang) en Soempoer.

Van de plaatsen der onderafdeeling moeten genoemd worden: Padang Pandjang (zie aldaar); Soempoer in het Z., waar tal van bewoners ettelijke malen de bedevaart naar Mekka hebben gemaakt, daartoe in staat gesteld door de winsten van hun handelsbedrijf; Batipoeh (zie aldaar), en de markten te Pakan Rabaä (bijna 3½ km ten N. van Padang Pandjang) en te Kotö Baroe (zie boven), in het Z. die te Batipoeh, Pitalah, Soempoer en Batoe Tabal aan den noordelijken rand van het meer van Singkarak (18½ km van Padang Pandjang).

Voor de onderafdeeling werd bij Ind. Stb. 1918 no. 308 met ingang van 1 Juli 1918 een plaatselijke raad ingesteld, waarvan het hoofd van plaatselijk bestuur voorzitter is.

TANDJOENG SOENGJANG (Aanv. Dl. IV). Vroeger een dubbel-nagari in de onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust (zie aldaar en onder LINTAU), door splitsing overgegaan in twee afzonderlijke nagariën, t.w. Tandjoeng met een zientental van 2075 (volkstelling 1930) en Soengajang, zientental 1930: 5394.

TABAT PATAH (Aanv. Dl. IV). Nagari met een zientental van 1864 (volkstelling 1930) op de oostelijke helling van den Merapi (Sum. Westkust). Men heeft er een mooi uitzicht over de vlakke van Pajökoemboeh, het zgn. panorama te Tabat Patah (1030 m boven zee). De vroeger te Tabat Patah aanwezige Gouvernementspasanggrahan is sedert opgeheven.

SOEROEASÖ (Aanv. Dl. IV). Vroeger district der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar der res. Sum. Westkust.

De naam is ontleend aan de woorden „disoeroeh asokan”, hetgeen zeggen wil één laten worden. De verklaring hiervan is, dat de tegenwoordige nagari uit twee zelfstandige gedeelten bestond, nl. Tandjoeng Balik en Balai Aoeer, elk geregeerd door een vorst, respectievelijk den Radjö

Ibadat en den Radjö Adat, die ondergeschikt waren aan den vorst van Pagar Roejoeng. Deze vorsten waren elkanders doods vijanden. De herhaalde oorlogen tusschen die twee radja's maakten dat land en volk aldaar tot armoede geraakten; aan den voortdurenden strijd maakte de vorst van Pagar Roejoeng een einde door den Radjö Ibadat naar Boekit Gombak over te plaatsen en den Radjö Adat daar te handhaven. De twee zelfstandige gedeelten werden toen op last van den vorst van Pagar Roejoeng (den Radjö Alam) tot één gemaakt, d.i. „disoeroeh asokan”. Vandaar de tegenwoordige naam Soeroeasö. Volgens de volkstelling 1930 bedraagt het zientental dezer nagari 4383.

SOENGAI TARAP (Aanv. Dl. IV). Vroeger district der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar (Sum. Westkust).

Het zientental der nagari bedraagt 4180 (1930).

SALIMPAOENG (Aanv. Dl. III). 1. Nagari met een zientental van 2980 (1930), ongeveer 20 km ten N. van Fort van der Capellen, Sum. Westkust.

II. Onderdistrict (zientental 1930: 24784) van het district Batoe Sangkar (zientental 1930: 83661) der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust.

PARIANGAN (Aanv. Dl. III). Onderdistrict (zientental 1930: 36310) van het gelijknamige district (zientental 1930: 72616) der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust. De nagari Pariangan (zientental 1930: 3614) bestaat uit de vroegerendat-nagariën Pariangan, Padang Pandjang, Goegoek en Sikaladi. Deze vier adat-nagariën zijn de oudste vestigingen van de Minangkabauers. De vestigingen te Padang Pandjang, Goegoek en Sikaladi zijn ontstaan door uitzwerming uit de eerste vestiging.

De warme bronnen in de nagari Pariangan (12 km van Fort van der Capellen) bestaan thans nog slechts op twee plaatsen (vroeger drie). Een hevige bandjir (overstroming) heeft een der drie plaatsen doen verdwijnen; de overblijfselen van deze verdwenen plaats zijn nog te zien.

PAGAR ROEJOENG (Aanv. Dl. III). 1. Oorspronkelijk de naam van een historische plek in de Sinamar-rivier bij Koemanis ten Z.O. van Boeö, Sum. Westkust (zie Dl. III), gelegen in de tegenwoordige nagari VII Balai (zientental volgens de volkstelling 1930: 2428), welke deel uitmaakt van het sub II hieronder vermelde onderdistrict.

II. Onderdistrict met een zientental van 30540 (volkstelling 1930) van het district Batoe Sangkar, onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust.

LINTAU (Aanv. Dl. II). Bij de gewestelijke reorganisatie in 1913 (Ind. Stb. no. 321) werd de geheele onderafdeeling Lintau en Boeö omgevormd tot het district Boeö, hetwelk later als district werd opgeheven om het tegenwoordige onderdistrict Boeö te vormen (zie aldaar).

LIMÖ KAOEM (= 5 geslachten) (Aanv. Dl. II). Een nagari met een zientental van 5211 (1930), gelegen in het onderdistrict Soengai Tarab—V Kaoem, district Pariangan der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust.

530 **FORT VAN DER CAPELLEN** (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling (zielental 1930: 156277) der afd. Tanah Datar (zielental 1930: 290327), residentie Sum. Westkust, met gelijknamige hoofdplaats (zielental 1930: 2905) (Inl. naam Batoe Sangkar), standplaats van een controleur B.B. De rijweg Fort van der Capellen-Lintau over den Marapalam is tot stand gekomen.

Thans bestaat Fort van der Capellen uit twee districten, nl. Pariangan en Batoe Sangkar. Een waterleiding is aangelegd voor de bewoners van de plaats Fort van der Capellen. Na Fort van der Capellen (Batoe Sangkar) zijn de voornaamste plaatsen in bovenvermelde twee districten Pariangan en Batoe Sangkar: Soemanik (markt), Tandjoeng Alam, Soengai Tarab (markt), Rao Rao (markt), Limö Kaoem (markt), Soengajang (markt), Tandjoeng (markt), Simaboer (markt), Simawang, Balai Tengah (markt), Loboek Djan-tan (markt) en Tandjoeng Bonai.

20. 11. 47 **BOEO** (Aanv. Dl. I). 1. Een nagari met een zielental van 988 (1930) in het onderdistrict Boeö, district Batoc Sangkar der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar, Sumatra's Westkust. Aan den grooten weg te Boeö is een gedenksteen geplaatst als gedachtenis aan den in 1908 aldaar vermoorden controleur. Tusschen Sitangkai en Boeö vindt men aan den grooten weg, bij den zijweg naar de nagari Taloeok, een gedenksteen ter nagedachtenis aan den in 1930 vermoorden kepala nagari van Taloeok. Taloeok is nog een echte adatnagari; men vindt er adathuizen van fraaien Minangkabauschen bouw-trant.

2. Onderdistrict (zielental volgens de volkstelling 1930 :28337) van bovenvermeld district Batoe Sangkar (zie LINTAU).

BATOE BOELAT (Aanv. Dl. I). Nagari met een zielental van 3679 (1930) in het onderdistrict Boeö, district Batoe Sangkar, onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar der residentie Sumatra's Westkust. In 1810, gedurende den Padri-oorlog, werden te Padang Palö en Marapalam de Nederlandsche versterkingen gelegd, om van deze versterkingen uit de bëntong Koebang Batoengkat van de Padri's te belegeren. De Padri's hadden zich al in dit gedeelte van Lintau (Marapalam) teruggetrokken. Gedurende deze belegering is kapitein Schenk, wiens graf men te Marapalam vindt, gesneuveld. De bevolking vindt een middel van bestaan in het planten van suikerriet en voorts in de koffiecultuur. Dicht bij de pasanggrahan Marapalam staat een koepel, van waar men een schitterend uitzicht heeft over de vlakke van Tanah Datar met op den achtergrond het meer van Singkarak.

SIMAWANG (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 5476 (1930) aan den noordoostelijken oever van het Singkarakmeer, gelegen in de onderafdeeling Fort van der Capellen, afd. Tanah Datar der res. Sum. Westkust.

De Oembilin-brug vormt de verbinding met Solok; de weg loopt over een groot gedeelte vlak langs den oever van het meer; ook de spoorbaan volgt deze.

SOEMANIK (Aanv. Dl. III). Belangrijke nagari met een zielental van 4677 (1930), in het onderdistrict Salimpaoeng, district Batoe Sangkar, onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar (Sum. Westkust).

30 11 47 **BANGKINANG** (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling

van de afdeeling L Kotö, residentie Sumatra's Westkust met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een controleur b/h B.B. Zielental der onderafdeeling en hoofdplaats Bangkinang volgens de volkstelling 1930 resp. 62789 en 8912. De onderafdeeling bestaat uit het district Bangkinang, welk district is onderverdeeld in de onderdistricten Bangkinang en XIII Kotö Kampar met een zielental van resp. 52362 en 10427 (volkstelling 1930). Zij is in het W. begrensd door de onderafdeeling Pajokoemboeh (zie aldaar) en is verder geheel omringd door landschappen, behoorende tot de Oostkust van Sumatra. Langs de BovenKampar Kanan loopt een autoweg, die de bevolkingscentra, welke slechts aan den waterweg liggen, ook aan de landzijde verbindt en waarlangs men van Bangkinang via Moearö Mahat en Pangkalan Kotö Baroe in 4 uur Pajokoemboeh (125 km) en via Danau Bingkoeng en Parit in twee uur Pakan Baroe (64 km) kan bereiken. Afstanden: Bangkinang-Moearö Mahat (pasanggrahan) 33 km; Moearö Mahat-Pangkalan Kotö Baroe (pasanggrahan) 37 km; Pangkalan Kotö Baroe-Pajokoemboeh, over de Pintoe Angin pas (908 m boven zee) 55 km. In 1913 werd aangevangen met den wegaanleg vanuit Parit, nabij Pakan Baroe, naar Bangkinang en door naar Rantau Berangin in aansluiting op den in aanleg zijnden weg vanuit Pangkalan Kotö Baroe in de richting Bangkinang. In 1921 werd het weggedeelte Parit-Rantau Berangin opengesteld. Het weggedeelte Rantau Berangin-Moearö Mahat werd in 1930 voor het publiek opengesteld. De tunnel, 128 m lang, bij km 229, kwam in 1928 gereed, de twee verstijfde kabelbruggen over de Mahat en Kampar nabij Moearö Mahat, waardoor de pont over de Kampar ter plaatse kwam te vervallen, werden in 1933 in gebruik genomen.

Geregelde vrachtautodiensten uit Padang, Padang Pandjang, Fort de Koek en Pajokoemboeh brengen kool en gambir naar de aan de Siakrivier in het gouvernement Oostkust van Sumatra gelegen havenplaats Pakan Baroe, van waar eenmaal per week een motorschip van de K.P.M. en tweemaal per week een Chineesche boot naar Singapore vertrekken. Als retourlading nemen de auto's voornamelijk gedroogde en gezouten visch, uien en textielwaren mede. Ook de bevolkingsrubber, die op de wekelijkse pasars verhandeld wordt, voert men per auto naar Pakan Baroe af. De belangrijkste rubberpasar is Koeok, waar de rubber uit het landschap Rokan (Sumatra's Oostkust) en het onderdistrict XIII Kotö Kampar per prauw aangevoerd wordt. Ook op de pasars Bangkinang en Air Tiris worden aanzienlijke hoeveelheden rubber verhandeld.

De aanleiding tot het onder bestuurtoezicht brengen van de adatfederatie V Kotö — bestaande uit de nagariëen Koeok, Salö, Bangkinang, Air Tiris en Roembiö V, de radjashappen Kampar en Tambang met Tarantang, benevens de nagari III Kotö Sibelimbing — was de roofmoord in 1899 gepleegd op den Engelschman Clifford, die te Poelau Gadang een goudmijn exploiteerde. Na de bezetting van Bangkinang door militairen in hetzelfde jaar moest de federatie V Kotö een oorlogsschatting opbrengen.

Bij Ind. Stb. 1929 no. 162 werd de onderafdeeling Pangkalan Kotö Baroe opgeheven, het onderdistrict XIII Kotö Kampar bij Bangkinang

en het onderdistrict Kotô Baroe Sialang bij de onderafdeeling Pajôkoemboch gevoegd.

Nadat reeds in 1903 een regeling was getroffen, waarbij het bestuur bemiddeling verleende voor verzending en verkoop van door de bevolking bij de kampong Lipari (nagari III Kotô Sibelimbing) 20 km ten Zuiden van Bangkinang gewonnen tinerts, entameerde het Gouvernement in 1920 een proefontginning van tinerts aan de Soengai Soengalan, 14 km ten Z.W. van Bangkinang. In 1923 werd de proef wegens onvoldoende opbrengst gestaakt. In 1924 zette de mijnbouwmaatschappij Stannum, een dochteronderneming van de Billiton Maatschappij de door het Gouvernement opgegeven ontginning voort, bouwde op Siaboe, 4 km verder, een emmerbaggermolen, die in 1925 in bedrijf kwam, exploiteerde eenige pompbaggerinstallaties bij Lipari en te Kotô Ranah in het Tapoeng Kirische, sultanaat Siak, doch moest in 1930 wegens daling van den tinprijs het bedrijf staken. In 1933 werden alle nog bruikbare machinerieën naar Billiton overgebracht. De baggermolen is in het bosch achtergelaten. Enkele jaren geleden is de bevolking weer begonnen op groter schaal dan vroeger tinerts uit de rivieren Siaboe en Soengalan te winnen. Hoofdbedrijf der bevolking is de rijstbouw, in de Kamparvlakte op sawahs, elders op ladangs. Daarna neemt de reeds genoemde rubbercultuur de voorname plaats in. Gambir en pinang zijn van minder belang.

Als eigenaardig gebruik valt te vermelden, dat te Air Tiris en Roembiö een gedeelte der vrouwen het gelaat — zelfs bij de sawahbewerking — met een doek met twee kijkgaatjes bedekt. In 1911 is door een godsdienstleeraar dit gebruik ingevoerd. In de andere nagariën vindt het geen navolging. Merkwaaardigheden omtrent de adat der bevolking zijn te vinden in L.C. Westenenk, De Minangkabause Nagari, Meded. Encycl. Bureau afd. VIII, 1915. Plaatsen van belang zijn behalve de hoofdplaats Bangkinang (belangrijke markt) benedenstrooms: Air Tiris, en van de talrijke kampongs aan den oever bovenstrooms Koeok, Moearö Mahat (aan de samenvloeiing van Kampar en Mahat).

Batoe Basoerat (zie aldaar) is de standplaats van het onderdistrictshoofd van XIII Kotô Kampar.

MOEARÖ TAKOES (Aanv. Dl. II). Plaats ter Sumatra's Westkust in de onderafdeeling Bangkinang (zie aldaar), aan den rechteroever der Kampar Kanan. Zielental volgens de volkstelling 1930: 426. Vanuit Moearö Mahat is de ter plaatse zich bevindende stoepa, door de bevolking „tjandi” genaamd, langs een onverhard binnenweg ter lengte van 26 km, bij droog weer, in twee uren per auto te bereiken.

BATOE BASOERAT (= beschreven steen) (Aanv. Dl. I). 1. De plek, waar te Pagar Roejoeng, 2 km van Fort van der Capellen, de beschreven steenen uit den Hindoe-tijd staan, welke volgens ouden van dagen onder de Minangkabauers mededeelingen bevatten omtrent de uitzending door het rijk Minangkabau van 8 vorsten, bestemd om de aan dit rijk onderworpen landen te regeeren.

2. Tevoren zelfstandige nagari. Ingevolge een besluit van den Gouverneur van Sumatra's Westkust van 1925 met de nagariën Binamang en Kotô Tengah samengevoegd tot de nagari III

Kotô (zielental ingevolge de volkstelling 1930: 1956). De voormalige nagari Batoe Basoerat ligt aan den rechteroever der Kampar, onderafdeeling Bangkinang (zie aldaar). Standplaats van het onderdistrictshoofd van III Kotô Kampar, district Bankinang van voormelde onderafdeeling. **KOEBANG NAN DOEÖ** (de twee koebangboomen) (Aanv. Dl. II). 1. Kampong en marktplaats in de landstreek Tjandoeng bij Fort de Koeok, Sumatra's Westkust.

2. Oude hoofdplaats van de onderafdeeling Soepajang; opgeheven in 1913 (Ind. Stb. no. 321); thans een gehucht van de nagari Siroekam, onderdistrict Soepajang, district en onderafdeeling Alahan Pandjang, afdeeling Solok, residentie Sumatra's Westkust.

KOTÖ ANAU (Aanv. Dl. II). Nagari, ruim 12½ km ten Z. van Solok met een zielental van 6190 (volkstelling 1930); standplaats van het onderdistrictshoofd van Soepajang, district en onderafdeeling Alahan Pandjang, afdeeling Solok, residentie Sumatra's Westkust; belangrijke markt; aanzienlijke bevolgingskruidnagelteelt.

SOEPAJANG. (Aanv. Dl. IV). 1. Onderdistrict van het district en onderafdeeling Alahan Pandjang (zie aldaar), Sumatra's Westkust. Zielental volgens de volkstelling 1930: 22696. De standplaats van het onderdistrictshoofd van Soepajang is Kotô Anau.

2. Nagari in voornoemd onderdistrict met een zielental van 1096 (volkstelling 1930).

ALAHAN PANDJANG (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling en middengedeelte van de afdeeling Solok, residentie Sumatra's Westkust. De onderafdeeling heeft een zielental van 58181 (volkstelling 1930). Sedert de gewestelijke reorganisatie van 1929 (Ind. Stb. no. 162) bestaat het ressort uit het district Alahan Pandjang, verdeeld in 2 onderdistricten nl. Alahan Pandjang en Soepajang, met een zielental onderscheidenlijk van 35485 en 22696 (volkstelling 1930).

De belangrijkste plaatsen in het onderdistrict Alahan Pandjang, dat in totaal 11 nagariën telt, zijn: Salimpat, Talang Berboengö, Sarik Alahan III (Alahan Pandjang-Sarik Alahan III 24 km). Eerstgenoemde twee plaatsen zijn per as en Sarik Alahan III alleen te voet bereikbaar. (Talang Berboengö-Sarik Alahan III 12 km). Voorts Soengei Nanam, 6 km van Alahan Pandjang verwijderd aan den grooten weg naar Solok, Tandjoeng nan IV, 7 km van Alahan Pandjang aan den grooten weg naar Pandjang en Boekit Siléh, 20 km van Alahan Pandjang aan het Danau di Baroeh gelegen. Van het onderdistrict Soepajang, in totaal ook 11 nagariën tellend, moeten worden vermeld Kotô Anau, standplaats van het onderdistrictshoofd, Batoe Banjak, Kotô Lawas, resp. op 2 en 4 km van Kotô Anau, liggend aan den binnenweg, die via Boekit Siléh langs het meer Danau di baroeh te Pandjong nan IV uitkomt op den grooten weg Alahan Pandjang-Padang. Verder Siroekam, dat 3 km ten O. van Koebang nan Doeö en Soepajang, dat 9 km van die oude hoofdplaats is gelegen.

SIROEKAM (Aanv. Dl. III). Nagari met een zielental van 3506 (volkstelling 1930) in het onderdistrict Soepajang, district en onderafdeeling Alahan Pandjang (zie aldaar), residentie Sumatra's Westkust.

TALAOE (Aanv. Dl. IV). Dit voormalige radjaschap vormt met het eveneens opgeheven

radjaschap Soengai Koenit de nagari Soengai Koenit, gelegen in het onderdistrict Loeboek Gadang, district en onderafdeeling Mocarö Laboeh, afdeeling Solok der residentie Sumatra's Westkust. Ziental dezer nagari volgens de volkstelling 1930: 980. Door uitzwerming van lieden uit het radjaschap Soengai Koenit is het zelfstandige radjaschap Taloe ontstaan.

SOENGAI KOENIT (Aanv. Dl. IV). Vroeger een onafhankelijk landschap in de onderafdeeling Mocarö Laboeh (zie aldaar), Sumatra's Westkust. Thans een nagari met een ziental volgens de volkstelling 1930 van 980.

SOENGAI PAGOE (Aanv. Dl. IV). Vroeger radjaschap in de onderafdeeling Mocarö Laboeh, Sumatra's Westkust. Later werd dit radjaschap tot een laras omgevormd, bestaande uit de adat-nagariën Pasir Talang en Kotö Baroe. Na het opheffen van het larasstelsel ter Sumatra's Westkust werden de samenstellende deelen van dit laraschap tot de zelfstandige nagariën Pasir Talang (ziental 1930: 12204) en Kotö Baroe (ziental 1930: 8760) verheven. Op de noordelijke hellingen van den Goenoeng Kerintji, ongeveer 20 km ten Oosten van Mocarö Laboeh liggen de terreinen, waar in latere jaren verschillende Europeesche maatschappijen concessies tot het winnen van goud en andere metalen hebben bezeten, doch het nimmer tot loonende bedrijven konden brengen.

LIKI (Aanv. Dl. II). Het oudste complex cultuurondernemingen in het Mocarö Laboeh'sche, gelegen aan den voet van den Piek van Kerintji en ongeveer op het punt waar de groote weg, die van Solok via Alahan Pandjang en Mocarö Laboeh in zuidoostelijke richting loopt, zich in noordoostelijke richting ombuigt.

MOEARÖ LABOEH (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling der afdeeling Solok, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een controleur. Deze onderafdeeling heeft een ziental van 42.446 (volkstelling 1930). Een 134 km lange weg loopt van Mocarö Laboeh via Alahan Pandjang en Loeboek Selasih naar Padang; een zijtak gaat van Alahan Pandjang via Koebang naar Doeö naar Solok.

De onderafdeeling Mocarö Laboeh bestaat uit één district, verdeeld in het gelijknamige onderdistrict (het gedeelte ten W. van Liki, en o.m. bevattend het vroegere landschap Soengai Pagoe) en het onderdistrict Loeboek Gadang, bevattende o.m. de streken, die vóór de gewestelijke reorganisatie in 1913 de larassen Pasimpai en Abai vormden, vermeerderd met de landschappen Soengai Koenit en Taloe, welke vóór den Djambi-oorlog onafhankelijk waren. Ter hoofdplaats Mocarö Laboeh, waar een belangrijke markt gehouden wordt, zijn een pasanggrahan en eenige Gouvern. scholen.

LOLO (Aanv. Dl. II). Nagari aan den weg van Alahan Pandjang naar Mocarö Laboeh (Sumatra's Westkust). De plaats ressorteert onder de onderafdeeling Mocarö Laboeh, afdeeling Solok der residentie Sumatra's Westkust en heeft een ziental van 3252 (volkstelling 1930).

GEOLOGIE (Aanv. van Dl. I). In de laatste decennia is zowel van Gouvernements- als van particuliere zijde een groote activiteit op geologisch gebied aan den dag gelegd. De gegevens, die door deze onderzoeken zijn verkregen, hebben in belangrijke mate ertoe bijgedragen de inzichten

in den geologischen bouw en de geschiedenis van Ned. Indië te verdiepen. Waar echter die onderzoeken door hun doelstelling, welke in de meeste gevallen gericht was op de opsporing van nuttige delfstoffen, een incidenteel karakter droegen, is de geologische kennis altijd min of meer fragmentarisch gebleven. Door het Mijnwozen (sinds 1922 Dienst van den Mijnbouw) van Ned.-Indië zijn en worden de verspreide gegevens op een voorloopige geologische overzichtskaart, bestaande uit 21 bladen, verzameld en gepubliceerd in de Verhandelingen van het Jaarboek van dien Dienst. Van deze kaart op een schaal van 1 : 1.000.000 verscheen het eerste blad in 1915; op ult. 1934 ontbraken nog de bladen van Noord-oost- en Zuidoost-Borneo, Celebes, de Molukken en de oostelijke kleine Soenda-eilanden. Eerst in de latere jaren is een aanvang gemaakt met een systematische geologische opname (zie GEOLOGISCHE DIENST).

Ten aanzien van de verspreiding van de gesteenten, tot de verschillende formaties behorende, en den daaruit af te leiden toestand, waarin de archipel ten tijde der vroegere geologische perioden verkeerde, moge het volgende als overzicht dienen.

Als oudste gesteenten kunnen de kristallijne schisten worden aangemerkt. De eerste onderzoekers namen voor alle schisten een zeer hoogen, prae-palaeozoischen (ten deele archaischen) ouderdom aan. Door latere onderzoeken is echter gebleken dat verschillende dezer gesteenten jonger kunnen zijn en dat in het algemeen slechts een minimum ouderdom aan te geven is. Ook van de, vroeger veelal tot de kristallijne schisten gerekende, „oude leien" is thans bekend dat hun ouderdom in de meeste gevallen jonger is (tot tertiair toe). Kristallijne schisten komen over den geheelen archipel verspreid voor. In Noord-Sumatra schijnen zij een grootere verbreiding te bezitten dan in Zuid-Sumatra. Hun ouderdom wordt geacht hooger te zijn dan die van de oudste fossielhoudende en weinig veranderde gesteenten, die tot het Onder-Carboon behooren. Op Banka komt een schistzone voor, ouder dan de lei-zandsteenformatie der tineaïden, die voor mesozoisch wordt gehouden. Op Borneo treedt een schistformatie, bestaande uit gneissen, micaschisten en amfibolieten, in kleine massieven in Zuidoost-Borneo aan de Boven Barito, in Noordoost- en in West-Borneo op. Op Midden-Jaya komt een klein gebied van schisten voor, die zeker ouder zijn dan Midden-Krijt. Centraal Celebes en groote gedeelten van den noord- en zuidoost-arm worden ingenomen door gneissen e.a. kristallijne gesteenten, die waarschijnlijk zeer oud zijn. In de Molukken komen schisten, ouder dan Trias, voor op eilanden van den Ceram-Timor-boog, dor Soela-reeks en op Batjan. Tenslotte zijn kristallijne schisten bekend van het Cycloopegebergte en van den centralen bergketen in Nieuw-Guinee. Hun ouderdom moet prae-devonisch zijn, daar hun rolsteenen samen worden gevonden met rolsteenen van weinig veranderde devonische zandsteen.

De oudste fossielhoudende gesteenten behooren tot het Devoon en zijn van slechts één gebied, nl. het centrale gebergte op Nieuw-Guinee, bekend. Het betreft een zandige formatie met een mariene fauna, welke in een ondiepe zee is afgezet. Deze zee had waarschijnlijk via Oost-

Australië, waar soortgelijke afzettingen bekend zijn, verbinding met den Pacificischen Oceaan. Hoewel het natuurlijk mogelijk is dat elders nog Devoon gevonden zal worden, is men in het algemeen geneigd aan te nemen, dat gedurende het Oud-Palaeozoicum de archipel door een vastland werd ingenomen. De gneissen van Centraal Celebes, de oude kristallijne gesteenten van Sumatra en Borneo zouden dan den ondergrond van een continent of gedeelte van een continent, het „Aequinoctia” van Abendanon, vormen. Men moet echter voor oogen houden dat het trekken van een dergelijke conclusie uit „negatieve” kenmerken steeds min of meer speculatief blijft.

De afzettingen van jong-palaeozoischen ouderdom zullen eenvoudigheidshalve samen genomen worden. Ten deele laten de beschikbare gegevens een nadere splitsing ook niet toe. Permocarboneische en hoofdzakelijk permische afzettingen zijn bekend van Noord- en Midden-Sumatra tot en met Djambi, van Borneo, van de eilanden der Timorreeks en van West- en Centraal-Nieuw-Guinee, zoodat men den indruk krijgt dat de zee hoofdzakelijk van het Zuiden het oude continent binnendrong. Het zijn meest mariene en voornamelijk bijlandsche afzettingen (w.o. veel kalksteenen), in Djambi en in West-Borneo echter terrestrische met plantenresten. Deze laatste bereiken in Djambi een dikte van minstens 1500 m. en dragen dus een geosynclinaal ¹⁾ karakter. Zeer belangrijk zijn de permische afzettingen van Timor vanwege hun uitgebreiden fossieleninhoud, die nergens ter wereld geëvenaard wordt. Niet minder dan 600 soorten zijn gevonden, waarvan eenige in duizenden exemplaren. Vele soorten, vnl. behorende tot de zeelelies en knopstralingen, zijn alleen van Timor bekend. Uit de verwantschap, die de jong-palaeozoische fauna vertoont met die uit Europa, kan afgeleid worden, dat via Britsch-Indië en Perzië een open zeeverbinding bestond tusschen het Middellandsche-Zee gebied en Ned.-Indië: de zg. Tethijs. Een zekere onafhankelijkheid in de verdere ontwikkeling van de fauna's wijst er evenwel op dat die verbinding niet ten alle tijde heeft bestaan.

Sommige permocarboneische gesteenten zijn door lateren bergdruk gemetamorfoseerd. Zoo wisselen op Sumatra fossielhoudende permische afzettingen af met glansleien en komen op Lëti vrij sterk metamorfe schisten voor, waartusschen kalksteenen met permische fossielen optreden.

Een andere zeer belangrijke bijzonderheid van het Permocarboon is, dat gesteenten van vulkanischen oorsprong sterk vertegenwoordigd zijn, vooral op Sumatra, doch ook in het Oosten van den Archipel. Op Sumatra zijn het zoowel basische eruptiegesteenten (diabaas, basalt, andesiet, enz.) als zure (rhyoliet, daciet, kwartskeratofier, enz.) met hun tuffen en afbraakproducten, die gedeeltelijk afwisselen met de, door hun fossielinhoud als Permocarboon gedetermineerde gesteenten. De toestand te dier tijde

¹⁾ Onder een geosynclinale verstaat men een min of meer langgerekte en relatief smalle strook van de aardkorst, die gedurende een lang tijdsverloop aan daling onderhevig is. Hierdoor kunnen in die strook dikke pakketten van gelijksoortige sedimenten worden afgezet. Daartegenover staan de geo-antichlinalen, die een rijzende beweging doormaken.

moet dus eenigszins vergelijkbaar zijn geweest met den tegenwoordigen in dien zin, dat in en nabij de zee zich vulkanen verhieven, welker lava- en laharstromen en losse producten ook in zee terecht kwamen.

In het Mesozoicum neemt de reeds in het Perm begonnen overstroming van het oude continent toe. Het schijnt echter dat daaraan eerst een terugtrekken van de zee voorafging, want de verbreiding van het oudste Mesozoicum (Onder- en Midden-Trias) is geringer dan van het Perm. De oudere Trias is met zekerheid slechts van Timor bekend in een mariene facies, welke een ononderbroken serie van Onder- tot Boven-Trias-kalksteenen omvat. In Midden- en Zuid-Sumatra komt de oudere Trias mogelijk ook voor in een sedimentgroep, die zoowel palaeozoische (permocarboneische) als mesozoische afzettingen bevat. In elk geval begint in den Boven-Trias de groote overstroming en men kent de daarbij ontstane afzettingen van Sumatra, waar schijnlijk van de tineilanden, van West-Borneo, van Zuidoost-Celebes en Boeton, van de eilanden van den Timor-Ceram boog en van Misool. Op de meeste dezer vindplaatsen dragen zij hoofdzakelijk kenmerken van afzettingen in een ondiepe zee en bestaan dan uit zandsteenen en kleisteeenen met weinig kalksteenen (in de zg. Flysch-facies), soms met plantenresten en koollaagjes, of ook uit kalksteenen met dikwandige schelpen en koralen. Op Timor treft men naast dit soort afzettingen andere aan, die bijna geheel bestaan uit schalen van ammonieten (de zg. cephalopodenfacies van Onder- tot Boven-Trias) en uit kalken met dunschalige schelpen en met radiolariën, die alle in dieper water zijn afgezet. Deze laatste facies wordt ook in mindere mate op andere plaatsen aangetroffen. Evenals het Perm heeft ook de Trias van Timor een rijke fauna (ongeveer 550 soorten zijn bekend) met vele nieuwe vormen opgeleverd. Ook vertoont de Indische Triasfauna weder een zekere affiniteit met die uit Europa, zoodat een zeeverbinding tusschen beide gebieden althans tijdelijk aanwezig moet zijn geweest.

De kwarts en de glimmer van de zandsteenen worden geacht afkomstig te zijn van de schisten, die voor een deel de landgebieden vormden, welker erosie het materiaal voor de Trias-zandsteenen opleverden. Uit de verspreiding van deze zandsteenen kan men voorts afleiden, dat de Trias-zee eilanden bevatte en dat de algemeene toestand dus geleek op de tegenwoordige, al was de verdeling van land en zee een geheel andere dan thans. Op een verschil moet echter gewezen worden nl. dat het vulkanisme belangrijk minder krachtig was. Mariene tuffen zijn van Timor en mogelijk van Borneo bekend.

De dikte dezer formatie is op vele plaatsen 500-1000 m. Ook uit het voorkomen van de dunschalige schelpenafzettingen in de Molukken mag geconcludeerd worden, dat de Triasperiode plaatselijk een geosynclinaal karakter droeg.

Juragesteenten zijn evenals triasgesteenten van verschillende eilanden bekend, terwijl over het algemeen de Boven-Jura een grootere verbreiding heeft dan de Onder- en Midden-Jura. Overigens komen de verschillende Jurafzettingen afwisselend voor, zoodat slechts van enkele plaatsen volledige Jura-profielen bekend zijn. Uit een en ander kan de conclusie worden

getrokken, dat de algemeene toestand gelijk was aan die uit de Trias-periode, doch dat de verdeling van land en zee aan herhaalde wijzigingen onderhevig was.

Jura-afzettingen komen voor o.a. op de eilanden van den Timor-Ceramboog, der Soela-reeks, op Misool, in West- en Centraal-Nieuw-Guinee, in Oost- en Zuidoost-Celebes en Boeton, in West-, Midden- en Zuidoost-Borneo, mogelijk ook op de Natoena-eilanden en voorts verspreid over Sumatra. In tegenstelling met den Trias bevat de Jura relatief weinig zandsteenen, wat verband houdt met een voortschrijdende overstroming van de landgebieden. (Van West-Borneo kent men echter een serie van zandsteenen en mergels met een brakwaterfauna en koollaagjes, die dus zeer nabij het land moet afgezet zijn). Daarentegen treden kalkgesteenten meer op den voorgrond.

Timor heeft een volledig Jura-profiel, wederom met een uitgebreide fauna, opgeleverd. Zowel hier als op eenige oostelijk gelegen eilanden treden in den Boven-Jura ook radiolariënhoudende gesteenten, soms met mangaanconcreties, op, die door vele geologen als diepzee-afzettingen worden beschouwd. Ook van Centraal Borneo kent men deze gesteenten, waar zij samen met vulkanische tuffen en basische lavastroomden voorkomen in de z.g. Danau-formatie. Deze kan echter ouder dan Jura zijn. Hetzelfde geldt voor de radiolarieten van de Natoena-eilanden en Java. Behalve Timor en naburige eilanden hebben ook de eilanden der Soela-reeks en Nieuw-Guinee een rijke Jura-fauna opgeleverd, welke hoofdzakelijk tot den jongeren Jura behoort. Uit de duidelijke verwantschap dezer fauna met de Europeesche blijkt, dat de zeeverbinding met dit gebied, evenals in de voorafgaande periode, open stond.

Gemetamorfoscereerde Jura is bekend van Nieuw-Guinee (zijdeglanzende leien), terwijl de Jura van Sumatra voor een groot deel uit dergelijke gesteenten bestaat. Uit tusschengeschakelde kalksteenen, welke plaatselijk (Djambi) een arme fauna opleverden, kon deze serie als Jura worden bepaald.

Het vulkanisme was in deze periode zwak. Behalve eventueel van Centraal Borneo zijn tufgesteenten bekend van eenige eilanden in de Molukken (o.a. Boeroe en Misool).

Op vele plaatsen gaat de Jura geleidelijk over in het Krijt, waarbij de gesteenten vooral in het oostelijk deel van den archipel dikwijls meer het karakter dragen van afzettingen in diepere zeeën. Het zijn dan mergels en kalksteenen met foraminiferen, die herhaaldelijk afwisselen met radiolarieten. Dergelijke afzettingen kent men van den Timor-Ceramboog, Halmahëra en vermoedelijk ook van Oost-Celebes en Boeton. Op de eilanden der Soela-reeks en Nieuw-Guinee blijven de krijtafzettingen vormingen van een ondiepe zee. Het Boven-Krijt komt in de oostelijke helft van den archipel weinig voor. Op Misool zijn het dikke afzettingen met een kustfauna, die dus in ondiep water zijn afgezet. In scherpe tegenstelling hiermede wordt op Timor Boven-Krijt gevonden, dat meer dan eenige andere afzetting in Ned.-Indië het karakter van een diepzeeafzetting draagt. Het betreft een roode kleischalie met radiolariën, mangaanconcreties en haaiantanden, welke hun dentine verloren hebben. Deze eigen-

schappen vertoont ook de tegenwoordige z.g. „roode diepzeelei”, zooals die door wetenschappelijke expedities naast radiolariënslik uit de diepste oceanen is opgehaald.

Van West-Borneo is het Onder-Krijt bekend als een kust- en ondiepe zeevorming. In het Midden-Krijt trad een belangrijke transgressie op, waardoor grind- en zandsteenen, mergels en kalksteenen met foraminiferen konden worden afgezet. Men treft deze gesteenten aan in West- en Zuidoost-Borneo. In het allerjongste Krijt schijnt de zee zich dan weder teruggetrokken te hebben.

Sporen van de Midden-Krijt-transgressie vindt men ook op Midden- en West-Java.

Op Sumatra gaan de Jura-afzettingen geleidelijk over in die van het Krijt; zoo b.v. de jurasische glansleien van Djambi in matte leien met een onder-cretaceische fauna. Van het Midden- en Boven-Krijt kent men in Zuid-Sumatra een formatie van zand-, klei- en kalksteenen, elders ook een vulkanische afzetting met kalksteeninschakelingen. Van Noord-Sumatra zijn slechts boven-cretaceische kalken bekend.

In het algemeen kan men zeggen dat de configuratie van land en zee gedurende het Krijt een wisselende was, dat voorts tot in het Midden-Krijt een uitbreiding, respectievelijk verdieping van de zeeën optrad, doch dat daarna met enkele uitzonderingen de zee zich weer terugtrok. Van vulkanisme is zeer weinig sprake, terwijl eenige gebieden, o.a. blijkens de groote dikte der afzettingen, een geosynclinaal karakter droegen.

Resumeerende kan van de geologische geschiedenis van Ned.-Indië tot aan het tertiaire tijdvak het volgende worden gezegd.

In het Oud-Palaeozoicum was hier mogelijk een vast land aanwezig, waar de zee in het Jong-Palaeozoicum vanuit het Zuiden binnendrong. In het Mesozoicum ontstond een archipel met een wisselende verdeling tusschen land en water, waarbij de zee nu eens grotere gebieden overstroomde, dan weer zich terugtrok. Transgressies zijn te onderkennen in het Permocarboon, den Boven-Trias, den Boven-Jura en het Midden-Krijt. De na de transgressies optredende regressies vallen vermoedelijk in den Onder-Trias, den Onder-Jura, het Onder-Krijt en op het einde van deze laatste periode.

De meeste afzettingen hebben plaats gehad in zee. Eenigszins belangrijke continentale afzettingen zijn slechts bekend uit het Permocarboon van Djambi en mogelijk ook van West-Borneo. Van de mariene afzettingen hebben die uit een ondiepe zee de grootste verbreiding. Uit de verwantschap, die vele fauna's hebben met de Europeesche, valt af te leiden, dat een zeeverbinding, althans bij belangrijke tusschenpoozen, moet hebben bestaan tusschen het Middellandsche zeegebied (de z.g. Tethys) en dit gebied.

Het vulkanisme was, behalve in het Perm, zwak, terwijl tenslotte uit de belangrijke dikten van sommige afzettingen en uit hun algemeen karakter geconcludeerd mag worden dat verschillende gesteenten in geosynclinale gebieden afgezet werden.

Hoe belangrijk voor de geschiedenis van Ned.-Indië het Praetertiair ook is geweest, voor de ontwikkeling tot het Indië, zooals wij dat tegenwoordig kennen, zijn de jongste geologische perioden

van veel meer gewicht. Dit moge reeds daaruit blijken, dat kaenozoische afzettingen voor meer dan 70% den onmiddellijken ondergrond van den archipel vormen, terwijl door de gebeurtenissen, die in het Tertiair plaats grepen, de grondslagen voor de huidige configuratie van land en zee werden gelegd.

Tertiaire afzettingen komen op de meeste eilanden voor. Naast mariene vormen zijn op vele eilanden ook continentale afzettingen bekend; brakwaterafzettingen zijn echter weinig aangetroffen, hoewel men zou verwachten dat deze bij de vele faciesafwisselingen wel zouden kunnen ontstaan. Het mariene Tertiair draagt meestal kenmerken van afzetting in ondiepe zeeën. Hiertoe behooren conglomeraten, koraalkalken met groote bodemforaminiferen, mergels en kalksteenen met dikwandige schelpen, kwartszandsteenen en vele kleisteenen. Fijnkorrelige mergels, waarin schalen van kleine, zwevend levende foraminiferen voorkomen, zijn althans ten deele te beschouwen als vormen in een diepere zee. Gesteenten, die onder continentale condities zijn afgezet, zijn conglomeraten, zanden en kleisteenen, waarvan het continentale karakter blijkt uit plantenresten en koollagen of, in de jongere afzettingen, uit de aanwezigheid van zoogdierresten. Vulkanische gesteenten, al of niet submariene afgezet, kunnen niet zelden zeer belangrijk zijn, zelfs zoo dat plaatselijk vrijwel het geheele Tertiair daaruit opgebouwd is.

Het Oud-Tertiair of Palaeogeen is als mariene afzetting op Sumatra alleen bekend van Noord-Sumatra en van Nias. Het in Midden- en Zuid-Sumatra voorkomende Palaeogeen draagt een min of meer continentaal karakter (koollagen), terwijl een deel der vroeger als Oud-Tertiair gedetermineerde gesteenten tot het jonge Tertiair behoort. Volgens nieuwere inzichten zou bezuiden Padang het Palaeogeen zelfs ontbreken. Het Boven-Tertiair of Neogeen heeft op de oostelijke helft van Sumatra een groote verbreiding. Voor een belangrijk gedeelte draagt het een continentaal karakter en bevat (soms vele) koollagen en olie. De dikte varieert tusschen de 2000 en 8000 m en is vooral in Noord-Sumatra groot. Het is voorts rijk aan vulkanische producten, waaruit ook het Neogeen van West-Sumatra voor het allergrootste deel bestaat.

Op Java is het Palaeogeen in betrekkelijk kleine gebieden bekend van West- en Midden-Java. Het zijn voornamelijk kust- en continentale vormen (koollagen) met weinig vulkanische afzettingen. Het Neogeen is meer marien ontwikkeld dan op Sumatra, bevat weinig koollagen, doch meer mergels en kalksteenen. In Noord- en Zuid-Java zijn de afzettingen in ondiep water, in een zone daartusschen voor een deel in diepere zee gevormd. Het jongste Neogeen is weer continentaal met resten van landzoogdieren. Vulkanisch materiaal is in Noord-Java schaarsch, behalve in het jongste Neogeen, overigens neemt het een belangrijk en in de middenzone een overwegend gedeelte van de afzettingen in. De dikte van het Tertiair op Java is eveneens zeer groot en bedraagt eenige duizenden meters.

In West-Borneo is het Palaeogeen in hoofdzaak ontwikkeld als een zandige brakwaterafzetting (Melawi-gebied) en als een gemengde continentale en brakwaterafzetting (de Plateau-

zandsteenformatie); in geheel Oost-Borneo deels als continentale en littorale, deels als mariene afzettingen. De koollagen komen zoowel in het oudere als ook in het jongere Palaeogeen voor. De dikte bedraagt vele honderden tot eenige duizenden meters (Noordoost-Borneo). Een zeer merkwaardig feit is, dat van een groot gedeelte der in West-Borneo over een uitgestrekt gebied optredende fylleten gebleken is, dat zij een oud-tertiairen ouderdom bezitten. Ook in Oost-Borneo komen fylletische gesteenten voor, welker ouderdom echter geenszins gelijk behoeft te zijn aan die van de juist vermelde in West-Borneo. Het Neogeen is in West-Borneo zoo goed als niet aanwezig, in Oost-Borneo daarentegen komt het over groote gebieden voor. Voornamelijk zijn het zand- en kleisteenen met koollagen, verder ook mergels en kalksteenen. Deze laatste treden in het Sangkoelirangebied op den voorgrond. Vulkanische vormen komen zoowel in West- als in Noordoost-Borneo voor. De dikte van het Neogeen kan eenige duizenden meters bedragen.

Op Celebes is het Palaeogeen bekend van den zuid- en van den oostarm en is daar vrij goed vertegenwoordigd. Ook hier is het deels marien ontwikkeld met veel kalksteenen, deels continentaal met koollagen, terwijl ook vulkanische afzettingen voorkomen. Neogeen komt in dezelfde gebieden voor, bovendien in den noordarm en in het Zuidoosten, waar het evenwel minder goed ontwikkeld is. Het zijn overwegend mariene afzettingen, terwijl vulkanische vormen vooral in den noordarm een belangrijk deel van het Neogeen innemen. De dikte bedraagt waarschijnlijk meer dan 1000 m, plaatselijk meer dan 3000 m.

Op de meeste kleine Soenda-eilanden en de Molukken is het Tertiair, en voornamelijk het Palaeogeen, aanwezig, maar is hier belangrijk minder dik dan op de groote eilanden.

Op Nieuw-Guinee heeft het Tertiair een groote verbreiding, zoowel in den Vogelkop als in het centrale gebergte en in Noord-Nieuw-Guinee. Ook hier is het voornamelijk het Neogeen, dat uitgestrekte oppervlakten inneemt, dikwijls, zooals in het Noorden, met geweldige dikten. Evenals op de Molukken is het Tertiair ook hier hoofdzakelijk in zee afgezet, maar continentale afzettingen met koollagen komen ook voor. Vulkanische producten spelen een ondergeschikte rol.

In het voorgaande werd reeds medegedeeld dat op het einde van het Mesozoicum een algemeen terugtrekken van de zeeën plaats vond. Het Tertiair is weder een periode, waarin de zee het land binnendrong. De belangrijke dikten, die de tertiaire sedimenten op de groote eilanden bezitten, wijzen op een geosynclinaal karakter der afzettingsgebieden. Vraagt men zich af van welke landgebieden de geweldige hoeveelheden materiaal afkomstig zijn, dan blijkt dit voor het westelijk deel van den archipel betrekkelijk eenvoudig aan te geven te zijn. Uit de verspreiding en ten deele ook uit het karakter der tertiaire sedimenten valt af te leiden, dat zich ten Noorden van de groote Sumatra-Java- en ten Westen van de Oost-Borneo-geosynclinale een vastland heeft moeten bevinden, dat zich uitstrekte over de tegenwoordige Java-zee, het zuidwestelijk deel van Borneo en een deel der Zuid-Chinees-

sche zee en dat over Malaka samenhang met het Aziatische continent. Ten Zuiden van dit „Soendaland” en den dalenden geosynclinalen zoom bevonden zich resten van het vroegere cretaceische continentale gebied in den vorm van een eilandreeks, welke vooral ter hoogte van Java vele en belangrijke vulkanen droeg. De grenzen tusschen land en water hebben echter voortdurend gevarieerd, wat zich o.a. ook in de facieswisselingen van de afzettingen heeft geuit. De Straat Makassar zal in het Tertiair reeds aanwezig zijn geweest. Een aanwijzing hiervoor vindt men in de globigerinenmergels van het schiereiland Mangkalihat, welke in diepere zee moeten zijn afgezet.

In het Oosten van den archipel is een, met het Soendaland vergelijkbaar, continentaal gebied aanwezig, dat samenhangend met Australië zich uitstrekt over de Arafoerazee. Ten Noorden van dit massief bevond zich de geosynclinale van Centraal Nieuw-Guinee, welke blijkens de optredende gesteenten vanaf het Devoon tot in het Neogeen een bezinkingsgebied is geweest. Thans verheft zich daar het Sneeuwgebergte met toppen tot boven de 4000 m. Het materiaal, dat in de geosynclinaal van Noord-Nieuw-Guinee is afgezet, is mogelijk afkomstig van een noordelijk gelegen Pacifisch massief, waarvan dan resten in het Cycloopegebergte aan te wijzen zouden zijn.

De toestand in het overige gedeelte van den oostelijken archipel was in algemeenen zin gelijk aan den huidige. Er waren dus eilanden en zeeën, de verdeling tusschen land en water was wederom een geheel andere. Over het algemeen hadden de zeeën vermoedelijk niet zulke groote diepten als thans.

De flora en fauna van het Tertiair zijn belangrijk beter bekend dan die uit de voorafgaande perioden. Niet minder dan ongeveer 4000 soorten zijn gevonden, terwijl elke nieuwe vindplaats weer nieuwe soorten oplevert. Daaronder zijn de gastropoden (slakken) het best vertegenwoordigd met 1500 soorten; daarop volgen de foraminiferen met 650, de lamellibranchiaten (schelpdieren) met 650, de korallen met 400, de planten met 300, de stekelhuidigen, kreeften en vissen elk met ongeveer 100 en de zoogdieren met 50 soorten. Een nauwkeurig onderzoek van de zeebewoners heeft aangetoond, dat deze Indische fauna geen vertegenwoordigers gemeen heeft met Europeesche fauna's, terwijl toch in het Oud-Tertiair ook ginds nog tropische omstandigheden hebben geheerscht. Men neemt dan ook aan, dat vanaf het Oud-Tertiair geen zeeverbinding met Europa bestond. Wel zijn de onderscheiden vormen aan elkaar verwant, maar naarmate men in jongere tertiaire afzettingen komt worden de verschillen groter. De Indische fauna maakte een eigen ontwikkeling door, welke geleidelijk voort tot de hedendaagsche fauna.

Voor de onderverdeling van het Tertiair kent men tot nu toe alleen betrouwbare gidsfossielen uit de groep der foraminiferen. Voor het Oud-Tertiair komen in aanmerking o.a. leden van de geslachten *Pellatispera*, *Nummulites*, *Orthophragmina*, voor het Jong-Tertiair o.a. *Lepidocyclus*, *Miogypsina*, *Cycloclypeus*, *Spiroclypous*. Voor de bepaling van den ouderdom der gesteenten maakt men voorts gebruik van het procentgetal der mollusken, dat aangeeft hoeveel procent van de gevonden soorten thans nog leeft.

Deze methode is bruikbaar, indien de fauna van het gesteente een groot aantal soorten oplevert. Een derde methode, welke echter slechts een beperkte toepassing kan vinden, berust op het benoemde watergehalte van koollagen naarmate deze jonger zijn (zie KOLEN). De zoogdierresten, waaronder ook enkelen als gidsfossielen gebruikt worden, zijn hoofdzakelijk van groote dieren, w.o. nijlpaarden en olifantachtigen, afkomstig. Hun voorkomen op Java wordt verklaard door de aanwezigheid van het Soendaland, waarover deze dieren zich van Azië uit konden verspreiden.

Van het Kwartair zijn weinig mariene afzettingen bekend en dan als opgeheven kustterrassen in het oostelijke deel van den archipel. Toch moet aangenomen worden dat belangrijke mariene afzettingen voorkomen, want in het Kwartair zijn groote gebergten aan de erosie blootgesteld geweest. Zij zijn echter nog door de zee bedekt. Niet mariene afzettingen kennen wij in de uitgestrekte kustvlakten, in afzettingen van vulkanen, voorts in meer- en riviervormingen. Wat de fauna betreft moge het optreden van den voorhistorischen mensch worden vermeld (zie verder *PITHECANTROPUS* en *HOMO SOLOËNSIS*).

In het voorgaande is de verbreiding van de afzettingsgesteenten geschetst. Behalve deze hebben ook dieptegesteenten belangrijk deelgenomen aan de samenstelling van den ondergrond. Het zijn de uitersten in chemische samenstelling der stollingsgesteenten, nl. de (zure) granieten en de (zeer basische) peridotieten, die in den archipel goed vertegenwoordigd zijn, terwijl de intermediaire typen veel minder voorkomen.

Granieten zijn op Sumatra zeer verbreid, voornamelijk in kleine massieven op de westhelft van het eiland. Van hun ouderdom valt in vele gevallen weinig te zeggen. Men kent prae-permo-carbonische granieten o.a. van Midden-Sumatra en Djambi. Hun puin is nl. aangetroffen in permocarbonische gesteenten, die niet contactmetamorfe zijn veranderd. Van de post-permo-carbonische granieten is een deel zeker van midden- tot jongercretaceischen ouderdom, omdat zij jurassische en ondercretaceische sedimenten veranderd hebben (Djambi). Tertiaire granieten zijn hier onbekend, terwijl peridotieten slechts gevonden zijn in het uiterste Noorden.

Op de teneilanden komen veel granieten voor, die mesozoische (vermoedelijk triassische) sedimenten hebben veranderd en dus zelf midden- tot jongmesozoischen ouderdom zullen bezitten.

Ook de van Borneo bekende dieptegesteenten zijn praetertiair. Granieten hebben een groote verbreiding vooral in West-Borneo, waar het grootste granietmassief van Indië voorkomt. In Oost- en Zuidoost-Borneo, verder op de Natoena-, Anambas- en Karimata-eilanden zijn het kleine massieven. Van een aantal is zeker dat zij praemidden-Krijt zijn; voor een deel zijn zij post-triassisch (in West-Borneo hebben zij jurakalken veranderd). Het is zeer goed mogelijk dat alle van mesozoischen ouderdom zijn. Peridotieten, vermoedelijk eveneens mesozoisch, komen voor in Zuidoost-Borneo, op Poeloe Laoot en Seboekoe.

Van Java is een zeer klein tertiair granietvoorkomen bekend van Bantam. Op Midden-Java zijn in oud-tertiaire conglomerationen rolstukken van graniet gevonden benevens sporen van peridotieten.

Ook van Midden-Celebes is een tertiaire graniet bekend, die oud-tertiaire sedimenten heeft veranderd. De granieten in den noordarm zijn vermoedelijk jongmesozoïsch. Van vele in Centraal-Celebes is de ouderdom onzeker; het is niet onmogelijk dat er zeer oude granieten onder voorkomen. Voorts komen zij voor op de Bangai-eilanden. Peridotieten zijn ongeveer even sterk ontwikkeld; hun ouderdom is waarschijnlijk mesozoïsch. Men treft deze in groote verbreiding aan in Zuidoost-Celebes en op de Boeton-eilanden en in den oostarm; minder in Centraal- en Noord-Celebes.

In het overige gedeelte van den archipel komen meer peridotieten dan granieten voor; zij zijn daar meest van mesozoïschen ouderdom. Men kent deze van vele eilanden van den Timor-Ceramboog, van Halmahéra en de eilanden zuidelijk daarvan en van de eilanden bewesten Nieuw-Guinee. Tertiaire granieten zijn op Flores gevonden; deels mesozoïsche en deels van onbekenden ouderdom o.a. van Ambon, Ceram, de Soela-eilanden.

Op Nieuw-Guinee kent men peridotieten van den Vogelkop, uit het Cycloopgebergte en uit Centraal Nieuw-Guinee; granieten uit het Arakgebergte.

Resumerende kan gezegd worden dat er slechts enkele granieten van tertiairen ouderdom bekend zijn. De meeste zijn zeker of vermoedelijk mesozoïsch, terwijl oude granieten op Sumatra en mogelijk ook in Centraal Celebes voorkomen. De peridotieten zijn waarschijnlijk meest van mesozoïschen ouderdom. Voorts zijn de granieten meer geconcentreerd in het westelijk, peridotieten bijna geheel in het oostelijk gedeelte van den archipel.

Jongvulkanische afzettingen (Kwartair) komen voor in geheel Sumatra; in het Noorden weinig, in het Langkatsche veel; verder in een min of meer breede strook in het westelijk gedeelte van Midden-Sumatra, en in groote verbreiding in Boven-Djambi en Zuid-Sumatra. Op Java zijn zij aanwezig in een strook ongeveer over het midden van het eiland verloopte, die zich over de kleine Soenda-eilanden tot in den Banda-boog voortzet; op Borneo op weinig uitgebreide geïsoleerde plaatsen in West-, Zuid-, Centraal- en Noord-Borneo. Voorts in het Westen van Celebes en in de Minahasa met de daarbij aansluitende vulkanische eilandenboog van den Sangi-archipel. Tenslotte in de Batjan-Ternate-Halmahéra-vulkaanreeks en op enkele plaatsen in den Vogelkop (zie ook VULKANEN).

De verspreiding van de gesteenten en hun aard geven reeds een indruk van den toestand, waarin Ned.-Indië in de opeenvolgende perioden heeft verkeerd. Het beeld, dat men zich zoo van de geologische geschiedenis kan vormen, moet nog worden aangevuld met een overzicht van de orogenetische (gebergtevormende) bewegingen, die zich in verschillende perioden hebben voorgedaan, en den invloed, dien zij op het reeds bestaande hebben uitgeoefend. Wil men tot een afgerond geheel komen dan zal men van zekere grondgedachten dienen uit te gaan, terwijl ook wel conclusies moeten worden getrokken op feitenmateriaal, dat niet steeds een voldoende waarborg voor een juiste interpretatie biedt.

Als oudste door gebergtevorming (hier in de geologische beteekenis van het woord gebruikt)

geplooiden gesteenten moeten de regionaal-metamorfe kristallijne schisten worden beschouwd. Hiervan dienen uitgezonderd te worden de schisteuze gesteenten, die een locale (dislocatie-) metamorfose hebben ondergaan en die overgangen vertoonen naar of afwisselen met niet of zeer weinig veranderde gesteenten. Of de „echte” kristallijne schisten alle even oud zijn valt niet na te gaan. Dat zij een zeer hoogen ouderdom kunnen bezitten is in het voorgaande reeds vermeld. T.o.v. de latere gebeurtenissen kunnen zij als een karakteristieke eenheid, als de primaire basis worden opgevat. Het is voorts onmogelijk om uit te maken wanneer dit intensief samengeperste complex geplooid werd. Waar overigens in den archipel geen sporen van de oud-palaeozoïsche plooiingen, die elders in de wereld van grooten invloed zijn geweest, bekend zijn schijnt het mogelijk, dat men in de schistkernen de resten van die oude plooiingsfasen (caledonische of hercynische) moet zien. De reconstructie van een vastland „Aequinoctia” werd in den aanvang reeds vermeld. Sinds de jong-palaeozoïsche transgressie zonk dit land geleidelijk weg en maakte voor een groot deel plaats voor geosynclinale toestanden.

Waarschijnlijk voorafgegaan door plaatselijke oud-mesozoïsche plooiverschijnselen, treedt in het Jong Mesozoïcum een krachtige plooiing op, waarin verschillende fasen zijn te onderkennen. Deze plooiing is zeer intensief geweest en in het westelijk deel van den archipel veel krachtiger dan de tertiaire plooiing. In de oosthelft daarentegen is de uitwerking vervaagd door de tertiaire plooiing, die daar dan ook als de voornaamste beschouwd moet worden. Voor verschillende terreinen wordt wel een isoclinalen stand der lagen aangenomen, terwijl volgens sommige onderzoekers ook resten van dekbladen — dat zijn gesteentepakketten, die niet ter plaatse of in de omgeving gevormd werden, doch afkomstig zijn van veraf gelegen primaire afzettingengebieden — met name in Djambi, moeten voorkomen. Het betreft de vulkanische serie van Carboon tot Jura, welke in het voorgaande reeds vermeld werd. Een even oude en faciel overeenkomende serie is op Malaka en op eilanden der Riouwarchipel bekend onder den naam „Palang Volcanic Series” en dit afzettingengebied wordt beschouwd als het „wortel”-gebied der dekbladen. Dergelijke geweldige overplooiingen zijn in de Alpen het eerst bekend en bestudeerd geworden. Verschillende verschijnselen (plaats der dekbladen t.o.v. het wortelgebied, opschuivingen in westelijke richting) zouden dan pleiten voor een naar den Indischen Oceaan gericht gebergtedruk.

Ook voor Java werden dekbladstructuren gereconstrueerd, doch hier schijnt de overplooiing naar het Noorden gericht te zijn geweest.

Op Borneo is de hoofdrichting der plooiën West-Oost; zij hebben in West- en Centraal-Borneo een regelmatig verloop en geven, met de plooibogen van Malaka, waarschijnlijk het front van de algemeene plooiing aan. Het virgeeren van de plooibundels op Sumatra is vermoedelijk te wijten aan weerstanden, die een regelmatig bouw van de plooiing verhinderden. In dit verband wordt herinnerd aan het bestaan van het hypothetische oude continent Gondawa, dat eertijds op de plaats van den Indischen Oceaan aanwezig zou zijn geweest. In Oost-Borneo zijn

echter cretaceïsche plooiingen aanwezig met een andere nl. noord-zuid strekking (Meratoes gebergte, Poeloe Laoet met Seboekoe), waarvan het verband met de overige plooiingsgebieden niet geheel duidelijk is.

Ook in den zuidwestarm van Celebes komt een noord-zuid gerichte plooibundel voor. De noord-arm van Celebes heeft weder west-oost gerichte plooiingen, die over de Straat van Makassar samen zouden kunnen hangen met de gelijkgerichte gebergten van Centraal-Borneo. In Noordwest- en Oost-Celebes zijn voorts noordwest-zuidoost gerichte plooiingsgebieden.

Het besproken gebied werd behalve door plooiingen ook door injectie van vele dieptegesteenten tot een stevig geheel geconsolideerd. Het was mogelijk als schiereiland vastgehecht aan Azië, waarvan het een niet geringe aanwinst uitmaakte. Op dit stabiel geworden gebied, het Soendaland van Molengraaff, hadden de latere gebergtevormende bewegingen geen of slechts een zwakke uitwerking.

Oostelijk van Celebes zijn eveneens dergelijke geconsolideerde gebieden aanwezig te achten, al zijn de aanwijzingen meer van negatieve aard. Zij zijn niet alle door de mesozoïsche plooiing gestabiliseerd. Het Sahoelplat, de oostelijke tegenhanger van het Soendaland, is ongetwijfeld van ouderen (Caledonischen?) oorsprong. Benoorden Nieuw-Guinee, in den Stillen Oceaan, heeft mogelijk een kristallijn massief gelegen, waarvan zichtbare resten o.a. in het Cyclooplegebte aanwezig zijn. Uit het voorkomen in neogene conglomeraten van mesozoïsche rotsen, waarvan de oorsprong ergens in het Noorden moet liggen, valt af te leiden dat bij de consolidatie van het massief misschien ook de mesozoïsche plooiing betrokken was. Verschillende kleine kristallijne massieven, mogelijk te beschouwen als resten van één grooter en waarop de jongere afzettingen niet of weinig geplooid liggen, hebben als even zoovele stootblokken gediend voor de latere tertiaire plooiing. Deze geconsolideerde gebieden omringen den neogenen Bundaboog, de overige praetertiair geplooid gebieden verzonken als bodem van een geosynclinaal in de diepte, waar zij in de latere tertiaire plooiing betrokken werden zonder hierop echter een bepalenden invloed uit te oefenen. Uit de gestabiliseerde gebieden valt echter geen conclusie te trekken betreffende de uitgestrektheid der mesozoïsche plooiing noch over de richtingen der plooiingen.

Het Soendaland en de geconsolideerde gebieden in den oostelijken archipel waren tegen het einde van de besproken plooiingsperiode waarschijnlijk met gebergten bedekt. Door lange erosie werden zij echter tot tafellanden gereduceerd. Bij het intreden van de tertiaire periode brokkelde het Soendaland aan de randen af en een langwerpige dalende trog omzoomde het aan de zuid- en oostzijde. In den oostelijken archipel zakten veel grootere stukken weg en ontstonden de cirkelvormige geosyncline der Bandazee en de noordelijke syncline der Talaud-eilanden en Halmahéra. Do geosynclinaal van Centraal Nieuw-Guinee heeft vermoedelijk door alle voorgaande perioden bestaan.

De neogene hoofdplooiing had in het oostelijk gedeelte omstreeks in het midden van het Neogeen plaats, in het Westen aan het einde. Zwak-

ker plooiingsfasen vallen in het Westen ook vóór dien tijd, nl. tusschen het Palaeogeen en Neogeen, terwijl de gebergtevormende bewegingen o.a. in de Molukken nog niet tot rust zijn gekomen. In het algemeen hebben de tertiaire plooiingen ook den ondergrond in zich opgenomen. Zoo werd op Sumatra niet alleen de Sumatraansche geosynclinaal geplooid, doch ook de Barisan in de opheffing betrokken. De buitenste Barisan-coulisse duikt telkens weg om plaats te maken voor een neogene anticlinaal. De spreiding en ombuigingen van de plooibundels moeten te wijten zijn aan een eenigszins schuin gerichten gebergtedruk. In Noord-Sumatra wordt de druk geacht gekomen te zijn uit het Zuidwesten, in Zuid-Sumatra uit het Zuiden, beide dus gericht naar het oude Soendaland. Het Zuiden van Sumatra werd door dezen druk langs Straat Soenda verschoven naar het Noorden.

De Javaansche geosynclinaal begint dus zuidelijker. De strook tusschen Cheribon en Semarang vertoont een grootere compressie der neogene plooiingen dan de westelijk en oostelijk daarvan gelegen sectoren. Waarschijnlijk bevond zich tegenover het middengedeelte een uitbuiging van het Soendaland, die voor den neogenen plooibundel weinig ruimte overliet. Ook hier was de druk naar het Soendaland gericht.

Langs de zuidkusten, zoowel van Sumatra als van Java, is van een eenigszins intensieve plooiing van de neogene lagen weinig te bemerken. De lagen schynen min of meer geleidelijk te hellen naar de hedendaagsche diepe trog, die zich langs deze eilanden in zee uitstrekt.

De overgang, indien aanwezig, van de Javaansche geosynclinaal naar die van Borneo is niet bekend. Oostelijk van het Meratoesgebergte verloopt de plooiing overeenkomstig den rand van het stabiele binnenland. In het zuidelijke gedeelte, tusschen het Meratoesgebergte en Poeloe-Laoet, is de plooiing zwak. Blijkbaar was de ondergrond te stijf om grootere beweging toe te laten. Noordelijker is het Tertiair tot een vrij dikke bundel anticlinalen samengeschoven. Bij het schiereiland Mangkalihat worden de anticlinalen omgebogen. Waarschijnlijk moet in dit gedeelte, dat tegenover den noordarm van Celebes ligt, een stabiele mesozoïsche ondergrond aanwezig zijn. In het uiterste Noorden is de plooiing zeer intensief en neemt een zuidelijke richting aan, zoodat men hier de noordelijkste punt van het Soendaland moet zoeken. Het Baritobekken was eveneens een mariene trog en werd in het Oosten en Noorden eveneens in plooiingen gelogd. Naar het Westen ging het geosynclinale karakter over in het subcontinentale van een brakwaterbekken, dat ovenals de westelijke deelen van het kustgebergte nauwelijks aan de plooiing deelgenomen heeft.

Aan den westkant van het Celebesmassief zijn tertiaire plooibundels, die naar het centrale gedeelte overhellen. In den westarm, waar deze plooiingen eenigszins ingeklemd liggen tusschen het vroeger gestabiliseerde Zuidwesten en het centrale gedeelte, schijnt de plooiing onvolledig te zijn geschied. De geringe hoogte boven zee, de aanwezigheid van meren (die bezig zijn te verdwijnen) en van subrecente koraalriffen zijn daarvoor aanwijzingen. De plooibundels van Boetou zijn naar het Oosten zwak convex en hangen samen met die van den zuidoost-arm van Celebes.

Ook over den Timor-Ceramboog loopt een tertiaire plooiing, waar dekbladen een belangrijke rol schijnen te spelen. Zij zijn van het centrum der Banda-zee gericht naar de peripherie.

Op Nieuw-Guinee komt in het centrale gebergte waarschijnlijk eveneens een dekbladstructuur voor met overschuivingen naar het Zuiden, dus naar het stabiele Sahoel-plat gericht. In het Sneeuwgebergte werd een langdurige geosynclinale tot plooiingsgebergte gemaakt. In het noordelijke gebergte komen naar het Noorden overhellende plooiingen voor; het randgebergte van den Vogelkop moet met het Sneeuwgebergte tot een eenheid worden verbonden. Uit de ombuiging, zoowel in het Oosten als in het Westen van den Vogelkop, valt af te leiden, dat de plooi-bundel a.h.w. ingedrukt werd in een inbuiging van het (hypothetische) Pacificische continent.

Van de plooiing op Halmahéra is weinig bekend; waarschijnlijk is zij gericht naar het Oosten.

De tertiaire plooiing is nog niet tot rust gekomen. Zoo komen op Nieuw-Guinee twee lange depressie's voor, welke vermoedelijk wijzen op een recente plooiing. De eene loopt van de Mac-Cluer golf in den Vogelkop over de vallei der Mamberamo en verder buiten het Nederlandsche gebied in oostelijke richting. De andere verloopt zuidelijk van het Sneeuwgebergte. Groote partijen oerbosch zijn hier aan het afsterven, doordat de aan droge standplaats gewende boomen niet tegen een onderdamping bestand zijn. De anastomoseerende kanalen tusschen rivieren zijn hier soms zeer diep en dieper dan de rivieren zelf.

De dubbele eilandenboog rond de Bandazee met de daartusschen gelegen diepe zeebekkens moet eveneens beschouwd worden als een plooiingsgebergte in embryonaal stadium. Plaatselijk belangrijk opgeheven recente koraalriffen eenerzijds en dalende kusten anderzijds zijn getuigen van bewegingen in verticalen zin. Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met een horizontale componenten van den gebergtedruk. Ook elders in den oostelijken archipel komen dergelijke recente of subrecente plooiingen voor, b.v. in de groep der Toekang Besi-eilanden. Voorts moet de diepe geul, die zuidelijk van Sumatra en Java verloopt, genoemd worden. Achter deze als geosynclinale beschouwde strook bevindt zich een geosynclinale, welke rijzing reeds de eilanden ten Westen van Sumatra boven water deed uitsteken. Deze eilanden hebben blijkens hun flora en fauna nooit met Sumatra samengehangen. De genoemde gebieden vertoonen ook een groote seismische onrust (zie ook AARDBEVINGEN), waarin een bevestiging wordt gezien van den zeer labielen toestand, waar in zij zich bevinden.

Voor de geringe onderdamping, welke een deel van het Soendaland en van het Sahoelplat in subrecenten tijd onderging, heeft Molengraaff een verklaring meenen te vinden in het afsmelten van de ijskappen der diluviale ijstijden. De hierdoor vrijkomende hoeveelheden water zouden de zeespiegel hebben doen rijzen over een bedrag, dat overeenstemming vertoont met de diepte van de tegenwoordige Javazee en het zuidelijke deel der Chineesche zee. In de laatste jaren zijn tegen deze verklaring bezwaren gerezen, welke voortgekomen zijn uit de bestudeering van de verschijnselen, die een gevolg zijn van

de glaciaalperioden. Zouden deze bezwaren onoverkomelijk zijn, dan moet de onderdamping van het Soendaland en o.a. ook van het Sahoelplat worden toegeschreven aan zg. opirogenetische bewegingen, dat zijn bewegingen waarbij, zonder dat plooiing optreedt, groote oppervlakten aan verticale verplaatsingen onderhevig zijn. In dit verband is het interessant nog te vermelden dat op zeer vele plaatsen in Ned.-Indië ken-teekenen voor een recente rijzing van landgebieden t.o.v. den zeespiegel gevonden zijn. Deze rijzing, die voor Indië maximaal 6 m bedraagt, is ook elders op vele plaatsen geconstateerd. Daar tegenover staat, dat andere gebieden in dalende beweging zijn.

Van de vele literatuur op geologisch gebied mogen hier slechts enkele werken genoemd worden, die een samenvatting van onze kennis van Ned.-Indië inhouden: H. A. Brouwer, *The geology of the Netherlands East Indies*, New York 1925; L. M. R. Rutten, *Voordrachten over de geologie van Ned. O.-Indië*, 1927. Van de hand van laatstgenoemde verscheen in 1932 nog een beknopt, populair geschreven boekwerkje: *De geologie van Ned.-Indië*, 10.

CRISISMAATREGELEN. De belangrijke wijzigingen, welke zich gedurende de laatste jaren in de economische wereldstructuur hebben voltrokken en welke voornamelijk hierop neerkomen, dat het van ouds beproefde en economisch juist te achten beginsel van den vrijhandel om fiscale, economische en politieke redenen en verder ook uit nood — omdat anderen vooringingen — in steeds toenemende mate plaats heeft moeten maken voor een tot ongekende hoogte en intensiteit ontwikkeld protectionisme, hebben niet nagelaten haar terugslag in Indië te doen gevoelen. Na nog lang te hebben vastgehouden aan de voor dit land oude traditie van vrijhandel en vrij verkeer, is ook Nederlandsch-Indië, naar mate de belemmeringen, welke elders aan het economisch verkeer werden opgelegd, een steeds meer chronisch karakter dreigen aan te nemen, gedwongen geworden wijziging te brengen in zijn economische politiek en zulks wel in die mate, dat thans moeilijk anders dan van een complete omzwenking kan worden gesproken. De betrekkelijke passiviteit, welke voordien de economische politiek van Nederlandsch-Indië kenmerkte, heeft in de jaren na 1930 geleidelijk plaats moeten maken voor een politiek van actief optreden en ingrijpen, overal, waar de omstandigheden dit noodzakelijk maakten.

In het navolgende zal een beknopt overzicht worden gegeven van de door de Nederlandsch-Indische regeering na 1930 uitgevaardigde crisismaatregelen en de daarmede verband houdende crisiswetgeving, waarbij, voor zoover noodig, elke maatregel dan wel groep van maatregelen zeer in het kort zal worden toegelicht. Ter wille van de overzichtelijkheid en om den onderlingen samenhang beter te doen uitkomen, dient hieraan een rangschikking van de totaliteit der uitgevaardigde maatregelen naar enkele hoofdgroepen vooraf te gaan. Hoewel niet in alle opzichten consequent toe te passen, lijkt een rangschikking naar de takken van bedrijf, waarop de verschillende maatregelen betrekking hebben, het meest voor de hand te liggen. Onderscheiden kunnen dan worden:

A. maatregelen annex wetgeving met betrek-

king tot den invoer, het import- en distributie-apparaat en de Indische nijverheid;

B. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den Europeesohen en inheemschen landbouw en den exporthandel;

C. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het verkeerwezen;

D. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het betalingsverkeer en het bankwezen;

E. maatregelen annex wetgeving van meer algemeenen aard.

A. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den invoer, het import- en distributie-apparaat en de Indische nijverheid.

Onder dit hoofd dienen te worden gerangschikt:

I. de tariefpolitiek, voor zoover geen fiscale strekking hebbende;

II. het conglomeraat van maatregelen, dat zijn grondslag vindt in de Crisisinvoerordonnantie 1933 (Ind. Stb. 1933 no. 349);

III. de Bedrijfsreglementeeringordonnantie (Stb. 1934 no. 595);

IV. de Verpakkingsordonnantie (Ind. Stb. 1935 no. 181);

V. de Handelscontrole-ordonnantie (Ind. Stb. 1935 no. 428).

I. Mer betrekking tot de door Nederlandsch-Indië gevoerde tariefpolitiek kan gesteld worden dat het tot dusver, behoudens enkele nog nader te noemen uitzonderingen, steeds fiscale motieven zijn geweest, welke bij de vaststelling van en het brengen van wijziging in het algemeen tarief van importeerden den doorslag hebben gegeven. Wel kan mogelijk worden ontkend, dat speciaal de vernieuwing welke het basistarief voor algemeen verbruikte eindproducten en luxe-artikelen met ingang van 1 Januari 1934 heeft ondergaan (Ind. Stb. 1934 no. 1), in enkele gevallen ongevoelig toegenomen heeft gewerkt en daardoor de verloop van bepaalde industrieën in Nederlandsch-Indië niet geheel zoonslechter door de Regering op de behandeling van die tariefwijziging in den Volksraad uitdrukkelijk is verbaard, en die men daar gevoelt en hebben slechts fiscale motieven voor deze wijziging geleid. De algemeene tariefpolitiek kan uit dien hoofde verder in een verbetering blijven, volstaan kan worden met het naderaan van de enkele gevallen, waarin handelspolitieke overwegingen van belang zijn geweest voor tariefwijzigingen of een opheffing van de mogelijkheid hier toe te worden getroffen.

a) De afschaffing in 1933 van de invoerrechten op ruzen en binstrijden wasgaren en de verlaging van die op andere wasgaren, een en ander tot vermindering van de prijs der inheemsche wasnijverheid;

b) De in 1934 in de Tariefwet aangebrachte wijziging (Ind. Stb. 1934 no. 181), waarbij den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid is gegeven vrijstelling van invoerrechten te verleen voor machines, toestellen en werktuigen ten behoeve van de oprichting van nieuwe industriële bedrijven of van nieuwe onderdeelen van bestaande bedrijven, die de vervaardiging van nieuwe eindproducten ten doel hebben, alsmede, voor maximum 2 jaren, voor in zulke bedrijven te verwerken grondstoffen, een en ander wan-

neer deze vrijstelling in het economisch belang van Nederlandsch-Indië noodig moet worden geacht;

c) de verlaging van de invoerrechten op enkele speciefiek Duitsche importgoederen in Ned.-Indië bij het tusschen Nederland en Duitschland gesloten handelsverdrag van 15 December 1933. Ind. Stb. 1934 no. 390 bevat de verordening, welke deze tariefsverlagingen wettelijk vastlegt;

d) de consolidatie van het invoerrecht op een aantal belangrijke Amerikaanse importgoederen in Indië bij het tusschen Nederland en de Vereenigde Staten van N.-Amerika gesloten handelsverdrag van 20 December 1935.

Afzonderlijke vermelding verdient tenslotte nog de zgn. „retorsiewet”, op grond waarvan Nederlandsch-Indië kan overgaan tot instelling van invoerverboden of -beperkingen en tot heffing van een bijzonder invoerrecht ten aanzien van goederen uit die landen, die Nederlandsch-Indië op ongunstiger wijze behandelen dan andere landen, dan wel op een wijze, die in strijd is te achten met de levensbelangen van dit land (Ned. Stb. 1936 no. 901, Ind. Stb. 1936 no. 226).

II. Van veel grooter belang is het complex van contingentieerings- en licentieeringsmaatregelen, dat zijn grondslag vindt in de Crisisinvoerordonnantie 1933 (Ind. Stb. 1933 no. 349), welke ordonnantie met ingang van 19 September 1933 in werking is getreden. Tot stand gekomen op grond van de overweging, dat het Landsbelang vorderde dat zoonoodig tijdelijke maatregelen zouden kunnen worden getroffen tegen overmatigen invoer uit het buitenland, is dan ook in artikel 2 der ordonnantie der Regering de bevoegdheid gegeven om bij regeeringsverordening te bepalen, dat de invoer van bepaalde goederen of goederengroepen gedurende een bepaalde periode verboden zal zijn, voor zoover de totale waarde, hoeveelheid, dan wel het gewicht er van een voor elk geval nader vast te stellen cijfer zal overschrijden. Hiermede was aan de Indische regering een middel in handen gegeven, in de eerste plaats om de tijdelijke moeilijkheden, waarmede het bedrijfsleven aldaar — waaronder naast de industrie ook de importhandel dient te worden gerekend — ten gevolge van een overvoering van de Indische markt met uiterst laag geprijsde goederen had te kampen, beter te kunnen weerstaan, daarnaast ook om steun te kunnen verleen aan de Nederlandsche industriële belangen en tenslotte om zoo noodig den invoer uit die landen te kunnen begunstigen, welke tot de voornaamste afnemers van de exportgoederen van Nederlandsch-Indië kunnen worden gerekend.

Van deze bevoegdheid heeft de Indische regering in ruime mate gebruik gemaakt, en van deze uitvaardiging van „contingentieeringsmaatregelen” ten behoeve van de Indische en de Nederlandsche industrie, dan wel die van andere landen, als door het afbreken van „licentieeringsmaatregelen” ten behoeve van het in Indië gevestigde import- en distributie-apparaat.

Alvorens tot een opsomming van de tot dusverre uitgevaardigde contingentieeringsmaatregelen over te gaan, dient voor een goed begrip van zaken nog op de navolgende drie punten te worden gewezen.

1. Onderscheiden dienen te worden „vrije” contingentieeringen en „landen” contingentieeringen. Is het doel der contingentieering niet dan een

bescherming van de Indische en/of Nederlandsche industrie, dan kan worden volstaan met een zgn. „vrije” contingententeering, waarbij slechts het maximum invoerkwantum wordt gefixeerd en binnen de grenzen hiervan, behoudens een eventueel voor de Nederlandsche industrie te reserveeren aandeel, de invoer wordt vrijgelaten. Het aan dit systeem verbonden voordeel is, dat het goedkoopst produceerende land kan blijven leveren, waardoor prijsopdriving voorkomt, althans beperkt wordt. Slechts in die gevallen, waarin aan meer dan één land een aandeel in den invoer van eenig goed moest worden toegekend, dient tot een „landen” contingententeering te worden overgegaan, waarbij dan veelal het geheele importquotum wordt opgedaald.

2. Door de Regeering is aan de door haar uitgevaardigde contingententeeringsmaatregelen steeds doelbewust een beperkten geldigheidsduur gegeven teneinde bij de hierdoor noodzakelijk geworden periodieke vernieuwing van deze maatregelen de bestaande invoeringsvoorschriften, voorwaarden, enz. aan eventueel gewijzigde omstandigheden te kunnen aanpassen. Hiervan is in de praktijk reeds herhaaldelijk gebruik gemaakt.

3. Teneinde der Regeering in deze belangrijke materie geen te groote vrijheid te geven en den Volksraad niet geheel uit te schakelen, bepaalt art. 3 van de Crisisinvoerordonnantie, dat de op basis van deze ordonnantie uitgevaardigde regeeringsverordeningen ten hoogste 10 maanden van kracht zijn. Binnen genoemden termijn zal voor zoover noodig bij ordonnantie in de bij deze verordeningen geregelde onderwerpen dienen te worden voorzien. Ind. Stb. 1935 no. 553 bevat een inmiddels noodig gebleken wijziging van dit artikel, welke echter haar principieele doelstelling niet aantast.

In onderstaand overzicht van de uitgevaardigde contingententeeringsmaatregelen is volstaan met ten aanzien van elken maatregel op te sommen de meest belangrijke bijzonderheden, zijnde de Staatsbladen, waarbij de maatregel is ingevoerd, aangevuld, gewijzigd of verlengd, de goederen, waarop hij betrekking heeft, den aard der contingententeering en het doel, dat ermede beoogd wordt.

Cement: „Crisiscementinvoerordonnantie-verordening 1933” Ind. Stb. 1933, nos. 282/3, in werking getreden 28/6/1933. Betreft: Portlandcement. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1933 no. 358, 1934 nos. 473/4, 1934 no. 604, 1935 nos. 86/7 en 1935 no. 474. De laatste verlenging betreft de periode van 1 October 1935 tot en met 30 September 1936. Aard: vrije contingententeering. Doel der contingententeering: steunverleening aan de Indische industrie.

Bier: „Crisis-bier-invoerverordening 1933”, Ind. Stb. 1933 no. 484, in werking getreden 13/12/1933. Betreft: bier in flesschen anders dan Stoutbier. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 126, 1934 nos. 581/2, 1935 no. 130 en 1936 no. 7. De laatste verlenging betreft de periode van 13 Januari 1936 tot en met 12 October 1936. Aard: Landencontingenteering. Doel: Steunverleening aan de Indische en de Nederlandsche industrie.

Bontgeweven stoffen: „Crisis-textiel-invoerverordening 1934”, Ind. Stb. 1934 no. 60, in werking

getreden 14/2/1934. Betreft: saroengs en kains pandjang van katoen en/of zijde en/of kunstzijde, alsmede bepaalde bontgeweven stoffen. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 301, 1934 no. 638, 1934 no. 679, 1935 no. 256 en 1935 no. 582. De laatste verlenging betreft de periode van 14 December 1935 tot en met 13 Juni 1936. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Indische en de Nederlandsche industrie.

Gebleekte katoenen stoffen: „Gebleekte stoffen-crisis-invoerverordening 1934”, Ind. Stb. 1934 no. 98, in werking getreden 1 Maart 1934. Betreft: statistieknummers: 1543 t/m 1569. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 114, 1934 nos. 712/3, 1935 no. 628 en 1936 no. 168. De laatste verlenging betreft de periode 1 April 1936 t/m 31 December 1936. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Aardewerk: „Crisis-aardewerk-invoerverordening 1934”, Ind. Stb. 1934 no. 435, in werking getreden 16 Juli 1934. Betreft: statistieknummers 423 t/m 444, 446 en 447. Opgeheven, daar de eenige aanleiding tot dezen maatregel, de dreigende machtspositie van de „Java Pottery Importers Association” door ontbinding van deze organisatie inmiddels was weggevallen (Ind. Stb. 1934 no. 530 d.d. 30 Augustus 1934).

Oostspannen: „Crisis-oostspannen-invoerverordening 1934”, Ind. Stb. 1934 no. 597, in werking getreden 26 October 1934. Betreft: gegoten ijzeren braadpannen (zgn. oostspannen). Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 750 en 1935 nos. 341/2. De laatste verlenging betreft de periode van 1 Augustus 1935 t/m 31 Juli 1936. Aard: vrije contingententeering. Doel: steunverleening aan de Indische industrie.

Ongebleekte katoenen stoffen: „Invoerverordening ongebleekte katoenen stoffen 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 23, in werking getreden 1 Januari 1935. Betreft: statistieknummers 1525 t/m 1530. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 153 en 1935 no. 523. De laatste verlenging betreft de periode van 1 November 1935 t/m 31 December 1936. Aard: vrije contingententeering. Doel: deze maatregel is genomen, omdat door een overmatigen invoer van bepaalde, als vervangingsproduct voor gebleekte katoenen stoffen geschikte ongebleekte katoenen stoffen, de contingententeering van de gebleekte katoenen stoffen aan effectiviteit dreigde in te boeten.

Kunstmeststoffen: „Invoerverordening kunstmeststoffen 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 88, in werking getreden 1 Maart 1935. Betreft: super- en dubbelsuperfosfaat en meststoffen n.a.g. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 357 en 1935 nos. 624/5. De laatste verlenging betreft de periode van 1 Januari 1936 t/m 31 December 1936. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Gloeiperen: „Invoerverordening electrische gloeiperen 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 99, in werking getreden 12 Maart 1935. Betreft: statistieknummers 480, 1480 en 2480. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 nos. 8 en 9.

Deze verlenging betreft de periode van 12 Januari 1936 t/m 11 Januari 1937. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Sanitair aardewerk: „Invoerverordening sanitair aardewerk 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 240, in werking getreden 29 Mei 1935. Betreft: statistieknummers 448, 449 en 1449. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 no. 161. Deze verlenging betreft de periode 30 Maart 1936 t/m 29 Maart 1937. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Badhanddoeken: „Invoerverordening badhanddoeken 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 171, in werking getreden 17 Mei 1935. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 no. 127/8. Deze verlenging betreft de periode 18 Maart 1936 tot en met 17 Maart 1937. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Katoenen dekens: „Invoerverordening katoenen dekens 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 172, in werking getreden 17 Mei 1935. Verlengd, aangevuld en/of gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 301 en 1936 no. 129/130. Deze verlenging betreft de periode 18 Maart 1936 tot en met 17 Maart 1937. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Katoenen naaigarens: „Invoerverordening katoenen naaigarens 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 435, in werking getreden 30 Augustus 1935. Geldigheidsduur 10 maanden. Betreft: alle soorten katoenen naaigarens vallende onder de statistieknummers 1511 t/m 1514. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Pakpapier: „Invoerverordening pakpapier 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 460, in werking getreden 18 September 1935. Geldigheidsduur 10 maanden. Betreft: alle soorten pakpapier vallende onder statistieknummer 620. Aard: vrije contingententeering, behoudens een voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie.

Katoenen manufacturen: „Invoerverordening katoenen manufacturen 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 542, in werking getreden 21 November 1935. Geldigheidsduur 10 maanden. Deze verordening, welke mede in de plaats is getreden van de per dienzelfden datum ingetrokken „Invoerlicentieringsverordening 1935, aanvullingen II en III” (Ind. Stb. 1935 nos. 137 en 255), omvat de goederensoorten vallende onder de statistieknummers 1570/2, 2572, 3572, 4572, 1573/79, 2576/7, 1582/4, 2584, 1589/92, 2591, 1594, 2606, 1596, 2596, 1597/1602, 1607, 1610, 1613, 1616/20, 2621, 1623, 1625/7, 1630, 2630/1, 3631, 1631/3, 2637 en 588/9. Gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1936 nos. 65/6 van 20 Februari 1936. De voornaamste wijziging betreft den aard der contingententeering. Aanvankelijk vrije contingententeering, behoudens een ten aanzien van enkele goederen voor de Nederlandsche industrie gereserveerd quotum, zijn thans ook aan Engeland en Italië

quota toegekend. Doel: steunverleening aan de Nederlandsche industrie en begunstiging van bepaalde derde landen.

Autobanden: „Invoerverordening autobanden 1935”, Ind. Stb. 1935 no. 567, in werking getreden 3 December 1935. Geldigheidsduur 10 maanden. Betreft: auto-buitenbanden en -binnenbanden. Aard: vrije contingententeering. Doel: steunverleening aan de Indische industrie.

Naast steunverleening aan de Indische en de Nederlandsche industrie en begunstiging van bepaalde buitenlandse exportbelangen, opende — zooals reeds was gememoreerd — de crisisinvoerderordonnantie tevens de mogelijkheid tot het nemen van maatregelen ter beveiliging van de belangen van het in Ned.-Indië bestaande import- en distributieapparaat. De aanleiding tot het nemen van maatregelen in deze richting moet gezocht worden in de omstandigheid, dat speciaal in de jaren ná 1930, naast het aldaar reeds van oudsher bestaande importapparaat, geleidelijk en wel voornamelijk van Japansche zijde, een geheel nieuw werd opgebouwd, hetwelk door overmatige invoeren van zeer laag geprijsde goederen den bestaanden handel in toenemende mate in zijn positie begon te bedreigen. Aan de bestrijding van dit ernstig gevaar zijn door de Regeering allereerst de diverse contingententeeringsmaatregelen dienstbaar gemaakt en wel door de verdeeling van het voor eenig artikel vast te stellen maximum-importquotum onder de belanghebbende importeurs zoodanig te regelen, dat aan het van oudsher bestaande importapparaat het leeuwenaandeel toeviel. Deze steun was, hoewel op zichzelf zeker niet zonder betekenis, door de beperktheid van het aantal contingententeeringsmaatregelen en het feit, dat juist tal van massa-artikelen buiten de contingententeering bleven, niet voldoende om het gestelde doel te bereiken, zoodat tot meer ingrijpende maatregelen diende te worden overgegaan. De mogelijkheid hiertoe lag reeds opgesloten in de Crisisinvoerderordonnantie en wel in artikel 2, waarin der Regeering de bevoegdheid wordt verleend om den invoer van elke categorie van goederen, waarvan haar dit wenschelijk voorkwam, aan maxima te binden, en voorts die voorschriften vast te stellen, welke noodig zijn om de richtige tenuitvoerlegging van een dergelijk besluit te verzekeren.

Gebruik makende van deze mogelijkheid, vaardigde de regeering op 22 Januari 1935 de *Invoerlicentieringsverordening 1935* (Ind. Stb. 1935 no. 24) uit. Bij deze verordening, zoowel als bij de 6 aanvullingen, welke daarop in den loop van 1935 verschenen, is telkenmale de invoer van een aantal goederen of goederengroepen in dien zin onder controle gebracht, dat de mogelijkheid van invoer van het bezit van licenties is afhankelijk gesteld, terwijl de verdeeling van deze licenties onder belanghebbenden zoodanig is geregeld, dat hiervan aan het van oudsher bestaande importapparaat een voldoende aandeel toevalt om het uit dien hoofde een bestaansmogelijkheid te verzekeren.

Op de techniek van de verdeeling van de beschikbare licenties — welke speciaal in den aanvang wel eenige moeilijkheden heeft opgeleverd — zal hier niet nader worden ingegaan. Verwezen wordt naar de desbetreffende bepalingen in de onderscheidene licentieringsverordeningen.

Een nadero regeling van de licentieringsmate-

rie vond plaats bij de Invoercertificeringsordonnantie 1935, Ind. Stb. 1935 no. 554, welke 22 November 1935 in werking trad. In den geest van de Crisisinvoerordonnantie bevat de Invoercertificeringsordonnantie de algemeene richtlijnen, welke onveranderlijk voor elken licentieringsmaatregel gelden, terwijl daarnaast de voor elken licentieringsmaatregel afwijkende uitvoeringsvoorschriften bij verordening worden geregeld.

In de navolgende opsomming van de achtereenvolgens uitgevaardigde licentieringsmaatregelen zal worden volstaan met vermelding van de goederen resp. goederengroepen, dan wel de deze representeerende statistieknummers en de Staatsbladen, waarbij de maatregelen zijn uitgevaardigd, aangevuld, gewijzigd, verlengd dan wel ingetrokken.

„*Invoercertificeringsverordening 1935*”, Ind. Stb. 1935 no. 24, in werking getreden 22 Januari 1935. Geldigheidsduur 10 maanden. Omvat de goederen (-groepen) vallende onder de statistieknummers 466, 1466, 474/5, 478/9, 482/3, 742/6, 833/4. Verlengd bij Ind. Stb. 1935 no. 555 voor de periode van 22 November 1935 tot en met 21 September 1936.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling I*”, Ind. Stb. 1935 no. 108, in werking getreden 21 Maart 1935. Omvat die soorten mesenmakerswerk, tandenborstels en petroleumlampen, welke vallen onder de statistieknummers 913-917, 908 en 936-939.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling II*”, Ind. Stb. 1935 no. 137, in werking getreden 21 April 1935. Omvat die soorten katoenen manufacturen, welke vallen onder de statistieknummers 588, 1570/85, 1589/1602, 1607, 1609, 1626, 1629/30 en 1648. Deze verordening is buiten werking gesteld bij Ind. Stb. 1935 no. 542 van 20 November 1935.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling III*”, Ind. Stb. 1935 no. 255, in werking getreden op 14 Juni 1935. Omvat die soorten nietkatoenen manufacturen, welke vallen onder de statistieknummers 678, 1610/5, 1618/21, 1623, 1625, 1627 en 1631/3. Deze verordening is buiten werking gesteld bij Ind. Stb. 1935 no. 542 van 20 November 1935.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling IV*”, Ind. Stb. 1935 no. 314, in werking getreden 9 Juli 1935. Omvat die categorieën aardewerk en porcelein, welke vallen onder de statistieknummers 423/37 en 443/7.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling V*”, Ind. Stb. 1935 no. 332, in werking getreden 24 Juli 1935. Omvat die categorieën metaalwaren, welke vallen onder de statistieknummers 690, 693/7, 702/3, 708, 710, 713, 716/9, 721, 723/7, 757, 760, 764/6, 768, 773, 775/6 en 808.

„*Invoercertificeringsverordening 1935, aanvulling VI*”, Ind. Stb. 1935 no. 364, in werking getreden 10 Augustus 1935. Omvat de onder de statistieknummers 418 tot en met 421 vallende soorten wasch- en toiletzeep.

Bij besluit van den Directeur van Economische Zaken van 5 Maart 1936 no. 3255/C.I.B. is bepaald ten aanzien van alle vóór dien datum gecontingenteerde en gelicentieerde goederen, dat invoer van deze goederen, voor zoover op of na 16 Maart 1936 ingeladen in het schip met bestemming Nederlandsch-Indië en voor zoover deze

goederen vervaardigd zijn in een land, dat bepaaldelijk is genoemd in de voor den invoer daarvan aan den importeur afgegeven toewijzing, slechts kan geschieden, indien een certificaat van oorsprong wordt overgelegd.

III. *De Bedrijfsreglementeringsordonnantie* van 23 October 1934, Ind. Stb. no. 595, is door de Regeering uitgevaardigd, teneinde in staat te zijn destructieve binnenlandsche concurrentie en wel in het bijzonder die, welke noodwendig ontstaat, indien in bepaalde bedrijfstakken nieuwe ondernemingen worden opgericht zonder dat daaraan behoefte bestaat, te kunnen beteugelen dan wel te voorkomen. Artikel 2 van de ordonnantie — waarvan de werkingsduur op instigatie van den Volksraad tot drie jaar is beperkt — geeft der Regeering de bevoegdheid om, wanneer in eenigen bedrijfstak deze destructieve concurrentie is ontstaan dan wel dreigt te ontstaan, de ordonnantie per regeeringsverordening op deze bedrijfstakken van toepassing te verklaren, hetgeen dan beteekent dat volgens art. 4 voor de vestiging van nieuwe of uitbreiding van bestaande bedrijven in dezen tak van industrie een vergunning van den Directeur van Economische Zaken noodig is.

Gebruik makende van de haar geboden bevoegdheid heeft de Regeering deze ordonnantie achtereenvolgens toepasselijk verklaard op:

a). het melkerijbedrijf in het regentschap Bandoeng bij besluit van 19/3/35 (Ind. Stb. 1935 no. 106);

b). het veembedrijf in geheel Nederlandsch-Indië bij besluit van 19/3/35 (Ind. Stb. no. 1935 107, later vervangen door Ind. Stb. 1935 no. 313);

c). het drukkerijbedrijf in geheel Nederlandsch-Indië bij besluit van 1/4/35 (Ind. Stb. 1935 no. 127);

d). de sigarettenindustrie in geheel Nederlandsch-Indië bij besluit van 22/8/35 (Ind. Stb. 1935 no. 427);

e). de metaalgieterijen in geheel Nederlandsch-Indië, speciaal voor wat betreft de fabricage van oostpannen, bij besluit van 14/9/35 (Ind. Stb. 1935 no. 459);

f). de weverijen in geheel Nederlandsch-Indië bij besluit van 8/11/35 (Ind. Stb. 1935 no. 538);

g). de ijsindustrie in geheel Nederlandsch-Indië bij besluit van 30/11/35 (Ind. Stb. 1935 no. 568).

IV. *De Verpakkingsordonnantie* (Ind. Stb. 1935 no. 161 d.d. 17/5/35) opent voor de Regeering de mogelijkheid om in het belang van den handel en ter bescherming van den consument bij regeeringsverordening voor bepaalde, daarbij aan te wijzen artikelen voorschriften te stellen inzake de aanduiding van den oorsprong, den aard, de hoedanigheid en de hoeveelheid dezer artikelen. Tot dusverre is een toepasselijk verklaring van deze ordonnantie op bepaalde artikelen nog achterwege gebleven.

V. *De Handelscontrôle-ordonnantie* (Ind. Stb. 1935 no. 428 d.d. 27/8/35) geeft een regeling voor het geval, dat de invoer van bepaalde goederen uit productiegebieden, welke Nederlandsch-Indië voor een aanmerkelijk deel van die producten voorzien, tijdelijk of blijvend zou worden stopgezet, dan wel in verhouding tot de behoeften van deze gewesten tijdelijk of blijvend te sterk zou worden ingekrompen. Voordat dergelijke goederen van elders zouden worden betrokken,

zouden houders van daar te lande aanwezige voorraden een plotselinge prijsstijging kunnen veroorzaken, hetwelk een aanmerkelijke benadeeling van het consumentenbelang aldaar zou kunnen medebrengen.

Teneinde nu in voorkomende gevallen dit gevaar te kunnen ondervangen, kent de ordonnantie aan den Gouverneur-Generaal de bevoegdheden toe om:

a). een commissie in te stellen om den handel in bepaalde goederen te bewaken;

b). aan deze commissie de bevoegdheid te verleenen tot:

1. een rechtebbende op voorraden, welke niet dan tegen onoirbaar hooge prijzen verkrijgbaar worden gesteld, aanwijzingen te geven, strekkende om die voorraden geheel of gedeeltelijk onverwijld in het verkeer te brengen;

2. het geheel of gedeeltelijk in beslag nemen, doen verkoopen en leveren van voorraden ten aanzien waarvan de onder a bedoelde aanwijzingen niet of onvolledig, dan wel niet tijdig worden uitgevoerd. Tot instelling van de commissie kan de Regeering alleen overgaan, indien ten aanzien van de tot de gewichtige levensbehoefte te rekenen goederen een algemeene prijsstijging plaats vindt.

B. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den Europeeschen en inheemschen landbouw en den exporthandel.

Achtereenvolgens zullen worden behandeld: I. de regeeringsbemoedigen met de Javasuikerindustrie; II. de regeeringsmaatregelen tot verzekering van de richtige nakoming van de voor Nederlandsch-Indië uit de toetreding tot de thee- en rubberrestrictieovereenkomsten voortvloeiende verplichtingen; III. de kinarestrictie; IV. de rijstpolitiek; V. de regeeringsmaatregelen met betrekking tot enkele andere inheemsche landbouwgewassen; VI. de crisis-cultuurordonnantie; VII. de crisis-uitvoerordonnantie; VIII. de exportcontingentering.

1. De eerste regeeringsbemoedigen met de Javasuikerindustrie — voor zoover althans een versterking van de door crisisinvloeden verzwakte positie dezer industrie beoogende — dateert reeds van 1931, toen de „Suikeruitvoerordonnantie 1931” (Ind. Stb. 1931 no. 114) en de „Suikeruitvoerordonnantie 1931” (Ind. Stb. 1931 no. 175 en Ind. Stb. 1933 no. 21.) het licht zagen, welke den suikeruitvoer uit Nederlandsch-Indië overeenkomstig de door deze industrie bij de Chadbourne-overeenkomst op zich genomen verplichtingen aan zekere beperkingen onderwierpen en voorts uitvoerige voorschriften gaven omtrent de verdeling van het maximum exportquotum tusschen de individuele fabrieken.

Een verdergaande inmenging van de Indische regeering in de zaken van de Javasuikerindustrie volgde in 1932, toen bleek, dat een vrijwillige voortzetting van de in 1918 opgerichte V.J.P. na 1932 niet meer mogelijk zou zijn. Het inzicht, dat het ontbreken van een centrale verkooporganisatie een chaotischen toestand zou doen ontstaan, deed de Regeering medewerken aan de oprichting van een nieuwe verkooporganisatie: de Nivas (Nederlandsch-Indische Vereeniging voor den Afzet van Suiker), aan welke organisatie — waarvan het lidmaatschap voor alle suikerproducenten verplicht werd gesteld — met ingang van 1

Januari 1933, aanvankelijk voor den tijd van drie jaren en drie maanden, de alleen-verkoop van alle zgn. „eerste hand” suiker werd opgedragen. De Regeering kreeg grooten invloed in deze nieuwe organisatie, zoowel door het aan den Gouverneur-Generaal gegeven benoemingsrecht van den voorzitter van de Nivas en het den Gouverneur-Generaal eveneens gegeven recht om de uitvoering van besluiten te verbieden, handelingen te verbieden en te gelasten, alsook door de aanstelling van twee regeeringscommissarissen voor de suikerindustrie, die de Regeering in de besturende organen van de Nivas zouden vertegenwoordigen. Een en ander kwam wettelijk vast te liggen in Ind. Stb. 1932 no. 643, bevattende de „Verbandsuikerordonnantie 1932”, Ind. Stb. 1932 no. 644, bevattende de „Verbandsuikeroverordening 1932” en Ind. Stb. 1932 no. 645.

Het jaar 1934 bracht twee nieuwe regelingen, t.w. de „Suikeruitvoerordonnantie 1934” (Ind. Stb. 1934 no. 194) — sindsdien verlengd bij Ind. Stb. 1935 no. 132 en 1936 no. 42 —, welke den invoer van suiker aan banden legde, teneinde een prijsbederf op de binnenlandsche markt door den herinvoer van aanvankelijk tegen lagen prijs naar het buitenland uitgevoerde suikers te voorkomen, en de „Suikerriet — plantmateriaal — uitvoerverordening 1934” (Ind. Stb. 1934 no. 527), welke den uitvoer van plantmateriaal, anders dan met een speciale vergunning, verbood. In den loop van hetzelfde jaar kwam reeds de vraag aan de orde of de Regeering haar bemoedigen met de suikerindustrie na 1 April 1936 — den expiratedatum van de Nivas — zou moeten continueeren, een vraag, welke na ampele overwegingen van de zijde der Regeering bevestigend werd beantwoord. In Februari 1935 werden door de Regeering aan den Volksraad in anticipatie op de terzake nog nader te ontwerpen ordonnanties reeds de voorloopige richtlijnen inzake de door de Regeering wenschelijk geachte voortgezette regeeringsbemoedigen met de Javasuikerindustrie bekend gesteld. Behalve op een continueeren van den centralen verkoop, zou naar het oordeel van de Regeering deze voortgezette bemoedigen zich tevens moeten richten op een in snel tempo tot stand te brengen inkrimping van het te omvangrijk geworden productie-apparaat van de Javasuikerindustrie. De uitwerking van de regeeringsrichtlijnen werd opgedragen aan een speciale commissie onder voorzitterschap van den heer G. R. Erdbrink, welke commissie einde September 1935 haar taak voltooide. Als resultaat hiervan werd op 30 September 1935 een vijftal ontwerpordonnanties, de regeeringsbemoedigen met de suikerindustrie voor de eerstkomende jaren betreffende, bij den Volksraad ingediend, welke ordonnanties door dit lichaam, behoudens enkele kleine wijzigingen, werden aanvaard. Deze ordonnanties betreffen:

a) de „Suikerovergangsregeling 1937/39” (Ind. Stb. 1936 no. 38), in werking getreden op 30 Januari 1936, houdende een regeling van de productie van suiker door suikerondernemingen gedurende de jaren 1937/39;

b) de „Suikerconsolidatieregeling 1940” (Ind. Stb. 1936 no. 39), in werking tredende op 1 October 1938, houdende de regeling van de productie van suiker door suikerondernemingen na 31 December 1939;

c) de „Verbandsuikerordonnantie 1936” (Ind.

Stb. 1936 no. 40), houdende een verlenging van den werkingsduur der verbandsuikerordonnantie 1932 en een wijziging van die ordonnantie in verband met het buiten werking treden van de Suikeruitvoerordonnantie:

d) de „Suikeruitvoerordonnantie 1936”, houdende beperkende bepalingen op den uitvoer van suiker uit Nederlandsch-Indië;

e) de „Suikerinvoerordonnantie 1936”, houdende verdere tijdelijke maatregelen tegen den invoer van suiker.

De Statuten en het Huishoudelijk Reglement van de onder de nieuwe regelingen voor onbepaalde tijd verlengde Nivas werden voor zoover noodig aan den nieuwen toestand aangepast; ten aanzien van den regeeringsinvoer is hierbij slechts deze technische wijziging aangebracht, dat het aantal regeeringscommissarissen van twee tot één is teruggebracht.

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 3 van de Suikerovergangsregeling 1937/39, dat jaarlijks voor een bepaalden datum door den Directeur van Economische Zaken bij verordening zal worden vastgesteld de jaarproductie van den volgenden oogst, werd sindsdien uitgevaardigd de „Suikerjaarproductieverordening 1937”, vaststellende den Javasuiker oogst 1937 op 1.4 miljoen ton.

II. De toetreding van Nederlandsch-Indië tot de internationale restrictie-overeenkomsten inzake rubber en thee noopte de Indische regering tot de uitvaardiging van een aantal wettelijke regelingen, teneinde de naleving van de uit deze toetreding voortvloeiende verplichtingen te verzekeren.

Voor de theecultuur zijn dit:

a) de Thee-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1933 no. 220, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 559 en 1936 no. 120), en de Thee-uitvoerordening (Ind. Stb. 1933 no. 222, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 560 en 1936 no. 82), welke voor een tijdvak van vijf jaren na 1 April 1933 den uitvoer van thee, welke niet is gedekt door van regeeringswege af te geven licenties, verbieden en voorts uitvoerige regelen geven met betrekking tot de verdeling van de voor Nederlandsch-Indië voor deze jaren vastgestelde exportquota;

b) de Thee-aanplantordonnantie (Ind. Stb. 1933 no. 221), nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 no. 119), houdende regelen met betrekking tot het uitbreiden en vernieuwen van bestaanden thee-aanplant;

c) de Theezaad-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1933 no. 326), welke den uitvoer van theezaad, theeplanten en alle ander plantmateriaal verbiedt zoolang de Thee-uitvoerordonnantie bestaat.

Wat de ondernemingstheecultuur betreft, heeft tot dusver de uitvoering van de restrictiebepalingen weinig aanleiding tot moeilijkheden gegeven; met betrekking tot de bevolkingstheecultuur bleken daarentegen verschillende aanvullende regelingen noodig, wilden de belangen van deze producentengroep voldoende zijn gewaarborgd. Met betrekking tot den opkooprij van het bevolkingsblad werd aanvankelijk in November 1933 een minimumprijs van 5 ct vastgesteld, nadien (in Februari 1934) werd echter bepaald, dat hij zich in den vervolge als 1 : 10 zou moeten verhouden tot de door de betreffende ondernemingen in de voorafgaande maanden behaalde midden-

prijzen. Voorts zijn maatregelen genomen tot een zoo efficiënt mogelijke verdeling van het opkoopkwantum over het restrictiejaar en over het opkoopegebied, culmineerende in de invoering in 1935 van het zgn. „Kingmastelsel”.

De door de Nederlandsch-Indische regering uitgevaardigde wettelijke maatregelen ter waarborging van de nakoming van de door de rubber aangegane restrictieverplichtingen betreffen:

a) de Ondernemingsrubber-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 342, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 695), waarbij voor het tijdvak van 1 Juni 1934 tot ultimo 1938 de uitvoer van niet door uitvoervergunningen gedekte rubber wordt verboden en voorts de verdeling van het totaal voor de ondernemingsrubber vastgestelde exportkwantum tusschen de individuele producenten, de voorraadvorming, enz. wordt geregeld;

b) de Ondernemingsrubber-uitvoerordening (Ind. Stb. 1934 no. 347, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 650, 1935 no's. 162, 176, 547 en 575);

c) de Bevolkingsrubber-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 343, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 696), welke regels geeft met betrekking tot den uitvoer van bevolkingsrubber uit de Buitengewesten gedurende de restrictiejaar, de heffing van een bijzonder uitvoerrecht, de voorraadvorming, enz.;

d) de Bevolkingsrubber-uitvoerordening (Ind. Stb. 1934 no. 348, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 651);

e) de Rubberaanplantordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 346), welke regels geeft met betrekking tot het uitbreiden en vernieuwen van bestaanden aanplant;

f) de Rubberinvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 345, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 697), welke, behoudens speciale toestemming van den directeur van Economische Zaken, allen invoer van ruwe rubber verbiedt;

g) de Rubberplantmateriaal-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 344, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 698).

Aangezien voor de bevolkingsrubbercultuur in de Buitengewesten de individuele restrictie om redenen van practischen aard niet onmiddellijk uitvoerbaar bleek — zulks in tegenstelling met Java —, moest voor dit deel der rubberproductie aanvankelijk noodgedwongen tot toepassing van het veel ruwere en in de practijk moeilijker effectief te maken stelsel van heffing van een bijzonder uitvoerrecht worden overgegaan. Hiertoe zijn de artikelen 5 en 9 van de Indische Tariefwet aangevuld met een bepaling, op grond waarvan onbepaald tot heffing van een bijzonder uitvoerrecht op bevolkingsrubber uit de Buitengewesten kon worden overgegaan. Op grond van de aan het stelsel van het bijzonder uitvoerrecht kleven- de bezwaren is de Regering dit stelsel steeds als een noodmaatregel blijven beschouwen, waarvan zoo spoedig mogelijk diende te worden afgestapt. De reeds spoedig ingezette voorbereidende werkzaamheden hadden tot resultaat, dat op 1 Januari 1935 reeds tot invoering van een individuele restrictie op bevolkingsrubber in het gewest Bangka en Onderhoorigheden en in het zgn. vrij gebied van het gewest Riouw en Onderhoorigheden kon worden overgegaan, terwijl op 1 April daaraanvolgend de individuele restrictie kon

worden doorgevoerd in het gewest Atjeh en Onderhoorigheden, het cultuurgebied der Oostkust van Sumatra en de residentie Tapanoei. De hierop betrekking hebbende wettelijke regelingen zijn vervat in Ind. Stb. 1934 no's. 670 en 671, en 1935 no's. 112 t/m 115, sindsdien gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 572. Wat de overige Buitengewesten betreft, kan de invoering van een individuele restrictie per 1 Januari 1937 worden tegemoetgezien.

Het bijzonder uitvoerrecht op bevolkingsrubber was aanvankelijk in zijn geheel bestemd voor welvaartswerken ten bate van de bevolking in de betreffende bevolkingsrubberstreken. Sinds 1 Januari 1936 wordt echter een gedeelte hiervan, gelijk aan het bedrag, dat ontvangen wordt uit hoofde van een per dienzelfden datum ingevoerd uitvoerrecht op ondernemingsrubber, ten bate van de algemeene begroting gebracht.

III. Teneinde te voorkomen, dat de steeds toenemende overproductie van *kinabast* zoodanigen omvang zou kunnen aannemen, dat zij tot achteruitgang dan wel ondergang van de kinacultuur in Indië zou kunnen leiden, is door de Regeering op verzoek van de Vereeniging van Kinabastproducenten in Februari 1934 in de kinasituatie ingegrepen en zijn harerzijds ten aanzien van den uitvoer en het binnenlandsche verbruik van dit product alsook ten aanzien van het geven van uitbreiding aan bestaanden aanplant, een aantal dwingende regelingen opgesteld, vervat in de navolgende ordonnantie, resp. verordeningen:

a) de Kina-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 69, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1934 no. 592 en 1936 no. 4);

b) de Kina-uitvoerordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 71 nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 no. 5);

c) de Kina-aanplantordonnantie (Ind. Stb. 1934 no. 70, nader aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1935 no. 595).

IV. De regeeringsbemoediging met de rijstsituatie in Nederlandsch-Indië nam een aanvang met de afkondiging in Maart 1933 van de „ordonnantie tot tijdelijke beperking van den invoer van rijst” (Ind. Stb. 1933 no. 116), waarbij de rijstinvoer in Indië anders dan tegen een speciale vergunning van den directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel voor den tijd van 4 maanden werd verboden. Met het afkondigen van deze ordonnantie, welke een voorlooper was van de in Juli d.a.v. uitgevaardigde „ordonnantie tot regeling van den invoer van rijst” (Ind. Stb. 1933 no. 299), werd beoogd de nadeelen af te wenden, welke voor de rijstmarkt in Indië reeds waren voortgevloeid en verder dreigden voort te vloeien uit het dringende aanbod van uiterst laag geprijsde buitenlandsche rijst. Behalve, dat hierdoor ook de binnenlandsche rijstprijzen tot een zeer laag niveau waren teruggedrongen, viel er voorts een verschijnsel waar te nemen, wijzende op een immobilisatie van voedselvoorraden in het binnenland, een ontwikkelingsgang, welke op den duur tot een ernstige ontvoering van de dehuishouding zou moeten leiden. Het Gouvernement heeft dit weten tegen te gaan, enerzijds door den rijstinvoer onder controle te brengen en zodoende de rijstmarkt in Indië los te maken van de wereldmarkt en anderzijds door te streven naar een redelijk, behoudens seizoensfluctuaties, stabiel prijspeil, alsmede naar een zoo groot mo-

gelijke mobiliteit der binnenlandsche voorraden. Het bereiken, speciaal van deze laatste doeleinden, eischte van de Regeering in de volgende jaren het voeren van een zeer actieve politiek.

Java en Madoera werden in 1933 reeds spoedig geheel voor den invoer van buitenlandsche rijst gesloten, een maatregel, welke sindsdien onafgebroken is gehandhaafd. Voor zoverre in deze jaren Java gedurende enkele korte perioden nog aanvulling van zijn rijstvoorraden uit het buitenland behoefde, heeft het Gouvernement in verband met het feit, dat het prijspeil van buitenlandsche rijst nog steeds lager lag dan dat van het binnenlandsche product en dus een zonder meer openstellen van Java voor den invoer van buitenlandsche rijst tot prijsbederf aanleiding zou geven, zich in de plaats van de rijstimporteurs gesteld, om vervolgens de geïmporteerde rijst op basis van de in Indië geldende prijzen aan den handel door te verkoopen. Een dergelijke import door het Gouvernement heeft plaats gevonden in de laatste maanden van 1934 en de eerste maanden van 1935, alsmede in de eerste maanden van 1936.

Een dergelijke consequente politiek is tot dusver ten aanzien van de Buitengewesten nog niet mogelijk geweest. Een verbod tot invoer van buitenlandsche rijst kan hier slechts worden uitgevaardigd, voor zoverre de mogelijkheid bestaat dat deze gebieden hun rijstbehoefte op Java en in de enkele delen van de Buitengewesten met een eigen rijst-surplus kunnen dekken; en waar deze mogelijkheid tot dusver nog nimmer ten volle en voorts zeer onregelmatig heeft bestaan, is de mate van afsluiting van de Buitengewesten voor buitenlandsche rijst aan sterke variaties onderhevig geweest. Enkele gebieden met voldoende eigen productie zijn voortdurend gesloten geweest; verschillende andere daarentegen slechts bij tijd en wijle, al naar de omstandigheden dit toelieten, terwijl tenslotte Sumatra's Oostkust tot dusverre nog nimmer volledig voor den invoer van rijst gesloten is geweest.

Teneinde te voorkomen, dat buitenlandsche rijst, via de voor deze rijst nog wel opengestelde gebieden, toch nog in de andere delen van Nederlandsch-Indië terecht zou kunnen komen, heeft de Regeering in 1934 uitgevaardigd de z.g. „Rijstvervoerordonnantie” (Ind. Stb. 1934 no. 371), op grond waarvan bij regeeringsverordening het vervoer van rijst tusschen bepaalde gebieden binnen het tolgebied van Nederlandsch-Indië kan worden verboden. Verschillende verordeningen van dien aard zijn sindsdien afgekondigd.

Om de mobiliteit van de binnenlandsche rijst te bevorderen, werden zoowel door de spoorwegen op Java als door de Kon. Paketvaart Mij. belangrijke tariefreducties toegepast, terwijl daarnaast de mogelijkheid werd geopend van toekenning van vervoerspremies door de Regeering — neerkomende op een geheel of gedeeltelijk voor haar rekening nemen van de vracht — aan die streken in de Buitengewesten, waar het verplichte verbruik van Javarijst door tusschen deze en het buitenlandsche product bestaande prijsverschillen een te zware last zou beteekenen. Met ditzelfde doel werd in Februari 1934 een aanvulling op de Rijstinvoerordonnantie afgekondigd (Ind. Stb. 1934 no. 85), waarbij de mogelijkheid werd geopend voor invoervergunningen van rijst al naar gelang van de haven van invoer een bij

verordening nader vast te stellen vergoeding te heffen, waarvan de grootte zou afhangen van het prijsverschil tusschen het importproduct en de binnenlandsche rijst.

V. Wat de regeringsbemoedigenis met de andere inheemsche landbouwgewassen betreft, vragen achtereenvolgens de ten aanzien van de producten kadelé, mais, kapok en koffie genomen maatregelen de aandacht.

Met betrekking tot het product *kadelé* vond in Februari 1934 de afkondiging plaats van de „ordonnantie tot regeling van de marktpositie van rijst en kedeleé” (Ind. Stb. 1934 no. 85) en van de gelijknamige verordening (Ind. Stb. 1934 no. 86), waarbij met ingang van den 25sten van die maand de reeds besproken Rijstinvoerordonnantie ook op het product *kadelé* van toepassing werd verklaard. De bescherming van de *kadelé*cultuur was aanvankelijk alleen voor Java en Madoera, alsmede voor Bali en Lombok bedoeld en niet voor de Buitengewesten, waardoor de situatie ontstond, dat terwijl na Juni 1934 voor eerstgenoemde gewesten reeds vrijwel geen vergunningen voor *kadelé*-invoer meer werden afgegeven, in de Buitengewesten vooralsnog een groote invoer bleef bestaan. Naar mate echter op Java een surplus boven de eigen behoeften begon te ontstaan, werd sindsdien geleidelijk ook tot een beperking van den invoer van buitenlandsche *kadelé* in de Buitengewesten overgegaan. Met ingang van 1 Augustus 1935 werd de *kadelé*-invoer in de Buitengewesten teruggebracht tot 50% van de in 1934 ingevoerde hoeveelheden.

Met betrekking tot het product *mais* werd met Nederland de zgn. „Mais-cambrie-regeling” getroffen, waarbij als tegenprestatie voor de door Indië ten behoeve van de Nederlandsche industrie ingevoerde contingentieering van cambries, Nederland zich verbond om de Indische maispositie te verbeteren door met ingang van 7 Februari 1934 voor den invoer van Javamaïs naar Nederland een zoodanige reductie op de monopolieheffing van de graancentrale te verlenen, dat in Indië voor de Indische mais een zekeren als redelijk aan te merken minimum prijs zou kunnen worden gemaakt.

De regeringsbemoedigenis met het product *kapok* dateert van 1 Juli 1935, op welken datum de zgn. „Kapokbelangenordonnantie 1935” (Ind. Stb. 1935 no. 165) werd afgekondigd. Aanleiding tot dit ingrijpen was de sterk gebleken noodzaak een grondige wijziging te brengen in de bestaande organisatie van den kapokhandel in Indië, welke zich kenmerkte door een volkomen afwezigheid van onderlinge samenwerking, hetgeen eenzijdig tot ongewenschte verhoudingen met betrekking tot den opkoop en anderzijds tot weinig efficiënte werkmethode met betrekking tot den afzet aanleiding gaf. De Regeering heeft zich blijkens de considerans van de ordonnantie ten doel gesteld den uitvoer van kapok te bevorderen, de prijsvorming te verbeteren door middel van regulering van den uitvoer, de kwaliteit van het product te verhoogen, het kapokverbruik te bevorderen en in het algemeen voorlichting te geven aan producenten. Artikel 5 der ordonnantie verbiedt den uitvoer van kapok zonder schriftelijke vergunning van den directeur van Economische Zaken, terwijl deze vergunningen slechts worden verleend aan als zoodanig erkende kapok-exporteurs en -producenten. Bij regeringsverordening

zal telkenmale de maximum hoeveelheid kapok worden vastgesteld, waarvoor in eenig licentiejaar uitvoervergunningen zullen worden verleend. Utdrukkelijk dient hier te worden aangegevend, dat geen beperking, doch slechts een regulering van den export wordt beoogd. De artikelen 2 en 3 van de ordonnantie handelen over de inmiddels opgerichte Kapokcentrale, welk instituut de taak is toegewezen den directeur van Economische Zaken bij de hanteering van de uitvoerlicentieering van advies te dienen en voorts werkzaam te zijn op het terrein van onderzoek, voorlichting en propaganda.

Aan de *Javatabak*, welk product door verminderde afzetmogelijkheden in steeds moeilijker positie geraakte, is door de Regeering steun verleend door de afschaffing, aanvankelijk voor de periode van 1 Januari 1935 tot 30 Juni 1936, doch inmiddels verlengd tot 30 Juni 1937, van het voordien geldende uitvoerrecht op dit product.

VI. Toen door het bedanken van een toenemend aantal leden de financieele positie van de verschillende particuliere proefstations voor de bergcultures dreigde te worden aangetast, heeft de Regeering gemeend ook hier te moeten ingrijpen en is in 1933 bij Ind. Stb. 1933 no's. 202 t/m 205, sindsdien aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1936 no's 73, 75 en 76, een viertal ordonnanties afgekondigd: de zgn. *Crisiscultuurordonnanties*, welke voor de rubber-, thee-, kina- en koffie- en cacao-cultuur het bijdragen door producenten in de kosten van de voor deze cultures werkende proefstations verplicht stelden. De practische verwezenlijking van dit doel is op deze manier bereikt, dat het recht tot afvoer van de ondernemingen der onder deze ordonnanties vallende producten afhankelijk is gesteld van het bezit van speciale vergunningen, tegen zekere vergoeding te verstrekken door een voor elk dezer cultures op te richten „Crisiscentrale”, en de aldus door deze centrales verkregen gelden aan te wenden voor de financiering van wetenschappelijken en propaganda-arbeid. Een en ander is nader geregeld in de *Crisiscultuurverordeningen*, Ind. Stb. 1933 nos. 206 t/m 209. Aanvankelijk was aan de ordonnanties geldigheid gegeven tot 1 Januari 1936; bij Ind. Stb. 1935 nos. 488 t/m 491 is dit echter verlengd tot 1 Januari 1941.

VII. Een door de Regeering bij de beraadslagingen over de Theezaaduitvoerordonnantie reeds aangekondigde meer algemeene regeling inzake het beperken van den uitvoer verscheen kort nadien in den vorm van de „*Crisisuitvoerordonnantie*” (Ind. Stb. 1933 no. 262). In artikel 1 bepaalt de ordonnantie, dat in dringende omstandigheden in het belang van de voorziening in de eerste levensbehoeften der bevolking of ter voorkoming van ongewenschte uitvoeren van in Nederlandsch-Indië verkregen plantmateriaal bij regeringsverordening tijdelijk kan worden verboden dan wel aan beperkende bepalingen onderworpen:

a) de uitvoer van bepaalde goederen of groepen van goederen uit het tolgebied van Nederlandsch-Indië;

b) de uitvoer van bepaalde goederen of groepen van goederen uit bepaalde tot het tolgebied behorende gewesten naar buiten het tolgebied;

c) de uitvoer van bepaalde goederen of groepen van goederen uit bepaalde tot het tolgebied behorende gewesten naar bepaalde andere tot het

tolgebied behorende gewesten, gelegen op andere eilanden.

Naast een tegengang van ongewenschte uitvoeren naar het buitenland wordt dus tevens een tegengaan van ongewenschte goederenverplaatsingen binnen het tolgebied beoogd. Enkele malen heeft deze ordonnantie reeds toepassing gevonden, o.a. met betrekking tot interinsulaire verschepingen van rijst en kadélé.

VIII. De noodzaak om tot *contingenteering van den Indischen export* over te gaan, deed zich tegen het einde van 1934 voor met betrekking tot den Indischen (en ook den Nederlandschen) export naar Duitschland, aangezien deze export regelmatig de betalingscapaciteit van dit land te boven ging. Het tot stand brengen van het hier gewenschte evenwicht wordt nagestreefd door middel van een limiteering van het ten behoeve van de betaling van den export naar Duitschland uit de clearing met dat land ter beschikking te stellen bedrag. Elke exporteur krijgt in verhouding tot de door hem in bepaalde basesjaren bewerkstelligde uitvoeren een aandeel in de voor de verschillende uitvoerproducten vastgestelde maximum exportquota; overschrijdt hij deze limites niet, dan kan hij er op rekenen voor zijn exporten betaling uit de clearing te krijgen, in het tegengestelde geval daarentegen loopt hij het volledige betalingsrisico. Het treffen van deze regeling was mogelijk door de in de clearingwetten voorkomende bepalingen, dat de Regeering bevoegd is de volgorde, waarin de vorderingen uit het clearingfonds worden voldaan, te regelen.

C. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het verkeer *swenzen*.

Onder deze categorie dient te worden melding gemaakt van de in 1935 afgekondigde belangrijke aanvulling (Ind. Stb. 1935 no. 239 van 20 Mei 1935) van de Crisisinvoerordonnantie, welke aanvulling hierop neerkomt, dat aan alle reeds afgekondigde contingenteerings- en licentieeringsmaatregelen de bepaling is toegevoegd, dat, indien tengevolge van eenigerlei, in het bijzonder tegen de scheepvaart onder Nederlandsche vlag gerichte actie, levensbelangen van de scheepvaart onder Nederlandsche vlag tusschen Nederlandsch-Indië en eenig ander land worden bedreigd, de directeur van Economische Zaken, na terzake bekomen machtiging van den Gouverneur-Generaal, bevoegd is ten aanzien van de goederen uit het betrokken land het percentage te bepalen, dat aangevoerd moet worden met schepen onder Nederlandsche vlag.

Een complex van maatregelen van meer algemeen strekking, hetwelk eveneens is bedoeld als versterking van de positie van de in Ned.-Indië haar bedrijf uitoefenende scheepvaart onder Nederlandsche vlag, is de in Augustus 1935 bij den Volksraad ingediende „Ontwerp-wet tot herziening van het Zeehaven- en Scheepvaartregime in Nederlandsch-Indië”. Naast het verkrijgen van een uniforme scheepvaartwetgeving voor geheel Nederlandsch-Indië, beoogt de herziening in principe het voorbehouden van de kustvaart duur te lande aan de scheepvaart onder Nederlandsche vlag, alsmede een verder beperken van het aantal voor de scheepvaart onder vreemde vlag opengestelde „zeehavens”.

D. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het bo-

talingsverkeer en het bankwezen.

De door de overheid tot dusver ter bescherming van de belangen van het bedrijfsleven uitgevaardigde maatregelen op het gebied van het *betalingsverkeer* betreffen speciaal het internationale clearingsverkeer. Met ingang van 20 November 1934 zijn op Nederlandsch-Indië van toepassing verklaard de door de Nederlandsch-regeering met Chili, Duitschland en Turkije gesloten clearingverdragen, zoodat van dien dag af de voldoening van Indische verplichtingen jegens deze landen uit hoofde van goedereninkorting niet meer rechtstreeks, doch nog slechts via clearingrekening mag geschieden, terwijl omgekeerd exporteurs hun vorderingen eveneens slechts via deze clearingrekening betaald kunnen krijgen. De wettelijke bepalingen terzake zijn vastgelegd in Ind. Stb. 1934 no. 632, bevattende de „Wet Internationaal Betalingsverkeer 1934”, in Ind. Stb. 1934 no. 633, bevattende het Koninklijk Besluit tot vaststelling van het tijdstip van in werkingtreding van bepaalde artikelen der „Wet Internationaal Betalingsverkeer 1934” en in Ind. Stb. 1934 no. 634, bevattende het „Besluit Internationaal Betalingsverkeer Nederlandsch-Indië 1934”. Enkele aanvullende bepalingen zijn nadien nog gegeven in Ind. Stb. 1934 nos. 693 en 694.

Ten aanzien van het clearingverkeer met Duitschland zijn bij (Gouvernementsbesluit van 31 Juli 1935 no. 28 (Javasche Courant van 6/8/35)) nog regelen gegeven in hoever de betalingen voor den aankoop in Indië van reischèques en credietbrieven op Duitschland en de opening van acedietieven in dat land in clearing dienen te geschieden.

Met ingang van 3 September 1935 volgde het toepasselijk verklaren op Nederlandsch-Indië van het op 1 Augustus 1935 tusschen Nederland en Italië gesloten clearingverdrag (Ind. Stb. 1936 no. 59 bevat het desbetreffende Koninklijk Besluit).

Tenslotte bevat Ind. Stb. 1936 no. 55 het Koninklijk Besluit van 16 Januari 1936, bepalende de bekendmaking van het op 23 September 1935 tusschen Nederland en Bulgarije gesloten clearing- en compensatieverdrag, hetwelk met terugwerkende kracht van 1 September 1935 af ook voor Nederlandsch-Indië in werking is getreden.

Met betrekking tot het *bankwezen* dient melding te worden gemaakt van de oprichting op 3 Mei 1932 van de „Stichting Crediethulpbank voor Nederlandsch-Indië”, tot welke oprichting het Gouvernement in belangrijke mate den stoot heeft gegeven. Het doel der stichting is: „In Nederlandsch-Indië gevestigde cultuur- en andere ondernemingen, die ten gevolge van de heerschende crisis in financieele moeilijkheden zijn geraakt en niet van elders crediet kunnen krijgen, hulp te verleen door credietverschaffing, teneinde deze ondernemingen in staat te stellen haar bedrijf geheel of ten deele uit te oefenen, doch alleen in die gevallen, waarin redelijkerwijze mag worden aangenomen, dat de met crediet gesteunde ondernemingen in staat zullen zijn na verloop van tijd aan al hare verplichtingen te voldoen.”

Het Gouvernement van Nederlandsch-Indië heeft zich jegens de Crediethulpbank onvoorwaardelijk verbonden tot integrale terugbetaling

na opheffing van de instelling van alle uit de bedrijfsvoering van de instelling en de door haar verstrekte credieten eventueel voortvloeiende verliezen en wel tot een maximum van f 3 miljoen. Uit hoofde van deze garantie is het Gouvernement in het bestuur van de stichting vertegenwoordigd.

E. Maatregelen van meer algemeen aard.

Onder dit hoofd kunnen worden gerangschikt enkele door de Regceering genomen maatregelen met betrekking tot de „arbeidsmarkt”, alsmede de „Statistiekordonnantie”. Met betrekking tot de „arbeidsmarkt” in Ned.-Indië verscheen:

1e. een Koninklijk Besluit (Ind. Stb. 1933 no. 438), op grond waarvan de bestaande voorschriften omtrent toelating en vestiging in Nederlandsch-Indië met een tweetal nieuwe artikelen werden uitgebreid, bepallende:

a. dat jaarlijks bij regceeringsverordening zal worden vastgesteld:

1. hoeveel vreemdelingen in totaal en
2. hoeveel vreemdelingen per landaard in het volgende kalenderjaar zullen worden toegelaten.

b. dat het onder a 1 bedoelde aantal voor alle landaarden gelijk zal zijn.

Voor de jaren 1934 en 1935 werd het totaal quotum op 12.000 en het quotum per landaard op 800 gefixeerd.

2e. de Crisisordonnantie Vreemdelingenarbeid 1935 (Ind. Stb. 1935 no. 426), welke beperking van het verrichten van arbeid door buitenlandse arbeidskrachten beoogt. Artikel 2 lid 1 der ordonnantie bepaalt, dat het verboden zal zijn om zonder schriftelijke vergunning van den Directeur van Justitie arbeid te doen verrichten door een vreemdeling, die na den dag van inwerkingtreding van deze ordonnantie voor de eerste maal op den voet van het Toelatingsbesluit is toegelaten. Nadere uitvoeringsvoorschriften zijn gegeven bij Ind. Stb. 1935 no. 435; de bepalingen zijn voorloopig van kracht tot 1 Januari 1938.

Met de „Statistiekordonnantie” (Ind. Stb. 1934 no. 508) is een algemeene verplichting tot het verstrekken van gegevens ten behoeve van de statistische berichtgeving in het leven geroepen. Was voordien de statistische berichtgeving, behoudens de bevolkings- en de handelsstatistieken geheel van vrijwillige medewerking afhankelijk, voor de huidige tijdsomstandigheden, waarin het vaak noodig is zich een, o.a. op snelle en volledige statistische berichtgeving gebaseerd oordeel over verschillende zaken te vormen, achtte men dit onvoldoende.

Op grond van deze ordonnantie kan de Gouverneur-Generaal het Centraal Kantoor voor de Statistiek opdragen op den voet van de bepalingen der Statistiekordonnantie gegevens te verzamelen betreffende onderwerpen van economischen aard. Deze opdrachten mogen echter alleen worden gegeven na een adviescommissie van minstens 3 leden te hebben gehoord. Iedereen is verplicht de gevraagde gegevens te verstrekken, tenzij deze technische procédés betreffen, waarvan kan worden aangenomen, dat zij tot het fabrieksgeheim behooren. Bij Gouvernementsbesluit van 8 September 1935 no. 14 heeft de Gouverneur-Generaal van dit recht gebruik gemaakt en aan het centraal kantoor voor de Statistiek opgedragen periodiek te verzamelen de groot- en kleinhandelsprijzen van alle gecontingenteerde

en gelicentieerde goederen, alsmede van al die goederen, waarvan de productie gereguleerd is. (Afgesloten Maart 1936).

ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN (Aanv. 38-10-37, Dl. I). De rang van administratief ambtenaar, vroeger de laagste rang zoowel bij den bestuurs- als bij den bureaudienst, is in 1934 bij de invoering van de „H.B.B.L. 1934” komen te vervallen. De naam administratief ambtenaar duidt dus thans nog slechts een verzamelbegrip aan, n.l. de ambtenaren werkzaam bij den Indischen administratieven dienst.

De Indische administratieve dienst kan worden gesplitst in den bureaudienst en den dienst van het Binnenlandsch Bestuur (Zie ook BESTUUR en BESTUURSWEZEN, Dl. I en Dl. V blz. 445). De bij den dienst van het Binnenlandsch Bestuur dienende ambtenaren worden weder verdeeld in twee korpsen n.l. de gezaghebbers (zie aldaar) en het z.g. hogere korps. Tot de rangen van laatstgenoemd korps, zijnde aspirant-controleur, controleur en controleur-afdeulingssecretaris bij het Binnenlandsch Bestuur, gewestelijk secretaris, assistent-resident, assistent-resident der 1e klasse, resident en gouverneur, zijn alleen benoembaar Nederlanders, die geslaagd zijn voor een van de doctorale examens der Indologische studie (Ind. Stb. 1922 no. 650, gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1924 nos. 55 en 584, 1926 no. 319 en 1927 no. 98).

Aanspraak op benoeming tot die rangen hebben slechts zij, die als candidaat-Indisch ambtenaar (zie aldaar) zijn aangewezen. Tot het afleggen van de evengemelde examens zijn ook niet als candidaat-Indische ambtenaren aangewezen toegelaten. De candidaat-Indische ambtenaren, die in Nederland en der beide Indologische doctorale examens met goed gevolg hebben afgelegd, worden, na lichamelijk geschikt te zijn bevonden, naar gelang van de behoefte aan aanvulling in Nederlandsch-Indië, ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal om te worden benoemd tot aspirant-controleur bij het Binnenlandsch Bestuur dan wel tot een bureau-betrekking.

Bij de z.g. benoemingsoverdrachtregeling (Ind. Stb. 1928 no. 35, juncto Ind. Stb. 1934 no. 435) is o.m. de bevoegdheid tot aanstelling van de aspirant-controleurs overgedragen aan den Directeur van Binnenlandsch Bestuur, evenals de regeling van de uitzending der candidaat-Indische ambtenaren. Behalve overtocht met het wettig gezin is aan evenbedoelde terbeschikkingstelling verbonden een toelage voor uitrustingskosten van f 1000 voor ongehuwden en f 1500 voor gehuwden, terwijl ten behoeve van laatstgenoemden een bedrag van een maand salaris in de kas van het Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche Burgerlijke ambtenaren in Nederlandsch-Indië wordt gestort. Van den dag van vertrek naar Nederlandsch-Indië af tot en met de maand van aankomst aldaar genieten de ter beschikking gestelde candidaat-Indische ambtenaren een voorloopige bezoldiging van f 175 's maands.

Worden momenteel ook nog wel candidaat-Indische ambtenaren benoemd tot ambtenaren bij den bureaudienst van het Binnenlandsch Bestuur en in sommige gevallen, indien daartegen bij den directeur van Binnenlandsch Bestuur geen bezwaar bestaat, bij andere departementen van algemeen bestuur, het ligt in het voornemen

in de toekomst slechts als candidaat-Indische ambtenaren aan te wijzen hen, die bestemd zijn voor den eigenlijken bestuursdienst. In de overige betrekkingen zal dan door aanstelling van particulieren, in Nederland of in Nederlandsch-Indië, moeten worden voorzien.

De benoemde aspirant-controleurs blijven als regel ongeveer drie jaar in dien rang werkzaam, gedurende welken tijd zij geacht worden in praktische opleiding te zijn en nog geen organieke plaats bij het Binnenlandsch Bestuur in te nemen. Daarna kunnen zij, naar gelang van de behoefte, achtereenvolgens worden bevorderd tot controleur bij het Binnenlandsch Bestuur (controleur-afdeelssecretaris of gewestelijk secretaris), assistent-resident, assistent-resident der 1e klasse, resident en gouverneur. De laatste drie ambten zijn keuzebetrekkingen; overigens geschiedt de bevordering, behoudens geschiktheid, zoo veel mogelijk volgens de ranglijst.

De bezoldigingen zijn geregeld bij de „Herziene Bezoldigingsregeling voor Burgerlijke Landsdienaren”, opgenomen in Ind. Stb. 1934 no. 135. Zij bedragen voor aspirant-controleurs en controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur / 275 tot / 575, voor assistent-residenten / 650 tot / 800, voor assistent-residenten der 1e klasse van / 750 tot / 950, voor residenten / 1200 of / 1250, al naar gelang zij op Java en Madoera of in de gewesten daarbuiten dienen, voor gouverneurs van gewesten, geen provincie zijnde / 1500 en voor gouverneurs van provincies / 1800 's maands.

In het Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië no. 12036 is een regeling voor de conduite beoordeeling van de Europeesche bestuursambtenaren opgenomen. Hun ambtskostuum is geregeld bij Ind. Stb. 1919 no. 794 en Bijbladen nos. 10905 en 12035.

Tot de betrekkingen van redacteur, adjunct-referendaris, referendaris en administrateur bij de centrale landskantoren, zoomede tot die van secretaris en onderdirecteur van de departementen van algemeen bestuur, secretaris van den Raad van Nederlandsch-Indië en van den Volksraad, zoomede tot gouvernementssecretaris en algemeen secretaris zijn uitsluitend benoembaar zij, die een der bovengenoemde examens hebben afgelegd, zoomede zij, die geslaagd zijn voor het doctoraal examen Nederlandsch-Indisch recht, dan wel het doctoraal examen van de vrije studierichting in de rechtsgeleerdheid, mits dat examen omvatte als hoofdvak hetzij het Nederlandsch staatsrecht of het staatsrecht van Nederlandsch-Indië, hetzij de staathuishoudkunde. Voor sommige bureaubetrekkingen kan, indien het landsbelang zulks vordert, dispensatie van de eischen van benoembaarheid worden verleend (Ind. Stb. 1927 no. 98).

Naast de gegradueerde administratieve ambtenaren heeft men de ongegrადueerde bureau-ambtenaren. De rangen van deze categorie Landsdienaren zijn bij de centrale en andere landskantoren: kantoorhoofd, hoofdcommies, commies-redacteur, 1e commies (alleen op Java en Madoera), commies, 1e klerk en klerk. Bij verscheidene speciale diensten bestaan voor de ongegrადueerde bureau-ambtenaren nog verschillende andere rangen. De verschillende rangen en de daaraan verbonden bezoldigingen zijn vastgelegd in de reeds vermelde „H.B.B.L. 1934” en de „Regionale bezoldigingsregelingen” (Ind. Stb. 1935 nos 608 en 609).

Zie voor mededeelingen van algemeenen aard onder AMBTENAAR (Dl. I).

CIVIEL-GEZAGHEBBER (Aanv. Dl. I) is de naam, die vroeger werd gegeven hetzij aan officieren van het Indische leger, die belast waren met het bestuur over een onderafdeeling, hetzij aan particulieren, die, zonder tot het bestuurs-corps te behooren, toch met bestuursfunctiën werden belast in afgelegen streken. Voor de laatste groep, die sedert 1914 kortweg gezaghebber en sedert 1925 ongediplomeerd gezaghebber heet (zie verder GEZAGHEBBER), zijn afzonderlijke bepalingen getroffen.

Officieren, belast met het civiel bestuur over een onderafdeeling, zijn thans nog bescheiden in de gewesten Atjeh en Onderhoorigheden, Sumatra's Westkust (Mentawai-eilanden), Westerafdeeling van Borneo, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Celebes en Onderhoorigheden en Timor en Onderhoorigheden. Dat het bestuur over een afdeling of gewest door een officier wordt gevoerd, zooals vroeger wel het geval was, komt niet meer voor.

De naam civiel-gezaghebber is voor de officieren, belast met het civiel bestuur over een onderafdeeling, in onbruik geraakt. Zij dragen tegenwoordig meestal den titel van fungerend controleur of gediplomeerd gezaghebber. Aan het civiel bestuur over een onderafdeeling is een toelage boven de bezoldiging verbonden, als regel van / 100 's maands nominaal.

Naast met het bestuur over een onderafdeeling belaste officieren komen ook voor de z.g. schakel-officieren, dat zijn officieren, die onder leiding en toezicht van den civielen onderafdeelsbestuurder, belast zijn met bestuurswerkzaamheden naast hun eigen functiën. De schakelofficieren genieten als regel een toelage van / 50 's maands boven hun bezoldiging.

GEZAGHEBBER (Aanv. Dl. I). Bij Ind. Stb. 1914 no. 503 werd de naam civiel-gezaghebber vervangen door dien van „gezaghebber”. In 1917, toen de eerste abiturienten der bestuurs-school tot gezaghebber werden benoemd, werd het corps der gezaghebbers gesplitst in „gediplomeerde gezaghebbers” en „ongediplomeerde gezaghebbers”, z.g. tijdelijke gezaghebbers. Daarbij werd ook een aantal niet van de Bestuurs-school afkomstige gezaghebbers, wier opleiding en algemeene ontwikkeling daartoe voldoende werden geacht, bij de groep der gediplomeerde gezaghebbers ingedeeld.

Door de opleiding trad het vraagstuk, hoe men de gezaghebbers betere vooruitzichten zou kunnen openen, sterker op den voorgrond. Deze aan gelegenheid op een voor alle betrokkenen bevredigende wijze te regelen is een onoplosbare moeilijkheid gebleken. De verbeteringen moesten steeds tot die van financiële aard beperkt blijven, daar geleidelijke uitbreiding en verbetering van de werkzaamheden niet mogelijk bleek. Van het denkbeeld, om voor de betere krachten uit het gezaghebberscorps de mogelijkheid te openen om in het hooger bestuurscorps opgenomen te worden en t.z.t. met het bestuur over een afdeling belast te worden, moest in verband met de daaraan verbonden bezwaren worden afgezien.

In 1923 werd als maatregel van positieve verbetering de rang van fungerend controleur ingesteld. Ook deze maatregel gaf echter aan het gezaghebberscorps geen bevrediging; de voor-

uitzichten, vooral wat de werkzaamheden betreft, bleven voor de betere krachten van dat corps onvoldoende, aangezien deze ambtenaren van het begin van hun loopbaan tot het einde steeds dezelfde functie, die van onderafdeelingsbestuurder, bleven uitoefenen en het nooit verder konden brengen in den bestuursdienst.

Mede in verband met deze moeilijkheid werd tenslotte besloten tot opheffing van het gezaghebberscorps over te gaan; in 1932 werd de Europeesche afdeling van de Bestuurschool te Batavia opgeheven.

Hoewel van regeeringswege de overgang van gezaghebbers naar betrekkingen met betere vooruitzichten buiten het bestuur zooveel mogelijk wordt bevorderd — o.m. door hen in de gelegenheid te stellen buiten werkelijken dienst een academische studie te volbrengen —, laat het zich aanzien, dat het nog wel geruimen tijd zal duren voor het gezaghebberscorps geheel verdwenen is, zoodat aan de positieverbetering van de leden van dat corps blijvend aandacht geschonken wordt. Bij de invoering van de Herziane Bezoldigingsregeling voor Burgerlijke Landsdienaren is voor de tot het gezaghebberscorps behorende ambtenaren de betrekking van assistent-resident titulair ingesteld. Deze ambtenaren genieten dezelfde bezoldiging als de assistent-residenten van het hoogere corps, verriichten echter niet dezelfde werkzaamheden.

Het ligt in het voornemen om in de toekomst, met het verdwijnen van het gezaghebberscorps, naast de tot het hoogere corps behorende onderafdeelingsbestuurders een kleine groep van middelbaar opgeleide krachten in dienst te stellen, die dan voor het bestuur der allereenvoudigste ressorten zullen worden bestemd. Door de minder uitgebreide opleiding van deze ambtenaren verwacht men dat het probleem van hun vooruitzichten niet de moeilijkheden zullen opleveren, die zich ten aanzien van de gezaghebbers hebben voorgedaan. De plannen hieromtrent zijn echter nog niet uitgewerkt.

SCHAKELOFFICIER. Zie CIVIEL-GEZAGHEBBER.

MEDEDEELINGEN (van de afdeling Bestuurszaken der Buitengewesten) (Aanv. Dl. II). Onder dezen titel zijn de „Mededeelingen van het Bureau voor de Bestuurszaken der Buitenbezittingen, bewerkt door het Encyclopaedisch Bureau” voortgezet.

In 1923 werd het „Encyclopaedisch Bureau” wegens veranderde opvattingen omtrent de werkwijze en om bezuinigingsredenen opgeheven, waarmede gepaard ging de opheffing van het kaartenkantoor. De werkzaamheden hiervan werden overgedragen aan den Topografischen Dienst. Ook werd na eenigen tijd de publicatie van de „Mededeelingen enz.” stopgezet wegens te geringe personeelsbezetting van de afdeling Bestuurszaken der Buitengewesten, zooals het Bureau voor de Bestuurszaken der Buitenbezittingen na de reorganisatie in 1919 werd genoemd. Alleen de door het „Bureau Financiële Zaken” dier afdeling bewerkte publicaties der landschapsbegrotingen en financiële overzichten werden nog uitgegeven als „Mededeelingen enz.”

In 1926 evenwel deed zich de drang tot hervatting van de publicistische werkzaamheden van die afdeling gevoelen, hetgeen tot uiting

kwam in de totstandkoming van de eerste aflevering in de serie A der „Mededeelingen van de Afdeling Bestuurszaken der Buitengewesten”, welke serie beoogde te zijn een verzameling van bepalingen en voorschriften ten aanzien van bepaalde onderwerpen (zelfbesturen, inlandsch gemeentewezen enz.). Zie het voorwoord van die eerste aflevering. In deze serie werden ook de gegevens van het bovenbedoelde „Bureau Financiële Zaken” opgenomen.

In 1929 verscheen de eerste aflevering in de serie B der „Mededeelingen enz.” Deze laatste serie was bedoeld als een soort periodiek, verschijnende wanneer er op een gegeven moment voldoende materiaal bijéén was en waarin opgenomen werden allerlei berichten, gegevens en mededeelingen, welke hetzij om hun zeer bijzondere, hetzij om hun voorloopigen aard nog geen plaats hadden gevonden in de hiervoor genoemde verzamelingen, maar toch van belang geoordeeld werden voor den practischen bestuursman. Zij behelsden gedeelten uit reisverslagen, memories van overgave, rapporten van onderzoek, dus plaatselijke toestanden beschrijvende. Oorspronkelijk alleen voor den dienst bestemd, zijn zij later ook verkrijgbaar gesteld voor niet-ambtenaren, maar niet in den handel gebracht. In 1931 verscheen de laatste (15e) aflevering in de serie A, n.l. de publicatie van de gegevens van het „Bureau Financiële Zaken” over het jaar 1930, terwijl in 1930 met de 7e aflevering ook de serie B werd stopgezet.

OFFICIEREN (CHINEESCHE) (Aanv. Dl. III). Met Chineesche officieren worden de in het vroegere artikel 73 van het Regeeringsreglement bedoelde hoofden der Chineezen aangeduid. In 1918 is overgegaan tot schrapping van bedoeld artikel om desgewenscht afschaffing van het afzonderlijke bestuur over Vreemde Oosterlingen mogelijk te maken.

Naarmate de Chineesche bevolking in Indië uit haar vroeger isolement loskwam verloor het ambt van Chineesch officier geleidelijk aan belangrijkheid. Vooral op Java en Madoera, waar de Chineesche bevolking voor het overgrote deel uit peranakans, d.i. daargeborenen, bestaat (zie CHINEEZEN, Dl. I), was zulks het geval. Toen in de jaren 1931 e.v. een zoo groot mogelijke bezuiniging en inkrimping van alle overheidsorganen noodig bleek, kon dan ook zonder veel bezwaar worden overgegaan tot de opheffing van het instituut der Chineesche officieren op Java en Madoera. De taak der Chineesche officieren, die voor een groot deel bestond uit inning van belasting en het geven van inlichtingen, werd door het Chineesch wijkbestuur of het inlandsch bestuur overgenomen.

Gehandhaafd werden op beperkter schaal de wijkmeesters der Chineezen, die vroeger deels onder de Chineesche officieren werkzaam waren, deels op kleine plaatsen, waar weinig Chineezen gevestigd waren, ongeveer dezelfde functies als elders de officieren uitoefenen. Gehandhaafd bleven voorts eenige Chineesche officieren te Batavia, mede in verband met den aldaar gevestigden Chineeschen Raad (vgl. ook Dl. I biz. 287). Deze Raad beheert fondsen, die door de Chineesche gemeenschap te Batavia zijn bijeengebracht en die o.m. gebruikt worden voor het subsidiëren van Chineesche scholen, ondersteu-

ning van behoeftigen, bijdragen in begrafenis-kosten enz.

In de Buitengewesten, waar de Chineseche bevolking meer uit in China geboren (sing kehs = letterlijk nieuwgasten) bestaat, is opheffing van het Chineseche bestuur nog niet mogelijk gebleken. De formatie der Chineseche officieren in de Buitengewesten en de door hen genoten toelagen vindt men in Ind. Stb. 1933 no. 443. Zij worden door den Gouverneur-Generaal benoemd en voeren, al naar gelang van de belangrijkheid hunner positie, den titel van majoor, kapitein of luitenant. Hun instructies worden vastgesteld door de hoofden van gewestelijk bestuur. Zij dienen niet in ambtelijk verband.

In de residenties Bangka en Onderhoorigheden en Westerafdeeling van Borneo, waar een zeer uitgebreide Chineseche bevolking gevestigd is, vindt men een Chinesech bestuur, bestaande uit ambtenaren, wier bezoldiging in de „H. B. B. L. 1934” is vastgelegd en wier positie is te vergelijken met die der Inlandsche bestuursambtenaren in andere gebieden. Zij voeren in Bangka en Onderhoorigheden de ook elders gebrunkelijke titels van kapitein en luitenant, met daarnaast de — eveneens in ambtelijk verband dienende — Chineseche wijkmeesters. In de Westerafdeeling van Borneo hebben zij afzonderlijke rangen n.l. kapitan 1e en 2de klasse, laothay 1e en 2de klasse en kaptjong.

TERNATAANSCH (TERNATESCH). (Aanv. Dl. IV). De Ternatesche taal behoort tot de Noord-Malabarische taalgroep (Galéla'sch, Tobélo'sch, Tabaroe'sch, Sahoe'sch, Loda'sch), waarmede zij een innige verwantschap vertoont. Het is moeilijk uit te maken, welke dier vele taaltjes als oorsprong kan worden aangemerkt. Dat de Ternatesche taal geografisch een uitgebreider gebied beheerscht dan de andere talen, wil nog niet zeggen, dat zij de bron is, waaruit de andere talen zijn voortgekomen. Haar structuur vertoont duidelijke kenmerken van een afgesloten type dezer merkwaardige taalgroep, welker leden niet tot elkaar staan als dialekten, doch als gelijkwaardige taalvormen. Het Ternatesch en aanverwante talen vertoonen in grammatikaal en lexikaal opzicht zulke ingrijpende verschillen met de omringende Maleisch-Polynesische talen, dat men inderdaad kan spreken van een zeer apart taaleigen.

Het eiland Ternate is van eeuwen her het middelpunt geweest voor de verschillende volkstammen van den Molukschen Archipel, die terwille van de handelsbelangen met de Ternatanen zich de landstaal eigen maakten; niet minder omdat zij in den Sultan van Ternate hun heer erkenden en bijgevolg ook zijn taal, de hoftaal, aanleerden. Het ligt voor de hand, dat, evenals de Ternataansche bevolking zich met die vreemdelingen vermengden, hun taal ook elementen van vreemd oorsprong in zich opnam, wat vooral het geval is met de schrijftaal.

Evenals de overige talen dezer groep kent het Ternatesch oorspronkelijk geen eigen letterschrift. Toen het hof van Ternate evenwel tot den Islam overging, heeft dat in zijn correspondentie zich bediend van het Arabische lotterschrift, dat alleen bekend was aan rijks grooten, geestelijken, schrijvers en verder ingewijden. De *ngofa gam* (dorpeling, ongeletterde) droeg daarvan geen kennis en tot op heden kan deze

het geschreven Ternatesch met Arabisch karakter niet onteijferen. Want het Ternatesch heeft geen geschreven volksliteratuur en de gewone kampoengbewoners leeren derhalve niet hun taal in letterschrift uitdrukken. Wat er aan schrifturen bestaat, is dan ook alleen geboren uit directe belangen van Sultan en rijks grooten om onderling briefwisseling te houden over zaken, het sultansgebied rakende, hetzij een kroniekmatige beschrijving aan te leggen voor alle voor Sultan en rijks grooten belangrijke aangelegenheden van den dag, hetzij in contracten, overeenkomsten e.d. tusschen de V.O.C., het Ned. Ind. Gouvernement en de „Kompani Inggris” — zooals zij het Engelsch Tusschenbestuur noemen — te sluiten, welke laatstgenoemde schrifturen veelal in het Maleisch (met Ar. kar.) geschreven zijn.

Uit deze omstandigheid volgt, dat het Ternatesch, vastgelegd in deze geschriften, zich beweegt binnen een bepaald milieu, hetwelk dan ook aan dat Ternatesch een bijzonder karakter geeft, welk karakter b.v. niet wordt aangetroffen in de gewone spreektaal. Immers is in deze geschriften in hoofdzaak de Sultan — de man met zijn ontzagwekkend langen titel — degene van wien de bevelen, in deze geschriften vastgelegd, uitgaan en tot wien de belangstelling en vriendschap van de oude, ronde, gulle „Kompani Wolanda” zich keert; is in deze journalen al het doen en laten van dezen heerscher in het geestelijk en wereldlijk rijk vaak van dag tot dag beschreven, maar aangezien het leven van zulk een vorstje zich schier uitsluitend bepaalde bij het toucheeren van zijn *pipi ngara* (maandelijksche gouvernementstoelage); *pipi moesoeng* (recognitiepenningen); van eenige zakken rijksdaalders voor de levering van z.g. „Ternataansche Alfoeren” (hulptroepen voor afstraffing van recalcitrante rijkjes elders in de Molukken), enz.: de ontvangst en verzending van een brief van en naar Batavia; de bezoeken en contra-bezoeken van en aan den Resident, welke gebeurtenissen telkens met hetzelfde ceremonieel gepaard gingen, ligt het voor de hand, dat men uit deze geschriften wel een beeld krijgt van de Ternatesche taal, maar dan ook een zeer oppervlakkig beeld. Want dezelfde woorden en uitdrukkingen van de eene bladzij vindt men op een volgende terug. Elke nieuwe mededeeling begint met denzelfden aanhef; of men nu de beschrijving leest van een bezoek ten hove van een resident of gouverneur in den jare 1800 of 1900, deze zijn precies hetzelfde gestileerd en hetzelfde vocabulair van Ternatesch is daarbij verwerkt. Bovendien staan die schrifturen sterk onder invloed van het Maleisch, wat geen wonder is, aangezien de briefwisseling der Sultans met de residenten en Batavia in die taal geschiedde, waardoor als vanzelf de in het Ternatesch moeilijk te vertalen Maleische uitdrukkingen gemakshalve onveranderd in de Ternatesche schrifturen werden opgenomen, terwijl de neiging om deze stukken een deftiger cachet te geven, het aantal Maleische woorden nog vermeerde.

Dan bediende de hoftaal zich gaarne van de onder de Moluksche mohammedaansche geestelijkheid gangbare Arabische woorden, welke eveneens onvertaald — dikwijls vervormd naar de Ternatesche uitspraak — in de geschriften werden neergelegd. Voorts dient nog vermeld, dat ook de Nederlandsche taal een aantal woor-

den en uitdrukkingen aan die schrifturen geleverd heeft, welke voor den vertaler menig struikelblok kunnen vormen, nl. om uit die verbasterde, met Ar. karakter geschreven woorden de juiste uitdrukking in het Nederlandsch te ontdekken.

Uit het boven uiteenzette volgt, dat de Ternataan zijn volksverhalen, fabelen en raadsels e.d., welke men overal elders onder de bewoners van Halmahéra in rijke mate vinden kan, niet in schrift heeft vastgelegd en daartoe zeker nooit zal komen, aangezien het schrijven met Ar. karakter een privilege is van enkelen en het Arabisch alfabet een gebrekkig hulpmiddel is om een vocalische taal, zooals het Ternatesch in haar huidige stadium nog is, uit te beelden.

Daar het Ternatesch een vocalische taal is, worden de uit het Maleisch of andere talen overgenomen woorden óf van den consonantischen eindsluiter ontdaan óf deze sluiter wordt doorklinkend gemaakt met dezelfde als de voorafgaande vocaal.

Grammaticaal valt op te merken:

De substantieven zijn grondwoorden of zijn afgeleid van verbale woorden of van adjectieven. Dit kan geschieden door verandering van den harden in een zachten beginmedeklinker: *fiki*, vegen, *biki*, staart (heen-en-weer-beweger) en door reduplicatie: *paro*, dekken, sluiten, *baro-baro*, omslagdoek; *tafi*, zeven, filtereen, *dafi-dafi* zeef; *mami*, zoet, *momami*, zoetigheid.

Adjectieven worden zonder exponent — evenals in het Mal. — achter het substantief geplaatst *ake sahoe*, warm water.

De possessieve genitief wordt geplaatst vóór het bepalende woord. Mannelijk possessivum: *kolano i hohoe*, de vorst z'n been, voet; vrouwelijk idem *mi: djodjaroe mi namo*, het meisje haar kip; zakelijk idem *ma: fala ma hoenja*, versiering van het huis.

Bij werkwoorden komen grondwoorden en afgeleide vormen voor; laatstgenoemde door voorvoeging van het partikel *si*, welks functie aanduiding is van het indirect object (in het Nederlandsch weer te geven door allerlei voorzetsels). Met instrumentaal object: *lefo*, schrijven, *silefo*, schrijven met; *jangoe*, betalen, *sibangoe*, betalen met; *sooe*, medicijn, *sisooe*, met medicijn behandelen. Met causatieve beteekenis: *oke*, drinken, *stoke*, drinken; *wosa*, binnengaan, *singosa*, binnenvoeren.

Richtingaanduidende woordjes worden als suffix gebezigd: *fero*, klimmen, *ie*, boven: *fero-ie*, opwaarts gaan, *tagi siie*, naar boven doen gaan.

Literatuur: Bijdragen tot de kennis der Res. Ternate (waarin: Kort begrip der Tern. spraakkunst, teksten met vertaling en woordenlijst) Leiden 1890; Vertellingen, uitgeg. door Riedel, Tijdschr. N.I. 3e serie, 5e jg; Ternate'sche Teksten, Bijdr. T. L. & Vk. N. I. Dl. 86, 1930, blz. 216—301, door J. Fortgens; Kitab Arti Logat Ternate (Woordenlijst van het Ternate'sch met Maleisch-Nederlandsche verklaringen); Saba Moi, 1e en 2e deeltje, Leesboekjes in het Ternatesch door genoemden schrijver, uitgeg. door Dépôt van Leermiddelen, Batavia.

JAVAANSCH (Aanv. Dl. II). Het Javaansch, een van de talen, die men als „Indonesisch” aanduidt, wordt gesproken in Midden-Java, in Oost-Java behoudens daar aan de Noordkust en in sommige gedeelten van het binnenland, waar

zich in den loop der laatste eeuwen groote Ma-doeeresche enclaves gevormd hebben, en in een deel van Banten; dit laatste taalgebied wordt van het hoofdgebied gescheiden door Soendaasch territorium. Voorts ontstaat nieuw Javaansch taalgebied in die streken buiten Java, waar zich Javaansche kolonies aan het vormen zijn (Deli, Lampongseche Districten, Suriname). In vroeger tijden heeft het Javaansch op de taal van verschillende streken buiten Java (b.v. Bali, Palembang) grooten invloed geoefend. De invloed op het Nederlandsch is tot nog toe zeer gering gebleven. Zelf heeft het Javaansch in den loop der tijden in zijn woordenschat eenigszins ook wel in zijn grammatische structuur den invloed ondergaan van het Sanskrt, het Maleisch, het Arabisch en het Nederlandsch; aan den invloed van het Nederlandsch staat het de laatste jaren in hooge mate bloot, daar vele Javanen juist uit de leidende kringen vanaf hun prille jeugd onderwijst in het Nederlandsch krijgen en Nederlandsch als voertaal van hun intellectuele leven gebruiken. Op deze wijze raakt het Javaansch in de kringen der Westersch-gevormden geleidelijk meer gecreoliseerd.

Het begrip Javaansch laat vele schakeeringen toe, daar men met betrekking tot deze taal te maken heeft met: 1°. ouderdomsverschillen; 2°. groepstalen; 3°. dialeeten; 4°. verschillende graden van zuiverheid; 5°. sociale differentiaties.

Ad 1°. In het artikel Javaansch in Dl. II, blz. 210, van deze Encyclopaedie vindt men onderscheid gemaakt tusschen Oud-, Middel- en Nieuw-Javaansch. Intusschen is gebleken, dat deze namen niet gelukkig gekozen zijn, en dat men bepaaldelijk niet mag denken aan drie opeenvolgende ontwikkelingsfasen van één taal, zooals vooral door den term Middel-Javaansch gesuggereerd wordt. Oud-Javaansch is allerminst een precies te omlijnen begrip. De taal van de oorkonden en geschriften, die vóór 1000 A.D. op Midden-Java tot stand gekomen zijn, verschilt niet onbelangrijk van het Javaansch, dat in dergelijke stukken gebruikt wordt op Oost-Java tusschen 900 en 1500 A.D., terwijl er reden bestaat om te vermoeden, dat er in beide gevallen een verschil zal hebben bestaan tusschen gesproken en geschreven taal. Ons tot de geschreven taal beperkende, zouden wij ons uit de moeilijkheid kunnen redden door onderscheid te maken tusschen Midden-Javaansch Oud-Javaansch en Oost-Javaansch Oud-Javaansch. Intusschen heeft ook het Oost-Javaansche Oud-Javaansch in den tijd, gedurende welken wij het kennen, een ontwikkeling van belang doorgemaakt, een ontwikkeling, die wij echter niet op den voet kunnen volgen, omdat wij van de chronologie van de oudere Javaansche letterkunde zoo slecht op de hoogte zijn. Wat het Middel-Javaansch betreft, dit is in het geheel geen overgangstaal, doch zóó wordt genoemd de taal der op Bali bewaard gebleven gedichten in tengahan en matjapat van meestal onbekenden datum, en van enige daarmee taalkundig en literair verwante proza-geschriften als de Pararaton; dit taaligen, dat men op Bali juist „Balinesch-Javaansch” noemt en dat voor de Baliërs een soort van klassieke literatuurtaal geworden is, heeft in verschillende graden invloed van het Balisch ondergaan en gaat op Bali geleidelijk over in Balisch Kawi. Ook Nieuw-Javaansch is geen eenheid,

omdat er naast de dialectverschillen en eventuele ouderdomverschillen in onzen tijd een niet onaanzienlijk verschil ontstaat in tusschen de taal van de oudere en die van de jongere generatie; in het laatste geval spreekt men dan wel van Modern-Javaansch. Uit een en ander blijkt, dat men met het gebruik van termen ter aanduiding van den ouderdom van de taal voorzichtig dient te zijn, en dat men eigenlijk het verstandigst deed door uitdrukkingen te gebruiken als: het Javaansch van de Midden-Javaansche oorkonden van de . . . eeuw, het Javaansch van de Mahābhārata-bewerking, het Javaansch van de Pararaton, enz., ware het niet, dat er aan korte termen van algemeenen aard nu eenmaal behoefte bestaat; onder voorbehoud van nadere begripsomschrijving gebruikt, kunnen dus de termen Oud-, Middel-, Nieuw- en Modern-Javaansch bij gebrek aan beter voorshands wel dienst doen.

Ad 2°. Tot veel verwarring heeft aanleiding gegeven de term Kawi, dien men ten onrechte wel in plaats van Oud-Javaansch heeft gebruikt. Kawi is een Europeanen-afkorting van het Javaansche *bāsa kawi*, dichtertaal, en deze naam geeft duidelijk genoeg aan, dat het hierbij gaat om een onderscheiding naar den aard van den gebruiker van de taal. De schrijvers van Javaansche boeken hebben, in aansluiting o.a. aan Voor-Indische gewoonten, zich voor het schrijven van hun werken slechts zelden bediend van de volkstaal; zij schreven deftig, gekunsteld, archaïseerend, en maakten gaarne overvloedig gebruik van vreemde woorden en zinswendingen, die zij vóór 1500 aan het Sanskrt en na 1600 aan de oude literatuurtaal van Oost-Java ontleenden, zoodat de woordenschat van het huidige Kawi naast verbasterde Sanskrt woorden ook zeer veel Oost-Javaansche woorden telt. Er zou dus reden zijn om van een Oud-Midden-Javaansch Kawi, een Oud-Oost-Javaansch Kawi, een Balisch-Javaansch of Middel-Javaansch Kawi en een Nieuw-Javaansch Kawi te spreken ter onderscheiding van de daarmee parallel loopende spreektaal, doch het feit, dat wij van de vroegere spreektaal zoo goed als niets afweten, maakt de onderscheiding voor het Oud- en het Middel-Javaansch overbodig. Wanneer wij derhalve van Kawi spreken, kunnen wij daarmee speciaal bedoelen de dichtertaal, die naast het zgn. Nieuw-Javaansch staat, onderscheiden als deze is van de volkstaal zoowel als van de veredelde spreektaal, die in brieven enz. en sinds de dagen van Winter ook in eenige boeken gebruikt wordt. Van de andere groepstalen vermelden wij hier alleen nog de padalangan, de taal, die de dalang gebruikt bij het voordragen van bepaalde onderdelen van de lakon, een taal, die met het Kawi veel overeenkomst vertoont, maar toch ook onmiskenbare verschillen.

Ad 3°. Dat er op Java verschillende dialecten gesproken worden, is reeds opgemerkt in deel II. Het onderscheid, dat daar gemaakt wordt tusschen twee hoofddialecten op grond van de verschillende uitspraak van de a, wordt vaak gemaakt, maar of het goed is zulk een kleinigheid als criterium te gebruiken, is een open vraag. Intusschen is een rationeële incheiding der Javaansche dialecten nog niet wel mogelijk, omdat er de laatste jaren aan het schamele materiaal weinig nieuws toegevoegd is geworden; te noemen zijn hier slechts de stukjes Javaansch in ver-

schillende dialecten in Kats' Serat Warná Sari Djawi, en die in Mardjānā's Lajang isi kawroeh bab *bāsa djāwā sawetará*.

Ad 4°. In toenemende mate komt men op Java voor de moeilijkheid te staan om uit te maken, wat goed Javaansch is en wat den toets der critiek niet doorstaan kan. Wel is waar is, in overeenstemming met de natuurlijke ontwikkeling van de vorige eeuw, die in de richting van de vorming van een algemeen-beschaafd Javaansch ging, vastgelegd, dat het Javaansch van Soerakartá standaard-Javaansch zou zijn, doch de sterke invloed van het Nederlandsch, welke door school en pers wordt uitgeoefend juist op degenen, die bestemd zijn om tot de vorming van de schrijftaal het meest bij te dragen, heeft talrijke nieuwigheden gebracht in den woordenschat, in woordvormen, zinswendingen en constructies, die voor een deel met het Javaansche taaleigen in flagranten strijd zijn, die daarom in de oogen van de ouderwets-gevormden geen genade kunnen vinden, maar die, naar het zich laat aanzien, toch geleidelijk terrein zullen winnen. Deze nieuwe invloed, die zich niet alleen in zeer verschillende mate openbaart, al naar gelang het milieu met Europeesch onderwijs al dan niet, e.g. meer of min, in contact is gekomen, maar binnen de grenzen van één milieu ook in zeer verschillende vorm, omdat hij b.v. veel ongebondener tot uiting komt in Javaansche kranten en in de schooltaal dan in de uitgaven van het Kantoor voor de Volkslectuur en in de huiselijke conversatie, zal het zijne kunnen bijdragen tot een alzijdige ontwikkeling van het Javaansch, maar feit is, dat er in onze dagen veel meer kans is op evolutie dan op fixatie tot een standaardtaal, en dat de begrippen „goed Javaansch” en „slecht Javaansch” dus ook geleidelijk nog zullen moeten evolueeren. Aan het evolutieproces tracht men van Javaansche zijde leiding te geven door de zgn. taalcongressen van het Java-Instituut; dat van 1936 was geheel gewijd aan de behandeling van de vraag, of het Javaansch bruikbaar is als voertaal voor allerlei vormen van onderwijs en cultureel leven, en zoo niet, hoe het daarvoor geschikt kan worden gemaakt.

Ad 5°. Over de sociale differentiaties, vulgo taalsoorten, zie men de opmerkingen in deel II. Ter aanvulling diene, dat het *krāmá*, de taal der beleefdheid, geleidelijk aan invloed wint, omdat het de taal is van vergaderingen en congressen, kranten, boeken en tijdschriften. Een poging om de democratie van den nieuwen tijd ook in de taal tot uiting te brengen door het uitsluitend gebruik van *ngoko* te bevorderen, ondernomen door de voorstanders van de zgn. *Djāwāpā*-beweging, is op een mislukking uitgelopen. Wel rijst er, ook bij hen, die het *krāmá* willen handhaven, verzet tegen de vergaande nevenstelling van *krāmá*-vormen, die het *krāmá*-doesoen kenmerkt. Het feit, dat men in het gebruik der sociale differentiaties nogal veel locale verschillen opmerkt, en dat er omtrent het juiste gebruik veel onzekerheid bestaat, heeft de behoefte doen opkomen aan fixatie, waaraan het Gouvernement met het oog op de behoeften van het onderwijs zijn medewerking zou moeten verleenen. Of de tijd voor zulk een fixatie geschikt is, nu het Javaansch juist bezig is zeer snel te evolueeren, mag echter betwijfeld worden. Over de herkomst der sociale differentiaties zie men de

opmerkingen in deel II; vermoedelijk hebben ook de eigenaardigheden van de Javaansche metriek een zekere rol gespeeld in het wordingsproces, waarvan intusschen nog veel duister is.

Het Javaansche klankstelsel is eenvoudig. Medeklinkers zijn, naar de volgorde van het Javaansche alphabet (hanatjarakan): h n t j r k d t s w l p d j n j m g b t ŋ, waarbij de gutturale stootklank komt, die in het schrift met een k wordt aangeduid, wanneer hij aan het einde van een lettergreep staat. Vocalen zijn: á, á, à, è, í, ì, oe, é, è, ó, ò; intermutabel en in het schrift op gelijke wijze uitgedrukt zijn á, à en á, í en í, é en è, ó en ò. Er bestaat een eigen, uit Zuidelijk Voor-Indië afkomstig syllabisch letterschrift, met aksará's of volledige consonanteekens, met pasangan's of „er bij ingespannen”, d.w.z. in verband met een voorgaande aksará geschreven, consonanteekens, met sandangan's of aankleedselen, welke term sommige consonanteekens en verder de vocaalteekens aanduidt, wanneer zij boven of onder de aksará of aksará-pasangan-combinatie dan wel rechts of links er van geschreven worden — de á, à en à worden echter niet door een eigen letterteken uitgedrukt —, en ten slotte met enkele aanvullende teekens voor op zichzelf staande vocalen, cijfers en leesteekens; in eigennamen worden sommige gewone letters vervangen door de verouderde aspiraten-aanduiders, die dus tot een soort van hoofdletters geworden zijn. Zie verder Nimpoenâ, Tjarakan (Groningen 1936).

Op de vraag, hoe de Javaansche grondwoorden gevormd zijn, vindt men een antwoord in Brandstetter's „Wurzel und Wort in den Indonesischen Sprachen” (Luzern 1910). Naast deze grondwoorden, die geen hypothetische uitgangspunten zijn, maar in levend spraakgebruik voorkomen in alle categorieën (substantieven, adjectieven enz.), gebruikt het Javaansch woorden, welke van de grondwoorden afgeleid zijn door nasaleering (kirá, ngrá), praenasaleering (délŋ, ndélŋ), reduplicatie (têloe, têtêloe), woordverdubbeling (ati, ati-ati), woordverdubbeling met vocaalvariatie (bali, bola-bali), praefigering (wroeh, kawroeh), infigering (soeroep, soemoe-roep), suffigering (tanêm, tanëman), of door een combinatie van afleidingsmogelijkheden (panëmbahan, van nëmbah, uit sëmbah genasaleerd, plus pa- plus -an); contractie van vocalen speelt een belangrijke rol (pawon, uit pa- awoe -an), doch afstooting van consonanten komt buiten het Kawi niet [meer] voor, behalve bij afkorting, die veelal geschiedt door verwijdering van de eerste lettergreep (loeng-lit, voor baloeng-koelit). Zoo vormt men van toekoe, koopen: noekoe, welbewust een koop sluiten; noeköni, koopen bij, tot leverancier nemen, hebben; ditoeköni, leverancier zijn van; noekö'aké, koopen voor (iemand), in ruil voor (iets); kö'toekö'aké, door u bevoor-deeld door uw aankoop van, door u gebruikt ter betaling van; toekön, bruidsprijs; panoekoe, koopsom; patoekoe, idem; pitoekoe, afkoopsom; patoekön, bruidsprijs, ook een soort belasting.

Het Javaansch kent geen verschil tussen mannelijk, vrouwelijk en onzijdig, noch tusschen enkelvoud, tweevoud en meervoud; het kent geen declinatie of andersoortige aanduiding van functies van het nomen in den zin, geen trappen van vergelijking, geen tijdsaanduiding in het werkwoord en geen conjugatie (botjah, jongen,

meisje, jongens, meisjes, als subject, object en logisch subject; agëng, groot, grooter, grootst: toekoe, ik koop, wij koopen, ik kocht, wij kochten). De pronomina zijn schaarsch; het persoonlijke wordt veelal vervangen door titels en verwantschapswoorden, het bezittelijke door suffixen uitgedrukt, het onbepaalde gevormd door verdubbeling van het vragende; de aanwijzende voornaamwoorden zijn scherp te onderscheiden in die van den eersten, tweeden en derden persoon; het betrekkelijke voornaamwoord ontbreekt. Telwoorden zijn zeer regelmatig gevormd naar het tientallig stelsel; 175843 luidt: sakëti, pitoeng léksá, limang éwoe, woloeng atoes, pang tang poeloh, (tê)têloe(ng), letterlijk: 100.000, 70.000, 5.000, 800, 40, 3 [ngoko]; rangtelwoorden en vermenigvuldigingstallen vormt men door voorvoeging van ping (pingwöloe, achtste, achtmaal), distributiva door verdubbeling of nasaleering. Het Javaansch typeeren: a) het ontbreken van kwalitatieve bijwoorden en de daarmee samenhangende substantiveering van praedicatieve begrippen, welke veelal door aparte hulpwoorden tot stand komt (nggënipoen mirëngakën dipoenmataken, zij luisterde er naar met een gevoel van welbehagen, letterlijk: het luisteren werd door haar behagelijk-gedaan; mirëngakën, luisteren, met nggënipoen gesubstantiveerd tot „haar luisteren”); b) de irrealiteitsvorm, die een element van onwerkelijkheid in den begripshoud van een woord tot uiting brengt door aanhechting van een suffix -â (oedan, regenen, oedanâ, mocht het regenen, als het geregend had; sâpâ, wie?, sapaa, uitgesproken sôpôâ, wie ook, veronpersoonlijkt); c) een onderscheiding van vier graden van activiteits- en opzettelijkheidsaanduiding, die min of meer correspondeeren met onze begrippen actief en passief (ningali, dipoentingali, katingalan, këtíngal, zien, A ziet B, gezien worden, zichtbaar); d) een zeer groote invloed van het zinsaccent op de woordvolgorde, hetgeen bij het ontbreken van een declinatiesysteem gemakkelijk eenige onzekerheid in de interpretatie van geschreven stukken veroorzaakt; e) een gebrek aan vormingsmogelijkheden in het werkwoord ten gevolge van het in onbruik raken van een aantal algemeen Indonesische affixen, en ten gevolge daarvan soms een ophooping van onderscheiden betekenissen in de overgebleven vormen en een eigenaardig systeem van betekenisvariatie der -i-vormen in wisselwerking met de constructie der objecten (nampani, iets ontvangen; iemand iets overhandigen); f) een vergaande onderscheiding van soortaanduiding en individuaanduiding in het nomen, en andere, minder gemakkelijk in het kort aan te duiden eigenaardigheden.

Sinds het verschijnen van het vorige artikel „Javaansch” zijn de hulpmiddelen voor de bektudeering van deze taal niet belangrijk uitgebreid. H. N. Kiliaan publiceerde een Javaansche spraakkunst (den Haag 1919), die een wonderlijk mengsel is van rijp en groen, en die de behoefte aan een behoorlijke grammatica onverminderd laat voortbestaan; van de hand van Berg verscheen een overzicht der Oud-Javaansche spraakkunst in zijn Kidung Sundayana (Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch) (Soerakarta 1928), waarop Esser een hartige critiek schreef in Djâwa, Jrg. 9, p. 243 sqq.; H. H. Juynboll schreef een niet zeer geslaagde Oudjavaansch-Nederland-

sche Woordenlijst (Leiden 1923), waarvoor men het slecht hanteerbare Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek van van der Tuuk helaas niet kan opruimen. Van de hand van Poervá-darmintá en eenige medewerkers verscheen het eerste deel van een Javaansch-Javaansch woordenboek (Jogjakarta 1930, A—L) en een Nederlandsch-Javaansch Woordenboekje (Amsterdam 1930). Pigeaud's nieuwe woordenboeken zullen echter niet lang meer op zich laten wachten. Andere nieuwe hulpmiddelen zijn: Báśá Djawi (Weltevreden 1921, 1923, 1924; lexicologische oefeningen); Mardjáná's hierboven reeds vermelde Lajang isi kawroeh bab báśá djáwá sawetára (Groningen 1933; Allerlei wetenswaardigs over het Javaansch); Javaansche Samen-spraken van Sastráwídjána (Batavia 1933); Tjárá Djawi, van Nimpoená en Nauta, een praktische methode ter aanleering van het Javaansch (Groningen 1930, bruikbaar, doch niet zonder fouten); Mellema, Modern Javaansch Proza (Groningen 1933).

LITERATUUR (JAVAANSCH) (Aanv. Dl.

35 11). Onder Javaansche literatuur kan men verstaan de gezamenlijke van geslacht op geslacht overgeleverde of overleverenswaardige geschriften en mondelinge voordrachten, die blijkens hun aard als niet van zuiver plaatselijk en/of particulier belang beschouwd kunnen worden, en die a) in een of ander soort Javaansch zijn vervat, onverschillig of de inhoud van zuiver Javaanschen oorsprong is of dat er invloed van het Hindoeïsme, den Islám, de Westersche beschaving of eenigen anderen vorm van uitheemsche cultuur in te onderkennen is, b) in een andere taal dan het Javaansch zijn vervaardigd, doch kennelijk tot een in het Javaansch gesteld prototype, of dit thans nog bestaat en bekend is of niet, te herleiden zijn. Men kan er dus behalve hetgeen ons, in Javaansche taal geschreven, in boekvorm bewaard is gebleven, toe rekenen de talrijke Javaansche volksverhalen, sprookjes, legenden, raadsels, pantoen's, spreuken, gelegenheidsliederen en lakon's, die slechts mondeling overgeleverd worden of plachten te worden, en verder die Maleische, Soendasche, Madoeresche, Balische en eventueel in nog andere talen vervaardigde geschriften, welke inhoud zich geheel in een Javaansch milieu afspeelt en van Javaansche zeden en gewoonten en Javaansche opvattingen blijk geeft, terwijl men daarentegen er van kan uitsluiten mededelingen in kranten, tijdschriften en dergelijke publicaties, particuliere brieven, advertenties en soortgelijke aankondigingen, enz. De Javaansche literatuur, aldus opgevat, is nog slechts voor een zeer gering gedeelte aan de wetenschappelijke wereld bekend. Met haar beoefening heeft practisch eerst Raffles een begin gemaakt (History of Java, 1817), en haar beoefenaars hebben steeds een zeer beperkten kring gevormd. Voor de mondeling overgeleverde letterkunde, zelfs voor de lakon's, is de belangstelling eerst enkele decennien geleden ontwaakt. Geheele gebieden der Javaansche literatuur wachten nog op een eerste behandeling, en van het handschriftenmateriaal, dat vooral in de bibliotheken van de Leidsche Universiteit, van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en van de Kirtya Liefreink van der Tuuk te Singaradja (Bali) bewaard wordt, is tot dusverre alleen het Leidsche gedeelte, en dat

toch ook nog slechts zeer onbevredigend, gecatalogiseerd geworden. Handboeken staan den student nog niet ter beschikking. Wegwijs maken, min of meer, in de oudere literatuur Berg's Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch (Kidung Sundâyana) (Soerakarta 1928), Hooy-kaas' Proza en Poëzie van Oud-Java (Groningen-Batavia 1933) en Himansu Bhusan Sarkar's Indian Influences on the Literature of Java and Bali (Calcutta 1934), en in de nieuwere literatuur de vroegere overzichten in deze Encyclopaedie, maar van veel waarde kan men geen van al deze pogingen achten. Eer kan men zeggen, dat de tijd voor een samenvattend overzicht over hetgeen de Javaansche literatuur uitmaakt, en voor een gefundeerd oordeel over haar typeerende verschijnselen en eigenaardigheden en over haar wetenschappelijke en aesthetische waarde nog niet rijp is. Onder deze omstandigheden kan dit artikel dan ook niet meer zijn dan een nieuwe voorloopige schets, die de voornaamste resultaten der tot dusverre geleverde studiën, hoe onvolledig deze tezamen ook zijn mogen, in een plausibel verband brengt, doch die uiteraard het stempel moet dragen van de min of meer toevallige inzichten, ervaringen en onderzoekingen van den auteur.

Elementen der Javaansche literatuur. De elementen der Javaansche literatuur zijn voor een deel afkomstig uit de oud-inheemsche maatschappij, voor een ander deel uit Voor-Indië, de Mohammedaansche wereld of Europa, en voor weer een ander deel uit milieu's, waarin op een of andere wijze en in meer of mindere mate versmelting van twee of meer verschillende cultuurvormen tot een nieuw geheel had plaats gevonden.

Minstens duizend jaar lang heeft Java den invloed ondergaan van Voor-Indië en van het daar thuis behoorende Hindoeïsme. Voor de literatuur heeft dit beteekend, dat allereerst schrift en schrijftechniek uit dat land geïmporteerd zijn geworden; dat de taal, waarvan zij zich is gaan bedienen, wemelt van Sanskr't woorden; dat haar onderwerpen voor een deel ontleend zijn aan de twee groote Sanskr't verhalencplexen Mahábhārata en Rámájána, aan de poerána's en andere mythologische geschiedverhalen, aan het Pansjtjantra en aan de verschillende vormen van wetenschappelijke literatuur in het Sanskr't (theologie, filosofie, philologie, cosmologie, rechtsgeleerdheid, sociologie, geneeskunde, tijdrekunde en wichelarij, occulte wetenschappen enz. enz.); dat zij uit Voor-Indië heeft kunnen overnemen metrick, stijlfiguren en zegswijzen, en literairen smaak. Voorts is uit Voor-Indië afkomstig het schimmenspel, welks opname in de Javaansche maatschappij op de geheele structuur der Javaansche literatuur van onberekenbaren invloed geweest is (zie TOONEEL, suppl. afl. blz. 1630). Soms is het geïmporteerde materiaal op Java alleen van taal veranderd en is het naar den inhoud iets van vreemden bodem gebleven (b.v. de proza-bewerking van het Mahábhārata uit de elfde eeuw, het Wrhaspatitátwa). In vele andere gevallen echter heeft de Javaansche cultuur aan Voor-Indië datgene ontleend, dat bij haar eigen wezen paste, en heeft het dit aan eigen bezit geadapteerd en met eigen bezit versmolten tot iets geheel nieuws; negatief blijkt dit hieruit, dat verschillende belangrijke onderdelen der Voor-Indische letterkunde op

Java in het geheel niet vertegenwoordigd zijn, zooals de Wéda's en de daarmee samenhangende Brāhmaṇa's en Oepanisjad's alsmede de geheele dramatische literatuur; positief blijkt het uit het feit, dat materiaal, aan welks Voor-Indische afkomst niet getwijfeld kan worden, op Java gereduceerd is geworden naar het schema van de Javaansche stammythe, die, zooals Rassers aangetoond heeft, ook aan den Pandji-roman, aan menig zgn. geschiedverhaal en aan het gewone type lakon ten grondslag ligt. Dit versmeltings- en omvormingsproces, van welks omvang en intensiteit men zich een denkbeeld kan vormen uit een vergelijking van de beide lezingen van het Pāṇḍawa-verhaal, die Cohen Stuart geeft in de inleiding van zijn Brātājoeḍā-uitgave, is in ieder geval in de elfde eeuw in vollen gang, wanneer de lakon-vormige kakawin Ardjoenawiwāha ontstaat naast de zich bij het Voor-Indische origineel nauw aansluitende Mahābhārata-bewerking (beide omstreeks 1030), en wanneer één en hetzelfde Voor-Indische verhaal naar den oorspronkelijken vorm wordt weergegeven in de kakawin Kṛsṇājāna en naar het model van de lakon vervoerd wordt in de kakawin Hariwangsa (beide omstreeks 1200). Hoe het verloop er van in bijzonderheden geweest is, is ons niet bekend; vermoedelijk zullen allerlei phasen en graden tegelijkertijd te onderscheiden zijn geweest, al naar het milieu, waarin het proces zich voltrok, en mogelijkwijze zelfs binnen de grenzen van één milieu. Wanneer echter, eerst plaatselijk ten gevolge van vermindering van welvaart of politieken bloei, later over de geheele linie ten gevolge van de komst van de Europeanen in den Indischen Archipel en mogelijkwijze nog van andere oorzaken, het directe contact tusschen Java en Voor-Indië aanzienlijk minder intens wordt, krijgen de javaniseerende krachten gelegenheid volledig door te werken. Voor Java zelf mag men het javaniseeringsproces afgesloten achten omstreeks 1625; het typisch Hindoesche is dan te gronde gegaan, en de verwerking van allerlei uitheemsche elementen in de babad, die door en door Javaansch van aard is en innig samenhangt met de literatuur van het wajangspel, is dan tot een eindpunt gekomen.

Het zoo even beschreven proces herhaalt zich, wanneer de Islām, die zich vanaf de 15e eeuw op Java heeft doen gelden, zijn letterkunde introduceert. Voor een volledige islamisering der Javaansche literatuur waren de omstandigheden echter niet gunstig. Voor den adel, die in gevestigde tradities leefde en de eenige drager van erkende letterkunde was, had het zich meer tot het geheele volk richtende nieuwe stelsel weinig aantrekkelijks, en ofschoon ook hij er toe overgegaan is, heeft hij het in het algemeen nooit enthousiast beleefd en beleden. En zoo zien wij, dat de Mohammedaansche invloed de bestaande literatuur wel verrijkt, maar niet noemenswaardig meer vervormt; voor een deel wordt het nieuw-geïmporteerde materiaal, hoezeer ook de Islām krachtens zijn aard onverzooenlijk moet staan tegenover Hindoeïsme en oud-inheemsche cultuur, in het bestaande geabsorbeerd, en is het, al heeft het wel in eigen taal en vormen uitdrukking gevonden, zich gaan bedienen van de taal en de vormen, die onder invloed van het Hindoeïsme ontstaan waren; aan den anderen kant staat echter, dat het, omdat het nu eenmaal uit

een milieu kwam, dat van het Javaansche veel meer verschilde dan het Hindoeïstische, in veel mindere mate in de sfeer van schimmenspel en voorouderdienst getrokken is dan b.v. het Voor-Indische epos. Voorts bestaat de Islām op Java nog slechts vijf eeuwen, waarvan de laatste drie zich kenmerken door een geleidelijke verarming van den adel ten gevolge van de groeiende macht der Nederlanders en een geleidelijk verval van het door den adel gedragen letterkundige leven. Om deze redenen is de invloed van den Islām, al heeft hij zich ook in zeer merkwaardige verschijnselen geuit, niet van dien aard geweest, dat hij een typeerend element in de Javaansche literatuur geworden is.

Onder Nederlandschen invloed heeft de 19de eeuw belangrijke afwijkingen van de oude letterkundige tradities gebracht. Wat echter een herleving scheen te worden, bleek tegen het einde dier eeuw een laatste opflukking te zijn geweest. Met Rānggāwarsitā, den grooten dichter van dit laatste tijdvak, die aan het geweldige materiaal van de traditioneele mythologische geschiedenis nog eenmaal een nieuwen vorm heeft gegeven in zijn magistrale Poestākā Rādja, Het Boek der Koningen, sterft de laatste door hoogere machten geïnspireerde poedjānggā. De 20ste eeuw brengt een steeds toenemenden Nederlandschen invloed, die zich aan de oude tradities niet assimileeren laat. In een vernieuwde taal verschijnen in de Javaansche literatuur de biographie, de reisbeschrijving, de sociale en psychologische roman, als concurrenten van het oude literatuurbestand, dat zich wel is waar taal tracht te handhaven, doch langzaam maar zeker zijn voedingsbodem verliest. De recente ontwikkeling staat in het teeken van de werkzaamheid van Balé Poestaka, het door het Indische Gouvernement gestichte en onderhouden Kantoor voor de Volkslectuur. Wat voor kansen zij brengt, laat zich nog niet beoordeelen.

Aard der Javaansche literatuur. Java vormt een deel van het primitieve Austronesië. Het is tot een hoogontwikkelde beschaving gekomen, omdat het aan de peripherie lag van een oud cultuurgebied en aan den grooten handelsweg, die West- en Zuid-Azië met Oost-Azië verbindt. Tegenover vreemde cultuur heeft het echter steeds in hoofdzaak receptief en assimilerend gestaan, en invloed op andere beschavingen is er, afgezien van de gevallen van overplanting van Hindoe-Javaansche cultuur op andere Indonesische gebieden, nauwelijks van uitgegaan. Ondanks het hierboven beschreven evolutieproces kan men de Javaansche cultuur derhalve statisch noemen, en van deze statische cultuur eener betrekkelijk bekrompen, besloten gemeenschap is de Javaansche literatuur een getrouwe weerspiegeling. Haar aard was in de eerste decennien van de 19de eeuw nauwelijks anders dan duizend jaar te voren. Eeuwen achtereen hebben de Javanen in hun letterkunde dezelfde onderwerpen behandeld, in vrijwel dezelfde literaire vormen, in stereotype taal en stijl, in versmaat en tooneelproza, in tooneelproza en versmaat. Van de meest geliefde boeken bestaan er talrijke redacties, die onderling slechts in woordkeuze en versificatie verschillen, maar niettemin eeuwen uit elkaar kunnen liggen; de Ardjoenawiwāha, de Tantri, de Kidoeng Soenda, de Damar Woelan, de Babad Tanah Djawi, ze zijn niet één, doch tientallen

keeren geschreven, on terecht kwalificeert Brandes het groeiproces als een groei in zelfhoring. Geschriften, die opvallen door frischheid van verteltrant, persoonlijke taal en stijl en originaliteit van onderwerp of indeling, zijn zeldzaam. Javaansche letterkunde is niet berekend op effect of sensatie, noch geeft zij den auteurs gelegenheid om met eigen ideeën voor den dag te komen of om een eigen visie op mensch en gebeurtenis onder woorden te brengen; wanneer dit een enkelen keer te constateeren valt, geschiedt het haars ondanks. Al is aan menig Javaansch geschrift een zekere charme niet te ontzeggen, toch zal men, wanneer men de Javaansche letterkunde als geheel in oogenschouw neemt, moeilijk haar intrinsieke waarde als algemeen-menschelijk cultuurgood of haar literaire waarde in overeenstemming kunnen achten met haar omvang, en vermoedelijk zullen de meeste Westelingen haar monotoon en veel te wijdloopig vinden. Voor de beoefenaars van de ethnologie en de godsdienstwetenschap is zij echter van bijzonder veel belang, want zij is de eenige Indonesische letterkunde, waarin men gedurende bijna duizend jaar de cultuur van een betrekkelijk primitief gebleven volk en de wijze, waarop dit op cultureele invloeden van buiten af gereageerd heeft, weerspiegeld vindt. Omgekeerd zal men haar niet kunnen verstaan, interpreteren en waardeeren, wanneer men zich daarbij niet door de ethnologie en de godsdienstwetenschap laat voorlichten.

Sfeer der Javaansche literatuur. De sfeer van een goed deel der Javaansche literatuur is die van stille kracht en magie. De primitieve gedachte, dat het boek op zichzelf iets geheimzinnigs is, iets, dat bijzondere vermogens heeft en waarin bijzondere krachten verborgen liggen, vinden wij in haar herhaaldelijk terug, b.v. in het Korawajrama-verhaal omtrent het boek van Gaṇa, waaruit de gebruiker alles omtrent ieder te weten kon komen, en uit het verhaal van de lakon Wāngsātāmā memaling omtrent het door den Pāṇḍawa-vorst als wapen gebruikte boek Kalimāsādā, waar de vlammen eens uitsloegen en welks koord zich als een gevaarlijke slang kon vertoonen. Uit het dogma der primitieve wereldbeschouwing, dat al wat gelijk geklassificeerd kan worden, virtueel identiek is, en dat er dus een identiteitsrelatie kan ontstaan tusschen het totaal der letterteekens en datgene, dat hun begripsinhoud voorstelt, vloeit verder voort, dat voor de Javanen boeken een magisch-weldadige en een magisch-gevaarlijke werking kunnen hebben. Zoo leest men aan het slot van het Wirūtaparwa, dat al wie dit boek leest of hoort voorlezen, geluk zal hebben in zijn leven, terwijl van andere boeken het in huis hebben gevaarlijk geacht wordt, b.v. omdat er in verhaald wordt van twist en tweedracht (Rangga Lawé, Brātājodā). De auteurs verzuimen dan ook niet in het begin van hun werk maatregelen te treffen ter vermindering van magisch gevaar, hetzij door het neerschrijven van een bezwerende formule („Amen, zonder stoornis geschiede het, hulde aan Sjiwa!”), hetzij door gebruik te maken van een manggala, d.w.z. de vermelding van een magisch-krachtig wezen, wiens naam den steun geeft, welken ook zijn lijfelijke aanwezigheid zou verschaffen (Wjāsa en Dharmawangsa tegooh Anantawikrama aan het begin van de Javaan-

sche Mahābhārata-boeken). Ook overigens geschiedt het reciteeren van teksten en het schrijven van boeken vaak welbewust om er een magisch effect mee te bereiken. Het duidelijkst blijkt dat in die gevallen, dat het reciet van teksten geschiedt als onderdeel van liturgische handelingen, b.v. in het nog van Bali bekende Sōerjasewana- en dooden-ritueel, of om magisch gevaar te bezweren; in het laatste geval gebruikt men teksten, die de verlossing van een vloek beschrijven, als de Soedamala, omdat de voordracht van de beschrijving van een effect het optreden van het effect in de werkelijkheid veroorzaakt. Voor zoover Javaansche voordrachten en geschriften tot de kraton-letterkunde behooren, geschiedt voordracht of vervaardiging met het doel om de magische kracht van den koning te versterken. Duidelijk blijkt dit uit Nāgarakṛtāgama 94, 1, c/d, waar Prapantja met een beroep op deze functie van zijn boek de vervaardiging van het overigens door hem — zij het ook slechts voor den vorm! — mislukt geachte gedicht rechtvaardigt. Voorts mag men, daar de stamouders in hun verschillende verschijningsvormen in zeker opzicht als identiek met den regeerenden vorst beschouwd kunnen worden, in de opvoering der gewone — d.w.z. niet ter bezwering dienende — lakon's en in de vervaardiging van de zgn. historische gedichten een daad zien van literaire magie ter bevordering van den bloei en de goede uitwerking van het koningschap; wel daarom nemen de historische gedichten zulk een prominente plaats in in de Javaansche letterkunde. Zelfs geschriften, die om hun vorm en hun inhoud bij eerste kennismaking zeer dicht bij de Sanskrit letterkunde lijken te staan, zooals de Ardjoenawiwāha en de Bhāratajodddha, worden door hun inleidingen in deze sfeer van magie gebracht, en het is waarschijnlijk, dat achter het epische verhaal dezer gedichten een cultus schuilt van de koningen Er-Langga en Djajabhaja, wier geschiedenissen men er in epischen vorm in getransponeerd vindt. Ook andere eigenaardigheden, die de hier bedoelde werken vertoonen, zooals de voortdurende herhaling van gelijksoortige stof, de regelmatige invoeging van erotische scènes en van verheerlijkende beschrijvingen van personen en plaatsen, vinden in het hier geschetste complex van voorstellingen een natuurlijke verklaring.

Aan den anderen kant moeten wij met deze sfeer rekening houden, wanneer wij de waarde willen bepalen, die de letterkunde voor den Javanen heeft, of althans had, en den indruk, dien zij op hem maakt(e). Eerbied domineert in zijn houding, niet smaak of belangstelling. Hij luistert veelal naar gedichten als een Christen, die uit den Bijbel hoort voorlezen, welks verhalen hem reeds van te voren bekend zijn, of, juist wellicht nog, als een Katholiek, die de H. Mis bijwoont. De vraag, of hij den inhoud van het gesproken begrijpt, is hem dan van ondergeschikt belang, want het luisteren heeft evenals het reciteeren een waarde op zichzelf; bij een wajang-vertooning heeft het „auditorium” veelal zelfs geen kans om het gesproken woord te verstaan, overstemd als dit wordt door allerlei nevensgeluiden. Wat in het boek staat, is waar, al is het ook nog zoozeer in strijd met de ervaring van het dagelijksche leven, en de Babad Tanah Djawi is voor hem even onfeilbaar als voor den

orthodoxen Christen de Bijbel. Zonderlinge en zelfs aanstootelijke verhalen gelden voor hem niet als verwerpelijk, al zal hij zich in het dagelijksche leven zelf ook heel anders gedragen. Hij wacht er zich voor den inhoud der boeken te profaneeren en er critiek op uit te oefenen. Hiermee in strijd lijkt het feit, dat de Javanen aan het conserveeren van hun boeken nooit bijzonder veel aandacht besteed hebben, zoo weinig zelfs, dat zij de geheele oude literatuur op Java zelf te gronde hebben laten gaan; echter kan men hier op het parallele geval wijzen van de Balische tempels, die evenmin onderhouden plegen te worden, doch die men vervangt door een nieuw exemplaar, zoo vaak daaraan behoefte bestaat.

Onpersoonlijkheid der Javaansche literatuur. Als statische letterkunde is de Javaansche literatuur zeer weinig persoonlijk. Slechts van heel weinig geschriften kennen wij den auteur bij name; in de meeste van die weinige gevallen zegt de naam ons bovendien zoo goed als niets, en moeten wij zelfs rekening houden met mystificatie. Waar literatuur slechts is een schier eindeloze groei in zelfherhaling, is de persoonlijkheid van den auteur ook van weinig waarde, doch wordt hem aan den anderen kant noch plagiaat, noch het gebruik maken van stereotype taal, stijl en beeldspraak als fout aangerekend; hij treedt slechts op als exponent van het milieu, waaruit hij voortgekomen is, en als zodanig wordt hij ook ge waardeerd, want zijn tijdgenooten nemen niet de moeite om bijzonderheden van zijn leven en werken vast te leggen. Wat latere geslachten omtrent oude dichters weten te vertellen, is meestal niets dan fantasie. Slechts twee boeken zijn bekend, die ons omtrent dichters en hun milieu betrouwbaar en wat uitvoeriger inlichten: de *Nāgarakṛtāgama*, die waardevolle inlichtingen verschaft over het letterkundige leven te Madjapahit omstreeks 1365, en de *Pamantjangan*, die over het letterkundige leven in de Javaansche kolonie op Bali in de 15de en 16de eeuw bijzonderheden verstrekt. Voor het overige beschikken wij slechts over enkele incidenteele inlichtingen, en pas de vooraanstaande figuren op letterkundig gebied van de 19de eeuw, zooals *Mangkoenegrā IV* en *Rānggāwarsitā*, zijn ons beter bekend, omdat de culturele omstandigheden van het Javaansche volk dan reeds grondig aan het veranderen zijn. Van de letterkundigen in het algemeen kan men zeggen, dat de priesterlijke aard van hun ambt voldoende duidelijk is, en doordat van sommige dichters uitdrukkelijk vermeld wordt, dat zij even goed met de religie als met de letterkunde te maken hadden, b.v. van *Prapan-tja*, en doordat daarop wijst de titel *poedjānggā*, vroeger als *bhoedjāngga* de naam van een bepaald soort priester, later de aanduiding van den hofletterkundige, en doordat van den *dalang* bekend is, dat hij voor den aanvang van een *wajang*-voorstelling offers opdraagt aan de voorvaderen. Voorbereiding tot de uitoefening van het beroep van letterkundige in den vorm van een leven van ascese en het ondergaan van een inwijdingsceremoniël is noodig, of althans gewenscht, om de bijzondere magische kracht te krijgen, die noodig is om aan het werk een diepen zin (*rāsā*) te kunnen geven, zooals b.v. van *Dawoeh Balé-Agoeng* verteld wordt in de *Pamantjangan*. Men zegt, dat *Rānggāwarsitā* de laatste *poedjānggā* geweest is, die de *wahjoe* (goddelijke

inspiratie) had, en die dus echt-Javaansche boeken kon schrijven. Specialisatie op letterkundig gebied was onbekend; elk dichter werd geacht den geheelen cyclus der Javaansche wetenschappen te beheerschen en allerlei literaire vormen te kunnen hanteeren, terwijl hij, wanneer hij als *dalang* optrad, bovendien de techniek van het *wajang*-spel moest kunnen beheerschen, hetgeen insluit, dat hij van de Javaansche muziek op de hoogte moest zijn voor de leiding van het orkest. De vorst gebruikte voorts zijn letterkundige(n) voor het opstellen van staatsstukken, voor het voeren van correspondentie, voor het berekenen van gunstige dagen, en soortgelijke praktische werkzaamheden. Een hoogen rang in het maatschappelijke leven schijnen de letterkundigen in het algemeen intusschen niet bekleed te hebben.

Het milieu der Javaansche literatuur. Over de vraag, uit welk milieu de verschillende Javaansche literatuurproducten voortgekomen zijn, is weinig met zekerheid te zeggen. In het algemeen mag men wel aannemen, dat de slechts mondeling overgeleverde letterkunde tot de wel van plaats tot plaats variërende, maar niet bepaald aan één plaats gebonden volksletterkunde behoort, met uitzondering van de *lakon's*, al neemt men ook daarvan wel aan, dat er veel volksverhalen in verwerkt zijn geworden. Een deel van de geschreven letterkunde moet, blijkens zijn geschiedenis, in nauwe relatie hebben gestaan tot den hofkring, aangezien de ondergang van een kraton steeds het verlies van een groot aantal geschriften ten gevolge blijkt te hebben gehad. Ook positief weten wij, dat de Javaansche kraton's centra van letterkundig leven zijn geweest, voor den Hindoe-Javaanschen tijd uit de belangwekkende mededeelingen van *Nāgarakṛtāgama* 84, 90, 91, 93 en 94, voor den lateren tijd uit de gegevens omtrent de werkzaamheden der *poedjānggā's*. Een en ander is trouwens in overeenstemming met het feit, dat de dichters hun kracht tot het overwinnen van magisch gevaar, dat zich bij hun werk zou kunnen voordoen, herhaaldelijk aan den koning zeggen te ontleenen, en dat zij met hun werk op magische wijze den bloei speciaal van het koningschap bevorderen willen. De kraton-letterkunde bestaat op haar beurt weer voor een deel uit geschriften, die hetzij van zulk een moeilijke taal en constructie zijn, hetzij zich zoozeer beperken tot de behandeling van theologische, filosofische en andere wetenschappelijke onderwerpen, dat zij als literaire werken slechts voor een publiek van priester-geleerden bestemd kunnen zijn geweest, en voor een ander deel uit verhalen, die zich in de riddermaatschappij afspelen en zeker primair voor haar geschreven zijn geworden. Naast de hoofdkraton zullen ook de residenties der landedelieden wel steeds haar letterkunde hebben gehad, te oordeelen naar hetgeen wij ook in onze dagen nog in Java en Bali waarnemen, doch uiteraard zullen hierin de producten van priester-geleerden van minder belang zijn geweest en de ridderromans en geschiedverhalen op den voorgrond gestaan hebben. In de derde plaats zijn voor het letterkundig leven van belang geweest de kloostergemeenschappen, de *mandala's* van den tijd van Voor-Indischen invloed en *pesantrōn's* van den Mohammedaanschen tijd, meestal vrijheerlijk en aan de wisselvalligheden van het politieke leven dus

minder blootgesteld dan de kraton's. Men krijgt den indruk, dat de hier bloeiende letterkunde veel minder aan één plaats en aan één tijdvak gebonden was dan de letterkunde der kraton's en der residenties van lantedelen, en dat ook de straks te vermelden tegenstelling van Oost- en Midden-Javaansch voor haar in veel mindere mate geldt; voorts, dat in de maṇḍala's de wisselwerking van Voor-Indischen invloed en oud-inheemsche cultuur intensiever geweest is dan in de kraton's, waar het contact met het buitenland het stevigst was, terwijl daarentegen in den Mohammedaanschen tijd in de pesantrón's een geleidelijk toenemende invloed van den Islām te bespeuren valt, dien men niet in die mate in de kraton's aantreft. Intusschen kan men zich over deze kwesties niet voorzichtig genoeg uitlaten. Het is lang niet altijd mogelijk van een of ander boek het milieu van herkomst te bepalen. Voorts zullen stellig de grenzen tusschen kraton, residentie van een lantedelman en kloostergemeenschap niet al te scherp getrokken mogen worden, zooals blijkt uit het feit, dat een typisch kraton-product als de kakawin Ardjoenawiwāha in kloosters overgeschreven is geworden. Met de kwestie van het milieu van herkomst is het dus zoo gesteld, dat zij eer voor toekomstige studies over de Javaansche letterkunde en haar geschiedenis in het oog gehouden moet worden, dan dat wij thans reeds onze indeeling en behandeling der stof er naar zouden kunnen oriënteren.

Chronologie der Javaansche literatuur. Met het statische karakter der Javaansche cultuur hangt samen, dat de Javaansche literatuur over het algemeen even tijdloos is als zij ons onpersoonlijk is gebleken. Verreweg de meeste boeken dragen geen jaartal, omdat dat er nu eenmaal even weinig toe doet als de identiteit van den auteur; en daar zij verder grootendeels in stereotype dichtertaal geschreven en derhalve moeilijk op grond van de taal te dateeren zijn, kan men veelal zelfs niet gissen, uit welken tijd zij zijn. Vooral geldt dit van de geschriften der maṇḍala-letterkunde, omtrent welker ouderdom de deskundigen zich een speelruimte plegen te nemen van enkele honderden jaren, en dat op een totalen ouderdom der Javaansche literatuur van duizend jaar! Wat de kraton-letterkunde betreft, haar producten laten zich iets gemakkelijker in tijdvakken indeelen of met een of ander jaartal verbinden, omdat wij daarbij in vele gevallen van de voorlichting der politieke geschiedenis van Java gebruik kunnen maken. Wij kunnen met betrekking tot haar vier tijdvakken onderscheiden: 1°. het Oud-Midden-Javaansche of Bārāboedoe-tijdvak (van ? tot ± 925); 2°. het Oost-Javaansche tijdvak (van ± 900 tot ± 1525), met als afdeelingen den vóór-Er-Langga'schen tijd (± 900—1006), den tijd van Er-Langga en Kadiri (± 1030 — ± 1225), den bloeitijd van Singhasūri en van Madja-Pahit (± 1275 — ± 1375), en den tijd na 1375; 3°. het Balische tijdvak (van ± 1340 tot heden); 4°. het Nieuw-Midden-Javaansche tijdvak (van ?, in ieder geval van 1400, tot heden), waarin sinds het midden van de 18de eeuw een Soerakartasche en een Jogjakartasche letterkunde te onderscheiden zijn. De letterkunde van het sub 1°. bedoelde tijdvak is ondergegaan met het rijk van Midden-Java, dat in die eeuwen bloeide; wij kennen noch haar aard, noch haar omvang, noch haar samenhang met de letterkunde van Oost-

Java en van het Midden-Java van na 1600, maar er zijn gegevens, die er op wijzen, dat er toe behoord heeft het zeer fraaie Oud-Javaansche gedicht Rāmājāna, dat zich in vorm, taal en stijl in vele opzichten van de andere Oud-Javaansche kakawin's onderscheidt. De oudste letterkunde van het tweede tijdvak is vermoedelijk eveneens te gronde gegaan ten gevolge van de catastrofe van 1006, waarover de inscripties van den Calcutta-steen ons inlichten. Voor ons is dus de oudste Javaansche letterkunde, wanneer wij het niet met zekerheid te dateeren Rāmājāna buiten beschouwing laten, die van den tijd van Er-Langga, doch deze is in haar soort zóó perfect, dat wij er veilig een lange reeks van prototypen aan mogen toekennen; de reeds vermelde bewerking van het Voor-Indische epos Mahābhārata in Oud-Javaansch proza en het gedicht Ardjoenawiwāha, dat in epischen vorm den levensloop van koning Er-Langga beschrijft en dat wellicht bij gelegenheid van zijn huwelijk vervaardigd is geworden, behooren er toe. Met den ondergang van Madja-Pahit verdwijnt deze letterkunde van Oost-Java zelf, doch in den bloeitijd van Madja-Pahit op Bali ingevoerd, blijft zij daar, zij het in eenvoudiger vorm, voortleven en zich verder ontwikkelen; aan deze overplanting alleen hebben wij het te danken, dat ons de Oud-Javaansche letterkunde in vrij gaven vorm bewaard is gebleven. Ook de Midden-Javaansche letterkunde, die ten gevolge van den val van Madja-Pahit en de verplaatsing van het centrum van de politieke macht naar Mataram omstreeks 1600 weer naar voron komt, verraadt in haar vormen en in haar samenstelling een aanzienlijken invloed van Oost-Java, doch de traditioneele opvatting, dat zij een voortzetting is van de letterkunde van Oost-Java, kan niet gehandhaafd worden; het is een typisch lokale letterkunde, die vele toevoegselen van buiten geannexeerd en aan zich geassimileerd heeft, maar die zóózeer van de letterkunde van Oost-Java verschilt, dat de 16de eeuw, die tusschen den tijd van Madja-Pahit en dien van Mataram ligt, dit verschil niet overbruggen kan. Van de geschiedenis van het vierde tijdvak is weinig bekend, met uitzondering dan van de 19de en 20ste eeuw.

Voor de fixatie van een aantal afzonderlijke geschriften kunnen wij gebruik maken van manggala's, chronogrammen en jaartallen, mededelingen in andere geschriften, en interne eidentie. De manggala's, waarover reeds gesproken is geworden, zijn voor de chronologie der Javaansche letteren van belang in die gevallen, dat de er in vermelde vorst met behulp van gegevens der politieke geschiedenis te dateeren is; zoo is te bewijzen, dat de Oud-Javaansche Mahābhāratabewerking van omstreeks 1030 is, omdat de gegevens van haar manggala's op Er-Langga als een machtig koning wijzen. Een chronogram, Javaansch sengkālā of tjāndrásengkālā, van Sanskr̥t sjākakālā, Sjāka-jaartelling (beginnende met 78 A.D.), is een serie woorden, die alle een zekere cijferwaarde hebben, zóó gerangschikt, dat zij te zamen het [omgekeerde] jaartal vormen [en met hun begripsinhoud de gebeurtonis van het jaartal in kwestie symbolisch of in geheimtaal mededeelen; b.v. rasa rōpa dwi sjitangsjoe, „als het ware twee manen vormende“, = 1216 Sjāka of 1294 A.D., omdat rasa = 6, rōpa = 1, dwi = 2 en sjitangsjoe = 1 is, en omdat de koning, op

wiens optreden dit jaartal slaat, schoon was en weldadig aandeel als de maan, dus om zoo te zeggen een tweede maan vormde]. Veelal komen jaartallen in cijfers slechts voor in samenhang met een chronogram, en slechts in een minderheid van gevallen zelfstandig, zoodat wij er wel een verschijnsel in mogen zien van jongeren datum. Nu brengt de interpretatie van manggala's en chronogrammen vaak groote moeilijkheden met zich mee, zoowel voor Westersch-geschoolde als voor Javaansche geleerden, en het is dus geen wonder, dat de eene groep veelal niet verder komt dan het plaatsen van een vraagteeken, en dat de andere groep de fantasie te hulp heeft geroepen om hiaten in haar kennis aan te vullen. Voorts heeft men aan vermelding in andere geschriften alleen dan iets, wanneer zich niet de moeilijkheid voordoet, dat men tusschen twee of meer geschriften van denzelfden naam te kiezen heeft, en aan interne evidentie, wanneer er in een boek feiten vermeld worden, die buiten de normale orde van zaken in een statische maatschappij vallen. Vaak doen zich deze gevallen echter niet voor. En dus kan men zeggen, dat het materiaal ter fixeering van de afzonderlijke geschriften der Javaansche literatuur, alles bij elkaar genomen, schamel is, moeilijk hanteerbaar en weinig betrouwbaar, en dat het als basis voor de inrichting van een Javaansche literatuurgeschiedenis nauwelijks in aanmerking kan komen. Intusschen geven ons de jaartallen slechts zelden inzicht in den samenhang van de verschijnselen der Javaansche letterkunde, statisch als de Javaansche cultuur is, en wij behoeven dus de zeldzaamheid er van niet al te zeer te betreuren, zoomin als wij de waarde van de weinige betrouwbare jaartallen, die er zijn, mogen overschatten.

Litteraire vormen. Naar den vorm kunnen wij de werken der Javaansche literatuur indeelen in: kakawin's, gedichten in mâtjâpat-maten, gedichten in tengahan-maten, lakon's, stukken in vertaalproza, andere vertellingen en andere verhandelingen of mededeelingen. K a k a w i n's zijn gedichten in versmaten der Sanskrît kâwja-letterkunde. Zij bestaan uit een onbepaald aantal zangen, die op hun beurt een onbepaald, doch meestal niet zoo groot aantal strophen bevatten van vier regels van denzelfden metrischen bouw; onder metrischen bouw is te verstaan: het voor den zang en voor de wijze, waarop de strophen gezongen worden, specifieke aantal lettergrepen en de specifieke wijze, waarop korte en lange lettergrepen elkander opvolgen. Ondanks het feit, dat het begrip „lange vocaal” of „lange lettergreep” het Javaansch vreemd of nagenoeg vreemd is, heeft men op Java een opmerkelijke vaardigheid in de toepassing van de Voor-Indische regels der prosodie bereikt, zooals dat trouwens ook het geval is met de toepassing van Voor-Indische aantal stijlfiguren; het gebruik van een kolossaal aantal Sanskrît woorden heeft geholpen om deze discrepantie tusschen de eischen van de metrie en de eigenaardigheden van de taal te overbruggen, doch uiteraard is de toegankelijkheid van deze gedichten voor de groote massa er niet beter op geworden. In de k i d o e n g's, gedichten in mâtjâpat en tengahan, speelt de lengte der lettergrepen geen rol; strophen van dit soort zijn gebouwd volgens een voor elke zangwijze specifiek schema, dat het aantal versregels per strophe, het aantal lettergrepen per versregel en de vocaal

van elke laatste lettergreep van een regel aangeeft; het verschil tusschen mâtjâpat en tengahan is, dat in mâtjâpat slechts één schema per zang gebruikt wordt, terwijl in tengahan twee of drie schema's tegelijkertijd gebruikt worden, maar in regelmatige afwisseling van strophenparen, a a b b a a b b enz. of a a b b c c a a b b c c enz., en het geheel ingeleid wordt door zgn. kawitan-strophen (praeludium), eveneens in eigen versmaat. In dit verstype, waarin noch rijm, noch rhythme een rol speelt, maar dat men steeds in verband met gezongen voordracht zich moet voorstellen, is het grootste deel der Javaansche geschriften geschreven. Een l a k o n is de tekst van een toneelvertooning, zooals deze gesproken wordt door den dalang of spelleider. Naar vasten regel is hij samengesteld o.a. uit beschrijvende gedeelten of reenggan's in archaïseerende taal, gesprekken of potjapan's in de taal van het maatschappelijk verkeer der beschaafde kringen, grollen of banjolan's in veelal triviale taal en soms zelfs in het Maleisch of het Nederlandsch, en recitatieven of soeloeck's, in kaka-win-versmaten, het eenige onderdeel van de lakon in gebonden rede. Al staan de opzet en de indeeling van den tekst van te voren vast, toch improviseert de dalang hem voor elke gelegenheid opnieuw; daardoor is de lakon langen tijd buiten de geschreven letterkunde gebleven. Het v e r t a a l p r o z a speelt in de Javaansche literatuur een zeer belangrijke rol. Men kan onderscheiden vertalingen en paraphrasen van Sanskrît teksten en paraphrasen van Javaansche gedichten. In de vertalingen uit het Sanskrît kan men de verschillende fasen onderscheiden van woord-voor-woord-vertaling tot vrije vertaling aan de hand van eenige ingestrooide citaten, wel als resp. begin- en eindpunt van een javaniseerende ontwikkeling beschouwd (Goris); zeer belangrijke werken, als de Oud-Javaansche Mahâbhârata-bewerking, het Oettarakânda, het Brah-mândapocârâna, behooren tot dit genre. Veel minder belangrijk zijn, behoudens een uitzondering als de Pararaton, de paraphrasen van Javaansche gedichten, die, haar prototypen op den voet volgende, blijkbaar vooral dienen om hun, die het Kawi, de Javaansche dichtertaal, niet beheerschen, den inhoud der gedichten toegankelijk te maken. In het algemeen kan men zeggen, dat de kakawin's het dichtst bij de Voor-Indische letterkunde staan, en dat de gedichten in mâtjâpat en tengahan bij voorkeur meer Javaansche onderwerpen behandelen; een scherpe grenslijn is echter niet te trekken, en ten aanzien van het proza laat zich zulk een onderscheid in het geheel niet maken.

Enkele aanvullende opmerkingen over de voornaamste werken der Javaansche literatuur. Een indruk van de verschillende genres, die in de Javaansche literatuur vertegenwoordigd zijn, geeft het artikel in deel II, p. 587 sqq., van deze Encyclopaedie. Inhoudsopgaven van de voornaamste Javaansche geschriften en de noodige bibliographische bijzonderheden geven A. C. Vreede's Catalogus van de Jav. en Madoer. HSS. der Leidsche Univ. Bibliotheek (Leiden 1892) en Dr. H. H. Juynboll's supplementen op dezen catalogus van 1907 en 1911. Daarnaast en naar de hierboven vermelde publicaties van Berg en van H. B. Sarkar, waarbij men echter raadplege de recensies in Djâwâ, Jrg. 9, p. 234 sqq., resp. in

De Indische Gids, 1935, p. 637 sqq., en in Annual Bibliography of Indian Archaeology, deel IX, p. 39 sqq., zij verwezen, omdat de ruimte hier slechts toelaat eenige aanvullende bijzonderheden te geven aan de hand van het onderzoek der laatste jaren.

Van de nog niet gepubliceerde boeken van de Oud-Javaansche Mahābhārata-bewerking wordt thans het Bhīṣmaparwa in tekst gepubliceerd in deel 7 der Bibliotheca Javanica door Gonda, die een gedeeltelijke vertaling en opmerkingen over den tekst uitgaf in het Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenkunde, LXXV, p. 36 sqq. Op volledige uitgave en behandeling wachten thans nog het Sabhāparwa, het Oedyogaparwa en het Swargārohanaparwa. Over de inleidende Sanskrit verzen der parwa's en hun herkomst schreef Sylvain Lévi in The Golden Book of Tagore, Calcutta 1931, p. 292 sqq., en in Sanskrit Texts from Bāli, Baroda 1933. Een verhandeling van Berg, waarin getracht wordt te bewijzen, dat de Oud-Javaansche Mahābhārata-bewerking tot stand gekomen is onder koning Er-Langga, doch dat sommige stukken van jonger datum zijn, waarin verder de kwestie, of het Mahābhārata op Java al dan niet compleet geweest is, onbeslist wordt gelaten, en waarin ten slotte het Oettarakāṇḍa met het Mahābhārata op één lijn gesteld wordt, verschijnt vermoedelijk in de Bijdr. tot de taal-, land- en volkenkunde v. N.-I. (BKI). Van de tot den Mahābhārata-cyclus behoorende kakawin's vertaalden Poerbátjarákā en Hooykaas de Bhāratajoedha volledig in Djāwā, Jrg. 14, p. 1 sqq. Het onderzoek van de Javaansche Mahābhārata-literatuur, die niet op Voor-Indische prototypen teruggaat, vond voortgang door Prijochotomo's publicatie van de Nawarotji en de daarmee samenhangende teksten met vertaling resp. inhoudsopgave en aantekeningen (Groningen 1934), en door Swellengrebel's behandeling van de Korawāsrama (Santpoort 1936). De teksten van het Brahmāṇḍapoerāpa werden uitgegeven door Gonda (Bibl. Jav. 5), met uitvoerige aantekeningen, een vertaling van den prozatekst (Bibl. Jav. 6), en een verhandeling over den aard van den tekst in Acta Orientalia, XI, p. 218 sqq. Eveneens van Gonda's hand verscheen een uitgave, met vertaling en bespreking, van het Agastyaparwa, in BKI, 90, 92 en 94, afzonderlijk uitgegeven in 1936. Door Hooykaas werd, eerst in een dissertatie van 1929, later, in 1931, door een uitgave in tekst en vertaling van de Tantri Kāmandaka (Bibl. Jav. 2), de Oud-Javaansche bewerking van het Voor-Indische Pāntsjatantra behandeld. Poerbátjarákā publiceerde van de kakawin Smaradhana, welke herkomst nog steeds onzeker blijkt te zijn, den tekst en een gedeeltelijke vertaling in deel 3 van de Bibliotheca Javanica, terwijl hij als deel 4 van deze serie in tekst en vertaling de kakawin Nitisjāstra deed verschijnen, en de kakawin Nirārthaprākṛta in tekst en vertaling het licht zal doep zien in de Gaekwad Oriental Series van Baroda. Van de theologische literatuur, door Goris ten deele toegankelijk gemaakt (diss.), en waarvan Sylvain Lévi eenige specimina heeft uitgegeven in zijn Sanskrit Texts from Bāli, Baroda 1933, heeft laatstelijk vooral Ziesenis werk gemaakt; van diens hand verschijnen binnenkort een uitvoerige studie over de gegevens van het Oud-Javaansche Wrhaspatitattwa en soortgelijke geschriften in BKI, en

een uitgave van den tekst van het Wrhaspatitattwa met vertaling in de Gaekwad Oriental Series. De Mohammedaansche gerichte letterkunde heeft de belangstelling gehad van Pigeaud, die in deel 72 van de Verhand. Batav. Gen. een uitvoerige inhoudsopgave van de boeken Tjabolang en Tjentin deed verschijnen, en van Zoetmülder, die in zijn omvangrijke verhandeling over Pantheïsme en Monïsme in de Javaansche Soelock-Litteratuur (Nijmegen 1935) een aantal stukken van pantheïstische strekking uitgaf, vertaalde en van commentaar voorzag. De Javaansche historische literatuur is nader toegankelijk geworden door Berg's uitgave van den tekst van de Rangga Lawé (Bibl. Jav. 1), de Harsja-Widjaja (BKI, deel 88), de Pamantjanganah en de Babad Blabatoeh (resp. Jav.-Balische hist. geschriften No. 1 en 2 van de Kirtya Lief-rinck-van der Tuuk), en door van den Berg's uitgave en vertaling van het eerste deel der Sorāndaka (diss. Leiden 1936). Van het boek Prānātjitrā, dat men eveneens tot de historische literatuur zou kunnen rekenen, al is het ook een liefdesgeschiedenis zonder meer, verscheen een vertaling van de hand van Berg en Prawirāt-mādjá (Santpoort 1930). Ten slotte zij vermeld, dat het Kantoor voor de Volkslectuur regelmatig voortgaat met het herdrukken van Javaansche boeken in goedkope uitgaven, waardoor in de laatste jaren o.a. de Serat Rāmā, de Ménak en een groote serie lakon's en langendrijā-teksten in een nieuw gewaad verspreid zijn geworden.

REES (DANIEL, FRANÇOIS, WILLEM VAN), geb. 11 Maart 1863 te Soerabaja, waar zijn vader resident was. Genoot zijne opleiding te Batavia aan het Gymnasium Willem III, vervolgens te 's-Gravenhage aan de H.B.S. en ten slotte aan de Indische Instelling te Delft 1879-1882, eene periode, waarin zijn vader als Vice-President van den Raad van Ned.-Indië, Minister van Koloniën en lid, daarna Voorzitter, van de 2de Kamer der Staten-Generaal een hoofdfiguur was in de hervormingsgezinde, liberale, koloniale staatkundige beweging. Na het in 1882 voor den Indischen dienst afgelegd examen vertrok de negentienjarige naar Java, waar hij 29 Nov. 1882 werd benoemd tot Ambt. ter beschikking, tijd. Asp. Contr. B. B. in de residentie Batavia met standplaats Buitenzorg; hier zag hij, 19 Nov. 1883 benoemd tot Asp. Contr. B. B., zijn vader terug bij diens aanvaarding van het Gouverneur Generaalschap over Ned.-Indië (April 1884). Te Buitenzorg maakte hij de verwikkelingen mede, welke het gevolg geweest zijn van gebeurtenissen, die voortvloeiden uit de gespannen verhoudingen tusschen landheer en opgezetenen van het partic. land Tjiomas, die ten slotte ertoe geleid hebben dat de G.-G. zich genoodzaakt zag zijn hoog ambt neder te leggen. [Zie REES (OTTO VAN)].

In 1887 ging de jonge Van Rees, na een oogenblik in het belang eener regeling van de verplichte diensten toegevoegd geweest te zijn aan den Hoofdinspecteur der Cultures, over naar de Algemeene Secretarie, waar hij in 1888 hoofdcommissies en in 1891 referendaris werd. In 1889 was hij in het huwelijk getreden met Mej. E. Pruys van der Hoeven.

Aan het landvoogdlijk kabinet te Buitenzorg hield Van Rees' werkzaamheid nauw verband met de uitvoerige gedachtenwisseling in den

boezem der Regeering over voorzieningen op het gebied der groote landbouwindustrie op Java. De moeilijkheden, die zich hierbij voordeden, gaven aanleiding tot eene door den Minister van Koloniën uitgelokte opdracht aan het Lid van den Raad van N.I., J. Mullemeister, welke leidde tot het voorbrengen van eene ontwerp-grondhuurordonnantie. De daarover handelende uitvoerige nota, van de hand van Van Rees, is eene afspiegeling zoowel van het gewichtig vraagstuk als van de door den steller gevolgde werkmethode, die in latere stukken werd voortgezet. Tegen het voorgedragen ontwerp in het bijzonder aanvoerd (Nota over de verhuring v. gr. . . n.a. . . door J. Mullemeister samengestelde ontwerp-ord. . . Bat. 1895), dat de groote landbouwondernemers door de voorgestelde regeling niet alleen onder zware verplichtingen dreigden te geraken maar ook zeer afhankelijk zouden worden van ambtelijke bemoeienis, verwierp Van Rees eenerzijds de vaststelling van een minimum-grondhuurprijs, anderzijds de afbakening van exclusieve ondernemersrayons en bakende hij voor het B.B. de rol af van voorlichting bij het sluiten, en van toezicht op het verloop der overeenkomsten tusschen ondernemers en de Inl. bevolking. Voor de industrie kwam het er op aan die belemmeringen weg te nemen, welke haar normale ontwikkeling in den weg stonden; voor de Inl. bevolking die euvels te bestrijden, aan welke alleen de wetgever een einde kon maken; en voor het Bestuur om, door blootlegging der gesloten contracten te weten, wat daarbij omging, ten einde in staat te zijn, waar noodig, tusschenbeide te treden of aan de Regeering voorstellen te doen. Deze beschouwing werd door den Gouv. Gen. Van der Wyck aanvaard en leidde tot de zgn. Fabrieken-ordonn. (Ind. Stb. 1894 no. 87) en de nieuwe Grondhuurordonnantie van 1895 (Ind. Stb. no. 247), welke, vergezeld van omstandige uitvoeringsvoorschriften (Bb. 5084) en voorzien van een uitgebreide „Toelichting” ten dienste van het publiek en 's Lands dienst van Regeeringswege werd uitgegeven. Tot Gouv. Secretaris benoemd 3 Mei 1896, vertrok Van Rees in de maand d.a.v. met buitenlandsch verlof. Eene erkenning zijner verdienste volgde door de toekenning van het Officierskruis der Orde van Oranje-Nassau. Inmiddels had Van Rees de uitgaaf ter hand genomen van eene Verzameling van Agrarische Verordeningen in Ned. Indië (Batavia 1895), welke zich echter heeft beperkt tot 2 deeltjes. In Nederland weerlegde hij in een afzonderlijke uitgaaf ('s-Grav. 1897) „De bezwaren in het Ind. T. v. Recht betreffende de nieuwe regeling der zgn. Inl. grondverhuur op Java en Madoera”.

Van verlof teruggekeerd, herbenoemd tot Gouv. Secretaris, werd hij (10 Jan. 1898) met den Hoofdspecteur der Cultures enz. Van Lawick in commissie gesteld voor een plaatselijk onderzoek naar de wijze van naleving der voorschriften betreffende de verhuring van gronden door Inl. aan niet-Inl. op Java en Madoera met opdracht tevens te onderzoeken of bedoelde voorschriften al dan niet wijziging behoeften dan wel andere voorzieningen op dit gebied behoorden te worden getroffen. Dit leidde na plaatselijke besprekingen, critische behandeling der voorgedragte quaesties en rapporten, tot de grondig herziene Grondhuurordonnantie van 27 Aug.

1900 (Ind. Stb. no. 240). Inmiddels waren bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1899 no. 263 nadere voorzieningen getroffen tot bescherming van de oeconomische belangen der Inl. bevolking bij het oprichten en in werking brengen van suiker- en indigo-ondernemingen. Na de ontbinding der Grondhuurcommissie (29 Aug. 1899) bleef Van Rees onder de landvoogdij van den G. G. Rooseboom als G. S. à la suite in dezelfde richting werkzaam, terzijde gestaan door den sedert 1898 hem toegevoegden contr. le kl. S. de Graaff. Dit leidde tot eene samenwerking op agrarisch en daarmede samenhangend gebied, waarvan de uitkomsten zijn neergelegd in voor 's Lands dienst bestemde nota's, inhoudende de wording, toepassing en ontwikkeling der bestaande, als basis voor toekomstige wetgeving enz. Tot deze nota's, waarbij het haast ondoenlijk is het aandeel der schrijvers afzonderlijk vast te stellen, behooren de hiervoor genoemde over de grondhuur (1895), over de ontginning van grond door Inl. op Java en Madoera (1896), de geschiedk. nota over de Eur. tabaksindustrie in de Gouvernementslanden op Java en Madoera (1898), over den invloed van de particuliere suikerindustrie op de teelt van Inl. voedingsgewassen (1898), over het oprichten en inwerkingbrengen van suiker- en indigo-ondernemingen op Java en Madoera (1898); over de werk- en leveringscontracten enz. (1900); bescheiden over herziening van het Landhuur-regl. Jav.-Vorstenl. (1903); over de conversie van communaal in erfelijk individueel bezit en over de vervanging van erfelijk individueel bezit door eigendom. Eindelijk over den afstand van staatsdomein met het recht van eigendom en met het recht van erfpacht alsmede het recht van den Staat op den grond, alle in 1902, en sedert meereendeels in verband met nieuwe voorzieningen voortgezet. Voorts nog andere, b.v. over de instelling der betrekking van Hoofdspecteur der Cultures (1903), en vooral de omvangrijke monografieën bij de behandeling van „de Staats-armenzorg voor Europeanen in Ned. Ind.” en „het pauperisme onder de Eur. in N.I.”, samengesteld inzonderheid met het oog op de voor dat ontwerp ingestelde commissie (G. B. 29 Juni 1902 no. 9), waarvan Van Rees voorzitter, de Graaff secretaris was. Bij deze werkzaamheid sluit aan de verordening betreffende de uitgifte van domeingrond voor den kleinen land- of tuinbouw voor minvermogene Eur. en m.d.g. in bruikleen, welke regeling in 1904 plaats maakte voor die in Ind. Stb. 1904 no. 326 tot afstand van grond in erfpacht met Staatscrediet voor hetzelfde doel.

In 1903 benoemd tot Directeur van B.B., hief Van Rees, krachtig bijgestaan, dit bureau op tot een volledig voor zijn taak geschikt departement. Hij behield de leiding toen hij onder den Gouv.-Gen. Van Heutsz tot Algemeen Secretaris werd benoemd (8 Mei 1905), tot dat hij — na inmiddels met kort verlof naar Europa te zijn geweest — in 1908, eerst als lid (24 April) en eenige maanden later als Vice-President, zitting nam in den Raad van N.-I.

Inmiddels had het reeds in 1903 gerezen denkbeeld om, met behoud v.z.n. der bestaande grondslagen, de agrarische verordeningen voor de Gouv. landen op Java en Madoera bij te werken en te herzien, geleid tot voorstellen, die in 1907 in handen werden gesteld van eene door Mr. C. Th. van Deventer voorgezeten, in Nederland inge-

stelde commissie. In 1911 was de Commissie met haar omvangrijken arbeid geroed, doch in verband met gewijzigde inzichten heeft deze aangelegenheid geen voortgang gehad.

In 1914 (3 Sept.) op verzoek gepensionneerd, is Van Rees lid van het bestuur en alg. secr. van den Raad van Beheer van het Koloniaal Instituut geweest (1915); daarnaast was hij lid van het bestuur der Maatschppij tot bevord. v. h. Natuurk. onderzoek in de Ned. Koloniën.

Zijn bijzondere gaven blonken opnieuw uit als Ondervoorzitter der Permanente Commissie voor de internationale mandaten van den Volkenbond te Genève (1921), uit welken tijd dagteekent zijn werk over „Les mandats internationaux (1927 et 1928)”. Hij woonde te Montreux, waar hij den 31 Oct. 1934 overleed, bijzonder gewaardeerd om zijn scherp inzicht, waardoor hij een belangrijk en veelal beslissend aandeel in de werkzaamheden dier commissie heeft gehad.

Van Rees was Commandeur in de orde van den Ned. Leeuw, Groot-Officier in die van Oranje-Nassau en Commandeur in de orde van den Rooden Adelaar van Pruisen.

KNOKKELKOORTS (DENGUE) (Aanv. Dl. II en Dl. VI of suppl.- afl. blz. 747). De verwekker van de dengue is een filtreerbaar virus, d. w. z. het is zoo klein, dat het microscopisch niet aantoonbaar is en de fijnste bacteriefilters passeert. Het komt in het bloedsrum van den patient voor gedurende de incubatie en de eerste drie ziekte-dagen. In vacuo gedroogd is het lang houdbaar. De mug, die het geïnfecteerde bloed opzuigt, is eerst na 12 dagen in staat de infectie over te brengen. Men noemt deze periode de „extrinsic incubation”.

In verschillende deelen der wereld is de overbrenging door Aedes experimenteel vastgesteld. In Ned.-Indië geschiedde dit door Mertens bij Europeesche recruten in Tjimahi; in Amsterdam zijn zulke proeven verricht door Schöffner en zijn medewerkers met muggen, die bloed van dengue-patienten in Medan hadden gezogen en, vervolgens naar Amsterdam gezonden, daar in staat bleken, bij vrijwilligers door steken de ziekte te weeg te brengen. Deze experimenten hebben in het bijzonder bewijskracht, omdat in Nederland de ziekte van nature niet voorkomt. Daarbij bleek, dat behalve de Aedes Aegypti ook de Aedes albopictus de infectie kan overbrengen.

GELE KOORTS. De van ouds bekende gele koorts-haarden op de wereld zijn de oostkust van tropisch Z.-Amerika en de westkust van tropisch Afrika. Over de vraag, of de gele koorts door den slavenhandel van Afrika naar Amerika is verslept of dat deze ziekte daar reeds was, toen Columbus Amerika ontdekte, loopen de meeningen uiteen. De eerste groote stap in de ontwikkeling van onze kennis van de gele koorts werd gedaan, toen omstreeks 1900 door Amerikaansche onderzoekers, Reed, Carrol, Lazear, Agremonte in Cuba door proeven op menschen werd vastgesteld, dat de gele koorts wordt overgebracht door de steek van een mug: de Aedes Aegypti (destijds Stegomyia fasciata geheeten). Een tweede groote schrede was de ontdekking omstreeks 1927, wederom door een Amerikaansche commissie Stokes, Hudson en Bauer, nu in West-Afrika, dat gele koorts wordt veroorzaakt door een filtreerbaar virus, d. w. z. een smetstof van zoo kleine afmeting, dat zij microscopisch niet zichtbaar is en

de fijnste bacteriefilters passeert. Door deze onderzoekers werd tevens de ontvankelijkheid van bopaalde proefdieren (apen) vastgesteld, waardoor de gele koorts voor experimenteel onderzoek toegankelijk werd.

De gele koorts is een acute koortsige ziekte, welke aanvangt in den regel 3—5 dagen nadat de infectie door steken van geïnfecteerde Aedes is tot stand gebracht. De ziekte begint plotseling met hooge temperatuur (40° C en hooger), gevoel van zwaar ziek zijn, hoofdpijn, lichtschuwheid en gevoel van druk achter de oogbollen, heftige lendenpijn (coup de barre), soms maagpijn en braken. Na 2 x 24 uur daalt in den regel de temperatuur, om bij de zwaarverloopen-de gevallen na enkele dagen weer te stijgen. Nu verandert het ziektebeeld, het braken wordt heviger en het braaksel ziet zwart door vermen-ging met bloed (vomitio negro). Er ontstaat geelzucht en er treden behalve in de maag bloedingen op in huid, slijmvliezen en lichaamshol-ten. In de urine vindt men veel eiwit en galkleur-stoffen en onder uraemische verschijnselen gaat de patient na 5—10 dagen te gronde. De sterfte van de typische gevallen is 90%. Vaak echter verloopt de ziekte abortief, waarbij het bij het eerste stadium blijft en de patient daarna geneest.

De meest typische afwijkingen, die na den dood in de organen worden gevonden, zijn de genoem-de bloedingen in de maag en de afwijkingen in de lever. Hier vindt men vettige degeneratie en necrosen en de door Torres beschreven insluitsels in de kernen der levercellen, die kenmerkend zijn voor de ziekte.

Het virus komt bij patienten voor in het bloedsrum in zoodanige concentratie, dat 1 mil-lioenste cubiek centimeter bloed soms voldoende is, om bij een gevoelig proefdier (aap) een doode-lijke infectie te weeg te brengen. Het virus is in het bloed van den patient echter alleen aanwezig gedurende de incubatie en de eerste drie ziekte-dagen. In gedroogden toestand en bij lage tem-peratuur bewaard het langen tijd zijn smetkracht. De mug, die besmettelijk bloed van een gele-koorts-lyder heeft gezogen, kan eerst na 12 dagen de ziekte op een gezonde door de steek over-brengen.

Het is gebleken, dat behalve apen ook witte muizen (Theiler) gevoelig zijn voor gele koorts. Het virus verandert bij doorgang door de muis van eigenschappen, het wordt zgnd. „neuro-troop” d. w. z. het vertoont affiniteit voor het centrale zenuwstelsel, de muizen sterven alle aan een encephalitis. Het is dan echter niet meer bes-mettelijk voor den mensch, terwijl het den mensch wel tegen de ziekte immuniseert. Hier-van wordt gebruik gemaakt door menschen met zulk muizenvirus tegen gele koorts te vaccinee-ren (iets dergelijks dus als hetgeen geschiedt bij vaccinatie tegen hondsdolheid met rabiesvirus, dat door konijnen of apen is gevoerd).

Ook in ander opzicht maakt men van de muis gebruik, nl. voor epidemiologisch onderzoek. Een doorgemaakte gele koorts nl. maakt den mensch voor zijn verdere leven tegen de ziekte immuun. Zulke menschen hebben in het bloed beschermen-de stoffen. Wanneer men proefdieren (muizen) virulente gele-koorts-smetstof gemengd met zulk serum inspuit, worden de dieren niet ziek, terwijl de alleen met gele koorts virus geënte controle-dieren alle sterven. Door middel van zulke „mouse

tests" kan men nu heele bevolkingsgroepen onderzoeken op het voorkomen van immuunstoffen tegen gele koorts in het bloedserum. Uit deze onderzoekingen is komen vast te staan, dat de gele koorts endemisch is in groote gebieden, waar men vroeger de ziekte niet vermoedde. In dergelijke „régions silencieuses" nl. waart de ziekte in stilte rond onder een milderen vorm; de typische klinisch herkenbare en doodelijk verlopende gevallen zijn zeldzamer en, waar het bovendien meest ongecultiveerde gebieden betreft, moeilijk op te sporen. De kinderen worden reeds in de prilste jeugd geïnfecteerd en daardoor geïmmuniseerd. Zoo strekt zich het verbreidingsgebied der gele koorts thans uit over geheel tropisch Zuid-Amerika (binnenland van Brazilië, Columbia, Bolivia) en over geheel Equatoriaal Afrika, de Congo en naar het Oosten zelfs tot in de Egyptische Soedan.

Dat de gele koorts tot nu toe niet in Azië voorkomt, is vermoedelijk daaraan te danken, dat het verkeer met de gele-koorts-haarden te veel tijd nam, om geïnfecteerde levende muggen of patienten in het besmettelijke stadium naar Azië over te brengen. Toch is over groote gebieden van Azië de *Aedes Aegypti* (die tevens de dengue overbrengt) verbreid en het is experimenteel gebleken, dat de Aziatische (ook de Nederlandsch-Indische!) *Aedes* even goed de ziekte kan overbrengen als de Amerikaanse of Afrikaansche. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig, dat door het toenemend snelverkeer — met name door de luchtvaart — de gele koorts naar Azië zou kunnen worden overgebracht. In het bijzonder dreigt dit gevaar vanuit Afrika (de luchtlijn Kaapstad—Cairo loopt door gele koorts-gebieden).

In 1933 is te Den Haag tot stand gekomen de Internationale sanitaire Conventie voor de luchtvaart, waarin maatregelen zijn vastgesteld, om den onopzettelijken invoer van gele koorts in gebieden, waar deze zich zou kunnen verbreiden, tegen te gaan.

Daarnaast dient gewaakt te worden tegen opzettelijken invoer. Experimentele onderzoekingen als boven genoemd, waarbij proefdieren worden geïnfecteerd, zouden een groot gevaar voor de bevolking opleveren, daar zij een epidemie zouden kunnen ontketenen. De onderzoekingen met Ned.-Ind. *Aedes* zijn dan ook niet daar te lande, maar in een daarvoor speciaal ingerichte kamer met tropische atmosfeer te Amsterdam, in het laboratorium van Prof. Schüffner verricht. In de meeste Aziatische gebieden, ook in Ned.-Indië, is de invoer van gele koorts virus verboden.

De bestrijding van de gele koorts in streken, waar deze ziekte heerscht, richt zich in de eerste plaats tegen den *Aedes Aegypti* en de broedplaatsen van deze mug. Op deze wijze zijn belangrijke centra als Rio de Janeiro, Havana en de Panamakanaalzone van hun gele koorts bevrijd.

Het gevaar blijft echter dreigen uit de landelijke streken, waar een *Aedes*-bestrijding praktisch onuitvoerbaar is. Bovendien is den laatsten tijd gebleken, dat deze „rural yellow fever" ook voorkomt in streken zonder *Aedes Aegypti*. Mogelijk spelen andere overbrengers hierbij een rol. De vaststelling daarvan wacht nog op nader onderzoek.

Naast de *Aedes* bestrijding heeft men thans

ook in de vaccinatie een krachtig hulpmiddel gekregen voor de beteugeling van de gele koorts.

Literatuur: geschiedenis: v. Dalen, Ontwikkeling onzer kennis der gele koorts, Acad. Proefschr. A'dam 1931; experimenteel onderzoek: Reed, Carrol Agramonte, Amer. Medicine July 1901; Finlay, Med. Record 1901; La fièvre jaune, Rapport de la mission française 1903; Stokes, Bauer en Hudson, J. Am. Med. Assoc. 1928; Theiler, Ann. Trop. Med. and Paras. 1930, 1931; Torres, C. R. Soc. de Biol. 1928; Schüffner, Dinger, Snijders, Swellengrebel, Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 1928—1931; Pettit, Virus amaril (monografie), 1930; Hindle, Lancet 1930, Proc. Roy. Soc. of Med. and Hyg. 1933; Kuczynski, Klin. Woch. Sehr. 1929; recente literatuur vaccinatie en epidemiologisch onderzoek: Sawyer, Lloyd en Kitchen, J. Exp. Med. 1929-'32; Laigret, Arch. Inst. Past. de Tunis 1933; verder talrijke mededeelingen in het Bull. de l'Off. Inst. d'Hyg. Publ. en de Amer. Jl. of Hyg. 1933—1935.

GOUD (Aanv. Dl. I). Afgezien van den, in den tijd der O. I. Compagnie, gedreven mijnbouw en de Chineesche en Inlandsche graverijen, kan men het feitelijke begin van den Indischen goudmijnbouw stellen in het jaar 1896, toen van de concessies Soemalata, Paléléh en Redjang Lebong de eerste producties werden verkregen. Van een regelmatige ontginning kan echter eerst sinds 1900 gesproken worden. Van dat jaar af tot en met 1935 werden in Ned. Indië 112.000 kg goud geproduceerd, waarvan uit de Lebongstreek (res. Benkoelen) 82.090 kg, uit den noordarm van Celebes 19.560 kg, van de res. Sumatra's Westkust 9.030 kg, uit Borneo 1.310 kg, terwijl uit Singkep de resterende 10 kg afkomstig zijn. Deze productie werd tot 1934 geleverd door 27 ondernemingen, waarvan er echter slechts 12 in regelmatig bedrijf zijn geweest. Het aandeel van elk dier ondernemingen bedroeg over de hieronder genoemde jaren de daarachter vermelde hoeveelheid:

Redjang Lebong	1900—1935	40.540 kg
Simau	1910—1935	32.100 "
Paléléh	1900—1929	8.140 "
Ketahoen (Lebong Soelit)	1903—1918	6.810 "
Aequator (Mangani)	1912—1932	5.510 "
Totok	1900—1921	5.060 "
Bolaëng Mongondou	1913—1932	4.920 "
Kinandam (Salida)	1914—1928	3.090 "
Tambang Sawah	1922—1931	2.630 "
Soemalata	1900—1908	1.400 "
Sintoeroe	1907—1917	390 "
Balimbing	1931—1934	350 "

terwijl van de in 1935 nieuw geopende ontginningen Goenoeng Aroem (nabij de vroegere mijn Salida), Seloebat (W. Borneo) en Pagaran Si Ajoe (Z. Tapanoecli), de eerstgenoemde twee samen een productie van 100 kg opleverden. De jaarproducties waren in:

1900	035,3 kg	1920	2.757,2 kg
1905	2.294,6 "	1925	4.147,0 "
1910	4.792,5 "	1930	3.435,3 "
1915	4.047,6 "	1935	2.084,9 "

Deze cijfers geven een goed beeld van het verloop van de productie, daar 1910 en 1925 topproducties opleverden en de toename tot deze hoeveelheden en de afname tot de minima der jaren 1920 en 1935 vrij regelmatig verliepen.

De opbrengst bedroeg tot 1919 ongeveer f 1650

per kg goud, in 1920 en 1921 gemiddeld f 1950, over de jaren 1922-1924 f 1780, en schommelt sindsdien tusschen f 1650 en f 1660. In totaal werd voor rond f 188.000.000 aan goud geproduceerd. Daar de meeste goudmijnbouwmaatschappijen tevens zilverproducenten zijn (gewees), vormt genoemde som, vermeerderd met de zilverbrenngst (ongeveer 59 miljoen gulden, zie ZILVER) het bedrag der totale inkomsten die deze maatschappijen hebben verkregen. Winst hebben echter slechts twee maatschappijen gemaakt nl. de Mijnbouwmaatschappijen Redjang Lebong en Simau, terwijl de Gouvernementsontginningen een overschot opleverden, groot genoeg om de aan het bedrijf bestede uitgaven te dekken. Van de overige keerden 6 meer of minder regelmatig dividend uit zonder dat de totale bedrijfsoverschotten voldoende waren om het geïnvesteerde kapitaal op te brengen.

De Mijnbouwmaatschappij Redjang Lebong bezit thans een maatschappelijk kapitaal van f 2.500.000; in totaal werd echter slechts tot een bedrag van f 1.600.000 in deze onderneming belegd. Het eerste dividend werd uitgekeerd in 1903; over de jaren 1918-1922 vonden geen uitkeeringen plaats. Van 1900 tot ultimo 1935 bedroeg het totale dividend 759,4 % d.i. gemiddeld 21,1 % per jaar of over het geïnvesteerde bedrag 33 %.

Het maatschappelijk kapitaal van de Mijnbouwmaatschappij Simau bedraagt f 1.510.000, dat, gedeeltelijk tegen hoogen koers (tot 710 %) volgestort, de beschikking gaf over ruim f 3.440.000. Sinds 1912 werd steeds dividend uitgekeerd, tot ultimo 1935 1157,5 % of over de ontginningsperiode gemiddeld per jaar 44,5 %. Over het belegde kapitaal wordt dit 19,4 %.

De 6 maatschappijen, welke uit de bedrijfsverschotten dividend konden uitkeeren, nl. de Mijnbouwmaatschappijen Aequator, Kinandam, Ketahoen, Paléléh, Bolaiing Mongondou en Sintoeroe, bezaten een totaal kapitaal van f 13.700.000, dat vermoedelijk geheel volgestort werd, en keerden voor f 4.129.000 aan dividend uit. De overige ondernemingen, zonder de Singkep Tin Mij en de Gouvernementsontginningen, hadden een totaal maatschappelijk kapitaal ten bedrage van ongeveer f 16.000.000.

De in het voorgaande vermelde nieuwe ontginningen worden bewerkt door de Mijnbouwmaatschappijen Barisan (G. Aroem), Moeara Sipongi (Pagaran Si Ajoe) en de „Gold Ventures Ltd.” (Seloebato), een in de Federated Malay States gevestigde Engelsche maatschappij. De Mijnbouwmaatschappij Barisan, aanvankelijk een dochtermaatschappij der Mijnbouwmaatschappij „Aequator”, heeft een kapitaal van f 2.000.000, waarop volgens de balans per ult. 1934 volgestort is f 750.000. Bij de voorgenomen reorganisatie zal dit kapitaal worden afgeschreven, terwijl reeds f 54.000 nieuwe aandelen gestort zijn. De Mijnbouwmaatschappij Moeara Sipongi heeft een maatschappelijk kapitaal van f 10.000 priorititsaandelen, in handen van de Fa. Erdmann en Sielcken, en f 2.500.000 gewone aandelen, waarin de Exploratie Mij Ned. Indië (Emni) voor f 400.000, Simau voor f 150.000 en Redjang Lebong voor f 100.000 geïnteresseerd zijn. Voorts heeft de Exploratie Mij Bengkalis (met een maatschappelijk kapitaal van f 3.000.000) plannen uitgewerkt voor de ontginning van haar alluviale

goudterreinen in de Boven-Kamparstreek door middel van baggermolens. Onderzoekingen vinden plaats in alle deelen van den Archipel; meer in het bijzonder mogen genoemd worden het hernieuwde onderzoek van het Lebong Simpang ertsvoorkomen door de Mijnbouwmaatschappij Redjang Lebong en de nadere exploratie van de Zuid-Bantam ertsen door de Mijnbouwmaatschappij Zuid-Bantam — waarin de Emni en de Stannum elk voor f 25.000 deelnemen —, terwijl omvangrijke plannen bestaan voor de exploratie van een tweetal terreinen op Nieuw Guinee, gelegen in de afd. Noord- en West-Nieuw Guinee met een gezamenlijk oppervlak van 5½ miljoen ha. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door de, te 's Gravenhage gevestigde, N.V. Mijnbouw Mij Nederlandsch Nieuw Guinee, onder directie der Billiton Mij staande, waarin deelnemen de Stannum, de Fa. Erdmann en Sielcken en een viertal niet-Nederlandsche Mijen, nl. de Australian Selection Trust Ltd, de New Consolidated Goldfields Ltd, de Anglo Oriental and General Investment Trust Ltd en de Mount Elliott Ltd. Het maatschappelijk kapitaal dezer onderneming bedraagt f 1.500.000.

De zichtbare reserves bedroegen op ultimo 1935 in afgeronde cijfers:

Redjang Lebong	97.000 ton à 7,- gr. goud p. t.
Simau	400.000 „ „ 18,- „ „ „ „
G. Aroem	106.000 „ „ 13,- „ „ „ „
Ma. Sipongi	109.000 „ „ 13,- „ „ „ „
Lebong Simpang	70.000 „ „ 18,- „ „ „ „
Zuid Bantam	100.000 „ „ 20,- „ „ „ „
Seloebato	387.000 m ³ f 1,15 per m ³

Boven Kampar (M. M. Bengkalis) 27.000.000 m³ à f 0,67 per m³

Aangaande het geologisch voorkomen van de verschillende afzettingen wordt verwezen naar de volgende literatuur: Paléléh, Salida, Redjang Lebong, in De Mijningenieur 1927; Simau, idem 1928; Java, idem 1932; 1933; Salida, De Ingenieur in Ned. Indië 1934; Djampang: Verslagen en Mededeelingen, Dienst van den Mijnbouw no. 16; Zuid-Bantam: idem no. 20; Simau: Verh. Geol. Mb. Gen. Mijnb. Serie, Dl. II, St. 4; Manggani: idem, Dl. III.

De G. Aroemafzetting is een goed gedefinieerde kwartsgang van gemiddeld 1 m dikte in een zuur eruptiefgesteente (lipariet). In het N. treedt bij den overgang van de lipariet naar een eveneens zure tuf versplintering van de gang op. De lengte, waarover deze afzetting ontginbaar is, bedraagt ongeveer 700 m. In het voorkomen Pagaran Si Ajoe is het goud vermoedelijk aanwezig in een storingszône, welke gedeeltelijk door kalksteen loopt. Deze kalksteen is door oude intrusies veranderd in granaat- en vesuviaangesteenten. Jonge eruptiva moeten als de ertsbrongers beschouwd worden. Dit voorkomen is geologisch echter nog onvoldoende onderzocht.

De werkzaamheid van de Chinesche en Inlandsche ontginningen nam tot ongeveer 1930 steeds af. Werden in 1900 door deze nog 110 kg geproduceerd, gedurende de jaren 1920-1930 kon van een inlandsche goudwinning nauwelijks sprake zijn. Van 1932 af valt een opleving te bespeuren, voornamelijk in Z.O. Borneo; in de jaren 1932-1935 werden achtereenvolgens 5.87, 12.98, 36.33 en 36.34 kg geproduceerd. Naar raming bedroeg de totale productie tot ult. 1935

ongeveer 950 kg. De waarde hiervan is moeilijk aan te geven, daar het inlandsche goud wisselend van zuiverheid en dus van opbrengst is; voor de laatste jaren kan men de waarde stellen op f 1000 per kg.

In de inlandsche en Chineesche ontginningen geschiedt de winning van het goud veelal door eenvoudige verwassing op de doelang (zie aldaar), soms ook in goten, terwijl in de Chineesche districten van W. Borneo de concentratie plaats vindt in houten bakken, waarin een stuk ruwharig goed (bv. een deken) gespannen is, en die op de wijze van een wieg in beweging gebracht worden. Het goud blijft op het doek achter, terwijl het waardelooze materiaal met het waschwater wegvloeit.

In de Europeesche ontginningen werd in vroeger jaren hoofdzakelijk het amalgamatie-proces toegepast, dat ook thans nog, voor vrij goud bevattend erts (z.g. „free milling ore”), zijn betekenis niet verloren heeft. Het fijngestampte erts wordt over, met kwik bestreken, platen of in een kwikmolen geleid en het edelmetaal door afdistilleren van het kwik uit het gevormde amalgaam gewonnen. Bij ertsen, waarin het goud fijnverdeeld samen met andere metaalverbindingen (sulfiden) voorkomt, is het rendement echter niet groot. Voor dergelijke ertsen wordt het cyanide-proces toegepast, waarbij het fijngemalen erts met een oplossing van natriumcyanide uitgeloozd wordt, uit welke oplossing het metaal door zink wordt neergeslagen. Bij aanwezigheid van mangaanoxyden, zooals in de Gouvernementsmijnen en in Mangani het geval was, is de extractie van het zilver slecht. Het erts dient dan vooraf gereduceerd te worden, waarbij onoplosbare zilver-mangaanoxyden in lagere en wel aantastbare oxyden overgaan, of wel dienen de onaanastbare verbindingen overgevoerd te worden in chloriden.

In de laatste jaren vindt een procédé van geheel anderen aard meer en meer toepassing. Het betreft het „flotatie”-proces, dat berust op verschillen in spanningen, welke aan de oppervlakte der te scheiden bestanddeelen t.o.v. gassen en vloeistoffen optreden. Door het invoeren van een gas (lucht) in de ertsbrei en het toevoegen van chemicaliën, die de oppervlaktespanning van het water verminderen, wordt een schuim gevormd, dat de waardevolle ertsdeeltjes naar de oppervlakte brengt. Een deel dier chemicaliën (voornamelijk minerale oliën) bezit een krachtig schuimende werking, o.a. terpentijnolie (in de literatuur meestal „pine oil” genoemd) en cresylzuur; een ander deel heeft tot taak de ertsdeeltjes te omhullen met een oliëfilm, waardoor zij zich gemakkelijk hechten aan de, eveneens met een olievliesje overtrokken, gasblazen. Tot deze „collectoren” worden o.a. verschillende koolteerproducten gerekend en ook niet olieachtige reagentia zooals xanthogenaten. Het ertsconcentraat wordt voor verdere behandeling (smelting e.d.) uit het schuim verzameld. Dit procédé werd reeds op de Mangani- en Balimbingmijnen toegepast, terwijl ook de nieuw te openen ontginningen op Sumatra van een dergelijke installatie worden voorzien.

GRONDPEILWEZEN (tevens aanv. op **ARTESISCHE PUTTEN**, Dl. I en suppl. afl. bidz. 1561). Bij G. B. van 12 October 1922 no. 33a (Ind. Stb. no. 652) kwam een regeling tot stand van den Dienst

van het Grondpeilwezen, waarbij de taak van dezen dienst nadere vaststelling vond. Deze taak omvat: a. het algemeen onderzoek, in verband met artesische boringen, naar de voorhanden midelen tot voorziening van steden en volkrijke plaatsen van drinkwater; b. het uitvoeren en afwerken van boringen naar water; c. het geven van advies voor en het houden van toezicht op de door anderen dan het Grondpeilwezen uit te voeren boringen naar artesisch water, wat het toezicht betreft voor zoover dit niet onder mijninspectie mocht komen te vallen; d. alle andere met de bovenstaande onderwerpen in verband staande of daaruit voortvloeiende werkzaamheden, welke dezen dienst worden opgedragen.

Voor Java en Madoera (met uitzondering van de zelfbesturende gebieden Soerakarta en Jogjakarta) en voor Sumatra's Oostkust zijn regelingen getroffen t.a.v. de behandeling van een aanvraag tot het uitvoeren van een artesische boring. Op Java en Madoera vraagt een regentschap een boring rechtstreeks aan bij het Grondpeilwezen, welke dienst na onderzoek en goedkeuring, van het Hoofd van den Dienst van den Mijnbouw machtiging ontvangt de boring uit te voeren. Een aanvraag van een particulier wordt door tusschenkomst en met advies van het Grondpeilwezen ingediend bij het betrokken college van gedeputeerden, dat aan de hand van het advies beslist. In geval de boring door een particulier zal worden uitgevoerd ontvangt deze van het Grondpeilwezen de noodige voorschriften (zie hiervoor Bijblad 7964). Gedurende ruim 60 jaren werden aan autonome ressorten, die geen directe financieele baten uit de boorputten trokken, in den regel 100 % der boorkosten als subsidie verleend. In 1932 besloot de Regeering, in verband met de tijdsomstandigheden, de subsidies te verminderen zoodat de betrokken regentschappen een deel der boorkosten naar draagkracht moesten betalen. Dit had echter ten gevolge dat nagenoeg geen aanvragen van regentschappen meer binnenkwamen, waarop in 1934 werd bepaald dat voorloopig de te boren putten geheel ten laste van den Lande zouden worden gebracht.

Ter Sumatra's Oostkust worden aanvragen van zelfbesturende landschappen en van particulieren door tusschenkomst en met advies van het Grondpeilwezen gericht aan den Gouverneur. Na goedkeuring wordt het desbetreffende besluit, ingeval het zelfbesturende landschappen met een „lang politiek contract” betreft, door het Zelfbestuur geslagen, voor landschappen met „korte verklaring” door den Gouverneur. De overige regeling is conform die, welke voor Java en Madoera geldt, met dien verstande dat aan de Zelfbesturen geen subsidies verleend worden.

Door het Grondpeilwezen zijn sinds het begin van zijn bestaan (ca. 1860) tot ult. 1935 ruim 1100 artesische boringen verricht, waarbij zowel op boortechnisch als op hydrologisch gebied een groote ervaring is opgedaan. Een overzicht van de verkregen resultaten alsmede beschouwingen en mededeelingen van theoretischen en practischen aard zijn opgenomen in het Jaarboek van het Mijnwezen. Voor een uitgebreider overzicht wordt voorts verwezen naar: Over artesische putten en hun totstandkoming, door Ir. Th. Nlissen, Ing. Ned. Indië 1936, no. 12.

ARTESISCHE PUTTEN. Zie ook GRONDPEILWEZEN.

99.30) **HOMO SOLOENSIS.** In het Kendengheuvel-land, reeds bekend geworden door de vondst van overblijfselen van den *Pithecanthropus erectus* bij Trinil, werden in 1931 naast vele zoogdierbeenderen opnieuw hominidenresten gevonden. Ditmaal nabij de dësa Ngandong, 10 km noordelijk van Ngawi aan de K. Solo, ongeveer halverwege de doorbraak door het Kendenggebergte. De nieuwe vindplaats bevindt zich ook niet ver van Trinil (10 km) en in dezelfde geologische formatie, welke discordant op sterk geplooidde jong-tertiëaire (pliocene) mariene afzettingen ligt. Langs dit gedeelte van de K. Solo komen op verschillende hoogten rivierterrassen voor. De terrasafzettingen bestaan uit fluviaïele vulkanische zanden en rolsteenbanken. Het fossielvoerende terras van Ngandong ligt op 51 m b.z. en heeft een dikte van ± 6 m; de totale oppervlakte bedroeg oorspronkelijk 7500 m²; thans is het afgegraven op een klein gedeelte na, dat als natuurmonument is gereserveerd. In totaal werden 11 schedels (calvaria en calotten) en enkele scheenbeenderen gevonden, welke alle afkomstig zijn uit de onderste 0,50 m.

Vijf schedels werden voorloopig door Oppenorth beschreven; twee zijn van mannen, twee van vrouwen en één van een kind. Zij hebben een sterk neanderthaloid karakter: flink ontwikkelde bovenoogkuilsche beenwallen, wijkend voorhoofd afgeplat schedeldak enz. Ook uit verschillende schedelmaten blijkt de groote overeenkomst met den *Homo neanderthalensis*. Op het achterhoofd echter is een sterke dwarsverlopende kam aanwezig, die de neanderthaler niet bezit. Deze eigenaardigheid heeft de *Homo soloënsis* gemeen met den *Homo rhodesiensis*, een neanderthaloiden schedel afkomstig uit Afrika. De nieuwe schedel kan dan ook voorloopig als een variëteit van den neanderthaler schedel worden beschouwd. Door Oppenorth werd evenwel voldoende reden gevonden om er een subgenus aan te verbinden met den naam *Homo (Javanthropus) soloënsis*.

De ouderdom van het Ngandong-terras kan dank zij de begeleidende zoogdier-fauna vrij nauwkeurig worden bepaald. Van uitgestorven soorten komt de stegodon voor; van nog levende dieren o.a. tijgers, olifanten, herten, nijlpaarden, buffels, neushoorn; verder nog schildpadden en krokodillen. Van de nog levende soorten komen olifant en nijlpaard niet meer op Java voor. Het voorkomen van stegodon en nijlpaard sluit een alluvialen ouderdom uit; het ontbreken van bepaalde andere vormen ook een pliocene. De vergelijking met andere fauna's, o.a. met de Nerbada-fauna van Britsch-Indië, doet tot een relatief jongen ouderdom besluiten welke, evenals die van den *Homo rhodesiensis*, gesteld kan worden op jong-plistoceen.

Er bestaat voorts een groote overeenstemming tusschen de Ngandong- en de Trinilfauna, welke laatste blijkens de nieuwste onderzoekingen, toch iets ouder zal zijn en vermoedelijk tot het midden-plistoceen gerekend moet worden.

70) **KOLEN** (Aanv. Dl. II). E f g e n s c h a p e n. Volgens nieuwe inzichten is het watergehalte van steen- of bruinkolen niet geschikt voor hun absolute ouderdomsbepaling. In de eerste instantie moet toch de meer of minder groote diepte, waarop de koollaag na haar vorming komt

te liggen met de daarmede gepaard gaande grotere dan wel kleinere temperatuurs- en drukverhoging van beslissenden invloed op het watergehalte worden geacht. Voor koollagen van denzelfden ouderdom, doch van verschillende plaatsen, kan die diepte belangrijk uiteenloopen, hetgeen uit de dikte der na en op de kool afgezette sedimenten kan blijken. Door Schürmann is, op grond van onderzoekingen in Z.O. Borneo uitgevoerd, geconcludeerd, dat voor elke 100 m diepte het watergehalte met 1% afneemt. In een bepaald koolhoudend gesteentepakket zal de oudere kool minder water bevatten dan de jongere, zoodat voor een beperkt gebied het watergehalte nog voor een relatieve ouderdomsbepaling kan dienen. Voor een absolute ouderdomsbepaling zal gebruik gemaakt moeten worden van andere hulpmiddelen, waarvoor in de eerste plaats in aanmerking komen de in het gesteentepakket optredende fossielen. Een zeer sprekend voorbeeld van den invloed van hooge temperaturen op het watergehalte van kolen vindt men in de jonge kolen van Boven Palembang, welke als gevolg van de inpersing van heete gesteentemassa's (magma) in het koolhoudende gesteentepakket hun water tot op enkele procenten hebben verloren.

De neiging tot zelfontbranding der Indische kolen (zie ook onder Techn. waarde der Ind. kolen) geeft herhaaldelijk aanleiding tot het ontstaan van mijnbranden. Ter bestrijding kan het in brand zijnde veld onder water worden gezet of met ingespoeld gesteentemateriaal worden afgesloten, of ook worden de toegangswegen voor lucht door middel van branddammen afgesloten. In sommige gevallen is een dergelijk brandveld toch voor de ontginning verloren, omdat door spleten e.d. openingen buitenlucht kan blijven toetreden. Mede in verband met het hooge gasgehalte en de gemakkelijke vergruisbaarheid der kolen vormen brandvelden een doorlopende bedreiging voor het bedrijf. Vooral in vroeger jaren traden herhaaldelijk kleine explosies van mijn gas op. In de laatste 20 jaren kwam het drie maal voor, dat mijnbranden of explosies den omvang van een ramp aannamen. Bij de kolenstofexplosie in de Poeloe Laetmijnen in 1924 vonden 65 arbeiders den dood. Uit het onderzoek bleek dat de kolenstofexplosie ingeleid was door een mijn gasexplosie, welke door het opmaken van een veiligheidsmijnlamp was ontstaan. Bij de mijnbrand in de Oembilinmijnen in 1928 kwamen 26 man, w.o. een opzichter, door verstikking om het leven. De ontploffing in de Boekit Asammijnen van 1933 is vermoedelijk een mijn gasexplosie geweest. Bij dit ongeluk vielen slechts 5 slachtoffers, dank zij de omstandigheid dat de ondergrondse mijnbezetting op het tijdstip der explosie slechts 7 man bedroeg. Ter bestrijding van den, na de explosie ontstane brand werd het geheele veld onder water gezet en na blussching van den brand weder leeggepompt.

Bijzonderheden betreffende kolenterreinen. *Palembang.* Het Boekit-Asamkolenveld is het meest noordoostelijke van de z.g. Lematangkolenvelden, welke in hoofdzaak begrensd worden door de Lematangrivier en haar zijrivieren Serelo in het Noorden en Westen, de Enim in het Oosten en de A. Olal in het Zuiden. Deze kolenvelden kunnen in 3 groepen worden onderscheiden, nl. de Boekit-Asamgroep in het

Noordoosten, de Serelgroep — waarin de kolen voornamelijk voorkomen om de Boekit Kendi en de Boekit Besar Enim — in het midden en de Boekit-Besar Lahatgroep in het Zuidwesten. De kolen behoren tot de zg. Midden-Palembanglagen van het jongste Tertiair (Pliocen). Door de, boven reeds vermelde, inpersing van heete gesteentemassa's, in dit geval van andesiet, hebben zij gedeeltelijk een „veredelings-“proces ondergaan en zijn de bruinkolen, met een verbrandingswaarde van 4500-6000 caloriseën, overgegaan in zg. overgangskolen (verbrandingswaarde 6000-7000 cal.) met nog bruinkoolkarakter en dichter bij het stollingsgesteente in glanskolen (verbrandingswaarde 7000-8500 cal.) en zelfs in anthracietische kool en natuurlijke cokes.

Het Boekit-Asamveld ligt 13 km zuidelijk van Moeara-Enim, ten Westen van de doesoen Tandjong aan de Enim; het veld draagt den naam van den voornaamsten andesietheuvel. In de 700-800 m dikke Midden-Palembanglagen kunnen 3 koolpakketten worden onderscheiden. In het onderste pakket komt de 8 à 10 m dikke Merapilaag voor, benevens eenige onbetekende laagjes. De Merapilaag is waarschijnlijk slechts plaatselijk aanwezig en is alleen in onverdedelden toestand aangetroffen. 300 m boven de Merapilaag begint het midden-pakket waartoe de voornaamste, voor ontginning in aanmerking komende, veredelde koollagen behooren. Van onder naar boven worden onderscheiden de Petailaag (met een dikte van gemiddeld 8 m in onverdedelden en een gemiddelde dikte van 5 m in verdedelden toestand), de Soebanlaag, bestaande uit 2 banken waartusschen 1,5 m kleisteen (totale gem. kooldikte onverdedeld 10 m, verdedeld 7 m) en de Mangoeslaag, welke eveneens uit twee banken bestaat, gescheiden door een normaal 4 à 5 m dikke kleitufbank (totale kooldikte 22 resp. 14 m).

Het bovenste koolpakket, dat ongeveer 125 m hooger ligt, bevat naast een aantal dunne laagjes 6 onverdedelde koollagen, waarvan de jongste een dikte van 30 m kan bereiken. De koolhoudende formatie heeft een weinig krachtige plooiing ondergaan, terwijl eenigszins belangrijke storingen, althans in het voor ontginning in aanmerking komende gedeelte, ontbreken.

Het verloop van het veredelingsproces komt o.a. in de volgende tabel van technische analyses tot uiting:

Koolsoort	Afkomstig van	Asch	Water	Vaste koolstof	Vlucht. best. dln.	Cal. Eff.	S.G.
Bruinkool	Batoe Besi	2,10	28,10	29,70	40,10	4880	1,21
Overgangskool	Mangoes-laag	0,40	15,70	43,50	40,4	6380	1,24
Glanskool	„	0,30	5,8	55,4	38,5	7540	1,25
„	Soeban „	1,60	1,—	70,4	27,—	8400	1,27
Anthrac. kool	„ „	0,8	1,—	94,4	3,8	8460	1,38

De temperatuur, welke bij deze omzettingen een rol gespeeld heeft, kan relatief niet hoog zijn geweest. De veranderingen door hittewerking in het nevengeesteente toch zijn gering. Slechts in de onmiddellijke nabijheid van de stollingsgesteenten zijn de sedimenten hard en compact en donkerder van kleur geworden en bezitten zij een zg. hoornsteenachtige habitus. Deze contact-metamorfose vermindert op grooteren afstand

van de stollingsgesteenten zeer snel en is reeds naast de glanskool nauwelijks meer bemerkbaar. De chemische samenstelling van de glanskool (o.a. het koolstofgehalte van $\pm 85\%$) wijst ôf op een uiterst langzaam verlopende, spontane omzetting van het stammateriaal (plantenresten) onder „normale“ omstandigheden ôf op een omzetting in versneld tempo bij relatief lagen druk en waarvoor een zeer hoge temperatuur geenszins noodzakelijk is. Aangenomen wordt dan ook dat de omzettingstemperatuur niet hooger dan enkele 100° is geweest, terwijl de druk niet tot abnormaal hooge waarden opgelopen kan zijn. Een uitzondering moet gemaakt worden voor kleine gebieden om de stollingsgesteenten waar, blijkens de verschijnselen van contactmetamorfose (anthraciet-cokes- en hoornsteenvorming), de inpersing is gepaard gegaan met den verhoogden druk en hogere temperaturen. Ook het feit, dat deze strooken sterk gestoord zijn, is hiermede in overeenstemming.

De hoeveelheden aangetoonde, waarschijnlijke en mogelijke kolen in het Boekit Asamveld zijn, blijkens het Jrb. Mijnw. 1918 Verh. Dl. II a.v.: anthracietische kool 10 à 15 mill. ton, glanskool 82,5 mill. ton en overgangskool 67 mill. ton.

Beraoe (O. Borneo). Tusschen de S. Segah en de S. Kelei, langs laatstgenoemde en op ca 10 km (vogelvlucht) afstand van hun samenvloeiing met de Beraoerivier, ligt het kolengebied, waarin de N.V. Steenkolen Mij „Parapattan“ een vijftal concessies bezit. Geologisch wordt dit terrein beheerscht door de Rantau Pandjang-anticline, op welker vleugels de concessies zijn gelegen. In den westvleugel, op het thans in ontginning zijnde terrein Rantau Pandjang, zijn ca. 70 kolenlagen aangetoond, welke onder een helling van ruim 50° liggen. In den oostvleugel (concessieterrein Parapattan) zijn slechts 18 lagen gevonden, liggende onder een helling van 20-30°. De westvleugel is de grootste kolenafzetting van Ned. Indië; op een totaaldikte van het kolenvoerende gesteentepakket van 1275 m is 111 m kool aangetroffen in lagen, welke in dikte wisselen van 20 cm tot 5 m. Zij worden gerekend te zijn van oud- tot jong miocenen ouderdom; de jongste zijn echte bruinkolen en komen niet voor winning in aanmerking. Volgens v. d. Velde, gewezen bedrijfsleider der mijn, is in deze concessie naar schatting 40 mill. ton kolen aanwezig.

De technische waarde der Indische kolen berust nog uitsluitend op hun stookwaarde, welke echter in vele gevallen lager is dan het calorisch effect, nl. als de kool neiging tot vergruizing heeft. Voor de cokesfabricage zijn zij over het algemeen niet of weinig geschikt, daar het bakvermogen niet groot is en bovendien sterk achteruitgaat bij blootstelling aan de lucht. Dit moet worden toegeschreven aan een opname door

absorptie van zuurstof, terwijl een gering bakvermogen waarschijnlijk reeds wordt veroorzaakt door een relatief hoog zuurstofgehalte der organische verbindingen, die de kool samenstellen. De absorptie van zuurstof gaat met warmteontwikkeling gepaard en leidt een chemische omzetting in, welke als broeiing bekend staat. Vele Indische koolsoorten lijden dan ook aan dit euvel, dat door vergruizing in de hand gewerkt wordt. Ook voor de bereiding van nevenproducten is de Indische kool over het algemeen minder geschikt, daar de destillatieproducten zuurstofrijke verbindingen bevatten (phenolen, kresolen), die eengeringe economische waarde bezitten. Eerst wanneer het zou gelukken b.v. door hydrogenatie (inwerking van waterstof) op economische wijze verbindingen met minder zuurstof (b.v. benzol, toluol) te verkrijgen, kan de belangrijkheid der Indische kolen toenemen.

Een gedeelte van het steenkolengruis, afkomstig van de Boekit Asammijnen, wordt sinds 1921 in de brikettenfabriek te Tandjoengpriok tot briketten verwerkt. Aanvankelijk was deze fabriek als proefbedrijf opgesteld bij de Oembilinjnen, waar zij in 1905 in werking kwam. In verband met het openen van de Boekit Asammijnen en de relatief groote productie aan gruis van die mijnen, werd in 1919 overgegaan tot de verplaatsing van de installatie naar Tandjoengpriok, waar zij aanvankelijk ook nog als proefbedrijf, met een korte onderbreking van 1931-1932, in bedrijf is geweest.

Het van de mijn afkomstige gruis, waarvan de korrelgrootte varieert van $\pm 10-0,5$ mm, dient vóór de vermenging met het bindmiddel, ter bereiking van een betere vastheid van de briket en van een laag bindmiddelverbruik, verkleind te worden tot een korrelgrootte tusschen 1,5 en 0,1 m. Als bindmiddel wordt bij voorkeur steenkolenpek gebruikt (ook verschillende asfaltsoorten zijn voor dit doel goed bruikbaar), dat, in vaten aangevoerd, eveneens voor de menging gebroken wordt, waartoe het met het halve volume aan gruis achtereenvolgens door een steenbreker en een z.g. pekslagmolen wordt gevoerd. Daarna vindt de eigenlijke vermenging met het steenkolengruis plaats in den z.g. mengslagmolen. In pekslag- en mengslagmolen wordt het materiaal door kranzen van draaiende permon gedesintegreerd en innig vermengd. Het mengsel, waarin thans $\pm 6\%$ bindmiddel is verwerkt, wordt naar den malaxeur gevoerd, waarin het onder roeren in aanraking wordt gebracht met oververhitten stoom van ca. 350° C. Daardoor verweekt het bindmiddel en verspreidt het zich over en om de kooldeelen. Bij het verlaten van den malaxeur heeft het mengsel een temperatuur van $\pm 80^{\circ}$, bij welke temperatuur het in de persen onder een druk van 240 kg per cm^2 tot briketten van 3,5 kg gewicht (vroeger ca. 2,6 kg) wordt geperst.

Het calorisch effect van de briketten bedraagt 7000-7500 cal. tegen 6900-7300 van het gebruikte gruis. Behalve door deze verhooging van het cal. effect ontleenen briketten hun waarde als brandstof voor een groot deel aan de eigenschap in het vuur „vuurvast” te zijn, waarmede wordt bedoeld dat de briket onder het branden nagenoeg niet uiteen valt en een neiging tot bakken en sinteren heeft. Bij het uiteenvallen zou weer gruis ontstaan, dat voor normale stookinrich-

tingen geen waarde heeft. In dit verband is het ook van belang dat de cohesie aan minimumgrenzen wordt gebonden. De cohesie wordt bepaald door ronddraaien in een trommel, waarin eenige opstaande ribben zijn aangebracht. Daardoor treedt breuk op en het percentage van het materiaal, dat na een bepaald aantal omwentelingen nog een korrelgrootte van meer dan 25 m bezit, wordt als het cohesiecijfer beschouwd. De practijk heeft uitgewezen dat voor het product van de briketfabriek te Tandjoengpriok een cohesie van 50 à 60 voldoende kan worden geacht. Op de cohesie zijn vanzelfsprekend de eigenschappen van de gebruikte grondstoffen van invloed, doch daarenboven is ook het watergehalte van het gruis en in het bijzonder het z.g. „aanhangwater” (d.i. het water, dat bij drogen aan de lucht verdwijnt) van belang. Wordt dit te hoog, dan ontstaan bij het persen waterscheuren, waardoor de briket een ongeveer loodrecht op de persrichting verlopende gelaagdheid verkrijgt en langs de scheuren gemakkelijk uiteenvalt. Uit verschillende proeven is gebleken dat de volgende eigenschappen van de grondstoffen gunstig zijn voor de kwaliteit der briketten: k o l e n, hoog bitumengehalte, hoog gasgehalte (tot ca. 30 %), groote vastheid der kool, waardoor bij de bewerking in de slagmolens zoo weinig mogelijk stof van minder dan 0,1 mm gevormd wordt en bij het persen geen vergruizing optreedt; b i n d m i d d e l, smeltpunt tusschen 60° en 70° , aschgehalte minder dan 0,5 %, bitumengehalte hoog en voor pek minstens 80 %; t.a.v. de bindkracht hebben de proefnemingen nog niet tot bepaalde conclusies kunnen leiden.

Van 1923 t/m 1935 werden in de fabriek te Tandjoengpriok geproduceerd rond 610.000 ton briketten; de grootste productie werd in 1927 geleverd (112.543 ton), de kleinste in 1932 (6.967 ton). In de jaren 1933-1935 bedroeg de productie achtereenvolgens 32.909, 34,926 en 46.166 ton.

O n t g i n n i n g e n e n p r o d u c t i e s. De jaarlijksche productie van steenkolen in Ned. Indië, welke in 1915 rond 620.000 ton bedroeg, nam sindsdien gestadig toe tot 1930. De ingetreden economische depressie veroorzaakte daarop een snellen val tot $\pm 55\%$ van de productie van het topjaar 1930, doch in den allerlaatsten tijd deed zich weder een lichte verbetering in de kolenpositie bemerken. E. e. a. blijkt uit het volgende overzicht der producties in tonnen:

1916 . . .	748.815	1926 . . .	1.466.359
1917 . . .	831.305	1927 . . .	1.602.205
1918 . . .	833.082	1928 . . .	1.703.526
1919 . . .	949.670	1929 . . .	1.833.665
1920 . . .	1.095.718	1930 . . .	1.870.823
1921 . . .	1.212.665	1931 . . .	1.404.404
1922 . . .	1.040.678	1932 . . .	1.050.300
1923 . . .	1.156.625	1933 . . .	1.035.231
1924 . . .	1.446.757	1934 . . .	1.032.924
1925 . . .	1.400.725	1935 . . .	1.110.953

Gedurende het vermelde tijdvak zijn dus in totaal rond 23.730.000 tonnen geproduceerd. Naar raming heeft de totale productie aan steenkolen in Ned. Indië sinds de helft der vorige eeuw ca. 33.000.000 ton bedragen.

G o u v e r n e m e n t s o n t g i n n i n g e n. O e m b i l i n j n e n.

Over de jaren 1916-1931 word door de Oembilinjnen jaarlijks gemiddeld 538.100 ton geproduceerd. Het laagste productiecijfer vertoont

1926 met 488.482 ton, terwijl in de jaren 1921, 1924 en 1930 meer dan 600.000 ton werd gewonnen nl. resp. 602.853, 606.423 en 624.212 ton. Over de jaren 1932-1935 moest de productie sterk worden ingekrompen; zij bedroeg gemiddeld slechts 383.200 ton. Over de geheele periode 1916-1935 werd rond 9.766.600 en sinds 1892 rond 15.500.000 ton geproduceerd, zoodat de Oembilinmijnen ca. 44 % van de totale N. I. kolenproductie opleverden.

Onder den drang der ongunstige tijdsomstandigheden vond in de Oembilinmijnen in 1931 een concentratie van de winning plaats. Van de korte pijlermethode (waarvan een uitvoerige beschrijving door Holleman te vinden is in „De Mijn-ingenieur” 1931, no. 8), waarbij langs de in ontginning zijnde koolstrook in den regel op 3 werkkanten, welke trapezgewijze verspringen, gewerkt wordt, werd overgegaan tot de winning over één lang werkkant van ca. 100 m lengte en meer. Bij gelijk blijvende dagproductie kon het aantal in ontginning zijnde velden tot op de helft (nl. 2) worden verminderd. Het succes van deze methode is in hooge mate afhankelijk van een snelle wijze van opvullen van de ontkoolde ruimten. Hiertoe bood de sinds enkele tientallen jaren gebezigde spoelende opvulling de gelegenheid. Het opvullingsmateriaal wordt bovengronds door verspuiting van een zandsteenafzetting gewonnen en door boorgaten en spoelleidingen naar het ondergrondse afbouwveld gevoerd.

De *Boekit-Asammijnen* werden in 1917 in exploratiebedrijf geopend op de concessie-terreinen van de Exploratie Mij. „Lematang”, waarvan de rechten op 5 kolencessies door het Gouvernement werden teruggekocht. Bij G. B. van 23 April 1919 no. 46 (Ind. Stb. no. 198) werd de ontginning van deze kolenvelden als afzonderlijk bedrijf ingesteld; in Juni 1919 werd met het eigenlijke bedrijf een aanvang gemaakt. In tegenstelling met de overige grootere Indische kolenbedrijven vond de winning gedurende een reeks van jaren hoofdzakelijk in zg. dagbouw plaats (daarbij worden in open groeven de kool overdekkende aardlagen verwijderd, waarna de kool kan worden gewonnen), terwijl voor ca. 20 % de productie werd verkregen uit diepbouw. De winning vond plaats om den heuvel P. Moerman en in den Berangau-koepel; om de P. Moerman werd de Petai- of C-laag in diepbouw ontgonnen, de Soeban- en Mangoelagen of resp. B- en A-lagen in dagbouw, terwijl in het Berangau-veld de C-laag niet werd aangetroffen en de A en B-lagen gedeeltelijk in dag-, gedeeltelijk in diepbouw werden ontgonnen. Vond de diepbouw in de eerste ontginningsperiode uitsluitend plaats op door middel van tunnels ontsloten kool, in 1926 werd aangevangen met de voorbereiding voor de ontsluiting van het derde ontginningsveld, ten N.W. van de P. Moerman gelegen in de zg. Pinangsynclinaal. In verband met de diepe, trogvormige ligging van de kool werd besloten tot den aanleg van een tweetal schachten en afvoer van de kool van den schachtmond naar het zeehuis door middel van een kabelbaan over een lengte van ruim 2 km. Naarmate de belangrijkheid van dit schachtveld voor de winning toenam, werd meer kool in diepbouw gewonnen. In 1935 maakte deze hoeveelheid 76 % van de totale productie uit.

Door de Boekit Asammijnen werd in 1920, het eerste volle bedrijfsjaar, 141.618 ton geproduceerd, welke productie geleidelijk werd opgevoerd tot 413.762 ton in 1930. De ingetreden malaise veroorzaakte ook hier een belangrijke teruggang tot gemiddeld 236.400 ton in de jaren 1932-1934. In 1935 vond weder een uitbreiding van de productie tot 313.862 ton plaats. Sinds 1917, het begin der exploratie-ontginning, zijn 4.265.000 ton geproduceerd waarvan ca. 55 % uit dagbouw.

Ook in de Boekit Asammijnen werd in 1934 de lange-pijlermethode, waarmee in de Oembilinmijnen ervaring was verkregen, ingevoerd. De moeilijkheden waren echter grooter dan bij de Oembilinmijnen, omdat een deels het beschikbare opvullingsmateriaal (kleisteen, welke met behulp van pneumatische afbouwhamers wordt gewonnen) zich minder goed leent voor het doel en anderdeels de winningsplaats lager gelegen is dan de mondingen der boorgaten, waardoor het opvulmateriaal de mijn in wordt gespoeld. Voorts is de thans in ontginning zijnde A 1-laag zeer onregelmatig in dikte en doen de boven de kool liggende kleisteen door hun geringen samenhang gevaar ontstaan voor instortingen, indien de ontkoolde ruimte te groot wordt of te lang „open” staat. Een voordeel is weer dat een gedeelte van het vulmateriaal verkregen wordt bij het wegnemen van de deklagen boven de kool, welke later in dagbouw gewonnen kan worden. Het opvulmateriaal wordt thans nog, evenals bij de Oembilinmijnen, door watertransport naar de verbruiksplaatsen gevoerd. Binnenkort zal echter de opvoer geschieden met transportbanden, waarvan de capaciteit en bedrijfszekerheid grooter zijn dan bij het pomptransport.

De gewonnen en voor afscheep bestemde kolen worden in speciale kolenwagens per Z. S. S. naar de afscheepplaats Kertapati gevoerd, waar de belading van de schepen direct van den trein plaats vindt. De wagonbakken (4 per wagon) worden met een kraan van de onderstellen geheven en boven de laadruimen geopend.

De *Poeloe-Laoetmijnen* leverden van 1916-1930 een jaarlijks vrij sterk wisselende productie van gemiddeld 152.600 ton met als langste productie 113.218 ton in 1922 en als hoogste 208.900 en 197.352 ton resp. in de jaren 1921 en 1930. In het laatste jaar werd besloten de Poeloe-Laoetmijnen te sluiten, zulks in verband met de sterk verminderde vraag naar kolen en de ongunstige bedrijfskosten. Medio 1931 werd de winning gestaakt nadat in dat jaar nog 96.298 ton waren geproduceerd. Van 1916 tot 1931 produceerden de Poeloe-Laoetmijnen rond 2.385.800 ton, zoodat de totale productie, van dit eiland verkregen, ca. 3.700.000 heeft bedragen.

Particuliere europeesche ontginningen. De voornaamste thans nog in bedrijf zijnde particuliere kolenbedrijven zijn die der Oost-Borneo-Maatschappij en der N.V. Steenkolen Mij. „Parapattan”.

De *Oost-Borneo Mij.* bezat na de afschrijving in 1934 ad 25 % op het aandeelenkapitaal, per 31 December 1935 een gewoon aandeelenkapitaal van f 2.764.500 en een preferent kapitaal van f 986.250, waarvan volgestort resp. f 1.158.625 en f 985.875. Buiten haar kolencessies bezit de Mij petroleumterreinen, waarvan het Mocaraterrein door de Kon. Ned. Petr. Mij. wordt ont-

gonnen, terwijl zij voorts geïnteresseerd is in de N. I. B. E. M. (de deelname in het geplaatste kapitaal ad / 910.000 bedraagt / 81.000, waarvan / 23.000 nog te storten) en bij de opsporingen naar nikkel in Celebes. Het voornaamste kolenterrein is Loa Kocloe; in de laatste twee decennia droegen voorts tot de productie bij de terreinen Loa Boeah, Kedjawi en Perdjiwa, waarvan het laatste in 1928 en Kedjawi in begin 1931 gesloten werden. Voorts kocht de Mij. jaarlijks kleine hoeveelheden door inlanders gewonnen kool op, welke in de productiestatistieken is opgenomen. Vóór 1916 was de bedrijvigheid gering, waarvan de kleine jaarproducties, welke nooit boven 20.000 ton kwamen, blijk geven. Van 1916 tot 1920 werd gemiddeld 25.100 ton geproduceerd; daarna nam het bedrijf geleidelijk toe tot het topjaar 1929 met een productie van 257.692 ton. De crisissomstandigheden hadden op het kolenterrein der O. B. M., dat voor het overgrote deel van haar afzet aangewezen was op buitenlandse markten, een ernstigen invloed en met moeite kon het zich bij de steeds verminderde producties handhaven. Van 1930, met een productie van 215.319 ton, daalde de hoeveelheid gewonnen kool tot 71.615 ton in 1935. Sinds 1916 zijn rond 2.404.900 ton geproduceerd en vóór dat jaar ca. 312.000 ton, zoodat in totaal door de O. B. M. 2.718.000 ton kool zijn gedolven.

De N.V. Steenkolen Mij. Parapattan bezit in het Berao'sche de concessies Parapattan, Rantau Pandjang, Mary, Florence en Progress, van welke de eerstgenoemde twee in ontginning zijn gebracht. Het kapitaal bedraagt / 1.000.000 aan gewone en / 200.000 aan preferente aandelen, waarvan per ultimo 1935 volgestort resp. / 400.000 (door inbreng) en / 100.000. Alle aandelen, voor zoover uitgegeven, bevinden zich in handen der K. P. M.

In de jaren 1913-1916 werd op het Parapattan-terrein rond 36.500 kool in inlandse ontginningen gedolven. In 1916 werden de terreinen Parapattan, Florence en Progress aan de Parapattan Mij. in concessie gegeven en kwam eerstgenoemd terrein met een geringe productie van 28.638 ton in productie. In 1920 werd aangevangen met de openlegging van het Rantau-Pandjangterrein, dat met het terrein Mary in 1917 in concessie was verkregen. Geleidelijk werd de productie, die zich steeds uitbreidde, door Rantau-Pandjang overgenomen tot in 1924 de werkzaamheden op het Parapattan-velde werden gestaakt. Van 28.638 ton in 1916 werd de productie opgevoerd tot een niveau van ruim 200.000 ton in 1927, op welk niveau de productie sindsdien is blijven staan. Over de jaren 1927-1935 werden jaarlijks gemiddeld 235.225 ton geproduceerd met 1927 (213.803 ton) als laagste en 1935 (263.000) ton als hoogste productiejaar. In de periode 1916-1926 werden 855.035 ton gewonnen en in de periode 1927-1935 2.117.026 ton of in totaal rond 2.972.100 ton. De K. P. M.-mijn, welke met uitzondering van enkele incidentele kleine leveringen aan Gouvernements-stoomers, de geheele productie uitsluitend ten behoeve der K. P. M. schepen maakt, ondervond deswege geen invloed van de ongunstige tijdsomstandigheden op haar productie. Wel werden, evenals bij de Oembilin- en Bt. Asammijnen, door het invoeren van een gewijzigde winningsmethode grootere efficiëncy en lagere kostprijzen bereikt.

In wezen is het dezelfde methode met lange werkfronten, als toegepast bij de beide andere mijnen, waarbij in verband met de groote helling der lagen (ruim 50°) afwijkende voorzieningen moeten worden getroffen. Het opvulmateriaal b.v. wordt niet spoelend ingebracht doch is „hand-opvulling”. Voor de opvulling wordt kleisteen gebruikt, welke aan de oppervlakte gewonnen wordt. Na losschieten met dynamiet wordt het materiaal met graafschoppen in mijnwagens geladen, welke na in het afbouwveld gelegd te zijn, met kool beladen worden teruggezonden. Evenals het schachtenveld van de Bt. Asammijnen is het Rantau-Pandjangterrein door (verticale) schachten ontsloten. De gewonnen kool wordt over een ca. 4 km lange spoorbaan afgevoerd naar de aanlegplaats der schepen in de S. Segah, waar de belading plaats vindt met een modern uitgeruste transportbandinstallatie.

Op het terrein der N.V. Mijnbouw en Handel Mij. G. Batoe Besar werden van 1919-1931 door de Malayan Collieries Ltd. kolen gedolven, waarvoor de concessiehouder een royalty van / 2,50 p. t. ontving. De productie bereikte in de jaren 1926-1928 een niveau van ca. 138.000 ton (max. productie 1927 met 142.033 ton), doch de tijdsomstandigheden hadden reeds in 1931 sluiting van de mijn tengevolge. In totaal zijn geproduceerd rond 892.950 ton.

De Zd. Borneo Mijn Mij. (sinds 1924 de M. M. Martapoera) produceerde van 1916-1929 van haar terrein G. Koepang I rond 157.900 ton kolen. De maximum-producties vielen in de jaren 1926-1927 met gemiddeld 26.960 ton.

De Borneo-Sumatra Handel Mij. liet van 1916-1928 van haar concessie terrein Toecajan, gelegen aan de Mahakamrivier, in totaal rond 65.800 ton kolen delven.

De M. M. Tewel, later de N.V. Mijnbouw en Handel Mij. Manoehan, won van 1920-1933 van diverse terreinen langs de Barito (Djankang Oost, Djaloewin enz.) rond 85.500 ton.

De Kinandang Sumatra M. M. won van het Bt. Doorian-terrein gedurende 1917-1927 jaarlijks gemiddeld 200 ton kolen.

Op Java werd in de periode 1916-1936 tweemaal een poging gedaan om een kolenaafzetting in ontginning te brengen. Van 1918-1920 werd door E. W. W. Freundlich van een terrein in Rembang een productie verkregen van in totaal 70 ton. Van 1922-1924 verkreeg Vg. A. T. Frosink van een terrein bij Soekaboemi in totaal 240 ton.

Semi-europeesche en inlandse ontginningen. De voornaamste ontginningstreek ligt langs de Mahakamrivier (W. Koetei), stroomopwaarts van Samarinda, waar ook de terreinen der O. B. M. en der Borsumij gelegen zijn. De belangrijkste ontginning is het complex van mijntjes bekend onder den naam Loa Boekit, toebehoorende aan de erven van Pangéran Mangkoe Negoro en staande onder Chineesche leiding. Hier werden sinds den aanvang van de werkzaamheden in 1914 tot ult. 1935 rond 597.000 ton geproduceerd, d.i. gemiddeld 27.100 ton p. j. De grootste producties werden geleverd in de jaren 1926 (42.619 ton), 1930 (45.421 ton) en 1932 (46.961). Het productieniveau is thans ca. 40.000 ton p. j.; de kool wordt hoofdzakelijk naar China verkocht. Dit is ook het geval met de kolen afkomstig van de, tegenover Loa Boekit aan den rechteroever der Maha-

kam gelegen, Loa Teboe-mijnen, eveneens onder Chineesch beheer staande (Fa. Swie Hong te Samarinda), en die thans een productie van ca. 27.500 ton hebben. Uit deze en enkele kleinere inlandsche ontginningen in de omgeving werden sinds 1919 tot ult. 1935 rond 340.000 ton kolen geproduceerd; de grootste productie was in 1924 met 34.532 ton.

Een ander belangrijk centrum van inlandschen kolenbouw ligt in de Doesoenlanden langs de Barito, stroomopwaarts van Ma Téwéh, in de streek waar ook de terreinen der M. M. Menoehan liggen. In de periode 1916-1935 werden hier rond 455.000 ton kolen geproduceerd. In dat tijdvak werden in de eerste 3 jaren jaarlijks ca. 40.000 ton kolen gewonnen; daarna daalde de productie snel tot ruim 6.000 ton in 1925 om vervolgens weder te stijgen tot rond 35.000 ton in 1929. In de laatste jaren wordt ca. 19.000 ton gewonnen. De kool wordt hoofdzakelijk voor de riviervaart gebruikt en verder in Bandjermasin aan de scheepvaart verkocht.

Op verschillende andere plaatsen in de res. Z. en O. Afd. van Borneo en vnl. in het Martapoera'sche worden nog kleine hoeveelheden gewonnen, in totaal sinds 1916 naar schatting 75.000 ton, welke meest voor plaatselijk gebruik werden aangewend.

In W. Borneo vindt in de Boven Kapoeas en Selimbaustreek eenige koolwinning door inlanders plaats, in de laatste 5 jaren gemiddeld met een productie van 450 ton.

In de res. Palembang werd van 1916 tot 1926 in totaal ca. 22.500 ton kolen gewonnen.

KOPER, KOPERERTSEN (Aanv. van Dl. II en Dl. VI of suppl.afl. blz. 959). Gedurende de jaren 1931-1935 werd door de Ishihara Mijnbouw Mij een intensieve exploratie uitgevoerd op de kopergangen in het Wonogiri'sche in de res. Soerakarta en in het aangrenzende gebied in de res. Madioen. In de omgeving van Dawoean, Petoeng Sinaran en G. Idjo, doch vnl. bij eerstgenoemde desa komen eenige gangsystemen van kwartsgangen voor, welke een gering gehalte aan koper, lood en zink bezitten. De hoeveelheid erts is zeer groot (genoemd is een cijfer van 5.000.000 ton), echter met een gehalte van minder dan 1 % koper. Omtrent de hoeveelheid beter erts van b.v. 2 % Cu en meer, zijn geen gegevens bekend geworden.

Een economisch waardelooze, doch mineralogisch interessante vondst van gedegen koper werd bij het diepbooronderzoek naar tinertsgangen gedaan, dat bij Soengailiat op Bangka in de jaren 1926-1931 werd uitgevoerd. Het koper komt vermoedelijk verspreid in het gesteente voor als kleine (tot ca. 2 mm groote), onregelmatig begrensde korrels, als kleinere platte (pseudo-) hexagonale kristallen, welke door vergroeiingen ook rondachtige vormen kunnen geven, en in dendritische, vaak octaëdrische, kristallen. Waarschijnlijk is dit koper door reductie van een primaire koperzwavelverbinding, de chalkosien, ontstaan, waarbij de oorspronkelijke vormen, voor zoover het de eerste twee soorten korrels betreft, behouden zijn gebleven (z.g. pseudomorfozes). Bij de derde soort heeft het koper een eigen kristalvorm ontwikkeld. De koperertsafzetting is voorts niet gelijktijdig geschied met de tinertsafzetting, daar vaak wel koper, doch geen tin uit de boorgaten werd opgehaald.

ATOLLEN EN BARRIÈRERIFFEN. (Aanv. van Dl. I). Darwin's hypothese betreffende het ontstaan van atollen en barrièreriffen bleef langen tijd zonder tegenspraak. Een der bezwaren, welke tenslotte aanleiding gaf tot andere verklaringen, was dat men geen oorzaken kon vinden, die de door Darwin aangenomen daling van het land tengevolge zouden hebben. In de laatste twee decennia is echter een drietal oorzaken aangegeven kunnen worden nl. 1e die, welke belichaamd is in de „glacial control" theorie van Daly; 2e gebergtevormende bewegingen van den zeebodem en 3e isostatische compensatie.

Volgens de „glacial control" theorie zou het, bij het einde van den ijstijd door afsmelting der ijskappen, vrijkomende water den zeespiegel hebben doen rijzen over ongeveer 70 m. In Ned. Indië werd daarbij o.a. een gedeelte van het oude Soendaland (zie GEOLOGIE) overstromd. De langs den rand van het vroegere land aanwezige strandriffen groeiden met de rijzing van het zee-niveau omhoog. Op deze wijze zou het Groote Soenda-barrièrerif in Straat Makassar gevormd zijn. Ook langs andere, kleinere onderzeesche platten strekken zich thans barrièreriffen uit, welke ontstaan aan dezelfde oorzaak te danken is, zooals de riffen langs de westkust van Sumatra, het buitenste rif der Spermonde Archipel, het barrièrerif van Limpogeh langs de oostkust van Zuid-West Celebes en de riffen aan de noord- en zuidzijde van de Golf van Gorontalo. Ook vele riffen, w.o. atolvormige, zijn gegroeid op ondiepten, die in den ijstijd boven zee-niveau uitstaken. Voorbeelden hiervan zijn o.a. te vinden in de Kaloe-Kaloekeoang-eilanden, de Postillon-eilanden en het groote atol der Tiggereilanden, dat waarschijnlijk het mooiste atol van den archipel is.

Ook door gebergtevormende bewegingen kunnen barrièreriffen en atollen ontstaan. Ontwikkelt zich b.v. de opwelling van een strook lands asymmetrisch, dan zal de ééne langskust een stijgende, de andere een dalende beweging kunnen vertoonen. Langs de laatste zullen barrièreriffen kunnen ontstaan. Een fraai voorbeeld van den invloed van gebergtevormende bewegingen op de vorming van atollen vindt men in de Toekang Besi eilanden, Z. O. van Celebes, waar 2 rijen atollen afwisselen met 2 rijen opgeheven koraalriffen. Ook andere riffen worden als atollen, ontstaan door denzelfden invloed, geïnterpreteerd o.a. het Baars-eiland, de Angelicadroogte, beide ten Z. van Celebes, het Moeras-rif en Maratoea bij kaap Sangkoelirang (O. Borneo); het Kisser-atol en eenige eilanden oostelijk daarvan.

Onder isostatische compensatie verstaat men het proces, dat het verbroken evenwicht in de zwaartekracht tracht te herstellen. Verschillende echt oceanische vulkanische eilanden zullen, tengevolge van een overmaat aan massa, in dalende beweging zijn. Bij atollen kan zich deze dalende beweging verraden door een bijzondere diepte van de lagune. De postglaciale rijzing van den zeespiegel alléén zou in die gevallen niet voldoende zijn om dergelijke diepten te veroorzaken en tot deze soort van atollen kunnen gerekend worden het Zandbuis atol benoorden Soembawa, De Bril en de Laarsbanken in Straat Makassar en verschillende riffen langs de westkust van Sumatra.

Tenslotte kunnen ook de heerschende winden en zeestroomingen invloed hebben op een rif en een atolachtige vervorming te weeg brengen (rif-eilanden in de Baai van Batavia).

Literatuur Molengraaf, Geologie van de Zeeën van Ned. Indië, 1922; Rutten, Voordrachten over de Geologie van Ned. Indië, 1927.

LEBOERSTEENEN. De naam „leboer” wordt door de Landaksche diamantzoekers (W. Borneo) gegeven aan bepaalde rolsteenen, welke als een aanwijzing beschouwd worden voor het voorkomen van diamant. (In Z.O. Borneo worden deze rolsteenen „batoe tatimahan” genoemd). Het zijn dichte en zeer harde steenen van erwt- tot vuistgrootte met een grijsblauwe, blauwe, soms ook violette kleur. Zij vertoonen een glad oppervlak en zijn meer of minder bezet met kleine putjes en groeven, waarin verschillende mineraalkorrels en soms ook diamant voorkomen. Een andere soort rolsteenen, welke als diamantbegeleiders eveneens in hoog aanzien staan, wordt gevormd door de z.g. djanta's met een bruine kleur en zeer glad oppervlak, waarin slechts schaarsche putjes optreden. Ook in de djanta's komen soms diamanten voor.

De leboer- en djantasteenen zijn bij onderzoek gebleken geheel of grootendeels te bestaan uit korund en/of diaspoor (beide aluminiumoxyden van groote hardheid). De leboersteenen kunnen voorts bevatten glimmer of toermalijn als voornaamste nevenbestanddeel; de djanta's bevatten steeds limoniet (ijzerhydroxyde). Bij het microscopisch onderzoek is gebleken, dat de structuur dezer twee soorten rolsteenen onderling veel gelijkens vertoont. Uit de mineralogische en chemische samenstelling valt echter de conclusie te trekken, dat zij toch niet van hetzelfde gesteente afkomstig zijn, al zijn beide soorten te beschouwen als verweeringsproducten. De leboersteenen zijn bovendien onderworpen geweest aan den invloed van heete gesteentemassa's, waardoor de oorspronkelijke samenstelling door inwerking van gassen gewijzigd is.

Het optreden van diamant samen met, en soms in de leboer- en djantasteenen heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling, dat zij oorspronkelijk deel zouden hebben uitgemaakt van één gesteente. Echter zijn geen leboer- of djantasteenen bekend, waarin de diamant geheel omgeven door het leboer-(djanta-)materiaal voorkomt, zoodat de conclusie is getrokken dat de diamant in de putten van de rolsteenen is terecht gekomen en door een kitmiddel, opaal of klei, daaraan is vastgehecht. Door de ontdekking van de primaire vindplaats van diamant in Z.O. Borneo (zie bij **DIAMANT**) heeft deze opvatting een groote steun gekregen en kan thans worden gezegd, dat diamant, leboer en djanta genetisch niet met elkaar in verband staan.

Literatuur: Wetensch. Meded. no. 22 (uitgave v. d. Dienst v. d. Mijnbouw), Petrologische beschouwingen omtrent de korund-diaspoorrotsrolsteenen (leboersteenen) . . . enz.

INFUSORIËNAARDE (Aanv. van Dl. I en Dl. VI of suppl. afl., blz. 959). Het voornaamste voorkomen op Java van infusoriënaarde of diatomeeënaarde is wel dat van Darma ten Z.W. van Koenigjan in de residentie Cheribon. De aarde komt hier afwisselend met tufbanken in 15-40 em dikke banden voor; soms zijn de diatomeeënlagen 1 m dik, doch dan meest

verontreinigd met tufmateriaal en ijzerverbindingen. Zij bestaan overwegend uit schalen van het geslacht *Cymbella*. De Darma-aarde heeft toepassing gevonden als isolatiemiddel (met 10 % asbest in den handel gebracht onder den naam kisolasbest) bij betonwerken (8 % Darma-aarde geeft een beter verwerkbaar beton) en in de suikerindustrie, waar het onder den naam „Javacel” voor sapzuivering is gebruikt.

JODIUM (Aanv. van Dl. II en Dl. VI of suppl. afl., blz. 958). De winning van jodium vindt plaats op eenige vergunningsterreinen der N.V. Vereenigde Jodiumfabrieken, op de contractsterreinen Watoedakon en Soember Asin der N.V. Jodiumonderneming Watoedakon, en Soember Koentjoeng van de gelijknamige maatschappij, terwijl voorts de N.V. Oriental Petroleum Cy van haar olieconcessie Petiken eveneens een jodiumproductie verkrijgt. Al deze terreinen zijn zuidwestelijk van Soerabaja gelegen. De uitvoer van koperjoduur bedroeg over de 10 jaren van 1925 tot 1934 1670 ton. De opbrengst was tot 1931 \pm f 21 per ton, doch daalde daarna snel tot nog geen f 5 p. t. in 1934.

METEORIETEN. Slechts zelden is van het neervallen van deze fragmenten van planetarische massa's in Ned. Indië iets bekend geworden. Van Java kunnen 12 gevallen worden vermeld, nl. 4 meteorieten van Solo (waarvan één van Prambanan), die alle vóór 1850 zijn gevallen, Tjabé (Rembang) 1869, Bandoeng 1871, Ngawi (M. Java) 1883, Djati Pengilon (Madoen) 1884, Mr. Cornelis 1915, Djoho (Rembang) 1919, Cheribon 1922 en Menés (Bantam) 1933. De meteorieten van Solo en van Djoho zijn ijzermeteorieten, de overige steenmeteorieten. Eerstgenoemde, in de Inlandsche wereld pamer genoemd (zie aldaar voor het gebruik in de smeedkunst), bestaan vrijwel geheel uit ijzer-nikkel legeringen met een gehalte van 5 tot 10 en meer % nikkel. Hun grofkristallijne structuur, welke na polijsten door etsing met verdunde zuren te voorschijn komt in de z.g. Widmannstättenfiguren, is een gevolg van een uiterst langzame afkoeling (een der 3 stukken van de meteoriet van Djoho, welke zich in het Museum van den Dienst van den Mijnbouw te Bandoeng bevinden, is op deze wijze behandeld). De overige genoemde meteorieten bestaan uit kristallijne silicaten, hoofdzakelijk olivijn en bronziet, met een gehalte aan nikkelijzer, dat van 3 tot ruim 21 % wisselt. Het zijn dan ook geen zuivere steenmeteorieten, doch z.g. chondrieten of ook siderolieten. Voorts bevatten zij, naast geringe hoeveelheden van andere verbindingen, een vrij constant percentage (3-6, 5 %) van een zwavelijzerverbinding, troiliet genoemd, die alleen in gesteenten van kosmischen oorsprong voorkomt.

Enkele van deze meteorieten hebben vrij belangrijke afmetingen; die van Prambanan b.v. heeft een diameter van 75 cm, die van Djati Pengilon van 50 cm. Het S. G. van de ijzermeteorieten is groter dan 8, dat van de steenmeteorieten meest groter dan 3,5.

Van een derde soort van meteorieten, tektieten genoemd en die uit een silicaatglas bestaan, zijn uit historischen tijd geen voorbeelden bekend. Tot deze groep behooren de billitonieten (zie aldaar), die in Ned. Indië niet uitsluitend op Billiton, doch ook in Midden Java (Solo, Rembang) en in Z.O. Borneo gevonden zijn en voorts ook

in naburige landen (Australië, de Philippijnen en Fransch Indo-China) en in Midden Europa. Het voorkomen in verschillende deelen van den archipel en omgeving en hun gelijksoortig karakter doen vermoeden dat zij tot één zwerm van meteorieten hebben behoord. Indien dit zoo is, kunnen zij geologisch-historisch van beteekenis zijn door ouderdomsvergelijking van de afzettingen, waarin zij voorkomen. Voor Billiton is dat de ertslaag der tinafzettingen (zie onder TIN), voor Midden Java het complex der lagen, waarin ook de resten van den fossielen mensch gevonden zijn en welker ouderdom tot het diluviale tijdperk gerekend wordt.

POSTSPAARBANK IN NEDERLANDSCH-INDIË (Aanv. Dln. III, V of suppl. afl. blz. 32 en VI of suppl. afl. blz. 798). Actief dienende en op wachtgeld gestelde of gepensioneerde burgerlijke en militaire landsdienaren, zoomede personen in dienst van zelfbesturen en andere publiekrechtelijke of particuliere lichamen kunnen bij de Postspaarbank sparen doorinhouding op inkomsten. Deregeling van het sparen bij de Postspaarbank door middel van inhouding op inkomsten werd het laatst vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van 7 December 1934 no. 16 (Bijblad no. 13359). Door het volgen van deze wijze van sparen legt men zichzelf een zekeren dwang op, omdat terugbetaling van krachtens deze regeling aan de Postspaarbank verantwoordde inhoudingen, bewerkstelligd op inkomsten van eenig jaar, niet kan worden verleend dan na ommekomst van dat jaar.

De algemeene bepalingen betreffende de Postspaarbank in Nederlandsch-Indië, oorspronkelijk vastgesteld bij het Koninklijk Besluit van 16 October 1897 no. 27 (Ind. Stb. no. 296), werden laatstelijk in haar geheel opnieuw vastgesteld bij het Gouvernementsbesluit van 30 November 1934 no. 27 (Ind. Stbl. no. 653) onder den naam van „Postspaarbank-ordonnantie“.

Het Koninklijk Besluit van 26 Januari 1921 no. 48 (Ind. Stb. no. 251) werd op 1 Januari 1923 van kracht.

Ingevolge het besluit van den Directeur van Verkeer en Waterstaat van 16 Augustus 1934 no. P 25/31/15/16 en met instemming van den Directeur van Financiën werd met ingang van 1 September 1934 de proefneming, volgens welke de pandhuizen in de voormalige gewesten Rembang, Soerabaja en Madoera waren opengesteld voor den postspaarbankdienst, gestaakt. De proefneming heeft niet die gunstige resultaten opgeleverd, welke men er aanvankelijk van verwacht had, zoodat, mede in verband met de oprichting in den loop der jaren van vele (hulp)postkantoren ter plaatse van de voor den postspaarbankdienst aangewezen pandhuizen, besloten werd deze laatste niet langer voor den postspaarbankdienst open te stellen.

Nadat gebleken was, dat door de oprichting van het agentschap te Makassar inderdaad in een behoefte was voorzien, werd bij de begrooting voor het jaar 1931 der Regeering voorgesteld tot verdere decentralisatie over te gaan door de oprichting in den aanvang van 1931 van een kantoor te Soerabaja en in den aanvang van 1932 van een kantoor op een nader te bepalen plaats op Sumatra. Conform deze voorstellen werd per 1 Januari 1931 een agentschap te Soerabaja opgericht, terwijl per 1 April 1934 te Medan en te Batavia-Centrum (in het gebouw der Directie) agent-

schappen werden gevestigd. Hiermede was de decentralisatie in eersten opzet voltooid. De Postspaarbank beschikt dus in Nederlandsch-Indië thans over vier administratiekantoren en wel te Makassar, omvattende Celebes, Flores en de ten Oosten daarvan gelegen eilanden, inclusief Nieuw Guinea; Soerabaja, omvattende de provincie Oost-Java, Madoera, de eilanden bewesten Flores, alsmede de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo; Batavia (C.), omvattende de provincies West- en Midden-Java en de Vorstenlanden, de Wester-afdeeling van Borneo, Bangka en Billiton, alsmede het gedeelte van Sumatra gelegen ten Zuiden van de denkbeeldige lijn Benkoelen-Palembang en ten slotte Medan, omvattende de rest van Sumatra en de daarbij gelegen eilanden. Aan het hoofd der agentschappen staan agenten, die worden bijgestaan door procuratiehouders en stafemployé's alsmede lager personeel. De algemeene leiding van de instelling berust bij de directie te Batavia (C.), aan welke de agentschappen dus ondergeschikt zijn.

Waren aanvankelijk de omslagen der spaarbankboekjes voor de drie series A, B en C uitgevoerd in verschillende kleuren, sedert worden voor alle series uitsluitend grijze boekjes uitgegeven.

Konden de postkantoren vroeger rechtstreekse terugbetalingen bewerkstelligen op eigen gezag tot een maximum van f 100.— in de vier weken, deze termijn is later verminderd tot twee weken en na de voltooiing van de decentralisatie tot een week.

Ter uitvoering van de bij G.B. van 30 November 1934 no. 27 (Ind. Stb. no. 653) vastgestelde „Postspaarbank-ordonnantie“ werd bij G.B. van 28 December 1934 no. 8 (Ind. Stb. no. 747) opnieuw in zijn geheel vastgesteld het z.g. „Postspaarbank-reglement“, terwijl de Instructies van den Raad van Toezicht op de Postspaarbank in Ned.-Indië en van den directeur en diens vervanger in haar geheel opnieuw werden vastgesteld bij G.B. van 1 Maart 1935 no. 22 (Bijblad 13432).

Bij de nieuwe vaststelling van de bovengenoemde grondslagen der instelling werden o.m. die wijzigingen aangebracht, welke door de decentralisatie van den dienst noodig waren geworden en welke voor een groot deel den inleggers tegemoetkomen, door een vlottere en soepeler uitoefening van den dienst. Op de plaatsen, waar een agentschap is gevestigd, met uitzondering van Batavia (C.), heeft de Raad van Toezicht een gedelegeerde aangesteld; als zoodanig treden momenteel op de agenten van De Javasehe Bank.

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat de agentschappen der Postspaarbank beschikken over een eigen inleggerskas — dus gelijk aan die der postkantoren —; de instelling daarvan is een succes gebleken en het feit, dat de administratiekantoren thans zelf mede optreden als „spaarbank“ is bij het publiek zeer in den smaak gevallen. Uiteraard geldt voor deze vier kassen niet de bovengenoemde beperking voor de maximumterugbetaling van f 100 in de zeven dagen; de agentschappen beschikken immers over de rekeningen-courant der inleggers in hun ressort, zoodat zij op aanvraag elk bedrag — v.z.v. het tegood zulks toelaat — dadelijk kunnen terugbetalen.

Voor gelden, in de boeken der Postspaarbank

ingeschreven ten name van een inlegger, die vijf volle kalenderjaren heeft laten verloopen, zonder eenige inlage gedaan of betaling van kapitaal of rente gevorderd te hebben, noch in dat tijdvak rente op zijn spaarbankboekje heeft doen beschrijven, wordt, met ingang van het jaar, volgende op het vorenbedoeld tijdvak van vijf jaar, geen verdere rente vergoed. Wanneer de inlegger weder een of meer der genoemde handelingen verricht, begint de rente opnieuw te loopen met den eersten der maand, volgende op die, waarin deze handeling is verricht.

Als belangrijk propagandamiddel werd bij het lager onderwijs op westerschen grondslag het schoolsparen ingevoerd door middel van post-spaarbankzegels. Op voorstel der Postspaarbank werd dit systeem door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst bij de genoemde scholen in Nederlandsch-Indië verplichtend gesteld. Dat het schoolsparen een succes is geworden moge blijken uit de omstandigheid, dat op ultimo December 1935 aan dit systeem werd deelgenomen door 539 scholen, welke in 1935 1.540.650 spaarzegels — in coupures van 2½, 5, 10 en 25 cents — afnamen tot een bedrag van f 88.611,25. Aan met spaarzegels beplakte spaarkaarten werd in 1935 bij de postkantoren en bij de agentschappen op spaarbankboekjes ingelegd tot een bedrag van f 79.422,40. Verder voerde de Postspaarbank medio 1930 spaarbusjes in, welke tegen betaling verkrijgbaar werden gesteld bij de postkantoren en bij de agentschappen. Sedert medio 1930 tot ultimo 1935 werden in totaal 20333 spaarbusjes aan het publiek verkocht.

Bij de jongste wijziging van de grondslagen van den dienst werd o.m. bepaald, dat de inleggers aansprakelijk worden gesteld voor misbruik van hun boekjes door onbevoegden. De inlegger dient er dus op te letten, dat zijn boekje behoorlijk wordt bewaard. Voorts werd bepaald, dat de directeur bevoegd is een boekje af te betalen en aan een bepaald persoon het nemen van een nieuw boekje te weigeren. Het stellen van vingerafdrukken door hen, die niet kunnen schrijven, is voortaan verplichtend gesteld. Een boekje mag niet meer worden gesteld ten name van méér dan één persoon.

Het restant-tegoed, dat na een terugbetaling minstens op een boekje moet blijven staan, belooft f 2.50. Over dit restant kan vanaf 1 Januari 1935 uitsluitend beschikt worden door de indiening van een aanvraag-algeheel.

Rechtstreeksche terugbetaling kan voortaan uitsluitend gevorderd worden bij het betrokken kantoor (d.i. het kantoor, dat het boekje heeft uitgegeven of waarop het is overgeschreven). Andere kantoren mogen alleen rechtstreeksche terugbetaling verleenen met persoonlijke toestemming van den postkantoorchef; hij is daartoe echter niet verplicht.

De groei van de Postspaarbank in Nederlandsch-Indië wordt geïllustreerd door de volgende cijfers.

Het inleggers-tegoed beliep op 31 December 1935 / 35.714.316,72, t.w. van Europeanen / 22.080.807,56, Inlanders / 9.046.507,57, Chinezen en andere Vreemde Oosterlingen / 2.787.001,59.

Het aantal spaarbankboekjes in omloop beliep op dien datum 454.770, waarvan 112.040 van Europeanen, 301.496 van Inlanders en 41.234 van Chinezen en andere Vreemde Oosterlingen.

Het gemiddeld bedrag van het tegoed per boekje bedroeg op dien datum f 205,11 voor Europeanen, f 32,99 voor Inlanders en f 67,59 voor Chinezen en andere Vreemde Oosterlingen of tezamen f 78,53.

De bedrijfskosten beliepen over 1935 rond f 500.000; de rente-rekening wees een voordeelig saldo aan van rond f 850.000, zoodat het netto-batig-saldo rond f 350.000 bedroeg.

Het reservefonds was op 31 December 1935 gestegen tot f 5.720.158,36 en maakt 16.02% uit van het inleggerstegoed.

ELEPHANTIASIS (Aanv. van Dl. I en Dl. VI of suppl. afl. blz. 730). In Ned.-Indië wordt elephantiasis vooral gevonden op het platte land, zeer zelden in de steden. In de buitengewesten is de ziekte wijd, maar grillig verbreid. Naast zwaar getroffen streken vindt men landschappen, die geheel vrij blijven. Op Java werd in 1933 een haard ontdekt bij Tjilatjap, waarvan voordien in de geneeskundige literatuur niets bekend was. Mogelijk zijn er meer zulke haarden, maar sterk verbreid is de ziekte op Java zeker niet.

Tot voor korten tijd werd als de oorzaak van de elephantiasis aangenomen een draadwurm, de *Filaria of Wuchereria bancrofti*. In de laatste jaren is echter gebleken, dat twee verschillende filaria-soorten de ziekte kunnen veroorzaken, nl. de genoemde *Filaria bancrofti* en de *Filaria malayi*. Eerstgenoemde veroorzaakt vooral zwellingen der geslachtsdeelen en zoo nu en dan ook olifantsbeenen of elephantiasis der armen; voor zoover bekend treft *Filaria malayi* alleen de ledematen, meestal de beenen, zelden de armen en ontziet deze worm de geslachtsdeelen.

Niet alle met *Filaria bancrofti* of *Filaria malayi* geïnfecteerde personen lijden aan de genoemde verschijnselen. Integendeel het merendeel dezer menschen ondervindt niet de geringste hinder van de infectie. Slechts bij een deel hunner leidt de infectie tot het ontstaan van elephantiasis. In verschillende landstreken geschiedt dit in zeer verschillende mate. Zoo werd in Noord Ceram op ongeveer drie geïnfecteerden één elephantiasislijder gevonden, elders één lijder op 50 of 100 geïnfecteerden. Vermoed wordt, dat er een andere, nog onbekende factor is, die den geïnfecteerde tot lijder maakt; een factor, die dan in verschillende landstreken in verschillend sterke mate aanwezig zou moeten zijn.

De beide wormsoorten leven in de weefsels, althans de volwassen, geslachtsrijpe dieren; de larven (microfilarïën), door deze ter wereld gebracht, vindt men in het bloed van den geïnfecteerde en wel, eigenaardigerwijze, alleen des nachts. Overdag zijn er in het bloed geen of slechts zeer weinig larven te vinden. Een afdoende verklaring van dit verschijnsel is nog niet gegeven. Voor het vaststellen van een filaria-infectie is het dus noodig des nachts het bloed te onderzoeken.

De verbreiding van de filaria-infectie geschiedt door muskieten; het mechanisme der verbreiding is voor beide soorten wormen ongeveer hetzelfde. Wanneer een muskiet des nachts iemand steekt, die microfilarïën in het bloed herbergt, worden deze met het bloed in de maag van de muskiet opgenomen. Nu hangt het van de soort muskiet af, of de microfilarïën in haar sterven, dan wel zich verder ontwikkelen. Is het laatste het geval, dan doorboren de microfilarïën den maagwand

van de muskiet en begeven zich naar de borstspieren. Hier groeien zij in den loop van 10 tot 14 dagen van 0,25 à 0,30 mm tot 1,5 à 2 mm lengte. Dan zijn zij „rijp”; verdere ontwikkeling heeft in de muskiet niet plaats; zij zijn nu geschikt om den mensch te infecteeren. Zij begeven zich naar de zuigslurf van de muskiet; steekt deze een mensch, dan verlaten zij de slurf, boren zich door de huid van den gestokene, en ontwikkelen zich in diens lichaam tot volwassen dieren, waarvan de jongen (de microfilarïen) dan weer des nachts in het bloed verschijnen. Overbrenging van mensch op mensch, zonder dat het ontwikkelingsproces in de muskiet is doorlopen, is onmogelijk.

Literatuur over elephantiasis en filariasis: in het algemeen: alle leer- en handboeken der tropische geneeskunde in Nederlandsch-Indië; in het bijzonder: C. D. de Langen en A. Lichtenstein, Leerboek der Tropische Geneeskunde, en verspreide artikelen in de jaargangen LXVII—LXXXVI (1927—1936) van het Geneeskundig Tijdschrift voor Ned. Indië, benevens in de jaargangen 1918 afl. VI, 1921 afl. III, 1933 afl. I en 1934 afl. I en IV van de „Mededeelingen” van den Dienst der Volksgezondheid in Ned. Indië.

S. L. B.

AMOK (Aanv. Dl. I). Onder amok wordt verstaan het plotseling verrichten van ongemotiveerde en ongerichte geweldsdaaden (tegen menschen, dieren of voorwerpen), waarbij de agressieve instincten — niet geremd door den geestelijken hovenbouw — volgens een gepraeformeerde, klaarliggende reactiewijze (ritus) — zich uitleven en waaraan slechts door onmacht (uitputting, „neerleggen”, zelfvernietiging) een einde komt. Het dooden van een „ongeloovige”, een kafir, door een Aljêher is dus geen amok, maar een naar buiten gerichte zelfmoord met een motief (nl. het verwerven van den Mohammedaanschen hemel); het uitmoorden van een geheel huisgezin door een vader, die in een onontwarbare conflictsituatie is gekomen, is een onberedeneerde wanhoopsdaad, maar *gericht* op bepaalde personen en in zekeren zin gemotiveerd, uit dien hoofde dus géén amok.

Amok is een regressieverschil, een terugval naar een onto- en phylogenetisch ouder ontwikkelingsstadium en kan veroorzaakt worden door lichamelijke en geestelijke factoren (somatogene en psychogene amok) maar ook bij typisch lichamelijke aandoeningen (malaria, syphilis, typhus, longontsteking, in het algemeen ziekten, die aanleiding kunnen geven tot koortsdelier) is wel de *aanleiding* somatogeen, maar dat het *amok* wordt is, in laatste instantie, toch een gevolg van de geestelijke geaardheid van het individu, die bij de somatogeen veroorzaakte regressie gebruik maakt van een „geijkte” uitingvorm. Van de geestelijke factoren is vooral het maloe-complex (het „verlegen” raken, het „face” verliezen der Chineezers), in het algemeen de krenking in het gevoel van eigenwaarde, van het meeste belang. Men kan verwachten, dat bij een overgroote vatbaarheid voor gemoedsindrukken (hyper-emotionaliteit) de overstroming van het bewustzijn door affecten tot een uitschakeling van den geestelijken hovenbouw leidt en zoo tot regressie, maar bij Indische amokloopers is van een dergelijke hyper-emotionaliteit vooralsnog weinig gebleken. Er bestaat echter ook nog een andere

mogelijkheid en wel deze, dat bij een ten naastebij normale emotionaliteit een abnormale ophooping van geestelijke spanningen plaats vindt — door belemmering van den „afvloed” — een ophooping, die dan plotseling, explosief, langs den gebaanden weg der amok, tot uiting kan komen.

Deze ophooping van geestelijke spanningen wordt veroorzaakt doordat enerzijds de Javanen onderworpen zijn aan vele en velerlei beschavingsrestricties en anderzijds weinig levende cultuur bezitten, waarin zij zich kunnen uitleven.

Literatuur (Aanvulling): Van Wulfften Palthe: Amok, Nederl. Tijdschr. v. Geneesk., 77, no. 9, Maart 1933 en Geestesstoornis in Gemeenschapsstructuur, Gen. Tijdschr. v. Ned. Indië, Aug. 1936.

LATAH (Aanv. Dl. II en Dl. VI of suppl. afl. blz. 748). Onder latah wordt verstaan een eigenaardige reactie op een schrik, die meestal voorkomt bij oudere en onontwikkelde Inlandsche vrouwen en waarvan de voornaamste verschijnselen zijn: wustzijnsdaling, echolalie (naspreken) en echopraxie (nadoen).

Men noemt een vrouw latah wanneer zij, door haar te laten schrikken, in een toestand kan worden gebracht, waarin zij alle woorden, die men haar, *met die bedoeling*, toeroept, naspreekt en ook allerlei handelingen imiteert, die men haar, met opzet, voordoet in de verwachting dat zij die zal nadoen. Vaak uiten zij ook — tegen hun wil — allerlei obscene woorden. Zoolang men zich met de patiënt bezig houdt, blijft zij in dien toestand, die veel gelijkt op een hypnotisch „rapport” en welke herhaaldelijk begint met het uitstooten van een obscene of zinloos woord. Laat men haar aan haar zelf over of spreekt men haar kalme-rend toe, dan verdwijnt deze eigenaardige toestand van wezenloosheid weer en gedragen zij zich als geheel normale menschen. Hoewel het latah in de kampeong niet geheel onbekend is, komt het toch meest voor bij vrouwelijke bedienden van Europeanen en vooral de kokki's genieten in deze een zekere reputatie. Voornamelijk zal dit wel hieraan liggen, dat zoodra de Europeanen gemerkt heeft, dat een van zijn bedienden latah is, hij niet naloot deze patiënt bij herhaling aan zijn vrienden en kennissen te demonstereeren, waarbij vooral de kokki met haar vele vaatwerk een dankbaar object is voor echopractijken.

Latah is stellig geen psychose, evenmin hysterie. Zij, die er mee behept zijn, zijn overigens geestelijk gezond en weten zich sociaal in hun milieu volkomen goed te handhaven ondanks de plagerijen, waaraan zij blootstaan. Hoogstens kan men zeggen, dat het een hysteriforme reactie is van oudere vrouwen, waarvan de verschijnselen wel in intensiteit maar in wezen niet verschillen met wat wij dagelijks aan nabootsingsphenomenen in onze eigen omgeving zien. Veel van de latah is (evenals de hysterie van Charcot) kunstproduct — door veelvuldige herhalingen wordt de baan ingeslepen — al blijft het buiten kijf, dat als kern eraan ten grondslag ligt een, als men wil ziekelijke, overgevoeligheid voor prikkels, zooals die, op onontwikkelde Inlandsche vrouwen, met de bedoeling haar te doen schrikken, kan worden uitgeoefend. Deze overgevoeligheid komt inderdaad, ook buiten de latah om, voor bij zeer vele Inlandsche patiënten, die door den Europeanen geïmponeerd worden. Met groot gemak is bij hen een bewustzijnsdaling te weeg te brengen, een soort „trance” waarbij echopraxie, echolalie, be-

velsautomatie en katalapsie (verstijving) kan worden opgewekt. De latah is van deze hyper-suggestibiliteit slechts een bijzondere verschijningsvorm.

Beschreven is deze eigenaardige toestand behalve in den Indischen Archipel en Britsch-Indië ook nog in Japan, in Siberië en bij de Laplanders.

Literatuur (Aanvulling): Van Wulfften Pathe, *Psychiatrie en Neurologie in de tropen* (De Lange en Lichtenstein, Leerboek der tropische geneeskunde, 3e druk, 1932, Kolff & Co, Batavia).

MARCO POLO. De naam Marco Polo wekt onwillekeurig visioenen op van avontuurlijke reizen en fantastische gebeurtenissen in het verre Oosten, gehuld in het nevelachtig waas van het grijs verleden. Wat Marco Polo echter precies heeft gezien en beleefd en waar zijne omzwervingen hem gebracht hebben, is minder bekend, evenmin als het feit, dat Marco als pionier door landen is getrokken, die pas eeuwen later als het ware opnieuw ontdekt zijn, zooals b.v. het Pamir-plateau met den bovenloop van den Oxus en Tibet, en dat hij ook de eerste European was, die Nederlandsch-Indië en wel Sumatra bezocht en berichten over Japan gaf. Hetgeen hij vertelt over landen en volken uit eigen ervaring of van hooren zeggen is door latere onderzoekingen gebreken te berusten op scherpe en nauwkeurige waarneming en groote waarheidsliefde. Zijn Middeleeuwschen tijdgenooten in de 13e eeuw moesten zijn wonderbaarlijke verhalen ongelooftwaardig en schromelijk overdreven in de ooren klinken. Vandaar dat hij van zijn Venetiaansche stadgenooten den bijnaam kreeg van „il milione”, zooveel als de „millioenezwetsjer”, omdat hij b.v. sprekend over de onmetelijke rijkdommen van den Mongoolsch-Chineeschen keizer Kublai Khan dikwijls groote getallen noemde en met miljoenen schermdde. Gedurende langen tijd was er tijdens het Carnaval te Venetië altijd één masker, dat „il milione” voorstelde en evenals de latere baron von Münchhausen de meest ongelooftelijke dingen vertelde en de menschen deed lachen.

Van het geslacht Polo zijn bekend geworden als ondernemers kooplieden en ontdekkingsreizigers de 3 broeders Marco, Nicolo en Maffeo, en vooral Nicolo's zoon Marco. Venetië en Genua waren in de Middeleeuwen belangrijke handelscentra, nadat de kruistochten het Oosten voor Europa hadden geopend. Een hunner handelsreizen voerde Nicolo en Maffeo Polo in 1260 naar Constantinopel, vanwaar zij met een collectie juweelen naar den Krim vertrokken en zelfs tot Bokhara doordrongen. Hier ontmoetten zij gezanten van keizer Kublai Khan, heerscher over het rijk Cathay en afstammeling van den beruchten Dschingis Khan († 1227). Deze gezanten waren door Kublai Khan naar zijn broeder Hulagu, vorst over Perzië, gezonden en nu op den terugweg. Zij overreedden Nicolo en Maffeo om samen met hen de terugreis naar Cathay te ondernemen, zoodat zij niet aan gevaren blootgesteld zouden zijn. Zij troffen Kublai aan in zijn zomerpaleis te Shangtu ten Noorden van Peking. Het was voor het eerst dat Kublai Khan, iemand met een zeer goed verstand en vol energie, Europeanen te zien kreeg, en daar hij de Westersche beschaving wilde leeren kennen, besloot hij de broeders terug te zenden als zijn afgezanten naar den Paus met brieven, waarin hij dezen verzocht

een groot aantal ontwikkelde mannen naar het Oosten te willen zenden om de Mongolen te onderwijzen in den Christelijken godsdienst en de vrije Kunsten. Voor Kublai en zijn voorgangers was de godsdienst slechts een politiek instrument. Waarschijnlijk meende hij dat de Christelijke godsdienst hem het best kon helpen om zijn wilde onderdanen, de Mongolen, wat te beschaven. Pas toen Rome niet op zijn voorstel inging, wendde hij zich tot het Boeddhisme.

In Nov. 1271 vertrokken de twee broeders, ditmaal door den jongen Marco vergezeld, uit Acre naar Cathay, met brieven van Paus Gregorius X en vergezeld door twee Dominicaner monniken, wien het hart echter spoedig in de schoenen zonk, zoodat zij hals over kop terugkeerden.

De reis ging van Lajazzo over Sivas naar Tebriz, en vandaar over Yezd en Kirman naar Ormuz, het groote handelscentrum aan de Perzische Golf. Wegens de geringe zeevaardigheid der aldaar verkrijgbare schepjes werd het oorspronkelijke plan om vandaar naar China te gaan opgegeven en reisden zij nu naar Kirman terug. Vervolgens ging het over Khorasan naar Balkh en Badakshan (bergachtig landschap in Afghaansch Turkestan, in het gebied van de Koktsja, linkerzijrivier van den Amoe Darja), in welk laatste landschap Marco door koorts bijna een jaar lang ziek lag en slechts herstelde door zich te begeven naar een hooggelegen bergstreek met dennebosschen en een gezonde lucht. Daarna reisden zij stroomopwaarts langs den Boven-Oxus door het landschap Wakhan naar het plateau van Pamir, een naam voor het eerst in Marco's reisverhaal gehoord. Deze streken waren behalve door Benedict Goës ternauwernood bezocht, laat staan beschreven door een Europeeschen ontdekkingsreiziger, tot de expeditie van den Engelschen officier Wood in 1838. Het Pamir-plateau overstekend, daalden de reizigers af naar Kashgar, Yarkand en Khotan, gelegen in Chineesch-Oost-Turkestan. Deze streken bleven tot ± 1860 zoo goed als geheel onbekend; daarna zou dit gebied door Russische, Engelse en andere onderzoekers opnieuw ontdekt worden. Van Khotan kwamen de Polo's in de nabijheid van Lop-Nor, sinds Marco's reis voor het eerst weder in 1871 door den Rus Prjevalsky bereikt. Van hieruit trokken zij door de groote Gobi-woestijn naar het landschap Tangut in het uiterste Noordwesten van China. Eindelijk bereikten zij in Mei 1275 na 3½ jaar onderweg te zijn geweest het zomerverblijf van Kublai Khan te Kuipingfu aan den voet der Khingan bergen, ± 100 mijlen ten Noorden van den Grooten Muur te Kalgan. Deze plaats werd door de Chineezen Shangtu of „Opper-Hof” genoemd.

Vooraf tot den jongen Marco, toen 21 jaar oud, voelde Kublai Khan zich aangetrokken. Marco legde zich met ijver toe op het bestudeeren van de verschillende talen en letterteekens van Kublai's volksstammen, en toen de keizer merkte dat hij een zeer goed verstand had en daarbij bescheiden was, besloot hij hem in den staatsdienst op te nemen. De Fransche geleerde G. Pauthier vond in de Chineesche Annalen dat in 1277 een zekere Polo benoemd was tot beambte van de 2de klasse van den Keizerlijken Raad, welk feit op Marco betrekking moet hebben. Een der hem opgedragen zendingen voerde hem door de provincies Shansi en Szechuen (Sz-tsjwan) en de

wilde, oostelijke landstreken van Tibet, naar de afgelegen provincie Yunnan, en vandaar tot in Mien (Noord-Burma). Deze reis in zuid-westelijke richting bracht hem door een gebied, dat tot 1850 vrijwel „terra incognita” was, maar na dien tijd meer bekend werd door de reizen van Garnier, v. Richthofen en anderen. Marco steeg steeds hooger in Kublai's gunst; zoo was hij gedurende 3 jaren gouverneur van de groote stad Yangchow, terwijl hij vele andere steden en ook de vroegere residentie der Khans, Karakorum, bezoekt. Ook treffen wij hem aan in zuidelijk Cochinchina of Ciampa.

De Polo's werden in den loop der jaren rijk en wilden nu naar Venetië terugkeeren, maar de keizer wilde eerst van hun plan niets weten. Het toeval hielp hen ten slotte. Er moest een Mongoolsche bruid gezonden worden naar den Khan van Perzië, een familielid van Kublai, en nu mochten de Polo's met dit gezantschap medegaan. In 1292 zeilde men weg uit de stad Zaiton in Fukien, en na een lang oponthoud op de kust van Sumatra en in Zuid-Indië (Voor-Indië) kwam men ruim 2 jaar later in Perzië aan. De reis ging nu verder over Tebriz, Trebisonde, Constantinopel en Nigroponte naar Venetië, waar men op het einde van 1295 aankwam. Eerst werden zij door niemand herkend, zelfs niet door hunne familie, maar door het toonen van een ongelooflijke hoeveelheid edelsteenen, waarin zij hun geld belegd hadden, wisten zij zich eindelijk te legitimeeren.

Marco's reisverhaal hebben wij te danken aan zijn gevangenschap. In den tusschen de handelsconcurrenten Venetië en Genua uitgebroken oorlog werd Marco als commandant van een galjoen in den zeeslag bij het eiland Curzola op 7 Sept. 1298 door de Genuezen gevangen genomen, maar na een jaar weer vrijgelaten. In de gevangenis maakte hij kennis met een anderen gevangene, Rusticiano of Rustichello van Pisa, een soort litteraire broedschrijver, aan wien Marco zijn reiserinneringen dicteerde. Na zijn gevangenschap is er weinig bekend over Marco's leven en zelfs het tijdstip van zijn dood is niet nauwkeurig bekend, maar die moet in 1324 hebben plaats gevonden, want in Jan. van dit jaar liet hij zijn testament maken, dat bewaard is gebleven.

Behalve de beschrijving van zijn reis is het belangrijkste in Marco's reisverhaal hetgeen hij verhaalt over het hoefven en de voortreffelijke regeeringsinrichting van het geweldige rijk van Kublai Khan, over zijn verblijf op Sumatra en zijn berichten over Japan. In Kublai's rijk was een uitstekende rijks-postdienst ingericht, zoodat berichten zeer snel werden overgebracht, er bestond reeds papiergeld, een uitnemende voedselvoorziening als maatregel tegen hongersnood, armenzorg, een bevolkingsregister in de steden, brandweer, een belastingstelsel met in- en uitvoerrechten, terwijl Marco ten slotte het gebruik van steenkolen vermeldt als brandstof. Van Japan, waar hij zelf niet geweest is, vertelt hij, dat het rijk aan goud was, dat in de paleizen werd gebruikt als versiering, zoodat de daken en vloeren met goud bedekt waren; ook had men daar roodachtige parels en veel edelsteente.

Door tegenwind was Marco verplicht langen tijd op Noord-Sumatra te vertoeven, door hem Klein-Java genoemd. Volgens hem waren er op dit eiland 8 koninkrijken, waarvan hij er

6 bezoekt, nml. Ferlec (Perlak), Basma (Pasé), Samara (Samocdra), Lambri (Groot-Atjèh), Fansur (Baroes), terwijl men omtrent Dragojan nog in het duister tast, hoewel vermoedelijk hiermede Nago of Pedir bedoeld is. Volgens Marco was dit eiland rijk aan kostbare houtsoorten, zooals sandelhout en ebbehout. De bewoners van Ferlec en van de andere rijken waren meest heidenen, maar velen in de steden en aan de kust hadden zich door de Saraceense kooplieden tot den godsdienst van Mohammed laten bekeeren. Ook uit dit bericht van Marco Polo blijkt dus, dat het Mohammedanisme toen reeds in Indië was doorgedrongen. In de binnenlanden kwam echter kannibalisme voor. In het koninkrijk Samara verbleef Marco met zijn 2000 reisgenooten vijf maanden, en om zich te beveiligen tegen de vijandige wilden, die alleen loopende personen gevangen namen en opaten, liet hij verscheidene blokhuizen bouwen, door een diepe gracht aan de landzijde omgeven, die aan beide kanten in de haven uitliep. Zoo groot was echter het vertrouwen, dat men den inboorlingen inboezemde, dat dezen hun na een gesloten overeenkomst levensmiddelen en andere dingen, die zij noodig hadden, verschafte. Geen fijnere visch kon volgens Marco ergens ter wereld gevangen worden, dan daar gegeten werd. Hij roemt als een heerlijken drank het sap van den arènpalm, volgens hem zeer geneeskrachtig en een goed geneesmiddel tegen waterzucht, longontsteking en miltzucht. Het vleesch en het sap der „Indische vruchten, zoo groot als een menschenhoofd” (kokosnoten) prijst hij als aangenaam en frisch van smaak, lekkerder dan water en zelfs wijn. Ook beschrijft hij, hoe de inboorlingen uit de sagoepalm een soort brood maakten, dat voortreffelijk van smaak was, zoodat hij en zijne reisgenooten herhaaldelijk dit brood aten. Ten slotte roert hij nog even de kwestie der „orang pèndèk” aan, wanneer hij zegt, dat hetgeen verteld werd over de gedroogde lichamen van dwergen, die uit Indië meegebracht zouden zijn, onzin is. Er was daar een soort van kleine apen met een gezicht, gelijkend op dat van een mensch. Deze dieren vingen de jagers, waarna zij hun alle haren behalve de kin- en borstharen uittrokken, vervolgens droogden, opzetten en preparcerden met kamfer en andere kruiden, totdat deze apen een menschelijke gelijkenis gekregen hadden. Dit was echter bedrog, want nergens in Indië werden menschen gevonden zoo klein als deze apen!

Hoe groot de invloed van Marco Polo's reisverhaal geweest is blijkt wel duidelijk hieruit, dat het Columbus er naderhand toe gebracht heeft een poging te wagen om Indië te bereiken.

De oorspronkelijke tekst van Polo's geschrift is in het oud-Fransch gesteld, in een ongepolijst en eigenaardig soort Fransch, en de stijl is sober, dor en droog. Van dit origineel zijn in den loop der tijden vele vertalingen en bewerkingen in het Italiaansch, Latijn en zuiverder Fransch verschenen. Een van al deze handschriften zeer afwijkenden tekst geeft de bekende geograaf Gian Battista Ramusio in zijn verzameling reisbeschrijvingen „*Navigazioni e viaggi*” (1550—'59) vol. 2, met veel meer aardig bijzonderheden, niet in de andere teksten voorkomend, en geschreven in een vlotten en aangenaam stijl. Het handschrift, waarop deze tekst moet berusten, is nooit gevonden. Verschillende nieuwe toevoe-

gingen in Ramusio's tekst wijzen erop, dat deze van niemand anders dan van Marco Polo afkomstig kunnen zijn.

Het manuscript, dat het meest met den oorspronkelijken oud-Franschen tekst overeenkomt, berust in de Bibliothèque Nationale te Parijs en is in 1928 kritisch uitgegeven onder den titel: „Marco Polo il Milione. Prima ed. integrale a cura di Luigi Foscolo Benedetto. Firenze, L. S. Olschki editore Comitato Geografico Nazionale Italiano, pubblicazione no. 3.” De vroegere Fransche uitgaven, o.a. van de Société de Géographie in 1824 in de serie „Recueil de voyages” en van G. Pauthier (Parijs, 1865), evenals de Italiaansche van Baldelli-Boni (Florence, 1827) berusten op meer van den oorspronkelijken tekst afwijkende handschriften. In de inleiding van bovengenoemde uitgave van Benedetto wordt uitvoerig gesproken over de verschillende handschriften en de daarop berustende uitgaven. Bekende vertalingen met aantekeningen zijn die van A. Bürck (2te Ausg., Leipzig, 1855) en vooral die van H. Yule, wiens werk later door H. Cordier aangevuld en opnieuw uitgegeven is (laatste editie, London, 1921).

Polo's beschrijvingen en verhalen zijn door latere onderzoekers ter plaatse onderzocht en bevonden juist te zijn. Vergelijk o.a. Palladius Katharov, *Elucidations of Marco Polo*, 1876 (overdruk uit dl. 10 van het *Journal of the North China Branch of the R. Asiatic Society*); E. C. Baber, *Travels in Western China*; opstellen van G. Phillips in *T'oung Pao* (1890, 1895 en 1896) enz. Het geweldige Pamir-berglandschap is eenige jaren geleden door een Duitsch-Russische expeditie onderzocht. Zie: W. R. Rickmers. *Alai! Alai! Arbeiten und Erlebnisse der Deutsch-Russischen Alai-Pamir Expedition* (Leipzig, 1930). De Gobi-woestijn, het landschap Tangut en de streek van Lob Nor zijn na Polo, behalve door Sven Hedin, pas weer bezocht en beschreven door N. M. Prjevalsky: *Mongolia, the Tangut country*, Engl. translation by H. Yule (London, 1876); *From Kulja across the Tian Shan to Lob Nor*, Engl. translation by Delmar Morgan (London, 1879).

60 **LAMMEULO.** Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Noordkust van Atjeh, residentie Atjeh en Ond. De plaats heeft haar ontstaan te danken aan de vestiging van een militair bivak in 1902. Zetel van den fgd. controleur der onderafdeeling en van den zelfbestuurder van het grootste landschap der onderafdeeling Tjoembo⁶. De naam Lammeulo is afkomstig van het Atjehsche woord „reuloeh”, hetgeen beteekent: „er vinden oeverafschuivingen plaats”. Vroeger en ook thans nog bij groote bandjirs slaat de Kroeëng Titeuë geregeld groote stukken land weg. Lammeulo ligt in het dichtst bevolkte gebied van boven-Pidie, te midden van uitgestrekte kampeongcomplexen en dank zij den wegeaanleg in heerendienst, aan een knooppunt van wegen naar alle richtingen. Sedert 1913 is zij door een zijlijn van de A. S. S. met Beureunoeën verbonden. Van de in de onderafdeeling gelegerde 4e divisie marcheaussee zijn de staf der divisie met zes brigades marcheaussee te Lammeulo in garnizoen. De staf der divisie bestaat uit één kapitein en twee luitenants, een sergeant majoor-administrateur en een fourier. De divisiecommandant is tevens belast met het civiel bestuur

(fgd. controleur over de onderafdeeling). Door de vestiging van een militaire nederzetting (tellende ± 500 zielen) is ter plaatse een levendig centrum van inlandsche handel en nijverheid ontstaan. De pasars worden 's-Maandags zeer druk bezocht door kampeonglieden en handelaars uit verschillende streken. Het groote complex pasarloodsen is in hoofdzaak eigendom van den zelfbestuurder van het landschap Tjoembo⁶. Er wonen 10 Europeanen, 35 Chineezen, 30 Maleiers. Er bestaan te Lammeulo verschillende autobus- en vrachtautodiensten naar alle richtingen. Voorts zijn twee personenauto's beschikbaar voor inhuur. Lammeulo heeft eenige beteekenis voor uitvoer van pinang, peper en hout. Pinang en peper worden uit de omliggende kampeongcomplexen verzameld en hout (gezaagde planken) wordt uit het landschap Tangsé aangevoerd; deze producten worden op de pasar verhandeld en hoofdzakelijk doorgevoerd naar Sigli. Lammeulo is in de jaren van de militaire periode langen tijd het centrum geweest, van waaruit de actie plaats vond en van waaruit het verzet in deze onderafdeeling bedwongen werd.

LAMMEULO. Onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjeh der residentie Atjeh en Onhoorigheden, omvattende de volgende 9 zelfbesturende landschappen: Tjoembo⁶ (VI moekims), Titeuë (II moekims), Keumala (III moekims), Troesëb (III moekims), Tangsé (III moekims), Geumpang (II moekims), Andeuë Lala (II moekims), Meutareuëm (9 meunasahs) en Ilot (5 meunasahs) onder een fgd. controleur (een kapitein, commandant der 4e divisie marcheaussee) met standplaats Lammeulo. Het ressort (3100 km²) grenst ten N. aan de onderafdeeling Sigli zonder markante grenslijn, zoodat het gebied van de eene onderafdeeling vaak diep in dat van de andere dringt, terwijl over en weer vele enclaves voorkomen. In het gebergte zijn de grenzen onzeker; de onderafdeeling grenst nergens aan zee. In het Z. grenst de onderafdeeling aan de onderafdeelingen Meulaboh en Tjalang. In het algemeen wordt aangenomen, dat deze grens loopt tot aan de waterscheiding van het Boekit Barisan gebergte.

De onderafdeeling bestaat voor verreweg het grootste (Zuidelijke) gedeelte uit hoog bergland, dat in noordelijke richting in heuvelland overgaat en verder in een relatief smalle en vlakke, tot de Pidiëvlakte behoorende, strook uitloopt. De eenige vulkaan in de onderafdeeling is de Peuët Sagoë (2780 m), (landschap Geumpang), welke in 1919 een hovige werking vertoond heeft, doch thans rustig is. Heetwaterbronnen komen voor in het vulkanisch gebergte van de Peuët Sagoë en in de Beungga-vallei (landschap Tangsé). Hoogvlakten komen in de onderafdeeling niet voor, wel treft men hier en daar in het gebergte vlakke gedeeltes aan, die echter veeleer als verbredingen van rivierdalen te beschouwen zijn (valleien van Geumpang, Beungga, Tangsé en Blang Keudah). Op ± 5 uur loopen van Geumpang bevindt zich in het gebergte een meer van ± 4 ha oppervlakte (Koelam si Tangtang); tusschen de twee noordelijke toppen van de Peuët Sagoë ligt een kratermeer van 850 m bij 350 m (eivormig), op een hoogte van ± 1900 m.

Ten W. en Z. van de, tot de onderafdeeling behoorende, vlakke liggen met alang² begrooide, vrijwel op zich zelf staande heuvels, welke langza-

merhand in het zware gebergte overgaan. In dit heuvelterrein bevinden zich kleine beekjes en riviertjes, die hier hun oorsprong hebben en in den regentijd snel bandjiren en ook weer snel tot den normalen waterstand terugkomen. Bij de rivieren, die hun oorsprong in het gebergte hebben, verlopen de bandjirs veel kalmer; deze rivieren zijn ook meer waterrijk. Het zware gebergte in het Z. der onderafdeeling wordt gevormd door de markante bergmassieven t.w. Goenoeng Alimoen (\pm 1800 m), Goenoeng Lhèè Sagoë (2200 m), Goenoeng Peuët Sagoë (2780 m), Goenoeng Singa Mata (1300 m) en Goenoeng Seukeu (\pm 1700 m). In het zware gebergte bevinden zich gedeelten, waar de kareuëng aan de oppervlakte komt en waar grotvormingen plaats hebben, o.a. in het stroomgebied van den Sa Ara Panaih, een zijrivier van de Kroeëng Seukoeh. De Sa Ara Panaih (in het Tangsésche) verdwijnt tweemaal in den bodem en vormt twee groote grotten. Ook komen vele grotvormingen voor aan de Kroeëng Koeë (zijrivier van de Kroeëng Papeuën in het Geumpangsche). Het belangrijkste gedeelte van de onderafdeeling wordt gevormd door de in het N.W. van de onderafdeeling gelegen laagvlakte (\pm 100 km²). Zij maakt een onderdeel uit van de Pidiëvlakte en is als een opgeheven zeebodem te beschouwen, waarop door het rivierwater medegevoerde zand- en kleiachtige aanslibbingen zijn afgezet. Het tot de onderafdeeling behorende gedeelte van de Pidiëvlakte bestaat grootendeels uit vruchtbare klei. De moerassen in het landschap Keumala worden langzamerhand gedraineerd en in vruchtbare sawahcomplexen omgezet.

Door het zeer bergachtige karakter van het binnenland hebben de rivieren een sterk verval en vormen zij in den bovenloop doorlopende watervallen en stroomversnellingen. In tegenstelling met de meeste overige rivieren in Atjèh, welke als regel een langen bovenloop en een korten benedenloop hebben, vertoonen de rivieren, die door de onderafdeeling loopen en op de noordkust uitmonden (kroeëng Tiro en Kroeëng Baro), door de diepte der Pidiëvlakte een vrijwel even langen boven- als benedenloop. De verschillende rivieren hebben meestal verscheidene namen en worden vaak genoemd naar het landschap, waar zij doorstromen. De rivieren in het Tangsésche en in het Geumpangsche hebben hun uitmondingen aan de Westkust. De bevoeiing van de sawah's geschiedt door middel van loeëngs; dit zijn waterlopen, welke bovenstrooms van de groote rivieren worden afgetapt door middel van dammen (seuneulobs) en dan verder door middel van vele vertakkingen het geheele sawahgebied bevoeien.

Door de geheele onderafdeeling loopt de z.g. transversaalweg, welke aanvangt bij Beureunoeën aan den grooten verkeersweg Medan—Koetaradja en thans eindigt bij pl. 98 in het Geumpangsche. Het voornemen bestaat dezen weg door te trekken naar Meulaboh, zoodat een rechtstreekse overland-autoverbinding zou ontstaan tusschen Sighi en Meulaboh. Voorts bevinden zich in de onderafdeeling nog enkele autowegen voor lichter autovervoer o.a. naar Padang Tidji, Troesèb, Kandang en Keumala. Alle voornamen kampeogens in de onderafdeeling zijn per personenauto te bereiken. In het heuvelland en in het gebergte bevinden zich grootere en kleinere voetpaden,

die meestal niet anders zijn dan door militaire patrouilles en dieren plat getreden sporen, doch die zeer goede verbindingen vormen tusschen de landschappen onderling. De posten Lammeulo, Tangsé en Geumpang zijn telefonisch verbonden, evenals de kantoren van de zelfbestuurders van Troesèb, Tjoembo° en Tangsé.

Bovendien is Lammeulo per spoor verbonden met Sighi.

Goud is vrijwel in de meeste rivieren in de onderafdeeling te vinden en werd vroeger verkregen door wassing van het zand in houten borden. Aangezien de goudwasscherij te weinig loonend is, wordt daaraan tegenwoordig door de bevolking vrijwel niets meer gedaan. De Kroeëng Teungoh (Tangsé) is rijk aan pyriet. In de Blang Keudah (Troesèb) is in 1929 een petroleumbron ontdekt. Verdere onderzoekingen schijnen aangetoond te hebben, dat exploitatie niet winstgevend is.

In het gebergte groeien vele en zeer goede houtsoorten t.w. keumoening, meuranti, damar laet, merbau, koelie en djoeling. Hier en daar in het Tangsésche en in Troesèb komen damarboomen voor, doch niet in grooten getale. Sinds de tot standkoming van den transversaalweg heeft het houtkappen (-zagen) zich belangrijk uitgebreid; de uitvoer van timmerhout is stijgende. Voorts leveren de bosschen groote hoeveelheden rotan. Een product van de laatste jaren is drakenbloed (djeureunang), dat gewonnen wordt uit rotanvruchten. Deze rotanvruchten leveren een donkerrood poeder, dat als verfstof wordt gebruikt. Vrijwel alle wilde diersoorten komen in deze onderafdeeling voor t.w. olifanten, rhinocerossen, tijgers, tigerkatten, beren, martersoorten, herten kidangs, apen, varkens, neushoornvogels, maraboe's, otters, roofvogels enz.

Het aantal zielen in de onderafdeeling bedraagt 26000; bevolkingsdichtheid 8 per km².

Europeesche landbouw komt in de onderafdeeling niet voor. Inlandsche landbouw: rijstbouw, koffiecultuur, pepercultuur, klappercultuur, piñangcultuur.

LHO° SOEKON (Aanv. Dl. II). De onderafdeeling telt 55960 zielen (1936). In 1911 werd de onderafdeelingshoofdplaats tot rechtstreeks bestuur gebied verklaard. Door bijdragen van alle bevolkingsgroepen ter hoofdplaats heeft zich een stadfonds gevormd, dat beheerd wordt door een door het hoofd van het gewestelijk bestuur benoemde commissie onder leiding van het hoofd van het plaatselijk bestuur. De bijdragen dienen om de kosten der straatverlichting te bestrijden, terwijl ook het onderhoud van de wegen, duikers en plantsoenen en pleinen hieruit wordt bekostigd. De plaats telt 784 inwoners (30 Europeanen, 584 Inlanders en 170 Chineezers) en beslaat een oppervlakte van \pm 2 km².

LHO° SEUMAWÈ (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Noordkust van Atjèh. Onderafdeelingsschef is een controleur of fd. controleur, die door een aspirant-controleur in het bestuur wordt bijgestaan. Het zielental der onderafdeeling bedroeg volgens de uitkomsten der volkstelling 1930: 76 Europeanen, 66130 Atjèhers, 3800 Chineezers, 450 andere Vreemde Oosterlingen; dat der hoofdplaats: 45 Europeanen, 280 Atjèhers, 860 Maleiers, 2980 Chineezers, 336 andere Vreemde Oosterlingen, en 6 personen van anderen landaard. De hoofdplaats is rechtstreeks bestuur gebied; het

overige deel dezer onderafdeeling is zelfbestuursgebied. De baai van Lho^c Seumawè biedt een goed beschutte ankerplaats voor de stoomschepen der K. P. M., die op verschillende lijnen gemiddeld drie maal per week Lho^c Seumawè aandoen en een paar honderd meters uit den wal kunnen ankeren. Lho^c Seumawè is volgens de cijfers van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen de belangrijkste uitvoerhaven van Atjèh. De voornaamste uitvoerproducten uit de onderafdeeling zelf zijn pinang en copra. Evenwel is de afscheep van de onderafdeelingen Lho^c Soekon, Bireuen en Takèngon voor een deel in Lho^c Seumawè geconcentreerd en eveneens zeer belangrijk. Lho^c Seumawè heeft een militaire bezetting bestaande uit vier brigades onder bevel van een kapitein der infanterie, die tevens troepencommandant van het detachement te Boeloh Blang Ara is. De hoofdplaats bezit een limonade-, een ijsfabriek en een rijstpellerij. Er zijn drie tennisbanen, twee sociëteiten, een zeezwembad, een bioscoop. Het bestuurskantoor, het postkantoor, de alg. volkscredietbank alsmede de assistent-residentwoning zijn moderne steenen gebouwen. Er is een stadfonds met den controleur of fd. controleur als voorzitter en een aantal burgers als leden.

In de onderafdeeling is het centrum geweest van waaruit de Islam zich over den archipel heeft verbreid. De koningsgraven, afkomstig uit de bloeiperiode van het Pasé-Samoedrasche rijk, geven daarvan blijk. Zij zijn hoofdzakelijk gelegen in de tegenwoordige landschappen Blang Mé en Geudong. Andere overblijfselen van historische waarde, waarvan enkele herinneren aan een Hindoeperiode, die aan het Mobammedaanse tijdperk vooraf moet zijn gegaan, worden nog gevonden (zilveren en gouden „derham's" geldstukjes; z.g. hindoesch glas, vaatwerk, dat opvallend klein is en soms van metaal, zijn o.a. aangetroffen).

De voornaamste middelen van bestaan zijn tegenwoordig rijstbouw, pinang- en klapperteelt. Met aanplunt van tweede gewassen wordt hier en daar een aanvang gemaakt. Langs de kust is de vischvangst (het z.g. pockatten) middel van bestaan. De nijverheid is nog van weinig betekenis.

De Ned. Kon. Petroleum Mij. verricht proefboringen in haar 5a Pasé contract blok nabij de Aloor Minjeuë^c, terwijl de B. P. M. eveneens boort in haar 5a contract blok, dat gedeeltelijk in de onderafdeeling Lho^c Seumawè, gedeeltelijk in de aangrenzende onderafdeeling Bireuen valt. Er is een behoorlijk wegennet (naar schatting ± 200 km voor auto's berijdbare wegen). Het vervoer van de opgekochte rijst, pinang en klapper geschiedt dan ook per autobus of vrachtauto.

MEUREUDOE (Aanv. Dl. II). I. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Noordkust van Atjèh en standplaats van den onderafdeelingchef (een controleur B. B.). Ligt aan de spoorlijn Koetaradja—Modan op een afstand van 139 km (gemeten langs de baan) van eerstgenoemde plaats, nabij de kust en is door drie zijwegen verbonden met den asweg, waarvan de plaats 3 km verwijderd is. Het zielenaantal bedroeg volgens de uitkomsten van de volkstelling 1930: 18 Europeanen, 109 Inlanders, 133 Chineezen en 14 andere Vreemde Oosterlingen. Er ligt een militaire bezetting van drie brigades

onder een le luitenant der infanterie. Electricisch licht en waterleiding ontbreken; de verlichting geschiedt door middel van gasoline en petroleum onder druk; er zijn vrij goede waterputten. Een pasanggrahan is ter plaatse niet aanwezig; de naastbijzijnde logeergelegenheid is de pasanggrahan te Samalanga, 24 km ten Oosten van Meureudoe gelegen.

II. De onderafdeeling Meureudoe, geheel uit zelfbestuursgebied bestaande, t.w. de landschappen Meureudoe, Trièng Gading en Panté Radja, beslaat een oppervlakte van ± 700 km², grenst ten N. aan de Straat van Malaka, en wordt verder begrensd door de onderafdeelingen Bireuen ten O., Meulaboh en Lammeulo ten Z. en Sigli ten W. Het grootste gedeelte wordt ingenomen door het met oerwoud bedekte bergland, dat onbewoond is en waarvan de voornaamste toppen de Peuët Sagoë (2780 m), de Lhèë Sagoë (2085 m) en de Goenoeng Sala (1503 m) zijn. Een met jong bosch en alang alang begroeid heuvelland vormt den overgang tot het 5 à 6 km breede, vruchtbare en geheel in cultuur gebrachte laagland. De bevolkingssterkte bedroeg volgens de gegevens der volkstelling in 1930: 18 Europeanen, 28296 Inlanders, 185 Chineezen, 24 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 28523 zielen. Van de inheemsche bevolking zwermen velen uit naar Samalanga, Idiën Langsa, terwijl ook werk gezocht wordt op de boorterreinen der B. P. M. in Atjèh en ter Oostkust van Sumatra. Hoofdmiddel van bestaan is voor de inheemsche bevolking de landbouw, waarbij de rijstbouw verreweg de eerste plaats inneemt. Het complex sawahgronden omvat ± 3100 ha. Over het algemeen is de grond goed. Ter onderafdeelingshoofdplaats zijn twee rijstpellerijen, waarvan één don Zelfbestuurder van Meureudoe toebehoort. Er wordt thans een belangrijk overschot voor uitvoer geproduceerd, welke zich voornamelijk richt naar Langsa en Tamiang. Ook aan ladangbouw wordt veel gedaan, zelfs bij goede oogsten. Van groot belang voor de rijstcultuur zijn de bevoeiingswerken. Vrijwel het geheele landschap Meureudoe wordt van irrigatiewater voorzien door een ter hoogte van de meunasah Seunong in de Kroeëng Meureudoe aangebrachten stuwdam, met uitzondering van de moekim Beuratjan, die uit de Kroeëng Beuratjan wordt bevoeid, evenals de moekim Pangwa van het landschap Trièng Gading. De andere rivieren n.l. de Kroeëng Olim, de Kroeëng Pangwa, de Kroeëng Trièng Gading en de Kroeëng Panté Radja, zijn voor de irrigatie van geen betekenis. Het landschap Trièng Gading, behalve de moekim Pangwa, wordt bevoeid door de wadoek te Aloë Drien, die een inhoud heeft van 140.000 m³ en ruim 900 ha sawahs van water voorziet; de afsluitdijk van dezo wadoek werd begin 1935 door een ongekend zwaren bandjir weggeslagen, doch in den loop van hetzelfde jaar door de bevolking, onder leiding van inheemsch en Europeesch bestuur en met technische voorlichting van den waterstaatsdienst opgebouwd. Een wadoek te Oeteuën Pantang voorziet in de bevoeiing van het landschap Panté Radja. De aanleg van dezo bevoeiingswerken, gecombineerd met kleinere werkjes, heeft de kans op misoogst zeer verkleind. Na den rijstbouw dienen de peper- en de pinangcultuur genoemd te worden, de eerste voornamelijk in Trièng Gading en Panté Radja, de laatste vooral in het landschap Meureudoe.

Van minder belang zijn de klapper- en de rubbercultuur. De aanplant van tweede gewassen als katjang, uien en tabak, breidt zich uit onder invloed van de bemoeienissen van den landbouwvoorlichtingsdienst in samenwerking met het bestuur. De uitvoer van de verschillende producten geschiedt hoofdzakelijk via de havenplaats Sigli. Van groote beteekenis is ook de veeteelt. Eind 1934 omvatte de veestapel o.m. \pm 2600 karbouwen en \pm 4000 runderen. Rijk aan vee is vooral het landschap Triëng Gading. Het vee is van goed gehalte, echter laat de verzorging dikwijls te wenschen over. Een veepasar ontbreekt; men vervoert het vee ter verhandeling naar de pasars te Bireuën en Paroe (onderafdeeling Sigli). Langs de kust is de zeevisscheij een middel van bestaan, evenals de exploitatie van vischvijvers (neuheun). De visch, voorzoover niet voor plaatselijk gebruik bestemd, wordt uitgevoerd naar het Siglische, ook wel ingezouten. Verder wordt op enkele plaatsen langs de kust zout gewonnen, echter alleen voor plaatselijk gebruik. De handel concentreert zich op de keudé's, nl. te Meureudoe, Triëng Gading, Panté Radja en Olim, en is zeer levendig. De keudé Meureudoe is verreweg de belangrijkste, zowel wat den groot- als den kleinhandel betreft. De groothandel in rijst, peper, pinang en copra is meest in handen van Chineezen, terwijl Atjèhers als tusschenhandelaren optreden: de kleinhandel daarentegen bijna uitsluitend in handen van Atjèhers, behalve die in kruidenierswaren. De pasar te Meureudoe wordt geëxploiteerd door de landschapskas. De nijverheid is nog van weinig beteekenis. Alleen pandanmatten worden uitgevoerd. Er zijn verscheidene Chineseche goudsmiden, slechts één Atjèhsche. Alleen de Atjèhsche kleermakerijen bloeien, werken echter vrijwel uitsluitend voor de behoeften van de onderafdeeling. De gezondheidstoestand is over het algemeen goed. De z.g. postendokter van Sigli bezoekt tweemaal per maand de landschapspolikliniek te Meureudoe, terwijl de vaccinateur van Sigli ook in de onderafdeeling Meureudoe tourneert. Influenzaepidemieën komen als elders voor, longziekten, malaria en buikziekten weinig, huidziekten meer. De bevolking is over het algemeen weinig zindelijk, hetgeen vooral voor de meer afgelegen kampeongs geldt. Voor propaganda van meer hygienische denkbeelden is het volksonderwijs van belang. In de moekim Pangwa is aan het strand de leprakolonie Pangwa Pasi gelegen, waar een twintigtal patienten verblijf houdt; feitelijke isolering is er niet, echter blijven de lijdens eigener beweging ter plaatse; voeding, kleding enz. komen ten laste van de landschapskas. In het onderwijs wordt voorzien door 8 landschapsvolksscholen, waaronder één meisjesschool, met een totaal van 657 mannelijke en 277 vrouwelijke leerlingen. De Gouvernements inlandsche school der 2de klasse te Meureudoe is sinds 1 April 1934 omgezet in een vervolgschool met een landschapsvolksschool als onderbouw. De belangstelling van de bevolking in het onderwijs is toenemend. Ter onderafdeelingshoofdplaats is voorts een Chineseche particuliere lagere school. — Het vervoer van personen en goederen geschiedt door middel van de Atjèhtram, waarvan de baan de onderafdeeling in w.o.-lijke richting doorsnijdt, en door autobussen, behoorende aan Atjèhers en Chineezen. Het wegnnet voldoet aan de behoeften van

het verkeer; de landschapswegen hebben in het totaal een lengte van \pm 60 km; het in de onderafdeeling gelegen gedeelte van den weg Koetaradja—Medan is \pm 22 km lang. De rivieren zijn uit verkeers oogpunt van weinig beteekenis.

BIREUËN (Aanv. Dl. I). Standplaats van den controleur der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjèh, met totaal 103449 zielen, waaronder 59 Europeanen, 1172 Chineezen en 109 andere Vreemde Oosterlingen volgens de volkstelling 1930. De plaats ligt aan den grooten weg van Koetaradja naar Medan. Er liggen in deze onderafdeeling twee garnizoenen nl. ter onderafdeelingshoofdplaats en te Samalanga. Ondanks het ontbreken van groote cultures is dit ressort uit een bevolkings-economisch oogpunt belangrijk als rijstcentrum en in verband met den pinang- en copra-uitvoer, terwijl in de toekomst de plaats Bireuën als eindpunt van den Gajo-weg een belangrijke rol zal spelen bij den afvoer van bevolkings- en ondernemingsproducten uit de onderafdeeling Takénggeun. Vermeldingswaardig zijn nog de uitgebreide irrigatiewerken, welke hoofdzakelijk in kosteloozen arbeid onder toezicht van den waterstaatsdienst door de bevolking in een betrekkelijk korten tijd tot stand werden gebracht.

SIGLI (Aanv. Dl. III). Standplaats van den assistent-resident van de in 1934 opnieuw ingestelde afdeeling Noordkust van Atjèh en van den chef van de onderafdeeling Sigli. Bij de volkstelling in 1930 werd Sigli bewoond door 2043 Inlanders (1138 m. en 905 vr., waarvan 196 m. en 139 vr. in het militaire kampement woonden), 172 Europeanen (91 m. en 81 vr.), 1051 Chineezen (675 m. en 376 vr.) en 46 andere Vreemde Oosterlingen (34 m. en 12 vr.) voornamelijk Benggaleezen en Klingaleezen. De plaats heeft eenige beteekenis als uitvoerhaven van bevolkingsproducten, uitsluitend: pinang, peper en copra. De booten der K. P. M. komen op de reede voor Sigli.

SIGLI (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de in 1934 opnieuw ingestelde afdeeling Noordkust van Atjèh van het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, omvattende 14 zelfbesturende landschappen nl.: XII Moekims Pidié met V Moekims Laweueñg-Kalé, III Moekims Gigieng, VI Moekims Ié Leubeuë, VI Moekims Ndjong, V Moekims Reubéé, II Moekims Aréé, VIII Moekims Samaindra, I Moekim Krocëng Seumideuën, Bambi en III Moekims Oenoë, IV Moekims Pineuëng, III Moekims Iboih, IX Moekims Keumangan, III Moekims Gloempang Pajong en III Moekims Aron, onder een controleur B.B. met standplaats Sigli, met in totaal \pm 133500 zielen. Het ressort strekt zich uit van de Oedjong Siphueët in het Westen tot aan Goenong Lhéc Sagoe in het Oosten en landwaarts in tot aan den Glé Djroëët, Glé Gapoej, Krocëng Tiro, de waterscheiding tusschen de Krocëng Inong (zijrivier van de Krocëng Tiro) en de Krocëngs: a. Mampréé, b. Agam en de Krocëng Inong (van de Krocëng Panté Radja met als toppen de Goenoëng Keulabéé Asap en de Goenoëng Lhéc Sagoe).

BEUREUNOEËN (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 170). Plaats in het landschap Keumangan, onderafdeeling Sigli, gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden. Buereunoeën is de grootste marktplaats in de omgeving en in het bijzonder bekend als veepasar.

GAJOLAND en GAJO'S (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 258). Land beschrijving. Het Gajoland omvat het centrale bergland van den noordelijken Barisan. Behalve het zuid-oostelijk gedeelte, dat aan de Alaslenden en Tamiang grenst, is het Gajoland overal door Atjêhsche landen omgeven, die het van de zee scheiden. Het is voor een groot deel met zwaar oerwoud bedekt; en de voornaamste Atjêhsche rivieren vinden hier hun oorsprong. Dit bergland van centraal Atjêh is opgebouwd voornamelijk uit oude leien, paleozoische kalksteenen, granieten, diorieten en andere stollingsgesteenten en oud-tertiare sedimenten. Het kan waarschijnlijk worden onderscheiden in drie ketengebergten, waarvan de westelijke en oostelijke de Sumatra richting N.W.—Z.O. hebben en de centrale ketens daartusschen een richting O.—W. Als westelijke keten geldt voor het Gajoland het scheidingsgebergte tusschen het zuidelijk Gajoland en de westkust, het Gajosche Barisan-gebergte. De Barisan bestaat niet uit één bergrug, doch uit drie tot vijf evenwijdig loopende ketens, die herhaaldelijk onderbroken worden. De voornaamste centrale ketens zijn de volgende:

a. het Geureudong-complex, ook wel genoemd Pasé gebergte of Goenoeng Pandjang, vormende het grensgebergte tusschen het Gajoland en de noordelijke kuststreek;

b. het randgebergte ten N. van de Laoet Tawar, beginnende bij den Boer ni Poepandji en in het O. eindigende in den Boer ni Kera;

c. het randgebergte ten Z. van de Laoet Tawar, loopende over den Boer ni Klieuteun;

d. het Gajosch Centraal gebergte tusschen de Deurent-streek en de Gajo Loeëus over de bergtoppen Boer Intem-Intem, Boer Singgah Mata en Boer ni Moegadjah.

De oostelijke ketens zijn over het algemeen lager dan de westelijke en bestaan uit jongere afzettingen. Ook deze loopten hoofdzakelijk evenwijdig aan elkaar en worden herhaaldelijk onderbroken. De voornaamste heet Van Daalengebergte en vormt de grens tusschen Deurentstreek en Serbeudjadi.

Dit uitgestrekte Gajosche bergland telt voor zoover thans bekend slechts twee vulkanen, nl. de Goenoeng Leuser, ruim 3000 m, een der grootste van Sumatra en het Geureudong-complex, met talrijke parasietkraters. Werkzaam is thans nog slechts de Boer ni Tèlong. De laatste uitbarsting heeft vermoedelijk in 1856 plaats gehad. Aan den z. voet van den Tèlong ligt de eenige hoogvlakte van het bergland nl. de Tèlong vlakte.

Tusschen n-lijk en z-lijk randgebergte ligt de Laoet Tawar (lutt. zoolwatermeer), hetwelk geen kratermeer is, doch vermoedelijk is ontstaan door afdamming van de Peusangan-rivier tijdens een vroegere uitbarsting. De waterspiegel ligt op een hoogte van 1200 m en beslaat een oppervlakte van ongeveer 16 bij 4 km. De grootste diepte bedraagt vermoedelijk ± 75 m, volgens de bevolking echter veel meer. Voorts liggen in de onderafdeeling Takôngeun nog eenige kleinere meren. De bergketenen verdeelen het land in vier gebiedsdeelen, ook volgens oude politieke begrippen, en wel de volgende:

I. het gebied van de Laoet Tawar. Dit valt samen met het stroomgebied van de Peusangan-rivier en begint met de vlakte van Bintang aan de oostzijde van het meer. De n-lijke meeroever

is steil; aan den z.-kant treft men echter de vlakten van Nosar, Rawé, Toweran en Kinawat aan. De westoever wordt ingenomen door de vlakte van Takôngeun met de belangrijkste kampoengs Kebajakan en Beubasan. Bij Takôngeun breekt de Peusangan door het randgebergte en neemt daarna de linker zijstroom van de Pegaseng en de Tjelala op, die vloeien door de gelijknamige, vruchtbare valleien. De overige valleien van Sandéneun, Rotêh, Pepajoengan en Kétol zijn verbredingen van de Peusangan vallei. Tot dit gebied moet ook gerekend worden de Tèlong vlakte, doorsneden door de Woih ni Trètèt, een rechterzijrivier van de Peusangan. De Laoetstreek wordt geheel ingenomen door de Gajolandschappen: Beubasan en Boekit, benevens de hoofdkampong Nösar van het landschap Siah Oetama.

II. de Deurent met Samarkilang. Dit valt samen met het stroomgebied van de Djambo Ajé of Woih ni Djemer, die bovenstrooms dikwijls bij plaatselijke namen genoemd wordt. Het gebied wordt dus ingesloten tusschen het z-lijke randgebergte van de Laoet Tawar, de Gajosche Barisan, het Gajosch centraal gebergte en het Van Daalengebergte. Tot de Deurent streek moet van oudsher in politieken zin mede gerekend worden de zeer vruchtbare vallei van Djagong en Paja Djagat in het Westen, waar de oorsprong is gelegen van de rivier van Meulaboh. De heele Deurentstreek met de Djagongvallei, die eerst sinds kort weer ontgonnen wordt, daar zij vroeger tijdens de militaire actie is ontruimd, behoort tot het landschap Linggö.

De Samarkilangstreek echter maakt deel uit van het landschap Siah Oetama, terwijl de daaraan grenzende Bidinvallei behoort tot Boekit. Ook Samarkilang en de Bidinvallei worden langzamerhand weer bevolkt, na geruimen tijd ontruimd te zijn geweest.

III. Gajo Loeëus. Deze landstreek omvat het bovenstroomgebied van de Tripa rivier, welke op de westkust uitmondt. (Zie: GAJOLOEËUS).

IV. Serbeudjadi (zie SERBÖDJADI).

Typeerend voor het Gajoland zijn de uitgestrekte blangs, groote grasvlakten, die bij uitstek geschikt zijn voor veeweide en waar dan ook uitstekende karbouwen worden gefokt. Voorts komt hier de eenige inheemsche dennensoort van Indië voor, de Pinus Merkussii, die geheele landstreken bedekt, als b.v. de Kétolvallei, de Tèlongvlakte, de Bidinvallei, de eigenlijke Meerstreek, Isaq, de Deurent en de Gajo Loeëus.

Bevolking. De bevolking van het Gajoland bedraagt ongeveer 70.000 zielen. De Gajo Loeëus is het dichtst bevolkt, daarna volgen Laoet, Deurent en Serbödjadi. Zie verder GAJO LOEËUS, GAJO'S, TAKENGEUN.

Geschiedenis. Van de oudste geschiedenis van het Gajoland is vrijwel niets bekend. Volgens een legende zouden er vóór de huidige Gajo bevolking reeds vroeger bewoners gewoond hebben, die echter volkomen werden vernietigd door het neerstrijken van den vogel Gerdö (het bekende Iskandar verhaal, vergelijk de Javaansche vogel Garoedá). Men wijst nog eenige plekken aan, waar graven van deze oudste bewoners zouden kunnen worden gevonden o.a. te Pepajoengan in het landschap Beubasan. Eerst veel later heeft zich de tegenwoordige bevolking hier neergezet. Vanwaar deze afkomstig is, is nog niet

a ket g 1927 941

bekend. Legendes wijzen op herkomst uit Meureudoe en Paséh en wat de lieden van Beubasan betreft, op het Batakland. Daarna werden de Gajo's schatplichtig aan het sultanaat van Atjéh. Zie verder het oorspronkelijk artikel in Dl. I. Ten aanzien van de bestuursformatie valt nog te melden, dat thans (1937) Ind. Staatsblad 1934, no. 539 de administratieve indeeling regelt. Er bestaat nu een tot de afdeeling Noordkust van Atjéh behorende onderafdeeling Takéngéun, omvattende de Laoet en de Deureut, een onderafdeeling Gajo Loeús, terwijl Serbeudjadi deel uitmaakt van de onderafdeeling Langsa. Laatsgenoemde twee Gajogebieden behooren dus tot de afdeeling Oostkust van Atjéh.

De bewoners van het landschap Beubasan zijn van Batakschen oorsprong als gevolg van emigratie en oorlogen. Ook de zelfbestuurder van Linggeu is van Batakschen oorsprong en erkent den Sibajak van Lingga als zijn bloedsbroeder, terwijl zij wederzijds elkaar moeten bijstaan bij groote adatplechtigheden.

Een scherpe afscheiding in verschillende standen of kasten kennen de Gajo's niet. Zij zijn allen Mohammedanen. Zelfs de hoofden onderscheiden zich uiterlijk weinig van hun stamgenooten.

Inheemsche Bestuursinstitutingen. A. de Reudjeu's. De Gajosche staatsinrichting berust op genealogischen grondslag; de bevolking is in stammen en geslachten verdeeld. De geslachten staan ook daar, waar zij in dezelfde nederzetting bijeen wonen, ieder onder gezag van hun eigen hoofd. Gajosche volkshoofden zijn dus de geslachtshoofden. Zij voeren den titel van reudjeu, doch worden dikwijls ook penghoeloe genoemd. De indeeling in stammen, dus overkappingen van de geslachten, wordt niet met name aangeduid, doch uit zich nog in het tusschen verscheidene geslachten bestaande huwelijksverbod. In Beubasan alleen kent men nog de stamnamen. De geslachten heeten blah. De leden van één geslacht zijn elkaars saudeureu en worden ook wel aangeduid met sara reudjeu (van één hoofd). De reudjeu is hoofd van het geslacht, doch wordt in zijn werk bijgestaan door twee helpers, den toeou of pitoeou, die zaken van geringere beteekenis zelf regelt en de afdoening van de overige door den reudjeu voorbereidt, en den imeum, die belast is met zaken van godsdienst, feesten, ceremoniën, het sluiten van huwelijken, de regeling van de plechtigheden bij begrafenissen enz. Voorts wordt de reudjeu buiten de moederkampoen van de blah bij het bestuur over de in een andere nederzetting bijeenwonende blahgenooten bijgestaan door helpers, beudeuls, die dikwijls ook penghoeloe genoemd worden. Het gezag wordt door den reudjeu op republikeinsche wijze uitgeoefend in samenwerking met de saudeureus. In het geheele Gajoland heeft reeds in zekere mate overgang plaats van genealogische naar territoriale gemeenschappen, waardoor men steeds plaatselijke afwijking van de oude instellingen ontmoet, welke afwijkingen vaak laatig te onderkennen zijn.

B. de Kedjoerons. In den grootsten bloeitijd van het rijk van Atjéh was de vrees voor overheersching en gewelddaden zoo groot, dat vele hoofden uit het binnenland zich naar het hof van de sultans begaven met huldegescchenken om in ruil daarvoor hun erfelijk gezag nogmaals te ontvingen van den sultan. Ook de Gajo's achtten

het noodig bevestiging en vriendschap te vragen. Vermoedelijk zonden zij daarom namens alle andere hoofden een viertal hunner naar Koeta Radja om erkend te worden. Deze vier hoofden werden door den sultan aangesteld tot kedjoeron. Zij bleven reudjeu in hun eigen geslacht, maar werden bovendien door de sultans beschouwd als hoofd van een bepaald gebied. Zie verder het oorspronkelijke artikel in Dl. I.

Bij de vestiging van het Nederlandsch gezag in het Gajoland heeft men de zes kedjoerons, Boekit, Siah Oetama, Linggeu, Petiambang, kedjoeron Abōq en Beubasan erkend als zelfbestuurders van de door hen vertegenwoordigde gebieden, zulks met negatie van den patriarchaal republikeinschen grondslag van het Gajosche staatsbestel. Dit is het gezag van de zelfbestuurders hoe langer hoe meer ten goede gekomen, daar zij dikwijls adatrechten van den reudjeu aan zich trokken; doch natuurlijk vloeiden hieruit verschillende moeilijkheden voort met de overige reudjeus en hun saudeureus, welke nog niet alle zijn opgelost.

Recht a. Verwantschapsrecht. De Gajosche volksindeeling berust op genealogische basis. De bevolking is verdeeld in stammen en geslachten. De leden van één stam zijn, wat het meerendeel betreft, afstammelingen (pemetjakeun) van één stamvader (datoe) in de mannelijke lijn. De stam heeft soms wel een eigenaam, doch geen soortnaam; stamgenooten heeten wali, siwali, sarasal. De geslachten, welker leden (saudeureu) sarineu heeten — d.i. „dezelfde moeder hebbend” — dus oneigenlijk gebruikt, daar het bij de afstamming alleen op den vader aankomt —, worden gewoonlijk blah genoemd (ook wel soekoe of koeroe) en hebben steeds een eigenaam. Uit de verte verwante saudeureus heeten saudeureu geup, na verwante saudeureu dekat. Het criterium voor de stameenheid is het huwelijksverbod, dat tusschen de leden van één stam, hoewel van verschillende blah, blijft bestaan. Deze exogamie wordt in het Gajoland streng gehandhaafd. Stammen (of geslachten), tusschen welke de huwelijksrestrictie niet bestaat, heeten elkaars „tegenhanger” (leuweneu); waar zij wel bestaat, heeten de stammen ten opzichte van elkaar „bitter” (peuit). Splitsing van een stam in twee stameenheden, tot opheffing van trouwverbod, komt nu en dan voor en heet berpenrata (vereffenen) of bersingōkeun (onderling geoorloofd zijn). In de onderafdeeling Takéngéun heeft men zich het meest aan de oude stamindeeling gehouden.

Het geslacht (of wel de niet in geslachten onderverdeelde stam) heeft als engere verwantschapsgroepen onder zich soms de familiegroep — complex van naverwante gezinnen — niet scherp omgrensd — en het gezin. Dit laatste wordt aangeduid met woorden als: sar'ōlang, sara dapoer en sara krō.

De Gajosche verwantschap is op vaderrechtelijken grondslag gevestigd: de vrouw gaat door koophuwelijk uit haar stamverband over in dat van den man. Hierop zijn drie uitzonderingen: 1e. het Gajosche angkap huwelijk (te vergelijken met het ambil anak huwelijk van Zuid Sumatra); 2e. de adoptie of kinderaaneming (mēnjahan); 3e. de vrijwillige annexatie van een individu of een groep individuen door een andere stam of geslacht (bēpērmasekeun). In al deze gevallen

blijft echter de fictie gehandhaafd, dat men dan sarasal is. Het huwelijksverbod geldt dan ook voor de nieuw opgenomen verwanten.

b. **Huwelijksrecht.** De algemeen gebruikelijke vorm van huwelijk is die, waarbij de vader zijn dochter tegen bruidschat uithuwelijkt. Gewoonlijk wordt gelet op evenredigheid in leeftijd tusschen de aanstaande echtgenooten. Een uitzondering op dezen normalen vorm van koophuwelijk is het ankap-huwelijk, waarbij de schoonzoon slechts een geringe bruidschat betaalt, doch dan ook bij zijn schoonouders moet inwonen, terwijl de uit het huwelijk geboren kinderen worden beschouwd als afstammelingen van den grootvader van moederszijde. Tevens bestaan eenige vormen van vluchthuwelijk, nl. het neuk, waarbij het meisje zich 's avonds naar de woning van den reudjeu van den bruidegom begeeft, al dan niet begeleid door haar a.s. echtgenoot. Zij moet dan bepaalde, aan den a.s. man toebehorende voorwerpen medebrengen als zichtbaar teeken (bendeu). Gewoonlijk is een dergelijk huwelijk kostbaarder dan het koophuwelijk. Schaking door geweldadige ontvoering (menjangka) komt niet meer voor.

De formaliteiten in verband met verloving en huwelijk zijn vele (zie literatuur). In het algemeen kan gezegd worden, dat het huwelijksrecht wordt beheerscht door de Mohammedaansche wet, de huwelijksgebruiken door de eudeut.

Kinderhuwelijken komen weinig voor, evenmin als huwelijken van nog niet geslachtsrijpe meisjes. De bruidschat heet oendjoeq. Na den dood van haar man huwt de weduwe, indien daartoe termen bestaan, met een van diens verwanten. Behalve dit leviraat is ook het soraathuwelijk van den overgebleven man met een zuster van zijn overleden vrouw niet onbekend. Echtscheiding komt weinig voor, evenmin als polygamie.

c. **Huwelijksgoederenrecht.** Hiervan kan men in het Gajoland eigenlijk niet spreken, daar alles, tot de vrouw en kinderen toe, formeel den man toebehoort. In werkelijkheid deelt de vrouw echter met haar man in de goederengemeenschap. Bij een ankaphuwelijk is de toestand anders. In dat geval toch bezit de man, hetgeen hij heeft, slechts als lid van de familie; wordt hij als zoodanig ontrouw door zich te verwijderen, dan blijft hetgeen hem toebedeeld was, in handen der verlaten vrouw, die immers niet aan hem verkocht was.

De vrouw brengt ten huwelijk mee al hetgeen zij van haar vader en verwanten aan geschenken als uitzet medekreeg (matten, sieraden, borden, kookgerei, vee enz.). Op die wijze komt een belangrijk deel van de bruidschat en andere geschenken weer in het jonge gezin terug. Sterft de vrouw kinderloos, dan moet het uitzet (tempah) aan haar familie worden teruggegeven. De man brengt gewoonlijk allerlei van zijn vader ontvangen geschenken mede, zooals een stuk sawah, één of meer buffels, een afzonderlijk woonvertrek met slaappleats in het huis, enz. Gewoonlijk wordt hij dan geacht het erfdeel van het goed zijns vaders te hebben ontvangen.

d. **Erfrecht.** Nalatenschappen worden slechts zelden overeenkomstig het Mohammedaansche erfrecht verdeeld. De boedelboreddering wordt overgelaten aan de erfgenamen. Ontstaan er geschillen, dan worden deze beslist door de blah-

genooten en in uiterste instantie door den reudjeu. De nadruk valt ten aanzien van het erfrecht op de uitsluiting van de vrouw, daar zij theoretisch niets kan bezitten. De verkochte dochter behoort niet meer tot de familie en heeft gewoonlijk al een uitzet gehad. De zoons ontvangen meestal bij hun huwelijk eveneens een uitzet, dat wordt beschouwd als uitkeering bij het leven van hun erfdeel. De verschillende zoons verlaten successievelijk het huis. De eenige, die niet zelfstandig wordt, is de jongste (bengsoe); hij blijft in het ouderlijk huis en vormt met zijn ouders één gezin (ōlang). Hij is daarom hun natuurlijke verzorger in hun ouderdom, hij moet later voor de begrafenis zorgen en heeft daarom recht op alles, wat zij nalaten. Is dit veel meer dan zijn broeders ontvingen, dan geeft hij hun nog wel eens iets daarvan. Bij vooroverlijden van den bengsoe treden zijn mannelijke kinderen voor hem in de plaats. Voorts zijn er nog adat-regelen in het geval, dat niet alle zoons bij het overlijden van den vader gehuwd zijn. Heeft de overledene slechts dochters, dan komt de zorg voor deze aan den jongste van de oudere broeders van den vader, die haar heeft uit te huwelijken en één van haar dan een ankaphuwelijk laat sluiten, opdat het geslacht van zijn broeder niet zal uitsterven. Dochters krijgen slechts dan een belangrijk deel van de nalatenschap van haar vader, wanneer er geen zoons zijn en zij door ankap met vreemdelingen zijn gehuwd.

e. **Grondenrecht.** De Gajo verdeelt de gronden in woeste gronden (haq olah = allah) en ontgonnen gronden (haq oudeum). Rechten op woeste gronden hebben vermoedelijk oorspronkelijk niet bestaan. Thans moet men echter voor ontginning eerst toestemming vragen aan den kedjoeron tegen betaling van een sara doa, gewoonlijk f 2.50. Ten aanzien van de blangs, de uitgestrekte grasvlakten, geldt de bepaling, dat zij, die onder één kedjoeron ressorteeren, in het landschap vrijelijk de blangs mogen gebruiken voor veeweide, terwijl vreemdelingen het verlot behoeven van den kedjoeron en jaarlijks een retributie moeten betalen per kraal (perweureun) of groep van aaneengesloten kralen in een landstreek voor de waarde van het gras (oedjoeng jalang of regeu ni kerepé), welke één buffel per jaar bedraagt.

Wat de individueele grondrechten betreft, voorop staat het bezitsrecht (milik) door gebruikmaking van het ontginningsrecht. Inhoud hiervan is het recht om de zaak als de zijne te behandelen, slechts beperkt door weideroort en naastingsrecht. Object van het recht zijn de natte rijstvelden (oemou), de ladangs en de tuinen. Het recht gaat over door vererving of door vervreemding. Het gaat teniet, als de sporen van ontginning zijn verdwenen, hetgeen het geval is, als de grond weer is begroeid met jong bosch of opgaand gewas; bij rijstvelden, als de dijkjes zijn verdwenen. Te niet gaan door verjaring is eigenlijk onbekend, maar moet soms worden aangenomen, omdat het den oorspronkelijken bezitter aan getuigen ontbreekt om zijn recht te staven. Verkoop van sawahgrond komt zelden voor en wordt als laakbaar beschouwd. Bij bezitoverdracht door koop en verkoop geschiedt dit djoecul bli steeds met zooveel mogelijk getuigen en onder het uitspreken van formules voor aanbod en aanname. Zoowel door den

kooper als door den verkooper wordt aan hun respectieve reudjeu's een bedrag (teragoe) ter hand gesteld als zegelgeld. Gewoonlijk betaalt de kooper een voorschot (tjaram) als bewijs. De saudeureus, wier volle instemming steeds noodig is, hebben het recht van voorkeur of naasting.

Een gebruik- of genotrecht is bekend, b.v. daar, waar veel braakliggende rijstvelden (oemou rôh) worden aangetroffen en men handen te kort komt voor de bewerking. Echter wordt van dit recht zeer weinig gebruik gemaakt. Gewoonlijk wordt zulke grond in deelbouw (mawah) bewerkt tegen een evenredig deel van den oogst.

Men kan door huur (söweu) recht op den grond verkrijgen. Verhuur van rijstvelden komt echter weinig voor.

Het weiderecht is het recht van de kampoeng-bewoners om hun vee te weiden op de rijstvelden gedurende den tijd, dat deze braak liggen (moesim locëus blang). Wil iemand zijn rijstveld voor tweede gewas gebruiken, dan moet hij dit ombeinen.

Pandrecht op gronden komt zeer veel voor. De pandnemer krijgt op den grond het recht van gebruik, onder verplichting tot teruggave, zoodra de geleende som geld is terugbetaald, hetgeen, vooral bij grootere leeningen, soms eerst na een bepaald aantal oogsten mogelijk is. Inlossing blijft in de toekomst steeds mogelijk, een maximum aantal jaren voor inlossing wordt niet gesteld. Ook t.a.v. verpanding hebben de saudeureus het voorkeurrecht. Dikwijls wordt de grond in deelbouw teruggegeven aan den verpander, den oorspronkelijke bezitter. Het pandrecht gaat over door vererving. Behalve door inlossing, gaat het teniet door te niet gaan van den grond (b.v. bij overstroming).

Behalve gronden kunnen ook penjangkoeleus (vischhuisjes voor het vangen van de depëq vischjes in de Laeet Tawar) voorwerp zijn van verpanding.

Het recht op z.g. wakap grond (weukeus) komt eveneens voor, meestal in den vorm van vrome stichting, hetzij ten behoeve van een bepaald persoon, hetzij ten algemeenen nutte. Vrijheerlijke wakapgronden komen niet meer voor. Vroeger werd de kampoeng Redelong in het landschap Boekët wel als zoodanig beschouwd, omdat de voornaamste voorvader der ingezetenen een heilige was. Het vischrecht mag een ieder vrijelijk uitoefenen. Slechts bij de depëqvangst in de Laeet Tawar is voor de installatie van een penjangkoeleu een sara doa van f 0,50 aan den kedjoeron verschuldigd, terwijl iedere penjangkoeleu een vischwater heeft van twaalf vadem aan weerszijden.

Alle bewerkers van natte rijstvelden hebben gelijkelijk recht op water uit de leidingen. Allen moeten dan echter ook medewerken aan aanleg en instandhouding.

f. Schuldenrecht. Tegenover de rechten op grond en water stelt de Gajo al die rechten, welke andere lichamelijke zaken dan grond en water betreffen, dus alle rechten op roerende goederen. Huizen zijn als roerend goed aan te merken. Met de gewone voorliefde voor het getal 4, onderscheidt hij 4 soorten van schulden: 1e. oetang mas = geldschulden; 2. oetang djandji = schulden wegens belofte; 3e. oetang darah = bloedschuld wegens een verwonding; 4e. oetang njawa = levensschuld (wegens moord). Het gewone

woord voor schuld is oetang, voor schuldvordering ideu. Moctang is het in leen vragen of nemen; berideu het in leen geven. Verbruikleen heet sorab. Verjaring van schulden is onbekend volgens het adatrecht. Tegenwoordig wordt echter door de rechtbanken aangenomen een verjaring van schuldvorderingen na 20 jaren voor erfenissen en na 15 jaren voor alle andere schulden. Schenking (penosah) komt in allerlei vormen voor, onder diverse benamingen, evenals ruil (toekeur). Verkoop van roerend goed (bertangan), ook van kleinere zaken, komt voor. Bepaalde voorschriften en formules moeten dan in acht worden genomen. Deelbouw (mawah) komt eveneens voor t.a.v. roerend goed (vee, vischplaatsen). Huur (siweu) komt veel voor. Pandrecht komt dikwijls voor, wordt echter andersaudeureus vaak als bewijs van wantrouwen aangemerkt. Geldleeningen worden dikwijls gesloten, hetzij tegen rente, hetzij met beding van winstdeeling, hetzij als voorschotverstreking met beding van een deel van de opbrengst. Eveneens komt voor geldleening in den vorm van koop met recht van wederinkoop. Alle geldelijke transacties vinden zoo mogelijk bij daglicht plaats, evenals het uitstellen van het geld. Schulden uit spel en wedenschap ontstaan dikwijls. De Gajo dobbelt gaarne. Loonarbeid wordt vaak verricht, zoowel in taakloon, als in stukloon. Van lastgeving wordt veel gebruik gemaakt. In het algemeen kan gezegd worden, dat zich zeer vele rechtzaken voordoen. De Gajo is zeer vasthoudend in zijn zoeken naar recht en een meester in het aangaan van schulden.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan is de natte rijstbouw. Voor de irrigatie van de oemou maakt men gebruik van rivieren en moerassen, dikwijls met kunstige leidingen (loeuungs) aangevoerd. Ook van regen afhankelijk rijstvelden komen voor. Ladangbouw wordt echter voor rijsteeltuur zeer weinig beoefend.

Voorts is de vee fokkerij van belang, vooral de karbouwenstapel is belangrijk en de grootste van Atjöh. Veeteelt wordt gedreven op de uitgestrekte grasvelden (blangs), waar het vee in kralen aan de zorg van eenige hoeders wordt toevertrouwd, dikwijls op zeer grooten afstand van de kampoeng. De karbouwen worden veel verkocht naar Noord- en Oostkust. Ook paarden worden veel gefokt en uitgevoerd.

De jacht wordt eveneens nog druk beoefend, vooral voor en na den rijstoogst. In groepen trekken de Gajo's dan vergezeld van honden bosch en blang in om herten en kidangs te jagen. Het vleesch wordt in de zon gedroogd. Verder wordt zoo mogelijk gaarne jacht gemaakt op olifanten en neushoorns. Wat de visscherij betreft, behalve de gebruikelijke vormen van vischvangst in de rivieren en bergstroompjes, in de meerstreek is de depëqvisscherij een belangrijk middel van bestaan. In den tijd van de harde zuidwesten winden komen nl. talrijke kleine vischjes aan de oppervlakte, welke vischjes dan met kruisnetten vanuit speciaal daartoe in het water gebouwde vischhuisjes worden gevangen. De uitvoer van deze vischjes is belangrijk. Naast den natten rijstbouw is ook de tuinbouw van groot belang, vooral in de meerstreek. Verbouwd worden koffie (arabica), aardappelen, kool e.a. groenten, djerोक, tabak, enz. Deze tuinbouw neemt nog voortdurend in omvang en belangrijkheid toe.

Zoo is Lho^o Soumawè door de cultuur van aard-appelen in de meerstreek de grootste uitvoerhaven van dat product in Indië. Door de toenemende ontginning van landbouwondernemingen is den laatsten tijd, vooral in de meerstreek, de loondienst op deze ondernemingen een belangrijk nevenmiddel van bestaan geworden. Als zoodanig moet ook genoemd worden het zamelen van boschproducten, als rotan, damar, benzoë, getah pertja e.d.

Literatuur (Aanvulling): J. Kreemer, Atjèh, 1923; G. A. J. Hazeu, Gajosch-Nederlandsch Woordenboek; Koloniale verslagen 1904 en 1905; Indisch Militair tijdschrift 1905, extra bijlage, No. 14; J. C. J. Kempees, De tocht van Overste Van Daalen door de Gajo-, Alas- en Bataklanden; W. Volz, Nord Sumatra, bnd. II, Die Gajoländer; W. E. F. Oppenoorth en Dr. J. Zwierzijcki, Geomorfologische en tektonische waarnemingen als bijdrage van de landschapsvormen van Noord-Sumatra; A. Wichmann, Ueber die Vulkane von Nord Sumatra; Jaarverslagen Top. Dienst in Ned. Indië, 1910; H. Hirschi, Geographisch-geologische Skizze vom Nordrand von Sumatra; Verslag van het Mijnwezen 4e kwartaal 1901, 2e kwartaal 1904; Kern album; Verslagen van de B. O. W. 1909, 1911; H. H. van Kol, Driemaal dwars door Sumatra; Tijdschrift Binn. Bestuur dl. 48 (1915); K. Heyne, De nuttige planten van Ned. Indië; Inventaris van voorwerpen, verzameld in de Gajolanden enz.; Mededeelingen Encycl. Bureau, De Buitenbezittingen, dl. II, afl. 2; Dr. B. Hagen, Die Gajoländer auf Sumatra; Jhr. Dr. Ir. F. C. van Heurn, De Pinus Merkussii der dennenwouden van Noord Sumatra, tijdschrift eon. geographie 1923; Jhr. Dr. Ir. F. C. van Heurn, Avifaunistische studien in de Gajolanden; A. L. van Hasselt, Ethnographische Atlas van Midden Sumatra.

GAJO'SCH (Aanv. Dl. I). De Gajosche taal onderscheidt zich door oorspronkelijke bestanddeelen zoo zeer van de naburige Atjèhsche en Bataksche talen, dat, hoewel vele woorden nagenoeg gelijk zijn en dus vermoedelijk, al dan niet gewijzigd, blyken te zijn overgenomen, toch gesproken moet worden van een oorspronkelijke taal. Dat veel uit de in omliggende landstreken gesproken talen is overgenomen, behoeft geen verwondering te baren, gezien het contact met Atjòhers, Maleiers uit Tamiang, Bataks en lieden van Nias. Bovendien bracht de islamiseering van het volk vele vreemde bestanddeelen in de taal.

De Gajo's onderscheiden twee hoofdlecten: dat van de meerstreek met de Deureut en dat van Gajo Loeus met Serbeudjadi en Tampoer. In het meergebied onderscheidt men nog de basa Beubasan, het dialect der van Bataks afstammende lieden uit het landschap Beubasan. Men noemt hen wel eens ngih-lieden, omdat zij het ontkenningwoord voor neen of niet uitspreken als ngih, in plaats van nggih. De taal van de lieden uit Tampoer en Serbeudjadi vertoont eenige eigenaardigheden, waardoor men wel van basa Tampoer spreekt; de Gajo's zelf noemen haar doesoen, dat is: dorpsch, onbeschaafd.

Het klankstelsel omvat de volgende klanken: medeklinkers: k, ^h (hamzah), g, ng; tj, dj, ni; t, d, n; p, b, m; r, l; j, w; s, h.
klinkers: a, eu, i, é, è, oe, ô, ö en ê.
tweeklanken: ai of meestal eui, en au.

De k is in de meerstreek als sluiser onvolledig. Men geeft deze opgeslokte k dikwijls met q weer. In Gajo Loeus wordt de sluit-k tot hamzah, welke hamzah blijft, als er een met een klinker aanvangend suffix of enclitisch woord op volgt. De hamzah komt in beide dialecten voor, ook wel genasaleerd. De g, tj, dj, p en t worden uitgesproken als in het Maleisch. De d en b klinken iets fijner en zachter dan in het Nederlandsch. De neusklanken ng, nj, n en m hebben eenige eigenschappen gemeen. Ten eerste oefenen zij soms een nasaleerende werking uit op de volgende vocalen. Ten tweede zijn combinaties van een nasaal met een harde of zachte klemletter of s zeer gewoon. Die klankverbindingen worden als één klank uitgesproken; aan het begin van een woord, of na een op een consonant eindigend praefix, soms met een voorslag ê.

In de verbindingen van nasaal met een zachte klemletter wordt deze soms zoo week uitgesproken, dat zij dan niet meer hoorbaar is. In de derde plaats wordt in de uitspraak, wanneer een op een neusklank ng, n of m uitgaand woord onmiddellijk gevolgd wordt door een met een klinker aanvangend suffix of nauw met het voorafgaande verbonden woord, dikwijls voor den neusklank de daarmee corresponderende zachte klemletter g, d of b gehoord. Vooral is dit het geval met de d, zelfs zoo, dat in sommige woorden men die d als tot het woord behoorende is gaan beschouwen en gebruikt, ook wanneer het woord door een met een consonant aanvangend woord of suffix wordt gevolgd. Voorts dienen de neusklanken ter vorming van den onvervoegden z.g.n. actieven werkwoordsvorm. De l is fijner dan onze l, de r is linguaal. L en r kunnen gemakkelijk met andere consonanten in verbinding treden en daarmee klankcombinaties vormen. Dikwijls wordt dan een ê tusschengevoegd. De j en w zijn semi-vocalen. De s wordt een weinig tusschen de tanden, dus lispelend uitgesproken. De h is gelijk aan de onze, doch wordt ook aan het eind van een woord duidelijk uitgesproken. De a klinkt in open en gesloten lettergrepen als in het Nederlandsch. In sommige woorden hoort men een dubbele, gerekte a, ontstaan door het verdwijnen van een medeklinker h, w of ng. De eu gelijkt veel op het Duitsche ö, doch zweemt meer naar de a. Men spreekt de Gajosche eu het zuiverste uit door den mond te vormen naar de Duitsche ö en dan te trachten een a uit te spreken. Deze eu klank schijnt uit de a te zijn ontstaan en wisselt daarmede ook dikwijls af. Do i, é, è, oe, ô en ö klinken als in het Maleisch. In een gesloten laatste en in een open voorlaatste lettergreep, indien de laatste gesloten is en ook een dezer vocalen heeft, worden oorspronkelijke oe en i geëffecteerd uitgesproken, zoo, dat de klank zweeft tusschen oe en o, respectievelijk i en é. De i en ö wisselen in dergelijke lettergrepen dikwijls af met è en ô. Do è is de Javaansche pèpèt. De tweeklanken ai, meestal eui, en au worden kort en scherp uitgesproken.

Overigens dient opgemerkt te worden, dat de Gajo's met groot gemak twee, drie tot zelfs vier opeenvolgende vocalen kunnen uitspreken. De klemtoon wordt gelegd als in het Maleisch.

Uit de stamwoorden heeft woordvorming, evenals in de verwante talen plaats door: 1e. samenstelling; 2e. woordverdubbeling; 3e. reductie en 4e. aanhechting van formatieven, nl.

praefixen, infixen en suffixen. Wat de woordverdubbeling betreft, dikwijls wordt in het eerste lid van het verdubbelde woord de slotmedeklinker niet gehoord. Ook woordverdubbeling met klankverwisseling is gewoon. Praefixen zijn de volgende: het nasale voorvoegsel (neusklank, al of niet voorafgegaan door m̄-, waarna de neusklank in bepaalde gevallen verdwijnt); i-; p̄- (soms p-), poe- en p̄r-; p̄ti- (soms p̄t-) of t̄- (soms t-); t̄r- of t̄; b̄r- (soms b̄-) ; b̄rsi-; m̄- (soms m-) of moe-; k̄-; s̄ en n- (in plaats van -èn-). Infixen: -əm- en -èn- (soms n-). Suffixen: -i en eun of -an. Voorts nog het pronomiale praefix koe- en de pronomiale suffixen -koe (soms -ngkoe), -moe-, -teu (soms -nteu), -mè en -é.

De werkwoorden kunnen worden verdeeld in die, welke kunnen worden vervoegd, waarbij dus de verbinding met een persoonsexponent is toegelaten, en die, welke niet kunnen worden vervoegd. Vormelijk zijn deze laatste niets anders dan deelwoorden. In de geconjugeerde werkwoorden wordt het subject aldus uitgedrukt: de 1e persoon: door koe-, kami of kiteu voor het werkwoord te plaatsen; de 2e persoon: door -kō of -kam achter het meestal van het praefix i- voorziene werkwoord te plaatsen; de 3e persoon: indien uitgedrukt door een persoonlijk voornaamwoord, door -è achter het in den regel van het praefix i- voorziene werkwoord te plaatsen; indien uitgedrukt door een substantief, dan door dit onmiddellijk achter het in den regel met praefix i- voorziene werkwoord te plaatsen. Soms wordt de 3e persoon in het geheel niet aangeduid.

Ter aanduiding van de tijden bedient men zich zoo noodig van de hulpwerkwoorden: ngeu (of nggeu) voor den verleden tijd, tengah voor den tegenwoordigen tijd en malé voor den toekomstigen tijd.

GAJO'SCH CENTRAAL GEBERGTE (Aanv. Dl. I). Dit Oost-West loopende centrale ketengebergte vormt de waterscheiding tusschen de Deureutstreek met het Gajo Loceus-gebied en ook met de westkust. De hoogste toppen zijn de Boer Intem Intem, Boer Singgah Mata en Boer ni Moegadjah. (Zie verder GAJO-LAND.)

VAN DALEN GEBERGTE. Een der oostelijke bergketens van de Gajosche Barisan. Deze loopt ten Oosten van de Djambo Ajé en vormt de grens tusschen Deureut streek en Serbeudjadi. (Zie GAJOLAND.)

GOENOENG GEUREUDONG. Vulkaan met talrijke parasietkraters in de Noordelijke centrale keten van het Gajosche Barisangebergte. Hij is van de kust duidelijk te herkennen en bereikt op enkele punten een hoogte van ± 3000 m. De Gajo's noemen hem dan ook wel Boer Kōl (= groote berg). Warme bronnen aan den westelijken voet van den vulkaan, niet ver van het Ènang-Ènang ravijn, en eveneens nabij Bandar Lampahan, alsmede twee kratermeren op den Boer ni Poepandji wijzen op vroegere vulkanische werking. Van de parasietkraters is nog werkzaam de Boer ni Tèlong, wiens kale wanden sterk afsteken tegen het met oerwoud bedekte Geureudong-massief. De hoogte van den Tèlong is 2565 m. De laatste uitbarstingen vonden plaats in September 1837, 12 Januari 1839 en 14 April 1856.

GOENOENG LOESER. Een der grootste vulkanen van Sumatra, ruim 3000 m hoog. Hij is gelegen in het Barisan gebergte tusschen Gajo Loceus, het Alasland en Tapatoean. Solfatoren

en warme bronnen duiden nog op vroegere werkzaamheid.

LAOET TAWAR. Meer in het Gajosche bergland, gelegen in de onderafdeeling Takèngeun van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden. De Laoet Tawar (letterlijk: zeewatermeer) is het noordelijkste van de reeks Midden-Sumatraansche meren. Volgens de onderzoekingen van Dr. Volz is het meer niet door een inzinking ontstaan, maar zou de vroegere loop van de Peusanganrivier bij gelegenheid van het ontstaan van den Boer ni Bieus, hetgeen met ophooping van enor me massa's vulkanisch materiaal gepaard hing, zijn afgedamd, tot meervorming gedwongen om zich later als afwatering van het meer door de hindernis heen te breken. Het meer had vroeger een grootere oppervlak, het niveau is belangrijk (± 60 m) gedaald. De nog zichtbare oude oeverlijnen zouden op deze niveauverlaging wijzen (Volz. blz. 328). De waterspiegel ligt bij Takèngeun 1200 m hoog en beslaat een oppervlakte van $\pm 16 \times \pm 4$ km². De grootste diepte bedraagt ± 75 m, volgens de bevolkning echter op sommige plaatsen belangrijk meer. De lengteas van het meer loopt niet evenwijdig met de lengteas van Sumatra, zooals bij de andere Midden-Sumatraansche meren, maar zuiver Oost-West, dus evenwijdig aan de centrale bergketens, die aan Noorden Zuidzijde uit het meer oprijzen. Voor de Gajos is het meer van groote beteekenis voor prauwenverkeer en visscherij. In de maanden Mei, Juni en Juli kunnen hier zeer harde stormwinden waaien. In dezen tijd vangt dan de vangst aan van de depòq vischjes. De uitvoer hiervan is belangrijk. Langs het meer treft men eenige kleine valleien aan, die alle voor rijstbouw worden gebruikt. De voornaamste zijn die van Bintang in het Oosten, Nōsar (de hoofdkampong van het landschap Siah Oetama), Rawé, Towéran en Kinawat in het Zuiden en in het Westen die van Takèngeun (onderafdeelingshoofdplaats), waarin ook gelegen zijn de kampongs Kobajakan en Beubasan (hoofddorpen van de landschappen Boekét en Beubasan). Uit het meer ontspringt bij Takèngeun de Peusanganrivier. De bergwanden, die het meer begrenzen, zijn met denneboomen begroeid, waardoor vooral de aanblik van dit meer verrassend is.

TAKÈNGEUN (Aanv. Dl. IV). Standplaats van den controleur B. B., belast met het bestuur over de gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjeh, gewest Atjeh en Onderhoorigheden. De plaats is gelegen op ± 1205 m hoogte boven zee aan den zuidwestelijken hoek van Laoet Tawar, daar, waar de Peusanganrivier uit dit meer ontspringt, en telt 3428 inwoners, waaronder 38 Europeanen, 350 Chineezen en 40 andere Vreemde Oosterlingen. De grenzen van de onderafdeelingshoofdplaats werden vastgesteld bij Bijblad 7330. Takèngeun is het eindpunt van den bekenden Gajoweg, die begint bij Bireuën, 103 km lang is en een zeer voornaam middel is geweest tot de ontsluiting van de onderafdeeling. Hier is gevestigd de 3e divisie marechaussee onder een kapitein en bestaande uit 9 brigades. Het garnizoen telt voorts twee luitenants en een officier van gezondheid der 2e klasse, tevens belast met den dienst der Volksgezondheid. Naast een militaire ziekenzaal bestaat een landschapshospitaal, voornamelijk van belang voor de medische verzorging van een

vijftiental Europeesche cultuurondernemingen in de onderafdeeling. Ter plaatse is gevestigd een kleine rijstpellerij. Er is eenige handel in rijst, visch, bevolkingskoffie, aardappelen en groenten. Ook is er een groote pasar. In de behoefte aan drinkwater wordt voorzien door een Gouvernementswaterleiding. Voorts is er een goede bioscoop.

Takèngeun heeft een stadsfonds, eertijds plaatselijk fonds, ook wel gemeentefonds genoemd; het wordt beheerd door een comité van beheer, onder voorzitterschap van den controleur.

Takèngeun ontwikkelt zich meer en meer tot rust- en ontspanningsoord voor hen, die de warmte in de kuststreken willen ontvlieden. Een bezwaar blijft de groote afstand en de min of meer gebrekkige verbinding per autobusdienst.

TAKÈNGEUN. De onderafdeeling Takèngeun, rondom de Laoet Tawar, is de meest centraal gelegen onderafdeeling van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden. Sedert 15 September 1934 (Stb. 1934, no. 539) maakt zij deel uit van de afdeeling Noordkust van Atjeh. De onderafdeeling, die een oppervlakte heeft van ongeveer 4700 km², telde einde 1934 32485 zielen, waarvan 104 Europeanen, 466 Chineezen, 51 andere Vreemde Oosterlingen, 9028 inheemsche Gouvernements-onderhoorigen en 22836 inheemsche zelfbestuurs-onderhoorigen. Ten Noorden wordt zij begrensd door de onderafdeeling Bireuën, Lho^c Seumawè en Lho^c Soekon, ten Oosten door het landschap Serbeudjadi van de onderafdeeling Langsa, ten Zuiden door de onderafdeeling Gajo Locëus, ten Westen door de onderafdeelingen Meulaboh en Lamneulo. De onderafdeeling wordt geheel ingenomen door zwaar bergland en wordt bewoond door Gajo's. Voor een beschrijving van land en volk wordt verwezen naar de artikelen GAJOLAND; GAJO'S, GAJOSCH. Tot het begin van de 20e eeuw was het land nog volkomen onbekend. De rustelooze vervolging van de verzetsleiders aan de kuststreken sinds 1900 noopte dezen ten slotte een wijkplaats te zoeken in de bergachtige Gajolanden, die toen nog geheel terra incognita waren. Nog nimmer had een Europeaan dat uitgestrekte binnenland betreden. Het was dus noodig hen ook daar te vervolgen, bovendien omdat de Gajo's daadwerkelijk aan den strijd hadden deelgenomen. Dus werden eenige expedities uitgezonden, waarvan de eerste vertrok op 27 September 1901 uit Panté Lhong onder commando van den toenmaligen majoor G. C. E. van Daalen. Op 3 April 1905 werd daarop een permanente bezetting van 4 brigades marsechaussee te Takèngeun gelegerd, waarvan de commandant tevens optrad als civiel bestuurder. Eerst op 15 October 1933 werden de functiën van civiel en militair bestuurder gescheiden en werd een controleur B. B. met het bestuur over de onderafdeeling belast. De onderafdeeling omvat het gebied van de vier zelfbesturende landschappen Tjij Beubasan, Linggeu, Siah Oetama en Boekôt. De geldmiddelen van de landschappen zijn ondergebracht in een onderafdeelingskas. De Gajoweg van Bireuën naar Takèngeun verbindt de onderafdeeling met de kuststreken. Deze Gouvernementsweg is van groot belang geweest voor de ontsluiting van het land. Voorts is er een vrij goed net van landshapswegen in de nabijheid van de hoofdplaats. Meer het binnenland in heeft het verkeer plaats langs smalle

voetpaden. Frauwwaart heeft slechts plaats op de Laoet Tawar en een klein gedeelte van de Djambo Ajé rivier in Samarkilang. Overigens zijn rivieren en beken onbevaarbaar. In de directe omgeving van de hoofdplaats Takèngeun (1205 m hoog) is het klimaat uitstekend. In Linggeu, Samarkilang en andere lager gelegen streken is het warmer. De regenval is vrij groot, het grootst in het noordelijk gedeelte van de onderafdeeling bij Blang Rakal, nl. in een jaar 3066 mm verdeeld over 245 dagen. De gezondheidstoestand is beter dan elders in Atjeh. Het hoofdmiddel van bestaan is van oudsher de natte rijstbouw. De aanplant heeft eenmaal per jaar plaats, daar het gewas 9 maanden noodig heeft om te rijpen. Daarnaast vindt de bevolking bijverdiensten uit enkele tuingewassen (tabak), boschproducten, visserij en jacht (zie: GAJOLAND, GAJO'S). Sinds het gereedkomen van den Gajoweg in 1914 legt de bevolking zich ook in toenemende mate toe op den tuinbouw. De uitvoer van koffie, aardappelen, groenten e.d. is zeer belangrijk, zoo zelfs, dat Lho^c Seumawè de belangrijkste aardappeluitvoerhaven van Indië is geworden. Door de gunstige ligging van de gronden vestigden zich langzamerhand ook verscheidene Europeesche landbouwers in de onderafdeeling. Thans zijn er veertien ondernemingen gevestigd, waarvan de meeste op koffiecultuur zijn gericht (arabica). Het product is zeer goed en begint naam te verwerven. Op een der ondernemingen wordt thee verbouwd, ten behoeve waarvan ook een groote fabriek wordt opgezet. Bovendien is van groot belang voor de onderafdeeling het Gouvernements hars- en terpentijnbedrijf. Het product wordt gewonnen uit een inheemsche pijnboomsoort, de pinus Merkussii, waarvan groote complexen het landschap bedekken. In 1927 werd een proefbedrijf begonnen, dat zich sindsdien heeft ontwikkeld tot een bedrijf met een uitgestrektheid aan terreinen van meer dan 10000 ha.

De bevolking bezet een belangrijken veestapel. Uitvoer van vee heeft doorlopend plaats naar Bireuën en verder. Het aantal karbouwen bedroeg ultimo 1934 totaal 10158.

PELALAWAN (Aanv. Dl. III) is een der zeven zelfbesturende landschappen in het gewest Oostkust van Sumatra, die nog een lang contract met het N. J. Gouvernement hebben. De omschrijving van de grenzen van het landschap komt voor in bijlage A van het thans (1937) nog geldende politieke contract van 29 December 1906, goedgekeurd bij G. B. van 15 April 1907, no. 15. De bestanddeelen van het landschap zijn vermeld in artikel 2. In Ind. Stb. 1935, no. 457 is het G. B. van 13 September 1935 no. 21 opgenomen, waarbij werd bepaald dat de grens tusschen het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residentie Riouw en Onderhoorigheden, voorzoo veel deze samenvalt met de zuidelijke grens van het landschap Pelalawan, wordt gevormd door een denkbeeldige lijn, loopende van den Bakal-riboe over de waterscheiding tusschen de Groote Kampar- of Pelalawanrivier en de oostelijk van Tandjoeng Oengka-diloeer in zee uitmondende rivieren, tot aan genoemde kaap Tandjoeng Oengka-diloeer. De grootte van het landschap wordt geschat op 18000 km². Volgens tabel SE in het 2e deel van het Ind. Verslag 1935 telt de bevolking van het landschap 15.266 In.

landers en 197 Chineezzen of totaal 15.463 zielen. Administratief behoort het tot de onderafdeeling Selat-pandjang, afd. Bengkalis van het gewest Oostkust van Sumatra.

Bodemgesteldheid. Het geheele landschap bestaat uit laagland, zonder bergen, met laag heuvelterrein op eenigen afstand van de rivieren. Het omvat het stroomgebied van de groote Kamparrivier met vele linker- en rechterzijtakken. Het kustgebied is bedekt met een breede strook vloedbosch (bakau-bakau) en bestaat uit kleigrond. Langs de rivieren treft men uitgestrekte terreinen aan, die onder water staan en slechts bij langdurige droogte van water vrij zijn; op die terreinen groeit zwaar bosch. Achter de vloedbosschen met modder aan de zeekust, vindt men een strook veengrond met zandbodem. Verder het binnenland in, langs de Kamparrivier, treft men een slibsel aan van zand en klei en binnenwaarts ten N. en Z. van de Kampar een zandlaag met of zonder veen. Verder van de rivier af liggen de droge, min of meer geaccidenteerde gronden, waarop de bevolking haar landbouw uitoefent.

Rivieren. De voornaamste rivier is de Kamparbesar, die slecht bevaarbaar is voor groote vaartuigen. Van Tandjoeng Niboeng af naar zee komen vele zand- en modderbanken voor, welke het varen zeer bemoeilijken. Het communicatievaartuig Juliana, dat ± 5 voet diepgang heeft, moet steeds den vloed afwachten om tusschen de banken door te kunnen varen. De belangrijkste zijrivieren van de Kampar zijn, van de samen-vloeiing der Kamparkiri en Kamparkanan af gerekend, rechts: de S. Segati, bevaarbaar voor prauwen; de Batang Nila, die met de Juliana tot Koala Napoeh bevaarbaar is; de S. Boeloe, S. Tolan of S. Boenoet, en links: de S. Pelalawan, gedeeltelijk bevaarbaar voor grootere booten en verder voor prauwen. De S. Lahar, grensrivier met het landschap Siak, is bevaarbaar voor prauwen en bij vloed ook voor grootere vaartuigen.

Wegen, bruggen en verkeersmiddelen. Vrijwel het geheele verkeer is nog op de waterwegen aangewezen en het transportmiddel is dan ook de prauw in allerlei grootte. De landschapsheeft sampans en prauwen voor den zelfbestuurder en districtshoofden, met aanhangmotoren, te Pelalawan, Boenoet, Serapoeng en Langgam. In alle kampoengs, voor zoover zij op het land liggen, heeft men stukjes weg met houten bruggetjes en verder in het binnenland zijn voetpaden van ladangbouwers en boschproductenzoekers. Een behoorlijke weg is aangelegd van Koala Teroesan over de grens met Siak naar Bocatan aan de Siak-rivier; op het eiland Penjalai loopt een weg van kampoeng Telokdalam naar kampoeng Penjalai.

De bevolking bestaat uit: 1. Maleiers afkomstig van Djohore, Riouw, Siak en Minangkabau; 2. de orang talang (de oorspronkelijke bewoners); 3. de orang hoetan op de voor de kust liggende eilanden en in het kustgebied. Terwijl de eerste twee groepen Mohammedaan zijn, belijden de laatstgenoemde geen bekenden godsdienst; wat feestdagen betreft doen zij een beetje mee zoowel met de Mohammedanen als met de Chineezzen; vermenging met Maleiers komt niet voor, met Chineezzen wel. De algemeene taal is Maleisch.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Rijst wordt verbouwd op

ladangs, verder plant men rubber, klappers en tweede gewassen. Het inzamelen van boschproducten, vooral van rotan, neemt in den laatsten tijd weer toe. Sagoe wordt bereid en niboeng gekapt (voor dit laatste is retributie aan de landchapskas verschuldigd) grootendeels voor verkoop naar elders. Visscherij wordt overal op de rivieren beoefend voor eigen behoefte. Maar de vangst brengt toch niet zooveel op of er wordt nog veel droge, gezouten visch ingevoerd. De industrie is van geen belang. Vroeger verleende landbouwconcessies zijn reeds vervallen. Er zijn nog vier vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen (verleend aan de Ned. Kol. Petroleum Mij.).

Handel. Deze is voornamelijk georiënteerd op Singapore. De in- en uitvoerhaven is Penjalai op het gelijknamige eiland. De voornaamste uitvoerproducten zijn rubber, rotan (in den laatsten tijd toenemend), niboeng en sagoe. Ingevoerd worden voornl. eetwaren, lijnwaden, kramerijen, gedroogde visch, zout, petroleum. Van Taratak-boeloe uit komen Maleische handelaren met allerlei goederen de Kamparrivier afvaren om hun handelswaar in de verschillende kampoengs te slijten. De communicatie van Penjalai met de kampoengs aan de Kamparbesar geschiedt vnl. met een Chineesche motorboot, die naar Pelalawan, Langgam en Koala Napoeh aan de Batang-Nila heen en terug vaart.

De rechtspraak in het landschap Pelalawan is geregeld in de artt. 16 en 17 van het nog van kracht zijnde contract, voorzoover betreft de strafvorderingen en burgerlijke rechtsvorderingen tegen landschapsonderhoorigen, welke behooren tot de competentie der rechtbanken en rechters van het Gouvernement. Artikel 19 bepaalt dat, behoudens de bepalingen van de artt. 16 en 17 bovenvermeld, alle onderdanen (onderhoorigen) van den bestuurder onderworpen zijn aan de rechtspraak van het zelfbestuur, welke rechtspraak plaats heeft onder leiding van de Gouvernementsambtenaren. Die rechtspraak berust in Pelalawan bij: 1. de kerapatan besar, onder voorzitterschap van den bestuurder, en bestaande uit de landsgrooten, de districtshoofden en den pengoeloe van Pelalawan als leden, met een mohammedaanschen adviseur en een djaksa tevens griffier; de Europeesche bestuursambtenaar treedt op als leider; 2. de kerapatan district onder voorzitterschap der districtshoofden en 3. de kerapatan kampoeng onder den pengoeloe kampoeng. In strafzaken wordt vrijwel geen adatrecht meer toegepast. In de bovenstroken en onder de orang-talang volgt men voor familierecht de Minangkabausche adat.

Bestuur. Toen omstreeks 1800 Pelalawan onafhankelijk werd van Siak Seri Indrapoera, werd daar een bestuursformatie ingesteld in navolging van die van Siak, nl. een radja met vier datoeks soekoe als „tiang-keradjaan”, welke laatste den rijksraad vormden. Twee landsgrooten had men reeds, nl. den overwonnen Radja Lela Poetera te Langgam en zijn wazir Datoek Bandar te Pelalawan; de twee anderen werden uit Siak gehaald: Datoek Laksamana, een familieid van den gelijknamigen datoek van Boekit-batoe en Datoek Kampar, een lid van de Siaksche soekoe Pasisir. Behalve aandeel in het bestuur en de rechtspraak als leden van den rijksraad, hadden de landsgrooten de volgende functies: 1. Datoek Radja

Lela Poetra, gevestigd te Langgam (de drie anderen te Pelalawan evenals de Tengkoek Besar), voerde het bestuur over de streek bovenstrooms van Pelalawan, door tusschenkomst van de batins over de orang-talang en van de pengoeloe's kampoeng over de Maleische bevolking; 2. Datoek Laksamana voerde het bestuur in de kota Pelalawan en was tevens belast met de justitie; 3. Datoek Kampar had het gezag over de orang-dagang (lieden van buiten het landschap afkomstig); 4. Datoek Bandar was de inner der tolrechten. Het eerste contract met het N. I. Gouvernement werd te Bengkalis op 4 Februari 1879 gesloten (goedgekeurd bij G. B. van 13 October 1881) door Sjarif Aboe Bakar bin Said Sjarif Almarhoem Abdul Rachman Sjahab'oeidin, tengkoek besar van Poeloe Lawan en zijn rijks-grooten: Intje Siembook gelar Tengkoek Radja Lela-Poetra, Intje Sidik gelar Datoek Bandar, Intje Tjoet gelar Datoek Laxamana en hadji Mohamad Basir gelar Datoek Kampar. De voornaamste bepalingen zijn de erkenning van het Nederlandsch oppergezag en de afschaffing van de slavernij. Na aanvullingen omtrent overneming van belastingen, het onderdaanschap, de havens en telegraaflijnen (G. B. 14 December 1882, 28 Mei 1885 en 6 Maart 1890), werd op 9 April 1895 een nieuw lang contract gesloten met den optredenden Tengkoek Besar Said Hasjim bin Aboebakar bin Sjahaboeddin, vorst van Pelalawan en zijn landsgrooten (G. B. 14 Juni 1895). Deze overeenkomst werd aangevuld met nieuwe bepalingen omtrent onderdaanschap en rechtspraak (G. B. 11 Maart 1899) en een opgave van havens (G. B. 16 Februari 1901). Toen de lange contracten op de Oostkust van Sumatra in 1906 werden vernieuwd, teekende bovengenoemd zelfbestuur van Pelalawan ook een nieuw contract op 29 December 1906, dat werd goedgekeurd bij G. B. van 13 April 1907, no. 15. Deze overeenkomst is, na eenige aanvullingen betreffende vendureglement, koelie-ordonnantie, zee-brieven, scheepspassen en onderhoorigheid van Inlanders, die gebonden zijn door een werkovereenkomst op den voet van de „Koelie-ordonnantie Sumatra's Oostkust” (G. B. 10 October 1913, 17 Februari 1917, 24 December 1929) tot heden nog van kracht. Tengkoek Besar Said Hasjim stierf op 1 Augustus 1930. Bij G. B. van 18 Juni 1931, no. 1 werd Tengkoek Said Haroen, minderjarige zoon van den overledene, aangewezen als opvolger in het bestuur, met den gelar Tengkoek Soeloeng. Gedurende zijn minderjarigheid worden de functien van bestuurder van het landschap Pelalawan uitgeoefend door Said Oesman bin Tengkoek Oelaidillah, thans Pangéran (landsgroote) van Pelalawan, als regent. Said Oesman teekende een akte van verband, goedgekeurd bij G. B. van 15 November 1932, no. 31. Bij verklaring van 16 Januari 1933 heeft het zelfbestuur van Pelalawan (de regent, de aangewezen opvolger in het bestuur, de landsgroote Datoek Radja Léla, districtshoofd van Langgam, en de landsgroote Datoek Kampar, districtshoofd van Boenoet) ingestemd met de voorgenomen invoering van de korte verklaring bij optreden van Tengkoek Said Haroen gelar Tengkoek Soeloeng als bestuurder. Van deze verklaring is aanteekening gehouden bij G. B. van 15 Maart 1933, no. 21. Volgens art. 8 van het contract wordt het bestuur over het landschap gevoerd door den Teng-

koek Besar en den Raad van landsgrooten, die de titels voeren van Radja Léla Poetra, Datoek Laksamana en Datoek Kampar, in overleg met en naar de aanwijzingen van den resident en de betrokken ambtenaren. De landsgrooten worden aangesteld en ontslagen door den bestuurder in overeenstemming met den resident en met inachtneming van de landsinstellingen. Omstreeks 1914 werd het landschap verdeeld in districten: Langgam onder Datoek Radja Léla Poetra, Pangkalan Koeras onder Datoek Laksamana, Boenoet onder Datoek Kampar en Serapoeng onder een familielid van den Mantri Penghoeloe-soekoe Pelalawan. De districtshoofden worden ook benoemd en ontslagen door den bestuurder van het landschap. Zij genieten evenals de bestuurder bezoldiging (vaste uitkeering) en reis- en verblijfkosten uit de landschapskas, zonder korting. Verder ontvangt het zelfbestuur 10% van het vastrecht van mijnconcessies en vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen. Van den staat der uitkeeringen uit de landschapskas aan den Tengkoek Besar, de landsgrooten en de ambtenaren van het landschap, gevoegd als bijlage B bij het contract, is reeds jarenlang afgeweken met vrijwillige medewerking van het zelfbestuur, dat de begrotingen van de landschapskas opmaakt en teekent. Daardoor kunnen gelden vrijkomen en besteed worden in het belang van land en volk. De kampoenghoofden ontvangen alleen collecteloon. De voornaamste inkomsten zijn: Gouvernementschadeloosstelling voor vroegere overgenomen rechten; belasting op bedrijfs- en andere inkomsten; crisisheffing; pantjongalas, rente en winst op belgde gelden; afkoop heereendiensten; vastrecht van mijnconcessies en vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen. De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost; bezoldiging personeel rechtbanken en uitgaven voor kasbeheer; vaste uitkeeringen (bezoldiging) van zelfbestuurder en landsgrooten, ambtenaren en beampten; hun reis- en verblijfkosten; bezoldiging onderwijzers (één vakschool te Pelalawan); voor wegen en landschapsgebouwen.

Literatuur (Aanvulling): K. A. F. R. Musper, Indragiri en Pelalawan, uitkomsten van het mijnbouwkundig-geologisch onderzoek in de jaren 1922—1926 m. bijv. krt. en ill., Jaarb. mijnw. N. I. verh. I 1927; Bespreking van het bovenstaande artikel door N. Wing Easton in T. A. G. 1929, blz. 968 en door G. L. L. Kemmerling in T. A. G. 1931, blz. 1146.

VISSCHERIJ (Aanv. Dl. IV) is in Ned.-Indië, zooals meestal elders ook, van zeer ouden oorsprong. De wijze, waarop in de minst gecultiveerde streken, b.v. Nieuw Guinee, gevangen wordt, toont dat de primitiviteit van een beschaving geen beletsel is voor een vernuftig verschalken van visch. Zoo is het minder de algemeene trap van ontwikkeling van een bevolking, die den stand van de visscherij bepaalt, dan de kans, door de natuur geboden. De warmte is van gunstige uitwerking op de visscherij. Niet alleen maakt zij het werk van den vischer aangenamer, maar ook bevordert zij onder bepaalde omstandigheden de productie van visch. Daarbij komt, dat de uitgestrekte kusten van de eilanden van Ned.-Indië in ruime mate gelegenheid voor visscherij bieden. Voorts is de rijkdom aan rivieren groot. Voor de binnenvisscherij is van groot belang, dat uitgestrekte gebieden een heet, vochtig

oerboschklimaat hebben, waar het zelfs gedurende het minder vochtig gedeelte van het jaar regent. De periodiek droge streken, zooals Oost-Java en de ten Oosten hiervan gelegen eilanden, bieden uiteraard minder gelegenheid voor de uitoefening van de binnenvisscherij, ofschoon ook daar in het gebergte plaatselijk meer water voor de visscherij, vooral de vischteelt, ter beschikking staat dan veelal verondersteld wordt. In haar geheel is daarom de visscherij in den Archipel van oneindig grooter belang dan de jacht, vooral daar, waar de toenemende cultuur in hooge mate tot ontbossing geleid heeft, zooals op het dichtbevolkte Java.

Uit historische gegevens mag men afleiden, dat dit reeds lang zoo geweest is. Zooals bij de behandeling van de binnenvisscherij nader beschreven zal worden, toonen rechtsbronnen van omstreeks 1400 aan, dat toen al een vischteelt bestond, die wettelijke bescherming vereischte. Gezien echter de overeenkomst tusschen de vischteelt in den Archipel en de oude Chineesche methoden, kan men wel veronderstellen, dat vischteelt en visscherij in Indië van nog veel ouderen datum zijn.

Betrekkelijk jong is dus wat wij uit den Compagniestijd van de regeling der visscherij weten.

Deze regelingen betreffen Batavia. Tegen het „visschen in dezer stede riviere” anders dan met werpnet en hengel werd in 1620 een verbod uitgevaardigd, terwijl in 1658 ook voor het visschen met het werpnet een consent vereischt werd. Dat ook de handel in visch aan banden gelegd werd, bewijst een order uit 1628, toen tengevolge van den oorlog met Bantam onvoldoende concurrentie bestond en de in dien tijd al, voornamelijk door Chineezee, gedreven vischhandel allengs te veel ging vragen. In een vischzetting werd bepaald, dat de visch door „voorkopers” tegen vaste prijzen moest worden opgekocht. Het is zeer interessant, dat toen al het euvel van beperking der prijzen grooter bleek dan het voordeel daarvan, want de zetting werd wegens het ondervonden nadeel weder ingetrokken.

Uit verschillende door de O.I. Compagnie uitgevaardigde plakaten blijkt, dat de vischvangst in de 18e eeuw soms verpacht werd. Het is niet duidelijk, welke vischvangst hierbij bedoeld werd: die buiten en langs de kustlijn — dus zeevisscherij — of binnenvisscherij. Evenmin weten wij iets omtrent de grenzen of de verdeeling van vangstrechten, die door de verpachting werden verkregen. Er werd pacht geheven op de aangebrachte visch zelf, ook de verduurzaamde, inclusief garnalen, tripang, haaienvinnen, enz. Betaald werd hetzij in geld, hetzij in visch. Wel kan men uit de gegevens opmaken, dat de verpachting zich niet tot de vischvangst beperkte, die van het land uit rechtstreeks bedreven werd, doch ook de visscherij van vaartuigen uit — de zeevisscherij — betrof. Misschien was het meer een heffing van tol op de ter markt gebrachte waar, dan een verpachting van het recht om te vissen zelf.

In een plakaat van 1757 werd de „pagters van de boom gerecommandeerd zig aan de billijkheid en discretie te schikken en te laten vinden zonder sig te verstouten de grootste en beste vissen uijt de partij te zoeken en voor zijn eigen aandeel voor zig te nemen”. Hierbij ging het vermoedelijk om een beschermenden maatregel ten bate van de visschers, die hun vangsten naar Batavia brach-

ten, tegenover de pachters van de tol. Het is moeilijk uit te maken, of slechts de visschers, die hun waar per boot aanbrachten, de „boom” moesten passeeren, of dat ook de exploitanten van de nabijgelegen kustvijvers hiertoe gedwongen werden. Het kan reeds toen zoo geweest zijn, dat de producten van de binnenvisscherij, dus ook van de kustvijvers, evenals die van de zeevisscherij op den waterweg naar de markt te Batavia vervoerd werden.

Het is niet altijd gemakkelijk een scherpe scheidingsslijn te trekken tusschen de zee- en de binnenvisscherij, noch te Batavia noch elders. Ten onrechte wordt verondersteld, dat zich eenvoudig een indeeling laat maken, die overeenkomt met visscherij in zout- en in zoetwater. Is al in de praktijk der visscherij een scherpe scheiding ondoenlijk, omdat het zoute water in de riviermonden en in kustvijvers en lagunen geleidelijk in zoetwater overgaat en op dezelfde plaatsen, afhankelijk van het getij, meer of minder zout is, ook biologisch is geen scherpe en vaste grenslijn te trekken. In de tropen is dat zelfs in nog veel hooger mate het geval dan in een gematigd klimaat, omdat daar meer zoutwatervisschsoorten ver de rivieren optrekken, zoodat soms nog honderden kilometers binnenslands zeevisch kan worden gevangen. De indeeling in zeevisscherij en binnenvisscherij berust dan ook meer op overeenkomst en is plaatselijk uiteenlopend. In Ned.-Indië is een indeeling gebruikelijk, die meer op een van overheidswege getroffen organisatie in verschillende diensten ter bevordering van de visscherij, dan op economische of natuurlijke gegevens berust. Zoo rekent men tot de *zeevisscherij* de visscherij op zee, de *kustvisscherij* in zee en in baaien, ook van het land uit bedreven, en de *visscherij* in de eenigszins breede riviermondingen. Onder de *binnenvisscherij* echter ressorteert naast visscherij en vischteelt in zoetwater ook het opkweeken van in zee gevangen vischbroed in langs de kust gelegen, met zout- of brakwater gevulde vijvers.

ZEEVISSCHERIJ. Geschiedenis. Zie het oorspronkelijk artikel in Dl. IV.

Verspreiding van het bedrijf. De zeevisscherij wordt in den Ned. Ind. archipel vrijwel overal uitgeoefend, doch de min of meer „massale” bedrijven beperken zich toch tot de Noordkust van Java en Madoera (incl. straat Madoera en Bawean); Zuid-Celebes en verscheidene tusschen Java en Celebes gelegen eilanden (Sapeken, Lima); de Minahasa, Tidore en Amboina; Borneo in enkele kampoengs bij Bandjarmasin en bij Pontianak; Sumatra, behalve Bagan Si Api Api en Bengkalis, de eigenlijke „Oostkust” en het kustgedeelte bij Palembang. Aan de Westkust van Sumatra komen vele strandkampoengs voor, welke zich echter tot kustvisscherij bepalen, daar zij door de ruwe zee geen zeevisscherij kunnen beoefenen. Om dezelfde redenen is op Java's Zuidkust vrijwel in het geheel geen bedrijf. De verschillende in de onderscheidene gebiedsdeelen uitgeoefende zeevisscherijen passen alle bepaalde vischmethodes toe, welke met den aard van het vischvoorkomen en velerlei andere omstandigheden nauw verband houden.

Soorten van zeevisscherij. Verreweg het voornaamste visscherijbedrijf, dat langs de Noordkust van Java en Madoera in de betrekkelijk ondiepe Java-zee (± 50 m) wordt uitgeoefend, is de

majangvisscherij. Zoowel de prahoe majang (kolèk, bésc, alis-alis etc.) als de poekatapjang dragen vele en verschillende namen en vertoonen meermalen belangrijke afwijkingen in bouw en samenstelling in de oostelijke ten opzichte der westelijke dèsa's, welke hoofdzakelijk samenhangen met kust, weersgesteldheid, vischvoorkomen en dergelijke omstandigheden. Niettemin is het bedrijf in de hoofdzaken overal opmerkelijk uniform. Vergeleken met zeevisscherij-kleinbedrijven in Westersche landen staat het op een hoogen trap. De prahoe majang is een geheel aan de vlakke kust en ondiepe riviermondingen aangepast vaartuig, zeewaardig en bij ruimen wind een uitstekend zeiler; zes mijl vaart bij goede gelegenheid is niets buitengewoons. Varieërend met het type bedraagt de bemanning 7, 12 of \pm 20 man. Men treft deze prauwen aan tot over de 50 zeemijl uit de kust. Het pajangnet, dat van agel (uit pinti) is gemaakt en zeer goedkoop is, bevischt alleen de bovenste waterlagen n. tot op ongeveer 15 meter diepte. Deze soort visscherij wordt buiten Ned. Indië en Malaka zelden aangetroffen; zij vertoont oogenschijnlijk slechts groote gelijkemis met de visscherij met het „Klusgarn" in sommige Europeesche meren. De pajang bestaat uit een wijde en zeer lange zak, waaraan twee groote wijdmazige vlerken. De onderlip steekt verder vooruit dan de bovenlip. Het net is gebonden aan zeer bepaalde omstandigheden van wind en stroom en vangt, wanneer daaraan voldaan wordt, zeer veel visch. Waar echter in doorsnee niet geregeld ten volle aan deze omstandigheden wordt voldaan, zijn de doorsnee vangsten bij het zelfbedrijf niet hoog. Bij deze visscherij wordt in volle zee altijd met lokkers (tendak, roempon) gevischt. De rondzwemmende schooljes visch verzamelen zich daarbij. Het eigenaardige dezer lokkers, welke uit een lang touw met palubladere bestaan, voorzien van een anker en een drijver, is, dat de visch meestal en grootendeels daarbij blijft, ook wanneer deze lokker bijna geheel opgehaald wordt. De oorzaken dezer lokwerking zijn onbekend, doch de vangst is er geheel op ingesteld. De kunst is om de zak op de juiste wijze vóór de verzamelde vischschool te krijgen. De prauwen zeilen 's avonds met de landwind uit en keeren, als een goede vangst gemaakt is, 's middags laat, met de zeewind, terug. Het vischgebied is door de richtingvastheid der winden tamelijk begrensd, maar tevens is het bedrijf daardoor mogelijk. Is te weinig gevangen, dan overnacht men een of meer etmalen. Per dag kunnen slechts enkele lokkers afgevischt worden. Daarbij mag het water niet te troebel en niet te helder zijn. Bij de onder de kust uitgeoefende majangvisscherij (djaboer = pajang met waringzak) wordt geen lokker gebruikt, doch tracht men de scholen op te sporen. De met de pajang in volle zee gevangen soorten zijn slechts enkele, die als regel tot de makreelaachtigen en de haringaachtigen behooren. Het is alles vrij kleine visch (lajang gatel, kemboeng, tembang, bawal), vrijwel nimmer grooter dan een middelsoort haring. De kustvangsten bestaan in hoofdzaak uit veel kleinere visch (teri, perek), waartusschen echter ook meermalen grootere soorten (koero, tongkol) voorkomen, en tevens uit een grooter verscheidenheid van soort. De majangvisscherij levert meestal de beste vangsten op in den oostmoesson en de daarop volgen-

de kentering, hetgeen vermoedelijk o.m. verband houdt met de moessonstroomingen in de Java-zee. Meer naar het Oosten worden ook in het voorjaar goede vangsten gemaakt.

De overige visscherijen langs Java's Noordkust zijn eveneens over de geheele kustlengte tamelijk uniform. Men treft in vele dèsa's een beugvisscherij met zeer kleine „majang" prauwtjes aan, welke eveneens zeer ver gaan. Op bepaalde tijden van het jaar vangt men daarmede haaien, welke anders zeer weinig worden aangebracht. Voorts vischt men overal soms tot vrij ver uit de kust met kleine treknetjes, werpnetten en onder de kust veel met verschillende soorten kieuwnetten en netjes. Een speciale nachtkustvisscherij op lichtende vischscholen (kcmboeng) is aan enkele bepaalde dèsa's gebonden. Opmerkelijk is, dat uit deze en dergelijke speciale kustvisscherij-dèsa's met de moessons naar de verschillende gunstige gebieden wordt getrokken. Dit geldt veelal ook voor de groote treknetten, die langs de kust worden aangetroffen, meestal als strandtreknet. Op de gunstige plaatsen langs de kust worden last not least groote „bamboefuiken" (séro's) geplaatst, welke echter zeer van moesson en stroom afhankelijk zijn. Deze bamboe vischstaketsels, door welke geleiders de visch in een „vangkamer" geleid wordt, geven dikwijls groote vangsten, doch vorderen daartegenover vrij hooge kosten, daar zij in haar geheel na enkele weken uit den grond gehaald en schoongemaakt moeten worden. Wat verder nog aan vischmethodes wordt gevonden is als regel kenterbedrijf.

Zuid-Celebes is grootendeels omgeven door een rifgebied, dat de specifieke rivisscherijtjes vertoont. Daarnaast treft men in de stukken tusschen de verschillende rifgedeelten verschillende soorten lijn-, en drijfnet- en langs de kust sérovisscherij aan, terwijl in de diepere gedeelten majangvisscherij wordt uitgeoefend. Het belangrijkste bedrijf is echter de visscherij op vliegende visch in open zee, welke in groote hoeveelheden wordt aangebracht in het voorjaar en een waar stapelartikel oplevert, dat door de vrachtzeilprauwen veel naar Java wordt afgevoerd. Deze visch wordt in volle zee met kleine oppervlakte fuikjes gevangen. Het diepe heldere water van Straat Makassar en zuidelijker zeeën geeft uiteraard een geheel andere visscherij te zien dan de Java-zee. Men treft er veel, zich dikwijls ook aan de oppervlakte vertoonende groote soorten rondvisch aan, zooals zwaardvisch, groote en kleine soorten tonijn etc. Bijgevolg heeft zich in streken als de Golf van Mandar e.d. overal een vrij groote lijnvisscherij ontwikkeld. In tegenstelling tot de Java-kust is de zeilvrachtvaart van de kusten van Zuid-Celebes uit belangrijker dan de zeevisscherij. In de eilanden-gebieden tusschen Java en Celebes heeft veel schelpvisscherij plaats (troca en lola). De Lima-eilanden en Sapoken hebben resp. een groote lijn- en majangvisscherij.

De zeevisscherij van de Minahasa, Tidoro en Ambon is, wat het grootere bedrijf betreft, geheel ingesteld op de vangst van kleine tonijnsoorten (vooral tjakallang) met de hengel en van een in groote scholen voorkomende, in de Java zee vrijwel niet gevangen kleine vischsoort (roa-roa) met een soort buidelnet (giob). De hengelvisscherij (foenai) geschiedt uit relatief zwaarbemande pagaai-prauwen en met levend aas (noenaai), dat met plenzen in zee geworpen wordt in de nabij-

heid van een school tonijn. Het wordt dus niet aan de hengels bevestigd, welke geen aas dragen, daar de visch gulzig is. Bij de giobvisscherij wordt het net om een school heen gezet en door duikers zoo goed mogelijk in het net gehouden, totdat de vleugels een eind zijn ingehaald, waarna het net dichtgeregen wordt als een buidelnet. Dezelfde vaartuigen (rorèhò) worden voor de tjakallang als voor de roa-vangst gebruikt. Het zijn geen goede zeilers en zij zijn niet geschikt voor geregelde visscherij veel verder dan een paar mijl uit de kust, hoewel de Tidorezzeten soms groote trektochten ermede maken. Voor het overige treft men langs de kusten van deze gebieden ontelbare vlerkprauwen aan, die dicht onder de kust vaak met lijnen visschen. In deze streken wordt veel met een sterk loklicht gevischt.

De Aroe-eilanden zijn bekend wegens hun parelvisscherij.

In den Timor-archipel leggen enkele kampoengs zich toe op de vangst van verschillende soorten walvissen.

Van de zeevisscherij langs de kust van Borneo is nog weinig bekend. Het is hoofdzakelijk kustvisscherij met séro's, drijfnetten etc. In het voorjaar komen soms groote hoeveelheden visch en garnalen met zeilvrachtprauwen naar de trasi-fabrieken in Rembang.

De „zee“-visscherij langs Sumatra's Oostkust draagt een geheel eigen karakter. De groote en breede riviermondingen in samenwerking met de veelal groote getijverschillen hebben overal langs de kust van vóór Palembang tot Atjèh toe een stroomvisscherij met de bekende „djemals“ doen ontstaan, welke haar voornaamste concentratiepunt in de daarvoor bijzonder gunstige Rokanmonding (Bagan Si Api Api) vindt. Deze djemals zijn niet anders dan, bij uitgaand tij visschende, groote rotanzeeven met geleidarmen. Het zijn vaste vischtuigen, welke veel onderhoud en groote bouwsommen vergen, en die tegenwoordig zéér ver in zee worden gebouwd. Zij vangen meestal kleine tot middelsoort visch, maar soms, nl. de ver in zee gelegene, ook groote. De vangst is typisch voor deze riviermond-fauna. Daarnaast vischt men ook met een batterij van fuiken (zgn. boeboes) van net-werk (zakken) zoowel bij in- als bij uitlopend tij, maar niet met springtij. Deze vischtuigen staan niet zoover in zee en de vangsten bestaan uit garnalen en kleinere visch. Tegenwoordig is een derde vischtuig in zwang gekomen, de tjtji, welke het midden houdt tusschen djermal en boeboe en veel bewegelijker is dan de eerste. Van enkele eilanden van den Riouw-Archipel uit, het eiland Bengkalis, Bagan Si Api Api, en vooral van Poelau Ketam (aan den Malakawal tegenover de Rokanmonding gelegen, welk gebied tevens een groot djermalgebied is) heeft een vrij belangrijke drijfnetvisscherij plaats respectievelijk in de diverse straten, vóór de Rokanmonding, en op en om Benvadembank. De vangsten van Poelau Ketam en van vóór de Rokanmonding, zelfs ten deele die van de buitenste djemals, gaan in ijs met opkoop-sampans naar Malaka. Bagan Si Api Api heeft verscheidene crises gekend. Na afschaffing van de zoutpacht bloeide het bedrijf, dat, ook relatief, enorme kwantums zout noodig heeft, op Bengkalis, en vooral de trocboevisscherij aldaar, liep na deze afschaffing achteruit.

De eilanden Bangka en Billiton hebben nogal

wat lijnvisscherij langs hun oostkusten, naast séro's etc., en hebben niets gemeen met den Sumatrawal. Tusschen Billiton en Bangka is een niet onbelangrijke rifvisscherij.

Een vermeldenswaard bedrijf is, tenslotte, de in den Ned.-Ind. archipel uitgeoefende Japansche rifvisscherij. Teneinde een voldoende aantal riffen te kunnen bewerken en dus groote afstanden te kunnen bestrijken, beschikken deze visschers over motortransportbooten. Het eigenlijke bedrijf heeft echter met een 4-tal gewone prauwen (50 man) plaats en als regel binnen de 3-mijlsgrens. De eigenaardigheid van dit bedrijf is, dat het net, dat uit drie afzonderlijke deelen bestaat, nl. 2 vleugels en een rechte lap netwerk, welke als zak wordt gebezigd, duikende uitgezet moet worden op een bepaalde manier ten aanzien van stroom en rifhelling. Deze rifvisschers komen uit één bepaald gebied in Japan, waar reeds generaties lang dit bedrijf beoefend wordt.

Zee-visscherijproducten. Java. De groote afhankelijkheid van weer en wind maakt, dat de in volle zee visschende majangprauwen hun visch dikwijls in bedorven toestand moeten aanbrenge, terwijl de vangst ook in gunstige omstandigheden vele uren oud is, voor zij aan wal komt. Alleen de eilanden Bawean en Sapeken liggen zoo gunstig in de vischgronden, dat daar dicht bij de kust op lajang etc. kan worden gevischt. Als regel kan men zeggen, dat alle visch, die in voldoende verschen toestand wordt aangevoerd en die niet voor directe consumptie in den omtrek wordt verkocht, tot zgn. pindang wordt verwerkt, daar de pindangbereiding de beste opbrengst geeft, wanneer ten minste de aanvoeren niet plotseling al te overvloedig zijn. Is dit laatste het geval, of is de vangst reeds niet versch meer, dan maakt men er gezouten (pedah) of gedroogde (gerèh) visch van; het laatste alleen indien er voldoende zout is. De pindang is, als zij zorgvuldig bereid wordt, een zeer goede conserve, die ongeveer 1½ maand goed eetbaar kan blijven. Soms wordt de visch slechts in mandjes gekookt en is dan slechts enkele dagen houdbaar (tjoeé). Wordt zij bereid in speciale aardn potten, dan wordt de visch daarin in lagen, met veel zout ertusschen, gepakt. Vervolgens wordt de pot geruimen tijd op een vuurtje gekookt, waarna het water wordt afgegoten (petis). Deze pindang is tot ver in de binnenlanden van Java bekend en is zeer gezocht. Het is een veel beter product dan de gerèh of pedah, hetzij uit het land of geïmporteerd. Een meer op zich zelf staand bedrijf is de trasibereiding, waarvoor meer de dicht onder de kust gevangen kleine visch en garnalen als grondstof worden gebruikt. Voor het overige wordt het grootste deel der kleine djaboervisch gedroogd. De overige visscherijproducten staan in belang meestal ver achter bij de genoemde.

Sumatra. De massale aanvoeren ter Oostkust worden meest gedroogd op droogvloeren, nadat zij reeds zwaar gezouten werden. De garnalen worden eveneens in het groot op houten vloeren (pelantarans) tot terasi verwerkt.

Celebes. De vliegende visch wordt aan boord licht gezouten en gedroogd. Deze behandeling aan boord van het visschersvaartuig wordt zoover bekend in Indië nergens anders aange troffen, dan alleen soms bij opkoopprauwen bij Bawean.

Minahasa etc. De tjakallang en ook de roa

wordt daar gerookt (foefoe); een behandeling, die men op Java weinig vindt.

Voornaamste visschersplaatsen. Dit zijn in West-Java Laboean (Str. Soenda), Tanara, Batavia, Tjemara. In Midden-Java Eretan, Indrāmajoe, Gebang, Sawodjadjar, Tegal, Pemalang, Pekalongan, Batang, Weléri, Kendal, Semarang, Moro en Japara. In Oost-Java Rembang, Sarang, Boeloe, Toeban, Palang, Naglik, Laboean, Blimbing, Weroe. Op Madoera Klampis, Sepoeloe, Aroesbaja, Ketapang, Pasongsongan, Amboenten en nog vele kleinere. Aan Straat Madoera vooral Lekok en Ketapang en Besoeki. Gebang en Sawodjadjar zijn speciale kustvisscherij-désa's, evenals Laboean en Naglik.

Op Celebes heeft men geen speciale visschersplaatsen. Alle bewoonde eilanden van den Spermonde-archipel b.v. doen aan visscherij en prauwvaart, maar vooral de bocht van Mandar is één groote reeks van prauwvaart- en visscherij-kampoen. De verkoop van verse visch heeft in de Buiten-gewesten echter minder beteekenis en daardoor is het bedrijf daar minder opvallend.

In de Minahasa zijn bij Manado en bij Straat Lembé visscherij-kampoen. Op Sumatra's Oostkust zijn behalve Bagan Si Api Api ook Tandjoengbalai, Selatpandjang en dergelijke plaatsen belangrijk.

Omvang van het bedrijf. De verschillende aan de Noordkust van Midden-Java bestaande veiling-vereeningen hebben het mogelijk gemaakt vrij nauwkeurige gegevens te verkrijgen over de geldelijke waarde der aanvoeren. Deze bedroeg in 1935 nog voor een flinke désa ± / 150.000 of meer bij een aantal van ongeveer 100 majang-prauwen en de noodige kleinere vaartuigjes. In totaal wordt in de tusschen de plaatsen Indramajoe en Japara gelegen désa's ongeveer voor een miljoen gulden en omstreeks 15 miljoen kg aan visch aangevoerd. Op de veiling in Batavia wordt voor bijna een miljoen gulden aangevoerd, waarvan $\frac{1}{4}$ vijvervisch en de rest zeevisch is. De totale aanvoer aan de Noordkust van Java en Madoera, inclusief Straat Madoera, Sapeken en Bawean, kan voor 1934 veilig op 4 miljoen gulden en 60 miljoen kg worden gesteld. Daarvan was dan ongeveer de helft tot $\frac{2}{3}$ van de majangvisscherij afkomstig.

Over den omvang der zeevisscherij in den loop der jaren loopen de meeningen nogal uiteen. Veelal wordt aangenomen, dat deze omstreeks 1900 sterk is afgenomen. Een officieel onderzoek als dat der Grooté Welvaartcommissie verschafft daaromtrent echter geen zekerheid.

Vermoedelijk is het bedrijf in zijn geheel genomen reeds vele tientallen van jaren min of meer stationnair. Achteruitgang op sommige punten wordt denklijk door vooruitgang op andere punten wel ongeveer gecompenseerd. Toch is er zeker geen neiging tot groei te constateeren.

Import. Ongeveer hetzelfde bedrag, dat naar schatting wordt aangevoerd, wordt op Java geïmporteerd, nl. 45 miljoen kg tegen ± 7 miljoen gulden, terwijl van Bagan Si Api Api ongeveer 25 miljoen kg aan vischproducten op Java binnenkomt. Hoewel de import dus belangrijk is, is zij niet overwegend. Waar bovendien vrijwel dezelfde vischsoorten worden ingevoerd, die in de Java zee worden gevangen, is het indordad denkbaar dat door een aanzienlijke verhooging der vangsten een deel der importen wordt vordrongen.

Regeeringsbemoedienis. Vergrooting der aanvoeren uit Indische wateren kan echter niet worden verkregen door ongewijzigde invoering van Westersche methodes, zooals reeds meermalen het plan geweest is b.v. door uitzending van Hollandsche stoomtrawlers (Eekhout 1904).

Uit de proeven tusschen 1906-1911 door het Gouvt. vaartuij „Gier" genomen onder luitenant ter zee Van Roozendaal bleek duidelijk, dat de vooruitzichten voor stoomtrawlers niet voldoende waren om particulieren zonder Regeeringssteun naar Indië te lokken. Deze proeven deden vreezen, dat de vangsten in volle zee te gering zouden zijn en die onder de kust te weinig marktwaardige visch zouden bevatten. Een nadere bevestiging leverde de proeven door den Straits visscherijdienst in Singapore omstreeks 1928 genomen, die een moderne stoomtrawler in exploitatie bracht, welks jaarverlies op ± / 100.000 moest worden becijferd.

Na publicatie van de rapporten der Welvaartscommissie werd voor het eerst de Regeeringsbemoedienis met de zeevisscherij actief ter hand genomen door de „Gier"proeven, welke echter ontijdig werden afgebroken. Naast een klein biologisch station in Batavia (1906), ontstond voorts in 1914 een Afdeling Visscherij aan het Dept. van Landbouw, Nijverheid en Handel, welke zich meer met de economische vraagstukken had te bemoeien. Deze afdeling werd echter in 1922 weder opgeheven. Behalve de verstrekking van goedkoop zout en de oprichting van enkele veilingen waren geen tastbare resultaten bereikt.

In 1928 werd wederom een zeevisscherijdienst annex den Landbouwvoorlichtingsdienst in het leven geroepen, welke in 1934 geïncorporeerd werd in het Instituut voor de Zeevisscherij, dat voor researchwerk een subsidie ontvangt. Deze instelling is er in geslaagd door gebruikmaking van moderne vaartuigen en verbetering der pajangnetten een vertienvoudiging der vangsten tegenover het majangzeilbedrijf te verkrijgen. Naast verbetering van het bestaande bedrijf wordt ook in andere richting researchwerk verricht.

BINNENVISSCHERIJ. Geschiedenis, oude regelingen. De binnenvisscherij, speciaal ook de vischteelt, d.w.z. het laten paaien van visschen in vijvers en het opkweken van het broed, als ook het opkweken van in zee of elders gevangen broed, wordt, zooals in de inleiding werd vermeld, reeds lang in den Archipel bedreven. Het Javaansche wetboek, de Koetāra Mānawa, gecodificeerd omstreeks 1400, als samenstelling van ouder Hindoerecht met inheemsch Javaansche rechtsbegrippen, maakt reeds een verschil tusschen zoetwatervijvers (siwakan) en zoutwatervijvers (tambak). Ten opzichte van beide zoekt voormeld wetboek de eigendomsrechten van den kweker te beschermen. Hierbij is interessant, dat wat betreft de siwakan het leegscheppen door onbevoegden onder verbod wordt gesteld, terwijl, wat de tambakan betreft, het stelen van visch met straf wordt bedreigd. Het leegscheppen komt slechts in aanmerking voor zeer kleine vijvertjes. Het is merkwaardig genoeg nog tegenwoordig nabij Pasar Minggoo in de residentie Batavia gebruikelijk, om de goerami-vijvertjes leeg te scheppen, terwijl elders, b.v. in de Preanger, vijvers reeds lang zoo aangelegd worden, dat zij boven den grondwaterspiegel komen te liggen en doo

een toevoerleiding, bij een stuw afgetapt, gevuld door een uitlaat, echter geheel droog gelegd kunnen worden. Het is dus niet zeker, of de oud-Javaansche siwakans reeds door indijking gevormd werden of slechts diep uitgegraven waterputten waren, al zou dit laatste, in verband met de oude gewoonte sawahs door opstuwing te bevoeien, eenigszins verwonderlijk zijn. Dat tambaks niet uitgeschept worden en dat de diefstal van visch daarom vermoedelijk met netten bedreven wordt, houdt verband met het feit, dat een tambak meestal uit een reeks van vijvers bestaat, die aangesloten op een leiding zoo met de zee in verbinding staan, dat, ondanks de sluizen, bij een eenigszins hoogen waterstand water naar binnen dringt. Ook zijn de zeevatervijvers, waarin grootere visch gehouden wordt, meestal te groot om uitgeschept te kunnen worden.

Al kan men als vaststaand aannemen, dat siwakan en tambak reeds vóór 1400 bestonden, toch is het niet zeker of de Javaansche vischteelt in zoetwatervijvers en het opkweken van zeevisch in kustvijvers zich in den Archipel zelfstandig als bedrijf ontwikkeld heeft. Er pleit veel voor de goeramiteelt als wél van Javaanschen oorsprong te beschouwen en er bestaat ook geen reden voor om te meenen, dat het opkweken van bandeng in kustvijvers uit den vreemde overgebracht is. Wat echter de teelt van andere visschen, vooral van karpers (ikan mas) betreft, duiden vele omstandigheden op een Chineeschen oorsprong. Toch schijnt ook deze teelt reeds sinds vele eeuwen op Java gedreven te worden, ook in de binnenlanden, b.v. in de streek om Garoet.

Uit lateren tijd (1809) zijn er bepalingen bekend, waarbij in het Krawangsche het verleende recht tot visschen de visschers tevens verplichtte de moerasachtige waterreservoirs (rawa's) te zuiveren van „alle ruigten en vuilnis waarmede dezelve zijn bewassen of bezet”; de afvoer van brandhout langs de rivier mocht niet verhinderd worden, het strand en de zee moesten vrij gelaten worden, terwijl de monding der rivier en de poelen aan den zeekant niet mochten worden afgezet met kribben, fuiken (séro's) als anderszins.

Gegevens, vroegere wettelijke regeling van de visscherij betreffende, zijn zeer onvolledig. Desniettegenstaande mag verondersteld worden, dat reeds vroeg het recht om te visschen voorbehouden was aan de plaatselijke overheid of verbonden was aan andere heerenrechten. Deze vischrechten werden echter in de tweede helft der 19e eeuw opgeheven, zeer ten nadeele van de visscherij, omdat daarna een beheer ontbrak en iedereen trachtte zooveel mogelijk visch te vangen, ongeacht den stand van den vischstapel.

Doordat de vangst met behulp van bedwelmende middelen als fijngestampte toeba (Derris-) wortel, enz. de overhand nam, werd de visch plaatselijk uitgeroeid. Waar men aan het einde der 20ste eeuw meer onder den invloed geraakte van opvattingen, welke in Europa ten opzichte van een bescherming van den vischstapel door drongen, ging men tot nieuwe maatregelen over. Zoo werd een ordonnantie uitgevaardigd (Ind. Stbl. 1894, no. 286), waarin het visschen in openbare wateren onder aanwending van vergiftige, bedwelmende en ontplofbare stoffen, zonder vergunning door of namens het hoofd van plaatselijk bestuur verleend, strafbaar werd gesteld; bij ho-

ge uitzondering werden zoodanige vergunningen verleend.

In 1898 en '99 zijn in de Preanger en in Cheribon politie-keuren uitgevaardigd, teneinde de daar heerschende roofvisscherij, welke volgens toenmalige opvatting den geheelen vischstand met ondergang bedreigde, tegen te gaan (Jav. Cour. 1898, no. 66, 27 Dec. 1899). Ook elders, op Java zoowel als op Sumatra, werden plaatselijk bepalingen uitgevaardigd om schuilplaatsen voor visch te verzekeren. Meestal werd verboden om onder aan watervallen, waar zich diepe kuilen vormen, te visschen. Was de bedoeling al goed, zoo beruften dergelijke verboden toch op een te geringe kennis der levensgewoonten van visschen, want nu werden zulke kuilen de standplaatsen van groote roofvisschen, die, naarmate de stand van het rivierwater daalde, hun prooi maar voor het grijpen hadden. Onder deze omstandigheden konden ook andere stappen, die men ter bevordering van de binnenvisscherij deed, niet baten en wel des te minder, waar men tot een oncritische toepassing van soortgelijke maatregelen, in Europa genomen, overging. Dit geldt in het bijzonder voor het uitzetten van jonge visch (visch-bibit), waarvoor niet onbelangrijke middelen beschikbaar werden gesteld (in 1899 in de Preanger van Gouvernementswege / 1500).

De fout, in de tropen zonder meer te willen toepassen, wat in een gematigd klimaat voor een middel ter verbetering van de visscherij geldt, loopt als een roode draad door een groot deel van de bemoeienissen, welke door het N.I. Gouvernement werden ingesteld ten bate van de binnenvisscherij.

Alvorens op de jongste Gouvernementsbemoeienissen ter bevordering van de binnenvisscherij in te gaan, volgt hier een overzicht van de verschillende onderdeelen van de binnenvisscherij.

Kweek-kustvijvers of tambaks. Van buitengewone beteekenis, vergeleken met de toestanden in andere landen, is in Nederlandsch-Indië de kweek, d.w.z. het opkweken van jong, in zee gevangen vischbroed (nénér) in vijvers, die in gunstige gevallen met zuiver zee- of weinig brakwater, in minder gunstige gevallen met sterk brak of met zelfs sterk verzoet water worden gevuld.

Volgens Reijntjes beslaan op Java en Madoera de tambaks, zooals een groep kustvijvers aan een gemeenschappelijke toevoerleiding en onder éen beheer staande genoemd worden, tusschen de 55,000 en 60,000 ha, terwijl Celebes belangrijk minder en de rest der overige eilanden, met uitzondering van Atjoh en enkele andere streken, zoo goed als geen kustvijvers hebben. Het ontstaan van de kustvijver is te danken aan het feit, dat de natuur aan de ondiepe riviermondingen door vorming van tijdelijke plassen het voorbeeld heeft geleverd. Hiermede houdt verband, dat de aanleg van kustvischvijvers op groote schaal gebonden is aan kuststrooken van een breed laagland, en dat b.v. de Zuidkust van Java nauwelijks tambaks te zien geeft.

De vischvijvers ontstaan in den regel door ontbossing van de mangrovestrook langs de kust. Het recht om hout te kappen en daarna vijvers aan te leggen wordt van Gouvernementswege aan belangstellenden verleend, waardoor deze belastingplichtig worden. De belastingplicht is

geregeld bij Ind. Stb. 1893, no. 30, waarvan art. 2 bepaalt: „De aanslag in de belasting heeft plaats bij admodiatio op den grondslag der geschatte jaarlijksche opbrengst van de vijvers, zooals die volgens bestaande gebruiken thans in elk gewest wordt bepaald”. Dit is gewijzigd bij Ind. Stb. 1905 no. 290 en 1917 no. 755.

De opbrengsten der kustvijvers zijn zeer verschillend, naarmate de meerdere of mindere vakkennis van den exploitant en de vruchtbaarheid van de vijvers. Deze kan belangrijk verhoogd worden door juiste exploitatie en bemesting. De natuurlijke vruchtbaarheid is echter aan een verandering onderworpen, waaraan geen kustvijver in den loop der tijden ontkomt. Deze verandering wordt veroorzaakt door de toenemende kustvorming aan de zeezijde als gevolg van slibafzetting der rivieren onder de inwerking van den vloed. Doordat op deze wijze het land naar zee toe aangroeit, komen de vijvers verder van de kust te liggen. Wordt niet kunstmatig ingegrepen, dan verliezen zij ten slotte de geregelde waterverbinding met de zee, worden meer en meer afhankelijk van den watertoevoer uit de rivieren en verzoeten in den loop der jaren om ten slotte niet meer rendabel te zijn voor de kweek van de meest belangrijke vischsoort, de bandeng (Chanos chanos). Dan verlaat men de vijvers, waardoor zich gevaarlijke moerassen kunnen vormen.

Liet men in vroegere jaren de wijze van exploitatie en het onderhoud der vijvers zoo goed als geheel over aan de bevolking, zoo is in de laatste decennia hierin veel verandering gekomen, en wel om twee redenen. Er bleek verband te bestaan tusschen de uitbreiding en de wijze van onderhoud van de vijvers enerzijds en de verspreiding der malaria anderzijds. Kustvijvers bleken de broedplaatsen te zijn van die muggensoorten, welke de oorzaak van de verspreiding der malaria zijn (Anophelinen). De Dienst van Volksgezondheid droeg daarom vooral na 1920 niet slechts aan op tegengang van den aanmaak van nieuwe vijvers, maar ook op het doorsteken van de dijken der reeds bestaande. Hiertegen kwamen belanghebbenden bij de vischkweek op, ook de ambtenaren voor de binnenvisscherij (zie beneden). Tengevolge van dezen tegenstand werd de plaatselijk reeds doorgevoerde opheffing der kustvijvers weer stopgezet en vervangen door een systeem, waarvan men redelijkerwijze mocht verwachten, dat het de malariabestrijding zou bevorderen, zonder dat de kustvijvers opgeofferd behoeften te worden. Aanleiding tot de invoering van dit systeem gaf de ervaring door vischkwekers in Oost-Java, vooral in de streek van Pasoeroean opgedaan. Men had daar ondervonden, dat de duur van den exploitatietijd van een vijver aanmerkelijk verlengd kan worden door goed onderhoud van de leidingen van uit zee naar den vijver. Dit vereischte een geregelde schoonmaak der leidingen van plantenaangroei. Verder moest ook voorkomen worden, dat de vijvers zelf dichtgroeiden. Dit bleek op den duur het gemakkelijkst te gaan door periodieke droogleggingen van de vijvers, waarbij de waterplanten binnen slechts enkele dagen door de inwerking van de zon gedood werden. Aangezien men de visschen niet telkens bij een „schoonmaak” van den vijver in een andere kon overbrengen, ging men over tot het aanleggen van „ringsloten”, greppels langs de binnenzijde van de vijver-

dijken, waarin de visschen konden blijven, terwijl het overige, dus hooger gelegen „middenveld” werd droog gelegd.

Bij proefnemingen van Gouvernementswege genomen gelukte het, door de drooglegging van de vijvers over kortere perioden te herhalen, deze zoo schoon van waterplanten (incl. drijvende algen) te verkrijgen, dat het wateroppervlak over het geheel vrij van planten bleef. Bij niet te hooge dijken of te kleine vijvers kon door dezen maatregel de zeewind het wateroppervlak in een voortdurende kabling houden, waardoor de voor zout- en brakwater het meest in aanmerking komende Anophelinensoort, Anopheles ludlowi, er van afgehouden wordt haar eieren aldaar te deponeren. Geschiedt dit soms toch nog, dan worden de zich ontwikkelende larven meestal een prooi van vischsoorten, die van muggelarven leven, zooals de kepala tima (Panchax panchax), omdat zij zich niet meer in de drijvende kussens van algen en andere planten kunnen schuil houden.

Alhoewel de meening wordt verkondigd, dat de groei van de bandeng door herhaaldelijke drooglegging van den vijver wordt tegengehouden, kan niet ontkend worden, dat het bovenomschreven „hygienische systeem” voor de kustvijverexploitatie een uitkomst is gebleken, zoodat men den eisch, de kweek van visschen in kustvijvers aan de volksgezondheid op te offeren, kon laten varen.

Het Gouvernement heeft dan ook groote sommen aan een „assainering” van de complexen van vijvers besteed, die ten gevolge van een slordig onderhoud voordien, zoowel in Batavia als elders, de oorzaak van zware malaria-epidemieën waren.

Hoe groot het volksbelang is, dat met het behoud van de vischteelt gemoeid is, blijkt uit de uitgestrektheid der kustvijvers. Al mag men de cijfers daaromtrent geenszins nauwkeurig achten, zooals bij steekproeven in kleine ressorten telkens weer blijkt, kan men toch aannemen, dat het totaal niet minder dan 55.000 ha beloopt; vermoedelijk is het zelfs niet onbelangrijk groter. De schattingen van de waarde van de totale productie van bandeng loopen ook sterk uiteen, reeds naar gelang van den prijs, dien men aan de berekeningen ten grondslag legt. Beter doet men zich te beperken tot de aangifte van de hoeveelheid visch, die volgens schatting en berekening uit de kustvijvers wordt verkregen. Reijntjes becijferde de bandengproductie in 1926 op 23.000.000 kg, waarin echter de bijvangst aan kreeftdieren en andere vischsoorten begrepen is, die soms van meer waarde is dan die van bandeng. Na den aanleg van nieuwe kustvijvers en verbetering van de exploitatie is de productie belangrijk verhoogd, zoodat een raming van de totale productie van de kustvijvers op meer dan 40.000.000 kg visch en kreeft niet als overdreven kan worden beschouwd.

Wat de techniek van het opkweken van visch in kustvijvers betreft, zou het tot onjuiste gevolgtrekkingen leiden, indien men één van de vele plaatselijk toegepaste werkwijzen als voor algemeen geldend beschouwd en daarvan een meer nauwkeurige beschrijving zou geven. Een vast kenmerk van het op hooger peil staand kustvijverbedrijf is, dat het bandeng-broed in een zeer jong, slechts enkele dagen oud stadium (nôner) in zee gevangen en over afstanden van vorschei-

dene honderden kilometers naar de vijvers wordt overgebracht. Madoera is een bijzonder belangrijke streek voor de vangst, handel en verzending van bandeng-broed.

Met klem dient op een zeer eigenaardig feit gewezen te worden, n.l. dat het opkweken van bandeng-broed in het grootbedrijf tenminste in wezen niet slechts overeenkomt met dat van het broed van zoetwatersvissen op Java, doch ook met de werkwijze, die sinds ± 50 jaar bij het opkweken van karpers in Europa wordt toegepast en daar onder den naam van „Dubisch-methode” bekend staat en voor modern geldt. Het door den Boheemschen vischkweker Dubisch ontdekte verschijnsel, dat men de groei van jonge visch belangrijk kan versnellen, als men, naarmate de groei van de visch toeneemt, hem ook een grooter, meer ruimte en meer natuurlijk voedsel biedenden vijver als milieu ter beschikking stelt, schijnt op Java reeds van ouds bekend te zijn. Deze waarneming pleit echter niet voor meer intelligentie of beter waarnemingvermogen van den Oosterling. Het is te verklaren uit den snellen groei van de vissen in de tropen — een gevolg van de warmte —, waardoor de grootere behoefte aan voedsel en ruimte duidelijker te voorschijn treedt dan in een gematigd klimaat. Aan den anderen kant blijkt toch een groot verschil in de werkwijze van een vakkundig Europeeschen en in die van een ervaren Javaanschen vischkweker. Terwijl de eerstgenoemde tegenwoordig volgens bepaalde berekening te werk gaat, meent de Javaan een succes te kunnen verzekeren, door *veel* broed of pootvisch in den vijver uit te zetten, met het gevolg, dat een groot percentage, in verband met ondervoeding, een prooi van zijn vijanden en van ziekten wordt. Het verband tusschen een ruimen voedselvoorraad, snelle groei der vissen, vermindering van kans op vischziekten en andere verliezen, is over het algemeen den fatalistisch georiënteerden Oosterling lang zoo duidelijk niet als den Europeaan. Ook dit verschijnsel is terug te brengen tot verschillen van klimaat, want bereikt een vijvervisch niet in een zomerperiode een gewicht, dat hem geschikt maakt voor gebruik — hetzij als consumptie-, hetzij als pootvisch — dan moet een geheele winterperiode afgewacht worden, voordat een voortzetting van den groei in den volgende zomer daarin verbetering brengt. In de tropen echter, waar geen jaargetijden van stilstand in den groei voorkomen, valt de vertraging van den groei met al haar gevolgen minder op.

De beteekenis van den vischkweek in kustvijvers is van minder belang, wanneer men de daardoor geproduceerde hoeveelheden visch vergelijkt met die door de zeevisscherij aan wal gebracht. Wat echter de handelswaarde der bandengproductie betreft, zoo is die betrekkelijk groot, omdat deze visch bij de duurere, bij voorkeur door welvarende Chineezzen gekochte soorten, behoort. De prijs van groote exemplaren, vnl. die van meer dan 35 cm lengte, is naar verhouding hooger dan die voor kleinere. Terwijl kleine bandeng een artikel van dagelijksch gebruik is, worden groote exemplaren meestal bij feestelijke gelegenheden genuttigd.

De baten van de kustvischvijvers berusten echter, vooral in de eerste jaren van het bedrijf, wanneer de verzoeting nog niet is ingetreden, evenzeer op de vangst en den verkoop van kreeftdieren, z.g. garnaal, als op de productie van visch.

Daarbij komt, dat de jonge kreeftdieren uit zee in de vijvers binnen komen, zonder dat hiervoor onkosten behoeven worden gemaakt, zooals voor de nêr van de bandeng. Het is dan ook volstrekt niet zeldzaam, dat het exploitatie bedrijf geen winst meer afwerpt, wanneer de vangst van garnalen ophoudt. Er bestaat echter een mogelijkheid om, ondanks den achteruitgang van de vangst van de zeegarnaal en de verzoeting van het water, het kustvijverbedrijf eenigszins loonend voort te zetten door de combinatie van bandengkweek met die van een zoetwater-vischsoort, n.l. tawes (Puntius — of Barbus-javanicus). Terwijl de bandeng in staat is nog in normaal zoet water te groeien, verdraagt de tawes voor niet te langen tijd een geringe bijmenging van zoutwater in zoetwater. Van groote economische beteekenis is echter het gecombineerde bandeng-tawesbedrijf niet, eerder is het hygiënisch belangrijk, omdat tawes, een haast uitsluitend vegetarisch levende vischsoort, gebruikt kan worden ter bestrijding van een al te weelderigen plantengroei in het water, die een broedplaats van muggenlarven is (zie boven).

De vischteelt in kustvijvers valt daardoor op, dat zij op sommige plaatsen een groot oppervlak in beslag neemt, zoo vooral ten N. W. van Soerabaja, westelijk van Grisee en in de streek ten Oosten van de lijn Bangli-Gempol-Wonokromo. Voorts hebben de tambaks groote uitgestrektheid bij Pasoeroean, Djoena, Semarang. De vischmarkten in de nabijheid van deze tambakstreken bij uitnemendheid hebben een groot aanbod van bandeng, waardoor de indruk kan ontstaan, dat deze visch verreweg de belangrijkste van alle N.-Indische binnenvisscherijproducten is. Aan den anderen kant mag men echter niet over het hoofd zien, dat het hier gaat om een concentratie op betrekkelijk weinig plaatsen, terwijl de zoetwatervissh over een zeer veel grooter gebied verspreid in de consumptie wordt gebracht. Daarom is het moeilijk de belangrijkheid van het kustvijverbedrijf zuiver met die van de vischteelt in zoetwater te vergelijken, alvorens een met de feitelijke vischproductie goed overeenkomende statistiek tot stand is gekomen. Dit laatste is reeds in Europeesche landen niet gemakkelijk geweest of zelfs in het geheel niet gelukt, nog moeilijker is dit voor Ned.-Indië, waar de groote uitbreiding van tijdelijke bedrijven, zooals de vischkweek op rijstvelden, het overzicht belangrijk bemoeilijkt.

Beteekenis der zoetwatervisscherij voor de bevolking. Het zou ook niet juist zijn alleen op de hoeveelheid of de waarde van de geproduceerde visch af te gaan, want nog andere omstandigheden bepalen mede de waarde van een vischproductie voor een bevolking. Zoo is het b.v. zeer belangrijk, dat een kustvijverbedrijf zijn producten in kuststreken op dezelfde markt brengt als de zeevisscherij. De prijs wordt dan beïnvloed door het aanbod van andere visch, waaraan het koopend publiek ongeveer dezelfde waarde hecht als aan de bandeng.

Bij de visscherij in zoetwater dienen de eigenlijke teelt, kweek en vischvangst uit elkander gehouden te worden, ofschoon in de praktijk dikwijls het een in het ander overgaat. Voor den Europeeschen Nederlander, die van huis uit weinig bekend is met vischteelt, — een tak van particulier bedrijf, die in het moederland nauwo-

lijks bestaat, — is het geenszins vanzelfsprekend, dat vischteelt als zelfstandige vorm van bedrijf kan bestaan.

De bestaansmogelijkheid van zoetwatervischteelt berust op geografische en economische omstandigheden. Er moet voldoende water, voldoende terrein, dat bevoelid kan worden, een bepaalde temperatuur en een behoorlijke vraag naar visch als volksvoedsel aanwezig zijn. Deze voorwaarden zijn in vele streken van Java en Sumatra vervuld. In verband met den hoogen prijs van vleesch is vooral op Java de behoefte aan visch groot en in de bergstreken van West-Java zouden er moeilijkheden in de voedselvoorziening van het volk kunnen optreden, wanneer de productie uit de zoetwatervijvers zou vervallen. Naarmate de afstand van de kust grooter en het vervoer van zee- en kustvisch in verband hiermede moeilijker wordt, neemt de belangrĳheid van de vischteelt in het zoete water toe, want gedroogde of op andere wijze geconserveerde visch kan wat voedingswaarde, in het bijzonder wat vitaminegehalte betreft, de verse visch niet geheel vervangen.

Het is een opvallend feit, dat de zoetwatervischteelt niet algemeen verspreid is. Op Java b.v. was zij, voordat door het Gouvernement maatregelen daartoe genomen werden, in hoofdzaak beperkt tot de door Soendanezen bewoonde streken. Dit kan een verklaring vinden in het feit, dat daar, waar voldoende visch in meren en rivieren aanwezig is, geen vischteelt in vijvers zal ontstaan. In Midden- en Oost-Java zijn de redenen voor een achterlijken stand van de zoetwatervischteelt echter meestal te zoeken of in watergebrek of in de onbekendheid der Javaansche bevolking (niet van de Maleische en Madoereesche) met de vischteelt zelve. Een ander opvallend feit is, dat de echte Javanen, ook de bergbevolking, die van verse visch zoo goed als verstoken zijn, in lichamelijke ontwikkeling ten achter staan bij den Soendanees. In dit verband eischt een Javaansch bijgeloof bijzondere belangstelling, nl. dat de levenslust van de Soendaneesche bevolking, voornamelijk van het vrouwelijk gedeelte, op veelvuldig gebruik van goudvisch (ikan mas), een dikwijls goud of licht gekleurd ras van den karper (*Cyprinus carpio*) — niet te verwarren met de „Chineesche Goudvisch” (*Carassius auratus*), — zou berusten. Al wordt hier bij vergissing een verband gelegd met de kleur van de visch, het feit, dat de bevolking zelf kracht en levenslust daár in hooger mate aanwezig acht, waar de zoetwatervischteelt van de daarvoor meest geschikte soort, de karper, op een hoog peil staat, spreekt zeer duidelijk voor de belangrĳheid der vischteelt voor de volkgezondheid. Het is daarom uit algemeen politiek oogpunt bezien minder juist, de belangrĳheid van de vischteelt met een zuiver economischen of zelfs commercieelen maatstaf (exportwaarde) te willen meten. Beperkt men zich hiertoe, dan loopt men bovendien de kans op grond van ondeugdelijk statistisch materiaal tot — ook economisch — zeer verkeerde conclusies te geraken. Derhalve is het beter zich niet te beperken tot vergelijkingen van de handelswaarden der producten van de verschillende takken van visserij en vischteelt en vooral de vraag naar het plaatselijk belang der bevolking bij de visserij op den voorgrond te stellen.

De zoetwatervischteelt, waaronder het doen paaien van teelvischen en het opkweeken van de jongen uit het ei tot een bepaald stadium wordt verstaan, haar werkwijze, de mogelijkheden van uitbreiding op Java en op de andere eilanden van den Archipel, vooral op Sumatra, zijn reeds sinds tal van jaren bestudeerd. Vooral heeft K. F. Holle zich zeer verdienstelijk gemaakt met haar bevordering op West-Java alsook in de Padangsche Bovenlanden. De vischteelt in deze twee zoo ver uit elkander gelegen streken vertoont veel overeenkomst, een gevolg van het feit, dat door toedoen van Holle vischtelers uit de buurt van Soekaboemi naar de Padangsche Bovenlanden werden gezonden om aldaar voorlichting te geven bij den aanleg en de exploitatie van de vijvers. Ook H. J. van Swieten (1868) en J. J. H. van Hal (1871) hebben door propaganda in woord en geschrift tot de bevordering der vischteelt en zoetwatervisserij bijgedragen. Wat de maatregelen, later van Gouvernementswege in deze richting genomen, betreft, deze worden in het onder volgende overzicht van teeltmethoden besproken.

De bemoeienissen van Holle moeten als een zeer gelukkig begin worden beschouwd, alhoewel ook deze uitstekende kenner van land en volk, de „vader van den landman” op Java, zich heeft laten beïnvloeden door minder juiste denkbeelden, welke op de toenmalige zienwijze van niet geheel vakkundige vrienden en bevordersaars der vischteelt in Europa terug te brengen zijn. Hiermee dient men ook wel het feit te verklaren, dat de karaktertrekken van de zoetwatervischteelt in Indië en misschien van die in de tropen in het algemeen niet onderkend werden en men in de waardeering van de aldaar geboden mogelijkheden ver achter de feiten bleef.

Afgezien ook van de groote vraag naar visch, zijn de voorwaarden van een zeer intensieve vijverexploitatie in de tropen en speciaal daar op Java en Sumatra, waar in elk jaargetijde voldoende water ter beschikking staat, zeer gunstig. De temperatuur van het vijverwater varieert, wisselende met de hoogteligging tusschen 32° C, — soms ruim 34° C — in laaggelegen streken op de uren van 3½–5 uur in den namiddag als maximum en 18° C, — bij uitzondering lager, — in het bergland in de vroege ochtenduren als minimum (te Buitenzorg gem. 24–32° C, te Bandoeng 22–28° C). Deze temperatuur is zeer bevorderlijk voor het lager plantaardig en dierlijk leven, zoodat in den vijver een snelle stofwisselingscyclus tot stand komt, waarvan, van ons oogpunt uit bezien, de visch het uiteindelijke product is. Vergelijken met de voor zoetwatervischteelt meest belangrijke gebieden van Midden Europa (voornamig Oostenrijk, Polen, Silezië, Saksen, Beieren), verloopt de omzetting van dood organisch of anorganisch materiaal door bacteriën, éencellige organismen, kreeftdierpjes, wormen, insectenlarven en visch, waarvan het een van het ander leeft, op Java 3–5 maal zoo snel, wat tongevolge heeft, dat karpers in Indië reeds met ± 1 jaar hun geslachtsrijpheid kunnen bereiken, terwijl zij in Europa daarvoor ± 3–5 jaar noodig hebben. De voor de tropen geschikte vischen kunnen in Ned.-Indië aldus zeer vlug groeien, wanneer slechts voldoende voedsel aanwezig is. Aan den anderen kant is de kans groot, dat bij gebrek aan voedsel de visch van zijn verbazingwekkende

vermogen om het met veel minder voedsel te doen dan normaal, gebruik maakt en dienovereenkomstig minder groeit of zelfs elke groei staakt. Het gevolg hiervan is, dat niet slechts in de vrije natuur, maar ook in vijvers bij toepassing van Oostersch fatalistische praktijken een zeer gering percentage van de visch op volle kracht groeit.

Moderne methoden van teelt en opkweeken van visch bieden de mogelijkheid vraag en aanbod naar voedsel voor de visch in evenwicht te brengen. Dat dit bij de Indische vischtelers niet meer is doorgedrongen, berust voor een deel op de groote vruchtbaarheid van de vissen in de tropen, die in vijvers bij sommige vischsoorten, zoals karpers, aan geen jaargetijde gebonden is. Groote verliezen aan jonge visch voor een fataal, onvermijdelijk verschijnsel houdend, werkt de Oosterling, zooals reeds boven aangeduid werd, met veel overtollig kweekmateriaal, terwijl de Westering op de betrekkelijk geringe hoeveelheid broed, in een korte voorjaarsperiode gewonnen, is aangewezen en geleerd heeft daarmee zuinig om te gaan.

De verbetering van de vischteelt van den Archipel zal daarom voor een groot gedeelte daarop moeten berusten, dat de bevolking leert met de voedselbehoefte van de visch op de juiste wijze rekening te houden. Dat vereischt zorg en werk voor den teler en den kweeker. Daarom dient de bevordering van de vischteelt in tropische koloniën hoofdzakelijk beschouwd te worden als een kwestie van algemeene opvoeding van de bevolking. Waar hiervoor geen kans bestaat, zullen alle pogingen tot verbetering zonder gevolg blijven.

De speciale karaktertrekken van de Indische vischteelt, vooral de Soendaneesche, zijn buiten kijf zeer interessant. Hun behandeling zou echter buiten het bestek van een encyclopaedie vallen. Er moge daarom worden volstaan met de opsomming van enkele zeer belangrijke punten, zooals de soms immens groote vruchtbaarheid van op zeer jong vulkanisch, meer alkalisch dan zure gronden gelegen vijvers. Een voorbeeld van dien aard is het \pm 468 ha groote vijvercomplex, dat door vele kleine heete, en enkele groote koele bronnen, die aan den voet van den Goenoeng Goentoer (Onweersberg) bij Trogong in de buurt van Garoet ontspringen, gevoed wordt. Niet alleen de vruchtbaarheid der Trogongsche vijvers en de voor Westersche begrippen haast ongehooflijke opbrengsten aan visch, maar ook de veelvuldigheid van verschillende vischsoorten, die elkaar niet door eenzelfde voedselvoorkeur beconcurreren, is buitengewoon. Ten rechte geldt Trogong dan ook voor een unicum op het gebied van vischteelt. De jaarlijksche opbrengsten aan visch van deze vijvers en op andere gunstige plaatsen, die door de natuur op groote schaal van minerale meststoffen worden voorzien, overtreffen die van Europeesche vijvers soms met het 10- tot 20-voudige. Door deze cijfers mogen wij ons echter niet laten verleiden over het hoofd te zien, dat ook de productie van den landbouw per jaar — het oogstgewicht per hectare berekend — aldaar veel hooger pleegt te zijn dan in een gematigd klimaat.

Het recht van bestaan voor de vischteelt moet ook in de tropen berusten op de mogelijkheid om met den landbouw te concurreren. Dat dit ook het geval is, blijkt onder meer uit de voorkeur

voor vijvers als objecten van kapitaalbelegging. Vooral in de Preangerlanden werden in jaren van voorspoed zeer hooge prijzen voor den aankoop van vijvers besteed.

Teeltwijzen en vischsoorten. Van bijzondere beteekenis is de vischteelt in verband met den (natten) rijstbouw. De manier, waarop vooral door de Soendaneezen rijstbouw en vischkweek gecombineerd worden, wijkt vaak sterk af van de meestal veel primitievere werkwijzen elders toegepast en is bovendien gebonden aan het bestaan van vischteeltcentra, waar men te allen tijde pootvisch verkrijgen kan. De aangehaalde, meer primitieve methode om rijstvelden (sawahs) voor de productie van visch te gebruiken, bestaat uit het opkweeken van visch, die uit rivieren en beken in de ondergelopen sawahvakken trekt. Voor dit doel behoort er slechts gezorgd te worden, dat de trek van de vissen, vooral bij het begin van den regentijd, niet belemmerd wordt. Wanneer het water in de sawahs eenigszins hoog is opgestuwd (20 cm en meer), paaien daar vele soorten visch. De jongen ontwikkelen zich terwijl de rijst groeit, en kort voor den rijstoogst worden oude en jonge vissen gevangen, doordat men het water door roosters in de dijkes laat wegvloeien. Op het vasteland van Achter-Indië speelt deze manier van vischteelt een belangrijke rol. De op Java geïmporteerde sepat kring (gedroogde sepat) is voor een groot deel uit deze vischteelt afkomstig. In den Archipel ontbreekt de daarvoor hoofdzakelijk gekweekte vischsoort — *Trichogaster pectoralis* — en wordt vervangen door de kleinere „ikan sepat” — *Trichogaster* (of *Trichopodus*) *trichopterus* —, die weliswaar in rivieren, plassen en slooten veel gevangen, maar niet opzettelijk geteeld of gekweekt wordt.

De kweekvisch van de rijstvelden van Java en Sumatra is de Indische karpers, „ikan mas”. De teelt — dus de afzetting en het bevruchten der eieren — vindt in vijvers plaats, meestal, zooals reeds gezegd werd, in bepaalde centra van vischteelt, b.v. in de buurt van Soekaboemi, Tjiandjoer, Bandoeng, Garoet en Tasikmalaja. Het jonge broed wordt in draagmanden, die van bamboe gevlochten en met teer waterdicht gemaakt zijn, naar bepaalde marktplaatsen gebracht, welke meestal uitsluitend voor pootvischhandel dienst doen en door particulieren opgericht zijn. Veelal wordt het broed ook op bestelling bij den rijstbouwer-vischkweker aan huis geleverd of in de dorpen van huis tot huis gevent. Daarom heeft het bedrijf van den pootvischventer, dat zich met den handel van vischbroed of iets oudere pootvisch bezig houdt, op Java vrij groote beteekenis. Het aantal vischhandelaars, dat de producten der vischteelt rondbrengt, loopt op sommige plaatsen in de honderden. De vischdrager is dan ook een typische verschijning op de straatwegen van West-Java.

Daar, waar de vischkweek op rijstvelden bijzonder veel bedreven wordt, nl. tusschen Soekaboemi en Buitenzorg, Soekaboemi en Tjiandjoer, op de Bandoengsche en Garoetsche hoogvlakte, in den omtrek van Tasikmalaja en Tjiamis, vindt men veelal de volgende werkwijze. Het jonge, 2-3 cm lange broed van de ikan mas wordt uit de teeltvijvers binnen een rayon van \pm 50 km aan landbouwers verkocht, die hun rijst geoogst en de velden weer onder water gezet heb-

ben. 1 tot 3 maanden later wordt het kweekmateriaal, dat intusschen meer weerstandsvermogen verkregen heeft en 5-8 cm lang geworden is, wederom gevangen, door handelaren opgekocht en over een omgeving van soms 100 km, ook wel eens meer, door verkoop wederom onder rijstbouwers verspreid. Het komt zelfs voor, dat deze pootvisch nog eens afgevischt, verder getransporteerd en op andere sawahs uitgezet wordt, voordat hij voor consumptie gebruikt wordt. Al komt het ook veel voor, dat ikan mas door beroepsvischtelers in vijvers tot consumptievisch opgekweekt wordt, zoo mag men toch aannemen, dat het grootste gedeelte van de consumptievisch in West-Java van sawahs afkomstig is. Echter lang niet de volle sawah-vischoogst komt op de markt. Een groot gedeelte blijft binnen de dorpsgemeenschap (désa). Bij kleine vischoogsten is het veelal gebruikelijk, dat de visch als vergoeding aan de medewerkers bij het afvissen en het plantklaar maken van de sawah verstrekt wordt. Bij grootere zijn er toch meestal voldoende liefhebbers uit het dorp of omliggende streken aanwezig, die in ruil tegen andere waar de visch in ontvangst nemen. In sommige streken is daarom de ruil in naturalibus voor den vischafzet van veel grooter belang dan de openbare markt. Hiermee valt vermoedelijk ook het eigenaardige verschijnsel te verklaren, dat men dikwijls op de markten meer poot- dan consumptievisch te zien krijgt.

De redenen voor het inlassen van een vischkweekperiode na een rijstbouwperiode, of „het planten van visch als tweede gewas" op de sawahs, zijn van verschillenden aard. Ten eerste is de bodem gemakkelijker te ploegen, welke bewerking meestal met een plank gebeurt, die door één of twee karbouwen getrokken wordt of met een hakshop (patjoel), wanneer de grond goed vochtig is. Den doorslag geeft echter meestal de gewoonte, dat de pacht voor landgebruik in een percentage van de geoogste rijst bestaat, die in natura aan den landeigenaar afgeleverd wordt, terwijl de tusschentijdsche vischkweek, evenals de tijd, gedurende welken het veld braak ligt, aan geen giften of betalingen onderworpen is.

Men dient daarom de vischteelt op rijstvelden als een vervanging van een periode van braakligging te beschouwen of ook als een soort vruchtenwisseling. Soortgelijke landbouw-vischkweekvruchtenwisseling treft men ook in Oost-Europa aan, waarbij dan echter de vischkweek meestal de hoofdrol speelt en de landbouw een tusschenstadium vormt. Het kenmerk van al deze vormen van wisselbouw is, dat de eene exploitatiewijze bevordelijk is voor de andere in de beteekenis van vruchtbaar maken van het land ten bate van de volgende cultuur. Een goede rijstooft pleegt dan ook een goeden vischoogst te voorspellen, terwijl het omgekeerde niet altijd het geval is. In dit verband zullen echter de leeringen omtrent doelmatige exploitatie en bemesting der sawahvischvijvers ook nuttig kunnen worden voor den rijstbouw.

De vischoogsten op sawahs zijn bij juiste exploitatie soms zeer hoog en dienovereenkomstig de baten, vooral wanneer de bevolking afstand doet van het kweken van licht gekleurde visch (goudvisch), die gemakkelijk een proef van roofvogels wordt. Bij donker gekleurde visch is het stukverlies in den regel 25-50% minder.

Een andere methode van vischkweek bestaat

uit het uitzetten van visch op de beplante sawah. Kort voor den rijstooft wordt er afgevischt. Dit minder winstgevend bedrijf heeft slechts recht van bestaan, daar, waar niet het geheele jaar door over water wordt beschikt, zoodat slechts een drooge tusschencultuur in aanmerking komt.

Voor de combinatie van vischteelt in vijvers en het opkweken van poot- tot consumptievisch op sawahs, speelt de karper, thans meestal nog in den van ouds bekenden vorm van de „ikan mas", de hoofdrol. Voor de vischteelt en de vischkweek in groote of kleine vijvers, incl. de kleinste huisvijvers, die men in vochtige streken van den Archipel vooral op West-Java haast overal aantreft, komen echter nog verschillende andere soorten in aanmerking. Zoo b.v. de *nilem* (*Osteichilus hasselti*) van nature een, in de volle strooming, bij voorkeur op beschaduwde plaatsen zich voortplantende riviervisch, die in de Preanger en in de Padangsche Bovenlanden op groote schaal geteeld wordt. De hierbij toegepaste methoden, waarvan die te Trogong gebruikelijke het meest verijnd is, berust daarin, dat men op een bepaalde plaats een sterke strooming doet ontstaan, die buitendien door steenhoopen en schaduw voor de paarijpe visschen aantrekkelijk wordt gemaakt. Dit gebeurt te Trogong door verhooging van den stuw in de gewone groote vijvers en het maken van een opening in de dijkkroon. In deze opening stort men grof grind, waardoor het water in een voordien drooggelegd bijvijvertje stroomt. De vijfjes-nilem zet haar eieren af tegen deze grindhoopen, waar zij door de mannetjes bevrucht worden. Het binnen 1-3 etmalen uitkomende broed geraakt tusschen het grind door in het bijvijvertje, dat aan den anderen kant zoo dicht afgesloten is, dat de vischjes niet kunnen ontsnappen. Enkele dagen later wordt het broed met doeken uit het vijvertje geschept en in gereed liggende lege groote vijvers overgebracht. Deze van een fijn waarnemingsvermogen getuigende teeltwijze van riviervischen is in Europa en Amerika geheel onbekend.

De *nilem* voedt zich met kiezelalgen, die op en tusschen de waterplanten groeien, en is daarom aangewezen op een rijke ondergedoken vegetatie in de vijvers. Een andere, bij de karperachtigen behoorende vischsoort, de *tawes* (*Puntius javanicus*) eet waterplanten. *Tawes* kan daarom niet op groote schaal tegelijk met *nilem* in dezelfde vijvers opgekweekt worden, omdat de eerstgenoemde soort door het verwijderen van de plantengroei de levensvoorwaarden voor de laatstgenoemde te ongunstig maakt. Deze door enkele Indische vischkwekers in de praktijk waargenomen tegenstrijdigheid werd pas in de laatste jaren door de visscherijdeskundigen biologisch verklaard. Van deze zijde werd er echter op gewezen, dat de *tawes* zeer geschikt is om al te weelderige plantengroei, die men ter bestrijding van het malariagevaar dient te verwijderen, tegen te gaan (zie beneden: Voorlichting, biologische malariabestrijding). De *tawes* zal daarom in de toekomst een groote rol in de vischteelt van Ned.-Indië spelen.

Een zeer belangrijke vischsoort is ook de op Sumatra, Borneo en Java verspreide *tambakan* of *pomi* (*Helostoma temminckii*), die zich zeer gemakkelijk in kleine vijvers laat telen. Zijn waarde berust niet alleen op de kwaliteit van zijn vleesch, maar vooral op het feit, dat de visch

leeft van de in het water zwevende kleine organismen, vooral plantaardige. Daar, waar het water van vruchtbare meren en vijvers dikwijls geheel groen gekleurd is door dit zgn. phytoplankton, groeien de tambak uiterst snel en maken van een natuurlijke rijkdom gebruik, waarvan anders geen rechtstreeks nut getrokken zou kunnen worden. Europa b.v. mist een vischsoort, die geschikt is voor het rechtstreeks nuttigen van phytoplankton in zoetwater. De samenstelling van de Indische zoetwatervisfauna is aldus zeer gunstig voor een uiterst intensieve vischteelt en vischkweek.

Naast de teelt van karper, tawes, nilen en tambakan, speelt die van de alom bekende goerami een betrekkelijk weinig belangrijke rol.

Dit strookt niet met de voorstelling, die velen zich van de vischteelt in Indië maken, want juist de goeramiteelt is het, die van oudsher de aandacht heeft getrokken van den Europeaan. De reden hiervan is de bijzonder goede kwaliteit van het goeramivleesch, dat de vergelijking van die van de forel, zalm, enz. kan doorstaan. Een overeenkomst tusschen de forel, die voor de fijnste Europeesche zoetwatervis geldt, en de goerami, bestaat ook in zooverre, dat beide soorten bijzonder langzaam groeien en in verband daarmee, wat de productie betreft, dure vischen zijn. Tervijl echter in Europa dit feit tot een sterke beperking van de forellenteelt heeft geleid, was het in Indië, vooral in vroegere tijden, mogelijk om, door druk van de zijde der hoofden, vorsten en ambtenaren op de bevolking uitgeoefend, de goeramiproductie aan den gang te houden, die vergeleken bij de teelt van bovengenoemde vischsoorten (karpers enz.) weinig loonend is en soms zelfs tot verlies leidt. Hierin moet men waarschijnlijk ook de reden zoeken voor het feit, dat daar, waar men zich uitsluitend op goeramiteelt toelegt, aanleg van vijvers en wijze van exploitatie uiterst primitief zijn gebleven, b.v. in de omstreken van Pasar Minggoe bij Batavia. In tegenstelling hiermede staat de goeramiteelt in Oost-Priangan, die meestal naast de teelt van andere vischsoorten bedreven wordt, op hooger peil.

De goede kwaliteit van het goeramivleesch heeft er dikwijls toe geleid, deze vischsoort naar andere, subtropische landen over te brengen, echter meestal met slecht resultaat (Palestina, Sicilië e.a.). Op Madagascar echter is het, volgens bericht van reizigers, gelukt den goerami in te burgeren. In de literatuur vindt men dikwijls vermeld, dat het den Parijschen vischteler Carbonier tegen het einde der 19e eeuw gelukt zou zijn den goerami te telen. Uit de beschrijving van een, op het wateroppervlak drijvend nest, dat uit schuim bestaat, blijkt, dat hier een verwisseling met een sepat-soort (*Trichogaster*) in het spel moet zijn, daar de echte goerami zijn nest van plantenzels bouwt.

In tegenstelling met de publieke opinie is de *visscherij in rivieren op Java* van veel minder belang dan de vischteelt en vischkweek in stilstaand water. Slechts in de laagvlakte, in moeras- en riviermondingsgebieden, is de vischvangst soms van grootere betekenis. Afwijkend is dit op Sumatra en juist andersom op de overige groote eilanden, vooral Borneo. Dit feit staat niet zoo zeer, zooals veelal ten onrechte wordt verondersteld, met de dichtheid van de bevolking en haar „roekeloos” visschen in verband, als

wel met de natuur van het landschap en de wis-seling van natten en drogen tijd. Waar het rivierwater snel tusschen kale rotsen over steenen stroomt, kan niet zooveel vischvoedsel ontstaan als in ondiep, stilstaand water. Daar zijn alleen voor kleine vischsoorten, die betrekkelijk jong — d.w.z. binnen $\frac{1}{2}$ jaar — tot voortplanting kunnen overgaan en voor roofvisschen, die van deze kleine soorten leven, de levensvoorwaarden algemeen gunstig. Het achteruitgaan van den vischstapel ten gevolge van roekeloos visschen, zooals dat hier en daar feitelijk werd waargenomen, berust dan ook meer op sterke vermindering van de roofvisschen. Aangezien de bevolking echter ook de kleine vischsoorten gebruikt, zou het economisch onjuist zijn door bescherming der roofvisschen de totale productie te verminderen en dit door het instandhouden van een kleiner aantal minder groote vischen, die grooter van stuk worden. De belangen van het meer koopkrachtige deel der bevolking strookt hierin niet met die der breede massa. Dit neemt niet weg, dat roofvisscherij, b.v. met behulp van vergiften (akar toeba) of explosieve middelen — van gelicenceerde uitzonderingsgevallen afgezien — ook in Indië ontoelaatbaar is.

Belangrijke opbrengsten leveren sommige rivieren op Sumatra, vooral de Moesi, die een langen benedenloop door een gedeeltelijk moerasig terrein heeft en zeer gunstige levensvoorwaarden voor vele vischsoorten biedt. In nog ruimere mate geldt dit van sommige stroomen op Borneo, vooral de Kapoera, die het water van verschillende meren en moerasgebieden opneemt.

De *binnenmeren* van den Archipel zijn, wat hun natuurlijke vischrijkdom of hun exploitatiebaarheid door visscherij en vischteelt betreft, van zeer verschillende waarde. Eerst sinds eenige jaren is bekend, dat in de meeste, vooral de minder groote meren der tropen op een diepte van enkele tientallen meters, veelal nog minder, zoo weinig zuurstof aanwezig is, dat vischen daar niet kunnen ademen. De groote meren, die dank zij wind en golfslag in de diepte wel voldoende zuurstof bevatten, liggen dikwijls nauw tusschen de rotsen of bergen en missen een ondiepe oeverzone waar zich veel vischvoedsel kan ontwikkelen. De ondiepe Indische meren kunnen echter, in tegenstelling met de diepe, van een naar vroegere begrippen ongekende vruchtbaarheid zijn, vooral wanneer zij op kalkrijke, jong-vulkanische gronden gelegen zijn.

Het is nog niet gelukt de op oude laterietgronden gelegen ondiepe meren, waarvan vele een eenigszins zuur water bevatten, door visscherij goed productief te maken, hetgeen, ook in verband met de bezuiniging, de tot verbetering genomen maatregelen deed stopzetten. Echter mag in de toekomst hierin verandering verwacht worden. Aan den anderen kant is men er wel in geslaagd ondiepe stuwmeren op Java, die in kalkrijk terrein gelegen zijn, op een wijze, die eenig in haar soort is, te verbeteren en te exploiteeren. Zij berust: 1° op het feit, dat bijna elke Soendanees graag vischt en voor een gelegenheid daartoe veel overheeft, 2°, op de mogelijkheid om in een tropisch klimaat groote hoeveelheden meststoffen aan het water toe te voegen, zonder dat rotting optreedt, 3°, op de omstandigheid, dat men de pootvisch, die in de vijvers geteeld wordt, goedkoop en in zoo groote hoeveelheden kan op-

kopen, dat de natuurlijke rijkdom aan vischvoedsel, die in zoodanig sterk bemest water ontstaat, ook verbruikt wordt en de visschen uiterst snel groeien. De algemeene beteekenis van zulk een hoogst intensieve exploitatie van de meren mag echter niet overeschat worden, omdat op niet veel plaatsen de onmisbare natuurlijke en economische voorwaarden vervuld zijn. Desniettegenstaande is het feit van belang, dat men te Tjiboeroei bij Bandoeng er in geslaagd is geregeld tot jaarlijksche vischopbrengsten van 2000 kg en meer per ha te geraken, terwijl in Europa bij meren 75 kg voor een zeer goed gemiddelde geldt en 200 kg slechts bij hooge uitzondering behaald wordt.

Zoodanige intensieve vischproductie in zoetwatermeren mag men niet als iets typisch Oostersch of Indisch beschouwen. De wijze van uitzetten van pootvisch, het zorgen voor voedsel door een systeem van bemesting, enz. is van zuiver Europeeschen oorsprong; slechts de wijze van exploitatie is van Indischen oorsprong en wordt ook buiten Java in den Archipel aange troffen.

Het z.g. meer van Tjiboeroei is niet van geheel natuurlijke aard. Het oorspronkelijk meertje is door een stuwdam vergroot. Tengevolge daarvan kan vlak, vruchtbaar oeverterrein onder water worden gezet evenals een eiland, dat bij lagen waterstand met groenbemesters bezaaid wordt. Reeds daardoor heeft intensieve bemesting, vooral met stikstof, plaats. Daarbij komen groote hoeveelheden mest uit geiten- en paardenstallen, afval van cassavewasscherijen, enz. Ook de temperatuur van het water, die gemiddeld 23° C bedraagt, is zeer gunstig voor de verwerking van de groote hoeveelheden bemestende stoffen door plantaardige en dierlijke organismen, die zoo niet rechtstreeks, dan toch indirect vischvoedsel vormen. In verband hiermee is het mogelijk elk jaar zeer groote massa's van verschillende soorten kleine pootvisch in het meer uit te zetten en zóó snel te laten groeien, dat het grootste gedeelte daarvan in 4-10 maanden haast volwassen is en gevangen mag worden.

Ook elders in West-Java, plaatselijk ook op Borneo, Celebes en Sumatra, bestaat het gebruik, dat degene, die zeggingschap over een vischwater heeft, anderen tegen vergoeding van de vangst en op eigen risico laat vissen. Voor dit doel worden z.g. vischfeesten gearrangeerd, waarbij honderden visschers, soms zelfs meer dan duizend, van bamboevlotten af, hoofdzakelijk met werpnetten, vangen. Te Tjiboeroei zijn van de inheemsche „vischpartijen" groote feesten — jaarlijks 3 of 4 — gemaakt, waarbij de exploitant-pachter van het meer slechts voor vlotten, de orde en de feestelijke stemming zorgt. De vlotten worden verhuurd tegen prijzen, die een handigen visser een goede kans op winst laat. De aantrekkingskracht van deze feesten is zoo groot, dat duizenden van toeschouwers en koopers van heinde en ver komen en de kooplust de prijzen dikwijls boven de normale drijft. De populariteit van deze vischpartijen berust voor een groot deel in de sensatie- en goklust van de bevolking. Het is niet slechts een geldelijke winst, maar ook een eer een groote vangst te maken. Dit geldt evenzeer van vischpartijen, die op meren en rivieren gearrangeerd worden, waar niet speciaal pootvisch uitgezet wordt.

De vischpartijen van Tjiboeroei toonen aan, hoe door organisatie en gebruik van Westersche methoden van voorbereiding op langen duur het inheemsche gebruik tot een solide economische factor van belang gemaakt kan worden, want deze samenkomsten van duizenden menschen zijn voor de welvaart van Tjiboeroei en omgeving van niet te onderschatten beteekenis.

Wat in vroegere tijden door de bevolking zelf gedaan werd aan onderhoud en exploitatie van den vischstapel in meren is niet van belang. Weliswaar is het reeds lang gebruikelijk om aan de oever van meren een soort vijfvertjes aan te leggen, waarin men soms jonge pootvisch uitzette, maar vermoedelijk werden deze vijfvertjes in de meeste gevallen meer voor de vangst van visch gebruikt, die door een gat in den dijk van den vijver binnengedongen waren om in het ondiepe water te paaien. Voor dit doel wordt dikwijls het bed van een beekje omgelegd, zóó, dat dit in deze randvijfvertjes uitloopt.

De methoden van vischvangst, die in den Archipel toegepast worden, varieren van zeer handige en voordeelige tot uiterst primitieve. Zij komen alle slechts in één punt overeen, nl. dat zij volgens westersche opvatting min of meer „roekeloos" zijn en b.v. met een bevordering van het paaien meestal geen rekening houden. Integendeel wordt er meestal van de onvoorzichtigheid van paaiende visschen gebruik gemaakt om ze te vangen. Daarbij wordt dikwijls een vrouwelijke visch, die op de een of andere wijze vastgezet wordt, voor het aanlokken van de mannetjes gebruikt. In de Serajoe (Midden-Java) bouwen de visschers een tot boven den waterspiegel reikenden steenen ringdam, waarop palmladeren gestoken worden, zoodat een aantrekkelijk beschaduwde paaiplaats tot stand komt. Achter de palmen of achter een schutting van bamboevlechtwerk (bilik) zit de visser te wachten, totdat een groot aantal visschen binnen de steenen ommuring aan het paaien is om dan den ingang, die totdien opengelaten was, van boven af te sluiten met steenen en op zijn gemak de gevangen dieren op te scheppen.

Zeer algemeen is het gebruik de rivier geheel af te dammen, wat door de vele steenen in bergstroomen zeer vergemakkelijkt wordt. Men maakt een nauwen doorgang, plaatst daar netten in en leidt het rivierwater een eind stroomopwaarts langs een anderen weg. De visschen uit het droogloopende gedeelte komen in de netten terecht of worden op het droge opgeraapt. Daarbij wordt ook de jonge en kleine visch niet ontzien.

Wordt van deze tijdelijke afdammingen meer bij gemeenschappelijke, meestal feestelijke vischpartijen gebruik gemaakt, en dan slechts op tijden van lagen waterstand, die in den regel buiten de paaitijden vallen, zoo ziet men op vele plaatsen het geheele jaar door totale of gedeeltelijke afsluitingen van de doorgangswegen der visschen door staketsels, bamboefuiken, enz. Het is voor de visschen, die juist bij het begin van den regentijd, soms in scholen de rivieren optrekken, een gelukkige omstandigheid, dat hoog water veelal over deze installaties voor de vangst heen stroomt.

Een dergelijke „roekeloze" wijze van vangst zou in een gematigd klimaat den vischstapel totaal vernielen. Dit is meestal niet het geval in de tropen, omdat er een overvloed van jong broed

is en de groei van de visschen zeer veel sneller verloopt, vooral wanneer niet door een teveel aan concurrenten de natuurlijke voedselvoorraden ontoereikend zijn.

Het is een opvallend feit, dat de Oostersche werktuigen voor de vangst weinig verschillen van de Westersche, in de oogen van den kenner tenminste. Het eigenaardige van de gereedschappen is meestal meer het materiaal, waarvan zij vervaardigd worden, dan wel de vorm. Het veelvuldig gebruik van bamboe-vlechtwerk als poreus materiaal, echter ook voor het transport met teer waterdicht gemaakt, is het meest kenmerkende verschil. Wel dienen die methoden van vangst genoemd te worden, die op de neiging der visschen berusten, om een schuilplaats op te zoeken, b.v. de roempoen-visscherij of het gebruik om een pisangblad op het water te leggen en kort daarna de daaronder verscholen visch met een net op te scheppen. Deze wijze van vangst beoefent men weliswaar ook elders, b.v. in Noord- en Zuid-Europa, echter wordt er in Indië om nog onbekende redenen meer gebruik van gemaakt.

Enkele gereedschappen voor de vangst mag men, voor zover die bekend zijn, wel voor typisch Oostersch aanzien. Zoo b.v. de uit ongeveer $\frac{1}{2}$ cm breede bamboestrooken gevlochten korven in den vorm van uien, waarvan het spitse uiteinde afgeknipt is. De opening van deze korven is iets nauwer dan hun grootste diameter. Zij worden door één of twee vrouwen, kinderen of oude mannen, door de weelderige waterplanten-massa getrokken. De meestal slechts enkele cm lange visch, die na verwijdering van de planten uit de korven overblijft, dient voor eigen gebruik.

Een ander eigenaardig gereedschap, dat evenals deze korven op het meer van Bagendit bij Garoet (West-Java) gebruikt wordt, is een trechtersvormig net, dat door sterke bamboestrooken opengehouden, door den visscher met een stok van uit een bootje over kleine roempoens (zie zeevisscherij) en waterplanten gestulpt wordt. Met een soort lans voelt de visscher door de mazen van het net heen, of hij iets gevangen heeft, dat hij met de lans kan doodsteken. Dit uiterst primitieve net kan natuurlijk slechts op zeer ondiepe plaatsen en in vischrijk water gebruikt worden.

Het stulpnet herinnert aan de stulpmand (soesook), een in tegenstelling met het eerste zeer handig gereedschap, dat dienst doet om visch, die zich b.v. na het leegloopen van een vijver in het slik schuil houdt, te vangen. De ongeveer kegelvormige mand wordt met zijn breede opening, die uit vrij uitlopende bamboelatten bestaat, in den modder gestoken, daar, waar de visscher meent een beweging van een visch waargenomen te hebben. Daarna grijpt hij met den rechterarm door de nauwe opening naar boven, pakt de visch, draait de mand snel omhoog en houdt dan ook met de linkerhand het dier vast. Dit gereedschap wordt in de laatste jaren in Europa geïntroduceerd.

Specifiek Oostersch, alhoewel niet alleen in den Archipel thuis hoorend, zijn verder tal van fuikjes, die voor de vangst van garnalen dienen; tenslotte ook mandjes, dikwijls in den vorm van flesschen met een vernauwde hals. Zij dienen voor het bewaren van gevangen visschen en leveren het voordeel op, dat zij voor de borst van den door het water wadenden visscher hangend, dik-

wijls onder water geraken, zoodat de visch langer levend en frisch blijft.

Van medelijden met de visch treft men geen spoor aan. Daarvan getuigt ook de gewoonte om de gevangen visch aan een bamboebandje, dat men door kieuwdeksel en bek doortrekt, te transporteren, zonder hem door een slag op den kop te bedwelmen. Een eigenaardige tegenstelling hiermee vormt het geduld en de zorg, waarmee welvarende vischlieffhebbers, waaronder dikwijls hoofden der bevolking, *siervisschen* in de op hun erf gelegen vijvers opkweeken. Men kan opmerken, hoe visschen van verschillende soort, dagelijks met zorg uit de hand gevoederd, met trots aan vrienden vertoond en tenslotte op de gewone wijze gedood en gegeten worden. Deze lieffhebberij voor het opkweeken van visschen op eigen erf treft men in den Indischen Archipel vooral bij Chineezen aan.

Gouvernements-regelingen. Gezien de populariteit van de vischvangst en vischteelt is het niet verwonderlijk, dat het Ned.-Indische Gouvernement betrekkelijk vroeg belangstelling voor de instandhouding en verbetering ook van de binnenvisscherij toonde. Hoewel men er eerst toe overging maatregelen ter bevordering van de zeevisscherij te nemen, werd reeds vóór 1914 overwogen, tot welke stappen men zou kunnen overgaan, om de binnenvisscherij meer tot een bron van volkswelvaart te maken. Bij de instelling van een specialen dienst voor de visscherij, die een onderdeel vormde van het Departement van Handel, Landbouw en Nijverheid in het jaar 1914, werden bijzondere ambtenaren voor de bevordering van de binnenvisscherij aangewezen. Dit waren een bioloog, die belast werd met de oprichting van een instituut voor de binnenvisscherij te Tasikmalaja, dat echter nooit tot stand is gekomen, en een technisch adviseur, wiens taak het werd het kustvijverbedrijf in Oost-Java te bevorderen, alsmede de vischteelt in zoetwater volgens West-Javaansch voorbeeld in Oost-Java in te voeren. Terwijl de werkzaamheden in West-Java met de opheffing van den visscherijdienst (Afd. Visscherijen) in 1922 in het zand verliepen, ontwikkelde zich in Oost-Java een Visscherij-voorlichting, die onder de Landbouwvoorlichting ressorteerde. Nadat het aantal, later „visscherij-ambtenaren” genoemde deskundigen geleidelijk was uitgebreid, werd de behoefte gevoeld om de tot dusverre min of meer plaatselijke voorlichting weder uit te bouwen tot een tak van dienst. In 1928 werd een visscherijconsulent 1ste Klasse aangesteld, en hiermee werd een begin gemaakt met de instelling van een „Onderafdeeling Binnenvisscherij” bij de afdeling Landbouwvoorlichting van het Dep. van L. N. en H.

In 1929 verrees in Buitenzorg-Pantjasan een modern laboratorium voor de binnenvisscherij, dat echter niet als afzonderlijke wetenschappelijke inrichting, doch als algemeen centrum van voorlichting op binnenvisscherij-gebied zich evenzeer met wetenschappelijk onderzoek als met de praktijk bezig hield. De reeds vóór deze uitbreiding van de visscherijvoorlichting te Poenten bij Malang en elders in Oost-Java tot stand gekomen Gouvernements vischkweekerijen werden in 1931/32 met een speciaal voor de vischteelt werkend Gouvernements proefbedrijf te Bandaeng vermeerderd.

Terwijl zich deze instellingen in het bijzonder

toelegden op het uitwerken van nieuwe, aan de tropen aangepaste werkwijzen van vischteelt, viel aan de visscherijdeskundigen op het gebied van de vischkeek in kustvijvers in hoofdzaak de taak toe om, in samenwerking met den dienst van Volksgezondheid, de tambaks, tot dusverre ideale broedplaatsen van verschillende soorten van malariamuggen, te assaineeren, zonder dat de vischproductie belangrijk verminderde.

Het werk van voorlichting op het gebied van de binnenvisserij draagt in Nederlandsch-Indië nog een bijzonder kenmerk, in zooverre, dat het veelvuldig verbonden is met creditverleening aan de bevolking. Nadat de in vischteelt of in vischkeekerij belangstellende bevolking hierdoor de mogelijkheid verkregen heeft kortstondige crediten tegen een lagen rentevoet te ontvangen, indien het bedrijf in casu door de officieele visscherijdeskundigen voor creditwaardig wordt verklaard, is tevens de weg gevonden ook daar met voorlichting door te dringen, waar de bevolking vroeger, de fiseale bemoeizucht vrezend, den voorlichtingsdienst met weinig vertrouwen tegenoot trad.

Op den totdien gestadigen vooruitgang van de voorlichting op visscherijgebied, heeft de in het jaar 1930 ingetreden exportcrisis haar invloed in sterke mate doen gevoelen, echter niet alleen door een minder gunstige beperking van personeele en werkfondsen op de begroting van het Departement van Landbouw, doch gelukkig ook daardoor, dat de visscherijvoorlichting en maatregelen tot het tegengaan van noodtoestanden werden gecombineerd. Van de middelen voor werkverschaffingen uitgetrokken werden belangrijke sommen ter beschikking gesteld voor assameering van bestaande, aanleg van nieuwe kustvijvers en ontginning van tot moerassen geworden meren.

Van de visscherij van Ned.-Indië in haar geheel kan daarom gezegd worden, dat zij reeds tot een belangrijk volksbedrijf is uitgegroeid, dat niet slechts in staat is in tijden van voorspoed de volkswaart te vermeerderen, maar waarvan ook gebleken is dat het een economischen buffer kan vormen in tijden van achteruitgaande export. Al zijn de overdreven verwachtingen, die men, zij het ook niet in den kring der deskundigen, aan de exportmogelijkheden van visscherijproducten heeft gesteld, niet in vervulling gegaan, zoo heeft in elk geval de in de laatste decennia zoozeer gevorderde onderkenning van de grondbeginselen, waarop de tropische visscherij behoort te berusten, ongetwijfeld veel bijgedragen tot het openen van de mogelijkheid tot een verdere gunstige ontwikkeling van de visscherij in Ned.-Indië.

VAN EERDE (Prof. JOHAN CHRISTIAAN), geb. te Workum 11 Maart 1871, overleden te Amsterdam 1 April 1936, heeft in een aantal belangrijke functies zijn leven gewijd aan de studie van de koloniale volkenkunde en was de organisator der Afdeling Volkenkunde van de Kon. Vereeniging Koloniaal Instituut te Amsterdam. Na het onderwijs aan het gymnasium en de H.B.S. te Deventer gevolgd te hebben, studeerde hij aan de voormalige Indische Instelling te Delft en legde in 1892 het zgn. Groot-Ambtenaars-examen met gunstig gevolg af. In Augustus van dat jaar werd hij ter beschikking van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië gesteld om in den

administratieven dienst aldaar te worden geplaatst. Als bestuursambtenaar was hij ter Sumatra's Westkust en op Lombok (residentie Bali en Lombok) werkzaam op zoodanige wijze, dat hem een tevredenheidsbetuiging van de Regeering ten deel viel en hij in 1900 tot ridder in de Orde van Oranje Nassau werd benoemd. Ook buiten de ambtelijke kringen werd zijn arbeid hoog geschat, zooals blijkt uit de woorden, waarmede v. S(andick) de later te noemen publicatie van Van Eerde's rapport over de agrarische toestanden op Lombok in de Ind. Gids inleide. Met verlof in Holland teruggekeerd, werd hij voor den verderen dienst in Indië afgekeurd en trad gedurende enkele jaren als directeur van het dagblad „Het Vaderland” op. In 1909 werd hij benoemd tot referendaris op het departement van Koloniën. Toen de Raad van Beheer van het Koloniaal Instituut hem evenwel aanzocht op te treden als directeur van de toen juist ingestelde Afdeling Volkenkunde nam hij die functie met 1 Januari 1913 op zich. Van Eerde gaf zich geheel aan de hem opgedragen taak. Het museum van de Afdeling Volkenkunde legt een sprekend getuigenis af van de toewijding, kennis en smaak, waarmede op geniale wijze een geheel tot stand werd gebracht, dat door ordening en schoonheid ieders bewondering afdwingt.

In 1917 werd Van Eerde benoemd tot bijzonder hoogleeraar in de koloniale volkenkunde vanwege het Koloniaal Instituut aan de Universiteit van Amsterdam en twee jaren later tot buitengewoon hoogleeraar aan de Ned. Handelshoogeschool te Rotterdam, terwijl hij in 1922 tot buitengewoon hoogleeraar in de volkenkunde van Zuid- en Oost-Azië, inzonderheid Ned.-Indië, aan eerstgenoemde Universiteit werd benoemd.

Op het Koloniaal Instituut stelde hij de „Indologische leergangen” in en trad hij als voorzitter van den Kolonialen Vacantiecurcus voor Geografen op, door welke cursussen de mogelijkheid geopend werd in breederen kring kennis omtrent land en volk van Ned. Indië te verspreiden. Van de op zijn initiatief in het leven geroepen hulp-instituten van het Koloniaal Instituut bekleedde hij vele jaren het secretariaat en later het ondervoorzitterschap.

Ondertusschen was hem (in 1923) het onderrecht in de kennis der koloniën en het koloniaal staatsrecht aan Prinses Juliana opgedragen, welke taak gedurende vier jaren beslag legde op een deel van zijn werkkraft. Naar aanleiding hiervan ontving hij het commandeurskruis van de Huisorde van Oranje. Reeds in 1926 was hij tot ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

De laatste belangrijke opdracht, die hem werd gegeven, was het mandaat als regeringsgedelegeerde bij het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, in het bijzonder in verband met alles, wat betreft de voorbereiding, de uitwerking en de uitvoering van de plannen voor de nieuwe museuminrichting en de overbrugging en opstelling der verzamelingen naar en in het oude Academische ziekenhuis aldaar. Van dit werk, met de hem eigen energie aangevangen, heeft hij de voltooiing niet mogen beleven.

Buiten zijn taak in deze gewichtige functies had Van Eerde een belangrijk aandeel in den arbeid van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap als bestuurslid en tevens als lid en

voorzitter van de redactiecommissie voor het Tijdschrift van dit genootschap. Toen hij 25 jaren in die redactiecommissie werkzaam was geweest benoemde het genootschap hem tot eeredlid. Overigens was hij bestuurslid van het Kon. Inst. voor Taal, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië en lid van de commissie voor het adatrecht, in welke functie hij den stoot gaf tot de uitgave door het Koloniaal Instituut van de Pandecten van het Adatrecht, die onder leiding van Prof. Mr. C. van Vollenhoven in tien deelen zijn gepubliceerd. Bovendien gaf hij zijn medewerking aan tal van andere Nederlandsche en buitenlandsche instellingen van wetenschappelijken aard.

Toegerust met dien diepen zin voor waarachtige humaniteit, uitgaande van een op religieuze grondslag gebouwde levenshouding, was het zijn streven om allen, die een bestaan in de koloniën hadden, te doordringen van de noodzakelijkheid de bekwaamheden van den inboorling te waardeeren en recht te doen wedervaren. Alleen, zoo betoogde hij, indien de Europeaan dat begrijpt en in toepassing brengt, kan hij zijn aandeel vervullen in de „reuzentaak” om wijziging ten goede te brengen in de stoffelijke en geestelijke ontwikkeling der inheemsche bevolking. De bestuursambtenaar kan zijn taak niet naar behooren verrichten zonder stage bestudeering van hetgeen er in de bevolking leeft en zonder zich een volledig denkbeeld te vormen van hare noden en wenschen. Dat, zooals hij op blz. 10 van zijn „Koloniale Volkenkunde” schreef, zulk een belangstelling „een reden (zou) zijn tot aanhanke-lijkheid van Indische zijde”, ondervond hij zelf, toen hij in 1929 op zijn Indische reis ter bijwoning van het vierde Pacific Science Congress te Batavia, een bezoek bracht aan zijn voormalig bestuursressort op Lombok.

Van zijn hand verscheen een groot aantal studies over algemeen koloniale, ethnografische, adatrechtelijke en historische onderwerpen. Van zijn boek „Koloniale Volkenkunde, 1ste stuk, Omgang met Inlanders” (1914, 5de dr. 1928) verscheen in 1927 een Fransche bewerking: „Ethno-

1919, bl. 214), „Deutschland zonder koloniën” (Kol. Tijdschr. 1919, bl. 1044), „Koloniale zelfopvoeding” (Gids 1923, bl. 102), „Exaete volkenkunde” (Haagsch Maandblad 1925, bl. 685), „Investituursteeenen in Zuid Celebes” (T.A.G. 1930, bl. 813). Ten slotte zij vermeld, dat onder zijn leiding het werk: „De volken van Nederlandsch-Indië” door een aantal deskundigen werd geschreven en dat hij daarin zelf de inleiding gaf.

Een levensbericht omtrent hem van de hand van Prof. Dr. J. P. Kleweg de Zwaan verscheen in het jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1935/1936, blz. 113.

SABANG (Aanv. Dl. IV). De onderafdeeling telde einde 1935 278 Europeanen, 3200 Atjehers, 4000 andere Inlanders, 1700 Chineezzen, 200 andere Vreemde Oosterlingen en 30 Japanners, totaal 9400 zielen. Hieronder zijn niet begrepen de verpleegden in het groote krankzinnigengesticht waarvan 1700 ter hoofdplaats Sabang, 500 in Balohan, 800 in Paja en 200 in Ibôih. De vee-stapel telt slechts 900 runderen en enkele buffels. Per jaar zijn er \pm 900 stuks runderen voor de slacht noodig, welke worden aangevoerd uit Groot-Atjeh en Sigli.

De baaien van Balohan, van Sabang en Pria Laôt zijn verbonden door een 10 km langen, 5 m breedten autoweg. Andere wegen leiden van Sabang naar Paja, 15½ km en naar het meer Aneuf Laôt, het radiostation en langs de kust. Ter onderafdeelingshoofdplaats zijn de wegen geasfalteerd. De vaste uitstapjes van reizigers gedurende het oponthoud van de booten in Sabang zijn naar de baai v. Balohan, de Aneuf Laôt, het zwembad, het zee-aquarium en de zeetuinen.

Het uit 1898 dateerende 2800-tons dok werd in 1933 afgekeurd; in October 1924 werd Sabang echter voorzien van een 5000 tons dok.

Voor het aantal schepen, dat Sabang aandeel in 1930/35 zie onderstaande tabel.

In 1928 werd door de Sabang Mij. besloten een vliegveld aan te leggen met het oog op de aansluiting met de luchtverbindingen op Medan en

	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Oorlogs- en Gts. schepen:						
Aantal	38	37	42	28	37	28
Koopvaardij-schepen:						
Aantal	938	778	620	672	815	765
Bruto M ²	12.761.920	10.510.539	8.511.348	8.914.386	10.655.774	9.710.797

logie Coloniale, l'européen et l'indigène”, waarin Joseph Chailly een voorbericht schreef. In 1920 verscheen zijn „Inleiding tot de Volkenkunde van Nederlandsch-Indië” (Volksumiversiteitsbibliotheek I). Betreffende Minangkabau en Lombok publiceerde hij een aantal geschriften, o.a. „De adat volgens Minangkabausche bronnen” (Wet en Adat III, 1ste jaarg. bl. 209) en het reeds genoemde „Rapport over de regeling der agrarische toestanden in West Lombok” (Ind. Gids 1901, 23, bl. 318). Tot zijn verdere geschriften behooren o.a. „Over de verwanten van de Indonesiërs” (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam, 1917), „Koloniaal Beleid” (Ind. Gids

Java en Penang. Met afbouw en verbetering van dit vliegveld wordt nog steeds voortgegaan. Op het eiland Roebiah vóór Sabang is een modern ingericht quarantaine-station.

GORONTALEESCHE TALEN (Aanv. Dl. I). Het onmiddellijk in het Westen aan het Mongondouch grenzende complex van een vijftal talen: het Kaidipansch, het Bolangosch (of Atinggolach), het Socawasch, het Gorontoesch en het Boeolsch, is vooral merkwaardig te achten om zijn overgangspositie tusschen de Filippijnsche talen enerzijds en de twee groote groepen gevormd door de Toradja talen en de Loinangsche met de Boengkoesch-Morische anderzijds. Deze talen kunnen naar de meest gesproken representant

van de groep onder de benaming Gorontaleesche talen samengevat worden. Haar gebied valt vrijwel geheel samen met dat der afdeling Gorontalo, slechts het ten Noordoosten daarvan gelegen gebied van het Kajidipansich ligt daarbuiten, terwijl ook een deel der Bolango-sprekers zijn woonplaatsen aan de noord- en de zuidkust ten Oosten van genoemde afdeling heeft.

Zooals reeds gezegd, is het Gorontaleesch verreweg de meest gesproken taal dezer groep. Het telt meer dan 150 000 sprekers, wat ongeveer driemaal zooveel is als het aantal sprekers van alle overige talen tezamen. Bovendien breidt het zich nog steeds uit ten koste van de andere idiomen. De verschillende centra, waar deze taal met overigens vrij onbeduidende dialectische afwijkingen gesproken wordt, zijn Gorontalo, Limboto en Tilamoeta aan de zuidkust, Kwandang en Soemalata aan de noordkust. Bovendien vindt men in oostelijke richting langs de noordkust van de Tomini-bocht verschillende nederzettingen van Gorontaleezen. Wil men het Gorontaleesch naar zijn ontkenningwoord benoemen, dan zou men het den naam diila moeten geven.

De voorvoegsels zijn reeds minder talrijk dan in de Filippijnsche talen; van de invoegsels zijn -il-, uit -in-, en -oem- nog levend, hoewel het laatste nog slechts in een betrekkelijk beperkt aantal werkwoorden gebezigd wordt. Het infix -il- dient in de eerste plaats om het preteritum van passieve vormen aan te duiden, b.v. tilali'oe (door mij werd gekocht) van motali (zullen kopen). Dit geldt voor de groote meerderheid der ww., slechts de zeer weinig talrijke oem-ww. vormen den gewonen verleden tijd door invoeging van -iloem-, b.v. tiloemoeto (is binnengegaan) van toemoeto (binnegaan). Daarnaast wordt dan de passieve verleden tijd gevormd door invoeging van -il- alleen, b.v. tiloelotali (door hem werd binnengegaan). De overige ww., n.l. die met voorvoegsel mo-, vormen hun preteritum met lo-vollediger jilo-, b.v. lotali of jilotali (heeft gekocht). Een aanvangs l verandert bij invoeging van -il- in j, b.v. moloboe'o (zullen stampen), jiloboe'io (door haar werd gestampt).

Alleen de actieve vormen van den tegenwoordigen en den verleden tijd kennen meervoudsvormen, b.v. hemonga'ata wa'u (ik veeg) en hiponga'ata ami (wij vegen); lolihoe en tilong-golihoe (heeft en hebben gebaad).

Van de achtervoegsels zijn belangrijk -alo en -a, -olo en -o, zij hebben vaak passieve beteekenis, b.v. momali (iets zullen veranderen) en bolialo (veranderd zullen worden); bolialio (door hem zal veranderd worden); momali (iets zullen breken) en bolio (gebroken zullen worden); bolio (door hem zal gebroken worden). Het achtervoegsel -a treedt ook op in de gebiedende wijs, b.v. binda'ama'o (neem dat weg, daarheen), mominda'o (zullen wegnemen, opruimen). Een geheel andere functie heeft het achtervoegsel -olo, -o in woorden als bitio (honger hebben), biti (de honger) en tohulowo, tohuloolo (ziek zijn), tohulo (ziekte). Het achtervoegsel -i treedt op in imperatieve met een bepaald object, b.v. diila oli-pati (vergeet het niet), a'atimai (veeg dit hier).

SNOUCK HURGRONJE (Prof. DR. CHRISTIAAN), geboren te Oosterhout 8 Febr. 1857, overleden te Leiden 26 Juni 1936, orientalist en adviseur der Regeering, studeerde aan de Leid-

sche Universiteit theologie en letteren en verwierf den graad van doctor in de semietische letteren op grond van een proefschrift getiteld *Het Mekkaansche Feest* (24 November 1880). Promotor was de Goeje; keuze en behandeling van het onderwerp waren geheel geestelijk eigendom van den promovendus, die bovendien een geboren autodidact was. Naast de Goeje staat onder zijn leermeesters, als door Snouck ook om zijn persoonlijke eigenschappen hooggeschatte figuur, in de eerste plaats die van Kuenen. Op de wetenschappelijke schaal stelde hij bovenaan den Straatsburgschen orientalist Theodor Nöldeke, dien hij na zijn promotie eenigen tijd hoorde. Doch ook Nöldeke's philologische hartstocht kon Snouck's richting niet bepalen; zij was reeds gekozen met het „Mekkaansche feest”.

Inderdaad is in dit proefstuk een groot deel van de latere ontwikkeling van den meester reeds in kern aanwezig: de ethnoloog, de godsdiensthistoricus en de philoloog hebben er hun beste krachten aan gegeven en voor den toekomstigen Mekka-ganger is het een voorstudie.

Het is de bedeavaart met hare voorbereidingen in drie stadia, die in het boek behandeld werden: in het heidensche, in dat van de hervorming door Mohammed, en in dat van de wet en de latere praktijk. De vergelijking tusschen de bedeavaart in den heidenschen tijd en die in de nieuwe gedaante, haar door Mohammed geschonken, houdt een grondig critische beschouwing in zoowel van oud-arabische instellingen en tradities als van de wordingsgeschiedenis van den Islam naar de voorstelling der moslimsche traditie. Dozy's eens zoo geruchtmakende stelling, dat de ceremoniën van het feest van Mekka haar ontstaan te danken hadden aan een daarheen verdwaalden israhelitschen stam, liet geluidloos het leven, zonder dat de vader dier stelling zich eigenlijk goed bewust was van wat er gebeurd was. Snouck Hurgronje daarentegen had zich daarvan nauwkeurig rekenschap gegeven en slechts de aandrang van de Goeje had hem kunnen weerhouden ronduit te zeggen, dat Dozy het slachtoffer van eigen ver-nuft geweest was.

De studie van het leven van Mohammed voor de dissertatie ondernomen, diende ook als basis voor latere schitterende studies, waaronder *De Islam* („de Gids” 1886) en de meesterlijke critiek op Grimme's biographie van Mohammed (*Une nouvelle biographie de Mohammed* in „Revue de l'histoire des Religions” 1894).

De historisch-critische beschouwingen van het ontstaan van de drie vormen van den ihrām bevatten de belofte van de principieele traditie-critiek, die *Der Mahdi* („Revue coloniale internationale” 1886) tot den wegbereider van de beroemde theorie maken, die gewoonlijk aan Goldziher toegeschreven wordt, een critiek waarvan ook de studie over de zakāt een prachtige proeve is (*Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islam* in „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, 1882).

Verder vertoont de beschrijving van de regeling van de bedeavaart volgens de mohammedaansche wet den hartstocht voor juridische scherpte, die voor Snouck's geheele werk karakteristiek is.

En tenslotte kan in den geographischen achtergrond van het boek de aankondiging van den tocht naar Mekka gespeurd worden. De vier

jaren, die tusschen de promotie en het verblijf te Mekka liggen, zijn vervuld van een koortsachtige activiteit, sterk uitgebreid en gevarieerd, doch uniform in de hoofdzaak. De studie van den fikh, zonder leiding begonnen — de Goeje's belangstelling lag elders; Nöldeke had een antipathie tegen alles wat naar fikh zweemde — werd verdiept en naar alle zijden uitgebreid: Mr. L. W. C. van den Berg en anderen vingden de klappen op, die bedoeld waren als afrekening met de diletantische periode der Islamstudie. De eenige, die Snouck op dit gebied kon bijhouden, was Goldziher, met wien een groeiende vriendschap hem verbond. Het verblijf te Straatsburg was voor de Islamstudie van geen belang, doch van des te grooter voor de philologische en historische. Weldra voegden zich bij deze gebieden — ieder op zich zelf reeds uitgebreid genoeg — nog eenige andere: dat van het hedendaagsche Arabisch; en dat van den Islam in Nederlandsch-Indië.

Het verlangen naar het Oosten, dat zich als machtige factor voegde bij de doorgevoerde studie van den fikh, werd niet opgemerkt of aangemoedigd door zijn naaste omgeving: de tradities der zeventiende eeuw op dit punt waren op den achtergrond geraakt. Niet zonder invloed evenwel bleef de kennismaking met den Zweedschen orientalist en reiziger Carlo Landberg, die in deze jaren te Leiden woonde, en die met een Arabischen boekhandelaar, Amin al-Madani, wiens indrukken van het internationale orientalistencongres van 1883 door Snouck Hurgronje vertaald zijn (Verspr. Geschr., VI, 240 vgg.).

Zoo aanvaardde Snouck Hurgronje in Augustus 1884, tegen het advies van zijn Leidsche omgeving, de reis naar Djidda, waar hij van den Nederlandschen consul J. H. Kruyt allen gewenschten steun ontving. Zoo was hij voor het verblijf te Mekka beter uitgerust dan de groote meerderheid der pelgrims en kon hij tijdens een verblijf van zes maanden in de ontoegankelijke stad een schat van gegevens, indrukken en herinneringen vergaren, die dit verblijf tot een unicum maken, die verder op zijn loopbaan een grooten invloed hebben geoefend en die tot het eind een levend en vruchtdragend bezit zijn gebleven. S. H. trad te Mekka op als wetgeleerde, als oogarts (hij had bij prof. Doyer te Leiden de elementaire behandeling van oogziekten geleerd) en als fotograaf, in deze laatste kunst buitenshuis vertegenwoordigd door een Turkschen bekende, doch niet zóó of zijn reputatie in dezen drong door tot den regereenden sherief, wiens portret dan ook onder de „Bilder aus Mekka" is opgenomen.

Hoezeer zijn kennis van de mohammedaanse wet hem ten goede kwam blijkt vooral uit het hoofdstuk uit *Mekka* over het wetenschappelijk leven aldaar. Hoe aan zijn verblijf een plotseeling einde kwam door de ongelukkige bemoeiingen van den Franschen consul te Djidda, is door hemzelven beschreven (*Aus Arabien*, Verspr. Geschr., III, 1 vgg.).

In Nederland teruggekeerd hervatte hij zijn werkzaamheid aan de Instelling tot opleiding van Indische Ambtenaren te Leiden, waar hij tevens tot lector aan de universiteit benoemd werd. Eenige jaren later trad hij ook op als docent aan de Delftsche Instelling tot opleiding van Indische Ambtenaren.

Inmiddels werkte hij aan zijn *Mekka*, waarvan het eerste deel, de geschiedenis der stad, verscheen in 1888, een jaar later gevolgd door het tweede deel, waarin zijn ervaringen in streng systematischen vorm werden geordend, zoo dat ieder hoofdstuk een monographie vormt, achtereenvolgens over de bevolking en haar godsdienstig leven en gebruiken; over het familieleven en tenslotte over „de Djāwa". Persoonlijke ervaringen komen slechts bij uitzondering voor: waar zou de auteur begonnen en waar zou hij gecindigd zijn, had hij ze willen opnemen? Hij gaf ze gaarne in mondelinge mededeeling; velen zijner vrienden bewaren daarvan de levendigste herinnering. Het tweede deel werd, in verkorten vorm, door J. H. Monahan in het Engelsch vertaald (Leiden — Londen 1931). Het uitvoerige hoofdstuk over de Indonesiërs te Mekka bevat de belofte van wat Snouck Hurgronje's levenswerk genoemd mag worden: zijn werkzaamheid ten behoeve van de bevolking van Nederlandsch-Indië, gebaseerd op een ongeëvenaarde kennis van de volken, de gedachtenwereld en de talen van dat gewest. Ook als kenner van verschillende indonesische talen was Snouck Hurgronje autodidact. Voor de studie van het Atjèsch heeft hij bijzondere verdiensten; zijn laatste academische werkzaamheid — ongehoorde krachtsinspanning in zijn laatste weken — bestond in het afnemen van twee tentamens in die taal. Als kenner van het Maleisch werd hij uitgenoodigd de Maleische handschriften der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn te beschrijven (niet gepubliceerd). Het verblijf te Berlijn, waar hem tevens een leerstoel in de instellingen van den Islam aan het Seminar für Or. Sprachen werd aangeboden, waarvoor hij bedankte, ligt in het jaar 1887. Vóór zijn vertrek naar Indië werd hij tevens aangezoekt voor den leerstoel van Robertson Smith te Cambridge. Ook dit aanbod wees hij van de hand; hij wist, dat zijn weg naar Indië leide. Hij is er den toenmaligen Minister van Koloniën Keuchenius steeds erkentelijk voor gebleven, dat hij hem dien weg geopend heeft.

In 1889 vertrekt Snouck Hurgronje naar Nederlandsch-Indië, voor den tijd van twee jaren, ten einde den Islam aldaar te bestuderen. Deze zijde zijner studie had zich sinds 1883 reeds doen kennen in verschillende geschriften (zie de Bibliographie in Verspreide Geschriften, VI, 589). Hoe snel en hoe diep hij zich in het geestesleven der Javanen inwerkte in de beide hem toegedachte jaren op Java, kan blijken uit de *Brieven van een wedono-pensioen* (Verspreide Geschriften, IV/1, 111-238), verschenen in „De Locomotief" van 7 Januari 1891 tot 22 December 1892; ze gelden tot op den huidigen dag als de beste inleiding tot de kennis van den popularen Islam op Java; het kan ook blijken uit het uitvoerige *Rapport over de Mohammedaansche godsdienstige rechtspraak* (24 Februari 1890; Verspr. Geschr., IV/1, 87-110; Adatrechtbundel, I, 201-224). Van de verdere rapporten uit dien tijd kan geen indruk verkregen worden, zoolang ze niet gepubliceerd zijn. Blijkbaar heeft de Regeering van de waarde van Snouck Hurgronje's werkzaamheid in Indië een diepen indruk ontvangen: in 1891 wordt de tijdelijke opdracht gewijzigd in het adviseurschap voor de Oostersche talen en het Mohammedaansche recht.

In datzelfde jaar vangt de Atjèh-periode aan,

in zeker opzicht de kern van zijn indisch werk. In Juni 1891 vertrekt hij naar Atjòh. Binnen het jaar is hij terug te Batavia: hij had een nieuw Mekka ontsloten. *De Atjèhers* (2 deelen, 1893/4) wordt door den schrijver zelf genoemd „eene ingevolge eene opdracht van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië [Pijnaacker Hordijk] ondernomen, zeer breede omwerking van de eerste helft van een *verslag omtrent de religieus-politieke toestanden in Atjeh*, dat door mij 23 Mei 1892 werd ingediend en waarvoor ik de gegevens verzamelde gedurende een verblijf in Atjèh van Juli 1891 tot Februari 1892”. Het werk is baanbrekend òn om zijn beteekenis voor de kennis van den Islam in Nederlandsch-Indië, èn om de ontleding van het volk van Atjòh tot in de vezels van zijn bestaan. Deze ontleding leverde de basis voor de latere pacificatie. Snouck Hurgronje's bekendheid met Atjèhsch en Atjèhers gaat terug tot Mekka, waar het door hem bewoonde huis tegenover het „hotel” der Atjèhers lag, dat hij bijna dagelijks bezoekt. Grondlegendend zijn ook de in 1892 verschenen *Studiën over de Atjèhsche klank- en schriftleer* (Verspr. Geschr., V, 169-248; later gevolgd door *Atjèhsche Taalstudien*, 1900, Verspr. Geschr., V, 285-372).

Sindsdien wordt Atjèh niet meer uit het oog verloren. De publicaties der jaren vóór het begin der groote expeditie wijzen dat uit. Toch vormen deze slechts een kleine minderheid in de vijftien nummers, die de bibliographie van dien tijd te zien geeft en die studies vermeldt als *Une nouvelle biographie de Mohammed; Le droit musulman; Eenige arabische strijdschriften besproken* en verder vier belangrijke opstellen over den Islam in theorie en praktijk. De kroon van dit alles spant *Le droit musulman*. In den vorm eener boekaankondiging wordt hier de geheele leer van de wortels van den fikh in haar beteekenis voor het systeem van den Islam blootgelegd. Misschien hadden wel enkele weinigen dit inzicht bereikt, doch het was nooit duidelijk uiteengezet. Het stuk werkte als een openbaring en is nog altijd het pronkstuk der fikhstudie.

In 1898 begint de expeditie met Van Heutsz. De aard van het Atjèhsche verzet was in *De Atjèhers* doorgrond. De vraag was nu, hoe dit verzet te breken. Snouck Hurgronje en Van Heutsz hadden hierin gelijk inzicht: de tot nog toe gevolgde methodes deugden niet. Slechts overmacht van een krachtigen arm kon de Atjèhers tegenover zich zelven en tegenover de wereld van den Islam het recht, ja den plicht geven het verzet op te geven. De uitvoering van het plan stuitte evenwel op den tegenstand van een groote groep van militaire, administratieve en regeeringspersonen. De Gouverneur-Generaal Van der Wijck slaagde erin Van Heutsz op de hoogste militaire plaats in Atjòh te brengen, onder voortdurende voeling met Snouck Hurgronje. Men zie over dit alles de zeer gedocumenteerde en op diepgaande studie berustende artikelen van H. T. Damsté *Drie Atjèh-mannen* (Koloniaal Tijdschrift, XXVI, nos. 1, 2, 3, 4), waarin de voorbereiding van de expeditie wat leiding en beginselen betreft tot in bijzonderheden aan de hand van officieele stukken en brieven wordt blootgelegd.

Snouck Hurgronje's adviseurschap werd gewijzigd in dat „voor Inlandsche Zaken” met bijzondere opdracht voor Atjòh. En zoo begint dan de

nauwe samenwerking in Atjèh met de militaire autoriteiten, in de eerste plaats met Van Heutsz. Het is niet van deze plaats het verloop der expeditie te schetsen: zij behoort tot de belangrijke episoden onzer nationale geschiedenis en de leidende rol van Snouck Hurgronje moge nooit worden vergeten, ook niet door wie over onze verhouding tot Indië anders denkt dan hij deed.

De volgende jaren vinden Snouck Hurgronje afwisselend te Batavia en in Atjèh. In verschillende, anoniem of onder een schuilnaam verschenen dagbladartikelen uitte hij zich over het Atjèh-vraagstuk; ook wetenschappelijke bijdragen over den Islam in ruimeren zin ontbreken niet. In Atjèh zelf bereidt hij zijn boek *Het Gajölund en zijne bewoners* voor (Batavia 1903), voorafgegaan door zijn *Nota van wenken die bij de aanvakingen met hoofden en bevolking van het Gajölund te behartigen zullen zijn* (1902, Verspr. Geschr. IV/II 5-34). In het voorbericht van het uitvoerige werk geeft de schrijver er rekenschap van hoe hij zijn gegevens over land en volk verkregen heeft.

Inmiddels was zijn belangstelling voor een ander deel van Sumatra opgeëischt; zijn aandeel in de Djambi-expeditie behoort evenwel nog niet tot het eigendom der geschiedenis.

Tusschen deze overstelpende werkzaamheden en beslommeringen werd te Batavia het verkeer met Arabieren, voor het meerendeel Hadramieten, op intensieve wijze voortgezet. Daarvan getuigen niet alleen de drie in druk verschenen hadramietische studies (zie Bibliographie in de Verspr. Geschr., nos. 85, 86, 114), doch ook omvangrijke, niet gepubliceerde aantekeningen, die thans bij het Legatum Warnerianum te Leiden berusten.

In 1906 vroeg en verkreeg Snouck Hurgronje Europeesch verlof, daar hij dringend rust behoefde. Nauwelijks in het vaderland teruggekeerd werd hem de leerstoel in het Arabisch te Leiden aangeboden als opvolger van de Goeje. Voor den leerstoel in de Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië aan dezelfde universiteit had hij eenige jaren te voren bedankt. Thans aarzelde hij. Men mag onderstellen, dat het adviseurschap in Indië voor hem zijn bekoring verloren had sinds Van Heutsz Gouverneur-Generaal geworden was: beider inzichten en persoonlijkheden liepen te ver uiteen dan dat verdere samenwerking Snouck Hurgronje zou kunnen bevredigen. Hij stelde voor het adviseurschap in Nederland te behouden; onder deze voorwaarde, weldra vervuld, aanvaardde hij het hoogleeraarschap (23 Januari 1907).

In welke mate hij zich aan de belangen van Indië zou blijven wijden, daarvan hadden, terstond na zijn terugkeer in het vaderland, talrijke en uitvoerige artikelen getuigd (Bibliographie, nos. 88-92); daarvan getuigde ook zijn inaugureele oratio over *Arabie en Oost-Indië*. Weldra legde niet alleen zijn ambt, waaraan hij zich met den hartstocht van zijn aangeboren dooceertalent wijdde, beslag op hem, doch ook talrijke instellingen en commissies in binnen- en buitenland, waarvan hij lid was of werd en waarin hij grooten invloed uitoefende.

Bovendien dorstte hij naar wetenschappelijk verkeer, zoodat zijn correspondentie weldra veel tijd eischte en zijn huis om zijn gastvrijheid bekend en gezocht werd. Ook voor een breederen kring van hoorders of lezers zette hij gaarne zijn

denkbeelden over den Islam en de islam-politiek, in het bijzonder de hadjdj-politiek der Regeering, uiteen. Weldra trad hij ook openlijk op als pleitbezorger van de culturele belangen der indische Moslims, waarbij hij medestanders vond in C. van Vollenhoven en C. Th. van Deventer. De vacaties bracht hij door te Stuttgart waarheen hem de aanwezigheid van een Turksch oud-officier dreef, die hem behulpzaam was bij zijn studie van het Turksch tot voorbereiding van zijn reis naar Constantinopel. Tijdens zijn verblijf in deze stad van 25 Juli tot 23 September 1909 was hij getuige van de jong-Turkse revolutie, die hem een menigte van indrukken gaf zoowel van personen als van toestanden (Bibliogr., no. 108).

In 1913 werd Snouck Hurgronje door het American Committee for Lectures on the History of Religions uitgenoodigd tot het houden van lezingen over den Islam. Met mevrouw Snouck Hurgronje-Oort, met wie hij in 1910 in het huwelijk was getreden, maakte hij een rondreis in verschillende universiteitssteden van Amerika. De lezingen verschenen in 1916 onder den titel *Mohammedanism. Lectures on its Origin, its Religious and Political Growth and its Present State*. In de laatste lezing „Islam and modern Thought”, schetste hij de veranderingen, die in het leven en denken der mohammedaanse volken gedurende de laatste halve eeuw zich hadden voltrokken en gaf hij uiting aan de overtuiging, dat de middeleeuwse periode van den Islam bezig was plaats te maken voor opvattingen, die over de kloof tusschen de moslimsche en de westersche wereld een brug zouden kunnen slaan. Het deelnemen van Turkije aan den wereldoorlog in 1915, met tebaatneming van het apparaat van den djihād, was voor Snouck Hurgronje een groote teleurstelling. Hij reageerde er op in zijn Gidsartikel *Heilige Oorlog made in Germany*, dat velen van zijne Duitsche vrienden tijdelijk van hem vervreemde; ook Goldziher begreep zijn houding niet; de vriendschap der beide groote mannen leed daaronder evenwel niet. De gebeurtenissen in Arabië in de volgende jaren en de invloed van den oorlog op de bedevaart gaven aanleiding tot belangrijke beschouwingen en voorstellen (Bibliographie, nos. 130, 132, 136, 140).

In de jaren 1920-1922 nam Snouck Hurgronje achtereenvolgens het ambt van secretaris van den Senaat en van Rector Magnificus der universiteit te Leiden waar. Zijn rectorale oratie *De Islam en het russenprobleem* verscheen ook in fransche vertaling.

In deze jaren volgde hij met gespannen belangstelling de gebeurtenissen in Arabië (Bibliographie, nos. 149-151, 154), onder onverholen bewondering voor Sultan, weldra Koning, Ibn Sa'oed, het bezoek van wiens zoon Faisal hem een magistraal courantenartikel in de pen gaf, dat in de volgende jaren in talrijke beschouwingen over de arabische politiek werd voortgezet.

In 1925 werd Snouck Hurgronje zeer nauw betrokken bij de agitatie tegen verschillende leden der Vereenigde Faculteiten te Leiden. Zijn Gidsartikel *Vergeten jubilé's* (Verspr. Geschr., IV/II, 415 vgg.), waarin hij niet alleen de Nederlandsche rechtspraak over de inlanders, maar ons bestuur als zoodanig in het geding bracht, had zeker niet nagelaten de beweging, die weldra leidde tot

het oprichten van een fonds voor indologische studie aan de universiteit te Utrecht, krachtig te stimuleren. De aangevalven hoogleeraren stelden een verweer op, waarin zij ontkenden, dat hun onderwijs ooit met propaganda van hunne zienswijze betreffende onze indische politiek was vermengd geweest. Van Vollenhoven verdedigde zich bovendien in afzonderlijke artikelen tegen de beschuldigingen van Mr. Treub. Snouck Hurgronje heeft voor deze affaire, ten koste van een groote mate van zelfbeheersching, zijn pen nooit in de inkt gedoopt.

In 1927, bij gelegenheid van zijn 70sten verjaardag, werd hem door een comité van vrienden, bij monde van den oud-Gouverneur-Generaal Idenburg, een som aangeboden voor een door hemzelf te bepalen doel. Hij gebruikte haar tot het stichten van het Oostersch Instituut, waarbij zich weldra een aantal Oostersche genootschappen aansloten. Thans is het Instituut, dank zij een aantal giften na Snouck Hurgronje's overlijden geschonken, gehuisvest in het door hem bewoonde huis, Rapenburg 61, te Leiden.

Na zijn aftreden bij het berieken van den zeventigjarigen leeftijd, werd hem, krachtens art. 93 der Hooger-Onderwijs-wet, de gelegenheid geschonken zijn colleges in het Atjéhsch en in het Arabisch voort te zetten. Voor H. K. H. de Prinses der Nederlanden en Hare studiegenooten gaf hij een *privatissimum* over Arabië.

Talrijk zijn de artikelen, die Snouck Hurgronje in zijn laatste levensjaren geschreven heeft in het dagblad „De Telegraaf”. Zij raken voor het meerendeel de Arabische politiek. Lector van de Arabische pers, van Europeesche tijdschriften over het nabije Oosten en een nauw persoonlijk contact met de vertegenwoordigers van onze Regeering in Djidda, allen door hem voorbereid voor hun gewichtig ambt, — en verder de persoonlijke herinneringen in zijn machtig geheugen bewaard — maakten hem tot een ongeëvenaard kenner der politiek. Uit het bestuur van verschillende lichamen en genootschappen, waarin hij een leidende plaats bekleed had, — de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waarvan hij in de jaren 1918-20 het voorzitterschap bekleedde, het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië — waarvan hij eerlid was — het Oostersch Genootschap — waarvan hij sedert de oprichting voorzitter was — trok hij zich langzamerhand terug. Hoewel zijn geest de hem eigen kracht en scherpte behield, begon de ouderdom zich te doen gevoelen. Het Internationaal Orientalisten Congres, in 1931 te Leiden gehouden, leidde hij als voorzitter met algemeen bewonderde geestkracht. In den winter van 1933-34 onderging zijn gestel een schok, waarvan hij zich, mede dank zijne wilspanning, zoo herstelde, dat de buitenwereld van de gevolgen niets bespeurde. De herhaling daarvan, in Maart 1936, dwong hem het bed te houden. Langzaam herstelde hij, toen een longontsteking hem deed instorten; ook deze doorstond hij; doch de lichaamskracht was opgeteerd. Tot het laatst helder van geest, overleed hij op 26 Juni van dat jaar.

Snouck Hurgronje was eerlid van talrijke academies en genootschappen, doctor honoris causa van de universiteiten van Groningen, Amsterdam en Parijs, Commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw en Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau,

PREANGER REGENTSCHAPPEN (Aanv. Dl. III). Voormalig gewest op Java, sedert 1 September 1925 (Ind. Stb. 1925 no. 285) opgeheven. Het grondgebied werd verdeeld in de 3 residenties West-, Midden- en Oost-Priangan. Bij Ind. Stb. 1931 no. 425 heeft met ingang van 1 Februari 1932, onder toevoeging van de voormalige residentie Buitenzorg, een nieuwe administratieve indeeling plaats gevonden, nl. in de residenties Buitenzorg en Priangan.

PRIANGAN Landbeschrijving. Residentie van de provincie West-Java, deel van de voormalige residentie Preanger Regentschappen (zie aldaar en verder Bestuur hierachter). De residentie wordt begrensd: ten N. door de residenties Batavia en Cheribon, ten O. door Cheribon en Banjoemas, ten Z. en Z.W. door den Indischen Oceaan, en ten W. door de residentie Buitenzorg. In het N. loopt de grens over den kam van het Boerangrang-Tangkoebanprahoe gebergte; ten O. scheidt de Tji Tandoej over een groote uitgestrektheid de residentie van Banjoemas. De oppervlakte bedraagt 13 655 km².

Bij de volkstellingen op het eind der jaren 1895 1900, 1905, 1920 en 1930 telde de bevolking respectievelijk 2.195.000, 2.436.000, 2.697.000, 2.876.582 en 3.449.000 zielen, of resp. 107, 119, 132, 210 en 252 per km²; een bijzondere vermeerdering van de bevolking in een tijdsverloop van 35 jaar dus; in de stijging van het zelfental op Java en Madoera heeft deze residentie een ruim aandeel gehad.

Volgens de gegevens van de laatste volkstelling (1930) waren de verschillende cijfers voor de (5) onderscheiden regentschappen dezer residentie als volgt:

Een begin is gemaakt met de afwatering en omzetting in beplantbare sawah van de groote Rawa Lakkob ten Z.O. van Bandjar, tusschen de Tji Tandoej en de Tji Seël in het regentschap Tasikmalaja, en van de Rawa Onom in het regentschap Tjiamis. Het meer Siteo Tji Leuntja is van belang geworden in verband met de levering van elektrische energie en voor irrigatiedoelinden.

Aan nuttige mineralen is de residentie, voor zoover bekend, vrij arm. Slechts sporadisch zijn de ertsen in gangmassa's verspreid, terwijl deze gangen slechts een geringe lengte schijnen te bezitten (Verbeek en Fennema II, bl. 771). Zwavel wordt aangetroffen bij de solfatoren van den Wajang, den Papandajan (zwavelontginning „Kawah Poetih") e.a. vulkanen in het regentschap Bandoeng (zie WAJANG en PAPANDAJAN). Kalk van zeer goede kwaliteit wordt gebrand bij Tagogapoe (regentschap Bandoeng), en elders, waar in de nabijheid van de spoorbaan goede kalk voorkomt. De vulkanische terreinen en oude meerbodems in deze residentie zijn de vruchtbaarste en zijn vrij dicht bevolkt, nl. de regentschappen Bandoeng, Tasikmalaja en Garoet.

Bevolking. Over de geheele residentie wordt de Soendaneesche taal gesproken.

De huizen zijn, behalve in de groote centra (regentschaps-hoofdplaatsen, gemeente Bandoeng), nog meerendeels op palen gebouwd; steeds meer ziet men echter ook steenen huizen verrijzen. In verband met den strijd tegen de gevreesde pestziekte, die hier begin 1929 op eenigszins uitgebreide schaal haar intrede deed en zich sedert meer en meer over de geheele residentie uitbreidde, wordt op den woningbouw door de betrokken instanties strenger toegezien dan vroeger (ge-

regentschap	bevolking	oppervlakte in km ²	aantal zielen per km ²	waarvan	
				Soendaneezen	Javanen
Bandoeng	1.203.288	3.254.25	369.76	1.096.445	47.256
Soemedang	330.552	1.565.98	211.08	327.573	1.418
Garoet	670.870	3.098.20	216.54	663.705	2.638
Tasikmalaja	886.973	4.608.59	192.46	831.747	49.570
Tjiamis	357.114	1.128.33	316.50	353.826	1.853
Totaal (of gemiddelde) . .	3.448.797	13.655.35	257.56	3.273.296	102.735

Voor de overige landbeschrijving wordt verwezen naar het artikel Preanger Regentschappen (Dl. III), waaraan nog het volgende kan worden toegevoegd.

Behalve de Tji Tandoej, die bijna over haar geheele lengte, en de Tjitaroem en Tjimanoeek, welke op enkele deelen van geringe lengte na, voor kleine prauwen bevaarbaar zijn, zijn de rivieren van deze residentie voor de scheepvaart niet van beteekenis. Van zooveel te meer belang echter zijn deze rivieren voor de bevoeding en de drainage van de vlakten, alsmede voor de zand-, grind- en steenwinning ten behoeve van bouwwerken en als wegverhardingsmateriaal. Als echte bergstromen bevatten zij in den drogen tijd meestal betrekkelijk weinig water; in den westmoesson echter zijn zij vaak de oorzaak van groote overstroomingen, veelal zeer tot schade van de te veld staande padi e.a. gewassen. Uiteraard wordt ook vischvangst in de rivieren beoefend; van groote beteekenis is deze echter over het algemeen niet.

meentelijke en regentschaps bouwverordeningen, pestbestrijdingsvoorschriften, woningverbetering (Tjiamis). De hoofdmiddelen van bestaan zijn de verbouw van rijst en tweede gewassen, o.a. mais en katjang tjina op sawahs, die tot op 1200 m boven zee worden aangetroffen.

Volgens de gegevens der laatste volkstelling (1930) bedragen de uitgestrektheden aan sawahs en droge gronden:

regentschap	opp. in km ²	sawahs	droge gronden
Bandoeng	3.254.25	725.80	1.702.84
Soemedang	1.565.98	278.22	742.88
Garoet	3.098.20	412.50	1.141.77
Tasikmalaja	4.608.59	588.37	2.247.93
Tjiamis	1.128.33	189.59	858.17
Totaal	13.655.35	2.194.48	6.693.59

De opbrengst aan padi, het voornaamste gewas, is in de onderscheiden regentschappen verschillend. In het regentschap Bandoeng is de gemiddelde oogstproductie 30,6 pikoel droge padi per bouw; deze hooge opbrengst, welke ongeveer 8 pikoel boven het Java-gemiddelde ligt, is te danken aan gunstige bodemgesteldheid en bevoeling, waardoor meerendeels minstens driemaal in de 2 jaar kan worden geoogst. Opvoering van de productie is bovendien nog mogelijk door intensievere bestrijding van ziekten en plagen (wortelrot, muizen) en door middel van plantregelingen; in beide richtingen is reeds veel bereikt, dank zij mede de bemoeiingen van den provincialen Landbouwvoorlichtingsdienst, die o.m. ook het gebruik van kunstmeel sterk propageert. In het regentschap Soemedang is de gemiddelde productie 27 pikoel droge padi per bouw. Daar zijn zoowel bodemgesteldheid als irrigatie minder gunstig dan in het regentschap Bandoeng, hoewel de productie aan droge padi per bouw toch ook hier nog 3 pikoel boven het algemeen Java-gemiddelde ligt.

Vanwege de in vele districten dichte bevolking in het regentschap Garoet is het grondbezit in dit regentschap zeer versnipperd. Vrijwel nergens in West-Java wordt de landbouw zoo intensief beoefend als hier; Garoet is de eenige streek, waar de cultuur van palawidja (tweede gewassen) van eenige beteekenis is (aardnoten, tabak); verder neemt de inheemsche theecultuur in dit regentschap een voorname plaats in onder de bestaansmiddelen der bevolking. Nu het afzetgebied voor theeblad als gevolg van de lage wereldprijzen de laatste jaren sterk ingekrompen is, hebben de regelingen op het gebied der theerestrictie gelukkig ordenend ingegrepen, zoodat de theecultuur voor den Inlandschen planter nog eenigszins loonend blijft. De bereiding van groene thee neemt echter, tengevolge van de inkrimping van het afzetgebied, in beteekenis af.

In het regentschap Tasikmalaja bedraagt de gemiddelde productie per geoogste bouw droge padi slechts 20.1 pikoel. Behalve evengenoemde ziekten en plagen heeft de aanplant hier vaak te lijden van handjira, vooral in de vlakte van Bاندjar (zie hiervoor bij Rawa Lakbok). Het minst is de gemiddelde opbrengst in het regentschap Tjiamis, nl. 16.9 pikoel droge padi per bouw, wellicht een gevolg van de onjuiste planttijden, waardoor ziekten en watergebrek vaak oogstmislukkingen veroorzaken.

Irrigatiedienst en Landbouwvoorlichtingsdienst, welke beide diensten ook in de reeds genoemde andere regentschappen nuttigen arbeid verrichten, hebben reeds veel bereikt om ook in Tjiamis den landbouwkundigen toestand te verbeteren.

Een groot deel van de bevolking in de bergstroken vindt een bestaan op de talrijke erfpachtsperceelen, waarop voornamelijk kina, thee, rubber en ook wel koffie, klappers en vezelplanten gekweekt worden.

De kinaondernemingen (w.o. de groote Gouvernementskinaonderneming „Tjinjroean” op de Pèngalôngansche hoogvlakte, regentschap Bandoeng) liggen tusschen 1000 en 1800 m boven zee; de thee- en koffiëondernemingen tusschen 300 en 1400 m.

Het grootste aantal en tevens de best rendee-

rende theeondernemingen treft men aan op de reeds genoemde Pèngalôngansche hoogvlakte en rondom den Patoeha.

Wat de kina betreft, Java is al sedert jaren het voornaamste kinabast-produceerende land der wereld, zoowel om het hooge kinagehalte van den bast als wegens de uitgestrektheid der aanplantingen. Evenals t.a.v. de rubbercultuur (o.m. van beteekenis in de regentschappen Bandoeng, Tasikmalaja en Tjiamis) is ook, wat betreft de kina-cultuur, in verband met de heerschende crisis door het Gouvernement door middel van een licentiesysteem geregeld opgetreden, waarbij beide cultures zeer gebaat zijn gebleken.

De oorspronkelijke wildhoutbosschen, waarvan er vele ten behoeve van de Europeesche cultures zijn gekapt, hebben veel bruikbaar timmerhout geleverd, o.a. het rasamalahout, dat zeer goede balken oplevert voor bruggen- en huizenbouw. In het regentschap Soemedang treft men nog eenige djatibosschen aan. De boschreserves worden, ter bevordering van den hydrologischen toestand, waar mogelijk steeds uitgebreid door inlijving van vrije Gouvernements domeingronden; vanzelfsprekend zal hieraan in de nabije toekomst een einde komen. O.a. zijn in het regentschap Bandoeng practisch vrijwel alle, tot het vrije staatsdomein behoorende, gronden reeds ontgonnen.

Andere middelen van bestaan vindt de bevolking in eenige takken van nijverheid, waaronder de steeds groeiende weefindustrie (regentschappen Bandoeng, Garoet, Tasikmalaja) de voornaamste plaats inneemt. Andere takken van nijverheid zijn het vlechten van matten (tikars) in het regentschap Tasikmalaja, de pannembakkerij (Garoet, Bandoeng), bereiding van groene thee (Garoet, Tasikmalaja), kerftabak (Garoet en Bandoeng), enz. De certijds bekende batikindustrie (Tasikmalaja) is door de Japansche concurrentie e.a. omstandigheden zoo goed als verdwenen, evenals de voorheen van zoo groote beteekenis zijnde pandanhoedenindustrie van Radjapoloh (regentschap Tasikmalaja) en Pandjaloe (regentschap Tjiamis), welke achteruitgang voornamelijk is toe te schrijven aan de verandering van de hoedenmode in Europa, waarheen het grootste deel der hoedenproductie verzonden werd.

Onder de middelen van bestaan moet ook genoemd worden de kunstmatige vischteelt op sawahs, na afloop van den rijstooft, en in vijvers, o.a. van goeramòh, goudvisch, tawes, nilen, tombakan en karper. Deze vischteelt is een waar volksbedrijf; duizenden Inlanders zijn in het bezit van vischvijvers of teelen de zoetwatervissh op sawahs bij wijze van tweede gewas na den padi-oogst. Een gunstige factor voor deze wijze van vischteelt is de ligging van de vijvers tusschen 200 en 800 m op de hoogvlakten van Bandoeng, Soemedang, Lélès, Garoet, en Tasikmalaja. Juiste cijfers kunnen voor de geheele residentie niet nauwkeurig en volledig worden opgegeven; het aantal der vijvers loopt in de tienduizenden, de totale uitgestrektheid in de duizenden bouws. De geteelde visch dient zoowel voor eigen gebruik als voor verkoop; de opbrengst varieert van f 10.— tot f 100.— per jaar, al naar gelang van de grootte der vijvers, de hoeveelheid water, de mate van zorg, de soort van visch, enz. In normale jaren wordt er bijna 1 miljoen kg consumptievisch op de diverse pasars in de residentie ten verkoop aangevoerd voor een totale waarde van

ongeveer $\frac{1}{4}$ miljoen gulden; deze cijfers geven slechts een gedeelte weer van de totale opbrengst, daar veel visch niet naar de pasars wordt vervoerd, maar direct in de désa's zelve wordt verhandeld. De zeevisscherij is niet van beteekenis; wel van eenige beteekenis is de visscherij in rivieren en meren, vooral in de meren z.a. de Sitoe Bagendit, S. Pandjaloe, S. Tjiboeroej en S. Tjangkoeng.

Wat de veeteelt betreft, de hoornveestapel telde ulto 1934 (laatste telling): 32.108 runderen en 141.680 karbouwen. Er waren 21.863 paarden. De (oude) Preanger Regentschappen waren van oudsher het centrum van de paardenfokkerij op Java; op verschillende plaatsen zijn van Gouvernementswege dekhengsten (Sandelhout- en Australische paarden) ter beschikking gesteld, teneinde de kwaliteit van den paardenstapel te verbeteren, waar de bevolking, tegen een gering bedrag, haar merries kan doen dekken. In verband met de malaisejaren en het toenemende gebruik van motortractie voor transport van menschen en goederen, zijn enkele hengstenstations echter sedert opgeheven of tijdelijk buiten gebruik gesteld; de paardenfokkerij beweegt zich den laatsten tijd in dalende richting. De klein-veestapel (geiten, schapen, pluimgedierte, enz.) neemt gestadig in beteekenis toe.

V e r k e e r s m i d d e l e n . Sinds de instelling van de autonome ressorten (gemeenten, provincien en regentschappen) is de toestand der wegen enorm verbeterd. Het particuliere autobuswezen nam, vooral de laatste jaren, een geweldige vlucht. De K.N.I.L.M. exploiteert de luchtlijn van Bandoeng naar Batavia v.v., terwijl de luchtverbinding der K.L.M. naar Nederland te Bandoeng haar eindpunt vindt.

G e s c h i e d e n i s . In de Rawa Lakkok en aan de oevers van de Tji Tandoej, in het regentschap Tasikmalaja zijn eenige Hindoe-oudheden (beelden en potten) gevonden, welke wijzen op een vroegere Hindoe-kolonisatie. Van een veel vroegere periode nl. uit het Neolithicum, het jongere steenen tijdperk, zijn vondsten gedaan in het regentschap Bandoeng (steenen bijlen, werktuigen van obsidiaan, in de buurt van Dago, z.a. pijlpunten, mesjes, enz.). Uit de latere Bronzen- en Hindoe-tijdperken zijn veel minder resten bekend. Zie verder **PREANGER REGENTSCHAPPEN**.

B e s t u u r . Voor het bestuur tot 1 Sept. 1925 zie: **PREANGER REGENTSCHAPPEN**.

Bij Ind. Stb. 1925 no. 285 werd het gewest der Preanger Regentschappen, met ingang van 1 Sept. 1925 opgeheven, en verdeeld in de drie afdelingen (residenties) West-, Midden- en Oost-Priangan, deel uitmakende van het gewest (eerst gouvernement, even later provincie) West-Java. In verband met de zgn. „herschikking” en de nieuwe taakverdeling tusschen het Europeesch en het Inlandsch Binnenlandsch Bestuur (1 Nov. 1931), welke leidde tot de vorming van grotere residenties, werden met ingang van 1 Februari 1932 (Ind. Stbl. 1931 no. 425) o.m. de voormalige afdelingen Midden- en Oost-Priangan samengevoegd tot de huidige residentie Priangan. De resident zetelt te Bandoeng. Op elk der regentschaps hoofdplaatsen zijn een regent en een assistent-resident bescheiden.

BANDOENG (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 355). Hoofdplaats van de residentie Pri-

angan der provincie West-Java, zetel van stads-gemeente- en regentschapsbestuur. Een gelijknamige plaats, waar toenmaals de regent zijn zetel had, bevond zich omstreeks het begin der vorige eeuw ongeveer tien km. zuidelijker, waar men thans nog Dajeuh-Kolot (= oude stad) aantreft.

Het tegenwoordige Bandoeng dateert van 25 Mei 1810, op welken datum Gouverneur-Generaal Daendels Bandoeng stichtte. Het N.I. plakkaatboek van Mr. J. A. van der Chijs, deel XVI, blz. 210 vermeldt terzake: „De landdrost der Jacatrasche Preanger Bovenlanden bij missive hebben „de te kennen gegeven, dat hem bij zijn jongste „inspectie was ter oore gekomen, dat de hoofd- „negorijen Bandoeng en Praccamoentjang te „verre van den nieuwen weg” (bedoeld werd de Groote Postweg) „afgelegen waren, waardoor de „werkzaamheden aan de postwegen als anderen „sterk kwamen te lijden; met voordragt mitsdien „om gedagte hoofdnegorijen te doen verplaatsen, „als die van Bandoeng naar Tjikapoendoeng en „die van Praccamoentjang naar Andawadak, „welke beide plaatsen aan den grooten weg gele- „gen en daartoe zeer geschikt waren; en conside- „reerende, dat, behalve de voor de genoemde ver- „plaatsing opgegeven, plausible redenen, daartoe „tevens onderscheidene cultures zullen worden „bevorderd, uit hoofde van de bijzondere geschikt- „heid, welke daarvoor de gronden hebben, die in „de environs, van de opgemelde, tot hoofdnego- „rijen voorgedragen plaatsen, gelegen zijn; is con- „form de gedane voordracht, besloten de hoofd- „negorijen van Bandoeng te doen verleggen naar „Tjikapoendoeng en die van Praccamoentjang „naar Andawadak, met autorisatie op gedagten „landdrost om hieraan te geven de noodige „executie.”

In den eersten tijd was het effect van die verplaatsing zeer gering. Zoo telde het plaatsje b.v. in 1846 nog slechts 9 Europeanen, 13 Chineezen, 28 Arabieren en ruim 11000 Inlanders. Eerst in 1862 toen de zetel van den Resident der Preanger Regentschappen van Tjiandjoer naar Bandoeng werd verplaatst, steeg het aantal inwoners aanmerkelijk en ging de plaats ook in belangrijkheid vooruit. Het eigenlijke begin van Bandoengs groei dateert echter van 1884, in welk jaar de spoorlijn Tjiandjoer-Bandoeng geopend werd. (Zie Dl. V, of suppl. afl. blz. 355).

De rechtstreeksche spoorwegverbinding met Cheribon zal echter als gevolg van de economische depressie in de jaren na 1920 en het opkomen van het motorverkeer wel nimmer meer tot stand komen.

Naast een zeer goede, viermaal daagsche treinverbinding met Batavia (reisduur $2\frac{3}{4}$ uur), wordt een dagelijksche luchtvaartdienst naar en van de hoofdplaatsen van Java door de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (Knilm) onderhouden, terwijl diverse autobus-ondernemingen dagelijks verscheidene keeren verschillende trajecten naar plaatsen binnen en buiten het regentschap Bandoeng berijden.

De spoorweg doorsnijdt de stad van Oost naar West, de Tjikapoendoeng in de richting Noord-Zuid. Vroeger had de stad door den aanleg langs den grooten postweg een gerekten vorm; sindsdien is deze door gestadige uitbreiding meer vierhoekig geworden.

Bandoeng heeft zijn enormen groei te danken

aan verschillende factoren, o.a. zijn ligging op de hoogvlakte (± 715 m) omsloten door een ring van bergen, waardoor de stad tegen hevige winden beschermd is, met als natuurlijk gevolg een koel klimaat. De gemiddelde temperatuur is niet minder dan 7 graden Fahrenheit lager dan die te Batavia; zij wisselt van ± 62 graden des morgens vroeg tot 80 graden 's middags. Tegen de stelling, dat Bandoeng vochtig zou zijn, zooals wel eens beweerd wordt, spreekt onderstaand vergelijkend overzicht:

	gemiddelde jaarlijksche regenval in mm	aantal regendagen per jaar
Bandoeng . . .	1907	148
Amsterdam . . .	534	181
Soerabaia . . .	1729	116
Batavia	1815	137
Malang	1981	136
Garoet	2130	151
Söekaboemi . . .	3029	188
Buitenzorg . . .	4282	231

T.a.v. den gezondheidstoestand zij opgemerkt, dat de sterfte in Batavia sedert 1919 terugliep van 59 tot 38‰, die van Semarang van 73 tot 35‰, van Soerabaia van 59 tot 30‰, en van Bandoeng van 25 tot 20‰, waaruit blijkt, dat van de vier grootste steden op Java de hygiënische toestand zeer verbeterde, en Bandoeng, voor wat de geringheid van het sterftecijfer betreft, aan de spits staat. Verder vormen de mooie omstreken, waarheen zeer goede, veelal geaspalteerde wegen voeren, een groote attractie, terwijl de hygiënische stadsbouw ook het zijne tot den groei bijdraagt.

Een fraaie, logische stadsaanleg in de nieuwere wijken, de keurige kampeengbouw, de gezellige, Europeesch-aandoende winkelstraten der binnenstad, de gezondheidstoestand (goede waterleiding), de zeer vele scholen op allerlei gebied, de talrijke hotels en amusementsgelegenheden, enz. hebben Bandoengs bloei bevorderd en doen zulks nog steeds. De groote bevolkingsaanwas wijst daarop, nl.

Jaar (1 Jan.)	Europeanen	Chineezzen	Inlanders	Totaal
1920 . .	9.370	nog niet geregistreerd		90273
1925 . .	15.695	12.590	105.263	133.548
1930 . .	18.143	15.072	123.734	156.949
1936 . .	22.226	19.290	142.273 ¹⁾	183.789

Sedert 1 April 1906 (Ind. Stb. 1906 no. 121) is Bandoeng een administratief zelfstandige gemeente geworden. De Assistent-Resident van Bandoeng, hoofd van plaatselijk bestuur, bleef tot 1 Juli 1917 voorzitter van den gemeenteraad, op welken datum Bandoeng zijn eersten burge-meester kreeg (Ind. Stb. 1917 nos. 243 en 244).

Zooals uit de bovenstaande bevolkingscijfers blijkt, is de groei van Bandoeng vooral sedertdien

¹⁾ Excl. ± 12000 inwonende bedienden en gekazerneerde militairen.

zeer sterk geworden, Grootte terreinen zijn bouw-2.12 27
klaar gemaakt en voorzien van wegen, assainering, waterleiding, straatverlichting, pleinen en parken, volgens een van te voren opgemaakt uitbreidingsplan; het gemeentelijke grondbedrijf heeft dit alles op weinig kostbare wijze mogelijk gemaakt, terwijl grondspeculatie op eenigszins belangrijke schaal daardoor is voorkomen. De wijze van uitgifte en de grondprijzen, welke zijn vastgesteld in verband met den aard der bebouwing, alsmede de aantrekkelijke betalingsvoorwaarden hebben den woningbouw dan ook sterk gestimuleerd. De belangrijkheid van het in 1916 opgerichte gemeentelijke grondbedrijf moge tenslotte spreken uit de volgende cijfers. Aan afkoop van gronden, hoofdzakelijk van de inlandsche bevolking, werd in de jaren 1917 tot en met 1930 uitgegeven een bedrag van f 4.750.000, aan wegen en werken f 3.850.000; totaal werd uitgegeven ruim 11 miljoen gulden, waartegenover een bate stond van ± 8 miljoen uit verkoop van bouwgronden (± 2000 perceelen).

Nieuw-Bandoeng is in verschillende wijken-plans van het grondbedrijf verdeeld, waar talrijke woonhuizen in den modernen Indischen trant zijn verzezen en waarvan o.m. vermelding verdienen de Archipelwijk, de Schilderswijk, de Zeeheldenwijk, de Professorenwijk, de Oranjewijk, Kebon Djamboe en Kareës.

Van de bezienswaardigheden dienen te worden genoemd het Bandoengsch Zoologisch Park, het Jubileumpark (en diverse andere mooie stadsparken), de musca van den Dienst van den Mijnbouw (Geologisch museum) en van den Post-Telegraaf- en Telefoon dienst, zoomede de Centrale Gouvernements-Vischkweekerij.

Voor al op het onderwijsgebied is Bandoeng voorrecht. Daar is in de eerste plaats de Technische Hoogeschool, op welks terrein zich bevinden laboratoria voor onderzoek van bouwstoffen, op het gebied van de technische hygiëne, enz. Naast de hoogeschool als intellectueel middelpunt dienen, als zich eveneens op wetenschappelijk terrein (studie, excursies, lezingen) bewegend, te worden genoemd de Sterrenkundige Vereniging, de Natuurkundige Vereniging en het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

Naast de H.B.S. met 5-jarigen cursus (de aan leerlingen volkrijkste van Ned. Indië) en een Christelijk Lyceum, verdienen nog vermelding een H.B.S. voor meisjes van de Zusters Ursulinen (St. Angela-school), de Technische School, (Dick de Hooghschool), de Gemeentelijke Ambachtsschool, de Openbare Hollandsch-Inlandsche Kweekschool (voor Ind. onderwijzers), waaraan is verbonden een cursus voor opleiding tot hoofdonderwijzer (de vroegere Normaalschool ter voorbereiding tot het examen van hoofdonderwijzer(es) en de idem Hoogere Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers zijn sedert opgeheven), een groote Kweekschool van het Indo-Europeesch verbond (annex hoofdactecursus) voor Eur. onderwijzers, verder openbare en particuliere mulo- en lagere scholen, Hollandsch-Inlandsche scholen, enz. Naast een school voor blinden dient ook zeker het Doofstommeninstituut niet in deze lange, zij het nog zeer onvolledige lijst te ontbreken. Op 1 Januari 1931 telde Bandoeng 116 scholen; sedert is dat aantal, door de oprichting van diverse particuliere scholen voor hooger, mulo en lager onderwijs nog aanzienlijk

vermeerderd. De Opleidingschool voor Inlandsche Ambtenaren is echter sedert opgeheven en saamengesmolten met de gelijke inrichting te Magelang.

Naast het gemeentelijke Juliana-Ziekenhuis treft men verder nog eenige grootere particuliere ziekeninrichtingen aan, z. a. het R. K. St. Borromeus-Ziekenhuis, het Zendingshospitaal Immanuel, enz.

Van een andere nuttige instelling op sociaal-maatschappelijk gebied, het Leger des Heils, zijn het Territoriaal Hoofdkwartier en de Kweek-school voor Officieren van het Leger des Heils te Bandoeng gevestigd.

Behalve de Textielinrichting van de afd. Nijverheid van het Departement van Economische Zaken bevinden zich te Bandoeng eveneens de onder dit departement ressorteerende Dienst van het Ykwezen en het Keramisch Laboratorium.

Bronnen: Zie het artikel in Dl. V en verder: N.I. Plakaatboek van Mr. J. A. v. d. Chijs, dl. XVI, pag. 210; Gemeente Bandoeng, Dienst van het Grondbedrijf, 1931; Mooi Bandoeng, Maandblad van de Vereeniging Bandoeng Vooruit, jaargangen 1934-1936; Bandoeng, 1906/1931, Officieele Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Gemeente Bandoeng op 1 April 1931.

BANDOENG (Aanv. Dl. I). Hoogvlakte of plateau tusschen 650 en 680 m boven den zeespiegel, bodem van een voormalig meer, dat is leeggelopen door de kloof van de Tji Taroem. De meestbekende, terzake bestaande legende spreekt van een vorst van Galoeh, Sri Pamekas geheeten, wiens dochter, Njai Dajang Soembi, een zoon had, Sangkoeriang genaamd, een voortreffelijk jager. Na een twist met zijn moeder, zoo luidt het verhaal, verliet Sangkoeriang zijn huis, zwierf over Java rond met een grooten aanhang, doch keerde tenslotte terug naar zijn moeder, die inmiddels bij den vorst van Galoeh in ongenade was gevallen, zonder dat zij elkaar herkenden. Verleefd op elkaar geworden — Njai Dajang Soembi had nog niets van haar vroegere schoonheid ingeboet —, verloofden zij zich. Toen echter de moeder tenslotte Sangkoeriang aan een oude hoofdwonde als haar zoon herkende, trachtte zij, door schaamte en angst daartoe gedreven, door list het aanstaande huwelijk te verhinderen; zij eischte nl. dat Sangkoeriang in den nacht vóór het huwelijk een dam zou bouwen in de Tji Taroem, waardoor de hoogvlakte van Bandoeng onder water zou loopen. Geholpen door zijn legioenen dewata's achtte Sangkoeriang zich in staat aan den blijkbaar onmogelijken eisch wel te kunnen voldoen; na het leggen van een dam in het smalste gedeelte van de Tji Taroem-kloof werd dien eigen nacht de hoogvlakte in een meer herschapen en Sangkoeriang maakte zich gereed in een geweldige prauw zijn bruid te gaan afhalen; het gebed van deze laatste om haar in dezen nood te hulp te komen werd verhoord, en de dam werd door het water ondermijnd; ter plaatse vormde zich de zgn. Sanghiang Tjikoro en het meer liep leeg. De prauw kantele daardoor om, en Sangkoeriang en de zijnen kwamen jammerlijk in de golven om. De omgekantelde prauw veranderde in den bekenden vulkaan Tangkoeban Prahoe (Soend. letterlijk omgekeerd prauw). Njai Dajang Soembi, die alles wat er gebeurd was, had gezien, sprong van den berg naar beneden en werd

met haar zoon in den dood vereenigd; daar door ontstond ter plaatse de krater Kawah Ratoe.

Het geologisch onderzoek heeft aangetoond, dat inderdaad de oude loop van de Tji Taroem, waar haar bed het smalst is, wjl zij door een heuvelrug heenbreekt door de geweldige turfbrecciestromen van den Tangkoeban Prahoe, wellicht in één nacht werd afgedamd.

In den westmoesson treedt, na aanhoudende regens, de Tji Taroem vaak buiten haar oevers, daarbij dikwerf veel schade aan het op de, dan overstroomde, sawahs staande rijstgewas toebringende.

De hoogvlakten van Bandoeng en Tjililin hebben ongetwijfeld deel uitgemaakt van hetzelfde meer; de hoogte der beide vlakten en van de grens der meerafzettingen met het oudere gebergte is in beide deelen volmaakt gelijk. Alhoewel de meerafzettingen van wat geringer vruchtbaarheid zijn dan de vulkaanhellingen, zoodat de meeste sawahs in de vlakke, ondanks voldoende bevoeiing, meestal maar één rijstogst per jaar leveren, zoo kwam hongersnood onder de vrij dichte, steeds wassende, tamelijk welvarende bevolking sedert menschenheugenis niet voor.

Door haar hooge ligging en betrekkelijk koel klimaat onderscheidt de hoogvlakte zich in gunstigen zin van de warme kuststreken; op de nog koelere berghellingen langs de randen bouwden vele Europeanen zich een „optrekje” en verrezen hotels, pensions en zgn. „bungalows” (Pengalangan, Lembang).

Litteratuur: Verbeek en Fennema II, 757 e.v.; Ch. E. Stehn en J. H. F. Umbgrove, Bijdrage tot de geologie der vlakke van Bandoeng, Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., 2de Serie, dl. XLVI afl. 3, Leiden 1929; Dienst v. d. Mijnb. in N.I. 1934, Geologische kaart van Java, Toelichting bij blad 36 (Bandoeng) door Dr. R. W. van Bemmelen en Ing. J. Szemian.

BANDOENG (Aanv. Dl. I). Regentschap van de residentie Priangan, met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats van genoemde residentie. Het regentschap wordt ten N. begrensd door de regentschappen Krawang en Soemedang, ten O. door de regentschappen Soemedang en Garoet, ten Z. door de regentschappen Garoet en Tjandjoer, en ten W. door de regentschappen Soekaboemi en Tjandjoer. Het noordelijk deel wordt gevormd door de hoogvlakte van Bandoeng, aan de noordzijde begrensd door den kam van het Boerangrang- en Tangkoebanprahoegerbergte en den Boekit-Toenggoel, terwijl het zuidelijk deel zeer bergachtig is en gevormd wordt door de noordelijke hellingen van de bergen (G. Patoeha, G. Malabar), die de zuidzijde van de hoogvlakte begrenzen. Naast de eigenlijke hoogvlakte van Bandoeng treft men nog verschillende andere, kleinere plateau's aan, waarvan de voornaamste zijn die van Tjililin, Lembang en Pengalangan.

Het regentschap heeft een oppervlakte van 3.254,25 km² en is administratief onderverdeeld in 10 districten, nl. Bandoeng, Tjimahi, Lembang, Tjikalongwatan, Tjililin, Soréang, Bandjaran, Tjiparaj, Tjitjalangka en Oedjoengbroeng. Het regentschap telde in 1935 271 désa's. Volgens de gegevens der volkstelling 1930 bedroeg het zieltal in totaal 1203.287, waarvan 25.211 Europeanen en 23.703 Chineezzen en andere Vreemde Oosterlingen. Sedert de volkstelling 1920 (totaal

960.031 zielen) nam de bevolking met ongeveer 25% toe.

De regentschapsraad, ingesteld bij Ind. Stb. 1925 no. 388, telt 35 leden, t.w. 10 Europeanen, 23 Inlanders en 2 Vreemde Oosterlingen (Chineezers).

Afzonderlijk te noemen industrieën zijn de papierfabriek te Padalarang en de vele machinaal en met de hand gedreven weverijen, vnl. in de districten Tjiparaj (vooral onderdistrictshoofdplaats Madjalaja), Bandjaran, Tjitjalèngke en Oedjoengbroeng.

Naast den rijstbouw worden als de voornaamste cultures gedreven de theecultuur en de kina-cultuur. Er zijn zeer groote, bekende cultuurondernemingen, vooral in het Z. van het regentschap tegen de hellingen van den G. Patocha en G. Malabar, w.o. de bekende Gouvernements-kinaonderneming Tjinjroean. Het Landswaterkrachtbedrijf, ter opwekking van elektrische energie, heeft centrales te Dajuehkolot, Plèngan en Lamadjan, alle gelegen op de Bandoengsche hoogvlakte. Op de zuidelijke hellingen van de Tangkoeanprahoe ligt de Bosschasterrenwacht. Vermelding verdient tenslotte, dat naast het radio-ontvangststation te Rantjakèk de voor geheel Indië van zooveel gewicht zijnde radio-zendstations Malabar Tjililin, Tjiminde en Dajuehkolot, zich mede in het regentschap Bandoeng bevinden.

BANDOENG (Aanv. Dl. I). District van het gelijknamige regentschap, residentie Priangan, met een oppervlakte van 70.63 km². Het district telde in 1935 20 dèsa's. Vóór 1911 heette dit district Oedjoengbroengkoelon (zie Ind. Stb. 1911 no. 622). Het is onderverdeeld in de onderdistricten Bandoeng en Bodjongloa. Aantal zielen (volkstelling 1930): 214.141, waarvan 19.263 Europeanen en 17.442 Chineezers en andere Vreemde Oosterlingen.

Het district Bandoeng (buiten de stads-gemeente van dien naam) is het dichtst bevolkte van geheel West-Java.

TANGKOEAN PRAHOE (Aanv. Dl. IV). Deze vlak ten Noorden van Bandoeng (residentie Priangan), langzaam uit het plateau van Lèmbang opstijgende vulkaan, waarvan de top echter in het regentschap Krawang (residentie Batavia) is gelegen, toont, van de Bandoeng-zijde (zuid-zijde) gezien, een lange rechte kamlijn met aan de westzijde een kleine verhevenheid. Tangkoean Prahoe beteekent omgekeerde prauw; zie bij BANDOENG, hoogvlakte. Het kratercomplex bestaat uit 2 hoofdkraters, de kawah Ratoe en de kawah Oepas, met diverse kraterfelden. Verbeek en Fennema II, (1896) 735, 736 spreken van vier kraters, nagenoeg op één lijn liggende, waarvan de uiterste ruim 2 km uiteen liggen. Sindsdien is tengevolge van erupties de toestand weer aanmerkelijk veranderd, terwijl nauwkeuriger metingen betere gegevens verschaffen dan t.a.p. vermeld. Volgens Dr. Ch. E. Stehn (Tangkoean Prahoe, Fourth Pacific Science Congress, Java 1929) kunnen naar tijdsorde van hun ontstaan de volgende kraterlanden en kraters (in de richting O.W.) worden onderscheiden:

- I. Panggoejangan Badak-krater;
- II. de oudste kraterland van de kawah Oepas;
- III. een jongere kraterland van de kawah Oepas;
- IV. de oudste rand van de kawah Ratoe;

- V. de jongste rand van de kawah Oepas;
- VI. een jongere rand van de kawah Ratoe;
- VII. kawah Baroe (1896);
- VIII. de jongste rand van de kawah Ratoe (1910);
- IX. Het eruptiepunt van 1926 (kawah Ecoma). Voorts zijn op de oostflank van de kawah Ratoe aanwezig:
 - X. kawah Djoerig;
 - XI. kawah Domas, kawah Badak, kawah Djarian;
 - XII. de „doodenvallei” van de kawah Siloeman.

De oudste krater, de Panggoejangan Badak (badplaats van den badak, neushoorn.) 2005 m, is feitelijk niet meer dan een klein moeras, dat in den regentijd afwatert naar het Zuiden door het riviertje de Tjihideung.

De kawah Ratoe en de kawah Oepas, verreweg de bekendste van alle, vormen een geweldigen dubbelen kraterkolk, gescheiden door een aan beide zijden vrij steil afdalenden rug.

De wal rondom de kawah Oepas heeft een straal van 600 m (behalve aan de kawah Ratoe-zijde) en is van 2000-2084 m hoog. De bodem van dezen krater ligt op 1788 m hoogte. Aan de oost-zijde grenst deze krater aan de kawah Ratoe, daarvan gescheiden door een ± 80 m hoogen wand, den reeds hierboven genoemden scheidingsrug. T.a.v. dien rug leest men op blz. 97 van de „Gids van Bandoeng en Midden-Priangan” door S. A. Reitsma en W. H. Hoogland, Bandoeng 1927: „Tusschen beide kraters ligt een smalle rug, „waarlangs kan worden afgedaald. Deze weg is „o.a. door De Wilde in zijn, in 1830 uitgegeven „boek „De Praanger Regentschappen” beschreven. Als men weet, dat De Wilde den tocht naar „den Prahoe in 1815 maakte, dan blijkt daaruit „wel, dat het verhaal, dat de rug in 1829 ontstond, onjuist moet zijn. Horsfield, die den „Tangkoean Prahoe in 1801 besteege, spreekt „echter van één grooten krater, dien hij aanschouwde; vermoedelijk is de dam tusschen „1804 en 1815 opgeworpen”.

De wal rondom de meer genoemde kawah Ratoe heeft een straal van 350 m en een hoogte van 1790-1880 m, de bodem ligt op 1722½ m hoogte, d.i. 60 m lager dan die van de kawah Oepas. Deze twee groote kraters zijn de door de vele toeristen meestbezochte. Een zeer goede geasphalteerde autoweg, de zgn. „Hoogland-weg” (genoemd naar den oprichter van de vereeniging „Bandoeng Vooruit”, tevens promotor van dezen weg), 29 km lang, voert den automobilist in minder dan 1 uur tijd van Bandoeng tot aan den rand van de kawah Ratoe; het laatste gedeelte loopt geheel door oerwoud.

De kawah Oepas (gifkolk) bevatte oorspronkelijk een meertje met lichtgroen water, dat echter nu steeds door middel van een leiding tot bij de observatiepost van het Vulcanologisch Onderzoek wordt afgevoerd, waar het water langs de berghelling verdwijnt.

De bodem van kawah Ratoe (vorstelijke krater, vgl. de legende van de Bandoengsche hoogvlakte terzake; zie bij BANDOENG, hoogvlakte), die in 1910 een sterke eruptie vertoonde, is in den regentijd min of meer bedekt met groenachtig troebel water en heeft een putvormige inzinking, de kawah Ecoma, in 1926 bij een stoom-eruptie ontstaan. Aan den voet van de n.w.-helling van den krater is de bodem geel gekleurd door zwa-

velafscheiding en ontwijkende dampen; in deze omgeving kwamen in Juni 1924 drie H. B. S.-leeringen tengevolge van stikgassen, die soms ook op verscheidene, door waarschuwingbordjes aangewezen plaatsen elders op de hellingen van den Tangkoeban Prahoe (stikvalleien) voorkomen, om het leven. Een monument ter herinnering aan dit feit, op den rand van de kawah Ratoe opgericht, dient tevens ter waarschuwing van hen, die zonder voorafgaande informaties in de kraters mochten willen afdalen. Voor de genoemde uitbarsting van 7 April 1910 zie men de met fraaie photo's verlichte publicatie in het Jaarverslag 1910, Pl. XI bl. 63 van den Topogr. Dienst; zie idem Douglas in Jaarboek Mijnw. 1910, blz. 80. In Juli 1913 vertoonde deze krater wederom een verhoogde werking, zonder dat het echter tot een bepaalde uitbarsting kwam (zie Brouwer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1913, blz. 782).

Ten Westen van de kawah Oepas stroomt voortdurend de tengevolge van een eruptie in Mei 1896 ontstane kawah Baroe. Reeds sedert September 1895 was in de kawah Oepas meer activiteit opgemerkt (zie rapport Fennema, gepubl. in Jaarb. Mijnw. 1910, blz. 74).

Aan de buitenhelling van den berg, aan de oostzijde, ligt de kawah Domas, — die nog vele (domas = 800) sterk werkende solfatoren bevat —, welke krater pas in den laatsten tijd, door de zorgen van de reeds genoemde Vereeniging „Bandoeng Vooruit” voor touristen beter bereikbaar, en daardoor meer bekend geworden is (vgl. Verbeek en Fennema II, 735, 736). Een uitvoerige geologische beschrijving t.a.v. den Tangkoeban Prahoe is te vinden bij Verbeek en Fennema II, 734, e.v., die tevens op verschillende punten de opvattingen van Junghuhn (Java II, 47) bestrijdt; deze laatste beschrijft de erupties van 1829 en 1846.

T.a.v. de vegetatie (o.m. boschbessen (*Vaccinium varingiiifolium*), kraterparen (*Pleopeltis feei*; *Polypodium vulcanicum*), kratervijg (*Ficus diversifolia*) enz.) zie men o.a. „Tangkoeban Prahoe (Botany)” bij Dr. W. M. Docters van Leeuwen (Fourth Pacific Science Congress Java 1929).

Op de hellingen van de Tangkoeban Prahoe komen thee- en kinaaanplantingen voor.

Literatuur: Junghuhn, Java (1854) II, 47; Verbeek en Fennema II, 734, e.v.; Taverne, Vulkanstudien op Java, Vulkanologische Mededeelingen No. 7, 's Gravenhage 1926; Stehn en Umbgrove, Bijdrage tot de geologie der vlakte van Bandoeng, Tijdschr. Kol. Ned. Aardr. Gen. 2e. Serie, dl. XLVI, afl. 3, Leiden 1929; Ch. E. Stehn, Tangkoeban Prahoe. Fourth Science Congress Excursion, B. 3, 1929; Geologische kaart van Java, Toelichting bij blad 36 (Bandoeng) door Dr. R. W. van Bemmelen en Ing. J. Szemian (Dienst van den Mijnbouw in Ned. Indië, 1934).

WAJANG-WINDOE (Aanv. Dl. IV). Vulkanisch gebergte, zich verheffend tusschen de hoogvlakten van Pengalengan en Lodaja, regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met de Goenoeng Bedil deel uitmakende van een ouden, meer dan 6 km wijden, naar het Westen geopenden ringwal; op den ostrand van dien ringwal verrijzen deze beide steile, jongere tweeling-eruptiekegels, de G. Kawah Wajang (met zijn fumarolen Kawah Seeng); verder de Kawah Mangek, waaruit heete dampen ontsnappen; het zuursmakende water wordt afgevoerd langs de Tjikéséd (késéd = wrang) en de \pm 2 km zuid-

lijk daarvan gelegen G. Kawah Windoe met de Kawah Bodas aan de z.w.-helling; deze vertoont evenals de Kawah Windoe, geen vulkanische werking meer. Meer z.w.-lijk ontspringen nog enkele warme bronnen. Hoogte G. Kawah Wajang en id. G. Kawah Windoe resp. 2181 en 2110 m. *Literatuur:* Junghuhn II, 69, 82 e.v.; Verbeek en Fennema II 703-705; J. Groneman, Dagboek 232; Not. Bat. Gen. XXV, 1887, 113; Jaarboek Topogr. Dienst 1923; J. K. Schuitenvoerder, De Wajang-Windoe vulkaan.

TJAKRABOEWANA (Aanv. Dl. IV). Deze, op de grens van de residenties Priangan en Cheribon gelegen, onwerkzame vulkaan heeft een kruin, bestaande uit een ringwal met een straal van 1450 m, waarvan het noordelijke gedeelte vrij goed is bewaard gebleven. Van O. naar W. vindt men langs dien wal de toppen Tjakraboewana (1720 m), Pangangingan (1700 m) en Sangiang peuteuj (1620 m). De buitenhelling van genoemden ringwal heeft een mooi, ontwikkeld vulkaanprofiel. De zuidzijde van den wal vertoont een diepe kloof, waarnaast een jongere eruptiekegel, de Bongoeng, zich verheft, ontstaan door verplaatsing van het eruptiepunt van den Tjakraboewana. Ongeveer in het midden van den grooten ringwal verheft zich een nog jonger eruptiepunt, de Tjakrawati, een vlakke kegel, waarvan de kleine ringwal naar het Z. O. geopend is. (Verbeek en Fennema II, 712).

TILOE (GOENOENG). Niet actieve vulkaan in het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, zoo genoemd omdat men, uit het Noorden komende, drie toppen naast elkander ziet (tiloe = drie); de twee uiterste maken deel uit van een ringwal met een straal van 1450 m, terwijl de middelste, hoogste top (2040 m) binnen dien ringwal oprijst. (Verbeek en Fennema II, 724).

MALABAR (Aanv. Dl. II). Onwerkzame vulkaan in het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, midden over welchen de grens loopt tusschen de districten Bandjaran en Tjiparaj van genoemd regentschap. Op de zwaar beboschte hellingen van den Malabar treft men naast groote kinaondernemingen de Gouvernements-kinaonderneming Tjinjroeanaan, wellicht de grootste kinaplantage van de wereld, in 1855 door Junghuhn aangelegd. In een kloof van dezen vulkaan is het wereldbekende radiozondstation Malabar gebouwd. De autotocht om den Malabar (uitzichtkoepel „Resmi Tingal”, ongeveer halverwege) geniet bij touristen verdiende vermaardheid om zijn vele fraaie uitzichten.

PATENGAN (TELAGA) (Aanv. Dl. III). Zeer fraai, te midden van zwaar bosch en thee- en kina- tuinen, op de w. helling van den Patoeha (regentschap Bandoeng, residentie Priangan) gelegen bergmeer op 1575 m hoogte, van onregelmatig vierkanten vorm; de oppervlakte bedraagt \pm $\frac{3}{4}$ km². Het meer heeft geen zichtbare afwatering en wordt gevoed door de omringende berghellingen; het overtollige water verdwijnt onder de lavabrokken aan den westelijken oever. In het meer ligt een klein eilandje; op het in het meer uitstekende schiereilandje woonde eens (1857) Junghuhn in een eenvoudige berghut. Het meer is natuurmonument; aan zijn oevers wordt door de jeugd vaak gekampeerd.

Literatuur: Junghuhn I, 546, 547; Verbeek en Fennema II, 710; Dr. Groneman, Dagboek 190; id. Bladen, 169; Jaarversl. Top. Dienst 1916, 235.

PADALARANG. Onderdistrictshoofdplaats van het district Tjimahi, regentschap Bandoeng der residentie Priangan, provincie West-Java. Vooral bekend door de aanwezigheid van een groote papierfabriek en het militaire Remontedepôt.

OEDJOENGBROENG (Aanv. Dl. III). District met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Bandoeng der residentie Priangan, 11 km ten Oosten van Bandoeng gelegen, met een oppervlakte van 222.52 km²; het district telt (1935) 25 dèsa's. Het is onderverdeeld in de onderdistricten Oedjoengbroeng, Boewah-batoe en Tjitjadas. Aantal zielen (1930): 117.757.

Te Soekamiskin, aan den weg Bandoeng-Oedjoengbroeng, bevindt zich de „Strafgevangenis Soekamiskin” (voor zgn. mannelijke ontwikkelenden).

TJIPARAJ (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 393.33 km²; het telt (1935): 27 dèsa's. Aantal zielen (1930): 119.161.

Het is onderverdeeld in 3 onderdistricten, nl. Tjiparaj, Madjalaja (weverijen) en Patjöt (theeondernemingen).

LÈMBANG (Aanv. Dl. II). District van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 224.89 km². Het district telde in 1935 22 dèsa's. Het is onderverdeeld in de onderdistricten Lèmbang, Tjipaganti en Tjisaroea. Aantal zielen (1930): 99.170, w.o. 1.035 Europeanen.

In het district komen vele groote en kleine melkerijen voor, die voornamelijk Bandoeng, Lèmbang en Tjimahi van melk voorzien.

TJIKALONG-WETAN (Aanv. Dl. IV). District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 341.89 km²; aantal dèsa's (1935): 14. Aantal zielen (1930): 67.719. Het is onderverdeeld in de onderdistricten Tjikalong-wetan, Tjipeundeuj en Tjipatat. In het district zijn enkele theeondernemingen gelegen.

TJILILIN (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 592.42 km². Aantal zielen (1930): 124.336. Aantal dèsa's (1935): 33. Het is onderverdeeld in de districten Tjililin, Sindangkerta en Goenoenghaloe.

PENGALÈNGAN (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, district Bandoeng, residentie Priangan, 54 km ten Zuiden van Bandoeng en door een mooien autoweg met laatstgenoemde plaats verbonden. De hoogte varieert van 1400 tot 1550 m boven de zee. Er zijn te Pengalèngan en omgeving kina- en theeondernemingen, w.o. zeer groote, o.m. de Gouvernements kinaonderneming „Tjinjiroean”, verder enkele melkbedrijven, die hun melk voornamelijk afvoeren naar Bandoeng. Vanwege het natuurschoon der omgeving, de fraaie wandelingen en groote tochten, die men van Pengalèngan uit kan maken, gepaard aan het heerlijk koele klimaat, heeft de plaats vooral in de laatste jaren meer bekendheid gekregen als herstellings- en vakantieoord; als gevolg daarvan verzezen vele hotels, villa's en bungalows; het laat zich aanzien, dat de bebouwing van Pengalèngan zich nog verder zal uitbreiden. Het meer van Tjileuntja, — met hotel

aan den oever — dichtbij Pengalèngan gelegen, en het warme-bronbad Tjipanas behooren o.m. tot de attracties der plaats.

BANDJARAN (Aanv. Dl. I). District (met gelijknamige hoofdplaats) van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 434.62 km² en een zielental van 120.268 (1930). Het telt (1935) 33 dèsa's. Het is onderverdeeld in de onderdistricten Bandjaran (weverijen), Pengalèngan (theeondernemingen, hotels en bungalows) en Pameungpeuk. Te Lamadjan en Plengan zijn groote centrales van het Landswaterkrachtbedrijf. In een kloof van den G. Malabar bevindt zich het bekende radio-zendstation van dien naam.

LÈMBANG (Aanv. Dl. II). Districtshoofdplaats van het gelijknamige district, regentschap Bandoeng, residentie Priangan, vroeger hoofdplaats van het toenmalige district Oedjoengbroeng-koelon, gelegen 16 km ten Noorden van Bandoeng, op de zuidelijke helling van den Tangkoeban Prahoe, wiens kraters — dank zij de Vereeniging „Bandoeng Vooruit” — per auto gemakkelijk bereikbaar zijn. De warme minerale bron, Mirabaja geheeten, welke op ongeveer 6 km van de plaats gelegen is, wordt geëxploiteerd door het regentschap Bandoeng. Door haar goede ligging (ruim 1200 m), gezond klimaat en moete omgeving zijn deze plaats en omstreken tot een touristenoord geworden; hotels en bungalows treft men in en bij Lèmbang in vrij grooten getale aan. Vermelding verdienen verder nog de talrijke, grotere en kleinere melkerijen, die ook Bandoeng van de noodige melk voorzien. Deze plaats heeft electrisch licht (Gebeo) en een regentschapswaterleiding.

TJITJALÈNGKA (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 271.93 km²; het telt (1935) 33 dèsa's. Aantal zielen (1930): 101.122. Het district is onderverdeeld in de onderdistricten Tjitjalèngka, Rantjakkèk, (machinale weverij, radio-ontvangst station) en Pasèh.

SORÈANG (Aanv. Dl. IV). District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 464.14 km², vroeger (tot 1925; Ind. Stb. 1925 nos. 403/404) de standplaats van een controleur B.B. Het district telt 26 dèsa's (1935). Het is onderverdeeld in de onderdistricten Sorèang, Pasirdjamboe en Tjiwidej. Aantal zielen (1930): 83.323. In de onderdistricten Tjiwidej en Pasirdjamboe treft men vele theeondernemingen aan, alsmede de zwavelfabriek „Kawah-Poetih” bij den krater (op den Patocha) van dien naam. Tjiwidej (vóór 1913 Tjisonari geheeten) was vroeger een district (met gelijknamige hoofdplaats).

TJIMAHI (Aanv. Dl. IV). District van het regentschap Bandoeng, residentie Priangan, met een oppervlakte van 235.88 km² en 26 dèsa's (1935). Het is onderverdeeld in de onderdistricten Tjimahi, Batoedjadjar (artillerie) en Padalarang (Remontedepôt, papierfabriek). Aantal zielen (1930): 153.290, w.o. 3.598 Europeanen. Vóór 1913 heette het district Tjilokolot.

BEUBASAN, BOEKÈT, LINGGEU en SIAH-OETAMA zijn vier niet zeer belangrijke zelfbesturende Gajo-landschappen, die de onderafdeeling Takènggeun vormen der afdeeling Noordkust van Atjèh (gouvernement Atjèh en Onderhoorig-

heden). (zie ook GAJOLAND in Dl. I en V en TAKÈNGON in Dl. IV). Zij hebben tezamen één landschapskas, die „Onderafdeelingskas Takèngeun” wordt genoemd. Hun gezamenlijke oppervlakte is ± 4700 km² met een bevolkingssterkte van 27.640 zielen (zie tabel 8E in het 2e deel van het Ind. Verslag 1935). In het landschap *Beubasan* wonen: 7 Europeanen, 10.564 Inlanders, 34 Chineezen en 5 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 10.610 zielen; in *Boekèt*: 28 Europeanen, 13.443 Inlanders, 124 Chineezen, en 7 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 13.602 zielen; in *Linggeu*: alleen Inlanders tot een totaal van 2391 zielen; in *Siah-Oetama* eveneens enkel Inlanders tot een totaal van 1037 zielen. Officieel (o.a. in den Regeeringsalmanak) worden genoemde landschappen aangeduid met de benamingen: 1. gebied van Rödjö Tjék Böbasan; 2. gebied van Rödjö Boekèt; 3. gebied van Rödjö Linggó en 4. gebied van Rödjö Siah Oetama. In de korte verklaringen dragen zij evenwel bovenvermelde verkorte namen. Het grootste der vier landschappen is Boekèt (± 2000 km²), waarin de onderafdeelingshoofdplaats Takèngeun, tevens standplaats van den zelfbestuurder is gelegen. De grenzen van genoemde onderafdeelingshoofdplaats zijn aangegeven in Bijl. no. 7330. De Laoet-Tawar valt bijna geheel in het gebied van Boekèt; slechts een klein deel van den zuidelijken oever behoort tot het gebied van Siah-Oetama.

Alleen tusschen de landschappen Beubasan en Boekèt werd in 1928 officieel een grensregeling getroffen. De vier landschappen beslaan een bergland, dat door een gebergte met de toppen Boer ni Melintang (1812 m), B. n. Keléléng (1425 m), B. n. Klleuteun (2524 m), B. n. Mengoerong (1935 m) en B. n. Kera (1938 m) in twee hoogvlakten verdeeld is: a. het meergebied in het N. en b. het Deureut-gebied (landschap Linggeu) in het Z. Het n.-lijk deel van het bergland wordt grootendeels door den Goenoeng Geureudong, door de Gajo's Boer Kael genoemd, ingenomen. Op de n.-lijke helling zijn warme bronnen en twee meertjes, op de z.-lijke helling een nog werkzame vulkaan, de Boer ni Tölong (verbrande berg, 2600 m hoog). Verder zuidelijk verheft zich de Boer ni Bieus (2026 m), vanwaar een rug loopt in n.o.-lijke richting over den Salahnama (2003 m) en den B.n. Poepandji (1895 m) om zich daar in o.-lijke richting als B. n. Beboeli (1825 m), B. n. Tanggak Kambing (2128 m) en B. n. Segi (2315 m) langs het meer Laoet-Tawar om te buigen. De bergen om het meer komen in het N. tot vlak aan den oever en in het Z. wijken zij op verscheidene plaatsen terug en vormen vlakten, die bewoond zijn en geheel door sawahs worden ingenomen. De w.-lijke oever is vlak en bij kampoeng Kolajakun zijn ook uitgestrekte sawahs aangelegd. De vier landschappen behoorren vnl. tot het stroomgebied der Peusangan en Djamboe-ajé (Woih ni Djemer)-rivieren en haar zijtakken, welke onbevaarbaar zijn. Alleen beneden Samarkilang wordt de Djamboe-ajé bevaarbaar voor kleine prauwen (maximaal 20 pikoel laadvermogen); daar vormt zij een afvoerweg voor de boschproducten uit die streek, welke in Simpang-Olim worden verhandeld. In het W. ligt nog de bovenloop der groote Kroeëng Meureubo, de Woih ni Djagong, welke rivier op de westkust in den Indischen Oceaan valt. De voornaamste vlakten zijn; aan de Peusangan-rivier de Ketol-

vallei en aan de Djamboe-Ajé de Isak- en Samarkilang-valleien. De berghellingen en ravijnen zijn met wildhoutbosschen bedekt, afgewisseld door dennenbosschen en gras- en alang-alangvelden, terwijl de dalen door sawahs worden ingenomen. De dennenboschcomplexen zijn: 1. het Lampahan-Balék-Ketol-complex (in Balék ligt de fabriek van het hars- en terpentijnbedrijf, waar het geheele product der vier landschappen wordt verzameld); 2. het Tölong-complex; 3. het Bidin-complex; 4. het meercomplex; 5. het Isak-Oenëng-complex; 6. het Lojang Nalon-complex en 7. het Linggeu-complex. De laatste twee zijn niet geschikt voor exploitatie. De belangrijkste blangs (gras- en alang-alangvelden) voor weideplaatsen in gebruik, zijn: de blang Rakal, blang Broeksah, blang Tölong, blang Obor-Obor en de blang Wak. Bij Pang-mok (± 2000 m hoog), langs een voetpad, 26 km lang, te bereiken van uit de Isak-vallei, groeien kastanjes, azalea's, eiken, begonia's, rhododendrons en vele orchideeën-soorten in het wild. De regenval is het sterkst in het n.-lijk deel der onderafdeeling (Blang Rakal). De temperatuur om het meer is gemiddeld 's morgens 16° C, 's middags 25° C en 8 uur 's avonds 19° C. De maanden April t/m September zijn relatief de droogste maanden, de z.g. depek of moesin-barat. De in dien tijd voorkomende z.w.lijke winden (depekwinden) groeien soms tot een orkaan aan en maken alle communicatie over het meer onmogelijk. De voornaamste weg in het meergebied is de 103 km lange Gajoweg, die van Takèngeun naar Bireuën loopt. Deze autoweg is in onderhoud bij het departement van Verkeer en Waterstaat. Het paardenpad van Takèngeun naar de Isak-vallei (34 km) wordt voor autoverkeer geschikt gemaakt. Een lengte van 28 km is reeds berijdbaar voor auto's. Bij Isak sluit de weg aan bij het paardenpad Isak-Oening-Penaron-Oewak-Linggeu-Djamat. Door gebrek aan fondsen is de verdere aanleg stopgezet. Van Djamat gaat een pad naar Gerpa, Seroelën, Bintang en langs het meer naar Takèngeun. Van deze plaats af werd in 1934 begonnen het pad langs den z.-lijken oever van het meer naar Bintang tot een autoweg te verbreden. In 1934 kwam de autovverbinding Takèngeun met de cultuuronderneming Boer ni Bieus tot stand (langs den n.-lijken oever der Peusangan-rivier). De bevolking heeft dadelijk de gronden langs dien weg geoccupeerd en bebouwd. Van Kedéh Trètèt aan den Gajoweg gaat een autoweg naar de theeonderneming Redelong, vanwaar het hars- en terpentijnbedrijf voor zijn werkzaamheden in de Bidin-vallei den weg doortrok (± 10 km). Van den Gajoweg gaat nog een autoweg naar kampoeng Toendjang. Bij km 84 van den Gajoweg leidt een zijweg naar het koloniatierrein Pantai-raja (landschap Boekèt). De kolonisten, meest Atjehers, planten er koffie, aardappelen en groenten.

De bevolking belijdt den Islam en bestaat uit Gajo's (zie aanv. artikel GAJO LOEËUS). De Atjehers beschouwen de Gajo's als afkomstig van de kust (Pasé). De bevolking van Beubasan is voornamelijk van Bataksche en die van Boekèt van Atjehsche afstamming. Vóór de komst van de Hollanders waren de Gajo's reeds in politieken zin afhankelijk van Atjeh. Een viertal huuner hoofden werd door den sultan verheven tot kerdjoeron. Zij bleven reudjeu in eigen gebied maar werden de vertegenwoordigers van alle reudjeu's

in hun streek bij den Sultan van Atjèh; geleidelijk kregen zij de bevoegdheid geschillen tusschen de verschillende reudjeu's en hun onderhoorigen te beslechten.

Allereerst kregen de reudjeu's van Boekòt, Linggeu en Siah-Oetama den kedjoerontitel; later werd ook reudjeu Tjòk Beubasan tot die waardigheid verheven. Ter achtervolging van den pretendent-sultan, die naar het Gajoland was uitgevoken, maakte de toenmalige majoor Van Daalen in 1901 zijn eerste Gajotocht tot in de Deureutstreek. Alleen reudjeu Tjòk Beubasan, aanvankelijk gevlucht, meldde zich bij hem. Zonder den pretendent-sultan in handen te kunnen krijgen trok majoor Van Daalen terug naar de kust. In het volgende jaar trokken nog andere colonnes, o.a. onder kapitein Colijn, naar het Gajoland, ook zonder succes. In 1902 werd de Gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden gemachtigd de Gajohoofden de korte Atjèh-verklaring te laten teekenen. Reudjeu Tjòk Beubasan was de eerste, die dat deed (23 September 1902). Luitenant kolonel G. C. E. van Daalen vertrok 8 Februari 1904 met een colonne van 10 brigades marcheaussee vanuit Koetaradja over Lho' Seumawé en Bireuën naar de Gajolanden, met de opdracht: 1° het bezoeken van het Gajo-gebied aan de Laoet-Tawar, het bijeenroepen van de hoofden aldaar, het bespreken van bestuursmaatregelen en het behandelen van den aanleg van een karreweg van Peusangan naar het meergebied, die tot de Blang Laka door de Atjèhers van de kust, vandaar af echter door Gajo's moest worden gemaakt (die weg kwam eerst in 1913 gereed). Ook moest reudjeu Linggeu worden opgeroepen, de eenige Kedjoeron, die nog vermeden had aanraking te zoeken met het Gouvernement; 2° het bezoeken van de Isakvallei; 3° het bezoeken van de Gajo-Loeëus, enz. Voor de afdoening van zaken in het meergebied werd te Kong (kampongcomplex Pegasèng) gebivakkeerd (16 t/m 20 Februari 1904). Door patrouilles gehaald, verschenen voor den overste reudjeu Boedjang (alias Genap) en reudjeu Oetjak van het landschap Beubasan. Het bleek, dat, sedert vorige bezoeken van onze colonnes aan het meergebied, de laatstgenoemde was verkozten tot Reudjeu Tjòk, op welke waardigheid hij volgens erfopvolging recht had, zoodat reudjeu Boedjang niet meer als zoodanig mocht worden aangemerkt. Hij had zich door knoeierijen onmogelijk gemaakt. Reudjeu Oetjak, ook wel Bedoel genoemd, legde op 11 Maart 1905 de korte verklaring volgens Atjèh-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 1 September 1905 no. 3. Bedoel, alias reudjeu Oetjak Amán Daod, bestuurder van Beubasan, werd bij G.B. van 1 November 1934 no. 11 op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid met ingang van 14 Mei 1934. Met het bestuur van het landschap werd tijdelijk belast reudjeu Oejam, reudjeu Tjòk van Ketol. Hij is nog in functie en woont in Beubasan. Van het landschap Siah-Oetama verscheen voor overste Van Daalen de beudeul van den Kedjoeron, die zelf in Temiang verbleef. Genoemde beudeul, Lalam genaamd, Tègde onder den naam van Amán Djeleka Siah Oetama (Kedjoeron), hoofd van Nosar, den 22en April 1903 de korte verklaring volgens Atjèh-model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 1 September 1905 no. 3. Na zijn dood op 6 Februari 1912 werd als waarnemend bestuurder aangesteld reudjeu Bital alias Pasè, die

in medio 1919 van zijn waardigheid werd ontheven en vervangen als wnd. bestuurder door Banta Tjoet. Deze legde eerst op 16 Juli 1934 de korte verklaring volgens uniform-model af (goedgekeurd bij G.B. van 24 October 1934 no. 30). Hij is nog in functie en woont in Nosar. Van het landschap Boekòt verscheen de geheele reudjeufamilie. De verkozen kedjoeron Maoen (van den tak Boekòt Mamat) was minderjarig en voor hem voerde het bestuur Ama'n Sri Koeala, die op 14 April 1903 als wnd. bestuurder de korte verklaring volgens Atjèh-model aflegde (goedgekeurd bij G.B. van 1 September 1905 no. 3), maar reeds in 1910 eervol werd ontheven van zijn waardigheid en definitief werd opgevolgd door Reudjeu Maoen. Deze legde op 6 Januari 1911 de korte verklaring volgens uniform-model af als bestuurder van het landschap Boekòt (goedgekeurd bij G.B. van 30 October 1911 no. 29). Na een bijna 15-jarig bestuur werd hij op 13 November 1925 vermoord. Zijn reeds meerderjarige zoon Mohamad Zainoeddin werd nog niet geschikt geacht hem op te volgen; met de waarneming van het bestuur werd toen belast Djemelah alias reudjeu Ilang, een stiefbroeder van reudjeu Maoen. Deze teekende op 15 November 1928 een akte van verband (goedgekeurd bij G.B. van 3 Maart 1929 no. 2). Reudjeu Ilang is nog in functie en woont in Takèngeun. Na alle bestuursaangelegenheden in het eigenlijk meergebied geregeld te hebben, vertrok overste Van Daalen naar Isak, welke plaats denzelfden dag werd bereikt. De Isakvallei behoort tot het gebied van reudjeu Linggeu, die nog vijandig bleef, maar in die streek weinig invloed had. Hoofden en bevolking van die vallei waren welgezind, wat niet gezegd kon worden van de andere kampong, die onder rechtstreekschen invloed van reudjeu Linggeu stonden. Den 29sten Februari 1904 marcheerde overste Van Daalen met zijn colonne naar Gajo-loeëus, zijn weg nemende over Djagong, de Singga-mata naar Kla, de westelijkste kampong van Gajo-loeëus. In de vier landschappen om de Laoet-Tawar was dus geen belangrijke tegenstand gevonden. Op 3 April 1905 werd te Takèngeun een permanente bezetting gelegerd, waarvan de commandant tevens als civiel bestuurder optrad. De geheele pacificatie van dit gebied kon beschouwd worden te zijn ingetreden in 1913. In October van dat jaar onderwierp zich de lang gezochte kedjoeron van Linggeu Ama'n Tjahjama. Na zijn dood werd in 1919 zijn zoon Sasa Ama'n Talib met de tijdelijke waarneming van het bestuur van het landschap Linggeu belast. Eerst 10 jaar later, op 12 April 1929 legde hij de korte verklaring volgens uniform model af (goedgekeurd bij G.B. van 13 Augustus 1929 no. 43). Hij is nog in functie en woont te Linggeu. De zelfbestuurders van de vier landschappen ontvangen naast hun bezoldiging ieder nog een toelage voor reis- en verblijfkosten en voorts 15% van het vastrecht van ondernemingen tot boschexploitatie, gelegen in hun landschappen.

Onder de kedjoerons staan als territoriale hoofden de kampong-hoofden en penghoeloe's. Zij krijgen uit de onderafdeelingskas een kleine bezoldiging en toelage voor reis- en verblijfkosten. Over het algemeen is de opvolging van de zelfbestuurders en ook van de dien aanzien lagere hoofden erfelijk, behoudens de te dien aanzien geldende beperkende adat-bepalingen. Zie over familie,

blah- en stamhoofden ook het aanvullend artikel GAJO-LOEËUS.

Rijstbouw en wel op sawahs is het voornaamste middel van bestaan der bevolking. Er wordt een goede witte soort verbouwd. De oogsten zijn overvloedig, zoodat rijst kan worden geleverd aan de ondernemingen en ook kan worden uitgevoerd. De aardappelteelt is een zeer belangrijke bevolkingscultuur geworden. Ook koffie en kool worden wel aangeplant en uitgevoerd. De landbouwvoorlichtingsdienst verleent de noodige medewerking. In de Isakvallei is de arôncultuur van belang voor de bereiding van suiker. De Europeesche cultuurs deden in 1924 hier haar intrede. Er waren in 1935 nog 18 landbouwondernemingen (erfpachtsperceelen) in werking en wel alleen in de landschappen Beubasan en Boekôt. Zij planten voornl. koffie (arabica); op een paar ondernemingen komt ook robusta voor. Aardappelen en groenten vindt men als bijcultures. Op Redelong wordt thee geplant. De financiële toestand van vele kleine ondernemingen is niet rooskleurig. Het Gouvernement's hars- en terpentijnbedrijf heeft twee ondernemingen tot boschexploitatie in werking, één in het landschap Beubasan en één in het landschap Boekôt. De fabriek ter verwerking van de producten bevindt zich te Balök (landschap Beubasan). De gewonen hars gaat voornl. naar Java en de terpentijn naar Amsterdam. Een ander middel van bestaan der bevolking is de inzameling van boschproducten, voornl. rotansoorten (uit Samarkilang en van Goenoeng-pandjang), damar matakoejting (van Goenoeng-geureudong) en benzoë (van Samarkilang en bij kampoeng Seroelön). Op den Goenoeng-pandjang wordt ook nog getah-pertja gewonnen. De handel is voornamelijk in handen van Chineezzen, die de landbouw- en boschproducten der bevolking opkopen. Eenige Maleiers, andere Vreemde Oosterlingen en Gajo's hebben ook toko's. Een geregelde pasar bevindt zich slechts te Takèngeun. De pasarloodsen zijn eigendom van het stadfonds. De kleinhandel is buiten de onderafdeulingshoofdplaats gering. Te Kedéh Trétôt, kampoeng Kota Dah (in de Isak-vallei) en op de ondernemingen bestaan enkele toko's. De inheemsche nijverheid bepaalt zich tot pottenbakken, vervaardigen van ligmatjes en borduren met de naaimachine. De vroeger bloeiende zilver-smeedkunst is verdwenen. Het aantal karbouwen is zeer groot. Uitvoer heeft plaats naar de kust. Zij worden voornl. gebruikt voor den sawahbouw. De belangstelling voor paarden wordt gestimuleerd door het houden van races op de onderafdeulingshoofdplaats. De invoer van Sandelhout- en Batakhengsten heeft weinig resultaat gehad voor de verbetering van het Gajo-paardenras. De runderteelt is gering, sapi's worden ingevoerd uit de Atjòhsche kuststreken. Goede weidegronden voor alle soorten vee zijn er in overvloed. Het aantal geiten en schapen is vrij groot. Een proef met het fokken van merinosschapen is mislukt. Een Gouvernement's veemantri is in het belang van den inheemschen veestapel te Takèngeun geplaatst. Visscherij wordt beoefend in het meer en in de Peusanganrivier. De „ikan depek" van Laoot-Tawar wordt te Takèngeun verhandeld en gedroogd uitgevoerd naar de kuststreken en Gajo-Loeëus. De zelfbestuurders van Beubasan en Boekôt hebben vischvijvers aangelegd voor de teelt van goeramé en goudvisschen.

De belangstelling van de Gajo's voor het volks-onderwijs is over het algemeen bevredigend. Het zenden van meisjes naar school geschiedt alleen in Takèngeun. Hier heeft men een Gouvernement's vervolgschool en een Mohammadyahschool. Eenige zonen van hoofden en andere daarvoor in aanmerking komende personen genieten ten laste der onderafdeulingskas hooger onderwijs buiten de onderafdeeling.

De economische toestand in de vier landschappen is niet slecht, al is de invloed van de malaise ook merkbaar. Er is voedsel in overvloed. Bijverdiensten heeft de bevolking nog uit veeteelt, vischerij, verkoop van landbouw- en boschproducten, voorts uit arbeid op de nog in werking zijnde ondernemingen.

De rechtspraak is op dezelfde wijze geregeld als in de andere zelfbesturende landschappen van Atjòh en Onderhoorigheden (zie aanv. art. GAJO-LOEËUS).

Van de onderafdeulingskas Takèngeun zijn de voornaamste inkomsten: schadeloosstelling wegens derving van vroegere adatinkomsten, Landsbijdrage ter dekking van het tekort op den gewonen dienst; uit belastingen: inkomsten- en crisis-belasting, uitkeering door het Land wegens intrekking van de motorvoertuigenbelasting, slachtbelasting, pantjong-alas enz.; afkoop heerdiensten; vastrecht van landbouwondernemingen, vast recht en eijns van ondernemingen tot boschexploitatie; grondhuur voor bebouwde erven en aanplantingen enz. De voornaamste uitgaven zijn, behalve de boven reeds vermelde ten behoeve van de hoofden: bezoldiging van schrijvers en oppassers; voor kantoren, pasanggrahans en postvervoer; voor volksonderwijs, ziekeninrichting, polykliniek, leprozen en krankzinnigen; voor landbouw en nijverheid, het boschwezen en openbare landschapswerken. De restitutiepost bedraagt f 21.768.

Literatuur (aanv., zie ook aanv. art. GAJO-LOEËUS): C. C. van Helsdingen, Indische reisebrieven XII, Takengon-Balek, Banier 1929, blz. 232; M. Oostwoud Wijdenes, Redelong-Estate (Takengon, Atjòh), m. ill. Eigen Haard 1930, blz. 866; R. W. van Bemmelen, Geologische waarnemingen in de Gajoelanden (N.-Sumatra) met k. en ill., Jaarboek Mijnwezen N.-I., Verh. 3, 1930, blz. 71.

KLOEËT en TROEMON (Aanv. DI. II en DI. IV) zijn twee zelfbesturende landschappen in het gouvernement Atjòh en Onderhoorigheden, die na de daar plaats gehad hebbende onlusten van 1925 werden vereenigd tot de tijdelijke onderafdeeling „Zuidelijke Atjòhsche landschappen" der afdeeling Westkust van Atjòh, met de hoofdplaats Bakongan (Ind. Stb. 1934 no. 539).

Beide landschappen hebben samen één landschapskas, nl. de onderafdeulingskas. De voornaamste inkomsten zijn schadeloosstelling wegens overname door het Land van het recht tot verkoop van opium en schadeloosstelling wegens overname door het Land van het recht tot heffing van tolrechten; voorts uit belastingen: inkomstenbelasting, crisisheffing, slacht- en rijwielenbelasting, pantjong alas, vuurwaponbelasting; uit afkoop van heerdiensten (slechts in Kloëët), grondhuur, verhuur van gebouwen en zitplaatsen op pasars. De voornaamste uitgaven zijn voor justitie, kasbeheer, pensioenen en onderstanden, bezoldiging en reis- en verblijfkosten van zelfbe-

stuurders en ondergeschikte hoofden, volksonderwijs, geneeskundigen dienst (o.a. verpleging van krankzinnigen en leprozen). Voor irrigatiewezen en onderhoud van wegen en bruggen kunnen slechts geringe bedragen worden uitgetrokken. De kas onderhoudt een overvaart over de Bakonganrivier. Het rechtswezen is als in andere Atjèhsche landschappen geregeld. Hieronder volgen eenige bijzonderheden over elk der landschappen afzonderlijk:

A. *Kloeët* (Aanv. Dl. II) grenst ten O. aan de Gajo-Loeëus en de Alaslanden. Als grens wordt hier aangenomen (zij is nog niet officieel vastgesteld) de waterscheiding tusschen de Kloeëtrivier en de Agoesan (Alasrivier), in welke bergketen de Goenoeng Losèr ligt. In het Z. grenst Kloeët aan het landschap Troemon, waarvan het gescheiden wordt door den bergrug tusschen Sibadhè en Sileukat, ten W. aan den Indischen Oceaan en ten N. aan de onderafdeeling Tapa^a-toean, bij Goenoeng Tangga-besi.

De kustlijn tusschen Tjalo^a-Batèè tot Tangga-besi is weinig gebroken; het strand is vlak. Bij Bakongan kan men te allen tijde landen; in den westmoesson evenwel alleen met Atjèhsche prauwen. Het gebergte, dat de n.lijke-grens vormt, sluit aan bij de waterscheiding tusschen de Kloeët-rivier en de Agoesan. De toppen G. Teureubangan, G. Sialang, G. Poelo, G. Peuntji, G. Kalang-boeloh en G. Goeha zijn van uit de vlakte zichtbaar. De alluviale vlakte van Kloeët wordt door vele rivieren doorsneden: de Teureubang-tjoet, Teureubangan-rajeu^e, Seuneubo, Rasian, Asahan-rajeu^e, Kloeët, Limbang, Oedjoeng Kareuëng, Oedjoeng Mangki (de laatste twee komende uit het meer Laot-Bangko), Braham, Ba^a-Siron, Bakongan, Oedjoeng-Poelo-tjoet en Oedjoeng-Poelo-rajeu^e, Sibadhè en Meureudoe. Slechts de Rasian-, Asahan-rajeu^e, Kloeët-, Limbang- en Bakonganrivieren zijn in den benedenloop voor prauwen bevaarbaar. In de zg. onderhoorigheden Rasian, Asahan, Limbang en Bakongan vindt men moerassen van de kust af tot in de bovenstreken. Het gebergte bestaat uit graniet en porfier met kalk en zandsteen in de hoogere lagen.

Behalve vele voetpaden, die zooveel mogelijk verbreed en verbeterd zijn, is er een autoweg, die de onderafdeelingshoofdplaats verbindt naar het N. met Tapa^a-toean, Meulaboeh en Koetaradja en naar het Z. met Troemon en Rondèng. Waar noodig en mogelijk zijn tijdelijke bruggen gebouwd. Bij Bakongan onderhoudt de onderafdeelingsskas een overvaartdienst. Daar is ook een pasar, die eenige inkomst aan die kas oplevert.

B e v o l k i n g. Volgens tabel 8E in het 2e deel van het Indisch verslag 1935 bestaat de bevolking van het landschap Kloeët uit: 1 Europeaan, 19.493 Inlanders, 4 Chineezen en 14 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 19.582 zielen, verdeeld over een oppervlakte van 1700 km². De oorspronkelijke bevolking was van Alassché afstamming; vermenging had plaats met Bataks en Gajo's. In enkele kampoengs spreekt men uitsluitend Gajo'sch. Later immigreerden Maleiers uit Pasaman in Koala Ba^aoe en uit Priaman in Bakongan. Tegen het einde der 18de eeuw kwamen Atjèhsche kolonisten zich langs de kust vestigen. Zij brachten de pepercultuur, welke tot grooten bloei kwam en propageerden den Islam. De oorspronkelijke bevolking werd naar het binnenland

teruggedrongen en bewoont thans voornamelijk eigenlijk Kloeët en Mengamat. Haar soekoe's (marga's) zijn Pinim en Silian (van Karo-Batakschen oorsprong). Haar taal is Alasch, vermengd met Bataksche, Maleische en Atjèhsche woorden. Zij belijdt den Islam, evenals de Maleische en Atjèhsche kustbevolking. Exogamie bestaat nog. Als hoofd dier oorspronkelijke bevolking fungeert Imeum-balai, aan wien vooral inzake rechtspraak een groote invloed is gelaten.

M i d d e l e n v a n b e s t a a n. Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking is landbouw. De rijst wordt voornamelijk op sawahs verbouwd, die goed geïrrigeerd worden. Bij Goenoeng Poedoeng is een nieuwe leiding van ± 20 km lengte aangelegd. Het water wordt uit den bovenloop der rivieren getapt. Andere cultures zijn van weinig beteekenis. Vischvangst in de rivieren en op zee, eveneens het inzamelen van boschproducten vooral damar, zijn mede voorname middelen van bestaan. De veestapel, vooral van karbouwen, is belangrijk; uitvoer heeft plaats naar de Alaslanden en via de Karolanden naar Medan. Runderen vindt men er weinig; geiten in vrij groot aantal. Transportmiddelen zijn voornamelijk prauwen, koelie's en fietsen. De handel is van weinig beteekenis.

G e s c h i e d e n i s. De kuststreken, ook die bewoond door Maleiers, zijn onder heerschappij van Atjèhers gekomen, wier hoofd van den Sultan van Atjèh een acte van erkenning en bevestiging kreeg als Keudjroeën van het geheele landschap Kloeët. Hoewel daardoor een éénhoofdig gezag bestond in het geheele landschap, gevoelden de kust-oelëbalangs zich langzamerhand onafhankelijk en oefenden sommigen hunner suprematie uit aan de kust, zoo zelfs, dat de gebruikelijke peperschattingen nooit werden voldaan. Op 11 Maart 1874 teekende niet de Keudjroeën, maar Tjoet Ma^a Fatima, de vrouwelijke radja van Teureubangan Rajeu^e, de verklaring van 6 artikelen (souvereiniteitsverklaring), welke goedgekeurd werd bij G.B. van 24 Juli 1875. Vóór den tegenwoordigen titularis waren 7 keudjroeëns aan het bestuur. De vijfde keudjroeën, Datoe^e Ambon, te zwak om zelf zijn gezag over de onderhoorigheden krachtig te handhaven, stond omstreeks 1826 het gezag over alle kustonderhoorigheden af aan Teukoe Toeha, grootvader van het tegenwoordige hoofd van Bakongan (P. Mohamad Noer), den machtigsten der kust-oelëbalangs en zulks onder verplichting, dat deze voor alle onderhoorigheden de peperhaël zou afdragen. Als gevolg van oorlogen tusschen de kust-oelëbalangs onderling en ook met den keudjroeën, waardoor de pepercultuur bijna geheel vernietigd werd, viel Bakongan in drie delen uitéén: Limbang, Bakongan en Koala Baoc, met eigen oelëbalangs. De zeebeving in 1861 en de blokkade van de westkusthavens hadden ook bijgedragen tot den achteruitgang van de pepercultuur. De blokkade werd in April 1874 opgeheven, toen de meeste staattjes (ook Teureubangan Rajeu^e, zie boven) de acte van onderwerping in 6 artikelen ondertekend hadden. Officiële onderwerping van den keudjroeën zelf had eerst in 1880 plaats. Op 16 December 1880 legde Datoe Keudjoeroeën Aman Sjah, radja van het landschap Kloeët en zijn vazallen, de verklaring van 18 artikelen af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 11 Januari 1882 no. 4. Kloeët was intusschen

nog in beroering door onderlinge twisten. In Februari 1900 trok T. Bin van Blang-Pidië naar Kloëët om samen met de benden kwaadwilligen aldaar onze troepen te bestrijden. Aan luitenant Colijn uit Tapa'toëan, dat in 1899 een bezetting kreeg, gelukte het het verzet te breken en in November 1901 kon door hem getuigd worden, dat de militaire actie zoo goed als geëindigd was. Op 20 November 1900 legde Teukoe Keudjroeën Amansah, hoofd van het landschap Kloëët en Onderhoorigheden, de korte verklaring volgens Atjöh-model af, goedgekeurd bij G.B. van 23 Maart 1901 no. 20. Deze keudjrosën, die in de laatste jaren het bestuur veelal overliet aan zijn aanstaanden opvolger T. Radja Momin, werd op verzoek wegens hoogen ouderdom eervol ontheven van zijn waardigheid; tevens werd de op 29 November 1911 door T. Keudjroeën Radja Momin afgelegde korte verklaring volgens uniform model goedgekeurd en bekrachtigd. Dit landschapshoofd was zwak en stond onder den invloed van Radja Amèh, den Imeum-balai, hoofd der oorspronkelijke Kloëëtische bevolking en Teungkoe Hadji Joesoef, zoon van T. Meurah, ouderen broer van Keudjroeën Amansah. In den laatsten tijd van zijn bestuur werd zijn werk gedaan door zijn neef T. Marah Adam (tweeden zoon van T. Radja Iman, ouderen broeder van Keudjroeën Radja Momin). Bij G.B. van 9 December 1924 no. 17 werd Keudjroeën Radja Momin op verzoek wegens lichamelijke ongeschiktheid eervol ontheven van zijn waardigheid en werd de Gouverneur van Atjöh en Onderhoorigheden gemachtigd om Marah Adam als waarnemend bestuurder van het landschap Kloëët de korte verklaring te laten afleggen en beëdigden, onder mededeeling, dat de aflegging van de korte verklaring niet te beteekenen heeft, dat hij recht hebbende is op het oelëebalangschap van Kloëët. Op 4 Februari 1925 werd die korte verklaring volgens uniform-model afgelegd, waarop bij G.B. van 16 September 1925 no. 18 de goedkeuring en bekrachtiging volgde. Teukoe Marah Adam, thans onderscheiden met de kleine gouden ster, is nog in functie.

Na de verklaring van luitenant Colijn in 1901, dat de militaire actie in Kloëët zoo goed als geëindigd was, moest toch van Tapa'toëan uit geregeld gepatrouilleerd worden voor wapen- en passencontrole en omdat het moeilijk toegankelijk landschap Kloëët steeds een toevluchtsoord was voor uit andere landschappen verdreven kwaadwilligen, met wie inheemsche ontvrede-ningen gemeene zaak maakten. In 1905 werden met succes klewangaanvallen gedaan op de patrouille van luitenant Donner (in Rambong en Sibadèh). In 1908 sloeg de bevolking van Kandang een aanval van de bende T. Bin Blang-Pidië, die voor de tweede maal in Kloëët was gekomen, af. Nog in 1925 wist een zekere T. Angkassah een bende te vormen, die klewangaanvallen deed op militaire patrouilles, waarbij o.a. sneuvelde kapitein Paris bij het vlot van kampoeng Padang (3 April 1926). Door de slechte verbinding met Kloëët kon door het bestuur niet voldoende contact met de hoofden en bevolking onderhouden worden. Daarom werd door den Gouverneur van Atjöh en Onderhoorigheden bepaald, dat Kloëët met Troemon een tijdelijke onderafdeling der Westkust van Atjöh zal uitmaken onder een officier der landmacht als fgd. controleur, welke toestand werd

bevestigd bij Ind. Stb. 1934 no. 539. In begin 1927 is het verzet in beide landschappen door een krachtigen en succesvollen patrouillegang gebroken. Nog wordt veel gepatrouilleerd om de verbeterde toestanden te consolideeren. Het gezag van den keudjroeën wordt thans in de onderhoorigheden erkend. De hoofden, oelëebalangs dier onderhoorigheden, worden door hem benoemd en ontslagen.

B. Troemon (Aanv. Dl. IV). Dit zelfbesturend landschap is het zuidelijkste van het gouvernement Atjöh en Onderhoorigheden. Zijn grenzen zijn in het N.: de bergrug tusschen Sibadèh en Sileukat, tot aan het punt waar deze rug den bergrug ontmoet, komende van G. Tindjo-Laoet tot den oorsprong der Lawé Bengkoeng, deze rivier stroomafwaarts volgende tot aan de uitmonding van haar rechterzijtak, de Ië Itam; in het W.: de Indische Oceaan van Pintoe-rimba tot Oedjoeng Pasi-kala in het Z. en O. de onderafd. Singkil. Tegenover de koala van de Troemonrivier ligt Pocolo Troemon, een bebouwd eilandje. Het landschap is ± 1300 km² groot.

Het noordelijk grensgebergte met de toppen Tindjo-Laoet, Kokohan, Galanggang-merak en Manok-manok, loopt in o.-h.jke richting door naar de Simpang-Kiri en vormt de waterscheiding tusschen de Troemonrivier en de Lawé Bengkoeng. Van den rand van het bergland daalt de bodem langzaam naar zee af en is geschikt voor sawahbouw. Meer naar de kust toe was de bodem vroeger ook voor rijstbouw geschikt, maar is meer en meer moerassig geworden, omdat het regen- en rivierwater moeilijk naar zee kan afvloeien door duinvorming aan het strand en dichtslaan van de riviermonden met zeezand. Enkele droge stukken (padangs genoemd) in de moerassige kuststreek worden gebruikt voor weideplaats van vee en voor ladang en tuinbouw. De namen Ië Meutima en Oeroë Meuiüh duiden op de aanwezigheid van tin en goud in den bodem. Door de sterke branding langs de geheele kust is het landen zeer moeilijk en alleen mogelijk bij Troemon met Atjöhsche prauwen (parahoe poekat).

De eenige rivier van beteekenis is de Kroëeng Troemon, die bij Keudé Troemon in zee uitmondt en op den G. Manok-manok ontspringt. Voor djaloers is zij van de monding af tot Kroëeng-Loeas bevaarbaar. Haar zijrivieren zijn de Djamboedaling, die op de Galanggang-merak ontspringt de Aloor-Lho^e, die van G. Kokohan komt, en de Kroëeng-Loeas. De Boeloh-Seuma ontspringt nabij Dah aan de Simpang-Kiri en stroomt geheel door moerassen. Bij zware bandjir stroomt het water van de Simpang-Kiri in de Boeloh-Seumarivier bij Dah, en in de Troemonrivier door de Aloor Boedjo^e vanuit Loebang-boeaja. In den regentijd is de Boeloh-Seuma met sampans bevaarbaar tot aan Souneubo Manggoita. De Lawé-Bengkoeng is een snelstroomende berggrivier, een zijtak van de Simpang-Kiri, ontspringende op de Tindjo-Laoet. Alle rivieren zijn vischrijk.

In 1935 kwam de autoweg Bakongan-Troemon gereed; thans is ook Rondong van Troemon uit te bereiken. Alle rivierovergangen zijn overbrugd. Van Kroëeng-Loeas loopt een weg naar Djamboedaling. Verder zijn er verbeterde paden als verbinding tusschen de verschillende kampoengs, waarvan de voornaamste zijn: langs de kust van Troemon over Boeloh-Seuma naar Singkel, van Troemon over Tjalo^e-batö naar Sileukat; van

Djamboerdaling over Kaphai-sasak naar Pasirblo (Simpang-kiri); van Goenoeng-kapho over Sileukat naar Sibadèh; van Boeloh-Seuma over Koelabaroc naar Kajoemenang; van Seumeubo Manggoita naar Dah en naar Koetawaringin (Simpang-Kiri).

Buiten de bewoonde oorden is het landschap vrijwel geheel met bosch bedekt. Het beschrijke terrein tusschen Djamboerdaling, Kaphai-sasak, Simpang-Kiri en het grensgebergte is vlak en volgens den landbouwconsulent geschikt voor Europeesche cultures. In de kustvlakke wisselen alangalangvelden af met terreinen, begroeid met lage boschjes en complexen hoog bosch, waarin damar voorkomt (Boeloh Seuma). Veel damar wordt ook ingezameld in de Lawé-Bengkoengstreek en Sileukat. Dit boschproduct en rotan wordt naar Sibolga verhandeld in zeilprauwen.

B e v o l k i n g. De sterkte der bevolking volgens tabel 8E in deel II van het Indisch verslag 1935 is: 1 Europeaan, 19.493 Inlanders, 4 Chineezen, 14 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 19.382 zielen. De dichtheid is ongeveer 15 per km². De inheemsche bevolking bestaat hoofdzakelijk uit afstammelingen van Atjèhsche immigranten uit de XXV en XXVI Moekims van Groot-Atjèh. Eenige kampoengs hebben een bevolking van bijna uitsluitend afstammelingen van Pedireezen (Ladang-Rimba, Alover-Lho⁶); verder treft men er afstammelingen van Maleiers en van vroegere Niassche slaven aan. De Atjèhsche kaoem-indeeling is vervaagd. In Troemon is een panglima kaoem, die beschouwd wordt te zijn het hoofd van alle kaoems, dus zoowel van hen uit de XXV en XXVI Moekims als van die uit Pidië, en van Niassers en Maleiers. Hij wordt aangesteld door den zelfbestuurder. De godsdienst der bevolking is de Islam en haar taal het Atjèhsch. Maleisch is er ook gangbaar. De woningen zijn over het algemeen niet fraai; de bouwtrant is Atjèhsch. De zelfbestuurder heeft te Troemon een in Europeeschen stijl gebouwde en ingerichte woning.

De rijstbouw op sawahs is het voornaamste middel van bestaan. Terwijl vroeger veel rijst moest worden ingevoerd, heeft men thans door de krachtige maatregelen van den zelfbestuurder Tenkoe Hoemin, die zelf ± 14 jaar bij den landbouwvoorlichtingsdienst heeft gewerkt, een surplus. De verwaarloosde waterleidingen zijn hersteld en twee nieuwe aangelegd (in Sileukat en bij Djamboerdaling). In de bovenstreken wordt nog wat ladangbouw gedreven. De peper- en klapercultures zijn van weinig beteekenis. De aanplantingen van kruidnagelen worden uitgebreid. Van de boschproducten worden ingezameld damar, ramboeng, rotan en hout. De visscherij wordt voornamelijk aan de kust beoefend met prahoe-poekat. De visch wordt versch en gedroogd verhandeld. Het vervoer naar de kampoengs in het binnenland geschiedt tegenwoordig veel per rijwiël. De jacht wordt beoefend voor eigen vleeschvoorziening en ter bescherming van den landbouw.

De veestapel is niet groot en bestaat voornamelijk uit karbouwen en geiten. Een klein aantal runderen is in het bezit van den zelfbestuurder. Uitvoer van karbouwen heeft nu en dan plaats naar de Bataklanden. Nijverheid komt niet voor. De handel is gering.

G e s c h i e d e n i s e n b e s t u u r. Er zijn twee verhalen omtrent het ontstaan van het

landschap Troemon. Volgens het eerste werd een Atjèher van de kaoem Dja Baté door den kramat Tengkoek Andjoeng (Koetaradja) naar de westkust gezonden om een volkplanting te stichten. Onder den naam Leubé Tapa vestigde hij zich te Boeloh-Seuma en verjoeg van daar de reeds sedert het laatst der 18de eeuw in Troemon gevestigde Pedireezen. Ook in Singkil kreeg hij gezag en werd sedert Teungkoek Singkil genoemd. Een zijner zonen, Radja Boedjang, in vereniging met een zwager, Teungkoek Daoed, verjoeg de Pedireezen weer van Koala Troemon. Zij vestigden zich daar, de eerste aan de zuidzijde der Koala, de andere aan de noordzijde in de oude koeta der Pedireezen (Koetatoeha). Radja Boedjang werd oelèbalang (radja) van Troemon met de „tjap sikoereung" van den sultan van Atjèh en een broeder van hem, Ma⁶Tahir, werd radja van Boeloh-Seuma zonder tjap. Volgens het andere verhaal trokken twee broeders, si Roejoeng en Leubé Tapa, afstammelingen van een Atjèher uit de XXV Moekims (kaoem Dja Baté) vanuit Soesoeh de westkust langs naar het Zuiden.

Si Roejoeng en volgingen ontgonnen den grond aan de Koala Troemon, terwijl Leubé Tapa naar Singkil trok, daar de dochter van den radja huwde en tot groot aanzien en rijkdom kwam. Hij volgde den radja op en is bekend geworden onder de naam van Teungkoek Singkil. Naar Troemon verhuisd, verdrong hij daar zijn broeder Si Roejoeng en deed als radja het landschap vooral door de pepercultuur in welvaart toenemen. Hij voelde zich machtig genoeg om den Sultan van Atjèh de gehoorzaamheid op te zeggen. Na zijn dood werd zijn oudste zoon Radja Boedjang radja van Troemon, terwijl hij in Singkil werd opgevolgd door een tweeden zoon, Teukoe Mohamad Arif. Een derde zoon, Teukoe Mattahir, vestigde zich te Boeloh-Seuma. Toen in 1819 het Nederlandsche gezag op Sumatra's Westkust (Padang) weer werd gevestigd, was Radja Boedjang ons vijandig gezind. Hij pleegde voortdurend menschenroof op Nias en terroriseerde de kust van Tapanoei. Uit die dagen dateert de groote waarde, die het bestuur te Padang hechtte aan een goede gezindheid van Troemon, weshalve ijverige pogingen tot toenadering werden gedaan. Na 1830 ging het landschap en de macht van Radja Boedjang snel achteruit. Hij leefde in onmin met zijn onderhoorigen, waarvan een groot deel uit verwanten bestond, personen uit dezelfde kaoem. Zij kwamen in opstand en belegerden zijn bontong, waarvan nog ruïne bestaan. Door het sneuvelen van zijn voornaamsten vijand werd hij bevrijd. Maar de bevolking verliep voor een groot deel door verhuizing naar Tapa⁶toean en Groot-Atjèh. De overgebleven verwanten bleven kluipen en intrigeeren, zoodat van de macht van den radja weinig overbleef. In 1833 stierf Radja Boedjang aan de gevolgen van vergiftiging. Hoe veelvuldig de slavinnen (van Niassche afkomst) in Troemon ook voorkwamen, toch was het zelfbestuurder bij de Atjèhers nog te sterk om den zoon eener slavin zelfs den naam van radja te gunnen. Zoo werd na den dood van Teukoe Radja Boedjang niet de oudste zoon T. Nja⁶ Doellah (T. Hadji Tji⁶), geboren uit een Klingaleesche vrouw, maar de tweede zoon, Teukoe Radja Moeda, geboren uit een half-Europeesche vrouw Loena (Lena), dochter van Kaatje Stolte en een nachoda, radja van Troemon. Veertien jaar oud zijnde,

kwam hij onder voogdij van twee ooms, die meer aan zich zelve dan aan hun pupil dachten. Op instigatie van zijn Hollandsche grootmoeder voerde hij een grooten staat en vormde zich een lijfvacht van Maleiers, waarbij later Pedireezen werden gevoegd. Toen Singkil door onze troepen werd bezet in 1840, stelde hij zich met het Gouvernement in verbinding en sloot hij met Michiels een contract onder den indrukwekkenden naam Seri Moeda Padoeka Alam Sultan Mansoer Tocankoe Radja Moeda. Hij liet voorkomen alsof hij radja was van de heele westkust van Atjeh. Hij werd met een oorlogsschip van Singkil naar Troemon teruggebracht en onder gebulder van kanonshots ging men aan wal. Men beschouwde Troemon als een voormuur, die Singkil moest beschermen tegen Atjehsche aanvallen. Na een bezoek aan Troemon achtte Michiels het noodig aan Radja Moeda, ter tegemoetkoming in zijn werkelijk armoedige omstandigheden een gift van f 1000 en een maandelijksche toelage van f 200 's maands te doen toekennen. De Regeering legde er den nadruk op dat de gunstige stemming van den radja jegens het Gouvernement bestendig moest worden. Door het verbond met Troemon kon de militaire bezetting van Singkil sterk verminderd worden. De blokkade der westkusthavens in het begin van den Atjehoorlog werd in April 1874 opgeheven toen de meeste staatsjes de verklaring van zes artikelen hadden geteekend. Radja Moeda van Troemon teekende die acte onder zijn bovenvermelden titel op 29 April 1874, welke verklaring werd goedgekeurd bij G.B. van 24 Juli 1875. Daarin erkende hij dat Troemon behoort tot het grondgebied van Ned.-Indië. Bij Ind. Stb. 1881 no. 72 werd Troemon ingedeeld bij het gewest Sumatra's Westkust. Als noordgrens van Troemon werd aangenomen de grens tusschen Sibadèh en Sileukat. Op 5 October 1882 legde Radja Moeda de verklaring van 17 artikelen af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 29 Januari 1883 en op 10 Maart 1883 verbond hij zich tot afstand van de inkomsten uit opium tegen een schadeloosstelling van f 750 's maands. De verdeling van deze opiumschadeloosstelling werd later aanleiding tot hevige twisten in de radjafamilie. In 1884 stierf Radja Moeda en werd niet opgevolgd door zijn oudsten zoon Teukoe Djafar of Hadji Rajeu^e (geboren uit een bijzit), maar door zijn tweeden zoon Teukoe Radja Iskandar Moeda, die op 6 October 1884 de verklaring van 17 artikelen te Padang aflegde, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 7 December 1884. Als zijn banta fungeerde zijn oudere stiefbroeder Hadji Djafar (Rajeu^e). Die verklaring werd aangevuld met een verklaring betreffende de rechtspraak, afgelegd op 22 Juli 1888 (goedgekeurd bij G.B. 18 Juli 1889) en een verklaring betreffende de in- en uitvoerrechten en het bezit van vuurwapenen, afgelegd op 8 Mei 1889 (goedgekeurd bij G.B. van 18 Augustus 1889). Het bestuur van Radja Iskandar kenmerkte zich door binnenlandsche onlusten en familie-twisten. Den 6 November 1893 werd hij vermoord en opgevolgd door zijn minderjarigen zoon Teukoe Bidjeh gelar Teukoe Moeda Nasjroeddin, onder voogdij van zijn oom Teukoe Djafar gelar Teukoe Hadji Rajeu^e. Deze legde op 16 April 1896 de verklaring van 17 artikelen af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 30 September 1897 no. 9. Met ingang van 1 Januari 1902 werd Troemon bij het gouvernement Atjeh en Onder-

hoorigheden gevoegd en wel bij de onderafdeeling Tapa^etoean. Het landschap kwam onder militaire contrôle, wat zeer nuttig was met het oog op de verwarde toestanden aldaar. Hadji Djafar stierf 6 Maart 1903, waarop Teukoe Moeda Nanggroë pemangkoe werd, totdat in April 1904 Teukoe Radja Nasjroeddin de korte verklaring volgens uniform model aflegde, goedgekeurd bij G.B. van 12 October 1904 no. 25. Deze zelfbestuurder was niet bemind bij zijn onderhoorigen; hij was zeer hebzuchtig en indolent. Hij verleende weinig medewerking aan de militaire macht, die de kwaadwilligen, die in zijn landschap roofden en plunderden, achtervolgde. De economische toestand van zijn landschap ging hard achteruit. Na geïnterneerd te zijn, verzocht en verkreeg hij eervolle ontheffing van zijn waardigheid ten behoeve van zijn jongeren broeder Teukoe Léh, die in Fort de Koek en Bandoeing school was gegaan en behoorlijk Hollandsch sprak. Op 28 November 1910 legde T. Léh de korte verklaring volgens uniform model af, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 11 Januari 1912 no. 34. Ongelukkig voor het landschap had hij evenals zijn voorganger slechts hart voor zijn handelszaken en genoegens. Van landschapsaangelegenheden trok hij zich weinig aan. In de laatste jaren van zijn bestuur hadden de ongeregelde plaatsen in Kloëët en Troemon en werden de twee landschappen vereenigd tot één onderafdeeling (zie boven). Bij G.B. van 28 September 1927 no. 3 werd T. Léh op verzoek eervol ontheven van zijn waardigheid; als tijdelijk waarnemend bestuurder van Troemon werd aangewezen zijn neef Teukoe Hoesin, zoon van Teukoe Djafar gelar Tengkoë Hadji Rajeu^e (zie boven). Bij G.B. van 23 Mei 1928 no. 11 werd de onderstand groot f 200 's maands, in 1849 toegekend aan den zelfbestuurder van Troemon, ingetrokken en werd het inkomen van dien bestuurder vastgesteld op f 350 's maands, te splitsen in een vaste bezoldiging van f 150 en een personeele toelage van f 200 's maands. T. Hoesin teekende op 5 Augustus 1928 een acte van verband, welke werd goedgekeurd bij G.B. van 20 Februari 1929 no. 9. Hij is nog in functie, woont in Troemon en is gehuwd met Johanna Strandt. Nadat Troemon in 1902 bij de onderafdeeling Tapa^etoean was gevoegd, werd het bij G.B. 10 Juni 1908 weer daarvan gesecheiden en gevoegd bij de onderafdeeling Singkil. Gedurende de laatste onlusten werd het van Singkil afgenomen om samen met Kloëët de onderafdeeling Zuidelijke Atjehsche landschappen te vormen. Het landschap is verdeeld in 3 deelen: 1. Troemon met 14 kampoengs rechtstreeks onder den zelfbestuurder; 2. Moekim Koeta-toeha met 5 kampoengs, waaronder Sileukat, en 3. Moekim Boeloeh-Seuma met 7 kampoengs. De twee genoemde moekims staan onder oelëebalangs-tjoet, die bezoldiging en indemniteit voor reis- en verblijfkosten ontvangen uit de onderafdeelingskas. De voornaamste oelëebalangs-tjoet is T. Radja Nagor van Boeloeh-Seuma. Hij behoort nog tot de kaeem van den zelfbestuurder. Gedurende de interneering (zie boven) van T. Radja Nasjroeddin had hij het zelfbestuur waargenomen tot het optreden van Teukoe Léh in 1900. In dat jaar werd hem ook de groote zilveren ster toegekend.

TROEMON. Zie KLOEËT en TROEMON.

LABOEHANBATOE is de zuidelijke onder-¹¹ 9 40 afdeeling der afdeeling Asahan van het gewest

Oostkust van Sumatra. Bij G.B. van 12 Augustus 1931 no. 18, opgenomen in Ind. Stb. 1931 no. 336, is bepaald, dat de standplaats van den controleur B.B., belast met het bestuur over de onderafdeeling Laboehanbatoo zal zijn Rantauprapat (in het landschap Bila). De onderafdeeling omvat vier zelfbesturende landschappen: a. *Koaloë* (of *Koaloë* en *Lédong*) met een lang contract; b. *Panai*; c. *Bilah* en d. *Kotapinang* met een korte verklaring volgens uniform model. De naam der onderafdeeling is ontleend aan de kampoeng Laboehanbatoo aan de Beroemoerivier, de eerste standplaats van den onderafdeelingschef. Bij G.B. van 11 October 1910 no. 13 is het landschap *Panai* uitgebreid met het vroeger Gouvernementsgebied Laboehanbatoo. Te Laboehanbilik, de vorige onderafdeelingshoofdplaats, is thans een gezaghebber geplaatst, ondergeschikt aan den controleur te Rantauprapat.

De grenzen van Laboehanbilik zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1901 no. 90. De onderafdeeling grenst ten N. aan het landschap Asahan, ten O. aan Straat Malaka, ten Z. aan de afdeeling Bengkalis (landschap Siak) en ten W. aan de residentie Tapanoeli. Van deze westgrens is vastgelegd het gedeelte, loopende tusschen de landschappen Kotapinang met Bilah enerzijds en Padanglawas anderzijds, van den riviermond van de A. Pinarik (Binanga-tolang) af tot iets voorbij Tanona-baro (aan de Beroemoerivier), vormende laatstgenoemd punt de samenkomst van de grenzen tusschen het landschap Kotapinang, de afdeeling Bengkalis en de residentie Tapanoeli. De grens tusschen het landschap Koaloë en Habinsaran (Tapanoeli) is in 1909 onderzocht door een officieel ingestelde commissie, maar nog niet definitief vastgesteld. De grens met de afdeeling Bengkalis, die tusschen de landschappen Panai en Kotapinang met Koeboe (Siak) werd in 1885 door een commissie opgenomen en omschreven. Tusschen de landschappen Asahan en Koaloë is de grens vastgelegd in een overeenkomst tusschen beide zelfbesturen van 1912. De topografische dienst heeft de grenspalen geplaatst. Tusschen de landschappen Koaloë en Bilah is de grens in 1888 vastgesteld door den resident der Oostkust van Sumatra. Die grens is in 1919 op het terrein uitgezet van de samenvloeiing van de Aek Lingkoeng met de Aek Natas, via kampoeng Djandjilobi over de concessies Pamigoran en Brussel, tot aan de O.-grens van Brussel-estate.

De oppervlakte van de onderafdeeling bedraagt 858.990 ha. De vier landschappen zijn groot: Koaloë 224.980 ha, Kotapinang 252.000 ha, Bilah 279.000 ha en Panai 103.010 ha.

De kust is laag en heeft modder- en zandbanken, die zich ver in zee uitstrekken en waarin min of meer diepe geulen toegang geven tot de riviermondingen.

Landbeschrijving. De onderafdeeling Laboehanbatoo wordt zoo goed als geheel door laagvlakten ingenomen, die zich kenmerken door uitgestrekte moerassen, aan de kust met bakau-bakau en meer landwaarts in met andere bosschen begroeid. Het laagland gaat naar het Westen langzaam over in het heuvelland, waar men de groote cultuurondernemingen vindt. Het heuvelland gaat in Boven-Koaloë en Boven-Bilah tot aan de grens met Tapanoeli in zwaar geaccidenteerd terrein over en in Kotapinang loopt het ten slotte uit in de onvruchtbare vlakte

van Padanglawas (Tapanoeli). Het zuidelijk deel der onderafdeeling heeft een voor cultures niet al te gunstige bodemgesteldheid. Slechts met den oliepalm heeft men er nog succes. Het bergland in Boven-Koaloë is moeilijk begaanbaar; veel van het oerwoud is daar door ladangbouw verdwenen. De voornaamste toppen in het westelijk grensgebergte der onderafdeeling (in Boven-Koaloë en Boven-Bilah) zijn de G. Tomoes (1050 m), de Tor Sibongol (495 m), de T. Batoo Manoempah (618 m), de T. Batoo Ginalong (318 m).

De onderafdeeling wordt doorstroomd door drie groote rivieren: de Beroemoer- of Kotapinangrivier, de Bilah- en de Koaloërivier. De voornaamste en langste is de eerstgenoemde, die in de residentie Tapanoeli ontspringt. Haar eenige zijrivier van beteekenis is de Soengai Kanan. Voor zij de zee bereikt, vereenigt zij zich even beneden de oude onderafdeelingshoofdplaats Laboehanbilik bij kampoeng Djawi-djawi met de Bilahrivier en heet dan verder tot aan zee de Panairivier. Bij Laboehanbilik is de breedte der rivier reeds $\pm 1\frac{1}{2}$ km. Zij is het geheele jaar bevaarbaar voor Paketbooten, die op deze kust varen, tot kampoeng Laboehanbatoo; voor groote steamlaunches en laadprauwen (sagors) tot kampoeng Aermérah op ongeveer 7 uur stoomens van Laboehanbilik en verder voor kleinere motorbooten en laadprauwen tot kampoeng Rasau. In den westmoesson kunnen stoombarkassen met 1,25 m diepgang gemakkelijk tot Kotapinang komen. De bevolking van Padanglawas voert langs deze rivier op bamboevlotten haar producten (rijst en vee) af naar Laboehanbilik, voorzoover zij die nog niet verkocht heeft op de ondernemingen, waarlangs zij varen.

Ook de Bilahrivier ontspringt in Tapanoeli en wel op Dolok Mariah. Even voorbij kampoeng Boekittinggi komt zij in het landschap; zij is van belang voor den afvoer van producten. Haar voornaamste zijtak is de Marbau, die zij op den linkerover bij de kampoeng Koala Merbau opneemt en die mede van beteekenis is voor den op- en afvoer van goederen. De laatstgenoemde twee rivieren voeren veel hout af. Sedert 1914 worden die waterwegen geregeld schoongemaakt, zoodat de Bilahrivier tot kampoeng Pangkatan en de Marbau rivier tot kampoeng Paré-Paré vrij zijn van houtversperringen. Van Laboehanbilik tot Negerilama is de Bilahrivier bij vloed voor K.P.M.-booten, die deze kust bevaren, bereikbaar. Een wekelijksche motorbootdienst onderhoudt de verbinding tusschen Laboehanbilik en Rantauprapat. Hier en daar voorkomende ondiepten bemoeilijken evenwel bij laag water de doorvaart der motorbooten. Daar gebruiken bovengenoemde ondernemingen voor opvoer van goederen plathodem-vaartuigen, die slechts 2 voet steken.

De Koaloërivier is van de groote rivieren het slechtst bevaarbaar. Bij vloed is kampoeng Masjid nog te bereiken door stoomscheepjes met 6 voet diepgang. Tandjoengmengédar kan geregeld door de K.P.M.-stoomers worden aangedaan. Motorbooten met 10 à 12 tons laadprauwen kunnen komen tot Tandjoengpasir, woonplaats van den bestuurder van Koaloë. De voornaamste zijrivieren van de Koaloë zijn de Aek Kanopan en de Aek Natas. Door het doortrekken van den Asahanweg over Rantauprapat naar Kotapinang

en van den Delispoorweg tot voorbij Marbau hebben de rivieren, vooral de Koeloe, voor den op- en afvoer van goederen veel aan belangrijkheid verloren.

Weg en. De rijwegen kunnen worden verdeeld in: 1. cultuur-, 2. landschaps- en 3. ondernemingswegen. De cultuurwegen worden aangelegd en onderhouden op kosten van den Plaatslijken Raad van het Cultuurgebied der Oostkust van Sumatra (ingesteld bij Ind. Stb. 1909 no. 181), terwijl de aanleg en het onderhoud van de landschapswegen geschieden door de betrokken landschappen.

1. Cultuurwegen. De groote asweg Medan—Tandjoengbalai—Simpangkawat (o.a. Asahan) is doorgetrokken tot de onderneming Wingfoot in het landschap Bilah. Hij komt bij Aek Kanopan (landschap Koeloe) in de onderafdeeling Laboehanbatooe en loopt over Marbau en Rantauprapat naar Wingfoot, waar hij aansluit op den landschapsrijweg Kotapinang—Wingfoot—Laboehanbilib. Het ligt in de bedoeling om van dien asweg een intergewestelijken verbindingsweg te maken door hem door te trekken over Langgapajoeng en Goenoengtoca naar Padangsidempoean. Andere cultuurwegen zijn die van Goenting-Saga naar Tandjoengpasir (lang 10 km) en de 3 km lange hoofdweg in Laboehanbilib.

2. Landschapswegen. Deze worden aangelegd en onderhouden door den dienst der Locale werken van den Cultuurraad op kosten der betrokken landschappen. De voornaamste zijn: van Aek Kotabatoe over Marbau naar Poelaubargot (\pm 16 km); van km 287 van den asweg richting Aek-boero (3 km); van Wingfoot naar Kotapinang (\pm 36 km); van Kotapinang naar Langgapajoeng (\pm 30 km) en van daar tot aan de grens met Tapanoei (\pm 12 km); van Wingfoot naar Laboehanbilib (\pm 67 km); de weg van Laboehanbilib naar Soengai Brombang (12 km); van kampong Masjid naar Tandjoeng Mengédar (12 km.)

3. Ondernemingswegen. Deze zijn royaal opgezet en bedekken de ondernemingen met een netwerk van elkaar onder rechte hoeken snijdende wegen. Eenige zijn officieel openbare wegen (van Mambangmoeda naar Bandarpoeiau; van Domoeli naar Si Lais-lais; van km 238 op den asweg naar Tandjoengpasir en Sitoenggir; van Soemoet naar Pakan Soemoet). Behalve bovengenoemde groote wegen heeft men kampongswegen, die de kampongs onderling en met den grooten weg verbinden. Zij worden in heerdienst onderhouden en zijn meestal voor wielrijders geschikt.

Verkeersmiddelen. Te land: de Delispoor, personen- en vrachtauto's, fietsen, tweewielige rij- en voertuigen; te water: K.P.M.-booten, steamlanches, motorbooten, groote laadprauwen en gewone prauwen; vloten in don bovenloop der rivieren. Behalve de K.P.M. bevaren Chineseche stoombooten uit de Straits deze kusten. Het Gouvernement heeft te Laboehanbilib twee motorbooten ten dienste van den bestuursambtenaar aldaar gestationeerd. De Delispoorweg-maatschappij, die in de onderafdeeling haar eindstation heeft bij Marbau, denkt haar lijn door te trekken tot de kampong Laboehanbatooe aan de Beroemoerivier. Er zijn (hulp-) post- en telegraafkantoren te Rantauprapat, Laboehanbilib, Kotapinang, Wingfoot, Marbau

en Mambangmoeda. In de onderafdeeling heeft men ook een Gouvernements telefoondienst met centralen te Rantauprapat, Laboehanbilib Negeribahroe, Kotapinang, Marbau en Tandjoengpasir. Nabij Langgapajoeng in het landschap Kotapinang en ook te Rantauprapat is een noodlandingsterrein voor de K.N.I.L.M.

Het klimaat is warm en vochtig; alleen in het bergland is het koel en dikwijls guur, vanwege de felle winden, die er kunnen waaien. De regenval neemt van de kust landwaarts gaande met de hoogte boven de zee toe. Een bepaald droge tijd, als op Java, komt niet voor. In September en October vallen de meeste regens. Ook November is een zware regenmaand.

Bevolking. De bevolking der onderafdeeling Laboehanbatooe is over de 4 landschappen aldus verdeeld (zie tabel 8e in dl. II van het Ind. Verslag 1935); in Koeloe en Lédong: 80 Europeanen, 33219 Inlanders, 3038 Chinezen, 100 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 36.437 zielen; in Bilah: 246 Europeanen, 50.948 Inlanders, 4557 Chinezen, 123 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 55.874 zielen; in Panai: 55 Europeanen, 15.147 Inlanders, 2001 Chinezen, 110 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 17.340 zielen; in Kotapinang: 112 Europeanen, 25.036 Inlanders, 946 Chinezen, 24 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 26118 zielen. De onderafdeeling heeft dus, bij een oppervlakte van 858.990 ha, een bevolking van 135.769 zielen. De inheemsche bevolking is overwegend Bataksch, behalve in de benedenstreken naar de kust toe, waar men de z.g. Oostkust-Maleiers vindt, een volksgroep ontstaan door vermenging van talrijke bevolkingsgroepen: Atjehers, Maleiers uit Djohore en Minangkabau, Mandélingers (vooral in Bilah), Bandjareezen en Klingaleezen. De Bataksche taal (in Bilah Mandélingesch) is overheerschend, zij het vermengd met Maleische woorden. In de kuststreken is Maleisch gangbaar, in de bovenstreken alleen bij hoofden en oudsten. De godsdienst is de Islam. Bij de Bataks in de bergstreken vindt men nog enkele heideneu. De Christelijke leer wordt gepropageerd door de „Methodist mission“, die een zending heeft te Rantauprapat en verder enkele posten o.a. te Laboehanbilib en Padangnabidang. Er wordt, behalve onder Bataks, ook onder Chinezen gewerkt.

Middelen van bestaan. Het voornaamste is landbouw. Aan de rijstcultuur wordt weinig zorg besteed. In de bovenstreken heeft men ladangs, waar, naast padi, djagoeng wordt geplant. Aan de grenzen van Asahan in Koeloe en ook in Bilah zijn gronden geschikt voor irriceerbare sawahs, maar de bevolking voelt niets voor irrigatie. Bij Soengai Brombang (landschap Panai) heeft men behoorlijke sawahs, maar die zijn van Mandélingers en Bandjareezen. Op enkele plaatsen zijn er nog weinig uitgestrekte van regen afhankelijke sawahs. Een groot deel der bevolking voedt zich met import-rijst. De voornaamste cultures der Inlandsche bevolking zijn rubber en klapper. Vooral nu de prijzen weer stijgende zijn, wordt daaraan alle aandacht besteed. Uitgebreide klapperaanplantingen vindt men in het Panaische, bij Soengai Brombang. De rubberaanplantingen der bevolking zijn zeer uitgebreid. De invoering van de rubberrestrictie en van de rubberverordening, die het fabriceren van rubberkoken van een dikte van meer dan 30 mm ver-

bood, hebben ertoe bijgedragen om het bevolkingsproduct te verbeteren. Uit de opbrengst van het bijzonder uitvoerrecht worden maatregelen bekostigd tot het verleen van bijzonderen steun aan en het verlichten van lasten van de bevolking. De nipa-cultuur (atapindustrie) in de kuststreken levert der bevolking aldaar ook behoorlijke inkomsten. Verder zijn van belang de cultuur van pinang en vruchten, die naar de Straits worden uitgevoerd. Arènsuiker wordt in de bovenstreken voor binnenlandsche consumptie bereid. De vloed- en nipahbosschen aan de kust staan onder toezicht van het Boschwezen. De inzameling van boschproducten (rotan, getahsoorten, was, kapoelaka) levert niet meer zoo veel inkomsten op als vroeger. Houtkappers werken gewoonlijk voor houtzagerijen (van Europeanen en Chineezen). Voor het gekapt hout moet retributie worden betaald. Zoo goed als alle zagerijen en panglonghouders betrekken hun hout uit de paja- (moeras-) bosschen. De hooglandbosschen worden zelden geëxploiteerd.

Een deel der bevolking vindt werk als vrije koeli en in andere ondergeschikte betrekkingen op of bij de cultuurondernemingen.

Visscherij. De vangst van zeevisch en garnalen op djermals en tangkols is uitsluitend in handen van Chineezen. De poekat-visscherij wordt uitgeoefend door Chineezen en Maleiers. Deze laatste visschen ook met eenvoudiger middelen: hengel, fuik, enz. De gevangen visch en garnalen worden voor het grootste gedeelte uitgevoerd naar Singapore, China en Java. De rivierisch-vangst is van weinig belang en geschiedt door Inlanders voor eigen behoefte. De visschers-kampoengs zijn voornamelijk Soengai Brombang, Simandoelang en Lédong; minder belangrijk zijn Tandjoengmengédar, Kampoeng Masdjid en Sitoekang. Jacht wordt door Inlanders weinig uitgeoefend en alleen op herten in de bovenstreken.

Nijverheid. De atapindustrie is van groot belang in Beneden Koealoe en Panai. Coöperaties verzekeren de atapmakers een behoorlijke opbrengst van hun product. Verder vindt een gering deel der bevolking nog een bestaan in pottenbakken, vlechtwerk, breien van vischnetten en grofsmederij.

Mijnindustrie bestaat niet. Wel wordt in den bovenloop der Bilabrivier wat stofgoud gevonden, maar de winning is niet loonend. Tusschen de kampoengs Bandar en Sibargot (Bilah) komen steenkoollagen voor, maar van zeer jonge formatie.

Veeteelt is van geen belang. Slachtvee wordt van Padanglawas ingevoerd. Het aantal geiten is groot. Varkens worden in de benedenstreken door Chineezen gefokt.

De gezondheidstoestand is over het algemeen goed. Voor de bevolking is een landchapsdokter te Laboehanbilib. Geregeld bezoekt hij alle districtshoofdplaatsen. Te Kampoeng Masdjid, Kotapinang en Negerilama zijn poliklinieken met een mantri-verpleger. Ondernemingsartsen en hospitalen vindt men te Soemoet, Wingfoot, Sermah, Marbau en Mambang-moeda. Behoeftige zelfbestuursonderhoorigen kunnen daar ook behandeld worden.

Onderwijs is voornamelijk volksonderwijs. Er zijn 20 volksscholen, 2 openbare Inl. scholen 2e kl., een particuliere H.I.S. (te Rantauprapat) en een Methodistschool ook te Rantauprapat. De Gouvernemensscholen staan te Kampoeng Mas-

djid en Laboehanbilib. Particuliere Chinese scholen vindt men te Laboehanbilib en Soengai-Brombang.

Kolonisatie. De kolonisten in deze onderafdeeling zijn Javanen, gewezen contract-arbeiders en arbeiders. Een belangrijke spontane kolonisatie is de jonge kampoeng Si Gambal, gelegen langs den grooten weg en aangeleund tegen de rubberonderneming Wingfoot. Ondernemingskolonisatie vindt men onder anderen op de ondernemingen Rantauprapat, Telokpandji en Damoeli. Van Gouvernementswege is een bedrag van /500 gegeven aan de N.V. Hollandsch Amerikaanse Plantage Mij. ten behoeve van de kolonisatie op Damoeli.

Agrarische aangelegenheden. De kampoengs in de uitgestrekte benedenstreken zijn slechts plaats van samenwoning zonder innerlijk verband. Zij hebben geen territoriale grenzen. De uitgifte van gronden ten behoeve van Europeesche cultuurondernemingen maakte het kampoengverband losser. De kampoeng is niet meer een eenheid. Van een autonome dorpsgemeenschap is geen sprake meer. De onderhoorigen, die leven op geëncleaverde stukjes grond, gingen zich los voelen van de kampoeng en vele nederzettingen ontstonden zonder adatverband. De groote cultures als oorzaak van buitenaf en de neiging der bevolking om extensieve landbouw uit te oefenen als factor van binnenuit deden het inlandsch bezitsrecht op den duur plaats maken voor genotrecht. In het algemeen kan men zeggen, dat de radjashappen (behalve die der Radja na IX en na X, welke federatiegrenzen hebben), de districten en de landschappen afzonderlijke territoriale grenzen hebben. De onbebouwde gronden worden aangeduid met den verzamelaam „tanah keradjaan”. De tot een rechtsgemeenschap behoorende onbebouwde gronden (tanah keradjaan) vormen geen aaneengeschakeld geheel. In het landschap Kotapinang heeft men de eenigszins zelfstandige Kampoengradja en vroeger bovendien 21 min of meer zelfstandige radjashappen. In Koealoe bevond zich, naast de apanage van Tengkoek besar Poldoeng, een 12-tal radjashappen, in Bilah 28. In elk der federaties Radja na IX en na X is de grond gemeenschappelijk eigendom. In Panai zijn radjashappen onbekend. Die kleine radja's waren vroeger zeer zelfstandig en heeren van den grond. Ifun tocan tanah-rechten bleven onverkort, wanneer zij op vriendelijke wijze onder een grooter rijk kwamen. Was hun gebied veroverd, dan werd aangenomen, dat zij hun rechten op den grond aan den vorst ontleenden, die hen wazir maakte. Sommige radja's ontleenden hun grondrechten aan den vorst, die hun als familielid of vertrouweling een eigen gebied gaven dan wel hen als wazir aanstelden. De radjashappen na IX en na X werden door het Gouvernement bij Bilah gevoegd.

De tot een kampoeng behoorende gronden zijn niet door vaste grenzen aangegeven. Thans worden de bestuurders (de vorsten) als eigenaar der woeste gronden beschouwd, hetgeen de eenvoudigste grondslag is voor het goedkeuren der landbouwconcessies. Er drukken volgens de adat geen lasten in geld, natura of arbeid op bezit van grond. De vervreemding van bezitsrecht is vastgesteld in grondbewijzen, z.g. sultans-grants, en aan geenerlei beperkingen onderhevig.

Bij verkoop is bijstand der districtshoofden verplicht. Het overschrijvingsrecht bedraagt 5% van de koopsoom en valt der landschapskas toe. Verwaarloozing van den grond kan leiden tot het tenietgaan van het bezitsrecht; in Kotapinang en Panai na een kerapatanvonnis.

B e s t u u r. De zelfbestuurders worden bijgestaan door districtshoofden. In 1916 werden de soekoehoofden en landsgroten afgeschaft en districtshoofden ingesteld. Het landschap *Koeloe* is verdeeld in drie districten: Koeloehilir (hoofdplaats Kampoeng Masdjid), Koeloehoeloe (hoofdpl. Tandjoengpasir), Aer Natas (hoofdpl. Bandardoerian); het landschap *Bilah* in 4 districten: Bilahhilir (hoofdpl. Negerilama), Bilahhoeloe (hoofdpl. Rantauprapat), Marbau (hoofdpl. Marbau), Radja na IX en na X (hoofdplaats Aek Kotabatoe); het landschap *Kotapinang* in 3 districten: Kotapinang (hoofdpl. Kotapinang), Soengaikanan (hoofdpl. Langgapajoeng), Kampoengradja (hoofdpl. Tandjoengmoechil); het landschap *Panai* in 2 districten: Panaitengah dan-hoeloe (hoofdpl. Laboecanbilik); Panaihilir (hoofdpl. Soengai Brombang). De districtshoofden zijn landschapsambtenaren en aan overplaatsing onderhevig. Onder hen heeft men de kampoenghoofden, die den titel dragen van katoea, pengoeloe of radja. De kleine radja's (karadjaan) verdwijnen en worden kepala kampoeng. Het hoofd van Kampoengradja (landschap Kotapinang) is nog adathoofd; de vervulling van het ambt geschiedt nog volgens erfopvolging.

O p v o l g e r s in het bestuur. In Koeloe is bij G.B. van 10 Mei 1916 no. 25 als opvolger in het bestuur (Tongkoe Besar) aangewezen Tongkoe Mansoer Sjah, zoon van den Zelfbestuurder. Hij heeft te Tandjoengbalai (Asahan) een H.I.S. bezocht en te Batavia een bijbelschool. In Bilah is Tongkoe Hasnan als opvolger in het bestuur aangewezen bij G.B. van 23 Juni 1923 no. 20. Hij heeft te Srang de school voor opleiding van Inlandsche hoofden met vrucht doorlopen. In Panai heeft zoodanige aanwijzing nog niet plaats gehad. In Kotapinang weer wel. In 1934 is als opvolger in het bestuur van Kotapinang aangewezen Tongkoe Abdoelhamid, tweede zoon van den Zelfbestuurder, met den titel van Tongkoe Besar. Tevoren werd hij genoemd Tongkoe Mahkota. Hij heeft de Mulo te Medan en de O.S.V.I.B.A. te Fort de Koek afgelopen.

O n d e r a f d e e l i n g s k a s van Laboehanbatoe. De vier landschappen hebben een gemeenschappelijke landschapskas, die onderafdeelingkas van Laboehanbatoe heet. De voornaamste inkomsten zijn Gouvernementschadeloosstellingen wegens overgenomen rechten; inkomstenbelasting en afkoop heerendiensten, erisshoeffing, uitkeering door het Land wegens intrekking van de motorvoertuigenbelasting; vuurwapen-, honden- en vrachtkarrenbelasting; eijns van ondernemingen van landbouw (ook van kleine landbouw) en van boschexploitatie. Voorts worden inkomsten getrokken uit vastrecht voor vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen; canon van kleine erfpachtsperceelen; uit vergunningen voor huurcontracten, recht van opstal, vergunning tot oprichting van steenbakkerijen en kalkbranderijen, zand- en grintwinning; uit houtretributie, landschapsbedrijven (pasars, slachthuizen, electriciteitsbedrijf te Laboecanbilik). De voornaamste uitgaven zijn: restitutiepost, vaste uitkeeringen

aan zelfbestuurders en hoofden; aandeelen der zelfbestuurders; in den eijns van landbouwondernemingen (inclusief ondernemingen van kleinen landbouw en tuinbouw) en van ondernemingen van boschexploitatie, in vergoeding voor grondhuurcontracten en voor recht van opstal, in canon van kleine erfpachtsperceelen, in vergunningen voor steenbakkerijen en kalkbranderijen, in vastrecht van vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen en in „present-tanah”. Die aandeelen bedragen de helft van de ter zake ontvangen gelden, verminderd met 10%, door de bestuurders tijdelijk aan de onderafdeelingkas afgestaan. Aan elk der 3 Tongkoes Besar in de onderafdeeling (zie boven) wordt een personeele toelage toegekend. Andere belangrijke uitgaven zijn: voor justitie (Inl. rechtbanken, gevangnissen, landschapspupillen te Langsa en Blitar, steun aan werkelooze inheemschen in het asyl in Deli, steun aan antiwoekervereeniging); voor financiën (belastingaanslag, collecteloozen aan bezoldigde kampoenghoofden en administrateurs van ondernemingen; kasbeheer, pensioenen en onderstanden; voor bezoldiging en reis- en verblijfkosten van hoofden en Inlandsche ambtenaren; voor postdienst, brandweer, pasars en electriciteitsbedrijf te Laboecanbilik en Rantauprapat, kadaster, onderwijs en geneeskundigen dienst, het boschwezen, openbare landschapswerken als onderhoud van rivieren en afwateringen, wegen en bruggen, assaineeringswerken, drinkwaterleiding te Rantauprapat).

De onderafdeelingkas trekt groote inkomsten uit de landbouwondernemingen. De rubbercultuur domineert in dit ressort. Naast 28 rubberondernemingen heeft men 6 oliepalm-ondernemingen, 1 rubber- tevens oliepalm-onderneming, 1 vezelonderneming en 1 getahpertsjaonderneming. Het complex Wingfoot van het Amerikaanse concern „The Good Year Rubber Plantations Company” is de grootste onderneming in dit ressort. Het werkvolk bestaat uit vrije arbeiders, alle gehuisvest in eigen of twee-families-kolonisatiehuizen met eigen tuintjes.

G e s c h i e d e n i s. De bestuurder van Koeloe is door banden des bloeds verbonden aan dien van Asahan. Omstreeks 1829 werd Koeloe met de onderhoorigheid Lédong, tijdens een expeditie tegen het landschap Bilah door Asahan veroverd. Als apanage werd het geschonken aan den Radja moeda Mohamad Ishak van Asahan, die den titel ontving van Jang Dipertoean (Jamtocan) Moeda van Asahan. Toen in 1865 Sultan Achmad Sjah van Asahan vervallen werd verklaard van zijn waardigheid, werd het bestuur over Asahan voorloopig opgedragen aan den bestuurder van Koeloe en Lédong (een neef van Sultan Achmad Sjah). Een groot deel der Asahansche bevolking kwam tegen die beslissing in verzet; de Jang Dipertoean Moeda werd na vele moeilijkheden weer naar zijn apanage teruggevoerd. De kerapatan van Asahan werd toen met het dagelijksch bestuur belast. De eerste bestuurder van Koeloe (en Lédong) was, zooals boven vermeld, Mohamad Ishak. Hij overleed in 1882. Zijn opvolger stierf ook spoedig en liet een minderjarigen zoon Tongkoe Bioeng, ook genaamd Hadji Mohamad, na. Deze kwam onder voogdij van zijn oom Tongkoe Achmad, als regent, bijgestaan door de kerapatan van Koeloe, te za-

men vormende het bestuur van Koealoe. Den 20sten Augustus 1885 sloot het Gouvernement een contract met dat bestuur ter overneming van belastingen. Op 25 Maart 1886 teekende Tengkoë Bioeng, ± 19 jaar geworden, een akte van verband onder den naam en titel Jang Dipertoean Hadji Mohamad Sjah, als radja van Koealoe en Lédong. Het woord „moeda”, dat zijn vader en grootvader in hun ambtstitel voerden, werd weggelaten om allen schijn van onderhoorigheid aan Asahan te voorkomen. De akte van verband werd goedgekeurd bij G.B. van 3 Augustus 1886 no. 1. De installatie van Jang Dipertoean Hadji Mohamad Sjah had te Bengkalis plaats, gelijktijdig met die van den opnieuw tot sultan van Asahan verheven Achmad Sjah (zie boven). Door den bestuurder van Koealoe werden, ter nadere regeling van zijn verhouding tot het Land, verklaringen afgelegd: op 4 Augustus 1889 betreffende havens en telegraaflijnen (G.B. 6 Maart 1890); op 23 November 1890 betreffende mijnrechten, oorlogsbehoeften, verbanning (G.B. 2 Juli 1891); op 15 November 1898 betreffende onderaanschap, rechtspraak (G.B. 11 Maart 1899). Op 23 September 1907 werd met Jang Dipertoean Hadji Mohamad Sjah, bestuurder van Koealoe, een lang contract gesloten in hoofdzaak overeenkomende met dat van het landschap Asahan (G.B. 23 November 1907 no. 6). Aanvullende overeenkomsten werden gesloten: op 25 Maart 1913 betreffende vendureglement en koelie-ordonnantie (G.B. 10 October 1913); op 22 October 1916 betreffende de koelie-ordonnantie en zeebrieven (G.B. 17 Februari 1917 no. 20 en 11 October 1917 no. 20), op 28 Juli 1920 betreffende de rechtspraak (G.B. 20 Januari 1924) en op 7 November 1929 betreffende vrije arbeiders (G.B. 11 December 1929 no. 2). Het lange contract van 1907 met zijn aanvullingen zal eerlang door een nieuw worden vervangen, waarin de nieuwe Regeeringsbeginselen tot uitdrukking komen. Hadji Mohamad Sjah is nog in functie. Hij is Ridder in de Orde van den Ned. Leeuw en Officier van de Oranje-Nassauorde en woont te Tandjoengpasir. Na een tweejarig verlof wegens ziekte trad hij op 1 Juli 1934 weer in functie. Gedurende zijn ziekte werd het landschap bestuurd door zijn zoon Tengkoë Mansoer Sjah, Tengkoë Besar van Koealoe, die als opvolger is aangewezen bij G.B. van 10 Mei 1916 no. 25 (zie art. 5 van het vigeerende contract). De oude Sultan is analfabeet en kan alleen zijn handteekening stellen. In belangrijke zaken gaat hij te rade met het Zelfbestuur van Asahan, waaraan hij verwant is.

De andere landschappen van Laboehanbatoe, n.l. Kotapinang, Bilah en Panai hebben een nauw samenhangende geschiedenis. De eerste radja van Kotapinang zou zijn Butara Pinajoengan of Batara Sinomba, afkomstig van Pagarrojoeng, die wegens bloedschande met zijn halfzuster uit zijn nagari verstooten werd. Hij vestigde zich te Otang-momo (Pinangawan) en bleef er tot zijn dood. Zijn zoon stichtte een vestiging te Aer Mérah. Onder dezen radja Sinomba mengde zich Sultan Mahkota 'Alam Aladdin Sjah Djoehan van Atjéh in Kotapinangsche zaken, te hulp geroepen door twee verstooten zoons van Radja Sinomba bij een adellijke vrouw. Die verstooting had plaats op aanstoken van een bijzit, die hoopte dat haar zoon, Soetan Segaralam, radja van Kotapinang zou worden. Radja Sinomba

sneuvelde en werd na zijn overlijden genoemd Marhoem Mangkat di Djamboe; zijn dochter Siti Oengoe werd gehooft en werd een bijzit van den Sultan van Atjéh (de zoon uit deze samenleving geboren werd de eerste Sultan van Asahan). De opvolgingskwestie werd in der minne geschikt: de oudste der adellijke zoons Tengkoë Radja Tohir vestigde zich te Koemboel en werd de stamvader der radja's van Bilah en Panai; de jongste, Maharadja Awan te Soengai Tasik of Pinangawan, werd de stamvader der radja's van Kotapinang; de derde zoon (uit de bijzit) Soetan Segaralam vestigde zich te Soengai Toras en werd de stamvader der radja's van Kampoengradja.

Bovengenoemde Tengkoë Radja Tohir te Koemboel met den gelar Radja Indra Alam was de eerste radja van Bilah (± 1630-1650). De derde radja van Bilah, Radja Noeloeng, had vier zoons, waarvan de oudste, Tengkoë Soeloeng Riouw, zich in 1670 te Si Pégé in de streck Laboehanbatoe vestigde. Hij veroverde het geheele gebied van Radja Gonting van Soengai Toras en Oela Si Pasoe en werd de eerste radja van Panai. Zijn opvolgers bleven te Negerilama in de streck Laboehanbatoe gevestigd. De tweede radja van Panai, Tengkoë Radja Moerai, ordene zijn rijk en stelde verschillende hoogwaardigheidsbekleeders aan. Hij sloot vriendschap met Atjéh, Riouw, Siak en Djohor. Van Atjéh kreeg hij een „bawar” (sabel) en van Djohor een „seiderik”, die rijkssieraden van Panai werden. Met Radja Gading, zoon van Radja Gonting van Soengai Toras (zie boven), sloot hij een verbond, waarbij Radja Gading als apanage kreeg het gebied van het tegenwoordige Kampoengradja en tevens Radja-moeda van Panai werd. Radja Moerai nam zelf den titel Pertoean besar van Panai aan, terwijl zijn oudste zoon en opvolger bij zijn optreden den titel kreeg van Jantoeanbesar (derde radja van Panai). Tengkoë Soeloeng, zijn oudste zoon en opvolger, vestigde zijn verblijf te Negeri-baroe, stroomafwaarts van Negerilama. Hij sloot een verdrag met Siak tot wederzijdsche hulp en bijstand. Het gevolg ervan was dat Siak zich veel in Panaische aangelegenheden mengde. Toen na den dood van Tengkoë Soeloeng (Marhoem Sakti) de landsgrooten zijn oudsten zoon tot Jantoeanbesar van Panai wilden uitroepen, verscheen de Sultan van Siak in Panai en verbood den nieuwen radja dien titel te geven, dien de Sultan van Siak zelf droeg. Hij gelastte den nieuwen radja den titel van Soetan te geven, waarin de Panniers berustten. Zoo aanvaardde de vijfde radja van Panai als Tengkoë Soetan Mengedar Alam het bestuur. Tegen het midden der vorige eeuw kwam dit landschap in botsing met Soetan Bongsoe, radja van Kotapinang. Deze werd vermoord te Poelau Birmata. Zijn zoon Moestafa zocht en vond steun in Mandailing en hij de aldaar tegen de Padri's agerende „Compeni”. Moestafa werd bevestigd tot Jang Dipertoean van Kotapinang en een militaire bezetting werd gelegd te Tandjoengkoepiah aan de samenvloeiing van de Panai- en Bilahrivieren (1839-1843). Na de opheffing van de bezetting ontstond opnieuw een strijd tusschen Panai en Kotapinang. De zesde radja van Panai, Tengkoë Abdullah gelar Soetan Giegar Alam, werd verslagen en vluchtte naar Bilah, vanwaar hij de hulp vroeg en kreeg van dit landschap en van Asahan. Intusschen had de Jang Dipertoean van Kota-

pinang zich gevestigd in het op Panai veroverde gebied van Laboehanbatooe. Toen de drie verbonden machten Asahan, Bilah en Panai tegen hem optraden, waarbij zich nog Padanglawas dreigde te voegen, bood hij in 1862 het Gouvernement zijn onderwerping aan en den afstand van Laboehanbatooe, met verzoek om plaatsing van een bestuursambtenaar aldaar. In Augustus 1862 kwam de Resident van Riouw met den Mangkoeboemi (later sultan) van Siak op de reede van Panai, waar de Soetans van Bilah en Panai aan boord werden ontboden. Zij erkenden Siaks suprematie, legden 11 Augustus in handen van den Resident een verklaring af en ontvingen een akte van erkenning. Ten aanzien van het verzoek van Kotapinang om zich aan het Nederlandsche gezag te onderwerpen, werd door den Resident van Riouw machtiging aan de Regeering gevraagd tot aanvaarding daarvan, aangezien Kotapinang een onafhankelijk landschap was en nimmer tot de onderhoorigheden van Siak had behoord. Bij G.B. van 25 December 1862 no. 3 werd die machtiging verleend. Eerst op 2 October 1864 kon de Resident te Laboehanbatooe den radja van Kotapinang Soetan Moestafa (toen officieel abusievelijk Sultan Moestafa genoemd) de verklaring doen afleggen van erkenning van Nederlands soevereiniteit. Den 20sten April 1864 werd het gebied van Laboehanbatooe (door Kotapinang op Panai veroverd) door de radja's van beide landschappen geschonken aan den Gouvernements politieken zendingen Radja Boerhanoeidin, die het weer overdroeg aan het N.I. Gouvernement. Bij G.B. van 27 Juni 1865 no. 15 en 3 October 1865 no. 44 werd een deel van het geschonken gebied aanvaard en te Laboehanbatooe een controleur geplaatst. Toen de bestuurszetel werd verplaatst naar Laboehanbilik werd het gebied van Laboehanbatooe weer bij Panai gevoegd. Onder het bestuur van Soetan Moestafa Jang Dipertoean Besar van Kotapinang werd in 1871 dit landschap in beroering gebracht door twee opstandige hoofden, die gesteund werden door het hoofd van Kampongtinggi, een onafhankelijke kampoeng in Padanglawas. Een strafexpeditie verwoestte Kampongtinggi en herstelde de rust. Soetan Moestafa werd opgevolgd door Jang Dipertoean Sati, die op 4 September 1872 een akte van verband teekende (G.B. 24 Februari 1879). Hij sloot op 21 November 1875 met het Gouvernement een overeenkomst omtrent de belastingen (G.B. 10 Maart 1876) en op 7 Januari 1884 omtrent onderdaanschap en rechtspraak (G.B. 26 December 1884). Voorts legde hij verklaringen af: op 18 Juli 1898 betreffende havenbeheer en telegraaflijnen en op 15 November 1890 betreffende mijnontginningen, vuurwapens en recht van verbanning (G.B. 6 Maart 1890 en 2 Juli 1891). Aangaande onderdaanschap en rechtspraak werd nog een suppletore overeenkomst gesloten op 8 November 1898 (G.B. 11 Maart 1899).

Jang Dipertoean Sati overleed op 27 April 1905 en werd opgevolgd door zijn oudsten, wettigen zoon Teungkoer Besar Soeloeng Moestafa, eerst als waarnemend radja. Na op 24 Juni 1907 de korte verklaring volgens uniform model te hebben afgelegd, goedgekeurd bij G.B. van 25 Augustus 1907 no. 7, werd hij als Jang Dipertoean Maamoer Perkasa Alam Sjah in zijn waardigheid van bestuurder van Kotapinang bevestigd. Hij is nog in functie en onderscheiden met de

Groote Gouden Ster. Zijn woonplaats is Kota Bachran.

Soetan Abdoellah van Panai, die op 11 Augustus 1862 te Laboehanbatooe de verklaring van erkenning van Nederlands soevereiniteit had afgelegd (G.B. 20 Mei 1863), voerde den titel Soetan Gelar Alam. Den 21sten November 1875 sloot hij een overeenkomst betreffende het recht tot belastingheffing (G.B. 10 Maart 1876). Zijn opvolger, Tengkoer Tongah Mohamad Tahir gelar Soetan Mangedar Alam Sjah, legde de volgende verklaringen af: op 24 Juni 1889 betreffende havenbeheer en telegraaflijnen (G.B. 6 Maart 1890); op 8 November 1890 betreffende mijnontginningen, vuurwapens en recht van verbanning (G.B. 2 Juli 1891); op 2 November 1898 betreffende onderdaanschap en rechtspraak (G.B. 11 Maart 1899). Op 28 Februari 1903 sloot het N.I. Gouvernement met Tongkoe Bandahara, bij ziekte van den radja Soetan Mangedar Alam, waarnemend bestuurder van Panai en de landsgrooten een overeenkomst betreffende de inwendige organisatie van het landschap (G.B. 26 April 1903). Het radja-moedaschap werd afgeschaft. Zijn opvolger Tengkoer Soeloeng Sjah-mara werd niet erkend door de Regeering en in 1907, toen hij weigerde de korte verklaring te teekenen, vervangen door Tongkoe Kalana Poetera, die als Soetan Gelar Alam Rahmat 'Oellah als zelfbestuurder van Panai optrad, na op 24 Juni 1907 de korte verklaring volgens uniform model te hebben afgelegd (G.B. 15 Februari 1908 no. 43). Wegens ziekte werd hij in een sanatorium te Kabandjahè (Karolanden) verpleegd. Met het dagelijksch bestuur in het landschap werd belast Wan Tajang, districts-hoofd van Laboehanbilik. Hij was onderscheiden met de Groote Gouden ster en stierf in December 1936. Zijn woonplaats was Laboehanbilik.

Betreffende het landschap Bilah zij het volgende nog aangeteekend. Na den dood van Radja Noeloeng (zie boven) was er in het landschap geen eenhoofdige bestuur ± 20 jaar lang. Na de vestiging van Tongkoe Soeloeng Riouw als radja van Panai, voerden de drie broers Tongkoe Radja Laoet, Tongkoe Radja Masjhoer en Tongkoe Radja Djoemahat tezamen het bestuur, maar Tongkoe Soeloeng bleef nog grooten invloed oefenen. Toen deze stierf, verjoeg Tongkoe Radja Djoemahat zijn beide broeders en werd met den titel Sultan Bidar Alam de vierde radja van Bilah (1720-1760). Hij vestigde zich te Haloban (waar hij stierf) en was de stichter van Negerilama, dat tot heden de woonplaats is van den bestuurder van Bilah. De achtste radja was Tongkoe Moesa gelar Soetan Bidar Alam, die op 11 Augustus 1862 te Laboehanbatooe de verklaring tot erkenning van Nederlands soevereiniteit aflegde (zie boven). Onder hem werden veroverd en aan Bilah toegevoegd de staatjes Marbau, Poelaudjantan en Belimbing. Hij stierf op 11 Februari 1865, na nog op 9 Januari een verklaring te hebben afgelegd omtrent de toelating van vreemdelingen (G.B. 31 Juli 1865). Hij werd opgevolgd door zijn minderjarigen zoon Tongkoe Abas, voorloopig onder voogdij van zijn oom, den radja-moeda van Bilah. In 1875 eindigde het voogdijschap, waarna Tongkoe Abas door den Sultan van Siak plechtig werd geïnstalleerd met den titel van Soetan Bidar Alam. Onder hem werd het radja-moedaschap afgeschaft.

Bij G.B. van 31 Mei 1895 no. 11 werd zijn oudste zoon door de Regeering aangewezen als vermoedelijke opvolger in het bestuur met den titel Tongkoe Besar. Tongkoe Abas gelar Soetan Bidar Alam sloot met zijn landsgrootten op 21 November 1875 met het N.I. Gouvernement een overeenkomst omtrent de heffing van belastingen (G.B. 10 Maart 1876). Verder legde hij de volgende verklaringen af: op 24 Juni 1889 betreffende havens en telegraaflijnen (G.B. 6 Maart 1890); op 10 November 1890 betreffende mijnontginningen en vuurwapens (G.B. 2 Juli 1891); op 3 November 1898 betreffende onderdaanschap en rechtspraak (G.B. 11 Maart 1899). Op verzoek werd hij bij G.B. van 2 November 1903 no. 16 eervol van zijn waardigheid ontheven en vervangen door zijn zoon Tongkoe Adil, die, na op 14 Januari 1904 een akte van verband te hebben geteekend (G.B. 26 Augustus 1904), met den titel Soetan Bidar Alam Sjah als radja van Bilah en Onderhoorigheden optrad. In 1907 werd zijn verhouding tot het N.I. Gouvernement opnieuw geregeld; op 25 Juni legde hij de korte verklaring volgens uniform model af (G.B. 25 Augustus 1907 no. 7). Op 7 Januari 1916 legde hij opnieuw de korte verklaring volgens uniform model af (G.B. 8 Juni 1916 no. 24), waarna hij werd bevestigd en erkend als bestuurder van het met de federaties Keradjaan na Sembilan en Keradjaan na Sepoeloch vergrootte landschap Bilah en Onderhoorigheden. Deze federaties met een bevolking van Toba-bataksche afkomst, waren gevestigd in het bovenstroomgebied der Aer Marbau (de Radja na IX) en in het bovenstroomgebied der Bilahrivier (de Radja na X). Door hun afgelegen en moeilijk begaanbaar gebied hebben zij lang hun onafhankelijkheid weten te bewaren. In 1907 vroegen zij onder gezag van het Gouvernement te komen. Na lang onderzoek gelukte het in 1915 de toestemming der radja's van die federaties te verkrijgen, dat hun gebied gevoegd werd bij het landschap Bilah en Onderhoorigheden. Soetan Bidar Alam Sjah, die is onderscheiden met de Grootte Gouden Ster, is nog in functie; zijn woonplaats is Negerilama.

Literatuur: M. Hamerster, Bijdrage tot de kennis van de afdeling Asahan, „Mededeeling no. 13 van het Oostkust van Sumatra-instituut (1926)”. Zie ook OOSTKUST VAN SUMATRA in Dl. III en Dl. VII of suppl. afl. blz. 1348.

KOEALOE. Zelfbesturend landschap. Zie LABOEHANBATOË.

KOTAPINANG. Zelfbesturend landschap. Zie LABOEHANBATOË.

BILAH. Zelfbesturend landschap. Zie LABOEHANBATOË.

PANAI. Zelfbesturend landschap. Zie LABOEHANBATOË.

KRANKZINNIGENVERPLEGING (Aanv. Dl. II en Dl. VI of suppl. afl. blz. 729). Voor de verzorging van inheemsche en daarmede gelijkgestelde krankzinnigen in Nederlandsch-Indië is nog steeds verdere uitbouw van de bestaande organisatie noodzakelijk gebleken. Hoewel de verpleegruimte werd opgevoerd van 4200 plaatsen in 1922 tot ruim 9300 in 1936, blijkt telkens weer na eenigen tijd de gelegenheid tot opname achter te blijven bij de behoefte. Bij een getalsverhouding tusschen geestesgestoorde en normale inheemschen, die niet zeer aanzienlijk afwijkt van de overeenkomstige verhouding in Europa,

moet, gezien het bevolkingsgetal, reeds met een zeer groot aantal krankzinnigen rekening worden gehouden. Toenemende bestuursbemoeienis heeft meer evacuatie uit de kampoeng ten gevolge; de tolerantie van het dèsamilieue voor de aanwezigheid van krankzinnigen wordt minder, waarbij zich de laatste jaren ook wel economische factoren doen gelden. De overheidszorg dient zich alleen reeds om financieele redenen op dit gebied tot het allerdringendste te beperken.

Uitbreiding van verpleegruimte had plaats door het tot stand brengen van de annex-inrichting Semplak bij het gesticht te Buitenzorg in 1931 en van een inrichting te Pasoeroean, waarheen in 1932 een 300-tal rustige verpleegden uit het gesticht te Lawang zijn overgebracht. Met deze bij-inrichtingen meegerekend kwam de capaciteit te Buitenzorg op ongeveer 1900, te Lawang op ongeveer 3000 plaatsen, waaronder vrijwel constant resp. 400 en 280 voor Europeanen. Te Magelang werd de capaciteit in 1935 opgevoerd tot ruim 1420 plaatsen voor inheemschen; in 1937 komen deze op 1540. Nieuwe doorgangshuizen verzeen te Medan (1934) en te Makassar (1935, in plaats van het oude verpleegtehuis) met elk voorloopig 150 plaatsen. Het aantal „verpleegthuizen” in de Buitengewesten werd in 1933 vermeerderd met een inrichting te Bangli (Zuid-Bali).

Sinds einde 1928 functioneert bij den Dienst der Volksgezondheid de krankzinnigenverzorging als een afzonderlijke afdeling onder den Inspecteur van het Krankzinnigenwezen. Verschillende maatregelen zijn genomen om de beschikbare gestichtsruimte zoo efficiënt mogelijk te gebruiken. Bij de opzending van de krankzinnigen naar de gestichten zijn in meerdere mate de plaatselijke en gewestelijke Gouvernementsgeneeskundigen ingeschakeld en heeft een strenge selectie plaats, opdat alleen diegenen, waarvoor gestichtsoptname zeer urgent is, worden opgezonden. Anderzijds wordt getracht door vroegtijdige terugzending uit het gesticht naar hun dèsa van rustige geesteszieken, ook al zijn zij niet genezen, meer plaatsen voor opname van urgente gevallen vrij te krijgen. Bij dit vroegtijdig ontslag, het eerst toegepast sinds 1926 te Lawang, wordt regelmatig door de directeuren van de inrichtingen informatie ingewonnen naar het milieu, waarin de lijder terugkeert, en of daar eenigermate voor hem kan worden gezorgd. Meestal wordt begonnen met een profontslag. Gedurende de eerste jaren dat dit systeem werd gevolgd is door een enquête regelmatig na-onderzoek gedaan naar de lotgevallen van deze niet volledig herstelde ontslagen patienten; de resultaten bleken niet ongunstig.

Voorts wordt getracht de opname-capaciteit der gestichten te vermeerderen door de daarin aanwezige rustige geestelijke defecten, die niet naar de kampoeng kunnen worden teruggezonden omdat er niemand is die voor hen zorgt, in eenvoudige landbouwkolonie's en werktehuizen over te brengen. Op initiatief van den boogleeraar in de psychiatrie aan de geneskundige hogeschool te Batavia werd in 1934 een zoodanige kolonie te Lentang-Agoeng gesticht met einde 1936 200 mannelijke verpleegden. Een dergelijke kolonie bestaat bij het gesticht te Sabang en sinds 1936 te Wedi (Soerakarta); in voorbereiding zijn soortgelijke inrichtingen voor de zelf-

besturen te Jogjakarta (te Pakem nabij Jogja) en voor de residentie Semarang.

Wat de vormen van krankzinnigheid onder de inheemsche bevolking betreft, is gebleken dat de voornaamste psychosen, welke in Europa voorkomen, hier eveneens worden aangetroffen. Bij overeenkomst in elementaire verschijnselen heeft echter de verdere psychische symptomatologie vaak een speciale kleur, waarvan de betekenis gedeeltelijk in verband met de geestelijke structuur van de normale inheemsche eenigszins begrijpelijk is te maken. Bepaalde reactievormen zooals acute verwardheid en acute paranoïde toestanden zijn bijzonder frequent, daarentegen is het zuivere melancholische symptomenecomplex opvallend zeldzaam. Bij die bevolkingsgroepen, waar syphilis verbreid is, komen ook dementia paralytica en andere luetische hersenziekten vrij veelvuldig voor.

Evenals in de gestichten in Europa vormt in die in Nederlandsch-Indië de tuberculose een der belangrijkste doodsoorzaken. Bacillaire dysenterie komt niet zooveel meer voor, waarop vermoedelijk de vaccinatie daartegen van invloed is.

De opleiding van inheemsch verplegend personeel, waarmede reeds in 1915 te Buitenzorg was begonnen, wordt bij alle gestichten en bij het doorgangshuis te Batavia op ruime schaal voortgezet. Het Europeesch verplegend personeel is op de inheemsche afdelingen de laatste jaren zeer sterk beperkt.

Bij de behandeling van de krankzinnigen staat de door Simon in Europa sinds 1926 krachtig gepropageerde „actieve arbeidstherapie” ook in de Indische gestichten op den voorgrond. Voor de inheemsche gestichtsbevolking blijft de landbouw het voornaamste; daarnaast hebben de gestichten hun batikbedrijf en weverij, naast andere eenvoudiger bedrijven; voor meer ontwikkelde voorziet ook eenig fijner handwerk in een behoefte. Differentiatie van arbeid en individualiseeren wordt nagestreefd. De ontwikkeling van de moderne arbeidstherapie heeft ook in de Indische gestichten de onrust en veel storende verschijnselen sterk doen verminderen; vroeger daartegen veel toegepaste middelen, zooals langdurige bedverpleging, zijn geheel op den achtergrond gekomen; de geheele verpleging is er door op een hooger peil gebracht.

(101) 2/ **HUIDZIEKTEN** (Aanv. Dl. II). Er zijn geen ziekten van de huid, die slechts in Nederlandsch-Indië voorkomen. Het aantal aandoeningen van de huid is echter zeer groot, doch de frequentie van de verschillende huidziekten is anders dan bv. in Nederland. De huidaandoening, die het meest voorkomt, is ongetwijfeld de schurft, *scabiës*, welke haar oorzaak vindt in een nauwelijks zichtbare mijt, de *sarcoptes scabiei hominis*. Men vindt de schurft zoowel in de groote steden als in de *désa's*, bij den cenzaam wonenden tani, als bij de in gemeenschap levende koeliebevolking op de ondernemingen. Alle rassen kunnen aangetast worden; — ook de primitieve volkeren in den Indischen Archipel lijden veel aan deze ziekte — noch leeftijd, noch geslacht hebben enigen invloed op het krijgen van schurft. De aandoening is zeer besmettelijk. Krijgt iemand *scabiës*, dan worden weldra allen of velen, die met hem in hetzelfde huis wonen, door de ziekte aangetast. Men neemt aan dat een besmetting met *scabiës* geschiedt, als een eierdragend wijfjesdier van den

zieke op den gezonde overgaat. Ongeveer tien dagen na zulk een besmetting kunnen de teekenen van de ziekte zich voor het eerst openbaren. Het eierdragend wijfje graaft een gang in de hoornlaag van de opperhuid en legt eieren in dezen gang. Uit deze eieren komen larven, die verschillende vervellingen ondergaan en die ieder voor zich ook weer een gang graven. Deze gangen zijn meestal slechts enkele millimeters lang, doch kunnen veel langer worden. Het voornaamste symptoom van de schurft is jeuk. Zij begint óf aan de handen, óf aan het geslachtsorgaan, óf aan het zitvlak en breidt zich in korten tijd over het geheele lichaam uit. Doch hoofd en hals worden niet aangetast. Aan de voorste okselplooi, rondom den navel, aan het geslachtsorgaan en omgeving, aan den binnenkant van de dijen, aan het zitvlak, aan de knieën, aan de voeten, rondom de ellebogen en aan de handen, vooral tusschen de vingers, aan de ellepijpszijde aan den pols schijnen de parasieten zich op te hoopen en op die plaatsen wordt de jeuk waargenomen. De jeuk is in den regel 's nachts veel erger dan overdag, vaak gebonden aan een bepaalden tijd. Doch overdag kunnen jeukaanvallen voorkomen, die den patient tot krabben dwingen. Door het krabben wordt de ziekte over het lichaam uitgebreid, doch de jeuk vermindert door het krabben.

Om de *scabiës* te herkennen is het noodig de gangen aan te toonen en nog beter is het om een mijt uit den gang te lichten en die onder het microscop te determineeren. Nu kost het in Nederlandsch-Indië zeer veel moeite gangen te vinden en derhalve is het aantoonen van de parasieten niet goed mogelijk. Men is dus aangewezen op de teekenen: jeuk en localisatie van de jeuk, om tot de diagnose te komen.

Slechts van een minderheid der gevallen komt het bij *scabiës* niet verder dan de gevolgen van het krabben: streepvormige krabbeffecten samengesteld uit kleine stipvormige bloedkorstjes. Bij de meerderheid en in het bijzonder bij inheemschen en kinderen ontstaat zg. secundaire infectie; op de plaatsen, waar de *scabiës* gewoonlijk zit, vindt men etterblazen van verschillende vorm en grootte, terwijl een aantal van die blazen, hetzij in ondiepe zweren, hetzij in korsten, is overgogaan. Doch de tot verettering gekomen schurft is het menigvaldigst en sommige menschen kunnen zoodanig onder etterend uitslag zitten, dat zij er invalide door zijn en in een ziekenhuis moeten worden opgenomen.

Op zich zelf is de *scabiës* geen gevaarlijke ziekte. Zeer sterke uitbreiding over het lichaam kan voor komen (Noorweegsche schurft) en toch worden de menschen er niet ziek van. Onder behoorlijke behandeling wordt zo goed als zeker herstel bereikt. Doch het is mogelijk, dat de geïnfecteerde *scabiës* met haar talrijke ontvellingen en zweren gelegenheid biedt tot besmetting met framboesia, syphilis, tuberculose, lepra, diepe schimmelziekte en andere meer gevaarlijke aandoeningen van de huid. Bewezen hieromtrent is niets, doch de mogelijkheid alleen zou het rechtvaardigen dat tegen *scabiës*, wellicht de meest verbreide ziekte in Nederlandsch-Indië, krachtiger maatregelen genomen worden dan tot dusver geschiedt.

Veel middelen zijn werkzaam tegen *scabiës*; uit die vele genietten zwavel en Forubalsam een zekere voorkour. Zij worden voorgeschreven in

den vorm van zalven, de zwavel ook als suspensie in olie.

Na afloop van de behandeling tegen scabiës, welke behandeling ongeveer drie dagen duurt, krijgen sommige menschen weer jeuk. In den regel is dat geen nieuwe schurft, doch een op vrees niet-genezen-te-zijn gebaseerde psychische aandoening, die men wel acarophobie noemt. Een nieuwe behandeling tegen scabiës is bij deze lijdens meer schadelijk dan heilzaam.

Luizen, pediculi, kunnen aanleiding geven tot ziekten van de huid, welke worden aangeduid als *pediculosis*. Al naar de plaats van voorkomen spreekt men van: hoofdluis-, kleepluis- en schaamluisziekte respectievelijk: *pediculosis capitis*, *vestimenti* en *pubis*.

De kleepluisziekte mag in Nederlandsch-Indië gehouden worden voor een zeldzame ziekte, tenzij het waarnemen van deze aandoening nooit wordt gepubliceerd. De schaamluisen of platjes veroorzaken, behalve zeer dragelijke jeuk, zelden eigenlijke ziekteverschijnselen. Zij zijn bij den Inlander moeilijk vast te stellen, bij den Chinees en den Europeaan is het veel gemakkelijker. Behandeling met blauwe zalf (ruitertjeszalf, kwikzalf) is afdoende, doch zeer gevaarlijk. De hoofdluizen komen in Nederlandsch-Indië in grooten getale voor; in de koelie- en taniklasse mag men wel aannemen, dat elke vrouw en elk kind, doch ook menige man hoofdluizen heeft. Tot ernstige verwickelingen van de *pediculosis capitis* zooals verettering, verward raken van het hoofdhaar (*plica polonica*), infectie-processen in den nek of zelfs op den rug komt het nooit, vermoedelijk wijl de menschen elkaar met regelmaat en ijver ontluizen. Dit regelmatige ontluizen is blijkbaar niet voldoende om deze insecten bij een bepaald individu geheel tot verdwijnen te brengen.

Amoeben, Leishmaniae, Anchylostomen, kunnen optreden als oorzaak van ziekten van de huid; ook besmetting met *filariën*, bv. den Medina-worm (*Dracunculosis*), zijn in Oost-Indië mogelijk. Door het aantoonen van den parasiet is meteen het wezen van de huidaandoening onderkend.

Stellig zijn er in Indië tal van aandoeningen van de huid, die door dierlijke wezens worden veroorzaakt, doch waarvan de verwekker nog niet bekend is. Zoo bv. een jeukende aandoening van het zitvlak van kinderen, die in een zandhak plegen te spelen. Vermoedelijk dringt een dierlijk wezen in de huid en verplaatst zich daar, doch wat het voor een soort dier is, is nog niet bekend. Ook de *creeping disease*, *Myiasis linearis* kan men hier waarnemen. Hiervan meent men wel te weten, dat een vliegenlarve de oorzaak is, doch omtrent de soort loopen de meeningen van de onderzoekers uiteen.

Zeer veel ziekten van de huid in Nederlandsch-Indië worden veroorzaakt door schimmels (*fungi*). Men noemt deze aandoeningen *dermatomycosen* en kan ze, al naar de plaats waar de fungus woekert, te weten: opperhuid, lederhuid, haarschachten, nagels, onderverdeelen in: *epidermomycosen*, *dermatomycosen*, *trichomycosen* en *onychomycosen*.

De fungussoorten, die deze aandoeningen veroorzaken, zijn lang niet alle bekend, doch in de laatste tientallen jaren neemt de kennis omtrent deze schimmels snel toe.

Achorion, trichophyton, microsporon, epidermophyton zijn namen van schimmelsoorten, die

zieklijke veranderingen in de huid teweeg brengen, doch er zijn er nog tientallen andere.

De meest voorkomende, door schimmel veroorzaakte aandoening van de huid is de *panoe*. Zij wordt vooral gezien bij Inlanders en doet zich voor als lichter gekleurde plekken op de huid. Ook Europeanen en Chinezen kunnen door *panoe* aangetast worden, doch bij hen komt de aandoening in den regel niet tot groote uitbreiding, wat bij den Inlander wel het geval kan zijn. Bij den Chinees en den weinig gepigmenteerden Europeaan zijn de vlekken grauw tot bruinegel en maken den indruk donkerder te zijn dan de normale huid. Bij sommigen veroorzaakt de aandoening jeuk, bij andere in het geheel niet, doch alle lijdens merken, dat de huid er leelijk uitziet. Daarom zijn het vooral jonge meisjes, die zich tot den dokter wenden om herstel te krijgen van een zeker gebrek in hun schoonheid. De gewone man klaagt niet over *panoe* en denkt er niet aan om voor deze aandoening naar een dokter te gaan. In de schillers van deze affectie, die men wel *pityriasis versicolor* noemt, vindt men een grooten overvloed van schimmeldraden en sporen. Deze schimmel noemt men: *Malassezia (microsporen) furfur*. Vermoedelijk is hij de oorzaak van de aandoening. De behandeling van *panoe* is moeilijk; met succes behandelde plekken blijven nog langen tijd licht van kleur, en de aandoening recidiveert gaarne en gemakkelijk. Gewaarschuwd dient te worden tegen het gebruik van 10% salicylspiritus, die de huid wel is waar ontschilfert, doch haar vaak een onaangename donkere verkleuring geeft, die niet gemakkelijk is weg te krijgen.

Een tweede schimmelaandoening, die vermoedelijk alleen bij Inlanders voorkomt, is de *Dajaksche schurft (tinea umbricata)*. In de schillers van deze aandoening vindt men zeer veel schimmeldraden. Tot welken schimmel deze draden behooren is niet juist bekend, sommigen herkennen er een trichophyton in, andere een aspergillus. De ziekte wordt voor besmettelijk gehouden en zouwel in Borneo als op Celebes zou een groot deel der bevolking van een aantal kampeongs door de ziekte zijn aangetast. De ziekte veroorzaakt heftige jeuk en is herkenbaar aan een merkwaardige schilfering, die bestaat uit concentrische ringen, welke ringsystemen kunnen samenfloeden en aanleiding geven tot figuren. Deze figuren kunnen zoo mooi en regelmatig zijn, dat men zou denken aan opzettelijke aangebracht versieringen van de huid. De ziekte is berucht om haar ongeneeslijkheid.

Een derde huidaandoening, veroorzaakt door schimmels, is het *eczema marginatum*, beter: *epidermophytia cutis*. Al naar de plaats, waar de schimmels woekeren wordt zij door het publiek met verschillende namen aangeduid. Zitten de parasieten tusschen de teenen, dan spreekt men van Hongkong-, Shanghay- of letter-foot. Wordt de voetzool aangedaan, dan noemt men de aandoening koetoeajer. Zit zij meer aan den binnenkant van de dijen, dan duidt men die aan als dhobie-itch. Zijn de vlekken uitgezaaid over het lichaam, dan geeft men die den naam van ringworm of koerab. De aandoening wordt waargenomen bij alle rassen. De uitzaaing over het lichaam komt het meest bij Inlanders voor, de aandoening tusschen de teenen het meest bij Europeanen. De aandoening is vooral veelvuldig in de

warme, laag gelegen kustplaatsen en kan door de vaak zeer heftige jeuk den lijders het leven zeer onaangenaam maken. Zij schijnt het vaakst veroorzaakt te worden door verschillende soorten van epidermophyten, doch bij den interdigitalen vorm staat het wel vast, dat ook andere schimmels, zg. lagere schimmels, blastomyeeten, oorzaak of mede-oorzaak kunnen zijn.

Een zeldzame schimmelaandoening van de huid is de *tinca albigena*, die voornamelijk aan de handpalmen en voetzolen zit en daar de huid bleek maakt, al is die blanke huid dan ook doorspikkeld met pigmentvlekken. Zij is het eerst beschreven door Nieuwenhuis (1904). Zij komt in hoofdzaak bij Inlanders voor, soms ook bij Europeanen.

Van de in Europa voorkomende schimmellezies, de *favus*, *trichophytie* en *microsporidie* kan men de laatste ook in Nederlandsch-Indië geregeld waarnemen, vooral bij kinderen, die zijn ondergebracht in weeshuizen of internaten. De genoemde ziekten zitten met voorliefde op het behaarde hoofd, de microsporidie eveneens; zij vormen in den haardos groote, grijze tot witte vlekken, die al heel weinig last veroorzaken. De ziekte is genoemd naar den verwekker, t.w. de verschillende vormen van microsporen. Is in zoo'n internaat een aantal kinderen aangetast, dan blijven die kinderen aangetast, zelfs bij goede behandeling. Vermoedelijk worden zij na het ophouden van de behandeling telkens opnieuw aangestoken. Met het bereiken van de puberteit zou de aandoening vanzelf genezen.

Favus schijnt in Nederlandsch-Indië al heel weinig voor te komen. Voor zoover de ziekte werd waargenomen, was dat bij menschen, die haar van elders (China, Nederland) hadden meegebracht.

Trichophytie van het behaarde hoofd schijnt zelden voor te komen, doch de diagnose is moeilijk, wijl het vaardigheid eischt de zieke haartjes te vinden.

Schimmelaandoeningen van de baardstreek, zg. *baardschurft*, zijn eveneens zeer zeldzaam en dat mag ook verwacht worden, want het grootste gedeelte van de bevolking van Nederlandsch-Indië heeft geen of nauwelijks baardgroei.

Afwijkingen van de nagels komen zeer veelvuldig voor. Soms zijn ze te wijten aan ongelukken, soms aan ontstekingen (fijf, syphilis, e.a.), maar vele zullen wel met infectie door schimmels samenhangen.

Alle aandoeningen van de huid en haar aanhangselen door schimmels hebben dit gemeen, dat zij moeilijk tot herstel te brengen zijn en gemakkelijk opnieuw optreden. Middelen, die tegen schimmels van de huid worden voorgeschreven en bedoeld voor uitwendig gebruik, zijn o.a.: zwavel, salicylzuur, resoreïne, kwik, benzoëzuur, formaline, acetum Rhinacanthi, jodium, terwijl sommigen vrouwen hebben in behandeling met ultraviolet licht. Soms lijkt het wel of ieder, die aan een huidschimmel lijdt, een eigen individuele behandeling noodig heeft.

Ook kunnen ernstige huidziekten ontstaan, doordat hogere of lagere schimmels woekeren in de lederhuid, zelfs soms nog dieper. Men noemt deze ziekten: dermomycosen. *Actinomycose*, *sporotrichose*, *blastomycose* en *Madura-voet* zijn er voorbeelden van.

Impetigo, te weten oppervlakkige, besmette-

lijke ettervorming aan de huid, doet zich voor in den vorm van etterblazen en korsten van verschillende grootte en is een in Nederlandsch-Indië buitengewoon vaak voorkomende dermatose. In dit opzicht toont zij overeenkomst met de scabiës. Tusschen beide ziekten bestaat verband in dien zin, dat zeer vele scabiëslidder secundair door impetigo worden aangetast en het dus geoorloofd is te zeggen, dat waar veel scabiës is, ook veel impetigo moet zijn. De crusteuse impetigo van het gelaat, in het Nederlandsch „krentenbaard", wordt niet dikwijls waargenomen. Doch vaak en soms in den vorm van kleine epidemieën komt hier de vesico-bulleuse impetigo voor, die voornamelijk kinderen aantast en hen overdekt met tal van blazen, helder of troebel van inhoud en met een kortstondig bestaan. Men noemt deze vorm van impetigo „apepokken". Doch ook bij volwassenen kan dit type zich voordoen en bij hen kenmerkt het zich door hardnekkigheid en neiging tot recidief. Bij kinderen duurt de aandoening meestal drie weken; blijft zij langer aanhouden, dan kan dat wijzen op stoornissen in den algemeenen gezondheidstoestand. In het algemeen is impetigo, vooral het blazenvormende type, zeer besmettelijk.

Een vooral bij blanken optredende aandoening van de huid, zeer frequent bij hen, die pas in de tropische gewesten komen, doch evengoed voorkomend bij hen, die al jaren tusschen de keerkringen verblijf hielden, is de *roode hond* (*miliaria papulosa tropica*). Men ziet deze aandoening vaker in de beide kenteringen dan in den natten of drogen moesson. De polsen en de hals genieten een zekere voorkeur voor den uitslag, doch hij kan zich over het geheele lichaam uitbreiden. De oorzaak van deze aandoening is niet bekend. Bij buien van het warm hebben, benauwd zijn door de hitte en bij niet of juist bij te profuus transpireren kan de roode hond op ernstige wijze toenemen, evenals bij gebruik van alcoholica en in het bijzonder van bier. Bij deze verergeringen wordt de jeuk zeer lastig en door het vele krabben stellen de lijders zich bloot aan secundaire infectie. De aanvallen van roode hond verdwijnen vanzelf, doch gedurende haar aanwezigheid kunnen depwaters met salicylzuur en alcohol verlichting brengen. Lijden menschen op bijzonder heftige wijze aan roode hond, dan wordt soms diëthetische en medicamenteuse behandeling noodig. Bij Inlandsche, Chineesche en Indo-Europeesche volwassenen is de aandoening zeldzaam, al neemt men er nu en dan sporen van waar. Doch bij kinderen van alle rassen kan men de roode hond waarnemen.

Psoriasis, *lichen ruber planus* en *pityriasis rubra pilaris*, de zg. groote dermatosen, worden in Nederlandsch-Indië bij de verschillende rassen waargenomen. In het algemeen mag men zeggen, dat de psoriasis bij de Inlanders zelden voorkomt, terwijl de lichen ruber planus vrij vaak gezien wordt. De *pityriasis rubra pilaris*, een zeer ernstige en heftig jeukende aandoening van de huid, is in Indië gelukkig zeker niet frequenter dan in het Westen.

Prurigo wordt in Nederlandsch-Indië veel frequenter waargenomen dan in Europa. De aandoening is al even moeilijk te behandelen als in het Westen, doch het is mogelijk, dat menige prurigo spontaan tot herstel komt, want men ziet deze aandoening in Indië zelden bij men-

schen, die de puberteit bereikt hebben, daarentegen vaak bij kinderen.

Een buitengewoon onaangename aandoening is de voortschrijdende stoornis van de pigmentafzetting. Zij wordt waargenomen bij Inlanders, Indo-Europeanen en Chineezers. Ergens op het lichaam ontstaat een witte vlek, die zich langzaam aan uitbreidt. Geleidelijk komen er meer, vaak geschiedt dat symmetrisch. Elke vlek wordt grooter en grooter, bovendien komen er telkens nieuwe bij en op deze wijze is het mogelijk, dat een donker getinte Inlander alle pigment verliest en blanker wordt dan een blanke. Gelukkig komt dit totale pigmentverlies zelden voor. De oorzaak van de aandoening is onbekend.

Tenslotte is het aantal aandoeningen van de huid, die samen blijken te hangen met syphilis, framboesia, tuberculose en lepra, zeer groot.

Dit is ook het geval met de zweeren aan de onderbenen, die vrij dikwijls worden waargenomen, al is dan in het algemeen vermindering van deze affecties te bespeuren. De zweeren komen bij alle rassen voor, bij de blanken stellig vaker bij kinderen dan bij volwassenen, bij de Inlanders is vermoedelijk geen leeftijdsklasse voor deze kwaal gevrijwaard. De zweeren kenmerken zich door een slepend beloop, sommige lijders hebben er slechts een, andere meer. Het uiterlijk van deze zweeren kan zeer uiteenloopen, doch de redenen van hun ontstaan eveneens.

Het „*ulcus phage-daenicum tropicum*”, dat buiten de tropen niet of zeer zeldzaam schijnt voor te komen, is gekenmerkt door stank en door het feit, dat men er steeds een bepaalde combinatie van micro-organismen in aantreft: spoelvormige bacillen en spirillen. Stellig kan deze zweer een op zich zelf staande ziekte zijn, doch meestal is hij een secundaire besmetting van andere zweeren. Naast dien zweer is zeer frequent de *ecthyma vulgaris*, een zweer, die voortkomt uit de etterblaas van de reeds geschetste impetigo. Mag impetigo dan gerekend worden tot de gemakkelijk te genezen aandoeningen, met deze *ecthyma vulgaris* is dat geenszins het geval en deze zweeren kunnen het geduld van den lijder en den behandelenden geneesheer op zware proef stellen.

Voor nadere inlichtingen omtrent aandoeningen van de huid in Nederlandsch-Indië wordt verwezen naar J. D. Kaiser, *Tropische Huidziekten*; L. E. Hoolboom, *Dhobie-Itch*, terwijl ook de jaargangen van het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* wetenswaardige artikelen omtrent ziekten van de huid in Nederlandsch-Indië bevatten.

KROP (STRUMA) (Aanv. KROPGEZWELLEN in Dl. II en Dl. VI of suppl. afl. blz. 701).

Onder *krop* of *struma*, die in Ned.-Indië veelvuldig voorkomt, verstaat men een zwelling aan den hals, veroorzaakt door een nu eens diffuse dan weer knobbelvormige vergroting van de schildklier of door een combinatie van beide. Vergrotingen, die op bloedingen, chronische ontsteking en op de ontwikkeling van kwaadaardige gezwellen berusten, vallen niet onder het begrip „krop”; evenmin de zwellingen, veroorzaakt door de aanwezigheid van grootere parasieten.

Naar gelang van het anatomische beeld worden verschillende soorten van struma onderscheiden. Bij gelijkmatigen bouw spreekt men van struma

diffusa; zijn er grootere of kleinere knobbels aanwezig van: struma nodosa. Bevat een struma weinig colloïd (colloïd is het secretieproduct der klierellen), dan spreekt men van struma parenchymatosa; is er veel colloïd van struma colloïdes. Deze groepeerings geeft de volgende indeling: Struma diffusa colloïdes; Struma diffusa parenchymatosa; Struma nodosa colloïdes; Struma nodosa parenchymatosa.

De nodeuze krop ontstaat in de meeste gevallen door de ontwikkeling van knobbels, z.g. adenomen, die tot de echte gezwellen gerekend worden. In een zeker percentage wordt de knobbelachtigheid echter niet veroorzaakt door adenomen, maar door minder scherp begrensde hypertrophische klieredeelten. Dit is het geval bij de z.g. struma nodularis hyperplastica. De nodeuze krop wordt door secundaire degeneratie van de adenomen vaak cysteus; deze cysten — met vocht gevulde holten — kunnen soms een zeer grooten omvang bereiken.

De ware aard van een krop is intusschen in vele gevallen niet door klinisch onderzoek, maar eerst aan het operatiepreparaat vast te stellen, omdat zich in een diffuse krop b.v. adenomen kunnen ontwikkelen, die zich aan de betasting onttrekken.

In landstreken, waar bijna iedereen een zichtbare m.a.w. vergrootte schildklier heeft en waar zeer vele kropdragers voorkomen, heerscht de krop zooals men dat noemt endemisch. Endemisch struma treft men op vele plaatsen in den Ned.-Ind. Archipel aan.

De zoo juist genoemde nodeuze krop is de belangrijkste kropsoort voor de endemische krophaarden in Indië; het is de typische vorm, waaronder in het algemeen de *gebergtekrop* (Alpinekrop) zich voordoet.

Vrouwen lijden meer aan struma dan mannen; hoe ernstiger de kropendemie echter wordt, des te grooter wordt het aantal mannelijke kropdragers. Ook ziet men dan in grootere frequentie de kwaadaardige krop optreden, terwijl tevens het aantal kinderen, dat met struma ter wereld komt, toeneemt. Voorts gaat met een grootere intensiteit der endemie het overwegen van de struma nodosa ten opzichte van de andere kropvormen hand in hand.

Hoe langer een kropendemie in een bepaalde streek bestaat en hoe ouder zij wordt, des te frequenter ontstaat tenslotte onder invloed van de vaak gebrekkige functie van de schildklier op het groeiende organisme een symptomencomplex, dat men *cretinisme* noemt. Hierbij treden zoowel lichamelijke (dwerfgroei, typisch aspect) als geestelijke stoornissen (idiotie, zwakzinnigheid) op. Is het ziektebeeld niet volledig ontwikkeld, dan spreekt men van *cretinoid*. Tenslotte neemt men in streken, waar de krop endemisch heerscht, vaak *familiaire doofstomheid* waar. Cretinisme en doofstomheid zijn in de Indische kropgebieden geen zeldzaamheid.

Evenals in krophaarden elders wordt ook in de tropen de kropdichtheid met de hoogte, waarop de inwoners leven, grooter.

Een enkel woord moge gezegd worden over de ziekte van Basedow, die in zijn typischen uitgesproken vorm in de Indische kropgebieden een zeldzaamheid is. Geheel in overeenstemming met andere kropcentra ziet men deze soort patiënten hoofdzakelijk aan den rand van het

endemiegebied. Een bewijs te meer, dat men de vergrooting van de schildklier, die bij het symptomencomplex der ziekte van Basedow wordt aangetroffen, gescheiden van het kropprobleem moet beschouwen. Hoewel er nog geen volkomen overeenstemming op dit punt tusschen de onderzoekers bestaat, behoort bij de genuïne morbus Basedowi een afzonderlijke soort struma.

Lijders aan krop met lichte toxische verschijnselen (verhoogde grondstofwisseling, frequente hartslag, tremoren, etc.), doch zonder exophthalmus (uitpuilende oogen) zijn met zekerheid in de Indische kropstreken waargenomen.

Het ongemak, waartoe de krop verder aanleiding kan geven, wordt door de inheemsche bevolking gewoonlijk met veel berusting gedragen. Weliswaar blijken bij navragen vaak klachten te bestaan tengevolge van druk op de luchtpijp of hartafwijkingen, doch hulp wordt meestal zeer laat ingeroepen. In een aantal gevallen is het feit, dat de struma een beletsel is om te trouwen, voldoende om eerder hulp te zoeken.

In vele streken wordt de krop aanvaard als iets onafwendbaars. Men gebruikt allerlei bezweringen, die van zelf sprekend niets helpen. De huid boven de struma wordt echter ook wel ingesmeerd met planten- of boombastaftrekels. Soms ziet men hiervoor een kalkpajje bereiden. Af en toe is waargenomen, dat door doekoens gramophonnaalden onder de huid, die de krop bedekt, worden gebracht om op deze wijze een magische geneezing te bereiken.

Over het voorkomen van endemische krophaarden in den Nederlandsch-Indischen Archipel is thans het volgende bekend.

J a v a.

1. Diëngplateau: op de hellingen van de Prahoe, Sendoro en Soembing.
 2. N.W. deel van het gouvt. Jogjakarta op de Merapihellingen.
 3. Hellingen van de Willis naar den Madioenschen kant.
 4. Residentie Kediri.
 5. Hellingen van de Kawi en de streek naar Batoe, Poedjon en Ngantang.
 6. Tengger.
 7. Bondowoso en Djember.
- #### S u m a t r a.
1. Bergachtig binnenland van Groot-Atjöh.
 2. Bergachtig binnenland van de Gajo-Loeëus.
 3. Lokopvallei.
 4. Alasvallei.
 5. Boven-Langkät.
 6. Rond den Sinaboengberg.
 7. Zuid-Asahan op de grens van Tapanoeli.
 8. Karohoogvlakte.
 9. Dairilanden onder de Pak-Pak- en de Karobataks.
 10. Stroomgebied van de Baroemoen en bovenstroomgebied van de Bila en Panai.
 11. Landschap Mandailing in de dalen der Gadis- en Angkolarivier.
 12. Boschstreek tusschen de Kampar- en Siakrivier.
 13. Hellingen van de Ophir.
 14. Sommige streken van de afdeeling L Kotö.
 15. Onderafdeeling Padang Pandjang.
 16. Solok (bovenstroomgebied der Batang Hari).
 17. Tanah Datar (bovenstroomgebied der Kuantan).
 18. Fort de Kock.

19. Redjanglanden (Ketaun- en Tabahoogvlakte, dalen bovenloop Ketaunrivier).
20. Pasemahhoogvlakte.
21. Bovenloop van de Enim en Lematang.
22. Mekakau en Belalau.
23. Vallei van de Ogan- en Komeringrivier.
24. Bovenloop van de Toelang Bawang.
25. Bovenloop van de Sipoetih.

B o r n e o.

In de Westerafdeeling:

1. Brongebied van de Sekajam.
 2. Melawivallei.
 3. Sipoeahvallei.
- In de Zuid- en Oosterafdeeling:
4. Apokajanplateau.
 5. Bovenstroomgebied der Mahakam.
 6. Bovenstroomgebied der Koeteirivier.
 7. Tenggaroeng (W.-Koetei).
 8. Bovenloop der Barito.
 9. Martapoera.
 10. Dalen van de Patai- en Karaurivier.
 11. Meratoesgebergte.
 12. Tidoengsche dalen.
 13. Moeara Têwéh.
 14. Boven Sampit.
 15. Tandjoeng.
 16. Barabai en Amoentai.

C e l e b e s.

1. Berglandschap Koelawi ten Z. van Paloe.
2. Dalen van het Rongkonggebergte (district Rongkong, speciaal Parara, Lena en Tandoeing).
3. Omgeving van Rantepao (district Palessang, Boeakajoc, Mappa, Balape en Simboeang).
4. Berglandschap ten N. van Enrékang (Banti, Maloea, Kalosi, Pasoei, Alla en Bonto-Batoe).
5. Berglandschap van Maros en Pangkadjéné.
6. Bergdistrict Galoempang.
7. Hoogvlakte van Motoling.
8. Raanam Baroe, Tondey op de helling van de Lolomboelan.
9. Boven-Loboedal, speciaal onderdistrict Lingketting.
10. Tocare (boven Loregebied).
11. Ensa (boven Morigebied).

Verder komen krophaarden voor op:

- Bali, Lombok, Flores (Daloeschap Tjibal), Midden-Alor, Soemba, Soembawa besar (stroomgebied van de Batoelante), Portugeesch-Timor, terwijl op Nieuw-Guinee krop werd waargenomen:
1. in de bergstreek bij de Dorébaai,
 2. het bergachtig binnenland bij Boven-Digoel en
 3. onder den Papocastam der Timorini.

Cretinisme en *dooftomheid* is ook in Ned.-Indië geen zeldzaamheid, hoewel de frequentie ten achter blijft bij de kropstreken in Europa.

De genoemde degeneratieve afwijkingen zijn waargenomen op Java in Kediri, de Tengger, n.w. deel van Jogjakarta en het Diëng-plateau; op Sumatra in de Gajo-Loeëus, Lokopvallei, Alasvallei, Boven-Langkät, Asahan op de grens van Tapanoeli, Karohoogvlakte, Palembang, Benkoelen en de Lampoengsche Districten; op Borneo in de Pinoehlanden en voorts in Apokajan, Tenggaroeng (W. Koetei), Boven Sampit en in het district Tabang, en op Celebes in het landschap Koelawi, het bergdistrict Galoempang ne in de omgeving van Rantepao. Ten slotte zijn ook op Bali (Tjatoerhoogvlakte) *crétus* en *dooftommen* geregistreerd.

Vele theorieën zijn opgesteld over de oorzaak van de endemische krop; exogene en endogene factoren doen zich hierbij gelden. Tegenwoordig kan men wel met bijna volkomen zekerheid aannemen, dat een tekort aan toevoer van jodium bij het tot stand komen van de endemische krop de belangrijkste rol speelt. Het jodium is n.l. noodzakelijk voor den opbouw van het onmisbare schildklierhormoon, het z.g. thyroxine. Deze zienswijze is niet nieuw, want reeds in 1850 kwam Chatin op grond zijner onderzoekingen tot deze conclusie. De jodiumanalyses van Von Fellenberg hebben zijn bevindingen later (1922) bevestigd. In streken, waar krop endemisch is, is het bronwater jood-arm (het jodiumgehalte van het drinkwater vormt een goeden indicator voor het jodiumgehalte van den bodem en de producten van den bodem). Ook voor enkele krophoarden in Indië is dit komen vast te staan.

Het gaat bij dit alles om zeer kleine hoeveelheden. Per dag moet het menscheijk lichaam met lucht, water en voedsel ongeveer 50-100 gamma jodium opnemen om beschermd te zijn tegen krop (1 gamma = 0,001 mgr).

Een belangrijke steun kreeg de jodiumdeficiëntietheorie in het succes, dat de joodzoutprophylaxe in de kropcentra in Zwitserland, Oostenrijk, Beieren en Noord Amerika had. Zoo bleek bv. voor het kanton Appenzell, waar Eggenberger uit Herisau onvermoed voor het invoeren van het geijodeerde zout gestreden heeft, dat na 10 jaar de krop bij pasgeborenen kinderen verdwenen is (vroeger kwam 50% der kinderen met een struma ter wereld). Het aantal doodgeboren en misvormde kinderen liep er terug, de schoolkrop bij 10-jarige kinderen is gedaald van 95-100% tot 5%, de puberteitskrop komt er niet meer voor, mits er op 12-jarigen leeftijd geen krop bestaat, terwijl ten slotte sedert 6 jaar slechts 4 van de 2000 Appenzeller recruten wegens krop voor den militairen dienst zijn afgekeurd tegen vroeger 1-7%.

Naast het jodiumtekort kunnen echter ook andere factoren de ontwikkeling van krop in de hand werken. Endogene factoren bv. spelen, zooals werd opgemerkt, in vele gevallen zeker een rol. Immers al naar gelang van den leeftijd, den algemeenen gezondheidstoestand en de van het lichaam geëischte functies wordt meer of minder van de schildklier, die een schakel in het endocriene systeem is, verlangd. Daarmee stijgt of daalt de gezamenlijke endogene behoefte aan jodium.

In verband met het bovenstaande is het niet te verwonderen, dat de Dienst der Volksgezondheid — na rijp overleg en voor zoover dit door de ingewikkelde zoutverhoudingen mogelijk was — tot een proefneming met de joodzoutprophylaxe overging. Jansen en vooral Donath hebben den stoot hiertoe gegeven. Zij voerden de moderne jodiumbepalingen in, waarbij uiterst kleine hoeveelheden jodium kunnen worden aangetoond, en werkten een methode van bereiding uit, waarbij het jodiumgehalte van de zoutbriketten voor minstens 3 maanden als vrij constant kon worden gegarandeerd. Per blok zout van 1 kati (600 gram) wordt door de Zoutregie 3.3 mgr jodium toegevoegd; de briketten worden in papieren zakken verpakt, waarop een roode J is gedrukt (in Zwitserland geeft men 10 mgr K.J. op 1 kg zout). Op deze wijze voert men bij een zoutgebruik van 10-12 gram zout per dag de uiterst

kleine dosis van 50-60 gamma J. toe. Het spreekt van zelf, dat deze maatregel in een kropstreek steeds moet worden voortgezet, wanneer men er eenmaal mee begonnen is. Het eerst kwamen in 1927 de Tengger en het Diëngplateau aan de beurt. Daarna volgden in 1930 Djambi, in 1933 Celebes (Koelawi, Peana en Boven-Morigebied) in 1934 Kediri en de onderafdeeling Malawi in de Westerafdeeling van Borneo, in 1935 de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en in 1936 de onderafdeeling Lebong in Benkoelen. In voorbereiding zijn thans het gouvernement Jogjakarta, de residenties Malang en Besoeki, waar de ernst der endemiehaarden dit noodzakelijk maakt.

Het zwakke punt bij de joodzoutprophylaxe in Nederlandsch-Indië is gelegen in het feit, dat de hoeveelheid zout, door de bevolking per dag gebruikt, afhankelijk is van den economischen welstand. Zoo komt vermoedelijk in de kropstreken niet iedereen aan zijn benoedigde 10-12 gram zout per dag om het jodiumdeficiënt geheel te dekken. Door den prijs zoo laag mogelijk te houden zal de Zoutregie hier het zout ook onder het bereik der armsten moeten brengen. In sommige streken zal het zelfs nagenoeg gratis ter beschikking gesteld moeten worden. De recente verlaging van den zoutprijs is een stap in de goede richting.

Literatuur. H. Eggenberger, Resultaten van een meer dan tien jaar doorgevoerde jodiumprophylaxe tegen endemische krop, Geneesk. Bladen 1934; id. Das Vollsatz, Verlag Bricher Bern und Leipzig 1924; Bircher, Degeneration, Urban u. Schwarzenberg 1911; Schittenhelm und Weichardt, Der Endemischer Kropf; F. de Quervain und C. Wegelin, Der Endemischer Kretinismus, Verlag J. Springer 1936; Hertzler, Diseases of the thyroid gland, uitgev. H. Kimpton Londen 1935; Urban, Die Chirurgie des Kropfes 1930; V. Orator und H. Schleiching, Schilddrüse und Kropf am Niederrhein, Verlag Fischer 1931; Nobel, Schilddrüsenerkrankungen im Kindesalter, Verlag Maudrich Wien 1935; Mc. Carrison, The Life-line of the Thyroid Gland, 1932; v. Fellenberg, Das Vorkommen, der Kreislauf und der Stoffwechsel des Jods, Bern 1926; Wagner von Jauregg, Kropfprophylaxe und Vollsatz, Wiener Klinische Wochenschr. 1925. p. 1272; id. Das Ende der Kropfprophylaxe durch Vollsatz, Wiener Klinische Wochenschr. 1933 p. 5; Wegelin, Schilddrüse, Handbuch der Speziellen Pathol. Anatomie und Histologie van Henke u. Lubarsch Bd. VIII p. 1926; I. Snapper, Endemische en Sporadische struma etc. Aanwinsten op Diagnost. en therap. gebied, bundel VII, 1e deel, bl. 121-205; R. de Josselin de Jong, De tegenwoordige stand van het kropvraagstuk, Geneeskundige Bladen 1928 No. III/IV; H. J. Laméris, Over de behandeling van struma, Geneesk. Bladen, 1928 no. VII; L. Polak Daniels en P. Michael, Twee voordrachten over Morbus Basedowii, Geneesk. Bladen 1933 no. III/IV; 1e Internationale Kropkonferentie in Bern 1927 (Congres band); 2e idem Bern 1933. (Congres band); L. B. van Bommel, Struma endemica en cretinismus in N.O.I., diss. Leiden 1930; L. H. Simons, Het endemisch kropgezwell in de Alaslanden, diss. Amsterdam 1933; W. J. Bruins Slot, Diagnostiek behandeling en path. anat. der thyreotoxicosen, diss. Leiden 1932; W. F. Donath, Een en ander over krop en kropbestrijding, Mededeelingen

D.V.G. in N.I. 1929; id., Enkele opmerkingen over het kropvraagstuk in N.Indië, Mededeelingen D.V.G. in N.I. 1930; J. H. de Haas, On goitre and control of goitre in the tropics, Mededeelingen D.V.G. in N.I. 1930; L. D. Eerland, Over krop in Kediri, Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1934; id., Over struma maligna in Ned. Ind. Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1935; J. J. Th. Vos, Path. anat. onderzoek van kropgezwellen uit Kediri geopereerd door Dr. L. D. Eerland te Paree, Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1934; B. D. Eerland, Kropf in Nederl. Ost. Indiën, Congresbericht 2e Internationale kropconferentie Bern 1933; Pfister, Over de schildklier bij Javaansche immigranten in Deli, Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1927 p. 64 en 1928 p. 126; id., Over de kropendemie bij de Bataks ter Doesoen van Deli, Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1928 p. 634; v. Gulik, Over het voorkomen van krop in de afd. Lebong, Geneesk. Tijdschr. v. Ned. Ind. 1936 p. 541; G. A. Wilken, Verspreide geschriften, deel IV p. 283, Struma en Cretinisme i. d. Indischen Archipel; Gegevens neergelegd in de rapporten van den Dienst der Volksgezondheid in N. Indië; Het kropvraagstuk in Nederland, uitgegeven door den Voorzitter v. d. Gezondheidsraad 1932. Dr. L. D. E.

SANATORIA (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. blz. 732). Langzaam aan, in den laatsten tijd echter in veel sneller tempo, breidt zich in Ned.-Indië het aantal sanatoria voor longlijders uit, terwijl evenals in Europa hun karakter een belangrijke wijziging heeft ondergaan. Waren het in Indië tot voor kort nog een soort rusthuizen, zoo nu en dan eens bezocht door een dokter, die toevallig in de buurt woonde, om naast zijn werkelijken werkring de medische verzorging van de sanatoriumpatienten op zich te nemen, in verband met de zeer belangrijke vorderingen en het veel actiever worden van de therapie van de longtuberculose, bleek het noodzakelijk aan de sanatoria te verbinden in speciale richting opgeleide artsen, die zich geheel aan deze inrichtingen wijden, terwijl de sanatoria naar den eisch des tijds o.a. met een gelegenheid tot Röntgenonderzoek geoutilleerd worden.

Van dergelijke meer modern geoutilleerde sanatoria bezit de Stichting Centrale Vereeniging tot bestrijding der Tuberculose in Ned.-Indië (S.C.V.T.) er vier op Java, die zij met Gouvernementssubsidie exploiteert, en wel:

1. Het sanatorium te *Tjisaroea* bij Buitenzorg aan den Poentjakweg, gehuïvest in het daartoe omgebouwde voormalige Zendingshospitaal der Methodisten, 900 m boven zee. Dit sanatorium biedt plaats aan 126 mannelijke longlijders en 12 kinderen. Het trad in 1928 in de plaats van het sanatorium, dat in het landhuis Semplak bij Buitenzorg was gevestigd.

2. Het sanatorium te *Patjèl*, aan de andere zijde van den Poentjak op 1100 m hoogte, gesticht in 1919 op initiatief van Mevrouw Van Limburg Stirum-Van Sminia; in dit sanatorium worden 80 vrouwelijke patienten verpleegd.

3. Het juist gereed gekomen sanatorium te *Getusan* in Midden Java boven Salatiga op 600 m boven zee gelegen, geopend in December 1936, plaatsbiedend voor 62 patienten van beide geslachten.

4. Het sanatorium te *Batoe* boven Malang, 800 m. boven zee, op het oogblijk nog op een wijze, die niet meer voldoet aan matige eischen,

gevestigd in de oude controleurswoning; plannen voor verbetering van dit sanatorium zijn in voorbereiding. Er is plaats voor 80 patienten van beide geslachten.

Voor deze 4 sanatoria, voor personen van alle landaarden, geldt, dat de zieken zooveel mogelijk worden opgenomen door tusschenkomst van een der consultatiebureaux, die in den laatsten tijd ontstaan zijn in nagenoeg alle eenigszins belangrijke plaatsen op Java, of, waar dit nog niet mogelijk is, op aanvragen van den behandelenden geneesheer. Het is n.l. van het grootste belang bij het nog onvoldoende aantal sanatoriumplaatsen er voor te waken, dat deze alle bezet worden door patienten, die zeker tuberculose hebben en voor wie een redelijke kans op genezing bestaat. De sanatoria van de S.C.V.T. hebben alle 4 klassen, terwijl een beperkt aantal gratis patienten kon worden opgenomen.

Naast deze sanatoria der S.C.V.T. zijn er nog de volgende volledig geoutilleerde sanatoria:

5. Het sanatorium te *Noöngan* boven Manado, geopend in 1934 en plaats biedend voor 60 patienten; het wordt met steun van de S.C.V.T. geëxploiteerd door het Minahasafonds.

6. Het sanatorium te *Kaban Djahé* (1200 m boven zee) bij Medan, een particulier sanatorium met plaats voor 65 patienten.

Beschikken de genoemde sanatoria alle, behalve voorloopig het sanatorium te Getusan, over een inwonenden arts, in den laatsten tijd heeft men ook getracht op andere wijze tegemoet te komen aan de steeds dringender wordende vraag naar goede verpleging en behandeling van ook die lijders aan tuberculose, die niet in staat zijn in eenigszins belangrijke mate in de kosten van hun verpleging bij te dragen. Zoo ontstonden drie sanatoria annex bestaande groote ziekeninrichtingen, die van deze uit geregeld door een arts bezocht worden. Zoodoende wordt een belangrijke bezuiniging op de exploitatiekosten bereikt. De in deze soort sanatoria opgenomen patienten ondergaan eerst een voorbehandeling in het betrokken ziekenhuis; is deze zoover gevorderd, dat geen dagelijksche doktershulp meer noodig is, dan worden zij naar het sanatorium overgeplaatst.

Als eerste van dergelijke sanatoria, die men kan noemen sanatoria voor nabehandeling, ontstond bij het Zendingshospitaal te Modjowarno in 1934 het sanatorium te *Wonosalam* (500 m boven zee), waar plaats is voor 45 mannelijke patienten.

In 1935 kreeg de afdeling Batavia van de S.C.V.T. van den Dienst der Volksgezondheid de beschikking over eenige gebouwen op het quarantaino eiland Onrust in de baai van Batavia; dit sanatorium, *Zeerust* gedoopt, waar uitsluitend patienten, die een voorbehandeling in de Gouvernements Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting te Batavia hebben gehad, worden opgenomen, biedt plaats aan 45 mannelijke patienten en 15 kinderen.

Een derde soortgelijk sanatorium werd in 1936 geopend te *Pakem* (600 m boven zee), annex aan het Petronella Ziekenhuis te Jogjakarta, voor 42 patienten van beide geslachten.

Over de resultaten van behandeling in de nu goed ingerichte sanatoria in Nederlandsch-Indië mag men thans een zeer gunstig oordeel uitspreken; het succes van de behandeling van de in de tropen geboren en blijft niet achter bij de resultaten in de Europeesche sanatoria bereikt. Voor de niet in de tropen geboren en echter blijft

vooral in eenigszins ernstiger gevallen en vooral om psychische redenen een behandeling in hun geboorteland verkieslijker.

12.10.37 **INSTITUUT VOOR VOLKSVOEDING.** Dit Instituut werd opgericht in 1934 door Prof. Dr. C. D. de Langen, Dr. A. G. van Veen en Prof. Dr. W. F. Donath met het doel meer samenwerking te verkrijgen tusschen de verschillende laboratoria op Java, die zich met de studie van de volksvoeding bezighouden. Door den nadeeligen invloed van de reeds in 1930 begonnen langdurige malaise-periode op de kwalitatieve en kwantitatieve voedselvoorziening van de inheemse bevolking werd een dergelijke coöperatie een dwingende noodzaak.

Bovengenoemde drie onderzoekers vormden voorloopig het dagelijksch bestuur, dat bijgestaan wordt door een uitgebreid algemeen bestuur, waarin behalve de meeste in voedingskwesties geïnteresseerde personen, ook de directeur van het Departement van Economische Zaken en het hoofd van den Dienst der Volksgezondheid zitting hebben.

Waar de meeste betrokken laboratoria voldeende ingericht waren, was een afzonderlijk Instituut voorloopig niet noodzakelijk.

Gedurende de eerste drie jaren werd het Instituut voor Volksvoeding gefinancierd door de Koningin Wilhelmina Jubileum Stichting, waardoor het mogelijk werd voor de bewerking van bepaalde onderwerpen meer hulp en geld te verschaffen. Na Januari 1936 zal, althans gedurende de eerste drie jaren, de financiering geschieden uit het z.g. „25.000.000-fonds”, waarvan in totaal een bedrag van f 250.000 beschikbaar is.

Gedurende de eerste driejarige periode van het bestaan van het instituut hadden talrijke onderzoeken plaats in de verschillende laboratoria, o.a. voedings-analyses, vitamine-bepalingen (A, B en C), bongkrèk-onderzoek en nog vele andere.

Ook de bekende voedingsonderzoeken te Koeta winangoen en te Grisee hadden in nauwe samenwerking met het Instituut voor volksvoeding plaats.

Het bedrag van f 250.000 zal besteed worden aan een op breede basis opgezet voedingsonderzoek in verschillende streken van den Archipel met aansluitend laboratoriumonderzoek, met het doel om zooveel mogelijk tot praktische inzichten en resultaten te komen op grond waarvan het in de toekomst steeds mogelijk zal zijn, waar noodig, op volksvoedingsgebied van nuttig advies te dienen.

GEZONDHEIDSLEER (HYGIËNE) (Aanv. Dl. I en Dl. VI of suppl. afl. blz. 745). Het wordt ons steeds duidelijker, dat de tropische gezondheidsleer in wezen niet verschilt van de hygiëne der gematigde zónen, al stelt ook het leven binnen de keerkringen veel hoogere eischen aan de toepassing van de gezondheidsleer. Vooral daar, waar de technische verbetering van het milieu, zooals drinkwatervoorziening, faecaal- en vuilafvoer te kort schiet en waar het contact met de op veel lager hygiënisch peil levende bevolking groot is, zal de toepassing van de hygiëne voortdurende aandacht en aanhoudende persoonlijke offers vragen. Hoewel de fundamentele beginselen voor alle bevolkingsgroepen gelijk zijn, biedt de praktische toepassing daarvan rijke variatie al naar gelang van welvaartspeil, beschavingstoe-

stand en geestelijke ontwikkeling. De mogelijkheden der toepassing zijn dus zeer afhankelijk van beschikbare gelden, de bereidheid deze voor hygiënische doeleinden te voteeren, de lagen der bevolking aan welke zij ten goede komen en haar geschiktheid de gelden ten volle te benutten. Zoo bewees reeds omstreeks 1904 het voortreffelijke werk van tropenhygiënisten, zooals Baermann, Schüffner, Kuenen en Van Loghem, onder de koelies der Deli-plantages, dat het mogelijk is bij een krachtig doorgevoerde administratie een sanitaire organisatie op te bouwen, die aan zwaar werkende Inlandsche en Chineseesche koelies een gezondheidstoestand schenkt, welke voor die van in Europa werkende arbeiders niet onderdoet. Het hangt dus in hoofdzaak van de voortgezette sociale en economische ontwikkeling van de tropische wereldstreken af, hoelang het zal duren, alcer het peil der tropische volksgezondheid dat van de Europeesche zal hebben bereikt. Doch niet alleen op ondernemingen, waar de hygiëne grootendeels op dwangmaatregelen berust, ook bij dat gedeelte der vrijlevende bevolking, waar de hygiëne haar intrede deed, zag men, voor zoover dit statistisch is na te gaan, een duidelijke daling van de sterfte en van de slachtoffers van epidemieën.

Onder de Europeanen, in vorige eeuwen geteisterd door het beruchte „tropenklimaat”, bleek in later jaren, dat de directe invloeden van klimaat en bodem gering zijn en dat de sterfte onder hen, die zich in acht nemen, nauwelijks grooter is dan in Europa. De voortreffelijke resultaten der rechtstreeksche epidemiebestrijding, de technische verbetering van het milieu, het verworven inzicht hoe men leven moet om gezond te blijven, verrichtten wonderen. Prof. Dr. W. Radsma haalde in zijn diëts-rede statistische gegevens aan, die bewijzen, hoe gering de invloed van klimaat en andere tropische factoren is op geboorte en sterfte. Cilento bewees in tropisch Queensland, dat er geen verschil in ontwikkeling is vast te stellen tusschen de in de tropen geboren Europeesche kinderen en de daarheen geïmmigreerde, noch wat lichamelijke, noch wat geestelijke ontwikkeling betreft. Intusschen hebben Radsma's, zich over jaren uitstrekkende physiologische onderzoeken aangetoond, dank zij o.a. de uiterste verfijning van het microchemisch bloedonderzoek, dat de intensiteit der stofwisseling, de lichaamstemperatuur, de koolzuurspanning in de longblaasjes en andere factoren onder invloed van het verblijf in de tropen veranderingen ondergaan. Ook Prof. Dr. P. M. van Wulfften Palthe wees op klimaatsinvloeden en op geestelijke factoren zooals heimwee, de eenzaamheid, het leven temidden van een ander ras, waarmee geen dieper geestelijk contact verkregen wordt, de beperkte keuze van den dagelijkschen omgang, de eentonigheid van de landstreek, waar geen seizoensinvloeden zich laten gelden. Dat alles werkt op den Europeaan, vooral op psychisch en lichamelijk daartoe gedisponeerd, waarbij misschien verzwakking door ziekten, onhygiënische levensomstandigheden of psychische invloeden komen, waardoor zij zóó uit hun evenwicht geraken, dat de stoornis als ziekte kenbaar wordt (Palthe noemde deze labiliteit der vegetatieve functies leiodystonie). Deze onderzoeken en waarnemingen mogen bewijzen, dat het tropenklimaat den blanke toch niet onopgemerkt

voorbij gant, al zijn de invloeden op gezonden veel geringer dan men vroeger meende. De laatstgenoemde toonen tevens aan, dat ook de geestelijke hygiëne haar tropische facetten heeft.

In Dl. VI werd er reeds op gewezen, dat ook de Aziaten wel degelijk voorzorgen nemen tot behoud hunner gezondheid. Onder invloed van bestuur, onderwijs, geneeskunde, zending en missie, wijken langzamerhand de volksoptvattingen betreffende de allesbeheerschende macht der „geesten" o.a. als ziekteverwekkers. Doelbewuste volksofvoeding in medisch-hygiënischen zin, de zoogenaamde medisch-hygiënische propaganda, bouwt uiterst langzaam, maar zeker aan een meer bewust hygiënisch leven en betere opvattingen omtrent Westersche genees-, heel- en verloskunde. Het wondermiddel salvarsan, dat met zoo veel opvallend succes tegen framboesia werd toegepast, welke het vertrouwen der schuwe bevolking, deed vooroordeelen en godsdienstige bezwaren tegen inspuitingen als sneeuw voor de zon verdwijnen. Von Römer was de eerste, die de propaganda als onderdeel van den toenmaligen Burgerlijken Geneeskundigen Dienst opzette en uitbouwde. Met uitgebreiden financielen en personeelen steun van de Rockefeller Foundation groeide dit begin uit tot een belangrijk onderdeel van den Dienst der Volksgezondheid. De laatste loot is de Demonstratie-Regentschapsgezondheidsdienst en het Opleidingscentrum te Poerwokerto (Banjoemas), waar de techniek van een algemeene propaganda voor hygiëne ontwikkeld en gedemonstreerd wordt. Als een poging om de onderwijzers en de schoolkinderen rechtstreeks te bereiken, moge nog „De Gezondheids-Brigade" genoemd worden, aanvankelijk een onderdeel van den D.V.G., thans georganiseerd tot „Het Nederlandsch-Indisch Jeugd Roode Kruis" dat door leerboekjes over hygiëne, het geven van cursussen en de uitgifte van een jeugdblaadje tot zijn doel tracht te komen.

Ramali kiest in Islamitische streken een anderen weg, door de gezondheidsvoorschriften te baseren op gedeelten uit den Qorân. „De Islam zij de basis der propaganda".

De overheidszorg inzake het afweren van epidemieën verrichtte zegenrijk werk (zie QUARANTAINEN; EPIDEMIEËN). Voor de belichaming van die zorg, den Dienst der Volksgezondheid, zie men onder GENEESKUNDIGEN DIENST. De decentralisatie en reorganisatie van die overheidszorg legt de uitoefening daarvan in de handen van besturen, welke dicht bij de ingezetenen staan en dientengevolge beter op de hoogte zijn van plaatselijke omstandigheden, behoeften en sociale opvattingen. Daardoor zal ongetwijfeld op den duur de gezondheidszorg sterk uitgebreid en geïntensiveerd worden. Speciale diensten en verschillende centrale apparaten, zooals de assaineringsdienst, malaria-bestrijdingsdienst, quarantaine, pestbestrijding, medisch-hygiënische propaganda, de Landskoepok-inrichting op het Instituut Pasteur, het Centraal Geneeskundig Laboratorium, de verschillende opleidingen, de krankzinnigengestichten en de Centrale Gouvernements Burgerlijke Ziekeninrichtingen zullen ook in de toekomst onder de centrale overheid, i.e. het Hoofd van den D.V.G. blijven. Voor bijzonderheden zie men onder: GENEESKUNDIGE DIENST; MALARIA; PEST; VACCINE.

Alhoewel de gele koorts (zie aldaar) in Ned.-Indië nog niet is aangetoond, wordt de belangstelling voor dit vraagstuk toch geleidelijk grooter. Deze ziekte wordt nl. van de ziekte of misschien van een virusdragend dier op gezonden overgebracht door den steek van een besmette mug. De Aedes-soorten, in Ned.-Indië voorkomend, bleken bij onderzoek in laboratoria elders (het is verboden in Indië proeven op dit gebied te verrichten!) smetstof-overdragers te zijn. Van groot belang in dit opzicht is de Internationale Sanitaire Conventie voor de Luchtvaart, den Haag 1933, door Nederland reeds, door Ned.-Indië nog niet geratificeerd, waarbij naast het tegengaan van verbreiding van de pest, cholera, pokken, enz. ook de gele koorts een belangrijke plaats kreeg. Aangezien dit „gele gevaar" ook voor Indië steeds dreigt door middel van het luchtverkeer, ziet men de uitwerking van deze maatregelen belangstellend tegemoet.

Voor de eischen aan ziekeninrichtingen te stellen zie men de literatuuropgave. De uitspraak in deel I, dat de afvoer van de faecaliën alles te wenschen overlaat, mag thans misschien iets verzacht worden. Enkele steden gingen over tot een gedeeltelijke rioolering, andere tot den bouw van openbare privaten; ten plattenlande ziet men op die plaatsen, waar daarvoor propaganda gemaakt wordt, eenvoudige zinkputten, die althans een beginstadium der oplossing van dit moeilijke vraagstuk beteekenen. Dit probleem en het vraagstuk der drinkwatervoorziening (zie DRINKWATER) behooren tot de moeilijkst uitvoerbare technisch-hygiënische opgaven, waarbij ingenieur en hygiënist nauw samen behooren te werken.

In het analyselaboratorium te Buitenzorg (van het departement van Economische Zaken) bestaat gelegenheid tot het doen keuren van levensmiddelen op chemische samenstelling. De particuliere stichting „Instituut voor Volksvoeding" bestudeert de voeding in verschillende deelen van den Archipel. Verder stelde de Regeering een commissie in, wier taak o.a. omvat eischen te ontwerpen, waaraan ten verkoop aangeboden voedingsmiddelen behooren te voldoen. Verschenen zijn tot nu toe de onderzoeksmethoden voor melk (en melkproducten) en voor drinkwater. Tevens ontwerpt deze commissie de eischen, waaraan voedingsmiddelen volgens de Verpakkingsordonnantie moeten voldoen (azijn, meel, kaas, koffie). (Zie VOEDINGSMIDDELEN-COMMISSIE).

Eindelijk zijn in sommige gemeenten ook plaatselijke regelingen van overheidswege getroffen ten aanzien van den verkoop van voedingsmiddelen (melk, brood) en wordt op de winning, bereiding en verkoop controle uitgeoefend van gemeentewege.

In een vergevorderd stadium van voorbereiding bevindt zich een ontwerp-ordonnantie op den verkoop van medische vergiften.

Wenschelijk blijft het, dat door de Regeering bepalingen worden gemaakt, die den verkoop verbieden van vergiftige stoffen, die thans nog op pasars, enz. gemakkelijk verkrijgbaar zijn.

Aan de in Dl. I genoemde persoonlijke maatregelen om de gezondheid te bewaren kan nog het volgende worden toegevoegd. Hoewel nog talloos belangen aan historie, handel en scheepvaart ontsproten, velen aan de warme kuststroken gebonden houden, bestaat het streven de werk- en

woongelegenheden naar de hooger gelegen streken te verplaatsen: men denke bv. aan de ontwikkeling van Bandoeng. Kustplaatsen bieden het nadeel van een hooge temperatuur en hooge vochtigheidsgraad, met geringe schommelingen in beide, wat de warmteregeling van ons lichaam niet ten goede komt. Zij hebben het nadeel van de aanwezigheid van broedplaatsen van gevaarlijke anophelinen in de nog niet geassainceerde brakwaterzone en van de tusschen Europeesche woonwijken ingeklemde kampeings der inheemschen, die, zoolang zij niet door kostbare maatregelen verbeterd zijn, een voortdurende bron van gevaar beteekenen. Dit verklaart de hoogere sterfte in de kustplaatsen, al is deze thans niet meer zoo hoog als destijds berekend werd. De hoogvlakte biedt de lagere temperatuur ($\frac{1}{2}$ graad Celsius per 100 m stijging), de grootere verschillen in dag- en nachttemperatuur, den lageren vochtigheidsgraad.

Het verband tusschen gezondheid en woning is heel belangrijk, doch kan slechts summier aangestipt worden. Nauwe behuizing, zooals men in steden aantreft, bevordert contact en daarmee b.v. de verbreiding van ziekten der ademhalingswegen, darmziekten en huidziekten. Duistere woningen werken onzindelijkheid in de hand met alle gevolgen daarvan. Tevens vinden in deze woningen ratten een nestelplaats (pest), muggen een schuilplaats (malaria). Te dunne wanden leiden in stedelijke kampeings met hun petakwoningen en pondokbouw tot onvrijheid van de bewoners, in koude streken tot te groote afkoeling met als gevolg ziekten der ademhalingsorganen. Dichtgeplakte wanden leiden tot gebrekkige ventilatie en warmtestuwing, vooral bij zuigelingen. Gebrekkige faecalafvoer geeft gevaren van worm- en darmziekten, vuile erven trekken gevaarlijke vliegen, een vochtige grond biedt mijnwormlarven gelegenheid tot ontwikkeling. Het vraagstuk van de volkshuisvesting is moeilijk en de oplossing kostbaar. De dienst der Pestbestrijding gaf waardevolle voorschriften (zie aldaar), zij het ook, dat deze grootendeels repressief werken. In samenwerking met de gemeenten werden door het Land naamlooze vennootschappen opgericht tot verbetering van de volkshuisvesting. Cultures, industrieën en groote maatschappijen stichtten arbeiderskampeings; ook de kolonisatie en particulieren werken op dit gebied. Hier kunnen de eischen te stellen aan stadskampeings, halflandelijke en landelijke kampeings niet verder opgesomd worden. Van verschillende zijden gaan stemmen op voor de stadskampeings verdiepingbouw te probeeren, waaraan aanlokkelijke voordeelen, doch ook groote nadeelen en gevaren verbonden zijn. Wat betreft de woningen voor Europeanen, zij herinnerd aan het streven deze zoowel naar bouw als bestemming en inrichting op Hollandse huizen te doen gelijken. Dit verdient uit hygiënisch oogpunt niet steeds aanbeveling. Gordijnen en tapijten zijn stofnesten en schuilplaatsen voor muggen.

Niet steeds is voldoende rekening gehouden met de zoo belangrijke ruime ventilatie, waarin vele oude Indische woningen uitmunten. Het hooge, goed geventileerde dak met oversteek, jalouzieën of zonneschermen, dikke of beter nog dubbele muren met een laag daartusschen, oordeelkundig aangebrachte luchtgaten, juiste ligging en verdeling, waardoor een breede

luchtstroom door de kamers strijkt, stempelen het huis tot de zoo begeerde koele woning. Het aanbrengen van fans, in het bijzonder plafondfans, kan daartoe veel bijdragen. De luchtconditionneering¹⁾, hier en daar reeds toegepast, verkeert nog grootendeels in het stadium van laboratoriumonderzoek. Voor de slaapkamer zij gewezen op goede klamboes en op ruime klamboekamers, voor eetkamer en keuken op maatregelen, tegen de vlieg gericht. Een wekelijksche inspectie van badkamer, W.C.'s, antimieren-bakjes, dakgoten en het erf voorkomt vaak een hinderlijke en soms gevaarlijke muskietenplaag.

In verband met de gewijzigde opvattingen omtrent voeding en voedingsmiddelen en het voor de tropen zoo uiterst belangrijke vitaminenvraagstuk zie men onder **VOEDINGSMIDDELEN** ¹⁾

De raad, niet in rivieren te baden, kan geaccentueerd worden door de mededeeling, dat het thans gelukt is door toepassing van nieuwe kweekmethoden levende typhus bacillen in openbare stadswateren aan te toonen. De mededeeling, dat tjbok (wassen van den anus na defaeceren) een uitstekende gewoonte is, kan onderschreven worden na de aanvulling: mits daarna handen en nagels terdege gereinigd worden. De raad, van 's morgens 9 tot 's middags 4 uur niet in de open lucht te werken, verradert meer zonnenvrees dan gerechtvaardigd is. Het staat nu o.a. ook wel vast, dat door het zonlicht in het lichaam het tegen rachitis beschermende vitamine gevormd wordt.

Literatuur: J. E. Dinger, Het gele koortsvraagstuk en Ned.-Indië; G.T.N.I. deel 72, blz. 1331; Feestbundel 1936 van het Geneeskundig Tijdschrift voor Ned. Indië; P. C. Flu, Voordrachten over aetiologie, epidemiologie en specifieke prophylaxis van de infectie- en parasitaire ziekten bij den mensch; A. P. Ketel, Ziekenhuisbouw in de tropen, G.T.N.I. deel 76 blz. 1827, (waarin tevens literaturopgave) en Mulock Houwer id. blz. 2093; J. J. van Loghem, Tropische Gezondheidsleer; id. Algemeene Gezondheidsleer; C. P. Mom, De toegepaste gezondheidsleer voor den ingenieur; De Ingenieur in Ned. Indië; J. A. de Nooy, Faecaliënafvoer, I.B.T. Locale Techniek 1934, No. 4—6; id. G.T.N.I. deel 76, blz. 962; Praeventieve geneeskunde, deel I; W. Radama, Invloed van het verblijf in tropische kuststreken op het lichaamsgestel van den blanke, G.T.N.I. deel 72, blz. 1090; A. Ramali, Medisch-hygiënische propaganda in een Islamitische strek; G.T.N.I. deel 73, blz. 548, 674, 815, 879, 1188, 1253, 1396; G. A. Slot, Ventilatie en zuigelingensterfte, G.T.N.I. deel 77, blz. 677.

Men zie verder in Geneeskundig Tijdschrift voor Ned. Indië; Mededeelingen van den Dienst der Volksgezondheid, uitgaven van Volkslectuur, Medisch-hygiënische propaganda, Jeugd Roode Kruis,

¹⁾ Met nadruk zij gewaarschuwd tegen de nog veel verbreide meening, dat het uitspoelen van rauwe groenten in kaliumpermanganat de „rauwkost" ook voor Indië toegankelijk maakt. Dit uitspoelen doodt bacillen, cysten en wormeieren niet. Het is gevaarlijk stukjes ijs in dranken te doen. Ook na filtratie van onbetrouwbaar oppervlaktewater door kool- of zandfilters of Berkefeld koke men het water.

19.9
57. VOEDINGSMIDDELENCOMMISSIE (Aanv. v. Dl. VI of suppl. afl. blz. 795). De Commissie verleende haar medewerking bij het ontwerpen van verschillende regelen, welke werden belichaamd in een aantal op de Verpakkingsordonnantie steunende verordeningen.

Deze Verpakkingsordonnantie, houdende voorschriften betreffende de aanduiding van handelswaren, gegeven „in het belang van den handel en ter bescherming van den verbruiker”, werd afgekondigd bij Ind. Stb. 1935, no. 161. Hierdoor wordt de mogelijkheid geopend om ten aanzien van bepaalde, nader bij regeringsverordening aan te wijzen handelswaren voorschriften te geven omtrent met den oorsprong, den aard, de samenstelling, de hoedanigheid en de hoeveelheid verbandhoudende aanduidingen of kenmerken, welke op die handelswaren, op haar verpakking, op de plaatsen, waar deze ten verkoop worden aangeboden dan wel op de reclamemiddelen, waarmede die handelswaren worden aangeprezen, moeten voorkomen dan wel niet mogen voorkomen. Tevens kunnen in die regeringsverordening voorschriften worden gegeven omtrent de wijze van aanbrenging van de bedoelde aanduidingen of kenmerken. Tenslotte kan de Gouverneur-Generaal onder door hem te stellen voorwaarden bepalen, dat de vereischte aanduiding mag worden vervangen door het gebruik van een voor deze waren algemeen gangbaren naam, waaruit die aard of samenstelling niet blijkt. Bij regeringsverordening kan ook worden bepaald, dat de gestelde voorschriften onder de daarbij te stellen voorwaarden niet van toepassing zijn op handelswaren, welke bestemd zijn voor uitvoer.

Overtreding van de verbodsbepalingen der ordonnantie wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste vijfduizend gulden. De handelswaren en voorwerpen, waarmede of ten aanzien waarvan de overtreding is gepleegd, kunnen worden verbeurd verklaard, terwijl voorts de rechter de openbaarmaking van zijn uitspraak gelasten kan. De strafbaar gestelde feiten worden beschouwd als overtredingen.

Bijzondere bepalingen regelen voorts de gevolgen van het plegen van een bij de ordonnantie strafbaar gesteld feit door een rechtspersoon en geven bevoegdheid aan de met de opsporing van de in de ordonnantie strafbaar gestelde feiten belaste personen tot het houden van huiszoekingen en tot het te allen tijde betreden van de plaatsen, waar handelswaren, ten aanzien waarvan krachtens de ordonnantie voorschriften zijn gegeven, vermoed worden aanwezig te zijn.

Nadat bij Ind. Stb. 1936 No. 223 nader was bepaald, dat de Verpakkingsordonnantie met ingang van 9 Mei 1936 in werking trad, werden de verpakkingsvoorschriften het eerst toegepast op de handelswaren „azijnnessence”, „azijnzuuroplossing” en „geconcentreerde azijn” (Ind. Stb. 1936 no. 224). Behalve ten aanzien van de verpakking en de daarop en op de reclame middelen op onuitwissbare, blijvende en duidelijke leesbare wijze aan te brengen aanduidingen omtrent den aard der handelswaar in minimum lettergrootte, letterdikte en lengte der aanduiding, worden tevens voorschriften gegeven nopens de samenstelling en de hoedanigheid dezer handelswaren en werd bepaald, dat de voorschriften dier verordening niet van toepassing zijn op de handels-

waren, bestemd voor den uitvoer, mits die waren niet aanwezig zijn in winkels, op markten of pasars of op eenige voor het publiek toegankelijke verkooppplaats, noch bestemd zijn om na uitvoer weder in Ned.-Indië te worden ingevoerd.

De „Verpakkingsverordening-Azijn” trad in werking op 15 November 1936.

Bij Ind. Stb. 1936 no. 254 werd de „Verpakkingsverordening-margarine” afgekondigd. Naast het voorschrift, dat margarine, met uitzondering van hoeveelheden van 50 gram en minder, niet anders dan verpakt in den handel mag worden gebracht, bevat deze verordening voorschriften teneinde margarine van boter te kunnen onderscheiden, terwijl de aanduiding „margarine” op bepaalde wijze, grootte, enz. op de verpakkingen, reclamemiddelen enz. dient te zijn aangebracht. De netto-inhoud moet op de verpakking van margarine—op onuitwissbare, blijvende en duidelijk leesbare wijze—worden aangegeven in kilogrammen tot in drie decimalen nauwkeurig dan wel in grammen, met inachtneming van een minimum hoogte en dikte der latijnsche karakters en cijfers. Ook hier is dezelfde uitzondering als bij de Verpakkingsverordening-Azijn ten aanzien van de voor uitvoer bestemde margarine opgenomen. Een overgangsbepaling bepaalt de inwerking-treding van deze verordening op 1 Januari 1937 ten aanzien van margarine, welke reeds op 1 Augustus 1936 in Ned. Indië was verscheept.

De „Verpakkingsverordening-Meel” werd afgekondigd bij Ind. Stb. 1936 no. 574 en trad in werking op 1 Mei 1936. Ten aanzien van het verpakkingsmateriaal, de capaciteit en het gewicht van de verpakking worden bepaalde eischen gesteld. De aanduidingen van de handelswaar op de verpakking moeten op dezelfde wijze als in de voren genoemde verordening in latijnsche karakters in minimum-hoogte en dikte worden aangebracht terwijl het in kilogrammen uitgedrukte bruto-gewicht en de naam van het land van oorsprong in minder groote aanduiding, welke echter ook aan minima gebonden grootte en dikte is gebonden, moeten worden vermeld. Ook hier is de meergenoemde uitzondering gemaakt ten aanzien van de niet-toepasselijkheid dezer bepalingen op meel dat bestemd is voor den uitvoer, mits dat meel niet aanwezig is in fabrieken of werkplaatsen, waar meel als grondstof wordt gebezigd, waaraan toegevoegd is de bepaling, dat deze voorschriften evenmin toepasselijk zijn ten aanzien van meel, dat niet bestemd is om als grondstof te worden gebezigd in de vorenbedoelde fabrieken of werkplaatsen en niet in zoodanige inrichting aanwezig is, mits het netto-gewicht van den inhoud der verpakking ten hoogste 5 kg bedraagt.

Tenslotte werd bij Ind. Stb. 1937 no. 24 afgekondigd de „Verpakkings-verordening-Boter”, welke in werking is getreden met ingang van 1 Juli 1937. Aangeduid moet worden met den naam „boter” of „butter” dan wel „roomboter”, „creambutter” of „creamerybutter” de als boter bekend staande handelswaar, waarin geen andere vetbestanddeelen voorkomen dan die, welke van melk afkomstig zijn en die voorts voldoet aan bepaalde in de verordening omschreven eischen. Als boter bekend staande handelswaar, welker aard en samenstelling niet met deze omschrijving overeenkomt, mag niet worden aangeduid met een van de hierboven tusschen aanhalingsteekens geplaatste namen, terwijl in dat geval noch op de

verpakking, noch op de gebezigde reclamemiddelen aanduidingen of kenmerken mogen voorkomen, welke den indruk zouden kunnen wekken dat het artikel gelijkwaardig zou zijn aan „boter” enz. in den zin der verordening. Ook deze verordening geeft voorschriften over de grootte en dikte van de letters, waarin de voorgeschreven aanduiding der waar op alle verpakkingen en reclame middelen moet worden aangebracht. Onverpakt mag de waar niet in den handel worden gebracht. De verordening bevat voorts een reeks voorschriften over de eischen, waaraan aard en kwaliteit van het verpakkingsmateriaal moeten voldoen, terwijl tevens standaard-netto-gewichten van den inhoud der verpakkingen zijn vastgesteld. Het netto-gewicht behoort, evenals de naam van het land van oorsprong, op de buitenzijde van alle verpakkingen te worden vermeld op de wijze in de verordening bepaald. Aanduidingen of kenmerken, waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat de boter is bereid door aangesloten bij een onder Rijkstoezicht staand botercontrole-station in Nederland, zijn verboden, tenzij die boter krachtens de in Nederland op dit punt bestaande voorschriften mag zijn voorzien van het Rijksbotermerk. Een bepaling, analoog met die in de overige verpakkingsverordeningen, betreffende namelijk de niet toepasselijkheid der voorschriften op „boter” enz., welke bestemd is voor uitvoer, ontbreekt in de „Verpakkingsverordening-Boter” niet. De uitzondering geldt, mits de waar voor uitvoer bestemd niet aanwezig is in winkels, op markten of pasars, of op eenige andere voor het publiek toegankelijke verkoopplaats, noch bestemd is om na uitvoer weder in Nederlandsch-Indië te worden ingevoerd.

Bij de Voedingsmiddelencommissie zijn voorbereiding onderpen van een „Verpakkingsverordening-Melk” en een „Verpakkingsverordening-Koffie”.

324 PEST (Aanv. Dl. III en Dl. VI of suppl. afl. blz. 720). De verdere studie van het wezen en de epidemiologie der pestziekte, voor Ned.-Indië nog steeds een zaak van veel belang, heeft op menig punt tot verandering van inzicht geleid.

Klinisch. Het gebruikelijke scherpe onderscheid in verschillende pestvormen, al naar de lokalisatie der infectie, heeft hoogstens de betekenis van een practijk-schema. Niet altijd overeenkomende met de werkelijkheid, kan een al te simplistische en dogmatische indeeling in bubonenpest, huidpest, bloedpest, enz. verwarrend en misleidend zijn en plaats laten voor tegenstrijdigheden, zoowel ten aanzien van het ziektebeeld als ten aanzien van den samenhang der gevallen. Juister lijkt het om de ziekte in overeenstemming met modern laboratoriumonderzoek en met de recente gegevens der kliniek, in principe als een algemeene infectieziekte op te vatten onder den algemeenen naam „pest” zonder nadere precisering, en de ietwat kunstmatige rubricering naar den primairen verschijningsvorm zoo niet geheel ter zijde te laten, dan toch als bijkomstig te beschouwen. De bevindingen, die hiertoe geleid hebben, zijn als volgt. Indien het te onderzoeken bloed van den pestlijder in gal wordt opgevangen, kan de ziektekiem, de *Pasteurella pestis*, daarin regelmatig (in 90%) van den aanvang af worden aangetoond (Kirschner, Instituut Pasteur te Bandoeng, 1933). Bloedbesmetting (bacillæmie) is bij pest dus een fundamenteel verschijnsel,

géén bijzonderheid. Hieruit volgt, in afwijking van vroegere opvattingen, dat pestbubonen slechts betrekkelijk zelden de uiting zijn van zuivere bubonenpest zonder bacillæmie.

Anderzijds weet men nu, dat pestbubonen veel vaker niet-primair van aard zijn, dan men vroeger meende. Hoewel volgens gangbare voorstellingen meestal ontstaan als regionale reactie op infectie door de huid (de vlooiënbeet) en dan karakteristiek voor het ziektebeeld, dat in engeren zin als builenpest wordt aangeduid, zoo treden sommige klierzwellingen stellig ingeolge bloedbesmetting op en in aansluiting aan bestaande ziekte-haarden (retrograde lymphklierontsteking). Zij zijn dan secundair van karakter en vertoebelen het begrip builenpest s.str. Heel vaag blijkt wel de betekenis te zijn van den ziektevorm, welken men als bloedpest (septicaemische pest) pleegt aan te duiden, gekenmerkt zijnde door het ontbreken van localisatie en door het bestaan van bloedbesmetting. Daar het eerste kenmerk meestal faalt bij de toepassing van lijkshouw (obductie) en het tweede geen kwalitatief, doch hoogstens een graaduel verschijnsel is, heeft het onderscheid slechts zeer betrekkelijke waarde. Aan de (primaire) longpest komt nog wel een aparte plaats toe wegens de directe voortplanting van mensch op mensch, onder een constant beeld, maar zoo nauw omschreven, als men eerst meende, is deze ziektevorm klaarblijkelijk weer niet. Ook dit ziektebeeld kan door het optreden van bubonen, zoowel primair als secundair, vertoebeld worden, terwijl anderzijds de besmetting met (long)pest langs den luchtweg ook tot andere gevolgen dan longpest blijkt te kunnen voeren (pestangina? met halsbubo; bronchitis met pestklieren in de borstholte). Er zijn dus overgangen van longpest tot bubonenpest. Op grond van dit alles verdient het wellicht de voorkeur, de pestgevallen in principe slechts te verdelen in *parasitaire pest*, door parasieten overgebracht, en in *contact-pest* (longpest), door de aanraking met den pestlijder ontstaan.

Bij de huidpest daarentegen tracht men thans wat meer dan voorheen te onderscheiden tusschen den primairen vorm met het z.g. primair affect (het phlyctæen — entblaasje — op de plaats der vlooiënbeet) en de secundaire vormen, welke in aansluiting aan bloedbesmetting optreden (pestoarhunkel — beter pestuleus — en pestpuisten).

Het inzicht in het verloop van de ziekte baseert zich thans op de groote toxiciteit der infectie, welk standpunt voor de behandeling niet onverschillig kan zijn. De intoxicatie is verantwoordelijk voor den zeer acuten, intensen ziekte-toestand en voor de sterke storing van de hartswerking, waardoor de lijder tot in de reconvalescentie met den acuten hartsdood wordt bedreigd; zoo ook voor de mentale stoornissen en de neiging tot bloedingen en voor het moeizame herstel.

De behandeling heeft zich dan ook méér op den intoxicatietoestand ingesteld. Terwijl vóór alles wordt getracht om de hartwerking te stimuleeren, zijn pogingen tot ontgiftiging van het organisme van niet minder belang, o.a. langs hormonale weg met behulp van extracten uit den bijnierschors (het cortine). De specifieke therapie heeft nog weinig voortgang gemaakt; vaccino-therapie door middel van gedooide pestcultures, zoome de sero-therapie (inspuitingen met het se-

rum van voorbehandelde dieren) worden in het buitenland wel toegepast, maar vinden geen algemeene waardeering. In Nederlandsch-Indië wordt sinds eenige jaren een proef genomen met behandeling door den pest-bacteriophage van het Instituut Pasteur te Bandoeng (phaangstam van Pasteur-Dakar, geënt op virulente Preanger-peststammen). De resultaten met dit middel, dat o.a. in de ziekeninrichtingen te Bandoeng, Garoet en Tasikmalaja is toegepast, zijn eveneens weinig bevredigend, hoewel niet geheel negatief; de meeste beteekenis heeft deze behandeling bij snelle toepassing in den eersten aanvang van de ziekte, wanneer de ziektekiemen mogelijk nog niet in de bloedbaan zijn binnenge drongen. Aan de toepassing van bactericide therapie is intusschen het gevaar verbonden van de overstroming van het organisme met toxinen als gevolg van het massaal afsterven der bacteriën, een factor, waarmede men goed doet rekening te houden; combinatie met een antitoxisch immuun-serum lijkt gewenscht.

Het gevaar der toxinen heeft mede invloed uitgeoefend op het probleem van de behandeling van de pestbubonen.

Vrij algemeen lijkt deze strijdvrage thans beslist in het voordeel der vroegtijdige en ruime insnijding, onder de overweging dat de afvoer van de toxinen door den afvloed van ontstekingsproducten kan worden bespoedigd. De algeheele uitsnijding der pestbublen vindt daarentegen slechts weinig aanhang.

Wat de pathologische anatomie der pest betreft, hier legt men thans vooral den nadruk op het haemorrhagische en infiltrerende karakter der inflammaties en op de voorkeur der infectie voor het lymfhoïede weefsel.

De prophylaxis der pest door vaccinatie heeft groote vorderingen gemaakt sinds de invoering van het levende vaccin, dat krachtiger werkt dan de beste doode vaccins. De individueele vaccinatie neemt echter geen groote plaats in, omdat de meer ontwikkelde in den regel reeds zijn voorbehoed door veiliger huisvesting, zindelijkheid, enz. Van méér belang is de vaccinatie voor de massa der bevolking. Zij zal daarom bespreking vinden bij het onderwerp Pestbestrijding.

Tegen het gevaar van besmetting met longpest, waaraan onder omstandigheden een ieder blootstaat, biedt de vaccinatie helaas geen bescherming, een vooral voor het medisch en verplegend personeel van ziekenhuizen in pest besmette landen sterk gevoelde leemte. Voor hen brengen niet alleen longpest-, maar ook builenpestlijders groot gevaar mede, omdat de zieken veelal eerst worden binnengebracht gedurende een meer gevorderd ziektestadium, waarin de kans op secundair ontwikkelde, nog niet onderkende longhaarden het grootst is.

In epidemiologisch opzicht hebben de heerschende opvattingen eveneens nadere afronding ondergaan. Dat het probleem der pest overal en te allen tijde in de eerste plaats de knaagdierpest betreft — en dan niet alleen de rattenpest — en dat de menschenpest in de epidemiologie eerst op het tweede plan komt, vindt reeds lang algemeene erkenning. Daarnaast is in de latere jaren het begrip der „selvatiscbe" pest („selvatie plague") ingevoerd, afkomstig van den Portugeeschen epidemioloog Jorge (1928). Volgens dezen verdient het aanbeveling, in de epidemiologie onderscheid te maken tusschen pest onder de in

het wild levende knaagdieren eenerzijds: selvatiscbe pest, en pest onder de knaagdieren, welke zich nabij of te midden der menschelijke samenleving ophouden (zg. „domestic rodents"), tezamen met de menschenpest anderzijds: pandemische pest.

Terwijl de pandemische (knaagdier-) pest voor het probleem der menschenpest de meeste beteekenis heeft, aangezien de epi(en-)demieën der menschenpest bijkans altijd uitgaan van en samen vallen met bestaande pandemische knaagdierpest, hetgeen de reden is, dat men beide in één adem als pandemische pest aanduidt, komt aan de selvatiscbe pest meer belang toe voor de instandhouding van het pestvirus, omdat deze haarden, geheel buiten de menschelijke samenleving staande, zoo al onderkend, zich aan bestrijding onttrekken. Zij zijn als zg. virus-reservoirs te beschouwen.

Volgens de tegenwoordige kennis van zaken bevinden zich haarden van selvatiscbe pest in Azië, in Rusland, in Afrika en in Amerika. Onder deze onderscheidt men de van oudsher bestaande primaire foci, de eigenlijke uitgangspunten van alle pest, van de nieuw-gevormde haarden, welke in den jongeren tijd secundair zijn ontstaan uit de pandemische pest. Als primaire focus is met zekerheid het Aziatische centraal-plateau (Mongolië met Transbaikalia) bekend; van de selvatiscbe haarden in Zuid-O. Rusland en Centraal-Afrika is het primaire karakter dubieus. In Voor-Indië, waar de pest reeds lang endemisch heerscht, is de selvatiscbe pest, hoewel vrij oud, waarschijnlijk secundair van aard; stellig van secundaire aard daarentegen zijn de foci in Noord- en Zuid-Amerika, in Noord- en in Zuid-Afrika, waar de pest eerst in den jongeren tijd is ingevoerd en ten deele zelfs nog tot de kustzônes beperkt is. Geen selvatiscbe haarden zijn bekend in Australië en op Java. Voor de bestrijding van de ziekte is dit een punt van groot gewicht, daar de kans op nieuwe infecties zonder selvatiscbe pest veel geringer is. In Oost-Azië bijv. gaan van de selvatiscbe foci reeds eenwenlang steeds weer nieuwe besmettingen in de richting der menschelijke samenleving uit. Van de selvatiscbe haarden worden heden ten dage die in Chineesch Turkestan, Californië en Zuid-Afrika als actief beschouwd; het Centrale Aziatische plateau en Z.-Rusland schijnen in de laatste jaren in rust te zijn. De selvatiscbe haarden veroorzaken uiteraard op zich zelf slechts incidentieele gevallen van menschenpest (onder pelsjagers e.d.); hun gevaar ligt in het besmetten van de „domestic rodents".

Het verspreidingsgebied van de pandemische knaagdier- en menschenpest, de hedendaagsche pestpandemie, omvat alle werelddelen; met dien verstande dat zij in Europa, Noord- en Zuid-Amerika en Australië meer tot de groote havensteden met haar omgeving is beperkt. Groote haarden bestaan daarentegen in Azië en Afrika; onder deze treden momenteel Voor-Indië, Ceylon, Java en Madagasear op den voorgrond; in Kenya, Uganda en de Kaap (Vrijstaat) breidt de besmetting zich uit; minder intensief zijn thans de haarden van Achter-Indië, China, Mandsoerije, Mongolië, N. Afrika en Senegal. Ook in Argentinië neemt de pest in beteekenis toe. In overeenstemming met de vorengenoomde gegeven epidemiologische opvattingen neemt men aan, dat de bestaande pandemie, niet minder dan de

grootte pestgolven der historie, afkomstig is van haarden, die zich van tijd tot tijd plegen te ontwikkelen in de omgeving van de selvatische enzootie op het Aziatische Centraal plateau. Terwijl de oudere epidemieën, zooals de in het oude testament bedoelde (ca. 1300 v. C.), de door Rufus-Orbrius genoemde om de Midd. Zee (ca. 200 v. C.) en die uit den tijd van Justinianus, waarschijnlijk de uit Centraal-Azië voerende karavaanwegen hebben gevolgd, speelt in de verschijning van de latere pestilenties (den zwarten dood van de 15e, 16e en 17e eeuw) de scheepvaart wellicht reeds een aanmerkelijke rol; de ontwikkeling van de hedendaagsche pandemie komt in elk geval grootendeels op rekening van het wereldscheepverkeer, hetwelk de besmetting uit de Chineesche havens (Hongkong, Amoy 1894) geleidelijk naar alle windstreken heeft overgebracht.

Inzake het probleem van de gastheeren der pestinfectie en de overbrengers van de ziektekiem verdient het volgende in het licht te worden gesteld.

De specifieke gastheeren worden uitsluitend onder de knaagdieren, *Rodentia*, aangetroffen en van deze zijn het hoofdzakelijk de *Sciuridae*, wanneer het selvatische pest en de *Muridae*, waar het pandemische pest betreft. Met betrekking tot de selvatische pest moeten genoemd worden de tarbagaan of Siberische marmot (*Arctomys bobac*) van het Aziatische centrale plateau; andere marmotten als de „sisels” („susliks”, kleine marmotten) van Z.O.-Rusland, Sibirië en Mongolië (*Citellus pygmaeus*, *C. mongolicus* en *Oropsylla Stantiewi*); de „gerbilles” (*Tatera lobengulae*) en de multimammaire muis (*Mastomys coucha*) op de hooge plateau's, de gestreepte muis (*Rhabdomys pumilio*) en de *Micromys agraria* op de lage plateau's van Z.-Afrika; de „groundsquirtel” (*Citellus beecheyi*) in Californië; wilde cavia's: „cuis” (*Cavia apercua*) in Z.-Amerika en de „bandicoots” (*Bandicota indica* en *B. malabérica*) „gerbilles” (*Tatera sp.*) en „mole rats” (*Ganomyis bengalensis*) in Voor-Indië.

De gastheeren der pandemische pest zijn practisch gesproken beperkt tot de *Muridae* en wel tot twee soorten uit de subfam. *Murinae*: de huis- of scheepsrat (*Rattus rattus*) en de riool- of zwerfkat (*Rattus norvegicus*). Terwijl de in Voor-Indië inheemsche huisrat als de oorspronkelijke soort wordt aangeduid: *R. rattus species*, wordt zij elders onderscheiden als *R.r.rattus*, de zwarte rat (Europa); *R.r. alexandrinus*, de bruine rat (Klein-Azië, N. Afrika) en *R.r. diardi*, de maleische bruine huisrat (Java). Van deze is de *R.r.rattus*, vroeger in Europa de rat, vrijwel uitgestorven (onlangs werd haar weder verschijnen in Engeland gemeld). In Europa is thans de *R. norvegicus* de alom tegenwoordige pestrat. In de belangrijke pesthaarden van Azië en Afrika daarentegen is de rol van *R. rattus* nog overwegend; de havenplaatsen en kustlanden vertoonen in den regel een verdecpling over *R. norvegicus* en *R. rattus*. Of ook de zéér locale *R. concolor*, de kleine huisrat, beteekenis als gastheer heeft, blijft onzeker.

Sommige knaagdiersoorten genieten bijzondere bekendheid als „agent de liaison” tuschen selvatische en pandemische pest; o.a. de *Mastomys coucha* in Z.-Afrika.

Het verdient vermelding, dat behalve op deze specifieke gastheeren, de pestinfectie ook op eenige andere vrijlevende diersoorten is aangetroffen,

o.a. op primaten; onder de apen zouden werkelijk uitbarstingen niet zeldzaam zijn (Voor-Indië). Onder de carnivora dient de kat te worden genoemd; de waargenomen besmettingen waren echter steeds individueel. Andere carnivora als honden en fretten komen practisch niet in aanmerking, evenmin als de insectivora, waaronder de stinkdieren. De muskusrat en de stinkmuis zijn anders dan de misleidende naam aangeeft, geen knaagdiere en géén pestoverbrengers, maar leggen grooten weerstand tegen de pestinfectie aan den dag; onder deze verdient ook de Java-stinkmuis (spitsmuis), *Suncus indicus* vermelding, welke wél met pestvlooiën behept, maar vrijwel nooit besmet is bevonden en die in onvatbaarheid de Voor-Indische „mongoose” (muskusrat) klaarblijkelijk nog overtreft. In elk geval spelen alle hier genoemde dieren in de verspreiding van de pest géén rol.

De specifieke overbrengers van de *Pasteurella pestis* zijn niet alleen de vlooiën der ratten, maar ook die van vele andere knaagdiere. Ook op luizen, wantsen, mijten e.d. is de pestbaci aangetroffen; als epidemiologische vestor kunnen al deze laatstgenoemde insecten echter worden uitgeschakeld.

De vlooiën (*Siphonaptera*) der knaagdiere zijn zéér talrijk, maar practisch behoeven als pestvector slechts vermelding ten eerste het geslacht *Xenopsylla* met de drie soorten: *X. cheopis*, *X. brasiliensis* en *X. astia* en vervolgens de geslachten *Ceratophyllus*, *Pulex* en *Leptopsylla*.

X. cheopis is de cosmopolitische pestvloo „par excellence”; zij speelt overal in de pandemische pest de hoofdrol, heeft ook in de verspreiding van de selvatische pest een werkzaam aandeel en komt op alle *Rattus*-soorten voor. *X. brasiliensis*, daarentegen heeft slechts lokaal belang o.a. in Afrika, (Uganda, Kenya en Nigeria), evenals *X. astia*, die hoventien een veel grootere dichtheid (index) behoeft als de *Cheopis* (Ceylon). Zoo zijn er plaatsen met véél *Astia* en weinig of veel *Cheopis*, waar géén pest en plaatsen met veel *Astia* en veel *Cheopis*, waar wél pest voorkomt. Dat tijdens de hedendaagsche pandemie sommige wereldhavens onbesmet bleven, kan aan de afwezigheid van *X. cheopis* te danken zijn (New-York).

In de selvatische pest nemen naast de *Xenopsyllae* de *Ceratophylli* een zekere plaats in.

Omtrent de betekenis van de menscheenvloo, *Pulex irritans*, die echter niet minder een knaagdiervloo is, verkeert men nog in het onzekere; de belangwekkende vraag, of zij de pest van mensch op mensch kan overbrengen, onder uitschakeling van de rat, wordt niet eenslammig beantwoord. Ertogen zou pleiten, dat de dichtheid van de ziektekiem in het menscheijk bloed wellicht onvoldoende is om de voor het mechanisme der overbrenging noodzakelijke blokkeering van de vlooiënmaag te veroorzaken; te denken geven daarentegen recente ervaringen in Noord-Afrika, waar de *pulex*-overbrenging volgens Fransche onderzoekers van veel gewicht is. In elk geval zou — de vlooiënplag in alle lagen der Europeesche bevolking destijds buitenkijf zijnde — deze infectie-modus een gereede verklaring geven voor de overigens onbegrijpelijke hevigheid, die de vroegere Europeesche pestgolven (den zwarten dood) heeft gekenmerkt, tenzij men in afwijking van de beschikbare gegevens een overwegen der longpest wil aannemen. Op deze plaats mag wor-

den opgemerkt, dat het verdwijnen van de pest uit Europa in de tweede helft van de 17e eeuw in elk geval niet uitsluitend aan het verdwijnen van *R. rattus* moet worden toegeschreven (R. norvegicus trad eerst in de 18e eeuw op); de genius epidemicus zal hierin een belangrijk aandeel hebben gehad (o.a. het overblijven van pest-immune rattenstammen), zoodaende de toeneming van de civilisatie en de verlegging van het handelscentrum van de Middellandsche naar de Noord-zee. Zeer zeker is het heden ten dage vooral de vooruitgang van de lichamelijke en woning-hygiëne, welke zich met kracht tegen een terugkeer van de epidemische pest in Europa verzet; ook al zou de zwarte rat terugkomen, het gevaar is er niet groot meer.

De longpest met haar mensch-op-mensch overbrenging verdient epidemiologisch geheel apart te worden gesteld. Hoewel zij afkomstig is van door longcomplicaties besmettelijk geworden gevallen van gewone pest, wordt haar verloop geenszins door den ernst der heerschende (builen-) pest bepaald, maar uitsluitend door de ontvankelijkheid der menschelijke samenleving in een gegeven geval voor de voortplanting van de contactinfectie. De ernstigste longpestepidemieën, welke bekend zijn: die van Mandsjoerje in 1910—1911 met ongeveer 60.000 dooden en in 1920—1921 met ongeveer 9.000 slachtoffers, ontstonden in het domein der selvatische pest, waar de builenpest tot enkele incidenteele gevallen onder de pelsjagers (tarbaganenbont) beperkt pleegt te blijven. Eenige naar de verzamelaarsplaatsen teruggekeerde contactpersonen, reeds de kiem der longpest in zich dragend, waren voldoende om in dit armelijk milieu, waar men wegens de strenge koude in de krotten samenholte, hevige uitbarstingen van longpest te doen ontstaan, welke zich vervolgens naar de centra der mijnwerkers voortplantten.

De pandemische pest legt over het algemeen in haar verbreiding en frequentie een zekere gevoeligheid voor klimatologische factoren aan den dag, hetgeen wel verband houdt met de biologie van *X. cheopis*; zoo neemt de vitaliteit dezer vloot (activiteit en voortplanting) af, naarmate de relatieve vochtigheid van het milieu daalt, terwijl haar infectuositeit door hooge temperaturen wordt beperkt, daar de infectueuse bloedrop dan snel uit de vlooiënmaat verdwijnt. Laboratoriumproeven hebben aangetoond, dat 68—78° F en 0—7,5 mm saturatie-tekort de meest geschikte condities zijn voor de overbrenging van de infectie, waarden, welke overeenkomen met die van het vochtige gematigde tot subtropische klimaat. Hoewel er ongetwijfeld niet altijd overeenstemming bestaat tusschen den heerschenden atmosferischen toestand en het „microklimaat” in de nacht of in de nesten van den gastheer der vloot, zoo is het een feit, dat de laboratoriumbevindingen betreffende de biologie van *X. cheopis* zeer wel aansluiten bij de waarnemingen, welke uitwijzen dat epidemische pest een duidelijke voorkeur heeft voor streken met vochtig klimaat, terwijl tropische hitte, vooral indien gepaard met droogte, een beletsel vormt. Sterke seizoenschommelingen (landklimaat) gaan gepaard met een concentratie van de pestgevallen op het regenseizoen; is de tegenstelling der seizoenen minder groot (zeeklimaat), dan doet het onderscheid zich meer in de topografische hoogte voelen, met dien verstande, dat het bergklimaat de plaats inneemt van

het natte seizoen. Op Java bijv., waar een typisch zeeklimaat heerscht, zijn de seizoenschommelingen van de endemie minder opvallend dan de voorkeur, die zij voor de bergstreken ver- toont.

Overigens vormt ook de dichtheid der bevolking een uiterst belangrijken factor, omdat de huisrat aanmerkelijk sessiel is en de epizootie zich dus moeilijk ontwikkelt, wanneer de menschelijke nederzettingen ver uiteen liggen.

Op Java mogen de epidemiologische grondslagen der heerschende pestendemie thans voldoende bekend heeten. Terwijl in dit land geen primaire selvatische pest bestond, is de pandemische pest omstreeks 1910 en volgende jaren van overzee aangebracht. Van de groote havenplaatsen uit kwam het vervolgens tot verspreiding in het bijbehorende achterland, waar zich een groot pestgebied vormde, dat in drie deelen kan worden onderscheiden, n.l. dat in Oost-Java (van Soerabaja uit), in Midden-Java (van Semarang uit) en in West-Java (van Cheribon uit) (zie ook Dl. III en Dl. IV of suppl. afl. blz. 720). De besmetting van de haven van Batavia (1920), had, voor zoover bekend, voor het achterland geen blijvende gevolgen. De endemie vertoont in haar ontwikkeling een uitgesproken voorkeur voor het bergland boven 500 m en verloopt met een regelmatige inzinking tijdens den drogen oostmoesson, gevolgd door een opleving in het regenseizoen, zonder daarbij in den drogen tijd geheel tot stilstand te komen, zoodat in tegenstelling tot Voor-Indië slechts seizoennaare remissies optreden, geen intermissies, hetgeen kan worden teruggevoerd op het verschil tusschen het zeeklimaat van Java en het vastelandsklimaat van Voor-Indië. Terwijl de laagvlakten, w.o. de meeste, veelal dichtbevolkte kustzones, practisch gespaard blijven, worden de hoogvlakten (Malang, Magelang-Temangoeng, Garoet-Lèlès, Bandoeng) zwaar geteisterd. In de gordels der vulkanen woedt de pest heviger naarmate de hellingen tot grotere hoogte bevolkt zijn, d.w.z. naar gelang de bergflanken minder steil naar de laagvlakte afdalen. Een typisch voorbeeld is de Goenoeng Slamet in Midden-Java, welke Noordzijde, onder terrasvorming aflopend, intensief werd besmet, terwijl de Zuidkant, steil van vorm, nagenoeg vrij bleef; dezelfde tegenstelling geldt voor de West- resp. de Oostzijde van den Gg. Seméroe. Ook de tusschen de toppen gelegen zadels vormen een praedilectieplaats. *De hoogvlakten en de bergterrassen zijn de brandpunten der pest op Java.*

De verspreiding van de pest in de buitengewesten wordt voornamelijk belemmerd door de mindere dichtheid der bevolking. Terwijl verscheidene havenplaatsen buiten Java besmet zijn geweest, heeft de pest daar nergens vasten voet gekregen. De laatste gebeurtenis was de besmetting van Makassar, welke zonder op het binnenland over te grijpen, in 1930 is geëindigd. Ook in de toekomst behoort het gevaar voor de buitengewesten niet hoog te worden aangeslagen. Een uitzondering hierop zal wellicht de vrij dicht bevolkte hoogvlakte van Minangkabau (Fort de Kock) maken, welke in railverbinding staat met de havenplaats Padang. Ook de streek van Bras-taghi zou eenig gevaar loopen, indien de nederzettingen daar toenemen.

Het binnondringen van deze pandemische pest heeft op Java, voor zoover bekend, géén selva-

tische pest tengevolge gehad, hetgeen van gunstige beteekenis is.

De vooraanstaande gasteer der pandemische pest op Java is de Maleische huisrat, *R. r. diardi*; de notoire pestvloo is de *X. cheopis*. Van de andere rattensoorten zijn de rioolrat: *R. norvegicus* en de kleine huisrat *R. Concolor Otteni* in hun verbreiding practisch tot de havenplaatsen beperkt; de rioolrat is des te minder te vrezen, omdat zij weinig binnenshuis nestelt en geen klimmer is. De kleine bergrat: *R. concolor ephippium* is hoogstwaarschijnlijk van ondergeschikt belang. Ten aanzien van de sawah(veld-)rat, *R. r. brevicaudatus*, staat thans wel vast, dat zij niet aan de epizoötie deelneemt. Deze bijzonderheid, zoome- de het door de meeste onderzoekers erkende feit, dat de huisrat nagenoeg niet migreert, zijn voor de beperking van de besmetting in Indië gunstige factoren. Van de andere rattenvlooiën zijn de aldaar voorkomende *X. astia* en *Stivalius cognatus* (*s. Pygiopsylla ahalae*) van geen of weinig gewicht. De menschevloo, *Pulex irritans*, heeft als parasiet van den mensch op Java al heel weinig te beteekenen. De mogelijkheid van de ontwikkeling van een mensch-vloo-mensch cyclus is reeds daarom daar te lande zeer gering.

De besmetting van Java heeft zich sinds de samenstelling van het artikel in Dl. VI (of suppl. afl. biz. 720) vnl. op West-Java geconcentreerd. Terwijl uit Oost-Java de epidemie na de doorvoering van de woningverbetering sinds 1931 practisch verdween, is ook in Midden-Java de pest in evenredigheid met de vorderingen van de bestrijding sterk afgenomen. Slechts in enkele streken, vooral de zône van den Gg. Slamet (regentschappen Brebes, Tegal, Pemalang en Poerbolingo), houdt de ziekte nog stand.

In West-Java is het grootste deel van den haard in het gebied van den Gg. Tjeremai (regentschappen Koeningan en Madjaléngka) eveneens door de voortschrijdende woningverbetering gedooft.

In de residentie Priangan daarentegen nam de epidemie sinds het vorig bericht sterk toe, zoowel in frequentie als in omvang; sinds 1932 verloopt de pesteurve daardoor zeer ongunstig. De jaren 1933 en 1934 zijn met 16.881 resp. 23.339 sterfgevallen topjaren geworden, die de voorgaande critieke perioden, zoowel van 1913—1914 (11.386 resp. 15.756 sterfgevallen) als van 1924—1925 (15.053 resp. 14.484 sterfgevallen) aanmerkelijk in de schaduw stellen. Na 1934 is de toestand door de toepassing van de pestvaccinatie weer belangrijk verbeterd.

De pest komt thans (aanvang 1937) voor in de regentschappen:

Midden-Java: Jokjakarta, Magelang, Temanggoeng, Wonosobo, Poerbolingo, Pemalang, Tegal en Brebes.

West-Java: Madjaléngka, Tjamis, Tasikmalaja, Garoet, Soemedang en Bandoeng. Hiervan zijn de regentschappen Garoet en Bandoeng, epidemiologisch gesproken, het belangrijkste.

De longpest komt te midden van deze builenpestepidemie onophoudelijk voor, maar de gevallen blijven bij toepassing van geschikte maatregelen meest tot kleine series beperkt. Enkele malen kon een uitbarsting van eenigen omvang niet worden verhinderd.

Het totale aantal pestgevallen, dat vanaf het begin der ziekte op Java is waargenomen, bedraagt thans (Januari 1937) ongeveer 207.000.

PESTBESTRIJDING (Aanv. Dl. II).

Longpest. De bestrijding van de contactpest (longpest), die vrijwel identiek is met die van andere zeer besmettelijke ziekten, mag wel afzonderlijk worden genoemd, omdat zij principieel scherp onderscheidt van de bestrijding van de builenpest, d.i. pestbestrijding in engeren zin. Zij heeft geen verandering ondergaan en geschiedt in Indië door toepassing van de z.g. Epidemie-Ordonnantie; lijdens en contactpersonen worden ten spoedigste in strenge afzondering gesteld, gedurende minstens tien dagen; talrijke z.g. pestbarakken staan voor dit doel in de peststroken gereed. In de groote steden wordt uiteraard gebruik gemaakt van de bestaande inrichtingen ter behandeling van besmettelijke ziekten.

Voorbehoedende middelen tegen de besmetting met longpest zijn niet bekend; vaccinatie is helaas onwerkzaam.

Strikte toepassing van de isolatie doet de besmetting steeds spoedig doodloopen; echter komt slechts in maatschappelijk goed ontwikkelde landen de maatregel volkomen tot zijn recht. Waar primitieve toestanden heerschen, heeft de longpest vrij spel, zooals in Mandsjoerje, waar tijdens de longpestepidemie van 1910—1911 talloze dooden vielen. In 1920—1921, toen de ontwikkeling van het land reeds eenige vooruitgang vertoende, maakte een tweede epidemie veel minder slachtoffers.

In koloniale landen gelijk Java, waar de ziektegevallen meerendeels buiten medisch bereik vallen, zijn de uitkomsten van de bestrijding van de longpest bevredigend, maar niet volmaakt. Hoewel volslagen epidemieën verhoed kunnen worden, komt het incidenteel tot explosies van beteekenis. De z.g. inlichtingsdienst, in Indië in de peststroken werkzaam, is met algemeene doodschoon belast, hetgeen veel tot de tijdige toepassing van de isolatie en de beperking van de longpest bijdraagt. Zoo werden in 1936 in 55 kampementen totaal 10.407 personen in afzondering gesteld. Het aantal longpestgevallen kan op Java als regel tot een quantum groot 6 à 7% van het totale pesteijfer worden beperkt.

Daar de longpest in epidemiologisch opzicht nooit langdurig een zelfstandig bestaan voert, maar slechts als begeleider optreedt van parasitaire pest, sterft zij uit, wanneer de builenpest is onderdrukt. Tenslotte is voor het probleem der longpest dus mede beslissend het verloop van den strijd tegen de builenpest.

De bestrijding van de *parasitaire pest* (buiilenpest) is principieel steeds tegen de epizoötie, dus tegen het betrokken knaagdier gericht. Toch wordt zij niet overal eenvormig gevoerd; in sommige landen moet men zich noodgedwongen bepalen tot maatregelen van opportuun en palliatief karakter. Zij heeft tot opdracht zoowel te gangen van de uitbreiding van de pandemie als onderdrukking van de eenmaal uitgebroken epidemieën.

Uitbreiding van builenpest is synoniem met uitzaaiing van knaagdierpest en deze kan practisch slechts worden tegengegaan voorzover het groote scheepverkeer daaraan schuld is. Te lande staat men tegen het voortschrijden van de knaagdierpest vrijwel machteloos.

De groote scheepvaart wordt overal bewaakt in opvolging van de Sanitaire Conventie van 1912 (herzien in 1926) en wel door de toepassing van

quarantaine en ontrating. Schepen, uit verdachte resp. besmette havens afkomstig, worden medisch gecontroleerd en tevens ontrat; pestbesmette schepen komen in quarantaine. De ontrating geschiedt door uitgassing met cyaanwaterstofdamp (cyclon B) of wel met zwavelgasen (claytonceering). Het zeer afdoende cyaan, onschadelijk voor schip en lading, maar hoogst gevaarlijk voor den mensch, vindt slechts toepassing, waar goed ontwikkeld en geschoold personeel ter beschikking staat. In Nederlandsch-Indië, waar men zeer waakzaam blijft, is het cyclon B om vele redenen weinig geschikt; men volstaat hier met uitzwaveling.

De uitgassing blijft echter niet beperkt tot verdachte schepen, maar wordt periodiek op elk schip toegepast, tenemede de scheepvaart geheel tegen besmetting met pest te immuniseeren. Daar de maatregel tevens zeer nuttig is voor het doodden van ander ongedierte (luizen, kakkerlakken en mieren), mag het berokkende ongerief ruimschoots verantwoord heeten. De kosten blijven evenwel een bezwaar vormen en niet minder de aan eventuele uitzwaveling verbonden schade voor schip en lading. Ter verlichting daarvan zijn door de herziene Conventie (Parijs, 1926) de zg. „exemption-certificates” ingevoerd, d.w.z. dat door de havenautoriteiten vrijstelling van uitgassing kan worden verleend, indien blijkens deskundig onderzoek van het schip het getal der scheepsratten gering is. Een groote ervaring maakt het thans mogelijk om door methodische inspectie de getalsterkte der ratten met groote nauwkeurigheid te schatten. Een dergelijke scheepsinspectie wordt in de havens van Ned.-Indië geregeld toegepast.

Zooals gezegd kan men te lande tegen de verspreiding van de knaagdierpest nog weinig uitrichten. In Zuid-Afrika, waar men heden ten dage zeer onder den indruk is van de snelle uitbreiding van de selvatische pest, tracht men vrije zones te scheppen om het doordringen naar de bewoonde streken te beretten, in hoofdzaak door uitgassing van de holen der schuldige knaagdieren onder aanwending van het handige en ongevaarlijke „cyanogas” (niet te verwarren met cyaanwaterstofdamp). Het lijkt evenwel hoogst twijfelachtig of hiermede veel bereikt zal worden.

De onderdrukking van de en(epi)demie ver-eischt het onschadelijk maken van de huisrat door sanering van de besmette landstreek. Daarnaast kan men gebruik maken van vaccinatie om de bevolking in middelen tegen de infectie te beschermen. Vooral daar, waar pogingen tot sanering geen uitzicht bieden, treedt de systematische vaccinatie op den voorgrond.

Voor de sanering staan twee wegen open: verdelging van de schuldige knaagdieren of beveiliging van den mensch tegen hun nabuurschap.

De eerstgenoemde bestrijdingswijze, waaraan zooals bekend, het bezwaar verbonden is van slechts tijdelijke uitwerking in verband met het enorme regeneratievermogen der knaagdieren, wordt nog in verschillende landen toegepast, waar zij in verband met kortstondige besmetting op beperkt terrein wel rationeel wordt geacht. Aan de daarbij gebruikelijke vergiften zijn wederom nieuwe toegevoegd (thalliumverbindingen); van Fransche zijde wordt vooral het gif van den zee-ajuni (*bulbus scillae maritimae*) gepropageerd. Ook bacteriële middelen zijn ingevoerd

(„rattin”); verder past men als vanouds het gansche arsenaal toe der barium-, strychnine- en arsenicumverbindingen. Tenslotte maakt men nog gebruik van rattenjacht met premies, door honden en fretten en ook wel van uitgassing.

In landen als Java, waar de besmetting endemisch is, kan men van rattenverdelging geen heil verwachten. De aangewezen methode is hier de *beveiliging*, het „ratproof” maken van woningen en gebouwen, de zg. woningverbetering, waarentrent naar het vorig bericht (Dl. VI) verwezen mag worden. Java verkeert in het gunstige geval, dat de bouwwoorde der volkswoningen (kampeenghuizen) zich vrij gemakkelijk voor het ratproofmaken leent, met dien verstande, dat niet zoozeer het binnendringen van de ratten algeheel kan worden voorkomen, als wel het onopgemerkt nestelen.

In landen, waar de moeilijkheden voor de toepassing van woningverbetering te groot zijn, zooals Britsch-Indië, bepaalt men zich tot vaccinatie, een bestrijdingswijze, die thans als hulpmiddel ook op Java wordt toegepast.

De pestvaccinatie heeft het voordeel van gemakkelijke toepassing en snelle uitwerking, maar deelt met rattenverdelging het bezwaar, dat het succes slechts van tijdelijken aard is, welk nadeel het des te noodzakelijker maakt, dat het toe te passen vaccin een hooge mate van werkzaamheid vertoont. Aan dezen eisch voldeden tot voor kort de beschikbare pestvaccins niet, weshalve zij in Ned.-Indië geen systematische toepassing vonden; na 1934 is daar een nieuw, zeer krachtig, levend vaccin in gebruik genomen, zooals in het volgende zal worden beschreven.

De organisatie der pestbestrijding op Java heeft sinds het vorig bericht eenige wijziging ondergaan. De centrale zetel werd in den loop van 1931 verplaatst van Semarang naar het hoofdkantoor van den Dienst der Volksgezondheid te Batavia. De algemeene inkrimping van de Landsdiensten in de periode van 1931-1934 heeft ook bij de Pestbestrijding tot belangrijke vermindering van personeel en beperking van werkzaamheden geleid.

De decentralisatie, welke met ingang van 1 Januari 1936 bij den Dienst der Volksgezondheid op Java werd ingevoerd, is op de Pestbestrijding niet van toepassing.

De werkwijze is in zoverre onveranderd dat aan sanering, uitsluitend in den vorm der zg. woningverbetering, als „rat-proofing” dus, wordt vastgehouden.

Na Oost-Java heeft de woningverbetering thans ook haar taak in Midden-Java, op eenige restanten in het gebied van den Gg. Slamet (regentschappen Pemalang en Poerbolinggo) na, voltooid. Sinds het vorig bericht werd daar achtereenvolgens het pestgebied van de regentschappen Klatèn, Jogjakarta, Bantoe, Wonosobo, Bandjarnegara, Pekalongan, Tegal en Brebes onderhanden genomen en van pest bevrijd. Een werk van bijzonderen aard word in de residentie Kedoe volbracht, waar de pestgevaarlijke leemwoningen in grooten getale werden opgeruimd. Ruim dertig duizend geheel nieuwe huizen zijn daar aan de bevolking vorstrect.

In West-Java deed de woningverbetering in 1930 haar intrede in het regentschap Koeningan (res. Cheribon,) in 1933 in het regentschap Tjiamis en in 1925 in het regentschap Tasikmalaja

(res. Priangan). Veel aanpassing was hier noodig aan de eigenaardigheden der Soendaneesche bevolking; ook haar behuizing heeft een afwijkend type.

Het totale aantal verbeterde woningen is 1 thans (aanvang 1937) gestegen tot ongeveer 1.430.000; ongeveer dertig miljoen gulden is door het Land in den loop der jaren aan dit werk ten koste gelegd, waarvan de bevolking een gedeelte heeft terugbetaald. Aan het verbouwen van de bestaande woningen sluit een toezicht aan over nieuw te bouwen huizen, welke niet minder aan bepaalde voorwaarden moeten voldoen. Ook dit zg. „Bouwtoezicht der pestbestrijding” heeft reeds belangrijke resultaten afgeworpen; sinds 1921 bedraagt het getal der onder deze controle nieuwgebouwde woningen ongeveer 680.000.

Een belangrijke wijziging onderging de werkwijze der pestbestrijding echter, toen in Januari 1935 de pestvaccinatie werd ingevoerd, nadat door den Nederlandschen bacterioloog Dr. Otten (1934 Instituut Pasteur te Bandoeng) na volhardende studie een nieuw pestvaccin van groot immuniseerend vermogen was vervaardigd, dat op gelijke wijze als de vroegere vaccins (zie Dl VI), door middel van een proefvaccinatie in November-December 1934 getoetst, een veel krachtiger uitwerking in de beperking van de sterfgevallen vertoonde en derhalve geschikt geacht mocht worden voor gebruik gedurende de periode, welke aan de toepassing van de woningverbetering voorafgaat.

De kenmerkende eigenschap van het vaccin van Otten is, dat het levende, uiteraard niet-ziekmakende pestbacillen bevat, terwijl de andere pestvaccins uit gedooide pestbacillen bestaan; het is een levend, avirulent vaccin. Ook op Madagascar is sinds eenige jaren een levend vaccin in gebruik; men kan zich daar echter niet op zulke overtuigende proefnemingen beroepen.

Zooals gezegd, is in Januari 1935 de inenting van de bevolking met Otten's vaccin op groote schaal aangevangen. De vaccinatie werd georganiseerd met behulp van een aantal vaccinatieploegen, uit medisch en deskundig hulppersoneel (1 arts en mantri-verplegers) bestaande, welke ploegen zich van plaats tot plaats begaven en snel voortwerkten met een globaal gemiddelde van 12.500 inentingen per ploeg en per week. Om de behandeling voor de bevolking te vergemakkelijken, werden ook de meest afgelegen dessa's in moeilijk begaanbaar bergterrein alle door vaccinateurs bezocht.

De inenting geschiedt door de onderhuidse inspuiting van ongeveer 500 miljoen levende kiemen in eens (kinderen de helft). Om afsterven van het vaccin te voorkomen, moest de verzending met groote zorg worden geregeld. Daar de inspuitingen vrijwel geen reactie opwekten en het vertrouwen in het middel groot was, kwam de bevolking nagenoeg volledig op. De massacampagnes zijn derhalve zeer gunstig verlopen; er werden geen nadeelige gevolgen voor de gevaccineerden waargenomen.

De uitkomsten hebben ruimschoots aan de verwachtingen voldaan. De pestepidemie, sinds 1931 onafgebroken toenemend, verkeerde aanvang 1935 op een niveau van ongekende hoogte, maar reeds na eenige maanden van vaccineeren trad een scherpe daling in, die van blijvend aard bleek te zijn. Het aantal sterfgevallen, dat in 1934 het recordcijfer van 23.239 bereikte, nam in het

jaar 1935 dan ook af tot het getal 12.995, terwijl in 1936 een verdere verlaging tot 6.187 tot stand kwam. Voor zoover uit de beschikbare aanwezigingen valt op te maken, zou de epidemie zonder de vaccinatie dezen teruggang niet hebben vertoond; de daling van de peststerfte mag zonder vrees voor overdrijving voornamelijk aan de toepassing van de vaccinatie worden toegeschreven. Het aantal injecties beliep in 1935 het getal 2.391.024 (224.606 hiervan waren herhalingsincentingen) en in 1936 het getal 1.827.629, ditmaal uiteraard meerendeels revaccinaties. De duur der opgewekte immuniteit kan op ongeveer zes maanden worden gesteld.

Tegen de longpest biedt de vaccinatie geen bescherming, maar deze noodlottige ziekte zal uiteraard in evenredigheid met de builenpest verdwijnen.

Het onafgebroken verbruik van het nieuwe pestvaccin in groote hoeveelheden heeft aan de bereiding hoge eischen gesteld. Bij alle moeilijkheden, reeds verbonden aan den geregelden aanaam van een levend bacteriologisch product, dat zich uiteraard niet leent voor conserveering door verwarming of toevoeging van antiseptica, komen nog de bijzondere bezwaren, eigen aan het werken met quanta als hier benodigd: in 1935 werden ongeveer 3000 l en in 1936 ongeveer 2000 l pestvaccin bereid. Het instituut Pasteur heeft echter op bewonderenswaardige wijze aan alle aanspraken weten te beantwoorden. De groote verdiensten van Otten werden ook door de Regeering erkend.

Ook in het buitenland is de belangstelling door de op Java verkregen successen gaande gemaakt.

Terwijl de vaccinatie het aantal slachtoffers voortaan binnen de perken houdt, zal de sanering van het pestgebied op Java door middel van woningverbetering voortgang vinden, om op den duur zoo niet de pest geheel uit te roeien, dan toch de endemie vrijwel te onderdrukken. De mogelijkheid hiertoe wordt gegeven door de gunstige positie, waarin Java in vergelijking met veel andere landen ten aanzien van het pestvraagstuk verkeert, gezien de betrekkelijk groote immuniteit der kustvlakten, waarin zich het meerendeel der groote steden zoomede het grootste deel der bevolking bevindt, en de voor sanering gemakkelijk toegankelijke bouwvelden der volkswoningen en het kennelijk ontbreken van selvatische pest.

Literatuur: dr. L. Otten, Immunization against plague with live vaccine (Indian Journal of Medical Research, No. 29, 1 July 1936); dr. F. Kopstein, De ratten en rattenvlooiën van Java (Mededeelingen van den Dienst der Volksgezondheid in Ned. Indië, afl. 1 anno 1931); A. Bonebakker, Over Pest, en Bijdrage tot de kliniek der pest (Geneesk. Tijdschrift voor Ned.-Indië, Dl. 76, resp. no. 23, 9 Juni 1936 en no. 30, 28 Juli 1936); Roos van den Berg en Vos, Klinische en Pathologisch-anatomische waarnemingen bij pestgevallen te Bandoeng (ibid. deel 72 Nos. 8/9); dr. L. Kirschner, Gal als voedingsbodem bij de diagnose der pestsepticaemie (ibid. Dl. 74 no. 18); Jorge, La Peste Africaine (Bulletin mensuel de l'Office Intern. d'Hygiène Publique, t. XXVII no. 9, Sept. 1935); Wu c.s., Manual of Plague (Nat. Quarantine Service, Shanghai, 1936); de Jaarverslagen van de afd. Pestbestrijding van den Dienst der Volksgezondheid in Ned.-Indië en verder de gangbare pestliteratuur.

259 30 **INDRAGIRI** (aanv. Dl. II) is een zelfbesturend landschap, welks verhouding tot het Land geregeld is bij een korte verklaring volgens uniform model. Tezamen met de onder rechtstreeksch bestuur staande landstreken (districten, amiraten) Gaoeng, Mandah en Rétéh, alsmede het gebied der Koeantandistricten vormt het de afdeling Indragiri van het gewest Riouw en Onderhoorigheden. Het landschap grenst ten N. aan het zelfbesturend landschap Pelalawan (gewest Oostkust van Sumatra) en het Riouwdistrict Mandah-Gaoeng, van welk laatste het gescheiden is door de Anak-serkarivier en de Batang Gaoeng. Bij G. B. van 13 September 1935 no. 21, opgenomen in Ind. Stb. 1935 no. 457, is bepaald, dat de grens tusschen het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residentie Riouw en Onderhoorigheden (dus de afdeling Indragiri), voorzoo veel deze samenvalt met de zuidelijke grens van het landschap Pelalawan, wordt gevormd door een denkbeeldige lijn, loopend van den Bakal-riboe over de waterscheiding tusschen de Groote Kampar of Pelalawanrivier en de oostelijk van Tandjoeng Oengkadiloear in zee uitmondende rivieren tot aan even genoemde kaap. In het W. grenst het landschap aan de Kocantandistricten en aan de Batangharidistricten (afdeling Tanahdatar, gewest Sumatra's Westkust). Van de Kocantandistricten is het gescheiden door een in n. o.-lijke richting loopende lijn van Janau Pasadjian, bij de grens van Sumatra's Westkust gelegen, tot Batoeridjal aan de Koeantarivier, welke lijn verder in n.-lijke richting loopt tot aan de grens met Sumatra's Oostkust. Ten Z. grenst het landschap aan de residentie Djambi. Deze zuidgrens is vastgesteld bij G. B. van 6 Januari 1909 no. 28 (Ind. Stb. 1909 no. 6) en loopt langs den rechteroever der Soengai Laboe, van haar monding tot haar oorsprong, en vervolgens langs de waterscheiding tusschen de stroomgebieden der Soengai Gangsal, de Soengai Rétéh en de Indragiririvier in het N., en die van de Soengai Toekal (Pengaboean) en de Batanghari in het Z. tot aan de grens tusschen de residenties Djambi en Sumatra's Westkust. Verder grenst het landschap Indragiri in het Z. aan het Riouw-district Rétéh, waarvan het gescheiden is door de Soengai Rétéh tot haar samenvloeiing met de Soengai Gangsal, waarna de grenslijn in n. o.-lijke richting loopt tot aan de Sapatdalammonding van de Indragiririvier (overeenkomst van 29 April 1900, gesloten tusschen Riouw en Indragiri, goedgekeurd bij G. B. van 19 Januari 1902 no. 25). In het O. grenst het landschap aan de Z.-Chinesche Zee.

Bodemgesteldheid. Met uitzondering van het lage heuvelland in het Z., waarvan de hoofdkoten de waterscheiding tusschen Koeantan en Batangharirivieren vormt, met als hoogste toppen de Boekit Limau en de Boekit Tigapoeloh, bestaat het landschap voor een groot deel uit moerasig, alluviaal land met bosch bedekt, zijnde het stroomgebied van de Koeantan-, Gangsal- en Rétéh rivieren. De rivieroeveren zijn door de jaarlijksche overstromingen, die het grootste deel van het slib dichtbij de rivier achterlaten, hooger dan het meer binnenwaarts gelegen land, waar poelen en moerassen zijn ontstaan. Het landschap wordt ongeveer in het midden door een N.W.-Z.O. verloopende anti-

clinaal met een lage diluviale heuvelreeks doorsneden, alwaar petroleum moet voorkomen. De ontginning van de steenkolenlagen in de uitloopers van de Boekit Limau aan de boven Tjinako werd reeds lang geleden gestaakt. Goud komt voor in den bovenloop der rivieren.

Kusten, bergen, rivieren. De kustlijn loopt in hoofdzaak in z. o.-lijke richting en vormt de Amphitritebaai, waarin onder meer de Batang Indragiri uitmondt. De zeeoever bestaat geheel uit modder; voortdurend vormen zich nieuwe modderbanken en eilandjes. Landingsplaatsen vindt men te Koela Mandah en Koela Gaoeng (in het amiraat Gaoeng-Mandah), voorts te Prigiradja (landschap Indragiri) en te Poelaukdjang (Amiraat Rétéh). Het kustgedeelte tusschen de uitmonding der Gaoengrivier in het N. en de Enokrivier in het Z. behoort tot het landschap Indragiri. In het begin van het jaar (in den westmoesson) staan op de kust harde n.-lijke winden door, die de vaart met zeilprauwen en zeilschepen ten zeerste bemoeilijken. Telken jare vergaan eenige zeilprauwen bij Tandjoeng Datoe. De voornaamste rivier is de Batang Indragiri (Batang Koeantan), die het landschap hoofdzakelijk in w.-o.-lijke richting met vele bochten doorloopt. Zij is van belang voor op- en afvoer van handelsgoederen. Haar vele zijrivieren hebben alleen in den regentijd voldoende water voor prauwenvaart. De verbinding van de Koeantandistricten met Rengat is in den regentijd goed; in den drogen tijd heeft men veel last van zandbanken. Motorbooten, sleepende 1 tot 3 blongkangs (laadvermogen 100 tot 250 pikoels), kunnen zonder moeite tot Taloeck, ja zelfs tot Loeboek Ambatjang komen. De vaart is druk, vooral voor rubbervervoer. Van de kust tot Rengat is de rivier bevaarbaar voor vaartuigen met 7 tot 10 voet diepgang. De grootere scheepvaart heeft last van banken in de rivier (Pélor- en Poelau-Djoemaäbank, voorts de ondiepten bij Soengairaja en Tandjoengpoetoes). De Tjenako, haar voornaamste zijrivier, is evenals de Gangsal- en Rétéh rivier alleen in den regentijd voor de kleine scheepvaart van betekenis. De monding der Indragiririvier zijn: de Sapatdalam, waarin de Enokrivier uitloopt, de Ladjan, de Tjontjong en de Perboeng, terwijl zij door de Teroesan-mas en Teroesan-batang met Batang Toeka in verbinding staat. Deze laatste is geen eigenlijke rivier, maar een diep landwaarts indringende zee-arm, die evenwijdig loopt met de Indragiririvier. De Rétéh rivier stroomt voor een deel door het landschap en valt in het amiraat Rétéh met 4 mondingen (Soengai Patahparang, Soengai Hoedjan, Soengai Tengah en Soengai Karang) in zee.

Wegen en paden. De voornaamste weg in het landschap is de groote autoweg van Rengat over Teloeck Paoeh (grens met de Koeantandistricten) naar Taloeck. Rijwegen (vroeger paden) zijn met subsidies uit het bijzonder uitvoerrecht op bevolkingsrubber in aanleg van Talang-Djerindjing naar Pangkalan Kasai en Peka Lérang, van Rengat naar Tjenako en van Tandjoengbeloedoo naar kampong Benio. Uit die fondsen worden ook bestaande tijdelijke kunstwerken in den hoofdweg door permanente vervangen en schroefpaalbruggen gebouwd. De weg van Pangkalankasai naar Sebrida en van daar over kampong Kritang naar Kemoeningmoeda (aan de

Rétéhrivier) wordt ook verbeterd. Een belangrijk pad loopt van Kelajang naar Doerian Tjatar en van daar naar Kotabaroe en verder bovenstrooms. In de Benedenlanden heeft men een weg van Tambilahan naar Tempoeling via de kampeongs Poudjamahan, Poelau Palas en Soengai Djaroen; een weg van Tambilahan naar Soengai Loear enz. De in de vlakke gelegen wegen en paden loopen in den regentijd soms twee malen per dag onder water.

Transportmiddelen te land zijn personen- en vrachtauto's en rijwielen, en te water: prauwen met en zonder aanhangmotor, motorbootjes voor sleepen van groote laadprauwen. De ondernemingen hebben stoombootjes voor sleeppluisten en te land railbanen voor goederentransport. De verbinding overzee geschiedt voornamelijk door middel van K. P. M.-booten en zeilschepen (prauwen). Ook wordt de communicatie met den overval met Chineseche schepen onderhouden.

Plantengroei. Een groot deel van het landschap is nog begroeid met dicht bosch, waarin goede houtsoorten voorkomen, zooals koelin, pinis, resak, meranti en medangsoorten. De langs de kusten en aan de mondingen der rivieren voorkomende houtsoorten zijn: bakau, njirih, toenoe, niboeng, api-api, pedada enz. Tot aan de plaatsen, waar het zeewater bij vloed in de rivieren stroomt, komt nipa voor. De harde houtsoorten worden door de bevolking voor huizenbouw en vervaardiging van prauwen gebruikt; uitvoer van timmerhout heeft niet plaats. Chineseche panglons zijn er in het landschap maar twee. Nipabladeren worden als atap uitgevoerd naar Singapore met zeiltongkangs. De landschapskas trekt inkomsten uit kapvergunningen, de panglons en vergunningen voor inzameling van nipabladeren en niboenglatten. In de wilderissen van Oeloe-Rétéh en Sebrida worden rotan, damar en getahsoorten aangetroffen, voor de inzameling waarvan pantjong-alas aan de landschapskas wordt betaald.

De bevolking van het landschap bestaat uit 49 Europeanen, 90631 Inlanders, 2704 Chineezen, 162 andere Vreemde Oosterlingen of totaal 93.546 zielen (zie tabel SE in deel II, Indisch verslag 1935). De oorspronkelijke bevolking van Indragiri bewoonde oudtijds voornamelijk de „padangs” langs de Batang Kocantan. Deze rivier mondde toentertijd nog bij Djapoera in zee uit; de alluviale strook tusschen Djapoera en de kust bestond nog niet en de heuvelreeks bij Djapoera vormde een in zee uitstekende kaap. Die autochtonen van Indragiri zijn de *Mamaks* (zie ook Dl. III). Zij noemen zichzelf *Sakais*, heidensche nomaden. Een Mamak, mohammedaan geworden, noemt zich geen sakai meer, maar is en blijft mamak. Onder den druk van de uit het Westen komende Minangkabauers en de uit het Oosten immigrerende Malaka- en Riouw-Maleiers zijn de heidensche Mamaks teruggetrokken naar het binnenland; zij bewonen thans het gebied tusschen de Batang Kocantan en Batang Tjenako, den bovenloop van deze laatstgenoemde rivier en van de Gangsal- en Rétéhrivieren. Slechts enkele Mamaks zijn mohammedaan geworden, o. a. hun hoofd Toe^c Patih te Doerian Tjatar en zijn kamanakan. Hij heeft hierdoor veel van zijn invloed verloren en ofschoon volgens de „langkah lama” (de oude adat

der Mamaks) de waardigheid van Toe^c Patih zou moeten overgaan op den kemanakan, wil verreweg het grootste deel der Mamaks niet dien neef, maar den zoon als opvolger hebben. Ongeveer 4 à 5 eeuwen geleden hebben de Mamaks, de oorspronkelijke bevolking van Indragiri, hun hoofd Toe^c Patih naar Djohore gezonden om een vorstentelg met zijn Djohorsche Maleiers te halen, ten einde de invasie der Minangkabauers te keeren. Die Djohorsche prins, Radja Merlang, aanvaardde het bestuur over Indragiri als Soetan Ala' oddin Inajat Sjah. De radja heeft alvorens het bestuur te aanvaarden door een „soempah sati” moeten zweren de oude instellingen en eredienst der Mamaks te eerbiedigen, terwijl de Mamaksche hoofden van hun kant gezworen hebben geen ander dan den Djohorsche prins of zijn afstammelingen als radja te erkennen. Het mohammedaansche soetanbestuur heeft later toch pogingen aangewend de Mamaks te dwingen tot den Islam over te gaan, evenwel met zeer weinig resultaten. De oudste nederzettingen (de soekoe nan anem) worden aangetroffen aan den bovenloop der Tjenakorivier en tusschen deze en de Batang Kocantan. De kampeongs zijn Doeriantjatar, zetel van hun hoofd Toe^c Patih, Parit, Prigi, Kedaboe, Soengailiman en Selantai, elk met een eigen hoofd (pengoeloe of batin) ondergeschikt aan Toe^c Patih. Daar Doeriantjatar, Parit en Prigi als moederkampeongs worden beschouwd, wordt de „soekoe nan anem” ook wel de „soekoe tiga balai” genoemd. De uit de soekoe nan anem” (den stam, de „pokok”) ontstane nederzettingen (de takken, de „ranting tjawang”) zijn Talang Djerindjing, Belongkawang, Soengaitadoeng (de „toedjoe bocah tangga” genoemd) in het binnenland van Pakanhérang en Soengai-parit, benedenstrooms van Kelajang. De nederzettingen in Sebrida en de Tjenakostreek zijn de „sembilan soekoe Batang Tjenako” en de „sembilan soekoe Batang Gangsal sepoeloch dengan Djenalah”. Deze Mamaks behooren niet tot de „soekoe nan anem”, maar erkennen toch Toe^c Patih als hun „indoek”. Ofschoon heiden gebleven, bewonen zij niet afzonderlijke kampeongs, maar gezamenlijk met andere inheemsche mohammedanen de dorpen, waarin zij echter hun eigen hoofd hebben; vermenging door huwelijk heeft niet plaats.

De andere bestanddeelen der Inlandsche bevolking van het landschap Indragiri zijn: Minangkabausche, Riouwsche en Straits-Maleiers, Djambiërs, Pulembangers, Bandjareezen, Orang-Timoer (afkomstig van de oostkust van Borneo en Celebes), Orang-Laoet, Javanen. De grenslijn tusschen de Minangkabausche en andere Maleische invloedsferen is thans nog scherp te trekken; zij ligt benedenstrooms Kelajang. Het taalverschil is duidelijk merkbaar, ook adatverschillen zijn aan te toonen. De Maleiers vormen het hoofdbestanddeel der bevolking van het soetanaat; op hen volgen in getalsterkte de Bandjareezen, afkomstig uit Bandjarmasin, Barubai, Kandangan en Amoentai. Sinds zij vasten voet hebben gekregen in de Indragirische Benedenlanden is hun penetratie naar het Westen niet meer te keeren; zij nadert reeds de grens der Bovenlanden. Ieder jaar verhuist een groot aantal Maleische gezinnen uit het district Rengat, waar nog overvloedig goede gronden be-

schikbaar zijn, naar de kampoengs aan de Tjinakrivier (Pajaroembai, Pangkalan Kasai). Die verhuizing is waarschijnlijk te wijten aan den druk der immigratie van de krachtiger en arbeidzamer Bandjareezen. Oorspronkelijk gevestigd in de Rétéhstreek, zijn zij verhuisd naar Panjamahan om van daaruit zich over de geheele onderafdeeling Indragirische Benedenlanden te verbreiden. Zij leven voornamelijk van land- en tuinbouw. De Orang-Timoer hebben zich in de Beneden-Rétéhstreek gevestigd. De Orang-Laoet zijn vermoedelijk afkomstig van Malaka. Zij woonden vroeger uitsluitend in prauwen en zwerven langs de kust van Prigiradja tot Tandjoengdatock. Thans hebben velen reeds huizen. Zij leven van vischvangst. De Boegineezen hebben zich eerst gevestigd te Takolai als landbouwers en daarna zich verbreed langs de Enokrivier. De aanwezige Palembangers zijn woonachtig te Tambilahan, Prigiradja en op bagans in de Amphitritebaai. Hun voornaamste middelen van bestaan zijn vischvangst en handel. Velen oefenen ook het beroep uit van kleermaker. De talrijke Chineezen in het landschap leven vooral van handel of werken als kochies op ondernemingen en als zagers in de panglons. Eenigen hunner hebben sagoerasperijen aan de Anakserkahrivier of zijn kleermaker en timmerman. Te Rengat en Tambilahan zijn luitenants der Chineezen gevestigd. De Klingaleezen wonen te Tambilahan, Sapat en Poelaupalas en leven van handel evenals de Arabieren, die uitsluitend te Tambilahan huizen. De Bandjareezen, over het algemeen noeste arbeiders, leven hoofdzakelijk van landbouw. De uitgestrekte klappertuinen in de Indragirische Benedenlanden zijn door hen aangelegd. Velen zijn ook handelaren en handwerklieden (grofsmeden, goud- en zilversmeden of timmerlieden). De Indragiri-Maleiers zijn niet zoo arbeidzaam als de Bandjareezen. Hun middelen van bestaan zijn vischvangst en land- en tuinbouw. Ook werken eenigen als loonarbeiders bij Chineezen en Bandjareezen. Javanen en Soendaneezen treft men vooral als contractarbeiders aan op de ondernemingen. Verscheidene van hen hebben zich te Rengat en nabij de ondernemingen gevestigd als handwerklieden, waronghouders of tuinbouwers.

De Inlandsche bevolking van Indragiri belijdt, met uitzondering der heidensche Mamaks, den Islam.

Taal. Maleisch is de algemeene taal, Riouwsch en Minangkabausch door elkaar. De Bandjareezen spreken hun eigen dialecten en de meesten hunner ook Maleisch.

Woonplaatsen. De kampoengs in de Indragirische Bovenlanden zijn bijna uitsluitend langs de rivieroevers aangelegd; zij hebben meer lengte dan breedte. De huizen zijn door tuinen omgeven en hebben het gewone Maleische type. Toen de hooge rubberprijzen overvloed van geld onder de bevolking bracht, begon men betere bouwmaterialen te gebruiken; een vaste bouwtrant werd niet meer gevolgd. Doordat in de Benedenlanden de bevolking verspreid woont, ieder in zijn eigen tuin of ladang en lieft aan de rivieroevers, treft men in deze streken minder nederzettingen aan dan in de Bovenlanden. De kampoengs zijn of op den vasten wal, of op palen aan de rivieroevers, of aan zee gebouwd. Prigiradja bv. behoort tot de laatste soort neder-

zetting. Evenals in de Bovenlanden zijn de op den vasten wal gelegen kampoengs langwerpig langs de groote rivieren gebouwd. Tambilahan, Sapat en Poelaupalas zijn ook naar de landzijde uitgestrekt. Het verkeer in de kampoengs, niet op den vasten wal gebouwd, heeft plaats over loopbruggen van niboeng. Deze nederzettingen zijn bewoond door Chineezen, Indragiri-Maleiers, Palembangers, Bandjareezen, Boegineezen en Orang-Laoet. Bandjareesche huizen vindt men in de kampoengs langs de hoofdrievier en de Batang-Toeaka. Buiten de eigenlijke kampoengs komen zij sporadisch voor. Alle woningen zijn gebouwd op palen van ijzerhout, uit Borneo of Palembang ingevoerd. De palen rusten op in den modder ingegraven stammen van bakau of pedada; de omwandling is van merantiplanken. Het dak is zadelvormig en met atap, zink of sirappen gedekt. De Maleische woningen zijn ook gebouwd op palen van harde houtsoorten uit de nabijgelegen bosschen.

Middelen van bestaan. Het grootste gedeelte der Inl. bevolking in de Indragirische Benedenlanden leeft van landbouw. Rijst wordt daar verbouwd op laag gelegen ladangs, die geregeld bevloed worden in verband met de vloedstanden in de rivieren. Droge rijstvelden worden langs de heuvels van de boven-Rétéhrievier aangelegd. Het beschot is gewoonlijk ruim voldoende voor de behoefte. De Bandjareezen leven nog bovendien van de opbrengst van hun klappertuinen. De bevolkingsrubbertuinen in Poelaupalas en Pekantoea leveren nu (1937) weer groote verdiensten op. De opbrengst van de rivier-visscherij is voor plaatselijke consumptie bestemd. Zeevisscherij wordt uitgeoefend door Inlanders en Chineezen. De uitvoer van trasi en gezouten visch te Prigiradja is zeer belangrijk. In de Indragirische Bovenlanden geschiedt rijstbouw op ladangs in de heuvels en op drassigen grond in de lager gelegen streken, die in den regentijd onderloopen, waardoor dikwijls de rijpende padi bederft. De uitgestrekte rubberaanplantingen der bevolking, gedurende den malaise-tijd zoo goed als verlaten, zijn nu weer in onderhoud en in tap en brengen veel geld in het land. Klappers en koffie worden op de erven geplant voor eigen gebruik. De veestapel is van geen belang. Paarden en runderen komen zoo goed als niet voor. Geiten worden wel gehouden, maar bij kleine hoeveelheden tegelijk. Uitvoer van rubber en rotan is nu van groot belang. De handel is voornamelijk in handen van Chineezen, die meestal met Chineseche booten in- en uitvoeren. Pasars worden aangetroffen te Rengat, Aermolèk, Kelajang, Kotabaroe, Pranap en Siloenak. Rengat wordt aangedaan wekelijks door 3 K. P. M. booten en 3 Chineseche schepen onder Engelsche vlag. De nijverheid is niet van belang. Bij Rengat worden zijden saroengs geweven, welke kostbaar zijn. Verder vindt men eenige goud- en zilversmeden, benevens grofsmeden. In Batoerdjal worden sampans of blongkans gebouwd voor de Inlandsche prauwvaart.

Onderwijs. In het landschap zijn 2 Gouvernements Inl. scholen 2e klasse (Rengat en Tambilahan) benevens tal van volksscholen, die ten laste van de landschapskas komen. Verder heeft men particuliere Inlandsche en Chineseche onderwijsinrichtingen te Rengat, Prigiradja, Sapat en Tambilahan.

Geneeskundige dienst. De gezondheidstoestand is over het algemeen goed. Malaria komt veel voor te Rengat en eenige kampoengs in het Sebridasche. Frambosia en elephantiasis zijn nog verbreid. Te Rengat is een landschapsarts en te Tambilahan een Gouvernements Indisch arts bescheiden. Op beide plaatsen zijn landschapsziekenhuizen, terwijl door de geneesheeren op verschillende plaatsen polykliniek wordt gehouden. Te Kelajang en Kotabaroe zijn polykliniekgebouwen.

Geschiedenis. De aanrakingen van de O. I. C. met Indragiri dateeren van de eerste helft der zeventiende eeuw. Omstreeks 1640 werd in Indragiri een loge gesticht, die in 1679 door Bantammers werd verwoest en daarna door de Compagnie verlaten. Later kwam te Kocala Tjenako een vestiging tot stand, die evenwel in 1843 op vertoogen van Engeland weer werd opgeheven. Intusschen was op 26 September 1838 (G. B. 28 Februari 1839 no. 1) met Soetan Said van Indragiri en zijn landsgrooten een lang contract gesloten, waarbij o. a. aan het Gouvernement het recht werd toegekend een of twee punten aan den wal, nabij een der oevers van de rivier van Indragiri, in bezit te nemen en fort en te bouwen ter bescherming van de vaart en den handel op het landschap, terwijl mede werd bepaald, dat op de plaats, waar een Gouvernementsestablishement gevestigd zou zijn, bestendig een Gouvernements gezaghebber aanwezig zou zijn. De vestiging kwam te Pekan Laïs en een assistent-resident werd er geplaatst. Zooals boven vermeld, werd in 1843 de Gouvernementsvestiging in Indragiri opgeheven, maar tevens op 13 Januari van dat jaar een nieuw contract geteekend met Soetan Said en zijn landsgrooten (G. B. 29 Maart 1843 litt x geh.), waarin de nieuwe bepaling werd opgenomen, dat de troonsopvolging onderworpen zou zijn aan de goedkeuring van het N. I. Gouvernement in overeenstemming met den Sultan van Lingga, zoodat dus de suprematie van laatstgenoemde over Indragiri officieel werd erkend. Op 14 Juli 1858 werd met Soetan Said en zijn landsgrooten een supplettoire overeenkomst gesloten betreffende mijnontginning en heffen van grondhuur (G. B. 29 September 1858 no. 4). Soetan Said stierf in 1876 en werd opgevolgd door zijn zoon Soetan Hoessin, die op 6 September 1877 een akte van verband en tevens een supplettoire overeenkomst teekende, welke werden goedgekeurd bij G. B. van 25 Maart 1878 no. 16. De aanvulling betrof regelingen omtrent: de inkomsten van het zelfbestuur, een vestiging te Rengat, den toegang van slavenhandel en pandelingschap, de grondverhuur, de toelating van vreemdelingen en de opvolging in het bestuur. Bij G. B. van 17 December 1878 no. 9 (Ind. Stb. no. 330) werd een controleur B. B. te Rengat geplaatst. In 1883 stierf Soetan Hoessin en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon Radja Aisja, die op 8 Augustus 1885 een akte van verband teekende, welke werd goedgekeurd bij G. B. van 8 October 1885 no. 19. Onder het bestuur van de laatstgenoemde drie Soetans was het land voortdurend in onrust. Eerst hadden eenige grooten (anakradja's) en saïds zich aan opruiing en willekeur schuldig gemaakt; na de onderdrukking hiervan ontstonden na den dood van Soetan Hoessin weer troebelen, omdat een pretendent naar de

soetanswaardigheid, een zekere Radja Abdoellah, meer bekend onder den naam van Ongkoe Long, zich door de bevolking van Boven-Indragiri te Pranap als soetan had doen uitroepen en daar rechten hief, zeer ten nadeele van de hoofden te Rengat. Pogingen tot verzoening met den wettigen soetan faalden. Na den dood van Ongkoe Long trad zijn zoon Ongkoe Nong (Radja Ibrahim) in zijn aanspraken. Na zijn huwelijk met een dochter van Jang dipertoean (Sultan) van Kwantan wist Ongkoe Nong zich op het eind van 1889 als vorst door het grootste deel der bevolking van Tambangan af tot Djapoera te doen erkennen. Noch Soetan Aisja, noch een zijner landsgrooten waagde het die landstreek te betreden. Eindelijk in 1890 gelukte het den Resident van Riouw in een samenkomst te Rengat van Ongkoe Nong en zijn voornaamste aanhangers met Soetan Aisja en zijn landsgrooten aan de verwickelingen een einde te maken. Radja Ibrahim (Ongkoe Nong) erkende Soetan Aisja als zijn wettigen vorst en nam genoegen met een aanstelling tot soetan moeda en als zoodanig vertegenwoordiger van den soetan in de bovenstroken van Indragiri met standplaats Pranap, gelijk in de Benedenstroken de Radja Moeda. Den 23sten Maart 1892 werd met Radja Aisja, Soetan van Indragiri, en verdere leden van het rijksbestuur een supplettoire overeenkomst gesloten (G. B. van 6 Juni 1892 no. 1), waarin bepaald werd, dat namens den soetan twee rijksbestuurders met de titels Soetan Moeda en Radja Moeda het landschap zouden besturen. Radja Ibrahim, de eerste Soetan Moeda, kreeg als ressort de landstreek bestoven Djapoera tot aan de grens met Kwantan en als standplaats Pranap. Het overige deel van het landschap bleef onder het bestuur van het toenmalige hoofd Radja Mohamad Joesoef, wiens titel van jang dipertoean moeda werd veranderd in Radja Moeda. Tevens werd in die aanvullende overeenkomst bepaald, dat aan het N.-Ind. Gouvernement werden afgestaan alle in- en uitvoerrechten en pachten binnen het landschap tegen schade-loosstelling van / 30.000 's-jaars, te betalen in maandelijksche termijnen van / 2500. Deze schade-loosstelling wordt heden ten dage nog uitgekeerd aan de landschapskas. Van 1892 af bleef het rustig in het landschap. In dat supplettoire contract werden ook geregeld: onderdaanschap, rechtspraak, toegang in- en uitvoer oorlogsbehoefden, mijnbouw, politieke verbanning, wettige belastingen. Bij supplettoire overeenkomst van 22 Mei 1887 was reeds geregeld de bescherming van telegraaflijn en kabels (G. B. van 21 October 1887 no. 11), terwijl op 13 Mei 1893 een overeenkomst werd gesloten tot ruiling van grondgebied (G. B. 30 September 1893). In 1893 en 1894 wist een Djambiër, Si Noengoen of Nek Ongkoe geheeten, te Pematang Deres zich als radja op te werpen en eenige verwickelingen te doen ontstaan, maar deze werden spoedig door het zelfbestuur bedwongen, waarbij in een gevecht in het begin van 1894 Nek Ongkoe werd gedood. Den 16den October 1902 stierf Soetan Aisja en werd opgevolgd door den minderjarigen Radja Moehamad onder een regentschap, waarvan de assistent-resident van Rengat deel uitmaakte en voorzitter was (G. B. 28 Mei 1903 no. 34). Het regentschap duurde tot 1912. Den 5en Januari 1906 legden het regentschap en

landsgrooten een verklaring af betreffende het recht van gratie, goedgekeurd bij G. B. van 17 Augustus 1906 no. 24. Intusschen hadden onze bemoeienissen met het inwendige bestuur van het landschap zich zoo zeer uitgebreid, dat het sluiten van een lang contract met den nieuwen bestuurder niet meer gewenscht werd geacht. Den 20sten Juni 1912 legde Radja Mahmood, bestuurder van het landschap Indragiri, de korte verklaring volgens uniform model af, goedgekeurd bij G. B. van 3 September 1912 no. 17.

Bestuur. Radja Mahmood is nog in functie. Zijn woonplaats is Kotaradja Rengat. Met de vermindering van het groote aantal dignitarissen wordt consequent doorgestaan, waartoe telkens gebruik wordt gemaakt van het defungeeren van een hunner. Het landschap is nu verdeeld in districten en onderdistricten: 1. district Rengat, 2. id. Sebrida, 3. id. Pranap, 4. zelfstandig onderdistrict Kelajang, 5. district Tambilahan, 6. onderdistrict Tempoeling, 7. id. Enok en 8. id. Soengai-locar. De districts- en onderdistrictshoofden worden door den zelfbestuurder benoemd, na overleg en in overeenstemming met het Europeesch bestuur. Al deze hoofden zijn nog verwant aan het soetangeslacht. Zij ontvangen bezoldiging, vergoeding voor reizen verblijfskosten, benevens gelden voor kantoorbehoefden uit de landschapskas. De kampoenghoofden worden door den zelfbestuurder benoemd op voorstel der districts- of onderdistrictshoofden en onder nadere goedkeuring van het Europeesch bestuur. Een vast beginsel voor de benoeming van de kampoenghoofden bestaat niet; soms heeft verkiezing door de bevolking plaats; ook wel eens geschiedt verving van ambten tusschen de leden van het kampoengbestuur onderling. Het kampoenghoofd (penghoeloe-kampoeng) wordt bijgestaan door eenige manti's en doebalangs. Ook deze ontvangen een benoemingsbesluit van den zelfbestuurder. De bovenstrooms van Batoesawar in de Indragirische Bovenlanden gelegen kampoengs zijn verdeeld in 3 of 4 soekoe's (territoriale ressornten). De 5 kampoengs Kelajang, Loeloe Setarah, Doesoen-toea, Potonggan en Teloeek Sidjoelak vormen een gemeenschap, de Doesoen-lima genaamd, onder een hoofd met den titel Setia-perkasa, bijgestaan door een Radja-makoeta en een wakil. Ook in het Sebridische komt de verdeling van de kampoengs in territoriale soekoe's voor. De verspreid wonende landschapsonderhoorigen, niet Indragiri's, zijn niet onderworpen aan het gezag der hoofden van de kampoengs, waar zij woonachtig zijn, maar hebben een eigen dorpsbestuur, zooals bijvoorbeeld in Pranap. Hier hebben zij een dorpsgemeenschap met een Minangkabauschen penghoeloe, een Javaanschen manti en doebalang. In de Indragirische Benedenlanden bestaat het kampoengbestuur alleen uit den penghoeloe. Deze wordt zonder verkiezing of erfopvolging door den zelfbestuurder benoemd en ontslagen. Van de rechtstreeks door de penghoeloe's genoten inkomsten is in de Bovenlanden nog overgebleven het recht om voor zich 10% van de waarde van ingezamelde boschproducten te heffen. Practisch is dit recht alleen nog van beteekenis voor de penghoeloe's van de kampoengs langs de Gangsal en de Tjinakorivier, die er evenwel weinig gebruik van maken. In de Benedenlanden hebben de betrokken

hoofden van dit recht afstand gedaan en genieten zij krachtens goedgekeurd zelfbestuursbesluit de helft van de ontvangen retributie voor het recht van inzameling van nipahbladeren en niboenglatten. Verder genieten de penghoeloes geen bezoldiging, maar alleen collecteloonen.

De *rechtspraak* geschiedt volgens de bepalingen van art. 17 der Zelfbestuursregelen 1927.

De *landschapskas*, ingesteld bij Residentbesluit van 31 December 1909 no. 372, verkeert in zeer gunstige financieele omstandigheden. De inkomsten der landschapskas zijn afkoop van heerendiensten, belasting op inkomsten, visscherij, slacht en rijkwielen; Gouvernementeenschadeloosstelling krachtens suppl. contract van 21 Maart 1892 (zie hoven); Landsuitkeering voor intrekking van belasting op motorvoertuigen, keuringskosten van auto's, vuurwapenbelasting, houtretributie; inkomsten uit kapvergunningen, vergunning tot inzameling van nipahbladeren en niboenglatten en boschproducten; cijns van ondernemingen van landbouw (er zijn in de Indr. Bovenlanden 13 en in de Indr. Benedenlanden 5 ondernemingen), grondhuren enz. Uit het bijzondere uitvoerrecht op bevolkingsrubber worden belangrijke subsidies ontvangen voor boschverkenning, verbetering en aanleg van wegen en voor verbetering van vaarwaters, voor aanlegsteigers in de Benedenlanden, voor vernieuwingen van moskeën, voor verbetering van de pasars. De belangrijkste uitgaven zijn: de restitutiepost, bezoldigingen zelfbestuurder, Inl. ambtenaren en beamtten, collecteloonen; voor justitie, administratie financiën, pensioenen en onderstanden, gevangeniswezen, volksonderwijs, geneeskundige dienst (te Tambilahan en Rengat zijn o. a. landschapsvroedvrouwen); voor landbouw, boschverkenning, bruggen en wegen, landschapsgebouwen, watervoorziening te Rengat en op verscheidende plaatsen in de Benedenlanden, landschapsvervoermiddelen (motorbooten en auto's); voor uitvoering van heerendienstwerken in betaalden arbeid, landschapsbedrijven (pasars, lorries, veerponten, electriciteitsbedrijf te Rengat, straatverlichting te Tambilahan).

Literatuur (aanvulling): V. Obdeyn, De langkah-lama der Orang Mamak van Indragiri, m. ill. T. B. G. 1929, 353; K. A. F. R. Musper, Indragiri en Palalawan; uitkomsten van het mijnbouw. en geologisch onderzoek in de jaren 1922-1926 door J. H. F. Umbgrove m. k. en ill. Jaarb. Mijnwezen N. I. verh. 1927, I; N. Wing Easton, Bespreking van bovenstaand artikel, T. A. G. 1929, 868; J. E. Loth, Eenige nieuwe gezichtspunten in verband met het ontstaan der stroomgoudafzettingen in Indragiri en het aangrenzende Zuid-Pelalawan, m. k. Handel. 4e N. 1. natuurw. Congres 1926, 430; G. L. L. Kemmerling, Bespreking van K. A. F. R. Musper, Indragiri en Palalawan, T. A. G. 1931, 1146.

WEGVERKEER. *Wegverkeerswetgeving.* Van eenige regeling van het wegverkeer vóór 1 Januari 1900 kan eigenlijk niet worden gesproken; eenige plaatselijke bepalingen en het gebruik van links houden (stammend uit den tijd van het Engelsche tusschenbewind in de jaren 1811—1816) voruden de regeling van het verkeer. Daarin kwam verandering toen tegon het einde van de 19de eeuw het motorrijtuig in Indië zijn intrede deed. In Ind. Stb. 1899 no's 301 en 302 is opgenomen het op 1 Januari 1900 in werking

getreden „Algemeen reglement op het gebruik van niet op spoorstaven loopende, door mechanische bewegkracht voortbewogen voertuigen (automobielen) op de openbare wegen in Nederlandsch-Indië". Het regelde tezamen met zijn uitvoeringsvoorschriften in 17 artikelen het verkeer met automobielen. De wetgever van 1899 verbood in principe alle gebruik van motorrijtuigen op de openbare wegen. Van dit verbod kon echter ontheffing worden verleend. Het hoofd van gewestelijk bestuur kon een vergunning voor het gebruik van een automobiel verlenen. Dit geschiedde niet voordat een, op kosten van den aanvrager gehouden, deskundig onderzoek met de noodige proefritten had uitgezeten, dat het voertuig zonder bezwaar tot het gebruik op den openbaren weg kon worden toegelaten. Er gold een algemeene maximumsnelheid van 20 km per uur, terwijl op gevaarlijk geachte punten de snelheid moest worden verminderd tot 8 km per uur. Een auto moest bij volle snelheid binnen 10 m tot stilstand kunnen worden gebracht. De bestuurder moest alles vermijden wat het schrikken van vee en paarden tengevolge kon hebben. Voor alles en nog wat moest hij bovendien seinen geven. Verder was eenvoudig bepaald, dat de bestaande of later te maken bepalingen en geldende gebruiken voor andere rij- en voertuigen ook op auto's toepasselijk waren. Rijbewijzen werden reeds aanstonds ingevoerd.

Ind. Stbl. 1910 no. 465 bevatte het „Algemeen reglement op het gebruik van rijwielen op de openbare wegen in Nederlandsch-Indië". Dit reglement verwees voor wat de verkeersregelen betreft naar de gebruiken op de openbare wegen. Overigens was slechts verboden op een rijwiel over een openbaren weg te rijden op zoodanige wijze of met zoodanige snelheid, dat de veiligheid van het verkeer op dien weg wordt belemmerd of in gevaar gebracht. Het reglement hield voorts slechts eenige voorschriften omtrent de inrichting van rijwielen in.

In 1917 kwam eindelijk het Motorreglement (Ind. Stb. 1917 no. 73) het reglement van 1899 vervangen. Zooals de naam uitdrukt, had ook dit reglement slechts een beperkte strekking; het gold alleen voor motorrijtuigen en was in verband daarmede slechts toepasselijk op voor het openbaar verkeer opstaande rijwegen. Behalve het algemeen verbod om de vrijheid van het verkeer te belemmeren of in gevaar te brengen, waren ook eenige summier verkeersregels opgenomen.

De bestuurders van motorrijtuigen werden verplicht uit te wijken naar links bij het tegenkomen of ingehaald worden, en naar rechts bij het inhalen. Uit deze bepaling kon worden afgeleid dat men verplicht was links te houden.

Indien de veiligheid van het verkeer het vorderde, was de bestuurder van een motorrijtuig verplicht het motorrijtuig tot stilstand te brengen en c. q. den motor af te zetten. Hij mocht het motorrijtuig niet onbeheerd laten staan zonder den motor tot rust te hebben gebracht en was verder verplicht zorg te dragen dat andere weggebruikers niet ernstig door rook of damp uit het rijtuig werden gehinderd. Met den hoorn moest een signaal worden gegeven telkens wanneer de veiligheid van het verkeer dit vorderde. De vergunning om een motorrijtuig te gebruiken

was vervallen en vervangen door het nummerbewijs, dat voor geheel Ned.-Indië geldig was. Slechts voor het gebruik van aanhangwagens was bovendien nog een vergunning vereischt. Voorts hield het reglement nog bepalingen omtrent rijbewijzen, verlichting, remmen etc.

De redenen, waarom al spoedig tot een herziening van het Motorreglement werd besloten, kunnen worden gekend uit de memorie van toelichting op de ontwerp-Wegverkeersordonnantie.

„Met betrekking tot het verkeer op de wegen hier te lande bestaat thans een tweetal algemeene verordeningen, het R. R. en het M. R., alsmede tal van verordeningen van openbare gemeenschappen en keuren van gewestelijke bestuurs-hoofden. Het R. R. werd bij ordonnantie vastgesteld in 1910 (Ind. Stb. 465), het M. R. in 1917 (Ind. Stb. 73). De sterk toenemende omvang van het motorverkeer sinds 1920 en de bijzondere vraagstukken, die zich voordeden tengevolge van autobussen en vrachtauto's op den weg, leidden al spoedig tot de wenschelijkheid het M. R. te herzien. Het bleek evenwel niet gewenscht daartoe over te gaan zonder het verkeersvraagstuk in ruimer verband te bezien, ten einde rekening te kunnen houden met den invloed van het toenemende motorverkeer op de bestaande spoor- en tramwegen en op de eischen, aan de wegen te stellen. Daartoe werd bij G. B. van 9 Juli 1925 no. 25 een commissie ingesteld, aan welke werd opgedragen:

1e. een onderzoek in te stellen naar den omvang van het verkeer met vrachtautomobielen en autobussen, en daaromtrent aan de Regeering verslag uit te brengen; en 2e. de Regeering voor te lichten omtrent de vraag of, en zoo ja, welke maatregelen noodig zijn: a. om het vrachtauto- en autobusverkeer, alsmede het verkeer over de spoor- en tramwegen, op de beste wijze dienstbaar te maken aan de verkeersbehoeften en zoo aan de economische ontwikkeling; b. ter verzekering van de veiligheid van met vrachtauto's en autobussen mederijdende personen, alsmede van andere gebruikers der openbare wegen, en c. om de gebruikers van de openbare wegen, inzonderheid die groepen van gebruikers, die versterking van deze wegen noodzakelijk maken en aan het onderhoud hiervan bijzondere eischen stellen, naar redelijkheid te doen bijdragen in de financiële lasten van den aanleg van nieuwe wegen, alsmede de versterking, de verbetering en het onderhoud van bestaande wegen.

De C. v. M. diende op 9 Januari 1928 haar rapport in.

Inmiddels was in afwachting van den arbeid der commissie in de meest dringende behoefte aan herziening van het M. R. voldaan, door de wijziging opgenomen in Ind. Stb. 1927 no. 253, welke voornamelijk ten doel had de mogelijkheid te openen om in verordeningen van openbare gemeenschappen, of in gewestelijke reglementen of keuren van politie snelheidsgrenzen vast te stellen en voorschriften betreffende openbare motorrijtuigen te geven.

Krachtens deze nieuwe voorschriften werden vele der in den aanhef bedoelde plaatselijke verordeningen tot stand gebracht. Dit moest er overigens toe leiden de noodzakelijkheid van een uniforme regeling van het verkeer over grooten afstand duidelijker te doen uitkomen, zoodat het verlangen naar een algemeene verordening,

die het wegverkeer in vollen omvang zou regelen, nog versterkt werd".

In 1933 kwamen de Wegverkeersordonnantie (Ind. Stb. no. 86) en haar uitvoeringsvoorschriften — de Wegverkeersverordening (Ind. Stb. 1933 no. 138), de Wegverkeersbesluiten - B. B. en - G. B. (bijblad no's 13017 en 13018 — tot stand. Het Motorreglement en het Rijwielreglement werden ingetrokken. Met ingang van 1 September 1933 trad de nieuwe wegverkeerswetgeving in werking. Zij regelt het verkeer in vollen omvang. Dit omvat: I. de eigenlijke verkeersregelen betreffende gaan, stilstaan, uitwijken, met inbegrip van de voorschriften inzake verlichting en waarschuwen; II. de voorschriften betreffende inrichting, afmeting en belading van rij- en voertuigen; III. die betreffende de identificatie van rij- en voertuigen en van bestuurders, alsmede betreffende de bevoegdheid om als bestuurder op te treden (nummer- en rijbewijzen); IV. de bijzondere regelen, noodig ten aanzien van rij- en voertuigen, die aan het publiek vervoersgelegenheid bieden, (openbare rij- en voertuigen) met als bijzonder geval de regeling van de autobus- en vrachtauto-ondernemingen, die geregelde diensten tusschen bepaalde plaatsen onderhouden (autodiensten); V. de noodige voorschriften in het belang van de instandhouding der wegen (wegenklassen, wegbebakening).

De nieuwe wegverkeerswetgeving beantwoordde niet ten volle aan de verwachtingen. Dat dit het geval zou zijn, was te voorzien. De wetgever heeft hoog gegrepen door het verkeer in vollen omvang te willen regelen, waarbij onderwerpen in den gezichtskring werden betrokken, welke geheel nieuw waren, zooals o. m. het openbaar vervoer en de instandhouding van de wegen. Het wegverkeer is een zoo veel omvattend onderwerp, dat de Regering als spoedig inzag, dat voortdurende bestudering daarvan door een speciaal bureau noodzakelijk is. In verband daarmee werd in begin 1934 de afdeling Wegverkeer bij het departement van Verkeer en Waterstaat gereëerd.

De wegverkeerswetgeving onderging een stelsmatige herziening, welke in 1936 haar eindvorm kreeg door een ingrijpende wijziging van de Wegverkeersordonnantie (Ind. Stb. 1936 no. 83); geldende tekst algemeen bekend gemaakt in Ind. Stb. 1936 no. 201; een nieuwe Wegverkeersverordening werd opgenomen in Ind. Stb. 1936 no. 151 (gewijzigd bij Ind. Stb. 1937 no. 114); nieuwe Wegverkeersbesluiten-Verkeer en Waterstaat in bijblad 13699, gewijzigd en aangevuld bij bijblad 13778, 13785, 13858 en 13879 en - Binnenlandsch Bestuur in bijblad 13700, gewijzigd en aangevuld bij bijblad 13887.

Het internationaal verdrag betreffende het verkeer met motorrijtuigen van Parijs van 24 April 1926 is op Nederlandsch-Indië van toepassing (Ind. Stb. 1930 no. 184). Uitvoeringsvoorschriften betreffende dit verdrag zijn opgenomen in bijblad 13019, 13739 en 13854.

Als grondbeginsel, waartoe alle verdere bepalingen kunnen worden teruggebracht, geldt het verbod om op zoodanige wijze van een weg gebruik te maken, dat de vrijheid of de veiligheid van het verkeer kan worden belemmerd of in gevaar gebracht, of dat gevaar kan ontstaan voor beschadiging van den weg.

De hoofdregel van het verkeer is het gebod om de linkerzijde van den weg te houden. Verder is het den weggebruiker verboden zich zonder noodzaak te bevinden op een andere verkeersstrook dan die, welke bepaaldelijk voor hem is aangewezen dan wel kennelijk voor hem is bestemd, tenzij om deze over te steken.

Een ieder is verplicht voorrang te geven:

bij het komen uit een zijweg op een hoofdweg, aan het verkeer op den hoofdweg. Als hoofdweg gelden de wegen, welke door den Directeur van Verkeer en Waterstaat in het belang van het doorgaande verkeer als hoofdweg zijn aangewezen (zie bijblad 13382, 13596, 13859 en 13880), en binnen de grenzen van stadsgemeenten en gemeenten bovendien de wegen, welke door het dagelijksch bestuur van die gemeenschappen als zoodanig zijn aangewezen;

bij kruising van hoofdwegen, aan het verkeer op den weg, waaraan blijkens een baken voorrang moet worden gegeven;

in alle overige gevallen, bij het ongeveer gelijktijdig bereiken van een veldsprong, aan het verkeer, dat van links komt.

Voorts bestaat nog de verplichting om voorrang te geven bij smalle weggedeelten aan het tegemoet komend verkeer ter plaatse, waar door een baken of teeken is aangeduid, dat aldaar aan het tegemoetkomend verkeer voorrang moet worden gegeven. Voorrang moet steeds worden verleend aan langs spoorstaven voortbewogen voertuigen, brandweervoertuigen, ziekenvoertuigen, voertuigen en vrachtauto's met één aanhangwagen en tractoren met een oplegger 40 km/h. Voorts is de mogelijkheid geopend om nog twee andere maximum-snelheden (40 en 25 km/h) vast te stellen, indien de veiligheid van het verkeer of de in standhouding van een weg zulks eischt.

Er gelden de volgende algemeene maximum-snelheden voor:

- a) autobussen 55 km/h;
- b) vrachtauto's 50 km/h;
- c.) autobussen en vrachtauto's met één aanhangwagen en tractoren met een oplegger 40 km/h.

Voorts is de mogelijkheid geopend om nog twee andere maximum-snelheden (40 en 25 km/h) vast te stellen, indien de veiligheid van het verkeer of de in standhouding van een weg zulks eischt.

Naast deze belangrijke voorschriften gelden nog tal van gedetailleerde bepalingen, welke het stelsel van verkeersregelen vervollledigen. Verwacht mag worden, dat deze regelen voor verscheidene jaren aan de hoogste eischen van het verkeer zullen voldoen.

Motorrijtuigen moeten voorzien zijn van een nummerbewijs en een kenteken (nummerplaat), vermeldende letter (s) en nummer van het nummerbewijs. De nummerbewijzen zijn geldig voor geheel Nederlandsch-Indië voor een termijn van vijf jaren.

Aan reparateurs en fabrikanten van, en handelen in motorrijtuigen kunnen proefritbewijzen worden afgegeven, welke — anders dan nummerbewijzen, die slechts betrekking hebben op één bepaald in het bewijs nauwkeurig omschreven motorrijtuig — achtereenvolgens voor verschillende motorrijtuigen mogen worden gebruikt; deze bewijzen dienen om het bedrijf van den houder te vergemakkelijken.

Aan een verplichte nummering zijn voorts

ook niet motorische rij- en voertuigen — met uitzondering van rijwielen, brancards en rij- en voertuigen van een geringere breedte dan één meter — onderworpen. Bij Ind. Stb. 1936 no. 649 is deze verplichting voor verschillende gebiedsdeelen in de buitengewesten buiten werking gesteld voor den tijd van drie jaren.

Tot het besturen van motorrijtuigen zijn slechts bevoegd personen, die in het bezit zijn van een geldig rijbewijs. De motorrijtuigen worden te dien aanzien verdeeld in drie groepen: A. personenauto's, B. autobussen en vrachtauto's, en C. motorrijwielen.

Voor rijbewijs A is de leeftijd van 18 jaar, voor rijbewijs B die van 21 jaar en voor rijbewijs C die van 16 jaar vereischt. Voor het besturen van openbare motorrijtuigen moet men in het bezit zijn van een bijzonder rijbewijs, dat slechts wordt uitgereikt aan personen, die den leeftijd van 21 jaar hebben bereikt. Voorts moet men voldoen aan de gestelde eischen betreffende lichamelijke en geestelijke geschiktheid, kennis der verkeersregelen en bekwaamheid in het besturen. Naar de kennis van de verkeersregelen en de bekwaamheid in het besturen wordt door de politie een onderzoek ingesteld, terwijl, indien aan de lichamelijke of geestelijke geschiktheid wordt getwijfeld, kan worden gelast dat de betrokkene zich aan een medisch onderzoek, te houden door een ambtelijk geneeskundige, onderwerpt.

Als bijkomende straf kan de rechter de bevoegdheid om motorrijtuigen te besturen voor ten hoogste één (bij recidive twee) jaar ontzeggen.

Een rijbewijs kan worden geweigerd aan personen, die door herhaalde veroordeeling wegens overtreding van de bij of krachtens de Wegverkeersordonnantie gegeven voorschriften blijkt hebben gegeven niet geschikt te zijn om als bestuurder van een motorrijtuig op te treden.

De rijbewijzen zijn geldig voor geheel Nederlandsch-Indië voor een termijn van vijf jaren. De rijbewijshouder kan echter, indien vermoed wordt dat hij niet meer aan de gestelde eischen voldoet, tusschentijds worden opgeroepen om zich aan een nader onderzoek te onderwerpen. Dit onderzoek kan leiden tot ongeldigverklaring van het rijbewijs.

Aan een halfjaarlijksche keuring zijn onderworpen alle autobussen, vrachtauto's, opleggers, aanhangwagens en openbare personenauto's. Het keurloon bedraagt / 5 voor een autobus en een vrachtauto, / 2,50 voor een oplegger, een aanhangwagen en een personenauto. De keuring geschiedt door ambtelijke keurmeesters. In elk der provincies is een provinciale keuringsdienst, in het cultuurgebied van Sumatra's Oostkust een keuringsdienst van die openbare gemeenschap, terwijl elders de keuring is opgedragen aan gewestelijke keuringsdiensten, ressorteerd onder het departement van Verkeer en Waterstaat (zie voor de organisatie van laatsbedoelde keuringsdiensten bijblad 13777, gewijzigd en aangevuld bij de besluiten van den Directeur van Verkeer en Waterstaat van 17 Februari en 14 Juli 1937 no's 104/3/14 en 104/17/19).

Ten behoeve van hun instandhouding worden de wegen ingedeeld in klassen, welke worden onderscheiden naar de toelaatbare maximum-asbelasting. Er zijn zes klassen van wegen, aangeduid door de cijfers I, II III, IIIa en IV en V.

In de klassen I, II, III, IIIa en IV worden in-

gedeeld die wegen, welke geschikt zijn voor motorrijtuigen op luchtbanden, met een asbelasting van ten hoogste respectievelijk 7000 kg, 5000 kg, 3500 kg, 2750 kg en 2000 kg bij een onderlingen afstand der assen van tenminste 3 m.

De wegen, welke niet zijn ingedeeld in een der klassen I—IV, worden geacht niet geschikt te zijn voor motorrijtuigen op luchtbanden met een asbelasting van meer dan 1500 kg; zij vormen de klasse V. De indeeling van de wegen in de klassen I t/m IV wordt bekend gemaakt in het Wegenboekje, dat jaarlijks door het departement van Verkeer en Waterstaat in 10 afzonderlijke bij het Dépôt van Leermiddelen verkrijgbare deelen (n.l. West-, Midden- en Oost-Java, Noord- en Zuid-Sumatra, Borneo, Celebes, Molukken, Timor en Ond. en Bali en Lombok) wordt uitgegeven.

De wegbebakening is geheel geregeld overeenkomstig het Verdrag van Genève van 30 Maart 1931 tot het brengen van eenheid in de verkeersteekens (Ned. Stb. 1933 No. 561), ofschoon dit verdrag formeel nog niet op Nederlandsch-Indië van toepassing is verklaard. De bakens worden onderscheiden in 3 categorieën: die, welke I een gevaar aanduiden; II een verbod of gebod aanduiden; III slechts een aanwijzing geven.

De zorg voor de plaatsing en het onderhouden van de sub I en III bedoelde bakens is — behoudens een enkele uitzondering — toevertrouwd aan de Kon. Ned. Ind. Motor Club en de Deli Automobiël Club (bijblad 13763), die daarbij door den Directeur van Verkeer en Waterstaat goedgekeurde richtlijnen hebben te volgen en welke beide verenigingen tezamen door het Gouvernement voor dit doel worden gesteund met een jaarlijksche subsidie van f 20.000. De gebods- en verbodsbakens worden geplaatst en onderhouden door de wegbeheerders. Een gebod of verbod heeft tegenover de weggebruikers geen rechtskracht zoolang de voorgeschreven bakens niet zijn geplaatst.

De wegverkeerswetgeving houdt, naast eigenlijke verkeersvoorschriften en technische veiligheids-eischen, in een regeling van verkeers-economische onderwerpen, veelal ten onrechte aangeduid met den naam „verkeerscoördinatie“.

Vóór 1927, in welk jaar aan de openbare gemeenschappen, door een aanvulling van het motorreglement, de bevoegdheid werd toegekend om voorschriften omtrent openbare motorrijtuigen te geven, ontbrak elke regeling van het openbare vervoer van personen en goederen langs den weg.

De volkomen vrije concurrentie tusschen de autodiensten heeft geleid tot een te niet gaan van somtijds goed opgezette, geregelde auto ondernemingen op groote schaal. Belangrijke, goed georganiseerde ondernemingen gingen na enkele jaren ten onder, niet omdat er wat beters voor in de plaats kwam, maar uitsluitend, omdat weer een ander zijn geld in dergelijke ondernemingen ging verliezen.

Enige met gebruikmaking van de in 1927 toegekende bevoegdheden tot stand gekomen plaatselijke verordeningen brachten op het gebied van het verkeer met openbare personenauto's en autobussen reeds aanzienlijke verbetering. De wegverkeerswetgeving, zooals deze op 1 September 1933 in werking is getreden, hield

de eerste wettelijke regeling van het openbare goederenvervoer per vrachtauto in.

Daarbij werd tevens getracht het autobussenverkeer in goede banen te leiden. Er is bij die gelegenheid een principieele fout gemaakt door de autobus en de vrachtauto op gelijken voet te behandelen. Artikel 35 (oud) W. V. O. verbood het exploiteeren van een autobus- of vrachtautodienst anders dan krachtens een vergunning van het bevoegde gezag. Onder een autodienst verstond de toenmalige W. V. O. een vervoersbedrijf, dat als regel tusschen bepaalde plaatsen met een autobus personen, die zich daartoe aanmelden, dan wel met een vrachtauto goederen, die ten vervoer worden aangeboden, tegen vergoeding vervoert. Alleen al de omstandigheid, dat regelmatige verbindingen per vrachtauto vrijwel niet bestaan, maakte dat de desbetreffende voorschriften van de W. V. O. practisch buiten toepassing bleven.

Met betrekking tot het personenvervoer was het resultaat van deze regeling eveneens negatief. Het autobusverkeer brengt in zijn wezen en bestemming een zekere regelmaat mede. De aard van het personenvervoer stelt in dit opzicht een onafwijsbaren eisch. In de practijk begonnen de ondernemers dit zelf reeds in te zien.

De bepaling, dat elke regelmatige dienst van een vergunning moest zijn voorzien, dreef velen van hen ertoe om deze zoo zeer gewenschte regelmaat op te geven en over te gaan tot wilde exploitatie. Dit was derhalve een stap terug, een stap, die des te erger was, omdat de overblijvende regelmatige diensten door de wilde autobussen op de scherpste wijze werden beconcurrerd. Het door den wetgever gestelde doel: het ontstaan van met het algemeen belang strijdig te achten uitwassen bij de vrije ontwikkeling van het verkeerswezen tegen te gaan, kon dus langs dezen weg niet worden bereikt.

De herziening van de wegverkeerswetgeving, welke in 1936 tot stand kwam, had voor zoover betreft het vrachtautoverkeer ten doel een stel practisch haanteerbare bepalingen in het leven te roepen. De wetgever heeft zich bij die gelegenheid nog eens rijpelijk beraden op het doel, dat met de ten opzichte van de vrachtauto te nemen maatregelen dient te worden bereikt.

De practijk had intusschen nog duidelijker uitgewezen, dat onderlinge concurrentie niet vanzelf tot ordening leidt, doch integendeel belemmering oplevert voor den groei van goederen toestanden. Enkele vrachtauto-ondernemingen hebben zich kunnen handhaven, meestal doordat de exploitanten zich ook nog met andere zaken bezig houden; als transportbedrijf is haar bestaan noodlijdend.

Het vrachtautotransport is het terrein geworden van den kleinen, ondeskundigen exploitant, die er vandaag is, doch morgen weder is verdwenen. Het huurkoopstelsel werkt in dit opzicht funest. Te veel oncredietwaardige personen kunnen op een gemakkelijke wijze aan een vrachtauto komen. Loopt de zaak mis — en dat is regel —, dan komt de teruggenomen vrachtauto op de tweedehandsmarkt, welke dientengevolge steeds weer nieuwe aanvulling krijgt en het mogelijk maakt, dat op nog minder goede basis werkende exploitanten de irrefele concurrentie nog verergeren.

Met betrekking tot het autobusverkeer is als

doel gesteld bevordering van een regelmatig verkeer met uitschakeling, zoover als daarmede kan worden gegaan, van onderlinge concurrentiemogelijkheden.

Als overweging heeft gegolden, dat een zekere bescherming aan het regelmatige transport dient te worden verleend tegen ongebreidelde concurrentie, doch tevens dat deze bescherming haar grondslag en haar begrenzing uitsluitend moet vinden in het algemeen belang, verbonden aan het verkrijgen van een veilige, regelmatig en economisch werkende vervoersgelegenheid. De volgende passage uit de desbetreffende M. v. T. verduidelijkt deze bedoeling nader: „Teneinde te bereiken, dat in de verschillende in een volkshuishouding bestaande verkeersbehoeften zoo alzijdig mogelijk wordt voorzien, zal het regelende ingrijpen van de overheid zich dan ook dienen te beperken tot breideling van die concurrentie tusschen gelijksoortige of ongelijksoortige vervoersgelegenheden, welke tot ernstige economische bezwaren aanleiding geeft. Waar het motorisch wegverkeer in verschillende streken in het bijzonder met het railverkeer in concurrentie zeer gewichtige verkeersbelangen betrokken kunnen zijn — als deze concurrentie leidt tot het sluiten van een spoor- of tramweg, wordt voor goed een belangrijk economisch vervoersapparaat buiten werking gesteld — treedt bij de breideling van de concurrentie tusschen ongelijksoortige vervoersgelegenheden in het bijzonder het bereiken van een bevredigende verhouding tusschen motor- en railverkeer op den voorgrond”.

Teneinde de mogelijkheid te openen om het gestelde doel te bereiken is in de wegverkeerswetgeving een viertal regelingen opgenomen betreffende het verkeer met 1e openbare autobussen; 2e openbare personenauto's; 3e openbare vrachtauto's; 4e niet-openbare vrachtauto's. Elk dezer regelingen zal hieronder in de genoemde volgorde in het kort worden besproken.

Vooraf zij nog vermeld, dat onder openbare rij- en voertuigen verstaan worden die rij- en voertuigen, waarmede personen of goederen tegen vergoeding plegen te worden vervoerd, ongeacht of deze verschuldigd is ingevolge een afzonderlijke vervoersovereenkomst dan wel begrepen is in een vergoeding uit hoofde eener overeenkomst, welke mede op het vervoer van personen of goederen betrekking heeft.

De eigenaar of houder van een openbaar rij- of voertuig is aansprakelijk voor de schade toegebracht aan zich daarin bevindende reizigers of goederen, tenzij hij bewijst, dat de schade buiten zijn schuld of die van zijn personeel is ontstaan.

Elk beding strijdig met deze bepaling is nietig. Voorts is aan den exploitant en het personeel van een openbaar rij- of voertuig vervoersplicht opgelegd, in dien zin, dat zij verplicht zijn personen en goederen, door wie of voor welke het verlangen daartoe wordt te kennen gegeven, met het rij- en voertuig te vervoeren tegen voldoening van de vastgestelde dan wel, indien geen tarieven zijn vastgesteld, van de gebruikelijke vergoeding, tenzij een gesloten overeenkomst zich daartegen verzet.

1. *Het vervoer van personen met openbare autobussen.* De regeling van het verkeer met openbare autobussen kan als volgt worden samengevat.

Eenvoudigweg is bepaald, dat het verboden is een openbare autobus voor het vervoer van personen te exploiteeren zonder een vergunning. Geen openbare autobus kan dus meer zonder vergunning worden geëxploiteerd.

Bij het openbare vervoer van personen is een eerste vereischte, dat daarbij regelmaat wordt betracht, zoodat men op een punt van een traject, waarop een openbaar vervoermiddel wordt geëxploiteerd, met redelijke zekerheid moet kunnen verwachten, dat het vervoermiddel op een bepaald tijdstip zal passeeren. Aan de exploitanten van openbare autobussen wordt, om dit desideratum te verwezenlijken, bij de aan hen te verleenen vergunningen een aantal voorwaarden opgelegd.

De vergunningen worden verleend met vaststelling van:

1e het traject of de trajecten, waarop het vervoer zal geschieden; 2e de dienstregeling; 3e de tarieven, tegen welke het vervoer zal plaats hebben; 4e het minimum-aantal autobussen, waarmede het bedrijf zal worden uitgeoefend; 5e den tijdsduur, waarvoor de vergunning zal gelden, welke tijdsduur ten hoogste vijf jaren zal bedragen; 6e zoodanige voorwaarden als in het algemeen belang worden noodig geacht.

Op andere trajecten dan de in de vergunning genoemde mag de autobus niet worden geëxploiteerd, tenzij met een bijzondere vergunning voor incidenteel vervoer (waarover straks nader).

De dienstregelingen van alle, eenzelfde traject berijpende autobussen worden in een algemeen tijdschema ingepast, hetgeen op zoodanige wijze dient te geschieden, dat niet twee of meer autobussen van concurrerende diensten gelijktijdig vertrekken, waardoor een wedloop pleegt te ontstaan om de voorste te zijn, hetgeen de verkeersveiligheid in gevaar brengt.

Indien de bussen met behoorlijke tijdsruimten na elkaar vertrekken, zoo mogelijk van een gemeenschappelijke standplaats, is tevens aan het stelsel van reizigerswerven — dat het publiek zooveel last bezorgt en de onfaire concurrentie in de hand werkt — de bestaansreden ontnomen. In de vergunning wordt bovendien een verbod opgenomen om op deze wijze reizigers te werven.

Bij de dienstregeling dient eventueel ook op facultatieve en extra-ritten te worden gerekend.

De onderlinge concurrentie van hetzelfde traject bedienende autobusdiensten zal voortvoren worden getemperd door voor alle bussen, welke met dezelfde snelheid rijden en hetzelfde comfort bieden, gelijke tarieven vast te stellen. Voor snel- en luxe autobusdiensten zullen uiteraard hogere tarieven kunnen worden vastgesteld.

Voor de behoorlijke exploitatie van een aangevraagden dienst is een zeker minimum-aantal autobussen noodig, dat afhankelijk is van de frequentie van de door den aanvrager gedachte dienstregeling, waarbij ermede rekening moet worden gehouden, dat de autobussen van tijd tot tijd buiten dienst moeten worden gesteld voor herstel en onderhuid, zoodat over één of meer reservebussen naar gelang van den omvang van den dienst moet worden beschikt. Dit minimum-aantal moet in de vergunning worden vastgelegd, opdat een goede vervoersbediening zij gewaarborgd.

Vaststelling van het minimum- of het maximum-aantal beschikbare plaatsen zal zoo noodig als voorwaarde bij de vergunning kunnen worden gesteld.

In verreweg het grootste deel van de Buitengewesten, waar het verkeer zeer weinig intensief is, bestaat geen behoefte aan het vaststellen van dienstregelingen, tarieven en maximum-aantal autobussen. Het publiek belang is daar voorshands het meest gebaat met groote vrijheid en beweeglijkheid van het verkeer. In verband daarmee is aan den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid toegekend om voor deze gebieden de verplichting, om dienstregelingen, tarieven en minimum-aantal autobussen in de vergunning vast te leggen, voor bepaalden tijd buiten werking te stellen. Van deze bevoegdheid is op ruime schaal gebruik gemaakt (zie Ind. Stb. 1936 no. 649, 1937 no's 6 en 111).

Een vergunning kan om een vijftal redenen worden geweigerd. In de eerste plaats kan dit geschieden, indien tegen het verleenen van de vergunning bezwaren bestaan met het oog op de vrijheid en de veiligheid van het verkeer. Voorshands is deze weigeringsgrond slechts van geringe praktische beteekenis. Zoo geweldig druk is het verkeer nog niet, dat niet op alle wegen een aanzienlijke toename mogelijk is, voordat men op grond daarvan een vergunning zou moeten weigeren.

Als tweede grond, waarop een vergunning kan worden geweigerd, is genoemd het bestaan van „ernstige economische bezwaren tegen uitbreiding van de vervoersgelegenheid”. Dit verkeerseconomische criterium is voor de beoordeeling van de vergunningsaanvragen van het grootste gewicht. De economische bezwaren tegen uitbreiding van de vervoersgelegenheid moeten in de eerste plaats door belanghebbende (concurrerende vervoersondernemingen) zelf naar voren worden gebracht. Teneinde hen daartoe in de volle gelegenheid te stellen, is ingevoerd de mogelijkheid van verzet tegen een aangevraagde vergunning binnen een bepaalden termijn na de publicatie van de aanvraag. De gekozen omschrijving laat de vrijheid om elk geval op zich zelf naar de omstandigheden en aan de hand van ingekomen bezwaren te beoordeelen, waardoor redelijke beslissingen kunnen worden genomen. Op den voorgrond staat echter, dat de bezwaren, willen zij tot een weigering van de aangevraagde vergunning kunnen leiden, gewichtig (in den term „ernstig” komt dit tot uiting) en van economischen aard moeten zijn. Het spreekt van zelf, dat de belangen van alle in deze betrokken vervoersbedrijven bij de beoordeeling in het geding komen. Niet die belangen op zich zelf vormen echter de elementen voor de beoordeeling, het gaat om de beteekenis van de vervoersbedrijven uit een economisch oogpunt, om de nuttige, vaak onmisbare taak, die zij in de maatschappij vervullen.

Een vergunning kan verder worden geweigerd, indien aanvrager niet in staat wordt geacht om het vervoer overeenkomstig de gevraagde vergunning en onder de gebruikelijke daarbij vast te stellen bepalingen en voorwaarden te bedienen. Als zoodanig kan worden beschouwd een aanvrager, die niet de vrije beschikking heeft over een voldoende aantal autobussen om een dienst overeenkomstig de aangevraagde vergunning te onderhouden.

In de vierde plaats kan een vergunning worden

geweigerd, indien de aanvrager niet bereid is nevens het aangevraagde traject tevens een aansluitend traject te berijden, terwijl voor de gezamenlijke trajecten een loonende exploitatie mogelijk wordt geacht ingeval op dat aansluitend traject behoefte aan vervoersgelegenheden bestaat en het in het algemeen belang gewenscht wordt geacht daarin te voorzien. Tegenover de bescherming, welke de autobusondernemingen volgens deze regeling genieten, komt het redelijk voor van haar te eischen, dat zij in bepaalde gevallen tevens naburige trajecten, waarop behoefte aan vervoersgelegenheden bestaat, bedienen, al zal de exploitatie van de gezamenlijke trajecten wellicht een geringere winst laten, dan alleen die van het aangevraagde traject. Bij het eventueel stellen van de hier bedoelde eischen zal uiteraard met redelijke bezwaren zooveel mogelijk worden rekening gehouden. Deze verplichting zal slechts worden opgelegd in geval de overheid positief ter voorziening in vervoersbehoeften moet optreden, omdat geen vervoersonderneming bereid is daarin eigener beweging te voorzien. Onder een „loonende exploitatie” zal in dit verband moeten worden verstaan een zoodanige exploitatie, waarvan de baten de uitgaven (met inbegrip van redelijke afschrijving) dekken en welke bovendien een matige winst afwerpt.

Als vijfde en laatste reden, waarom een vergunning kan worden geweigerd, geldt de bereidheid van bestaande autobusondernemingen, welke hetzelfde of een aansluitend traject berijden, om haar bedrijf niet te breiden, dan wel het gevraagde traject te bedienen, indien zij niet minder waarborgen voor een goede en billijke vervoersbediening bieden dan de aanvrager. Aan bestaande autobusondernemingen, welke haar diensten op behoorlijke wijze exploiteeren, dient een voorkeursrecht te worden gegeven boven nieuwe aanvragers, van wier wijze van exploitatie weinig valt te voorspellen. Deze bepaling werkt den groei van bestaande autobusondernemingen in de hand, hetgeen met het oog op het publiek belang wenschelijk te achten is. Doordat de overheid de tarieven vaststelt, behoeft voor misbruik niet te worden gevreesd.

In aansluiting op dezen laatsten weigeringsgrond is voorts bepaald, dat een vergunninghouder, die vóór het einde van den geldigheidsduur van de hem verleende vergunning een aanvraag om een nieuwe vergunning voor het berijden van eenzelfde traject indient, de voorkeur geniet boven andere aanvragers van een vergunning voor het berijden van dat traject, indien hij niet minder waarborgen voor een goede en billijke vervoersbediening biedt dan deze aanvragers. Het zou onredelijk zijn om een autobusonderneming, welke gedurende een reeks van jaren het verkeer op behoorlijke wijze heeft geëind en daarbij wellicht moeilijke jaren heeft doorgemaakt, zonder aanwijsbare voordeelen voor het publiek, plaats te doen maken voor nieuwe exploitanten. De vergunninghouder moet tevens met het oog op de vernieuwing van zijn materieel reeds geruimen tijd vóór expiratie van den geldigheidsduur van zijn vergunning zekerheid kunnen krijgen omtrent de voortzetting van zijn bedrijf.

De gewone of onbeperkte vergunning voor het vervoer van personen met openbare autobussen is niet vereischt voor vervoer, dat slechts

eens of weinige malen zal plaats hebben. Deze uitzondering heeft betrekking o. m. op touringcars, waarmede een gezelschap toeristen, voetballers etc. een trip maakt. De uitdrukking „eens of weinige malen” doet uitkomen, dat het vervoer een incidenteel karakter moet dragen. Zoodra het vervoer een zekere regelmaat gaat vertoonen, moet een gewone autobusvergunning worden aangevraagd. Voor dergelijk incidenteel vervoer wordt een bijzondere vergunning uitgereikt.

II. Het vervoer van personen met openbare personenauto's. Zooals vermeld, beoogt het vergunningsstelsel voor openbare autobussen de instandhouding van regelmatige vervoersgelegenheden te bevorderen en de concurrentie mogelijkheden tusschen de autobusondernemingen onderling en tusschen het autobusvervoer en het spoorvervoer op voet van gelijkheid te brengen, onderscheidenlijk te beperken.

Dit doel zou kunnen worden verijdeld, indien het verkeer met openbare personenauto's geheel zou moeten worden vrijgelaten. De mogelijkheid is daarom geopend om indien op een bepaald traject, waarop of waarlangs een of meer vervoersondernemingen een geregelden dienst onderhouden, een zoodanig aanbod van vervoersgelegenheden met snorrende openbare personenauto's (taxi's autoletten, tricars) bestaat, dat daaruit ernstige economische bezwaren voortvloeien, bij besluit van de tot het verleenen van vergunningen voor autobussen bevoegde autoriteit te bepalen, dat het traject door dergelijke openbare personenauto's slechts mag worden bereden met een door of namens haar verleende vergunning.

Deze maatregel mag slechts worden toegepast op trajecten gelegen buiten de grenzen van stadsgemeenten en gemeenten, derhalve op de interlocale wegen en is niet toepasselijk op auto's van verhuurderijen, welke slechts worden verhuurd na voorafgaande afspraak met den exploitant en dus niet langs den weg vrachtjes oppikken.

Het aantal voor het berijden van het aangegeven traject uit te geven vergunningen wordt jaarlijks vastgesteld, omdat het wenschelijk is om voor elk jaar onder het oog te zien in hoeverre de ingevoerde maatregel noodzakelijk is te achten.

Bepaald kan worden, dat een vergunning niet wordt verleend dan tegen betaling van een zeker bedrag, f 10 niet te boven gaande. De vordering van deze betaling heeft de strekking om het indienen van onnoodige aanvragen (door degenen, die slechts zelden het traject berijden) te beperken en verder om de kosten van de administratie van de overheid te dekken. Door deze betaling zal worden bereikt, dat de bestuurders van taxi's zich zullen beperken tot het gebied, dat zij zich als hoofdterrein van hun werkzaamheden hebben uitgekozen.

Aan den eigenaar of houder van een taxi, die aantoot dat een aangewezen traject gedurende de drie aan het tijdstip van openbaarmaking van het vorenbedoelde besluit voorafgaande maanden geregeld door dat motorrijtuig is bereden, wordt, indien hij daartoe binnen een maand na die openbaarmaking het verzoek doet, een vergunning uitgereikt, ongeacht of daardoor het vastgestelde maximum wordt overschreden.

De betrokkenen mogen hun motorrijtuigen op het traject, waarvoor zij een vergunning hebben aangevraagd, zonder vergunning blijven

exploiteeren totdat een vergunning is verleend of geweigerd, dan wel op een beroep tegen de weigering van een vergunning is beschikt.

Aan dengene, aan wien in het voorafgaande kalenderjaar een vergunning is uitgereikt, wordt indien hij binnen een maand na de openbaarmaking van het besluit, waarbij het maximum-aantal vergunningen wordt vastgesteld, daartoe het verzoek doet, een nieuwe vergunning uitgereikt, ongeacht of daardoor het voor het betrokken kalenderjaar vastgestelde maximum wordt overschreden.

Door deze overgangsbepalingen zijn de belangen van de bestaande exploitanten volledig verzekerd.

Binnen de grenzen van stadsgemeenten en gemeenten kunnen bijzondere regelingen worden getroffen.

Indien zulks ter bevordering van een geregeld en economisch vervoer van personen binnen de grenzen van die openbare gemeenschappen noodzakelijk is, kunnen bij verordening van den raad dier stadsgemeente of gemeente aanvullende voorschriften ter regeling van het vervoer met openbare autobussen en personenauto's worden aangegeven. De verordeningen treden niet in werking dan na door den Gouverneur-Generaal te zijn goedgekeurd.

In de groote gemeenten draagt het verkeersvraagstuk een geheel ander karakter dan elders. Typeerend is het zeer intensieve personenverkeer op korten afstand, waarbij op bepaalde tijden zelfs sprake is van drangverkeer. Teneinde voor dat stadsvervoer een zoo goed mogelijke regeling te kunnen treffen, werd het gewenscht geacht om aan de raden van stadsgemeenten en gemeenten de bevoegdheid te geven, aanvullende voorschriften vast te stellen, welke dus verder kunnen gaan dan de regelen, welke in de ordonnantie zijn opgenomen en met name ten doel zullen kunnen hebben om voor de onderscheidene verkeersmiddelen, welke ter voorziening in de plaatselijke verkeersbehoeften noodzakelijk zijn te achten, een behoorlijk arbeidsveld te verzekeren. Uiteraard zal daarbij nimmer bescherming van bepaalde ondernemingen het doel kunnen zijn; de voorschriften zullen wel kunnen strekken in het belang van het instand blijven van bepaalde vervoersgelegenheden, welke voor het stadsverkeer onmisbaar zijn.

Bij dergelijke verordeningen zou verder kunnen worden voorgeschreven het gebruik van taxameters voor openbare personenauto's, kunnen vaste tarieven voor openbare personenauto's worden vastgesteld, kan het aantal openbare personenauto's worden gecontingenteerd, en kunnen verdere maatregelen in het belang van het openbare personenvervoer met autobussen en personenauto's worden genomen.

III. Vervoer van goederen met openbare vrachtauto's. Ter bestrijding van de ernstige economische bezwaren tegen een overmatig aanbod van vervoersgelegenheden per motorrijtuig kan op de trajecten, waarop of waarlangs een of meer vervoersondernemingen een geregelde dienst onderhouden, een vergunningsstelsel worden toepasselijk verklaard.

De trajecten worden aangewezen door den Gouverneur-Generaal na ingewonnen advies van de betrokken vervoerscommissie en het betrokken college van gedeputeerden van de provincie

dan wel het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur.

Op de aldus aangewezen trajecten is het verboden met een openbare vrachtauto, waarvan het toelaatbaar totaal-gewicht 2000 kg te boven gaat, en met een openbare autobus, welke is ingericht voor het vervoer van meer dan 1000 kg goederen, goederen te vervoeren anders dan krachtens een vergunning van den Directeur van Verkeer en Waterstaat.

De begrenzing van het toelaatbaar totaal-gewicht tot 1000 kg laat het vervoer van goederen met bestelauto's en de lichtste typen van vrachtauto's buiten de vergunningregeling. Door in autobussen het vervoer van goederen tot 100 kg steeds toe te laten, vallen voor zoover kon worden nagegaan alle in Indië thans aanwezige autobussen, ingericht voor gemengd vervoer, buiten deze regeling. Voor autobussen, welke in de toekomst eventueel wel onder deze bepaling vallen, zal de vergunning voor het exploiteeren van een openbare autobus en die voor het vervoer van goederen bij één beschikking, en wel van den Directeur van Verkeer en Waterstaat, worden verleend.

Ook het vervoer van goederen met personenauto's wordt vrijgelaten, omdat het draagvermogen van die motorrijtuigen zóó gering is, dat economisch vervoer van hoeveelheden goederen van eenige beteekenis daarmede niet mogelijk is.

Het vergunningsstelsel kan niet worden toegepast op trajecten, gelegen binnen de grenzen van stadsgemeenten en gemeenten. Het plaatselijk vervoer is geheel buiten de regeling gelaten, omdat de behoefte aan ordenende overheidsmaatregelen daar niet is gebleken. Tot het plaatselijk vervoer zal als regel mede moeten worden gerekend een strook van eenige kilometers buiten de grenzen van de stadsgemeenten en gemeenten. Daarmede kan bij de aanwijzing van trajecten worden rekening gehouden.

De vergunning wordt verleend met vaststelling van: 1e. het traject of de trajecten, waarlangs het vervoer zal geschieden; 2e. het maximum aantal motorrijtuigen, met inachtneming daarbij van het draagvermogen dier rij- of voertuigen, waarmede het bedrijf zal worden uitgeoefend; 3e. den tijdsduur, waarvoor de vergunning zal gelden, welke tijdsduur ten hoogste vijf jaren zal bedragen; 4e. de soorten van de te vervoeren goederen, indien de aanvrager zich tot het vervoer van bepaalde soorten van goederen wenscht te beperken; 5e. zoodanige voorwaarden als in het algemeen belang worden noodig geacht. Gegeven het doel van de invoering van het vergunningsstelsel op de aangewezen trajecten, n. l. om de ernstige economische bezwaren, die zich daar door overmaat van vervoersaanbod voordoen, op te heffen dient het maximum-aantal motorrijtuigen en daaraan te koppelen aanhangwagens te worden vastgelegd.

In verband met te verwachten snelle wijzigingen in de bediening van het goederenvervoer zullen als regel de vergunningen voor niet langer dan drie jaren worden verleend.

De mogelijkheid is geopend om vrachtauto-exploitanten de gelegenheid te laten zich tot bepaald vervoer te beperken, b. v. tot dat van verhuisbodems, visch, bloemen, melk etc.

Indien de exploitant zijn vervoersplicht niet heeft beperkt tot bepaalde goederen is hij ver-

plicht alle goederen te vervoeren, behoudens dat de voorschriften omtrent de belading niet mogen worden overtreden, terwijl voor motorrijtuigen, ingericht voor bijzonder vervoer, geen vervoersplicht geldt voor het vervoer van goederen, waarop het motorrijtuig niet is ingericht. Heeft hij evenwel op deze wijze zijn vervoersplicht beperkt, dan is het hem verder verboden andere soorten van goederen te vervoeren dan wel te doen of te laten vervoeren dan in de vergunning zijn vermeld.

De toepasselijkverklaring van het vergunningsstelsel op een bepaald traject eischt uiteraard een overgangsregeling ter verzekering van de belangen van de ondernemers, die reeds een vrachtauto of autobus voor het vervoer van goederen op het aangewezen traject exploiteeren. Aan hen, die binnen één maand na openbaarmaking van de aanwijzing van het traject een vergunning aanvragen en aantonen een openbare vrachtauto of autobus in het tijdvak van zes maanden, voorafgegaande aan de aanwijzing, op dat traject geregeld te hebben geëxploiteerd, wordt een vergunning verleend, met dien verstande, dat de geldigheidsduur van de vergunning en het maximum-aantal motorrijtuigen kunnen worden beperkt teneinde de economische bezwaren zoo spoedig mogelijk op te heffen.

De bestaande exploitanten mogen hun motorrijtuigen op het traject, waarvoor zij een vergunning hebben aangevraagd, zonder vergunning blijven exploiteeren totdat een vergunning is verleend of geweigerd, dan wel op een beroep tegen de weigering van een vergunning is beschikt. De belangen van bestaande vrachtauto ondernemingen zullen zooveel mogelijk worden ontzien.

Is de toestand op een bepaald traject door verlening van de vergunningen geregeld, dan is daarmede natuurlijk voor eenigen tijd uitbreiding van het aantal op dat traject toegelaten vrachtauto's stop gezet totdat blijkt, dat de overmaat van vervoersgelegenheid heeft opgehouden te bestaan.

In de toekomst zal het dan mogelijk zijn dat door de toename van de vervoersbehoeften de vervoersgelegenheid dient te worden vergroot. Alsdan kan aan bestaande vrachtauto ondernemingen, op haar verzoek, worden vergund haar bedrijf uit te breiden, en kunnen nieuwe vergunningen worden verleend, indien daartegen geen ernstige economische bezwaren bestaan. Een bestaande vrachtauto onderneming, welke bereid is haar bedrijf uit te breiden, geniet de voorkeur boven aanvragers van een nieuwe vergunning, indien zij niet minder waarborgen voor een goede en billijke vervoersbediening biedt dan deze aanvragers.

De vergunninghouder, die tenminste zes maanden vóór het einde van den geldigheidsduur van de hem verleende vergunning een aanvraag om een nieuwe vergunning voor het berijden van hetzelfde traject indient, geniet de voorkeur boven andere aanvragers van een vergunning voor het berijden van dat traject, indien hij niet minder waarborgen voor een goede en billijke vervoersbediening biedt dan deze aanvragers.

Een nieuwe vergunning kan slechts worden geweigerd, indien bij gehouden onderzoek is gebleken, dat door het verleenen van de vergunning de ernstige economische bezwaren zouden voortduren of herleven.

De houder van een vrachtautovergunning is verplicht de tarieven voor het vervoer van door hem te vervoeren goederen openbaar te maken op de volgende wijze. De tarieven worden ten kantore van den vergunninghouder op een in het oog vallende plaats aangeplakt en voor een ieder ter inzage gelegd op de door de autoriteit, die de vergunning heeft verleend, te bepalen kantoren. Bovendien moet de vergunninghouder zorgdragen, dat de bestuurder van de vrachtauto in het bezit is van een kaart, welke deze tarieven mede bevat. Het is den vergunninghouder verboden goederen te vervoeren dan wel te doen of te laten vervoeren tegen andere vrachtprijzen dan die, welke, op zoeven bedoelde kaart zijn vermeld, tenzij voor den aanvang van het vervoer anders is overeengekomen. De vergunninghouder is vrij om zijn tarieven te allen tijde te wijzigen. Een wijziging is echter eerst van kracht nadat het gewijzigde tarief op de zoo juist vermelde wijze is aangeplakt en ter inzage gelegd en de tariefkaart daarmede in overeenstemming is gebracht. Het publiek kan eischen, dat de exploitant tegen de op deze wijze bekend gemaakte vrachtprijzen vervoert. Bij bijzondere overeenkomst kan echter van deze algemeene tarieven worden afgeweken, mits vóór den aanvang van het vervoer gesloten.

Het is den eigenaar of houder en den bestuurder van een motorrijtuig, waarvoor een vrachtautovergunning is verleend, verboden daarmede goederen te vervoeren dan wel te doen of te laten vervoeren, indien de bestuurder niet kan toonen den vrachtbrief of de vrachtbrieven, waaruit blijkt welke goederen in het motorrijtuig zijn geladen. De vrachtbrief moet voldoen aan door den Directeur van Verkeer en Waterstaat te stellen eischen, welke ongeveer overeenkomen met die van artikel 90 W. v. K.

Een vergunning is niet vereischt voor vervoer, dat slechts eens of enkele maleu zal plaats hebben. Voor dergelijk incidenteel vervoer wordt een bijzondere vergunning uitgereikt.

V. Vervoer van goederen met niet-openbare vrachtauto's. Indien wordt overgegaan tot regelen en ordenend ingrijpen in het openbare vervoer van goederen met motorrijtuigen, dient ook het particuliere goederenvervoer met vrachtauto's en autobussen in de regeling te worden betrokken. Op trajecten, waarop het vergunningsstelsel voor openbare vrachtauto's en autobussen toepasselijk is verklaard, moet het particuliere goederenvervoer met die motorrijtuigen onder controle worden gesteld om den vervoersomvang op dergelijke trajecten ten volle te kunnen voorzien. Dit is van veel belang voor de beoordeeling van de vraag hoe groot de capaciteit van de openbare vrachtauto-onderneming moet zijn om in de vervoersbehoefte te voorzien. Voorts is controle op het particuliere goederenvervoer noodig om ontduiking van het vergunningsstelsel voor het openbare goederenvervoer per motorrijtuig te voorkomen. Tenslotte kan het geboden zijn om het particuliere vervoer van goederen met vrachtauto's en autobussen te beperken ter wille van in het algemeen belang in stand te houden openbare vervoersgelegenheden.

Deze overwegingen hebben geleid tot de volgende regeling.

Het is verboden met een niet-openbare vrachtauto, waarvan het toelaatbaar totaalgewicht 2000 kg te boven gaat, of met een niet-openbare

autobus, welke is ingericht voor het vervoer van meer dan 1000 kg goederen, goederen te vervoeren anders dan krachtens een vergunning van den Directeur van Verkeer en Waterstaat: a. op de trajecten, waarop het vergunningsstelsel voor openbare vrachtauto's en autobussen toepasselijk is verklaard; b. op andere door den Gouverneur-Generaal aangewezen trajecten, waarop of waarlangs een of meer vervoersondernemingen een geregelden dienst onderhouden, indien uit het onbepaald toelaten van goederenvervoer met de vorenbedoelde niet-openbare motorrijtuigen ernstige economische bezwaren voortvloeien.

Een vergunning kan niet worden geweigerd, indien de aanvrager aantoonde, dat hij bij weigering in zijn bedrijf aanmerkelijk nadeel zou ondervinden.

Het gaat hier dus over twee scherp van elkaar te onderscheiden gevallen.

De maatregelen om tot opheffing van de ernstige economische bezwaren te geraken op de onder a bedoelde trajecten — dat zijn dus de trajecten, waarop of waarlangs een overmatig aanbod van openbare vervoersgelegenheid bestaat — zouden in belangrijke mate kunnen worden tegengewerkt, indien het particulier vervoer zich onbepaald zou kunnen uitbreiden.

Intusschen zijn de belangen van de bestaande, particuliere vrachtautohouders op deze trajecten volledig gewaarborgd. Aan degenen, die binnen één maand na openbaarmaking van de aanwijzing van een traject een vergunning aanvragen en aantoonen een vrachtauto gedurende het tijdvak van zes maanden voorafgaande aan die openbaarmaking op het aangewezen traject te hebben geëxploiteerd, wordt een vergunning verleend. Degenen, die binnen één maand na openbaarmaking van de aanwijzing van het traject een vergunning aanvragen, mogen hun motorrijtuigen zonder vergunning op dat traject blijven exploiteeren totdat een vergunning is verleend of geweigerd, dan wel op een beroep tegen de weigering van een vergunning is beschikt.

Nieuwe vergunningen moeten echter kunnen worden geweigerd, indien tegen verdere uitbreiding van het particuliere vervoer ernstige economische bezwaren bestaan.

In de tweede plaats zal het eigen vervoer aan een vergunning moeten worden gebonden op trajecten, waar het voortbestaan van een openbare vervoersgelegenheid, welke een geregelde verbinding onderhoudt, slechts door dezen maatregel kan worden verzekerd. Dit is echter een maatregel, die slechts in uitzonderingsgevallen zal behoeven te worden toegepast, n. l. indien de mogelijkheid om een dergelijke vervoersgelegenheid in stand te houden afhankelijk is van de omstandigheid dat een of enkele personen of lichamen, die groote hoeveelheden goederen moeten op- of afvoeren, van de diensten der vervoersondernemingen gebruik maken. Indien deze personen in eigen vervoer voorzien, zal in een dergelijk geval de vervoersonderneming het onderhouden van de verbinding moeten opgeven, waardoor het belang van de bevolking van een geheele streek ernstig kan worden benadeeld. Zal dan in beginsel een vergunning voor eigen vervoer niet worden uitgereikt, dit zal echter toch geschieden, indien het vervoer door de vervoersondernemingen den aanvrager aanmerkelijk na-

deel zou berokkenen, hetzij doordat hij in eigen vervoersbehoefte noemenswaard billijker kan voorzien, hetzij doordat de openbare vervoersonderneming de verbinding niet onderhoudt op een wijze, welke strookt met de belangen van den aanvrager, en dus niet aan diens redelijke vervoersbehoeften kan tegemoet komen. Overigens zal het feit, dat een vergunning voor particulier vervoer steeds kan worden verleend, terwijl ook de aanwijzing van het traject kan worden ingetrokken, voor de vervoersonderneming een aansporing zijn om haar tarieven niet op te voeren en haar diensten zoo goed mogelijk in te richten.

In dit geval bestaat de mogelijkheid om dadelijk beperkend in te grijpen, door weigering van vergunningen of het slechts toestaan van beperkte vergunningen.

De vergunning wordt verleend voor elk motorrijtuig afzonderlijk met vermelding van de goederen, waarvan het vervoer is toegestaan, en van het traject of de trajecten, waarop het vervoer zal mogen geschieden. Aan de vergunning kunnen zoodanige voorwaarden worden verbonden als in het algemeen belang worden noodig geacht. Zij is geldig gedurende het kalenderjaar, waarvoor zij is afgegeven, en het daaropvolgende jaar.

De vergunning wordt slechts verleend voor de goederen, welke de aanvrager ten behoeve van zijn bedrijf op- en afvoert.

Het is den vergunninghouder verboden andere soorten van goederen te vervoeren dan wel te doen of te laten vervoeren dan in de vergunning zijn vermeld.

Voor incidenteel vervoer kan ook hier een bijzondere vergunning worden verleend.

Vervoerscommissies. De vervoerscommissies spelen op het gebied van het goederenvervoer een belangrijke rol.

Voor bepaalde gebiedsdeelen, omvattend één of meer trajecten, waarop het vergunningsstelsel voor het openbare goederenvervoer per motorrijtuig toepasselijk is verklaard, kan de Gouverneur-Generaal een vervoerscommissie instellen.

Voorshands kon worden volstaan met instelling van drie vervoerscommissies, n. l. één te Batavia voor West-Java, één te Semarang voor Midden-Java en de Vorstenlanden, en één te Soerabaja voor Oost-Java.

De vervoerscommissies bestaan uit een voorzitter en tenminste vier leden, die door den Directeur van Verkeer en Waterstaat voor den tijd van twee jaren worden benoemd.

Bij het goederenvervoer zijn velerlei belangen betrokken, n. l. de directe belangen van de betrokken vrachtauto-ondernemers, van de spoorwegondernemingen, van importeurs, exporteurs, cultuurondernemingen enz. en de diverse belangen der bevolking, welke weliswaar in den regel niet rechtstreeks aan het vrachtautoverkeer deelneemt, maar doordoor in haar bedrijf en leven wordt beïnvloed. Al deze belangen dienen integraal in de vervoerscommissies te worden vertegenwoordigd.

De vervoerscommissies zijn uitsluitend op het gebied van het goederenvervoer werkzaam.

Deze commissies moeten zich op de hoogte houden van de aangelegenheden betreffende het vervoer van goederen, haar bemiddeling verlenen, indien tusschen vervoersondernemingen tegenstrijdigheid van belangen bestaat, en den Directeur van Verkeer en Waterstaat van advies

dienen omtrent de terzake van het vervoer van goederen te treffen maatregelen.

De vervoerscommissies brengen in concreto advies uit omtrent:

1e. de aanwijzing van trajecten, waarop de vergunningsstelsels voor het openbare en het particuliere goederenvervoer der motorrijtuigen dienen te worden toegepast; 2e. de in het kader van die vergunningsstelsels te verleenen vergunningen; 3e. de bezwaarschriften in verzet en hooger beroep tegen verleening, onderscheidenlijk weigering, intrekking of wijziging van vergunningen tot exploitatie van vrachtauto's.

De commissies zullen echter haar werkzaamheid niet behoeven te beperken tot het uitbrengen van advies omtrent aan haar voorgelegde vragen.

Het gekozen stelsel van maatregelen met betrekking tot het goederenvervoer draagt een min of meer negatief karakter. Het sluit slechts de mogelijkheid in om door invoering van een vergunningsstelsel de tot ernstige economische bezwaren leidende concurrentie te breidelen, het ontstaan en de verdere ontwikkeling van in het algemeen belang ongewenschte uitwassen bij het goederentransport te beletten.

Tot een positieve ordening van het goederenvervoer kunnen deze maatregelen alleen niet leiden. Op dit gebied nu is voor de vervoerscommissies een belangrijker taak weggelegd. De wetgever heeft deze willen aangeven door de opdracht tot bemiddelend optreden bij het bestaan van tegenstrijdige belangen tusschen de vervoersondernemers.

Dit bemiddelend optreden zal kunnen leiden tot afbakening van het vervoersgebied van gelijksoortige en ongelijksoortige transportmiddelen, of tot verdeling van het vervoer naar den aard der goederen en tot vaste, overeenkomstige tarieven, derhalve kortom tot hetgeen als regel wordt verstaan onder positieve vervoersordering.

De Wegverkeerscommissie. De permanente wegverkeerscommissie, welke zetelt te Bandoeng in het departement van Verkeer en Waterstaat, is door den Gouverneur-Generaal ingesteld, terwijl ook haar voorzitter en leden door den Gouverneur-Generaal worden benoemd en ontheven.

De commissie dient den Gouverneur-Generaal en den hoofden van departementen van raad omtrent de behartiging van alle verkeersbelangen en omtrent alles wat met de werking van de Wegverkeersordonnantie en de krachtens haar vast te stellen voorschriften verband houdt.

De ontwerpen van algemeene verordeningen en besluiten van departementshoofden tot wijziging en aanvulling van de wegverkeerswetgeving vinden in de vergaderingen van de commissie bespreking. Ook de ontwerpen van ordonnantie, welke aan het wegverkeer lasten opleggen (motorvoertuigenbelasting, personeele belasting, accijns, invoerrechten), worden aan de commissie om advies toegezonden. Verder beraadslaagt de commissie over alle onderwerpen het verkeer betreffende in den ruimsten zin, zooals veiligverkeerspropaganda, verkeersonderwijs, wegenpolitiek enz.

De commissie is bevoegd eigener initiatief voorstellen het verkeer betreffende bij den Gouverneur-Generaal en de departementshoofden in te dienen.

De commissie bestaat uit ambtelijke en niet-ambtelijke leden. Tot deze laatste behooren vertegenwoordigers van vereenigingen, die de behartiging van verkeersbelangen ten doel hebben, en van het taxi-, autobus-, en vrachtautobedrijf.

Als voorzitter pleegt in de practijk te worden aangewezen het hoofd van de afdeling Wegverkeer van het departement van Verkeer en Waterstaat.

De commissie brengt jaarlijks verslag uit omtrent haar werkzaamheden, waaraan de noodige beschouwingen omtrent de ontwikkeling van het wegverkeer worden vastgeknoot.

Statistieken van rij- en voertuigen. Aangezien statistische gegevens omtrent de aantallen door dierlijke trekkracht voortbewogen rij- en voertuigen en rijwielen tot dusver ontbreken, kunnen slechts gegevens omtrent motorrijtuigen worden vermeld, waarvoor naar de tabellen voorkomende op blz. 1806 wordt verwezen.

Belastingen. *Motorverkeer*. In Nederlandsch-Indië werd de eerste belasting op het motorverkeer gelegd bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1908 no. 48 (in werking getreden op 15 Februari 1908), welke de accijnsplichtigheid van benzine invoerde door voor de toepassing van de ordonnantie in Ind. Stb. 1886 no. 249 — waarbij petroleum, waaronder begrepen alle aardolien, geschikt voor het gewoon gebruik tot verlichting, aan een accijns werd onderworpen — met licht-petroleum of benzine gelijk te stellen; gasoline, petroleumbenzine en al die andere aardoliedistillaten, welke met de evengenoemde gemeen hebben dat zij vluchtiger zijn dan petroleum.

Deze accijns, welke oorspronkelijk f 1.75 per hectoliter bedroeg, werd 1 Januari 1894 (Ind. Stb. 1893 no. 308) verhoogd tot f 2 en daarna (Ind. Stb. 1899 no. 1) gebracht van f 2 op f 2.50 per hectoliter met ingang van 11 Januari 1899 voor Java en Madoera en 1 Februari 1899 voor de Buitengewesten, welk laatste tarief in 1908 werd gehandhaafd.

Eerst in 1921 werd een scheiding tusschen den accijns op petroleum en benzine gemaakt en werd de laatste zeer belangrijk verhoogd. Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1921 no. 304 (in werking getreden op 1 Juni 1921) werd o.a. bepaald, dat de accijns bedraagt:

a. voor petroleum: / 3.50 per hectoliter; b. voor gasoline, petroleumbenzine en al die andere aardoliedistillaten, welke met de evengenoemde gemeen hebben, dat zij vluchtiger zijn dan petroleum: / 7.50 per hectoliter.

Tot ultimo 1931 is de accijns op benzine vastgesteld gebleven op / 7.50 per hectoliter = 7,5 cent per liter. Met ingang van 1 Januari 1932 werd die accijns verhoogd met 20 opercenten, d.w.z. op 9 cent per liter gebracht, welke opercenten van 16 Maart van dat jaar af werden verhoogd tot 33 $\frac{1}{2}$ %, zoodat de accijns toen 10 cent per liter bedroeg.

Op 1 Januari 1932 trad in werking de ordonnantie op de motorvoertuigenbelasting Buitengewesten van 16 Januari 1932 (Ind. Stb. no. 36), gewijzigd en aangevuld bij de ordonnantie van 21 December 1932 (Ind. Stb. no. 617) en 29 December 1933 (Ind. Stb. no. 523). Op 1 Januari 1933 werd ingevoerd de „Motorvoertuigenbelasting ordonnantie Java en Madoera” van 16 Maart 1933 (Ind. Stb. no. 111).

Bij de ordonnantie van 31 December 1934 (Ind. Stb. no. 716) werden de bovenbedoelde motor-

AANTAL MOTORRIJTUIGEN IN NEDERLANDSCH-INDIË

op		Auto- bussen	Vracht- auto's	Personen- auto's	Driewie- lige motor- rijtuigen	Motor- rijwielen	Totaal
1-1-36	Java en Ma- doera . . .	1.460	5.086	31.424	1.815	9.567	49.352
	Buitenge- westen . . .	5.179	4.516	9.998	209	2.124	22.026
		6.639	9.602	41.422	2.024	11.691	71.378
1-1-37	Java en Ma- doera . . .	1.494	5.311	33.711	1.583	9.311	51.410
	Buitenge- westen . . .	5.614	4.997	11.207	216	2.456	24.490
		7.108	10.308	44.918	1.799	11.767	75.900

AANTAL HOUDERS VAN MOTORRIJTUIGEN EN AANTAL AAN HEN UITGEREIKTE
NUMMERBEWIJZEN. (Stand op 1 Januari 1935)

	Europeanen		Inheemschen		Vr. Oosterl.		Rechtspers.		Totaal	
	Nummer- bewijs- houders	Nummer- bewijzen	Nummer- bewijs- houders	Nummer- bewijzen	Nummer- bewijs- houders	Nummer- bewijzen	Nummer- bewijs- houders	Nummer- bewijzen	Nummer- bewijs- houders	Nummer- bewijzen
Java en Madoera per 1-1-1935	16.511 15.359	19.705 17.836	10.617 9.438	12.094 10.391	7.744 7.484	10.993 10.132	2.269 2.389	6.213 5.343	37.141 34.670	49.005 43.702
Buitengewesten per 1-1-1935	3.837 3.253	4.448 3.691	7.838 6.475	8.797 6.985	4.584 3.978	5.960 4.972	722 673	2.873 2.594	16.981 14.379	22.078 18.242
Nederl.-Indië per 1-1-1935	20.348 18.012	24.153 21.527	18.455 15.913	20.891 17.376	12.328 11.462	16.953 15.104	2.991 3.062	9.086 7.937	54.122 49.049	71.083 61.944

AANTAL RIJBEWIJSHOUDERS OP 1 JANUARI 1936

	Europeanen		Inheemschen		Vreemde Oos- terlingen		Totaal		Algem. totaal	
	mannel.	vr.	mannel.	vr.	mannel.	vr.	mannel.	vr.		
Java en Madoera . . .	17.623	1.647	30.180		44	9.014	26	56.817	1.717	58.534
Buitengewesten . . .	5.169	448	21.348		13	7.647.	8	34.164	469	34.633
Nederlandsch-Indië .	22.792	2.095	51.528		57	16.661	34	90.981	2.186	93.167

voertuigenbelastingen, gerekend van 1 Januari 1935, vervallen verklaard.

Ter compensatie van de als gevolg daarvan gederfde opbrengsten werd de benzine-accijns met ingang van denzelfden datum verhoogd van 10 tot 13 cent per liter (Ind. Stb. 1934 no. 717) en werd bij de ordonnantie, eveneens van 31 December 1934 (Ind. Stb. no. 718), gewijzigd bij de ordonnaties van 26 November 1935 (Ind. Stb. no. 551) en van 28 Januari 1937 (Ind. Stb. no. 33), een nieuwe motorvoertuigenbelasting ingevoerd. Ingevolge artikel 1 lid 1 van die ordonnantie wordt onder den naam van „motorvoertuigenbelasting” een belasting geheven ter zake van het houden van:

a. motorvoertuigen, die worden gedreven door een motor, gevoed door een houtskoolgasgenerator of door een petroleum dan wel een mengsel van petroleum en benzine als brandstof gebrui-

kenden motor, ongeacht of deze al dan niet bijzonderlijk voor het gebruik van petroleum of een mengsel van petroleum en benzine is ingericht; b. alle andere motorvoertuigen, die niet worden gedreven door een uitsluitend benzine als brandstof gebruikenden motor; c. motorvoertuigen, die worden gedreven door een uitsluitend benzine als brandstof gebruikenden motor, waarvan het toegestaan totaal-gewicht 5500 kg of meer bedraagt; d. aanhangwagens van motorvoertuigen.

Voor bedrijfsauto's werd het tarief bepaald voor de motorvoertuigen, genoemd onder a. op / 12 en die, genoemd onder b. (dieselauto's) op / 24 per 100 kg toegestaan totaal-gewicht, terwijl het tarief voor personenauto's werd gesteld voor motorvoertuigen genoemd onder a. op / 9 en die, genoemd onder b. (dieselauto's) op / 18 per 100 kg eigengewicht.

Voor de motorvoertuigen, vallende onder de

omschrijving onder c. (zware benzine-bedrijfs-auto's) is de belasting vastgesteld op f 30, verhoogd met f 6 voor elke 100 kg toegestaan totaalgewicht boven 5500 kg.

De belasting voor aanhangwagens bedraagt voor die, voortbewogen door motorvoertuigen, bedoeld in art. 1 lid 1 onder b. (dieselauto's), f 9 en voor die, voortbewogen door andere motorvoertuigen, f 5 per 100 kg toegestaan totaalgewicht.

Deze belasting werd op 31 December 1935 geheven van de in onderstaande tabel aangegeven motorvoertuigen en aanhangwagens.

waarde. Onderdeelen, welke slechts gebruikt kunnen worden voor motorrijtuigen, waarvan het invoerrecht 12% bedraagt, zijn onderworpen aan een invoerrecht van 12%, terwijl van andere onderdeelen een invoerrecht van 20% wordt geheven. Op het invoerrecht worden 50 opeenten geheven.

Nummer-, proefrit-, rij- en keuringsbewijzen, de verschillende op den voet van de wegverkeerswetgeving af te geven vergunningen, zoodaende de aanvragen ter erlanging van deze bewijzen en vergunningen, zijn onderworpen aan een zegelrecht van f 1.50.

MOTORVOERTUIGEN, TERZAKE VAN HET HOUDEN WAARVAN IN 1935 MOTORVOERTUIGENBELASTING IS GEHEVEN (Ind. Stb. 1934 no. 718)

Soort	Motorvoertuigen, vallende onder art. 1 (1) a			Motorvoertuigen, vallende onder art. 1 (1) b		Motorvoertuigen, vallende onder art. 1 (1) c	Motorvoertuigen vallende onder art. 1 (1) d (aanhangwagens)	
	gedreven door een houtskool gasgenerator	gedreven door petroleum	gedreven door een mengsel van petr. en benz.	Diesels	Overige			
Personenauto's ..	—	20	76	1	—	—	—	
Autobussen	—	59	116	52	—	1	—	
Vrachtauto's	50	4	33	155	5	190	—	
Tractors met oplegger	1	—	—	32	—	25	—	
Aanhangwagens ..	—	—	—	—	—	—	267	
Java en Madoera	Totaal	51	83	225	240	5	216	267
Personenauto's ..	—	—	21	—	—	—	—	
Autobussen	—	55	224	12	2	7	—	
Vrachtauto's	—	27	—	26	5	192	—	
Tractors met oplegger	—	1	5	—	1	2	—	
Aanhangwagens ..	—	—	—	—	—	—	137	
Buitengewesten Nederl.-Indië	Totaal	—	83	250	38	8	201	137
Totaal	51	166	475	278	13	417	404	

Het benzine verbruik in millioenen liters kan worden gekend uit onderstaande tabel:

Jaar	Java en Madoera	Buitengewesten	Totaal	Vermeerdering of vermindering
1931	151	89	240	
1932	144	70	214	— 11%
1933	106	60	166	— 22%
1934	109	61	170	+ 2,4%
1935	95	55	150	— 12%
1936	101	60	161	+ 7%

De opbrengst van den benzineaccijns bedroeg in 1936 rond f 21.000.000.

De wenschelijkheid van een verlaging van den benzineaccijns is in onderzoek.

Het invoerrecht voor motorrijtuigen bedraagt voor personenauto's en motorrijwielen 20% en voor autobussen en vrachtauto's 12% van de

Het internationaal verdrag van Genève van 30 Maart 1931 (Ind. Stb. 1934 no. 122) betreffende de belastingheffing van vreedende motorrijtuigen is op Nederlandsch-Indië van toepassing.

Niet-motorisch verkeer. Door de plaatselijke overheden wordt belasting geheven van rijtuigen, vrachtwagens en rijwielen, waarvan de tarieven uiteenloopen.

De nummer-, rij- en keuringsbewijzen, af te geven voor deze rij- en voertuigen, zijn onderworpen aan een zegelrecht van f 0.25.

Literatuur: Dr. Ir. L. J. De Vent on Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen, De Wegverkeersordonnantie, 2de druk 1936; Dr. Ir. L. J. de Vent, Het Wegverkeer, 2de druk 1937, bewerkt door Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen; Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen, Wat ieder van de Verkeersregels weten moet, 1937; J. H. Smith, De gids voor bestuurders van motorrijtuigen, 5de druk 1937; B. Hartman en M. Cozijn, Het rijbewijs, 1937; Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen en Dr. H. J. Levelt,

De algemeene motorvoertuigenbelastingen 1933, met supplement 1934; Het motorverkeer, wekelijks verschijnend orgaan van de K.N.I.M.C.; De Motor, weekblad.

SPOOR- EN TRAMWEGEN (Aanv. Dl. IV).
Ultimo 1936 waren in Nederlandsch-Indië de volgende spoor- en tramwegen in exploitatie:

Spoorwegen	Spoor-wijde in m	Lengte in km
Staatsspoorwegen op Java . . .	1.067	2929
„ Zuid-Sumatra	1.067	645
„ Sum. Westk.	1.067	264
„ in Atjeh . . .	0.75	512
Gezamenlijke Staatsspoorwegen		4350
Nederlandsch-Indische Spoor- weg Maatschappij	1.435	261
Deli Spoorweg Maatschappij . . .	1.067	602
Overige particuliere spoorwegen	1.067	541
Gezamenlijke particuliere spoorwegen		3022
Totaal der spoorwegen.		7372

Tramwegen	Spoor-wijde in m	Lengte in km
Electrische stadstramwegen der Bataviasche Verkeers Maat- schappij	1.188	28
Electrische stadstramwegen der Oost-Java Stoomtram Maat- schappij te Soerabaja	1.067	18
Totaal stadstramwegen		46

De spoor- en tramwegen nemen in het economische leven van Java en Sumatra nog steeds een zeer belangrijke plaats in ondanks het feit, dat in het laatste decennium een aanzienlijke verschuiving van het vervoer ten voordeele van het motortransport langs den weg heeft plaats gehad.

Omstreeks het jaar 1925 toch begon de auto aan den spoorweg afbreuk te doen, aanvankelijk aan het personenvervoer, later ook aan het goederenvervoer. Er ontwikkelde zich geleidelijk een sterke concurrentie van autobussen, waardoor een groot aantal reizigers aan den spoorweg werd onttrokken. Het gevolg was, dat de spoorwegen hun monopolistisch karakter verloren. Om aan deze concurrentie het hoofd te kunnen bieden, waren de spoorwegondernemingen gedwongen tariefsverlagingen in te voeren, met het doel het reizigersvervoer zooveel mogelijk te stimuleeren en het verloren terrein, zij het slechts ten deele, terug te winnen. Later deed ook de vrachtauto op de langs den spoorweg loopende trajecten zijn invloed gelden en werd de krachtige positie van de spoorwegen met betrekking tot het goederenvervoer meer en meer verzwakt.

De spoor- en tramwegen waren in de concurrentie met de auto in het nadeel, gebonden als zij waren aan de strenge voorschriften, t.o.v. de exploitatie en tarieven in de spoor- en tramwegwetgeving gesteld, terwijl de auto door het ontbreken van de noodige wettelijke bepalingen een veel grooter bewegingsvrijheid had, vooral op tariefsgebied. De vervoersplicht, een der hoofdbeginselen van de spoorwegwetgeving, ontbrak voor het motorvervoer langs den weg geheel. De wilde-vrachtauto bewoog zich uitsluitend op de gunstige trajecten en nam alleen de voordeelige vrachten ten vervoer aan, daarbij het minst loonende vervoer aan den spoorweg latende. Op den duur gingen echter de vrachtauto ondernemers niet alleen met den spoorweg, maar ook met elkaar concurreeren, waardoor de vervoerstarieven tot een zoodanig laag peil daalden, dat een op gezonde basis berustend bedrijf voor de bonafide vrachtautobedrijven onmogelijk werd. Ingrijpen van regeeringswege kon niet uitblijven en de regeling van het verkeer op de openbare wegen van 1933, vervat in de Wegverkeersordonnantie, was dan ook bedoeld als een eerste stap in de richting van verkeersordening. (Zie WEGVERKEER).

Ondanks de van het motorverkeer langs den weg ondervonden mededinging konden, dank zij de gunstige conjunctuur in de jaren 1927 t/m 1929, de meeste spoorwegondernemingen in Nederlandsch-Indië goede bedrijfsresultaten boeken. Geheel anders werd evenwel de toestand in 1930 en volgende jaren, toen de economische crisis ook de bedrijven en industrieën in Indië aantastte. Vooral de depressie in de suikerindustrie op Java bracht een enorme vervoersdaling voor de betrokken spoorwegen mede.

Verder kenmerkte de economische crisis van 1930 en volgende jaren zich o.a. door een toenemend gebrek aan werkgelegenheid in de door de spoorwegen doorsneden gebieden, dalende loonen en geringe opbrengst van de verbouwd gewassen, tengevolge waarvan geldschaarste onder de bevolking ontstond, zooals in verscheidene achtereenvolgende decennia niet was voorgekomen.

Deze omstandigheden oefenden een zeer sterken terugslag uit op het reizigersvervoer per spoor- en tramweg. Als afweermaatregel tegen de autobussen gingen de spoorwegen over tot opvoering van de trainsnelheid en tot vergrooing van de treinfrequentie op verschillende trajecten, gepaard met zeer vergaande verlaging van tarieven.

Voor sommige lijngedeelten brachten de bovengenoemde maatregelen echter niet het gewenschte effect en moest de treinfrequentie noodgedwongen weer tot het uiterste worden ingekrompen en de exploitatie in — gelukkig zeldzame — gevallen tot uitsluitend goederenvervoer worden beperkt dan wel geheel worden gestaakt. Het behoeft geen verwondering te wekken, dat ondanks een straffe bezuinigingspolitiek bij nagenoeg alle spoorwegondernemingen de daling in de ontvangsten de beperking van de uitgaven belangrijk overtrof, waardoor verliezen op de exploitatie niet konden uitblijven. Enkele tramwegondernemingen, welke niet meer geheel aan haar financiële verplichtingen konden blijven voldoen, geraakten zelfs in den toestand van surséance van betaling (zie hieromtrent onder

Semarang-Joana en Oost-Java Stoomtram Maatschappij).

In de onder volgende vier staten, betrekking hebbende op de jaren 1929, 1931, en 1933 t/m 1936 zijn achtereenvolgens aangegeven:

1. het aantal reizigers;
2. het aantal tonnen vervoerde goederen;
3. de bruto-ontvangsten;
4. de exploitatie-uitgaven.

Aantal reizigers in duizendtallen

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
S p o o r w e g e n						
Staatspoorwegen Java	50999	49392	27651	24802	23640	23166
" Sumatra	10279	7075	5329	7292	7026	6768
Ned. Ind. Spoorw. Mij.	15140	11199	7237	5389	4637	4879
Sem.-Cheribon St. "	6629	3781	2806	2144	1697	2113
Semarang-Joana " "	6658	4245	3388	3297	2559	2344
Serajoedal " "	2326	1169	720	642	826	1052
Oost-Java " "	6814	5732	5408	4535	3847	3467
Modjokerto " "	772	476	184	233	231	226
Kediri " "	1744	1373	677	650	654	704
Madoera " "	1524	1492	1110	930	865	842
Paseroean " "	1675	1043	224	252	279	219
Malang " "	1705	1124	564	610	675	689
Probolinggo " "	662	543	146	114	130	139
Deli Spoorweg Mij. "	6496	4064	3683	3197	3265	4047
Totaal	113423	92708	59127	54087	50331	50655
S t a d s t r a m w e g e n						
Bataviasche Verkeers Maatschappij	11739	9508	6591	6819	4992	5821
Oost-Java St. Mij (Electrische tram in Soerabaja)	12297	10223	7466	7260	6513	5476
Semarang-Joana (Spoorlijn in Semarang)	6658	4823	6392	5419	4678	4526
Totaal	30694	24554	20449	19498	16183	15823

Aantal vervoerde tonnen goederen in duizendtallen

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
S p o o r w e g e n						
Staatspoorwegen Java	8443	5514	3480	3211	3021	3243
" Sumatra	1858	1430	1045	1105	1840	1232
Ned. Ind. Spoorweg Mij.	2953	2187	1059	981	948	996
Sem.-Cheribon St. Mij.	1337	854	623	482	469	460
Semarang-Joana " "	664	424	554	551	229	261
Serajoedal " "	273	206	50	74	57	66
Oost-Java " "	232	153	56	81	62	48
Modjokerto " "	258	169	42	20	30	35
Kediri " "	330	198	155	87	101	91
Madoera " "	170	132	110	102	103	106
Paseroean " "	318	266	110	90	86	73
Malang " "	347	313	243	198	201	223
Probolinggo " "	186	119	80	49	72	44
Deli Spoorweg Mij.	1014	682	584	561	608	700
Totaal	18383	12647	8201	7592	7927	7578

Bruto-opbrengsten in millioen gulden

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
	S p o o r w e g e n					
Staatsspoorwegen Java	70.8	48.9	29.2	25.4	23.1	23.2
" Sumatra	1 0.9	7.08	4.6	4.7	5.4	4.6
Ned. Ind. Spoorweg Mij.	21.8	13.2	8.46	7.16	6.64	6.34
Sem.-Cheribon St. Mij.	6.05	3.77	2.55	2.08	1.89	1.88
Semarang-Joana " "	4.47	2.67	1.65	1.48	1.19	1.21
Serajoedal " "	1.48	0.90	0.34	0.35	0.29	0.29
Oost-Java " "	0.83	0.61	0.36	0.30	0.25	0.21
Modjokerto " "	0.52	0.31	0.10	0.06	0.08	0.09
Kediri " "	0.82	0.53	0.33	0.22	0.24	0.19
Madoera " "	1.35	1.05	0.76	0.65	0.60	0.55
Paseroean " "	0.37	0.27	0.06	0.05	0.04	0.03
Malang " "	0.88	0.66	0.45	0.33	0.30	0.31
Probolinggo " "	0.47	0.30	0.10	0.09	0.10	0.06
Deli Spoorweg Mij.	9.7	6.02	4.47	4.12	4.28	4.67
Totaal	130.44	86.27	53.43	46.99	44.50	43.63
	S t a d s t r a m w e g e n					
Bataviasche Verkeers Maatschappij	0.85	0.70	0.39	0.38	0.32	0.33
Oost-Java St. Mij. (Electricische tram in Soerabaja)	0.86	0.73	0.42	0.34	0.31	0.30
Totaal	1.71	1.43	0.81	0.72	0.63	0.63

Exploitatiekosten in millioen gulden

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
	S p o o r w e g e n					
Staatsspoorwegen Java	42.5	37.7	25.6	22.7	21.2	19.97
" Sumatra	8.5	6.8	4.7	4.3	4.1	3.8
Ned. Ind. Spoorweg Mij.	11.8	9.9	6.22	5.2	4.89	4.23
Sem.-Cheribon St. Mij.	3.00	2.55	1.53	1.33	1.24	0.21
Semarang-Joana " "	2.56	2.14	1.46	1.31	1.14	1.05
Serajoedal " "	0.66	0.53	0.31	0.27	0.24	0.23
Oost-Java " "	0.50	0.47	0.31	0.27	0.26	0.21
Modjokerto " "	0.22	0.18	0.09	0.08	0.08	0.08
Kediri " "	0.36	0.33	0.24	0.21	0.19	0.17
Madoera " "	0.94	0.75	0.54	0.48	0.41	0.38
Paseroean " "	0.22	0.19	0.06	0.06	0.04	0.04
Malang " "	0.41	0.35	0.24	0.22	0.19	0.15
Probolinggo " "	0.25	0.22	0.15	0.08	0.08	0.07
Deli Spoorweg Mij.	4.13	3.76	2.64	2.37	2.23	2.14
Totaal	76.05	65.87	44.09	38.88	36.29	32.73
	S t a d s t r a m w e g e n					
Bataviasche Verkeers Maatschappij	0.61	0.50	0.44	0.38	0.27	0.22
Oost-Java St. Mij. (Electricische tram in Soerabaja)	0.52	0.48	0.37	0.32	0.28	0.26
Totaal	1.13	0.98	0.81	0.70	0.55	0.48

Een maatstaf voor het reizigers- en goederen-verkeer wordt gevormd door de z.g. „reizigersdichtheid” en „goederendichtheid” op bepaalde lijngedeelten. Onder „reizigersdichtheid” van een bepaald jaar verstaat men het gemiddeld per dag

en per kilometer vervoerde aantal reizigers. Onder „goederendichtheid” van een bepaald jaar verstaat men het gemiddeld per dag en per kilometer vervoerde aantal tonnen goederen.

Reizigersdichtheid

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
	Spoorwegen in Ned.-Indië					
Staatsspoorwegen Java	1390	1088	790	706	670	679
„ Sumatra	471	302	237	292	291	271
Ned. Ind. Spoorweg Mij.	960	706	484	301	301	419
Sem.-Cheribon St. Mij.	992	629	623	554	511	528
Semarang-Joana „ „	942	465	414	387	332	332
Serajoedal „ „	668	349	230	190	229	326
Oost-Java (spoorw.) „ „	1516	1168	1179	961	802	714
Modjokerto „ „	211	133	87	124	125	127
Kediri „ „	371	289	162	172	165	170
Madoera „ „	483	370	296	267	255	250
Pasoeroean „ „	646	308	181	190	205	173
Malang „ „	483	309	156	171	193	203
Probolinggo „ „	411	441	132	132	147	159
Deli Spoorweg Mij. „ „	791	348	368	321	366	523

Goederendichtheid

	1929	1931	1933	1934	1935	1936
	Goederendichtheid					
Staatsspoorwegen Java	725	457	328	316	299	329
„ Sumatra	401	324	227	240	257	273
Ned. Ind. Spoorweg Mij.	856	583	410	359	354	358
Sem.-Cheribon St. Mij.	441	272	208	177	157	177
Semarang-Joana „ „	296	188	130	114	91	107
Serajoedal „ „	246	171	52	71	55	60
Oost-Java (spoorweg) „ „	146	85	45	39	42	31
Modjokerto „ „	180	108	40	27	40	46
Kediri „ „	184	111	89	49	63	50
Madoera „ „	164	126	82	79	72	75
Pasoeroean „ „	131	111	34	20	10	6
Malang „ „	237	219	182	139	148	173
Probolinggo „ „	261	129	79	37	46	40
Deli Spoorweg Mij. „ „	504	321	285	272	299	341

Personeel. Het bedrijf van de spoor- en tramweden in Nederlandsch-Indië omvat de volgende dienstonderdeelen: 1. algemeen beheer en administratie (w.o. magazijnen); 2. weg en werken; 3. tractie en materieel; 4. beweging en vervoer.

De leidende functies worden bekleed door ingenieurs of andere gegradueerden, terwijl de middelbare en lagere betrekkingen voor het overgrote deel worden vervuld door in Ned.-Indië aangeworven en opgeleide krachten. Voor de laagste functies zooals baanwerker, remmer, enz. worden uitsluitend inheemsche krachten gebruikt.

Spoorwegwetgeving. De spoor- en tramweden in Ned.-Indië zijn onderworpen aan de volgende algemeene verordeningen en daarbij behoorende uitvoeringsvoorschriften:

1. Algemeene Regelen betreffende den aanleg en de exploitatie van spoor- en tramweden, bestemd voor algemeen verkeer in Ned.-Indië,

vastgesteld bij Kon. Besl. van 17 Juni 1926 No. 52 (Ind. Stb. no. 334), gewijzigd bij Kon. Besl. van 27 Maart 1927 No. 16 (Ind. Stb. no. 295);

2. Algemeene Bepalingen Spoor- en Tramweden (A.B.S.T.), vastgesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 258), gewijzigd bij de ordonnanties van 31 October 1930 (Ind. Stb. no. 387), van 9 Mei 1931 (Ind. Stb. no. 168), van 11 April 1933 (Ind. Stb. no. 139) en 1 Mei 1937 (Ind. Stb. no. 291);

De A.B.S.T. zijn onderverdeeld in de volgende deelen: I. Spoorwegen; II. Stadstramweden; III. Landelijke tramweden; IV. Straf- en slotbepalingen.

3. Bepalingen Aanleg en Bedrijf Spoorwegen (B.A.B.S.), vastgesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 529), gewijzigd bij de ordonnantie van 31 October 1930 (Ind. Stb. no. 387) en 1 Mei 1937 (Ind. Stb. no. 290);

4. Bepalingen Stadstramweden (B.S.T.), vast-

gesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 260) en gewijzigd bij ordonnantie van 1 Mei 1937 (Ind. Stb. no. 290);

5. Bepalingen Landelijke Tramwegen (B.L.T.), vastgesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 261), gewijzigd bij de ordonnantie van 31 October 1930 (Ind. Stb. no. 307) en 1 Mei 1937 (Ind. Stb. no. 290);

6. Bepalingen Vervoer Spoorwegen (B.V.S.), vastgesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 262), gewijzigd bij ordonnantie van 31 October 1930 (Ind. Stb. no. 387);

7. Spoorwegverordening (S.V.), vastgesteld bij regeeringsverordening van 9 Juni 1928 (Ind. Stb. no. 200), gewijzigd bij de regeeringsverordeningen van 24 October 1931 (Ind. Stb. no. 437) en van 23 Januari 1935 (Ind. Stb. no. 30);

8. Stadstramwegverordening (S.T.V.), vastgesteld bij regeeringsverordening van 9 Juni 1928 (Ind. Stb. no. 201);

9. Landelijke Tramwegverordening (L.T.V.), vastgesteld bij Regeeringsverordening van 9 Juni 1928 (Ind. Stb. no. 202);

10. Concessieaanvraag-verordening (C.A.V.), vastgesteld bij Regeeringsverordening van 9 Juni 1928 (Ind. Stb. no. 203);

11. Algemeen Seinreglement voor de spoorwegen in Ned.-Indië, vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van 8 October 1920 (Ind. Stb. no. 733), gewijzigd bij Gouvernementsbesluit van 18 Mei 1922 (Ind. Stb. no. 336);

12. Regeling van het Spoorwegtoezicht, vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van 23 December 1931 (Ind. Stb. no. 516);

13. Algemeen Kruisingsreglement voor de spoor- en tramwegen in Ned.-Indië (A.R.K.), vastgesteld bij beschikking van den Directeur van Gouvernementsbedrijven van 31 Januari 1933 no. 10/T.S.T.;

14. Algemeene Voorschriften betreffende IJzeren Bruggen en Pijlers (A.V.B.P. 1932), goedgekeurd bij beschikking van den Directeur van Gouvernementsbedrijven van 30 October 1931 no. 1187/Dir. T.S.T.

Indeeling van de spoorwegen in klassen. Volgens de A.B.S.T. (art. 3) worden de spoorwegen on-

derscheiden in spoorwegen der eerste klasse (maximum treinsnelheid 60 km per uur of hooger) en der tweede klasse (maximum treinsnelheid 59 km per uur). Bij G. B. van 14 Mei 1935 (Ind. Stb. no. 173), laatstelijk gewijzigd bij G. B. van 22 Juli 1937 (Ind. Stb. no. 466) is vastgesteld, tot welke klasse de verschillende baanvakken van de spoorwegen in Ned.-Indië behooren. De maximum snelheden, waarop de treinen op de onderscheidene spoorwegen der tweede klasse mogen rijden, is vastgesteld bij G. B. van 14 Mei 1935 (Ind. Stb. no. 174, laatstelijk gewijzigd bij G. B. van 22 Juli 1937 (Ind. Stb. no. 466).

Snelheden. De maximum op de spoorwegen der eerste klasse toegelaten treinsnelheid bedraagt ten minste 60 km per uur, voor die der tweede klasse 59 km per uur. Op spoorwegen der eerste klasse bedraagt de grootste snelheid, waarmede de treinen mogen rijden (S.V. art. 73):

a. voor reizigerstreinen 75 km per uur (met dien verstande, dat een grotere snelheid is toegelaten voor treinen, bestaande uit materieel, waarvoor de Directeur van Verkeer en Waterstaat die grotere snelheid heeft vastgesteld (de maximum snelheid bedraagt voor de hoofdlijnen der Staatsspoor thans 90 km per uur);

b. voor gemengde-, goederen- en werktreinen, zoomede voor alle treinen, waarin een stoomlocomotief, voorzien van een lossen tender, achteruit rijdt, 45 km per uur;

c. voor geduwde en voor niet vooraf aangekondigde treinen 30 km per uur;

d. voor losse locomotieven 45 km per uur.

Voor de spoorwegen der tweede klasse mag de snelheid niet worden opgevoerd boven:

45 km per uur voor gemengde-, goederen- en werktreinen;

30 km per uur voor geduwde en voor niet vooraf aangekondigde treinen;

45 km per uur voor losse locomotieven;

5 km per uur voor geduwde treinen binnen een bebouwde kom.

Een globaal beeld van het alignement en de gemiddelde behouden snelheid over de spoorverbindingen tusschen de hoofdplaatsen op Java vindt men in het volgende overzicht.

Tracé	Max. helling ‰	kleinste boog in m	lengte in km			Rijtijd in uren	gemiddelde snelheid km/h
			berglijn	vlake lijn	totaal		
Batavia-Cheribon- Kroja-Soerabaja . . .	13.3	300	70	765	853	12	70
Batavia-Cheribon- Semarang	10	300	0	732	732	13 ¹ / ₃	70
Semarang-Soerabaja .	5	500	0	230	230	4 ¹ / ₂	51
Batavia-Bandoeng .	16	150	56	118	174	2 ³ / ₄	63.5

Spoorwegtoezicht. Het toezicht op de spoor- en tramwegen wordt uitgeoefend door de afdeling Spoorwegtoezicht van het departement van Verkeer en Waterstaat, staande onder het Hoofd van het Spoorwegtoezicht. Het omvat de controle op de naleving van de desbetreffende wettelijke bepalingen en van de concessievoorwaarden der particuliere spoor- en tramwegondernemingen. Het dagelijksch toezicht wordt uitgeoefend door eenige inspecteerende ambtenaren.

Staatsspoor- en tramwegen (S.S.) in Ned.-Indië. De Staatsspoorwegen vormen sedert 1875 een afzonderlijken dienst onder een Inspecteur-Generaal. Met ingang van 1 Maart 1888 werd deze diensttak opgeheven en toegevoegd aan het departement der Burgerlijke Openbare Werken. Op 1 Juli 1909 werd de dienst van spoor- en tramwegen en het beheer van de Staatsspoor- en tramwegen gesteld onder de leiding van den Hoofdinspecteur der Spoor- en

tramwegdiensten, ressorteerende onder het departement van Gouvernementsbedrijven. Na verschillende achtereenvolgende veranderingen op het gebied van inwendige organisatie was de toestand op 1 Januari 1937 als volgt.

De geheele dienst der Staatsspoorwegen, staande onder de bevelen van den Hoofdinspecteur, Hoofd der Staatsspoorwegen, ressorteert onder het departement van Verkeer en Waterstaat te Bandoeng. Het hoofdbureau der S.S. is gevestigd te Bandoeng en omvat: a. secretariaat; b. magazijnsdienst; c. algemeene dienst; d. dienst van verkeers- en handelszaken; e. technische dienst.

Ondervolgend schema geeft een overzicht van de organisatie van het hoofdbureau der S.S. op 1 April 1937.

De uitvoerende- of lijndienst der Staatsspoorwegen omvat de vijf volgende exploitatiekringen, elk gesteld onder een chef van exploitatie: a. westerlijnen op Java, kantoor te Batavia; b. oosterlijnen op Java, kantoor te Soerabaja; c. spoorwegenter Sumatra's Westkust, kantoor te Padang; d. Zuid-Sumatraspoorwegen, kantoor te Palembang; e. Atjehspoorweg, kantoor te Koetaradja.

Elk dezer exploitatiekringen is onderverdeeld

Op ultimo 1936 was de lengte van het net der Staatsspoorwegen in Ned.-Indië 4350 km. De Staatsspoorlijn op Celebes, loopende van Makassar naar Takalar, werd in 1930 opgeheven. Het totaal van de aanlegrekening bedroeg op ultimo 1936 rond 620 miljoen gulden.

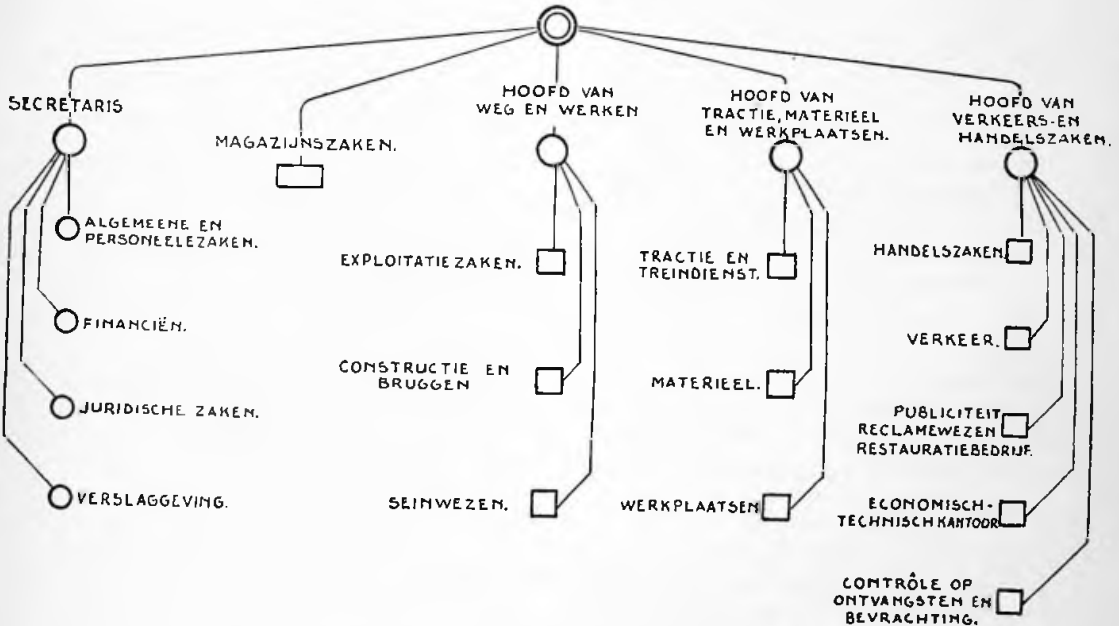
De totale bruto-ontvangsten en exploitatie-uitgaven (inclusief vernieuwingen) bedroegen:

Per dag km in guldens Per dag km in guldens

	Bruto- ontvangsten in guldens	Per dag km in guldens	Exploitatie- uitgaven in guldens	Per dag km in guldens
1929	82.7 miljoen	52.0	53.6 miljoen	33,7
1930	70.4 "	44.5	53.3 "	33,9
1931	56.5 "	35.7	46.4 "	29,4
1932	44.3 "	27.9	38.2 "	24,1
1933	34.0 "	21.4	31.9 "	20
1934	30.3 "	19.0	28.7 "	18.0
1935	28.0 "	17.6	25.3 "	15.9
1936	28.0 "	17.6	23.8 "	14.9

De exploitatiecoëfficiënt (de exploitatie kosten

HOOFDINSPECTEUR.

Nieuwe organisatie van het hoofdkantoor der Staatsspoorwegen in Ned.-Indië (1936).

in een aantal inspecties van weg en werken, van tractie en van vervoer, aan het hoofd waarvan staan onderscheidenlijk ingenieurs van weg en werken, ingenieurs van tractie en inspecteurs van vervoer.

De personeelsterkte van de Staatsspoorwegen bedroeg op 1 Januari 1937:

hooger personeel	103
middelbaar personeel	2403
lager personeel	26159
Totaal	28665 personen

uitgedrukt in procenten van de bruto-opbrengst) bedroeg in 1936:

Spoorwegen op Java.	86,96%
" in Zuid-Sumatra.	74,92%
" ter Sumatra's Westkust	80,28%
" in Atjeh	95,06%
alle lijnen in Ned.-Indië	85,16%

Staatsspoorwegen op Java. Deze worden onderscheiden in de lijnen bewesten Jogjakarta (westerlijnen) en die beoosten Soerakarta (oosterlijnen).

Het net van de Staatsspoorwegen op Java omvatte op ultimo 1936:

spoorwijdte 1.067 m (normaalspoor)	
1. hoofdlijnen met	2270 km lengte
2. nevenlijnen „	580 „ „
Totaal normaalspoor	2850 km
smalspoor (0.60 m)	79 „

Totaal Staatsspoorwegen 2929 km lengte.

Behalve 79 km locaallijntjes met een spoorwijdte van 0.60 m, is het geheele net der S.S. op Java met de spoorwijdte 1.067 m aangelegd. Dubbelspoor komt voor op de lijngedeelten Soerabaja-Wonokromo-Porrong (35 km) en Wonokromo-Tarik (30 km) der oosterlijnen en op de lijngedeelten Batavia-Tjikampèk (85 km) en Padalarang-Bandoeng (18 km) der westerlijnen. Op het baanvak Batavia-Tandjoengpriok ligt viervoudig spoor.

In de lijnen der Staatsspoorwegen op Java komen 10 tunnels voor, waarvan de langste 950 m is.

De centrale werkplaatsen voor den bouw en herstelling van het rollend materieel bevinden zich te Madioen (uitsluitend voor locomotieven), Manggarai (uitsluitend voor rijtuigen en electrisch materieel) en Soerabaja-Goebeng (uitsluitend voor wagens).

Een gedeelte van het net der Staatsspoorwegen, n.l. de lijnen in de gemeente Batavia en de lijn Manggarai-Buitenzorg, zijn geëlectriceerd. De lengte van het electrische net is 138 km, waarvan 31 km dubbelspoor.

De totale kosten voor den aanleg van de spoorwegen op Java hebben tot ultimo 1936 462 miljoen gulden bedragen.

De ontvangsten in 1936 waren als volgt:	
opbrengst reizigers	6.553.000
opbrengst ijl- en vrachtgoed	14.648.000
overige ontvangsten	2.122.000
Totale ontvangsten	23.323.000

De exploitatie-uitgaven bedroegen in 1936 / 20.072.000.

Het materieelpark der Staatsspoorwegen op Java bestond op 1 Januari 1937 uit: 563 stoomlocomotieven, 1874 rijtuigen, 14752 wagens, 13 electrische locomotieven, 25 motorrijtuigen en 26 volgrijtuigen.

Op 1 November 1929 kwam de eendaagsche verbinding tusschen Batavia - Soerabaja vice versa (z.g. eendaagsche expres) tot stand.

Op 1 November 1936 reden de eerste slaaprijtuigen 1e en 2e klasse in de z.g. nachtexpres tusschen Batavia en Soerabaja vice versa.

Staatsspoorwegen ter Sumatra's Westkust (S.S.S.)
Op ultimo 1936 waren in exploitatie totaal 264 km enkelspoor met wijdte 1.067 m, waaronder 35 km tandradbaan Kajoetanam naar Padangpandjang/Sawabloento en van Padangpandjang naar Pajakoemboeh, alle behoorende tot de spoorwegen der 2de klasse, met maximum snelheid van 45 km per uur.

Vervoer. In het jaar 1936 werden over de S.S.S. vervoerd 2502000 personen en 624000 tonnen goederen. Reizigersdichtheid in 1936 was 441, goederendichtheid 625, verkeersdichtheid (aantal as km) 126.
aantal dag km

De totale kosten voor den aanleg en uitbreiding van de S.S.S. hebben tot ultimo 1936 bedragen 36,2 miljoen gulden.

De ontvangsten in 1936 waren als volgt:	
opbrengst reizigersvervoer	229.000
opbrengst ijl- en vrachtgoedvervoer	1.114.000
andere ontvangsten	83.000
Totaal	1.496.000

De exploitatie-uitgaven bedroegen in 1936 / 1.201.000. Het materieelpark der S.S.S. bestond op 1 Januari 1937 uit 59 locomotieven, 136 rijtuigen en 1041 wagens.

Staatsspoorwegen in Zuid-Sumatra (Z.S.S.). Op ultimo 1936 waren in exploitatie totaal 648 km enkelspoor met wijdte 1.067 m, behoorende tot de spoorwegen der tweede klasse. De maximum snelheid is 59 km per uur.

In het jaar 1936 werden over de Z.S.S. vervoerd 1245000 personen en 480000 tonnen goederen.

Reizigersdichtheid in 1936 197, goederendichtheid 301 en verkeersdichtheid 230.

De totale kosten voor den aanleg en de uitbreiding van de spoorwegen in Zuid-Sumatra hebben tot ultimo 1936 bedragen 96.9 miljoen gulden.

De ontvangsten waren in 1936 als volgt:	
opbrengst reizigersvervoer	511.000
opbrengst vracht- en ijlgoedvervoer	1.495.000
andere ontvangsten	184.000
Totaal	2.190.000

De exploitatie-kosten bedroegen in 1936 / 1.642.000.

Het materieelpark der Z.S.S. bestond op ultimo 1936 uit 57 locomotieven, 142 rijtuigen en 1214 wagens.

Staatsspoorwegen in Atjeh (A.S.S.). Op ultimo 1936 waren in exploitatie totaal 512 km enkelspoor met wijdte van 0.75 m, behoorende tot de spoorwegen der tweede klasse. De maximum snelheid is 30 km per uur.

In 1936 werden over den Atjehspoorweg vervoerd 3021000 personen en 1277000 tonnen goederen. In 1936 was de reizigersdichtheid 279, de goederendichtheid 57. De totale kosten voor aanleg en uitbreiding van den Atjehspoorweg hebben tot ultimo 1935 bedragen 25,2 miljoen gulden. De ontvangsten in 1936 waren:

opbrengst reizigersvervoer	365.000
opbrengst vracht- en ijlgoederenvervoer	489.000
andere ontvangsten	61.000
Totaal	915.000

De exploitatie-kosten bedroegen in 1936 / 870.000.

Het materieelpark van den Atjehspoorweg bestond op ultimo 1936 uit 37 locomotieven, 167 rijtuigen en 1039 wagens.

Spoorwegender Ned.-Indische Spoorweg Maatschappij (N.I.S.).

I. *Lijn Semarang-Vorstenlanden*. In de periode 1894—1936 is in den vorm van jaarlijksch winstaandeel van den spoorweg Semarang-Vorstenlanden (S/V) door de N.I.S. aan den Staat der Nederlanden uitgekeerd een bedrag van rond 15 miljoen gulden.

Op 1 Januari 1937 waren in exploitatie:

Spoorweg	Spoor- wijdte in m	Lengte in km
Semarang-Vorstenlanden . . .	1.435	205
Jogjakarta-Brossot.	1.435	56
Jogjakarta-Willem I	1.067	111
Goendih-Soerabaja	1.067	352
Soerakarta-Bojolali	1.067	79
Semarang-Gambringan	1.067	60
Totaal.		863

Smalspoorverbinding Soerakarta-Jogjakarta (ten behoeve S.S.) 60 km.

Vrije verbinding Soerakarta-Jogjakarta. Ter wegneming van de bezwaren, welke door den dienst der S.S. werden ondervonden doordat de schakel Jogjakarta-Soerakarta in de verbinding van West- met Oost-Java in handen der N.I.S. was, werd omstreeks 1911 overwogen op welke wijze een tweede verbinding met een wijdte van 1.067 m ten behoeve van de Staatsspoor tot stand zou kunnen komen. Na langdurige onderhandelingen tusschen het Gouvernement en de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij kwam de „Overeenkomst, regelende den aanleg eener door de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij te bouwen vrijliggende spoorverbinding met een spoorwijdte van 1.067 m van Soerakarta naar Jogjakarta en de verhuur dier verbinding aan het Gouvernement” tot stand. De onderteekening geschiedde door den Directeur van Gouvernementsbedrijven op 1 Juli 1925 en door het Comité van Bestuur der N.I.S. op 19 Juni 1925. De bouw van de z.g. vrije verbinding tusschen Soerakarta en Jogjakarta door de N.I.S. werd op 1 Januari 1926 aangevangen. Op 1 Mei 1929 kwam de nieuwe lijn in exploitatie. De totale bouw- en uitbreidingskosten hebben tot ultimo 1936 f 5.202.851 bedragen. Volgens deze overeenkomst betaalt het Gouvernement jaarlijks aan de N.I.S. voor het vrije gebruik van deze lijn een huur, berekend volgens een vastgesteld percentage van het bedrag van het gezamenlijk saldo der bouw- en uitbreidingsrekeningen en een in gemeen overleg, tusschen S.S. en N.I.S. en, bij gebreke van overeenstemming tusschen deze, door scheidsheden vast te stellen som ter vergoeding van de kosten van onderhoud, herstelling, vernieuwing en bediening van de verbinding.

De opbrengst van het transitverkeer komt geheel ten bate van de S.S., die echter ten laste dier opbrengst een jaarlijksche royalty uitkeert voor de ontstane winstderiving op basis van f 0.50 per reiziger, f 1.10 per 100 kg bagage of bestelgoed en f 0.05 per 50 kg gewicht ij- of vrachtgoed, tot een minimum van f 250.000.

De overeenkomst eindigt bij overgang van den eigendom van den spoorweg Semarang-Vorstenlanden aan het Gouvernement dan wel bij het vervallen van de concessie.

11. *Overige lijnen.* Behalve den spoorweg Semarang-Vorstenlanden, heeft de N.I.S. nog in exploitatie de z.g. stoomtramlijnen (thans spoorwegen der 2e klasse) zooals boven vermeld.

Bij G. B. van 28 October 1913 no. 13 werden de oorspronkelijke vergunningen ingetrokken en vervangen door de nieuwe concessievoorwaarden

voor den aanleg en de exploitatie van de hooger-genoemde stoomtramwegen (bijblad 7931 en 10440). De concessie dezer spoorwegen eindigt op 31 December 1971.

De opperste leiding over de N.I.S. berust bij den Raad van Beheer, gevestigd te 's-Gravenhage. De Indische dienstleiding berust bij het Comité van Bestuur, bestaande uit een voorzitter en vier leden (de dienstvakhoofden) te Semarang, waar het hoofdbureau der maatschappij in Indië gevestigd is.

De kosten van aanleg en uitbreiding bedroegen tot ultimo 1936:

lijn S/V / 33.844.000
overige spoorwegen „ 60.988.000

De centrale werkplaatsen der N.I.S. voor het onderhoud en de herstelling van het rollend materieel zijn gevestigd te Jogjakarta en Tjepoe.

Het materieelpark der N.I.S. bestond op 1 Januari 1937 uit:

locomotieven breedspoor	64	
„ normaalspoor	102	
		166
rijtuigen breedspoor	99	
„ smalspoor	234	
		333
bagagerijtuigen breedspoor	29	
„ smalspoor	51	
		80
wagens breedspoor	1750	
„ smalspoor.	1807	
		3557

Lengte der gezamenlijke lijnen der N.I.S. 863 km.

Op ultimo 1936 waren bij de maatschappij in dienst:

hogere ambtenaren 34
middelhare ambtenaren 274
beambten en werklieden 3557

Totaal 3865 personen

Semarang-Cheribon Stoomtram Maatschappij (S.C.S.). Tezamen met de Semarang-Joana, de Oost-Java en de Serajoedal Stoomtram Maatschappij, staat de Semarang-Cheribon Stoomtram Maatschappij onder één directie, gevestigd te 's Gravenhage. Het kantoor van den hoofdvertegenwoordiger dezer vier z.g. „Zustermaatschappijen” is gevestigd te Semarang.

In exploitatie zijn de baanvakken: spoorweg 1e klasse Semarang-Cheribon. (maximum snelheid 75 km per uur) en eenige gedeelten met spoorwegen tweede klasse (maximum snelheid 30 km per uur), met een totale lengte voor het geheele net der S.C.S. van gerond 386 km.

Het rollend materieel der S.C.S. bestond op ultimo 1936 uit 85 locomotieven, 150 rijtuigen, 39 bagagewagens en 1377 goederon- en andere wagens.

Op ultimo 1936 waren bij de S.C.S. in dienst 1478 personen.

Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij (S.J.S.). Op ultimo 1936 waren de volgende spoorlijnen der Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij in exploitatie:

A. Stadslijnen in de gemeente Semarang (maximum snelheid 30 km per uur) tot een gezamenlijke lengte van 10.8 km.

Deze stadslijnen zijn in 1922 het eigendom van de stadsgemeente Semarang geworden. Ingevolge overeenkomst tusschen deze gemeente en de S.J.S. geschiedt de exploitatie door de S.J.S.

B. Buitenlijnen (maximum snelheid 30 en 45 km per uur) tot een gezamenlijke lengte van 408.7 km.

Het totale net der S.J.S., inclusief haven- en pakhuisssporen, is 431 km lang.

De reizigersdichtheid was 6234.

Op ultimo 1936 waren in dienst bij de S.J.S. 1687 personen.

Het rollend materieel der S.J.S. bestond op ultimo 1936 uit 77 locomotieven, 165 rijtuigen en 1027 wagens.

Tengevolge van de economische crisis geraakte de maatschappij in financiële moeilijkheden. Gebruik makend van de special voor de spoorwegen tot stand gebrachte aanvulling van de Indische Faillissementsverordening (Ind. Stb. 1933 no. 64) vroeg de maatschappij in November 1933 aan den Raad van Justitie te Semarang surséance van betaling aan. Bij vonnis van 15 December 1933 werd de gevraagde surséance van betaling met ingang van 15 December 1933 verleend. In 1935 en 1936 werd de surséance van betaling telkens verlengd, laatstelijk tot 15 Juni 1938.

Oost-Java Stoomtram Maatschappij (O.J.S.). Bij G.B. van 1 Augustus 1931 no. 8 (bijblad 12620), gewijzigd bij G.B. van 18 Mei 1935 no. 19 (bijblad 13741), werden vastgesteld de nieuwe voorwaarden, waaronder aan de Oost-Java Stoomtram Maatschappij vergunning werd verleend tot den aanleg en de exploitatie van een spoorweg, loopende van de Oedjoeng ter hoofdplaats Soerabaja, langs den Stadstuin, over het land Dermo langs Wonokromo en Sepandjang naar Krian en van den Grisseeschen weg naar Tandjoengpérak ter hoofdplaats Soerabaja.

De elektrische lijnen te Soerabaja werden in 1923 en 1924 voor het verkeer geopend. Bij G.B. van 19 December 1935 no. 18 werden, ingaande 1 Januari 1936, alle rechten, bevoegdheden en verplichtingen, voortvloeiende uit de concessie voor de elektrische lijnen van 1915 (bijblad 8406) overgedragen op de stadsgemeente Soerabaja.

De O.J.S. exploiteert de volgende lijnen:

A. *Spoorweg Soerabaja-Krian* (maximum snelheid 30 km per uur) uitsluitend bestemd voor het vervoer van personen en met een lengte van 37.6 km.

B. *Spoorweg Modjokerto-Ngoro-Dinojo* (maximum snelheid 30 km per uur) met een lengte van 81.9 km.

C. *Electrische lijnen te Soerabaja* (maximum snelheid 40 km per uur) met een lengte van 18 km.

Het rollend materieel der elektrische lijnen bestaat uit 36 motorrijtuigen, 46 aanhangrijtuigen en 8 markt wagens.

Bij de O.J.S. waren op ultimo 1936 in dienst 548 personen.

Tengevolge van de economische crisis geraakte de O.J.S. in 1933 in financiële moeilijkheden. Zij verzocht, gebruik makende van de special voor de spoor- en tramwegen in 1933 tot stand gekomen aanvulling van de Indische Fail-

Overzicht van het vervoer in 1936.

	Reizigers × 1000	Goederen tonnen × 1000	Reizigers- dichtheid	Goederen- dichtheid	Verkeers- dichtheid
Spoorweg Soerabaja- Krian . . .	3168	—	1352	—	437
Spoorweg Modjokerto- Ngoro . . .	299	48	173	31	80
Electrische lijnen . . .	5476	—	4000	—	743

lissementsverordening (Ind. Stb. 1933 no. 64), in Augustus 1933 aan den Raad van Justitie te Semarang surséance van betaling aan, welke verleend werd voor den tijd van 1½ jaar en in 1935 en 1936 telkens met 1½ jaar verlengd is, laatstelijk tot 1 Maart 1938.

In 1936 heeft de stadsgemeenteraad van Soerabaja een commissie ingesteld om het gemeentebestuur in den ruimst mogelijken zin van advies te dienen omtrent de vraag of behoud van een stadstram uit een verkeersoogpunt in het belang van de stadsgemeente Soerabaja is.

Deze commissie heeft haar taak nog niet volbracht.

Serajoedal Stoomtram Maatschappij (S.D.S.). In exploitatie zijn 125.7 km.

Op ultimo 1936 waren bij de S.D.S. in dienst 332 personen.

Kediri Stoomtram Maatschappij (K.S.M.). Op ultimo 1936 waren in exploitatie 120.8 km. Maximum snelheid 30 km per uur.

Malang Stoomtram Maatschappij (M.S.). De verschillende lijngedeelten werden achtereenvolgens in de jaren 1899 t/m 1908 in exploitatie gebracht.

Op ultimo 1936 waren in exploitatie 84,9 km. De maximum treinsnelheid bedraagt 30 km per uur.

Paseroean Stoomtram Maatschappij (Pas.S.M.). Het net was in 1909 over de geheele lengte (44 km) in exploitatie. Op ultimo 1936 waren nog slechts 27 km in exploitatie. De maximum treinsnelheid is 30 km per uur.

Probolinggo Stoomtram Maatschappij (Prob.S.M.). Op ultimo 1936 waren 44 km lijn in exploitatie. De maximum treinsnelheid bedraagt 30 km per uur.

Modjokerto Stoomtram Maatschappij (M.S.M.). In exploitatie waren op ultimo 1936 77,6 km baanvakken. De maximum treinsnelheid bedraagt 30 km per uur.

Madoera Stoomtram Maatschappij (Mad. S. M.). Van de lijn Kamal-Kwanjar werd de exploitatie van het lijngedeelte Tanahmérah-Kwanjar met ingang van 1 Juni 1936 gestaakt.

De maximum treinsnelheid is 40 km per uur.

De maatschappij exploiteert mede twee zeeverbindingen: van Kamal naar Soerabaja en van Kalianget naar Panaroekan. Het drijvend materieel der maatschappij bestond op ultimo 1936 uit 1 stoomschip, 8 motorschepen, 4 prauwen en 2 sampans.

Van alle goederen, met den Madoeraspoorweg

vervoerd, neemt het zout van de Gouvernements zoutlanden de voornaamste plaats in. In 1936 werden op contract vervoerd 20000 ton loszout van Pamekasan naar Kalianget en 27000 ton briketzout van Krampon naar Soerabaja. Door den dienst der Zout- en Opiumregie werd in 1936 een voorstel tot reorganisatie van het zoutwinningsbedrijf op Madoera voorgesteld, waarbij de winningsplaats Pamakasan zou worden opgeheven, zoodat dit zoutvervoer aan de Madoera St. Mij zou ontvallen. Verder lag het in de bedoeling het vervoer van briketzout van Krampon naar Soerabaja per Oost-Java Zeetransport te doen geschieden. Daar het bedrijf der Madoera St. Mij bij invoering van de bovenbedoelde reorganisatie in haar bestaan zou worden aangetaast, werd bij G.B. van 6 Augustus 1936 no. 16 ingesteld de „Commissie tot onderzoek van het Madoera-verkeersvraagstuk”, welke tot taak had na te gaan en der Regeering te berichten:

a. of door de wijzigingen in het zoutvervoer, welke het gevolg zullen zijn van de voorgenomen reorganisatie van het Zoutwinningsbedrijf, de financiële positie der Madoera Stoomtram Maatschappij in die mate ongunstig zal worden beïnvloed, dat zij tot inkrimping dan wel tot geheele of gedeeltelijke staking van haar bedrijf zal moeten overgaan;

b. indien de vraag sub a bevestigend mocht worden beantwoord, of dan het economisch belang van Madoera vordert, dat op eenigerlei wijze uitgaven ten laste van de Landsbegroting worden gedaan met het doel het voortbestaan der Madoera Stoomtram Maatschappij, al dan niet in den bestaanden vorm, te verzekeren, dan wel;

c. of het economisch belang van Madoera wellicht beter wordt gediend door het in het leven roepen van andere verkeersmogelijkheden en zoo ja, van welke.

Batavijsche Verkeers Maatschappij (B.V.M.). Gevestigd te Batavia. Deze Verkeers Maatschappij exploiteert de elektrische tramwegen in de stadsgemeente Batavia. Zij is ontstaan uit een fusie van de in 1881 opgerichte Nederlandsch-Indische tramweg Maatschappij en de in 1897 opgerichte Batavijsche Electriche Tram Maatschappij, welke combinatie in samenwerking met het Gouvernement van Nederlandsch-Indië en de stadsgemeente Batavia de B.V.M. heeft opgericht op 31 Juli 1930. De gemeente Batavia is financieel in het bedrijf der B.V.M. geïnteresseerd door de z.g. garantie-overeenkomst van 9 April 1931.

Het net van de elektrische stadlijnen der B.V.M. (maximum snelheid 40 km per uur) is in totaal lang 35,3 km.

In het jaar 1936 werden vervoerd in de 1e klasse 869000 reizigers, in de 3e klasse 4952000 reizigers, zijnde in totaal 5821000 reizigers tegen 4992000 in 1935.

In 1936 bedroeg de verkeersdichtheid (askilometers) 898 en de reizigersdichtheid (dagkilometers)

(reizigerskilometers) 3162.

(dagkilometers)

De personeelsterkte was in 1936: 258 ambtenaren, beampten, verklieden, enz.

Ingevolge de statuten hebben in den Raad van Commissarissen, bestaande uit 6 personen, 3 vertegenwoordigers van de stadsgemeente Batavia

zitting. Bovendien heeft een regeeringsgemachtigde, waarvoor het Hoofd van de afdeling Spoorwegtoezicht van het departement van Verkeer en Waterstaat is aangewezen, dezelfde bevoegdheden als de commissarissen.

De li Spoorweg Maatschappij (D.S.M.). Thans zijn alle spoorwegen van de D.S.M. onderworpen aan de concessievoorwaarden, vastgesteld bij artikel 3 van het G.B. van 26 October 1917 no. 56 (bijblad 9028, 11214 en 11782).

De spoorwijdte bedraagt 1.067 m. Op 1 September 1937 waren 553 km lijn in exploitatie, waarvan:

A. Spoorwegen der 1e klasse (maximum snelheid 75 km per uur), 197,3 km.

B. Spoorwegen der 2e klasse, met een lengte van 356 km.

Kunstwerken. Over den zeearm, waarin de Delirivier uitmondt, is een brug van 60 m geslagen, welke voor dubbel spoor is ingericht. De ondergrond is zeer slap en bestaat tot op groote diepte uit eenzelfde soort slappe, grijze klei. De toegepaste palen van gewapend beton staan op kleef. Hun lengte bedraagt rond 25 m. De doorsnede is 38/38, waarbij de doorsnede tot over 4 m van de punt af verkleind is. Om de palen heen is een ijzeren damwand geslagen, teneinde een kuip te vormen, welke als zoodanig aan de krachten weerstand kan bieden. Ten einde de grondruk op deze kuip zoo veel mogelijk weg te nemen, werden ter weerszijden der 60 m bruggen aanbruggen gemaakt, waardoor de grond tot over rond 2,5 m aan weerszijden van het kunstwerk kon worden weggegraven. Daar, waar de aanbruggen op de aardebaan aansluiten, is een „zwevend” landhoofd gemaakt, dat op den opgehoogden grond rust. De aanbruggen zijn profiel ijzeren bruggen. De 60 m brug is van het model S.S.

Aan de oevers van de Soengai Asahan bevindt zich steeds aan de eene zijde goede fundeeringsgrond, terwijl aan de andere zijde slappe grond voorkomt. Bij de 77½ m brug over genoemde rivier werd daarom het eene landhoofd onderheid, terwijl aan de andere zijde een puttenfundeering werd gemaakt. In verband met de grootte van de putten werden deze in tweeën verdeeld. Beide putten werden onafhankelijk van elkaar op diepte gezonken en werden vervolgens aan de bovenzijde met elkaar door een plaat van gewapend beton verbonden.

Tractie en materieel. Op ultimo 1936 was het rollend materieel der D.S.M. als volgt samengesteld: 61 locomotieven, 10 motorrijtuigen, 1 stoomrijtuig (Sentinel waggon), 176 rijtuigen, 54 bagagerijtuigen, 1451 goederenwagens, 228 tankwagens, 7 hulpwagens, 23 veevagens.

De maatschappij betreft het brandhout, dat voor het stoken van locomotieven gebruikt wordt, uit de eigen houtaanpak Perlanaän.

Literatuur. A. W. E. Weyerman, Geschiedkundig overzicht van de tot standkoming der aan spoor- en tramwegmaatschappijen in Nederlandsch-Indië verleende concessievoorwaarden en der op grond van die concessievoorwaarden gesloten overeenkomsten (Algemeene Mededeelingen S.S. no. 11, 1916); W. Koch, De verkeers- en in het bijzonder de spoorwegtoestanden in en om Batavia (Mededeelingen S.S. 2e afdeling no. 4, 1917); Rapport der Commissie tot onderzoek der spoor- en tramwegtoestanden in en om Semarang, ingesteld bij Gouvernementsbe-

sluit van 26 October 1918 no. 68, Weltevreden 1915; Ir. W. F. Staargaard, Een zelfstandig Staatsspoorbedrijf in Nederlandsch-Indië, Bandoeng 1929; Mr. J. van Nus, De Staatsspoorwegen in Nederlandsch-Indië gedurende de crisisjaren 1930 t/m 1934 (Overdruk uit „Koloniale Studiën”), Weltevreden 1935; Rapport uitgebracht door de commissie, welke bij besluit van

den raad der stadsgemeente Batavia dd. 6 Mei 1935 no. 355/G.R. is ingesteld om advies uit te brengen betreffende de B.V.M., Weltevreden 1935; A. W. E. Weyerman, Geschiedkundig overzicht van de toepassing der concessie-voorwaarden van de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij, loopende van 1 Januari 1917 t/m 1 Januari 1935, 's-Gravenhage 1935.

Statistische gegevens van de particuliere spoor- en tramwegen in N.-I. over het jaar 1936.

A. Aanleg, materieel en brandstofverbruik.

Naam der ondernemingen	spoorwijdte m	lengte v/h net op ult. 1936 km	spoorstaaf gewicht per m/kg	Aanlegkapitaal		Materieel			Brandstofverbruik		
				in totaal (duizend gulden)	per km gulden	aantal loco-motieven	aantal rijtuigen	aantal wagens	steenkolon ton	hout ton	Kwu
Semarang-Vorstenlanden	1.435	205	33.5, 41, 38, 26,5	33.844	165.000	60	128	1746			
Jogjakarta-Brosot . . .	1.435	56	33.5, 35.5, 33.7	3.150	56.250	4	—	4			
Jogjakarta-Willem I . .	1.067	111	25.7, 27.8	8.281	74.600	29	85	325		82440	
Goendih-Soerabaja . . .	1.067	352	25.7	33.475	95.100	51	144	1067			
Solo-Bojolali	1.067	79	27.8	7.436	94.100	8	27	279			
Semarang-Gambringan .	1.067	60	38.4, 25.7	8.653	144.200	14	29	136			
Semarang-Cheribon Stm.	1.067	388	25.7, 33.4	40.217	103.650	85	139	1407		24686	
Semarang-Joana Stm. . .	1.067	425	20.8, 25.7	24.462	57.558	77	129	1097		31069	
Serajoedal Stoomtr. Mij.	1.067	126	25.7	8.601	69.000	22	43	245	123	5788	
Oost-Java Stm. spoorw. .	1.067	82	20.8, 25.7	5.954	72.600	23	54	102		6132	
Id. Electr. bedr.	1.067	18	32.4	6.871	381.200	36	26	8			1840205
Kediri Stoomtr. Mij. . .	1.067	121	20.1, 25.7	3.781	31.200	28	34	202		8239	
Malang Stoomtr. My. . .	1.067	85	25.7	5.613	66.000	24	33	254		9300	
Paseroean Stoomtr. Mij.	1.067	27	16.6, 20.8	1.595	34.700	13	30	138	452	116	
Probolinggo Stm.	1.067	44	16.6, 20.8	2.352	53.500	11	25	123	272	454	
Modjokerto Stoomtr. Mij.	1.067	78	20.8	3.286	42.100	16	24	155			
Madoera Stoomtr. Mij. .	1.067	223	20.0	8.730	30.100	33	43	324	6511		
Deli Spoorweg Mij. . . .	1.067	541	25.7	60.148	111.200	61	241	1709		46748	
Bataviasche Ver. Mij. . .	1.188	28	32, 38	3.553	127.000	(64 ¹⁾)	52	29			1955000

¹⁾ motorrijtuigen.

BURGERLIJKE LUCHTVAART. (Aanv. Dl. II en Dl. VI of suppl. afl. blz. 575). De burgerlijke luchtvaart in Indië kwam in een nieuwe phase, toen in 1927 de heeren Dr. C. J. K. van Aalst, president der Ned. Handel Maatschappij, en E. Enthoven, gedelegeerde commissaris der Deli Maatschappij, het initiatief namen tot stichting van een zelfstandig luchtverkeer in Ned.-Indië waarbij zij den steun van vrijwel alle groote Indische maatschappijen verkregen. De eigenlijke initiatiefnemer was de heer Enthoven geweest. Op 25 April 1927 had deze zich tot den Minister van Koloniën, Dr. J. C. Koningsberger, gewend met de vraag op welke wijze van particuliere zijde iets zou kunnen worden gedaan (het was nog in de dagen van voorspoed en bloei) om de algemeene, en tegelijk de internationale positie van Indië te versterken. Men wenschte door een daad van eenige beteekenis iets te scheppen, dat langs anderen weg, of onder den gewonen gang van zaken, niet zoo spoedig tot stand zou komen. De heer Enthoven verzekerde zich de medewerking van den heer Van Aalst en een maand na het zooveen genoem-

de onderhoud kon den Minister van Koloniën worden medegedeeld, dat een bedrag van 5 miljoen gulden ter beschikking was gesteld ¹⁾ om in Indië een burgerluchtvaart te scheppen.

¹⁾ Dit kapitaal was toegezegd door: Admin. kant. Unitas; Bat. Petroleum Mij.; Birnie's Expl. Mij.; Bogokidoel; Cult. Mij. Gempolkrep; Cult. Mij. Tangoenan; Cult. Mij. der Vorstenlanden; Deli-Batavia Mij.; Expl. Mij. Davo; H. P. Gelderman; Gem. Mijnb. Bilton; Handelsver. „Amsterdam”; Van Heek & Co.; G. J. van Heek & Zn.; Javasche Cult. Mij.; Koloniale Bank; K.L.M.; Kon. Paketv. Mij.; Kon. Stoomweverij Nijverdal; Kon. Weefg. fabr. v/h C. T. Stork & Co.; Landb. Mij. Oud-Djember; Mach. fabr. Gebr. Stork; Mij. t. Expl. d. Ver. Majanglanden; Ned. Handel Mij.; H. Nieuwenhuis; Rotterdamsche Lloyd; Rubb. Cult. Mij. Amsterdam; Rubb. Mij. Kendeng Lemboe; Senembah Mij.; Stoomv. Mij. „Nederland”; Ver. Klatensche Cult. Mij.; Zeehaven en Kolenst. Sabang.

Nadat samenwerking was tot stand gebracht met de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij en overeenstemming was verkregen omtrent de technische inrichting, de statuten der op te richten maatschappij en de grondslagen van financiering en exploitatie, vertrokken in Augustus 1927 de heeren Mr. D. A. Delprat en A. Plesman naar Indië, om de noodige onderhandelingen te voeren. Binnen betrekkelijk korten tijd werd de volgende basis gevonden voor een overeenkomst tusschen het Land en de op te richten maatschappij:

a. De maatschappij verplicht zich van 1 September 1928 af de trajecten Batavia-Bandoeng v.v. en Batavia-Semarang-Soerabaja v.v. dagelijks met landvliegtuigen en van 1 Januari 1929 af het traject Batavia-Singapore-Medan v.v. eens per week te vliegen met watervliegtuigen;

b. de maatschappij is bevoegd tot de uitoefening van andere verrichtingen tot het luchtvaartbedrijf behoorende, welke niet vallen onder de verplichte verkeersdiensten, zooals het taxi-bedrijf, plezier-, toeristen- en propagandavluchten, luchtfotografie en terreinopname;

c. de Regeering behoudt zich het recht voor, na overleg met de maatschappij, ingestelde diensten te doen uitbreiden of inkrimpen, dan wel nieuwe luchtverbindingen door de maatschappij in exploitatie te doen nemen, nadat de voorwaarden, waarop de exploitatie zal geschieden, in overeenstemming met de maatschappij nader zijn vastgesteld;

d. de dienstregelingen, de maximum-tarieven voor het vervoer van passagiers en goederen behoeven de goedkeuring van de Regeering;

e. overeenkomsten met andere luchtvaartmaatschappijen vereischen de goedkeuring van de Regeering;

f. alle overeenkomsten — niet zijnde arbeids-overeenkomsten —, welker onderwerp gedurende den duur der overeenkomst in totaal een waarde van / 10.000 of meer beloopt, of waarvan de geldigheidsduur langer dan een jaar kan bedragen, behoeven de goedkeuring van de Regeering;

g. voor de benoeming van de directeuren en den vertegenwoordiger is de goedkeuring van de Regeering vereischt;

h. de Regeering stelt de noodige luchtvaartterreinen met de daarbij behoorende gebouwen en andere onroerende goederen, noodig voor de exploitatie van de verplichte luchtlijnen, op overeen te komen voorwaarden tot gebruik of medegebruik ter beschikking van de maatschappij en houdt deze in bedrijfswaardigen staat. (Aan de maatschappij wordt een percentage van de bouwkosten als huur van de gebouwen en hangars in rekening gebracht, terwijl voor het gebruik van de terreinen landingsgelden verschuldigd zijn);

i. de financieele regeling is zoodanig, dat de maatschappij een vast bedrag aan subsidie geniet, doch van de eventueel te behalen winsten $\frac{1}{4}$ gedeelte aan het Gouvernement afstaat. Bij een volledige exploitatie van de onder a genoemde diensten bedraagt de subsidie / 1.000.000 per jaar;

j. de jaarlijksche balans en winst- en verliesrekening vereischen de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal;

k. de maatschappij is gehouden in Nederlandsch-Indië volledige administratie van haar bedrijf te houden en zal steeds aan door of namens den directeur van Gouvernementsbedrijven aan-

gewezen personen, op hun verzoek, inzage verleen en van haar boeken en alle inlichtingen geven, zoowel wat de exploitatie, als wat de administratie betreft;

l. de overeenkomst is aangegaan voor ruim 5 jaar tot ultimo 1933;

m. wanneer de Regeering de voortzetting van de luchtverkeersdiensten na afloop van deze overeenkomst in het algemeen belang noodig acht, zal de maatschappij, voor zoover de diensten alsdan niet als Landsbedrijf zullen worden uitgeoefend, den voorrang hebben boven anderen;

n. mocht na afloop van de overeenkomst deze niet worden verlengd of vernieuwd, dan neemt het Land de bezittingen van de maatschappij tegen boekwaarde over. Op de wijze van boeking van deze bezittingen houdt de Regeering geregeld toezicht;

o. ingeval van algemeene rampen en voor speciale diensten heeft de Regeering het recht, onverminderd bevoegdheden, voortspruitend uit wettelijke voorschriften, naar keuze één of meer vliegtuigen van de maatschappij, welke voor het luchtvaartbedrijf worden gebezigd, met het voor de bediening daarvan vereischte personeel, onder nader vast te stellen voorwaarden, in huur te nemen. Dit zelfde recht heeft de Regeering in geval van oorlog, oorlogsgevaar en militaire expedities;

p. de statuten, evenals de mogelijk daarin aan te brengen wijzigingen, vereischen de goedkeuring van de Regeering;

q. niet alleen de leden van den raad van bestuur en de directeuren, maar ook de vertegenwoordiger der maatschappij in Indië, de vliegtuigbestuurders en stationschefs moeten Nederlandsche onderdanen zijn. Voorts moeten de vliegtuigen van Nederlandsch fabrikaat zijn.

Nadat over de beginselen in het laatst van 1927 overeenstemming was verkregen, kwam de bedoelde overeenkomst tusschen het Land en de inmiddels op 16 Juli 1928 te Amsterdam opgerichte Naamlooze Vennootschap Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (K.N.I.L.M.) op 24 October 1928 tot stand. Deze overeenkomst werd namens de K.N.I.L.M. geteekend door den heer H. Nieuwenhuis, die in Juni van dat jaar als vertegenwoordiger dier maatschappij in Indië was aangekomen.

Het was te verwachten, dat de ontwikkeling van het burgerlijk luchtverkeer in Indië en de nauwe relaties tusschen het Gouvernement en de op te richten luchtvaartmaatschappij veel meer bemoeiingen van regeeringswege met de luchtvaart zouden vorderen, dan tot nu toe. Aan de Commissie voor den Luchtverkeersdienst konden deze omvangrijke werkzaamheden niet worden opgedragen, zoodat op 1 Maart 1928 aan het departement van Gouvernementsbedrijven, voorloopig als onderdeel van het Technisch-Economisch Adviesbureau, gesticht werd een „Bureau Luchtvaart”, waarvan tot hoofd werd benoemd de heer Dr. W. L. Groeneveld Meijer, die deze functie gedurende zes jaren, dus tot 1 Maart 1934, vervuld heeft.

De werkzaamheden van dit bureau omvatten voornamelijk:

a. het voorbereiden van wettelijke maatregelen in verband met het burgerlijk luchtverkeer;

b. het toezicht op de uitvoering van de met de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart-

Maatschappij gesloten subsidie-overeenkomst;

c. het toezicht op de veiligheid van het burgerlijk luchtverkeer in het algemeen (bijhouden van registers van burgerlijke luchtvaartuigen, regeling van de afgifte van bewijzen van geschiktheid voor vliegers, navigators en werktuigkundigen, bewijzen van luchtwaardigheid en van deugdelijkheid, medische controle op vliegtuigbestuurders en controle op materieel);

d. de grondorganisatie van bestaande en ontworpen luchtroutes, den aanleg en het onderhoud van burgerlijke luchtvaartterreinen;

e. het samenstellen en verspreiden van publicaties in het belang van het burgerlijk luchtverkeer;

f. het geven van inlichtingen en het verleenen van hulp aan binnen- en buitenlandsche civiele vliegers, etc.

Na de oprichting van bovengenoemd bureau werd de Luchtverkeerscommissie bij Gouvernementsbesluit van 30 Juni 1928 no. 12 onder dankbetuiging voor haar belangrijken arbeid ontbonden.

Het ontwerpen van een wettelijke basis voor het burgerlijk luchtverkeer kon nog in overleg met de Luchtverkeerscommissie geschieden. Na haar opheffing werd dit werk door het Bureau Luchtvaart verder voortgezet, doch een definitieve regeling met inbegrip van de uitvoeringsbepalingen kon eerst in 1936 haar beslag krijgen.

Voor het burgerlijk luchtverkeer op Java werden door het legerbestuur de militaire luchtvaartterreinen Andir (Bandoeng), Tjililitan (Batavia) en Simongan (Semarang) benevens alle noodlandingsterreinen voor medegebruik beschikbaar gesteld, terwijl de Commandant der Zeemacht toestemming verleende om het landingsterrein van het marinevliegkamp Morokrebang (Soerabaja), benevens de aanwezige watervlieggampen, voor de civiele luchtvaart te gebruiken.

Aanstonds werd begonnen met het inrichten van de noodige voorzieningen op de eerstgenoemde drie terreinen, waarbij groote medewerking van de departementen van Oorlog en der Burgerlijke Openbare Werken werd ondervonden. Op Andir en Tjililitan werden hangars gebouwd van 1330 m² vloerooppervlakte met autogarages, benevens afzonderlijke stationsgebouwen voor den verkeersdienst. Op Simongan werd voorloopig volstaan met de inrichting van een kleiner stationsgebouw. Door de Bataafsche Petroleum Maatschappij werden op deze terreinen de noodige benzine-installaties aangebracht.

Een ernstige tegenslag deed zich voor, toen in den loop van 1928 bleek, dat het luchtvaartterrein Morokrebang niet geschikt was voor het gebruik door zware verkeersvliegtuigen, waardoor Soerabaja voorloopig van het luchtverkeer moest worden uitgeschakeld. Een tweede tegenslag deed zich voor, toen door vertraging in de aflevering van de vliegtuigen de opening van de diensten twee maanden moest worden uitgesteld en nader moest worden bepaald op 1 November 1928. Bovendien waren 2 van de 4 nieuwe machines, welke door de lucht naar Indië vervoerd werden, op Britsch-Indische terreinen achtergebleven en konden eerst later in Indië aankomen.

Op 1 November 1928 had onder zeer groote belangstelling de plechtige opening van de luchtlijnen door den Gouverneur-Generaal op het vliegveld Tjililitan plaats.

De dienstregeling van de K.N.I.L.M. omvatte voorloopig iederen voormiddag een tocht Batavia-Bandoeng v.v. en des morgens een reis Batavia-Semarang en des middags terug Semarang-Batavia, in aansluiting op de treinverbinding Semarang-Soerabaja v.v. Daardoor werd het mogelijk door een gecombineerd gebruik van trein en vliegtuig in één dag van de hoofdstad naar Soerabaja of omgekeerd te reizen.

Behalve de dagelijksche vaste lijnen werden door de maatschappij ook rondvluchten, taxi- en extra-vluchten uitgevoerd.

Uitbreiding van de luchtlijnen. Nadat in October 1929 op het militaire terrein Darmo ten Z.W. van Soerabaja door de zorgen van de genie een luchtvaarterrein was aangelegd, kon op 1 November van dat jaar de lijn van Batavia naar Semarang tot Soerabaja worden doorgetrokken.

De luchtvaartterreinen Darmo (Soerabaja) en Simongan (Semarang) op Java en voorts alle terreinen buiten Java werden door het departement van Oorlog aan het departement van Gouvernementsbedrijven overgedragen.

Nadat het landingsterrein Talang Betoetoe bij Palembang eenige uitbreiding had ondergaan, was het mogelijk op 23 Augustus 1929 een dienst, eenmaal per week, van Batavia naar Palembang v.v. te openen, waarvan de bezetting van den aanvang af zeer gunstig was, hetgeen in verband met de groote tijdsbesparing, welke gebruikmaking van die luchtverbinding opleverde, niet te verwonderen is.

In Maart 1930 werd, nadat in Februari het hulplandingsterrein op het eiland Singkep was gereed gekomen, de geregelde wekelijksche luchtdienst Batavia-Palembang-Singapore v.v. geopend, waardoor tevens Palembang een tweede verbinding met Batavia kreeg. De vliegtuigen op deze lijn waren uitgerust met radio-ontvangst- en zendtoestellen, waardoor zij verbinding konden onderhouden met het marineradiostation te Batavia en het radiostation te Singapore. De K.N.I.L.M. is de eerste luchtvaartmaatschappij geweest, die een geregelde luchtverbinding met Singapore tot stand heeft gebracht.

De belangrijkste uitbreiding van het luchtnet was ongetwijfeld de indienststelling van de verbinding Batavia-Medan. De maatschappij had oorspronkelijk de verplichting op zich genomen deze lijn met watervliegtuigen te exploiteeren. Toen haar echter bleek, dat een daartoe geschikt type niet beschikbaar was, verzocht en verkreeg zij de toestemming om op deze lijn landvliegtuigen te gebruiken. Hiertoe was van Gouvernementszijde een uitgebreide voorbereiding noodig, daar op de aslijn van Sumatra verschillende landingsterreinen moesten worden aangelegd. met name te Pakanbaroe, gelegen halfweg tusschen Palembang en Medan, waar het luchtvaartterrein als het ware uit het oerbosch moest worden weggekapt. Deze plaats werd gekozen, omdat eenzijdig de booten van de K.P.M. van Singapore de Siakrivier opvaren tot Pakanbaroe, zoodat een gunstige zeetransportgelegenheid bestaat, terwijl anderzijds een autoweg Pakanbaroe verbindt met Padang en de tusschenliggende plaatsen.

Don 27sten September 1930 werd, na een gloslaagde proefvlucht, de lijn naar Medan geopend, welke een verlenging vormde van de reeds ruim een jaar bestaande lijn van Batavia naar Palembang.

bang, waarbij, tusschen die laatste plaats en Medan, Pakanbaroe als tusschenstation werd aangedaan. Al spoedig bleek, dat deze ruim 1700 km lange luchtverbinding, welke te Medan aansluiting geeft op de naar Holland vertrekkende en van Holland komende mailbooten, een gevaardeerde schakel vormde in het Indische verkeersstelsel. Ook voor de verbinding met Sumatra's Westkust is deze lijn, vooral na de opheffing van den sneldienst van de K.P.M. tusschen Tandjoeng-priek en Emmahaven, van groote beteekenis geworden.

Twee jaar na de opening van haar eerste luchtverbinding was de K.N.I.L.M. er aldus in geslaagd alle luchtlijnen te exploiteeren, waartoe zij zich contractueel had verbonden.

Nadien is in de verdere uitbreiding van de luchtverbindingen vnl. als gevolg van de economische crisis een groote stagnatie ingetreden.

In 1931 werd de luchtlijn van Batavia naar Singapore bij wijze van proef doorgetrokken naar Medan, doch de verbinding Medan-Singapore werd op 1 Februari 1932 reeds weer gestaakt wegens den geringen bezettingsgraad van de toestellen op die lijn.

Op 1 Mei 1933 werd een wekelijksche verbinding Medan-Alorstar v.v. ingesteld in aansluiting op de K.L.M.-toestellen, welke van dien datum af over Singapore werden geleid met uitschakeling van Medan. Op 1 November 1934 werd deze verbinding weer opgeheven als gevolg van de verlegging van de route der K.L.M., waardoor opnieuw Medan werd aangedaan, van welke plaats via Singapore naar Batavia werd gevlogen.

Het Gouvernement van Ned.-Indië was door de ongunst der tijden genoodzaakt in de landsuitgaven de grootst mogelijke soberheid te betrachten. Aan den aanleg en de verdere uitrusting van luchtvaartterreinen konden geen gelden meer worden besteed. In de nieuwe overeenkomst, welke van 1 Januari 1934 tot ultimo 1936 liep, werd de jaarlijksche subsidie aan de K.N.I.L.M. van f 1.000.000 verminderd tot f 400.000. In de daarop volgende overeenkomst, welke weer voor een periode van drie jaren werd aangegaan en die dus tot ultimo 1939 loopt, is deze subsidie verder verlaagd tot f 240.000 's jaars, waartegenover de K.N.I.L.M. echter het voordeel kreeg van een gunstig postcontract met den P.T.T.-dienst en voorts vrijdom van invoerrechten werd verleend voor verkeers- en bedrijfsvliegtuigen, benevens de onderdeelen daarvan, welke vrijdom van invoerrechten later ook werd uitgestrekt tot sportvliegtuigen.

Nadat door particulier initiatief een luchtvaartterrein te Makassar was tot stand gebracht, werd op den 6den Mei 1935 een wekelijksche proefdienst voor den tijd van drie maanden ingesteld van Soerabaja via Dèn Pasar (Zuid Bali) naar Makassar. Daar na drie maanden bleek, dat deze lijn niet aan de verwachtingen beantwoordde, werd zij opgeheven en bleef zij verder slechts gehandhaafd tot Dèn Pasar.

Het belangrijke feit voor het luchtverkeer in 1935 is geweest de vervanging door de K.L.M. op haar Indië-route van de Nederlandsche Fokker-toestellen door de Amerikaansche Douglas DC-2 vliegtuigen en de aanschaffing door de K.N.I.L.M. eveneens van drie toestellen van het laatstgenoemde type.

Het snellere Amerikaansche vliegtuig, met een

kruissnelheid van 270 km per uur, maakte het mogelijk den duur van verschillende verbindingen belangrijk te bekorten — de duur van de reis Batavia-Medan werd daardoor tot 6½ uur teruggebracht — doch had tevens tot gevolg, in verband met de hoogere eischen, welke door dit vliegtuig aan de grondorganisatie worden gesteld, dat van de voornaamste luchtvaartterreinen een uitbreiding en zelfs algeheele verplaatsing onder het oog moest worden gezien, terwijl ook de urgentie van den opbouw van een volledigen radio- en weerberichtendienst meer op den voorgrond trad.

Ten behoeve van de luchtverbinding met de oliehavens van Noord-Borneo werd in 1935 door het Land een luchtvaartterrein aangelegd nabij Bandjermasin en door de B.P.M. nabij Balikpapan en op het eiland Tarakan, welke terreinen voor het bevliegen met Douglas-vliegtuigen werden ingericht. De eerste twee terreinen kwamen in het laatst van 1935 gereed, zoodat op 8 Februari 1936 de feestelijke opening van de luchtlijn naar Balikpapan kon plaats hebben. Deze nieuwe verbinding, welke zich van den aanvang af in een zeer druk gebruik heeft mogen verheugen, bracht de belangrijkste plaatsen op Borneo, Bandjermasin en Balikpapan, op resp. 2 uur en 3½ uur afstand van Soerabaja.

Daar bij de voltooiing van het luchtvaartterrein op Tarakan veel moeilijkheden werden onder vonden, kon de lijn eerst in Januari 1937 tot Tarakan worden doorgetrokken.

Van Mei 1937 af werden door de K.N.I.L.M. bevlagen: de lijn Batavia-Semarang-Soerabaja v.v. één of tweemaal daags;

de lijn Batavia-Bandoeng v.v. driemaal daags (in den westmoesson tweemaal daags);

de lijn Batavia-Soerabaja-Bandjermasin-Balikpapan-Tarakan v.v. tweemaal per week (tot Tarakan slechts éénmaal per week);

de lijn Batavia-Palembang-Singapore v.v. éénmaal per week;

de lijn Batavia-Palembang-Pakanbaroe-Medan v.v. éénmaal per week;

de lijn Soerabaja-Dèn Pasar (Z. Bali) v.v. tweemaal per week;

terwijl op 27 September 1937 ook weer, eens per week, een directe dienst tusschen Soerabaja en Makassar werd ingesteld.

De regelmaat van het verkeer op de door de K.N.I.L.M. geëxploiteerde luchtlijnen heeft practisch steeds 100% bedragen.

Reeds in 1936 werd door de K.N.I.L.M. ± één miljoen km gevlogen, terwijl het aantal passagiers/km vier miljoen bedroeg. In 1937 werd het aantal gevlogen km opgevoerd tot 1,173.433, terwijl het aantal passagiers/km toen bedroeg 4.824.972.

Sinds de opening van drie luchtlijnen op 1 November 1928 werden door de K.N.I.L.M. tot ultimo 1937 ruim 140.000 passagiers vervoerd. In 1937 bedroeg dit aantal 14.069.

In het laatst van 1935 kwam voor de K.N.I.L.M. als chef van den vliedienst uit kapitein (thans majoor) W. C. J. Versteegh, oud-instructeur van Soesterberg, die in 1937 en de eerste maanden van 1938 gedurende het verlof van den heer Nieuwenhuis dezen als vertegenwoordiger der maatschappij verving.

Ultimo 1937 bestond de vloot van de K.N.I.L.M. uit:

4 Fokker F VII-B vliegtuigen (2 met Lynx- en 2 met Titanmotoren), ingericht voor 7 passagiers;

2 Fokker F XII vliegtuigen met Waspmotoren, ingericht voor 12 passagiers;

3 Douglas DC-2 vliegtuigen met Wright Cyclonemotoren, ingericht voor 14 passagiers;

2 De Havilland Dragon-Rapide vliegtuigen type DH-89 met Gypsy-motoren, welke werden overgenomen van de Nederlandsche Nieuw-Guinee PetroleumMaatschappij en uitsluitend voor kateeringsdoeleinden dienst doen, terwijl ook een der bovengenoemde Fokkers V VII-B voor dat doel werd uitgerust.

Voorts werden door de K.N.I.L.M. in Amerika nog besteld:

5 Lockheed Super Electra vliegtuigen, uitgerust met Wright Cyclone motoren, kruissnelheid ruim 300 km/h, ingericht voor 11 passagiers, af te leveren in 1938.

Deze uitbreiding van de vloot is noodig in verband met de vergunningsaanvragen van de K.N.I.L.M. tot het exploiteeren van luchtlijnen naar de buurlanden van Nederlandsch-Indië, t.w.

1e. Van Soerabaja via Dèn Pasar (Zuid Bali) — dan wel Rambang (Lombok) — en Koepang (Timor) naar Port Darwin en verder door naar Sydney. Door de Australische regeering werd hiervoor in Mei 1937 reeds principieel toestemming verleend, terwijl daartegenover door de Nederlandsch-Indische regeering aan de Imperial Airways is vergund om, naast de overlandlijn van de Qantas Empire Airways tusschen Singapore en Port Darwin v.v., een verbinding met vliegbooten te onderhouden;

2e. van Soerabaja naar Manilla, welke verbinding tot stand zal worden gebracht door de doortrekking van de Bornoolijn van Tarakan af naar de Philippijnen. Hiervoor is de toestemming vereischt zoowel van de Philippijnsche als van de Amerikaanse regeeringen, welke waarschijnlijk echter niet zullen worden verleend alvorens een algemeene overeenstemming is verkregen tusschen de Nederlandsche luchtvaartmaatschappijen (K.L.M. en K.N.I.L.M.) en de Pan American Airways, zoowel met betrekking tot haar samenwerking in den Pacific als in het gebied van den Atlantischen Oceaan;

3e. van Batavia naar Saigon, welke verbinding tot stand zal worden gebracht door de doortrekking van de Singaporelijn naar Indochina. De Fransche regeering heeft de toestemming tot deze lijn afhankelijk gesteld van een voorafgaand algemeen accoord van de Nederlandsche luchtvaartmaatschappijen (K.L.M. en K.N.I.L.M.) en de Air France met betrekking tot alle vraagstukken op de luchtroute van Europa naar het verre Oosten.

Behalve door de K.N.I.L.M. wordt het geregeld luchtverkeer binnen het Nederlandsch-Indisch rechtsgebied onderhouden door de Kon. Luchtvaart Maatschappij voor Nederland en Koloniën (K.L.M.) en de Qantas Empire Airways Ltd.

De Holland-Indië dienst van de K.L.M. Nadat in 1929 de proefvluchten voor den Holland-Indië dienst waren voortgezet, sloot de K.L.M. met de postadministratie van Nederland en Nederlandsch-Indië een overeenkomst af, waarbij zij zich verbond van October 1930 tot October 1931 een veertiendaagschen luchtdienst tusschen Amsterdam en Batavia (Bandoeng) te onderhouden.

Na langdurige diplomatieke onderhandelingen waren alle vereischte toestemmingen voor het overvliegen van de gebieden der betrokken landen verkregen, zoodat eind September 1930 de veertiendaagsche dienst tusschen het moederland en Nederlandsch-Indië kon worden geopend.

Wel verviel na de eerste vlucht de toestemming van Turksche zijde, doch door het omleggen van het gedeelte Boedapest-Bagdad over Athene en Caïro kon de lijn zonder bezwaar worden bevolgen.

Door de Nederlandsche postadministratie werd per uitgaand vliegtuig een opbrengst gegarandeerd van 375 kg mail ad f 50 per kg, terwijl een overeenkomstige garantie door den Indischen P.T.T.-dienst werd gegeven voor het thuiskeerend vliegtuig. Het gegarandeerde gewicht aan post werd, behalve voor het z.g. Kerstvlucht, dat half December uit Indië vertrok, gemiddeld slechts voor iets meer dan de helft bereikt. Het luchtrecht (boven het gewone porto) was gesteld op 75 cent per 20 gram en 50 cent voor de volgende 20 gram. Door het instellen van een laag tarief van 30 cent luchtrecht voor lichte brieven tot 5 gram nam het aantal der vervoerde stukken weliswaar belangrijk toe, hetgeen de populariteit van de luchtpost zeer heeft bevorderd, doch het gewicht van de vervoerde mail bleef ongeveer 200 kg.

De dienst werd met groote regelmatigheid uitgevoerd en het pleit zeker voor de uitstekende eigenschappen van het personeel en het materieel (Fokker F VII-B vliegtuigen), dat alle vluchten van dezen eersten regelmatigen luchtdienst naar het verre Oosten in 10 à 12 dagen werden volbracht.

In October 1931 werd de veertiendaagsche dienst in een wekelijkschen dienst omgezet. De garantie voor de opbrengst van de mail, welke werd bepaald op f 25.000 per enkele vlucht of bijgevolg op f 50.000 per heengaan en terugkeerend vliegtuig, werd in haar geheel door de Nederlandsche postreijen overgenomen, terwijl de Indische postadministratie, behalve dat zij het geheele luchtrecht afstond, daarenboven per jaar een vaste bijdrage van f 200.000 aan den Nederlandschen P.T.T.-dienst overmaakte, welk bedrag in 1935 tot f 150.000 was verminderd, nadat in 1934 een som van ± f 79.000 aan den Indischen P.T.T.-dienst was gerestitueerd. Door den Nederlandschen P.T.T.-dienst werd van October 1931 tot de invoering van het z.g. plan-Damme in Juni 1937 gemiddeld per jaar ongeveer f 800.000 bijgepast.

De F VII-B toestellen werden op de Holland-Indië-route spoedig door grootere vliegtuigen vervangen, eerst de Fokker F XII en daarna de Fokker F XVIII, plaats biedend voor 7 passagiers. De regelmatigheid, waarmede de wekelijksche dienst over de 15.000 km lange luchtlijn ook in de volgende jaren werd bevolgen, dwong in de geheele wereld bij alle geïnteresseerden in de luchtvaart bewondering af. De reisduur werd geleidelijk verkort. Voor de zomerdienstregeling werd deze teruggebracht van 9 op 7½ dag en voor de winterdienstregeling van 10 op 9 dagen.

Slechts één ongeluk had gedurende die jaren op de Holland-Indië-route plaats, nl. met het F VII-B vliegtuig „Ooievaar“, welk vliegtuig op de thuisreis op 6 December 1931 niet tijdig aan het vliegveld Don Muang bij Bangkok kon loskomen

en tegen den dijk aan den rand van het vliegveld botste, waarbij drie leden der bemanning en 2 passagiers het leven verloren.

Teneinde tot een versnelling van de postverbinding te geraken, werd door het Comité Snelpost de scheiding van het post- en passagiersvervoer gepropageerd. Op 9 December 1933 vertrok in opdracht van dit Comité het Pandervliegtuig „De Postjager” voor een studievlucht van Holland naar Indië, doch tengevolge van een motorstoring kwam het eerst op 31 December te Batavia aan. Daar dit vliegtuig ook overigens niet bleek te voldoen en tenslotte in October 1934 tijdens de Mac Robertson Air Race in Britsch-Indië verbrandde, hebben de pogingen van het Comité Snelpost geen verdere gevolgen gehad.

In het laatst van 1933 ontstond een ongekend enthousiasme voor de vlucht van het K.L.M.-vliegtuig „Pelikaan”, dat met Iwan Smirnoff als eerste en Piet Soer als tweede piloot in 100 uren en 40 minuten de Nederlandsche Kerstmail naar Indië vervoerde en na een tocht van 100 uren en 34 minuten ruim een halve ton Indische nieuwjaarsmail op 30 December te Amsterdam bracht.

De post tusschen de eindpunten nam toch slechts zeer langzaam toe. Het gemiddelde bruto-gewicht aan post, dat per week per K.L.M. uit Indië werd verzonden, steeg slechts van circa 225 kg in 1932 tot 260 kg in 1934 en in omgekeerde richting van 245 kg tot 280 kg. Wel steeg zeer aanmerkelijk de mail, die werd meegegeven uit Duitschland en uit Malaka, vooral nadat door de K.L.M. in 1933 Singapore werd aangedaan (van Britsch-Indië mag geen mail aan de K.L.M. worden meegegeven, terwijl voor Britsch-Indië bestemde mail tot voor zeer kort te Karachi moest worden gelost om vervolgens per trein te worden vervoerd). Ook het passagiersvervoer bewoog zich in sterk stijgende lijn, zoodat door gebrek aan plaatsruimte een groot aantal passagiers moest worden geweigerd.

De K.L.M. ging er daarom in Juni 1935 toe over de verbinding Amsterdam-Batavia (Bandoeng) v.v. twee maal per week te beveligen, terwijl tegelijkertijd de Fokkertoestellen werden vervangen door de snellere Amerikaanse Douglas DC-2 vliegtuigen, die voor het afleggen van den afstand Amsterdam-Batavia 55 vlieguren noodig hebben, waardoor de reisduur tot 5½ dag ('s winters op de uitreis 6½ dag) kon worden bekort.

De garantie voor de opbrengst van de post van f 50.000 per retourvlucht werd omgezet in een garantie voor een postvervoer per vlucht van 300 kg ad / 42,50 per kg of per week van $4 \times 200 \text{ kg ad} / 42,50 = f 51.000$, hetgeen bijgevolg voor den Nederlandschen P.T.T.-dienst ongeveer op hetzelfde neerkwam. De uit Indië verzonden post steeg geleidelijk per week tot 485 kg bruto in den aanvang van 1937 en de uit Holland verzonden post nam gedurende dien tijd toe tot 645 kg bruto per week.

Reeds in 1936 was het passagiersvervoer, verzeleken met het jaar te voren, verdubbeld, zoodat spoedig een bezettingsgraad van 90% werd bereikt. In Juni 1937 werd daarom een grooter type vliegtuig op de Indiëlijn gezet, n.l. de Douglas DC-3, plaats biedend voor 12 passagiers in plaats van 7 in de DC-2.

Bovendien werd op datzelfde moment, n.l. met

ingang van 5 Juni 1937, door de invoering van het zg. plan-Damme, in Nederland het luchtrecht voor brievenpost afgeschaft, zoodat alle eerste klasse mail van dien datum af per vliegtuig werd verzonden (naar Indië tegen een tarief van 12½ cent per 10 gram), terwijl met ingang van 16 Juni 1937 van Indië uit het port, met inbegrip van het luchtrecht, voor een brief van 10 gram naar Nederland op 20 cent werd gesteld. De postgarantie van den Nederlandschen P.T.T.-dienst werd toen bepaald per week op: $4 \times 300 \text{ kg ad} / 42,50 + 4 \times 250 \text{ kg ad} / 12,50 =$ per week op f 63,500, terwijl de Indische postadministratie, behalve dat zij het luchtrecht van 7½ cent per brief van 10 gram afstaat, haar vaste bijdrage weer tot f 200.000 per jaar verhoogde. Na de invoering van het plan-Damme nam het postvervoer van Indië uit toe tot 840 kg bruto per week (waarvan 635 kg voor Nederland) en van Holland uit tot 1095 kg bruto per week (waarvan 875 kg voor Indië). Het bedrag, dat uit hoofde van deze nieuwe regeling door den Nederlandschen P.T.T.-dienst op het postvervoer moet worden bijgepast, steeg in 1936 nog betrekkelijk weinig, n.l. tot f 860.000.

In October 1937 (2 October van Amsterdam uit en 23 October van Batavia uit) werd de tweemaal 's weeksche dienst tot een driemaal 's weekschen dienst uitgebreid, doch de postgarantie bleef per week op hetzelfde bedrag vastgesteld.

De reisduur van de vliegtuigen bleef ongewijzigd, maar zoodra op de Holland-Indië-route de weerberichtendienst nog meer geperfectionneerd zal zijn en alle luchtvaartterreinen van volledige nachtverlichtings- en radiopelinstallaties zullen zijn voorzien, zoodat nacht en dag kan worden doorgevolgen, kan de reisduur tot 2½ dag worden teruggebracht.

De mogelijkheid van deze verkorting van den reisduur was reeds in October 1934 aangetoond, toen het eerste DC-2 vliegtuig, dat door de K.L.M. was aangeschaft, de „Uiver”, deelnemend aan de Mac Robertson Air Race van Mildenhall naar Melbourne, onder commando van Parmentier, den afstand van Mildenhall in Engeland naar Batavia, met medeneming van passagiers en post, in 52 uur aflegde en als tweede in Melbourne aankwam.

In December van hetzelfde jaar, toen de „Uiver”, evenals de „Pelikaan” een jaar tevoren, 's nacht doorvliegend de Kerstmail van Nederland naar Indië wilde brengen, is zij echter in een onweersnacht in het woestijngebied van Irak te pletter gevlogen en met bemanning en passagiers vrijwel totaal verbrand.

Na de ramp van de „Ooievaar” was dat het eerste ernstige ongeluk, dat de K.L.M. op de Indië-route overviel, welk ongeluk betrekkelijk korten tijd daarna, n.l. medio Juli 1935 door een tweede werd gevolgd, toen het DC-2 vliegtuig „Maraboe” op de thuisreis bij het taxiën op het luchtvaartterrein van Bushire — nadat het voordien een noodlanding aan de kust van de Perzische golf had gemaakt — in brand vloog. Alle leden der bemanning en alle passagiers konden echter nog tijdig uit het vliegtuig weg komen.

Indië zelf is langen tijd van ernstige ongelukken met verkeersvliegtuigen verschoond gebleven. Het eerste en tot heden toe eenige ongeluk, waarbij het toestel werd vernietigd en

menschenlevens te betreuen waren, dat daar te lande heeft plaats gehad, is dat van het K.L.M. DC-3 vliegtuig „Specht” geweest, dat op 6 October 1937 op de thuisreis naar Holland, enkele seconden na het opstijgen van het vliegveld Palembang, op den grond neerstortte, bij welk ongeluk drie leden der bemanning en een passagier het leven verloren.

312 De dienst van de *Qantas Empire Airways Ltd*, welke maatschappij, waarin de *Imperial Airways Ltd* een overwegend belang heeft, in aansluiting op de Britsche luchtverbinding London-Singapore vice versa, de laatstgenoemde plaats via Muntok of Palembang-Batavia-Soerabaja-Rambang (Lombok)-Koepang (Timor)-Port Darwin met Brisbane vice versa verbindt, werd op 13 December 1934 geopend.

De vergunning om over het Nederlandsch-Indisch rechtsgebied te vliegen was reeds in 1930 verleend als contraprestatie voor de vergunning aan de K.L.M. om over Britsch-Indië te vliegen.

De verbinding, welke oorspronkelijk éénmaal per week werd onderhouden, werd, na de verdubbeling in 1935 van den dienst van de *Imperial Airways* tusschen Londen en Singapore, in den loop van 1936 eveneens verdubbeld.

Aangezien de betrekkelijk kleine *De Havilland DH-86* vliegtuigen, welke op die lijn worden gebruikt, een zeer groot postvervoer hebben en bovendien door den langen oversteek van 850 km tusschen Koepang en Port Darwin in hun nuttigen last beperkt zijn, bieden zij slechts een geringe mogelijkheid voor passagiersvervoer. Hierin zal verandering worden gebracht, zoodra de geheele luchtdienst tusschen Engeland en Australië met groote Short-vliegboorten zal worden onderhouden, waartoe in den loop van 1938 zal worden overgegaan. Op 23 Februari 1938 is begonnen met een dienst met deze z.g. *Empire-vliegboorten* en wel 4 maal per week van Engeland naar Karachi. Van deze vier vliegdiensten op Karachi zullen voorloopig twee doorgaan naar Singapore. Van Lovengenoemden datum af wordt ook alle brieu post van Engeland naar Britsch-Indië en Malaka door de lucht vervoerd tegen een tarief van 1½ penny per „half ounce” (6 cent per 14½ gram).

De sportvliegerij in Indië is nog weinig ontwikkeld. Actieve sportvliegclubs treft men slechts in Bandoeng en Soerabaja aan, aangezien daar over instructeurs, resp. van de militaire luchtvaartafdeeling en het marine vliegakamp, kan worden beschikt.

Memoreering verdient de fraaie vlucht met het in Bandoeng ontworpen en gebouwde vliegtuig, de *Walraven W 2*, welke in 1935 door de heeren Terluin en Khouw Ke Hien naar Nederland en terug werd ondernomen. De laatstgenoemde maakte met hetzelfde toestel in den aanvang van 1937 een vlucht naar Shanghai en Nanking en terug.

Door de *luchtkaarteering* werden voor de burgerlijke luchtvaart nieuwe bedrijfsmogelijkheden geopend.

De K.N.I.L.M. verrichtte op dit gebied pioniersarbeid door de kaarteering, in opdracht van de Nederlandsche Nieuw-Guinee Petroleum Maatschappij, van 10 millioen ha land in Nieuw-Guinee, waarmee in November 1935 werd aangevangen en welke in 1937 werd voltooid.

De op deze wijze verkregen kaarten bevatten

niet alleen alle details en zijn zeer nauwkeurig, maar zij leenen zich daarenboven goed voor verschillende geologische doeleinden.

Bij luchtkaarteering worden uit een vliegtuig, dat zich op eenige duizenden meters hoogte — in dit geval 4000 m — over het terrein beweegt, met een camera foto's genomen, die elkander voor ongeveer 60% overlappen. De automatisch werkende camera is hierop ingesteld. De grootte der foto's is ongeveer 20 cm in het vierkant, zoodat, getel op brandpuntsafstand en vlieghoogte, met iedere foto een aardoppervlak van ongeveer 4 km² wordt opgenomen. In een uur tijds kan dus gefotografeerd worden een strook van 2 km breed en ter lengte van den afstand, dien het vliegtuig per uur aflegt. Daar de K.N.I.L.M. vliegtuigen bezigde met een snelheid van ongeveer 200 km per uur, zou in dien tijd met één vliegtuig omstreeks 40.000 ha gefotografeerd kunnen worden. Het geheele reusachtige terrein van 10.000.000 ha zou dan met eenige vliegtuigen ook binnen enkele weken afgewerkt kunnen zijn, indien althans de gelegenheid tot fotografeeren steeds gunstig ware.

Aangezien echter het fotografeeren door zelfs zeer ijle wolken niet mogelijk is, terwijl de wolken in den regel beneden 4000 m voorkomen, is het om te kunnen werken noodig, dat de hemel vrijwel wolkenloos is, hetgeen in Nieuw-Guinee nog in veel mindere mate het geval is dan in Nederland. Het gevolg is dan ook geweest, dat de voltooiing van het werk anderhalf jaar gevorderd heeft.

De moeilijkheid bij de uitwerking is, dat de foto's niet precies op dezelfde schaal zijn. Dit zou n.l. alleen het geval zijn, wanneer het vliegtuig steeds even hoog boven de aardoppervlakte vloog. Om twee redenen kan dit niet worden bereikt: 1e. omdat de aardoppervlakte niet vlak is en 2e omdat ook het vliegtuig zich niet steeds volkomen op dezelfde hoogte kan voortbewegen, hoe nauwkeurig de piloot dit ook tracht te doen. Door deze beide oorzaken ontstaan afwijkingen in de schaal. Tenslotte is het niet mogelijk alle foto's volkomen verticaal te nemen en ook hierdoor ontstaan afwijkingen. Deze fouten worden door middel van speciaal daartoe vervaardigde instrumenten gecorrigeerd. Hierbij werd bij de kaarteering in Nieuw-Guinee een nauwkeurigheid verkregen zooals tot dusverre nog nooit bij luchtkaarteeringswerkzaamheden in het buitenland was bereikt. Dit goede resultaat was in hoofdzaak te danken aan de goede diensten van Prof. Ir. W. Schermerhorn, hoogleeraar te Delft.

De kaarteering van Nieuw-Guinee bracht op dit gebied nog geheel nieuwe moeilijkheden, daar astronomische plaatsbepaling van punten, de basis van iedere kaarteering, hier slechts langs of kort bij de kust mogelijk is. Aan de andere grens van het te kaarteeren gebied, 100 km het binnenland in, kon uiteraard geen astronomische plaatsbepaling geschieden. Desniettegenstaande voldoet de nauwkeurigheid der kaart aan zeer hooge eischen. Ter controle zijn eenige 100 km landwaarts gelegen plaatsen, die in kaart waren gebracht, teruggekartoord naar astronomisch bepaalde plaatsen aan de kust, waarbij slechts een geringe fout werd gevonden.

Oorspronkelijk lag het in de bedoeling het geheele terrein te kaarteeren met landvliegtuigen, welke achtereenvolgens zouden werken van 4 op

verschillende plaatsen gelegen landingsterreinen. Tot dit doel werden aangeschaft 3 De Havilland-*Dragon-Rapide*-vliegtuigen (2-motorig), welke uitnemend voor het doel geschikt bleken. Daar echter later op 2 van de 4 plaatsen aanleg van een landingsterrein onmogelijk bleek, kon deze wijze van werken niet voor het geheele terrein worden toegepast, en daarom werden ook nog aangeschaft 2 Sikorsky-38 amphibie-vliegtuigen, welke na afloop van de kaarteeringswerkzaamheden door de Nederlandsche Nieuw-Guinee Petroleum Maatschappij in Nieuw-Guinee werden aangehouden voor transportdoeleinden. Een van de *Dragons* is bij een landing even buiten het luchtvaartterrein van Babo verongelukt, waarbij de inzittenden er evenwel ongedeerd af kwamen, terwijl de overblijvende twee *Dragons* door de K.N.I.L.M. werden overgenomen.

Na de kaartering in Nieuw-Guinee heeft de K.N.I.L.M. nog verder kaarteeringsopdrachten gekregen, met name van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, voor kaartering van terreinen in Zuid-Sumatra, Bantam en Borneo. In Januari 1938 kwam voor de B.P.M. echter ook een eigen, voor lucht fotografie uitgerust „Grumman” amphibie-vliegtuig uit Amerika in Indië aan, waarmee eveneens kaarteeringswerkzaamheden in Borneo zullen worden verricht.

De luchtkaartering biedt in Indië wijde perspectieven, waardoor voor de burgerlijke luchtvaart een nieuw, veelbelovend arbeidsveld is geschapen.

Aan de *grondorganisatie* worden door de moderne vliegtuigen steeds hogere eischen gesteld. Teneinde bij dag en nacht, onafhankelijk van de weersomstandigheden, veilig te kunnen landen en opstijgen, zijn luchtvaartterreinen noodig met zoo mogelijk tenminste 800 en bij voorkeur 1000 m middellijn in alle richtingen, omgeven door ruime invliegstrooken en uitgerust met volledige nachtverlichtings- en radio-installaties.

Het eerste luchtvaartterrein, dat in Indië aan deze eischen zal voldoen, is het nieuwe vliegveld, dat op het land Kemajoran, gelegen dicht nabij het centrum van Batavia, wordt aangelegd en in den loop van 1938 zal gereed komen.

Voor Semarang wordt een nieuw luchtvaartterrein te Kali Banteng, nabij de kust gelegen, opgespoten. Het bestaande terrein Simongan, dat in de heuvels ligt, is ongeschikt voor groote vliegtuigen.

Het Soerabajasche luchtvaartterrein Darmo werd uitgebreid en verbeterd, doch daar het aan één zijde begrensd wordt door heuvels en aan een andere zijde door een militair kampement, is er nooit een volledig geschikt vliegveld van te maken, zoodat ook te Soerabaja naar een ander terrein wordt uitgezien.

Het luchtvaartterrein te Medan werd belangrijk uitgebreid en van nachtverlichting voorzien. Hiermee zou in Maart 1938 worden gereed gekomen. Tijdelijk moest Medan wegens den toestand van het vliegveld door de K.L.M. worden overgeslagen, zoodat door de K.N.I.L.M. een op de K.L.M.-toestellen aansluitende luchtdienst tusschen Medan en Penang, welke plaats door de K.L.M. sedert 1936 in plaats van Alor Star wordt aangegaan, moest worden ingelegd.

Ook het landingsterrein te *Pakanbaroe* werd uitgebreid en werd voorzien van een radiopeilinrichting, evenals zulk reeds voordien het geval

was geweest met de luchtvaartterreinen van Palembang, Medan en Bandjermasin. Verder zijn ook nog Adeock-peilers in aanbouw op de terreinen te Koepang, Batavia (Kemajoran), Soerabaja en Makassar, terwijl nog acht van dergelijke peilinrichtingen werden besteld, o.a. voor Balikpapan en Tarakan.

Voor de uitbreiding van het bestaande vliegveld van Palembang werd reeds enkele jaren geleden een project opgemaakt, doch de uitvoering daarvan werd vertraagd door de hooge kosten, die er mee gemoeid zijn. In 1938 zal echter met deze uitbreiding worden begonnen, terwijl op het luchtvaartterrein van Palembang ook een nachtverlichtingsinstallatie zal worden aangebracht.

Bali kreeg een nieuw vliegveld, dicht bij Dèn Pasar gelegen, dat in Januari 1938 voor het gebruik werd opengesteld.

In verband met de in te stellen luchtlijn naar Australië, op welke route modern vliegtuigmaterieel zal worden gebezigd, zal het luchtvaartterrein Koepang belangrijk worden uitgebreid en bovendien van een nachtverlichtingsinstallatie worden voorzien, met welke werkzaamheden, evenals die te Palembang, zoo spoedig mogelijk na aanneming door den Volksraad van de desbetreffende aanvullende begrooting voor 1938 een aanvang zal worden gemaakt.

Voor de geprojecteerde luchtlijn naar de Molukken zal een landingsterrein noodig zijn op Ambon, dat ook van belang zal zijn voor de Glenn Martin-bommenwerpers van de militaire luchtvaartafdeeling.

Voor de geprojecteerde luchtlijn naar Sumatra's Westkust worden eveneens verschillende terreinen verkend. Bij Padang werd reeds door particulierinitiatief een landingsterrein aangelegd, dat evenwel belangrijk zal moeten worden vergroot.

Ingevolge een in de nieuwe, van 1937 tot ultimo 1939 geldende overeenkomst met K.N.I.L.M. opgenomen bepaling, zal bij het exploiteeren, in opdracht van de Regeering, van nieuwe luchtlijnen in den Archipel het verlies gedurende het eerste jaar voor de helft door die maatschappij en voor de helft door het Land worden gedragen.

Met het inrichten en invoeren van een *radio- en weerberichtendienst* ten behoeve van de luchtvaart werd in 1935 een begin gemaakt. Hiertoe werd de medewerking van het Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium en de radiodiensten van het departement der Marine en den P.T.T.-dienst verkregen.

Ter instelling van een weerberichtendienst in Nederlandsch-Indië in samenwerking met Malaya en Australië had in Juni van dat jaar te Batavia een bijeenkomst van deskundigen uit die landen plaats. Op deze conferentie waren vertegenwoordigd van Nederlandsch-Indië, behalve het Bureau Luchtvaart, de P.T.T.-dienst, het departement der Marine, het Magnetisch en Meteorologisch Observatorium, de K.L.M. en de K.N.I.L.M. Van Malaya en Australië waren vertegenwoordigd de Imperial Airways, de Qantas, de R.A.F., het P. & T. Dept. of Malaya, de Malayan Meteorological Service en het Central Weather Bureau van Melbourne.

Van talrijke stations uit den geheelen Archipel, evenals uit Australië en Malaka, worden thans dagelijks weerberichten, veelal aangevuld met

hoogtewind waarnemingen, ontvangen, welke door het Koninklijk Magnetisch en Meteorologisch Observatorium worden verwerkt tot een omroep-weerbericht, dat des morgens om 8.50 uur door de groote P.T.T.-zenders PLA en PLO op een golfhoogte van 15.600 m en 26,22 m wordt omgeroepen.

Bovendien worden op de verschillende vlieg-routes op de uren, dat dit noodig is, en zoo mogelijk, wanneer de piloten dit vragen, extra-weerberichten van plaatsen op die routes gegeven. Zooveel mogelijk wordt er voor gezorgd, dat steeds voor het vertrek van een vliegtuig een weerbericht van het luchtvaartterrein van bestemming aanwezig is. Door de opgave van de richting en sterkte van hoogtewinden, waardoor het voor de vliegtuigen mogelijk is luchtlagen met gunstigen wind te kiezen, wordt economisch vliegen bevorderd.

De *luchtvaartwetgeving*, strekkende ter uitvoering van het luchtvaartverdrag van Parijs van 1919 (Ind. Stb. 1928 no. 536), kon in Indië eerst met ingang van 1 Augustus 1936 in werking treden, aangezien toen, dank zij de tijdelijke combinatie van het Bureau Luchtvaart met de Afdeling Wegverkeer van het departement van Verkeer en Waterstaat, van Februari 1935 tot April 1937 over de noodige krachten kon worden beschikt ter opstelling van de uitvoeringsvoorschriften.

Ingevolge dit verdrag zijn de daartoe toegetreden staten verplicht aan de bepalingen van het verdrag en van de daaraan toegevoegde bijlagen in hun nationale wetgevingen effect te verzekeren. Het verdrag zelf bevat slechts enkele bepalingen van betekenis voor de luchtvaart; deze betreffen de nationaliteit van luchtvaartuigen, de toelating van vreemde luchtvaartuigen boven het gebied van de contracteerende staten, verboden luchtkringen, de luchtwaardigheid der luchtvaartuigen, de geschiktheid van de bemanning, zoodat eenige onderwerpen betrekking hebbende op de defensie. De betekenis van het verdrag voor de praktische luchtvaart is overigens geheel gelegen in de bijlagen A-H, welke achtereenvolgens gedetailleerde regelingen geven betreffende de nationaliteit van luchtvaartuigen, de classificatie en de inschrijvingskenmerken (A), de luchtwaardigheid (B), de luchtvaartboeken (journalen enz.) (C), de regels van het verkeer in de lucht (D), de geschiktheid van de bemanning (E), kaarten en inrichting van luchtvaartterreinen (luchtvaartatlas) (F), den weerberichtendienst (G) en de douane (H).

De bijlagen hebben dezelfde rechtskracht als de bepalingen van het eigenlijke verdrag. Door de Internationale Luchtvaartcommissie, welke zetelt in Parijs, kunnen de bijlagen worden gewijzigd en aangevuld. Dit is een zeer praktische regeling, waardoor wijzigingen op betrekkelijk korten termijn kunnen worden tot stand gebracht, waar anders de lange weg der internationale diplomatie zou moeten worden bewandeld.

De Indische luchtvaartwetgeving wordt gevormd door het „Luchtvaartbesluit 1932” (Ind. Stb. 1933 No. 118), de „Luchtvaartordonnantie 1934” (Ind. Stb. 1934 No. 205, gewijzigd en aangevuld bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1936 No. 423), de „Luchtverkeersverordening” (Ind. Stb. 1936 No. 425), de „Verordening Toezicht Luchtvaart” (Ind. Stb. 1936 No. 426) — beide laatste

verordeningen gewijzigd en aangevuld bij de verord. in Ind. Stb. 1937 No. 621 — en het besluit van den directeur van Verkeer en Waterstaat van 2 December 1936 No. Bl 1/33/7 (bijblad 13786), houdende voorschriften ter uitvoering van de luchtvaartwetgeving.

Door het tot stand brengen van de luchtvaartwetgeving heeft de Indische Regeering voldaan aan de bij het Luchtvaartverdrag aanvaarde verplichtingen.

Regelen betreffende vluchten over het Nederlandsch-Indisch rechtsgebied met burgerlijke luchtvaartuigen van vreemde nationaliteit (General Rules regarding flights of civil Foreign Aircraft above Netherlands Indian Territory) kwamen reeds in 1929 tot stand, doch werden in 1936 nader gewijzigd. Deze regelen werden opgenomen in de, in Augustus 1929 door het Bureau Luchtvaart uitgegeven „Luchtvaartatlas voor Nederlandsch-Indië”, waarvan medio 1934 een nieuwe uitgave tot stand kwam, waarin volledige gegevens zijn verzameld omtrent alle luchtvaartterreinen, welke in Nederlandsch-Indië voor het burgerlijk luchtverkeer zijn opgesteld.

Door den dienst van de In- en Uitvoerrechten en Accijnzen zijn slechts de luchtvaartterreinen te Medan, Pakanbaroe, Batavia, Soerabaja en Koepang aangewezen voor het inklaren van goederen. Accijnsvrije benzine kan worden ingenomen op de luchtvaartterreinen te Medan, Pakanbaroe, Palembang, Batavia en Koepang.

Bij Ind. Stb. 1937 No. 619 zijn verboden luchtkringen aangewezen boven Tandjoengpriok, Soerabaja, Balikpapan en Tarakan.

De regeling van het sanitaire toezicht op de binnenkomende luchtvaartuigen is nog bij den Dienst van de Volksgezondheid in bewerking.

Het aantal bij het Bureau Luchtvaart van het departement van Verkeer en Waterstaat ingeschreven vliegtuigen bedroeg op 31 December 1937: 9 verkeersvliegtuigen, 4 bedrijfsvliegtuigen, 11 sportvliegtuigen.

Het aantal vliegtuigbestuurders bedroeg op genoemden datum:

10 verkeersvliegers, 36 leerling verkeersvliegers; op enkele na zijn dit alle vliegers van de militaire luchtvaartafdeeling; 50 sportvliegers, waarvan ongeveer de helft militaire dan wel marinevliegers zijn.

De periodieke keuringen van de Indische verkeersvliegtuigen en hun motoren worden verricht door de militaire luchtvaartafdeeling op Andir (Bandoeng).

De technische verzorging van de K.L.M.-vliegtuigen heeft in de K.N.I.L.M.-werkplaatsen op Andir plaats.

De eerste en periodieke medische keuringen van de Indische verkeersvliegers geschieden door de daartoe door den directeur van Verkeer en Waterstaat aangewezen geneeskundigen van den vliegmedischen dienst van de militaire luchtvaartafdeeling op Andir, terwijl voor de keuring van sportvliegers ook andere geneeskundigen zijn aangewezen.

A. M. H.

GOWA (Aanv. Dl. I) is met ingang van 1 Januari 1937 hersteld als zelfbesturend landschap, hetgeen bij B.G.S. van 16 Juni 1936 no. 1234/A werd bekendgesteld onder anteekening, dat de hoofdplaats Soenggoemina zal zijn en verder dat de door den bestuurder af te leggen korte verklaring

mede ondertekend moet worden door de „Baté salapanga” of door de beide Tomailalangs. Het herstel geschiedde bij G.B. van 12 November 1936 no. 8, dat ongeveer luidt: „Overwegende dat wenschelijk is voorgekomen het voormalig zelfbesturend landschap Gowa als zoodanig te herstellen en in verband daarmee een zelfbestuurder voor dat landschap aan te wijzen; dat de Baté salapanga (kiesheeren) van Gowa heeft verklaard Mangi-Mangi Karaëng Bontononmpo te beschouwen als den aangewezen persoon om als zelfbestuurder van Gowa op te treden; heeft besloten: te bepalen, dat tot het zelfbesturend landschap Gowa worden gerekend de in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden gelegen Gowasche gebiedsdeelen Karoewisi, Mangasa, Tombolo, Pattalassang, Borisallo, Manoejdjoë, Borongloe, Parigi, Limboeng, Bontononmpo, Malakadji en Pao; den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden te machtigen om Mangi-Mangi Karaëng Bontononmpo de korte verklaring te doen afleggen en beëdiggen; met ingang van het tijdstip van goedkeuring en bekrachtiging van bedoelde korte verklaring buiten werking te stellen het besluit van 3 November 1910 (Ind. Stb. no. 573), voor zoover nog van kracht (Ind. Stb. 1936 no. 601); den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden uit te noodigen de optredende landsgrooten van Gowa, den Tomailalang-toa en den Tomailalang-lolo, de korte verklaring te doen medeonderteekenen”, enz.

Bovenbedoelde korte verklaring volgens uniform model werd op 30 November 1936 afgelegd en beëdigd door Mangi-Mangi Karaëng Bontononmpo als bestuurder van het landschap Gowa, onderafdeeling Gowa, afdeling Soenggocminasa, gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, in tegenwoordigheid van den optredenden Tomailalang-toa en den optredenden Tomailalang-lolo. Bij G.B. van 31 December 1936 no. 1 werd die akte goedgekeurd en bekrachtigd. De rijks- en andere sieraden van Gowa zijn door het Bataviaasch Genootschap, waar zij in bewaring waren, teruggezonden (zie literatuur-opgave bij aanvullend artikel Boné in Dl. VII of suppl. afl. blz. 1141).

Grenzen, grootte, bevolkingssterkte. Het landschap grenst in het W. aan de onderafdeeling Makassar en aan de Straat van Makassar; in het N. aan de onderafdeeling Maros en de afdeeling Boné, in het O. aan de onderafdeelingen Sindjai, Boeloekoemba en Bonthain en in het Z. aan de onderafdeelingen Bonthain en Djénéponto-Takalar. De grootte is ongeveer 3000 km² en de sterkte der bevolking (volgens opgave van het B.B.) bedraagt 165.852 zielen.

Kusten, vlakten, bergen. De kuststrook in het W. van het landschap is slechts ± 6 km lang. Daaraan liggen enkele visscherskampeongs. Het westelijk deel van het landschap bestaat uit een vruchtbare en voor het grootste gedeelte bebouwde hoogvlakte. De daar gelegen sawahs zijn meerendeels van regen afhankelijk. De oostelijke helft van het landschap wordt ingenomen door bergland, dat in den tweelingtop Bawakaraëng—Lompobatang (Piek van Bonthain) een hoogte bereikt van 3042 m. Hier komen nog uitgestrekte bosschen voor, welke meerendeels binnen de boschreserviegrens vallen. In de ravijnen zijn sawahs aangelegd, terwijl de berghellingen voor tuinen en veewelden worden gebruikt. In de vlakte komt bijna geen bosch voor.

Rivieren. De voornaamste rivieren zijn de Telorivier en Djénéberang met haar zijtakken, de Djénémalino en Djénétrakikang; verder de Pokok-maming (een zijrivier van de Djénéponto) en de Tangka- of Tangararivier. De eerstgenoemde twee en de Djénéponto monden uit in Straat Makassar, terwijl de Tangka uitwatert in de Golf van Boné. De Djénéberang heeft 4 monden en vormt een groote vruchtbare delta ten Zuiden van Makassar. Al deze rivieren zijn weinig bevaarbaar; in den regentijd kunnen groote prauwen slechts een paar km van de monding af stroomop komen.

Bevolking. De bevolkingsdichtheid is ± 55 zielen per km². De bevolking is over het algemeen zuiver Makassaarsch en spreekt die taal en wat Maleisch. Alleen in de adatgemeenschappen Pao, Parigi en Malakadji (gedeeltelijk) wordt het zg. Kondjo-dialect gesproken. De godsdienst is de Islam. Slechts in de bergstreken van Malakadji en Parigi wonen nog de heidensche Patoentoes.

De zending (gereformeerde kerk) werkt in den laatsten tijd in het landschap, evenwel nog met weinig succes.

Klasse-indeeling en titels. De Gowareezen kennen drie standen: adel (karaëngs), middenstand (daëngs, taoë badji) en het gemeene volk (taoë samara). Tot de laatste groep behooren ook de vroegere slaven en hun afstammelingen. De adelstand wordt gevormd door de afstammelingen van den vroegeren vorst en van diens naaste familieleden. De middenstand omvat de mindere hoofden, de geestelijken en de gegoeden. De adel wordt aangesproken met karaëng. De adatgemeenschapshoofden, voorzoover geen karaëng, heeten galarang. Alleen in Pao voeren zij den titel van aroe. De kampeonghoofden worden genoemd galarang, anronggoeroe, battang-banoewa, djanjang en taoë towa.

Middelen van bestaan. Landbouw is het voornaamste middel van bestaan. Beneden-Gowa heeft een uitgestrekt sawahgebied, maar ook een zeer dichte bevolking. Slechts een klein deel der sawahs wordt geïrrigeerd (met primitieve leidingen). Wanneer niet door overvloedige regens een goede oogst, ook van tweede gewassen, wordt verkregen, heerscht er voedselschaarste. In de laatste jaren zijn de bestaande irrigatiewerken verbeterd en nieuwe aangelegd. De voornaamste irrigatieleiding is de Pakatolejding, die een 1700 ha sawahs bevoelt van de adatgemeenschappen Borongloë, Tombolo, Mangasa en Karoewisi. Ook de verbouw van tweede gewassen is uitgebreid. De bergstreken en het heuvelland hebben betere, doch weinig sawahs, terwijl de droge gronden van de westzijde van den Lompobatang van slechte kwaliteit zijn, zoodat ook hier slechts ten deele in de behoefte kan worden voorzien. Uitvoerproducten (naar Makassar) zijn weinig in aantal en hoeveelheid: wat aardappelen, koffie en rotan uit de bergstreken, kemiri, djagoeng, widjèn, groenten en vruchten. Nijverheid is van weinig beteekenis; er zijn enkele steen- en pottenbakkerijen in de buurt van Makassar en weverijen, door vrouwen gedreven met geïmporteerde garens en voor plaatselijk gebruik.

Wat de veeteelt betreft, zoo is de karbouwenstapel verreweg de belangrijkste. De beesten worden gebruikt bij de sawahbewerking, voor de slacht en een klein deel voor verkoop naar Makassar en elders. Na de karbouwen zijn de paar-

den de belangrijkste huisdieren. De teelt gaat evenwel achteruit door de sterk gedaalde prijzen. Ten gevolge van den aanleg van goede wegen is het vroeger zoo belangrijke vervoer met draagpaarden en het gebruik van paarden voor trek-eigensten zeer verminderd. Runderen vindt men slechts in gering aantal en in handen van hoofden, die deze dieren op den voet van een z.g. Soemba-contract hebben gekregen. Geiten en kippen komen in alle kampoengs voor. De jacht is van weinig belang. De hertenjacht wordt nog door de hoofden beoefend. De visscherij is van geringe beteekenis; daar de kuststrook kort is, wordt niet veel zeevisch gevangen. De voornaamste visscherskampoeng is Barombong. Wel wordt visch geteeld in vijvers bij de kust en op sommige laaggelegen plaatsen in het binnenland. De handel bestaat alleen uit kleinhandel, die voornamelijk wordt gedreven door Chineezers.

Grondbezit. De gronden kunnen worden verdeeld in: 1. gronden in erfelijk individueel bezit; 2. ornamentalsgronden; 3. ambtsvelden; 4. adatgemeenschapsgronden en 5. gronden met Europeesche rechten.

1. Het grondbezit met erfelijk individueele rechten is zoo goed als gelijk aan dat in andere streken in N.f. De planter van vruchtboomen evenwel blijft eigenaar daarvan ook al verliest hij zijn recht op den grond. Het grondbezit is zeer versnipperd. Weinig personen bezitten meer grond dan zij en hun familie zelf kunnen bewerken. Dat meerdere wordt dan in deelbouw (tésang) aan anderen gegeven. Verkoop en verpanding van gronden komen veel voor. 2. Ornamentalsgronden (boetta guoekang) zijn die, welke hoofden der adatgemeenschappen, als houders van het ornament, van de bevolking, die hen als haar heer erkende, in vroegeren tijd ontvingen om naar rang en stand te leven. Deze gronden mochten niet verpand of verkocht worden en werden in heerdienst bewerkt. Tegenwoordig wordt aan die oude adat niet meer streng de hand gehouden. Van vele komen de inkomsten in de adatgemeenschapskassen, waaruit de betrokken hoofden bezoldiging genieten. 3. De ambtsvelden (boetta kakaraëngang) verkregen de hoofden, die als ornamentalshouders groote macht hadden, door verbeurdverklaring van gronden van hen, die adat misdrijven en overtredingen hadden gepleegd, of door verovering of andere omstandigheden. Die hoofden konden de ambtsvelden als zoodanig toekennen aan kampoenghoofden, boodschappers en andere functionarissen. Zij mochten niet in heerdienst worden bewerkt, noch worden verpand of verkocht. Ook aan deze bepalingen is niet meer streng de hand gehouden. Vele ambtsvelden werden verpand of in deelbouw uitgegeven, ten einde uit de inkomsten via de adatgemeenschapskas de betrokken functionarissen te bezoldigen. 4. De adatgemeenschapsgronden vindt men slechts in kampoengs Rappotjini (adatgemeenschap Karoewisi), zijnde 260 ha sawahs. Oorspronkelijk waren deze van den karaëng Rappotjini en werden door de bevolking bewerkt tegen betaling van 10% van de opbrengst in natura. Na den dood van den laatsten karaëng ontstond een geschil tusschen de erfgenamen en de bewerkers. De Hadat besliste dat de gemeenschap rechthebbende was op de sawahs. Bij contract werd bepaald, dat de bewerkers het recht hadden de sawahs te blijven bebouwen; dat dat recht kon overgaan op

hun erfgenamen, dat zij evenals voorheen 10% van de opbrengst in natura hadden te betalen, maar de gronden niet mochten verpanden of vervreemden. Dat is zoo tot nu toe gebleven. 5. Er zijn 16 perceelen uitgegeven in erfpacht, 69 in eigendom en 3 in huur op den voet van Ind. Stb. 1924 no. 240 en 1933 no. 481.

Wegen en bruggen. Bij de instelling van het landschap Gowa zijn eenige wegen en kunstwerken in dat gebied gelegen door het departement van Verkeer en Waterstaat aan dat landschap overgedragen. De hoofdwegen zijn goed verharde, breede autowegen. De talrijke binnenwegen van Gowa zijn meerendeels licht verhard en met een lichte auto berijdbaar. De autoweg Makassar-Soenggoeminasa-Malimo (in adatgem. Parigi) is doorgetrokken naar Tombolo (adatgem. Pao) en grens Sindjai. De weg van Malakadji over Paladindang naar Tanéte (in Parigi) is ook al voor een groot deel berijdbaar met auto's.

Transportmiddelen. Het voornaamste transportmiddel is de automobiel (autobus, vrachtauto). Voor goederenvervoer wordt ook nog gebruik gemaakt van pikoelpaarden. Het gebruik van rijwielen is zeer sterk toegenomen. Het vervoer te water is van geen belang.

Geschiedenis en bestuur. Het Bongaaisch verdrag, gesloten op 18 November 1667 en vernieuwd in 1669, gaf de verhouding tusschen het oude landschap Gowa en de V.O.C. aan. In 1710, 1740, 1781 en 1824 werden verdragen gesloten ter bevestiging en aanvulling van het Bongaaisch verdrag. Het laatste contract vóór de expeditie van 1905 was van 26 October 1894. Na de onderwerping van het landschap werd het (zie Ind. Stb. 1910 no. 573) bij het rechtstreeks bestuur gebied gevoegd. Vóór de inlijving bestond de kern van het landschap uit de rechtsgemeenschappen Mangasa, Tombolo, Saoemata, Patalasang, Patjellekang, Manoedjoe, Borisallo en Soediang. De hoofden van deze 8 rassen waren tevens „kiesheeren". Als negende kiesheer fungeerde karaëng Bontomanai, die geen eigen gebied had. Deze negen personen werden de „baté salapang" (negen vaandels) genoemd. Zij vormden geen besturend college, maar traden pas op na het overlijden of defungeren van een vorst (radja) om een keuze van een opvolger uit de pretendentes te doen. Bestuurd werd alleen door den radja of, namens hem, door den Tomailalang-towa, die als rijksbestuurder kon worden beschouwd. Buiten eigenlijk Gowa lagen de veroverde gebieden: Limboeng (het restant van het oude rijk der Tobadjeng), Bontonompo, Parigi, Malakadji, Kinding, Pao, in gedeelten in leen gegeven aan familieleden van den radja, aan aanzienlijken en gunstelingen. Als enclaves lagen in het Gouvernementsgebied nog Soediang, Gantarang-Matinggi (onderafkl. Djénéponto). Het bestuur in de rechtsgemeenschappen werd gevoerd door de plaatselijke hoofden onder de bevelen van den Tomailalang-towa, die veelal werd bijgestaan door de gelarangs van Tombolo en Mangasa, omdat zij dicht bij de hoofdplaats Djongaja woonden en gemakkelijk bereikbaar waren. Als vervanger van den Tomailalang-towa kon optreden de Tomailalang-lolo, een aanzienlijke van gelijken rang. De leenmannen deden weinig aan het besturen van hun gebied, dat zij slechts beschouwden als bron van inkomsten. Zij woonden meestal op de hoofdplaats Djongaja of in de omgeving daarvan. Het

bestuur in hun gebied werd overgelaten aan de hoofden der kampoengs of kampoengcomplexen. De gebieden Kindang, Pao, Aroengkéké, Parasangangbaroe en Soediang hadden hun eigen hoofden. Het gebied onmiddellijk om de hoofdplaats Djongaja stond niet onder een eigen hoofd, doch werd rechtstreeks bestuurd door den Tomailalang-towa namens den vorst; het omvatte het gelarangschap Karoewisi, het anronggoeroeschap Rappotjini, de kampoengcomplexen Goesoeng, Bontotanga, Djongaja en Balangbaroe. In dat gebied woonden zooveel aanzienlijke bloed- en aanverwanten van den radja, dat onmogelijk een hoofd daarvoor te vinden zou zijn, hoog genoeg in rang om gezag over hen uit te oefenen. De inlijving van Gowa bij het rechtstreeks bestuurd gebied in 1910 had plaats na velerlei organisatie en reorganisatie van het Inlandsch bestuur, gebaseerd op praktische en overzichtelijke groepeerings van kampoengs en kampoengcomplexen onder den naam van districten en onderdistricten. Door het verdwijnen van den radja en den Tomailalang-towa werd het gebied om de hoofdplaats Djongaja onder den naam Karoewisi onder een kraëng gesteld. De batéschappen Tombolo en Saocmata werden samengevoegd en Tombolo genoemd. Het batéschap Patjellékang, geografisch uit twee deelen bestaande, werd verdeeld en ingelijfd bij Manoedjoe en Pattalassang. Limboeng werd verdeeld in twee districten Montjongbalang en Limboeng, die gevoegd werden bij de onderafdeeling Takalar. Bontononpo, Kindang, Pao, Gantarang Matinggi werden als districten ingedeeld bij de onderafdeelingen Boelokomba, Sindjai en Maros, terwijl de kleinere enclaves Parasangangberoe en Aroengkéké onder Takalar en Djénéponto kwamen. Het gebied Malakadji werd een district van Bonthain; Parigi werd als onderdistrict eerst gevoegd bij Bonthain, later, na protest der 6 zelfstandige hoofden bij West-Gowa, dus bij de kern van het voormalige landschap Gowa. Behalve Soediang, werden de oude batéschappen, voorzover ongewijzigd gehandhaafd, *onderdistricten* genoemd; de gecreëerde ressorten Karoewisi, BorongloE en Parigi, de wingewesten (zie boven) werden *districten*. De voornaamste waardigheidsbekleeders uit den vorstentijd werden uit bestuursfuncties geweerd. Het bestuur werd gevoerd door bestuursassistenten. Daardoor ontstond steeds grootere verwijdering tusschen de adatwaardigheidsbekleeders en het Europeesch bestuur en ontstonden ernstige ongeregelheden. Nog meer aanzienlijken werden verbannen en de administratieve indeeling werd gewijzigd, waarbij de afdeeling Soenggoeminasa werd gevormd onder een assistent-resident, die zelf de onderafdeeling West-Gowa bestuurde, bijgestaan door een Europeesche hulpkracht en Inlandsche bestuursassistenten. Op voorstel van gouverneur Couvreur werd deze maatregel officieus weer ongedaan gemaakt en werd de assistent-resident van Makassar belast met het bestuur over de afdeeling Soenggoeminasa, waardoor althans het grootste gedeelte van het oude landschap Gowa weer onder de leiding van één afdeelingshoofd kwam. West-Gowa werd met Limboeng en Bontononpo vereenigd tot een onderafdeeling met een controleur te Soenggoeminasa. Toenadering werd gezocht met betrouwbare leden van de oude radjafamilie. Karaeng Mandjalling, zoon van den laatsten Tomailalang-

lolo werd adatgemeenschapshoofd van Karoewisi; Andi Mappanjoekki, zoon van den laatsten radja van Gowa bij den gewezen Datoe van Alita, werd veel geraadpleegd in adatzaken; zijn zoon Pangéran daëng Parami werd adatgemeenschapshoofd van Bontononpo. De bestuursassistenten werden teruggetrokken naar de hoofdplaats en adatgemeenschapskassen werden ingesteld. De verschuiving van het zwaartepunt in de bestuursvoering van het ambtelijke Europeesche en Inlandsch bestuur naar de hoofden en aanzienlijken uit den vorstentijd bleek op den duur een succes te zijn. Toen scheen de tijd gekomen voor verdere reorganisatie, die leidde tot herstel van een onderafdeeling Gowa, die op enkele kleine stukken na (Soediang, Gantarang-Matinggi, Parasangangberoe en Aroengkéké) territoriaal gelijk werd aan het oude landschap Gowa (1 Augustus 1931). Malakadji, Kindang en Pao waren bij de onderafdeeling Gowa gevoegd, maar in Februari 1935 werd Kindang weer bij Boelokoemba getrokken. Het gebied van het met 1 Januari 1937 herstelde zelfbesturend landschap Gowa is gelijk aan dat van de bovengenoemde onderafdeeling. Deze bestaat uit 12 adatgemeenschappen: Mangasa, Tombolo, Patalasang, Manoedjoe, Borisalo, Karoewisi, BorongloE, Parigi, Pao, Bontononpo, elk onder een karaeng of gelarang, benevens Limboeng en Malakadji onder een bestuursassistent. Die adatgemeenschappen bestaan uit kampoengcomplexen, onder hoofden met titels als djannang, gelarang, batambanoea, anronggoeroe en kapala. Zij hebben over het algemeen weer sariangs en socio's onder zich. Deze worden officieel aangesteld, maar door de kampoengcomplexhoofden aangewezen. In Bontononpo staan onder een kampoengcomplexhoofd (anronggoeroe) verschillende djannangs (hoofden van kleinere complexen), die weer socio's hebben aangewezen. In andere streken, b.v. Mangasa, hebben de kampoengcomplexhoofden onder zich kapala's. Deze hebben alleen sariangs onder zich. Onder het bestuur van gouverneur Couvreur werden adatgemeenschapskassen ingesteld. Die kassen zijn thans in beheer bij den controleur, hoofd der onderafdeeling Gowa. Jaarlijks worden begrootingen vastgesteld. De voornaamste inkomsten zijn: pasarheffingen, adatheffingen (opbrengst van ornamentevelden en vischvijvers, bilangtanah, soesoengromang); uit overvaarten, waterleiding, pasanggrahans, gerechtsgelden, verhuur van gronden, houtverkoop, straatverlichting, inl. notariaat, verhuur van gebouwen. Bovendien wordt jaarlijks van het Land een subsidie ontvangen ter tegemoetkoming in de bezoldiging der hoofden. De voornaamste uitgaven zijn: salarissen der hoofden en van lager personeel, onderstand aan gewezen volkshoofden, onderhoud en vernieuwing van bruggen, pasars, gebouwen enz., straatverlichting, stroomlevering voor waterleidingpomp, volksscholen enz. De gezamenlijke kassen hebben f 50.000 in het Malinbedrijf gestoken. De adatgemeenschapshoofden worden uit die kassen bezoldigd. De lagere hoofden hebben of ambtsvelden of worden in natura betaald, n.l. met padi, verkregen uit de „bilangtanah". Alleen de kampoengcomplexhoofden krijgen een kleine toelage in geld. Verder genieten de hoofden, behalve collecteloozen, geen inkomsten.

Rechtspraak. De onderafdeeling Gowa is gelaten in het genot van eigen rechtspleging. Deze

inheemsche rechtspraak is geregeld bij Ind. Stb. 1932 no. 80, terwijl de uitvoering nader is geregeld bij besluit van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden van 8 September 1933 no. 429 (Hadat-verordening Gowa, Gantarang-Matinggi en Laikang). Voor het nieuwe landschap geldt de regeling in artikel 17 der Zelfbestuursregelen 1927.

ATJËH (Aanv. Dl. I). Economische toestand van het gewest.

a. *Cultures* Sedert eenige jaren is als gevolg van het werken van den landbouwvoorlichtingsdienst de inheemsche rijstproductie opgevoerd, de kwaliteit der inheemsche rijstsoorten verbeterd en de rijstexport en organisatie van den rijsthandel gestimuleerd.

In de onderafdeelingen Idi, Lho^oSoekon en Lho^oSeumawé bedraagt het normale rijstsurplus ± 15000 ton ongepelde rijst en het sawahareaal 35000ha, waarvan een beperkt gedeelte van een bevredegende bevoeling is voorzien. Het gemiddelde bezit aan rijstvelden bedraagt in dit gebied per landbouwgezin 1 tot 1½ ha. Er is weinig groot grondbezit. Vooral in Lho^oSoekon heeft de bevolking nog de beschikking over uitgestrekte, voor sawahbouw geschikte terreinen.

Als resultaat van jarenlange proefnemingen is het gelukt eenige inheemsche variëteiten, die in productiecapaciteit ver uitstekten boven de plaatselijk aangeplante soorten, te verkrijgen. De padi tjina staat zowel aan de spits der import rijst als der inheemsche variëteiten en is reeds in alle streken doorgedrongen.

De stimuleering van den aanleg van nieuwe rijstvelden wordt in de hand gewerkt door samenwerking met het Binnenlandsch Bestuur en met de volkscredietinstellingen: vlotte uitgifte van grond, landbouwcredieten in den vorm van zaai-zaad en ploegvee, en de invoering van betere landbouwwerktuigen.

Dank zij de groote medewerking van de bevolking is, ondanks de sterk ingekrompen werksfondsen, een aantal bevoelingswerken tot stand gebracht.

In 1936 werden niet minder dan 8 nieuwe rijstpellerijen opgericht, zoodat Atjöh thans zeventien rijstpelbedrijven bezit. Voortdurend houdt de landbouwvoorlichtingsdienst contact met de firma's in het gouvernement Oostkust van Sumatra, die rijst uitvoeren.

De pepercultuur, die lang niet meer zoo belangrijk is als vroeger, heeft nog het meeste te beteekenen in Pidie, Groot-Atjöh, Idi, Meulaboh, Bireuën en Meureudoe. De uitvoer bedroeg in 1934 nog slechts 3.444.490 kg. De peperplant heeft sinds 1915 over het geheele gewest zeer te lijden van afstervings- of voetrotziekte, veroorzaakt door een bodemschimmel, waardoor de ranken in het derde en volgende jaren afsterven. De landbouwvoorlichtingsdienst is doende een bepaalde Lampongpepervariëteit in te voeren, waarvoor belangstelling bestaat in Pidie, Samalanga en Kroeëng Raja. Behalve in eind 1934, bleven de peperprijzen tot ultimo 1936 uiterst laag. Witte peper werd bijna niet bereid. De peperhandel is in handen van Chineez en Atjöhers en is geheel gericht op den overwal (Ponang).

Pinang is het voornaamste uitvoerproduct, daarna volgen copra en peper. In 1934 werden

23.290.760 kg. pinang uitgevoerd. Door betere prijzen sedert medio 1936 neemt de uitvoer wederom toe. De landbouwvoorlichtingsdienst werkt voortdurend aan de verbetering van de export-soort.

De destijds vóór de lage copraprijzen gewilde klappercultuur is evenals andere cultures sterk teruggelopen als gevolg der tijdsomstandigheden, doch sinds 1933 ontstond er een opleving. In 1934 bedroeg de uitvoer van copra 8.740.500 kg. Nog in 1932 orienteerde de copramarkt zich overwegend op den overwal, waar het product tot klapperolie werd verwerkt en van waar herexport naar Europa plaats vond.

Deze handel was in handen van Chineez en te Penang, doch ging later over naar twee Europeesche firma's te Medan en een Chineesche te Sabang, die zelf de copra naar Europa verscheepden. Aanvankelijk bleek dat de gemiddelde kwaliteit der Atjöhcopra aanmerkelijk beneden den in Europa aangelegden kwaliteitsmaatstaf lag. De landbouwvoorlichtingsdienst heeft de inheemsche bereidingsmethode zeer verbeterd, door propaganda te maken voor sundrying en de oprichting van copraovens, waardoor het product niet meer in aanraking komt met rook. Uit 1000 klappers krijgt men in Atjöh na twee dagen drogen gemiddeld 230 kg volkomen droge copra. De vrachtprijzen, die meermalen werden verhoogd, zijn van buitengewoon grooten invloed op den coprauitvoer. Van 1934 af zijn de prijzen weer stijgend, waardoor een groote opleving ontstond.

De rubbercultuur, vroeger van zoo groot belang in Tamiang, waar sinds 1909 tal van ondernemingen zijn gevestigd, vooral Belgische, en in Langsa, waar na de vestiging van een gouvernementscouthouconderneming op initiatief van Gouverneur-Generaal van Heutsz in 1907 ook particuliere maatschappijen zijn gaan werken, heeft van 1930 tot 1935 zeer slechte jaren doorgemaakt. Ook ter Westkust van Atjöh zijn Belgische rubberondernemingen gevestigd. De rubberrestrictie 1934 bracht de eerste prijsverbetering, de devaluatie van den gulden de tweede. De uitgestrektheid der rubberondernemingen in Tamiang bedroeg ultimo 1930, 48.297, 5059 ha en ultimo 1934, 41.303,382 ha. Sinds 1 April 1935 is het individueele rubberrestrictiestelsel voor de bevolkingsrubber ingevoerd. Het bevolkingsproduct werd verbeterd.

Oliepalmcultuur bestaat in Tamiang en Peureula^a (Langsa); ook deze cultuur maakte zeer moeilijke tijden door. Ultimo 1936 is de prijs van het product echter weer belangrijk gestegen.

Koffie (arabica) wordt geteeld in de onderafdeeling Taköngun. De groentencultuur is van meer belang, speciaal die van kool, welke deels in Atjöh, deels op den overwal geconsumeerd wordt. Ook aan de vruchtenteelt wordt meer en meer aandacht besteed. De tweede-gewassen-teelt is vooral in Bireuën en Meureudoe van belang ten aanzien van lomboek, arachis en uien, in mindere mate van kadélé, mais en tabak.

Een typische Westkustcultuur, voor dit gebied van bijzonder belang, is de nilam. In 1936 werden meer dan 520.000 kg ter waarde van f 110.000 uitgevoerd, terwijl de 11.200 kg uitgoevorde nilamolie een waarde van f 56.000 vertegenwoordigde.

b. *Veeteelt*. De veeteelt ter Westkust en op Simaloer bepaalt zich hoofdzakelijk tot karbouwen. Er bestaat een flinke handel in slachtvee langs de noord- en oostkust op Deli. Drukke weekveemarkten treft men te Lamnjong, Sibrèè, Lampakoe, Padang Tidji (afdeeling Groot-Atjèh), Beurenoeën, Paroet, Bireuën, Matanggloempangdoea, Samalanga, Geuroego, Kroeëngmanè, Kroeëng geukoeëh, Pantonlaboe en Blandjroëen (afdeeling Noordkust van Atjèh). In totaal werden in 1936 9540 Atjèh sapi's en 6448 karbouwen van Atjèh naar Deli voor de slacht verhandeld.

c. *Jacht en visscherij*. De jacht op varkens en herten wordt slechts in hoogst enkele gevallen beoefend als middel om in het onderhoud te voorzien. Er wordt algemeen gejaagd met het geweer, in mindere mate met netten en vangkuilen. Ter bescherming van haar padi jaagt de bevolking op varkens (vergiftigde oebi) en herten.

De visscherij wordt een in belangrijkheid toenemend middel van bestaan, nu men met ijs de visch kan bewaren en per auto langs het steeds zich verbeterend wegennet naar bevolkingscentra kan vervoeren. Langs de kust wordt gevischt met poekats, een soort zegen of treknet (Leupoeëng, Oelbè-Lheue, Kroeëng Raja, Lauweëng, Iè Leubeuè, Samalanga, Kocala Boegec, Langsa). Nabij de riviermondingen zijn vaak groote vischvijvers (neuheuën) aangelegd. De visschers zijn allen Atjèhers, op enkele Chineezen na, waarvan die te Telaga Toedjoe (Langsa) een goede soort trasi maken. Te Sabang en Oelbè-Lheue wordt gevischt door Japanners, die hun product te Sabang verkoopen.

d. *Houtaankap enz.* Aankoop van hout heeft plaats in de strandbosschen ter Oostkust en in de oerbosschen van de Oostkust en van Singkel. Uit de strandbosschen haalt men brandhout. Het strandbosch in Tamiang en Langsa is sinds 1936 door het boschwezen verdeeld in vakken, ten einde den houtkap te kunnen regelen en den roofkap tegen te gaan. De bakau-bakau- en tengarbast wordt als looistof van Kwala Langsa uitgevoerd naar Penang en China. De uitvoer bedroeg in 1930 6.000.000 kg, in 1936 1.200.000 kg ter waarde van resp. f139.000 en f13.000. Voor de landschapskassen van Tamiang en Langsa vormt dit een flinke bron van inkomsten.

Boschproducten worden uitgevoerd van de Westkust en de Oostkust. Van de Westkust komen bovendien vogelnestjes.

Sinds 1924 heeft het Gouvernement te Takèng een proefbedrijf geopend met de terpentijn, welke getapt wordt uit de pinus merkusii (Jungh en de Vries). Dit bedrijf wordt nog steeds verbeterd en uitgebreid.

De petroleumproductie in Peureula^s is thans van minder belang, doch groote hoeveelheden olie komen nu uit de rijke bronnen van Rantau (Tamiang). Alle olieterreinen pompen door pijpleidingen de olie naar Pangkalan Brandan.

e. *Handel, scheepvaart, verkeer enz.* De import-handel is voornamelijk in handen van Europeesche firma's, waarvan de Atjèh Handelsmaatschappij de oudste is; andere groote importeurs zijn Güntzel en Schumacher, Deli Atjèh Handelsmaatschappij en de Borneo Sumatra Handelsmaatschappij. Ook door Chineezen en Atjèhers worden goederen in kleine hoeveelheden ingevoerd. De export is voornamelijk in handen van Güntzel en Schumacher, de Deli Atjèh en

Chineezen. De kleinhandel wordt gedreven door Atjèhers en Chineezen. Te Koetaradja is een agentschap van de Javasche Bank; de Algemeene Volkscredietbank heeft agentschappen te Koetaradja, Sigli, Lho^s Seumawé en Langsa. Was de handel voorheen geheel gericht op Penang, thans loopt een deel van den uitvoer ook over Sabang. De Atjèhsche scheepvaart ging door den oorlog en de concurrentie der groote scheepvaartmaatschappijen geheel ten onder.

Over den afstand Koetaradja tot Besitang (509 km) rijdt de A. S. S. op smalspoor (wijdte 0.75 meter) twee dagen. De Delispoor neemt hier de passagiers en goederen over in de richting Medan. De autobussen, die veel sneller gaan, doen de A. S. S. groote concurrentie aan.

Het ss. Sabangbaai van de Sabang Mij onderhoudt sinds 1903 geregeld een driemaal 's weekse verbinding tusschen Sabang en Oelbè-Lheue.

De Sabang Mij is bezig een klein vliegveld aan te leggen, terwijl te Lho^s Nga weldra een groot vliegveld gereed zal komen. Ook Bircuën en Idi hebben een landingsterrein voor vliegtuigen.

Administratieve indeeling, bestuur, rechtspleging, Gouvernementsbelastingen en onderwijs.

a. Aan het hoofd van het gewest Atjèh en Onderhoorigheden staat een resident. Ingevolge Ind. Stb. 1934 no. 539 werd het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden verdeeld in vier afdeelingen nml. a) Groot-Atjèh, b) de Noordkust van Atjèh, c) de Oostkust van Atjèh en d) de Westkust van Atjèh, met de afdeelingstandplaatsen a) Koetaradja, b) Sigli, c) Langsa en d) Meulaboh.

b. In het bestuur wordt van de hoofden steeds meer medewerking ondervonden. In Groot-Atjèh, dat rechtstreeks bestuurd wordt, worden de hoofden (sagihooften, oelbèbalangs en imeums) door het Gouvernement bezoldigd. Zij zijn echter volkshoofden, geen ambtenaren.

c. De rechtspraak over de niet-inheemsche Inlanders en daarmede gelijkgestelden is opgedragen aan den te Koetaradja gevestigden Landraad en de Magistraatsgerechten (Rechtsreglement Buitengewesten), terwijl de inheemschen gelaten zijn in het genot eener eigen rechtspleging. De regeling van deze inheemsche rechtspraak in rechtstreeks bestuurd gebied is vervat in Ind. Stbl. 1932 no. 80 jo. 1933 no. 333 en 1936 no. 181, en betreffende het zelfbestuursgebied in Ind. Stbl. 1916 no. 432.

d. De belasting op het inkomen is in het rechtstreeks bestuurd gebied geregeld bij de ordonnantie op de inkomstenbelasting, Ind. Stbl. 1932 no. 111 jo. 1932 no. 637 jo. 1934 no's 106, 133, 535 en 612. In de zelfbesturen gelden overeenkomstige landschapsregelingen. Hetzelfde geldt t. a. v. de slachtbelasting. De met 1 Januari 1935 in werking getreden loonbelasting (Ind. Stbl. 1934 no. 611) heeft daarentegen in landschapsgebied geen invoering gevonden. In het Gouvernementsgebied beliep in 1936 de totale ontvangst der belastingen

inkomstenbel.	„	260.838.32
loonbel.	„	85.283.26
personeelbel.	„	28.217.82
verpondingbel.	„	34.387.67
vennootschapsbel.	„	2.100.—
vermogensbel.	„	3.837.48
motorvoertuigenbel.	„	6.104.87
Totaal	„	420.769.42

In de zelfbesturende landschappen bracht de inkomstenbelasting over 1936 f 47.470 op.

a. Het onderwijs onderging in de jaren vóór den crisistijd sterke uitbreiding. Het totaal aantal volksscholen bedroeg in 1937 326, waarvan 312 voor jongens en meisjes, en 14 voor meisjes; bovendien zijn er 36 vervolgscholen, waarvan 4 alleen voor meisjes. Op 2 plaatsen is aan deze vervolgscholen een landbouwklasse verbonden (een 6e klasse), waarvoor een toenemende belangstelling bestaat. Meulaboh, Sabang en Lho^cSeumawé hebben een standardschool, bestaande uit 3 klassen met Nederlandsche taal als leervak. Hollandsch-Inlandsche scholen zijn er te Koetaradja (2), Sigli, Bireuën, Langsa, Koeala Simpang, Tapa^clocan en Meulaboh. Koetaradja bezit bovendien een Holl.-Chineesche school, behoorende bij de Pastoor Verbraakschool, alsmede een speciale Ambonsche school van het Gouvernement. De toeloop naar deze soort scholen is zeer groot. Ook voor de Muloschool te Koetaradja en haar voorklasse voor leerlingen van de H. I. S. bestaat een goede belangstelling. Te Sigli en Langsa bestaan Gouvernements Europeesche lagere scholen, die tengevolge van allerlei omstandigheden slechts een matig onderwijs voor de jeugd geven.

De Pastoor Verbraakschool te Koetaradja, van goede leerkrachten voorzien, schenkt den Europeeschen leerlingen goed lager onderwijs.

In Atjèh zijn verder: 6 opleidingen voor onderwijzers der Volksscholen; een volledige standardschool met Nederlandsch te Lho^cSeumawé, een vervolgschool met Nederlandsch te Sabang; een handwerkschool te Langsa en 2 weefscholen te Samalanga en Oelè-Lheuë.

G e s c h i e d e n i s. In 1926 begon ter Westkust een nieuwe verzetstocht, welke o. a. tot uiting kwam in den aanval op het bivak Blang Pidie (26 September 1926), voorafgegaan door den ondergang van een brigade onder kapitein Paris in het Bakongansche in April 1926. Rustelooze opsporingen en vervolgingen van de kwade elementen heeft ook hier tenslotte het terrein weer gezuiverd. Dat men op zijn hoede dient te blijven, bleek o. a. in November 1933, toen een aantal personen uit het Lhongsche uitweek. De militaire actie eindigde met het neerleggen van alle verzetlieden. In April 1935 herhaalde zich daar hetzelfde, doch het bestuur wist toen met medewerking van voornamelijk Atjèhsche hoofden allen tot overgave te bewegen. Alle vijandige organisaties zijn uitgeroeid.

15. ² **KOETARADJA** (aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Groot-Atjèh. De onderafdeelingen Oelè-Lheuë en Lho^cNga werden onderscheidenlijk in 1922 en 1934 bij de onderafdeeling Koetaradja gevoegd, welke onderafdeeling toen onder een controleur werd gesteld. Zij omvat:

a) *het gebied buiten de twee Sagi's:*

I. de hoofdplaats Koetaradja, bestaande uit de zelfstandige gampongs Keudah en Blang Peureula, Djawa, Baroe en Pasar Meusigit Raja, Planggahan;

II. de havenplaats Oelè-Lheuë;

III. de oelèbalansschappen Meura'sa (Oelè-Lheuë) en Meusigit Raja linker oever;

IV. de zelfstandige moekims Loeëng Bata en Pagar Ajer en de zelfstandige gampongs Pounajong, Lam Poelo, Lam Dingin, Beurawe, Lam Bho^c;

b) *het gebied der twee Sagi's:*

I. De Sagi der XXVI moekims, waarvan Teukoe Nja^cArif sagihoofd is, bestaande uit de III Moekims Oelè-Kareng, de IV mks Ateu^c; de III mks Lam Rabo; de III mks Kajèè Adang; de IX mks Toengkob; de III mks Keureukon.

II. De Sagi der XXV moekims, waarvan Teukoe Rajeu^c wd. sagihoofd is. Deze Sagi bestaat alleen nog in naam. Zij omvat: de IX mks Lho^cNga, de IV mks Lho^cNga en de VI mks Lho^cNga (tegenwoordig VI mks Peukan Bada genoemd) en de zuidelijke nederzettingen VI mks Lhong en de mks Leupoeëng.

Aan onderwijsinstellingen bestaan te Koetaradja een Mulo, de Pastoor Verbraakschool, een gesubsidieerde Europeesche lagere school, (de Gouvernements Eur. lagere school werd in 1937 gesloten), twee Holl.-Inlandsche scholen, een R. K. Holl.-Chineesche school, een speciale Ambonsche school, 2 volksscholen, 2 vervolgscholen voor jongens en meisjes, en 1 vervolgschool voor meisjes, een leergang voor onderwijzers voor de volksscholen, een particuliere H. I. S. der Mohammadjah en Taman Sisvaschool, twee Chineesche scholen. In de onderafdeeling Koetaradja zijn 31 volksscholen en 6 vervolgscholen, voor jongens en meisjes, terwijl Oelè-Lheuë bovendien een weefschool bezit.

De Pastoor Verbraakschool heeft twee fröbelklassen, verder bestaat nog de „Sekola Christiani” eveneens een soort fröbelschool. Koetaradja heeft een christelijk internaat voor Inl. leerlingen der scholen; een internaat voor hoofden, alsmede een internaat verbonden aan de Pastoor Verbraakschool.

Te Koetaradja zijn gevestigd de kantoren der Atjèh Handelmaatschappij; Ned. Handelmaatschappij, Deli Atjèh- en Borneo Sumatra Handelmaatschappij. De Javasche Bank heeft in een prachtig gebouw haar kantoor ondergebracht.

Op initiatief van Gouverneur Van Daalen werd de Groot-Atjèhsche afdelingsbank opgericht, thans een afdelingsbank der Algemeene Volkseredietbank. Op industrieel gebied vallen te vermelden de Atjèh-drukkerij, waar o. a. het Nieuwsblad voor het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden verschijnt, een vrij matig verzorgd blaadje; verder twee ijsfabrieken, een leerlooierij, een steenbakkerij, eenige limonade-fabrieken en de centrale der Nederl. Ind. Gasmij.

Koetaradja is verbonden met Medan door den asweg en Atjèh trambaan langs de noord- en oostkust, en met Roedèng aan de Singkelrivier langs de westkust. Deze weg wordt doorgetrokken tot Tapanoeli. Langs de kust loopt een goede weg van Koetaradja naar Pedropunt (Kroëng Raja), welke weg verlengd wordt tot (30 km verder het binnenland in) Lam Panaih. Het vliegveld in Lho^cNga, dat nog steeds verbeterd wordt, is op 15 km afstand van Koetaradja gelegen. Tal van kleinere wegen doorkruisen de onderafdeeling.

De onderafdeeling is rijk aan natuurschoon, o.a. Lho^cNga, Glo Taron, Glo Grooëte, waterval te Kroëng Kala, grotten te Lho^cNga, Mata Ië, strand Oelè-Lheuë.

Door de slechte peperprijzen is de cultuur in de afdeeling Groot-Atjèh sterk achteruitgegaan. De bevolking hoopt nog steeds op betere tijden voor den peperhandel. De klappercultuur is van groot belang, eveneens de rijstcultuur. Het

in uitvoering zijnde irrigatieplan voor de bevoei-
 ning van de Atjèhvallei uit de Kroeëng Dreuë
 belooft een zeer belangrijke verbetering te bren-
 gen in de oogstresultaten.

3-12-4
 A. BÈRI-BÈRI (Aanv. Dl. I en Dl. VI of suppl.
 afl. blz. 730). Vroeger was de bəri-bəri een van
 de ergste gevaren, waaraan menschen waren
 blootgesteld, die in tropische en subtropische
 landstreken opeengehoopt leefden, zooals de
 bewoners van kazernes, gevangenissen, onder-
 nemingen en gestichten, en de opvarenden van
 schepen. De ziekte trad veelal endemisch op en
 daarom was men geneigd aan een besmetting te
 denken. Sinds de onderzoekingen van Eijkman
 en Grijs staat echter vast, dat de bəri-bəri
 niets te maken heeft met infectie door een
 levende smetstof, maar veroorzaakt wordt door
 een fout in de voeding, die gemakkelijk is te
 voorkomen. De verschijnselen der bəri-bəri vin-
 den hun oorsprong grotendeels in een zenuw-
 degeneratie, die ontstaat wanneer de stofwisse-
 ling in het zenuwweefsel niet op de gewone wijze
 kan plaats vinden, omdat een daarbij onmis-
 bare stof in het voedsel ontbreekt. Het voedsel
 van de bewoners der landstreken met koel en
 gematigd klimaat, waarin brood en aardappelen
 de hoofdbestanddeelen zijn, bevat voldoende van
 deze onmisbare stof, de vitamine B₁ genaamd,
 om bəri-bəri te voorkomen. Anders is het, wan-
 neer rijst de hoofdschotel der volksvoeding uit-
 maakt: door de machinale ontbolstering in de
 rijstpellerijen wordt de rijst ontdaan van het
 vitaminehoudende zilvervliesje, waarna de ge-
 polijste rijstkorrel te weinig vitamine bevat om
 tegen bəri-bəri te beschutten. De overige be-
 standdeelen van het gewone volksmenu, visch en
 langgekookte groenten, zijn meestal arm aan
 vitamine B₁, met uitzondering van verschillende
 boonsoorten, katjang idjo, katjang tanah, ka-
 tjang kadele, die echter zelden in voldoende hoe-
 veelheid worden genuttigd, om het tekort aan
 vitamine goed te maken.

De ondervinding heeft de juistheid van deze
 opvattingen bewezen. Bəri-bəri is met zekerheid
 te voorkomen, wanneer als hoofdvoedsel roode
 rijst of zilvervliesrijst wordt verstrekt, of indien
 men, waar dit niet mogelijk is, zorgt voor een
 vitaminerijke bijvoeding. Ook dient de noodige
 aandacht te worden besteed aan de bereiding van
 de bijvoeding, omdat door langdurig koken de
 vitamine grotendeels overgaat in het kookwater,
 dat dus niet mag worden weggeworpen. Door
 sterke verhitting, b.v. bij bakken en braden, wordt
 de vitamine B₁ vernietigd. Rijk aan vitamine B₁
 zijn verder nog versch vleesch, eieren, gist, ver-
 sche groenten en tomaten; weinig of geen vita-
 minen bevatten melk, boter, kaas, margarine,
 spek, klapper, cassave, sagoe en de meeste in-
 heemsche vruchten, waaronder pisang.

Door deze verruiming van ons inzicht heeft de
 bəri-bəri, die vroeger vele slachtoffers opseichte,
 haar verschrikkingen verloren. In de ziekenhui-
 zen en poliklinieken ziet men slechts af en toe
 bəri-bèrilijders, en steeds is in zulke gevallen een
 ondoelmatige voeding als oorzaak aanwijsbaar.
 Toch blijft waakzaamheid geboden, vooral op
 plaatsen waar in hoofdzaak geslepen rijst wordt
 gegeten. Dat grootere endemieën van bəri-bəri
 ook in den tegenwoordigen tijd nog mogelijk zijn,
 bleek in 1932 en 1933 in Zuid-Oost-Celebes. Hier
 veroorzaakten het mislukken van de rijstooft en

de sterke achteruitgang van den economischen
 toestand, die een prikkel was tot verkoop van
 rijst, een belangrijke verschuiving in de volks-
 voeding van rijst naar sagoe. In sommige kam-
 poengs werd ruim één vierde der inwoners ziek,
 in het geheel omstreeks 3000 personen op een be-
 volking van 116500.

In dit geval was de bəri-bəri-endemie een ge-
 volg van armoede en misoogst. Gewoonlijk is het
 echter anders, en ziet men de enkele gevallen, die
 nog voorkomen, eerder bij welgestelden dan bij
 onvermogenen. Kenmerkend hiervoor is de er-
 varing, welke men in eenige rubberstreken in Su-
 matra heeft opgedaan, waar de bevolking den
 rijstbouw had verwaarloosd, om zich geheel aan
 de rubbercultuur te kunnen wijden. Met het hier-
 mee verdiende geld werd ingevoerde witte rijst
 gekocht. Zooals te verwachten was, bleven de
 gevallen van bəri-bəri niet uit. Toen echter de
 rubberprijzen daalden en het geld uit het land
 verdween, keerde men terug tot de ouderwetsche
 verbouwing en bewerking van de rijst, en kwam
 aan de bəri-bəri een eind.

Wanneer iemand, die te voren een volwaardige
 voeding heeft genoten, in omstandigheden komt,
 waardoor hij geen vitamine B₁ kan opnemen,
 zullen bij hem niet onmiddellijk duidelijke teeke-
 nen van bəri-bəri waarneembaar worden. Ge-
 woonlijk blijft hij nog één of meer maanden ge-
 zond. Het menscheijk lichaam heeft dus de eigen-
 schap, zich een voorraad van vitaminen te vor-
 men, waarop het eenigen tijd kan teren. Het is
 begrijpelijk, dat deze voorraad des te grooter zal
 zijn, naarmate de vroeger gebruikte voeding
 rijker aan vitaminen is geweest. Is de voeding
 nog maar net voldoende om in de dagelijksche
 behoeften aan vitamine te voorzien, dan wordt
 in het geheel geen voorraad gevormd. In dezen
 toestand van wankel evenwicht, die men met
 den naam van hypovitaminose bestempelt, kun-
 nen zich plotseling zeer dreigende verschijnselen
 voordoen, wanneer door bijzondere omstandig-
 heden het lichaam een verhoogde behoefte aan
 vitamine krijgt. Dit is o.a. het geval bij zware
 koortsende ziekten, bij de zwangere en de zo-
 gende vrouw, bij zeer zwaren arbeid en overdre-
 ven wedstrijdsport, na operaties en ongevallen
 en wellicht ook bij sterke en langdurige gemoeds-
 bewegingen. Ook overdadig gebruik van kool-
 hydraten, b.v. van geslepen rijst, verhoogt de be-
 hoefte der weefsels aan vitamine, en kan daardoor
 de gevreesde hartbəri-bəri doen uitbreken. Deze
 vorm, uitvoerig bestudeerd door Wenckebach en
 Aalsmeer, wordt ook herhaaldelijk gezien bij
 zuigelingen, wier moeders een hypovitaminose
 hebben zonder duidelijke ziekteverschijnselen.

In zulke gevallen kan een tijdige inspuiting
 van vitamine B₁ nog levensreddend werken. De
 daarvoor geschikte vloeistof wordt door het Ge-
 neeskundig Laboratorium te Batavia op groote
 schaal uit rijstzemen vervaardigd. In 1936 is
 men in Duitschland er in geslaagd de chemische
 samenstelling van vitamine B₁ te vinden, waarbij
 bleek dat zij geen P₂O₅, maar wel een weinig
 zwavel bevat. Sinds dien is men ook in staat de
 vitamine kunstmatig samen te stellen. De werk-
 zaamheid van dit synthetische praeparaat, be-
 taxine genaamd, doet niet veel onder voor die der
 praeparaten van het Geneeskundig Laborato-
 rium. Van vele andere vitaminepraeparaten,
 die op de Indische markt worden gebracht,

bleek het vitaminegehalte zeer gering te zijn.

Literatuur: C. D. de Langen en D. Lichtenstein, Leerboek der Tropische Geneeskunde, 3e druk, 1933; W. F. Donath, D. R. Koolhaas en A. G. van Veen, Voedingstabellen, Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië 1935 blz. 426; J. M. Elshout en L. J. Lentjes, De bèri-bèri-epidemie op het eiland Onrust, Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië 1933, blz. 1288; D. Fleischer, De bèri-bèri atrophica op Zuid-Oost-Celebes, Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië 1935 blz. 1975; J. K. Baars, Over vitamine-paraferaten, Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië 1937, blz. 745.

SPRUW (INDISCHE) (Zie ook Dl. I). Aphthae tropicae of Psilosis is een ziekte, die voornamelijk in heete klimaten wordt aangetroffen (Zuid-Amerika, Voor- en Achter-Indië, Malaya, Indische Archipel, Ceylon, Zuid-China; zelden Afrika), maar die soms ook in Europa kan ontstaan, zoowel bij menschen, die vroeger in de tropen woonden, als bij hen, die de gematigde luchtstrekken nooit verlieten. In het Maleisch heet zij sariawan, in het Javaansch srijawan, maar met deze namen worden ook andere aandoeningen bestempeld. De Nederlandsche naam van spruw is hieraan te danken, dat in het verloop der ziekte een pijnlijke aandoening van den mond voorkomt. De ziekte heeft een slepend verloop met afwisselende periodes van beterschap en achteruitgang. De hoofverschijnselen bestaan in hardnekkige diarrhee van eigenaardig karakter, aandoening van den mond en toenemende uitputting.

Vaak gaat aan de spruw vooraf een aanval van dysenterie of een acute maagdarmonsteking, waarruit zich een slepende maagdarmonsteking ontwikkelt. Indien deze niet geneest, treden langzamerhand aan de tong kersroode puntjes op, en wordt de tong gevoelig. In verder voortgeschreden stadia zet de buik op (buik als een trom), de lijder heeft veel last van darmknorren, winden en oprispingen, en wordt gekweld door diarrhee, waarbij in de morgenuren een paar maal groote hoeveelheden ontlasting worden geloosd, die sterk schuimt, grijsachtig van kleur is, en eigenaardig lijmachtig reukt. Hij is prikkelbaar geworden, gevoelt zich slap en lusteloos en klaagt over zwakte in zijn geheugen en gemis aan werkkraft. De tong wordt nu rood en glad, met oppervlakkige zweren, en soms kleine blaasjes aan de punt en aan de ondervlakte, zoogenaamde aphthen. Ook de binnenvlakte van de lippen, het tandvleesch, het slijmvlies der wangen en het verhemelte kunnen rood en pijnlijk zijn. De lijder eet en drinkt dan moeilyk en klaagt over pijn achter het borstbeen bij het doorslikken van de spijsen, als gevolg van gelijkaardige veranderingen in den slokdarm. Deze verschijnselen treden niet steeds in dezelfde volgorde op, soms staan de aandoeningen van den mond meer op den voorgrond, soms de diarrhee. Braken komt voor, maar niet als regel. Wanneer alleen het wangslijmvlies en het verhemelte zijn aangedaan, terwijl de tong gezond is en diarrhee ontbreekt, heeft men te doen met een andere ziekte, die van onschuldigen aard is, ofschoon hardnekkig en hinderlijk.

Door onvoldoende voedselopname en door het verlies met de ontlasting van voedingsstoffen, vooral van vet, gaat op den duur de voedings-toestand meer en meer achteruit. De lijder ver-

magert tot op het skelet, alleen de opzetting van den buik blijft bestaan. De slijmvliesen van de mond- en keelholte worden glad, rood en glinsterend, de tong is kleiner geworden en dikwerf door kloven in kwabben verdeeld. De bloedarmoede, die vaak reeds in geringe mate in het eerste tijdperk der ziekte aanwezig was, neemt nu een ernstig karakter aan en tenslotte volgt de dood door uitputting.

De ziekte vertoont groote neiging tot recidiveeren, zoodat bij lijders, die geheel genezen schenen, het geheele ziektebeeld weer kan terugkeeren. Het optreden van recidieven wordt bevorderd door andere darmaandoeningen, door een onverstandige leefwijze, door zwangerschap en door langdurige gemoedsbewegingen.

Indische spruw komt vooral voor bij Europeanen, en meer bij vrouwen dan bij mannen. Ook onder de Chinezen wordt de ziekte waargenomen, bij de inheemsche bevolking daarentegen uiterst zelden. Zij ontstaat het meest in het heuvelterrein, minder in de laagvlakte, en weinig boven de 1000 m. Ochtenddiarree, lichte vermagering, gevoelige tong en gevoel van lusteloosheid met prikkelbare stemming komen onder de Europeesche bewoners der hoogvlakten veel voor. Deze spruwachtige aandoeningen gaan slechts zelden over in het bovenbeschreven ernstige ziektebeeld.

De geneeswijze van de Indische spruw is in den laatsten tijd zoodanig verbeterd, dat bijna niemand meer aan de ziekte behoeft te sterven, indien hij zich tijdig onder goede behandeling stelt. Alleen in vergevorderde en verwaarloosde gevallen is redding niet meer mogelijk. De behandeling is grootendeels diëtisch, en het succes hangt voornamelijk af van de wilskraft der lijders, noodig voor het langdurig volhouden van een bepaald dieet. Dikwijls is in het eerste tijdperk der behandeling hiervoor verwijdering uit de omgeving noodzakelijk, liefst naar een ziekenhuis. In Nederlandsch-Indië worden meestal vruchtenkuren gegeven (het eerst toegepast door Sonius) met aardbeien of pisangs. In andere landen verkreeg men goede resultaten met melkkuren en met vleeschkuren. De hoofdzaak is, dat het voorgeschreven dieet stipt door den lijder wordt gehouden. Toevoeging van lever of leversorc aan het dieet, of indien dit moeite geeft, inspuitingen onder de huid of in de spieren van leverextracten zijn vooral in het eerste tijdperk der behandeling van zeer groote waarde. Zij doen de mond- en tongverschijnselen dikwijls in eenige dagen verdwijnen, terwijl ook de bloedarmoede snel verbeterd. Het gebruik van inlandische geneesmiddelen (obat sariawan) is hierdoor overbodig geworden. Om recidieven te voorkomen moet de lijder ook na zijn genezing de voorschriften betreffende voeding, kleeding en leefwijze nauwkeurig blijven opvolgen.

Indien een Europeaan aan spruw gaat lijden, die ondanks zorgvuldige behandeling herhaaldelijk recidiveert, dan is het gewenscht, dat hij voor goed naar Europa terugkeert. In verreweg de meeste gevallen is echter een doeltreffende behandeling in Indië even goed mogelijk als in Europa.

Omtrent het ontstaan van de Indische spruw tast men nog steeds in het duister. Dat dierlijke of plantaardige organismen de oorzaak zouden zijn, wordt tegenwoordig onwaarschijnlijk geacht.

Vermoedelijk speelt een voedingsstoornis, in den zin eener deficiëntieziekte, een groote rol bij het ontstaan, een meening voor het eerst door Elders in 1919 uitgesproken. Het is echter niet aanmerkelijk, dat het geheele ziektebeeld uitsluitend berust op een avitaminose, zooals b.v. bij béri-béri.

Literatuur: C. Elders, Over Indische spruw, Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1919 II, 1683; P. B. van Steenis, Tropische Spruw, Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1931 II, 2113; C. D. de Langen en A. Lichtenstein, Leerboek der Tropische Geneeskunde, 3e druk, 1933.

PENSIOENFONDSEN (DE INDISCHE) Aanv. Dl. I sub AMBTENAAR en Dl. V of suppl. afl. blz. 180 sub WEDUWEN- EN WEEZENFONDS).

I. *Aantal en omschrijving van de fondsen.* Ten behoeve van het Indische overheidspersoneel (landsdienaren, leerkrachten bij het bijzonder onderwijs en locale ambtenaren) bestaan 9 fondsen, t. w.:

1. het Europeesche ambtenaren pensioenfonds;
2. het Inlandsche ambtenaren pensioenfonds;
3. het pensioenfonds voor de officieren van de landmacht;
4. het pensioenfonds voor de Europeesche en met dezen gelijkgestelde militairen beneden den rang van officier;
5. het pensioenfonds voor de niet-Europeesche militairen beneden den rang van officier;
6. het weduwen- en weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië;
7. het weduwen- en weezenfonds der Europeesche officieren van het Nederlandsch-Indische Leger;
8. het weduwen- en weezenfonds van Europeesche militairen beneden den rang van officier bij de koloniale troepen;
9. het pensioenfonds voor Europeesche locale ambtenaren in Nederlandsch-Indië.

II. *Doel der fondsen.* Het doel van de fondsen genoemd onder 1 t/m. 5 is de verzorging van de eigen pensioenen, van de fondsen genoemd onder 6 t/m. 8 de verzorging der uitkeeringen aan de nagelaten betrekkingen van de in de namen dezer fondsen aangegeven groepen van landsdienaren; van het onder 9 genoemde fonds zoowel de verzorging van de eigen pensioenen als de uitkeeringen aan de nagelaten betrekkingen van de Europeesche locale ambtenaren.

De pensioensvoorwaarden, zoowel voor de overheidsdienaren zelve als voor hun nagelaten betrekkingen, zijn neergelegd in verschillende pensioen- en fondsreglementen (zie sub V hierna).

III. *Oprichting van de fondsen en samenstelling van de vermogens.* De in sub. I, onder 1 t/m 5 genoemde fondsen voor de eigen pensioenen der landsdienaren zijn ingesteld bij de wet van 25 Juli 1918 (Ned. Stb. no. 480, Ind. Stb. 1918 no. 846). Tot het tijdstip van totstandkoming van deze wet werden de eigen pensioenen der landsdienaren rechtstreeks uit de Indische schatkist betaald (op de Indische begrooting werden jaarlijks onder de gewone uitgaven de gelden gebracht, benoemd voor de uit te betalen pensioenen). De evengenoemde wet bracht hierin in zooverre verandering, dat de pensioenen van de landsdienaren, wier indiensttreding moest worden gerekend te zijn geschied met ingang van den 1sten Januari 1917 of later, ten laste dezer fondsen werden gebracht.

Sedert 1 Januari 1935 zijn alle landsdienaren en gepensioneerde landsdienaren, dus ook de

vóór 1 Januari 1917 indienst getreden, als deelgenooten in de fondsen opgenomen (wet van 28 December 1934, Ned. Stb. no. 703, Ind. Stb. 1934 no. 748).

Omtrent de vorming van de vermogens der eigen pensioenfondsen bepaalt de wet van 1918, dat deze worden samengesteld uit:

- 1e. zoodanige uitkeeringen uit de Indische schatkist als berekend worden noodig te zijn om de verplichtingen na te komen;
- 2e. bijdragen der deelgenooten;
- 3e. renten van belegde gelden;
- 4e. toevallige baten.

De hierboven sub. I onder 5 t/m 8 genoemde weduwen- en weezenfondsen zijn van hun oprichting af bestemd geweest voor de financiering van alle uitkeeringen aan nagelaten betrekkingen van de in de namen dezer fondsen aangegeven groepen van landsdienaren.

De oudste van deze fondsen zijn het „Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië” en het „Weduwen- en Weezenfonds der Europeesche officieren van het Nederlandsch-Indische Leger”, welke fondsen werden opgericht onderscheidenlijk in 1817 en 1842. Daarop volgde eerst in 1909 de oprichting van een derde weduwen- en weezenfonds, namelijk het „Weduwen- en Weezenfonds van Europeesche militairen beneden den rang van officier bij de koloniale troepen”.

Voor elk dezer drie weduwen- en weezenfondsen afzonderlijk zijn alle regelen, zoowel die, welke de inrichting en het beheer der fondsen betreffen, als die omtrent het deelgenootschap, den contributieplicht der deelgenooten en de uit de fondsen uit te keeren weduwenpensioenen en weezenonderstanden als één samenhangend geheel neergelegd in een fondsreglement.

In beginsel moeten de 3 weduwen- en weezenfondsen in stand worden gehouden door de bijdragen der deelgenooten zelve. Nochtans zijn ter dekking van ontstane tekorten in vorige jaren subsidies ten laste der Indische geldmiddelen uitgekeerd. Voor het Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren zijn die subsidies te beginnen met het jaar 1933 opgehouden, aangezien het fonds toen verzekerings-technisch in evenwicht was. Voor de overige 2 weduwen- en weezenfondsen, zoomede voor de 5 eigen pensioenfondsen, worden de bijdragen ten laste der Indische geldmiddelen niet uitgekeerd gedurende de jaren 1935 tot en met 1942, zulka ingevolge de hierboven reeds genoemde wet van 28 December 1934 (Ned. Stb. no. 703, Ind. Stb. 1934 no. 748), de z.g. „Pensioenfinancieringswet”, waarbij o. m. tevens bepaald is, dat gedurende het evengenoemde tijdvak aan elk der pensioenfondsen en weduwen- en weezenfondsen voor landsdienaren jaar voor jaar ten laste van de Nederlandsch-Indische geldmiddelen uitgekeerd dan wel door elk fonds aan die geldmiddelen wordt toegevoegd het nadeelig, respectievelijk voordeelig, verschil tusschen de over het betrokken jaar door het fonds gedane uitgaven aan pensioenen, weezenonderstanden en andere uitkeeringen, zoomede beheerskosten en de daar tegenoverstaande inkomsten uit rente van belegde gelden, bijdragen van deelgenooten en toevallige baten.

Het hierboven onder 9 genoemde pensioen- en weezenfonds voor Europeesche locale ambtenaren in

Nederlandsch-Indië werd opgericht op 1 Juli 1922. Het is het eenige Indische fonds, hetwelk bestemd is zoowel voor het uitkeeren van pensioenen aan deelgenooten zelve, als voor het doen van uitkeeringen aan den door hen nagelaten gezinnen. Ook voor dit fonds zijn alle regelen, zoowel die voor de inrichting en het beheer van het fonds, als voor het deelgenootschap, de uit het fonds uit te keeren pensioenen en onderstanden en de middelen tot dekking daarvan in één fondsreglement samengevat. Het fonds wordt gevormd en instandgehouden door de bijdragen der locale gemeenschappen en der deelgenooten, door rente van de belegde kapitalen en door toevallige baten.

IV. *Beheer van de fondsen, toezicht op het beheer en belegging van de kapitalen.* De regelen van het beheer en het toezicht daarop, de vertegenwoordiging in en buiten rechten, de belegging van de kapitalen, de opnemng als deelgenoot en andere onderwerpen betreffende de fondsen zijn, wat de vijf eigen pensioenfondsen voor de landsdienaren betreft, opgenomen in het Kon. Besl. van 16 October 1918 (Ned. Stb. no. 566, Ind. Stb. 1919 no. 199), wat de overige fondsen betreft in de onderscheidene fondsreglementen.

Deze regelen zijn wat het beheer, het toezicht, de vertegenwoordiging en de belegging van de kapitalen betreft, voor alle fondsen van gelijken aard; zij kunnen in het kort als volgt worden samengevat.

De 9 fondsen, tezamen geheeten de Indische pensioenfondsen, zijn elk afzonderlijk rechtspersoon en gevestigd te 's-Gravenhage. Zij zijn gesteld onder één directie in Nederland. Het beheer wordt gevoerd door den directeur, onder het oppertoezicht van den Minister van Koloniën en onder het toezicht van commissarissen in Nederland. Voor dit laatstbedoelde toezicht bestaan twee raden van commissarissen, namelijk voor: a. de pensioen- en weduwen- en weezenfondsen voor de Indische landsdienaren; b. het pensioenfonds voor Europeesche locale ambtenaren in Nederlandsch-Indië.

De directeur vertegenwoordigt de fondsen in en buiten rechte, behalve in Nederlandsch-Indië. De dienstvoorschriften voor den directeur, de instructies voor de raden van commissarissen in Nederland, de regelen voor de aanbeveling van commissarissen aldaar en enkele andere daarmede verband houdende aangelegenheden zijn geregeld bij het besluit van den Minister van Koloniën, 2e Afd., van 6 Mei 1935 no. 25.

In Nederlandsch-Indië geschiedt die vertegenwoordiging door een ambtenaar met den titel van „Vertegenwoordiger der Directie van de Indische Pensioenfondsen”, die overeenkomstig hem door den directeur gegeven voorschriften het beheer aldaar over de fondsen voert. De standplaats van den vertegenwoordiger is Batavia. In administratieven zin is de vertegenwoordiger rechtstreeks ondergeschikt aan den Gouverneur-Generaal.

Het toezicht, speciaal op het beheer in Nederlandsch-Indië, wordt uitgeoefend door commissarissen aldaar, waarvoor twee raden van commissarissen zijn aangewezen, namelijk onderscheidenlijk voor:

a. de pensioen- en weduwen- en weezenfondsen voor de Indische landsdienaren; b. het pensioenfonds voor Europeesche locale ambtenaren in Nederlandsch-Indië.

De instructie voor den vertegenwoordiger der directie is opgenomen in bijblad no. 13495. De organisatie van het Indische beheer is geregeld in bijblad no. 13460. De instructie voor den raad van commissarissen in Nederlandsch-Indië voor het toezicht op de fondsen der landsdienaren is opgenomen in bijblad no. 13461. De instructie voor den raad van commissarissen in Nederlandsch-Indië voor het toezicht op het Europeesch locaal pensioenfonds is opgenomen in bijblad no. 13462.

De gelden, die voor belegging beschikbaar komen, worden zoo spoedig mogelijk op een der volgende wijzen belegd:

1e. in schuldbewijzen, als voorkomen op de laatst openbaar gemaakte lijst der schuldbewijzen, waarin de Javasche Bank haar kapitaal en haar reservefonds mag beleggen, of op die van fondsen, welke in aanmerking komen voor de belegging van gelden der Rijkssverzekeringbank; 2e. in andere dan de onder 1e bedoelde schuldbewijzen, onder voorbehoud van voorafgaande goedkeuring van den Minister van Koloniën; 3e. in schuldvorderingen, gewaarborgd door het recht van eerste hypotheek op onroerende goederen in Nederland of Nederlandsch-Indië gelegen, met inachtneming van de algemeene voorwaarden en waarborgen, welke voor Nederland door den Minister van Koloniën en voor Nederlandsch-Indië door den Gouverneur-Generaal worden gesteld. Zie voor de Indische regelen voor het beleggen in hypotheeken bijblad no. 13463; voor de regelen, betreffende het aangaan van geldleeningen met locale gemeenschappen en naamlooze vennootschappen voor de volkshuisvesting, bijblad no. 13464; voor het kassierschap van de Javasche Bank en de regeling betreffende het aankopen, te gelde maken en bewaargang van effecten, bijblad no. 13465; voor de regeling betreffende de kaspositie bijblad no. 13466.

V. *De pensioen- en de fondsreglementen.* De pensioenbepalingen en -regelingen voor Nederlandsch Indië zijn over tal van voorschriften en reglementen verspreid. Zelfs zijn alle onderdeelen der materie niet geregeld door denzelfden wetgever.

De regelen voor de pensioenvoorwaarden en de wijze van financiering van de pensioenen voor het pensioengerechtigd Indisch overheidspersoneel zijn neergelegd in de volgende regelen:

I. *Landsdienaren* (met inbegrip van de leerkrachten bij het gesubsidieerd bijzonder onderwijs.)

A. *Eigen pensioenen.*

1. *Het Indisch burgerlijk pensioenreglement en de pensioenkortingswetten.* Dit reglement, waaronder vallen alle burgerlijke landsdienaren, is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 2 December 1926 no. 29 (Ned. Stb. no. 391, Ind. Stb. 1926 no. 550) en sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij Ind. Stb. 1934 no. 554.

Het bepaalt, dat met betrekking tot de daaraan verbonden rechten en aanspraken op pensioen, de burgerlijke ambten door den Gouverneur-Generaal worden ingedeeld in twee groepen, t. w. de pensioengroep I en de pensioengroep II. In de pensioengroep I zijn ingedeeld de ambten, waarvoor in beduidende mate moet worden rekening gehouden met aanstelling van uit Europa uitgezonden krachten. In de pensioengroep II worden ingedeeld alle overige ambten. Deze indeeling heeft plaats gevonden bij het besluit van den

Gouverneur-Generaal van 8 Augustus 1935 no. 26 (Ind. Stb. 1935 no. 365).

Na eervol ontslag uit den Nederlandsch-Indischen dienst bestaat recht op pensioen: in de pensioengroep I, na een diensttijd van tenminste 20 jaar en het bereiken van een leeftijd van tenminste 50 jaar in 's Lands dienst; in de pensioengroep II, na een diensttijd van tenminste 25 jaar en het bereiken van een leeftijd van tenminste 55 jaar in 's Lands dienst, dan wel een leeftijd van 50 jaar, wanneer het ontslag eervol anders dan op eigen verzoek, op grond van de omstandigheid, dat ongeschiktheid voor den dienst bestaat wegens andere redenen dan welbewezen ziels- of lichaamsgebreken, wordt verleend.

Verhoogd pensioen wordt toegekend aan eervol uit 's Lands dienst ontslagen burgerlijke ambtenaren, die wegens welbewezen fysieke of psychische ongeschiktheid, in en door den dienst, volstrekt ongeschikt zijn om langer te dienen.

Evenredig pensioen wordt, na bekomen eervol ontslag uit 's Lands dienst, toegekend aan burgerlijke landsdienaren, die een diensttijd hebben van tenminste vijf jaren en fysiek of psychisch ongeschikt zijn voor verdere dienst. Voorts, indien het ontslag is verleend wegens benoeming tot hoofd van een departement van algemeen bestuur in Nederland, en tenslotte, wanneer na een diensttijd van tenminste tien jaren ontslag uit de betrekking is gevolgd wegens overtolligheid en op het tijdstip van ontslag uit 's Lands dienst geen uitzicht op herplaatsing bestaat en op dat tijdstip de 45-jarige leeftijd is bereikt.

Het pensioen, dat in totaal niet meer kan bedragen dan f 750 's maands, wordt in de pensioengroep I berekend naar reden van 1,8 % van den pensioengrondslag — d. i. het bedrag gelijk aan de hoogste maandelijksche bezoldiging, gedurende 36 maanden genoten, of, indien de hoogste maandelijksche bezoldiging niet is genoten gedurende 36 maanden, het bedrag gelijk aan het gemiddelde van de hoogste en de naast daarbij komende maandelijksche bezoldiging berekend over 36 maanden — per dienstjaar, tot een maximum van 46 % van den grondslag; in de pensioengroep II, berekend naar reden van 1,44 % van den pensioengrondslag per dienstjaar, eveneens tot een maximum van 46% van dien grondslag.

Aan burgerlijke landsdienaren, die recht op pensioen kunnen doen gelden, wordt, indien zij vóór het bereiken van den 55-jarigen leeftijd den dienst moeten verlaten wegens overtolligheid, geen lager pensioen toegekend dan ten bedrage van 40% van den grondslag, tenzij het percentage, dat hun bij doordienen tot het bereiken van den 55-jarigen leeftijd zou worden toegekend minder dan 40 zou bedragen, in welk geval hun pensioen wordt toegekend tot bedoeld percentage.

Tijdelijke dienst alsmede andere overheidsdienst, zooals Nederlandsche dienst, dienst doorgebracht bij een locale gemeenschap, telt onder bepaalde beperkende voorwaarden mede voor Indisch burgerlijk pensioen.

De burgerlijke landsdienaren betalen als bijdrage ten behoeve van de pensioenen twee procent hunner bezoldigingen, of hunner inkomsten, die daarmede volgens het reglement worden gelijk gesteld. Bij geldigmaking van tijdelijken of

anderen pensioengeldigen diensttijd is twee procent over het bedrag der gedurende dien diensttijd genoten inkomsten als inkoopsoom verschuldigd, behoudens het geval van inkoop van Nederlandschen diensttijd, als wanneer de berekening geschiedt alsof betrokkene gedurende dien tijd een maandelijksche bezoldiging had genoten gelijk aan de helft van de eerste door hem in Indischen burgerlijken dienst genoten bezoldiging, met een maximum van het bedrag, gelijk aan die eerste maandelijksche bezoldiging.

Overgangsbepalingen en Kortingswetten. De bovenomschreven pensioenvoorwaarden zijn voor een groot deel eerst van kracht geworden met ingang van 1 October 1934. Tevoren bestond een indeeling in drie pensioengroepen, A, B en C, elk met afzonderlijke diensttijd- en leeftijd-eischen voor het verkrijgen van recht op pensioen. Deze leeftijd- en diensttijdeischen zijn voor een deel van de op 1 October 1934 in dienst zijnde burgerlijke landsdienaren, n. l. voor hen, dienende in de groepen B. en C, die binnen een termijn van tien jaren, en in de groep A, die binnen een termijn van een jaar, recht op pensioen hadden kunnen doen gelden, door een overgangsbepaling gehandhaafd. Eveneens is gewaarborgd, dat zij, die na October 1934 gepensionneerd worden, geen lager bedrag aan pensioenen zullen ontvangen dan dat, waarop zij bij pensionneering op 1 September 1934 recht hadden. Hierbij moet in aanmerking worden genomen, dat de pensioenen, toegekend volgens het reglement vóór de wijziging per 1 October 1934, onderworpen zijn aan de daarop bij de op 1 Januari 1934 in werking getreden wet van 29 December 1933 (Ned. Stb. no. 763, Ind. Stb. 1933 no. 562) gelede korting.

Bij een volgende kortingswet, die van 29 December 1934 (Ned. Stb. no. 721, Ind. Stb. 1935 no. 4), is bepaald, dat voor de gevallen, dat de pensioenen toegekend volgens de gewijzigde bepalingen, welke dus niet onderworpen zijn aan een korting volgens de eerste kortingswet, hooger zijn dan de pensioenen, welke met toepassing van deze wet zouden zijn toegekend, indien de salaris en pensioenregelingen niet waren gewijzigd, worden teruggebracht tot de laatstbedoelde pensioenbedragen.

2. *Het pensioenreglement voor bijzondere leerkrachten.* Dit reglement, hetwelk den leerkrachten bij het gesubsidieerd bijzonder onderwijs zooveel mogelijk gelijke pensioenvoorwaarden waarborgt als de burgerlijke landsdienaren, is vastgesteld bij ordonnantie (Ind. Stb. 1932 no. 154). Het is laatstelijk bij Ind. Stb. 1934 no. 557 in overeenstemming gebracht met het gewijzigde Indisch burgerlijk pensioenreglement.

3. *Het diensttijdpensioenreglement voor officieren.* Dit reglement is vastgesteld bij K. B. van 2 December 1926 no. 30 (Ind. Stb. no. 551) en sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij ordonnantie van 4 December 1936 (Ind. Stb. no. 636).

Na eervol ontslag uit den Ned.-Indischen dienst hebben recht op pensioen: a. de officieren, die twintig of meer dienstjaren kunnen doen gelden en den leeftijd hebben bereikt van: veertig jaar voor subalterne officieren; drie en veertig jaar voor majoors; vijf en veertig jaar voor officieren van hooger rang; b. de officieren, die, door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken, ongeschikt zijn geworden voor de waarneming van

den actieven militairen dienst in Nederlandsch-Indië.

Aan de onder *a* bedoelde officieren beneden den rang van luitenant-kolonel wordt het pensioen alleen toegekend onder de verplichting om, op den voet van het bepaalde in de „Regeling voor het reservepersoneel van het leger in Nederlandsch-Indië,” tot het bereiken van den leeftijd van vijf en veertig jaar als reserve-officier te dienen.

Aan eervol ontslagen officieren kan voorts pensioen worden toegekend, wanneer het eervol ontslag werd verleend wegens een benoeming tot hoofd van een departement van algemeen bestuur in Nederland.

Verhoogd pensioen wordt toegekend aan eervol uit den dienst ontslagen officieren bij afkeuring, wanneer verwonding, verminking, letsel of andere lichaams- of zielsgebreken, welke tot afkeuring hebben geleid, gepaard gaan met:

1e. het verlies van een of meer ledematen; 2e. het geheel en onherstelbaar verlies van het gezichtsvermogen in een of beide oogen; 3e. het verkeer in een hulpbehoevenden lichaams- of geestestoestand wegens andere oorzaken dan die genoemd onder 1e en 2e.

Het pensioen wordt berekend naar een pensioengrondslag, die:

a. voor officieren beneden den rang van kolonel gelijk is aan de hoogste maandelijksche bezoldiging, welke gedurende vier en twintig maanden is genoten; *b.* voor kolonels en generaals gelijk is aan de hoogste maandelijksche bezoldiging, welke gedurende zes en dertig maanden is genoten; waarbij alleen bezoldiging genoten na 1 April 1934 in rekening wordt gebracht.

Indien de hoogste maandelijksche bezoldiging niet gedurende 24 resp. 36 maanden is genoten, wordt de pensioengrondslag berekend naar het gemiddelde van de hoogste en de naast daarbij komende genoten bezoldigingen over 24 resp. 36 maanden. Waar de hiervoren gestelde maatstaf ontbreekt, strekt tot pensioengrondslag een bedrag gelijk aan de middelsom der genoten maandelijksche bezoldiging.

Bij ongeschiktverklaring voor de waarneming van den militairen dienst in Nederlandsch-Indië wegens ziel- of lichaamsgebreken, ontstaan in en door den dienst, wordt het pensioen berekend naar een pensioengrondslag, welke gelijk is aan de hoogst genoten maandelijksche bezoldiging, ongeacht den tijd gedurende welken die bezoldiging is genoten.

Het pensioen, dat, met inbegrip van mogelijke verhoogingen, in totaal niet meer kan bedragen dan $\frac{750}{100}$ maands, wordt verder berekend naar reden van 1.8% van den pensioengrondslag per dienstjaar tot een maximum van 46% van den grondslag.

Wanneer de pensioengrondslag meer dan $\frac{1}{1000}$ bedraagt, stijgt het maandelijksch pensioen niet boven 46% van den grondslag, verminderd met 15% van hetgeen die grondslag meer dan $\frac{1}{1000}$ bedraagt.

Behoudens mogelijke verhoogingen bedraagt het pensioen van de officieren, die gepensionneerd worden wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken, 46% van den pensioengrondslag.

Aan officieren, die recht op pensioen kunnen doen gelden wordt, indien zij wegens overcom-

pleet in verband met opheffing van de betrekking of inkrimping van het wapen of den dienst, waartoe zij behooren, het leger moeten verlaten, geen lager pensioen toegekend dan ten bedrage van 40% van den pensioengrondslag.

Mede wordt geen lager pensioen toegekend dan ten bedrage van 40% van den pensioengrondslag aan de subalterne officieren van gezondheid, militaire apothekers en militaire paardenartsen, die recht op pensioen kunnen doen gelden, ten minste 20 voor pensioen tellende dienstjaren in rekening kunnen brengen en, hoewel nog volkomen geschikt voor den door hen bekleeden rang, uit hoofde van dienstbelang het leger moeten verlaten.

Aan officieren, die door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken ongeschikt zijn geworden voor de waarneming van den actieven militairen dienst in Nederlandsch-Indië, wordt aan pensioen niet minder dan 18% van den pensioengrondslag toegekend.

De officieren betalen als bijdrage ten behoeve van de pensioenen twee procent over de bezoldiging en wat daarmede wordt gelijkgesteld. Bij geldigmaking voor pensioen van tijdelijken of anderen diensttijd, is als inkoopsum verschuldigd 2% over het bedrag van de gedurende dien diensttijd genoten inkomsten. Bij inkoop van Nederlandschen diensttijd geschiedt de berekening alsof betrokkenen gedurende den in te koop dienstdiensttijd in Nederland een maandelijksche bezoldiging hebben genoten gelijk aan de helft van de eerste door hen in Indischen militairen dienst genoten bezoldiging, terwijl de inkoopsum in totaal het bedrag van die eerste maandelijksche bezoldiging niet mag overschrijden.

Overgangsbepalingen. De bovenomschreven pensioenvoorwaarden zijn voor een deel eerst van kracht geworden met ingang van 15 December 1936. Tevoren bestond naast het diensttijdpensioenreglement nog het rangpensioenreglement met afzonderlijke leeftijd- en dienstjoeischen.

Bij wijze van overgang is bepaald, dat voor de op 15 December 1936 in dienst zijnde officieren, die, krachtens de tot dien dag voor hen geldende bepalingen, met ingang van dien dag dan wel met ingang van een dag liggende binnen een termijn van 10 jaren daarna, recht op pensioen hadden kunnen doen gelden, de in bedoelde bepalingen gestelde diensttijd- en leeftijdsgrenzen voor het verkrijgen van recht op pensioen van kracht blijven.

Eveneens is bepaald, dat zij, die op of na 15 December 1936 gepensionneerd worden, geen lager bedrag aan pensioen ontvangen dan dat, waarop zij volgens het diensttijdpensioenreglement bij pensionneering op 1 December 1936 en volgens het rangpensioenreglement bij pensionneering op 14 December 1936 recht hadden kunnen doen gelden, onverminderd de korting, welke daarop krachtens wet is of zal worden gelegd.

Aan officieren, die op 14 Dec. 1936 reeds recht of aanspraak op rangpensioen konden doen gelden, kan, indien zij uit den militairen dienst zijn of zullen worden ontslagen met recht of aanspraak op pensioen, op verzoek het op den 14 Dec. 1936 reeds verdiende rangpensioen worden toegekend. Indien door die officieren op 14 Dec. 1936 nog geen 2 jaren in den laatsten rang is gediend, wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld op het bedrag van den naastlageren

rang, vermeerderd met 1/24 deel van het verschil tusschen dat bedrag en het voor den laatstbekleeden rang vastgesteld pensioenbedrag, voor elke maand of gedeelte daarvan, welke zij — gerekend tot 14 Dec. 1936 — in den laatstbekleeden rang in werkelijken dienst hebben doorgebracht. Dit evenredige rangpensioen wordt slechts toegekend, indien bedoelde officieren bij het verlaten van den dienst ten minste 2 jaren werkelijken dienst in den laatstbekleeden rang hebben doorgebracht. Is dit laatste niet het geval, dan wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld op het bedrag van den naastlageren rang.

De pensioenen toegekend vóór 15 Dec. 1936, zoomede de pensioenen toegekend op of na 15 Dec. 1936, maar met gebruikmaking van de genoemde overgangsbepalingen, zijn onderworpen aan de korting daarop gelegd bij de op 1 Mei 1937 in werking getreden wet van 2 April 1937 tot herberekening van de korting op de Indische pensioenen.

4. *Het diensttijdpensioenreglement voor onderofficieren.* Dit reglement is vastgesteld bij K. B. van 2 December 1926 no. 30 (Ind. Stb. no. 551) en sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij ordonnantie van 25 Februari 1937 (Ind. Stb. no. 125).

Recht op voortdurend pensioen wordt verkregen door:

a. onderofficieren, die twintig of meer voor pensioen tellende dienstjaren kunnen doen gelden en den leeftijd van 40 jaar hebben bereikt; b. onderofficieren, die den dienst moeten verlaten wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken, die hen ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst; c. onderofficieren, die den dienst moeten verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, die hen ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst, mits zij een diensttijd van minstens 6 dienstjaren kunnen doen gelden; d. onderofficieren, die den dienst moeten verlaten onder gelijke omstandigheden als onder c, zonder te voldoen aan den daarbij gestelden eisch ten aanzien van den diensttijd, doch voor altijd geheel of ten deele buiten staat worden bevonden om in hun levensonderhoud te voorzien.

Het bedrag van het pensioen wordt verhoogd, wanneer verwonding, verminking, letsel of andere ziels- of lichaamsgebreken gepaard gaan met: 1e. het verlies van een of meer ledematen; 2e. het geheel onherstelbaar verlies van het gezichtsvermogen in een oog of in beide oogen; 3e. het verkeerren in een hulpbehoevenden lichaams- of geestestoestand wegens andere oorzaken dan die genoemd onder 1e en 2e.

Recht op tijdelijk pensioen wordt verkregen: 1e. door onderofficieren, die den dienst moeten verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hen ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst en een diensttijd kunnen doen gelden van minder dan 6, doch ten minste 4 dienstjaren; 2e. door onderofficieren, die den dienst moeten verlaten onder dezelfde omstandigheden als hiervoren onder 1 bedoeld, en wier diensttijd minder dan 4 dienstjaren bedraagt, doch die tijdelijk geheel of ten deele buiten staat worden bevonden om in hun levensonderhoud te voorzien.

Het tijdelijke pensioen wordt voor niet korter

dan een jaar en voor niet langer dan 5 jaar toegekend.

Het tijdelijke pensioen wordt veranderd in voortdurend pensioen, wanner bij een geneeskundig onderzoek blijkt, dat de tijdelijk gepensioneerde voor altijd geheel of ten deele buiten staat is om in zijn levensonderhoud te voorzien en oorzakelijk verband bestaat tusschen de bij dat onderzoek bevonden ziels- of lichaamsgebreken en die, welke aanvankelijk tot de toekenning van het tijdelijke pensioen aanleiding hebben gegeven.

Recht op onderstand voor eens wordt verkregen: a. door de niet voor toekenning van pensioen in aanmerking komende onderofficieren, die den dienst moeten verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hen ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst zoowel in als buiten Europa; b. door de gewezen onder-officieren, wier tijdelijk pensioen niet verlengd wordt, omdat zij nog dan wel wederom geschikt zijn om in hun levensonderhoud te voorzien.

De onderstand bedraagt 1/10 gedeelte van twaalf maal den pensioengrondslag. Het pensioen wordt berekend naar een pensioengrondslag, welke gelijk is aan de hoogste maandelijksche bezoldiging, welke gedurende 24 maanden is genoten. Indien de hoogste maandelijksche bezoldiging niet is genoten gedurende 24 maanden, wordt de pensioengrondslag berekend naar het gemiddelde van de hoogste en de naast daarbij komende genoten bezoldigingen over 24 maanden. Waar de hiervoren gestelde maatstaf ontbreekt, strekt tot pensioengrondslag een bedrag gelijk aan de middelsoom van de genoten maandelijksche bezoldigingen.

Bij ongeschiktverklaring voor de waarneming van den militairen dienst in Nederlandsch-Indië wegens ziels- of lichaamsgebreken, ontstaan in en door den dienst, wordt het pensioen berekend naar een pensioengrondslag, welke gelijk is aan de hoogst genoten maandelijksche bezoldiging ongeacht den tijd gedurende welken die bezoldiging is genoten.

Ten aanzien van hen, die bij wijze van straf hetzij bijkomende of krijgstuuchtelijke, dan wel bij wijze van administratieve maatregel anders dan buiten schuld van betrokkenen zijn teruggebracht tot een lageren rang of tot den stand van soldaat, alsmede ten aanzien van hen, die na een zonder het praedicaat eervol verleend ontslag uit den militairen dienst, dan wel na een eervol ontslag uit den dienst wegens ongeschiktheid, weder in dienst zijn opgenomen in een lageren rang dan den tevoren door hen bekleeden, komen de vóór bedoeld ontslag of terugstelling genoten bezoldiging niet voor een hooger bedrag in aanmerking dan tot het bedrag van de bij de wederopneming in den lageren rang of na de terugstelling toegekende bezoldiging.

Het pensioen wordt, behoudens mogelijke verhoogingen, verder berekend naar reden van 1.8% van den pensioengrondslag per dienstjaar tot een maximum van 46% van den grondslag.

Behoudens mogelijke verhoogingen bedraagt het pensioen van den onderofficier, die wordt gepensionneerd wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken, 46% van den pensioengrondslag.

Aan de onderofficieren, die recht op pensioen

kunnen doen gelden, wordt, indien zij wegens overcompleet in verband met opheffing van de betrekking of inkrimping van het wapen of den dienst, waartoe zij behooren, het leger moeten verlaten, geen lager pensioen toegekend dan ten bedrage van 40% van den pensioengrondslag.

Aan de onderofficieren, die recht op pensioen kunnen doen gelden en die door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken ongeschikt zijn geworden voor de waarneming van den actieven militairen dienst in Nederlandsch-Indië, wordt aan pensioen niet minder dan 18% van den pensioengrondslag toegekend.

De onderofficieren betalen als bijdrage ten behoeve van de pensioenen twee procent over de bezoldiging en wat daarmee wordt gelijkgesteld. Bij geldigmaking voor pensioen van tijdelijken of anderen diensttijd is als inkoopsum verschuldigd 2% over het bedrag van de gedurende dien diensttijd genoten inkomsten. Bij inkoop van Nederlandschen diensttijd geschiedt de berekening alsof betrokkenen gedurende dien tijd een maandelijksche bezoldiging hebben genoten gelijk aan de helft van de eerste door hen in Indischen militairen dienst genoten bezoldiging, terwijl de inkoopsum in dat geval een bedrag, gelijk aan die eerste maandelijksche bezoldiging, niet mag overschrijden.

Overgangsbepalingen. De bovenomschreven pensioenvoorwaarden zijn voor een deel eerst van kracht geworden met ingang van 15 December 1936. Tevoren bestond naast het diensttijd-pensioenreglement nog het rangpensioenreglement met afzonderlijke leeftijd- en diensttijdschisen.

Bij wijze van overgang is bepaald dat voor de op 15 Dec. 1936 in dienst zijnde onderofficieren, die krachtens de tot dien dag voor hen geldende bepalingen, met ingang van dien dag dan wel met ingang van een dag liggende binnen een termijn van 10 jaren daarna, recht op pensioen hadden kunnen doen gelden, de in bedoelde bepalingen gestelde diensttijd en leeftijdsgrenzen voor het verkrijgen van recht op pensioen van kracht blijven.

Eveneens is bepaald dat zij, die op of na 15 Dec. 1936 gepensionneerd worden, geen lager bedrag aan pensioen ontvangen dan dat, waarop zij volgens het diensttijd-pensioenreglement bij pensionneering op 1 Dec. 1936 en volgens het rangpensioenreglement bij pensionneering op 14 December 1936 recht hadden kunnen doen gelden, onverminderd de korting, welke daarop krachtens wet is of zal worden gelegd.

Aan onderofficieren, die op 14 December 1936 reeds recht of aanspraak op rangpensioen konden doen gelden, kan, indien zij uit den militairen dienst zijn of zullen worden ontslagen met recht of aanspraak op pensioen, op verzoek het op den 14den Dec. 1936 reeds verdiende rangpensioen worden toegekend, berekend volgens de bepalingen van het rangpensioenreglement, onverminderd de korting, welke daarop krachtens wet is of zal worden gelegd.

Indien door die onderofficieren op 14 Dec. 1936 nog geen 2 jaren in den laatsten rang is gediend, wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld op het bedrag van den naast lageren rang, vermeerderd met $\frac{1}{24}$ deel van het verschil tusschen dat bedrag en het voor den laatstbe-

kleeden rang vastgesteld pensioenbedrag, voor elke maand of gedeelte daarvan, welke zij — gerekend tot 14 Dec. 1936 — in den laatstbekteeden rang in werkelijken dienst hebben doorgebracht. Dit evenredige rangpensioen wordt slechts toegekend, indien zij bij het verlaten van den dienst ten minste 2 jaren werkelijken dienst in den laatst bekleeden rang hebben doorgebracht.

Is dit laatste niet het geval, dan wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld op het bedrag van den naastlageren rang.

De diensttijd-pensioenen van de onderluitnants en adjudant-onderofficieren, toegekend vóór 15 Dec. 1936, en dezelfde pensioenen, toegekend na 15 Dec. 1936 maar met gebruikmaking van de overgangsbepalingen, zijn onderworpen aan de korting daarop gelegd bij de op 1 Mei 1937 in werking getreden wet van 2 April 1937 tot herberekening van de korting op de Indische pensioenen.

5. *Het reglement op het verleenen van pensioenen en van onderstanden voor eens aan de Europeesche en met dezen in pensioensvooruitzichten gelijkgestelde militairen beneden den rang van sergeant (wachmeester) van het Koninklijk Nederl.-Indische leger.* Dit reglement is opnieuw vastgesteld bij Kon. Besluit van 4 Dec. 1919 no. 66 (Ind. Stb. 1920, no. 65) en sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij ordonnantie van 4 Dec. 1936 (Ind. Stb. no. 636).

Recht op voortdurend pensioen wordt verkregen: 1. door geheele voldoening aan het laatst-aangegane dienstverband of door het stellen van een plaatsvervanger, die de verplichting op zich neemt om ten minste dat verband uit te dienen, in beide gevallen echter alleen, als de belanghebbende tevens een diensttijd van ten minste achtien dienstjaren kan doen gelden; 2. als de militair den dienst moet verlaten wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken, die hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst zoowel in als buiten Europa; 3. als hij den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, die hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst zoowel in als buiten Europa, niet ontstaan in en door den dienst, mits de belanghebbende tevens een diensttijd van ten minste 6 dienstjaren kan doen gelden; 4. als hij den dienst moet verlaten onder gelijke omstandigheden als hiervoren onder 3 bedoeld, zonder te voldoen aan den daarbij ten aanzien van den diensttijd gestelden eisch, doch voor altijd geheel of ten deele buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 5. door den in Ned.-Indië geboren en aldaar in dienst getreden militair, zoomede door den met een in Ned.-Indië geboren vrouw gehuwden militair, die, hoewel alleen lichamelijk ongeschikt voor de verdere waarneming van den militairen dienst in Nederl.-Indië, nochtans op dien grond den dienst moet verlaten en overigens in de termen valt van het bepaalde onder 2, 3 of 4 hiervoren.

Recht op tijdelijk pensioen wordt verkregen: 1. als de militair den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, die hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst, zoowel in als buiten Europa, niet ontstaan in en door den dienst en hij een diensttijd kan doen gelden van minder dan zes doch tenminste vier dienstjaren; 2. als hij den dienst

moet verlaten, onder dezelfde omstandigheden als hiervoren onder 1 bedoeld, zijn diensttijd minder dan vier dienstjaren bedraagt, doch hij tijdelijk geheel of ten deele buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 3. door den in Ned.-Indië geboren en aldaar in dienst getreden militair, zoomede door den met een in Ned.-Indië geboren vrouw gehuwden militair, die, hoewel alleen lichamelijk ongeschikt voor de verdere waarneming van den militairen dienst in Nederl.-Indië, nochtans op dien grond den dienst moet verlaten en overigens in de termen valt van het bepaalde onder 1 of 2 hiervoren.

Het tijdelijke pensioen wordt voor niet korter dan een jaar en voor niet langer dan vijf jaar toegekend.

Het tijdelijke pensioen wordt veranderd in voortdurend pensioen, wanneer bij een geneeskundig onderzoek blijkt, dat de tijdelijk gepensioneerde voor altijd geheel of ten deele buiten staat is om in zijn levensonderhoud te voorzien en oorzakelijk verband bestaat tusschen de bij dat onderzoek bevonden ziels- of lichaamsgebreken en die, welke aanvankelijk tot de toekenning van tijdelijk pensioen aanleiding hebben gegeven.

Recht op onderstand voor eens wordt verkregen:

1. door den niet voor toekenning van pensioen in aanmerking komenden militair, die den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst zoowel in als buiten Europa; 2. door den in Ned.-Indië geboren en aldaar in dienst getreden militair, zoomede door den met een in Ned.-Indië geboren vrouw gehuwden militair, die, zonder in het genot van pensioen te kunnen worden gesteld, den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hem alleen ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst in Nederl.-Indië; 3. door den gewezen militair, wiens tijdelijk pensioen niet verlengd wordt, omdat hij nog dan wel wederom geschikt is om in zijn levensonderhoud te voorzien.

De onderstand voor eens bedraagt voor een brigadier / 100 en voor een soldaat (ongegradueerde) / 90.

Het normale pensioensbedrag, zonder verhooging om bijzondere redenen, is voor een brigadier / 700 en voor een soldaat (ongegradueerde) / 600 per jaar.

De regeling van het pensioen geschiedt naar den bekleeden rang of stand, indien de betrokkene daarin ten minste twee jaren werkelijken dienst heeft doorgebracht of wel in de termen valt voor pensionneering wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken. In andere gevallen wordt het pensioen geregeld naar den stand van soldaat.

De berekening van den werkelijken dienst als hiervoren bedoeld geschiedt over den geheelen duur van den diensttijd bij het Kon. Ned.-Ind. leger doorgebracht, behalve ten aanzien van hen, die bij wijze van straf, hetzij bijkomende of krijgsmachtelijke, dan wel bij wijze van administratieve maatregel anders dan buiten schuld van betrokkenen, zijn teruggebracht tot een lagere rang of tot den stand van soldaat, alsmede ten aanzien van hen, die, na een zonder het praedicaat eervol verleend ontslag uit den militairen dienst dan wel na een eervol verslag uit den dienst we-

gens ongeschiktheid, weder in dienst zijn aangenomen in een lagere rang dan tevoren door hen bekleed of in den stand van soldaat, in welke gevallen de voor bedoelde terugbrenging of ontslag volbrachte diensttijd slechts in aanmerking komt als diensttijd in den rang of stand tot welken zij zijn teruggebracht of in welken zij weder in dienst zijn aangenomen.

Ongerekend mogelijke verhooging, wordt bij een diensttijd van 18 dienstjaren of minder voor elk dienstjaar toegekend een achttiende gedeelte van het normaal pensioensbedrag met dien verstande, dat: 1. het normaal bedrag steeds ten volle wordt toegekend aan den militair, die in de termen valt voor pensionneering wegens ziels- of lichaamsgebreken, ontstaan in en door den dienst; 2. niet minder dan twee derde gedeelte van dat bedrag wordt toegekend aan den militair, die in aanmerking komt voor pensionneering wegens ziels- of lichaamsgebreken, niet ontstaan in en door den dienst en voor altijd of tijdelijk geheel buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 3. niet minder dan de helft van het normaal pensioenbedrag wordt verleend aan den militair, die in aanmerking komt voor pensionneering om dezelfde reden als onder 2 hiervoren vermeld, doch voor altijd of tijdelijk slechts gedeeltelijk buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 4. dat in geen geval minder wordt toegelegd dan een derde gedeelte van het normaal pensioensbedrag.

Bij een diensttijd van meer dan 18 dienstjaren wordt het normaal pensioen voor elk dienstjaar meer verhoogd met / 40, met dien verstande dat uit dien hoofde geen hooger pensioen zal worden toegekend dan / 900 voor een brigadier en / 800 voor een soldaat (ongegradueerde).

Het bedrag van het pensioen wordt verhoogd, wanneer verwonding, verminking, letsel, of andere ziels- of lichaamsgebreken gepaard gaan met: 1. het verlies van één of meer ledematen; 2. het geheel en onherstelbaar verlies van het gezichtsvermogen in één of beide oogen; 3. het verkeerren in een hulpbehoevenden lichaams- of geestes-toestand wegens andere oorzaken dan die, genoemd onder 1 en 2.

De verhooging wordt berekend naar reden van het maximum pensioen vastgesteld voor den rang of stand, waarnaar het pensioen wordt geregeld. De verhooging onder 3 bedoeld kan zijn voortdurend en tijdelijk, in het laatste geval voor niet korter dan een jaar en voor niet langer dan 5 jaar. De tijdelijke verhooging kan worden veranderd in een voortdurende verhooging.

Door de militairen, die uitzicht hebben op pensioen volgens dit reglement, wordt ten behoeve van de pensioenen een bijdrage betaald van 2 procent van hun bezoldiging (soldij) en wat daarmede wordt gelijkgesteld. Bij geldigmaking van tijdelijken of anderen diensttijd is als inkoop-som verschuldigd 2% over het bedrag van de gedurende dien diensttijd genoten inkomsten. Bij inkoop van Nederlandschen diensttijd geschiedt de berekening alsof betrokkenen gedurende dien tijd een maandelijksche bezoldiging hebben genoten gelijk aan de helft van de eerste door hen in Indischen militairen dienst genoten bezoldiging (soldij), terwijl de inkoop-som in dat geval een bedrag gelijk aan die eerste maandelijksche bezoldiging (soldij) niet mag overschrijden.

Overgangsbepalingen. De bovenomschreven

pensioensvoorwaarden zijn voor een deel eerst van kracht geworden met ingang van 15 Dec. 1936. Tevoren bestonden andere diensttijdgrenzen en andere pensioenbedragen. Bij wijze van overgang is bepaald, dat voor de op 15 Dec. 1936 in dienst zijnde militairen beneden den rang van onderofficier, die krachtens de tot dien dag voor hen geldende bepalingen met ingang van dien dag dan wel met ingang van een dag, liggende binnen een termijn van 10 jaren daarna, recht op pensioen hadden kunnen doen gelden, de in bedoelde bepalingen gestelde diensttijdgrenzen voor het verkrijgen van recht op pensioen van kracht blijven. Voor de militairen, die krachtens deze overgangsbepalingen het leger vrijwillig verlaten na een diensttijd van 15 tot en met 17 jaren, wordt het normale pensioenbedrag — dat is het pensioenbedrag waarop aanspraak bestaat na 18 dienstjaren — voor ieder dienstjaar, dat aan de 18 ontbreekt, verminderd met 40 gulden. Voorts is bepaald dat zij, die op of na 15 Dec. 1936 worden gepensionneerd, aan pensioen geen lager bedrag ontvangen dan dat, waarop zij bij pensionneering op 15 Dec. 1936, berekend naar de voor dien dag van kracht zijnde bepalingen, recht hadden kunnen doen gelden.

6. *Het reglement op het verlenen van pensioenen en van onderstanden voor eens aan niet-Europeesche en in pensioensvoorzichten met dezen gelijkgestelde militairen beneden den rang van sergentsmajoor (opperwachtmeester) van het Koninklijk Ned.-Indische leger.* Dit reglement is vastgesteld bij ordonnantie van 11 Mei 1927 (Ind. Stb. no. 265) en sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij ordonnantie van 4 Dec. 1936 (Ind. Stb. no. 636).

Recht op voortdurend pensioen wordt verkregen: 1. door geheele voldoening aan het laatstaangegane dienstverband of door het stellen van een plaatsvervanger, die de verplichting overneemt om ten minste dat verband uit te dienen, in beide gevallen echter alleen als de belanghebbende tevens een diensttijd van ten minste twintig dienstjaren kan doen gelden; 2. als de militair den dienst moet verlaten wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken, welke hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst; 3. als hij den dienst moet verlaten, wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst en hij tevens een diensttijd van ten minste acht dienstjaren kan doen gelden; 4. als hij den dienst moet verlaten onder gelijke omstandigheden als hiervoren onder 3 bedoeld, zonder te voldoen aan den daarbij ten aanzien van den diensttijd gestelden eisch, doch voor altijd geheel of ten deele buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien.

Recht op tijdelijk pensioen wordt verkregen: 1. als de militair den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst en een diensttijd kan doen gelden van minder dan acht, doch ten minste vijf dienstjaren; 2. als hij den dienst moet verlaten onder dezelfde omstandigheden als hiervoren onder 1c. bedoeld, zijn diensttijd minder dan vijf dienstjaren bedraagt, doch hij tijdelijk geheel of ten deele buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien.

Het tijdelijke pensioen wordt voor niet korter dan één jaar en voor niet langer dan vijf jaren toegekend.

Het tijdelijke pensioen wordt veranderd in voortdurend pensioen, wanneer bij een geneeskundig onderzoek blijkt, dat de tijdelijke gepensionneerde voor altijd geheel of ten deele buiten staat is om in zijn levensonderhoud te voorzien en oorzakelijk verband bestaat tusschen de bij dat onderzoek bevonden ziels- of lichaamsgebreken en die, welke aanvankelijk tot de toekenning van tijdelijk pensioen aanleiding hebben gegeven.

Recht op onderstand voor eens wordt verkregen: 1. door den niet voor toekenning van pensioen in aanmerking komenden militair, die — tenzij binnen drie maanden na zijn indiensttreding — den dienst moet verlaten wegens ziels- of lichaamsgebreken, welke hem ongeschikt maken voor de verdere waarneming van den militairen dienst; 2. door den gewezen militair, wiens tijdelijk pensioen niet verlengd wordt, omdat hij nog dan wel weder geschikt is om in zijn levensonderhoud te voorzien.

Het bedrag van den onderstand is voor iederen rang en stand opgenomen in rubriek D van den hierachter opgenomen staat.

De regeling van het pensioen geschiedt naar den bekleeden rang of stand, indien de betrokkene daarin tenminste twee jaren werkelijken dienst heeft doorgebracht of wel in de termen valt voor pensionneering wegens in en door den dienst ontstane ziels- of lichaamsgebreken. In andere gevallen wordt het pensioen geregeld naar den onmiddellijk voorafgaanden lageren rang of stand.

De berekening van den tijd hiervoren bedoeld geschiedt over den geheelen duur van den diensttijd, behalve ten aanzien van hen, die bij wijze van straf, hetzij bijkomende of krijgstuuchtelijke, dan wel bij wijze van administratieven maatregel anders dan buiten schuld van betrokkenen, zijn teruggebracht tot een lageren rang of tot den stand van soldaat, alsmede ten aanzien van hen, die, na een zonder het praedicaat cervol ontslag uit den militairen dienst dan wel na een eervol ontslag uit den dienst wegens ongeschiktheid, weder in dienst zijn opgenomen in een lageren rang dan tevoren door hen bekleed of in den stand van soldaat, in welke gevallen de vóór het ontslag of de terugbrenging volbrachte diensttijd slechts in aanmerking komt als diensttijd in den rang of stand tot welken zij zijn teruggebracht of in welken zij weder in dienst zijn aangenomen.

Het normaal pensioenbedrag, zonder verhooging om bijzondere redenen, is voor elken rang of stand opgenomen in rubriek A van den hierachter opgenomen staat.

Ongerekend mogelijke verhoogingen wordt bij een diensttijd van twintig dienstjaren of minder voor elk dienstjaar toegekend een twintigste gedeelte van dat normale pensioenbedrag, met dien verstande, dat: 1. het bedrag van het normale pensioen steeds ten volle wordt toegekend aan den militair, die in de termen valt voor pensionneering wegens ziels- of lichaamsgebreken, ontstaan in en door den dienst; 2. niet minder dan $\frac{2}{3}$ gedeelten van dat bedrag wordt toegekend aan den militair, die in aanmerking komt voor pensionneering wegens ziels- of lichaamsgebreken, niet ontstaan in en door

den dienst en voor altijd of tijdelijk, geheel buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 3. niet minder dan de helft van dat bedrag wordt toegekend aan den militair, die in aanmerking komt voor pensionneering om dezelfde reden als onder 2 bedoeld, doch voor altijd of tijdelijk, slechts gedeeltelijk buiten staat wordt bevonden om in zijn levensonderhoud te voorzien; 4. in geen geval minder wordt toegekend dan een derde gedeelte van het bedrag van het normale pensioen.

Bij een diensttijd van meer dan twintig dienstjaren wordt het normaal pensioen voor elk dienstjaar méér verhoogd met het bedrag voor elken rang en stand of elke klasse, aangeduid in den hierna volgende staat onder B, met dien verstande, dat uit dezen hoofde geen hooger pensioen zal worden toegekend dan het mede in dien staat onder C voor iederen rang en stand of elke klasse vermelde bedrag.

Het bedrag van het pensioen wordt verhoogd wanneer verwonding, verminking, letsel of andere ziels- of lichaamsgebreken gepaard gaan met: 1. het verlies van één of meer ledematen; 2. het geheel en onherstelbaar verlies van het gezichtsvermogen in één of beide oogen; 3. het verkeeren in een hulpbehoevende lichaams- of geestes-toestand wegens andere oorzaken dan die genoemd onder 1 en 2.

De verhooging wordt berekend naar reden van het maximum pensioen vastgesteld voor den rang en stand of de klasse, waarnaar het pensioen wordt geregeld. De verhooging onder 3 bedoeld kan zijn voortdurend en tijdelijk, in het laatste geval voor niet korter dan een jaar en voor niet langer dan 5 jaar.

Door de militairen, die uitzicht hebben op pensioen volgens dit reglement, wordt ten behoeve van de pensioenen een bijdrage betaald van 2 procent van hun bezoldiging (soldij) en wat daarmee wordt gelijkgesteld. Bij geldigmaking van tijdelijken of anderen pensioengeldigen diensttijd is als inkoopsum verschuldigd 2% van het bedrag der gedurende dien diensttijd genoten inkomsten.

Overgangsbepalingen. De bovenomschreven pensioensvoorwaarden zijn voor een deel eerst van kracht geworden met ingang van 15 Dec. 1936. Tevoren bestonden andere pensioensbedragen. Bij wijze van overgang is bepaald dat zij, die op of na 15 Dec. 1936 worden gepensionneerd, aan pensioen geen lager bedrag ontvangen dan dat, waarop zij bij pensionneering op 15 Dec. 1936, berekend naar de voor dien dag van kracht zijnde bepalingen, recht hadden kunnen doen gelden, onverminderd de korting, welke daarop krachtens wet is of zal worden gelegd.

Indien deze militairen op 14 Dec. 1936 nog geen twee jaren in den laatsten rang hebben gediend, wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld op het bedrag aangegeven voor den naastlageren rang of stand (zooals dat bedrag was vóór de laatste wijziging van de ordonnantie), vermeerderd met 1/24 deel van het verschil tusschen dat bedrag en het voor den bekleeden rang vastgestelde pensioensbedrag voor elke maand of gedeelte daarvan, die zij in den bekleeden rang in werkelijken dienst hebben doorgebracht. Dit evenredige rangpensioen wordt slechts toegekend, indien belanghebbenden bij het verlaten

van den militairen dienst in totaal ten minste twee jaren in werkelijken dienst in den laatstbelleeden rang hebben doorgebracht. Is dit laatste niet het geval, dan wordt het reeds verdiende rangpensioen vastgesteld naar den naastlageren rang of stand.

De pensioenen, toegekend vóór 15 Dec. 1936, zoodmede de pensioenen toegekend op of na 15 Dec. 1936, maar met gebruikmaking van de overgangsbepalingen, zijn onderworpen aan de korting daarop gelegd bij de op 1 Mei 1937 in werking getreden wet van 2 April 1937 tot herberekening van de korting op de Indische pensioenen.

	A	B	C
Sergt. 1e kl. (wachtmr. 1e kl.)	600	30	750
Sergt. 2e kl. (wachtmr. 2e kl.)	360	18	450
Brigadier	265	10	315
Korporaal	210	10	260
Amboneesch (Manadoneesch) soldaat	175	10	225
Soldaten van andere niet-Eur. landaard 1e kl.	175	10	225
2e kl.	140	7	175

7. *De wet van 25 Juli 1918.* (Ned. Stb. no. 480, Ind. Stb. 1918 no. 846), houdende oprichting van de eigen pensioenfonds voor de Indische landsdienaren. Deze wet, welke reeds is vermeld onder III, bevat slechts enkele grondbepalingen, n. l. omtrent de instelling van de 5 fondsen en hun doel, de wijze van vorming van de vermogens, wat ten laste der fondsen wordt betaald en de vestiging van de rechtspersonen te 's-Gravenhage.

8. *De wet van 28 December 1934.* (Ned. Stb. 703, Ind. Stb. 1934 no. 748), houdende wijziging van de wet van 1918, in dier voege, dat met ingang van 1 Januari 1935 alle landsdienaren deelgenooten der fondsen zijn en verder regerende de financiering van de pensioenen in het tijdvak 1935 tot en met 1942.

9. *Het Koninklijk Besluit van 16 October 1918 no. 73.* (Ned. Stb. no. 566, Ind. Stb. 1919 no. 199), tot vaststelling van de regelen voor het beheer, enz. betreffende de pensioenfonds voor de Indische landsdienaren. Bij dit besluit worden geregeld: welke categorieën van landsdienaren deelgenooten in de fondsen zijn, t. w. die, wier indiensttreding valt na 1 Januari 1917, de wijze van het beheer der fondsen en het toezicht daarop, de belegging van de kapitalen, de wijze van verhandeling van de ontvangsten en uitgaven en het vijfjaarlijksch wetenschappelijk onderzoek omtrent de baten en lasten.

10. *Het Koninklijk Besluit van 29 Januari 1935.* (Ned. Stb. no. 33, Ind. Stb. Ind. Stb. 1935 no. 91) tot nadere wijziging van de regelen voor het beheer, enz. in het hierboven aangehaalde Koninklijk Besluit, in dier voege, dat te rekenen van 1 Januari 1935 onder het begrip deelgenooten alle landsdienaren en gepensioneerde landsdienaren vallen.

B. *Gezinsuitkeringen.*

1. *Het Reglement van het Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in*

Nederlandsch-Indië. Het reglement is vastgesteld bij K. B. van 12 November 1935 no. 48 (Ned. Stb. no. 649, Ind. Stb. 1935 no. 600) en is in werking getreden met ingang van 1 December 1935. Het strekt ter vervanging van het reglement in Ind. Stb. 1913 no. 359, zooals het herhaaldelijk is aangevuld en gewijzigd.

Het reglement bevat eenzijdig de regelen omtrent het deelgenootschap, den bijdrageplicht der deelgenooten en de uit te keeren weduwpensioenen en weezenonderstanden, anderzijds de regelen, welke de inrichting en het beheer van het fonds betreffen.

Deelgenootschap. Deelgenooten zijn de in dienst zijnde en gepensioneerde Europeesche burgerlijke landsdienaren met uitzondering van de Roomsche-Katholieke geestelijken, wier bezoldiging f 50 of meer 'smaands bedraagt of heeft bedragen, en die den leeftijd van 18 jaren hebben bereikt.

Bijdrageplicht. De bijdragen worden onderscheiden in gewone, buitengewone, huwelijks- en extra-bijdragen. De gewone bijdrage bedraagt voor de mannelijke deelgenooten 5%, voor de vrouwelijke deelgenooten 2,5% van de bezoldiging, de verlofsbezoldiging, de non-activiteitsbezoldiging, het wachtgeld, het pensioen of den onderstand.

De buitengewone bijdrage bedraagt voor mannen bij toetreding het bedrag van een maand der bezoldiging, bij vermeerdering van bezoldiging, het bedrag der vermeerdering. Voor vrouwen de helft van het bedrag, dat onder gelijke omstandigheden door mannen verschuldigd is.

De huwelijksbijdrage bedraagt voor mannen, die gehuwd toetreden, het bedrag der bij toetreding verschuldigde buitengewone bijdrage; voor mannen, die tijdens het deelgenootschap huwen, het bedrag van de hoogste gedurende het loopende deelgenootschap reeds genoten of gegolden hebbende bezoldiging. Bij vermeerdering van bezoldiging voor gehuwde mannen het verschil tusschen de nieuwe maandelijksche bezoldiging en de hoogste gedurende het loopende deelgenootschap reeds genoten bezoldiging. Bij bepaalde verschillen in leeftijd tusschen de echtgenooten worden de verschuldigde bedragen aan huwelijkscontributie met een zeker percentage verhoogd.

Vrouwelijke deelgenooten, die gehuwd toetreden of tijdens het deelgenootschap huwen, betalen 30% van hetgeen mannelijke deelgenooten onder gelijke omstandigheden verschuldigd zijn, met dien verstande, dat leeftijdsverschil tusschen de echtgenooten geen aanleiding geeft tot verhoging van de huwelijksbijdrage.

De huwelijksbijdrage is voor elk huwelijk op nieuw verschuldigd.

De extra-bijdrage is verschuldigd door ongehuwde mannelijke deelgenooten met kinderen, bij toetreding of bij wettiging van een of meer kinderen tijdens het deelgenootschap. Zij bedraagt 30% van de bezoldiging. Bij vermeerdering van bezoldiging is 30% verschuldigd van het verschil tusschen de nieuwe en de hoogste gedurende het deelgenootschap genoten bezoldiging.

De buitengewone, huwelijks- en extra-bijdrage bij toetreding, huwelijk of wettiging kunnen in eens dan wel in 36 maandelijksche termijnen voor de actief dienenden en in 60 maandelijksche termijnen voor de gepensioneerden, met

bijberekening van een rente van 5% 's jaars, worden voldaan.

De bijdragen bij vermeerdering van bezoldiging zijn ineens verschuldigd.

Uitkeeringen. Het pensioen der weduwe bedraagt 22,5%, met een maximum van f 225 per maand, van den grondslag, welke moet strekken voor de berekening van het eigen pensioen van den man.

Bij overlijden van den deelgenoot vóór het bereiken van den leeftijd van 35 jaar wordt een toeslag toegelegd van 3% voor elk vol jaar, dat de deelgenoot bij zijn overlijden jonger was dan 33 jaar, eveneens tot een maximum van het vermeerderd pensioensbedrag van f 225 's maands.

Het weduwepensioen vervalt bij hertrouwen van de weduwe.

De onderstand van de weezen, wier moeder recht heeft op pensioen ten laste van het fonds (halve weezen), bedraagt voor:

1 kind	25%	v.h.	aankomend wed.pens.
2 kinderen	40%	"	"
3	50%	"	"
4	55%	"	"
5 of meer kind.	60%	"	"

Indien de moeder geen recht heeft op pensioen ten laste van het fonds of, wanneer zij eveneens is overleden, bedraagt de onderstand voor de kinderen van een overleden deelgenoot (volle weezen) voor:

1 kind	40%	v.h.	aankomend wed.pens.
2 kinderen	70%	"	"
3	100%	"	"
4	115%	"	"
5 of meer kind.	120%	"	"

Onder weezen worden in het reglement verstaan minderjarige kinderen van overleden deelgenooten, die geboren zijn uit een huwelijk, dan wel gewettigd zijn.

Het weduwepensioen, waarvan voor de berekening van den onderstand der halve weezen wordt uitgegaan, bedraagt ten hoogste f 200 's maands.

Toekenning van onderstand aan weezen, die denzelfden vader hebben, doch uit verschillende moeders zijn geboren, geschiedt voor elke groep afzonderlijk. Zoolang de door den deelgenoot nagelaten weduwe pensioen ten laste van het fonds geniet, mag het totaal bedrag der onderstanden het bedrag van dat pensioen niet overtreffen; indien de door den deelgenoot nagelaten weduwe is overleden of geen recht meer heeft op pensioen ten laste van het fonds, mag het totaal bedrag der onderstanden het dubbele van het weduwepensioen niet overtreffen. De vermindering geschiedt in dergelijke gevallen in verhouding tot de aanvankelijk berekende bedragen.

Vrijwillig deelgenootschap. Deelgenooten, die uit 's lands dienst worden ontslagen zonder toekenning van pensioen, of wier pensioen vervalt, kunnen, tenzij zij deelgenoot worden in een ander onder Regeeringstoezicht gesteld weduwen- en weezenfonds, voor de op dat tijdstip aanwezige betrekkingen en voor de uit het op dat tijdstip bestaande huwelijk te spruiten kinderen, vrijwillig deelgenoot in het fonds blijven. Als grondslag voor de uitkeeringen geldt de pensioensgrondslag op het oogenblik, dat zij ophielden verplicht deelgenoot te zijn, dan wel een lager bedrag

naar hun eigen keuze, mits niet minder dan / 50 's maands.

Overgangsbepalingen. Ingevolge dit nieuwe reglement worden de voor de invoering, op den voet van het reglement van 1913 toegekende weduwenpensioenen, inclusief de daarop bij wijze van tijdelijken maatregel, bij het besluit van 28 December 1920 no. 6 (Ned. Stb. no. 917, Ind. Stb. 1921 no. 335) gelege verhooging, bestendigd.

De reeds toegekende weezenonderstanden, welke als regel speciaal voor de halve weezen volgens het reglement van 1913, inclusief de daarop bij het hierboven genoemde koninklijk besluit gelege tijdelijke verhooging, lager zijn dan berekend volgens het nieuwe reglement, worden volgens de berekeningswijze van het nieuwe reglement herzien, in de gevallen dat zij daardoor hooger worden.

Voorts is den op den dag van inwerkingtreden van het nieuwe reglement aanwezigen deelgenooten gewaarborgd, dat de uitkeeringen aan hun nagelaten betrekkingen niet lager zullen worden dan die, waarop zij, inclusief de tijdelijke verhooging, recht zouden hebben gehad, als zij op den dag vóór inwerkingtreden van het nieuwe reglement overleden waren.

2. *Regelen betreffende het deelgenootschap in het Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië van Europeesche leerkrachten bij het bijzonder onderwijs.* Ingevolge deze regelen, vastgesteld bij het Koninklijk Besluit van 11 Mei 1932 no. 20 (Ned. Stb. no. 197, Ind. Stb. 1932 no. 379), zooals deze zijn gewijzigd en aangevuld bij het Koninklijk Besluit van 29 November 1935 (Ned. Stb. no. 682, Ind. Stb. 1936 no. 13) worden de Europeesche leerkrachten en personen, op wie het pensioenreglement voor bijzondere leerkrachten in Ind. Stb. 1932 no. 154 van toepassing is of wordt, met uitzondering van de Roomsche-Katholieke geestelijken, ordebroeders en ordeusters, aangemerkt als deelgenooten in het Weduwen- en Weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië en is op hen het reglement voor dat fonds van toepassing.

3. *Het Reglement voor het Weduwen- en Weezenfonds der Europeesche officieren van het Nederlandsch-Indische Leger.* Dit reglement is laatstelijk vastgesteld bij het Kon. Besl. van 27 September 1923 no. 67 (Ned. Stb. no. 466, Ind. Stb. 1923 no. 543) en is sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld, laatstelijk bij Ind. Stb. 1935 no. 168. Het strekt ter vervanging van het reglement in Ind. Stb. 1913 no. 540.

Naast regelen omtrent deelgenootschap, bijdrageplicht der deelgenooten en uit te keeren weduwenpensioenen en weezenonderstanden, bevat ook dit reglement regelen betreffende de inrichting en het beheer van het fonds.

Deelgenootschap. Deelgenooten zijn alle Europeesche beroepsofficieren van het Nederlandsch-Indische leger, benevens de daarvan herkomstige officieren, die recht hebben op een voortdurend pensioen.

Eveneens zijn deelgenoot in het fonds de niet-Europeesche officieren van het leger in Ned.-Indië, die zich hebben onderworpen aan het geheele voor de Europeanen vastgestelde burgerlijk- en handelsrecht, of op wie dat recht uit anderen hoofde reeds toepasselijk is (Kon. Besluit van 27 Sept. 1919 no. 50, Ind. Stb. no. 789)

Bijdrageplicht. De bijdragen worden onderscheiden in gewone, buitengewone, huwelijks- en extra-bijdragen. De gewone contributie bedraagt 6% van de militaire bezoldiging of van het pensioen.

De buitengewone contributie is alleen verschuldigd bij verhooging van bezoldiging en bedraagt het verschil tusschen de hoogste als militair reeds genoten en de nieuwe bezoldiging.

De huwelijkscontributie is verschuldigd door officieren, die gehuwd toetreden, en door officieren, die tijdens het deelgenootschap in het huwelijk treden. Zij bedraagt in hoofdsom duizend gulden en wordt in bepaalde gevallen met een percentage wegens leeftijdsverschil tusschen de echtgenooten verhoogd. Bij huwelijk van een deelgenoot, die langer dan tien jaren heeft bijgedragen en gedurende het deelgenootschap geen deelgerechtigde betrekkingen heeft gehad, wordt op de volle huwelijkscontributie zooveel keer / 50 in mindering gebracht als het aantal volle jaren van zijn deelgenootschap meer dan tien bedraagt, tot een maximum van / 1000.

Bij een nieuw huwelijk worden op de volle huwelijkscontributie de wegens vorige huwelijken aan het fonds betaalde hoofdsommen in mindering gebracht, waarbij verminderingen als bovenbedoeld als betaald worden beschouwd.

Extra-bijdrage, ten bedrage van / 300, is bij toetreding verschuldigd door ongehuwden, dus ook weduwnaars en van echt gescheidenen, indien zij deelgerechtigde kinderen hebben en, bij wettiging tijdens het deelgenootschap, indien nimmer huwelijksbijdrage is voldaan.

De buitengewone contributie is incens verschuldigd; de huwelijks- en extra-bijdrage bij toetreding, huwelijk of wettiging kunnen incens, dan wel, wat de actief dienenden betreft in 36 maandelijksche, en wat de niet actief dienenden betreft in 20 driemaandelijksche of 60 maandelijksche termijnen, met bijberekening van een rente van 5% 's jaars, worden voldaan.

Uitkeeringen. Het pensioen bedraagt voor de weduwe van een:

luit.-generaal of generaal-majoor / 2640 's jaars	kolonel of luitenant-kolonel	- 2520 "
majoor		- 2400 "
kapitein		- 1920 "
eerste luitenant		- 1500 "
tweede luitenant		- 1200 "

Een weduwe, die hertrouwt, verliest haar pensioen.

De onderstand der weezen, wier moeder pensioen geniet ten laste van het fonds, bedraagt:

voor een kind	/ 480 's jaars
„ twee kinderen	- 900 „
„ drie „	- 1200 „
„ vier „	- 1380 „
„ vijf of meer kinderen	- 1500 „

De onderstand der weezen, wier moeder is overleden of geen pensioen geniet ten laste van het fonds, bedraagt:

voor een kind	/ 720 's jaars
„ twee kinderen	- 1350 „
„ drie „	- 1800 „
„ vier kinderen	- 2070 „
„ vijf of meer kinderen	- 2250 „

Toekening van onderstand aan weezen, die denzelfden vader hebben, doch uit verschillende moeders zijn geboren, geschiedt voor elke groep afzonderlijk. Zoolang de door den deelgenoot na-

gelaten weduwe pensioen ten laste van het fonds geniet, mag het totaal bedrag der onderstanden het bedrag van dat pensioen niet overtreffen; indien de door den deelgenoot nagelaten weduwe eveneens is overleden of geen recht meer heeft op pensioen ten laste van het fonds, mag het totaal bedrag der onderstanden het dubbele van het weduwepensioen niet overtreffen. De vermindering geschiedt in dergelijke gevallen in de verhouding van de aanvankelijk berekende bedragen.

Bij overlijden van een deelgenoot wordt ter tegemoetkoming in de kosten van de begrafenis ten laste van het fonds vergoed, zoo de overledene is geweest:

Opfferofficier / 250, hoofdofficier / 225 en subaltern officier / 200.

Vrijwillig deelgenootschap. Officieren, die uit den dienst worden ontslagen zonder toekenning van voortdurend pensioen of wier pensioen vervalt, kunnen, tenzij zij deelgenoot worden in een ander onder Regeeringstoezicht gesteld weduwen- en weezenfonds, voor de op dat tijdstip aanwezige betrekkingen of voor de kinderen uit het op dat tijdstip bestaande huwelijk, vrijwillig deelgenoot in het fonds blijven, naar den rang, welke zij bij het verlaten van den dienst bekleeden, dan wel naar een lageren rang. De contributiebetaling wordt geregeld naar de hoogste bezoldiging, welke in de voor de uitkeeringen gekozen rang zou kunnen zijn genoten.

4. *Het reglement voor het Weduwen- en Weezenfonds van de Europeesche militairen beneden den rang van officier bij de koloniale troepen.*

Het reglement is vastgesteld bij het Kon. Besl. van 8 Juli 1924 no. 124 (Ned. Stb. no. 347, Ind. Stb. 1924 no. 319) en is sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld. Ook dit reglement bevat zoowel de regelen omtrent het deelgenootschap, den contributieplicht en de uit te keeren weduwepensioenen en weezenonderstanden, als de regelen omtrent de inrichting en het beheer van het fonds.

Deelgenootschap. Met uitzondering van hen, die den leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt, zijn verplicht deelgenoot in het fonds de hieronder aangeduide groepen van Europeesche en met dezen gelijkgestelde beroepsmilitairen:

a. bij de landmacht in Nederlandsch-Indië, met inbegrip van de koloniale reserve:

1. de gehuwde militairen beneden den rang van officier; 2. de ongehuwde onderofficieren; 3. de ongehuwde militairen beneden den rang van onderofficier, die deelgerechtigde kinderen hebben;

b. bij de landmacht in Suriname en Curaçao, met inbegrip van de bij de politie dienstdoende militairen, de gehuwde en ongehuwde militairen overeenkomstig de onder a. gemaakte onderscheidingen.

Zij blijven deelgenoot na pensionneering, behoudens, dat de gewezen militairen beneden den rang van onderofficier het deelgenootschap verliezen, wanneer zij ophouden deelgerechtigde betrekkingen te hebben.

Bijdrageplicht. De contributie is verschuldigd over de traktementen, jaarwedden, weekloonen en soldijen en over alle inkomsten, die onder de benaming van dagloon, week- of zakgeld, enz. in de plaats van traktement of soldij worden genoten, voorts over de pensioenen. Zij bedraagt voor de onderluitenanten en de naar dien rang gepensionneerden 6%, voor de overigen 5% van de inkomsten.

Bovendien moet de militair of gewezen militair, verplicht deelgenoot, die in het huwelijk treedt, binnen een maand na voltrekking van het huwelijk een som ineens voldoen, ten bedrage van een twaalfde deel van het voor zijn rang of stand vastgestelde minimum jaarlijksche weduwepensioen. Deze huwelijksbijdrage is voor elk opvolgend huwelijk opnieuw verschuldigd. Bij huwelijk met een vrouw, die tien of meer jaren jonger is, is bovendien verschuldigd een som ineens, ten bedrage van een bij het reglement bepaald percentage van het voor den rang of stand van den deelgenoot vastgestelde minimum weduwepensioen.

Uitkeeringen. Het pensioen voor de weduwe bedraagt driekwart van het door den deelgenoot genoten pensioen, of van het pensioen, waarop deze aanspraak had, zonder de daarop gelegde verhooging wegens ziels- of lichaamsgebreken.

Het minimum en het maximum van het toe te kennen jaarlijksche weduwepensioen bedragen echter:

Voor de weduwe van den deelgenoot, die laatstelijk contribueerde naar den rang of stand van:	Minimum	Maximum	
a. onderluitenant	/ 1500	/ 1500	
b. kapelmcester der stafmuziek	1500	1500	
c. alle verdere onderofficieren boven den rang van sergeant-majoor	840	1260	
d. sergeant-majoor	735	1103	
e. sergeant of sergeant 1e kl.	630	945	Voor de sergeanten 1e kl. behoord hebbende tot de voormalige inheemsche troepen, indien zij vallen onder art. 39 van het niet-Europeesch militair pensioenreglement 1925. Voor de overige sergeanten 1e kl., indien zij niet behooren tot die, bedoeld onder / hieronder.
f. sergeant 1e kl.	540	567	Voorzover betreft de sergeanten 1e kl., op wie niet van toepassing

Voor de weduwe van den deelgenoot, die laatstelijk contribueerde naar den rang of stand van:	Minimum	Maximum	
g. brigadier (korporaal)	450	600	is het niet-Europeesch militair pensioenreglement 1925, behoudens die vallende onder art. 39 van dit reglement. Behoudens wat betreft de hieronder bedoelde militairen en gewezen militairen.
h. soldaat	396	525	
i. sergeant 2de kl.	420	420	Voorzoover betreft gewezen militairen, bedoeld in art. 40 van het niet-Europeesch militair pensioenreglement 1925.
j. brigadier	339	339	
k. korporaal 1e kl.			Voorzoover betreft militairen en gewezen militairen, op wie van toepassing is het niet-Europeesch militair pensioenreglement 1925.
k. korporaal 2de kl.	309	309	
l. soldaat 1e kl.	285	285	
m. soldaat 2de kl.	264	264	
n. sergeant 2de kl.	360	420	
o. brigadier	282	339	
p. korporaal	225	309	
q. soldaat 1e kl.	189	285	
soldaat en soldaat 2de kl. behoorende tot de militairen, bedoeld in art. 38 van het niet-Europeesch militair pensioenreglement 1925.			
r. soldaat 2de kl.	150	264	

Voor de weezen, wier moeder aanspraak heeft op pensioen, bedraagt de onderstand voor:

1 kind	0,2 v.h. aankomend wed.pens.
2 kinderen	0,3 " " "
3 of meer kinderen	0,4 " " "

Voor de weezen, wier moeder geen aanspraak heeft op pensioen of overleden is, bedraagt de onderstand voor:

1 kind	0,6 v.h. aankomend wed.pens.
2 kinderen	0,8 " " "
3	1,0 " " "
4	1,2 " " "
5 of meer kinderen	1,4 " " "

Toekenning van onderstand aan weezen, die uit verschillende moeders zijn geboren, geschiedt voor elke groep afzonderlijk. Zoolang de door den deelgenoot nagelaten weduwe pensioen geniet ten laste van het fonds, mag het totaal bedrag der onderstanden het bedrag van dat pensioen niet overtreffen. Indien ook de door den deelgenoot nagelaten weduwe is overleden, of indien zij geen aanspraak heeft op pensioen ten laste van het fonds, mag het totaal bedrag der onderstanden het dubbele van het weduwepensioen niet overtreffen. De vermindering geschiedt in zulke gevallen in verhouding tot de aanvankelijk berekende bedragen.

Het weduwepensioen vervalt bij hertrouwen en bij veroordeeling tot gevangenisstraf van 3 jaren of tot een zwaardere straf.

Ter tegemoetkoming in de begrafenis-kosten wordt ten laste van het fonds voldaan, zoo de overledene laatstelijk heeft gecontribueerd naar den rang van:

onderluitenant of kapelmeester der staf-muziek	/ 175
onderofficier	/ 125
korporaal (brigadier) of soldaat (ongegradeerde)	/ 75

Vrijwillig deelgenootschap. Militairen, die den dienst verlaten zonder pensioen of gagement, en

gewezen militairen, wier tijdelijk pensioen niet door voortdurend pensioen wordt gevolgd of wanneer het pensioen of gagement vervalt, kunnen voor de op die tijdstippen aanwezige deelgerechtigde betrekkingen en voor de later uit de op die tijdstippen bestaande huwelijken te spruiten kinderen, vrijwillig deelgenoot in het fonds blijven. De contributiebetaling geschiedt over de laatstgenoten inkomsten, totdat, indien door-gediend ware, pensioen zou zijn genoten, als wanneer de contributie verschuldigd is over het fictieve pensioen.

Overgangsbepalingen. De voornaamste, thans nog van belang zijnde overgangsbepaling is die, welke aan de weduwen en weezen uit een voor of tijdens den militairen dienst gesloten huwelijk van militairen of gewezen militairen, die geen deelgenoot in het fonds zijn geweest, doordat zij voor de oprichting van het fonds (1 Augustus 1909) voorgoed den militairen dienst hebben verlaten, pensioen en onderstand waarborgt tot de halve bedragen van het reglement.

5. *Het Reglement op het verlenen van pensioen aan weduwen van niet-Europeesche burgerlijke ambtenaren.*

Dit reglement is vastgesteld bij de ordonnantie van 30 November 1931 (Ind. Stb. 1931 no. 473) en is in werking getreden met ingang van 1 Januari 1932. Het heeft ten doel uitkeering van pensioen te verzekeren aan de weduwen van de op den datum van in werking treden in dienst zijnde of daarna in dienst tredende niet-Europeesche burgerlijke ambtenaren. Voor de financiering van deze pensioenen werd, althans voorloopig, van fondsvorming door belogging afgezien. Men heeft zich ertoe bepaald een zoogenaamde pensioenrekening ten laste van den buitengewonen dienst der Indische begroting aan te leggen. De door de ambtenaren te betalen bijdragen, de ten laste van den gewonen dienst der begroting komende subsidie en de rente daarop worden ten bate van

een afzonderlijke rekening gebracht, ten laste waarvan worden gebracht de uitbetaalde pensioenen en de beheerskosten.

De voorschriften omtrent deze pensioenrekening zijn vastgesteld bij regeeringsverordening (besluit van den Gouverneur-Generaal van 7 Juli 1932 no. 30, opgenomen in Ind. Stb. 1932 no. 381).

Verplichte contribuanten zijn de mannelijke niet-Europeesche burgerlijke ambtenaren met een bezoldiging van f50 of meer 's maands en zij, die voor hun pensioeneering tot deze categorie behoorden. Zij betalen maandelijks als gewone contributie 5% hunner inkomsten. Als buitengewone contributie is bij bezoldigingsverhooging verschuldigd het bedrag dier verhooging. Als huwelijkscontributie is bij volgende aanwijzing van een pensioengerechtigde echtgenoot (zie omtrent dit begrip hieronder) verschuldigd een maand der bezoldiging of laatsgenoten bezoldiging; zij wordt ingehouden in 36 gelijke maandelijksche termijnen.

Pensioengerechtigde echtgenoot. De verplichte contribuanten moeten binnen 6 maanden, nadat zij als zoodanig worden aangemerkt, hun echtgenoot of, indien zij meer dan één vrouw hebben, een hunner echtgenooten als pensioengerechtigde aanwijzen.

Een volgende aanwijzing van een echtgenoot als pensioengerechtigde is alleen geoorloofd na ontbinding van het huwelijk met de tevoren aangewezen echtgenoot of na het aangaan van een nieuw huwelijk, terwijl de aanwijzing van een andere echtgenoot nog van kracht is. In het laatste geval kan geen andere dan de nieuwe echtgenoot als pensioengerechtigde worden aangewezen. Een volgende aanwijzing moet zijn geschied binnen drie maanden na het tijdstip, waarop de mogelijkheid van een zoodanige aanwijzing ontstaat.

Weduwenpensioen. De als pensioengerechtigde aangewezen echtgenoot ontvangt bij overlijden van den contribuant een maandelijksch pensioen, bedragende 18% van de laatstelijk door den contribuant genoten bezoldiging, met een minimum van f9 en een maximum van f200. Een weduwe, die hertrouwt, verliest het pensioen.

Vrijwillige contribuanten. Niet-Europeesche burgerlijke ambtenaren, die ophouden verplicht contribuant te zijn en op dat tijdstip een pensioengerechtigde echtgenoot hebben, kunnen te haren behoefte vrijwillig contribuant blijven over de som, die tot grondslag strekte voor de berekening van de uitkeering of over een lagere som, doch niet lager dan f50.

De administratie voor de toepassing van het reglement wordt in hoofdzaak gevoerd op het beheerskantoor der Indische pensioenfondsen te Batavia.

Enkele uitvoeringsvoorschriften van het reglement, o.m. verband houdende met de administratie, zijn vastgesteld bij het besluit van den Gouverneur-Generaal van 7 Juli 1932 no. 30 (Ind. Stb. 1932 no. 381).

6. *Het Reglement op het verleenen van pensioen aan weduwen van niet-Europeesche militairen van het Leger in Nederlandsch-Indië en van Inlandsche schepelingen der Koninklijke Marine.*

Dit reglement is vastgesteld bij de ordonnantie van 30 November 1933 no. 1 (Ind. Stb. 1933 no. 462) en is in werking getreden met ingang van

1 Februari 1934. Het bevat een volkomen analoge regeling voor de financiering van deze weduwenpensioenen aan die voor de weduwen der niet-Europeesche burgerlijke landsdienaren.

Verplichte contribuanten zijn: 1. de op 1 Februari 1934 in dienst zijnde in Nederlandsch-Indië opgeleide niet-Europeesche beroeps-officieren, die zich niet hebben onderworpen en voor zoolang zij zich niet onderwerpen aan het geheele voor de Europeanen vastgestelde burgerlijk en handelsrecht (dat zijn dus de in Nederlandsch-Indië opgeleide niet-Europeesche beroeps-officieren, die niet deelgenoot zijn in het weduwen wezenfonds der Europeesche officieren van het Nederlandsch-Indische leger); 2. alle op 1 Februari in militairen dienst zijnde of na dien datum in dienst tredende niet-Europeesche beroepsmilitairen beneden den rang van officier, met uitzondering evenwel van hen, op wie op grond van het vijfde lid van artikel 163 der Indische Staatsregeling de bepalingen voor Europeanen toepasselijk zijn verklaard, dus met uitzondering van hen, die deelgenoot zijn in het weduwen wezenfonds van Europeesche militairen beneden den rang van officier bij de koloniale troepen; 3. alle Inlandsche schepelingen, behorende tot het korps Inlandsche schepelingen der Koninklijke Marine, zoodaande de korporaalkoks en korporaalkofmeesters, behorende tot het korps Inlandsche bedienden bij de Koninklijke Marine; 4. de onder 1 en tot en met 3 genoemde militairen, die onmiddellijk aansluitend op hun in werkelijken dienst genoten inkomsten na 1 Februari 1934 in het genot treden van voortdurend of tijdelijk pensioen, indien zij op dat tijdstip met een pensioengerechtigde echtgenoot gehuwd zijn en zulks zoolang dit huwelijk blijft bestaan.

Van alle onder 1 tot en met 4 genoemde verplichte contribuanten wordt 5% voor gewone contributie geheven van het bruto bedrag hunner inkomsten.

Buitengewone contributie ten bedrage van het derde gedeelte van het verschil tusschen het weduwenpensioen, vastgesteld voor den nieuwen rang of stand, en dat, vastgesteld voor den laatstbekteeden rang of stand, wordt geheven van sergeanten 1e kl. (wachtmeesters 1e kl.), die in betaling worden gelijkgesteld met Europeesche sergeanten (wachtmeesters), alsmede van de overige verplichte contribuanten, die bevorderd worden of aangesteld tot een hooger rang of stand, indien daarmede gepaard gaat een verhooging van het later eventueel toe te kennen weduwenpensioen. Deze bijdrage wordt ingevorderd door middel van een extra-inhouding van 5% op de inkomsten.

Huwelijkscontributie ten bedrage van een derde gedeelte van het voor den rang of stand vastgestelde weduwenpensioen wordt geheven bij volgende aanwijzing van een pensioengerechtigde echtgenoot. Deze bijdrage wordt ingehouden in 36 gelijke maandelijksche termijnen, dan wel 72 halfmaandelijksche of 156 wekelijksche termijnen van de inkomsten.

Pensioengerechtigde echtgenoot. Hiervoor gelden voorschriften gelijklooiend aan die van het reglement op het verleenen van pensioen aan weduwen van niet-Europeesche burgerlijke ambtenaren.

Weduwenpensioen. Dit bedraagt per maand

voor de weduwe van hem, die laatstelijk contributeerde naar den rang of stand van:

A. Niet-Europeesche militairen van het leger in Nederlandsch-Indië.

a. kolonel of van een hooger rang	f 200
b. luitenant-kolonel	195
c. majoor	180
d. kapitein	145
e. onderluitenant	85
f. adj.-onderofficier	60
g. sergeant-majoor (opperwachtmeester)	50
h. sergeant, waaronder mede te verstaan sergeant of wachtmeester 1e kl. in betaling gelijkgesteld met Europeesch sergeant of wachtmeester	40
i. sergeant 1e kl. (wachtmeester 1e kl.)	30
j. sergeant 2de kl. (wachtmeester 2de kl.)	20
k. brigadier (korporaal 1e kl.)	15
l. korporaal	12
m. Amboineesch (Manadoneesch) soldaat	9
n. soldaat 1e kl. van anderen dan Amboineeschen of Manadoneeschen landaard	9
o. soldaat 2de kl. van anderen dan Amboineeschen of Manadoneeschen landaard	7
B. Schepelingen van het korps Inlandsche schepelingen der Koninklijke Marine.	
a. adjudant onderofficier	42
b. sergeant-majoor	35
c. sergeant, bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	30
d. sergeant, niet bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	20
e. korporaal, bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	15
f. korporaal, niet bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	12
g. matroos, bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	9
h. matroos, niet bezoldigd als schepeling, afkomstig van de K.I.S.	7

Het weduwepensioen vervalt bij hertrouwen. Vrijwillige contribuanten. Zij, die ophouden verplicht contribuant te zijn en op dat tijdstip een pensioengerechtigde echtgenoot hebben, kunnen te haren behoeve vrijwillig contribuant blijven naar den rang of stand, die zij laatstelijk bekleedden, of naar een lageren rang of stand.

De voorschriften omtrent de pensioenrekening zijn vastgesteld bij het besluit van den Gouverneur-Generaal van 30 November 1933 no. 1, opgenomen in Ind. Stb. 1933 no. 464.

De administratie voor de toepassing van het reglement wordt gevoerd op het beheerskantoor der Indische Pensioenfondsen te Batavia.

Enkele uitvoeringsvoorschriften, o.m. hiermede verband houdende, zijn vastgesteld bij het besluit van den Gouverneur-Generaal van 30 November 1933 no. 1, opgenomen in Ind. Stb. 1933 no. 463.

II. Locale ambtenaren.

1. *Het Reglement op het verlenen van pensioenen aan Europeesche locale ambtenaren in Nederlandsch-Indië en van pensioenen en onderstanden aan de weduwen en weezen dier ambtenaren.* („Europeesch lokaal pensioenreglement 1935“).

Het reglement is vastgesteld bij het Kon. Besluit van 12 November 1935 no. 49 (Ned. Stb. no. 650, Ind. Stb. 1935 no. 599) en inwerking getreden met ingang van 1 December 1935. Het strekt ter

vervanging van het reglement in Ind. Stb. 1931 no. 93 („Europeesch lokaal pensioenreglement 1931“), zooals het sedert herhaaldelijk is gewijzigd en aangevuld.

Het fonds is zoowel bestemd voor het uitkeeren van pensioen aan de deelgenooten zelve, als voor het doen van uitkeeringen aan de door hen nagelaten betrekkingen.

Het reglement bevat de regelen omtrent het deelgenootschap, den bijdrageplicht der locale gebiedsdeelen en der deelgenooten en de uit te keeren pensioenen, weduwepensioenen en weezenonderstanden; voorts de regelen, welke de inrichting en het beheer van het fonds betreffen.

Deelgenooten in het fonds zijn, wat de eigen pensioenen aangaat, de Europeesche ambtenaren in vasten dienst bij een localen raad, een provincie of een als zelfstandige gemeenschap aangewezen gedeelte van een provincie, die voldaan hebben aan de keuringseischen voor landsdienaren; wat de gezinsuitkeeringen betreft dezelfde ambtenaren, mits zij 18 jaar oud zijn en een bezoldiging genieten van tenminste f50 's maands, en zij, die voor hun pensioenrekening tot deze categorie behoorden.

Bijdragen voor het eigen pensioen worden voldaan door de locale gebiedsdeelen, die een gedeelte (2%) op de deelgenooten verhalen. Het bijdragepercentage, thans 20, wordt eens per 5 jaren bij Kon. Besl. vastgesteld. Voor de gezinsuitkeeringen worden de bijdragen door de deelgenooten zelve voldaan; zij zijn dezelfde als die, welke Europeesche burgerlijke ambtenaren aan het ten behoeve van hen ingestelde weduwen- en weezenfondsen verschuldigd zijn (zie hiervoor B 1).

Uitkeeringen. Voor het eigen pensioen gelden dezelfde regelen als die voor de burgerlijke landsdienaren, zooals die zijn neergelegd in het Indisch burgerlijk pensioenreglement (zie onder A 1).

Voor de weduwen en weezen gelden dezelfde uitkeeringsregelen als die voor de nagelaten betrekkingen der Europeesche burgerlijke landsdienaren.

2. *Het niet-Europeesch lokaal pensioenreglement 1931.*

Het reglement is vastgesteld bij ordonnantie (besluit van den Gouverneur-Generaal van 17 December 1931 no. 21, Ind. Stb. 1931 no. 500) en inwerking getreden met ingang van 1 Januari 1932. Het is de eerste centrale regeling voor de pensioengerechtigdheid der niet-Europeesche locale ambtenaren en regelt alleen de aanspraken op eigen pensioen, op dezelfde voorwaarden als die, welke gelden voor de Europeesche locale ambtenaren (zie onder II, 1).

Voor de op den voet van het reglement te verlenen pensioenen is geen verzekeringstechnisch pensioenfonds opgericht; de verleende pensioenen komen ten laste van de begroting van het gebiedsdeel, in welks dienst de gepensioneerde het laatst is geweest.

PROSTITUTIE (en de strijd tegen den vrouwenhandel) (Aanv. Dl. III). De belangstelling voor het vraagstuk van de prostitutie is in den loop der jaren wel zeer van karakter veranderd. Andere opvattingen hebben zich baan gebroken en een geheel nieuwe beschouwingswijze noodig gemaakt. Vooreerst is de bestrijding van den vrouwenhandel (en in het algemeen van het voordeel trekken door derden uit de ontucht van anderen) thans een stelselmatic onderdeel van het

overheidsbeleid geworden. Voorts is zij in algemeen internationaal verband gebracht. Daarom zal bij een behandeling van het vraagstuk van de prostitutie thans op geheel andere factoren de nadruk behooren te worden gelegd dan vroeger in deze encyclopaedie is geschied.

Voor een juist inzicht is een korte terugblik in het verleden onmisbaar. Gedurende het tijdperk van de Oost-Indische Compagnie gold in Ned.-Indië het zgn. repressieve stelsel, d.w.z. een verbod van elken vorm van prostitutie. Daarna kwam een periode, waarin men de prostitutie trachtte te breidelen. In 1852 werd het stelsel van reglementeering ingevoerd (Bijblad 1255: „Reglement tot wering van de schadelijke ziektegevolgen welke uit de prostitutie voortvloeien”). Het toezicht op de bordeelen werd sinds 1874 een aangelegenheid van de hoofden van gewestelijk bestuur (Bijblad 2741: de directeur van Justitie werd uitgenoodigd „om de Hoofden van Gewestelijk Bestuur op te dragen, te zorgen, dat de door hen te ontwerpen gewestelijke en plaatselijke keuren op de prostitutie tijdig gereed zijn en, na raadpleging van hem, Directeur, afgekondigd worden, om met 1 Juli 1874 in werking te kunnen treden”). Het onderzoek van ingeschreven prostitutees werd gelast: „waar dit mogelijk was éénmaal 's weeks en anders zoo dikwijls zulks mogelijk was.” Bij Ind. Stb. 1876 no. 127 werd een organisatie vastgesteld van gestichten voor zieke prostitutees. Deze gestichten waren o.a. te Batavia Pontianak, Tandjoengpinang en Bandjermasin. In dien tijd trof men als normaal verschijnsel aan, dat heele stegen of wijken huis aan huis bordeelen waren (bijv. de Venusstraat te Soerabaja).

Intusschen begonnen de dusgenaamde *abolitionisten* (afschaffers van het reglementeeringstelsel) hun actie, welke, klein begonnen, meer en meer veld zou winnen. Ook Indië ondervond den invloed daarvan, weshalve het noodig is om haar kort te beschrijven. Omstreeks 1869 was Josephine Butler in Engeland den strijd begonnen tegen het instituut van gereguleerde prostitutie. Dit gebeurde in een tijd, waarin de publieke opinie de prostitutie een onvermijdelijk kwaad achtte; bij den onbeheerschbaren sexueelen nood van den man had strijd tegen de prostitutie feitelijk geen zin. Men achtte het, uit een oogpunt van openbare orde en publieke gezondheid (de strijd tegen de geslachtsziekten), daarom beter, dat de autoriteiten maatregelen zouden nemen, die alleen de strekking hadden om dit kwaad in te dammen, door het in bepaalde, onder officieel toezicht gestelde, bordeelen te concentreren en daarbuiten geheel te verbieden. Op deze wijze zouden — meende men — de kwade gevolgen van de prostitutie het beste bestreden worden. Josephine Butler trok tegen deze opvatting te veld, omdat deze gebaseerd was op een dubbele moraal en op een systeem van slavernij voor de prostitutees. Zij begon den strijd in Engeland en zette dezen voort in andere landen van Europa. In 1877 vond het eerste groote congres van de „Fédération abolitioniste internationale” te Genève plaats, dat de belangstelling in Europa in breede kringen gewekt heeft. Vervolgens trokken Alexander Cooto en senator Bérenger dezen strijd in den kring van actie der regeeringen: in 1899 werd het eerste internationale congres van vertegenwoordigers van 8 regeeringen te Londen, gehouden. In 1902 vond een tweede conferentie te

Parijs plaats, die resulteerde in het Parijsche verdrag van 1904, waarover hieronder nader zal worden gehandeld, evenals over het verdrag van Parijs van 1910, dat hierop volgde. Intusschen was het principe van de reglementeering ook in behandeling genomen op het internationaal medisch congres te Londen in 1923 en aldaar uit zuiver medisch oogpunt unaniem veroordeeld.

Het Parijsche tractaat van 1904 is voor Nederlandsch-Indië van groote beteekenis geweest (zie Ind. Stb. 1907 no. 279). Het gaf bepalingen strekkende om zoowel meerderjarige door geweld of bedrog misleide vrouwen, als minderjarige meisjes bescherming tegen den vrouwenhandel te verzekeren. De contracteerende regeeringen verbonden zich om een autoriteit aan te wijzen voor, of te belasten met het bijeenbrengen van alle inlichtingen omtrent onselarij van vrouwen en meisjes met het oog op het plegen van ontucht in den vreemde (artikel 1). Aangezien dit tractaat ook voor de koloniën van toepassing verklaard werd, werd voor Nederlandsch-Indië bij Ind. Stb. 1907 no. 340 de officier van justitie te Batavia aangewezen als de autoriteit, bedoeld in artikel 1 van het Parijsche tractaat.

Het verdrag van 1910 (Ind. Stb. 1913 no. 258) verscherpte de bepalingen van het verdrag van 1904 in dien zin, dat thans strafbaar werd de handel in minderjarige vrouwen, die den leeftijd van twintig jaar nog niet bereikt hebben, ook indien deze met haar toestemming geschiedde, en in meerderjarige vrouwen, die worden vervoerd door bedrog, of met behulp van geweld, bedreiging, misbruik van gezag of eenig ander dwangmiddel. Een uitvloeisel van het verdrag van 1910 was voor Nederland, dat aldaar in 1910 de zgn. „Zedelijkheidswetten” werden ingevoerd. Dit geschiedde, in navolging van het moederland, eveneens voor Indië op 1 September 1913. Deze wetten brachten bepalingen nopens de strafrechtelijke bestrijding van de openbare onzedelijkheid, waarbij voornamelijk de navolgende artikelen in het Wetboek van Strafrecht van belang zijn:

art. 295, dat de koppelarij strafbaar stelt, d.w.z. onderscheidenlijk van den vader, moeder, voogd of toezienenden voogd of van ieder ander, die het plegen van ontucht door een toevertrouwde minderjarige met een derde opzettelijk teweegbrengt of bevordert;

art. 296, dat het houden van een bordeel strafbaar stelt (n.l. een beroep maken van het opzettelijk teweegbrengen of bevorderen van ontucht door anderen met derden);

art. 297, dat den vrouwenhandel strafbaar stelt (d.w.z. alle handelingen, die rechtstreeks ten doel hebben een vrouw te brengen in een toestand van afhankelijkheid van anderen, die haar in hun macht willen hebben om haar voor ontucht met derden te gebruiken);

art. 506, dat den souteneur strafbaar stelt (d.w.z. den man, die geheel of ten deele weet te leven ten koste eener publieke vrouw, met wie hij gemeenlijk samenwoont of samenleeft, en die hij hetzij dwingt of noopt tot ontucht, hetzij helpt en bijstaat om haar ontucht zoo winstgevend mogelijk te maken).

De invoering van deze Zedelijkheidswetten was voorausgegaan door het Gouvernementsbesluit van 29 November 1910 (Bijblad 7332), waarin werd verklaard, dat met ingang van 1 Maart 1911 het

medisch onderzoek vanwege de overheid niet meer zou plaats hebben en dat de zgn. „inrichtingen voor zieke prostituées” zouden worden gesloten. Laatstgenoemde maatregelen en de invoering van de Zedelijkheidswetten betiekenden te zamen de beëindiging van het stelsel van reglementeering voor Nederlandsch-Indië. Toen dit systeem verlaten was, werden de buitenlandsche in bordeel en opgenomen prostituées door de consulaire ambtenaren naar haar land teruggezonden. Tegen de inheemsche prostituées werden geen speciale maatregelen getroffen.

Echter kon de strijd tegen den vrouwenhandel en de prostitutie eerst effectief ter hand worden genomen, toen in 1915 het regeeringsbureau ter bestrijding van den zgn. handel in vrouwen en kinderen en van dien in ontuchtige uitgaven werd gevestigd; in plaats van één ambtenaar, die deze taak als een bijfunctie vervulde, kwam er nu een afzonderlijk bureau. Vervolgens werden in 1918 bepalingen ingevoerd met betrekking tot de bestraffing van minderjarigen, welke het mogelijk maakten om minderjarigen in speciale instituten op te nemen. Bestaande particuliere instellingen werden hiervoor gebruikt, maar er werden ook Landsgestichten opgericht. Deze regeling maakte het tevens mogelijk om maatregelen te treffen met betrekking tot in gevaar verkeerende of onbeschermde meisjes en om in deze gestichten minderjarigen op te nemen, die in gevaar verkeerden in handen van den vrouwenhandel te vallen of tot prostitutie te geraken. Tenslotte werd in 1919 een speciale regeling getroffen ten opzichte van jonge emigranten, hetgeen een zeer belangrijke stap verder op den goeden weg teekende. Hieronder zal daarover nader worden behandeld.

Al deze factoren te zamen — n.l. de invoering van de Zedelijkheidswetten, de speciale maatregelen met betrekking tot de minderjarigen, de mogelijkheid van opnemings inrichtingen, de regeling met betrekking tot jeugdige immigranten — maakten het mogelijk om, met het evengenoemde regeeringsbureau als het centrale punt van activiteit, den strijd tegen vrouwen- en kinderhandel en tegen het bordeelstelsel energiek en van verschillende kanten ter hand te nemen.

Dat deze regelingen invloed ten goede oefenden bleek den inspecteur van het regeeringsbureau, toen deze in 1920 gedurende een onderzoek in Singapore kon constateeren, dat een directe vrouwenhandel van Nederlandsch-Indië naar het buitenland vrijwel niet meer bestond. In de bordeel en in Singapore, dat toen nog het reglementeeringstelsel kende, werden slechts tien uit Nederlandsch-Indië afkomstige vrouwen in drie van de bordeelen gevonden. Evenwel waren er meer van deze vrouwen in de zgn. clandestiene bordeelen. 1) Verder was gebleken, dat door het optreden van de overheid de vrouwenhandel van China naar Nederlandsch-Indië was afgenomen.

Sedert 1910 zette een kentering in de publieke opinie in, toen, na de afschaffing van het systeem van reglementeering, de prostitutie van hooger hand niet langer als een uit moreel oogpunt normaal verschijnsel werd beschouwd. Men besefte in het moederland en in Nederlandsch-Indië, dat,

indien dit stelsel uit moreel oogpunt veroordeeld was, er ook geen andere weg overbleef, dan het af te schaffen, omdat in dit opzicht morele normen op een geheel ander niveau staan dan sociologische, hygiënische en andere overwegingen: zij zijn absoluut en laten geen alternatief.

Deze zienswijze heeft voor Nederland en Nederlandsch-Indië den doorslag gegeven om tot de afschaffing over te gaan, hoewel nog niet alle consequenties geheel konden worden overzien en het ook niet mogelijk was om aanstonds ten volle de gunstigste voorwaarden te scheppen. Het standpunt van de Regeering blijkt uit de woorden van den minister van Justitie in Nederland: „De zorg „dat er goede zeden onder het volk zijn, is niet „de plicht van den Staat. Dat is in werkelijkheid „allereerst de plicht van den godsdienst, van het „onderwijs; het is de roeping en de plicht van „allen, die zich bemoeien met het sociale leven, „het is zelfs de plicht en de roeping van weten- „schap en kunst. Maar waar heeft de staat voor te „zorgen? De staat heeft te zorgen, dat degenen, „wier roeping het is op zedelijk gebied voor de „verheffing van het volk of althans voor het be- „houd der goede zeden te zorgen, niet vruchteloos „en zonder gevolg arbeiden. Daarom moet de „staat doen, wat nu ligt in de lijn van dit wets- „ontwerp.”

De tijd was toen nog niet gekomen om een dergelijke, nieuwen maatregel volledig te kunnen doorvoeren. Immers was Indië de andere landen in het Oosten ver voor. Op velerlei — ook moreel — gebied, moest in het overige Azië nog het noodige geschieden om dit werelddeel voor een gezamenlijke en ook internationaal in een-grijpende actie rijp te maken. Om het intrinsieke verband, dat er in dit opzicht bestaat tusschen de internationale activiteit in het algemeen en de situatie in Nederlandsch-Indië in het bijzonder, is het noodig het verdere internationale verloop na 1910 hier verder weer te geven.

Gedurende den wereldoorlog stond de internationale actie uiteraard stil. Mede dank zij den arbeid van den reeds genoemden Alexander Coote, werd het vraagstuk van de bestrijding van den vrouwen- en kinderhandel na den oorlog op het programma van den Volkenbond geplaatst. In Juli 1921 werd een Volkenbondconferentie over dit onderwerp gehouden. Bij het verdrag van 1921 (Ind. Stb. 1924, no. 70) werd de leeftijdsgrens, genoemd in het verdrag van 1910, verhoogd van twintig tot een-en-twintig jaar. Bij het verdrag van 1933 (Ind. Stb. 1935 no. 537) werd de vrouwenhandel altijd en onder iedere omstandigheid strafbaar gesteld: ook indien deze handel niet goedvinden van de meerderjarige vrouw zelf geschiedde.

In 1925 besliste de Volkenbond, dat door een commissie van experts een uitgebreid onderzoek zou worden ingesteld in Europa, Amerika en Afrika naar de feiten en oorzaken van den vrouwen- en kinderhandel en naar het verband, dat er bestaat, tusschen dezen handel en het reglementeeringstelsel. Dit zeer gedegen en diepgaand onderzoek strekte zich uit over 28 landen; een uitvoerig rapport verscheen in 1927, dat op grond van zeer overtuigend feitenmateriaal tot de conclusie kwam, dat de hoofdoorzaak van dezen internationalen handel gelegen is in het stelsel van reglementeering. In 1933 volgde hierop nog een aanvullend onderzoek in verschillende landen van

1) Hieruit blijkt, dat het reglementeeringstelsel er niet in geslaagd was om de clandestiene prostitutie uit te roeien.

Europa (hoofdsteden, garnizoenssteden, havensteden en internationale centra), welke het systeem of nooit hadden gekend of hadden afgeschaft. Hierbij werd beoogd het vraagstuk van de andere zijde te belichten: nl. of de afschaffing van het systeem geen slechte gevolgen had gehad voor de openbare gezondheid of de openbare orde. De algemeene conclusie luidde, dat de gevaren van vrouwenhandel en vrouwenexploitatie na de afschaffing verminderd waren, dat het sluiten van de gelicenticeerde publieke huizen geen ongunstigen invloed had gehad op de gezondheid (de geslachtsziekten niet had vermoerd) en dat de openbare orde en veiligheid er niet onder geleden hadden. Eenzelfde onderzoek als in 1925 in het noordelijk halfrond der wereld werd ingesteld, vond vanwege den Volkenbond in 1930-1931 ook plaats in het zuidelijk halfrond. Ook Nederlandsch-Indië werd door de commissie van onderzoek bezocht. Het eind 1931 verschenen rapport kwam tot dezelfde conclusie als dat van 1927.

Intusschen waren zoowel onder invloed van deze Volkenbondsonderzoekingen, doch ook los van deze, de inzichten van het overwegend deel der Europeesche landen ten aanzien van het vraagstuk van de reglementeering geheel gewijzigd. Ook in het Oosten begon zich een kentering te voltrekken. De vroeger algemeen gehuldigde opvatting kan in de twee volgende punten worden samengevat: a. omdat de prostitutie er steeds geweest is, is zij een noodzakelijk, onontbeerlijk kwaad. Men grondde dit veelal op de zienswijze dat de mannelijke geslachtsdrift iets onbedwingbaars was (indien het lichaam in dit opzicht nietbevredigd werd, ondervond dit allerlei fysieke en psychische storingen). Nu redeneerde men als volgt: Indien de ongetrouwde man niet in staat was om zich bij de erkende prostitutie uit te leven, zou dit ernstige kwade gevolgen voor de openbare orde hebben; eerbare vrouwen zouden het slachtoffer worden, doordat de man, die de verborgen prostitutie niet wenschte of aandurfde, allerlei ongeoorloofde relaties met haar zou scheppen. Ook zou het huwelijk aangerand worden, aangezien aan den *getrouwden* man, die buiten het huwelijk zijn hartstochten wil uitvieren, zonder reglementeering geen andere keus wordt gelaten dan tusschen de gevaarlijke clandestiene prostitutie en het scheppen van relaties met of onzedelijke dwangpractijken ten aanzien van eerbare vrouwen. b. Voorts was men algemeen van oordeel, dat door de reglementeering de geslachtsziekten het beste bestreden konden worden. Men dacht zich dit als volgt: in het reglementeeringssysteem zijn wij het beste in staat om de zieke prostituties uit te schakelen en te genezen. Wij dwingen de prostituties om zich te laten inschrijven; prostitutie buiten deze inschrijving wordt verboden en vervolgd. De ingeschreven prostituties worden nu regelmatig medisch onderzocht. Degenen, die ziek zijn, worden in de ziekeninrichtingen opgenomen en genezen; degenen, die nu over blijven, zijn ongevaarlijk geworden.

Hiertegen kwam de nieuwe, zgn. abolitionistische beweging in verzet, o.a. op de navolgende gronden: 1. Allereerst veroordeelde men de sociale degradatie van de vrouw, die uit het reglementeeringssysteem sprak; de prostitutie was aldaar onder een afzonderlijken vorm van recht gesteld, die viel buiten die, welke voor

den staatsburger als zoodanig geldt; zij wordt anders behandeld, zij leeft onder bijzondere bepalingen, die haar „beroop” regelen. 2. Het werd onbillijk en immoreel geacht om een systeem te scheppen, dat den man niet treft maar de vrouw wel ten aanzien van een daad, die zij gemeenschappelijk uitoefenen. Men achtte dit een dubbele moraal, welke strijdt tegen het zedelijk bewustzijn; ook al mocht het waar zijn dat de mannelijke hartstocht groter is dan die van de vrouw, dan achtte men het toch ongeoorloofd om een verschil in zedelijken maatstaf aan te leggen. 3. Voorts was men van oordeel, dat door dit stelsel het overheidsgezag werd ondermijnd, doordat de overheid feitelijk samenwerkte met de exploitanten der ontucht.

Toen hierbij het overtuigend internationaal feitenmateriaal kwam, dat de Volkenbond bijeen had gebracht, bleek het vroegere standpunt geheel onhoudbaar.

In 1936 besloot de Volkenbond tot een conferentie van de centrale autoriteiten van het Verre Oosten te Bandoeng, om het vraagstuk van den vrouwen- en kinderhandel en hetgeen hiermede verband houdt, voor het Oosten onder de oogen te zien en maatregelen te beramen om tot een verbetering van toestanden te komen.

Gedurende deze conferentie, welke in Februari 1937 werd gehouden, werd het geheele vraagstuk in al zijn onderdeelen in beschouwing genomen. Dat diverse landen hier voor een oogenblik tezamen waren, kan van groote betekenis worden geacht om tot een betere samenwerking te geraken. Ook heeft deze conferentie de gelegenheid geboden om het vraagstuk onder een scherpe belichting te plaatsen. Aan de hand van het schema van de agenda van deze conferentie en hetgeen naar aanleiding daarvan besproken werd, kan men thans een zeer duidelijk beeld krijgen van de situaties in de verschillende landen in het Oosten. Hieronder volgt een overzicht van de toestanden in Indië.

I. De samenwerking van de autoriteiten in binnen- en buitenland met betrekking tot de bestrijding van den vrouwen- en kinderhandel.

Het hiervoren reeds genoemde in 1915 gestichte regeeringsbureau is in Nederlandsch-Indië aangewezen als de in artikel I van het Parijsche Verdrag van 1904 bedoelde autoriteit, die belast is met het bijeenbrengen van alle inlichtingen omtrent ronselarij van vrouwen en kinderen met het oog op het plegen van ontucht in den vreemde. (zie Ind. Stb. 1907 no. 279, 1915 no's 152 en 199, 1924 no. 70, 1926 no. 154). De werkzaamheden van dit bureau zijn echter niet strikt beperkt tot de uit het verdrag rechtstreeks voortvloeiende internationale verplichting, doch strekken zich meer in het algemeen uit over alle exploitatie van vrouwen en kinderen, ook buiten het gebied van den eigenlijken vrouwenhandel.

Het bureau beoogt derhalve het centrum te zijn van alle overheidsbemoeienis ter bestrijding van de zedeloosheid — dit laatste alleen voor zoover dit op den weg der overheid ligt, dus zonder op het terrein van het particuliere leven te treden — zoomede een schakel te vormen tusschen justitie en politie enerzijds en de particuliere vereenigingen, die zich bemoeien met bescherming van vrouwen en meisjes anderzijds. In verband met deze beginselen worden thans de navolgende werkzaamheden door meergenoemd bureau verricht.

Allereerst het verzamelen van gegevens inzake den vrouwen- en kinderhandel in Nederlandsch-Indië en omliggende landen en de vormen, waarin deze handel zich daar voordoet. Ten aanzien van de politieautoriteiten in Nederlandsch-Indië is een regeling getroffen, inhoudende, dat van elk proces-verbaal, betreffende door de politie gedane invallen in clandestiene huizen van ontucht en het verhoor van de daarin aangetroffen prostitueés en houders van deze gelegenheden, dadelijk een afschrift wordt gezonden aan het regeeringsbureau, vergezeld van foto's en signalementstaten van verdachte personen (zie Ind. Stb. 1926 no. 154). Verder staat dit bureau in nauw contact met de verschillende immigratie-commissies, die over de toelating en vestiging in Nederlandsch-Indië van Nederlanders en vreemdelingen hebben te oordeelen. De immigratie-autoriteiten doen aan het regeeringsbureau opgave van de aankomst van prostitueés en vrouwenhandelaren en zenden foto's en signalementstaten van hen voor het noodige gebruik. Last not least staat het bureau, op grond van de overtuiging, dat het afdoen van de zaken op de stukken alleen tot versteening van den dienst leidt en dat het om de werkelijke waarheid en niet om de „papieren waarheid" te doen is, door zijn inspecteerende ambtenaren in voortdurend persoonlijk contact met het binnenlandsch bestuur, de politie, den immigratiedienst, de Weeskamer, de vereenigingen en personen, die bescherming van vrouwen en kinderen beoogen enz. Waar noodig stellen deze inspecteerende ambtenaren zelfstandig een onderzoek in naar voorvallen, die in verband staan met vrouwenhandel, verwaarloozing van de opvoeding van meisjes en dergelijke. Op dit bureau worden registers aangehouden van verdachte personen (waarin tevens hun foto's en vingerafdrukken worden opgenomen). Vanwege dit bureau worden signalementstaten van alle verdachte personen gezonden aan de betrokken binnen- en buitenlandse autoriteiten, die in samenwerking met genoemd bureau met de bestrijding van den vrouwenhandel belast zijn (politie, immigratiedienst, consulaire autoriteiten te Singapore, Penang, Hongkong, enz.), teneinde een nationale en internationale politiecontrole ten deze te bewerkstelligen.

Voorts wordt naar aanleiding van gegevens, aangetroffen in de vorengenoemde processen-verbaal van verhoor van clandestiene bordeelhouders en prostitueés, de aandacht van binnen- en buitenlandse vervolgende ambtenaren gevestigd op bepaalde personen en toestanden, hetgeen meermalen tot een nader onderzoek en strafvervolging leidt. Nog worden, wanneer blijkt, dat in een bepaald gewest of plaats het clandestiene bordeelwezen of de straatprostitutie zich weer uitbreidt, aan den betrokken plaatselijken wetgever concept-verordeningen tot regeling van het clandestiene bordeelwezen en de straatprostitutie gezonden, waarbij in overweging wordt gegeven deze concepten in een locale verordening te doen vastleggen. Door deze verordening worden de bepalingen van den algemeenen wetgever aangevuld en wordt de mogelijkheid geopend, om dadelijk en doeltreffend tegen de onderwerpelijke euvelen te kunnen optreden. O.m. wordt daarin aan de betrokken autoriteit de bevoegdheid verleend een clandestien huis van ontucht te doen sluiten en het bezoek daaraan te verbieden.

Tenslotte stelt dit bureau zich enkele andere verrichtingen ten taak: *a.* het terugleiden voor zooveel mogelijk van de slachtoffers van den vrouwenhandel naar het land van herkomst (Ind. Stb. 1907 no. 279 artikel 3); *b.* het verleenen van bemiddeling om meisjes, die den weg der prostitutie dreigen op te gaan, in gestichten te plaatsen; *c.* adviezen aan particulieren, hoe in bepaalde gevallen van meisjesexploitatie voor sexueel immoreele doeleinden moet gehandeld worden; *d.* subsidieering van en toezicht op vereenigingen, die tehuizen oprichten en in stand houden voor slachtoffers der prostitutie; *e.* bestrijding van den handel in ontuchtige uitgaven; deze taak is sedert 1922 aan het bureau opgedragen (Ind. Stbl. 1922 no. 413).

Voor het controleren van films bestaat een afzonderlijke centrale commissie te Batavia, die een streng standpunt inneemt.

De vestiging van het regeeringsbureau te Batavia, zijn inschakeling in het departement van Justitie, waardoor het contact met de Regeering en verschillende andere diensten — welker medewerking ter zake voor het bereiken van het door dit kantoor beoogde doel noodzakelijk is (immigratiedienst, arbeidsinspectie, kantoor voor Japansche zaken, kantoor voor Chineesche zaken hoofdparket, weeskamers, enz.) — zeer nauw kan zijn, mag een bij uitstek gelukkige gedachte genoemd worden, terwijl, waar de dagelijkse leiding berust bij den hoofdamtenaar aan wien, onder het oppertoezicht van den directeur van Justitie, het beheer van het tucht-, opvoedings-, en armwezen is opgedragen, een juiste arbeidsverdeling en een harmonische samenwerking gewaarborgd is tusschen de diensten, welke ter wille van de bescherming van de vrouw en het kind in het leven geroepen zijn.

II. Karakter en omvang van *vrouwenhandel, koppelarij, bordeelstelsel en souteneurschap*. Hieroren werd reeds over den vrouwen- en kinderhandel, het bordeelstelsel en het souteneurschap gesproken. De vraag moet thans worden gesteld, op welke wijze en in welke uitgebreidheid zich deze in Ned. Indië voordoen.

De vrouwenhandel in Nederlandsch-Indië is voornamelijk in handen van Chineezen. De handelaren zijn veelal Chineezen, de slachtoffers evenzoo. Van een handel in Japansche vrouwen is, dank zij ook de krachtige medewerking, die ten deze ondervonden wordt van de Japansche regeering, in de laatste jaren in Indië weinig meer bespeurd. Evenmin kan gesproken worden van handel van eenigen omvang in Indlandsche vrouwen.

Het elders op het terrein van bestrijding van den handel opgemerkt verschijnsel, dat n.l. deze handel des te sneller van vormen wisselt, naarmate hij strenger bestreden wordt, is ook in Nederlandsch-Indië waargenomen.

De wajangtroep (rondreizende tooneeltroep) bleek een belangrijk middel om Chineesche vrouwen in Nederlandsch-Indië te brengen. De handelaren lieten hun slachtoffers onder het mom van actrice met den troep meereizen; waren zij eenmaal in Nederlandsch-Indië, dan traden zij een- of tweemaal bij voorstellingen op en werden vervolgens naar clandestiene bordeelen gebracht. Door den wajangtroep van plaats tot plaats te doen controleren is het het regeeringsbureau gelukt, de mogelijkheid om langs dezen weg vrouwen

aan het bordeelbedrijf over te leveren tot een minimum te beperken.

Vervolgens wordt wel een andere kunstgreep beproefd. Ingevolge Ind. Stb. 1917 no.'s 129 en 130 is in Nederlandsch-Indië een burgerlijke stand voor Chineezen ingevoerd en moet hun huwelijk voltrokken worden door een ambtenaar van den burgerlijken stand. Deze regeling trachten de vrouwenhandelaren op de volgende wijze te misbruiken voor hun misdadigen opzet. De in het buitenland vertoevende handelaar schrijft aan een handlanger in Indië, bijv. te Semarang, dat hij een Chineesche vrouw wil binnensmokkelen. Deze handlanger vervoegt zich tot den immigratiedienst met de bewering, dat een bepaald persoon, bijv. komende van Singapore, zijn echtgenoot is. Niet dadelijk geloofd wordende, biedt hij aan zijn huwelijk te doen voltrekken door den ambtenaar van den burgerlijken stand te Semarang. Zulks geschiedt. Na eenigen tijd wordt de vrouw, in het bezit van een extract huwelijksacte op zegel, in een clandestien bordeel aangetroffen. De „echtgenoot” is verdwenen en tracht in een andere plaats hetzelfde spel te spelen. Brieven, gesteld in de Chineesche taal, in beslag genomen door de politie, toonden aan, dat de handlangers volkomen op de hoogte waren van de wettelijke bepalingen in Nederlandsch-Indië en precies wisten, hoe zij deze konden ontduiken.

Thans een enkel woord over den zgn. *kinderhandel*. Deze is in Oostersche landen even reëel als de zoeven besproken vrouwenhandel. Wekelijks voeren de uit China komende schepen groote of kleine aantallen alleenreizende minderjarige immigranten aan, die soms voor sexueel-immoreele en in vele gevallen voor arbeidsdoeleinden verkocht zijn. Het bewijs daarvoor kan evenwel in de meeste gevallen niet geleverd worden. Alles gaat onder het mom van in verzorging nemen van verarmde kinderen uit China. Eenige cijfers mogen het voorgaande ten slotte nog toelichten.

III. Maatregelen ter bescherming van vrouwen en

kinderen om te voorkomen, dat deze, bij aankomst in Indië of vertrek naar het buitenland, het slachtoffer van vrouwen- en kinderhandel worden.

Uit het vorenstaande is gebleken, dat een streng en voortdurend toezicht, in samenwerking met alle betrokken autoriteiten, gebiedend noodzakelijk is. De immigratiecommissies, welke een nauwlettend toezicht ter zake uitoefenen, verschaffen aan het regeeringsbureau zeer belangrijke gegevens. Omgekeerd licht het centrale regeeringsbureau de *plaatselijke* immigratiecommissies in nopens alle aangelegenheden, die voor de bestrijding van den vrouwen- en kinderhandel van beteekenis zijn. Voorts worden via het regeeringsbureau opgaven van immigranten inzake familierelatie, bekendheid in het buitenland enz. geverifieerd. Kan het bewijs niet geleverd worden, dat een bepaald geval betrouwbaar is, dan wordt als regel tot verwijdering van de betrokken personen overgegaan, tenzij er termen aanwezig zijn om de slachtoffers in een der in Indië gevestigde gestichten te doen opnemen, terwijl in zgn. grensgevallen (gevallen, waarin de betrouwbaarheid niet ten volle kan worden aangetoond) sedert eenigen tijd ook wel een voorloopig toelatingsbewijs gegeven wordt (geldig voor ten hoogste 6 maanden; Ind. Stb. 1924 no. 260). Hierdoor kunnen belanghebbenden gedurende geruimen tijd door het regeeringsbureau en de politie worden nagegaan. Wanneer in dien tijd blijkt, dat zij voor prostitutie-doeleinden in den ruimsten zin van het woord (vrouwenhandel, bordeelbedrijf, souteneursbedrijf, prostitutie, enz.) in Indië gekomen zijn, kunnen zij onmiddellijk verwijderd worden.

Ten aanzien van den zgn. *kinderhandel* worden ook ingrijpende maatregelen getroffen. Aan deze kinderen de toelating in Nederlandsch-Indië te weigeren en hen terug te zenden naar de plaats van herkomst leidt tot niets. Immers worden zoodanige immigranten niet toegelaten, dan is het gevolg daarvan geen ander dan dat zij opnieuw in

	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Aantal onderzochte zaken van vrouwenhandel, clandestien bordeelbedrijf en souteneurschap.	386	202	246 1)	80	93	157	96	89
Veroordeelingen volgens een der misdrijven, bedoeld in de artt. 295, 296, 297, 328, 330 en 506 W. v. S.	66	84	74	45	39	104	64	59
Ten behoeve eener nationale en internationale politiecontrole verzonden signalementen	8000	5040	6400	6320	1920 2)	1387	232	210
Personen uit Nederl.-Indië verwijderd, wegens betrokken zijn bij vrouwenhandel, prost. bedrijf, enz.	27	23	x	17	4	1	2	—
Onder controle van het kantoor gestelde jeugdige immigranten (zonder wettige verzorgers aangekomen kinderen van vreemden landaard):								
M	122	104	97	99	53	14	78	69
V	28	32	30	30	22	13	21	21
Totaal aantal onder controle van het kantoor staande jeugdige immigranten	542	563	591	551	426	398	415	405

1) In 1930 en vorige jaren is het aantal tot één zaak behorende gevallen opgegeven. Een zaak omvat gemiddeld 2 à 3 gevallen.

2) Het signaleeren werd in den loop van 1932 beperkt; niet meer kwamen daarvoor in aanmerking prostituées, de gevallen van het ge-

legenheid geven tot het plegen van ontucht in kleine woningen van zeer arme Inlandsche onderdanen en derg., waarin of het signaleeren minder juist of overbodig moet worden genoemd.

handen vallen van hen, die bedoelden handel drijven. Teneinde nu in dezen ongewenschten toestand verbetering te brengen, is de volgende regeling vastgesteld. Komt een jeugdige immigrant niet in gezelschap van zijn ouders of zijn werkelijkten verzorger aan en blijkt de werkgever reeds tevoren van de aankomst kennis gegeven te hebben aan den secretaris der betrokken immigratiecommissie onder overlegging van de ter zake gevoerde briefwisseling, dan kan genoemde ambtenaar, indien hij overigens de overtuiging gekregen heeft met betrouwbare personen te doen te hebben, den immigrant toelating verleenen. Indien er echter geen voldoende zekerheid verkregen kan worden, dat de zich anmeldende verzorger volkomen betrouwbaar is, kan weliswaar de jeugdige immigrant aan hem toegewezen worden, maar wordt hiervan dan dadelijk kennis gegeven aan het hoofd van de afdeling Tucht-, Opvoedings-, Reclasseerings- en Armwezen van het departement van Justitie, welke hoofdambtenaar met de dagelijksche leiding van gemeld regeeringsbureau is belast. Deze ambtenaar oefent controle uit op de verzorging en de opvoeding van den immigrant. Blijkt de verzorger zijn verplichtingen niet goed na te komen en kan de leider van het regeeringsbureau geen voldoende zekerheid krijgen, dat de immigrant bij eventuele terugzending naar zijn land van herkomst behoorlijk zal worden verzorgd, dan wordt de immigrant door tusschenkomst van bedoelden ambtenaar opgenomen in een der in Indië gevestigde gestichten of koloniën, welke besturen zich bereid verklaard hebben jeugdige personen als hier bedoeld te doen verzorgen. In laatst omschreven geval (n.l. als de betrouwbaarheid van den verzorger niet boven allen twijfel verheven is) wordt geen toelatingskaart uitgereikt, doch wordt tegen den jeugdigen immigrant een beveldschrift tot verwijdering uit Nederlandsch-Indië uitgevaardigd, welks tenuitvoerlegging echter wordt opgeschort, zoolang het hoofd van het Tucht-, Opvoedings-, Reclasseerings- en Armwezen het noodig acht. Meermalen wordt evenwel reeds bij aankomst in Indië dadelijk ingegrepen, vooral wanneer het meisjes betreft en de zich anmeldende verzorger weinig betrouwbaar wordt geacht. Het betrokken meisje (slave-girl, girl-prostitution) wordt dan in het Tehuis voor Chineesche meisjes Ati Soetji te Batavia in verzorging genomen. Eenige cijfers betreffende den omvang van dezen maatregel werden hierboven gegeven.

Over het algemeen kan over de behandeling, die zij van de zijde van hun verzorgers genieten, evenwel niet geklaagd worden. In elk geval hebben zij het in Nederlandsch-Indië heel wat beter dan in het verarmde, door oorlogen geteisterde China.

IV. *Samenwerking van overheid en particuliere organisaties* bij de bestrijding van het prostitutie-euvel. De ervaring heeft overal in de wereld geleerd, dat het prostitutiekwaad eerst effectieve bestrijding kan vinden, indien, gesteund door de publieke opinie, ook vrijwillige krachten in de maatschappij zich opmaken om de helpende hand te bieden. Geldt dit in het algemeen voor het geheele terrein van den socialen arbeid, voor dit speciale gebied is dit zeker het geval. De besprekingen gedurende de Volkenbondconferentie te Bandoeng hebben het nogmaals in breder verband ten aanzien van prostitutie en vrouwenhandel bevestigd.

In Nederlandsch-Indië is nog slechts een beperkt aantal van particuliere organisaties op dit gebied werkzaam. Dit vindt in de navolgende omstandigheden zijn verklaring. Vooreerst in de constellatie der maatschappij zelf.

De overwegend inheemsche samenleving, met haar veelal nog primitieve toestanden, is nog voldoende in staat gebleken om de slachtoffers van de prostitutie te absorberen en te verzorgen, omdat de oorzaken, welke tot prostitutie leidden, minder dringend en gemakkelijker weg te nemen zijn dan in Europa. Bovendien heeft de ervaring geleerd, dat de reclasseering van de prostituées minder moeilijkheden gaf dan in Europa: na een bepaalde periode, waarin zij dit bedrijf uitoefenen, gaat het meerendeel van haar, door terugkeer naar haar dorpen, huwelijk, huiselijke diensten enz. weer gemakkelijk tot het normale leven over. Vervolgens is de omstandigheid, dat de overheid de medewerking van particulieren nog niet in bijzondere mate heeft gezocht, de oorzaak geweest, dat deze nog niet zoozeer in den arbeid zijn betrokken. Dit komt allereerst omdat de staat tot nu toe aan andere sociale kwesties in grootere mate haar aandacht moest wijden en daarvoor de hulp van particuliere organisaties meer noodig had (kinderbescherming, ziekenzorg, e.d.); voorts omdat de bestrijding van vrouwenhandel enz. een zeer specifiek politioneelen kant heeft, waardoor het particulier initiatief minder noodig is; tenslotte omdat de wereldcrisis de staatsinkomsten zoodanig heeft verminderd, dat er voor financieelen steun aan het particulier initiatief geen fondsen beschikbaar waren. Toch is dit vraagstuk door verschillende organisaties ter hand genomen. Verschillende malen vormde het een onderwerp van bespreking bij speciale vrouwenorganisaties in verband met de vraag naar de positie van de vrouw.

De „Perkoempoelan Pembasman Perlagangan Perempoean dan Anak-anak”, welke haar zetel te Jogjakarta heeft, stelt zich de bestrijding van den vrouwen- en kinderhandel ten doel voor zoover deze de inheemsche wereld betreft. Men stelt zich voor deze taak te vervullen door voorlichting van de bevolking, hulpverlening bij opsporing van ontvoerde vrouwen en kinderen, oprichting van tehuisen voor de slachtoffers van het prostitutiebedrijf, enz. Deze vereniging telt thans meer dan 25 afdelingen. Er bestaat een vereniging „Vrouwentehuis Soerabaja”, die een gelijk doel beoogt. Onder de Chineezzen is de inrichting „Ati Soetji” te Batavia werkzaam, opgericht in 1914 naar het model van de „Po Leung Kuk Society” te Singapore. Zij stelt zich ten doel Chineesche jonge vrouwen voor vervul tot een immoreele levenswijze te bewaren door haar in haar gesticht op te nemen. Van de Europeesche organisaties kunnen hier nog genoemd worden de „Indo-Europeesche-Vereeniging-Vrouwenorganisatie”, die weliswaar zich voornamelijk de ontwikkeling van de Europeesche vrouw uit economisch, intellectueel en moreel oogpunt ten doel stelt, maar ook zijdelings op het terrein van de bestrijding van de prostitutie werkzaam is. Verder de tehuisen van het Leger des Heils voor gevallen vrouwen en meisjes in Batavia en Semarang. Tenslotte de in 1910 opgerichte „Vrouwenbond” te Batavia, die tehuisen heeft in Batavia en Bandoeng en zich ten doel stelt om den moreelen standaard van meisjes op hooger peil te brengen

brengen; zij verleent bijstand aan alleenreizende vrouwen, die uit Europa komen. Een afzonderlijke plaats nemen de Pro-Juventute-vereeninggen in, die tot taak hebben de bestrijding van de misdaad en verwaarloozing onder de jeugd. Deze sluit de zorg in voor minderjarigen, die tot prostitutie vervallen of dreigen te vervallen. Deze organisaties staan in nauw contact met politie, justitie, departement van Justitie en Regeeringsbureau.

3.1.47 ANETA (N.V. Algemeen Nederlandsch-Indisch Persbureau „Aneta”) (Aanv. Dl. VI of suppl. afl. blz. 1413). Nadat Aneta in de laatste helft van den wereldoorlog Reuter onder zijn diensten had getrokken, zijn geleidelijk hierop gevolgd contracten met de groote buitenlandse persagentschappen, die het nieuws leveren uit talrijke bronnen. Op het oogenblik levert Aneta aan de dagbladen, behalve nieuws van Reuter, berichten van Havas, Transocean, Domei, Central News Agency, United Press e.a.

Zoowel langs den kabel als langs radiotelegrafische weg staat Aneta op het oogenblik met de nieuwsbronnen van vrijwel de geheele wereld in verbinding.

In 1924 werd het persbureau Aneta omgezet in een naamlooze vennootschap, de N.V. Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap Aneta, gevestigd te Batavia. De groote meerderheid der aandelen bleef in handen van den oprichter, den heer D. W. Berretty, die zelf als directeur der vennootschap optrad. Een bijkantoor is gevestigd te Den Haag. In de afgelopen jaren heeft dit bureau tijdelijk een eigen karakter gehad met eigen rechtspersoonlijkheid. Sinds 1 Januari 1936 is het echter weer georganiseerd als zuiver bijkantoor in Nederland, dat een dubbele taak heeft. In de eerste plaats zorgt het voor de distributie aan de Nederlandse pers van de telegrafische berichtgeving door Aneta uit Indië, in de tweede plaats geeft het dagelijks de belangrijkste berichten uit Nederland door naar Batavia ter verspreiding in Indië. De berichten uit Indië, die naar Holland worden gezonden, omvatten niet het buitenlandse nieuws. Dit wordt rechtstreeks in Nederland ontvangen. Het betreft uitsluitend nieuws uit Indië, dat voor Nederland evenals ten behoeve van de dagbladen in Indië zelf door Aneta met behulp van eigen redacteurs en correspondenten door den geheelen Archipel wordt verzameld, en verder aan dagbladen ontleend. Met het Algemeen Nederlandsch Persbureau, de centrale organisatie der dagbladpers in Nederland, heeft Aneta betreffende deze nieuwsvoorziening een contract gesloten. Het kantoor in Den Haag staat onder leiding van den directeur voor Nederland.

Met de pers in Nederlandsch-Indië staat Aneta in nauw contact. Alle groote en vele kleine Europeesche dagbladen en een groot deel der Maleische pers hebben een abonnement op de verschillende diensten van Aneta. Ten behoeve van de Maleische pers is een afzonderlijke Maleische afdeling georganiseerd. Behalve aan de dagbladpers verstrekt Aneta ook nieuws ten behoeve van den radio-omroep. Dit geschiedt in Indië aan den Nirom en in Nederland aan de Phohi. Bovendien voorziet Aneta de onder Nederlandsche vlag varende schepen over de geheele wereld van dagelijkse nieuwsberichten.

Op 20 December 1934 was de heer Berretty, de

stichter van Aneta, een der slachtoffers van het ongeluk met de „Uiver” bij Rutbah Wells. Na zijn dood werd de naamlooze vennootschap gereorganiseerd. Het aandeelenkapitaal werd van de erfgenamen van den heer Berretty overgenomen door een nieuwe groep aandeelhouders, waarin vrijwel alle takken van bedrijfsleven in Nederlandsch-Indië (handel, scheepvaart, bankwezen, cultures, mijnbouw) alsmede verschillende particulieren zijn vertegenwoordigd. De bewilling op de statuten der gereorganiseerde naamlooze vennootschap werd verleend bij Gouvernementsbesluit van 17 Juni 1935 no. 23.

De overgangsperiode na het overlijden van den heer Berretty verliep niet zonder schokken. Een deel der Europeesche dagbladen op Java kon zich niet vereenigen met het bestaan van een persbureau, dat naast de bladen staat, en richtte een eigen dienst op onder den naam „Vereenigd Persbureau”. Gedurende eenige maanden bestonden de beide persbureaux naast elkander, totdat op 6 November 1935 een compromis werd gesloten tusschen Aneta en de bladen, welke het Vereenigd Persbureau stunden, waarbij overeengekomen werd dat het laatste bureau zou worden opgeheven en in de organisatie van Aneta rekening zou worden gehouden met eenige wenschen ten aanzien van dit bureau. De officieele naam luidt sindsdien: Algemeen Nederlandsch-Indisch Persbureau „Aneta”. Een der voornaamste overwegingen, welke tot het compromis leidde, was deze, dat voor twee persbureaux in Nederlandsch-Indië geen plaats is. De regeling is tenslotte tot stand gekomen door de medewerking van den als arbiter optredenden president van de Javasche Bank Mr. Dr. C. G. van Buttingha Wichers. Een nieuw standaard-contract voor de Europeesche dagbladen op Java werd vastgesteld. Afzonderlijke van dit standaard-contract afwijkende contracten zouden niet meer door Aneta worden afgesloten.

Als directeur zijn opgetreden: H. Salomonson (29 Mei 1935-12 Mei 1936, vertrokken naar Nederland voor de leiding van het kantoor in den Haag); F. Brandenburg van Oltsende (1 November 1935-30 Juni 1937) en sedert 1 Juli 1937 Dr. N. A. C. Slotemaker de Bruine.

ADATRECHT. (Aanv. Dl. I en Dl V of suppl. afl. blz. 127). De aanvaarding van den term adatrecht voor het niet in ordonnanties of locale verordeningen neergelegde recht der inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië is sinds 1923 (Dl. V of suppl. afl. blz. 127) voortgegaan en mag voltooid heeten. De *wetgever* (Koning en Staten-Generaal) nam het woord aan voor het tweede lid van art. 134 Ind. Staatsregeling, gewijzigd bij de wet van 24 April 1929 (Ind. Stb. 1929 no. 221): „indien hun adatrecht dat meebrengt”, hier in den zin van adatsstaatsrecht. De *ordonnantie* bezigt het woord regelmatig, bijv. de Hoogeronderwijs-ord. 1924 art. 9 punt 5, de ord. van 18 Febr. 1932 (Ind. Stb. no. 80) op de inheemsche rechtspraak, o.a. art. 3, in den zin van adatprivaatrecht, adat strafrecht en adatprocesrecht en die van 15 Febr. 1933 (Ind. Stb. no. 74) op het huwelijksrecht Christen Inlanders, o.a. art. 47, in den zin van adatprivaatrecht. De *gouvernementsrechter* noemt voortdurend als grond voor zijn beslissingen „het adatrecht”. Voor een nadore bepaling van de structuur van het adatrecht zie mr. B. ter Haar Bzn, Het adatprivaatrecht van

Nederlandsch-Indië in wetenschap, praktijk en onderwijs, oratie Batavia 1937. Bezwaren tegen het gebruik van den term door den rechter worden nog eens geopperd in Themis 1937 blz. 298 en vlg. (mr. De Fouw).

De hulpmiddelen ter bestudeering van het adatrecht zijn gegroepeerd rondom het standaardwerk van Van Vollenhoven (Dl VII of suppl. afl. blz. 1380): Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, 2 dln. 1906-1931 (zie Van Ossenbruggen, De Gids 1932, Een standaardwerk voltooid), aangevuld met een derde deel in 1933, houdende de losse opstellen over adatrecht 1901-1931 (daarbuiten vallen vooreerst de vier boekjes Miskenningen van het adatrecht (1909), Een adatrechtboekje voor heel Indië (1910), De Indonesiër en zijn grond (1919), De ontdekking van het adatrecht (1928) en voorts de aula-voordracht te Batavia over De poëzie in het Indisch recht, 23 Aug. 1932, Verspr. Geschr. I, blz. 119).

De literatuur nam sinds 1927 wederom met tal van boeken en opstellen toe; zie den tweeden druk van de Literatuurlijst voor het adatrecht van Indonesië 1927 en de telken jare verschijnende aanvullende literatuuropgaven (no. 20 is van Oct. 1935). De *adatrechtbundels* tellen (Oct. 1937) 39 deelen; zij werden na 29 April 1934 bezorgd door Van Ossenbruggen. De Pandecten van het adatrecht bestaan thans uit tien deelen (elf boekdeelen). Na 1923 verschenen de deelen VII (Het recht in zake huwelijksluiting), VIII (Het recht in zake gezinsleven en huwelijksontbinding), IX (Schuldenrecht) en X (Delictenrecht), het laatste deel na 29 April 1934 onder leiding van Idema. Begin 1934 werd door de Kon. Ak. van Wetenschappen te Amsterdam een door D. van Hilloopen Labberton samengestelde „*Dictionnaire de termes de droit coutumier indonésien*” uitgegeven (Dl. I blz. 7). In dat zelfde jaar verscheen de nog onder leiding van Van Vollenhoven bewerkte tweede druk van Verordeningen Inlandsch Privaatrecht, waaruit de aanraking van het adatrecht met de wetgeving te kennen is. Van 1929 af bevatten afleveringen van het Indisch tijdschrift van het recht (twee per jaar) onder den naam *landraadnummers* (het 16de verscheen Augustus 1937) speciaal de adatrechtvonnissen. De in 1917 te Leiden opgerichte, door de commissie voor het adatrecht beheerde, Adatrechtstichting wordt sinds 1 Febr. 1926 niet meer geholpen door de commissie van bijstand voor het adatrecht (Dl. I blz. 7) doch door de, in haar plaats getreden, door het Kon. Bat. Genootschap van K. en W. ingestelde afdeling Adatrecht (eerste voorzitter Van Ossenbruggen).

De „strijd om het adatrecht” is tot rust gekomen; het regeringsbeleid heeft tot uitgangspunt verbetering van kennis en hanteering van adatrecht. Van het eerste is een uitvloeisel het vanwege het departement van Justitie uitgegeven werk van raden mr. Soepomo, Het adatrecht van West-Java 1933; van het tweede de regeling van de inheemsche rechtspraak (Ind. Stbl. 1932 no. 80) en de instelling van een derde kamer bij den raad van Justitie te Batavia (Ind. Stbl. 1937 no. 631).

Over beoefening van het adatrecht in het buitenland, zie Van Vollenhoven, De ontdekking van het Adatrecht 1928 en Ter Haar, oratie 1937.

MOEARA BOENGO. Onderafdeeling der afdeling en residentie Djambi, met gelijknamige

hoofdplaats; standplaats van een controleur of gezaghebber. De oppervlakte bedraagt ca. 5400 km². Het aantal bewoners bedroeg in 1935 36000, w.o. enkele Europeanen en ongeveer 250 Chineezen. De onderafdeeling omvat vrijwel het geheele stroomgebied van de Tebo- en Moeara Boengorivier, zijrivieren van de Batang Hari. Het n.o.-lijk gedeelte is laag en moerassig en bevat vele kleine meertjes, voor het meerendeel gevormd door doode rivierarmen; het overig twee derde gedeelte is bergachtig. Uitloopers van de Barisan naderen op korten afstand de hoofdplaats, die op den rechteroever der Boengorivier ligt, bij haar uitmonding in de Teborivier. Gedurende de 8 maanden van het jaar (November tot en met Juni) kunnen hekwielers van ongeveer 3½ voet diepgang de onderafdeelingshoofdplaats bereiken.

De onderafdeeling bestaat thans uit 8 marga's, t.w. Batin II, Batin III di Ilir, Pelepat, Batin VII, Batin III di Oeloe, Tanah Spenggal, Bilangan V en Djoedjoehan. Laatstgenoemde marga werd in 1933 van Moeara Tebo afgesplitst en aan Moeara Boengo toegevoegd, waartoe zij oorspronkelijk adatrechtelijk ook behoorde.

De vruchtbare vlakten van de Tebo- en Boengorivier boven de onderafdeelingshoofdplaats zijn door de bevolking benut voor het aanleggen van veel geïrrigeerde sawahs dan wel van djadjaran's (d.z. van regen afhankelijke sawahs). In de Tebovlakte is ook de veeteelt van belang. De veestapel bedroeg in 1935 4581 buffels en 1170 runderen. De bevolkingsrubberaanplant is, zooals elders in het gewest Djambi, gedurende de rubberhauseperiode omstreeks 1926 en 1927, enorm uitgebreid. Een schatting, naar aanleiding van bij de registratie in 1936 verkregen cijfers, geeft een getal van ongeveer 16 miljoen boomen.

De rubber heeft de cultuur van andere handels- of nijverheidsproducten verdrongen. De vroeger bestaande katoenteelt is verdwenen; koffie komt in geringe hoeveelheid voor, doch wordt niet uitgevoerd.

In de bevolking is een Minangkabausehe inslag merkbaar, inzonderheid in de Boven-Tebo- en Boven-Boengostreek, hetgeen merkbaar is uit den huizenbouw en uit het familieverband, waarin de keleboe (kalboe beteekent geslacht) nog een rol speelt. De onderafdeelingshoofdplaats is een zuiver Minangkabausehe nederzetting, dateerend van 1902. In tegenstelling met het gebied der onderafdeelingen Djambi, Moeara Tambesi en Moeara Tebo, dat uit apanages van familieleden, etc. van den vorst bestond, behoorde Moeara Boengo oorspronkelijk tot het schatplichtig gebied van den sultan en werd voor hem bestuurd door een djenang.

De opstand in 1916 liet de onderafdeeling Moeara Boengo ongemoeid, hoewel de toestand ook hier gespannen was. Ter doodbrenging van een drietal verzetsleiders, die trachten ook hier een opstand te verwekken, smoorde de beweging in haar kiem.

Autowegen leiden van Moeara Boengo naar Moeara Tebo en Bangko, en verder langs de Boengorivier 40 km het binnenland in en langs de Teborivier langs een 60 km langen weg naar Tanah Toemboeh, een bevolkingscentrum in de Tebovlakte, en verder naar Rantau Ilir in de Djoedjoehanstreek.

Literatuur: Tijdschrift B.B. Dl. 45, (1913 blz. 292).

MOEARA TEBO. Hoofdplaats der onderafdeeling Mocara Tebo, gelegen aan de samen-vloeiing van Teborivier en Batang Hari. De bevolking in de onderafdeeling Mocara Tebo bedraagt volgens de gegevens van de volkstelling 1930 in totaal 26760 zielen. De onderafdeeling bestaat uit één district, Mocara Tebo, en twee onderdistricten: Mocara Tebo Oeloe, onder het districtshoofd, en Mocara Tebo Ilir, onder een districtshoofd te Soengei Bengkal.

Verbindingswegen met Mocara Tebo zijn: de weg Djambi-Mocara Tebo, lang 213 km, waarvan het gedeelte in de onderafdeeling Mocara Tebo, 71 km lang, per 1 November 1935 voor het verkeer werd geopend; de weg Port de Koek-Mocara Tebo, lang 297 km; het in de onderafdeeling Mocara Tebo gelegen gedeelte is 108 km lang; de verharding van dit weggedeelte is 1 Mei 1935 gereed gekomen; de weg Mocara Boengo-Mocara Tebo 46 km; deze weg geeft aansluiting naar Lahat, Palembang, etc.

Te Mocara Tebo zijn gelegen 5 brigades militairen onder een kapitein en een luitenant. Voorts is daar een officier van gezondheid geplaatst. Het detachement behoort tot het garnizoensbataljon van Palembang en Djambi.

TOENGGKAL. District in de onderafdeeling Djambi (residentie Djambi) met de aan de monding der rivier Soengei Toengkal (S. Pengaboean) gelegen plaats Koala (Mocara) Toengkal als zetel van het districtshoofd (demang). Het district is verdeeld in twee onderdistricten: Toengkal en Sabak. Eerstgenoemd onderdistrict wordt ingenomen door twee adatdistricten (marga's) nl. Toengkal Oeloe en Toengkal Ilir. Toengkal Oeloe is oorspronkelijk voor een deel gevormd door immigranten uit Sumatra's Westkust. Volgens de overlevering zouden zich onder deze immigranten Javanen bevonden hebben, die door Adiwatwarman (d.i. Adityawarman, vgl. N. J. Krom, *Hindoe-Javaansche geschiedenis*, 2e druk blz. 392 e.v.) van Java medegenomen waren naar Minangkabau. Een ander deel van de inwoners is afkomstig van Djohore. Verscheidene geografische namen als Mondahara en Betara brengen de traditie nog in betrekking tot de eerste aanraking met vertegenwoordigers van den Sultan van Djohore, aan wien men later ook schatplichtig is geweest. De afstammelingen van de Minangkabauers, Javanen en Djohoreezen vormen onderscheidenlijk de soekoe Nantigo, de soekoe Demang (Kedemang) en de soekoe Bidoenda.

In de *Sadjarah Malajoe* wordt melding gemaakt van een reis, die de Radja van Toengkal in het gevolg van den vorst van Malaka, Sultan Mansoer Shah (1374-1447) naar Madjapahit gemaakt zou hebben (zie: Pararaton, *Verhandelingen van het K.B.G.* deel LXII, pag. 187). Geruimen tijd, nl. van 1629-1681, heeft er over Toengkal oneenigheid bestaan tusschen Djohore en Djambi, welke strijd ten slotte ten gunste van laatstgenoemd rijk is beslist. Pas omstreeks het midden van de negentiende eeuw slaagde de Sultan van Djambi er echter in, effectieven invloed te krijgen. Tevens werd Toengkal toen gesplitst en de grens tusschen Oeloe en Ilir vastgesteld. In dezen tijd begonnen zich bewoners van de bovenstreken in Toengkal Ilir te vestigen. De groote meerderheid is evenwel afkomstig van andere streken van den Archipel, vnl. Bandjereezen, Boegineezen en Javanen. De eerste Bandjereesche immigranten kwamen van

de Straits Settlements en legden zich op de klappercultuur toe. Toen deze zeer goed bleek te slagen en vooral sinds 1912 door het Gouvernement aangemoedigd werd, ontstond een immigratie op grooter schaal. In de jaren na 1920, nadat het gelukt was de vele plagen, waaronder de nieuwe aanplant te lijden had, te bestrijden, komt de groote trek van Bandjereezen, weldra gevolgd door andere bevolkingsgroepen. In 1936 bedroeg het aantal vruchtdragende klapperboomen 400.000; een aantal van 750.000 droeg nog geen vruchten. Deze cultuur is uitsluitend beperkt tot Toengkal Ilir. In Toengkal Oeloe vindt de bevolking haar bestaan in rubber. Genomen katoenproeven zijn, niettegenstaande de resultaten niet onbevredigend waren, door de opkomst van de rubbercultuur niet voortgezet.

Koala Toengkal, aanvankelijk een visschersdorp gelegen aan den linkerover de Soengei Toengkal, werd in 1898 naar den rechterover verplaatst, aangezien deze zich beter leende voor huizenbouw. In verband met de gunstige ligging tegenover Singapore en den opbloei van het achterland, kreeg deze plaats spoedig beteekenis als marktcentrum en breidde zich door vestiging van Chineezen uit. De reedegros werd vastgesteld bij Ind. Stb. 1924 no. 231. Ind. Stbl. 1926 no. 89 stelde de haven open voor den algemeenen handel. Een centrale voor electrisch licht werd in 1923 opgericht.

Het onderdistrict Toengkal telde in 1936 ruim 27.000 inwoners; het oppervlak bedraagt 6159 km². De lengte van de landwegen (voor rijwielen geschikt) is \pm 100 km, waarvan 40 km verbindingen zijn van Koala Toengkal met omringende plaatsen. Kampong Baroe en Merloeng (Toengkal Oeloe) zijn verbonden door een autoweg (34 km).

Naast een geringe hoeveelheid rotan (o.a. de bekende semamboestokken, welke in Singapore tot wandelstokken verwerkt worden) wordt naar het buitenland uitgevoerd copra, droge rubber, pisang, keladi en pinangnoten. In 1936 werden de eerste vergunningen verleend voor het openen van een panglong (Ind. Stbl. 1923 no. 220).

De K.P.M. onderhoudt verbindingen van Koala Toengkal met Djambi, Singapore en Palembang. De afstand van Koala Toengkal tot Djambi bedraagt 120 zeemijlen, tot Singapore 150 zeemijl.

Literatuur: Adatrechtbundel XXII, pag. 337 e.v. Wellan, Zuid-Sumatra, Economisch overzicht, 1932.

FRAMBOESIA TROPICA (Aanv. Dl. I en Dl. VI of suppl. afl. blz. 720). Het lijkt merkwaaardig, dat men na zoovele jaren van toepassing van het uitstekende geneesmiddel neosalvarsan in sommige streken van Ned.-Indië meer dan 10% van de bevolking aantreft, lijdende aan framboesia, terwijl ook de invaliditeit een groote rol speelt.

Het neosalvarsan en analoge praeparaten zijn krachtig werkzame middelen tegen de framboesia, die meestal na één injectie de uitwendige verschijnselen van het tweede stadium met de framboesiaknobbels doen verdwijnen. Juist in deze treffende werkzaamheid van het middel schuilt het groote gevaar en de oorzaak van het onloochenbare feit, dat na jaren van behandeling van honderdduizenden, ja miljoenen patienten, de Dienst der Volksgezondheid, geholpen door

particuliere ziekeninrichtingen, deze volksziekte nog niet heeft kunnen uitroeien, zoodat zij in sommige streken nog steeds de belangrijkste volksziekte genoemd moet worden.

De injectie met neosalvarsan is zoo populair geworden, dat de bevolking gaarne een kwartje betaalt, hetgeen ongeveer de kostprijs is. Het leek dus dat de overheid weinig kosten aan de bestrijding van deze volksziekte behoeft te besteden, hetgeen vooral in de crisisjaren van veel belang werd geacht (vgl. het artikel in Dl. VI of suppl. op blz. 720). De ervaring heeft echter ook hier geleerd, dat het niet mogelijk is een volksziekte afdoende te bestrijden zonder dat de overheid zich hiervoor belangrijke uitgaven getroost. De éénmalige injectie, in het algemeen door den patient zelf betaald, geeft wel in de meeste gevallen een verdwijnen van de uitwendige verschijnselen, doch in geen geval een genezing van de ziekte, al is de patient eenigen tijd niet meer besmettelijk voor anderen. In de omgeving van den met één injectie behandelde patient, die na eenigen tijd (bijv. na een jaar) de oude of nieuwe verschijnselen der ziekte terugkrijgt, zijn steeds onbehandelde infectieuze patienten, die geen kwartje konden missen en zich niet op de behandlungsplaats vertoonden.

Het staat thans wel vast, dat in normale gevallen 3 tot 4 injecties noodig zijn om de ziekte afdoende te kunnen genezen, terwijl het vanzelf spreekt, dat de patient, die na één injectie zich reeds genezen waant, niet uit eigen beweging voor volgende injecties tegen betaling zal terugkomen. De taak der overheid is dus aanvullend werkzaam te zijn en te zorgen voor een werkelijke bestrijding met herhaalde gratis gegeven injecties. Zelfs langs dezen weg zal de bestrijding nog zeer moeilijk zijn, daar er veel propaganda noodig is om de patienten ertoe over te halen zich volledig te laten behandelen. Naast de individueele behandeling op verzoek van den patient, die niet gemist kan worden, is daarvoor noodig een systematische campagne, waarbij men in een bepaald gebied de behandeling zoo dikwijls herhaalt tot alle infectieuze gevallen zijn genezen. Deze methode wordt sinds eenigen tijd door eenige medici van den D.V.G. in een gedeelte van de residentie Kediri toegepast.

De internationale conferentie voor hygiëne ten plattelande, in 1937 te Bandoeeng gehouden, sprak als haar eindoordeel uit: dat nog nergens ter wereld bewezen is, dat men de framboesia heeft kunnen uitroeien uitsluitend door behandeling van de patienten. De aandacht werd gevestigd op het in Kediri toegepaste systeem, waarvan men goede verwachtingen had, en tevens op het feit, dat de behandeling met bismuthpraeparaten minder kostbaar zou zijn. Bij de hier bedoelde methode wordt de geheele desa onderzocht — alle patienten worden geregistreerd en behandeld tot alle verschijnselen verdwenen zijn. Op geregelde tijden wordt een contrôleonderzoek verricht om recidieven opnieuw te behandelen en nieuwe patienten, waaronder meestal een aantal nieuw gevestigden, onder handen te nemen. Bij elke volgende contrôle vindt men minder patienten, terwijl ook in de perioden tusschen de contrôles geboren, anders juist zoo gevoelige kinderen vrij blijven van de infectie. Deze methode, die veel tijd en personeel kost, zal misschien op den duur de fram-

boesia kunnen uitroeien. De systematisch herhaalde injecties zullen economischer blijken te zijn dan de hernieuwde behandeling, die anders na eenige jaren in dezelfde streek weer noodig is.

TENGGAROENG (Aanv. Dl. IV). Residentie van den sultan van Koetei. Standplaats van den controleur der onderafdeeling West-Koetei, afdeeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Gelegen aan de Mahakamrivier bovenstrooms van Samarinda, waarmede het is verbonden door een 45 km langen autoweg op den rechteroever van de Mahakam, is het plaatsje, behalve door de in de nabijheid zijnde steenkolengraverijen, slechts van belang als zetel van het vorstenbestuur.

WEST-KOETEI (Aanv. Dl. IV). Onderafdeeling van de afdeeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Met de onderafdeelingen Oost-Koetei en Balikpapan omvat West-Koetei het landschap Koetei, en is van dat landschap het westelijk deel, nml. dat gedeelte, hetwelk gevormd wordt door het zelfbestuursdistrict Tenggaroeng en de onderdistricten Moeara Kaman, Kota Bangoen, Moeara Moentai, Moeara Pahoe, Melak (alle aan de Mahakamrivier), Moeara Antjalong, Moeara Wahau (aan de Kedang Kepala, linker zijrivier van de Mahakam), Kembang Djanggoet en Tabang (aan de Belajan, linker zijrivier van de Mahakam). Het inwonertal van de onderafdeeling bedroeg in 1930 ruim 67.000, terwijl de oppervlakte ongeveer 30.000 km² bedraagt.

MOEARA MOENTAI. Plaatsje, gelegen op Borneo's Oostkust, landschap Koetei, hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, van belang als centrum van het z.g. merengebied, van waar de uit dit gebied afkomstige gedroogde visch naar Samarinda verscheept wordt. In het drukst van het seizoen (Juli en Augustus) bedraagt de hoeveelheid gedroogde visch, bestemd voor uitvoer (vnl. Java), per maand ± 500.000 kg.

BALIKPAPAN (BAAI VAN) (Aanv. Dl. I). De kustlijn van dit gedeelte van Borneo verloopt van Zuid-West naar Noord-Oost, de strakke lijn hiervan slechts onderbroken door den zeer diepen inham van de Balikpapan-baai. Is de zee langs de kust over het algemeen zeer ondiep (op 4 tot 6 km wordt pas een diepte van 10 m bereikt), in de baai treft men tot vlak langs den wal eenige diepe vaargeulen aan, welke de baai van Balikpapan met zijn groote diepte landinwaarts (40 km), waar schepen met den grootsten diepgang een veilige ligplaats aan de vele aanlegsteigers kunnen vinden, maken tot een van de weinige, mooie, natuurlijke havens van Nederlandsch-Indië niet alleen, doch een van de weinige aantrekkelijke toegangspunten van het overigens moeilijk toegankelijke Borneo.

De ligging op ± 1°16' Z.B. met de belangrijke olieplaats Balikpapan, gunstig centraal gelegen tegenover de groote handelsplaatsen Soerabaja, Makassar, Manilla, en verder aan een der groote, veel bevaren routes naar Japan en China (getuige de vele vrachtschepen van diverse nationaliteit, die Balikpapan aandoen), maken het tot een belangrijk economisch punt in het wereld zeevaartverkeer. De aardoliën, in de naaste omgeving gewonnen door de Bataafsche Petroleum Maatschappij, maken deze haven, mede in verband met de prachtige centrale ligging en do

gunstige natuurlijke gesteldheid, tot een begerlijk punt voor vreemde mogendheden, hetgeen wederom met zich medebrengt het groote belang uit defensieoogpunt van deze baai. De baai vormt niet, zooals dit op het eerste gezicht lijkt, het aëstuarium van een groote rivier, doch wordt uit het achterland slechts door eenige onbeduidende rivieren gevoed, alle met betrekkelijk korten loop, en waarvan de voornaamste zijn de Soengei Riko, de Soengei Wain en de zich tot de Soengei Balikpapan vereenigende Soengei's Maridan, Biroeang, Pemaloean, Saboet, Sepakoe, Semoi, Mentawir en Tempoeroeng, welke rivieren alle benedenstrooms voor motorbooten bevaarbaar zijn. Deze rivieren met haar vele zijrivieren vormen aan den overkant van de baai een waar doolhof voor oningewijden, doch zijn, eenige onbelangrijke voetpaden buiten beschouwing gelaten, tezamen met de zee de eenige verbinding voor de zeer verspreid liggende kampong-nederzettingen aan de zuid- en noord-oost-zijde van de baai. De baai wordt in het Oosten door steile heuvels begrensd, waarvan de Toekoeng-heuvel, de Balikpapan-heuvel, de Technische heuvel, de voornaamste zijn, voorts de heuvels benoorden Tandjoeng Batoc en Tandjoeng Makasser. De begrenzing in het Westen wordt gevormd door laag, vlak moerasland. De topografische accentueering neemt van de kust naar het binnenland geleidelijk toe. De vrij uitgestrekte kustmoerassen worden gevolgd door eerst lage, westwaarts hoe langer hoe hoger wordende heuvels, waarna de meer of minder evenwijdig aan de kust verlopende bergreeksen volgen, die in den Goenoeng Katam (Piek van Balikpapan, naar schatting 1500 m hoog) culmineeren. De onbewoonde bergstreken zijn slechts zeer zelden door Europeanen bezocht en daarom onvoldoende bekend. De te voorschijn tredende lagen zijn (geologisch) jong (tertiair) en bestaan in hoofdzaak afwisselend uit zandsteen, zandige kleisoorten, klei en bruinkolen. De bruinkoollagen zijn vooral in het kustgebied zeer rijk, doch volgens de geologen slechts dun ontwikkeld. Meer landwaarts in komen ook kalksteenlagen voor, die evenmin als de bruinkoollagen van eenige economische beteekenis zijn. De plooiing van de gesteentelagen heeft volgens deskundigen aanleiding gegeven tot olieaccumulaties in de diepte, van welke belangrijkheid het boorterrein te Sambodja een treffend voorbeeld was. Alle gronden (dit geldt trouwens voor de geheele onderafdeeling) om de baai gelegen, op een enkele gunstige uitzondering na, zijn relatief arm en ongeschikt voor landbouwdoeleinden. Vroegere proefnemingen in den vorm van landbouwconcessies, zooals Sesoempoe, Wailawi, Barak, Bidadari, Bangoen, Soengei Mingkoer, Maridan en Lampasoeng, zijn alle op een totale mislukking uitgelopen. Uit landbouwkundig oogpunt schijnt dit geheele gebied van weinig belang; van de zijde van den landbouw voorlichtingsdienst bestaat geen interesse voor dit gebied. Eruptieve erts en gesteenten worden in deze streck niet aangetroffen. Het schrijven van een schets over de baai van Balikpapan en de plaats Balikpapan komt eigenlijk neer op een beschrijving van het belangrijkste gedeelte van de onderafdeeling Balikpapan. Het belang van deze onderafdeeling immers is geconcentreerd in de baai met omgeving en de plaats Balikpapan met zijn uitgestrekte centra

van bewoning en het boorterrein Sambodja met omliggende kampongs. Deze geheele samenleving wordt gedomineerd door het machtige, uitgestrekte bedrijf van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, welke vestiging op dit eenzaam gelegen punt van Borneo naast den olierijkdom van den bodem alleen te danken is aan de gunstige ligging en de prachtige natuurlijke zeehaven, die de baai van Balikpapan vormt.

Te beginnen met den zuid-oost-kant van de baai, aan de kust en aan de rivieren (stroomopwaarts), wederom langs de kust tot de plaats Balikpapan vindt men een geheelen krans van kampongs, waarvan een gedeelte onderling verbonden is door voetpaden, het grootste deel slechts te bereiken is van de kust of van een der vele rivierarmen met haar tallooze zijarmen, die een uitgebreid doolhof van waterverbindingen vormen. Elke kampong is dan ook voorzien van een menigte prauwen en kano's, voortbewogen door pagaaien en zeilen.

Rondom de baai wordt veel hout gekapt en liggen vele belangrijke houtaankapperceelen, vanwaar export plaats heeft van eenige goede houtsoorten (ijzerhout, bangkirai, mcranti en ka-) poer). Verder treft men aan de baai eenige bevolkings- steenkool- en houtskoolwiningen aan en wordt op sommige plekken ten behoeve van wegen- en woningbouw karangsteen, zand en kalksteen gewonnen. Het belang van deze onderafdeeling zal zeer toenemen, als de groote wegverbinding Moeara Oeja-Balikpapan-Samarinda, met den aanleg waarvan in 1938 een aanvang is gemaakt, en waarvan de duur der werkzaamheden op tenminste tien achtereenvolgende jaren wordt geraamd, zal zijn gereed gekomen. Een groot achterland van de baai zal dan voor export, voornamelijk van goede houtsoorten, worden opengelegd, van welk achterland Balikpapan ongetwyfeld de uitvoerhaven zal worden.

De bevolking van de kampongs is van zeer gemengden aard. De oudste bevolkingsgroep (autochtone bevolking is er thans niet meer) is de z.g. „Orang Balikpapan”, welke thans nog maar weinig zielen telt. In den loop der tijden vestigden zich langzamerhand in de kampongs Badjau's, die ook hier thans nog hun visschersbestaan leiden. Boegineezen, Makassarren, Boetonneezen, Bandjereezen, Pasireezen, Javanen, Soendaneezen, hier en daar een enkele Chineezen en Britsch-Indiër. Te Balikpapan (zie aldaar) is de vermenging van de bevolkingsgroepen nog veel grooter, hetgeen vooral werd bevorderd door de groote import van werkkrachten door de Bataafsche Petroleum Maatschappij. Vele lieden, elders onder minder goede economische omstandigheden levende, aangelokt door de toenmalige hooge loonen, en lieden, ontslagen door de maatschappij, kwamen zich eerst vestigen in de plaats Balikpapan, daarna veelal in de omliggende kampongs of in de kampongs aan de overzijde van de baai, waar zij een nerinkje opzetten of zich gingen toeleggen op landbouw of vischvangst. De onderlinge verhouding tusschen dit mengelmoes van inheemsche volkeren is zeer goed; twisten en onderlinge veeften komen zoo goed als niet voor, terwijl toch vermenging weinig plaats vindt, integendeel iedere groep zich met zijn eigen adatinstellingen zooveel mogelijk tracht te handhaven. De naam Balikpapan zou volgens de legendo zijn ontstaan te danken hebben aan

een gebeurtenis, die plaats zou hebben gehad in 1739 onder de regering van sultan Mohamad Idris van Koetei. De verschillende nederzettingen, aan de baai gelegen, ontvingen toen van genoemden sultan opdracht tot bijdrage in natura in den voorgenomen bouw van een nieuw paleis te Koetei Lama, welke bijdrage in totaal neerkwam op de levering van 1000 planken. Toen deze planken gereed gekomen waren, werden zij tot vloten samengebonden en langs de kust naar Koetei Lama geboemd. Bij aankomst aldaar bleken er 10 planken te ontbreken. Later spoelde een dezer vermiste planken aan bij het tegenwoordige Djeneboera. Men noemde die plek daarom Balikpapan. Deze naam werd later ten onrechte gegeven aan de tegenwoordige onderafdeelingshoofdplaats. Sindsdien wordt het eigenlijke Balikpapan (Djeneboera) Balikpapan Lama genoemd.

BALIKPAPAN (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling, gelegen aan de gelijknamige baai, afdeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo in het gebied van het landschap Koetei. De onderafdeelingshoofdplaats met omliggende kampoengs (inclusief de krans van kampoengs om de baai), tezamen met het boorterrein Sambodja, vormt de geheele onderafdeeling, die vrijwel alleen aan de kusten bevond is, en waarvan het binnenland zeer onbelangrijk is.

De weg Balikpapan-Sambodja ter lengte van 50 km is aangelegd en wordt onderhouden door de Bataafsche Petroleum Maatschappij; deze niet voor het openbaar verkeer opengestelde weg met aan weerszijden een strook gronds, ter breedte van 50 m, behoort tot B.P.M.-erfpachtsterrein. De olie- en gaspipleidingen van Sambodja en de overige oliewinningsterreinen loopen langs dezen weg. De wegen in de kota Balikpapan zijn, voor zoover zij gelegen zijn in het erfpachtsterrein van de B.P.M., door deze maatschappij aangelegd en worden door haar onderhouden. Slechts een klein gedeelte van het wegennet in en om Balikpapan behoort aan het landschap en wordt van landschapswege onderhouden.

Samengegroeid met de kota zijn de kampoengs Baroe Ilir en Oeloe, Klandasan Ilir en Oeloe, Pantjoer, Karang Anjar en Straat Baroe, alle langs autowegen bereikbaar via de kota. De bewoners van deze kampoengs zijn grotendeels loontrekkenden (koelies of huisbedienden). Waar landbouw wordt beoefend, dient deze in hoofdzaak voor eigen levensonderhoud.

Het klimaat van Balikpapan is dat van een kustplaats. Overdag is het er tamelijk warm, doch bijna elken dag waait er een frissche zee-wind. De nachten zijn over het algemeen koel. Van April tot October staat de zogenaamde selatan, een sterke zuidenwind, door. Dit is de periode van verkoudheden en influenzagevallen.

De inheemsche bevolking is een mengbevolking en is over het algemeen hier nog meer vermengd dan de normale kustbevolking elders op Borneo. Zij bestaat uit Boegineezen, Makasaren, Bandjerezen, Boetonneezen, Pasireezen, Koeteineezen, Javanen, Madoerezen, Soendaneezen; daarnaast Europeanen van diverse nationaliteit, Japanners, Chinezen, Voor-Indiërs en Arabieren. De volkstelling van 1930 gaf de volgende sterkte aan: 1304 Europeanen, 5163 Chinezen, 1187 andere Vreemde Oosterlingen,

39065 Inlanders. Sindsdien is het bevolkingscijfer aanzienlijk gedaald door de zeer belangrijke inkrimping, zoowel van het Europeesche als het Aziatische personeel van de Bataafsche Petroleum Maatschappij. Ultimo 1936 waren de bevolkingcijfers: 800 Europeanen, 2500 Chinezen, 150 andere Vreemde Oosterlingen, 44 Japanners en 28600 Inlanders.

De godsdienst is overheerschend Islamitiesch. Slechts het Pasirsche gedeelte der bevolking, de Badjau's en de zeer kleine groep der z.g. „Orang Balikpapan” zijn animisten. Te Rapak Kampoeng Baroe en Klandasan zijn moskee's. Onder het Manadoesche gedeelte der bevolking, die hier als kranie (schrijver) bij de B.P.M. en als militair in vrij belangrijke mate vertegenwoordigd is, is de Christelijke godsdienst overheerschend. Zij hebben hier een kerkeraad en een godsdienstleeraar. Zij houden kerk in de z.g. „aula”, een door de B.P.M. beschikbaar gesteld gebouw ten behoeve van de westersche, door de Regeering erkende godsdiensten. Wat betreft de geestelijke zorg voor de Europeesche Protestanten, hierin wordt voorzien door een dominee, met standplaats Bandjermasin, die periodiek de gemeente alhier bezoekt. De Roomsche-Katholieken nemen langzaam, maar zeker in aantal toe. Een kerkgebouw met pastorie staat te Klandasan Ilir, en een hulpkerkje, ondergebracht in een B.P.M.-schuur, te Pandansari. Twee pastoors en een broeder zijn te Balikpapan geplaatst.

Doordat het B.P.M.-bedrijf gevestigd is aan de smalle strook tusschen de kust en de heuvelrijen, die Balikpapan dicht omgeven, en het noodig werd geoordeeld dat het Europeesche technische personeel vlak bij de diverse fabriekscomplexen woont, ontstonden tamelijk ver uiteen liggende woonwijken, n.l. Kampoeng Baroe, Pantjoer, Technische heuvel en Dubbs. Het overige Europeesche personeel woont vrijwel geheel bijeen in de mooie, in het heuvelgebied terrasvormig aangelegde woonwijk Klandasan. Hier staan tevens de z.g. „aula”, het godsdienstig centrum, de B.P.M.-pasanggrahan met zeer goede accomodatie, en het keurige, moderne societeitsgebouw met groot tennisbanencomplex, bioscoopgebouw tevens feestzaal en kegelbaan, het middelpunt van de sociale samenleving te Balikpapan. De sportvereniging biedt tegen zeer matig tarief gelegenheid tot beoefening van tennis, zeilen, voetbal, schermen, schieten, etc. In het bioscoop- en societeitsgebouw geeft men goede films, concerten, toneeluitvoeringen, etc. Niet tot het B.P.M.-personeel behorende personen worden tegen een zeer matig tarief in de gelegenheid gesteld van deze ontspanningen mede te profiteren. In dezelfde wijk staat de z.g. „Inkoop Centrale”, een coöperatieve vereniging van de B.P.M.-employe's, die in ruime mate voorziet in consumptieve behoeften van den meest uiteenlopenden aard. Het scheppen van deze vereniging, die tevens omvat de z.g. ondernemingswinkels voor het Aziatisch personeel, geschiedde teneinde het volledige B.P.M.-personeel, zonder dat van eenigen koopdwang sprake is, in staat te stellen zich van al het noodige voor levensonderhoud te voorzien tegen redelijken prijs en onafhankelijk te zijn van prijsopdrijving van de Chineesche kamp (z.g. „economisch eiland”). Verder dient nog te worden genoemd „Hollandia”, een groote electrische

brood- en banketbakkerij. Deze zaak, tevens restauratie voor allerlei delicatessen, wordt geëxploiteerd door de firma Van Swaay, die onder den naam E.M.B.P. „Electriche Maatschappij Balikpapan” den stroom, opgewekt door de B.P.M., van de maatschappij overneemt en distribueert onder de niet-B.P.M.-ers.

Militairen, zoowel minderen als de meeste officieren, zijn ondergebracht in B.P.M.-woningen en B.P.M.-schuren als voorloopige maatregel. De ambtenaren wonen in Gouvernements- of landschapswoningen, de particulieren in particuliere woningen.

Buiten het bedrijf der Bataafsche Petroleum Maatschappij, wordt handel in geringe mate gedreven in de Chineseesche kamp, die een geduchten concurrent vindt in de Inkoop Centrale met haar ondernemingswinkels. De kleinhandel concentreert zich op de landschapspasar te Klانداسان (de pasar te Kampoeng Baroe is zeer onbetekend). Op het B.P.M.-erfpachtsterrein liggen pasars te Balikpapan, Pandasari, Karanganyer en Pasarbatoe, die belangrijk zijn. De handel, die nog van eenige betekenis is, is in handen van Chinezen, Bombayers en een enkele Japanner.

In verband met de drukke scheepvaart is er te Balikpapan een haven- en loodsdiens ingesteld met een havenmeester, twee Europeesche loodsen en verder vrij uitgebreid personeel. Van de 8 steigers behoeven er 7 aan de B.P.M., welke laatstgenoemde steigers ligging bieden aan groote zeeschepen, en waarvan er 3 voorzien zijn van olieleidingen, z.g. „oliesteigers”, waar brandstof kan worden ingenomen. De andere steiger, de z.g. „douanesteiger” is van minder belang, aangezien hier geen zeeschepen kunnen meren. Alle goederen worden dan ook aan de B.P.M.-steigers gelost en per B.P.M.-trein (smalspoor) naar de douaneloosd ter inkleding gezonden. Uitbreidingsplannen voor de douaneloosd en -steiger zijn in behandeling. Het aantal binnengekomen schepen en de tonnenmaat daarvan bedroeg over 1934 aan vaartuigen, op zeebrieff varend, 826 met een totaal toninhoud van 7039113 m³, aan vaartuigen, op jaarpas varend, 1982 met een toninhoud van 112955 m³. Deze cijfers bedroegen over 1935 aan vaartuigen, op zeebrieff varend, 716 met een toninhoud van 6466521 m³ en aan vaartuigen, op jaarpas varend, 1172 met een toninhoud van 124942 m³, over 1936 t/m September laatste categorie aan toninhoud 5012891 m³. In deze jaren werd de haven van Balikpapan aangedaan door de volgende oorlogsschepen en Gouvernementsvaartuigen: in 1934 Nederlandsche oorlogsschepen 33 en Gouvernementschepen 39, in 1935 Nederlandsche oorlogsschepen 17 en Gouvernementschepen 52, in 1936 Nederlandsche oorlogsschepen 17 (tot ultimo September). In 1935 kwam bezoek van 1 oorlogsschip van Britsche nationaliteit, in 1936 een oorlogsschip van Japansche nationaliteit. De haven van Balikpapan wordt aangedaan door handelsstoomers van de volgende maatschappijen: de K.P.M., de B.P.M., Java-China-Japan-lijn, Stoomvaart Mij. Nederland, Rotterdamse Lloyd, Stoomvaart Mij. Oceaan, Ocean Steamship Company, Hamburg-Amerika-lijn, Silverline Ltd. en A.P. Klaverness Line. Bovendien komen veelvuldig gecharterde schepen van Noorsche, Engelsche, Zweedsche, Deutsche en Japansche nationaliteit

teit de haven aandoen. Van bijna al deze stoomvaartlijnen is de B.P.M. agente. De prauwvaart van Celebes naar Balikpapan is vrij belangrijk vanwege de rijstimport. Van Bali en Madoera wordt slachtvee per prauw ingevoerd. Het grootste deel der motorrijtuigen behoort aan de B.P.M. of aan haar personeel. Er is een 40-tal taxi's, die de verbinding onderhouden tusschen de onderling ver uiteen liggende woonwijken. Door de maatschappij worden bussen ter beschikking gesteld voor transport van haar employé's van de woonwijken naar fabrieken en kantoren, zoomede voor de schoolkinderen. Van zeer groot belang is de in begin 1936 tot stand gekomen 3-wekelijksche K.N.I.L.M.-vliegverbinding van Balikpapan, t.w. Zaterdag route Batavia-Soerabaja-Bandjermasin-Balikpapan-Tarakan en Maandags omgekeerd en Woensdags Soerabaja-Bandjermasin-Balikpapan-Bandjermasin-Soerabaja. Het vliegveld Manggar, gebouwd en onderhouden door de B.P.M., is op een afstand van ruim 25 km buiten Balikpapan aan de wegverbinding naar Sambodja gelegen. De maatschappij is agente van de K.N.I.L.M. en heeft een autobusdienst vice-versa van Balikpapan naar Manggar loopen.

De Bataafsche Petroleum Maatschappij heeft in deze onderafdeeling twee concessies, Mathilde en Nonnie. Eerstgenoemde omvat Balikpapan en naaste omgeving en een deel der baai. De concessie Mathilde, waar de machtige fabriekcomplexen van de maatschappij zijn gevestigd, levert zeer weinig olie. Het bedrijf te Balikpapan is raffinaderijbedrijf. Men vindt er de petroleum-, zuurstof-, zwavelzuur-, parafine-, drum-, blik-, smeerolie- en salpeterzuur-fabrieken, de z.g. kraakinstallatie, de machtige electriciteits centrale, die geheel Balikpapan van electriciteit voorziet, etc. Door de centrale ligging van deze plaats kunnen oliën ook van andere oliewinningsterreinen uit Nederlandsch-Indië hier geraffineerd worden, hetgeen dan ook geschiedt.

Over het algemeen is de gezondheidstoestand gunstig. Onder de inheemsche bevolking zijn huidziekten in vele varianten en amoebesdysenterie de meest voorkomende ziekten. Verder komt ook veel, speciaal onder de Europeesche bevolking, voor de z.g. Balikpapankoorts, een ziekte, die het midden houdt tusschen vijfdaagsche koorts en influenza, voornamelijk optredend tengevolge van klimaatsverandering bij nieuw-angekomenen. De belangen van den D.V.G. worden hier behartigd door een Gouvernements Indisch arts, die aan het hoofd staat van het landschapshospitaal, bestaande uit een hoofdgebouw en twee groote zalen voor mannen en vrouwen, een blokinrichting voor krankzinnigen, een besmettelijke ziekten-afdeeling, een paviljoen voor beter-gesitueerden met volledige bezetting verplegend personeel. De Militaire Geneeskundige Dienst staat onder leiding van een officier van gezondheid met den rang van kapitein, die beschikt over een klein ziekenzaaltje, uitsluitend bestemd voor militairen. De Bataafsche Petroleum Maatschappij heeft een groot ziekenhuis, onder leiding van een Europeesch arts tevens chirurg, die beschikt over een Indisch arts en een gediplomeerd Europeesch verpleegster, een apotheker en een verpleger, benevens volledig lager verplegend personeel. Te Balikpapan is voorts bescheiden een Europeesch tandtechni-

ker, werkende onder toezicht van den B.P.M.-arts, die tandheelkundige hulp verlenen kan. Te Balikpapan is sinds 1934 gevestigd een plaatselijke afdeling van het Nederlandsche Roode Kruis, dat reeds eenige successen boekte met haar arbeid. Iets later werd de plaatselijke afdeling van de luchtbescherming in het leven geroepen, die thans georganiseerd is. Om de reeds vermelde redenen is de verdediging van de onderafdeelingshoofdplaats van groot defensief belang; vandaar een militaire bezetting. Deze militaire bezetting staat onder het commando van een luitenant-kolonel. Een mijnlegger wordt afwisselend gestationeerd te Balikpapan en in de kleinere oliehaven Tarakan.

Aanwezig zijn de ondervolgende scholen, t.w. 1 openbare Europeesche lagere school met 3 leerkrachten, 1 openbare Hollandsch-Inlandsche school met volledige leerkrachten, 1 openbare vervolgschool, 5 openbare volksscholen, 1 particuliere volksvervolgschool van de B.P.M., door haar zelve bekostigd, 1 particuliere Chineesche school van de Tionghoa Hwee Kwan, die een kweekend bestaan leidt, 1 particuliere Hollandsch-Inlandsche school, 1 Pergoeroen Ra'jat school van de „Parindra" te Klandasan, 1 Mohammadyahschool te Klandasan. In 1937 werd opgericht een Roomsche-Katholieke school onder leiding van de pastoors te Balikpapan. Te Sambodja is een Europeesche lagere school, een B.P.M.- en een volksvervolgschool. Over het algemeen voorziet de onderwijsvoorziening ter nauwermond in de behoefte.

Naast het controleurskantoor zijn te Balikpapan gevestigd een druk post- en telegraafkantoor, een havenkantoor en een douanekantoor. Daarnaast heeft de Bataafsche Petroleum Maatschappij een geheele reeks van kantoren en een hoofdkantoor, dat centraal in het emplacement is gelegen. Als handelskantoren dienen voorts nog te worden genoemd de kantoren van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij en de Borsumy.

BOVEN-MAHAKAM (Aanv. Dl. I). Onderafdeling van de afdeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo onder een Europeesch bestuursambtenaar met standplaats Long Iram. De onderafdeling bestaat uit één district n.l. Boven-Mahakam, hetwelk weer onderverdeeld is in de onderdistricten Oost- en West-Boven-Mahakam. Aan het hoofd van het district, inclusief het onderdistrict Oost-Boven-Mahakam, staat een districts-hoofd (kiaj), eveneens met standplaats Long Iram en aan het hoofd van het onderdistrict West-Boven-Mahakam een assistent-kiaj met standplaats Long Pahangeli. De grens tusschen de beide onderdistricten wordt gevormd door de groote kihamreeksen (kihamb = stroomversnelling) in het midden-Mahakam-gebied. De heele onderafdeling telt in totaal 55 kampoengs.

De onderafdeling Boven-Mahakam is gelegen tusschen $0^{\circ}20'$ Z.B. en $1^{\circ}20'$ N.B. en $113^{\circ}30'$ tot $115^{\circ}40'$ O.L. De oppervlakte wordt geraamd op 350 vierkante mijlen, zijnde het $\frac{1}{21}$ deel der residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, overeenkomende met ongeveer 0,6 van Nederland. De voornaamste rivier is de Mahakam, waaraan deze onderafdeling haar naam ontleent. Zij ontspringt op den Batoe Tiban. Men kan veilig aannemen dat $\pm 75\%$ van den

bodem met bosschen van de meest samengestelde boomflora is bedekt. Bekende houtsoorten, welke uit dit gebied worden uitgevoerd, zijn lempong, kapoer- en ijzerhout. Verder leveren de bosschen getah hangkang, damar en rotan.

De bevolking bestaat uit ± 10000 heidenen, ± 2000 Islamieten en ± 1000 Katholieken, tezamen ± 13000 zielen, waarvan ± 5500 in Oost-Boven-Mahakam en ± 7500 in West-Boven-Mahakam. Het overgrote deel der bevolking behoort tot de Bahau Dajaks (± 11000). De rest zijn Maleiers, Chineezen (± 150), andere Vreemde Oosterlingen (± 35) en Europeanen (19). Op 12 na zijn alle kampoengs aan de Mahakamrivier gelegen.

De middelen van bestaan van de bevolking zijn hoofdzakelijk boschproductenwinning, verder verzamelen van grint en zand, ladangbouw (rijstbouw op droge velden) en de jacht (voor varkensvet).

Het vervoer geschiedt langs de rivieren hoofdzakelijk per prauw. De lengte van de voetpaden bedraagt in totaal ± 20 km.

LONG-IRAM (Aanv. Dl. II). Standplaats, behalve van het Europeesch en Inlandsch B.B., ook van een Gouvernements Indisch arts. Het aantal inwoners bedraagt ± 1200 . Er is een negriziekenhuis en een radio-ontvangststation. Op deze plaats, een belangrijk punt van den handel in boschproducten, afkomstig uit de bovenstreken, zijn vele Chineesche en Maleische handelaren gevestigd. Vast garnizoen ligt hier niet, wel wordt doorlopend één brigade militairen uit Samarinda of Poeroek Tjahoe voor 2 à 3 maanden te Long-Iram gedetacheerd.

TERING. Bahaukampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo), $\pm \frac{3}{4}$ uur varens benedenstrooms van Long-Iram gelegen. Aantal inwoners ± 500 . Hoofdzetel van de R.K. missieorde „De Congregatie van de Heilige Familie te Grave". De missie werkt in deze onderafdeling in totaal met 9 pastoors, 4 zusters en 4 broeders. Het keurig aangelegde missieemplacement bestaat uit: kerk, pastorie, zusterhuis, klein ziekenhuis, door het Gouvernement gesubsidieerde missievolksscholen annex jongens- en meisjesinternaten, alsmede een leergang voor volksonderwijzers. 12.9.40.

LAHAM. Bahaukampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo), één dag varens stroomopwaarts van Long-Iram gelegen. Aantal inwoners ± 120 . Zetel van een pastoor en broeder. Het emplacement bestaat uit een kerk, pastorie en één door het Gouvernement gesubsidieerde volkscholen annex jongens- en meisjesinternaten.

MAMEHAK. Bahaukampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo), 2 dagen varens stroomopwaarts van Long-Iram gelegen. Aantal inwoners ± 600 . Zetel van een pastoor en broeder. Verder is er een ongesubsidieerde missievolksschool.

LONG-PAHANGEL. Bahau- en Maleische kampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo). Aantal inwoners ± 800 . Standplaats van den assistent-kiaj van West-Boven-Mahakam. Zetel van 2 pastoors met gesubsidieerde missievolksschool annex jongens-internaat. Verder is aanwezig een negriziekenhuis onder leiding van een mantri-verpleger, e.o.

a. onder contrôle van den Gouvernements Indisch arts te Long-Iram. Op deze plaats zijn Chineesche en Maleische opkoozers gevestigd, die voor handelaren te Long-Iram boschproducten opkopen uit de bovenstreken.

LONG-PAKA. Kajankampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo), 2 dagen varend van Long-Pahangei gelegen. Aantal inwoners ± 900. Op deze plaats is een gesubsidieerde missievolksschool.

5.12
16
BATOE OERAH. Pnihingskampoeng in de onderafd. Boven-Mahakam (res. Z. en O. afd. van Borneo), 4 dagen varend van Long-Pahangei gelegen. Aantal inwoners ± 200. Gelegen in het centrum van het Pnihingcomplex, zetel van een pastoor met gesubsidieerde missievolksschool annex jongensinternaat.

SPAARBANKEN, SPAARKASSEN (Aanv. Dl. IV). Van de einde 1937 in Nederlandsch-Indië werkzame spaarbanken dienen als de voornaamste te worden genoemd:

De Postspaarbank in Nederlandsch-Indië, zijnde de door het Gouvernement van Nederlandsch-Indië in 1898, in navolging van Nederland, in Indië in het leven geroepen instelling, met het doel het sparen aan te moedigen en de gelegenheid te bieden, om spaargelden in bewaring te geven,

en de navolgende particuliere spaarbanken:

De Algemeene Spaar- en depositobank, opgericht te Batavia in het jaar 1895;

De Bataviasche Spaarbank, opgericht te Batavia in het jaar 1857;

De Spaarbank te Bandoeng, opgericht te Bandoeng in het jaar 1903;

De Spaarbank te Semarang, opgericht te Semarang in het jaar 1853;

De Gemeente Spaarbank, voorheen Spaarbank van de Mij. tot Nut van het Algemeen, opgericht te Soerabaja in het jaar 1859;

De Padangsche Spaarbank, opgericht te Padang in het jaar 1879;

De Spaarbank van Makassar, opgericht te Makassar in het jaar 1875;

De Spaarbank Minahassa, opgericht te Manado in het jaar 1896.

Naar uit het bovenstaande blijkt, is het aantal particuliere spaarbanken reeds sedert zeer geruimen tijd niet meer toegenomen. Het arbeidsveld van de particuliere spaarbanken is in de laatste jaren niet onbelangrijk ingekrompen, deels door de tijdsomstandigheden, welke vele inleggers noodzaakten op vroeger gemaakte besparingen terug te vallen, daarnaast echter ook door een toenemende activiteit van de Postspaarbank in Nederlandsch-Indië, welke geleidelijk een grooter deel van de daar te lande aangehouden spaargelden en speciaal van de nieuwe besparingen tot zich heeft weten te trekken. In 1930 maakte het gezamenlijke spaartegoed bij de Postspaarbank 53 % uit van het totale tegoed bij de Postspaarbank en de particuliere spaarbanken tezamen; in 1936 was het aandeel van de Postspaarbank reeds tot ongeveer 71 % gestegen.

Het aantal spaarders nam van 1930 tot 1936 bij de Postspaarbank toe van 362.973 tot 466.568, bij de particuliere spaarbanken daarentegen af van ongeveer 21.200 tot 17.897. Het gezamenlijke tegoed bij de voornaamste particuliere spaarbanken nam in dezelfde jaren af van f 22.3 miljoen tot f 15.5 miljoen, of met ongeveer 31 %, terwijl dat van de Postspaarbank toenam van f 24.3 miljoen tot f 36.8 miljoen, of met ongeveer 51 %.

Terwijl bij de particuliere spaarbanken de inleggers voor het overgrote deel zijn blijven behooren tot de Europeesche bevolkingsgroep en het aantal spaarrekeningen van Inlanders en Chineezers en andere Vreemde Oosterlingen, speciaal op Java, zeer gering is gebleven, zijn bij de Postspaarbank de spaarrekeningen van Inlanders verre in de meerderheid. Per ultimo 1936 stonden van de 466.568 door de Postspaarbank uitgegeven boekjes er 308.295 op naam van Inlanders, 43.222 op naam van Chineezers en andere Vreemde Oosterlingen en 115.051 op naam van Europeanen.

De ontwikkeling van de Indische spaargelden gedurende de laatste jaren blijkt uit het hieronder volgende staatje:

De particuliere spaarbanken plegen de haar toevertrouwde gelden voornamelijk te beleggen

(inlagen in duizenden guldens)

Jaar	Postspaarb.	Alg. Spaar- & Dep. Bank	B'viascho Spaarb.	Spaarb. te Bandoeng	Spaarb. te Semarang	Gem. Spaarb. S'baja	Padangsche Spaarb.	Spaarb. van Makasser	Spaarb. Minahassa
1930 . . .	24.310	767	1.400	2.094	5.929	8.156	2.369	805	740
1931 . . .	27.290	478	1.362	1.924	5.469	7.534	2.549	754	677
1932 . . .	29.605	366	1.152	1.638	4.900	8.169	2.360	452	639
1933 . . .	31.839	304	1.143	1.589	4.888	7.560	2.224	533	569
1934 . . .	34.790	275	1.098	1.660	4.970	7.371	2.166	634	547
1935 . . .	35.714	246	1.114	1.441	4.706	6.001	1.961	611	526
1936 . . .	36.826	234	1.065	1.277	4.248	5.797	1.711	630	535

in effecten en hypotheeken. De verhouding tusschen deze beide beleggingscategoriën heeft zich de laatste jaren geleidelijk gewijzigd ten gunste van de effectenportefeuille. Terwijl in 1931 nog 32.8 % van de inlagen in hypotheeken was belegd, is dit percentage sindsdien geleide-

lijk teruggelopen tot 26.6 % in 1936, een ontwikkeling, welke als gunstig dient te worden aangemerkt. Het totaal aan hypotheecaire vorderingen is in deze periode teruggelopen van f 6.65 miljoen tot f 4.06 miljoen.

Het perceelenbezit van de particuliere spaar-

banken is de laatste jaren eenigermate toegenomen, doordat ten gevolge van de ongunstige tijdsomstandigheden vele hypothecaire vorderingen gedwongen moesten worden afgewikkeld en daarbij dan veelal tot eigen inkoop van de verbonden perceelen moest worden overgegaan. Per ultimo 1936 bedroeg dit perceelenbezit voor de gezamenlijke particuliere spaarbanken f 4.29 miljoen tegen f 3.99 miljoen in 1930, van welke bedragen resp. 3.63 miljoen en f 3.42 miljoen voor rekening komen van de Gemeente Spaarbank Soerabaja.

De *liquiditeit* der particuliere spaarbanken heeft zich de laatste jaren gunstig ontwikkeld; mede door de reeds gememoreerde terugbrenging van de beleggingen in hypotheeken is het liquiditeitspercentage — waaronder dient te worden verstaan de verhouding tusschen „het totaal der kasmiddelen, giro's, deposito's, effecten en nog te ontvangen rente" enerzijds en „de direct opeisbare verplichtingen, zijnde inlagen, debetsaldi bij de Javasche Bank enz." anderzijds — opgelopen van 49.95 % in 1932 tot 71.67 % in 1936.

De particuliere spaarbanken hebben de laatste jaren haar *rente-uitkeeringen* aan inleggers belangrijk moeten verlagen, naarmate door het terugloopen van de kapitaalrente ook het rendement van haar effecten- en hypotheekportefeuilles ongunstiger werd. Tegen 4 % à 5 % in 1930 bedroeg de uitgekeerde rente in 1936 nog slechts 3 % à 3½ %, terwijl het gemiddelde in 1937 nog weder eenigszins lager is komen te liggen.

De voornaamste in Indië einde 1936 werkzame spaarkassen waren de N. V. De Eerste Nederlandsch-Indische Spaarkas, opgericht te Bandoeng in het jaar 1915 en de N. V. Nieuwe Nederlandsch-Indische Spaarbank, gevestigd te Lawang, opgericht in het jaar 1928. Eerstgenoemde instelling had per ultimo 1936 26.807 spaarbrieven uitstaan met een saldo-tegoed van f 5.602.000. De beleggingen van deze instelling bestonden per ultimo 1936 voor 63.9 % uit hypotheeken, voor 10.5 % uit effecten en voor het overige uit kasgelden, deposito's, enz.

DACTYLOSCOPIE (samengesteld uit dactylos of dactylus = vingers, Grieksch en skopein = bekijken, Grieksch); het beschouwen van vingerafdrukken derhalve. De dactyloscopie is dus de wetenschap, welke zich bezig houdt met het vaststellen van de identiteit van menschen door middel van vingerafdrukken en wat daarmee verband houdt.

Historisch overzicht. In tegenstelling met de meening van velen is de vingerafdruk als middel tot identificatie geen product van den modernen tijd. Reeds in oeroude tijden vond vastlegging van identiteit door middel van den vingerafdruk plaats. Men heeft in Babylonië vingerafdrukken op zegels gevonden, welke dateren van 2200 j. v. Chr. In het bijzonder in China en Japan speelt het zegelen en stempelen een zeer belangrijke rol, waarom het dan ook geen verwondering behoeft te baren, dat in deze landen de vingerafdruk al spoedig op den voorgrond trad. Ongeveer 650 j. n. Chr. (Tang-periode) werd zelfs in China reeds de vingerafdruk als vervanger van het z.g. kerven bij overeenkomsten aangeprezen. Ook op familiepapieren werden

veelal afdrukken gesteld. Daarna kwam de vingerafdruk meer en meer in gebruik. Men wist de door de vingertoplijnen gevormde figuren reeds zeer goed te onderkennen; zelfs werden deze in de chiromantie betrokken.

In Japan worden de oudste aanwijzingen betreffende den vingerafdruk gevonden in de oude Japansche annalen (Nihongi), ongeveer 700 j. n. Chr. Ook hier veelvuldig gebruik van den vingerafdruk als identificatiemiddel.

In overig Azië is het moeilijker een tijdstip vast te stellen, waarop voor het eerst kennis werd gemaakt met dit identificatiemiddel. Uit gevonden afdrukken op oorkonden blijkt evenwel, dat het reeds in zeer oude tijden bekend en gebruikt werd.

In Europa werd eerst veel later gebruik gemaakt van den vingerafdruk. Toch was in Europa en ook in Nederland het gebruik van den vingerafdruk niet geheel onbekend. In de Geschiedenis van Amsterdam, door J. Ter Gouw, wordt gewag gemaakt van het gebruik door „Onze Goede lieden van den Gerechte" in de 13de eeuw. De achterzijde van het zegel aan den brief van den 1sten Juni 1347 heeft een indruk van een duim. Het zegel aan de brieven van 18 Juli 1388 en het grootzegel aan den brief van 22 April 1360 hebben elk indrukken van twee vingers. In 1527 werd in verband met den „zorgelijken tijd" scherp toezicht gehouden op vreemdeelingen. „In herbergen, aan de Vesten gelegen of in slop-„steegjes bij het Vesten, mogen geen vreemde-„lingen vernachten. En alle anderen, die her-„berg houden, moeten hunne gasten laten in-„schrijven bij Kornelis Gijsbertszoon Plomp, „die gemachtigd is paspoorten op den duim af te geven".

Hoewel in 1764 en omstreeks 1813 reeds door enkele schrijvers de aandacht was gevestigd op het bestaan van papillaire lijnen, komt eerst in 1823 aan Purkinje de eer toe, het eerst een poging gedaan te hebben tot het bestudeeren van het verloop van de vingertoplijnen en het classificeeren van de door de lijnen gevormde figuren. Hij stelde een aantal typen vast en schiep daarmee de grondslagen van de huidige dactyloscopie. Herschell trachtte voor het eerst (1858 te Calcutta) de dactyloscopie dienstbaar te maken aan politie en administratie (uitbetaling aan pensioengerechtigden). Door onderzonden tegenwerking gaf hij echter zijn pogingen ten slotte op. Geheel onafhankelijk van Herschell werkte Henry Faulds. In 1880 stelde hij voor om signalelementen te vervaardigen van alle tien vingerafdrukken (Herschell gebruikte slechts een of twee afdrukken). Ook Faulds vestigde — echter eveneens zonder resultaat — de aandacht van de autoriteiten op het nut, dat van de dactyloscopie ter bestrijding van de criminaliteit kon worden getrokken. De groote stoot tot de praktische aanwending van de dactyloscopie werd gegeven door Sir Francis Galton, doordat hij voor het eerst en met succes een poging deed tot classificatie van een stel vingerafdrukken, d.w.z. het toekennen van een formule aan de tien vingerafdrukken van een persoon, welke formule afhankelijk is van elk door de opgedrukte vingertoplijnen gevormde figuren, alsmede van in dien afdruk geconstateerde bijzonderheden.

Toepassing. Eerst in de laatste tientallen jaren heeft men de mogelijkheid tot identificatie

zeer belangrijk uitgebreid door het aanwenden van verschillende systemen van classificatie van de vingerafdrukken. Daardoor kon dit identificatiemiddel veelzijdiger worden toegepast. Het gebruik, dat men van de dactyloscopie maakt, is onder twee groote groepen te brengen: (a) die in dienst van de contrôle en (b) die ten dienste van de opsporing. In beide gevallen is uiteraard het doel: identificatie van den steller van een afdruk.

Ad a (controle). Hierbij beschikt men over een op een schrift gestelden afdruk, alsmede over een anderen afdruk, waarvan verondersteld wordt, dat hij afkomstig is van den persoon, die den afdruk op eerstbedoeld geschrift heeft gesteld. Deze wijze van toepassen wordt zeer veel voor administratieve doeleinden gebezigd; in Indië bijv. op rijbewijzen, passen, aanvragen om geldleeningen en op de akten van belcening van afdeelingsbanken, postwissels, op stukken betreffende uitbetaling van loonen etc. Ook onder de inheemsche bevolking (i.h.b. tusschen analfabeten) wordt het gebruik van den vingerafdruk naast of in de plaats van een handteekening onder verzoekschriften, overeenkomsten betreffende verkoop en koop, huur, geldleening etc. meer en meer populair. Men ziet in het stellen van een vingerafdruk thans zeker niet meer een handeling, welke uitsluitend in de wereld der criminaliteit thuis behoort.

Voor de onderwerpelijke toepassing is het in het algemeen niet noodig, dat men over afdrukken van meer dan één vinger van een persoon beschikt. Een enkele vingerafdruk is reeds voldoende, mits deze afdruk slechts afkomstig is van denzelfden vinger, waarvan men ter contrôle een afdruk te zijner beschikking heeft. Een classificatie van de afdrukken gebaseerd op technische grondslagen is hierbij geheel overbodig. Men zou de contrôleafdrukken eenvoudig op administratieve wijze kunnen nummeren.

Ad b (opsporing). Deze wijze van toepassen stelt zeer veel zwaardere eischen. Practisch komt het vrijwel steeds hierop neer, dat men de beschikking verkrijgt over een stel van tien vingerafdrukken met het doel aan de hand daarvan vast te stellen, aan wien die afdrukken toebehooren, dus de identiteit van den persoon, van wien de afdrukken afkomstig zijn, vast te stellen. Geheel anders dan bij de administratieve toepassing staan geenerlei aanwijzingen omtrent den betrokken persoon ter beschikking. Men zou aan dergelijke aanwijzingen toch geen waarde mogen hechten, aangezien zij een misleidend karakter zouden kunnen dragen. Hier dus mag men slechts gebruik maken van hetgeen de techniek biedt.

Aan Galton-Henry (Henry verbeterde het oorspronkelijk door Galton ontworpen classificatiesysteem) komt de eer toe een bruikbaar systeem van classificatie te hebben gevonden, gebaseerd op de door de lijnen in de huid van de vingers gevormde figuur, waardoor de aanwending van de dactyloscopie in het belang van registratie en identificatie op uitgebreide schaal mogelijk werd. Dit systeem berust op het samenstellen van een classificatieformule aan de hand van de figuren in de afdrukken van de tien vingers. Sedert zijn verscheidene systemen ontworpen, waarvan de meeste slechts geringe afwijkingen van het systeem Henry vertoonen. De

grondslagen door Galton gelegd, vindt men echter in alle systemen weder terug. Deze grondslag berust op de onderscheiding in eenige hoofdtypen, n.l. boog-, tentboog-, radiaal en ulnair lus-, en kringtype.

Voorbeelden van toepassing van deze classificatie treft men aan bij het onder het departement van Justitie ressorteerend Centraal Kantoor voor Dactyloscopie te Batavia. Naast de crimineele toepassing vindt men aldaar de administratieve (bijv. contrôle op candidaten voor den dienst bij leger, vloot en politie).

De particuliere dactyloscopische centralen als bijv. die van den Java Suiker Werkgeversbond, van het Algemeen Landbouw Syndicaat en Zuiden West Sumatra Syndicaat etc. houden zich uiteraard uitsluitend bezig met contrôle op administratief terrein (aanneming van personeel voor fabrieken, kantoren, landbouwondernemingen etc.).

Naast deze op de afdrukken van alle tien vingers berustende classificatie treft men ook nog aan de classificaties op één enkelen vingerafdruk, de z.g. monodactyloscopische systemen, zooals bijv. het systeem van Olóriz, Jörgensen en van jongeren datum, dat van Larson (Single Finger-print system; 1924). Aangezien men i.c. voor de classificatie slechts de beschikking heeft over één enkelen vingerafdruk, is men, ter verkrijging van voldoende onderscheiding bij de indeeling in klassen, wel genoodzaakt meer in details te treden t.a.v. de door de lijnen gevormde saillante bijzonderheden. Daarom is zeer groote accurate eisch, terwijl het systeem practisch slechts bruikbaar is voor de registratie van een betrekkelijk gering aantal signalelementen.

B e w i j s k r a c h t. Deze berust op twee grondstellingen:

- 1°. onveranderlijkheid in het verloop van de papillaire lijnen;
- 2°. verschil in het verloop van die lijnen bij verschillende menschen.

Ad 1 (onveranderlijkheid der lijnen). Dr. Heindl heeft langs microfotografischen weg kunnen vaststellen, dat de papillairlijnen zich tusschen den 90sten en 120sten dag van de zwangerschap vormen en de vingertoppen van een embryo van dus slechts 4 maanden oud reeds volledig ontwikkelde papillairlijnen vertoonen. Voorts heeft hij geconstateerd, dat onder elke papillairlijn één door kliertjes gevormde plooi aanwezig is, welke klierplooiën volkomen de papillairlijnen volgen, weshalve de door deze plooiën gevormde figuur geheel overeenkomt met de daarboven loopende papillairlijnfiguur. De klierplooiën en daarmede die van de huidlijnen worden bij het embryo gevormd van de toppen der vingers naar het gewricht toe en wel lijn na lijn. Vorming van nieuwe lijnen tusschen de reeds bestaande komt nimmer voor; de nieuwe lijnen sluiten zich bij de laatst ontstane lijn aan, totdat het geheele vingervlak met klierplooiën is bezet. *Een latere verandering van de figuur is derhalve niet meer mogelijk*, tenzij door litteekens, welke een voor den deskundige dadelijk te onderscheiden vervorming kunnen doen ontstaan.

Ad 2 (geen twee personen gelijke afdrukken). Het bewijs voor deze grondstelling is empirisch. Zooals hooger reeds opgemerkt, gebruikten de Chineezers blijkens gevonden oorkonden de vin-

gerafdrukken reeds in de zevende eeuw n. Chr. als identificatiemiddel, zoodat vaststaat, dat minstens een twaalfalft eeuw achtereen de grondstelling op haar juistheid getoetst is. Vermoedelijk gaat de ouderdom van de dactyloscopie echter veel verder terug dan 650 j. n. Chr. Van veel grooter belang voor de langs empirischen weg verkregen uitkomsten moeten echter worden geacht de gedurende de laatste tientallen jaren opzettelijk verzamelde signalelementen in de groote dactyloscopische centralen. De honderd-duizenden en zelfs miljoenen signalelementen (het Federal Bureau of Investigation te Washington beschikt over een nog steeds in aantal snel toenemende verzameling van acht miljoen dactyloscopische signalelementen) worden in die centralen in klassen bij elkaar gevoegd en wel op zoodanige wijze, dat in elke klasse de signalelementen (Engelsch: *slips*), waarvan de afdrukken in overeenkomstige volgorde dezelfde typen vertoonen, bij elkaar worden gelegd. Zoo ooit, dan bestaat bij deze dactyloscopische centralen toch wel een zeer bijzondere kans, dat gelijke afdrukken van verschillende personen bij elkaar komen te liggen. Desondanks heeft men nimmer gelijke afdrukken afkomstig van verschillende personen kunnen aantreffen; men heeft daarentegen *zonder uitzondering* steeds geconstateerd, dat indien twee afdrukken gelijk zijn, die afdrukken van denzelfden persoon afkomstig zijn. Windt en Kodicek hebben bevestigd, dat eens in de 4660337 eeuwen, de mogelijkheid bestaat, dat twee verschillende personen gelijke afdrukken hebben. Zij hebben daarbij een groote theoretische waarschijnlijkheidskans aangenomen; de practijk wijst evenwel uit, dat deze kans zonder bezwaar in elk der details honderdvoudig zou kunnen worden verkleind, weshalve dus het even vermeld aantal eeuwen nog met een niet uit te spreken aantal zou moeten worden vermenigvuldigd. Nog nimmer zijn zelfs van twee verschillende vingers van een zelfden persoon of van vingers van (zelfs éénenige) tweelingen tot in details overeenkomstige afdrukken aangetroffen. De met dit laatste in strijd zijnde zoo nu en dan ten beste gegeven verhalen, bleken bij nader onderzoek steeds naar het rijk der fabelen te moeten worden verwezen.

Literatuur: Francis Galton, *Fingerprints* 1892; Sir E. R. Henry, *classification and uses of fingerprints*, 4th. edition 1913; Windt und Kodicek, *Daktyloskopie, Verwertung von Fingerabdrücken zu Identifizierungszwecken*, 1904; *Suréte publique internationale*, (*Journal officiel de la Commission Internationale de Police criminelle* 1937 XIIIe jaargang no. 14); Dr. Robert Heindl, *System und Praxis der Daktyloskopie und der sonstigen technischen Methoden der Kriminal-polizei*, Dritte Auflage 1927; Dr. Hans Schneickert, *Der Beweis durch Fingerabdrücke in juristischer und technischer Beziehung*, 1923; Dr. Robert Heindl, *Lezing gehouden voor den Bond van Inspecteurs bij de Amsterdamsche Politie op 7 December 1921*; J. H. Smith, *Handleiding bij het onderzoeken van strafbare feiten in Indië*, deel I 1928; J. H. Smith, *Crimineele en administratieve dactyloscopie*, deel I 1935; G. H. A. Hoedt, *Handleiding voor Dactyloscopie*.

HAAN (Dr. FREDERIK DE). Geb. te Leuwarden, 22 Juli 1863, bezocht het stedelijk gymnasium aldaar, studeerde vervolgens te Utrecht

en promoveerde er in 1884 tot doctor in de klassieke letteren. Hij voelde zich aangetrokken tot Indië, maar kon niet in 's Lands dienst worden aangenomen, daar de Geneeskundige Commissie van het Departement van Koloniën hem te zwak achtte voor dienst in de tropen. Toch vertrok hij, op eigen risico, derwaarts en was geruimen tijd werkzaam als particulier docent, eerst te Riouw, vervolgens te Batavia, waar hij verschillende jongelieden opleidde voor het staats-examen tot toelating aan de universiteit. Toen den 23sten Januari 1905 de bekende Landsarchivaris, Mr. J. A. van der Chijs, overleden was, werd De Haan den 24sten Februari daarop benoemd tot waarnemend archivaris, om nog in November van datzelfde jaar definitief als zoodanig te worden aangesteld. Tot 1922 heeft hij dat ambt vervuld en zich in deze functie vooral grooten naam verworven door zijn standaardwerken *Priangan* en *Oud-Batavia*. Is het eerste een onuitputtelijke bron voor alles, wat met de geschiedenis der Preanger-regentschappen in verband staat, het laatste is een geschiedenis van de stad Batavia en zijn bewoners, geheel berustende op authentieke gegevens, maar vol geest en humor geschreven. De Haan overleed te Haarlem op 16 Augustus 1938. Zijn voornaamste werken zijn: *Oud-Batavia, De Portugeesche Buitenkerk, Batavia 1898*; *Priangan, De Preanger-regentschappen onder het Nederlandsch bestuur tot 1811, Batavia, 1910—1912*; *Oud-Batavia, Gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap naar aanleiding van het 300-jarig bestaan der stad in 1919, twee deelen met platen-atlas, Batavia 1922—1923, 2de druk te Bandoeng, 1935*. Van de bekende serie der Dagregisters van het kasteel Batavia heeft De Haan die over de jaren 1678, 1679, 1680 en 1681 uitgegeven. Als zijn voornaamste tijdschriftartikelen noemen wij: *De „Academie de Marine” te Batavia, 1895*; *Naar Midden-Sumatra in 1684, 1897*; iets aangaande den dood van François Tack te Kartasoera, 1898; *De Jacobijnen te Batavia, 1899*; *Uit oude notaris-papieren, I, 1900*; *Uit Oud-Batavia, Kota tahi, 1900*; *De historie van een oud-gast, 1901*; *Uit oude notaris-papieren, II, 1903 en Opium „schuiven”, 1903, alle verschenen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*. Verder: *De laatste der Mardijkers, in Bijdragen Kon. Instituut, 's-Gravenhage 1917 en Personalial der Periode van het Engelsch bestuur over Java, 1811—1816, eveneens in de Bijdragen van het Kon. Instituut, 's-Gravenhage 1935*.

F.W.S.

SNELLEMAN (JOHAN FRANÇOIS). Geboren 26 Dec. 1852 te Rotterdam, overleden 18 Mei 1938 te 's-Gravenhage, was een der deelnemers aan de Midden-Sumatra-expeditie in 1877—79, onder leiding van D. Vetb, ondernomen op initiatief van het Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap. Deze expeditie „dwars door Sumatra” was in dien tijd een zeer moeilijke onderneming. Zijn deelname eraan bracht Snelleman, behalve tot de studie der volkenkunde, ook in de journalistiek, want reeds in 1877 schreef hij er over in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*; tot in 1930 is zijn betrekking tot dit dagblad blijven bestaan. Van zijne hand verschenen daarin zeer vele artikelen, vooral uitvoerige boekbesprekingen, gekenmerkt door een zeer bijzonderen, levendigen stijl, vaak door een soort van drogen humor ge-

kruid. Na zijn terugkeer uit Sumatra was hij nog eenigen tijd als redacteur verbonden aan het dagblad „de Amsterdammer”, later aan „De Nieuwe Courant”, doch zijn levenswerk heeft Snelleman vooral gevonden in de ordening van het rijke materiaal van het Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum Prins Hendrik aan de Willemskade te Rotterdam. Van 1 Febr. 1901 tot 31 Juli 1915 voerde hij daar als directeur het beheer, en gedurende dien tijd heeft hij vooral het Ethnologisch Museum weten te hervormen tot een van de best ingerichte musea voor ethnologie in Europa. Toenemende doofheid deed hem in 1915 ontslag nemen, doch nog tal van artikelen op het gebied van algemeene en Indische volkenkunde verschenen van zijn hand.

Als resultaat van de Sumatra expeditie verschenen van zijn hand: Bijdragen tot de kennis der fauna van Midden-Sumatra I (1887) en II (1892). Voorts: (met A. L. van Hasselt) Reizen in Midden-Sumatra I (1881) en (met A. L. van Hasselt en C. H. Cornelissen) II (1882). Met Prof. P. J. Veth gaf hij uit: Daniël Veth's reizen in Angola (1887), met Dr. Hendrik P. N. Muller: Industrie des cafres du Sud-est de l'Afrique (1892). In samenwerking met Prof. J. F. Niermeyer gaf hij een nieuwe bewerking van Veth's „Java, geographisch, ethnologisch, historisch” in 4 deelen (1896—1907), waardoor in velerlei opzicht een nieuw werk ontstond. Met Prof. van der Lith voerde hij de redactie van het 3de deel der Encyclopaedie van Ned. Indië (1e druk 1902); na den dood van Van der Lith was hij alleen redacteur van het 4e deel (1905); met Dr. H. D. Benjamins die der Encyclopaedie van Nederl. West-Indië (1914—1917). In 1903—1904 verschenen van zijn hand: De Volken der Aarde, in 2 deelen. Verder publiceerde hij een zeer groot aantal artikelen in: De Indische Gids, De West-Indische Gids, de Ind. Mercuur, Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., Le Tour du Monde enz. en, wat de dagbladen betreft, vooral in de Nieuwe Rotterdam. Courant. Snelleman was lid van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en van het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen.

CRISISMAATREGELEN (Aanv. van blz. 1678).

In dit aanvullend artikel zijn bij de behandeling van de stof dezelfde indeeling en volgorde in acht genomen als in het oorspronkelijk artikel, zoodat derhalve achtereenvolgens zullen worden behandeld:

A. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den invoer, het import- en distributie-apparaat en de Indische nijverheid;

B. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den Europeeschen en inheemschen landbouw en den exporthandel;

C. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het verkeerswezen;

D. maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het betalingsverkeer en het bankwezen;

E. maatregelen annex wetgeving van meer algemeenen aard.

A. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den invoer, het import- en distributie-apparaat en de Indische nijverheid.

I. De *tariefpolitiek* van Nederlandsch-Indië is fiscaal gebleven. Slechts in enkele gevallen zijn met andere oogmerken — t.w. handelspolitieke overwegingen dan wel verleening van steun aan bepaalde onderdeelen van de Indische nijverheid — wijzigingen gebracht in de Indische Tariefwet en het tarief van invoerrechten. Deze gevallen betreffen:

a. Bij ordonnantie van 27 Maart 1937 (Ind. Stb. 1937 no. 175) is in verband met de voortschrijdende industrialisatie de mogelijkheid tot het verleenen van vrijdom van invoerrechten voor grondstoffen verruimd en zijn voorts de invoerrechten op vuursteentjes, vliegtuigen en gemerceriseerde manufacturen verlaagd;

b. van de onder a bedoelde mogelijkheid is gebruik gemaakt voor de grondstoffen aluminium-chloride, caseïne en natriumacetaat (Ind. Stb. 1937 no. 417), voor buthylxantaat, te benutten voor verwerking van goud- en zilverters (Ind. Stb. 1938 no. 9) en voor „actieve kool” voor het raffineeren van suiker (Ind. Stb. 1938 no. 104);

c. de verlenging van den geldigheidstermijn van de in 1934 voor enkele specifiek Duitsche importgoederen doorgevoerde tariefsverlaging van 1 Juli 1937 tot 1 Juli 1940 (Ind. Stb. 1937 no. 482);

d. de verlaging van de invoerrechten voor de periode 1 Juli 1937 tot 1 Juli 1940 van enkele verdere specifiek Duitsche importgoederen — o.a. Röntgenfilms en verschillende elektrische huishoudelijke apparaten — als uitvloeisel van een met Duitschland gesloten nieuw vordrag (Ind. Stb. 1937 no. 482).

Voorts dient onder dit hoofd melding te worden gemaakt van de afkondiging van de wet van 26 Maart 1936, de „Indische Retorsie-wet” (Ind. Stb. 1936 no. 226). Op grond van deze wet kan worden overgegaan tot instelling van invoerbepalingen of -beperkingen en tot heffing van bijzondere invoerrechten ten aanzien van goederen van oorsprong of herkomstig uit landen, waarvan het economisch verkeer met Nederlandsch-Indië met bij handelsverdrag is geregeld en die Nederlandsch-Indië ongunstiger behandelen dan andere landen, dan wel op een wijze, welke in strijd is met de levensbelangen van Nederlandsch Indië.

II. Het complex van contingentierungs- en licentieeringsmaatregelen, dat zijn grondslag vindt in de *Crisisinvoerordonnantie 1933* (Ind. Stb. 1933 no. 349 j°, 1935 no. 553).

Sedert 1 April 1936 is het aantal „contingenteeringen” met 4 uitgebreid, t.w. die van:

IJzervitriool, het eerst geregeld bij de „Invoerverordening IJzervitriool 1936” (Ind. Stb. 1936 no. 323), in werking getreden 20 Juni 1936 voor den termijn van 10 maanden. Aard: Vrije contingentieering. Doel: Steunverleening aan de Indische industrie.

Zwavelzure ammoniak, het eerst geregeld bij de „Invoerverordening Zwavelzure ammoniak” 1937 (Ind. Stb. 1937 no. 30), in werking getreden 27 Januari 1937 voor den tijd van 10 maanden. Aard: Vrije contingentieering. Doel: Steun aan de Nederlandsche industrie.

Mierenzuur, het eerst geregeld bij de „Invoerverordening Mierenzuur 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 31), in werking getreden 27 Januari 1937 voor den duur van 10 maanden. Aard: Vrije contin-

gentearing. Doel: Stouvenverleening aan de Nederlandsche industrie.

Gloeidraad en gloeidraadmateriaal, het eerst geregeld bij de „Invoer-verordening Gloeidraad 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 192), in werking getreden 10 April 1937 voor den tijd van 10 maanden. Aard: Vrije contingentearing. Doel: Veiligstelling contingentearing elektrische gloeilampen.

Na afloop van den eersten termijn zijn niet verlengd de contingentearingen: IJzer-vitriool en Gloeidraad en gloeidraadmateriaal.

Voorts is een uitbreiding gegeven aan de contingentearingen van:

Katoenen naaigarens met statistiek no. 1517, vide Ind. Stb. 1937 no. 165 en

Ongebleekte katoenen stoffen met de statistiek nos. 1534 t/m 1540, vide Ind. Stb. 1937 no. 677.

Op 1 April 1938 waren nog van kracht de navolgende contingentearingen:

Bontgeweven stoffen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 371, loopende tot 13 Juni 1938;

Katoenen naaigarens, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 430, loopende tot 30 Juni 1938;

Oostpannen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 468, loopende tot 31 Juli 1938;

Manufacturen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 536, loopende tot 21 September 1938;

Cement, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 549, loopende tot 30 September 1938;

Autobanden, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 553, loopende tot 2 October 1938;

Bier, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 564, loopende tot 12 October 1938;

Zwavelzure ammoniak, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 626, loopende tot 26 November 1938;

Confectiegoederen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 637, loopende tot 8 December 1938;

Mierenzuur, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 664, loopende tot 27 Juni 1938;

Gebleeke katoenen stoffen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 676, loopende tot 1 Januari 1939;

Ongebleekte katoenen stoffen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1937 no. 677, loopende tot 1 Januari 1939;

Kunstmeststoffen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 19, loopende tot 18 Juli 1938;

Electrische gloeiperen, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 18, loopende tot 17 Januari 1939;

Pakpapier, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 90, loopende tot 10 Augustus 1938;

Badhanddoeken, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 115, loopende tot 17 Maart 1939;

Katoenen dekens, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 120, loopende tot 17 Maart 1939;

Sanitair aardewerk, laatstelijk geregeld bij Ind. Stb. 1938 no. 127, loopende tot 29 Maart 1939.

De aard en het doel van de verschillende contingentearingen hebben geen principieele wijzigingen ondergaan, wel zijn in eenige gevallen de in te voeren hoeveelheden en de voor Nederland te reserveeren percentages gewijzigd.

Nieuwe licentieringen zijn sedert 1 April 1936 niet ingevoerd.

Op 1 April 1938 waren van kracht de navolgende licentieringsmaatregelen:

„*Invoerlicentieringsverordening 1936/37, aanvulling II*”, Ind. Stb. 1937 no. 325, geldig tot 9 Mei 1938; deze licentiering omvat die categorieën aardewerk, welke vallen onder de statistiek nos. 423 t/m 437 en 443 t/m 447;

„*Invoerlicentieringsverordening 1936/37, aanvulling III*”, Ind. Stb. 1937 no. 345, geldig tot 27 Mei 1938; deze licentiering omvat die categorieën metaalwaren, vallende onder de statistiek nos. 690, 693 t/m 697, 702 t/m 703, 708, 710, 713, 716 t/m 719, 721 t/m 723 t/m 727, 757, 760, 764 t/m 766, 768, 768, 773, 775 t/m 776, 808;

„*Invoerlicentieringsverordening 1936/37, aanvulling IV*”, Ind. Stb. 1937 no. 366, geldig tot 10 Juni 1938; deze licentiering omvat de onder de statistiek nos. 418 t/m 421 vallende soorten wasch- en toiletzeep;

„*Invoerlicentieringsverordening 1937/38*”, Ind. Stb. 1937 no. 617, geldig tot 22 November 1938, omvat die goederengroepen, vallende onder de statistiek nos. 466, 1466, 474 t/m 475, 478 t/m 479, 482 t/m 483, 742 t/m 746, 833 t/m 834;

„*Invoerlicentieringsverordening 1937/38, aanvulling I*”, Ind. Stb. 1938 no. 16, geldig tot 21 Januari 1939, omvat die goederengroepen, vallende onder de statistiek nos. 908, 913 t/m 917, 936 t/m 939.

III. De *Bedrijfsreglementerings-ordonnantie van 23 October 1934* (Ind. Stb. 1934 no. 595 j^o 1935 no. 264) verviel op 16 October 1937. Bij Ind. Stb. 1937 no. 567 is de werkingsduur der ordonnantie verlengd tot 1 Januari 1938, waarna zij met ingang van dien datum is vervangen door een nieuwe — gewijzigde en aangevulde — *Bedrijfsreglementerings-ordonnantie* (Ind. Stb. 1937 no. 689 en 1938 no. 86). Een van de wijzigingen is, dat aan de ordonnantie thans een onbepaalde geldigheidsduur is gegeven. Van belang is voorts de inlassing van een aantal bepalingen, welke het mogelijk maken vestigings- of uitbreidingsverboden uit te vaardigen voor bij regeeringsverordening aan te wijzen bedrijfstakken, speciaal met de bedoeling om zoo noodig steun te kunnen verleenen aan „pionier-industrieën” en bescherming te kunnen verleenen aan uit een oogpunt van werkverschaffing belangrijke kleine industrieën in de inheemsche sfeer tegen groote modern opgezette Europeesche bedrijven. In nauw verband met dit laatste staat het in het leven roepen van een Algemeenen Reglementeringsraad als adviescollege, hetwelk zijn oordeel zal moeten uitspreken over elke nieuw overwogen of gevraagde toepassing van de ordonnantie.

Het aantal bedrijfstakken, waarop de *Bedrijfsreglementerings-ordonnantie* van toepassing is verklaard, is sedert April 1936 met slechts één toegenomen. In 1937 is afgekondigd de „*Bedrijfsreglementeringsverordening Rookhuizen 1937*” (Ind. Stb. 1937 nos. 499, 500 en 519), speciaal voor het rookhuizenbedrijf in de gewesten Palembang, Djambi en de Westerafdeeling van Borneo. Voor Palembang en Djambi is de verordening in werking getreden op 28 Augustus 1937 en voor de Westerafdeeling van Borneo op 11 September 1937.

Voorts is aan de „*Bedrijfsreglementeringsverordening Weverijen 1935*” bij Ind. Stb. 1937 no. 85 een uitbreiding gegeven in dien zin, dat met ingang van 13 Februari 1937 onder de

gereglementeerde artikelen eveneens vallen: saroengs en kainspandjang met ongetwijnde ketting, welke deels uit katoen en deels uit kunstzijde bestaan, alsmede geheel katoenen saroengs met getwijnde of ongetwijnde ketting, welke meer dan 130 draden per inch in ketting of inslag bevatten. Nader wijzigingen van deze verordening zijn doorgevoerd bij Ind. Stb. 1937 nos. 357 en 457; bij laatstgenoemd Stb. is vastgesteld, dat met ingang van 6 Augustus 1937 de verordening zal gelden voor alle weverijen met minstens vijf getouwen, terwijl vroeger de grens op 15 was gesteld.

Op 1 April 1938 was de Bedrijfsreglementeering-ordonnantie van kracht voor de navolgende bedrijfstakken:

a. het melkerijbedrijf in het regentschap Bandoeng (Ind. Stb. 1935 nos. 106 en 507 en 1936 no. 356);

b. het veembedrijf in geheel Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1935 no. 313);

c. het drukkerijbedrijf in geheel Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1935 no. 126 en 1936 no. 364);

d. de sigarettenindustrie in geheel Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1935 no. 427 en 1936 no. 363);

e. de metaalgietereien in geheel Nederlandsch-Indië, speciaal voor wat betreft de fabricage van oostpannen (Ind. Stb. 1935 no. 459);

f. de weverijen in geheel Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1935 no. 538 en 1937 nos. 85, 357 en 475);

g. de ijsindustrie in geheel Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1935 no. 568);

h. het rookhuisbedrijf in de gewesten Palembang, Djambi en Westerafdeeling van Borneo (Ind. Stb. 1937 nos. 499, 500, 519).

IV. De *Verpakkingsordonnantie* (Ind. Stb. 1935 no. 161), in werking getreden op 9 Mei 1936, is sindsdien geleidelijk van toepassing verklaard op verschillende artikelen. In verband hiermede zijn afgekondigd:

de „Verpakkingsverordening Azijn” (Ind. Stb. 1936 nos. 224), in werking getreden op 15 November 1936;

de „Verpakkingsverordening Margarine” (Ind. Stb. 1936 no. 254), in werking getreden op 2 Juli 1936;

de „Verpakkingsverordening Meel” (Ind. Stb. 1936 no. 574), in werking getreden op 1 Augustus 1937;

de „Verpakkingsverordening Boter” (Ind. Stb. 1937 nos. 24, 433 en 597), in werking getreden op 1 Januari 1938;

de „Verpakkingsverordening Roquefort” (Ind. Stb. 1937 nos. 335 en 684), in werking getreden op 1 Januari 1938.

B. *Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot den Europeeschen en den inheemschen landbouw en den exporthandel.*

In het navolgende is een opsomming gegeven van de sedert het afsluiten van het vorige overzicht voor de verschillende producten uitgevaardigde nieuwe maatregelen, alsook van de voornaamste wijzigingen, respectievelijk aanvullingen van reeds bestaande maatregelen.

Suiker. Afgekondigd zijn:

het Besluit van den Directeur van Economische Zaken om toeslagen toe te kennen aan alreeststaande suikerondernemingen;

de „Suiker-jaarproductieverordening 1938” (Ind. Stb. 1937 no. 1), vaststellende oogst 1938 op 1.2 miljoen ton;

de „Suiker-jaarproductieverordening 1938 II” (Ind. Stb. 1937 no. 118), nader vaststellende oogst 1938 op 1.4 miljoen ton;

de „Suikerinvoer-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 181), regelende de verlenging van het Suikerinvoerverbod tot 1 April 1938;

de „Suiker-jaarproductieverordening 1939” (Ind. Stb. 1938 no. 7), vaststellende oogst 1939 op 1.55 miljoen ton;

het Koninklijk Besluit van 11 Februari 1938 (Ind. Stb. 1938 no. 84), houdende voorschriften ter uitvoering in Nederlandsch-Indië van de op 6 Mei 1937 te Londen gesloten internationale overeenkomst betreffende de regeling en den afzet van suiker.

Gewijzigd is de „Suikervergansregeling 1937—1939” (Ind. Stb. 1936 no. 38), t.w. art. 21 — handelende over de toerekening —, eerst bij Ind. Stb. 1937 no. 180 en later bij Ind. Stb. 1938 no. 117.

Thee. Afgekondigd zijn:

de „Theerestictie-ordonnantie 1938” (Ind. Stb. 1938 no. 121), bevattende regelen ten aanzien van den uitvoer van thee en de beperking van den aanplant van thee gedurende de periode 1 April 1938 t/m 31 Maart 1943 in verband met de verlenging van de internationale restrictie-overeenkomst voor die periode; deze ordonnantie is in de plaats getreden van de Theeuitvoer-ordonnantie, de Theeaanplant-ordonnantie en de Theezaaduitvoer-ordonnantie, waarvan de geldigheidsduur per 31 Maart 1938 afliep;

de „Theerestictieverordening 1938” (Ind. Stb. 1938 no. 122 juncto no. 149), bevattende de uitvoeringsvoorschriften van de gelijknamige ordonnantie.

Rubber. Afgekondigd zijn:

de „Bevolkingsrubberrestrictie-verordening Bengkalis” (Ind. Stb. 1936 no. 674);

de idem Sumatra's
Westkust („ „ 1936 „ 675);
„ „ Indragiri („ „ 1936 „ 676);
„ „ Djambi („ „ 1936 „ 677);
„ „ Zuid-Sumatra („ „ 1936 „ 678);
„ „ Wester-af-
van Borneo („ „ 1936 „ 679);
„ „ Zuider- en
Ooster-afdeeling van Borneo en Manado („ „ 1936 „ 680);

houdende bepalingen tot invoering per 1 Januari 1938 van de individueele rubberrestrictie in genoemde gewesten;

de „Wet van 2 April 1937 tot instelling van een Rubberfonds” (Ind. Stb. 1937 no. 279). In dit fonds zullen gelden worden gestort afkomstig uit het bijzondere uitvoerrecht op bevolkingsrubber, teneinde te worden bestemd voor de financiering van verschillende maatregelen als bedoeld in artikel 20 van de Bevolkingsrubberuitvoer-ordonnantie. In werking getreden met ingang van 1 October 1937;

de „Rubberfonds-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 379), ter uitvoering van de wet tot instelling van een Rubberfonds.

Gewijzigd zijn:

de „Ondernemingsrubber-uitvoerordonnantie” bij Ind. Stb. 1936 no. 487, speciaal voor wat be-

treft de grondslagen voor den uitvoer t/m 1938, waarover het restrictiepercentage wordt berekend, en bij Ind. Stb. 1937 no. 195;

de „Ondernemingsrubber-uitvoerordening” bij Ind. Stb. 1936 no. 685 en 1937 nos. 346, 501 en 690;

de „Bevolkingsrubber-uitvoerordonnantie” bij Ind. Stb. 1936 no. 488, speciaal voor wat betreft de grondslagen voor den uitvoer t/m 1938, waarover het restrictiepercentage wordt berekend; de door het I.R.R.C. toegestane verhooging van de grondslagen is geheel gebracht ten bate van de bevolkingsrubber;

de „Rubberaanplant-ordonnantie” bij Ind. Stb. 1937 no. 614;

de „Bevolkingsrubberrestrictie-verordeningen” bij Stb. 1936 no. 709 en bij Stb. 1937 nos. 196, 220, 393 en 632.

Kina. Afgekondigd zijn:

de „KinarestRICTIE-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1936 no. 508), welke in de plaats is getreden van de Kinautvoer-ordonnantie en de Kinaaanplant-ordonnantie, waarvan de werkingsduur met 1 Januari 1937 afliep; de ordonnantie beoogt een bestendiging van de regeling van den afzet van kinabast en van de beperking van den kinaaanplant;

de „KinarestRICTIE-verordening 1937” (Ind. Stb. 1936 no. 509).

Koffie. Afgekondigd zijn:

de „Uitvoerordonnantie Koffie-plantmateriaal 1936” (Ind. Stb. 1936 no. 215), ten doel hebbende ongewenschten uitvoer van plantmateriaal van koffie uit Nederlandsch-Indië tegen te gaan;

de „Koffiebelangen-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 383); deze ordonnantie is voornamelijk van belang in verband met de daarin gevestigde instelling van een Koffiefonds, dat in het bijzonder tot taak heeft het uitvaardigen van verschillende maatregelen tot versterking van de positie van de Nederlandsch-Indische koffiecultuur; de kosten worden bestreden uit door het Landbouw-Crisisfonds en het Rijk der Nederlanden te forneeren gelden; in werking getreden met ingang van 28 Juni 1937;

de „Koffiebelangen-verordening 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 384).

Oliepalmen. Afgekondigd is:

de „Uitvoerordonnantie Oliepalmlantmateriaal 1936” (Ind. Stb. 1936 no. 623), bevattende maatregelen ter voorkoming van ongewenschten uitvoer van plantmateriaal van den oliepalm uit het tolgobied van Nederlandsch-Indië.

Kapok. Afgekondigd is:

de „Kapok-Etablissemten-verordening 1936” (Ind. Stb. 1936 no. 478), gevende verdere uitvoeringsvoorschriften van de Kapokbelangen-ordonnantie 1935. De verordening bevat met name bepalingen inzake het verkrijgen van vergunningen tot het drijven van kapokbereidings-etablissemten. Voorts is bepaald, dat in het belang van de goede uitvoering van voormelde ordonnantie en verordening voorwaarden kunnen worden gesteld, betrekking hebbende op de in de kapoketablissemten te verwerken grondstoffen en den voor deze grondstoffen te betalen minimumprijs. Deze verordening is in werking getreden op 26 September 1936.

Van deze laatste mogelijkheid is in het jaar 1937 door de Nederlandsch-Indische Regeering in ruime mate gebruik gemaakt; zoewel wat be-

treft den aard en de kwaliteit van de op te koopen en de te verwerken grondstoffen als ten aanzien van de bij den opkoop aan te leggen prijzen zijn tal van voorschriften uitgevaardigd; een deel hiervan is echter in verband met nader gebleken minder gewenschte consequenties weder ingetrokken. Wijzigingen van de Kapoketablissemten-verordening 1936 zijn afgekondigd bij Ind. Stb. 1937 nos. 465 en 589. De eerste wijziging betreft het van toepassing verklaren van de verordening op het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.

Gewijzigd zijn:

de „Kapokbelangen-ordonnantie 1935” t.w. bij Ind. Stb. 1937 no. 287; o.m. is vastgesteld, dat het tweede licentiejaar 14 maanden zou omvatten en dus tot 31 Augustus 1937 zou loopen, waarna volgende licentiejaar telkens op 1 September zullen ingaan;

de „Kapokbelangenverordening 1935” bij Ind. Stb. 1937 no. 288.

Tin. Afgekondigd is:

„Gouvernementsbesluit van 17 Februari 1937 no. 40”, waarin is bekend gemaakt, dat de Nederlandsch-Indische regeering zich heeft vereenigd met het door het International Tin Committee op zijn bijeenkomst van 5 Januari 1937 te Brussel opgestelde schema tot regeling van den export en de productie van tin. De nieuwe internationale overeenkomst is van kracht tot ult. 1941.

Rijst. Het doel van de regeeringsbemoeienis met de rijstcultuur is ook na 1 April 1936 onveranderd gebleven: het losmaken van de rijstmarkt in Indië van de wereldmarkt en het handhaven in Indië van een redelijk en, behoudens seizoensfluctuaties, stabiel prijspeil. Ter verwezenlijking van dit doel wordt door de Regeering een zeer actieve politiek gevoerd, eendeels gericht op een zoo nauwkeurig mogelijke aanpassing van de rijstimporten in Indië aan de behoeften en voorts op een zoo groot mogelijke mobiliteit van de binnenlandsche rijstvoorraden.

Java en Madoera zijn onveranderd gesloten gebleven voor den invoer van buitenlandsche rijst; wel heeft nog enkele malen tot beperkte kwantiteiten rijstimport door het Gouvernement zelve plaats gevonden. Wat de Buitengewesten betreft zijn slechts die gebieden met een voldoende eigen productie bij voortdurend gesloten geweest; de overige zijn slechts gesloten geweest wanneer en voor zoover op Java en in enkele andere deelen van den Archipel voor uitvoer beschikbare surplussen dit toelieten. In de eerste helft van 1937 zijn deze surplussen door gunstig uitgevallen oogsten zoo groot geweest, dat de Regeering per 1 April 1937 voor enkele maanden tot een algeheele sluiting van de Buitengewesten voor den invoer van buitenlandsche rijst kon overgaan, waarmede toen voor het eerst de banden tusschen de rijstmarkt in Nederlandsch-Indië en de wereldrijstmarkt geheel waren verbroken.

Java-tabak. De termijn, waarvoor het voordien geldend uitvoerrecht op dit product is afgeschaft, is verlengd tot 30 Juni 1938.

Diverse producten. Afgekondigd zijn:

de „Ordonnantie Aetherische Oliën 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 601);

de „Ordonnantie Cassave-producten 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 602);

de „Harsen-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 603);

de „Krossok-ordonnantie 1937” (Ind. Stb. 1937 no. 604), welke ordonnanties voorzien in de oprichting van Centrales voor aetherische oliën, cassaveproducten, harsen en krossok, welke zullen worden belast met het treffen van maatregelen ter verbetering van de winning, productie en bereiding van, den handel in en den afzet van deze producten. Ind. Stb. 1937 nos. 605 t/m 608 bevat de verordeningen ter uitvoering van deze ordonnanties.

C. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het verkeer wezen. Afgekondigd zijn:

de „Indische Scheepvaartwet 1936” (Ind. Stb. 1936 no. 700) en de „Scheepvaart-verordening 1936” (Ind. Stb. 1936 nos. 703 t/m 706), houdende een herziening van het zeehaven- en scheepvaartregime in Nederlandsch-Indië.

O.m. worden geregeld: de toelating van de scheepvaart in zeehavens en kustplaatsen voor het vervoer ten handel naar en van het buitenland, de toelating van schepen in zeehavens en kustplaatsen voor andere dan handelsdoeleinden en de kustvaart.

De zeehavens staan onbeperkt open voor den buitenlandschen handel, de kustplaatsen slechts voor zover zij daartoe uitdrukkelijk zijn aangewezen. De kustvaart is in beginsel voor de Nederlandsche vlag gereserveerd. Deze wet is in werking getreden op 1 Februari 1937. De „Scheepvaart-verordening 1936” heeft sindsdien bij Ind. Stb. 1938 no. 142 eenige wijzigingen ondergaan.

D. Maatregelen annex wetgeving met betrekking tot het betalingsverkeer en het bankwezen.

De Javasche Courant van 13 November 1936 bevat de officieele mededeeling inzake de aanwijzing van Spanje als clearing-land in autonome clearing.

Ind. Stb. 1937 no. 5 bevat regelen nopens ontheffing van de verplichting tot storting in de Nederlandsch-Spaansche clearing.

De Javasche Courant van 9 Maart 1937 bevat een mededeeling inzake een nieuw verdrag gesloten met Turkije.

E. Maatregelen van anderen aard.

De „Crisis-ordonnantie Vreemdelingen-arbeid” (Ind. Stb. 1935 no. 426) is bij Ind. Stb. 1937 no. 680 tot 1 April 1938 verlengd.

Bij Ind. Stb. 1937 no. 681 is afgekondigd de „Ordonnantie Vreemdelingen-arbeid”, welke met ingang van 1 April 1938 in werking is getreden met geldigheidsduur tot 1 Januari 1941. In deze ordonnanctie is het verrichten van arbeid door vreemdelingen verder aan regelen gebonden, teneinde een redelijk deel van de werkgelegenheid in Nederlandsch-Indië voor Nederlandsche onderdanen te reserveeren. Ind. Stb. 1938. no. 147 bevat nadere uitvoeringsvoorschriften.

De „Statistiek-ordonnantie 1934” (Ind. Stb. 1934 no. 508). Bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 19 October 1936 no. 3 is aan het Centraal Kantoor voor de Statistiek opgedragen, om op den voet van voornoemde ordonnanctie gegevens te verzamelen inzake de voorraden padi, gepelde en ongepelde rijst op Java en Ma-

doera, in verband met een geconstateerde tendens tot prijsopdrijving.

INDAROENG (Aanv. Dl. II). Kleine nederzetting in de negeri Loeboek Kilangan, (zielental volgens volkstelling 1930: 6.889), onderdistrict Loeboek Begaloeng, onderafdeeling Padang, afdeling Zuid-Benedenlanden der residentie Sumatra's Westkust, op 14 km afstand in oostelijke richting van Padang, aan den grooten weg door den Soebangpas naar Solok, 280 m boven zeeniveau.

Hier bevindt zich de eerste en eenige fabriek in geheel Nederl.-Indië tot vervaardiging van portlandcement, behorende aan de N.V. Nederlandsch-Indische Portland Cement Mij., opgericht in 1910 te Amsterdam. Gebrs. Veth's Handel Mij. te Amsterdam treedt op als directie der Maatschappij, terwijl deze firma te Padang de directie in Ned. Indië vertegenwoordigt.

Als stichter van de fabriek kan beschouwd worden Carl Lau, een architect te Padang, Duitscher van geboorte, die omstreeks 1905 als onderofficier bij de genie het leger verliet en, na zeer veel tegenslag ondervonden te hebben, Gebr. Veth's Handel Mij. te Amsterdam voor zijn plannen wist te interessereen, als resultaat waarvan te Indaroeng de fabriek werd opgericht. Begonnen werd met één roteeroven van 35 m lengte en een dagproductie van 500 vaten met de bijbehorende maalwerktuigen. De cementafvoer geschiedt per luchtkabelspoor van ongeveer 11½ km lengte naar het pakhuis te Boekit Poetoes, vanwaar het cement via Emmahaven gedistribueerd wordt over geheel Nederl.-Indië. De steenkool, benodigd voor het brandproces in de roteerovens, wordt als nootjeskolen ontvangen van de Ombilinmijnen, per trein aangevoerd in het magazijn te Boekit Poetoes en vandaar met dezelfde luchtkabelspoor naar Indaroeng getransporteerd.

De benodigde energie wordt opgewekt in het waterkrachtstation te Rasak Boengah, dat in 1910 met één turbine van 750 pk in bedrijf genomen werd. In 1912 volgde de tweede oven van gelijke capaciteit, eveneens met de bijbehorende maalwerktuigen. Het waterkrachtstation word met een tweede turbine van 750 pk uitgebreid. De voor cement benodigde grondstoffen worden in de onmiddellijke nabijheid van de fabriek gevonden. De kalksteen werd oorspronkelijk gewonnen in de steengroef Boekit Ngalau; in 1931 geraakte deze groef uitgeput en werd de geheele winning overgebracht naar de steengroef Boekit Batoe Pootih, eveneens in de nabijheid gelegen. Sedertdien levert de groef B. Ngalau de benodigde klei en kiezellei.

Om aan de stijgende cementconsumptie te kunnen blijven voldoen word in 1920 een derde oven van 50 m lengte met een dagproductie van 700 vaten in bedrijf genomen. In 1924 volgde de vierde oven van gelijke capaciteit. Deze nieuwe productie-eenheden hadden tot gevolg dat de molenaafdeelingen eveneens uitgebreid moesten worden. Het bleek toen tevens noodzakelijk de waterkrachtinstallatie uit te breiden. Een tweede waterkrachtstation in de Koerandjirivier, 8 km van de fabriek verwijderd, werd in bedrijf gesteld met een totaal vermogen van 2400 pk. Een verdere belangrijke uitbreiding kwam in 1927 tot stand door de inbedrijfname van een vijfden roteeroven van 86 m lengte

en een dagproductie van 1300 vaten. De techniek van de cementfabricage ging in de laatste jaren met sprongen vooruit, vooral werd de aandacht gevestigd op een verlaging van het kolenverbruik der rotoeveners, dat een belangrijk percentage van den kostprijs uitmaakt. De twee oorspronkelijke ovens bleken niet meer economisch te zijn; om aan de scherpe concurrentie het hoofd te kunnen bieden werden deze ovens buiten bedrijf gesteld. Hiermede ging echter een belangrijke vermindering van de productiemogelijkheid gepaard. Daarom werd besloten een economischen oven, uit deze beide ovens samengesteld, te bouwen. De lengte van dezen oven, welke in 1936 in bedrijf genomen werd, bedraagt 110 m, de dagproductie 1600 vaten. De oven werd uitgerust met de nieuwste vindingen op warmtetechnisch gebied.

De totale capaciteit van de fabriek bedraagt nu 4300 vaten per dag.

De oorspronkelijke verpakking van het cement geschiedde in ijzeren vaten met houten bodems met een nettogewicht van 170 kg. In 1927 werd begonnen met de verpakking in papieren zakken; nadat de consument met deze verpakkingswijze vertrouwd geraakte, welke niet alleen goedkooper is, maar tevens groote voordeelen biedt vnl. tijdens zwaar transport in de binnenlanden (1 zak heeft een netto-inhoud van 42.5 kg), nam deze verpakking dusdanig toe, dat tegenwoordig $\pm 98\%$ van de totale productie in zakken vervoerd wordt.

De N.V. Nederlandsch-Indische Portland Cement Maatschappij ondervond na 1930 aanzienlijke moeilijkheden, doordat groote hoeveelheden cement uit het buitenland werden ingevoerd, tegen prijzen waarvoor het haar niet mogelijk was, ondanks een tot het uiterste gedreven bezuiniging in haar bedrijf, een redelijke hoeveelheid te produceeren. Reeds vroeger werden pogingen in het werk gesteld om aan deze moeilijkheden tegemoet te komen, hetgeen leidde tot de totstandkoming van de cementbonus-overeenkomst — het zoogenaamde Cement-agreement — van 7 Maart 1932. Importeurs van Japansh cement — het eenige cement, dat medio 1933 geïmporteerd werd — kwamen hierbij overeen, voor elk door hen ingevoerd vat cement aan de Padangsche Cementfabriek een bonus van f 0.30 uit te keeren. Deze overeenkomst ondervond den zeer loyalen steun en medewerking van de Japansche fabrieken. Niettemin werkte zij voor de Padangsche cementfabriek financieel niet, doch economisch wel onbevredigend. De fabriek verloor, tengevolge van de lage prijzen van het buitenlandsch cement (o.m. door de sterke daling van de yen) meer en meer terrein op de binnenlandsche markt; zoo ging de Javamarkt voor haar reeds, behalve voor bestellingen van de Overheid, bijna geheel verloren. Het gevolg hiervan was, dat haar productie aanmerkelijk beneden een redelijke grens daalde. Deze grens ligt, zooals uit een uitvoerig bedrijfs-economisch onderzoek is gebleken, bij een productie van 600.000 vaten per jaar, hetgeen overeenkomt met de helft van de totale productiecapaciteit van het bedrijf. De Japansche fabrieken werken eveneens op omstreeks 50 % van haar volledig vermogen.

Het onbevredigend verloop van zaken leidde er toe, dat, met instemming van de Regeering,

pogingen werden aangewend om tot een voor de Padangsche Cementfabriek doelmatiger regeling te komen. Moeilijk toch zou de Regeering lijdelijk kunnen aanzien, dat, tengevolge van *abnormale* omstandigheden, het eenige cementbedrijf in Indië zou verdwijnen of in buitenlandsche handen overgaan, waardoor het Land geheel afhankelijk zou worden van vreemde producenten. Een oplossing werd gezocht in aanneming van een, door een der belangrijke cementimporteurs, van de zijde van een groot Japansh cement-concern ontvangen voorstel tot verdeling van de Indische cementmarkt tusschen de Padangsche fabriek en de Japansche producenten. Deze verdeling hield in een vrijwillige contingentteering van den Japanschen uitvoer naar, en van den invoer in Nederlandsch-Indië. Daar de onderhandelingen tusschen belanghebbenden echter, naar het zich liet aanzien, eenige maanden zouden duren, was het te verwachten, dat zoolwel de onderhandelingen als de cementmarkt inmiddels door speculatieve invoeren zouden worden verstoord, hetgeen niet alleen het totstandkomen van den beoogden maatregel ernstig bemoeilijken, doch ook de werking daarvan voor geruimen tijd verlammen zou. Teneinde zulk een verstoring te voorkomen achtte de Regeering het noodzakelijk met spoed een tijdelijke contingentteeringsordonnaantie in werking te doen treden. Deze ordonnaantie — welke de instemming had van de voornaamste importeurs, te zamen bijna den geheelen cementinvoer beheerschend — had derhalve geen ander doel, dan een rustige atmosfeer voor de onderhandelingen te scheppen en het welslagen daarvan te bevorderen. Zij discrimineerde ook niet ten opzichte van bepaalde landen, maar contingentteerde het buitenlandsche cement, ongeacht het land van herkomst. Als basis voor de contingentteering werden de zuivere invoeren gedurende de bonusperiode aanvaard, doch in verband met verschillende eigenaardigheden in den cementhandel der laatste jaren, met correcties. Voorhands meende de Regeering met twee mogelijkheden rekening te moeten houden. Er komt tusschen betrokkenen of een regeling tot stand, welke zonder overheidshulp kan worden nageleefd, of een waarvan de uitvoering — evenals van bijvoorbeeld de theerrestrictie — zonder overheidshulp niet mogelijk blijkt. In beide gevallen vormt een vrijwillige marktverdeling den grondslag.

Het Japansche schema, hetwelk medio 1933 de basis van de onderhandelingen vormde, stelde bij verschillend verbruik verschillende verhoudingscijfers. Voor 1933 was de verhouding die van 2 op 1, zoodat Padang 600.000 vaten, of een daarmee gelijkstaande hoeveelheid zakken, kon produceeren. Dit aantal zou ook, behoudens bijzondere omstandigheden, het minimum moeten blijven.

Deze vereischt gebleken tijdelijke overheidsmaatregelen kwamen tot stand bij de „Crisis-cement-invoerordonnaantie 1933” (Ind. Stb. no. 282), houdende tijdelijke beperking van den invoer van cement, de „Crisis-cement-invoerordoning 1933” (Ind. Stb. no. 283) en „Crisis-cement-invoerordoning 1933-II” (Ind. Stb. no. 358). Bij deze regelingen werd de invoer van cement beperkt tot 12.750.000 kg voor het tijdvak 28 Juni tot 27 September 1933, terwijl voor het tijdvak 27 September 1933—27 Maart

1934 het maximum van den cementinvoer werd gesteld op 35.062.500 kg. De „Crisis-cement-invoerverordening 1934” (Ind. Stb. no. 149) contingenteerde den invoer voor het tijdvak 27 Maart—27 Juli 1934 op 19.805.000 kg.

Deze maatregelen bleken geheel aan de verwachting te beantwoorden, zoodat in 1934 besloten werd de contingentieering te handhaven. Dit geschiedde bij de „Crisis-cement-invoerverordening 1934” (Ind. Stb. no. 473), welke bepaalde dat het ingevoerde contingent telkens voor niet langer dan zes maanden bij regeeringsverordening zou worden vastgesteld.

De „Crisis-cement-invoerverordening 1934-II” (Ind. Stb. no. 474) stelde den invoer voor het tijdvak 28 Juli—27 October 1934 op 11.475.000 kg, terwijl bij de regeeringsverordening in Ind. Stb. 1934 no. 604 de invoer voor de periode 28 October 1934 tot en met 27 Februari 1935 werd bepaald op 15.300.000 kg.

De werkingsduur van laatstgenoemde ordonnantie werd tot zeven maanden beperkt, ten einde de Regeering in staat te stellen in den Volksraad geuite bezwaren — in hoofdzaak betreffende de belangen van de cementverbruikers en in verband daarmee de gevolgde uiteenlopende prijsberekening van het cement in de verschillende deelen van Ned.-Indië — in gezette overweging te kunnen nemen. Daarbij bleek dat de kapitaalslasten, die op het Portlandcementbedrijf Indaroeng drukten, den verkoopprijs van het product, sterker dan verantwoord werd genecht, beïnvloeden. Door een kapitaalsreorganisatie zou een aanmerkelijke verlaging van den kostprijs zijn te bereiken. De Regeering meende, dat het niet op haar weg lag een dergelijke kapitaalsreorganisatie als voorwaarde voor de voortzetting van de contingentieering voor te schrijven. Wel achtte zij het alleszins redelijk als voorwaarde voor die voortzetting te stellen het aanvaarden van een richtprijs voor den verkoop van cement en dan bij het bepalen van dien richtprijs uit te gaan van de exploitatierekening, die zou worden verkregen als gevolg van de doorvoering van een kapitaalsreorganisatie. De maatschappij verklaarde zich bereid tot maatregelen in dezen zin over te gaan en de verkoopprijzen met ingang van 28 Februari 1935 volgens de hierboven aangegeven grondslagen aanzienlijk te reduceeren.

Dienovereenkomstig werd bij de „Invoerverordening cement 1935” (Ind. Stb. no. 86) de contingentieering voortgezet. Bij de „Invoerverordening cement 1935” (Ind. Stb. no. 87) werd de invoer voor het tijdvak 1 Maart tot en met 30 September 1935 beperkt tot 26.775.000 kg, terwijl bij de „Invoerverordening cement 1935 II” (Ind. Stb. no. 474) de invoer voor de periode 1 October 1935 tot en met 30 September 1936 werd bepaald op 45.900.000 kg. Bij de „Invoerverordening cement 1936” (Ind. Stb. no. 491) werd gedurende het tijdvak 1 October 1936 tot en met 30 September 1937 een invoer toegestaan van 59.500.000 kg netto; voor de periode 1 October 1937 tot en met 30 September 1938 stelde de „Invoerverordening cement 1937” (Ind. Stb. no. 549) den invoer op een zelfde hoeveelheid.

BERAOE of **BEROUW** (Aanv. Dl. I). De gelijknamige onderafdeeling, administratief behoorend tot de afdeling Boeloengan en Beraoe

der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo, is gelegen aan de oostkust van Borneo tusschen de onderafdeeling Boelangan ten N. en de onderafdeeling Oost-Koetei ten Z. De onderafdeeling bestaat grotendeels uit de van elkander onafhankelijke zelfbesturende landschappen Sambaloeng en Goenoeng Taboer en voorts uit een klein gedeelte rechtstreeks bestuurd gebied — de z.g. vierkante paal — waarop de standplaats van den besturende ambtenaar (controleur B.B.), genaamd Tandjoeng Redeb, is gelegen. De afstand van bedoelden vierkanten paal Gouvernementsgebied door de beide zelfbestuurders vond plaats bij akte van afstand ddo. 6 Juli 1896 (zie SAMBALOENG, GOENOENG TABOER en TANDJOENG REDEB).

Literatuur: J. E. Thupeciory, Onder de Dajaks in Centraal Borneo.

BERAOE (Aanv. Dl. I). Rivier in de gelijknamige onderafdeeling ter oostkust van Borneo, ook wel Koerau genoemd. De voornaamste affluënten zijn de Kelai, Birang, Soembarata Poera en Malinau. De Beraoerivier wordt in haar bovenloop in den volksmond veelal aangeduid met de namen Segah of Makam.

TANDJOENG REDEB (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats der onderafdeeling Beraoe van de afdeling Boeloengan en Beraoe der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gelegen op den vierkanten paal gouvernementsgebied. Tandjoeng Redeb is de standplaats van den besturende ambtenaar (controleur B.B.) en telt ± 1700 inwoners. De handel dezer plaats, die geregeld door de schepen der Koninklijke Paketvaart-Maatschappij en t.b.v. den houtexport ook door speciaal daartoe toegelaten charterscheepen van vreemde nationaliteit wordt aangedaan, is vrij levendig en bestaat voornamelijk uit de uit het achterland aangevoerde exportartikelen als hout, rotan, damar, reukhout, vogelnestjes en producten der visscherij, terwijl rijst, manufacturen, tabak, zout en Kramerijen de voornaamste invoerartikelen zijn.

ASAM-ASAM (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van het voormalige district Satoei. Behoort thans tot het district Pleihari van de onderafdeeling Pleihari, afdeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Afvoerhaven van ijzerhout, vooral van sirappen. Het ligt in de bedoeling binnen afzienbaren tijd Asam-Asam tot hoofdplaats te maken van het zelfstandig onderdistrict Asam-Asam.

BATI-BATI (Aanv. Dl. I). Voormalige districtshoofdplaats. Sinds de opheffing van het district Maloeke behoort het ressort, waarvan Bati-Bati vroeger de hoofdplaats was, tot het district Pleihari van de onderafdeeling Pleihari, afdeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. De plaats is het middelpunt van de poeroenindustrie in de onderafdeeling Pleihari. Inheemsche zeezeilprauwen komen tot in Bati-Bati (Maloeke-rivier). Langs deze rivier heeft afvoer van producten naar Bandjermasin plaats.

MALOEKA (Aanv. Dl. II). Voormalig district der onderafdeeling Pleihari, afdeling Bandjermasin. Het district werd in verband met de verbeterde verbindingen opgeheven en ingelijfd bij het district Pleihari.

PLEIHARI (Aanv. Dl. III). District der ge-

lijknamige onderafdeeling, afdeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo. Het district omvat de geheele onderafdeeling en staat onder het bestuur van een districtshoofd (kjai) met standplaats Pleihari. Het ligt in de bedoeling binnen afzienbaren tijd van dit district een zelfstandig onderdistrict Asam-Asam, omvattende de kampoengs Djorong, Asam-Asam, Kintap en Soengei Tengah, belangrijk wegens ijzerhout en sirappen, af te scheiden. (Zie voorts PLEIHARI, onderafdeling).

PLEIHARI (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeling Bandjermasin, samenvallende met het district Pleihari, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo, onder een gezaghebber met standplaats Pleihari. Het ligt in de bedoeling binnen afzienbaren tijd van dit district een zelfstandig onderdistrict Asam-Asam af te scheiden (zie ASAM-ASAM).

Volgens de uitkomsten van de volkstelling 1930 telde de onderafdeeling 22 Europeanen, 26.022 inheemschen, 517 Chineezzen en 167 andere Vreemde Oosterlingen. De inheemsche bevolking bestaat uit Bandjereezen. Op sommige plaatsen zijn vestigingen van Hoeloe-Soengeiers (Djilatan, Tadjau-Petjah, Koerau).

De onderafdeeling is schaars bevolkt en bestaat grotendeels uit woesten grond (n.l. alang-alangvlakten, z.g. padangs, bosschen en moerassen). Van de rivieren zijn de Tabaniorivier en de Maloekarivier de belangrijkste. Het voornaamste middel van bestaan is de veeteelt, hoofdzakelijk die van karbouwen, waarvan wekelijks te Pleihari een drukke veemarkt wordt gehouden. Uitvoer heeft plaats naar de afdelingen Hoeloe-Soengei en Bandjermasin. Verdere bestaansmiddelen zijn: goudwinning (Pleihari, Parit-Baroe, Sarang-Alang, Batoe-Toengkoek, Asam-Asam, Oedjoeng-Batoe), ijzerhoutwinning (Ketapang, Badjoen, Tambang Oelang, Asam-Asam, Djorong, Kintap, Soengei-Tengah), poeroenindustrie (Bati-Bati, Batakan, Seboehoer), diamantdelven (Banjoe-Irang, Bentok Kampoeng) en vischen garnalenvangst (trasibereiding) in de streken langs de kust. Verder doet de bevolking aan land- en sawahbouw. Den laatsten tijd hebben emigranten uit de Hoeloe-Soengai pepercomplexen aangelegd (Djilatan, Tadjau-Petjah en Soengai-Lioek). Voorts zijn door de rubberrestrictie de rubberkampoengs Banjoe-Irang, Bentok Kampoeng, Liang Anggang, Oedjoeng en Bati-Bati tot welvaart geraakt. De voornaamste kampoengs zijn Pleihari, Bati-Bati, Oedjoeng, Parit-Baroe (Chineesche kampoeng) en Tabanio, voormalige districtshoofdplaats van het gelijknamige district der onderafdeeling, aan de monding van de Tabaniorivier gelegen.

De voornaamste autowegen loopen van Pleihari naar Martapoera (56 km), van Pleihari naar Takisoeng en Tabanio (36 km), van Pleihari naar Batakan (39 km) en van Pleihari naar Asam-Asam (51 km).

Pleihari wordt begrensd ten N. door de onderafdelingen Bandjermasin, Martapoera en Poeloe Laoet-Tanah Boemboe, ten W. en ten O. door de Javazee.

SATOEI (Aanv. Dl. III). Voormalig district van de onderafdeeling Pleihari, afd. Bandjermasin, res. Z. en O. afd. van Borneo. Sedert de opheffing ressorteert het gebied van dit district

gedeeltelijk onder de onderafdeeling Pleihari, gedeeltelijk onder de onderafdeeling Poeloe Laoet-Tanah Boemboe van de residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo.

BANDJERMASIN (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 267). Afdeling der residentie Z. en O. afdeling van Borneo, gouvernement Borneo, ingevolge de organieke indeling in Ind. Stb. 1935 no. 248 verdeeld in 4 onderafdelingen, te weten:

1. Bandjermasin-Marabahan, bestaande uit het district van dien naam, onder den assistent-resident, hoofd der afdeling, bijgestaan door een controleur met standplaats Bandjermasin;

2. Martapoera onder een controleur met standplaats Martapoera;

3. Pleihari onder een gezaghebber met standplaats Pleihari;

4. Poeloe Laoet-Tanah Boemboe onder een controleur met standplaats Kota Baroe.

De afdeling Bandjermasin (met uitzondering van de onderafd. Poeloe Laoet-Tanah Boemboe) is, tezamen met de afdeling Hoeloe Soengai, bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1938 no. 133 gevormd tot een „groeps-gemeenschap”, Bandjar genaamd, op den voet van de „Groeps-gemeenschaps-ordonnantie” (Ind. Stb. 1937 no. 464).

Volgens de volkstelling 1930 bedraagt het zielen aantal van de afdeling 210590.

BANDJERMASIN. (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 267). District der onderafdeeling Bandjermasin van de gelijknamige afdeling der res. Z. en O. afdeling van Borneo onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Bandjermasin. Het is een klein, maar volkrijk district.

BEKOEMPAI (Aanv. Dl. I en V of suppl. afl. blz. 268). Onderdistrict van de onderafdeeling Bandjermasin-Marabahan der afdeling Bandjermasin, res. Z. en O. afdeling van Borneo, onder het bestuur van een assistent kjai (onderdistrictshoofd). Voornaamste plaats is Marabahan (zie aldaar), uit verschillende groote kampoengs bestaande, de standplaats van den assistent kjai. De bevolking leeft van rijstbouw, rubbercultuur, inzameling van boschproducten en opkoop hiervan van de bevolking der bovenstreken, atapfabricage, poeroencultuur, roembia-aanplantingen. Koempai² is een bepaalde grassoort, welke veel langs de Barito groeit en waaraan een zijriviertje benoorden Marabahan den naam soengei Bekoempai ontleent. De eerste vestiging van de bevolking van dit onderdistrict geschiedde langs dit zijriviertje.

MARABAHAN (MOEARA-BAHAN) (Aanv. Dl. II). Onderdistrict der onderafdeeling Bandjermasin-Marabahan van de gelijknamige afdeling der res. Z. en O. afd. van Borneo, onder een assistent kjai (onderdistrictshoofd).

Volgens de volkstelling van 1930 telt het onderdistrict 21551 zielen.

POEROEK TJAHOE (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling der afdeling Kapoens-Barito van de residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo met gelijknamige hoofdplaats aan de Boven-Barito. De onderafdeeling ligt tusschen 1° N.B. en 1° Z.B. en tusschen 113° en 115° O.L. Oppervlakte ongeveer 19500 km² of $\frac{4}{10}$ van Nederland.

Het noordelijk gedeelte, het stroomgebied van de bronrivieren van de Barito, bestaat uit zwaar

bergland van middelbare hoogte. In het Z. en ZW. treft men het veel lagere scheidingsgebergte aan van de Toehoep — Lahei en Barito — Kapoecas en Kahajan rivieren. Heuvel- en bergland zijn bedekt met dicht bosch, bij de nederzettingen der bevolking veel secundair bosch (bloekar).

Behalve enkele vruchtbare streken, is nagenoeg de geheele onderafdeeling met bruingele klei-arde, die minder vruchtbaar is, bedekt.

De onderafdeeling behoort tot het stroomgebied der Baritorivier; de bronrivieren zijn: Soengai Moeroeng, Soengai Djoeloi met linkerzijkant de Soengai Boesang. De waterstand in de Barito bij Poeroek Tjahoe is afwisselend; het verschil tusschen hoogten en laagsten stand is 15 m en meer. Alleen bij hoogen waterstand loopt het gedeelte tusschen het civiel- en militair emplacement onder water. De beide emplacementen zijn op heuvelterrein gebouwd. De Barito is door hekwielen te bevaren tot Bekanon, bovenstrooms Poeroek Tjahoe, bij normalen waterstand. Bij laag water is de Barito nog bevaarbaar tot Djoeking Sopan met motorbooten. In het brongebied komen in de rivieren veel stroomversnellingen voor, die soms wel, soms niet met prauwen kunnen worden gepasseerd. Belangrijke zijrivieren van de Barito zijn de Soengai Babocat, Menaming, Sockoc, Boemban, Laeng, Toehoep. De Laeng is de grootste en vormt in den bovenloop voorbij Batoe Boea een reeks gemakkelijk te passeeren stroomversnellingen.

De onderafdeeling bestaat uit drie onderdistricten: Barito Zuid-Laeng en Toehoepstreek, Siangland en Barito brongebied met als hoofdplaatsen resp.: Poeroek Tjahoe, Seripoi en Moeara Djoeloi. Alleen in Siangland bestaat een uitgebreid net van voetpaden. Ook met de onderafdeelingen Boven Mahakam-Boven Dajak en de Westerafdeeling van Borneo bestaan verbindingspaden.

De bevolking der kampeongs is te verdeelen in zuiver Bakoempasche-, Bakoempai-Dajaksche en zuiver Dajaksche. De Dajaks bouwen groote huizen (beteng), waarin soms de geheele kampeong samenwoont. Men gaat echter ook wel over tot het bouwen van afzonderlijke Dajakwoningen.

Het klimaat is over het algemeen vochtig; overdag warm, met koele tot koude nachten. Soms des morgens zware mistwolken. Geen scherpe afscheiding tusschen moessons; zelden perioden van langdurige droogte, wel van lange regenperioden.

De sterkte der bevolking bedraagt volgens een telling in 1934: Barito brongebied 2135, Barito Zuid-Laeng en Toehoepstreek 13374 en Siangland 4082 zielen.

Middelen van bestaan: landbouw, vischvangst, jacht op varkens, houtaankap en inzamelen van boschproducten; bij Maleiers: kleinhandel.

Onderwijs: Er is een Gouvernements school der 2de klasse en een volksschool te Poeroek Tjahoe en bovendien in 7 andere kampeongs eveneens volksscholen. Van de Bazelzending zijn sedert 1936 alle scholen gesloten wegens gebrek aan belangstelling. Deze zending heeft alleen nog goeroe's in dienst, die als pemberita's langer of korter tijd in een kampeong verblijven.

Poeroek Tjahoe heeft een militaire bezetting,

waarvan de commandant tevens belast is met het civiel bestuur.

BENEDEN DAJAK (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Kapoecas-Barito, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, bestaande uit het district Kapoecas en het onderdistrict Beneden Kahajan, het eerste zich uitstreckende langs de Kapoecas-Moeroeng, het tweede langs de Kahajan-rivier, beide ressorten in het N. begrensd door de onderafdeeling Boven Dajak, het oorspronggebied dezer rivieren. Beide rivieren zijn onderling verbonden door een kanaal (Andjir Klampan), aan welks ingangen belangrijke nederzettingen zich hebben gevormd: aan de Kapoecas het z.g. Mandomai-complex, aan de Kahajan het dorp Poelang Pisau, standplaats van het onderdistrictshoofd van Beneden Kahajan.

De bevolkingssterkte bedraagt: onderdistrict Kapoecas: 30.095, onderdistrict Kahajan: 13557 zielen.

De districten stemmen in zoover overeen, dat in de lagere (moeras) zône de bevolking sterk gemengd is, terwijl in de bovenstreken de stamzuiverheid beter bewaard is gebleven; de bevolking van boven- en benedenstreken is gescheiden door een (bijna geheel) onbewoonde landstrook van ca. 100 km. In de bovenstreken werden hogere hoofden aangesteld (\pm 1860) met den titel van demang, standplaatsen Poedjoen (Kapoecas) en Pahandoet (Kahajan). De uitvoer aan boschproducten, t.w. djeloetoeng, hangkang, katian en velerlei rotansoorten, is nog belangrijk. Groote arealen zijn beplant met hevea, waardoor een landelijke industrie (native-smoked-sheetbedrijfjes, thans \pm 60) is mogelijk geworden. In de crisisjaren 1930—1936 is de rijstbouw van bestuurswege aangemoedigd, waardoor het ressort (eind 1936) ongeveer aan eigen behoeften kon voldoen, maar door de onvoldoende irrigatie blijft de veldarbeid zeer risicant.

KOEALA KAPOEAS (Aanv. Dl. II). Voormalige afdeeling der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo met gelijknamige hoofdplaats; thans vereenigd met de voormalige afdeeling Doesoelanden tot de afdeeling Kapoecas-Barito (zie aldaar).

KOEALA KAPOEAS (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats der onderafdeeling Beneden Dajak van de afdeeling Kapoecas-Barito der res. Z. en O. afd. van Borneo (zie aldaar). De plaats staat door het Aernout- of Serapatkanaal naar de Baritorivier in rechtstreeksche verbinding met Bandjermasin.

Zij bestaat uit verschillende kampeongs, gelegen aan weerszijden van de Poeloe Pétakrivier. Behalve bestuursvestiging, is het de standplaats van een zendingsarts (met hospitaal) en een zendingleeraar. De plaats gaat in handelsopzicht achteruit doordat het z.g. Aernoutkanaal practisch doorlopend onbevaarbaar is (in 1933—1935 verdiept), doch heeft nog eenige betekenis als knooppunt van den rubber- en rotanhandel. De handel is geheel georiënteerd op de hoofdplaats Bandjermasin; verkeer met andere kustplaatsen is er niet. De bevolking bestaat uit: 4924 Inl., 13 Eur., 299 Chin. en 12 Arabieren.

DEMANG (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). De middenlopen der Dajak-rivieren

staan elk onder een (vermoedelijk ± 1860 aangesteld) adathoofd met den titel van demang (temanggoeng), waaraan deze gebiedsdeelen den naam kedemangan (Poedjoen en Pahandoet, zie aldaar) ontleenen. Mallinckrodt bestrijdt op verschillende gronden hun adatrechtelijke positie en houdt het er voor, dat ten tijde van het Bandjereesche sultanaat Maleische of Dajaksche avonturiers, of kleine hoofden uit eigen beweging naar het hof gingen om daar, na aanbidding van geschenken, een titel en aanstellingsbrief van den sultan te bekomen; hij ontkent dat het instituut stamt uit de Dajaksche volksinstellingen. In het algemeen ontkent Mallinckrodt, dat de Ngadjoc-sprekende Dajakstammen een algemeen stamhoofd hebben gekend en meent, dat de literatuur bewijzen geeft dat de Ngadjoc's slechts familiehoofden bezaten, die geen groter territorium konden dan een dorp. (zie o.a. Kol. Studiën Dl. II jaargang 24: H. Mallinckrodt, De adatgemeenschappen in Zuid Borneo).

BOENTOK (Aanv. Dl. I). Standplaats van het onderdistrictshoofd van West-Doesoan der onderafdeeling Moeara Têwéh, afdeeling Kapoeas-Barito, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Sedert 1928 is de vroegere onderafdeeling Boentok opgeheven. Het grootste deel van het gebied van dit ressort werd toegevoegd aan de onderafdeeling Moeara Têwéh. Het aantal inwoners van het onderdistrict West-Doesoan bedraagt volgens de laatste gegevens 21925, waaronder 3 Europeanen en 23 Chineezers.

MOEARA TÊWÉH. Hoofdplaats van de onderafdeeling Moeara Têwéh, afdeeling Kapoeas-Barito, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, standplaats van een controleur of gezaghebber. Sinds de opheffing van de afdeeling Doesoanlanden in 1934 is Moeara Têwéh geen afdeelingshoofdplaats meer. De onderafdeeling Moeara Têwéh bestaat uit de onderdistricten West-Doesoan, Montallat en Lahai. Het aantal inwoners bedraagt 43099, waaronder 8 Europeanen en 67 Chinezen.

PASIR (Aanv. Dl. III). De onderafdeeling Pasir, afdeeling Samarinda der residentie Z.- en O.-afd. van Borneo, heeft een rechthoekigen langerekten vorm. Zij is begrensd door een ongeveer 200 km lange kustlijn en een evenlange op sommige punten tot 2000 m stijgende grensketen (het Meratoesgebergte), die aan de westzijde de waterscheiding vormt met de affluënten van de Negararivier. Tusschen deze oostelijke en westelijke grenslijnen is een landstrook gelegen ter breedte van ongeveer 80 tot 120 km, die vrijwel overal eenzelfde typisch beeld vertoont met drie duidelijk te onderscheiden zônes:

eerste zône: een met modderbanken omzoomde moerassige kuststrook, schaars bewoond door een visschersvolk, de Badjau's;

tweede zône: gronden, die zich een weinig verheffen boven het moeraspeil, afgewisseld met de laatste heuveluitloopers van de derde zône en moerassen van de eerste zône. Dit gebied is het dichtst bevolkt, aangezien de voorwaarden voor een meer samengestelde samenleving zoowel in maatschappelijk als geologisch opzicht hiertoe gunstig zijn. Boegineezen, Pasireezen en Bandjereezen zijn hier de bewoners;

derde zône: het heuvel- en bergland, bewoond door Pasireezen, Doesoens (onderdistrict Sam-

panahan) en eenige kleine andere stammen (ten deele nog ongeïslamiseerd).

Het land wordt doorsneden door vele rivieren, loopend in oost-westelijke richting, waarvan de grootste zijn de Kendilo en de Telakei. De kustlijn wordt onderbroken door drie trechtervormige baaien, Adangbaai, Aparbaai en Pamoeanbaai. Aangezien de rivieren over een kort verloop een groot verval hebben te overwinnen, zijn zij slecht bevaarbaar.

De onderafdeeling Pasir telt 44460 zielen. Zij grenst ten N. aan de onderafdeeling Balikpapan (landschap Koetei), ten Z. aan de onderafdeeling Poeloe Laet-Tanah Boemboe, ten W. aan de afdeelingen Hoeloe Soengai en Kapoeas-Barito en ten O. aan Straat Makassar.

De onderafdeeling is verdeeld in het district Zuid-Pasir en de onderdistricten Noord-Pasir, Boven-Pasir en Sampanahan. Sampanahan bestond vóór 1905 uit twee zelfbesturende landschappes, het eene gevormd door het stroomgebied der Sampanahan, het andere door het stroomgebied der Tjengal en Menoenggoel. De overige (onder)districten vormden voorheen het zelfbesturend landschap Pasir met de hoofdplaats Pasir Blengkong. Het landschap is in 1826 door het sultansbestuur van Bandjermasin aan het Ned.-Ind. Gouvernement afgestaan. Met den vierden vorst van Pasir, sultan Adam, werd het eerste politieke contract in 1844 gesloten. In 1908 werd het landschap op verzoek van den sultan bij het rechtstreeks bestuurder gouvernementsgebied ingelijfd. In 1916 werd nog eenige beroering veroorzaakt, waaraan de sultansfamilie en de plaatselijke Sarékát-Islam niet vreemd waren, doch de ontevredenheid werd snel bedwongen met militaire hulp, terwijl eenige vorstelijke familieleden werden verbannen. Sindsdien is de rust niet meer verstoord.

Het belangrijkste exportproduct is rotan, afkomstig uit het heuvel- en bergland. De Pasireesche rotan is van goede kwaliteit en is thans geen zamelproduct meer, doch tuinproduct. In de tweede zône heeft zich een belangrijke rubbercultuur ontwikkeld, terwijl voorts de klapper- (olie) en de pisangcultuur leiden tot uitvoer naar Balikpapan of Kota Baroe met eigen zeilprauwen. In Sampanahan verdient de peperaanplant aandacht. Vermelding verdient ook de sawahbouw, die in deze zône vrijwel algemeen gedreven wordt, doch niet voldoende oplevert, zoodat telken jare rijst moet worden ingevoerd. In de moerassige kustzône weten de Badjaus met hun vischvangst zich een bestaan te verwerven. De visch gaat eveneens naar Balikpapan of Kota Baroe, of wordt lokaal ingeruild tegen landbouwproducten.

De onderafdeelingshoofdplaats, Tanah Grogot (zie aldaar), is gelegen aan de linkerzijde van de Seratairivier, doch is door een korte verbindingsrivier (antasan) verbonden met de belangrijker Kendilorivier. Zij is het handelscentrum van Pasir.

TANAH GROGOT. Hoofdplaats van de onderafd. Pasir, afd. Samarinda der res. Z. en O. afd. van Borneo. Het plaatsje telt met de randkampeongs ruim 5000 inwoners, waaronder 154 Chinezen en 110 andere Vreemde Oosterlingen. Er is een militaire bezetting van 3 brigades. Zij is gelegen aan de linkerzijde van de Seratairivier, doch is door een korte verbindingsrivier ver-

bonden met de belangrijker Kendiliorivier. Tanah Grogot is het handelscentrum voor de stroomgebieden der Adangbaai, Seratai- en Kendiliorivieren en der Aparbaai. De belangrijkste uitvoerproducten zijn rotan, rubber, klapper(olie), pisangs en gezouten visch. De K.P.M. onderhoudt een tweewekelijksche verbinding met deze havenplaats (zie PASIR).

SAMPANAHAN (Aanv. Dl. III). Onderdistrict van de onderafdeeling Pasir, afdeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (zie PASIR). De hoofdplaats is Goenoeng Batoe Besar.

APAR—BAAI. Zie TELOK APAR (Dl. IV).

STEIN CALLENFELS (Dr. PIETER VINCENT VAN), geboren 4 Sept. 1883 te Maastricht, overleden 26 April 1938 te Colombo. Legde in 1904 het Groot-ambtenaarsexamen voor den Indischen dienst af, vertrok dat jaar naar Indië, en werd daar geplaatst bij de Algemeene Secretarie, later als adsp. controleur bij den bestuursdienst in Modjokerto. In 1908 verliet hij den bestuursdienst en was tot 1915 in verschillende betrekkingen werkzaam.

Als administrateur van de koffieonderneming Djaéjan op den Kloet kwam hij voor het eerst in aanraking met den Oudheidkundigen Dienst. In 1915 volgde zijn toevoeging aan en in 1917 zijn benoeming tot tijdelijk Inspecteur bij dien dienst. Door zijn buitengewone kennis van het Javaansch, de volkenkunde en de Indische geschiedenis gevoelde hij zich bijzonder aangetrokken tot de bestudeering der latere periode van de Hindoe-Javaansche cultuur op Java. Van hem zijn afkomstig een aantal verklaringen van bas-reliefs der tempels van Panataran, Toempang en Kedaton, en van den Wishnoe-tempel te Prambanan; eveneens de oplossing van een aantal historische en topografische vraagstukken, waarop zijn aandacht was gevallen bij de bestudeering van den Nagarakrtägama van Prapantja (1365), de Pararaton en de oud-Javaansche inscripties. Van zijn werk te velde in deze jaren moeten worden genoemd de ontgraving van de tempelgroep Gedong Songo op de helling van den Oengaran, de ontdekking op Bali van een 72-tal koperen platen van oorkonden, en zijn inspectie-reizen door Surastra, waardoor hij de aandacht op de daar aanwezige oudheden vestigde.

In 1921 vertrok hij naar Nederland om er de colleges te volgen van de hoogleeraren Vogel, Krom en Hazen en er na volbrachte studie den doctorsgraad te verwerven. In 1924 promoveerde hij tot doctor in de letteren op het proefschrift „De Sudamala in de Hindoe-Javaansche Kunst.” Zijn verblijf in Nederland maakte hij zich bovendien ten nutte door zich op de hoogte te stellen van de moderne methode en techniek van ontgraving van praehistorische overblijfselen. Het was hem tijdens zijn verblijf in Indië nml. duidelijk geworden, dat het terrein der praehistorie d.t.l. nog vrijwel geheel braak lag en er een groote achterstand zou zijn in te halen om het peil van het desbetreffende onderzoek op gelijke hoogte te brengen als in Europa. Nadat hij in 1924 naar Ned.-Ind. was teruggekeerd en zijn taak als Inspecteur hervat had, wijdde hij zich in hoofdzaak aan het praehistorische onderzoek, ofschoon hij de studie der Hindoe-Javaansche oudheid niet uit het oog verloor. Op het laatste gebied publiceerde hij o.m. nog bijdragen over

de topographie van de Brantas-delta, de Arjunawihaha op Oost-Javaansche tempelreliëfs en de inscriptie van Soekaboemi. Bovendien bezorgde hij de uitgave van de Epigraphia Balica. Van zijn praehistorische werkzaamheden moeten vooral worden genoemd de aan hooge wetenschappelijke eischen beantwoordende ontgraving van de Goewa Kerbo in Pérak op Malaka en van de Goewa Lawa te Sampoeng bij Ponorogo, later gevolgd door onderzoekingen o.a. te Patjitan, Lamongan en Galoempang op Celebes. Zijn belangrijkste publicaties op dit gebied zijn: Het eerste palaeolithische werktuig in den Archipel (Oudheidk. Versl. 1924), Bijdrage tot de chronologie van het neolithicum in Zuid-Oost-Azië (Oudh. Verslag 1926), Report on Cave Excavations in Perak (Oudh. Versl. 1926), Note préliminaire sur les fouilles dans l'abri-sous-roche du Guwa Lawa à Sampung (Hommage... au Premier Congrès des Préhistoriens à Hanoi), The Melanesoid Civilisations of Eastern Asia (Bulletin of the Raffles Mus. 1936). Voor de door hem bijeengebrachte en aan het Bataviaasch Genootschap geschonken collectie van praehistorische voorwerpen werd door hem een gids samengesteld, die een goed overzicht geeft van den stand der praehistorische wetenschap in het jaar der uitgave (1934). Van Stein Callenfels' nasporingen hebben er voornamelijk toe bijgedragen de cultuur van het mesolithicum, waarvan het Pappoe-melanesische ras de drager was, beter bekend te doen worden, maar ook aan de vermeerdering van kennis omtrent de andere perioden — het palaeolithicum, het neolithicum en de bronstijd — is zijn arbeid in niet geringe mate ten goede gekomen. Met recht kan er dan ook worden gezegd, dat hij de grondlegger is geweest van de wetenschappelijke bestudeering der praehistorie in den Archipel.

Het streven van Van Stein Callenfels naar aaneensluiting en samenwerking van de praehistorici in geheel het Verre Oosten had tot resultaat het tot stand komen der drie jaarlijksche congressen voor de praehistorie van het Verre Oosten, waarvan het eerste in Jan. 1932 te Hanoi bijeenkwam onder patronaat van de Ecole française d'Extrême Orient. Groot was het gezag, dat Van Stein Callenfels ook bij buitenlandse vakgenooten en regeeringen bezat, hetgeen o.a. kan blijken uit het feit dat hij in 1933 en volgende jaren met de leiding van verschillende praehistorische onderzoekingen op Malaka werd belast. Als blijk van waardering voor zijn werk benoemde de Britsche regeering hem tot Honorary Officer of the Most Excellent Order of the British Empire. De groote waardering, die hij in het buitenland ondervond, bleek voorts uit zijn benoeming in de Orde van den Witten Olifant van Siam, de Rijzende Zon van Japan, den Draak van Annam en de Orde van Cambodja; ook was hij Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. In 1929 werd hij correspondent van de Kon. Akademie van Wetenschappen.

Op weg naar Europa, om de Nederlandsch-Indische Regeering te vertegenwoordigen op het in den zomer van 1938 te houden internationaal Congres voor antropologie en ethnografie te Kopenhagen, werd hij ziek en overleed in een ziekenhuis te Colombo.

BASAPS (Aanv. Dl. I). In de geheele onderafdeeling Beraoe, afdeling Boeloengan en Beraoe

van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, en ten grootsten getale in het onderdistrict Talisajan voorkomende Dajaks, die eertijds tot de zwervende stammen behoorden. Thans hebben zij zich na voortdurenden aandrang van bestuurszijde in permanente woonplaatsen gevestigd. Hoewel hun afkomst niet geheel valt na te verschenen, kunnen zij, naar taal en adat, in vijf verschillende groepen worden ondergebracht. Als bijzonderheid kan worden vermeld, dat de Basaps, in tegenstelling met de Segai's en Kenja's, tot de niet snellende Dajakstammen behooren. Tot geruimen tijd na de plaatsing van een Europeesch bestuursambtenaar te Tandjoeng Redeb (1897) werden de Basaps beschouwd als eigenhoorigen der z.g. „poean poesaka soengai”, Maleische grooten, die als eigenaar der rivieren golden, in welker stroomgebieden de Basaps van oudsher verbleven. Behalve dat de Basaps gedwongen waren alle door hen verzamelde boschproducten tegen exorbitant lage prijzen met den poean poesaka soengai te verhandelen en van hem de door hen benodigde verbruiksartikelen, uiteraard tegen zeer hooge prijzen, te kooplen, waren zij voorts verplicht den eigenaar na elken oogst een bepaalde „huldegift” op te brengen, soewaka geheeten. Deze bestond o.a. uit: 1 bangkat beras van ± 16 kati, 1 kip, 5 kippeneieren, 5 boengkoes damar, een ikatan rotan e.d. De vrijgezellen waren van het opbrengen van de huldegift vrijgesteld. Tegenover deze rechten had de eigenaar de verplichting de Basaps na elken oogst te voorzien van tabak, zout, etc. In den regel bestond deze gift uit één groote lempeng tabak ter waarde van ± 50 cent, één takaran zout ter waarde van ± 8 cent, vijf stukjes gambir en één ikatan daoen roko.

Zooals boven vermeld hebben de Basaps sedert eenigen tijd het zwervend leven geheel opgegeven. Hun hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, in de beoefening waarvan zij over het algemeen niet bij de overige bevolking achter staan. Met name in het Talisajansche verkrijgen zij in den regel zeer goede rijstooogsten. Overigens behooren zij tot de z.g. „primitieve” Dajak-bevolking; zij kunnen lezen noch schrijven en zijn ook in andere opzichten zeer onontwikkeld. Voor het overbrengen van berichten e.d. bestaat een soort code van rotan-bindingen, terwijl hetzelfde hulpmiddel, c.q. stentjes e.d., bij het rekenen wordt aangevend. Om te voorkomen, dat zij in hun ruilhandel met Chineesche en Maleische handelaren op grove wijze worden afgezet, mag deze alleen onder direct toezicht van het Inlandsch bestuur plaats vinden.

Betreffende hun kleeding kan worden medegedeeld, dat bij de meest primitieven de vrouwen nog steeds met een tjawat (schaandoek) gekleed gaan, bij de meer ontwikkelde Basaps daarentegen met saroeng en baadje. De mannen gaan doorgaans nog gekleed in een tjawat, al dan niet met een baadje, hoewel ook de pijama meer en meer ingang vindt.

Opmerkelijk zijn hun dansen, welke vnl. individueel en naar het schijnt vooral door de vrouwen worden uitgevoerd, in tegenstelling tot de andere Dajakstammen, waarbij de dansen gezamenlijk door mannen en vrouwen worden uitgevoerd. De danskunst der Basaps maakt den indruk op een hooger trap te staan dan die der andere Dajakstammen en vertoont een overigens

niet te verklaren sterke overeenkomst met de danskunst der Soloks en Badjau's.

TANDJOENG SEILOR (Aanv. Dl. IV). Hoofdplaats der afdeeling Boeloengan en Beraoe der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo, gelegen aan den rechteroever van de Kajan- of Boeloenganrivier op een afstand van ongeveer 40 km van de monding dier rivier in de Celebes-zee. De plaats ligt op Gouvernementsgebied, waarvan de grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1897 no. 83, terwijl het omringende gebied behoort tot het zelfbesturend landschap Boeloengan, welks zelfbestuur zetelt in het tegenover Tandjoeng Seilor, op den linkeroever van de Kajan, gelegen plaatsje Tandjoeng Pelas.

Het is de standplaats van een assistent-resident, en 1e luitenant als commandant van het militaire detachement, benevens van een controleur. Te Tandjoeng Seilor wonen een twintigtal Europeanen, ruim 200 Chineezzen, ruim 250 andere Vreemde Oosterlingen en ongeveer 800 inheemschen van verschillende landdaard. Er is een vrij levendige handel in boschproducten, voornamelijk damar en rotan, welke producten van de bovenstreken door de Dajaksche bevolking worden aangebracht. In verband hiermede is ook de invloed van verschillende verbruiksartikelen niet onbelangrijk. De handel wordt voornamelijk door Chineezzen, in mindere mate door Arabieren, gedreven. Zie ook BORNEO.

ALALAK MOENING KANAAL (Aanv. Dl. I). Dit kanaal vormt een kortere verbinding tusschen Negara en Bandjermasin. Het begint niet ver van Negara (bij kampong Bajanan), loopt vandaar naar Soengai Roetas (onderdistrict Margasari), waar de Soengai Tapin wordt gekruist, en gaat daar over in het Alalak kanaal. Het kanaal wordt vrij druk bevaren door kleine prauwen.

AMANDIT (Aanv. Dl. I). District van de onderafdeeling Kandangan-Rantau, afdeeling Boelo Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo. Het district is verdeeld in 3 onderdistricten: Noord Amandit, Zuid Amandit en Negara. Aan het hoofd van het onderdistrict Noord Amandit staat een districtshoofd. Dit onderdistrict is rijk aan sawahs, klapperaanplantingen en rubbertuinen. De coprabereiding is hoofdzakelijk in handen van een Chinees. Het voornaamste uitvoerproduct is rubber en wel voor het grootste deel in den vorm van smoked sheets, welke bereid worden in rookhuizen, opgericht en gedreven door de bevolking zelf.

Aan het hoofd van het onderdistrict Zuid Amandit staat een onderdistrictshoofd met standplaats Simpoer. Afstand Simpoer-Kandangan 10 km. Het voornaamste middel van bestaan is de rijstbouw, waarbij vermeld moge worden dat de beste sawahs in dit onderdistrict gelegen zijn. Verder bronnen van bestaan zijn: de klappercultuur en de rubbertap.

Het onderdistrict Negara staat onder het bestuur van een onderdistrictshoofd met standplaats Negara, aan de Negararivier gelegen. Het ressort bestaat voor het grootste deel uit laag moerasig land. De verbinding met Kandangan wordt gevormd door een 28 km langen autoweg, welke goed te berijden is. De bevolking vindt haar bestaan voor een groot deel in de nijverheid en industrie zooals: houtzagerijen, prauwmakerijen,

smederijen. Vooral het koperwerk van Negara is bekend. Veeveelt wordt beoefend in de kampongsoengai Mandala, Baroeh Kembang, Pasoengkan en Hamajoeng. Met uitzondering van den weg naar Kandangan, vormt de Negararivier de voornaamste verbindingsweg met de buitenwereld. De stoomschepen stoomen van Bandjermasin af de Barito op tot Marabahan, alwaar de Negararivier uitmondt, varen daar de Negararivier in en kunnen alzoo Negara bereiken. Het aantal inwoners bedraagt 40583 zielen.

BENOEIA IV (Aanv. Dl. I). Onderdistrict van de voormalige onderafdeeling Rantau. Sinds de onderafdeeling Rantau in 1935 bij Kandangan werd gevoegd, bestaat dit onderdistrict niet meer en leeft de naam slechts in den volksmond voort.

KANDANGAN (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo, onder een assistent-resident, bijgestaan door een fd. controleur of gezaghebber met standplaats Kandangan, die het dagelijksch bestuur voert. Sinds 1935 is de onderafdeeling Rantau bij de onderafdeeling Kandangan gevoegd, zoodat het dagelijksch bestuur over de vroegere onderafdeeling Rantau eveneens uitgeoefend wordt door den controleur of gezaghebber van Kandangan.

De oppervlakte van de onderafdeeling Kandangan-Rantau bedraagt 2396 km². Het gedeelte van de onderafdeeling, dat ten Noorden en Oosten van den grooten postweg ligt, is heuvelachtig. Het overige gedeelte is lager en gaat in de richting van de Negararivier over in moeras. De groote postweg komt bij kampong Binocang de onderafdeeling binnen, passeert de plaatsen Rantau en Kandangan en gaat van de laatste plaats naar Barabai. Tusschen Kandangan en alle districts- en onderdistrictsplaatsen loopen goed berijdbare autowegen. Alle districts- en onderdistrictsplaatsen zijn met Kandangan verbonden door een telefoonlijn. Het aantal inwoners bedraagt ± 180000 zielen.

KANDANGAN (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de afdeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo, zetel van een assistent-resident. Het is tevens de standplaats van een controleur of gezaghebber, een landraadvoorzitter, een sectie-ingenieur van Verkeer en Waterstaat en het districtshoofd van Amandit, terwijl er ook garnizoen en een detachement veldpolitie onder leiding van een inspecteur van politie liggen.

Er zijn verschillende fabrieken en wel een klapperolie-, rubber- en ijsfabriek, alle in handen van één Chinese familie. Verder zijn er kleine inlandse zeepfabriekjes.

De plaats is het centrum van het district Amandit en heeft een zeer druk bezochte pasar (vele kampongsoengai zijn dicht bij Kandangan gelegen). De plaats is met Negara verbonden door een 28 km langen, goed berijdbaren autoweg. Het goederenvervoer van Negara heeft veelal per prauw plaats. Te Kandangan is een pasanggrahan met een behoorlijke logeergelegenheid. Het aantal inwoners bedraagt (1938): Europeanen, 45, Inlanders 6258, Vreemde Oosterlingen 289.

MARGASARI (Aanv. Dl. II). Onderdistrict van de onderafdeeling Kandangan-Rantau, afdeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo, onder het bestuur van een assistent-kia met standplaats

Margasari, aan de Negararivier. Het district is dun bevolkt. De voornaamste kampong is Margasari met een pasanggrahan. Middelen van bestaan zijn: rijstbouw, het vlechten van roembiamatten en visscherij. Vele inwoners vertrekken elk jaar naar de Kelajanpolder in de onderafdeeling Bandjermasin, planten aldaar rijst en keeren na afloop van den rijstooft weer naar hun kampong terug. Margasari ligt 30 km van Rantau en is daarmede door een autoweg verbonden. Het aantal inwoners bedraagt 14649 zielen (1938).

NEGARA (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict en standplaats van het onderdistrictshoofd van Negara (Z.- en O.-afd. v. Borneo). Centrum van de Inlandsche nijverheid aldaar. Men vindt er ijzersmederijen, die kapmassen en landbouwwerktuigen vervaardigen, zilver- en kopersmederijen en houtzagerijen. Verder worden prauwen en aarde-werk vervaardigd. Afzetgebied van deze producten is hoofdzakelijk de residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo.

HOELOE SOENGAI (Aanv. van OELOE SOENGEI, Dl. III). Afdeling der residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo. Ingevolge de organieke indeeling van Ind. Stb. 1935 no. 248 verdeeld in 4 onderafdeelingen:

1. Kandangan-Rantau onder den assistent-resident, chef der afdeling, bijgestaan door een gezaghebber met standplaats Kandangan;

2. Barabai onder een controleur of gezaghebber met standplaats Barabai;

3. Amoentai onder een controleur of gezaghebber met standplaats Amoentai;

4. Tandjoeng onder een controleur of gezaghebber met standplaats Tandjoeng.

(Voor de onderverdeling in districten zie bij de verschillende onderafdeelingen).

De afdeling Hoeloe Soengai is, tezamen met de afdeling Bandjermasin (met uitzondering van de onderafd. Poeloe Laoet-Tanah Boemboe), bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1938 no. 133 gevormd tot een „groeps-gemeenschap” met name Bandjar op den voet van de „Groeps-gemeenschapsordonnantie” (Ind. Stb. 1937 no. 464).

Geographisch omvat deze afdeling het stroomgebied van de Negararivier, die in Tandjoeng Tabalong heet, in Amoentai de Amoentairivier genaamd is, voorbij Babirik, Negara, Margasari stroomt en in Marabahan (onderafdeeling Bandjermasin) uitmondt in de Barito. Het noordelijk en oostelijk gedeelte der afdeling is heuvel- en bergachtig. De groote weg van Bandjermasin komt bij kampong Binocang de afdeling binnen en gaat via Kandangan naar Amoentai en Tandjoeng. Het eindpunt is ± 48 km benoorden Tandjoeng bij kampong Mocara Ocja. Tot Amoentai kan de Amoentairivier door kleine stoomschepen bevaren worden. Van hier zal een weg aangelegd worden naar Tanah Grogot en Balikpapan. Het gedeelte bewesten den grooten weg is laag gelegen en gaat in de richting van de Barito in moeras over.

Hoofdmiddelen van bestaan zijn: sawahbouw en rubberplant. Rubber wordt uitgevoerd in den vorm van smoked sheets, welke gefabriceerd worden in bevolkingsrookhuizen.

De bevolking (Bandjerceezen genoemd) is een mengsel van de oorspronkelijke bevolking, de Dajaks, met Maleiers en Javanen en Arabieren. De Bandjerceezen zijn energiek van karakter,

hebben aanleg voor den handel, zoodat deze voor het grootste gedeelte in handen van de bevolking is. De auto en de fiets zijn naast de prauwen de belangrijkste vervoermiddelen en zijn vooral sinds de rubberrestrictie in aantal toegenomen. De individueele restrictie heeft een gunstigen invloed geoefend op de welvaart; economisch behoort deze afdeling tot de welvarendste van Nederlandsch-Indië.

12.3.4) **RANTAU** (Aanv. Dl. III). District van de onderafdeeling Kandangan-Rantau, afdeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo, aan het hoofd waarvan een districtshoofd staat met standplaats Rantau. Het district bestaat uit twee onderdistricten Rantau en Margasari, welk laatste onderdistrict bestuurd wordt door een zelfstandig onderdistrictshoofd met standplaats Margasari. Het onderdistrict Rantau wordt bestuurd door het districtshoofd met standplaats Rantau.

De groote weg van Baudjermasin komt bij kampeeng Binoeang het onderdistrict binnen en loopt via Rantau naar Kandangan. De verbinding met Margasari wordt gevormd door een weg ter lengte van 30 km. De kampeengs in Rantau zijn door goed bereikbare wegen verbonden. Het gedeelte ten Oosten van den grooten weg is heuvelachtig en gaat langzamerhand over in het scheidingsgebergte met Tanah Boemboe. Voornaamste middelen van bestaan zijn de rubbertap en de sawahbouw. Belangrijke plaatsen: Rantau, Lok Paikat, Benoea Padang en Tatakan. Te Rantau is een pasanggrahan en een groote pasar. Het zielen aantal bedraagt 34514.

5102) **BOVEN DAJAK** (Aanv. Dl. I). Onderafdeeling van de afdeeling Kapoeas-Barito der residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo; deze onderafdeeling omvat den bovenloop van de Kahajan of Groote- en van de Kapoeas of Kleine Dajak-rivier. Zij wordt bestuurd door een gezaghebber of controleur met standplaats Koecala Koeroen. Het Inlandsch bestuur bestaat alleen uit een districtshoofd met gelijke standplaats. Het district omvat de geheele onderafdeeling en is verdeeld in vijf bestuursressorten (kedemangans), elk onder een demang, d.i. een Dajaksch hoofd en assistent van het bestuur.

De bevolking telt 17.332 zielen, waarvan 5 Chinezen en 6 Europeanen, (volkstelling 1930; thans (1938) globaal 20.000 zielen), op een oppervlakte van ± 20.000 km², dus minder dan 1 per km². De inheemsche bevolking bestaat bijna uitsluitend uit Dajaks; ongeveer $\frac{2}{3}$ behoort tot de groep der Ngadjoe-Dajaks, $\frac{1}{3}$ tot die der Danoem-Dajaks. De laatsten bewonen de brongebieden van de Kahajan en haar zijrivieren, de eersten zijn meer benedenstrooms gevestigd. Deze groepen verschillen in taal en adat. De groote meerderheid van de bevolking ($\pm 85\%$) geloof in de overgeleverde magisch-animistische voorstellingen en gebruiken. Bekend zijn de groote zorgen en vele kosten, die onder de Ngadjoes besteed worden aan het doodenfeest (tiwah) voor de zielerust der gestorvenen. Ook is opmerkelijk de hooge prijs, dien men stelt op het bezit van groote, oude Chineseche potten of martavanen (belanga, halamaung). Voorts is nog $\pm 10\%$ der bevolking Christen en $\pm 5\%$ Mohammedaan.

Te Koecala Koeroen en te Tewah is een Europeesche zendelingleeraar geplaatst vanwege de Bazelsche Zending. Er zijn 13 volksscholen en 1

vervolgsschool, alle onder beheer van de zendelingleeraren.

De rijstbouw op ladangs is het voornaamste bestaansmiddel. Ook wordt veel „oebi kajoe” (cassave) aangeplant. In inlandsehe mijnontginningen te Goenoeng Mas (bij Tewah) wordt goud uit ertshoudend gesteente gewonnen (productie 1937 ± 300 thail). Voorts wascht men goud aan den bovenloop van alle rivieren. Het zamelen van hout en andere boschproducten als damar, djeloe-toeng, hangkang, is verder een belangrijke inkomstenbron, alsmede de opbrengsten uit rotan- en rubbertuinen.

Uitgevoerd worden hout en andere boschproducten, rotan, rubber en goud; ingevoerd katoentjes, tabak, zout, kramerijen en dergelijke. De handel wordt veelal door kooplieden van riviermotorbooten en prauwen gedreven, die uit Bandjermasin en de Hoeloe Soengai afkomstig zijn. Voorzover gelocaliseerd in de onderafdeeling is Tewah het centrum.

NOENOEKAN, eiland ten Oosten van Borneo, behoorende tot de onderafdeeling Tarakan, dicht nabij de Britsch Noord Borneo-grens gelegen. Op dit eiland is werkzaam de N.V. Houtaankap-Maatschappij Noenoekan, welk bedrijf den rijken boschvoorraad exploiteert voor de leverantie van verschillende soorten timmerhout (meranti, ka-poer, kroewing, bangkirai enz.).

TARAKAN (Aanv. Dl. IV). I. Onderafdeeling behoorende tot de afdeeling Boeloengan en Beraoe der Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, gouv. Borneo. Deze onderafdeeling bestaat uit het hoofdeiland Tarakan met alle verder tot het landschap Boeloengan behoorende eilanden, uitgezonderd die van de Kajan-delta, en grenst ten Noorden aan Britsch Noord Borneo. Het meerendeel dezer eilanden bestaat uit vlak en laaggelegen land met vloedbosschen aan de kusten. Enkele grootere eilanden — Tarakan, Boenjoe, Mandoel, Noenoekan, Sebatik — zijn heuvelachtig; ook deze eilanden hebben modderkusten, waarop een overvloedige moeras- en vloedboschvegetatie wordt aangetroffen.

II. Eiland ten Oosten van Borneo, hoofdeiland der onderafdeeling Tarakan, metende over de grootste lengte ongeveer 25 km en over de grootste breedte ongeveer 18 km. Dit eiland is zeer onvruchtbaar; het ontleent zijn belangrijkheid aan de werkzaamheid van de N.V. De Bataafsche Petroleum Maatschappij, aan welk bedrijf mijnconcessies zijn verleend, welke nagenoeg het geheele eiland beslaan. De door de B.P.M. gewonnen aardolie wordt niet geraffineerd, doch slechts ontwaterd, waarna het onder den naam van „Tarakan crude” als stookolie wordt gebruikt. De productie bedroeg in de jaren 1933 tot en met 1937 jaarlijks tusschen de 700.000 en 800.000 kg/ton. De defensie van dit eiland is opgedragen aan een bataljon infanterie en een compagnie kust- en luchtdoelartillerie. Het zielelental der op Tarakan gevestigde Europeanen bedroeg in 1937 omstreeks 600, dat der inheemsche ongeveer 7000, dat der Chineezen ongeveer 3000. Onderwijs wordt gegeven op een openbare Europeesche lagere school, een particuliere Hollandse school, een Gouvernements vervolgsschool en eenige volksscholen. De verbinding met Java wordt onderhouden door de K.P.M. en sedert 1937 eveneens door de K.N.I.L.M.

BANJOE IRANG (Aanv. Dl. I). Rivier op

Borneo's zuidkust. Het dal van deze rivier bevat van 20 km boven kampoeng Banjoe Irang af diamantafzettingen. Men vindt er dan ook veel diamantputten van de bevolking.

GOENGOENG KOEPANG (Aanv. Dl. I). Deze mijnbouwconcessie is sedert 1930 verlaten wegens moeilijkheden met den afzet van het product.

KARANG INTAN (Aanv. Dl. II). Districts-hoofdplaats van Riam Kanan (zie aldaar). Ook de naam van een rubberonderneming (thans in Europeesche handen) gelegen aan den rechteroever van de Riam Kanan.

TANAH INTAN. Een groote rubberonderneming (1348 ha) aan den linkeroever der Riam Kiwa in de onderafdeeling Martapoera der afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, tegenover de kampoeng Boemirata.

MARTAPOERA (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats der gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Bandjermasin van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, vroeger de zetel van een assistent-resident, thans de standplaats van een controleur en een districtshoofd. Zij bestaat uit de kampoengs Pasjangan, Kraton, Pakoeman, Djawa en Toenggoel Irang. Vroeger was zij de verblijfplaats van Sultan Adam van Bandjermasin. Men vindt te Martapoera een belangrijke pasar, een fraaie moskee en vier diamantslijperijen, waarvan één eigendom is van een Arabier.

MARTAPOERA (Aanv. Dl. II). District der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Bandjermasin der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder het bestuur van een kiai (districtshoofd) met standplaats Martapoera, bestaande uit de onderdistricten Martapoera, Riam Kiwa en Riam Kanan (voor deze beide laatste zie aldaar). Het onderdistrict Martapoera is dicht bevolkt; de bevolking woont hoofdzakelijk langs de rivieren. De bevolking leeft in hoofdzaak van: sawahbouw, tuinbouw, handel en diamantslijperij. Langs den weg van Martapoera naar Pleihari, in kampoeng Tjempaka, en verder langs den postweg naar de Hoeloe Soengai, in de kampoengs Antasan Senoer tot Mataraman, alsmede in de kampoeng Mali-Mali, liggen veel rubbertuinen.

MARTAPOERA (Aanv. Dl. II). Onderafdeeling van de afdeeling Bandjermasin van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, goudt. Borneo, onder een controleur met standplaats Martapoera, bestaande uit het district Martapoera, onderverdeeld in 3 onderdistricten: Martapoera (omvattende de voormalige onderdistricten Noord- en Zuid-Martapoera), Riam Kiwa en Riam Kanan (zie aldaar). De onderafdeeling telt volgens de volkstelling 1930 75390 inwoners, w.o. 109 Europeanen, 190 Chinezen en 652 andere Vreemde Oosterlingen. Zij omvat het stroomgebied der Martapoerarivier en haar bronrivieren Riam Kiwa en Riam Kanan tot de Antasan Soetoen, (een oorspronkelijk voor de scheepvaart met de Hoc-loe Soengai gegraven kanaal), die bij kampoeng Koeliling Benteng Oeloe, en de Soengai Panggalaman, die beneden die kampoeng in de Martapoerarivier uitmondt, welke beide de grens vormen met de onderafdeeling Bandjermasin-Marabahan.

De voornaamste autowegen loopen stervormig van Martapoera uit, te weten de oude postweg van Martapoera naar Bandjermasin (35 km), die

verder de Martapoerarivier bij de hoofdplaats kruisende, de Riam Kiwa tot kampoeng Mataraman (24 km) volgt, om vervolgens naar Rantau af te buigen; voorts sedert 1920 de nieuwe verbindingsweg van Bandjermasin naar Martapoera langs het in Februari 1936 geopende vliegveld Oelin (22 km van Bandjermasin); de verbindingsweg van Martapoera naar Pleihari (tot Banjoe Irang, 18 km), van Martapoera naar Karang Intan (12 km) langs de Soengai Bintjau en verder naar de kampoengs Soengai Alang en Mandikapau tot Awang Bangkal aan de Riam Kanan en de verbindingsweg van Pengaron naar Mataraman (18 km).

De mineralenrijkdom geeft thans uitsluitend werk aan de bevolking, die op eigen gelegenheid kolen delft in het heuvelland nabij Pengaron, tusschen Riam Kiwa en Riam Kanan en langs de Banjoe Irang, en voorts goud en diamant wascht in de beddingen van Riam Kiwa en Riam Kanan en Banjoe Irang en enkele zijriviertjes hiervan, en uit putten in de omgeving, waar oude rivierloopafzettingen gevormd hebben, in hoofdzaak in den middenloop. De bovenloop bevat geen of economisch te weinig mineraal, de benedenloop ligt in te diep moeras. Deze goud- en diamantwasseherij vormt een goede bijverdiens-te voor de overigens bijna geheel op landbouw aangewezen bevolking. Bovendien heeft deze mineralenrijkdom de oprichting van diamantslijperijen ter hoofdplaats en in de naaste omgeving tengevolge gehad; thans zijn er 5 in bedrijf, waarvan 4 geheel, en 1 ten deele in handen van Maleiers zijn. Deze onderafdeeling is ook belangrijk wegens de vele niet-inheemsche rubberondernemingen, t.w. Tanah Intan, Pengoeran, Bawahan (Japansch), Danau Salak (Japansch), Lok Tabat, Indrasari en Karang Intan.

PENGARON (Aanv. Dl. III). Hoofdplaats van het onderdistrict Riam Kiwa, onderafdeeling Martapoera van de afdeeling Bandjermasin van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

RIAM KANAN (Aanv. Dl. III). Onderdistrict der onderafdeeling Martapoera, afdeeling Bandjermasin van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder het bestuur van een assistent kiai (onderdistrictshoofd) met standplaats Karang Intan (thans zijdelijk: Martapoera) aan de Riam Kanan. De bevolking bestaat in hoofdzaak van landbouw; in de benedenstreek vindt men veel bevolkingsrubban; voorts zoekt de bevolking goud en diamant in het dal van de Riam Kanan en steenkolen in het heuvelland op de waterscheiding van deze rivier en de Banjoe Irang.

RIAM KIWA (Aanv. Dl. III). Onderdistrict der onderafdeeling Martapoera, afdeeling Bandjermasin van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder het bestuur van een assistent kiai (onderdistrictshoofd) met standplaats Pengaron (zie aldaar). De voornaamste kampoengs zijn: Pengaron, Lok Tjantoeng, Boemirata, Soengai Raja en Lok Toenggoel, voorts Mengkaok en Soengai Pinang, waar veel pisangs worden geproduceerd (50000 boomen), alle aan de Riam Kiwa gelegen. Dit onderdistrict is dun bevolkt door Maleiers en, aan den bovenloop van de Riam Kiwa, eenige niet veel van deze Maleiers meer verschillende Dajaks; deze bevolking woont voor het meerendeel aan deze rivier en houdt zich

in hoofdzaak bezig met den landbouw. Velen vinden ook nog een bestaan door kolen te graven uit de verlaten schachten der Gouvernementsmijnen te Pengaron en uit de heuvels in de omgeving en deze kolen in den westmoesson te Bandjermasin te verkoopen; voorts zoeken vele kampoenglieden naar diamant en goud in Bocmirata, Soengai Raja, Soengai Pinang en Pengaron.

BARABAI (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl.afl. blz. 268). Onderafdeeling der afdeeling Hoeloe Soengai van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een controleur of gezaghebber B.B. met standplaats Barabai; bestaande uit het district Barabai en de onderdistricten Batang Alai, Barabai en Labocan Amas (zie aldaar). De oppervlakte bedraagt 1434 km².

Vrijwel in de geheele onderafdeeling komen zeer uitgestrekte bevolkingsrubberaanplantingen voor tot een totale hoeveelheid van ruim 15 miljoen boomen, terwijl daarnaast het land grootendeels door de bevolking voor den rijstbouw in cultuur gebracht is, thans in hoofdzaak voor eigen behoefte. De bevolkingsrubber wordt voornamelijk verwerkt tot de z.g. smoked sheet en verhandeld op de moderne rubberpasar ter onderafdeelingshoofdplaats Barabai. De smoked sheet-fabricatie is een echte bevolkingsindustrie en geschiedt voor het meereendeel in de rookhuizen, waarvan Barabai er ruim honderd telt, doch ook in de Japansche Rubber Refinery te Barabai Darat. Vrijwel het geheele economische leven in dit ressort orienteert zich op de rubbersituatie en derhalve doen prijsstijging dan wel prijsdaling van dit product daar vrijwel onmiddellijk haar invloed gelden.

De Maleische bevolking van Barabai, een mengvolk met de typische kenmerken daarvan, vormt de hoofdbevolking der onderafdeeling Barabai. Van een bepaald ras kan niet worden gesproken, daar veel bloedmenging heeft plaats gehad (o.a. Javaansche inslag). De door de bevolking gesproken taal is het z.g. Bandjereesch-Maleisch, waarin vele Javaansche woorden voorkomen, en zich kenmerkend door onwelligheid. De groote kampoeng Pemangkih heeft een afwijkend dialect. De Dajaks hebben geen eigen taal meer, doch spreken het Bandjereesch-Maleisch, vermengd met locale uitdrukkingen en woorden van Dajakschen oorsprong. De bevolkingscijfers per ultimo 1937 waren als volgt: Europeanen 11, Maleiers 137427, Dajaks 1547 (in de onderafdeeling zijn in totaal slechts 5 Dajakkampoengs), Chinezen en andere Vreemde Oosterlingen 833.

BARABAI (Aanv. Dl. I). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling in de afdeeling Hoeloe Soengai (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Het heeft tegenwoordig (1938) elektrische verlichting en is als zoodanig een unicum in de Hoeloe Soengai; voorts vindt men er een kazerne van de veldpolitie, een hospitaal, groote pasars w.o. een moderne in beton opgetrokken rubberpasar, schakelschool, meisjes- en jongensvervolgsschool, enkele volksscholen alsmede een pasanggrahan. Voorts bevinden zich ter onderafdeelingshoofdplaats een ijsfabriek, een rijstpellerij alsmede een rubber refinery, het laatste bedrijf toebehoorende aan het Japansche Nomura concern. Het districtshoofd van Barabai, wiens district samenvalt met de grenzen der onderafdeeling, woont ook ter hoofdplaats.

De vrijwel dagelijksche verbinding met Bandjermasin wordt tot stand gebracht door een autobusonderneming. Een typeerend verschil, dat de kota Barabai onderscheidt van de overige plaatsen in de afdeeling Hoeloe Soengai, is nog dat de eerste, dank zij de betere grondgesteldheid, een aantal steenen woningen rijk is (o.a. voor den Europ. bestuursambtenaar en het districts-hoofd).

BARABAI. Onderdistrict van het district Barabai der gelijknamige onderafdeeling. Werd ingesteld in het jaar 1929 en geplaatst onder rechtstreeksch bestuur van het districtshoofd met standplaats Barabai. Dit onderdistrict omvat het centrum der onderafdeeling en telt 18 kampoengs, waaronder 1 Dajakkampoeng, t.w. Haroejan Dajak. De oorspronkelijke bevolking dier kampoeng heeft zich echter sterk vermengd met Maleiers, heeft hun gewoonten en gebruiken overgenomen en is voor een belangrijk deel reeds geïslamiseerd. De overige bevolking is overwegend orthodox Mohammedaansch (kaoem toea). De voornaamste kampoengs zijn Barabai Kota, Barabai Darat, Mahang en Kambat.

Het onderdistrict is grootendeels bedekt met rijstvelden, terwijl in het heuvelterrein (Pagat en omstreken) uitgestrekte rubbercomplexen voorkomen. Werd vroeger veel rijst uitgevoerd, thans dient deze in hoofdzaak voor dekking van eigen behoeften. Voor de rubberverwerking en den rubberhandel wordt verwezen naar het artikel nopens deze onderafdeeling. Copra wordt in geringe hoeveelheden geëxporteerd naar Bandjermasin. De veeteelt is van uiterst weinig belang. De bevolking is vrij welgesteld; velen bezitten auto's en motorrijwielen en vrijwel allen een of meer rijwielen. Goederentransport vindt vooral plaats per grobak, doch in geaccidenteerd terrein wordt voor het vervoer voornamelijk van paarden gebruik gemaakt. Het onderdistrict is buiten de hoofdplaats Barabai (zie aldaar) een groot aantal volksscholen rijk. Bevolkingscijfers per ultimo 1937: Maleiers 43.276, Dajaks 645, Chinezen en andere Vreemde Oosterlingen 757.

BATANG ALAI (Aanv. Dl. I). Onderdistrict der onderafdeeling Barabai, afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder het bestuur van een assistent kiai (onderdistrictshoofd) met standplaats Biringjang. Het ressort omvat het n.o.-lijk gedeelte der onderafdeeling en telt 19 kampoengs, waaronder 4 Dajakkampoengs t.w. Laboehan, Hinaskiri, Hinaskanan en Pembakoelan. De Dajaks der laatstgenoemde drie kampoengs hebben zich echter sterk vermengd met de Maleische bevolking, hebben hare gewoonten en gebruiken overgenomen en zijn voor een belangrijk deel reeds geïslamiseerd. De bevolking der Dajakkampoeng Laboehan, alwaar de Bazelsche Zending werkt, is gedeeltelijk tot het Christendom bekeerd. De overige bevolking (Maleisch) is overwegend orthodox Mohammedaansch (kaoem toea). De voornaamste kampoengs zijn Soengai-rangus, Iloeng (pasar, betonhoogbrug over de Soengai Batang Alai), Biringjang (groote pasar aan de Batang Alai rivier, polikliniek) en Aboeng. Het onderdistrict is rijk aan rijstvelden en uitgebreide heveeplantingen. De padi is hoofdzakelijk bestemd voor eigen behoefte; de rubberhandel concentreert zich op de onderafdeelingshoofdplaats (zie aldaar). Aan den veestapel wordt weinig zorg

besteed. De bevolking is vrij welgesteld; velen bezitten auto's en motorrijwielen en vrijwel allen een of meer rijwielen. Het goedertransport met grobaks is aanzienlijk. Behalve de vervolgschool te Birajang en de zendingsschool van de Evangelische Missions Gesellschaft te Bazel te Laboehan, heeft dit onderdistrict een groot aantal volkscholen. Per ultimo 1937 bedroeg het aantal Maleiers 44.088, het aantal Dajaks 902 en het aantal Chineez en andere Vreemde Oosterlingen 23.

LABOEOAN AMAS (Aanv. Dl. II). Onderdistrict der onderafdeeling Barabai, afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder het bestuur van een assistent kjai (onderdistrictshoofd), met standplaats Pantai Hambawang. De onderdistrictshoofdplaats is gelegen aan de samenkomst van de wegen Amoentai-Soengai Boeloch-Walangko-Pantai Hambawang-Kandangan en Barabai-Pantai Hambawang, derhalve aan het knooppunt der wegen naar Kandangan en Amoentai. Het ressort omvat het z.w.-lyk gedeelte der onderafdeeling en telt 19 kampeongs met uitsluitend Maleische bevolking, behorende tot de orthodox-Mohammedanen (ka-oem toea). De voornaamste kampeongs zijn Pantai Hambawang (weverij, groote pasar aan de Soengai Laboean Amas, polikliniek — evenals die te Birajang staande onder toezicht van den Gouvernements Indisch arts te Barabai), Nanaoa Koepang (vervolgschool), Pemangkih (zie aldaar) en Haroejan (pasar). Evenals elders in de onderafdeeling Barabai zijn, afhankelijk van de terreingesteldheid ter plaatse, de kampeongs omgeven door klapper- en vruchtboomen, hier en daar onderbroken door bamboestoelen. Het grootste gedeelte van het onderdistrict is door de bevolking in cultuur gebracht voor den rijstbouw, terwijl het overige gedeelte in beslag wordt genomen door bevolkingsrubbertuinen. Slechts weinig padi wordt uitgevoerd; de in de bevolkingsrubberinstallaties geproduceerde smoked sheet, alsook de natte rubber, wordt verhandeld te Barabai (zie aldaar). De veeteelt is van gering belang. De bevolking is welgesteld; velen bezitten auto's en motorrijwielen en vrijwel iedereen heeft een of meer rijwielen. Het goedertransport vindt in hoofdzaak plaats met door sapi's getrokken grobaks.

Behalve vervolgscholen te Pantai Hambawang en Banaoa Koepang is er in Laboean Amas een groot aantal volkscholen. Per ultimo 1937 bedroeg het aantal Maleiers 50063, terwijl het aantal Chineez en andere Vreemde Oosterlingen 53 bedroeg.

PEMANGKIH. Kampeong in het onderdistrict Laboean Amas, onderafdeeling Barabai, (zie aldaar) afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Deze kampeong is de grootste en rijkste van de onderafdeeling en heeft een uitsluitend Maleische bevolking (z.g. Bandjereezen). Het inwoneraantal bedraagt ruim 5000. De bewoners spreken een dialect, hetwelk afwijkt van dat der andere kampeongs van Barabai, terwijl zij ook in gebruiken en gewoonten afwijken. Het plaatsje heeft een flinke moskee en een volkschool. Groote, goed gebouwde huizen (hout, op palen) staan, dichter dan in de andere kampeongs, langs den hoofdweg naar Amoentai in lange lijn naast elkaar. De vorm is derhalve zeer langgerekt. Het merkwaardigst is echter het feit, dat nagenoeg de geheele klein- en tusschen-

handel in plaatsen als Barabai, Birajang en Pantai Hambawang (zie aldaar) en zelfs in Amoentai in handen is van personen uit Pemangkih. Dit verklaart dan ook waarom de Pemangkeer over het algemeen heter gesitueerd is dan de gemiddelde Barabaier. Het individucele karakter dringt hem vaak tot reizen buiten Borneo, ook naar andere landen. Over het algemeen heeft hij dan ook reeds vrij moderne handelsbegrippen, behoorlijke kennis van handel en verkeer in modern westersehen zin en een flinke dosis ondernemingsgeest.

ALABIOE of ALABIO (Aanv. Dl. I). District der onderafdeeling Amoentai (Z. en O. afd. van Borneo), tellende 18 kampeongs met hoofdplaats Soengai Pandan, alwaar een districtshoofd (kjai) zetelt. Het district telt 50500 zielen, allen Inlanders. Dajaks komen in dit district niet voor. De bevolking is zeer energiek en bezit een aangeboren handelsgeest. De landbouwende bevolking is hoofdzakelijk aangewezen op rijstbouw in den zoogenaamden Alabio-polder, langs welk gebied een ringweg van 54 km loopt, welke in 1938 zoodanig opgehoogd is, dat deze polder niet meer door handjirwater kan worden overstromd en betere oogstverwachtingen voor de ruim 6000 in dien polder werkende gezinnen mogen worden gekoesterd. In het district met zijn uitgestrekte watergebieden bestaat eveneens een belangrijke pluimveeteelt, hoofdzakelijk van eenden, terwijl elke week een boot van Bandjermasin speciaal op Alabio komt om gezouten eendeneieren te laden, welke eieren te Soerabaja op de markt gebracht worden. Ook uitvoer van gedroogde visch heeft geregeld plaats. De vischvangst wordt beoefend door middel van groote fuiken (soelambaus) in het merengebied van Danau Panggang en Bitin. De bevolking van Alabio is streng Mohammedaansch en heeft voor godsdienstige vraagstukken een intensieve belangstelling.

AMOENTAI (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl., blz. 267). Onderafdeeling van de afdeeling Hoeloe Soengai der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, bestaande uit de voormalige districten Amoentai, Balangan (met de onderdistricten Paringin en Awajan) en Alabioe (met de onderdistricten Soengai Pandan en Danau Panggang). De grenzen zijn bepaald bij Ind. Stb. 1913 no. 199, terwijl de administratieve in-deeling het laatst is geregeld in Ind. Stb. 1935 no. 248.

De onderafdeeling bevat de stroomgebieden van de Balangan- en Pitaprivier, alsmede het meren- en moerassengebied van Amoentai en Alabio. Het grootste gedeelte der onderafdeeling wordt gevormd door laag, moerassig land, met heuvelland in het Paringinsche en Awajansche. Er is een goed autowegennet, dat echter in den regentijd (December tot en met April) grootendeels onder water komt te staan tengevolge van bandjir in de Tabalongrivier en de Soengai Balangan, die bij de onderafdeelingshoofdplaats Amoentai tezamen komen in de Negararivier, waardoor deze eenige malen per jaar buiten haar oevers treedt. Teneinde de jaarlijks tengevolge daarvan voorkomende rijstooftsmislukkingen zooveel mogelijk te beperken, is in 1936 een aanvang gemaakt met indijking van de voornaamste rijstgebieden, waardoor eertlang de Alabio-polder, Moeroeng Bajoerpolder, Pekatjanganpolder, Simpang Empatpolder en Kaloedanpolder zullen ontstaan.

De standplaatsen der (onder) districtshoofden zijn alle telefonisch verbonden met de onderafdeelingshoofdplaats. In 1937 bedroeg het aantal zielen der onderafdeeling 155.662, waarvan 38 Europeanen, 147 Chineez en 2982 Dajaks. De overige bevolking vormen de zoogenaamde Hoeloe Soengaiers, die de Bandjereesche taal spreken en waarvan de Alabioërs zich door een speciaal tongval onderscheiden. Uitvoerproducten zijn voornamelijk rubber en rijst, alsook eendeneieren en poeroematten.

De Inlandsche bevolking is energiek en zwermt gaarne uit, zoodat zij door den geheelen Archipel wordt aangetroffen. Zij is streng Mohammedaans en verdiept zich gaarne levendig in godsdienstige vraagstukken. De godsdienstige rechtspraak is geregeld bij Gouvernementsbesluit van 9 December 1937 no. 19 (Ind. Stb. 1937 no. 638). In 1937 telde de onderafdeeling 75 pasarloodsen, waarvan 23 belangrijke, terwijl het aantal Inlandsche scholen 48 was, waaronder 34 volksscholen.

AMOENTAI (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 267). District der onderafdeeling Amoentai (Z. en O. afd. van Borneo), tellende 20 kampeongs met totaal 62118 zielen. De bevolking bestaat hoofdzakelijk uit handelaren en landbouwers. Het districtshoofd (kiai) woont te Amoentai en is tevens voorzitter van den districtsrada. Dajaks komen in dit district niet voor.

AMOENTAI (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 267). Onderafdeelings- en districtshoofdplaats in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Heeft zich langzamerhand ontwikkeld tot een centrum van rubberhandel. De bevolking telt (1938) ruim 6500 zielen, waaronder 32 Europeanen en 101 Chineez en. In 1937 waren er een postkantoor, zoutverkoopplaats, biscoop, sociëteit, ziekenhuis, ijsfabriek en een pasanggrahan. Ook is er een uitgebreid pasarcomplex met een flinke loods voor droge rubber, waarin iedere week een druk vertier heerscht. Er is een geregelde bootverbinding met Bandjermasin, terwijl wekelijks zeven Chineesche booten voor het laden van rubber Amoentai aandoen. Sinds 1936 is deze plaats een centrum van BPM-belang geworden in verband met aardolieboringen in de nabij gelegen onderafdeeling Tandjoeng en in het district Balangan, nabij de districtshoofdplaats Paringin. De voornaamste onderwijsinstellingen ter plaatse zijn een Hollandsch-Inlandsche school en een (tijdelijke) opleidingscursus voor volksschoolonderwijzers.

BALANGAN (Aanv. Dl. I en Dl. V of suppl. afl. blz. 267). District in de onderafdeeling Amoentai, afdeeling Hoeloe Soengai der res. Z.- en O.-afd. van Borneo. Het is gesplitst in twee onderdistricten, nl. Paringin onder den kiai (districtshoofd met standplaats Paringin), tellende 13 kampeongs met totaal 30400 zielen, waarvan ruim 2800 Dajaks zijn, en Awajan onder een assistent kiai (onderdistrictshoofd met standplaats Batoe Mandi), tellende 10 kampeongs met totaal 12596 zielen, waaronder 151 Dajaks.

Het district omvat de bovenlopen der Balangan en Pitaprivieren, waarvan het terrein opglooit van moeras- tot berggronden (Meratoesgebergte). Nabij de districtshoofdplaats Paringin zijn aardolielagen aangeboord. Indien deze exploiteerbaar blijken, zal het district, dat thans van beteekenis is door de aanwezigheid van uit-

gestrekte rubbertuinen, veel aan belangrijkheid winnen. De Dajaksche bevolking van het district is verdeeld in Balangandajaks (2612 zielen), wonende langs den bovenloop der Balanganrivier, de Dejadajaks (219 zielen), wonende langs den bovenloop der Geloembangrivier in kampeong Goenoeng Rioet en de Pitapadajaks (151 zielen), wonende langs den bovenloop der Pitaprivier. Deze Dajaks, die hoofdzakelijk door rijstbouw en pisangeteelt in hun onderhoud voorzien, leven met elkander op goeden voet.

HAJOEP (Aanv. Dl. II). Groote rubberonderneming, gelegen in het onderdistrict Noord Tabalong van de onderafdeeling Tandjoeng, afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. De onderneming beslaat een oppervlakte van ruim 3000 ha, waarvan een derde gedeelte beplant met hevea. De naburige onderneming Tabalong Kiwa, welke van denzelfden eigenaar is (The New Hajoep Rubber Estates Ltd) en die ongeveer 1000 ha groot is, waarvan ruim een derde beplant, wordt met Hajoep beheerd door één administrateur.

KLOEA (Aanv. Dl. II). Onderdistrict en plaats in de onderafdeeling Tandjoeng, afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Te Kloea, aan de Tabalongrivier ongeveer 20 km stroomafwaarts van Tandjoeng, is een belangrijke pasar, waar o.a. rubber verhandeld wordt. Kloea is een klein, doch dichtbevolkt onderdistrict met ongeveer 35000 inwoners, bijna uitsluitend Maleiers. Het land bestaat voor een groot gedeelte uit moerassen, die in den drogen tijd met padi worden beplant en deels door bedijking en sluizen tegen bandjirs beschermd zijn. Langs de rivieren en tusschen de moerassen zijn hoogere terreinstrooken (pematangs), waarop de kampeongs gelegen zijn. Deze pematangs zijn nagenoeg geheel vol geplant met rubberboomen (hevea). Voornaamste middelen van bestaan zijn rubbercultuur en sawahbouw, naast handel. Een gedeelte van de bevolking beoefent gedurende enkele maanden van het jaar den landbouw in de omgeving van Bandjermasin in de daar aanwezige groote, gedeeltelijk ingepolderde moerassen.

TABALONG (Aanv. Dl. IV). Landstreek met ongeveer 45.000 inwoners in de onderafdeeling Tandjoeng, afdeeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Administratief thans verdeeld in twee onderdistricten, Zuid- en Noord-Tabalong, met de hoofdplaatsen Tandjoeng en Haroeway, vroeger een district met de hoofdplaats Mahé. De bewoners zijn voor het grootste deel Maleiers. In enkele afgelegen streken wonen nog Dajaks, behoorende tot de Maänjan en Doesoen-Dea stammen. Het gebied is grootendeels heuvelachtig met hier en daar kleine sawahcomplexen. De kampeongs zijn nagenoeg alle omgeven door uitgestrekte heveaanplantingen. Voor het overige is het land grootendeels bedekt met alang-alang, alleen in de bergen in het Noorden en Zuiden treft men nog groote bosschen aan. Hoofdbestaanmiddel is de rubbercultuur, daarnaast de landbouw met in het Noorden bij Moeara Oeja een niet onbelangrijke pepercultuur.

TANDJOENG (Aanv. Dl. IV). Noordelijkste onderafdeeling der afdeeling Hoeloe Soengai van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, bestaande uit de onderdistricten Noord-

Tabalong, Zuid-Tabalong, Kloea en Oost-Doesoën met ongeveer 100.000 inwoners. Behalve Oost Doesoën, behoort dit ressort tot het stroomgebied van de Tabalong, die het land in z.w.-lijke richting doorstroomt en met de Balangan bij Amoentai de Negara vormt. De bodem is in het Zuiden en Westen laag met moerassen, verder heuvelachtig, in het Noorden en Oosten overgaande in het Meratoesgebergte. De belangrijkste plaatsen zijn Tandjoeng, standplaats van den controleur, Kloea, Pemarang Kiwa, Haroeway, Moeara Oeja, Tamiang-Lajang en Ampah. De bevolking bestaat voornamelijk uit Maleiers met Dajaks in de meer afgelegen streken; deze laatsten behoren tot de Maänjan, Lawangan en Doesoën-Dea stammen. Alleen in het onderdistrict Oost-Doesoën is het Dajakelement overwegend.

Hoofdmiddel van bestaan is de rubbercultuur. Om de kampeongs is vrijwel alle droge grond met hevea beplant. Door de oprichting van bevolkingsrookhuizen wordt thans een groot gedeelte van de verkregen rubber als „native smoked sheets” uitgevoerd. Naast de rubbercultuur is de landbouw van belang. In de moerassige streken wordt in den drogen tijd rijst geplant, terwijl in de hoogere streken in den regentijd, meest op opengekapte ladangs, rijst, cassave en mais worden verbouwd. Op enkele plaatsen heeft men van regen afhankelijke sawahs. Door de hooge vlucht, die de rubber genomen heeft, is de oude landbouw eenigszins in het gedrang geraakt. Ook wordt aan gewassen als klapper- en arènpalmen en aan tweede gewassen minder aandacht besteed dan vroeger, zoodat feitelijk alleen nog de pepercultuur in de omgeving van Moeara Oeja van beteekenis is. Nijverheid wordt vrijwel niet beoefend; alleen te Kloea is een Japansche rubberremilling-fabriek. De veeteelt is van weinig belang. Enkele Dajaksche kampeongs in Noord-Tabalong hebben kuddes verwilderde karbouwen, die echter gaandeweg kleiner worden. In Kloea treft men eendenfokkerijen aan.

Onder de delfstoffen, die in Tandjoeng aange troffen worden, heeft de petroleum de meeste aandacht getrokken. Exploratieboringen hebben de aanwezigheid daarvan aangetoond, tot exploitatie is het echter nog niet gekomen. Verder treft men goud en steenkolen aan, doch in geringe hoeveelheden.

Uitvoer van boschproducten, hoofdzakelijk rotan, heeft plaats van uit het onderdistrict Oost Doesoën. Deze rotan is echter voor het meeren deel afkomstig van aangelegde rotantuinten. Door het voortdurend afbranden van de bosschen ten behoeve van den ladangbouw verkleint het boschete oppervlak van jaar tot jaar. Oerbosch is nog slechts in zeer afgelegen streken te vinden, terwijl het opslagbosch door het ontbreken van voldoende vruchtbare bouwgrond meermalen te spoedig wordt gekapt om opnieuw als ladangterrein te dienen, waarna veelal de boomgroei geheel ophoudt en plaats maakt voor alang-alang, met welk gewas groote uitgestrektheden bedekt zijn. Indien door de rubbercultuur niet een herbebossing had plaats gevonden, zou dit land grootendeels ontboscht zijn.

In Tandjoeng ligt een viertal erfpachtsperceelen, welke gedeeltelijk met rubber beplant zijn. Een tweetal, nl. Hajoep en Tabalong-Kiwa, staat onder Europeesch beheer.

Tandjoeng, de hoofdplaats van de gelijknamige

onderafdeeling, heeft een belangrijke pasar. Er ligt een detachement veldpolitie en er is een Gouvernements Indisch arts geplaatst. De plaats dankt haar naam aan het feit, dat de bestuursvestiging gebouwd is op een smalle landtong, die gevormd wordt door de Tabalongrivier.

OOST DOESOEN. Onderdistrict van de onderafdeeling Tandjoeng, afdeling Hoeloe Soengai, residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, met ongeveer 15.000 inwoners. Tot 1928 maakte dit gebied deel uit van de sindsdien opgeheven onderafdeeling Boentok. De hoofdplaats is door een autoweg verbonden met Tandjoeng via Kloea. Het land is grootendeels heuvelachtig met moerassige plekken tusschen de heuvels; naar het Westen daalt het af naar de Barito en in den regentijd staan aldaar groote uitgestrektheden onder water. Het wordt doorsneden door verschillende kleine rivieren, waarvan de voornaamste de Karau, Pakoe en Patai zijn, welke meest in westelijke richting stroomen en in de Barito uitmonden. Aan den benedenstroom van deze rivieren liggen verschillende kleine Maleische kampeongs, het grootste deel van de bevolking bestaat echter uit Dajaks van de stammen Maänjan en Lawangan. De bevolking houdt zich vooral bezig met de rubbercultuur en den ladanglandbouw, voert rotan uit en legt zich toe op de vischvangst. In tegenstelling met het overige deel van de afdeling Hoeloe Soengai, behoort dit ressort niet tot het Borneo-landrentegebied, maar wordt er inkomstenbelasting geheven van de landelijke inkomsten.

LAOET (STRAAT) (Aanv. Dl. II). Zeestraat tusschen Borneo en het eiland Laoet. Straat Laoet wordt aan de zuidzijde begrensd door de kapen Petang en Kiwi, terwijl zij aan de noordzijde eindigt bij de kapen Dewa en Kemoening. Het vaarwater in straat Laoet kenmerkt zich door ondiepten, vnl. de gosong Pajoeng, doch is door de goede betonning en verlichting ook 's nachts bevaarbaar. Er bevinden zich in de straat drie vuurtorens, n.l. te Tandjoeng Petang, op het eiland Soewangi en nabij Kota-Baroe (Blingkar), benevens enkele lichtboeien.

In de straat liggen de eilanden Soewangi, Boeroeng en Tampakan. Het eiland Soewangi steekt hoog uit zee op, de eilanden Boeroeng en Tampakan zijn laag en moerassig.

De Borneowal is in een breede strook begroeid met mangrovebosch; met het eiland Laoet is zulks slechts het geval van Kota Baroe tot Tandjoeng Serdang. De bast dezer mangrove wordt gewonnen door een Philippijnsche maatschappij voor looistofbereiding. Ten zuiden van Tandjoeng Serdang is de kust van het eiland meer heuvelachtig; daar ligt o.a. tegenover de monding van de Pegataanrivier de Djombang, naar den vorm te oordeelen een zeer oude krater, die ongeveer 450 m hoog is. De vischvangst in dit vischrijke water wordt uitgeoefend door de Badjaus, die zich in hun paalwoningen vrijwel voor elke belangrijke riviermonding hebben gevestigd. De Straat Laoet is een vrij belangrijke scheepvaartweg, die door de van Soerabaja en Bandjermasin op Borneo's oostkust varende K.P.M.-schepen geregeld gepasseerd wordt. De kolenladplaats Stagen, die vroeger belangrijk was, is na de sluiting van de Poeloe Laoet mijnen in 1932 geheel in verval geraakt. Het plaatsje leeft nu weer eenigszins op door de bakau-bakauwinning. Aan de

noordzijde ligt nabij den ingang van de straat, op het eiland Laoet, de onderafdeelingshoofdplaats Kota Baroe.

PEGATAN en KOESAN (Aanv. Dl. III). De Koesan is een rivier, die ontspringt in het Mera-toesgebergte en uitmondt in Straat Laoet, tegenover den op het eiland Laoet gelegen Goenoeng Djambangan. Aan den benedenloop draagt de rivier, benedenstreams van de districtshoofdplaats Pegatan, den naam van Pegatanrivier.

Pegatan is tevens de naam van het voormalige zelfbesturende rijk, omvattende in hoofdzaak het stroomgebied van den benedenloop van de Pegatanrivier. Volgens de overleveringen werd het rijkje Pegatan in het midden van de achttiende eeuw gesticht door een groot aantal uit Celebes uitgeweken Boegineezen onder aanvoering van een zekeren La Paléwang, afstammeling van de vorsten van Paré-Paré. Genoomde La Paléwang zou daarop deze landstreken in pacht hebben verkregen van den toenmaligen Sultan van Bandjermasin. Aan La Paléwang werd de titel verleend van „Aroeng Abdoelkarim, Radja dari Pegatan dan Koesan”. De vorst Aroeng Abdoelkarim, als mede zijn broeder La Palebi, overleden beiden kinderloos, zoodat tot vorstin werd uitgeroepen hun zuster I Senging, die in het huwelijk trad met den vorst van Tjantoeng, Pangéran Moeda. Zij regeerde onder den titel van „Ratoe Aroeng Daeng Mangkaoe”. Deze vorstin liet bij haar overlijden (\pm 1883) twee kinderen na, t.w. een dochter, genaamd Andi Tangkoeng, en een zoon, Andi Sallo. Andi Tangkoeng trad in het huwelijk met Daeng Mahmoed, die werd aangesteld tot Mantri Pangéran Mangkoeboemi en als regent optrad gedurende de minderjarigheid van den wettigen troonopvolger Andi Sallo. Bij zijn aanstelling tot vorst verkreeg, Andi Sallo den titel van „Aroeng Abdoerachim”.

De vorsten van Pegatan stonden steeds aan de zijde van het Gouvernement en hielpen meermalen krachtadig mee om de opstanden rondom Bandjermasin te onderdrukken. De laatste vorst Aroeng Abdoerachim overleed in 1908. Van 1908—1912 werd het bestuur over het landschap uitgeoefend door een besturende raad (kerapatan). Bij Ind. Stb. 1912 no. 312 werd Pegatan ingelijfd bij het rechtstreeks bestuurd gebied en werd ingesteld de onderafdeeling Pegatan met gelijkmige controleursstandplaats en ingedeeld bij de toenmalige afdeling Zuid-Oostkust van Borneo. Het district Pegatan zelve was onderverdeeld in een onderdistrict Koesan en Batoelitjin.

De Koesanstreek werd destijds aan de vorst van Pegatan in leen gegeven als belooning voor de hulp, verleend gedurende de Bandjereesche onlusten.

Het land van Pegatan en Koesan is in den bovenloop bergachtig en beboscht; langs den benedenloop laag en vruchtbaar.

Tusschen de tegenwoordige districtshoofdplaats Pegatan en de kampoeng Batoelitjin bevinden zich vrijwel aaneengesloten aan Boegineezen toebehoorende sawahcomplexen. De Boegineesche bevolking is welvarend, de Bandjereesche bevolking aan de bovenloop van de Koesanrivier daarentegen vindt haar bestaan in hoofdzaak in de winning van boschproducten en is minder welvarend.

De voornaamste uitvoerproducten zijn klap-pers, copra, ijzerhout, rotan, damar, gezouten visch en rubber. Vroeger werden in het Koesan-

gebied diamanten gevonden, thans is deze diamantwinning van geen belang meer. De pepercultuur boven Batoelitjin is sterk in verval. Het district Pegatan telt 20261 zielen, verdeeld als volgt: 7730 Bandjereezen, 11310 Boegineezen, 284 Mandareezen, 116 Javanen, 116 Madooreezen, 260 Dajaks, 315 Chineezen, 130 Arabieren. De districtshoofdplaats Pegatan zelve telt 1372 zielen, in hoofdzaak bestaande uit Boegineezen.

POELOE LAOET (Aanv. Dl. III). Eiland gelegen ten Zuid-Oosten van Borneo. Het eiland is langgerekt van vorm. De grootste lengte bedraagt 99 km (gemeten in rechte lijn van Tandjoeng Kemoening tot Tandjoeng Pelajar), terwijl de grootste breedte bedraagt 34 km (gemeten van Tandjoeng Laoeran tot Tandjoeng Alang Alang). Het eiland is in het noordelijk gedeelte doorsneden in de lengterichting door een bergketen, waarvan de Goenoeng Sebatoeng (676 m) den hoogsten top vormt. Deze bergrug loopt van het Noorden uit tot halverwege het eiland en gaut dan over in heuvelland. Deze bergketen is beboscht en opgenomen in de hydrologische en productiereserve. De westkust van het eiland is, voorzover zij aan Straat Laoet gelegen is, laag en modderig, ten Zuiden echter hooger en steenachtig. De oostkust is, met uitzondering van het gedeelte aan straat Seboekoe, hoog en steenachtig. Ten Oosten van het eiland Laoet ligt het eiland Seboekoe, hetwelk bekendheid geniet door de belangrijke pepercultuur. De voornaamste rivieren op Poeloe Laoet zijn: aan de oostkust uitmondende: Seratak, Boengoep, Sedjuka, Kapis, Emboeng-Emboengan; aan de westkust uitmondende: de Sigam, Baharoe, Sembliimbangan, Semboeloan, Soengoep, Sekoejang, Semaras. In het noordelijk gedeelte van het eiland wordt nabij de kampoeng Sembliimbangan steenkool gevonden, die van 1905—1932 door de Poeloe Laoet Mijnbouwmijs werd gewonnen. Deze steenkool werd door middel van een Decauville-spoorbaan afgevoerd naar den kolenlaadsteiger te Stagón. Na de sluiting van deze mijnen is het eiland Laoet vrij sterk in belangrijkheid afgenomen. Nabij Sembliimbangan bevindt zich een Europeaan-kolonisatie terrein der Stichting Kolonisatie Poeloe Laoet. Aan de noordzijde is gelegen de vroegere afdelingshoofdplaats, thans onderafdeelingshoofdplaats Kota Baroe. Het eiland behoort thans tot de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, (ingesteld bij Ind. Stb. 1935 no. 248), afdeling Bandjermasin. Het is administratief verdeeld in twee onderdistricten, nl. 1° het onderdistrict Noord Poeloe Laoet, bestaande uit de noordelijke helft van het eiland benevens Poeloe Seboekoe; aantal zielen 10804 en 2° het onderdistrict Zuid Poeloe Laoet, bestaande uit de zuidelijke helft van het eiland en de ten Zuiden van het eiland gelegen eilanden; aantal zielen 8964.

De standplaats van het onderdistrictshoofd van Noord Poeloe Laoet is Kota Baroe, die van het onderdistrictshoofd van Zuid Poeloe Laoet Tandjoeng Pelajar. De onderafdeelingshoofdplaats Kota Baroe is bekend wegens uitvoer van peper en ijzerhout (zie KOTA BAROE).

Van de vroegere geschiedenis van het eiland Laoet is weinig bekend. Het rijk Poeloe Laoet zou gesticht zijn van Pegatan uit door een zekeren Pangéran Kadir, die met zijn broeder Pangéran Samitra, mantri van Sultan Adam, uit Martapoera via Pegatan naar Poeloe Laoet trok.

Deze Pangéran Kadir wordt beschouwd als de eerste vorst van Poeloe Laoet. Bij Ind. Stb. 1903 no. 179 werd Poeloe Laoet gebracht onder rechtstreeksch bestuur, in feite ingaande op 1 Januari 1905.

NOORD-POELOE LAOET. Onderdistrict bestaande uit de noordelijke helft van het eiland Laoet en het geheele eiland Seboekoe, administratief behoorende tot de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, met hoofdplaats Kota Baroe. Totaal zielen aantal 10084 (zie verder POELOE LAOET).

SEBOEKOET (Aanv. van SEBOEKOE, Dl. III). Eiland gelegen ten Oosten van Poeloe Laoet, administratief behoorende tot het onderdistrict Noord-Poeloe Laoet, onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Het eiland is \pm 32 km lang, terwijl de grootste breedte 10 km bedraagt. Het is laag heuvelachtig met als hoogsten top de Goenoeng Saoeng (192 m). Er liggen drie kampeongs op het eiland met een totaal zielen aantal van \pm 3500. Het eiland heeft betekenis gekregen door de pepercultuur. IJzererts wordt er in belangrijke hoeveelheden aangetroffen, steenkolen op het zuidelijk gedeelte in veel mindere mate. Alhoewel op vele kaarten de naam Seboekoe voorkomt, is de juiste naam Seboekot.

KOTA BAROE (Aanv. Dl. II). Hoofdplaats van de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo. Vroeger hoofdplaats van de afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo, opgeheven bij Ind. Stb. 1935 no. 248. De plaats is gelegen aan de noordpunt van het eiland Laoet en wel aan de westzijde voor aan den ingang van de zeestraat Laoet, aan den voet van het Sebatoenggebergte (676 m hoog). Kota Baroe heeft in totaal 1400 inwoners, waaronder 11 Europeanen en 400 Chinezen. Het plaatsje is in betekenis achteruitgegaan na de opheffing van de Poeloe Laoet mijnontginning in 1932, doch is nog steeds een belangrijke uitvoerhaven van peper, ijzerhout en boschproducten, zooals rotan, damar. Electriche verlichting en waterleiding zijn aanwezig. Het klimaat is regenachtig. Alle K.P.M.-lijnen van Soerabaja en Bandjermasin naar Borneo's Oostkust en Makassar doen Kota Baroe aan. De handel is voornamelijk georiënteerd op Soerabaja en Singapore.

ZUID-POELOE LAOET. Onderdistrict op het eiland Laoet, omvattende de zuidelijke helft van dit eiland, administratief behoorende tot de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo. Totaal zielen aantal 8964. Onderdistrictshoofdplaats Tandjoeng Pelajar.

TANAH BOEMBOE (Aanv. Dl. IV). Naam van het tegenwoordige district Pegatan en de vroegere onderafdeeling Tanah Boemboe.

Deze onderafdeeling maakte vroeger deel uit van de afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo, doch werd bij Ind. Stb. 1935 no. 248 met Poeloe Laoet gevormd tot de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, behoorende tot de afdeeling Bandjermasin. Men vermoedt, dat de naam Tanah Boemboe zijn ontstaan dankt aan de Soengai

Boemboe, zijriviertje van de Sampanahanrivier.

TJENGAL (Aanv. Dl. IV). Naam van een riviertje aan de zuid-oostkust van Borneo, welks stroomgebied vroeger het landschapje Tjengal vormde, behoorende tot Tanah Boemboe. In 1905 kwam dat landschapje onder rechtstreeksch bestuur en werd tezamen met Menoenggoel en Sampanahan tot een district gevormd. Thans behoort het tot het onderdistrict Sampanahan, onderafdeeling Pasir, afdeeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

STAGÉN (Aanv. Dl. IV). Naam van een kampeong gelegen 10 km bezuiden Kota Baroe op Poeloe Laoet (Z.- en O.-afd. v. Borneo). Vóór 1932 had deze plaats beteekenis als kolenscheepplaats van de Poeloe Laoet Mijnen. Thans is deze plaats geheel in verval geraakt.

TJANTOENG (Aanv. Dl. IV). 1. Naam van een riviertje aan de zuid-oostkust van Borneo, uitmondende in de Kloempangbaai en gelegen in het onderdistrict Tjantoeng.

2. Naam van een voormalig zelfbesturend rijkje der Tanah Boemboe (zie aldaar), hetwelk in 1905 onder rechtstreeksch bestuur kwam en met het landschapje Bangkalan een district vormde. Thans vormt Tjantoeng het meest noordelijk gelegen onderdistrict van de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe, afdeeling Bandjermasin, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, gouv. Borneo. De onderdistrictshoofdplaats is Senakin. Het ziental bedraagt 18612, in hoofdzaak Bandjereezen en Dajaks. De bevolking is minder welvarend en vindt haar bestaan in de pepercultuur en de inzameling van boschproducten. De pepercultuur, die hier vroeger van belang was, is sterk in verval.

ZUID-OOSTKUST VAN BORNEO (Aanv. Dl. IV). Naam van een voormalige afdeeling der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, omvattende de onderafdeelingen: Poeloe Laoet, Tanah Boemboe en Pasir. Bij Staatsblad 1935 no. 248 werden de voormalige onderafdeelingen Poeloe Laoet en Tanah Boemboe samengevoegd tot de onderafdeeling Poeloe Laoet en Tanah Boemboe en ingedeeld bij de afdeeling Bandjermasin. De onderafdeeling Pasir kwam bij de afdeeling Samarinda.

KLOEMPANG (Aanv. Dl. II). Baai in het Z.-O. van Borneo en uitkomende in Straat Makassar. Deze baai wordt aan de zeezijde begrensd door de Tandjoeng Déwa in het Zuiden en de Tandjoeng Batoe aan de noordzijde. Voor den ingang van de baai liggen de Nangka-eilanden. De voornaamste rivieren, die in de Kloempangbaai uitmonden, zijn de Tjantoengrivier en de Bangkalanrivier. De Kloempangbaai heeft aan de zeezijde een goeden ankergrond. Landinwaarts is zij vol ondiepten. De oevers der baaien zijn begroeid met mangrove (bakau-bakau), waarvan de bast gewonnen wordt voor looistofbereiding.

MENOENGGOEL (MANOENGGOEL) (Aanv. Dl. II). Riviertje aan de zuid-oostkust van Borneo, uitmondende in de Pamoeakanbaai, welke thans valt binnen de onderafdeeling Pasir, afdeeling Samarinda. Het stroomgebied van deze rivier vormde vroeger het zelfbesturende rijkje Menoenggoel, behoorende tot de Tanah Boemboe. Bij Ind. Stb. 1903 no. 179 werd dit rijkje, tezamen met de rijkjes Tjengal, Tjantoeng, Bangkalan, Batoelitjin en Sampanahan, onder recht-

streeksch bestuur gebracht. Het feitelijk bestuur hierover werd uit Kota Baroe pas aanvaard op 1 Januari 1905. Het gebied werd toen met Sampahan en Tjengal tot een district gevormd. Thans valt het binnen de onderafdeeling Pasir.

MANOENGGOEL. Zie MENOENGGOEL.

KOTA WARINGIN. Onderafdeeling van de afdeeling Kapoeas-Barito der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. De grenzen van de onderafdeeling vallen samen met die van het gelijknamige landschap (zie aldaar). Sinds 1929 is te Nanga Boelik een zendeling-leeraar van het Bazelsche zendinggenootschap woonachtig. Het zendingswerk heeft uitsluitend plaats onder de Dajaksche bevolking van het onderdistrict Nanga Boelik. Sedert 1934 wordt in toenemende mate aan de kust rijstbouw op „sabah's" gedreven; ook langs de benedenlopen van de groote rivieren heeft deze sawahaanleg plaats. Door voortdurende bestuursbemoeienis inzake rijstbouw is het ressort thans (1939) zoo goed als selfsupporting. Een belangrijk uitvoerproduct is het ijzerhout, dat geregeld naar Singapore en Bandjermasin wordt verscheept. Voorts heeft export van sirappen naar Java plaats.

Volgens de gegevens, verzameld tijdens den belastingaanslag 1937, bedroeg het aantal inwoners van Kota Waringin: 15308 Maleiers, 14397 Dajaks, 2 Europeanen en daarmee gelijkgestelden, 223 Chineez en 1 Arabier, totaal 29931 zielen. De Inlandsche bevolking is samengesteld uit: a. Maleiers, aan de kust en aan den benedenloop der rivieren gevestigd, b. Madoereezen, in de omgeving van de hoofdplaats, Pangkalan Boen, woonachtig, c. Dajaks, grootendeels aan den bovenloop der rivieren en voor een klein deel landinwaarts wonend. De Maleiers en Madoereezen zijn Mohammedanen. De Dajaks zijn heidenen; zij zijn voor een klein gedeelte (2%) tot het Christendom bekeerd.

SAMPIT (Aanv. Dl. III). Onderafdeeling van de afdeeling Kapoeas-Barito der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, bestaande uit één district (Beneden Sampit) en vier onderdistricten (Pembocang Oeloe, Oost Boven Sampit, West Boven Sampit en Kasoengan), bestuurd door Inlandsche ambtenaren met den titel van kiai en assistent kiai. Tusschen deze Inlandsche ambtenaren en de kamponghoofden (pembekals) vindt men in de Dajakstreken als schakel de demangs, vijf in getal. Hun invloedssfeer wordt kedemangan genoemd. Deze volks- en adathoofden zijn niet bezoldigd, doch zijn gerechtigd van alle werkbare mannen in hun gebied het z.g. „wang demang" of „wang kehormatan" te innen, ten bedrage van f 1 per jaar.

De onderafdeeling grenst ten Westen aan het zelfbesturende landschap Kota Waringin en ten Noord-Westen aan de onderafdeeling Melawi. De noordgrens is het Schwanergebergte en ten Oosten liggen de onderafdeelingen Boven- en Beneden Dajak. De zuidgrens vormt de Java-zee. Slechts in het Zuid-Oosten bestaat geen natuurlijke grens, doch is een willekeurige lijn gekozen.

De oppervlakte der onderafdeeling is niet met juistheid bekend, maar moet volgens de bestaande topografische schetskaart ongeveer 47000 km² bedragen; dus zou dit ressort bijna 1½ maal zoo groot als Nederland zijn.

De onderafdeeling is vrij dun bevolkt; de jong-

ste gegevens vermelden de volgende aantallen: Europeanen 25, Inlanders 63657, Chineez en Arabieren 126.

De Inlanders kunnen worden verdeeld in Maleiers en Dajaks. Eerstgenoemden bewonen den beneden- en middenloop der rivieren, laatstgenoemden meer het binnenland. Zij zijn te verdeelen in de volgende stammen: 1 de Tamoean Dajaks, 2 de Katingan Dajaks, 3 de Koehin Dajaks, 4 de Ot Danoem Dohoi Dajaks en 5 de Sabaoeng Dajaks. Immigratie van Bandjareezen heeft op groote schaal plaats gehad.

De onderafdeeling is tot op heden niet rijk aan delfstoffen gebleken. Slechts goud wordt door de bevolking op primitieve wijze, door wassching op de grintbanken gewonnen. De voornaamste uitvoerproducten zijn, in volgorde van hun belangrijkheid: rubber, damar, rotan, djeloctoeng, katiou, klappers, gedroogde visch, kadjang- en poeroen matten en hangkang.

In de onderwijsbehoefte wordt voorzien door 16 openbare volksscholen, 11 zendingsvolksscholen en 2 vervolgscholen.

De zending, welke hier vertegenwoordigd is door de Classis Amsterdam, verricht in de bovenstreken nuttig werk.

De handel is voor een belangrijk deel in handen der Chineez en, doch ook de Maleier speelt hierin nog een belangrijke rol. Het vrachtvervoer vindt plaats door de K.P.M., een vaarttuig van de Borsumij, enkele kleinere stoombootjes en door middel van prauwen. Madoereesche vaartnigen onderhouden het verkeer tusschen Java en de onderafdeeling.

Drie groote rivieren van het Westen naar het Oosten in volgorde, de Pembocangrivier, de Mentaja en de Katingan, dringen honderden km het binnenland in. Slechts de middelste is voor groote schepen bevaarbaar; bij de twee andere rivieren vormen ondiepe banken voor de monding een natuurlijk beletsel. Tot zeer diep het binnenland in blijft het land vlak en moerassig, om zeer langzaam en geleidelijk over te gaan in heuveland; daarna in gebergte. Wegen zijn er vrijwel niet, alle transport gaat over water. De voornaamste plaatsen zijn Sampit, Samoeda, Koela-Pembocang, Pembocang Oeloe en Kasoengan.

SAMPIT. Standplaats van den controleur van de gelijknamige onderafdeeling. Sampit ligt aan de Mentaja of Sampitrivier, vijf uur stoomens van de kust. Het totaal aantal inwoners bedraagt (1939) 5892, t.w. 15 Europeanen, 340 Chineez en 98 Arabieren en 5439 Inlanders. De plaats telt een gambir-, een palmolie-, een rubber-, een ijsfabriek en een houtzagerij. Het is het belangrijkste handelscentrum van de onderafdeeling en heeft een 14-daagsche K.P.M. verbinding zoowel met Bandjermasin als met Singapore.

VRIJE KATHOLIEKE KERK IN NEDERLANDSCH-INDIË (DE) is een onderdeel van de Ecclesia Catholica Libera (Liberal Catholic Church), welke in 1916 ontstond als gevolg van een reorganisatie der Oud-Katholieke beweging in Engeland. Zij ontleent haar apostolische successie aan de Oud-Katholieke Kerk in Nederland. Onder haar eersten Voorzittenden Bisschop James Ingall Wedgwood verbreidde zij zich in alle werelddeelen. Zij verenigt den Katholieken vorm van eredienst en het nitdeelen der zeven Katholieke sacramenten met volkomen vrijheid van denken en volkomen vrijheid van uitlegging

der Christelijke geloofsbelijdenis en der Vrij Katholieke Liturgie. De tegenwoordigheid van Christus in het Sacrament staat in het middelpunt van haar eeredienst.

Haar diensten — H. Mis, Prime, Completen, Vespers, Lof, Genezingsdienst, Wijdingen — worden in de onderscheidene landstalen gehouden en begrijpende deelneming der gemeente aan de diensten staat bij haar op den voorgrond. Zij is „modern” in den zin dat zij aanneemt, dat de godsdienstvormen moeten evolueeren met den groei van beschaving en wetenschap; zij is „historisch” in den zin dat zij geloof, dat de Kerk een hoogst waardevolle erfenis bezit en doorgeeft, welke Christus zelf haar gegeven heeft. Zij gelooft in God transcendent en immanent, het Eene Bestaan, waaruit alle bestaan voortkomt, in de Drieëenheid, in Christus als een machtige geestelijke Tegenwoordigheid in de wereld, die de menscheid leidt en steunt, in den mensch als goddelijk van inwezen, in de wereld als het tooneel, waarop zich een door God vóórgedacht plan van ontwikkeling ontplooit.

De Ecclesia Catholica Libera wordt bestuurd door de Algemeene Bisschoppelijke Synode, waarin alle bisschoppen — in 1938: 18 — zitting hebben en die wordt voorgezeten door een Voorzittend Bisschop (sedert 1934 Bisschop F. W. Pigott M. A. te Londen). Zij is verdeeld in Kerkprovincies (soms onderverdeeld in diocesen), die bestuurd worden door regionale d.z. gewestelijke bisschoppen, waar noodig bijgestaan door suffragane en auxiliaire (of wij-)bisschoppen. De Vrije Katholieke Kerk in Nederlandsch-Indië werd gesticht door haar eersten gewestelijken bisschop aldaar, Mgr. Jhr. Julian Adrian Mazel (geboren 17 September 1869 te Washington D. C. Ver. St. van Am.; priesterwijding 16 April 1917 en bisschopswijding 24 Jun 1917, beide in Sydney), die in 1919 daartoe uit Australië naar Nederlandsch-Indië kwam. Bijgestaan door vele leden der Theosofische Vereeniging stichtte hij kerken te Batavia, Buitenzorg, Bandoeng en Soerabaja en wijdde zes priesters. In 1921 en 1926 bezocht hij Indië opnieuw. Mgr. Mazel benoemde Prof. Ir. J. N. van der Ley tot Vicaris Generaal voor de Nederlandsch-Indische kerkprovincie. In 1924 werd Mgr. Mazel ook benoemd tot gewestelijk bisschop van Nederland. In 1926 vestigde hij zich aldaar. Na zijn overlijden op 12 Januari 1928 werd hij opgevolgd door Mgr. Dr. Adriaan Gerard Vreede (geb. 2 Juli 1877 te 's Gravenhage, priesterwijding 6 Juli 1919 te Sydney), die daartoe op 15 Augustus 1928 te Huizen de bisschopswijding ontving. Nadat Bisschop Vreede zich in 1934 in Nederland had gevestigd, waar hij in 1935 tevens tot gewestelijk bisschop der Nederlandsche Kerkprovincie (sedert 1938 Nederlandsch-Belgische Kerkprovincie) werd benoemd, werd op 6 September 1936 de toenmalige Vicaris Generaal der Nederlandsch-Indische Kerkprovincie Ir. F. L. P. G. Fournier, te 's Gravenhage tot suffragaan bisschop voor Ned.-Indië gewijd. Vicaris Generaal is sedertdien Priester Ir. L. de Vogel, die, evenals Mgr. Fournier, te Bandoeng zijn woonplaats heeft. De Ned.-Indische Kerkprovincie werd driemaal, in 1924, 1926 en 1929, door den toenmaligen Voorzittenden Bisschop der Kerk, Mgr. C. W. Leadbeater, bezocht.

De Vrije Katholieke Kerk in Nederlandsch-Indië telt thans (1938) tien afzonderlijke gemeen-

ten, waarvan die te Batavia (pro-Kathedraal), Bandoeng en Soerabaja met eigen kerkgebouwen, die te Buitenzorg, Jogjakarta, Madioen, Malang, Medan en Semarang gebruik maken van de gebouwen der Ned.-Ind. Theosofische Vereeniging. Te Djoenggo boven Malang is een „centrum” met een eigen kapel en een tveetal priesters. De Kerk in Indië wordt gediend door 1 Suffragaan Bisschop, 1 Vicaris Generaal en 22 priesters. Bij de volkstelling van 1930 gaven zich 615 personen op als Vrij Katholiek. De Stichting Ioannes Baptistes zorgt voor de centrale geldmiddelen der Indische Kerk, terwijl de gemeenten veelal als rechtspersoon zijn erkend.

De Vrije Katholieke Kerk in Nederlandsch-Indië alsmede haar zelfstandige onderdeelen zijn voorts door de Indische Regeering op den voet van het Kon. Bt. van 29 Juni 1925 No. 80 (Ind. Stb. 1927 No. 156) erkend bij Besluit van den Gouverneur-Generaal van 5 Juli 1929 No. 22.

Literatuur: Liturgie in gebruik bij de Vrije Katholieke Kerk, Batavia 1924; B. Wouters, De Vrije Katholieke Kerk, Uitgave Kerk en Secte, Baarn 1927; Dr. A. Besant, Esoteric Christianity; C. W. Leadbeater, De Wetenschap der Sacramenten, The Christian Creed, The Hidden Side of Christian Festivals; J. I. Wedgwood, Nieuwe denkbeelden over Kerkelijk ceremonieel, The larger meaning of religion, The Presence of Christ in the Holy Communion; F. W. Pigott, Religion for Beginners, The Parting of the Ways; Tijdschrift: De Vrije Katholiek, adm. Julianalaan 6a Bilthoven bij Utrecht.

OUDHEIDKUNDIGE DIENST (Aanv. Dl. III).

De oudheidkundige dienst in Ned.-Indië werd bij Gouv. Besl. van 14 Juni 1913 no. 62 (Ind. Stb. no. 407) ingesteld ter vervanging van de bij G. B. van 18 Mei 1901 no. 4 in het leven geroepen commissie in Ned.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

Deze, drie leden tellende commissie stond tot 1905 onder voorzitterschap van Dr. J. L. Brandes en hield zich bezig met het samenstellen van archaeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden van Java en Madoera, het in teekening brengen en fotografeeren daarvan, het vervaardigen van gipsafgietsels en het aangeven van middelen om de oudheden voor vervul te behouden. De door het commissie-lid J. Knebel samengestelde beschrijvende inventaris der Hindoe-oudheden van Java en Madoera werd in de kwartaalsgewijs verschijnende rapporten der commissie gepubliceerd. De voorzitter stelde beschrijvingen samen van de tjandi's Djago (1904) en Singosari (in 1909 postuum met een bijlage over de wolkenooneelen van Panataran door den schrijver en enkele zeer waardevolle bijlagen van G. P. Rouffaer verschenen). Gedurende het bestaan van de commissie werden o.a. gerestaureerd de tjandi's Mendoet, Pawon en Boroboe-doer, de eerste twee onder leiding van den voorzitter, de laatste door Th. van Erp. Na het overlijden van Brandes in 1905 werd geen voorzitter benoemd tot in 1910 Dr. N. J. Krom als zoodanig optrad. Deze wist in 1913 de weinig bevestigende tijdelijkheid der commissie te doen vervangen door het permanent karakter van een overheidsdienst, welke van een ruime, in 1927 bij G. B. van 8 September no. 16 gewijzigde en aangevulde instructie werd voorzien. Hij werd in 1916 opgevolgd door Dr. F. D. K. Bosch; laatstgenoemde

vervulde de betrekking van diensthooft tot medio 1936.

Instructie. De instructie omvat het opsporen, blootleggen, opnemen, inventariseren en beschrijven van de oudheden van Ned.-Indië; het toezicht op die oudheden, in overleg met de hoofden van gewestelijk bestuur; de beraming en uitvoering van maatregelen tot instandhouding c.q. reconstructie van die oudheden; in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigraphisch gebied (zie OUDHEDEN).

Samenstelling. Het hoofdkantoor is gevestigd te Batavia-C. (Koningsplein N. 17), alwaar zich het diensthooft, de wetenschappelijke ambtenaren en het kantoorpersoneel bevinden en de verzamelingen worden bewaard (fotografieën, fotografische negatieven, teekeningen, afprenten van inscripties, lantaarnplaatjes, boekerij). Te Prambanan bevindt zich de bouwkundige afdeling onder leiding van een bouwkundig inspecteur, aan wien ondergeschikt personeel is toegevoegd (bouwkw. adjunct-insp.; bouwkw. opzichter, bouwkw. adj.-opz.; opzichter-teekenaars; teekenaars enz.). Het bewakingspersoneel der door den dienst onderhouden oudheden ressorteert eveneens onder het kantoor te Prambanan.

Werkzaamheden. Te Batavia vindt de algemeene dienstleiding plaats, wordt het wetenschappelijk onderzoek op het gebied der praehistorie, archaeologie, iconographie, epigraphie enz. ingesteld en de algemeene administratie gevoerd. Het onderzoek heeft betrekking op de praehistorische, hindoeïstische en mohammedaanse (inheemsche) en de Europeesche of Chineesche (uitheemsche) oudheden. Te Prambanan worden de ontgravingen, herstellingen, reconstructies enz. voorbereid, alsmede alle daarmede verband houdende technische en administratieve arbeid verricht. Enkele tijdelijke opnemers bereizen sinds 1938 stelselmatig Java en Madoera voor de herinventarisatie van de oudheden. Van de door den dienst uitgevoerde restauraties en reconstructies kunnen als de belangrijkste worden genoemd die van de Naga- en jaartaltempels te Panataran (Blitar 1917/18); de badplaats nabij Panataran (idem 1919); de tjandi Sawentar (Blitar 1921); de poort te Ploembangan (Wlingi 1921); de tjandi's Badoet (Malang 1926) en Ngawèn (Moentilan 1927); een tempel van het Sêwoe-complex (Prambanan 1928); de tjandi's Kalasan (Jogjakarta 1929) en Sari (idem 1929); enkele tjandi's van de groep Gedongsongo (Oengaran 1931/32); twee tempels van het complex te Prambanan (1931/32); tjandi Singosari (Malang 1936); enkele oudheden op den Penangoengan (Soerabaja 1937) en de stoepa te Soemberawan (Malang 1938). Van de door of onder leiding van den dienst herstelde mohammedaanse oudheden mogen worden genoemd de groote moskee te Cheribon, de kraton Kasapoehan aldaar en enkele poorten op Madoera; van de Europeesche, de Portugeesche Buitenkerk te Batavia en het fort Rotterdam te Makassar. Belangrijke praehistorische onderzoekingen hadden plaats op Sumatra, Java (Sampoeng), Bali en Zuid-Celebes.

Publicaties. De dienst publiceert een geïllustreerd oudheidkundig verslag (uitgegeven onder de auspiciën van het Kon. Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen), dat tot 1929 kwartaalsgewijs, daarna jaarlijks ver-

scheen. Tengevolge van de crisis bleven de verslagen over 1931-1935 onuitgegeven, doch in 1938 verscheen een geïllustreerd uittreksel daaruit. Hiernaast werd in 1925 een aanvang gemaakt met een serie publicaties over afzonderlijke onderwerpen, waarvan echter slechts een deel verscheen; tot 1930 werden dergelijke afzonderlijke studies in de oudheidkundige verslagen opgenomen. De rapporten van de oudheidkundige commissie werden ook na 1913 voortgezet en wel gedurende 1914, 1915 en 1923. De laatste drie bevatten een inventaris der Hindoe-oudheden van Java en Madoera. In 1931 gaf de dienst een Hommage uit bij gelegenheid van het eerste praehistorisch congres te Hanoi, terwijl in 1938 een geïllustreerde brochure het licht zag naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van den dienst. De serie beschrijvingen werd in 1919 en 1931 met een derde deel uitgebreid, handelende over den Boroboeur en samengesteld door Dr. N. J. Krom (archaeolog. beschrijving) en Th. van Erp (bouwkund. beschrijving). Voorts werden geregeld gidsjes voor de door toeristen bezochte oudheden uitgegeven.

Monumentenzorg. Te Batavia wordt het openbaar centraal monumentenregister aangehouden, terwijl voorstellen tot inschrijving daarin geregeld van den dienst uitgaan en door zijn ambtenaren controle wordt uitgeoefend op de naleving van de bepalingen der monumentenordonnantie. Van de krachtens deze ordonnantie aan den dienst gerapporteerde vondsten worden die, welke voor de kunst of wetenschap van belang zijn, opgenomen in de verzamelingen van het Kon. Bat. Genootschap (praehistorische, archaeologische, ethnographische, historische, keramische, sinologische en numismatische verzamelingen). Geregeld overleg wordt gepleegd met de besturen der autonome ressorten (Zelfbesturen, gemeenten enz.), terwijl het diensthooft in voortdurend contact staat met de instanties van het binnenlandsch bestuur, een en ander ten behoeve van de monumentenzorg. Zie MONUMENTENORDONNANTIE.

Oudheidkundige Commissie. In 1927 werd een oudheidkundige commissie ingesteld, welke het diensthooft desgewenscht van advies dient in aan-
10
57

WEGVERKEER (Aanv. suppl. afl. blz. 1795). In 1938 kwam een vrij belangrijke herziening van de wegverkeerswetgeving tot stand. De Wegverkeersordonnantie werd gewijzigd bij de ordonnantie van 25 November 1938 (Ind. Stb. no. 657); de Wegverkeersverordening (zoals gewijzigd en aangevuld bij de regeeringsverordening van 16 Februari en 21 Augustus 1937 (Ind. Stb. no's 114 en 497)) werd nader gewijzigd en aangevuld bij de regeeringsverordening van 28 December 1938 (Ind. Stb. no. 714); het Wegverkeersbesluit-Verkeer en Waterstaat (bijblad 13699) werd opnieuw herzien bij bijblad 14136, waarin alle sinds 1 Januari 1937 aangebrachte wijzigingen en aanvullingen van dit besluit zijn verwerkt, terwijl ten slotte het Wegverkeersbesluit-Binnenlandsch Bestuur (bijblad 13700) werd aangevuld bij bijblad 14137.

De belangrijkste wijzigingen en aanvullingen, welke met ingang van 1 Januari 1939 zijn in werking getreden, komen, kort samengevat, op het volgende neer.

De definitie van openbaar rij- of voertuig is zoodanig gewijzigd, dat thans alle twijfel of daaronder mede worden verstaan motorrijtuigen, welke met of zonder chauffeur door den eigenaar of houder voor zekeren tijd aan derden worden verhuurd, is uitgesloten. Na deze wijziging wordt als openbaar rij- of voertuig aangemerkt:

elk rij- of voertuig, waarvan het gebruik tegen vergoeding pleegt te worden afgestaan, zoodmede elk rij- of voertuig, waarmede personen of goederen tegen vergoeding plegen te worden vervoerd, ongeacht of deze verschuldigd is ingevolge een afzonderlijke vervoersovereenkomst dan wel begrepen is in een vergoeding uit hoofde eener overeenkomst, welke mede op het vervoer van personen of goederen betrekking heeft.

Als een openbaar rij- of voertuig wordt daarentegen niet meer beschouwd de zg. schoolautobus, waaronder wordt verstaan een autobus, welke door een cultuur- of industriële onderneming, een schoolbestuur of een vereeniging van ouders wordt gehouden uitsluitend voor het vervoer van kinderen van hun woonplaats naar school en van school naar hun woonplaats.

De bepalingen betreffende het houden van wedstrijden en snelheidsritten op den weg is verscherpt, waardoor de mogelijkheid is geopend om strenger te kunnen optreden tegen het houden van recordritten.

De groepeerings van de rijbewijzen is gewijzigd. De vroegere onderscheiding van de motorrijtuigen in drie groepen (A personenauto's, B autobussen en vrachtauto's en C motorrijwielen) maakte, dat de eischen ter verkrijging van een rijbewijs eenzijdig te zwaar, anderzijds te licht waren gesteld.

Het besturen van lichte autobussen en vrachtauto's (tot een toelaatbaar totaal-gewicht van 2000 kg) vereischt geen bijzondere, althans niet meer vaardigheid dan het besturen van gewone personenauto's, zoodat het afleggen van een rijbewijsexamen met een volbeladen motorrijtuig met een toelaatbaar totaal-gewicht van tenminste 2750 kg, zooals ingevolge artikel 7 van het Wegverkeersbesluit B.B. (bijblad 13700 j° 13887) werd geëischt om de bevoegdheid tot het besturen van autobussen en vrachtauto's in het algemeen te verkrijgen, onnoodig bezwarend was. Anderzijds gaf het voldoen aan de exameneischen met een motorrijtuig, als bedoeld in artikel 7 van het Wegverkeersbesluit-B.B., volstrekt geen waarborg, dat de betrokkene in staat was een tractor met oplegger of een vrachtauto met een of meer aanhangwagens te besturen. De besturing van dergelijke combinaties eischt zeer bijzondere vaardigheid, die niet a priori bij elken vrachtautobestuurder kan worden verondersteld. Naar deze vaardigheid dient vóór de afgifte van een rijbewijs een onderzoek te worden ingesteld.

Ingevolge artikel 9 lid (1) onder 2 van het Wegverkeersbesluit-B.B. diende de aanvrager van een rijbewijs voor motorrijwielen o.m. blijk te geven behoorlijk gebruik te kunnen maken van den gangwissel. Deze eis was terecht gesteld voor zoover betreft normaal zware motorrijwielen. Hij ging evenwel te ver voor lichte motorrijwielen met een zeer gering motorvermogen, welke categorie grotendeels wordt gevormd door gewone rijwielen met een hulpmotor. Deze motoren zijn als regel niet van een gangwissel voorzien, terwijl het aspirant-bestuurders van dergelijke motor-

rijwielen meestal niet gemakkelijk valt om de beschikking over een zwaarder motorrij wiel te verkrijgen om zich de voor rijbewijs C vereischte vaardigheid eigen te maken en om daarmede examen te doen. Het verwerven van de bevoegdheid tot het besturen van een dergelijk motorrij wiel is daarom vergemakkelijkt, waartegen in verband met de geringe snelheid, welke daarmede kan worden ontwikkeld, uit een oogpunt van verkeersveiligheid bezien geen bezwaar bestaat.

Uit deze overwegingen zijn thans de volgende 5 soorten van rijbewijzen ingevoerd t.w. voor:

A. personenauto's, zoodmede autobussen en vrachtauto's met een toelaatbaar totaal-gewicht van minder dan 2000 kg;

B. I. autobussen en vrachtauto's met een toelaatbaar totaal-gewicht van 2000 kg en meer;

II. tractoren met oplegger en motorrijtuigen, waarmede een aanhangwagen met een toelaatbaar totaal-gewicht van meer dan 1000 kg wordt voortbewogen;

C. motorrijwielen, waarmede op een horizontalen weg met een snelheid van meer dan 35 km per uur kan worden gereden;

D. andere motorrijwielen dan bedoeld onder C.

De mogelijkheid om voorschriften omtrent dienst- en rusttijden van bestuurders van motorrijtuigen te geven was tot dusver beperkt tot bestuurders van openbare rij- en voertuigen. Deze beperking was niet logisch. Bestuurders van niet-openbare rij- en voertuigen kunnen door oververmoeidheid uiteraard evenzeer de veiligheid van het verkeer in gevaar brengen als bestuurders van openbare rij- en voertuigen.

Deze vroegere voorschriften eischen voorafgaande goedkeuring door de arbeidsinspectie van de door den werkgever op te stellen regeling van de dienst- en rusttijden van de bestuurders.

In de praktijk kwam de toepassing van deze bepalingen daarop neer, dat de arbeidsinspecteurs de roosters van de dienst- en rusttijden voor de exploitanten ontwierpen, terwijl van toezicht op de naleving eigenlijk geen sprake was. In verband daarmede is een ander, belangrijk eenvoudiger controlesysteem op de naleving van de voorschriften omtrent de dienst- en rusttijden ingevoerd, waardoor deze voor de veiligheid van het verkeer van zooveel belang zijnde bepalingen beter tot haar recht zullen komen. Dit systeem bestaat daarin, dat aan de bestuurders de verplichting is opgelegd in een door hen aan te houden controleboekje — ingericht overeenkomstig een door den directeur van Verkeer en Waterstaat vastgesteld model — gedurende den diensttijd met inkt of inktpotlood onverwijld aan te teekenen het tijdstip, waarop de diensttijd, de besturing en een rustpoos zijn aangevangen en geëindigd, terwijl daarin voorts aanteekening dient te worden gehouden van de genoten rustdagen. Aan den werkgever is de verplichting opgelegd op de naleving van dit voorschrift toezicht te houden.

Zoolang het toezicht op de naleving van deze voorschriften nog gebrekkig was, werd het niet van belang geacht om de mogelijkheid te openen ook voor bestuurders van niet-openbare rij- en voertuigen voorschriften omtrent de dienst- en rusttijden te geven, aangezien het daarvan in de praktijk te trekken nut niet evenredig zou zijn geweest aan de vermeerdering van den daaraan

verbonden administratieven omslag. Door de wijziging en de vereenvoudiging van het contrôle-systeem is dit bezwaar evenwel opgeheven, zoodat thans tot de wenschelijke uitbreiding van de categorieën van bestuurders, waarvoor deze bepalingen gelden, kon worden overgegaan.

De bepalingen omtrent de dienst- en rusttijden gelden thans voor de bestuurders van alle autobussen en vrachtauto's, ongeacht of zij al dan niet openbaar zijn.

Voor de toepassing van deze voorschriften gelden als:

a. dienstdag: de tijdruimte gelegen tusschen het oogenblik, waarop de betrokkene aanwezig moet zijn om zijn werk te beginnen en dat, waarop hij zijn werk kan verlaten tot het genieten van den onder b omschreven rusttijd, verminderd met de onder d bedoelde, tusschen het begin en het einde van den dienstdag gelegen rustpoozen;

b. rusttijd: de tusschen twee dienstdagen gelegen onafgebroken tijdruimte van tenminste tien uren, gedurende welke de betrokkene vrij is van elke bemoeienis met den dienst; in bijzondere gevallen mag een rusttijd, die buiten de standplaats wordt doorgebracht, tot acht uren worden verminderd; met den daarop volgende dienstdag tezamen moet deze echter tenminste 20 uren bedragen;

c. rustdag: een rusttijd van tenminste 30 uren; d. rustpoozen: elke tusschen het begin en het einde van den dienstdag gelegen onafgebroken tijdruimte van tenminste een half uur, gedurende welke de betrokkene vrij is van bemoeienis met den dienst.

De dienstdag van bestuurders mag niet meer dan twaalf uur bedragen. In buitengewone omstandigheden kan de maximumduur van niet meer dan twee opeenvolgende dienstdagen worden overschreden, in welk geval de twee eerstvolgende dienstdagen niet meer mag bedragen dan 24 uren, verminderd met zooveel uren als de twee vorige dienstdagen meer dan 24 uur hebben bedragen. Bij de berekening van den dienstdag mogen ten hoogste twee rustpoozen van tezamen niet meer dan twee uren in mindering worden gebracht. In een dienstdag moet een rustpoozen van ten minste één uur worden toegestaan voor het gebruiken van een maaltijd.

Het is den bestuurder verboden in een dienstdag langer dan acht uren een autobus, of tien uren een vrachtauto te besturen. Na het besturen gedurende vier achtereenvolgende uren geniet de bestuurder een rustpoozen van tenminste een half uur. Bij de berekening van bedoelde vier uren wordt een ophoud voor het in- of uitlaten van reizigers dan wel voor het laden en lossen van goederen, dat korter heeft geduurd dan een half uur, buiten beschouwing gelaten.

Het verbod om langer dan vier achtereenvolgende uren het stuur te bedienen is niet toepasselijk op bestuurders van vrachtauto's, die uitsluitend dienst doen binnen de grenzen van stads-gemeenten of gemeenten.

Aan de bestuurders worden per kalendermaand tenminste twee rustdagen toegekend. Deze rustdagen worden zoo regelmatig mogelijk over die maand verdeeld. Voor elke tien dagen, gedurende welke wegens ziekte of verlof geen dienst is gedaan, kan het aantal rustdagen met één dag worden verminderd.

De bepalingen omtrent de inbeslagneming van

nummer-, rij-, proefrit- en keuringsbewijzen en andere bewijsstukken bij het constateeren van een overtreding tegen afgifte van een ontvangstbewijs, dat het in beslag genomen bewijs vervangt, zijn eveneens herzien.

Van deze bepaling wordt in de practijk veel nut getrokken voor de opsporing van verkeersdelinquenten, die gemakkelijk verdwijnen. Bij constatering van een overtreding begaan door een houder of bestuurder van een rij- of voertuig, van wien wordt vermoed, dat hij zich later niet zal aanmelden, dan wel zich aan de tenuitvoerlegging van een hem eventueel op te leggen straf zal onttrekken, wordt van de gegeven bevoegdheid gebruik gemaakt door inbeslagname van nummer- en rijbewijzen. Om de betrokkenen te dwingen zich te melden, wordt de geldigheidsduur van het ontvangstbewijs tot een korten termijn beperkt. Deze toepassing van de bepaling strookte geheel met de bedoeling van den wetgever, doch was niet zoo duidelijk geredigeerd, dat de wettigheid van de geldigheidsbeperking boven allen twijfel was verheven. In de practijk is echter gebleken, dat van de hier toegekende bevoegdheid een te algemeen gebruik wordt gemaakt. Daardoor werd deze bevoegdheid buiten de doorden wetgever bedoelde grenzen uitgebreid. Slechts in gevallen, dat het betrokken motorrijtuig of de bestuurder daarvan niet gemakkelijk opspoorbaar zou zijn, dient tot inbeslagname te worden overgegaan. Moeilijkheden doen zich in het algemeen slechts voor bij de opsporing van de bestuurders van taxi's, wilde vrachtauto's e.d. De bepaling is thans zoodanig geredigeerd, dat de eerstebedoelde moeilijkheid is opgeheven en de hier gegeven bevoegdheid voorts binnen de boven getrokken grenzen is beperkt.

Het komt meermalen voor, dat bestuurders van rij- en voertuigen bij het veroorzaken van een ongeval een dergelijke mate van ongeschiktheid om rij- of voertuigen te besturen of een zoodanig verkeerd gerichte mentaliteit aan den dag leggen, dat hun in het belang van de verkeersveiligheid het verder besturen van een rij- of voertuig dadelijk moet kunnen worden belet. In de gevallen, dat het niet mogelijk is den dader in preventieve hechtenis te nemen, moest tot dusver worden geduld, dat hij met het besturen van rij- of voertuigen doorging. In verband daarmee is de volgende nieuwe bepaling opgenomen:

Indien de bestuurder van een rij- of voertuig een der bij of krachtens deze ordonnantie, dan wel een der bij de artikelen 359, 360, 406, 408, 409, 410 of 492 van het Wetboek van Strafrecht strafbaar gestelde feiten begaat, waartegen als bijkomende straf is bedreigd ontzegging van de bevoegdheid om bepaalde rij- of voertuigen te besturen, onder zoodanige ernstige omstandigheden dat het niet verantwoord wordt geacht hem verder als bestuurder van een dergelijk rij- of voertuig op den weg toe te laten, kan de officier van justitie of de hulpofficier van justitie, dan wel op Java en Madoera de assistent-resident en in de buitengewesten de magistraat, al naar gelang het een strafbaar feit betreft, hetwelk op den voet van de bepalingen der Europeesche, dan wel der Inlandsche strafvordering dient te worden onderzocht, de aan den betrokkene uitgereikte rijbewijzen of de vorenbedoelde ontvangstbewijzen in beslag nemen totdat het begane strafbare feit bij onherroepelijke rechterlijke uitspraak is berecht,

dan wel totdat is beslist, dat niet tot strafvervolgung zal worden overgegaan. In dit geval wordt geen ontvangstbewijs als voren bedoeld afgegeven. Bij toepassing van dezen maatregel door een hulpofficier van justitie wordt daarvoor door hem onverwilt kennis gegeven aan den betrokken officier van justitie.

De bedoeling van de nieuwe bepaling is om aan de boven uiteengezette bezwaren tegemoet te komen. De terzake toegekende bevoegdheid is van zeer vergaande strekking en dient daarom slechts te worden toegepast in zeer evidente gevallen. De bevoegdheid is daarom met de noodige waarborgen omkleed. Doordat de bevoegdheid is toegekend aan de vervolgingsautoriteit onder toezicht van het parket c.q. hoofdparket, mag een juiste toepassing van den maatregel worden geacht verzekerd te zijn.

Aangezien het hier betreft een maatregel om te voorkomen, dat een bestuurder, alvorens het door hem begane feit is berecht, voortgaat met ongevallen te veroorzaken of de verkeersveiligheid in gevaar te brengen, is de toepassing van dezen maatregel beperkt tot die strafbare feiten, welke aanleiding kunnen geven tot het als bijkomende straf ontzeggen van de bevoegdheid om bepaalde rij- of voertuigen te besturen.

De eigenlijke verkeersregelen zijn mede op enkele punten gewijzigd en aangevuld.

Nieuwe definities zijn opgenomen voor de begrippen „parkeeren”, „standplaats innemen”, „stoppen”, „halte” en „wegbeheerder”; vooral de laatste dezer definities is van veel belang, aangezien daardoor veel praktische moeilijkheden worden opgelost. Ingevolge deze omschrijving wordt als wegbeheerder aangemerkt degene, door wien geheel of voor het grootste deel de kosten van herstel en onderhoud van een weg worden gedragen.

Voor de toepassing van den algemeenen verkeersregel betreffende het linkshouden is thans bepaald, dat een weg, welke door een scheidingsstrook in twee deelen is gesplitst, wordt beschouwd als één weg, mits beide deelen van den weg denzelfden naam dragen. Deze aanvulling werd gewenscht geacht, omdat in de praktijk nog al eens twijfel bestond of een weg, welke door een boomrij, grasstrook, voetpad, kali, kanaal of anderszins in twee deelen is gescheiden, al dan niet moest worden beschouwd als één weg. Van de beantwoording van deze vraag hing af of de twee deelen van een zoodanigen weg al dan niet in beide richtingen mochten worden bereden.

Verder is een verbod opgenomen om een verkeersheuvel (vluchtheuvel, vluchttrottoir) aan de rechterzijde voorbij te gaan. De daartoe bevoegd verklaarde autoriteit kan evenwel toestaan, dat een zoodanige verkeersheuvel door motorrijtuigen aan beide zijden wordt voorbijgereden. Omtrent de hebakening van verkeersheuvels, welke echter niet verplicht is, zijn uniforme voorschriften gegeven, terwijl in een tabel modellen voor daartoe te bezigen „verkeerszuilen” zijn vastgesteld.

De mogelijkheid is geopend om een algemeen stopverbod uit te vaardigen, hetgeen is geschied uit overweging, dat aan een dergelijk verbod in enkele groote steden op zeer drukke wegen tijdens de spitsuren behoefte is gebleken, terwijl een stopverbod tevens een werkzaam middel kan zijn om te voorkomen dat reizigers, die op de stopplaatsen van trams en autobussen op de komst

van deze vervoermiddelen wachten, door bestuurders van taxi's door onderbieding van de tram- of autobustarieven worden bewogen van hun voornemen, om zich met tram of autobus te doen vervoeren, af te zien om gebruik te maken van de taxi.

Voorts kan ook het rechtsafslaan van rij- en voertuigen tot het inrijden van zijwegen worden verboden. Het verbod is zoodanig geredigeerd, dat het rechtsafslaan tot het inrijden van een erf geoorloofd blijft.

Nadere bepalingen zijn opgenomen betreffende voetgangers ingevolge welke voetgangers op wegen, waarlangs geen voetpaden aanwezig zijn, verplicht zijn om:

a. op den wegberm te loopen, indien deze goed begaanbaar is;

b. indien een zoodanige wegberm ontbreekt, de uiterste linkerzijde van den weg te houden.

Over de onvoldoende verlichting van vrachtwagens en handkarren, welke als gevolg daarvan een voortdurend ernstig gevaar voor de verkeersveiligheid vormen, werd terecht algemeen geklaagd. Aangezien aan den voor rijtuigen en ricksha's geldenden verlichtingseisch met geringe kosten kan worden volstaan, achtte de wetgever er geen bezwaar tegen de verlichtingsvoorschriften voor laatstbedoelde rij- en voertuigen toepasselijk te verklaren op vrachtwagens en handkarren. Dezelfde motieven gelden voor driewielige rijwielen, waarvan het aantal sterk stijgende is. Te dien aanzien geldt thans het voorschrift dat tusschen zonsopgang en zongopgang een rijtuig, een vrachtwagen, een ricksha, een handkar en een drie- of meerwielig rijwiel voorzien moeten zijn van twee aan weerszijden aangebrachte lantaarns, welke duidelijk zichtbaar voor- en zijwaarts helder ongekleurd of geel licht en achterwaarts duidelijk zichtbaar helder rood licht uitstralen en welke zoodanig zijn aangebracht, dat zij door de van voren zoowel als van achteren naderende weggebruikers onder alle omstandigheden goed kunnen worden waargenomen.

Hoewel het eigenlijk vanzelfsprekend moet worden geacht, dat in een land als Nederlandsch-Indië met zijn zware regens motorrijtuigen van ruitenwissers zijn voorzien, bleek dit in de praktijk niet steeds het geval te zijn, zoodat het noodig werd geacht, dienaangaande een imperatief voorschrift te geven.

Voorts is bepaald, dat voorruiten van motorrijtuigen moeten zijn vervaardigd van goed doorzichtig glas, hetwelk geen hinderlijke vervormingen van het daardoor waar te nemen beeld geeft. De eisch van onbreekbaarheid geldt slechts voor motorrijtuigen, waarvoor na 1 Januari 1940 voor de eerste maal een nieuw nummerbewijs wordt uitgereikt.

Nauwkeurig is thans vastgelegd het maximum der belading van de verschillende soorten van motorrijtuigen.

De aanwijzing van hoofdwegen door den directeur van Verkeer en Waterstaat is uitgebreid; zie voor de hoofdwegen buiten de grenzen van (stads) gemeenten bijblad 14101 en voor de hoofdwegen binnen de grenzen van (stads)gemeenten bijblad 14104.

De organisatie van de keuring in de Vorstlanden en in de Buitengewesten is nader geregeld in bijblad 14138.

I. Het vervoer van personen met openbare auto-

bussen. De oude bepalingen ter bestrijding van de onfaire concurrentie tusschen de autobusondernemers, die een zelfde traject berijden, o.m. bestaande in vaststelling van dienstregelingen en tarieven door de overheid, werden geacht nog niet geheel aan het gestelde doel te beantwoorden. Door voorverkoop van plaatsbewijzen en door het aanbieden van wachtgelegenheid trachtten de autobusondernemers reizigers te bewegen van hun autobussen gebruik te maken. Het gerief van de reizigers speelde daarbij voor hen geen rol. De reizigers werden dikwijls niet naar de eerste vertrekgelegenheid gebracht, doch aangehouden in de wachtkamers van den ondernemer totdat in één van zijn autobussen plaatsen vrij blijven. Het kwam zelfs voor, dat de reizigers een geheel nacht daar doorbrachten, terwijl in de autobussen van een concurrerende onderneming gelegenheid te over was om hen te vervoeren.

Voorts is gebleken, dat de voorwaarde in het model-vergunningsbesluit, verbiedende aan den houder van een vergunning tot het exploiteeren van openbare autobussen en zijn personeel op of nabij standplaatsen of halten van openbare vervoersondernemingen reizigers door middel van wervers te bewegen van de autobussen van den vergunninghouder gebruik te maken, niet afdoend is om aan het euvel van reizigers werven een eind te maken. De wervers opereerden wel in belangrijk mindere mate op de standplaatsen en halten, doch op eenigen afstand daarvan en bij de spoorwegstations en zelfs in de treinen tierde dit bedrijf nog welig. De eenig afdoende maatregel werd geacht het strafbaar stellen van de wervers zelve.

Aan het werverseuvel kan slechts door rigoureuze maatregelen een eind worden gemaakt. Het autobusbedrijf heeft bewezen nog niet rijp te zijn voor de vrijheden, welke aan andere vormen van transport zonder bezwaar kunnen worden toegestaan. Het zou onjuist zijn het beroep van den werver te beschermen. De wervers behooren tot het uitschot van de inheemsche maatschappij; veelal zijn het personen, die voor niets terugdeinzen. Zij vormen een soort „gang”, welke op het autobusbedrijf parasiteert. Het ligt op den weg van de overheid om het openbare personen-transportbedrijf te helpen om zich van de wervers vrij te maken en zich zoodoende op gezondere basis te stellen. Door het op hinderlijke wijze werven van reizigers te verbieden, kan tegen de slechte elementen in dit „beroep” worden opgetreden, terwijl de goeden van dezen maatregel geen schade zullen ondervinden.

De deelen der Buitengewesten, waar het beperkte vergunningsstelsel voor autobussen — daarin bestaande dat geen dienstregeling, tarieven en minimum-aantal autobussen in de vergunningen worden vastgelegd — toepasselijk is, zijn voor 1939 bepaald in Ind. Stb. 1938 no. 694.

De werkzaamheden, verbonden aan de uitvoering van het autobusvergunningsstelsel, zullen op Sumatra worden toevertrouwd aan verkeersinspecteurs (academici), waarvan er reeds één met standplaats Padang in dienst is gesteld.

III. en IV. Vervoer van goederen met openbare en niet-openbare vrachtauto's. Bij het Gouvernementsbesluit van 15 Juli 1938 no. 44 zijn op den voet van art. 40 W. V. O. de trajecten aangewezen, waarop of waarlangs het met een openbare vrachtauto, waarvan het toelaatbaar totaal-ge-

wicht 2000 kg te boven gaat, en met een openbare autobus, welke is ingericht voor het vervoer van meer dan 1000 kg goederen, verboden is goederen te vervoeren anders dan krachtens een vergunning van den directeur van Verkeer en Waterstaat.

Daarmede zijn op deze trajecten de vergunningsstelsels voor het vervoer van goederen met openbare en niet-openbare vrachtauto's in werking getreden en is dus een aanvang gemaakt met den ordenenden arbeid op het gebied van het goederenvervoer. Het aantal ingediende vergunningsaanvragen belooft ongeveer 900 voor openbare en 350 voor niet-openbare vrachtauto's. Maatregelen zijn getroffen om te geraken tot een goede statistiek van de met vrachtauto's op deze trajecten vervoerde goederen door aan de vergunninghouders de verplichting op te leggen betreffende elken gemaakten rit een ladinglijst in te dienen. Voorts zijn te Batavia, Semarang en Soerabaja verkeersinspecteurs (academici) met toegevoegd personeel in dienst gesteld, wier taak het is o.m. de verleening van de vergunningen plaatselijk voor te bereiden en op de uitvoering van de desbetreffende bepalingen toezicht te houden.

Statistieken van rij- en voertuigen. Met ingang van 1 Januari 1939 is ingevoerd een statistiek van de aantallen houders (onderscheiden naar den landaard) van rijwielen, rijtuigen, vrachtwagens en handwagens en de aantallen der door hen gehouden rij- en voertuigen.

Wegverkeersongevallenstatistiek. Met ingang van denzelfden datum is tevens ingevoerd een op breede basis opgezette ongefallenstatistiek, welke — rekening houdende met de plaatselijke omstandigheden — geheel is ingericht overeenkomstig de door den Volkenbond geuite desiderata.

Literatuur: dr. ir. L. J. De Ven en mr. dr. F. J. W. H. Sandbergen, De Wegverkeersordonnatie, Supplement 1939; mr. dr. F. J. W. H. Sandbergen, Wat de cultuurondernemer van de wegverkeerswetgeving moet weten; dezelfde, Wat de autobusexploitant van de wegverkeerswetgeving moet weten; dezelfde, Wat de vrachtautoexploitant van de wegverkeerswetgeving moet weten. De laatste drie boekjes verschenen in 1938 en werden aangevuld in 1939. De laatste twee boekjes, zoodaende „Wat ieder van de verkeersregels moet weten” van denzelfden schrijver, worden door Volkslectuur ook in het Maleisch uitgegeven.

GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE) (Aanv. Dl. I). Met dezen naam worden alleen aangeduid Inlanders, die de zogenaamde inlandsche geneeskunde of volksgeneeskunst uitoefenen, en gewoonlijk doekoen genoemd worden. De Inlandsche geneeskundigen, die een opleiding tot geneeskundige in Europeeschen zin hebben genoten, dragen den titel van Indisch arts of arts, al naar gelang van de door hen genoten opleiding aan een artsen school in Indië (de N.I.A.S. te Soerabaja, de voormalige S.T.O.V.I.A. te Batavia), de Geneeskundige Hoogeschool te Batavia of een universiteit in Nederland. Zie GENEESKUNDE.

De doekoens (zie ook HEILDENDOM), die de volksgeneeskunst in de inheemsche maatschappij beoefenen, kunnen zoowel mannen als vrouwen zijn, in den regel op de plaats zelve, waar zij hun beroep uitoefenen, geboren. Hun beroep hebben zij van hun vaders en moeders of andere familieleden geleerd en overgenomen, waarna zij hun kennis nog door eigen ervaring trachten te

verrijken. De vrouwelijke doekoens houden zich meer speciaal bezig met de verloskunde (Mal.: doekoen beranak of bidan, Soend.: paradji, Jav.: doekoen baji), met de besnijdenis bij meisjes of met de massage (Jav.: doekoen pidjet). Ook onder de mannelijke doekoens bevinden zich verschillende specialisten; er zijn er, die uitsluitend inwendige ziekten behandelen, andere beoefenen als specialisme het tandenvijlen, de massage of de besnijdenis (Mal.: doekoen soenat, Soend.: bengkong Jav.: tjalat of doekoen soepit). Bovendien kan het voorkomen, dat een doekoen, ook al doet hij algemeene praktijk, toch voor een bepaald onderdeel een grooten roep heeft verkregen; zoo zijn er b.v. algemeene practici onder hen, die bijzonder bekwaam worden geacht in het genezen van ziekten, welke door tooverij of door geesten en daemonen veroorzaakt worden, en in zoo'n geval dan ook gaarne geraadpleegd worden. De doekoens staan bij hun landgenooten in hoog aanzien, niet alleen wegens hun kennis op geneeskundig gebied, maar vooral ook, omdat zij door hun bezweringsformules en tooverspreuken in staat zijn den strijd te voeren tegen booze geesten of ziekteverwekkende magische krachten zomede, omdat zij als priesters en sjamanen (Mal.: orang ketoeroenan, Soend.: doekoen kasoeroepan, Jav.: doekoen prewangana) zich met de daemonen in verbinding weten te stellen.

De kennis gaat eenvoudig mondeling, in den regel van vader op zoon over, dan wel van moeder op dochter. Toch schijnen er wel handschriften te bestaan. De Balineesche doekoens of balian patten hun kennis niet alleen uit lessen, die zij volgen bij beroemde doekoens, maar ook uit boeken, de zogenaamde oesada. Zoo is de „oesada dar ma" een op lontar in Balisch karakter geschreven werk, dat hier en daar opgemaakt is met Kawiwwoorden. Het bevat als aanhef een opdracht aan de goden, daarna volgt de leer der diagnose, voorts de pharmacoep en daarna de gebeden en spreuken, welke bij het klaarmaken van de geneesmiddelen behooren te worden uitgesproken. In de leer der diagnose wordt voorgeschreven een betasting van het lichaam van den zieke, waarbij de doekoens letten moet op de klachten van den patient; speciaal onderzoekte hij den pols en het bloed in het nagelbed, den hartslag, de kleur der pupil, de ontlasting en de urine. Een frequente pols, een sterke en vlugge hartslag en een gele pupil wijzen volgens dit boek op koorts: sakit panas; een blauwachtige pupil, een langzame pols en een zwakke hartslag doen denken aan sakit dingin. Eenige bladzijden worden daarna gewijd aan het beschrijven van verschillende ziekteverschijnselen. Zoo wijzen bloedvloeiingen uit den anus zonder pijn in den buik er op, dat de patient lijdende is aan „toedjoe bengang" (ambeien); klaagt de zieke tevens over heftige buikpijnen, terwijl hij dikwijls per dag bloederige ontlasting heeft, dan lijdt hij aan „medjen" (dysenterie). Het hoofdstuk der geneesmiddelen, dat nu volgt, bevat 249 recepten, met vermelding voor welke ziekten deze dienen, op welke wijze de geneesmiddelen moeten worden bereid en toegediend, of zij inwendig dan wel uitwendig moeten worden gebruikt. Dit receptenboek komt veel overeen met een dergelijk handschrift op Java, door de doekoens gebruikt (o.a.

Primbon). Het voorgaande is wel een bewijs, dat de doekoens, althans de ervaren doekoen, haar of zijn beroep dikwijls niet zoo ondeskundig uitoefent als men wel zou meenen. Integendeel, deze inlandsche geneeskundigen behoeven zeker niet altijd en onvoorwaardelijk gerekend te worden tot de klasse der onontwikkelden en onbeschaafde kwakzalvers, die alleen uit winstbejag en op goed geluk een beroep uitoefenen, waarvan zij hoege-naamd geen begrip hebben.

De belooning, welke de doekoens krijgt voor de behandeling van een zieke, hangt af van de draagkracht van den patient en verder van den aard van het medicament, hetwelk aan den patient wordt verstrekt. Is dit geneesmiddel zeer moeilijk te vinden en moet de doekoen om het te zoeken zich diep in het oerwoud wagen, waar hij zich aan allerlei gevaren blootstelt, dan zal de zieke meer moeten geven. Het verdrijven van booze geesten uit het lichaam van den lijder is een gevaarlijk werk, dat naar waarde moet worden beloond. De vergoeding, welke aan den doekoen voor zijn behandeling wordt toegekend, bestaat b.v. in sommige streken in de Padangsche Bovenlanden uit een gantang rijst, een kip, vijf el witte kain, twee klappers en de ingrediënten voor het sirihkauwen; op Java, althans in het regentschap Toeban, bestaat deze belooning uit 6 kati rijst (boras sepitrah), een kip, 17½ cent (rong wang segobang), gewikkeld in wit katoen, een klapper, bloemen en de ingrediënten voor het sirihkauwen. De betaling kan echter ook in geld geschieden.

Als oorzaken van het ontstaan van ziekten vindt men bij de verschillende volkeren in den Indischen Archipel verscheidene denkbeelden, die zich laten terugbrengen tot de volgende hoofdgroepen: 1. de invloed van geesten en daemonen, als uitvloeisel van het animisme; 2. de invloed van de van materie of organismen uitstralende krachten, als uitvloeisel van de leer van het dynamisme, waarvan de magie met haar techniek en handelingen de toepassing is; 3. wormen (zie G. T. v. N. I., X, 1); 4. vergiften (Mal.: tamakan, Soend.: dipanggawé, Jav.: dipasangi of dipanggawé). Als oorzaak moge ook worden genoemd het kouvatten (Mal. en Jav.: masoekangi).

Tot goed begrip van sommige handelingen der doekoens moge hieronder volgen een korte opsomming van verschillende magische methoden:

a) De eenvoudigste vorm van magie is het emanereen van den menschelijken wil, welke gewoonlijk versterkt wordt door een eenvoudige handeling, die mede emanert. De Soendanees b.v. gelooft is; 3. wormen men zijn wil op een vast doel vestigt, dit zich geleidelijk in een stoffelijk resultaat omzet. De uitwerking zal des te sterker worden, als velen tegelijk hun gedachten op dit doel vestigen. Richten velen ter wille van één zieke hun wil op iets uiterlijk schoons en moois, dan zal de zieke hem niet schenden of verminken (zooals de pokken, die men daarom ook wel „de mooie ziekte" noemt). Daartoe werken alle burens en vrienden mee.

b) Men spreekt van b es m e t t e n d e m a g i e, wanneer men een voorwerp of organisme, waarin men bepaalde krachten veronderstelt, in contact brengt met andere om hierop deze krachten te laten overgaan. De werking van amu-

letten of djimats behoort tot de besmettende magie. Men tracht zich door de amuletten te versterken of gevaren en ziekten te voorkomen.

c) *Aan contact magie* schijnt de volgende gedachte ten grondslag te liggen: Alles wat eenmaal met elkaar in contact is geweest, blijft, hoever ook gescheiden, in zeker contact met elkaar. Elk deel van een geheel blijft ook op grooten afstand een deel van het geheel vormen. Wij kennen ditzelfde op psychisch gebied. Behooren wij tot een bepaalde groep menschen van bijzondere opvattingen of zeden, dan blijft deze invloed naverken, waar wij ons later ook mogen bevinden. De Engelschman blijft in geestelijken zin Engelschman, al leeft hij in Spanje en wordt hij daar genaturaliseerd. Veel sterker blijkt dit verband bij den primitieven mensch te zijn, die zoo onpersoonlijk en arm aan gedachten is en door de zede beheerscht wordt. Bij zijn gebrek om goed te abstraheren brengt hij dit gevoel der saamhoorigheid op het materiële over, des te gemakkelijker, daar het psychische voor hem meer of minder materiëel is. Er blijft na de scheiding van onderdeelen van een organisme een magisch verband bestaan tusschen alle deelen, wat de grondstelling der contactmagie is. Al wat men nu met een afgescheiden gedeelte doet, zal invloed oefenen op het geheel. Alles wat men doet zijn handelingen en handelingen emaneeren. Daarom kan men iemand kwaad doen, ziek maken of betooveren, als men eenige haren, afgeknipte nagels, bloeddruppels, wat speeksel of een weggegoorpen pruim van hem bezit. Dezelfde diensten bewijzen uitwerpselen en overblijfselen van maaltijden, oude kleeren of iets anders, wat den persoon, dien men benadeelen wil, toebehoort. Hieruit volgt vanzelf, dat iedereen tracht zooveel mogelijk al het bovengenoemde te verbergen, te begraven, enz., opdat niemand er zich meester van kan maken. In al deze gevallen ligt bij de handeling tusschen de deelen een natuurlijk verband ten grondslag; men kan evenwel ook een kunstmatig verband vormen en dan gaat de contactmagie over in:

d) *homoeopathische magie*, waaronder men verstaat, dat het gelijke het gelijke voortbrengt, zelfs op grooten afstand. Imiteert men regen of onweer, dan ontstaat regen of onweer. Zulk een overgang is het volgende: men werkt dan n.l. met afbeeldingen en verwacht, dat hetgeen men met de afbeeldingen doet, ook met het afgebeelde zal geschieden. Dit zou zuivere homoeopathische magie zijn, als men niet een kunstmatig contact maakte. Een portret staat in zeker verband met den persoon, het is een uitstraling van den persoon, maar men verkrijgt hetzelfde contact door een ruw beeldje van was of klei te maken en hieraan den naam van den bedoelden persoon te geven. Door den naam verkrijgt men nu het contact evengoed, alsof men er deelen van zijn lichaam, zooals haren, aan toevoegt. Want evenals in haren, nagels en bloed de kracht van het organisme schuilt, zetelt die ook in den naam. Prikt men in zulk een gedoopt of van een naam voorzien beeldje, dan zal het overeenstemmende lichaamsdeel van den gehaten persoon ziek worden. Prikt men in de hartstreek, dan zal de persoon sterven. Deze beeldjes zijn de zoogenaamde wraakpoppen, die in de meeste landen bekend zijn (voor Azië b.v. Burma, Malaka, Bataklanden, Borneo, enz.). Men kan

ook vergiften in het beeldje doen of het onthoofden, begraven, smelten, verbranden of ophangen. Het is echter niet noodig om een beeldje te maken; men kan zich den persoon ook in een ander voorwerp denken, zooals een kokosnoot of kaars (op Borneo wasfiguren). Men begraaft b.v. een kokosnoot met het oog naar boven onder den haard van een tempel, waarop steeds een vuur brandt. Naarmate de klapper verkoolt, zal de gezondheid van den persoon, die dan door den klapper gerepresenteerd wordt, achteruitgaan. Voor het emaneeren van de handeling van mensch op mensch, waarbij het gelijke het gelijke voortbrengt, geeft de volkenkunde tal van bewijzen. Niemand mag aarzelend blijven staan op de trap van een huis, waar een zwangere vrouw verblijft, daar de geboorte anders vertraagd zou kunnen worden (Toradja's). Dit is homoeopathische magie in de emaneerende handeling. Men helpt de kraamvrouw door de bevalling na te bootsen en goed te doen beëindigen. Gedurende het ontsluitingstijdperk mag niets in huis gesloten of toegebonden zijn. Deuren van kamers en kasten, luiken, deksels van kisten, van theepot, kopjes, enz., alles wordt geopend. De mannen maken hun riem los. Soms zelfs de vrouwen haar haarwring. Het slachtoffer ligt natuurlijk ook met losse haren. Uit voorzorg legt de doekoen onmiddellijk als de partus begint een takje van de kembang Patimah (Fatimah was de lievelingsdochter van den profeet Mohammed) = de roos van Jericho (Anastatica Hierochuntica) in water te weeken. Wij zien dan, hoe het ineengerolde balletje opengaat en de takjes zich ontplooiën in het water. Drinkt de in partus zijnde vrouw dit water — waarin de kracht van de zich openende roos overgaat — dan zal de baarmoedermond zich schielijk geheel ontsluiten (Oost-Java).

De homoeopathische handeling wordt versterkt door de tooverspreuk en ook de ceremonie gaat in den regel gepaard met het uitspreken van een tooverspreuk. Dikwijls ziet men in die tooverspreuk de hoofzaak en gebruikt die zonder ceremonie. Dit zien wij in de tooverleer van de Maleiers of Javanen; van de rapal (spreuk) eener 'ilmoe (Jav. : ngelmoe) is het succes afhankelijk. Dikwijls versterkt men de tooverspreuk door er allerlei namen aan toe te voegen. Evenals in elk onderdeel van een organisme, zetelt ook in den naam de kracht van de persoonlijkheid. De kracht van een krachtige straalt uit van zijn naam. De kracht van een tooverspreuk wordt verhoogd door er namen van krachtige geesten of goden in op te nemen. Deze ziekteoorzaak tengevolge van de toegepaste magie (betoovering) tracht de doekoen nu te bestrijden door tegenmagie, het zoogenaamde onttooveren.

Naast het geloof van betooveren van menschen door levende menschen bestaat ook de voorstelling, dat geesten of daemonen ziekte veroorzaken door de ziel te stelen of in den zieke te varen. Het laatste blijkt bij het delirieren, waarbij de zieke dan met een vreemde stem gedachten uit; zijn gelaatstrekken zijn veranderd. Nog duidelijker blijkt dit bij de razernij. Daemonen en geesten doen dit o.a. om een mensch te straffen, die tegen de adat of taboe zondigde (Timor, e.a.). De familieleden moeten den geest dan verzoeken. Of de daemonen verwekken ziekte, omdat zij zich beleedigd achten. Ook dan nog kan men hen op de een of andere wijze verzoeken.

In andere gevallen is het, om iemand de gezondheid te ontnemen, dikwijls reeds voldoende, dat de booze geest dien persoon even aanraakt. Het zou meermalen voorgekomen zijn, dat menschen plotseling ziek werden en stierven en dat men op hun lichaam den afdruk eener hand had gevonden; dit was de hand van den boozen geest, die door zijn aanraking de ziekte had veroorzaakt (Minangkabau, Timor). In Atjeh schrijft men het ontstaan van de pokken toe aan een oude vrouwelijke geest, Po Ni genaamd, die de menschen ziek maakt door hun kleine, korrelachtige partikels op het lichaam te werpen, die dan ter plaatse het exantheem doen ontstaan. Dit idee, dat de booze geesten met iets werpen tengevolge waarvan ziekte ontstaat, treft men ook bij de Minangkabauers en Niassers aan. Bij de Niassers zijn het de kwaadgezinde *béla's*, die de menschen met zand, asch en andere dingen werpen, hetgeen koorts en uitslag tengevolge heeft (Vgl. Oude Testament, Exodus IX, 10; Koran, CV, 1—5).

In sommige gevallen neemt men aan, dat de ziel eenvoudig aan het dwalen is geraakt of door tovenaars gestolen is. Het is dan de taak van de sjamanen om de ziel terug te roepen of te vangen en in het lichaam terug te brengen. Zoowel voor het stelen van zielen als voor het terugbrengen van gevluichte zielen maken vele tovenaars gebruik van de hulp van geesten, met wie zij een verbond hebben gesloten. Bij verschillende volkeren werken de tovenaars zich in een toestand van trance, waarbij hun ziel hun lichaam verlaat en door de wereld vliegt om de afgedwaalde of gestolen ziel te zoeken. Heeft hij ze gevonden, dan grijpt hij ze en brengt ze terug. De Dajaks bieden aan den zieleroover een poppetje aan; neemt deze dit aan, dan is de ziel vrij en wordt nu naar huis gelokt met dezelfde geluiden, waarmede men een kip lokt. Bij de Bataks vangt men de afgedwaalde ziel in een doek en legt die op het hoofd van den zieke; de ziel komt dan weer in het lichaam van den zieke. Wanneer bij de Toba-Batak iemand door schrik ziek is geworden, dan moet de datoe (doekoer) de ziel terugbrengen. Voor hem uit gaat dan een meisje met een zakje rijst op het hoofd, gevolgd door eenige meisjes met offeranden, begeleid door muzikanten. Aldus begeven zij zich naar de plaats, waar de persoon geschrokken is. Matten worden uitgespreid, een altaar wordt opgericht, de datoe richt zich met de woorden: „hier is ruilwaar voor de tondi (ziel)” tot de geesten. De priester voert een dans uit en lokt de ziel zooals men kippen lokt, daarna slacht hij de orakelhanen om te zien of het gelukt is. Is het gelukt, dan keert men huiswaarts; het meisje met het zakje rijst op het hoofd moet de ziel meelokken. Te Bolaang Mongondou tracht men de ziel te vangen met een speer, waaraan het poppetje als aas hangt. Meent men, dat de ziel in het poppetje is gevangen, dan hult men dit vlug in een doek en bedekt daarmede het hoofd van den zieke. Onder de Dajaks hebben de sjamanen ook wel haken om de ziel te vangen; men legt zelfs voetangels om de voeten der ziel te verlammen, zoodat zij het zwerven nalaat en naar huis terugkeert.

Op Celebes bevestigt men vischhaken aan neus, navel en voet van den zieke, opdat, als de ziel het lichaam zou willen verlaten, zij door deze haken teruggehouden wordt. Zeer veel komt het vooral in Maleische streken voor, dat men ontvluchte

zielen door spijzen terug lokt, waarbij men de zielen gewoonlijk in vogelgedaante of als insect denkt (Batakland, Minangkabau, Celebes).

Uit de bovengenoemde voorbeelden blijkt, dat door de leer, dat ziekte berust op het afdwalen van de ziel, aan de tovenaars een uitmuntend middel verschaft wordt om ziekten te genezen langs suggestieven weg. Er zijn ziekten, die ontstaan, omdat een booze, ziekmakende geest of een beleedigde, zich wrekende geest of de ziel van een zich wrekende doode in den mensch gedrongen is. Dan moet de sjamaan dezen geest uitdrijven, hetzij door eigen kracht, hetzij door gebruik te maken van de hulp van een machtiger geest, waarmede hij een verbond gesloten heeft (Maleiers, Javanen, enz.).

Literatuur: dr. W. J. L. Dake, Aanteekeningen uit het geneeskundig werk in de districten Tjiparai en Soreang van het regentschap Bandoeng, G. T. v. N. I. 1936, deel 76, afl. 46, blz. 2967—2975; dr. J. Ph. Duyvendak, Inleiding tot de ethnologie van den Indischen Archipel, 1935; dr. J. M. Elshout, De geneeskunde der Kenja-Dajaks in Centraal-Borneo in verband met hunne godsdienst, 1932; H. A. van Hien, Het Javaansch receptenboek, Weltevreden 1930; mej. J. A. de Jonge, Volksgebruiken bij zwangerschap, geboorte en in het kraambed op Oost-Java, G. T. v. N. I., deel 76, afl. 38, blz. 2378—2390; dr. J. P. Kleiweg de Zwaan, De Geneeskunde der Menangkabau-Maleiers, Amsterdam, 1910; J. H. F. Kohlbrugge, 's Menschen Religie I, II, 1932, 1933; P. de Kat Angelino, de Hygiene, de Ziekten en de Geneeskunst der Baliers, (Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen), deel LIX, aflevering 3, blz. 209—248; L. Th. Mayer, De Javanen als doekoer, Weltevreden 1918; dr. J. Winkler, De Bataksche vroedvrouw in vroeger tijd, G. T. v. R. I., deel 77, afl. 22, blz. 1322; dr. J. Winkler, Die Toba-Batak im gesunden und kranken Tagen, Stuttgart 1925.

ARMWEZEN EN ARMENZORG. Elk land en elke tijd kent de verzorging van armen, al komt deze niet in officieele en wettelijke regelingen tot uiting. Ook in Nederlandsch-Indië werd weinig voor armen gezorgd en werden althans stelselmattig van overheidswege weinig maatregelen getroffen en voorschriften gegeven, welke er toe strekten om bepaalde groepen van behoeftigen geldelijk te steunen, vóórdat er sedert het jaar 1934 van een officieele, systematische en algemeene armenzorg sprake was.

Welke was de toestand van vóór de invoering der armenzorgordonnantie van 1934?

De groote groep van Inheemsche en andere niet-Europeesche armlastigen vond haar verzorging in een onderling hulpbetoon, waarvan de omvang zich aan de waarneming geheel onttrekt, al dan niet gesteund door instituten als de zakat (een armenbelasting; één der grondzuilen van den Islam), pitrah (verplichte armengift gedurende de lebaran) en de gift aan de armen bij het sluiten van een huwelijk e. d. Daarnaast stond een uitgebreide kerkelijke diaconale zorg en op verschillende plaatsen een particuliere armenzorg in allerlei vorm, op dezelfde wijze zooals deze overal elders hebben bestaan in een tijd, waarin de overheid deze zorg nog niet in den kring van haar bemoeienissen had getrokken. Kort tevoren hadden ook reeds enkele stadsgemeenten eenige stappen op dit terrein gedaan.

Van groot belang was evenwel de arbeid der

Commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen en van enkele armbesturen in de Buitengewesten, waarvan de taakomschrijving was neergelegd in Ind. Stb. 1886 no. 127, houdende „regelen voor de verdeling en de aanwending der opbrengst van het één per mille voor de armen en van de door de ambtenaren van den burgerlijken stand gecollecteerde giften”. Hierin was uitgesproken, dat de particuliere en kerkelijke liefdadigheid voorop heeft te gaan en de armenzorg vanwege deze commissies en armbesturen slechts een subsidiair karakter droeg en beperkt was tot de aan de Commissie op dat oogenblik aangewezen middelen. Voor hulp konden alleen behoeftige Christenen in aanmerking komen, die niet of niet voldoende uit andere fondsen bedeed werden; hieronder vielen ook Christen-Inlanders.

De ontvangsten dezer armenzorginstellingen bestonden uit:

1) renten van door de Regeering beschikbaar gestelde kapitalen (over welke kapitalen slechts met machtiging der Regeering mocht worden beschikt);

2) bij openbare verkooping, zoomede op loterijen en premieleeningen ten behoeve der armen geheven gelden;

3) de collecten van de ambtenaren van den burgerlijken stand.

De commissies waren gevestigd te Batavia, Semarang, Soerabaja en Padang en wendden de vorengenoemde gelden op Java en Madoera en Sumatra aan. Elke commissie bestond uit vijf leden, bijgestaan door een secretaris. Ambtshalve lid tevens voorzitter, was het hoofd van het gewestelijk bestuur ter plaatse, waar de commissie gevestigd was. De vier andere leden werden op voordracht van den voorzitter door den Gouverneur-Generaal benoemd; twee daarvan behoorden tot de Protestantsche en twee tot de Roomsch-Katholieke kerk. De werkring der commissies strekte zich uit over bepaald aangewezen gewesten, uit welke zij de hierbovengenoemde gelden ontvingen. Zij ontvingen van de betrokken hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur opgave van de voor bedeeeling van harentwege in aanmerking komende behoeftigen, die buiten de plaats woonden, waar zij gevestigd waren.

Armbesturen waren gevestigd in de hoofdplaatsen van gewesten buiten Java, Madoera en Sumatra. Zij kregen de evenbedoelde inkomsten en bestemden deze voor bepaalde nader genoemde gebieden.

Aan het begin van de twintigste eeuw werd het duidelijk, dat een betere regeling van armenzorg noodig was.

De heer D. F. W. van Rees (zie onder dien naam) had toen een uitgebreid onderzoek naar het pauperisme gehouden en de resultaten daarvan in een lijvig rapport neergelegd¹⁾. Van dat oogenblik af dateeren verschillende pogingen om tot een algemeene regeling van de armenzorg te geraken.

Bij de invoering van de decentralisatie in de be-

ginjaren dezer eeuw heeft men gemeend, dat armenzorg in samenhang met decentralisatie moest worden behandeld. Eerst kort vóór den oorlog echter kwam bij het kantoor voor de decentralisatie een ontwerp gereed, dat beoogde om hetgeen aan armenzorg vanwege de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen aanwezig was bij de locale ressorten over te brengen. Van een verdere uitvoering is evenwel niets gekomen voornamelijk omdat de bestaande armenzorg zich tot behoeftige Christenen beperkte en het voor de toekomst moest gaan om een armenzorg voor alle landaarden, waarvoor een meer algemeene en meer omvattende regeling noodig zou zijn.

Na den oorlog is eerst bij de afdeling Armenzorg van het departement van Onderwijs en Eeredienst een breed opgezette algemeene armenzorgregeling ontworpen, welke in de bezuinigingsperiode echter is blijven liggen. Daarna kwam Armenzorg bij het departement van Justitie, alwaar opnieuw een uitvoerige regeling werd ontworpen, welke evenmin aanvaard is, voornamelijk omdat zij te omvangrijk was en een centrale regeling instelde, welke voor een groot land als Nederlandsch-Indië minder wenschelijk geacht werd.

Aldus werden verschillende ontwerpen samengesteld, die echter geen van alle tot uitvoering kwamen. De practijk kon evenwel niet wachten tot het oogenblik, dat men een bevredigende oplossing zou hebben gevonden; zij vroeg namstonds eenige zeer noodzakelijke en voor de hand liggende rectificaties op het bestaande stelsel. Deze werden aangebracht ingevolge een opdracht van de Regeering bij een tot hoofden van gewestelijk bestuur en evengenoemde commissies gericht circulaire van den directeur van Onderwijs en Eeredienst van 8 December 1923 (bijblad 10502). Hierin werd allereerst geconstateerd, dat de bestaande regeling van 1886 geen voldoende rekening met den bestaanden toestand meer hield. Vervolgens werd de wenschelijkheid betoogd van het bestaan van eigen commissies dan wel overdracht van de armenbedeeeling aan de locale raden. Verder werd vastgesteld, dat ook het beginsel, dat alleen behoeftige Christenen voor steun in aanmerking kwamen, niet meer voldeed. Ten slotte werd als nieuwe gedragslijn aangegeven, dat in afwachting van een nieuwe regeling van armenzorg aan de gebleken bezwaren op de volgende wijze tegemoet zou worden gekomen. Vooreerst zouden de armengelden zooveel mogelijk en zooveel noodig bestemd blijven voor de behoeftigen in de gewesten, waaruit die gelden afkomstig waren; men beoogde hiermede een meer evenredige en beter door het betrokken bestuurshoofd te controleren verdeling van die gelden. Verder wilde men voorzien in de behoefte, die in de maatschappij gebleken was aan eigen organen, buiten de commissies, voor de juiste aanwending van de armengelden, en verleende daartoe aan de hoofden van gewestelijk bestuur de bevoegdheid, om bij de samenstelling van de aan de commissies in te dienen opgaaf van steunbehoevende Christenen zich te laten voorlichten en te doen bijstaan door een eigen gewestelijke commissie, samengesteld volgens de kerkelijke verhouding in het gewest. Ook in gebieden, waar armbesturen gevestigd waren, zou het bestuurshoofd met deze verhoudingen rekening kunnen houden, wanneer een

¹⁾ Een rapport, gedrukt bij de Landsdrukkerij te Batavia in de jaren 1901 en 1902 in de volgende deelen:

A) De Staatsarmenzorg voor Europeanen in Nederlandsch-Indië: in 5 hoofdstukken.

B) Het pauperisme onder de Europeanen in Nederlandsch-Indië: in 5 gedeelten benevens een nota.

bepaalde kerkelijke groep tekort zou komen; de resident zou dan wijziging in de bestaande situatie kunnen brengen.

Geleidelijk aan is in den loop der jaren de armenzorg, waar de overheid de hand in had, van karakter veranderd. Van overheerschend werd de zorg van overheidswege bijkomstig. Haar omvang nam steeds af bij een behoefte, die voortdurend stijgende was; ten slotte was zij omstreeks 1934 zoo gering, dat daaruit duidelijk bleek, dat armenzorg feitelijk geen taak der centrale overheid was. De gang van zaken laat zich in het kort als volgt schetsen:

In het begin der 19e eeuw werd voor zoover het Christenen betrof, de plicht tot ondersteuning van behoeftigen van overheidswege erkend. Deze strekte zich uit over de personen, die in de Inlandsche maatschappij niet op de daar bestaande onderlinge steunverleening konden rekenen. Al spoedig werden echter kerk en particuliere liefdadigheid naar voren geschoven en de bemoeiingen der Staatsorganen ingekrompen.

Deze inkrimping van gouvernementeële bemoeienissen moest op zich zelf als juist worden erkend. Ook in Nederland heeft men dit gedaan. Evenwel was er in een ander opzicht een zeer groot verschil met het Moederland. Dit laatste kende overal, waar maatschappelijke krachten te kort schoten, plaatselijke armbesturen om de kerkelijke en particuliere liefdadigheid aan te vullen en hulp te verleenen aan die noodlijdende leden der maatschappij, die bij deze particuliere organen geen gehoor vonden of konden vinden; derhalve kon de centrale overheid zich daar afzijdig houden. In Nederlandsch-Indië lag de zaak evenwel anders; de kerkelijke en particuliere steunverleening verleende slechts een goedwillende, doch niet volkomen tegen haar taak opgewaasene hulpverleening; organen van plaatselijken aard ontbraken; zoodat de centrale overheid, ter aanvulling van deze particuliere liefdadigheid, haar armenzorg — zij het dan ook in beperkte mate — door middel van de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen en kerkelijke armbesturen wel moest laten voortduren.

Van een algemeene centrale armenzorg van Landswege als een speciale taak van de centrale overheid is evenwel geen sprake geweest. Veeleer vertoont de toestand vóór 1934 groote overeenkomst met dien in Nederland onder viguer van de oude wetgeving¹⁾. Het is voor een juist inzicht in de verdere ontwikkeling van de armenzorg van belang om van de toenmalige situatie nog de volgende korte algemeene karakteristiek te geven.

Naast elkaar bestonden in de maatschappij verschillende vormen van armenzorg: die van het onderling hulpbetoon in de niet-Europeesche bevolkingsgroepen, die van de philanthropie van enkele particuliere liefdadige instellingen, die van de bovengenoemde commissies voor behoeftige Christenen en armbesturen. Deze werkten alle min of meer naast elkaar ieder op eigen wijze voort, waarbij de laatstgenoemde commissies en armbesturen in zekeren zin de taak

vervulden van de „burgerlijke armenzorg” in Holland onder de werking van de Armenwet van 1854. De zgn. „burgerlijke armenzorg” in Indië verschafte nu, bij wijze van politiezorg, alleen hulp, indien deze beslist onvermijdelijk was en voor zoover de begrensde geldmiddelen hierop berekend waren.

Deze toestand riep nu ernstig om verandering, omdat er een dringende behoefte aan stelselmatige armenzorg bestond. In de tijden van den economischen teruggang van na den oorlog werd er veel armoede geleden, welke niet op natuurlijke wijze verholpen kon worden en waarbij de noodzaak bleek van openbare instanties, die leiding konden geven. Geregeld kwamen gevallen voor van Europeanen, die in de kampeongs van honger aan het omkomen waren (waarvoor inzamelingen moesten gehouden worden), van Inlandsche families, die dakloos waren, van zwerfers, die omkwamen e. d. Noodzakelijk bleek de aanwijzing van een instantie op welke een beroep zou kunnen worden gedaan. Zoolang er immers in dit opzicht een halfslachtige toestand bleef bestaan in dien zin, dat de centrale overheid zich wel met armenzorg bezig hield, maar toch de algemeene armenzorg niet op zich had genomen, integendeel zich hiervan meer en meer los maakte, was er geen kwestie van het treffen van radicale maatregelen ter verbetering van den toestand.

Eenerzijds vroegen reeds aanwezige armenzorgorganen om krachtigen steun van overheidswege bij haar arbeid, anderzijds maakten plaatselijke autoriteiten, op wier hulp een beroep werd gedaan, zich hiervan af met een verwijzing naar de centrale overheid, die deze aangelegenheid reeds verzorgde.

Aldus bestond op het gebied van de armenzorg een groote verscheidenheid: een enkele gemeente had haar ter hand genomen (regelingen gegeven en particuliere organisaties gesubsidieerd), de andere verrichtten in het geheel niets; er waren regentschappen, die een kampong-miskin in het leven hadden geroepen, andere hadden, in overleg met hogere organen, elke voorziening achterwege gelaten; verder waren er de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen, aan welke echter steeds op het hart was gedrukt, dat zij er niet waren om eenige systematische armenzorg te bedrijven, maar zich moesten bepalen tot een verdeling op de beste wijze van bepaalde door de Regeering beschikbaar gesteldesommen; verder werden door het Land plaatselijke armenzorgkolonies gesubsidieerd en een oudemannenhuis te Semarang onderhouden; ten slotte werden in verschillende gouvernementen ziekeninrichtingen en leprozerieën patiënten verpleegd, die feitelijk alleen armenzorg behoefden.

Uit het vorenstaande blijkt hoe ondoeltreffend en onpractisch de bestaande ongeregelde armenzorg werkte. Bovendien was de vorm van gouvernementen armenzorg geheel uit den tijd. Eenerzijds was het n. l. niet langer toredigen om de hulp uitsluitend aan behoeftige Christenen te verleenen, anderzijds bleek het noodzakelijk om het centrale gezag van deze zorg, waar dit mogelijk was, te ontlasten; de centrale overheid staat immers te ver af van de plaatselijke toestanden om deze taak effectief te vervullen. Langs anderen weg moest derhalve verbetering worden gezocht. De centrale overheid begreep, dat zij, indien zij wilde blijven kunnen vasthouden aan het in de ervaring meest juist gebleken beginsel, dat armenzorg van

¹⁾ De oude Armenwet in Nederland dateert van 28 Juni 1854 (Ned. Stb. no. 100); de nieuwe van 27 April 1912 (Ned. Stb. no. 165). Aan de laatste zijn vrijwel geheel de beginselen van de Nederlandsch-Indische armenzorg van 1934 ontleend.

nature een specifiek plaatselijke taak is, die door de centrale regeering van een zoo groot land nimmer goed verzorgd kan worden, een algemeene regeling moest treffen. Deze is in Ind. Stb. 1934 no. 26 tot stand gekomen.

De nieuwe regeling is zoo eenvoudig mogelijk opgebouwd: nadat nauwkeurig was nagegaan welke punten voor Indië, met het oog op de toestanden aldaar, van belang waren, wat de sprekende praktische moeilijkheden waren, heeft men zich in de nieuwe armenzorgordonnantie tot een regeling van deze hoofdpunten beperkt.

De algemeene strekking was, dat het Land zich volledig van de armenzorg zou terugtrekken en aan de zelfstandige bestuurslichamen het werk over zou laten, dat het, bij gebreke van anderen, tot nog toe noodgedwongen aan zich had gehouden. Tot een overdracht aan de lokale autonome gemeenschappen gaven twee motieven aanleiding: Vooreerst werd hierbij de ontwikkelingsgang van het bestuurswezen gevolgd, welke hierdoor gekenmerkt wordt, dat overdracht van staatkundige bevoegdheden plaats vindt uit het regeeringscentrum op autonome lokale organen (zie DECENTRALISATIE en BESTUURSWEZEN). Voorts werd als beginsel aangenomen hetgeen de ervaring in alle landen (en ook in het Moederland), waar men zich meer intensief met de regeling van armenzorg heeft ingelaten, onweerlegbaar geleerd had, n. l. dat de eenige goede vorm van armenzorg de sterk-gedecentraliseerde is, m. a. w. de armenzorg, die een zuiver plaatselijk karakter draagt en zich niet verder uitstrekt dan tot een groep van armlastigen, die men van nabij kent en efficient verzorgen kan.

De regeling en algemeene organisatie van de armenzorg kwam nu bij twee groepen van organisaties te berusten:

1) Allereerst bij de *locale autonome gemeenschappen*.

Artikel 1 van de nieuwe armenzorgregeling bepaalt n.l. dat de regeling van de armenzorg op Java en Madoera tot de huishouding van stadsgemeenten en regentschappen, in de Buitengewesten tot die van de gemeenten behoort. Deze kunnen door karakter en bestuursuitrusting volledig geschikt worden geacht voor de armenzorgwerkzaamheden. Indien de bestuursvorming nog verder nieuwe gemeenschappen brengen zal¹⁾, zal kunnen worden nagegaan of ook deze hierbij betrokken zullen kunnen worden.

De bestaande administratieve regelingen zouden nu worden ingetrokken en door een nieuwe ordening van overheidswerkzaamheden vervangen.

Genoemde lokale gemeenschappen zullen in tweeërlei richting werkzaam zijn. Vooreerst zullen zij — en hierop valt de nadruk — de kerkelijke en particuliere liefdadigheid stimuleeren en de samenwerking tusschen de reeds binnen hun grenzen aanwezige instellingen van armenzorg bevorderen, ten einde dezen tak van sociale zorg aan doelmatigheid te doen winnen en een vooral in deze tijden zeer noodzakelijke schifting van de maatschappelijke hulpverlening in armenzorg en werklozensteun te kunnen bereiken. Hierin kwam het grondbeginsel tot uiting, dat de armenzorg zooveel mogelijk wordt overgelaten aan religieuze en maatschappelijke instellingen of gebouwen.

¹⁾ Bijv. de „groepsgemeenschappen”.

Met betrekking tot de Europeesche groep zullen het de particuliere armenzorgorganisaties zijn, bij welke het zwaartepunt komt te liggen. In het regentschap zal de armenzorg zich kunnen bepalen tot centrale punten binnen zijn gebied, terwijl het aan het onderling hulpbetoon in de desa blijft overgelaten voor de eigen armen op de oude wijze te zorgen; eerst bij gebreke daarvan zal men particuliere organisaties laten optreden.

Uitdrukkelijk is in dit verband nog uitgesproken, dat het particulier initiatief voorop moet gaan en de plaatselijke overheidssteun subsidiair moet zijn. Derhalve wilde men de suprematie van het zgn. burgerlijk armbestuur voorkomen. Eerst dan zullen de lokale ressorten tot „aanvullende” armenzorg overgaan, als met ondergang bedreigden, die noch van familie, noch van anderen steun ontvangen, zich tot haar wenden; de ressorten nemen dan zelf de daadwerkelijke steunverlening ter hand.

Ten slotte werd nog verklaard, dat de zelfstandigheid der armenzorginstellingen, met inachtneming van een behoorlijke samenwerking, zooveel mogelijk gehandhaafd wordt.

2) Voorts werd bepaald, dat in de Vorstlanden op Java en in de Buitengewesten buiten het gebied der gemeenten, de taak, welke elders aan de lokale gemeenschappen is opgedragen, door gewestelijke *algemeene armenzorgcommissies* zal worden behartigd. Haar taak zal het zijn, onder leiding van het gewestelijk bestuur, de gelden, welke het Land te harer beschikking kan stellen en de fondsen, welke zij daarbuiten mocht verwerven, zoo goed mogelijk aan te wenden ten behoeve van behoeftigen in het algemeen. Samenstelling, taak en werkingsgebied van deze commissies werden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld; over dit onderwerp zal hieronder nader gesproken worden. In het algemeen beoogde de wetgever, dat de van deze commissie emaneerende armenzorg zooveel mogelijk op dezelfde leest zou worden geschoeid als die van de (stad) gemeente en het regentschap.

De kosten der armenzorg komen ten laste van de lokale ressorten. Derhalve verdiende het aanbeveling, dat deze gemeenschappen, teneinde aanstonds met het werk te kunnen beginnen, de beschikking krijgen over fondsen, welke ze daartoe in staat zouden stellen.

Ter voorziening in deze fondsen werden nu de hierboven genoemde, eertijds ter beschikking van de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen gestelde geldmiddelen thans — nadat zij bij Ind. Stb. 1934 no. 27 waren verhoogd¹⁾ — bestemd voor een verdeling onder stadsgemeenten, gemeenten, regentschappen, algemeene armencommissies en eventueel verder aanwezige officieele armenzorgorganisaties. De Gouverneur-Generaal kreeg de bevoegdheid om voor de verdeling nadere regelen vast te stellen.

Het vorenstaande geeft in het kort de algemeene regelen weer, welke in de armenzorgrege-

¹⁾ De „armengelden” bedragen nu: voor verkooping van onroerende zoomede van eenige andere zaken: vier per mille van het bedrag waarvoor is toegewezen; voor bepaalde nader omschreven roerende zaken: zeven per mille; als belasting op in Nederlandsch-Indië uitgegeven loterijen: zeven per mille.

ling van 1934 werden gegeven. De lokale ressorten moeten nu door middel van *armenzorgverordeningen* deze materie voor hun ressort regelen.

In de algemeene armenzorgregeling is het preventief toezicht, dat op de verordeningen wordt uitgeoefend, opgedragen ten aanzien van de gemeenten aan den Gouverneur-Generaal en ten aanzien van de stadsgemeenten en regentschappen aan het college van gedeputeerden, zonder wier voorafgaande goedkeuring een plaatselijke verordening niet zal kunnen werken. Dit is geschied, omdat deze ressorten voor de behartiging van een geheel nieuwe stof gesteld worden, waarbij hun geldmiddelen nauw betrokken zijn. In dit verband had de memorie van toelichting op de Armenzorgregeling van Ind. Stb. 1934 no. 28 verklaard, dat de gemeenschap plaatselijk uit eigen middelen moest vinden wat voor de bekostiging van armenzorg benodigd was en dat zij, als uiteindelijk doel, naar volledige bekostiging uit eigen middelen moest streven.

Vervolgens lag het in de lijn om de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen in het gebied van deze plaatselijke gemeenschappen te ontbinden en de in haar bezit zijnde stamkapitalen onder deze gemeenschappen te verdeelen. Door het departement van Justitie was een model voor een armenzorgverordening van de (stads) gemeente en van het regentschap ontworpen.

De model-verordening is het voorbeeld geweest, waarnaar de lokale gemeenschappen zich gericht hebben. Hierin zijn de beginselen gevolgd van de Nederlandsche Armenwet van 1912 (Ned. Stb. no. 165, zooals dit is gewijzigd laatstelijk bij Stb. 1929 no. 326), welke sindsdien in de praktijk hun beteekenis proefondervindelijk hadden bewezen.

Het algemeen schema van de armenzorgbepalingen kan als volgt worden samengevat:

I begripsomschrijvingen in verband met eenige grondbeginselen van armenzorg;

II de organisatie en bevordering van armenzorg;

III de ondersteuning van de armen;

IV verrichtingen van gemeentewege en het jaarlijksch verslag van den toestand van het armenwezen.

Ad I. Een omschrijving van de begrippen „armen” en „instellingen van weldadigheid” voert vanzelf tot een bespreking van enkele wezenlijke elementen van armenzorg.

I. Vooreerst wordt het begrip „armen” omschreven. Hieronder worden ingevolge artikel 1 van de verordening verstaan: die personen, die zich het noodzakelijk levensonderhoud niet kunnen verschaffen en zonder de hulp van anderen te gronde zouden gaan. Aan een dergelijke omschrijving moet het allergrootste gewicht worden gehecht, omdat hiervan afhangt of de armenzorg al dan niet aan een bedoeling zal beantwoorden, welke men op principiele en historische gronden als de juiste heeft aanvaard. Armoede is n.l. een zoodanig veelzijdig en samengesteld levensverschijnsel, dat vrijwel iedere omschrijving, die er naar streeft om een scherpere dan de bovengenoemde omlijning te geven, niet met de werkelijkheid zou strooken en daardoor in de beoefening van de armenzorg een ongewenschte eenzijdigheid en verstarung brengen zou. De armoede vindt n.l. in een samenwerking van algemeene en individueele oorzaken haar oorsprong, welke een dusdanige verscheidenheid van combinatie-moge-

lijkheden geeft, dat bij een limitatieve omschrijving niet al de gevallen, welke, gezien hun innerlijke waarde, werkelijk voor ondersteuning in aanmerking komen, een verzorging zouden kunnen vinden.

Mitsdien heeft, in verband met het specifiek karakter van dit sociaal verschijnsel, de Nederlandsche wetgever zich van elke uniformiteit vrij willen houden en, bij het bepalen van de vraag of armlastigheid aanwezig is, onbeperkt het beginsel van individualisering op den voorgrond willen plaatsen; in navolging hiervan streven ook de gemeenteverordeningen hiernaar.

Het vorenstaande houdt in, dat de armenzorg in de practijk zal moeten aanvangen met zich uit te strekken over al diegenen, wier inkomsten, uit welken hoofde ook, niet voldoende zijn voor hun noodzakelijk levensonderhoud. Eerst daarna zal het streven er op gericht kunnen zijn om door middel van een scherp onderzoek en arbeidstherapie de elementen, die onwillig tot werken en werkschuw blijken te zijn, te onderkennen en uit den toestand van armlastigheid, met of tegen hun wil, te verwijderen.

2. Dit voert tot een ander belangrijk element van armenzorg.

De geldende beginselen van armenzorg zijn er n. l. op gericht om zoo mogelijk de armlastige tot een herwinning van economische zelfstandigheid te brengen. De armenzorgverordeningen maken als regel een onderscheiding, waarbij aan de eene zijde zij staan, die wederom in staat kunnen worden gesteld in hun onderhoud te voorzien, en aan de andere zijde diegenen, die uit den toestand van armlastigheid niet meer kunnen worden opgeheven.

Ten aanzien van de eerste groep moet de ondersteuning er op gericht zijn, den arme weder in staat te stellen in het onderhoud van zich en zijn gezin te voorzien; aan de armen van de tweede groep mag geen hoogere ondersteuning worden verleend dan voor het levensonderhoud noodzakelijk is. De geest van deze bepaling brengt mede, dat men principieel begint met in elk geval een opheffingsgeval te zien en slechts wanneer blijkt, dat reclasseering niet mogelijk is, er toe overgaat zich te beperken tot het minimum van het noodzakelijke levensonderhoud.

Op beide hierboven omschreven fundamenteen heeft men een stelsel opgetrokken, dat enerzijds met de volle werkelijkheid van den nood der armoede rekening houdt en anderzijds er tevens op bedacht is om dezen nood waar mogelijk op te heffen.

Verder bevat de hierboven gegeven omschrijving van arme een begrenzing naar twee zijden: enerzijds wil zij het begrip „arme” niet zoo eng nemen, dat daaronder slechts die personen vallen, die alle middelen tot levensonderhoud missen; anderzijds valt hieronder ook weer niet de groep van zgn. minvermogenen, d. w. z. zij, die nog in staat zijn om zelf in minimumeischen van levensonderhoud te voorzien.

Tegen zuiver onsociaal ingestelde personen zal men met andere middelen moeten optreden, dan hen aanstonds van armensteun uit te sluiten.

Tegen menschen, die arbeidsschuw blijken te zijn, zou men kunnen beginnen een bedeeing in den vorm van een vergoeding voor te verrichten arbeid te geven, waaraan men een zoodanige scherpe begrenzing en verplichtend karakter (bijv. in werkgelegenheden met strenge tucht) geeft, dat

deze voor werkwilligen den arbeid in de vrije maatschappij aanlokkelijker maakt en dus blijvend tot het zoeken van werk stimuleert. In andere gevallen zou men weer een oplossing kunnen vinden door toepassing van artikel 137a van het Reglement op de rechterlijke organisatie en het beleid der Justitie en van artikel 234a van het Inlandsch Reglement, dat de mogelijkheid opent om bij eenvoudige beschikking van den rechter de opneming in een daartoe bestemde werkinrichting te gelasten van personen boven den leeftijd van 18 jaren, van wie door den directeur van Justitie is verklaard, dat zij behooren tot de arbeidsschuwe werkloozen zonder voldoende middelen van bestaan, indien zij door bedelarij, landlooperij of onmaatschappelijk gedrag de goede orde verstoren (verg. Ind. Stb. 1936 bo. 81).

3. Vervolgens wordt een omschrijving gegeven van het begrip „instelling van weldadigheid” (artikel 2). Hieronder vallen de instellingen, welke hetzij vanwege een kerkelijke gemeente, hetzij vanwege bijzondere vereenigingen, stichtingen of personen, hetzij van overheidswege worden bestaand en verzorging van armen, in of buiten gestichten, voortdurend ten doel hebben; ook vallen hieronder instellingen, welke tevens andere doeleinden nastreven, voor zooveel zij armenverzorging beoogen.

De wetgever heeft bepaaldelijk bedoeld, de particuliere en kerkelijke armenzorg in praktische (daadwerkelijke beoefening van) armenzorg voorop te doen gaan, zoodat er voor de overheid, ook voor de lagere overheid, alleen een aanvullende taak is. In dezen zin is dus niet de daadwerkelijke beoefening van armenzorg, maar alleen de „regeling” van de armenzorg tot de huishouding van het plaatselijk ressort gebracht. Indien geen instelling van weldadigheid zich het lot van een armlastige aantrekt heeft echter het locale ressort hiervoor te zorgen: dit is zijn zgn. „aanvullende” taak. In een moderne wereld gaat het immers uiteraard niet aan om iemand onverzorgd te laten omkomen.

Ad II. Met betrekking tot de organisatie en bevordering van armenzorg geldt dus, dat de uitvoering van de verordening in gemeenten aan het college van burgemeester en wethouders is opgedragen. Voor het regentschap zie hierachter.

In verband met het maatschappelijk karakter van de haar daarbij toebedeelde taak zal in de stadsgemeenten een commissie van advies (armenzorgcommissie) het college ter zijde staan (artikel 3). In de gemeenten, waarbij een dergelijk officieel lichaam niet mogelijk is, zal, zoo noodig, een onofficieele armenzorgcommissie deze taak kunnen overnemen; het zwaartepunt van de armenzorgtaak komt echter niet bij deze commissie te liggen, maar blijft bij den burgemeester. In deze commissie van advies zullen armenzorg-deskundigen-niet-raadsleden zitting kunnen hebben, benevens leden van den raad, die van dezen sociaal arbeid kennis dragen en zich daartoe aange trokken voelen. Op deze wijze is een levend contact tusschen het gemeentebestuur en de maatschappij gewaarborgd en zal het college bovendien zijn taak zeer verlicht zien, waar het steunen kan op deskundige adviezen.

Voor de dagelijksche behandeling van zaken wordt ter gemeentesecretarie een ambtenaar aangewezen, wiens taak verder nauwkeurig omschreven is.

Als eerste taak van het gemeentebestuur vermeldt artikel 4 de bevordering en organisatie van de particuliere liefdadigheid en het tot stand brengen van goede samenwerking tusschen de aanwezige instellingen van dien aard. Een verstandig beleid van het locale ressort zal er op gericht zijn de werkzaamheden der particuliere armenzorg op te wekken en te stimuleeren. Bovendien zal het zaak zijn, teneinde de armenzorg zoo efficient mogelijk te maken en met de minimum-middelen, die ter beschikking staan, een zoo groot mogelijk nuttig effect te verkrijgen, het particulier initiatief plaatselijk zoo goed mogelijk te coördineeren. Indien de instellingen zich ten gemeentekantore hebben laten inschrijven en zich bereid verklaren om nopens haar inrichting en werkzaamheden de noodige inlichtingen te verstrekken, nemen zij haar plaats in in den kring der met de gemeente samenwerkende armenzorginstellingen. Dit houdt verder in, dat zij zich (krachtens artikel 5) verplechten aan het gemeentebestuur alle inlichtingen te verstrekken over de door haar ondersteunden, over weigering van steun en de reden daarvan e. d. Een en ander wordt in een centraal register aangeteekend. Dit register heeft de strekking om de gemeente-armenzorg en de andere instellingen tot informatiebron te dienen en wordt met betrekking tot nieuwe gevallen zoo noodig van gemeentewege aangevuld.

Deze onderlinge uitwisseling van gegevens is van groot belang; het centraal register beoogt nu een volledige kenbron ten opzichte van de gevallen te zijn, een nietbedoelde meervoudige bedeeling tegen te gaan en, bij noodzakelijke hervatting van gestaakte hulp over de gegevens van de vroegere periode de beschikking te hebben. Voor geheimhouding wordt streng gewaakt.

Slechts aan ingeschreven instellingen van weldadigheid kan van gemeentewege subsidie worden verleend (artikel 6). Hiervoor moeten eenige voorwaarden voldaan zijn: a) de doeltreffende verzorging van en toezicht op steunbehoevenden, b) de volgestrekte noodzaak van subsidieverleening, c) voldoende eigen inkomsten en diligentie van het bestuur om deze op een voldoende peil te brengen, d) de zekerheid dat het bestuur van de instelling overeenkomstig haar aard, doel en bestemming aan zijn verplichtingen naar vermogen voldoet.

Ad III. De ondersteuning van de armen. Voor ondersteuning komen als regel slechts zij in aanmerking, die binnen het territoire van het locale ressort gedurende een bepaalden tijd domicilie hebben. Ondersteuning wordt in zoodanigen vorm en zoodanige mate verstrekt als met het oog op de behoeften en de persoonlijke eigenschappen in verband met de omstandigheden van den steunbehoevende het meest gewenscht is.

Over het beginsel van de herwinning van de economische zelfstandigheid werd hierboven reeds gehandeld. Hier kan verder volstaan worden met te zeggen, dat deze maatschappelijke regeneratie kan geschieden bijv. door geld of materialen te geven voor het opzetten van een kleinen handel, een nering of een bedrijfje.

Is een armlastige in staat tot werken, dan wordt de ondersteuning zooveel mogelijk verstrekt in den vorm van loon voor arbeid.

Kan de toestand van armlastigheid niet worden opgeheven, dan mag de te verstrekken steun de

grens van het voor het levensonderhoud noodzakelijke niet overschrijden.

De ondersteuning kan worden verleend in den vorm van een geldelijke uitkeering, of in natura (onderdak, voeding, kleding e. d.), of als tegemoetkoming in de kosten der verpleging in een inrichting voor armenzorg of een kampong miskin (in vele gevallen komen geestelijk achterlijken, zwakken, blinden, oude lieden e. d. daar beter tot hun recht dan in ziekeninrichtingen, leprozerieën e. d.), een ziekeninrichting of een inrichting voor jeugdzorg, dan wel in het verleen van zedelijken steun aan het gezin.

In alle gevallen gaat het hier om „bedeelende” armenzorg en niet om „gestichtsorg”. Hieronder wordt begrepen de ondersteuning van de zgn. huiszittende armen en van hen, die in armentehuizen zijn opgenomen. Gestichten voor jeugdzorg vallen hier niet onder; wel kan het voorkomen, dat jeugdige armen (weezen en verlaten kinderen e. d.) in een inrichting voor jeugdzorg worden opgenomen in verband met de armlastigheid van het kind of zijn familie. Een scherpe principieele onderscheiding is hier noodzakelijk.

De steun strekt zich uit over den armlastige en zijn gezin.

Ad IV. Verrichtingen van gemeentewege en het jaarverslag. Als regel bestaat er een gemeentelijk kantoor voor armenzorg en een speciale ambtenaar voor dezen tak van dienst. Deze ambtenaar onderzoekt de gevallen, die zich voordoen en wint inlichtingen bij de particuliere instellingen in. Soms worden hiervoor nog speciale andere particuliere personen aangewezen.

De commissie voor armenzorg, waarover hierboven gesproken werd, houdt regelmatig vergaderingen om de gevallen te bespreken. Er wordt gestreefd naar doelmatige en niet dubbele verzorging. In een centraal kaartregister worden de bedeelden met vermelding van de redenen voor hulpverlening ingeschreven. De steunverlening in geld en natura en de zedelijke steun kunnen ook door een particuliere instelling geschieden.

Burgemeester of burgemeester en wethouders brengen jaarlijks een verslag uit van den toestand van het armwezen in de gemeente en van de maatregelen, die ter bestrijding van de armoede getroffen zijn, van de resultaten van de bemoeienissen der instellingen en der gemeentelijke armenzorg en van de bevonden algemeene oorzaken der armlastigheid.

Door het feitenmateriaal, dat dit verslag inhoudt, geeft het een scherp inzicht in wat op dit terrein te doen valt en dwingt het den gemeenteraad en andere belanghebbenden er toe zich ernstig te bezinnen op methoden tot verbetering van de armenzorg.

Een verordening van vrijwel gelijken inhoud als die, welke door de gemeenten wordt gebruikt, doet ook in de regentschappen dienst. Omdat in opzet de armenzorgregeling voor beide groepen van locale ressorten vrijwel gelijk is, wordt een verdere bespreking van de regentschapsverordening achterwege gelaten.

Ook met betrekking tot het regentschap is het de strekking van de nieuwe armenzorgregeling, om uit den aldaar bestaanden ongeregelde toestand te geraken en onder leiding van het locale ressort te komen tot een situatie, waarin de voorwaarden geschapen worden, om in den nood van

armlastigen van alle bevolkingsgroepen (dus niet alleen van de Inheemsche bevolking) te voorzien.

Toen de autonome ressorten op Java en Madoera aldus de armenzorg ter hand gingen nemen, behoorde dit terrein van de feitelijke armenzorg der centrale overheid te worden vrij gemaakt. Daartoe moest het vorenbesproken Stb. 1886 no. 127 buiten werking worden gesteld en dienden voorts nieuwe regelen te worden gegeven voor verdeling en aanwending van de in Ind. Stb. 1934 no. 27 genoemde gelden over de thans optredende openbare lichamen. Dit geschiedde bij Ind. Stb. 1934 no. 705, dat voorschijns een voorloopige regeling gaf. Daarbij werd, wat betreft de werkzaamheid van de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen en de armbesturen, uitgegaan van een onderscheid tusschen de gouvernementlanden op Java en Madoera, waar de bestuurshervorming reeds ten volle is ingevoerd, en de Buitengewesten, waar deze hervorming nog in staat van wording was.

Op Java en Madoera kwamen deze commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen te vervallen; haar kapitalen werden overgedragen aan de stadsgemeenten, waar zij gevestigd waren.

Dit geschiedde, omdat de grootste druk der armenzorg op deze gemeenten zou neerkomen en om een versnippering van gelden te voorkomen, welke het gevolg zou zijn van een verdeling over alle gemeenten, die zulke kleine bedragen voor elk zou opleveren, dat feitelijk geen enkel ressort noemenswaardig geholpen zou worden.

In de Buitengewesten bleven de commissie te Padang en de armbesturen, elk in hun ressort, hun functien tot een nader aan te geven tijdstip zelfstandig verrichten.

Ind. Stb. 1934 no. 705 had dus tot resultaat, dat op Java het terrein voor de nieuwe armenzorginstanties geheel vrij was gemaakt, maar dat in de Buitengewesten de oude toestand gehandhaafd bleef. De veranderingen, die daarin ten aanzien van de Buitengewesten zeer spoedig gebracht zouden worden, zullen aanstonds worden beschreven.

Eerst dient echter nog te worden uiteengezet hetgeen Ind. Stb. 1934 no. 705 verder inhoudt.

De in artikel 4 van de nieuwe armenzorgregeling van Ind. Stb. 1934 no. 26 genoemde opbrengst der heffingen van openbare verkooppingen en van loterijen en premieleeningen ten behoeve van de armen zullen kwartaalsgewijze door den directeur van Justitie overeenkomstig de behoefte verdeeld en uitgekeerd worden aan de stadsgemeenten en regentschappen in de gouvernementlanden van Java en Madoera en de evengenoemde andere daarbuiten werkzame officieele armenzorgorganen. De armengiften, welke door de ambtenaren van den burgerlijken stand worden geëcolleeteerd, zullen worden uitgekeerd aan de officieele armenzorgorganen van de gebieden, waarin zij ontvangen zijn.

Werden hierboven van de nieuwe armenzorginstanties de stadsgemeenten en de regentschappen besproken, thans behooren nog de algemeene armencommissies in beschouwing te worden genomen om het beeld volledig te maken. Deze commissies zouden immers worden ingesteld in de Vorstenlanden en in de Buitengewes-

ten in de gebieden, waar geen gemeenten bestonden. Tot de instelling van deze algemeene armencommissies werd minder snel overgegaan dan tot een regeling van de armenzorg vanwege de stadsgemeenten en regentschappen. Ook de regeling van de armenzorg in de gemeenten in de Buitengewesten ging in een langzamer tempo dan die in de stadsgemeenten op Java. In de Vorstenlanden op Java moesten deze commissies evenwel zoo spoedig mogelijk worden ingesteld.

Vooreerst leidde hiertoe het feit, dat de commissies tot ondersteuning van behoeftige Christenen op Java opgehouden hadden te bestaan, zoodat de Vorstenlanden onverzorgd waren geraakt. Verder noopte hiertoe de omstandigheid, dat de betrokken gebiedsdeelen op Java lagen en in de betrokken gebieden een groot aantal armen te verzorgen was.

Bij Ind. Stb. 1935 no. 436 werden daarna algemeene armencommissies in de gouvernementen Jokjakarta en Soerakarta ingesteld. De armenzorg vanwege deze beide commissies strekt zich evenwel alleen uit over de gouvernementsonderhoorigen, niet over de zelfbestuursonderhoorigen; op de armenzorg van de zelfbesturen zal hieronder nog nader worden teruggekomen.

De reglementen, die voor haar werden vastgesteld, werden zoo soepel mogelijk gehouden, omdat de noodige ervaring nog slechts ten deele verkregen was en veel op dit terrein nog bij wijze van proef geschiedde. Daarom werd volstaan met enkel aanwijzingen inzake de samenstelling, taak en werkwijze der commissies, welke zich zooveel mogelijk aansluiten bij de regeling voor de stadsgemeenten en regentschappen. De leden, ten minste 5 en ten hoogste 10, worden benoemd en ontslagen door den gouverneur, die bij benoeming zooveel mogelijk rekening houdt met de religieuze en maatschappelijke instellingen in zijn gewest. De commissie beoogt immers een weerspiegeling te zijn van al de groote bevolkingsgroepen, welke in een bepaald gebiedsdeel aanwezig zijn. Ook de armenzorg in die gebieden wordt zooveel mogelijk aan religieuze en maatschappelijke instellingen naar plaatselijke gebruiken overgelaten en eerst indien deze ontoereikend blijken, vanwege de commissie aanvullend ter hand genomen. Drie leden kunnen met de dagelijksche leiding worden belast. De commissie gedraagt zich bij de uitoefening van haar taak naar de door den directeur van Justitie gegeven aanwijzingen of instructies, die ook eventueel alle verdere aangelegenheden regelt. Buiten bezwaar van den Lande kunnen agenten worden aangesteld.

Een aan de goedkeuring van den directeur van Justitie onderworpen reglement van orde geeft richtlijnen nopens de te beoefenen armenzorg en de aanwending van de voor dit doel beschikbaar gestelde gelden.

De bepalingen van het reglement van orde zijn opgesteld in overeenstemming met die van de gemeente- en regentschapsverordeningen en verschillen slechts in de volgende onderdeelen van die van de hierboven genoemde lokale ressorten:

a. de commissie kent geen „commissie van advies” voor de dagelijksche leiding; deze berust bij drie nader uit haar midden aan te wijzen leden;

b. terwijl het lokale ressort subsidie verstrekt uit eigen middelen, krijgt de commissie steun

van de centrale overheid uit de promille-gelden.

In de Buitengewesten heeft sindsdien ook de organisatie van de armenzorg voortgang gevonden.

Verschillende gemeenten begonnen haar ter hand te nemen en ontwierpen armenzorgverordeningen, welke de opzet hadden van die op Java.

Daarnaast werden geleidelijk aan in verschillende gewesten buiten Java Algemeene Armencommissies ingesteld op dezelfde wijze en volgens dezelfde regelingen als die in de Vorstenlanden op Java.

Op Sumatra had ten slotte in 1936 de toestand zich zoover ontwikkeld, dat de commissie van behoeftige Christenen te Padang kon worden opgeheven (vide de wijziging bij Ind. Stb. 1936 no. 440 op het vorenbesproken Ind. Stb. 1934 no. 705 aangebracht). De gemeenten en algemeene armencommissies vingen toen als officieele instanties de armenzorg op, die door de commissie te Padang was losgelaten.

In de overige Buitengewesten is het verloop evenwel veel langzamer geweest. Ultimo 1937 hadden aldaar de gemeenten nog geen armenzorgverordeningen aangenomen. De aloude armbesturen waren hier toen nog de officieele armenzorgorganen. Dit waren overwegend Protestantische, en in enkele gevallen Roomsche-Katholieke armbesturen, die evenwel, in dit opzicht, op de wijze waarop dit in het Moederland geschiedt, geen „kerkelijke”, maar „burgerlijke” armenzorgorganen waren, in dien zin, dat zij verdeelingsorganen van overheidsmiddelen waren en de gedeeltes zonder onderscheid van gezindte hadden te verrichten. Slechts in enkele gevallen hadden de hoofden van gewestelijk bestuur, toen zij meenden dat de zaken niet naar wensch verliepen, of dit om andere redenen raadzaam vonden, gewestelijke commissies in het leven geroepen om zich te doen voorlichten.

Eind 1938 waren er in de Buitengewesten in vrijwel alle residenties Algemeene Armencommissies ingesteld:

in de Lampongsche Districten (ingevolgt Ind. Stb. 1935 no. 590); in de Molukken (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 61); in Benkoelen (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 124); in Atjeh en Onderhoorigheden (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 228); in Djambi (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 407); in Bangka en Onderhoorigheden (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 408); in Sumatra's Westkust (Padang) (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 440); in Timor en Onderhoorigheden (ingevolgt Ind. Stb. 1936 no. 474); in Palembang (ingevolgt Ind. Stb. 1937 no. 158); in Tapanoeli (ingevolgt Ind. Stb. 1937 no. 444).

Wat ten slotte betreft de zelfbesturende landschappen, zoo verzet het karakter van het recht van zelfbestuur er zich tegen, dat een gouvernementsregeling van de armenzorg zonder medewerking van het zelfbestuur in zelfbesturend gebied wordt toegepast. Met de armenzorgregeling van 1934 is derhalve slechts de armenzorg ten aanzien van landsonderhoorigen bedoeld. Daarom hebben de financiële regelingen van deze armenzorgregeling ook alleen op de landsonderhoorigen betrekking. De zelfbesturen zullen voor zoover noodig zelf tot regeling van deze materie moeten overgaan en hiervoor ook zelf de gelden beschikbaar hebben te stellen.

Handwritten notes:
 Melk...
 College...
 ...
 ...

AANVULLENDE PLANTERSREGELING. Na de invoering van de Assistentenregeling (zie ASSISTENTEN-REGELING) voor Sumatra in het jaar 1922, werd bij Koninklijk Besluit van 12 Juni 1926 (Ind. Stb. 1926 no. 335) een algemeene regeling van het arbeidscontract voor Europeanen ingevoerd. Deze regeling, welke als 7e titel A van het derde Boek in het Burgerlijk Wetboek voor Nederlandsch-Indië werd opgenomen, is in werking getreden op 1 Januari 1927 (zie ARBEIDSCONTRACT).

Door enquêtes over de verschillende bergcultuurondernemingen op Java werd echter de noodzakelijkheid van een betere regeling van de rechtspositie en de voornaamste arbeidsvoorwaarden der cultuuremployés overtuigend aangevoerd. Zoo werd in het jaar 1936 door den Gouverneur-Generaal bij den Volksraad een ontwerp-ordonnantie, houdende een „Aanvullende Plantersregeling” ingediend, welke voor heel Nederlandsch-Indië zou gelden en derhalve intrekking van de Assistentenregeling zou medebrengen. Omtrent eenige zeer belangrijke punten, waarop door den Volksraad werd geamendeerd, kon, ook nadat op uitnoodiging van den Gouverneur-Generaal de ontwerp-ordonnantie opnieuw in behandeling werd genomen, geen overeenstemming worden bereikt. Krachtens art. 89 lid 3 der Indische Staatsregeling werd deze regeling daarop bij algemeenen maatregel van bestuur vastgesteld (K.B. van 17 Januari 1938, Ned. Stb. no. 940, Ind. Stb. 1938 no. 98). Deze algemeene maatregel van bestuur, waarbij de Assistentenregeling werd ingetrokken, verleende den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid den datum van inwerkingtreding nader vast te stellen.

Bij Gov. besluit van 18 Maart 1938 no. 26 (Ind. Stb. 1938 no. 136) werd de inwerkingtreding van de Aanvullende Plantersregeling bepaald op 1 Juli 1938. Bij regeringsverordening van 22 April 1938 (Ind. Stb. 1938 no. 164) zijn eenige uitvoeringsvoorschriften gegeven.

Inhoud der regeling. De bedoeling is deze regeling alleen in te voeren voor landbouwondernemingen en handelsondernemingen, doch op zichzelf staande fabrieken eruiten te doen vallen.

In artikel 1 lid 1 van de uitvoeringsverordening is voorts bepaald, dat onder onderneming in den zin van de Aanvullende Plantersregeling wordt verstaan: een onderneming van landbouw met een areaal van tenminste 75 hectare, met inbegrip van de daarvan een onderdeel vormende bedrijven tot het verwerken of vervoeren van hoofdzakelijk eigen producten. Evenals de Assistentenregeling is ook deze regeling toepasselijk op alle bevolkingsgroepen.

Wie onder arbeider in den zin van deze regeling moeten worden verstaan, is vastgelegd in art. 1 lid 4 van de Aanvullende Plantersregeling, waarbij met vooropstelling van het arbeidscriterium — arbeider is de beheerder eener onderneming, zoomede degene, die onder den beheerder belast is met deskundige leiding of deskundig toezicht op den arbeid in veld, fabriek, werkplaats of kantoor — ook een looncriterium is aangenomen, n.l. de bepaling, dat arbeiders, die tenminste 1/100 per maand verdienen, in ieder geval als arbeider in den zin van deze regeling worden beschouwd met uitzondering van

mandoers, tandils, toekangs en Inlandsche schrijvers.

Ten aanzien van den contractsduur is in artikel 4 dwingend bepaald, dat de overeenkomst met arbeiders, die door de werkgevers buiten Nederlandsch-Indië zijn aangenomen of aangeworven, geacht wordt voor den tijd van tenminste een jaar te zijn gesloten.

Krachtens artikel 5 moet in de overeenkomst worden bepaald:

- a) de soort van den bedongen arbeid,
- b) de tijd, waarvoor de overeenkomst wordt aangegaan en
- c) het aan den arbeider verschuldigde geldloon per maand. Overtreding hiervan is in artikel 15 strafbaar gesteld.

Voorts moeten in de overeenkomst bepalingen worden opgenomen t.a.v. eenige punten z.a. vrije dagen, binnenlandsch verlof, op de niet opneming waarvan evenwel geen straf is gesteld.

Wel is in artikel 7 bepaald, dat de arbeider met behoud van vol loon recht heeft op minstens vier vrije dagen per maand — w.o. twee Zondagen — en op een verlof van tenminste 14 dagen, telkens nadat hij een jaar bij denzelfden werkgever in dienst is geweest. In artikel 8 wordt de beheerder verplicht te zorgen, dat dit verlof en de vrije dagen op de voorgeschreven wijze aan den arbeider worden verleend, terwijl ter controle op de richtige naleving is bepaald, dat het door iederen arbeider genoten verlof en de genoten vrije dagen door den beheerder moeten worden ingeschreven in een daarvoor vastgesteld modelregister. Niet nakoming van deze verplichtingen is mede in artikel 15 strafbaar gesteld.

Ook het buitenlandsch verlof is door den wetgever dwingend voorgeschreven. Artikel 9 bepaalt n.l., dat de arbeider, die door den werkgever buiten Nederlandsch-Indië is aangenomen of aangeworven, alsmede de arbeider, die een geldloon geniet van tenminste f 350 per maand, telkens nadat hij 7 jaren bij denzelfden werkgever onafgebroken in Nederlandsch-Indië heeft gediend, recht heeft op een in het buitenland door te brengen verlof van zes maanden, met behoud van het volle geldloon.

Voorts is in artikel 13 geregeld de verplichting van den werkgever om ingeval van ziekte of ongeval van den arbeider en/of het gezin van den arbeider in de kosten van de daaruit voortvloeiende verpleging en geneeskundige behandeling bij te dragen.

Tenslotte zijn in artikel 18 eenige overgangsbepalingen opgenomen.

Literatuur: Publicatie no. 13 van het Kantoor van Arbeid, hetwelk de officieele bescheiden inzake de Plantersregeling bevat; „Het modelcontract”, uitgave van het Algemeen Landbouw Syndicaat — Zuid- en West-Sumatra Syndicaat; Commentaar op de Aanvullende Plantersregeling, samengesteld door Mr. W. J. Haisma-Rahder.

ARBEIDSCONTRACT (Aanv. v. Dl. VII of suppl. afl. blz. 994). Zie ook ASSISTENTEN-REGELING en AANVULLENDE PLANTERS-REGELING.

DE HOOG (FREDERIK HERMANUS), geb. te Aïnboina 16 Juni 1881, overleden te Bandoeng 1 Maart 1939.

Op 11-jarigen leeftijd kwam De Hoog op de H.B.S. te Soerabaja, waar hij in 1897 het eindexamen behaalde. Door financiële omstandigheden gedwongen zoo spoedig mogelijk in eigen onderhoud te voorzien, trad hij, na het behalen van zijn eindexamen, als stationsklerk in dienst bij de Staatsspoorwegen te Soerabaja, klom snel op en wist het al spoedig te brengen tot stationscommies 2e klasse. Toen in 1909, na de reorganisatie bij de S.S., de hoogere rangen bij dien dienst slechts openstonden voor academici, begreep De Hoog, dat hij met zijn eindexamen H.B.S. alleen niet veel kans maakte op een betere positie dan de tot dusver door hem bekleede. Van het hem wegens langdurigen dienst in Mei 1914 voor den tijd van één jaar verleende buitenlandsch verlof, hetwelk om verschillende redenen werd verlengd tot October 1917, maakte hij gebruik om in Leiden te studeren voor het Groot-Ambtenaarsexamen; het eindexamen voor den Nederlandsch-Indischen administratieven dienst werd in 1916 afgelegd. In 1917 keerde hij naar Indië terug, werd bij de S.S. benoemd tot gegradueerd ambtenaar, in 1922 tot hoofdambtenaar en in 1925 tot inspecteur 1e klasse met den persoonlijke titel van hoofdambtenaar bij genoemden dienst.

In Juni werd hij in verband met de aanvaarding van het lidmaatschap van het college van gedeputeerden van den Volksraad eervol uit deze betrekking ontslagen. 30 November werd hem op verzoek eervol ontslag uit 's Lands dienst verleend.

De naam De Hoog is onafscheidelijk verbonden met het Indo-Europeesch Verbond, dat op 13 Juli 1919 te Weltevreden werd opgericht. De Hoog heeft in het I.E.V. reeds deel uitgemaakt van het eerste hoofdbestuur. In de algemeene vergadering van het Verbond op 28 Febr. 1920 werd de leiding van het I.E.V. door het hoofdbestuur overgedragen aan het (eerste) hoofdbestuur met Mr. A. H. van Ophuysen als voorzitter. In dat hoofdbestuur was De Hoog mede als lid verkozen. In 1923 werd De Hoog vice-voorzitter van het hoofdbestuur van het I.E.V. Deze functie bekleedde hij tot hij zich in hetzelfde jaar in Bandoeng vestigde en weer gewoon lid van het hoofdbestuur werd. Drie jaren later, in 1926, trad Mr. Van Ophuysen als voorzitter van het I.E.V. af en werd als zoodanig opgevolgd door Mr. K. L. J. Enthoven, die de congresvergaderingen van het I.E.V. te Semarang (1926), Bandoeng (1927) en Jogjakarta (1928) leidde. In deze laatste vergadering trad Mr. Enthoven als bondsvoorzitter af en werd als zoodanig vervangen door De Hoog. Tijdens het eerste door De Hoog te Batavia gepresideerde I.E.V.-congres werd tevens het tienjarig jubileum van het Verbond (30 en 31 Maart 1929) gevierd. Tot zijn dood toe heeft De Hoog met bezieling, kunde en groote tact de functie van bondsvoorzitter bekleed. Van de Schoolvereeniging van het I.E.V. is hij eveneens lange jaren voorzitter geweest.

Ook buiten het I.E.V. was De Hoog in de politieke wereld geen onbekende. In den Volksraad kreeg hij zitting als gekozen lid (partij: I.E.V.) in 1924. Dit lidmaatschap heeft hij behouden tot de dood daaraan een einde maakte. In 1927 werd hij gedelegeerd lid en tweede plaatsvervangend voorzitter van den Volks-

raad; in het college van gedelegeerden was hij eerste plaatsvervangend voorzitter.

Niet alleen in eigen kring, doch ook daarbuiten ondervond De Hoog om zijn kunde en werkkraft waardeering en bewondering. De erkenning van zijn verdiensten voor het Land kwam tot uiting in twee Koninklijke onderscheidingen: in 1928 werd hij benoemd tot Officier in de orde van Oranje Nassau, in 1935 volgde zijn benoeming tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

NIJVERHEID (Aanv. Dl. III.). *De poeroenmattenvelechnijverheid in de Buitengewesten.* De tropen in het algemeen en de eilanden van den Indischen Archipel in het bijzonder leveren talrijke deugdelijke plantaardige vlechtmaterialen op. De voornaamste daarvan zijn: bamboe, een algemeen toegepast vlechtmateriaal op Java, Madoera, Bali en Lombok; rotan, in de Buitengewesten, speciaal Borneo, het vlechtmateriaal bij uitnemendheid; pandan, het meest toegepaste vlechtmateriaal op Java en Sumatra; lontarpalmbladeren, het bij uitstek geschikte vlechtmateriaal op Celebes en op de oostelijke eilanden van den Archipel (Molukken, Kleine Soenda-eilanden); biezen, waarvan de voornaamste soorten zijn mendong, poeroen, welinggi, mansiang, roembai; mendong- en welinggibiezen worden gebruikt op Java en Madoera, terwijl de andere genoemde biezen uitsluitend in Midden-Sumatra (mansiang) en Zuid-Oost-Borneo (poeroen) verwerkt worden.

Reeds van oudsher heeft de inheemsche bevolking genoemde vlechtmaterialen verwerkt. Historisch kan de vlechnijverheid dan ook tot de oudste en meest verbreide takken van handenaarbeid in den Indischen Archipel worden beschouwd. Thans vormt zij nog een min of meer belangrijke bezigheid voor de inheemsche bevolking. Daarbij is deze vlechnijverheid steeds handenaarbeid gebleven, waarvan de beoefening overwegend in individueele huisvljgt geschiedt. Slechts in die streken, waar het vlechtwerk door zijn specifiek genre of algemeene toepassingsmogelijkheid buiten de streek van vervaardiging afzet gekregen, draagt het vlechten een bedrijfsmatig karakter, zooals de poeroenmattenindustrie in Zuid-Oost-Borneo. De vlechtarbeid geschiedt als regel door vrouwen en kinderen; groot, stijf vlechtwerk wordt door mannen vervaardigd. De inzameling van de ruwe vlechtmaterialen geschiedt als regel door mannen.

De economische beteekenis van de poeroenmattenijverheid voor de Buitengewesten moge uit het volgende blijken.

De waarde van den uitvoer van vlechtartikelen uit de Buitengewesten naar het buitenland bedroeg in 1937: f 146,546, die naar Java f 339,500 en de uitvoer van het eene gebied naar het andere in de Buitengewesten f 139,000, zoodat de totale exportwaarde der vlechtartikelen uit de Buitengewesten in dat jaar f 624,546 bedroeg.

De exportwaarde, naar de soort der verschillende vlechtproducten gespecificeerd, was:

atappen en kadjangmatten	f 111.803
pandanmatten	11.208
matten en matwerk (hoofdzakelijk poeroenmatten)	492.002
werk van vlechtmaterialen n.a.g.	9.713

Neemt men aan dat de productiewaarde ca. 60 % van de exportwaarde uitmaakt (20 % voor den export en 20 % voor den tusschenhandelaar), dan kan de waarde van de productie der vlechtnijverheid in het jaar 1937 op rond f 374.000 geschat worden. Daarbij is nog niet in rekening gebracht de waarde van de vlechtartikelen, welke de bevolking voor eigen gebruik benut. Een schatting van dit consumptiecijfer is moeilijk te geven. Naar schatting houden \pm 300.000 vrouwen zich met genoemde bedrijfsmatige vlechtproductie bezig. Meer dan 75 % van deze productie wordt geleverd door de poeroenmatten vlechtnijverheid, waarvan het voornaamste productiecentrum de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo is.

Het materiaal dezer matten is de poeroenbies, welke in twee variëteiten, t.w. *poeroen tikoes* (*Fimbristylis globulosa* Kunth.) en *poeroen danau* (*Lepironia mucronata* Rich.), voorkomt. Eerstgenoemde soort, welke smaller van blad, fijner van bouw en structuur is dan de poeroen danau en, volgens botanici, identiek schijnt te zijn met de Javaansche mendongbies, komt in het wild voor. Fijnere, meestal met plantaardige kleurstoffen (o.m. kesoemba) gekleurde lig- en bidmatjes worden van de poeroen tikoes vervaardigd. Een speciaal product van inheemsche huisvlijt zijn deze matten in de afdeelingen Marabahan (Belawang, Boentok), Beneden-Dajak- en Beneden-Doesoelanden.

De poeroen tikoes matten kunnen uithoofde van haar karakter worden gerekend tot z.g. luxe- of fancy-vlechtproducten. Productiehoeveelheid, prijzen en andere prijsbepalende factoren bewegen zich dan ook binnen het kader van een kunstnijverheidsproductie, n.l. geringe aanmaak, lange vervaardigingsduur, hooge prijzen, afzet in beperkten kring.

Een gansch ander karakter bezit de huisnijverheid, welke verband houdt met de vervaardiging van matten, gebruiksmandjes en zakken uit poeroen danau.

De poeroenmatten vlechtnijverheid in Z.O.-Borneo heeft in tegenstelling met andere takken van vlechtnijverheid in den Archipel, welke als regel in individueelen huisvlijt worden beoefend, een bedrijfsmatig karakter. De matten vinden toepassing als goedkoop en betrekkelijk duurzaam emballagemateriaal voor tabak, kappok, rubber, katoen, gambir, droge melasse, krosok, remilled rubber, rijst, gedroogde visch en soortgelijke producten, voor welk doel zij dan tot rechthoekige zakken worden genaaid.

In tegenstelling met de teelt van poeroen tikoes komt die van poeroen danau als nevencultuur naast den rijstbouw voor. Een voornaam middel van bestaan is de poeroencultuur in het achterland van Bandjermasin o.a. te Soengei Seloeang, Margasari, Amoentei, Kandangan, Negara, verder in Pleihari, Martapoera, en Bati-Bati. De aanplantingen dateeren van jaren her; het als onkruid opschietende gewas wordt in sommige streken dan ook niet uitgetrokken, doch met een soort zeis (tadjak) gemaaid.

Hooge bodemeischen stellen beide genoemde poeroenbiessoorten niet; zeer moerassige gronden met bij voorkeur zachte, zwarte modder, waarboven ca. 1 voet water staat, zijn voor een weelderigen groei der biezen een voortreffelijke voedingsbodem. De eenige cultuurbewerking

bestaat uit het schoonhouden van het beplante terrein.

Op drie-jarigen leeftijd zijn de poeroenbiezen geschikt om tot vlechtmateriaal verwerkt te worden. Slechts lange, donkergroen gekleurde biezen worden geoogst. Approximatief is de opbrengst per bouw en per jaar te stellen op 7.500 bossen (1 bos bestaat uit 200 à 300 halmen, waaruit 1 mat van ca. 70 bij ca. 105 cm kan worden gevlochten).

Na het oogsten worden de poeroenhalmen op het veld op maat (ca. 1,5 meter lengte) gekapt en vervolgens in bossen bij elkaar gebonden. De halmen worden op een met houtasch bedekt, vlak gedeelte van den grond in een laag van ca. 3 cm dikte uitgespreid. Op deze laag wordt weder houtasch gestrooid. Naar verluidt verkrijgt het materiaal door bedekking met houtasch niet alleen een lichtgele kleur, doch ook een zekere mate van soepelheid. Na 3 à 5 dagen, soms 1 à 3 dagen aan zonnearmte te zijn blootgesteld, worden de halmen aan de uiteinden bij de bladscheeden gestampt, opdat deze laatste bij slaan tegen een houten blok gemakkelijk zullen afvallen. Vervolgens worden de van de bladscheeden bevrijde halmen tot bossen van 200 à 300 biezen („gèdèngs” genoemd) samengebonden. De gèdèngs worden tenslotte op een blok hout met een houten stamper over de geheele lengte flink gestampt. Door het stampen verdwijnen de halmgeledingen, zoodat de biezen de voor het vlechten vereischte soepelheid verkrijgen. Het vlechtmateriaal, de gestampte „gèdèngs”, is thans gereed. Voor een klein gedeelte worden de vlechtreepen door de gèdèngvervaardigster zelf tot matten, een hoeveelheid voldoende voor eigen gebruik, gevlochten; voor het grootste deel echter zijn de „gèdèngs” verhandelbaar fabrikaat. Een levendige handel bestaat er b.v. tusschen de gèdèngvervaardigers te Margasari en de opkoozers of agenten van de in poeroenmatten geïnteresseerde gewestelijke exportfirma's, welke betrokken zijn in de vlechtnijverheid te Negara, Amoentei en Bandjermasin. Als regel verkoopt de inheemsche poeroenveldbezitter het half-fabrikaat, de „gèdèngs”, niet rechtstreeks aan den vlechtnijvere, doch aan de in het gewest rondtrekkende opkoozers van een matten-exporteur. Voor 100 gèdèngs werd in 1937 een prijs van f 0,50 tot f 1,50 betaald. Deze prijzen zijn hooger of lager al naar gelang de marktwaarde der poeroenmatten stijgt of daalt.

De opkoper besteedt de bewerking van de gèdèngs tot matten aan de vlechtsters in de kampoengs uit. Als bijzonderheid moge vermeld worden, dat voor het zoomen van de matten geen textielgaren wordt gebruikt, doch te Bandjermasin boedoengvezel (afkomstig van *Cyperus malaccensis* Lam.), in Margasari en Benoea IV garen, vervaardigd uit waroebast (*Hibiscus tiliaceus* Linn.).

In de etablissementen van den agent van de matten exporteerende firma vindt de sortering naar kwaliteit en soort plaats. Van deze inrichtingen uit heeft de export naar het buitenland plaats via den exporteur. Naast rechtstreeksche levering aan de opkoozers heeft ook levering via de pasars plaats.

Evenals bij de inheemsche hoedenvlechtnijverheid op Java (Tangerang), is het verleenen

van voorschotten aan de vlechtsters een veelvuldig voorkomend verschijnsel.

De jaarlijksche productie van de poeroenmattenvelechnijverheid in de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo is niet constant. Primair wordt zij beïnvloed door de rubberconjunctuur in het gewest en eerst daarna door den marktprijs der poeroenmatten. Een periodiek terugkeerend verschijnsel is b.v., dat in de hausseperioden van de rubber aan een groote vraag naar poeroenmatten van de exportmaatschappijen tegen vrij gunstige opkooprijzen door de mattenproducenten niet voldaan kan worden. Met rubbertappen wordt dan meer verdiend dan met matten vlechten. Men schatte in 1911 op het vezelcongres te Soerabaja de poeroenmattenproductie op 12½ miljoen stuks, een cijfer, dat hoogstwaarschijnlijk enkele tientallen procenten hooger is dan de werkelijke productie. Volgens schattingen van de Borneo-Sumatra Handel Maatschappij, de belangrijkste exportfirma in poeroenmatten in de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, bedroegen in de jaren 1907, 1908 en 1909 de productie's respectievelijk 4.000.000; 4.250.000 en 4.800.000 stuks. Voor de jaren 1934, 1935, 1936 en 1937 werden door evengenoemde maatschappij de productie's (gebaseerd op de totale uitvoeren uit het gewest) geraamd op resp. 3.471.994; 2.590.405; 2.571.137 en 3.300.000 stuks.

De productie's, uitgedrukt in de uitvoerwaarden, bedroegen voor:

1934	Uitvoerwaarde p. 100 st. / 6	/ 208.322
1935	„ „ „ „ - 6	- 155.424
1936	„ „ „ „ - 6.50	- 167.124
1937	„ „ „ „ - 7	± 231.000

De productie van poeroenmatten, bestemd voor eigen gebruik der bevolking (voor transport van rijst, zout, gedroogde visch), kan globaal worden gefixceerd op 1 miljoen stuks per jaar.

Op basis van vorengenoemde cijfers, welke uitsluitend betrekking hebben op poeroenmatten bestemd voor emballagedoeleinden, kan de jaarlijksche productie worden geraamd op minstens 3,5 miljoen stuks. De gemiddelde geldswaarde der productie kan worden geschat op / 250.000. Van de fancy-poeroenmatten zijn geen productie's bekend. Ten opzichte van evengenoemde productiehoeveelheid kan de fancy-mattenproductie verwaarloosd worden.

Het aantal nijveren, dat zich met genoemde productie bezighoudt, kan niet met juistheid worden opgegeven. In het onderdistrict Margasari beoefent nagenoeg de heele vrouwelijke bevolking de poeroenmattenvelechnijverheid; een belangrijke nevenwerkzaamheid naast den landbouw is deze tak van nijverheid ook in het aan Margasari grenzende onderdistrict Benoea IV, het onderdistrict Negara, het onderdistrict Pleihari, het district Bandjermasin en in het onderdistrict Martapoera.

Het vlechten geschiedt geheel uit de hand. De gevolgde vlechtwijze is de zg. „ajam doos". Per dag kan een vlechtster 2 tot 6 matten vervaardigen. Het laatste cijfer wordt alleen door de meest bedrevene bij doorwerken gedurende de avonduren gehaald.

Betreffende het huidige met poeroen danau beplante oppervlakte staan geen exacte gegevens ter beschikking; in 1911 werd deze oppervlakte door verschillende bestuursambtenaren in het ge-

west op 2.000 bouw geschat. Door de bank gerekend kan het huidige oppervlak eveneens op ± 2.000 bouw gesteld worden.

Ofschoon de matten uit hetzelfde district afkomstig, van hetzelfde gewicht, afmetingen en kleur zijn, bestaan tusschen de producten der verschillende districten belangrijke verschillen.

Op de pasars in het gewest worden de poeroenmatten voor 50 à 70 centen per 10 stuks (alle afmetingen) verkocht.

Als materiaal voor rubberverpakking dienen poeroenmatten met afmetingen van 65 × 105 cm of 90 × 140 cm, voor kapokverpakking matten van 70 × 110 cm of 75 × 105 cm of 80 × 120 cm, voor tabakverpakking 75 × 115 cm of 70 × 110 cm of 65 × 105 cm.

De matten zijn alle, zonder uitzondering, in rechthoekvorm gevlochten. De uit Bati afkomstige matten worden als van de beste kwaliteit aangemerkt, aangezien zij bij lagering niet door boeboek worden aangetast. De oorzaak daarvan moet in de grondstof, de poeroenbies uit genoemde streek, gezocht worden. Voor andere mattenkwaliteiten dan die van Bati is met het oog op boeboek-aantasting een vlugge afscheep noodzakelijk.

De voornaamste groothandelaren in poeroenmatten (1937) zijn de Borneo-Sumatra Handel-Maatschappij, de firma Hong Hin Hoo, de Handel-, Industrie- en Landbouw-Maatschappij „Ammar" en Joseph Tan, die allen hun etablissementen te Bandjermasin hebben. Daarnaast treft men een 20 tal Bandjareesche en Chinese kleinhandelaren aan, die voor een groot deel gecentraliseerd zijn in Kampong Abalak en Kocala Tambangan van het onderdistrict Bandjermasin.

Bij de prijsbepaling wordt door den exporteur gelet op kleur van de mat, of het vlechtwerk goed dichtgevlochten is, of de afwerking (randen) niets te wenschen overlaat. Lichtgekleurde matten worden hooger gewaardeerd dan donkere. Gevlekte matten worden afgewezen.

De export van de poeroenmatten uit Bandjermasin is voor een belangrijk deel (± 70%) gericht naar Java, verder naar Sumatra's Oostkust, Singapore en het buitenland.

Op Java worden de matten voornamelijk gebruikt voor verpakking van tabak en kapok, op Sumatra's Oostkust voor emballage van tabak, te Singapore hoofdzakelijk voor de verpakking van remilled rubber.

Voor emballage van copra, suiker en zout schijnen de poeroenmatten niet geschikt te zijn, aangezien door het inslaan van haken bij het verschepen het mattenweefsel spoedig inscheurt. Als emballagemateriaal van tuinbouwproducten (boonen, doperwten, spinazie, enz.) en gedroogde vruchten (z.g. vijgematten) schijnen poeroenmatten te voldoen. Een uit poeroenbiezen vervaardigde zak, „haart" niet, wat bij een jutezak wel het geval is. Het verwijderen van hinderlijke „zakkenhaar" uit de gecombineerde producten, hetwelk een kostenverhoging beteekent, wordt hierdoor vermeden. Een ander voordeel van de poeroenzak is, dat door de poruizeit van het materiaal het broeien, dat bij tuinbouwproducten zoals spinazie spoedig optreedt, voorkomen wordt. Volledigheidshalve dient vermeld te worden, dat voor poeroenmatten, geschikt voor verpakking van tuinbouw-

producten, in Nederland octrooi is aangevraagd.

De poeroenmatten vlechtenijverheid in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo is voor een deel der betrokken bevolking een voornaam bestaansmiddel, voor de meesten echter een bron van neveninkomsten. De distributieverhoudingen van grondstof en afgewerkt product zijn echter van dien aard, dat de producenten slechts gering geldelijk profijt van hun arbeid trekken.

Een schets van deze verhoudingen volgt hieronder. De producenten werken op stukloon, neerkomend op 2 à 3 centen per mat per dag. Het vlechten geschiedt thuis, tusschen andere werkzaamheden door. Aangezien het geringe stukloon het verlangen bevordert om zooveel mogelijk af te krijgen, helpen de kinderen de ouders bij het vlechten. De vlechtsters, die de matten voortbrengen, staan geheel los van de opkoopfirma's. Tusschen producent en opkoopfirma bevindt zich een reeks van kleine en groote opkoopters, de schakels vormende in de lange keten, waarlangs de producten gaan. Het gevolgde opkoopstelsel komt hierop neer, dat de producenten via verschillende tusschenhandelaars naar de opkoopfirma (al dan niet tevens exportfirma) gaan. De grootste tusschenhandelaars (o.m. Chinezen) ontvangen van de opkoopfirma voorschotten. Deze opkoopters verleen weer voorschotten aan kleine opkoopters, die of zelf de kampoengs ingaan om de matten van de bevolking op te koopen, of zooals ook gebruikelijk is, hiervoor medewerking vragen van nog kleinere opkoopters, al dan niet met voorschotten. In de kampoengs n.l. zijn er altijd enkele personen, die in het klein matten opkopen en deze naar de mattenpasar brengen of ze aan grotere opkoopters leveren. Grondstofverstreking door opkoper aan vlechtster komt ook voor. In tijden van groote vraag naar matten worden de producenten door voorschotten van den opkoper gebonden om te leveren tegen vastgestelde prijzen, met het gevolg dat spoedig een permanent voorschot ontstaat. Uit het voorgaande blijkt, dat tusschen de poeroenmattenvlechtenijverheid en de boedennijverheid te Tanagerang op Java, wat betreft de distributieverhoudingen, een duidelijk aantoonbare paralleliteit bestaat. Indien door voorstanders van meergenoemd distributiesysteem wordt aangevoerd, dat door het bestaan van de tusschenschakels het risico der producenten (bij het zakken der marktprijzen) automatisch op dit intermediair wordt overgedragen, zoo dient hierbij direct opgemerkt te worden, dat de als regel uitgeborene marktkennis van den opkoper dergelijke voordeelen voor den producent tot nihil doet reduceren. De vlechtende bevolking, als zijnde de zwakste partij, zal het bij dergelijke transactie's doorgaans moeten afleggen. De omstandigheid, dat de poeroenmattenvlechterij voor de meesten slechts nevenbedrijf is naast den landbouw en de verdiensten dus het karakter hebben van bijverdiensten, doet niets af aan het gebrek, waaraan het systeem lijdt. Dat in arme kampoengs in het gewest, waar de landbouw niet genoeg oplevert, zoodat de vlechterij min of meer een noodzakelijkheid is geworden, het opkoopstelsel het nadeeligt werkt, laat zich gemakkelijk begrijpen.

De weefnijverheid in Tapanoeli. De vormen, waaronder de weefnijverheid in deze residentie wordt beoefend, varieert thans van primitieve

huisvlijt tot modern fabriekmatig bedrijf. De huisweefvlijt, reeds van oudsher bekend, is voornamelijk geconcentreerd in den kern van het Batakland, m.n. de omgeving van het Tobameer met het daarin gelegen eiland Samosir, alwaar naar globale schatting gezamenlijk ongeveer 36.000 kampoenggetouwen worden aangevonden. In tegenstelling met de huisweefvlijt op het vasteland wordt het weven op Samosir naast andere kleinere middelen van bestaan, z.a. visscherij en pottenbakkerij, als een voornaam nevenbron van inkomsten beschouwd. Er bestaat dan ook op de plaatselijke pasars een drukke handel in geweven doeken.

Het aantal weefsters op Samosir bedraagt naar schatting 11.000, d.i. ongeveer 25% van het totaal aantal aldaar aanwezige vrouwen.

De producten van huisweefvlijt in het Centraal-Batakland bestaan voornml. uit kains, omslag-, hoofd- en lendendoeken, al dan niet geïkat of met gouddraad doorweven (de z.g. adatkains). De welbekende fraaie „ragidoep“ (eigenlijk ragidoep) weefsels worden in dit gebied vervaardigd. Waar echter de afzetmogelijkheid voor deze sierweefsels beperkt is, ligt het voor de hand, dat men zich aldaar in hoofdzaak toelegt op de vervaardiging van de goedkope Batakweefsels voor dagelijksch gebruik. De gemiddelde prijs dezer doeken varieert tusschen 2 tot 3 gld. per stuk, die der adatkains tusschen 7.50 en 15 gld. Voor eerstgenoemde kains kan de weeftijd worden gesteld op 2 tot 4 weken, voor laatstgenoemde op 6 maanden en langer.

In dit weefgebied is Baligé, gelegen aan den zuidelijken oever van genoemd meer, het industriële en commercieele centrum.

De gemiddelde productie van de huisweefvlijt kan worden aangenomen op ongeveer 30.000 stuks weefsels per maand. De grootste werkzaamheid wordt waargenomen gedurende de maanden Juli- November, wanneer de vrouwen geen veldarbeid verrichten. Het weefloon voor een eenvoudige Batakain is gemiddeld f 1, gevende bij een weeftijd van ± 14 dagen een dagloon van 7 cent. De grootste garenhandelaar te Baligé, die de garenavrestrekking aan de weefnijveren verzorgt, heeft maandelijks een gemiddelde omzet van ruim 40 balen garons, ter waarde van rond f 5400.

Het verven van de garens met plantaardige kleurstoffen vindt in dit gebied nog in ruime mate toepassing. De meest gebruikelijke hoofdkleuren zijn blauw tot zwart, bereid uit de indigo, en rood, bereid uit de mengkoedoe (meekrapwortels). Tusschen-nuances als grijs en bruin worden uit deze hoofdkleuren verkregen. Alhoewel deze wijze van verven geen noemenswaardige geldelijke uitgaven vergt — de benodigde ingrediënten kunnen uit de omgeving vrijwel kosteloos worden verkregen — heeft deze methode het nadeel, dat een zeer omslachtig en langdurig procédé moet worden gevolgd.

De ontwikkeling van het fabriekmatige bedrijf is nog maar van zeer recenten datum. Omstreeks begin 1934 werd het z.g. T.I. B. getouw (een in de textielinrichting der afdeeling Nijverheid te Bandoeng geconstrueerd handweefgetouw) door het voormalige Textieffiliaal te Padang in Tapanoeli geïntroduceerd, na welken tijd een geleidelijke ontwikkeling van de weefnijverheid kon worden waargenomen. Onder-

staand overzicht geeft een beeld van de ontwikkeling van de weverijbedrijven in Tapanoeli.

Tijdstip	Aantal weverijen	Aantal weefgetouwen
Uit 1934	6	50
„ 1935	11	70
„ 1936	11	133
„ 1937	11	308
„ 1938	14	374

Het aantal getouwen, dat daarvan voor de vervaardiging van saroengs is bestemd, bedraagt ongeveer 150; op de overige getouwen worden Batakkains, pakeanstoffen en servetten vervaardigd. Twee belangrijke representanten van het fabriekmatige bedrijf zijn te Baligé gevestigd, resp. beschikkende over een weverij, waarin respectievelijk 125 en 100 handgetouwen alsmede een eigen ververij zijn ondergebracht. Beide weverijen zijn thans doende om haar inrichtingen gedeeltelijk te mechaniseren door aanschaffing van klos- en copsmachines.

In den laatsten tijd worden door een der weverijen ook damesstoffen gemaakt van 64/2 katoengaren (Schotsche ruiten). De met indanthreen- en naphtol geverfde stoffen zijn alle washecht. De verkoopprijs van deze stoffen bedraagt f 9.60 per blok van 30 yard. De weefsels zonder zonder eenige „finishing” rechtsstreeks van het touw verkocht.

Kleinere bedrijven in de omgeving van het Tobameer worden aangetroffen op Pangoroean (op het eiland Samosir) en Porsea, gelegen aan den zuid-oostelijken oever.

In tegenstelling met de Java-weverijen worden in Baligé en omgeving saroengs vervaardigd uit fijnere garensorten n. No. 100/2, 80/2 en 60/2. De prijzen der kains, welke in kwaliteit boven die der doorsnee Java saroengs uitgaat, liggen dan ook aanmerkelijk hooger en wel veelal tusschen 40 en 50 gld. per corge (20 saroengs) voor de fijnste, 30 tot 40 gld. voor de middelmatige en ± 28 gld. voor de gewone kwaliteit. Vanwege het grooter aantal inslag- en kettingdraden (ca. 20 à 25% meer draden) zijn de weefloonen in het Batakland dan ook veel hooger dan die op Java (15 tot 20 cent).

Voor deze speciale soorten katoenen saroengs bieden de plaatselijke markten nog ruime afzetmogelijkheden. Naast deze Batakkains worden nog katoenen saroengs met Oostkust- en Atjôhdessins vervaardigd, bestemd voor afzet in de betrokken gebieden.

Tot slot zij nog het typisch verschijnsel vermeld, dat in de Bataksche weefbedrijven het vrouwelijk element onder de arbeiders zeer groot is. Een Bataksche manspersoon voelt niets voor weven. In een dier bedrijven, werkende met ongeveer 200 arbeidskrachten, werden niet minder dan 198 vrouwen geteld. Het weven is in de Bataklanden specifiek vrouwenarbeid.

Bevolkingsweefnijverheid in de Pajakoemboehvlakte, in de onderafdeeling Soeliki van de residentie Sumatra's Westkust. Een van oudsher bekend centrum van weefnijverheid op de Westkust van Sumatra is de negari Koebang, gelegen in de onderafdeeling Soeliki, afdeeling 50 Kota van de residentie Sumatra's Westkust. In vroegere jaren stond de bevolking van de vlakte van

Pajakoemboeh bekend om haar weefactiviteit. Het belangrijkste centrum was de negari Koebang; van mindere beteekenis waren de negari's Kota nan Ampat, Taram, Andalas en Kota nan Gadang.

Het weven, hetwelk met behulp van eenvoudige handgetouwen plaats vond, vormde voor de betrokken bevolking een belangrijke bron van verdiensten. De vervaardigde weefsels, met den verzamelnaam „Pajakoemboehweefsels” aan te duiden, waren specifiek voor de streek. De productie in de bloeiperiode van deze weefnijverheid werd geschat op meer dan 250 weefsels per week, welke tegen den prijs van f 15 per stuk gereeden afzet vonden. Met de introductie van Boegissaroengs (saroengs van het eiland Celebes) op de Westkust, welke door Boegineesche zeevaarders tevens handelaren werden aangevoerd, begon de weefnijverheid in de Pajakoemboehvlakte achteruitgang te vertoonen. Geleidelijk verlegde zich de vraag van den saroeng-consumment van de oude, dure, zijden, al dan niet met goud- en zilverdraad doorweven volksweefsels naar de, meest in katoen uitgevoerde, goedkoopere en modernere Boegisweefsels. Het tempo van de toename van den invoer van de Boegisweefsels was daarbij ongeveer gelijk aan het tempo van de vraagwisseling. Tegen het begin dezer eeuw, toen de Europeesche en in lateren tijd Japansche saroengs, in groote hoeveelheden in het gewest verschenen, werd het tempo van den achteruitgang van de bevolkingsweefnijverheid in de Pajakoemboehvlakte versneld. De lokale weefnijverheid kon zich slechts met moeite aan de gewijzigde omstandigheden aanpassen. Overschakeling van het weefapparaat op de productie van weefsels met moderner textielversiering, zooals de Boegis- en de uit het buitenland ingevoerde saroengs, werd geremd door traditie. Het gevolg daarvan was, dat in 1922 het productiepeil van de weefnijverheid in de Pajakoemboehvlakte gedaald was tot een geringe fractie van wat het eens geweest was. Voor de meeste negari's ging de beteekenis van dezen tak van nijverheid als bestaansmiddel geheel verloren. Slechts de negari Koebang wist zich als centrum te handhaven, hoewel op een sterk verlaagd niveau in vergelijking met eertijds. Teneinde deze nijverheid niet geheel te niet te doen gaan, werden in de jaren 1922—1923 van overheidswege pogingen in het werk gesteld om de weefnijverheid in Koebang en omstreken te doen herleven. Een van de middelen was o.a. den weefarbeid op coöperatieven grondslag te doen plaats vinden. Ter verhooging van de productie van het weefapparaat werden bij de bevolking de z.g. „T.I.B. handweefgetouwen” geïntroduceerd (geconstrueerd in de Textielinrichting van de afdeling Nijverheid te Bandoeng). Het gebruik van deze getouwen door de bevolking, was, als gevolg van den in vergelijking met het oude negari-getouw, hoogen aanschaffingsprijs, gering. De poging tot coöperatieven arbeid stuitte op de in deze streek in sterke mate ontwikkelde individualiteit van de weefnijveren. De stimuleeringspoging had dan ook nagenoeg geen resultaat.

In 1922 werd het machinale weefbedrijf van de firma Van Houten Steffan te Padang opgericht en 11 jaar later de groote handweverij van Van Bateles te Padang Tabing. Voor de Koe-

bangweefnijverheid beteekenden deze weverijen in feite de meest ernstige concurrentie op eigen terrein, aangezien genoemde weverijen saroengs produceerden, welke nagenoeg gelijksoortig waren aan het Koebangproduct (merken Tjap Koppie, Melati van Agam, Balairoeng). Van het bevolkingsweefcentrum Siloenggang (onderafd. Sawahloento) werd geen concurrentie ondervonden, aangezien de wefels uit Siloenggang in wezen ongelijkssoortig zijn aan die uit Koebang.

In 1932 waren dan ook \pm 1.000 negari getouwen (nagenoeg het totale weefapparaat) te Koebang en omstreken stil gelegd. De bevolkingsweefnijverheid bezat echter nog voldoende levensvatbaarheid om in 1932, toen van overheidswege tot permanente plaatselijke voorlichting van de weefnijverheid in de residentie Sumatra's Westkust werd overgegaan, weder op gang te komen. Geleidelijk kwam het weefapparaat weder in bedrijf. In 1935 werd de eerste inheemsche loonweverij in de Pajakoemboehvlakte opgericht. Aanvankelijk met 2 getouwen en een scheermolen opgezet, bruide de outillage dezer loonweverij zich geleidelijk uit tot 43 T.I.B. getouwen in 1936. Geschoolde krachten, afkomstig van de weverijen op de hoofdplaats Padang, vonden in de Koebang-loonweverij hun arbeid. Tevens werd door het bedrijf een aantal plaatselijke mannelijke krachten tot wevers opgeleid. Daarnaast werden door de oprichters van de loonweverij garens op gemakkelijke betalingscondities aan de individueele wevers te Koebang en omtreken verstrekt. De vervaardigde saroengs konden later weer aan de loonweverij verkocht worden. De voorlichting van overheidswege zorgde verder voor een gezonde ontwikkeling van de geheele Koebangsche weefnijverheid. Tegen de groote weverijen te Padang kon, hoewel moeilijk, geconcurrereerd worden, Uiteraard hebben verder de van overheidswege getroffen crisismatregelen, zooals afschaffing van de invoerrechten op weefgarens, contingentieermatregelen, met betrekking tot den invoer van lontgeveven saroengs, bedrijfsreglementeering van weverijen, ook het hunne bijgedragen tot een wederopbloei van de weefnijverheid in de Pajakoemboehvlakte.

In 1936 was de weefnijverheid te Koebang en omstreken samengesteld uit de loonweverij met totaal \pm 40 arbeiders en de eigenlijke bevolkingsnijverheid, arbeidende op \pm 1.000 oude negarigetouwen, en op z.g. verbeterde Siloenggangnegarigetouwen (gering aantal). De loonarbeider in het georganiseerde bedrijf verdiende 40 cent per dag, de wever op het oude negarigetouw \pm 8 centen per dag. Het groote verschil in opbrengst alsmede de groote individualiteit van de bevolking waren oorzaak, dat enkele ontslagen arbeiders van de loonweverij zich te Koebang vestigden als individueele wever, arbeidende op eigen T.I.B.-weeftoestellen. Verscheidene anderen volgden. Begin 1936 waren geen T.I.B.-getouwen buiten de loonweverij onder de bevolking in gebruik, in Februari 1936 waren het er 3 à 4, in Mei 25, in Augustus 144, waarbij enkelen in het bezit van 2, en 5 in het bezit van 3; in September waren er 328 T.I.B.-toestellen in geregeld bedrijf met daarnaast 16 scheermolens. Mannen en jonge vrouwen bedienden alleen of in toerbeurt de T.I.B.-toestellen. Ultimo 1936 werd een T.I.B.-toestel

een fel begeerd goed, ter verkrijging waarvan sawah's, tuinen en klapperboomen werden verpand, runderen en karbouwen te gelde gemaakt. Het weefcentrum verplaatste zich daarbij van de negari Koebang naar de negari Kotabaroe. Met de toename van de individueele wevers viel de loonweverij te Koebang geleidelijk uiteen. In 1937 moest het bedrijf tenslotte stopgezet worden. De loonweverij kon derhalve worden beschouwd als een goed geslaagd opleidingsinstituut van latere concurrenten.

De productie van het weefapparaat te Koebang kon omstreeks dezen tijd op ongeveer 300 saroengs per dag (inclusief die van de oude negari-getouwen) geschat worden. Het afzetgebied van de Koebang-saroengs was ruim, n.l. behalve de Minangkabaustreek, Tapanoei, Indragiri, Djambi, Kwantan, Medan tot Atjeh toe. Een registratie van de weeftoestellen in November 1937 gaf tot resultaat, dat te Koebang aanwezig waren: 425 wevers te zamen in het bezit van 441 T.I.B.-toestellen, verdeeld over 411 bedrijven à 1 toestel, 10 à 2, 2 à 3 en 1 à 4 toestellen, terwijl 23 wevers in het bezit waren van scheermolens, welke tevens den opmaak van de garens van de wevers zonder scheermolens verzorgden. Aan dezen opbloei kwam echter spoedig een einde. Ultimo 1937 en in het jaar 1938 ondervond de bevolkingsweefnijverheid te Koebang in toenemende mate de concurrentie van de op de Westkust en andere streken van Sumatra ingevoerde Java saroengs. Vanwege de, in vergelijking met Sumatra, gunstiger vestigingsfactoren en het lage loonpeil der Java weverijen, kunnen de Java saroengs op Sumatra tegen prijzen verkocht worden, welke relatief lager zijn dan die van eigen bodem. Geleidelijk gingen de bovengenoemde afzetgebieden verloren. Welke blijvend invloed de concurrentie van de Java saroengs uiteindelijk op de Pajakoemboehweefnijverheid zal hebben, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Tot slot volgt hieronder de omvang van de weefnijverheid in de vlakte van Pajakoemboeh in het jaar 1938. Medio 1938 bestond de outillage van de Koebangsche weefnijverheid uit 452 T.I.B.-getouwen, 1.000 negarigetouwen en 32 verbeterde Siloengganggetouwen, met in totaal \pm 1500 weefnijveren. Weefgetouwen en scheermolens waren als volgt verspreid over de verschillende negari's:

Negari	Scheermolens	Weefgetouwen	Garenhandlaren
Kotabaroe	9	286	11
Koebang	5	77	10
Kota Batoeng	3	38	—
Kepohan	2	18	—
Djocar	1	16	—
Balai Mansiro Goegoek	1	10	—
Tandjoeng Baroelak	1	4	1
Taratok	1	3	—
Simpang	—	—	1

Ultimo 1938 bedroeg het aantal T.I.B.-getouwen 517, waarvan slechts 17% in bedrijf waren. De gemiddelde productie van de 517 T.I.B.-getouwen, indien deze in geregeld bedrijf

waren, kan worden geschat op ongeveer 450 corges per maand met een productiewaarde van 14.400. De maandelijksche behoefte aan garen (voornaamste garennummers zijn katoen 80/2 en 64/2) bedroeg in aansluiting op gemelde productie \pm 3.500 kg met een waarde van f 6.000. De gemiddelde weefverdiensie per sa-roeng per wever bedroeg \pm 40 cent.

ELECTRICITEITSWEZEN (Aanv. Dl. V of suppl.-afl. blz. 303, **WATERKRACHT EN ELECTRICITEIT**). Als nagenoeg alle bedrijfstakken voor openbaar nut (public utilities) of waarbij althans belangen van derden ten nauwste betrokken zijn, kan ook de electriciteitsvoorziening niet blijven buiten een tamelijk intensieve bemoeienis der overheid. Is op zich zelf reeds een verbreiding en verruiming van de electriciteitsverzorging en van de mogelijkheden, die deze biedt, van de allergrootste beteekenis voor de ontwikkeling des Lands en aldus reeds gemotiveerd als een onderwerp van overheidszorg, zoo brengt verder het om economische en technische redenen noodzakelijkerwijs monopolistisch karakter van bedrijven voor openbare electriciteitslevering met zich, dat deze overheidszorg zich mede uitstrekt tot de bescherming van de belangen van verbruikers en anderen, die door dit monopolie anders wellicht zouden kunnen worden geschaad. Voorts grijpen werken voor opwekking en overbrenging van elektrischen arbeid soms tamelijk in in de belangen van derden, zoo bijv. die bij het bedrijf van nabij gelegen zwakstroomleidingen, terwijl omgekeerd het openbaar belang bij de electriciteitsvoorziening bescherming verdient tegen eventueel door derden tegen haar getroffen maatregelen. Dit alles maakt een vrij omvangrijke overheidsbemoeienis onvermijdelijk.

Nederlandsch-Indië mag zich erin verheugen tot de allereerste landen ter wereld te behooren, die een electriciteitswetgeving deelachtig werden. Reeds in 1890, d.w.z. slechts na Engeland, Duitschland en Frankrijk, kwam daar te lande een ordonnantie tot stand, houdende „Bepalingen omtrent den aanleg en het gebruik van geleidingen voor elektrische verlichting en het overbrengen van kracht door middel van electriciteit (Ind. Stb. no. 190). Deze ordonnantie is sindsdien op meer of minder belangrijke punten herhaaldelijk gewijzigd, doch de grondslagen ervan zijn tot op den huidigen dag in de Indische electriciteitswetgeving behouden.

In de eerste jaren der overheidsbemoeienis met electriciteit en elektrische werken werd daarmede bijna uitsluitend beoogd een verzekeren van de veiligheid, zoowel van personen als wel in het bijzonder van het bedrijf van telegraaf- en telefoongeleidingen, waarvan gevreesd werd, dat zij door nabij gelegen sterkstroomleidingen zouden kunnen worden gestoord of beschadigd. In dit stadium van ontwikkeling, waarin elektrische verlichting nog als een luxe werd beschouwd en andere toepassingen van electriciteit nog ontwikkeld moesten worden, kon er van een erkenning van het algemeen belang bij de openbare electriciteitsvoorziening dan wel van bescherming van de belangen van verbruikers nog geen sprake zijn. In verband hiermede werd de uitvoering van de bepalingen van 1890 opgedragen aan den P.T.T.-dienst, toenmaals ressorteerende onder het departement der Burgerlijke

Openbare Werken, die van de hem ingevolge de voorwaarden der vergunningen toekomende bevoegdheden tot het uitoefenen van toezicht nog in hoofdzaak gebruik maakte ter bescherming van de belangen van het eigen of geconcessioneerde zwakstroombedrijf.

In 1911 werd bij het departement van Gouvernementsbedrijven, naar welk departement de P.T.T. inmiddels was overgegaan, voor de hiermede verband houdende werkzaamheden een in de sterkstroomtechniek opgeleide ingenieur aangesteld, die later in 1913 belast werd met de leiding van de afzonderlijke *afdeling Electriciteitswezen* van dit departement. Deze afdeling werd in 1917 samengevoegd met het Waterkrachtbureau der Staatsspoorwegen tot den *Dienst voor Waterkracht en Electriciteit*, aan welken dienst volgens het stichtingsbesluit, dat in Ind. Staatsblad 1917 no. 468 verscheen, werd opgedragen:

1e. stelselmatige opsporing en verkenning van waardevolle waterkrachten in die streken, waar aan die krachtbronnen in het algemeen de meeste behoefte gevoeld zal kunnen worden;

2e. inventarisatie van de gevonden waterkrachten en voorlichting van gegadigden;

3e. het maken van begrotingen en ontwerpen en, waar noodig, het voeren van de bouwleiding van voor het departement van Gouvernementsbedrijven en desgewenscht ook voor andere departementen, voor gewesten en gemeenten benodigde waterkrachtwerken en andere belangrijke werken op electrotechnisch gebied, hieronder ook begrepen de voorbereiding van de spoorwegelectrificatie en van de reserveering van de daartoe bijzonder geschikte waterkrachten, benevens bestudeering van de wijze, waarop in de toekomstige energiebehoefte zal zijn te voorzien, voorzover deze niet ten volle door waterkracht bevredigd kunnen worden;

4e. de behandeling van de aangelegenheden betreffende concessies voor waterkrachten en vergunningen voor den aanleg en het gebruik van geleidingen voor elektrische verlichting en het overbrengen van kracht door middel van electriciteit, benevens het uitoefenen van toezicht op de naleving van de op deze concessies en vergunningen betrekking hebbende bepalingen;

5e. het bevorderen van het economisch gebruik van de beschikbaar te stellen groote krachtbronnen en het voorkomen van verspilling van de waardevolle energiebronnen van het land;

6e. het bevorderen van een economische en stelselmatige voorziening in de behoefte aan elektrische energie en voorlichting van belanghebbenden;

7e. het steunen en tot stand brengen van krachtige elektrische bedrijven in streken, waar waardevolle krachtbronnen beschikbaar zijn en waar behoefte bestaat aan elektrische energie onder meer door:

a. het verstrekken van beschikbare technische gegevens en voorlichting tegen vergoeding van niet meer dan de gemaakte kosten;

b. proefnemingen en technische onderzoekingen te verrichten op electro- en nijverheidsgebied en ter bevordering van de levensvatbaarheid van waterkrachtwerken in het algemeen.

De dienst voor Waterkracht en Electriciteit, bij afkorting Dienst voor W. en E. genaamd, omvatte aanvankelijk een tweetal afdelingen, t.w. een Electrotechnische en een Hydrotechnische

afdeeling, waaraan later een Bedrijfsafdeeling werd toegevoegd. Voor de werkzaamheden der Hydrotechnische afdeeling zie WATERKRACHT, voor die der Bedrijfsafdeeling zie LANDSWATERKRACHTBEDRIJVEN.

Aan de *Electrotechnische afdeeling* werd o.m. als taak toegewezen:

a. het verleenen van voorlichting en het verstreken van adviezen op electrotechnisch gebied aan overheidsorganen zoowel als aan particulieren;

b. het richting geven aan de electriciteitstareven in de onderscheiden gebiedsdeelen;

c. het verzamelen van statistische gegevens van de electrotechnische bedrijven in Nederlandsch-Indië;

d. de werkzaamheden, verbonden aan de voorbereiding van te verleenen electriciteitsvergunningen;

e. het uitoefenen van toezicht op de ingevolge deze vergunningen opgerichte leidingen en bedrijven.

In 1934 werd de Dienst voor W. en E. onder den drang der bezuiniging tijdens de toen heersche economische crisis opgeheven. Het electrotechnische gedeelte van zijn taak, waaronder o.m. de volledige hierboven opgesomde taak der Electrotechnische afdeeling, werd toen ondergebracht bij de nieuwe *afdeeling Electriciteitswezen* van het departement van Verkeer en Waterstaat, van welke afdeeling de Landswaterkrachtbedrijven sindsdien een onderafdeeling uitmaken.

Volgens de ordonnantie van 1890 mogen geen leidingen voor elektrische verlichting of voor het overbrengen van kracht door middel van electriciteit worden aangelegd en in gebruik gesteld dan op last of met vergunning van den Gouverneur-Generaal. Van deze verbodsbepaling zijn uitgezonderd geleidingen, die uitsluitend voeren over terreinen, die bij één bijzonderen persoon of één bijzondere onderneming in gebruik zijn. Voor wat betreft leidingen, welke uitsluitend ten nutte van den aanvrager zullen dienen, is de bevoegdheid tot het verleenen van vergunning aan den Directeur van Verkeer en Waterstaat gedelegeerd.

De ordonnantie van 1890, terzake van het electriciteitswezen regelend willende optreden, heeft dus van den aanvang af het vergunningstelsel gekend. Zij onderscheidt naast leidingen, welke door den Staat zelve worden aangelegd en geëxploiteerd en die, waarvan de aanleg vrijelijk is toegestaan, omdat zij niet komen buiten de grenzen der terreinen, die bij den exploitant dier leidingen in beheer zijn, in beginsel twee typen vergunningen, t.w. die voor leidingen voor eigen gebruik en die voor leidingen ten algemeenen nutte.

Alhoewel de ordonnantie, zoowel als de vergunningen in den considerans slechts spreken van „*leidingen voor . . . enz.*”, worden, zooals blijkt uit de daarop volgende bepalingen, de bijbehorende apparatuur, zoo ook de inrichtingen voor opwekking, omzetting en verdeling van den elektrischen arbeid, dat wil dus zeggen de kracht- en onderstations en, wanneer deze aan dezelfde onderneming behoren, ook de gebruiksinrichtingen, daartoe mede gerekend en zijn deze installatie-deelen dus mede in de vergunning begrepen.

Vergunningen voor eigen gebruik worden, zooals

gezegd, verleend door den Directeur van Verkeer en Waterstaat en wel steeds tot wederopzeggens; zij kunnen mitsdien, ook zonder ingebrekestelling van den vergunninghouder, ten allen tijde worden ingetrokken. In de vóór 1932 verleende vergunningen werd bovendien vastgelegd, dat de vergunning uiterlijk zou komen te vervallen op het tijdstip, dat ter plaatse elektrische leidingen ten algemeenen nutte op last of met vergunning van den Gouverneur-Generaal zouden worden in gebruik gesteld. De aan deze bepaling ten grondslag liggende gedachte was die, dat bij het tot stand komen van een openbare electriciteitsvoorziening het algemeen belang de aansluiting van de verbruiksinstallaties van den vergunninghouder daarop vorderde. In genoemd jaar werd evenwel door de Regeering bepaald, dat het tot stand komen van een openbaar electriciteitsbedrijf geen reden meer zou mogen opleveren tot het intrekken van vergunningen voor eigen verbruik, waarbij door haar dus het standpunt werd ingenomen, dat geen aansluitingsdwang zou worden uitgeoefend. Sindsdien worden zoodanige vergunningen desgewenscht ook verleend ondanks de aanwezigheid ter plaatse van een openbaar distributienet.

Voor het overige bevatten vergunningen van deze soort slechts summier bepalingen, waarvan de voornaamste die zijn, waarin voorschriften worden gegeven, waaraan de leidingen en bijbehorende inrichtingen zullen hebben te voldoen. Voor het gebruik of medegebruik van openbare gronden, wegen of wateren kan een jaarlijkse vergoeding worden geheven, waarvan het bedrag in de vergunning wordt vastgelegd. Het storten van een waarborgsom wordt tegenwoordig niet meer verlangd. Vroeger gestorte waarborgsommen zijn reeds teruggegeven.

Aanvragen moeten op zegel van f 1.50 worden gericht aan den Directeur van Verkeer en Waterstaat, bij voorkeur door tusschenkomst van de betrokken ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur, waarbij tevens de noodige gegevens en plannen der aan te leggen werken moeten worden overgelegd. Voor een en ander bestaan modellen voor desbetreffende verzoekschriften en vragenlijsten, die op aanvraag bij het departement van Verkeer en Waterstaat worden toegezonden. Over de aanvraag wordt niet beslist, alvorens daarover advies van den P.T.T.-dienst, zoome de van locale autoriteiten is ingewonnen. De aanlegplannen der werken, met uitzondering van die der leidingen, worden doorgegeven aan den Dienst van het Veiligheidstoezicht, door welken dienst ingevolge een getroffen taakverdeling ook het daadwerkelijk toezicht op deze werken wordt uitgeoefend.

Vergunningen voor leidingen ten algemeenen nutte, d.w.z. in het algemeen dus voor de oprichting van bedrijven voor openbare electriciteitslevering, worden door de Regeering verleend bij Gubernementsbesluit. Zij worden steeds verleend voor een in de vergunning nader omschreven gebied en voor een zekeren tijdsduur, welke maximaal 40 jaren bedraagt. Sinds 1913 worden deze vergunningen steeds verleend met uitsluitend recht, hetgeen dus inhoudt, dat binnen het gebied, waarvoor de vergunning is verleend, en voor den duur der vergunning, geen andere gelijksoortige vergunningen zullen worden ver-

leend, hetgeen den vergunninghouder in dat gebied terzake dus een monopolistische positie verschafft. Wel zullen daarentegen binnen dat gebied vergunningen voor eigen gebruik, zoodat in sommige gevallen ook vergunning voor een eventueel op te richten bedrijf voor verdeeling en levering van elektrischen arbeid in het groot aan electriciteitsbedrijven verleend kunnen worden.

De monopolistische positie, welke den vergunninghouder als gevolg van het uitsluitend recht wordt verschafft, maken de noodige waarborgen ter bescherming van het publiek belang onontbeerlijk, welke in de overige vergunningsvoorwaarden geregeld zijn. Zoo heeft de vergunninghouder binnen het gebied, waarvoor hem uitsluitend recht is verleend, de verplichting tot levering aan ieder die dat wenscht, behoudens beperking ten aanzien van hen, die elektrischen arbeid geleverd willen hebben op plaatsen, waarvoor het electriciteitsbedrijf onevenredig hooge aansluitingskosten zou hebben te maken, tenzij zij bereid zijn in die kosten bij te dragen, en behoudens opheffing van de verplichting ten aanzien van wanbetalers en van hen, wier verbruiksinstallatie niet aan daarvoor vastgestelde voorschriften voldoet en die in gebreke blijven die te verbeteren.

Voorts bevatten nagenoeg alle nog geldende vergunningen bepalingen voor de vaststelling, periodieke herziening en goedkeuring van overheidswege van de *tarieven en leveringsvoorwaarden*. Volgens het meerendeel der vergunningen komt tariefherziening eens in de vijf jaren aan de orde. Volgens de oudere vergunningen moeten zij dan in overleg met lokale autoriteiten of instanties worden vastgesteld, terwijl bij gebrek aan overeenstemming de Directeur van Verkeer en Waterstaat in hooger beroep beslist. Aangezien evenwel in de praktijk gebleken is, dat bij lokale instanties als regel niet de vereischte deskundigheid aanwezig was en deze instanties ook niet over de vereischte gegevens beschikten om de onderhandelingen ter zake met vrucht te kunnen voeren en voorts teneinde een gewenschte coördinatie van de tarieven in verschillende gebiedsdeelen te bevorderen, werden deze bevoegdheden in de sinds 1934 verleende vergunningen toegekend aan den Directeur van Verkeer en Waterstaat met de mogelijkheid van beslissing in hoogste instantie door den Gouverneur-Generaal.

Ook omvatten de vergunningsvoorwaarden een uitvoerig stelsel van *naastingsbepalingen*, die het mogelijk maken om, indien dat noodig wordt geacht, de onderneming ten behoeve van de overheid te naasten, zoodat bepalingen tot inbreng van de vergunning in een bedrijf voor electriciteitsvoorziening in groter verband.

De *plannen van aanleg* voor de ingevolge de vergunning aan te leggen werken moeten, alvorens met den aanleg mag worden begonnen, door den Directeur van Verkeer en Waterstaat zijn goedgekeurd. Goedkeuring door genoemd departementshoofd wordt eveneens vereischt op de door het electriciteitsbedrijf 5-jaarlijks in te dienen *revisieteekeningen* dier werken. Voor zover deze teekeningen dien departementschef daartoe aanleiding geven, kan hij aanwijzingen verstrekken omtrent noodig geachte wijzigingen en omtrent de wijze, waarop verdere uitbreiding tot stand zal moeten worden gebracht, aan welke

aanwijzingen de vergunninghouder verplicht is gevolg te geven.

De vergunninghouder is voorts verplicht om in het belang van een ongestoorde en geregelde electriciteitslevering ten genoegen van den Directeur van Verkeer en Waterstaat alle maatregelen te nemen, welke de wetenschap en de ondervinding als noodig of nuttig hebben doen kennen. Ten aanzien van de toegestane afwijkingen van de te leveren *systemsplanning* worden uiterste grenzen aangegeven, welke volgens de nieuwere vergunningen op 6% naar boven en 4% naar beneden in stedelijke netten en op 7% naar boven en 5% naar beneden in landelijke netten zijn gesteld.

Op grond van desbetreffende vergunningsbepalingen worden voor het betrokken vergunningsgebied door den Directeur van Verkeer en Waterstaat *technische voorschriften* vastgesteld, waaraan de leidingen en inrichtingen van het electriciteitsbedrijf zullen hebben te voldoen, zoodat *installatie voorschriften*, welke gelden voor de op de netten van het bedrijf aangesloten installaties van verbruikers. Beide stellen voorschriften zijn tegenwoordig voor alle nog van kracht zijnde vergunningen practisch eensluidend en bevatten bepalingen, zoodat van technischen als van administratieven aard.

Zoo zijn in de *technische voorschriften* o.m. geregeld 1) de mogelijkheid om leidingen en inrichtingen van overheidswege buiten bedrijf te doen stellen, indien deze naar het oordeel van den Directeur van Verkeer en Waterstaat gevaar opleveren voor andere werken van openbaar nut of voor de veiligheid van personen; 2) de verplichting tot voorafgaande kennisgeving aan de beheerders van andere werken van openbaar nut, indien in de nabijheid dier werken graafwerkzaamheden moeten worden verricht, die voor het gebruik van die werken schade of hinder zouden kunnen opleveren; 3) de verplichting tot toelating van en het verstrekken van inlichtingen aan inspecteerende ambtenaren en 4) de verplichting tot kennisgeving van en het verstrekken van inlichtingen omtrent in of aan het bedrijf voorgekomen ongevallen.

De *installatie voorschriften* bevatten daarentegen meer bepalingen tot veiligstelling van de belangen van het electriciteitsbedrijf tegenover verbruikers; zij regelen o.m. de aansluiting op en verdeeling van de afnemers over de verschillende fasen van het net, de plaatsing van de controletoestellen, zoodat eenige beperkingen van de vrijheid van verbruikers tot aansluiting van motoren en toestellen.

Voorts is in de installatievoorschriften een hoofdstuk gewijd aan het *installateurswezen*. Volgens de bepalingen van dit hoofdstuk dienen installateurs, om tot den aanleg van in overeenstemming met deze voorschriften ingerichte verbruiksinstallaties te worden toegelaten, zich bij het electriciteitsbedrijf te doen inschrijven, waarbij eenige waarborgen terzake van hun bekwaamheid en verantwoordelijkheid van hen worden verlangd. De door hen aangelegde installaties worden, alvorens te worden aangesloten, vanwege het electriciteitsbedrijf gekeurd, waarbij de installateur gehouden is om, zoo noodig op zijn kosten, de noodig geachte verbeteringen te doen aanbrengen, tot de naleving van welke verplichting zoo noodig een door hem ge-

storte waarborgsom kan strekken. Voor den opdrachtgever biedt deze regeling dus de zekerheid, dat voor de aannemingsom een aan alle te stellen eischen beantwoordende installatie zal worden opgeleverd. Voorts zijn de installateurs nog verplicht de noodige installatietekeningen aan het electriciteitsbedrijf over te leggen.

Zowel door de technische als door de installatie voorschriften worden overigens voor de desbetreffende leidingen en inrichtingen de Algemeene Voorschriften voor Electricische sterkstroominstallaties in Nederlandsch-Indië (A. V. E.) bindend van kracht gesteld.

In de eerste periode van ontwikkeling van de openbare electriciteitsvoorziening werden electriciteitsvergunningen ten algemeenen nutte als regel voor het gebied van slechts één bepaalde plaats verleend. In dit geval was het uit den aard der zaak voor den vergunninghouder mogelijk — en werd hierop ook toegezien — het gansche hem verleende gebied op zoodanige wijze met distributieleidingen te beleggen, dat een ieder, die in die plaats gevestigd was, daarop op niet te kostbare wijze kon worden aangesloten. Met de voortschrijding van de ontwikkeling van de electriciteitsvoorziening werden evenwel voor grootere gebieden, zooals regentschappen en residenties, z.g. *landelijke electriciteitsvergunningen* verleend, welke voorwaarden zich van die der plaatselijke vergunningen in hoofdzaak daarin onderscheidden, dat het uitsluitend recht en de verplichting tot levering niet reeds dadelijk voor het geheele vergunninggebied werden verleend, resp. opgelegd. Voor zoover de verplichting tot levering door den vergunninghouder niet werd aanvaard, konden volgens deze vergunningen deelen van het vergunninggebied worden afgescheiden en aan andere gegadigden, die daartoe eventueel wel bereid zouden blijken, verleend worden. Sinds 1937 heeft ten slotte als modernste vergunningvorm, de z.g. *regionale vergunning* haar intrede gedaan, die voor nog grootere gebieden, bijkans voor geheele provincies, verleend wordt. In enkele vergunningen van deze soort zijn groote aantallen aan eenzelfde vergunninghouder verleende landelijke en plaatselijke vergunningen omgezet en aldus gecoördineerd.

De voornaamste gevolgen van deze omzetting zijn een nog ingrijpendere bevoegdheid der overheid op tariefgebied, waarbij de mogelijkheid is geschapen om de rentabiliteit der electriciteitsvoorziening van de schralere deelen des Lands niet elk afzonderlijk, doch in samenhang met die in meer welvarende gebieden en in de steden in beschouwing te nemen. Voorts maakt een nieuwe bepaling, die de overname regelt na afloop van de concessie, het voor de electriciteitsmaatschappijen mogelijk een op de tarieven minder zwaar drukkende afschrijvingspolitiek te volgen, doordien de zekerheid wordt geboden, dat bij niet-verlenging van de vergunning de aangelegde werken door de overheid worden overgenomen en niet, gelijk volgens de oude vergunningen, op kosten van den vergunninghouder moeten worden opgeruimd en afgebroken. Door een en ander zijn in het bijzonder voor de plattelandselectrificatie nieuwe perspectieven geopend.

Regionale vergunningen zijn tot dusver verleend:

aan de A.N.I.E.M. voor een gebied, omvattende een groot deel van de provincie Oost-Java; aan de A.N.I.E.M. voor een gebied, omvattende een groot deel van de provincie Midden-Java en het gewest Jogjakarta; aan de S.E.M. voor het gewest Soerakarta; aan het G.E.B.E.O. voor een gebied, omvattende een groot deel van de provincie West-Java; aan de A.N.I.E.M. voor een gedeelte van de residentie Westerafdeeling van Borneo.

Naast de vergunningen voor eigen gebruik en die voorleidingen te algemeenen nutte heeft zich in de practijk nog een derde soort van vergunningen ontwikkeld, n.l. de z.g. *gemengde vergunningen* of vergunningen niet uitsluitend voor eigen gebruik. Zoodanige vergunningen worden o.m. verleend aan bedrijven of ondernemingen, voor wie de openbare electriciteitslevering niet tot de eigenlijke taak behoort en die deze taak ook niet wenschen te entameeren, doch niettemin bereid zijn om onder bepaalde omstandigheden uit haar voor het eigen bedrijf oprichte krachtwerken en electricische inrichtingen ook stroom aan derden te leveren. Vergunningen van deze soort zijn formeel, volgens de ordonnantie, vergunningen te algemeenen nutte en moeten dus door de Regeering worden verleend. De voorwaarden zijn evenwel eenvoudiger dan die voor bedrijven voor openbare electriciteitslevering. Zoo blijven de verplichting tot levering en het toezicht op de tarieven daarbij gewoonlijk achterwege.

Zooals reeds werd opgemerkt, berust de voorbereiding van en het toezicht op de naleving van de voorwaarden der electriciteitsvergunningen bij de afdeling Electriciteitswezen van het departement van Verkeer en Waterstaat. Het is ook deze afdeling, die in algemeene zaken van electrotechnischen aard of het electriciteitswezen betreffende als overheidsadviseur optreedt. Het toezicht op de bedrijven voor openbare electriciteitsvoorziening omvat tegenwoordig:

1e. toezicht op de uitvoering van de leidingen en installaties en de wijze van bedrijfsvoering, o.m. met betrekking tot

- a. een economisch gebruik van de beschikbare krachtbronnen en andere middelen.
- b. de bedrijfszekerheid en
- c. de veiligheid van het bedienend personeel en van derden;

2e. de bescherming van de rechten en belangen van andere openbare werken, van openbare lichamen en van particulieren;

3e. toezicht op de kwaliteit der levering (continuïteit, juiste spanning en frequentie);

4e. toezicht op de tarieven en andere leveringsvoorwaarden.

Daarnaast heeft ook de Dienst van het Veiligheidstoezicht een niet onbelangrijk aandeel in het toezicht op electricische installaties, meer speciaal die in fabrieken en werkplaatsen, waartoe ook ondernemingen gerekend worden.

Aangezien de geldende wettelijke regelingen, die deze materie beheerschen, t.w. de reeds vermelde ordonnantie van 1890 en het Veiligheidsreglement (Ind. Stb. 1910 no. 406), terzako niet volkomen duidelijk zijn en de taak en bevoegdheden van beide toezicht uitoefenende diensten volgens deze ordonnantiën elkaar ten deele overlappen, is in 1933 door de Regeering een taakverdeling vastgesteld, volgens welke de

Dienst van het Veiligheidstoezicht met de elektrische inrichtingen der bedrijven voor openbare electriciteitslevering generlei bemoeienis heeft, anderzijds het toezicht op de elektrische installaties in fabrieken en werkplaatsen en op de emplacementen van ondernemingen uitsluitend tot de taak van het Veiligheidstoezicht behoort, ook al zouden deze installaties op grond van een vergunning op den voet der bepalingen van 1890 zijn aangelegd. Deze taakverdeling is, hoewel zij als voorloopig was bedoeld, sindsdien tot den huidigen dag in stand gebleven en heeft tot een vruchtbare samenwerking van de beide toezicht uitoefenende diensten geleid. Op verzoek van de afdeling Electriciteitswezen worden in de Buitengewesten in sommige gevallen door plaatselijk bescheiden personeel van het Veiligheidstoezicht ook inspecties van openbare electriciteitsbedrijven gehouden.

Deze samenwerking kwam voorts in het bijzonder tot uiting op het gebied der *voorschriftgeving*. Zoowel door den Dienst van het Veiligheidstoezicht als door de afdeling Electriciteitswezen en haar rechtsvoorgangers werden bij het door haar uitgeoefende toezicht reeds sinds jaren de z.g. veiligheidsvoorschriften gehanteerd, vastgesteld door de Afdeling Electrotechniek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1914 en later omgewerkt en aangevuld door de Hoofdcmissie voor de Normalisatie in Nederland tot de in 1927 door die commissie goedgekeurde normaalvoorschriften (normaalblad N 1005). Deze voorschriften waren door den Chef van het Veiligheidstoezicht voor elektrische installaties in fabrieken en werkplaatsen verbindend verklaard, terwijl hetzelfde het geval was voor installaties, aangelegd ingevolge een electriciteitsvergunning, door vermelding van deze voorschriften, voor wat betreft de vergunningen voor eigen gebruik, in het vergunningsbesluit en, voor wat betreft die voor leidingen te algemeen nutte, door vermelding in de op grond dier vergunningen vastgestelde technische voorschriften. Voor installaties, aangesloten op de netten der openbare electriciteitsbedrijven, waren zij eveneens verbindend door vermelding in de z.g. installatievoorschriften, waaraan die installaties moeten voldoen.

Aangezien deze Instituutvoorschriften slechts zeer summier bepalingen over buitenleidingen en kabels inhielden, waren daarvoor in de eigengebruiksvergunningen en in de technische voorschriften bovendien nog bijzondere bepalingen opgenomen, terwijl voor buitenleidingen van middelhooge spanning (tot 25.000 Volt) mede de z.g. „Normalien für Freileitungen“ der V.D.E. van 1913 verbindend waren verklaard.

Evenals dat in Holland het geval was, werd omstreeks 1927 ook in Indië behoefte gevoeld om ten behoeve van het uit te oefenen electriciteitstoezicht te beschikken over voorschriften, welke in hooger mate dan de hierboven vermelde Veiligheidsvoorschriften in overeenstemming zouden zijn met de verdere ontwikkeling van de electrotechniek, zooals die sinds de samenstelling van die voorschriften had plaats gevonden en die bovendien aangepast zouden moeten zijn aan de bijzondere omstandigheden van klimatologischen en anderen aard, welke in Nederlandsch-Indië de inrichting en het gebruik van elektrische installaties beïnvloeden.

Op voorstel van het toenmalig Hoofd van den Dienst voor Waterkracht en Electriciteit werd toen in nauwe samenwerking met den Dienst van het Veiligheidstoezicht besloten om met de samenstelling van geheel nieuwe „*Algemeene Voorschriften voor Electricische sterkstroominstallaties in Nederlandsch-Indië (A.V.E.)*“ een commissie te belasten, waarin de voornaamste betrokken overheidsdiensten en particuliere belangengronden vertegenwoordigd zouden zijn. Daarbij werd o.m. als leidend beginsel vooropgesteld, dat voor den inhoud der voorschriften niet slechts de veiligheid maatgevend zou zijn, doch dat het verkrijgen van een voldoende graad van algemeene deugdelijkheid en bedrijfszekerheid daaraan mede ten grondslag zou worden gelegd. Als specifiek Indische omstandigheden, welke op het bedrijf van elektrische installaties in Indië van invloed zijn, en mitsdien bij de samenstelling van de voorschriftbepalingen als overweging hebben gegolden, kunnen o.m. de navolgende worden genoemd:

a. de inheemsche bevolking heeft over het algemeen een grotere gevoeligheid voor elektrischen stroomdoorgang dan de gemiddelde Europeanen; daarentegen is bij de inheemsche bevolking in het algemeen het gevoel voor evenwicht beter ontwikkeld;

b. in verband met de hooge temperatuur en het hooge vochtigheidsgehalte van de atmosfeer moet rekening worden gehouden met de vermindering van den overgangswaerstand van de lichaams huid ten gevolge van overmatige transpiratie;

c. vele installaties zijn in Indië ondergebracht in meer of minder open ruimten; bovendien zijn in het meerendeel der ruimten, waarin zich elektrische installaties bevinden, stenen of soms ook aarden vloeren met tamelijk groote geleidbaarheid aanwezig; een en ander vermindert den overgangswaerstand van het menschelijk lichaam tegen aarde, hetgeen nog wordt versterkt door de omstandigheid, dat de inheemsche bevolking als regel geen schoeisel draagt;

d. als gevolg van de klimaatsomstandigheden zijn de meeste isolatiematerialen, in het bijzonder rubber, in veel sterkere mate dan in een gematigd klimaat aan vertering onderhevig, hetgeen uiteraard de bescherming, welke zij bieden, ongunstig beïnvloedt en de kans op sluitingen verhoogt;

e. het bezwaar van vervuiling door stof, schimmels of gedierte en het gevaar voor aantasting daardoor doen zich in Indië in sterkere mate gevoelen dan in een gematigd klimaat;

f. met extra-verwarming als gevolg van felle zonbestraling dient in sommige gevallen rekening te worden gehouden;

g. het geringere verschil tusschen hoogste en laagste temperatuur, de geringere windsterkte en de afwezigheid van bijkomstige belastingen beïnvloeden in sterke mate de berekening van buitenleidingen;

h. de in het algemeen geringere deskundigheid van het lager personeel en de neiging tot zorgeloosheid van den inheemschen werkman vermeerderen de kans op verkeerde manipulaties en ongevallen;

daarbij komt, dat het toezicht op lager personeel als regel beperkter is dan in Europeesche bedrijven.

De commissie ving in 1928 haar arbeid aan en heeft deze in 1937 voorloopig beëindigd. In haar personeele samenstelling was toen onvermijdelijk reeds herhaaldelijk wijziging gekomen. Zulks was evenwel niet het geval met de vertegenwoordigde belangengroepen. Van den aanvang af waren in de commissie vertegenwoordigd de Dienst voor Waterkracht en Electriciteit (later afdeeling Electriciteitswezen), de Dienst van het Veiligheidstoezicht, de Post-, Telegraaf- en Telefoon dienst, de Dienst der Staatsspoor- en Tramwegen, de Dienst van den Mijnbouw, de openbare electriciteitsbedrijven, de electrotechnische importeurs en handelsfirma's, de suikerindustrie en de bergcultures, terwijl de commissie in een later stadium nog werd aangevuld met een vertegenwoordiger der afdelingen Havenwezen en Landsgebouwen van het departement van Verkeer en Waterstaat.

In 1938 zagen de door de commissie samengestelde voorschriften het licht, doordien zij door den Raad voor de Normalisatie in Nederlandsch-Indië als Indisch Normaalblad N 2004 werden uitgegeven. De commissie was daarmede evenwel nog niet aan het einde van haar taak, doordien de voorgenomen samenstelling van bijzondere „Voorschriften voor den Aanleg van Buitenleidingen" (V.A.B.) niet tijdig kon worden beëindigd. Voorts werd gemeend, dat zij nog nuttigen arbeid zou kunnen leveren bij de verwerking van inkomende critiek en gebelken bezwaren, zoomede bij een eventueele, zoowel door haar als door de overeenkomstige instanties in Nederland, gewenschte coördinatie der Nederlandsche en Indische voorschriften. Zij werd mitsdien gecontinueerd.

De noodige besluiten, zoowel van den Chef van het Veiligheidstoezicht als die van den Directeur van Verkeer en Waterstaat tot wijziging van de voorwaarden der vergunningen voor eigen gebruik en van de technische en installatie voorschriften kwamen eind 1938, resp. begin 1939 tot stand, zoodat thans de A.V.E. voor alle aan toezicht onderworpen elektrische sterkstroominstallaties in Nederlandsch-Indië van toepassing is. Voor alle — ook de overige — elektrische installaties hebben zij overigens de beteekenis van een door bevoegde deskundigen ontworpen norm van algemeene deugdelijkheid. In verband met bij de invoering in acht genomen overgangsbepalingen, zoowel als wegens het vooralsnog ontbreken der V.A.B. wordt de electrotechnische voorschriftgeving voor het oogenblik echter mede nog beheerscht door den inhoud der hierboven vermelde oude voorschriften, zoodat deze nog geenszins hun beteekenis verloren hebben.

Noch in de vroegere, noch in de thans van kracht zijnde voorschriften zijn, anders dan op weinige zeer bepaalde punten, bepalingen van kwalitatieven of constructieven aard voor de toe te passen materialen, werktuigen of toestellen opgenomen. Zij bewegen zich dus in hoofdzaak op het gebied der installatiemethoden en geven in het algemeen geen gedetailleerde constructievoorschriften en materiaaleischen. Zulks ligt in de rede, in verband met de omstandigheid, dat Nederlandsch-Indië nagenoeg niet beschikt over een eigen electrotechnische industrie en dus practisch al het benodigde elektrische materiaal van elders moet betrekken. De daar te lande gel-

dende voorschriften mogen dus de toepassing van deugdelijke constructies, welke zijn vervaardigd volgens in andere landen gebruikelijke constructienormen geen onnoodige belemmeringen in den weg leggen. Terzake zijn daarom als regel slechts zeer algemeen gestelde bepalingen opgenomen, welke het mogelijk maken de toepassing van ondeugdelijke uitvoeringen te weigeren of te verbieden. Voor zoover de voorschriften geen uitsluitel geven omtrent de toelaatbaarheid van bepaalde materialen, werktuigen of toestellen, worden — een en ander volgens in de Inleiding der A.V.E. gegeven richtlijnen — in de eerste plaats als deugdelijk erkend alle materialen, welke zijn samengesteld volgens specifiek Indische Normaalbladen; voor zoover deze niet of nog niet zijn afgekondigd, treden hiervoor de overeenkomstige Nederlandsche Normaalbladen in de plaats. Materialen, welke noch in Nederlandsch-Indië noch in Nederland zijn genormaliseerd, zullen ten minste hebben te voldoen aan de constructievoorschriften en keuringseischen, welke door op dit gebied gezaghebbende instanties in het land van herkomst zijn vastgesteld. Voor zoover door de „International Electro-technical Commission (I.E.C.)" voorschriften en normen zijn vastgelegd, worden ook materialen, welke daaraan voldoen, als deugdelijk erkend.

De deugdelijkheid van een materiaal wordt geacht vast te staan, indien aan de hand van een rapport van een erkend deskundig keuringsbureau kan worden aangetoond, dat het in overeenstemming met de hier uiteengezette beginselen is vervaardigd, resp. beproefd. In twijfelgevallen beslissen, in overeenstemming met deze beginselen, de Dienst van het Veiligheidstoezicht en de afdeling Electriciteitswezen, gewoonlijk in onderlinge samenwerking.

De intensieve bemoeienis der overheid op het gebied der electriciteitsvoorziening maakt een geregeld overleg met belanghebbenden noodzakelijk. Daartoe werd o.m. in 1931 de *Commissie van Overleg* met houders van electriciteitsvergunningen ingesteld, welke tot taak heeft het onderhouden van een geregeld overleg tusschen vertegenwoordigers der openbare electriciteitsbedrijven en de tot het uitoefenen van toezicht op die bedrijven bevoegde instantie. De commissie staat onder voorzitterschap van het Hoofd van de afdeling Electriciteitswezen; zij heeft in verscheidene gevallen de interpretatie van verschillende voorschriftsbepalingen besproken, wenschen met betrekking tot het electriciteits-toezicht en de verdere overheidsbemoeienis met betrekking tot het electriciteitswezen voorgebracht en de hooger vermelde voorschriftencommissie terzake van in het bijzonder op haar terrein liggende onderwerpen door het uitbrengen van een praeadvies van advies gediend.

Voorts kan in dit verband genoemd worden de Commissie inzake bevordering van het electriciteitsgebruik voor industrieele doeleinden, waarin naast ambtenaren van de departementen van Verkeer en Waterstaat en van Economische Zaken vertegenwoordigers van elk der drie groote electriciteitsmaatschappijen zitting hebben. Deze commissie, waarvan het voorzitterschap eveneens door het Hoofd der afdeling Electriciteitswezen wordt vervuld, beweegt zich in hoofdzaak op tariefgebied, een en ander in verband

met de ontwikkeling en electrificatie van de klein-industrie.

Een vorm van overheidsbemoeienis, waarvan de noodzaak zich eerst in den lateren tijd heeft doen gevoelen, is de opheffing van aan de ontwikkeling van de electriciteitsvoorziening in den weg staande publiekrechtelijke en privaatrechtelijke belemmeringen. Tot *publiekrechtelijke belemmeringen* worden gerekend die, welke bij de uitvoering van werken van openbaar belang kunnen voortspruiten uit bepalingen van besluiten van openbare lichamen. Deze materie is geregeld bij de ordonnantie van 1931 (Ind. Stb. no. 125). Volgens deze ordonnantie kan van bepaalde werken, waartoe ook belangrijke krachtwerken of overbrengingsleidingen, welke op grond eener electriciteitsvergunning zijn of worden aangelegd, kunnen behooren, het openbaar belang door den Gouverneur-Generaal worden erkend. Is dit eenmaal geschied, dan zal, indien ten behoeve van een zoodanig werk een handeling in strijd met een bepaling van een door een lokaal gezag genomen besluit noodig is, door dat gezag op aanvraag van belanghebbende ontheffing worden verleend, aan welke ontheffing geen andere dan in het openbaar belang noodzakelijke voorwaarden mogen worden verbonden, terwijl bij weigering of in gebreke blijven van dit lokaal gezag de ontheffing door hooger, in de ordonnantie omschreven gezag kan worden verleend.

Onder *privaatrechtelijke belemmeringen* verstaat men moeilijkheden, welke bedrijven voor openbaar ten kunnen ondervinden bij de verkrijging van het voor hen noodzakelijke beschikkingsrecht over bepaalde gronden. Tot voor kort bestond daarvoor, in gevallen dat niet langs minnelijken weg tot overeenstemming kon worden gekomen, slechts de omslachtige en langdurige weg van publieke ontginning. In het bijzonder ten aanzien van elektrische overbrengingsleidingen leverde deze toestand belangrijke bezwaren op, doordien voor deze gewoonlijk op korten termijn te bouwen werken als regel niet op de ontginning kon worden gewacht, terwijl anderzijds in zeer vele gevallen ten behoeve van deze bepalingen niet het volledige beschikkingsrecht wordt vereischt, doch slechts zal moeten worden verkregen, dat de betrokken grondeigenaar de boven zijn terrein hangende leidingen, waarvan hij veelal nagenoeg geen last ondervindt, zal dulden.

Bij den vroeger bestaanden toestand was echter de electriciteitsondernemer genoodzaakt om op korten termijn met de betrokken grondeigenaren of -beheerders tot overeenstemming te geraken, een omstandigheid, waarvan door sommige eigenaren en beheerders wel misbruik is gemaakt door bedragen te vorderen, die in geen verhouding stonden tot de waarde of waardevermindering van den door hen geoccupeerden grond. Hierin is verandering gekomen door de „Belemmeringenordonnantie elektrische geleidingen”, die in afwachting van een meer algemeene regeling dezer materie in 1930 is tot stand gekomen (Ind. Stb. no. 75). Volgens deze ordonnantie kan tegen redelijke vergoeding en onder waarborg van een eventuele latere rechterlijke beslissing de duldplicht worden opgelegd, indien door den Gouverneur-Generaal is verklaard, dat het algemeen belang de spoedige tot standkoming van de betrokken overbrengingsleiding vordert.

Voor wat betreft gronden, waarover de volledige beschikking wordt vereischt (plaatsen van masten, aanleg van inspectiepaden e.d.), blijft ontginning noodzakelijk, doch ook in dat geval bepaalt de ordonnantie, dat, eveneens onder waarborg van een latere rechterlijke beslissing, de onmiddellijke inbezitting van den grond kan worden toegestaan.

WATERKRACHT EN ELECTRICITEIT. Zie ook ELECTRICITEITSWEZEN.

KLEINTJES (PROF. DR. PH.). Philip Kleintjes werd in 1867 te Tokio geboren. Hij bezocht het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam en werd in 1885 als student in de faculteit der rechtsgeleerdheid te Leiden ingeschreven, de stad waar hij later, tot driemaal toe, Van Vollenhoven zou vervangen. In 1888 en '89 studeerde hij aan de Kön. Friedrich Wilhelm Universität te Berlijn. Den 17en Juni 1890 promoveerde hij aan de Leidsche Universiteit op een proefschrift over: „Het faillissement in het internationaal privaatrecht” tot doctor in de rechtswetenschap. Na het afleggen van het examen, bedoeld bij art. 141 lid 2 (oud) der Hoogeronderwijswet (het z.g. faculteitsexamen), werd hij in 1891 werkzaam gesteld aan het departement van Justitie te Batavia. In 1895 volgde, op zijn verzoek, eervol ontslag uit den Indischen dienst. Vier jaren oefende hij nu te Amsterdam de advocatuur uit en daarna was hij, tot 1907, in het buitenland werkzaam als hoofd van instellingen, die borgtochten stelden voor rijks-, provinciale en gemeenteamtbanen in Hongarije, Oostenrijk en Frankrijk; hij was achtereenvolgens woonachtig te Boedapest, Weenen en Parijs. Van 1907 tot 1908 trad hij als tijdelijk lector op aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Het was in dien tijd, dat hij voor de eerste maal voor prof. van Vollenhoven waarnam, gedurende de eerste reis van dezen naar Indië. Hij gaf toen colleges in koloniaal recht en examineerde daarin. De tweede maal viel, dit moge hieraan dadelijk worden toegevoegd, 25 jaar later, gedurende Van Vollenhoven's tweede reis, in 1932 dus; ook toen nam hij examens in het koloniaal recht af. En ten slotte werd hij gedurende de vacature, ontstaan door het overlijden van prof. van Vollenhoven, in de jaren 1933 en 1934 belast met het afnemen van dezelfde examens. Deze vacature heeft ongeveer een heel jaar geduurd.

In 1907 was dr. Kleintjes ook benoemd tot leeraar in de rechtswetenschap aan de Nederlandsch-Indische Bestuurs-Academie in Den Haag. Deze functie bekleedde hij tot den 14en December 1912, toen zijn benoeming volgde tot gewoon hoogleeraar in het staats- en volkenrecht aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Den 10den Maart 1913 hield hij zijn inaugurale rede over: „Verband en verschil tusschen rijks- en koloniaal staatsrecht”. Dit ambt verwisselde hij in 1921 met dat van gewoon hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam, waartoe hij den 26en Januari van dat jaar benoemd werd; den 9den Mei hield hij zijn intree-rede over: „Volkenbond en staat”. Zijn bekendste werk is: „De staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië”.

Op 22 September 1937 had de gemeenteraad van Amsterdam hem eervol ontslag verleend met ingang van 19 September 1938. Nog vóór dien datum, en wel op 23 Mei 1938, stierf hij plotseling, nadat hij even te voren zijn afscheidscollege gegeven had.